БЪЛГАРИЯ В СВЕТОВНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

МАТЕРИАЛИ ОТ ТРЕТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ
ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ
ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ – ШУМЕН,
17 – 19.05. 2012 г.

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ

НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ЦЕНТЪР ПО ВИЗАНТИНИСТИКА
КЪМ ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”

НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ШУМЕН
2014

Редакционна колегия:
Акад. проф. д.и.н. Васил Гюзелев
Акад. проф. д.м.н. Дамян Дамянов
Проф. д.и.н. Иван Божилов
Проф. д.и.н. Иван Йорданов – отговорен редактор
Проф. д.и.н. Илия Илиев
Проф. д.и.н. Вера Бонева
Доц. д-р Христо Харитонов
Доц. д-р Тодор Тодоров – съставител

Коректор: Цветанка Начева

ISBN 978-954-577-869-8

© Авторски колектив, 2014
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2014

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 13

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ..15

Васил Гюзелев
Средновековна България и европейското културно-историческо пространство 17

Илия Илиев
По стъпките на Константин Иречек из България сто и тридесет години по-късно. Пилотен проект за анализ на съвременното състояние на културно-историческото наследство в Шуменския регион 24

ПРАИСТОРИЯ И АНТИЧНОСТ..31

Росица Миткова
Уникална каменна тесла с антропоморфни черти от България..33

Иван Карайотов
Диоген от Аполония Понтика..39

Петър Георгиев
Мадарският конник и монетите на скитските царе в Добруджа 48

Янислав Тачев
Градски и владетелски бронзови монети, контрамаркирани и пренасечени в Дионисополис през елинистическата епоха..66

Светлана Венелинова
Селищната система през Античността по горното течение на р. Голяма Камчия..85

Петър Минков
Келтски (?) фибули с пандантив от Тракия 106

✝Архимандрит Павел Стефанов
Монтанизмът и ересите..112

Михаил Христов
Към проблема за т.нар. „Северобалкански път”, в контекста на римската пътна мрежа на юг от Шумен..121

Георги Нехризов, Юлия Цветкова, Дойчин Грозданов, Галина Дянкова
Скален комплекс „Глухите камъни” (предварително съобщение).................................130

Женя Жекова, Върбин Върбанов
Североизточна България – контактна зона между две цивилизации. За една колективна монетна находка от Шуменско (III в.)..143

Николай Сираков
Глинен фигурен съд във вид на овен..157

Мирослава Доткова
Съкровище с монети на градските управи от Русенско...162

ИСТОРИЯ И КУЛТУРА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ.................................177

Иван Иванов
Болги, Берсили и Есегели - основни прабългарски родове
на Кавказ, Волга, Дунав и в Македония 179

Дочка Владимирова-Аладжова
Нумизматични данни от времето на хан Тервел...194

Бистра Николова
Диаспора на духовността (пътуващите приписки, бележки и
предисловия от старобългарските книги)...201

Татяна Илиева
Пѫть шьствꙋꙗ въ ꙁємлѭ блъгарьскѫѭ или за пътуването в Средновековна
България – езикова картина 214

Ангел Николов
Факти и догадки за събора през 893 година...229

Мариана Минкова, Иван Иванов
За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил
от началото на християнската епоха 238

Beatrice Tolidjian
Missing link?: Ponderings on topics in the art of construction in Medieval Bulgaria............247

Тодор Тодоров
Византийските институции и Първото българско царство през IX – X век....................268

Николай Кънев
Отражението на българо-византийските отношения по време на
Първото българско царство върху случаите на удостояване на владетели от
Западните Балкани с византийски почетни титли 293

Христо Димитров
Западното черноморско крайбрежие на юг от Балкана през 20-те – 60-те години
на X век 303

Иван Йорданов
Войната между Византия и Русия в България (970-971). Просопография
на участниците 311

Георги Канев
Насочеността на монашеския подвиг в светлината на пример от Народното житие на св. Йоан Рилски 357

Сашка Георгиева
Петър Делян – самозванец, принц или царски син 365

Лиляна Симеонова
Българският северозапад – гранична зона на Византия (XI – XII в.) 371

Люба Илиева
Кирило-Методиевското културно наследство на българите в гръкоезичните извори от XI-XIII век..379

Борис Борисов
Пътят на византийските накити и художествена керамика 391

Николай Алексеенко
Несколько византийских моливдовулов из болгарских находок..407

Михаил Бутырский, Николай Алексеенко
Новые находки византийских моливдовулов в районе Одрина..414

Йото Валериев
Още за византийско-куманската война от 1148 г. 417

Thomas Lecaque
Beautiful Lands, Barbarous People: Crusade Chronicles and the Crown of Ioannitsa 431

Веселин Станков
Кричимският надпис и военния поход на Йоан-Асен II в земите на деспот Алексий Слав..437

Христо Харитонов, Мария Долмова-Лукановска
Нов и неизвестен тип медна стамина на цар Константин Асен 450

Елена Костова
Един инвентарен опис като извор за историята на Сярското княжество 458

Десислава Найденова
Междуконфесионалните бракове в средновековните славянски правни сборници.......465

Драгомир Георгиев
Чумната епидемия и отражението й върху средновековното българско общество......472

Стела Дончева , Николай Николов
За восъчните печати през Средновековието..479

Красимир Кръстев
Колективна монетна находка от края на XIV и началото на XV в. от с. Лъка, общ. Поморие 486

ГРАДОВЕ, КРЕПОСТИ И СЕЛИЩА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ 511

Павел Георгиев
Симеоновият връх край Плискоба-Плиска. Нова локализация и значение (Мадара и нейните паметници в историческите източници от IX-XII в.)......................513

Димчо Момчилов
За един малко разработван средновековен проход в Източна Стара планина 530

Камен Станев
Сливен – административен център областта Загора през IX – X век 542

Георги Атанасов
Крепостите до с. Руйно, Силистренско или агломерация без аналог в средновековна България през X век 551

Стоян Витлянов
Дървото на живота върху сребърна плочка от Велики Преслав.....................................581

Невян Митев
Монети и монетна циркулация в средновековния Овеч (491-1388)...............................586

Константин Константинов
Село Хърсово на археологическата карта на Шуменския регион...................................597

Огнян Жеков, Стоян Витлянов
Металографски изследвания на ножове от Велики Преслав – VIII – X век...................608

Деян Рабовянов, Владимир Найденов
Средновековна броня от разкопките на Никополската крепост 619

Диян Йосифов
Сфероконусен съд от Шуменска крепост - ехо от древните търговски пътища............638

Гергана Илиева
Кръстове от Вътрешния град на Плиска (X-XI в.) (продължение) 651

Георги Димов
Проблемът за латинските квартали на Балканите през XI – XII век...............................668

Стефан Стаменов, Андрей Аладжов
Приложение на географските информационни системи за проучване на археологически обект Плиска...675

Светлозар Стоянов
Инженерно-техническо осигуряване на археологическите разкопки 693

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV – XIX ВЕК 699

Георги Геров
Нови данни за църквата „Св. Стефан” (Новата митрополия) в Несебър 701

Владимир Ангелов
Материални следи от миналото на българските земи през погледа на западноевропейски пътешественици от XV – XVII век 728

Десислава Димитрова
Битът на мюсюлманите по български земи през погледа на западноевропейските пътешественици XV-XVI век 734

Калина Минчева
Християнското културно наследство в Брезнишкия и Трънския край 742

Светозар Ангелов
Особености в стенописната украса на църквата „Св. Тодор” край град Бобошево, Кюстендилско 757

Рая Заимова
Храмът „Св. Великомъченик Георги“ (с. Орешец, Белоградчишко): история и съвременно състояние 775

Мийрям Салим
Изучаването на османотурски език от българите през епохата на османското владичество 786

Александрина Първанова
Исторически образци в архитектурата на България през Възраждането 791

Мария Полимирова
Сметководните тефтери на Димитър Смрикаров – свидетелство за някои аспекти на стопанските отношения в Самоков през първата половина на XIX в. 807

Patrick Lecaque
La Bulgarie et les Bulgares dans la presse écrite américaine avant 1860 820

Катерина Венедикова
Няколко надписа от с. Сини вир 825

Саша Лозанова
Традиционните български килими и Ориентът (XVIII – XIX век) 847

Ирина Витлянова
Непубликувани седефени пафти от фонда на Регионален исторически музей – Шумен.........859

КРЪГЛА МАСА: ГРАЖДАНСКОТО ЧЕСТВАНЕ НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО 871

Илия Тодев
Коректно за Шумен. 1813 – първото гражданско честване на Кирил и Методий 873

Димо Чешмеджиев
Бележки за датата 11 май 876

Росица Ангелова
Шумен в пътеписите от края на XVIII и началото на XIX век..889

Валя Христова
Още за празника на Светите братя Кирил и Методий..896

Димитър Виденов
Гражданското честване на Св. Св. „Кирил и Методий“ през епохата на Възраждането в Хасковския край..899

Красимира Колева
Езиков аспект на светостта на Първоучителите 901

ИСТОРИЯ И КУЛТУРА НА НОВА И СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ.......................903

Емилия Зорнишка
Към въпроса за културната политика на българската държава в края на XIX и началото на XX век и комитета „Цар Освободител Александър II” 905

Бета Хараланова
Първото еврейско училище в България (Шумен, 1870) и образованието на еврейското население в Шумен до началото на XX век..925

Елизабет Савчева
Българският път към изкуството на XX век в творческия опит на Владимир Димитров-Майстора 932

Юлия Симеонова
Търновската държавна мъжка гимназия „Св. Кирил“ в края на XIX век – социален профил на учителския състав 948

Росица Лельова
Българските общини в Македония между османската власт и европейските реформатори 956

Вера Бонева
Училищният музей в София (1905-1945) 971

Росица Ангелова
Шумен по време на Първата световна война (1 септември 1915 – 27 ноември 1919) 976

Николай Поппетров
Към национална културна пропаганда
(пренебрегвани страници от българската културна история) 1005

Ганка Рупчева
Шуменската руска гимназия. Образователно възпителна дейност
1926-1928 година (Из дневниците на А. П. Дехтерев) 1016

Жана Томова
Владигеров на световната сцена – едно пътуване към Шумен 1038

Невяна Бъчварова
Приносът на акад. Кръстю Миятев за проучването на средновековния
Царевград Търнов и развитието на музейното дело 1047

Жоржета Назърска
Университетска и научна кариера на българки в чужбина (1919-1944) 1059

Станислава Славчева
Просветна и културна политика на българската власт във Вардарска
Македония през Втората световна война 1070

Лизбет Любенова
Църковното културно-историческото наследство във Варненска и Преславска
епархия по времето на митрополит Йосиф (1938-1988) 1086

Павлина Пенкова-Барутчийска
Как се въздигна паметникът на Светите братя Кирил и Методий 1100

Тинка Бозова
Първи международен балетен конкурс, Варна, 1964 1105

Ирина Григорова
Привличането на френски туристи в България. Щрихи от държавната политика
в областта на туризма и популяризирането на българската култура и
на националните исторически обекти до средата на 70-те г. на XX в. 1110

Стоян Танев
Тридесет години организирана творческа дейност на учените в Шумен
(1982-2012 г.) 1121

Петя Костадинова
Съвременни езикови нагласи и културни стойности 1136

БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО И ТУРИЗМА – РЕАЛНОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ...1143

Елена Петкова
Насоки за развитие на културно-историческия и познавателен туризъм в България..1145

Милен Пенерлиев
Туристическите ресурси като индикатори за райониране на българския културен туризъм 1161

Ваня Найденова, Стефан Стаменов
Ролята на географските информационни системи за развитие на културния туризъм..1166

Евгения Русинова
От какво зависи успехът: PR на културни институции и дейности (възможности и тесни места)...1175

Матей Матеев
Урбанистичната и архитектурната археология изследователско поле за присъствието на България в световното културно наследство......................................1181

Ростислава Тодорова
Българското иконографско художествено наследство и неговото място на културната карта на европейското изкуство...1192

Любомир Цонев
Мегалитите в България: наличност, специфика, датиране, туристически потенциал..1198

Дона Доротеева, Даниел Руменов
Възможности за развитие на алтернативен туризъм в Шуменски регион 1222

Георгина Луканова, Велина Казанджиева
Алтернативи за развитие на културен туризъм в Община Варна..................................1237

Валентин Тодоров
Още за тракийската гробница край с. Александрово като ресурс за научен и културен туризъм 1253

Недялка Кръстева-Аврамова
Светилището на нимфите и Афродита – от античната vila rustica до съвременната културна атракция...1264

Красимир Велков
Археологически парк „Селищна могила „Дядово” – реализация, възможности за развитие 1272

Златка Антова
Прабългарското селище във Варна – опит за атрактивно представяне на историята 1281

Тихомир Тихов, Светослав Станев, Панайот Антонов
ИАР „Шуменска крепост” – реалности и перспективи в културния туризъм 1286

Милена Андреева
Къща музей „Панайот Волов” – Шумен – начало, традиции и иновативни дейности....1297

Мирослав Тошев
За „малкият” музей в малкият град и неговите възможности за развитие на културен туризъм 1306

Цветанка Бонева
Археологически паметници, 3D визуализации, културен, туризъм....1320

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ 1324

СЪКРАЩЕНИЯ....1329

УВОД

Настоящият сборник представя докладите, изнесени на Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България", проведена между 17 и 19 май 2012 г. в град Шумен. Този научен форум се явява третата поред изява на традиция, започнала през май 2008 г., когато отново в Шумен се проведе Първата национална конференция „Пътуване към България". Тогава конкретната тема бе „Пътуванията в Средновековна България". Докладите от конференцията бяха публикувани във внушителен том[1] и бе взето решение за регулярност през 2 години. Това решение стана факт – между 14 и 16 май 2010 г. отново в Шумен се проведе и вторият научен форум под мотото "Оттука започва България", като материалите от него също са публикувани в подобаващо представително издание.[2]

Темата на Третата национална конференция – **България в световното културно наследство,** е достатъчно красноречива и широкообхватна. Това даде възможност в научния форум да се включат както историци и археолози, така и специалисти езиковеди, културолози, географи, икономисти и др.[3] Последното се отрази както върху броя на участниците, така и върху структурата на настоящия сборник. В него са обособени седем основни раздела. Първите шест в хронологическа последователност включват проучвания на историци и археолози от България, САЩ, Русия и Украйна. В седмия раздел са включени доклади, засягащи различни аспекти, свързани с даденостите и идеите за бъдещо развитие на българското културно наследство като ресурс за разрастването на туризма в България.

Във връзка с организацията на конференцията и този път водещо място имаха Съюзът на учените в България и Научноизследователският център по византинистика към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски". Разбира се, тук веднага трябва да се отбележи решаващата финансова подкрепа на община Шумен и организационната помощ от страна на Националния археологически институт и музей към БАН и Регионален исторически музей – Шумен.

Редколегията на настоящия сборник изказва своята благодарност на всички, които се включиха в него със свои проучвания. Надяваме се, че с този том се задълбочава ползотворното сътрудничество между научната общност, туроператорската гилдия и държавната администрация (централна и общинска) в името на една обща цел – подобаващо открояване на мястото на България в световното културно наследство.

От редколегията

---

[1] *Пътуванията в Средновековна България.* Материали от Първата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 8 – 11 май, 2008. Велико Търново, Абагар, 2009, 592 с.

[2] *Оттука започва България.* Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14 – 16 май, 2010 г. Шумен, 2011, 788 с.

[3] По-подробно за конференцията вж. **Тодоров, Т.** България в световното културно наследство. – *Наука*, 4, 2012, 35 – 36.

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПЕЙСКОТО КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКО ПРОСТРАНСТВО*

Васил Гюзелев

Още през 1762 г. в своята „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски направи опит да определи най-значимите достижения на Българското средновековие: „И от всего славенскаго народа най-славни били болгари. Прво се они царове нарекли, прво они патриарха имели, прво се они крстили, най-боле земла они освоили. Тако от свего народа славенскаго най-силни и чесни били, и први свети славенски от болгарски род и язик просиали, како за то по реду в сию историю написах[1].

Средновековието бе епоха на раждането и детството на българския народ и държавност, на тяхното първоначално и трайно приобщаване към Европа. Всичко онова, което съставлява истинската същност на България и определя нейната специфика – народ, език, земя, държава, църква и култура, има своите дълбоки корени в Средновековието. Онова, което трайно остана до днес от твърде отдалеченото от нас време, не са само руините на дворци, крепости, църкви, манастири, селища и некрополи; не са и съкровищата и другите музейни експонати, нито пък и многобройните старобългарски изящни ръкописи, пръснати по четирите краища на света. Освен тази видима и исторически стойностна измеримост, наследството на Българското средновековие се състои и в много други неща, значителна част от които знаем и осъзнаваме, ала невинаги изтъкваме. **Първото и най-значимо наследство от Средновековието са имената България и българи на държавата, географското пространство и народа**, съхранили се през вековете, въпреки превратностите на историята. Българизирането на географско-природните и селищните наименования на значителна част от Балканския полуостров, станало именно през Средновековието, е може би най-добрият показател за трайното усвояване на една голяма територия от българите. Няколко примера са достатъчни: от хидронимията – Хеброс става Марица, Тонзос – Тунджа, Стримон – Струма, Аксиос – Вардар; от топонимията – Сердика става Средец, Адрианопол – Одрин, Константинопол – Цариград, Салоника – Солун, Банония – Бдин; от оронимията – Хемус става Маториеви гори, а после Балкан, и т.н. На мястото на редица антични селищни наименования се появяват съвсем нови, с изцяло български облик: Белград, Берое, Битоля, Браничево, Варна, Мъглен, Охрид, Плиска, Преслав и др.[1] Един факт убедително сочи трайното и безвъзвратно налагане на българската географска номенклатура през Ранното средновековие. Когато през 971 г. византийският император Йоан Цимисхий завладял Велики Преслав и Дръстър, той ги преименувал съответно в Йоанупол и Теодорупол[2]. Промяната не доживяла и смъртта на василевса. Поучен от опита на своя предшественик, Василий II Българоубиец при окончателното завладяване на Българското царство през 1019 г. не проявил стремеж да променя българските селищни наименования[3].

Средновековието положи основата на българската държавна традиция. Създадена върху една от най-оспорваните територии на европейския континент, средновековната българска държава за около две столетия измина пътя от „варварска“ формация до християнско царство (по-кратко от превръщането на Франкското кралство в империя в Западна Европа!). **Стремежът за траен и постоянен държавнополитически център – средоточие на държавната общност, е специфичен за българското средновековно развитие**. Идеята за столичен град при големите световни империи на Античността и Средновековието (например Римската и Византийската, с постоянни столици Рим и Цариград) частично се проявява и в българската история. Най-продължително време столици на средновековната българска държава са били **Плиска – 212 години,** и **Търново – 210 години**, докато **Велики Преслав е имал този статут 78 години**, а **Охрид – едва 32 години**. В имперския ѝ вид идеята за столичен град като постоянна резиденция на държавния и църковния глава се изявява през 893 – 971 г., но трайно се налага чрез Търново през 1185 – 1395 г., когато градът става „майка“ и „царица“ на българските градове и църкви, истински държавнополитически, църковно-религиозен и културен център на българите от различни краища на полуострова[4]. Това всъщност съответства на една общоевропейска тенденция, чиято основна характеристика бе процесът на държавна централизация и формиране на облика на европейските нации. Съвпадението на този процес с османското завладяване на Балканите оказва отрицателно въздействие за развитието на българската и на другите балкански държави и народи.

---

* *Бел. ред.*: Този пленарен доклад е публикуван в сп. Наука в специалния раздел, посветен на конференцията – вж. **Гюзелев, В.** Средновековна България в европейското културно-историческо пространство. – *Наука*, кн. 4, 2012, т. XXII, 37-41.

Изграждането на самостоятелна българска църква като втора макроинституция в арматурата на българското общество и нейното бързо израстване за половин столетие (870 – 927 г.) от архиепископия до патриаршия също бе продукт на Средновековието[5]. Бидейки част от европейската православна християнска общност, Българската църква прояви стремеж да изработи свой **самостоятелен църковнопразничен календар**, в който достойно място да има изгражданият пантеон от български светци: първоначално в него място заеха славянските първопросветители Кирил и Методий, впоследствие – Наум и Климент Охридски, Тадей Изповедник, Иван Рилски, цар Петър, Иларион Мъгленски, Йоаким Осоговски, Прохор Пшински, Петка Търновска, Теодосий Търновски и др.[6] Ликвидирането на самостоятелността на Търновската патриаршия в края на XIV – началото на XV в. и превръщането ѝ в териториално осакатена митрополия, подчинена на Цариградската патриаршия, бе може би един от най-тежките удари върху духовното развитие на българското общество. **Българите бяха принудени да снизят своето християнско благочестие и религиозно мислене до битово християнство.**

Средновековието положи трайните основи на българската материална и духовна култура във всички сфери на техните проявления – архитектура и строителство, изобразително изкуство, образование и книжовно творчество, фолклор и музика. Средновековна България не само се превърна в първо и негаснещо огнище на славянската писменост и книжовност, родина на кирилицата, но в нея се създаде култ към писменото слово и към книгата. Неговата философия може би е синтезирана в един гениален стих на големия ни книжовник **Константин Преславски (IX – X в.): „Голи са всички народи без книги“**[7].

Българското средновековие остави нам в наследство паметници, които и днес удивляват с импозантност, съвършенство и изключително високи художествено-естетически качества. Редица от тях се нареждат сред всепризнатите шедьоври на европейската средновековна култура и са се превърнали в христоматийни примери. **Релефът на Мадарския конник – единствен по рода си ранносредновековен паметник в цяла Европа**, няма равен на себе си в цялото развитие на ваятелското майсторство, и всъщност символизира величието на една здраво утвърдена държавна власт[8].

Поразителна е монументалността на крепостното и дворцовото строителство в Плиска, удивителна е хармонията между дворцовата и църковната архитектура във Велики Преслав и Търново. Достойно място сред образците на църковната архитектура в Средновековна Европа заемат Голямата базилика в Плиска, Златната църква във Велики Преслав, базиликата на остров „Св. Ахил“ на Преспанското езеро, Боянската и Земенската църква и струпаните на малко пространство църкви в Несебър от XIII – XIV в.[9]

Средновековният български манастир – това „пристанище за спасението на всяка душа християнска, а още повече православна“[10], напомня за себе си чрез руините край Равна (Варненско), Черноглавци (Шуменско), великопреславските манастири, скалните обители край Мурфатлар (Северна Добруджа), Иваново (Русенско) и много други места[11]. От втората половина на IX в., та чак до XIX в., повече от едно хилядолетие създадените през Средновековието манастири, непрекъснато опустошавани и отново възобновявани, развиваха, опазваха и съхраниха българската духовна култура и изкуство, приютиха вечната „светая светих“ на изстрадалата българска душа – вярата в пребъдването на българския род. С прозрението на мъдър историк Константин Иречек (1854 – 1918) вярно определи значението на Рилската обител в нашата история. За него Рилският манастир е „общобългарска светиня“; целият народ е помогнал за неговото изграждане. Тук, в центъра на България, между Македония, Румелия и Мизия, манастирът е „запазил паметта за отколешното **българско царство**, църква и писменост. **Рила съхранила идеята за българската държава**“[12]. **Пренасянето на мощите на св. Иван Рилски и на част от българското столично книжовно наследство през 1469 г. от Търново в Рилската обител бе велико и многозначещо за българите събитие**[13]. Това бе своеобразно translatio imperii. Похитеното българско царство бе приютено в недрата на Рила, за да продължи имагинерното си съществуване. **Българите от всички краища през 1469 г. сякаш придобиха нова столица, а техен неземен цар и покровител стана св. Иван Рилски.**

Българската гениалност и проникновена художествена мисловност през Средновековието достигнаха върхове в монументалната живопис и отчасти чрез украсата на книгата и в миниатюрната живопис. Ако изображението на прочутия ангел от софийската църква „Св. Георги“ от X в. с неземната си красота и човечност е едно от най-големите постижения на Ранното средновековие, фреските на безименния зограф на Боянската църква от 1259 г. (напоследък се смята, че той е въплътен от трима зографи – Илия, Васил и Димитър) са не само първооткриване на възходящата перспектива, но и предвестник на хуманизма и психологизма[14]. Украсата на книгата поднася няколко шедьовъра, сред които се открояват Радомировият псалтир (XIII в.), Лондонското евангелие (1356 г.) и Томичовият псалтир (1360 г.)[15].

Сред безспорните постижения в художествената култура на Европейското средновековие са иконите на Преславската рисувана керамика (втората половина на IX – X в.). Предназначена за църковна украса и домашно черкуване, **тази керамика е уникално явление и няма свой съвременен европейски аналог.** И ако близо 80 години за класика се смяташе **неповторимата икона на св. Теодор Стратилат от Патлейна, наречена от Андрей Грабар българската Джоконда**, последните открития и публикации на Т. Тотев показаха голямото разнообразие на иконографски сюжети и активното им използване в архитектурно-керамичната украса на преславските дворцови, черковни и манастирски сгради. С привилегията си на ранни паметници на иконната живопис във византийско-славянското изкуство, **преславските икони са изключително явление и автентично свидетелство за тенденциите в развитието на църковната**

живопис в следиконоборческия период. **Това именно в голяма степен определя тяхното значение от гледна точка на ранното европейско християнско изкуство**[16]. Достойно място в развитието на къносредновековната християнска иконография имат няколко несебърски икони, сред които се открояват „Св. Богородица Одигитрия“ от 1342 г., рилските икони на св. Иван Рилски и св. Арсений (XIV в.), Погановската икона от 1395 г. и др.[17] Останали (за съжаление) безименни, българските зографи със своите постижения обогатиха и оплодиха изобразителното изкуство на Европа.

Сред паметниците на българското историко-художествено наследство изключително място заемат **великолепните съкровища, пръснати по четирите краища на света. Те са бисерите в огърлицата на Средновековна България**. Свързаните с Ранното средновековие принадлежат към най-представителната част от наследството на раждащата се върху руините на Античността „варварска Европа“: **Перешчепинското съкровище на българския хан и византийски патриций Кубрат** (630 – 665), съхранявано понастоящем в Санктпетербургския Ермитаж, е най-значимото от времето на „Великото преселение на народите“. Пряка връзка с него има **съкровището на хан Кубер (втората половина на VII в.) от Врап (Албания)** – сега в Метрополитан музеум в Ню Йорк. С особена художествена и преди всичко историческа стойност е **съкровището от 23 златни съда с първобългарски надписи от Над Сент-Миклош (втората половина на IX в.)**, красящо Виенския художествено-исторически музей. **Преславското съкровище от 971 г.** е принадлежало на българска царица. В него се откроява като висохудожествено произведение диадемата от емайлирани златни плочки – **единствената ранносредновековна владетелска корона, намерена в резултат на археологически разкопки**. Никополското съкровище (краят на XIV – XV в.) е от малкото оцелели от времето на турското завладяване на Балканския полуостров[18]. Ранносредновековните български съкровища са незаменим източник на информация за Българското ханство-царство и неговата сложна и превратна историческа съдба. Жалкото е, че те не могат да бъдат експонирани вкупом в един български музей, за да се открои истинското величие на Средновековна България. **Редица трагични събития от българската история разкриват причините за малкото съхранени съкровища от XI – XV в.** Няколко факта откроят това. След превземането на Велики Преслав през 971 г. византийският василевс при своя reditus imperatoris в Цариград отвел със себе си българския цар Борис II (969 – 971), неговото семейство и несметни дворцови съкровища. Почетно място сред плячката заемала **процесийната икона на Богородица – покровителка на тогавашната българска столица**[19]**.** Във връзка с покоряването на Българското царство и неговата столица през 1018 г. от император Василий II Българоубиец византийският историк Йоан Скилица (XI в.) известява следното: **Охрид бил главен град на цяла България. Там се издигали дворците на царете на България и се съхранявали богатствата им. Като отворил съкровищниците, василевсът намерил много пари, корони с бисери, златоткани одежди и 100 кентинария сечени пари от злато. Всичко това той изразходвал за заплата на войската си.**[20] Опустошенията и грабежите на османските турци при завладяването на българските земи само в общи линии са регистрирани от тогавашните извори. Огромна част от богатствата на Средновековна България станали плячка на чуждоземни нашественици и завоеватели. Много ценни и значими от общоевропейска гледна точка художествени и исторически паметници са били съсипани от тях.

Безценно духовно съкровище от Средновековна България, което винаги трябва да присъства в съзнанието на съвременните българи, са многобройните

паметници на писменото слово и книжовността. Тези писания върху камък и метал, книжовни произведения върху пергамент и хартия, документи на българската владетелска и църковна канцелария, които днес се съхраняват в архиви, ръкописни и музейни сбирки както у нас, така и най-вече в чужбина, съставляват **същностната част от Българското средновековие – неговото самодокументиране.**

Първобългарските надписи на гръцки език от VIII – IX в., някои от които са на прабългарски език с гръцки букви, са първият израз на приобщаване към европейската писмена култура и регистрират обвързаност с един определен източноевропейски цивилизационен кръг[21]. **Няма „варварска държава", пръкнала се на континента след „Великото преселение на народите", която да е показала толкова голяма активност за писмено документиране на своите деяния.** За периода, през който са създадени, по брой и стойност на информацията те далеч превишават епиграфските паметници, запазени от Византийската империя и всички държави в Европа. Заслугата за тяхното публикуване и въвеждане в научно обращение принадлежи на големия ни учен Веселин Бешевлиев (1900 – 1992).

Не може да има каквото е да било съмнение, че в твърде голяма степен мястото на Средновековна България в историко-културното наследство на Европа се определя от нейната роля в съхраняването и развитието на славянската писмовност и книжнина. Това именно я превърна в края на IX – X в. в първия духовен вожд на славянския свят. Това дело в първоначалното си развитие е резултат от дейността на Кирило-Методиевите ученици в България, подкрепяна от държавническата мъдрост на хан Борис I-Михаил (952 – 889, †907). Поставянето на основите на славянските литератури е свързано с имената и творбите на Климент Охридски (†916), Наум Охридски (†910), Черноризец Храбър, Константин Преславски, Йоан Екзарх (IX – X в.) и Презвитер Козма[22]. **България тогава стана родина на кирилската графична система, наложила се в Европа редом с латиницата и елинския алфавит.** Свидетелство за това са множеството най-ранни кирилски надписи, открити във Велики Преслав, Равна, Черноглавци, Северна Добруджа и други краища на Балканския полуостров[23].

Редица старобългарски книжовни паметници заемат достойно място в имагинерния музей на европейската средновековна книга: „Именник на българските ханове" (VII – VIII в.), Симеоновите сборници (X в.), „Шестоднев" на Йоан Екзарх (X в.), „Беседа против новопоявилата се богомилска ерес" на Презвитер Козма (X в.), Битолският триод (XII в.), „Добрейшовото евангелие" (XIII в.), Ватиканският препис на Манасиевата летопис (XIV в.), Лондонското евангелие на цар Иван Александър (1356 г.), Томичовият псалтир (1360 г.), Бориловият синодик, творенията на Патриарх Евтимий (1375 – 1394), митрополит Киприян, Константин Костенечки и Григорий Цамблак, Рилският сборник на Владислав Граматик от 1479 г. и др.[24] Една много малка част от тях се съхранява в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий", Библиотеката на БАН и в ръкописната сбирка на Рилския манастир. Но тя заема достойно място в европейския книжовен патримониум и е **едно от най-големите духовни богатства, които съвременна България притежава**.

Сравнително малко са българските приноси в областта на богословието и научното познание с общоевропейска значимост през средните векове. Подтиснати от византийското дълбокомъдрие и всеобхватност в сферата на духовността, **българите показаха ограничен стремеж за изразяване на оригинални светогледни идеи**. Поради това и малкото им постижения в тази насока заслужават внимание. Докоснало се до върховете на християнското богословие чрез трудовете на Йоан Екзарх и Патриарх

Евтимий, преминало през деградивната философия на богомилското учение, българското дълбоко мислене с присъщия му прагматизъм сякаш винаги се връща към простата и логична житейска мъдрост, изразена в един от надписите на хан Омуртаг (814 – 831): **Човекът, дори и добре да живее, умира, и друг се ражда**…[25].

Опитът на Йоан Екзарх в „Шестоднев“ да разкрие от богословска гледна точка същността на мирозданието и сътворението на света е забележителен с мисловната си дълбочина, ала все пак е компилативен[26]. Примерът на св. Иван Рилски (†946) в проявата на забележителен монашески аскетизъм, стремеж за реформирането на монашеския живот, налагане на благочестие и строгост на християнския морал го превърна не само във „всебългарски светец“ и „български небесен покровител“, но и във **велико светило за целия свят** (така в края на XV в. го оприличи Димитър Кантакузин!)[27]. Едва ли е случайно, че България дари Европа с **един от най-големите средновековни ересиарси – поп Богомил**. Създаденото от него дуалистично учение за борбата между Доброто и Злото със своя гневен социален протест срещу многобройните злини и неправди, причинявани от „земните властели“, и срещу безпътството на официалното християнско духовенство, получи широко разпространение не само в България, но и в редица европейски страни (Италия, Франция, Сърбия, Босна, Русия и др.)[28]. Окачествяването на богомилството като „българска ерес“ още в онова време кара някои да определят България като **страна, пълна с еретици и схизматици**[29]. **Всъщност богомилството разкри доминиращата роля на отрицанието в българското мислене и отношение към света**…

България не само е създадена върху византийска територия, но в продължение на векове е била тясно свързана с могъщата империя и нейната култура, изпитвала тяхната сила и влияние, възприемала редица от техните постижения в различни области, наподобявала частично техния модел на развитие. **В голяма степен благодарение на българо-византийския диалог в областта на културата възникна и се формира през Средновековието в източноевропейското пространство византийско-славянската православна общност с твърде голяма и изразена специфика.** С пълно право известният английски византинист **Роберт Браунинг** (1917 – 2002) е направил следната констатация: **Отношенията между България и Византия имат не само регионално и временно значение. Благодарение на тях са се формирали определени устойчиви характеристики в православния свят, които са оказали влияние върху развитието на европейската история чак до наши дни.**[30] Дали на този безспорен исторически факт ще бъде сложен положителен или отрицателен знак – това не е от съществено значение, защото за историята са важни крайните резултати.

Направеният обзор на някои постижения на средновековните българи в духовното и художественото творчество и на достигналите до нас паметници дава пълно основание да смятаме, че те имат заслужено място в културно-историческото наследство на Средновековна Европа и са негова неотделима част.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Миков, В.** Произход и значение на имената на нашите градове, села и места. София, 1943; **Schramm, G.** Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. Stuttgart, 1981.

[2] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на Средновековна България VII – XIV век*. София, 2006, 309 – 310.

[3] **Иванов, Й.** Български старини из Македония. София, 1931, 550 – 562.

[4] **Гюзелев, В**. *Столиците на България – средновековните и днешните*. София, 2000.

[5] **Николова, Б**. *Устройство и управление на българската православна църква (IX – XIV в.)*. София, 1997.

[6] *История славяноболгарская*, 67 – 84; **Василиев, А**. Български светци в изобразителното изкуство. София, 1987.

[7] **Дуйчев, Ив**. *Из старата българска книжнина*, I. София, 1943, с. 38.

[8] **Станчева, М**. *Мадарският конник*. София, 1995.

[9] **Миятев, Кр**. *Архитектурата на Средновековна България*. София, 1965.

[10] **Ильинский, Г. А**. *Грамоты болгарских царей.* Москва, 1911, с. 21.

[11] **Чанева-Дечевска, Н**. *Църковната архитектура на Първата българска държава*. София, 1984; **същата.** *Църковната архитектура в България XI – XIV век*. София, 1988.

[12] **Иречек, К**. *Пътувания по България*. София, 1974, 703 – 705.

[13] **Райков, Б**. Книжовни връзки между Търново и Рилския манастир през Средновековието. – *Старобългарска литература*, 15 (1984), 3 – 21.

[14] **Грабар, А**. Боянската църква. София, 1924.

[15] **Дуйчев, Ив**. *Миниатюрите на Манасиевия летопис.* София, 1962; **Живкова, Д**. *Четвероевангелието на цар Иван Александър.* София, 1979; **Джурова, А**. *Томичовият псалтир*. Т. 1 – 2. София, 1990. Цялостно разглеждане у **Стоянов, М**. *Украса на славянските ръкописи в България*. София, 1973.

[16] **Тотев, Т**. *Преславската керамична икона*. София, 1988.

[17] **Паскалева, К**. *Икони от България*. София, 1981; **Прашков, Л**. *Български икони*. София, 1985; **Чимбулева, Ж., В. Гюзелев**. *Икони от Несебър*. София, 2003.

[18] **Ваклинов, Ст., М. Ваклинова**. *Съкровището от Над Сент-Миклош*. София, 1983; **Тотев, Т**. *Преславското златно съкровище*. София, 1983; *Съкровище на хан Кубрат*. София, 1989; **Werner, J**. *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. Wien, 1989.

[19] **Георги Кедрин – Йоан Скилица**. Кратка хроника. – В: *ГИБИ*, VI. София, 1965, с. 274.

[20] Пак там, с. 291.

[21] **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи* (Второ преработено и допълнено издание). София, 1992.

[22] *История на българската средновековна литература*, съставител А. Милтенова. София, 2009, с. 37 сл., 230 сл.

[23] **Попконстантинов, К., О. Кронщайнер**. *Старобългарски надписи*, 1. Залцбург, 1994.

[24] *История на българската средновековна литература*, passim.

[25] **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*..., с. 208.

[26] **Йоан Екзарх**. *Шестоднев*, превод от старобългарски, послеслов и коментар Николай Ив. Кочев. София, 1981.

[27] **Гюзелев, В**. *Велико светило за целия свят (Св. Иван Рилски в измеренията на своето време)*. – Светогорска обител Зограф, III (1999), 13 – 24.

[28] **Ангелов, Д**. *Богомилството в България*. София, 1969.

[29] *ЛИБИ*, III. София, 1981, с. 64.

[30] **Browning, R**. *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*. Berkley and Los Angeles 1975, p. 16.

ПО СТЪПКИТЕ НА КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК ИЗ БЪЛГАРИЯ СТО И ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ПО-КЪСНО. ПИЛОТЕН ПРОЕКТ ЗА АНАЛИЗ НА СЪВРЕМЕННОТО СЪСТОЯНИЕ НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО В ШУМЕНСКИЯ РЕГИОН

Илия Илиев

Уважаеми домакини и гости на Третата национална конференция по археология, история и културен туризъм ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ, посветена на темата БЪЛГАРИЯ В СВЕТОВНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО и провеждана по традиция в историческия град Шумен. Особено съм щастлив, че имам възможността да говоря пред този високоуважаван от мен форум, пред това биенале на българската наука за миналото, достигащо по своите мащаби и представителност нивото на истински конгрес на българските историци.

От предварително обявеното заглавие на моя доклад става ясно, че имам намерение да представя една научна инициатива, която без вашата и на институциите, които представлявате, подкрепа не ще може да бъде популяризирана и успешно приложена в практиката. Става въпрос за проект, озаглавен ПО СТЪПКИТЕ НА КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК ИЗ БЪЛГАРИЯ СТО И ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ПО-КЪСНО. Този проект е сред приоритетите на създадения през миналата година Консултативен научен съвет за направление „Културно-историческо наследство и национална идентичност” в Българската академия на науките.

След присъединяването си към Европейския съюз България се изправи пред ново предизвикателство, свързано с по-дълбоко опознаване и осмисляне на своята културна история и традиции. Целта пред всички досегашни и следващи наши правителства след 2007 г. беше и ще бъде да способстват за изграждане на *общество на споделени знания, ценности и отговорности* и да работят за неговата *вътрешна интеграция, за укрепване и устойчиво развитие на регионалните и европейските перспективи на страната и нейното население*[1].

Културно-историческото наследство и проблемите на българската национална идентичност са по подразбиране изследователски обект на институтите на БАН и факултетите на висшите училища, извършващи научни изследвания и подготвящи специалисти с висше образование в областта на хуманитаристиката. В рамките на Академията такива са Институтът за исторически изследвания, Националният археологически институт с музей, Институт по балканистика с Център по тракология, Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей, Институтът за български език, Институтът за литература и Кирило-Методиевският научен център. Тяхната дейност се координира от Консултативен научен съвет, обединяващ двадесет и пет учени от съответните академични институти, преподаватели от българските висши учебни заведения, отговорни фактори от различни обществени и културни институции и организации, колеги от сродни институти и от университети на страните членки на Европейския съюз.

Учените от направлението са призвани:

- системно да проучват, документират и популяризират културно-историческото наследство на българите, както и на племената и народите, населявали днешните български земи от най-дълбока древност до днес;
- да изследват въпросите на националната идентичност чрез проучване на езика, историята, духовната и материалната култура като основни носители на идеите за нация и национално;
- да публикуват разработки върху отношенията между история и памет, разновидностите на идентичността и отношенията между тях;
- да изследват трансформационните и интеграционните процеси в перспективата на диалога и взаимодействието между културите;
- да се обединяват в проблемни кръгове с колегите от релевантните хуманитарни факултети на висшите училища, което ще гарантира по-високо качество и по-добра обществена приложимост на резултатите от фундаменталните изследвания;
- да разширят прилагането на съвременни информационни технологии при електронните публикации и дигитализацията на информационните масиви за българското културно-историческо и научно наследство, което ще осигури тяхното съхранение и достъпност от всички точки на световната мрежа.

* * * * *

Но нека сега се върнем към проекта, като зададем въпроса: Какво трябва да ни говори заглавието ПО СТЪПКИТЕ НА КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК ИЗ БЪЛГАРИЯ СТО И ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ПО-КЪСНО и коя е целевата група на това ново начинание?

Заглавието на проекта не крие никакви особени изненади и без излишно притворство декларира намерението на инициаторите да потърсят съмишленици за едно съвременно вглеждане в българската действителност през очите на видния чешки учен и приятел на след-освобожденска България Константин Иречек. Вглеждане, което ще се стреми да запази оригиналния подход на Иречековите „Пътувания по България” отпреди сто и тридесет години.

Какво според нас е ценното в този поглед? Ако трябва да отговорим с две думи – това са неговата комплексност и безпристрастност. Ако пък се обърнем към преценката на специалиста, трудът на Иречек е „документално автентична книга, която:

– открива на читателя богатото минало на българската земя, органически свързано с бурната политическа и културна история на българите през Средновековието;

– [подчертава] континуитета с древната култура на българските земи;

– [набляга на] културното творчество на българите и тяхната държава;

– [рисува] черти от [характера на] съвременните на Иречек българи и, разбира се, хубостите на България, които не са убегнали от наблюдателния поглед на големия учен.

Книгата е едно своеобразно откриване на България и българите с техните старини, бит и красоти на природата. Водачът в това пътуване е умен, талантлив учен, историк, етнограф, археолог и географ, вече известен в европейската славистика. Трудът на Иречек запознава с непреходни историко-археологически и етнографски ценности. Затова неговата стойност не се ограничава в културно-практическата си целесъобразност по времето, когато излиза, но запазва своето огромно значение за науката и днес с богатството на своето съдържание.

Еднакво нужна на историка и археолога за възстановяване на най-старата история на нашите земи, „Пътувания по България” е така ценна и за тези, които се занимават и с по-новите проблеми на социалните и демографските процеси…"[2]

Спирам дотук, за да не засегна с менторския си тон професионализма на това учено събрание, което добре познава тези текстове, но вземам повод от казаното по-горе, за да спра вашето внимание на практическата полза от възприемане на направеното преди сто и тридесет години от Константин Иречек като отправна точка на едно бъдещо изследване. Едно изследване, чиято цел ще бъде да минем не само по пътищата, които Иречек е обходил в годините непосредствено преди Съединението, но и там, където не е имал време да отиде заради сравнително краткия си престой в следосвобожденска България. Вървейки по неговите стъпки, ние бихме искали да установим какво е останало от онези материални и нематериални старини и традиции, забелязани от окото на висококвалифицирания пътешественик. След това да отбележим приноса на следващите поколения български и чужди учени за разкриване и запазване на нашето минало. И най-сетне да излезем с аналитично аргументирани предложения накъде трябва да се върви оттук нататък, какво ни предстои и какви трябва да бъдат приоритетите на различните български краища, на отделните селища, на институциите, властите и неправителствените организации и сдружения, които са призвани да обгрижват и насърчават подобна народополезна дейност.

Всичко това ние ще правим с надежда да стимулираме положителни емоции, изследователски интерес и иновационни нагласи у нашите съвременници – както от средите на участниците в проекта, така и сред целевата група, в която влизат най-широки обществени и възрастови слоеве от българското общество – ученици и учители, деца и родители, преподаватели и студенти, учени и общественици, меценати и безработни – всички те формално или неформално свързани с каузата на културно-историческото ни наследство във възможно най-широкия смисъл на това понятие.

Сред евентуалните цели на проекта биха могли да бъдат създаване на дигитализирана база данни за моментното състояние на това наследство и конкретни стъпки за неговото популяризиране в национален и международен мащаб. Дано не прозвучи банално, ако кажа, че проектът обслужва и духовните потребности на обществото, стимулира креативността на интелектуалния потенциал на нацията и генерира идеи, които могат да бъдат полезни и в социалното управление, и в стопанската практика.

Вече чувам отправените по този повод въпроси от рода на: има ли наистина обществото ни днес духовни потребности, има ли нужда от интелектуален потенциал, от креативни млади и не толкова млади хора, от хора с идеи и с визия за своето бъдеще тук, където са се родили. Или ще кажем като римляните от последните векове на разпадащата се империя – Отечеството е там, където на човек му е добре...

Дали очакванията ни са били реалистични, ще се разбере по отзвука, който проектът ще намери сред изброените по-горе участници в целевата група. Но нека засега да не поставяме диагнози или да произнасяме присъди, а само да си задаваме въпроси – подобно на онзи Марк Аврелий – императора, който написал известните „Писма към самия себе си". Споменът за този достоен римски цезар и за неговата преждевременна кончина в древната Виндобона, днешна Виена, ни връща към нашия Иречек, който също там извървял земния си път – също в разцвета на силите си, и пак в разгара на една съдбоносна за Европа война. Това ми дава възможност отново да се върна към официалното представяне на проекта ПО СТЪПКИТЕ НА КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК ИЗ БЪЛГАРИЯ СТО И ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ПО-КЪСНО.

* * * * *

Уважаеми колеги, следващият въпрос, на който ще спра вашето внимание, може да бъде формулиран така: Какво очакваме да постигнем в пилотната фаза на проекта и защо сме избрали Шуменския регион за нейното реализиране?

В началото на моя доклад очертах широката панорама на предизвикателството, което реализацията на проекта поставя пред неговите инициатори и изпълнители. За да приемем това предизвикателство и принесем полза с неговото преодоляване, ние разделихме осъществяването на проекта на три основни етапа – подготвителен, пилотен и същински. През подготвителната фаза ще набележим евентуалните участници, ще поставим няколко достатъчно конкретни, значими и изпълними цели, ще определим обозрими срокове за тяхната реализация и – най-важното – ще изберем обекта на нашата дейност като изследователска територия.

Позволете ми да дам някои допълнителни разяснения по тази сравнително кратка и повърхностна схема. До момента сред членовете на Консултативния научен съвет на БАН, за който вече споменах, съществува нагласата за научно ръководство при изпълнението на свързани с проекта задачи. Предстои разработването на конкретна програма по направления история, археология, етнология, лингвистика, изкуствознание. В процес на преговори сме с коле

гите икономисти, демографи и социолози, на които предлагаме да помогнат за постигане на пределна комплексност на изследването. Огласяването на целите на проекта именно на този висок форум на историците в България има характера и на покана към представителите на висшите училища в България да присъединят усилията и компетентността си към нашите. Не си и помисляме да пренебрегнем като участници в събирателската и анализаторска работа българското учителство, което по неведомите закони на вътрешната си потребност и призвание продължава да бъде крепител на краезнанието, както и въобще на познанието в най-общия смисъл на това понятие. Няма да споменавам професионалната гилдия на българските читалища, на специализираните музеи, на културните институции и на неформалните сдружения на гражданите, с които не един път сме имали плодотворни и запомнящи се контакти и сътрудничество.

При това изброяване не бива да пропуснем и представителите на държавната и общинската власт, които няма как да не реагират положително на една подобна широкоформатна инициатива. Та нали те са избраници на същите тези слоеве от гражданството, за които вече стана дума. Значи са едни от нас и с висока степен на сигурност можем да предположим, че споделят същите нагласи и стремежи като нас, инициаторите на този научен проект. А всъщност не се и налага да предполагаме подобни качества у тях, защото ние добре ги познаваме – при това ги познаваме не само по думите, но и по делата им. А те – поне по отношение на културно-историческото ни наследство – се виждат отдалеч. Защото е казано, че „…никой, като запали светило, не го захлупва със съд, нито го туря под одър, а го туря на светилник, за да виждат светлината ония, които влизат”. За тази светозарна метафора на светия евангелист Лука отново ще стане дума, когато изложа пред вас съображенията на инициаторите на проекта да изберат Шуменския регион за реализация на неговата пилотна фаза.

И така, защо Шумен? На този въпрос могат да бъдат дадени много отговори. Едни от тях са от сферата на по-видимото и налагащо се от само себе си. Та нали нас днес тук за пореден път ни е събрала една максима, която сме приели без уговорки – твърдение, което е придобило аксиоматична сила за поколения жители не само на тези земи, но и за нашите по-близки и по-далечни съседи. То е изписано като мото на нашата конференция и наистина: ОТ ТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ. От тука започва и реализацията на идеята да минем отново по стъпките на един компетентен и непредубеден приятел и познавач на България отпреди сто и тридесет години, оставил ни цяла библиотека от изследвания и наблюдения за нашия бит, душевност, традиции и културно-историческо наследство.

Но има и нещо не така набиващо се на очи, което обаче прави впечатление на всички, които работят на полето на историята и са имали някакви, макар и бегли контакти с представителите на официалните държавни, общински, културни и всякакви други институции на територията на Шумен и Шуменска област. Независимо от моментното разпределение на политическите сили в различните структури на властта, независимо от икономическата конюнктура, независимо от времето, делящо ни от поредните избори, тук през последните десетилетия отношението към старините, към културното наследство, към историята остава константна величина. Малко са селищата в България, които могат да се похвалят с такова постоянство и такова единомислие, когато стане дума за неща, на пръв поглед далеч от материалната сфера и от бързата ликвидност на финансови средства или политически дивиденти.

При това положение човек не може да не попита директно, по радичковски – как така? Или, ако е изкушен от историята, да не потърси някакво обяснение в миналото. Без да претендирам за компетентност в областта на новата българска история, искам да изтъкна пред това уважаемо събрание само две неща, които не могат да не направят впечатление и на най-неизкушения страничен наблюдател. *Първото* е, че в този град е отбелязано едно от най-ранните извънцърковни чествания по случай празника на светите братя Кирил и Методий – преди цели двеста години и много преди този светъл ден да стане български всеучилищен празник. *Второто* е от областта на народопсихологията и пак го дължим на нашия опитен водач по Българско отпреди сто и тридесет години – Константин Иречек. Познавачите на неговите трудове отбелязват следното: „Пристигането на Иречек в Шумен и пътешествията му из Шуменско носят голямо удоволствие на учения както с резултатите си, така и със сърдечната топлота, с която е обкръжен.”[3]

По този повод ученият пътешественик е записал в пътните си бележки: „На станцията ме чакаше Шуменският представител г. Друмев; шуменци не искаха да ме оставят да се измъкна незабелязано и се постараха да ми покажат в града и в околността всички исторически паметници.”[4] В Шумен, в резиденцията на тогавашния Преславско-Варненски митрополит Симеон, Иречек открива истинска музейна сбирка от старинни артефакти, събирани от учения владика. На негово разположение по време на престоя и обиколката из града и района се поставят председателят на Окръжната постоянна комисия Янев, директорът на Педагогическото училище – ако не греша, Рачко Рачев, и завърналият се наскоро от Париж доктор по право и бъдещ български министър-председател Стоян Данев.

Сравненията между минало и съвременност се налагат сами. Сравнения, които не могат да не породят благородна завист в сърцето на всеки жител на София например, наричана от Иречек Боклукóполис и неможеща вече цели 130 години да се справи със своя наследен от миналото проблем. Изложените факти относно специфичния обществен климат на Шумен обаче не са достатъчни, въпросът не е изчерпан и чака своите изследователи. Ето ви нагледен пример за една от възможните насоки на търсене с обединените усилия на участниците в нашия проект. Иречек ни е оставил знаци, от нас зависи дали и доколко ще съумеем да се възползваме от тях.

И още нещо. Иречек са го посрещали, водили, информирали и насочвали представители на всички прослойки на малочислената по онова време българска интелигенция – учители, свещеници, лекари, общински и държавни служители. Още един урок от миналото с напълно съвременно звучене. В този ред на мисли тук му е мястото да кажем на кого разчитаме да ни помогне, или, по-скоро, да се присъедини към нас на шуменска територия. За партньори на Консултативния научен съвет при БАН за формулиране и реализация на конкретните цели на пилотния проект ПО СТЪПКИТЕ НА КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК ИЗ БЪЛГАРИЯ СТО И ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ПО-КЪСНО каним Съюза на учените в България, колегите от Шуменския университет, специалистите от филиала на Националния археологически институт с музей, екипа на Регионалния исторически музей, общинското и областното ръководство, експертите от Регионалния инспекторат по образованието и представители на читалищата, културните институции, бизнеса и неправителствените сдружения на гражданите на Шумен и Шуменска област. Нека тази покана да не звучи максималистично – времето ще покаже кои са били наистина призваните да направят нещо за каузата, а може би и дали каузата си е заслужавала усилията…

Не бива да пренебрегваме и въпроса за финансирането. Като начало трябва да посоча, че проектът е изцяло релевантен към две от основните програми, финансирани през последните години и определени за финансиране и от следващата рамкова програма на Европейския съюз, обхващаща периода 2014 – 2020 г., а именно Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси" и Оперативна програма „Регионално развитие". Не би се отказал да ни финансира и Фонд „Научни изследвания" към Министерството на образованието, младежта и науката. А защо да не помислим и за сътрудничество с родината на „нашия" Иречек – чех по рождение, но и дългогодишен и уважаван професор във Виена. Древните са казали: когато вековният дъб падне, всички тичат за дърва. Преведено на езика на познатата ни действителност, това означава, че при първоначален успех на пилотния проект интересът към него ще нарасне от само себе си. Да не забравяме, че поне половината от финансирането по линия на европейските структурни фондове отива директно в българския бизнес и в държавния бюджет, а немалка част от останалата половина постъпва също там, но индиректно.

Нямах намерение да засягам въпроса за преките и косвените ползи от успешното реализиране на един проект, посветен на нашето културно-историческо наследство и националната ни идентичност, защото това са теми, обсъждани в подробности както в медиите, така и в обществото, в анализаторските центрове на властта и в мозъчните тръстове на неправителствените организации. Няма модерна нация нито в Европа, нито в останалата част от света, която да не се стреми да запази своя характерен профил в удивителното многообразие на съвременното човечество. Ние също не правим изключение от тази тенденция и това ясно се вижда в дългосрочните програми на всички правителства, управлявали през последните години. Така ще е и за в бъдеще. Конюнктурните финансови затруднения няма да спрат тенденцията за увеличаване на бюджетите за наука и образование, а хроничният недостиг на средства допълнително ще стимулира стремежа за усвояване на европейско финансиране в области, които не са сред приоритетните. В тази връзка виждам и определена ниша за координираните усилия на всички, които биха се посветили на реализацията на оповестения днес пред вас дългосрочен научен проект. Научен дотолкова, доколкото се инициира от учени на Българската академия на науките, обществен заради широкия социален спектър на целевата група, образователен по подразбиране, и стопански, защото в крайна сметка ще ни покаже допълнителни възможности за привличане на средства и създаване на нови работни места.

Може тези прогнози днес да приличат повече на мечти, може силите ни днес да изглеждат недостатъчни за справяне с такова предизвикателство, но значи ли това, че даже няма да опитаме? Ето още една тема за размисъл – поредният въпрос към нас самите.

БЕЛЕЖКИ

[1] Програма Културно-историческо наследство и национална идентичност, приета от БАН през 2008 г. и актуализирана през 2012 г.

[2] **Бужашки, Е**. Константин Иречек и неговите Пътувания по България. – В: **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974, с. 8 – 9.

[3] Пак там, с. 30.

[4] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974, с. 928.

ПРАИСТОРИЯ И АНТИЧНОСТ

УНИКАЛНА КАМЕННА ТЕСЛА С АНТРОПОМОРФНИ ЧЕРТИ ОТ БЪЛГАРИЯ

Росица Миткова

Един обикновен делничен ден, прехвърляйки огромна купчина с каменни находки, които трябваше да опиша, попаднах на необикновена тесла (***обр. 1***).

Несрещаното до този момент релефно изображение на полов триъгълник върху нея провокира интереса ми към малобройните каменните оръдия с необичайни форми и характеристики, които не са имали утилитарно предназначение. Всички известни до момента находки: скиптърът от Абоба[1]; уникалната каменна тесла с релефно изображение на вулва, скиптърът от Горско Калугерово, Севлиевско[2] (***обр. 2***); брадвите от с. Свобода, Чирпанско[3] са случайни, но всички те имат своя биография и значение за науката.

Теслата с коремчето (обр. 1), както шеговито я кръстихме, произхожда някъде от Североизточна България (Разградско – Търговищко – Шуменско). Принадлежи на колекция „Ватеви”, инв. № 2718. Има форма, близка до трапец, дъговидно, асиметрично острие и дълж. 8,6 см; шир. 4,3 – 4,9 см (при острието); деб. 2 – 2,8 см, тегло 197 г. Тилната част е по-дебела, на места – леко обрушена. Тук сечението е близко до триъгълник със заоблени ъгли. Надолу леко се разширява. От едната широка страна посредством два жлеба и врязани линии е оформен полов триъгълник. Над него са врязани 3 хоризонтални черти. Къса вертикална резка в най- изпъкналата част маркира вулва. Обратната страна е равна, като към острието леко се скосява (***обр. 1 и 3***). Повърхността е полирана, а цветът – тъмнозелен, на червеникавокафяви петна. Според геолога Вангел Първанов тя е изработена от вулкански туф с примеси на желязо и манган, които дават различното оцветяване. Твърдост по Моос – 4.5-5 (характеристиките са определени вербално). Следи от закрепване към муфа липсват.

Без ясен контекст на намиране нейното датиране е затруднено. Проблемни остават както културната среда, така и функциите и предназначението. За какво може да е служела? По режещия ръб няма видими следи от износване и деформации (***обр. 3***). Обстойното изследване на повърхността на каменната тесла дължим на М. Гюрова (НАИМ – БАН), за което благодаря. Макроснимките бяха направени в РАМ – Пловдив от Р. Миткова с микроскоп Veho и в реставрационно-консервационната лаборатория на НАИМ – БАН, София, (25-50 х) от д-р М. Гюрова.

Необичайни следи от съвременни инструменти не се забелязват. Теслата е изработена по древната традиция за обработка на камъка – очукване до придаване на желаната форма, заглаждане, шлифоване с пясък и вода и полиране. Полирани до блясък участъци по повърхността показват, че тя продължително е била в контакт с мека кожа и най-вероятно е носена в торбичка като амулет .

Теслата би могла да произхожда и от гроб (което не изключва употребата ѝ и като амулет). Присъствието на теслата с вулва в гробен контекст би могло да се обясни с функциите на Богинята майка и идеите за ново раждане (прераждане) на погребания[4].

Убедителни сравнения на тази уникална находка няма. Известни прилики могат да бъдат установени с каменните плочи от Югозападна Иберия (дн. Испания и Португалия), що се отнася до загатнатия антропоморфизъм[5]. Гравираните плочи от края на неолита и халколита в Iberia са откривани в мегалитни гробници (3000 – 2500 г. пр. Хр.). Най-ранната идея (от началото на XIX век) ги свързва с Богинята майка. В по-късни публикации са тълкувани като кодифицирана комуникационна система, хералдически знаци, генеалогически запис на родословна принадлежност на важен предшественик, като знак за живите да идентифицират починалите лица, погребани в колективните гробници[6]. Приликата с въпросните плочи се изчерпва с антропоморфизма на изображенията по някои от тях и формата им на трапец (***обр. 8***), разликата е в дебелината и обемността. Те са плоски и по-тънки, а като количество – над хиляда.

Социалната стойност и роля на някои от полираните каменни сечива, за съжаление, все още не са ни известни. По-късни паралели откриваме сред етнографски колекции от различни части на света – Австралия, Централна Америка (***обр. 4***), но историческите и археологическите данни все още са оскъдни[7]. Нямаме цялостна представа и за ритуалите, при които те са били използвани. Би могло да се допусне, че в кухините на някои керамични фигурки без глави са били поставяни подвижни глави от мрамор, кост, а защо не и плоски каменни брадви (***обр. 5 – 6***). Подобни керамични торсове се откриват по различни места на Балканите – долното течение на р. Дунав, в Централна Македония, Тесалия, на о. Крит. Откъде точно произлизат, не е ясно, не е известен и техният брой. Хр. Цудас допуска, че керамичните тела без глава биха могли да се свържат с полираните мраморни глави[8]. Бъдещи проучвания ще потвърдят или отхвърлят тази хипотеза. Рефик Дуру публикува множество керамични тела с отвори, в които са били поставяни глави от кости на говеда[9]. От Доминиканската република са известни брадви с човешки изображения.

Датировката на представяната тесла с релефно изображение от колекция " Ватеви" може да бъде в диапазона неолит – бронзова епоха, но на този етап на проучване най-допустимо е отнасянето към халколита. Основание за това дават както типологическата ѝ прилика с каменните сечива от този период, така и аналогичното представяне на половия триъгълник върху някои мраморни статуетки (***обр.*** *7*)[10]. Изобразена е седяща жена с ръце на вулвата.

Материален израз на идеята за "раждащия камък", или начало на култа към брадвата е представената уникална каменна тесла с изображение на вулва – остава тема за бъдещи дискусии.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Каменна тесла с релефно изображение на вулва. Колекция „Ватеви"

Обр. 2. Скиптрите от Абоба (Плиска); Горско Калугерово, Севлиевско, ранна бронзова епоха – III хил. пр. Хр, култура „Езеро", по средата – тесла с релефно изображение на вулва от колекция „Ватеви" и част от каменните сечива от Свобода, Чирпанско, всички – случайни находки

Обр. 3. Детайли от повърхността на теслата – острието и вулвата (сн. М. Гюрова и Р. Миткова)

Обр. 4. Каменна брадва с човешко изображение, Доминиканска република, култура "Тайно", сн. П. Петрекен

Обр. 5. Керамични фигурки, Олтеница (Румъния), сн. Р. Миткова

Обр. 6. Жадеитова брадва и керамична фигурка от КГК VI, реконструкция Р. Миткова

Обр. 7. Фрагмент от седяща мраморна човешка фигура с изобразен полов триъгълник, Долнослав

Обр. 8. Каменни плочи с антропоморфни черти от Испания и Португалия

БЕЛЕЖКИ

[1] Съхранява се в РАМ – Пловдив, инв. № 2144. Дълж. 16,8 см, шир. 3,8 – 5,2 – 1,6 см, диам. 4,6 см, зеленикаво-кафява полирана повърхност, на места – наранена. Паралели са известни от редица места на Балканите.

[2] **Александров, Ст., И. Гладичева**. Каменни брадви-чукове от бронзовата епоха в колекцията на НИМ. – *ГНАМ*, IX, София, 1993, 45 – 51, табл. X, 3.

[3] **Миткова, Р., П. Петрекен, С. Касен, М. Ерера, Л. Класен, К. Димитров, Ц. Цонев.** Полираните каменни сечива “алпийски тип”. – В: *България – неизвестните мащаби на обмен в нео-енеолитния свят на стара Европа.* Юбилейно издание *(под печат).* Вж. още: **Pétrequin, P., S. Cassen, M. Errera, L. Klassen, A. Sheridan et A. M Pétrequin**. *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen.* Ve et IVe millénaires av. J.-C. Cahiers de la MSHE C.N. Ledoux, Besançon, Presses Universitaires de Franche-Comté et Centre de Recherche Archéologique de la Vallée de l’Ain, **2012,** 2 vol., 2528 p.

[4] **Миткова, Р.** Къснохалколитна керамична антропоморфна фигурка от чашата на язовир Тича. – В: *Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства*. Под ред на М. Гюрова, София, 2008, 194 – 204.

[5] **Lillios, K**. Some new views of the engraved slate plaques of southwest Iberia.- *Revista Portuguesa De Arqueologia*. volume 5. número 2. 2002, 135-151 и цит. там л-ра.

[6] За повече подробности вж сайта: *ESPRIT* http://research2.its.uiowa.edu/iberian/search.php?type=Recycled%20Piece *и цит. там л-ра; LILLIOS K. 2002.*

[7] Дължа специална благодарност на проф. П. Петрекен за това, че насочи вниманието ми към тях, и за снимките, които ми изпрати.

[8] **Treuil, R.** Ειώδλια και ιδϵολογα (Идоли и идеология). In: *Η Ελλάδα στο ϵυρύτϵρο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανiων κατά τnv 5n kai 4n χiλιϵτia n*. Χ. Αθήνa, 2010, 55-65.

[9] **Duru, R.** *Burdur – Antalia Bölgesi’nin Altibin Yili. 2008, 100- 104, Res. 183-184.*

[10] *Долнослав, инв. № Д 777.*

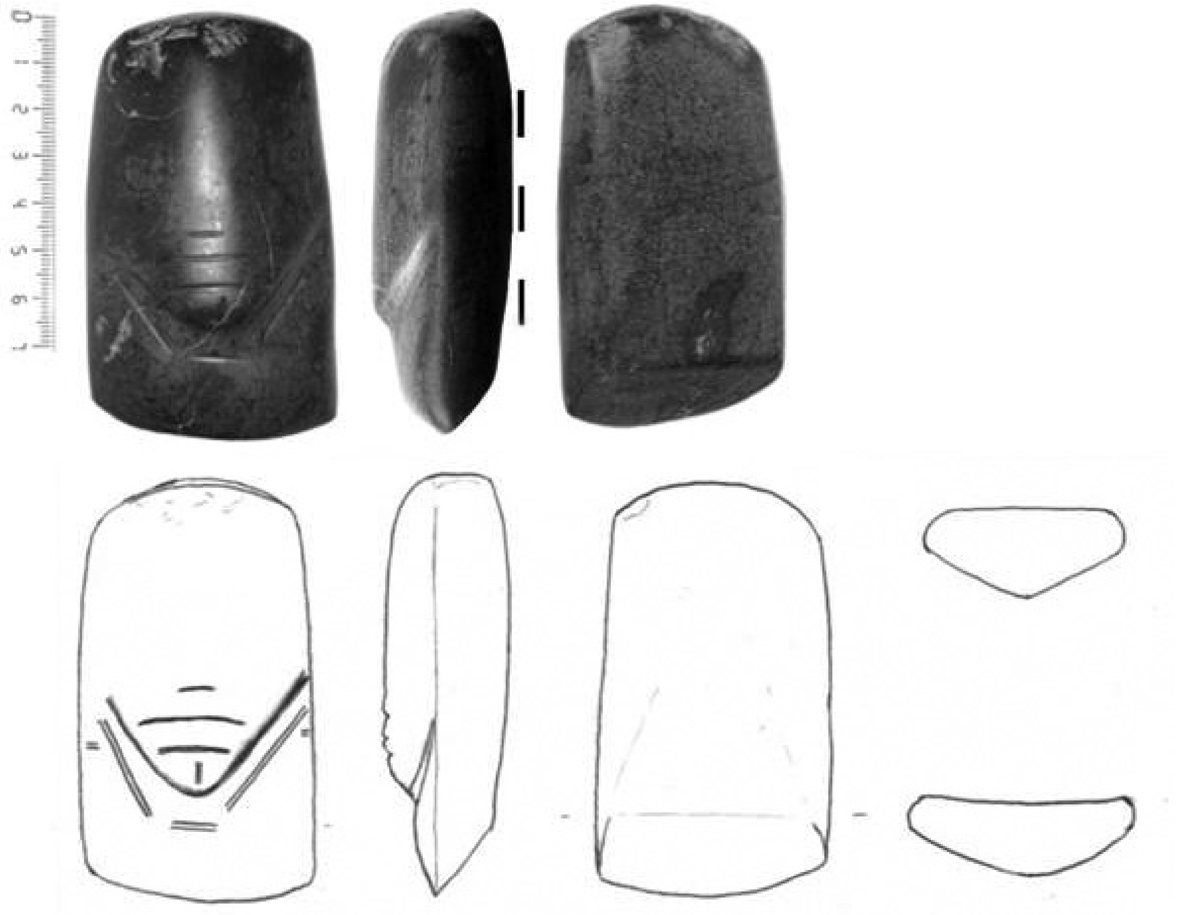

Обр. 1

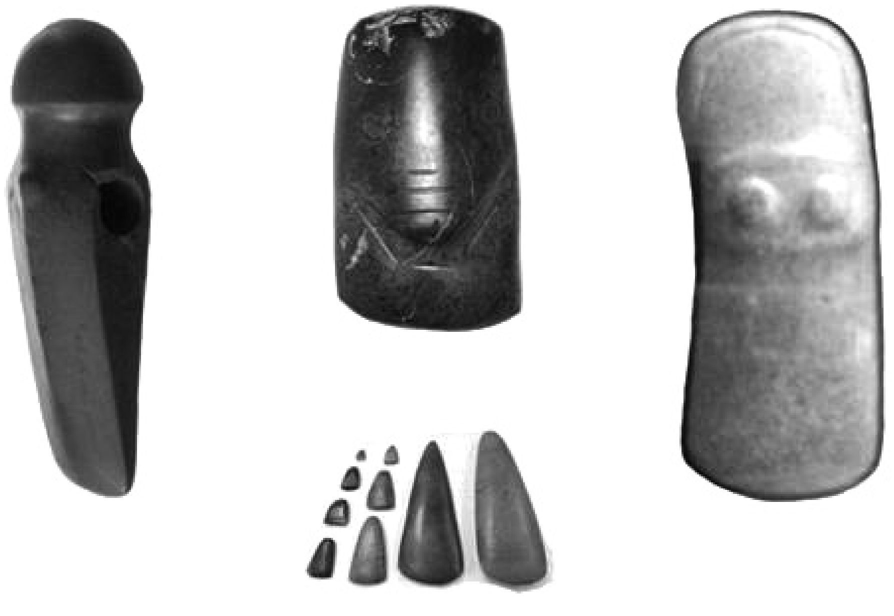

Обр. 2

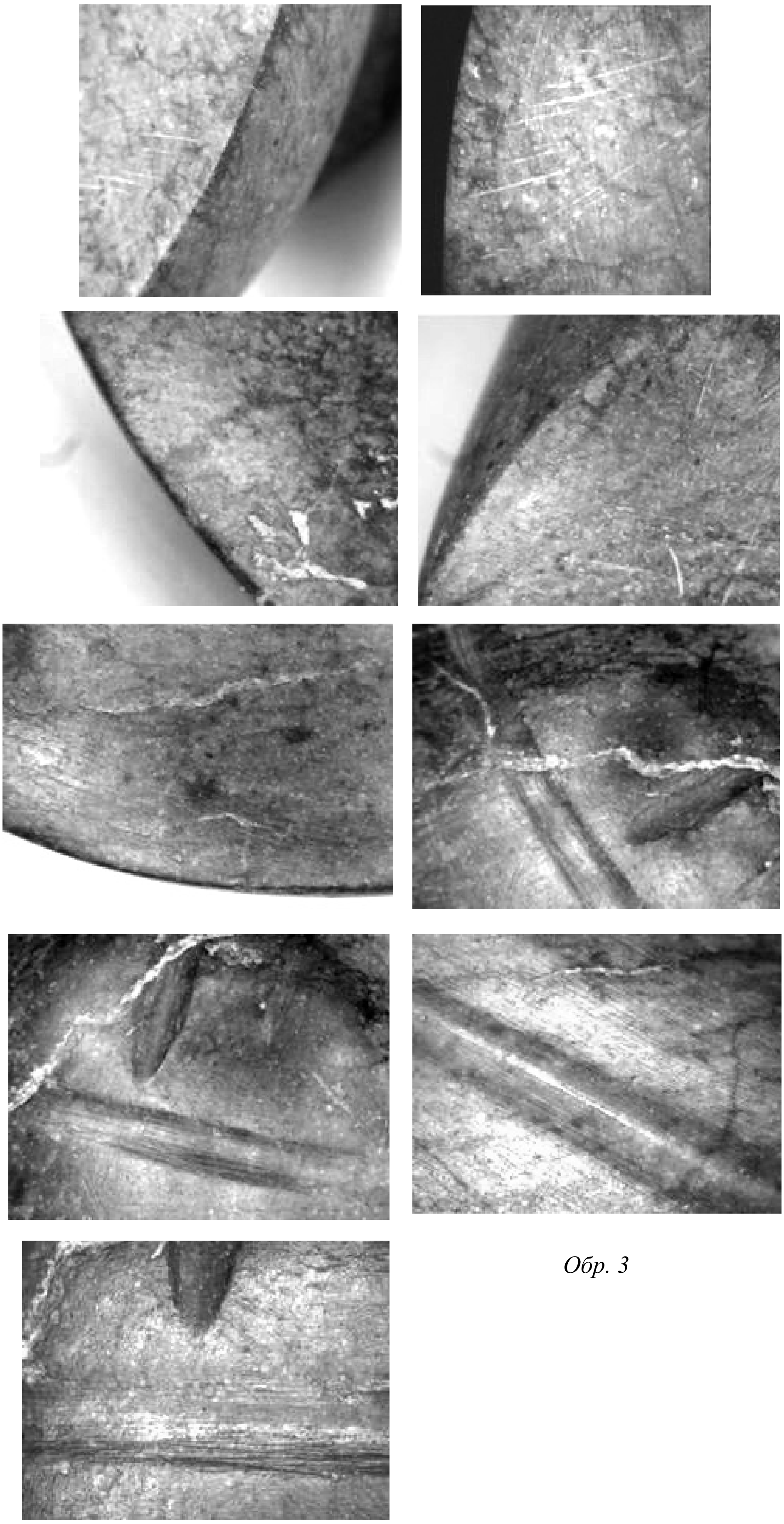

Обр. 3

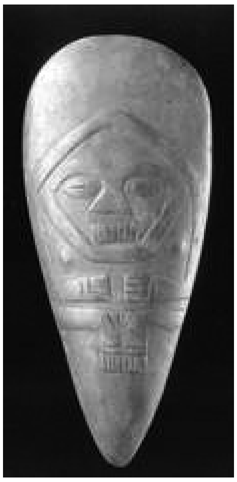

Обр. 4

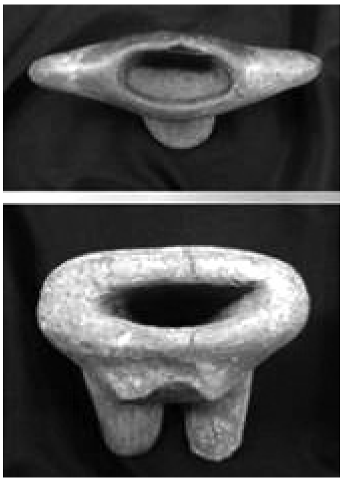

Обр. 5

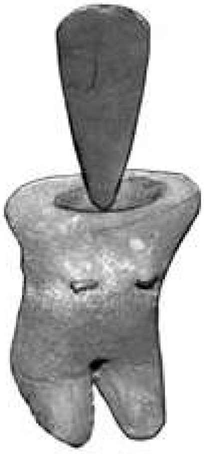

Обр. 6

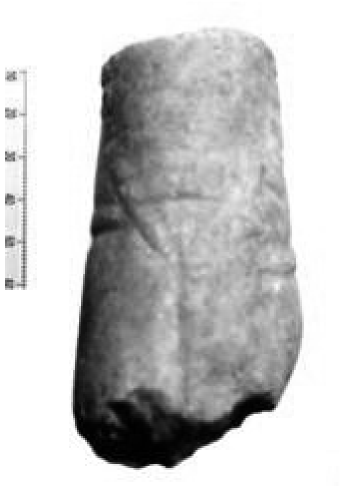

Обр. 7

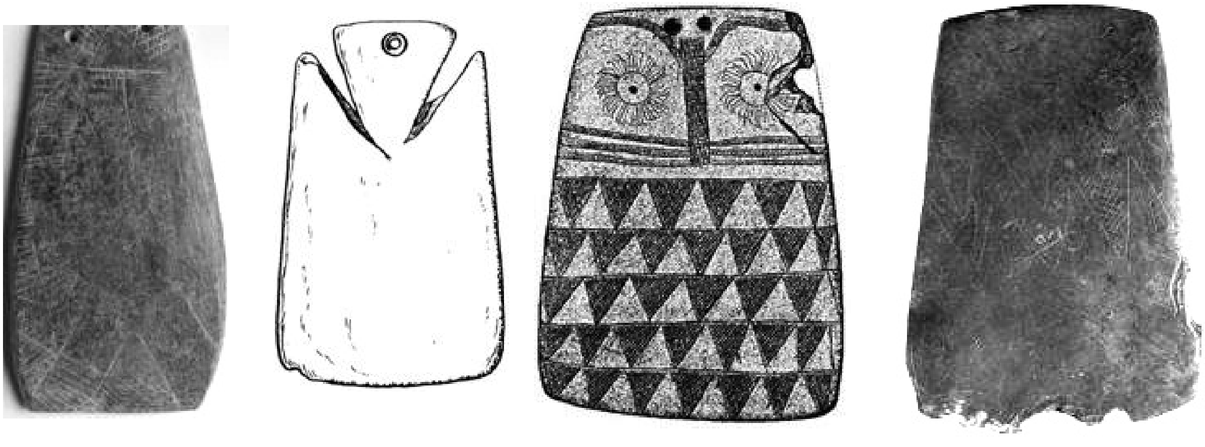

Обр. 8

ДИОГЕН ОТ АПОЛОНИЯ ПОНТИКА

Иван Карайотов

Историята не се е оказала особено благосклонна към античния натурфилософ Диоген от Аполония Понтика, живял през третата четвърт на 5. в. пр. Хр. Античните автори много по-често говорят за другия понтийски Диоген, произхождащ от милетската колония Синопе, разположена на южния бряг на Черно море. Приема се, че този основател на философската школа на киниците (циниците) принадлежи към поколението, живяло през първата третина на следващия 4. в. пр. Хр. Философското битие и на двамата Диогеновци е свързано с Атина, станала център на интелектуалния живот в Древна Гърция през периода, наречен класически. Но докато киникът Диоген от Синопе е много по-често коментиран и изключително популярен с анекдотите, разказвани за него, по-ранният му съименник от Аполония, изглежда, още в древността рядко е попадал в полезрението на големите философи Платон и Аристотел. По-късни автори твърдят, че Платон възприел много от постановките на Диоген Аполонийски, но това изобщо не личи от обемното творчество на този древен философ идеалист. Аполонийският философ се споменава само накратко у Диоген Лаерциус[1]. В края на краищата историците на философията дълго се оказват съвсем дезориентирани и дори се колебаят при определението от коя Аполония произхожда ранният Диоген. Едва напоследък най-новите енциклопедии, без много да мъдруват, избират Аполония Понтика измежду близо тридесетте антични градове, носещи гордото име на бог Аполон[2]. Най-голямата заслуга за определяне на Аполония Понтика като родина на ранния Диоген има френският историк на философията Андре Лакс. Той е автор на книгата “Диоген от Аполония. Последната предсократическа космология”[3]. Тя е отпечатана през 1983 г. в поредицата “Философски тетрадки”, издавана в Лил-Париж.

Коментирайки задълбочено скромните 12 фрагмента от Диоген, френският философ реконструира, доколкото е възможно, цялостната философия на аполонийския предсократик. Неговите идеи и виждания са високо оценени в рецензията на Ерве Паскуа (Hervé Pasqua), който се възхищава от постижението на Андре Лакс да „хвърли нова светлина върху тъмния предсократизъм” в античната философия[4].

Резултатите от изследванията на Андре Лакс са публикувани в появилия се през 2005 г. “Речник на Античността” (Dictionnaire de l’Antiquité), съставен под ръководството на Жан Льоклан (Jean Leclant)[5]. Така съвременният философ Андре Лакс попада в лоното на един от най-великите в света есеисти – Мишел дьо Монтен, който с респект цитира Диоген Аполонийски в Книга втора, Глава XII на своите “Опити”[6].

Идеята на Андре Лакс за раждането на Диоген в Аполония Понтика, чийто останки лежат под днешния Созопол, е съвсем правдоподобна. Косвено тя е вложена в античната писмена традиция. Според нея тази черноморска полития (град държава) е била създадена от милетски колонисти в края на 7. в. пр. Хр. Писмените сведения за основаването на града са противоречиви и най-много коментари събужда късният автор Клавдий Елиан, който през 2. в. сл. Хр. пише в своите “Пъстри истории” (Varia Historia: “ … и Анаксимандър ги заведе в колонията на Милет – Аполония”)[7]. Получава се несъвпадение на датите. Според традицията градът е основан около 610 г., а натурфилософът Анаксимандър е роден в 611 г. по думите на Диоген Лаерций. Едва ли едно бебе е било в състояние да предвожда колонисти към суровия тракийски бряг, изтъкват историците, но много от тях приемат, че преселниците от Милет са дошли в Аполония Понтика най-малко на два основни етапа. Тези автори именно приемат, че Анаксимандър е водач на втората група, дошла от далечния източносредиземноморски бряг, наричан от древните Йония.

Сведението за идване на философа Анаксимандър в черноморската колония е изключително важно за нас, когато говорим за раждането на Диоген в Аполония Понтика. Защото това е един от предсократиците, оформил се точно в лоното на Милетската школа.

Развитието на тази школа преминава през следните етапи: в началото стои Талес, който през 585 г. пр. Хр. предсказал слънчево затъмнение и така впечатлил йонийските гърци, че тази дата се фиксирала завинаги в историята. След него през първата половина на 6. в. пр. Хр. идва основателят на Аполония Анаксимандър, негов ученик е другият милетец Анаксимен, и през първата половина на 5. в. живее и разсъждава върху природата и човека Анаксагор от Клазомене (500 – 437 г. пр. Хр.), непосредствен учител на Диоген Аполонийски[8].

Клазомене и Милет през тази епоха влизат в прочутия религиозен и политически съюз на Дванадесетте йонийски полиса. Подчертавам тази философска и топографска генеалогия, защото тя красноречиво ни насочва към вече направения извод за произхода на предсократика Диоген. Явно неговият път е хвърлен в Милет, градът, основал около 90 колонии в Средземноморско-Черноморския басейн, от които само две носят името Аполония. Това са нашата Аполония Понтика и Аполония на река Риндакос в областта Витиния, на южния от брега на Пропонтида (Мраморно море). Тази втора Аполония обаче с нищо не е забележителна през 6. и първата половина на 5 в. пр. Хр.

Бидейки верен на Милетската школа, Диоген възродил основния тезис на Анаксагор, според когото *Въздухът* е изиграл ролята на прасубстанция и предшества всичко одушевено и неодушевено. Тази философска категория аполониецът обогатява с идеята на учителя си Анаксагор за космическия *Разум*. Според Диоген този *Разум* е иманентно (вътрешно) свойство на *Въздуха*. Той приема, че в безкрайната пустота, изпълнена с въздух, в резултат на сгъстяването и разреждането му се раждат и разпадат безбройни светове. И тяхното целесъобразно устройство се подсигурява от присъствието именно на космическия *Разум*, или *Нус* – думата, употребена от самия Анаксагор.

Освен разсъждения върху висшите основни категории, отнасящи се до “природата на нещата”, Диоген от Аполония е оставил следа в древната традиция и като предшественик на днешните биолози и медици. Историците на философията смятат, че той е бил лекар по професия, а ние – археолозите, веднага се сещаме за най-характерния и главен култ в родната му Аполония Понтика към Аполон Лечител – *Аполонос Иатрос* (ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ), както е наречен в надписите, разположени около изображението на статуята на божеството върху една емисия бронзови монети на града[9]. Към тях се добавя и посветителният надпис със същия епитет *Лечител*, открит преди години на созополския остров Свети Кирик ***(Обр. 1 и 2)***: [ανέθη]κα Ἀόλλωνι Ἰητρ(ώι)., намерен при изкопи за основи на Рибарското училище[10]. Там би трябвало да се издига Аполонийският колос на атинския скулптор Каламис, изобразен и върху една уникална тетрадрахма на Аполония, отново с надпис ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ ***(Обр. 3)***. Статуята е била разположена пред най-древния храм на Аполон, издигнат от аполониците в чест на бога на колонизацията, чието име носи градът (Бога-епоним).

Някои автори подлагат на съмнение тази локализация, но един фрагмент от сима (фигурна покривна керемида), открит на острова и заснет от арх. Дунка Герганова още през 50-те години на XX век, недвусмислено говори, че някога на остров Свети Кирик се е намирал представителен архитектурен комплекс ***(Обр. 4)***. Основи от него са се показали още в началото на 20-те години на XX век при изкопите за споменатото Рибарско училище[11]. Напоследък разкопките на доцент Кръстина Панайотова потвърдиха този факт[12].

Отритите основи на архаичен храм, жертвеник ***(Обр. 5)*** и елинистически храм недвусмислено говорят, че на остров Св. св. Кирик и Юлита се е намирал най-старият теменос (комплекс от храмове) на Аполония Понтика. Там именно трябва да е бил и храмът на Аполон Лечител, под покровителството на когото е израснал лекарят философ Диоген от Аполония. По стил симата, която ни представя негърска глава и е запазена, за съжаление, само върху възпроизведената тук фотография, се отнася към периода на строгия стил в развитието на древногръцкото изкуство. Това е епохата на Каламис и на няколко оцелели пластични паметници от Аполония, на базата на които проф. Иван Гълъбов изгради своята хипотеза за съществуването на скулптурна школа в Аполония Понтика[13].

Като лекар Диоген от Аполония е направил детайлно описание на човешкото и животинското кръвообращение. Това научаваме от по-късния философ Аристотел от Стагира, който го цитира в своето съчинение "История на животните"[14]. На созополския остров Св. св. Кирик и Юлита в погребение е открита архаична мраморна главичка ***(Обр. 6)***[15]. В непосредсвена близост до южния островен бряг е намерен архаичният релеф на богинята майка (Magna mater deorum) Кибела, третирана в по-стари публикации като „надгробна плоча" ***(Обр. 7)***[16] Не е изключено християнското име на острова Св. св. Кирик и Юлита да е съхранило спомена за древната майка на боговете Кибела. Света Юлита е загинала като мъченица при гоненията на Диоклетиан около 304 г. в малоазийския град Тарс заедно с мололетния си син Кирик[17]. Неговото име с голяма сигурност може да се свърже с един от епитетите на Аполон – "Кириос" (Κύριος) – "Господар". Та нали го е родила "Великата майка на боговете".

В непосредствена близост до брега на острова е отрита и дървена статуетка (ксоанон) на бог Аполон (Обр. 8). Други забележителни паметници от острова са: надгробният надпис с името на Кюрсас, син на Полиниактос от акватирията на пристанищния басейн[18], почетният надпис на Епитюнгханон, син на Менекратос от Тарс, стратег на Митридат VI Евпатор в Аполония през първата четвърт на I век пр. Хр. също е намерен на острова[19]. Списъкът продължава с почетните надписи на Нимфодорос, син на Нимфодорос, публикуван от Кацаров[20]. От Св. св. Кирик и Юлита произхожда и дясната половина на декрет от римската епоха, в който се чете името на тракиеца Метокос, син на Тарулас, живял през I – II в. сл. Хр.[21] Същият тракиец е принесъл вотивен дар на Аполон Иатрос и името му се чете в друг надпис, вграден по-късно в созополската църква „Свети Георги"[22]. Към тези стари находки се добавят и новите открития на доц. Кръстина Панайотова – архаични и елинистически теракоти, едно бронзово делфинче – домонетна форма за размяна ***(Обр. 9, 10)*** и др. Този внушителен брой от представителни паметници, сред които има и много от времето на философа Диоген Аполонийски, недвусмислено говори, че Аполония Понтика е била един от най-важните градове и това ни помага да материализираме идеята, на която Андре Лакс е посветил специална монография, и с пълно основание да приемем становището му, че предсократикът и натурфилософ Диоген е роден и израснал именно в западнопонтийския полис, а не в друга някоя Аполония.

Диоген Аполонийски според повечето историци на философията се е родил през първата половина на 5. в. пр. Хр. Около средата и през втората третина на века той, подобно на учителя си Анаксагор от Клазомене, е живял в Атина. Именно тогава Аполония Понтика вече е влизала в състава на първия Атински морски съюз със седалище остров Делос. Нейното име не само фигурира в дънъчните списъци на този пръв предшественик на днешния Европейски съюз, но аполонийска монета е открита на Атинската агора (пазарен площад)[23]. От друга страна, в самия Созопол се откриват кизикени от електрон (сплав от злато и сребро), играли ролята на "валута" в Атинската морска лига ***(Обр. 11)***[24], а ранни атински тетрадрахми имаме от бургаския квартал „Меден рудник" и от Ахтопол. Размяната обаче не е била само икономическа. Културните контакти между Аполония и Атина се изразяват преди всичко от следите на атинския скулптор Каламис в Аполония и мисловния оттенък, обагрил атинските философски школи след присъствието на Диоген Аполонийски в Атина.

Родината на философа предсократик Диоген – Аполония Понтика, в миналото често е била подминавана от науката за древността. През XX век благодарение на цяла плеяда български учени като Христо Данов, Иван Венедиков, Георги Михайлов, Иван Гълъбов, Теофил Иванов, Михаил Лазаров, Тодор Герасимов, Мария Цанева, Димитър Недев, Кръстина Панайотова и Мартин Гюзелев Аполония Понтика трайно навлезе в специализираната литература. С името на Диоген от Аполония косвено е свързана една уникална засега тетрадрахма, отсечена в града в началото на 4. в. пр. Хр. ***(Обр. 12)***. На нея е гравирано името на монетния магистрат "Диогенес" (ΔΙΟΓΕΝΗΣ). Това естествено не е самият философ, но не е изключено в случая да четем името на негов наследник. На 12.12.2011 г. тази тетрадрахма беше продадена в Мюнхен за 15 000 евро и това става ясно от електронния каталог на антикварната къща "Хелиос Нумизматик" (Helios Numismatik 7)[25].

Парадоксален е фактът, че дълго време аполонийските монети са били приписвани в нумизматичната и историческата литература на Аполония на река Риндакос. Първите автономни типове са само загатнати от основоположника на нумизматиката Екел (Joseph Hilarius Eckhel)[26]. Но в края на XIX в. те бяха точно интерпретирани от Доменико Такела, който идентифицира типа "Котва – медузата Горгона" като парично средство на Аполония Понтика[27]. Неговите постижения в изучаването на аполонийското монетосечене са високо оценени от големия немски нумизмат Беренд Пик[28]. Както сребърните монетни "таланти" на този забележителен град продължително са били изкуствено отчуждавани от него, така и талантливият философ Диоген Аполонийски, въпреки красноречивото си име, призрачно е витаел около името на своя роден град. Време е да осъзнаем, че неговите фундаментални постановки още през 5. в. пр. Хр. са отплавали от древния Созополски бряг, за да достигнат пред погледа на велики европейци от ранга на Луций Аний Сенека (1. в. сл. Хр.) и Мишел дьо Монтен (1533 – 1592).

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Разположение на древна Аполония. Снимка от Космоса
2. Остров Св. св. Кирик и Юлита в края на 20-те години на XX век. Снимка: Изгубената България http://www.lostbulgaria.com/index.php?cat=4
3. Тетрадрахма на Аполония със статуята на Аполон Иатрос от Каламис
4. Сима, открита през 50-те години на XX век от арх. Дунка Герганова
5. Основи на архаичен храм и жертвеник. Снимката ми бе предоставена любезно от доц. Кръстина Панайотова, ръководител на разкопките на остров Св. св. Кирик и Юлита
6. Архаична мраморна главичка, открита в погребение на остров Св. св. Кирик и Юлита. Археологически музей, Бургас
7. Архаичен релеф на богинята майка Кибела, открит в акваторията на острова.

Археологически музей, Бургас

8. Дървена статуетка (ксоанон) на Аполон, открита от асистент Христина Ангелова в непосредствена близост до южния бряг на острова

9. Бронзово делфинче, открито при последните разкопки на доц. Кръстина Панайотова

10. Мраморна йонийска кима от разкопките на доц. Кръстина Панайотова

11. Електронов кизикен (монета на Кизик), открит в Аполония

12. Аполонийската тетрадрахма на магистрата Диогенес

БЕЛЕЖКИ

[1] Diogène de Laertète, VI, 2,81. - http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/laerce/6diogene1.htm.

[2] **Leclant, J.** *Dictionnaire de l'Antiquité*. Paris, 2005, 686-687.

[3] **Laks, An.** Diogène d'Apollonie. - *La dernière cosmologie présocratique. Lille-Paris, Caihiers de philology*, 9, 1983. 334 p.

[4] **Pasqua, H**. *Revue Philosophique de Louvain*, Année 1986, Volume 84, Numéro 62, 242-248. - http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/phlou_0035 3841_1986_num_84_62_6411_t1_0242_0000_1.

[5] **Leclant, J.** Op. cit., 686-687.

[6] **Montaigne, M. de**. *Les Essais*, Tome 2, Paris, 1965, p. 72.

[7] **Aelianus**. *Varia historia* 3.17.

[8] **Leclant, J.** Op. cit., p. 687.

[9] **Герасимов, Т.** Статуя на Аполон от Каламис в Аполония на Черно море. – *ИНМБс* 2, 1 – 9; **Карайотов, Ив.** Нови данни за аполонийския колос на Каламис. – *Изкуство*, 1976, кн. 3, 42 – 43; Бронзова монета с изображения на статуята на Аполон от Каламис. – *Археология*, № 4, 58 – 60.

[10] IGBR I(2), p. 403; **Миков, В.** Разкопки при Созопол. – *ИБАИ*, III, 1925, 236 – 241.

[11] **Миков, В.** Цит. съч., с. 237, Обр. 51.

[12] **Панайотова, Кр.** Сакрални територии в Аполония – Созопол. – *Будител*, 2012, януари-март. Сакрална Аполония, 7 – 22. Изразявам дълбоката си благодарност на доц. Кръстина Панайотова, която ми предостави публикуваните тук снимки на нейните забележителни открития.

[13] **Гълъбов, Ив.** *Каламис и аполонийската пластика*. София, 1965, 80 с.

[14] **Aristote**. Histoire des animaux, Hi2=B6DK.

[15] **Герасимов, Т.** Мраморна архаична главичка от Созопол. – *ИБАИ*, XII, 1938, 399 – 400; Археологически музей, Бургас, Инв. № 615.

[16] **Горов, Г., М. Лазарав, Ж. Чимбулева**. *Бургас. Окръжен исторически музей (Албум)*. София, 1967, № 76, Археологически музей, Бургас, Инв. № 511; **Карайотов, Ив.** Култът към Кибела в Аполония Понтика. – В: *Черно море между Изтока и Запада. Река Дунав мост между народи и култури* (IX Понтийски четения, Варна 16 – 17 май 2003). Варненски свободен университет Черноризец Храбър, 2004, 286 – 290.

[17] Св. мъченици Кирик и Юлита. – В: http://www.pravoslavieto.com/life/07.15_sv_Kirik_Lolita.htm

[18] IGBR I(2), 458.

[19] IGBR I(2), 392.

[20] **Кацаров, Г.** Антични паметници из България. – *ИБАИ*, V, 1928/1929, с. 87; IGBR I(2), 395; Археологически музей Бургас, Инв. № 512.

[21] IGBR I(2), 469 bis.

[22] IGBR I(2), 400.

[23] **Kroll, J. H.** The Athenian agora. Results of excavations conducted by the American School of classical studies at Athens, Volume XXVI, The Greek Coins by John H. Kroll with contribution by Alan S. Walker. Princeton, New Jercy, 1993, p. 174, Nr. 436.

[24] **Горов, Г., М. Лазарав, Ж. Чимбулева**. Цит. съч. № 76; Археологически музей, Бургас, Инв. № 1238.

[25] *Helios Numismatik* 7. München, (Germany), Auction date: 12 December 2011, № 10.

[26] **Eckhel J. H.** Doctrina numorum veterum, 8 vol., Vienne, 1792-1798. Paris I, Volumen II, Vindobonae, (Editio secunda), 1839. 35-36 (Editio secunda), p. 24.

[27] **Tacchella, D. E.** Monnaies autonomes d'Apollonia de Thrace. - *Revue numismatique,* 1898, 210-218; Monnaies d'argent autonomes d'Apollonia de Thrace. - Revue numismatique 1903, 40-42.

[28] **Pick, B.** Obsrevations sur les monnaies autonomes d'Apolonia de Thrace. - *Revue numismatique*, 1898, 219-230. http://members.multimania.nl/Numis1/PDF/14649.pdf.

DIOGENES OF APOLLONIA PONTICA

Ivan Karayotov

Abstract

The author seeks to fill a gap in Bulgarian historiography on the antiquity since history has not proved favourable to the ancient naturphilosopher Diogenes of Apollonia Pontica, who lived in the third quarter of 5th century BC.

The ancient authors talk much more often about the other Pontian Diogenes from the Miletian colony Sinope, situated on the Southern coast of the Black Sea. It is accepted that this founder of the philosophical school of the cynics belonged to the generation, who lived in the first third of the next 4th century BC. The philosophical life of both Diogenes is linked to the Athens that became a centre of intellectual life in Ancient Greece in the period, called "classical". But while the cynic Diogenes of Sinope is much more often mentioned and extremely popular with the anecdotes, told about him, his earlier namesake from Apollonia seemed to rarely fall in the sight of the great philosophers Plato and Aristotle. Later authors argue that Plato adopted many of the ideas of Diogenes of Appolonia, but this is not apparent from the substantial works of the ancient philosopher-idealist. After all, historians of philosophy have long been confused and hesitate in establishing from which Apollonia Diogenes came from. Just recently, the latest encyclopedias point out Apollonia Pontica among almost thirty ancient cities, bearing the name of Apollo. The greatest merit for determining Apollonia as the birthplace of the early Diogenes has the French historian of philosophy André Laks. He is an author of the book "Diogenes of Apollonia. The Last Pre-Socrates Cosmology".

The idea of André Laks for the birth of Diogenes in Apollonia Pontica, whose remains lie under the present Sozopol, seems quite plausible. Indirectly it is projected in the ancient written tradition. According to it, the Black Sea polis (city-state) was established by Miletian settlers at the end of 7th century BC. Written information about the establishment of the city is controversial. The late author Claudius Elian, who in 2nd century BC wrote in his "Various stories" (Varia Historia): "and Anaximander brought them to the colony of Miletus – Apollonia." provoked a lot of comments. There is mismatch in the dates. According to tradition the city was founded around 610, and the naturphilosopher Anaximander was born in 611 according to the words of Diogenes Laërtius. Many historians agree that the settlers from Miletus came to Apollonia Pontica at two main stages. Anaximander must have come with the second group of settlers.

The information about the coming of the philosopher Anaximander in the Black Sea colony is of great importance for us, when we speak about the birth of Diogenes of Apollonia Pontica since he is one of the Pre-Socrates, who formed himself in the Miletian school, to which the Apollonian philosopher belonged.

A later Apollonian tetradrachm with the magistrate „ΔΙΟΓΕΝΗΣ" and a lot of archaelogical data on the spiritual life in Apollonia in the century of Diogenes of Apollonia were used as information.

The author considers: It is time that we realized that fundamental conception of Diogenes of Apollonia had left the ancient coast of Sozopol still in 5th century BC so as

to reach great Europeans such as Lucius Annaeus Seneca (1st century AD.) and Michel de Montaigne (1533-1592), who cited him in Book 2, Chapter XII of his "Essays".

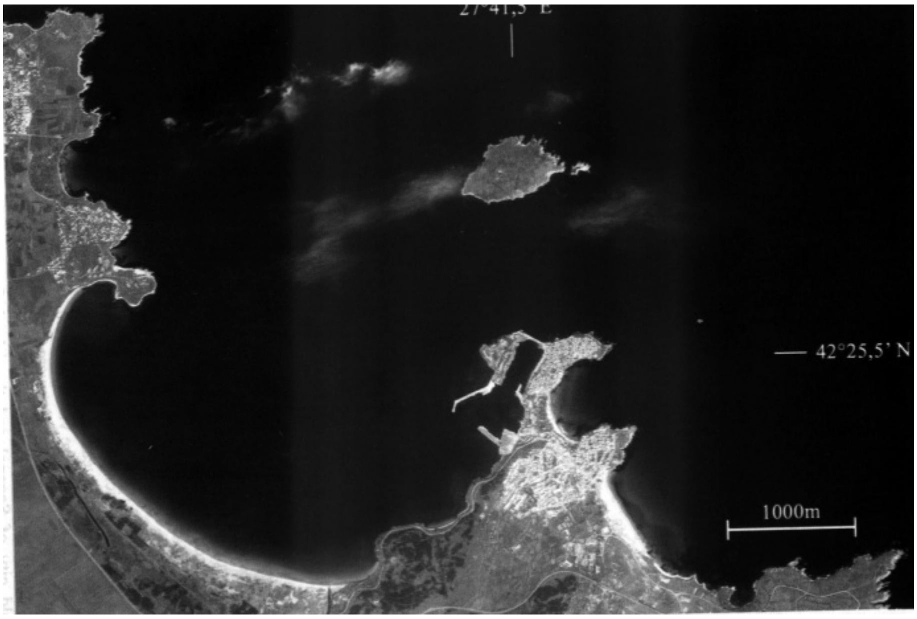

Обр. 1

Обр. 2

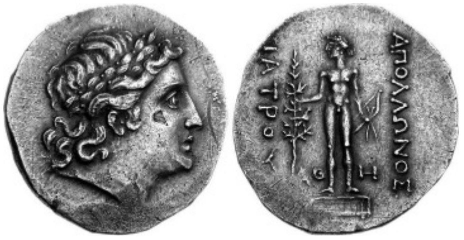
ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ
ΙΑΤΡΟΥ

Обр. 3

Обр. 4

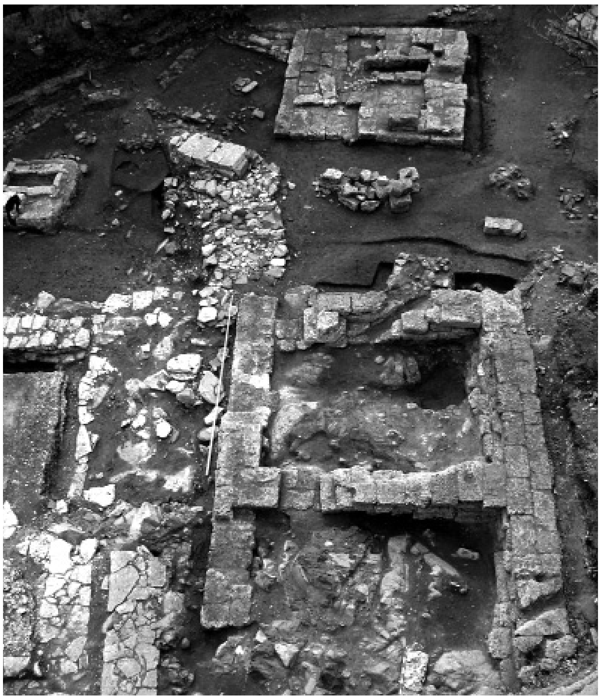

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

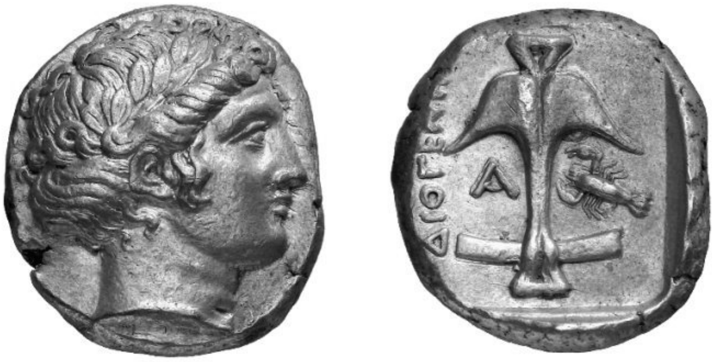

Обр. 12

МАДАРСКИЯТ КОННИК И МОНЕТИТЕ НА СКИТСКИТЕ ЦАРЕ В ДОБРУДЖА

Петър Георгиев

През 1895 г. Карел Шкорпил изказва предположение, че релефът е „прабългарски", но в една обширна и обстойна статия от 1932 г. се отказва от своята хипотеза и определя паметника като тракийски[1]. Като такъв го характеризират по-късно Г. Баласчев[2] и Ст. Михайлов[3]. През 1895 г. Шкорпил прави и своето първо предположение за първоначалния вид на релефа. Скицата показва предполагаемия вид на лъва и дългото копие на конника /обр. 1/.

Втората скица на Шкорпил от 1924 повтаря реконструкцията от 1895 г.[4] – копие и лъв с огромна глава, поставена по невъзможен за лъв начин – пред предните крака. Тази представа за паметника остава в сила и досега.

Повод за настоящото изследване е едно становище на проф. Димитър Крънджалов, който, коментирайки типологията на релефа, прави следната бележка: „Това ядро, което се намира много пред предните крака (на лъва) и при това наляво, трябва да считаме изображение на нещо друго"[5]. За какво ядро говори проф. Крънджалов? Пред главата на лъва според досегашните схващания няма нищо.

Ще разгледаме последователно фигурите от релефа и ще ги интерпретираме в светлината на нови наблюдения и исторически факти. Върху тази основа вместо традиционното понастоящем тълкуване на паметника като ранносредновековен ще предложим и обосновем тезата, че паметникът всъщност е античен.

1. Лъвът

Почти като правило някои детайли от релефа на конника са очертавани с контур, например предният крак на коня, кучето. Контур личи и на стената в дъното на следващата снимка, който очертава гривата и част от главата (ухото) на лъва. Следователно главата на лъва е била в очертания контур, в дъното на релефа, а това, което се смята за глава, е нещо друго /обр. 2/.

От изображението при фронтален поглед е видно, че дължината на „главата" на лъва от ухото до носа (по диагонал към стената) е равна на дължината на тялото, което не отразява реалните съотношения в анатомичната конструкция на лъва /обр. 3/.

От друга страна, изобразяването на гривата на лъва на фона на стената във вид на полудъга означава, че главата е обърната фронтално към нас по начина, показан на следващия монтаж – лъв с глава анфас и дясна лапа върху някаква издатина на скалата, излизаща фронтално напред дори и пред тялото на лъва. Именно това е посоченият от Крънджалов обект /обр. 4/.

Колажът представя добре идеята на проф. Крънджалов. За него е използвано копие на лъвската глава от паметника на Незнайния воин в София.

На следващата възстановка е показано възможното разположение на главата на лъва спрямо останалите детайли от релефа. От изгледа в профил може да се установи, че разстоянието от най-изпъкналата точка до дъното на релефа е 60 см, което е достатъчно, за да бъде изобразена главата, като се отчете и наклонът на скалата. Изгледът в профил е направен, като е използвана снимка на копието на релефа на Мадарския конник, намиращо се в Археологическия музей в София, и към него е монтирано изображение на главата на лъва от паметника на Незнайния войн.

От погледа в профил се вижда, че обектът под лапата е изнесен значително напред (фронтално) от тялото на лъва, което допълнително изключва възможността тази част от релефа да е част от него (глава).

Тук е показан целият релеф на конника, за да се види очевидното несъответствие между добре структурираните и много добре изпълнени детайли на релефа и предложението на Шкорпил /обр. 5/.

2. Кратерът

Какво представлява предметът пред лъва, какво е това „нещо друго“? „Това е по-скоро преобърната урна с вода, символ на божествения извор, добавен към релефа на Тракийския конник“ – продължава мисълта си проф. Д. Крънджалов, имайки предвид многобройните релефи на Тракийския конник от показания тип – лъв пред конника с лапа, поставена върху преобърнат съд (кратер, урна) с изтичаща от него вода.

На повечето релефи, които има предвид Крънджалов, лъвът е с лапа върху керамичен съд, което изключва възможността релефът да възпроизвежда ловна сцена / обр. 6/.

Паметникът е построен над извор, при който има светилище. Принасяне на дар пред пазителя на извора – това е възможният смисъл на релефа. Тази трактовка обаче поставя релефа не като изображение на владетелски триумф, а като антична езическа религиозна сцена. Вариантът, предлаган от Крънджалов, макар и логичен, не изключва предметът под лапата на лъва да е друг.

3. Копието и скитските монети от Добруджа

Утвърдено е становището, че обектът, намиращ се под фигурата на конника, е копие с конска опашка, или знаме, забито в лъва[6]. „Живият лъв“ променя ситуацията и поставя въпроса – какво представлява „копието“. То има следния вид (на снимката е с променен цвят) /обр. 7/.

Подобен тирс или скиптър е известен от монети от Витиния, Мала Азия, от V в. пр. Хр. (на втората монета над жезъла е буквата Х – от КалХда – Калхедон, Витиния) / обр. 8/.

От дакийски монети и бойни щитове са известни и следните модификации на показания двурог символ[7] /обр. 9/.

Подобни са и някои от тамгите на владетелите на Боспорското царство Рескупорис, Реметалк, Котис и др.[8] /обр. 10/.

Подобен знак – тирс, скиптър, е изобразен на монетата на скитския цар Канит, според повечето мнения царувал през III – II в. пр.Хр. в Добруджа (Малка Скития). Показаните две различни монети от един тип изключват вероятността за случаен дефект в монетата /обр. 11/. Следвайки иконографския модел на монетите на скитските царе от Добруджа Канит, Тануза, Елис, Харасп, Акроза и Сариак, където на аверса винаги е изобразен бог, а на реверса – негови атрибути, проф. Димитър Драганов[9] застъпва мнението, че тирсът е „дионисов“. Венецът от бръшлян на аверса според Драганов определя бога като Дионис.

Двете различни монети на Канит показват ясно тирс или скиптър, но без характерната за Дионис шишарка на върха. Тирсът на Дионис е показан на друга от серията скитски монети, но тук изображението следва канона – на върха на жезъла има шишарка /обр. 12/.

От показаното е видно, че тирсът от Мадарския конник съответства на тирса от първите две монети на Канит.

Посочената току-що прилика изисква да се спрем по-подробно върху историческите сведения за скитските царе.

Канит е споменат в надпис на Одесоски декрет като цар на скитите[10]. Гражданинът на Антиохия Хермейос посещава Канит и по този повод Градският съвет и Народното събрание го отрупват с почести и привилегии. Това дава повод на М. Манов да предполага важно дипломатическо посещение на посланик на селевкидите при съюзен цар в периода 261 – 246 г. пр.Хр., дори статут на сатрапия на царството на Канит[11]. Във всеки случай е налице неочаквана връзка на царството на Канит с някоя от източните империи, и това е причината Хермейос да бъде посрещнат подобаващо

Друг надпис от Калиакра е посветен на Сариак, вероятно по повод посолското посещение на Антигон Хераклит от македонския град Стибера, като пратеник на Филип V (221 – 179 г. пр.Хр.) – според М. Манов[12].

Още данни за скитските царе може да се извлекат от наличните монети. Проф. Д. Драганов разглежда 29 различни типа монети на Канит[13]. Общо монетите в сбирката, която той представя, наброяват 489 екземпляра. По владетели те се разпределят, както следва: Канит (131), Тануза (10), Елис (100), Харасп (28), Акроза (59), Сариак (157). Сариак издава и сребърна монета. За качеството на монетите М. Манов твърди, че „като иконография и стил са сред най-красивите гръцки монети, сечени през елинистичната епоха“. Според Й. Юрукова[14], поради еднаквост в изпълнението на монетите на Канит с тези на царете Харасп и Тануза, може да се приеме, че те са синове на Канит, т.е. негови наследници. Това предполага наличие на династия, управлявала достатъчно дълго време. Техни монети, освен около Калиакра, Балтата, Тауклиман, Яйлата, Тюленово, Шабла, са излизали и в Новопазарско, както и около Долище, на река Батова, Варненско. Възниква въпрос – не са ли били техни трите най-големи могили в региона северно от Мадарското плато – при Белоградец, до Ветрино, с височина над 42 метра откъм юг[15].

Втората интересна монета на Канит дава насоки за търсене произхода на скитските царе, повод за което е особената форма на трако-фригийската шапка в изображението[16]. / обр. 13/[17]

Тя е от известните трако-скитски шапки, съответстващи на източни образци (арката на триумфа на Септимий Север, партски пленници; монети на Ортонес) и на показаните по-долу монети на източните скити (монета на Азой и скица на монета на Азес II).

Съществува спор дали образът на монетата е на Канит, или на бог. Кой е богът от монетата и какво знаем за бог, изобразяван като възрастен мъж с трако-фригийска шапка? На реверса е изобразен рог на изобилието, което означава – бог на плодородието. Тракийският бог на Слънцето е ритуалният, цикличен времеви бог, празнуван като Загрей, Дионис или Сабазий в зависимост от сезона в годината. Загрей и Дионис съответстват на първата половина на годишния цикъл, на раждане, юношество, време за оплождане. Сабазий, следвайки продължението на годишния цикъл, олицетворява плодородната част на годината. Именно на него принадлежи двурогият символ на Луната, означаващ втората половина на годишния цикъл, нарастването на нощта. В Междуречието той е известен и като Баал (богът), богът на Слънцето и плодородието. Неговият храм е символизиран от знака IYI – символът на бика между две колони на храма[18]. Върху монетата на Канит е изобразен богът-слънце, аналог на Сабазий с шапка с гребен на петел, символ на Слънцето (смисълът на символиката на трако-фригийската шапка).

Казаното ни помага да осмислим и изображението на тирса от монетата на Канит. Тирсът на Дионис завършва с шишарка – семе, оплождане. Д. Драганов е прав, като определя тирса като Дионисиев в контекста на бога с венец от бръшлян и грозд, изобразени на монетата. Но нещата се променят, ако на монетата е изобразен обожествен образ на Канит, каквато е тракийската и скитската практика, а тирсът съответно е личен жезъл на владетеля. Дионис обаче, освен бог, е и възрастов белег – на дионисиева възраст е мъжът от монетата, което обяснява венеца от бръшлян на главата на обожествения владетел. Освен това изображението притежава и доста личностни черти, включително бръчки по челото, нещо, което не е характерно за образа на Дионис.

Имайки предвид горното, би могло да се твърди, че на монетата на Канит и на релефа от Мадара е изобразен обожественият скитски владетел Канит с неговия тирс. Канит като бога-слънце – Дионис; като Хор, Хер[19], Херос. Според С. П. Толстов скитите от древния Хорезъм също изобразявали царя в образа на хероса Сиявуш като конник[20].

Ст. Михайлов[21] и Г. Баласчев[22] определят изображението на релефа като образ на богиня заради дългата коса на конника. Падащата на раменете дълга коса на Канит от монетата с тирса е също аргумент в посока идентифициране на двата образа.

Тези факти и най-вече аналогията в тирсовете ни задължават по-внимателно да разгледаме връзката между Мадарския конник и скитските царе в Добруджа.

4. Стремето, „високото седло“ и „чашата“ в ръката на Мадарския конник

Анализирайки скитската връзка по повод „източната шапка на скитския бог“, можем да отбележим странното съответствие между облеклото на конника от Мадарския релеф и неговата характерна поза с изображения от многото монети на скитските царе на една от индоскитските държави от I в. пр.Хр. в района южно от Бактрия – Azes, Azilises, Zeionises и др. Върху споменатите монети конникът е с тежко бронирано облекло, с вдигната лява или дясна ръка, в която държи предмет, определян в публикациите като камшик[23]; зад главата на конника елемент от облеклото е извисен вертикално, аналогичен на същия елемент от фигурата на конника от Мадара, наричан традиционно от историците „високо източно седло“.

Какво общо може да има между скитите на Азес и Азилес и скитите от Добруджа?

През втори век пр. Хр. под натиска на тюркските племена усуни (европеиди по китайски описания) юеджите тръгват на запад и изтласкват от Согдиана и Хорезъм скитските племена (саки) с общото название масагети. Част от тези племена отиват на юг в района на Бактрия и Афганистан. Някои от тях по-късно основават Партия, други биват изтласкани по на юг и основават индоскитски държави. Може да се предположи, че част от напусналите района на Согдиана племена през II в. пр.Хр. вместо на юг се отправили на запад и се заселили в района на Северното Черноморие и Добруджа (именувани от историците като сарматски племена)[24] /обр. 14/[25].

На картата е проследен и походът на Александър Македонски, който факт ще коментираме по-долу. Скитите в Добруджа, скитите над Северното Черноморие и обитаващите земите между Каспийско море и река Оксус копират иконографията на македонските монети на Александър Велики, изписват същите титли и заимстват същия пантеон на антични божества, носят същите отличителни шапки, наричани трако-фригийски – белег на вярата към бога-слънце. „От боговете масагетите почитат само бога-слънце“ – отбелязва Херодот[26]. Това са все причини, поради които монетите на скитските царе от Добруджа, монетите на скитския цар Атей и монетите на скитите от Бактрия и Северна Индия в някои работи се определят като „монети със скитски произход“[27] /обр. 15/.

На скитските монети, както и на Мадарския релеф, се виждат ясно трите забележителни съвпадения между конниците – вдигнатата лява ръка, държаща камшик[28], подобен на показания на скитската монета, странното съоръжение зад гърба на конника – „седло средноазиатски тип с високо облегало“[29], тежката бронирана дреха /обр. 16, 17/.

На първата монета камшикът е отпуснат; ясно личат „високото седло“, камшикът в протегнатата ръка и ... стреме от лявата страна на конника /обр. 18/. На монетите се вижда двурогият тирс на Канит, срещан най-често в региона на Добруджа, в знака IYI / обр. 19/.

Преди всичко монетите показват конници с броня, т. нар. катафракти, за първи път масово използвани от Партия през 53 г. пр. Хр., когато Сурен разгромява единадесетте легиона на Марк Луций Крас[30].

Изображението на цар Спалирисес /обр. 20/ и на показаната антична скулптура[31] от Бактрия /обр. 21/ дава отговор за предназначението на „високото седло“.

Това е защитна част от горната дреха на конника, или част, за която се прикрепя колчан със стрели при необходимост. Стрелите стърчат от лявата страна на главата на конника и практически това е най-удобното място, откъдето може да бъдат вземани, без да пречат на движенията на стрелеца, който често стреля дори и обърнат с гръб към движението. Същия колчан виждаме и на гърба на Спалирисес. За тази „висока част на дрехата“ често са прикрепени ленти или конска опашка.

Същата висока яка виждаме и на следващите персийски изображения[32].

Снимката на Мадарския конник /обр. 22/, на която личат „високото източно седло“, скитският тип бронирана дреха, предметът в ръката на конника, идентичен на сгънатия камшик от скитските монети. Монетите ни помагат да дешифрираме и изображението зад конника, определяно като „владетелска гега“ – по всяка вероятност това е лък в колчан.

Митридат I, цар на Партия (171 – 138 г. пр.Хр.) със знака на владетеля, релеф от Хонг-е Ащдар /обр. 23/, Иран. Царят е в обикновено облекло, без броня и стреме. Десният преден крак на коня започва необичайно ниско, този факт присъства и на Мадарския конник и е коментиран в литературата.

Стремето при скитите е познато от печата на Adsho[33] /обр. 24/ от Кушанското царство от II в. пр.Хр. Кушани са юеджите, нахлули в Бактрия заедно със скитите от Согдиана; етнонимът *кушани* е късен; той става известен от монетите на един от кушанските управители – Херай[34].

Посоченото стреме се различава от известните, които са Г-образни. Друга публикация[35] твърди, че подобни на кушанското стреме са монтирани само от едната страна на коня и са служели само за качване, известни са от IV в. пр.Хр. Подобно стреме се появява вероятно за първи път при тежко въоръжените катафракти в империята на партите. На всички показани скитски монети се вижда, че от лявата страна на коня има такова стреме, ползвано като стъпенка за качване на тежко въоръжения брониран воин. На монетите се вижда също така, че бронираната дреха прикрива изцяло краката на воина, което означава, че те са високо (не висят), което предполага наличието на стремена, разположени до седлото, което ясно личи на един партски релеф.

Горните факти показват, че стремето е познато в разглеждания период и регион, но е използвано според обстоятелствата по подходящия начин, най-вече при тежките бронирани конници, използвани масово за първи път при партите в I в. пр.Хр.

Първият цар на индоскитската държава е Мауес (90 г. пр.Хр.), а монетите на

Азес са от 60 г. пр.Хр. Вероятността за появяването на иконография, подобна на тази от монетите върху скалите на Мадара осем века по-късно, е малка. Иконографията на монетите подкрепя идеята на К. Шкорпил, Д. Крънджалов, Г. Баласчев и Ст. Михайлов за античния характер на паметника.

Последният елемент, доказващ една източна връзка, е името Мадара със значение „майка" в иранските езици. Обърнатият съд от Мадарския релеф символизира следователно не само извора, над който е изграден релефът, но и извора на живота, майката Земя, от която изворът изтича. Μητρι θεῶν – майката на боговете, Мадара.

5. „Кучето" от Мадарския конник. Гети и парти

С голяма вероятност идентифицирахме паметника като аналог на партски катафракт. В древността партите са обитавали две области – Партия и Хиркания. Йордан пише за царя на гетите Танауса[36] (сравни с Тануса от скитските монети в Добруджа), воювал с египетския цар Весос. На връщане от Египет част от гетите останали в Мала Азия и били наречени парти. Според Йордан на езика на скитите „парти" означава „отделили се".

Хиркания (Ὑρκανία) е разположена югоизточно от Хирканско (Каспийско) море; на древноперсийски език името й е Варкана, т.е. „страна на вълците". На авестийски език вълк е „варк" (vāhrka). В тюркските езици вълк е buri.

Хирканите са победени от Александър Македонски. Заедно с тях срещу него воювали и жителите на северните области на Хиркания, известни под името баркани[37]. След завземането на главния хиркански град Задраката вероятно голяма част от жителите на градовете Талаброка, Самариана, Карта, Тапа преминават Дербентския проход и се заселват на север от него. Това обяснява действията на Александър – след битката той преграждa прохода със стена, наричана и Стената на Александър. В края на V в. Захари Ритор споменава народа „бург-ари", „които имали градове и свой език", и твърди, че той обитава именно земите зад Дербентския проход. В „бург-ари" е характерна смяната на суфикса „ани" (барк-ани) с „ари". С останалите жители Александър се „споразумява" – вероятно това е и причина за появата на скитите в Добруджа.

Земите на север от Хиркания, на югоизток от Каспийско морс сега носят името Балкан. Преходът „барк-ан" – „балк-ан" е очевиден. Очевиден е и преходът „балк-ани" – „балг-ари" при смяна на суфикса, като основата е „варк"/„барк" – вълк[38].

Настенно изображение в Туркестан (където е планинският масив Балкан[39]) възпроизвежда флаг-дракон с вълча глава /обр. 25/; в партската епоха на северозапад от Иран и в Армения подразделения от армията се наричали „дракони" и носели знамена с формата на дракон[40] (аналогични на дакийските от колоната на Траян). За първи път вероятно това изображение се среща върху „стелата на Новъхд-оносор I", 1120 г. пр.Хр.[41]

На Колоната на Траян в Рим са изобразени над двадесет сцени с дракони. Изображенията на дракон-вълк в България са по-ранни от тези на колоната – IV в. пр. Хр. /обр. 26/.

Датировката на тези артефакти и на повечето тракийски съкровища с откровени източни мотиви в изображенията съвпада по време с експанзията на Александър Македонски и началото на присъствието на скитските царе в Добруджа. Драконът е изобразен и на шлема от монетите на Сариак /обр. 27/.

В „Летописец елински и римски" след текста за опожаряването на Соломоновия храм в Ерусалим от армията на Навъхд-оносор непосредствено следва текстът, известен като „Именник на българските канове“. Той завършва така: „По прежде реченных, царь асурийскъ царствова, якоже прежде реченно бы и Навъхд-оносор, 24 лет...“

Навъхд-оносор е от халдеите. На халдейски ZI е дух[42]. SPIRIT OF SPIRIT е формула в религията, която означава „синът от бога“[43]. SPIRIT OF SPIRIT, **ZI E ZI,** или **Ziezi ex quo Vulgares** – Зиези, от който са българите[44].

„Топонимът „балк-ан“ не се утвърждава във II в. пр.Хр. в Добруджа. В I в. пр.Хр. започва римската агресия и драконът с глава на вълк се развява в Дакия срещу легионите на Траян. Петстотин години по-късно, при Зенон, българите завземат отново земите от тази страна на р. Дунав[45].

В България, в региона на археологическия комплекс „Сборяново”, е съществувал град Даусдава, „селище на вълците“. Кандау и Даунус са божества, аналог на Арес, вероятно изобразявани на знамената на воините – траки и скити – като знаме-дракон с вълча глава /обр. 28/. Съгласно Страбон даките са се наричали daoi, задкаспийските скити също са daoi; според Езихий „даос“ е фригийското название за „вълк“[46]. Кучето на Лизимах, македонски владетел на Добруджа[47], се е наричало Хиркан (вълк); известни са хирканските бойни кучета[48]. Редица автори подчертават семантичното единство между вълка и кучето при скитите, без всякакво противопоставяне[49]. *Изведено на тази основа (барк – вълк), името българи не е уникално, а универсално, обобщаващо название, характерно за различни племена, носещи името като тотем.* Дахи, даи, баркани, хиркани, варкани, вулгари, българи, вълахи са били назовавани на името на своя тотем, вълка. Кучето от Мадарския релеф е бойният символ на траки и скити, вълкът.

Тотемите на вълка и орела /обр. 29/ в изображения от Плиска и Преслав са обединени в общата фигура на скитски грифон /обр. 30/. Вероятната връзка са партският народ „баркани”, населяващи земите южно от Морето на Орела – Аралско море и източно от Морето на вълците – Хирканско море[50].

Като извод от направения анализ може да се каже, че скитските монети на Канит, С(Ц)аряк, Тануса, Харасп, Акроза, Елис са монетите на първите канове и царе в Добруджа, свързани със зараждащото се име „българи“ на Балканите. Името България е отбелязано за първи път на карта от около 399 г., съставена от Йероним Блажени, родом от Далмация – **Moesia hes et Vulgaria** („Мизия, тук е България“), което е и едно потвърждение на казаното. Картата вероятно е изготвена по оригинал на Евсевий Памфил Кесарийски (264 – 340 г.).

6. Построяването

Посещението на македонския посланик и на посланика от Антиохия, споменати по-горе, подчертава значимостта на скитското царство. Монетосеченето на скитските царе показва, че те са разполагали с достатъчно средства за построяването на монумента. Най-вероятната му датировка е II в. пр.Хр.

7. Разрушаването

Очевидно фигурата на лъва не е разрушена от ерозия. Коя е причината за разрушаване на релефа? Един подробен анализ показва, че под фигурата на лъва има още едно изображение – на змия[51] /обр. 31/. Змията, кратерът (съд) и лъвът са често срещани символи именно в тракийската иконография – Тракийски конник, Дунавски конници. Змията и лъвът са основни символи в ритуалната тракийска религия, олицетворяващи слънчевия годишен цикъл – раждане, възмъжаване на бога-слънце – Загрей-Дионис.

На множество малоазийски релефи от саркофази, възпроизвеждащи шествия на Дионис, са изобразени обърната кошница, от която излиза змия – раждането на Загрей; овен, като символ на оплодителя, Дионис; лъв, символ на възмъжалия Дионис, на воина. Двурогият образ на Луната е символ както на вавилонския бог-слънце (Баал – бог), така и на Сабазий. И двамата са богове на плодородието, съответстващи на втората, плодородната част на годината. Дионис – лъвът – е символ на зенита на Слънцето от годишния цикъл; Сабазий – на времето, когато нощта нараства, денят намалява. Трите фигури на паметника изобразяват бога-слънце, триединния бог в неговите ипостаси Загрей, Дионис, Сабазий – Сина. Синът е продължението на религията на Великата майка, Мадара, изворът.

Слънцето, тракийският Дионис-Сабазий, е богът, който според Плутарх е честван еднакво „и от македонките, и от тракийките, живеещи в подножието на Хемус“[52].

Релефът е апотеоз, енциклопедия на тракийската религия, символно изобразяващ Майката, Сина и обожествения владетел – херос.

Това е причината змията и лъвът да бъдат атакувани по-късно както от римския митраизъм, така и от зараждащото се християнство.

Богът-слънце Дионис (с изображение на лъв върху гърдите) и змията изгарят в огъня на римския митраизъм. На релефа са изобразени три от компонентите на Мадарския релеф – лъвът, змията и обърнатият съд. На мозайката от Равена Христос е стъпил върху победените езически символи – змия и лъв (Мозайка, Равена, V в.)[53]/обр. 32/. В иконографията на християнството свети Георги убива тотема на скити и траки, змея[54].

Мадарският конник е построен вероятно около II в. пр.Хр. От същия период се датират и първите оброчни плочки на Тракийския конник в региона по подобие на Мадарския конник[55]. По-късният образ на свети Георги е неговото християнско продължение /обр. 33/.

8. Заключение

Според описаното по-горе и приложените материали бихме направили следните изводи:

Релефът на Мадарския конник притежава елементи, които могат да се определят като често срещани в тракийската религиозна практика:

– лъвът, змията и преобърнатият съд

– куче.

Съществено са различни от тракийските изображения предметите от военнопрактичен характер:

– предмет, идентифициран като колчан или защитна яка зад гърба на конника, вместо хламида

– камшик в дясната ръка

– стреме

– куче.

Последната група белези ясно съответстват на източната традиция.

Приложеният анализ показва еднозначно античния характер на паметника и го определя като носител на общата трако-скитска религиозна култура по линията Балкани – Мала Азия – Задкавказие[56].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шкорпил, К.** Мадаро-Могиланското плато. - *Byzantinoslavica*, IV/1, 1932–1933, 83–130.

[2] **Баласчев, Г.** *Старотракийски светилища и божества в Мезек, Глава Панега, Мадара, Царичина и другаде и тяхното значение.* София, 1932.

[3] **Михайлов, Ст.** Доказателства за тракийския произход на Мадарския конник. – *Археология,* 1999, бр. 1–2; **Michajlov. St.** K otazce parallel madarskeho jezdce. - *Ceskoslovenska etnografie,* VI, 1958, 2.

[4] **Крънджалов**, **Д.** Что важнее на мадарской скале: рельеф или надпись? - *Slavia Antiqua*, VII, Warsaw, 1960.

[5] **Крънджалов**, **Д.** Мадарский всадник. - *Ceskoslovenska etnografie,* Praha, 2–3, 1953, p. 243.

[6] *Кратка българска енциклопедия*. 3. София, 1966, с. 317; **Мавродинов, Н.** *Старобългарското изкуство.* София, 1959.

[7] **Densusianu**, **N.** *Prehistoric Dacia.* - http://www.pelasgians.org/

[8] http://sparotok.blog.bg/politika/2010/11/14/starobylgarski-i-trakiiski-tamgi.634832

[9] **Draganov. D.** The Coinage of the Scythian Kings in the West Pontic Area. Iconography. - *Archaeologia Bulgarica*, XIV, No. 3, 2010, 29–52.

[10] **Манов, М.** Взаимоотношенията между някои скитски царе в Добруджа и някои от владетелите на големите елинистични монархии (Според епиграфски и нумизматични данни). - *Сборник в чест на професор Велизар Велков*. София, 2009, определя царуването на Канит около 250–240 г.пр.Хр.

[11] **Манов, М.** Нови типове монети на скитските владетели Канит и Акроза. - *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика,* 3, част I, 2006.

[12] http://luciusaemiliuspaulusmacedonicus.blogspot.com/2011/8/80.html – името на Сариакос е отбелязано и в надпис, датиран около втората четвърт на II в. пр.Хр. Според Хр. Манов – 221–279 г.

[13] **Draganov, D.** Op. cit., До 2000 г. са известни 9 монети на скитския цар Атей.

[14] **Юрукова, Й.** *Монетите на тракийските племена и владетели.* Т. I. София, 1992, 159–160.

[15] Според ***В. Мутафов,*** в лично писмо.

[16] Димитър Драганов подчертава нейния източен характер, като я определя като сатрапска тиара или персийска кожена шапка (кирбазия, башлик).

[17] Gorni & Mosch Giessener Münzhandlung . Auction 204

http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=460139&AucID=838&Lot=1193&Val=b65243c5ce2aa4cf071d824dfc537b3c

[18] Тази теза изложих в *Убий Сабазий, убий Българина*, същата теза е разработена подробно и от **Тошев**, **Л.** *Храмът на Новия завет* – http://www.pravoslavie.bg. Символът Y с две хасти е изобразен на брошка от слонова кост от Теман, Мъртво море, от 1200 г. пр.Хр. – изобразено е светилище, което се е състояло от стълб с два рога на него и два вертикални обелиска в подножието му. Значение на храм има и Y с вплетена буквата П или с квадрат, както е на монетата. На брошката „между рогата“ на Y е изобразено слънце, стандартен похват при слънчевите религии; на розетката от Плиска вместо слънце е изобразен кръст. Този начин на изобразяване се среща често и в християнството – кръст и двурога луна вплетени заедно. Символното значение на Y и полумесец е едно и също. Кръстът е използван от скитите и в предхристиянските времена – виж печата на Адшо.

[19] **Симеонов**, **Ст.** *Египет, ключ към тракийската култура*. София, 2011, с. 186: „Истинското произношение на египетския бог Хор е Хер“.

[20] **Толстов**, **С. П.** *Древний Хорезм.* Глава „Греческая колонизация Средней Азии”.

[21] **Михайлов**, **Ст.** Цит. съч.

[22] **Баласчев, Г.** Цит. съч.

[23] http://www.anythinganywhere.com/commerce/coins/coinpics/indi-scyth.htm, в много други публикации също се твърди, че предметът в ръката на скитския конник е камшик.

[24] **Ангелова, Е.** Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. - *Археология*, 1995, бр. 2, 5–17.

[25] Карта. *История древнего мира.* Част II. Просвещение, Москва, 1982.

[26] **Херодот**, I, 25.

[27] *Chicago Coin Club,* Vol. 46, No. 8, August 2000. http://www.chicagocoinclub.org/chatter/2000/Aug/

[28] Предметът в ръката на конника е определян от българските историци като чаша, договор.

[29] **Майсторски, Г., Б. Борисов, Ст. Дончева, М. Георгиева.** Шуменска стража. - *Чудесата на България*: кн. 6, 2011, 27–32; *Енциклопедия България*, т. 4, 1984; **Маринов, В.** *Свещената Мадара*. София, 2008 (II изд.).

[30] Според Плутарх (*Животът на Крас*), когато донесли главата на Крас в двореца на партския цар Урод, там се играела трагедията „Вакханки“ на Еврипид. Един от актьорите взел главата и изпял следните стихове (от същата пиеса): „Носим от планината / филиз прясно нарязан към двореца, / чудесна плячка“.

[31] Parthian Shot. British Museum, http://www.livius.org/pan-paz/parni/parni.html

[32] http://apollon.blog.bg/izkustvo/2011/10/29/trakiiski-nahodki.843613, http://www.sikyon.com/athens/ahist_eg02.html

[33] **King, D.** “*The First Stirrups”,* http://phdiva.blogspot.com/2011/08/ first-stirrups.html

[34] http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8

[35] *The History of Stirrups*, http://www.theequinest.com/history-stirrups

[36] **Йордан**, *Гетика,* 47.

[37] **Руф, К. К.** *История на Александър Велики Македонски.* София, 1985. Барканите са участвали в армията на Дарий с две хиляди конници, въоръжени с двуостри секири и леки щитове, и десет хиляди пехотинци със същото въоръжение. В справочниците традиционно се посочва, че „барканците са партски народ на границата с Хиркания“.

[38] На приложената карта под общото название „даи“, превеждано вълци, са и хиркани, баркани, парни (парти). Съкратеното възможно изписване е харки, барки, парни, вероятно с едно и също значение с произход „варк“ – вълк. На санскрит vr.āka, протоиндоирански urka, авестийски vāhrka, согдийски wyrky, хотаносакски birgga, осетински bærag, wærg, ятнобски urg, кюрдски gur, пущунски gurg, талишки vag, средно и съвр. персийски gurg, gorg, таджикски, шугнански gurg, гилянски gurd, язгулемски warg. Древнотюркското название за вълк – fuli, heli, се доближава до тохарското walkwa – вълк (по д-р Живко Войников). Днешният ирански град Гурган на територията на бивша Хиркания е аналог с вълк, а Курт от „Именника на българските канове“ (Кубрат) бива извеждано също от вълк.

[39] В южната част на страната е древният град Ниса, първата столица на партите при Митридат I.

[40] **Элиаде, М.** *От Залмоксиса до Чингиз-хана*, 1991.

[41] **Pârvan, V.** *Getica*. Bucureşti, 1926, p. 521.

[42] **Йонков-Владикин**, **Н.** *История на древните траки.* София, 1911–1912, с. 105.

[43] **Георгиев**, **П.** *Убий Сабазий, убий Българина.* София, 2010.

[44] Анонимен латински хронограф от 354 г., определящ произхода на българите от Зиези. В една от трите редакции на хронографа от родословието на Сим са посочени **реалните съседи на барканите: хиркани, парти, марди.** Но **баркани** е заместено от **vulgares** – българи. От Сим са и бактрианите, халдеите, асирите. Планина Балкан, залив Балкан, **vulgares** вместо „баркани” е основание за изводи.

[45] Има ли други сведения, които да говорят за партска връзка в региона? В книгата си *Готи, сиреч Гети/ Gothi, qui et Getae* (2012) Юлия Хаджидимитрова цитира хрониката на Ян Длугош от петнадесети век, който твърди, че прутените/рутени (вероятно жители на р. Прут) са парти. Рутени, или както се самонаричат „русени“, и сега обитават Задкарпатието, Западна Украйна, Словакия, Войводина в Сърбия. Интересна е фамилията от народа на русените Вархола, вероятно с основа „барк“; по аналогия може да се предположи Варх, Варха, Варна (Варка, Варна). В Югоизточните Карпати и сега съществува селище Баркани. В писмо-грамота на Иван Александър (1331 – 1371) до венецианския дож Андреа Дандоло се казва, че негръцките букви от използваната в писмото кирилица са наречени „български или персийски“, в смисъл партски. Партското име Вологез е и име на Вологес, жрец на племето беси.

[46] **Элиаде, М.** Цит. съч.

[47] Според Страбон, Тиризис, дн. нос Калиакра е бил резиденция-съкровищница на Лизимах. Кучето на Лизимах (хирканско или Хиркано) е най-известното куче в историята, описано от различни историци (Плиний Стари, Апиан, Флигон, Плутарх).

[48] За бойните кучета на хирканците пишат Елиан (Nat. an., VII.38), Валерий Флак (Flac. Argon., VI.106–113), описват се и едри бойни кучета с железни шипове на гърдите. (Lucret., III. 750–751; Grat. Cyneg., 161; 196; Athen., V.201b; Phot. Bibl., 250.453b).

[49] Странни са ономастичните особености, свързани с обожествяваното от скитите вълк-куче. Известни са наименованията „кутри-гури“, на немски куче е „Hund“ (аналог с „хуни“), Shien-kun е название на хуните, Shien е куче на френски; на английски „лая“ е „bark“ (аналог с „баркани“); сабани (сабари, сабири) – аналог с руското „собаки“. Сабани-сабари е пущунско племе в днешен Афганистан. Името на бога Кандау – canis – куче на латински, „дау“ – вълк на езика на даките. Стандартното гръцко изписване на името българи е „булгари“, но в първите надписи на кирилица от времето на Самуил и Петър името българи е изписвано „блгари“, повтаряйки формата „блк“/„влк“, разбираемо за вълк (на чешки vlk).

[50] **Войников**, **Ж.** *Етногенеза и миграции в Евразия, през древността и Ранното средновековие и мястото на древните българи в тях,* 2009, стр 101.

[51] **Хофарт, А.** *Изгубените кодове на древните българи.* 2001; **Войников, И.** *История на български-*

те държавни символи, част II; **Георгиев**, **П.** *Мадарският конник.*

[52] **Плутарх**. *Сравнително жизнеописание, Александър.*

[53] **Георгиев**, **П.** *Мадарският конник.*

[54] http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Aios_Georgios_icon.jpg

[55] **Александър Минчев**, специалист по антична археология, Археологически музей, Варна, http://www.moreto.net/s.php?n=172247: *Култът към Тракийския конник има своите дълбоки корени още в зората на консолидирането на тракийската нация и на одриската царска династия през V в. пр.Хр., но като иконография в този си вид в два основни варианта се появява именно в Одесос (Варна) и неговите най-близки околности – квартал Галата. Тук са намерени най-старите паметници на Тракийския конник, това са релефи, които са от края на II или с по-голяма сигурност от I в. пр.Хр. Всъщност от тук към вътрешността на България, а след това по цялото Черноморие и Балканите, включващи съседна Гърция, Европейска Турция и най-източните части на Сърбия и Македония, както и Северна Добруджа, той става най-разпространеното божество.*

[56] С благодарност към проф. В. Тодоров, Юлия Хаджидимитрова, д-р Л. Цонев, проф. А. Чилингиров, проф. Д. Драганов, д.и.н. Д. Ботева за предоставените материали и съдействие.

MADARA HORSEMAN AND SKYTHIAN DYNASTIES IN DOBRUDZHA

Petar Georgiev

Abstract

This work constitutes a reconstruction of the topology of some of the destroyed elements of the Madara Horseman, and examines the possible connection of the relief with the Scythian dynasties in Dobrudzha (Scythia Minor) of the IV - I c. BC The monument is defined as an ancient monument which reflects the mixed nature of the local population during the said period - Thracians (Getae) and Scythians. The style of the work is analogous to the depicting style of similar monuments in Parthia and the Indo-Scythian kingdom of the II - I c. BC. By analyzing the available written and archeological data, the author defines the Scythians living in Dobrudzha (Dobrogea) during that period as the „Barcans“ or „Balkans“, a people who previously inhabited the lands above the ancient Hyrcania, Barcan (Balkan). They probably migrated here in the 4th century AD, and were the carriers of and represent the initializing component for the creation of the ethnonym ’Bulgarians’.

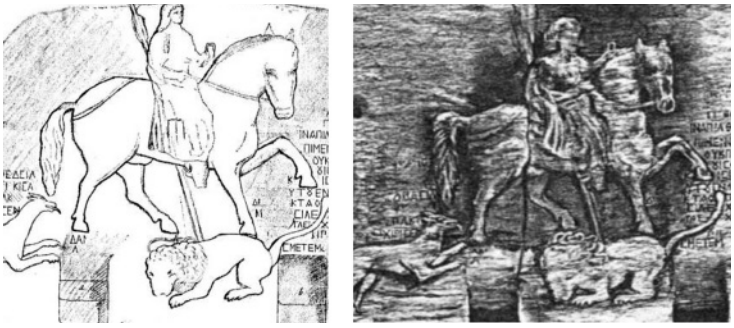

Обр. 1

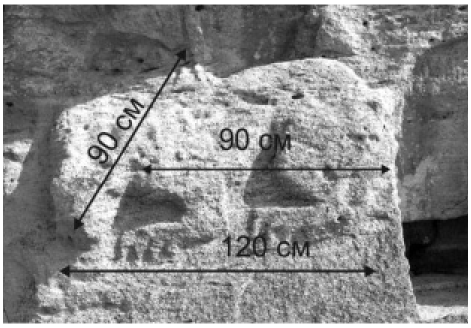
90 см
90 см
120 см

Обр. 3

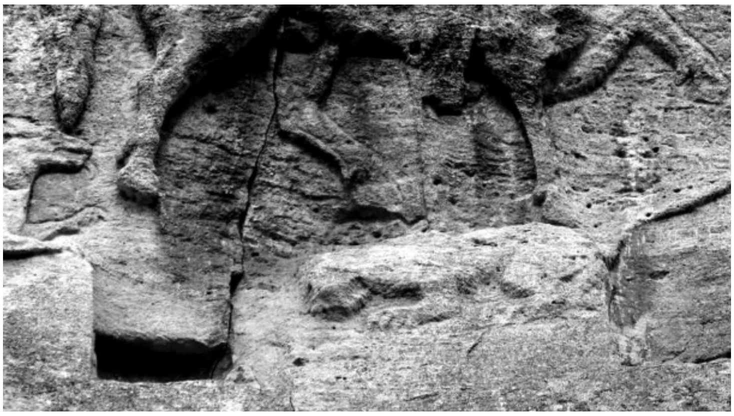

Обр. 2

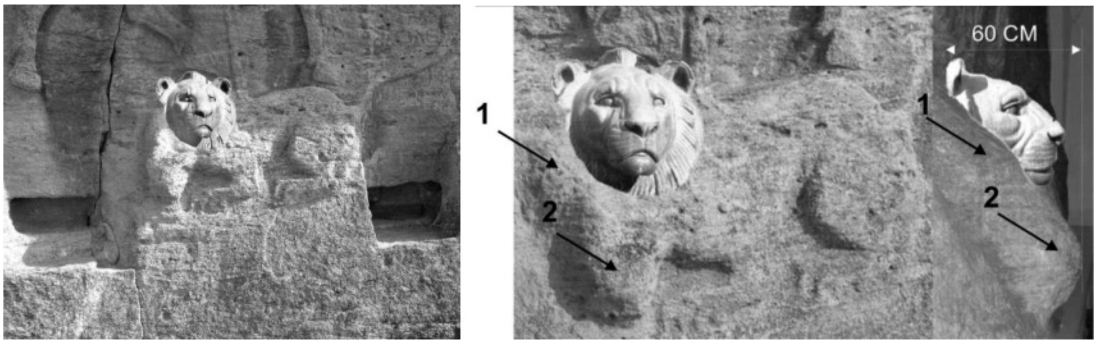

Обр. 4

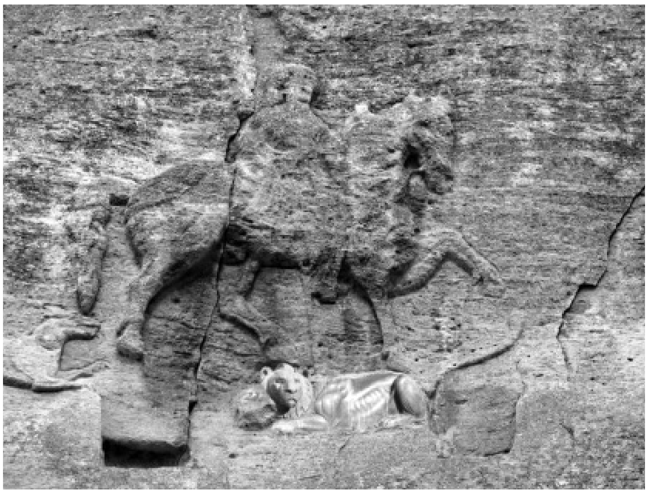

Обр. 5

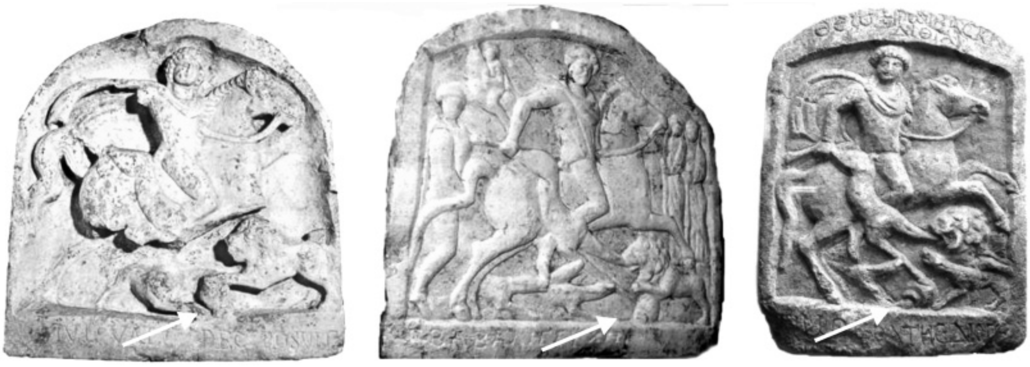

Обр. 6

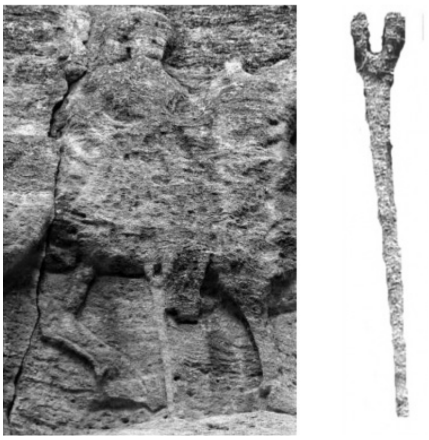

Обр. 7

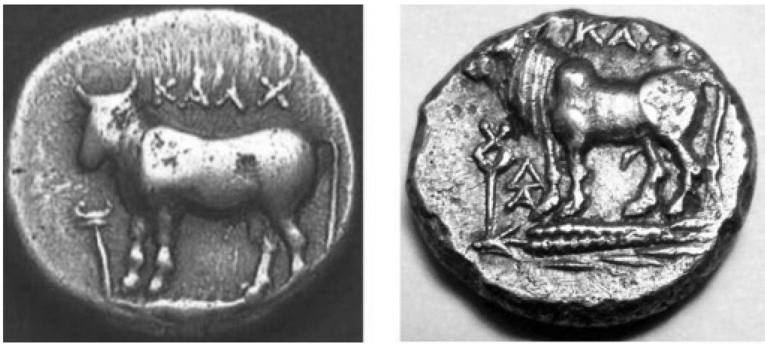

Обр. 8

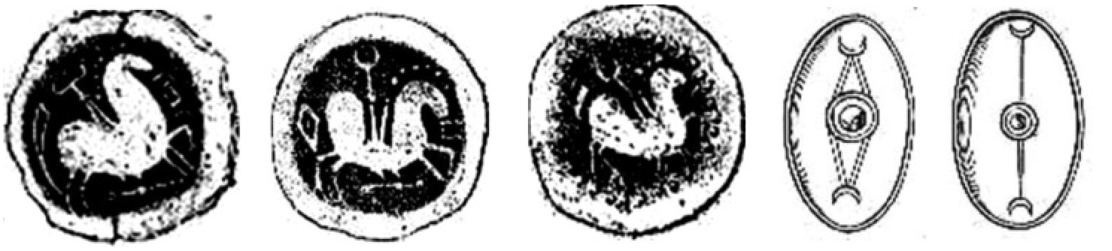

Обр. 9

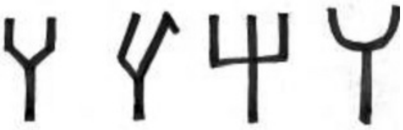

Обр. 10

Обр. 12

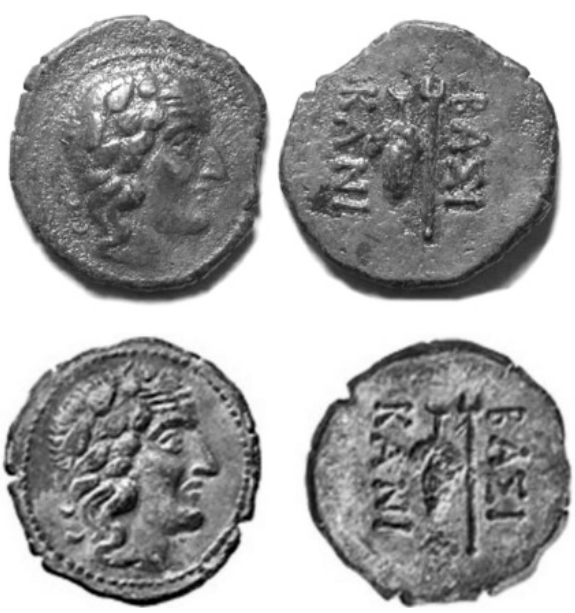

Обр. 11

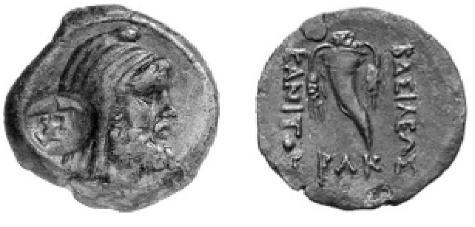

Обр. 12

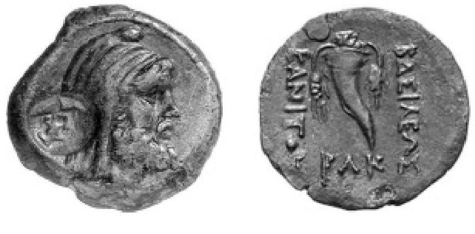

Обр. 13

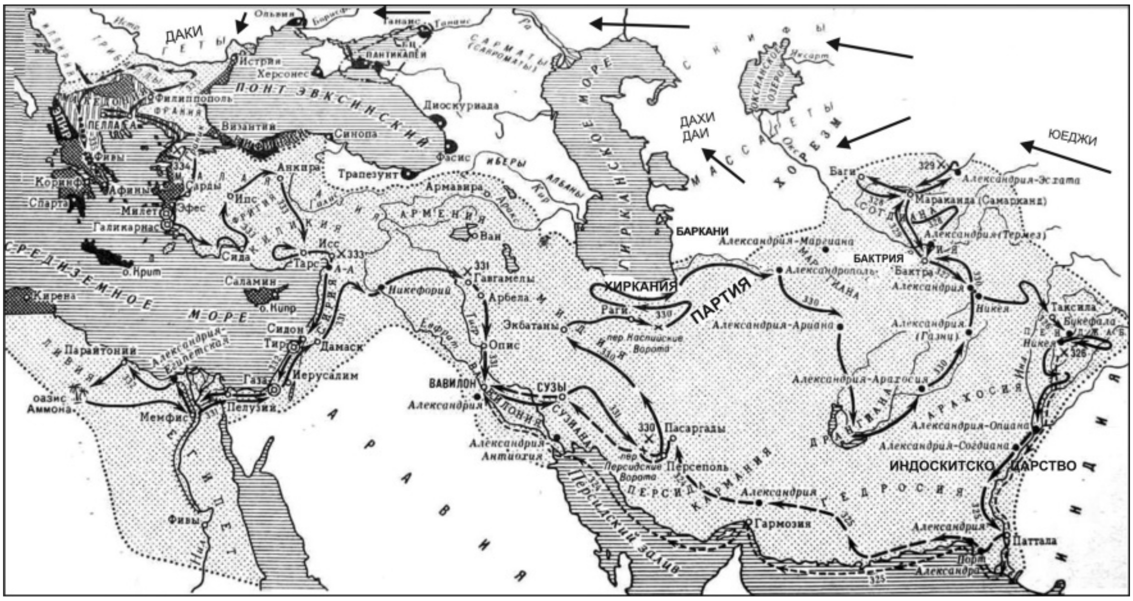
ДАКИ
ГЕТЫ
Истрия
Херсонес
Ольвия
Танаис
Пантикапей
САРМАТЫ (САВРОМАТЫ)
ПОНТ ЭВКСИНСКИЙ
Филиппополь
Византий
Синопа
Диоскуриада
Трапезунт
Фасис
ИБЕРЫ
АЛБАНЫ
Армавира
АРМЕНИЯ
Ван
ГИРКАНСКОЕ МОРЕ
ДАХИ
ДАИ
МАССАГЕТЫ
ХОРЕЗМ
ЮЕДЖИ
БАРКАНИ
ХИРКАНИЯ
ПАРТИЯ
БАКТРИЯ
Бактра
Мараканда (Самарканд)
Александрия-Эсхата
Александрия (Термез)
Александрия-Маргиана
Александрополь
Александрия-Ариана
Александрия (Газни)
Александрия-Арахосия
АРАХОСИЯ
ДРАНГИАНА
Александрия-Опиана
Александрия-Согдиана
ИНДОСКИТСКО ЦАРСТВО
Таксила
Букефала
Никея
Паттала
Александрия
ГЕДРОСИЯ
КАРМАНИЯ
Гармозия
ПЕРСИДА
Персеполь
Пасаргады
Персидский залив
Сузы
СУЗИАНА
ВАВИЛОН
Александрия
Александрия-Антиохия
Экбатаны
Раги
пер. Каспийские Ворота
пер. Персидские Ворота
Гавгамелы
Арбела
Никефорий
Опис
Тигр
Евфрат
АРАВИЯ
Дамаск
Сидон
Тир
Газа
Иерусалим
Пелузий
Мемфис
ЕГИПЕТ
Фивы
оазис Аммона
Паратоний
ЛИВИЯ
Александрия Египетская
Кирена
СРЕДИЗЕМНОЕ МОРЕ
о. Крит
о. Кипр
Саламин
Тарс
Исс
Сида
Анкира
Ипс
ФРИГИЯ
Сарды
Эфес
Милет
Галикарнас
Афины
Спарта
Коринф
Фивы
Пелла
ФРАКИЯ
333
331
330
329
328
325
ИНДИЯ

Обр. 14

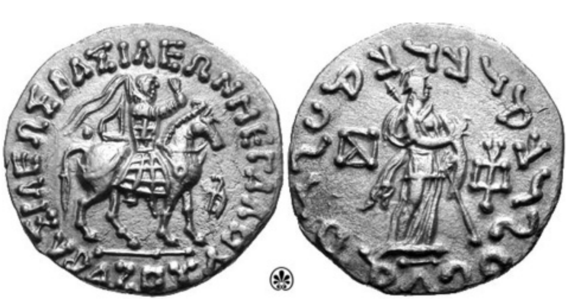

Обр. 15

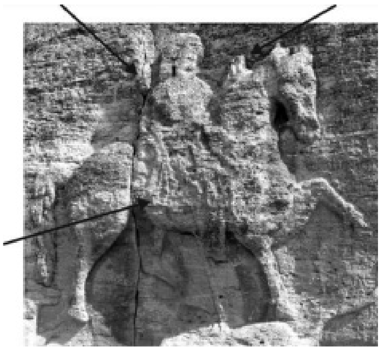

Обр. 16

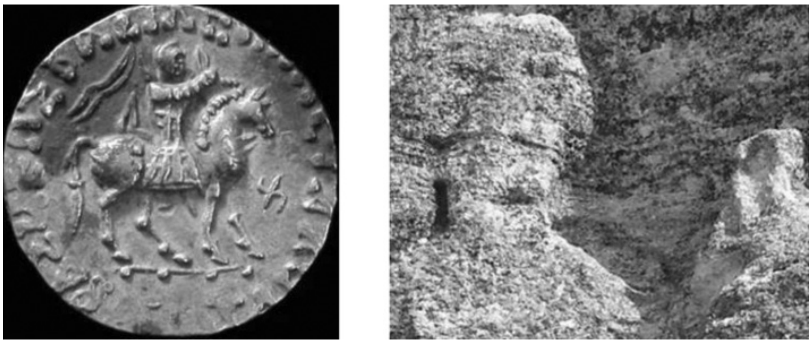

Обр. 17

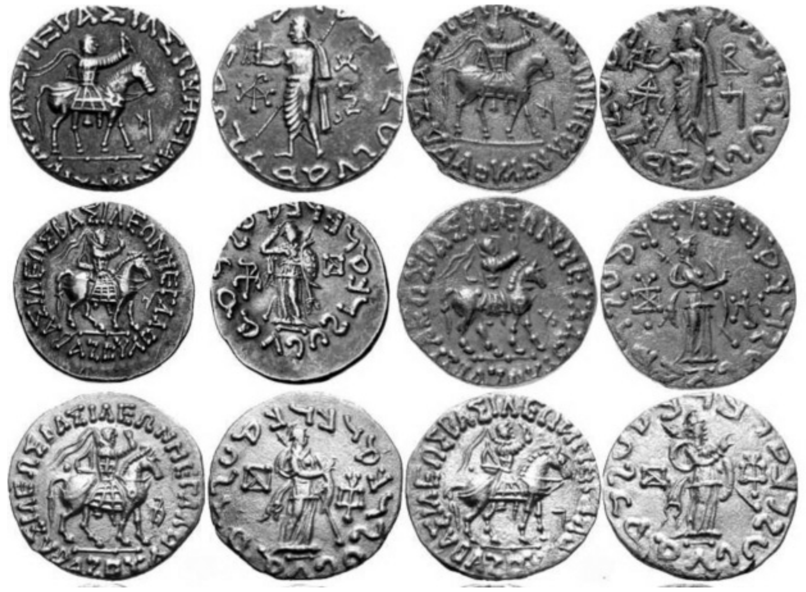

Обр. 18

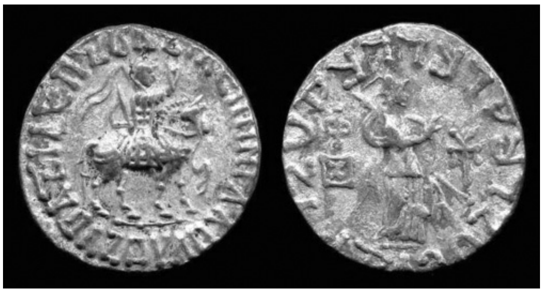

Обр. 19

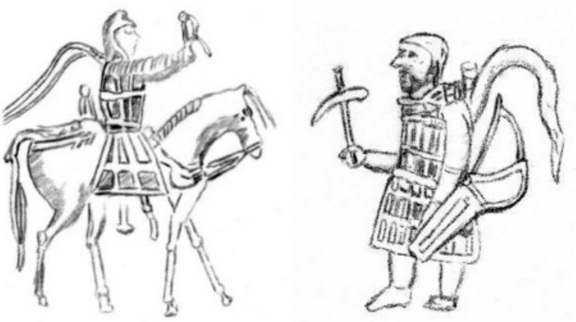

Обр. 20

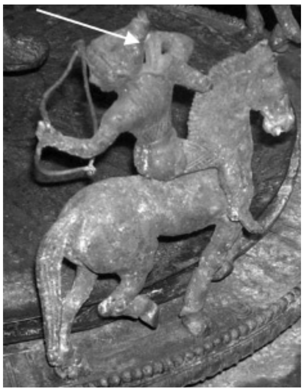

Обр. 21

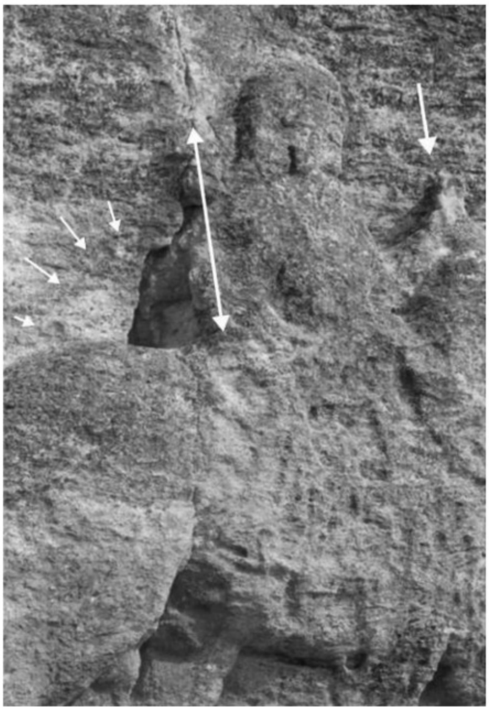

Обр. 22

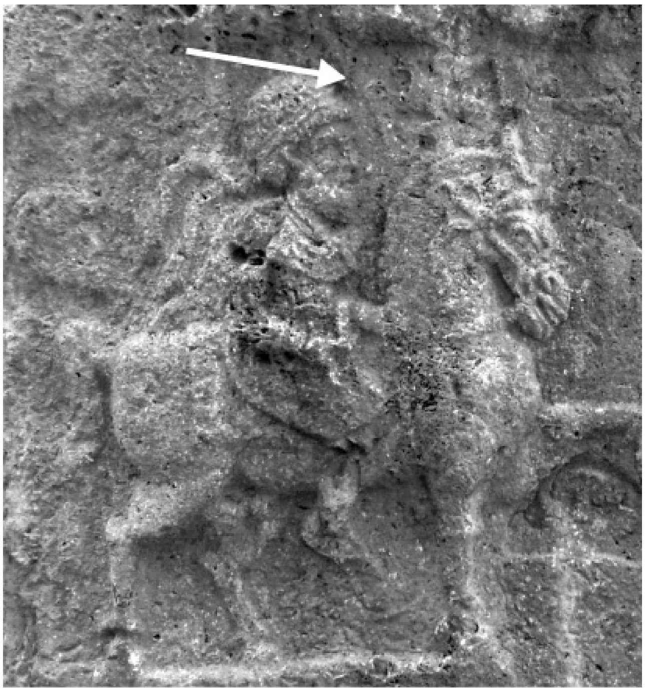

Обр. 23

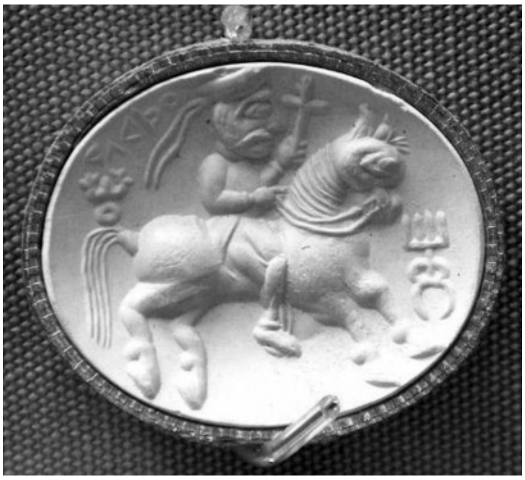

Обр. 24

Обр. 25

Обр. 26

Обр. 27

Обр. 28

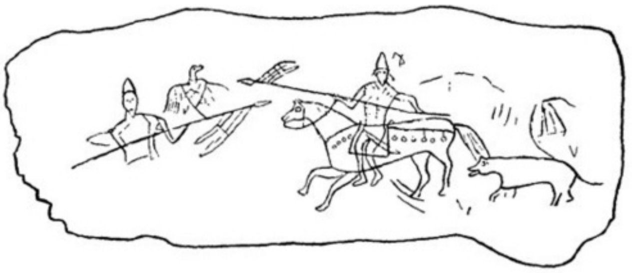

Обр. 29

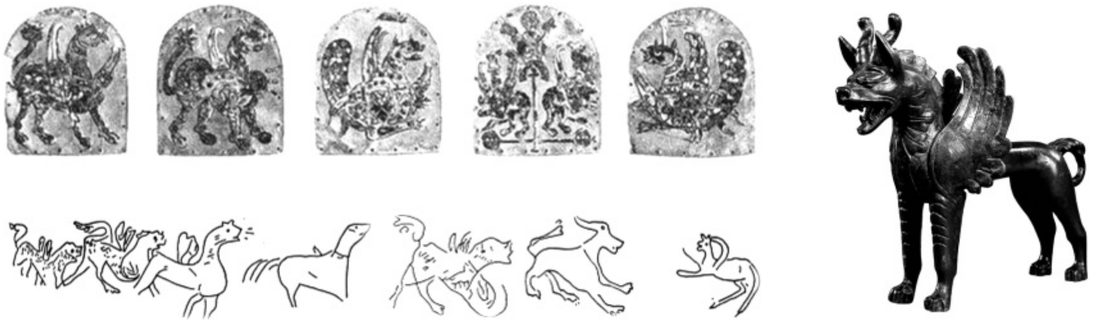

Обр. 30

Обр. 31

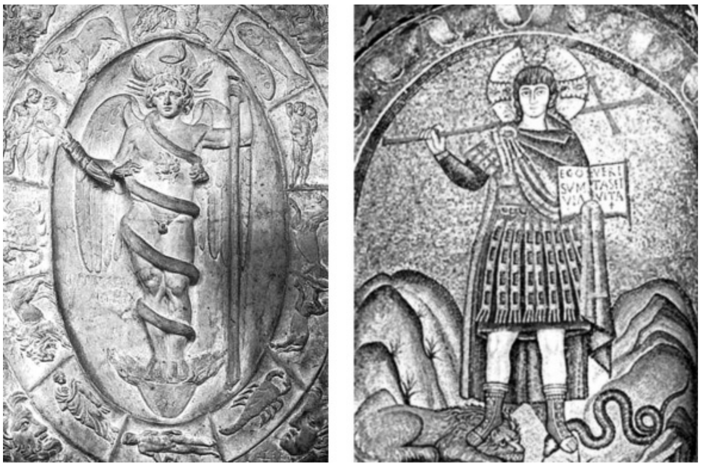

Обр. 32

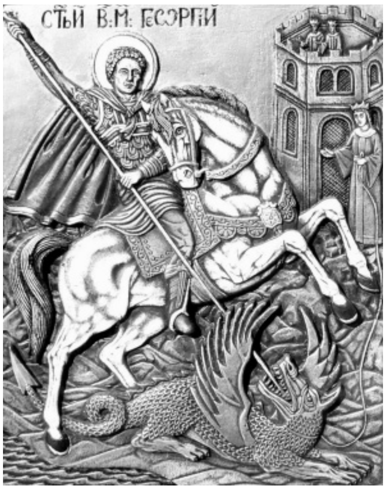
СТЫЙ В.М. ГЕѠРГІЙ

Обр. 33

ГРАДСКИ И ВЛАДЕТЕЛСКИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ, КОНТРАМАРКИРАНИ И ПРЕНАСЕЧЕНИ В ДИОНИСОПОЛИС ПРЕЗ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА

Янислав Тачев

През последните две десетилетия броят на откриваните бронзови монети с дионисополски контрамарки се увеличава непрекъснато. В настоящето изследване проучихме 205 екземпляра бронзови монети, контрамаркирани и пренасечени в Дионисополис през елинистическата епоха. Тези монети, открити в античната хо̀ра на гръцката колония, са автентични исторически извори и солидна база за щателно проучване, което обхваща няколко отделни проблема.

Според принадлежността си преизползваните монети се делят на две отделни групи – градски и владетелски.

Първата група се състои от собствени (дионисополски) градски монети и градски монети на съседните елински полиси Калатис, Томи и Истрия.

Втората група е съставена от монетите на петима от скитските владетели: Сариак, Канит, Тануза, Елис и Акроза. Досега не са открити контрамаркирани в Дионисополис монети само на шестия владетел – Харасп.

Монетосеченето на скитските владетели от Добруджа е самостоятелна научна задача, която излиза извън рамките на това изследване. Достатъчно важно е тук да се представят резултатите от проучването на контрамаркираните в дионисополската монетарница скитски монети, доколкото те са тясно свързани с изясняването на автономното монетосечене на града и неговата финансова политика през елинистическата епоха.

От анализа на нумизматичния материал се установи, че в Дионисополис са контрамаркирани и пренасечени само бронзови монети. Правилната хронологическа подредба на двете дейности, както и установяването на относителната хронология на отделните типове и варианти контрамарки, е от важно значение за коректното датиране на контрамаркираните емисии.

Пренасичането и контрамаркирането на монети са дейности, до които се прибягва най-често в период на икономическа криза. През елинистическата епоха това са често използвани способи както в западнопонтийските градове, така също и в тракийските Севтополис[1] и Кабиле[2].

Целта на пренасичането и контрамаркирането е бързо да се пуснат в циркулация парични знаци, като се спестят време и средства за добиване на метал и отливане на нови монетни ядра. Преизползвани са остарели, излезли вече от употреба и захабени градски монети, чужди градски монети и владетелски монети на вече политически неактуални владетели. Монетите с променена принадлежност, с нова парична стойност и удължен срок на обращение са пускани в редовна циркулация с цел бързо задоволяване на неотложните нужди. Пренасичането се извършва с печатите (матрици) на новия епоним. Използват се най-често печати на актуални типове градски монети. Изображенията на контрамарките почти винаги са взаимствани също от вече отсечени и познати градски монети. Това се прави с цел те да бъдат лесно разпознаваеми за населението, използващо контрамаркираните монети[3].

Контрамарките повтарят вече известно и добре познато на населението монетно изображение. Тази тяхна иконографска особеност ги прави своеобразна връзка между отделните емисии[4].

Дионисополските монетни чиновници през елинистическата епоха използват два различни типа кръгли контрамарки. И при двата типа ясно се разграничават по няколко стилови групи при изработката на печатите. Различните варианти на печатите, както и големият брой контрамаркирани монети от различни емисии са доказателство за мащабността на процеса и неговата продължителност.

За постигане на относителна датировка на етапите на контрамаркиране и пренасичане, както и за правилна хронологическа систематизация на дионисополските монетни емисии помогна използването на интердисциплинарния метод на проучване. Получените данни от проведения синхронен анализ на нумизматичните и епиграфските паметници са анализирани като единна изворова база и въз основа на тях се постигна правилна хронологическа подредба на отделните процеси.

Благодарение на откриния през април 2007 година в Балчик храм на понтийската майка на боговете (Кибела) и огромния брой епиграфски паметници в него (30 на брой) научаваме за административната уредба, религиозните култове, военните успехи и неуспехи, културното и икономическото развитие на Дионисополис.

При проведените разкопки от екип в състав: ръководител Игор Лазаренко, членове Елина Мирчева и Радостина Енчева, в храма са открити епиграфски надписи, датиращи от IV век пр.Хр. до IV век сл.Хр.

Според изследователите храмът е построен през първата или втората четвърт на III век пр.Хр. и функционира до средата на IV век сл.Хр. Този период може да бъде проследен в епиграфската колекция, състояща се от надписи, датиращи от целия период между първата половина на III век пр.Хр. до първата четвърт на IV век сл.Хр.

Епиграфските паметници са няколко групи: почетни декрети, надписи, съдържащи посвещения на различни божества, списъци на членовете и жреците на различните култове, посвещения в чест на богинята Кибела, надписи, свързани с фестивали и религиозни ритуали, имена на богове и др. В храма са открити и по-ранни от сградата надписи, които са преизползвани.

Имената на четирима от монетните магистрати ΔΙΜΟΦΩΝ, ΑΚΟΡΝΙΟΝ, ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ и ΑΚΟΡΝΙΟΝ-син стават известни от епиграфските паметници (почетни декрети). Надписите са разчетени от Н. Шаранков[5] и са датирани към II и I век пр.Хр.

В декретите от храма тези дионисополски граждани са упоменати като булевти и жреци в градските храмове. Преди да заемат висши длъжности, те изпълняват длъжността на монетни магистрати. Позицията на монетен магистрат предхожда длъжността на булевт, тъй като е известно, че монетните чиновници са нисши магистрати.

Първото голямо количество контрамаркирани в Дионисополис монети са собствени градски от типа: аверс: „глава на Дионис надясно"; реверс: „лавров венец, в него ропалон между две звезди". Монетите са голям номинал с метрични параметри: тегло – около 8,50 г и диаметър около 21,5 мм. Снимки на проучените 15 екземпляра са представени в Таблица 1.

Върху единадесет от дванадесетте монети е изписано в съкратен вид с четири букви част от името на монетния магистрат ΤΙΜΗ. Името на този дионисополски чиновник се среща върху още един тип едрономинални монети: аверс: „глава на Дионис"; реверс: „лозова клонка с гроздове". Върху останалите четири контрамаркирани екземпляра е изписано името на друг магистрат, също съкратено с четири букви – ΙΦΙΑ. Този монетен магистрат е познат от още два типа дионисополски монети от по-малък (среден) номинал. Първи тип: аверс: „глава на Дионис“; реверс: „грозд“; втори тип: аверс: „глава на Кибела“; реверс: „тирс и житен клас“.

Описаните четири типа монети се секат през втората четвърт на III в. пр.Хр., по същото време е построен и храмът Метроон на фригийската богиня Кибела. Култът ѝ придобива голяма популярност в Дионисополис и през втората половина на III в. пр.Хр. изображенията на богинята се появяват върху най-големия номинал градски монети, измествайки тези на Дионис.

Кибела е почитана като пазителка на градовете, покровителка на морето, горите, планините, зверовете, плодородието и живота на Земята. Типичен за богинята атрибут е тривърхата корона, наподобяваща градски крепостни стени с кули (coronamoralis). Изобразявана е с прибрани на кок коси, покрити с воал. Друг основен атрибут на Кибела е фиалата, която тя държи в протегнатата си напред дясна ръка.

В края на III век пр.Хр. Кибела е изобразявана върху двете страни на монетите от най-голям номинал. Метричните параметри на монетите от този номинал се увеличават значително. Диаметърът достига 25 мм, а теглото – до 12 г. Върху аверса се изобразява главата на богинята с воал и характерната корона моралис, а върху реверса виждаме основната статуя от храма ѝ Метроон. Тази мраморна статуя е открита през 2007 година в Балчик и се намира в Градския археологически музей.

Този монетен тип „глава на Кибела/Кибела на трон“ се задържа като най-голям номинал до втората половина на I век пр.Хр., а отсичането му продължава до края на века, но вече със значително редуцирани метрични параметри.

Към момента на контрамаркирането, което според проведеното проучване е извършено в края на III или началото на II век пр.Хр., монетите от типа „глава на Дионис/лавров венец, в него ропалон между две звезди“ вече не са отсичани, тъй като типът е заменен от „глава на Кибела/Кибела на трон“. Изображението на фригийската богиня е актуално и добре познато на населението на Дионисополис и неговата хо̀ра, затова е избран и такъв тип контрамарка. Поставена върху старите монети, тя им придава нов, актуален курс и удължава тяхната циркулация.

Върху проучените екземпляри се забелязва по-ранна контрамарка,също кръгла, от типа „глава на Атина с коринтски шлем надясно“. Тази първа контрамарка е поставена в съседния Калатис (дн. Мангалия). През елинистическата епоха градските територии на Дионисополис и Калатис граничат при днешното село Твърдица (Шабленска община). Икономическите, културните и политическите контакти между двата елински полиса продължават повече от десет века. Колективните и единичните находки от сребърни и бронзови калатийски монети, откривани в дионисополската хо̀ра, са доказателство за това.

Отсечените през III век пр.Хр. дионисополски монети от типа „глава на Дионис/лавров венец, в него ропалон между две звезди“ попадат при търговско разплащане в съседния Калатис. За да им се придаде редовен платежен курс, са контрамаркирани с калатийската контрамарка и пуснати в циркулация.

При поредна търговска сделка тези монети отново се връщат в Дионисополис. За да бъдат излезлите от употреба монети отново легитимни, се налага тяхното контрамаркиране с дионисополска контрамарка „глава на Кибела надясно“. Тя е поставена над калатийската, върху задната част на главата на Дионис.

Контрамарки върху „чисти“ монети се поставят най-често върху аверса, под главата на изобразеното божество с цел да не се увреди изображението[6], но съществуват и изключения.

Е. Бабелон[7] в края на XIX век открива и описва монета с дванадесет различни контрамарки.

Поставените контрамарки на дионисополските монети увреждат изображението и надписите върху реверсите им. Всички проучени екземпляри са със сплескан етникон и магистратско име. Печатът на контрамарката има форма на неправилен кръг с диаметър, вариращ между 6 и 8 мм (вж. таблица 1, снимки 16, 17, 18).

През последната четвърт на II век пр.Хр. в дионисополската монетарница е извършено следващото, още по-мащабно контрамаркиране. Голямо количество бронзови монети, състоящо се от две групи според принадлежността им, е щемпеловано с контрамарка „глава на Хермес с петасос надясно“. Това е най-популярният, най-често и най-продължително време използван тип контрамарка от дионисополските монетни чиновници.

Първата голяма група монети, подложена на контрамаркиране, е съставена от емисиите на петима скитски владетели: Сариак, Канит, Тануза, Акроза, Елис.

За скитските владетели от Добруджа не се знае почти нищо. Историческата наука все още няма задоволителен отговор на нито един от съществените въпроси, свързани с родословието и политическата им кариера; дали всички те са представители на една династия; дали властват едновременно или последователно; какви са роднинските връзки между тях; каква е относителната хронология на царуването на всеки един от тях и в какъв отрязък от време властва.

Поради оскъдността на епиграфския и археологическия материал, на някои от тези, а и на редица други въпроси отговор могат да дадат само задълбочените изследвания на откритите скитски монети[8].

В това наше изследване ще се спрем само на контрамаркираните в Дионисополис скитски монети.

Според анализа на Т. Герасимов[9], а половин век по-късно и на Д. Драганов[10], върху монетите на Канит и Тануза, Елис и Харасп са изписани едни и същи магистратски имена. Това поставя тяхното отсичане в рамките на ограничен хронологически период, а еднаквият тип контрамарки „глава на Хермес с петатос“ е израз на тяхното едновременно разпространение в локалния стоково-паричен оборот. Резултатите от тези изследвания показват, че монетосеченето на скитските владетели е реализирано в непродължителен период от време[11].

Гръцките магистратски имена, изписани върху скитските монети, показват, че тези владетели прибягват до услугите на монетарниците в гръцките западнопонтийски градове. Все още не е окончателно установено кой владетел на коя точно монетарница поръчва отсичането на монетните си емисии.

Единствената монетарница, за която със сигурност може да се твърди, че сече монети поне за един (Акроза) от шестте скитски владетели, е Дионисополис[12]. Върху шестте различни по иконография и номинал монетни типа, отсечени за Акроза, се разчитат имената на двама от дионисополските монетни магистрати.

Името на първия чиновник, изписано изцяло (ΕΥΚΛΕΟΥ) или само с две букви (ΕΥ), срещаме върху шест различни градски дионисополски типа, отсечени през средата на II век пр.Хр., и върху три типа на Акроза. В съкратен вид името на втория монетен магистрат се чете върху два типа дионисополски монети. Изписано е с четири букви (ΑΝΔΡ). Същото име е изписано в два варианта (ΑΝ, ΑΝΔΡΕ) и върху шестте типа на скитския владетел.

В една от публикациите си Т. Герасимов[13] предполага, че някои от монетните типове на Канит (глава на Дионис/грозд и тирс), на Харасп (глава на Деметра/два житни класа) и на Сариак (глава на Деметра/два житни класа) също са сечени в дионисополската монетарница. Откриваните около античния Дионисополис скитски монети на Сариак, Канит, Тануза, Акроза, Елис и Харасп, както и монетите на Атей, не са доказателство за някаква скитска икономико-политическа хегемония над гръцкия полис. Нито изворовият, нито археологическият материал подсказват подобен извод. Вероятно през II век пр.Хр. западнопонтийските колонии Одесос, Дионисополис, Калатис и Томи задоволяват прищевките на скитските владетели, отсичайки за тях монети с техните имена, увенчани с царски титли и с иконография, сходна с иконографията на градските им монети[14]. В този период скитските владетели са най-добрите клиенти на градските монетарници.

След като проучихме и систематизирахме по хронологичен ред на отсичане дионисополските монети, установяваме, че емисиите на магистратите Евклес и Андреас са отсечени около средата на II век пр.Хр.

От съдържанието на един епиграфски паметник (Проксениев декрет), открит в храма Метроон в Балчик, научаваме, че в края на II век Дионисополис изпада в голяма финансова криза. Вероятно през този труден период градската управа прибягва до най-често използваните в такива ситуации мерки, а именно контрамаркиране на излезли вече от употреба свои или чужди монети.

С контрамарката „глава на Хермес“ са контрамаркирани тридесет монети на скитските владетели от голям, среден и малък номинал, и от почти всички типове. Не откриваме контрамаркирани в Дионисополис монети само на Харасп. С контрамарката „Хермес” се потвърждава легитимността на монетите на вече загиналите владетели и се показва, че те трябва да се ценят като дионисополските бронзови монети, щемпеловани със същата контрамарка, тоест гарантира се стойността им в полиса.

Втората голяма група монети, надпечатани със същия тип контрамарка, се състои от осемдесет дионисополски монети от три различни типа: „глава на Кибела/Кибела на трон“, „глава на Деметра/два житни класа“, „глава на Дионис/лозова клонка с гроздове“.

Тридесет монети на Калатис от два типа: „глава на Дионис/лозов венец и тирс“, представен от двадесет екземпляра, и десет екземпляра от типа „глава на Деметра/венец от житни класове“. Девет монети на Томи[15] от типа „глава на Великия бог/дъбов венец, в него орел, обърнат надясно“ и шест монети на Истрия[16] от типа „глава на Деметра/орел кълве делфин“.

Използвайки метода на сравняване и стилово анализиране на печатите, разграничихме три основни стилови групи с видими разлики в линиите на изображенията.

Систематизирайки контрамаркираните монети, установихме, че всяка от трите отделни групи се състои от различни по принадлежност, но отсечени хронологически синхронно монетни емисии.

Според резултатите от настоящото изследване ще подредим в хронологичен ред на изпълнение отделните технологични операции, извършени в дионисополската монетарница през периода последната четвърт на II – първата четвърт на I век пр.Хр.

Първата, най-разнообразна и интересна група, контрамаркирана с еднакви по стил на изработка контрамаркови печати, е съставена от монетни типове на петимата скитски владетели (вж. таблица 2).

Тези контрамаркирани скитски монети са ценен исторически извор за все още ненапълно уточнената хронология на скитските емисии. Дионисополските контрамарки, поставени върху скитските монети, се явяват terminus antequem за тяхното отсичане. Това означава, че към този период (краят на II век пр.Хр.) скитските царе вече са политически неактуални по неизяснени все още причини.

Към тази първа стилова група се отнасят двадесет и една дионисополски градски монети от четири различни типа и номинали, отсечени през мандата на монетния магистрат Евклес. Както споменахме по-рано, този градски чиновник отговаря за отсичането на емисиите на скитския владетел Акроза и за автономното монетосечене на Дионисополис през средата на II век пр.Хр.

Първият тип контрамаркирани монети на Евклес е „Кибела/Кибела на трон“ от най-голям номинал, представен е от десет екземпляра.

Контрамарките са поставени върху аверсното изображение на Кибела. Те са сплескали реверсните изображения, но етниконът и магистратското име се разчитат върху повечето екземпляри. Прави впечатление, че всички контрамаркирани монети от този тип са много изтрити от продължителна употреба. Вторият тип „глава на Деметра/два житни класа“ е представен от четири екземпляра. Монетите са от среден номинал. Контрамарките са поставени също на аверсите им, върху долната част на лицето на богинята. При този номинал монетните ядра са по-тънки и нанесената контрамарка е унищожила напълно реверсните изображения. Третият тип „глава на Дионис/лозова клонка с гроздове“ е от малък номинал. Проучихме шест монети. При екземплярите от този тип монетните ядра са по-плътни, въпреки по-малкия диаметър. Поради тази причина част от изображенията и легендите върху реверсите са съхранени. От четвъртия тип „глава на Дионис/ропалон и тирс, между тях шапките на Диоскурите със звезди над тях“ успяхме да открием един екземпляр среден номинал (вж. таблица 3 – снимка 35).

Със същите в стилово отношение печати са контрамаркирани двадесет монети на Калатис от типа „глава на Дионис/лозов венец и тирс“ (вж. таблица 4).

С поставянето на контрамарката „глава на Хермес“ чуждите градски монети се превръщат в законни дионисополски и се пускат в редовна циркулация. Към същата група се отнасят още деветнадесет монети на Томи и Истрия.

Монетите на Томи са тринадесет от един тип – „глава на Зевс или Великия бог/дъбов венец, в него орел, обърнат надясно“, голям номинал.

Истрийските монети са шест на брой, среден номинал от типа „глава на Деметра/орел кълве делфин“ (вж. таблица 5).

Описаната първа група е съставена от тридесет скитски владетелски и шестдесет автономни градски монети, отсечени през първата половина на II век пр.Хр. в четири различни западнопонтийски полиса, но открити в хòрата на един (Дионисополис).

Проучвайки тази най-ранна стилова група, разграничаваме девет печата, с които са нанесени контрамарките. При всеки от тях се забелязват малки, незначителни разлики в линията на изображенията.

Характерна особеност на групата е плиткото дъно на петасоса. Периферията му е широка и хоризонтална. Атрибутът е положен леко върху главата на бога. Чертите на лицето са пропорционални, с прав нос, открито чело и ясна линия на челюстта.

Втората стилова група е съставена основно от дионисополски монети. Открихме и проучихме тридесет и пет екземпляра от типа „глава на Кибела/Кибела на трон“, голям номинал. Върху реверсите на всички контрамаркирани монети се разчита името на един и същ монетен магистрат. То е изписано хоризонтално под трона на богинята, със седем букви (ΔΗΜΟΦΩΝ). Името на този дионисополски чиновник е познато от още два типа монети от малък номинал: „глава на Деметра/два житни класа“ и „глава на Дионис/грозд и тирс“. Относителната датировка на емисиите на Демофон е втората половина (третата четвърт) на II век пр.Хр.

За разлика от силно затритите малко по-ранни емисии на магистрата Евклес, тези на Демофон са с по-съхранени изображения и легенди. Фотоси на проучените екземпляри са посочени в таблица 6.

При тази втора стилова група печати се наблюдава детайлно изобразен петасос с дълбоко дъно и кордон в основата на периферията. Широка и хоризонтална, с леко увиснали краища, периферията се спуска ниско над очите на бога. Чертите на лицето са ясни. Особеност е непропорционално голямото око, изобразено в позитив.

Монетите на Демофон вероятно са контрамаркирани в края (последното десетилетие) на II век пр.Хр.

Контрамаркираните градски и владетелски бронзови монети явно не са достатъчни да задоволят нуждата от парични знаци на изпадналия в тежка икономическа криза Дионисополис.

След първата бърза и по-малко трудоемка мярка, каквато е контрамаркирането, градските власти предприемат втора – препечатване на месамбрийски бронзови монети, дарени от стратега Поликсен.

За тази финансова подкрепа, която месамбриецът оказва на изпадналия в криза Дионисополис, научаваме от един надпис (почетен декрет), изписан върху мраморна плоча с размери: височина 0,52 м, ширина 0,365 м, дебелина 0,135 м, височина на буквите 0,09 – 0,011 м. Декретът е открит през 1988 година в град Балчик. Подробно е разчетен от Н. Шаранков и публикуван от Л. Вагалински[17]. Надписът е датиран към края на II – началото на I век пр.Хр. Интересно е, че предложението за този декрет е внесено от Дионисий, син на Акорнион, който несъмнено е баща на известния Акорнион, син на Дионисий, почетен около 48 г. пр.Хр. в надписа IGBulgI², № 13. Поликсен заслужава да бъде увенчан пожизнено със златни венци. Той е споменат като „победител в свещени игри“ и вероятно това е причината, поради която се заема с осигуряването на зехтин за намазване на атлетите. По-късно, „когато градът се е нуждаел от средства“, Поликсен е единственият, който не само „се отзовал, но и единствен дал пари без лихва“. Той също така дарява средства за строеж или възстановяване на повредения или разрушен гимназион и по този начин „съдействал за развитието на младежта“. Заради съвкупните му благодеяния съветът и народът на Дионисополис добавят към „гласуваните по-рано почести“ за Поликсен и издигане на бронзова статуя на най-видно място в гимназиона[18].

Проучихме двадесет месамбрийски монети, препечатани с дионисополски монетни печати. Дарените монети са от два типа.

Първи тип. Аверс „глава на амазонка надясно“, реверс „Атина Алкис в ход наляво“. Този месамбрийски тип е пренасечен с печатите на дионисополския тип „глава на Кибела/Кибела на трон“. Проучихме седем месамбрийски монети, препечатани с този дионисополски тип. Фотоси са посочени в таблица 7. Върху два от екземплярите ясно се разчитат част от първоначалния надпис (ΜΕΣΑΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ).

Втори тип. Аверс „глава на Дионис надясно“, реверс „голям грозд“. Монетите от този месамбрийски тип са пренасечени с два типа дионисополски печати: „глава на Кибела/Кибела на трон“ и „глава на Дионис/Деметра, седнала на трон, държи два житни класа и грозд“ (вж. таблица 8).

Този дионисополски тип, както и месамбрийският „глава на Дионис/грозд“, се отсичат през последната четвърт на II век пр.Хр. под Митридатово влияние. За Дионисополис отсичането на емисии с Дионис на аверса е систематично през целия елинистически период, но за Месамбрия е инцидентно.

Върху двата типа дионисополски печата, с които са пренасечени месамбрийските монети, се разчита името на един и същ магистрат. То е изписано върху реверса вертикално зад гърба на Кибела с осем букви (ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ). Името на този дионисополски магистрат ни е познато от пет различни типа: „Кибела/Кибела на трон“, „Дионис/Деметра на трон“, „Дионис/ропалон и тирс, между тях шапките на диоскурите със звезди“, „Деметра/два житни класа“ и „Херакъл/ропалон в лавров венец“, отсичани през втората половина (последната четвърт) на II век пр.Хр.

С настъпването на кризата в края на II век пр.Хр. с печатите на двата типа от голям номинал „Кибела/Кибела на трон“ и „Дионис/Деметра на трон“ се препечатват дарените от Поликсен месамбрийски бронзови монети, а останалите три типа от малък номинал престават да се отсичат.

Както споменахме по-горе, името на този дионисополски гражданин е споменато и в Проксениевия декрет за Поликсен. Вероятно това е същият Дионисий, който преди да заеме длъжността на булевт, е монетен магистрат.

През 2002 година И. Карайотов[19] публикува седем препечатани в Дионисополис месамбрийски монети. Авторът допуска в дарението, направено от Поликсен, да влизат и няколко хиляди екземпляра от двата типа бронзови месамбрийски монети. Според него такова масово пренасичане на монети на един и същ град в една и съща монетарница се среща за първи път.

Финансовата помощ, която оказва Поликсен на Дионисополис, е доказателство за икономическите и политическите връзки между двата елински полиса. Още през V век пр.Хр. месамбрийските търговци проявяват интерес към плодородната хòра на Дионисополис. За това свидетелстват находките от ранните сребърни монети на Месамбрия, сребърни оболи от типа „глава на Атина с коринтски шлем наляво/надпис META, изписан във вдлъбнат квадрат“ с тегло 0,60 г и диаметър 8 мм.

Месамбрийските сребърни и бронзови монети са откривани най-често по долината на Батовска река (античната Зирас), където най-вероятно има емпорион, намиращ се в хòрата на античния Дионисополис. За тези находки споменава в своите публикации проф. И. Йорданов[20] през 80-те години на XX век.

Градските препечатани и контрамаркирани монети от елинистическата епоха най-често са свидетелства за някакъв критичен епизод от финансовата история на един или друг град държава. Откривайки точната причина и хронологическия период на тяхното използване, познанията ни за икономическата история на гръцките полиси се обогатяват[21]. Градските управници прибягват до тези финансови мерки при крайна необходимост, масовото препечатване и контрамаркиране е начало на монетна реформа[22].

В Дионисополис монетната реформа започва в края на II век пр.Хр. Използвайки метрологическо-статистическия метод, установяваме следното: преди градът да изпадне в икономическа криза (през първите три четвърти на II век пр.Хр.), се отсичат по три различни номинала, като някои от тях са с по два типа. С настъпването на кризата през последната четвърт на II век пр.Хр. от трите номинала (голям, среден и малък) остава само един голям номинал с два типа. С техните печати са препечатани месамбрийските монети.

През първата четвърт на I век пр.Хр. се отсичат емисиите под контрола на Акорнион (жрец, булевт и почетен гражданин на Дионисополис). За кратък период се появяват в циркулация два номинала (малък и голям) с по един тип. Очевидно финансовото положение в полиса временно се подобрява. До това заключение ни навежда начинът на изработка на монетните емсии на Акорнион. За разлика от препечатаните монети от предишните десетилетия, неговите са отсечени върху новопроизведени ядра. Наблюдава се редуциране на метричните параметри на монетите (намалява диаметърът и теглото на ядрата).

Най-вероятно след превземането на Дионисополис от Марк Лукул през 72 – 71 г. пр.Хр. кризата в града отново се задълбочава. Градските власти за пореден път прибягват до контрамаркиране. Използва се отново популярната в Дионисополис търговска контрамарка „глава на Хермес с петасос“, но изработена в трети стилов вариант. Щемпеловани са два вида градски монети – собствени дионисополски и чужди калатийски. Дионисополските са от един тип „глава на Кибела/Кибела на трон“ – голям номинал (таблица 9). Контрамаркираните монети са от емисиите на магистратите HEPAKΛEY и AKOPNYON. Прави впечатление, че всички контрамаркирани монети са много изтрити, явно от продължителна циркулация. Проучихме 34 екземпляра.

Емисиите на монетния магистрат HEPAKΛEY се отсичат през втората половина на II век пр.Хр. Под негов контрол се секат 3 номинала (малък, среден и голям) бронзови монети. Малкият номинал е с два различни типа, а средният и големият – с по един тип. С контрамарка „глава на Хермес“ са контрамаркирани само екземпляри от най-големия номинал „глава на Кибела/Кибела на трон“.

Контрамаркираните монети на AKOPNYON са също от голям номинал „глава на Кибела/Кибела на трон“.

Установихме, че всички надпечатани монети са много изтрити. Това се отнася за монетите и двамата магистрати. Интересно е, че проучвайки дионисополското монетосечене, успяхме да открием и много запазени екземпляри от най-големия тип „глава на Кибела/Кибела на трон“, сечени при HEPAKΛEY и AKOPNYON, които не са контрамаркирани, вероятно загубени или укрити преди настъпването на кризата.

Най-вероятно екземплярите от монетните емисии на HEPAKΛEY и AKOPNYON са контрамаркирани през средата на I век пр.Хр. след смъртта на Буребиста (44 г. пр.Хр.). Както споменахме по-рано, монетите, отсечени под надзора на тези двама дионисополски управници, са контрамаркирани с печати, носещи свои характерни стилови особености.

Със същите печати са контрамаркирани и градските калатийски монети от два типа: „глава на Деметра/венец от житни класове“ и „глава на Дионис/венец от лозови листа и тирс“. Проучихме десет екземпляра, чиито фотоси са посочени в таблица 10.

Калатийските монети са среден номинал, отсечени в края на II и началото на I век пр.Хр.

При третата стилова група контрамаркови печати петасосът е изобразен доста схематично – дълбоко дъно, широка и хоризонтална периферия, но без кордон в основата ѝ. Неделикатните и грозновати черти на лицето (безформен, почти гърбав нос и хлътнало око) не дават добър атестат за уменията на гравьорите през този по-късен период.

Доскоро типът контрамарка „глава на Хермес с петасос“, поставена върху монети на западнопонтийските градове и скитските владетели, се свързва единствено с монетарницата на Томи[23].

Като основание за това е посочвано наличието на типове „Хермес с петасос“ в монетната продукция на полиса.

До момента на настоящото проучване в специализираната литература не е упоменат фактът, че в Дионисополис през II век пр.Хр. също се секат монетни емисии от типа „глава на Хермес с петасос/кадуцей“ по време на мандата на магистрата Евклес.

Проучвайки монетосеченето на Дионисополис, успяхме да открием и публикуваме няколко екземпляра (вж. таблица 11).

Както споменахме в началото, през последните двадесет години непрекъснато се увеличават откриваните в хòрата на античния Дионисополис елинистически монети с различна принадлежност, но обединени от един общ признак – поставената върху тях контрамарка „глава на Хермес с петасос“.

Еднаквият тип контрамарки, щемпеловани както върху скитските владетелски, така и върху автономните градски монети на Истрия, Томи, Калатис и Дионисополис, потвърждават тяхната едновременна циркулация в локалния стоково-паричен оборот на елинския полис в края на II и през I век пр.Хр.

Изследователите нумизмати са единодушни, че контрамаркираните монети се откриват най-често и в най-големи количества около мястото на контрамаркирането им.

90-те екземпляра дионисополски градски монети, които проучихме, са открити в непосредствена близост до античния град и в руините на сателитните му селища Афродизион и Роколе. Тридесетте скитски монети и петдесетте монети на съседни западнопонтийски полиси Истрия, Томи и Калатис (общо осемдесет чужди монети), контрамаркирани със същата контрамарка, са открити в землището на град Балчик (Дионисополис). Този голям брой (170 бр.) надпечатани с дионисополската контрамарка собствени и чужди монети са автентични исторически извори за финансовите, социалните и политическите затруднения, които изпитва полисът в края на II и началото на I век пр.Хр.

Като финал на настоящото проучване е важно да отбележим, че предложената хипотетична хронологическа възстановка на дейностите (контрамаркиране и препечатване), извършени в дионисополската монетарница през елинистическата епоха, притежава значителна степен на условност поради липса на достатъчно свидетелства за епохата.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

I. Монети, контрамаркирани с контрамарка “глава на Кибела надясно“

1. Таблица 1. Градски монети на Дионисополис

2. Различни варианти на контрамарка“глава на Кибела надясно“ (обр. 16, 17, 18)

3. Калатийска контрамарка „глава на Атина с коринтски шлем“ (обр. 19)

II. Монети, контрамаркирани с контрамарка „глава на Хермес с петасос“ – първа стилова група

4. Таблица 2. Скитски владетелски монети

5. Таблица 3. Градски монети на Дионисополис

6. Таблица 4. Градски монети на Калатис

7. Таблица 5. Градски монети на Томи и Истрия

III. Монети, контрамаркирани с контрамарка „глава на Хермес с петасос“ – втора стилова група

8. Таблица 6. Градки монети на Дионисополис

IV. Препечатани месамбрийски монети

9. Таблица 7. Месамбрийският тип „глава на амазонка надясно/Атина Алкис в ход наляво“ е препечатан с дионисополския тип „глава на Кибела/Кибела на трон“

10. Таблица 8. Месамбрийският тип „глава на Дионис/грозд“ е препечатан с дионисополските типове „глава на Кибела/Кибела на трон“ и „глава на Дионис/Деметра на трон с два житни класа и грозд“

V. Монети, контрамаркирани с контрамарка „глава на Хермес с петасос“ – трета стилова група

11. Таблица 9. Градски монети на Дионисополис

12. Таблица 10. Градски монети на Калатис

VI. Градски дионисополски монети тип “глава на Хермес/кадуцей“ – таблица 11

БЕЛЕЖКИ

[1] **Димитров, К., Вл. Пенчев**. *Севтополис*, том II. Антични и средновековни монети. София, 1984, с. 30.

[2] **Драганов, Д.** *Монетосеченето на Кабиле*. Ямбол, 1993, 57 – 68.

[3] **Герасимов, Т.** Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. – *ИБАИ*, XV, 1946, 51 – 81.

[4] **Лазаренко, И.** Начало и първи етапи от бронзовото монетосечене на Одесос. – *Сборник Добруджа* (14 – 16). Добрич, 1997 – 1999, 51 – 64.

[5] **Лазаренко, И., Н. Шаранков, Р. Енчева, Е. Мирчева**. *Храмът на понтийската майка на боговете в Дионисополис*. Солун, 2010, 31 – 32.

[6] **Мушмов, Н.** *Монети и печати на българските царе*. София, 1924, с. 19.

[7] **Babelon, E.** *Traite des monnaies grecques et romaines.* Paris, 1901, p. 642.

[8] **Драганов, Д.** *Монетите на скитските царе*. София, 2012, с. 47.

[9] **Герасимов, Т.** Цит. съч., 57 – 58.

[10] **Драганов, Д.** *Монетите*, с. 11.

[11] **Юрукова, Й.** *Монетите на тракийските племена и владетели*. София, 1992, с. 163.

[12] **Драганов, Д.** *Монетите*, с. 11.

[13] **Герасимов, Т.** Монети от Канит, Тануза, Харасп, Акроза и Сариак. – *ИВАД*, 9, 1954, 53 – 58.

[14] **Юрукова, Й.** Цит. съч., с. 160.

[15] **Talmatchi, G.** Monetarile Oraselor Vest-Pontice Histria, Callatis si Tomis In Epocaautonoma. Bucuresti, 2012, p. 763, Plate LXXXIN 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11; p. 764, Plate LXXXIIN 1, 3, 4, 6.

[16] **Talmatchi,G.** Op. cit., p. 760, Plate LXXVIII N 1, 2, 3, 4, 5, 6.

[17] **Вагалински, Л.** *Кръв и зрелища.* София, 2009, 214 – 215, № 154.

[18] **Лазаренко, И., Н. Шаранков, Р. Енчева, Е. Мирчева**. *Цит. съч*., с. 31.

[19] **Карайотов, И.** Месамбрия и Дионисополис – културни и икономически контакти. – *Море,* бр. 9, 10.09.2002, Бургас, с. 14.

[20] **Йорданов, И.** Нумизматична колекция на Археологическия музей Балчик – исторически извор за историята на града и околностите му. – В: *Сборник Балчик – древност и съвремие*. Балчик, 1990, 49 – 56.

[21] **Le Rider, G.** *Contramarques et surfrappes dans l’Antiquite grecque. Numistatique antique. Problemes et methods*. Nancy-Lonvain, 1975, p. 45.

[22] **Драганов, Д.** *Монетосеченето*, 63 – 64.

[23] **Герасимов, Т.** *Антични монети с контрамарки*. София, 1946, с. 58; **Топалов, С.** Одесос. *Приноси към проучване монетосеченето на града IV – I век пр.н.е.* София, 1999, с. 207; **Talmatchi,G.** Op.cit., 550-570.

CITY AND RULER BROZNE COINS CONTRAMARKED AND RESTAMPEDIN DIONYSOPOLIS DURING THE HELLENISTIC PERIOD

Yanislav Tachev

Abstract

During the last two decades the count of the bronze coins with Dionysopolis contramarks which have been found by the researchers is increasing continuously. In this particular study we have investigated 205 copies of bronze coins contra marked and restamped in Dionysopolis during the Hellenistic Period. These coins which were found in the area of the Greek colony are an authentic source and a solid basis for a thorough research which envelopes few particular problems.

We have separated two individual groups of coins – Dionysopolis coins and coins of the neighbor Hellenistic poleis – Callatis, Tomis and Histria.

We have tried to provide a hypothetical chronological restoration of the contramarking and the restamping processes accomplished in the Dionysopolis coinage during the Hellenistic period. However, to a certain extent such results are provisory which is due to the lack of enough testimony regarding the period.

МОНЕТИ, КОНТРАМАРКИРАНИ С КОНТРАМАРКА “ГЛАВА НА КИБЕЛА НАДЯСНО“

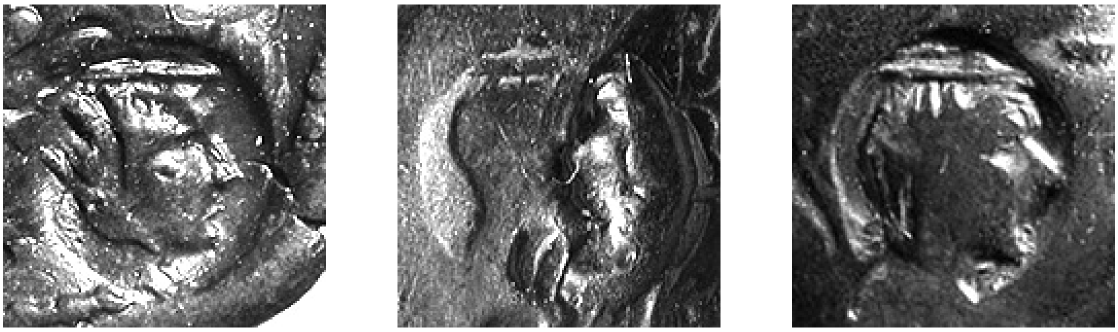

Различни варианти на контрамарка“глава на Кибела надясно“

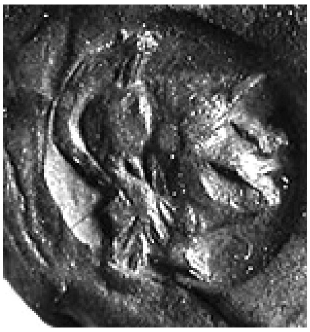

Калатийска контрамарка „глава на Атина с коринтски шлем“

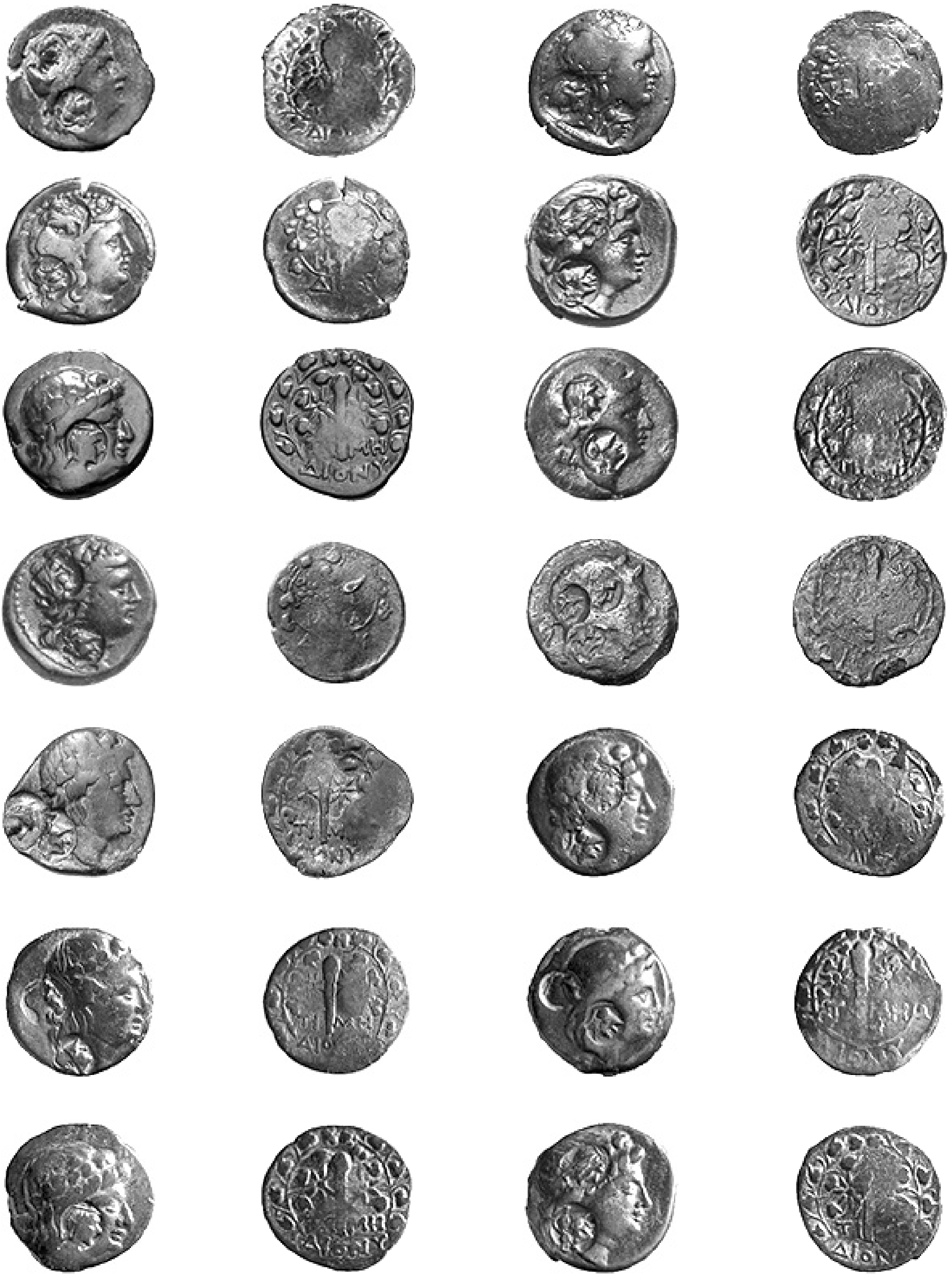

Градски монети на Дионисополис

МОНЕТИ, КОНТРАМАРКИРАНИ С КОНТРАМАРКА „ГЛАВА НА ХЕРМЕС С ПЕТАСОС“ – ПЪРВА СТИЛОВА ГРУПА

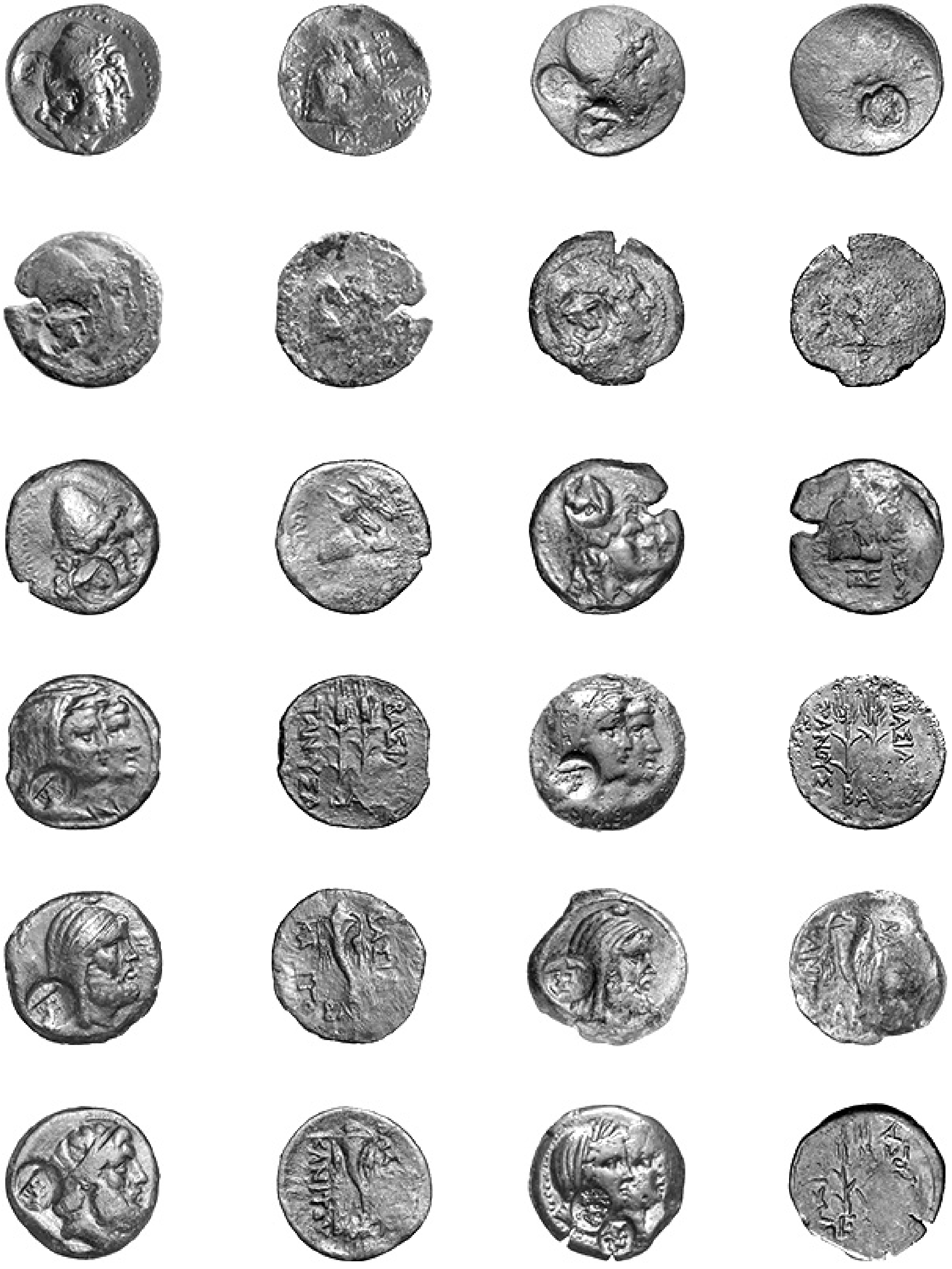

Скитски владетелски монети

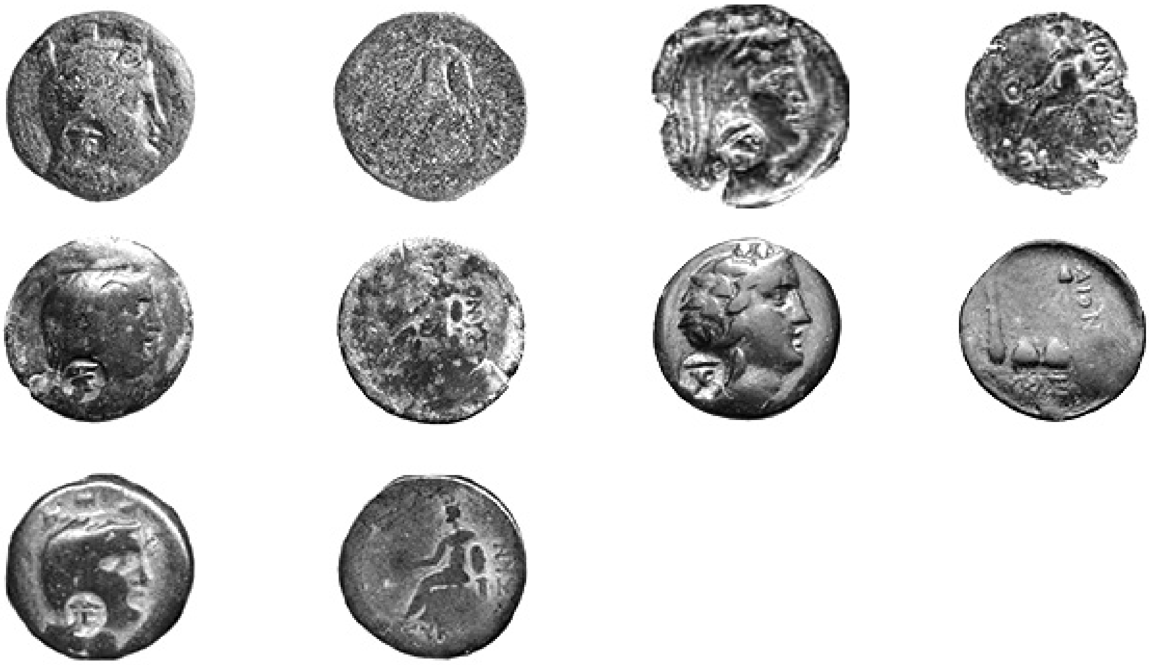

Градски монети на Дионисополис

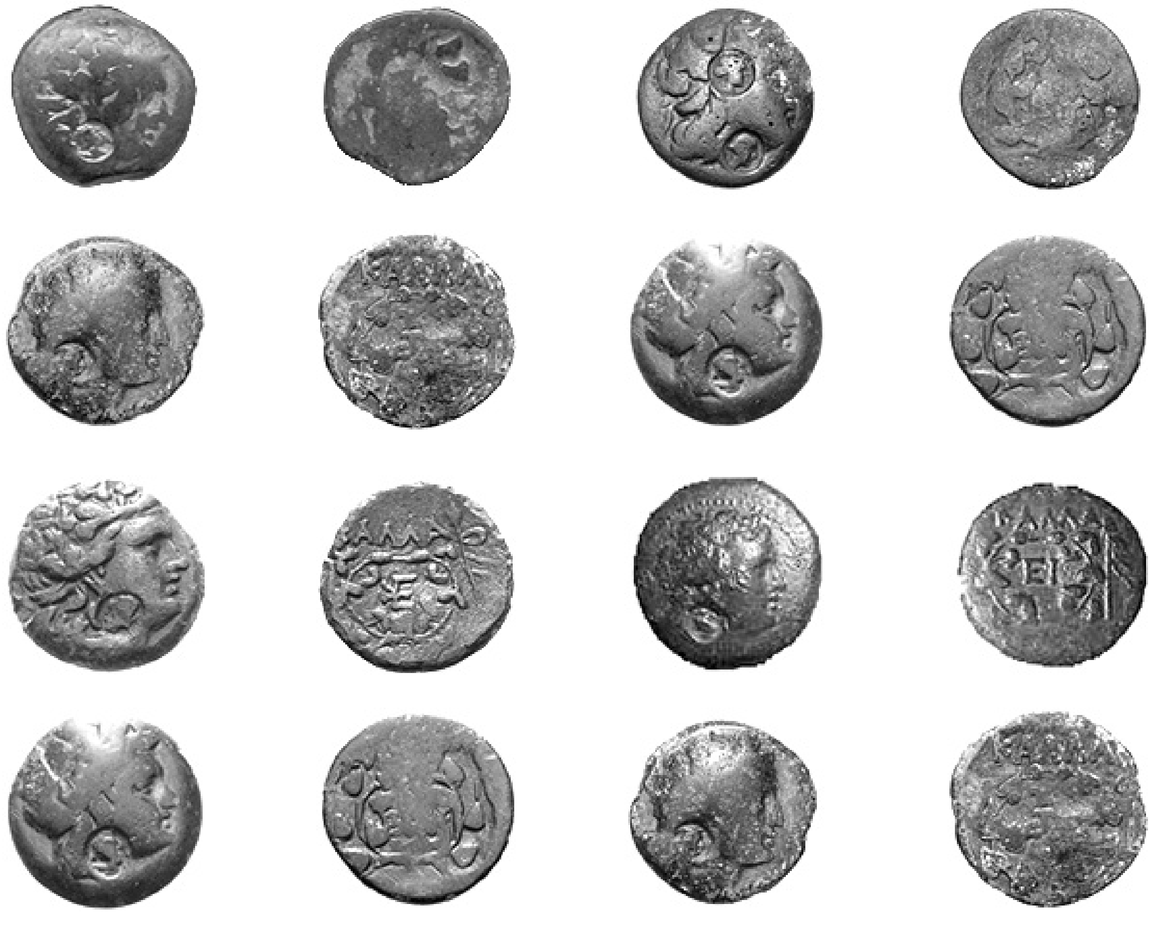

Градски монети на Калатис

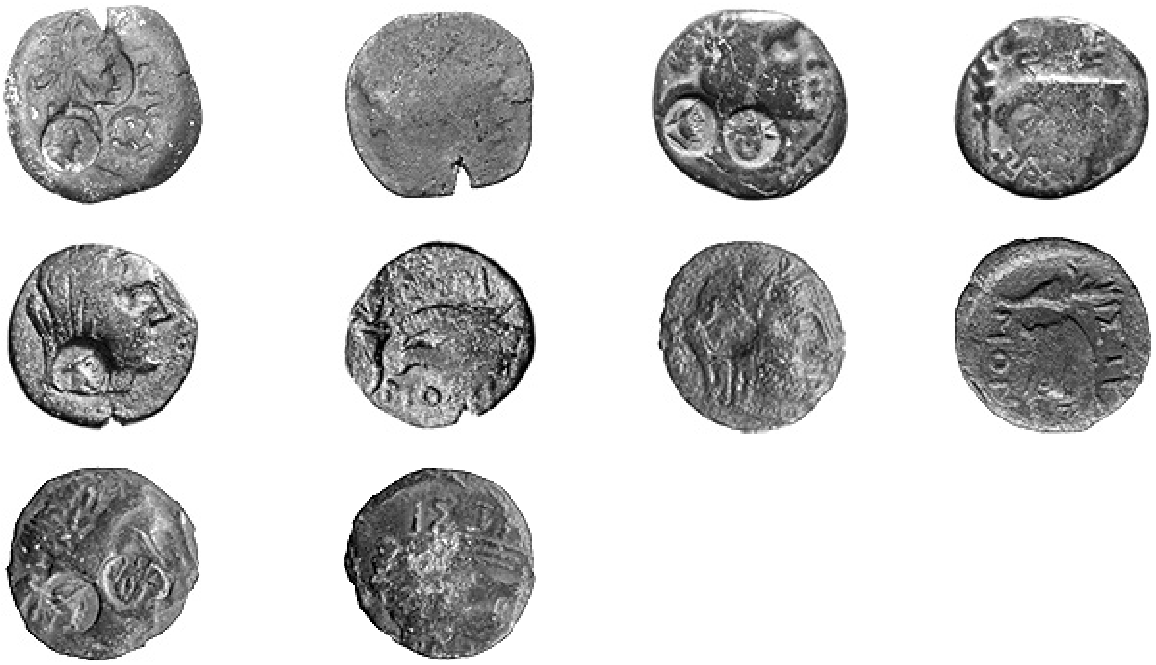

Градски монети на Томи и Истрия

ПРЕПЕЧАТАНИ МЕСАМБРИЙСКИ МОНЕТИ

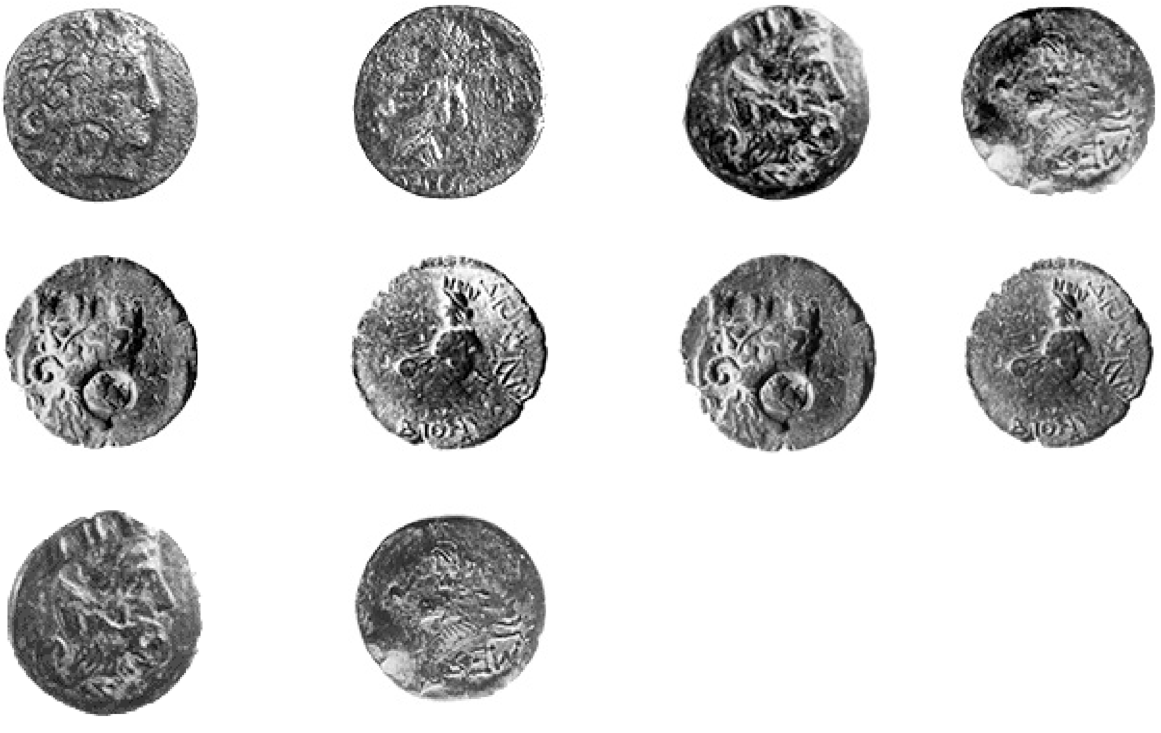

Месамбрийският тип „глава на амазонка надясно/Атина Алкис в ход наляво“ е препечатан с дионисополския тип „глава на Кибела/Кибела на трон“

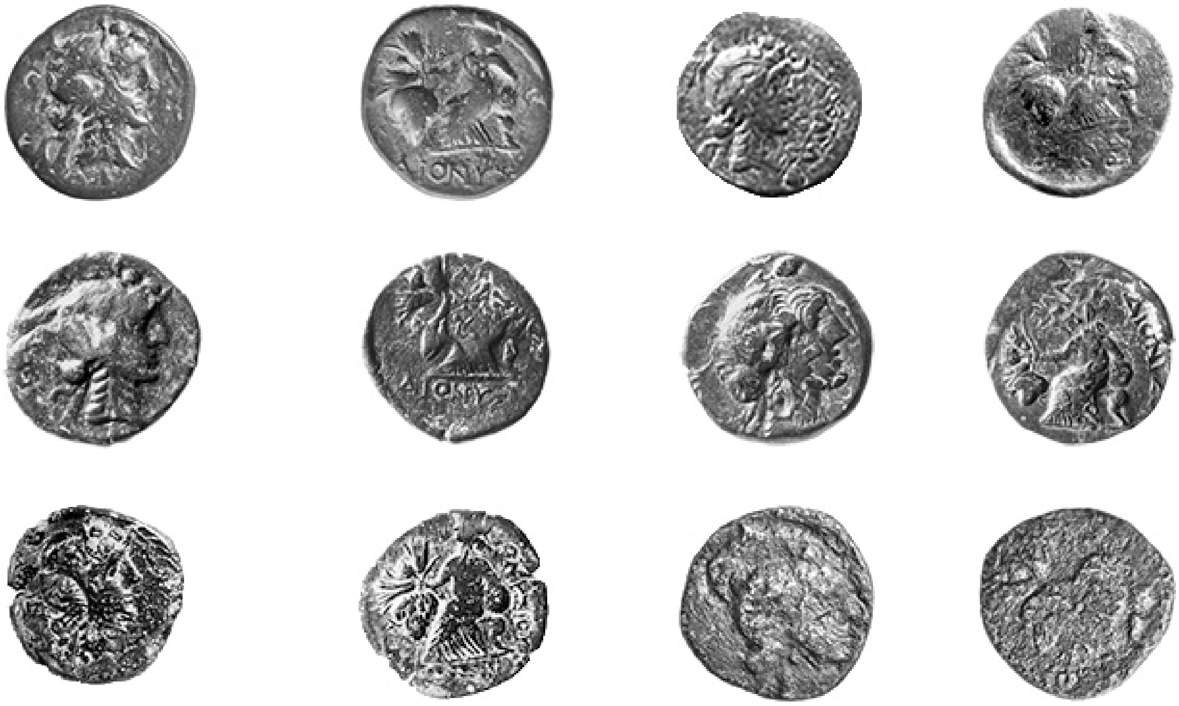

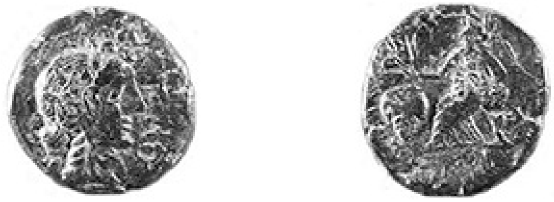

Месамбрийският тип „глава на Дионис/грозд“ е препечатан с дионисополските типове „глава на Кибела/Кибела на трон“ и „глава на Дионис/Деметра на трон с два житни класа и грозд“

МОНЕТИ, КОНТРАМАРКИРАНИ С КОНТРАМАРКА „ГЛАВА НА ХЕРМЕС С ПЕТАСОС“ – ТРЕТА СТИЛОВА ГРУПА

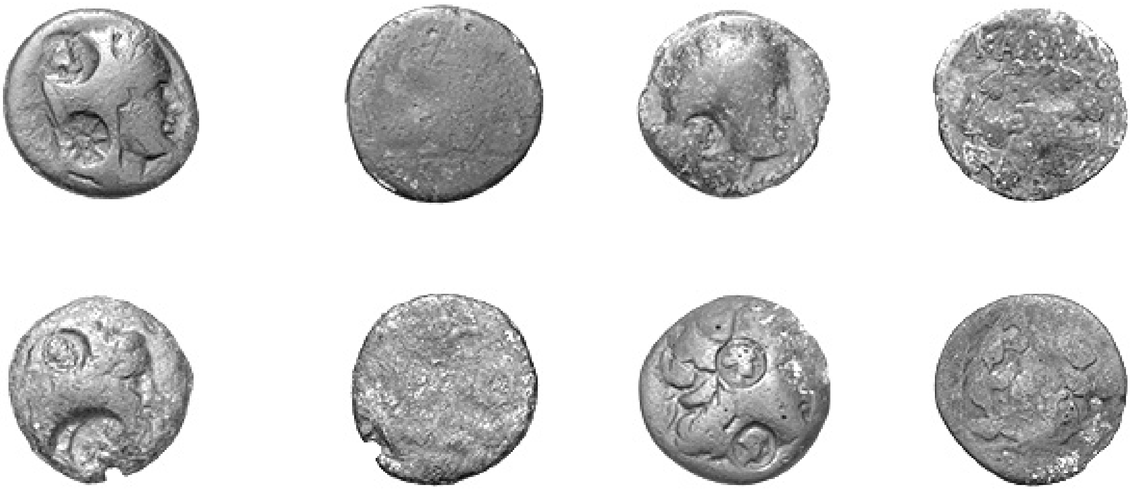

Градски монети на Калатис

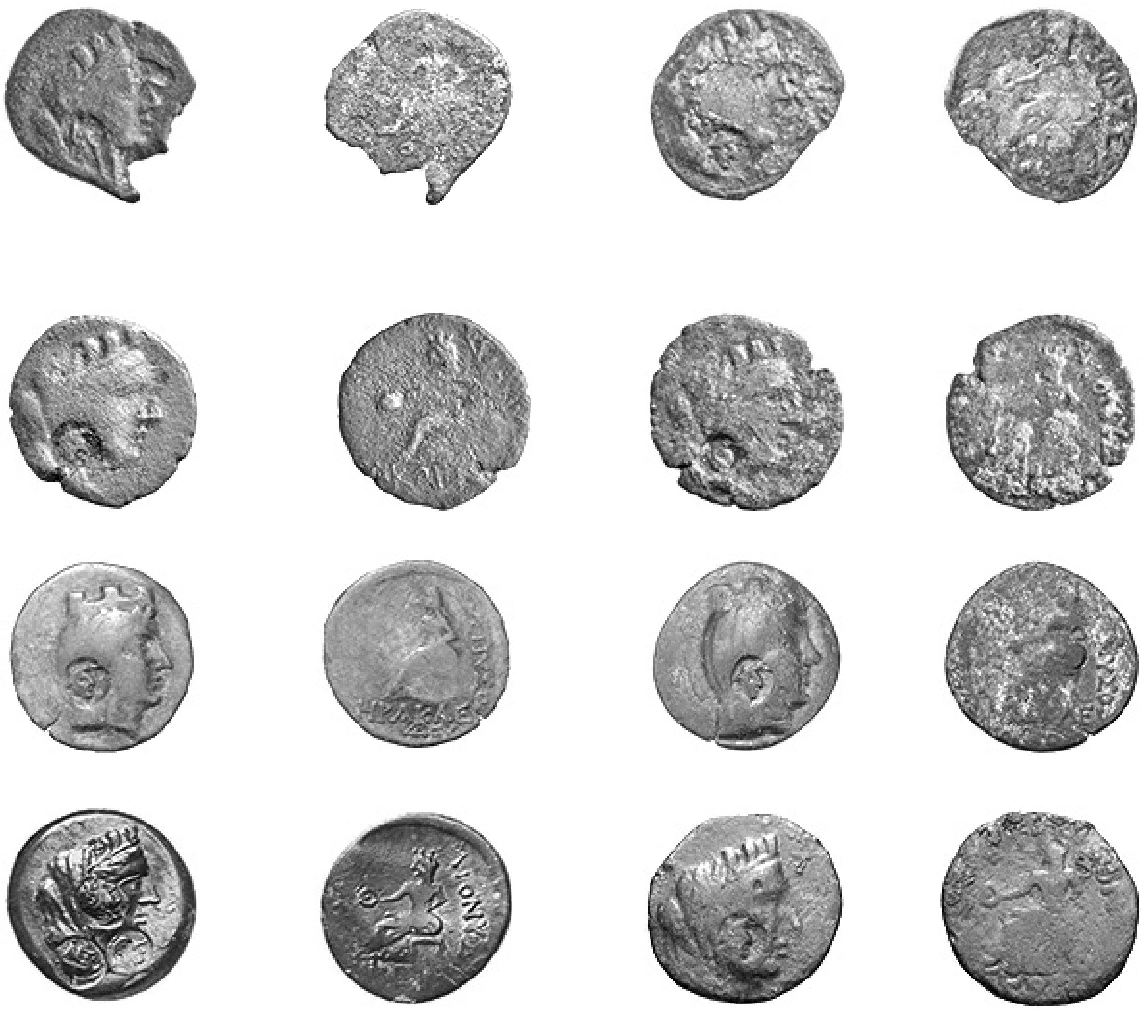

Градски монети на Дионисополис

ГРАДСКИ ДИОНИСОПОЛСКИ МОНЕТИ ТИП "ГЛАВА НА ХЕРМЕС/КАДУЦЕЙ"

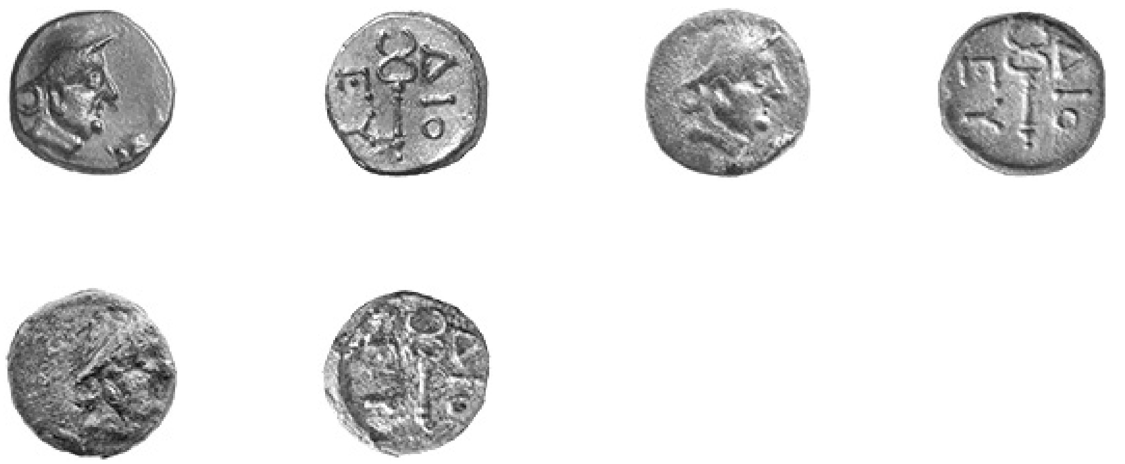

МОНЕТИ, КОНТРАМАРКИРАНИ С КОНТРАМАРКА „ГЛАВА НА ХЕРМЕС С ПЕТАСОС“ – ВТОРА СТИЛОВА ГРУПА

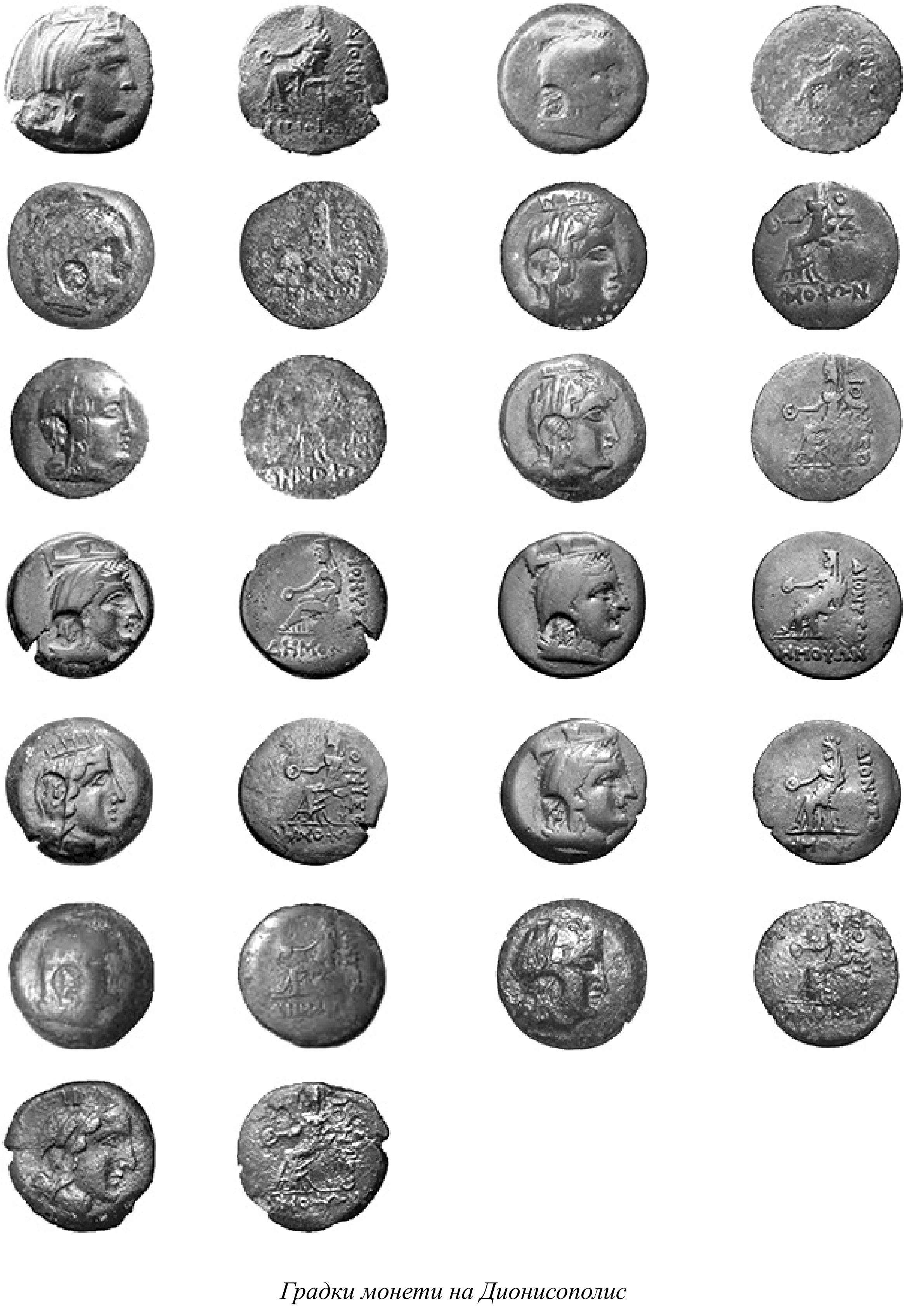

СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА ПО ГОРНОТО ТЕЧЕНИЕ НА РЕКА ГОЛЯМА КАМЧИЯ

Светлана Венелинова

Голяма Камчия е основен приток на река Камчия. Тя извежда водите си от Лиса планина, разположена в Предбалкана на Източна Стара планина, и се влива в Черно море, южно от Варненския залив. По горното течение на р. Голяма Камчия се оформя долина, врязана между стръмните склонове на Преславска и Драгоевска планина от север и Върбишка планина – от юг. От високите части извират множество нейни по-малки притоци, чиито води днес се събират в язовир „Тича”. Долината на р. Голяма Камчия е с изразен равнинно-хълмист до нископланински релеф със средна надморска височина около 320 м. По горното течение на реката се оформят високи и сравнително равни тераси, удобни за обитаване. По-голямата част от района е покрит с широколистни гори от бук и габър, богати на дивеч. Останалата част е заета от пасища и плодородна земя, подходяща за отглеждането на житни култури. Природните дадености обуславят възникването на една гъста селищна система от праисторическата епоха до днес.

Основен източник на информация за селищната система в долината на р. Голяма Камчия са резултатите от теренна експедиция „Камчия”, проведена в периода 2008 –2011 г., археологическите проучвания в района през последните 50 години, както и непубликувани бележки на н.с. Неделчо Попов, завеждащ отдел „Праистория” в РИМ-Шумен от 1968 до 1998 г. В каталог към публикацията са включени 90 обекта, разположени по горното течение на р. Голяма Камчия, административно съответстващи на община Върбица, област Шумен, и община Омуртаг, област Търговище[1]. По време на експедиция „Камчия” бяха регистрирани 48 археологически обекта, датиращи от ранножелязната до късноантичната епоха.

В зависимост от местоположението им 25 от обектите се намират в поречието на р. Голяма Камчия и бреговата ивица на яз. „Тича”. Други 31 обекта са разположени по нейните леви притоци Вардун дере (25) и Палиска (6), които извират от Преславска планина. Почти същият брой – 34, са обектите, разположени по десните притоци на Голяма Камчия – Герила (10), Върбишка река (5), Кобарня (4), Елешница (6) и Хасарлък (9), извеждащи водите си от Върбишка планина.

Според предназначението им обектите се класифицират като селища (36), надгробни могили и некрополи (37), крепости (15) и в единични случаи ямно поле, римско светилище, римска вила и църква.

В хронологичен аспект две от селищата са възникнали през ранната желязна епоха (обр. 1). Едното се намира във водосборния басейн на р. Вардун дере, северозападно от с. Иваново (*кат. № 27*), а другото – на половин км северозападно от р. Голяма Камчия, в землището на с. Кьолмен (*кат. № 38*). На 2 км източно от селището при с. Кьолмен, на десния бряг на реката, към настоящия момент оформен като полуостров в язовира, е съществувало ямно поле от втората фаза на ранножелязната епоха (*кат. № 49*). Други две селища от същия период са регистрирани на 1 км югоизточно от с. Черковна (*кат. № 87*) и върху селищна могила при с. Величка (*кат. № 9*).

Общото между селищата от ранножелязната епоха е, че са разположени върху първите незаливни речни тераси с източно до югоизточно изложение и заемат малка площ от около 1 дка.

През късната желязна епоха селищната система по горното течение на р. Голяма Камчия се разраства, като до момета са известни 12 обекта (обр. 2).

Посоченото при с. Иваново селище е просъществувало и през късната желязна епоха (*кат. № 27*). Други две новооткрити селища са разположени във вододела на р. Вардун дере и р. Палиска, като разстоянието между тях е 2,5 км (*кат. № 31, 43*). Три от селищата се намират на 1,5 до 3,5 км едно от друго по течението на р. Голяма Камчия (*кат. № 37, 52, 54*). В чашата на язовир „Тича" е разположено и единственото проучено с археологически разкопки селище от късната желязна епоха[2]. Други три селища се намират от двете страни на Върбишка река и при водослива й в р. Голяма Камчия (*кат. № 14, 39, 47*). Разстоянието между селищата в тази група е от 0,5 до 1,5 км. Селище от късната желязна епоха е регистрирано също на десния бряг на р. Елешница (*кат. № 80)*. На 2 км североизточно от него е разположено друго селище, но на десния бряг на р. Хасарлък (*кат. № 82*).

Обща особеност на всички селища от късната желязна епоха е тяхното местоположение. Селищата са разположени върху естествени възвишения, често оградени от високи и стръмни дерета, което ги прави естествено защитени. В единични случаи те се намират на самия бряг на реката и са разположени върху по-ранни праисторически обекти (*кат. № 14, 39*). Като цяло селищата от късната желязна епоха са отдалечени на 200 м до 1 км от р. Голяма Камчия или някой неин приток. Във всички случаи при избора на място за селище е търсена, от една страна, естествената защитеност, а от друга – близостта до водоизточник. Най-често селищата са с площ от 1 – 2 дка. Изключение прави селището, разположено северозападно от с. Кьолмен, което е с площ от 30 – 40 дка (*кат. № 37*). Беше установена многоцентрична концентрация от разпръснати късове мазилка и значително количество керамични фрагменти, останали явно от разположените на значително разстояние едно от друго жилища.

Разгледаните селища от ранната и късната желязна епоха по горното течение на р. Голяма Камчия могат да бъдат описани като тип kome в съответствие с терминологията, която използват древните автори. Те са неукрепени и разположени върху първите незаливни речни тераси, естествено защитени от дълбоки долове. Липсата на археологически разкопки не позволява да се каже дали селищата са били защитени със землени валове. Едновременно с неукрепените селища през късната желязна епоха по билото и склоновете на Шуменското плато и Драгоевска планина възникват укрепени селища. Такива са проучени при с. Драгоево [3], под Шуменската крепост[4] и при с. Осмар[5]. Те са съставлявали опорните пунктове на една регионална крепостна система, разположена западно от хинтерланда на западнопонтийските градове[6].

В долината на р. Голяма Камчия, както през елинистическия, така и през по-ранния период около селищата се наблюдава значителна концентрация на надгробни могили (обр. 3). По време на експедиция „Камчия" са регистрирани 20 могили, някои от които са групирани в некрополи (*кат. № 15, 36, 40, 50, 51, 53, 55, 56, 60, 63, 69, 74, 76, 78, 80, 82)*. Действителният брой на надгробните могили, разположени по горното течение на р. Голяма Камчия, надвишава 100, предвид публикуваната информация[7]. В резултат на активната земеделска дейност и иманярските набези много от тези могили вече са заличени. Наблюденията показват, че най-значителна е концентрацията на могилни некрополи в землищата на с. Кьолмен, с. Менгишево и гр. Върбица, т.е. във вододела между р. Голяма Камчия и нейните десни притоци р. Герила и Върбишка река. Надгробните могили са разположени най-често на 200 до 700 м от селището, и по-рядко на разстояние до 2,5 км. Липсва закономерност в разположението на некрополите спрямо селището, въпреки че преобладава посоката запад-северозапад. При избора за място на надгробните могили са следвани два принципа – те са били издигани приблизително до 300 м от брега на реката, както и върху естествени възвишения.

Направените археологически проучвания по горното течение на р. Голяма Камчия установяват два типа гробни съоръжения. От една страна, еднокамерни или двукамерни гробници с правоъгълен план, иззидани от дялани каменни плочи, споени с кал, както е в гробницата при Сушина (*кат. № 73*) и Върбишката гробница (*кат. № 53*). Впечатление прави гробницата при Староселка, днес в землището на с. Сушина. Тя е изградена от ломен камък, като гробната камера е облицована с каменни плочи върху глинена основа и тънък слой от бял хоросан (*кат. № 70*). Според Шкорпил в един от могилните некрополи при гр. Върбица през 1885 г. е била проучена двукамерна гробница, направена от необработен камък и облицована с плочи отвътре. В южното помещение е била открита урна с кремирани кости, а в северното – множество сребърни, бронзови, железни и костени предмети с висока художествена стойност[8]. Гробница, иззидана от каменни блокове, беше открита също по време на експедиция „Камчия" (*кат. № 15*). Надгробната могила е разположена на 3,4 км североизточно от гр. Върбица, върху залесено естествено възвишение, недалеч от устието на Върбишка река.

Проучените по р. Голяма Камчия каменни гробници с правоъгълен план, преддверие и плосък или двускатен покрив датират не по-рано от края на V – IV в. пр.Хр. Те намират най-близък паралел с гробницата от могила I при с. Янково, също в басейна на р. Камчия[9].

Вторият тип гробни съоръжения представляват цистови ями, облицовани с каменни плочи и наподобяващи саркофази. Типът се характеризира с две концентрации – едната между Върбишка и Преславска планина, и другата – около Одесос[10]. По горното течение на р. Голяма Камчия са проучени могилните некрополи при с. Кьолмен (*кат. № 40*) и с. Ловец (*кат. № 45*). В могила I при Кьолмен гробната камера е покрита с каменна плоча, върху която е вдълбан надпис. Според Вл. Георгиев надписът е заклинателен и датира от VI в. пр.Хр. Останалите гробове от некропола датират от IV – III в. пр.Хр.[11] От същото време – втората половина на IV в. пр.Хр., е могилният некропол при с. Ловец. По отношение на гробния ритуал – в проучените могилни некрополи е прилагана както инхумация, така и кремация, като в могила IV при с. Кьолмен се установява едновременно употребата и на двата ритуала.

Откритият в двата типа съоръжения гробен инвентар – сребърни, бронзови и златни накити, вносна чернофирнисова керамика, сребърни съдове и оръжие свидетелстват, че в проучените могилни некрополи по р. Голяма Камчия са били погребани знатни представители на местното общество[12].

През IV – III в. пр.Хр. се установява икономическо и политическо оживяване на района по горното течение на р. Голяма Камчия. Доказателство за това са развитието на селищната мрежа, появата на богати погребения и колективните монетни находки. При с. Староселка са открити сребърни тетроболи на Аполония Понтика[13]. При с. Маломир е открита колективна монетна находка с емисии на западнопонтийските градове – Месамбрия, Одесос и Калатис[14], а при гр. Върбица[15] и с. Чернооково[16] – колективни находки от бронзови монети на Филип II и Александър III, всичките от IV в. пр.Хр.[17] Най-голяма е концентрацията на колективни монетни находки в селищата, разположени във вододела на р. Голяма Камчия, р. Герила и Върбишка река, като това е районът, в който се наблюдава и най-голяма наситеност на могилни некрополи. Не е изключено съществуването на крепост, която да е имала характера на средищен център на племенно обединение. Посочените факти свидетелстват за преминаването на важен търговски и военен път по долината на р. Голяма Камчия и продължаващ на юг, вероятно през вододела на р. Герила и Върбишка река през Върбишкия проход към разположените южно от Стара планина тракийски градове. Не е изключено по този път да са били осъществявавани вносът и разпространението на сол, суровини и полуфабрикати за производство на изделия от благороден метал[18].

По време на експедиция „Камчия" са регистрирани три селища, чийто керамичен материал ги датира през римския период (обр. 4) (*кат. № 28, 29, 44*). Разгледани в сравнителен аспект с вече известни и проучени обекти в региона, се наблюдава обособяване на две групи селища в зависимост от тяхното местоположение. Селищата от първата група са разположени в подножието на Преславска планина, от двете страни на р. Вардун дере. Едно от новооткритите селища се намира северозападно от с. Иваново в м. Асеновата воденичка (*кат. № 28)*. През разстояние от 100 м се оформят четири гнезда с размер 5 х 5 м с концентрация от керамични фрагменти и късове горяла мазилка, вероятно останали от жилища. На 1,5 км южно от това селище, отново в землището на с. Иваново, през римския период (III – IV в.) е съществувало още едно селище (*кат. № 29)*. В западна посока други три селища с материали от I – III в. са открити в землищата на с. Преселец (*кат. № 68)* и с. Вардун (*кат. № 6, 7*).

Втората група обекти от римско време са разположени по течението на р. Голяма Камчия. Селище е открито върху естествено възвишение на 1,2 км южно от с. Ловец и на 1/2 км западно от брега на язовир „Тича" (*кат. № 44*). На 1,5 км североизточно от него е проучен некропол с инвентар от II – III в. (*кат. № 46*). На 8 км западно от селището при с. Ловец, на десния бряг на р. Голяма Камчия, върху селищна могила от неолита и селище от късната желязна епоха при с. Величка е съществувало каменно укрепление от римско време (*кат. № 9*). На 6 км западно от него, в землището на с. Голямо Църквище, Търговищко, е било разположено селище от II - III в. (*кат. № 20*), чийто могилен некропол се е намирал на около 1 км южно от него при с. Могилец (*кат. № 62*). На 300 м източно от с. Могилец е разположена също и римска вила (*кат. № 61*).

Колективни монетни находки от римски денари и антониани са открити в землищата на с. Иваново[19], с. Сушина[20], с. Виница, с. Тушовица и гр. Върбица [21]. Тяхната концентрация по течението на р. Голяма Камчия е обоснована от настъпилите през III в. динамични събития, тясно свързани с готските нашествия и организираната отбрана на старопланинските проходи.

Ако през римския период по горното течение на р. Голяма Камчия се наблюдава слаба заселеност, то през IV – VI в. настъпва период на „просперитет". 65% (31 бр.) от всички регистрирани по време на експедиция „Камчия" обекти датират от ранновизантийския период (обр. 5). Част от селищата възникват върху обекти от по-ранна епоха. Селищата са разполагани върху първите незаливни речни тераси, през 1 до 2 км едно от друго, и обхващат площ до 5 дка. Пет от регистрираните селища са били съставени вероятно от две махали, отдалечени на разстояние от 300 до 500 м (*кат. № 5, 12, 13, 28, 71*). Този тип селища са характерни за районите с пресечен терен в полупланинските и планинските области[22].

Три до четири селища оформят помежду си групи. Две от групите обхващат селищата, разположени между т. нар. Ивановски ръкав на язовир „Тича" и Преславска планина, в землищата на селата Сушина, Иваново и Методиево (*кат. № 27, 28, 29, 30, 71, 72*). Следвайки същата линия – от изток на запад, на около 3 км северозападно от най-западната група отстои комплекс от селище, църква и укрепление (*кат. № 57, 58, 59*).

Те се намират през 500 до 700 м един от друг в поречието на р. Куру дере (Суха река). Селището и църквата са разположени в подножието, а крепостта с приблизително кръгла форма и вал – на билото на планинското възвишение Калето. В множеството иманярски изкопи е открита керамика от ранновизантийския период.

При водослива на р. Палиска и р. Вардун дере в р. Голяма Камчия (язовир “Тича”) в землищата на селата Ловец и Кьолмен се наблюдава друго струпване от четири селища, които са отдалечени едно от друго на разстояние между 1 и 3 км (*кат. № 37, 38, 41, 42*). Следващата група от селища е разположена в южна посока по средното течение на р. Герила. Четири от селищата, просъществували през IV – VI в., са концентрирани в землището на гр. Върбица (*кат. № 11, 12, 13, 14*). Други две селища, северно и южно от с. Бяла река, се намират на 1,5 км едно от друго по средното течение на р. Елешница (*кат. № 2 и 3*). Струпване от три селища е установено северно от с. Тушовица, във вододела на реките Елешница и Хасарлък, недалеч от техния водослив в р. Голяма Камчия (*кат. № 75, 77, 79*).

През ранновизантийския период селищата са групирани по средното и долното течение на най-големите притоци на р. Голяма Камчия. Това е свързано с основното препитание на местното население и неговите битови нужди. Водеща роля заема земеделието, и по-точно зърнопроизводството, а тъй като районът е полупланински, вероятно местното население активно се е занимавало и с животновъдство[23]. Йорданес свидетелства, че дърводобивът...

В древността по долините на реките са минавали пътища, свързващи селата. Местната по своя характер пътна мрежа е била свързана с пътищата, прокарани през близките старопланински проходи, известни днес като Ришки и Върбишки. Липсват материални свидетелства за използването на речните долини и старопланинските проходи като пътни артерии в предримския период. Косвено доказателство за това е гъстотата на селищната система и културните взаимовръзки между населението от Предбалкана и Северна Тракия. Общите особености в керамиката от ранножелязната епоха свидетелстват за културна приемственост между населението, обитавало околностите на Шуменското плато и долината на р. Камчия и това южно от Стара планина в района на сливенското село Асеновец[25].

Най-вероятно римските пътища са били трасирани от по-старите пътища, използвани през желязната епоха[26]. За разлика от междуселските пътища (*viae vicinales)*, които са имали предимно стопански характер, то презбалканските, които са били прокарани през най-преките старопланински проходи, първоначално са имали военно значение (*viae militares*). По тях е трябвало да се извършва най-бързото придвижване на войските от Мизия към Тракия. С изграждането на много нови градове в двете провинции през II в., тези пътища придобиват и важно търговско-икономическо значение[27]. Един от най-важните вътрешнопровинциални пътища в Империята е бил *Северобалканският път* – от Одесос през Марцианополис и Никополис ад Иструм до Мелта и Монтана в западна посока[28]. Всички пътища през старопланинските проходи са осъществявали пряка връзка между Северобалканския и Диагоналния римски път.

В края на III и през IV век се оформя т.нар. Старопланинска защитна линия. Тя била съставена от преградни стени, кастели, землени окопи, места за наблюдения и др. Повечето крепости са били изградени след опустошителните нападения на готи и хуни, през ранновизантийския период[29]. Прокопий отбелязва, че при управлението на император Юстиниан (527 – 565) в провинциите Мизия и Тракия (Moesia inferior/

Haemimontus) са били поправени над 400 кастела, крепости и градове, в това число и пътни станции. Най-гъсто крепостите са били разположени в Източна Стара планина, тъй като оттук са минавали най-преките пътища от Долен Дунав към столицата[30]. Повечето от ранновизантийските крепости, както и пътната мрежа, продължили да бъдат използвани и по-късно през Средновековието.

В края на XIX в. К. Шкорпил описва в детайли три основни пътища, които в турско време са минавали през долината на р. Голяма Камчия. Според него те са следвали маршрута на пътната мрежа през Средновековието. К. Шкорпил назовава пътя, който е минавал през Върбишкия проход в древността като Сидира[31]. Не е изключено през римския период този маршрут да е следвал местен локален път, разклонение на междупровинциалния път от Марцианополис до Никополис ад Иструм (обр. 4). Пътят е пресичал Преславска планина и южно от с. Драгановец се е разклонявал. На запад по пролома на р. Вардун дере той е преминавал през Герловото и Тузлука[32]. Потвърждение за това са селищата от римския период, които условно са определени като първа група. През ранновизантийския период по трасето на този път между Ивановския ръкав на яз. „Тича" и южните склонове на Преславска планина, през около 3 км разстояние са разположени две групи селища (обр. 5). В тази част пътят е бил охраняван от крепостите при селата Методиево, Търновца, Копрец, Черковна и Вардун.

К. Шкорпил посочва, че през Средновековието южно от с. Драгановец едно от разклоненията на главния път е отвеждало в южна посока[33]. На 2,5 км южно от с. Драгановец, в м. Манастира, през II – IV в. е съществувало голямо светилище (*кат. № 22*). То неслучайно е било разположено на това средищно по своя характер място, на което вероятно римският път е оформял кръстопът, за да поеме на запад към Никополис ад Иструм и на юг през Върбишкия проход. Въпреки слабата заселеност на района през римския период, концентрация на селища е установена около устията на р. Палиска и р. Вардун дере, и в югозападна посока по пролома на р. Голяма Камчия (обр. 4). Колективните монетни находки трасират маршрута на пътя през Върбишка планина, охраняван от укреплението при с. Величка и разположените южно от гр. Върбица крепости Орлица, Завойско кале и Демиркапия.

Според местна легенда е съществувало голямо средновековно селище, известно като Градището или Герилов град, чието местонахождение е неизвестно. Най-широко застъпено е мнението, че то се намира на 3 км североизточно от гр. Върбица, на левия бряг на Върбишка река. В края на XIX и началото на XX в. на това място е имало запазени масивни зидове с керамични фрагменти от античния и късносредновековния период[34]. По време на екпедиция „Камчия" в посочения участък не бяха открити следи от каменен градеж, но около водослива на р. Вардун дере, р. Палиска и р. Герила в р. Голяма Камчия беше установена най-значителната концентрацията на селища от ранновизантийския период (обр. 5). Десет гъсто разположени селища оформят две отделни групи и условно трасират маршрута на най-важния местен път, който е пресичал Стара планина през Върбишкия проход. Той е бил охраняван от множество укрепления, сред които тези при с. Врани кон, с. Драгановец и в м. Асаря при с. Нова Бяла река, както и Демиркапия при гр. Върбица и крепостта при с. Крайгорци.

През Драгоевска планина и южно от нея по пролома на р. Хасарлък е минавал друг не по-малко значим път, който е извеждал към Ришкия проход[35]. Според К. Шкорпил древните летописци, описвайки Върбишкия проход, са имали предвид Ришкия[36]. Пълният маршрут на този проход остава извън темата на настоящото проучване. Резултатите от експедиция "Камчия" косвено засягат проблема. При устиетата на р. Елешница и р. Хасарлък се наблюдава значителна концентрация на селища, съществували през IV – VI в., показващ важността на пътя, който минава по долината на р. Хасарлък през ранновизантийския период (обр. 5). Той е бил охраняван от крепостта Хисаркале, разположена източно от с. Тушовица в Драгоевска планина. Селищата по долното течение на р. Елешница и р. Хасарлък имат средищно място, тъй като най-вероятно те са осъществявали свръзката между селищата по пътя за двата старопланински прохода.

Възникването на гъста селищна система по горното течение на р. Голяма Камчия се обуславя от стратегическата функция на близките старопланински проходи, от една страна, а от друга, от природните дадености на разглеждания район – пълноводна река, плодородна земя и естествена защита. Изследването на селищната система дава възможност да се проследи и коментира също и проблемът за фортификацията и пътната мрежа през желязната епоха и античността.

КАТАЛОГ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ОБЕКТИ ОТ АНТИЧНОСТТА

1. **с. Божурово, общ. Върбица.** Могилен некропол от три могили. Източно от селото, на границата между обработваемите площи и гората[37].

2. **с. Бяла река, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в). На 700 м югоизточно от селото и на 100 м западно от р. Елешница в м. Среден Биюк. Върху площ от ½ дка през разстояние от 400 м се наблюдават две концентрации от керамични фрагменти, тухли и мазилки[38].

3. **с. Бяла река, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в). На 1,5 км северозточно от селото и на 500 м източно от р. Елешница, върху площ от 1 дка[39].

4. **с. Бяла река, общ. Върбица.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – VI в). На 3 км югоизточно от селото, върху рид от Върбишка планина, на левия бряг на р. Равна (Гяурдере), в м. Асаря. Крепост с форма на елипса и размери 60 х 120 м. Очертават се крепостен зид от ломен камък и спойка от хоросан със счукана керемида, северна кръгла кула с диаметър 10 – 12 м, и южна квадратна. Находки: керамични фрагменти, статуйка и монети[40].

5. **с. Бяла река, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 2 км западно от селото в м. Ювес тарлъ[41].

6. **с. Вардун, общ. Омуртаг.** Селище. Римски период. На 2 км югозападно от селото и югоизточно от язовира. Открити са керамични фрагменти[42].

7. **с. Вардун, общ. Омуртаг.** Селище и надгробна могила. Римски период (I – III в.). На 2 км северно от селото, в м. Хаджиев мост. Открити са основи на каменни сгради, строителна керамика и керамични фрагменти. В надгробната могила са проучени 12 гроба с инвентар от керамични паници[43].

8. **с. Вардун, общ. Омуртаг.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – V в). На 1,5 км югозападно от селото, в м. Холума. Крепостта е известна като Калето и е с размери 40 х 150 м. Крепостният зид е от ломени камъни и хоросан. Открити са фрагменти от строителна и битова керамика[44].

9. **с. Величка, общ. Омуртаг.** Селищна могила от неолита и халколита. Селище от ранната желязна епоха и укрепено селище с каменни сгради от римския период. На 2 км северно от селото, на десния бряг на р. Голяма Камчия. Могилата е висока 6 м и е с диаметър на основата 120 м. Керамични фрагменти[45].

10. **с. Врани кон, общ. Омуртаг.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – VI в). На 2,2 км североизточно от селото, върху възвишение на десния бряг на р. Голяма Камчия. Крепостният зид е граден от ломен камък и хоросан и обгражда площ от 4 – 5

дка. Фрагменти от строителна и битова керамика[46].

11. **гр. Върбица, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в). На 1,3 км северно от града, от двете страни на малка рекичка, и на 30 м западно от р. Герила. Върху площ от 2 дка. Керамични фрагменти[47].

12. **гр. Върбица, общ. Върбица.** Селище с две махали. Ранновизантийски период (IV – VI в). На 2,7 км северно от града, в м. Корията, на 50 м от десния бряг на р. Дермен дере, недалеч от водослива и в р. Герила. Върху площ от 1 дка на тераса с източно изложение са открити керамични фрагменти. На 300 м северно и на 50 м югоизточно от р. Герила се установява втора концентрация на керамични фрагменти[48].

13. **гр. Върбица, общ. Върбица.** Селище с две махали. Ранновизантийски период (IV – VI в). На 2,3 км северозападно от града и на 150 м североизточно от водослива на четири рекички в Станяшка река, и на около 20 м западно от самата река върху тераса с източно изложение. Върху възвишение с приблизителни размери на основата 30 х 100 м. В източна посока е разлато и достига височина до 2 м, а от запад се спуска стръмно към Станяшка река, която прави завой и мястото с възвишението наподобява полуостров. На 300 м северно върху площ от 400 дка е открита втора концентрация от керамични фрагменти[49].

14. **гр. Върбица, общ. Върбица.** На 2,5 км североизточно от града на западния бряг на Върбишка река в м. Пендова кория. Ниска елипсовидна могила с височина 2,2 м и диаметър 55 х 80 м. Заобиколена е от север, изток и юг от Върбишка река. Значителна концентрация на керамични фрагменти и оръдия от камък и кремък от неолита (ср. VI хил. пр. Хр.). На 50 м южно от многослойното селище върху площ от 1,5 дка са открити керамични фрагменти от късната желязна епоха и ранновизантийския период (IV – VI в.)[50].

15. **гр. Върбица, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 3,5 км североизточно от града в югозападния край на залесено естествено възвишение. Могилата е с височина 7 м и диаметър 25 х 30 м. В един от иманярските изкопи се виждат дялани каменни блокове, от които е иззидана гробница[51].

16. **гр. Върбица, общ. Върбица.** Могилен некропол. В източната периферия на града, в м. Трошка махала. Некрополът е разположен върху площ от 400 м на 50 м, южно от стопански помещения, на 150 м западно от р. Репарски дол и в непосредствена близост със сметището на гр. Върбица. Съставен е от 15 могили с приблизителни размери: височина 1,5 м/7 м и диаметър 10 м/30 м. По време на експедиция „Камчия" през 2009 г. имаше следи само от 8 могили. В южната периферия на най-северната от могилите, която е и с най-големи размер, през 2006 г. са проведени археологически проучвания[52].

17. **гр. Върбица, общ. Върбица**. Крепост. Римски период (III – IV в.). На 2,5 км южно от града, върху височината Бял град се намира крепостта Орлица. Тя заема площ от 10 – 12 дка, като крепостният зид е граден от ломен камък и бял хоросан. Находки: керамични фрагменти, капители и други архитектурни детайли[53].

18. **гр. Върбица, общ. Върбица.** Крепост. Римски период (II – IV в.). На около 15 км югоизточно от града, върху хребет на Върбишка планина, е разположена крепостта Завойско кале, която е градена от ломен камък, споен с бял хоросан. На изток има квадратна кула със страна 3,80 м, а пред нея – ров. Заема площ от 50 дка[54].

19. **гр. Върбица, общ. Върбица.** Крепост. Римски и ранновизантийски период (III – V в.). На 11 км южно от града се намира крепостта Демиркапия. Запазена е крепостна стена, дълга 120 м, с посока ИЗ, и широка 1,60 м. Градена е от ломен камък и хоросан, смесен със счукана керемида[55].

20. **с. Голямо Църквище, общ. Омуртаг.** Селище. Римски период (II – III в.). На 1 км югозападно от селото, близо до рекичка. Открити са фрагменти от строителна и битова керамика[56].

21. **с. Долно Новково, общ. Омуртаг.** Надгробна могила. На 1 км югозападно от селото, в старото гробище. Висока е 2 м и има диаметър 20 м[57].

22. **с. Драгановец, общ. Омуртаг.** Светилище. Римски период (II – IV в.). На 1,7 км южно от селото, в м. Боаза, или Манастиря. Открити са фрагменти от строителна и битова керамика. Светилището има правоъгълна форма (15 x 9,75 м). Първоначално се е състояло от две помещения, а впоследствие е прибавено още едно. Основите са градени от ломени камъни и кал. Находки: 111 оброчни плочки, посветени на Аполон Аулосадос и Зевс, фигурки на Тракийския конник и монети на императорите Аврелиан (270 г.) и Клавдий II Готски (268 г.). През V – VI в. върху светилището е построена базилика (20 x 18 м). Тя е петкорабна, с три абсиди, наос и нартика. Градена е от ломени камъни и бял хоросан. През втория строителен период е добавена екзонартика, използвана и през Второто българско царство. Около нея са разкопани жилищни сгради от ранновизантийския и късносредновековния период. Находки: керамични съдове, монети, един византийски печат[58].

23. **с. Драгановец, общ. Омуртаг.** Селищна могила от халколита. Крепост от ранновизантийския период (IV – VI в.). На 1,8 км южно от селото, върху възвишението Хоро тепеси. В западната част на възвишението е разположено халколитно селище. Находки: късове мазилка, кремъчни артефакти и битова керамика. Укреплението има неправилна форма с площ около 2,5 дка. Крепостният зид е граден от ломени камъни и кал. Има два строителни периода. На източната страна са запазени основите на две триъгълни кули, които са фланкирали входа. Във вътрешността има постройка от ломени камъни и бял хоросан. Находки: керамични съдове и монети от Максимин (235 – 238 г.), Клавдий II Готски (268 г.), Константин Велики (306 – 337 г.) и Хонори (395 г.)[59].

24. **с. Драгановец, общ. Омуртаг.** Крепост от ранновизантийския (IV – VI в.) и средновековния период. На 1,5 км южно от селото, върху рид от разклоненията на Преславска планина. Известна е като Марна кале. Градена е от ломени камъни и хоросан. Следи от сгради. Находки: фрагменти от строителна и битова керамика[60].

25. **с. Драгановец, общ. Омуртаг.** Надгробна могила. На 1,5 км източно от селото, известна като Могилата, с височина 2,5 м и диаметър 20 м[61].

26. **с. Драгановец, общ. Омуртаг.** Надгробна могила. На 4 км западно от селото, с височина 2 м и диаметър на основата 16 м[62].

27. **с. Иваново, общ. Върбица.** Селище. На 620 м северозападно от селото в м. Аджи керез (Черешова градина), южно от р. Посткелик, до водохранилище. Селището заема площ от 1 дка. Равномерно по целия терен е разпръсната керамика от ранната и късната желязна епоха, ранновизантийския период (V – VI в.) и Ранното средновековие (IX – X в.)[63].

28. **с. Иваново.** Селище с две махали. Римски и ранновизантийски период (II – VI в.). На 1,7 км северозападно от селото, в м. Асеновата воденичка. Върху площ от 1 дка е разкрито селище, разположено върху югоизточния склон на рид, южно от р. Посткелик, южно и западно от каптаж. Открити са керамични фрагменти, кремъчни артефакти и късове горяла мазилка. На 600 м югозападно в подножението на залесеното възвишение Късбаир, върху площ от ½ дка се наблюдава втора концентрация на керамични фрагменти[64].

29. **с. Иваново, общ. Върбица.** Селище. Римски и ранновизантийски период (III – VI в.). На 1,8 м западно от селото и на 600 м южно от Къз баир, върху рид с южно изложение

към дере с малка река, успоредно на които минава пътят Иваново – Драгановец. Южно от селището има каптаж. Установена е значителна концентрация на късове горели мазилки, кремъчни артефакти и керамични фрагменти върху площ от ½ дка[65].

30. **с. Иваново, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 1 км югозападно от селото в м. Миля. Селището е разположено върху площ от ½ дка. Разкрити са късове горяла мазилка, кремъчни артефакти и керамични фрагменти [66].

31. **с. Конево.** Селище. Късна желязна епоха. На 800 м северозападно от селото във вододела на р. Палиска и р. Вардун дере[67].

32. **с. Копрец, общ. Омуртаг.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 2 км северно от селото, в м. Балкана, известна като Калето. Разположена е върху възвишение от Преславска планина. Има почти кръгла форма с диаметър 80 м. Крепостният зид е бил изграден от ломен камък и хоросан. Личат следи от землен вал. Строителна и битова керамика[68].

33. **с. Копрец, общ. Омуртаг.** Надгробна могила. На 2 км южно от селото, върху височина над стопанския двор. Височина 2,5 м и диаметър 25 м[69].

34. **с. Копрец, общ. Омуртаг.** Надгробна могила. На около 1,5 км югозападно от селото. Има височина 4 – 5 м и диаметър на основата 35 – 40 м[70].

35. **с. Крайгорци, общ. Върбица.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 2 км югоизточно от селото[71].

36. **с. Кьолмен, общ. Върбица.** Могилен некропол от две могили. На 1 км североизточно от селото и на 400 м от устието на р. Палиска. Двете могили са с височина 5 и 7 м, на разстояние 150 м една от друга[72].

37. **с. Кьолмен, общ. Върбица.** Селище. Късна желязна епоха (IV – III в. пр.Хр.) и ранновизантийски период (IV – VI в.). На 500 м северозападно от селото и на около 1 км северно от язовира в м. Бараклар баир. Върху югоизточния склон на естествено възвишение на площ от 30 – 40 дка се установяват късове мазилка и значително количество керамични фрагменти[73].

38. **с. Кьолмен, общ. Върбица.** Селище. Ранножелязна епоха и ранновизантийски период (IV – VI в.). На 1 км североизточно от селото и на 500 м западно от язовир „Тича", върху естествен склон с източно изложение в м. Кодук тарлъ. Върху площ от около 1 дка са разпръснати късове мазилки и керамични фрагменти[74].

39. **с. Кьолмен, общ. Върбица.** Селищна могила от ранния халколит (V хил. пр.Хр.) и селище от късната желязна епоха (IV – III в. пр.Хр). На 1 км източно от селото по права линия и на 200 м северно от мястото, където Върбишка река се влива в яз. „Тича" върху естественото възвишение Мал юг. Могилата е известна като Кьолменската и е висока 7 м. Наподобява полуостров, заобиколен от север, изток и запад от язовира. В средата й е направен иманярски изкоп с дълбочина 3,80 м, дължина 7 м и ширина 0,70 – 1 м. В профила се забелязват следи от жилищни нива. От северната страна на могилата има друг изкоп с размери 1,70 х 4 м. Установяват се обгорени пластове, късове мазилки, керамични фрагменти, кремъчни и каменни оръдия[75].

40. **с. Кьолмен, общ. Върбица.** Могилен некропол с четири могили, който е проучен. По данни на Цв. Дремсизова некрополът е съществувал южно, югозападно и западно от селото. В могила I са открити две гробници – ями, облицовани с каменни плочи, като върху една от тях има надпис. Те са с ориентация СЮ, костите са кремирани. Инвентар: съдове, копия, желязна ризница, копче от злато. Могила II е с височина 2 м и диаметър 35 м. В нея е разкрит гроб с трупополагане. Инвентар: бронзова фибула. Могила III е висока 1 м и е с диаметър 24 м. В нея е проучена каменна гробница с трупополагане.

Инвентар: фрагменти от съдове, късове бронзови листа, части от две копия. Могила IV е висока 1,2 м и е с диаметър 21 м. Проучена е каменна гробница с трупополагане. Инвентар: железен нагръдник с полукръгла форма, 6 върха от копия тип „лястовича опашка”, 6 железни ножчета, златна висулка, 6 бронзови фибули, 2 пръстена, мъниста от глина, бронз, камък и стъкло, бронзово огледало, 8 съда, 2 алабастрони, амфора, аскос, лекит, паница, каничка, 4 малки съдчета, 3 теракотени амулета, 2 глинени дрънкулки, каменна брадвичка и др. По време на експедиция „Камчия” на 1 км югозападно от селото и на 50 м северно от р. Голяма Камчия е открита надгробна могила с височина 4 м[76].

41. **с. Кьолмен, общ. Върбица.** Селищна могила от средния халколит (ср. V хил. пр.Хр.). Селище от ранновизантийския период (IV – VI в.). В стопанския двор на селото, разположен върху естествено възвишение, чийто южен склон се спуска стръмно към брега на язовир „Тича”, върху площ от 600 м^2 се откриват значително количество керамични фрагменти и кремъчни оръдия[77].

42. **с. Ловец, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На около 650 м западно от селото, върху естествено възвишение в м. Хасан баба, заобиколено от север, изток и запад от р. Вардунско дере[78].

43. **с. Ловец, общ. Върбица.** Селище. Късна желязна епоха. На 1,2 км югозападно от селото и на 300 м северно от р. Палиска върху естествена височина в м. Баир алгъ[79].

44. **с. Ловец, общ. Върбица.** Селище. Римски период (II – IV в.). На 1,2 км южно от селото и на 0,5 км западно от яз. „Тича”, върху естествено възвишение[80].

45. **с. Ловец, общ. Върбица.** Могилен некропол. Втора половина на IV в. пр.Хр. Североизточно от селото. Проучена е могила № 1 – цистов двукамерен гроб с ориентация СЮ, покрит с големи каменни плочи. Трупополагане. Инвентар: керамични съдове, бронзова чаша, две железни копия и нож[81].

46. **с. Ловец, общ. Върбица.** Некропол. Римски период (II – III в.). На 1 км източно от селото, на северния бряг на язовир “Тича”. Проучени са 4 гроба – 1 с трупополагане и 3 с кремация. Инвентар: керамични съдове, накити и две монети на императорите Траян и Антоний Пий[82].

47. **с. Маломир, общ. Върбица.** Селище. Късна желязна епоха. На 1,5 км западно от селото и на 50 м югоизточно от рекичка десен приток на Върбишка река, в м. Чокур тарла. Върху площ от 1,5 дка на склон със западно изложение са открити керамични фрагменти[83].

48. **с. Маломир, общ. Върбица.** Могилен некропол. Късна желязна епоха (IV – III в. пр.Хр). На 2 км западно от селото. В могила и извън нея са открити гробове с кремация. Костите са събрани в урни и са поставени в каменни гробници. Инвентар: местни и вносни съдове, бронзов кантарос, фибули и др.[84]

49. **с. Маломир, общ. Върбица.** Ямно поле от II фаза на ранножелязната епоха и некропол от X – XI в. На 3 км северно от селото върху полуостров, вдаден от южния бряг на яз. „Тича”. Проучени са 3 ями с керамичен материал от раннобронзовата култура Черна вода II и от среднохалколитната Боян IV[85].

50. **с. Менгишево, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 400 м югоизточно от селото, северозападно от стопанския двор, и на 300 м северно от р. Голяма Камчия. Висока е 7 м[86].

51. **с. Менгишево, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 1 км южно от селото, на 500 м южно от р. Голяма Камчия и на 800 м северно от р. Герила[87].

52. **с. Менгишево, общ. Върбица.** Селище. Късна желязна епоха. На 1 км южно от селото, върху естествено възвишение, северно и източно заобиколено от дере. Върху

площ от 2 дка[88].

53. **с. Менгишево, общ. Върбица.** Надгробна могила. Късна желязна епоха (кр. V – IV в. пр.Хр). На 1,5 км югоизточно от селото, на 600 м северно от р. Герила и на 300 м от р. Голяма Камчия. Известна е като Върбишката гробница. Входът на гробницата е от изток и сега е отворен, а западната й стена е разбита. Могилата е висока 5 м[89].

54. **с. Менгишево, общ. Върбица.** Селище. Късна желязна епоха. На 300 м югозападно от селото и р. Голяма Камчия, източно от главния път за гр. Върбица. Върху площ от 5 дка[90].

55. **с. Менгишево, общ. Върбица.** Могилен некропол от три могили. На 1 км от стопанския двор на селото и на около 300 м южно от най-западния от общо три микроязовира са разположени две могили, на разстояние 50 м една от друга. На около 400 м северно от тях има трета могила[91].

56. **с. Менгишево, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 1,5 км североизточно от селото и на 200 м югоизточно от микроязовир (най-северно разположеният от общо три). Могилата е висока 4 м и е с диаметър 20 м[92].

57. **с. Методиево, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (V – VI в.). На 400 м северно от селото, на западния бряг на р. Куру дере в подножието на планинското възвишение Калето[93].

58. **с. Методиево, общ. Върбица.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 1 км северно от селото, на върха на гористото възвишение Калето. Укреплението заема площ от 250 м^2. В периферията му се оформя вал с ширина в основата 9 м и височина от вътрешната страна 1,5 м. В североизточната част валът прави прекъсване с ширина 2,5 м, където вероятно се е намирал входът на укреплението и т.нар. път Демиркапу. От северозападната страна има ров, а пред него останки от втори зид. Върху цялата площ на укреплението има множество иманярски изкопи, в които се установяват зидове, ориентирани СЮ, с дебелина 2,60 м и разкрита дължина до 17 м. Зидовете са изградени от плочести камъни с височина 0,20 м и дължина до 0,50 м, споени с хоросан. Те са запазени на височина до 0,80 м и са съставени от 5 до 7 реда. В изкопите са открити керамични фрагменти[94].

59. **с. Методиево, общ. Върбица.** Църква. Ранновизантийски период. На 1,1 км северно от селото, на източния бряг на р. Куру дере в м. Папаз бай (Попово лозе). Установен е дълбок иманярски изкоп с размер 6,5 х 6 м и дълбочина 0,8 м. Има следи от силно разрушен зид, направен от каменни плочи, с дължина до 0,5 м и височина 0,2 м. Открити са единични фрагменти от късноантична керамика. Църквата е регистрирана през 60$^{\text{-те}}$ години на XX в. и обнародвана в ДВ 1970, бр. 46 като късносредновековна. В каталога на археологическите паметници от Шуменско е посочено, че по терена около църквата са намерени фрагменти от корнизи, глазирани декоративни тръбички от XIII – XIV в.[95].

60. **с. Методиево, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 2,3 км югоизточно от селото в западния край на залесеното възвишение Къз баир. Могилата е с височина 2 м и диаметър 30 м. В центъра й има иманярски изкоп с размери 2 х 4 м и дълбочина 0,70 м. В югоизточната й периферия има втори изкоп с размери 2,5 х 2,5 м и дълбочина 0,50 м[96].

61. **с. Могилец, общ. Омуртаг.** Вила рустика. На 300 м източно от селото. Четириъгълна сграда с размери на страната 50 м, градена от ломени камъни и кал. Помещенията са разположени около централен двор. Открити са керамични фрагменти, тежести за стан, битови предмети, монета от Гордиан. Римска вила[97].

62. **с. Могилец, общ. Омуртаг.** Могилен некропол от шест могили. В източния

край на селото. Три от могилите са разрушени и са проучени две. В първата не е открит гроб, а във втората са разкопани 4 гроба с кремация. Инвентар: златни копчета, стъклени мъниста, игла за коса, керноси, стъклен балсамарий, бронзови халки, паничка, чашка и седем монети на императорите Септимий Север (193 – 211) и Гордиан III (238 – 244)[98].

63. **с. Нова Бяла река, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 900 м североизточно от селото и на 150 м от стопанския му двор. Могила с височината 2,5 м и диаметърът на 30 м. Тя е силно разрушена, като в съседство с нея от изток минава черен път. Значителна част от източната, северната и южната й периферия са напълно унищожени в резултат на иманярски набези[99].

64. **с. Нова Бяла река, общ. Върбица.** Некропол от две надгробни могили. На 1,5 км югоизточно от селото, в м. Йокаркъ гьол[100].

65. **с. Нова Бяла река, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 1,5 км южно от селото, в м. Рошава могила[101].

66. **с. Обител, община Омуртаг.** Могилен некропол от три могили. На 1,5 км западно от селото. Имат височина до 2 м и диаметър около 10 м[102].

67. **с. Обител, община Омуртаг.** Надгробна могила. На 1,7 км северозападно от селото с височина до 3 м и диаметър на основата около 15 м[103].

68. **с. Преселец, общ. Омуртаг.** Селище. Римски период (II – III в.). На 1,5 км северно от селото, в лозята. Открити са керамични фрагменти[104].

69. **с. Станянци, общ. Върбица.** Могилен некропол от две могили. На 350 м източно от селото и на 150 м от деретата на две рекички в м. Корудере. През разстояние от 270 м две могили, всяка с височина 5 м и диаметър в основата 25 м. Те са разположени върху естествено възвишение със северно изложение[105].

70. **с. Сушина, общ. Върбица.** Надгробна могила. Старожелязна епоха (IV – III в. пр.Хр). На 300 м западно от с. Староселка, сега в язовир „Тича". В могилата е открита гробница с размери: 2 х 3,6 м и височина 2 м, ориентирана СЮ. Стените й са облицовани с монолитни плочи, а ризата е от ломен камък и кал. Покривът също е от плочи. Инвентар: чернофирнисови и сребърни съдове, накити и др. В близост е открита и втора гробница[106].

71. **с. Сушина, общ. Върбица.** Селище с две махали. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 1,6 км северозападно от селото, върху североизточния склон на залесено възвишение. Върху билото на рид и неговия северен склон, през разстояние от 400 м се установяват две концентрации от горели деструкции и керамични фрагменти, всяка върху площ от 4 – 5 дка[107].

72. **с. Сушина, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV–VI в). На 2,5 км северозападно от селото, между западния край на Ивановския ръкав на язовир Тича и залесено възвишение[108].

73. **с. Сушина, общ Върбица.** Могилен некропол от две могили. На десния бряг на р. Голяма Камчия, върху един от ридовете на Драгоевска планина. Една от могилите е проучена. Разкрита е двукамерна гробницата с преддверие, градена от камък и спойка от кал. Входът й е от юг. Тази гробница е била положена върху друга, по-стара. Не е запазен гробен инвентар[109].

74. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 1,8 км северно от селото, на северния бряг на р. Хасарлък. Могила с диаметър 20 м, чиято северна периферия е силно нарушена от горски път[110].

75. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 1,8 км северно от селото, на източния бряг на р. Хасарлък. Върху площ от 1 дка се установяват керамични фрагменти[111].

76. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 1,9 км северно от селото, на западния бряг на р. Хасарлък, върху естествено гористо възвишение в м. Конушнълък. Могила с диаметър 50 м[112].

77. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 1,9 км северно от селото, на 300 м източно от устието на Елешница и на100 м от бреговата ивица на яз. „Тича". Върху площ от 1,5 дка се установяват керамични фрагменти[113].

78. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 3,7 км северно от селото и на 100 м източно от черен път в м. Буюклията. Могила с височина 4 м и диаметър 20 м [114].

79. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 700 м северозападно от селото. Върху площ от ½ дка се откриват керамични фрагменти[115].

80. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Селище. Късна желязна епоха. На 1 км северозападно от селото и на 100 м източно от водослива на малък приток в Елешница. Върху площ от 2 дка се откриват керамични фрагменти[116].

81. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Надгробна могила. В м. Балъкямасъ, на 3 км северозападно от селото и на 100 м североизточно от яз. „Тича", върху западния склон на естествено възвишение. Могилата е с височина 7 м и диаметър 40 м[117].

82. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Селище. Късна желязна епоха. На 2,2 км северозточно от селото, на източния бряг на р. Хасарлък върху площ от 1/2 дка между горски път и малко суходолие[118].

83. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Надгробна могила. На 2,2 км северозточно от селото, на 200 м източно от р. Хасарлък в м. Мезарларсъртъ. Могилата е с височина 2 м и диаметър на основата 10 м[119].

84. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Селище. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 3,1 км югоизточно от селото, на западния бряг на р. Хасарлък в м. Маялък (Хмела). Върху площ от 1 дка се откриват керамични фрагменти. През селището преминава асфалтираният път между селата Тушовица и Риш[120].

85. **с. Тушовица, общ. Върбица.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 2 км източно от селото, върху висок хълм в Драгоевска планина е разположена крепостта Хисаркале. Тя е с неправилна форма и площ над 30 дка. Крепостният зид е широк 2 м и е граден от обработени камъни и спойка от хоросан. В североизточния ъгъл се очертава кула. По терена има голямо количество строителни материали и керамични съдове[121].

86. **с. Търновца, общ. Омуртаг.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 2 км северно от селото, върху естествено възвишение. Крепостният зид е дебел над 1 м и е изграден от ломени камъни, споени с хоросан[122].

87. **с. Черковна, общ. Омуртаг.** Селище. Бронзова, ранножелязна и средновековна епоха. На 1 км югоизточно от селото в м. Черковището, близо до късноантична крепост, и на 250 м вдясно от пътя за с. Копрец. Керамични фрагменти. Върху слабо възвишение има следи от каменна сграда[123].

88. **с. Черковна, общ. Омуртаг.** Крепост. Ранновизантийски период (IV – VI в.). На 1 км югоизточно от селото, върху възвишението Таушан тепе. Укреплението е правоъгълно и заема площ от 60 х 200 м. Крепостният зид е граден от ломен камък и хоросан. Керамични фрагменти[124].

89. **с. Чернокапци, общ. Омуртаг.** Надгробна могила. В селото. Има височина 15 м и диаметър на основата около 50 м[125].

90. **с. Черноококово, общ. Върбица.** Могилен некропол от две могили. На 2,5 км югоизточно от селото, на границата между овощната градина и гората. Размери: височина 2 м, диаметър 15 м[126].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Селища от ранножелязната епоха по горното течение на р. Голяма Камчия
Обр. 2. Селища от късножелязната епоха по горното течение на р. Голяма Камчия
Обр. 3. Надгробни могили и некрополи по горното течение на р. Голяма Камчия
Обр. 4. Селища от римската епоха по горното течение на р. Голяма Камчия
Обр. 5. Селища от ранновизантийския период по горното течение на р. Голяма Камчия

БЕЛЕЖКИ

[1] Номерацията на обектите в образите сътветства на техния каталожен номер. С изключение на обектите, регистрирани по време на експедиция „Камчия”, всички останали са обозначени върху картите условно, тъй като за вече публикуваните крепости, надгробни могили и селища в общините Върбица и Омуртаг в литературата не са посочени точни координати на тяхното местонахождение.

[2] **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** Тракийско селище в чашата на язовир Виница – *ИНМШ*, кн. IV, Варна, 1967, 57 – 78.

[3] **Атанасов, Г., Ст. Стойчев, Ю. Йоргов.** Резултати от разкопките на Градището край с. Драгоево, Шуменско, през 1986 г. – В: *Сборник Есенни четения Сборяново. Силищен модел в Североизточна България*, том 4, София, 2006, 66 – 73.

[4] **Антонова, В.** Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. – *Археология*, 1973, 3, 31 – 41.

[5] **Шкорпил, К.** *ИРАИК*, 1905, 428, табл. XCII$_2$; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. – В: *Шумен – Коларовград*, I, 1973, 89; **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. – *ИНМШ*, VI, 1973, с. 36, № 166.

[6] **Стоянов, Т.** Селищният модел в Североизточна Тракия през елинистическата епоха в контекста на проучванията в Сборяново. – В: *Сборник Есенни четения Сборяново. Силищен модел в Североизточна България,* том 4, София, 2006, 32.

[7] **Шкорпил,** Х., **К. Шкорпил.** *Могили.* Пловдив, 1898; **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг. – *ИАИ*, XXXII, 1970, 207 – 229; **Атанасов, Г.** Тракийска гробница при град Върбица, Варненска област. – *ГМСБ,* 13, 1988, 21 – 36; **Стойчев, Ст., Ю. Йоргов, Ив. Бабаджанов.** Археологически разкопки на тракийски могилен некропол в м. Трошка махала край гр. Върбица – могила 1. – *АОР* през 2006 г., София, 2007 г., 208 – 209.

[8] **Шкорпил, Х., К. Шкорпил**. *Цит. съч.*

[9] **Василева, Д., М. Тачева-Хитова.** Тракийско могилно погребение край с. Староселка, Шуменски окръг. – *Археология,* XIII, 1971, 3, 39 – 41.

[10] **Радев, Г.** Някои наблюдения върху некрополите в Североизточна България от V – I в. пр.Хр. – *Хелис*, I, София, 1992, с. 126.

[11] **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, с. 228.

[12] Пак там, с. 228; **Василева, Д., М. Тачева-Хитова.** Цит. съч., 42 – 51.

[13] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през 1955 г. – Известия на Археологическия институт, 1957, XXI, 323 – 327.

[14] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1965 г. – *ИАИ*, XXIX, 1966, 211 – 216.

[15] **Gerasimov, T.** *ИАИ*, 1979, 35, p. 137; **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1975 и 1979 г. – *Археология*, 1981/1 – 2, 126 – 130.

[16] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – *Археология*, 1978/4,

58 – 62.

[17] Благодаря на гл. ас. д-р Женя Жекова от РИМ – Шумен за оказаното съдействие при работата с нумизматичния материал.

[18] **Стоянов, Т.** Селищният модел, 22, 41, обр. 3.

[19] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1981 г. – *Археология*, 1983/1 – 2, 113 – 117.

[20] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през последните години. – *ИБАИ*, 1946, XV, 235 – 244.

[21] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през 1946, 1947, 1948. – *ИАИ*, 1950, XVII, 316 – 326.

[22] **Динчев, В.** Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Tracia и Dacia). – *Разкопки и проучвания*, XXXV, София, 2006, с. 252.

[23] Пак там, с. 251.

[24] **Велков, В.** *Градът в Тракия и Дакия през Късната античност*. София, 1959, 132 – 133.

[25] **Антонова, В., Н. Попов.** Нови данни за ранния халщат в Североизточна България (археологически разкопки на Шуменската крепост). – *Thracia*, VI, 1984, с. 182.

[26] **Велков, В.** Пътища по Западното Черноморие в предримската епоха (VI – I в). – *ИВАД*, XIV, 1963, 25 – 34.

[27] **Маджаров, М.** Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009, 63, с. 247.

[28] **Шкорпил, К.** Цит. съч., 469 – 482; **Торбатов, С.** Пътна мрежа в Тракия и Мизия (I – III век). – В: *Археология на българските земи*, I, София, 2004, 76 – 95; **Иванов, Р.** *Римска Мизия*. София, 2008, с. 54; **Маджаров, М.** Римски пътища, с. 227.

[29] **Динчев, В.** Ранновизантийските крепости, 42.

[30] **Овчаров, Д.** *Византийски и български крепости V – X век.* София, 1982, с. 16, 19 – 20; **Динчев, В.** Ранновизантийските крепости, 43.

[31] **Шкорпил, К.** Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – *БИБ*, II, 1929, 101 – 102.

[32] Пак там, с. 106.

[33] Пак там, 97 – 99.

[34] **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Принос към археологическата карта на Шуменски окръг, с. 23, № 22.

[35] **Шкорпил, К.** Старобългарска съобщителна мрежа, 90 – 91.

[36] Пак там, 95 – 96.

[37] Непубликувани бележки на н.с. Неделчо Попов.

[38] **Венелинова, Св., М. Гюрова.** Теренно археологическо проучване южно от язовир Тича в землищата на селата Тушовица, Бяла река и Нова Бяла река, общ. Върбица. – *АОР* за 2011 г., София, 2012, 526 – 528, обекти 47 и 48.

[39] Пак там, 526 – 528, обект 60.

[40] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, с. 21, № 8. Регистрационен № 4410, 8.

[41] Непубликувани бележки на н.с. Неделчо Попов.

[42] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** *Археологически паметници в Търговищкия район*. София, 1991, с. 21, № 37.

[43] **Велков, Ив.** Новооткрити старини. – *ИАИ*, 1921 – 1922, с. 247; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Цит. съч., с. 21, № 40, 4.

[44] Пак там, № 36.

[45] Пак там, с. 22, № 45.

[46] Пак там, № 48. Рег. № 5, Д. в. бр. 58/1969.

[47] **Венелинова, Св.** Теренно археологическо проучване в община Върбица, област Шумен. – *АОР* през 2009 г., София, 2010, 638 – 639, обект 30.

[48] Пак там, 638 – 639, обекти 31 и 32.

[49] Пак там, 638 – 639, обекти 25 и 26.

[50] **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване по брега на язовир Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките й притоци – Вардун дере, Палиска, Герила и Върбишка река. – *АОР* през 2008 г., София, 2009, 767 – 768, обект 16; **Венелинова, Св.** Теренно археологическо проучване, 638 – 639, обекти 16 и 27.

[51] **Венелинова, Св.** Теренно археологическо проучване, 638 – 639, обект 33.

[52] **Стойчев, Ст., Ю. Йоргов, Ив. Бабаджанов.** Археологически разкопки на тракийски могилен некропол в м. Трошка махала край гр. Върбица – могила 1. – *АОР* през 2006 г., София, 2007 г., 208 – 209.

[53] **Шкорпил, К.** *ИРАИК*, X, с. 131 и сл.; *ИАД*, IV, 1914, 147; **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска – Преслав.* София, 1928, с. 101; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, с. 21, № 23. Регистрационен № 4423, 21.

[54] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, с. 21, № 24. Регистрационен № 4426, 24.

[55] Пак там, № 25. Регистрационен № 4424, 22.

[56] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Цит. съч., 24, № 62.

[57] Пак там, 30, № 91.

[58] **Тотев, Т.** Византийски оловен печат от с. Драгановец, Търговищко. – *МПК*, 1970, 2, 7 – 8; **Константинов, К.** Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговищко. – *Тракийски паметници II. Тракийски светилища.* София, 1980, 142 – 172; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Цит. съч., 30 – 31, № 93, Обр. 19, 20, 21 и 22.

[59] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Цит. съч., 30, № 92. Рег. № 14, ДВ. бр. 70/1976 г.

[60] Пак там, 31, № 95. Рег. № 16, ДВ. бр. 70/1976 г.

[61] Пак там, 31, № 96.

[62] Пак там, 31, № 97.

[63] **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти на север от язовир „Тича" в землищата на селата Методиево, Иваново и Сушина, община Върбица, област Шумен. – АОР през 2010 г., 548 – 549, София, 2011, обект 34.

[64] Пак там, обекти 35,36.

[65] Пак там, обект 42.

[66] Пак там, обект 43.

[67] **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване, 767 – 768, обект 3.

[68] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Цит. съч., 40, № 169. Рег. № 22, ДВ. бр. 70/1976 г.

[69] Пак там, № 170.

[70] Пак там, № 171.

[71] Непубликувани бележки на н.с. Неделчо Попов.

[72] **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване, 767 – 768, обекти 5 и 6.

[73] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, с. 28, № 98; **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване ..., 2009, 767 – 768, обект 9. Регистрационен № 4485, 84.

[74] **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване, 767 – 768, обект 7.

[75] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, 28, № 97; **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване, 767 – 768, обект 17. Рег. № 4484, 83.

[76] **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** Тракийски могилни погребения, 207 – 229; **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване ..., 2009, 767 – 768, обект 10.

[77] **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване, 767 – 768, обект 8.

[78] Пак там, обект 1.

[79] Пак там, обект 2.

[80] Пак там, обект 4.

[81] **Атанасов, Г.** Археологически разкопки, проведени в тракийски могилен некропол край с. Ловец. – *АОР* през 2005 г., София, 2006, 76.

[82] **Стойчев, Ст., Ю. Йоргов, Ив. Бабаджанов.** Аварийни археологически разкопки на трако-римски некропол край с. Ловец, община Върбица. – *АОР* през 2008 г., София, 2009, с. 522.

[83] **Венелинова, Св.** Теренно археологическо проучване, 638 – 639, обект 28.

[84] **Дремсизова, Цв.** Тракийски погребения в Коларовградско. – *Известия на Народния музей в Коларовград,* II, 1963, 1; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, с. 34, № 129. Рег. № 4516, 93.

[85] **Стойчев, Ст., Ю. Йоргов, Ив. Бабаджанов.** Ямно поле от ранножелязната епоха край с. Маломир, общ. Върбица. – *АОР* през 2007 г., София, 2008 г., 162 – 163.

[86] **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване, 767 – 768, обект 11.

[87] Пак там, обект 12.

[88] Пак там, обект 13.

[89] **Атанасов, Г.** Тракийска гробница при град Върбица, Варненска област. – *ГМСБ*, 13, 1988, 21 – 36; **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване, 767 – 768, обект 14.

[90] **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване, 767 – 768, обект 19.

[91] Пак там, обекти 20, 21, 22.

[92] Пак там, обект 23.

[93] **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти, обект 37.

[94] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, 34, № 134; **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти, обект 39. Обектът е обнародван в ДВ 1970, бр. 46.

[95] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, 35, № 135; **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти, 548 – 549, обект 38.

[96] **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти, 548 – 549, обект 41.

[97] **Овчаров, Д.** Вила рустика до с. Могилец, Търговищко. – *Археология,* 1969, XI, 1 и 3; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Археологически паметници, с. 48, № 237, Обр. 42 и 43. Рег. № 42, ДВ. бр. 58/1969 г.

[98] **Гинев, Г.** Некропол от римската епоха при с. Могилец, Търговищки окръг. – *Археология*, 1986, XXVIII, 4, 18 – 26; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Археологически паметници, 49, № 238.

[99] **Венелинова, Св., М. Гюрова.** Теренно археологическо проучване южно от язовир Тича,

526 – 528, обект 62.

[100] Непубликувани бележки на н.с. Неделчо Попов.

[101] Непубликувани бележки на н.с. Неделчо Попов.

[102] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Археологически паметници, с. 52, № 252.

[103] Пак там, № 253.

[104] Пак там, 60, № 311.

[105] **Венелинова, Св.** Теренно археологическо проучване, 2010, 638 – 639, обект 24.

[106] **Дамянов, Ст..** Надгробна могила при с. Староселка, Шуменски окръг. – *Археология*, XI, 1964, 4, 57; **Василева, Д., М. Тачева-Хитова.** Тракийско могилно погребение, 3, 39; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, 59, № 300. Регистрационен № 4672, 161.

[107] **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти на север от яз. Тича , 548 – 549, обекти 44 и 45.

[108] Пак там, обект 4.

[109] **Атанасов, Г., Ю. Йоргов.** Тракийските гробници в могилата край с. Сушина, Шуменско. – *ИИМШ*, 13, Шумен, 2006, 49 – 54.

[110] **Венелинова, Св., М. Гюрова.** Теренно археологическо проучване южно от яз. Тича ..., 2012, 526 – 528, обект 51.

[111] **Венелинова, Св., М. Гюрова.** Теренно археологическо проучване южно от язовир Тича, 526 – 528, обект 52.

[112] Пак там, обект 53.

[113] Пак там, обект 54.

[114] Пак там, обект 49.

[115] Пак там, обект 56.

[116] Пак там, обект 55.

[117] Пак там, обект 50.

[118] Пак там, обект 58.

[119] Пак там, обект 59.

[120] Пак там, обект 57.

[121] **Шкорпил, К.** Старобългарската съобщителна мрежа, с. 90; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, 61, № 313. Регистрационен № 4683, 172.

[122] **Шкорпил, К.** Старобългарската съобщителна мрежа, с. 161; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници, 74, № 406.

[123] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** Археологически паметници, 74, № 407. Рег. № 57, ДВ. бр. 70/1976 г.

[124] Пак там, № 408, Обр. 86. Рег. № 56, ДВ. бр. 70/1976 г.

[125] Пак там, № 414.

[126] Непубликувани бележки на н.с. Неделчо Попов.

THE SETTLEMENT SYSTEMS IN THE ANTIQUITY ON THE UPPER REACHES OF THE RIVER GOLIAMA KAMCHIA

Svetlana Venelinova

Abstract

The main source of information for the settlement system in the Golyama Kamchia valley are the results of field expedition “Kamchia” held in the period 2008-2011 and the archaeological research in the region over the past 50 years too. The article includes a catalogue with 90 sites located in the upstream of Golyama Kamchia River. In administrative aspect they belong to Varbitsa municipality, Shumen region and municipality Omurtag, Targovishte region. During the “Kamchia”expedition 48 archaeological sites dating from the early Iron Age to Late Antiquity were registered.

Depending on the location of the sites 25 of them are located along the Golyama Kamchia and the banks of the Ticha dam. An almost equal number sites are located along its left tributaries Vardun dere and Paliska which spring from the Preslav Mountain (31) and right tributaries – Varbitsa river, Eleshnitsa, Kobarnya Hasarlak which spring from Varbitsa Mountain (34). According to the destination of the sites in the upstream of Golyama Kamchia are discovered settlements (36), tombs and cemeteries (37), castles (15) and a pits field, a Roman sanctuary, a Roman villa and a church. In chronological aspect five of the sites were dated to the Early Iron Age (Fig. 1). 12 settlements are known from the Late Iron Age (Fig. 2). More than 100 mounds located near settlements are known from the Golyama Kamchia valley (Fig. 3). The development of the settlement system, the existence of rich burials and the concentration of coin hoards are evidence of the passage of important road along the Golyama Kamchia valley. It continued to the south and probably along the watershed of the Gerila River and the Varbitsa River and it crossed the Varbitsa Pass of the Balkan Mountains towards the southern Thracian sites.

14 sites are known from the Roman period (Fig. 4). According to their location they form two groups. The settlements of the first group are located at the foot of the Preslav Mountain from both sides of the Vardun Dere River. The sites from the second group are located along the Golyama Kamchia, where a significant concentration of coin hoards of Roman denarii and antoniniani are registered. This is the result of dynamic events occurring in the third century, which are closely related to the Gothic invasions and the organized defense of the Balkan Mountains passes. If during the Roman period the region was sparsely populated, there was“prosperity” during 4th–6th century. 65% (31 pcs.) of all registered sites during the “Kamchia” expedition are dated from the Early Byzantine period. (Fig. 5).

The density of the settlement system and the cultural relationships between the people of the Fore Balkan and Northern Thrace are indirect evidence for the use of the river valleys and the Balkan Mountains passes as roads in the pre-Roman period. Probably the Roman roads were traced from older roads used during the Iron Age (Велков 1963, 25-26) . All roads through the Balkan Mountains passes were a direct link between the Diagonal Roman and North-Balkan Roman road. During the Roman period along the Golyama Kamchia valley a local road passed, which was a road fork of the provincial Roman road from Marcianopolis to Nicopolis ad Istrum (Fig. 4). It passed near the Shumen Plateau, crossed the Preslav Mountain and then continued in western direction along the Vardun Dere River. During the Early Byzantine period this part

of the road was guarded by the fortresses near the villages of Metodievo, Turnovtsa, Koprets, Cherkovna and Vardun (Fig. 5).

In 2nd–4th c. there was a great Roman sanctuary near the Draganovets village (Cat. № 22), which had a central place. Here the Roman road formed a junction to the west towards Nicopolis ad Istrum and to the south towards the Varbitsa Pass. During the Roman period settlements concentration is established around the mouths of the Paliska and Vardun dere, and southwest of the Golyama Kamchia (Fig. 4). The road through the Varbitsa Mountain was guarded by the fortresses near the village of Velichka and the town of Varbitsa. The most significant concentration of settlements from the Early Byzantian period is recorded around the estuaries of the rivers Vardun dere, Paliska and Gerila into the Golyama Kamchia (Fig. 5). The road was guarded by the fortresses near the villageses of Vrani Kon, Draganovets, Nova Byala Reka, Kraygortsi and Varbitsa. Another important road passed through the Dragoevo Mountain and to south along the Hasarlak valley and crossed the Rish Pass. A significant concentration of settlements that existed in the 4th–6th c. is registered near the estuaries of Eleshnitsa and Hasarlak Rivers. It proves the importance of the road (Fig. 5). It was guarded by Hisarkale fortress near the village of Tushovitsa. The settlements along the lower reaches of the Eleshnitsa and Hasarlak Rivers had a central place because most likely they connected the settlements along the road between both mountain passes.

The occurrence of dense settlement system along the Golyama Kamchia River is determined by the strategic function of the Mountain Passes on one side and of the natural resources of the region on the other – deep river, fertile land and natural protection. The study of the settlement system is closely related to the researches of the fortification and the road network during the Iron Age and the Antiquity.

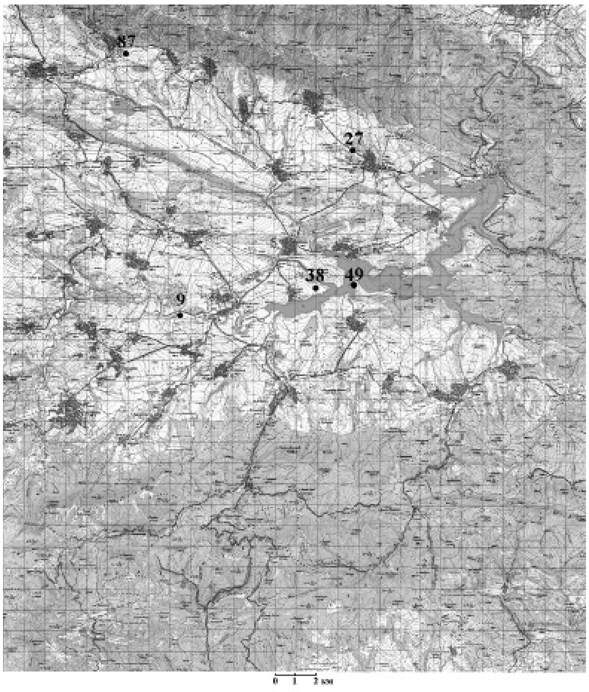

Обр. 1

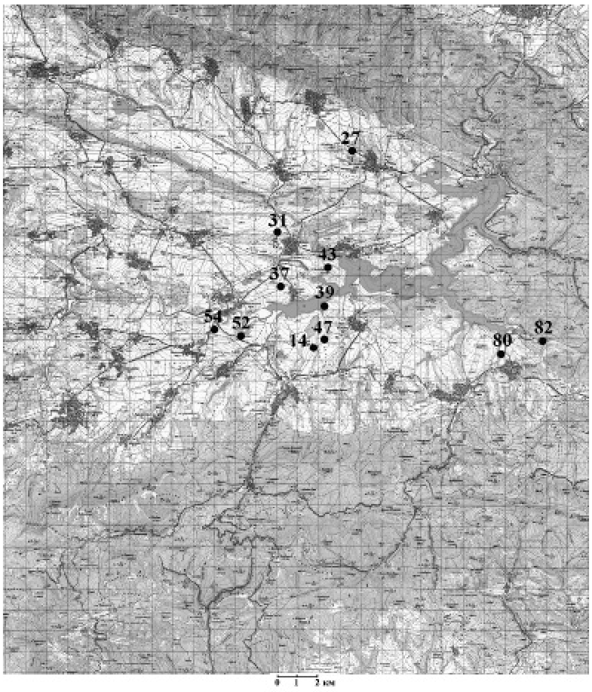

Обр. 2

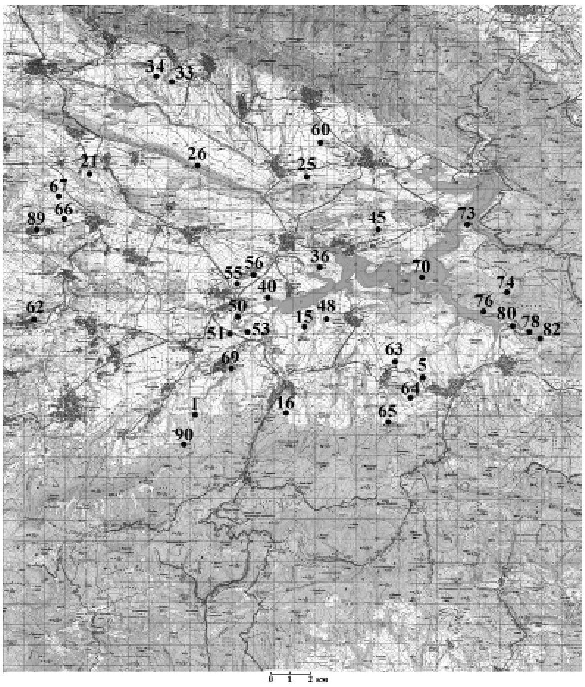
34
33
60
26
25
21
67
66
89
45
73
56
55
36
70
40
74
62
50
15
48
76
80
78
82
51
53
63
5
69
64
1
16
65
90
0 1 2 км

Обр. 3

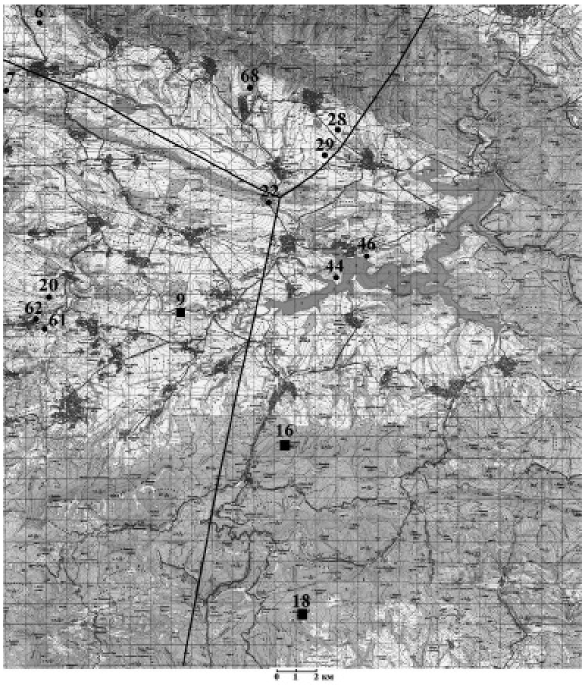
6
7
68
28
29
22
46
44
20
9
62
61
16
18
0 1 2 км

Обр. 4

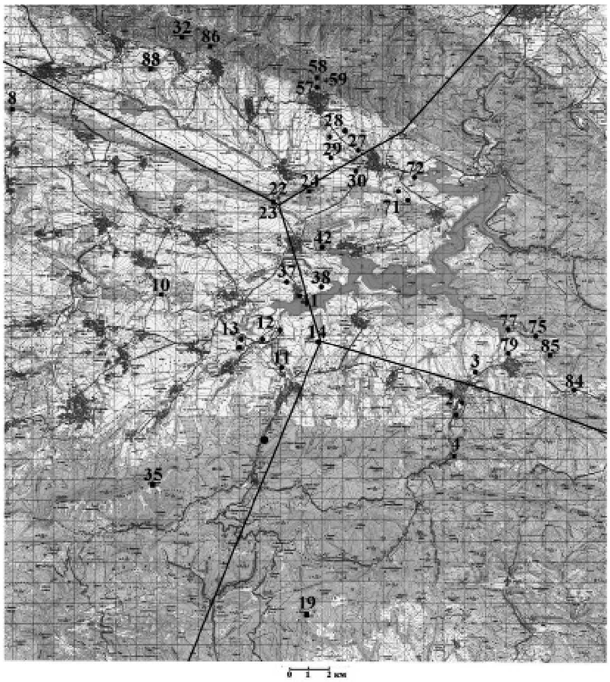
32
86
88
58
59
57
8
28
27
29
72
22
24
30
71
23
42
37
38
10
41
77
75
12
13
14
79
85
11
3
84
2
4
35
19
0 1 2 км

Обр. 5

КЕЛТСКИ (?) ФИБУЛИ С ПАНДАНТИВ ОТ ТРАКИЯ

Петър Минков

От проучванията в Севтополис е добито значително количество находки, масов керамичен материал и др. Особен интерес представляват металните предмети. Голяма част от тях са монети и накити. Три метални кръгли пластини, определени първоначално като елемент от конска амуниция, са обект на допълнителен анализ в тази работа, като конкретната цел е да се разгледат в светлината на евентуалната им ювелирна същност.

Тези три пластини са изработени от бронз и са приблизителни размери на диаметрите 0,032, 0,032 и 0,035 м – съответно за находките с каталожни номера 328, 329 и 330.

Пластините представляват кръгли бронзови плочки с изпъкнала горна повърхност, украсена с релефни концентрични кръгове с центрирана релефна розета с пъпка. Две от тях са открити в кв. Ф 3 (от плана на Севтополис) на приблизителна дълбочина 1,10 м и 0,90 м (съответно за пластини № 328 и 329). На плана на Севтополис в кв. Ф попада едно перистилно жилище (№ 10), части от още едно, части от уличната мрежа и западната част от жилище № 11. Т.е. там, където е регистрирана концентрация от латенски накити[1].

Реинтерпретирането, което предлагам за бронзовите находки, е във връзка с техен точен паралел от гроб при Долно Сахране (проучен от Людмил Гетов), чийто инвентар е определен за латенски. От публикуваните накити най-близки са кръгла пластина от диск, припоен към иглодържател на фибула и пластина № 330 от каталога на Севтополис. Фибулата от Долно Сахране е с двустранна спирала с по две завивки на страна[2]. Запазен е лъкът на фибулата – плосък, с иглодържател в предната част. Върху лъка е запоена кръгла пластина с вдлъбнат връх и два концентрични пояса. Диаметърът на диска е 0,032 м – колкото са диаметрите на пластини № 328 и 329 от Севтополис. През спиралата на фибулата е прекарана кръгла халка, към която са захванати три верижки от редуващи се синджирчета и плътни спирали, съединени с халка в долната си част. Накрая трябва да спомена, че от Севтополис липсват (или не са публикувани) други елементи от накита, но е посочено, че на гърба на кръглите пластини личат следи от четириъгълни пластини, припоени върху четири шипа – оформящи четири отвора (наблюдение на Л. Огненова-Маринова)[3].

Описанието на този накит информира за вида на фибулата – билатерална (характерна за латенските накити) и възприетия обичай за прикрепяне на допълнителни елементи върху нея. Еднаквите размери на кръглите плочки насочват към общ източник на изработка от Севтополис или намираща се в близост работилница (ателие?). Т.е. пластините от Севтополис може да са кръгли плочки от фибула с пандантив (като тази от гроба от Долно Сахране), а не апликация от конска украса. Не изключвам възможността пластините да са части от конска амуниция – възприели визията на накити, ползвани от хората – един и същ елемент да е прилаган като конско украшение и за декорация на латенски фибули.

Разгледаните материали имат аналози в друг известен център – Копривлен, където са изследвани от Милена Тонкова[4]. Първия накит, който тя коментира, е спирален елемент с верижка. Открит е в яма. Авторката посочва други обекти с подобни находки. Това са гроб в местността Дрежно, Абланица; депа при тракийски култов център Бабяк, както и споменатият гроб при Долно Сахране. Комплексите М. Тонкова определя за средноелинистически. Според нея този накит е повлиян от сходни келтски накити от латенската епоха, които се адаптират към местната мода и традиции през III – II в. пр. Хр. Носят се рядко, като огърлици, повече като колани верижки[5]. Фибулата от Долно Сахране, в комбинация с пластините от Севтополис, както и обектите с верижки от накит с пандантив, разтягат диапазона на териториалното им присъствие в контекста на ювелирната приемственост. Поради близостта на изброените обекти със сравними накити е възможен трансфер на население (ювелири?) помежду им и вероятно оформяне на микрорегион със селищен център Копривлен, подобно на Севтополис и близките му некрополи в общ хронологически хоризонт. Така е проследимо едновременно присъствие на келтски анклави по едно и също време, ползващо във висока степен еднакви предмети, които се синхронизират чрез типологическите си сходства.

От района на Шумен са известни няколко матрици за ювелирни изделия, от които една е особено важна при проучването на накитите с пандантив. Тя е от бронз, като на повърхността й са оформени два концентрични кръга, в центъра на които е изобразена шестлистна розета. Както се вижда, матрицата е с добри аналогии с находките от Севтополис и Копривлен. Особено идентични са матрицата и пластини № 328, 330 от каталога на Севтополис. Размерите им са сравнително еднакви[6].

Тъй като матрицата е без контекст, не може да се твърди категорично дали произхожда от ателие или е част от инструментариума на пътуващ ювелир. Наличието й указва евентуално съществуване на повече инструменти от този тип, свързани с производство на пластини за накити с пандантив.

От представения материал се вижда, че накити или елементи от накити с пандантив се откриват в градове от елинистическата епоха или около тях. Навярно са предназначени за градското население през този период. Това означава, че приемането на този тип накит в местната ювелирна практика се налага от възприемането на накита в модата на местното население.

В българските земи не са открити накити – прототипи или оригинали на фибулите с пандантив. В келтската ювелирна мода също липсват накити, които да са родоначални за разисквания тук накит (до момента отсъстват публикации, съдържащи фибули с кръгли пластини и верижки. Вероятно тази мода е развита в местна среда, заедно със заемки от келтското ювелирство)[7]. Далечен аналог може да е накитът от Букьовци – по отношение на висящите от фибула елементи – като ийстмионът е заменен със спирални елементи. Към тази възможност ни навежда един накит от Karaburma (сега в Белградския градски музей – латенска фибула с верижки), Osijek и др.[8] Те също са билатериални с три намотки от двете страни (а не с две – както е при Долно Сахране). Фибулата е от широко разпространен тип в Тракия и Централна Европа. От изображението на фибулата (от Карабурма) не може да се прецени от какъв метал е изработена – от бронз или сребро.

Изводите от досегашния анализ показват, че фибулите с пандантив (или техни елементи) се регистрират най-силно в големите градски центрове (Севтополис, Копривлен, Пистирос), където концентрацията от находки с латенски произход е най-плътна. Има отделни случаи, в които сходни материали се откриват извън градовете, но това са територии, географски привързани към тях. От споменатите горе градове Пистирос не може да се анализира поради липсата на пълно публикуване на находките с келтски произход (в томовете на Пистирос са публикувани отделни накити, които са недостатъчни за коректно изследване).

Фибулите с пандантив в Тракия са засвидетелствани цялостно от един пример в некропола при Долно Сахране. Частични елементи откриваме в Севтополис, Копривлен и околния му ареал. Индиректното присъствие на тези накити в Североизточна Тракия е илюстрирано от матрица в Шуменско. Това подсказва възприета традиция в ювелирното производство за накит, особено ползван и носен във времето до 211 г. пр. Хр., когато тракийски метеж изтрива келтската власт от картата на Балканите.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Карта на местонамиране на т. нар. фибули с пандантив

Обр. 2. Накит с пандантив от Карабурма (Градски музей на Белград, IV – III в. пр. Хр.) (А) и накитът от Долно Сахране (Б)

Таблица 1. Накити с пандантив от Севтополис (А), Долно Сахране (Б) и Копривлен (В)

Таблица 2. Матрица за фибула с пандантив (от Шуменско) (А) и пластина от Севтополис (Б)

БЕЛЕЖКИ

[1] В Севтополис са открити двадесет и осем фибули, определени като латенски (келтски). В общ контекст с някои от тях са открити гор採разгледаните пластини – вж. **Emilov, J.** Ancient on the Galatian Royal Residence of Tylis and the Context of La Tene Finds in Southern Thrace. A Reappraisal. – In: *Search of the Celtic Tylis in Thrace (III BC).* Sofia (2010) 67 – 87.

[2] **Гетов, Л.** Тракийско погребение от латенската епоха при Севтополис. – *ИАИ,* 33, (1972), 91 – 95, обр. 3б. Изказвам благодарност на Меглена Първин от ИМ-Искра, Казанлък, за предоставеното актуално изображение на фибулата от Долно Сахране.

[3] **Огненова-Маринова, Л.** Дребни находки, теракоти, скулптури. – *Севтополис. Том 1. Бит и култура.* София 1984, с. 202.

[4] Спирален елемент от верижка от фибула с пандантив – запазена част от по-голям накит – аналогичен с този в гроба от Долно Сахране (описан по-горе). Дължина (с халката) 0,05 м; диаметри на халката 0,015 х 0,02 м (приблизително). Представлява спирален елемент от „синджирче" с халка за прикрепяне към основната част на накита. Сечението на халката е кръгло, а на намотката на спиралния елемент – квадратно/правоъгълно. Открит в яма – 19 Ю, дълбочина 0,70 м. Освен този накит, в Копривлен са открити още две фибули с латенски произход. – Вж. **Тонкова, М.** Накити от метал от късната желязна и ранната римска епоха. – В: *Копривлен, Том 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма* 1998 – 1999 г. София, 2002, 201 – 202.

[5] Пак там, с. 202.

[6] **Атанасов, Г.** Инструменти за производство на ювелирни изделия от фонда на РИМ – Шумен. – В: *Тракия и околният свят. Научна конференция*, Шумен, 2004, 123 – 135. Диаметърът на матрицата е 0,023 м, диаметър на столчето 0,19 м. Въпреки разликите в диаметрите между пластините в Севтополис и матрицата от Шуменско, за пръв път има възможност за идентифициране на инструментариум за изработка на тези накити (при все, че е известен един екземпляр).

[7] Заслужава да се спомене един тип фибули с прикрепена кръгла или полусферична пластина с кръгла основа – вж. **Harding, D. W.** *The Archaeology of celtic art. London,* 2007, p. 120, fig. 6.2; p.137, fig. 6.10-4, 6, 8, 9, 11) Тези примери биха могли да са база за развитие на накитите с пандантив, откривани в българските земи. Фибули като посочените по-горе не са откривани в Тракия.

[8] **Popovic, P.** Early La rene Between Pannonia and the Balkans. - *Starinar*, br. 47, (1996) p. 120, fig. 13.1, 3, 10.

CELTICS (?) FIBULAE WITH PANDANTIV FROM TRACIA

Peter Minkov

Abstract

The study reviews a kind of jewelry of the so called fibulae with pandantiv. A second analysis of some findings from Sevtopolis is made in view of their new identification using these fibulae. Some other artefacts from different Tracia regions are also reviewed in the study as possible tools for making the fibulae.

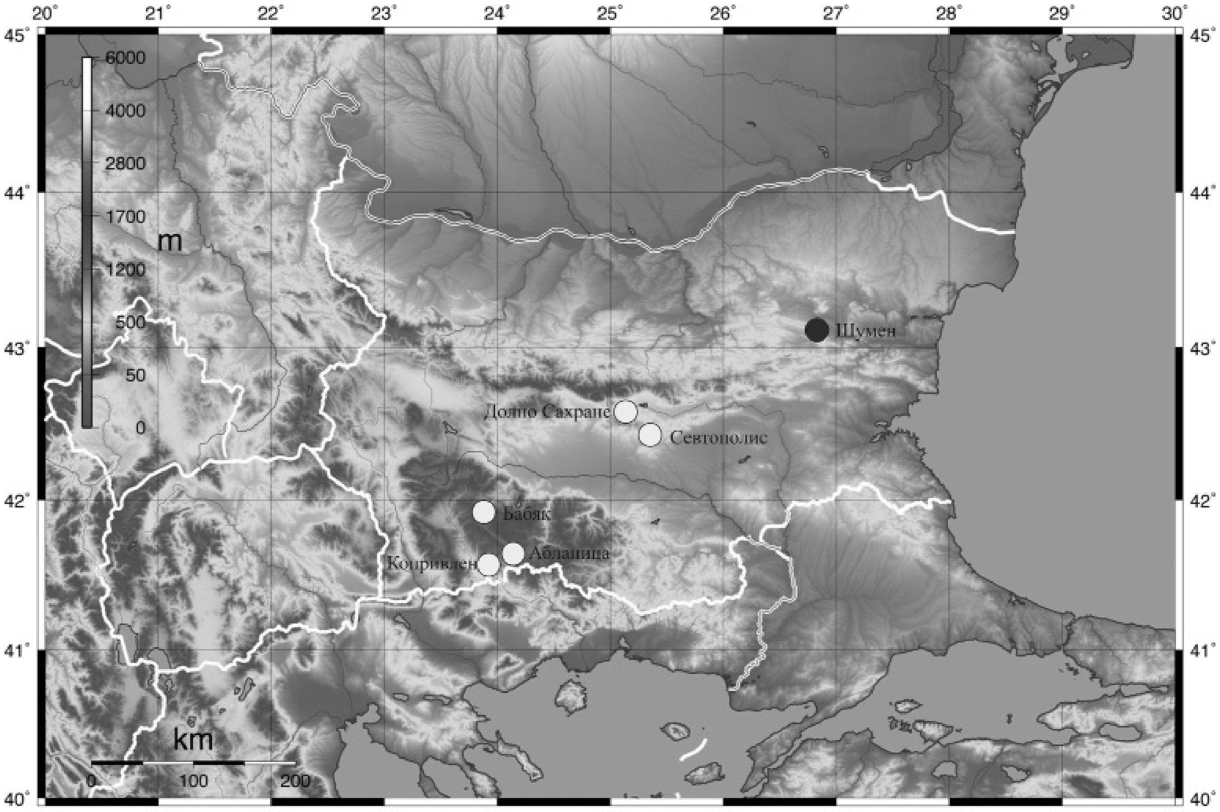
20° 21° 22° 23° 24° 25° 26° 27° 28° 29° 30°
45° 44° 43° 42° 41° 40°
6000
4000
2800
1700
1200
500
50
0
m
km
0
100
200
Шумен
Долно Сахране
Севтополис
Бабяк
Абланица
Копривлен

Обр. 1

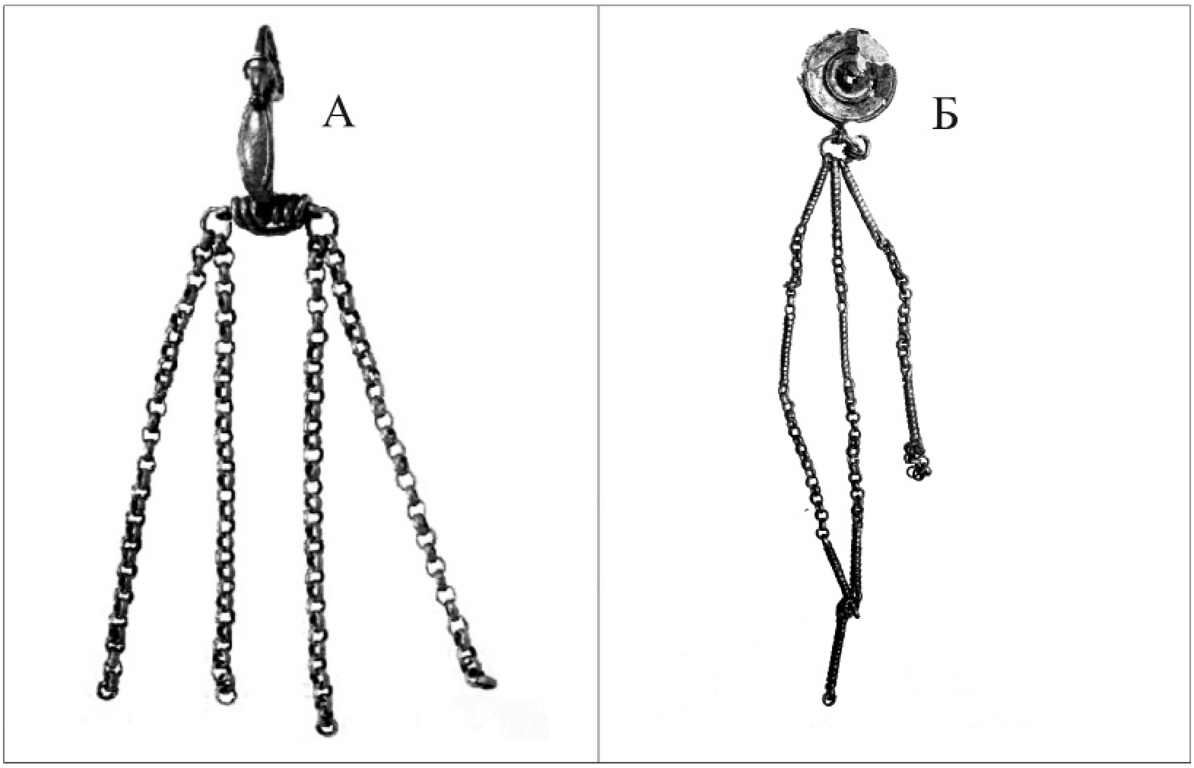

Обр. 2

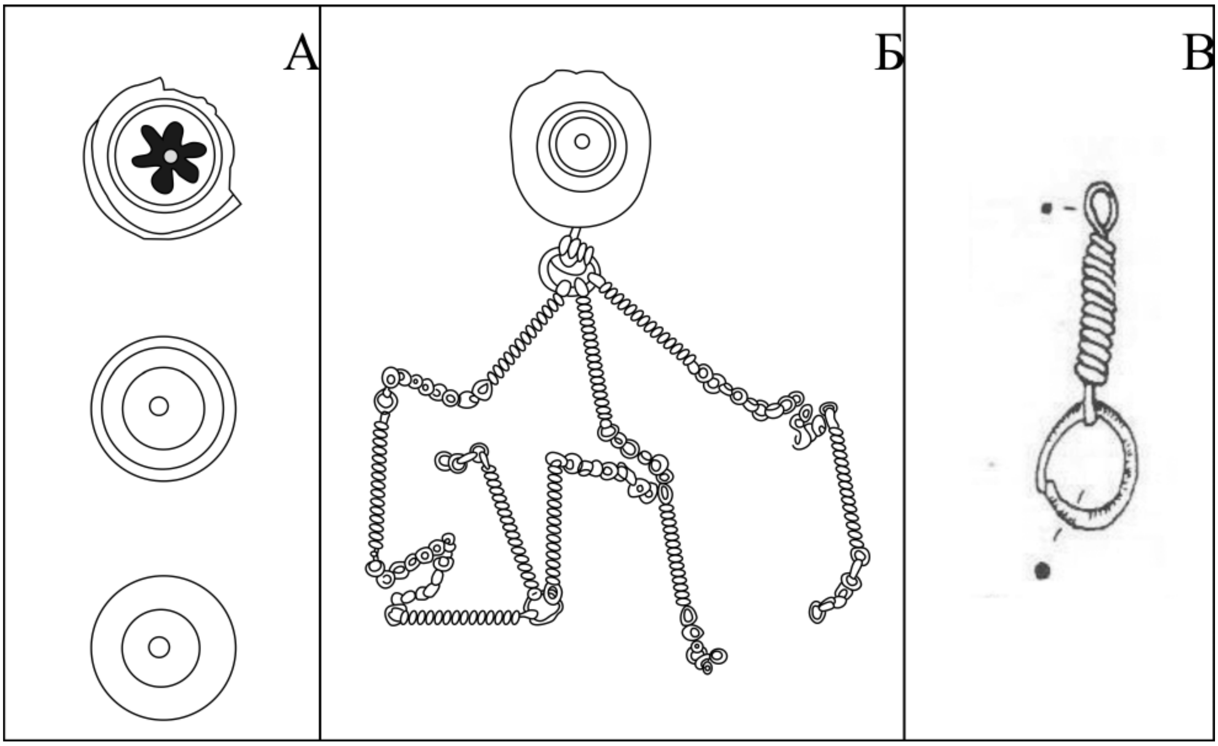

Обр. 3

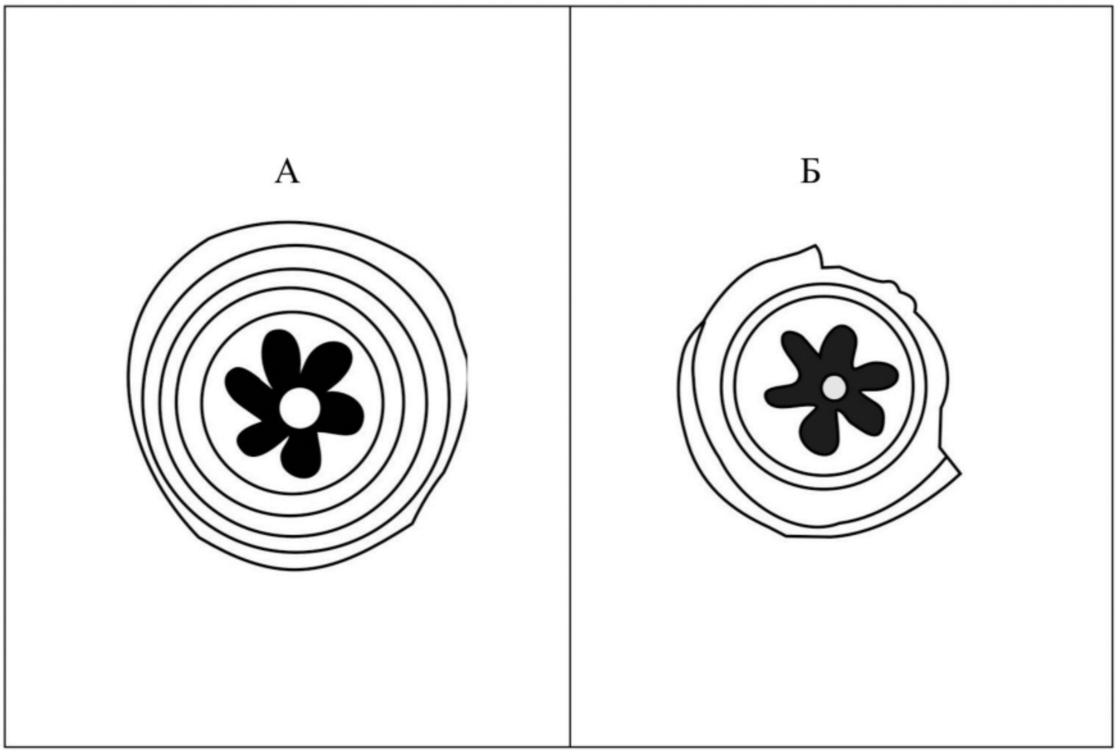

Обр. 4

МОНТАНИЗМЪТ И ЕРЕСИТЕ

✝Архимандрит Павел Стефанов

Монтанизмът е християнско апокалиптично движение, което възниква през втората половина на II в. в Мала Азия. То получава името си от своя основател – фригиеца Монтан, който след покръстването си твърди, че получава откровения от Св. Дух да поведе като пророк Църквата, за да посрещне наближаващия край на света. Подпомогнат от две жени – Максимила и Присцила, Монтан започва да събира мнозина последователи, които проповядват за Страшния съд и нуждата от суров морал и покаяние. Те забраняват втория брак, налагат нови пости, отричат божествената същност на Църквата и отказват да простят грехове, извършени след кръщението. Монтан критикува църковната йерархия като корумпирана и неспособна и поставя на първо място харизматичното пророчество. За него единствено възможен християнски идеал е отшелничеството и презрението към света.

Отначало монтанистите търсят вътрешна обнова на Църквата чрез възраждане на религиозния ентусиазъм, който е характерен за най-ранната епоха на християнството. Но през III в. те създават отделни разколнически общности, в които се дава еднаква възможност на жени и мъже да станат презвитери и епископи. По време на гоненията монтанистите съзнателно търсят мъченичество. Може би най-известният привърженик на монтанизма е Тертулиан в Северна Африка, окачествяван като "баща на западното богословие". Като духовно и харизматично движение монтанизмът се очертава като явна опасност за църковната йерархия. Той е осъден от редица отци и събори и през IV – V в. е изкоренен от държавната власт, но в някои части на Мала Азия продължава да съществува до VI в.

Монтанизмът не замръзва в развитието си, защото разполага с време и възможност да се превърне от разкол в ерес. Но трябва да се има предвид, че сведенията за тази промяна не произхождат от самото движение, а от неговите врагове. Те са дейци на имперската църква, които живят и работят в епоха на ожесточена борба срещу всичко, което се различава от официалното православие. Често не познават пряко монтанизма, а за удобство му приписват особености, копирани от съчиненията на техните предшественици. По този начин те само преповтарят стари твърдения или смесват полуистини и лъжи. От трудовете на полемистите може да се получи впечатлението, че катафригийството е едва ли не най-болезненият проблем на Църквата и държавата. Всъщност нито св. Епифаний Кипърски, нито Пациан Барцелонски, нито Авксентий Доростолски – автор на послание за живота и вярата на готския вожд и епископ Улфила,[1] не са се сблъсквали с жив монтанист. Документирано е, че други лица като папа Инокентий I, епископ Йоан Ефески и вероятно блаж. Йероним познават лично монтанисти. След III в. противопоставянето на монтанизма става кабинетно занятие и се опира на стереотипни клишета, заимствани от описанията на други ереси.

Данните за късния монтанизъм на Изток са далеч по-многобройни и по-надеждни от тези за монтанизма на Запад. Той е обявен за ерес. Като се изключи Рим, няма доказателства за присъствието му на Запад (включително в Испания и Северна Африка) в края на IV в.[2] На Изток указите на императорите Аркадий и Теодосий II принуждават катафригийците да минат в нелегалност, но няма съмнение, че те продължават да съществуват. Историята на монтанизма след средата на IV в. е съпроводена от непрекъснатите опити на империята да го унищожи.

Ранният монтанизъм е напълно ортодоксален в догматическо отношение. Неговите нововъведения, основани на субективни видения, не се отнасят към въпроси, които са ключови за вярата, а към дисциплината на християнския живот. Първите подозрения, че монтанисткото богословие е съмнително, възникват в Рим. Тертулиан съставя остър трактат срещу антимонтаниста и привърженик на монархианската ерес Праксей. Но се оказва, че в Рим някои монтанисти също възприемат монархианството.

Първи отправя това обвинение св. Иполит Римски. Според него други монтанисти (вероятно повечето от тях) изповядват Бога като Творец и Христос "според Евангелието".[3] Не е известна причината за тази промяна в катафригийския светоглед. Ортодоксалните кръгове в Мала Азия рано осъждат Новото пророчество,[4] но техните обвинения не включват ерес. Серапион Антиохийски твърди, че монтанизмът е мразен.[5] Причината за това не се дължи на погрешно тринитарно учение.[6] В Северна Африка монтанистите и ортодоксалните съжителстват безпроблемно и Тертулиан не би се присъединил към Новото пророчество, ако той би имал и най-малкото съмнение в неговото учение за Св. Троица. Кризата назрява в Рим.

Някои по-късни писатели обвиняват монтанистите в разпалване на противоречия и отделяне от ортодоксалното мнозинство.[7] В средата на III в. св. Фирмилиан Брешки заявява, че те се "отцепили от Божията църква" (si se ab ecclesia dei sciderant), което за него означава, че са еретици, а кръщението им е невалидно. Но други християни влизат в общение с новите пророци, защото са убедени, че те изповядват правилно Отца и Сина.[8] Фирмилиан не е съгласен. Той смята, че помежду си еретиците се различават по някои подробности, но се обединяват от лъжливите си възгледи за Твореца. Катафригийците спадат към друга категория. Тъй като тяхното пророчество е лъжливо, те нямат Светия Дух, и следователно не познават Отца или Сина. Когато се присъединяват към Църквата, трябва да се прекръщават. Еврит Фъргюсън отбелязва, че тук Фирмилиан копира аргументите от полемиката на св. Киприан Картагенски срещу маркионитите.[9] Същият въпрос се обсъжда на събор в Синада ок. 258 г. Прекръщаването на монтанистите става постоянен рефрен в репертоара на ересиолозите.

Тертулиан остава в границите на ортодоксията, когато пише: "Бог ражда Словото, както Параклитът учи, както коренът ражда дървото, изворът – реката и слънцето – лъча".[10] Човек има усещането, че той цитира поетично монтанистко прорицание, което е напълно правоверно. Отдавна е призната голямата заслуга на картагенския гений за формулирането на учението за Св. Троица, за което несъмнено допринася и възприетият от него монтанизъм.[11] Той е убеден, че изповядваното от него правило на вярата (regula fidei) се потвърждава и изяснява с помощта на Параклита.[12] В това отношение Тертулиан не проявява дебелоглавието, което според някои ортодоксални авторитети е присъщо на монтанистите. Но мнозина в Църквата оспорват учението на катафригийците за Светия Дух и обвиняват някои от тях, че са привърженици на монархианската ерес. С течение на времето това обвинение се прехвърля върху всички монтанисти.

Както потвърждава Дейвид Райт, "връзката между монтанизма и разните видове монархианство е съвсем случайна... Новото пророчество е по-скоро фанатично, отколкото еретическо".[13] Ярослав Пеликан също е предпазлив, но намира известна прилика между последователните откровения на Бога според монтанизма и тринитарните умопостроения на монархианския модализъм. Бог Отец се разкрива чрез юдейския народ и пророците. Следва Бог Син с Неговата пророческа дейност. Накрая Бог се явява като Параклит в Новото пророчество. Пеликан смята, че можем да се доверим на сведенията на св. Иполит Римски и Псевдо-Тертулиан.[14]

Не всички монтанисти изповядват тристепенната схема на световната еволюция на Духа. Например Тертулиан определено не приема, че Параклитът е въплътен в Монтан. Названието "Параклит" се среща 11 пъти в неговия трактат “Срещу Праксей” и с него се обозначава третото Лице на Св. Троица и Духът, приет от пророците, а не основателят на разкола.

През IV в. обвинението, че катафригийците са монархиански еретици, звучи с пълна сила. Пациан Барцелонски твърди, че монтанизмът се различава от Църквата в учението си за Параклита, апостолите, Пасхата и самото определение “католически” (вселенски, т.е. православен).[15] Но според него най-гнусното нещо в разкола е савелианството му. В епохата на император Константин и неговите наследници подобни обвинения са твърде сериозни. Според византийското законодателство отклонението от православието е равносилно на държавна измяна.

Интересно е, че монтанизмът не е осъден от Първия вселенски събор в Никея през 325 г.[16] Има свидетелства, че е обсъждан от съборните отци.[17] През 343 г. участниците в Сердикийския събор се разделят на две непримирими групи – православна и арианска. Арианите отиват във Филипополис (дн. Пловдив) и отказват общение със св. Атанасий Александрийски и Марцел Анкирски. Те обвиняват Марцел, че е повлиян от заразата на Савелий Птолемаидски, Павел Самосатски и архиеретика Монтан.[18] Лаодикийският събор (ок. 320 – 321 г.) с осмия си канон провъзгласява катафригийството за нехристиянска ерес, защото нарежда монтанистите да бъдат прекръщавани. Относно разколниците новациани и четиринадесетници седмият канон на същия събор предписва да бъдат повторно катехизирани и миропомазани.[19] През 381 г. Вторият вселенски събор в Константинопол осъжда монтанизма като монархианска ерес, ако се съди по някои преписи на съмнителния седми канон. Заповядва се прекръщаване. По същото време в Рим блаж. Йероним в посланието си до Марцела също обвинява монтанистите в савелианство – сливане на Бог Отец, Бог Син и Светия Дух.[20] Дидим Александрийски характеризира монтанистите като глупаци.[21] Той намеква, че те отказват да скъсат с тяхната своеобразна версия на монотеизма.[22] Някои православни християни не могат да приемат катафригийското кръщение.[23] Те се отнасят към монтанистите като езичници.[24]

Дидим цитира едно “прорицание” на Монтан като доказателство против него: “Аз съм Отец и Син и Параклит”.[25] Интересно е и свидетелството на „Диалексиса” (Разговор между православен и монтанист) – кратка творба, погрешно приписвана на св. Атанасий Александрийски и запазена в ръкопис от двореца Ескуриал № X.II.11 от XIII в.[26] В “Диалексиса” монтанистът заявява, че “светецът Монтан” притежава съвършенството на Светия Дух, т.е. Параклита, Духа на истината. Неговият православен опонент твърди, че Монтан се отъждествява с Отец, Син и Параклита. Следва продължителен диспут за Св. Троица. Монтанистът пита: “Бог не е ли един?” Православният отвръща с контравъпроса: “Признаваш ли ясното различие между трите ипостаси?” Той продължава: “Ако Синът учи, че Отец е едно, а Параклитът, Светият Дух, е друго, трябва да се вярва в това”. Но според логиката на монтаниста от “Диалексиса” се оказва, че “ако има един, втори и трети, те са трима богове”.[27]

Няма съмнение, че поне за някои късни катафригийци “светецът”, “пророкът” и “инструментът” на Духа Монтан придобива божествени черти. Св. Василий Кесарийски обвинява монтанистите, че богохулстват срещу Светия Дух, като използват кръщелната формула “В името на Отец, Син и Монтан или Присцила”.[28] Това обвинение би могло да се отхвърли като поредната клевета срещу разкола, но то се подкрепя от един лапидарен надпис. Той е открит през 1875 г. в алжирското градче Хенчела – античната Маскула в Нумидия. Нанесен е върху правоъгълна мраморна плоча с християнските символи алфа и омега и монограма на Константин Велики. Дата липсва, но сигурно е от IV в. Някой си Флавий поставя надписа в името на Отец, Син и Господ Мунтан

(Do[mi]ni Muntani), за да отбележи изпълнението на обет. Този текст е несъмнено доказателство, че някои монтанисти кръщават в името на обожествения основател на тяхното движение. По този начин те изпадат в идолопоклонство.[29] Същото обвинение се повтаря и от блажени Теофилакт Охридски (ок. 1050 – 1125) в неговото тълкуване на Евангелието от Лука. Той възкликва: „Къде са скверните езици на онези, които кръщават в [името на] Монтан и Прискила и Максимила? Наистина за тъй кръщаващите няма никаква прошка, а се добавят още грехове и затова те изпадат в ужасна гибел".[30]

Новацианството през III в. и донатизмът през IV в. са ригористични разколи, които са плод на преследванията при Деций Траян и Диоклециан. Те изповядват съвършената святост на Църквата и отказват да приемат отпадналите от вярата. Разпространени са в региони, където монтанизмът също намира привърженици – Северна Африка, където е огнището на донатизма, Рим, където възниква новацианството, Фригия и прилежащите провинции. В Египет суровите привърженици на епископ Мелетий Ликополски също се отцепват от законния епископ св. Петър Александрийски след гоненията на Диоклециан и Максимин Дая.

Първоначално новацианството и донатизмът не са ереси. На Никейския събор новацианският епископ Ацесий подкрепя православните срещу Арий и самият император Константин Велики не открива догматически грешки в позицията на новацианите. Новациан, който е бивш свещеник в римската църква, умира като мъченик при Валериан през 257 – 258 г. Той написва напълно ортодоксален труд за Св. Троица.[31] Неговата борба срещу избора на Корнилий за римски епископ през 251 г. се дължи на отказа му да възприеме снизходително отношение към отпадналите от Църквата. Новациани се срещат до VI в.[32]

Донатизмът се оказва по-жилав разкол, критикуван от авторитети като блаж. Августин и Оптат.[33] Той се появява, когато нумидийските епископи ръкополагат Майорин като съперник на епископ Цецилиан Картагенски през 311 г. Разколниците отхвърлят законността на хиротонията на Цецилиан. Един от участниците в нея – Феликс Аптунгийски, е обвинен, че при гоненията е станал traditor, т.е. предал библейски ръкописи на гонителите. Донат, на когото е наречен разколът, е приемник на Майорин. Донатизмът има войнствено крило – т.нар. циркумцелиони, които водят партизанска война в Северна Африка.[34] Той изчезва окончателно при ислямизирането на региона през VII в.

Монтанизмът, новацианството и донатизмът се припокриват в географско отношение. Това е забелязано още от А. фон Харнак и развито от У. Френд в неговата класическа монография за донатизма. Както монтанистите, така и новацианите имат епископии в села и градове. Новациански събори се свикват в села през IV в. (Пазос през 368 г.) и дори в началото на VI в. (Милукоме през 515 г.).[35] Милукоме, на 15 км от Филаделфия, е споменато в надписа на монтанисткия койнон Прайлий.[36] Това село може би е родното място на "духовника" Авлавис, който става известен в Рим.[37] В някои региони съществува непрекъсната традиция на разкол. Нерядко пророческа църква се заменя от монтанистка, а тя – от новацианска.[38] Противопоставянето на ортодоксалното християнство има не само идеен, но и етнически и икономически характер. В Синада във Фригия и Картаген в Северна Африка през 256 г. са свикани събори, които решават еретиците да бъдат кръстени отново.[39] В края на III в. монтанизмът и новацианството процъфтяват там, където западат местните езически религии.[40] Френд нарича Тертулиан "предшественик и баща на донатизма".[41] Това негово твърдение е пресилено, но няма съмнение, че в Рим и Северна Африка редица монтанисти се вливат в редиците на близките им по дух новациани и донатисти.

През 20-те години на V в. последователите на Тертулиан масово преминават към Църквата, привлечени от красноречието и аскетизма на блаж. Августин. Тяхната базилика е превзета от православните християни.[42] Някои от тертулианистите обаче сигурно се присъединяват към привържениците на Майорин и Донат. Изборът им се оказва погрешен, защото в крайна сметка всички разколи са разгромени от православието или исляма.

При разглеждането на връзките между късния монтанизъм и ересите трябва да се подчертае и техният "женски" аспект. Монтанистката мистичка Квинтила има видение на Христос във вид на жена, но то не е доказателство за еретическо учение. Тази женска фигура вероятно олицетворява божествената премъдрост (София). Св. Епифаний, който разказва за нея, също споменава вярването на квинтилианите, че Ева е мъдра, защото яде първа от райското дърво на познанието.[43] Това твърдение напомня за подобните убеждения на някои гностически секти.[44] Не е изключено през IV в. квинтилианисткото разклонение на монтанизма да е повлияно от отделни страни на гностическото учение. Действието на Ева се осмисля като спасително, а не пагубно. Може би тя се почита като предшественица на всички мъдри и духоносни жени в историята, чийто принос се увенчава с виденията и прорицанията на Максимила и Квинтила. Парадоксално е, че днес подобна аргументация развиват крайните феминистки, които са последователки на женското езичество на Запад. Те интерпретират случилото се в Едемската градина като грехопадение на Адам, и оттук на всички мъже, а не на Ева и жените.[45]

Тук трябва да се припомнят стенописите в гробницата на фамилията Аврелии на "Виале Манцони" в Рим, които датират вероятно от първата половина на III в. сл. Хр. Изображенията включват Вход в Йерусалим, рая на блажените души, християнски преработки на сцени от античната митология и змията в Едем, която по-скоро поучава, отколкото изкушава. Досега не са заглъхнали споровете за самоличността на погребаните тук. Сигурно е, че те се осъзнават като християни. Повечето учени свързват фреските с гностиците от Валентинианската школа.[46] Чечели предполага, че те са монтанисти, но което не е вярно, защото те избягват езическите сюжети.[47]

Ранният монтанизъм не е повлиян от гностицизма. Анонимното Синодално послание (Libellus Synodicus) от IX в., гл. III, твърди, че водачката Максимила учела за 870 еона, но това е смехотворна измислица.[48] С течение на вековете обаче някои гностически идеи проникват в монтанистките общини.

На корицата на моята книга за гностицизма поставих фотография на изображението на Христос Андрогин от манастира „Преп. Давид" в Солун от V в. Подобни изображения на Иисус като жена с дълги коси, безбрадо лице и големи гърди се срещат и другаде, например върху няколко саркофага в Рим, Арл и Равена, и в мозайките на арианския баптистерий в Равена. Този род изображения несъмнено отразяват гностически разбирания за божествената същност като съчетание от мъжки и женски качества (андрогин), по чийто образ и подобие са създадени първите хора Адам и Ева.[49] Днес съм убеден, че използването на солунската мозайка като илюстрация в моята книга беше погрешно, защото през V в. не може да се говори за гностицизъм в Европа и за негово пряко влияние върху християнската култура. По-вероятно става въпрос за опосредствано гностическо влияние чрез късния монтанизъм, който има доказано широко присъствие както на Балканите, така и на Апенините до VIII в.

Тъй като монтанизмът е ярко изявено есхатологично движение, възможно е влияние и от Откровението на св. Йоан Богослов. Тук Христос е представен в одеждите на първосвещеник, препасан с пояс през гърдите (1:13). Използваният гръцки термин за гърди μαστοί се използва само по отношение на жените в Библията (Септуагинта), Филон Александрийски и Йосиф Флавий. Във видението Иисус има очевиден андрогинен характер. Ангелите в друг стих на Откровението (15:6) също са препасани с пояси през гърдите, но терминът за гърди тук е друг, с неутрална конотация – στῆθη.[50]

По времето на св. Епифаний оживено се обсъжда отношението между Ева, Дева Мария и спасението. Възможно е неговото твърдение за квинтилианите и Ева да отразява споровете между монтанистите и православните за значението на предобразите в свещената история. През III – IV в. се установяват успоредиците между Адам и Христос, Ева и Църквата, които са загатнати още от апостол Павел (Рим. 5:18; 1 Кор. 15:22, 45 – 48) и са продължени от Ориген, Методий Олимпийски, Амвросий Медиолански, Зенон Веронски и др.[51] Самият св. Епифаний прокарва ярък контраст между носителката на смърт Ева и носителката на живот Дева Мария, с което той стимулира развитието на мариологията.

В неговата “Аптечка” той бичува не само монтанистите-квинтилиани, но и жените от колиридийската секта. Те обожават Дева Мария и й принасят в жертва хлябове, след което се причащават с тях.[52] Името „колиридийци” е пейоративно и означава буквално „питкари”. То произхожда от гръцката дума κολλύρις (питка, хлебче), която се среща в гръцкия превод на Библията (2 Цар. 6:19). Сектата е разпространена първоначално в Тракия и Скития, откъдето през Мала Азия преминава в Арабия. Джефри Аш изказва хипотезата, че тя произхожда от самото начало на християнството, но през V в. е унищожена от Православната църква.[53] Това предположение е съвсем произволно. Единственият източник за сектата остава св. Епифаний. Неговите бегли сведения се подкрепят три века по-късно от Корана (5:116), където се предава диалог между Аллах и Иса (Иисус). Аллах Го пита дали настоява хората да почитат Него и майка Му като богове, а Той отрича, защото подобен култ е неподобаващ. Този стих вероятно отразява впечатленията на Мохамед от проповед на колиридийската секта, която е разпространена в Арабия.[54]

Би могло да се предположи, че твърденията на квинтилианите са в отговор на православните обвинения, че Ева стои в началото на човешкото грехопадение. Оттук всички жени като нейни потомки се осъждат като “слаб съсъд”, неспособен за водеща роля в Църквата. Ст. Бенкоу твърди, че успоредиците между Ева и Дева Мария в св. Юстин и Ириней се дължат на монтанистко влияние.[55] Той се позовава на св. Епифаний.[56] Но подобни заемки едва ли са вероятни.

Сирийският епископ св. Марута от Майферкат (поч. преди 420 г.), приятел на св. Йоан Златоуст, съставя труд със заглавие „За Никейския събор”. В него предава слухове, че монтанистите спазват всяка година четири поста от 40 дни, фалшифицират Библията с техни догми и учат, че Дева Мария е божествена и ражда Христос, след като зачева от дух (архонт). Марута ги нарича “марианисти”.[57] Същите обвинения се повтарят от друг сирийски автор – Бархад-бешавва, родом от Бет Арбайе и живял през VI или VII в. Той е автор на „История на светите отци, които бяха преследвани...”. Тук нарича катафригийците „мунтиани”.[58]

Скептично настроеният У. Табърний отхвърля тези твърдения като пълна измислица.[59] Но дори ако се приеме, че в тях има известна доза истина, днес не може да се установи дали тези изопачения са присъщи само на някои крайни монтанистки разклонения, или на цялото движение. По всяка вероятност те са изолирани и нетипични случаи. Няма основание да се раздават пресилени оценки като Ст. Бенкоу, който пише: “Това движение (монтанизмът – б.м.) внася в християнското мислене зависимост от неизчерпаемата сила на женската страна на Бога”.[60]

Принудено да изпадне в разкол, Новото пророчество се изолира от Православната църква и реагира на обвиненията с нарастващо раздразнение. Липсата на централен контрол води до усвояването на ексцентрични идеи. В ранното християнство догмите още не са разработени и формулирани. Монтанизмът в Рим се оказва въвлечен в ожесточени спорове за същността на Св. Троица. За съжаление, той се присъединява към еретиците монархиани. Постепенно разколът се разцепва на групи, наречени на техните пророчици (квинтилиани, присцилиани), на топоними (пепузиани, катафригийци) или на необичайни обреди (таскодругити, артотирити). В очите на късноантичното и ранносредновековното общество, което се подчинява на все по-засилена политическа централизация и идеологическа унификация, монтанистите изглеждат все по-причудливи и дори опасни маргинали. Около тях плъзват всевъзможни клевети. Когато влиза в сила имперското законодателство срещу еретиците, над монтанизма надвисва пряка опасност. Той е обречен на смърт.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Zeiller, J.** Le montanisme a-t-il pénétré en Illyricum? – *Revue d'histoire ecclésiastique*, 30, 1934, № 4, 847-851.

[2] **Tabbernee, W.** *The Opposition to Montanism from Church and State*. PhD thesis. Melbourne University, 1978, p. 402.

[3] **Hippolytus.** Refutatio VIII.12. Срв. **McDonough, S. M.** *Christ as Creator: Origins of a New Testament Doctrine*. Oxford, 2009.

[4] **Eusebius.** HE V. 16,10.

[5] Ibid. V.19, 2-3.

[6] Ibid. V.16,6; **Epiphanius.** Panarion, XLVIII. 1,4.

[7] **Filastrius.** Div. haer. lib. XLIX; срв. **Origen.** In Ep. ad Titum. – *PG*, t. XIV, col. 1306.

[8] **Cyprian.** Ep. LXXV.7, 19.

[9] **Ferguson, E.** *Baptism in the Early Church: History, Theology and Liturgy in the First Five Centuries*. Grand Rapids (MI), 2009, p. 395.

[10] **Tertullianus.** Adv. Prax. VIII.

[11] **Pelikan, J.** Montanism and Its Trinitarian Significance. – *Church History*, 25, 1956, № 1, 99-100; **Sider, R. D.** Approaches to Tertullian: A Study of Recent Scholarship. – *Second Century*, 2, 1982, № 2, 251-252.

[12] **Tertullianus.** Adv. Prax. II.1-2; VIII.5; IX.1.

[13] **Wright, D. F.** Why Were the Montanists Condemned? – *Themelios*, 2, 1976, № 1, p. 16, 21.

[14] **Pelikan, J.** Op. cit., 102-103.

[15] **Pacianus Barcel.** Ep. I ad Sympronianum. II. Срв. **Origen.** De princ. II.7.3.

[16] **Hieronymus.** Ep. LXXXIV.4.

[17] **Socrates Scholasticus.** Hist. eccl. I.13.7; срв. **Sozomen.** Hist. Eccl. II.18.

[18] **Logan, A. H. B.** Marcellus of Ancyra and Anti-Arian Polemic. – *Studia Patristica*, XIX, 1989, 189-197. За този събор вж. **Barnard, L.** *The Council of Serdica 343*. Sofia, 1984; **Граматиков, П., йерод.** *Арианският събор във Филипополис (343 г.)*. С., 2006.

[19] *Правилата на св. Православна църква с тълкованията им*. Т. II. Прев. и ред. свещ. Ст. Цанков, протод. Ив. Стефанов и П. Цанев. София, 1913.

[20] **Hieronymus.** Ep. XLI ad Marcellam, 3.

[21] **Didymus.** De Trin. II.15; III.18.

[22] Ibid. III.23, 38.

[23] Ibid. III.41.

[24] **Tabbernee, W.** *The Opposition to Montanism*, p. 399.

[25] **Aland, K.** Bemerkungen zum Montanismus und zur frühgeschichtlichen Eschatologie. – In: **Idem.** Kirchengeschichtliche Entwürfe. Gütersloh, 1960, № 2. Срв. **Cyrill Hierosol.** Cath. XVI.8; **Epiphanius.** Pan. XLVIII.2.

[26] Издание: Montanistou kai orthodoxou dialexis. Italian, Latin & Greek. Dialogo tra un montanista e un ortodosso. A cura di A. M. Berruto Martone. Bologna, 1999 (Biblioteca patristica, 34), 3-188.

[27] **Heine, R. E.** *The Montanist Oracles and Testimonia*. Macon (GA), 1989, 113-117.

[28] **Basil Caesar.** Ep. CLXXXVIII.1.

[29] Corpus Inscriptionum Latinarum. T. VIII. Inscriptiones Africae Latinae. Pars 1. Inscriptiones Africae proconsularis et Numidiae. Collegit G. Wilmanns. Berolini, 1881, p. 252, № 2272. Вж. **Labriolle, P. de.** La Crise montaniste. Paris, 1913, 525-526; **Schepelern, W.** Der Montanismus und die phrygischen Kulte. Tübingen, 1929, 42-43; **Heine, R. E.** The Montanist Oracles and Testimonia, p. 164.

[30] **Theophylactus.** Enarr. in Euang. Luc. XXIV. – PG, CXXIII, 1124; **Labriolle, P. de.** Les Sources de l'histoire du montanisme. Textes grecs, latins, syriaques. Paris, 1913 (Collectanea Friburgensia, 24) (reprint – New

York, 1979), p. 253. Преводи: **Теофилакт, бл.** Тълкувание на Евангелието. Ч. 2. Зографски манастир, 2003; Толкование Священного Писания Блаженного Феофилакта, архиепископа Болгарского. – http://feofilakt.org.ua/ot-luki/glava-24.html.

[31] **Vogt, H. J.** Coetus Sanctorum. Der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche. Bonn, 1968; **Dunn, G. D.** The Diversity and Unity of God in Novatian's *de Trinitate*. - *Ephemerides Theologicae Lovanienses,* 78, 2002, № 4, 385-409; **Papandrea, J. L.** The Trinitarian Theology of Novatian of Rome: A Study in Third-Century Orthodoxy. Lewiston (NY), 2008.

[32] **Wallraff, M.** Geschichte des Novatianismus seit dem vierten Jahrhundert im Osten. - Zeitschrift für Antikes Christentum, 1, 1997, № 2, 251-279.

[33] Основно изследване: **Frend, W. C. H.** The Donatist Church, Oxford, 1952; 2nd ed. Oxford, 1971; reiss. 1985. Вж. също: **Герман Дилигенский.** Северная Африка в IV-V веках. М., 1961, 149-248; **Maier, J.-L.** Le dossier du donatisme. T. I-II. Berlin, 1987-1989 (Theologische Untersuchungen, 143-135); Donatist Martyr Stories: The Church in Conflict in Roman North Africa. Tr. by M. A. Tilley. Liverpool, 1996 (Translated Texts for Historians, 24); **Optatus**. Against the Donatists, Translation and Commentary by M. J. Edwards. Liverpool, 1997; **Tilley, M.** The Bible in Christian North Africa: The Donatist World. Minneapolis (MN), 1997; **Weidmann, C.** Augustinus und das Maximinianistenkonzil von Cebarsussi. Zur historischen und textgeschichtlichen Bedeutung von Enarratio in psalmum 36, 2, 18-23. Wien, 1998; **Hermanowicz, E.** Possidius of Calama: A Study of the North African Episcopate in the Age of Augustine. New York and Oxford, 2008 (Oxford Early Christian Studies).

[34] **Shaw, B. D.** Who were the Circumcellions? - In: Vandals, Romans and Berbers: New Perspectives on Late Antique North Africa. Ed. by A. Merrills. Aldershot, 2004, 227-258; **Idem.** Bad Boys: Circumcellions and Fictive Violence. - In: Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices. Ed. by H. A. Drake. Aldershot, 2006, 179-196; http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/shaw/020603.pdf.

[35] **Socrates.** HE IV.28; **Sozomen.** HE VII.9.2. Вж. **Schepelern, W.** Op. cit., 175-176.

[36] **Tabbernee, W.** Montanist Regional Bishops: New Evidence from Ancient Inscriptions. – Journal of Early Christian Studies, 1, 1993, № 2, 273-274.

[37] Corpus Inscriptionum Graecarum. Vol. IV. Edd. E. Curtius et A. Kirchhoff. Berlin, 1877, № 9578; reprint - Hildesheim und New York, 1977 (Subsidia epigraphica. Quellen und Abhandlungen zur griechischen Epigraphik).

[38] **Frend, W. C. H.** The Donatist Church, p. 59.

[39] **Epiphanius.** Panarion LIX.13. Вж. **Frend, W. C. H.** The Donatist Church, p. 86, 139, 334.

[40] **Schepelern, W.** Op. cit., 101-102; **Ramsay, W. M.** The Cities and Bishoprics of Phrygia, Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest. Vol. 1. Pt. 1. The Lycos Valley and South-Western Phrygia. Oxford, 1895 (reprint - Boston, 2001), p. 148.

[41] **Frend, W. C. H.** The Donatist Church, p. 124.

[42] **Heine, R. E.** The Montanist Oracles and Testimonia, p. 173.

[43] **Epiphanius.** Panarion XLIX.2.2.

[44] Ibid., XXVI.2,6; XXVI.3,1. Вж. **Стефанов, П., архим.** *Ялдаваот. История и учение на гностическата религия*. София, 2008, 269 – 270, 277; **Luttikhuizen, G. P.** Critical Gnostic Interpretation of Genesis. - In: The Exegetical Encounter between Jews and Christians in Late Antiquity. Edited by E. Grypeou & H. Spurling. Leiden, 2009 (Jewish and Christian Perspectives Series, 18),

[45] **Young, K. K., P. Nathanson**. Sanctifying Misandry: Goddess Ideology and the Fall of Man. Montreal, 2009.

[46] **Стефанов, П., архим.** Цит. съч., 304 – 306.

[47] **Cecchelli, C.** Monumenti crisriani-eretici di Roma. Roma, 1944, 92-93.

[48] **Heine, R. E.** The Montanist Oracles and Testimonia, p. 178.

[49] **Стефанов, П., архим.** Цит. съч., 303 – 304.

[50] **Rigato, M.-L.** Giovanni. L'enigma il Presbitero il culto il tempio la cristologia. Bologna, 2007, 316 – 317.

[51] **Methodius Olymp.** Symp. III.8; **Ambrosius.** Expos. Euang. Luc. II.7; **Zeno Veronensis.** Tractatus I; XIII.10. Вж. **Roukema, R.** Origen's Interpretation of 1 Corinthians 15. - In: Gelitten - Gestorben - Auferstanden. Passions- und Ostertraditionen im antiken Christentum. Hrsg. v. T. Nicklas, A. Merkt und J. Verheyden. Tübingen, 2010 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2.Reihe (WUNT II), 273), 329 – 342.

[52] **Epiphanius.** Panarion LXXXVIII.13. Вж. **Cameron, A.** The Cult of the Virgin in Late Antiquity: Religious Development and Myth-Making. – In: The Church and Mary: Papers Read at the 2001 Summer Meeting and the 2002 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society. Ed. by R. N. Swanson. Woodbridge, 2004 (Studies in Church History, 39), 6-7.

[53] **Ashe, G.** The Virgin: Mary's Cult And the Re-emergence of the Goddess. London, 2008, 193-195.

[54] Неспоменато от **Попов, Р.** Дева Мария – Мариам. – В: **Същият.** Исус Христос в Корана. София, 2008, 58 – 62.

[55] **Benko, S.** The Virgin Goddess.., p. 168, 195.

[56] **Epiphanius.** Panarion XLIX.2,2.

[57] De sancta Nicaena synodo. Syrische Texte des Maruta von Maipherkat. Nach einer Handschrift der Propaganda zu Rom. Übersetzt von O. Braun. Münster, 1898 (Kirchengeschichtliche Studien, Bd. 4, Heft 3), S. 17; **Harnack, A. v.** Der Ketzer-Katalog des Bischofs Maruta von Maipherkat. Leipzig, 1899 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Bd. 19, Heft 1b (N. F. Bd. 4, Hft. 1b); **Labriolle, P. de.** Les Sources de l'histoire du montanisme.., 194-195. За Марута вж. The Canons Ascribed to Maruta of Maipherqat and Related Sources. Ed. by A. Vööbus. Vol. 1-2. Louvain, 1982 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Syri. Corpus Scriptorum, 191-192 [439-440]).

[58] **Labriolle, P. de.** Les Sources de l'histoire du montanisme, p. 239, № 197.

[59] **Tabbernee, W.** The Opposition to Montanism, p. 516.

[60] **Benko, S.** The Virgin Goddess, p. 163.

MONTANISM AND THE HERESIES

✝Archimandrite Pavel Stefanov

Abstract

Montanism was an early Christian movement whose main features were strong eschatology, prophetism, rigorism and feminism. It criticized the secularization of the church and its accommodation with the pagan empire while it sought the return of the church to its original roots. Montanism was rejected and outlawed as schismatic. Some of its branches gradually became heretical. Its sect in Rome rejected the Orthodox notion of the Christian Trinity and lapsed into Sabellianism. Gradually the Montanists split into various groups named after their particular prophets (Quintillians, Priscillians), place names (Pepuzians, Cataphrygians) or extraordinary rituals involving odd gestures, celebrating Eucharist with cheese or worshipping Mary as goddess (Tascodrugites, Artotyrites). After the 4th century the Montanists bore the brunt of state and church persecution. The staunchest opposition was set up in Phrygia where their headquarters in Pepuza were destroyed in the 6th century. At the same time the last Montanists committed suicide instead of returning to the Orthodox fold.

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА Т.НАР. “СЕВЕРОБАЛКАНСКИ ПЪТ”, В КОНТЕКСТА НА РИМСКАТА ПЪТНА МРЕЖА НА ЮГ ОТ ШУМЕН

Михаил Христов

Пряко следствие от налагането на римската власт на север от Хемус в началото на I в. е поетапното изграждане на разгърната и добре поддържана мрежа от удобни пътища и обслужващите ги съоръжения и пътни станции с различен ранг. Този процес се засилва с основаването на нови градски центрове във вътрешността на провинциите Тракия и Долна Мизия[1]. Данни за тези пътища дават както историческите извори и епиграфиката[2], така и археологическите проучвания.

Въпросът за пряката сухопътна връзка между два от най-големите римски градски центъра в Moesia Inferior (от края на III в. Moesia Secunda) Марцианопол и Никополис ад Иструм, в известна степен открива своя отговор в Tabula Peutingeriana.

В Сегмент VIII от табулата[3] (обр.1), отразяващ част от пътищата в централната и източната част на полуострова северно от Хемус, между двата центъра е представена графично пътната отсечка, която ги свързва. Отсечката е част от трасе с крайна точка Мелта, а началото си, макар и **неотразено в картата,** в действителност води от Одесос[4]. Въпреки очевидната схематичност и несъобразяване с топографските реалности, от представените в табулата данни става ясно, че между Марцианопол и Никополис ад Иструм съществува директен път. Графично трасето между тях е представено като права линия, прокарана почти успоредно северно на основния масив на Хемус. Между двата интересуващи ни пункта няма данни за наличието на отбивки, пътни станции или военни лагери.

Опит за проучването и хипотетична реконструкция на трасето на този път, наречен условно Северобалкански, е направен в самото начало на XX в. от К. Шкорпил. В обширна студия[5], публикувана през 1905 г., той обобщава данните от дългогодишните си обходи в Северна България. В резултат на наблюденията си и на данните от табулата Шкорпил приема, че крайната точка на пътя – Мелта, следва да се постави при с. Чомаковци[6], където той описва руините на значително укрепление от римската епоха. При тази интерпретация не е никак странно, че много сходното като вид и характеристика на фортификацията укрепление при с. Ковачевец, детайлно описано отново от Шкорпил, е възприето от него също като пътна станция, принадлежаща към това трасе. Така според предложената от К. Шкорпил реконструкция на пътя западно от Марцианопол той придобива следния вид – началото си води от западната порта на града, като поема в северно направление, преминавайки през селата Ветрино и Стан и се спуска към Плисковското поле. Заобикаляйки от север Шуменското плато, пътят преминава през района на Дралфа и с. Голямо Ново, където в началото на XX в. е имало спомен за някакъв стар път[7], и се спускал към Ковачевското кале северозападно от Попово. Именно тук Шкорпил локализира основната пътна станция на трасето. След с. Ковачевец пътят мени посоката си и поема на югозапад и през с. Горски Горен Тръмбеш и с. Драганово, достига р. Янтра и Никополис ад Иструм.[8]

Това мнение е широко възприето и се е наложило в литературата, включително в най-новата[9]. Към него в известна степен се придържа и Д. Петров[10], според чието мнение, базиращо се на открития при с. Невша латински надпис[11], пряко касаещ градската територия на Марцианопол, пътят след този град е преминавал не през с. Ветрино, а през района на с. Невша. Според същия автор след като преминава северно от Шумен, пътят се спуска в югозападно направление към Търговище и с. Долна Кабда, след което отново променя посоката си и се отправя на североизток, към село Голямо Ново, а след това и към Ковачевец на запад.

Марцианопол, освен значителен градски център, е и важен пътен и разпределителен пункт в източните предели на Мизия. Благодарение на археологическите проучвания и на данните от епиграфиката[12], към този момент са изяснени основните пътища от и към града[13]. Важна в конкретния случай е и връзката му на изток с Одесос, като въпросната отсечка на практика се явява началото на интересуващия ни път.

Без съмнение градът е разполагал и с добре развита инфраструктура в западно направление, където се е развивала основно и неговата територия[14]. Потвърждение за това е и вече споменатият надпис от с. Невша, указващ строителството на бурги и президии по границата на провинция Тракия и в градската територия на Марцианопол[15]. Надписът, безспорно, е стоял в близост и до път. Това е засега единственото по-ясно указание за наличието на път западно от града. На този етап без отговор остава и въпросът дали това е единственият път в тази посока.

При своите обхождания западно от Марцианопол К. Шкорпил установява, че е невъзможно да се проследят на терен следите от какъвто и да е път[16]. Затова при опита за теоретична възстановка на Северобалканското трасе в множество сектори, за които няма никакви данни, той се опира на подходящите условия и релефа на съответните области, както и на предварително възприетите от него за опорни точки укрепления при селата Ковачевец и Чомаковци. Регистрираните от него сектори с пътна настилка са малко, основно около Никополис ад Иструм, и съвсем не е сигурно дали се отнасят към едно трасе! Това всъщност е и основната причина да предположи, че пътят не е имал настилка по цялото си протежение[17].

От двата укрепени центъра реални археологически проучвания се провеждат в Ковачевското кале. Изяснена е като цяло укрепителната система с нейните фази, както и части от вътрешната структура. Изграденият в началото на IV в. внушителен със своите около 5 ха укрепена площ център е интерпретиран различно – като пътна станция, град, военен лагер и пътна станция, а напоследък беше причислен към категорията на т.нар. нови късноримски военноадминистративни центрове на територията на Moesia Secunda и Scythia[18]. Последната интерпретация засега изглежда най-убедителна и определя укреплението (а и няколко подобни) като военни и снабдителни бази, свързани и със събирането на натуралните данъци, и като лагери – постоянни и маршови, на късноримската армия дълбоко в територията на провинциите. Изграждането им е свързано с новата концепция за отбрана в дълбочина на империята[19]. Издигането на укреплението в първата половина на IV в. сочи неговото по-късно възникване спрямо основната пътна мрежа в провинция Мизия, основната част на която е изградена вероятно още в рамките на II в.[20] Възникването на подобен укрепен пункт обаче няма как да не се намира в пряка обвързаност с вече съществуващата или с новоизградена част от пътната мрежа на провинцията, особено в контекста на неговите функции. При това положениее укреплението при Ковачевец е било пряко обвързано със съответната инфраструктура, данни за която дава К. Шкорпил, според когото в западната стена на крепостта е устроена порта, през която преминава римски път[21].

Археологическите проучвания засега не дават основания за обвързването на самото укрепление с пътна станция, такава обаче не е изключено да е функционирала в околността му. Отворен остава въпросът кой път е обслужвала тя и дали това е именно т.нар. Северобалкански път от Tabula Peutingeriana.

Решаването на подобен проблем изисква преди всичко да бъдат взети под внимание някои основни принципи на римското пътно строителство. Практиката при него показва стремеж към следване на праволинейност и съответно спазването на най-краткото разстояние между две точки, с разумно съобразяване с особеностите на терена[22]. Опитът на римските пътни инженери е бил значителен и за тях преодоляването на планински масиви и други естествени препятствия не е представлявало сериозен проблем, особено когато значението на трасето е по-голямо.

Трасето на т.нар. Северобалкански път е представено в Tabula Peutingeriana именно като праволинейна отсечка, т.е. според съставителя на картата трасето на пътя не е изпълнено със значителни отклонения, които е нужно да се представят графично.

При това положение реконструираният от К. Шкорпил, и след това от Д. Петров път през Плисковското поле и Ковачевското кале, с всичките си отсечки, резки и необосновани промени на посоката и значителни отклонения трудно би могъл да се приеме за идентичен с отразения в итинерария, и ако за западната част от трасето като цяло не могат да се изкажат сериозни възражения, то за източната и централната му част, попадащи най-общо в района на Шумен и околностите му, въпросът по-скоро стои отворен.

Археологическите обходи и проучвания в Шуменско свидетелстват за наличието на следи от антични пътища, както северно – в Плисковското поле, така и на юг от града, около Преслав, Драгоево и Върбица[23]. Регистрираните части от добре изградени и със солидна настилка пътища от римската епоха в тези райони са свързани с употребата на планинските проходи в тези части на Хемус. В допълнение могат да се приведат и данните за изградените около тях укрепления в късноримския и ранновизантийски период като доказателство за цялостно оформената инфраструктура с посока най-общо С-Ю в тази част на планината[24]. Поради липсата на допълнителни проучвания обаче засега не е изяснено отношението на регистрираните в проходите пътища към останалите части на провинциалната инфраструктура.

В друго свое изследване, посветено на пътищата около старата столица Преслав[25], К. Шкорпил обръща внимание и на тези отсечки, регистрирани в района на проходите (обр. 2), като според него те се явяват отклонения от път, идващ от Варна и преминаващ южно от Шуменското плато с посока Преслав[26]. Според Шкорпил този път е средновековен и е пряко обвързан с българската столица. В подкрепа на това привежда и данни от съчинението на Ал-Идриси[27]. Отклонение от основното трасе на пътя той поставя при с. Хан Крум, интерпретирайки аула там като пътна станция, част от трасето на по-голям път, идващ от Плисковското поле. Това, както и фактът, че пътят все пак попада в контекста на българската столица, е основната причина той да бъде приеман за средновековен по произход. Всички изброени от Шкорпил укрепени пунктове, трасиращи пътя, обаче датират от периода на Късната античност, като част от тях са преизползвани и през средните векове, главно през Второто българско царство. Подобна е ситуацията и по отношение на укрепленията, описани от Шкорпил в Ришкия, Върбишкия и Драгоевския проход, както и по отношение на пътната настилка[28].

Според Шкорпил в западно направление пътят е трябвало да преодолее склоновете на Провадийските възвишения, където най-удобен е пътят покрай с. Овчарово, маркиран от антична крепост, разположена на 2 км източно от селото. От укреплението произхождат материали, вкл. монети от II доV в.[29], като оттам пътят е продължавал все на запад, към с. Хан Крум.

Наличието на антични и късноантични структури е засвидетелствано и за района на с. Хан Крум[30]. Проучванията във втората половина на ХХ в. разкриват само малка част от тях. Важен елемент от все още неидентифицирана антична селищна структура в района на селото се явява каптаж и внушително водоразпределително съоръжение, отнесени от проучвателите си най-общо към III в. От тях водят началото си поне 7 водопровода, всички с посока северозапад[31]. Значителният брой водопроводи, както и различният начин на изграждането им прави минимална възможността те да са били предназначени за водоснабдяването само на една сграда, или дори и на по-голяма вила. По-вероятно тук става дума за водно съоръжение, обезпечаващо нуждите от прясна вода на по-различна селищна структура!

Вече е обръщано внимание на факта, че т.нар. полуградски селища със специализирани функции, като емпории и пътни станции, като правило са винаги добре водоснабдени, като дори това е едно от отличаващите ги качества спрямо обикновените викуси[32]. В този смисъл е съвсем допустимо да се мисли за наличието на римска пътна станция в района на селото, още повече, че от самото село също са известни, макар и единични, случайни находки от римската епоха[33]. Подобно обяснение би поставило в един по-приемлив контекст и една колона от Преслав, вторично използвана в средновековен градеж с посвещение на бивш бенефициарий консуларис[34].

Допускам, че именно в района на с. Хан Крум се е намирало отклонение от пътя в южно направление към основните проходи в района.

Пътят през Върбишкия проход може да се разглежда също като отклонение на големия път Марцианопол – Никополис ад Иструм. Той се отбива от главното пътно трасе при пътната станция, разположена в района на с. Хан Крум. Пътят вероятно е следвал течението на р. Голяма Камчия и е преминавал източно от гр. Велики Преслав. По-нататък, следвайки пролома на реката, достига до гр. Върбица. На няколко километра южно от града е регистриран участък от пътя с ширина 4 – 5 м с каменна настилка[35].

Вторият голям проход в района е Ришкият. През него и района му са документирани също няколко пътни трасета.

Първото от тях също може да се разглежда като отклонение в източна посока от интересуващия ни път, южно от пътната станция при с. Хан Крум. Вероятно преди пътят да навлезе в пролома на р. Голяма Камчия, от него се отклонява трасе в източна посока, което преминава през с. Драгоево и разположената в района на селото пътна станция[36].

След предполагаемата пътна станция при с. Хан Крум, Северобалканският път следва да е продължавал в западно направление, без особени отклонения, преминавайки южно от Шуменското плато. При това положение двете големи късноантични крепости при Осмар[37] и Кочово[38], издигнати в южната част на платото, се вписват в общата картина като опорни пунктове, трасиращи пътя от север. В западно направление пътят в този случай следва да е преминавал през района на селата Кралево[39], при което има отново данни за значителна късноримска крепост с материали от III – VI в., Овчарово[40] и Стража[41].

Запазвайки като цяло посоката си, пътят е преминавал през района на Търговище. Около съвременния град прави впечатление значителната концентрация от различни селищни структури от римската и ранновизантийската епоха. Особено внимание заслужават данните за открита в началото на ХХ в. колона с надпис от III в., произхождаща от значителен неукрепен обект в м. Ловния парк на ок. 6,5 км южно от града[42]. Значителната му площ, подемният материал, наличието на архитектура с хоросан и на изграден водопровод, и не на последно място – данните за колоната, дават основание да се мисли за обвързаността му с преминаващ наблизо римски път. Селището вероятно е напуснато през V в., когато всъщност престават да функционират и почти всички неукрепени пътни станции от Тракия и Дакия[43]. Безспорно обвързан с функционирането на пътя е и укрепеният обект в началото на Дервишкия проход, на 7,5 км югозападно от града, известен като Крумово кале[44]. Факт е, че обектът е изграден след изоставянето на вече споменатото неукрепено селище и към него води път, частично изсечен в скалния масив с направление североизток-югозапад. Безспорно той се явява отклонение към обекта от основното трасе на т.нар. Северобалкански път. В западно направление пътят е преминавал през укрепените пунктове при с. Долна Кабда[45] и с. Долец, достигайки до с. Бракница. На 2,5 км западно от последното е разположена късноантична крепост, маркираща посоката на пътя, в подножието на която К. Шкорпил е регистрирал следите от римски път[46]. Според него следи от пътя са регистрирани при Стражица и селата Горски Долен Тръмбеш и Драганово. След Драганово пътят пресича р. Янтра и достига Никополис ад Иструм.

Реконструирано по този начин, трасето на т.нар. Северобалкански път се доближава максимално до графичното си представяне в Tabula Peutingeriana, същевременно се вписва по-точно в модела на римското пътно строителство, стремящо се към максимално спазване на принципа за праволинейност (обр. 3).

От друга страна, не противоречи на друг принцип при изграждането на римските пътища, а именно – на практиката връзката между две точки да се осъществява понякога от повече от една пътна артерия в едно направление, като една от тях обаче е основна и обикновено най-пряка. В този смисъл в предложената още от К. Шкорпил реконструкция на път, свързващ Марцианопол и Никополис ад Иструм, той би могъл да се разглежда като алтернативен на този, но явяващ се едно по-дълго трасе и съответно не основно, имащо за цел да подсигури връзката на двата големи града с други провинциални пътища, към и от военните лагери във вътрешността на Долна Мизия и по лимеса.

Предлаганата тук реконструкция, въпреки че се базира в голяма степен на реални археологически данни, на този етап е още твърде схематична и не е в състояние да даде отговор на множество въпроси. Предстои решаването и на основни проблеми като прецизиране на хронологията, установяване на местностите, които пресича пътят, вида, количеството и хронологията на пътните станции и начините, по които е изградена настилката, каквато безспорно е притежавал. Конкретните отговори могат да дадат единствено археологически проучвания, каквито засега липсват. Те биха разрешили и проблема за точното разстояние по този път между двата римски градски центъра. Отбелязанотото в Tabula Peutingeriana разстояние от 130 римски мили[47], или малко над 190 км, не се покрива точно нито от предложения тук вариант за реконструкция на трасето[48], нито от вариантите, предлагани от К. Шкорпил и Д. Петров, въпреки че последните се доближават малко повече до него[49].

Търсейки отговор на този въпрос, е наложително да се обърнем отново към особеностите на Tabula Peutingeriana. Както вече стана дума, в нея не е отбелязана пряката сухопътна връзка между Марцианопол и Одесос. Според Itinerarium Antonini Augusti обаче път между двата града има, а разстоянието между тях възлиза на 24 римски мили[50]. Подобна неточност е озадачаваща и трудно обяснима, ако приемем Tabula Peutingeriana за официален документ отразяващ по-важните пътища в империята[51]! Тя обаче може да се обясни с компилативния характер на табулата, събрала и подредила разновременни и невинаги точни данни[52], или с грешка, допусната при копирането й през столетията.

Предвид факта, че интересуващият ни път на практика води началото си именно от Одесос, а не от Марцианопол, е редно да се постави въпросът дали отбелязаните в табулата 130 римски мили между Марцианопол и Никополис ад Иструм не отразяват всъщност разстоянието между Одесос и последния? Ако това е така, то поне части (ако не целият) от описания от Идриси и възприет от К. Шкорпил като средновековен път от Варна към Преслав следва да са идентични и да се припокриват с римския път Марцианопол – Никополис ад Иструм!

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Сегмент VIII от Tabula Peutingeriana с отбелязания римски път и съответните градски центрове

Обр. 2. Карта на „ средновековните" пътища около Велики Преслав, по К. Шкорпил (1928 г.), с маркирани пътищата южно от гр. Шумен, с предполагаем античен произход

Обр. 3. Карта на източните части на дн. български земи с по-важните антични центрове (подложка по В. Динчев с мои добавки). Отбелязани са всички разгледани в текста варианти за реконструкция на трасето на т.нар. Северобалкански път

БЕЛЕЖКИ

[1] **Маджаров, М.** *Римски пътища в България*. Велико Търново, 2009, с. 64.

[2] **Hollenstein, L.** *Zu den meilensteinen der Römiscen provinzen Thracia und Moesia Inferior*. In: *STUDIA BALCANICA*, 10, 1975, 23-44.

[3] *Tabula Peutingeriana. Itineraria Romana.* В: *ЛИБИ*, I, 1958, с. 26.

[4] Според данните от Tabula Peutingeriana началната точка на пътя е Марцианопол, в действителност обаче начална точка на пътя е Одесос. Отсечката Одесос – Марцианопол е добре проучена археологически и епиграфски. За нея виж: **Мирчев, М.** *Латински епиграфски паметници от Черноморието*. – В: *ИВАД*, IX, (1953), 69 – 70. Липсата на отразената пряка връзка между двата града в табулата повдига отново въпроса за нейния вероятно компилативен характер, а не на последно място, и за неточностите в резултат на късните копирания на недостигналия до нас оригинал. По този въпрос виж: **Торбатов, С.** *Укрепителната система на провинция Скития (краят на III – VII в.).* София, 2002, 41 – 42.

[5] **Шкорпил, К.** Некоторая из дорог восточной Болгаріи – *ИРАИК*, X, (1905), 469 – 473.

[6] Пак там, с. 482.

[7] Пак там, с. 471. Това са единствените данни за известна пътна настилка, която обаче така и не е видяна от самия Шкорпил!

[8] Пак там, 472 – 473.

[9] **Маджаров, М.** *Цит. съч*., 224 – 225.

[10] **Петров, Д.** *Римската пътна мрежа в Лудогорието.* В: *JUBILAEUS* V : In honorem Prof. Dr. Margaritae Tacheva. София, 2002, 316 – 317.

[11] **Мирчев, М.** Нови епиграфски паметници от Черноморието. – *ИВАД*, XIII, (1961), 15 – 16.

[12] **Hollenstein, L.** Op. Cit., 31, 35, 36, 38, 39, 41.

[13] **Ангелов, Ан.** Марцианопол.– В: *Римски и ранновизантийски градове в България*. София, 2002, 106 – 108.

[14] **Геров, Б.** *Земевладението в римска Тракия и Мизия (I – III в.).* София, 1980, 93 – 94.

[15] **Мирчев, М.** Нови епиграфски паметници, 15 – 16.

[16] **Шкорпил, К.** Некоторая из дорог, 470.

[17] Пак там. Подобна идея е неприемлива, особено предвид практиките на римското пътно строителство по отношение на обществените пътища по принцип. Интересуващият ни път със сигурност е спадал именно към тази категория!

[18] **Динчев, В.** Новите къснoримски центрове на Scythia и Moesia Secunda. – В: *Сборник в памет на професор Велизар Велков*. София, 2009, 424 – 426.

[19] Пак там, 430 – 440.

[20] **Маджаров, М.** *Цит. съч*., 63 – 64.

[21] **Шкорпил, К.** Некоторая из дорог, 471. Този „римски път” би следвало да се разглежда като отбивка от основното трасе, водеща към укреплението при с. Ковачевец.

[22] **Торбатов, С.** Пътна мрежа, с. 79.

[23] **Дремсизова – Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг.* София,1975, 23, 25, 58.

[24] Пак там.

[25] **Шкорпил, К.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – В: *БИБ*, 2, (1928) 81 – 111.

[26] Пак там, 104 – 105.

[27] Пак там.

[28] Пак там, с. 83; **Дремсизова – Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог*, 23 – 25.

[29] **Дремсизова – Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог*, с. 37.

[30] **Дремсизова – Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Аулът на хан Омуртаг при Чаталар*. София, 1981, 6 – 21.

[31] Пак там, 6 – 8.

[32] **Динчев, В.** Полуградските неукрепени селища през римската, къснoримската и ранновизантийската епоха (I – началото на VII в.) в днешните български земи. – *История*, 3/4, (1996), с. 100.

[33] *ИБАИ,* 1926/27, 302 – 304.

[34] **Иванов, Р.** Principales в канцелариите и щабовете на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата. – *Археология*, 2 – 3, (1984), с. 51.

[35] **Дремсизова – Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог,* с. 23.

[36] Основания за идентифицирането на пътна станция в района на селото ни дава откритата къснoримска баня, която най-вероятно е част от структурата на подобно полуградско селище. За нея виж: **Атанасов Г., П. Петрова.** Късноантична баня край с. Драгоево, Шуменски окрът. – В: *ГМСБ*, VII, (1981), 49 – 59.

[37] **Дремсизова – Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог*, с. 37, обр. 30.

[38] Пак там, с. 27.

[39] **Дремсизова – Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** *Археологически паметници в Търговищкия край.* София, 1991, с. 40.

[40] Пак там, с. 54.

[41] Пак там, 68 – 69.

[42] Пак там, с. 73. Данни за съдържанието на надписа няма, тъй като паметникът се счита за загубен и не е напълно ясно дали той е свързан с пътната маркировка, или е посветителен. И в двата случая обаче би било нормално разполагането й в близост до път.

[43] **Велков, В.** *Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV – VI в.). Проучвания и материали*. София, 1959, с. 168.

[44] **Дремсизова – Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** *Археологически паметници*, с. 73.

[45] Пак там, с. 27.

[46] Пак там, с. 19.

[47] Itineraria Romana – ЛИБИ, I, 1958, с. 26.

[48] При този вариант разстоянието е ок. 110 римски мили.

[49] Въпреки че не е указано специално никъде в публикацията, вероятно един от допълнителните доводи на К. Шкорпил в подкрепа на предложената от него реконструкция на трасето е близостта на разстоянието при този вариант до това, записано в Tabula Peutingeriana. Безкритичното възприемане на данните от нея обаче е в основата на неговата погрешна локализация на Мелта, която е поставена не при Ловеч, а при с. Чомаковци, като по този начин цялостно се променя и концепцията за самия път! Незабелязана от К. Шкорпил остава и липсата на каквато и да е пътна връзка между два съседни и пряко обвързани икономически градски центъра като Марцианопол и Одесос!!!

[50] Itinerarium Antonini Augusti. Itineraria Romana. – ЛИБИ, I, 1958, с. 32.

[51] Ако интересуващият ни път в действителност беше от голямо значение, то данни за него щяха да се откриват и в други извори. Провинция Долна Мизия е сцена на множество събития от военен и политически характер от средата на III в., част от тях разиграли се именно около Николопис ад Иструм и Марцианопол. През следващите столетия граничната провинция и тези градски центрове отново често се споменават

в изворите, но данни за употребата на това трасе напълно липсват.

[52] **Торбатов, С.** *Укрепителната система,* с. 42.

ABOUT THE PROBLEM OF SO CALLED “NORTH-BALKANS ROAD”(ROAD MARCIANOPOLIS-NICOPOLIS AD ISTRUM), IN THE CONTEXT OF ROMAN ROAD SYSTEM SOUTH OF SHOUMEN

Michail Hristov

Abstract

In the text are analysed data for one rarely mentioned in ancient sources roman road between two major urban centers in the province of Moesia Inferior (in present North-Eastern Bulgaria), Marcianopolis and Nicopolis ad Istrum. We found information about it only in a late roman map from the end of III c. AD - **Tabula Peutingeriana**, but this source is not absolutely correct because it has compiler character and contains mistakes made by later medieval copyists.

According to widely accepted opinion about the eastern parts of the road suggested by K. Shkorpil, it started from Marcianopolis, crossed the field of Pliska, and continues north to the plateau of Shoumen reaching to the late roman fortress of Kovachevsko kale near Popovo.

On a base of some new archaeological researches and taking into consideration the traditions in roman road building, here we suggest another opinion about the road in this sector.

In this version the road passes through the south of the plateau of Shoumen and the station near to Han Krum village, continues on west through Targovishte and the Dervish pass! Such an explanation can give answer about the link between the road witch we are interested in and the other existing roman roads in mountain passing south of Shoumen!

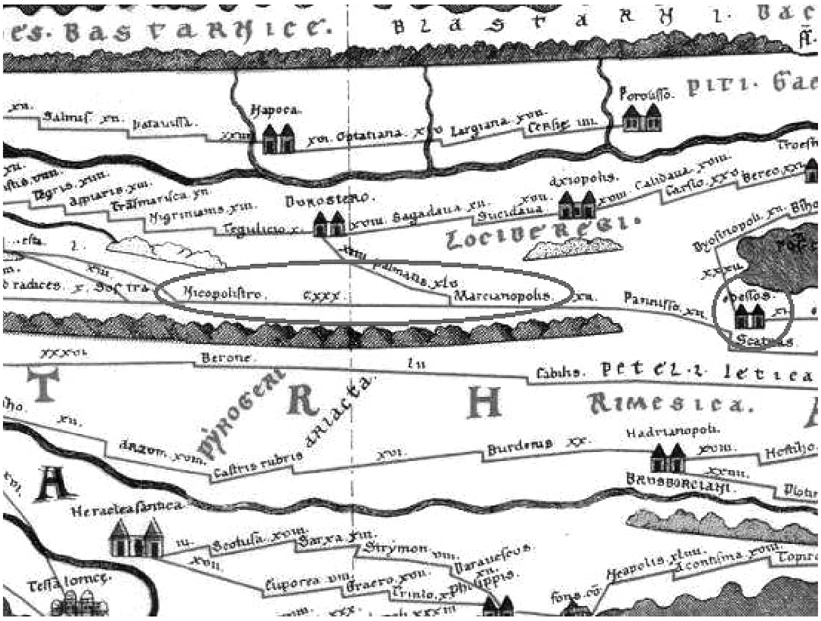

Обр. 1

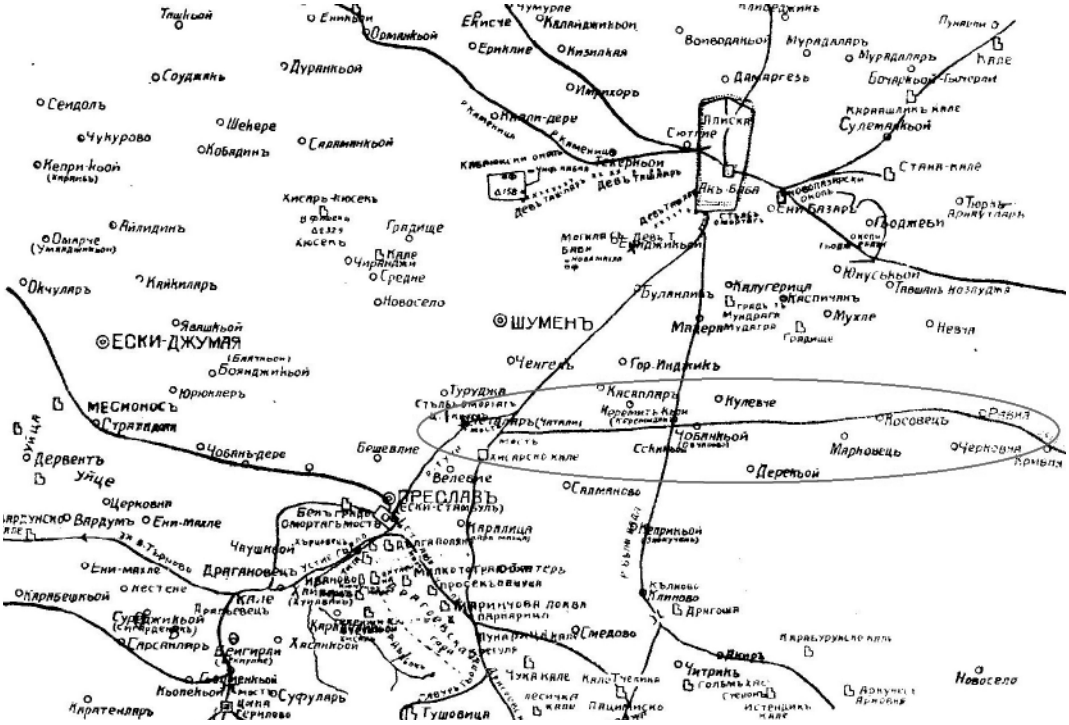
Ташкьой
Еникьой
Омарѫкьой
Ебисче
Каланджикьой
Воиводакьой
Мурадларъ
Соуджакъ
Дуранкьой
Ерикліе
Кизилжая
Дамаргезъ
Мурадларъ
Бочарскьой
Кале
Сендолъ
Шехере
Иминхоръ
Кюлюк-дере
Плиска
Суlеманкьой
Чукурово
Кобадинъ
Сюлеманкьой
Сютре
Кеприкьой
Текеркьой
Девь Теклйрь
Станя-кале
Хисаръ-кюсекъ
Градище
Акъ-Баба
Ени-базаръ
Тюрк-Арнаутларъ
Айлидинъ
Кюсекъ
Кале
Чирахлан
Средне
Могила Девь Т.
Енджикьой
Кьодзебъ
Омарче
Юнусъ-кьой
Окчуларъ
Каякларъ
Новосело
Буланликъ
Калугерица
Каспичанъ
Тавшанъ Козлуджа
Явашкьой
ШУМЕНЪ
Мадара
Мухле
Невша
ЕСКИ-ДЖУМАЯ
Бояджикьой
Ченгеръ
Гор.-Индживь
Юрюклеръ
Туруджа
Кисапларъ
Кулевче
МЕСИНОСЪ
Страждата
Чаталаръ
Косовецъ
Равна
Дервентъ
Чобанъ-дере
Бешевлие
Хисарско кале
Сскикьой
Чобанкьой
Марковецъ
Черковна
Крыъня
Уйце
Велевие
Дерекьой
Церковна
ПРЕСЛАВЪ
(Ески-Стамбулъ)
Саламанско
Вардунъ
Ени-махле
Беренде
Омортагъ мостъ
Карлица
Чушкьой
Ени-махле
Драгановецъ
Ивановъ
Кал-пр
Ненсене
Кале
Кьорабееркьой
Драговецъ
Кярпчикьой
Хасанкьой
Пунарли
Смедово
Сарсанларъ
Вингирдъ
Кюпекьой
Суфуларъ
Чука Кале
Кале-Тчешмя
Читрикъ
Голямъ кале
Новосело
Каратенларъ
Серилово
Гушовица
Лесичка
Пацинско
Истенджик
Кривурукле кале
Доюнклі Арнаутъ
Кулилово
Дрыгоша
Кючюк Бели Пунарли

Обр. 2

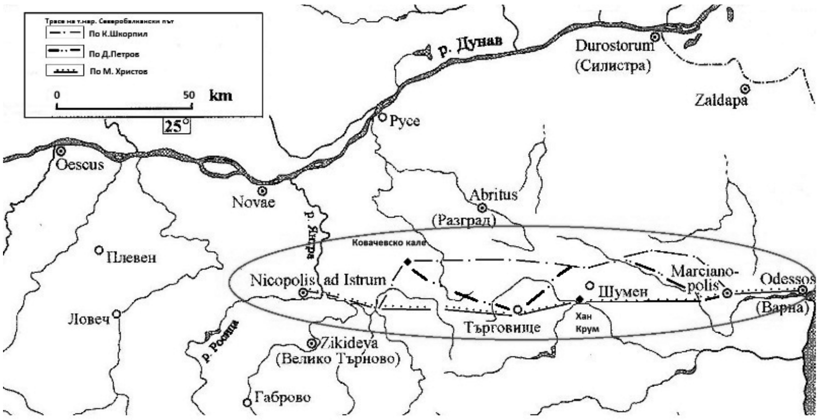
Трасе на т.нар. Северобалкански път
По К.Шкорпил
По Д.Петров
По М. Христов
0
50
km
25°
р. Дунав
Durostorum
(Силистра)
Zaldapa
Русе
Oescus
Novae
Abritus
(Разград)
р. Янтра
Плевен
Ковачевско кале
Nicopolis ad Istrum
Шумен
Marciano-polis
Odessos
(Варна)
Ловеч
Търговище
Хан Крум
р. Росица
Zikideva
(Велико Търново)
Габрово

Обр. 3

СКАЛЕН КОМПЛЕКС „ГЛУХИТЕ КАМЪНИ” (ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ)

Георги Нехризов

Юлия Цветкова

Дойчин Грозданов

Галина Дянкова

Обектът в м. Глухите камъни се намира на територията на общините Любимец и Маджарово, Хасковска област. Разположен е на хребет в североизточните части на Родопите, под връх Света Марина (708,6 м), един от изявените върхове на източнородопския рид Горат. Отстои на 4,8 км югозападно от с. Малко Градище и на 3,5 км североизточно от с. Ефрем.

Скалният комплекс „Глухите камъни” е отдавна известен археологически обект и вече твърде популярна туристическа дестинация[1]. С това интригуващо име, породено вероятно от липсата на ехо в района, са назовани група скални масиви в най-високата част на хребета. Големият интерес към това място се дължи основно на многобройните ниши, изсечени по отвесните страни на тези скали. Броят им възлиза на няколкостотин и те превръщат комплекса в най-големия от този тип в Източните Родопи. Преобладават нишите с трапецовидна форма, но има и правоъгълни, и арковидни, както и хоризонтално изсечени. Нишите най-често са издълбани на труднодостъпни места, на пръв поглед без организация, понякога са групирани в редове (обр. 1). Най-впечатляващи са изсичанията в най-западния и доминиращ над околните скален масив. Върху заравнения му връх е вкопана дълбока правоъгълна щерна за събиране и съхраняване на вода. Чрез добре оформена двураменна стълба щерната се свързва с проучваната под нея ранновизантийска и средновековна църковна сграда. Южното лице на скалата, откъдето започва стълбата, е оформено отвесно. На това място е издълбано пещерообразно помещение, с правоъгълен план и куполообразно покритие. Това съоръжение е добило популярност в литературата като „скална гробница”[2] (обр. 2).

Обектът се споменава в редица публикации, посветени на мегалитните и скални паметници, във връзка с тракийския култ и религия, както и при опитите за изработване на типология на скалните съоръжения[3].

Археологическите проучвания в м. Глухите камъни започнаха през 2008 г. от екип с ръководител д-р Г. Нехризов. Осъществените тогава археологически наблюдения в заложени на различни места сондажи и анализът на откритите материали позволиха да се проследи историята на обитаването на комплекса и дадоха известна представа за интензитета на използването му през различните периоди. В най-горните пластове преобладават находките от Средновековието, които са основно от периода 11. – 13. в. Ограниченият брой керамични фрагменти от ранновизантийския период (4. – 6. в.) и късната желязна епоха (5. – 1. в. пр.Хр.) говорят за кратковременно човешко присъствие, а само единичните от късната римска епоха (3. – 4. в.) най-вероятно са следи от епизодично посещаване. Най-масово е представена керамиката от ранната желязна епоха (11. – 6. в. пр.Хр.), относителният дял на която се увеличава в най-долните пластове.

Едно от най-интересните открития през 2008 г. е врязаният в долната част на една от скалите с ниши петроглиф. По предварителни оценки изображението представлява соларен символ – стилизирано изображение на слънчевата ладия.

Най-важните резултати от археологическите проучвания на културните пластове от ранната желязна епоха (РЖЕ) са получени в т. нар. централен сектор. Той представлява склоново стъпало в горната част на южния склон под прохода между първата и втората скална група и непосредствено източно под най-високо разположената площадка, върху която е изградена средновековната църква. В заложения тук сондаж с площ 36 кв. м дебелината на културните отложения надхвърли 3,50 м. В резултат на осъществените стратиграфски наблюдения се установи, че под пласт от Средновековието, вариращ от 0,60 до 0,75 м (дължащ се най-вероятно на естествени ерозионни процеси, свързани с разрушаването на църквата), е отложен седимент от РЖЕ с обща дебелина над 2,40 м. В него се разграничиха три стратиграфски пласта с различен интензитет. Най-горният от тях е от кафява пръст и се отнася към втората фаза на РЖЕ, под него ясно се откроява третият пласт от жълта до жълтозелена пръст с дебелина ок. 0,60 – 0,80 м. Четвъртият пласт се отличава с тъмносивата си до черна пръст с пепелива, рохка структура, в него се развиват три огнища на различни нива. Придобитият керамичен материал от третия и четвъртия стратиграфски пласт се отнася към първата фаза на РЖЕ (обр. 3).

Разкриха се останки от постройки – каменни разсипи, струпвания от отухлена глинена мазилка, подови замазки и огнища и дори части от овъглени дъбови греди. Сред тях бяха открити хромели, голямо количество фрагментирани керамични съдове, оръдия от камък, кремък и кост, глинени антропоморфни фигурки, прешлени за вретено. Особено интересна е колекцията от над 30 миниатюрни трикраки съдчета, наподобяващи малки чашки на високо столче (обр. 4).

Интердисциплинарните изследвания позволиха да се прецизират абсолютните хронологически рамки на III и IV стратиграфски пласт. Радиокарбонният анализ на семена на житни растения от различни пластове и контексти дадоха калибрирани дати в границите на 1010 – 850 г. пр.Хр. за III, и 1190 – 1000 г. пр.Хр. за IV стратиграфски пласт.

След отнемането на четвъртия стратиграфски пласт се достигна до ниво от хомогенна кафява пръст без археологически структури в цялата проучвана площ. С известни резерви може да се приеме, този пласт представлява древен хумус, т. е. че е налице хиатус. Под него се разкри слой, наситен с отломки от скалите, придобил червен цвят вследствие на силен пожар. При проучването му се установи, че той е отухлен в дълбочина от 0,20 до 0,40 м. Явно огънят, горял на голяма площ, е развил висока температура, в резултат на което седиментът се е споил в твърда маса. Концентрацията на керамични фрагменти в пети стратиграфски пласт в сравнение с горните рязко намалява. Повечето от тях са вторично изпечени и по повърхността им е прилепен слой отухлена пръст. Ограниченият брой сигнификативни находки от V стратиграфски пласт дават възможност да се определи възрастта му в най-общи граници – краят на халколита и началото на РБЕ. Тези хронологични рамки се потвърждават от датите от двете изследвани проби от пласта: 3790 – 3650 г. пр.Хр. и 2890 – 2630 г. пр.Хр.[4] Откритите материали от финалната фаза на халколита явно са следи от инцидентно човешко присъствие между скалите на централния сектор или на по-горе разположената скална площадка. Епизодичното посещаване на Глухите камъни е продължило и в преходния период към бронзовата и в началото на РБЕ, преди и след големия, вероятно горски, пожар.

Завършването на проучванията в сондажа в централния сектор позволи да се обработи придобитият керамичен материал – общо около 30 000 фрагмента. Дебелината на културния пласт от РЖЕ и ясните стратиграфски разграничения в него са добра предпоставка за детайлен анализ на керамичния комплекс. Статистическата обработка показва характерен за планинските обекти в Източните Родопи асортимент на керамичните съдове. Както навсякъде, преобладаваща категория са гърнетата (43,4%), следвани от съдовете за пиене – чаши с една или две дръжки, и кани (42,7%), значително по-слабо са представени амфоровидните съдове (9,3%), присъствието на паниците е символично – 1,2%. Такава диспропорция между броя на съдовете за пиене и тези за хранене вече е установена на много разположени на връх тракийски обекти, определяни като култови места[5].

По отношение на украсата ясно проследима в стратиграфски план е тенденцията към опростяване и обедняване на орнаментацията на трапезните съдове от IV стратиграфски пласт, в сравнение с III, и още повече – с II. Ако се проследи участието в декоративната система на най-типичните за РЖЕ щамповани орнаменти, се установява, че присъствието им прогресивно намалява в пластовете от горе надолу.

Археологическите разкопки през 2011 г. бяха осъществени с финансовата помощ на Фондация „Америка за България" по проект „Скални светилища в Източните Родопи: комплекс „Глухите камъни". В рамките на този проект беше проведено системно проучване на скалите, прецизна локализация на изсичанията с помощта на съвременни технически средства, както и детайлно описание и фотодокументиране на всички изкуствени съоръжения. В границите на комплекса скалните изсичания обхващат площ от около 0,2 кв. км. За локализацията им бяха използвани GPS и мобилно GIS устройство Trimble-Juno SB с лицензиран софтуер на ESRI, ArcPad, версия 10. В резултат на теренната работа са регистрирани 28 скали и скални групи и са идентифицирани 81 групи скални ниши, обхващащи общо 459 ниши (броят на известните досега бе 350). Най-многобройни са трапецовидните, но се срещат още правоъгълни, квадратни, овални, арковидни (обр. 5). Освен нишите, в района са регистрирани и други скални изсичания като улеи и малки басейнчета[6]. През есента на 2011 г. се постави началото на системното изследване с приложение на най-нови методи за теренни издирвания на района на комплекса „Глухите камъни". Този проект цели да бъде съставена максимално пълна археологическа карта на територия с площ около 100 кв. км, което ще позволи да бъде проследен в исторически план контекстът, в който е функционирал този забележителен паметник[7].

От 2009 г. втори екип, начело с д-р В. Кацарова и Д. Грозданов, проучва църковната сграда, ситуирана на най-високата площадка на билото на западния скален масив в комплекса „Глухите камъни". В продължение на близо 10 години паметникът е бил подложен на интензивна иманярска дейност (включително употребата на взрив!), в резултат от която са нанесени сериозни поражения на целостта на църквата и компрометиране на културните пластове.

На този етап църквата е само частично проучена. Установени са два основни строителни периода: ранновизантийски и средновековен, като през последния са регистрирани множество преправки[8]. Планът на средновековната църква е трикорабна базилика (обр. 6). Разкрита е централната полукръгла апсида от изток. Връзката на апсидата със страничните кораби и архитектурното оформление на последните не са запазени. При досегашните проучвания не може да се установи техният завършек. Градежът е от обработени и необработени камъни и фрагменти строителна керамика със спойка от бял хоросан. Разкрита е част от настилка от каменни плочи в централната част на южния кораб. Част от каменна настилка е разкрита и в притвора. Стените на църквата са били измазани във височина с двуслойна мазилка. Първият слой е от варопясъчен разтвор, а вторият, върху който е имало стенописи, е от фина варова мазилка с примеси от плява. Голямо количество фрагменти от стенописи се откриха в пръстта от иманярските изкопи. Малка част стенописи, запазени in situ, са разкрити върху вътрешното лице на южната стена на църквата, ниско до пода.

Изграждането на църквата е съобразено изцяло с особеностите на терена, който е с изразена денивелация от север на юг. Поради тази причина дебелината на северния и на южния зид на църквата е различна. На първия тя е 0,70 м, а на втория – 1,80 м в западната част и 1,40 м в източната. Южният зид е подсилен с два контрафорса – в югозападната и югоизточната част, като връзката му с последния е унищожена от яма с неправилна форма, запълнена с деструкции и фрагменти битова керамика, датирани най-общо в периода XI – XIII в. Същият зид прави лек завой на североизток и се опира до отвесно изсечената в тази част скала. Източният край на северния зид на църквата, който е изцяло унищожен, е бил фундиран в изсечената за целта под прав ъгъл скална тераса. По аналогичен начин скалата е била изсечена и използвана за основа и в югоизточната част на храма. От източния зид на южния кораб е запазена малка част от субструкцията.

До момента са регистрирани няколко преправки през средновековния период от функциониране на сградата. В югозападния ъгъл на южния кораб, до вътрешното лице на южния зид, на фуга е долепен зид с деб. 0,70 м. Преустройства се наблюдават и в южната част на източния зид на притвора.

Вход с широчина 1 м е разкрит в северозападния ъгъл на северния кораб.

Северният зид на притвора е почти напълно унищожен от иманярските дейности, южният е затрупан от деструкции. Запазена е връзката му със западния контрафорс. Дебелината на южния зид е 0,70 – 0,72 м.

В югоизточната част на църквата са разкрити зидове от необработени камъни, споени със сив песъклив или розов хоросан. Запазени са под подовото ниво на средновековната църква. Те се отнасят към раннохристиянския период на сградата. Към него може да се отнесе и част от тухлена настилка в източната част на южния кораб, която е 0,30 м по-ниско разположена от настилката от каменни плочи.

В пласт с деструкции от църквата се откриха две бронзови монети на Мануил I Комнин (1143 – 1180). Една монета от същия император е открита в пръстта от иманярските изкопи. Останалите находки от сградата са архитектурни детайли, бронзово копче, част от бронзова кандилница, връх на стрела, огниво, пинсета, фрагменти сграфито керамика и керамика със златиста ангоба (обр. 7 и обр. 8). Всичките материали се отнасят към периода 11. – началото на 13. в.

Към ранновизантийския период на църквата принадлежи една монета на Юстин I (518 – 527) и друга на Юстиниан I (527 – 565), както и дребни фрагменти керамика.

Разкритият подемен и нумизматичен материал позволява двата основни хронологически периода на функционирането на църквата да се отнесат съответно към VI в. (ранновизантийския) и края на 11. – началото на 13. в. (средновековния).

Досегашните археологически проучвания показват, че църквата, скалното помещение (килия?) от север, щерната и стълбата, която води към нея, са функционално свързани[9]. Вероятно те оформят част от манастирски комплекс, чиято площ, хронология и архитектурен план ще бъдат прецизирани при бъдещи археологически проучвания.

Оскъдните все още данни от проучванията позволяват да се направят само частични наблюдения с предварителен характер по отношение плана на средновековната църковна сграда в м. Глухите камъни и мястото й в историята на църковната архитектура в района на Източните Родопи. Ако до края на 80-те години на 20. в. районът на Източна Тракия и особено на Източните Родопи представлява бяло петно, в сравнение с гъстотата на църковната мрежа през 11.– 14. в. в другите части на България и Балканите като цяло, през последните десетилетия картата започва постепенно да се попълва[10] – Кърджали, кв. „Веселчани”[11], Перперикон[12], Крумовград[13], църквата в крепостта при устието на р. Боровица[14].

Разкритите до момента останки позволяват плана на постройката от края на XI – началото на XIII в. да се реконструира като трикорабна базилика. Този план в конкретния период, въпреки че примери от Балканите не липсват, принадлежи на една вече отмираща традиция, запазена в провинциалните центрове, където старите строителни похвати са по-осезаеми[15]. Добър аналог по отношение на плана, пропорциите на църковната сграда, регистрираните строителни периоди е църквата от крепостта при устието на р. Боровица, също в района на Източните Родопи[16]. За разлика от храма при „Глухите камъни” при нея липсва притвор, а от изток е категорично установено, че олтарното пространство е триапсидно. Интересен аналог между двата обекта е и археологическата среда, в контекста на която те са открити: по долината на р. Боровица са регистрирани множество мегалитни паметници: скални ниши, жертвеници, шарапани и др. скални изсичания, както и керамика от енеолита, бронзовата и ранножелязната епоха[17]. Може да се допусне, че са налице два примера на запазване на хилядолетни култови традиции.

Сериозно предизвикателство при бъдещите археологически проучвания е изработването и прилагането на план за опазване, консервация и експониране на запазените останки от християнската сграда, и не на последно място, осигуряването на подходящо финансиране.

В резултат от археологическите проучвания беше изяснено в голяма степен научното значение на комплекса „Глухите камъни”, неговият културно-исторически потенциал и възможностите за развитието му като туристическа дестинация. По тази причина през 2011 г. комплексът „Глухите камъни” получи статут на археологическа недвижима ценност с национално значение, с ясно определени границите и режими за ползване.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Група скални ниши в местността Глухите камъни – общ изглед
Обр. 2. Изсечено в скалата помещение
Обр. 3. Сондаж 3 – стратиграфски профил
Обр. 4. Миниатюрни трикраки съдчета
Обр. 5.1 – 3. Типове скални ниши
Обр. 6. План на църковния комплекс със скалното помещение, стълбата и щерната
Обр. 7. Сграфито керамика от притвора
Обр. 8. Фрагменти керамика от проучването на църквата

БЕЛЕЖКИ

[1] http://bghotelite.com/gluhite-kamani-deafstonesbul*//;* http://www.bulgariancastles.com/bulgariancastles/bg/krepost-gluhitekamuni// http://mgu.bg/geosites/gluhitekamuni.html*//*
http://www.nasamnatam.com/patepis/Gluhite_kamyni-223.html//
http://pochivka.com/zabelejitelnosti/n27-9382// http://www.haskovo.com/bg/page_28_28.html*)*

[2] **Аладжов, Д.** *Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997, с. 151.*

[3] **Фол, В.** *Скалата, конят, огънят.* София,1993, 46 – 47; *Мегалитни и скално-изсечени паметници в древна Тракия.* София, 2000, 74 – 76, 78, 88; Скални топоси на вяра в Югоизточна Европа и в Мала Азия през древността. (*Studia Thracia* 10). София, 2007, с. 148, 246, 306: 97, 141 – 142, 151 – 152; **Аладжов, Д.** *Цит. съч.*, 150 – 152, Обр. 69; **Кузманов, М.** Скалните ниши – семантика в средиземноморски контекст. – *Seminarium Thracicum*, 2001, 5, с. 113; **Delev, P.** Megalithic Thracian Tombs in South-Eastern Bulgaria. – *Anatolica*, XI, 1984, p. 29; **Fol, V.** The Rock as a Topos of Faith. The Interactive Zone of the Rock-Cut Monuments – From Urartu to Thrace. – In: *Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference 29-30 October 2008*, Sofia, 2008, p. 158; **Кулов, Г.** Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – *Rhodopica, Дружество на археолозите и историците в Смолян.,* 2002, 1 – 2, 113 – 117.

[4] Радиокарбонните анализи са проведени от Beta analytic Inc. Miami, Florida, USA.

[5] **Nekhrizov, G.** Cult Places of the Thracians in the Eastern Rhodopes Mountains (end of the 2nd – 1st millennium BC). – In: The Culture of the Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in memory of Prof. Mieczyslaw Domaradszki with a Round Table “Archaeological Map of Bulgaria”. BAR International Series 1350, Oxford, 2005, 153-158; **Нехризов, Г.** Анализ по функционален признак на керамиката от ямния комплекс при Свиленград. – В: *Дискусионен форум Ями и ямни комплекси в Древна Тракия* (под печат).

[6] **Nekhrizov,G., L. E. Roller, M. Vassileva, J. Tzvetkova, N. Kecheva.** The Gloukhite Kamani Site: Old Questions and new Approaches. – *Thracia,* 2012, (20), 217-223, Fig. 2, 3, 4.

[7] **Нехризов, Г., Ю. Цветкова, Н. Кечева.** Издирване на археологически обекти в района на Скалния комплекс Глухите камъни. – *АОР през 2011 г.* София, 2012, 561 – 563.

[8] **Кацарова, В., Д. Грозданов.** Археологически проучвания на обект Църква в м. Глухите камъни, община Любимец. – *АОР през 2009 г.* София, 2010, 427 – 429; **Кацарова, В.** Късноантична и средновековна църква в местността Глухите камъни при с. Малко Градище, община Любимец. – *В: Изследвания в чест на Стефан Бояджиев.* София, 2011, 161 – 171; **Грозданов, Д**. Археологическо проучване на късноантична и средновековна църква в местността Глухите камъни до с. Малко Градище, община Любимец. – *АОР през 2010 г.* София, 2011, 504 – 505; **Грозданов, Д., Г. Дянкова.** Късноантична и средновековна църква в м. Глухите камъни до с. Малко Градище, община Любимец. – *АОР през 2011 г.,* София, 2012, 476 – 477.

[9] **Nekhrizov,G., L. E. Roller, M. Vassileva, J. Tzvetkova, N. Kecheva.** Op. cit., 227, fig. 7.

[10] **Чанева, Н**. *Църковната архитектура в България през XI – XIV в.* С., 1988, 10, фиг. 1.

[11] **Манова, Е**. Църквата в Кърджали. – *Родопски сборник,* I, С., 1965, 169 – 214; **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI – XIV в.) – *РП,* XXIV, София, 1992; **Овчаров, Н.** Ранният католикон от IX – X в. на манастира Св. Йоан Продром в Кърджали и неговата монументална декорация. – *Археология,* 2001, 3 – 4, 25 – 38.

[12] **Овчаров, Н., Д. Коджаманова.** *Свещеният град Перперикон.* Варна, 2002, 38 – 39; **Овчаров, Н., Д. Коджаманова.** *Перперикон. Свещеният скален град на траките*. Варна, 2006, с. 65.

[13] **Овчаров. Н., Д. Коджаманова.** *Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи.* София, 2003, с. 84.

[14] Пак там., 91 – 96.

[15] **Чанева, Н**. *Цит. съч*., с. 13, 28.

[16] **Овчаров. Н., Д. Коджаманова.** *Перперикон и околните твърдини*, 91 – 96.

[17] *Пак там*, с. 87, 95.

THE GLOUKHITE KAMANI ROCK-CUT COMPLEX
(Preliminary report)

Georgi Nekhrizov
Julia Tsvetkova
Doichin Grozdanov
Galina Dyankova

Abstract

The archaeological investigations at the Gloukhite Kamani site on the territory of Lyubimetz and Madzarovo municipality (the region of Haskovo) started in 2008. This is a well known archaeological site and an already popular tourist destination. It is located on a mountain ridge, eastwards and below the Sveta Marina's peak (708.6 m), which is one of the most prominent peaks of the Gorata ridge in the Eastern Rhodopes. Several hundreds of niches are carved on the vertical parts of the ca. 30 m high cliffs. Two archaeological teams – one leaded by Doz. Dr. G. Nekhrizov, the other by Dr. V. Kazarova and D. Grozdanov have been excavating structures from the Early Iron Age (10th-6th cent. BC), the Early Byzantine (6th cent. AD) and the Medieval period (11th -the beginning of 13th cent. AD).

The report presents the results from the archaeological researches during the recent years. The thickness of the Early Iron Age cultural accumulations in some of the trial trenches reaches 2.40 m. The remains of miscellaneous structures like stone accumulations, pieces of burned clay plaster, hearths and even parts of charred oak beams have been studied. Very impressive is the collection of over 30 tripod cup-shaped miniature vessels, uncovered mostly in the second stratum dated to the second phase of the Early Iron Age.

In 2011 with the financial support of the America for Bulgaria Foundation grant, administered by American Research Center in Sofia, a joint Bulgarian-American project entitled: „Rock-cut Sanctuaries in the Eastern Rhodope Mountains: the Gloukhite Kamani Cult Complex," started. The investigation was very successful in locating 28 new rocks and rock groups, as well as in identifying 81 clusters (single or group of niches) that bear more than 459 niches of trapezoid, rectangular, square, circular, oval, arch-shaped, and oven-shaped form.

At the highest platform of the most western rock formation which dominates the area, the remains of a church building that overlay a Thracian sanctuary have been uncovered. The building which is a part of a bigger, most probably monastic complex is seriously damaged from illegal treasure – hunting activities. In spite of that its partly unearthed plan indicates the existence of impressive three-naved basilica with a narthex and rich inner decoration revealed by fragments of marble decorations and murals. Two main building periods have been established – during the 6th cent. AD when the church was primary built and the end of 11th - the beginning of 13th cent. AD when several phases of reconstructions have been registered.

The future excavations will allow the whole plan of the basilica to be revealed and will contribute to the more precise dating of the building periods and phases.

The archaeological investigations confirmed the importance and the potential of the Gloukhite Kamani to develop as a cultural-historical site. As a result in 2011 it was declared as an immovable cultural value of national significance with clearly defined boundaries and regime of use.

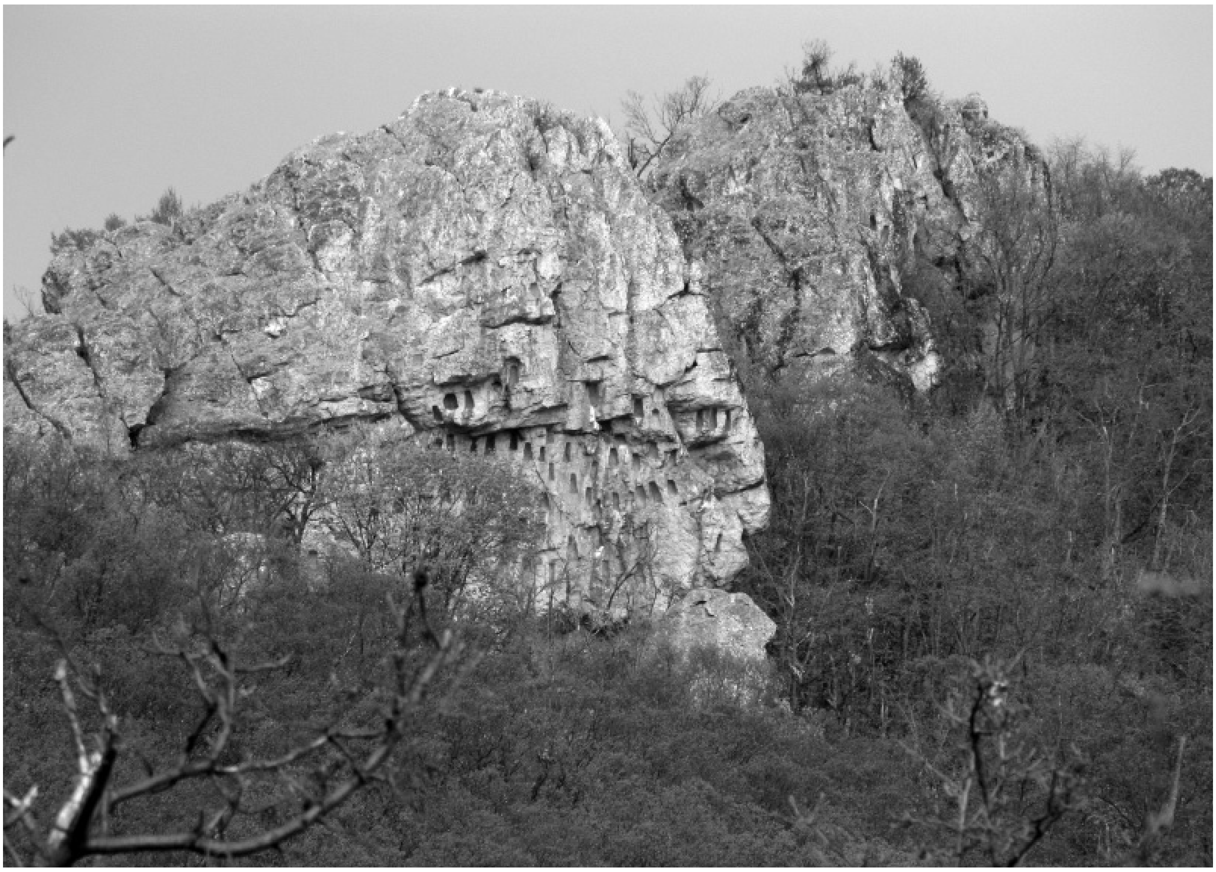

Обр. 1

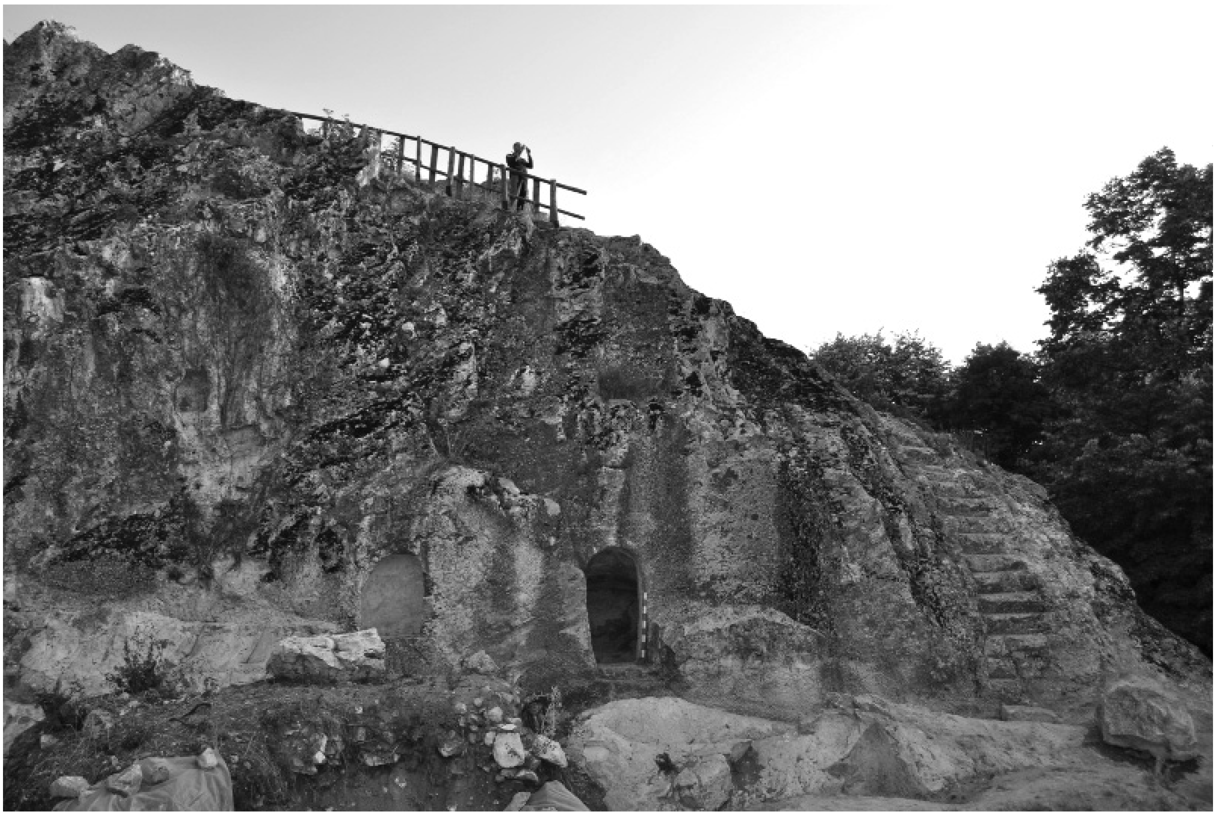

Обр. 2

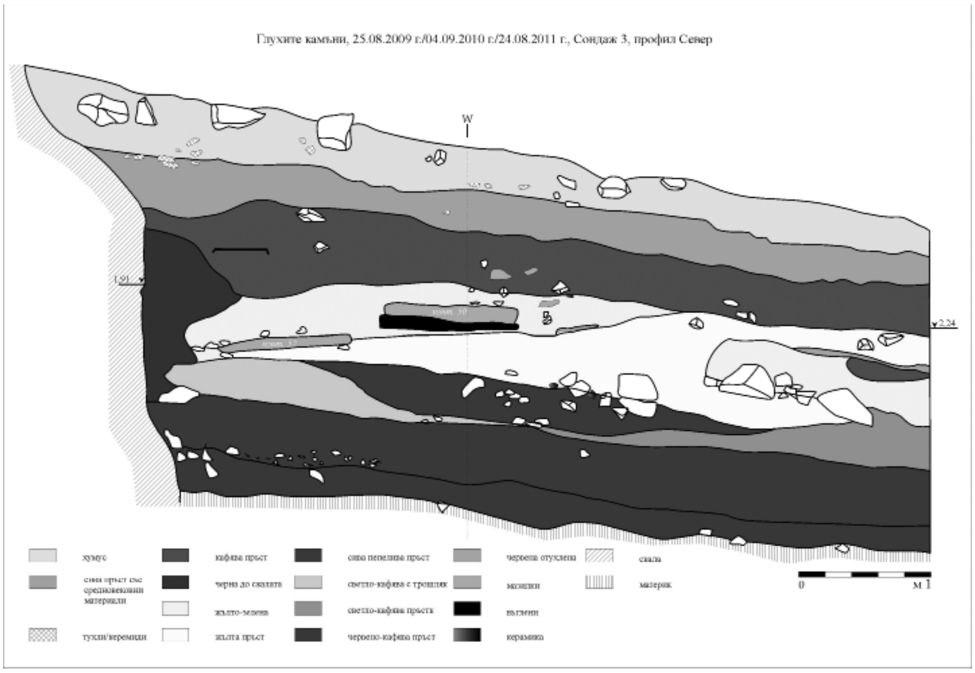
Глухите камъни, 25.08.2009 г./04.09.2010 г./24.08.2011 г., Сондаж 3, профил Север
W
1.91
2.24
камък 30
хумус
сива пръст със средновековни материали
тухли/керемиди
кафява пръст
черна до скалата
жълто-зелена
жълта пръст
сива пепелива пръст
светло-кафява с трошляк
светло-кафява пръстa
червено-кафява пръст
червена отухлена
мазилки
въглени
керамика
скала
материк
0
м 1

Обр. 3

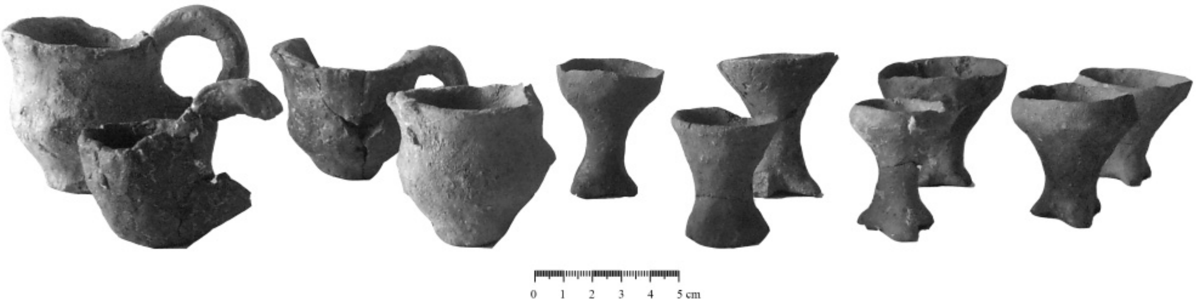

Обр. 4

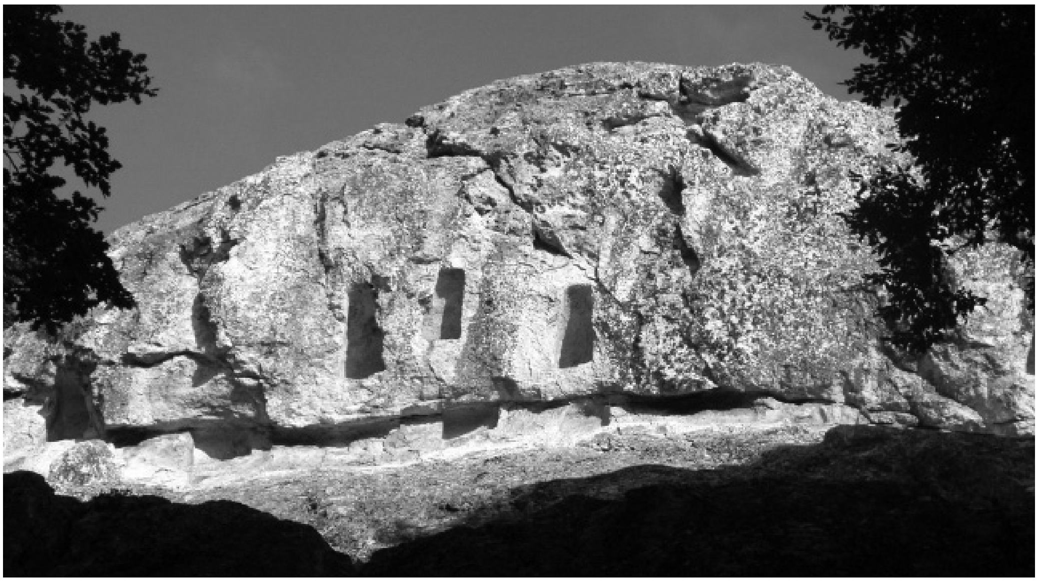

Обр. 5.1

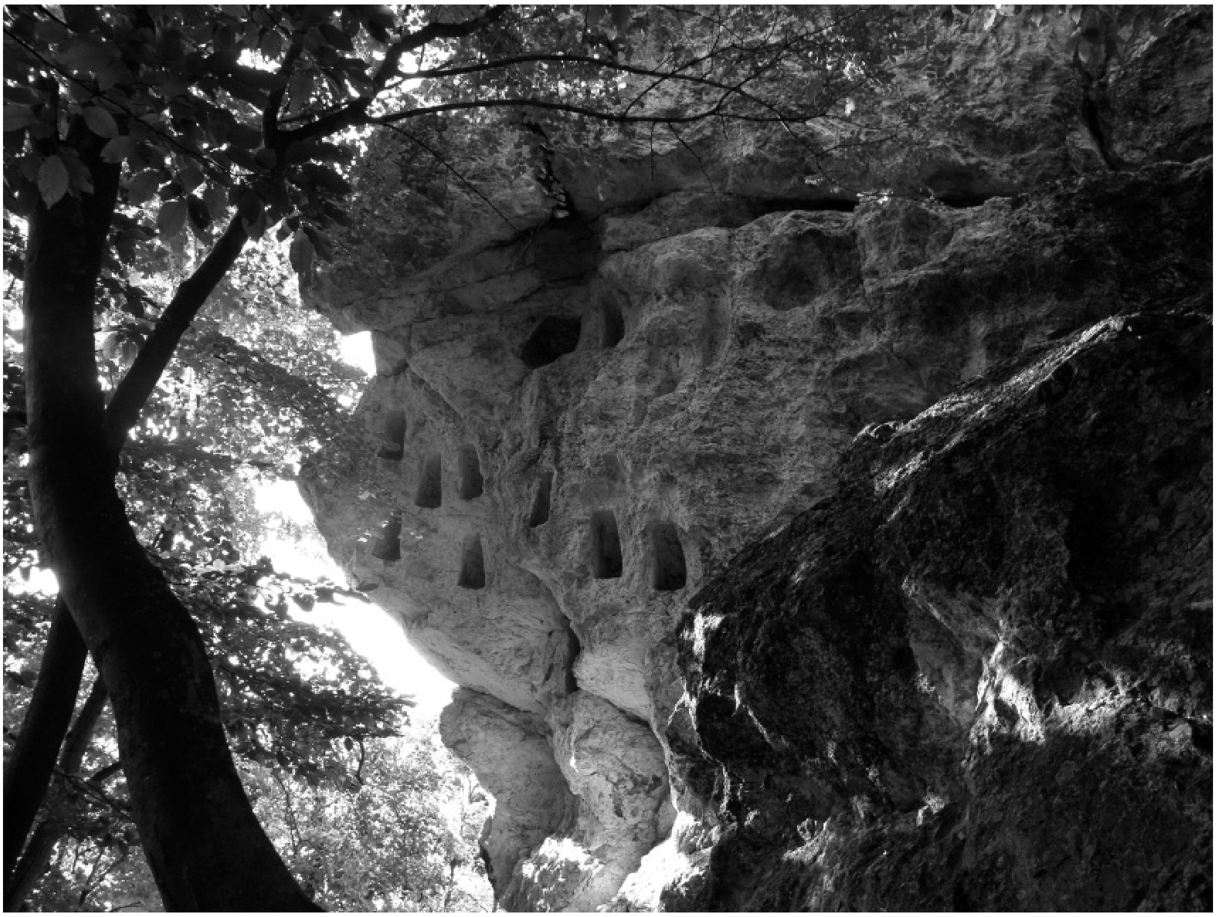

Обр. 5.2

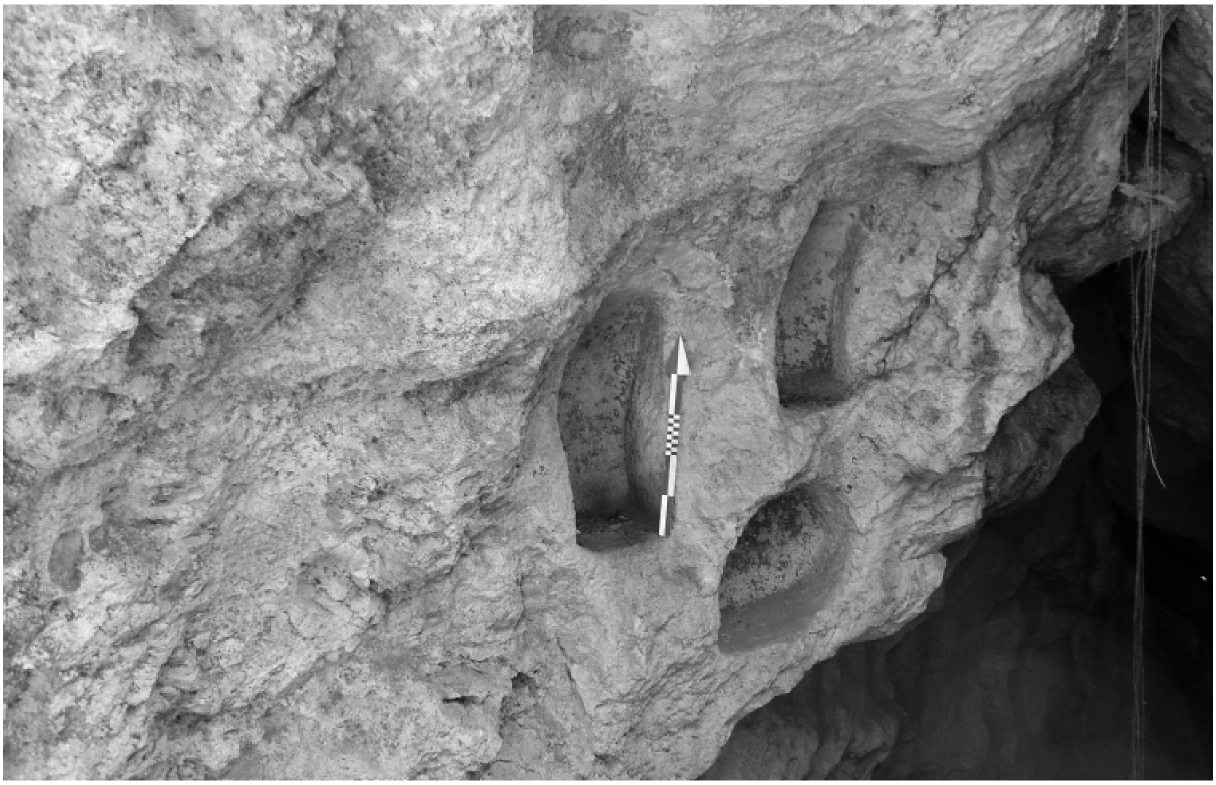

Обр. 5.3

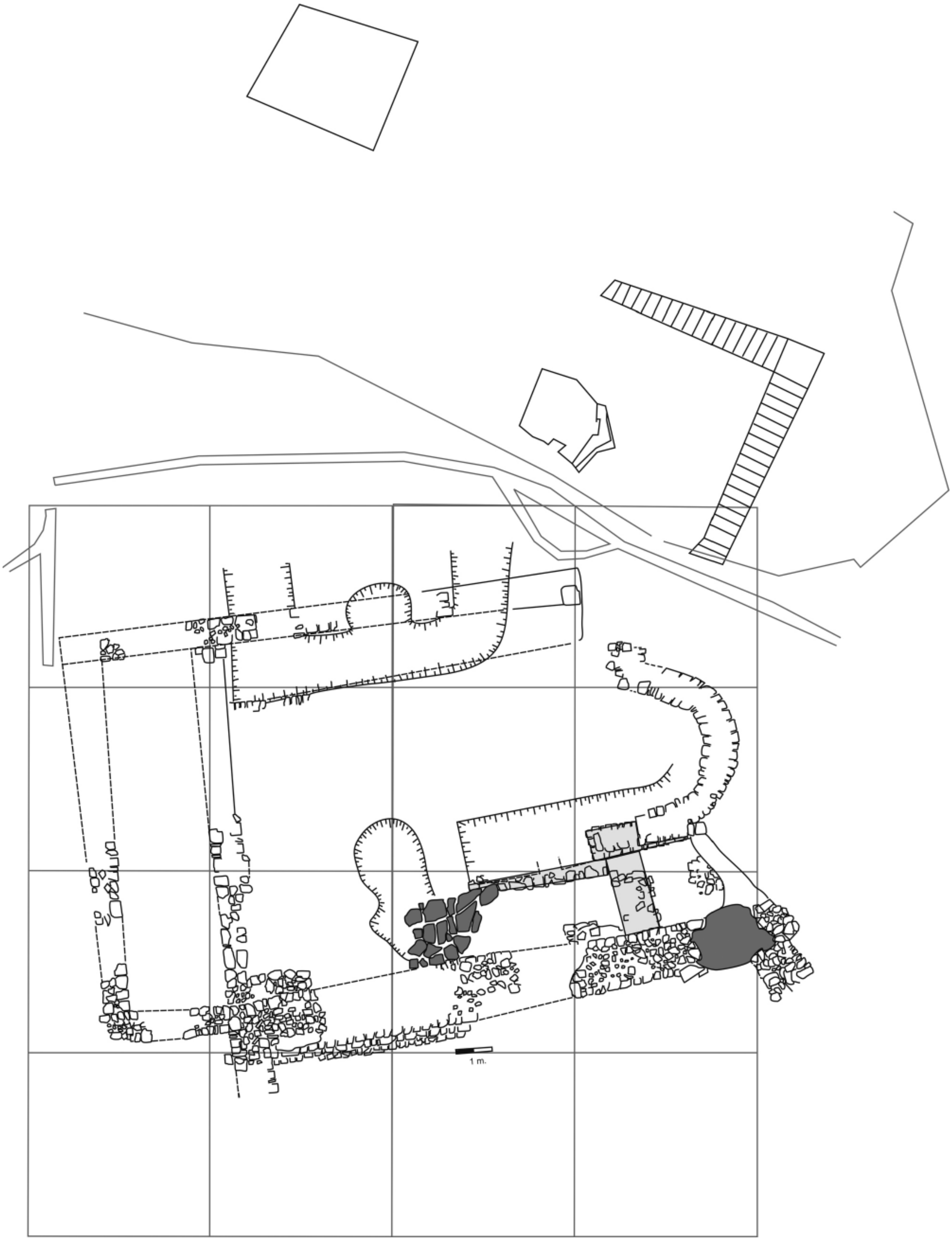

Обр. 6

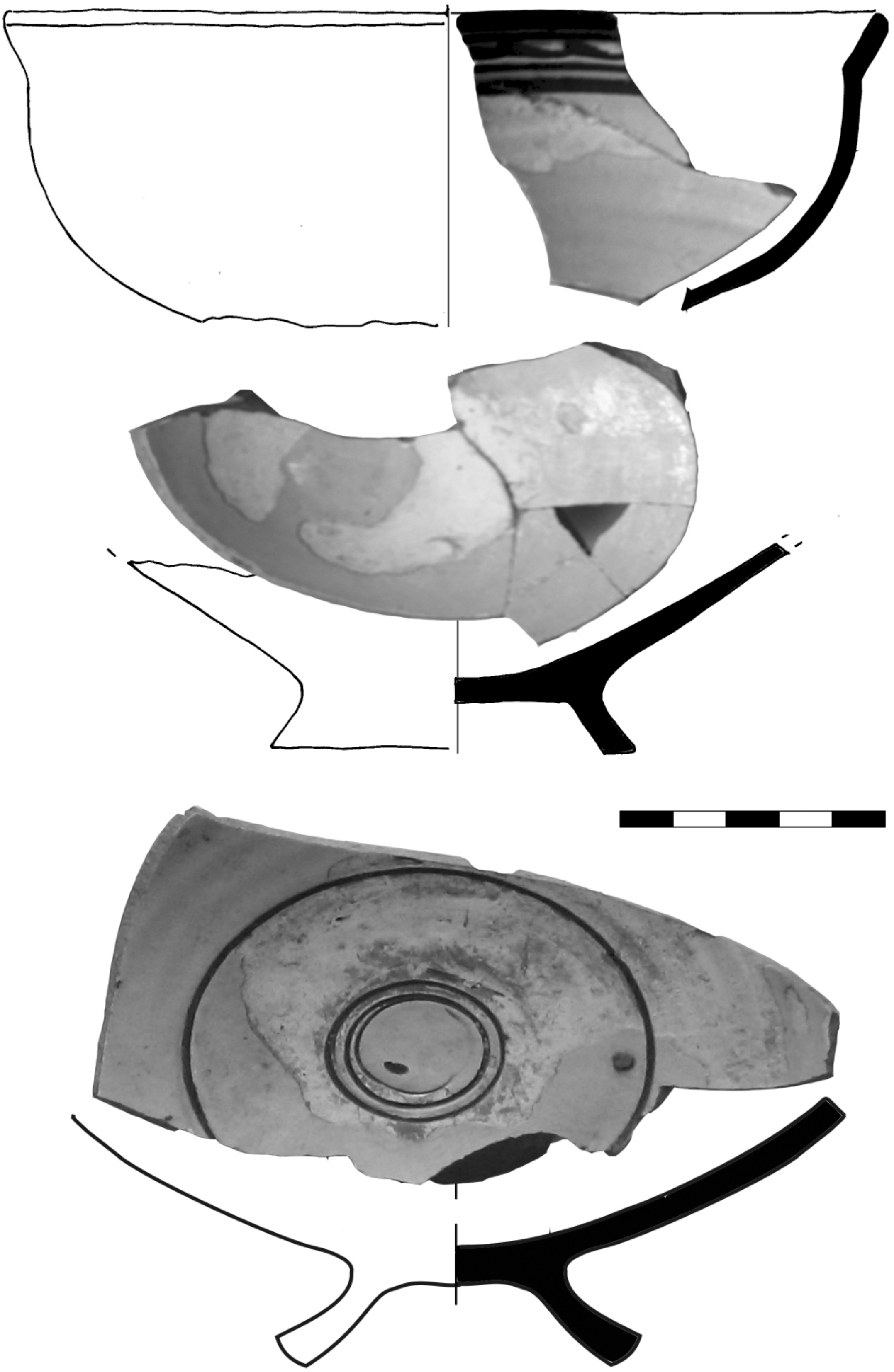

Обр. 7

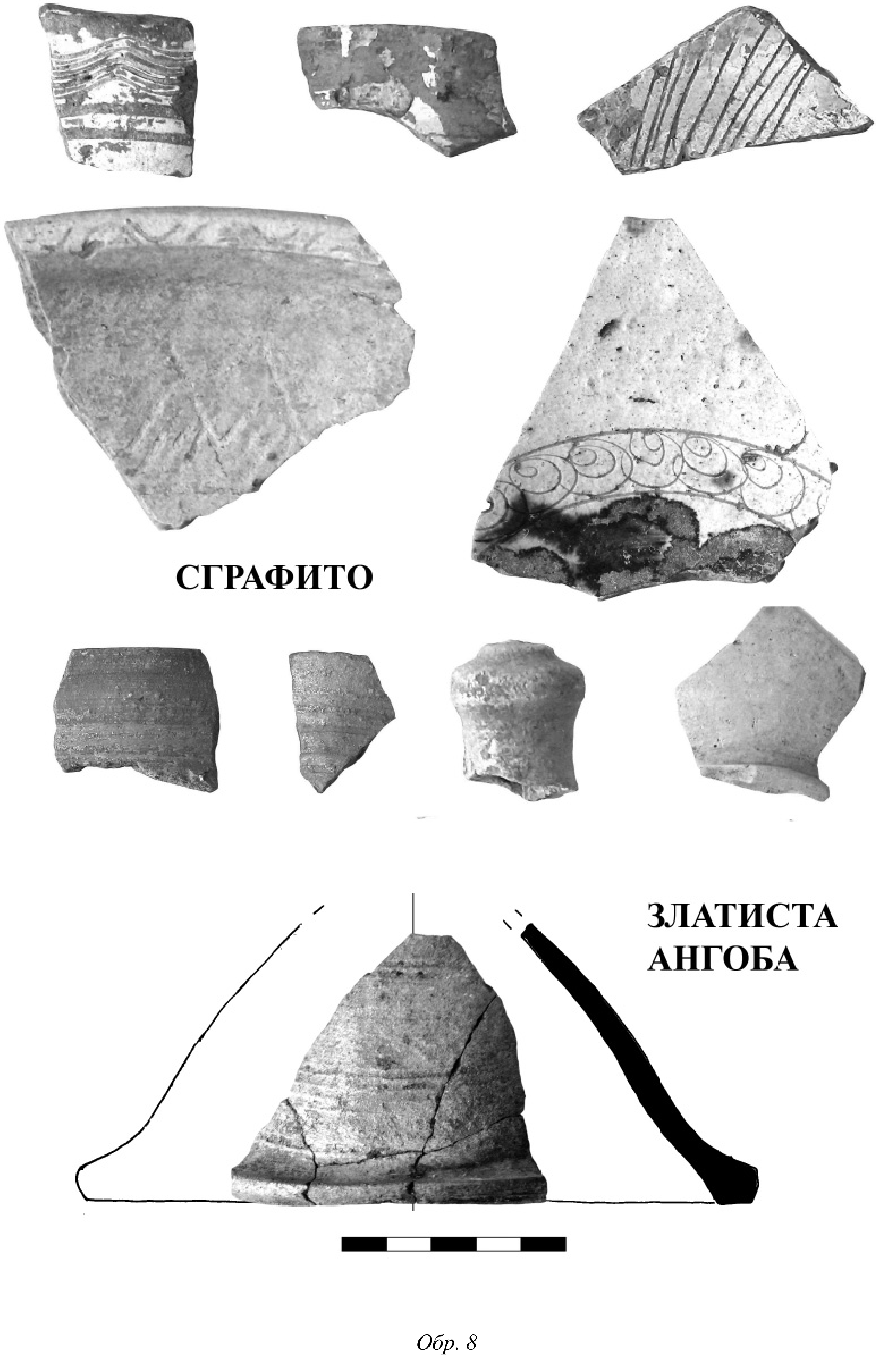
СГРАФИТО
ЗЛАТИСТА АНГОБА

Обр. 8

СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ – КОНТАКТНА ЗОНА МЕЖДУ ДВЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ. ЗА ЕДНА КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА ОТ ШУМЕНСКО (III в.)

Женя Жекова

Върбин Върбанов

Историята е отредила на североизточните български земи да бъдат вечният буфер, разделящият маргинал, контактната зона между населението, живеещо на Балканския полуостров, и идващото отвън. Изпълнявайки безпрекословно тази изконно придобита роля, тези територии винаги са били и остават арена на ожесточени сблъсъци, непрестанни плячкосвания и грабежи, преселвания и заселвания на нови племена и народи. Българският североизток има много имена – Долна Мизия, Мала Скития, Паристрион, Карвунска земя, Петрова хора, Добруджа, Лудогорие…

Обектът на настоящия доклад ни връща към епохата на Римската империя, в средата на третия век, когато днешните шуменски земи са арена на поредния сблъсък между варварите и римската цивилизация. Свидетел на тези събития е една позабравена и непубликувана колективна находка, произхождаща от шуменското село Мировци.

Село Мировци в административно отношение се отнася към Новопазарската селищна система. Селищата от Новопазарска община формират един изключително важен в исторически аспект териториален ареал, гъсто населен още от праисторическата епоха, буферна зона през Античността и основно ядро на формиралата се Отвъддунавска България. В географско отношение тази административна структура се разполага върху дялове от Войводското и Стана плато, които са части от Шуменско-Провадийското платовидно възвишение, разположено в Източната Дунавска равнина; Голямото и Малко Елеме, части от Плисковското поле. Територията е пресечена от удобни дерета и притоци, създали благоприятни условия за заселване.

В околностите на това село са регистрирани археологически обекти от почти всички исторически епохи. Тяхната значимост е безспорна и им отрежда важна роля в периодите, в които са датирани. Село Мировци (Мурадаларь) е включено в проучването на Васил Маринов за Делиормана. Той отбелязва, че в м. Елте е имало старобългарско селище, макар и по-късно селото да става изцяло турско. Българските заселници идват едва в началото на ХХ в. от Търновско, Севлиевско, Еленско, Преславско, Върбишко[1]. Макар и да споменава селото и неговата околност, Карел Шкорпил не дава информация за конкретни обекти. Практически първото документиране на обекти започва през 50-те години на ХХ в., а официалната им регистрация излиза в публикувания през 1975 г. *Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг*[2]. Безспорно най-значими в научноизследователско отношение стават проучванията на теренната експедиция в Новопазарска община, проведена през периода 1985 – 1987 г. Начело на екипа застават специалистите Георги Атанасов от Историческия музей в Шумен и Тодор Балабанов от Филиала на Археологическия институт в Шумен. Освен теренния обход, в землището на село Мировци са проведени и сондажни проучвания, материалите от които насочват към по-категорични изводи и заключения. И до днес техните резултати остават най-точният коректив за регистрираните археологически обекти на територията на община Нови пазар. В землището на село Мировци експедицията документира обекти от следните исторически епохи:

- **III – II хил. пр.Хр**. – три селища в местностите: Бахчите – халколит, Келмеше – късен неолит, Елтето – късна бронзова епоха[3];
- **I хил. пр.Хр**. – четири тракийски селища в: източния край на селото – IV – II в. пр.Хр., Махмуд махле – VI – IV в. пр.Хр., Габър кайнак, Карапетлик – VI – I в. пр.Хр., и следи от по-малки поселения около чешмите Отлуджа и Кокарджа[4];
- **Антична и късноантична епоха I – VI в**. – две антични селища в местностите Келмеше и Калфалъка – II IV в. и късноантично селище в Габър кайнак – IV – VI в.[5]
- **Ранно-средновековна епоха – VIII – XI в.** – осем селища от периода VIII – X в. в местностите Бахчите, Габър кайнак, Елтето, Черешовите градини, Кокарджа, Отлуджа, Калфалъка, Кирезлика и некропол с датировка VIII – X в. в м. Елтето[6];
- **Османски период XV – XVII в.** – две селища в местностите Елтето – XV – XVII в. и Бейова поляна (Бей алан) – XVI – XVII в., и некропол в м. Келмеше – XVI – XVII в.[7]

По време на експедицията през 1985 – 1987 г. в полевите тетрадки са описани и много монетни находки, намерени в землището на с. Мировци. Без прецизиране на точното местонамиране са записани 38 монети, от които една Александрова суберaтна драхма, шест провинциални бронзови монети от първата половина на III век, един антониниан на Гордиан III, 30 монети от медна сплав от IV – V век и един фолис на Лъв VI[8]. От м. Долап дера са описани 26 монети, от които 18 са до средата на III век, а останалите са от периода IV – V век[9]. От м. Елтето произхождат 31 монети: един изтрит дупондий от II век; една провинциална бронзова монета на Гета; три антониниана; 24 от периода IV – V век, а останалите две са от XVIII век[10]. От м. Калфалък а произхождат осем монети, всичките до средата на III век[11]. Една провинциална бронзова монета на Каракала и Юлия Домна (*Марцианопол*) е открита в м. Селото до воденицата, а три са открити в местността срещу Калфалъка, в посока към с. Памукчи (два фолиса на Лициний I и една монета на Константин I, отсечена в Антиохия).

От описания нумизматичен материал може да се заключи, че античните селища тук са обитавани най-интензивно до средата на III век, след което част от тях преустановяват да съществуват и активно обитаване там има от началото до 70-те години на IV век[12].

Видно е, че земите около днешното село Мировци са гъсто населени още от праисторическата епоха, и това продължава без прекъсване до днес. Регистрирането на археологически артефакти от този ареал е доказателство за огромната работа, извършена от експедицията през 80-те години на XX в.

Именно тук е мястото да представим и обекта на настоящото съобщение – колективна монетна находка, от която в РИМ – Шумен са запазени 32 монети, намерени в землището на село Мировци. Както всяко съкровище, и това има своята история. Нейният прочит правим благодарение на наскоро дарените в Шуменския музей писма, писани от д-р Васил Хараланов до проф. Тодор Герасимов. Те са част от продължилата близо 40 години оживена кореспонденция, водена между големия колекционер и прочутия нумизмат[13]. Тези писма са ценен извор за намираните на територията на Шуменско монетни находки, съвестно съобщавани от колекционера на нумизмата, с подробна информация около обстоятелствата на намиране, техния състав, датировка и, разбира се, последвалата ги съдба. Почти всички съобщени находки – единични и колективни, днес откриваме в редовно водения *Бюлетин на колективните монетни находки от България*, списван от проф. Герасимов. Но има и такива, които не са документирани в *Бюлетина* и информацията за тях си остава съобщената в писмата. Такъв е случаят и с находката от Мировци.

Първото известие за нея получаваме от писмо с дата 6 май 1957 г.:

Споменах в писмото си за находка на сребърни и бронзови римски монети от с. Мировци (Мурадаллар), Новопазарска околия. Видях пет къса, от които три са антониани от Гордиан III и два бронза: едната на Гордиан III и Транквилина – Томи, и една Каракала – Марцианопол на реверса с триумфираща арка – Мушмов № 27, табл. Х.

В писмо от 29 май 1958 г. отново споменава същата находка, вероятно без да си спомня, че вече е уведомил професора за нея:

И да не забравя и за находка, за която сигурно имате официални данни – през 1957 г. трактор изровил в землището на с. Мировци (Мурадаллар), Новопазарско, глинен съд с около 20 кг антониани и денари, почти всичко прибрано от властта. Случайно ми дадоха един отделен денар от Елагабал със зелена патина от тази находка, която не зная къде се намира сега.

Накрая достигаме до пълната развръзка по случая „Мировци” в писмо от 8 юни 1958 г.

Уважаеми Господин Герасимов,

След като получих писмото Ви от 2 т.м. забелязах че на два пъти и аз съм Ви съобщил противоречиви сведения за находката от колониални и сребърни монети от с. Мировци, Новопазарско.

Понеже двама души ми дадоха от тези монети и различно ми разправиха за съдържанието през голям интервал от време, не премислих и безкритично Ви писах за чутото. Официално прибраните монети са, доколкото си спомням, в тукашния музей и Госпожа Дремсизова най-точно би Ви ориентирала за съдържанието на находката. У мен от тези монети има 6 къса: един денар от Елагабал, 3 антониана от Гордиан III, бронзова монета от 5 аса от Каракала и Домна сечена в Марцианопол и бронз от 4 аса (Д) от Гордиан и Транквилина от Томи.

Намерени са (сведения от учител от селото) през късна есен 1956 г., положени в глинен съд около 25 см висок при оран с трактор.

Това е най-правдоподобното.
С най-дълбоки почитания,
В. Хараланов

След това обстойно трикратно описание на обстоятелствата на намиране на находката и на нейния състав, странно защо тя не е включена от проф. Герасимов във водения от него *Бюлетин на колективните монетни находки от България*. Находката е въведена в научен оборот от Д. Владимирова-Аладжова, без прецизиране на състава ѝ[14]. Според проф. Борис Геров terminus post quem за укриването ѝ е втората половина на 247 или 248 г., а причина за това е нашествието от 248 г.[15]

По-подробни сведения за монетите, съхранявани в Шуменския музей, ни дава Р. Гущераклиев[16]. Според него във фонда на ИМ – Шумен са запазени 32 монети, разпределени по следния начин: 4 денара и 17 антониниана – Каракала 3, Север Александър 1, Юлия Мамея 1, Гордиан III 11, Филип Араб 1, Филип син 1, Траян Деций 1, неопределени 2 и 11 бронзови монети – *Марцианопол:* Каракала и Юлия Домна 2, Макрин и Диадумениан 1, Диадумениан 1, Елагабал и Меза 2; *Одесос:* Гордиан III и Серапис 3; *Анхиало:* Гордиан III и Транквилина 2[17].

Монетите са инвентирани в Шуменския музей през 1957 г., придружени от следната информация: *Находка от монети, намерени между с. Мировци и с. Памукчи, в блок на с. Мировци*[18]*. Монетите били в съд, счупен от трактора.*

Инвентираните в музея монети са 32, от които 20 сребърни (12 антониниана и 8 денарии) и 12 бронзови – ИМШ/НЗ – инв. № 1507 – 1537; 1546. Разпределението им по императори е следното: Марк Аврелий 1; Юлия Домна 1; Каракала 1; Елагабал 2; Север Александър 1; Юлия Мамея 1; Гордиан III 8; Филип Араб 3; Филип син 1; Траян Деций 1; *Марцианопол:* Каракала и Юлия Домна 2; Макрин и Диадумениан 1; Диадумениан 1; Елагабал и Меза 2; Гордиан III и Серапис 1; *Одесос:* Гордиан III и Серапис 2; *Месамбрия:* Филип син и Серапис 1; *Анхиало:* Гордиан III и Транквилина 2.

Най-ранната монета от сребърните е на император Марк Аврелий, емисия от 168 – 169 г. (*кат. № 1).* Въпреки че е била в циркулация, тя е добре запазена. Останалите седем денара също са сравнително добре запазени, особено този на Гордиан III *(кат. № 8).* Той е специална емисия, пусната по повод сватбата му с Транквилина, и е бил съвсем за кратко време в циркулация. Антонинианите са 12 и най-много на брой са тези на Гордиан III (*кат. № 9 – 18).* Всички сребърни монети са от известни типове и, с изключение на една или две монети, са отсечени в Рим. Другата представена монетарница е тази на Антиохия.

При провинциалните бронзовите монети съвсем логично преобладават тези, отсечени в Марцианопол (7 броя – *кат. № 21 – 27*); с по две монети са представени Одесос (*кат. № 30 – 31),* Анхиало (*кат. № 28 – 29)* и с по една Месамбрия (*кат. № 32)*. По отношение на номиналните им стойности е следвана актуалната за момента публикация на Едит Шьонерт-Гайс[19]. С изключение на монетата на Диадумениан, която се отнася към трети номинал, 10 от останалите могат да се отнесат към пети номинал (седем от тях са и маркирани с нумералната буква Е), и само тази на Гордиан III от Марцианопол може да бъде и четвърти номинал. С изключение на един екземпляр, всички са с двойно изображение на аверса. Доказано е, че монети от този тип са предпочитани при трезорирането в околностите на Марцианопол[20].

В процентно съотношение преобладаващи в находката са емисиите от средата на III век. Предвид непълния й състав обаче би било некоректно да се правят генерални изводи за съотношението на монетите по емисии.

* * *

От територията на провинциите Долна Мизия и Тракия (днешна България и Северна Добруджа) към настоящия момент са известни 768 находки от периода I – III век, от които 107 завършват с монети на императора Траян Деций *(Карта 1)*. От тях са публикувани едва 15[21]. Около 80% от находките се състоят от денарии и антониниани (две находки съдържат и ауреуси), около 10% само от антониниани; четири са от бронзови монети и 10 са смесени (от бронзови и сребърни монети). Общо има сведения за около 50 смесени находки от периода I – III век, които са разпределени равномерно по територията на Долна Мизия и Тракия. Над 80% от тях са от средата на III век[22].

Находката от с. Мировци не е запазена в пълния си обем. Този факт не позволява да приемем безкритично датата на последната по хронология монета в нея за време на укриването й. За да може дадена находка да бъде използвана като пълноценен исторически извор, трябва да отговаря на определени критерии, отнасящи се за състава, местонамирането и документирането й. На основа на тези критерии известните до момента находки могат да се разделят на четири групи[23]. В първата се включват такива с изцяло запазен състав, съхранявани във фондове на музеите в страната (около 10% от известните находки за разглеждания период). Към втората група спадат тези, от които липсват няколко монети или е запазен над 2/3 от първоначалния им състав (около 17%). Към третата са причислени тези, които са с неясен обем, или такива, от които са запазени по-малко от 2/3 от него (около 43%). Към последната – четвърта група, се отнасят пръснати находки с неизвестен състав; такива, от които са видени само няколко монети или от които е запазена много малка част от първоначалния им състав (те са около 30%).

Първата група може да бъде използвана като достоверен археологически извор, особено ако находките са открити при археологически разкопки или в археологически ясен контекст. С известна доза условност може да се използва и втората група. Находките от третата група не предоставят сигурна историческа информация, но могат да бъдат използвани предпазливо, ако са подкрепени от археологически или писмени извори. Находките от четвъртата група не могат да бъдат използвани за исторически анализи[24].

Поради противоречивите сведения за находката от с. Мировци тя се причислява към трета от предложените тук групи и не може да се използва за сигурни изводи, свързани с причините за укриването и оставането й в земята.

Съдейки по единичните монети находки в землището на с. Мировци (където липсват емисии от средата на III век до император Галиен), можем да предположим, че античното селище пострадва значително при нашествията от 250 – 251 г. Вероятно животът тук е преустановен или поне силно редуциран до края на III век. Нашествието от 250 – 251 г. е най-вероятната причина и за оставането на разглежданата тук находка в земята до наши дни, но не и единствената възможна. Фактът, че съставът й е непълен, допуска възможността находката да е укрита и след 251 г. Непознаването на археологическия контекст на откриването й и липсата на археологическо проучване позволява предлагането и на други възможни причини за оставането й в земята.

КАТАЛОГ

ДЕНАРИ

Марк Аврелий (161 – 180)

1. *Av.* MANTONINVS / AVGTRPXXIII, глава надясно с лавров венец.

Rv. FELICITA.. VG / COS III, Фелицитас, права, наляво, държи кадуцей и скиптър.

инв. № 1512 – 3.34 г; 18.3/17.8 мм; 12 ч; Рим, 168 – 169 г.; *RIC* III[25], 229, № 203;

Юлия Домна (217)

2. *Av.* IVLIA / AVGVSTA, бюст надясно.

Rv. HIL / A / RITAS, Хиларитас, права наляво, държи дълга палмова клонка в дясната и рог на изобилието в лявата си ръка.

инв. № 1537 – 3.14 г; 18.6 мм; 12 ч; Рим, 196 – 211 г.; *RIC* IV/I[26], 168, № 556;

Каракала (198 – 217)

3. *Av.* ANTONINVSPIVSAVGGERM, глава надясно с лавров венец.

Rv. PMTRPXVIICOSIIIIPP, Херкулес, прав наляво, държи тояга и лъвска кожа в лявата и клонка в дясната си ръка.

инв. № 1531 – 3.74 г; 17.7/19.4 мм; 1 ч; Рим, 213 г.; *RIC* IV/I, 246, № 239;

Елагабал (218 – 222)

4. *Av.* IMPANTONINVSPIVSAVG, бюст надясно с лавров венец и наметало.

Rv. PMTRP/IIII COS III PP, Сол с лъчиста корона с развята мантия, наляво, поздравява с дясна ръка и държи бич в лявата. В полето вляво – звезда.

инв. № 1522 – 3.2 г; 19.2/18.9 мм; 1 ч; Рим, 221 г.; *RIC* IV/II[27], 31, № 40;

5. *Av.* IMPCAESANTONINVSAVG, бюст надясно с лавров венец и наметало.

Rv. SALVSANT / ONINIAVG, Салус права надясно храни змия.

инв. № 1529 – 2.68 г; 18.7/19.1 мм; 1 ч; Рим, 218 – 222 г.; *RIC* IV/ II, 37, № 139;

Север Александър (222 – 235)

6. *Av.* IMPCMAVRSEV / ALEXANDAVG, бюст надясно с лавров венец и наметало.

Rv. AEQVI /.ASAVG, Еквитас права наляво, държи везни в дясната и рог на изобилието в лявата ръка.

инв. № 1513 – 3.18 г; 17.2/19.8 мм; 12 ч; *RIC* IV/ II, 81, № 127, Рим, 233 – 235 (или 92, № 274; Антиохия, 222 – 235 г.);

Юлия Мамея (235)

7. *Av.* IVLIAMA / MAEA AVG, бюст надясно.

Rv. VENVSVI / CTRIX, Венера, права насреща, с глава наляво, държи шлем в дясната и скиптър в лявата си ръка. Долу вляво – щит.

инв. № 1523 – 2.88 г; 18.9/20.1 мм; 1 ч; Рим, 222 – 235 г.; *RIC* IV/II, 99, № 358;

Гордиан III (238 – 244)

8. *Av.* IMPGORDIANVSPIVSFELAVG, бюст надясно с лавров венец и наметало.

Rv. DIANALVCIFERA, Диана права надясно, държи дълга факла напречно.

инв. № 1520 – 3.78 г; 19.6 мм; 12 ч; Рим, 241 г.; *RIC* IV/III[28], 28, № 127;

АНТОНОНИАНИ

Гордиан III (238 – 244)

9. *Av.* IMPGORDIANVSPIVSFELAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. AETER / NITATIAVG, Сол прав насреща, с глава наляво, поздравява с дясна ръка, а в лявата държи глобус.

инв. № 1516 – 4.38 г; 22/21.9 мм; 1 ч; Рим, 241 – 243 г.; *RIC* IV/III, 24, № 83;

10. *Av.* IMPGORDIANVSPIVSFELAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. IOVISTATORI, Юпитер прав насреща, с глава надясно, държи дълъг скиптър в дясната и светкавица в лявата ръка.

инв. № 1507 – 4.70 г; 25.7/25.9 мм; 7 ч; Рим, 241 – 243 г.; *RIC* IV/III, 25, № 84;

11. *Av.* IMPGORDIANVSPIVSFELAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. IOVISTATORI, Юпитер прав насреща, с глава надясно, държи дълъг скиптър в дясната и светкавица в лявата ръка.

инв. № 1528 – 5.10 г; 21.7/22.4 мм; 1 ч; Рим, 241 – 243 г.; *RIC* IV/III, 25, № 84;

12. *Av.* IMPGORDIANVSPIVSFELAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. PMT/RPIIIICOSIIPP, Аполон гол до кръста, седнал наляво, облегнал се на лира с лявата си ръка, а в дясната държи клонка.

инв. № 1508 – 3.14 г; 25.5/25 мм; 7 ч; Рим, 241 – 243 г.; *RIC* IV/III, 25, № 88;

13. *Av*. IMPGORDIANVSPIVSFELAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. PMT/RPIIIICOSIIPP, Аполон гол до кръста, седнал наляво, облегнал се на лира с лявата си ръка, а в дясната държи клонка.

инв. № 1524 – 3.24 г; 21.4/20.5 мм; 1 ч; Рим, 241 – 243 г.; *RIC* IV/III, 25, № 88;

14. *Av.* IMPGORDIANVSPIVSFELAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. FELICITTEMP, Фелицитас права наляво, държи дълъг кадуцей в дясната и рог на изобилието в лявата си ръка.

инв. № 1534 – 4.72 г; 23.6/21.2 мм; 1 ч; Рим, 243 – 244 г.; *RIC* IV/III, 30, № 140;

15. *Av.* IMPGORDIANVSPIVSFELAVG, бюст надясно с лъчиста корона, ризница и наметало.

Rv. ORIE / NSAVG, Сол прав насреща, с глава наляво, поздравява с дясна ръка, а в лявата държи глобус.

инв. № 1515 – 3.40 г; 21.4/22.7 мм; 6 ч; Антиохия, 242 – 244 г.; *RIC* IV/III, 37, № 213;

Филип I Араб (244 – 249)

16. *Av.* IMPMIVLPHILLIPVSAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. AEQVITASAVGG, Еквитас права наляво, държи везни в дясната и рог на изобилието в лявата ръка.

инв. № 1521 – 3.80 г; 21.1/22.3 мм; 6 ч; Рим, 244 – 247 г.; *RIC* IV/III, 71, № 27b;

17. *Av.* IMPMIVLPHILLIPVSAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. LAETITFVNDAT, Летиция права наляво, стъпила с десния си крак върху прора, държи патера в дясната и корабно кормило в лявата си ръка.

инв. № 1535 – 4.22 г; 20.8/19.7 мм; 11 ч; Рим, 244 – 247 г.; *RIC* IV/III, 72, № 37b;

18. *Av.* IMPMIVLPHILLIPVSAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. VICTORIAAVGG, Виктория права наляво, държи венец в дясната и палмова клонка в лявата си ръка.

инв. № 1517 – 4.16 г; 22.3/20.6 мм; 12 ч; Рим, 244 – 247 г.; *RIC* IV/III, 74, № 51;

Филип II син (247 – 249)

19. *Av*. MIVLPHILLIPVSCAES, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. PRINCIPIIVVENT, Филип син във военно облекло, прав надясно, държи в лявата и копие (напречно) в дясната си ръка.

инв. № 1519 – 4.60 г; 22/22.6 мм; 1 ч; Рим, 244 – 246 г.; *RIC* IV/III, 95, № 216c;

Траян Деций (249 – 251)

20. *Av.* IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG, бюст надясно с лъчиста корона и наметало.

Rv. VBERITASAVG, Уверитас права наляво, държи кесия в дясната и рог на изобилието в лявата си ръка.

инв. № 1530 – 4.96 г; 20.8/21.1 мм; 7 ч; Рим, 249 – 251 г.; *RIC* IV/III, 123, № 28b;

ПРОВИНЦИАЛНИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ

МАРЦИАНОПОЛ

Каракала и Юлия Домна (198 – 217)

21. *Av.* ANTΩNOCAVΓOVCTOCIOVΛIAΔOMNA, глава на императора и бюст на Юлия Домна един срещу друг.

Rv. VΠKVNTIΛIAV / O / VMAPKIANOΠOΛITΩ, Дионис прав наляво с тирс и кантарос, долу вляво – пантера.

В полето вляво: N и нумерална буква Є

инв. № 1533 – 10.58 г; 27.2/27 мм; 1 ч; *Pick* 1898[29], 225, № 670 (вариант в надписа);

22. *Av.* ….NOCAVΓOVCTOCIOVΛIAΔOM…. , глава на императора и бюст на Юлия Домна един срещу друг.

Rv. VΠKVN…..OVMA.K.ANOΠOΛIT / ΩN (в отреза).

В полето вляво: Є, Артемида, надясно, в лявата си ръка държи лък, с дясната вади стрела от колчана на рамото си. Долу ловджийско куче, надясно.

инв. № 1525 – 10.78 г; 26.6 мм; 1 ч; *Мушмов* 1912[30], № 422;

Макрин и Диадумениан (217 – 218)

23. *Av.* ….KOΠ………NOCKMOΠEΛANTΩ…., глави на императора и Диадумениан един срещу друг.

Rv. VΠAΓPI…........ITΩN

В полето вдясно: Е, Аполон (или Бонус Евентус), наляво, в лявата си ръка държи клонка, а в дясната – фиала над пламтящ олтар.

инв. № 1536 – 12.64 г; 26.5/25.1 мм; 7 ч; *Pick* 1898, 249, № 785 (вариант в надписа);

Диадумениан (218)

24. *Av.* ……..NEINOC…, бюст на Диадумениан, гологлав.

Rv. ………, Артемида, надясно, в лявата си ръка държи лък, с дясната вади стрела от колчана на рамото си. Долу ловджийско куче (?).

инв. № 1518 – 7.54 г; 23.1/22.1 мм; 2 ч; *Мушмов* 1912, № 588;

Елагабал и Юлия Меза (218 – 222)

25. *Av.* AVT·K·M·AVPEΛIOC……..OCIOVLIAMAICA, глава на императора и бюст на Юлия Меза един срещу друг.

Rv. VΠ·IOVΛ·ANT…/ΛEVKOVMAPKIANOΠO

В отреза: .ITΩN

В полето вдясно: Е, Конкордия права наляво, държи фиала в дясната и рог на изобилието в лявата ръка.

инв. № 1511 – 10.38 г; 26 мм; 12 ч; *Pick* 1898, 276, № 966;

26. *Av.* AVTKMAVPANT………C/A..., глава на императора и бюст на Юлия Меза един срещу друг.

Rv. …..ANTCEΛ / EVKOVMAPKIAN….

В отреза: …

В полето вдясно: Е, Права женска фигура (Хера?) наляво, държи фиала в дясната и скиптър (?) в лявата ръка.

инв. № 1514 – 9.44 г; 26/27.4 мм; 12 ч;

Гордиан III и Серапис (238 – 244)

27. *Av.* ....MANTΓOPΔIANOC
AVΓ, бюстове на императора и Серапис един срещу друг.

Rv. …PKIANO...., неясна права фигура наляво с дълъг скиптър.

инв. № 1532 – 9.20 г; 25.2/25 мм; 6 ч;

АНХИАЛО

Гордиан III и Транквилина (238 – 244)

28. *Av.* AVTKMANTΓOPΔIANOCAVΓCЄB

В отреза: TPANKVΛ
ΛINA, бюстове на императора и императрицата един срещу друг.

Rv. OVΛΠIANΩNAΓ / X…....N, Орел с разперени крила насреща, стъпил върху светкавица. Главата му е надясно, а в клюна си държи венец.

инв. № 1546 – 11.10 г; 26/25.9 мм; 7 ч; *Strack* 1912[31], 289, № 678;

29. *Av.* ………ΓOPΔIANOCAVΓCЄB

В отреза: TPANKVΛ
ΛINA, бюстове на императора и императрицата един срещу друг.

Rv. OVΛΠI / ANW / N / AΓXIAΛEN.., Великият бог с калатос, прав наляво, държи фиала в дясната и рог на изобилието в лявата ръка.

инв. № 1509 – 8.24 г; 29/29.3 мм; 7 ч; *Strack* 1912, 281, № 650;

ОДЕСОС

Гордиан III и Великия бог (238 – 244)

30. *Av.* AVTKMANTΓOPΔIANOC
AVΓ, бюстове на императора и Великия бог един срещу друг.

Rv. OΔH / CC / E / ITΩN

В полето вляво: Е, Конкордия, права наляво, държи фиала в дясната и рог на изобилието в лявата ръка.

инв. № 1526 – 12.98 г; 27.4/26.2 мм; 7 ч; *Pick* 1910[32], 577, № 2355;

31. *Av*. AVTKMANTΓΟΡΔΙΑΝΟC

AVΓ, бюстове на императора и Великия бог един срещу друг.

Rv. ΟΔΗ / CC / ΕΙΤΩΝ, Императорът във военно облекло, държи копие в лявата ръка и кълбо с Нике в протегнатата напред дясна ръка, стъпил върху прора.

В полето вляво: Е

инв. № 1527 – 13.58 г; 27.3/27 мм; 1 ч; *Pick* 1910, 579, № 2364;

МЕСАМБРИЯ

Филип син и Серапис (247 – 249)

32. *Av*. ΜΑΡΙΟVΛΙΟCΦΙΛΙΠΠΟC

В отреза: KAICAP, бюстове на императора и Серапис един срещу друг.

Rv. ME.AMBP / IANΩN, Зевс наляво, в дясната ръка държи светкавица, а в лявата скиптър. Долу вляво – орел.

инв. № 1510 – 12.28 г; 25.1/25.8 мм; 7 ч; *Karayotov* 2009[33], 442, № 417 – 419;

БЕЛЕЖКИ

[1] **Маринов, В.** *Дели-Орман (Южна част). Областно географско проучване*. София, 1941, 181 – 182.

[2] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975, с. 35.

[3] **Балабанов, Т.** Археологически свидетелства за поселищния живот в Новопазарска община (праистория и средновековие). – *Плиска – Преслав*, 9, 2003, 81 – 103.

[4] **Атанасов, Г.** Археологически данни за поселищен живот в Новопазарско от I хилядолетие преди Хр. до края на VI в. – *Плиска – Преслав*, 9, 2003, 65 – 80.

[5] Пак там, с. 75.

[6] **Балабанов, Т.** Цит. съч., 93 – 94.

[7] Пак там, с. 99.

[8] Провинциалните бронзови монети се разпределят по следния начин: Каракала и Юлия Домна 1, Елагабал и Юлия Меза 2, Север Александър и Юлия Мамея 1 *(Марцианопол)*; Септимий Север 1, Каракала 1 *(неясна монетарница)*. От монетите от IV – V век е определена само една на Валент, отсечена в Никомедия.

[9] Антониниаците са 14 на брой (Гордиан III 13 и Траян Деций 1), останалите 4 са провинциални бронзови: Каракала и Юлия Домна 1; Макрин и Диадумениан 1 *(Марцианопол)*; Гордиан III и Серапис 1 *(Одесос)*. Със сигурност към периода IV век са причислени 4 монети, от които са определени две: една на Константин I (тип VRBS ROMA) и на Прокопий, отсечена в Никомедия. Други 4 са отнесени общо към периода IV – V век. Една от монетите е неопределена.

[10] Определен е един антониниан на Галиен, две монети на Константин I (тип VRBS ROMA); седем на Констанций II.

[11] Шест са провинциални бронзови монети: Каракала и Юлия Домна 1, Макрин и Диадумениан 2, Елагабал и Юлия Меза 1, Гордиан III и Серапис 1 *(Марцианопол)*; Гордиан III и Транквилина 1*(Анхиало)*; един денар на Елагабал и един антониниан на Гордиан III.

[12] През есента на 1985 г. на територията на антично селище иманяри откриват на едно място две гърнета, с около 670 денара и антониниана и около 130 провинциални бронзови монети (отсечени в Никополис ад Иструм, Марцианопол, Томи, Анхиало и Хадрианопол). Последните по хронология монети са от средата на III век. Според информацията на намервачите в същото антично селище са открити още четири находки: първата (при оран) смесена: видени 90 провинциални бронза и 20 сребърни монети; две от провинциални бронзови монети (с неизвестен обем); четвъртата е от около 250 сребърни монети, от които е видян денар на Макрин.

[13] През 2010 г. Василка Герасимова и нейното семейство дариха на РИМ – Шумен над 300 писма, част от продължилата близо 40 години кореспонденция между Тодор Герасимов и д-р Васил Хараланов. Благодарности на семейство Герасимови за дарителския жест.

[14] **Владимирова-Аладжова, Д**. Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. – *ГМСБ*, 10, 1984, 25 – 32.

[15] **Gerov, B.** Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Müzschatzfunde I. Das II und III Jahrhundert (101-284). - *Aufstieg und Niedrgang der Römischen* Welt. 6, 1977, 110-181. Berlin – New York.

[16] **Гущераклиев, Р.** Колективни находки, съдържащи бронзови монети на градските управи II – III век, намерени в Северна България. – *ИИМЛ*, V, 2000, 16 – 108.

[17] Съставът на находката се различава от по-горе представения, което вероятно се дължи на факта, че монетите не са били почистени.

[18] Можем да допуснем, че находката е открита на територията на регистрираното антично селище в м. Калфалъка.

[19] **Schonert-Geis, Ed.** Das moesisch-trakische Wahrungssystem in der romischen Kaizerzeit. - In: *Klio*, 72, 1990, 3-106.

[20] **Лазаров, Л.** Циркулация и трезориране на колониалните монети с по два образа на аверса. – *Нумизматични изследвания*, 3 – 4, София, 1996.

[21] **Върбанов, В., Н. Русев.** Монети от римското селище при с. Марчино, Търговищко. – В: *Попово в миналото*, 7 (под печат).

[22] Две подобни находки (или по-скоро части от тях) – от римското селище под днешния град Кнежа и Севлиево са публикувани: **Машов, С.** Колективна монетна находка от гр. Кнежа. – *ИМСЗБ*, 3, 1979, 261 – 271; **Гущераклиев, Р., С. Симеонов.** Колективна монетна находка от град Севлиево, II – III век. – *Numismatica Bulgarica* I, 1, 2002, 24 – 39.

[23] **Varbanov, V., Gancheva, S.** A hoard of antoniniani from Durostorum (Silistra, Bulgaria). – *Studii şi cercetări de Numismatică*, II (XIV). Bucureşti, 212, 37-63.

[24] Ibid., 42 – 43.

[25] **Mattingly, H., Sydenham, E.** *The Roman Imperial Coinage* Vol. III. Antoninus Pius to Commodus. London, 1930.

[26] **Mattingly, H., Sydenham, E.** *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IV/I. Pertinax to Geta. London, 1936.

[27] **Mattingly, H., Sydenham, E.** *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IV/II. Macrinus to Pupienus. London, 1938.

[28] **Mattingly, H., Sydenham, E., Webb, P.** *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IV/III. Gordian III – Uranius Antoninus. London, 1949.

[29] **Pick, B.** *Die Antiken Munzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898.

[30] **Мушмов, Н.** *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе.* София, 1912.

[31] **Strack, M.** *Die Antiken Münzen von Thrakien*. Berlin, 1912.

[32] **Pick, B, Regling, K.** Odessos. – In: **B. Pick, K. Regling**. *Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*. Band 1, Zweiter Halbband. Berlin, 1910.

[33] **Karayotov, I.** *The coinage of Mesambria.* Vol. II. Bronze coins of Mesambria. Burgas, 2009.

NORTHEASTERN BULGARIA – A CONTACT ZONE BETWEEN TWO CIVILIZATIONS. ABOUT ONE COIN HOARD FROM THE SHUMEN REGION

(3rd c.)

Zhenya Zhekov

Varbin Varbanov

Abstract

The coin hoard, which is the main object of the current paper, brings us back to the middle of the 3rd century of the Roman Empire epoch. In that period the nowadays Shumen lands are the place of the serial conflicts between the barbarians and the Roman civilization. The witness of these events is a forgotten and unpublished coin hoard found in the vicinity of the village Mirovtsi (Shumen region). Archaeological objects from almost all historical periods are recorded on the land of that village.

The hoard was found in the autumn of 1956 during the ploughing. It consists of 32 coins, 20 of which are silver (12 antoniniani and 8 denarii) and the rest are made of bronze. Their distribution according to the emperors is as follows: Marcus Aurelius 1, Julia Domna1, Caracalla 1, Elagabalus 2, Severus Alexander 1, Julia Mamaea 1, Gordian III 8, Philip I 3, Philip II 1, Trajan Decius 1. The provincial coins were struck in the mints of Marcianopol, Odessos, Mesambria, Anchialo.

According to the historical sources the life in these lands is put to an end during the invasion from 250-251. That is a possible reason for hiding the treasure. The other possibility is after 251. The lack of any archaeological investigations did not allow to precise the exact year or event which led to the hiding of that small treasure under the ground.

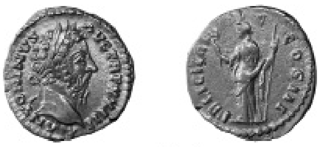
кат. № 1

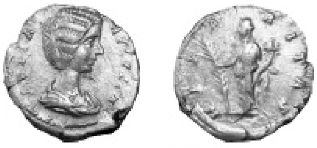
кат. № 2

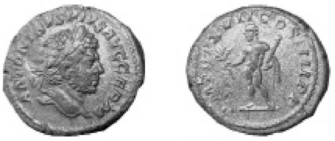
кат. № 3

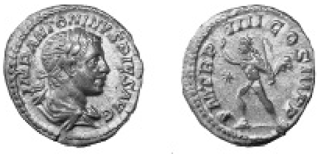
кат. № 4

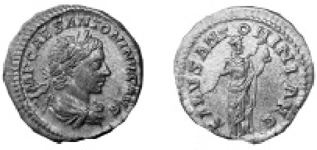
кат. № 5

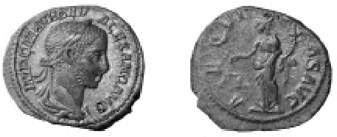
кат. № 6

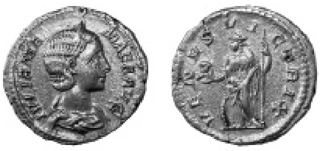
кат. № 7

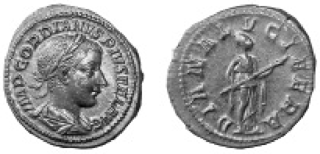
кат. № 8

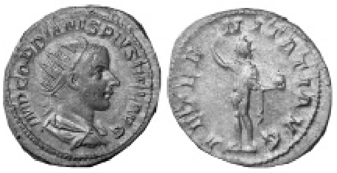
кат. № 9

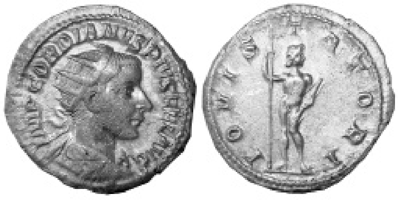
кат. № 10

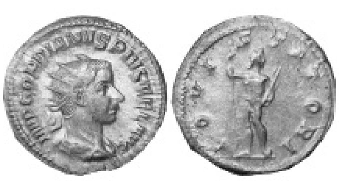
кат. № 11

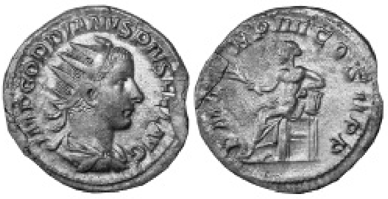
кат. № 12

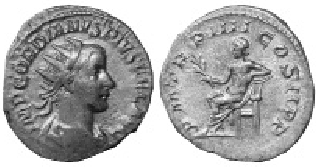
кат. № 13

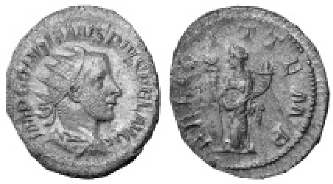
кат. № 14

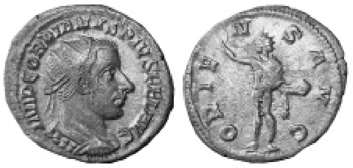
кат. № 15

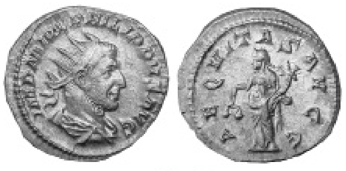
кат. № 16

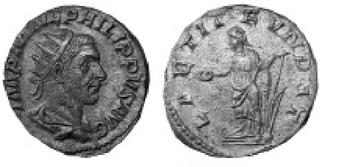
кат. № 17

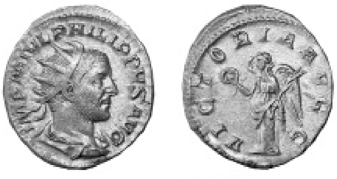
кат. № 18

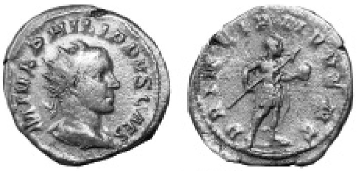
0 **2 см** *кат. № 19*

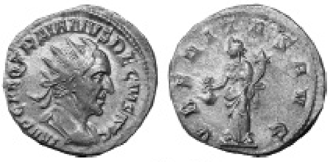
кат. № 20

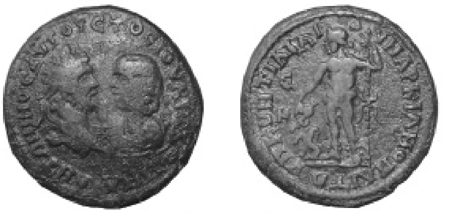

кат. № 21

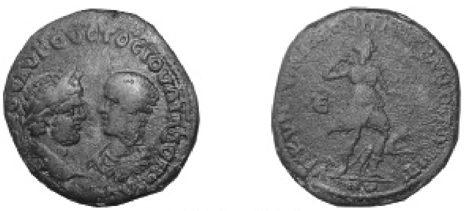

кат. № 22

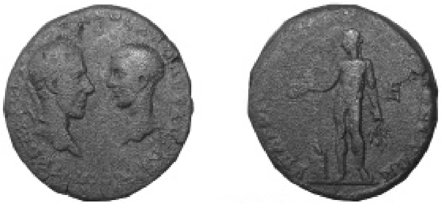

кат. № 23

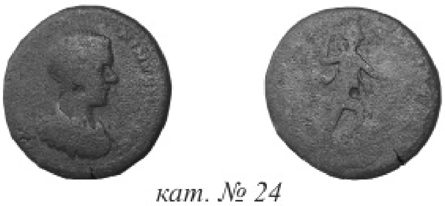

кат. № 24

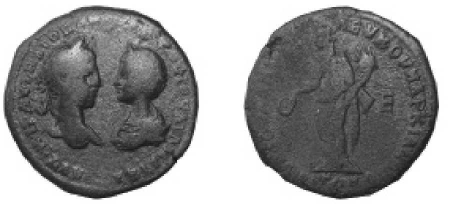

кат. № 25

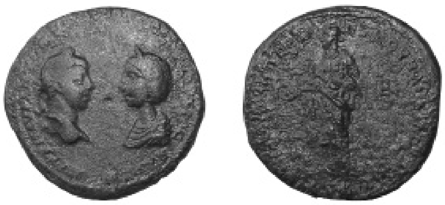

кат. № 26

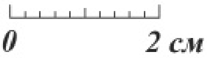

кат. № 27

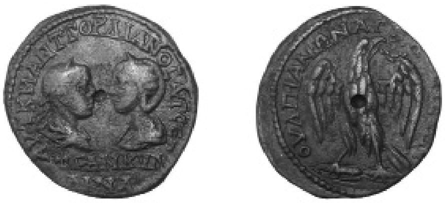

кат. № 28

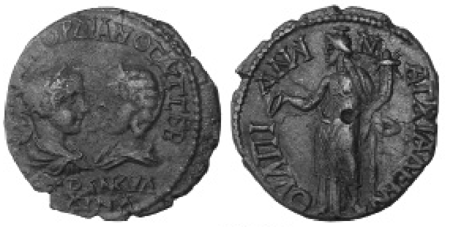

кат. № 29

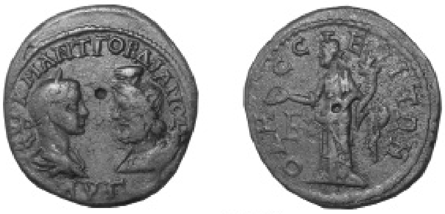

кат. № 30

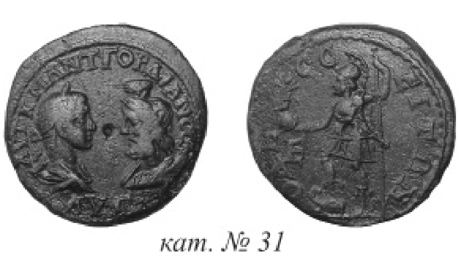

кат. № 31

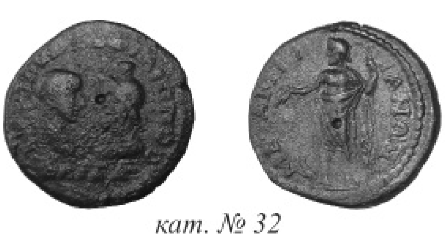

кат. № 32

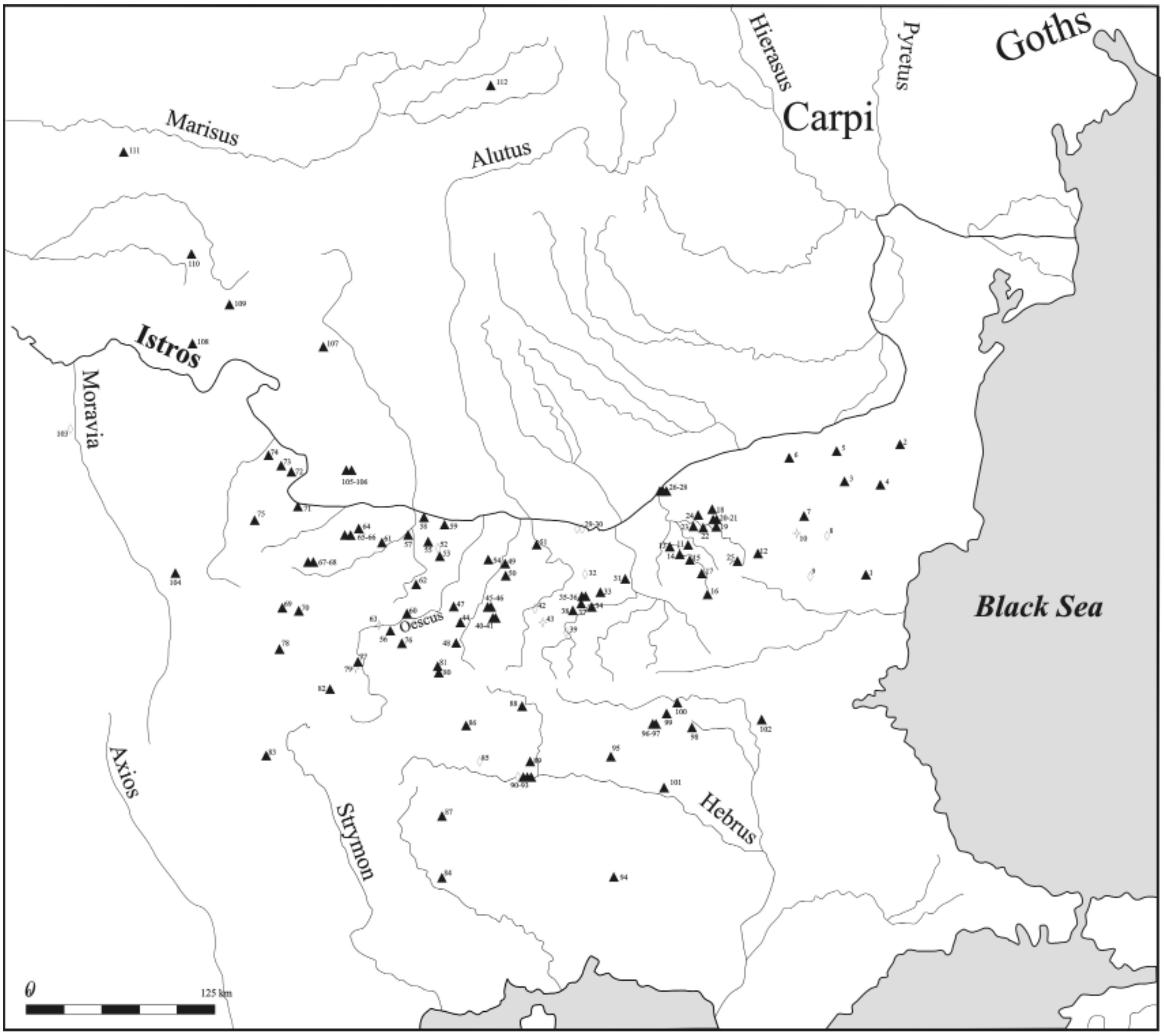

▲находка от сребърни монети.
⟡находка от бронзови монети.
◇ находка от сребърни и бронзови монети.

с. Кралев дол - находка от I ва трупа
с. Овчарово - находка от II ра трупа
с. Алдомировци - находка от III трупа
с. Лазарово II - находка от IV трупа

Девня- t.p.q. 250 г. - публикувана находка

1. Девня I- t.p.q. 250 г.; 2. *с. Росица III;* 3. с. Честименско (Добричко); 4. ***Добричко;*** 5. ***Силистренско;*** 6. с. Ножарево (Силистренско); 7. ***с. Тъкач;*** 8. *с. Мировци;* 9. с. Овчарово (Шуменско); 10. ***Шуменско XIV;*** 11. с. *Садина* ***I;*** 12. *с. Буховци;* 13 *с. Крепча* ***I:*** 14. *Опака III:* 15. с. Кардам; 16. *с. Панайот Хитово;* 17. с. ***Марчино*** (Търговищко); 18. ***с. Раковски;*** 19. **Разград II;** 20. с. Липник II; 21. *с. ЛипникШ;* 22. *с. Осенец II;* 23. с. Езерче; 24. с. Дряновец; 25. ***Лозница*** (Разградско); 26. Русе II; 27. *Русе III;* 28. Русе V; 29-30. *Свищов II-III;* 31. с. *Полски Сеновец;* 32. *с. Батак;* 33. *с. Дъскот;* 34. *с. Виьиовград;* 35-36. с. Димча I-II: 37. *Сухиндол* (Великотърновско); 38. *с. Крамолин II;* 39. Севлиево (Габровско); 40-41. ***с. Угърчин;*** 42. *с. Пресяка* ***I;*** 43. с. Малиново; 44. с. Голяма Брестница III; 45. ***с. Драгана I;*** 46. ***Драгана III*** (Ловешко); 47. ***Луковитско;*** 48. ***Тетевенско;*** 49. Плевен II; 50. *Плевенско*; 51. с. ***Новачене;*** 52. *Кнежа III:* 53. ***с. Лазарово II;*** 54. *с. Горни Дъбник* (Пле венско); 55. *с. Бърдарски геран;* 56. с. Игнатица/ 57. *с. Софрониево;* 58. *Оряхово;* 59. *с. Галово;* 60. *Мездра V;* 61. с. **Михай лово II;** 62. с. Вировско; 63. *с. Елисейна* (Врачанско); 64. *с. Черни връх;* 65. с. Якимово II; 66. *с. Якимово III;* 67. *с. Доктор Йосифово II;* 68. ***с.Доктор Йосифово I;*** 69. *Берковско;* 70. *Берковица* (Монтанско); ***71. с. Арчар II;*** 72. с. Генерал Марино во; 73. *с. Градец* ***I;*** 74. Косово II; 75. ***с. Раковица*** (Видинско); 76. ***Ботевград;*** 77. **София II;** 78. *с. Алдомировци;* 79. *Бояна II;* 80. *с. Каменица;* 81. с. ***Смолско*** (Софийско); 82. **с. Кралев дол** (Пернишко); 83. **Кюстендил I;** 84. *с. Кочен* (Благоевгра дско); 85. *с. Сарая* ***I;*** 86. с. Сбор; 87. ***Велинград*** (Пазарджишко); 88. *Хисаря ;* 89. ***Крислово*** (Пловдивско); 90. **Пловдив III** 91. **Пловдив IV;** 92. **Пловдив VIII;** 93. **Пловдив XI;** 94. с. Широко поле (Кърджалийско); 95. с. Свобода II (Старозагор ско); 96-97. ***с. Събрано П-Ш;*** 98. с. Млекарово; 99. ***Нова Загора II;*** 100. с. Съдийско поле II (Сливенско); 101. ***Симеонов град*** (Хасковско); 102. **с. Козарево I** (Ямболско); 103. *Dobri do;* 104. *Nis* (Serbia) - after Mimik 1981, 61-66; 105. *Barca* ***I;*** 106. **Barca IV** (jud. Dolj, RO); 107. **Leurda** (jud. Gorj, RO); 108. *Bocsa Romana;* 109. ***Mehadia;*** 110. *Cuptoare* (jud. Caras- Severin, RO); 111. *Recas* (jud. Timis, RO); 112. *Ighisu Nou* (jud. Timis, Ro) - after Suciu 2000, fig. IX.

Карта 1. Колективни находки, завъръиващи с монети на император Траян Деций.

ГЛИНЕН ФИГУРЕН СЪД ВЪВ ВИД НА ОВЕН

Николай Сираков

Проведените през 2009 г. разкопки на ТЕМП и РИМ – Сливен, под ръководството на Диана Димитрова, на територията на община Сливен, обогатиха познанията на историческата наука за живота на местното население през римската епоха.

При проучване на надгробна могила от могилен некропол край с. Крушаре, Сливенско, се откри богат гроб на местна знатна особа.

В ритуална площадка близо до гробната яма е извършено ритуално действие – тризна. От множеството глинени фрагменти се възпроизведе фигурен съд на овен (Инв. № Сл 3857 А, обр. 1). Вазата представлява почиващ овен с подгънати стройни и тънки крака, с отвор на наливане на течност върху темето на главата и отвор за изливане на течността от по-малка дупка през устата. Дръжката на съда е елегантна, с врязани релефни канелюри, на места с овули. За да бъде ритонът удобен и лесен за употреба, майсторът леко е изместил осовата линия на дръжката спрямо тялото на съда[1].

Фигурните съдове на овен от римската епоха са слабо изучавани, но прави впечатление наличието на такива вази в района на Северното Причерноморие. Различията в детайлите между съдовете предполагат, че те могат да се отнесат към различно време на производство. Приема се една датировка от II – III в. сл.Хр.

Разпространението на тези вази в Източна Европа повдига няколко въпроса:

1. С каква функция са натоварени фигурните съдове?
2. Защо са разпространени предимно в Източна Европа?

Ритонът от Китова могила, независимо от високото качество на художествена изработка и технологичната си сложност, не е „уникален”, а принадлежи към една широка група фигурни вази, които са налични в Солунския музей, в галерия Barakat в САЩ, в гроб № 284 от източния некропол на Скопие[2]. Подобни са открити също в с. Олонешти, Молдавия[3]; станция Тифлиска, Кубанска област[4]; Олвия[5]; в Керч[6].

Ритонът е най-популярният царски знак. Той се свързва с жреческата функция на царя. Чрез него царят общува с боговете. Следователно съдът в ръцете на владетеля го обозначава като посредник между племенния колектив и божествения свят. Именно тракийският владетел легитимира своята власт чрез получаването на свещената чаша от божеството като знак на богоизбраност. Неслучайно се откриват изображения на владетеля, който получава благословията на богинята майка, чрез подаването на регала – чаша. Този сюжет можем да открием в златния пръстен от Брезово[7]. В този и други подобни паметници е представена сцена на въвеждане във властта – конникът получава царските знаци на властта от ръцете на Великата богиня майка, които могат да бъдат лък /Летница/, чаша /Брезово, Розовец/, венец /Свещари/[8].

Ритонът е най-характерният съд в Тракия за пиене на вино. Самото пиене на вино и поръсване с вино има магично действие – божественото питие носи изобилие, здраве, благоденствие. Поръсването с вино има благославящо действие за траките. Свещената напитка – виното, е определящ белег на културния, подреден със социални норми начин на живот. Движението на виното по вертикалната ос на ритона има ритуален смисъл, тъй като при преминаването се свързват точките „горе” и „долу”, т.е. извършва се решителен преход, докато се стигне до възлиянието на напитката. Именно чрез възлияние с вино се възстановява нарушеното естествено състояние на космоса и се премахва хаосът.

В мито-поетичното съзнание зооморфните персонажи имат специфично и важно участие в моделирането на действителността посредством различни кодове. За да функционират, те трябва да съответстват на мито-ритуалните традиции, като изграждат една цялостна митологична картина. В тричастната космическа структура на „световното дърво” ясно са изразени три кода: пространствен (разполагане на отделните зони една над друга); зооморфен (маркиране на горната зона чрез крилати демони, на долната – чрез хищни грифони, и на средната – чрез овена) и повествователен (грифоните разкъсват тревопасни животни, а овенът се принася в жертва). Целта на тази сложна композиция е да се покаже как чрез жертвоприношението, извършвано в средната зона, се възстановява редът в света, отделят се горната и долната зона[9]. В РИМ – Стара Загора се съхранява керамичен модел за изработване на калъпи за керамични декоративни апликации от тракийската вила при Чаталка, Старозагорско. Интерес предизвиква иконографията на керамичния модел, която представлява бог Хермес с развята хламида и глава, обърната назад, възседнал овен (обр. 2)[10]. Овенът е един от основните животински класификатори на средната зона на космоса и е инвеститурата на „царския бог” Хермес. Именно благодарение на тази „средна” позиция овенът играе ролята на посредник между световете. Той свободно прекосява границите между световете, както в хоризонтална, така и във вертикална посока. В образа на животното се подчертава плодовитостта, огънят, връзката със Слънцето и отделни божества, и обратно – на глупостта и невъзприемчивостта. Той стои в средната част на световното дърво. Символ е на спасителя и на изкупителната жертва. Като митологизирано животно овенът пренася Слънцето през осем зодиакални къщи (Скорпион). Затова ритуалната му роля е безспорна[11].

Интересна е комбинацията между овен и змия, които са представени в един релеф на келтския Гундеструпски котел (Дания). Змията е хтонично животно, което стои по хоризонталата на „дървото на света” в най-ниското – в корените. В митологията тя е символ, свързан с плодородието, земята, водата, дъжда, домашното огнище, огъня… В архаичните космогонични митове на Евразия змията осъществява разединението и съединението между земята и небето. Змията свободно преминава световете, тя идва от отвъдното и носи в себе си сили, които й определят функция на посредник между два свята. Тя също така е многофункционално същество и е с определено отношение към космическия и социалния ред[12].

В Гундеструпския котел е представена сцена на две коренно различни животни, които имат функцията да проникват от един свят в друг[13]. Многопластовият смисъл, с който са натоварени овенът и змията, има основно предназначение – да осигурява осъществяването на вътрешно-социалната динамика в обществото, да съблюдава установените норми на отношения.

Предметното кодиране означава превръщане на вещите в характерен белег, т.е. те приемат определен статус, функция. В древния индоевропейски мит се разглежда мотивът за разчленението на човека, в резултат на което се организира по-нов начин Космоса и се достига благополучие. Ритуалът с човешкото жертвоприношение се заменя впоследствие с жертвоприношението на различни видове жертвени животни

(кон, бик, овца, свиня, куче – тази последователност е удостоверена от всички древни традиции). Този обред отчасти съответства на хетското описание на обреда за човешко жертвоприношение. Той се състои в разчленяването човека на части, както образа на първочовека Пуруши[14].

Убивайки животното, се принася на бога жертва , която да „подмлади” Космоса. Ритуално натрошената керамична пластика вероятно е „жертвата”, натоварена с подобна функция – да възстанови нарушеното естествено състояние на Космоса и социума. Овенът като персонаж е заместител на човека в жертвоприношението, целящо преминаване от едно състояние в друго. Ритуалното натрошаване на ритона овен можем да отъждествим с разчленяването на човешкото тяло при орфическата доктрина. В основата на тракийския орфизъм лежи вярата в безсмъртието. Смисълът му е в идеята за ново раждане. Чисто функционално можем да го свържем с култа към мъртвите, при това като ритуално-иконографска многообразност, което показва, че той има отношение и към идеята за смъртта. В митологичното съзнание опозицията раждане – умиране се отъждествяват. Това се дължи на общата ритуална структура на обредите раждане – брак – смърт. Основното есхатологично предназначение на гробното съоръжение е да осигури ново раждане на вече мъртвия в отвъдния свят. Значението на предметния код в изобразителния език е сравнимо с ролята, която той играе в устния език на митологичното съзнание. Реалистичното пресъздаване на „култовата фигура" отразява характерния на митологичното мислене начин за актуализация на мита, която често се прокарва именно на равнище атрибути – реалии. Овенът като персонаж е знак на инвеститура на изобилието, плодородието, богатството.

Важно е също така да се обърне специално внимание на изграденото гробно съоръжение на починалата тракийска аристократка в Китова могила. Гробът е покрит с огромен земен насип, чрез който се откроява в околното пространство. Издигната обикновено в равнинен терен, могилата се възприема като отражение на идеята за „свещената планина" – център на света. През нея преминава световната ос, свързваща долния и горния свят. Могилата въплъщава вертикалния модел на Космоса. Това прави гробът, засипан с могилен насип, да се обособи в една от свещените точки на социалния космос.

Намирането на тази чаша в женско погребение концентрира огромно количество разнородни проблеми: не само от чисто художествено естество, но и от сферата на мито-ритуалните представи на траките, като поставя отново въпроса за функцията на ритона в Древна Тракия като царски белег за достойнство[15]. Това се потвърждава от ранната история на подобни зооморфни чаши – те са дарове, предназначени само за царе[16].

Мястото за производство на фигурната керамика през римската епоха не е установено. Н. М. Лосева в своята кандидатска дисертация предполага, че фигурните вази произхождат от малоазийските центрове, импортиращи и други видове червенолакови керамики в Пантикапей и други колонии в Северното Причерноморие[17].

Древна Тракия е контактната зона, открита на юг към егейския свят, на югоизток – към Анатолия, на североизток – към Причерноморските степи и Кавказ и на северозапад/запад – към Централна Европа и Италия, поради което съвсем нормално е този тип съд да присъства в Тракия.

Северозападната понтийска контактна зона е естествено продължение на Thracia Pontica като транслатор на импулси, по протежението на която се движат и предават интензивните процеси на взаимодействие, чиито корени се откриват далеч преди появата на апойките по крайбрежието. Разпространението на тракийски тип паметници в Северното Черноморие показва, че съществува значителен тракийски етнически масив, който не е резултат от промените, настъпили през Римската епоха, а е трайно установен, но вероятно с променлив брой в различните периоди. Културата на това население успява да окаже достатъчно влияние върху културата на местното население и да остави трайни следи[18].

Представеният фигурен съд поставя нов акцент в проучванията на тракийската обредност като основен елемент от най-древната европейска и анатолийска култура.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Глинен фигурен съд във вид на овен

2. Керамичен модел за изработване на калъпи за керамични декоративни апликации от тракийската вила при Чаталка, Старозагорско

БЕЛЕЖКИ

[1] **Димитрова, Д**. Богати тракийски гробове от римската епоха в Сливенско. – *ИМЮБ*, XXV, Сливен, 2010, с. 30, обр. 9.

[2] Пак там, с. 20.

[3] **Мелюкова, А. И.** Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты. – *Советская археология*, кн.1, 1962, с. 201.

[4] **Веселовский, Н. И.** Отчет о разкопах в Кубанской области в 1902 г. – *ОАК* за 1902 г., с. 67, рис. 136.

[5] **Славин, Л. М.** *Древний город Ольвия*. Киев, 1951; **Фармаковский, Б. В.** Отчет разкопах на Ольвийском некрополе в 1902 г. – *ИАК*, вып. 13, 1906, с. 142, рис. 89.

[6] **Архив ЛОИА,** ф. 1, д. № 32, 1902, л. 82, 84.

[7] **Филов, Б.** Паметници на тракийското изкуство. – *ИБАД*, VI, 1916 – 1918, с. 5.

[8] **Фол, А.** Втора година „Гетика". – В: *Изкуство*, 1983, 4, с. 5.

[9] **Маразов, И**. *Мит, ритуал и изкуство у траките*. София,1992.

[10] **Николов, Д.** Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско. – *РП*, кн. XI, София, 1984.

[11] *Мифы народов мира*. Москва, 1987, т. 1.

[12] **Демирев, Вл**. Опит за функционално-семантична характеристика на периода на Велики пости (с оглед мястото му в българската фолклорна култура). – *Втори международен конгрес по българистика*, София, 1988, с. 302.

[13] **Marazov, I.** A Structural Iconographic Analysis of the Gundestrup Cauldron. – In: **Kaul, F., I. Marazov, J. Best, N.da Vries.** *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron*. Amsterdam, Najade Press, 1991, 43-76.

[14] *Мифы народов мира*. Москва, 1987, т. 1.

[15] **Маразов, И.** *Ритоните в древна Тракия*. София, 1978.

[16] **Curtis, J. E**. Animal-Headed Drinking Cups in the Late Assyrian Period. – In: **Dittmann, F. et al**. (Hrsgb) *Variatio delectate. Gedenkenschrift P Calmeyer*. Mainz am Rhein, 2000, 193-213.

[17] **Лосева, Н. М.** Краснолаковая керамика Боспора (по материалам Фанагории Iв. До н.е. – IV в.н.е.). Кандидатская диссертация, Москва, 1950.

[18] **Попова, Р.** Тракийска култура в Северното Черноморие до III в. – *Studia Thracica*, 13, София, 2010.

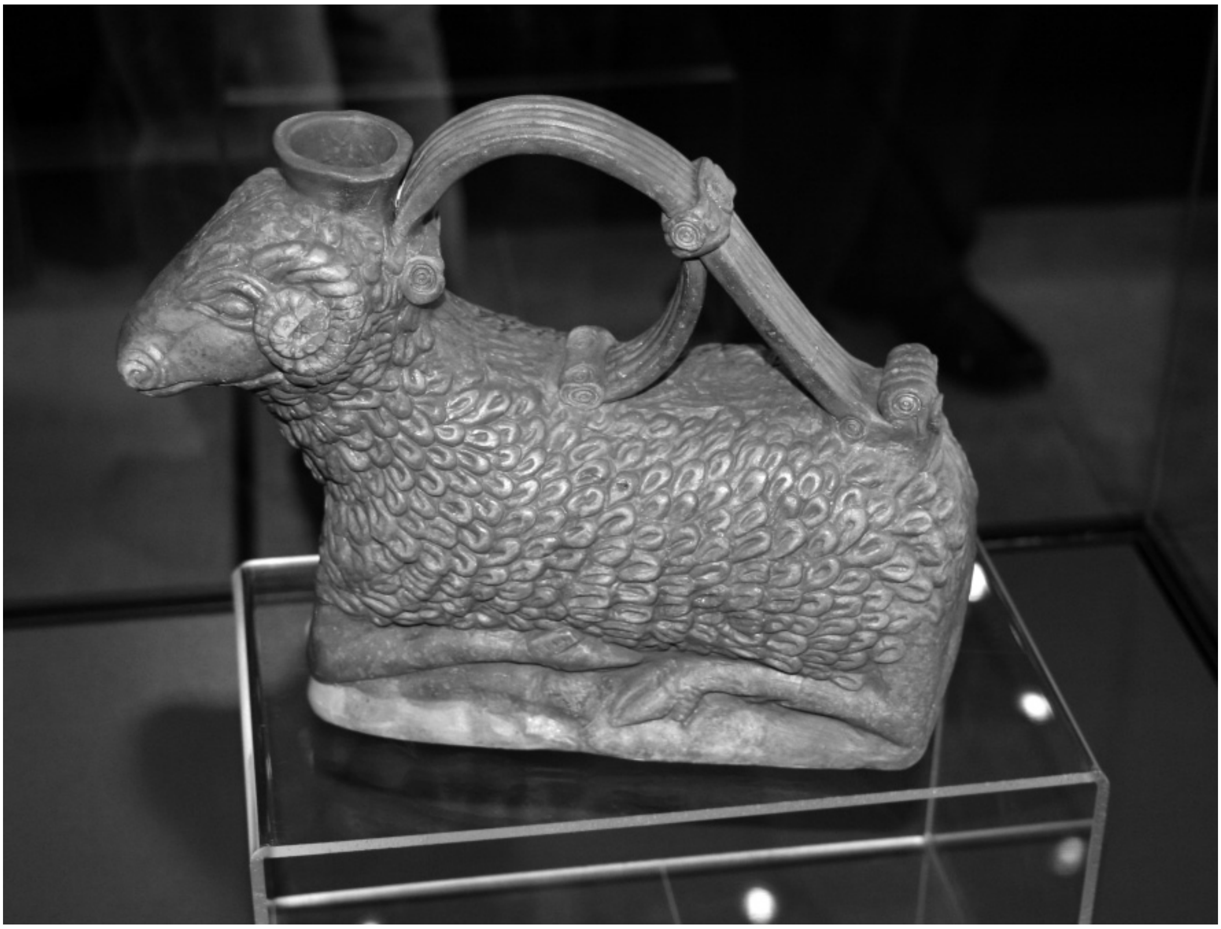

Обр. 1

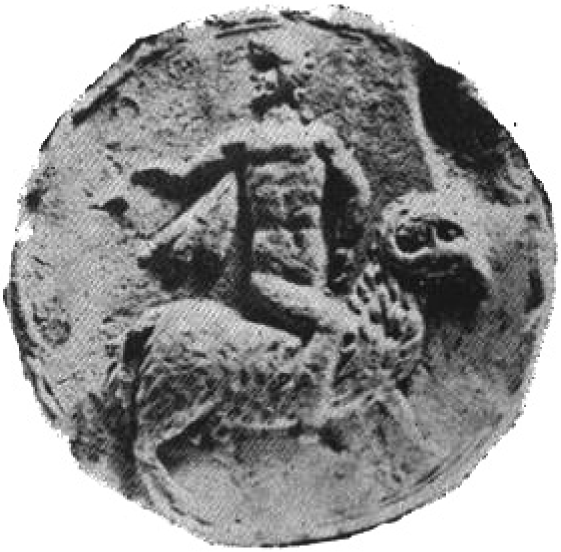

Обр. 2

СЪКРОВИЩЕ С МОНЕТИ НА ГРАДСКИТЕ УПРАВИ ОТ РУСЕНСКО

Мирослава Доткова

През 1985 г. в нумизматичния фонд на Националния археологически музей в София постъпват 30 провинциални римски монети – колективна находка от района на Русе. В нейния състав са включени монети на монетарници в Долна и Горна Мизия, Тракия и Витиния. Както и при повечето съкровища с емисии на градските управи от Северна България, преобладава монетното производство на Марцианопол и Никополис ад Иструм. Монетите на тези два градски центъра са сечени в най-големи количества, обслужвали долнодунавския лимес, масово са проникавали на пазарите в Тракия, а на север техният ареал на разпространение е включвал и Дакия.[1] Емисиите на тракийските монетарници са представени с по един екземпляр на Сердика, Месамбрия, Траянопол и Хадрианопол. От други провинции в находката има и монета на Никея, чиито емисии в сравнение с тези на останалите малоазийски градове са най-често откриваните в съкровищата от Долна Мизия и Тракия.

Хронологическите рамки на находката обхващат времето от управлението на Септимий Север до средата на III век. Най-ранната монета в нейния състав е на Юлия Домна от Никополис ад Иструм, отсечена по времето на Септимий Север с името на легата Ovinius Tertullus (198 – 201). Най-късната монета в съкровището е на колонията Виминациум от времето на Траян Деций (249 – 251). Същият terminus post quem при находки от Северна България има голямото съкровище с монети на градските управи от с. Малиново, Ловешко, както и находка от с. Елисейна, Софийско[2], завършващи с монети на Траян Деций, отсечени във Виминациум.[3]

Съкровището, съставено от монети на градските управи, намерено в региона на Русе, дава сравнително пълна хронологическа картина на монетосеченето от края на II до средата на III век. В комплекса монети липсват емисии от първия период в развитието на провинциалното градско монетосечене – т.нар. монетосечене за престиж. Най-добре застъпени са монетите на Северите, но най-многобройни са отсечените по времето на Гордиан III (238 – 244) – 9 на брой, като всички с изключение на една са от типа два бюста на аверса. Голямата част от монетите са в много добро състояние, като липсват такива със заличени изображения и надписи.

При почти всички монети на Марцианопол и Никополис ад Иструм – 18 от общо 20, надписите върху реверса започват с имената на различни провинциални управители. Иконографският репертоар е разнообразен, но познат. Изображенията върху обратната страна представят известни от литературата типове и варианти – гръко-римски и местни божества – Зевс, Хера, Деметра, Аполон, Дарзалас и др. Представени са и различни персонификации – Тюхе, Конкордия и Нике, местни архитектурни паметници – храмове и крепостна порта, животни и надписи.

Всички екземпляри според техния диаметър и тегло се отнасят към големите номинали – четвърти и пети. Почти всички от монетите на Марцианопол, 1 на Томи и две от Одесос са от емисиите, на чиято лицева страна са изобразени два бюста и знак за стойност на реверса. Монетите, сигнирани с нумерална буква – Е, Є, са на Марцианопол и Одесос, като при Марцианопол са монети от управлението на различни императори, докато при Одесос са само от времето на Гордиан III (238 – 244).

От Русенския регион са известни значителен брой находки, съдържащи монети от периода I – III век, но преобладаващата част от тях са съставени от денари и антониниани.

Това са четири находки от самия град – 2850 републикански и императорски денари, най-късните от времето на Каракала[4]; около 100 денара, най-късните на Елагабал[5]; 44 денара, най-късните на Траян Деций[6], и голяма находка, открита в центъра на града, от 5691 денари и антониниани, също завършваща с монети на Траян Деций[7]. Други находки от Русенско са от с. Червена вода – 889 републикански и императорски денари[8], и с. Липник – около 800 денари[9], и двете завършващи с монети на Хадриан; с. Пейчиново – около 800 денари и антониниани, най-късните на Елагабал[10]; Ряхово – 1459 медни антониниани от втората половина на III в.[11]; Юделник – 506 републикански и императорски денари, най-късните от времето на Гордиан III[12]. От региона на Русе по данни от нумизматичната литература досега са известни само две съкровища, съдържащи монети на градските управи – от с. Червена вода[13] и от околностите на самия град[14].

Голямата концентрация на монетни находки в района на Русе се дължи на разположението на кастела Сексагинта Приста, наличието на флотска станция, където е станувала част от Дунавската флотилия, както и на пътищата, свързващи кастела с други градове. Сексагинта Приста е разположена на главния крайдунавски път, започващ от Сингидунум до делтата на Дунав, била е свързана и с пътища, водещи към вътрешността на провинцията – път, стигащ до Одесос през Абритус и Марцианопол. Друг път е осигурявал връзката на кастела и с Никополис ад Иструм, тъй като според надпис от времето на Септимий Север Сексагинта Приста е принадлежала към градската територия на Никополис ад Иструм[15].

Откритата находка с монети на градските управи, намерена в Русенско, допълва картината на монетната циркулация от края на II и първата половина на III век в този регион. Причините за укриването на монетните находки в провинциите Долна Мизия и Тракия през II – III век се свързват обикновено с нашествието на варварски племена на север от река Дунав, като при инвазиите в средата на III век най-засегната е източната част на Долна Мизия, в която влиза и регионът на Русе. Имайки предвид най-късната монета в неговия състав – на Траян Деций (249 – 251), малката степен на износеност на последните по хронология емисии, укриването му най-вероятно е станало в средата на III век, подобно и на повечето находки с денари и антониниани от този район.

Градове	Императори	Брой	Общо
Марцианопол	Каракала Елагабал Север Александър и Юлия Мамея Гордиан III	3 1 1 6	11
Никополис ад Иструм	Юлия Домна Каракала Гета Елагабал Гордиан III	1 3 2 2 1	9
Одесос	Елагабал Гордиан III	1 2	3
Томи	Филип син	1	1
Виминациум	Траян Деций	1	1
Сердика	Юлия Домна	1	1
Хадрианопол	Каракала	1	1
Месамбрия	Филип I и Отацилия Севера	1	1
Траянопол	Каракала	1	1
Никея	Юлия Домна	1	1
		Всичко	30

Каталог

Долна Мизия

Марцианопол

Каракала

1. С името на легата Iulius Faustinianus (207 – 210)
Л. AVT M APHΛI / ANTΩNEINOC
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. VI ΦAVCTINIANOV / MAPKIANOΠOΛIT / ΩN
Тюхе с калатос права насреща, с глава наляво. В дясната ръка дължи кормило, в лявата рог на изобилието.
AE 26 мм 11,12 г
Мушмов 453 Pick 619.

Каракала и Юлия Домна

2. С името на легата Quintilianus (213 – 216)
Л. ANTΩNINOC AVΓOVCTOC …… IA ΔOM / NA
Два бюста един срещу друг.
Оп. VΠ KVNTIΛIANOV MAPKIANOΠ.... N
Зевс седнал на престол наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата скиптър. В полето вдясно Є.
AE 26 мм 12,84 г
Мушмов 479 Pick 653.

3. Л. ANTΩNINOC AVΓOVCTOC IOVΛIA / ΔOMNA
Два бюста един срещу друг.
Оп. VΠ KVNTIΛIAN / OV MAPKIANOΠOΛITΩ
Асклепий прав насреща, с глава наляво, с дясната ръка се подпира на тояга, около която се увива змия. В полето вляво ↓ Є
N
AE 25 мм 9,60 г
Pick 671.

Елагабал

4. С името на легата Iulius Antonius Seleukus (220 – 221)
Л. AVT K M AVPHΛIOC / ANTΩNEINOC
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. VΠ IOVΛ ANT CEΛ / EKOV MAPKIANOΠO, в отреза → ΛITΩN
Асклепий прав насреща с глава наляво, с дясната ръка се подпира на тояга, около която се увива змия.
AE 26 мм 8,49 г
Мушмов 613 Pick 832.

Север Александър и Юлия Мамея

5. С името на легата Umbrius Terebentinus (226 – 227)

Л. …… EVH ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC IOVΛΙΑ ΜΑΜΑΙΑ
Два бюста един срещу друг.

Оп. Η Γ ȣΜ ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΟV ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙ, в отреза → ΤΩΝ.
Змия надясно. В полето вляво – Е.
АЕ 27 мм 12,30 г
Мушмов 743 Pick 1081.

Гордиан III и Серапис

6. С името на легата Tullius Menophilos (238 – 241)
Л. Μ ΑΝΤ Γ..... ΝΟC, в отреза → AVΓ
Два бюста един срещу друг.
Оп. VΠ ΜΗΝΟΦΙΛΟV ΜΑ / Ρ / ΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤ
Деметра права насреща с глава наляво, в дясната ръка държи класове, в лявата факла. В полето вдясно → ΩΝ, вляво – Е.
АЕ 26 мм 12,64 г
Мушмов 793 Pick 1127.

7. Л. AVΤ Μ ΑΝΤ Γ / ΟΡΔΙΑΝΟC AVΓ
Два бюста един срещу друг.
Оп. [VΠ ΜΗ]ΝΟΦΙΛΟV ΜΑ / Ρ / ΚΙΑΝΟΠ.....
Като № 6. В полето вдясно → ΩΝ, вляво – Е.
АЕ 25,5 мм 11,18 г
Мушмов 793 Pick 1127.

8. Л. ΑΝΤWΝΙΟC ΓΟΡΔΙΑΝΟC, в отреза → AVΤ Κ Μ
Два бюста един срещу друг.
Оп. .... ΦΙΛΟV Μ / ΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤ
Атина с шлем права насреща, с глава наляво. В дясната ръка държи щит, в лявата копие с върха надолу. В полето вдясно ↓ Ω, вляво – Е.
N
АЕ 24 мм 13,14 г
Мушмов 785 Pick 1135.

9. Л. ...... ΝΟC ΓΟΡΔΙΑΝΟC AVΓ, в отреза → AVΤ Κ Μ
Два бюста един срещу друг.
Оп. VΠ .... ΛΟV Μ / ΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤ
Хигия права надясно храни змия от патера. В полето вдясно Ω, вляво – Е.
N
АЕ 26 мм 10,98 г
Мушмов 821 Pick 1150.

10. Л. ΑΝΤ Γ/ ΟΡ… ΝΟC AVΓ
Два бюста един срещу друг.
Оп. VΠ ΜΗΝΟΦΙΛΟ / V ΜΑΡΚΙΑΝΟΠ, в отреза → ΟΛΙΤ
Конкордия права насреща, с глава наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата рог

на изобилието. В полето вляво – Е.
АЕ 27 мм 16,19 г
Pick 1157.

Без име на легат
11. Л. AVT M / ANT ГОР... / NOC AVГ
Два бюста един срещу друг.
Оп. MAPKIAN / OΠOΛITΩN
Тюхе с калатос права насреща, с глава наляво. В дясната ръка дължи кормило, в лявата рог на изобилието. В полето вляво – Є.
АЕ 26 мм 10,17 г
Мушмов 815 Pick 1171.

Никополис ад Иструм

Юлия Домна

С името на легата Ovinius Tertullus (198 – 201)
12. Л. IOVΛIA ΔO / MNA CEBACT
Бюст надясно.
Оп. VΠA OOVINI TEPT.... NIKOΠOΛITΩN, в отреза → ΠPOC ICTP
Орел върху светкавица насреща, с разперени криле, глава наляво и венец в клюна.
АЕ 28 мм 13,06 г
Мушмов 1050 Pick 1452.

Каракала (198 – 217)

С името на легата Ovinius Tertullus (198 – 201)
13. Л. A V K M AVP / ANTΩNINOC
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. VΠA O.... TEPTVΛΛOV NIKOΠO ΠOPOC ICTPO
Орел с разперени криле насреща, глава обърната надясно и венец в клюна.
АЕ 25,5 мм 9,98 г
Мушмов 1115 Pick 1534.

С името на легата Flavius Ulpianus (210 – 213)
14. Л. A V K M AVP / ANTONINOC
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. V ΦΛO VΛΠIAN NIKOΠOΛIT, в отреза → ΠPOC I
Хера права насреща, с глава наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата жезъл.
АЕ 28 мм 11,24 г
Мушмов 1130 Pick 1566.

15. Л. A V K M AVP / ANTONINOC
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. V ΦΛO VΛ…… / NIKOΠOΛIT, в отреза → ΠPOC I
Нике права наляво, в дясната ръка държи венец, с лявата дълга палмова клонка, и се подпира на колона.

AE 26 мм 10,56 г
Мушмов 1078 Pick 1571.

Гета (209 – 212)

С името на легата Flavius Ulpianus (210 – 213)
16. Л. AVT K Π CЄ / Π .. TAC AV
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. V ΦΛΟ VΛΠΙΑΝ ΝΙΚΟΠΟΛΙ, в отреза → ΠΡΟC I
Глюкон надясно.
AE 25 мм 8,87 г
Мушмов 1182 Pick 1678.

17. Л. AVT K Π CЄ / Π ΓЄTAC AV
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. V ΦΛΟ VΛΠΙΑΝ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤ, в отреза → ΠΡΟC IC
Храм с четири колони и триъгълен фронтон, украсен с акротерии. В средата на тимпана навита змия. Между колоните статуя на Асклепий.
AE 27 мм 13,19 г
Мушмов 1205 Pick 1675.

Елагабал (218 – 222)

С името на легата T. Flavius Novius Rufus (218 – 220)
18. Л. ……….. / ANTΩNINOC
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. VΠΑ NOB......V NIKOΠΛITΩN ΠΡΟC, в отреза → ICT, в полето вляво P, вдясно O
N
Крепостна порта, фланкирана от две кули, със затворена двукрила врата с рамка с полуцилиндричен свод. Върху стената между кулите е представена бига, а върху всяка от кулите кон.
AE 24 мм 11,78 г
Мушмов 1394 Pick 2003.

19. Л. AV K M AVP / ANTΩNINOC
Бюст с лъчиста корона надясно.
Оп. Надпис в средата на лавров венец N
IKOΠO
ΛITΩN
ΠΡΟC I
CTRON
AE 25 мм 11,21 г
Мушмов 1426 Pick 2013.

Гордиан III (238 – 244)

С името на легата Sabinius Modestus (241 – 243)
20. Л. ………….. / ΓΟΡΔΙΑΝΟC

Бюст с лавров венец надясно.
Оп. VП CAB MOΔECT / OV NIKOΠOΛЄIT.., в отреза → ..OC ICTP
Храм с четири колони с коринтски капители, украсени със спираловидни канелюри, с триъгълен фронтон, украсен с акротерии. Между колоните статуя на Конкордия с калатос на главата, в дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилието.
AE 24 мм 10,77 г
Мушмов 1224 Pick 2088.

Томи

Филип син и Серапис

21. Л. M IOVΛIOC .... ΛIΠΠOC, в отреза KAICAP
Два бюста един срещу друг.
Оп. MHTPOΠON / TOV TOMEΩC
Асклепий прав насреща с глава наляво, с дясната ръка се подпира на тояга, около която се увива змия.
AE 26 мм 10,75 г
Мушмов 2320 Pick, Regling 3597.

Одесос

Елагабал (218 – 222)

22. Л. AVT K M AVPHΛI / ANTΩNEINOC
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. OΔHCC / EITΩN
Дарзалас прав насреща с глава наляво, в дясната ръка държи патера
над разпален олтар, в лявата рог на изобилието.
AE 25 мм 10,18 г
Мушмов 1620 Pick, Regling 2299.

Гордиан III и Великия бог

23. Л. AVT M ANT…………, в отреза → AVΓ
Два бюста един срещу друг.
Оп. OΔHC / CEITΩN
Конкордия с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера над олтар, в лявата рог на изобилието. В полето вляво – Е.
AE 26 мм 11,01 г
Мушмов 1667 Pick, Regling 2356.

24. Л. AVT K …...... IANOC, в отреза → AVΓ
Два бюста един срещу друг.

Оп. Надпис в лавров венец – O
ΔHCC
EITΩN
· E ·

АЕ 25 мм 11,71 г
Мушмов 1669 Pick, Regling 2373.

Горна Мизия

Виминациум

Траян Деций (249 – 251)

25. Л. IMP TRAIANVS DECIVS AVG
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. PMS C / OL VIM, в отреза→ AN XII
Мизия права насреща, с глава наляво между бик и лъв. В дясната ръка държи рог на изобилието.
АЕ 25 мм 11,67 г
Pick 135.

Тракия

Сердика

Юлия Домна

26. Л. IOVΛIA ΔO / MNA CEBA
Бюст надясно.
Оп. CEP / ΔON
Аполон прав насреща, с глава наляво. В дясната ръка държи патера над разпален жертвеник, в лявата клонка.
АЕ 24 мм 6,94 г
Мушмов 68.

Хадрианопол

Каракала (198 – 217)

27. Л. AVT K M AVP CEV / ……… OC
Бюст с лавров венец надясно.
Оп. AΔPIANOΠO / ΛEITΩN
Орел с разперени криле насреща, с глава, обърната надясно, с венец в клюна.
АЕ 26 мм 11,87 г
Юрукова 293.

Месамбрия

Филип I и Отацилия Севера (244 – 249)

28. Л. AVT M IOVΛ ΦIΛIΠΠOC M ω, в отреза → T CЄBHPA
CЄB

Два бюста един срещу друг.

Оп. MEC / AM / BPIANΩN

Деметра права насреща, с глава наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата дълга факла.

AE 26 мм 11,02 г

Мушмов 4016 Karayotov 196.

Траянопол

Каракала (198 – 217)

29. Л. AVT K M AVPH / ANTΩN........

Бюст с лавров венец надясно.

Оп. TPAIAN……. TΩN

Аполон прав насреща, с глава надясно. В дясната ръка държи плектрум, в лявата лира върху триножник, около който се увива змия.

AE 28 мм 14,97 г

Мушмов 5014 Schönert-Geiss 63.

Витиния

Никея

Юлия Домна

30. Л. IOYΛIA / AVΓOYCTA

Бюст надясно.

Оп. NI / KA / E / ΩN

Тюхе с калатос права насреща, с глава наляво. В дясната ръка държи кормило, в лявата рог на изобилието.

AE 28 мм 13,61 г

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Марцианопол

1. Каракала
2. Каракала и Юлия Домна
3. Каракала и Юлия Домна
4. Елагабал
5. Север Александър и Юлия Мамея
6. Гордиан III и Серапис
7. Гордиан III и Серапис
8. Гордиан III и Серапис
9. Гордиан III и Серапис
10. Гордиан III и Серапис
11. Гордиан III и Серапис

Никополис ад Иструм
12. Юлия Домна
13. Каракала
14. Каракала
15. Каракала
16. Гета
17. Гета
18. Елагабал
19. Елагабал
20. Гордиан III

Томи
21. Филип син и Серапис

Одесос
22. Елагабал
23. Гордиан III и Серапис
24. Гордиан III и Серапис

Виминациум
25. Траян Деций

Сердика
26. Юлия Домна

Хадрианопол
27. Каракала

Месамбрия
28. Филип I и Отацилия Севера

Траянопол
29. Каракала

Никея
30. Юлия Домна

БЕЛЕЖКИ

[1] **Юрукова, Й.** *Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III век. Хадрианопол.* София, 1987, с. 100.

[2] **Филов, Б.** Новооткрити старини. – *ИБАД*, I, 1910, с. 223.

[3] **Гущераклиев, Р.** Колективна монетна находка от с. Малиново, Ловешко. – *Известия на Историческия музей Кюстендил*, V, 1993, с. 363.

[4] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – *Археология*, 1978, 4, с. 59.

[5] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1980 г. – *Археология*, 1982, 1, с. 63.

[6] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през 1934, 1935, 1936 г. – *ИБАИ*, XI, 1937, с. 315.

[7] **Дзанев, Г.** Монетното обращение в Русенския регион през античността и средновековието. – В: *Монети от Русенския край*. Русе, 1998, с. 14.

[8] **Димова, В.** Колективна находка на римски монети от с. Червена вода, Русенско. – *Известия на Историческия музей Русе*, III, 1968, 11 – 40.

[9] **Мирчев, М.** Колективни находки на монети. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, VIII, 1951, с. 124.

[10] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. – *ИБАИ*, VIII, 1934, с. 468.

[11] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1980 г., с. 63.

[12] **Герасимов, Т.** Съкровища с монети, намерени в България през 1967 г. – *ИАИ*, XXXI, 1969, с. 235.

[13] **Иванов, Д.** Колективните монетни находки от Русенски окръг (IV в. пр.н.е. – XV в.). – *Бюлетин Червен. Нумизматично дружество Червен,* 1986, с. 54.

[14] **Юрукова, Й.** *Монетосеченето,* с. 96.

[15] **Велков, В.** Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия. – *Археология*, 2, 1986, 24 – 28.

HOARD OF BRONZE COINS OF MUNICIPALITIES IN THE REGION OF RUSE

Miroslava Dotkova

Abstract

The author presents a hoard found in the region of Ruse and preserved in the Numismatic collection of the National Archaeological Institute with Museum in Sofia. It consists of 30 bronze coins issued by mints in the provinces of Moesia Inferior, Moesia Superior, Thrace and Bithynia - Marcianopolis - 11 pieses; Nicopolis ad Istrum - 9 pieses; Odessos - 3 pieses; Tomi - 1; Viminacium - 1; Serdica - 1; Hadrianopolis - 1; Mesambria - 1; Traianopolis - 1; Nicaea - 1.

The earliest coin of the hoard belongs to Iulia Domna minted in the days of the Province governor Ovinius Tertullus (198-201) in Nicopolis ad Istrum. The latest coin belong to Traianus Decius (249-251) struck in Viminacium.

Comparisons with other hoards from the same period found at this region were made too.

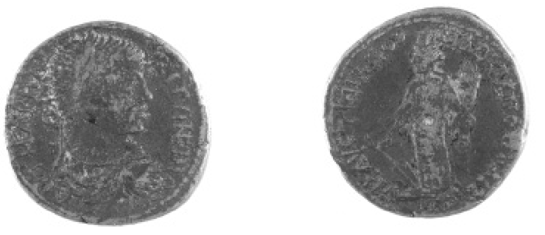

Обр. 1

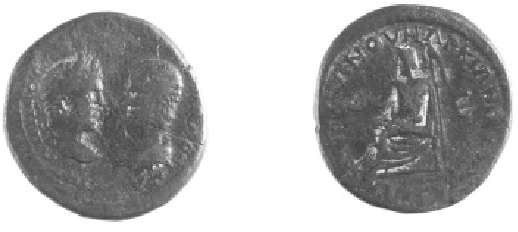

Обр. 2

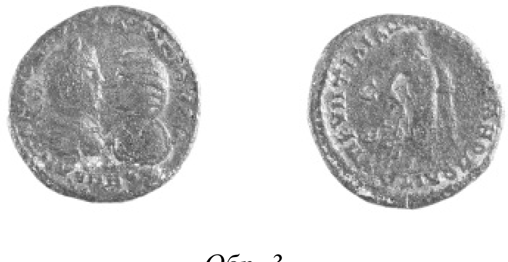

Обр. 3

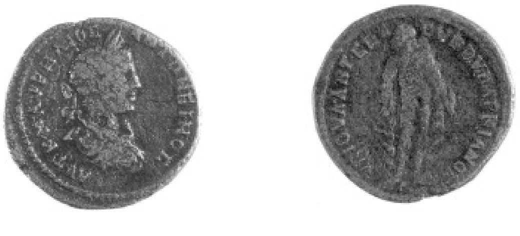

Обр. 4

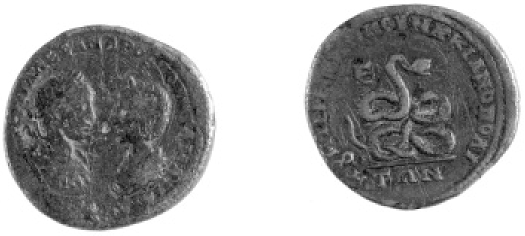

Обр. 5

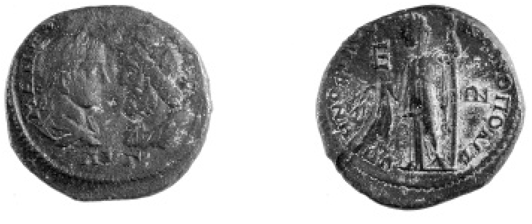

Обр. 6

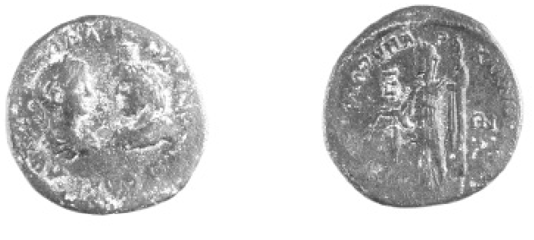

Обр. 7

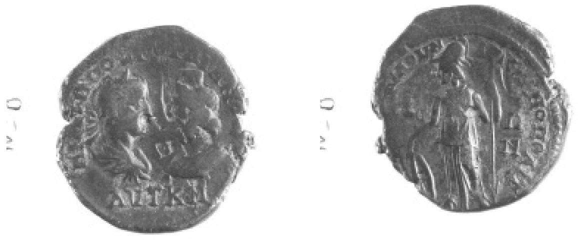

Обр. 8

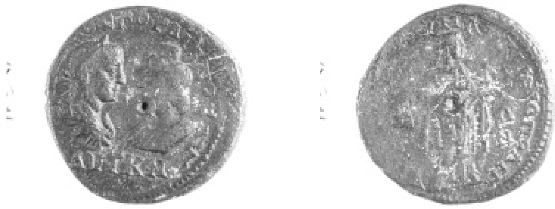

Обр. 9

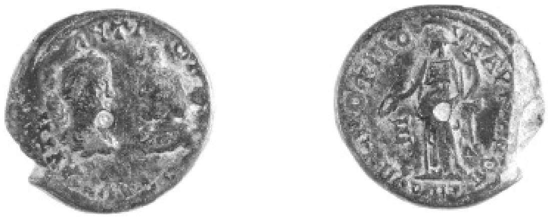

Обр. 10

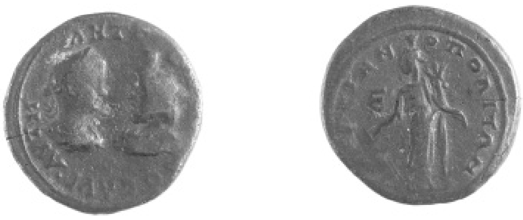

Обр. 11

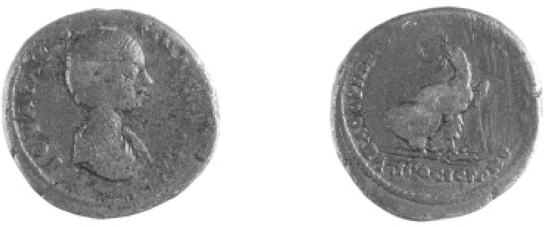

Обр. 12

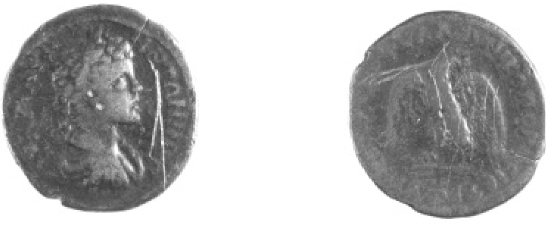

Обр. 13

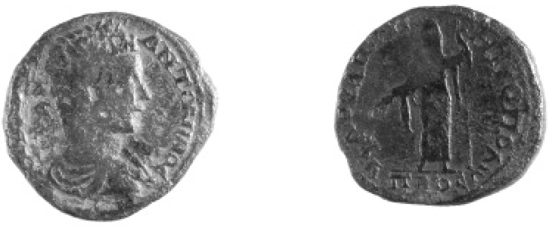

Обр. 14

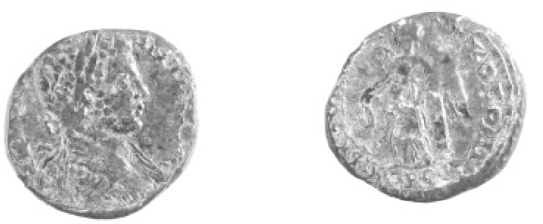

Обр. 15

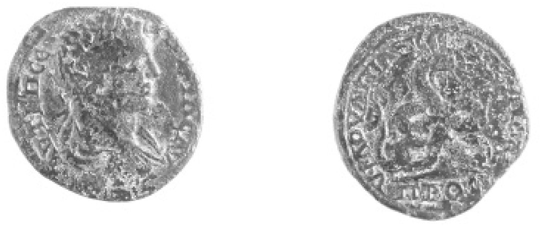

Обр. 16

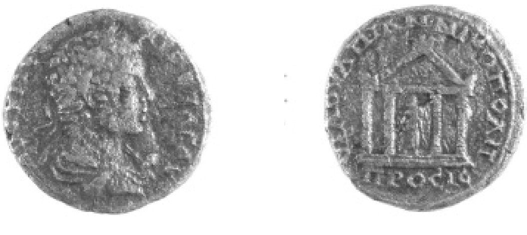

Обр. 17

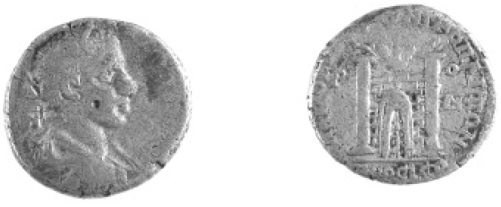

Обр. 18

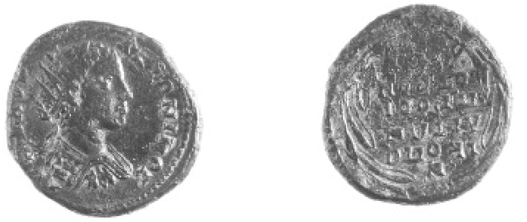

Обр. 19

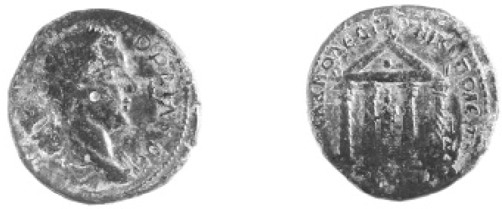

Обр. 20

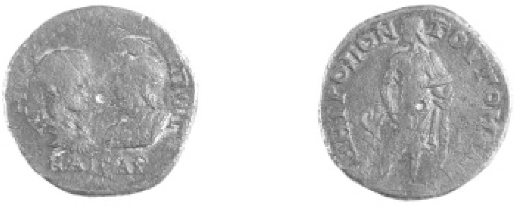

Обр. 21

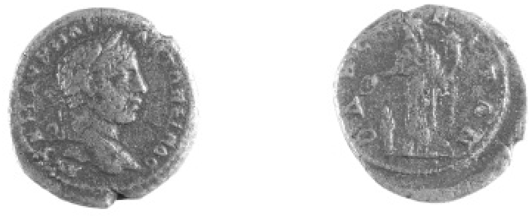

Обр. 22

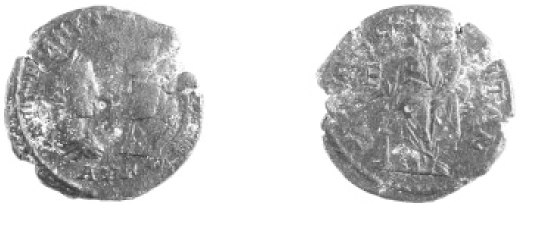

Обр. 23

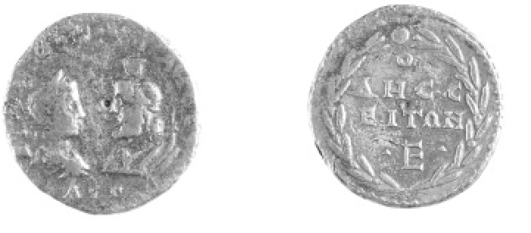

Обр. 24

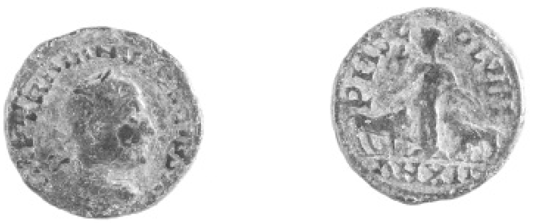

Обр. 25

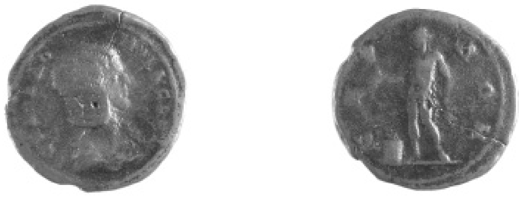

Обр. 26

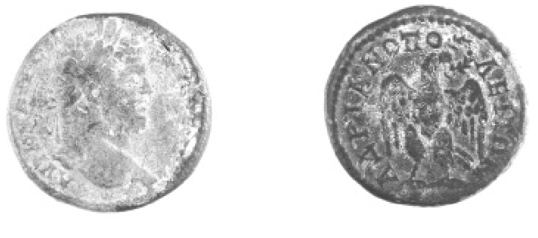

Обр. 27

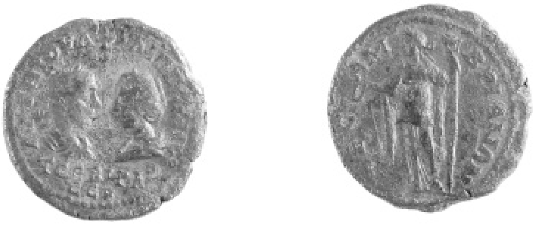

Обр. 28

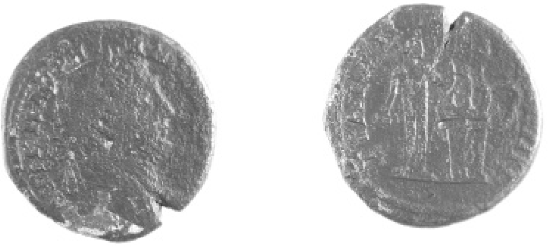

Обр. 29

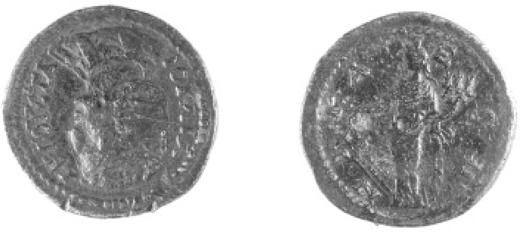

Обр. 30

ИСТОРИЯ И КУЛТУРА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

БОЛГИ, БЕРСИЛИ И ЕСЕГЕЛИ – ОСНОВНИ ПРАБЪЛГАРСКИ РОДОВЕ НА КАВКАЗ, ВОЛГА, ДУНАВ И В МАКЕДОНИЯ

Иван Иванов

За племенното деление на прабългарите преди създаването на Аспарухова България има множество изследвания, твърдения и хипотези. Изследванията върху племенния състав на прабългарите в рамките на тази държава обаче са твърде малко. Съгласно хуно-тюркската хипотеза[1] за произхода на прабългарите, тези българи се разглеждат като едно единствено племе с численост 15 – 20 хиляди (според А. Златарски 30 хиляди, според К. Иречек 300 – 400) души. Въпреки това то е успяло да наложи своята власт и племенна титла khan (il khan) над “многобройните славянски племена”. В по-голямата част на XX век прабългарите на долния Дунав вече се разглеждат главно като кутригури и утигури – две сродни племена, които непрекъснато враждуват помежду си. Към края на века се утвърждава представата, че Дунавска България е създадена от аспаруховите оногхонтор-българи, трето племе, независимо от първите две. Съгласно съвременни данни[2] числеността на долнодунавските прабългари се оценява на около 250 – 300 хиляди. Доста по-голяма численост са имали и българите, останали в пределите на хазарската държава[3].

Горните обстоятелства поставят въпроса малък и хомогенен ли е бил народът, основал нашата държава, или е имал сложно, разноезично племенно деление? Поради недостиг и предвид голямата разнородност на историческите данни, този въпрос не е изяснен. Въпросът има отношение и към изграждането на говоримия език на средновековната българска народност. Славянистичната теория продължава да разглежда този процес на основата на първоначалната представа за малобройност и тюркоезичие (ранните тюрки са езиково хомогенни) на прабългарското племе.

Целта на настоящото съобщение е да се представят в систематизиран вид основните данни по този проблем и да се анализират по-подробно няколко източника по начин, подпомагащ изясняването на проблема.

От историческите източници са известни няколко различни изброявания на раннобългарски племена (родове, масиви):

1. В много византийски, персийски, арабски и арменски източници ранните българи се делят на “вътрешни българи” и “външни българи”. Съгласно арабски източници[4], персийският израз за “вътрешни българи” е *булгар-е-андарун*, а съответната арабска калка – *булгар ад-дахил*. Досега обаче историческият смисъл на определенията “вътрешни” и “външни” българи не е изяснен и те не са свързани с нито едно реално историческо формирование на ранните българи.

2. В някои източници ранните българи се делят на “черни” и “бели”. По принцип това е традиционно деление за много азиатски народи от тази епоха. Китайците от династията Сун (960 – 1279) делят народите на “бели” (които имат градове и собствена държава), “черни” (които имат градове, но са лишени от собствена държава) и “диви” (примитивни събиратели). Знае се, че българите на Бат Баян, останали да живеят в Хазария в района източно от Азовско море, се означават като “черни българи”, вероятно

защото нямат собствена държава. Съответно, българите във Волжко-Камска България и Дунавска България се означават като “сребърни” и “бели”.

3. Според византийските хронисти Теофан (760 – 818) и Никифор (758 – 828) Кубрат бил владетел на българското племе оногундури в Предкавказката област. В Арменската география на Ананиа Ширакаци (VII в.) се изброяват няколко български масива (племена), като авторът посочва, че техните имена са образувани от названията на реките, където живеят. Това са Купи-булгар, Дучи-булкар, Чдар-болкар и Олхонтор-блкар-пришълци. Името на последното, най-важно племе, от което произхождат Кубрат и родът Дуло, се дава различно: олхонтор, онгхондор, но като че ли най-правилна е формата оногхонтор[5]. Тези четири племена образуват Стара Голяма България, към която се числели и утигурите, и котрагирите (котраги, куригир, кутригури). За разлика от първите, имената на тези племена не се съпровождат от етнонима „българи”. Бешевлиев обръща внимание, че Теофан и Никифор никъде не съобщават, че куригирите са българско племе, и винаги ги споменават като нещо отделно от българите и България[6]. В много източници се посочва и българското племе оногури, което по местообитаване се отъждествява с утигурите.

4. В. Бешевлиев пише, че в пет прабългарски възпоменателни надписа се съобщават следните прабългарски родове[7]: Чакарар, Кубиар, Ермиар, Куригир и частично запазено име, завършващо на „-дуар”. В тези родови имена окончанието „-ар” се тълкува като събирателен суфикс. От т. нар. Именник на българските владетели е известен родът Ерми, което е едно и също с Ермиар от възпоменателните надписи. Името „ерми” се среща и в едно от названието на аварите – ермихиони, където етнонимът „хиони, хионити, хони” се среща още в Авестата (VI в. пр.н.е.) като название на саките или на част от тях. Като се има предвид омофонното подобие между Ермиар, Куригир и Кубиар, от една страна, с известните ермихиони, куригири и купи-болгар, от друга, предположено е, че тези родови названия всъщност отговарят на названия на отделни племена. Данните на хронисти, които познават отблизо ранните българи, обаче изброяват и много други племена, както е посочено по-долу.

5. В териториално отношение ранните прикавказки българи са концентрирани главно на три места. Едното е територията между реките Кубан и Дон (Западно Прикавказие), а второто обхваща долините на източнокавказките реки Терек и Сулак (Източно Прикавказие). Междинната средищна област (дн. Ставрополски възвишения, платото Еркене, предположително т.нар. Конски или Български планини и долината на река Кама) е заета от най-многобройното и важно племе, това на оногундур (оногхонтор)-българите. Преселването на народа на Аспарух към Долния Дунав в 70-те г. на VII в. става именно от това Северозападно Прикаспие (бившата Първа или Стара Сарматия), което се потвърждава от археологическите данни (сармато-алански форми на битовите материали и на погребалните обреди в Плиска, Мадара, Преслав и Нови Пазар)[8]. В Източното Прикавказие, богато на градове, българите са смесени с алани и хазари, като в един и същи некропол всеки етнос е спазвал своя погребален обичай. Като изолирано и небългарско племе кутригурите живеят в долината на река Днепър и впоследствие свързват съдбата си с аварите. Първото обиталище е добре познато на византийските хронисти, докато второто местообиталище е добре засвидетелствано от сирийски, арменски, грузински и арабски източници. За разлика от византийските източници, които традиционно отделят слабо внимание на етническия, за сметка на териториалния произход на народите, вторите източници дават подробна картина на етническия състав на населението, включително и на живеещите там българи.

В средата на VI век (вероятно около 558 г.) сирийският хронист Захарий Ритор оставя съобщение, в което се посочват най-важните народи на север от Кавказ, най-вече тези, населяващи т.нар. хонски предели[9]. Изброените народи са “авгар, сабир, бургар, алан, куртаргар, авар, хасар, дирмар, сирургур, баграсик, кулас, абдел, ефталит и др.”. В този списък ясно са разграничени кутригурите (куртаргар) от българите (бургар), които са „народ езически и варварски, имащ градове и особен език”. И наистина, българите навлизат във Византия 50 години преди появата на кутригурите в Подунавието[10]. Берсилите (баграсик) и есегелите са по-стари, местни племена, докато някои от изброените народи са пришълци, например абдел и ефталит – известните ефталити от Памиро-Ферганската област. Самоназванието на ефталитите е хионити (хони), оттук те са известни още като „белите хони”. Много съвременни автори считат, че след разгрома на Ефталитската държава през 565 г. част от тях се явяват при Кавказ като ермихиони или вархонити – авари. Отсъстват названията оногундури и утигури, които вероятно не се схващат като названия на отделни етноси, а като част от българите. Захари Ритор поставя чергарските народи (например берсилите) в северните степи и специално отбелязва, че само българите и аланите имат градове, като българските градове са разположени близо до Каспийската врата – прохода Дербент. Това е районът в долното течение на големите източнокавказки реки Терек и Сулак, където са били разположени градове, чиито названия имат връзка с названията на българските племена – Балк (Булгар Балк, Беленджер), Бургур, Билкар, Вабандар и др.

Посочените реки Терек и Сулак в Ранното средновековие са имали други названия, съответно Олонта за р. Терек и Цедър за р. Сулак[11]. Това е позволило на някои изследователи, възползвайки се от уточнението на Ананиа Ширакаци, да свържат имената на изброените прабългарски масиви или племена със следните хидроними: р. Кубан (Куп, Куфис) с Купи-булгар, р. Терек (Олонта, Олхонта) с Олхонтор-блкар-пришълци[12] и р. Сулак (Цедър) с Чдар-болкар.

В много източници се поставя знак на равенство между етнонима българи и названието на аспаруховото племе, което в различните източници звучи сходно – византийски и латински (уногундур, оногундур), хазарски (венентер), еврейски (вннтр или уннтр, чети: вгнтр, угнтр — вогонтор или угунтур), ранноарменски (вх’ндур, внъндур) и унгарски (нандор). В тази връзка потомците на волжките българи (дн. казански татари) се назовават *нокор* (*ногор*) от мишарите, най-старото население по този край[13]. Много изследователи (В. Бешевлиев, Д. Димитров) приемат, че оногундур-българите на Теофан и Никифор и олхонтор-блкар-пришълците на Ананиа Ширакаци са тъждествени помежду си.

Завършекът „-гур” в *оногур, утигур и кутригур* съвпада с исконно иранската дума *гур* – род. Среща се и в *сирургур*, название на сарматското племе *сираки,* и в *угргур* – самоназвание на аварите-угри[14]. Значението на племенното название *оногхонтор* е неясно. Може да се мисли, че началното *оног-* представлява самостоятелна семантична единица, сродна с по-късното *онгъл*, предположително „вътрешност, сърцевина, ядро, център”, от праиндоевропейското *en – „вътре, във”. Оттук *оногхонтор* – „вътрешни хони, вътрешни българи”. Този смисъл отговаря както на средищното географско положение, така и на държавнотворческата роля на това племе, а така също съответства на термина bulgar-e-andarun – „вътрешни българи”.

В 480 – 482 г. арменският географ Мовзес Хоренаци (около 410 – 493) оставя подробни сведения в ранноарменската географска книга „Ашхарацуйц” („Светопоказател”), в която се казва (подчертаното от автора): „Сарматия (азиатската й част) се отделя от своята (европейска) половина чрез източните покрайнини на

Рипейските планини, реката Танавис, Меотийското море, и се простира по протежение на Кавказките планини при Грузия и Албания чак до Каспийското море. В Сарматия се намират планините Хипийски (῾Ιππικ), Кераунски (Κεραύνια) и други, и много реки, в това число Итил (Волга) с 70 ръкава, на бреговете на която се е укрепил народът басили. В Сарматия живеят следните народи: 1. хазари, 2. **буши** (вероятно булхи, вид българи), 3. **баслики** (барсили), 4. апшеги, 5. апхази, 6. царствени сармати, 7. иппофаги (млякояди), 8. нахчаматяни, 9. фтирофаги, 10. сюрикаци (вер. сираки), 11. митрикаци, 12. амазони, 13. алани, 14. хебури (вер. хебари), 15. кудети, 16. скюми, 17. аргавети, 18. марголи, 19. такоци (вер. такри), 20. аргози, 21. дачани, 22. пинчи, 23. двали, 24. **хони** (вероятно хиони, хионити), 25. воспури (вер. апули), 26. цанари, които държат проходите Алански и Цекан, 27. туши, 28. хуши, 29. кусти, 30. антропофаги (човекоядци), 31. цхавати, 32. гудамакари, 33. дуичики, 34. дидоци (вер. дигоици, дидои), 35. леки, 36. катапастиани, 37. агутакани, 38. хенути (вер. хенуки), 39. шили, (вер. шиби), 40. тчигби (тчиги), 41. хели, 42. каспи, 43. пухи, 44. ширвани, 45. хсрани (вер. харани), 46. таваспари, 47. хечматаки, 48. ижамахи, 49. пасхи, 50. пусхи, 51. пиконаки, 52. бакани, 53. маскуты (**масагети**), които са до самото Каспийско море, където достигат крайните отрози (възвишения) на Кавказ и където е издигната Дербендската стена – грамадна твърдина в морето. Пò на север живеят хоните (т.е. хионитите – беленджери, берсили), които държат града Варачан (Беленджер), както и други градове. Царят на Севера се нарича Хаган. Той е владика на хазарите. Царицата, жената на Хакана, произлиза от рода Басили.

6. Още по-конкретни са арабските хронисти, например Ибн Руста и Ал Гардизи, които съобщават, че българите в Източното Прикавказие се делят на три основни клона (рода, части): Берсула (Барсил, берсили), Есегел и Булгар. Това е най-ранното и исторически най-обосновано деление на прабългарите на реално съществуващи и добре засвидетелствани етноси и племена. Поради арабските нашествия в района на Източен Кавказ (VII – IX в.) значителни групи от това население мигрират на север към мястото, където се вливат реките Кама и Волга, и на северозапад към средното течение на р. Дон. В тази връзка в други арабски източници се отбелязва, че същите три основни племена – берсил, есегел и болгар, населяват Волжко-Камска България. В сведенията на арабския пратеник Ибн-Фадлан за волжките българи (Х век) се указват същите групи българи: булгар и аскал, като се добавя, че има и отделен род ал-баранджар. Персиецът Ибн-Даста, живял в Хорасан, също свидетелства, че волжките българи се делят на три колена: берсула, есегел и болгар, а относно начина си на живот и трите дяла са на една и съща степен на развитие[15]. Волжките българи живеели в обширен район с център град Булгар – столица на тяхната държава. По-късно столицата се премества в град Биляр (Белар), също населен основно с българи.

Племето берсула (баранджар) се свързва с историческата област Берсилия и известните берсили в земите между Кавказ и Каспийско море. То живее около града, записван в арабски и еврейски източници като БЛНГР, чието име условно се транскрибира като Беленджер, Баланджар и Баранджар. Най-вероятно родът баранджар или беленджер е племето берсили, което според много съвременни автори (Артамонов, Новоселцев, Плетньова, Димитров) принадлежи към българската етническа група. Това се потвърждава от сведенията на арабските автори Ибн-Руста и Гардизи за българското племе барсула. Вероятно по-ранно или второ име на град Беленджер е било името Булкар-Балк (Балк). В известната книга Дербент-наме, а също и в турския вариант на „Историята” на Ат Табари[16] това название гласи Bulkhar-Balkh (Български Балх), а в арабски източници приема формата Al Bulga Bayda – Българска Бяла. В някои източници се среща и формата

Баласагун – Бял град[17].

Страната Берсилия е обхващала равнинната част на днешен Дагестан, както и територията на север от нея до делтата на Волга, включвайки известните Хипийски (Конски или Български) планини. Била е населена отпреди новата ера главно със сарматски племена от вида массагети, маскути. Арабският хронист Ал-Балазури пише, че Ал-Баршалия (Берсилия) е разположена на север от Дербент. Византийските хронисти Теофан Изповедник и Никифор разказват, че преди да нападне Кубратова България, племето на хазарите е живеело в областта, наречена Берсилия, която е съседна на Първа Сарматия. Михаил Сириец[18] нарича тази страна Берсилия, а арменски източници говорят за страната на басилите. В грузински текстове барсилите се наричат баси, басиани. За Берсилия Теофан говори, че това е страната, известна като Първа Сарматия[19]. Названието Първа Сарматия се използва и от Птолемей, а от него това название се възприема и от ранните християнски автори. Царете на берсилите (в VII в. известни като хони) носят ирански имена – Гушнасп Сухрап, Глом, Тиранкс. Тези и още няколко други обстоятелства дават основание на някои руски автори да приемат барсилите за ирански и сарматски народ[20]. Според посочената "Арменска география" на Ананиа Ширакаци, племето баслаци (барсили) обитава земята Сарматия, намираща се в делтата на р. Итил (Волга). Според арменски източници през II в. на север от Кавказ се заселва племето баслики. Вероятно тук става дума за т. нар. втора вълна сармати, дошли от Средна Азия в района около делтата на Волга. Тези нови заселници донасят обичаите за изкуствено деформиране на черепа и послесмъртно обездвижване на крайниците[21], които са типични за прабългарите[22].

Археолозите намират следи от материалната култура на Берсилия в днешната област Башли в Северен Приморски Дагестан[23], където се намират и останките от древните берсилски градове Беленджер и Семендер, чиито културни пластове водят началото си от II век и свършват до арабските нашествия в X век. Арменските автори наричат Беленджер с името Варачан и предполагат, че този град е бил столицата на Берсилия. Както изглежда, реката Сулак, течаща близо до града, в древността също се е наричала Беленджер.

Голям брой топоними в района говорят за българско присъствие. В ръкописа на Ахмед бен Азами за похода на арабския пълководец Салман в 652 – 653 г. се казва: „Напускайки Дербенд, Салман достигнал да хазарския град Бургур... Продължавайки своя път, той пристигнал в Билкар, който не влизал във владенията на хазарите, и устроил лагер на прекрасните поляни край града, намиращ се в близост с голяма река". По повод на същия поход Ибн-ал-Насир пише, че след превземането на Беленджер – Булкар Балк, Салман тръгнал към друг град, наречен Вабандар, в който имало 40 000 домове. Руският специалист по история на хазарите, М. И. Артамонов свързва названието на град Вабандар с етнонима на българското племе оногхонтори, което при хазарите (в писмото на каган Иосиф) се предава като в-н-нт-р, а при арабите – вененденри или нендери, а при византийците – уногундури. На основата на подобни документални свидетелства Артамонов заключава, че през Ранното средновековие Северен Дагестан е бил населен от прабългарски племена (оногундури, берсили) и е правилно тази територия да се нарича не Царство на хоните, а Царство на българите с главен град Беленджер – Булгар Балк[24].

Религията на населението в т.нар. от Ананиа Ширакаци Царство на хоните (Берсилия) е описана добре от християнския епископ Израил, изпратен от Кавказка Албания (682 г.) да християнизира местните хони[25]. Главният бог на хоните се наричал Куар (от Хвар, т.е. Слънце – на ирански), още Аспандиат (Свещен – на ирански), на когото поднасяли в жертва коне (според Херодот и Страбон това е традиция на причерноморските скити и сармати). Куар бил също и бог на дъжда и гръмотевиците. Освен Слънцето, хоните боготворели и Луната, огъня, водата и земята, носели метални амулети и ползвали като кумири свещени дървета – гигантски дъбове. Главната функция на езическите им жреци била да предизвикват дъжд. Посочва се обаче и присъствието на група тюрки (вероятно от изпадналия в немилост и прогонен през ….г. род Ашинас), които били в процес на разтваряне сред завареното иранско население. Те наричат бога Куар с името Тенгри-хан, а върховния владетел на хоните – Алп ил тебер.

Интересен извод прави руският учен А. В. Гадло, според когото названието баланджар (беленджер) е персийско-арабска форма на етнонима оногур = утигур[26]. Прави впечатление също и близостта на формата „беленджер" с името на митичния прародител на българите – Белар (оттук българи = белари) и с названието на столицата на Волжко-Камска България, Биляр.

В различните източници есегелите са известни като *аскал* (Ибн-Фадлан, 922 г., Гардизи, XI в.), *ашкил* („Худуд Ал Алам", 982 г.). От тях днес са останали названията *асиаг* (осетинско название на балкарците), *асиаки*, *осоки* (народ в Кабардиния), река Ассокай в Кабардиния, река Оскол, приток на р. Северински Донец, град Ошел в Чувашия и др. Във Волжка България *есегелите* (*искили, аскали, ашкали*) обитават дясното крайбрежие на р. Волга с център есегелския град Ошел.

Значителни поражения и размествания на населението в посочените райони, без да внасят нов етнически елемент, предизвикват нашествията на араби (VII – IX в.) и хун-ну (370 – 450). Т.нар. европейски хуни (хунав – стбл.) са малка част от древен южносибирски монголоиден народ (xiōngnú, hsiung-nu, шюнну, сюн-ну, в согдийски вариант – xūnxun – „северни варвари"), който оставя своето име върху областта, която за кратко време владее – Северното Причерноморие и Карпатския басейн. Тяхното най-голямо и силно племе – акацирите, установило се в този район, не оставя никакви следи в културата и етническия състав на района.

В заключение, говорейки за българите в Северното Прикавказие и Волжко-Камска България, повечето източници, произлизащи от този район, са единни по отношение на техния етнически състав и посочват, че той включва три основни рода (племенни групи, етноса) – берсили, есегели и болги. Какъв състав имат прабългарите, когато пристигат в района на Балканите след крушението на Кубратовата държава?

На Балканите прабългарите (тук не се включват набезите на кутригурите) се заселват на два етапа. Началното и по-слабо заселване е през втората половина на V век, когато четири прабългарски племена, водени от някой си Batho[27], се местят от северните склонове на Кавказ в Западните Карпати. По-късно част от тях слиза на юг и се заселва в района, очертан от градове Бялград (дн. Берат), Девол, Химар и Костур. Второто заселване става след около 200 г. с идването на народа на Аспарух и Кубер. Счита се, че Аспарух е водел предимно оногхонтор – българи, но вероятно в състава на народа му е имало и други племена.

Ранното заселване на прабългари в района на днешните градове Берат и Костур е добре документирано. Днешната топонимика в района Берат-Костур носи старинен български характер, а неговото население до Първата световна война е преобладаващо българско. Съгласно една приписка към българския превод на стихотворната хроника на Константин Манасий, значителна група от българи се преселва на Балканите („изхòд" от Прикаспието на Балканите) в 475 г., след което в 479 г. те са поканени от Византия за съвместна борба срещу остготите[28]. Тези българи пресичат Дунава при Видин и усвояват Охридската земя при управлението на Анастасий (491 – 518)[29].

Съгласно данните на Б. Клайнер[30] първото заселване на българите на юг от Дунава става още през 507 г. в земите на дн. Южна Албания и Македония. Вероятно се има предвид частта от споменатите по-горе четири прабългарски племена. Това заселване, както и по-късното преселение на българите на Кубер в Западните Балкани, е описано по следния начин от византийския архиепископ на Охрид Теофилакт (1084 – 1107): “... когато тоя народ (аварите) се изтегли, дойде друг, още по-беззаконен и свиреп, така наречените българи, от скитските предели; той като премина през реката, наречена Истър (Дунав), дойде като тежък бич, изпратен от Бога върху западните краища (на империята). Те не познаваха името на Христа и със скитското си невежество служеха на Слънцето, Месечината и други звезди. И понеже покриха цялата илирска страна, старата Македония, дори до града Солун и част от старата Тракия, именно около Берое, казвам и Филипопол, както и планинските до тях местности, те се настаниха като същински жители на тая страна”.

Православната църква доскоро е вземала предвид посочените по-горе етапи на заселване и вида на исторически оформилото се население в района на старата Охридска Архиепископия[31]. Това е отразено в диптиха на титлите на владиците от три нейни епархии – Костурска, Битолска и Скопска. Титлата на Костурския митрополит е: *Митрополітис Касторіас ке ексархосъ пасис палеас Вулгаріас* (Митрополит Костурски и Екзарх на цяла древна Болгарія), на Битолския: *Митрополітис Пелагопіас ке ексархосъ пасис вулгарікис Македопіас* (Митрополит Пелагонийски и Екзарх на цялата Българска Македония) и на Скопския: *Митрополітис Скопіонъ ке ексархосъ пасис апо вулгарікис Македопіас* (Скопски Митрополит и Екзарх на цялата горна Българска Македония). Тия титли – многолетствия се пеят от олтарите, от свещенослужителите и от клиросите, когато служи митрополитът. Тия титли са историческо доказателство, че югозападната част на Македония (Костур, Бялград, Химара) е била призната в миналото за *Палеа Вулгаріа* – Древна България, предвид най-ранното заселване на българи там.

Археологическите разкопки потвърждават историографските данни за ранни заселвания на прабългари в района на град Серес, както и в Средните и Западните Родопи. Ето какво пишат археолозите по този въпрос[32]: “… Все още се шири погрешното мнение, че древните българи са обитавали само част от Северна България. Родопските земи са били заселени от компактни български масиви… Втората голяма българска група се е заселила в Керамисийското поле около Охрид и долината на реките Струма и Вардар, в Средните и Западните Родопи”. До Междусъюзническата война град Серес (Сяр) е населен предимно с българи, които са прогонени от гръцките войски през 1913 г. От Античността до VII век този град носи гръцкото название Сике. Новодошлите Куберови прабългари и славяни го преименуват на Серес[33]. В периода VIII – XI век в града и околността живее многобройно население от прабългари, които оставят много рисунки и надписи по скалите на околната планина. В 1971 г. гръцкият историк Н. К. Муцопулос открива и публикува тези графити. Те са почти идентични с графичните изображения от Плиска, Преслав и други раннобългарски селища[34].

В написаната през XII в. хроника на Константин Манасий и преведена на среднобългарски през XIV в., заселването на българите в Западните Балкани се очертава така: „Много же бесчслыни сљще испълнишя сия стран Доунавь и она до Драча и далее“[35]. В превод – „Много, почти безчислени, те (българите) изпълниха отсамната страна на Дунава и отвъдната до Драч (дн. Дурас, Албания) и по-нататък“. Това заселване е описано с почти същите думи в един староруски летопис от 1627, който се съхранява в Националната библиотека „ Св. св. Кирил и Методий” под № 774: *При този цар*

Константин дойдоха българите през река Дунав. Многочислени, даже безбройни, те (българите) изпълниха цялата земя дори до Драч .... тъй като българите и персите и влъхвите са едно и всички те са на тази земя пришълци. В друг вариант на този документ се казва: *Многочислени, дори безбройни, те (българите) изпълниха цялата земя, дори до Драч, тъй като българите, и персите, и влъхвите са едно и също и всички те са на тази земя преселници.*

Ценното в руския ръкопис, който може да е препис от превода на Манасиевата хроника, е добавката, че *българите, и персите, и влъхвите са едно и също и всички те са на тази земя преселници (пришълци)*. Досега смисълът на тази фраза не е разкрит, като особено затруднително се явява смесването на твърде различни етноними (българи, перси) с термини (влъхви), които имат утвърден религиозен смисъл на „езически свещеници, магьосници, чародейци, по-специално – персийски жреци”. Някои автори[36] изразяват мнението, че фразата показва етническо и религиозно родство на прабългарите и персите.

Според мене смисълът е съвсем друг и се отнася за етническия състав на българските племена, заселили Западните Балкани. **Смисълът на фразата е, че българи и перси и влъхви са три сходни народа (етноса, племена, рода), които заедно преминават Дунава и съвместно заселват земята на юг чак до Драч**. Основание за такова тълкуване ни дава историческият факт, че както на Кавказ, така и на Волга българите са съставлявали три племена (рода, етноса) – болги, берсили и есегели. На второ място, поради голямата разлика във времената на заселване и на написване или преписване на тази фраза, формата и оттам смисъла на племенните названия, са се променили и са били пригодени и осмислени по начин, съответстващ на епохата. По тези причини можем да приемем, че думата „перси” е променен вариант на „берсили”. Вземайки предвид, че частичката „-ил“ в „берсил“ е явен прабългарски суфикс (сравни прабългарските думи *вокил, курил, кордил, крагуил*) и може да се изпусне, получената семантична основа „берси“ буквално съвпада с „перси“! Смисълът на термина „влъхви” може да се обясни, ако вземем предвид, че в най-източното прикавказко землище на българите е имало голям град, наречен Балк и Булгар Балк (Bulkher Balk, al Bulga Bayda – Българска Бяла). Като имаме предвид, че много стари български градове са имали етнонимни названия (градовете Булгар, Биляр – Белар, Сувар, Ошел във Волжка България, Беленджер в Берсилия), можем да предположим, че около Балк (Булгар Балк) е живеел народ, наречен балх (булх, валх), оттук названието *влъхви*. Народът булх вероятно е този, който е обозначен като „буши“ на второ място след хазарите в списъка на Мовзес Хоранаци.

За присъствието на берсили и есегели на Балканския полуостров има и съвременни данни, но обикновено тяхното тълкуване се влияе от интересите на съвременните балкански държави. Много български (Коледаров, Балкански, Рашев) и чужди (С. Байчоров) изследователи считат, че заедно с оногхонтор-българите на Балканите идват берсили и есегели. Потомци на есегелите може да са днешните шекели (секеи, секули, székely, szekel), а също и т.нар. чангъи (чангули[37]) – маджаризирано население, наброяващо около 860 хиляди души в Трансилвания – окръзите Ковасна, Харгита и Муреш в Централна Румъния[38]. Проф. Тодор Балкански счита, че името на румънския град Брашов произлиза от името на берсилите, заселили се в Трансилвания (областта Оногурия, Загора, Седмоградско).

През средните векове и доскоро в Македония, в полето от Битоля до Прилеп, е имало етнофолклорна група, наречена *баслаци* (барсяци, барсјаци, варсаци, върсяци, барсаци, бърсяци)[39]. Това население е наследник на многобройното племе *берзити*, което сърбите приемат за славянско племе. Но Дюла Моравчик и Иван Микулчич смятат, че се касае за племе от аваро-прабългарски произход, вляло се в българската народност. Това вероятно е племето „перси“ или „берси“ (берсили) от посочения староруски ръкопис. И наистина, най-известният вожд на това племе е носел неславянското име Акамер. Названията “варсяци” и особено “баслаци” буквално съвпадат с арменското название баслаци на племената берсили, записано в посочената “Арменска география”. Това название е много близко и до името на племето баслики, което според арменски източници се заселва през II век на север от Кавказ.

Многобройно население от берсили е населявало и Североизточна България по времето на Аспарух. За това съдим пряко по археологически, и косвено – по омонимни и топонимни данни. Според Р. Рашев[40] некрополите в Девня-1 и Девня-3 принадлежат на българи и берсили. Ранните българи са използвали твърде често етническия признак за образуване не само на топоними, но и на лични имена. Примери за това са епонимите Котраг, съответстващ на племенното название котраги (кутригури), Палгар – име на висш сановник, пратен от княз Борис за преговори в Рим, Аскал – един от тримата първенци във Волжка България през X век, и Парис ас-Саклаби (Парис – Борис) – местен жител на Волжка България, който превеждал на Ибн-Фадлан. Имената на Персиан[41] (836 – 852) и на сина му Борис (852 –889, +907) вероятно също са епоними, свързани с названието на берсилите. Счита се, че княз Борис носи името на барса, тотема на племето берсили[42], от което произлиза и самото название берсили.

Названието „барс” (от староиранското *pars[43]) се отнася за отдавна изчезнал южнокаспийски хищник от семейство Котки, населявал планината северно от Техеран със субтропичен климат. Представа за вида на това животно дават изображения върху кана от съкровището в Наг Сент-Миклош (съд № 2), сребърни съдове от Волжко-Камска България и от т.нар. Старозагорски каменни релефи[44]. То е подобно на пантера[45], с дълги и добре развити задни крака. В. Бешевлиев[46] посочва, че най-характерната особеност на прикаспийския барс е наличието на грива от конски тип – окосменост в задната част на врата, подобна на гривата при конете. Според В. Бешевлиев точно тази особеност на барса може да обясни исконното иранско название на това животно, защото в иранските езици „барс” означава „грива”, „гривест”. Барсът е бил и основна фигура в коланните токи при прабългарите, като по-късно става герб на Средновековна България и на Асеневци[47]. Трите най-често изобразявани от ранните българи животни са барс, елен и дракон (змия), които може да са тотеми на трите основни прабългарски племена.

Много топоними от Кавказ, Волжка България и Дунавска България произлизат от названията на народите, които са ги изградили и населили. Такива са посочените по-горе Булгар, Биляр, Ошел, Беленджер, Булгар Балк. Раннобългарският град Унгвар (днешният Ужгород, Югозападна Украйна) е бил център на най-северната област (Оногурия) на България в периода от Крум до Борис, чието название се предава на дошлите по-късно маджари – унгарци. Названието Унгвар означава “оногурски град” [48] от прабългарското “вар, варош” – град[49]. Названието Сугдея на един голям и древен град на Азовско море идва от етнонима на согдийците, като се предполага, че първото население на града са били согди от Средна Азия. Днешният сръбски град Смедерево е разположен в район, населен до XIX век предимно с българско население. В пътеписа си арменските пътешественици Хугас Инджеуженян и Степанос Кювер Адонц (1789 – 1800) наричат града с името Семендер и посочват, че жителите му са дошли от Азиатска Сараматия, т.е, Берсилия[50].

В съответствие с този етнически способ за образуване на топоними и като следствие от дунавското присъствие на берсилите може да се изведе названието на втората българска столица Преслав. Традиционно това название се приема като праславянско със значение „славен, преславен град”. В действителност град Преслав възниква като военен лагер още по времето на канас увиги Омортаг. По подобен начин възникват и град Плиска, аулът при р. Тича и много други, Непонятно е защо войскарите на Омортаг ще кръщават своя военен лагер със славянска дума, още повече, не е ясно какво „преславно” може да има в една полева казарма. Освен това още два съвременни нему български града са носили подобно име – Преславец, намиращ се на брега на Черно море близо до Констанца, и Малък Преславец, намиращ се на брега на Дунав близо до Тутракан. До това време праславяните не са строили градове и е малко вероятно те да са дали имената на новите прабългарски градове от езическата епоха.

Най-вероятно топонимът Преслав е прабългарски и е образуван по подобие на названието на близко разположената Плиска, която в действителност носи оригиналното прабългарско име Плискав, Плискава. Подобно е и названието на късното селище Абоба, разположено до руините на Плиска, за което се счита, че има прабългарски произход[51]. Абоба вероятно е късен фонетичен вариант на Абава, така като Верегава (от берг, планина + суфиксът “-ава”) е прабългарско наименование на (източна) Стара планина. Най-старото регистрирано име на Киев е Киоава (“И така, всички те – *росите* – се спускат по реката Днепър и се събират в крепостта Киоава, наричана също Самбатас”[52]). При арабите от Киоава се получава названието Куйаба (Куйафа), а в скандинавските саги Киоава се нарича Könugardr (Кенугард – Кански град). Може да се мисли, че в топонима Преслав присъства същият топонимен и родов суфикс “-ав, -ава”, характерен за други раннобългарски названия (Плискав, Верегава, Абава, Киоава, хунав). Като вземем предвид този суфикс, от името Преслав може да се отдели морфемата ПРЕСЛ, която буквално повтаря названието на племето “берсил”. Най-вероятно, подобно на Плискав (и Абава), Преслав е прабългарски топоним със значение „берсилски стан, град населен от берсили”[53].

Изводът за тъждеството „Преслав – берсилски град” косвено се подкрепя от официалното писмо-грамота на Иван Александър (1331 – 1371) до венецианския дож Андреа Дандоло, подписано и подпечатано от самия български цар. В писмото се среща странно, необяснено досега определение – на три места в грамотата негръцките букви от кирилицата са наречени „български или персийски”[54]. Наистина новото, добре обосновано виждане на българската историческа наука е, че кирилицата е създадена в Преславската школа по времето на цар Симеон и представлява допълване на гръцката азбука с нови знаци[55]. В този смисъл цар Иван-Александровото определяне на негръцките букви като “български” е коректно и напълно разбираемо, но какво общо могат да имат тези нови букви с персите, които на всичкото отгоре от VIII в. насетне пишат на арабица? Този важен за българската историография въпрос е оставен без коментар. Ако фразата „български или персийски” обаче се чете „български или берсилски”, то тя добива смисъл. Новите, негръцки букви биха могли да се нарекат както български, така и преславски, т.е, берсилски, понеже са сътворени в Преслав. Точно това е искал да каже и цар Иван Александър, но вместо “преславски” е писал “берсилски” („персийски” – изкривено), понеже все още е знаел, че преславски, берсилски и български е едно и също нещо.

След като коварната агресия на византийската армия в 680 г. е отбита, народът на Аспарух е заел като контрибуция земя на юг от Дунава. Това е старата римска и византийска провинция Малка Скития, днешна Добруджа, където от дълбока древност живеят скити. Още във II в. пр.н.е. тези скити образуват своя държава. Известни са шестима царе на тази държава: Канит, Тануза, Акроза, Елис, Харасп и Сариак, чиито имена са типично скитски и ираноезични[56]. Тези скити сигурно са дали свои войници на Аспарух и са се влели безконфликтно в масата придошли прабългари.

В настоящата статия се представят данни, че в районите на Кавказ, Кубратова и Волжка България са присъствали основно три сродни прабългарски рода (етноса, племенни групи) – болги, берсили и есегели. Приведени са данни, че и в обширния район на Балканския полуостров същото това сложно в етнически състав и разноезично население може да е съставлявало първоначалния прабългарски субстрат на Дунавска България. Съществена част от населението на новата държава са били и протославяните, и остатъците от гърцизираното и романизирано тракийско и скитско население, както и заселени византийски федерати (алани, кутригури, авари). Едва след християнизацията и приемането на новата официална писменост и език тези етноси се сливат в една нова българска народност, като на някои места се формират отделни етнофолклорни групи. В този етногенезисен процес езикът на значителната маса протославяни, благодарение на своята хомогенност и близост до официалния старобългарски, се е превърнал в lingua franca, поради което именно той е положил основата на говоримия език на средновековните българи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тази хипотеза е формулирана за пръв път от немски историци: **Schlozer, A, L.** *Allgemeine Nordische Geschichte*. Halle, 1771; **Thunmann, J.** *Untersuchungen uber die Geschichte der ostlichen europaischen Volker.* Erster Teil, Leipzig, 1774; **Engel, J, Chr**. *Geschichte der Bulgarien in Mösien*. Halle, 1797.

[2] **Петров, П**. *Образуване на българската държава*. София, 1981; **Рашев, Р**. За произхода на прабългарите. – *Studia protobulgarica et medievalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992, 23 – 33; **Станилов, С.** *Славяните в Първото българско царство*. София, 2002, с. 67.

[3] **Бариев, Р**. *Философские аспекты этногенеза волжских булгар*. Санкт-Петербург, 1997.

[4] **Ибн-Хаукаль**, изд. М. де Гуе, 1968.

[5] **Василев, В.** *Древните българи. Факти, хипотези, измислици.* София, 2009.

[6] **Бешевлиев, В.** *Прабългарски епиграфски паметници*. София, 1981, с. 31

[7] Пак там, с. 32.

[8] **Станчев, С.** Новый памятник ранней болгарской культуры (к вопросу о праболгарах). - *Советская археология*, XXVII, 1957, 128-132; **Сиротенко, В. Т.** Письменные свидетельства о булгарах IV – VII вв. в свете современных им исторических событий. В: *Славяно-Балканские исследования. Историография и источниковедение Академия Наук СССР, Институт Славяноведения и Балканистики.* Москва, 1972, 195-218; **Ангелова, Е.** Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. – *Археология*, 1995, 2, 5 – 17.

[9] **Патканов К.** *Армянская география VII в.* Санкт-Петербург, 1877, 15-16; **Сукри, А.** *Ашхарацуйц*. Венеция, 1881, 25-26; **Ludwig, D.** *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der Schriftlichen Quellien*. Munster, 1982. p. 86.

[10] **Сиротенко, В.** Цит. съч., 195-218.

[11] **Пиотровский, Б. Б**. (ред). *История народов Северного Кавказа с древнейших времён до конца XVIII в.* Москва, 1988.

[12] Теофилакт Симоката (История, кн. VIII, VII, 13) съобщава, че народ, едноименен на българското севернокавказко племе оногури, още във II в. пр.н.е. построява град Бакат (днес Вокат) в областта Уструшана (Унаге), източно от Согдиана. От своя страна Ананиа Ширакаци, когато говори за етническата ситуация в същия район на Средна Азия и съчетавайки старите сведения на Птолемей с такива за средата или първата половина на VI век сл.Хр., споменава за местните народи „булх“, „алхон”, „вархон” и др.. Това могат да бъдат предците на по-късно заселилите се край Кавказ бухши, олхонтор-блкар-пришълци и вархони (авари). В тази връзка названията на някои реки (Олонта, Цедар, Волга) може да са вторично образувани от названието на народа, заселил се по техните брегове.

[13] **Ахметьянов, Р. Г.** *Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья*. Москва, 1981.

[14] **Залеска В., З. А. Лвова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова**. З*латото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище.* София, 2006, с. 353.

[15] **Хвольсон, Д. А.** *Известія о хазарахъ, буртасахъ, болгарахъ, мадьярахъ, славянахъ и руссахъ*. Санкт-Петербург, 1869, с. 23.

[16] **Kazem-Beg, A.** *Derbend-Nameh or the History of Derbend, translated from a select turkich version.* Санкт-Петербург, 1851, p. 161, 162, 169, 175, 189.

[17] **Георгиев, П.** IS THS PLSKAS TON KANPON – Градът Плисков (произход и значение на името). – В: *Трудове на Катедрата по история и богословие на Шуменския университет*. Т. 3. 1999, 12 – 31; Началото на Абоба-Плиска. – *Материали от Юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл. кор. проф. В. Бешевлиев*. Велико Търново, 12 – 15 май 2000 г., 175 – 182.

[18] **Michel de Syrien**. *Chronique*. Paris, 1901, T. 2. p. 364.

[19] *ГИБИ*, III, с. 262.

[20] **Гадло, А. В.** *Этническая история Северного Кавказа IV–X вв., Изд. Ленинградского университета, Ленинград*. 1979, с. 61, 92; **Новосельцев, А. П.** *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва, 1990.

[21] **Рашев, Р**. За произхода, 23 – 33.

[22] **Димитров, Д.** *Прабългарите по Северното и Западно Черноморие.* Варна, 1987.

[23] **Артамонов, М. И.** *История хазар*. Ленинград, 1962, с. 130, 132; **Федоров, А. Я., Г. С. Федоров**. *Ранние тюрки на Северном Кавказе*. Москва, 1978. с. 70.

[24] **Артамонов, М. И.** Цит. съч., с. 184.

[25] **Гадло, А. В.** Цит. съч., 142-148.

[26] Пак там, с. 124

[27] **Fritzler, K**. *Gemeinsame abstammung der Bayern und Bulgaren. In: Die Herkunft der deutschen Volkstämme.* Teil 1: Die Bayern. *Frankfurt. 1923.*

[28] **Сиротенко, Сиротенко, В.** Цит. съч., 195-218; **Гадло, А. В.** Цит. съч., с. 57. ??????

[29] *Премудрого Манассии летописца, събрание летно.* - Государственный Исторический музей СССР. Синод. ръкопис No 38, лист 78: «При Анастасии цри начаше блъгаре поемати зема сия, пршедше у Бъдыне. И прежде начаше поемати долная зема Охридская. И потом сия зема въса». На лист 79: «От исхода же българом до нин 870 лет».

[30] **Клайнер, Б.** *История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г.* Под. ред. на Иван Дуйчев и Карол Телбизов, София, 1977.

[31] **Методий, Митрополитъ Старозагорски**. Македония в своите жители само сърби няма. Чирпан. Печ. Н. Поповъ и С-ие, 1913. Преиздадена от Глобус 91, ДФ Балкан. София, 1996, с. 102.

[32] **Аладжов, Ж., Н. Овчаров**. Данни за прабългарско присъствие в Родопската област. – В: *Българските земи в древността. България през Средновековието*. Втори международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни 1986 г. С., 1987, 294 – 300.

[33] **Петров, П**. Цит. съч., с. 326 – 327.

[34] **Овчаров, Д.** Куберовите прабългари. – *Плиска-Мадара-Преслав*, бр. 6 от 14 май 1980 г., с. 12; Нови данни за ранното присъствие на българите в околностите на Солун (VIII – X век) – *Родопски сборник*, т. 5, София, 1981.

[35] *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*. София, 1988, 228 – 229.

[36] **Добрев, П**. *История на българската държавност*. София, 1995, с. 53.

[37] В България възможни остатъци от тези чангули могат да са топонимите селата Ченгел и Чангул (Дивдядово), квартал на Шумен, и фамилните имена Чангулев, Чангов, Чанков и др. подобни.

[38] **Коледаров, П.** *Политическа география на средновековната българска държава*. Т. 1. София, 1979, с. 104; **Балкански, Т**. *Трансилванските (седмиградските) българи. Етнос. Език. Етнонимия. Ономастика*. Велико Търново, 1996.

[39] **Тодоров-Бемберски, Хр.** Името българи – история и същност. София. 2004.

[40] **Рашев, Р**. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008, с. 243.

[41] Съхранено все още в Македония като ж.и. Персиана.

[42] **Рашев, Р**. Българската езическа култура, с. 243, 264.

[43] След VII в. това название е заимствано от ранните тюрки, които го прехвърлят върху голям брой видове от семейство Котки в планините на Централна Азия. При монголците от иранското pars е образувано названието за лъв – arslan, преминало при тюрките и известно у нас като османотурцизма „аслан”.

[44] **Иванов, И**. Гривести прабългарски барсове, а не византийски лъвове са изобразени върху прочутите Старозагорски каменни релефи. – *Юбилеен сборник с доклади и съобщения на V национална научна*

конференция „От регионалното към националното – етнология, краезнание и музейно дело”, 5 и 6 септември 2011 г., Полски Тръмбеш, 2012, 405 – 416.

[45] Староиранското pars е родствено с праиндоевропейската дума *prd – „пантера” със застъпници: староиндийски pr̥dāku, согдийски pwrđnk, пащо pṛāng, новоперсийски palang, старогръцки párdos; párdalos – „пантера“.

[46] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*. С. 1979, с. 227 – 229.

[47] **Ждраков, З.** Куберовото съкровище в контекста на хуно-българската традиция. – *Пътуванията в Средновековна България*. Материали от Първата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България” – Шумен, 8 – 11 май, 2008. Велико Търново, Абагар, 295 – 301.

[48] **Добрев, И.** *Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон*. София, 2005.

[49] Лексемата var – bor възхожда към праиндоевропейската дума за „град, крепост“ със застъпници: авестийски var, санскрит pari (съвременен хинди-урду pur), при траките bria, para, bara (вероятно и Beroe), polis при гърците, borough в средновековния английски; urbs в латински, burg – в германските езици, всички със значение „град, крепост“.

[50] **Голийски, П.** Джагфар тарихи като извор за историята на българите. – *Български векове*, 3, 2001, 44 – 56.

[51] Aboba - Pliska: A palase iceland in the cottage sea. Capter V. Pliska - Town and Hinterland. In: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Volume 2. Byzantium, Pliska and the Balkans. Eddited by Joachim Henning. De Gruyter. 2007, p. 234-240.

[52] **Багрянородный, К.** Об управлении империей. Москва, 1989, с. 375.

[53] Нахлуването на хун-ну в района на Кавказ (378 г.) води до разпръскване на част от аланите, прабългарите и берсилите в Средна и Западна Европа. Поради това етнонимите на тези народи се пренасят на много места в Средна и Западна Европа. Много е популярна хипотезата, че столицата на Каталония – Барцелона, /В такава транскрипция ли остават и двете названия?/ носи името на берсилите, които заедно с аланите и вандалите в VI в. създават краткотрайна държава в този район. Исторически може да се обоснове и хипотезата, че столицата на Словакия – Братислава, също носи името на берсилите. Първите писмени названия на това поселение са римски: Герулата (50 г. н.е.), Posonium (от тук късносредновековното Pozsony, По́жонь), Istropolis (град на Истрос – Дунав). В периода от 805 г. до около 895 г. поселението е включено в пределите на Първата българска държава, заедно с Унгвар, дн. Ужгород. Малко след това – в немска хроника от 907 г., се появява и новото „берсилско” название на града – Brezalauspurc = „Берсилски град” (Brezalau – берсилски; purc, burg – град). От определението Brezalau можем да възстановим оригиналното му българо-берсилско название, носещо посочения суфикс „-ав, -ава” – Бреслав, Бреслава (сравни Плискав, Плискава, Преслав). Това българо-берсилско название се запазва най-дълго, от българско време (Крум) до 1919 г., през който период името на града е известно в германизирания си вариант Pressburg, по унгарски – Prešporok, Prešporek. В 1919 г. градът става столица на новата славянска държава Словакия и е преименуван на Братислава.

[54] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия по история на България*, том 2. София, 1978, 255 – 256. Превод на В. Гюзелев от Codice Trevisaneo, f. 447 - *Archivio di Stato*, Venezia.

[55] Редица автори посочват, че някои от тези нови знаци съвпадат с определени прабългарски рунни знаци.

[56] **Манов, М**. Нови типове монети на скитските владетели Канит и Акроза. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 3, част I, 2006, 81 – 94.

BOLGS, BERSILS AND ESEGELS – THE MAIN PROTO-BULGARIAN GENUS IN CAUCASUS, VOLGA, DANUBE AND MACEDONIA

Ivan Ivanov

Abstract

Recently acknowledged number of Asparukh Bulgarians (250-300 thousands) raises the question of their tribal division. According to sources in X-XI c. the Proto-Bulgarians are divided into „internal and external Bulgarians", „black and white Bulgarians". Earlier sources subdivided them into Onoghontor-Bulgars, Kupi-Bulgars, Duchi-Bulkars and Chdar-Blkars that all formed the Old Bulgaria of Kubrat.

The tribes of Utigurs and Kutrigurs, the last of which is reportedly akin but non-Bulgarian tribe, are also affiliated to this union. Most likely, these classification schemes are based on secondary attributes and, hence, they only partially reflect the ethnic subdivision of the early Bulgarians. Of these the most accurate appears to be the classification of those chroniclers (Zacharias Rhetor, Movses Khorenatsi, Michael the Syrian, Ahmad Ibn Rustah, al-Gardizi, Ibn-Dasta ect), which divided the Proto-Bulgarians into three main tribes (genera, genuses): Bersils (Basils, Belendzhers, Bagrasiks, Basliks) esegels (askals) and Blgars (Bulhs, Bushs). These tribes formed homonymous territories like Bersilia and cities - BLNGR (Belendzher or Varachan), Balkh and Bulkhar-Balkh (Al Bulga Bayda – Bulgarian White). Bulgarian character of these three genera are recognized by the major Russian researchers in that field. These Bulgarian tribes also formed the northern Volga-Kama Bulgaria state (Ibn Fadlan).

Many Bulgarian researchers (Koledarov, Balkanski, Rashev) recognize that along with the Asparukh Onoghontor-Bulgars, some Bersil and esegel tribes have also arrived in Balkans. Descendants of these esegels might be the present day Székels – hungarinized pre-Magyar population of possibly Proto-Bulgarian origin living in the early Bulgarian Zagora district (Transylvania). The Bulgarian, Esegel and Bersil ethnic names could be found in dozens in local toponyms; Polgar, Polgardi, Bulhari, Ungvar, Brasov, Preslav, Brezalauspurc, and in many historic personal names like Boris (852-889 +893), Percian (836-852), Palgar – a messenger of Boris to Rome ect.

New support in favor of the above claim is presented in this paper, namely, the chronicles depicting the settlement of Proto-Bulgarians in Balkans. The chronicle deposited in the Bulgarian national library under the № 774 reads: *„During the reign of this king Constantine the Bulgarians came across the Danube. Numerous, even infinite, they (the Bulgarians) fulfilled all the land even to Drach (recent day Duracio) .... as the Bulgarians and Persians and the Vlukhvies (the Magicians) are the same and they are all settlers of this land"*. The vague phrase „*… as the Bulgarians and Persians and the Vlukhvies are the same and they are all newcomers to this land*" can refer to the ethnic composition of the Bulgarian tribes settled over the land from the Danube to Drach - Bulgarians, Bersils (Persians) and Bulhs (Bushs, buhs akin to Proto-Bulgarians population that lived around the historic eastern Caucasus cities of Balkh and Bulkher-Balkh). Until recently the population living within the vast region from the towns of Bitola to Prilep in Macedonia formed the ethno-folklore group of Barsyats, descendants of Berzits, a local tribe documented in VII – IX c. According to some researchers (Gyula Moravchik,

Ivan Mikulchich, Ch. Bemberski) the Berzits are a tribe of Avar and Proto-Bulgarian origin, later sucked into the Bulgarian nation. This is probably the tribe „Persians“, ie, Bersils of the above mentioned manuscript.

The above data suggest that not only in northern Caucasus region and Volga-Kama Bulgaria but also in Eastern Balkans and Macedonia the three Bulgarian tribal groups - Bulgarians, Bersils and Esegels have walked and settled together as three different genera of one people.

НУМИЗМАТИЧНИ ДАННИ ОТ ВРЕМЕТО НА ХАН ТЕРВЕЛ

Дочка Владимирова-Аладжова

Хан Тервел (701 – 718) наследява управлението на българската държава след смъртта на своя баща хан Аспарух. Сравнително краткото му управление е твърде важно, за да се затвърдят заетите вече позиции от българите. Във външната политика водещи остават отношенията с Византийската империя, която в този период изживява трудности. Раздирана от вътрешни противоречия, бърза смяна на императорите, от една страна, нападения и бунтове – от друга, са само някои от характеристиките на ситуацията. Свидетелство за това бурно време – първите десетилетия на VIII век, са и достигналите до нас четири редки златни византийски монети[1].

Две от тях – солид и тремис, принадлежат на византийския император Филипик Вардан (4 ноември 711 – 3 юни 713), който е първият владетел след края на династията на Ираклеоните.

Описанието на солида е следното:

Лице: ꝺNFILEPIC ЧSML TЧSAN. Ядрото не е било центрирано при отпечатването и част от буквите на надписа са попаднали извън ядрото.

Бюст на императора с къса брада, насреща. Облечен е с лорос и корона с кръст в кръг. В дясна ръка държи глобус с кръст, в лява ръка скиптър, завършващ с орел на върха и кръст над него. В лявото и дясното поле между надписа и образа на императора има издраскани знаци.

Опако: VICTORIA AVSЧ I

Кръст върху тристепенна база, отдолу – CONOB.

Злато, 19 мм, 3,86 г.

НАИМ, Инв. № 424 (обр. 1 а, б)[2].

Според Hahn тези солиди са сечени в периода 4 октомври 711 г. до 3 юни 713 г[3]. Монетата е много добре запазена, леко износена, почти незабележимо. Това свидетелства, че тя е била твърде малко време в циркулационна среда, което е нормално за краткото управление на владетеля. Прави впечатление ниското тегло от 3, 86 г, което не може да се обясни с износване на метала от продължителна употреба. Явно този екземпляр е бил отсечен с тегло далеч под регламентираното, практика на държавата, която е използвана широко по време на криза и която спестява на хазната ценностен метал.

Това е най-ниското регистрирано тегло на солид от публикуваните досега монети на император Филипик Вардан[4].

Тремисът има следното описание:

Лице: .... SM L .... При отпечатването ядрото не е центрирано и първата част от надписа е попаднала извън него, а от втората личат части от буквите.

Бюст на императора с къса брада, насреща. Облечен е с лорос и корона с кръст в кръг. В дясна ръка държи глобус с кръст, в лява ръка – скиптър, завършващ с орел на върха и кръст над него.

Опако: VICTORIA . VSЧS

Кръст върху фиксирана база, отдолу CONOB.

Злато, 15 мм, 1,38 г, пробита.

НАИМ, Инв. № 137 (обр. 2 а, б)[5].

Монетата е пробита и теглото й е с 0,06 г по-ниско от регистрираните досега тремиси[6]. Екземплярът е добре запазен и вероятно също е бил закратко в употреба, но пробитата дупка показва, че той по-късно е използван като украшение.

Hahn смята, че тези тремиси са сечени в периода 4.XI.711 г. до 3.VI.713 г.[7] Изображенията върху двата номинала са еднакви, на лицето – императорът и кръст върху опакото. Разликата при кръста е само в поставката, върху която той е разположен – тристепенна при солида и фиксирана основа при тремиса.

Според историческите сведения след убийството на император Юстиниан II престолът е зает от офицера с арменски произход Филипик Вардан. Неговото управление е кратко: 711 – 713 г., но е белязано от важни събития във вътрешно- и външнополитически план. Новият император се опитал да възстанови монотелизма, като се опирал на арменското население, сред което той имал много привърженици. В тази връзка бил свикан нов църковен събор, който осъдил решенията на VI вселенски събор и обявил монотелизма за единствено допустимо църковно учение[8]. Символичен израз този прелом намира във факта, че в императорския дворец е унищожено изображението на VI Вселенски събор, а намиращият се пред палата надпис в памет на събора е заличен. На негово място е поставено изображението на императора и на патриарх Сергий[9]. Тази църковна политика на Филипик Вардан нямала успех и срещнала съпротива сред жителите на столицата Константинопол, а така също и на Запад[10]. В Рим официалното признаване от императора на една отхвърлена от предишния Вселенски събор ерес, се посреща с явно неодобрение. При обявяването на встъпването си в длъжност Филипик изпраща на папа Константин I едно вероизповедание в духа на монотелизма, и заедно с него свое изображение. Рим отказва да приеме лика на император еретик и забранява той да поставя образа си върху монети, след като името му не се споменава в църковните молитви, нито в края на документите [11]. Това е важен момент в историята на Византийската империя, преди да е започнала още голямата иконоборска битка. Между императора еретик и папата избухва своеобразно противопоставяне, при което изображението служи като главно оръжие и възгледите на двете партии се проявяват в приемането или отхвърлянето на определени иконографски изображения[12].

Във външнополитически план ситуацията е особено тежка и това засилва вътрешните размирици. През 711 година българският хан Тервел начело на българските войски нахлул в Тракия и стигнал до стените на Цариград под предлог, че иска да отмъсти за убийството на стария си приятел, предишния император Юстиниан II. В същото време в Мала Азия арабите продължили завоеванията си в имперската територия, като превзели няколко града в Кападокия и Киликия[13]. Недоволството от Вардан се усилило и през 713 година избухнал бунт във войската, която била изпратена от тема Опсикион в Тракия, за да се бие с българите. Същевременно се вдигнало и населението в столицата, ръководено от партията на „зелените”. Императорът не бил в състояние да окаже сериозна съпротива, бил свален от престола и ослепен[14].

Краткото управление на Филипик Вардан е свързано с активно монетосечене. Той сече парични знаци от злато, сребро и мед в монетарниците на Константинопол, Сиракуза, Рим и Равена. Столичната монетарница пуска емисии от трите метала, Сиракуза и Рим – от злато и мед, а Равена – само от злато[15]. Върху известните досега солиди, сечени в Константинопол, се срещат означенията на десет монетни ателиета от A до J, както и допълнителни буквени знаци при някои от тях, тази активност е впечатляваща на фона на нестабилната обстановка в Империята[16]. Нумизматичните данни са в противоречие с цитираната по-горе забрана от Рим императорът еретик да поставя образа си върху монети.

Нещо повече: Hahn счита, че монетарниците в Рим и Равена секат златни номинали с малка промяна в надписите до 715 г, т.е. и по времето на следващия император[17]. Това е Анастасий II (713 – 715), който заема властта след свалянето на император Филипик Вардан. При управлението на последния, наследилият го владетел е главен секретар на императорската канцелария и носи името Артемий. След като заема трона, променя името си на Анастасий – втори по ред, след императора с това име – Анастасий I, управлявал в периода 491 – 518 г. Първата работа на Анастасий II била да възстанови вътрешния ред и да привлече на своя страна недоволното от църковната политика на Филипик Вардан цариградско население. Той отменил указите в полза на монотелизма и потвърдил отново решенията на VI вселенски събор. Ликовете на Филипик и патриарх Сергий били унищожени[18]. С това се наложила отново православната сенаторска партия и било отстранено влиянието на арменските елементи, взели временно връх при император Филипик Вардан[19]. Интересно е обстоятелството, че бунтът срещу Вардан, който поставил на престола Анастасий II, бил ръководен от партията на „зелените”. Но новият император още с идването си възстановил православието и неговите канони, което показва, че всъщност е спечелила партията на „сините”, която успяла да наложи свой избраник. Влагайки огромна енергия, Анастасий II се опитва да навакса пропуснатото, предприема мерки за защитата и снабдяването на столицата с продукти, поставя на командните длъжности в армията най-способните пълководци. Всичко това той прави във връзка с опасността от нападенията на арабите, които след големите си успехи в Испания и Мала Азия се готвели да започнат нова атака срещу византийската столица, като ударят империята в самото сърце.

Анастасий II решава да изпревари врага, като изненада арабската флота с атака, още по време на нейното приготовление за нападение срещу Константинопол. Императорът изпратил силна флота срещу финикийските брегове, където били разположени арабските кораби, но атаката така и не се осъществила. Изпратените византийски войски от тема Опсикион, които трябвало да се съберат при остров Родос, за да тръгнат срещу неприятеля, още с пристигането си на острова вдигнали бунт, върнали се на сушата и провъзгласили за император един финансов чиновник на име Теодосий. Вместо битка срещу арабите, започва нова гражданска война, която трае шест месеца. Анастасий се опитал да окаже съпротива, като потърсил помощ от стратега на Анатоликон Лъв и стратега на Армениакон Артавасд. Те обаче не се озовали на молбите му и го накарали да чака шест месеца напразно идването им. Изоставен от всички, император Анастасий II бил принуден да се откаже от престола и се оттеглил в един манастир край Солун (715 г.)[20].

От краткото управление на Анастасий II са познати пълен комплект отсечени монети: от злато – солид, семис, тремис, от сребро – церемониални монети, и от мед – фолис и половин фолис, като по този начин се продължава традицията в монетосеченето от края на VII и второто десетилетие на VIII век при императорите Леонтий, Тиберий II и второто управление на Юстиниан II[21].

От император Анастасий II у нас са известни две златни монети с номинал – солид и тремис. Описанието на солида е:

Лице: ONARTEMIЧS A NAST ASIЧSMЧL

Бюст на императора с къса брада, насреща. Облечен е с хламида и корона с кръст в кръг. В дясна ръка държи глобус с кръст, в лява ръка – акакия.

Опако: VICTORIA AVS Ч Θ

Кръст върху тристепенна база, отдолу CONOB. Зрънчест кръг.

Злато, 19 мм, 4,13 г.

НАИМ, Инв. № 138 (обр. 3 а и б)[22].

От надписа върху лицето е видно, че става дума за солид, определен от Grierson към клас II, при който са изписани имената Артемий – Анастасий, които императорът носи преди и след интронизацията[23]. Този клас златни монети са сечени в по-големи емисии в сравнение с клас I, за което говорят известните досега екземпляри и отбелязаните монетни ателиета[24].

Монетата е много добре запазена, почти незабележимо износена. Това свидетелства, че твърде малко време е била в циркулация, което е логично, предвид краткото управление на владетеля. В тази връзка прави впечатление и ниското тегло от 4,13 г, което, явно, не може да се обясни с износване вследствие продължителна употреба. Ядрото има леко неправилна форма и от него е отнет метал преди отпечатването, за което подсказва липсата на части от надписа околовръст. Така този екземпляр с тегло под регламентираното е още едно доказателство за практиката на държавата чрез различни способи да пести на хазната златото. Това е най-ниското регистрирано тегло в публикуваните досега солиди на император Анастасий II от Константинопол. В интерес на истината обаче екземпляри с близко до това, а и по- ниско, са известни от монетарниците на Неапол, Рим и Равена, но там става дума за солиди от клас 1, или за такива с друго описание[25].

През управлението на този император работят монетарниците на Константинопол, Сардиния, Сиракуза, Неапол, Рим и Равена. Естествено, най-активна е столичната, от която върху монетите са регистрирани знаците на 10 ателиета, както и поне още 7 комбинации с тях[26].

Характеристиките на другата монета, тремиса, са:

Лице: ONAPTEMIЧS. .ASTASI...L

Бюст на императора с къса брада, насреща. Облечен е с хламида и корона с кръст в кръг. В дясна ръка държи глобус с кръст, в лява ръка – акакия. Зрънчест кръг – запазен само под бюста на императора.

Опако: VICTORIA AVSЧ S

Кръст върху фиксирана база, отдолу CONOB. Зрънчест кръг.

Злато, 17 мм, 1,35 г.

НАИМ, Инв. № 493 (обр. 4 а и б)[27].

Монетата е много добре запазена, с висок релеф. Ядрото не е с правилна кръгла форма, което е причина част от надписа да остане вън от него.

Изображенията на императора върху разгледаните по-горе екземпляри са много близки и разликата е само в начина на предаване на детайлите. При надписите има несъответствие в изписването на втората буквата в името Артемий, в първия случай то е с латинската буква R, а във втория – на кирилица – Р.

Относно теглото на третинката на солида трябва да отбележа, че то почти се доближава до това на публикуваните от Grierson екземпляри – 1,36 г и 1,37 г.[28] ()

Разгледаните парични знаци от императорите Филипик Вардан и Анастасий II, съвременници на българския хан Тервел, са от малкото свидетелства, достигнали до нас, които показват бурните събития, разиграли се на юг от скоро появилата се държава България.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1 а и б. Солид на Филипик Вардан (лице и опако)
Обр. 2 а и б. Тремис на Филипик Вардан (лице и опако)
Обр. 3 а и б. Солид на Анастасий II (лице и опако)
Обр. 4 а и б. Тремис на Анастасий II (лице и опако)

БЕЛЕЖКИ

[1] Монетите са от фонда на НАИМ – БАН и са с неизвестно местонамиране.

[2] **Grierson, Ph.** *Cataloque of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection.* Vol. 2/2. Washington, D. C, 1968, p. 668, Ij; **Hahn, W**. *Moneta Imperii Byzantini von Heraclius bis Leo III. (610-720).* Wien, 1981, 1.

[3] **Hahn, W**. *Op.cit.,* 1-4.

[4] **Grierson, Ph.** *Op. cit.,* 667- 668.

[5] **Grierson, Ph.** *Op. cit.,* p. 669, 6; **Hahn, W.** *Op. cit.,* p. 6.

[6] **Grierson, Ph.** *Op. cit.,* p. 669.

[7] **Hahn, W.** *Op. cit.,* p. 6.

[8] **Острогорски, Г**. *История на Византийската държава.* София, 1998, с. 220.

[9] **Пак там.**

[10] **Ангелов, Д.** *История на Византия.* Част I. София, 1968, с. 246.

[11] **Острогорски, Г**. *Цит. съч.,* с. 220.

[12] Пак там, с. 221.

[13] **Ангелов, Д**. *Цит. съч.*, с. 246.

[14] Пак там.

[15] **Grierson, Ph.** *Op. cit.,* p. 666.

[16] **Grierson, Ph.** *Op. cit.*, 667-668.

[17] **Hahn, W.** *Op. cit.,* 18-19.

[18] **Острогорски, Г**. *Цит. съч*, с. 222.

[19] **Ангелов, Д**. *Цит. съч*, с. 247.

[20] Пак там.

[21] **Grierson, Ph.** *Op. cit.,* p. 674.

[22] **Grierson, Ph.** *Op. cit.*, p. 676, 2h.1-2h.2; **Hahn, W.** *Op. cit.* p. 3.

[23] **Grierson, Ph.** *Op. cit.*, p. 673.

[24] **Grierson, Ph.** *Op. cit.*, 675-683 ; **Hahn, W.** *Op. cit.*, 278-280.

[25] **Morrisson, C.** *Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliotheque Nationale.* Paris, 1970, 440-444*;* **Grierson, Ph.** *Op. cit.,* 676- 668.

[26] **Grierson, Ph.** *Op. cit., 675-676*; **Hahn, W.** *Op. cit.*, p. 279.

[27] **Grierson, Ph.** *Op. cit.,* p. 677; **Hahn, W.** *Op. cit.,* p. 6.

[28] **Grierson, Ph.** *Op. cit.,* p. 677, 5.1; 5.2.

NUMISMATIC DATA FROM TIME OF KAN TERVEL

Dochka Vladimirova-Aladzhova

Abstract

The article presents four gold coins from Emperors Philipic Vardan and Anastasius II.

In the National Archaeological Museum fund are preserved two very interesting gold coins - solidus and tremissis of the Byzantine emperor Philipic Vardan. He was at the head of

the Byzantine Empire from 4th of November 711 - to 3rd of June 713 and is the first ruler after the end of the Iraklios Dynasty.

The description of the solidus is as follows:

Obverse: d NFILEPIC ЧSMIL TЧSAN. The core had not been centered when coin was stamped and part of the letters of the inscription failed out of the core.

Bust of the emperor with short beard, full face. He is dressed with loros and a crown with a cross in a circle. In his right hand there is a globe with a cross, and in his left hand - a sceptre with an eagle and a cross on the top. In the left and right margin between the inscription and the emperor's image are scratched signs:

Reverse: VICTORIA AVSЧ I Cross on three-stepped base; under it - CONOB

Gold, 19 mm, 3,86g (fig. 1 a, b)

The tremissis, has the following description:

Obverse: . SM L .... The core had not been centered when coin was stamped and the first part of the inscription failed out of the core; from the second part of the inscription are visible parts of the letters. Bust of the emperor with short beard, full face. He is dressed with loros and a crown with a cross in a circle. In his right hand there is a globe with a cross, and in his left hand - a sceptre with an eagle and a cross on the top.

Reverse: VICTORIA VSЧS A cross on a fixed base, under it - CONOB

Gold, 15 mm, l,38g, pierced, (fig. 2 a, b)

The short reign of Philipic Vardan is full of important events; simultaneously, he realizes active coinage. He coins money from gold, silver and copper in the mints of Constantinople, Syracuse, Rome and Ravenna. The capital mint runs emissions from the three metals; Syracuse and Rome from gold and copper and Ravenna only from gold.

The two presented here coins are rare evidence for the short, but impetuous reign of emperor Philipic Vardan.

In the first decades of the 8th c. the Byzantine Empire was ruled by several emperors who reigned just for a couple of years each. One of them was Anastasius II (713-715) who ruled after Emperor Phillippicus Bardanes (711-713) was deprived of the crown. During the time of the rule of his predecessor, the new ruler was a chief of the Emperor's Office and was named Artemius. After his accession to the throne he changed his name to Anastasius and was titled The Second, as there was an emperor with the same name who had already ruled at the end of the 5th and the beginning of the 6th c.

Two gold coins of Emperor Anastasius II are available at the National Archaeological Museum in Sofia. They are of the solidus and tremissis nominals.

Description of the solidus:

Obverse: ONARTEMIЧS A NAST ASIЧSMЧL Bust of the Emperor with a short beard, en face. Dressed in a hlamida, wears a crown with a circled cross. Holds a globe with a cross in his right hand, and an akakia in his left hand.

Reverse: VICTORIA AVS Ч Θ A cross on a three-step base, the text CONOB below it. A circle formed of small points.

Gold, 19 mm, 4.13 g

The coin is preserved very well and traces of usage are hardly noticed. This is evidence that the coin was in circulation for a short period of time, which is explained by the short rule of the Emperor. However, the small weight of the coin - only 4.13 g, is of interest, because it can obviously not be explained by obliteration of the metal due to long use of the coin. The core of the coin has a slightly irregular form and a part of the metal is removed before the coin was minted, as suggested by the missing section of the surrounding text at the periphery. Thus, this coin weighing less than it should have is yet additional evidence that the Empire was saving on the precious metal in different ways. This coin has the lowest weight ever registered for all solidus coins minted by Anastasius II in Constantinople and presented in publications so far. It is a fact that coins with the same or lower weight were produced in the minis of Napoli, Rome, and Ravenna, but they were solidus coins of Class I or coins with a different description.

Dining the reign of this emperor coins were produced at the mints in Constantinople, Sardinia, Syracuse, Napoli, Rome, and Ravenna. Naturally, the mints in the capital were the mosi productive - coins bare the signs of at least 10 mints as well as at least 7 additional combinations among them.

Description of the tremissis:

Obverse: ONAPTEMIЧS.. ASTASI...L Bust of the Emperor with a short beard, en face. Dressed in a hlamida, wears a crown with a circled cross. Holds a globe with a cross in his right hand, and an akakia in his left hand. A circle formed of small points, which is preserved only below the bust of the Emperor.

Reverse: VICTORIA AVSЧ S A cross on a fixed base, the text CONOB below it. A circle formed of small points.

Gold, 17 mm, 1.35 g (Fig.2. a, b)

The coin is preserved very well and has a high profile. The core has an irregular round form and thus part of the text is missing.

The images of the Emperor on the two coins described above are very close. They differ only in the way the details are made. The texts differ in the second letter from the name Artemius. In the first case it is spelled with the Eatin letter R, and in the second case it is spelled with the Cyrillic letter P. The coins of Anastasius II presented here illustrate his active minting, despite the short period of his reign that lasted only two years.

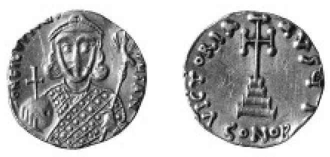

а б

Обр. 1

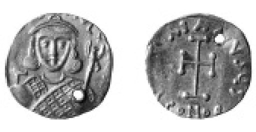

а б

Обр. 2

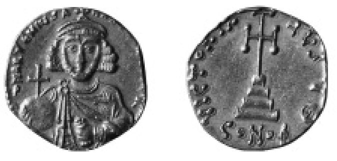

а б

Обр. 3

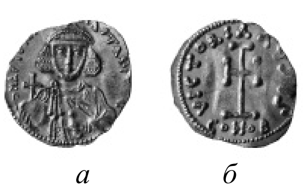

а б

Обр. 4

ДИАСПОРА НА ДУХОВНОСТТА
(Пътуващите приписки, бележки и предисловия от старобългарските книги)

Бистра Николова

В повечето случаи духовното „пилигримство" на старобългарската книга, изразяващо се в пътуването й към руските земи, към сърбите и молдовлахийските духовни средища, се открива чрез съчиненията на старобългарските писатели в небългарски редакции от тези места извън България, или чрез следи от ранни старобългарски езикови, правописни белези в произведения в чужди редакции. Един откровен израз и доказателство за този род съчинения са т. нар. пътуващи старобългарски приписки, които се отнасят за целия корпус или отделно старобългарско съчинение, попаднали в книжовен ареал извън България, независимо дали е налице промяна на езиковата характеристика на тези ръкописи и творби след излизането им от българска езикова среда. Веднъж напуснали протографа или антиграфа[1], те, без да престават за бъдат източник за историята на старобългарския ръкопис, заживяват един свой собствен живот, свързан с преписвания ръкопис в една друга, но близка в религиозно и езиково отношение среда. Макар да ни говорят пряко от първо лице, както някога, когато са били съставени от своите автори, те придобиват и нови функции по силата на своето преписване в отдалечено от автентичния момент на съчиняването им време.

Приписките и авторските предисловията са незаменим източник за историята на ръкописа, за неговия автор, за времето и обстоятелствата, при които възниква. Общо-взето, макар и не при всички, но при една значителна част от тях, и то онези, които имат по-официален характер, се намират допирни точки в схемата, по която са съставени, съдържанието като теми и информация. Като цяло обаче не са много пресечните белези, по които могат да се класифицират[2]. Един от тези признаци, разбира се, е наличието на приписки автографи, т.е. оригинални, и приписки преписи, които са обект на това проучване. Принципът на тяхното изследване, независимо от посоката и целите, с които това е правено, е бил винаги един – и едните, и другите се приемат за изворова даденост за времето, за което се отнасят техните сведения, и практически, от гледна точка за значимостта на техните сведения, не се прави разлика между преписана и оригинална приписка. Но тази разлика трябва да се вземе под внимание. Тогава те ще обособят две групи: тази на оргиналните приписки и тази в препис, последните с оглед изследване на данните им в няколко насоки. Кое още налага това?

Приема се a-priori и едва ли не, че в препис приписките и предисловията са напълно идентични на протографите си, като не се допуска или предполага въздействието на времето, средата и книжовника преписвач върху съдържанието или мястото им в ръкописите при последващото преписване. Но има въпроси, които следва да се зададат и които изникват при близкия прочит на тези приписки в контекста на ръкописите и произведенията, с които са свързани. Струва си да се запитаме кои са мотивите за преписа на една приписка или предисловие, влияят ли те върху текста, каква е честотата, с която се преписват тези произведения, и от какво зависи това. Немаловажно е изследването на тази група приписки в контекста на сборника, което може да позволи да се очертае протографът на творбата, към която се отнася конкретната приписка или първоначалният тип и съдържание на сборника. Принципно старобългарски творби могат да бъдат включвани с ръкописи с различно от протографа съдържание, на места, които не отговарят на първоначалното им положение в него. Това – последното, връща въпроса към протографа на сборника, в който срещаме посочените преписани творби, но не в това е акцентът на моя интерес. Накрая, този род съчинения са белег за „диаспората” във времето на българската книжнина извън България.

Макар да има на пръв поглед яснота и признаци, по които една бележка може да се определи като приписка, а друга да е предисловие (пролог) при обозначаване на първите, има известно колебание в типологическата характеристика. Така напр. приписката от Изборен чети-миней от XV в. – тази на презвитер Йоан[3], някои автори определят като такава, други я наричат послеслов[4]. Типологията на тези съчинения се определя не толкова от местоположението, колкото от съдържанието им. За разлика от предисловията, които идейно и съдържателно са свързани със смисъла на основното произведение и по място винаги го предхождат, всички други бележки, които не притежават тези качества, независимо от мястото им в текста, може да се отнесат към приписките.

Приписките в препис, седем на брой. Те са към превода на Четирите слова на Атанасий Александрийски, срещу арианите (Тудор Доксов), към Житието на Антоний Велики (на Йоан)[5], от Варшавския, Архивския, Вилнюския хронограф (на йеромонах Григорий)[6], към сб. „Номоканон” (Зонара, преписвач Йоан) от 1262 г. Търновско четириевангелие от 1273 г. (Драгия), от Ловчанския сборник (Пахомий) и Апостол от ср. на XIV в (N)[7]. Преписите на предисловия са основно от ранносредновековните оригинални и преводни творби, известни само в преписи – Богословието на Йоан Дамаскин в превод от Екзарх Йоан[8], „Шестоднев” от същия[9], сборникът „Златоструй”[10] и Симеоновият сборник от 1073 г.[11]

I. Честота и устойчивост на преписаните приписки и предисловията

Честотата, с която една приписка се повтаря в по-късни ръкописи, е признак за нейната устойчивост. Преписите на приписки се срещат или само единично, или се повтарят в няколко ръкописа, докато предисловията винаги съпровождат съответната творба. Важно е тук да отбележа, че една част от преписаните приписки и всички предисловия са свързани с произведения, писани или превеждани в периода на Първото царство. Наред с това има един въпрос, който трябва да бъде допълнително изследван, макар това да не е мястото, където ще бъде коментиран, а именно съпоставката на едно и също произведение, когато при преписа му в един случай се преписва и приписката, при друг – не. Като пример ще дам Житието на Антоний Велики, където само в част от преписите на двете редакции приписката е преписвана заедно с неговия текст. Интересно е да се сравни ръкопис на Апостол от 1516 г.[12], в чиято приписка се твърди, че това е нов превод на пълния Апостол с тълкувания, с други ръкописи от същия тип, за да разберем дали въпросният превод е наистина нов, има ли по-късни преписи и дали те могат да се посочат.

Приписката на презвитер Йоан към превода на житието на Антоний Велики се среща в 15 преписа на житието в сборници от XIV до XVII в., иначе общият брой на известните преписи, в трите редакции на превода, е 43[13]. По-устойчиво е присъствието на приписката в преписите от първата редакция на превода (X в.), и то най-вече в ръкописите от XV – XVII в., като измежду познатите 19 ръкописа от втората редакция (Търновската) приписката се открива в два от тях. Що се отнася до възможния антиграф на преписите, засега има само едно мнение – това на Б. Ангелов, което почива върху шест от преписите, и то е, че такава е приписката от Хлуд. № 195 (XIV в.)[14].

Преписът на приписката на йеромонах Григорий, превел (засега все още дискутирани по обем и съдържание книги[15]), се среща в три ръкописа – Архивния, Варшавския и Вилнюския хронограф[16].

Като продължавам прегледа, следва тази на Тудор Доксов. Името му се свързва с преписа на Четири слова против арианите от Атанасий Александрийски. Шест са ръкописите от XV – XVII в., в които намираме приписката[17]. Засега е публикувана тази от ГИМ. Син 111 от XV в. и Никиф. ф. 199, № 59[18].

Приписката към Номоканон (Зонара), писан в 1262 г., идва до нас в 15 преписа от кр. на XV – XVI в.[19], което можем да преценим като признак за устойчивия характер на този текст, макар и близо два века след съставянето му.

Особено е състоянието на преписа на приписката от Търновското четириевангелие (1273 г.), поради това, че тя повторно е преписана в оригиналния ръкопис, в кр. на XV – XVI в., под протографа й, който е бил силно повреден[20].

Преписът на приписката от Ловчанския сборник има специфична съдба, сходна с тази на Евангелието[21]. Според А. А. Турилов ръкописът е от 90-те години на XIV в., т.е. препис[22]. Но самата тя съдържа данни за три периода от историята на ръкописа: за 30-те години на XIV в., 1391 и 1634 г.

Тълковният Апостол от ср. XIV в. и неговата приписка са дошли в препис от 1516 г.[23] Ръкописът е в сръбска редакция със следи от търновски извод, което предполага, че преписът възпроизвежда протограф или антиграф, съдържащ приписката.

При предисловията нещата изглеждат сходни, но с тази, не без значение, разлика, че те, бидейки органична част от произведенията, към които се отнасят, в много редки случаи изпадат при преписването. Тук, разбира се, е интересно все пак да се установи при кои от случаите това се случва.

Най-трудно е да се проследи дали винаги се повтаря в текстовете на 65-те преписа на „Шестоднева”, от които 50 пълни[24], предисловието. Съдържанието на шестте глави, както и въпросите за източниците на произведението, обсебват вниманието на всички изследователи и този детайл остава извън полезрението им.

Един от важните въпроси, дискутиран в литературата около Предисловието на Богословие от Йоан Дамаскин, преведено от Екзарх Йоан, е не колко пъти се среща в над двайсетте преписа на съчинението или дали винаги в един и същ състав, а каква е връзката му с неговия вероятен източник[25]. Поради липса на описи на част от ръкописите, трудно може да се каже дали това Предисловие се среща във всички преписи и дали е в пълен или съкратен състав.

„Златоструят”, чието съставителство се свързва с цар Симеон (898 – 927), има като предисловие една Възхвала на учеността на царя.[26] Всички преписи на пълния „Златоструй”, който се свързва със Симеон, имат това въведение[27].

Похвалата към цар Симеон от Първия Симеонов сборник (Светославов сборник от 1073 г., ГПБ ф. 328, № 12), който се среща в над 27 вариантни преписа, играе роля на предисловие. В най-ранния му препис (1073 г.) стои името на руския княз Светослав, в един-единствен – Кирилобелозерския (РНБ, Киролобелозерского собр. №1/1082 от 1445 г.), се среща това на Симеон[28]. В този смисъл честотата на срещане на въпросната Похвала е ограничена.

II. Мястото на приписките и предисловията в ръкописите

Позицията на приписката има пряко значение към въпроса за състава на ръкописа протограф и към обема от събитията, които се визират в приписката. Т. напр. приписката на Тудор Доксов във всички преписи стои преди или след Четирите слова против арианите от Атанасий Александрийски, което изследователите тълкуват като признак, че се отнася до тях. Това заключение изглежда много правдоподобно, макар в текста й да не се сочи кои точно произведения на Атанасий са преведени, а е казано: „Тези благочестиви книги, наречени Атанасий....”. Колебанието на мястото на приписката може да се разгледа като пораждащо хипотезата други произведения, свързани с името на раннохристиянския идеолог, да имат отношение с превода на Константин. В ГИМ 111 между приписката стоят Четирите слова и Слово на Атанасий за Пасха, в Погод. 963[29] редът се повтаря, но преди Словата е негово Житие, в този смисъл приписката хипотетично може да се разглежда като отнасяща се и до Житието и Словото за Пасха. Засега обаче само тези четири слова са били обект на изследване[30].

Както вече споменах, приписката на йеромонах Григорий се свързва с превеждане или редактирането на книги, чието съдържание и обем продължава да е спорно. Причината е именно в съотношението между нейното съдържание и мястото й в текста на ръкописите. В последните бележката се намира в една повтаряща се последователност след Осемкнижието (Петкнижието, Исус Навин, Съдии, Рут), и преди разказа за Троянската война според „Хронографията” на Малала (кн. V). В ръкописите този текст е следван от Царства[31]. Така е в Архивния, Варшавския, Вилнюския хронограф.[32] Началото на приписката е следното: „Книги на божия Стар Завет разкриващи образа на Новия Завет (като) самата истина...”[33]. То е написано в духа на възможно най-краткото екзегитично определение и ограничава всички спорове относно обема на това, което е превел (или редактирал) Григорий в границите на Стария Завет, същевременно игнорира като негов превод Малала. Безспорно става дума за библейски книги, но дали се отнася за Осемкнижието, или и за Царства[34], това е друга тема за коментар. Ако трябва да бъдем точни, най-цитираните книги от Стария Завет, респ. разкриващ се най-често чрез тях в Новия Завет, са Псалтира и Исайя. Но в случая трябва да тълкуваме този текст в духа на обобщено екзегетично разбиране за връзката между двата завета. В този смисъл споровете за обема на преведеното от Григорий не може да разчита на отговор единствено въз основа на съдържанието на приписката или мястото й. Ако допуснем, че е съществувал стандарт в съотношението място на приписката и преведените/преписани творби, то отговорът би бил по-лесен. Но такъв ред не съществува. В богослужебни книги мястото на приписката от този тип (описващи работата на писача, официално) по- рядко е в началото на преписа, в повечето случаи се помества в края. Въпросът за обема на направеното от Григорий ще се приближи до решение на полето на езиковия анализ на всички библейски книги на Хронографа и когато ще се установи кои са сродни като преводачески способ и време на превода/редакцията им.

Приписката на презвитер Йоан към Житието на Антоний Велики (17 януари) във всичките преписи стои след житието. Това дава пълно основание да мислим за нея като за отнасяща се единствено към тази творба, без, разбира се, да можем да отсъдим дали в сборника протограф въпросното съчинение е било заедно с Житието на Панкратий (9 юли), преведено от същия книжовник[35]. Хипотетично можем да мислим, ако съдим от съдържанието на ГИМ Хлуд 195 (чети миней за декември-юни)[36], в който се намират Слова от Климент Охридски, Йоан Екзарх, че житието от първата редакция не е попаднало случайно в тази среда, а възхожда към антиграф с подобно на Хлудовия ръкопис съдържание, но изборен чети-миней за цялата година.

Що се отнася до приписката на монах Йоан към Номоканона (Зонара), тук проблемът за нейното място в протографа подлежи на тълкуване. Изследването на отношението на приписката към съдържанието на сборниците, в които се намира[37], ще помогне да се установи оригиналният състав на старобългарския Търновски Номоканон, изпратен от Яков Светослав на митрополит Кирил II, преписан от ръкопис, директно принадлежал на Търновската патриаршия („Понеже така трябва да бъде този Зонара, във всяко царство едно да бъде, както на събора св. отци постановиха и ни предадоха, затова и аз (го) изпросих от патриарха...”[38]). В състояние ли е приписката, според мястото й в ръкописите, да ни помогне? Тук очевидно се касае за приписка, която се отнася не до отделно произведение, а до цял корпус. В този смисъл е редно да я видим в началото или в края му. Но в случая нещата не стоят така. Макар да нямаме достъп до всички описи на ръкописи, в които тя се среща заедно с писмото на Яков Светослав, от няколкото описа, които са ни на разположение, както и от списъка им в Я. Н. Шчапов, се вижда, че приписката не се намира нито в края, нито в началото на ръкописите. В Рязанската Кормчая (ГПБ, F. n. II, 1, собр. Толст.) от 1284 г., руска редакция на Номоканона, тя не фигурира, но има оставено празно място при Картагенския събор, което се предполага, че е било за нея[39]. Съставът в началото на рък. РГБ № 232 (XVI в.) е сходно с описания състав на Светисавовия Номоканон, който се смята, че е бил образец на Търновския[40]. Тук приписката е след увода към Картагенския събор и преди правилата на същия, както и преди VII Вселенски събор и светско-каноничната част на Номоканона[41]. В РГБ Рогож 252, (XVI в.) тя, макар и силно съкратена (в украинска ред.), е поставена в края на ръкописа. За останалите преписи нямаме данни къде точно в текста е мястото й, освен обстоятелството, че не е нито в началото, нито в края им[42]. Ако трябва да сравним по място нашата приписка с тези в два от сръбските Светисавови Номоканона, виждаме, че две от повтарящите се приписки са стояли в самия край на кодексите, включително и тези, в които се споменава преводът и св. Сава[43]. Руската компилация на старобългарската приписка на Йоан и писмото на Яков Светослав, в Рязанския препис, също стои в края на ръкописа. Мнението, че мястото на приписката и писмото едва ли не са били поставени при Картагенския събор, защото на това място свършва едната тетрадка и започва следващата, в споменатия Рязански препис[44] едва ли е удачно обяснение, защото, както казах, там тя не фигурира. От гледна точка на особеното положение на приписката на йеромонах Йоан в ръкописите, за мен остава открит въпросът за състава на Търновския Номоканон, до момента, до който се изследват всички преписи с приписката по състав и език и се открие най-близкият до оригинала антиграф.

Преписаната приписка от Търновското евангелие е била поставена на автентичното си място. При Ловчанския сборник мястото й в края на ръкописа най- вероятно отговаря на това в протографа[45]. По-интересно е защо е поставена на корицата. Може би защото е нямало как да бъде вмъкнат лист в корпуса, без той да се преподвърже. При Тълковния Апостол приписката е в началото на текста[46].

Ненарушената връзка между мястото на следващите три преписа на предисловието и основния текст на корпусите се дължи на вече спомената особеност на връзка между тях и съдържането на корпусите.

Предговорът на „Шестоднев” има непроменяемо място в началото, аналогично е състоянието на мястото на Пролога (Предисловието) на Богословието. Мястото на Възхвалата в Златоструя е в началото на пълните преписи със Слова на Йоан Богослов, но тук е налице изказано съмнение дали е принадлежала към тях или към някоя кратка редакция на същите, поради неразрешения проблем за начина на съставяне и обема на първичната редакция на сборника. Повторението на предисловието в пълните преписи, отсъствието му в краткия, дава предимство на пълния – като Симеонов. Все ще не е отговорено на мнението на В Малинин, че е имало друг Симеонов Златоструй, различен от пълния Златоструй[47].

При Светославовия (Симеонов) сборник от 1073 г. нещата стоят по един доста енигматичен начин. Както споменах, само в два от ръкописите се среща Похвалата – в т.нар.

Светославов сборник (ГИМ Син. № 161, 1073 г.) и в Кирилобелозерския препис (РНБ, Кирилобелозерското собр. I 1/1082, трета четвърт на XV в.), като в първия тя е насочена към киевския княз Светослав Ярославович Черниговски (1073 – 1076), при втория името, което се среща, е на българския цар Симеон[48]. В двата сборника има още разлики в мястото на Похвалата. При Светославовия сборник тя е в начало и повторена в края на ръкописа. Докато в Кирилобелозерския само в началата, което поражда въпроса къде е било нейното автентично място в сборника от времето на Симеон. Това има пряко значение за състава на Симеоновия сборник. И така, от една страна, се сочи, че съставът на Светославовия сборник от 1073 г. съответства на Симеоновия, от друга страна, като автентична за този сборник се сочи само Похвалата с името на Симеон от Кирилобелозерския. Това, че оригиналното място в протографа на ръкописа е било в началото на текста му, показват някои наблюдения върху страниците на Светославовия сборник. Похвалата в началото е написана в рамка на л. 2 об., но писачът не е изчислил добре редовете[49], рисувайки рамката предварително, и е трябвало да довърши Похвалата на предходния л. 2, над образа на Христос на трон. Дали това е била причината тя да се впише повторно в ръкописа (л. 263 об. – 264), или това е било оригиналното й място? Тук обаче в този край на Сборник 1073 г. се натъкваме на нещо интересно. То ми дава основание да твърдя, че има причини да приемем, че вторият сборник (Кирилобелозерския) пази не оригиналното място на Похвалата, но и оригиналния му завършек, докато при Светославовия сборник Похвалата в края и Летописец вкратце са допълнително вписани. Преди Похвалата на левия стълбец на л. 263 об. на Сборник 1073 г. стои следната бележка и приписка: **А конець всѣмъ книгамъ оже ти собѣ не лѫбото того и дроугоу не твори**[50], последвана от думите на преписвача на сборника **Въ лѣто ҂ѕфпа написа Їѡаннъ диакъ иꙁборьникъ с велкоуоумоу кнꙁю с҃тославоу**, или, казано иначе, това е фактическият край на сборника. След тези думи е поставена повторно Похвалата, и по-важно – т. нар. Лятописець в кратце. Обаче нито повторената Похвала, още повече този Летописец, са вписани в съдържанието на сборника, което е в началото му. Летописецът отсъства от Кирилобелозерския препис. Той липсва във всички преписи на Светославовия препис. Това дава сериозно основание да смятаме, че двата текста (повторената Похвала и Летописа) не принадлежат на старобългарския протограф, а други мотиви са причината те да бъдат включени, след като Йоан е завършил преписа. Що се отнася до Летописа, то възможно е той да произлиза от друг старобългарски протограф от X в.[51] В този смисъл Кирилобелозерския препис е по-близък до протографа не само по отношение на мястото на Похвалата, но и относно завършека на Симеоновия сборник, който е текстът на Иполит за апостолите и техните катедри.

III. Късни влияния върху оригиналното съдържание на приписките и предисловията

Преписването на един текст, в т. ч. приписките и предисловията, крие в себе си предпоставки за въздействие от различни нива върху протографа или антиграфа – било пропуск на думи и изречения, цели части или подмяна, авторски добавки и чисто технически грешки.

При приписката на Тудор Доксов отклоненията са единствено в годината, посочена според християнската хронологическа таблица. Тъй като индикта (10) не отговаря на посочената година (6414), разминаването А. Ваян реши, като предположи, че първоначалният текст е бил на глаголица и при транскрибирането преписвачът е променил шифъра на хилядите, но не и на индиктите[52]. Всъщност този въпрос вече не би следвало да бъде обект на специален коментар, защото днес знаем, че в два от преписите на приписката – от ГПБ, № 968, сб. Погодин, и ф. 199, № 59 XV в. сб. Никифоров – индиктът и годината съвпадат[53]. Сам по себе си обаче този случай показва, че е имало най-малкото два антиграфа на приписката – такъв, който слиза до предполагаемия глаголически протограф или неговият кирилски пръв препис със сгрешената дата, и друг – към кирилски без тази грешка, при положение, че не се касае за поправка в процеса на преписване.

Особено интересна е и заслужава специално внимание приписката на презвитер Йоан към превода на житието на Антоний. Налице е един сръбски препис (ГИМ Хлуд № 195, XIV в.)[54], срещу четиринадесет руски и един български[55]. Засега може да се каже, макар да не са публикувани повечето преписи на приписката[56], че те образуват две групи от гледище на съдържанието на приписката. Първата е представена от ГИМ Хлуд № 195, втората е от публикуваните четири, които показват слаба вариантност в текста. Промените в основния текст са незначителни – добавени, изпуснати, сгрешени думи (в ГИМ Хлуд № 195 за автор на житието е посочен Григорий, в другите е Антоний Велики, в сръбския името на светеца е Антоний, в руските – Антоний Велики, и пр.). Това, което обаче сериозно разграничава групите, са реалиите, които намираме само в ГИМ Хлуд 195 и които отсъстват в останалите. Те чувствително променят не толкова сведението за поръчителство на превода на житието, колкото биографията на лицата, взели отношение към тази работа. Първо, името на преводача стои единствено в заглавието на приписката от ГИМ Хлуд 195 и отсъства в останалите преписи. Що се отнася до поръчителя на ръкописа, то в ГПБ ф. 173, № 91 (бълг. ред.)[57], той е представен така: **ц҃рковнаго Іѡанна г҃на нашего архїⷭ҇па Болгарскꙑа ꙁемл дато в Хлоуд .ѕѳ є: поустинижителѣ Іѡана егоже Анѳонию житию поревноваⷭ҇. ц҃рковнаага Іѡⷩа г҃наа нашего архъеⷭ҇кпа ї҆же бⷭ҇ы патриархь Боугарьцѣи ꙁемли.** Разликата е видима. „Пустиножителят Йоан, който (следвал) усърдието на Антониевия живот” безспорно е Иван Рилски. „Пустиножител” е епитетът, с който светецът се среща в Народното житие и така се „самоидентифицира” в „писмото” до цар Петър от Житието от Евтимий. В службата му, която почива на канон от Георги Скилица от Драганов миней, но с вставки на търновска почва[58], в 8 песен, 3 тропар е казано: **Андоние поⷣб с инокъıхъ жⷮию ... томоу послѣдователъ еси.**[59]. Тези факти ме карат за предположа, че на култово равнище аналогията между двамата пустинници се появява ок. XII в., така че пасажът в приписката не е по-ранен от това време. Същото може да кажем и за втората част от посочения текст в ГИМ Хлуд 195, която се отнася до титлата на Йоан. Допълнението **патриархь боугарьсцѣи ꙁемли** към нея, както вече съм посочила на друго място[60], е направено най-рано в XIII в., и то на небългарска почва. Така, противно на наложеното мнение, стигам до извода, че приписката от сборника ГИМ, Хлуд. 195, макар и да възхожда към старобългарски антиграф[61], е била преработена най-рано през XIII в., възможно и през XIV в. Четирите преписа с приписка от типа на ГПБ ф. 173, № 91, възлизат към общ антиграф (не знаем дали български или сръбски), в който името на преводача Йоан е липсвало, по неясна днес причина. При това положение имаме право да се запитаме, дали и то не е по-късна авторова добавка към текста[62]. Във всеки случай, не може да приемем мнението, че Хлуд 195 представя автентичния вид на приписката, както смята Б. Ангелов[63]. Що се отнася до приписката от ГПБ ф. 173, № 91, и другите й три преписа, те са по-близо до протографа, в частта, касаеща статута на архиепископ Йоан.

Приписката на йеромонах Григорий в трите преписа, на пръв поглед като че ли не дава основание да се смята, че е претърпяла промени в оригиналния си вид. Така е, наистина, докато стигнем до следния пасаж: „ ... от Григорий презвитер и монах **всѣⷯ црквни блъгарскк̾ꙑⷯ црkви**...” (Григорий презвитер и монах църковник на всички български църкви). С какво един йеромонах от X в. е заслужавал подобно определение и означава ли „на всички български църкви” титла или определен статут в Българската църква? Не мога да потвърдя наличието на такава титла или да идентифицирам подобен духовен статус. Тогава как се появява този израз?

Тук настъпва моментът да изляза извън въпроса, който дискутирам. Има една група сведения, основно от руски преписи, в които много систематично се среща определението „български", „българска земя". Вече посочих приписката на презвитер Йоан и допълненията в преписа от ГИМ, Хлуд. 195. Ред е да посоча как се изписват църковната степен и службата към името на Йоан Екзарх в заглавията на неговите творби от руските преписи. В тях той се среща като „презвитер **български**" (Слово за Възнесение), „презвитер, екзарх **български**" (Пролог към Небеса) или „презвитер..., екзарх в **българската земя**" (Беседа против богомилите)[64]. В същото време в български ръкописи и някои произтичащи от тях (руски или сръбски) преписи той е посочен като „презвитер", „екзарх" или „презвитер и екзарх" при отсъствие на етноопределение. В това отношение примерът от Германовия сборник от 1358/9 г. е показателен[65]. Това ме кара да предположа, че подобни пояснителни добавки са съзнателно направени по-късно, при преписването на старобългарски текстове, и то на руска почва[66]. Обяснение на явлението може да се съдържа и да отразява разбирането за значимостта на съчиненията на старобългарските автори, което резонира в многобройните им преписи на руска почва. Определението „български", „българска земя" става като своеобразен гарант за стойностност на дадено съчинение. Посоченото определение за йеромонах Григорий в частта **на всички български църкви** трябва да е вставка, направена на руска почва, при преписването на приписката, и не отразява нито служба, нито титла. Което не изключва Григорий да е бил еклериарх на някоя българска църква.

Приписката на монах Йоан от Номоканона откъм съдържание се състои от две части: първата третира накратко естеството на книгата, времето, в което е писана, и начина на работа на тримата преписвачи. Втората е епистоларна – писмо на деспот Яков Светослав до киевския митрополит Кирил II. Това, че този състав се повтаря в преписите, даже имат руска компилация, подсеща, че е бил присъщ на антиграфа, ако ли не и на протографа. В преписите е налице само една подмяна, която има значение, доколкото касае датата на написването на книгата. В част от преписите датата е 6770, в други 6778, като не навсякъде е отбелязан индиктът. Такава грешка е допустима обикновено поради неразчитане на антиграфа, или по невнимание. Само ще вметна, за размисъл, че Светисавововият Номоканон (Кормчая) с приписка е от 1262 г.

Когато в XV или XVI в. бива преписана приписката от Търновското евангелие, промяната е в езика. Тя е в сръбски правопис, докато повредената оригинална приписка над нея е на старобългарски. Що се отнася до тази от Ловчанския сборник, няма съмнение, че тя е претърпяла сериозна промяна под въздействие на времето. По съдържание напомня кратка хроника за историята на ръкописа, която обединява в едно сведенията за съставянето й, пренасянето в Нямцу и преподвързването. Как е била съставена в този си вид? Дали първоначално е имало една приписка и ако настоящият ръкопис наистина е от кр. на XIV в., тя е била тогава допълнена? Точката след изречението, което осведомява за съставянето на ръкописа в Ловеч, и точката след последващия го израз „и беше пренесена тук" (Нямцу) говорят за подобен развой. Третото изречение – за подновяването на ръкописа, е написано в 1635 г. Кога са обединени в една приписка? Вероятно първите две са стояли в края на последния лист, откъснат при преподвързването. С добавянето на текста от 1635 г. единственото място, което е преценено като подходящо, е било на подвързията на книгата.

Времето практически не влияе върху съдържанието на предисловията на

„Шестоднев” и „Небеса”. Някои промени има в надслова на предисловията. Така например надсловът при „Шестоднева” бива срещан в кратка и разширена версия. При „Небеса” добавката в най-стария препис (XIII в.) – „български”, към името и длъжността на Йоан, вече казах, е промяна под въздействие на руския преписвач.

Не е откритие, че руската политическа среда въздейства върху фактологическата подмяна на „цар” с „княз” и на Симеон със Светослав в предисловието-похвала към Сборника от 1073 г.

IV. Отношението на приписката и предисловието към съдържанието на преписите

След като посочих къде са били позициите на приписките в ръкописите и какво е тяхното отношение спрямо текста, към който се отнасят, нека видим как комплексът – текст и отнасяща се към него приписка, се вписват в ръкописните корпуси, т.е. в какъв вид сборници се срещат. Смисълът на това е да се проследи дали има повторяемост в състава им, която помага допълнително за разкриване вида на сборника протограф, или по-късните преписвачи не са го следвали, а са изваждали въпросния комплекс от първоначалното съдържание на сборниците.

Приписката на Тудор Доксов се среща не само в ръкописи от типа Стишен пролог[67], но в такива, които съдържат само творбите, свързани с Атанасий Александрийски. Тъй като у нас Стишният пролог се появява в XIV в., а в Русия през XI – XV в.[68], то е ясно, че не това е съдържанието на ръкописа протограф, от който те попадат по-късно в различни сборници. За мен Сб. Пог. 963 и ГИМ Син № 111, които съдържат само произведения, свързани с Атанасий, изглеждат най- близо до първообраза на ръкописа от 906 г.

Приписката на Йоан към Житието на Антоний се намира в сборници, два от които познаваме по описи, и това са чети-минеи. Това ни отвежда до примера със Супрасълския сборник[69], който също съдържа преводни обширни жития и по същество е чети-миней от X в., с което налице са всички основания да предположим, че произведението и приписката принадлежали първоначално на протограф от същия тип и по традиция се преписвали и през XIV – XVII в. в аналогичния тип сборници. Дали обаче този чети-миней е имал устойчив състав и дали е съдържал творби на старобългарски писатели от X в., както ГИМ, Хлуд 195, може да каже едно обстойно изследване съдържанието на останалите пет сборника.

Разпространение на търновската редакция на „Номоканона” все още е незадоволително изследвана тема, доколкото не е обект на целенасочено внимание. Едно е сигурно, тя не излиза извън тематиката на номоканоните, но предстои, както посочих по-горе, да се изследва обемът от статии, който е съдържал. Това, което може да се каже засега, въз основа на сравнението на преписката и познатите ни по описи ръкописи, е, че търновският Номоканон съдържал „правила вселенски и поместни”, че сборникът е бил известен, според приписката, под названието Зонара, независимо че заглавието започвало както в Светисавовия Номоканон: ”Това е на гръцки език номоканон, на наш език правила от закона....”[70] и че тълкуванията в него не са на Йоан Зонара, а на Аристин. Кормчая РГБ № 233 и 234 показват, че каноните са пълни по Зонара, откъдето вероятно идва и названието на книгата[71].

Вече стана дума за проблема пред приписката на йеромонах Григорий. Тя се намира в Хронографи, но изследването на преводите на всички старозаветни творби, съдържащи се в тези три Хронографа, дали това е бил първоначалният сборник, от който идват все още неустановените негови преводи/редакции, или по- късно попадат в такива, е друг въпрос.

V. Причини и смисъл от преписването на приписките

Както се спомена, преписването на приписки и предисловия засяга преобладаващо тези от периода на Първото царство, и се откриват предимно в руски преписи. Доколко това може да се отдаде на „второто южнославянско влияние” и доколко късните преписи (от XV в.) в руски ръкописи са от времето на „първото южнославянско влияние” (XII – XIII в.)? Отговор напр. относно приписката на йеромонах Григорий и старозаветните му преводи/редакции може да се намери, ако се изследват преводите на Старозаветните книги от трите Хронографа с приписката, с оглед не само на следи от старобългарския ранен превод (X в.), но доколко са повлияни от измененията в езика и ортографията на текста в духа на второто южнославянско влияние в Русия[72]. Несъмнено тук е нужна и съпоставка на същите белези и в по-ранните староруски хронографи с подобно съдържание[73]. В този аспект може да се прави изводът дали приписката е попаднала по силата на механичния препис на съчиненията, или съзнателно, за да се подчертае стойността на старобългарския превод. Същото трябва да се каже и за ранния превод на Словата на Атанасий Александрийски, респ. приписката. Както сочи Кл. Иванова, подражанието в преписите на старобългарския правопис[74] несъмнено доказва желанието на преписвача да се позове на авторитет, подчертавайки го чрез преписа на приписката. Що се отнася до появата в Стишния пролог на Словата на Атанасий Александрийски, това можем да тълкуваме като странична брънка от процеса на попадането на оригинални старобългарски съчинения (главно жития) в него в периода на второто южнославянско влияние в Русия. Заедно с това предположението, че те са преписвани от старобългарски протограф на чети-миней, заедно с приписката, може да означава, че са проникнали на руска почва преди XIV – XV в. като сборник с устойчив състав, оценен стойностно заради авторитета на преводача и мястото на появата му. Именно за отдаване на такова значението на тази приписка за руската литература говори и появата на нейния съкратен вариант, известен по Вол № 437 – Никиф. Ф. 199, № 59[75].

Многото преписи на приписката на йеромонах Йоан от Номоканона очевидно се дължат на големия интерес в руската литература както към самия сборник, който бил принадлежност на Московската митрополия, но предаден по образец от Търновската патриаршия, така и към писмото на Яков Светослав.

Мотивът за преписването на Тълковния апостол в 1516 г. е ясно казано от Висарион Хилендарски. Той попаднал на книгата – търновски извод, и я преписал, защото за Хилендарския манастир липсвала така книга[76].

Както се видя, преписаните приписки и някои предисловия, разгледани като отделна група писмени паметници, могат да обогатят нашите познания за историята на съчиненията, с които са обвързани, както и ръкописите, в които се намират, но в някои случаи техните сведения излизат извън този информационен кръг и навеждат на някои странични изводи и проблеми на духовната култура на Средновековна България.

БЕЛЕЖКИ

[1] Прекият ръкопис, от който се преписва.

[2] **Николова, Б.** Приписките в българската ръкописна книга от IX – XIV в. (проблеми на извороведческото им изследване). – *Помощни исторически дисциплини*, 5, 1991, 98 – 112.

[3] **Ангелов, Б.** *Из старата българска, руска и сръбска книжнина*. София, 1967, т. 2, 106 – 113; **Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.** *Бележки на българските книжовници X – XVIII в., т. I,*
x– *XV* в. София, 2003, 25 – 26.

[4] Признак за приписка е това, че в нея се говори основно от името на преводача и неговите пробле-

ми, свързани с работата му и нейните цели. Особено показателно за характера й е молбата за снизходително отношение към труда му.

[5] Тях, като текст, посочвам по **Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.** *Цит. съч.,* 25 – 26.

[6] Архивския. – **Евсеев, И. Е**. Григорий презвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. – *ИОРЯС*, VII, 3, 1902, 299 – 303; **Томова, Е.** Варшавският хронограф с превод на старобългарския книжовник Георги презвитер. – *Литературна мисъл*, 3, 1990, 137 – 140.

[7] **Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.** *Цит. съч.,* 56 – 58.

[8] **Des Hl. Johannes von Damaskus** *Ἐκθεσισ ἀκριβής τής ὀρθοόξου πίστεος in der Übersetzung des Exarchen Johanes*. Hrsg. L. Sadik, 1-3. Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. (MLS DV), T. XVI, Wiesbaden - Freiburg, 1967, 2-28.

[9] **Калейдович, К. Ф.** *Иоанн Экзарх болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX-X в.* Москва, 1824; *Das Hexaeeron des Exarchen Joannes*. V. 1-7. Hg. Atzetmüller. Graz, 1956-1971.

[10] Златоструй като Сборник не е публикуван, Предговорът-Възхвала в **Срезневский, И. И.** *Сведения и заметки о известных и малоизвест., сведения.* Санкт-Петербург, 1867, ч. 2, XXI, 1 – 5.

[11] *Симеонов сборник (по Светославов препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст*. София, 1991, с. 202, 720.

[12] **Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.** *Цит. съч.,* 57 – 58.

[13] **Helland, J.** The Greek archetypes of Old and Middle Bulgarian translations of the live of Saint Anthony the Great.- *Paleobulgarica,* 4, 2004, 9-14.

[14] **Ангелов, Б.** *Из старата ...*, с. 110.

[15] Прочие, освен че има спор кои книги от Стария завет е превел, спори се дали той е превел или редактирал такива книги, има даже мнение, че не е превеждал старозаветни книги, а книга V от Йоан Малала, и още, че въпросното известие не е приписка, а заглавие към неговите преводи/редакция – **Николова, Св**. *Старобългарски превод на Стария Завет.* Т. I. С., 1998, XVI – XVII. Наистина, началото на текста има близост със заглавията на някои ранобългарски произведения като Шестоднев, Богословие (наименование и име на преводач или съставител), но по други признаци (име на труда, име на преводач, поръчител и похвала за последния) е сродно с приписките.

[16] Вж. бел. 6.

[17] Един от ръкописите съдържа съкратен вариант на приписката – **Попконстантинов, К., В. Константинова.** Към въпроса за черноризец Тудор Доксов. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, 106 – 118.

[18] **Vaillant. A.** *Discours contre les arians De Saint Athanase. Version slave et traduction en francaise.* Sofia, 1954; **Попконстантинов, К., В. Константинова**. Цит. съч., с. 110.

[19] *Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея*. Сост. Ал. Востоков. Санкт-Петербург, 1842, 290-297; **Щапов, Я. Н.** *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII в*. Москва 1978, 255-275, докато сръбският Светославов Номоканон има преписи от 1262 г. и 1302 г., то преписите на Търновския номоканон са най-рано от ср. на XV в.

[20] **Mosin, V.** *Cirilski rucopisi Jugolavenske Akademije. I Deo. Opis rukopisa.* 1955, 63-64.

[21] **Яцемирский, А. И**. *Из славянских рукописей. Тексты и заметки*. Москва, 1898, 144-147. За него ръкописът е от първата половина на XIV в., докато за Радченко (Отчет магистра К. Ф. Радченко о занятиях рукописей в библиотеках и других учреждениях Москвы и Санктпетербурга в течение септамбря и октомбря 1898 г. – *Университетские известия*, 38, 1898, № 4, с. 21) е молдавски препис от XVI в.

[22] .**Турилов, А. А.** Старые заблуждения и новые „блохи". – *Вестник церковной истории*, № 1-2, 2009, с. 336) е твърдо убеден, че ръкописът е от 90-те год. на XIV в., което го прави препис.

[23] **Ангелов, Б.** *Из старата българска, руска и сръбска книжнина.* София, 1978, т. 3, 273-275.

[24] За тези сведения вж. *КМЕ,* И-О, 174-182.

[25] **Vaillant, A.** Le preface de l'Evangeliaire vieux-slave. – *Revue des etudes slaves,* 24, 1948, 5-20; за различни мнения вж. **Минчева, А.** За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор. – *Старобългарска литература,* 9, 1981, 3 – 30.

[26] **Срезневский, И. И**. *Цит. съч.,* XXI, 3-4. За седем от преписите вж. *Христоматия по старобългарска литература*. София, 1967, 88 – 89.

[27] **Малинин, И**. *Исследование Златоструя по рукописи XII в. Имперской Публичной Библиотеки.* Киев, 1878, 15-31. Мнението на автора е, че този пълен препис не е Симеоновият, а по-късен.

[28] *Симеонов сборник*, 34 – 96.

[29] **Иванова, Кл.** *Български, сръбски и молдовлахийски кирилски ръкописи със сбирката на М. П. Потодин.* София, 1981, 60 – 461.

[30] **Милев, А.** Старобългарският превод на Четирите слова против арианите. – *Старобългарска ли-*

тература, 2, 1977, 61 – 73; **Лалова, Т.** Т.нар. Четвърто слово на Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. – *Старобългарска литература,* 22, 1990, 108 – 112.

[31] **Томова, Е**. *Цит. съч.,* с. 139.

[32] **Добрянский, В**. *Описание рукописей Вильненской публичной библиотеки церковно-славянских и русских*. Вильно, 1882, 246-255; **Томова, Е.** *Цит. съч.,* 137 – 140.

[33] *Христоматия*, с. 142.

[34] Архивният хронограф съдържа още Данаил, Исая, Иеремия, Йов. Вж. за спора около обема на труда на Григорий в: **Димитров, П**. Изборниците на цар Симеон. – *Преславска книжовна школа*, I, 1995 121 – 124; **Славова, Т**. Първа и Втора книга на Царства в състава на Архивния хронограф. – *Paleobulgarica*, 1, 2012 , 3 – 16.

[35] **Ангелов, Б.** *Из старата ...,* 130 – 138. Познато по три преписа, като единият (ГИМ 82) изглежда да принадлежи на най-ранния превод.

[36] **Николова, Св.** *Българското средновековно културно наследство в Сбирката на Ал. Хлудов от Държавния исторически музей – Москва*. София, 1999, 83 – 83.

[37] **Щапов, Я. Н.** *Цит. съч.,* 263-270; за принадлежността на първоначалния превод и съставителство и за споровете вж. *История на българската средновековна литература*. София, 2008, 462 – 463.

[38] **Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.** *Цит. съч.,* с. 30.

[39] **Срезневский, И. И.** *Обозрение древнерусских списках Кормчий.* – Сб. ОРЯС, 65, 1899, 47-84

[139-140.] **Щапов, Я. Н.** *Цит. съч.,* с. 140, това мнение може да се нарече по-скоро хипотеза.

[40] За съдържанието на Номоканона на св. Сава – **Троицки, С.** *Како треба издати светосавску Крмчији (Номоканон с тумачењема)*. Београд, 1952*;* **Щапов, Я. Н.** *Цит. съч.,* 117-118; *История на българската средновековна литература*, с. 463.

[41] *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума*. Сост. Ал. Востоков. Санкт Петербург, 1842, 290-297, както и описанието на сходните Кормчии № 233, 234.

[42] **Щапов, Я. Н.** *Цит. съч.,* 263-270.

[43] В два от ръкописите, които се смятат близки до прототипа на Светисавовия превод (Иловицки, Белградски), те са в края им, в други след тях има статии, които не са правила на събори или пък след същите тези статии. Въпросните статии с основание Шчапов определя като наслоения върху първоначалния протографски състав. – **Щапов, Я. Н.** *Цит. съч.,* 125-126, вж. самите приписки още. в **Срезневский, И. И.** *Сведения и заметки*, вып. II. Санкт-Петербург, 1876, 167-168.

[44] **Щапов, Я. Н.** *Цит. съч.,* с. 145.

[45] Вж. примери за позициите ѝ в *Бележки* за рък. под № 28, 30, 47, 54, 61, 83 и пр.

[46] **Ангелов, Б.** *Из старата българска, руска...,* т. 3. 272 – 275.

[47] **Малииин, В**. *Цит. съч.,* 212-216.

[48] *Симеонов сборник,* с. 46.

[49] Вижда се как на последните два реда буквите са сбутани една до друга. – *Пак там,* обр. 1, 3.

[50] *Симеонов сборник,* с. 720.

[51] **Ангелов, Б. Лѣтописьцъ въкатъцѣ** в Симеоновия сборник от 1073 г. – *Из старата българска, руска и сръбска книжнина.* Т. 2. София, 1967, 75 – 88, е категоричен, че то е от времето на Симеон, докато **Пиотровская, Е. К**. Летописец вскоре Константинополского патриарха Никифора и Изборник Светослава 1073 г. – в: *Изборник Светослава 1073*. Москва, 1977, 317 – 331 се съмнява, че текстът е бил в оригинала.

[52] **Vaillan, A.** *Op. cit.,* p. 6-7.

[53] **Попконстатинов, К., Попконстантинова, В.** Цит. съч., 106 – 116.

[54] Според **Николова, Св.** *Цит. съч.,* 83 – 84.

[55] **Helland, T.** *Op. cit.,* 9-13.

[56] **Ангелов, Б.** *Из старата...,* т. 1, 112 – 116, публикува четири от преписите.

[57] Спада към втората редакция. Този образец е валиден за четири от петте публикувани преписа.

[58] **Иванов, Й.** *Български старини в Македония.* София, 1970, 359 – 367.

[59] *Пак там,* с. 366.

[60] **Николова, Б.** *Неравният път на признанието*. София, 2002, 130 – 131. В него виждам сръбско влияние при написването на титлата на българския патриарх в резултат на направен препис на Translatio на Иларион Мъгленски на сръбска почва.

[61] **Николова, Св.** *Цит. съч.,* 83 – 84. В него има слова от старобългарски автори от X в.

[62] Това предположение, даже да приемем за вярно, не може да измести обстоятелството, че преводът на Житието носи черти на преславските текстове, вж. **Костова, К.** *Правопис и фонетика на преславските текстове.* Велико Търново – София, 2000, 115 – 114, авторката даже предполага, че е било първоначално на глаголица.

[63] **Ангелов, Б**. *Цит. съч.,* с. 110.

[64] *Йоан Екзарх български. Слова*. София, 1971, с. 16; **Бегунов, Ю. К.** *Козма презвитер в славянских литературах*. С., 1973, с. 391 – тук при положение, че се визира именно писателят Йоан, презвитер и екзарх.

[65] **Мирчева, Е.** *Германов сборник от 1358/1359 г.* София, 2006, с. 733 в Словото за Преображение.

[66] Това ме кара да се замисля върху мнението си (Б. Николова, Неравния, с. 131), че определението „на българската земя" в титлата на търновския патриарх от Разказа за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски – **Иванов, Й.** *Цит. съч.,* с. 420, идва обезателно под влиянието на сръбската титулатурна система.

[67] **Абрамович, Д. И.** *Опис рукописей Санктпетербургской Академии, Софийской библиотеки.* Вып. II, Санкт-Петербург, 1907, 94 – 95.

[68] **Петков, Г.** *Стишен пролог в старата българска, сръбска и руска литература (XIV – XV в.) Археография , текстология и издание на проложните стихове*. Пловдив, 2000 .

[69] Да припомня, че Супрасълският съдържа освен жития, похвали и мъчения за светци, още слова на Йоан Златоуст, на Епифаний Кипърски – *Супрасълски или Редков сборник, в два тома*. Й. Заимов, М. Капалдо. С. 1982, т. 1, така, както ГИМ, Хлуд № 195 , жития, слави и слова за празници от Йоан Екзарх и Климент Охридски.

[70] *Описание русских и славянских рукописей*, № 232.

[71] *Пак там*, 297-313.

[72] **Турилов, А. А.** Восточнославянская книжная культура конца XIV-XV в. и „второе южнославянское влияние". – *Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа*. Велико Търново, 2009, 2/2009, 193 – 229.

[73] Например архитипа на Елинския Хронограф, или напр. Троицкия Хронограф. – **Творогов, О. В.** *Древние русские хронографы*. Москва, 1975.

[74] За съжаление, тук не се сочи дали раннобългарският, или този от XIV в., който е източник на „второто южнославянско влияние". – **Иванова, Кл**. *Цит. съч.,* 461.

[75] **Попконстантинов, К., В. Попконстантинова.** *Цит. съч.,* 110 – 112.

[76] **Ангелов, Б.** *Из старата...,* т. 3, 273 – 275.

DIASPORA OF SPIRITUALLITY

(traveling addenda, notes and forwards of old Bulgarian books)

Bistra Nikolova

Abstract

Bulgarian manuscripts and especially writings of Bulgarian bookmen become popular mostly by their transcripts in Russian, Serbian or Moldovian literary environment. In this process of "diaspora" of Bulgarian manuscripts transcripts of addenda and forwards have an important role. The addenda are not numerous: written by Tudor Doxov in life description of Antonius the Great, by hieromonk Gregorius in Nomocan from 1262 AD in the Turnowo Gospel from 1273 AD, in the Collection of Lovech and Apostle from the mid 14th c. The transcripts from forwards come from the Bogoslovie and Chestodnev by Joan Exarch, Zlatostruy and Simeon's book from 1073. The article aims at studying these texts from different points of view: their stability by frequency of transcripts; their role in the text and as source of data about the content of the compilation-protograph or the other manuscripts; later influences on the addenda and notes as well as the ratio content to addendum. It is obvious that in the original text of some of the addenda there are also texts of later date. The place of the addenda in the original text can be, in some instances, considered a sign for its presence in the protograph, in other instances the addendum is causing a discussion regarding its extent (as in Nomocan and the addendeum of hieromonk Gregorius). Transcripts, predominantly of addenda, are often made because they are regarded by their authors as testimony of cultural significance of the text.

Пѫть шьствоуѩ въ ꙁемлѭ блъгарьскѫѭ ИЛИ ЗА ПЪТУВАНЕТО В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ – ЕЗИКОВА КАРТИНА

Татяна Илиева

Комуникациите са сфера, в която напредъкът днес е безспорен. В доиндустриалната епоха обаче това е бил един от най-консервативните сектори и голямата дистанция между Античността и Късното средновековие не откроява съществени промени в него. В тази статия ще потърсим отговор на въпросите защо и по какви друмища се пътува, какви транспортни средства и екипировка се използват, каква е скоростта на движение, какъв поминък дава пътят във време-пространството на българския Медиевум, облягайки се на данните от писмените извори и езика.

В средновековните български писмени паметници има богат арсенал от думи и изрази, означаващи изобщо ‘пътуване’, ‘тръгвам на път’, ‘на път съм’. Тук ще споменем:

пѫть **o(do/j**, **porei/a**, **o(doipori/a** ‘пътуване’ — Іс҃ъ же, троуждьс отъ пѫти, сѣдѣаше тако на стѫденьци. Йо4:6; оубоꙗвъс бѣж въ поустын поуть четыридести дьнии Изб1073г.;

пѫть ити, ити пѫтьмь; пѫтьмь шьствовати; пѫть ходити, въ пѫть ходити **o(doipoiei=n, o(dopoiei=n, th=j o(dou= eÃxesqai** ‘пътешествам, странствам’ — м҃ дьнии поуть шьдьша ЙоЕБ; въꙁъмъ водонось, нач ити пѫтьмь на рѣкѫ Супр 550, 24; идѫщоу ѥмоу пѫтьмь сьрѣте и братъ нѣкыи Супр 524, 6; ни въ пѫть ход..ни коупа дѣꙗти Ен20а7; никътоже вънoутрь сщ҃еныꙗ цр҃кве скотте какого оубо да не въведеть, раꙁвѣ не аще къто, поутьмь шьствоуꙗ, велицѣ постигъши ноужди, хлѣвины и обитѣли не имы (грц. **o(doiporw=n**) ЕфрКрм;

пѫти с ꙗти, **th=j o(dou= lamba/nesqai,** ‘тръгвам на път’ – иаковъ же имъ с пѫти ведѫштааго въ миръ Супр 527, 22;

на пѫть оходити **a)podhmei=n** ‘отправям се на път’ – молитва на оходщѭ на пѫть Евх 18а10;

минѫти пѫтьмь **o(d%= probai/nein** ‘преодолявам път’ – и пѫтьмь миноу Супр 380, 25

оуспѣти пѫти оходити ‘минавам част от пътя’ **die/rxesqai me/roj ti th=j o(dou=** Супр 527, 23

пѫти гънати ‘отправям се на път’: Хотщоу поути гнати, въстоупи на вельблоудъ МинЧетАпр

въслѣдьствовати пѫтьмь ‘следвам, вървя подире’ — мѫжи боголюбиви и христолюбиви въслѣдъствовавъше ихъ пѫтьмь Супр 114, 19.

Образни употреби:

пѫть протварꙗти чесомоу, пѫть сътворити **proodopoiei=n, o(dopoiei=n** ‘правя път, разчиствам пътя’ –протварꙗ пѫть вѣрѣ Супр 446, 12-1

толикъ пѫть въꙁти **periodeu/ein** ‘грижа се’ – къто поѥмьѥтъ врачеви троуждаѭштоу с и толикъ пѫть вьꙁемыѭштоу Супр 361,6

пѫтошьствиѥ, пѫтьшьствиѥ, пѫтьноѥ хождениѥ, (пѫтьноѥ) шьствиѥ **porei/a**, **o(doipori/a**, **e)pi/basij** ‘странстване, пътуване’— не тъчью алъчьбою, нъ и поутошьствьемъ въ соуботахъ м҃ дн҃ии томи всꙗ. ЙоЕБ; по воꙁдоухоу паршт силы раꙁгънавъ, беꙁ блаꙁны намъ на небеса пѫтьшьствие оуготови. Супр 353, 12; троуди с отъ пѫтьнаго хождениꙗ (грц. **e)k th=j o(doipori/aj**) ПандАнтXIв.; добрѣ оубо сътвори троудъна м сѫща отъ шьствиꙗ пѫтьнааго· повелѣ на мкъцѣѣмъ семъ одрѣ почити ми Супр 118, 22

[1]; шьствиѥ твор въ иероусалимъ Лк13:22 Зогр Сав, Ас (шьстье Мар).

пѫтьоутросиꙗ **o(dostrwsi/a**’пътешествие’ – иꙁиди ... на пѫтьоутросиѭ къ цѣсарю. Супр 216,18

пѫтьшьствовати ‘предприемам пътуване’– бес повелѣниꙗ епископа пѫтьшьствовати (грц. **o(deu/ein**) ЕфрКрм

За ‘лице, което пътува, намира се на път’ са засвидетелствани думите:

пѫтьникъ — Видѣша моужа пѫтьника (грц. **o(doipo/ron**) Съд19:17; непреклонни пѫтьници стьꙁ оуꙁъкыꙗ и острыꙗ были ѥсте. Мин1096г.

пѫтьтекъ — о подвижщиимъс пѫтьтьцѣ (грц. **o(doipo/roj**) ГрНазXIв.

Ще споменем и думите вѣстьникъ, сълъ ‘пратеник’ (СС), иꙁгоньчиꙗ ‘куриер’ (Грамоти), гость ‘търговец, чужденец’[2].

Пътни съоръжения

В геополитически план българските земи лежат на кръстопът. Това средищно положение е наложило изграждането на развита пътна система още в Античността. Основните трасета на Балканите са създадени първоначално за военни цели. Неслучайно едно от основните значения на думата пѫть е ‘военен поход’. На второ място, те са предназначени за администрацията, и едва на трето – за търговия и частни пътувания[3].

През Средновековието на Балканите[4] масово е използвана инфраструкурата, изградена в региона през епохата на римското владичество. Римската пътна система включвала четири типа пътища: *via publica* („градска улица“), *via militaris* („военен път“), *via vicinalis* („провинциален път“) и *via privata* („частен път“).

В старите писмени паметници са се съхранили следните основни термини, означаващи различните типове пътни съоръжения през Средновековието:

Общи понятия:

пѫть, **o(do/j, platei/a, lewfo/roj** ‘път’ — дъва слѣпьца, сѣдща при пѫти (грц. **para\ th\n o(do/n**) Мт 20:30; правыи пѫть Супр 547, 4;

пѫть сътворити, **o(dopoiei=n** ‘проправям, прокарвам път’ — пѫть сътворити вьшедъшюмоу на ꙁападъ Пс 67, 5 Син; Супр 465, 22[5]

В образни изрази – дъвама бо соущема поутьма въ житии, о сихъ ѥдиномоу съмѣренѣишю житию женитвьномоу гл҃ю, дроугоуоумоу же англьскоуоумоу и прѣвеликомоу дѣвьства (грц. **du/o ga\r ou)sw=n o(dw=n**) ЕфрКрм.

пѫтьныи ‘който се отнася до път, пътен’ — идѣте оубо на исходища пѫтьнаꙗ (грц. **e) k th=j o(doipori/aj**) Мт22:9.

Срезн в късни паметници отбелязва думата пѫтище. Срв. нбг. мн.ч. от път – пътища[6].

беспѫтиѥ, **a)nodi/a** ‘липса на път и посока, обърканост’; прен. ‘безцелност, отсъствие на нравствен ориентир’ – ꙁа беспѫтѣе и непротлачение ГрНазXIв.[7]. Срв. нбг. безпътица.

беспѫтьно, засвидетелствано само прен. ‘безпътно, без нравствена посока, беззаконно’.

беспѫтьнъ **aÃnodoj** ‘безпътен, безцелен, объркан’, *прен.* ‘безнравствен’ — въ шьствии беспѫтнѣмь ИзмXIVв.; Иꙁшьдъ на съхождение и ꙁаблѫдивъ въ беспѫтьны брѣгы Срезн

дроумъ, дромъ **dro/moj** ‘път, друм’ — та прѣс кавиꙗново бръдо како иде пѫть кь ралици, и на воісꙋ ставь на рꙋдинѣ, та на дромъ, кои иде на ѯилопигадъ Вирг. 20.

прѣходъ **dia/basij**, transitus ‘преход’— горнии прѣходъ Душ. грамота; врѣменьнъ ~ Крмц1262г.; вь житѣискыхъ прѣходѣхъ ПролМарт.

прѣходище — прѣходища събравьше сьвеꙁаше Мин-мих (Микл)[8].

проходъ **dia/basij**, **di/odoj**, transitus ‘проход’ — иорданьскыи ~ Пент-мих; морьскыи ~.

стьꙁа, стьꙁꙗ **tri/boj** ‘тясна утъпкана диря за пешеходци или животни, пътека’[9]— стьꙁоу грѣховъ всѣхъ и бѣдъ и боурьныꙗ напасти Мин1097г.; охрьмъша отъ стьꙁъ своихъ ꙁа беспѫтие и непротлачение (грц. **tri/boj**). ГрНазXIв.; оуготоваите пѫть господьнь правы творите стьꙁ юго Мк1:3 Зогр Мар Ас Сав; Лк3:4 Зогр Мар Ас Сав; оуклонилъ еси стьꙁѩ нашѩ отъ пѫті твоего Пс43:19 Син; пѫті твоѩ господи съкажи мі и стьꙁѣмъ твоімъ наоучи мѩ Пс24:4 Син; правы творите стьꙁ юго (грц. **ta\j tri/bouj au)tou=**). Мт3:3; Радостьно шьствовавъ ты оуꙁъкоую стьꙁю пощениꙗ Мин1097г.; аще бо быша ходили стьꙁми благыими, обрѣли быш пѫть правьды (грц. **tri/boj**) ПандАнтXIв.; станете на поутех и видите и въпросите на стьꙁ г҇ниꙗ вѣчны, и видите которыи есть поуть истинныи, и ходите по немоу (грц. **e)rwth/sate tri/bouj Kuri/ou ai)wni/ouj**) ЖК. По стьꙁи онои тѣснѣи поидохом ГрПапа; Стьꙁю проходьноу небесе положи намъ (батос) Ирм ок. 1250г.

бестеꙁ — Вид же отъвсюдоу поустыню бестеꙁ соущю и непроходимоу ЖитСвXIVв. /Срезн/

VIA PUBLICA

гостиньць, гостиниць, гостиньница, гостиница **platei/a**, **lewfo/roj**, via publica, platea ‘голям първокласен път’[10]— и повръꙁъше и ꙁа ноꙁѣ влачаахѫ и по гостиньцоу градъноуоумоу Супр 537, 20; гостиньци ихъ силы проповѣдаахѫ, пѫтию ихъ цѣльбы пѫтьникомь проповѣдаахѫ Супр 323, 23; нѣ ли наше житие акы гостиньць· акы въ гостьбоу пришьдъше скоро отъсюдоу отъходимъ Златоструй XIIв.; посредѣ веси есть обьщии пѫть ц҇рскаго гостиньца МинЧетАпр; гостиница Савона (грц. **a)trapou/j**)[11] Йов6:19; не бо винни есть гостиниць потыкающимсꙗ (грц. **Ou) ga\r ai)ti/a h(lewfo/roj toi=j proko/ptousin**) ДПК; ни по гостиньницамъ его ходиша Йо24:13 (грц. **a)trapou/j**)[12]; его слоугоу бѣ обрѣлъ бл҇жныи поверженa на гостиньници МинЧетФевр[13]

стьгна, стьгда, межда **r(u/mh, platei/a** ‘път в населено място, проход между сгради, улица’ —идѣаше же вьслѣдъ народъ многъ ꙗкоже пльномъ быти вьсѣмъ стъгнамъ Супр 133, 6; югда кричава и трьꙁаниꙗ мѫжь и женъ въ градьныихъ стьгдахъ и междахъ Супр;

распѫтию, **platei/a, gwni/a tw=n plateiw=n, a)gora/, o(do/j, aÃmfodon** ‘кръстопът, пресечка’ – и ѣможе колижьдо въхождааше въ вьси ли въ грады ли вь села на распѫтиихъ полагаахѫ недѫжьныѩ Мк6:56 Зогр; на распѫтиихъ і тръжиштихъ оучилъ еси Лк13:26 Зогр Мар Ас Сав.

оулица — въведи скытающагос по оулицамъ въ домъ свои Сб1076г; Съꙁдавъ же полатѫ и подроумию двѣ имполѣ, рекше оулици покръвенѣи (грц. **tou\j mega/louj e)mbo/louj**) ГАм.

VIA VICINALIS

В значение на ‘второкласен селски път’ са регистрирани следните лексеми:

кольникъ ‘коларски път’, отбелязана у Макариоска с пример от грамотата на крал Милутин[14]. Думата е документирана и в съвременните български диалекти – колник/коленик ‘коларски път’ (Д. Оряховица), а също и като местно име – Колник (често в Габровско, при Кръвеник и Батошево, Севлиевско; Съево и Белиш, Троянско; Ковачевица, Ломско) и Колника (при Каменица и Челопеч, Пирдопско)[15], заето в рум. Колник (лат) ‘пътека през хълм, през гора’[16].

коловоꙁъ, коловоꙁьникъ ‘коларски път’, отбелязана у Макариоска с пример от Грамота на крал Душан[17]. Срв. в съвременните български диалекти **коловозник, коловозница** ‘коларски път’, а също нбг. **коловоз** ‘линия на бразда на черен път, направен от колелетата на кола, коларски път’, както и местните имена Коловоз (при Мирково, Пирдопско); колавоз (Тетевен)[18].

воѕьникъ ‘коларски път’, отбелязана у Макариоска с пример от Грамота на крал Душан. Микл и Срезн отразяват в късни паметници същата дума като nomen agentis – воѕьникъ auriga ‘водач на кола’. На свой ред БЕР регистрира в българските говори лексема возник със значение ‘бъчва с вместимост 400-800л’[19]. В значение ‘коларски път’ тази лексема в нбг. не е документирана. Натъкваме се на интересен семантичен развой. От една страна, в исторически план се наблюдава метонимичен пренос от лице към предмет – ‘човек, който вози кола’ → ‘предмет – съд бъчва, в който бива превозван товар – вино’. От друга страна, в резултат на словообразувателна омонимия при деривация със суфикс -никъ$_1$ за образуване на деятели и -никъ$_2$ за произвеждане наименования на места възникват омоними – име на деятел – воѕьникъ auriga, и наименование на място/ средство – воѕьникъ ‘коларски път’.

Към тази група думи ще отбележим и колєꙗ колиꙗ, **la/kkoj** ‘дупка (в пътя)’ — и сломитьсꙗ коло въ колии Екл12:6.

Повишаването качеството на пътищата е определящо средство през този период за оптимизиране на пътуването по отношение както на скоростта, така и на удобството. Водещи технически изисквания за първокласния път (via principalis) са: достатъчна ширина (ок. 7 м), гладкост на настилката и възможно най-пряка линия без прехвърляне на големи височини.

Старите писмени паметници засвидетелстват основните качествени характеристики на тези съоръжения, макар и предимно в преносни контексти:

Градъ же велии и красенъ сверши и отъ бѣлыхъ каменѣи весь помости (грц. **katastrw/saj**) ГАм.

камныи помостъ **liqo/strwton** ‘площад в Иерусалим’ евр. гаваѳа – на мѣстѣ, нарицѣюмѣмь Камнѣ помостѣ Йо19;13.

і бѫдѫть стръпътънаа въ праваѣ і остриѣ въ пѫти гладъкы Лк 3:5 Зогр Мар Ас Сав.; по гладъкоу пѫти (грц. **lei=oj**) ГрНазXIв.; пѫть оудобеѕенъ и гладокъ ДиоптрФилXVв.; пѫть, юже къ палестыни, не оудобьѕнъ. НиконПанд; широкъ пѫть, въводи въ пагоубѫ Мт7:13 Остр; азъ тебѣ и сьде дамъ пространы пѫти (грц. **platu/j**) ГрНазXIв.; оускымь и печалнымь поутемь гл҃ще грсти, пространьныи держаще, ѕаблоудихомъ ЙоЛествXIVв.; тѣснъ пѫть, въводи въ житье ПандАнтXIв.

Мостове

Други особено важни комуникационни съоръжения са мостовете. Римските мостове са най-старите и издръжливи архитектурни конструкции, запазени по нашите земи от римска древност. В старите писмени паметници са засвидетелствани следните термини за означаване на този тип комуникационни съоръжения:

мостъ, **ge/fura,** pons — и егда прѣлѣѕош мостъ рекомыи артемись, съвлѣкъ риѕы сво, и възьрѣвъ на небо, помоли с Супр 254, 14-15; прен. ‘помощ за постигане на цел’: Къ ѕиждителю мостъ, т бц҃е, величаемъ Мин1096г.; грц. **da/pedon**, pavimentum ‘под, основа’— которыми ногами выстоупиши на мость онъ свтыи ГАм. Срв. дъвопомоститъ (1) **distegh/j**: сътвори емоу клѣть дъвопомоститѫ Супр 204, 18[20].

мостити, помостити ‘строя мост или път’ – мостите мостъ ПовВрЛ;

помостити мостъ, мостъ ѕьдати ‘изграждам мост’

мостовыи, мостьнъ ‘който се отнася до мост’ – мостьно ѕьданию Крм1262г.

Тук е мястото да споменем и думата бродъ **dia/basij, po/roj,** vadum ‘плитко място, откъдето се преминава река’ – прѣиде бродъ іавокъ Бт32:23.

Начини на придвижване

Най-простият и евтин начин на придвижване е ходенето пеша. В старите писмени паметници са зафиксирани следните думи, означаващи крачен ход, без превозно средство:

пѣшаховати ‘ходя пеша’ – **по влънамъ пѣшаховъвашаго** ГрНазXIв.

пѣшии ‘пешеходец’ – **пѣшемоу одъва проити** ПатСинXIв.; **пѣши ѥсмы** НиконПанд

пѣшьскъ ‘пеши’ – **въ корабльныихъ же ратьхъ и въ пѣшьскыихъ** Изб1073г.[21]

Единственият подобаващ начин за пътуване на владетели и воини обаче според средновековните българи била ездата. Естествено, благородниците през Средновековието са ездачи не само заради символиката, а защото така постигат по-висока проходимост и скорост. Има сведения за бързоходни коне, отглеждани от българите специално за спешни пратеничества[22]. Подобряването на породите коне като главна движеща сила в транспорта е едно от основните средства през този период за оптимизиране на пътуването по отношение най-вече на бързината.

Тук ще споменем следните лексеми:

конь – **ѣздхоу на борзыⷯ конѣⷯ** Естир8:10; **на конихъ и съ ороужиемь и съ съборѡⷨ** **конничьскѡⷨ** (грц. **meq’ iÀppwn kai\ a(rma/twn kai\ i(ppe/wn**) Ез26:7; **сѣд на кони** Мин1096г.

коньнъ **iÀppou** ‘отнасящ се до кон, конен’ – **ѥдва ... възмогош отътръгнѫти рѫцѣ ѥго отъ оуздꙑ коньныѩ цѣсар** Супр 193, 9-10.

коньскъ **iÀppou, tw=n iÀppwn** ‘отнасящ се до кон, конски’ **коньскыимъ ходомъ** Супр 31, 6.

Засвидетелствани са следните думи със значение ‘лице, което язди кон’:

коньникъ (грц. **i(ppeu/j**) ‘ездач, конник’ – **коньникы съноуздьны на конихъ** Ез23:6;

коньничьскъ ‘отнасящ се до конник, коннически’ – **конничьское множьство много зѣло** (грц. **e)f’ iÀppoij plh=qoj sfo/dra**) Ис31:1; **съ съборѡⷨ коньничьскѡⷨ** Ез26:7.

въсадникъ (грц. **e)piba/thj**) ‘ездач, конник’ – **оузрѣхъ всадника конныꙗ два** (грц. **a) naba/ntaj i(ppei=j du/o**) Ис21:7; **всадникъ двоконныи** Ис21, 9[23].

оуздачь ‘ездач, конник’– **по оумр҃твѣи же василиевѣ самодержавномоу прѣꙗтѣю леѡнъ бꙑⷭ оуздачь и цр҃ьствова лѣⷮ к҃ и е҃ м҃ць** ГАм.

съноуздьникъ, съноуздьць, съноуздьныи – **колесьница фараоновы и кони, и съноуздници и вои ѥго** (грц. **oi(i(ppei=j**) Изх14:9; **в҃і тысѫщь съноуздець** (грц. **dw/deka xilia/dej i(ppe/wn**) ІІІЦар10:26; **и се самъ грꙗдеть съноуздьнъ моужь.** Ис21:9; **коньникы сънѫзны на конихъ** Ез23:6[24].

От термините за конско снаряжение в средновековните писмени паметници са регистрирани следните думи[25]:

бръзда, xalino/j, h(ni/a, frenum, **fimo/j,** capistrum – **бръздамі и оуздоѭ челюсти іхъ въстѧгнеши** Пс31:9 Син; **имъ за броздоу ц҃рева кон** ГАм[26].

оузда **xalino/j, khmo/j** – **имъ за оуздѫ конꙗ цѣсара** Супр 194, 6; **ѥдва...възмогош отътръгнѫти рѫцѣ ѥго отъ оуздꙑ коньны цѣсар** Супр 193, 9; прен. **Тоу развръзоша оуздꙑ сво глаголѭще· кто сьде ѥсть цѣсарь славѣ** Супр 466, 19; Супр 192, 27[27].

осѣдлати – **кон осѣдланы оуготова.** Супр[28].

Освен за езда, конят през Средновековието се използва и като впрегатно животно. Развитието на технологията за изработка на конски коли е едно от основните средства през този период за оптимизиране на пътуването по отношение както на скоростта, така и на удобствата. Имало бойни колесници, товарни и пътнически коли. Били познати дву- и четириколесните возила[29].

От термините за колата като превозно средство в средновековните писмени паметници са засвидетелствани следните думи:

кола мн.ч. cursus, **aÀmaca,** plaustrum – **вьсь бо пѫть н колѣхъ веꙁомъ бѣаше** Супр 117, 22-23

четвероколесьна кола ‘четириколка’ – **поусти съ нимъ осифъ четвероколесьнаꙗ кола, да приведоуть иꙗкова о҃ца его и всю д҃шю иже с нимъ** ПалXIVв.[30].

воꙁила, воꙁьница$_1$ **воꙁъ** currus ‘кола’[31] – **придоста двѣ болꙗрыни съ воꙁилы** МинЧетАпр; **на воꙁилѣхъ** МинЧетЮни; **повелѣста же мѫчителѣ привести воꙁы, и въскладъше тѣлеса свтыихъ прѣвеꙁош на брѣгъ рѣкы.** Супр 80, 12; **съведоша съ воꙁа (e)k th=j a(ma/chj)** МинЧетФевр.

Срв. в нбг. диалекти дума воз м. ‘превозно средство’. С какъв воз си дошъл. Си си нашъл воз? М. Младенов, 1969, 215 – РБЕ II 14 остар., диал. (Н.Бончев, Н. Михайловски), БТРМл 333, БЕР I 171 (зап)[32].

колесьница, a/(rma, currus – **сѣдꙗ на колесьницѣ** (грц. **e)pi\ tou= aÀrmatoj**) Деян8:28; **колесьничьнъ** ‘който се отнася до колесница’– **конь приведе· кръмимыи и риштѫштъ въ колесничьнѣѥмъ такании** Супр 565, 1;

Засвидетелствани са и определящите синтагми:

четверичьна колесьница tetra/oroj ‘кола с четворен впряг’ ПандАнтXIв.

четверосъноуꙁьна колесьница ‘кола с четворен впряг’ – **сѣдъ на четвероснοуꙁьнѣи колесници** (**e)pi\ aÀrmatoj tetrai/ppou**) Срезн

четвероконьна колесьница ‘кола с четворен впряг’ – **на колесници огненѣи четвероконьнѣи** ЖитСтефПерм.

орѫжиѥ aÀrma ‘бойна колесница’ –**впрꙗгъ же иосифъ ороужье свое** (грц. **ta\ aÀrmata**) Бт46:29; **свѣтъ же илиѭ въсхъищьи на огньнѣ орѫжии** (грц. **aÀrma**) ГрНазXIв[33].

С впечатляващата мощ на бойните колесници във война се свързва вероятно и триумфалната символика на колесницата: **на колесници ꙁлатомь покованѣ сѣждѫ** Супр 368, 12[34].

крекрига, lamph/nh – **въ крекригах мъщих ꙗꙁдꙗще** (грц. **e)n lampi/naij h(mio/nwn o)xou/menoi,** mulorum curribus vectos) ПсТк.

съноуꙁдьство, съноуꙁьство (грц. **oÃxhma**)– **съноуꙁьство къ б҃оу** ГрНазXIв.

Срезн регистрира в паметник от XIII в. наименование за колесница **ꙗꙁдило.**

От наименованията на части на коли ще споменем:

колесо troxo/j ‘колело’ –**акы колеса кольнаꙗ нова** Ис41:15[35].

колесьнъ ‘който се отнася до колело’ – **колесьно течение; колесьна ось** Микл

ось aÃcwn, axis – **ꙁавади оси колесниць** Изх14:25; **вꙁемше ось кольноую и въꙁложше на рамѣ ѥго, растѣгоша рѫцѣ ѥго на коньць оси** МинЧетАпр[36].

Тук ще отбележим и видовата двойка глаголи **вести/ воꙁити** (с) и техните префиксални производни ‘придвижвам (се) на кола’ – **вьсь бо пѫть на колѣхъ веꙁомъ бѣаше** Супр 117, 23; 96, 8; **повоꙁы воꙁити** Срезн; **воꙁъ воꙁити** Срезн[37].

Конят е основната, но не и единствената пътна тяга в Средновековна България. За езда или впряг се използват и други животни – волове, мулета, катъри, камили. Тук ще отбележим думите:

мъскъ, мъщ h(mi/onoj, mulus – **падение конемь, и мъскωмь, и велб҃лдѿ, и ослѿ** Зх14:15;

мъщии h(mio/nou, muli – **на колѣхъ мьщиихъ** (грц. **e)n lamph/naij h(mio/nwn**) Ис66:20; Вж. по-горе още примера **въ крекригах мъщих ꙗꙁдꙗще** ПсТк

осьлъ, осьл oãnoj, **o)na/rion** – **обрѣтъ же и҃съ осьл, въсѣде на нѥ** (грц. **o)na/rion**) Йо12:14

мщата и вельблюды Бт12:16; **въсажьше на мъщ моѥ, ведете и на требьникъ** ШЦар1:3;

вельблюдъ **ka/mhloj** — сълоуѵис коупьцоу нѣкоторооуоумоу гънавъшоу вельбѫды сво Супр

оуꙁрѣⷯ съноуꙁника дъва, єдинъ на ослꙗти, а дроугыи на вельблоудѣ (грц. **a)naba/taj**) Ис21:7.

От глаголите, означаващи действия, свързани с управлението на жива сила при транспорт, в старите писмени паметници са отбелязани:

въсадити/с/ **e)pibai/nw** ‘качвам (се) на гърба на ездитно животно’ – въсаждь же і на свои скотъ· приведе же і въ гостиницѫ Лк10:34 Зогр Мар Ас.

ꙗꙁдити ‘яздя’– ꙗꙁдѣхоу около єꙁера МинЧетЮни; на колесьници добродѣтѣльнѣи ꙗꙁдии, ꙗко облаконосьць ꙗвисꙗ. СтихXIIв.

бръꙁдити, **h(nioxei=n,** regere, aurigare — на колесницахъ брьꙁдть сѣдще ГрНазXIв.

оуꙁдати regere, aurigare — строѥниѥмь оуꙁдаѥми и водими (грц. **pronoi/aj xalinai=j o(dhgou/menon**) ГрНазXIв.

съноуꙁьньствовати, съноуꙁьствовати — (илиꙗ) сънѫꙁ[н]ьствова на нб҃о (грц. **i(pphlatei=**) КирЙерXIIв.

В старите писмени паметници са съхранени следните nomina agentis със значение ‘човек, който управлява, кара кола’:

коловоꙁьць — Слыши ꙗково житиє коловоꙁцемъ Скѵѳомъ[38] НиконПанд.

воꙁатаи/ воꙁотаи — єдина колесница єсть четверичьна, имѫще грьдостьнааго воꙁатаꙗ ПандАнтXIв.

колесьничьникъ —колесьничьникоу съмоутивъшоус кони бес чиноу риштоуть (грц. **qh/setai au)tou\j e)n aÀrmasin au)tou=**) Изб1073г. Срв. и нбг. диал. колесничник и колесничар.

орѫжьникъ **a(rmathla/thj** ‘водач на бойна колесница’ – и повелѣ орѫжьникоу своємоу беспрѣстани погонꙗти ГАм.

съноуꙁньць, съноуꙁьныи auriga — абѣє течахоу сноуꙁнѣи конѣи (грц. **oi(h(nioxeutikoi\ iÀppoi,** aurigae equorum) СказСвСоф; съноуꙁньць (грц. **h(ni/oxoj**)ЗлатоструйXIIв.[39]

Срезн отразява и калката колесьницєгонитель, **a(rmathla/thj** с пример от Ирмология, както и производното от бръꙁда бръꙁдьникъ, **h(nioxeu/j,** auriga.

Засвидетелствано е и наименованието на ездаческото умение: оучаща хитрѣ бреꙁдѣснѣи хытрости (грц. **h(nioxikh\n te/xnhn**) ЙоМалХрон.

Друго превозно средство през този период е лектиката. Тя била в употреба още от древност в Гърция, Рим и Изтока. Първоначално се използвала от жени и болни, но с времето станала символ на изисканост и разкош. Имало открити и закрити. В паметниците са засвидетелствани следните синонимни наименования:

лекътикиѥ, **lekti/kion,** lectica – въниде въ лекътикиє ПатСинXIв.

локътиѥ, **lekti/kion,** lectica – на локътию ѣждаашє ПатСинXIв

носило, **forei=on,** vehiculum — молитва надъ принесеномь въ носилѣхъ Евх39а8-9; 39а22; 39б2.

носилици — на носилицахъ въ константинъ градъ прѣидє ГАм.

къркꙑга, **baste/rnion,** lectica — ѡтроковица ...идѣашє въ коркыꙁѣ...иꙁвєржє нєчистыи дх҃ъ ис къркыгы на ꙁємлю (грц. **e)n basterni/%... a)po\ basterni/ou**) МинЧетФевр

къркꙑꙁа, **baste/rnion,** lectica, currus — жєна придє въ коркыꙁѣ...иꙁлѣꙁє ис коркыꙁы (грц. **e)n basterni/%... ek) tou= basterni/ou**) МинЧетФевр.

одръ — въꙁьми одръ твои и иди въ домъ твои Йо5:8 Остр.

Пътническа екипировка

Рицарят Арнолд фон Харф, който прекосява Балканския полуостров в края на XV в., дава интересни сведения за екипировката на пътника в ония времена: *Купихме си по едно малко конче за по седем или осем дуката и по едни платнени дисаги като пазарните чували, които закачихме от двете страни на седлата. В тях сложихме всички потребни неща, брашнени изделия и едно огниво. Тъй като рядко намирахме странноприемници, трябваше да си служим с наши прибори. Също така всеки трябваше да си купи по една черга, така че понякога да спи с нея под открито небе*[40].

В старите писмени паметници са съхранени следните наименования на пътническа екипировка[41]:

мѣхъ aÃskoj, pellis ‘мех, кожа на животно, одрана по специален начин и направена като съд, торба за пълнене с нещо’ – ни мѣха на поути, ни двою срачицю, ни оноуща, ни жезла[42] Мт10:10; авраамъ вз мѣхъ воды (грц. **aÃskon,** utrem) Бт21:14; сълагаѭщеи злато из мѣха (грц. **e)k marsuppi/ou**) Ис46:6.

мѣшьць aÃskoj, ph/ra ‘малък мех, кесия’ – и заповѣда имъ, да ничьсоже не възьмлть на поуть ... ни мѣшьца, ни хлѣба (грц. **mh\ ph/ran**) Мк6:8; Поурьпъ водѫ...въ мѣшьцѣ ношааше ѭ ЖК[43].

пира ph/ra ‘торба, кесия’ — ничьсо же възьмѣте на пѫть, ни жьзла, ни пиры, ни хлѣба Лк9:3

дисагъ ph/ra — мса свина въ дисазѣхъ МинЧетАпр

На път се използвали и съдове, направени от тънки преплетени пръчки: аскъ, ꙗскъ, крабии, крабица, крабьица, кошь, кошьль, кошьница – кошь вервью привꙗзалъ НиконПанд; въ коши ношаста пѣсокъ НиконПанд; кошель плънъ хлѣбъ МинЧетФевр; въ кошьницю въсыпавъше изиде ПатСинXIв.

В употреба били и различни по големина сандъци, прототипите на съвременните куфари: ковьчегъ — ковъчегъ имаше и въмещемаꙗ ношаше Йо12:6 ГалXIIIв.[44]

ковьчежьць — ковьчежьць имы и въмѣщаемаꙗ ношааше (грц. **glwsso/komon**) ПандАнтXIв.

Със същото значение ще споменем и думата ларъ, засвидетелствана в Сб1076г., Златоструй, НиконПанд, Пчела, умал. ларьць.

Поминък край пътя

Народът, заселен край големите пътища, организира битието си в съзвучие с пулсирането на транспортните артерии. При частни пътувания пасажерът неизбежно разчитал за храна и нощувка на ханове. Като странноприемници служели и метосите към манастирите. В старите писмени паметници са регистрирани следните наименования:

гостиница, гостиньница cenodokei=on, pandokei=on ‘хан, странноприемница’ – дъва пришьдъша въ гостиницю ПатСинXIв.; гостиница есть близь фара ПатСинXIв.; на поути въ гостиньници НиконПанд; ни сребра носиши дабы въ гостиньцѣ обиталъ ЙоЗлатXIVв.

гостиньникъ cenodokeu/j ‘ханджия’ – изьмъ дъва съребрьника, дасть гостиньникоу Лк10:35; **кърчьма, кръчьма; кърчьмьница$_1$ kapelei=on, tabe/rna** ‘кръчма’ – пити въ кръчьмѣ Срезн; ты же въ кърчьмьницю часто вълазиши ПатСинXIв.;

кърчьмарь, кърчьмьникъ ka/phloj ‘съдържател на кръчма, кръчмар’ – кърчьмьници твои мѣсть съ водоѭ вино Изб1073г.;

кърчьмьничьскъ, кърчьмьничии tou= kaph/lou ‘който се отнася или принадлежи на кръчмар’– отъ дажда кърчьмьничьска Изб1073г.

кърчьмьствовати kaphleu/ein ‘държа кръчма, занимавам се с дребна търговия’ – дроузии же златолюбьꙗ ради кърчьмьствоують ГАм.

От незапомнени времена пътищата се свързват и с практикуването на най-древната професия. В текстовете се споменава за жени, които седят на пътя или предлагат услугите си по ханищата, или дори в нарочни заведения за тази цел. Тук ще споменем думите:

блѫдилище ‘публичен дом, бардак’ – **вниде вслѣдъ ч҃лка исраилтнина въ блѫдилище** (**ei)j th\n ka/minon**) Числа25:8

блѫдьница, жена блѫдьнаꙗ, жена блѫдщи, блѫдодѣꙗвъши **po/rnh** ‘блудница, проститутка’.

съ женоѭ кърчьмьничеѭ ПатСинXIв.

кърчьмитъ **pornoka/phloj** ‘сводник’ – **иѕврьѕемъ сии ѡбычаи кърчьмитомъ** НиконПанд; **не приꙗтни дарове грабителеи и кърчьмитовъ** ЙоЗлатXIVв.

кърчьмичаꙗ, кърчьмьница$_2$ **gunh\ tou= kaph/lou** ‘кръчмарка, жена на кръчмар’ – **блѫдъ твори съ кърчьмичеѭ** ПатСинXIв.

Пътищата предлагат и други начини за печалба, освен ханджийство и кръчмарство – превози, коларство, седларство и т.н.[45].

Когато царските хора препускат из българските земи, те получават безплатно или на ниски цени храна, подслон, помощ в превоза и охрана от местните селяни. Свидетелство са владетелските грамоти, в които тези тегоби се описват с понятия като “даване на добитък и ангария”[46], “парангария”, “псозомия”[47], “митата”[48], “приселица” и “постой”[49]:

отъ сихъ въсѣхъ да не иматъ власти нихто· испакостити, ни ноги поставити на силѫ, в сиꙗ села и люди, и селища монастырѣ ц҃рства ми ...ни писати, ни дани вѕти ...ни хлѣбъ, ни вино, ни мсо, ни ѕоби, ни коурта...ни имъ конъ енгарепсати, ни воловы, ни ѡслте, ни поⷣводѫ вѕти[50], **ни на ино что испакостити** Орях.32-33.

никто же таковыхъ да имать области влѣсти бъхма ни ногы поставити, въ метохие с҃тго монастирѣ того, ни писати, ни дани вѕти, ни комодь, ни митатѫ Ват. 13-14.

наⷣ тѣми люⷣми да не метⷮеха...ни поⷣвода, ни паⷣлице[51]. Вит. 11.

Освен изброените задължения и повинности, в сила били и редица глоби, осигуряващи защита на пътуващите. В „Грамоти на българските царе”[52] са съхранени редица термини:

коньска кражьда, коньскыи тать ‘конска кражба’ – вид глоба, която селото заплаща за кражба на коне на негова територия, ако извършителят не бъде открит.

фоунъ – парична глоба, която населено място плаща за убийство на негова територия, ако извършителят не бъде открит.

раѕбои – парична глоба, която населено място плаща за грабеж на негова територия, ако извършителят не бъде открит.

и глобы какови либо с оустрать в тѣхъ людеⷯ монастырскыⷯ, малы же и голѣмы, или фоунъ...или раѕбои, или кон҄скы тать, или проу глобы...Орях 37-38.

Така държавата по прост и евтин начин решава много от транспортните си проблеми за сметка на зависимото население.

Имало и налози, определяни от държавата за ползване на пътищата, грц. **diabatika/**:

и еще къ симь, аще кто начьнеть отъ людеи монастирьскыⷯ ходити с коупѣѭ ѕ добиткѡⷨ сввоиⷨ по въсѣи дрьжавѣ и ѡбласти ц҃рства моего· да коуповаⷮ да продаваѫⷮ свободно· и ничимь ѕабавлѣеми, ꙗвлениеⷨ таковаго ѕлатопечатлѣннаго слова ц҃рства ми, а да им се не въѕимать коумер҄кь[53] **ни дђавато**[54], **то ни ино нищо** Рил. 74.

Село брод а в немь метохъ, м҃ти б҃жиꙗ епискеѱис, с нивиѥмъ, съ виноград, съ жрън҄ками сь ливаⷣми сь летовищи съ ѕимовищи, сь броднинами[55] **съ мостнинами**[56]. Вирг. 30.

пѫть ‘право на преминаване’ – **чистыи пѫть, пѫть дати** у Срезн, срв. в нбг. ‘давам път’, ‘чист път’.

Уреждането на редица привилегии при пътуване, като право на свободен достъп, освобождаване от налози и задължения за плащане ставало чрез специални документи – грамоти, письм, грамота: страньныимъ...въ иномъ градѣ бе-съставьныихъ письменъ...еп͠па никако же не достоить слоужьбы творити ЕфрКрм.

Има обаче един занаят, тясно свързан с пътищата, за чието съществуване сведенията изобилстват – разбойничеството[57]. Това наложило съществуването през Средновековието на специални пазачи на пътищата, които *трябвало да прогонват всекиго, който пожелае, като нападне тайно, да плячкосва близките места*[58]. Този факт свидетелства за усилията на българското царство да осигури с помощта на местното население спокойствието по пътищата и на селищата край тях срещу разбойничества.

В старите писмени паметници са запазени следните думи за означаване ‘лице, което напада пътници и ги обира с насилие’, респ. ‘действие на такова лице’:

раꙁбои — нѣсмь раꙁбою сътворилъ ПатСинXIв.; быти съ нимь обьщникоу раꙁбоѭ ПатСинXIв.

раꙁбоиникъ — ч͠лкъ нѣкыи съхождааше отъ иер͠лима въ ерихѡ и въ раꙁбоиникы въпаде Лк10:30 Остр; ꙗко на раꙁбоиника ли иꙁидосте съ мечи и дрекольми Лк22:52; къ раꙁбоиникомъ противоу исходщемъ, вънѣ прѣбывающе обьщениꙗ бл͠гааго, възбранѥни боудоуть ЕфрКрм;

раꙁбоиничии ‘отнасящ се до разбойник’ – мр͠иѥ, ч͠стаꙗ цр͠ва полато, сѫща ми раꙁбоѣнича нечⷭ҇та вьртьпа мл͠твами си очисти Мин1097г.

раꙁбоиничьскъ ‘отнасящ се до разбойник’ – кровы раꙁбоиничьскы ГрНазXIVв.

оубоиникъ — не въходи двьрьми въ дворъ овьчии, нъ прѣлаꙁи инѫдоу тать есть и оубоиникъ Йо10:1.

хыщьникъ — люты и лоукавы во ꙁмѣа приложи, хыщьникы же въ волкы ГАм.

грабитель — нѣсмь ꙗко и прочии ч͠лци грабителе Лк18:11 Остр; ГрНазXIв.

грабити - ~ вешти ЕфрКрм[59].

Съответно надзора върху пътищата отразяват думите: стражиѥ, стражище, стражьба, стражьда, стражьница ’стражева кула’, ‘къща на пазач’, ‘стража’ – нѣкоѥ стражище поплѣнивъ ГрНазXIв.[60]

В заключение можем да обобщим следното: Лексиката от разгледаното тематично обединение е основно славянска (думите с корен брод-, воꙁ-/веꙁ-, кол[ес]-, кон-, мост-, пѫт-), но се срещат и определен брой гърцизми: арма, епистолиꙗ, лекътикиѥ, дѣавато фоунъ грамота пира дисагъ, дроумъ а също и калки: пѫтьшьствовати : **o(doiporei=n**, пѫтьтекъ : **o(doipo/roj**, колесьницегонитель, **a(rmathla/thj**, въсадникъ : **e)piba/thj**. В рамките на тази семантична група синонимията се проявява в синонимните редове: одръ — къркъıꙁа — носилици —лекътикиѥ; коньникъ — въсадьникъ — оуꙁдачь — съноуꙁьникъ; колесьница — воꙁило — съноуꙁьница — крекрига; хыщьникъ — грабитель — раꙁбоиникъ; пѫть — дроумъ и др., а словообразувателната вариантност се илюстрира в дублетите съноуꙁьникъ — съноуꙁньць; воꙁьникъ — воꙁатаи — воꙁьць — воꙁьница; пѫть — пѫтище; воꙁило — воꙁъ — воꙁьница; носило — носилици; стражиѥ — стражище — стражьба — стражьда — стражьница; кърчьмарь — кърчьмьникъ; гостиньць — гостиниць — гостиньница — гостиница и пр.

Част от основния речников фонд на съвременния български книжовен език продължават да бъдат думи като път, пътник, пътешествие, мост, кола, кон, конник, колесница, юзда, кръчма, кръчмар, преход, проход и др. (основно славянски). Стилистично маркирани като архаизми са стъгда, друм. С променено значение се употребяват межда, коловоз, хищник. Има и такива, които са напълно отпаднали – бръꙁда, кръкыга, стьꙁа, пѫтьоутросиꙗ, пѫтьтекъ, гостиньць, съноуꙁьникъ. Някои се срещат в диалектите: воз, колник. Други са заменени от свои словообразувателни дублети – носило, носилици : носилка; сѣдьльникъ : седлар. Като цяло се наблюдава редуциране на синонимните редове и словообразувателната дублетност. Например от синонимните редове **бръꙁда** – **оуꙁда** и **коньникъ** — **въсадьникъ** — **оуꙁдачь** — **съноуꙁьникъ** днес са запазени съответно само юзда и конник и ездач, а от словообразувателните дублети **кърчьма** — **кърчьмьница**$_{1}$, респ. **кърчьмарь** – **кърчьмьникъ** са в употреба единствено кръчма и кръчмар.

В разгледаната тематична група наблюдаваме омонимични отношения между някои думи (**кръчьмьница**$_{1, 2}$, **воꙁьница**$_{1, 2}$), полисемия (**съноуꙁьникъ** ‘1. Ездач; 2. Водач на колесница’), пренос на значението (**беспѫтиѥ**, **беспѫтьнъ**, **распѫтьнъ**).

Съставът на групата е бил значително по-разнообразен и богат в сравнение със зафиксираното в средновековните писмени паметници. Сред това, което ни остава неизвестно, са вероятно диалектизми с по-ограничена регионална употреба, рядко използвани книжни гърцизми, архаизми и неологизми.

По-нататъшният анализ на различните тематични групи лексика, застъпена в средновековните писмени паметници, ще ни даде изобилен материал, който ще докаже словното богатство на старобългарския език, обхващащо думи за всички страни и процеси от материалния и духовния живот, позволяващо му да отразява в детайли многообразната действителност. Тяхното издирване и установяване е предмет на бъдещи изследвания.

Цитирани речници и лексикографски материали

БЕР	*Български етимологичен речник*. Т. I. С., 1986.
БТРМл	**Младенов, Ст.** *Български тълковен речник с оглед към народните говори*, Т. А – К. С., 1927 – 1951.
Грамоти	**Даскалова, А., М. Райкова.** *Грамоти на българските царе*. С., 2005.
Микл	**Miklosich, F.** *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2 Neudruckder Ausgabe. Wien 1862-1865. Scientia Verlag Aalen. 1977.
НГер	**Н. Геров**. *Речник на българския език*. Т. I. Пловдив, 1895 – 1908 [Фототипно. Т. I, 1975]
РБЕ	*Речник на българския език*. Т. I. София, 1977.
РМЕ	*Речник на македонскот јазик со српскохрватски толкуваньа*, I-III. Скопје, 1986.
Срезн	**Срезневский**, **И. И.** *Словарь древнерусского языка*. Репринтное издание. Том I – III, М., 1989.
СС	*Старославянский словарь* (по рукописям X-XIв.). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, М. 1999.
СЯС	*Slovnik jazyka staroslověnskūho*. ČAV. Praha, 1958-1994.

Съкращения на библейски книги

Бт	Книга Битие	Ис	Книга на пророк Исаия
Изх	Книга Изход	Ез	Книга на пророк Йезекиил
Чис	Книга Числа	Зх	Книга на пророк Захария
Съд	Книга Съдии	Мт	Евангелие според Матей
Цар	Книга Царства (I, II, III)	Мк	Евангелие според Марк
Пс	Книга Псалтир	Лк	Евангелие според Лука
Екл	Книга Еклесиаст	Йо	Евангелие според Иоан
		Деян	Деяния на светите апостоли

Съкращения на ръкописи и средновековни текстове

Ас	Асеманиево евангелие	Крм1262г.	Кръмчая от 1262 г.
Ват	Ватопедска грамота	МАВГ	
Вирг.	Виргинска грамота	Мар	Мариинско евангелие
Вит.	Витошка грамота	Мин1096г.	Миней от 1096 г.
ВМЧ	Велики минеи-чети	Мин1097г.	Миней от 1097 г.
ГалXIIIв.	Галицко евангелие от XIII в.	Мин-мих	Михановичев миней
ГАм	Хроника на Георги Амартол	МинЧетАпр	Чети-миней за месец април
ГрНаз XIв.	13 слова на Григорий Назиански от XI в.	МинЧетФевр	Чети-миней за месец февруари
ГрПапа	Беседи на папа Григорий	НиконПанд	Никонови пандекти
ДПК	Диалози на Псевдо-Кесарий	Орях.	Оряховска грамота
Евх	Синайски Евхологий	Остр	Остромирово евангелие
Ен	Енински апостол	Пал XIVв.	Историческа Палея
ЕфрКрм	Ефремова кръмчая	ПандАнт XI в.	Пандекти на Антиох
ЖК	Житие на Константин-Кирил Философ	ПатСин XI в.	Синайски патерик от XI в.
ЖитСвXIVв.	Жития на светиите, ръкопис от XIV в.	Пент-мих	Михановичев пентикостар

ЖитСтефПерм	Житие на Стефан Пермски	ПовВрЛ	Повест за отминалите години
Зогр	Зографско евангелие	ПролМарт	Пролог за м. март
Изб1073г.	Изборник от 1073 г.	ПсТк	Тълковен псалтир
ИзмXIVв.	Сборник Измарагд по ръкопис от XIV в.	Рил.	Рилска грамота
Ирм	Ирмологий	Сав	Савина книга
ЙоЕБ	Богословие на Йоан Екзарх	Сб1076	Сборник от 1076 година
ЙоЗлатXIVв.	Слова на Йоан Златоуст, ръкопис от XIV в.	Син	Синайски псалтир
ЙоЛеcтвXIVв.	Лествица на Иоан Синайски	СтихXIIв.	Стихирар, ръкопис от XII в.
ЙоМалХрон	Хроника на Иоан Малала	Супр	Супрасълски сборник
КирЙерXIIв.	Огласителни слова на Кирил Йерусалимски, ръкопис от XII в.		

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. примери с израза пѫтьноѥ шьствиѥ от по-късни паметници у Срезн. Срв. и пѫтьшьствованиѥ пак у Срезн.

[2] Думата поклонникъ в значение ‘който ходи на поклонение по свети места’ е отбелязана у Н. Геров.

[3] **Belke, K.** Roads and travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period. – In: *Travel in the Byzantine world* - (Publications for the Society for the Promotion of Byzantine studies). Bodmin, Cornwall 2002, p. 74.

[4] Вж.: **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** Българска военна история през Средновековието (X – XIV в.). София, 1994, 324 – 326.

[5] Вж. у Микл и мостити пѫть.

[6] У Микл са регистрирани наименованията прѣчьникъ, прѣки/ прѣчьни пѫть ‘път в права линия, без заобикаляне’, употребени в Хрисовул на крал Душан. Срв. нбг. изрази пряк път, пряка (улица) ‘улица, напречна на главната’. Срезн отбелязва в същото значение прмица, прмыи (пѫть), (пѫть) прмо, въ прмо **e)p’ eu)qei/aj**, а също и антонима околица – поидоша не прмицами, но околицею Никон.л.

[7] Вж. още беспѫта у Срезн.

[8] У Макариоска лексемата е отразена с пример от Лобковския паримейник. Вж. **Макаријоска, Л.** *Лексиката на материјалната култура во македонските црковнословенски текстови*. Скопје, 2003, с. 210.

[9] Срезн отбелязва със значение ‘пътека’ още думите пѫтикъ и пѫтьница.

[10] Произв. от гость ‘чужденец, чуждоземен търговец’, следователно с първоначална мотивация ‘търговски път’.

[11] По друг ръкопис от 1558 г. стеѕи савоньскıа.

[12] По друг ръкопис ни по стеѕıамъ.

[13] У Макариоска със значение ‘главен път’ е отбелязана и думата монопѫть в Грамота на крал Милутин. Вж. **Макаријоска, Л.** Цит. съч., с. 210.

[14] **Макаријоска, Л.** Цит. съч., с. 210.

[15] БЕР, с. 545.

[16] Михаила 103.

[17] **Макаријоска, Л.** Цит. съч., с. 210.

[18] По данни на БЕР. Вж. също в БЕР извоз ‘стръмен път’ (Банско).

[19] Вж. у Геров, Н. возилница ‘бъчва голѣма, коꙗто сама стига да натовари цѣлъ возъ’.

[20] Според БЕР мост ‘постройка, която съединява две точки, разделени от река, дол, пропаст’, ‘средната подпорна греда на къщата’ (Ново село, Бели Осъм, Троянско; Кръвеник, Севлиевско; Слатина, Ловешко; Габровско, Оряховско; ‘дъска, върху която се закрепя чекръкът’ (Панагюрище). Производни: мостьць стб;

мостищє чсл; мосница – ‘мостче от едно или две дървета за минаване на река или дол’ (Бани, Лъджа, Стояново, Оряховец, Треве, Ардинско; Буново, Мъглица, Маданско, масница също (Маданско, Рудозем, Смолянско. Срхр мосница ‘дъска от мост’, словен. мостница (лат) ‘дъска от мост или покрив’, рус. мостница ‘дъска от под, от покривка на улица’, чеш. mostnice, словаш. mostnica ‘греда, дървен труп; пол. mostnica ‘греда, част от която е във вода и на която се подпират мостове или строежи над вода; горлуж. mostnica ‘дървета за постройка на мост’; мостица ‘мостче от една дъска’ (Банско; Лазарци, Еленско). Рус, диал. мостица ‘една от дъските, съставляващи дървената настилка, под’; мостика също (Батак, Огняново, Горнооряховско; Кюстендилско); мастеник също (Елховец, Смолянско); мостец ‘мостче’ (Геров; Дювернуа; Садина, Поповско). У Срезн е отбелязано умал. **мостъкъ** ‘мостче’. За по-общото първоначално значение на корена срвн. по-горе **мостити пѫть, камини помость**.

[21] Вж. у Срезн още **пѣшеходьць** и **пѣшьць**, засвидетелствани в по-късни руски паметници.

[22] Георгиев, Л. Цит. съч., с. 258.

[23] Терминът **дъвоконьнъ** в цит. словосъч. отразява практиката на дълъг път да се взимат два коня за резерв.

[24] Вж. у Срезн още **съноуꙁьница**.

[25] По-подробно вж. у **Венедиков, Ив.** Българската юзда. – *ИАИ*, Т. XXV, 1962, 57 – 62.

[26] Вж. също **лалоучьница — на лакомьство своѥ да възметь лалоучьницю страха; ꙗко и лалоучьница оуже носить· имьже вжеть с** (СЯС, II, с. 106) и **трѣсъкъ ꙗрьмьнъ - акы терасъкомъ ꙗрьмьныимъ** (Микл).

[27] Н. Геров отбелязва във възрожденския език още следните думи от конското снаряжение:

самаръ – 1) направа, коѭто турꙗт на гърба на животно, за да се турꙗ на неѭ ??? товаръ-тъ и да се ꙗха по-добрѣ; произв. самарець, самарчя, самаренце;

гемъ – юзда; произв. гемець – малък гемъ;

петало, подкова, плоча ‘желѣзна плочꙗ, съ коѭто подковавать копыта-та на добытъкъ’

[28] Срезн посочва думата **седьло, сѣдьло** и нейните производни **седьльникъ, сѣдьльникъ** ‘майстор на седла’, **сѣдьльничии** и **сѣдьльныи** ‘който се отнася до седло’ в по-късни паметници. Че думата е била налична с това си значение в стб език свидетелства не само производният глагол **осѣдлати**, но и Н. Геров, който регистрира сѣдло – 1) особена направа, коѭто прикрѣпꙗть на гърба на конь и на коѭто сѣдать, когато ꙗздять; произв. сѣдлаѭ, сѣдлѭ, обсѣдлавамь, осѣдлавамь ‘турꙗмь сѣдло на конь’. В началото вм. седло се използвали вълнени или кожени наметки. Вж. **Макаријоска, Л.** Цит. съч., с. 211.

[29] Вж. повече у **Колев, Н.** Традиционни средства за превоз. В: *Етнография на България*, т. 2. София, 1983, 146 – 151; Традиционната българска кола като обект на народното изкуство. – *Българска етнография*. 4, 1983, 28 – 33.

[30] Макариоска привежда думата **колесник** ‘двуколка’ по данни от РМЕ. Вж. **Макаријоска, Л.** Цит. съч., с. 214. Същата лексема е засвидетелствана според БЕР и в нбг. диалекти със значение ‘кола с две колела, колесар’, ‘задница на кола’ (Еленско). Вж. още **колесар** ‘кола с две колела, колесник’, ‘двуколка, теглена от човек’ (Самоков), ‘предна част на кола’ (Годечко), ‘предните или задните колелета на кола’ (Еленско); **колесарка** ‘колесар’ (Доброславци, Софийско; Тръстеник, Плевенско; Енина, Казанлъшко; Кръвеник, Севлиевско); **калеса** (Банат); **двуколка** ‘лека конска кола с две колелета’; **литарка** ‘двуколка’ (Раково, Кюстендилско; Беровско). Вж. и у Н. Геров колесарка, колесарь, колесникъ, кола.

[31] Вероятно думите от този корен са специализирани в значение ‘товарна кола’. Срв. данните у Срезн за **воꙁъ** в значение ‘товар като мерна единица’ – **є҃ воꙁъ жита** ПоликПосл. Срв. у Н. Геров возъ ‘товаръ, колкото ся качва на едны кола’.

[32] По данни на **Мъжлекова, М.** *Речник на старобългарски думи в днешните български говори*. София, 1990, с. 47.

[33] СЯС отбелязва още гръцката заемка **арма**.

[34] Срвн. у Н. Геров колесница ‘гыздава кола за голѣмци’

[35] Срезн отбелязва и умалително **колєсьцє**.

[36] Н. Геров отбелязва и думата ритлы ‘странична преграда на волска или конска кола’.

[37] Вж. у Н. Геров още отглаголните возенье, возилка, возитба.

[38] Първоначален превод **колєсницами живѫщихъ Скюфь.**

[39] Срезн отбелязва в по-късни паметници още **воꙁьникъ** (вж. по-горе) и **воꙁьница**$_2$ auriga.

[40] **Йонов, М.** *Немски и австрийски пътеписи за Балканите*. Т. 1 (XV – XVI в.). С., 1979, с. 131. Позволявам си да използвам това сведение, съставено след края на Второто българско царство, заради богатството от данни, които съдържа, и поради консерватизма на сухоземния транспорт.

[41] Н. Геров отбелязва във възрожденския език наличието на думите: дисагы ‘двѣ торбы на двата краꙗ на единъ кѫсъ платъ за да сꙗ прѣмѣтать на самарь или на сѣдло на конь за носенье въ тѣхъ едно друго на пѫть’; **огниво**,огнивьце, огнило, огнилце ‘отъ стоманѫ направена справѫ, съ коѭто цвѣкать огънь и охващать

ножевы'. Вж. също у Срезн огниво, огнивьцє в по-късни руски паметници.

[42] В бележка: ни пиры, ни двою риꙁоу.

[43] У Срезн вж. още мѣшькъ.

[44] В Остр рачица, в Ев от 1307 г. – скриница.

[45] У Н. Геров са засвидетелствани от възрожденския период на езика думите: **коларь** – 1. Който прави коли; 2. Който кара кола, работи с кола, арабаджия; **кирия** – 1. Плата за прѣкарване, прѣвозване нѣчто; 3. Стока, товар, что карат съ кириѭ; **кираджия** – 1. Който кара, прѣкарва нѣчто съ кириѭ; **кираджийство, кираджилък** – кираджийски занаят; **самарджия** – Който прави и продава самари; произв; **самарджийница** – дюкянъ, дѣто правять и продавать самары; **самарджийскѥй.**

У Срезн е отбелязана думата иꙁвоꙁьникъ 'който превозва товари срещу заплащане'. Пак там се посочва и думата седьльникъ, сѣдьльникъ 'майстор на седла'.

[46] Задължение на населението за безплатен труд или за безплатно предоставяне при поискване на превозни средства и домашни животни.

[47] Задължение на селяните да снабдяват с провизии – хляб, месо, вино, храна за добитък и пр., безплатно или на ниски цени изброените в грамотата държавни служители, а вероятно и войската.

[48] Задължение на населението да дава подслон и храна на минаващи през населеното място войници и длъжностни лица.

[49] Дуйчев, Ив. *Из старата българска книжнина*. Т. II. София, 1944, 312 – 313, 322.

[50] подъвода – задължение на населението да дава коли и други превозни средства за държавна работа.

[51] падалищє – вид задължение, вероятно за даване на подслон на минаващите през селото войски и държавни служители' (вж. и МАВГ, с. 115).

[52] **Даскалова, А., М. Райкова**. *Грамоти на българските царе*. София, 2005.

[53] коумеръкъ – мито, плащано за търговски стоки.

[54] диавато – налог за преминаване на река и по брод, и по мост.

[55] бродьнина – налог за преминаване на река по брод.

[56] мостьнина – мостнина, налог за преминаване на река по мост. Срв. у Срезн. мостовьщина, помостьноє.

[57] *ГИБИ*, XI, 1983, 148 – 149.

[58] *ГИБИ,* XI, 1983, с. 140.

[59] Вж. у Срезн в по-късни паметници грабєжь. Срв. и нбг. грабеж.

[60] Вж. у Н. Геров дерветджиꙗ 'който варди стражѫ въ клисурѫ'.

Пѫть шьствꙋѩ въ ꙁемлѭ блъгарьскѫѭ OR ON TRAVELS IN MEDIEVAL BULGARIA – A LANGUAGE-BASED PICTURE

Tatjana Ilieva

Abstract

The present paper attempts to restore the language-based picture of a fragment of life in the Midle Ages – the communication system in Old Bulgaria. The group of words that deal with the subject, words chosen on the basis on a non-linguistic criterion, has been discussed from the viewpoint of linguistics and the history of culture. The linguistic analysis has proceeded as follows: the author has sought the quantitative parameters of the above thematic group (i.e. its scope) by means of keywordshas investigated its qualitative parameters by finding all meanings of the separate lexemes in the written documents and by tracing the word-formation links and dependencies in the group as well as the paradigmatic and sintagmatic relationships between the words; has consulted the data both from the direct sources (THE Bulgarian medieval written documents)and from the indirect sources (the Proto-Slavonic language, more recents texts, contemporary dialects, and the standard language). The analysis that has been made has once again raised the question as to the defectiveness of the lexical-semantic groups in the medieval standard language and has provided fresh ideas on how to find them.

ФАКТИ И ДОГАДКИ ЗА СЪБОРА ПРЕЗ 893 ГОДИНА

Ангел Николов

Събитията, разиграли се в България през първите години след оттеглянето в манастир на престарелия княз покръстител Борис Михаил (852 – 889; † 907), когато страната е управлявана от неговия син Владимир (889 – 893), трудно могат да бъдат реконструирани, и тяхната интерпретация често е предизвиквала спорове и разногласия в съвременната историография[1]. И това е напълно закономерно, като се има предвид почти пълното мълчание на достъпните днес византийски извори. Тук ние ще се спрем на единственото по-подробно свидетелство за политиката на Владимир, неговото детрониране през 893 г. и възкачването на брат му Симеон (893 – 927), поместено в съставената ок. 908 г. хроника на Регино († 915), бивш игумен (892 – 899) на Прюмския манастир в Лотарингия.

Под 868 г. Регино помества сведение за покръстването на българите и за удивителното благочестие на Борис Михаил, който в края на краищата “изоставил земното царство, за да царува вечно с Христа на небето; и като поставил на своето място за крал по-стария си син, подстригал се, приел одеждата на светото подвижничество и станал монах, предавайки се денонощно на милосърдие, бдение и молитви. Междувременно неговият син, когото той поставил за крал и който далеч отстъпвал на баща си по ревност и деятелност, почнал да върши грабежи, да прекарва времето си в пиянство, пиршества и разврат и с всички средства да призовава новопокръстения народ към езическите обреди. Когато бащата узнал това, възпламенен от силен гняв, снел монашеската си дреха, отново препасал военния пояс, облякъл кралските одежди, и като взел със себе си тия, които се бояли от Бога, опълчил се срещу сина си. Скоро без особено затруднение го заловил, извадил му очите и го пратил в затвор. След това, като свикал цялото си кралство, поставил за крал по-младия си син, като го заплашил пред всички, че ще претърпи същото наказание, ако в нещо отстъпи от истинското християнство. След като уредил това по този начин, той свалил пояса и като възприел отново монашеското одеяние, влязъл в манастир, като прекарал в свето подвижничество остатъка от земния си живот”[2].

Повечето изследователи от XIX и началото на XX в. се отнасят към уникалните сведения на Регино с подчертано съмнение и дори с пренебрежение, тъй като тяхната достоверност е практически невъзможно да бъде проверена[3]: оцелелите византийски и средновековни славянски извори (с изключение на *Чудото на св. Георги с българина*[4]) или само споменават неясно, или напълно игнорират обстоятелствата около детронирането на Владимир и възкачването на Симеон. Като се има предвид това, не е чудно, че интересуващият ни израз на Регино convocato omni regno дълго време не привлича вниманието на изследователите. Трябва да отбележим обаче, че в първата част на своите *Писма за историята на сърбите и българите*, публикувана за пръв път в списание *Московская беседа* през 1854 – 1855 г., А. Ф. Гилфердинг (1831 – 1872) за пръв път излага идеята, че тук немският хронист е имал предвид именно свикването на събор. В свободния превод на руския учен думите на Регино са представени така: “после, като свикал събор от цялата си държава, поставил за крал по-малкия си син”[5].

Докато подготвя втората част от първия том на своята *История на българската държава през средните векове*, Васил Златарски (1866 – 1935) отделя доста внимание на сведението на немската хроника. През 1925 г. той публикува статия, в която характеризира Регино като “един от най-добросъвестните западни хронисти” и категорично отдава приоритет на него, а не на гръцките източници (*Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици* и *Пространното житие на св. Климент Охридски*) при реконструирането на събитията от 893 г., доколкото в последните "се избягва нарочно да се спомене за постъпката на Бориса, понеже това би запетнило светостта му, която те възпяват"[6].

По-нататък В. Златарски твърди, че под израза convocato omni regno suo на съвременника "тряба, очевидно, да се разбира, че Борис свикал народен събор. Като една от формите на управлението народният събор…, който първоначално състоял от целия въоръжен български народ начело с боилите или болярите, е съществувал, както е известно, и в езическа България и е играл ролята на върховна власт, която стояла по-горе от държавния глава... Обаче със засилването на централната власт от началото на IX в. ..., а особено след приемането на християнството, когато абсолютизмът получил чрез църквата пълна санкция в името на византийския принцип, че държавният глава има властта си от Бога и е негов представител на земята, – народният събор изгубил първоначалния си характер и се обърнал само в едно съвещателно тяло, и то в извънредни случаи. Ако Борис намерил за нужно да свика в 893 г. народен събор от цялото царство, в чийто състав са влизали по византийски образец наред с духовенството и болярството – мало и велико, още и представители от всички области на държавата, то това показва, че и въпросите, които трябало да бъдат предложени на тоя събор, са били от първостепенна важност, засягали са целия държавен живот, и затова се нуждаели от всенародно одобрение"[7].

След като приема по такъв начин, че формалното лишаване на Владимир от власт и провъзгласяването на третия син на Борис Михаил е станало на специално свикан народен събор, В. Златарски указва и мястото на неговото провеждане – Преслав, където според *Българския апокрифен летопис* Симеон "прие царството".[8] Съгласно концепцията на В. Златарски на същия събор новият княз (по замисъла на своя баща) "всенародно обявил", че столицата се пренася от Плиска, където "са се държали все още упорито езическите обичаи и нрави", в Преслав, където Симеон можел да се обкръжи с личности, "които са били напълно предани на новата религия, искрено усвоили словенската [т. е. славянизаторската – бел. А. Н.] политика на Бориса и се примирили с идеята за абсолютното самодържавие"[9].

Но В. Златарски не се ограничава с това – като се основава на късните и неясни руски известия за някакво *преложение книг*, станало 30 години след покръстването на българите, 77 години след Седмия вселенски събор и 6406 г. след Адам, ученият твърди, че през 893 г. учениците на св. Методий в България завършили превода на богослужебните книги, в резултат на което на народния събор в Преслав "бил отхвърлен гръцкият език и тържествено бил обявен народният словено-български език за официален в държавата, а в църквата било решено да се въведат словено-българските книги и богослужение"[10].

Предложената от В. Златарски реконструкция, макар и нелишена от научна стойност, се основава предимно на косвени свидетелства и допускания и би следвало да се възприема като една находчива хипотеза. Тук трябва да отбележим, че тя дължи появата си в немалка степен на съображения и причини от изключително извъннаучен характер. В средата на 20-те години на XX в. в България назрява инициативата да се отбележи тържествено 1000-годишнината на Симеоновата епоха и В. Златарски участва много активно в организацията и провеждането на планираните чествания.[11] Страната, наскоро претърпяла катастрофалното крушение на своите национални стремежи в хода на Първата световна война, е обхваната от остра икономическа криза и кървави политически сътресения. През този период сред политическия и културния елит се очертава стремеж обществото да бъде умиротворено и сплотено около монархическата институция като въплъщение на религиозни и национални ценности, чиито корени възхождат към древните традиции на българската държавност.

Публикуваната през 1927 г. втора част от първия том на *История на българската държава през средните векове* на В. Златарски, където дословно се възпроизвеждат постановките на разгледаната вече статия от 1925 г., става истинска идейна основа на планирания юбилей[12]. Впрочем, макар тези постановки да са изложени и в някои други негови статии от тези години[13], в речта си за държавно-политическите идеи на цар Симеон, произнесена на тържественото събрание в Българската академия на науките на 14 май 1929 г., В. Златарски се въздържа дори да спомене за някакъв събор през 893 г., макар за пореден път да свързва т. нар. национализация на българската държава и църква (т. е. въвеждането на славяно-българския език в държавата, църквата и училището) с началото на Симеоновото управление[14].

И така, официалните държавни празненства в чест на 1000-годишнината от царуването на Симеон, невиждани по размах и щедро финансирани от правителството[15], започват на 12 май 1929 г. край развалините на средновековните дворци в Преслав. Тук е осветен нов храм на св. Кирил и св. Методий, проведен е военен парад, сред руините на откритата съвсем наскоро кръгла църква В. Златарски говори за епохата на цар Симеон[16], а на последвалата "народна трапеза" слово произнася самият цар Борис III (1918 – 1943).[17] Запаленият при освещаването на новата църква в Преслав "свещен огън на древните български царе" е пренесен от щафета на "целокупната българска младеж, обединена в родните спортно-гимнастически организации" в два лъча през цялата страна до София[18]. Междувременно на 14 май 1929 г. тържествено е открита новата сграда на Българската академия на науките и на проведеното в тази връзка тържествено събрание, в присъствието на Борис III, В. Златарски произнася вече споменатата реч за държавно-политическите идеи на цар Симеон[19]. На 15 май 1929 г., в деня, на който българската църква отбелязва паметта на св. княз Борис Михаил, "свещеният огън" е посрещнат в София от царя, а покрай двореца и по улиците на града преминават многолюдни факелни шествия в чест на 50-годишнината на освобождението на страната от турска власт и на 10-годишнината от възкачването на Борис III на престола.

Изключителният (и напълно заслужен) авторитет и личното човешко обаяние на В. Златарски, наред с ясно изразеното "височайше одобрение" на неговите трудове, обуславят популярността на неговата хипотеза за решенията на събора от 893 г. не само в българската, но и в чуждата историография. Така например през 1930 г. британският византолог С. Рънсиман (1903 – 2000) в своята *История на Първото българско царство* (посветена на цар Борис III) възпроизвежда основните постановки на В. Златарски, като ги поднася на своите читатели като категорично установен факт[20]. Твърде положително се отзовава за обрисуваната от В. Златарски обща картина на събитията от 893 г. и познавачът на старобългарската литература Г. А. Илинский (1876 – 1937); той обаче предполага – а подобна хипотеза малко преди него изказва и П. А. Лавров (1856 – 1929)[21], че изразът *преложение книг* обозначава решение на събора за замяната на глаголицата с кирилицата, съставена от презвитер Константин (бъдещият епископ на Преслав) по волята на княз Симеон, "който посредством новата, много по-проста и лесна за усвояване азбука се стремял да облекчи и ускори процеса на славянизиране на българската църква и държава"[22].

Тук нямаме възможност да проследим в детайли как хипотезата на В. Златарски за решенията на събора от 893 г. е възприета в множество трудове върху историята и литературата на Средновековна България, за да се превърне в своеобразна аксиома[23].

Още навремето обаче П. Мутафчиев (1883 – 1943) предупреждава, че е напълно произволно “много разпространеното у нас мнение”, че на този събор е било решено славянобългарският да бъде обявен за официален език на държавата и църквата[24]. През последните десетилетия някои авторитетни изследователи дори не споменават в своите трудове за такъв събор, стремейки се да скъсат с тенденцията на безкритично възприемане на слабо обосновани и силно идеологизирани по своята същност концепции[25]. Сред трудовете, посветени на интересуващата ни проблематика, през последните години следва да откроим статиите на А. Бояджиев[26] и К. Попконстантинов[27], а също и коментара на Д. Поливянни относно приписваните на събора от 893 г. решения: “От различни гледни точки би могла да бъде оспорена достоверността на практически всяко от уж взетите от Симеон решения, но от наша гледна точка следва да бъде безусловно представата за тяхното приемане едновременно и в един и същ момент”[28].

Независимо от всичко, сериозна научна дискусия по интересуващата ни тема така и не е проведена. Затова пък някои историци и филолози дори проявяват стремеж както да защитят старите концепции на В. Златарски, така и да ги “обогатят” с нови “детайли”[29]. Така например, като се основава на една бегла бележка на Йоан Екзарх в неговия *Шестоднев*, Й. Андреев смята, че именно съборът от 893 г. е узаконил възможността властта в България да се предава не само от баща към син, но и от брат към брат[30]; Н. Драгова твърди, че в анонимната *Дуклянска хроника*[31] се е отразило старобългарско сведение за дейността на събора от 893 г., въз основа на което авторката му приписва и решение за обвързване на България с Римската църква[32]; в неотдавна публикуваната книга на А. Калоянов е направен мащабен опит за реконструиране на “дневния ред” на събора, но изводите на автора могат да бъдат характеризирани единствено като фантастични и недоказуеми[33].

През 1993 г. на конференцията, посветена на 1100 г. от Преславския събор, Н. Кочев емоционално отбелязва, че дори да отсъстваха каквито и да било сведения за събор през 893-894 г., историкът трябва да предположи неговото свикване[34]. Макар В. Златарски и да прибягва понякога именно към тази логика и да сътворява “от нищото” своето описание на събор в България през 918 г., за който няма никакви исторически източници, анализът на сведенията на Регино дава достатъчно основания да се твърди, че Борис-Михаил действително е свикал събор от всички краища на своята държава. Във всеки случай, немският летописец е имал предвид именно това, въпреки че не ни е известно откъде той е почерпал своята информация за българските дела[35] и до каква степен я е приспособил към целите на своето произведение и към вкусовете на своите съвременници и читатели.

Трябва да отбележим, че за франките през IX в. наказанието с ослепяване не е било варварски акт на произвол, а специфичен прерогатив и ярка проява на легитимната императорска власт, почерпана най-вероятно от византийската практика[36]. Не е изключено именно ослепяването на нечестивия владетел на българите от неговия баща монах да е привлякло вниманието на Регино към ситуацията в България през 893 г. В историята на Франкската империя има няколко случая на лишаване от зрение на представители на властващата династия на Каролингите, най-впечатляващият от които е ослепяването през 873 г. на Карломан, най-малкия син на краля на западните франки Карл Плешиви (840 – 877), който пренебрегнал своя дяконски чин, избягал от манастира и влязъл във въоръжен конфликт със своя баща. Навремето Ю. Трифонов предположи, че Регино умишлено е изфабрикувал своя разказ за ослепяването на Владимир от баща му и го е поставил почти непосредствено пред епизода с ослепяването на Карломан, за да укрепи у своите читатели мисълта за справедливостта на това жестоко наказание[37]. Макар тази теза да е съмнителна и недоказуема, логиката на учения първоначално го е повела в правилната посока: за да разберем българския сюжет на Регино, ние трябва да се вгледаме в неговата хроника.

Оказва се, че немският хронист е имал свои собствени и доста съществени причини да прояви внимание към съдбата на Владимир – като игумен на Прюмския манастир той приема под свое попечителство и подстригва за монах ослепения през 885 г. от император Карл III Дебелия (881 – 888) единствен (извънбрачен) син на крал Лотар II (855 – 869) – Хуго, който със сила се опитал да подчини някогашните владения на своя баща. Макар Регино да е доста лаконичен в своята хроника, той, без съмнение, пределно добре е познавал съдбата на своя подопечен подстриженик, съдът и присъдата над когото били произнесени от самия император през септември 885 г. на свикан във Франкфурт вероятно специално по този повод събор[38].

Практиката императорите често да свикват събори (*Reichsversammlungen*, *Hoftagen*) с участието на по-влиятелните светски и църковни велможи била важен елемент на франкската държавна традиция. Съставът на участниците в съборите обаче не е бил строго определен и до голяма степен е зависел от характера на обсъжданите въпроси. Съответно, в широки рамки и доста хаотично са варирали и термините, с които са били обозначавани тези събори в достигналите до нас извори: conventus, placitum, concilium, colloquium, synodus[39]. Ако се вгледаме в сведението на Регино относно ослепяването на Владимир, ние можем да се убедим, че изразът convocato omni regno suo спада именно към терминологията, с която франкските историци са описвали свикването на държавни събори от техните императори. Особено впечатляващо сходство с текста на Регино демонстрира *Моасакската хроника*, в която под 813 г. се описва съборът, свикан от Карл Велики (768 – 814) във връзка с коронацията на наследника му Людовик Благочестиви (814 – 840) като съимператор: Et in ipso anno mense septimbrio iamdictus imperator Karolus fecit conventum magnum populi apud Aquis palatium de omni regno vel imperio suo. Et convenerunt ad eum episcopi abbates comites et senatus Francorum ad imperatorem in Aquis[40].

Като се отчита изложеното, може да се допусне, че Регино отнякъде е узнал за събитията от 893 г. и е бил впечатлен от видимото сходство между ослепяването на провинилия се български княз и въдворяването на справедливост и “чисто” християнство на държавен събор с подобни практики при франките. Не може докрай да се отхвърли и възможността за една алтернативна интерпретация – западният хронист да е украсил и дообработил в съответствие с вкусовете и очакванията на своите читатели първоначално достигналата до него бедна информация за ослепяването на Владимир, като я е допълнил със смътно загатнатия образ на събор, символизиращ легитимната власт и хармонията между владетел и поданици.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дуйчев, И.** *Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на Средновековна България*. София, 1972, 357 – 364; **Стефанов, П.** Юлиан Отстъпник и Владимир-Расате – *1100 години Велики Преслав*. Т. 1. Отг. ред. Т. Тотев. Шумен, 1995, 227 – 239; **Илиев, И.** Управлението на княз Расате (Владимир) (889 – 893). Един неуспешен опит за европейска преориентация във външната политика на България – *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване*. София, 2002, 407 – 410; **Илиев, И.** Св. Климент Охридски. Живот и дело (= Средновековна библиотека, 4). Пловдив, 2010, с. 95, бел. 184. Вж. и нашата рецензия за последната книга в: *Старобългарска литература*, 43 – 44 (2010 – 2011), с. 284.

[2] **Regino Prumiensis** *Chronicon cum continuatione Treverensi*. Recognovit Fr. Kurze. Hannoverae, 1890, p. 96 (s. a. 868): "…divina inspiratione commonitus regnum terrenum dimisit, ut in caelis aeternaliter regnaret cum Christo; et ordinato in suo loco regem filium suum maiorem natu, comam capitis deposuit habituque sanctae conversationis suscepto monachus effectus est, elemosinis, vigiliis et orationibus die noctuque intentus. Interea filius eius, quem regem constituerat, longe a paterna intentione et operatione recedans predas coepit exercere, ebrietatibus, comessationibus et libidinibus vacare et omni conamine ad gentilitatis ritum populum noviter baptizatum revocare. Quod cum pater audisset, nimio zelo accensus sacrum habitum deposuit et militiae cingulum resumpsit et cultu regio indutus, adsociatis sibi Deum timentibus, filium persecutus est: quem mox absque difficultate coepit, occulosque eius effodit, et in carcerem misit; deinde convocato omni regno suo filium iuniorem regem constituit, interminatus coram omnibus, similia fore passurum, si in aliquo a recta christianitate deviaret. His ita patratis, deposito cingulo et resumpto sanctae religionis habitu in asterium ingressus in sancta conversatione reliquum vitae presentis tempus duxit."

[3] Вж. например **Šafařjk, P.** *Slowanské starožitnosti. Oddjl dĕgepisný*. Praha, 1837, s. 593; **Палаузов, С.** *Век болгарского царя Симеона*. Санкт-Петербург, 1852, 27-28; **Иречек, К.** *История болгар*. Одесса, 1878, 196-197; **Соколов, М.** *Из древней истории болгар*. Санкт-Петербург, 1879, 126-127, 220-222. Характерно е, че някои историци през този период изобщо не споменават за Регино (**Дринов, М.** Южные славяне и Византия в X веке – *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, 1875, № 3, с. 5; **Дринов, М.** *Избрани съчинения*. Т. I. *Трудове по българска и славянска история*. София, 1971, с. 439). С подчертано недоверие се отнася към сведенията на Регино Е. Е. Голубинский (**Голубинский, Е.** *Краткий очерк истории православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской*. Москва, 1871, с. 254). Вж. също **Трифонов, Ю.** *Достоверен ли е разказът за ослепяването* на Борисовия син Владимир? – *Училищен преглед,* XXVI (1927), № 5 – 6, с. 10 (отделен отпечатък).

[4] Авторът на *Чудото* описва детронирането на Владимир от неговия баща така: "И докато той още бил жив в монашество, и вместо него [княз] бил Владимир, Божията благословия и тази на Михаил била върху Симеон, и той заел престола, като прогонил брат си." (**Лопарев, Х.** *Чудо Святого Георгия о болгарине. Памятник византийской, переводной, литературы (= Памятники древней письменности ИОЛДП,* 100*)*. Санкт-Петербург, 1894, с. 20; **Снегаров, И.** Старобългарският разказ "Чудо на св. Георги с българина" като исторически извор" – *Годишник на Духовната академия "Св. Климент Охридски",* IV (XXX) (1954 – 1955), № 2, с. 226). Вж. също **Турилов, А.** К изучению Сказания инока Христодула: датировка цикла и имя автора – *Florilegium. К 60-летию Б. Н. Флори*. Москва, 2000, 412 – 427; **Турилов, А.** "Мъдра Пльсковская" и "Мъдра Дрьсторская" – две Мундраги первой болгаро-венгерской войны (география чудес вмч. Георгия в Сказании инока Христодула)" – *Славяне и кочевой мир. К 75-летию акад. Г. Г. Литаврина (= Славяне и их соседи* 10*)*. Москва, 2001, 40-58 (последните два текста бяха преиздадени наскоро в: **Турилов, А.** *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софиянина. История и культура славян IX–XVII вв.* Москва, 2011, 85-125); **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение.* София, 2006, с. 89, 240; **Георгиев, Я.** *Щрихи към "Сказание за железния кръст"*. Благоевград, 2011, 25 – 26.

[5] **Гильфердинг, А.** *Собрание сочинений*. Т. I. Санкт-Петербург, 1868, с. 86.

[6] **Златарски, В.** Страници из старата културна история на българите – *Сборник в чест и в памет на Луи Леже 1843-1923*. София, 1925, 284 – 285.

[7] **Златарски, В.** Страници из старата културна история, 285 – 286.

[8] **Златарски, В.** Страници из старата културна история, с. 286. Вж. най-новото издание на *Българския апокрифен летопис* у **Тъпкова-Заимова, В.**, **А. Милтенова**. *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в Средновековна България*. София, 1996, с. 196.

[9] **Златарски, В.** Страници из старата културна история, 286 – 287

[10] **Пак там**, с. 288.

[11] **Димитров, Е.** Юбилеят като проект. Тържествата през 1929 г. и "българската идея" – *Следва*, 7 (2003), с. 73. Впрочем, интерес предизвиква обстоятелството, че на 25 януари 1879 г. група български студенти в Загребския университет, въодушевени от предстоящото откриване на Учредителното събрание във Велико Търново, подписват призив ("призвание") за тържествено отбелязване в цялата страна на 1000-годишнината от възкачването на цар Симеон (в. *Марица*, Г. II, бр. 60/23. II. 1879, с. 4 – 5). Един от инициаторите на това начинание е Георги Златарски (1854 – 1909), по-големият брат на В. Златарски, който поставя основните на българската геология.

[12] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. Т. I. *История на Първото българско царство*. Ч. 2. *От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018)*. Под ред. на П. Петров. София, 1971, 255 – 261.

[13] **Zlatarski, V.** The Making of the Bulgarian nation (II) – *The Slavonic Review* 4 (1926), № 12, 640 – 644;

Златарски, В. Образуване на българската народност – *Българска историческа библиотека,* I (1928), № 1, 107 – 110.

[14] **Златарски, В.** Държавно-политическите идеи на цар Симеона – *Летопис на Българската академия на науките,* XII (1928/1929). София, 1931, с. 195.

[15] ЦДА – София, Ф. 3 к, Оп. 1, а. е. 1189, л. 20 (Постановление на Министерски съвет от 12 април 1929 г., с което за тържествата се отпускат 800 000 лева).

[16] В. *Зора*, № 2959/15 май 1929, с. 1 (анонимна дописка *Помен за миналото, урок за настоящето*). Текстът на това слово на В. Златарски беше издирен и публикуван наскоро: **Димитров, Е.** Цит. съч., 81 – 83.

[17] ЦДА – София, Ф. 3 к, Оп. 1, а. е. 1189, л. 21 – 22 (програма на тържествата), 41 – 43 (речта царя). Текстът на царската реч беше публикуван наскоро по друго копие от личния архивен фонд на Н. Балабанов в ЦДА: **Димитров, Е.** Цит. съч., с. 79.

[18] ЦДА – София, Ф. 3 к, Оп. 1, а. е. 1189, л. 21об. – 22об. Интересно е да се отбележи, че този “свещен огън” отново е запален в Преслав на 19 май 1941 г., за да достигне на 24 май до основните центрове на току-що окупираните (“новоосвободените”) от България територии: Скопие, Охрид, Прилеп, Битоля, Царибрmicrброд, Пирот, Драма, Кавала, Ксанти, Гюмюрджина, а също и до Силистра и Добрич (под румънска власт до 1940). Вж. по въпроса: **Димитров, Е.** Цит. съч., с. 76; **Божинов, В.** Свещеният огън – 1941 година – *Култура и културна политика в България 1879-1944. Национална научна конференция с научен ръководител чл.-кор. дин Г. Марков*. Пазарджик, 2008, 118 – 120.

[19] Симптоматично за духа на празненствата през 1929 г. е обстоятелството, че в своето слово на същото събрание председателят на Академията Л. Милетич витиевато отбелязва, че “откриването на новата академична сграда... става в тържествените дни, когато чествуваме хилядогодишното историческо минало на България... В този храм на българската наука днес ще се въздаде славохваление на хилядогодишния упорит ход на българския народен гений, който в непрекъсната борба с злите духове на вековните противници на всичко българско неуклонно е отстоявал културните завети на прадедите.” (Реч на председателя на Академията проф. Л. Милетич – *Летопис на Българската академия на науките,* XII (1928/1929). София, 1931, с. 189). Вж. също в. *Зора*, № 2960/16 май 1929, с. 3 (анонимна дописка *Тържественото заседание на Академията на науките*).

[20] **Runciman, S.** *A History of the First Bulgarian Empire*. London, 1930, 134-136. Не можем да не се съгласим с оценката на А. Брайер, че в тази книга С. Рънсиман старателно възпроизвежда някои от неточните виждания на В. Златарски (**Bryer, A.** James Cochran Stevenson Runciman – *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*. Ed. By E. Jeffreys. Cambridge, 2006, p. xlix).

[21] **Лавров, П.** *Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві (Розвідка)*. Київ, 1928, с. 205

[22] **Ильинский, Г.** Где, когда, кем и с какою целью глаголица была заменена “кириллицей”? – *Byzantinoslavica,* III (1931), № 1, с. 87. Сравни някои подобни догадки, изказани напоследък от А. Алексеев (**Алексеев, А.** *Текстология славянской библии.* Санкт-Петербург, 1999, 160-161), както и възраженията по този повод (**Николов, А.** *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – края на X век)*. София, 2006, с. 191). Вж. също **Георгиев, Е.** *Разцветът на българската литература в IX – X в.* София, 1962, 72 – 73 (авторът смята, че през 893 г. глаголицата е била заменена с кирилицата, която според него обаче представлява много по-древна писмена система, чийто създател не е Константин Преславски).

[23] Ще се ограничим със следните заглавия: **Bobčev, S.** Bulgaria under Tsar Simeon – II – *The Slavonic and East European Review* 8 (1929), № 22, p. 106; **Obolensky, D.** *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*. Cambridge, 1948, p. 87; **Soulis, G.** The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs – *Dumbarton Oaks Papers,* 19 (1965), p. 25; **Гюзелев, В.** *Княз Борис I. България през втората половина на IX в.* София, 1969, 470 – 476; **Vlasto, A.** *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*. Cambridge, 1970, p. 168; **Obolensky, D.** *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*. London, 1971, p. 97; **Browning, R.** *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*. Berkeley-Los Angeles, 1975, p. 57; **Milkova F.** Les réunions du peuple en tant qu'institution de l'État bulgare médiéval. – *Études balkaniques*, 1978, № 4, 115 – 122; *История на България*. Т. II. *Първа българска държава*. София, 1981, 237 – 238, 270; **Fine, Jr. J. V. A.** *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1983, 130-131; **Добрев, И.** Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886-893) – *Изследвания по кирило-методиевистика*. София, 1985, 155 – 159; **Александров, Е.** Интронизирането на княз Симеон – 893 г. – *Palaeobulgarica*, XV (1991), № 3, 10 – 17; **Божилов, И.**, **В. Гюзелев** *История на Средновековна България VII – XIV век*. София, 1999, 224 – 225; **Curta, F.** *Southeastern Europe in the Middle Ages (= Cambridge Medieval Textbooks 39)*. Cambridge, 2006, p. 177.

[24] **Мутафчиев, П.** *История на българския народ (681 – 1323)*. Под ред. на В. Гюзелев. София, 1986, с. 177

[25] **Божилов, И.**, *Цар Симеон Велики (893 – 927): Златният век на Средновековна България*. София, 1983; **Божилов, И.** Владимир (Расате) – *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. I. София, 1985, 449 – 450; **Shepard, J.** Symeon of Bulgaria – Peacemaker – *Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания "И. Дуйчев"* 3 (1989). София, 1991, 9 – 48; **Божилов, И.** *Седем етюда по средновековна история*. София, 1995; **Shepard, J.** Slavs and Bulgars – *The New Cambridge Medieval History*. Vol. II: *c. 700 – 900*. Ed. by R. McKitterick. Cambridge, 1995, 228-248; **Shepard, J.** Bulgaria: the other Balkan 'empire' – *The New Cambridge Medieval History*. Vol. III: *c. 900 – c. 1024*. Ed. by T. Reuter. Cambridge, 1999, 567-585; **Турилов, А.** Борис – *Православная энциклопедия*. Т. VI. Москва, 2003, 30 – 32.

[26] **Бояджиев, А.** Св. Климент Охридски и кирилицата – *Климент Охридски – живот и дело (Кирило-Методиевски студии 13)*. София, 2000, 86 – 111.

[27] **Попконстантинов, К.** Преложение кънигъ и гръцкият език в Средновековна България (по епиграфски данни) – *Византия – Балканите – Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова (= Studia balcanica, 25)*. С., 2006, 413 – 422. Трябва да подчертаем, че А. Бояджиев и К. Попконстантинов аргументирано отхвърлят изкуствено прокараната от В. Златарски връзка между събора от 893 г. и загадъчното *преложение книг*.

[28] **Полывянный, Д.** *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX – XIV веков*. Иваново, 2000, с. 45. Вж. също **Podskalsky, G.** *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459*. München, 2000, 125-126; **Николов, Г.** *Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (краят на VII – началото на XI век)*. София, 2005, с. 112; **Николов, А.** *Цит. съч.*, 115 – 123.

[29] За липсата на единно и ясно становище относно събитията от 893 г. днес свидетелстват фрагментарните и неясни споменавания, пръснати из различни раздели на най-новата обзорна история на старобългарската литература (*История на българската средновековна литература*. Съст. А. Милтенова. София, 2008, с. 52, 81).

[30] **Андреев, Й.** Народните събори в политическия живот на Първата българска държава – *Исторически преглед*, 1971, № 4, 100 – 101; **Андреев, Й.** Йоан Екзарх и някои въпроси във връзка с наследяването на царската власт в Средновековна България – *Преславска книжовна школа*. Т. 1. София, 1995, 308 – 316; **Божилов, И., В. Гюзелев** *Цит. съч.*, с. 225.

[31] *Љетопис попа Дукљанина*. Увод, превод и коментар С. Мијушковић. Титоград, 1967, 192-201.

[32] **Драгова, Н.** Нов прочит на епископската титулатура на св. Климент – *Българи в Италия и италианци в България. Приноси*. София, 1997, 69 – 96.

[33] **Калоянов, А.** *Славянската православна цивилизация. Началото: 28 март 894 г., Плиска*. Велико Търново, 2007

[34] **Кочев, Н.** Имало ли е Народен събор в Преслав през 893 – 894 г. – *Духовна култура*, 1993, № 4, с. 27; **Кочев, Н.** Народният събор в Преслав през 893/4 г. – *1100 години Велики Преслав*. Т. 1. Отг. ред. Т. Тотев. Шумен, 1995, с. 52. Някои подробности около организацията на конференцията през 1993 г. вж. у: **Драгова, Н.** Съдбовен поврат. Старобългарският църковен събор от края на IX век. – *За буквите*, Г. XXX, № 27, май 2008, с. 8.

[35] Правдоподобна, но недоказуема е догадката на И. Дуйчев, че сведенията на Регино за недостойното поведение и езичеството на Владимир отразяват тенденциозни слухове, разпространили се на Запад чрез византийско посредничество или след детронирането на този български владетел (**Дуйчев, И.** *Българско средновековие...,* с. 360).

[36] **Bührer-Thierry, G.** "Just Anger" or "Vengeful Anger"? The Punishment of Blinding in the Early Medieval West" – *Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*. Ed by B. Rosenwein. Ithaca, 1998, p. 87, 89, 91. Според Дж. Херин само вестготите съзнателно са имитирали византийския обичай за ослепяване на политическите съперници, а владетелите от династията на Каролингите, като отчитали спецификата на франкската система на наследствено право, започнали целенасочено (макар и рядко) да практикуват това наказание по отношение на разбунтували се синове и племеници, които оспорвали тяхнта власт (**Herrin, J.** Blinding in Byzantium – *ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*. Hrsg. von C. Scholz und G. Makris (= *Byzantinisches Archiv* 19). München-Leipzig, 2000, 56-68).

[37] **Трифонов, Ю.** *Достоверен ли е разказът...,* 26 – 28.

[38] Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis. Post editionem G. Pertzii recognovit F. Kurze. Accedunt Annales Fuldenses antiquissimi. Hannoverae, 1891, p. 103 (s. a. 885): "Imperator cum suis apud Francofurt colloquium habuit". Подробности вж. у: Maclean, S. *Kingship and politics in the late ninth century. Charles the Fat and the end of the Carolingian Empire*, Cambridge, 2003, 149-150.

[39] **Eichler, D.** *Frankische Reichsversammlungen unter Lüdwig dem Frommen* (*Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte* 45). Hannover, 2007, 7-28; **McKitterick, R.** *Charlemagne. The Formation of a Euro-*

---

pean Identity, Cambridge, 2008, p. 28, 40, 222-233.

[40] **Buc, P.** Ritual and interpretation: the early medieval case – *Early Medieval Europe* 9 (2000), № 2, p. 20. Вж. също **McKitterick, R.** *Op. cit.*, p. 102. Заслужава отбелязване и описанието на събора в Аахен, свикан от Людовик Благочестиви през декември 818 г.: "Qua hieme imperator in eodem palatio conventum populi sui celebravit publicum et renuntiantes sibi missos de omni regno suo quos pro statu sanctae ecclessiae, restaurando deiecta vel confirmando stantia, miserat, audivit" (Vita Hludowici imperatoris – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. II. Hannoverae, 1829, p. 624. 18-21). Детайли за този събор вж. у: **Lesne, É.** Les ordonnances monastiques de Louis le Pieux et la Notitia de servitio monasteriorum – *Revue d'histoire de l'Eglise de France,* 6 (1920), № 32, 321-338.

FACTS AND SPECULATIONS ABOUT THE COUNCIL OF 893

Angel Nikolov

Abstract

The paper analyses the sources concerned with the events in Bulgaria at the time of Vladimir Rassate's dethronement and Simeon I's accession to the throne. The review of earlier research shows that up until the beginning of the 20th century Regino of Prüm's account of the council convened by Boris-Michael after the deposition of his first-born son was practically disregarded. It was not until 1925 that V. Zlatarski proposed a comprehensive (albeit rather hypothetical) reconstruction of the events which took place in Bulgaria in 893 and, to this day, the decisions attributed by the scholar to the so-called *Preslav Council* continue to be cited in the Bulgarian historiography as an uncontestable fact. The paper examines the non-scholarly considerations which influenced V. Zlatarski's research concerning the events of 893 (inasmuch as in 1924-1929 he was actively involved in the activities of the committee for the celebration of the 1000th anniversary of Simeon's Age and the 50th anniversary of the Liberation) and presents an account of the May 1929 official celebrations in Preslav and Sofia.

ЗА ЗНАЧЕНИЕТО НА НАДПИСА ВЪРХУ ОЛОВНИТЕ ПЕЧАТИ НА ЙОАН И МИХАИЛ ОТ НАЧАЛОТО НА ХРИСТИЯНСКАТА ЕПОХА

Мариана Минкова

Иван Иванов

В статията се коментират два старобългарски печата от IX – X век, условно наречени по-нататък печат на Михаил и печат на Йоан. Печатът на Михаил е известен чрез 7 екземпляра, изработени чрез 3 или 4 различни булотириона или двойни матрици[1]. Печатът на Йоан е известен чрез 2 екземпляра, изработени чрез един и същи булотирион.

Двата печата имат еднаква лицева част, в средата на която са разположени двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от четири стъпала и надписът „Господи, помагай на своя раб”. На опаката страна в петредов надпис е дадено името на притежателя на печата, придружено от допълнителен текст, който представлява главния проблем за прочита и превода на надписа. Следват надписите на опакото на печатите, така, както са дадени от И. Йорданов[2]:

1. Печат на Михаил: +MIXA | IΛBAΓAT | OVPKANA | IPTXΘV | NOC

2. Печат на Йоан: +IѠAN | NHBAΓAT | OVPKANA | HPTXΘV | HNѠ

За прочита и превода на тези надписи досега има много предложения. На основа на рано намерения и недобре запазен първи печат на Йоан, Б. Панченко предлага следния прочит на проблемния надпис на опакото: Ιωαννη βαγατουρ καί βαην τω Χωτινω, в превод: „Йоан Хотин, багатур и баин”[3]. В светлината на по-късно откритите печати този прочит не е намерил подкрепа.

Т. Герасимов[4] публикува втори, добре запазен екземпляр на печата на Йоан, което му позволява да предложи друг прочит: Ιωαννη βαγατουρ κανά Ηρτχιθυνω. Като цяло предложеният прочит се потвърждава от следващите намерени печати и оттогава досега не е претърпял съществени промени. Проблемите се ограничават върху неясната дума Ηρτχιθυνός и във връзката между двете титли βαγατουρ и κανά. Според Т. Герасимов надписът може да се преведе като „Йоан Иртхитюен, кански багатур”. Според този автор Ηρτχιθυνός е неизвестно прабългарско име на човек, приел християнството и служил при Борис – Михаил.

Дълго време идеята, че Ηρτχιθυνός е лично или фамилно име, се приема от българските медиависти. Например В. Гюзелев тълкува текста по сходен начин: „Йоан Иртхитуин, кана-багатур”[5]. Според автора този Йоан е един от пратениците на Борис I до папа Николай III през 866 г., заместен от сина си, кана-багатур Сондоке при второто пратеничество на Борис до римския папа в 867 г. Подобен превод „Йоан Иртхитуенски, багатур на кана” прави и И. Венедиков[6]. Според В. Бешевлиев обаче надписът трябва да се преведе така: „Йоан, багатур на кана Иртхитюенски”[7]. Тъй като не е известен български владетел под името Иртхитюен, в този превод се заключава, че изразът „кана Иртхитюенски” не се отнася за български владетел, а за второстепенно лице, което носи титлата кана.

Дългогодишните изследвания в тази посока обаче хвърлят съмнение във верността на хипотезата, че Ηρτχιθυνω има смисъл на прабългарско лично или родово име, тъй като подобно име остава незасвидетелствано. Нов момент в прочита на печатите предлага И. Йорданов. Според него проблемната дума Ηρτχιθυνω е съществена част от израза κανά Ηρτχιθυνω, който може да е форма на прабългарската престолонаследническа титла ό κανάρτι κείνοζ (канарти кен*), известна ни от „Книгата на церемониите” на император Константин Багрянородни[8]. На основа на тази хипотеза авторът предлага прочита Ιωαννη βαγατουρ κανα Ηρτχιθυνός да се преведе „Йоан, багатур – канарти кен”[9]. Относно личността на посочения предполагаем престолонаследник Йоан авторът се спира на възможността той да бъде един от четиримата синове на цар Симеон, именно Йоан – трети син на цар Симеон.

Много скоро хипотезата на И. Йорданов получава подкрепа в новонамерените печати на Михаил. Те имат същото изображение и текст като тези на Йоан, като единствената разлика е, че собственикът на печата е друг – Михаил. А известно е, че такова име е носел друг Симеонов син, който също като брат си Йоан не успява да поеме властта на баща си. П. Георгиев, който публикува част от новонамерените печати на Михаил, предлага аналогичен превод: „Михаил, багатур – канарти кен”, с уговорката, че Михаил е другият син на Симеон[10]. Посоченият по-горе прочит среща разбиране и от други изследователи[11].

Поначало хипотезата, че изразът κανά Ηρτχιθυνω може да е форма на титлата – „канарти кен”, предлага добра възможност за превод на надписа, обаче в сравнително обилната документалистика по въпроса[12] липсват данни, потвърждаващи тази титла за синовете на Симеон – Михаил и Иван.

Горните обстоятелства правят малко вероятна възможността Михаил, и особено Иван, да са били официални престолонаследници по време на управлението на Петър. Също малко е вероятно и двамата братя да са били официални престолонаследници по времето на Симеон, защото това би означавало Симеон да избере и отстрани последователно двама престолонаследници, след което да предаде властта на третия си син, Петър. Поне едно от тези важни събития щеше да бъде отразено в иначе доста изобилната литература за семейството на Симеон. От Продължителя на Теофан се знае само, че по неизвестни причини Симеон замонашва своя първороден син Михаил, като с това го отстранява от политическия живот на страната.

Посоченият проблем се решава в публикацията на К. Попконстантинов. Авторът подкрепя основната идея, че изразът κανά Ηρτχιθυνω представлява форма на κανάρτι κείνοζ (канарти кен), като изказва нова възможност за идентифициране на собствениците на печатите[13]. Според него Йоан и Михаил не са синове на Симеон и вероятни престолонаследници, а доверени служители на престолонаследници. Авторът подкрепя идеята на В. Гюзелев собственикът на печата Йоан да съвпада с известния Йоан – пратеник на Борис I до папа Николай III. Същевременно авторът посочва възможността другият собственик на печата да съвпада с Михаил – внукът на въпросния Борисов пратеник от неговия син – Сондоке. Съобразно с това се променя и смисълът на надписа. Основната идея е, че собствениците на печатите не са канарти кени, а багатури на канарти кени, а предложеният превод гласи: „Йоан (Михаил) – багатур на канарти кен”. В подкрепа на този превод авторът използва група от 4 анонимни оловни печата с еднакъв, но силно съкратен текст, който би могъл да се прочете двояко: „Господи (Богородице) помагай на багатура – владетел на българите” или „Господи (Богородице) помагай на багатура на владетеля на българите”. Авторът избира втората възможност за прочит и превод и на тази основа изказва хипотезата за съществуването на специално съсловие от багатури, част от които са били подчинени на владетеля, а друга част – на престолонаследника.

---

* Тук и по-надолу се използва оригиналният запис на титлата “канарти кен”, а не популярната, но незасвидетелствана форма „канар тегин”.

В заключение, основната идея за значението „престолонаследник” на израза κανά Ηρτχιθυνω (Ηρτχιθυνός) води до множество трудности както за историческата личност, стояща зад този високопоставен пост в държавата, така и за неясното все още значение на предходната титла „багатур”. Например подобен израз βαγατουρ κανα (където κανα не означава непременно “върховен владетел”) се среща в надпис № 78 по В. Бешевлиев[14]. В тази връзка Ив. Йорданов посочва, че са нужни нови и допълнителни идеи за прочит и превод на посочените печати[15].

В следващите години е предложен преводът на Ст. Михайлов: „Йоан Вагатонос, кандидат Иртхитюенски”, където не се говори нито за багатур, нито за кана, а става дума за неизвестен от другаде византийски сановник Йоан Вагатон[16].

За решаването на проблема с превода на текста върху посочените печати в настоящата статия се предлага нов прочит на фразата κανά Ηρτχιθυνω, основан на т.нар. изафетна граматична конструкция, характерна за иранските и угро-финските езици. В полза на значителното сарматско и по-общо иранско присъствие в състава на прабългарите има голям обем публикации, базирани на данни от археологическото наследство[17], погребална практика[18], религиозен култ и храмове[19], владетелски имена[20], език[21], антропологични изследвания на костния материал[22], монументално строителство[23], историографски данни[24] и домашна титулатура[25] на прабългарите. Като обобщение, Р. Рашев пише през 2004 г.: „Особеност на прабългарската долнодунавска култура е нейният двойствен образ. Той е определен, от една страна, от социалните различия между управляващата върхушка (вероятно от тюркски произход или придържаща се към източнотюркски културни традиции) и обикновеното прабългарско население, в чийто произход значителен, ако не и решаващ дял са имали северноирански етнически елементи, от друга”[26].

Предлаганата изафетна конструкция се образува от две съседни думи, втората от които определя характерна черта на първата. Двете думи са свързани със съюза „Ē” – отворено, широко Е, понякога предавано чрез „И”, например: kitob-ē-hub (хубава книга – тадж.). Подобна изафетна форма има и титлата на владетеля на аланската конфедерация от времето на Приск, sar-i-osag[27], т.е, „глава на асите” или „асиагски главатар”.

В предишна наша статия[28] беше показано, че някои прабългарски изрази от надгробни плочи и погребални урни могат да се представят като изафетни форми и като следствие, да намерят подходящ превод:

Надпис	Изафетна форма	Превод
КРЧИБИЛИГ	КРЧ – И - БИЛИГ	Надписана урна
ZENTYASO	ZENT – Y- ASO	Изпепеленият Зент
YTZIASO	YTZ - I - ASO	Изпепеленият Ич
ИЧИАЗ	ИЧ – И – АЗ	Изпепеленият Ич
ПОКИЗОВЪ	ПОК - И – ЗОВЪ	Изпепеленият Пок
OXCHTZIT	OXC - H – TZIT	Изпепеленият Окс

Вероятно от този вид са и прабългарските титли и изрази:

Надпис	Изафетна форма	Превод
κανάρτι κείνοζ	κανάρτ -ι- κείνοζ	Потомствен владетел
БОИЛА И ЧИГАТ	БОИЛА - И - ЧИГАТ	Меченосещ боила
ЗИТКОИМИР	ЗИТКО - И - МИР	Мирски зитко
ЗИТКОИИЧИРГУ БОИЛА	ЗИТКО - И - ИЧИРГУ БОИЛА	Ичиргубоилски зитко

Например според гръцкия текст на Теофан Изповедник, за сключване на примирие между българи и византийци през 774 г. от българска страна във Варна бил изпратен БОИЛА И ЧИГАТ[29]. Така се създава неясно двусмислие, тъй като е изпратено едно лице, а се говори за двама сановници – единият боила, вторият чигот, което значи „меченосец”. Тази неяснота се премахва, ако изразът БОИЛА И ЧИГАТ се възприеме като изафетна конструкция, БОИЛА-И-ЧИГАТ. Съгласно ролята на тази конструкция посоченият израз се превежда като „меченосещ боил”, което показва, че наистина е изпратено едно лице – боил, притежаващ титлата „меченосец”. Действително, лице на такава длъжност (чигат – меченосец) е съществувало в предхристиянската епоха, което е било член на Съвета на шестте велики боили.

Като втори пример може да се посочи прабългарската престолонаследническа титла ό κανάρτι κείνοζ, която съдържа иранската дума κείν (син, наследник, поколение, потомство), застъпник на протоиндоевропейския корен *gen – „създавам“[30]. Други индоевропейски застъпници на *gen са: гръцки genea – „поколение, род“, genos – „раждане, поколение, наследник“, genes – „роден“; готски kuni – „род, семейство“; старовисоконемски kind – „дете“; съвр. английски kin – „род, роднини“, akin – „родствен“; санскрит jánas – „наследник, поколение“; латински gens – „род, племе“, gentis – „роднини“; авест. zantu < OIE *gentu – племе, род. Оттук титлата κανάρτι κείνοζ би могла да се представи в изафетна форма като κανάρτ -ι- κείνοζ (КАНАРТ-И-КИН) и да се преведе безпроблемно като „потомствен владетел”. Окончание, подобно на κείν, присъства и в името на кутригурския вожд Заберган, което би могло да се преведе като син (κείν, ган) на Забер. Името Забер(ски) все още се среща като съвременно българско фамилно име.

На основа на горепредставената хипотеза надписите в печатите на Йоан и Михаил могат да се прочетат и преведат, както е посочено в следната таблица:

Печат	Надпис	Превод
Печат на Михаил	+Μιχαίλ βαγατουρ κανα ι ρ(ι)τχθυνοζ	Михаил: багатур, кана-и-рихтун
Печат на Йоан	+Ιωαννη βαγατουρ κανα η ρ(ι) τχθυηνω	Йоан: багатур, кана-и-рихтуин

В прабългарските надписи на гръцки език съчетанието **τς-** задължително предава чуждия за гръцкия език звук „ч“. По аналогия с този принцип за предаване на несвойствени за гръцката ортография звуци съдържащият се в горните два надписа двоен знак **-τχ-** може да представя някакъв по-особен вариант на звука „х“ (гърлен, шипящ и др. под.).

Така в надписа се оформя думата „рихтун”** и титлата „кана-и-рихтун”.

Думата κανα се среща като част от домашната владетелска титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ на Омуртаг и Маламер. Оттук много изследователи предположително я разглеждат (в опростената форма кан, хан < khan) като главна титла на всички ранобългарски владетели от езическата епоха. В действителност за това няма сериозни основания. Титлата κανα са носили много лица, различни от върховния владетел, например: βαγατουρ κανα (надпис № 78 по В. Бешевлиев[31], canna taban (сгрешена форма на canna tarkan)[32] и τὸν κανα κολοβρον (надпис № 14 по В. Бешевлиев). По словоред и форма титлата canna tarkan прилича на две други известни титли: ζουπαν ταρκανος (надпис № 60) и βουλίάς ταρκανος[33], откъдето се прави изводът, че κανα (canna) може да е титла на лице, подобно на жупан и боила, изпълняващо управленски функции, различни от тези на върховния владетел. От горните факти може да се заключи, че лицата Михаил и Йоан могат да носят титлата „кана”, без да са върховни владетели.

Според В. Бешевлиев[34] окончанието un (-on, –ān/āna) е много продуктивен древноирански суфикс, често използван за образуване на лични ирански имена***. Това ни позволява да разложим следващата дума рихтун на „рихт” – семантична основа, и

„-ун” – суфикс. Значението на семантичната основа „рихт” може да се потърси във връзка с многобройните застъпници на праиндоевропейския корен **reg* – „управлявам, изправям, слагам в ред, раздавам справедливост”. От този корен идват следните по-важни застъпници (когнати):

Глаголи: richten (германски), rihtan (староанглийски), regere (латински) – всички със значение „управлявам, изправям, поставям в ред”.

Съществителни: старовисоконемски rihte и съвременен немски Recht – „справедливост, правосъдие, съдия”; richter (съдия), староанглийски riht – „правилен, справедлив”. От тези думи в индоевропейската езикова практика се образува и понятието за „правилната” дясна посока, в контраст с „неправилната” лява.

Прилагателни: староанглийски riht (справедлив, добър, честен, правилен, десен), старовисоконемско reht, готски raihts, староперсийски rasta (прав, изправен, в правилна посока, десен) и aršta (правота, честност, справедливост), староирландски recht (закон),

---

** Звукът „И” в думата ρ(ι)τχθυηνω е изпуснат в надписа поради липса на място, което е често срещано явление в сфрагистиката. Крайният звук ω – „широко О” в думата РИХТУНО (вариант РИХТУНОС) няма да разглеждаме и коментираме, но ще отбележим неговото явно съществуване.

*** От този вид са прабългарските имена Негавон, Зермон, Охсун, Синион, Хацон, Хиниалон, Глон. За съществуването на прабългарски лексеми, завършващи на суфикса –ун, свидетелстват думите Гостун и вихтун от Именника на ранните български владетели. Гостун е друго (второ ?) владетелско име на Органа, вуйчото на бат Кубрат. Разбираемо е Органа да бъде наречен Гостун, т.е. “външен, чужд човек” за рода Дуло, дума, образувана от праиндоевропейското *gost – „чужд, чужденец, външен човек” и въпросния суфикс -ун. С епитета “вихтун” е описан владетелският род Дуло: “Този княз (Кормисош) смени рода Дуло, наречен Вихтун”. Значението на “вихтун” остава неизяснено, но би могло да се мисли, че не само морфологично, но и семантично думата “вихтун” ще да е подобна на “рихтун”. Тя би могла даже и да бъде тъждествена на “рихтун”, ако се допусне грешка в преписването, което е напълно възможно, тъй като кирилските букви “Р” и “В” се отличават малко. Ако в оригинала действително е стояла думата “рихтун” – управляващ, вместо погрешното “вихтун”, то посочената фраза добива ясен смисъл “този княз смени рода Дуло, сиреч – управляващия (в момента на написването на Именника) род”. От друга страна, семантичната основа “рих, риг” (владетел) може да се съдържа като наставка в името на Аспарух (Исперих, Еспererих, Испор-цар, ΕΣΠΟΡ), както и в името на Телериг. По подобен начин думата “рих” (цар) е използвано и при други индоевропейски владетелски имена – готските Аларих, Аорих, Теодорих, келтското Вензингенторикс.

уелски rhaith, бретонски reiz (справедлив, правилен, мъдър), латински rectus (правилен, справедлив, десен), гръцки orektos (изправен, издигнат).

Титли: протокелтски *rīg – „владетел, цар“, санскрит и много индийски езици rājā – цар (maharājā – велик цар), в хотаносакски rre – цар, палийски rājan, протоиндоирански hrājā, авестийски rāzar, rāzan, пущунски rais – цар[35], келтски riks, староирландски riāg, латински rex, тракийски rezas, френски roi – цар, крал. Протокелтското *rīg – «владетел, цар», е заето в протогермански като *rīks – „владетел, цар“, а от него е образувана германската дума Reich – „държава, царство“. От същия корен идват и старопруски reiks, латвийски reichas, полски rzesza, чешки říše, англ. realm – „държава, царство, област“. От същата основа са образувани и съвременните международни термини: regent (регент); royal, regal (кралски); regulate (регулирам); rector (ректор); rectangle (провоъгълник); erect (изправен), reign (управление); rule (правило, управление) и др.

От този корен произлиза древноиранското *rašta – „насочвам“, от което са образувани множество думи в иранските езици[36]: авестийски *ratu,* пехлеви *rat* – съдия[37], в санскрит *rjuā, ārjava,* протоиндоирански *hrjāu,* авестийски *razišta, rāšta, rita,* хотаносакски *rrasáta* – право, истина, *rrāsāte* – управляващ по право, по закон (**сравни Расате – името на най-големия син на Омуртаг, отстранен от власт, защото е приел християнската религия**). В пехлеви *rāst* – справедлив, *rastīh* – правда. В партянски *rās, rasta,* согдийски *ršt, rēšt* – прав, истински, правдив, согдийски *r`t (rāt)* – правда. В кашмирски *rāstī, röstī* – справедливост. В осетински иронски *ræst* – добър, правдив, *ræstag, ræstæj, racæugæ* – истински, *rasog* – неопетнен, чист, *rrajž* – разум, разсъдък, в дигорски *rast* – правда, истина, *rasti* – праведен, справедлив, истински, *rastænæg* – праведник[38].

От горното може да се предположи, че „рихтун“ носи семантиката „управляващ, изправящ, насочващ в правилна посока, раздаващ правосъдие“, а титлата κανα ι ρ(ι)τχθυν може да се преведе като „висш чиновник по правораздаване”, логотет по правораздаване. Тази титла не е засвидетелствана от други източници. Ние предполагаме, че тя се е появила за кратко време след християнизирането, след което е заменена с по-известния византийски термин „логотет по правораздаването”.

От предложения прочит и превод следва, че Михаил и Йоан може да са носили по две титли, едната „багатур“, а другата „кана-и-рихтун“. Най-вероятно през посочената епоха титлата „багатур” е давана на малък брой лица за да се подчертае тяхната кръвна, родствена и друг вид връзка с върховния владетел, или на самия владетел. От друга страна, конкретната длъжност и мястото, което лицето заема в държавната йерархия, се посочва от съответната за това титла – багаин, боила, колобър, зитко, таркан и др. под. Този извод напълно се съгласува и подкрепя от предложения по-горе прочит. В случая титлата βαγατουρ явно показва, че Михаил и Йоан са лица, близкородствени на владетеля, най-вероятно на Симеон, т.е. това биха могли да бъдат неговите синове от първия брак. Действителната им служба и функция в държавния апарат се дава от втората титла, „кана-и-рихтун“.

Накрая предположението за чисто надзирателна и правораздавателна роля на длъжността „кана-и-рихтун“ се подкрепя и от факта, че са намерени голям брой печати от един и същи вид (2 на Йоан и 7 на Михаил), изработени от голям брой (4 или 5) булотириони. Явно е, че тези печати са употребявани твърде много и твърде често, макар и за кратко време, което напълно отговаря на характера и дейността на една правораздавателна институция.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Йорданов, И**. *Корпус на печатите на Средновековна България*. София, 2001, № 123 – 127; Корпус на печатите на Средновековна България Addenda et corrigenda. – *Нумизматика и епиграфика*, 1, 2003, № 127А.

[2] **Йорданов, И.** България и Византия (864 – 971). Приноси на сфрагистиката. – В: *Пътуванията в Средновековна България*. Материали от Първата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 8 – 11 май, 2008. Велико Търново, Абагар, 2009, 38 – 83.

[3] **Панченко**, Б. А. Печать багатура и баина Іоана Хотина. – *ИРАИК*, X, 1905, 555-557, табл. 58.12 а-б.

[4] **Герасимов**, Т. Български оловен печат от IX в. – *ИВАД*, VIII, 1951, 73 – 75.

[5] **Гюзелев**, **В.** *Княз Борис I*. София, 1969, с. 319, бел. 74.

[6] **Венедиков**, **И.** *Военното и административното устройство на България през IX и X век.* София, 1979, 51 – 51. ????

[7] **Бешевлиев**, **В.** *Първобългарски надписи*. София, 1979, № 85.

[8] **Beševliev**, V. Der Titel κανάρτι κεινος. – *Byzantinische Zeitschrift*, 32, 1932, 13-15; **Йорданов, И.** България и Византия, 38 – 83; **Славова, Т.** Титулите багаин и багатур в Ранносредновековна България. – *Eslavística Complutense*, 2009, 9, 115 – 133.

[9] **Йорданов, И.** Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. – *Проблеми на прабългарската история и култура*, Т. 1. Шумен, 1989, 390 – 399; *Печатите на преславските владетели (893 – 971)*. София, 1993, 17 – 18.

[10] **Георгиев, П**. Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. – *ИНМВ*, 26, 1990, 103 – 107; Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон. – *Исторически преглед*, 1992, кн. 8 – 9, 3 – 21.

[11] **Славова, Т.** Цит. съч., 115 – 133.

[12] *ГИБИ*, V, 137 – 138, 168, 182; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. I/ 2. София, 1994, 513 – 514, 800 – 804; **Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 1. София, 1979, 50 – 53; **Павлов**, **Пл.** Борис II. – *Преслав*, Т. 5. София, 1993, 46 – 51; **Божилов**, **И**. *Българите във Византийската империя*. София, 1995, с. 308.

[13] **Попконстантинов, К.** Печати на багатури или печати на престолонаследници. – В: *Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007)*. Шумен, 2008, 75 – 89.

[14] **Бешевлиев**, **В.** *Прабългарски епиграфски паметници*. София, 1981, 67-68.

[15] **Йорданов**, **И**. Сфрагистични паметници от ранната българска държава. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. II. София, 1991, 40 – 41.

[16] **Михайлов, С.** Ново четене и тълкуване на надписа върху един средновековен оловен печат. – *Старобългаристика*, 3, 1992, 67 – 70.

[17] **Димитров**, **Д.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 98; **Ангелова**, **Е.** Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. – *Археология*, 1995, 2, 5 – 17; **Рашев**, **Р.** За произхода на прабългарите. – *Studia protobulgarica et medievalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. ВеликоТърново, 1993, 23 – 33.

[18] **Григоров**, **В.** Ориентация на гробовете в старобългарските двуобредни некрополи на Долен Дунав. – *Археология*, 2006, 1 – 4, с. 47 – 64.

[19] **Дончева**, **Ст.** Езическите храмове – опит за архитектурно-семантичен анализ. – *Acta Musei Varnaennsis*. III-2. Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Варна, 2002, 73 – 93.

[20] **Бешевлиев**, **В.** Ирански елементи у първобългарите. – В: *Античное общество*. Труды Конференции по изучению проблем античности. Москва, 1967, 237 – 247; **Чобанов**, **Т.** Български владетелски имена и представителни триделни сгради от района на Кавказ. – *Известия на Националния исторически музей* – София, том XVII, 2006, 78 – 87.

[21] **Тафраджийска**, **Цв.** Към въпроса за етногенезиса на българите. – *Сборник в чест на проф. Ив. Дуйчев*. София. 1980, 43 – 51; Ориенталистика и прабългаристика. – *Проблеми на културата*, 3. 1982; **Стоянов В.** Между Иран, Туран и Древния изток в търсене на българския етногенезис. – В: *Civitas Divino-Humana. In honorem Annorum LX Georgii Bakalov*. София, 2004, 485 – 499.

[22] **Балан, М.**, **П. Боев**. Археологически материали от некропола при Нови пазар. – *ИАИ*, XX, 1955, 347 – 370; **Йорданов**, **Й.** Антропологическо изследване на костния материал от раннобългарския масов гроб при град Девня. – *ИКМВ*, XII (XXVII), 1976, 171 – 213; **Рашев**, **Р.** *Българската езическа култура VII – IX век.* София, 2008, 262 – 264.

[23] **Чобанов**, **Т.** *Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав*. София, 2006.

[24] **Бакалов**, **Г.** Историографски проблеми около ранната история на евразийските българи. – *Studia Protobulgarica et mediaevalia europensia* В чест на проф. Веселин Бешевлиев, София, 2003, с. 44; Историографски проблеми около ранната история на евразийските българи. – *Български векове*, 2, 2000.

[25] **Степанов**, **Ц**. Власт и авторитет в Ранносредновековна България (VII – ср. IX в.). София, 1999, 63 – 104; **Иванов, И.** Върху значението на владетелските титли κανασγβίγί и canisauci при прабългари и авари. – *Оттука започва България.* Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14 – 16 май, 2010 г., Шумен, 2011, 212 – 223.

[26] **Рашев**, **Р.** Прабългарите на юг от Долния Дунав. – В: *Българите и техните съседи през V – X век*. Варна, 2004, 12 – 13.

[27] **Гадло, А. В.** Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Ленинград. 1979, с. 98.

[28] **Иванов, И.**, **М. Минкова.** За четенето на някои раннобългарски надписи от Североизточна България. – В: Laurea in honorem Mrgaritae Vaklinova, книга 2. **Издателство**: Национален археологически институт и музей – БАН, София. 2010.

[29] **Рашев, Р.** Българската езическа култура, с. 273.

[30] **Славова, Т.** Цит. съч., 115 – 133.

[31] **Бешевлиев**, **В.** Прабългарски епиграфски паметници, 67 – 68.

[32] **Moravcsik**, **G**. Byzantinoturcica. II. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958, p. 355.

[33] **Constantinus Porphyrogenitus**. De ceremoniis aulae Byzantinae libri due. Ed. Bonn, 1829–1830. p. $681_{15\text{-}16}$.

[34] **Бешевлиев, В.** Прабългарски епиграфски паметници, 67 – 68.

[35] **Lubotsky, A.** Indo-Aryan inherited lexicon. http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden

[36] **Абаев, В. И.** Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том III, S-T. Ленинград, 1979, 350 – 351.

[37] **Сайяр, Д.** Култура и литература на Древния Иран. София, 2000, с. 145.

[38] **Андреев, М. С.**, **Е. М. Пещерева**. *Ягнобские тексты.* Москва-Ленинград, 1957.

ABOUT THE MEANING OF THE INSCRIPTION ON THE LEAD SEALS OF JOHN AND MICHAEL FROM THE BEGINNING OF CHRISTIANITY IN BULGARIA

Mariana Minkova

Ivan Ivanov

Abstract

Two Old Bulgarian seals from IX - X-centuries are here commented. The seals are conventionally denoted as a seal of Michael, known by 7 copies and a seal of John, known by two copies. Both seals have the same face side, in the middle of which a patriarchal cross is placed on a pedestal accompanied by the inscription, "Lord, help your servant." The reverse sides of the seals contain inscriptions, similar to each other, as follows:

Seal of Michael: +MIXA | IΛBAΓAT | OVPKANA | IPTXΘV | NOC
Seal of John: +IѠAN | NHBAΓAT | OVPKANA | HPTXΘV | HNѠ

The letters and most words of latter inscriptions are well defined and intelligible, nevertheless, the presence of the phrase KANAIPTXΘVHN, whose meaning is rather vague,

prevented finding a convincing interpretation. Several recent attempts to decode the inscription were based on the Ivan Yordanov's hypothesis that this phrase could be transformed into κανάρτι κείνοζ, which is a well known title of the inheritor of the supreme power in pagan Bulgaria. A huge multitude of historical data about this epoch is available that do not give a clue, however, to discriminate which might be these heirs-at-law or servants of heir-at-law. According to this author, new ideas are needed to read the inscription.

Presented communication proposes a new approach to solve the problematic KANAIPTXΘVHN expression using the so called izafet grammatical construction. Izafet is grammatical formula specific for Iranian and Finno-Ugric languages. It consists of two words the second one serving as an identifier of the first one. Between both words the conjunction "–i-" is placed meaning „and". The possible usage of such a grammatical formula is allowed based on the growing evidence for the significant Sarmatian and overall Iranian presence in the composition of the protobulgarians. Perhaps this formula could be used to decode the mere κανάρτι κείνοζ title as it is evident representing it in the izafet form κανάρτ-ι-κείνοζ. The κείνοζ is a well known Iranian word meaning "offspring, son, heir-at-law", hence the whole phrase should be read "hereditary kanart or ruler", i.e., what it actually means.

The inscriptions of the reverse sides of the seals with the proposed izafet interpretation of the KANAIPTXΘVHN expression introduced are presented in the following table.

Inscription	Perusal
+Μιχαίλ βαγατουρ κανα ι ρ(ι)τχθυνοζ	Michael: bagatur, kana-i-rihtun
+Ιωαννη βαγατουρ κανα η ρ(ι)τχθυηνω	John: bagatur, kana-i-rihtuin

It follows from the reading that Michael and John both were in possession of two titles. The first title, bagatur, probably had a representative character expressing propinquity to the ruler. The second title, Kana-i-rihtun, indicates the civil position and official engagement of its owner. On the basis of a detailed etymological analysis we suggest the term "rihtun" could mean "justice administrator, magistrate" or using the Byzantine terminology, a logothetus of justice. Finally, the whole title Kana-i-rihtun should mean a Chief logothetus of justice in the state. It was probably a new type of title forged during the early Christian stage and replaced by its Byzantine counterpart shortly afterwards.

MISSING LINK?: PONDERINGS ON TOPICS IN THE ART OF CONSTRUCTION IN MEDIEVAL BULGARIA

Beatrice Tolidjian

This study will elaborate on the idea of an earlier prototype which has served as a model on which later realizations were based. If this earlier prototype has been lost or not yet found, then it becomes the missing link in the chain of design evolution. The two design elements in question are a church plan and a type of architectural decoration. The plan belongs to the radiating multi-foil typology and the architectural decoration is a semi-column embedded in a pilaster as part of a blind colonnade where the rounded profile of the semi-column may or may not continue upwards to frame the arch. Both of them are present in Bulgarian medieval architecture; however what makes them a focus of interest is the fact that they are both rare and probably foreign and this, in and of itself prompts an examination of the genesis of each form.

There is substantial debate as to whether the Round Church at Preslav was built during distinct building campaigns or whether it represents a whole conceived and executed at once **(Fig. 1ab)**. In the opinion of this author, there are different building phases. Thus, the plan of the rotunda, which has received a disproportionate amount of attention, is a radiating multi-foil[1]. Initially, a single-storey building, it was scalloped with 9 deep exedrae radiating out of the central circle, alternating with massive piers, except in the west where the ring of conches is interrupted and replaced by three wide portals**.** The ninth exedra is the eastern and largest one - the alter apse. **(Fig. 2ab)** This elaborately furrowed perimeter shell narrows at the top to form the drum on which rests the dome. The vertical thrust of the cupola was received by the massive piers, while the large conches whose concave walls protrude prominently to the outside dissipated the lateral force. **(Fig. 3ab)** The thus alternating weight-bearing elements different in their nature were united at their tops in a wreath of arches. The baptismal font was under the ciborium. The building was richly decorated, on the inside and outside and the dome had a coat of gold paint. In the 2nd phase of construction, the RC acquired an inner wreath of columns connected at the top by arches and supporting a second story gallery. Concurrently, a narthex was added to its west, flanked by two towers. The second story gallery was accessible via a staircase in the northern tower. A bishop‘s throne was installed in one of the southern conches. A small baptismal font was installed above ground in the western part of the rotunda. The 3rd period of construction witnessed the building of the atrium and the last, the building of the bell tower sometime in the fourteenth century.

In looking for models we find that there are just very few radiating multi-foils on Bulgarian lands prior to the construction of the Round Church **(Fig. 4abcd)**. Examples are two early baptisteries (autonomous buildings) – one at the fortress of Sliven from the end of the 5th c.[2] and one discovered in Sandanski (4-5th c.)[3]. At the baptistery of Sliven, the core is a regular hexagon. A deep niche is carved in each of its sides. The six niches that thus form are embedded in a thick solid wall and project on the exterior of the wall. The baptistery of Sandanski has a somewhat more complex rotunda plan. It is formed by two or one might say three concentric circles, the outer a perfect circle, the middle one a circle furrowed by eight radiating niches and the inner one is a wreath of 8 columns alternating with trapezoidal niches, the latter forming the contour of the baptismal font. There are ambulatories separating each of the rings of masonry and the columns support the coverture over the basin. Another such building is the so-called rotunda of St. George, part of the Constantinian palatial complex in Serdica[4]. The Red Church at Perushtitsa from the 5th c. is an isled tetraconch with ambulatories surrounding the north and south conches[5]. Outside of Bulgaria, we look to the Roman imperial provinces in the Balkans and see similar architectural solutions, such as at the Mausoleum of Diocletian in Split where 7 niches (5 semi-circular) are configured radially and inscribed in a solid octagon[6]. Of course, if we are talking about Roman radiating multi-foils, we have to mention the Pantheon. Could these locally available ancient forms which were mostly traditional baptisteries, mausolea and palatine structures, have inspired the builders of the Round Church? Based on spatial design characteristics, size and function, I don't think so. The Round Church was perhaps intended to affect the process of completion of the Christianization of the population begun under Boris I and brutally interrupted by a temporary reversion to paganism under Vladimir. It was probably erected to meet the urgent demand of the newly Christianized community of Bulgarians. Therefore the R.C. had to be larger to not only accommodate the baptismal rite but liturgical services for the new christians. By contrast, the early Christian baptisteries were small structures meant to perform only the baptismal rite on a much smaller number of people, generally infants.

As for a possible connection to the Caucasus - the eight-apsed church at Zoravar appears to typologically very closely resemble the rotunda of the Round Church at Preslav[7]. Basing ourselves on the principles of planar composition we feel that the similarities that emerge can be summarized as follows. The main spatial arrangement constitutes a radial configuration of conches symmetrically around a central space. The dome rested on this elaborately scalloped ring. The external profile of the conches is pentagonal. Except for the distortion created by the larger apse of the altar, the space underneath the dome would be a perfect circle. On the exterior, lodged at the junctions between the conches there are pilasters at Preslav and engaged columns at Zoravar. Herein the similarities between these structures end, however, and we are confronted with several differences, and very importantly we haven't resolved the issue of the placing of the dome. To solve the problem, Boyadjiev compares the Round Church with the Holy Savior at Ani, which has a preserved superstructure up to the level of the drum, even though the Armenian building comes several decades later **(Fig. 5abc)**[8]. The excavator feels that the architectonic principles governing design at the Ani can also be applied to Preslav **(Fig. 6ab).** At Ani, the many-sided polygon that gives the impression of a smooth, near circular outer wall, uncompromised by niches, allows for the wall to be thinner. That in turn requires a smooth-walled drum erected on top of it, not one furrowed by niches. The only decorative element then on the exterior of both the church body wall and the drum wall is the elegant engaged colonnade. In his reconstruction, Boyadjiev brings this scheme to bear on the case of the Round Church. He feels that in view of the fairly smooth external perimeter of the Round Church and one that is not cut with deep angular niches, the solution for the design of the drum must have been almost identical to that at Surb Prkich (St. Savior) at Ani. He also places two cornices with triangular profiles at the Round Church – at the junctions of wall and drum and drum and dome, as is the case at Ani. This is where the theory of the missing link comes into play. Given the fact that St. Savior is of later dating (11th cent) than the Round Church, one is led to the supposition that there must have been an earlier Armenian church embodying the plano-spatial characteristics and governed by the same principles of architectonics as at Savior, which may have served as a model for the Round Church. While this is certainly a possibility, unfortunately none has been found to date, so this remains only in the realm of conjecture. Testimony for an Armenian presence at Preslav at the time of Christianization comes from correspondence exchanged between King Boris I and Pope Nicholas I[9], as well as from Peter of Sicily, in his introduction to History of the Paulicians[10]. In fact, the historical connection of Armenians to the lands of Bulgarians is much older and worth noting here. The great migratory waves of Armenians in the Byzantine Empire to Thrace, in particular, were clearly in evidence in the 7th[11], 8th[12], 9th[13] and 10th centuries and later, clustering around the district of Philipopolis. This occurred under the auspices of the emperors Maurice (582-602), Constantine V Copronymus (741-75), Leo IV (775-80), John I Tzimiskes (969-976.), respectively. The intent was to move and reinstate in Thrace Armenians in great numbers. The reason was twofold: for one, it was to dilute the precariously large indigenous concentrations of Armenians who were considered heretics by the empire as well as the heretical sect the Paulicians, a great number of whom were Armenians in the eastern Empire. The second reason was to guard the Empire‘s northern border. It is evident, though, that most were forcibly removed and resettled in Thrace and some came of their own volition as deserters to the empire. Names of prominent Armenians emerge in the historiography as they make their mark in their capacity as soldiers and imperial military appointees. Some deserted to the service of the Bulgarian Khans[14].

Lately, a different twist on the German origin theory has been proposed for the Round Church[15]. Louis the German was King of Eastern Francia from 843–876 and his connections to Bulgaria are well known. Bulgaria and the East Franks were involved in a number of conflicts and reconciliations where the East Franks sought to gain political domination of Bulgaria at the same time as when the Pope sought to imbue the Bulgarians with the religious fervor of Catholicism. The excavator discovered some unique architectural details at Pliska that find close parallels with German medieval architecture. He feels that in view of the fact that German influence is observed at Pliska, it must also have been present at Preslav. I feel the argument for a German connection is weak, at best. Bulgaria finally severed ties with the Western church and cemented its allegiance to the Church of Byzantium by accepting Christianity through the eastern rite and canonical tradition. It is hardly probable that the builders of the Round Church would have looked to German prototypes for inspiration.

Even if there is an Armenian connection at the Round Church, it was probably broken through the artistic prism of contemporary Constantinople. At the twilight of Iconoclasm, there was a sense that Christianity is whole and strong again and a desire to return to its earlier days of architectural supremacy. Basil I, emerges as a major exponent of this movement of “renovatio imperii Romani.”[16] What this entails is going back to older and venerated building traditions. It can be interpreted as essentially a renaissance which aimed at resuscitating or paying homage to and consolidating the great art of the past (namely, Justinianic). In restoring or preserving the architecture of the past, Basil may have well been looking for inspiration to his native Armenia. In Armenia, as well as in Georgia, the experimentation with the radiating multi-foil design in the very early 6th and through the 7th centuries, attains an unprecedented degree of sophistication in the Christian East. Likewise the artistic vocabulary of the multi-foil design enjoys an effervescence of form. It makes its appearance in Armenia, for instance, at around the year 500 at the church of the Holy Mother at Crviz, before 604 at Dzvari in Mtskheta, Georgia at the end of the 6th c. at Avan, and so on. Getting back to Basil’s campaign, we know of a church building dedicated to the prophet Elijah in Constantinople in the Great Palace, which was „circular, had seven *bemata* (chancels), and some kind of curved passages, probably an ambulatory.“[17] This bespeaks of a centralized radiating plan. In view of the absence of similar forms current in the capital, it can be argued that St. Elijah of Constantinople was probably influenced by an Armenian design aesthetic. As for the forces of influence on the plan of the Round Church rotunda, S. Elijah appears as a likely candidate. Cyril Mango theorizes that Symeon, who was educated at Constantinople in the 870‘s and 880‘s is likely to have witnessed the erection of St. Elijah. Furthermore, the court of Symeon, King of the newly Christianized Bulgaria was anxious to emulate cultural trends at the Byzantine capital in every way possible.

If a connection is to be made between the two buildings, then that would constitute another instance of a missing link, because unfortunately the Constantinopolitan building has not come down to us. St. Elijah may have served as an intermediary between Preslav and the Armenian multi-foils.

It has also been suggested that the design of the Round Church at Preslav was fashioned after Armenian prototypes which the Byzantine ecclesiastics brought with them to Bulgaria after 870. Lastly, Armenian builders from Thrace may also have been summoned to work at the R.C.

Another building that has recently been mentioned in the literature is the Chrysotryklinos as a possible forerunner to the Round Church[18]. Of course, here we are not interested in its foundation by Justin II, but by the decoration campaign of Michael III (842-67). Michael's decoration of the Chrysotryklinos would have constituted a major project that was contemporary or near contemporary to the Round Church and could have brought the Crysotryklinos with its very interesting plan to the fore and precipitated an interest in it to the builders of the Round Church. The Chrysotryklinos, which was the main throne room of the Great Palace, had an octagonal domed plan with eight niches. Michel III's connections to Bulgaria are attested at the time of Bulgaria's christianization. Michel III sent a Byzantine bishop with a retinue of clergymen and monks to perform the christianization of the Bulgarian people in 864. Khan Boris I and his family were baptized in a secret night-time ceremony. Several Bulgarians belonging to the social elite were baptized as well. Boris took Emperor Michael's name as part of his name. Very interestingly and perhaps more than just mere coincidence is that both of the patrons of the two projects mentioned above (the erection of St. Elijah and the embellishment of the Chrysotryklinos, namely Basil I and Michael III, respectively, were Armenian or of Armenian heritage.

The embedded semi-column that adorns arcades and colonnades comes from the West. We see it in Hellenistic and Roman façade decoration, as at Baalbek and Trier. We see it in Mesopotamia in the Parthian palaces that bear strong Hellenistic imprints. We see it in the great Iwans of the Parthian and Sassanian epochs, the early christian basilicas of Syria and a little later on, in Armenia at T'alin and Sisian (7th c.). Later still, in the 10th c. we encounter it at the Armenian and Georgian schools of T'ayk/Tao and later still at Ani, as well as during the age of the great Georgian cathedrals of the 10-11th c. This form makes an appearance in the imperial capital at Bodrum Camii in 922 and at Byzantine Thessaloniki at Panaghia Chalkeon from 1028. We also encounter it at Vatopedi on Mount Athos from the last decade of the 10th c.(the embedded semi-columns in the drum are original).

I am sure I have not exhausted the rich repertoire of this decorative motif that may have impacted the Bulgarian counterparts. The question is: where does this architectural decoration come from in Bulgaria? Although it is possible it may have adorned the facades of Roman buildings on Bulgarian lands, of which only ruins remain nowadays, scattered all over the landscape, it has first been documented at Church # 1 at Bial Briag[19], an enigmatic building dated to the 10th c. found within the precincts of the capital Preslav. **(Fig.7ab)** It is a domed cross-in-square church with 6 freestanding supports. Semi-columns attached to pilasters embellish the northern, southern, and western facades. What is not clear from the archeological remains is, if the columns ended with or without arches at the top. If there were arches, was the semi-cylindrical profile of the colonette reflected in the arches and was the transition from semi-column to arch a smooth and continuous one or was the curve interrupted by capitals and imposts? We unfortunately do not have the answers. In trying to place historically the facade decoration of this building, researchers have looked at Byzantine and Caucasian precedents.

There are some obvious similarities in the external wall decoration between Bial Briag and Bodrum Camii (Mirelaion Church in Constantinople, 920-922) in that the façades of both churches are articulated by semi-circular columns **(Fig. 8ab).** However, there is more here than meets the eye. In fact, the two churches have a great deal in common: 1) in the dating 2) in the fact that they were both capital city foundations 3) in the fact that they are extremely similar in plan 4) in some very evocative data demonstrating a very close kinship between the two buildings, namely in the determination of dimensions, design principles and proportional relationships or ratios of the different spaces 5) in that both churches have semi-columns on their exterior facades[20]. Taking all of these factors into consideration, one can argue that the architects at Bial Briag were inspired by the design ideas at Bodrum Camii, from the point of view of both the constructivo-engineering as well as the ornamental principles. Most curious features are the columns with sharp triangular profiles embedded in pilasters that we find uniquely in the western façade of the church at Bial Briag. Previous scholarship has proposed several theories, among them triangular wooden beams that have received a stone revetment or stone facing, such as at the Ani fortifications (the kingdom of the Armenian Bagratids). However, one source has gone unnoticed until now and I believe it is the most pertinent one and that again is Bodrum Camii **(Fig. 9ab).** The dome of Bodrum is the only part of the building that is in entirely original condition. The outer shell of the cylindrical drum is punctuated by regularly placed triangular columns that have a buttressing function. So the triangular embedded columns are among the parallels that Bial Briag shares with Bodrum. Another curious fact is that the founder of Bodrum was the Emperor Romanos I Lekapenos, an Armenian, so here again we may have an indirect Armenian influence in Bulgarian architecture. Let's also not omit the atrium of the Round Church from its 3rd building campaign. The atrium is an open rectangular yard whose perimeter is scalloped out by large exedrae. Lodged between a pair of exedrae is a semi-column. This motif repeats itself around all three sides of the atrium and once again we are reminded of models from the imperial capital and from the Caucasus **(Fig. 10abc)**. Bodrum Camii naturally comes to mind because it is a contemporary of the atrium of the Round Church but also because of its massive semi-columns on the exterior flanking the concave contours of the narthex. However, there are even earlier and closer parallels in Armenia. At the church of Zoravar and Irind, radiating multi-foils from the second half of the 7th c., we have colonettes at the junctions between the conches, as we observe at the Preslav atrium, in fact on the inside and on the outside.

Another instance where we see these embedded columns is at the foundations of Gregorios Pakourianos, the *grand domesticos* of the imperial armies of the West under Alexios I Comnenos. This subject has been treated at length in previous studies of mine, so it will receive a somewhat shorter treatment here. At the Bachkovo ossuary (1083) the ornamental feature of interest is a twice-recessed blind arcade delineating flat niches that runs along the full length of each of the southern, eastern and the upper level of the northern facades **(Fig. 11ab)**[21]. In detail, the arcade is made up of pilasters. In the center of each pilaster and attached to it is a semi-column. These vertical compositions rise to form arches that echo the exact same profile. As the arches spring and connect the pilasters they merge into one another cleanly and in a continuous manner, uninterrupted by capitals or imposts. Thus the columns and arches become a part of the same continuous organism. It looks like this profile was echoed at St. George Metoshki (end of 11th or 12th c.) **(Fig. 11cd)**[22]**.** It appears that the eastern parts of the southern façade are from the original building campaign and feature a four-part blind colonnade delineating flat niches (**Fig. 12ab)**. The latter is twice-recessed where the vertical line of each pilaster curves into an arch in a clean sweep uninterrupted by capitals or imposts. Despite the later reconstruction, upon a close examination, one can observe the rounded cut of the bricks and that betrays the fact that there was once a semi-column that lay on top of the flat surface of a pilaster. This same motif may well have been repeated at the Bachkovo monastery Mother church as well as the Church of the Annunciation in present day Asenovgrad (11th or 12th c.). This ornamentation attains a very high degree of sophistication and evocative aestheticism in Georgian and Armenian ecclesiastical architecture from the 1st quarter of the 10th century as in the T'ayk/Tao region through the 2nd half of the 11th centuries. The earliest direct parallel is from the exterior and the interior of Alaverdi Cathedral in Kutaisi, Georgia (1st q of the 11th c.), where the blind colonnade adorns the southern façade and the inside of the apse of the sanctuary, respectively **(Fig. 13ab)**[23]. Semi-columns lie atop of pilasters. The same pattern is repeated in the arches with perfect harmony. The lines are fluid and continuous, uninterrupted by capitals or imposts. There is an overall effect of simple aestheticism and rhythm. The stylistic kinship here at Alaverdi and the Bachkovo monuments appears unprecedented in the Caucasian school of medieval architecture. Other examples of this unique motif can be observed on the blind colonnade of the south façade of Samtavisi Cathedral, built in 1030. In the Armenian variants, the fluidity of the line of the blind colonnade is interrupted by capitals or imposts from whence begin the arches. A magnificent example can be observed at the Cathedral of Marmashen (988-1029).

Gregorios Pakourianos' connections to the Caucasus are indisputable. He possessed properties in the East - in the regions of Ani and **T'ayk** and in the Armeniac theme[24]. He served at Kars and Theodosiopoulos (Erzerum) and was duke of Theodosiopoulos[25]. One can surmise that in transplanting these artistic images from his homeland, Pakourinos brought over symbols and tokens of his cultural heritage that were dear to him and wanted to make them part of the architectural vocabulary of the landscape of his new home in the West.

Other interesting elements at Bachkovo appear to be informed by the artistic vocabulary of early Christian Syria[26] **(Fig. 14 abcd)**. We observe this in the windows which are fully framed with a semi-circular band, such as at Kalota East Church from 492, and the monumental and bold western arches as at the Syrian Church of St. Simeon Stylites from 475 A.D.[27] **(Fig. 15abc).** The mixed masonry of alternating layers of brick and stone is deeply rooted in the Bulgarian indigenous building tradition though it makes an appearance in 6th c. Syria as well in Q'asr ibn Wardan. It has correctly been pointed out in scholarship that 11th c. Byzantine Bachkovo architecture did not borrow directly from 5th c. Syrian architecture. Applying the theory of the missing link(s), it is possible that the stylistic features in early Syrian architecture manifested themselves in a contemporary building on Bulgarian lands, after which they may have passed through a later intermediary(s) before reaching 11th c. Bachkovo. Very sadly, there is a near absence of an archeological layer from the 7-10 c. in Plovdiv and so we don't know if there were any Syrian–inspired churches or Syrian community churches. What we do know is that the Syrian presence in Thrace, is well attested in the historiography. Theophanes the Confessor writes that thousands of monophysite Syrians and Armenians were taken as prisoners in the military incursions into Marash, Erzeroum and Melitene and moved in the Byzantine Empire, especially Thrace. These deportations occurred under the auspices of the emperor Constantine V Copronymus (741-75)[28]. Furthermore, in 778 Emperor Leo IV ordered the migration of more Syrian monophysites and probably Paulicians as well into Thrace[29].

The third group of monuments is represented by churches #2 and #4 in the medieval fortress of Cherven, in northeastern Bulgaria. They are from the period of the mature feudalism when Cherven was a thriving politico-economic, spiritual and cultural center with noteworthy church building activity. Church #4, from the 1st half of the 13th c. features a tall blind arcade made up of semi-columns delineating niches[30]**(Fig. 16 abc)**. The semi-columns are not attached to pilasters as we have observed at Bachkovo. They rise above a pediment or plinth. The archeological evidence shows that in fact the arches had a semi-cylindrical profile. The ornamental fragmentation of the exterior of church #2, from the 1st half of the 14th is reflected in a blind colonnade made up of semi-columns attached directly to the wall[31] **(Fig. 17abc)**. The semi-columns rise above a pediment. Fragments of arches discovered among the ruins point to the fact that from the columns sprang arches to form the blind colonnade. At the two Cherven churches – there were two tiers of blind colonnades with semi-columns, the lower one taller and more prominent. There were semi-columns at the corners of the multi-faceted domes as well. The forms we see at Cherven can be viewed as a more contemporary interpretation of earlier artistic trends as they unfolded at Bial Briag or later at Bachkovo and later still at Nessebur. But there is more in the eclectic style of façade decoration at Church #2. The semi-cylindrical concavities that so beautifully sculpt the tri-partite sanctuary from the outside look very Paleologian, indeed. In fact they are a splendid example of provincial Paleologian façade decoration in Bulgaria. So once again we bear witness to the artistic legacy of the Middle and Late Byzantine period in the imperial capital as seen at Constantine Lips Monastery (Fenari Isa Camii) south church built by the Empress Theodora, wife of Michael VIII Paleologus, sometime before 1282 and earlier still at the south church of the Comnenian dynastic monastery of Christ Pantokrator **(Fig. 18ab)**.

The missing link theory, although plausible in the examples cited above, still remains to be substantiated by archeological evidence, and until then will continue to provoke ponderings on the art of construction in medieval Bulgaria.

LIST OF IMAGES

Fig. 1a Round Church – Preslav aerial view
Fig. 1b Round Church – Preslav plan
Fig. 2a Round Church – Preslav rotunda –
interior (south-west)
Fig. 2b Round Church – Preslav rotunda – interior
Fig. 3a Round Church – Preslav elevation (reconstruction by Stefan Boyadjiev)
Fig. 3b Round Church rotunda – longitudinal section (reconstruction by Stefan Boyadjiev)
Fig. 4a Baptistery – Sandanski
Fig. 4b St. George's rotunda – Serdica
Fig. 4c Red Church – Perushtitsa
Fig. 4d Mausoleum of Diocletian – Split
Fig. 5a Round Church rotunda – longitudinal section (reconstruction by Stefan Boyadjiev)
Fig. 5b Surb Prkich at Ani – interior (photo courtesy of Yavuz Ozkaya)
Fig. 5c Surb Prkich at Ani – interior/exterior (photo courtesy of Yavuz Ozkaya)
Fig. 6a Round Church rotunda/ Surb Prkich at Ani (composite image by Sefan Boyadjiev))
Fig. 6b Surb Prkich at Ani – plan
Fig. 7a Church #1 at Bial Briag – façade decoration
Fig. 7b Church #1 at Bial Briag – exterior south-east
Fig. 8a Church #1 at Bial Briag – exterior
Fig. 8b Myrelaion church (Bodrum Camii) – Istanbul - exterior

Fig. 9a Church #1– Bial Briag western façade
Fig. 9b Myrelaion Church drum – Istanbul
Fig. 10a Round Church – Preslav atrium – plan
Fig. 10b Round Church – Preslav atrium – exterior
Fig. 10c Zoravar – Armenia – plan
Fig. 11a Ossuary – Bachkovo – southern facade
Fig. 11b Ossuary – Bachkovo – plan
Fig. 11c St. George Metoshki – Asenovgrad – southern façade (photo courtesy Krasimira Radoulova)
Fig. 11d St. George Metoshki – Asenovgrad – plan
Fig. 12a Ossuary – Bachkovo – southern façade detail
Fig. 12b St. George Metoshki – Asenovgrad – southern façade detail
Fig. 13a Ossuary – Bachkovo – southern façade detail
Fig. 13b Alaverdi Cathedral – Georgia – sanctuary detail
Fig. 14a Ossuary – Bachkovo – southern façade detail
Fig. 14b Kalota south church – Syria
Fig. 14c St. Simeon Monastery, southwestern church – Syria
Fig. 14d Surkanya chapel – Syria
Fig. 15a Ossuary Bachkovo (reconstruction of primary state of western arch by Stefan Boyadjiev)
Fig. 15b St. Simeon Stylites – Syria – western façade
Fig. 16a Church #4 at Cherven – north-west
Fig. 16b Church #4 at Cherven – northwest
Fig. 16c Church #4 at Cherven – plan
Fig. 17a Church #2 at Cherven – north-east
Fig. 17b Church #2 at Cherven – south-west
Fig. 17c Church #2 at Cherven – plan
Fig. 18a Church #2 at Cherven – eastern façade
Fig. 18b Constantine Lips Monastery (Fenari Isa Camii) south church – Istanbul - eastern façade

NOTES

[1] **Миятев, К.** *Кръглата църква в Преслав*. София, 1932, 192 – 295; *Архитектурата в средновековна България*. София, 1965, с. 250; **Millet, G.** L'église ronde de Preslav. – *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions & belles-lettres,* 1933, pp. 169 – 193; **Филов, Б.** Старобългарската църковна архитектура. – *Сп. БАН*, XIII, 20 – 24; Кръглата църква и нейните предшественици. – *Сп. БАН*, XX, 1933, 75 – 104; **Рашенов, А.** Златната църква на цар Симеон в Преслав. – *Сердика*, I, кн. 4, 20 – 23; **Grabar, A.** *L'art au Moyen Age en Europe Orientale.* Paris, 1968, 33 – 35; **Мавродинов, Н.** *Еднокорабната и кръстокуполната църква по българските земи до края на XIV в*. София, 1931; *Старобългарското изкуство*. София, 1959, 150 – 164; **Игнатов, Б.** Към въпроса за българската архитектурна школа във византийски стил. – *Археология*, V, 1963, 56 – 58; **Василева, Д.** Кръглата църква във Велики Преслав: строителни знания и конструкции. – *Техническа мисъл*, 1979, кн. 3, 81 – 87; **Бошкович, Д., К. Миятев**. Кръглата църква в Преслав. – *Старинар,* VIII/IX, 1933/1934, 331 – 332; **Stričević, G.** L'église ronde de Preslav et le probleme des traditions paléobyzantines dans l'architecture balkanique au Moyen Age. - *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines.* Ochride, 1961, Rapports VII, 212-213; **Mango, C.** *Byzantine architecture.* New York: Harry N. Abrams, Inc., 1976, 305-306; **Krautheimer, R.** *Early Christian and Byzantine architecture.* Harmondsworth: Penguin Books, 1986, p. 319, p. 499 (note 43, to ch. 14); **Schwartz, E**. Reconsidering the Round Church of Symeon. – *Palaeobulgarica,* XXV, 2, 2001, 3-15; **Ćurčić, S.** *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent.* New Haven: Yale University Press, 2010, 288-290.

[2] **Štereva, I.** Baptistère paléo-chrétien à Sliven. - *Bulletin de l'Institut d'Archéologie, Académie Bulgare des Sciences,* v. XXXVIII, 1995, 7-13; **Vačeva, K.** Reconstruction architecturale du baptistère paléo-chrétien à la ville de Sliven. - *Bulletin de l'Institut d'Archéologie, Académie Bulgare des Sciences,* v. XXXVIII, 1995, 14-18; **Khatchatrian, A.** *Les baptistères paléochrétiens.* Paris: 1982, p. XIV; *Origine et typologie des baptistères paléochrétiens.* Paris, 1982, p. 26, fig. 21a.

[3] **Иванова, В.** Стари църкви и манастири в българските земи (IV – XII в.). – *ГНМ,* 1922/1925, т. 4, 429 – 582; **Чанева-Дечевска, Н.** *Раннохристиянската архитектура в България (IV – VI в.).* София, 1999, 313 – 314.

[4] **Ćurčić, S.** *Op. cit.,* p. 51, figs. 45-46.

[5] **Ćurčić, S.** *Op. cit.,* 241-242, figs. 259-259; **Чанева-Дечевска, Н.** *Раннохристиянската архитектура*, 258 – 260, фиг. 70 a-b.

[6] **Ćurčić, S.** *Op. cit.,* 36-37, 41-42.

[7] **Thierry, J-M.** *Armenian art.* New York: Harry N. Abrams, 1987, p. 73, 593.

[8] Ibid., p. 486.

[9] **Fine, J**. *The early medieval Balkans* : *a critical survey from the sixth to the late twelfth century.* Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1983, p. 119; **Арнаудов, В.** Павликянството – арменската ерес и неговото влияние в българските земи. – В: *Българи и арменци заедно през вековете*. София, 2001, с. 216.

[10] **Garsoïan, N.** *The Paulician heresy: a study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the eastern provinces of the Byzantine empire.* The Hague: Mouton, 1967 [1968], p. 36; **Арнаудов, В.** Цит. съч., с. 216.

[11] *The Armenian history attributed to Sebeos*. V. I. Tr. from Armenian by R.W. Thomson, Liverpool University Press, 1999, pp. 31, 35-36, 55-56.

[12] **Theophanes Confessor**. *Chronographia*, ed. C. de Boor, 2 vols. Leipzig, 1885, I, p. 427, 429; *Chronique de Michel le Syrien*. Vol. 2, Paris, 1963, pp. 518, 521, 523; **Garsoïan, N.** The problem of Armenian integration into the Byzantine empire. In: *Church and culture in early medieval Armenia.* Aldershot: Ashgate: Variorum, 1999, pp. 54, 57; *The Paulician heresy,* 122-123; **Charanis, P.** Ethnic changes in the Byzantine empire in the seventh century. – *DOP,* No. 13, 1959, p. 30; *The armenians in the Byzantine empire.* Lisboa: Livraria Bertrand, 1963, p. 15; **Fine, J**. *Op. cit.*, pp. 6, 173; **Данчева-Василева, А.** Арменското присъствие в Пловдив през Средновековието. – *ИПр.*, 5 – 6, 1991, с. 120; **Арнаудов, В.** Цит. съч., с. 216.

[13] **Fine, J**. *Op. cit.*, p. 6.

[14] Ibid., 101 – 104.

[15] This information comes from yet unpublished materials and was obtained through a personal conversation with the author, Stefan Boyadjiev.

[16] **Mango, C.** *Op. cit.* , p. 108.

[17] **Millet, G.** Op. cit., p. 180.

[18] **Ćurčić, S.** *Op. cit.*, 289-290.

[19] **Иванова, В.** Две църкви на Бял бряг в Преслав. – *РП*, III, 1948, 149 – 156; **Овчаров, Д., Т. Тотев, А. Попов**. *Стари български столици: Плиска, Велики Преслав, Търновград*. София, 1980, с. 87; **Чанева-Дечевска, Н.** *Църковната архитектура на Първата българска държава*. София, 1984, с. 87; **Дончева, С.** *Кръстокуполните църкви в Първото българско царство*. Велико Търново, 2008, с. 220.

[20] **Дончева, С.** *Цит. съч.*, с. 220.

[21] **Millet, G.** *L'École grecque dans l'architecture byzantine.* Paris: E. Leroux, 1916, 152-58; **Грабар, А**. *Болгарские церкви*-гробници - *ИБАИ*, I, 1922, 103-135; **Мавродинов, Н.** Външната украса на старобългарските църкви. – *ИБАИ*, 8, 1934, 262 – 330; **Бобчев, С**. *Бачковската костница: историко-архитектурно и метрично изследване*. София, 1960, 22 – 28; **Цончев, Д.** Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околността. – *ИАИ*, 23, 1960, 99 – 110; **Бакалова, Е.** *Бачковската костница*. София, 1977, 35 – 39; **Boyadjiev, S.** Nouvelles données sur l'ossuaire de Bachkovo. - *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, II Art et Archéologie Communications.* Athènes, 1981, 61-72.

[22] **Миятев, К.** *Архитектурата*, с. 146; **Цончев, Д.** Цит. съч., 99 – 110; **Морева-Арабова, Р.** Владенията на Бачковския манастир в Родопите през XII – XIV в. – *ИМЮБ*, 16, 1990, 113 – 128.

[23] **Alpago-Novello, A., V. Beridze, J. Lafontaine-Dosogne**. *Art and architecture in Medieval Georgia.* Louvain-la-Neuve [Belgium]: Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art, College Erasme, 1980, 273-274, figs. 314-315; *The spiritual treasure of Georgia Book 1.* Tbilisi: Khelovneba Publ., 2005,168-171.

[24] **Jordan, R.** Pakourianos: typikon of Gregory Pakourianos for the monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Backovo. - *Byzantine Monastic Foundations 2* edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero. Washington D. C. : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000, p 555.

[25] Ibid., p. 526.

[26] For the positions of André Gabar, Nikola Mavrodinov and Sava Bobchev, please see **Бобчев, С**. *Цит. съч.*, 22-28.

[27] **Butler, H. C.** *Early Churches in Syria: fourth to seventh centuries*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publ., 1969.

[28] Please see note #12.

[29] Please see note #12.

[30] **Димова, В. и др**. *Средновековният Червен. Т. 1: Цитаделата на града*. София, 1985, 103 – 111, 120.

[31] **Пак там,** 111 – 121**; Георгиева, С., В. Димова.** Църква № 2 в средновековния град Червен. **–** *ИАИ***,** 26, 1963, 71 – 85.

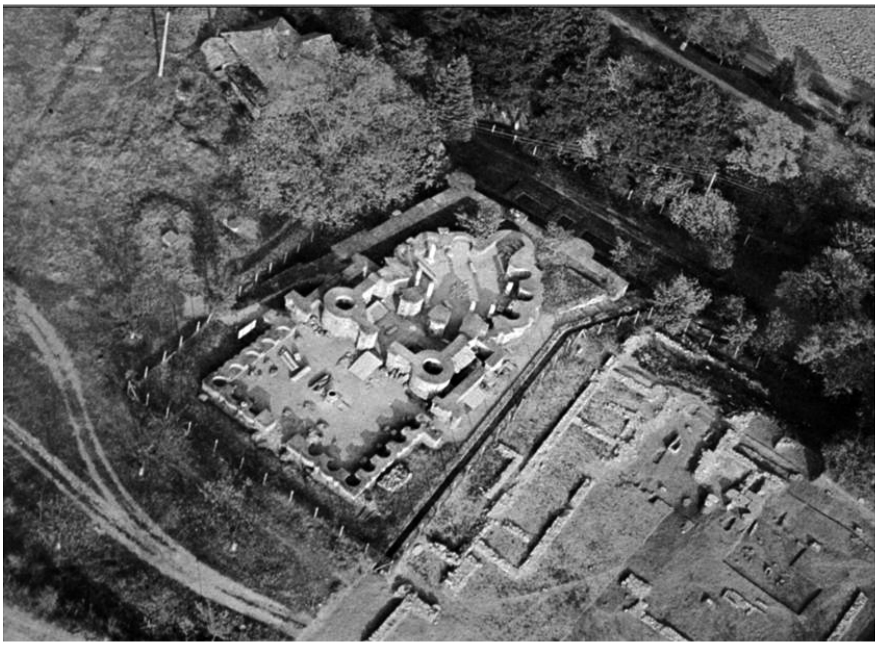

Fig. 1a

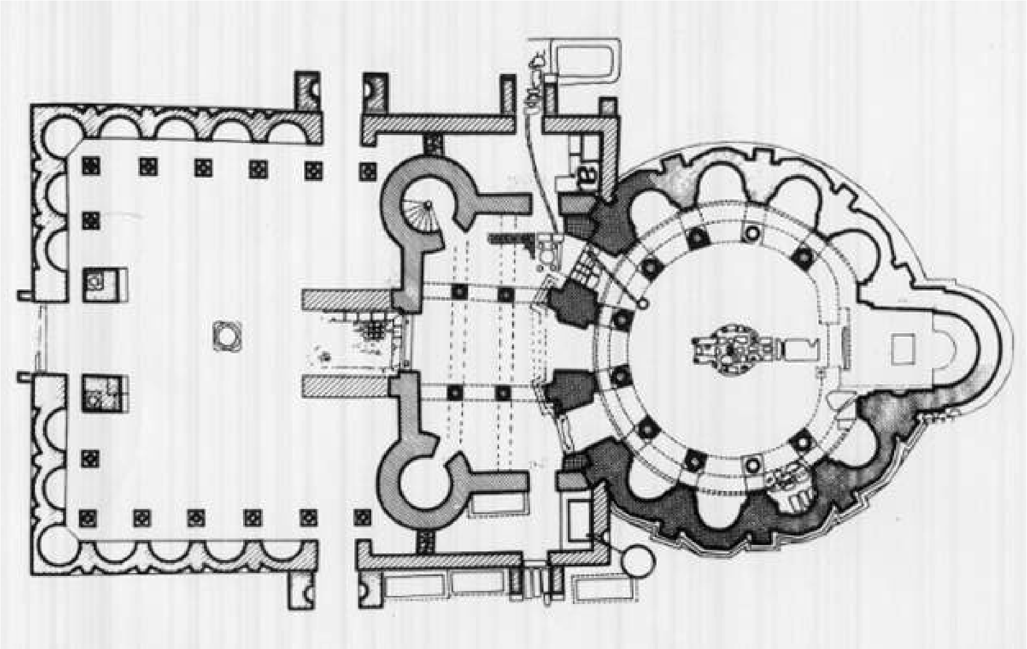

Fig. 1b

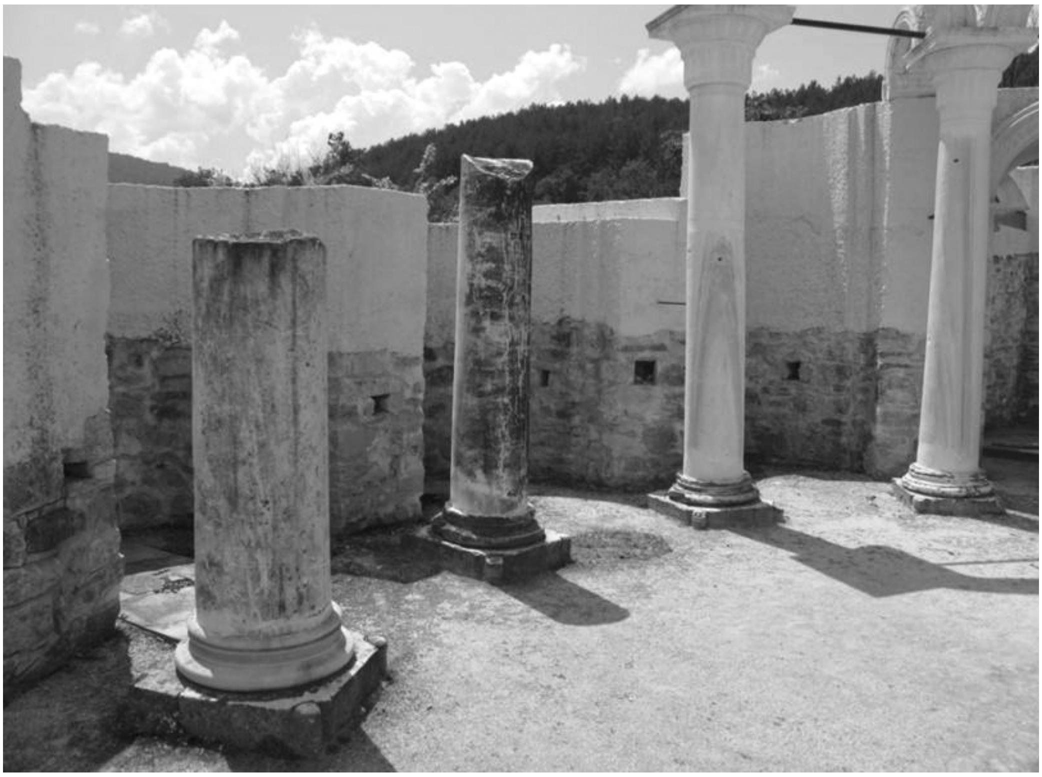

Fig. 2a

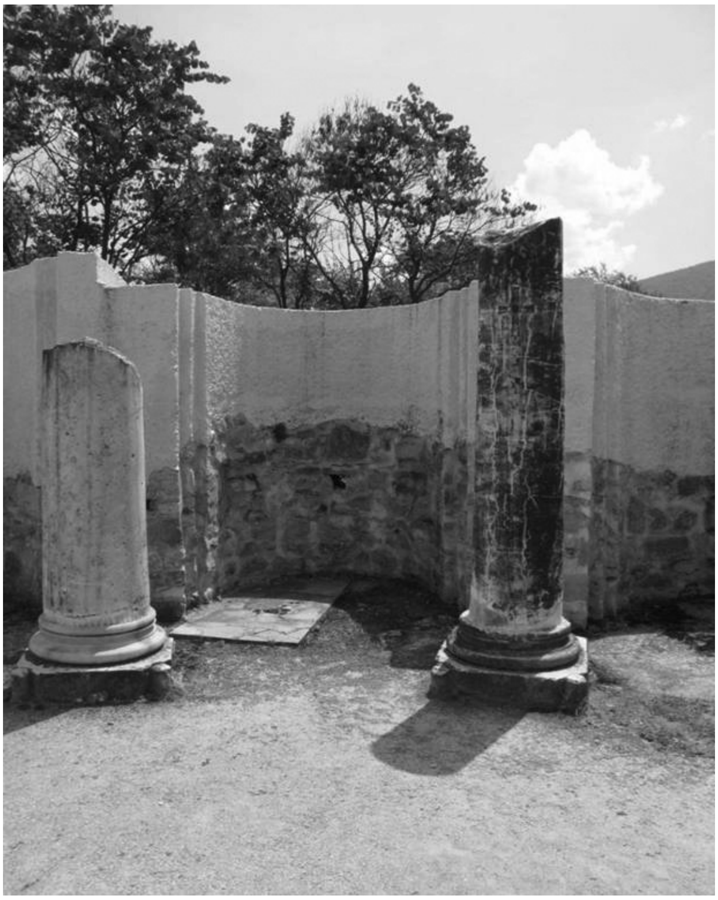

Fig. 2b

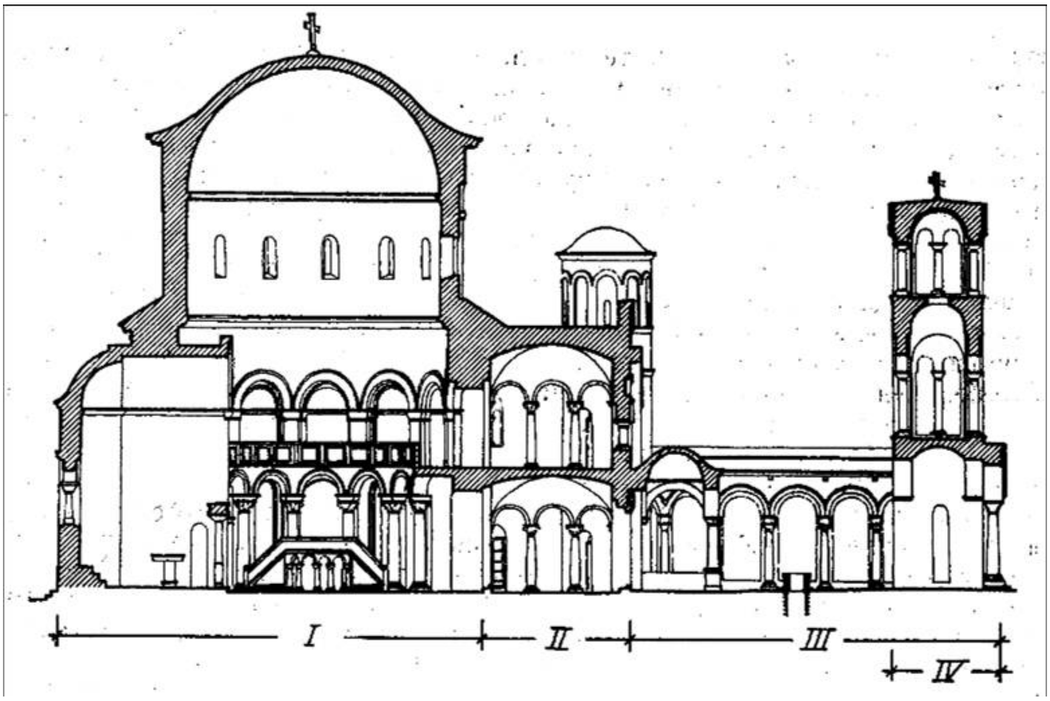
I
II
III
IV

Fig. 3a

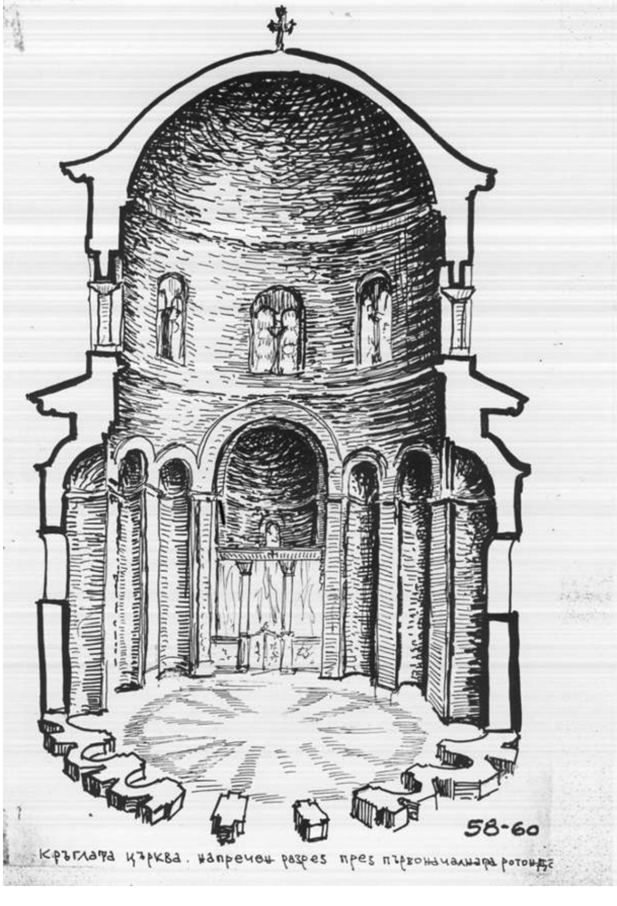
58-60
Кръглата църква. Напречен разрез през първоначалната ротонд

Fig. 3b

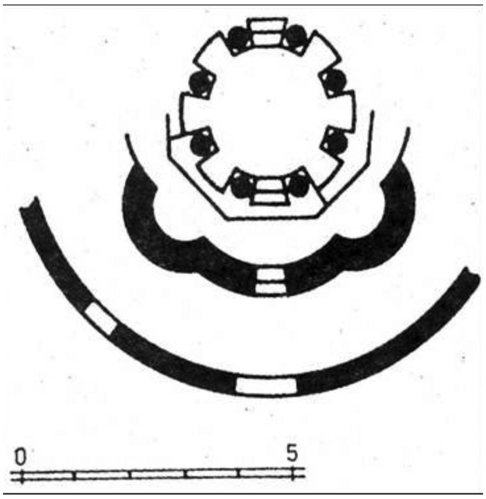

Fig. 4a

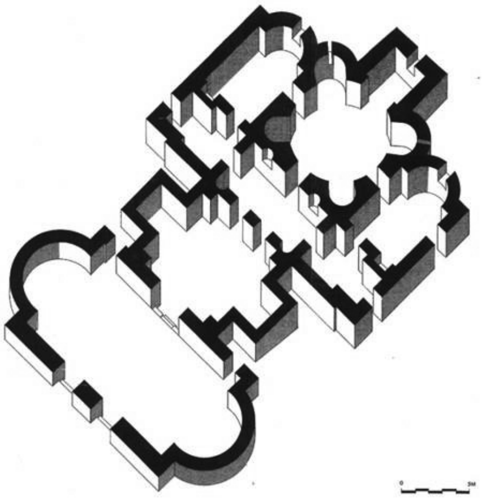

Fig. 4b

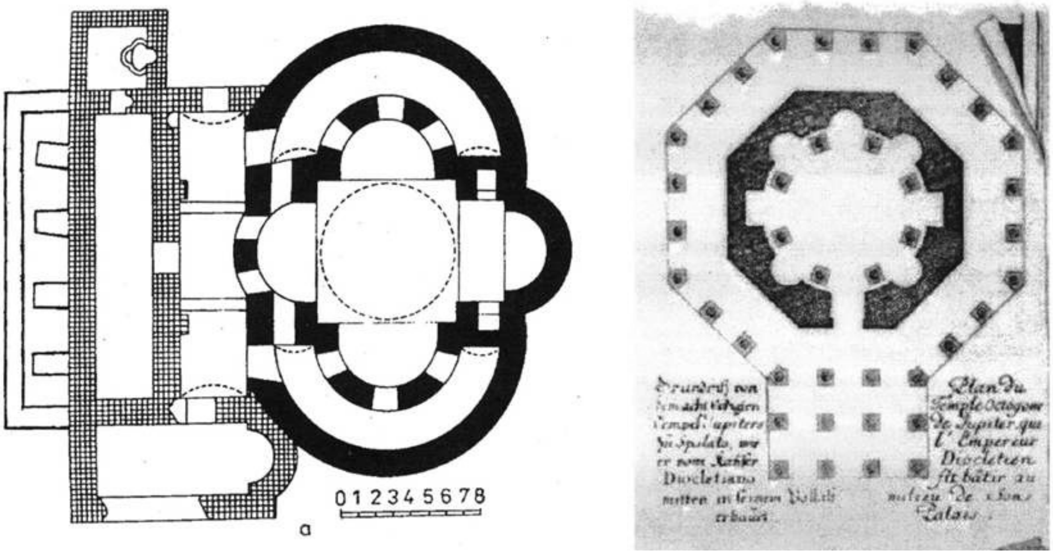
012345678
a
Grundriß von
dem achteckigen
Tempel Jupiters
zu Spalato, wie
er vom Kaiser
Diocletiano
mitten in seinem Pallast
erbaut
Plan du
Temple Octogone
de Jupiter qui
l'Empereur
Diocletien
fit bâtir au
milieu de son
Palais.

Fig. 4c

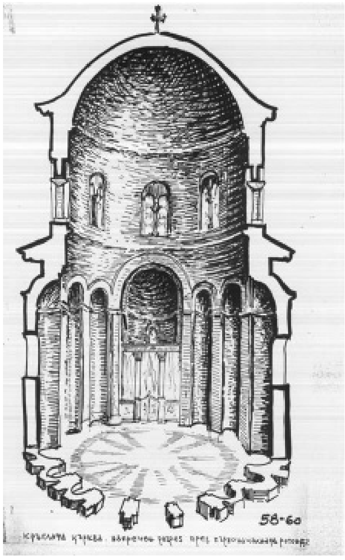

Fig. 5a

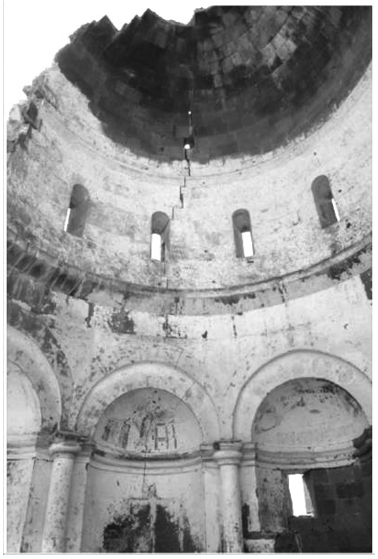

Fig. 5b

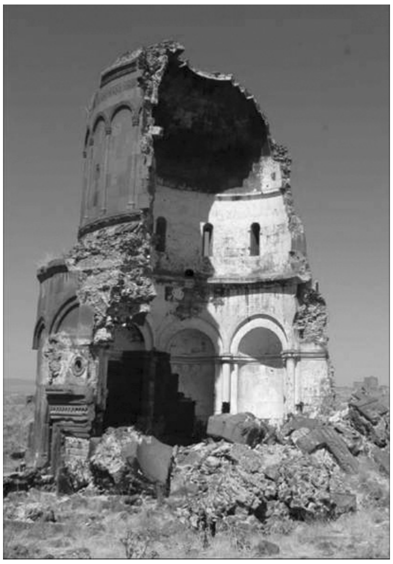

Fig. 5c

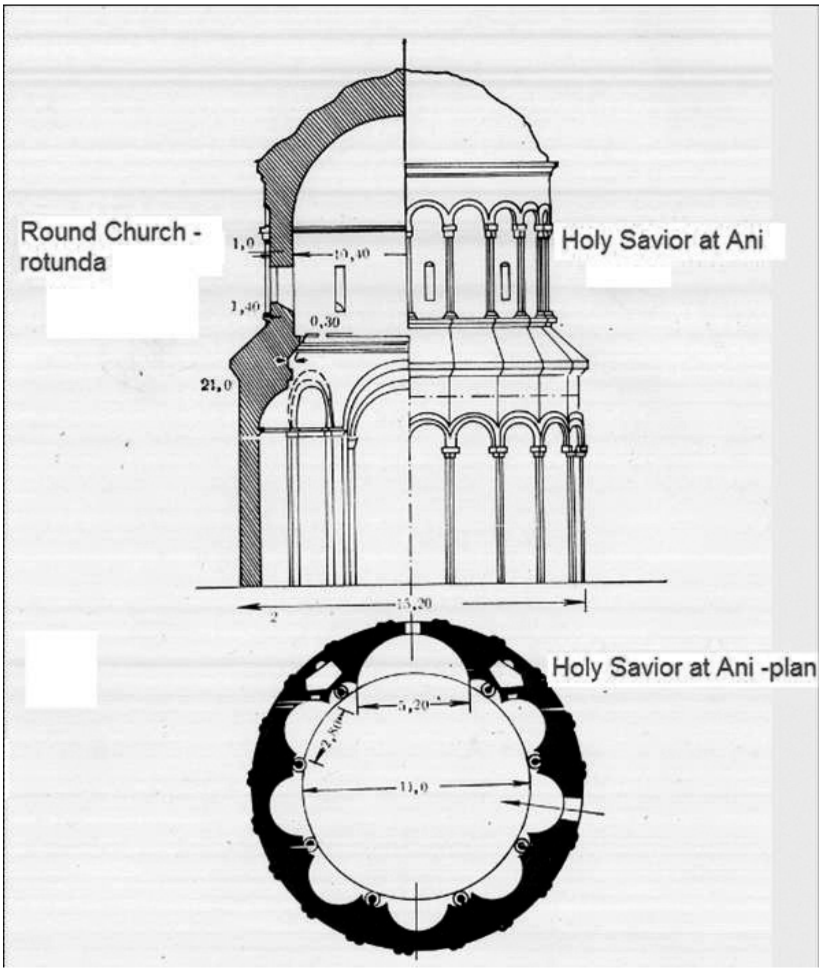
Round Church - rotunda
Holy Savior at Ani
1,0
10,40
1,40
0,30
21,0
15,20
2
Holy Savior at Ani -plan
5,20
2,80
11,0

Fig. 6a - 6b

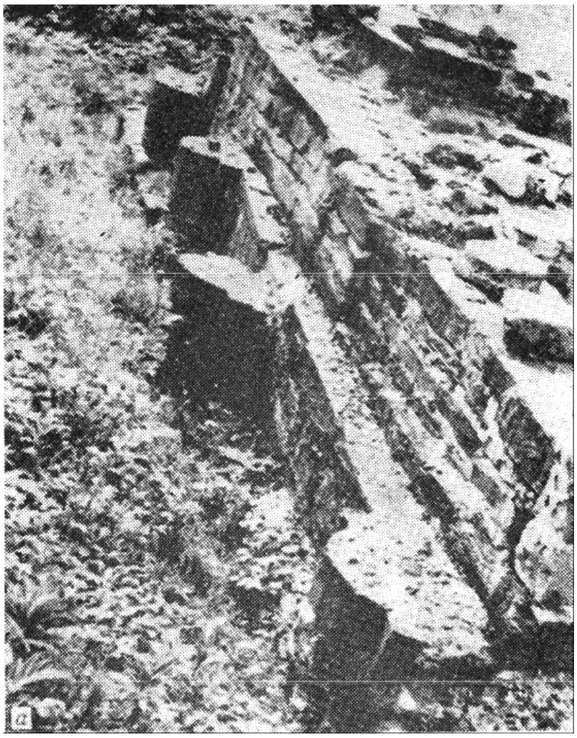

Fig. 7a

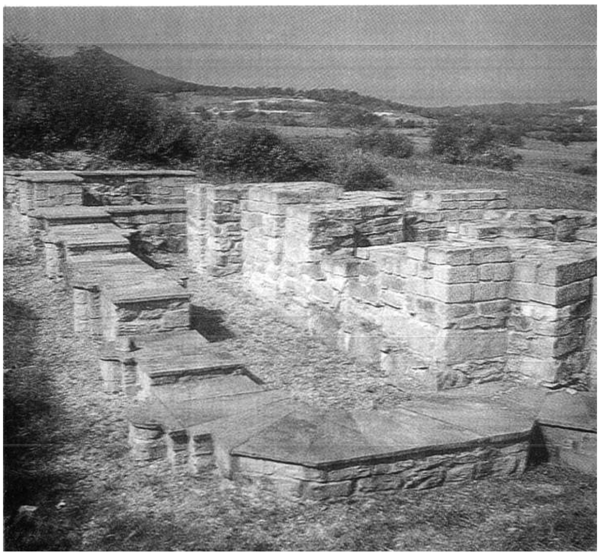

Fig. 7b

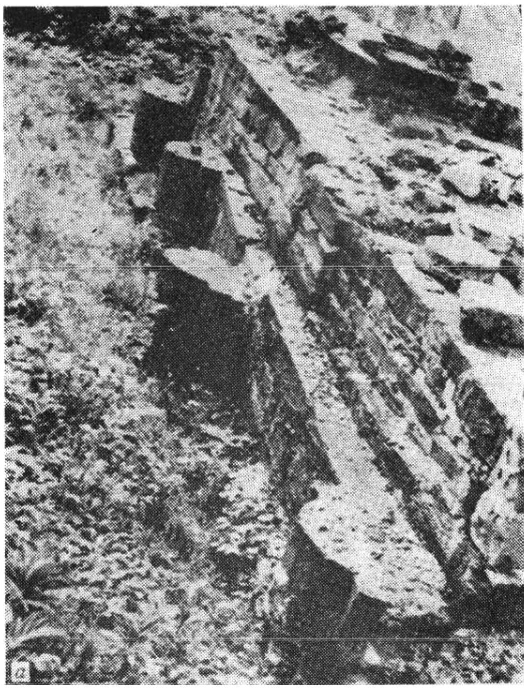

Fig. 8a

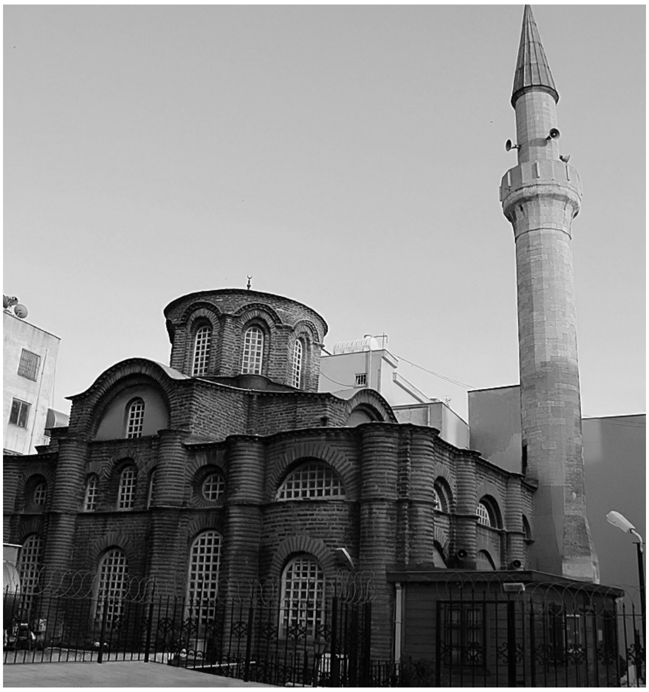

Fig. 8b

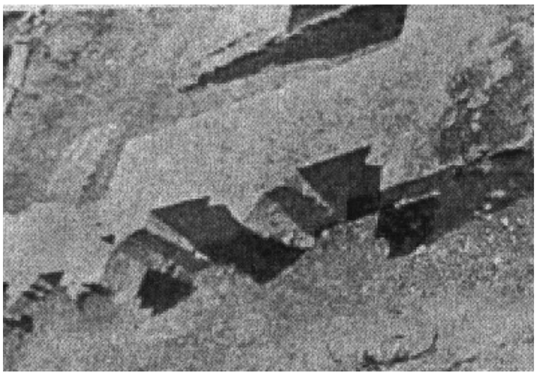

Fig. 8a

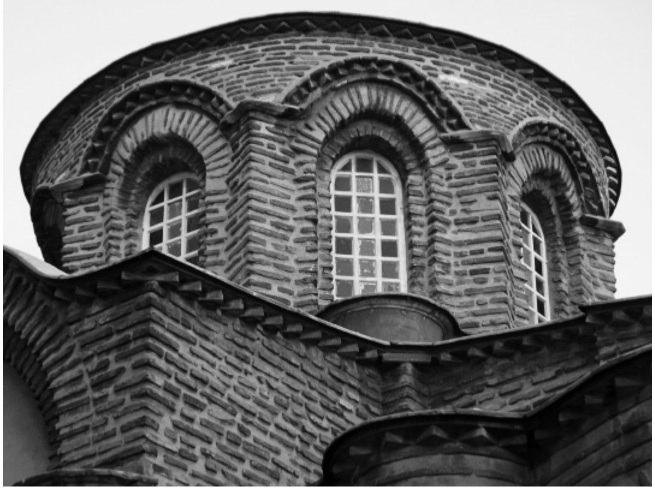

Fig. 9b

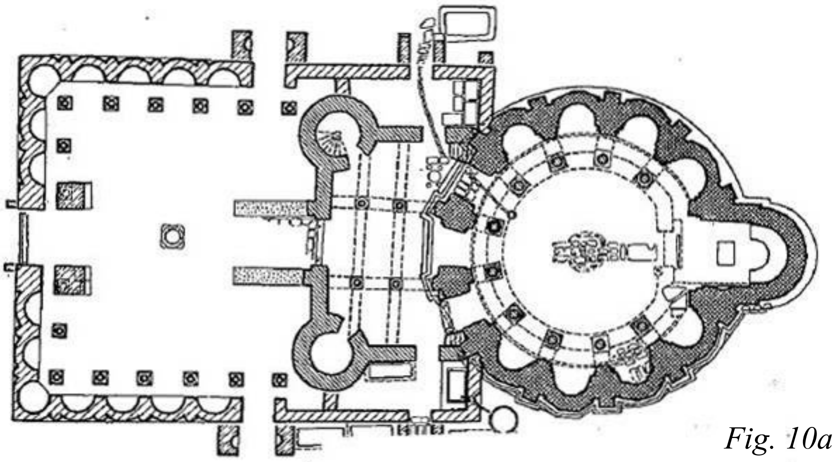

Fig. 10a

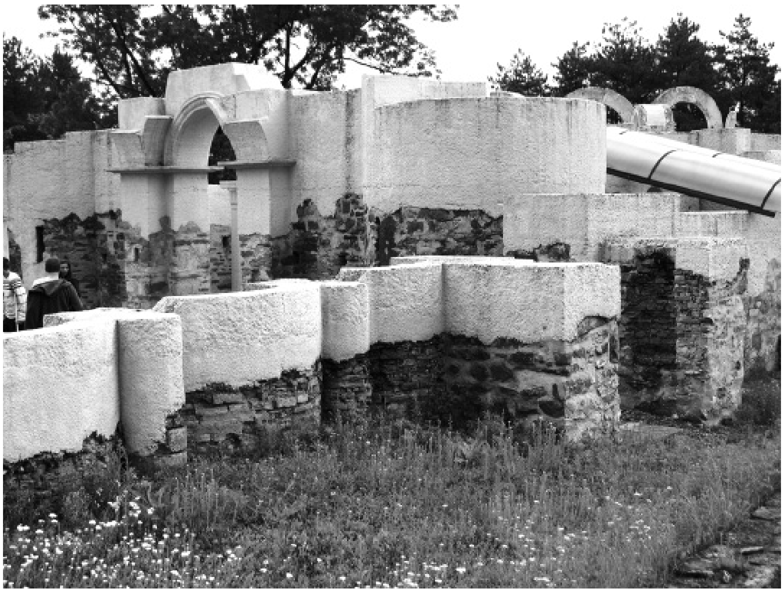

Fig. 10b

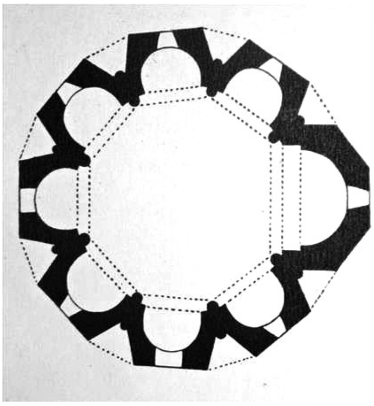

Fig. 10c

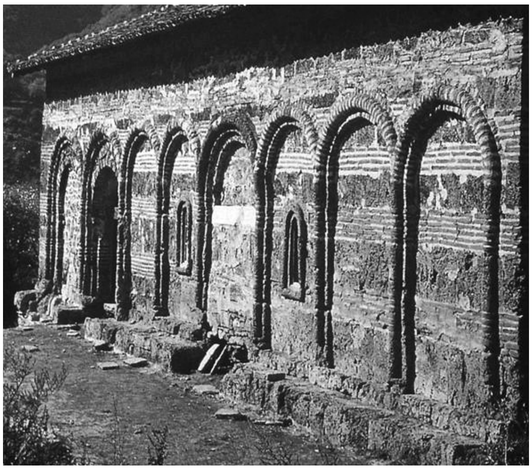

Fig. 11a

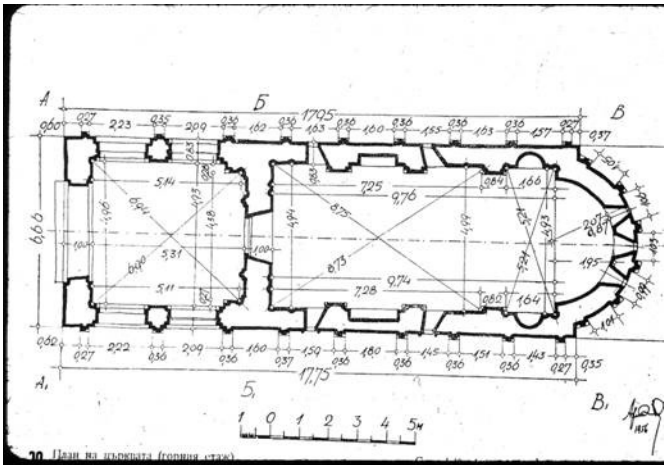
А
Б
В
17,95
6,66
17,75
А₁
Б₁
В₁
1 0 1 2 3 4 5м
30 План на църквата (горния етаж)

Fig. 11b

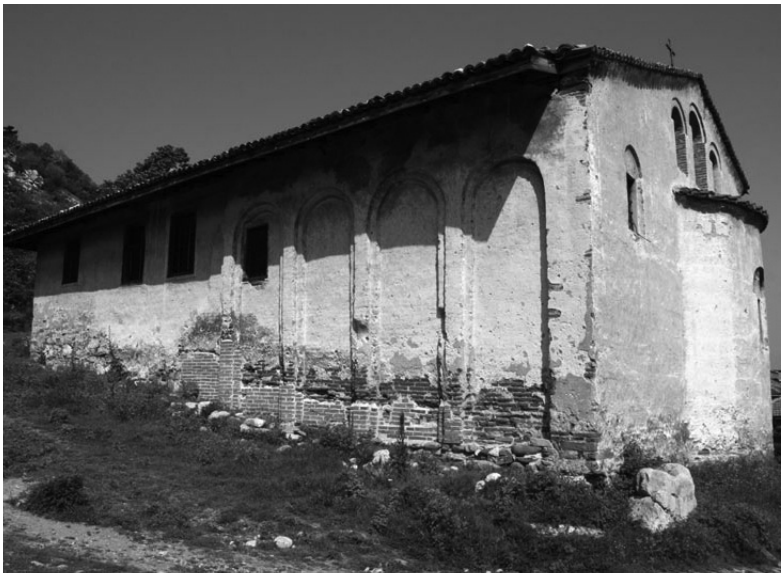

Fig. 11c

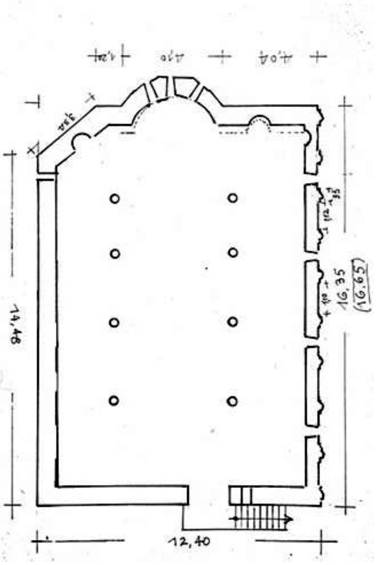
14,48
12,40
16,35
(16,65)

Fig. 11d

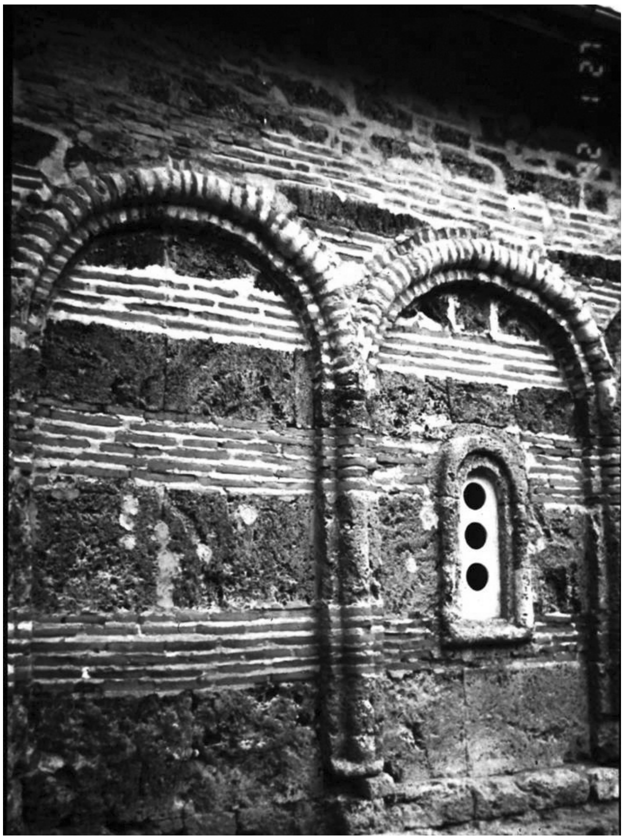

Fig. 12a

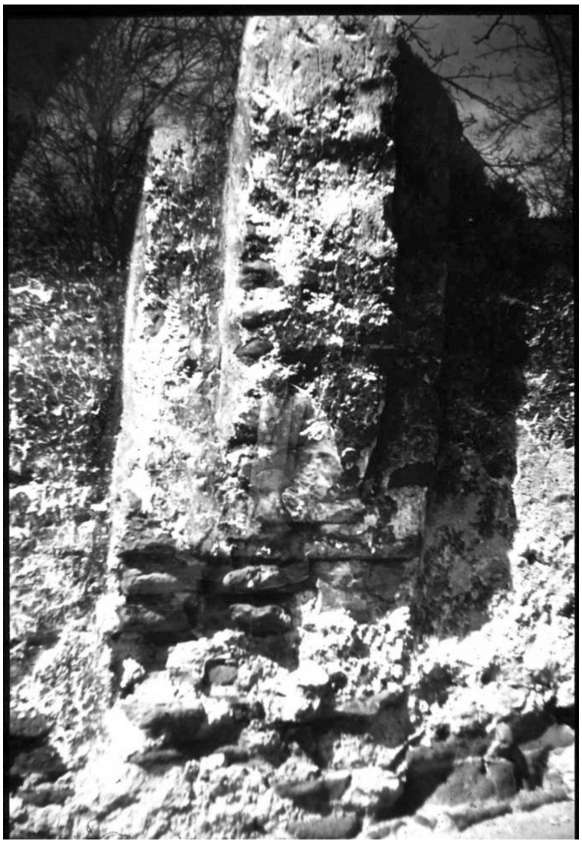

Fig. 12b

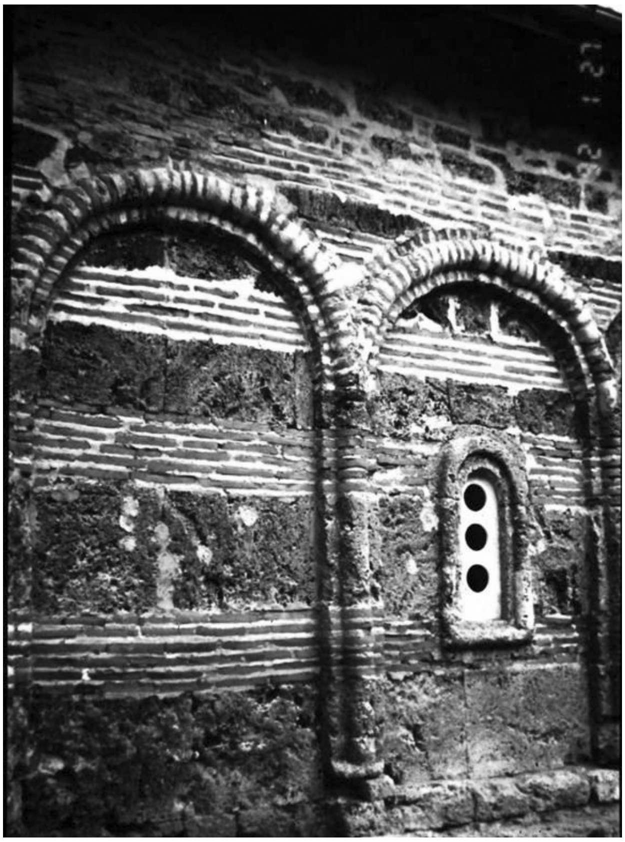

Fig. 13a

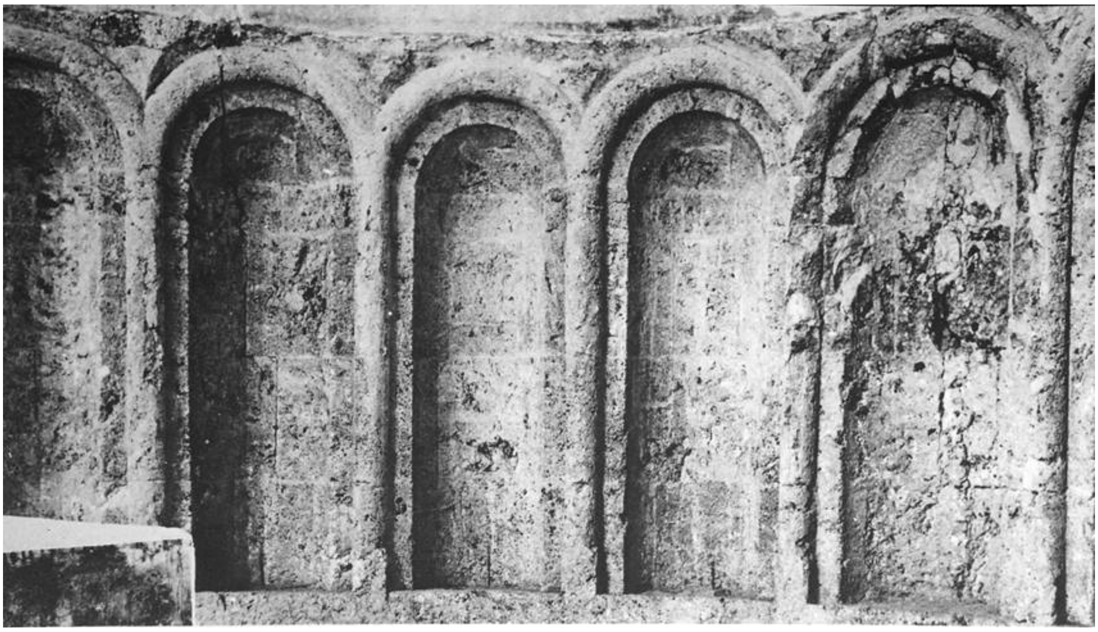

Fig. 13b

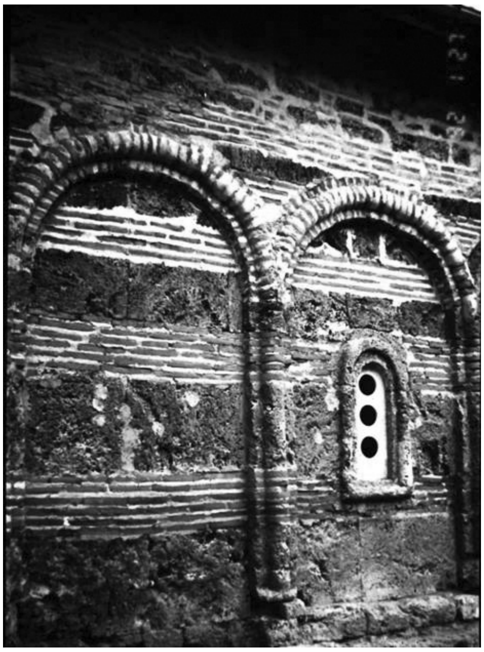

Fig. 14a

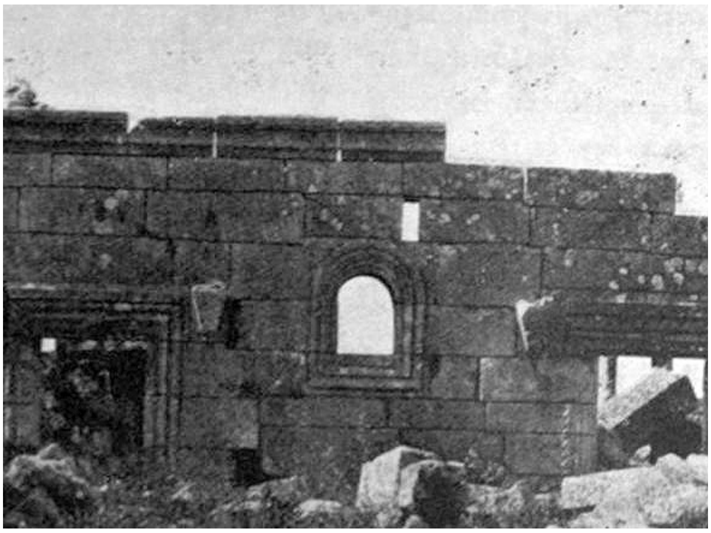

Fig. 14b

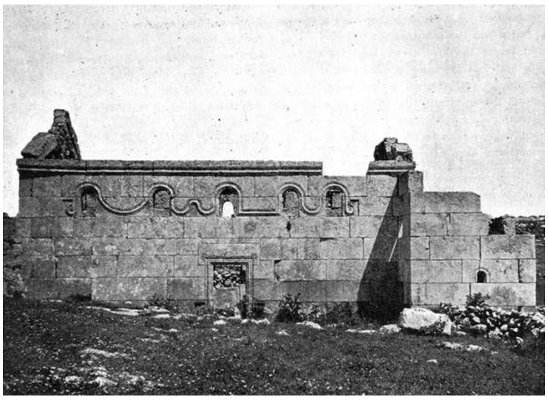

Fig. 14d

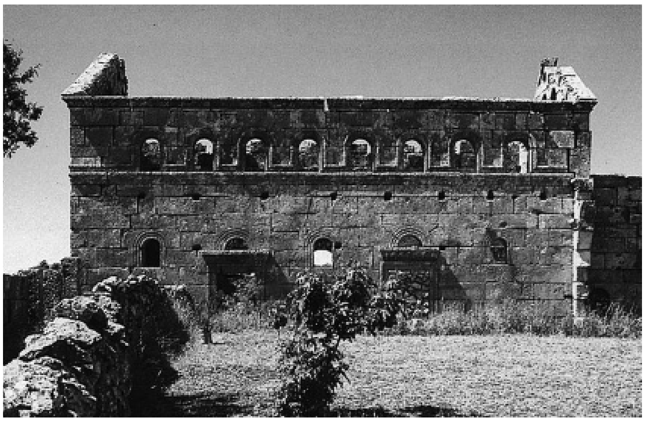

Fig. 14c

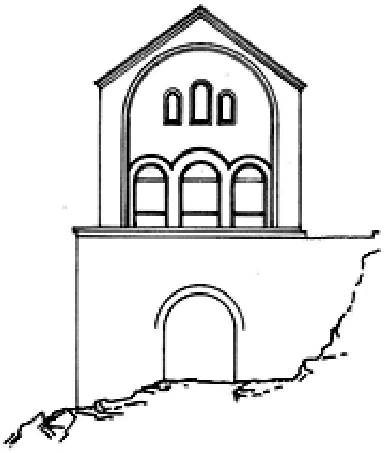

Fig. 15a

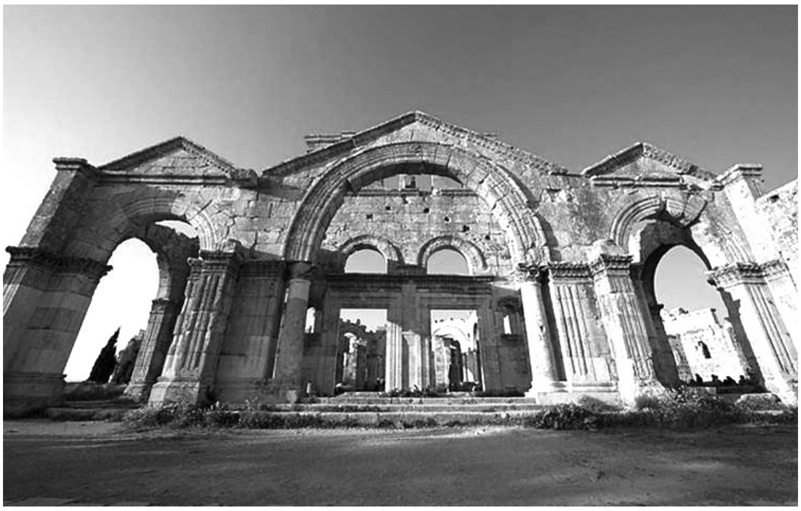

Fig. 15b

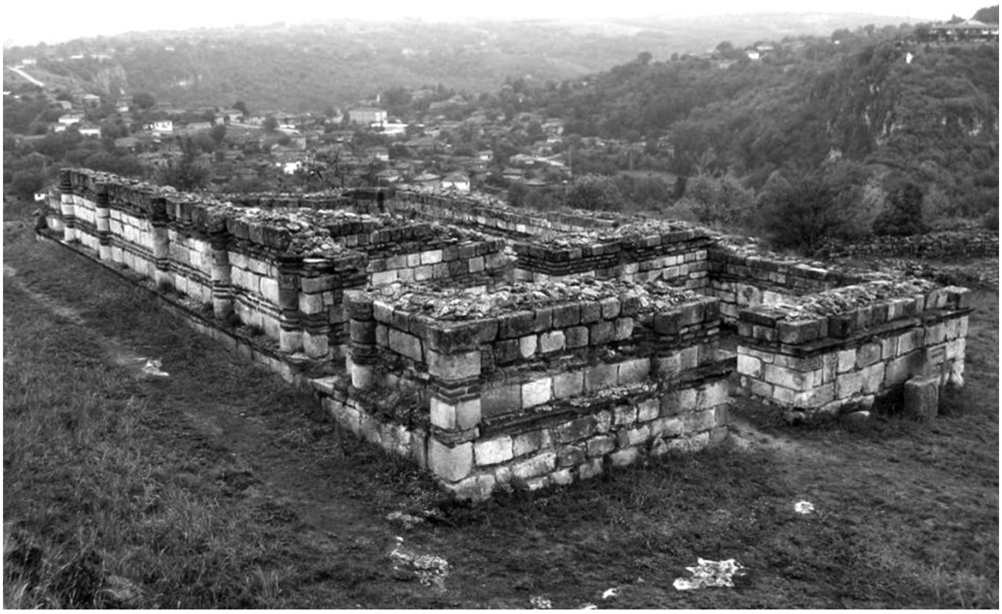

Fig. 16a

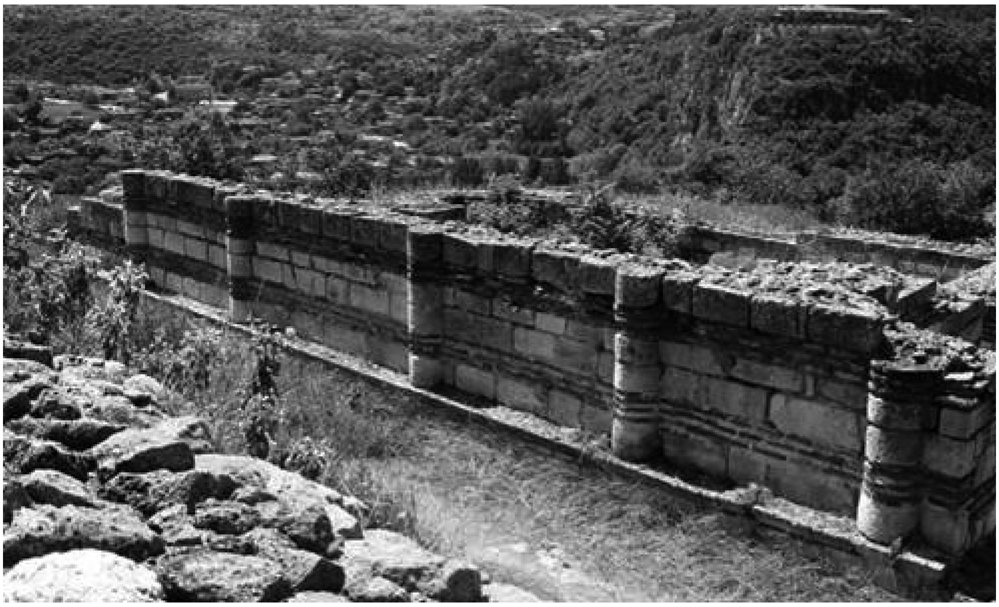

Fig. 16b

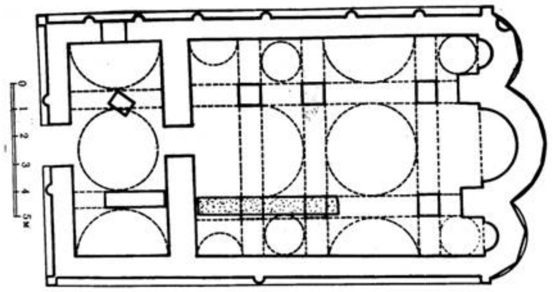

Fig. 16c

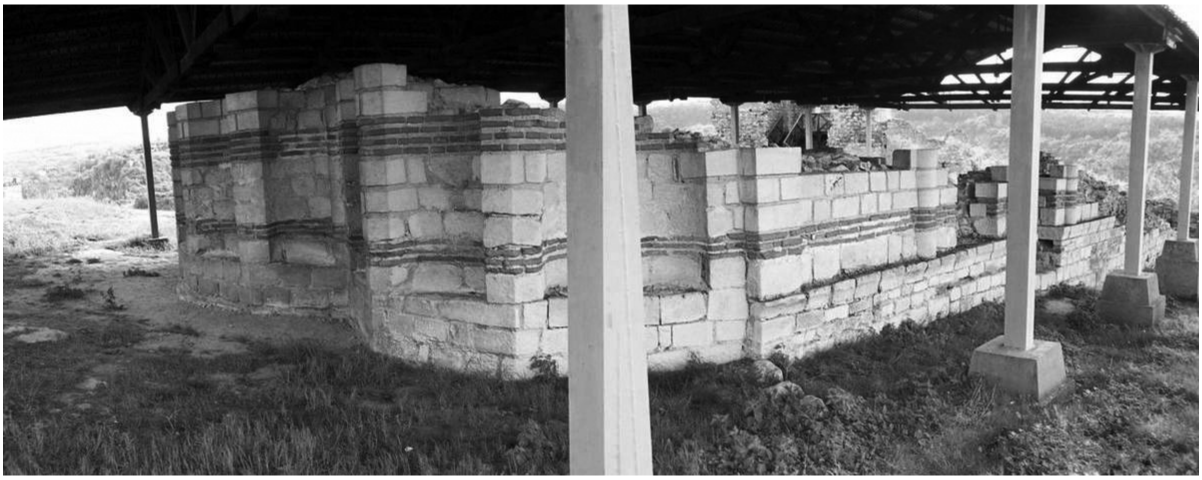

Fig. 17a

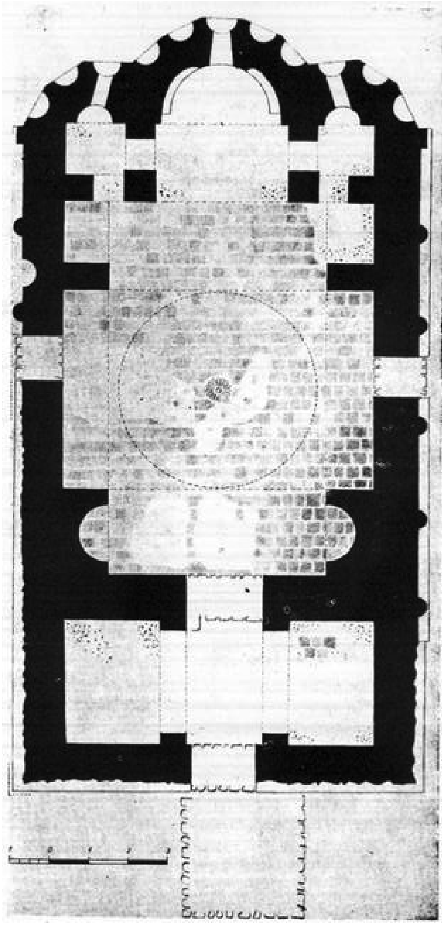

Fig. 17c

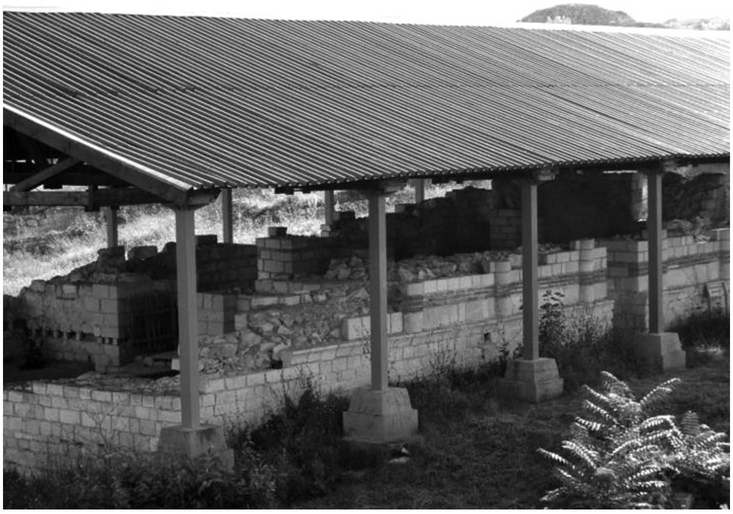

Fig. 17b

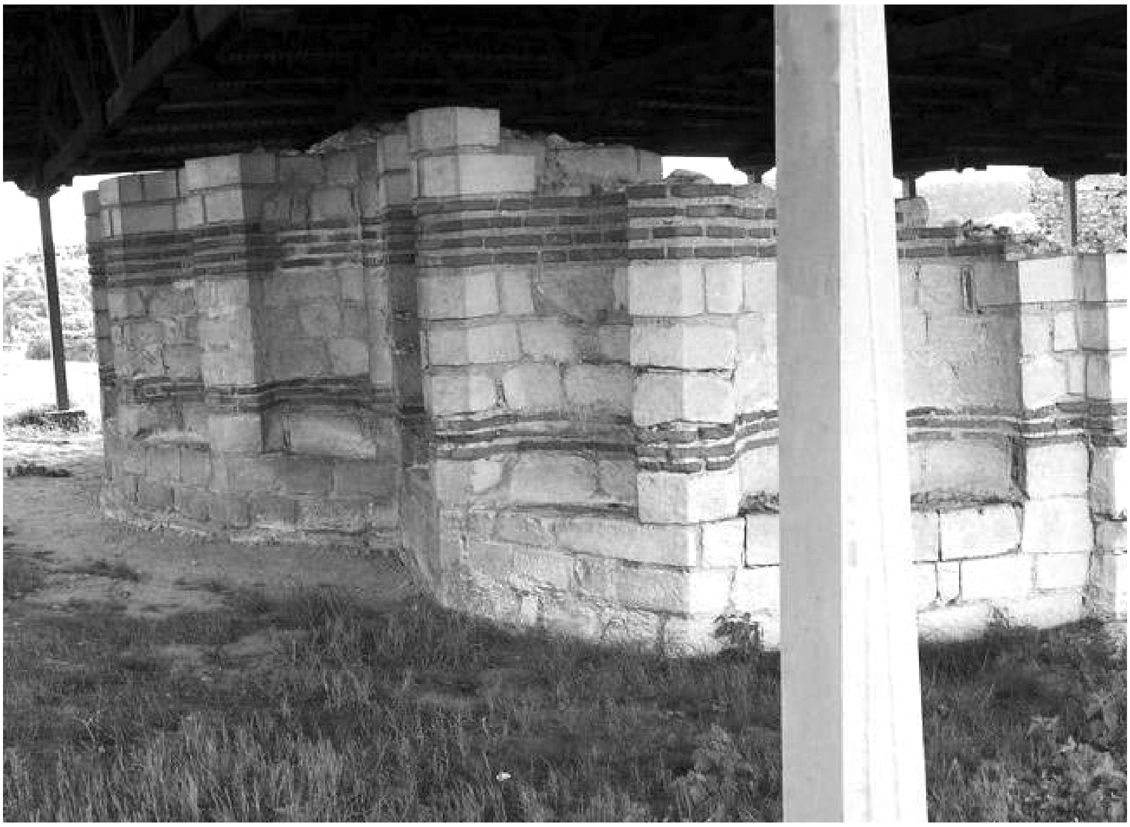

Fig. 18a

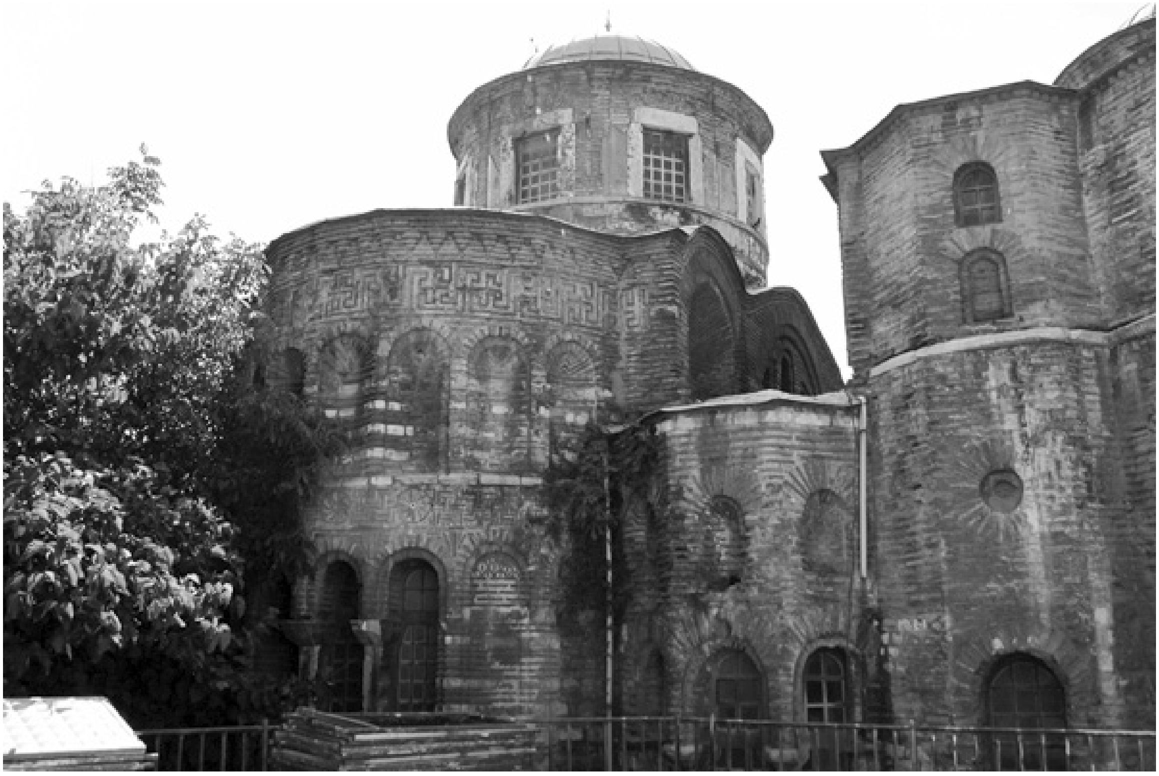

Fig. 18b

ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ И ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ПРЕЗ IX – X ВЕК

Тодор Тодоров

Настоящата работа има за цел да проследи и доколкото е възможно да обобщи информацията от публикувани византийски печати, открити в България и датирани в хронологическата рамка IX – X в. В хода на изложението вниманието е съсредоточено върху два взаимносвързани въпроса:

1. Кои византийски институции (извън императорската) са контактували най-често и интензивно с Българското царство през IX – X в., и 2. В каква светлина тези контакти представят българо-византийските отношения през същия период?

Преди обаче да премина към тези въпроси, няма как да не отбележа, че при разглеждането им, както вече стана дума, главна изворова база се явяват паметниците на византийската сфрагистика, т.е. публикуваните византийски печати, открити върху територията и пограничните зони на Българското царство и датирани в хронологическата рамка IX – X век. В тази връзка съм длъжен да подчертая, че подобен род проучване е значително улеснено от издадения през 2009 г. от Иван Йорданов том III на „Корпус на византийските печати от България”[1].

Също така в тази встъпителна част ще маркирам накратко географския ареал на находките от печати на византийските институции, за които ще говоря по-нататък. В тази насока могат да бъдат обособени две големи географски групи.

Първата включва находките от Северна България, като водещо място в нея заемат печатите, открити в българските столици Плиска и Преслав. Няма съмнение, че предвид основната цел на изложението находките от тази група имат най-голямо значение, тъй като произхождат от Вътрешната област на Първото българско царство и са пряко отражение на контактите на една или друга византийска институция с българската държава и нейните институции.

Втората географска група включва находките от Южна България, като водещо място тук заемат византийските печати, открити в комеркиарията в Девелт. Какво трябва да бъде отношението към информацията, идващата от тази втора група? От една страна, логично е тези печати (или част от тях) да се разглеждат като илюстрация не на междудържавни, а на регулярни вътрешни контакти между византийските централни институции с владенията на империята в тази част на Балканския полуостров. От друга страна обаче, както отбелязах, повечето от интересуващите ни византийски печати произхождат от комеркиарията в Девелт, която в продължение на едно столетие (от 815 до 913 г., с известно прекъсване) играе ролята не само на митнически пункт между България и Византия, но и на, както справедливо отбелязва И. Йорданов, „прозорец на българо-византийските политически отношения”[2]. Това съждение се базира както на находките на византийски печати от този сравнително добре проучен археологически комплекс, така и на макар и оскъдните писмени сведения. От последните няма как да не се спомене добре познатият фрагмент от писмото на константинополския патриарх Николай Мистик (писано през 913 г.) до българския цар Симеон: „да ти се изпраща това, което ти се праща по обичая на ромейската държава до Девелт и от там чрез вашите хора да ти се донася до твое господство”[3]. Следователно печатите от комеркиарията в Девелт, разбира се, с необходимата селективност, също трябва да се разглеждат като важен източник за контактите на византийските институции с Българското царство.

И така, след тази встъпителна част преминавам към първия въпрос: **Кои византийски институции (извън императорската) са контактували най-често и интензивно с Българското царство през IX – X в.**

Дори и един най-общ поглед върху количествените показатели на публикуваните към днешна дата византийски печати от България и датирани в хронологическата рамка IX – X в., изтиква на преден план четири византийски институции, за които ще стане дума по-нататък. Броят на печатите на титулярите и низовите ведомства на тези институции рязко се открояват в общия поток на византийски печати. Този факт, разбира се, не е останал незабелязан. През 2004 и 2006 г. проф. Иван Йорданов публикува две изследвания, посветени съответно на печатите на византийски логотети на дрома[4] и на печатите на византийски фискални институции, произхождащи от България[5]. През 2010 г., до голяма степен мотивирани от картината във второто от отбелязаните изследвания, аз и д-р Камен Андонов представихме на III. международен византийски семинар в Севастопол сравнително проучване, базирано върху печатите на византийски логотети на геника от България и Кримския полуостров[6]. Така че настоящата работа се явява както продължение на вече деклариран изследователски интерес, така и част от един по-обемист проект[7].

Но да се върнем към зададения въпрос и да насочим вниманието си към споменатите четири византийски институции.

Според количеството на достигналите до нас печати първото място безапелационно на този етап се държи от **логотезиона на геника** и неговия титуляр – **логотета на геника**.

Появата на тази институция се свързва с генералната административна реорганизация от първата половина на VII в. Юрисдикцията ѝ се разпростирала върху цялата имперска територия. Основен ресор на дейност на геникона е определянето и събирането на данъците и регулирането на таксите и митата от вътрешната и външната търговия.

Начело ведомството стои логотетът на геника (γενικὸς λογοθέτης). Независимо че най-ранното упоменаване на този пост в писмените източници е от 692 г., когато той бил заеман от монаха Теодот[8], се приема, че той съществува още от самото начало на VII в. От началото на IX в. според мнението на изследователите започва тенденция за нарастване на значението на институцията, оглавявана от логотета на геника, характеризираща се с поставяне под негов контрол на важни елементи от финансовия живот на империята. От съществено значение в тази насока е включването на комеркиариите като подчинено ведомство в рамките на геникона. Илюстрация на сериозните позиции на тази институция се явява и фактът, че в края на IX в. логотетът на геника заемал най-високо място от всички останали логотети в ранговата йерархия на империята[9].

Липсват преки сведения от писмените източници за контакти на логотети на геника или негови подчинени от повереното му ведомство с Първото българско царство. Така единственият изворов поток в тази насока са достигналите до нас печати.

Публикуваните находки на печати на логотети на геника от България към днешна дата наброяват 68 моливдовула, чрез които са представени около 15 личности, стояли начело на византийското финансово ведомство. Към тази група трябва да се прибавят още три печата на лица от низовите звена на логотезиона на геника. Тези количествени показатели поставят логотезиона на геника (основно в лицето на неговия титуляр) на първо място сред всички византийски институции (освен императорската), контактували с Първото българско царство.

Общата хронологическа рамка на известните от България печати се очертава от средата на IX век до 60-те години на X в. Интензивността на контактите на интересуващата ни институция с Първото българско царство в общи линии би могла да се представи в следния вид.

Според мен засега най-ранната кореспонденция на византийски логотет на геника към България е засвидетелствана посредством печата на *магистър*[10] *Сергий*, открит във Външния град на Плиска (Приложение I, № 7). Моливдовули на лице със същото име, титла и длъжност (отсечени със същия булотирион) са известни и в други колекции[11]. Според иконографията на лицевата страна датировката на моливдовула от Плиска не би трябвало да надхвърля средата на IX в. В досегашните коментари на този тип печати с известни резерви се възприема мнението, изказано от В. Лоран[12], че собственик на тези печати е родственикът на августа Теодора (съпругата на император Теофил) Сергий. Времето, когато той вероятно е заемал поста на логотет на геника, се поставя между 843 и 856 г. Следователно и в този интервал би следвало да се датира писмото, изпратено до столицата Плиска.

Следващата в хронологичен план и вече значително по-интензивна кореспонденция на логотет на геника към България е засвидетелствана чрез шестте моливдовула на *императорския протоспатарий*[13] *Филотей,* отсечени поне с два булотириона[14]. Три от печатите са открити във Външния град на Плиска (Приложение I, № 8-10), един в землището на с. Омарчево, Шуменско (Приложение I, № 32) и още два с несигурна информация за местонамиране, но се предполага, че са от Североизточна България (Приложение I, № 67-68). Според своята иконография тези печати се датират най-общо през втората половина на IX в. Тази обща хронология се свива в рамките на 60-те години на IX в. благодарение на факта, че личност със същата титла, длъжност и име се споменава и във византийските исторически съчинения. Става дума за отбелязването, че един от поддръжниците на кесаря Варда в конфликта му с Василий (бъдещият император Василий I) бил протоспатарият и логотет на геника Филотей[15]. Отново благодарение на информацията от писмените източници може да се маркира и горната граница на периода, в който Филотей е заемал този пост – 867 г. В тази година Василий I се възкачва на трона и едно от първите му начинания е да издигне за логотет на геника Константин[16]. Следователно интензивната кореспонденция на логотета на геника Филотей към столицата Плиска трябва да се разположи в рамките на 60-те години на IX в. до 867 г.

Точното хронологическо подреждане на следващите четирима логотети на геника, писали до България, е изключително трудно, дори невъзможно. Иконографските особености на техните печати сочат, че те са оглавявали финансовата институция през втората половина на IX в. В светлината на датирането на печатите на логотета на геника Филотей и сравнително убедителните доводи, за които ще стане дума по-долу, че примикирият, а впоследствие патрикий и антипат Леон е заемал длъжността на логотет на геника в началото на X в., би следвало кореспонденцията на тези четирима титуляри хронологически да се постави от края на 60-те години на IX в. до края на същото столетие.

Ще започна представянето на моливдовулите на споменатите четирима титуляри на логотезиона на геника с тези на *императорския протоспатарий Фотий*. Известни са осем екземпляра, отпечатани с три булотириона[17]. Три моливдовула са открити във Външния град на Плиска (Приложение I, № 8-10), четири произхождат от комеркиарията в Девелт (Приложение I, № 59-62) и един екземпляр е открит в региона на гр. Гълъбово, Старозагорско (Приложение I, № 64). Както вече стана дума, според своите иконографски характеристики тези печати се датират в последната четвърт на IX в. Използването на три булотириона при подпечатването на кореспонденцията от страна на Фотий е указание, че той е заемал поста на логотет на геника за немалък период от време[18]. Също така не може да не се отбележи, че местонамирането на тези печати сочи дублиране на кореспонденцията от комеркиарията в Девелт и столицата Плиска – тенденция, която се откроява и при контактите на други титуляри на геникона.

Следващият логотет на геника е *императорският протоспатарий Теодор*. Известни са 12 негови моливдовула, отсечени с четири булотириона, всички открити в комеркиарията в Девелт (Приложение I, № 33-44). Интензивната кореспонденция към Девелт през последната четвърт на IX в. едва ли трябва да изненадва. Все пак по това време комеркиариите са низово ведомство в рамките на геникона[19]. Вероятно на същото лице принадлежи и още един печат според легендата, на който Теодор е отново логотет на геника, но вече е получил по-висшата титла патрикий[20].

Отново благодарение на откритите печати от комеркиарията в Девелт ние научаваме, че в края на IX в. длъжността логотет на геника се е заемала от *антипата*[21] *и патрикия Йоан*. Известни са три негови моливдовула (Приложение I, № 56-58), отпечатани с един и същ булотирион[22].

И последният логотет на геника от отбелязаните по-горе четирима, който вероятно е заемал този пост през последната четвърт на IX в., е *императорският протоспатарий Василий*. Известни са четири негови моливдовула, отсечени с един и същ булотирион. Три от тях са открити в Плиска (Приложение I, № 1-3), а един в землището на с. Мараш, Шуменско (Приложение I, № 31).

Следващата личност, водила активна кореспонденция с България в качеството си на логотет на геника, е *Леон*. Той заемал този пост явно продължително време и направил кариера в ранговата йерархия на империята, засвидетелствана чрез неговите печати. Последните представят тази кариера в следния вид:

- примикирий и логотет на геника. Известен е един екземпляр, открит във Външния град на Плиска (Приложение I, № 4);

- примикирий, императорски протоспатарий и логотет на геника. Известни са три екземпляра, открити в комеркиарията Девелт (Приложение I, № 45-47);

- патрикий, императорски протоспатарий и логотет на геника. Известни са три екземпляра, отсечени с един булотирион. Единият е открит в Плиска (Приложение I, № 5), а другите два в комеркиарията в Девелт (Приложение, № 48-49);

- антипат, патрикий, императорски протоспатарий и логотет на геника. Известни са общо седем екземпляра. Шест от тях са открити в комеркиарията в Девелт (Приложение I, № 50-55) и един в Преслав (Приложение I, № 27).

След така представените моливдовули естествено възникват два важни въпроса.

Първият е дали тези печати трябва да се свържат с едно лице. В коментара на тези печати И. Йорданов е предпазлив, но не изключва тази възможност[23]. В полза на положителния отговор освен еднаквото име и длъжност свидетелства и хронологическата приемственост между титлите, които Леон е придобил, изпълнявайки задълженията си като логотет на геника. Все пак може да се изтъкне възражението, че ако Леон, притежавайки титлата примикирий, предназначена за евнуси, е бил такъв, то не би следвало впоследствие да получи титлата антипат, която не се полагала за тази категория от византийските служители. Но в тази връзка са добре известни нарушенията[24] на това теоретично правило и в дадения случай то не бива да се абсолютизира. Не е изключено логотетът на геника Леон да не е бил евнух, но да е получил титлата примикирий, а след това и тези на патрикий и антипат.

Вторият въпрос е свързан с датирането на тези моливдовули, респективно и на значителната кореспонденция на Леон към България. Иконографията на интересуващите ни печати ги датира най-общо в края на IX – първата половина на X в. Може ли тази хронологическа рамка допълнително да се прецизира? В тази насока съществена роля играе местонамирането както на българските, така и на някои от паралелните екземпляри. Първо, повечето от интересуващите ни моливдовули са открити в комеркиарията Девелт. Добре е известно, че това е един сравнително добре проучен от археологическа гледна точка комплекс, за който се приема, че вторият етап от неговото функциониране е в рамките на периода 863–913 г.[25] Следователно изпращането на кореспонденцията на Леон тук не трябва да надхвърля годината 913. Още един факт според мен оказва решително влияние в полза на това, че интересуващата ни личност е заемала поста логотет на геника в първото десетилетие на X в. Моливдовул на примикирия и императорски протоспатарий Леон е открит на територията на Киевска Рус (околностите на гр. Чернигов)[26]. Логично е тази кореспонденция да се свърже с византийско-руския договор от 907 г.[27].

Следвайки хронологичния подход при представянето на печатите на лица, свързани с логотезиона на геника и писали до България, временно трябва да се прекъсне редицата от логотети на геника и да се вмъкнат печатите на три личности, свързани с низови ведомства на институцията.

Първият от тях е на *императорския стратор*[28] *Теофилакт*, заемал длъжността κόμης τῆς λαμίας. Известен е негов печат, открит в района на Силистра (Приложение I, № 30), който се датира в края на IX – началото на X в. Длъжността, която е заемал Теофилакт, е свързана с контрола и експлоатацията на мините в определени части на империята. Остава загадка до кого и по какъв повод е писал този византийски служител до Дръстър в края на IX – началото на X в.[29]

Другите две личности са известни благодарение на факта, че в последната четвърт на IX – началото на X в. са писали до Преслав (Приложение I, № 28-29) . Те носели имената *Андрей* и *Плотин*, а върху печатите се представят като πραγματευτής – термин, който най-общо означава търговец, но също и държавен служител, отговарящ за търговията на определени стоки и суровини. Разбира се, принадлежността му към логотезиона на геника е по-скоро логическа и без директни доказателства. Също така не може да се изключи възможността с този термин да се представя гилдия на провинциални търговци[30].

Следващият логотет на геника, писал до България, е *протоспатарият Михаил*. Един негов моливдовул е открит в Плиска (Приложение I, № 6). Иконографските особености на този печат го датират в началото на X в.[31].

В качество си на логотет на геника до Преслав е писал *антипатът Елисей* (Приложение I, № 14). Неговият моливдовул е открит във Вътрешния град на българската столица и се датира най-общо през първата половина на X в.[32].

Доста интензивна кореспонденция с българската столица Преслав е водил като логотет на геника *патрикият Павел Мономах* (Приложение I, № 15-26). Известни са дванадесет негови моливдовула, отсечени с един и същ булотирион[33]. От Преслав произхожда и още един моливдовул на тази личност, но върху него той е представен вече с по-висшата титла антипат и е заемал длъжността императорски сакеларий. Благодарение на известието в хрониката на Йоан Скилица, че през 954 г. начело на пратеничество до емира на Алепо стоял магистър Павел Мономах[34], частично може да се прецизира и времето на неговите писма до българската столица. Както вече стана дума, върху печатите като логотет на геника Павел Мономах е представен с титлата патрикий, а върху тези като сакеларий с титлата антипат. Следователно все още не е бил получил най-висшата титла за лица извън императорското семейство – магистър, с която го представя

Йоан Скилица. Оттук и датирането на кореспонденцията му до българската столица със сигурност трябва да е преди 954 г.

След Павел Мономах списъкът на византийските логотети на геника, свързани чрез печатите с Първото българско царство, трябва да продължи с *патрикия Сисиний* (Приложение I, № 63). Негов моливдовул е открит в Созопол. Благодарение на факта, че тази личност се споменава в книга VI от историческия свод Продължителят на Теофан, времето, когато той е заемал поста, се определя сравнително точно между 960–963 г. Наличието на кореспонденция на византийски логотет на геника в този град през очертания период основателно повдига въпроса в границите на Българското царство ли е бил Созопол, или в тези на империята? Засега предпочитанията клонят към втората възможност[35].

Последният известен с името си логотет на геника е *протоспатарият към Хризотриклина*[36] *Михаил* (Приложение I, № 66). Известен е един негов моливдовул с несигурна информация за местонамирането му. Предполага се или Плиска, или Преслав. Печатът най-общо се датира през X в.[37]. Във връзка с датировката на този моливдовул според мен по-удачно е той да се постави във втората половина на X в. Върху лицевата му страна е представен разцъфнал патриаршески кръст, като цветята определено надвишават долното рамо на кръста[38]. От историческа гледна точка за горна граница може да се постави 969 г. или най-много 971 г., т. е. времето, когато в Североизточна България все още функционират българските институции.

Така представената картина на интензивността на контактите на логотезиона на геника според данните от откритите в България печати налага открояването на най-съществените страни от връзките на тази институция с Първото българско царство.

Първо, логотезионът на геника реализира контактите си с България най-вече посредством своя титуляр – логотета на геника.

Второ, тези контакти, според известните днес печати, са разположени хронологически от средата на IX до втората половина на X в. В тази обща хронологическа рамка могат да се откроят следните важни тенденции.

Най-интензивна е кореспонденцията на логотети на геника от 60-те години на IX в. до 913 г. Почти през целия този период титулярите на финансовата институция пишат до Плиска и в повечето случаи тяхната кореспонденция е дублирана с такава и до комеркиарията в Девелт. В началото на X в. кореспонденцията на византийски логотети на геника с адресати от Преслав е доста скромна. През този период те продължават да пишат до Плиска. Последното без съмнение е илюстрация на все още запазената значимост на стария столичен център и след 893 г. Все пак към Преслав в началото на X в., макар и незначителна, е налице кореспонденция на логотет на геника (вж. по горе печатите на антипата Леон). Тя, от една страна, повтаря тенденцията от Плиска, т. е. дублиране с комеркиарията в Девелт, и, от друга, е несъмнена индикация за процеса на прехвърляне на българските държавни институции в новата столица.

Независимо от тази тенденция, контактите на логотезиона на геника с Преслав през втората и третата четвърт на X в. отстъпват по интензивност на тези от Плиска и с голяма доза сигурност трябва да се поставят след 927 г. Кое ми дава основание за подобно твърдение? На първо място – самите печати от Преслав. Трима логотети на геника са писали до българската столица – кореспонденцията на двама от тях (Павел Мономах и Михаил) определено е след 30-те години на X в. На второ място, в различни колекции се съхраняват печати на византийски логотети на геника, чиято обща датировка е първата половина на X в. Това са моливдовулите на антипата Никита, магистъра Николай, примикирия Константин[39]. Към днешна дата нито един техен моливдовул не е открит в България. Вероятно споменатите личности са заемали поста на логотет на геника именно през периода 913–927 г. И на трето място, логично е по времето на българо-византийската война от този период връзките на логотезиона на геника с България да са били временно прекратени.

Второто място от византийските институции писали до България през IX-X век принадлежи на **логотезиона на дрома** и на неговия титуляр **логотета на дрома**. Институцията се е формирала окончателно най-вероятно през VIII в. и под нейната юрисдикция се намирали различни сфери от обществения и политическия живот на Византия. Най-важните от тях били поддържането на пътната мрежа и комуникациите в цялата територия на империята, събиране на политическа информация и гарантиране сигурността на поданиците и на императора. Другият съществен ресор от дейността на логотезиона на дрома била външната политика, засягаща посрещането на чуждите пратеничества, осигуряване на тяхната безопасност и представянето им пред императора. Начело на тази институция стоял логотетът на дрома (λογοθέτης τοῦ δρόμου). Длъжността му произхождала от късноримската служба cursus publici praesentalis, натоварена с поддържането на обществените пощи, и била подчинена на magister officiorum. Именно с ликвидирането на последната през VII в. се свързва началото на формирането на логотезиона на дрома – процес, който явно завършил през VIII в. Най-ранното сигурно споменаване на логотет на дрома в източниците е от 760 г., и което също заслужава да се отбележи, то е във връзка с българо-византийските отношения. В „Хронография” на Теофан Изповедник се отбелязва, че при устроената от българите засада в прохода Верегава загинал логотетът на дрома Леон[40]. При изпълнението на своите задължения логотетът на дрома разполагал със солиден щат от подчинени служители. От всички тях тук ще отбележа протонотария на дрома, който бил фактически негов заместник и един вид главен секретар на институцията[41].

Предвид основната цел на настоящота работа няма как да се подмине още един факт, свързан с логотета на дрома. Това са директните му контакти с всички български пратеничества, посетили Константинопол от втората половина на VIII до втората половина на X в. Нещо повече, благодарение на „За церемониите” на Константин Багренородни днес ние знаем два варианта от традиционните въпроси, които логотетът на дрома отправял към българските пратеници и съответно техните въпроси към него[42].

Публикуваните находки на печати на логотети на дрома от България към днешна дата наброяват 17 моливдовула, чрез които са представени 9 личности, стояли начело на византийското ведомство. Към тази група трябва да се прибавят още два печата на протонотарии на дрома. Тези количествени показатели поставят това централно ведомство (основно в лицето на неговия титуляр) на второ място сред византийските институции, контактували с Първото българско царство.

Общата хронологическа рамка на известните от България печати се очертава от началото на IX век до края на 60-те години на X в. Интензивността на контактите на интересуващата ни институция с Първото българско царство в общи линии би могла да се представи в следния хипотетичен вид.

Според мен засега най-ранната кореспонденция, засягаща българо-византийските отношения, е регистрирана посредством моливдовула на *протонотария на дрома Пантолеон* (Приложение II, № 18). Печатът е открит при археологически разкопки в комеркиарията Девелт. По своите иконографски характеристики той се датира през първата половина на IX в. В коментара на интересуващия ни моливдовул се предлага тази обща датировка да се свие в рамките на второто десетилетие на IX в. За аргументация се изтъква както сравнително ниската по това време титла ипат, която Пантолеон притежава, така и информацията от две писма на Теодор Студит, датирани между 821–826. Последните били адресирани до „логотета Пантолеон”, вероятно познатия от печатите логотет на геника със същото име. В заключение се предлага приемливият вариант, че става дума за едно и също лице със собственика на моливдовула от Девелт. Този печат обаче регистрира един по-ранен етап от неговата кариера в управленските структури на империята. В светлината на тази датировка кореспонденцията на протонотария на дрома Пантолеон до Девелт се свързва с българо-византийския договор от 815/816 г.[43].

Следващият моливдовул, според досегашните публикации на византийски печати от България, може да се определи като най-ранният на логотет на дрома. Негов притежател е *патрикият Теоктист* (Приложение II, № 13). Печатът е открит в комеркиарията в Девелт. По своите иконографски особености той се датира най-общо в първата половина на IX в. Благодарение на факта, че личност със същото име, титла и длъжност е известна и в писмените източници, хронологическата рамка на изпращане на кореспонденция към Девелт може значително да се свие. Става дума за добре познатата личност от византийските исторически съчинения, съдържащи информация за втората и третата четвърт на IX в. Това е тясно свързаният с всички представители на Аморийската династия Теоктист. Неговата политическа кариера в общи линии има следния вид. През управлението на Леон V Арменец (813 – 820) той бил доместик на екскувитите и в качеството си на такъв оказал решаваща подкрепа на Михаил II (820 – 829) при овладяването на трона. Последният дал на Теоктист титлата патрикий и длъжността каниклий[44]. През управлението на император Теофил (829 – 842) Теоктист, освен че запазил споменатите титла и длъжност, получил и още една длъжност – логотет на дрома. Близостта му с император Теофил оказала съществено влияние последният да го посочи за един от регентите на малолетния си син Михаил. Така от 843 г. до убийството му през 855 г. Теоктист на практика държал в ръцете си реалното управление на империята, като в източниците се отбелязват и двете негови длъжности – каниклий и логотет на дрома[45]. С кой период от кариерата на Теоктист трябва да се свърже неговият моливдовул от Девелт? Отговорът на този въпрос е свързан с още един – в качеството си на действащ логотет на дрома или на регент е писал до Девелт? Разграничението е доста трудно. Все пак в досегашния коментар на този моливдовул се приема първата възможност, т. е. Теоктист е изпратил писмо до Девелт като реален логотет на дрома и това е станало между 829–842 г. Също така тази кореспонденция се свързва с урегулирането на влошените българо-византийски отношения от 836–837 г.[46] Без да се отхвърля напълно и по-късна датировка, според мен този коментар е приемлив. Още повече, че по същото време до Девелт и до Преслав са изпратени и императорски послания[47].

Активността на логотезиона на дрома към Девелт е илюстрирана и от открития в комеркиарията моливдовул на *протонотария на дрома Йоан* (Приложение II, № 17). Според своите иконографски особености този печат се датира в края на IX – началото на X в. Легендата на опаката му страна ни поднася интересна информация. Императорският протоспатарий Йоан съвместявал две длъжности. Освен протонотарий на дрома, той бил и протоасикрит, т. е. стоял начело и на императорската канцелария. Това съвместителство представлявало доста сериозни ангажименти и с основание се изказва недоумението как на практика то се е осъществявало. В тази връзка се допуска, че длъжността протонотарий на дрома е дадена допълнително на протоасикрита Йоан заради конкретна ситуация, свързвана с пристигането на чуждо посолство[48]. Тази възможност се подсилва допълнително и от факта, че в колекцията на Центъра за византийски изследвания „Дъмбъртън Оукс" във Вашингтон се съхранява моливдовул със същата иконография на лицевата страна, но легендата на опаката сочи, че собственик на печата е императорският протоспатарий и протоасикрит Йоан. Ако се приеме, че става дума за същото лице, писало до Девелт, то двата печата илюстрират два етапа от кариерата му – първо като протоасикрит, а впоследствие и добавената длъжност протонотарий на дрома[49]. Разбира се, в това съвместителство може да се види и реализирано желание (с благословията на императора) от тогавашния логотет на дрома да постави под свой контрол императорската канцелария, превръщайки нейния шеф в свой заместник и подчинен. Независимо как ще се обясни този интересен момент във византийската управленска практика, факт е, че в края на IX – началото на X в. се изисквала сериозна координация между логотезиона на дрома и императорската канцелария, и лицето, което олицетворявало това временно сливане на двете институции, е писало до Девелт – контактната зона с българската държава. Естествено, за този период имаме достатъчно сведения от изворите за интензивни българо-византийски контакти – като се започне от 893 г. и се премине през преговорите, довели до сключването на договора от 896/899 г., а също и тези от 904 г. и, разбира се, събитията от 913 г.

Следващият логотет на дрома, водил сравнително активна кореспонденция с комеркиарията в Девелт, е *патрикият и препозит Тома* (Приложение II, № 14-16). Този факт е засвидетелстван чрез три негови моливдовула, отсечени с един и същ булотирион. Легендата на опаката страна сочи, че освен патрикий, Тома е бил и препозит, което предполага, че е бил евнух. Датировката на тези печати и респективно на кореспонденцията до Девелт е значително улеснена от факта, че личност със същото име и титла (патрикий) се споменава няколко пъти в наративните източници. Три бележки в историческия свод Продължителят на Теофан и информацията от житието на патриарх Евтимий и едно писмо на Теодор Дафнопат дават основание времето, когато патрикият Тома е заемал длъжността логотет на дрома, да се постави между 907 и 913 г.[50]. В светлината на тази датировка би могло да се предположи (без да се изключва и друг повод), че трите писма на логотета на дрома Тома до Девелт са свързани с посрещането на българските пратеници до император Александър от края на 912 или началото на 913 г.

Следващият моливдовул на византийски логотет на дрома според информацията за местонамирането е открит в землището на с. Къртожабене, Плевенско. Негов притежател е *магистър Леон* (Приложение II, № 11). Според иконографските си характеристики печатът се датира в първата половина на X в. Благодарение на информацията от глава 32 на „За управлението на империята" от Константин Багренородни тази обща хронология със сериозно основание може допълнително да се свие. Става дума за споменатия в отбелязаното съчинение Леон Равдух, който в качеството си на стратег на Дирахион около 917 г. (преди 20 август) бил изпратен при архонта на сърбите Петър Гойникович[51] с вероятна задача да привлече последния в замисляната от Константинопол антибългарска коалиция[52]. Във връзка с това съобщение Константин Багренородни отбелязва, че по-късно стратегът на Дирахион бил почетен с титула магистър и назначен за логотет на дрома[53]. Това сведение дава основание времето, когато Леон Равдух заемал поста логотет на дрома, да е било през управлението на Роман I Лакапин (920–944)[54]. Оттук и датировката на интересуващия ни моливдовул се поставя в същата хронологическа рамка[55]. В светлината на тази датировка могат да се изтъкнат различни причини за изпращането на кореспонденция към България от логотета на дрома. През управлението на Роман I Лакапин българо-византийските дипломатически отношения са доста интензивни. Самият император е изпратил поне три писма до българския цар Симеон в интервала 924–926 г. След 927 г. връзките между Преслав и Константинопол още повече се засилват. Следователно е доста трудно да се потърси конкретен повод за интересуващата ни кореспонденция. Все пак в светлината на местонамирането на моливдовула в Северозападна България (ако информацията в тази насока е коректна) може да се допусне евентуална връзка с маджарското нахлуване от 934 г. През този период до Преслав пише протовестиарият Теофан[56] – главният преговарящ от византийска страна с маджарите. Логично е неговите действия да са били координирани и с логотета на дрома.

Следващият логотет на дрома, писал до столицата Преслав, е *антипатът Павел* (Приложение II, № 7-8). Неговата кореспонденция е засвидетелствана от два моливдовула, отсечени с един и същ булотирион. Според иконографските си особености тези моливдовули се датират най-общо през X в. с известно предпочитание към средата на столетието[57].

Сравнително активна кореспонденция с Преслав в качеството си на логотет на дрома е водил *патрикият Теоктист* (Приложение II, № 1-6). Шест негови моливдовула, отсечени с един и същ булотирион, са открити в българската столица. Известни са още три типа печати, явно на същия логотет на дрома Теоктист. Те показват, че докато заемал тази длъжност, той получил последователно титлите патрикий, антипат и магистър. Този факт свидетелства, че Теоктист е оглавявал дълго време логотезиона на дрома, а преди това е бил и негов протонотарий. Също така, ако се приеме, че в писмо от неизвестен византийски интелектуалец, датирано в периода 931 – 956, отбелязаният „логотет и патрикий Теоктист” е идентичен със собственика на моливдовулите, то тогава интензивната кореспонденция до българската столица би следвало да се датира в гореотбелязаната хронологическа рамка[58].

Следващият моливдовул на логотет на дрома принадлежал на *куропалата Леон* (Приложение II, № 19). За съжаление, липсва информация за местонамирането на този печат. Предполага се, че е открит в Преслав(?). Особеностите на печата и високата титла куропалат не оставят съмнение, че собственик на този моливдовул е братът на император Никифор II Фока (963 – 969) Леон[59]. Според сведението на Леон Дякон веднага след издигането си на трона през август 963 г. Никифор II Фока дал на своя брат Леон титлата куропалат[60]. В наративните източници обаче Леон Фока не се споменава с длъжността логотет на дрома. Този пост се свързва с неговата личност според данните от разглеждания моливдовул и още един печат от колекцията на Г. Закос[61]. Това, разбира се, не поставя под съмнение, че Леон Фока е оглавявал логотезиона на дрома, но повдига въпроса дали е бил логотет на дрома през целия период от управлението на брат си. В хрониката на Йоан Зонара се отбелязва, че при издигането си на трона Никифор II Фока назначил за логотет на дрома Йоан Цимисхий. Тази податка се превръща в достатъчно основание в съвременните изследвания последният да бъде включен в списъка на византийски логотети на дрома от X в.[62]. Имайки предвид този момент и отчитайки факта, че най-ранната известна изява с правомощия на логотет на дрома на Леон Фока е засвидетелствана от 968 г. (по време на пратеничеството на епископ Лиутпранд Кремонски), сякаш най-приемливо изглежда братът на Никифор II Фока да е заемал тази длъжност в края на управлението му – около 968 – 969 г. Оттук и кореспонденцията към България, засвидетелствана от разглеждания моливдовул, би могла да се датира в горната хронологическа рамка. Не е изключено писмото на логотета на дрома Леон да е било свързано с византийското пратеничество, посетило Преслав през 969 г., оглавявано от Никифор Еротик и митрополита на Евхаита Филотей.

Последният византийски логотет на дрома, включен в настоящия обзор на контактите на институцията с България, е *магистър Симеон* (Приложение II, № 9-10). Два негови моливдовула, отсечени с различни булотириони, са открити в Преслав. Тези печати, а и други паралелни екземпляри, са отдавна познати на изследователите. Почти единодушно се приема, че техен собственик е добре познатият от писмените източници и редица сфрагистични паметници Симеон. Сведенията сочат, че неговата кариера започнала в края на 50-те години на X в. като асикит, преминала през протонотарий на дрома, хартуларий към логотезиона на стратиотика, протоасикрит, за да заеме в края на 969 г. овакантения от Леон Фока пост на логотет на дрома, а също и най-висшата титла за лица извън императорското семейство – магистър[63]. Съществeният въпрос в нашия случай е кога трябва да се датира кореспонденцията му до Преслав. Първо би следвало да се отбележи, че наличието на два моливдовула от различни булотириони допуска, че двете писма са били изпратени през известен, и то не толкова малък интервал от време. В такъв случай остава вероятността поне първото писмо да е изпратено преди руско-византийската война от 971 г.

Така представената интезивност на кореспонденцията към България на лица, свързани с логотезиона на дрома, позволява да се откроят най-съществени страни от връзките на тази институция с Първото българско царство.

Първо, подобно на логотезиона на геника, и този на дрома реализира контактите си с България основно чрез своя титуляр – логотета на дрома.

Второ, според публикуваните към днешна дата печати контактите на институцията хронологически са разположени от второто десетилетие на IX в. до 970 г. През този голям период могат да се откроят следните важни тенденции. В първото столетие от този период контактите на логотезиона на дрома с България се осъществяват чрез пограничната комеркиария Девелт. Засега не са известни печати на логотети на дрома или техни подчинени от столицата Плиска. Този факт още веднъж откроява значимостта на Девелт и в българо-византийските дипломатически отношения от началото на IX до началото на X в. След 913 г. византийските логотети на дрома изпращат своите писма предимно към столицата Преслав. В тази връзка според мен отново имаме основание да констатираме (както и в случая с логотетите на геника), че тяхната кореспонденция с българската столица е предимно след 927 г.

Трето място според количествения показател на достигналите до нас печати се заема от **сакелиона** и неговия титуляр **сакелария**. Сакелионът бил основно подразделение, но не единствено от имперската държавна съкровищница, в което постъпвали паричните данъци и други приходи. Начело на тази институция стоял сакеларият (σακελλάριος). Тази длъжност е известна още от IV в., но до началото на VIII в. трудно може да се определи като чисто финансова. През IX в. настъпила важна промяна в позициите на сакелария. Освен като завеждащ сакелиона, той се превърнал в главен контрольор и надзорник на всички държавни чиновници. Това издигане е красноречиво засвидетелствано в трите рангови таблици от IX–X в. И в трите източника сакеларият е поставен най-високо от всички висши държавни чиновници, веднага след стратезите на теми[64].

Публикуваните находки на печати на сакеларии възлизат на 14 екземпляра, чрез които са представени девет или десет личности. Хронологическата рамка на тези моливдовули с едно изключение е от края на IX – началото на X в. Обликът на кореспонденцията на византийски императорски сакеларии с България има следния вид.

Към днешна дата най-ранният известен моливдовул на императорски сакеларий, свързан с България, е този на *патрикия Йоан* (Приложение III, № 14). Печатът е открит в комеркиарията в Девелт. Според иконографските си особености той се датира най-общо през първата половина на IX в. Предвид средата, в която е открит, тази обща датировка се концентрира през 20-те – 40-те години на същото столетие. Също така, в краткия коментар на печата се отбелязва, че кореспонденцията на сакелария Йоан до Девелт на първо място би следвало да се обясни с регулярните контакти на институцията, която той оглавявал, с комеркиарията Девелт[65]. В никакъв случай не може да се отхвърли това обяснение. Но не може да не се отбележи фактът, че през целия период от функционирането на комеркиарията този моливдовул засега е единственият на императорски сакеларий, открит тук. Тази констатация допуска и вероятността кореспонденцията на сакелария Йоан до Девелт да се свърже и с българо-византийските отношения. Тук само ще припомня, че в периода, когато е изпратено писмото в Девелт, е получено и императорско послание[66]. Не е изключено сакеларият Йоан да е писал до Девелт във връзка с намиращо се тук пратеничество или с плащането на ежегодния данък на България според мирния договор от 815/816 г., който със сигурност е бил в сила докъм 836 г.

Следващият моливдовул, принадлежал на византийски сакеларий, включен в този обзор, е на *патрикия Константин* (Приложение III, № 1). Известен е един екземпляр, открит в Плиска. Датира се в началото на X в.[67]. Според мен обаче не може да се изключи и по-ранна датировка – през 70-те години на IX в. В хрониката на Псевдо-Симеон се отбелязва, че веднага след възшествието си на трона през 867 г. император Василий I назначил за логотет на геника Константин[68]. Не е изключено същият Константин по-късно да е продължил кариерата си с по-висшата длъжност сакеларий, т. е. да е идентичен със собственика на разглеждания моливдовул. В корпуса на В. Лоран е включен печат на протоспатария и императорски сакеларий Константин, който се датира в края на 60-те години на IX в.[69]. Следователно можем да допуснем, че логотетът на геника Константин впоследствие е получил длъжността сакеларий и докато изпълнявал тези задължения, е получил и титлата патрикий. Именно от този етап на кариерата му е кореспонденцията до Плиска. Същевременно неговият моливдовул е единственият засега известен от българската столица печат на императорски сакеларий.

Със следващите два моливдовула на *сакелария Леон* (Приложение III, № 6-7) се поставя началото на активната кореспонденция на византийски сакеларии с Преслав. Известни са два екземпляра. Единият представя Леон с титлите примикирий и императорски протоспатарий, а другият – с титлите патрикий и протоспатарий. И двата моливдовула според своите иконографски особености се датират в края на IX –началото на X в.[70].

Отново до Преслав в качеството си на императорски сакеларий е писал антипатът Петър (Приложение III, № 11-13). Според иконографските си особености неговите три моливдовула, отсечени с един булотирион, се датират най-общо през X в.[71] Все пак предвид факта, че на лицевата страна е представен разцъфнал патриаршески кръст с т. нар. „ниски” цветя, горната обща датировка може да се свие в рамките на първата половина на X в.[72]

Следващият моливдовул на императорски сакеларий е на патрикия и препозит Йосиф (Приложение III, № 4-5). Известни са два екземпляра, открити във Външния град на Преслав. И двата са отсечени с един и същ булотирион. Независимо че тези моливдовули засега нямат познати паралели, не може да има съмнение, че техен собственик е бил добре познатият от византийските исторически съчинения евнух Йосиф Вринга[73]. Датирането на двата негови моливдовула е значително улеснено от съобщението в книга VI от историческият свод Продължителят на Теофан. От него научаваме, че в самото начало на своето самостоятелно управление (945 г.) император Константин VII назначил патрикия и препозит Йосиф първо за сакеларий, а по-късно за друнгарий на флота[74]. В светлината на това сведение кореспонденцията на сакелария Йосиф до Преслав трябва да се датира след 945 г. до неизвестна точна крайна граница, но последната задължително трябва да е преди 954 г.

Вероятно след Йосиф Вринга до Преслав в качеството си на сакеларий е писал и *антипатът Павел Мономах* (Приложение III, № 10). Същата личност, както вече беше отбелязано, е водил доста активна кореспонденция с българската столица, но в качеството си на логотет на геника. Във връзка с тези негови печати също така беше отбелязано, че писмата, които Павел Мономах е изпратил до Преслав в качеството си на логотет на геника и впоследствие като сакеларий, трябва да се датират преди 954 г.

Следващият моливдовул на императорски сакеларий принадлежи на *протоспатария Николай Ангури* (Приложение III, № 9). Печатът е открит във Външния град на Преслав. В публикацията на този печат се предлага датировка след 921 – 923 г. Тя е мотивирана от факта, че в Чудесата на Св. Ефросина (+921 – 923 г.) се споменава името на протоспатария Николай, който бил ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ σακέλλης ταμείνου[75]. Тази датировка несъмнено трябва да се приеме. Само бих добавил, че предвид иконографията на моливдовула изпращането на писмото от сакелария Николай до Преслав вероятно е станало през втората половина на X в.

Последните три моливдовула по своите иконографски особености вероятно са най-късните на византийски императорски сакеларии, писали до Преслав. Първите два от тях са били на *антипата Йоан* (Приложение III, № 2-3), открити отново във Външния град на Преслав. Датировката им определено е от втората половина на X в.[76] Третият моливдовул е принадлежал на *антипата Михаил* (Приложение III, № 8). Открит е в Дворцовия комплекс на Преслав. Датировката му отново не може да е по-ранна от втората половина на X в.[77] Във връзка с тези три моливдовула основателно може да се повдигне въпросът дали те свидетелстват за кореспонденция от преди 969/970 г. В тази насока иконографията им не може да ни помогне. Липсват и сведения в писмените източници, които да се свържат със собствениците на тези моливдовули. Оттук датирането на тази кореспонденция се мотивира на първо място от цялостния облик на контактите на самата институция, която оглавява сакеларият. С изключение на тези три моливдовула всички останали печати на византийски сакеларии от Преслав са определено от столичния период на града. Както е известно, интересуващата ни институция функционира интензивно в империята до самия край на XII в.[78], но нито един моливдовул на византийски императорски сакеларий от XI или XII в. не е открит в Преслав. Всичко това ми дава основание да считам, че печатите на сакелариите Йоан и Михаил свидетелстват за изпращане на кореспонденция преди преломните събития от 969/970 г.

След така представената картина на интензивността на кореспонденцията на византийските императорски сакеларии с България би следвало да се откроят общите тенденции на тези контакти. Общата хронологическа рамка на тези контакти е от 20-те години на IX в. до края на 60-те години на X в. През този период обаче интензивността на кореспонденцията не е разпределена равномерно. Може да се каже, че през целия IX в. тя е незначителна и е съсредоточена основно в X в. Също така контактите на византийски императорски сакеларии имат една и съща посока – Преслав. Данните от коментираните по-горе печати сочат и още една важна особеност. В рамките на X в. титулярите на сакелиона пишат до Преслав от 30-те до края на 60-те години на столетието.

И на последно 4. място в рамките на този доклад ще представя контактите на **идикона** и неговият титуляр. В научната литература няма единно становище относно характера на тази институция. В основата на тази дискусия е етимологията на думите, с които се представя в източниците: ἰδικός (частен) и εἰδικός (специален) – оттук и наличието на две възможности за същността на тази институция. Според първата идиконът бил частна императорска съкровищница, т. е. наследник на късноримската институция rerum privatorum. Второто становище разглежда идикона като специално държавно съкровище, нямащо директна връзка с личната императорска собственост. Не може да се изключи и компромисният вариант, че идиконът на практика включвал както личното императорско съкровище, така и специалното хранилище за скъпи вещи, материали, необходими за армията и флота, арабски дрехи за шпионите и т. н. Доказателство, че идиконът функционирал и като държавен трезор, е фактът, че именно това ведомство изплащало рогата на сенаторите. Най-ранното известно сведение за идикона като институция е от времето на император Теофил (829 – 842). През IX – X в. титуляра на тази институция се наричал ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ λόγου[79].

Публикуваните находки на печати на титуляри на идикона възлизат на 13 екземпляра, чрез които са представени пет личности. Хронологическата рамка на тези моливдовули е от първата половина на IX – втората половина на X в. Интензивността на кореспонденцията на ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ λόγου с България има следния вид.

Най-ранният известен моливдовул на титуляр на идикона, който може да бъде свързан с България, е този на *императорския протоспатарий* Теодор (Приложение IV, № 13). Печатът е открит в комеркиарията в Девелт. Според иконографските си характеристики той се датира през първата половина на IX в. Тази датировка допуска, че собственикът вероятно е един от първите титуляри на институцията[80]. Липсата на сведения в писмените източници около личността на протоспатария Теодор затруднява поставянето на по-конкретна датировка. Все пак, съобразявайки се с факта, че засега най-ранното споменаване на идикона е от времето на император Теофил (829 – 842), към този период би следвало да се датира и интересуващата ни кореспонденция.

Следващият моливдовул на титуляр на ведомството принадлежал на *императорския протоспатарий Мануил* (Приложение IV, № 1). Печатът е открит при археологически разкопки във Външния град на Плиска в близост до Голямата базилика. Неговата обща датировка е във втората половина на IX в. Длъжността на собственика на печата, но най-вече местонамирането, се превръщат в основание кореспонденцията на протоспатария Мануил да се свърже с българския архиепископ и с изпратени до последния ценности от императорската съкровищница – злато, коприна, църковна утвар и др.[81]

Интензивна кореспонденция до неизвестен адресат от Преслав води титулярът на идикона – императорският *протоспатарий Никифор* (Приложение IV, № 2-10). Известни са девет негови моливдовула, отсечени с един и същ булотирион. Повечето от тях са открити при археологически разкопки в Гражданския комплекс в местността Селище, разположен в югоизточната част на Външния град на Преслав[82]. Моливдовулите се датират най-общо през X в.[83], като по-приемлива изглежда датировка към средата на същото столетие.

Със сходна датировка са и моливдовулите на други двама титуляри на идикона, писали до Преслав – *протоспатарият Филит* (Приложение IV, № 12) и *протоспатарият Петър* (Приложение IV, № 11).

Този обзор на кореспонденцията с България на лица, стояли начело на частното или специалното императорско съкровище, дава възможност да се открои най-същественото от контактите на тази институция с Първото българско царство. За разлика от предходните три институции кореспонденцията на титулярите на идикона има най-ясно изразено хронологическо „сбиване”. Като изключим двата по-ранни моливдовула (от Девелт и Плиска), всички останали печати произхождат от Преслав и са определено от втората и третата четвърт на X в.

* * *

След представянето на интензивността на контактите на четирите византийски институции, проявявали най-голяма активност към българската държава през IX – X в., накратко ще представя обобщителните резултати, т.е. ще премина към отговора на втория въпрос, поставен в началото на настоящата работа. Как се вписват четирите най-активни византийски институции в общия фон на българо-византийските отношения (вж. Диаграма 1)?

Известно е, че през разглеждания период тези отношения са регламентирани от четири значими мирни договора.

Във връзка с първия от тях, този от 815/816 г., продължил до 836 г., достигналите до нас печати от четирите институции са твърде малко, за да се правят някакви заключения и опити да се реконструират неизвестните 6 клаузи (от общо 11) на този договор.

По-интересна е картината, свързана със следващите два мирни договора – от 863/864 до 893 г., и този, сключен между 896/899 и продължил до 912/913 г. През този период доминиращата институция, контактувала с българското царство, е логотезионът на геника. Това, разбира се, е напълно нормално и показва, че в регулярните отношения между България и Византия през този период водещо място заемат търговските връзки. Комеркиарията в Девелт явно е основният пункт, регулирал движението на хора и стоки в двете посоки. Находките от Девелт дават възможност и за съпоставка с други периферни зони на империята, където ситуацията е идентична. Печатите на логотети на геника от IX – X в. заемат доминиращо място сред централните византийски институции, изпращали кореспонденция към Кримския полуостров и конкретно към Херсонес и Сугдея[84]. Ситуацията е абсолютно същата и ако преминем Керченския проток – на Таманския полуостров, и главната контактна зона между Византия и хазарите – Тамартаха[85].

Периодът 913 – 927 г., както би могло да се очаква, е с ниска активност от разглежданите институции и отново в рамките на нормалното през този период да доминират печатите на логотети на дрома – предвид функциите на тази институция.

И накрая, периодът на най-дълго действалият българо-византийски мирен договор – този от 927 г. На пръв поглед тук и четирите институции имат равномерно представяне. Но както вече стана дума, количествените показатели в дадения случай подвеждат в известен смисъл – това важи в най-голяма степен за печатите на логотети на геника. За това ведомство можем да кажем, че в сравнение с предходните два мирни договора сериозно намалява своята активност за сметка на сакелето и сакелария. На какво може да се дължи този факт? Въпросът вече е задаван в някои изследвания. Отговорът може да се търси в две насоки – едната възможност е да е настъпила трансформация във функциите на логотезиона на геника и сакелето, което да се отразява и върху активността на техните титуляри, и втората възможност е, че българо-византийските отношения според договора от 927 г. предпоставяли тази промяна. Без да изключвам първата възможност, ако я приемем, трябва да дадем отговор на въпроса: ако сакеларият е иззел част от функциите на логотета на геника, защо сакеларииите не пишат толкова активно и към другите периферни зони на империята в Крим и на Таманския полуостров, където логотети на геника продължават своята активна кореспонденция? Тази констатация ни насочва към втората възможност, т.е. че става дума за отражение на договорености от 927 г. Ние не разполагаме с директна информация относно клаузите на този мирен договор, но косвената такава потвърждава, че ежегодните плащания от Константинопол към Преслав са имали място в него. Също така не трябва да се забравя, че според изричното свидетелство във византийските исторически съчинения в началото на октомври в двореца Влахерни цар Петър и Роман I Лакапин подписали два документа – мирен договор и брачно споразумение. Не е изключено в последното вероятно да е присъствала и клауза, която да е предвиждала рента за бъдещата българска царица – Мария Лакапина. Това пък може да е възможното обяснението на нямаща аналог с другите периоди активност на титуляря на личната императорска хазна – идикона.

Така изглежда в обобщен вид приносът на сфрагистиката относно контактите на водещите византийски институции с Първото българско царство през периода IX – X в. Няма съмнение, че византийските печати, открити в България, допълват значително облика на българо-византийските отношения и ни дават информация, която отсъства от наративните източници.

Накрая, все пак съм длъжен да отбележа, че представената картина и направените заключения се базират на публикуваните византийски печати към днешна дата, и бъдещите находки ще потвърдят или ще подложат на преоценка изложеното от мен.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Диаграма 1. Интензивност на контактите на византийските институции с Първото българско царство през IX – X в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. Vol. III, Part 1-2. Sofia, 2009 (по-нататък ще се цитира **Jordanov, I.** *Corpus,* III и съответната страница или номер). Използвам възможността да изкажа своята благодарност към проф. дин Иван Йорданов за неговата колегиална, приятелска и безкористна подкрепа, сътрудничество и напътствия.

[2] **Йорданов, И**. Печатите на комеркиарията Девелт. – В: *Поселищни проучвания*, 1992, 2., 24-25.

[3] *ГИБИ*, IV, с. 199.

[4] **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома (829 – 971), намерени в България. – *Плиска–Преслав*, 10, 2004, 287-301.

[5] **Jordanov, I.** The Seals of Byzantine Fiscal Institutions (815/816–971) discovered in Bulgaria. – *SBS*, 9, Leipzig, 2006, 97-145.

[6] **Тодоров, Т., К. Андонов.** Печати главных логофетов с территории Болгарии и Крыма (К вопросу об истории имперского центрального финансового ведомства Византии в IX–X вв.) – *АДСВ,* 2011, вып. 40, 147-164.

[7] В процеса на подготовката за публикуване на материалите от настоящия сборник излезе от печат монографичното ми проучване по тази проблематика – вж. **Тодоров, Т.** *Контактите на византийските институции с Първото българско царство (680 – 969). Приноси на сфрагистиката*. Шумен, 2012, 204 с.

[8] **Nicephorus Archiepiscopus Constantinopolitanus**. *Opuscula historica*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 42.$_{16-17}$.

[9] За появата и развитието на това ведомство и неговия ръководител и помощници вж. **Bury, J.** *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*. London, 1911, 86-90; **Guilland, R**. Les Logothètes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. – *Revue des études byzantines*, 29, 1971, 11-20; **Oikonomides, N**. *Les listes de présence byzantines des IXe et X^e siecles, Introduction, texte, traduction et comentaire*, Paris, 1972,

313-314; **Jordanov, I.** The Seals of Byzantine Fiscal Institutions, 104-105.

[10] Титлата магистър (μάγιστρος) през IX – X в. е най-високата от византийската рангова йерархия, която можели да получат лица извън императорското семейство. Тази титла произлиза от ранновизантийската висша длъжност *magister officiorum* – вж. **Bury, J.** *Op. cit*., 29-33; **Oikonomides, N**. *Op. cit*., p. 294.

[11] **Laurent, V**. *Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. T. II: L'administration centrale.* Paris, 1981, № 307; **Соколова, И. В.** Византийские печати VI – первой половины IX в. из Херсонеса. – *ВВр.*, 52, 1991, № 42-43.

[12] **Laurent, V**. *Op. cit*., p. 203.

[13] Титлата протоспатарий (πρωτοσπαθάριος) заемала четвърто място във византийската рангова йерархия за лица извън императорското семейство през IX – X в. Преди нея били тези на патрикия, антипата и магистъра – вж. **Bury, J.** *Op. cit*., p. 27.

[14] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 814-819.

[15] **Symeon Magister.** *Chronographia.* Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838., p. 678.$_{17-18}$.

[16] Ibid., p. 691.$_{14}$.

[17] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 820-827A.

[18] Ibid., p. 294.

[19] Ibid., № 770-781.

[20] Ibid., № 782.

[21] Титлата антипат (ἀνθύπατος) е създадена най-вероятно през управлението на император Теофил (829 – 842) специално за неговия зет Алексий Моселе. По отношение на етимологията ѝ трябва да се отбележи, че е буквален превод на римската proconsul. От момента на създаването си тази титла заема второто място в ранговата йерархия на титлите, предназначени за лица извън императорското семейство. Пред нея била само тази на магистъра – вж. **Bury, J.** *Op. cit*., p. 28.

[22] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 783-785.

[23] Ibid., 286-289.

[24] Най-впечатляващият пример е от времето на Михаил III, който дава на своя фаворит Василий, който определено не е бил евнух, длъжността паракимомен – вж. **Theophanes Continuatus**. *Chronographia*. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 206.$_{4}$; **Bury, J.** *Op. cit*., p. 125.

[25] **Йорданов, И**. Печатите на комеркиарията Девелт, 24-25.

[26] **Bulgakova, V.** *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Die funde auf dem Territorium Altrublands.* Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 2004, №1.2.5.

[27] **Тодоров, Т., К. Андонов.** Цит. съч., 154-155.

[28] Стратор (στράτωρ) през VI в. е длъжност, свързана с охраната на императора и двореца. През VII – VIII в. е длъжност, свързана с грижата за конюшните и осигуряване храна на конете. От VIII в. най-вече върху печатите се среща като титла, носена от второразрядни служители. Какъвто е и нашият случай. За тази титла – вж. **Oikonomides, N**. *Op. cit*., p. 297.

[29] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 836.

[30] **Йорданов, И.** Печати на двама византийски търговци (IX – X в.), намерени в българската столица Велики Преслав. – В: *Историкии*, 3. *В чест на доц. д-р Стоян Витлянов по случай неговата 60. годишнина*, Шумен, 2008, 114-117.

[31] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 799.

[32] Ibid., № 769.

[33] Ibid., № 799.

[34] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis Historiarum*. Rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 241.$_{30}$.

[35] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 813.

[36] Титлата протоспатарий към Хризотриклина (πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου) вероятно е давана на лица, които са имали определени задължения (церемониални най-вероятно), свързани със Златната зала в Големия дворец. Също така се смята, че притежателите на тази титла стояли по-високо в рангово отношение от останалите протоспатарии – **Oikonomides, N**. *Op. cit*., p. 299.

[37] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 800.

[38] Този иконографски сюжет се датира предимно след средата на X в. - вж. **Тодоров, Т.** *Цит. съч.*, 48-49.

[39] **Тодоров, Т., К. Андонов.** Цит. съч., с. 161.

[40] *ГИБИ*, III, с. 270.

[41] За логотезиона на дрома, неговия титуляр и подчинени вж. **Miller, D. A.** The Logothete of the

Drome in the Middle Byzantine Period. – In: *Byzantion*, 36, 1966/67, 438-470; **Guilland, R**. Les Logothètes, 31-70; **Oikonomides, N**. *Op. cit*., 311-312; **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома, с. 288.

[42] *ГИБИ*, V, 221-222.

[43] **Йорданов, И**. *Печатите от стратегията в Преслав (971–1088)*. София, 1993, 47-48.

[44] Тя е известна от IX в., като основните задължения на нейните притежатели били свързани с оформянето на императорските хрисовули и предоставянето им за подпис от императора. Длъжността без съмнение е доста важна и в някои случаи се поемала от логотета на дрома или протоасикрита – вж. **Bury, J.** *Op. cit*., p.117.

[45] **Guilland, R**. Les Logothètes, 48-50; **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома, с. 289

[46] **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома, с. 289.

[47] Става дума за откритите в Преслав и Девелт моливдовули на император Теофил (829 – 842) – вж. **Тодоров, Т.** *Цит. съч*., с. 72 и сл.

[48] **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома, с. 296.

[49] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, p. 311.

[50] **Miller, D. A.** Op. cit., p. 452; **Guilland, R**. Les Logothètes, 53-54; **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома, 290-291.

[51] **Constantine Porphyrogenitus**. *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition. Washington D.C., 1967, p. 156.$_{82-85}$.

[52] **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч. 2. София, 1994(3), 394-395.

[53] **Constantine Porphyrogenitus**. *Op. cit*., p. 156.$_{83-84}$.

[54] **Miller, D. A.** Op. cit., p. 470; **Guilland, R**. Les Logothètes, p. 54. Всъщност няма единно становище относно времето на мисията на Леон Равдух до Петър Гойникович, а оттам и за времето, когато е издигнат за магистър и логотет на дрома. В едно писмо на Леон Хиросфакт, датирано преди 911 г., Леон Равдух е споменат като магистър и логотет на дрома. Това сведение допуска възможността той да е заемал тази длъжност и преди 917 г. – вж. бележките на Фр. Дворник в: **Constantine Porphyrogenitus.** *De Administrando Imperio*. Vol. II. Commentary. London, 1962, p. 135.

[55] **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома, с. 291.

[56] **Тодоров, Т.** *Цит. съч*., 112-113.

[57] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 856-857.

[58] **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома, с. 292.

[59] Пак там, с. 293.

[60] **Leonis Diaconi Caloensis**. *Historae libri decem*. Rec. C. B. Hasii. Bonnae, 1828, p. 49.$_{7}$.

[61] **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома, с. 293.

[62] **Guilland, R**. Les Logothètes, p. 55, №24.

[63] **Йорданов, И**. Оловен печат на Симеон Метафраст, магистър и логотет от Велики Преслав. – *Векове*, 1, 1981, с. 18.

[64] За сакелиона и сакелария вж. **Bury, J.** *Op. cit*., 84-86; **Guilland, R**. *Recherches sur les institutions byzantines*, T. 1. Berlin–Amsterdam, 1967, 357-358; **Oikonomides, N**. *Op. cit*., p. 312.

[65] **Йорданов, И**. Печатите на комеркиарията Девелт, с. 63.

[66] **Тодоров, Т.** *Цит. съч*., с. 72 и сл.

[67] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 878.

[68] **Symeon Magister.** *Op. cit*., p. 691.$_{14}$.

[69] **Laurent, V**. *Op. cit*., № 755.

[70] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 879; **Йорданов, И.** I. Jordanov. *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. Vol. 1-3. Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et corrigenda. - *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика,* 7, 2011,, № 884б.

[71] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 883-884; **Йорданов, И.** I. Jordanov. *Corpus*, № 884а.

[72] **Тодоров, Т.** *Цит. съч*., с. 48.

[73] **Йорданов, И.** Печати на Йосиф Вринга, намерени във Велики Преслав. – *Трудове на катедрите по история и богословие към Шуменски университет*, 3, 1999, 52-53.

[74] **Theophanes Continuatus.** *Op. cit*., p. 445.$_{7-9}$.

[75] **Jordanov, I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 2. Byzantine Seals with Family Names*, Sofia, 2006, p. 36.

[76] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 874-875.

[77] Ibid., №880.

---

[78] Ibid., p. 315.

[79] За идикона и неговия титуляр и подчинени служители вж. **Bury, J.** *Op. cit.*, 98-100; **Guilland, R**. Les Logothètes, 85-100; **Oikonomides, N**. *Op. cit.*, 316-317.

[80] **Йорданов, И**. Печатите на комеркиарията Девелт, 62-63.

[81] **Йорданов, И.** Печати и монети от Голямата базилика. – В: **Георгиев, П., Ст. Витлянов**. *Архиепископията манастир в Плиска*. София, 2001, с. 222.

[82] За находките от византийски печати в тази част на Преслав вж. **Тодоров, Т.** *Цит. съч.*, с. 34.

[83] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 887-895.

[84] **Тодоров, Т., К. Андонов.** Цит. съч., с. 155.

[85] **Чхаидзе, В. Н.** *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*. Москва, 2008, с. 244.

ПРИЛОЖЕНИЕ: ПЕЧАТИ НА ЛИЦА, СВЪРЗАНИ С ЧЕТИРИТЕ ВИЗАНТИЙСКИ ИНСТИТУЦИИ, ОТКРИТИ В БЪЛГАРИЯ

I. Логотезион на геника

Местонамиране: Плиска

1 – 3. Βασίλειος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: втората половина на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 765, 767-768.
Паралели: **Алексеенко, Н. А.** Печати главных логофетов из Херсонского архива. – *АДСВ*, 34, 2003, № 17.
4. Λέων πριμικήρος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: краят на IX – началото на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 789.
5. Λέων πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: началото на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 792.
6. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: първата половина на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 799.
7. Σέργιος μάγιστρος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: средата на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 812.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 307; **Соколова, И. В.** Византийские печати VI – первой половины IX в. из Херсонеса. – *ВВр.*, 52, 1991, № 42-43.
8 – 10. Φιλόθεος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: 60-те години на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 817-819.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 309; **Алексеенко, Н. А.** Цит. съч., № 13.
11 – 13. Φώτιος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: втората половина на IX в.
Публикация: **Jordanov 2009**, № 820-821, 825 (два булотириона).
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 318, но явно с друг булотирион.

Местонамиране: Преслав

14. Ἐλισεῖος ἀνθύπατος, πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: първата половина на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 769.
Паралели: **Алексеенко, Н. А.** Цит. съч., № 41.
15 – 26. Παῦλος Μονομάχος πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: 40-те години на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 801-811A.
Паралели: **Алексеенко, Н. А.** Цит. съч., № 46.
27. N (Λέων?) ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: първата половина на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 831.
28. Ἀνδρέας πραγματευτής
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 837.
29. Πλωτίνιος πραγματευτής
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 838.

Местонамиране: Силистра

30. Θεοφύλακτος β’στράτωρ καὶ κόμης τῆς λαμίας
Датировка: IX – X в
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 836.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 402.

Местонамиране: Северна България

31. Βασίλειος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: втората половина на IX в.
Местонамиране: с. Мараш, Шуменско
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 766.
Паралели: **Алексеенко, Н. А.** Цит. съч., № 17.
32. Φιλόθεος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: 60-те години на IX в.
Местонамиране: с. Омарчево, Шуменско.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 816.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 309; **Алексеенко, Н. А.** Цит. съч., № 13.

Местонамиране: Девелт

33 – 44. Θεόδωρος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: втората половина на IX в.
Четири булотириона.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 770-781.
Паралели: **Алексеенко, Н. А.** Цит. съч., № 14-16.
45 – 47. Λέων πριμικῆρος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: краят на IX – началото на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 786-788.
Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*, Vol. II. Berne, 1984, № 210;

Алексеенко, Н. А. Цит. съч., № 25-26; **Bulgakova, V.** *Op. cit.*, № 1.2.5; **Чхаидзе, В. Н.** *Цит. съч.* , с. 244, № 7.
48 – 49. Λέων πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: краят на IX – началото на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 790-791.
50 – 55. Λέων ἀνθύπατος, πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: началото на X в.
Два булотириона.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 793-798.
Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*, II, № 202.
56 – 58. Ἰωάννης ἀνθύπατος, πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 783-785.
Паралели: **Алексеенко, Н. А.** Цит. съч., № 18.
59 – 62. Φώτιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: втората половина на IX в.
Два или три булотириона.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 822, 824, 826-827.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 318.

Местонамиране: Южна България

63. Σισίνιος πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: 960 – 963 г.
Местонамиране: Созопол.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 813.
64. Φώτιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: втората половина на IX в.
Местонамиране: гр. Гълъбово, Старозагорско.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 823.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 318, но явно с друг булотирион.

Местонамиране: неизвестно

65. Θεόδωρος πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: втората половина на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 782.
66. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: втората половина на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 800.
67 – 68. Φιλόθεος β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: 60-те години на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 814-815.
69. N., β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: IX – X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 828.
70. N., ἀνθύπατος, πατρίκιος, καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: IX – X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 829.
71. N.,... πατρίκιος, καὶ γενικὸς λογοθέτης
Датировка: IX – X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 830.

II. Логотезион на дрома

Местонамиране: Преслав

1 – 6. Θεόκτιστος πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου
Датировка: 30-те – 40-те години на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 844-849.
7 – 8. Παῦλος ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 856-857.
Паралели: **Laurent 1981**, № 430.
9 – 10. Συμεὼν μάγιστρος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου
Датировка: 70-те години на X в.
Публикация: **Jordanov 2009**, № 851-852.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 431a-b.

Местонамиране: Северна България

11. Λέων μάγιστρος, ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου
Датировка: първата половина на X в.
Местонамиране: с. Къртожабене, Плевенско.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 843.
12. N., β'σπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου
Датировка: X в.
Местонамиране: с. Малък Преславец, Силистренско.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 861.

Местонамиране: Девелт

13. Θεόκτιστος πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου
Датировка: 829 – 842 г.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 839.
Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*, Vol. I, Part 1-2. Basel, 1972, № 2497.
14 – 16. Θωμᾶς πατρίκιος, πραιπόσιτος, β' πρωτοσπαθάριος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου
Датировка: първата половина на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 840-842.
17. Ἰωάννης β'πρωτοσπαθάριος, πρωτοασηκρήτης καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου
Датировка: краят на IX – началото на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 859.
Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*, II, № 185.
18. Παντολέον ὕπατος καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου
Датировка: 20-те години на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 858.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit.*, № 43.

Местонамиране: неизвестно

19. Λέων κουροπαλάτης καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου
Датировка: 963 – 969 г.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 850.

III. Сакелион

Местонамиране: Плиска

1. Κωνσταντῖνος πατρίκιος, β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ σακελλάριος
Датировка: първата половина на X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 878.

Местонамиране: Преслав

2 – 3. Ἰωάννης ἀνθύπατος, πατρίκιος, β᾽πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ β᾽σακελλάριος
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 874-875.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit*., № 779.
4 – 5. Ἰωσὴφ πατρίκιος, πραιποσήτος, β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ β᾽σακελλάριος
Датировка: 40-те години на X в. – след 945 г.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 876-877.
6. Λέων πριμικήριος, β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ β᾽σακελλάριος
Датировка: IX–X в.
Публикация: **Йорданов, И.** I. Jordanov. *Corpus*, № 884б.
7. Λέων πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος καὶ β᾽σακελλάριος
Датировка: IX – X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 879.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit*., № 757.
8. Μιχαὴλ ἀνθύπατος, πατρίκιος, β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ β᾽σακελλάριος
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 880.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit*., № 776.
9. Νικόλαος Ἀγγούρης β᾽πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ β᾽ σακελλάριος
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 881.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit*., № 778.
10. Παῦλος Μονομάχος ἀνθύπατος, πατρίκιος, β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ β᾽σακελλάριος
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 882.
11 – 13. Πέτρος ἀνθύπατος, πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ β᾽σακελλάριος
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 883-884; **Йорданов, И.** I. Jordanov. *Corpus*, № 884а.
Паралели: **Laurent, V**. *Op. cit*., № 778.

Местонамиране: Девелт

14. Ἰωάννης πατρίκιος, β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ β᾽σακελλάριος
Датировка: 20 – 40-те години на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 873.

IV. Идикон

Местонамиране: Плиска

1. Μανουὴλ β’πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ λόγου...?
Датировка: втората половина на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 2674.

Местонамиране: Преслав

2 – 10. Νικηφόρος β’ πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ λόγου
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 887-895.
11. Πέτρος β’ πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ ε εἰδικοῦ λόγου
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 896.
12. Φιλιτὸς πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ λόγου
Датировка: X в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 897.

Местонамиране: Девелт

13. Θεόδωρος β’πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ λόγου
Датировка: първата половина на IX в.
Публикация: **Jordanov, I.** *Corpus,* III, № 886.

THE BYZANTINE INSTITUTIONS AND THE FIRST BULGARIAN KINGDOM

Todor Todorov

Abstract

This paper aims to trace and possibly summarize the information from published Byzantine seals found in Bulgaria and dated in the chronological framework IXth - Xth centuries. It focuses on two interrelated issues: 1. Which Byzantine institutions (except the Imperial) kept most frequent and intense communication with the Bulgarian kingdom in the IXth-Xth centuries and 2. In what light these contacts present the Bulgarian-Byzantine relations in the same period.

Even a general view on the quantitative indicators of the Byzantine seals from Bulgaria published to date and dated in the chronological framework IXth-Xth centuries highlights four Byzantine institutions: 1. logotesion of the genikon; 2. logotesion of the dromos; 3. sakkelion and 4. idikon.

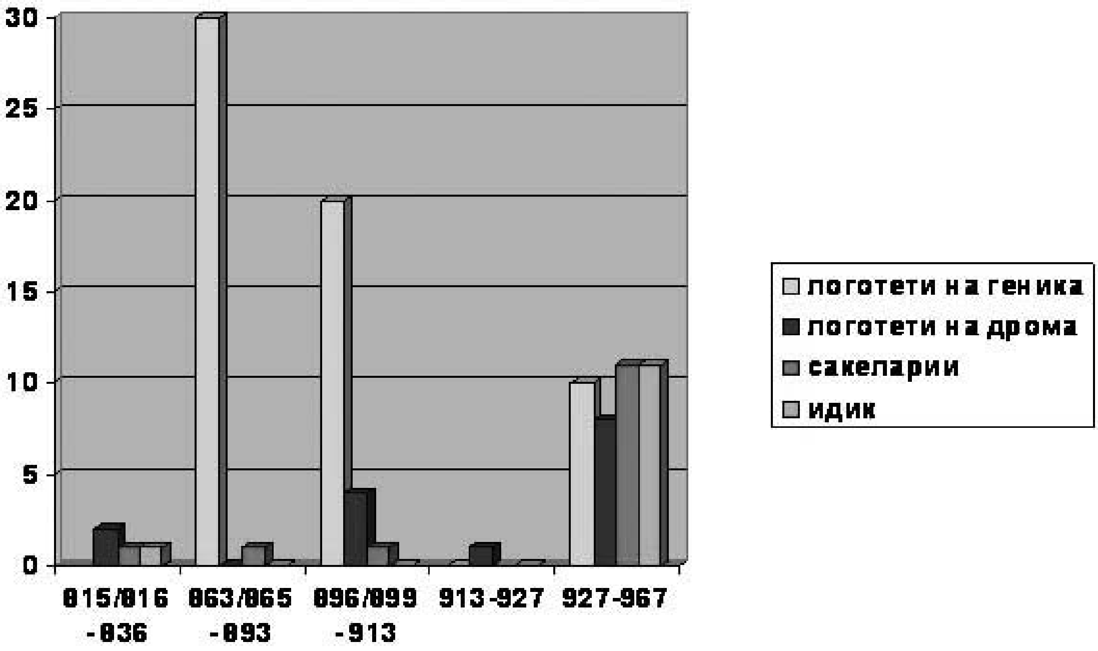
30
25
20
15
10
5
0
815/816 -836
863/865 -893
896/899 -913
913-927
927-967
логотети на геника
логотети на дрома
сакеларии
идик

Диаграма 1

ОТРАЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ВЪРХУ СЛУЧАИТЕ НА УДОСТОЯВАНЕ НА ВЛАДЕТЕЛИ ОТ ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ С ВИЗАНТИЙСКИ ПОЧЕТНИ ТИТЛИ

Николай Кънев

При реализацията на външнополитическата си линия Византия използва разнообразен арсенал от инструменти за постигането на своите цели. Един от най-ефективните елементи на нейната политика в това отношение, е практиката да се дават византийски почетни титли на чужди владетели. През целия средновизантийски период ромейските почетни титли са били твърде желани далеч извън границите на империята и именно тази им привлекателност е обуславяла ефективността на удостояването с тях като елемент във византийската външна политика.

Съществуването на българската държава с център на юг от Дунав неизбежно превръща българо-византийските отношения в един от фокусите на византийската външна политика и съответно се отразява и върху някои от конкретните проявления на практиката византийски почетни титли да се дават извън империята, включително и върху случаите на удостояване с ромейски титулни достойнства на владетели от западната част на Балканския полуостров, което всъщност е и интересуващият ни тук предмет на изследване.

За да се разбере защо византийските почетни титли са били привлекателни не само за ромеите, но и за много чуждоземни владетели, и респективно – защо в последния случай са могли да бъдат ефективен инструмент при реализирането на външнополитическата линия на империята, е необходимо да се тръгне от утвърденото още през IV в. и господстващо в продължение на стотици години политико-идеологическо разбиране за устройството на света. Това устройство е считано за създадено и утвърдено от Божията воля, и съответно – за вярно отражение на небесното царство. Разбира се, тук става въпрос за една напълно християнска доктрина, която в своята цялост не е била припознавана от нехристияните, но в крайна сметка още през IV в. цивилизована Европа (олицетворена от обединилата средиземноморския свят Римска империя) се превръща в християнска Европа, а християнската религия определя общия доминиращ културно-идеологически и политически модел. Формираното през IV в. разбиране за единството на християнския свят и за неговото абсолютно тъждество с Римската империя, първоначално почиващо на действителното им териториално и политическо припокриване, се запазва задълго, независимо от разделянето на империята, създаването на “варварски” държави и изчезването на Западната Римска империя. Византия до самия си край се е самовъзприемала като Римската империя, но като такава тя много дълго време е била възприемана и от другите страни и народи. Императорът в Константинопол в продължение на векове е считан за единствения възможен римски император и върховен политически глава на християнския свят. Тъй като целият земен християнски свят е възприеман като вярно отражение на небесното Божие царство, той следователно би трябвало да съвпада с единствената възможна, вечна и богохранима империя – ромейската. Доколкото византийско-християнската доктрина за устройството на света е принудена да признае очевидните реалности, а именно – наличието на други, самостоятелни държавни образувания, тяхното съществуване е “наместено” в споменатия модел, като в идеологически план се е приемало, че техните владетели упражняват властта си по допущението на ромейския император.

След като е поставен знак на равенство между империята и ойкуменето, то византийската титулна йерархия се превръща в универсална и натоварена с функцията да илюстрира цялостната йерархична подредба на земния цивилизован свят. Подобно на императорската власт, за която се е приемало, че има божествен характер и произход, такъв божествен характер и произход се считало, че има и йерархията на империята, която, бидейки отражение на принципите на небесната йерархия, се разглеждала като еквивалент на земната йерархия и един от основните стълбове на установения от Бога земен ред (τάξις). В този смисъл значението на йерархията на титлите надхвърля териториалния обхват на Византия и съвсем не е случайно, че византийските титли са били желани от владетели и представители на аристокрацията дори и в страни далеч извън границите на империята[1].

Титлите от имперската йерархия са почетни и персонални, като тяхната основна функция е да се определи мястото на дадено лице в универсалната земна йерархия. Точно тази им основна функция е предопределяла изцяло персоналния им характер, тъй като “установената от Бога” земна йерархия е касаела единствено хората и тяхната субординация спрямо василевса. В нея и дума не може да става за йерархия на политически образувания. Бидейки персонални, почетните титли са пожизнени, но не и наследствени, тъй като това би влязло в противоречие с тяхната основна функция.

Византийските почетни титли са били възприемани като белег на престиж и мерило за лично качество и затова са били привлекателни и желани за всички, които в една или друга степен са повлияни от християнско-византийския модел, независимо дали са ромеи или не. Именно по тази причина те са могли да играят ролята на инструмент във външната политика на империята. Тяхното даване на определени чужди владетели и аристократи често е ефикасен начин за разширяване на влиянието на Константинопол извън границите на Византия, за привличане или възнаграждаване на приятели и съюзници, за неутрализиране на врагове и понякога – за подпомагане на териториалната експанзия на империята. Независимо от конкретните причини за удостояването на един чуждестранен владетел с византийска титла, то неизбежно се е явявало, погледнато в идеологически план, символ на върховенството на ромейския император. Естествено, с оглед на самата природа на византийските титли и на разбирането за универсалността на имперската йерархия, аксиоматично правило е изискването получателят на титлата да е християнин.

През разглеждания период Византия е подхождала като цяло доста внимателно при даването на почетни титли на неромеи. Въпреки изключително обширния географски ареал на страните, в които се регистрират случаи на удостояване на владетели и аристократи с византийски титли през въпросния период – от централното Средиземноморие и Апенинския полуостров до Закавказието и Близкия изток, всъщност ромейските титли никога не са били давани с лека ръка, а още по-малко пък – масово. Постулатът за византийската изключителност естествено предпоставя не само политическото върховенство на василевса над християнския свят, но и превъзходството на ромеите над всички, които не са ромеи (и които, в крайна сметка малко или много си остават “варвари”, дори и когато са приели християнството), а това само по себе си предполага, че даването на титли на неромеи би следвало да се случва рядко и по-скоро по изключение. За византийците разбирането за естеството на имперските титли е свързано с ролята им на йерархичен белег, указващ наличието и степента на персонална връзка със свещената особа на императора, така че, накратко казано, титлата никога не е по право, тя не се полага, тя винаги се дарява. Даже когато титлата е получена като отплата за големи заслуги към империята, от византийска гледна точка нейното даване пак е оставало израз на изключително голяма милост и благоволение от страна на василевса.

Освен това, изхождайки вече не само от идеологически, но и от съвсем прагматически съображения, управляващите в Константинопол добре разбират, че за да бъде удостояването с почетни титли ефективен елемент във външната политика на империята, то към него трябва да се прибягва внимателно и не много често. Съзнанието, че удостояването с почетна титла, особено от по-високите нива на имперската йерархия, е привилегия за избран и ограничен кръг носители, поддържа висок престижа на византийските титулни рангове и в очите на немалко владетели и аристократи те остават желана придобивка. Разбира се, допълнителна привлекателност на титлите (най-вече за управниците на по-малки държавици или отделни племенни общности) придава фактът, че обичайно те са придружавани и от съответната финансова облага, изразяваща се в полагащата им се годишна пожизнена рента[2]. В много случаи за удостоените с византийски титли владетели и аристократи не е без значение и това, че полученото почетно отличие им носи определени предимства в отношенията им с техните съседи или конкуренти – било като издига престижът им във вътрешен и във външен план, било като създава впечатлението, че се ползват с благоволението на василевса и винаги могат да разчитат на подкрепата на империята.

* * *

На фона на сравнително по-честата и понякога едва ли не регулярна употреба на удостояването на чужди владетели с византийски титли като елемент в политиката на империята в Италия и на Изток, не може да не направи впечатление изключително умереното, дори твърде рядко, използване на този елемент на Балканския полуостров през целия разглеждан период. И ако тази констатация важи с пълна сила по отношение на България, то в многократно по-голяма степен се отнася до сърби и хървати, спрямо които е налице почти пълно пренебрегване на представителите на техния владетелски елит като възможни бенефициенти на византийски титулни отличия.

При това положение съвсем резонно изниква въпросът защо Византия не използва активно този инструмент на Балканите? Отговорът на поставения въпрос всъщност е комплексен и нюансиран за отделните времеви отрязъци и страни, но ако трябва да бъде сумиран и еднозначно опростен, той може да бъде сведен до обобщаващата формулировка, че почти през цялото време това не се налага. Като цяло, на Византия, с изключение на няколко, ограничени във времето, конкретни ситуации, просто не ѝ е необходимо да използва този елемент в своя външнополитически инструментариум спрямо владетелите на българи, хървати и сърби. От друга страна, много често това се явява и невъзможно. На първо място, през много голяма част от разглеждания период и българите, и сърбите, и хърватите са езичници и това за Византия прави невъзможна употребата на удостояването с ромейски почетни титли като средство при осъществяването на политиката спрямо тях, поради принципната недопустимост на даването на титли от универсалната християнска йерархия на нехристияни.

На второ място, липсата на държавност също е важен фактор, влияещ върху използването или по-скоро – върху неизползването на въпросния елемент. Като се изключи България, с нейното утвърдено и стъпило на свои собствени здрави традиции държавно-политическо присъствие, не може да се пренебрегне очевидният факт, че държавообразувателните процеси на Балканския полуостров сред славянските племена протичат твърде бавно и колебливо. Продължителната липса на държавност при сърби и хървати не предполага през това време да е възможно и необходимо използването на удостояването с титли от имперската йерархия като инструмент за постигане на влияние или на някакви външнополитически цели при и без това не особено интензивните контакти на Византия с тях. Съответно това също е част от обяснението за символично малкия брой случаи на удостояване на сръбски и хърватски владетели с ромейски титулни достойнства въобще. Дори и в резултат на постепенното утвърждаване на християнството, както и след появата на държавни образувания при сърби и хървати, картината не се променя съществено. Доколкото те са инкорпорирани в рамките на византийския свят, техните владетели, съобразно вече утвърдилата се през IX в. концепция за “семейството на владетелите”, стават част от подредбата на това въображаемо владетелско семейство, начело с императора в Константинопол. Според тази концепция християнските владетели образуват едно монархическо семейство, подредено йерархично по строго патерналистичен принцип, начело на което стои ромейският император, явяващ се “духовен баща” или “старши брат” на останалите владетели и съответно имащ властта и правата на “баща на семейството”[3]. След императора са неговите младши “духовни братя”, после “духовните синове” на василевса, следвани от императорските “приятели” (φίλοι). В края на тази йерархия са владетелите, които още не са станали φίλοι и нямат определение по родство и владетелите, които, поне според мнението на византийците, са признавали властта на императора като негови подчинени или роби (δοῦλοι)[4]. Обичайно на сръбските и хърватските князе се е гледало като на владетели, спадащи към последните категории, така че не е било оправдано и необходимо да бъдат удостоявани с почетни титли[5]. През целия разглеждан период едва трима са владетелите от Западните Балкани, за които със сигурност се знае, че получават византийски почетни титли, а въобще за цялата докомнинова епоха броят им нараства само с още един.

Първите два случая са синхронни или почти синхронни и се отнасят до първата половина на 20-те години на X в. Тогава, най-вероятно между 921 и 924 г., император Роман I Лакапин удостоява с двете високи титли *антипат* и *патрикий*[6] и хърватския княз Томислав I Търпимирович (910/14-928; от 925 г. крал), и сръбския княз на Хум Михаил Вишевич (преди 912 – след 925 г.)[7]. И в двата случая за това удостояване пряко влияе естеството на българо-византийските отношения тогава. Титлите *антипат* и *патрикий* по това време са две от трите най-високи почетни титли в йерархията, достъпни за лица, непринадлежащи към императорското семейство (по-висока достъпна титла е само *магистър*) и даването им на двама владетели от западната част на Балканите е не само абсолютен прецедент за този регион, но и, ако бъде извадено от контекста на политическата ситуация на полуострова, даже би изглеждало странно висока чест на фона на пълната липса на сведения дотогава хърватски или сръбски княз да е получавал каквато и да е, дори и най-ниска, византийска титла. За сравнение, например, удостояваните с византийски достойнства венециански дожи до края на IX в. са получавали само второразредните титли *спатарий* или *спатарокандидат* и едва дожът Пиетро Трибуно (888 – 912) е почетен с достойнството на *протоспатарий*, стоящо непосредствено под това на *патрикий*. За целия период до началото на управлението на Роман I Лакапин случаите на удостояване с първоразредни византийски титли сред лангобардските владетели в Южна Италия са едва няколко, като при това само веднъж става въпрос за титлата *антипат*[8].

Сложното положение на Византия по време на войната с България през 913 – 927 г. и особено в десетилетието след битката при Ахелой, когато империята е притисната от военното превъзходство и победите на цар Симеон, завладял по-голямата част от византийските територии на Балканите и поставил под съмнение с енергично преследваната си амбиция за императорската корона самата същност на идеята за византийската супремация над християнския свят, е причината в Константинопол да търсят всяка възможност за привличане на съюзници и за отваряне на нов фронт срещу българския владетел, като така отклонят поне част от силите му и го принудят да отслаби натиска срещу ромеите. Именно голямата заплаха от страна на България кара Византия да подходи максимално гъвкаво при привличането на нейна страна на хърватския княз Томислав и на захумския княз Михаил Вишевич и да ги удостои с твърде високите титли *антипат* и *патрикий*, в разрез с традиционното си виждане, че владетелите на хървати и сърби са δοῦλοι на василевса на ромеите, поради което и не заслужават да бъдат почитани с ромейски титли. Хърватската държава през първата четвърт на X в. вече е значим фактор в северозападната част на Балканския полуостров, а военните ѝ сили (шест хиляди конници и сто хиляди пеши войни, както и сериозен флот – ако се доверим на сведенията на Константин VII Багрянородни)[9] са наистина заслужаващи уважение. Нареждането ѝ сред византийските съюзници като част от политиката на обкръжаване на България, е успех, който си е заслужавал високата цена. Освен това, чрез даването на титлите *антипат* и *патрикий* на Томислав, василевсът не само е демонстрирал пред българския си съперник Симеон (който е бил добре запознат и с византийската политическа доктрина, и с универсалния характер на имперската титулна йерархия), своя успех в привличането на Хърватия, но е създавал също и впечатлението за една по-голяма дълбочина на този успех, свързана с признаване на върховенството на империята от страна на хърватския княз. От тази гледна точка военният поход на Симеон срещу хърватите през 925/26 г. надали е имал за цел само преследване на избягалия рашки княз Захарий Прибиславович, но е бил и демонстрация на твърдост, целяща да покаже, че българският цар няма да толерира враждебна на България и в угода на Византия политика на хърватския владетел.

Особено интересен е фактът, че князът на една сравнително по-малка, нямаща военните възможности на Хърватия и при това географски изолирана от Динарската планинска верига държава, каквато е Хум (Захълмие), е получил толкова високи византийски титли. Всъщност през цялата първа половина на своето управление хумският княз Михаил Вишевич определено гравитира в орбитата на влияние на България[10]. През 913 г. той изпраща в България сина на дожа на намиращата се под византийско върховенство Венеция Орсо Партечипацио II (912-932), когото пленил при завръщането му от Константинопол, където последният бил удостоен с титлата *протоспатарий*[11]. През 917 г. уведомява Симеон за контактите между стратега на Драч Лъв Равдух и княза на Сърбия (т.е. на Рашка) Петър Гойникович (892/93-917/18), с което предизвиква и военната акция на българския цар в Рашка, довела до свалянето на Петър Гойникович и замяната му с Павел Бранович (917/18-921). Чрез захълмския княз България несъмнено е усилвала своята тежест в тази част на Балканите, така се е постигало почти пълното обкръжение на Рашкото княжество, както и на византийската тема Дирахион, прекъсвали се възможностите за пряка сухопътна връзка между темите Дирахион и Далмация и се застрашавало присъствието на Византия по източното крайбрежие на Адриатика. За Византия в тези условия става изключително важно привличането на Хум на нейна страна. Без него успехите на византийската дипломация в Рашка са осъдени да остават изолирани и не биха могли да имат шанс за по-траен и значим резултат. Формирането на общ антибългарски фронт от трите княжества Рашка, Хум и Хърватия, който заедно с прилежащите византийски теми образува достатъчно голям и териториално компактно свързан блок в Западните Балкани, би променил чувствително картината в тази част на полуострова във византийска полза. Откъсването на захълмското княжество от орбитата на влияние на България и превръщането му в ромейски съюзник се превръща в една от важните цели на Византия в този момент и това оправдава иначе немислимото в друго време удостояване на владетеля на Хум с титлите *антипат* и *патрикий*. Преминаването на Михаил Вишевич на византийска страна става най-вероятно към 921 г. или скоро след това (но не по-късно от 924 г.), а затова, освен нареждането на князете на Рашка и на Хърватска във византийския лагер, несъмнена роля е изиграло и даването на високите почетни отличия на Михаил.

Следващият случай на удостояване с византийска титла, който всъщност е и последен в рамките на разглеждания период за владетел от Западните Балкани, е на хърватския княз Степан Държислав (969 – 997; от 988 г. крал), който получава от император Василий II достойнството на *патрикий*. Отново един хърватски владетел е почетен с висока титла от ромейския василевс и отново българо-византийските отношения оказват известно влияние за това удостояване. Защо Степан Държислав е удостоен с високата титла *патрикий* след като нито един от предшествениците му след Томислав – нито Търпимир II, нито Крешимир I, нито Мирослав, нито Крешимир II – не е получавал византийско почетно достойнство? И защо само *патрикий*, но не и *антипат*, след като хърватски владетел вече е получавал въпросната титла? Отговорът на всички тези въпроси следва да се търси в конкретната политическа обстановка на Балканския полуостров. Това е времето на добре известната “българска епопея”, когато България не само се бори за своето съществуване, но и, макар и за кратко, под вещото ръководство на Самуил отново е сериозен конкурент на Византия за хегемония на Балканите. Изместването на центъра на българската държава на югозапад придава нова важност на държавите от западната част на полуострова в условията на решителен българо-византийски двубой, а и Самуил, в духа на традициите от времето на Симеон, провежда активна политика спрямо сърби и хървати. Почти до самия край на столетието, възползвайки се от вътрешните междуособици, които раздират Византия през интервала от 976 до 989 г., както и от ангажираността на империята по източните ѝ граници, България доминира в този конфликт, въпреки че все пак не представлява такава заплаха, каквато е при войните от 913 – 927 г. В тази обстановка привързването на хърватската държава и на нейния владетел към традиционната политика на близост с Византия добива определена важност за Василий II с оглед на борбата му с българите и на стремежа му да постави България във враждебното обкръжение на византийски съюзници. На хърватския княз Степан Държислав е дадена титлата *патрикий* и освен това той е назначен от името на византийския император за епарх на градовете във византийска Далмация[12], с което последните, оставайки част от империята, попадат под закрилата на владетеля на Хърватско, без да се налага василевсът да отделя сили и средства за тяхната сигурност. Хърватската държава при Степан Държислав вече е преодоляла периода на вътрешна слабост от 30-те – 60-те години на X в. и отново е значима политическа и военна сила, на която империята би могла да се опре, за да постигне благоприятно за нея съотношение на силите в региона западно от българската граница и така да възпре евентуалната експанзия на България в тази посока. Вероятно не е случаен фактът, че до смъртта на Степан Държислав през 997 г. Самуил не предприема активни действия срещу сърби или хървати. Това е и обяснението за удостояването на хърватски владетел, за втори (и както изглежда за последен) път през цялата хърватска история, с византийска висока почетна титла. И тъй като на Василий II все пак ситуацията вероятно не му се е струвала чак толкова критична, колкото тази от времето на Симеоновите войни, а може би и заради силно изразения стремеж на този император да цени високо стойността на ромейските почетни титли, Степан Държислав, за разлика от Томислав преди него, не получава ранга на *антипат*.

Няма сигурни данни някога който и да е друг хърватски владетел да е почетен с ромейска титла[13]. Пренебрегването на хърватските владетели като бенефициенти на имперски почетни титли, отново е в пряка връзка с българо-византийските отношения. Докато между Византия и България по времето на цар Петър I има дълбок мир, за императорите в Константинопол, изхождайки преди всичко от разбиранията на ромейската политическа теория, е напълно безпредметно да дават високи почетни достойнства на “робски подчинените на василевса”, според византийската гледна точка, “архонти на хърватите”. Що се отнася до титлите от ниските нива на йерархията, използването им не би било уместно след прецедентите с такива високи титулни рангове като *антипат* и *патрикий* и съответно те надали биха били ефикасен елемент в линията на поведение спрямо хърватските владетели, поради което и след Томислав и преди удостояването на Степан Държислав, никой от тях не получава византийско рангово отличие. Така да се каже, за империята липсва екстремната ситуация на крайна необходимост, която да оправдае евентуален компромис по отношение на следваната линия при даването на византийски титли като елемент от външната политика на Византия. Всъщност, аналогично същото се отнася и за сръбските владетели. Що се отнася до хърватските крале след 997 г., подобно на времето преди Степан Държислав, отново се оказва, че не е необходимо да се правят излишни концесии с даването на почетни титли. От 997 до 1000 г. в Хърватска бушува междуособна война между тримата синове на починалия Степан Държислав – Светослав, Крешимир III и Гоислав, в която се намесва и българският цар Самуил, който през 997 – 998 г. извършва поход в Далмация, достигайки чак до Задар. В тези условия за Василий II става необходимо да заложи на Венеция като фактор за запазване на властта си по Адриатическото крайбрежие и за неутрализиране на твърде нарасналата роля на България в региона, тъй като по това време Самуил покорява и сръбските земи. В следващите две десетилетия лавиращата между Византия, Венеция, Унгария и България Хърватска в определена степен губи ключовото си значение за византийската политика в региона и за развръзката на българо-византийския конфликт, още повече, че Константинопол може да разчита не само на републиката на Сан Марко, но и от границата на X и XI в. насетне – и на Унгария, която се превръща в най-важния съюзник на империята в борбата за унищожаването на българската държава.

В пряка връзка с българската експанзия и кампанията на Самуил от 997 – 998 г. е удостояването на венецианския дож Пиетро Орсеоло II през 998 г. с титлите *антипат* и *патрикий* и обявяването му от името на Византия за дук на Далмация, с което се отнемат дотогавашните позиции на хърватския крал там[14]. Пиетро Орсеоло II е първият дож на Венеция въобще, който получава тези титли и който е издигнат толкова високо в титулната йерархия на Византия, а в следващия половин век няма друг венециански дож, на който да е давана титлата *антипат*. Нестабилната ситуация в Хърватия и най-вече засилените български позиции на запад, заплашващи устоите на византийското присъствие в Далмация (а и погледнато в по-общ план – въобще в Западните Балкани и Адриатика), са може би най-основната причина за увеличаващите се византийски концесии спрямо Венеция в края на X и в началото на XI в.[15] Венецианският дож е привързан допълнително към империята чрез удостояването на сина му Одоне Орсеоло с титлата *патрикий*, както и чрез осъществяването на династичен брак през 1001 г. с родственица на самия василевс Василий II[16]. Както е видно, отношенията на Византия с България в този конкретен момент оказват своето силно влияние върху използването на удостояването с почетни титли като елемент във византийската политика и спрямо Венеция.

Показателно за това, доколко употребата на въпросния елемент в политиката на Византия спрямо балканските владетели през разглеждания период е била повлияна от решаващия фактор на българо-византийските отношения, е фактическият отказ на ромейските василевси да използват удостояването с почетни титли спрямо хървати и сърби тогава, когато този фактор не е решаващ или пък вече не действа. Така например, когато след окончателното покоряване на България от Василий II, хърватският крал Крешимир III (1000 – 1030) и брат му Гоислав признават официално към 1018 или 1019 г. върховенството на Византия, противно на очакванията в подобни случаи, те не получават никакви високи почетни титли[17]. Дори излизайки извън границите на разглеждания период, чак до края на съществуването на йерархията от докомниновата епоха, хърватски крале повече не са удостоявани с византийски титли, а същото, с едно единствено изключение, важи и за сръбските князе. При това, в случая с единствения сръбски владетел, който все пак успява да се сдобие с почетна титла през XI в. – княза на Зета Михаил (ок. 1050 – 1081) – той е удостоен от император Константин IX Мономах (1042 – 1055) само с титлата *протоспатарий*, която не само, че не принадлежи към първоразредните титулни рангове в империята, но и към средата на XI в., в резултат на усилващите се процеси на девалвация във византийската рангова йерархия, вече не е носела на получателя си кой знае колко голям престиж.

Разбира се, би било пресилено да се смята, че състоянието на българо-византийските отношения е единственият фактор, който е влияел върху решението на императора в Константинопол да удостои сръбски или хърватски владетели с почетни титли. Те определено са основният действащ, но все пак не и единствен фактор. В случаите с Томислав и Степан Държислав, получили кралски корони съответно от папа Йоан X (914-928) през 925 г. и от папа Йоан XV (985 – 996) през 988 г., определено значение има и стремежът да се отговори по подобаващ начин на все по-засилващото се влияние на римската курия в Хърватско, като се обезпечи и византийското влияние в този район. При двата синхронни случая с Михаил Вишевич и Томислав, допълнителен фактор за империята се явява и възможността да се използват военните сили на хърватското и на захълмското княжества в борбата с арабите в Южна Италия и в басейна на Адриатическо море, както показва и осъществената съвместна експедиция в Апулия[18]. Факт е, обаче, че всички посочени по-горе случаи през X в. на удостояване на владетели от западните Балкани (както и този с венецианския дож Пиетро Орсеоло II) са в контекста на българо-византийските отношения по това време. Извън този контекст те или не биха се случили, или най-малкото, управниците в Константинопол не биха използвали толкова значими титли по отношение на почетените чужди владетели.

БЕЛЕЖКИ

[1] Специфичната византийска йерархия на почетните титли обикновено се приема от историците като чисто вътрешна рангова йерархия на Византия, в отлика от външната такава, която е, така да се каже, за международна и междудържавна употреба и се олицетворява от доктрината за "владетелското семейство" начело с византийския император, който е "баща" или "старши брат" за останалите владетели в ойкуменето. За византийската доктрина за "владетелското семейство" вж. **Dölger, F.** *Die "Familie der Könige" im Mittelalter. Byzanz und die europäische Staatenwelt.* Ettal, 1953, 37-70; **Ostrogorsky, G.** The Byzantine Emperor and the Hierarshical World Order. - *SEER*, 1956-1957, vol. 35, № 84, 1-14; **Grabar, A**. God and the "Family of Princes", presided by the Byzantine Emperor. - *HSS*, II, 1954, pp. 117-123; **Бакалов, Г.** *Византия. Културно-политически очерци.* София, 1993, 372-373; **Оболенски, Д.** *Византийската общност. Източна Европа 500-1453*, София, 2001, 115-116, 146-147, 153-155, 158-159, 267-268. Въпросната доктрина, обаче, не следва да бъде причина

основният модел на ранговата йерархия в империята и особено йерархията на византийските почетни титли да бъдат възприемани само като един вид вътрешна йерархия за собственовизантийска употреба. Като цяло за класическия византийски йерархичен модел от епохата и за различните византийски йерархични конструкции вж. **Кънев, Н.** Византийският йерархичен модел от IX-XI в. - *АДСВ*, вып. 39, Екатеринбург, 2009, 142-163 и по-конкретно за почетните титли вж. 151-156.

[2] Въпросната годишна рента се е наричала рога (ρόγα) и е имала фиксиран обичаен размер за всяко отделно рангово достойнство. За рогата, придружаваща византийските почетни титли вж. напр. **Lemerle, P.** Roga et rente d'état aux Xe – XIe siècles. - *Révue des Études Byzantines*, 25, 1967, 77-100.

[3] Вж. **Dölger,** Die "Familie …", p. 42.

[4] **Dölger, F.** *Op. cit*., p. 42. Вж. и **Ostrogorsky, G.** Op. cit., 11-12.

[5] Според император Константин VII Багрянородни още от времето на Ираклий хърватските и сръбските князе били робски подчинени на ромейския василевс и никога не са признавали властта на "архонта на българите". Вж. **Constantine Porphyrogenitus.** *De administrando imperio*. Ed. Gyula Moravcsik, tr. R. Jenkins, Vol. I, Washington, D. C., 1967, pp. 150, 160.

[6] *Патрикий* е, така да се каже, базовата титла сред *първоразредните* почетни достойнства във Византия. Титлата *антипат*, която не бива да се бърка със съществувалия по време на ранната империя, както и през 2-та половина на XI в., едноименен служебен ранг (*проконсул*), възниква при управлението на император Теофил (829-842) като едно от високите византийските достойнства от ранговия клас на първоразредните титли. Йерархично е непосредствено над *патрикий* и чак до времето на Никифор II Фока (963-969) над нея сред първоразредните титли е само *магистър*. Нейният носител задължително е трябвало да е вече удостоен с ранга на патрикий, който ранг съответно е имал правото да запази заедно с по-високата си титла и така е акумулирал доходите, придружаващи и двете отличия. Едновременно удостояване с двете титли се е извършвало, когато почетеният с тях сановник до този момент не е принадлежал към групата на патрикиите. Тъй като титлата *антипат* винаги върви заедно с тази на *патрикий*, това е породило доста разпространеното, но всъщност погрешно схващане, че става дума за една единствена титла – *антипат-патрикий*.

[7] Интересен е фактът, че говорейки за хърватите и за конфликта им със Симеон, Константин Багрянородни никъде не упоменава името на Томислав, оставяйки впечатлението, че този може би най-велик и най-значим хърватски владетел въобще не му е известен, въпреки че са били съвременници и въпреки че князът на Хърватия получава титлата *антипат* от Роман Лакапин, на когото самият Константин VII е съимператор по това време. В същото време хумският княз Михаил Вишевич му е поименно познат и за него Константин изрично подчертава, че е носител на достойнствата на патрикий и антипат – вж. **Constantine Porphyrogenitus**. *Op. cit*., p. 160. Вж. също и **Матанов, Х.** *Средновековните Балкани. Исторически очерци*. Изд. "Парадигма", б. г., 78-79.

[8] Дотогава сред лангобардските владетели в Южна Италия с титлата *патрикий* са удостоени само принцът на Салерно Гуаймар II, принцовете на Капуа и Беневенто Ландулф I и Атенулф II, архонтът на Амалфи Масталус I и дукът на Гаета Йоан I. През 915 г. Ландулф I получава от Константинопол и титлата *антипат*. Вж. **Guilland, R.** *Recherches sur les institutions byzantines*, II. Berlin – Amsterdam, 1967, 179-181, 185-189.

[9] Вж. **Constantine Porphyrogenitus**. *Op. cit*., p. 150.

[10] Най-достъпно за Захълмското княжество и за Михаил Вишевич вж. при **Матанов, Х.** *Цит. съч*., 88-89. Вж. също **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, т. I, ч.2. София, 1971, 384-385.

[11] **Johannes Diakonos**. Chronika. Ed. Monticolo, Cronache veneziane antichissime, Roma, 1890, p. 132. Вж. и **Златарски, В.** *Цит. съч*., с. 385 и бел. 63.

[12] Вж. **Матанов, Х.** *Цит. съч*., 148-149.

[13] Вж. тук по-долу бел. 17.

[14] Вж. **Guilland, R.** Les patrices du règne de Basile II (976-1025) et de Constantin VIII (1025-1028). - *JÖBG*, 20, 1971, p. 87.

[15] Друга такава причина несъмнено е стремежът да се неутрализират опитите на императора на Свещената Римска империя и германски крал Отон III (983-1002) да увеличи влиянието си над Венеция. Подписаният между Отон III и Венеция договор е почти синхронен с разглежданите събития и най-вече с осъществения по същото време венецианско-византийски династичен брачен съюз между родовете Орсеоло и Аргир.

[16] Както сочи Йоан Скилица по повод на този брак, *тогава императорът оженил дъщерята на Аргир, сестра на бъдещия император Роман* (т.е. на Роман III Аргир, който заема престола между 1028 и 1034 г. – бел. м.) *за управителя на Венеция и така спечелил този народ на своя страна* – вж. **Scylitzes-Cedrenus**. – *ГИБИ*, VI, с. 280.

[17] Според Скилица Τῷ δὲ βασιλεῖ προσερρύησαν, τῆς Βουλγαρίας δουλωθείσης αὐτῷ καὶ τὰ ὅμορα ἔθνη τῶν Χορβατῶν, ἄρχοντας ἔχοντες δύο ἀδελφούς, ὧν προσρυέντων καὶ ἀξιώματα λαβόντων καὶ κτήσεις ἱκανας ὑπήκοα γέγονε καὶ τὰ ἔθνη." – вж. **Scylitzes-Cedrenus**. – *ГИБИ*, VI, с. 296, където изразът "ὧν προσρυέντων καὶ ἀξιώματα λαβόντων καὶ κτήσεις ἱκανας ὑπήκοα γέγονε καὶ τὰ ἔθνη е преведен по следния начин: "Като се предали, те получили достойнства и значителни имоти, а народите им останали подвластни". Този израз, макар и не много ясен, поне на пръв поглед изглежда, че указва, че Крешимир III и Гоислав са получили някакви почетни титли, но липсата на конкретно упоменаване какви са те, сякаш подсказва, че ако наистина двамата братя въобще са били удостоени с византийски титли, то те не са били кой знае колко значителни. От друга страна обаче с ἀξιώματα, което най-общо се предава като *достойнства*, могат да се означат различни по вид позиции, включително служебни, управленски и съвсем не задължително – титулни, които дават определено по-високо социално положение. Много по-вероятно е изразът на Скилица да означава единствено, че Крешимир и Гоислав, подчинявайки се на Василий II, всъщност са получили признание за владетелското си достойнство като архонти на хърватите, запазвайки по волята на своя сюзерен земите си и властта си над "подвластните им народи", а не че са били удостоени с някакви почетни титли.

[18] Вж. напр. **Матанов, Х.** *Цит. съч.*, с. 88.

LES TITRES HONORIFIQUES CONFÉRÉS À DES PRINCES DES BALKANS OCCIDENTAUX VUS À TRAVERS LES RELATIONS BULGARO-BYZANTINES AU TEMPS DU PREMIER EMPIRE BULGARE

Nikolay Kanev

Résumé

Le présent article examine l'influence des relations byzantino-bulgares au temps du Premier Empire Bulgare sur les occasions (qui sont assez rares) quand des princes des pays de la partie occidentale de la Peninsule Balkanique ont été gratifiés par l'empereur byzantin de titres honorifiques romains. Dès le debut de VII-ème siécle et l'instalation des Serbes et des Croates sur la Peninsule Balkanique, jusqu'au debut de XI-ème siécle et la fin de Premier État Bulgare, il n'y a que deux souverains croates – Tomislav et Étienne Drjislav – et il n'y a qu'un prince serbe – Michel Vichevitch de Choum – qui ont reçus des dignités de la hiérarchie des titres byzantins. Les empereurs byzantins considéraient les princes des Serbes et des Croates simples sujets soumis comme des esclaves à l'Empire des Romains et voilà pourquoi ne les croyaient pas dignes pour leurs conférer des titres honorifiques. Contrairement à cette pratique, dans les trois occasions indiquées les empereurs byzantins Romain I-er et Basile II ont conféré des titres assez considérables – celles de *patrice* et d'*anthypatos*, qui sont parmi des plus hauts pour des dignitaires non-apparentés à la famille impériale. On montre que la vraie raison de la bienveillance des basileus envers les princes serbes et croates est la grave situation de Byzance dans les guerres contre les Bulgares aux X-ème siécle. Hors de cette situation et aussi hors du conflit entre la Bulgarie et l'Empire byzantin les princes des Balkans occidentaux n'avaient jamais reçu de Constantinople des titres honorifiques ou aux moins – des titres importants.

ЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРСКО КРАЙБРЕЖИЕ НА ЮГ ОТ БАЛКАНА ПРЕЗ 20 – 60-те ГОДИНИ НА X ВЕК

Христо Димитров

Историографията никога не е била единна по проблема за политическата принадлежност на разглежданата област и съдбата на отделни пристанища и крепости в нея през въпросното време. Прави впечатление, че по-голямата част от медиевистите, занимавали се с българо-византийските отношения през IX – X в., тактично не заемаха определено становище за промяната на границите между двете страни[1], оставяха въпроса открит[2] или проявяваха колебание, което водеше и до противоречия[3]. Втора група изследвачи[4], както и самият аз в своята работа за ранносредновековния Дебелт, преди 20 години твърдяхме, че още по времето на цар Симеон I след 917 г. и на цар Петър I до 967 г. същият град и цялото Черноморие до Мидия, включително и Месемврия, били под българска власт[5]. Само отделни учени, при това аргументирано, се опитваха да обосноват, че пристанища като Месемврия не са попаднали под българска власт по времето на цар Симеон[6], като сигурното българско присъствие там се ограничава само между 812 – 864 г.[7]

За съжаление, трябва да призная, че моето предишно становище беше прибързано и погрешно. Единственото извинение в случая е само обстоятелството, че тогава нямаше как да узная безценната информация от предстоящото публикуване на византийските оловни печати, касаещи или открити по Западното Черноморие именно през последните 20 години.

Но нека най-напред да видим какво предлагат наративните източници:

I. Данни от писмените извори, които засягат съдбата на Западното Черноморско крайбрежие между второто и шестото десетилетие на X в.:

1. Събитията около битката при Ахелой[8] на 20 август 917 г.:

А. Най-достоверни би трябвало да изглеждат сведенията на писалия най-близко по време Леон Дякон – но единствената насочваща подробност е, че във финалната фаза на сражението българите извършили поголовна сеч на отстъпващите византийски части в полето между река Ахелой и крепостта Анхиало (Поморие), където и по неговото време (ок. 980 – 995) биха могли да се видят купищата кости на загиналите[9].

Б. Един малко по-интересен детайл дават някои по-късни исторически произведения, според които командващият византийската армия Леон Фока се спасил с бягство в Месемврия[10]. Напълно естествено тези сведения бяха правилно интерпретирани като указание, че поне до въпросната битка Месемврия,[11] а също и Анхиало са били със сигурност под византийска власт, тъй като ромеите едва ли биха посмели да дебаркират при Анхиало, а Леон Фока едва ли би намерил убежище в Месемврия, и че въобще българите избягвали да атакуват византийските черноморски пристанища, тъй като не разполагали с адекватна флота[12]. Но нима това положение се променило след битката при Ахелой? Липсата на силен български флот, който да противостои на византийския, е била характерна особеност за цялата военна кампания на цар Симеон I, и въобще за цялото Първо (а и Второ) българско царство. Всъщност, в изворите липсват каквито и да е сведения, че византийските градове пристанища са били атакувани от българите през 917 г., с изключение известието на Ал-Масуди за превземането на Девелт[13].

2. Писмото на патриарх Николай Мистик от 920 г., в което той предлага на цар Симеон I да се срещнат в Месемврия[14]. Съгласен съм, че това известие не може да изясни

категорично какъв е бил статутът на този град по това време[15]. И все пак ще си позволя да направя известен паралел с писмото на същия патриарх от 913 г., в което той предлага на българския владетел да се възстанови предаването на дължимия годишен византийски трибут в Девелт[16]. Подобно предложение би могло да се направи само ако към посоченото време Девелт, макар и пограничен, бил под византийска власт, както обосновах преди това[17]. Наистина трудно е да се каже каква е била съдбата на останалите черноморски пристанища Анхиало, Созопол и Агатопол след битката при Ахелой през 917 г.[18] Според мен възможно е, подобно на Месемврия, ромеите да са запазили своето присъствие в тях, но цялата прилежаща област до Мидия с планината Странджа да е попаднала под български контрол.

3. Сведенията на по-късните византийски хронисти, че мирните преговори между България вече на цар Петър I и Византия са се водили през 927 г. в Месемврия[19]. И тук, както и предното известие, липсва кагорично доказателство за статута на града. Но като се има предвид, че на тези преговори било решено българо-византийската граница в Тракия да бъде възстановена в положението отпреди 913 г. – нещо, с което са съгласни почти всички изследователи[20]. Или, с други думи, преговарящите страни се съгласили не само черноморските пристанища, но и Дебелт да останат под византийска власт – т.е. ако и черноморските градове са били дотогава български, то отстъпката би била действително много голяма и едва ли би могла да бъде възприета толкова лесно от по-войнствено настроеното болярство, но ако е ставало дума само за отстъпването на Девелт, то това би могло да се преглътне по-лесно.

4. Сведенията за ролята на Месемврия в събитията около бунта на Симеоновия син Йоан през 928 г., които се съдържат отново в по-късните извори[21]. В тези сведения има едно много интересно отличие: докато Продължителите на Теофан и Георги Монах, както и Симеон Логотет разказват, че след като бил разкрит, арестуван и изтезаван, Йоан бил предаден от българите на ромеите в Месемврия, то Скилица представя по-друга версия: след като император Роман I Лакапин натоварил бившия ректор – монаха Йоан, да доведе с цената на всичко разкрития бунтовник, последният бил отвлечен, а не доброволно предаден от българите, като намерил спасение именно в Месемврия, където бил качен на кораб за Константинопол. Тази случка като че ли напомня на ситуацията със спасението на Леон Фока от българите в Месемврия през 917 г. А тогава, както явно и сега[22], това е могло да стане възможно само ако градът е бил под византийска власт.

5. Сведенията на Константин Багренородни от неговото най-известно съчинение „За управлението на империята" относно прочутия път на варяжките (норманските) търговци към Константинопол в средата на X в.: според този абсолютен съвременник на събитията, пътувайки на юг по западното Черноморско крайбрежие, варяжките търговци „от Дунава те пристигат в Конопа, а от Конопа – в Констанция...към реката Варна, от Варна те достигат до реката Дичина. Всичко това принадлежи към земята България. От Дичина те достигат областта на Месемврия – тези места, където завършва тяхното мъчително и страшно, непоносимо и тежко плаване"[23]. Този извор според мен представлява най-категоричното свидетелство, че към средата на X в. Черноморското крайбрежие на юг от Балкана принадлежало на Византия.

6. Сведенията от другото важно съчинение на Константин Багренородни „За темите", според което към средата на X в. Девелт и Анхиало принадлежали към византийската тема Тракия[24].

7. Сведенията за похода на император Никифор II Фока към България през 966 – 967 г.[25] Според почти съвременния на събитията Леон Дякон, след като обругал,

унизил и отпратил назад българските пратеници без полагащия се ежегоден данък, “той (императорът) събрал достатъчно войска и настъпил срещу мизите (българите). Той превзел с нападение всички български крепости, които граничели с ромейската територия”[26]. След това обаче Никифор II, оглеждайки характера на терена в земите „между Хемос и Родопи” и припомняйки си жестоките погроми, които Византия претърпяла в близкото и далечното минало, се отказал от по-нататъшни военни действия. Малко по-различно е сведението на по-късния Скилица, според когото „Никифор (II) отишъл да навести тракийските градове и като стигнал до така наречения Голям окоп (Еркесията), писал на (цар) Петър...”[27]. И от двете известия е ясно, че походът на Никифор II е бил осъществен явно по суша, но за пътя на неговите войски може само да се гадае: възможно е от Аркадиопол (дн. Люле-Бургас) те да са завили на север и през Странджа да са навлезли в дн. Бургаска низина; другият вариант е да са тръгнали по стария римски път от Адрианопол (дн. Одрин/Едирне) към Дебелт, превземайки някои погранични български крепости[28] около Еркесията (Потамукастел? Калето при с. Горно Ябълково?), с което завършила и цялата операция. Всичко това обаче, според мен, едва ли е било възможно, ако ромеите не са имали своето сигурно присъствие в черноморските пристанища Созопол, Анхиало и Месемврия.

8. Сведенията от Епархийските списъци от края на IX и X в. По принцип този тип извор не може да даде сигурно свидетелство за териториално-политическата принадлежност на отделните епархии. И все пак, известно е, че още по времето на император Леон VI и на неговия син Константин VII са предприети стъпки за осъвременяването на тези списъци. И наистина, в тях се наблюдава изчистването на някои анахронизми, както и някои важни промени: така например още в края на IX и през X в. Месемврия се превръща от епископия, подчинена на Адрианополския митрополит в автокефална архиепископия, подчинена пряко на столичния престол; освен това пак по същото време като подчинени на Адрианополския митрополит, освен епископията на Созопол, се появяват и две нови епископии – на Девелт и на Агатопол (Ахтопол)[29]. Това според мен е още едно косвено свидетелство, че въпросните черноморски центрове реално са били под византийска власт.

9. Сведения от епиграфски паметници, открити в Несебър и в района около Айтос и датирани по времето, когато Василий I, Леон VI и Александър са властвали заедно (879 – 886)[30] – от тях най-известен е един строителен надпис от църквата “Св. Богородица” (Новата митрополия), в който се говори за възстановяването на Месемврия от разрушенията, причинени явно по време на войните през 812 – 814 г.[31] Този надпис, разбира се, потвърждава само факта, че Месемврия е била върната от България на Византия вероятно през 864 г.

А сега нека да се запознаем с данните на сфрагистиката:

I. Печати, касаещи известни центрове по западното Черноморско крайбрежие на юг от Стара планина (в посока север – юг):

А. Месемврия (Несебър):

1. Алексий, спатарокандидат и клисуриарх на Месемврия (X в.)[32] – неговият печат не е в много добро състояние, поради което по-точно датиране не може да се направи.

2. Много по-интересен като възможност за по-точно датиране е печатът на Панкратий, протоспатарий на великия етерий и клисуриарх на Месемврия (X в.)[33] – на лицевата му част е изобразен тристепенен патриаршески кръст със звезди над горните рамена на кръста, като от основата му се издигат флорални елементи.

3. Още по-голям интерес предизвикват двата печата на Николай, протоспатарий и

стратег на Месемврия (Х в.)[34] – те са от един и същ булотерион, като първият се съхранява в София, но не се знае къде е открит, а вторият се съхранява и е открит в Преслав (при разкопките на Владетелската черква във Вътрешния град). Лицевата им част е подобна на печата на Панкратий, но стилистиката им е по-развита и по-масивна. Според техния издател те могат да се датират както след 971 г., така и преди това, което от своя страна повдига въпроса, кога точно е станало въздигането на Месемврия от клисура в стратегия.[35]

Като се вземат предвид всички тези особености, както и някои други печати, указващи към съществуването на клисурата Месемврия още в края на IX в., ще си позволя да изкажа мнението, че същата е съществувала поне до средата на Х в., като някъде тогава или най-късно през 971 г. е била въздигната в стратегия. Всичко това обаче навежда на мисълта за постоянно византийско присъствие в Месемврия през целия Х век.

Б. Девелт (Дебелт): печат на Евстрати, комеркиарий на Девелт (Х в.)[36] – интересното при него е, че е указано някакво датиране: ΙΝΔΙΚ(ΤΙΩΝΟS) Δ, т.е 4-ти индиктион, който за Х в. се пада през 901, 916, 931, 946, 961, 976, 991 г.[37]

В. Созопол: печат на N. (Агеласий?), архиепископ на созополчани (?) – Х в.[38] Този печат е труден за разчитане, не е в много добро състояние и не е ясно къде е открит, макар че се съхранява в Археологическия музей – София, предизвиква много въпроси, между които най-вече по отношение на топонима: най-напред C...ΛITWN може да не означава Σ(ωζοπο)λιτων, освен това според мен е малко странно подобно титулуване за архиепископ. Но по-долу ще стане дума за печат, открит в самия Созопол, който указва към византийско присъствие през първата половина на Х в.

Г. Запада (Балканските владения на империята): печат на Панкратий, императорски кандидат и комеркиарий на Запада (Х в.)[39]. Този печат, който се съхранява в Археологическия музей – София и вероятно произхожда от района на Силистра, може да предизвика истинска дискусия: според неговия издател той може да се датира след 917 г., когато била ликвидирана комеркиарията в Девелт, и отразява създаването на нова комеркиария, която да обслужва българо-византийските контакти[40]. Аз лично засега се въздържам да приема подобно тълкуване, поради следното обстоятелство: ако печатът, открит в Силистра (или Русе?), указва, от една страна, на новото седалище на този византийски митнически служител, то неговото датиране веднага след 917 г. изглежда просто невероятно; от друга страна, ако датировката е толкова сигурна, както твърди издателят, то новата византийска комеркиария едва ли се е помещавала при Силистра или Русе, като въпросът за нейното местонахождение остава открит.

II. Печати, открити в днешни населени места по самото крайбрежие или в непосредствена близост до него:

А. от Айтос: печат на N. Антипат и патриций (Х в.)[41] – този печат, който може да се датира по протежение на целия Х век, повдига интересния въпрос откога всъщност трябва да се търси византийското присъствие и в Айтоската крепост (Аетос), за която има сведения, не по-ранни от XII в.[42] Или, както може да свидетелства приведеният по-горе епиграфски материал, Айтоската област била под византийска власт още към края на IX в.[43]

Б. от Несебър: печат на N. (Йоан?) от Х в.[44] – той просто допълва показаните по-горе печати, засягащи Месемврия през Х в.

В. от Поморие: печат на N. протоспатарий на хрисотриклиния и стратег на Македония (Х в.)[45] – разчитането на този печат е малко затруднено, но прави впечатление изображението на лицевата страна – патриаршески кръст с флорални елементи, по подобие на печатите, засягащи Месемврия от първата половина на Х в.

Г. от Дебелт (най-многобройни):

- 8 (!) печати на Леон, антипат, патриций, протоспатарий и логотет на геника (X в.)[46] – тези печати се разделят на 2 (всъщност 3) отделни групи във времето, като по-късни са тези, при които Леон е вече и антипат.[47] Само това обстоятелство предполага, че въпросният Леон като финансов министър е водил продължителна кореспонденция с комеркиарията в Дебелт.

- 3 печата на Леон, примикирий, протоспатарий и логотет на геника (X в.)[48] – ако това е една и съща личност с по-късния патриций и още по-късния антипат Леон, това още повече увеличава продължителността на периода през първата половина на X в., когато е осъществявана кореспонденцията.

- 3 печата на Тома, патриций, препозит, протоспатарий и логотет на дрома (X в.)[49] – това е доста известна личност от византийската история в началото на X в., за когото е установено, че е бил логотет на дрома през 907 – 913 г.; от друга страна, самият издател посочва, че въпросното лице може би фигурира все още със своята длъжност и в писмо на Теодор Дафнопат от 925 г. – въпреки че може би наистина става въпрос за учтиво обръщение към бивш логотет на дрома[50], това е твърде интересен факт.

- 2 печата на Константин, примикирий и протоасикрит (X в.)[51] – по подобие на предходните печати, според издателя това лице би могло да се идентифицира като кореспондент на патриарх Николай Мистик през 913 г., но също би могло да има нещо общо и с кореспонденти на Никита Магистър от 944 и 955 г.[52]

- печат на Антис, протоспатарий на хрисотриклиния и доместик на Хипургия на христолюбивия деспот (X в.)[53] – много интересен екземпляр, главно заради едно от най-ранните изображения на Св. Георги върху кон на лицевата страна, които по принцип се датират от епохата на Комнините, но в случая – според издателя, става въпрос за X в.[54]

- печат на Григорий, спатарокандидат (X в.)[55] – допълва общата картина.

- печат на Христофор, патриций и друнгарий τοὐ πλοϊμων (X в.)[56] – много интересен печат: от една страна, изображението на Св. Арх. Михаил на лицевата страна; а от друга, при Дебелт е открит по-ранен печат на лице със същата длъжност от втората половина на IX в.[57] Кореспонденцията на тези висши офицери от византийския флот с длъжностни лица от Девелт явно показва, че градът е бил важно византийско пристанище през посоченото време.

Д. От Средец (близо до Дебелт)[58]: печат на Христофор, спатарокандидат и нотарий на вестария (X в.)[59] – тази интересна находка, която се съхранява в Несебърския музей, отново повдига същия въпрос, както при печата от Айтос – откога датира въпросната кореспонденция на висшия византийски чиновник, явно с управителя на крепостта при Средец – отпреди или след 971 г.?

Е. От Созопол: печат на Сисиний, патриций и логотет на геника (960 – 963)[60] – това е последният (засега), но най-интересен печат, който засяга темата. Самият издател е направил забележително изследване върху личността на неговия притежател, точната му датировка и ясното прозрение, че по всяка вероятност е придружавал кореспонденция до представител на местната византийска власт в Созопол.[61] Ще си позволя да обърна внимание на още един интересен детайл: на лицевата страна на този точно датиран печат е същото изображение на Св. Арх. Михаил, както на по-горния печат на друнгария Христофор, открит при Дебелт. А от това може да следва, че печатът на Христофор би могъл да се датира също от средата на X в., а оттам и въпросът: наистина ли Девелт е бил тотално ликвидиран като византийска крепост и комеркиария през 917 г.?

Като се съпостави анализът на данните от този изключително ценен сфрагистичен материал с писмените извори, касаещи разглеждания район през посоченото време, между които най-вече с тези на живеещите тогава Константин Багренородни и Леон Дякон, може да се направи следният извод: през 20-те – 60-те години на X в. България едва ли е владяла черноморските градове на юг от Балкана (може би с изключение на Дебелт през 917 – 927), като същите вероятно останали под властта на Византийската империя.

БЕЛЕЖКИ

[1] Срв. **Божилов, Ив.** *Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на средновековна България.* София, 1983, 87-97, 118-127; **Божилов, Ив. В. Гюзелев**. *История на средновековна България VII-XIV век (История на България в три тома, I*). София, 2006, 229-270; **Божилов, Ив**. *Визнтийският свят*. София, 2008, 380-386; **Fine, J.** *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the late Twelfth Century.* Ann Arbor (Michigan), 1983, 139-140, 148-151, 160-161; **Stephenson, P**. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge, 2000, 20-25.

[2] **Мутафчиев, П.** Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в.- В: **Мутафчиев, П**. *Избрани произведения*, II. Под ред. на Д.Ангелов. София, 1972, с. 447, бел. 60-61.

[3] **Gagova, Kr**. Bulgarian-Byzantine Border in Thrace from the 7th to the 10th Century (Bulgaria to the South of the Haemus).- *BHR*, 14/1 (1986), 73-76; **Гагова, Кр.** *Тракия през българското Средновековие (историческа география).* София, 1995, 36-38,129, 203, 243.

[4] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. I/2. София, 1927 (reprint: 1994), с.503 и сл.; **Коледаров, П**. *Политическа география на средновековната българска държава,* т. I. София, 1979, с. 47 и сл.; **Browning, R**. *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*. London, 1975, p. 60; **Gjuzelev, V.** Il Mar Nero ed il suo litorale nella storia del Medioevo Bulgaro. – *BBg*, 7 (1981), p. 17; **Soustal, P.** Trakien (Thrakē, Rhodopē und Haimimontos). - *Tabulae Imperii Byzantini*, 6. Wien, 1991, S. 89, 356.

[5] **Dimitrov, Chr.** Die frühmittelalterliche Stadt Debeltos zwischen Byzanz und Bulgarien vom achten biz ins zehnte Jahrhundert.- In: **R.Pillinger-A.Pülz.-H.Vetters (Hrsg.)**. *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter* (=Österr.Akad. der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Kommission, Antiquar.Abteilung, 18). Wien, 1992, S. 43.

[6] **Runciman, St.** *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*. Cambridge, 1963, p. 93, n.3.

[7] **Oikonomides, N.** Mesembria in the Ninth Century: epigraphical evidence.- *Byzantine Studies*, 8 (1981-1985), 269-273 [= **Oikonomides, N**. *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*. Variorum, CS 369. Hampshire-Vermont, 1992, No II]; **Sophoulis, P.** *Byzantium and Bulgaria, 775-831*. Leiden-Boston, 2012, p. 234 and n. 96.

[8] За тази битка срв. **Haldon, J.** *The Byzantine wars. Battles and campaigns of Byzantine era.* Stroud-Charleston, 2000, 87-88.

[9] **Leonis Diaconi**. *Historiae libri X.* Rec. C. B. Hase. Bonnae, 1828, p.125; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Introduction, translation and annotations by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan, with the assistance of G. T. Dennis and St. McGrath (Dumbarton Oaks Studies, XLI). Washington, D.C., 2005, 171-172.

[10] **Theophanes Continuitates**. *Chronographia.* Rec. I. Bekker. Bonnae, 1838, p. 389; **Georgii Monachi dicti Hamartoli (Continuitatis)**. *Chronicon*. Ed. E. Muralt. Petropoli, 1859, p. 807 (= *ГИБИ*, VI, с.143); **Ioannis Scylitzae.** *Synopsis Historiarum*. Editio princeps. Rec. I. Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 204.14; **John Skylitzes.** *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*. Introduction, text and notes, translated by J. Worthley. Cambridge-New York, 2010, p. 198 (= *ГИБИ*, VI, с. 249); **Ioannis Zonarae**. *Epitome historiarum libri XIII-XVIII*. Ed. Th. Büttner-Wobst. Bonnae, 1897, p. 464 (= *ГИБИ*, VII, с.175); **Symeonis Magistri et Logothetae**. *Chronicon*. Rec. St. Wahlgren. Berolini et Novi Eboraci, 2006, p. 305.153-154.

[11] **Runciman, St.** *Op. cit*., 55-56.

[12] **Gagova, Kr**. Op. cit., p.74; **Гагова, Кр.** *Цит. съч*., с.36.

[13] **Dimitrov, Chr.** Op. cit., 41-42; **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения през Средновековието.* София, 1998, 60-63.

[14] **Nicolas I Patriarch of Constantinople**. *Letters*. Ed R. J. H.Jenkins and L. G. Westerink. Washington,

D.C. 1973, 100, No14 (= *ГИБИ*, IV, c.234).

[15] **Gagova, Kr**. Op. cit., p.75; **Гагова, Кр.** *Цит. съч*., с.37.

[16] **Nicolas I Patriarch of Constantinople**. *Op. cit.* , 29-34, No40.

[17] **Dimitrov, Chr.** Op. cit., 39-40.

[18] Според Ст. Рънсиман (**Runciman, St.** *Op. cit*., p.93), цар Симеон бил готов да върне на Византия завладените от него Созопол и Агатопол още при преговорите през 924 г. Срв. в същия смисъл и **Stephenson, P**. *Op. cit*., p. 23 (пак тогава Симеон се съгласил да възстанови положението отпреди 913 г.).

[19] **Theophanes Continuitates**. *Op. cit*., p.412; **Leonis Gramatici**. *Chronographia*. Rec. I.Bekker. Bonnae, 1842, p. 316; **Georgii Monachi dicti Hamartoli (Continuitatis)**. *Op. cit*., p. 832 (= *ГИБИ*, VI, c. 151); **Ioannis Scylitzae.** *Synopsis Historiarum*, p. 223.21 (= *ГИБИ*, VI, c. 256); **Symeonis Magistri et Logothetae**. *Op. cit*., p. 317, 357-358.

[20] **Златарски, В.** *Цит.съч*., с. 525; **Коледаров, П**. *Цит.съч*., 50-51. Още по-категоричен е Ст. Рънсиман (**Runciman, St.** *Op. cit*., p. 98): в замяна на някои селища около Солун, българите върнали на Византия градовете около Бургаския залив – Анхиало, Девелт, Созопол и Агатопол.

[21] **Theophanes Continuitates**. *Op. cit*., p. 419; **Georgii Monachi dicti Hamartoli (Continuitatis)**. *Op. cit*., p. 838 (= *ГИБИ*, VI, c. 152); **Ioannis Scylitzae.** *Synopsis Historiarum*, pp.225-226 (= *ГИБИ*, VI, c. 257); **Symeonis Magistri et Logothetae**. *Op. cit*., p. 322, 480-482.

[22] В тази връзка трудно ми е да приема предположението на Кр. Гагова (**Gagova, Kr**. Op. cit., p. 76), за статута на Месемврия след 927 г.: градът бил български (?), но отворен за византийските кораби. Разбира се, при установяването на мир както пристанищата, така и самите крепости би трябвало да са отворени за свободна търговия. Но ако Месемврия е била под българска власт, можело ли е да се организира явно оттам отвличането на Йоан от затвора във Велики Преслав?

[23] **Constantine Porphyrogenitus**. *De administrando imperio*. Ed. Gy. Moravcsik, R. J. H.Jenkins. Budapest, 1949 (reprint: Washington, D.C., 1967), § 9, 98-103; **Константин Багрянородний**. *Об управлении империей*. Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1989, 50-51, 328-329; *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De Administrando Imperio gennante Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Kl.Belke und P.Soustal (Byzantinishe Geschichtsschreiber, XIX). Wien, 1995, S.85.

[24] **Constantini Porphyrogeniti**. *De thematibus*. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi. Città del Vaticano, 1952, p. 47.

[25] Съществуват различни мнения за датирането на това събитие: в българската историография се е наложило като датиране 967 г. (срв. *История на България*, II. София, 1981, с. 389 сл.; **Иванов, С. А.** Византийско-болгарские отношения 967 г.- *ВВр*., 42 (1981), с. 100; други изследвачи предлагат 966 г. – срв. **Stokes, A. D.** The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich.- *Slavic and East European Review*, 40 (1960-61), p. 57; **Treadgold, W**. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford, 1997, p.502; **Stephenson, P**. *Op. cit*., p.48; *A Chronology of the Byzantine Empire*. Ed. by T. Venning with an introduction by J. Harris. Houndmills-New York, 2006, p. 320.

[26] **Leonis Diaconi**. *Historiae*, p. 63; *The History of Leo the Deacon*, 110-111.

[27] **Ioannis Scylitzae.** *Synopsis Historiarum*, pp. 276-277 (= *ГИБИ*,VI, c.259).

[28] **Ostrogorsky, G.** *History of the Byzantine State*. Revised Edition. Transl. from German by J. Hussey. With a Foreword by P. Charanis. New Brunswick-New Jersey, 1969, p. 292.

[29] *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*. Ed. J. Darrouzes. Paris, 1981, 249-260, 266, 286, 304 (= *ГИБИ,* IV, c. 163, 165); **Asdracha, C.** La Thrace orientale et Mer Noire: géographie ecclésiastique et prosopograhie (VIIIe-XVe siècles).- *Géographie historique du monde méditerranéen*. Paris, 1988, 243-245.

[30] **Бешевлиев, В.** Три приноса към българската средновековна история. – В: *Изследвания в чест на Марин Дринов*. София, 1960, 291-294.

[31] **Beševliev, V.** *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*. Berlin, 1964, No158, pp. 106-107, plates 166-176; Velkov, V. Inscriptions de Nessebre.- In: *Nessebre*, I. Sofia, 1969, No40, pp. 214-216; **Oikonomides, N.** Op. cit., p. 271.

[32] **Йорданов, И**. *Печатите от стратегията в Преслав (971–1088)*. София, 1993, № 280; **Jordanov, I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria", volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia, 2003, No 47.1 (по-натък ще се цитира **Jordanov, I.** *Corpus,* I и съответният номер или страница); **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. Vol. III, Part 1-2. Sofia, 2009, No 1340, p. 454 (по-натък ще се цитира **Jordanov, I.** *Corpus,* III и съответният номер или страница)

[33] **Йорданов, И**. *Печатите от стратегията в Преслав*, № 281; **Jordanov, I.** *Corpus,* I, No 47.4; *Corpus*, III, No 1341.

[34] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, 1344-1345

[35] Ibid., pp. 455-456.

[36] **Йорданов, И**. Печати на комеркиарията Девелт. Addenda et Corrigenda. – *Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Musei Varnensis, II)*. Варна, 2004, No I.7; **Jordanov, I.** *Corpus,* I, No 22.5; **Jordanov, I., Zh. Zhekova.** *Catalogue of Medieval seals at the Regional Historical Museum of Shumen*. Shumen, 2007, No 280; **Jordanov, I.** *Corpus,* III, No 1151.

[37] Срв. **Grumel, V.** *La Chronologie (Traitè d'études byzantines, I)*. Paris, 1958, p. 314.

[38] **Jordanov, I.** *Corpus,* I, No 74.2; *Corpus,* III, No 1751.

[39] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, No 1205.

[40] Ibid., pp. 424-425.

[41] **Jordanov, I., Zh. Zhekova.** *Op. cit*., No 621; **Jordanov, I.** *Corpus,* III, No 3068.

[42] Срв. **Soustal, P.** Op. cit., S.167.

[43] Виж тук бел.30.

[44] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, No 3119.

[45] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, No 1335; **Йорданов, И**. Анхиало според данните на сфрагистиката (VI – XII в.).- *Bulgaria mediaevalis* , 1 (2010), No70, 359-360.

[46] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, No 790-798 с пос. библиография.

[47] Ibid., 287-288.

[48] Ibid., No 786-788.

[49] Ibid., No 840-842.

[50] Ibid., 303-304.

[51] Ibid., No 716-717.

[52] Ibid., p.264.

[53] Ibid., No 279.

[54] Ibid., p.135.

[55] Ibid., No 684.

[56] Ibid., No 1048.

[57] Ibid., No 1047.

[58] Някои археолози отъждествяват калето при дн. гр. Средец с крепостта Потамукастел: **Аладжов, Ж.** Къде се е намирал Потамукастел от средновековните извори.- В: *Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Проф. Иван Гълъбов"*. В. Търново, 2000, 289-292; Княз Борис I и земите на юг от Балкана.- В: *Християнската култура в средновековна България. Материали от национална научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 г. по случай 1100 години от смъртта на Св. княз Борис Михаил (ок. 835 – 907)*. В. Търново, 2008, с. 130; **Balbolova-Ivanova, M.** A contribution to the Research of the Early Medieval Ceramics in Bulgaria. - *Archaeologia Bulgarica*. Sofia, 2000, 173-185. Други автори отъждествяват Потамукастел с калето при с. Воден, Ямболско: **Коледаров, П**. *Цит. съч*., с.34; **Soustal, P.** Op. cit., S.414, 449. Трети я търсят, според изворите, по-неопределено между Дебелт и Авролева (Бакаджиците/ Сакар): – срв. **Гагова, Кр.** *Цит. съч*., 227-228.

[59] **Jordanov, I.** *Corpus,* III, No 906.

[60] Ibid., No 813.

[61] Ibid., 290-291.

ВОЙНАТА МЕЖДУ ВИЗАНТИЯ И РУСИЯ В БЪЛГАРИЯ (970 – 971). ПРОСОПОГРАФИЯ НА УЧАСТНИЦИТЕ

Иван Йорданов

Начало и подготовка на войната

С оглед целта на изследването представяме накратко събитията по двамата основни автори Лъв Дякон [1] и Йоан Скилица[2], чиято информация е допълнена от руската летописна хроника.[3]

Начало на войната се поставя в царуването на Никифор II Фока (963– 969), когато той се завръща от експедиция срещу арабите в Сирия и триумфира като победител (967 г.). Именно в този момент пристигнали при него българските пратеници с искане за ежегодния данък, който империята изплаща на България. Императорът бил "шокиран", прогонил българските пратеници и заявил, че скоро ще се появи в България. След тези думи последвали и действия. Той предприел инспекционна обиколка по българската граница. Отчитайки опасностите за ромеите, решил да използва като наемници русите. Извикал Калокир, сина на херсонския протевон, въздигнал го в сан патрикий и го изпратил при русите заедно с 15 кентинария злато като дар за Светослав и неговата дружина, със задача русите да нападнат и превземат България. Калокир уговорил русите да нападнат България, но заедно с това се договорил със Светослав да му помогне, за да овладее престола.

България. В няколко сражения българите са разбити и Светослав завладява страната. На призива на Никифор II да се оттегли в родината си той отвръща дръзко и със заплахи. Тогава императорът решил да възстанови съюза с българите. При тях е изпратен патрикий Никифор Еротик и проедърът на Евхаита Филотей.

Съюзът е възстановен и скрепен с проект за женитба на две български принцеси за малолетните императори Василий II и Константин VIII. Именно вечерта (10/11 декември 969 г.), когато българските принцеси пристигат в двореца, е извършен превратът и Никифор II Фока е зверски убит от Йоан I Цимисхий и заговорници.

Новият император Йоан I Цимисхий (969 – 976) наследява проблема от присъствието на русите в България. Най-напред той изпраща посланик при Светослав с покана да напусне страната (България). След дръзкия отговор на Светослав започва подготовката на войската за бъдещата кампания. Създава отряда на безсмъртните като лична гвардия. За да изпревари русите и да прикрие пътя им към Константинопол, той заповядал на магистър Варда Склир и на патрикий Петър стратопедарх и евнух, да съберат войска и да се отправят към територии, съседни на Мизия (България). Те получили заповед да презимуват (зимата на 969 – 970 г.) там и да се подготвят за бъдещи военни действия, да разузнават и донасят на императора, и да пазят страната от набези на русите

Получавайки тези заповеди, те настъпили в Европа. Русите изпратили войска, включваща хуни (унгарци), мизи и пр. Срещу тях излязъл магистър Варда Склир. Изпратил на разузнаване Йоан Алакаса. На другия ден той изпратил човек при магистъра с поръка да дойдат веднага. Започнало ожесточено сражение. Изтъква се смелата изява на патриций Константин Склир и командващия Варда Склир. В крайна сметка русите са разбити и дълго преследвани.

Императорът побързал да прекара войски от Азия през Хелеспонта в Европа, за да зимуват (970 – 971 г.) в селищата на Тракия и Македония и да се обучават с оръжие. Изчаквайки настъпването на пролетта, императорът щял да пристигне при тях заедно с войските от столицата, и тогава с всички сили да се влезе в борба с тавроскитите.

Докато императорът се подготвял за война срещу русите, патрикият и дук Варда Фока, племенник на императора Никифор II Фока, подготвя и вдига метеж. Императорът повикал магистър Варда Склир, началник на войската в Тракия, който неотдавна удържал победа срещу русите, назначил го за стратилат на похода против метежниците и го изпратил в Азия. Той умело съчетава дипломацията и обещанията за почести и военна сила, в резултат на което, без да се пролива кръв, Варда Склир се справил с метежа.

Докато той воюва срещу Фока, скитите предприели нападения в Македония. Магистър Йоан Куркуа, на когото била поверена намиращата се там войска, проявил неопитност и неувереност, и това поощрявало русите. Императорът изпратил с кораби в Адрианопол провизии и техника за бъдещата експедиция. Докато подготвял похода, Йоан I Цимисхий се оженил за Теодора (това станало на 3 ноември 970 г.). През зимата на 970 се провежда подготовка и обучение на войската.

Настъпила пролетта на 971 г. Били проведени маневри на флота в Босфора, след което корабите са изпратени в Истър, да отрежат връзката на неприятеля с родината му. Начело на войската (столичния гарнизон) императорът пристигнал в Адрианопол[4].

Там той научава от разузнаването, че българите не пазят проходите и клисурите.

Тук предаваме събитията по двамата основни автори:

Лъв Дякон[5]

Преди да преминат проходите на Стара планина, императорът държал реч пред войската, за да я мотивира, след което тръгнал с петнадесет хиляди най-храбри пехотинци и тринадесет хиляди конници. Останалата войска, заедно с обоза, със стенобойните и различни други машини, вървяла бавно отзад, начело с проедъра Василий, комуто императорът поверил да се грижи за тях.

“… когато … войската преминала опасните и стръмни места, императорът прекратил трудния поход и настанил за почивка конницата и пехотата си на един безопасен хълм, заграден от двете страни с река, която предлагала изобилна вода.

Сутринта на другия ден [сряда] той вдигнал лагера, построил войската в колони, като заповядал тръбите непрестанно да свирят за настъпление, да удрят кимвалите и да бият барабаните, потеглил за Преслав…. Смут, страх и ужас обзели поразените от изненада тавроскити … но въпреки това те бързо грабнали оръжието и наредени в стегнат строй, излезли срещу ромеите в равното поле пред града … разбити … оцелелите след като се заключили в града, се биели храбро от крепостните стени.

На другия ден пристигнала и останала войска със стенобойните машини (този ден бе така нареченият велики четвъртък). Императорът … наредил отредите си, … и настъпил към крепостната стена за да превземе с един пристъп града ... следва пробивът на Теодосий Месоникт… скитите напускали зъберите и позорно се наблъскали в царския дворец, ограден с яка стена, където се намирало и съкровището на мизите.. ромейската войска навлязла в града...казват че тогава бил пленен и Борис царят на мизите, който имал червеникава брада, заедно с жена си и с двете си деца и бил заведен при императора. Той го приел с почести като го нарекъл владетел на българите и казал че е дошъл да отмъсти за злините, който мизите са претърпели от скитите…”

Византийците подпалват двореца, русите излизат пред него и започва сражение. Срещу русите е изпратен магистър Варда Склир със своя отряд от храбри войници.

Русите са разбити, малцина успели да се спасят и избягат в Доростол.

И така, Преслав, превзет за два дни, паднал под властта на ромеите. Императорът възнаградил войниците, … дал им почивка и отпразнувал там божественото Възкресение на Спасителя… а самият той прекарал няколко дни в града, укрепил пострадалите му части, оставил достатъчно стража, нарекъл го Йоанопол по собственото си име и с цялата войска тръгнал срещу Доростол!

Йоан Скилица[6]

Императорът прехвърлил Хемус с евзони, около пет хиляди пехота и четири хиляди конници, нахлул ненадейно в неприятелската земя и разположил лагера си близо до града Велики Преслав, който бил столица на българите. А на цялата останала част от войската заповядал да го следва бавно с паракимомен Василий. Неочакваното му пристигане ужасило и сковало скитите. …след като Светослав им отправил слова ободрителни и подходящи за случая…те разположили лагера си срещу ромеите. Междувременно войската, която била с императора внезапно се явила в равнината пред града и нападнала неприятелите съвсем неочаквано за тях, като заварила извън сените около осем хиляди и петстотин, които правели военните си упражнения.

Русите се скрили зад стените и оттам отблъсквали настъпващите ромеи. Настъпилата нощ прекратила обсадата. Но призори се показал проедър Василий с цялата следваща войска. Императорът се зарадвал много от неговото пристигане и се изкачил на една височина, за да го виждат скитите. А войските (ромейските) се съединили и обкръжили града.

Стените са превзети, българското царско семейство Борис II, съпругата му и децата заловени и отведени при императора. Той се отнесъл човеколюбиво с него назовавайки го цар на българите, той казал че не е дошъл да пороби българите, а напротив за да ги освободи.

Скитите на брой 8000 завзели едно укрепление във вътрешността на дворците в столицата.. хванали и убили множина ромеи. Императорът изпратил срещу тях силна войска и повел лично атаката. След подпалването на укреплението русите са сломени… По такъв начин, заключва Скилица, бил превзет градът, без да е могъл да устои дори цели два дни. Императорът възстановил завладения град и поставил силна стража … и след като отпразнувал празника Възкресение, и преименувал града на своето име Йоанопол, потеглил на другия ден към Доростол, който се нарича и Дристра[7].

Битката при Дръстър [8]

По пътя от Преслав за Дръстър императорът завладял Плискова и Динея, и достигнал до подстъпите пред Дръстър (за около една седмица). Според Скилица първата битка пред Дръстър се състояла на 23 април, деня на св. Георги. Сражението било ожесточено и с променлив успех. В края на деня императорът хвърлил конницата и русите разбити, се оттеглили зад стените на града. Императорът построил лагер и укрепил войската на един висок хълм Така започва тримесечната обсада на Дръстър ! Последвали престрелки, излази на русите, на коне за пръв път. В този момент пристигнал и флотът с огненосните кораби и провизии за византийската армия. Византийците се зарадвали, а русите отчаяли спомняйки възможностите на това ромейска оръжие.

Последвала пълна обсада, русите постепенно били изтощение, настъпил глад и отчаяние. В няколко сражения пред стените на града те са разбити. Последното е от 20 юли 971 г., което е неуспешно, Светослав е ранен и поискал примирие. Последвали преговори и подписване на мирен договор[9], съгласно който, русите се отказват от интересите си към българските земи и град Херсонес в Крим. Позволено им е да се евакуират, а през това време византийците навлизат в Дръстър.

След приключване на военните действия императорът се погрижил за крепостите и градовете по брега на реката и като им оставил достатъчно охрана, върнал се в пределите на ромеите. По този път той арестувал българският владетел и семейството му и те участвуват в неговия победен триумф[10].

Просопография на участниците:

ВИЗАНТИЯ

Императорът Йоан I Цимисхий (969 – 976)[11].

Роден е в Хозана в Армения най-рано в 925 г. Умира в Константинопол на 10 януари 976 г.

В изворите е засвидетелстван като пълководец от арменски произход. Според Лъв Дякон неговото прозвище е арменска версия на гръцкото μουζακίτζες, което означава дребосък.

Той е в близки отношения с фамилията Куркуа. Родственик по майчина линия е с Никифор II Фока (963 – 969), а неговата първа съпруга Мария е сестра на магистър Варда Склир.

За пръв път името на Йоан Цимисхий се съобщава в годините на Константин VII Багренородни, когато в 958 г. той превзема Самосата. По време на междуцарствието след смъртта на Роман II (959 – 963) и опитите на паракимомена Йосиф да запази статуквото, последният пише писмо, скрепено с печат, до Йоан, наричан Цимисхий, патрикий и стратег на Анатоликон. Той му предлага да залови Никифор Фока и след това ще получи местото на последния – комендант над източните войски, а след това най-висшата власт в държавата. Йоан се явил при Никифор и разкрил съдържанието на писмото, насърчил последния и метежът започнал. Стратезите заедно с Йоан обявили Никифор за император. След коронацията в една от кесарийските църкви, той повишил Йоан в титул магистър и го провъзгласил за доместик на Изтока. Императорът тръгнал от Кесарея начело на войската, а с послания изпратил в столицата епископа на Евхаита Филотей.

Контрамерки на Йосиф – арестувал Филотей и го хвърлил в тъмница, извикал Македонската фаланга, т.е. западните войски, и ги изпратил да преградят пътя на Никифор към Константинопол. Размирици в столицата, евнухът Василий Лакапин вдигнал метеж, въоръжил своите слуги (на брой 3000 ?) и започнали грабежи и палежи в столицата.

Никифор влязъл тържествено през Златната врата и бил коронясан за император на 16 август 963 г. на възраст 51 годишен ! Раздава почести, потвърждава титлите и длъжността на Йоан Цимисхий.

По-нататък научаваме, че в битката за Тарс лявото крило на армията е командвано от Йоан, наречен Цимисхий, въведен в достойнството на дук, дадено му за успешните битки срещу арабите през зимата и пролетта на 965 г.

След завръщането си от победния поход е срещата на Никифор с българските пратеници. Градът се настройва срещу Фока. Изглежда Цимисхий е бил заподозрян и изпаднал в немилост. За това Лъв Дякон съобщава и в нощта на убийството на Никифор II Фока, чрез думите на самия Цимисхий. Императрица Теофано според него измолила от императора да бъде извикан от изгнание и да се явява всеки ден в двореца. Така започва подготовката за преврата. Йоан Цимисхий обсъжда това с Михаил Вурц и Лъв Педиасим. Следва самото убийство!

Новият император Йоан I Цимисхий (969 – 976) наследява проблема от присъствието на русите в България[12]. Настъпила пролетта на 971 г. Били проведени маневри на флота в Босфора, след което корабите са изпратени в Истър да отрежат неприятеля. Начело на войската (столичния гарнизон) императорът пристига в Адрианопол.

Там той научава от разузнаването, че българите не пазят проходите и клисурите.

Според двата основни източника превземането на Преслав се дължи на неговата предвидливост и военен талант.

I. Участници във войната според наративните източници[13]

Византийска армия:

В различните източници числеността й е различна:

Лъв Дякон: “императорът … тръгнал с петнадесет хиляди най-храбри пехотинци и тринадесет хиляди конници. Останалата войска заедно с обоза, със стенобойните и различни други машини, вървяла бавно отзад начело с проедъра Василий…”

Йоан Скилица: “Императорът прехвърлил Хемус с евзони, около пет хиляди пехота и четири хиляди конници, ... а на цялата останала част от войската заповядал да го следва бавно с паракимомен Василий. При обсадата на Дръстър към тях се присъединил и флотът. Възниква и въпросът – в тази бройка влиза ли и темната войска, командвана от своите стратези.”

I. 1. ῞Ανθης ᾿Αλυάτης[14]

Името му е съобщено във връзка с опита на Варда Склир да заеме престола след смъртта на своя зет Йоан I Цимисхий (969 – 976).

“Той (Варда Склир) незабавно изпратил в столицата някого си на име Антес Алиатес, който бил един от най-близките му помощници, да се опита да отвлече сина му Роман, който по това време живеел в столицата, и да го заведе при баща му. Когато пристигнал в столицата, Антес разпространил неблагоприятни слухове за Склир, като правел всичко възможно да заблуди хората. По този начин той успял незабелязано да се добере до Роман и да го заведе при Склир[15].”

“После Склир продължил за Кесарея като изпратил разузнавачи и наблюдатели да го информират за вражеските приготовления както и да подготвят пътя, по който ще мине. Той поставил Антес Алиатес начело на този отряд, който в един тесен поход (наричат това място Кукувича скала) се натъкнал на отделение от императорската армия под командването на магистър Евстатий Малеин[16].

В Преслав върху една от колоните, която е съставлявала част от тържествения портал, водещ от атрия в нартекса е издраскан надпис, който би могъл да се свърже с личността на Анти Алиат.

+ K ΒΟΗΘΗ ΤΟΝ ΔΟVΛΟΝ Cȣ ΑΛΗΑΤΗΝ || CΤΡΑΤ ΛΑΤΗΝ
+K(ύρι)ε βοήθη τον δούλον σου ῾Αλητάτην στρατηλάτην
В превод “Господи помагай на твоя раб Алиат стратилат”[17].

Би могло да се допусне, че надписът, поради своето ограничено поле, предлага съкратена информация, изписвайки само фамилното име на автора на надписа и най-характерното за длъжността му. През 971 г. по време на похода на Йоан Цимисхий в Източна България активно участие в него взима магистър Варда Склир, който в качеството си на стратилат командвал и източните войски. Съответно той е имал топотирит. Възможно е тази длъжност да е заемал Анти Алиат, и в това си качество да е пребивавал в Преслав. Поради ограниченото пространство за надпис той да е изписал само фамилията си и длъжността стратилат.

I. 2. Ἀνεμᾶς [18]

Анема по арабски Аль-Ну'Ман син и съуправител на последния емир на Крит Абд-ал-Азиз. Византийските извори го наричат Курупа. Анема преминава на служба във Византия и е телохранител на императора (вероятно член на отряда на безсмъртните) [19]. Той става основател на фамилията Анеми, чиито представители играят важна роля в живота на империята до XII в.[20]

Основните източници за живота му са Лъв Дякон и Йоан Скилица:

Името му се съобщава за пръв път през 961 г., когато остров Крит е завладян от византийците, командвани от доместика на схолите на Запада – Никифор Фока, бъдещият император. Той пленява емира на острова Курупа, както и Анема[21].

На 20 юли русите излезли масово и завързали бой с ромеите…те били подтиквани от един човек, най-знатен между скитите след загиналия Сфагел, на име Икмор….Анема синът на критския цар Курупа, който бил един от телохранителите на императора… раздвижил коня си ..и като извадил меча си се отправил срещу скита. Той го ударил по лявото рамо с меч, така че отрязаната му глава с дясната ръка паднала на земята[22].

На другия ден сражението продължава.Тогава Анема, синът на критския емир.. пришпорил коня си и се насочил към Светослава той разкъсал бойния ред на неприятеля и като ударил Светослав с меча си през главата, свалил го от коня но не го убил, защото доспехите с които бил облечен го запазили. А самият той бил заобиколен и повален с много удари; така той геройски завършил живота си[23].

Лъв Дякон. Във връзка със сражението на 20 юли се съобщава:

Тогава Анема, един от императорските телохранители, син на управителя на Крит, видял че Икмор, на второ място в скитската войска след Светослав .. се спуснал срещу Икмор, настигнал го и му нанесъл удар по врата. Главата на скита, отсечена заедно с дясната му ръка се търкулнала на земята[24].

Тогава Анема, който се отличил предния ден и убил Икмора, нахвърлил се срещу Светослав. Той го ударил с меча по ключицата, и го смъкнал с главата надолу но не можал да го убие. Анема бил обкръжен от скитската войска ..и паднал убит[25].

I. 3. Βάρδας Σκληρός (около 920 – 991)[26]

Варда е вероятно най-значимата личност в рода Склири, изтъква авторът на просопографското изследване за тази фамилия[27].

Роден е около 920 г. Името на баща му не е сигурно. Според едни изследователи е Фотин, според други Пантерий. Майка му е Григория. Има по-голяма сестра, омъжена за Йоан Цимисхий, преди да стане император в 969 г. и по-малък брат Константин.

Варда Склир е споменат за първи път от византийските автори едва при възцаряването на Йоан I Цимисхий (969), като магистър. Титула си магистър ще е получил в края на царуването на Никифор II Фока (963-969), а преди това ще е бил патрикий. Според коментара на един арабски източник около 956 г. би могъл да е πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Καλουδίων[28]. А според данните на един печат от Ермитажа (М-9144) е антипат и патриций[29].

За пръв път името му се съобщава в Лъв Дякон и Скилица във връзка с войната срещу русите. "След това повикал магистър Варда по прякор Склир, брат на Мария, покойната съпруга на този император, деен мъж и прочут с храбростта с, а също и патриций Петър…. На тези именно военоначалници императорът заповядал да преминат заедно с войските си в пограничната и близка на Мизия област, там да прекарат зимата, като обучават войската и пазят страната да не пострада от нападенията на скитите; да изпращат в griстановете и селищата на неприятеля, мъже двуезични, облечени в скитска носия … Като получили от него тези нареждания, те пристигнали в Европейските области[30]."

И така чрез писмо той в кратко време прехвърлил на Запад източните войски като им поставил за началник магистър Варда Склир, когото назначил за стратилат (στρατηλάτης)[31].

Скоро след победата на византийците над русите при Аркадиопол, Склир е изпратен в Мала Азия, за да се справи с бунта на Варда Фока срещу властта на Цимисхий. След като с обещания и заплахи привлича на своя страна повечето от бунтовниците, Склир принуждава Фока да се предаде[32].

През пролетта на 971 г. е отново на Балканите и взима участие в похода на Цимисхий в България. Сражава се срещу руси и българи при превземането на Велики Преслав.

Според Лъв Дякон, Варда Склир и командуваният от него отряд, имат решително участие при превземането на Двореца в Преслав, където се бил затворили русите на брой 7 000 ! "Те излезли от сградите, събрали се открито пред вратите на Двореца и се приготвили да се бранят срещу нападателя. Императорът изпратил срещу тях магистър Варда Склир с надежден отряд. Склир ги заобиколил със своя отряд …и почнал сражението.. русите се биели упорито…, обаче ромеите благодарение на своята храброст и военна опитност избили всички[33]."

Скилица описва същата ситуация, като посочва завишен брой руси (8 000) и заслугата за победата им приписва на императора. Той въобще не упоменава името на Варда Склир в битката за Преслав[34].

При битката за Дръстър Скилица информира, че западната порта на града се охранявала от магистър Варда Склир с източните войски[35].

В решителната битка на 20 юли 971 г., той има за задача да отреже пътя на русите към крепостта: "императорът се погрижил ..да пресече пътя на варварите към града и с това дело натоварил магистър Варда Склир заедно с отредите които командувал"[36].

"Обкръжени от магистър Варда по прозвище Склир, който с множество войни преминал в тила им, те започнали да бягат и преследвани до самата стена, безславно загивали"[37].

По-нататък името на Склир не се съобщава при царуването на Йоан Цимисхий. Няма сведения да е изпаднал в немилост. В Ескуриалската тактика обаче е представен стратилат[38]и навярно това е Варда Склир.

Отново е на вниманието на хронистите след смъртта на Цимсхий, когато му е отнето командването на източните войски и е назначен за дук на тагмата в Меспотамия. Това било повод да се обяви за император. Опитите на правителството начело с паракимомена Василий да се справят с него са неуспешни. Изпратената срещу него обединена армия от столичния гарнизон начело с евнуха Лъв пртовестиарии и тази от Изтока начело със стратопедарха Петър е разбита. Петър е убит, а Лъв е пленен. Постепенно Варда Склир и съратниците му овладяват азиатските владения на Византия За да се противопоставят на Склир, управителите на Константинопол извикват от заточение неговия стар противник, бившия бунтовник Варда Фока, назначават го за доместик на схолите и му поверяват командването на императорските войски. Първото голямо сражение между Фока и Склир е в равнината Панкалия в Мала Азия на 19 юни 978 г. и завършва с поражение на Фока[39]. Въпреки това във военните действия настъпва обрат. Разбитият Фока събира нови войски с помощта на грузинския владетел Давид се решава на втори сблъсък с главните сили на бунтовниците. В битка в Харсианската тема (източна Мала Азия) на 24 март 979 г.[40] Склир е разгромен и бяга с част от оцелелите си привърженици при Буидите в Багдад[41]. Склир е задържан във владенията на Буидите около седем години. Първоначално владетелят на Багдад Адуд ал Даула се опитва да използва византийския бунтовник като разменна монета в граничните си спорове с Византия. От Византия е изпратен като специален пратеник вестът Никифор Уран. Преговорите завършват с неуспех и византийското пратеничество в Багдад не успява да издейства предаването на Склир[42].

Нова възможност за Склир настъпва в резултат на голямото поражение, което Василий II претърпява от българите в битката при Траянови врата през август 986 г. След вестта за развръзката от похода на императора в България Склир измолва от наследника на Адуд ал Даула да бъде освободен заедно с привържениците си[43].

В началото на 987 г. Варда Склир завзема град Мелитена (до горното течение на Ефрат), привлича към войските си голям брой араби, кюрди и арменци и се обявява за император[44]. За да се справи с новия бунт, Василий II поверява отново войските си на Варда Фока. Вместо да се противопостави на Склир обаче Фока се договаря с него тайно за подялба на империята. Убеден, че отношенията им са уредени, Склир се присъединява към Фока, но е заловен и затворен, след което (през август или септември 987 г.[45]) Варда Фока се обявява за император и се заема да завладее сам империята[46]. Склир остава затворен в продължение на близо две години, докато в Мала Азия се шири гражданска война. След гибелта на Варда Фока на 13 април 989 г. в битката с Василий II при Абидос, съпругата на Фока пуска Склир на свобода и той отново се обявява за император. Това е последният му бунт. През октомври същата година той слага оръжие и се покорява на Василий II, като в замяна получава не само прошка, но и титлата *куропалат*, поземлени имения и императорско благоволение за приближените си[47]. Сравнително скоро след това на междуособиците във Византийската империя е сложен край. На 6 март 991 г. Варда Склир умира в Димотика[48].

I. 4. Βασίλεος Λακαπηνός (около 925 – 988)[49]

Василий Лакапин е емблематична фигура във Византия. Незаконен син на император, евнух, заемал високи длъжности в империята с реално участие в управлението на няколко императори, а също така и в основата на смяната на някои от тях.

Сведенията за Василий Лакапин могат да се намерят в „Продължителят" на Теофан, „Историята" на Лъв Дякон и „Историята" на Йоан Скилица. Накратко, какво знаем за него според сведенията в цитираните писмени източници[50].

Той е незаконороден син на Роман Лакапин (921 – 944) от наложница скитка, което поражда предположенията славянка или българка ?

Не е известна точната му дата на раждане. В едни изследвания се посочва между 910 и 920, а в други 925 г. Последната дата е може би приемливата, тъй като няма сведения за кариерата му в годините на управлението на баща му. Не се знае нищо за израстването му, освен че е бил кастриран още като дете.

За пръв път името му се съобщава след 945 г., когато императорът Константин VII (907 – 959) станал едноличен владетел. Василий взима страната на Константин срещу синовете на Роман I Лакапин (неговите природени братя), които отстраняват от престола баща си.

Вероятно като израз на благодарност, според хрониста, след възцаряването си

(някъде към 948 г.) "Константин назначил своя протовестиарий Василий (незаконен син на предишния цар Роман) за патриций, паракимомен и управляващ синклита. Хронистът добавя, че "Василий бил човек умен и разсъдителен, който много удачно и примерно помагал във всички дела на императора"[51].

Извода, който можем да направим, е, че преди 945 г. той е бил протовестиарий на двореца, навярно притежавал и титул, предназначен за евнуси. Би могло да се допусне, че е бил примикирий или протоспатарий. В 948 г. е бил повишен в титула патриций (най-високият титул, който имат евнусите по това време) и удостоен с доверието на императора, след като му се възлага поста паракимомен.

През 958 г. ръководи победоносна кампания срещу арабите, която му носи почестите на триумф. Василий запазва докрай благоразположението на василевса (Константин VII) и дори присъства на последните му мигове през 959 г.[52]

При сина на Константин VII – Роман II (959 – 963) изпада в немилост и е заменен от Йосиф Вринга.

След смъртта на Роман II в 963 г. Йосиф Вринга се опитва да съхрани властта си, афиширайки правата на малолетните принцове. Срещу него се изправя Никифор Фока, а в столицата организира метеж Василий Лакапин и подпомага успешното възцаряване на Фока.

След възцаряването си Никифор II Фока (963 – 969) възстановява Василий Лакапин в званието му паракимомен и в знак на благодарност го удостоява със специално учредения за него титул проедър на сената[53]. Василий Лакапин служи на Никифор II Фока шест години. През 969 г. спомага за убийството на Никифор от Йоан Цимисхий, който отново го обявява за паракимомен.

Влиянието на Василий Лакапин нараства много през управлението на Йоан I (969 – 976). Още в самото му начало той се освобождава от всички висши служители на Никифор Фока и урежда заточението на Теофано в темата Армениакон – в манастира Дамида. Убеждава Йоан Цимисхий да се ожени за Теодора, дъщеря на Константин VII. Намесва се във всички граждански и военни дела на империята, упрекава Йоан Цимисхий за неговите твърде големи разточителства, придружава го през 971 г. в похода срещу Светослав и улеснява завладяването на Велики Преслав[54]. Неговото всемогъщество и преди всичко огромната му недвижима собственост на Изток възбуждат негодуванието на самия император. Нови потайни интриги, на които Василий Лакапин не е бил чужд, завършват през 976 г. с навременната смърт на Йоан I Цимисхий.

Отново Василий Лакапин е всемогъщ и управлява държавата през малолетието на двамата млади порфирогенети Василий II и Константин VIII. Той връща Теофано от заточение и лавира, за да не допусне възкачването на принц настойник. Отстранява амбициозните, като Варда Склир, който въстава и който е победен само поради съперничеството му с Варда Фока (976 – 979 г.). Но Василий II, след като навършва пълнолетие, се освобождава от опеката на този твърде могъщ евнух, обвинява го в лошо управление и през 985 г. го отстранява, като конфискува всичките му богатства и го заточва на бреговете на Стенон, където той умира парализиран[55].

Василий Лакапин в крайна сметка е бил паракимомен повече от 30 години.

От територията на страната ни са намерени 8 негови печати в качеството му на: ἐνδοξοτάτος πρόεδρος τῆς συγκλήτου καὶ παρακοιμώμενος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου. Осемте екземпляра са отпечатани от един и същи булотирион и имат различна степен на запазеност. Шест от тях произхождат от Преслав и други два от Силистра (вж. II.1)[56].

Относно пребиваване на Василий Лакапин в днешните български земи сведения намираме и в двата основни източника на събитията: Лъв Дякон и Йоан Скилица. След като Цимисхий навлязъл в проходите с авангарда, то паракимоменът Василий го последвал с обоза, стенобитните машини и резервите. Той пристигнал навреме в Преслав, на следващия ден след първото сражение, и с неговата помощ градът бил превзет. Той заедно с императора прекарал в Преслав няколко дни и тук отпразнували Великденските празници[57].

I. 5. Θεόδωρος Λαλάκων[58]

На другия ден след пристигането на корабите при Дръстър се състояло решително сражение. Русите излезли извън крепостта. Победата била колеблива. Обратът настъпил след като бил прободен с копие и убит Свенкел, на трето място след Светослав. Русите започнали да отстъпват В същото сражение и “Теодор по прякор Лалакон, мъж страшен и непобедим по смелост и телесна сила, избил с железния си боздуган много от враговете си. Със силната си ръка той така го стоварвал, че смазвал самия шлем и покритата с него глава”[59].

Други сведения за Теодор Лалакон отсъстват. В Скилица няма нищо за него. Издателите на руския превод на Лъв Дякон допускат, че Лъв Дякон понякога вмъква в текста сведения за някои негови познати или родственици[60].

Етимологията на името Λαλάκων от гръцкото пискун, лаладжия. Известни са представители на фамилията от военна аристокрация от края на IX и X в.[61]

I. 6. Θεόδωρος ὁ ἐκ Μιστέας[62]

След Преслав “ императорът завладял градовете по пътя си (за Дръстър) и поставил в тях стратези… А понеже разузнавачите му съобщили, че идват някакви скити, той пратил срещу тях избрана войска, като поставил начело на това множество Теодор от Мистея…, а самият той идвал отзад в боен ред с цялата войска[63].

На 20 юли 971 г. е решителната битка с русите при Дръстър. Византийците прилагат тактика на бягство и после се обръщат срещу неприятеля.

“..Тогава се завързал жесток бой, в който конят на стратега Теодор от Мистея бил прободен с копие и той паднал на земята. Около него настанала ожесточена борба, защото русите се стремели да го убият, а ромеите да не бъде погубен. Като паднал от коня си, Теодор хванал един скит за колана и със силната си ръка го размахвал натам и насам, като някакъв малък и лек щит с който отблъсквал запращаните върху него копия…и отстъпвал малко по-малко.. до ромеите. Накрая ромеите наблегнали силите си, отблъснали скитите и спасили стратега от опасността[64].

Кой е този Теодор? Липсват сведения. Името му отсъства и в Лъв Дякон. Вероятно Скилица е черпил информация от някъде другаде. Не е ясно и какви са били позициите му. В първия случай той командва авангарда, следователно би трябвало да е командир на някой отряд от тагмата. В решителната битка при Дръстър от 20 юли 971 г. е съобщено, че е стратег, но не е посочено чий. Може би подобно на срещаното върху печатите, когато е изписана длъжността стратег, но името на стратегията липсва. В такива случаи приемаме, че той е на разположение на императора и командва части от тагмата. Теодор навярно е притежавал титула патрикий или протоспатарий. В Преслав е намерен печат на Теодор, императорски протоспатарий и стратег[65]. Той би могъл да се идентифицира с нашия Теодор. Наистина липсва патронимът Мистея, но това не му е фамилно име или прозвище. Той произхожда от Мистея. (Θεόδωρος ὁ ἐκ Μιστέας)[66].

I. 7. Θεοδόσιος ὁ Μεσονύκτης или Μεσανύκτης[67]

На втория ден от щурма на Преслав (на 13.04. 971) в решителния момент "... един храбър младеж, чиято брада едва била обрасла със златист мъх, по произход от тема Анатолик по име Теодосий и по прозвище Месоникт, изтеглил с едната си ръка меча, а с лявата издигнал щита над главата си..и се покатерил по стълбата. Когато стигнал близо до един от зъберите, той се прицелил в един скит, който се подавал от крепостната стена и го отблъсквал с копието си. Месоникт ударил скита по врата . Отсечената му глава се търкулнала заедно с шлема на земята вън от стените... При този..подвиг ромеите наддали викове и последвали първия..А Месоникт, след като се изкачил на стената и овладял зъбера ...нанасял удари върху повечето от русите..и ги събарял от стените. Така външната крепостна стена е била преодоляна"[68]. Докато Скилица не съобщава име, но в общи линии предава същата случка "...Един храбър войник, който държал с дясната си ръка меч, а с лявата си издигнал щита над главата си, пръв с изкачил по една от стълбите.... Така се изкачил по един от зъберите и разпръснал всички намиращи се там.....по негово подражание с изкачил втори, трети и после мнозина други"[69].

В Историята на Йоан Скилица намираме подобно име (Θεοδόσιος ὁ Μεσανύκτης) на един от съучастниците в метежа на Варда Фока (987-989), който след битката при Абидос е пленен и хвърлен в затвор[70].

Същото име (Θεοδόσιος ὁ Μεσανύκτης) е на един от командирите на тагмата, който участвува в заговора на Михаил Керуларий и Йоан Макревмолит срещу императора. След разкриване на заговора през 1040 г. той бил ослепен[71].

За едно и също ли лице се отнася? В Лъв Дякон е посочено че това е прозвище. В Скилица това е вече патроним при това е Μεσανύκτης а не Μεσονύκτης. При търсене на етимологията му би могло да се допусне, че произхожда от μεσονύκτιος полунощна служба или лице изпълняващо полунощна служба.

Като преодолеем различията между Μεσανύκτης и Μεσονύκτης, би могло да се допусне, че Теодосий Месоникт героят от Преслав е едно и също лице с Теодосий Месаникт, сподвижника на Варда Фока.Трудно обаче би могло да се приеме, че той е едно и също лице с участника в заговора в 1040 г. Хронологическата дистанция е твърде голяма. Ако в 971 г. той е юноша под 18 г. то в 1040 г. той би следвало да е близо 90 годишен. Въпреки, че на теория е възможно, то за противното оставам резервиран.

I. 8. Ἰωάννης Ἀλακασεύς[72]

Името му се съобщава само веднъж: Преди битката при Аркадиопол (дн. Люлебургас) през 970 г., командуващия магистър Варда Склир " ... изпратил патриция Йоан Алакасевс с някаква малка войска, заповядал му да наблюдава неприятеля, да го предизвиква и когато се стигне до сражение да обърне гръб. Йоан влязъл в сражение с печенегите, на които се натъкнал и както му било заповядано престорил се че бяга и така ги завел в подготвената клопка"[73].

За етимологията на това име се дискутира. Според Мориц то е превод от гръцкото предач[74], докато според Г. Моравчик се отнася до турско-монголски произход и го свързва с ᾿Αλλακη[75].

Известни са и други представители на фамилията, но през XI в. Печатът на един от тях: Ε στάθιος ᾿Αλακασεύς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ στρατηγὸς е намерен в Дръстър[76].

I. 9. Ἰωάννης Κουρκούας[77]

Йоан Куркуа е от арменски произход. Етимологията на фамилията се свързва с арменското име Гурген. Известни са доста нейни представители от X и XI в. Баща му Роман Куркуа е бил доместик на схолите. Императорът Йоан I Цимисхий (969-976) е в тесни роднински връзки с тази фамилия[78].

Основни извори за личността му са Лъв Дякон и Скилица. Прави впечатление че Лъв Дякон е доста злъчен при описване на действията му.

Името на Йоан Куркуа е съобщено за пръв път в 970 г. След победата при Аркадиопол, магистър Варда Склир е изпратен срещу разбунтувалия се Варда Фока.

” А скитите като узнали за това започнали да нанасят големи пакости на ромеите, правели внезапни нахлувания и безпощадно грабели и опустошавали страната на македонците. Тогава за началник на тамошната войска[79] бил назначен магистър Йоан Куркуа, който бил извънредно много склонен към безделие и пиянство и изпълнявал задълженията си неумело и небрежно. Поради това духът на русите ставал все по-надменен, а те все по-дръзки[80]”.

За втори път името му е съобщено във връзка с нелепата му смърт при обсадата на Дръстър. И тук Лъв Дякон не спестява злъчния си тон.

“Магистър Йоан Куркуа родственик на императора охранявал ромейските съоръжения, които нанасяли поражения на скитите. Те излезли от крепостта и се насочили към тях.

Като видял настъплението на неприятеля, въпреки, че главата му тежала от изпитото вино и му се спяло (това било след обяда, средата на юли д.м.), качил се на кон и последван от избрани войници се спуснал срещу тях. Но конят му хлътнал в един ров и свалил магистъра от гърба си. А скитите като видели блестящото му въоръжение, украшенията на юздите на коня му и цялата сбруя, които били великолепно изработени и богато украсени със злато, помислили че той е самият император. Те веднага го заобиколили с оръжията си и го насекли безпощадно. След това набучили главата му на копие и я забили на стените, надсмивайки се над ромеите, че заклали като добиче техния император. Така магистър Йоан, като станал жертва на варварската ярост, получил това възмездие за своите кощунства в божиите храмове. Казват че той разорил много храмове в Мизия и си присвоил техните одежди и утвари”[81]. Последното навярно обяснява яростта на Лъв Дякон.

Докато при Скилица нещата са изчистени от емоции.

“Скитите страдали от …стенобитните машини и то главно на това място където бил поставен на стража магистър Йоан син на Роман Куркуа, затова те излезли от крепостта за да се опитат да ги повредят. Като разбрал това Куркуа събрал всичко най-силно, което било около него и веднага отишъл на помощ. Но като попаднал сред скитите, конят му бил улучен с копие и паднал заедно с него а той бил насечен на късове и така загинал”[82].

Известни са печати с името на Йоан Куркуа, но те са по-късни. Името Йоан е на доста представители на фамилията от X – XI в., най-малко трима ![83]

I.10. Καλόκυρος [84]

И в този случай сведения за него намираме в Лъв Дякон и Скилица:

Лъв Дякон

За годината 966-967.

“След това (Никифор II Фока) удостоил с чин патриций и известия Калокир, буен и смел човек и го изпратил при тавроскитите, наричани в обикновения говор *рос*. Той му дал 15 кентинарии злато за да го разпредели между тях[85]. Докато императорът се занимавал с тези неща в Сирия и Византион, патриций Калокир….пристигнал в Скития[86]. Той се сприятелил с предводителя на таврите …и го склонил да потегли с голяма войска срещу мизите. Калокир му предложил, като победи мизите, да завоюва страната им и да я притежава като свое собствено владение, но Светослав да му помогне…за да завземе царския престол”[87].

Април 971 г.

“казват че патриций Калокир, който тогава се намирал в Преслав (по време на обсадата на Преслав)…излязъл тайно от града късно през нощта и отишъл при Светослав, който се намирал с войската си в Доростол, наречен сега Дръстър”[88].

Йоан Скилица

966-967. “ Никифор изпратил сина на херсонския протевон – Калокир, като го почел с титлата патриций, при руския княз, за да го убеди с обещания за дарове и немалко почести да предприеме поход срещу българите”[89].

“Русите пренебрегнали сключения с император Никифор договор и сметнали да останат в страната и я завладеят. Към това ги подтиквал още Калокир, който казвал, че ако го провъзгласят за император на ромеите, той щял да напусне България и да сключи траен договор”[90].

Април 971 - при обсадата на Преслав. “А Калокир, причинителят и виновникът на тези беди…като научил, че императорът е пристигнал…измъкнал се тайно от града и избягал в лагера на русите (при Дръстър)”[91].

Странно защо липсват сведения за него при обсадата на Дръстър. Няма сведения каква е била съдбата на Калокир след капитулацията на русите. Н. Алексеенко допуска, че е бил повишен в ранг на куропалат и отново се радвал на императорското благоволение, според предполагаемия прочит на два печата от Херсонес[92]. Подобно развитие на нещата се допуска и в монографичното изследване за Светослав[93].

I. 11. Κωνσταντῖνος Σκληρός (930?-991)[94].

Брат на Варда Склир. Женен е за София, дъщерята на куропалата Лъв Фока, племенница на императора Никифор II Фока (963-969) и сестра на узурпатора Варда Фока.

За пръв път името му се съобщава в 970 г. в царуването на Йоан I Цимисхий, когато заедно с брат си се сражава срещу русите при Аркадиопол.

“… казват, че един скит, внушителен със силата си и огромно тяло..се спуснал с коня си срещу Варда и го ударил с меч по шлема, но ударът бил неудачен … и меча отскочил на другата страна. Патриций Константин, роден брат на Варда, чиито бузи отскоро се били покрили с мъх[95], огромен на ръст и непобедим по сила с изваден меч се спуснал да удари скита… ударът попаднал на врата на коня и го разсякъл на две. А скитът повален от коня си, бил съсечен от Константин”[96].

Следващото известие за него е в 977 г., когато след смъртта на Йоан I Цимисхий, Варда Склир предявява претенциите си за престола. Константин е в армията на брат си и решителното сражение при Рагеа командува дясното крило, навярно в качеството си на доместик на западните схоли[97]. След поражението през 979 г. той е изпратен като посланик при емира Хозрои за да моли за убежище[98].

През 986 г. след разгрома на византийците при прохода Траянови врата, когато Варда Склир отново предявява претенциите си за престол, той е отново заедно с брат си. Тъй като той е женен за сестрата на Варда Фока, именно той е изпратен при него за да води преговорите за съюз между Варда Склир и Варда Фока[99].

Според Яхия Антиохийски Варда Склир починал в Димотика на 6 март 991 г. Пет дни по-късно починал и неговият брат Константин.на 11 март 991[100].

Името на Константин Склир не се съобщава сред участниците във войната с русите в България, но е голяма вероятността да е участвал отново под командването на брат си. Както бе констатирано по-горе, той е негов доверен човек и постоянно го придружава, и както бе посочено по-горе, заедно напускат този свят!

I. 12. Λέον πατρίκιος καὶ δρουγγάριος τῶν πλοΐμων[101]

Според Йоан Скилица през втората година от своето управление (началото на 971 г.) император Йоан I Цимисхий възложил осигуряването на готвения срещу русите поход в Източна България на „Лъв, който впоследствие станал протовестиарий, а тогава бил друнгарий на флота (ἐπεμελῆϑη δὲ καὶ τοῦ στόλου διὰ Λέοντος τοῦ μετὰ ταῦτα πρωτοβεστιαρίου, δρουγγαρίου τότε τῶν πλοΐμων τυγχάνοντος)”[102].

Следващото сведение, свързано с интересуващата ни личност, дава Лъв Дякон, което без съществени различия е повторено и от Йоан Скилица. То е свързано с разкриването на заговора на Леон Фока (брат на Никифор II Фока) и неговия син Никифор от 971 г. Този заговор бил разкрит и осуетен от „патрикия и друнгария на флота Лъв”, който бил оставен от императора Йоан I Цимисхий да управлява столицата[103].

Последното писмено сведение идва отново от Йоан Склица. Става дума за събитията свързани с бунта на Варда Склир срещу император Василий II от 977 г. През тази година срещу обявилия се за император (през 976 г.) Варда Склир бил изпратен протовестиарият Лъв. Той бил изпратен начело на правителствени войски от столицата и имал пълномощия да прави това което правел един император. След като се обеднил с армията на стратопедарха Петър, имали известни успехи срещу бунтовниците, но в крайна сметка претърпели поражение край Рагея и Лъв бил пленен[104].

С личността на същия могат да се идентифицират два печата, отпечатани с различни булотириони и намерени в Преслав[105]:

I. 13. Νικηφόρος ὁ Ἐροτικός πατρίκιος [106]

След като русите отказали да се върнат в родината си, императорът Никифор II Фока изпратил в България посолство (през есента на 969 г.) начело с патриций Никифор по прякор Еротик и Филотей Евхаитския, проедър, с цел подновяване на мирния договор, и предложил чрез родство да се укрепи “…приятелството между ромеи и мизи (българи) и поискал девойки от царския род, за да ги ожени за синовете на император Роман. Мизите с радост посрещнали пратениците..и изпратили принцесите при император Никифор”[107].

Кой е този Никифор, няма сведения[107a].

В продължителя на Теофан се съобщава, че в годините на самостоятелното управление на Константин VII (945-959), катедрата по геометрия в Константинополския университет се оглавявала от патриций Никифор, зет на епарха Теофил Еротик [108].

Би могло да се предполага, че това е същият патриций Никифор, изпратен на дипломатическа мисия в България през 969 г., но във Византия прозвището или фамилното име се приемат по бащина линия. Би могло да се приеме, че Лъв Дякон е идентифицирал Никифор чрез неговия тъст.

Интересно е, че Скилица не знае нищо за това посолство. Той съобщава името на патриций Мануил Еротик, мъж знатен по рождение, изпратен през 978 г. за управител на Никея от паракимомена Василий Лакапин и който воюва срещу узурпатора Варда Склир[109]. Възможно е той да е бил син на Теофил Еротик и родственик на Никифор (брат !).

През XI в. са известни няколко представители на фамилията Еротик, навярно техни наследници !

Варда Еротик – според негов печат като частно лице, датира се в края на XI в.[110]

Василий Еротик – съдия на Елада и Пелопонес според негов метрически печат, датиран в последната четвърт на XI в.[111]

Теофил Еротик – стратег на Дукла в годините на император Михал IV (1040 г.), същият в качеството си на стратег на Кипър се разбунтувал срещу Константин IX Мономах през 1043 г.[112]

I. 14. Πέτρος πατρίκιος καὶ στρατοπεδάρχης[113]

Сведения за него намираме в Лъв Дякон, Йоан Скилица, Йоан Зонара и Яхъя Антиохийски

Лъв Дякон

969

След посолството в България, когато принцесите са на път за Константинопол, пристигнало известие че Антиохия е завладяна. Това извършил патриций и стратопедарх Петър, който въпреки, че бил евнух, бил мъж деятелен и храбър[114].

970

“След това повикал магистър Варда по прякор Склир…, а също и патриций Петър, назначен от император Никифор за стратопедарх поради свойствената му доблест и подвизите му срещу неприятелите. Разказват, че веднъж , когато скитите опустошавали Тракия, Петър, макар, че бил скопец, излязъл като равностоен противник срещу тях.. в двубой убил с копието си един великан от скитите. На тези именно военоначалници императорът заповядал да преминат заедно с войските си в пограничната и близка на Мизия област, там да прекарат зимата, като обучават войската и пазят страната да не пострада от нападенията на скитите; да изпращат в становете и селищата на неприятеля, мъже двуезични, облечени в скитска носия, а …и да бъде донасяно на императора. Като получили от него тези нареждания, те пристигнали в Европейските области”[115].

976

След смъртта на Йоан I Цимисхий се разбунтувал Варда Склир. Срещу него била изпратена правителствена войска начело с патриция и стратопедарх Петър.

“Първо поражение претърпяло войнството под началството на патрикия и стратопедарх Петър….в Лапарската долина, която граничи със земята на арменците, където самият патрикий Петър, улучен с копие, паднал от коня и починал сред строя на войската си”[116].

Йоан Скилица

968

Когато императорът се завръща в столицата от Антиохия, удостоява с титула патриций Михаил Вурц и го оставя за стратег в крепостта Черната планина. Той оставя също и "Петър, един от своите евнуси, когото той назначи за стратопедарх в Киликия, където трябвало да презимува и да подготвя войниците си за военни действия през пролетта срещу Антиохия"[117].

971 г.

При обсадата на Дръстър руската конница и пехота излезли от двете врати на града. Едната от тези врати гледала на Изток и стратопедархът Петър бил получил заповед да я охранява с тракийци и македонци, а другата гледала на Запад и там бил на стража Варда Склир с източните войски[118].

20 юли 971

Името му се споменава и при още едно друго решително сражение при обсадата на Дръстър "… когато Варда Склир се явява в тила на русите. А на патриций Роман…и на стратопедарха заедно с войските, които командвали, той заповядал да влязат в бой с неприятеля…"[119]

976 г.

След смъртта на Йоан Цимисхий управляващият империята паракимомен Василий освобождава Варда Склир от командването на войските на целия Изток и го назначава за дук на тагмата в Месопотамия. Михаил Вурц е повишен в ранг на магистър и е назначен за дук на Антиохия. За командващ тагмата на Изтока (фактически на мястото на Варда Склир) е назначен Петър (τὸν πατρίκιον Πέτρον τὸν τοῦ Φωκᾶ δοῦλον στρατοπεδάρχην αυτον ονομάσας)[120].

976 г.

След като се получи новината за узурпацията на Склир, "писмо с всичката бързина бе изпратено до Петър стратопедарха да обедини армията в Кесарея. Стратопедархът бил инструктиран да не взема инициатива за гражданска война, а да заварди пътищата"[121].

976 г.

При Петър е изпратена и войска от столицата начело с Лъв императорския протовестиарий и някой си патриций Йоан. Протовестиарият получил пълномощия да прави всичко, което един император би направил за потушаване на бунта. Той напуска столицата и пристига във Фригия, и се съединява със стратопедарха Петър[122].

Есента на 977 г.

Решителната битка при Рагеа

Варда разделя армията си на три, той взема централната група, брат му Константин дясното, а Константин Гавра лявото крило. Армията на протовестиария загуби мнозина. Тогава паднали патриций Йоан, Петър страторпедарха и много от благородниците. Протовестиарият и много други офицери са били пленени[123].

Яхъя Антиохийски

976 г.

"И отрядилъ цар Василий патриция стратопедарха, известного под прозваниемъ ал-Атрабази, евнуха которы взялъ Антиохию, с большим войскомъ и предписал ему соединится с ал-Малаини и сразится со Склиром. И столкнулись они в Кападокии и былъ убит ал-Атрабази, а ибн ал-Малаи (Евстатий Малеин) обращенъ в бягство"[124].

От съпоставянето на тези сведения можем да установим следната му биография:

Не се знае нищо за неговият произход и начална кариера. Някои автори допускат, че е свързан с фамилията Фока, извънбрачен син на куропалата Лъв Фока, брат на императора Никифор II Фока[125]. За това обаче няма доказателства. Нито Лъв Дкон, нито Йоан Скилица намекват за подобна връзка. В по-късния препис на Зонара се казва Πέτρος ὁ τοῦ Φωκᾶ$^{\varepsilon\vartheta\Gamma}$, евентуално племенник или представител на Фока, а само на едно място у Скилица τὸν πατρίκιον Πέτρον τὸν τοῦ Φωκᾶ δοῦλον.= патриций Петър раб (служител) на Фока (навярно се има предвид императорът).

Всички привлечени автори говорят за него че е бил евнух, но деятелен и храбър. Има известни основания да се приеме, че в един по-ранен етап е бил трапезит.

За пръв път името му се съобщава в 968 г. във връзка с обсадата на Антиохия. Според Скилица, след като императорът не успял да завземе Антиохия, той оставил Петър за стратопедарх в Киликия, където трябвало да презимува и да подготвя войниците си за военни действия срещу Антиохия през пролетта. Това уточнение (стратопедарх в Киликия) повдига въпроса в случая за конкретна длъжност ли се отнася, или е литературен термин, означаващ началник на военния лагер?

По-нататък Лъв Дякон информира, че след успешния завършек на дипломатическата мисия в България пристигнало известие, че Антиохия е завладяна (28 октомври 969 г.) от Петър патриций и стратопедарх. Последното е навярно със значение на длъжност.

Отново в Лъв Дякон за годината 970 във връзка с руската офанзива, императорът (Йоан Цимисхий) повикал магистър Варда по прякор Склир…, а също и патриций Петър, назначен от император Никифор за стратопедарх. На тези именно военачалници императорът заповядал да преминат заедно с войските си в пограничната и близка на Мизия област, там да прекарат зимата (969 – 970), като обучават войската и пазят страната да не пострада от нападенията на скитите; като получили от него тези нареждания, те пристигнали в Европейските области. Следователно и двете армии са източни[127].

В Йоан Скилица е посочено, че при обсадата на Дръстър (971, юни-юли), една от портите, която гледала на Изток, се охранявала от стратопедарха Петър с тракийци и македонци (на практика западната армия), а другата гледала на Запад и там бил на стража Варда Склир с източните войски. Тук би могло да се подразбере, че стратопедархът Петър е и доместик на Запада !

Името му се споменава от Скилица и при още едно друго решително сражение при Дръстър. Когато Варда Склир се явява в тила на русите. А на патриций Роман… и на стратопедарха, заедно с войските, които командвали (тракийци и македонци), той заповядал да влязат в бой с неприятеля.

Нищо не се знае за Петър стратопедарх до края на управлението на Цимисхий, но фактът, че името му не се съобщава, намеква може би, че е изпаднал в немилост, като близък на Фока.

Той излиза отново на сцената едва след смъртта на Цимисхий (11 януари 976 г.), когато управляващия империята паракимомен Василий освобождава Варда Склир от командуването на войските на целия изток и го назначава за дук на тагмата в Месопотамия. А за командващ тагмата на Изтока (фактически на мястото на Варда Склир) е назначен πατρίκιον Πέτρον τὸν του Φωκα δουλον στρατοπεδάρχην.

Тук се акцентира на следното: патрикий Петър, стратопедарх и раб (слуужител) на императора Фока е назначен на мястото на Варда Склир, дотогава командващ тагмата на Изтока, дали е стратопедарх на Изтока[128], или в случая длъжността стратопедарх е персонална за него, така, както в началото стратилат е персонална длъжност за Варда Склир. Задаваме си тези въпроси, защото в Ескуриалската тактика, отразяваща ранговата йерархия във Византия по това време (971 – 975), са посочени двама стратопедарси, на Изтока и Запада[129].

Магистър Варда Склир е недоволен от това положение, а може би е търсел и повод, и се обявява за император. Управляващите в столицата веднага писали за това на Петър с инструкции за действия. От столицата е изпратена армия начело с протовестиария Лъв. Двете армии се обединяват и решителната битка се състояла при Рагеа (според Лъв Дякон в Липаре, а според Яхъя в Кападокия) през есента на 977 г. В тази битка правителствените войски са разгромени. Според Лъв Дякон самият патрикий Петър, улучен с копие, паднал от коня си и починал сред строя на войската си, докато Скилица е по-лаконичен. Армията на протовестиария загуби множина. Тогава падна патриций Йоан, Петър статорпедарха и много от благородниците. Протовестиарият и много други офицери са пленени от Варда Склир.

Яхъя Антиохийски съобщава за този факт – убийството на патриции Петър, но, което е по важно, съобщава прозвището му Ал-Атрабази, Според Барон Розен прозвището Атрабази, може да се свърже с длъжността на Петър в двореца трапезит (ὁ ἐπὶ τῆς β'τραπέζης)[130]. И това е нов факт от биографията му. Навярно преди 968 г., като евнух той е служил в двореца като началник на императорската трапеза. Тогава навярно е притежавал титлите, предназначени за евнуси – примикир или протоспатарий.

Накратко, относно длъжността на Петър стратопедарх:

Най-общо означава началник на военния лагер. Разпространена е в писмените извори през V – VI в., но според Гиян е синоним на стратег[131]. Впоследствие е позабравена и отново е възстановена в 968 г., случаят, за който говорихме по-горе. С нея е удостоен евнухът Петър, патриций и служител на императора Фока. Тя до известна степен се дублира с тази на доместика на схолите. По този начин според Н. Икономидис се е целяло да се избегне обстоятелството, че Петър е бил евнух[132]. Както е добре известно, не е било препоръчително евнусите да са доместици, макар че има и такива случаи. Това обстоятелство е било донякъде насочено и срещу Йоан Цимисхий, който през 968 г. е бил доместик на Изтока и постепенно изпада в немилост.

I. 15. Ῥωμανὸς πατρίκιος[133]

Син на съимператора Константин и внук на Роман I Лакапин (922 – 944).

За пръв път името му се споменава в 944 г., когато неговият дядо императорът Роман I Лакапин пожелал да го ожени за Евфросиния, дъщерята на доместика на схолите Йоан Куркуа[134].

Следващото сведение за него намираме при обсадата на Дръстър в решителното сражение на 21 юли 971 г: „…А на патриций Роман, син на император Константин и внук на стария Роман, и на стратопедарха Петър заедно с войските, които командвали[135], той заповядал да влязат в бой с неприятеля. Те нападнали скитите и се сражавали храбро…”[136].

I. 16. Συμεὼν Ἀμπελᾶς[137]

Докато Цимисхий подготвя войната срещу русите в 970 г., Варда, синът на куропалата Лъв Фока и племенник на император Никифор II Фока (963 – 969), подготвя заговор, привличайки различни съмишленици. Сред тях и Симеон Ампел, земевладелец, занимаващ се с лозарство, и по тази причина наричан Ампел, човек с ниско незнатно произхождение, мъжествен и по силата на своите ръце неотстъпващ на никого от могъщите и доблестни мъже[138].

Неговото участие в бунта дава основание на А. П . Каждан да допусне, че Симеон Ампел е бил водач на селячеството, участващо в бунта[139]. Името на същия е съобщено още веднъж при потушаването на бунта от Варда Склир, който проявил такт и дипломатичност. Редица сподвижници на Фока, сред които патриций Адралест Диоген, братовчед на узурпатора, и Симеон Ампел преминали на страната на стратилата[140].

Името на същия е съобщено и от Йоан Скилица при потушаването на бунта, заедно с имената на доста други лица. Той съобщава, че Симеон Ампел е бил патриций[141]. Би могло да се помисли, че той се е издигнал, след като е преминал на страната на правителството.

Лъв Дякон съобщава, че преди да изпрати Варда Склир срещу бунтовниците, императорът му препоръчал да не се пролива кръв на сънародниците, да привлича съучастниците на узурпатора, и му връчил скрепени със златния императорски печат грамоти, в които били обозначени достойнствата на таксиарси, стратези и патриции. С тези грамоти той заповядал да бъдат награждавани тези, които се откажат от своите заблуждения и се отрекат от самовластния тиранин.

I. 17. Φιλόθεως σύγκελλος καὶ μητροπολίτης Εὐχαΐτων[142]

Името му е споменато за пръв път в 963 г., когато Никифор Фока се обявил за император и предприел поход към столицата Константинопол. Той изпратил послание до патриарха, сената и народа. Пратеник с това послание според хрониста Леон Дякон бил епископът на Евхаита Филотей. Вместо да бъде посрещнат като посланик, той бил заловен от паракимомена Йосиф Вринга (който фактически управлявал империята), окован във вериги и хвърлен в тъмница[143]. През август същата година Никифор влязъл в столицата и се коронясал за император. Навярно Филотей е бил освободен. Липсват сведения за него през цялото управление на Никифор II Фока. Името му отново е съобщено през 968 – 969 г. във връзка с пратеничеството му в българската столица Преслав. Тук той е наречен проедър на Евхаита[144].

Името на този евхаитски архиерей се съобщава и по-късно, отново във връзка с тези събития. Мирният договор между Византия и Русия според автора на „Повесть временных лет” е бил съставен “при Светослав, велик княз на русите, и при Свенальд, писано при Фефле синкел и при Иоан, наречен Цимисхий, месец юли, индикт 14 в година 6479 от сътворението на света” (с. 53). Според този договор Византия се задължавала да пропусне Светослав и дружината му и да я снабди с провизии за далечния й път до Киев.

Продължението на договора е съобщено от друг хронист – Йоан Скилица. По молба на Светослав императорът проводил пратеници до печенегите, да позволят на русите да минат свободно през земите им. С това пратеничество е бил натоварен Теофил евхаитския архиерей[145].

Поради обстоятелството, че се отнася до пратеничество и преговори относно взаимно свързани събития, до прелати на една и съща катедра и чиито имена са близки по звучене, то всички изследвачи са приели, че този евхаитски архиерей е съобщеният от Лъв Дякон – Филотей[146].

РУСИЯ

I. 18. Светослав Игоревич (? – 972)[147].

Велик княз на Киев, син на Игор и княгиня Олга. Обявен е за велик княз веднага след смъртта на баща си (в 945 г.), но фактически управител е майка му Олга, която продължава да управлява Киев и когато той навършва пълнолетие, тъй като Светослав е постоянно на военни походи в една или друга посока и покорил много народи

През 967 г. при него в Киев пристигнало посолство, начело с патриций Калокир, който от името на императора Никифор II Фока го канел на поход срещу България. Светослав доста неочаквано приел предложението и обявил поход към България.

От Киев излязла дружина от 10 000 войни. Те се спуснали с лодки по Днепър, оттам – в Черно море, и достигнали България. Българите били изненадани. Събраната набързо войска (три пъти по-многобройна от русите) била разбита и те се укриват в Дръстър

Светослав завладял Преславец и принадлежащите му територии. Скоро българите и византийците се съюзили, печенеги нападнали Киев и Светослав бил принуден да се върне в родината си. След прогонване на печенегите и смъртта на майка си (969) той отново се върнал в България. Сега ситуацията била променена. Междувременно Никифор II Фока е убит и на престола е нов император, Йоан I Цимисхий. Този път Светослав воюва с Византия, като е привлякъл на своя страна унгарци и българи.

Византийците предприемат настъпление след победата при Аркадиупол. Те преминават проходите и завладяват Преслав. Светослав се оттеглил в Дръстър, където е обсаден в продължение на три месеца. Постепенно русите са изтощени и принудени да сключат мир с Цимисхий.

Съгласно този договор русите се отказват от интересите си към българските земи и град Херсонес в Крим. Получават провизии и разрешение да се върнат в родината си. При печенегите е изпратено посолство начело с проедъра на Евхаита Филотей, за да им уреди безпрепятствено завръщане в родината.

Сведения за неговия трагичен край намираме отново в „Повесть временных лет":

И сказал ему воевода отца его Свенельд: «Обойди, князь, пороги на конях, ибо стоят у порогов печенеги». И не послушал его, и пошел в ладьях.

Епилог

А переяславцы послали к печенегам сказать: «Вот идет мимо вас на Русь Святослав с небольшой дружиной, забрав у греков много богатства и пленных без числа». Услышав об этом, печенеги заступили пороги.

В год 6480 (972). Когда наступила весна, отправился Святослав к порогам. И напал на него Куря, князь печенежский, и убили Святослава, и взяли голову его, и сделали чашу из черепа, оковав его, и пили из него. Свенельд же пришел в Киев к Ярополку.

Кои са били тези преславяни, не е много ясно. Всички изследователи приемат, че това са българите, но кои българи? След победата при Дръстър българската държава е ликвидирана. В Преслав е поставен византийски гарнизон и стратег.

Според полския историк Йоан Длугош, писал своята История през XV в. и ползвал неизвестни руски летописи, печенегите били насърчени от някои руси и киевляни[148], с което намеква за вътрешни противоречия в Киевска Рус. Факт е обаче, че Светослав е убит.

Лъв Дякон предлага и описание на външния вид на Светослав:

"Външният му вид бил приблизително такъв: среден ръст, нито необикновено висок, нито пък нисък, с гъсти вежди, сини очи и чип нос, без брада, и горна устна, обилно обраснала с гъсти и дълги мустаци. Главата му била съвсем гола, но на едната страна висял кичур коса, който означавал благородния му произход. Той имал набит врат, широки гърди и стройно телосложение, изглеждал свиреп и див. На едното му ухо висяла златна обеца, украсена с два бисера, съединени по средата с диамант. Дрехата му била бяла и с нищо не се различавала от дрехите на другите, освен с чистотата си"[149].

Лъв Дякон описва срещата и външния вид на Светослав, като че ли е присъствал на нея, но едва ли! Описанието не предизвиква доверие, тъй като той се придържа към модела, установен от древните автори, и както отбелязва Хазе, описанието на външността на Светослав напомня описанието, което Приск дава на Атила[150]!

Любопитен щрих към личността му е и изследването относно трапезата на Светослав[151].

I.19. Икмор[152]

Името му е засвидетелствано единствено във византийските автори Лъв Дякон и Скилица.

Лъв Дякон

Битката при Дръстър на 20 юли 971 г.

“Тогава Анемас, един от императорските телохранители, видял, че Икмор, вожда на скитската войска след Светослав, почитан на второ място след него, великан и смел борец, напада стремително със своя пехотен отряд и избива много ромеи. (Анемас) пришпорил коня и се спуснал срещу Икмор, настигнал го и му нанесъл удар по врата. Главата на скита, отсечена заедно с дясната му ръка, се търкулнала на земята.”[153]

Йоан Скилица

На 20 юли русите излезли масово и завързали бой с ромеите. Те били подтиквани за борба от един човек, най-знатен измежду скитите, на име Икмор, най почитан след загиналия Сфагел и уважаван от всички не поради кръвното родство с най-верните измежду тях, нито по благоразположение, а само поради храбростта си. Анема… който бил един от телохранителите на императора го видял… Тогава той (Анемас) без да остане поразен от едрия му ръст и без да се плаши от храбростта му…той го ударил по лявото рамо с меч, близо до ключицата и му прерязал врата така че отрязаната глава с дясната ръка паднала на земята[154]. Очевидно името Икмор свързва притежателя му със скандинавски произход[155].

I.20. Σφέγγελος или Σφάγγελος [156]

Лъв Дякон

Преслав (велик четвъртък 13 април 971).

“И самите руси, поощрявани от своя военачалник (той се наричал Свенкел и заемал трето място след Светослав) се противопоставяли от зъберите на стените…”[157]

След завземането на Преслав “Свенкел се спасил с бягство, заедно с малцина други и отишъл при Светослав[158]”.

Сражение При Дръстър след пристигането на византийските кораби на другия ден.

“..и двете страни се биели храбро…един от ромеите се откъснал от строя и пробол почитания у тавроскитите на трето място след Светослав – Свенкел, огромен мъж и смел човек, който в това време юнашки се биел”.[159]

Йоан Скилица

“Сфагел, който стоял начело на цялата войска в Преслав (между скитите той бил по чин след Светослав) …. Затворил вратите и ги залостил със затвори. После се изкачил на стената и оттам започнал да отблъсква … ромеите”[160].

При обсадата на Дръстър, след приема на пратениците от Констанция.

“… с настъпването на вечерта, русите много по-многобройни от преди, отворили всички врати на града и нападнали ромеите… но скоро ромеите взели връх. И наистина след като Сфагел паднал след героична борба…те се обезсърчили ... и паднали духом”[161].

На 20 юли русите излезли масово и завързали бой с ромеите. Те били подтиквани за борба от един човек, най-знатен измежду скитите, на име Икмор, най-почитан след загиналия Сфагел[162].

По-обстоятелствен е Лъв Дякон, Скилица като че ли преразказва и резюмира, но и двамата съобщават, че е командвал гарнизона на Преслав, че след превземането на града се е оттеглил в Дръстър и именно при Дръстър е загинал.

В литературата е прието, че той може да се идентифицира с известния от руската летопис *ПВЛ*, войвода от варяжки произход *Свенельд*. Налице е обаче едно съществено разминаване. Според руския летописец той не е убит при Дръстър. Странна е бележката в руско-византийския договор, подписан при Силистра: *заключенного при Святославе, великом князе русском, и при Свенельде, писано при Феофиле Синкеле к Иоанну, называемому Цимисхием, царю греческому, в Доростоле, месяца июля, 14 индикта, в год 6479.*

Същият посъветвал Светослав на обратния път: “И сказал ему воевода отца его Свенельд: «Обойди, князь, пороги на конях, ибо стоят у порогов печенеги». И не послушал его, и пошел в ладьях. …И пришел Святослав к порогам, и нельзя было их пройти. … И напал на него Куря, князь печенежский, и убили Святослава, и взяли голову его, и сделали чашу из черепа, оковав его, и пили из него. *Свенельд же пришел в Киев к Ярополку.*

Ако Σφέγγελος или Σφάγγελος е идентичен със Свенелд, ще трябва да приемем корекцията от руската летопис.

И така, Свенелд е започнал своята кариера още при княз Игор (912 – 945). Той имал лична дружина и притежавал значителни богатства. При Светослав (945 – 972) бил един от най-приближените му войводи и е участвал в похода в България и Византия. При сина на Светослав Ярополк (972 – 980) той съхранява позициите си в политическия живот на Русия. Умира към 978 – 980 г., тъй като след тази дата името му повече не се съобщава.

БЪЛГАРИЯ

I.21.Борис II (968 – 971)[163].

Цар Борис II (968 – 971) е сред най-слабо познатите средновековни български владетели. Първороден син на цар Петър I (927 – 968) от брака му с Мария Лакапина. Не се знае кога се е родил, някои изследователи посочват годината 928, скоро след женитбата на родителите му. Заедно с майка си често е посещавал византийската столица, а след смъртта й пребивава в Константинопол като заложник.

Името му се съобщава за пръв път в 968 г. във връзка с българо-византийските отношения и окупацията на България от дружината на киевския княз Светослав.

Когато през есента на 968 г. цар Петър получава удар и се оттегля в манастир, българската дипломация успява да върне във Велики Преслав неговите синове Борис и Роман[164].

Възцаряването на Борис II не носи така нужната стабилизация. През лятото на 969 г. Светослав е в Киев във връзка с нападението от печенеги, Лъв Дякон свидетелства, че след нападението над България Светослав и приближените му “… не искали да се връщат в страната си, но възхитени от благоденствието на тези земи, съвсем пренебрегнали сключения договор с император Никифор и сметнали, че за тях е изгодно да останат и завладеят тази страна.[165]" Воден от подобни намерения, Светослав се готви усилено за втория си поход, което отнема поне няколко месеца.

Завръщането в България е осъществено с привличането на допълнителни сили, включително нови групи наемници от Скандинавия. Според руския летописец съпротивата сега е много по-упорита. В завързалата се битка "… българите започнали да надделяват", което показва, че преславското правителство все пак не е така бездейно… И този път численото надмощие и опитът на варяго-руските "мъже на кървите" си казват думата, и българската войска отново е разгромена.

Североизточната част на страната Дръстър и столицата Велики Преслав са окупирани. В определен момент двете страни стигат до споразумение: цар Борис II запазва известна власт, а не само нейните символи и инсигнии. Споменава се за български части под руско командване, както и за крепости под контрола на български градоначалници. Вероятно, за да не създава допълнително напрежение, Светослав е заставен да се съобразява и с други български изисквания. Българо-руските отношения са уредени с договор, който формално е разглеждал страните като съюзници.

Мнимият "съюз" е категорично неравноправен. Борис II продължава да резидира в столицата Велики Преслав, но в нея е разположен силен руски гарнизон. Фактът, че през 971 г. Светослав в Дръстър екзекутира голям брой (според изворите триста!) български боляри, ни навежда на мисълта, че "съюзът" е основан на фактическото заложничество на българския цар и най-видните личности от неговото обкръжение.

Още в хода на боевете между руси и българи (лятото – есента на 969 г.) в Константинопол е постигнато ново българо-византийско съглашение. То е скрепено с проектиран "двоен" династичен брак – две малолетни български принцеси са сгодени за също така малолетните Василий II и Константин VIII. Византийските обещания за съюзна помощ се оказват несъстоятелни. Едва през пролетта на 971 г. император Йоан Цимисхий представя похода си в България като изпълнение на поетите през 969 г. съюзни ангажименти.

Краят на войната не носи на българите нищо добро. Йоан Цимисхий окончателно хвърля маската на "приятел" и съюзник. Това става при неговото завръщане във Велики Преслав, а може би още в самия Дръстър. Арабският хронист Яхъя Антиохийски мъгляво свързва съдбата на "двамата царски синове" с византийската победа при града "Тайсара" (Дръстър).

След победата над русите царят и брат му Роман са отведени с армията в Константинопол. От Велики Преслав са взети българските съкровища, най-представителните книги от дворцовата библиотека (след двадесетина години те са подарени на покръстилия се руски княз Владимир) и т.н. Пред стените на византийската столица Йоан Цимисхий е посрещнат от многохилядна тълпа, която го слави, че е "… върнал Мизия (=България) на ромеите…".

Цар Борис II е официално развенчан, като му е заповядано да снеме "царските знаци" (тиара, багреница, червени ботуши и пр.), което става на специална церемония в императорския дворец. Борис получава високата титла "магистър", докато за Роман не се споменава нищо специално. Двамата братя остават под особен надзор, продължил до бягството им през 978 г. Така от византийска гледна точка България престава да съществува като суверенна държава, а административното ѝ преустройство трябва да я превърне (първите стъпки в тази посока са вече направени) в неразделна част от византийската имперска територия.

I.22. Съпруга на Борис II

I.23. Деца

Лъв Дякон

„Ромейската войска навлязла в града ... казват, че тогава бил пленен и Борис, царят на мизите, който имал червеникава брада[166], заедно с жена си и с двете си деца, и бил заведен при императора. Той го приел с почести, като го нарекъл владетел на българите, и казал, че е дошъл да отмъсти за злините, който мизите са претърпели от скитите…”[167]

Скилица

“Заловен бил с жена си и с децата си и царят на българите (βασιλευς των Βουλγάρων) Борис, който носел още отличията на царската власт, и после бил отведен при императора.”[168]
Не се знае името на съпругата и откъде идва. Също не се знае полът на двете му деца, според едни изследователи те са невръстни, според други биха могли да се идентифицират с двете принцеси от проектирания брак с малолетните императори.

I.24. Роман (977 – 991) [169]

Името му не се съобщава сред участниците в събитията, но се подразбира.

Рòман е цар на България от 977 до 997 г. (де факто до 991 г.) Той е син на цар Петър I и Мария Лакапина, внучка на византийския император Роман I Лакапин. По-малък брат е на цар Борис II и внук на Симеон Велики. Около 931 г. заедно с майка си и брат си посещават Константинопол във връзка с погребението на дядо си, императора Христофор.

През 963 г. е свален византийският император Роман II и роднинските връзки на българското царско семейство с византийския императорски двор са прекъснати. Новият император Никифор II Фока отказва да преподпише мирния договор, освен ако Борис и Роман не бъдат изпратени в Константинопол като заложници. През 969 г. след смъртта на Петър I, Борис и Роман се връщат в България, където по-големият поема властта.

През 971 г. Преслав и североизточните български земи са завладени от Йоан Цимисхий, а наследниците на Петър – отведени отново в Константинопол. Тъй като Борис II няма наследници от мъжки пол, той не представлява опасност за ромейската власт в българските земи, а Роман е още неженен. Ето защо василевсът нарежда той да бъде скопен. През 978 г. или в началото на 979 г. Роман с брат си бягат от византийски плен и се отправят към България. Легендата разказва, че Борис II погрешка бива убит от български граничар, защото носел византийски дрехи. След смъртта на брат му, Роман е признат от комитопулите за цар. През 991 г. цар Роман попада отново във византийски плен, където почива през 997 г. Приживе на Роман, Самуил играе ролята на негов военачалник, но фактически цялата политическа власт е в Самуиловите ръце, а Роман, по примера на баща си, се отдава на църковна и книжовна дейност. Той основава манастира „Свети Георги Бързоходни“ и му дава статут на български царски манастир.

I.25. Принцеси

Споменават се във връзка с българо-византийският договор от 969 г. Планирало се е те да бъдат сгодени за малолетните императори Василий II и Константин VIII. За тяхното изпращане в Константинопол намираме сведения в двата основни източника Лъв Дякон и Йоан Скилица.

От информацията, с която разполагаме, не може да се разбере дали те са били дъщери на Петър I или някои негови роднини. Самият Лъв Дякон един път ги нарича от царски род, а друг път от царска кръв, във всеки случай те са били близки на българския цар. По-горе бе разисквана и възможността те да са дъщери на Борис II. Също така е неизвестно каква е била по-нататъшната им съдба. Със сигурност може да се каже, че тези намерения за сродяване са останали нереализирани[170].

I.26. Преславяни

За тях се съобщава единствено в *ПВЛ*:

“А переяславцы послали к печенегам сказать: «Вот идет мимо вас на Русь Святослав с небольшой дружиной, забрав у греков много богатства и пленных без числа». Услышав об этом, печенеги заступили пороги. В год 6480 (972). Когда наступила весна, отправился Святослав к порогам. И напал на него Куря, князь печенежский, и убили Святослава, и взяли голову его, и сделали чашу из черепа, оковав его, и пили из него. Свенельд же пришел в Киев к Ярополку.”

Кои са били тези преславяни, не е много ясно. След победата при Дръстър българската държава е ликвидирана. В Преслав е поставен византийски гарнизон и стратег.

Още Г. Вернадски поставя въпроса кой стои в основата на печенежката акция – дали това са българите, или византийците[171]. На този въпрос се опита да отговори В. Тъпкова-Зимова, според която убийството на Светослав е било предварително уговорено между Цимисхиевите пратеници и печенегите[172]. Още по-категорични са някои руски автори, например С. Иванов, който смята, че мисията на епископ Филотей е имала ролята на провокация спрямо русите[173]. Х. Димитров резюмира категорично: “Или, както става ясно, инициативата за организирането на печенежката засада срещу Светослав принадлежала на българите (независимо от това дали те били от Малкия, или Великия Преслав), които в случая се обърнали за съдействие от своите съюзници печенегите”[174]. Не можем да се присъединим към тази категоричност. Освен изказаната по-горе констатация, че и в Малкия, и във Великия Преслав има византийска власт, бих добавил и факта, че според полския историк Йоан Длугош, писал своята История през XV в. и ползвал може би неизвестни руски летописи, печенегите били насърчени от някои руси и киевляни[175], с което намеква за вътрешни противоречия в Киевска Рус. Така че този въпрос не е ясен, факт е обаче убийството на Светослав от печенегите начело с Куря.

I.27. Патриарх Дамян[176]

За патриарх Дамян научаваме от един-единствен наративен източник – т. нар. Дюканжов списък на българските архиепископи от XIII в. Паметникът носи името на своя откривател – френският учен от XVII в. Шарл дю Канж (на френски: Charles du Fresne, sieur du Cange). Изглежда че неизвестният съставител е пожелал да изготви изчерпателен списък на предстоятелите на Българската църква и на нейната наследничка – Охридската архиепископия, като същевременно представя кратки биографични данни за тях.

Дамян е посочен като петия духовен водач на българите. Текстът за него е изключително кратък и гласи: „Дамян (който светителствал) в Доростол, а сега Дристра. При него и България бе почетена за автокефална. Той по заповед на императора Роман Лакапин се провъзгласи за патриарх от императорския синклит, а после биде низведен от Йоана Цимисхия.”[177]

Този текст поражда редица въпроси: какво търси в Дръстър Дамян, кога е бил патриарх на България или българите, и пр., въпроси, по които поколения изследователи дискутират[178]. Тези проблеми са малко встрани от темата на нашето изследване и няма да бъдат коментирани.

Сведенията за патриарх Дамян и неговите наследници са от изключително значение, тъй като позволяват да се проследи съдбата на църквата след 971 г., когато византийският император Йоан I Цимисхий завладява източната част от България. Списъкът свидетелства, че тогава духовното средище на българите постепенно се придвижва на югозапад и намира в няколко български града само временно убежище, преди да се установи в Охрид.

За съжаление, тези сведения за Дамян не се потвърждават от основните източници за събитията – Лъв Дякон и Йоан Скилица.

За особеното място на Дръстър в българската църковна йерархия свидетелства и втората грамота на Василий II от 1020 г. относно диоцеза на Охридската архиепископия. Текстът, който ни интересува, гласи: … заповядваме, *щото епископът на Дръстър да има в градовете на своята епархия и в другите нейни околни градове 40 клирици и 40 парици. Защото при царуването на Петър в България тая епархия е блестяла с архиепископско достойнство, а след това архиепископите преминаваха от едно място на друго, един в Триядица (София), друг във Воден и Мъглен, и сетне ние намерихме сегашния архиепископ в Охрид, затова (заповядваме) самият Охрид да има архиепископ, а в Дръстър да се ръкополага епископ.*[179]

Как точно е станало това низлагане, каква е била реакцията на патриарха и как се е озовал в Триадица, са въпроси, които ще останат открити. Според едни изследователи той е погребан в разкрития в Дръстър катедрален храм, според други в София, и т.н.[180]

I. 28 Кавхан

I. 29. Ичергубоил

Несъмнено, тези висши български сановници са имали съдбата на своя владетел, но кои са били те, няма сведения. Фактът, че при завладяването на България през 1014 – 1018 г. се съобщават имената на кавханите Дометиан, Теодор, на ичергубоила Богдан и пр., позволява да се допусне, че те са избягали в Западна България подобно на патриарха Дамян.

Други

I. 30. Куря хан на печенегите

И напал на него Куря, князь печенежский, и убили Святослава, и взяли голову его, и сделали чашу из черепа, оковав его, и пили из него. *Свенельд же пришел в Киев к Яропол.*

II. Просопография на участниците, засвидетелствани чрез печати

Освен тези, чиито имена са засвидетелствани в наративните източници, към анкетата са привлечени намерените в Източна България и датирани около 971 г. печати, които, безспорно, имат връзка с похода и военните действия. В огромната си част те произхождат от Преслав.

Подредени са съобразно класификацията на печатите в Корпуса, която е в унисон с ранговата и служебна йерархия във Византия.

Служби към двореца и централна администрация в Константинопол

Император

Не са документирани императорски печати на Йоан I Цимисхий, намерени в България. По принцип неговите печати са не голям брой[181].

В Силистра, на брега на р. Дунав, е намерен оловен отпечатък на милиаренсия на Йоан I Цимисхий, но тя навярно има други функции[182].

Служби към Двореца

Цивилни

II. 1. Βασίλειος ἐνδοξοτάτος πρόεδρος τῆς συγκλήτου καὶ παρακοιμώμενος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου (963 – 976)

Засвидетелстван чрез 8 екземпляра, отпечатани с един и същи булотирион. С изключение на един, който произхожда от Силистра, останалите седем са намерени в Преслав.[183].

Никой досега не е изразил съмнения относно свързването на тези печати с личността на Василий Лакапин. Той имал изписаните върху печатите му позиции от 963 – 985 г. Върху нашите печати, при които надписът на опаката страна завършва с τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου, се отнасят до един владетел, следователно те могат да бъдат датирани от 963 – 976 г., а като имам предвид кога Василий Лакапин е пребивавал в България, датирането им би могло да се стесни в рамките на 971 г. Въпреки че не е изключено да е писал и в един по-ранен период, във връзка с българо-византийските отношения при Никифор II Фока, които са доста динамични.

Печатите на Василий Лакапин, намерени в Преслав, пораждат немалко въпроси. Например до кого и кога е писал в Преслав. Дали е последвал императора, или е останал в Преслав да координира снабдяването на армията и да пази тила на византийците[184]. И малко белетристика: как се е чувствал той тук. Ако настина майка му е била българка, това е била нейната родина. Той е бил в родствени връзки и с българските владетели. Те са му били племенници. Разбира се, това са въпроси без отговор и подходящи за белетристично съчинение.

Военни:

Гвардия

ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας

II. 2. Δημήτριος β’σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας (X в.)

Засвидетелстван чрез един екземпляр, намерен в Преслав[185].

II. 3. Θεόγνοστος β’σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τῆς ἑταιρείας (X в.)

Засвидетелстван чрез един екземпляр, намерен в Преслав[186].

II. 4. Μανασσῆς β’πρωτοσπαθάρος καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας (X в.)

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани с един и същи булотерион, намерени в Преслав[187].

II. 5. N., πρωτοσπαθάρος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας (X в.). Засвидетелстван чрез един екземпляр, намерен в Преслав[188].

Изброените печати на членове на този гвардейски корпус имат обща датировка последната четвърт на X в. Някои от тях, ако ли не всичките, са свързани с участието им в похода на Йоан Цимисхий. Наличието на повече от един **ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας** по едно и също време потвърждава предположението, че те са не командири на този корпус, а негови високопоставени членове.

ἐπὶ τοῦ μαγγλαβίου

Прави впечатление значителната концентрация на печати на ἐπὶ τοῦ μαγγλαβίου, намерени в Преслав. Като се има предвид, че членовете на този охранителен корпус придружават императора във всяка една негова публична изява или експедиция, то намирането на значително количество печати на членове на този корпус в Преслав, датирани през седемдесетте години на X в., свидетелства за тяхното участие в експедицията, като охрана на императора. Фактът, че повечето от тях се датират по едно и също време и са в качеството на **β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου,** е още едно косвено доказателство, че това са не началници на този корпус от охраната на императора, а по всяка вероятност високопоставени чрез произхода си и титлите си членове на този корпус[189]. На тях се възлагат деликатни мисии от името на императора или пък при необходимост се назначават за стратези на новозавладени територии.

II. 6. Λέων Μουκατης β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.)

Засвидетелстван чрез 31 екземпляра, намерени в Преслав[190]. Трудно е да се обясни каква е била причината за тази активна кореспонденция (това е рекорд) и до кого е била адресирана. Но, безспорно, Лъв Мукат ще е бил един от участниците в похода като член или командир на манглавитите.

II. 7. Μαριανός β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.)

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[191]. В Плиска е намерен печат на Μαριάνος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατνγος Δοροστολου (971 – ?), вж II.17). Не е изключено това да са печати на същия сановник. Той е придружавал императора по време на похода и след превземането на Дръстър да е назначен за стратег на града!

II. 8. Πέτρος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.)

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[192].

Централна администрация

II. 9. Συμεὼν μάγιστρος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (969 – 976)

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез различни булотириони, намерени в Преслав[193].

Разчитането и интерпретацията на печатите на Симеон, магистър и логотет на дрома, бе първата ми публикация в областта на византийската сфрагистика[194]. От тогава досега няма нови изследвания относно личността на Симеон, магистър и логотет на дрома, както и на опитите той да бъде идентифициран с известния византийски хронист и агиограф – Симеон Магистър и Логотет.

Според анализа на различни наративни и сфрагистични източници, той има следния cursus honorum:

1. асикрит след 959 г.[195]
2. протоспатарий, протонотарий на дрома и анаграф на Арменикон, преди 963 г.[196]
3. протоспатарий и велик хартуларии на стратиотика, преди 969 г.[197]

4. патрикий и протоасекрит (963 – 969)[198].

5. магистър и логотет на дрома (969 – 976).

Според Яхъя Антиохийски в четвъртата година от царуването на Василий II (980 г.) той все още бил жив и известен като агиограф.[199]

За нас е от значение да отговорим на въпроса кога е била получена кореспонденцията му в Преслав. Не е изключено писма, запечатани с печата на Симеон, магистър и логотет на дрома, да са пристигнали и преди завладяването на Преслав от византийците в 971 г. Известно е, че тогава византийската дипломация предприема много комбинативни ходове, за да изолира или привлече българите, според политическата конюнктура. Все пак по-голяма е вероятността кореспонденция тук да е получена във връзка с войната. Да информира императора или негов представител за обстановката и събитията.

II. 10. Βασίλειος β'ὀστιάριος, ἀσηκρῆτης καὶ ἐκ προσώπου τοῦ λογοθέτου τῶν ἀγελῶν (X в.).

Засвидетелстван чрез 7 екземпляра, последният от които е от друг булотирион. Всички те са намерени в Преслав[200]. Логотетът на стадата отговаря за големите центрове по скотовъдство в Мала Азия и Родопа, където се отглеждат коне и мулета, необходими за Двореца, администрацията и най-вече армията. По време на война той ги събира и предава на κόμης τοῦ σταύλου. За съжаление, нямаме печати на този функционер по време на похода. По-долу са представени печати на титуляри от по-късния период (вж. II .15; II. 16). Пръв помощник и заместник на логотета е **ἐκ προσώπου τοῦ λογοθέτου τῶν ἀγελῶν** .

Армия в Константинопол

II. 11. Πέτρος δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως

Засвидетелстван е чрез 30 екземпляра, намерени в българските земи, и най-вече в Преслав.

Според титлите, които притежава собственикът им, те се разделят на две групи:

I. β'πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως

Засвидетелствана чрез шест екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав. Не са известни техни паралели от другаде[201].

II. πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως. – 24 екземпляра

Според своя текст, разположение на буквите и иконография тези 24 екземпляра се разпределят в две или три групи:

А. πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως.

Засвидетелствана чрез дванадесет екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав. Не са известни техни паралели от другаде[202].

Б. πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως.

Засвидетелствана чрез девет екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион[203]. Единствено при тази група три моливдовула са намерени извън Преслав. Единият в с. Одърци, Добричко[204], другият в Плиска[205], а третият в Аква каледе[206] !

В. N., πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως.

Засвидетелствана чрез три екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[207]. При тази група печати личното име не е съхранено, но всички останали характеристики водят към печатите на Петър.

Коментар

Всичките 30 или 27 екземпляра, както бе посочено по-горе, се разделят на две основни групи според титлите, които Петър притежава: протоспатарий и патрикий.

I. Петър протоспатарий.

Петър ще е пристигнал в България в качеството си на β’πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως. Шестте му кореспонденции ще са били получени в Преслав след завладяването на града от византийците (13.04.971 г.), и по-конкретно след като византийската армия се насочва към Дръстър. Именно в Дръстър, но не знаем точно кога (дали при обсадата или след влизането в града), за определени заслуги той е бил повишен в титул патриций.

II. Петър патриций.

По-голямата част от писмата му са получени в Преслав, след като вече е с новия си титул.

В това си качество той има печати от два или три бултириона, общо около 24 екз. Възниква въпросът дали булотирионите са функционирали едновременно, или в различно време. В първия случай те свидетелстват за активна корреспонденция, за нуждите на която са необходими повече от един булотирион, а във втория – за продължителен период от време, когато булотирионът се е захабил или повредил и е бил сменен с друг. Но през всичкото това време той е изпращал кореспонденции до Преслав. По-голяма е вероятността да приемем първото предположение.

Как да си обясним тази активна кореспонденция до Преслав след завладяването на града от византийците? Вече бе допусната възможността в Преслав да се намира някакъв координиращ и снабдителен отдел на византийската армия.

Кой е този Петър? Възможно ли е да се идентифицира с по-горе разгледания Петър стратопедарх.

При обсадата на Дръстър бе посочено, че той командвал тракийци и македонци. В какво си качество? Едва ли като стратег на Тракия и Македония. По-долу са представени стратезите на Тракия и Македония. Най-вероятно е да се отнася до тагмата, дислоцирана в тези две теми. Той е стратопедарх, което го доближава повече до доместика. Не бива да се пренебрегва и сведението на Никифор Вриений относно войските, които били под командването на доместика на схолите на Запада. Той изрежда: тракийци, македонци, българи и илири[208]. Последните две административни единици още не са формирани. Дори да допуснем, че Петър, доместик на западните схолии, е друг, то какви войски е командвал, след като стратопедархът е начело на тракийци и македонци.

Възможно ли е зад тези печати да стои Петър стратопедарх?

Ще започнем с това, че не е известен доместик на схолите, а още по-малко на Запада по времето на Йоан I Цимисхий, чието царуване е характерно с активна завоевателна политика. Въобще не е известен доместик на схолите с името Петър! По време на военната кампания в България се изявяват двамата пълководци: магистър Варда Склир и евнухът и стратопедарх Петър. Единият командва източните войски, а какво командва другият, който често се представя като антипод? При Дръстър се внася и известна яснота – тракийци и македонци.

Едно от възраженията, че е евнух, не бива да се абсолютизира. Известни са редица случаи, когато на подобна длъжност се назначават евнуси. В случая се имат предвид не толкова воинските качества на титуляря, колкото предаността му към императора. Най-близък във времето пример е с патриций Николай, придворен евнух, който след възцаряването на Цимисхий (969 г.) приел командването над източните войски и спрял нашествието на агаряните[209], а и самият Петър е назначен в 976 г. за доместик на Източната тагма, т.е. доместик на Източните схоли.

По-трудно е да преодолеем разминаването в неговите титли и отсъствието на длъжността стратопедарх върху печатите.

По-горе бе констатирано, че Лъв Дякон го нарича през всичкото време патриций и стратопедарх, навярно има предвид последните му титла и длъжност, които е притежавал и с които е бил популярен. Докато Скилица, който има по-голяма опитност във военните дела и кариера и пише от дистанцията на времето (след 1057 г.), посочва титула патриций едва в 976 г., след смъртта на Цимисхий. Така че дотогава евнухът Петър би могъл да притежава титула протоспатарий и длъжността стратопедарх.

Би могло да се приеме, че по време на подготовката за военната експедиция в България Петър е бил назначен за доместик на западните схоли. Ако се отнасяше до обикновен благородник (брадат), то титулът протоспатарий е много нисък за подобна длъжност, докато за един евнух е по-приемливо. Не бива да се забравя, че и в управлението на Йоан Цимисхий някои евнуси имат голямо влияние. Най-близък пример е паракимоменът Василий Лакапин[210]. Друг доверен евнух е Лъв, патрикий, препозит и друнгарий на флота, който е оставен в Константинопол като наместник на императора (за него виж по-горе I.9)[211].

И така, евнухът Петър стратопедарх, пристига в България като протоспатарий. Длъжността му стратопедарх не е изписана върху печатите, защото тя, вече посочихме, донякъде се дублира с тази на доместика на схолите[212]. При обсадата на Дръстър е повишен в ранг на патриций, най-високата титла, която се присъжда на евнуси, и той продължава да изпълнява задълженията си като доместик на западните схоли.

Тъй като на няколко пъти споменаваме доместика на схолите, налага се да представим и кратка информация за него.

В разглеждания период той е командир на най-важния корпус от тагмата (редовна професионална армия) и е най-старшият офицер в нея. При отсъствието на императора в дадена експедиция той е главнокомандващ. Местните стратези, на чиято територия се водят военните действия, са му подчинени. От времето на Роман II (959 – 963), и най-вече царуването на Никифор II Фока (963 – 969), в различни източници, в това число и Ескурилската тактика, са представени доместик на схолите на Изтока и доместик на схолите на Запада. Това разделяне е във връзка с по-голямата оперативност на тагмата. По същото време в ранглистите се срещат длъжности, които до голяма степен дублират доместика – стратилат, стратопедарх и пр.[213]

Но да се върнем към доместика на схолите Петър.

След приключване на похода (август – септември 971 г.) навярно е освободен от длъжността доместик и се връща в позициите си на стратопедарх.

Към подобно заключение, че е доместик на западните схоли само по време на войната в България, насочва и фактъта, че не е известен нито един негов печат извън българските земи. А както бе констатирано по-горе? В България, и конкретно в Преслав е засвидетелствана активна кореспонденция (най-малко 27 пъти той е писал до града).

Ако приемем,че печатите са на Петър стратопедарх, то неговият cursus honorum би придобил следния вид:

Πριμικήριος καὶ τραπέζητης – преди 968 г.

Πρωτοσπαθάριος καὶ στρατοπεδάρχης – след 968 г.

Πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως (970 – 971).

Πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως (971– ?).

Πατρίκιος στρατοπεδάρχης καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς ᾿Ανατολῆς (976 – 977).

II. 12. Λέων πατρίκιος, πραιπόσιτος, βέστης καὶ δρουγγάριος τῶν πλοΐμων

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез различни булотириони, намерени във Велики Преслав[214]. Намирането на втория екземпляр при разкопки в Преслав предоставя по-голяма увереност при идентифициране на собственика им Леон патрикий, препозит, вест и друнгарий на флота, с лице от наративните източници.

Представените печати внасят допълнителна информация за друнгария на флота – Лъв, засвидетелстван в изворите (I. 9) Според намерените в Преслав печати той е евнух, притежаващ титлите патрикий, препозит и вест и ефективната длъжност друнгарий на флота, т.е командващ военноморските сили, дислоцирани в столицата Константинопол.

Провинциална администрация

Стратези

Подредени са според азбучния ред на имената на стратегиите.

’Ανατολικῶν

II. 13. Διογένης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῶν ’Ανατολικῶν (971-?)

Засвидетелстван чрез 4 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион.

Трите са намерени в Преслав, а четвъртият, ако може да се вярва на информатора, в региона на Дулово, Силистренско.[215]

Диоген ще е участвал в похода начело на войската от Анатоликон, най-голямата източна тема. Това е единственият командир на източни войски, засвидетелстван чрез печатите. По-горе бе посочено, че източните войски се командвали от стратилата Варда Склир. Навярно се отнася до източната тагма.

Βερόης

II.14.’Ανδρόνικος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Βερόης (970 – 971?)

Засвидетелстван чрез 8 екземпляра, отпечатани чрез два булотириона, намерени в Преслав[216]. Стратегията Верое ще е учредена след превземането на града от византийците през зимата на 970 г. Стратегът на Верое – Андроник, е бил призован да участва във военния поход заедно с командваните от него войски.

Δρουγουβιτείας

II. 15. ’Ισαάκιος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Δρουγουβιτείας (70 те г. на X в)

Засвидетелстван чрез 6 екземпляра, намерени предимно в Преслав и отпечатани чрез един и същи булотирион[217].

За пръв път стратег на Другувития е посочен в Ескуриалската тактика (975 г.)[218] и това ни дава основание да приемем, че тя ще е била създадена след първите завоевания на византийците през 970 – 971 г. Навярно Исак ще е бил един от първите й стратези.

С името на същия се свързват няколко групи печати:

А. β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης (70 г. на Х в.)

Засвидетелстван чрез три екземпляра, намерени в Преслав и отпечатани чрез един и същи булотирион[219].

Б. β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰωανουπόλεος (след 975 г.)

Засвидетелстван е чрез един-единствен екземпляр, намерен в Поморие[220], откъдето произхождат други близо сто екземпляра[221].

В. πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (70 – 80-те г. на Х в.)

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр, намерен в Преслав[222].

Г. ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ κόμης τοῦ σταύλου (80 г. на Х в.)

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр, намерен в Преслав[223].

Исак ще е бил назначен за стратег на Тракия след Другувития и ще е заемал тази позиция до 975 г. (навярно все още по време на военната кампания). Навярно по това време (преди 975 г.) обединението Тракия и Йоанопол все още не е съществувало. Трудно бихме приели едновременното съществуване на Тракия, от една страна, и Тракия и Йоанопол, от друга.

След учредяването на Тракия и Йоанопол в 975 г. Исак ще е бил преназначен за стратег на това обединение.

Също след 975 (може би около 980 г.) е бил повишен в титул – патриций, и назначен за стратег на една от важните теми Македония.

Ако приемем, че тези 4 групи печати са на едно и също лице, то той има кариера, свързана с управлението на съседни теми и след значителен престой в провинцията (970 – 980) е повишен в титул антипат и назначен на служба в Двореца, където заема една все пак почетна длъжност – началник на императорската конюшня (преди 986)[224].

Интересно е, че Исак има сходна кариера с тази на един друг титуляр на Тракия и Йоанопол, засвидетелстван единствено чрез печатите си – Леон Саракинопул.

Δοροστόλου

ІІ. 16. Λέων Σαρακινόπουλος (971 – 986)

Засвидетелстван чрез 45 екземпляра, които определят неговия cursus honorum[225]:

а) β’ πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων της Δύσεως (? – 971);

Засвидетелстван чрез 7 екз., отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[226].

б) β’ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Δοροστόλου (971 – ?).

Засвидетелстван чрез 2 екз., отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[227].

в) β’ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἰωαννουπόλεως καὶ Δοροστόλου (преди 975).

Засвидетелстван чрез 21 екз., отпечатани чрез два булотириона, намерени в Преслав[228].

г) β’ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰωαννουπόλεως (след 975 – ?).

Засвидетелстван чрез 13 екз., отпечатани чрез пет различни булотириона, намерени в Преслав[229].

д) πατρίκιος καὶ κόμης τοῦ σταύλου (80 г. на XI в.).

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр, навярно произхожда от

Истанбул[230].

е) πατρίκιος, κόμης τοῦ σταύλου καὶ πρωτοστράτωρ (80 г. на X в., преди 986).

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр, намерен в Преслав[231].

Лъв Саракинопул идва на Балканите като доместик на западните хиканати. След превземането на Дръстър е назначен за стратег на Доростол (971 г.). Впоследствие, след формирането на обединението Йоанопол и Доростол е назначен за негов пръв и навярно последен стратег (972 – 975). По-късно, след учредяване на новото административно и военно обединение Тракия и Йоанопол, той е негов стратег за значителен период от време, тъй като са документирани 13 негови печата, отпечатани най-малкото чрез 5 булотириона. Може би за кратък период от време, преди Лъв Саракинопул, титуляр е бил горепосоченият Исак.

След продължителна (971 – 980) и навярно активна служба в провинцията на Балканите той е повишен в титула патриций и се оттеглил на служба в Двореца, където заема почетната длъжност началник на императорската конюшня, преди или след Исак. Въпреки голямата си активност според огромния му брой печати (близо 50 екземпляра) той е непознат в писмените извори.

II.17. Μαριάνος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατνγος Δοροστολου (971 – ?)

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр, намерен в Плиска[232].

Θεοδωρουπόλεως

II.18. Σισίνιος β’πρωτοσπαθάριος καὶ κατεπάνω Θεοδωρουπόλεως (971 – ?)

Засвидетелстван чрез 4 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[233]. Според Лъв Дякон след отпътуването на Светослав, императорът преименувал Доростол на Теодоропол на името на св. Теодор Стратилат, който помогнал на византийците в решителната битка срещу русите. От достигналите до нас печати констатираме, че името на Доростол е съхранено, или, по-точно, възстановено, очевидно става дума за друг град, и това навярно е Преславец на Дунав.

Θρᾴκης

’Ισαάκιος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης (70 г. на X в.) (виж II. 15)

II. 19. Δαμιανός Δοβρομιρὸς ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ δοὺξ Θρᾴκης καὶ Μεσοποταμίας (971 – ?)

Засвидетелстван чрез 3 екземпляра, отпечатани чрез три различни булотириона. Първите два са намерени в Преслав[234], а третият в Плиска[235].

Λέων Σαρακινόπουλος β’ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰωαννουπόλεως

(след 975 – ?) (вж. II.16)

’Ιωαννουπόλεως

II. 20. Κατακαλ ν β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς ’Ιωαννουπόλεως (971 – ?)

Засвидетелстван чрез 8 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, но с различни матрици на аверса. Всички те са намерени в Преслав[236].

II. 21. Πέτρος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς ’Ιωαννουπόλεως (971 – ?)

Засвидетелстван чрез 2 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[237].

Трудно е да се посочи кога точно са били титуляри в Йоанопол – Петър и Катакалон. Последният би могъл да е стратег на Йоанопол след завладяването на Преслав от византийците, той е придружил императора до Дръстър, и навярно оттам е писал до Преслав.

ΛέωνΣαρακινόπουλος(в)β' πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἰωαννουπόλεως καὶ Δοροστόλου (преди 975). Вж. II.16

Μακεδονίας

II. 22. Ῥωμανὸς πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (X в.)

Засвидетелстван чрез един екземпляр, намерен в Преслав[238].

II. 23. Ῥωμανὸς ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (X в.)

Засвидетелстван чрез 4 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[239]. Ако приемем, че двете групи печати са на едно и също лице, то би могло да се допусне че Роман започва участието си в похода като патриций. Под стените на Дръстър е бил повишен в ранг на антипат, откъдето е писал до Преслав, както другите стратези. В Лъв Дякон се съобщава, че стратопедархът Петър е командвал тракийци и македонци. Виждаме, че те си имат стратези. Това е още едно потвърждение, че Петър е командвал тагма, дислоцирана в Тракия и Македония.

Μεσημβρίας

II. 24. Νικόλαος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μεσημβρίας (X в.)

Засвидетелстввам чрез 2 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, единият от които със сигурност е намерен в Преслав[240].

Месемврия ще е преминала под византийска власт навярно след нападението на русите в 969 – 970 г. Стратегът на Месемврия – Никола, също ще е участвал с поверените му войски във войната в Източна България.

Νέος Στρυμόνος

II. 25. Στέφανος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τοῦ Νέος Στρυμόνος (971 – ?)

Засвидетелстван чрез 6 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав[241]. В Плиска е намерен екземпляр на същия стратег, но върху него не е изписано името на стратегията[242].

Възниква въпросът, кога стратегът Стефан е изпращал своята кореспонденция до Плиска, дали след похода, когато е бил освободен от управлението на тема Нови Стримон, или печатът му е съвременен на тези, при които е изписан и топонимът.

Стратегията Нови Стримон е засвидетелствана единствено в Ескуриалската тактика (975 г.) [243]. Тя включва земите на изток от р. Места на юг от Родопа и на Север от Крушево. Била е създадена в 970 – 971 г. след присъединяването на тези земи към Византия[244].

Стратегът на темата Нови Стримон – Стефан ще е бил призован с поверената му войска да участва в похода в Източна България

Поради факта, че представените дотук печати на стратези, един катепан и един дук, са намерени в Източна България, и най-вече в Преслав, и се датират около 971 г., приемаме, че те са участвали във военния поход в Източна България. С какви войски? За тези от старите класически теми – Анатоликон, Тракия и Македония, е обяснимо. С войската на съответната тема. Как стои обаче въпросът с новосъздадените теми, които включват български земи? Те все още нямат местна темна войска. Навярно в тях е оставен гарнизон или от други теми, или по-вероятно от централната армия. По тази причина стратегиите са свързани с имената на селища. Навярно те нямат и друга територия, освен рамките на града и близките му околности.

Клирици

’Αδριανουπόλεως

ΙΙ. 26. Νικόλαος μητροπολίτης ’Αδριανουπόλεως

Засвидетелстван чрез два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, единият е намерен в Преслав, а другият в Силистра[245].

Трети екземпляр, отпечатан чрез различен булотирион се съхранява в колекцията на Френския институт по византинистика (IFEB, no. 507) Публикация **Laurent**, *Corpus,* V. 1, no. 717. Има възможност собственикът на печата да се идентифицира с личност от наративните източници

Лъв Дякон съобщава следното:

„Императорът Йоан Цимисхий, който бил на поход срещу арабите, се почувствал зле и побързал да се върне във Византия (Константинопол). Придвижвайки се изключително бързо, той пристигнал във Византия … вече обезсилен, със затруднено и прекъсващо дишане. Осъзнавайки, че няма да се поправи от това бедствие, той … повикал проедъра на Адрианопол – Николай, мъж почтен и свят, и му изповядал всички тайни на греховния си живот” Изповядвайки се, императорът напуснал този свят на 10 януари, четвърти индикт 6485 година.”[246] За точната дата се спори:

Навярно той е имал доверието на императора и преди 976 г. Намирането на печатите в Преслав и Дръстър повдигат въпроса до кого е била адресирана тази кореспонденция ? Като се има предвид, че тук през пролетта на 971 г. е пребивавал Йоан I Цимисхий (969 – 976), това го прави подходящ за получател на кореспонденцията на Никола, митрополит на Адрианопол. Навярно като негов духовен наставник той го е напътствал в делата му.

Да се върнем на събитията, свързани с похода в България, и да потърсим връзката с митрополит Никола. Императорът изпратил с кораби в Адрианопол провизии и техника за бъдещата експедиция. През пролетта на 971 г. начело на войската (столичния гарнизон) императорът пристигнал в Адрианопол. Преди да потегли за България, навярно той е получил благословията и опрощението на митрополита на Адрианопол – Николай. Възниква и въпрос дали не го е придружил в този поход!

След превземането на Преслав той отпразнува тук Възкресението на Спасителя.

Възниква въпросът, кой е водел празничната литургия: дали с войската е пътувал някой висш духовник (като митрополита на Адрианопол, или пък Стефан, бъдещият митрополит на Йоанопол), или пък българският столичен клир. Патриарх Дамян се е намирал в Дръстър. В Преслав е пребивавал неговият синкел – Георги, засвидетелстван чрез печатите си.

Обстоятелството, че в близост до разкопаната напоследък във Вътрешния град на Преслав т.нар. владетелска църква са намерени печати: два екземпляра на Василий Лакапин; няколко на Петър, доместик на западните схоли[247]; един на Никола, стратег на Месемврия[248]; Стефан, митрополит на Йоанопол[249] и пр., т.е. всички те датирани непосредствено след завладяването на Преслав, свидетелства, че навярно в тази църква е била извършена светата литургия за Възкресение Христово през 971 г.

Николай, митрополит на Адрианопол, не е ординарен духовник. Той е член на фамилията Хризоверг и през 979 г. е избран за патриарх на Константинопол. Той заема патриаршеския престол до 991 г. Именно при неговото патриаршестване е покръстена Киевска Рус (в 988 г.) и влиянието на Византия е разпространено и в тази необятна територия.

II. 27. Φιλόθεως σύγκελλος καὶ μητροπολίτης Εὐχαΐτων (70-те г. на X в.)

От същия са известни и две групи печати. При първата е митрополит на Евхаита[250], а при втората, от която екземпляр е намерен в Дръстър[251], е вече и синкел, титул, съобщен и в руската летописна хроника. Следователно тази втора група печати е по-късна от времето, когато Филотей е бил удостоен от император с титула синкел! Не е ясно от кой точно император, но не е изключено да е от Цимисхий в началото на управлението си[252]. Той се идентифицира с гореописания № I.17.

II. 28. Στέφανος μητροπολίτης ’Ιωαννουπόλεως (70-те г. на X в.)

Засвидетелстван чрез 3 екз., два от които са намерени в Преслав при разкопки, а третият – в Плиска[253] !

Относно личността Стефан не може да се каже нищо конкретно, на този въпрос ще опитаме да потърсим някакъв отговор в края.

Кога е съществувала тази митрополия? Въпреки че има различия в интерпретацията на писмените паметници, свързани с времето, когато градът е носил името Йоанопол, то най-общо се приемат границите между 971 – 986 г. След 986 г., когато българите си възстановяват господството над Преслав, катедрата според Ал. Маджару е била преместена в Томи[254].

След като зад това име стои бившата българска столица Преслав, логично е митрополията Йоанопол да е била подчинена пряко на патриаршията в Константинопол. По този начин се е демонстрирало връщането на временно заетите от българите ромейски земи към митрополията – Константинопол. Също така логично изглежда тя да включва всички завладени от византийците през 971 г. български земи, т.е. дн. Източна България, още повече, че не е засвидетелствана друга църковна административна единица, включваща тези територии[255].

Кога Стефан е бил титуляр? Логично е да приемем, че той ще е бил първият митрополит на Йоанопол. Кога точно е станало това? Съществуват две възможности: веднага след превземането на Преслав през април 971 г. или след завършване на военните действия през лятото на с.г., при което възниква дилемата дали Стефан е съпровождал императора по време на военния поход и съответно да е бил назначен за църковен глава на завладените земи, или по-късно е бил назначен от Константинополския патриарх и съответно изпратен тук.

Σεβεριάδος

II. 29. Γρηγόριος ἐπίσκοπος Σεβεριάδος (X в.)

Засвидетелстван чрез 3 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион. Единият е от Преслав, а другите два от Силистра[256]. За мястото и нейната локализация се дискутира: според едни автори тя се намира до дн. Сибора на изток от Терсили Хамам в Турция, а според други това е епископия Кесарея в Кападокия[257].

Интересно е, че печатите на Никола, митрополит на Адрианопол, и на Григорий, епископ на Севериада, се намират в Преслав и Дръстър. Дали са придружавали императора или са писали от разстояние от катедрите си! За Григорий е малко вероятно!

II. 30. 4. Георги, монах и синкел български (втората половина на X в.)

Вече са известни 7 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион. Почти всички те са намерени в Преслав. Печатите от тази група бяха обект на специално изследване на австрийския сфрагист В. Зайбт, който ги свързва с тези на Георги, архиепископ на България. Изводът на В. Зайбт е, че зад двете групи печати стои една и съща личност: Георги, който преди 971 г. е синкел на българския патриарх, а след 971 г. е първият архиепископ на понижената в ранг българска църква. Изборът му е свързан с намеренията на византийците да приобщят българите към империята[258]. От този извод следва да приемем датировката на печатите на Георги синкел в третата четвърт на X в. Що се отнася до печатите на Георги, архиепископ на България, те аргументирано се датират в последната четвърт на IX в.

Анализът на иконографията и текста на печатите (на старобългарски) доведе до заключението, че са принадлежали на Георги монах и синкел на българския патриарх. Патриархът, както стана дума по-горе, е резидирал в Дръстър, докато Георги монах и синкел (секретар, викарий) на българския патриарх е свързващото звено между двореца и църквата. В този случай би могло да се предполага, че Георги като човек, приближен на двореца, се намира в столицата Преслав, докато патриархът, навярно компромисна фигура между България и Византия, е отдалечен в Дръстър. Делата на църквата в столицата и контактите между църквата и светските лица са осъществявани от Георги, монах и синкел на българския патриарх[259]. След “освобождаването” на града от руска окупация тук е била отслужена Великденска литургия и би могло да се предполага, че Георги е участвал в нея.

Заключение

Представените дотук печати на близо 30 персони (повече от 200 екз.) свидетелстват, че техните собственици са изпращали регулярно кореспонденция до Преслав по време на военните действия и след тях. До кого? – След като императорът е пред стените на Дръстър ?

Навярно в Преслав е бил оставен някакъв координиращ орган, където са се получавали провизии, припаси и въоръжения, и изпращани на бойното поле. Тук, в Преслав, се намира и българският владетел, “съюзник на ромеите “.

Що за институция е било това, и кой я е оглавявал? Въпросът остава открит. Едва ли е бил стратегът на Йоанопол. Това е бил наместник на императора тук. Дали не е Василий Лакапин, както допуснахме по-горе?!

БЕЛЕЖКИ

[1] **Leonis Diaconi**. *Historiae*. Rec. C. B.Hase, CSHB, Bonn, 1828, по-нататък ще се цитира **Diaconus** и съответния параграф, страница и пр.; **Leo the Deacon**: *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, by **A.-M. Talbot and D. F. Sullivan**, Washington, 2005. По-нататък ще се цитира

Leo the Deacon и съответният параграф, страница и пр.; **Лев Диакон**. *История*. Перевод: М. М. Копыленко. Комментарий: М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванов. Москва, 1988. По-нататък ще се цитира **Лев Диакон** и съответният параграф, страница и пр.

[2] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*, ed. **I. Thurn,** CFHB, 5, Berlin-New York, 1973. По-нататък ще се цитира **Scylitzae** и съответният параграф, страница и пр. **Jean Skylitzès.** *Empereurs de Constantinople.* Texte traduit par Bernard Flusin et annoté par Jean-Claude Cheynet, Paris 2003. По-нататък ще се цитира **Jean Skylitzès** и съответният параграф, страница и пр.

[3] *Повесть временных лет.* Текст, перевод, Москва 1950. Част 1. По-нататък ще се цитира *ПВЛ* и съответната страница.

[4] Литература по въпроса: за войната и събитията виж: **Карышковский, П. О.** О хронологии русско-византийской войны при Святославе. – *ВВр.*, V, 1952; **Карышковский, П. О.** Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе. – *ВВр.*, т.VI. 1953; **Карышковский, П. О.** К истории балканских войн Святослава. – *ВВр,* т. VII, 1959; **Мутафчиев, П**. Русско-болгарские отношения при Святославе. - В: *Избрани произведения*, II, София, 1973; **Сахаров, А. Н.** *Дипломатия Святослава*. Москва, 1982; **Dölger, F.** Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen. - *BZ*, XXXII, 1932; **Hank, W. K.** The Infamous Svjatoslav.- *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S.J.* Washington 1995, 138-151. **Иванов, С.** Византийское-болгарские отношения в 960-967 гг.- *ВВр.*, 42, 1982, 88-102; **Королев, А**. *Святослав. ЖИЗНЬ ЗАМЕЧАТЕЛЬНЫХ ЛЮДЕЙ*, Москва, 2011.

[5] Ексцерпирани сведения от превода в *ГИБИ*, V, 259 – 264.

[6] Ексцерпирани сведения от превода в *ГИБИ,* VI, 283 – 266.

[7] В описанието на Скилица са налице доста противоречия в текста и действията на императора: В Преслав бил и Светослав !…Светослав като научил за превземането на Преслав … Русите, от една страна, се построили срещу ромеите, а от друга, били изненадани, докато правели военни упражнения.

[8] **McGrath, S.** The Battles of Dorostolon (971).- *Peace and War in Byzantium. Essays in Honour of George T. Dennis, S. J.* Washington 1995, 152-164.

[9] Съхранен е руският препис в летописната хроника „Повесть временных лет”.

[10] За събитията и участниците в тях виж: **Златарски**. **В.** *История на българската държава през средните векове,* I.2. София, 1971, 600-601.

[11] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (867-1025) = PmBZ.* Herausgegeben von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. Nach Vorarbeiten F. Winkelman. Erstellt von: Ralph-Johannes Lilie; Claudia Ludvig; Thomas Prastch; Beate Zielke. Unter Mitarbeit von: Harald Bichlmeier; Betina Krönung; Daniel Föller. Sowie: Alexander Beihammer; Günter Prinzing. Walter de Gruyter GmbH , Berlin Boston 2013, no. 22778.

[12] За събитията и участниците, виж въведението.

[13] Подредени са според азбучния списък (на гръцки език) на личните им имена.

[14] *PmBZ*, no. 20452.

[15] **Scylitzes,** 315.98-5.

[16] **Skylitzes**, 318.59-65.

[17] **Йорданов, И.** Кой е Алиат стратилат от надписа в Кръглата Преславска църква.- *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 8, 2012 (под печат).

[18] *PmBZ*, no. 20421.

[19] За него виж **Miles, G.** *The Coinage of the Arab Emirs of Crete*. New York, 1970, 82, 84.

[20] **Skoulatos, B.** *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographiqu et synhese*. Louvain, 1980, 200-202.

[21] **Skylitzes**,249-250, § 4, 41-42; **Jean Skylitzes**, p. 250.

[22] **Skylitzes**, 304, § 14.93-94; **Jean Skylitzes**, p. 254. Превод в *ГИБИ*, VI, c. 270.

[23] **Skylitzes**, 308, § 17.3-4; **Jean Skylitzes**, p. 257. Превод в *ГИБИ,* VI, 272-273.

[24] **Diaconus** 149, IX, § 6; **Leo the Deacon** 192-193 § 6; **Лев Диакон,** с. 78; Превод в *ГИБИ,* V, 268-269.

[25] **Diaconus** 152, IX, § 8; **Leo the Deacon** 196 § 8; **Лев Диакон,** с. 80; Превод в *ГИБИ,* V, с. 271.

[26] *PmBZ*, no. 20785.

[27] **Seibt, W**. *Die Skleroi.Eine prosopographische Studie*, Wien, 1976, no. 10.

[28] **Seibt**, *Die Skleroi.* p. 30, n. 49; **Vasilev, A. A, Canard, M.** *Byzance et les Arabes.* Brussel 1968, II.1, p. 359.

[29] **Seibt**, *Die Skleroi*, p. 30.50.

[30] **Diaconus** VI, § 11; **Leo the Deacon**, p. 158; **Лев Диакон**, с. 57; Превод в *ГИБИ*, V, c. 254.

[31] **Skylitzes** 288 § 4.12; **Jean Skylitzes**, p. 242; Превод в *ГИБИ*, VI, с. 260.

[32] **Diaconus** VII, § 4-6, 118-121; **Leo the Deacon**, 167-169; **Лев Диакон**, 62-64; **Skylitzes**, 292-293;

Jean Skylitzes, 245-246.

[33] **Diaconus** VIII, § 7, 137.15-20; **Leo the Deacon**, 182-183; **Лев Диакон**, с. 72. Превод в *ГИБИ,* V, с. 268.

[34] **Skylitzes** 297-298 § 10; **Jean Skylitzes**, 249-250 § 10. Превод в *ГИБИ*, VI, с. 266.

[35] **Skylitzes**, 300-301 § 12.80-81; **Jean Skylitzes**, p. 252 . Превод в *ГИБИ*, VI, с. 268.

[36] **Skylitzes** 308 § 16. 90; **Jean Skylitzes**, p. 256. Превод в *ГИБИ*, VI, с. 272.

[37] **Diaconus** IX, § 10, 155. 3-5; **Leo the Deacon**, p. 198; **Лев Диакон**, с. 81. Превод в *ГИБИ*, V, с. 272.

[38] **Oikonomides, N.** *Les listes de presence byzantines des IXe et Xe siecles. Introduction, texte, traduction et commentaire*. Paris 1972, 263.27, 332.

[39] **Skylitzes** 326 § 9 88-90; **Jean Skylitzes**, 272-273; *Император Василий Болгаробойца, извлечение из летописи Яхъи Антиохийского*, издал, перевел и обяснил **бар. Розен, В. Р.**, Санкт Петербург, 1873, 3.11. По-нататък ще се цитира **Розен** и съответните страници.

[40] **Розен**, 12.15-18.

[41] **Skylitzes** 327 § 9 29; **Jean Skylitzes**, 273-274; **Розен**, 12-13.17.

[42] **Skylitzes** 328 § 10; **Jean Skylitzes**, 274; **Розен**, 12-13.

[43] **Розен**, с. 21.23-27.

[44] Пак там, 22.9-15.

[45] Пак там, 22-23.

[46] Пак там, 23.23-25

[47] **Skylitzes** 338-339 § 19; **Jean Skylitzes**, 282-283; **Розен**, 25.19-24.

[48] **Розен**, 28.1-3.

[49] *PmBZ*, no. 20925.

[50] **Guilland, R.** *Recherches sur les institutions byzantines*, 1-2, Berlin-Amsterdam, 1967, 182-183; *The Oxford Dictionary of Byzantium,* I-III (Chief-editor: A. P. Kazhdan), New York-Oxford, 1991, p. 270. По-нататък ще се цитира *ODB* и съответната страница.

[51] **Продолжитель Феофана**. *Жизнеописания византийских царей, перевод и комментарии* Я. Н. Любарский, Санкт-Петербург, 1992, с. 183.

[52] Пак там, с.192.52.

[53] Тъй като дотогава Василий притежавал най-високата титла, която можело да се дава на евнуси –патриций, то, за да се подчертае благосклонността на императора, е учредена нова длъжност – проедър (председател) на сената. През XI в. тази длъжност ще се превърне в титул, виж **Leo the Deacon**, p. 99, n.56; **Diehl, C.** De la signification du titre “proedre” a Byzance. - *Melanges G. Schlumberger*, I, Paris, 1924, 105-106; **Oikonomides, N.** *Les listes,* p. 292.

[54] **Diaconus**, 132.22; **Leo the Deacon,** p. 179; **Scylitzes**, 295-296.

[55] **Guilland, R.** *Recherches*, 182-183.

[56] **Йорданов, И.** Печати на Василий Лакапин от България. - *Средновековна България и “другите”. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов*, София, 2012, 159-165.

[57] Виж превода в *ГИБИ*, V, 261-262; VI, 263-264.

[58] *PmBZ*, no. 27760.

[59] **Diaconus** IX, 144 § 2; 23-24; **Leo the Deacon** IX, § 2 189; **Лев Дякон** IX § 2, 76.

[60] **Лев Дякон** 208, бел.8.

[61] **Каждан, А. П.** *Социальный состав господствующего класса Византии X-XII вв.* Непубликуван ръкопис, съхраняван в библиотеката на Dumbarton Oaks, 61-71.

[62] *PmBZ,* no. 27761.

[63] **Skylitzes** 298-299 § 11 21; **Jean Skylitzes**, 250-251, § 11; Превод в *ГИБИ*,VI, с. 266.

[64] **Skylitzes** 307 § 15.65-75; **Jean Skylitzes** 256. Превод в *ГИБИ*, VI, с. 272.

[65] **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията Преслав,* София, 1993, № 355.

[66] Мистея е селище в тема Анатолик, днешно Beysehir в Турция.

[67] *PmBZ*, no. 27929.

[68] **Diaconus** VIII, § 6, 135.19-21; **Leo the Deacon**, 182-183 § 6; **Лев Диакон**, с. 71.6. Превод в ГИБИ, V, с. 263.

[69] **Skylitzes**, 297. 65-70; **Jean Skylitzes**, p. 249, n. 48. Превод в *ГИБИ*, VI, с. 265.

[70] **Skylitzes**, p. 338.33; **Jean Skylitzes,** p. 282.

[71] **Skylitzes**, p. 412.§ 26.82; **Jean Skylitzes**, p. 341.

[72] *PmBZ*, no. 23107.

[73] **Skylitzes**, p. 289.39-50; **Jean Skylitzes**, 243-244. Превод в *ГИБИ*,VI, с. 261.

[74] **Moritz, H.** *Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten*, Teil I und II. Programm

Landshut, 1897-1898, 2, S. 30.

[75] **Moravcsik, G.** *Byzantinoturcica: I. Die Byzantinische Quellen der Geschichte der Turkvollker; II.Sprachreste der Turkvolker in den byzantinischen Quellen.* Berlin, 1958, 2, S. 60.

[76] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, Volume 3, part one and two. Sofia, 2009, no.1532.

[77] *PmBZ*, no.23108.

[78] **Каждан, А. П.** *Армяне в составе господствующего класа Византии, XI-XII вв.,* Ереван, 1975, 13-14, № 4; *ODB*, 1156.

[79] **Seibt**, *Die Skleroi,* p. 33, допуска, че Йоан Куркуа е стратег на Македония. Не е изключено да е бил и командващ на дислоцираната тук тагма в качеството си на доместик на Запада. Терминът на "тамошната войска" допуска и такова тълкуване.

[80] **Diaconus** VII, § 9, 126.16; **Leo the Deacon**, 173-174, n.75; **Лев Диакон**, с. 46. Превод в *ГИБИ*,V, с. 259.

[81] **Diaconus** IX, § 5, 148.15; **Leo the Deacon**, p. 192; **Лев Диакон,** 77-78. Превод в *ГИБИ*, V, с. 268.

[82] **Skylitzes**, 304 § 14, 76; **Jean Skylitzes**, 254 § 14. Превод в *ГИБИ*,VI, 269-270.

[83] **Каждан, А. П.** *Армяне,* 13-14.

[84] *PmBZ*, no. 23631.

[85] **Diaconus** IV, § 6, 63, 7; **Leo the Deacon**, 111-112; **Лев Диакон**, 36-37 § 6. Превод в *ГИБИ*, V, с. 247.

[86] **Hanak.** The Infamous Sbjatoslav, p. 141, n. 9, приема, че по-вероятно е тази среща да е станала в Крим отколкото в Киев.

[87] **Diaconus** V, § 1. 77-78.; **Leo the Deacon**, V § 1 128-129; **Лев Диакон**, V § 1 43-44. Превод в *ГИБИ*, V, с. 248.

[88] **Diaconus** VIII, § 5, 134.11; **Leo the Deacon**, 180-181. 34; **Лев Диакон**, с. 71 § 5. Превод в *ГИБИ*, V, с. 262.

[89] **Skylitzes**, 277 §20; 29; **Jean Skylitzes**, 232 § 20. Превод в *ГИБИ*,VI, с. 259.

[90] **Skylitzes**, 288 § 5, 2; **Jean Skylitzes**, 242 § 5. Превод в *ГИБИ*,VI, с. 260.

[91] **Skylitzes**, 295 § 9, 27; **Jean Skylitzes**, 248 § 9. Превод в *ГИБИ*,VI, с. 264.

[92] **Алексеенко, Н. А.** Новые находки печатей представителей городского управления Херсона. – *МАИЭТ*, V - Симферополь, 1996, 166-167, № 15; **Алексеенко Н.А.** Патрикий Калокир: Етапы карьеры Херсонеского аристократа - *III Международный Византийский семинар "империя" и "полис"*. Севастополь, 31. 05 – 05. 06 2011 г. Тезисы докладов и сообщений, Севастопол 2011, 5-6.

[93] **Королев, А**. *Святослав*, с. 261.

[94] *PmBZ*, no. 23921.

[95] Това противоречи на посочената от автора на просопографското изследване за фамилията Склири, че Константин е роден около 930 г.(виж **Seibt**, *Die Skleroi,* 58-60, no.11), Според тези сметки в 970 той е 40-годишен.

[96] **Diaconus** VIII, § 12, 110.2-3; **Leo the Deacon**, 159-160 § 12; **Лев Диакон** VI, 58-59 § 12. Превод в *ГИБИ*, V, с. 256.

[97] **Skylitzes**, 322 § 7, 74-75; **Jean Skylitzes**, 269.

[98] **Skylitzes**, 327 § 9, 24-25, 28; **Jean Skylitzes**, 273-274. **Розен**, 12.28; 21.28-30.

[99] **Розен**, 22. 32-35.

[100] Пак там, 28.1-2.

[101] *PmBZ*, no.24532.

[102] **Scylitzes** 295.5-9; **Jean Scylitzes**, 248.

[103] **Diaconus** IX, § 4, 147.5-7; **Leo the Deacon**, 191, n. 24; **Лев Диакон** IX, 77 § 4; **Scylitzes**, 303.54-56; **Jean Scylitzes**, 253.

[104] **Scylitzes**, 320.23-322.35 ; **Jean Scylitzes**, 268-270.

[105] **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1049; **Тодоров, Т.** Византийски печати от Вътрешния град на Велики Преслав.-*Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 8 (под печат), № 1.

[106] *PmBZ*, no. 25583.

[107] **Diaconus** V, § 3, 79.15-16; **Leo the Deacon**, 130 § 3; **Лев Диакон** V, 45 § 3. Превод в *ГИБИ*, V, с. 249.

[107a] *Напоследък станаха известни печати с името на Никифор Еротик, датирани най-общо във втората половина на X в. При едната група той е протоспатарий при Хриисотриклиниума, а при другата при ойкейакона, вж. .***Cheynet, J.-C., Gokyldirim, T., Bulgurlu, V.** *Les sceaux byzantins du Musee archeilogique d'Istanbul, Istanbul 2013, no. 5.161. Името на Никифор Еротик протоспатарий при ойкеакона, основател на манастир в планината Tmolos е засвидетелствувано в един надпис, вж.* **Th. Drew Bear – J. Koder**. *Ein*

Byzantinische Kloster aus Berg Tmolos.-JOB, 38, 1988, 197-215.

Ако приемем, че това е същия патриций Никифор Еротик, то те отразяват едни по-ранен етап в кариерата му.

[108] **Theophanes Continuitates**. *Chronographia.* Rec. I. Bekker. Bonnae, 1838, 446.14; **Продолжитель Феофана**. *Жизнеописания,* с. 184.14. Малко по-нагоре в същата книга се дава допълнителна информация за него: "епархът на града Теофил, мъж учен и сведущ в държавните закони, въвел в ранг патриций и назначил за квестор" **Theophanes Continuitates**. *Chronographia*, p. 444.10; **Продолжитель Феофана**. *Жизнеописания,* с. 184.10.

[109] **Scylitzes**, 323.3-30; **Jean Scylitzes**, 270-271.

[110] **Staurakos, C**. *Die Byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden, 2000, no. 83.

[111] Ibid., no. 84; **Nesbitt, J. W. and N. Oikonomides.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 2 : South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor,* Washington, D. C., 1994, no. 8.18; **Wassiliou-Seibt, A.-K.** *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 1.Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive.* WBS 28/1, 2011, no. 796.

[112] **Skylitzes**, 408.74; 429.5 ; **Jean Skylitzes**, 338; 356.

[113] *PmBZ*, no. 26496.

[114] **Diaconus** V, § 4, 81.19-20; **Leo the Deacon**, 132-133; **Лев Диакон**, с. 46.

[115] **Diaconus** VI, § 11; **Leo the Deacon**, с. 158; **Лев Диакон**, с. 57; Превод в *ГИБИ,* V, с. 254.

[116] **Diaconus** X, § 7, 169.20-25; **Leo the Deacon**, 212; **Лев Диакон,** 88.

[117] **Skylitzes,** 272 §17; 79-81; **Jean Skylitzes**, 228-229 § 17.

[118] **Skylitzes**, 300 §12; 78-80; **Jean Skylitzes**, 252. Превод в *ГИБИ*, VI, с. 268.

[119] **Skylitzes** 308 §16; 90-93; **Jean Skylitzes** 256. Превод в *ГИБИ*, VI, 272.

[120] **Skylitzes** 315 §1; 75-80; **Jean Skylitzes** 264; **Kühn, H.-J**. *Die byzantinische Armee in 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata,* Wien, 1991, 262-264.

[121] **Skylitzes** 317 §3; 42-43; **Jean Skylitzes** 266.

[122] **Skylitzes** 320 §5; 30-32; **Jean Skylitzes** 268.

[123] **Skylitzes** 322 §6; 78-80; **Jean Skylitzes** 269.

[124] **Розен** 2. 28-33.

[125] **Schlumberger, G.** *Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas*. Paris 1890, 709-710.

[126] **Ioannis Zonarae**. *Epitomae historiarum*, t. III ed. M. Pinder, Bonn 1897,541.

[127] Интересно, че Лъв Дякон повече не съобщава за участието на стратопедарха Петър във войната срещу русите, нито пък му отделя някакво място в победата над русите при Аркадиопол.

[128] **Seibt**, *Die Skleroi*, 36.

[129] **Oikonomides**, *Les Listes*, 263.25-26.

[130] **Розен** 90-92 §.25.

[131] **Guilland, R.** Stratopedarque et le Grand Stratopedarque- *BZ*, 46, 1953, 63-90; *Recherch* I, 499-521.

[132] **Oikonomides**, *Les Listes*, 334-335.

[133] PmBZ, no. 26841.

[134] **Skylitzes** 230 § 32, 27-29; **Jean Skylitzes**, 194 § 32.

[135] Липсват сведения каква точно войска е командвал патриций Роман. Навярно някакъв корпус от тагмата.

[136] **Skylitzes** 308 § 16, 91-92; **Jean Skylitzes** 256, § 16. Превод в *ГИБИ*, VI, 272.

[137] PmBZ, no. 27506.

[138] **Diaconus** VII, 113 § 1.10-15; **Leo the Deacon** 162-163; **Лев Дякон** VII § 1, 60.

[139] **Каждан, А. П**. Крестьянские движения в Византии в X в. и аграрная политика императоров Македонской династии.- *ВВр*., 5, 1952, 91-93.

[140] **Diaconus** VII, 113 § 6.14; **Leo the Deacon** VII, § 6 168; **Лев Дякон** VII § 6, 64.

[141] **Skylitzes** 291-292 § 7. 14-15; **Jean Skylitzes** 245, § 7.

[142] PmBZ, no. 26636.

[143] **Diaconus**, III, § 6-7. 44-45; **Лев Диакон**, 27-28.

[144] **Diaconus** V, § 3. 79.15-16; **Leo the Deacon** 130 § 3; **Лев Диакон** V, 45 § 3. Превод в ГИБИ, V, 249.

[145] **Skylitzes** 309-310.45-50; **Jean Skylitzes** 258.

[146] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'eglise, partie,* 1, Paris 1963, 587; **Сахаров**, *Дипломатия Святослава*, 192.

[147] **Королев, А**. *Святослав. ЖИЗНЬ ЗАМЕЧАТЕЛЬНЫХ ЛЮДЕЙ*, Москва, 2011; PmBZ, no. 27440.

[148] **Королев**, *Святослав*, 261.

[149] **Diaconus** IX, § 11, 156; **Leo the Deacon** IX, § 11, 199; **Лев Диакон** IX, § 11, 82.

Превод в *ГИБИ*, V, 273.

[150] **Sevcenko, I.** Sviatoslav in Byzantine and Slavic Miniatures.- *Slavic Review*, 1965, 24, 709-713; **Лев Диакон** IX, § 11, 82, 214, зам. 58-59.

[151] **Страхова, А. Б.** Как обедал князь Святослав, или Стоит ли *грядину* городить? - *Paleoslavica*, XVIII.2, 2010, 277-288.

[152] *PmBZ*, no. 22753.

[153] **Diaconus** IX, § 6, 149.2; **Leo the Deacon** IX, § 6, 181; **Лев Диакон** IX, § 6, 78.

Превод в *ГИБИ,* V, 269.

[154] **Skylitzes** 304-305 §14; **Jean Skylitzes** 254-255 § 14. Превод в *ГИБИ*, VI, 270

[155] За произхода на името виж **Struminski, B.** *Linguistic Interrelations in Early Rus: Northmen, Finns, and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries) (= Collanadi filologia e letterature slave II)*, Roma/ Edmonton/ Toronto (La Fenice Edizioni/ Canadian Institute of Ukrainian Studies Press) 1996, където са привлечени подобни форми: p. 19 Ingmarr; p. 36 Igmor (῞ Ικμωρ) и се отнася до скандинавско име в славянско произношение (навярно новогородско), записано от грък.

[156] PmBZ, no. 27439.

[157] **Diaconus** VIII, § 6, 135 4-5; **Leo the Deacon** VIII, § 7, 183; **Лев Диакон**, 71 § 5; Превод в *ГИБИ*, V, 262.

[158] **Diaconus** VIII, § 8, 138.1; **Leo the Deacon** VIII. § 7 183; **Лев Диакон** 72 § 7. Превод в *ГИБИ*, V, 264.

[159] **Diaconus** IX, § 3, 144.20; **Leo the Deacon** 189; **Лев Диакон** 76 § 2; Превод в *ГИБИ*, V, 267.

[160] **Skylitzes** 296 §12; 51-53; **Jean Skylitzes** 249. Превод в *ГИБИ*, VI, 264.

[161] **Skylitzes** 301 §12; 10-11; **Jean Skylitzes** 252. Превод в *ГИБИ*, VI, 268.

[162] **Skylitzes** 304.89; **Jean Skylitzes** 254. Превод в *ГИБИ*, VI, 270.

[163] **Андреев, Й., И. Лазаров, П. Павлов.** *Кой кой е в Средновековна България*. София, 1994, 40-42; **Павлов, П.** *Забравени и неразбрани. Събития и личности от Българското средновековие*. София, 2010, 53-84.

[164] **Skylitzes** 255.75; **Jean Skylitzes** 216 § 5.

[165] **Diaconus** VI § 10, 105; **Лев Диакон** VI § 10 56-57.

[166] В руския превод на Лъв Дякон (VIII § 6 72) е предпочетен вариантът "у которого едва лишь пробивалась рыжая бородка", намеквайки на неговата младост. В английския превод на Лъв Дякон издателите предпочитат „чието лице все още не било гъсто покрито с червеникави косми". Но това според тях изглежда странно описание за мъж, вероятно роден около 930 г., който би трябвало да е бил на 40 години през 971 г. Πυρσοῖς вероятно би трябвало да се поправи на πυρσαΐς с θριξίν и правят извода, че може да е имало текстово (буквено) объркване на описанието в началото на тази глава. (вж. **Leo the Deacon** 182 n. 41). В тази връзка виж и разсъжденията на **Павлов, П.** Борис II (Опит за ново тълкуване на семейно-династичните проблеми в Преславския двор при цар Петър). – *Преслав*, V, София, 1993, 46-51. Възниква и въпросът дали това не е прийом на Лъв Дякон. Виж по-горе случая с Константин Склир.

[167] **Diaconus** VIII § 6 136.15-16; **Leo the Deacon** VIII § 6 182; **Лев Дякон** VIII § 6 72.

[168] **Skylitzes** 297; **Jean Skylitzes** 249; Превод в *ГИБИ*, VI, 265.

[169] **Благоев, Н.** Българският цар Роман. - *Македонски преглед*, Год. VI, 1930 г., кн. 3, 15 - 34 и кн. 4, 23 – 45; **Павлов, П.** Борис и Роман – трагедията на българския царски род в края на X в. – *Литературен свят*, 2010, бр. 16; **Андреев, Й., И. Лазаров, П. Павлов.** *Кой кой е, с.* 325.

[170] **Златарски**, **В.** *История*, I.2, с. 571, бел 48.

[171] **Vernadsky, G.** *Kievan Russia* (*A History of Russia*), vol. II, New Heaven 1951, 46-47

[172] **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав - гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, краят на X – XII в.* София, 1976, 35.

[173] **Иванов**, **С.** Болгаро-византийские, 93.

[174] **Димитров, Х.** *България и номадите до началото на XI век*. Пловдив, 2011, 239-240.

[175] **Королев, А**. *Святослав*, с. 261.

[176] *PmBZ*, no. 21371.

[177] Превод в *ГИБИ*, VII, с. 109.

[178] **Златарски**, **В.** *История*, I.2, с. 507; **Мутафчиев, П.** Съдбините на средновековния Дръстър.- *Избрани произведения*, 2, София, 1973, 19-103; **Снегаров, И.** *История на Охридската архиепископия. Том 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*, София 1995, с. 26.1; **Николова, Б.** *Устройство и управление на Българската православна църква (IX – XIV в.),* София, 1997. 150; **Атанасов, Г.** *Християнският Дорусторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и*

Средновековието (IV-XIV в.). Зограф, Варна 2007. 159-161.

[179] Превод в *ГИБИ*, VII, с. 109.

[180] **Angelova, S., Prinzing, G.** Das mutmaßliche Grab des Patriarchen Damian. Zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistra. In: *Medieval and Christian Europe: East and West. Tradition, Values, Communications.* Ed. by V. Gjuzelev and A. Miltenova. Sofia 2002, 726-730.

[181] **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*, I. Basel 1972, nos. 73-74; **Соколова, И. В.** *Государственый Эрмитаж. Печати византийских импероторов. Каталог колекций*, Санкт-Петербург 2007, № 88.

[182] **Jordanov,** *Corpus*, III, no. 84.

[183] **Йорданов, И.** *Преслав*, № 80; **Jordanov, I.** *Corpus*, III, no.257-261; **Jordanov**, **I.** Addenda nos. 261а-г.

[184] Навярно му е било поверено и почетното пленничество на българското владетелско семейство!

[185] **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, no.352.

[186] **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, no.353.

[187] **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, nos.355-356.

[188] **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, no.357.

[189] **Jordanov**, **I.** The Lead Seals of epi tou maglaviou from Bulgaria. - *Античная древность и средние века, Екатеринбург*, 2009, 39, 171-182.

[190] **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, nos.285-314**.**

[191] **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, nos.315-316**.**

[192] **Jordanov, I** *Corpus*, III, nos. 319-320**.**

[193] **Йорданов, И.** *Преслав*, № 128; **Йорданов, И.** Логотети, № 10; **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, nos. 851-852.

[194] **Йорданов, И.** Оловен печат на Симеон Метафраст, магистър и логотет от Велики Преслав. - *Векове*, 1, 1981, 16-19.

[195] Според данните на моливдовул от колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 58. 106. 1145), вж. **Laurent,** *Corpus*, II, no. 70.

[196] С тези си титул и длъжности е съобщен в едно писмо до митрополита на Цезарея – Василий, който е починал в 969 г. Вж. **Darrouzes, J.** *Epistoliers byzantine du Xe siecle* ,Paris, 1960, 145-146.

[197] Според моливдовул от колекцията на Дъмбъртън Оукс, вж. **Laurent**, *Corpus*, II, no. 554.

[198] Според различни документи, под които стои подписът му от 963, 964 и 967 г. Вж. **Dölger, F.** *Regesten der Kaiserurkunden des Ostromischen Reiches von 565-1453,* Munchen-Berlin, 1924-1965, nos. 691, 699, 712.

[199] **Розен** 14.

[200] **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, nos. 866-871.

[201] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, nos. 967-972.

[202] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, nos. 973-982; **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, Addenda, no. 982A. И един непубликуван, намерен при разкопките в Преслав през 2012 г. Велики Преслав, обект "Патриаршия", кв. 162/ 75, дълб. 1.00 м, 28.09. 2012 г. п.инв. № 141. Размери: 26-28 (?) 3 мм, тегло 9.34 г. Непълен и повреден отпечатък.

[203] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, nos. 983-989.

[204] **Jordanov, I.** *Corpus*, III, no. 986.

[205] **Jordanov, I.** *Corpus* [Addenda], no. 989A.

[206] Последният е непубликуван. Намерен е при разкопки на минералните бани от н.с. Цоня Дражева от РИМ-Бургас, която междувременно почина! Ползвам се от възможността да й изкажа своята признателност за предоставената находка.

[207] **Jordanov**, **I.** *Corpus*, III, nos.990-991A.

[208] **Никифор Вриений**, превод в *ГИБИ*, VII, с. 114.

[209] **Diaconus** VI, § 8, 103.8-10; **Leo the Deacon,** 153; **Лев Диакон**, 55.

[210] Влиянието на Василий Лакапин нараства много през управлението на Йоан I (969 – 976). Още в самото му начало той се освобождава от всички висши служители на Никифор Фока и урежда заточението на Теофано в темата Армениакон – в манастира Дамида. Убеждава Йоан Цимисхий да се ожени за Теодора, дъщеря на Константин VII. Намесва се във всички граждански и военни дела на империята, упреква Йоан Цимисхий за неговите твърде големи разточителства, придружава го през 971 г. в похода срещу Светослав и улеснява завладяването на Велики Преслав. **Diaconus**, 132.22; **Leo the Deacon**, 179; **Scylitzes**, 295-296.

[211] **Diaconus**, 147.5-7; **Лев Диакон**, 77; **Scylitzes**, 303.54-56.

[212] И трябва да добавим, че тя не се среща върху печатите от X в., а през XI в. в единични случаи.

[213] **Guilland, R**. Le domestique des scholes. - *REB*, 8, 1950, 5-63; **Ahrweiler, H.** Recherches sur l'admi-

nistration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siecles.- *BCH*, 84, 1960, 24-36; **Oikonomides**, *Listes*, 329-330; **Kühn**, *Armee*, 135-146.

[214] **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1049; **Тодоров** обр.1.

[215] **Jordanov**, *Corpus*, III, nos. 1114-1117.

[216] **Jordanov**, *Corpus*, III, nos. 1136-1143**.**

[217] **Jordanov**, *Corpus*, III, nos. 1180-1185.

[218] **Oikonomides**, *Listes*, 267.6; **Jordanov**, *Corpus*, III, nos. 357-358.

[219] **Jordanov**, *Corpus*, III, nos. 1235-1237.

[220] **Йорданов**, **И.** Печат на неизвестен стратег на Тракия и Йоанопол (70 – 80 г. на X в.). – *Изследвания в чест на Иля Прокопов по случай неговата 60-годишнина*, Велико Търново 2012, 651-656; *IV Международный Византийский семинар "империя" и "полис"*, Севастополь, 31. 05 – 05. 06 2012 г. *Тезисы докладов и сообщений*, Севастопол 2012, 19-23.

[221] **Йорданов**, **И.** Анхиало според данните на сфрагистиката (VI – XII в.).- Bulgaria Mediaevalis, 1, Sofia, 2010, 325-381

[222] **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1237.

[223] **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1057.

[224] **Oikonomides**, *Listes*, 338-339.

[225] **Jordanov**, *Corpus*, II, no. 638.

[226] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1031-1037.

[227] **Jordanov**, *Corpus*, III, nos.1164-1165.

[228] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1292-1310a.

[229] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1250-1260, 1251a.

[230] **Laurent,** *Corpus,* II, no. 923.

[231] **Jordanov**, *Corpus*, II,no. 638; **Jordanov**, *Corpus*, III,no. 1056.

[232] **Jordanov**, *Corpus*, III, Addenda, no. 1165A.

[233] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1208–1211.

[234] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1248-1249**.**

[235] **Димитров, Я., И. Иванов.** Археологически разкопки на обект «НИАР Плиска. Дворцов център – Цитадела». - *Археологически открития и разкопки през 2011 г*., София, 2012, с. 375 - 378.

[236] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1283-1288. 1288б

[237] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1289-1291**.**

[238] **Jordanov**, *Corpus*, III,no. 1328.

[239] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1329-1332**.**

[240] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos. 1344-1345.

[241] **Jordanov**, *Corpus*, III,nos.1360-1365**.**

[242] **Димитров, Я.** Новооткрит византийски моливдовул от Плиска.- *Трудове на катедрите по история и богословие към ШУ*, 1, 1997, 102-107; **Jordanov**, *Corpus*, III,no**.** 586.

[243] **Oikonomides,** *Listes*, 265.33, 269.4.

[244] **Oikonomides**, *Listes*, p. 357; **Стоименов**, Временна, 52-53.

[245] **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1667-1667a.

[246] **Diaconus,** X, § 11 178.4 ; Leo of Deacon X, § 11 220 and n. 115; **Лев Диакон,** X, § 11 94.

[247] **Jordanov**, *Corpus*, III, nos. 975-78; 982-981a.

[248] **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1345.

[249] **Jordanov**, Corpus, III, no. 1724.

[250] **Laurent,** *Corpus,* V.1, no. 766.

[251] **Йорданов, И**. Печат на Филотей, синкел и митрополит на Евхаита, ръководител на дипломатически мисии в България. – *Приноси към българската археология*, I, София,1992, 120-125; **E. McGeer, J.Nesbitt and N. Oikonomides**, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 4 : *The East,* Washington, D. C., 2001, 16.7.

[252] От Евхаита произхожда и фамилията Куркуа, с която е близък императорът Йоан Цимисхий. Това обяснява доверието, което има Филотей, който е безспорно дипломат от класа.

[253] **Jordanov**, *Corpus*, III, nos**.** 1722-1724.

[254] **Magearu, A.** Organizarea bisericeasca la Dunarea de Jos in perioda 971-1020. - *Studii si Materale de Istorie Medie*, XIX, 2001, p. 12.

[255] Хипотезата за съществуването на архиепископия България след 971 г. не издържа на критиката и не се поддържа вече и от нейния автор **Georgiev, P.** Au sujet de l'interpretation des sceaux de plomb de l'archeveque Georges de Bulgarie. - *Etudes Balkaniques,* 1980, 3, 120-129; **Georgiev, P**. L'organisation religiese dans les

terres bulgares du Nord-Est apres l'an 971. - *Dobrudza*, Sofia, 1987, 146-159.

[256] **Jordanov**, *Corpus*, III, nos.1745-1747.

[257] **Jordanov**, *Corpus*, I, p.158.

[258] **Seibt, W.** Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs während der Herrschaft des Johannes Tzimiskes mit hilfe zweier Siegeltypen. *JOB*, 24, 1975, 55-59.

[259] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на Средновековна България*. София, 2001, 81-84; **Йорданов, И.** България и Византия (864 – 971), приносът на сфрагистиката. – *Пътуване в Средновековна България*. Велико Търново, Абагар, 2009, 63-66.

THE WAR BETWEEN BYZANTIUM AND RUSSIA IN BULGARIA (970-971). PROSOPOGRAPHY OF THE PARTICIPANTS

Ivan Jordanov

Abstract

The paper presents a prosopography of the participants in the Russo-Byzantine War (970-971), which took place in the territory of medieval Bulgaria. After a brief introduction about the reasons and progress of the hostilities, the participants from the Byzantine Empire, Russia and Bulgaria (more than 30 individuals) have been presented drawing on information from a variety of narrative sources, such as Byzantine, Russian, Arabic, etc.

The list of the Byzantine participants is extended by those attested on sigillographic monuments. Nearly 30 individuals who participated in the hostilities and later in the Byzantine administration are presented through their seals (more than 200 specimens), occupying various positions and ranks.

For the most part, these seals belonged to various officials (military and clerical) who wrote to Preslav. The finding of their seals in Preslav attests to the fact that their owners maintained regular correspondence with people living or sojourning there at the time of the hostilities and after them. It is strange who the possible addressee could be since the emperor was at the walls of Dristra at that time! Perhaps a coordinating authority was left in Preslav, where supplies, munitions and weapons were received and forwarded to the battlefield. The Bulgarian ruler who was an „ally of the Romans" was also in Preslav. What kind of institution was this and who headed it? The question remains open!

НАСОЧЕНОСТТА НА МОНАШЕСКИЯ ПОДВИГ В СВЕТЛИНАТА НА ПРИМЕР ОТ НАРОДНОТО ЖИТИЕ НА СВ. ЙОАН РИЛСКИ

Георги Канев

Св. Йоан Рилски е най-почитаният български светия, комуто е посветено значимо по обем агиографско и изследователско творчество. Живее и се подвизава през X в. Паметта му се чества на 18 август (Успение), 19 октомври (пренасяне на мощите му в Търново) и 1 юли (връщане на мощите от Търново в Рилския манастир)[1]. Съвремието на светеца е нелеко за Българската държава. Характеризира се с изтощение на страната от предходните чести Симеонови военни кампании, вътрешни междуособици, засилено византийско дворцово влияние, нападения на маджари и печенеги, поява на богомилската ерес и в крайна сметка изостряне на отношенията с Византийската империя, което довежда до продължилите над половин столетие войни за запазване на независимостта на държавата.

Същевременно управлението на цар Петър (927 – 969 г.) продължава следваната политика на владетелите Борис (852 – 889 г., +907 г.) и Симеон (893 – 927 г.) за християнизация на страната[2]. В новите условия манастирите постепенно се утвърждават от мисионерски като към просветителско-духовни центрове. Обителите чрез примера на живущите в тях и литературната им дейност се превръщат в крепители на християнската духовност и морал[3]. Особен отзвук този проблем намира в живота на светиите, чиито жития се превръщат меродавно отражение на евангелските критерии за добро и лошо[4]. Десетото столетие обаче ражда и първите оставили широк отзвук проблеми, свързани с християнската нравственост. Беседата против богомилите на презвитер Козма[5] и словата на черноризец Петър[6] рисуват картина на морален упадък. В тази обстановка особено изпъква подвигът на св. Йоан Рилски, който, без да бъде първият български пустиножител[7], се превръща в постоянен морален критерий за православната духовност сред българите, както за тогавашния период, така и столетия наред до днес[8]. По-късните български отшелници от XI – XII в. св. Прохор Пшински, св. Гаврил Лесновски и св. Йоаким Осоговски се съотнасят и сравняват с рилския пустиножител[9].

През 1195 г. мощите на Св. Йоан се пренасят в Търново и той се утвърждава в светец-закрилник на българската държава и царска фамилия[10]. Почитането му се разпростира и върху съседните православни народи на сърби, гърци, във влашките княжества, а също и сред русите[11]. Нему е посветена значителна литературна традиция, сред която и редица повествователни съчинения[12].

Обект на разглеждане тук е епизод, който се среща най-рано в едно от тях - т. нар. Народно или Безименно жития на светията[13]. В случката се разказва за боголюбието, подвизаването и кончината на братовия син на светеца – Лука (името на момчето се посочва в житието, което пише за светеца св. патриарх Евтимий). Повод за статията са някои от тълкуванията на сцената, която често не бива разглеждана в светлината на православното мислене и светоглед. След преглед на становищата до момента и илюстриране на основни черти на Православието като цели и начин на живот, се прави опит да се постави разказа в контекста на Христовата религия.

Въпросният епизод е следният: при св. Йоан Рилски, за да се подвизава в добродетел пристига братовият му син. Светецът приема детето и му става ръководител. Подучен от дявола, бащата идва и отвежда сина си. Св. Йоан се моли за спасението на детето и като резултат то почива ухапано от змия. Детето е погребано по указания на светеца, а змията е превърната в мрамор, от който населението идва, за да получава изцеления[14]. Случката липсва в житието, което пише Георги Скилица за светия, но е предадена в житията, които пишат св. патриарх Евтимий и Димитър Кантакузин[15]. Тя фигурира и в преработките на Народното житие в дамаскинарските сборници[16]. Историята се открива и сред легендите, които се разпространяват като предания във връзка с рилския пустиножител[17]. В иконографията на светеца откриваме епизода с братовия син в иконописни образци от XVII, XVIII и XIX в.[18]

Сред изследователите, които обнародват и първи изследват преписи на житието, Александър Хилфердинг[19] и Полихроний Сирку[20] преразказват случката без да я анализират, но дават да се разбере, че детето умира, за да се спаси душата му. Л. Милетич, който първи публикува в новобългарски превод Народното житие не се спира на епизода[21]. По-късните изследвачи чак до последно време се спират на случката мимоходом без да й отделят специално внимание. Така Йордан Иванов просто преразказва историята с братовия син[22]. По подобен начин постъпва и Юрдан Трифонов[23]. Иван Фекелджиев, обобщавайки мнения на предходни изследователи и изображенията на случката в иконописта, определя края на детето като «нещастен» и «злополучен»[24]. Климентина Иванова заключава, че «смъртта на детето е психологически мотивирана с вътрешното му съпротивление» на връщането към света. Посочва се, че тя има мъченически ореол[25]. Протойерей Иван Гошев упоменава, в бележка под линия, че думите, които произнася св. Иван Рилски след ухапването на змията са много сходни с тези от молитвите при починал йерей[26]. Мария Спасова посочва евентуален паралел от Паренесис на св. Ефрем Сирин в разказа за пустиножителя Аврамий и живеещата с него братова дъщеря - Мария. Момичето е съблазнено към блуден грях, но с упорита молитва Аврамий я спасява и възстановява в пътя на подвижничеството[27]. Константин Мечев и Валерий Лепахин съвсем накратко посочват, че чрез смъртта се спасява душата на детето, но се въздържат от по-обстоен коментар[28]. Такова обяснение на епизода дава и архимандрит Панталеймон Д. Пулос. Макар, че разказва обстоятелствено, изследователят накратко споменава причините за смъртта на детето[29].

Сред учените, които по-подробно анализират случката Ив. Дуйчев я тълкува като Божие наказание за бащата и израз на мощта на светеца[30]. В последно време на епизода се спират Мая Байръмова, Иван Добрев и Бистра Николова. И тримата учени обаче търсят обяснението в различни културологични плоскости като пренебрегват повече или по-малко православния контекст на станалото. Така Мая Байръмова изтъква, че има парадокс, при който тъкмо, когато не спасява детето св. Йоан се прославя като детеспасител[31]. Коментирайки епизода, Иван Добрев, който поставя акцент върху символиката на змията и камъка, заключава, че описаното „като че няма нищо общо с православното християнство"[32]. Бистра Николова общо определя епизода като необичаен и трудно обясним, и който „не се вписва в нито една официална верска християнска норма"[33].

Преди да се опитаме да обясним станалото с момчето е необходимо да си изясним стремежите на православните монаси. Монахът е онзи християнин, който е приел с цялото свое дръзновение и сила и с Божия помощ да бъде съвършен християнин според призива: „Ако искаш да бъдеш съвършен, иди, продай имота си и раздай на сиромаси; па дойди и върви след мене" (Мат. 19:21)[34]. След като чува именно този призив св.

Антоний се оттегля в отшелничество[35]. Сред християните, призвани към съвършенство всъщност са всички – „Бъдете съвършени, както е съвършен и небесният ваш Отец" (Мат. 5:48)[36]. Предписаното и желано от всички съвършенство е развнозначно на освещаване. Съвършенство и святост в православната духовност са равнозначни понятия[37]. Поради това светостта е отново изисквана от всички християни – „Освещавайте се и бъдете свети, защото Аз Съм Господ (Свет) Бог ваш" (Лев: 20:7) и „...но по примера на призовалия вас Светия, и вие сами бъдете свети във всички постъпки, защото писано е: бъдете свети, защото Аз съм свет" (I Петр. 1:15 - 16) . В Новия Завет могат да се намерят места, където понятието „светии" се употребява като синоним на „християни", както и на места, където отразява определени Божии люде като например пророците или хора със свещенически сан[38].

Постигането на освещаване, независимо от степента, е обожение или обожествяване по Божия благодат, уподобяване на Бога или живот в живота на Самия Бог: „Аз рекох: вие сте богове, вие сте всички синове на Всевишния (Пс. 81:6). Темата за обожението като цел на християнския живот и средствата, чрез които се постига е основна тема в цялата православна литература[39]. Нейно обобщение прави в едно изричение още през IV в. св. Атанасий Александрийски като казва: „Синът Божий затова станал син човечески, за да станат синовете човечески синове Божий"[40]. Стремежът за обожение намира израз в думите и на св. Кирил Философ, който на въпроса що е философия отговаря: „Познаване на Божиите и човешките неща, което учи доколко човек може да се приближи към Бога и как чрез дела да стане образ и подобие на Оногова, който го е създал"[41].

В този случай виждаме стремеж, който няма основополагащи земни измерения. През целия си живот монасите се насочват към отвъдния вечен мир. Там Бог ще обгърне с благодатта си всички, но само праведниците, според усърдието си, ще почувстват тази благодат като обожение, а грешниците, според падението си, ще я почувстват като външен и изгарящ огън[42]. Съществуванието в Божия мир и благост монасите се опитват да предвкусят осезаемо още тук, на земята, но пълна реализация този живот получава отвъд[43]. Именно състоянието на душата отвъд, нейната вечна участ е онова, което може да се загуби или спечели. Спасението минава през самонасилване към добро с Божия помощ: „Царството Небесно бива насилвано и насилници го грабят" (Мат. 11:12)[44]. Изключителен наръчник в това самонасилване е книга Лествица на синайския монах св. Йоан[45].

Светът, покварен в страсти и грехове, представя множество изпитания пред християните и в частност монасите, както със своите похоти, така и със своята неприязън и омраза: „Всичко това ще ти дам - казва изкусителят за света - ако паднеш и ми се поклониш" (Мат. 4:9); „Ако светът ви мрази, знайте, че Мене преди вас е намразил. Да бяхте от света, светът щеше да люби своето; а понеже не сте от света, но Аз ви избрах от света, затова светът ви мрази." (Йоан 15:18 - 19). Бягството от света не е своебразен егоизъм. Проклятието върху света е следствие от падението на човека и освещаването на човека влияе благоприятно и освещаващо и върху света[46]. Светиите и в частност монасите се издигат като примери, застъпници и съучастници в Божията жертва за целия свят[47]. Злоупотреба с високото звание на монашестващите обаче е имало. Имаме свидетелства за хора, които приемали подстрижение, водени от себелюбиви и сребролюбиви помисли или като бягство от трудното ежедневие[48]. По повод избора на подвижнически монашески живот Св. Йоан Лествичник пише: Всички, които ... са напуснали мирския живот ... са сторили това ... заради бъдещото царство, или поради многото си грехове, или от любов към Бога. Ако те не са имали нито едно от тези съображения, то тяхното отдалечаване от света е безразсъдно[49].

В тази светлина се изяснява защо, след като се е украсило с добродетел и отведено от своя баща обратно в света, момчето почива от смърт, предизвикана по молитвата на св. Йоан за спасение на душата му. Човешката душа не би могла да бъде изкупена с всички съкровища на земята и почивайки преди греховната мирска съблазън да го е оплела, младежът се спасява: „...каква полза за човека, ако придобие цял свят, а навреди на душата си?" (Мат. 16:26). Змията, чрез която се спасява момчето, светецът увековечава като вкаменява и превръща в извор на изцеления. Станалото със змията може би по-скоро трябва да се отнесе към старозаветния сюжет с наказаните израелтяни и медната змия, чрез която Бог явява милостта си. Тя се явава предобраз на Иисус Христос, Който разпъва Себе Си на кръста[50]. Кръстът се превръща в непобедимо оръжие срещу всички невидими Божии врагове. Тази аналогия е изказана в литературата за рилския светец[51]. Като имаме предвид изложеното дотук, ще заключим с позоваване на двама от житиеписците, които ясно са дали насока за тълкуванието на епизода. Така св. Патриарх Евтимий пише за отвеждането на детето: „ О, омилен детски вик! – бащата вървеше към света, към света – скверна блудница, към майката на нечистотата и всякаква сквернота", а за св. Йоан разказва, че стои „ скърбящ и тъгуващ за загубата на отрока, понеже се боеше да не би, след като бъде отведен в света, той да се оплете в житейските грижи"[52] Димитър Кантакузин в своето Житие с малка похвала ясно пояснява целта на дявола: „извеждайки отрока от пустинята, да го направи мирски жител и роб на мирските неща"[53].

В обобщение може да се твърди, че в разглеждания епизод е налице илюстрация на есхатологическата насоченост на християнския живот и в частност този на подвижника. Смъртта на детето не лежи върху езически представи, а се разполага във водещия коловоз на православната духовност. В този контекст земният живот на християнина се разбира като етап, през който човеците се подготвят за своята вечна следгробна участ. В разгледаната случка, по молитвата на св. Йоан и милостта на Бога, този подготвителен етап приключва за детето, в момент, когато то е осветило себе си чрез доброволния си подвиг и непосредствено пред опастността да бъде осквернено от грехове сред съблазните на света. Наличието на историята с братовия син на светеца и утвърждаването й като едно от чудесата на най-почитания български светец позволява да поставим въпроса за отношението на обикновения народ към спасението на душата, християнската есхатология и погледът му към стремежите на монаха.

БЕЛЕЖКИ:

[1] За св. Йоан Рилски срв. обобщаващите изложения у **Динеков, П.** Св. Иван Рилски. - В: *Кирило-Методиевска енциклопедия,* т. 2, София, 1995, 25 – 33; **Гюзелев, В.** „Велико светило за целия свят" (Св. Иван Рилски в измеренията на своето време). - В: *Светогорска обител Зограф*, т. 3, София, 1999, 14 – 24; **Томова, Е.** Болгарский святой Йоанн Рыльский (Култ и агиография), В: *Slovo: Towards Digital Library of South Slavic Manuscripts*. Proceeding of International Conference, February, 2008, Sofia. 2008, 135 - 165 и посочената там многобройна литература.

[2] За Бългаската държава от втората половина на IX до нач. на XI в. вж. **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *История на България, т. II, История на средновековна България (VII – XIV в.)*. София, 1999, с. 169 и сл.

[3] **Гюзелев, В.** „Пристанище за спасението на всяка душа християнска" (Средновековният български манастир – поява, развитие и роля). - *Родина*, кн. 3, (1996), с. 88; *Княз Борис I,* София, 1969, с. 324 и сл.

[4] Срв. **Коев, Т.** За почитта към светиите в православната църква. - *Духовна култура*, кн. 7, (2000), 1 – 7; **Петров, П.** Бележки за тълкуване на агиографската литература. - *Духовна култура*, (2005), кн. 4, 1 – 8 и кн. 5, 7 – 19; **Ангелов, Д.** *Българинът в Средновековието. Светоглед, идеология, душевност*. Варна, 1985, 110 – 130; **Петканова, Д.** *Разноликото Средновековие*. Велико Търново, 2006, 85 – 98.

[5] *Стара българска литература* (по-нататък ще се цитира *СБЛ* съответният том и страница), т. 2,

Ораторска проза, София, 1982, 30 – 77.

[6] **Павлова, Р.** Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век. - *Кирило-Методиевски студии*, кн. 9, София, 1994, 406 – 420.

[7] **Попоконстантинов, К.** Към въпроса за отшелническите практики в България през X в.: светият отец Антони от Крепча и Св. Йоан Рилски. - В: *Светогорска обител Зограф*, т. II, София, 1996, 83 – 89.

[8] **Денев, Ив.** Образът на св. Иван Рилски в проповедническата литература. - *Богословска мисъл*, кн. 3, (1996), 19 – 23. Някои изследователи поставят св. Йоан Рилски в основата на опит за нравствено обновление в моралната криза през X в. - **Дуйчев, Ив**. Нравствената реформа на св. Иван Рилски. - *Духовна култура*, кн. 10, (1976), 8 – 15. Отшелничеството като реакция срещу покварата се възприема от част от изследователите – вж. **Гюзелев, В.** Пристанище за спасение, 90 – 91; „Велико светило на целия свят", 13 – 25**;** **Каймакамова, М.** Религия, църква и държава в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). - *Духовна култура*, кн. 2 – 3, (2000), с. 18, която посочва, че макар и само покварено, именно монашеството е моралният изобличител на църквата и идеал за вярващите.

[9] *СБЛ*, т. 4- Житиеписни творби, София, 1986, 177 – 178 (Пространно житие на св. Йоаким Осоговски). Любопитна обединителна линия е самото т. нар. „народно житие", което като житиен разказ се среща единствено във връзка с българските отшелници – вж. **Божилов, Ив.** Българската агиография и византийската агиография: единство и различие. - В: **Божилов, Ив.** *Седем етюда по Средновеквна история*. София, 1995, 312 – 313. В наличието на този тип житие може да се потърси отношение на населението към прославените отшелници, което ще ги постави в заедно в своята почит и легенди. Това отношение проправя пътя на официалната канонизация, която ги разглежда като родствени култове и установява календарното честване на анахоретите в близост едно до друго – срв. **Николова, Б.** *Монашество, манастири и монашески живот в средновековна България*. т. II. Монасите, София, 2010, с. 810, 814 и сл.; **Фекелджиев, Ив.** *Народни легенди за св. Иван Рилски*. София, 1979, 66 – 67, 142 – 144, **Михайловски, Й.** *Свети Йоаким Осоговски в историята и народната традиция*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор", София. 2006, с. 16, 20 – 24.

[10] **Лазаров, Ив.** *Политическа идеология на Второто българско царство, XII – XIII в. (Генезис)*. Велико Търново, 2003, с. 83 и сл.; **Гагова, Н**. Съдбата на Рилския манастир през XIV в. от гледна точка на неговия статут на ктиторски манастир. - В: *Slovo: Towards Digital Library of South Slavic Manuscripts*. Proceeding of International Conference, February, 2008, Sofia. 2008, 177 – 193; **Панова, Р.** *Столичният град в културата на средновековна България*. София, 1995, 42 – 46, 71 – 78, 111 – 114, 159 – 165, 170 – 178.

[11] **Дилевски, Н.** „Великата лавра на славянското племе" на Балканите и нейният основоположник свети Иван Рилски извън пределите на отечеството през Средновековието. - В: *Светогорска обител Зограф*, т. III, София, 1999, 32 – 43; **Поливянний, Д.** Почитането на св. Иван Рилски в Московска Русия, В: *Светогорска обител Зограф*, т. III, София, 1999, 44 – 52.

[12] **Ангелов, Б.** Повествователни съчинения за Иван Рилски в старобългарската литература. - В: *Старобългарското книжовно наследство*, София, 1983, 186 – 198.

[13] Народното житие на св. Иван Рилски е широко дискутиран паметник, както във връзка с неговата цялостна характеристика, така и в спрямо отделни негови елементи. Повечето изследователи допускат, че е написано преди 1183 г. – срв. **Иванова, Кл.** Народно (Безименно) житие на Иван Рилски. - В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Велико Търново, 2003, 320 – 321. Някои учени поставят появата му през XIV в. – **Добрев, Ив.** Св. Иван Рилски. - *Slavia Verlag*, Linz, 2007, с. 260 и сл. или XV-XVI в. - **Киселков, В. Сл.** Безименното житие на св. Ивана Рилски. - *ИБИД*, т. XIV – XV, (1937), 93 – 108. По отношеине на паметника срв. също следните по-нови изследвания и цитираната там литература: **Гергова, Е.** Стилистични особености на старобългарските народни жития. - В: *Втори международен конгрес по българистика. Т. 23, Млади българисти. Колоквиум*, София, 1989, 292 – 297; **Иванова, Кл.** Най-старото житие на св. иван Рилски и някои негови литературни паралели. - В: *Медиевистика и културна антропология. Сб. В чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Д. Петканова*. София, 1998, 37 – 47; **Кенанов, Д.** Симеоновият „Златоструй" и Народното житие на св. Иван (Йоан) Рилски. - В: *Българистични проучвания*, т. 3, 1998, 65 – 75; **Спасова, М.** Народно ли е Народното (Безименното) житие на св. Иван Рилски. - *Старобългаристика*, XXII, (1998), 4, 50 – 74; **Лепахин, В.** „Народное" житие св. Йоанна Рыльскаго как авторское произведение. - *Старобългаристика*, XXV, (2001), 4, 27 - 48; **Чешмеджиев, Д.** „Бялата пчела" в безименното (народното) житие на св. Йоан Рилски. - В: *Християнска агиология и народни вярвания.* София, 2008, 50 – 61.

[14] *СБЛ*, т. 4, 124 – 126.

[15] Пак там, 138 – 139; 153 – 154.

[16] **Янкова, В.** „Народното житие" на св. Иван Рилски и неговата дамаскинарска преработка. - *Литературна мисъл*, 4, (1990), 138 – 147.

[17] Вж. **Фекелджиев, Ив.** Цит. съч., 54 – 55, 130 – 133.

[18] **Василиев, А.** Български светци в изобразителното изкуство, София, 1987, 79 – 80, 97; **Байръмова, М.** *Вечният монах*. София, 1997, с. 156.

[19] **Гильфердинг, А. Ф.** *Собрание сочинений*. т. I, Санкт-Петербург, 1868, с. 122.

[20] **Сырку, П.** Несколко заметок о двух произведениях търновскаго патриарха Евтимия. - В: *Сборник статей славяновядянию. Составленный и изданный учениками В. И. Ламанскаго*. Санкт-Петербург, 1883, с. 364.

[21] **Милетич, Л.** Най-старото житие на св. Иван Рилски. - В: *Приложение на „Църковен вестник”*, кн. IV, V, VI, год. II, 1902, 124 – 140.

[22] **Иванов, Й.** *Св. Иван Рилски и неговият манастир*. София, 1917, с. 11 .

[23] **Трифонов, Ю.** Бележки върху известията за св. Ивана Рилски. - *Македонски преглед*, XI, (1939), № 3-4, с. 88.

[24] **Фекелджиев, Ив.** Цит. съч., 130 – 133, с. 165.

[25] **Иванова, Кл.** Литературни и текстологически наблюдения върху житието на св. Иван Рилски от св. патриарх Евтимий. - *Известия на българската патриаршия*, т. III, (1985), с. 150.

[26] Св. Йоан казва: „Господи, приеми праведната душа, да почине с Авраам, с Исаака и с Якова”; молитвата гласи: Владико, Боже наш, Приеми душата на твоя раб и успокой го в лоното на Авраама, Исаака и Якова” – **Гошев, протойерей Ив**. Трите най-стари жития на преподобни Иван Рилски. - *ГСУ*, *БФ*, XXV, 1947 – 1948, с. 11, бел. 7.

[27] **Спасова, М.** Народно ли е, 64 – 65.

[28] **Мечев, К.** Из художествения свят на три старобългарски разказа. - *Известия на Института за литература*, кн. XIV – XV, (1963), 217 – 218. Авторът посочва, че се касае до преплитане на християнски и езически вярвания с насоченост към заклинанията и магьосничеството. Срв. **Лепахин, В.** „Народное” житие, 40 – 41.

[29] **Пулос, архимандрит Панталеймон, Д.** *Св. Иван Рилски. Вечен небесен покровител на българския народ.* София, 1992, с. 250 – 263 и по-специално с. 262.

[30] **Дуйчев, Ив.** *Рилският светец и неговата обител*. София, 1990 (фототипно издание), с. 110.

[31] **Байръмова, М.** Вечният монах, 154 – 156. Авторът посочва, за да илюстрира, че детеспасяването се оформя като трайна характеристика на св. Иван, образ на светеца от църквата Св. Георги в Смолян (XIX в.). Там светецът е изобразен като държащ дете-пеленаче и свитък с надпис: Господи, спаси и помилуй младенеца”.

[32] **Добрев, Ив.** Св. Иван Рилски, 305 – 308.

[33] **Николова, Б.** Монашество, манастири, 795 – 797.

[34] За тълкуване на епизода с богатия млад мъж, към който епизод принадлежи цитата срв. Йоанн Златоуст. *Толкование на Евангелие от Матфея. В двух книгах. Книга II*. Москва, 2010, 118 – 122 и Блаженный Феофилакт, архиепископ Болгарский. *Толкование на Святое Евангелие блаженного Феофилакта Болгарского. Т. I. Толкования на Евангелия от Матфея и от Марк*. Москва, 2010, 98 – 99.

[35] *Святитель Димитрий Ростовский*, Жития Святых, Изд. Феликс, 2007, с. 524.

[36] Съвършенството като богоугодно, достояние и цел на християните се споменава на още редица места в Св. Писание – вж. *Библейски показалец*, Пловдив, 1911 г., 198 -199.

[37] Срв. **Влахос, архим. Неротерос**. *Православната духовност. Кратко въведение*. Велико Търново, 2005, с. 38 и **Мандзаридис, Г.** *Православен духовен живот*. София, 2011, с. 114 и сл.

[38] Вж. **Ризос, Д.** *Агиология*. София, 1993, с. 10 и 33 – 36. За употреби на „святост” в Св. Писание вж. *Библейски показалец*, с. 176 – 177.

[39] Причините паради, които Бог създава света не са изрично разкрити. В Св. Предание те се търсят в благостта и любовта на Бога, Който желае да дари Своето блаженство и слава на сътворения от Него ангелски и видим свят. Така човекът е създаден изначално за обожение или живот в живота на Бога – вж. **Алипий, архим., Поликарп, арихм.** *Догматическо богословие. Курс от лекции*. Света Гора, Атон, Славянобългарски манастир „Св. ВМЧК Георги Зограф”, 2006, 222 – 226; **Стаматова, Кл.** *Въведение в православното догматическо богословие*. София, 2007, 94 – 96 и 346 – 349.

[40] Цит. по **Чиликов, С.** *Въведение в богословието на Отците*. Пловдив, 2007, с. 89. Срв. и **Флоровски, Г.** *Източните Отци от IV в.*, София, 2000, с. 53 и сл.

[41] *СБЛ*, т. 4, с. 40.

[42] Срв. **Лоски, В.** *Мистическото богословие на Източната църква. Очерк.* В. Търново, 1993, 98, 125 – 126; **Каприев, Г.** *Византийската философия. Четири центъра на синтеза.* София, 2001, с. 98.

[43] Целта на освещаващите се подвижници се определя много често като битие на „земни ангели” или „небесни човеци” – вж. **Хунгер, Х.** *Империя на ново средище. Християнският дух на византийската култура*. София, 2000, с. 364. Обикновено за приелия монашество се казва: „прие върху себе си великия

ангелски образ", „облече се в ангелски образ", „възлюби ангелския живот", че се „подстрига в ангелски образ", че е „ангел в плът", че е „небесен човек и земен ангел", че води „живот наистина в малко отстъпващ на ангелския" или, че „в плът живееше ангелски живот" – вж. за цитатите *СБЛ*, т. 4, с. 87, 90, 124, 130, 172, 177, 440, 444, 447, 480, **Киселков, В. Сл.** Св. Иван Рилски, с. 27 и срв. от Бориловия синодик у **Божилов, Ив. А. Тотоманова, Ив. Билярски**. Борилов синодик. Издание и превод, София, 2010, 314 – 315 и Беседата на презвитер Козма – *СБЛ*, т. 2, 61, 63. В запазени днес чинопоследования за встъпване в монашество можем за открием следните цитати: „Удостой го да живее достойно ангелския живот...", „Обичаш ли да приемеш достойно ангелския образ и да се причислиш към монашеския лик?", „...възприемаш живота на безплътните ангели...", че монахът стои „във воинството на ангелската схима" или „Внимавай дали ти сам по своя воля желаеш да приемеш светия ангелски образ?" - **Гошев, Ив.** Старобългарски чинопоследования за встъпване в монашество (Увод, текст и разяснения). - *Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски"*, София, т. VII (XXXIII), 10, 1957 – 1958, с. 410, 422, 426, 435.

[44] За човешкото усилие в пътя му към Бога вж. например **Киров, Д.** Човекът е сработник на Бога (Опит за етико-антропологичен разбор на Апостолпавловите послания). - В: *ГСУ*, *БФ*, т. 1, (1993), Нова серия, 181 – 258.

[45] Вж. **Петков, Г.** „Лествица" - В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, 277 – 278; **Преподобни Йоан, игумен на Синайската планина**. *Лествица на божественото изкачване*. София, 1996 (превод от новогр. Атанасий Критски); **Тутеков, Св.** Източници и влияния в Лествицата на преподобни Йоан Лествичник. - В: *Българистични проучвания*, VIII, Велико Търново, 2002,1 - 14. За кратък анализ на стъпалата от Лествица вж. **Стойнев, А.** Св. Иван Рилски, официалното християнство и богомилството, София, 1991, 36 – 61.

[46] **Алипий, архим., Поликарп, архим.** *Догматическо богословие*, 315 - 317; **Стаматова, Кл.** *Въведение*, 184, 346 – 349; **Влахос, архим. Неротерос**. *Православната духовност*, 96 – 98.

[47] Призивът християните да полагат душите си един за друг се отравя към всички (II Кор. 8:1-15). След обновлението на човека, което Бог дарува на хората, страданията на плътта не са вече единствено следствие от заразената със смъртта човешка природа, но носят характер на изкупление от грехове. – вж. **Епифаниевич, С. Л.** *Преподобният Максим Изповедник и византийското богословие*. София, 2008, 91 – 92. Св. Амфилохий Иконийски (+ ок. 395 г.) подчертава голямата роля на човечността на И. Христос – Господ страда като човек и именно така, понеже човек страда за човека, се спасява човечеството – чрез страдание като съ-страдание. Не власт и сила, а това съ-страдание на Богочовека освобождава човек от смъртта – **Флоровски, Г.** Източните отци, с. 301. Още през I в. Църквата разглежда Евхаристията като проява на благодатта на Св. Дух, чрез която сама се включва в жертвата на Господа – новозаветно жертвоприношение, в което редом с Бога, Църквата съучаства като пренася себе си – вж. **Уайбру, Х.** *Православната литургия*. Силистра, 2002, 28 – 30. Подобен дух на съ-страдаване по Божий пример се чувства в разсъжденията за мъченичеството от раннохристиянската епоха – срв. *Посланията на св. Игнатий Богоносец до Ефесяни, Магнезийци, Филаделфийци, Послание на св. Поликарп Смирненски до Филипяни и Мъченичеството му* – В: *Светоотеческо наследство. Изборник.* София, 2001, (превод на текстовете и бел. към тях: С. Риболов, С. Терзийски, А. Кашъмов), с. 14, 24, 40 64, 78; **Тенекеджиев, Л.** *Богословската мисъл през първите три века. т. I. Утвърждаване на апостолското предание през II век.* София, 2008, 63 - 64. Състрадание и лекуване на чуждата скръб чрез своята собствена особено изисква пътят на съвършения християнин. В монашеския мироглед любовта винаги заема изключително място, защото любовта към ближния е изпитание на любовта към Бога – така устремените към святост в най-голяма мяра участвуват по свой избор и чрез благодат в себеотрицателната жертвена Божия любов - срв. **Флоровски, Г.** Възкресението на живота, 273 – 296; Източните отци, 218 – 219, 240 – 242, 259, 265 – 269.

[48] Красноречив пример за това в рамките на средновековна България представлява изобличението на презвитер Козма в неговата Беседа против богомилската ерес – вж. *СБЛ*, т. 2, 55 – 64.

[49] **Преподобни Йоан, игумен на Синайската планина**. Лествица на божественото изкачване, с. 24.

[50] Срв. **Славова, Т.** *Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина*. София, 2002, с. 289, 483 – 484 и **Николай, Макариополски епископ, архимандрит Серафим**. *Вяра, Надежда, Любов. Свещена история на Стария и Нов Завет. Православен катехизис. Православно богослужение*, София, 1994, с. 44.

[51] **Иванова, Кл.** Най-старото житие на св. Иван Рилски, с. 42.

[52] *СБЛ*, т. 4, с. 139.

[53] *СБЛ*, т. 4, с. 153.

DIRECTION OF MONASTIC FEAT IN LIGHT OF THE EXAMPLE OF NATIONAL LIFE OF ST. JOHN OF RILA

Georgi Kanev

Abstract

Dealt with in this article is an episode that first appeared in so-called National Life of Saint John of Rila. The story tells of love for God, earnestness and death of the nephew of the saint. The reasons we observe the story are some of its interpretations which are often not considered in the light of orthodox thinking and worldview.

It is noted that the episode illustrates the focus of Christian life and in particular that of the ascetic. The death of the child does not lie on pagan beliefs, but has the leading track of Orthodox spirituality. In this context, the Christian‘s earthly life is understood as a stage for men to prepare for his eternal destiny after death. In the examined episode, because of the prayer of St. John and mercy of God, the boy meets the end of this preparatory stage at a time when he is sanctified by voluntary deed and before danger to be polluted by sins among the temptations of the world. Proper understanding of the episode further highlights the attitude of medieval man to issues of death and feat of the monks.

ПЕТЪР ДЕЛЯН – САМОЗВАНЕЦ, ПРИНЦ ИЛИ ЦАРСКИ СИН

Сашка Георгиева

Когато заявих темата за брачния живот на Гаврил Радомир за доклад на Третата шуменска конференция, си мислех, че резултатът от изследването ще е скромен по обем, и следователно подходящ за научно съобщение на конференция. Но се оказа, че колкото по-малко източници има, толкова по-трудно е да се достигне с малко думи до убедително заключение. Изследването постепенно набъбна много и ми се стори, че ще го осакатя, ако ви предложа резюме. По тази причина реших да ви запозная само с част от проучването върху брачния живот на Гаврил Радомир, свързана с потомството от първия му брак. И затова докладът, който предлагам на вниманието ви сега, е озаглавен „Петър Делян – самозванец, принц или царски син”. Някои могат да възразят, че това е отдавна решен въпрос, доколкото изобщо може да бъде решен, и едва ли има смисъл отново да бъде поставян. Доскоро и аз мислех така, но се натъкнах на изследвания, излезли през последните няколко години, които поставят въпроси, свързани с личността на Петър Делян, и им отговарят по нов начин въз основа на нови тълкувания на познатите извори. Това ми даде основание да се вгледам отново в тези четени и препрочитани извори и да се опитам да дам възможно най-категоричен и аргументиран отговор на поставеното в заглавието на доклада питане.

Първото сведение за дете на Гаврил Радомир намираме в две интерполации на епископ Михаил Деволски към Виенския ръкопис на хрониката на Скилица. Всъщност тези добавки са единственият източник на информация за всички въпроси, свързани с брачния живот на Гаврил Радомир. Първата добавка е направена към събития от 1015 г., където Скилица разказва как Иван Владислав, син на Аарон, убил Гаврил Радомир, който се бил възкачил на българския трон по-малко от година преди това. Текстът е следният: „Радомир, пък, който бил женен за дъщерята на унгарския крал, я намразил по неизвестни причини и я прогонил, когато била вече бременна от него. А той взел Ирина, красивата пленница от Лариса”[1].

Десетилетия след драмата, която потомката на унгарската династия на Арпадите изживяла в царския дворец в Охрид, в българските земи, намиращи се вече под властта на византийците, се появява бунтовник. За него Скилица съобщава, че бил българин, на име „Петър, по прякор Делян”, „роб на един човек от Византион”, откъдето избягал, а като дошъл в България, разгласявал, че е син на Гаврил Радомир, сина на Самуил[2]. Точно на това място Михаил Деволски вписва отново добавка, с която пояснява, че Петър Делян е „роден нему (на Гаврил Радомир) от дъщерята на унгарския крал, която намразил още докато Самуил бил жив, изпъдил я и взел хубавата ларисчанка Ирина”[3]. Скилица и добавките на Деволския епископ не са единствените сведения за тази личност, създала сериозни проблеми на империята с успехите на въстанието, което организира и ръководи със замах[4]. Всички податки за Петър Делян обаче са доста неясни. Михаил Псел заявява, че бунтовникът произхождал от род, „недостоен дори за споменаване”[5], ала самият Петър Делян по думите на Псел „лъжел и разправял, че е някаква странична издънка”[6] от рода на Самуил и брат му Аарон, но не претендирал да е „законна издънка от царското коляно”[7]. Кекавмен го нарича „български топарх”[8]. Според Зонара пък Делян бил „мъж от неизвестен род”, който се представял за „син на Аарон, брата на Самуил,…

от негова незаконна жена, а не от законната му съпруга”[9]. Общо-взето всички, които дават някакви подробности за произхода на Петър Делян, с изключение на Михаил Псел, не се ангажират с лично мнение по този въпрос, а само предават наученото от своите извори като легенда, а не като проверен, достоверен факт[10]. Дори там, където Скилица пише: „И хората повярвали на думите му” (на Петър Делян), авторът на добавките към хрониката намира за нужно да поясни, че думите на Петър Делян били „убедително стъкмени”[11]. Това пояснение може да се приеме като свидетелство за известни колебания на Михаил Деволски по отношение на истинността на историята за произхода на Делян, но може да се приеме и като признание за убедителността в твърденията на Делян. Трябва да се подчертае, че епископът не изразява категорично несъгласие с тях, дори не изказва недвусмислено някакви съмнения, което ми дава основания да смятам, че той е приемал думите на въстаническия предводител като възможен, макар и непотвърден факт.

Не може да се отрече обаче, че поведението на Петър Делян при срещата с един безспорен представител на Самуиловия род, какъвто е Алусиан, син на цар Иван Владислав, хвърля съмнения върху твърденията за царския произход на Делян. Първия път, когато се появява претендент за водач на въстанието в лицето на Тихомир – обикновен войник, известен само със „своята храброст и разум”[12] – Петър Делян действа смело и безкомпромисно: убедително обяснява на войската колко е пагубно да има двама водачи и ги призовава да изберат или него, който води потеклото си от цар Самуил, или Тихомир. След речта му войниците не само избират него за водач, но и убиват с камъни Тихомир[13], тъй като били убедени, че жив той ще представлява опасност за успеха на въстанието. Но какво става, когато след време в лагера на въстаниците се появява Алусиан и бива разпознат като законен царски син[14]? Петър Делян изведнъж забравя за опасностите, които крие двувластието, и приема Алусиан „много радостно, защото се страхувал да не би българите да предпочетат да се присъединят към него, като произхождащ от царска кръв”[15]. Петър Делян разделя с Алусиан царската си власт и дори му дава 40-хилядна армия, за да обсади с нея Солун[16].

Как може да се обясни поведението на Делян? Алусиан, за разлика от Тихомир, се появява, когато Петър Делян вече е утвърдил авторитета си сред войниците и е пожънал сериозни успехи срещу византийците. Но въпреки това проявява неувереност и липса на самочувствие, когато се изправя пред втория син на Иван Владислав. Едното възможно обяснение на отстъпчивото поведение на Делян пред Алусиан, както и на цялата несигурност на сведенията за царския му произход е, че историята с потеклото му би могла да е измислица. В такъв случай Делян е бил запознат със случилото се четирийсет години преди това с унгарската принцеса и се е възползвал от неясната съдба на Самуиловия потомък, за да подмени родословието си. В тази версия най-лесно се вписва сведението, че Делян, преди да се появи в българските земи, бил роб във Византион, защото просто е бил един от многото българи, станали пленници на Василий II, след като вдовицата на Иван Владислав – царица Мария, му предала царството. В такъв случай Делян трябва да е бил неособено забележителна фигура – достатъчно близка до двореца, за да знае как е завършил първият брак на Гаврил Радомир, но същевременно незначителен като ранг и присъствие, за да е сигурен, че никой не би го познал, когато се представя за син на Радомир от унгарката. А може да е бил потомък на някой български царедворец, запознат с драмите в живота на царското семейство. И в двата варианта тази версия определя Петър Делян като самозванец, опитал се да се изкачи неправомерно в средновековната йерархия на българската аристокрация.

Второто обяснение на поведението на Делян при появата на Алусиан е, че той наистина е потомък на Самуил от първия брак на Гаврил Радомир, но е роден и отрасъл в Унгария и никога не е живял в българския царски двор, поради което никой не го е познавал, а той не можел да докаже родствената си връзка с династията на Комитопулите. Тази версия отхвърля хипотезата на В. Златарски, че Петър Делян дошъл да живее при баща си през 1014 г. Ако е било така, Делян щеше да е живял четири години в двореца до заточението във Византия през 1018 г., когато вече е бил 17 – 18-годишен млад мъж и лицето му е имало чертите на зрял човек, по които хората да могат да го разпознаят така, както са познали Алусиан[17]. Ако приемем, че Петър Делян е прекарал целия си живот в Унгария до 1040 г., ще е много трудно да се обясни сведението на Скилица за пребиваването на бъдещия въстанически предводител като роб в Константинопол. Още по-трудно е да се намери обяснение на идеята Делян да приеме при възцаряването си името на цар Петър[18]. На човек израсъл в съвсем различна културна среда, където вероятно не са и чували за култа към българския цар Петър, едва ли ще му хрумне точно по този начин да легитимира властта си. Ще трябва да допуснем, че Делян е бил ограден от съветници, свързани с духовния и политически елит на българското общество, които са повярвали на твърденията му за родствена връзка с Комитопулите. Или пък не са, но все пак са решили да го подкрепят и затова са потърсили допълнителни средства да затвърдят положението му на предводител и да му осигурят закрилата на светеца „застъпник"[19] на българския народ. Версията, свързваща изцяло живота на Петър Делян преди 1040 г. с Унгария, търси доказателство за своята достоверност в един надпис, открит в Плиска, на който откривателите му разчитат думите „Делан бань"[20]. За съжаление този надпис и тълкуванията му са доста несигурни и този факт трудно може да се промени, защото камъкът, на който е бил гравиран, днес е в неизвестност. Все пак въз основа на това, което знаем за този извор, трябва да изтъкнем, че той е крайно несигурен, за да бъде използван в търсене на истината за личността на Петър Делян[21].

Съществува и трета възможност: Делян да е бил внук на Самуил и син на Гаврил Радомир от унгарката, с неизвестна съдба преди появата му на историческата сцена през 1040 г., който обаче не е имал самочувствието на законен наследник на царската корона в сравнение с Алусиан. Алусиан като син на последния царувал владетел очевидно се е смятал за по-достоен за тази чест. А и не само той, самият Делян явно е споделял неговото мнение, след като не е посмял да му се противопостави.

Въпросът за произхода на Петър Делян не се изчерпва с необходимостта да отхвърлим или приемем, че е син на Гаврил Радомир и неизвестната по име унгарска принцеса от династията на Арпадите. Преди няколко години в историографията се появява становището, че от този брак се е родило още едно дете и че всъщност именно това дете е било в утробата на майка си, когато тя била прогонена от българския владетелски дом[22]. То било момиче, майка му го кръстила Агата не на някого друг, а на свекърва си – на майката на човека, който най-бездушно я изгонил, без да го е грижа, че била бременна от него. Едва ли би могло да се каже, че това звучи убедително[23]. Тази хипотеза възниква в резултат на желанието да се идентифицира една жена на име Агата, която се появява в изворите като съпруга на английския принц Едуард Изгнаника (1016 – 1057), за когото се омъжила някъде към средата на XI в. и по този начина свързала името си с родословието на шотландски и английски монарси и с безбройните им потомци в Европа и в Америка[24]. В опит да се намерят корените на тази Агата тя е свързана и с родословието на български царе и е представена като свързващо звено между Самуил и сина на Борис III Симеон. А за да може Агата да е дъщеря на Гаврил Радомир и да е от едно и също поколение с Едуард Изгнаника, т.е. да не е твърде стара за него, разводът на Гаврил Радомир с унгарската принцеса е отнесен към началото на 1014 г. Като изключим сходството в имената, което не представлява сериозно доказателство, тази датировка се основава само на два аргумента. Единият се състои в твърдението, че през 1014/1015 г. избухва войната между България и Унгария. Наистина, има сведения за враждебни действия на унгарския крал Стефан I срещу България, но те не позволяват сигурно и точно датиране на събитието[25]. Вторият аргумент е, че в добавките на Михаил Деволски към текста на Скилица за въстанието на Петър Делян се подчертава, че той бил роден от унгарката, която Гаврил Радомир прогонил още докато Самуил бил жив. Последната подробност се тълкува в смисъл, че Гаврил Радомир се осмелил да действа против политиката на баща си, довела до брака му с унгарската принцеса, едва в края на живота на Самуил, когато „здравето на царя се влошило и той ставал все по-зависим от сина си"[26]. Всичко обаче, което знаем за отношенията между Самуил и Гаврил Радомир, показва, че между тях е имало пълно разбирателство и взаимно уважение. Двамата се сражават рамо до рамо в битките, Гаврил Радомир спасява живота на баща си при Ключката клисура, а Самуил се съобразява с желанието на сина си да пощади живота на Иван Владислав при разправата с Аарон. Двамата винаги действат заедно в защита на интересите на царството. Така че независимо от здравословното състояние на Самуил Гаврил Радомир едва ли би рискувал да си създаде враг в лицето на Унгария като изгони жена си, за да се ожени за друга и то точно в 1014 г., когато император Василий II вече здраво е притиснал България.

Струва ми се, че има по-логично обяснение на тази интерполация на Михаил Деволски. Тя е направена към събития от 1040 г. и повтаря, както стана ясно, нещо вече казано (че Радомир намразил бременната унгарска принцеса и я изпъдил), с една единствена разлика, състояща се в допълнителното пояснение, че това станало докато Самуил бил жив. Защо е било необходимо да се подчертае този факт? Според мен за да се направи важно уточнение за мястото на Петър Делян в йерархията на българския аристократичен елит. Или с други думи, епископът е искал да поясни, че ако е вярно онова, което Петър Делян говорел за себе си, то той е роден от брак, приключил преди баща му да приеме царската корона, и следователно макар и принц, не е бил царски син.

Изворите може и да не позволяват категорично да изберем една от двете останали възможности: принц или самозванец, но пък добавят нов щрих към начина на мислене на българина в онази епоха. Да си спомним как византийските автори говорят за клокочещото сред българския народ недоволство от чуждата власт, което дълго време остава инертно поради липсата на предводител с царска кръв. После се намира достоен от гледна точка на произхода човек в лицето на Петър Делян. Той е провъзгласен за цар, като е въздигнат на щит, и под вещото му ръководство българите бележат успехи срещу византийците, но са готови да се отрекат от него веднага щом се появява по-достоен от формална гледна точка претендент. Никой не се сеща как бащата на царския син Алусиан е дошъл на власт. Никой няма нищо против факта, че Алусиан е царски син, само защото баща му Иван Владислав вероломно убива легитимния владетел Гаврил Радомир, утвърдил се заедно със Самуил като смел защитник на суверенитета на царството в десетилетните борби със същия този поробител, срещу когото Петър Делян е повел българите. Странното чувство за легитимизъм, демонстрирано от българите в средата на 11. век, довежда въстанието до преждевременен край, а Петър Делян – до трагичната съдба да бъде ослепен от Алусиан и да доживее разгрома на своето въстание, за да стане пленник на византийците.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*. Rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973 (Scylitzes), p. 350, 56-58 (*ГИБИ*, т. VI, София 1964, 284).

[2] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*, p. 409_{89-90}, 409_{93-94} (=*ГИБИ*, т. VI, с. 302).

[3] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*, p. 409_{95-96} (=*ГИБИ*, т. VI, 302).

[4] Подробно описание на хода на въстанието и на сведенията за Петър Делян вж. в **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на България*. т. 1, София, 1999, 396-401.

[5] **Michael Psellos**. *Chronographia*. Ed. E. Renauld. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077). Paris 1976, T. 1, p. 76 (=*ГИБИ*, т. VI, с. 94).

[6] **Michael Psellos.** *Chronographia*. 1, 76-77 (=*ГИБИ*, т. VI, с. 95).

[7] Ibid.

[8] **Cecaumenes**. *Strategicon*. Изд. Г. Литаврин. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Москва, 1972, с. 172 (=*ГИБИ*, т. VII, София 1968, с. 11).

[9] **Ioannis Zonarae.** *Epitomae Historiarum* Libri XVIII, ed. Th. Büttner-Wobst. Bonnae, 1897, p. 598 (=ГИБИ, т. VII, с. 192).

[10] **Цанкова-Петкова, Г.** Петър Делян през погледа на неговите съвременници. – *ИПр.*, 1966, 4, с. 103. И авторката, подобно на средновековните хронисти, не се ангажира с мнение по този въпрос. На фона на цитираните извори това е по-обяснимо, отколкото твърдението на Х. Димитров, според когото „трудно може да се оспорва, че той (Петър Делян, б. м.) бил син на Гаврил Радомир от първия му брак с унгарската принцеса" – **Димитров, Х.** *Българо-унгарските отношения през Средновековието*. София, 1998, с. 94.

[11] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*, p.409, ªß, (= *ГИБИ*, т. VI, с. 302).

[12] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*, p. 410_{22} (= *ГИБИ*, т. VI, с. 302).

[13] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*, p. 410_{20}-411_{37}, (=*ГИБИ*, т. VI, с. 303).

[14] **Michael Psellos.** *Chronographia*, 1, p. 82 (ГИБИ, т. VI, с. 98).

[15] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*, p. 413_{4-6} (= *ГИБИ*, 6, с. 305).

[16] Ibid., p. 413_{7-8} (ГИБИ, 6, 305).

[17] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т. II, София, 1934, с. 48.

[18] Ако, разбира се, приемем тази хипотеза на И. Билярски: **Билярски, И.** *Покровители на царството. Св. цар Петър и св. Параскева-Петка*. София, 2004, 34-35.

[19] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония*. София, 1931, с 387 сл.; **Билярски, И.** *Цит. съч.*, с. 22.

[20] **Шкорпил, К.** Рисунки на камнях и кирпичах и скульптурные фрагменты. – *ИРАИК*, том 10, с. 285; Табл. XCVII, 1; **Димитров, Х.** *Цит. съч.*, с. 94.

[21] Вж. резервите на И. Божилов: **Божилов, И., В. Гюзелев**. *Цит. съч.*, с. 397 и бел. 21 и 22. Вж. също и предложенията за ново четене на надписа на П. Георгиев: **Георгиев, П.** Надписът "Делян бан" от Плиска. - *Оръжие и снаряжение през Късната античност и Средновековието IV-XV в.* (Acta Musei Varnaensis, I). Варна, 2002, 109-118.

[22] **Mladjov, I.** Reconsidering Agatha, Wife of Eadward the Exile. - *The Plantagenet Connection, Summer/ Winter* 2003, p. 55 sq.

[23] Има и още по-неубедително предположение в тази хипотеза по-нататък – унгарката се оказва дотолкова влюбена в семейството на Гаврил Радомир, че предава своето благоговение към него и на следващите поколения, в резултат на което един неин правнук бил кръстен на чичото на Гаврил Радомир – Давид (**Mladjov, I.** Op. cit., p. 60), когото унгарската принцеса дори не познавала лично, защото той умира, преди тя да пристигне в България.

[24] Ibid., p. 1-3.

[25] *Monumenta Germaniae Historica Scriptores*, SS, XV/2, 963-964 (= *ЛИБИ*, т. II, София, 1960, с. 373; **Димитров, Х.** *Цит. съч.*, 82-83.

[26] **Mladjov, I. Mladjov, I.** Op. cit., p. 54.

PETER DELYAN – IMPOSTER, PRINCE OR RULER’S SON

Sashka Georgieva

Abstract

The paper offers a fresh look into the well known sources about the origin of Petar Delyan in the attempt to find out what exactly was the place of this historical figure in the ranks of the Bulgarian aristocratic hierarchy. It analyzes the three hypotheses about him: the first one defining him as an imposter, the second one as a ruler’s son and the last one as a prince. The conclusion rejects the idea that Petar Delyan was a tsar’s son, but admits that the primary sources do not allow the scholars to accept one of the remaining two hypotheses as indisputably acceptable. The paper also casts a glance on the perception which mediaeval Bulgarians had about legitimacy in the succession to the throne.

БЪЛГАРСКИЯТ СЕВЕРОЗАПАД – ГРАНИЧНА ЗОНА НА ВИЗАНТИЯ (XI – XII ВЕК)

Лиляна Симеонова

Представите за граница в по-ранните исторически епохи – през Античността, Средновековието и дори през част от Новото време – се различават значително от съвременните ни представи за линейна граница. Днес държавната граница е една ясно определена демаркационна линия, над която суверенната държава има право да упражнява граничен контрол.

В средновековна Европа обаче границите не били ясно определени, а представлявали по-скоро неутрални зони, които – отначало във владенията на Каролингите[1], а по-късно и в цяла Западна, Централна и Северна Европа – се наричали „марки”. За разлика от днешната буферна зона, която обикновено е демилитаризирана и цели да предотврати изблиците на насилие от двете страни, средновековната марка обикновено се намирала под върховната власт на една от страните. Тя строяла в марката си укрепления и разполагала в тях гарнизони с цел да си осигури защита от съседна държава или от племена, живеещи отвъд границите й. Вътрешно марката била устроена като графство, но в провинциалната администрация на страната тя имала специален статут на погранична зона, като нейният управител се наричал не граф (comes), а маркграф или маркиз или пък имал друг еквивалентен титул. Названията на много от марките, които през Средните векове покрили цяла Европа, в т.ч. Британските острови и Скандинавия, са запазени в днешните регионални топоними и дори в названията на някои държави (напр. Денмарк/Дания).

За това как са били организирани граничните зони на старата Римска империя и ранна Византия вече съм писала другаде[2]. Тук само ще припомня, че в Римската империя още от времето на Принципата започнало изграждането на отбранителна система, която отделяла територията на Рим от земите на варварите и се състояла от легионни лагери, кастели, пътни станции, стражеви кули, канабни селища около легионните лагери и села, свързани помежду си чрез военен път. Теодор Момзен нарича тази система limes[3]. Въз основа на това понятие в съвременната наука е въведен и терминът „изучаване на лимеса” (нем. Limesforschung; англ. limes studies). Тъй като обаче напоследък придоби популярност тезата на Бенджамин Айзак, че думата limes никога не се е употребявала от самите римляни в смисъл на „официална защитна система”[4], редица учени предпочитат да употребяват термина „гранична зона” (англ. frontier) и съответно –„изследване на граничните зони” (англ. frontier studies). Терминът „гранична зона” (frontier), от своя страна, е въведен още в края на XIX в. от американския историк Фредерик Дж. Търнър[5]. Напоследък това понятие отново стана популярно сред изследователите на Рим и Византия. Т. напр. в едно от най-новите изследвания върху северната граница на Византия през XI–XII в. – монографията на Пол Стивънсън – се говори за „гранична зона” (англ. frontier), а не за limes[6]. Нещо повече: вероятно в опит да помирят двата „лагера”, съставени от застъпниците съответно на limes и frontier, провежданите от доста време научни конгреси за римския лимес напоследък започнаха да се наричат International Limes (Roman Frontiers) Congress[7].

Както в Римската империя, така и в нейната наследница Византия линейната граница представлявала комбинация от естествени граници, съставени от планини или реки, сред които се открояват Рейн и Дунав, и фортификационни съоръжения (землени валове, кастели и пр.)[8]. В дълбочина обаче имало и втора, а понякога – и трета отбранителна линия. Тактиката на римляните, а след тях – и на византийците изисквала бойните действия срещу нападателите да се водят на вражеска територия, т.е. отвъд границите на империята. Всъщност, отвъд имперските граници често имало васални или сателитни на Рим или Византия държавици, които служели като буферна зона (или санитарен кордон) на империята срещу варварски нападения. Както ще видим, през XI–XII в. отсъствието на подобна буферна зона по левия бряг на Долни Дунав изложило Византия на нахлувания на печенеги, кумани и узи на нейна територия.

За времето от средата на I в.н.е. до началото на VII в. Долният Дунав не е бил част от северната граница на Римската империя само през 107 – 271 г., т.е. докато съществувала отвъддунавската римска провинция Dacia. През третата четвърт на III в. обаче имперските въоръжени сили се оттеглили отсам реката, а Дунав отново станал външна граница на империята и останал такава чак до началото на VII в., т.е. до управлението на византийските императори Маврикий (582 – 602) и Фока (602 – 610).

Не е ясно кога точно младата българска държава е присъединила към територията си днешния български Северозапад. Твърде възможно е трите землени вала – т. нар. Островски, Хайрединкси и Ломски, които преграждат в меридионална посока равнината от десния бряг на Дунав до северните склонове на Стара планина – да са били погранични защитни съоръжения на българската държава през VIII в.[9] Ровът и на трите землени вала е от западната им страна, което показва, че българската държава е искала да се предпази от опасност, идваща от запад. През VIII в. такава опасност вероятно са представлявали аварите.

Хронологията на по-нататъшната експанзия в северозападна посока на българската държава също е неустановена. Би могло да се приеме, че определянето на границата на България с кралството на източните франки е станало възможно едва след като Омуртаг успял да наложи властта си над разбунтувалото се славянско племе ободрити, които обитавали левия бряг на Дунав, по долното течение на неговия приток Тиса. По това време южно от Дунав границата, изглежда, е минавала някъде между долното течение на реките Сава и Драва[10].

Няма да се спирам на споровете в науката по въпроса за административното устройство на българската държава през VIII, IX и X в. Ще отбележа само, че до началото на X в. България може да е имала териториално-административно устройство, което – подобно на устройството на държавата на Каролингите – се е състояло от три категории области. Това били: а/ вътрешна област, управлявана пряко от владетеля и неговия вътрешен кръг от боляри; б/ външна област, състояща се от определен брой комитати, управлявани от комеси (бълг. комити), или външни боляри; и в/ погранични области, които, подобно на марките при Каролингите, може да са били управлявани от назначени от централната власт лица, а може да са били и със статут, подобен на ранновизантийските федератски територии, управлявани от местни, полуавтономни вождове.

Така или иначе, в резултат от заселването на маджарите по Средния Дунав българската държава загубила отвъддунавските си владения в този регион. През X в. днешният български Северозапад отново се превърнал в гранична зона на България. Горе-долу от това време датират най-ранните археологически свидетелства за наличието на средновековно укрепление върху останките от античната Бонония, след прекъсване от около три века. Нещо повече: твърде вероятно е нахлуванията на маджарите на българска територия през периода от 934 до 962 г.[11] да са принудили българските власти да се заемат с усиленото укрепване на този отрязък от границата. Именно тогава Бдин ще да се е превърнал в онази яка крепост, която Василий II по-късно бил принуден да обсажда цели осем месеца. В крепостта вероятно е имало голям гарнизон, който е бил част от граничните войски на България.

За византийската обсада на Бдин научаваме от Йоан Скилица, който подробно описва конфликта между цар Самуил (997 – 1014) и император Василий II (976 – 1025)[12]. Всъщност, точно тогава името на крепостта Бдин се появява за първи път в писмените извори, и то в грецизираната си форма Видинис[13]. В съвременната наука преобладава мнението, че тъй като в онзи момент вероятно е имало действащ унгарско-византийски съюз, императорът може да се е опитвал да си прокара коридор в северозападна посока до териториите, намиращи се под унгарска власт, за да удари Самуил в гръб[14]. В подкрепа на тезата за наличието на унгарско-византийски съюз говори и фактът, че един полуавтономен местен владетел от кралството на Ищван I (1000 – 1038) – Охтум (унг. Айтон) – приел кръщение „по гръцки ритуал" във Видин и добил властта си от гърците. За това ни информира т. нар. Унгарски аноним – сравнително късна хроника, която вероятно е черпила сведения от друга, по-ранна хроника, т. нар. „Деяния на унгарците" от XI в.[15] Покръстването на Охтум във Видин по всяка вероятност е станало след 1002 г., т.е. след като крепостта вече е била превзета от византийците[16].

Единствено версията, съдържаща се в т. нар. Виенски препис на Скилица – дело на Деволския владика Михаил, съобщава подробност, за която другите преписи и редакции на Скилица не казват нищо: по време на обсадата на Видин българските водачи проявили находчивост и използвали голям глинен съд, с който били в състояние да гасят гръцкия огън[17]. Пак само Виенският препис споменава, че след като избягал от Византия, Петровият син Роман успял да се добере до Видин[18]. (Някои учени смятат, че Роман е пристигнал не във Видин, а във Воден и че допълнението *eis Vidinin* (гр.) в текста вероятно е направено по-късно, от епископ Михаил Деволски[19].) Във всеки случай, нито един от другите преписи или по-късни редакции на Скилица не споменава на кое място в България е пристигнал Роман, за да установи контакт със Самуил. Не е ясно и дали по това време Видин е бил център на някакъв военно-административен окръг в Самуиловата държава.

Докато траела византийската обсада на Видин, Самуил изненадващо нападнал панаира, който ежегодно се провеждал в Адрианопол на празника Успение Богородично, заграбил огромно количество плячка и се завърнал в страната си[20]. С тази военна операция той вероятно целял да накара императора да вдигне обсадата на Бдин. Но Василий II успял да превземе крепостта и преди да напусне, допълнително я укрепил. На връщане към Константинопол той разграбвал и разрушавал всички български крепости, които се окажели на пътя му.

Когато днешна Северна България и Добруджа станали гранични територии на Византия, провинциалната администрация на империята трябвало да се пригоди към новото положение[21]. Окончателното военно-административно уреждане на северноблгарските райони не е станало веднага след завоюването им от Василий II, а по-късно. То може да е съвпаднало по време с общите мерки, които били взети за управлението на империята и с тези, отнасящи се за църковното уреждане на Охридската архиепископия, т.е., когато били издадени грамотите на Василий II – около 1019 или 1020 г.[22] Тогава, според Тъпкова-Заимова, окончателно ще да е била устроена и пограничната тема Паристрион: като гранична зона тя е била управлявана с голяма гъвкавост: „Така, след много перипетии, промени и реорганизации, много от които са недоизяснени поради оскъдността на изворите, се стига до едно положение, което … напомня времето отпреди съществуването на българската държава. И тогава властта на империята в Малка Скития и Мизия не е била „призрачна”, но условията са били пак такива, че въпреки наличието на официален военно-административен апарат в провинциите и градовете, защитата е била поверена главно на „федерати”. В крайна сметка и в единия, и в другия случай византийската власт ще бъде принудена да се откаже от тези земи, които за нея никога не са били истинска „ромейска” територия”[23].

От друга страна, Иван Йорданов изтъква, че ако приемем, че след 1018 г. е била основана голямата териториално-административна единица „тема България”, от сфрагистичните данни можем да заключим, че тя ще да е била разделена на по-малки военно-административни единици. Разположени в дн. Северна България са били стратегиите Преслав, Преславица, Дристра и др. Пак от намерените византийски печати се вижда, че катепанатът Парадунавон е бил основан след средата на XI в., по всяка вероятност с цел да се организира по-добре отбраната на империята срещу печенегите; той е просъществувал до 70-те години на столетието[24].

От имперска гледна точка, покоряването на българските земи и повторното превръщане на Дунава в северна граница на Византия трябва да се отчете като успех за императорите Йоан Цимисхи (969 – 976) и Василий II. Те успели да възстановят империята в някогашните й граници в източните и централните части на Балканите, като за целта унищожили една голяма и независима държава със собствена идентичност, която се била установила в рамките на тези граници. Както посочва Пол Стивънсън, народи, които преди това били обект на имперската външна политика, сега се превърнали в обект на нейната вътрешна политика. Дипломатическите похвати, които били използвани, за да се осигури стабилност в земите непосредствено отвъд имперските граници, сега били заменени с други похвати, целящи да накарат жителите на завоюваните земи да се приспособят към положението си на византийски поданици. И накрая, отместването на имперската граница на север до Дунава принудило Византия да влезе в пряк допир с номадите, обитаващи териториите отвъд реката[25].

По въпроса за реорганизацията при Василий II на завладените български земи и П. Стивънсън подчертава, че с анексирането им северната граница на Византия се установила на Дунава, но че няма никакви признаци императорът веднага да е учредил някаква гражданска или финансова администрация по Долния Дунав, а още по-малко – да е организирал специална тема Паристрион. Вместо това Василий II, както и Цимисхий преди него, разчитал на военни командири, намиращи се в разположени далече една от друга крепости. В тези крепости имало големи гарнизони, а тилът им се охранявал от силна армия, разположена на юг от Стара планина – във Филипопол и Адрианопол[26]. Кетрин Холмс, от своя страна, също изтъква, че с кампанията си срещу Видин в 1002 г. Василий II не успял да възстанови имперския контрол над Източна България. За пълно установяване на византийската власт по Долния Дунав би могло да се говори според нея едва около 1016 г.: това е времето, за което има сигурни сведения, че имперските армии повторно са окупирали Източна България[27].

И така, макар администрацията, установена в българските земи непосредствено след завоеванията на Василий II, да е трудна за реконструиране, все пак от запазените извори – и преди всичко от Скилица – се вижда, че става дума за военно управление: стари укрепления били превзети от византийците, издигнати били и нови кастели, а известни военачалници като Евстатий Дафномел и Константин Диоген продължили да воюват за завладяването на отдалечени от столицата територии. (Дафномел по-късно станал управител на Охрид.) След кампанията си на Балканите Василий II съсредоточил усилията си на Източния фронт. Едва в края на дългото си царуване той отново насочил вниманието си към земите край Дунава[28].

Първото преминаване на печенегите през реката-граница станало още при император Константин VIII (1025–1028), през 1026 или 1027 г. То сложило началото на борбата на Византия с отвъддунавските номади, която се водила по Долния Дунав в продължение на век и половина[29]. Отсечката от лимеса между Дръстър и Дунавската делта била защитена от крайбрежни укрепления (гр. phrouria), а по реката патрулирал имперският флот. Неговата база отначало била Месемврия, а след това – Анхиало. Сведения за това намираме в житието на св. Кирил Филеот, който на младини служил във флота[30]. Плавайки на север по Черноморското крайбрежие, патрулиращите кораби навлизали в Дунав през неговата делта. Не е ясно до коя точка са стигали те нагоре по реката, но това едва ли е било много след Видин.

Ако лимесът от Новиодунум (дн. Исакча) до Видин е бил що-годе добре охраняван, не така стояли нещата в земите, разположени по-нагоре по Дунав, между крепостите Видин и Сирмиум/Срем (дн. Сремска Митровица), разположена на десния бряг на Сава. Макар че тези територии също били завладени от Василий II, при неговите наследници на трона Константин VIII и Роман III (1028 – 1034) тамошните укрепления били оставени без гарнизони. По археологически път византийското военно присъствие по тези земи по времето на Василий II се доказва от големия брой фолиси, сечени от този император и намерени в укрепленията по брега на реката. За тези укрепления се знае, че са били стари кастели, възстановени от Василий II. Скоро след неговата смърт в 1025 г. обаче въпросните периферни територии били предадени под управлението на местни жупани, докато византийските гарнизони се изтеглили на юг, в областта между Ниш и Скопие[31].

През остатъка от XI и почти целия XII в. днешна Северна България се оказала обект на нахлувания и грабежи от страна на отвъддунавските номади. Липсата на буферна зона, която да отделя имперската територия от земите на варварите, правела пограничната зона особено уязвима за вражески нахлувания. Военните гарнизони по лимеса не успявали да окажат нужната съпротива. Както се изразява Йоан Зонара, който живял немного по-късно от описваните събития, узите успявали да нахлуват на юг от Дунава „поради малкия брой на войниците и недоброто отнасяне към тях”[32]. Въпреки опитите на императорите от Исак I Комнин (1057 – 1059) до Алексий I Комнин (1081 – 1018) да проведат реформи, целящи да стабилизират войската, през целия XI в. се наблюдавал упадък на стратиотите, които в продължение на няколко столетия преди това били гръбнакът на темната армия. Отслабване на стратиотския институт се дължало на намаляването на броя на стратиотските стопанства и тяхното обедняване. Честите метежи, вдигани от военачалници, пък допринасяли за дезорганизацията на армията. В крайна сметка рекрутите на темната войска започнали да бъдат заменяни с наемници и професионални войници, така че защитата на империята се оказвала поверена във все по-голяма степен на чужденци. Хазната обаче не винаги била в състояние да им плаща, което пък водело до недостиг на военни контингенти от наемници или до бунтове от тяхна страна. Разбира се, стратиотите не изчезнали напълно, но сред тях вече имало и немалко чужди заселници: това проличало най-ясно при управлението на Комнините. Имперското правителство все по-често прибягвало до услугите на „варварски” вождове, които търсели земя за заселване по дунавския лимес и срещу това се ангажирали да охраняват крайдунавските земи[33].

Понякога новите имперски поданици (гр. hypospondoi) – печенези, кумани или узи – се бунтували срещу централното правителство, което пък прибягвало до старата имперска тактика да ги настройва едни срещу други. Тази тактика обаче невинаги се оказвала успешна, защото имало случаи, когато печенезите и куманите се обединявали в общ фронт срещу правителството. Ето това е в общи линии историческият контекст, в който трябва да се разглежда борбата на Алексий Комнин срещу „варварите” по българските земи. Така например през 1114/15 г. куманите нападнали Видин, докато императорът се намирал във Филипопол, за да обръща еретици павликяни в правата вяра. За този епизод от действията на царствения си баща Анна Комнина (Alexiad. XIV.9) казва, че щом получил вест, че куманите са преминали реката, Алексий Комнин веднага се отправил с войската си към Видин. Научавайки за приближаването на императора, куманите незабавно се върнали оттатък Дунава, а изпратените подире им войници не могли да ги настигнат[34].

За куманско нападение срещу Видин срещаме сведение и в писмо на Теофилакт Охридски до Видинския владика. Не е ясно дали в писмото става дума за споменатото от Анна Комнина нападение от 1114/15 г., или за едно по-ранно нападение на кумани от началото на 90-те години на XI в.[35]

Значимостта на днешния български Северозапад за Византия проличава и от това, че още с втората грамота на Василий II от 1020 г. Видинската катедра добила ранг на митрополия, като при това броят на клириците и париците в нея бил равен на този в Охридската архиепископия[36]. По време на византийското владичество Видин се превърнал и във важно икономическо средище на северозападните български земи. За това свидетелстват голямото количество византийски монети, датиращи от периода XI – XII в., които са намерени в района на днешните Видин и Монтана[37]. За разцвета на Видин по време на византийското владичество свидетелства и арабският пътешественик Ал-Идриси, който преминал през българските земи в средата на XII в. Той пише, че „Бидуни [т.е. Видин] е голям град на река Дану”[38].

През лятото на 1195 г. Видинска област се оказала въвлечена в бойните действия между братята Петър и Асен и империята. Тогава българска войска била изпратена на северозапад, за да предотврати евентуално нахлуване на унгарците, с което крал Бела III (1172 – 1196) би могъл да окаже помощ на своя зет – византийския император Исак II Ангел (1185 – 1195). Замислената византийско-унгарска кампания обаче не се осъществила, а Петър и Асен успели да завладеят Видинската, Белградската и Браничевската област[39]

И така, трайното установяване на византийската власт в днешния български Северозапад станало възможно в крайната фаза на т. нар. *реконкиста* на Македонската императорска династия. Тази програма за отвоюване на някогашни имперски територии била започната от амбициозния родоначалник на династията Василий I Македонец (867 – 886)[40] и завършила при неговия праправнук Василий II (976 – 1025).

В края на дванадесетото столетие обаче вековната мечта на Византия да установи трайно северната си граница по Дунава претърпяла крах. Последвалите събития, а именно възстановяването на българската държава при Асеневци, раждането на Латинската империя на Босфора и изместването на центъра на някогашната Византийска държава в Мала Азия (Никея) направили невъзможна по-сетнешната реализация на тази имперска мечта. Превземането на цяла Мизия, вкл. и на Видин, от византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот в 1278 г.[41] бележи само един откъслечен епизод от неуспешните опити на възстановената в 1261 г. Византийска империя да разшири влиянието си на полуострова. В действителност Византия никога повече нямало да се завърне на Дунава. Българският северозапад пък останал трайно вплетен в по-сетнешния развой на българо-унгарските, а от края на XIII в. – и на българо-сръбските отношения.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Riché, P.** *The Carolingians: A Family Who Forged Europe*. [Middle Ages Series]. Philadelphia, PA, 1993.

[2] **Симеонова, Л.** Крепостта Бдин и завръщането на Византия на Дунава. Реализацията на една стара имперска мечта. – В: *Изследвания за Видин и региона*. Съст. П. Митев и В. Рачева. (под печат).

[3] **Mommsen, T.** Der Begriff des Limes. – In: **Mommsen, T.** *Gesammelte Schriften*, Bd. V. Berlin, 1908. Срв. **Gebert, W.** Limes. Untersuchungen zur Erklärung des Wortes und seiner Anwendung. – *Bonner Jahrbücher*. Bd. 119, No. 2, 1910, 158–205.

[4] **Isaac, B.** The Meaning of the Terms *Limes* and *Limitanei – Journal of Roman Studies*, 78, 1988, 125–147.

[5] Turner, F.J. *The Frontier in American History*. New York, 1921. За първи път Търнър лансира тезата си в доклад на тема „Значението на граничната зона в американската история", изнесен пред Американската историческа асоциация по време на Световното изложение в Чикаго през 1893 г.

[6] **Stephenson, P.** *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge, 2000.

[7] Поредният XII конгрес за лимеса се провежда в Русе през септември 2012 г.

[8] Вж. по-горе, бел. 3.

[9] **Рашев, Р., П. Иванов.** Хайрединският вал .– *Известия на музеите от Северозападна България*, т. 11, 1986, 9–26.

[10] **Gjuzelev, V.** Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ertsen Hälfte des IX. Jahrhunderts – *Byzantinoslavica*, II, 1966, 15–39. За дипломатическите контакти между Омуртаг и Людовик Благочестиви във връзка с ободритите вж. **Simeonova, L.** The Short Fuse. Examples of Diplomatic Abuse in Byzantine and Bulgarian History – *Byzantinische Forshungen*, 23, 1996, 55–75, по-спец. с. 58.

[11] *История на България*. Т. II. София, 1981, 371–374.

[12] Вж. **Скилица – Кедрин**. *ГИБИ*, VI, София, 1965, 198–340.

[13] Пак там, с. 282.

[14] За библиография по въпроса вж. Пириватрић, С. *Самуилова држава. Облик и карактир*. Београд, 1998, с. 119 и бел. 147, 148.

[15] *ЛИБИ*, V/1, София, 2001, 13–73.

[16] **Curta, F.** *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*. Cambridge, 2006, 248–250.

[17] **Wortley, J. (trans.)**. *John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History 811–1057*. Cambridge, 2010, p. 328, note 156. За Виенския препис (MS U) на Скилица вж. **Wortley, J.** Op. cit., p. 312. По-подробно за добавките на Деволския епископ Михаил към текста на Скилица вж. **Гюзелев, В.** *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви.* София, 1994, 45–57, 263–265.

[18] *ГИБИ*, VI, с. 275.

[19] **Пириватрић, С.** *Самуилова држава*, с. 76. За добавките на Деволския епископ Михаил към текста на Скилица вж. **Гюзелев, В.** *Извори,* 45–57, 263–265.

[20] *ГИБИ*, VI, с. 282. Срв. **Симеонова, Л.** *Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70-те години на XI в.)*. София, 2006, с. 233.

[21] **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи през X – XII в.*, София, 1976, 34–70.

[22] Пак там, с. 56.

[23] Пак там, 69–70.

[24] **Jordanov, I.** The Katepano of Paradounavon according to the Sphragstic Data. – *SBS*, 8, 2003, 63–75.

[25] **Stephenson, P.** *Byzantium's Balkan Frontier*, p. 79.

[26] Ibid., с. 80.

[27] **Holmes, C.** *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*. Oxford, 2005, 496–497.

[28] Ibid., 299–391.

[29] **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав*, 71–72.

[30] **Гюзелев, В.** Сведения за български градове и области в житието на Кирил Филеот (XI в.) – В: **Гюзелев, В.** *Средновековна България в светлината на нови извори*. София, 1981, 61–67, вж. по-спец. с. 64. Срв. **Йорданов, И.** Анхиало според данните на сфрагистиката – *Археология* 1993, кн,. 3, 36–50.

[31] **Симеонова, Л.** *Пътуване към Константинопол*, 148–149.

[32] *ГИБИ,* VII, София, 1968, с. 200.

[33] **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав*, 88–90.

[34] *ГИБИ*, VIII, София, 1972, 138–139. Вж. и **Diaconu, P**. *Les cumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècle*. Bucureşti, 1971.

[35] *ГИБИ*, IX/2, София, 1994, 140–141. Стоян Маслев обаче предполага, че това писмо е писано не след 1114/15 г., а по-рано – около 1107 г. Вж. **Маслев, С.** Проучвания върху някои произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български (1090 – ок. 1126) – В: *ГИБИ*, IX/1, София, 1974, 59–61.

[36] Снегаров, И. *История на Охридската архиепископия*, т. I, 57, 59, 83.

[37] *История на България*. Т. III, София, 1982, с. 57.

[38] **Недков, Б.** *България и съседните ѝ страни през XII в. според Идриси*. София, 1960, с. 75.

[39] *История на България*, III, с. 130.

[40] Василий I е получил прозвището си *Македонец* заради това, че бил смятан за потомък на жителите на византийската *тема* Македония (дн. Източна Тракия), които били изселени от хан Крум в земите отвъд Дунав. *Реконкистата* на Василий I била насочена към отвоюване на бивши византийски територии от арабите – в Мала Азия, Егейските острови и Южна Италия. За външната политика на Василий I вж. **Βλυσύδου, Β.** *Εξοτερική πολιτική και εσοτερικής αντιδράσεις στην επόχη του Βασιλείου Α΄.* Αθήνα, 199 Най-общо за завоеванията на Македонската династия в Италия вж. **Gay, J.** *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu' à la prise de Bari par les Normands (867–1071)*. Paris, 1904. За строежа на крепости в Южна Италия от Василий I вж. **Babudri, F.** L'iscrizione inedita bizantina barese del secolo IX e le costruzioni dell'imperatore Basilio I. – *Archivio Storico Pugliese* 1961, 14, fasc.1-2, p. 50.

[41] Сведения за това получаваме от поемата на Мануил Фил: вж. **Лопарев, Х.** *Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII – XIV вв.* Санкт Петербург, 1891, с. 53.

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРИТЕ В ГРЪКОЕЗИЧНИТЕ ИЗВОРИ ОТ XI – XIII ВЕК

Люба Илиева

Когато говорим за български принос в световното културно наследство, не можем да не споменем запазването и развитието на Кирило-Методиевото дело в българските земи. Българите са активен носител и ползвател на неговите плодовеq включително и в периода на византийската власт, когато то намира отражение в българската историческа памет и книжовна продукция[1].

Същевременно, през разглеждания период Кирило-Методиевското културно наследство е успешно експлоатирано от византийската идеологическа програма по отношение на българското население и е тясно свързано с дейността на Охридската архиепископия. След възникването си в началото на XI в., до първите десетилетия на XIII в. тя се издига като православно средище от първостепенно значение и играе ролята на организатор на духовния живот в българските земи.

Авторитетът на Архиепископията е свързан до голяма степен с делото на Кирил и Методийq и по-специално с дейността на техния ученик, българският първоучител Св. Климент Охридски[2]. В тази връзка би било интересно да разгледаме и културно-политическия контекст, в който Кирило-Методиевското наследство на българите е интерпретирано от гръкоезичното творчество на висшите византийски функционери в Охридската архиепископия през XI – XIII в.

Преобладаващата част от гръцките Кирило-Методиевски извори (предимно агиографски и химнографски творби) са посветени на двама от най-изтъкнатите Кирило-Методиеви ученици – Климент и Наум, пренесли и развили делото на светите братя в България. Ценни и богати сведения за Климент и традицията на култа към този български светец дължим най-вече на двама от Охридските архиепископи – Теофилакт (1089 – 1126) и Димитър Хоматиан (1216 – 1236). Теофилакт е автор на Мъченичеството на Петнадесетте Тивериуполски мъченици и на Пространното Климентово житие[3], което Хоматиан допълва с Кратко житие на светеца[4]. Тези произведения са сред най-важните чужди извори от XI – XIII в. за Кирило-Методиевото дело и дейността на учениците им в България, като съдържат и някои уникални сведения за културната история на Първата българска държава[5].

В своето творчество византийските автори преработват и използват множество незапазени до днес старобългарски книжовни произведения, свързани с дейността на Кирило-Методиевите ученици Климент и Наум в българските земи. Архиепископите Теофилакт, а по-късно и Димитър Хоматиан очевидно са запознати с тези съчинения и свидетелстват за почитта, с която българите се отнасят към тях. Така например, споменавайки трудовете на Климент, с които е запознат, Теофилакт отпраща читателя към ръкописи на български език, запазени от “трудолюбиви хора”[6], които в края на XI в. очевидно все още са се съхранявали в охридските манастири и църкви. В началото на XIII в. Хоматиан потвърждава това сведение в своето Кратко Климентово житие: “Той е оставил тези паметници и свещени книги в Охрид – собствени трудове на неговата възвишена мисъл и ръка, които се почитат и уважават от целия народ като написаните от

Бога Мойсееви скрижали.[7]”

Пространното житие на Климент от архиепископ Теофилакт Охридски е може би най-достоверният и пълен източник за живота и делото на светеца. Създадено вероятно в края на XI или началото на XII в., то представлява първостепенен извор за пренасянето, разпространението и развитието на Кирило-Методиевото дело в България. Сред изследователите преобладава мнението, че в основата на гръцкото произведение са залегнали изгубеното старобългарско житие на светеца (писано вероятно от Климентов ученик през първата половина на X в.), както и Пространните жития на Кирил и Методий.

Пространното Климентово житие е уникален паметник както за българската история от края на IX – началото на X в., така и за епохата на автора. Като оставим настрана авторовите пропуски и фактологическите неточности, твърде свободното и често пъти тенденциозно боравене на Теофилакт с информацията, почерпена от старобългарските му източници, както и жанровите условности на агиографската книжнина, Пространното Климентово житие е интересно като извор и заради идейните насоки, които Теофилакт влага в повествованието си във връзка със задачите, пред които сам той и оглавяваната от него Охридската архиепископия се изправят в сложната вътрешнополитическа обстановка във Византия от края на XI в.[8].

Житието на 15-те Тивериуполски мъченици[9] от Теофилакт е ценен извор за просветителската и преподавателска дейност на Кирило-Методиевите ученици Климент и Наум. То е запазило следи от някои изчезнали старобългарски писмени извори, както и от легендите, възникнали във връзка с покръстването на княз Борис I (852-889). Тук отново намират място внушенията и тенденциите, познати ни от Пространното Климентовото житие на Теофилакт – в духа на Охридската традиция биват изтъквани преимуществата на християнската религия пред езичеството и посредством образа на Тивериуполското население се обрисува нейният триумф в душите на българите. Кулминацията в повествованието на Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици е разказът за покръстването на българския владетел Борис. В него се изтъква значимостта на делото му посредством представянето на един идеализиран образ на християнски владетел, без сянката на събитията, свързани с налагането на християнството в България.

Краткото житие на Св. Климент от Димитър Хоматиан от началото на XIII в. е своеобразен отглас и продължение на охридската традиция, поставена с написаното почти век и половина по-рано Пространно житие. Че последното залягa в основата на Краткото житие се съдържа указание в самия текст[10] на паметника. Използвани са също така незапазени до днес източници, легенди и предания, както и самите Климентови съчинения, които в началото на XIII в., свидетелства Хоматиан, все още съществуват в Охрид.

Краткото Климентово житие допринася за обогатяване на биографията му с някои интересни сведения – че Климент „бил по род от европейските мизи, които народът обикновено знае и като българи”[11], и че заедно с Наум, Ангеларий и Горазд изучил Свещеното писание, „преведено с божествено съдействие на тукашния *български диалект* от Кирил”. Макар и очевидна преработка на същото сведение от Пространното житие на Климент, тази информация съответства на историческата реалност от началото на XIII в. – населението в Солунско, за което светите братя Кирил и Методий правят първите глаголически богослужебни преводи говори на *български* език[12]. Дълго време смятаното за недостоверно сведение за съществуването „и досега” (началото на XIII век) на каменни стълбове с надпис, съобщаващ за покръстването на българите, се потвърждава и от още един източник – надписа от днешното с. Балши, Албания[13].

Едно от най-интересните дискутирани и уникални известия в Краткото житие е, че Климент „изобретил и други форми на буквите за по-голяма яснота от ония, които изнамерил мъдрият Кирил. С тях написал цялото боговдъхновено Писание”[14]. Тази информация озадачава изследователите, доколкото въпросните нови форми на буквите не се споменават в Пространното житие на Климент Охридски, а ако Климент е създал нова графична система, Теофилакт не би пропуснал да отрази толкова важно събитие[15].

Идейната насоченост в повествованието на Краткото Климентово житие свързва дори още по-силно Кирило-Методиевото дело с България и българите – тенденция, която присъства още в средата на XII век в (т.нар. Дюканжов) Списък на българските архиепископи в Охрид[16]. Този интересен паметник е съставен на гръцки език от неизвестен духовник, вероятно в архиепикопската канцелария в Охрид, около средата на XII в. във времето, когато Българската църква е оглавена от Йоан Комнин (втората четвърт на XII в. – 1157?), племенник на византийския император Алексий I Комнин. Списъкът не е официален документ, но е свързан с висшето духовенство на Архиепископията и като такъв се приема за достоверен исторически извор[17]. Интересен е не само с някои сведения за Климент, но доколкото паметникът е съставен по времето на архиепископ Йоан и несъмнено е одобрен от него[18] – и с възможността да се проследи отношението на Охридския архиепископ към историята на Българската църква, Кирило-Методиевото дело и дейността на техните ученици в България.

Към втората половина на XII – началото на XIII в. се отнасят някои второстепенни по важност гръцки извори**,** чиито откъслечни сведения не носят съществено различна информация за съдбата на Кирило-Методиевото дело в българските земи. Сред тях на първо място бихме споменали химнографския цикъл за Св. Климент, чиито основи са поставени от охридските архиепископи Теофилакт, Хоматиан и Константин Кавасила (1250 – 1263) и е допълван по-късно от архиепископ Григорий и Драчкия митрополит Козма. В химнографския цикъл се подчертава връзката между Кирило-Методиевото дело и дейността на Климент, изтъква се просветителската му дейност (заради която Хоматиан го нарича апостол на цяла България) и връзката му с българския народ. Като кирило-методиевски извор гръцките служби за Климент имат значение най-вече при проследяването на развитието на култа му като български светец и патрон на Охридската архиепископия. Отделни сведения по интересуващата ни тема се съдържат и в творчеството на Константин Кавасила. Пространното житие на Св. Наум[19] отразява посрещането на Кирило-Методиевите ученици в България, съобщава за превода на Светото писание „от гръцки на български” и за съвместната работа на Климент и Наум в българските земи. Службата за Св. Наум, представлява интерес с категоричното свързване на личността и делото на светеца с българската народност[20].

Сведенията в гръкоезичните кирило-методиевски паметници бихме могли да преценим най-пълноценно, ако ги анализираме през призмата на функциите, които техните автори залагат още при създаването им. Друга интересна насока за проучване на въпроса е интерпретацията на онези сведения в споменатите произведения, които се явяват първостепенни и уникални извори за българската средновековна история[21].

И така, още в края на XI в. българското културно наследство се превръща във важно средство на византийската идеологическа програма[22]. В стремежа си да тушират антагонизма между българите и византийците, охридските архиепископи създават значителна житийна литература, която според привържениците на тезата за асимилаторската роля на византийското духовенство в българските земи[23] измества съществуващите в Охрид старобългарски съчинения.

Важно значение в изграждането на културните традиции и облика на Охридската архиепископия придобива култът към Св. Климент. От създадената в негова чест гъркоезична книжнина единствено Краткото житие на Климент, създадено от Хоматиан за четене по време на служба за църковния празник на светеца[24], е било преведено (вероятно през XIII в.) на български език. Това навежда на мисълта, че византийската агиографската книжнина, посветена на български светци е насочена по-скоро към византийския клир, отколкото към българското паство в Архиепископията[25]. Същевременно обаче създаването на подобни произведения не само утвърждава делото на Кирил, Методий и техните ученици, но и илюстрира опита на византийските духовници и писатели да се приобщят към духа и културното богатство на българското паство. Друга важна цел, заложена в творчеството на Охридските архиепископи, е укрепването на византийската държавност в съзнанието на българите[26]. За тази цел Охридските предстоятели използват културните традиции на Архиепископията като пропагандно средство за утвърждаване у българите на православното съзнание – обединяващо и наднационално за всички византийски поданици.

В гарантирания от сигилиите на византийския император Василий II[27] специален статут на Охридската архиепископия и вътрешна самостоятелност на нейния предстоятел от Константинополската патриаршия са заложени предпоставките за конфликти с църковните и административните византийски власти, които внасят нестабилност в позициите на Охридския архиепископ; за несигурното положение на неговия престол допринася и недоброжелателното отношение на българското паство и низше духовенство.

Два от най-значимите аргументи в идеологическата борба за отстояването на независимата Охридска архиепископия, особено в периода на византийската власт в югозападните български земи (XI – XII в.), са старинността на Българската църква в Охрид и светостта на Кирило-Методиевото дело. Така в края на XI в. архиепископ Теофилакт е сред първите предстоятели в Охрид, които в края на XI в. използват посочените аргументи като средство за укрепване авторитета на охридския престол[28].

Една от важните идеологически тенденции във византийската книжнина, създадена от охридските архиепископи, е идеята за благотворното влияние на Византийската църква, просветила невежите българи посредством християнската вяра. В изложението за покръстването на българите от византийски мисионери, за каквито са представени Кирил и Методий, Теофилакт прокарва и идеята, че налагането на християнството от Византия е довело до сближаването на българите с ромеите[29].

И за да бъдат по-убедителни в тази си духовна мисия, византийските предстоятели проявяват стремеж към опознаване на културните традиции и духа на своето българско паство, като тези познания са умело вплетени в литературната им продукция. В своите житийни произведения архиепископ Теофилакт демонстрира положителното си отношение към културните традиции на българския народ в епохата на неговата християнизация, особено що се отнася до пренасянето на Кирило-Методиевото дело в България по времето на княз Борис.

Създаването на славянската азбука е представено като лична инициатива и резултат от загрижеността на светите братя Кирил и Методий, че *българите* не разбирали гръцки език и това представлявало пречка за възприемането на християнската вяра**.** Солунските братя са представени в Пространното житие на Климент като посланици на културния византийски свят в една варварска среда и съответно славянската писменост – като дар от Византия за българския народ[30]. Като свързва светите братя директно с българския народ в периода на неговото покръстване, Теофилакт лансира идеята за почитта, която българските поданици би следвало да питаят към Византия заради просветителската ѝ роля. Същевременно твърденията, че Кирил и Методий са създатели и разпространители на славянската писменост и християнската религия в България, както и за покръстването на княз Борис I ни отпращат с твърде голяма вероятност към старобългарски писмен извор или народни предания.

По сходен начин представя картината и Димитър Хоматиан в Краткото Климентово житие – авторът набляга най-вече на християнската ревност на византийските представители Кирил и Методий, които създават азбука за непросветените езичници – българите, и то за да могат да четат Светото Писание. Тук обаче откриваме отразен един интересен факт в българската културна история – налагането на кирилицата в югозападните български предели. Известието в Краткото житие гласи, че Климент „изобретил и други форми на буквите за по-голяма яснота от ония, които изнамерил мъдрият Кирил. С тях написал цялото боговдъхновено Писание”[31]. Тази информация озадачава изследователите, доколкото въпросните нови форми на буквите не се споменават от Теофилакт в Пространното житие на Климент Охридски, а създаването на нова графична система е важно събитие, което Теофилакт не би пропуснал да отрази[32]. Според едно от най-разпространените мнения, изобретените „други форми на буквите” всъщност са опростените 14 глаголически знака, добавени за специфично българските звукове към смесената гръцко-глаголическа графична система, която възниква в края на IX в. и се налага като по-удобна за четене и писане[33]. Според по-съвременните становища, кирилицата възниква като вече оформена буквена система[34]. Сведението за изобретените от Климент букви е уникално, макар и не особено достоверно, доколкото на светеца е приписано чудодейно изобретение, което може би в действителност е резултат от доста по-продължителен процес. Също така е възможно и Хоматиан да се е повлиял от запазените в Охридско легенди за Св. Климент, които тълкуват появата на кирилицата като поредния му чудодеен подвиг.

С оглед на Кирило-Методиевското културно наследство трябва да се отбележат някои тенденции, заложени от Теофилакт в Пространното житие на Климент Охридски.

Прави впечатление, че Пространното житие на Климент запазва общата идейна насоченост на старобългарския си първоизточник и неласкавите оценки по адрес на българското паство (за невежеството на българския народ, „равнодушието на българите към божествените неща” и за грубостта на българския език) са по-скоро агиографски похват, с който да се задълбочи, подсили и възвеличи картината на всеотдайната и разностранната Климентова дейност сред българите. От друга страна, неуслужливите за авторовия замисъл сведения са пропуснати (борбата на Кирил и Методий с триезичната догма, създадената от Кирил и Методий славянска литургия), или изместени на заден план (богослужението на български език в България, заменено през от византийската литургия в Охридската архиепископия). Все пак, Теофилакт споменава мимоходом българското богослужение и в двете си житийни произведения - в Житието на 15-те Тивериуполски мъченици се споменава брегалнишкия храм, за който бил определен „специален клир, обучен на български език в божествените служби, който постоянно да служи в него...”, т.е, да извършва богослужение на български език[35]. В Пространното житие също се казва, че Климент станал „първият епископ [служещ] на български език”[36]. Предвид политическия контекст на Житието и авторовите цели, повествованието на житиеписеца е съсредоточено изцяло върху пренасянето и запазването на Кирило-Методиевото дело в България при княз Борис и цар Симеон, изтъкната е заслугата на Климент за християнизацията и просвещаването на българския народ и са посочени някои от предполагаемите първи български книжовни средища и просветни центрове – Девол и Охрид[37].

Сведението в Пространното житие, че Климент бил поставен за “епископ на Драгвиста или Велица”[38], е уникално и от първостепенна важност за Климентовата биография. Споменатите два топонима не се срещат в други писмени източници, а и до днес не са идентифицирани. Най-вероятно Климент е ръкоположен за епископ на драгувитите, поданици на българския владетел, населяващи средното течение на р. Вардар (Велика), а споменатата област очевидно е била известна под две имена – Драгувития и Велика[39].

В Пространното Климентово житие се казва още, че Климент се връщал от Велица в Охрид, “за да провери дали жителите на областта [Кутмичевица] са силни духом и дали се опират на страха от Бога…”[40]. Вероятно тези Климентови пътувания са отражение именно на неговата дейност като екзарх (просветител и духовен настойник) на Българската църква в югозападните български области. В Списъка на българските архиепископи се съдържа известно потвърждение на това сведение – че Климент е ръкоположен за „епископ на Тивериупол или Велика” (дн. Струмица в Македония), а *след това* „бил натоварен от българския *цар* Борис да надзирава третия дял на Българското *царство*” (югозападните български земи между Солун и Канина, дн. Вльора, на Адриатическото крайбрежие)[41]. И така, въпреки хронологическата отдалеченост, в този паметник наблюдаваме тенденциите, характерни за произведенията на Теофилакт и се очертава приемствеността им с творчеството на оглавилия Охридската архиепископия в началото на XIII в. Димитър Хоматиан.

Като изтъква едновременно ролята на Византия за приобщаването на българския народ към православието и възхвалява българския светец Климент, Теофилакт извежда старинността на Българската църква в Охрид от времето на Климентовата епархия. В същия про-български дух Теофилакт представя България като обичана и гостоприемна страна, приютила Кирило-Методиевите ученици и дело. Възхвалявайки Климентовите заслуги, Теофилакт лансира идеята, че българите (християнска България) се явяват приемници и спасители на святото Кирило-Методиево дело. Посредством идеите, заложени в Пространното Климентово житие, Теофилакт насочва своето паство по пътя към културното му извисяване и преодоляване на негативните българо-византийски настроения в името на православната общност. Макар и направено в духа на византийската идеология, засвидетелстваното уважение към Кирило-Методиевото културно наследство на българите в Пространното житие на Климент Охридски илюстрира постигнатия в края на XI в. българо-византийски културен синтез.

В Списъка на българските архиепископи Климент е представен като ученик на византийския мисионер Методий, а в Пространното Климентово житие – апостол на Кирило-Методиевото дело в България, съветник и сътрудник на Борис I, княза покръстител на българския народ и като „първият епископ [служещ] на български език”[42], поставен от българския владетел Симеон. Така св. Климент се превръща в патрон на Охридската архиепископия и най-изявените нейни предстоятели му посвещават жития, похвални слова и служби, в духа на установената през XI в. Охридска византийска традиция[43].

Пространното Климентово житие съхранява сведения за култа на св. Климент - упоменато е къде се пазят мощите[44] (в подготвена от Климент гробница „в дясната част на притвора” на охридския манастир „Св. Пантелеймон” – информация, потвърдена и от археологическите разкопки[45]) и книжовното творчество на св. Климент (според завещанието на Климент – поделено между манастира и неидентифицирано седалище „на епископията” Велика). Теофилакт споменава и празниците (вероятно около двете дати, на които се е отбелязвала паметта на св. Климент), устройвани в Охридско в чест на Климент, което свидетелства, че през разглеждания от нас период култът към този български светец продължава да присъства в живота на Охридската архиепископия и не само не е бил възпрепятстван от византийските й предстоятели, но съдейки по сведението в Пространното житие, поне на официално ниво те се приобщават към отбелязването му[46] – в книжовното си творчество. Тук можем да добавим и заглавието на Краткото Климентово житие от Димитър Хоматиан - „... 27 юли, Памет на светия наш отец, архийерарх и чудотворец Климент, епископ на България в Охрид”[47].

Поддържането и последвалото обогатяване на култа към св. Климент се превръща в традиция за книжовното творчество на Охридските предстоятели от XI – XIII в. и съществен елемент от идеологическата обосновка за отстояване особения статут и облика на Архиепископията като самостоятелна и старинна институция, продължител и крепител на православните традиции.

Силно изразени навсякъде в творчеството на Теофилакт са стремежите му да привлече старинни основания за привилегиите на управляваната от него архиепископия. Една от основните функции на Пространното Климентово житие е да защити тезата, че Охридската архиепископия е наследница на Българската църква от времето на Борис, Симеон и Климент и старинният й статут би следвало да е достатъчен аргумент за запазването на специалния й статут и привилегии[48].

Теофилакт отстоява независимия статут на своята архиепископия особено по отношение на Константинополската патриаршия. На много места в Пространното житие на Климент той влага внушения в подобен дух. Така например според житиеписеца, св. Климент получава назначението си за епископ пряко от владетеля цар Симеон, а не от българския църковен глава[49]. Този епизод силно напомня за Теофилакт, чието поставяне на архиепископския престол в Охрид е личен избор на византийския василевс, вместо на Константинополската патриаршия.

В Списъка на българските архиепископи също така е силно застъпена тезата, че Българската църква в Охрид има древна история и винаги е била независима от Константинополската патриаршия, подвластна единствено на императорския съвет и византийския василевс; към момента на съставяне на Списъка (във или след средата на XII в.), високото положение, което Българската църква в Охрид заема, е подсилено от ранга на своя предстоятел, племенникът на византийския император. Включването на славянския първоучител Методий[50] и неговите изтъкнати ученици Горазд и Климент начело на Българската църква в Охрид, при това с благословията на папата, утвърждава още по-силно архиепископската титла на Охрид. Поставянето на Методий в Списъка вероятно е свързано и с легендарни сведения за прякото участие на светите братя в църковния живот на новопокръстените българи. По същата логика, след Методий е вписан моравският му ученик Горазд, който вероятно също е свързан с Българската църква като отражение на някаква легенда, която поставя пребиваването на Св. Седмочисленици в югозападните български земи[51].

Очевидно важното внушение, което повтаря тезата на Теофилакт – че Охридската архиепископия е древна и независима от Константинополската патриаршия – продължава да бъде актуално и в началото на XIII в. и едва ли е плод на литературна и идейна инерция от страна на автора Димитър Хоматиан. Така в своето Кратко житие на Св. Климент, Охридският архиепископ също демонстрира отношение към темата за самостойната Охридска архиепископия. Той защитава традиционните за предшествениците му в Охрид аргументи за старинността на Охридската катедра и нейната святост, свързана със светите братя Кирил и Методий и с Климент. На тях се отдава цялостното християнско просветление на българите. Константинополската патриаршия отново изобщо не се споменава във връзка с покръстването на българите и следователно тя нямала права да оспорва самостойния статут на древната и богата на традиции Българска църква в Охрид.

Друг аспект, който присъства в Пространното житие на Климент от Теофилакт, представляват идеализираните отношения между светската и църковната власт и синовните отношения между архиереите и владетелите (като пример за такива Теофилакт обрисува отношенията между княз Борис и св. Методий[52]). В същата светлина са представени взаимоотношенията между един лоялен към светската власт църковен предстоятел, какъвто е Климент, и християнския владетел Симеон[53]. Макар и в една твърде недостоверна агиографска сцена, Теофилакт цели да прокара в своето произведение определени внушения, несъмнено правейки аналогия със съвременните си проблемите и задачи, свързани с неговата архиепископска позиция. В непрестанните му борби да опази интересите на поверения му диоцез, Теофилакт се опитва да завоюва по-силни позиции, в отговор на заплахите от страна на различни духовни и административни лица, включително и на българското му паство, чиито интереси се стреми да отстоява[54].

Димитър Хоматиан също влага в творчеството си идеята за синовното отношение на светските владетели към архиереите, които на свой ред демонстрират лоялност към владетелите. За разлика от Пространното, в Краткото житие на светеца като кръстник на българския владетел Борис е посочен Климент, което може би е указание за авторовия стремеж към още по-тясно свързване на изложението с делото и личността на патрона на Охридската архиепископия и подчертаването на връзката му с княза покръстител. В Краткото житие интерес буди и авторовото решение да замести името на Симеон с християнското име на княз Борис – Михаил. Макар и това да звучи логично и авторитетно с оглед концепцията на паметника, Климент в действителност не е ръкоположен за епископ от Методий, а както се казва и Пространното житие – по настояване на цар Симеон[55]. Това объркване може би е неволно, доколкото тук е предаден общият идеен план на Пространното Климентово житие – духовното наставничество на Климент към владетеля и активната му роля за утвърждаването на християнството в България. Възможно е Хоматиан да е предпочел Михаил заради факта, че именно Борис е владетелят, приютил Кирило-Методиевите ученици и дело в българските предели, а по-късно е канонизиран и от Константинополската църква. Предположението за умишлено игнориране на Симеоновото име от Хоматиан аргументирано отпада, доколкото цар Симеон би следвало да бъде също така неприемлив герой и за Пространното Климентово житие, и за Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици, писани от Теофилакт около две столетия по-рано[56], и където присъстват и двете имена на българския владетел – и езическото Борис, и християнското му – Михаил.

Отстоявайки независимостта на своята църква от посегателствата на Константинополската патриаршия, охридските предстоятели косвено защитават и относително по-самостоятелния статут на подопечното им българското население. Считайки сам себе си за учител на българите, навсякъде в изложението на Пространното житие Теофилакт прави аналогия между своята дейност сред българското паство и тази на знаменития си предшественик Климент. Описвайки неговите просветителски и книжовни подвизи, Теофилакт директно се идентифицира като сънародник на светеца и приемник на неговото дело (респективно с българите): „... И изобщо Климент е предал на нас, българите, всичко, което се отнася до Църквата и с което се прославя паметта на Бога и на светиите, и чрез което се трогват душите[57]”.

През разглеждания от нас период славата на българските просветители и светци продължава да живее паралелно на официално и низово равнище – в литературната продукция на Охридската архиепископия и в народните легенди и предания, като упование не само за обикновените българи, но и за високопоставените им охридски архиереи. Вероятно във връзка с печенежките нашествия в българските земи от периода 1087 – 1091 г., чиито опустошителни последици отекват и в югозападните български краища, в края на Пространното житие житиеписецът отправя молба към Охридския закрилник св. Климент, издържана изцяло в духа на идеята за българо-византийската православна общност: "Запази нас, твоите потомци, да не изпитаме вражески нападения, като ни пазиш винаги и особено сега, когато скръбта е близо, а помощник няма, когато скитският меч е напоен с българска кръв..."[58]. Теофилакт засвидетелства отново упованието си в охридския патрон и чудотворец св. Климент във връзка с борбата, която Архиепископията води с ересите през втората половина на XI в. В Пространното Климентово житие Теофилакт се обръща към него с молбата да бди над застрашеното от ереста българско паство и съдбата на Архиепископията, притежавайки „много повече и по-голяма сила, отколкото преди, когато беше жив"[59]. Този апел към най-почитания в Охридско светец е в духа на идейната политика на Охридската архиепископия, която се опитва да укрепи ортодоксалното съзнание на българското паство, както и да ограничи засилващото се влияние на ересите (богомилството), които по онова време отново обезпокояват вътрешния живот във Византия.

И така, в заключение можем да обобщим няколкото насоки, в които се откроява стойността на гръкоезичните извори за Кирило-Методиевото наследство и българската духовна култура като цяло.

През разглеждания период Охридското църковно и книжовно средище е съществен фактор за осъществения българо-византийския културен синтез, който на официално, институционално равнище се изразява в създаването на византийски жития на български светци – покровители на Охридската архиепископия, като исторически аргумент за независимостта и значимостта на Българската църква в живота на империята. В края на XI в. пред Охридските архиепископи все още стои деликатната задача да тушират в съзнанието на българите спомена за покоряването и превръщането им във византийски поданици. В тази връзка създаваната от византийските предстоятели книжнина прокарва обединяващата идея за благотворното влияние на Византия, дарила християнството на българите.

Произведенията на първите български книжовници – какъвто е случаят с творчеството на Св. Климент Охридски – не само не са унищожавани, но са активно използвани от византийски духовници и писатели от периода XI – XIII в[60]. Фактът, че са запазени недостигналите до нас български първообрази на съответните гръцки текстове, е от историческо значение. В тези византийски трудове се говори за български език, българска държава, български владетели и епископи. Там са запазени безценни и понякога уникални сведения за българската история от периода на Първата българска държава, като по този начин византийските автори се превръщат и в продължители на българската литературна традиция.

И тук откриваме своеобразен исторически феномен – приемствеността на тези книжовни и идейни традиции в дейността на Охридската архиепископия и творчеството на нейните византийски предстоятели, които преработват и преосмислят старобългарската културна традиция, вплитайки в своето творчество множество изгубени старобългарски паметници, свързани с дейността на Кирил и Методий и техните първи ученици Климент и Наум в българските земи. Така в гръкоезичните извори от XI – XIII в. може да се открои културният континуитет от периода на Първата българска държава и по отношение на кирило-методиевската традиция.

И въпреки че в редица случаи тази българска “подложка” е тенденциозно и избирателно интерпретирана от гръцките автори, тяхното творчество е ценно с факта, че запазва следите и от българската оценка за Кирило-Методиевото дело и неговите продължители в България, както и с факта, че косвено осветляват въпросите за отношението на българите към книжовното им наследство, за идейната среда в която живеят и нивото на историческата им култура през разглеждания период.

Набеждаваните за инструмент на асимилаторската имперска политика византийски предстоятели на Българската църква се стремят да се приобщят към духа на българското паство и да станат негови истински духовни предстоятели. За да изпълнят с по-голям успех и убедителност своята мисия, византийските архиепископи опознават и преосмислят в творчеството си традициите, културата и духа на българите, за нуждите на една или друга задача, свързана с личния им или със статута на поверената им църква. В творчеството си византийските предстоятели често демонстрират искрена или риторична самоидентификация със своето паство, а също и самочувствието на приемници на българските светци, чиито жития пишат. И така, независимо от подбудите за създаването им, гръкоезичните кирило-методиевски паметници се превръщат в част от българското културно наследство.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Каймакамова, М.** *Власт и история в Средновековна България VII-XIV век*. София, 2011

[2] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*. София, 2010, 59.

[3] **Iliev, I.,** The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition. – *Byzantinobulgarica,* IX (1995), 62-120; *Житие на Климент Охридски. – ГИБИ,* IX/2, **Произведения на Теофилакт Охридски**, Архиепископ български, отнасящи се до българската история. Подготвени от Илия Илиев, София, 1994, 10-41. Илиев, И. *Св. Климент Охридски. Живот и дело.* Плевен, 2010.

[4] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан*, 8.

[5] **Obolensky, D.** Theophylactos of Ochrid and the Authorship of the Life of St. Clement. – *Byzantium*, II, Athens (1986), 601-618; *Six Byzantine Portraits, 2, Theophylact of Ochrid.* Oxford (1988), 34-82; **Илиев, И.** Бележки върху творчеството на Теофилакт Охридски. – *ИПр.*, 1991, № 3, 67–92; *ГИБИ*, IX/2.

[6] *Житие на Климент Охридски*, пар. 35, 66.

[7] *Кратко житие на Св. Климент Охридски,* пар. 8 - **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан, с. 321.

[8] **Илиев, И**. Делото на Кирил и Методий и на техните ученици и последователи в България през погледа на охридските архиепископи от XI и XII век. – *Кирило-Методиевски студии,* 17, София, (2007), 356-371; 363.

[9] *Мъченичество на 15-те Тивериуполски мъченици.* - ГИБИ IX/2, 42-79; **Илиев, И.** Бележки върху творчеството на Теофилакт Охридски, 67–92; **Iliev, I.** The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition. – *Byzantinobulgarica,* IX (1995), 62-120;

[10] **Милев, Ал.** *Гръцките жития на Климент Охридски.* София, 1966, с. 177.

[11] Пак там, с. 175.

[12] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан*, с. 174.

[13] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония*. София, 1970 (Фототипно издание), 12-16.

[14] *Кратко житие на Св. Климент Охридски* - **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан, 321, пар. 9, 322, пар. 14.

[15] **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан,, *178.*

[16] **Иванов, Й.** Български старини из Македония, 564; **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан,* с. 49-55 и посочената в бел. 70 литаратура, с.49.

[17] **Божилов, Ив.** *Българската архиепископия XI – XII век. Списъкът на българските архиепископи.*

София, 2011, 62

[18] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматианя*, 50.

[19] **Бърлиева, Сл.** Пространното гръцко житие на Наум Охридски – *Старобългарска литература*, 20, 1987, 129-144.

[20] Извори за делото на Кирил и Методий - *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т.2. София, (1995), 82 (Автор Св. Николова).

[21] Сравнителен анализ на някои основни гръкоезични кирило-методиевски паметници с предполагаемите им старобългарски източници – у **Илиев, И**. Делото на Кирил и Методий, 356-37.

[22] **Каймакамова, М.** *Власт и история в Средновековна България,* 177.

[23] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове. Т. 2. България под византийско владичество (1018–1187).* София, 1972, 167–409.

[24] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан*, 174.

[25] Божилов, Ив. *Българската архиепископия XI – XII век. Списъкът на българските архиепископи*. София, 2011, 140.

[26] **Каймакамова, М.** *Власт и история в Средновековна България, 179.*

[27] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония. С., 1970, 547-562;* **Божилов, И., В. Гюзелев.** *История на средновековна България VII–XIV век. Т.1.* София, 2006, 367-369.

[28] Теофилакт Охридски - *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т.4. София, (2003). (Автор И. Илиев).

[29] *Мъченичество на 15-те Тивериуполски мъченици,* 67-68; **Снегаров, И.** *История на Охридската архиепископия, 52, 198-274 passim;* **Оболенски, Д.** *Византийската общност. Източна Европа 500–1453.* София, 2001, 288-290**; Гюзелев, В**. Византийската империя и Българското царство в бран и мир. *– Архив за средновековна философия и култура*. II, (1995), 60 – 88, 81-82; **Флоря, Б.Н., А.А. Турилов, С.А. Иванов**. *Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции,* 28-32, 46-81.

[30] **Флоря, Б. Н., А. А. Турилов, С.А. Иванов**. *Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия.* Спб., 2000, 56.

[31] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан,* 321, пар.9, 322, пар. 14.

[32] Пак там, 178.

[33] **Гошев, И.** *Старобългарски глаголически и кирилски надписи.* София, 1963, 113 – 122.

[34] **Бояджиев, А.** Писменост. Кирилица и глаголица. Връзка с епиграфиката. Паметници. *– История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова*. София, 2008, 59.

[35] *Мъченичество на 15-те Тивериуполски мъченици. ГИБИ* IX/2, **Произведения на Теофилакт Охридски**, Архиепископ български, 72, пар. 42.

[36] *Житие на Климент Охридски*, 34, пар.62.

[37] Пак там, 32, пар. 54.

[38] Пак там, 34, пар.62.

[39] **Iliev, I.** La mission de Clement d'Ohrid dans les terres sud-ouest de la Bulgarie medievale – *Etudes historiques*. 13. Sofia, (1985), 53-72.

[40] *Житие на Климент Охридски*, 36, пар. 70.

[41] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан,* 50; вж. пак там, бел. 72.

[42] *Житие на Климент Охридски*, 34, пар. 62.

[43] **Станчев, Кр., Г. Попов.** *Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988;* **Илиев, И**. *Св. КлиментОхридски*; **Снегаров, И.** *История на Охридската архиепископия. Т. I. От основаването й до завладяването на Балканския полуостров от турците.* София, 1995 (Второ фототипно издание).

[44] *Житие на Климент Охридски*, 39, пар. 75.

[45] **Микулчик, Ив.** *Средновековни градови и тврдини во Македонија.* Скопје, 1996, 238-246.

[46] *Житие на Климент Охридски*, 41, пар. 80.

[47] **Милев, Ал.** *Гръцките жития на Климент Охридски,* 175.

[48] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан*, 38.

[49] *Житие на Климент Охридски*, 34, пар. 62.

[50] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан,* 51. бел. 74

[51] Горазд - *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т. 1. С., (1985). (Автор А. Милтенова), 514.

[52] *Житие на Климент Охридски*, 35, пар. 15-16.

[53] *Пак там,* 29-34, пар. 47-6-55 и пар. 60-62.

[54] Теофилакт Охридски - *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т.4. С., (2003). (Автор И. Илиев); **Mullett, M.** *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of Byzantine Archbishop. Birminghami*, 1997; *Писма.* ГИБИ IX/2, **Произведения на Теофилакт Охридски**, 80-229.

[55] *Житие на Климент Охридски*, 34, пар. 62.

[56] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан, 176*

[57] *Житие на Климент Охридски*, 35, пар. 66; **Милев, Ал.** *Гръцките жития на Климент Охридски*, 37-71*;* **Obolensky, D.** Theophylaktos of Ochrid, 611-612.

[58] *Житие на Климент Охридски*, 41, пар. 80.

[59] Пак там.

[60] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан,* 28.

CYRIL AND METHODIUS'S CULTURAL HERITAGE IN GREEK *LANGUAGE* SOURCES (XI-XIII cc.)

Liyba Ilieva

Abstract

Talking about the Bulgarian contribution to the world's intellectual and cultural heritage, we cannot omit to mention the most important one – the Bulgarian contribution to the preservation and development of the Cyril and Methodius's cultural heritage in Bulgaria. In this paper we trace its fate, transformation and interaction with the Byzantine ideological program, reflected in the official Ohrid Archbishopric activities. In this context we also present the spiritual and political background in which Cyril and Methodius's cultural heritage is interpreted by two eminent Byzantine authors and Archbishops of Ochrid (XI-XIII century).

ПЪТЯТ НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ НАКИТИ И ХУДОЖЕСТВЕНА КЕРАМИКА

Борис Борисов

На територията на огромната Византийска империя през XI – XII в. са съществували многобройни работилници и ателиета за производството на най-разнообразни предмети на лукса и художествена керамика. Оттам по търговски път те са достигали във всички византийски провинции, а някои от тях са надхвърляли далеч техните граници, като в разпространението си са стигали до много отдалечени от Византия територии.

Анализът на археологическите материали от територията на съвременна Европа, известни от научната литература и от проведените археологически проучвания на голям брой селища на територията на България, дава възможност да се определят отделни групи находки, които са били произведени в едни и същи ателиета и работилници, без, разбира се, да е възможна засега точната локализация на всяко едно от тях. Именно към тях се отнасят някои типове накити и художествена керамика. Голямата отдалеченост на находищата на тези находки поставя въпроса за пътищата на тяхното разпространение в широкия византийски културен кръг и зад неговите предели, и свидетелства за широките търговски връзки на Византия с византийските провинции, от една страна, и извън византийския свят през XI – XII в., от друга.

Всъщност, анализирайки накитите от некрополите на средновековното селище до с. Полски Градец, за първи път си зададох въпроса на какво се дължи наличието на определени вносни византийски находки в някои селища, и липсата им в съседни на тях, при положение, че са съществували по едно и също време и са разположени на едни и същи пътища. Това е и поводът за избора точно на тази тема. Тук, разбира се, си давам ясна сметка, че отговорът на въпроса за дистрибуцията на вносните византийски стоки и пътищата, по които те са достигали дори и в обикновените средновековни села, е изключително труден. Поради това настоящата работа няма претенциите да отговори на всички въпроси, свързани с това, а само да постави някои от тях.

* * *

По време на археологическите разкопки на средновековното селище до с. Полски Градец са открити и частично проучени три некропола. Първият от тях заема източната половина на платото и е разположен около малък храм. От него са проучени 40 християнски гроба. Вторият християнски некропол се намира на около 150 м югозападно от селището и от него са проучени 7 гроба, а третият отстои на около 100 – 150 м източно от “Градището” и от него са проучени 5 гроба. По този начин общият брой на проучените християнски гробове в трите некропола достига 52. Гробовете в трите некропола са изключително бедни на гробен инвентар. Единствените находки в тях са накитни предмети. За голямо съжаление, накити са намерени само в 9 от всички проучени 52 гроба, което представлява 17,31%, докато в некрополите от Североизточна Тракия накити се срещат средно в 25,47% от гробовете. В отделните некрополи относителният дял на гробовете с накити варира от 20,83% в некропола върху селищната могила „Клиселика“, 21,7% в некрополите край с. Караново, 24,34% в некрополите от Дядово. Най-богати на накити са некрополите Искрица I, II и III, където делът на гробовете с накитни предмети достига до значителните 48,28%[1]. Следователно некрополите от Полски Градец са едни от най-бедните в Североизточна Тракия. Освен това намерените накити представят най-обикновени типове. Изключение прави само един сребърен надушник с кухо ажурна сфера (обр. 1).

Най-богат на накити е гроб № 29, в който са намерени две обеци – обикновени халки, едната от бронз, а другата златна, огърлица от дребни стъклени мъниста, три стъклени гривни на лявата и една бронзова на дясната ръка. Във всички останали гробове накитите са единични – във вторичния гроб № 15 – амулет от мида cyprea, в гроб № 18 – сребърна обеца – халка, в гроб № 32 – сребърен надушник с ажурно сферично тяло, в гроб № 34 – бронзово кръстче, в гроб № 41 е намерен бронзов пръстен – халка. В останалите три гроба – № 41 и гробове № 2 и 4 от некропол II, са намерени по една обеца – обикновена халка. От горното става ясно, че във всички проучени 52 гроба са намерени общо 14 накитни предмета. Най-често се срещат обеците: обикновени халки от объл бронзов или златен в един случай тел – 42,86%, на второ място се нареждат стъклените гривни – 3 бр. – 21,43%. В некропола обаче липсват изящните луновидни и кубични, завършващи с полусфери, увенчани с гранула обеци, изработени в техника на филигран и гранулация, каквито са известни от съседния, отстоящ само на 10 км некропол на крепостта край с. Искрица, въпреки че и двата обекта са съществували по едно и също време.

Тук ще си позволя да обърна малко повече внимание на сребърните луновидни обеци. Долната половина на кръжилото им е излята от сребро и завършва с припоени от двете страни сфери, обкантени с филигранни нишки, към едната от които е припоена горната половина от кръжилото. По долната му част, отвън, са припоени четири халкички, между които са разположени триъгълници от по 10 гранули, а крайните халкички са ограничени с триъгълници от по три гранули. От вътрешната страна на кръжилото върху два триъгълника от по три гранули е припоена халка с вертикална ос по средата, на която е нанизано стъклено мънисто. В горната част халката е украсена с три триъгълника от гранули. Този вид обеци имат сравнително широк ареал на разпространение (обр. 2). В последно време много сериозно внимание на този вид обеци обърна унгарският археолог П. Ланго[2]. Произведени най-вероятно в неизвестно засега ателие във Византия, очевидно по търговски път те са достигнали до Коринт, Мани Тигани[3], Искрица, Гълъбовско[4], Зидарово, Бургаско[5], Киев, Сентеш-Сентласло, Рим и Мюнхен[6]. Всички изследователи са единодушни относно датировката им и ги отнасят към X – XI в. Единствено обеците от Тигани са датирани в VI в. Водена от тази прекалено ранна датировка, Г. Грозданова направи опит да изтегли датировката на този тип и въз основа на това предатира некрополите край с. Искрица без никакви сериозни археологически аргументи и доказателства. Тук ще си позволя да припомня, че некропол I е съобразен с изграждането на крепостта, което не е по-рано от средата на XI в. Следователно най-ранната възможна датировка на некропола не може да е по-ранна от тази дата, т.е. обеците от Искрица датират най-рано от XI в.

Тук изниква въпросът как са стигнали обеците от този тип до крепостта край с. Искрица, а в съседното селище до с. Полски Градец подобни липсват. Наистина, тези обеци са от рядък тип и може би примерът с тях не е съвсем показателен, но при всички случаи причина за това едва ли е било имотното състояние на притежателите им. В подкрепа на това ще посочим, че в гроб № 29 е намерена и златна обеца, макар и от обикновена тел. Последната едва ли е била по-евтина от сребърните обеци от разгледания тип. Все пак обаче този тип обеци от благородни метали едва ли са били разнасяни от пътуващи търговци. Не е изключено да са били купувани от близките градски центрове, което донякъде обяснява и отдалечеността на отделните паметници един от друг.

Тук може да се посочат още много примери с изящните сребърни обеци с кубична форма и полусфера, увенчана с гранула, украсени с филигран и гранулация, рисуваните стъклени гривни, вносната рисувана глазирана керамика и т.н.

Значително по-различен е случаят с многобройната продукция на керамичните работилници и ателиета за производство на художествена керамика. Тук могат да се посочат стотици примери на находки на съдове и с една и съща технология, форма и украса, които отново са намерени както в съседни, така и в много отдалечени едно от друго селища.

В селището до с. Дядово например е намерена една цяла паница, във вътрешността на която е изобразен паун. Около него е врязан хвощ, а по периферията – спирали. Съдът е покрит със светлозелена монохромна глазура. От същото селище произхожда още един фрагмент от паница с абсолютно същото изображение и глазура[7]. Напълно еднакво изображение откриваме и върху една фрагментирана паница от близкото селище до с. Знаменосец (обр. 3а)[8]. Друга паница със същата подглазурна композиция, но с бледожълта глазура, е намерена сред вносната византийска керамика в Таманското градище. Авторката я датира в XI – XII в. и посочва, че този вид съдове са били внасяни по това време от керамичните центровете на територията на днешна Гърция в столицата Константинопол, откъдето, най-вероятно по море, е стигнала до градището[9]. Абсолютно еднаквите изображения недвусмислено показват, че четирите паници са произлезли от един и същ производствен център и са внесени в селищата от Югоизточна България и Таманския полуостров по едно и също време.

Друга група образуват една цяла паница от Знаменосец, върху вътрешната повърхност на която е изобразен равнораменен кръст с очертан по средата квадрат. Между раменете на кръста са врязани стилизирани дървета, а по периферията – спирали. Върху врязаното изображение е нанесена безцветна глазура (обр. 3б)[10]. Подобен кръст е бил изобразен и върху други два съда, първият от третия хоризонт на Дядово (втората половина на XII в.), а вторият – от Знаменосец[11]. От тях са запазени само дъната с очертания в центъра квадрат. Без съмнение, паницата и двата фрагмента произхождат отново от едно и също ателие.

Като трета група може да се посочат три паници в стил *Fine sgraffito*, първата от Коринт, втората от Аргос, а третата от Нея Анхиалос, върху центъра на които е врязан медальон с изобразени в него спирали. Съдовете са покрити със светлозелена напукана и леко грапава глазура[12]. Фрагменти от паници с абсолютно еднакви изображения и напукана и грапава зелена глазура са намерени и в Дядово и Знаменосец (обр. 4а)[13]. Без никакво съмнение посочените паници са произлезли отново от едно и също ателие.

От едно и също ателие са произлезли и пет паници от Скопско кале[14] и една фрагментирана от Дядово, които са изработени в *champlevé*. Върху цялата им вътрешна повърхност е изобразено животно, най-вероятно лъв. Около него минава растителен мотив, а по периферията – пояс от мрежест орнамент. Целите съдове отвътре и отвън са покрити с безцветна глазура (обр. 4б)[15].

Примери могат да се посочат още много, но едва ли е необходимо. И приведените само няколко примера ясно показват, че във византийските грънчарски ателиета са работели специализирани художници грънчари, които са произвеждали многобройна продукция, заливала грънчарския пазар в Империята, и дори надхвърляла нейните граници. Напълно еднаквите врязани подглазурни изображения и цвят на глазурата свидетелстват и за разделение на труда, което неминуемо е водело до увеличаване на производителността и е намалявало себестойността на продукцията на художествена керамика. Оттук и цената на съдовете не е била висока и те са били достъпни за широките слоеве на населението. Достатъчно красноречиво доказателство за това е и голямото количество сграфито керамика, дори и в селата, в т.ч. и във временните сезонни селища.

Няма съмнение, че се е произвеждала огромно количество художествена керамика, която е била търгувана в близки и далечни провинции. Една част от нея, без съмнение, се е търгувала по морски пътища. Доказателство за това е потъналият, натоварен с керамика, кораб край остров Пелагонес (Пелагос), където са намерени 840 съда, по-голямата част от които са от сграфито керамика[16]. Друга част от многобройната керамична продукция се е разпространявала по сухоземните пътища и именно по тях е достигнала до средновековните селища от територията на днешна Югоизточна България. Анализът на намерената досега при археологически проучвания художествена керамика категорично свидетелства, че в селищата, които са разположени до по-главните пътища, се намира много по-голямо количество и по-разнообразна глазирана, сграфито и рисувана керамика, което е засвидетелствано в Знаменосец, Дядово, Езеро и Полски Градец. Обратно, в отдалечените от пътищата селища – Караново, Асеновец, Крум, художествената керамика е в минимални количества.

При изследването на археологическите материали (керамика и накити) от средновековното селище в м. Градището до с. Полски Градец в контекста на материалите от територията на дн. Югоизточна България от периода на византийското владичество в българските земи обаче бях впечатлен изключително много от факта, че при художествената керамика в него се наблюдава голямо разнообразие в качествено и количествено отношение. В съседната крепост край с. Искрица, която отстои на не повече от 12 км от Полски Градец, художествената керамика е несравнимо по-малобройна и еднообразна, макар че селището и крепостта са разположени на един и същи път. Напротив, по отношение на накитите се наблюдава точно обратната ситуация – в Искрица има голямо разнообразие и наличие на луксозни накити, каквито в Полски Градец липсват. Следователно пътищата невинаги са били основните фактори за навлизане на вносни стоки.

Художествената керамика в селището до с. Полски Градец е представена от глазирана керамика, която има най-висок относителен дял – 29,91%. Срещат се белоглинена и червеноглинена керамика. Червеноглинената е представена от керамика с „гладка" глазура *undecorated wares* (обр. 5а), с пластична украса (*Brawn glazed ware*), (обр. 5б) и т. нар. мраморизирана (*Spatter Painted Wares*) – (обр. 6).

Сграфито керамиката заема 26,94% от художествената керамика. При нея са установени почти всички класове сграфито керамика, характерни за периода на византийското владичество XI – XII в. – *Fine Style* (обр. 7а), *Spiral Style* (обр. 7б), *Developed Style* (обр. 8а), *champlevé* (обр. 8б) *и българско сграфито,* която е най-многобройна (обр. 9). Изключение прави само рисуваната сграфито керамика *Painted sgraffito ware*. На фона на сравнително широкото й разпространение в останалите селища от територията на Югоизточна България и византийските центрове и провинции изниква въпросът на какво се дължи липсата точно на рисувана сграфито керамика в селището до Полски Градец? Според нас отговорът на този въпрос трябва да се търси в пътищата и начина, по който вносните византийски стоки, в т. ч. и *Painted sgraffito ware,* са прониквали в отделните селища и провинции, т. е. въпросът опира до търговските връзки между византийските центрове, от една страна, и обикновените селища, от друга. Няма съмнение, че между отделните близко разположени едно до друго села са се осъществявали известни търговски връзки. Много е вероятно търговските връзки между отделните близки селища да са се осъществявали от самите производители грънчари, предвид немногобройната продукция на отделните селски грънчарски работилници. Безспорни доказателства за това са и намерените в селището до с. Полски Градец гърнета (Г-2 $Б_5$), които са се произвеждали в грънчарската работилница на съседната, отстояща само на 10 – 12 км южно, крепост край с. Искрица, където е намерена, макар и в минимално количество, вносна византийска рисувана сграфито керамика. Едва ли обаче многобройната продукция на големите византийски работилници за художествена керамика е била продавана от самите производители. Без съмнение, търговията с тях се е осъществявала най-вероятно от пътуващи търговци, чрез които тя е попадала в отделните селища. При тази ситуация може би най-логичното обяснение за липсата на *Painted sgraffito ware* в Полски Градец се дължи на обстоятелството, че търговец на *Painted sgraffito ware* не е достигнал до селището до Полски Градец.

Още по-голямо е разнообразието при рисуваната глазирана керамика. В селището е намерена рисувана със зелена и кафява глеч *Green and brown painted wares* (обр. 10) и рисувана с жълта и кафява глеч керамика (обр. 11). Нещо повече, засега рисуваната глазирана керамика от Полски Градец превъзхожда същата от всички останали проучени селища на територията на Югоизточна България – Дядово, Езеро, Гледачево I и III, Знаменосец, Гипсово, Асеновец, Крум и Караново и крепостта край с. Искрица, и заема най-висок относителен дял спрямо художествената керамика от останалите селища – 15,75%. И тук един сравнителен анализ на рисуваната керамика от Полски Градец и Искрица показва, че в първото селище керамиката е и твърде по-многобройна и показва значително по-голямо разнообразие, което отново повдига въпроса за причината за това. Във всеки случай обаче, както споменахме, художествената керамика е била достатъчно евтина, за да стане достояние на обикновеното селско население от селището до Полски Градец, пък и редица други, в т.ч. и на временните сезонни селища, което отново отхвърля възможността причината за липсата й в Искрица да е имотното състояние на жителите, и още повече, че в нея присъстват много по-луксозни и скъпи от художествената керамика накити. Всичко това отново поставя въпроса за пътищата и начините, по които са навлизали вносните стоки в селищата от византийския културен кръг и извън него. Правилното решаване на тези въпроси изисква задълбочен анализ на всички материали от посочената територия. Така биха могли да се очертаят пътищата на разпространение на вносните стоки, от една страна, и да се конкретизира тяхната хронология, от друга, на базата на обособените групи, за които е сигурно, че са произлезли от едни и същи производствени центрове. По този начин ще се решат и редица въпроси, свързани с търговските връзки във и извън Византийската империя.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Обеци от некрополите

Обр. 2. Сребърни и златни луновидни обеци, изработени в техника на филигран и гранулация

Обр. 3а. Графито паница и фрагменти с изображение на пауни

б. Графито паница и фрагменти с изображения на кръст

Обр. 4а. Фрагменти от графито паници с изображения на спирали

б. Графито паници с изображения в *champlevé*

Обр. 5а. Фрагменти от керамика с гладка едноцветна глазура

б. Фрагмент от съд с пластична украса (*Brawn glazed ware*)

Обр. 6. Фрагменти от „мраморизирана” (*Spatter Painted Wares*)

Обр. 7а. Фрагменти от графито керамика във фин стил (*Fine Style)*

б. Фрагменти от графито керамика в спирален стил (*Spiral Style)*

Обр. 8а. Фрагменти от графито керамика в развит стил (*Developed Style)*

б. Фрагменти от графито керамика в *champlevé*

Обр. 9. Фрагменти от „българска” графито керамика

Обр. 10. Фрагменти от рисувана със зелена и кафява глеч глазирана керамика (*Green and brown painted wares)*

Обр. 11. Фрагменти от рисувана с жълта и кафява глеч глазирана керамика

БЕЛЕЖКИ

[1] **Борисов, Б**. *Североизточна Тракия през XI – XII в. (по археологически данни)*. – София, 1994, с. 124.

[2] **Langó, P.** Crescent-chaped Earrings with lower Ornamental Band. – In: **F. Daim – J. Drauschke (Hrsg.)** *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. – Teil 3, Peripherie und Nachbarschaft*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Band 84, 3, Mainz, 2010, 369-410.

[3] Ibid., 373-375, fig, 4, 1 b.

[4] **Шейлева, Г**. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989 – 1994 година. – *„Марица-изток". Археологически проучвания*, 3, Раднево, 1995, 250, обр. 23 д.

[5] **Шейлева, Г.** За хронологическите паралели на два чифта обеци от Бургаския музей. – *Известия на Народния музей Бургас,* 3, Бургас, 2000, 123 – 127, обр. 1 в.

[6] **Langó, P.** Op. cit, 373-375.

[7] **Borisov, B.** *Djadovo 1. Mediaeval Settelment and Necropolis (11th – 12th Century)*. Tokio, 1989, Tokai University Press, 235-238, fig. 273, 286 a.

[8] **Борисов, Б.** Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – *В: Марица-изток, Археологически проучвания,* 1, Раднево, 1991, с. 237, обр. 27 е.

[9] **Макарова, Т. И**. Поливная керамика Таманского городища. – *В: Керамика и стекло Древней Тмутаракани*, Москва, с. 83, рис. 4.

[10] **Борисов, Б**. Керамика и керамично производство през XI – XII в. от територията на днешна Югоизточна България. – *Раднево, 2002, = „Марица-изток". Археологически проучвания*, 6, с. 186, обр. 73 д, 142 а-в.

[11] Пак там.

[12] **Papanicola-Bakirtzis, D.** *Byzantine Glazed Ceramics. Tje Art of Sgraffito*. Athens, 1999, 33, 142.

[13] **Борисов, Б**. Цит. съч, 186, обр. 141.

[14] **Bajalovic-Hadzi Pesic, M..** *Keramika u sreonovekovnoj Srbiji*. Beograd, 1981, 121-123, Сл. 131-132.

[15] **Борисов, Б**. Цит. съч, с. 190, обр. 146.

[16] **Papanicola-Bakirtzis, D.** Op. cit. 123-142.

THE WAY OF BYZANTINE JEWELLERY AND GLAZED POTTERY

Boris Borisov

Abstract

In the territory of the vast Byzantine Empire in the 11th-12th centuries there were numerous workshops and ateliers manufacturing a wide variety of luxury items and glazed pottery. From there, following the trade routes these goods reached all Byzantine provinces, while some of them went far beyond their boundaries, reaching, in their distribution, territories very distant from Byzantium.

The analysis of the archaeological material from the territory of present-day Europe known from scientific publications and from the archaeological investigation of a large number of settlements in the territory of Bulgaria makes it possible to set apart individual groups of finds

which were manufactured in the same ateliers and workshops. It is to these groups that certain types of jewellery and glazed pottery are related. The great remoteness of the sites of these finds poses the question of the channels of their distribution in the vast Byzantine Commonwealth and beyond its bounds, and is evidence of Byzantium's widespread trade relations in the 11th-12th centuries.

Analysis of the jewellery and glazed pottery from the medieval settlement near the present-day village of Polski Gradets shows that it lacks luxury jewellery, but there is a huge amount of glazed pottery. At the same time, in the neighbouring fortress near the village of Iskritsa luxury jewellery is found, but the site lacks the abundance of pottery from Polski Gradets. Here the question arises of what the presence of imported Byzantine finds in some settlements, and the lack thereof in neighbouring ones, is due to given the fact that they existed at one and the same time and were situated by the same roads. The answer to the question of the distribution of imported Byzantine goods, and the channels through which they reached even the commonest medieval villages, is extremely difficult. Therefore, the present study does not attempt to answer all the questions relating to that, but only to pose some of them.

Examining the jewellery and glazed pottery from Polski Gradets and Iskritsa, it is pointed out that tracing the distribution of the two categories makes it possible to delineate the distribution channels of imported goods, and to specify their chronology on the basis of those groups of finds that have been positively identified as coming from the same manufacture centres. In this way, a solution will be found to a number of questions about the trade relations within and beyond the Byzantine Empire.

Обр. 1

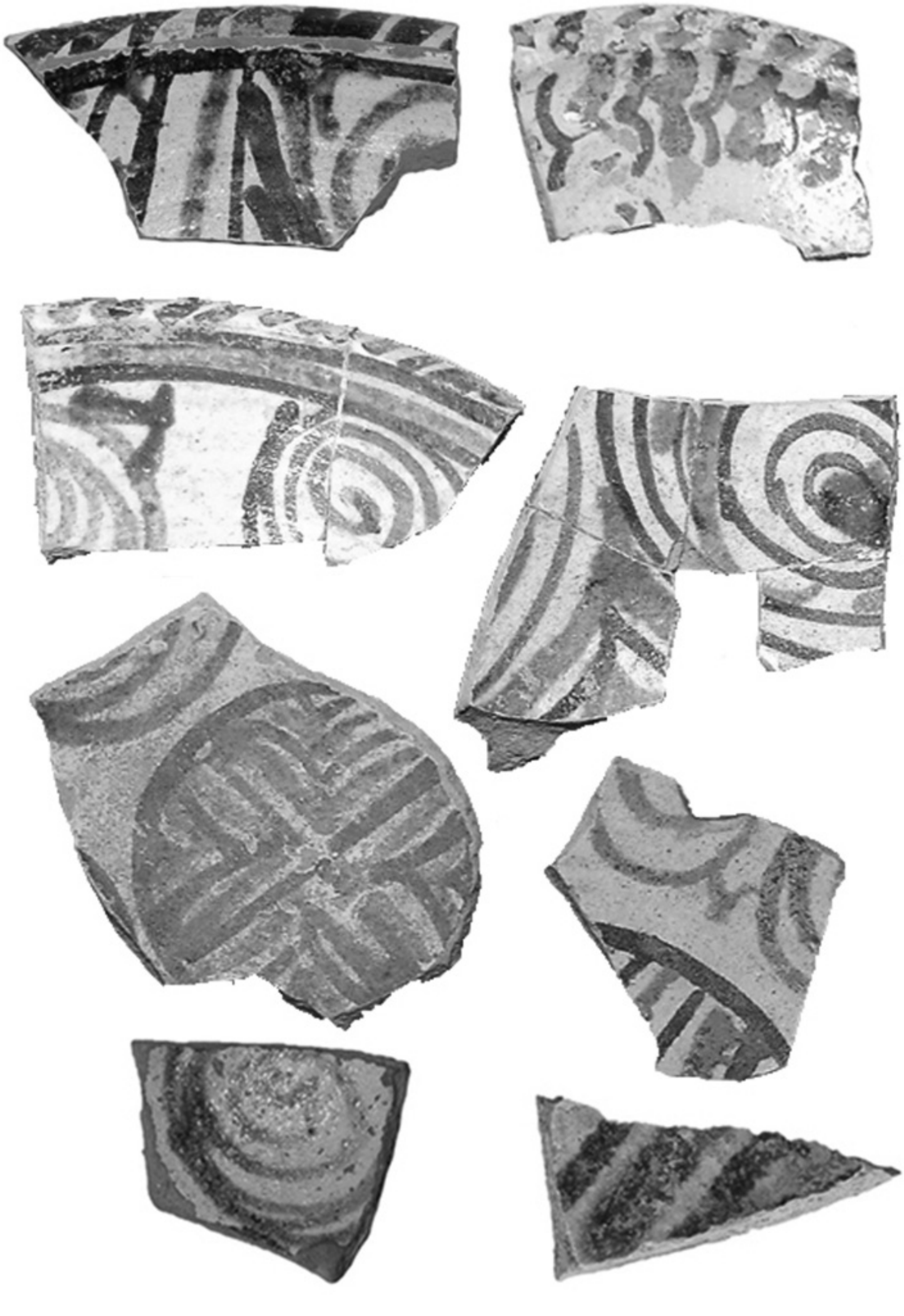

Обр. 2

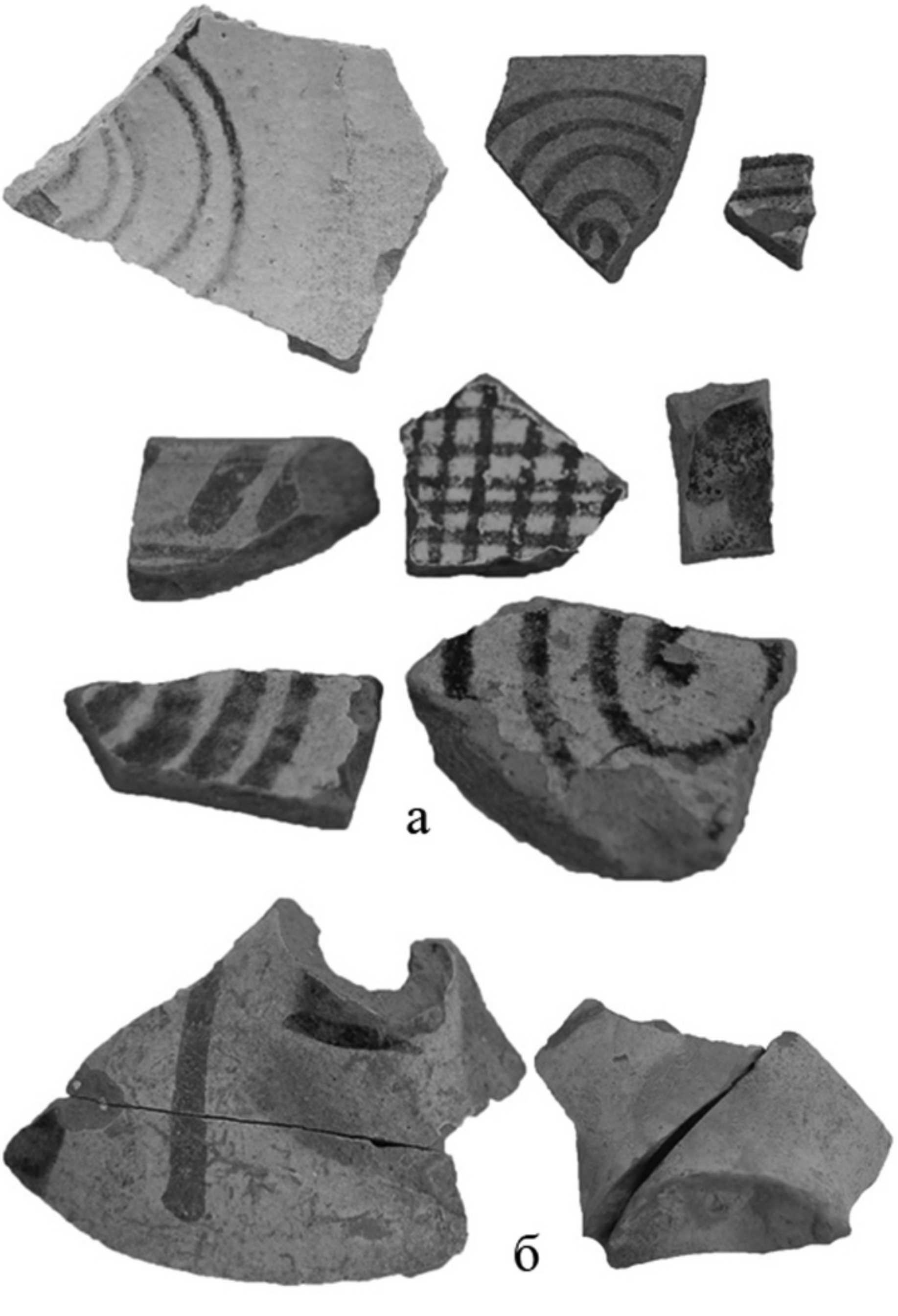

Обр. 3

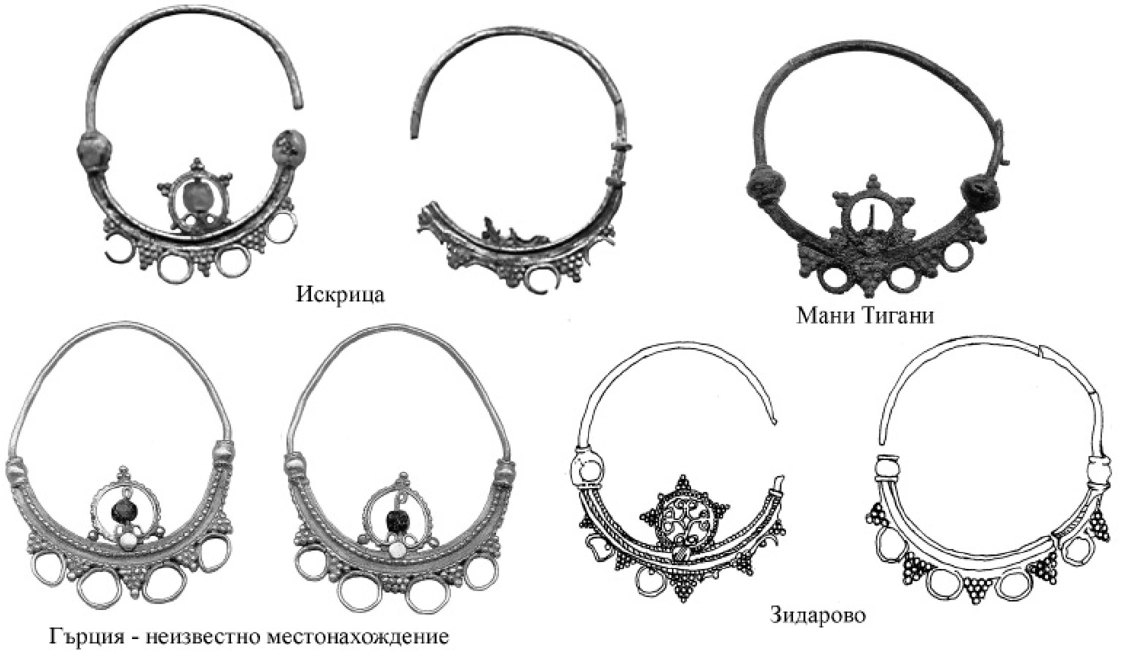
Искрица
Мани Тигани
Гърция - неизвестно местонахождение
Зидарово

Обр. 4

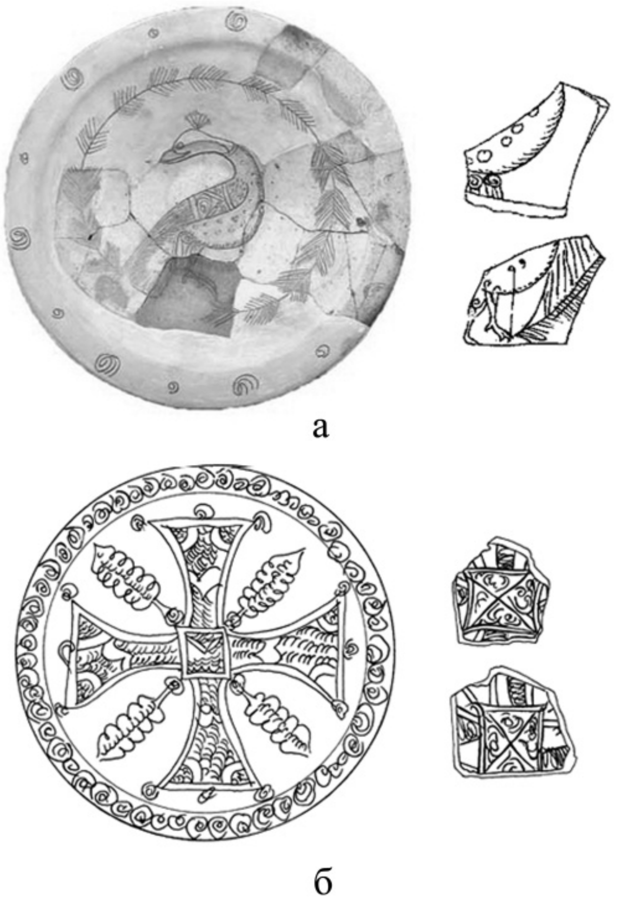
а

б

Обр. 5

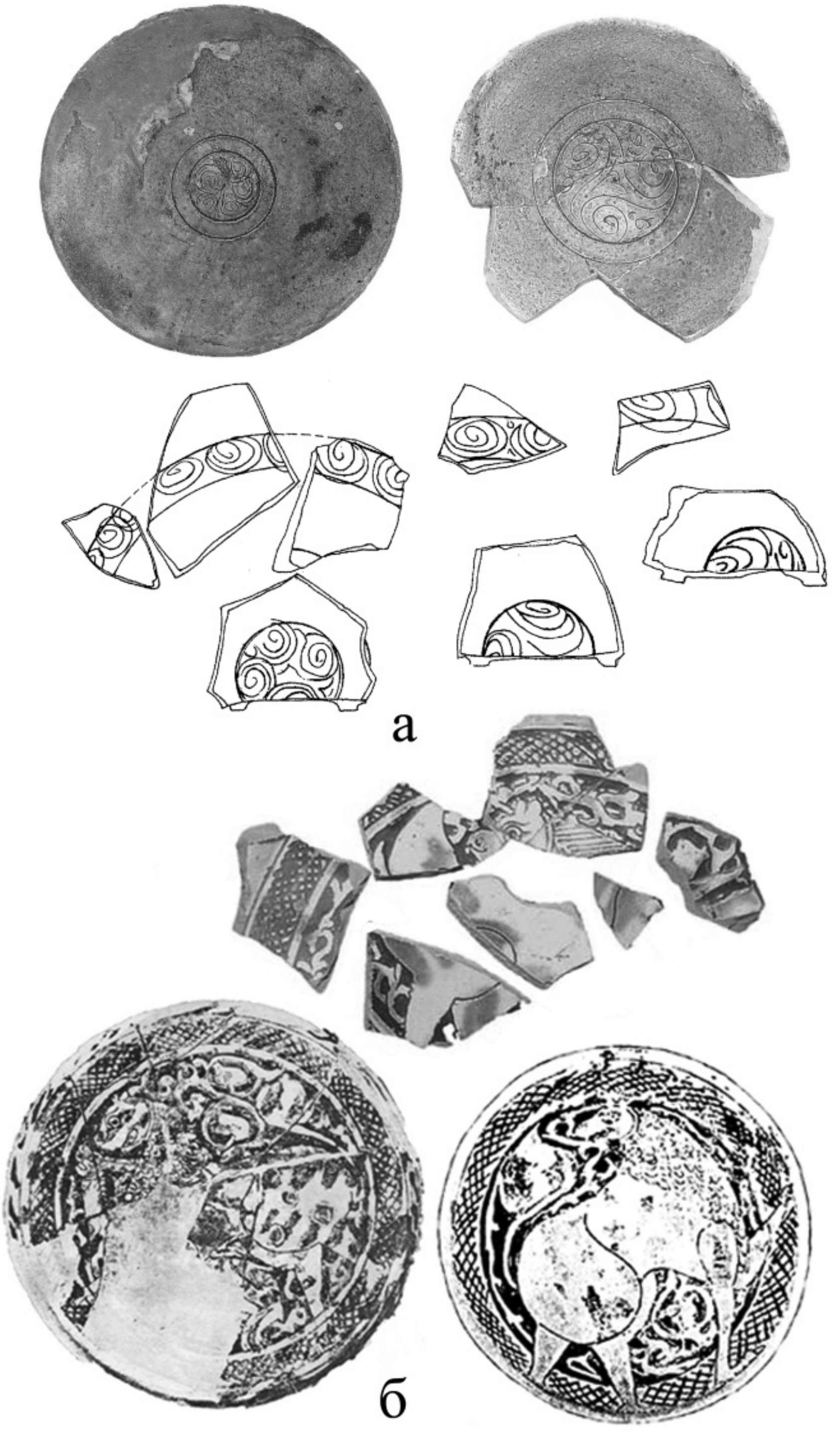

Обр. 6

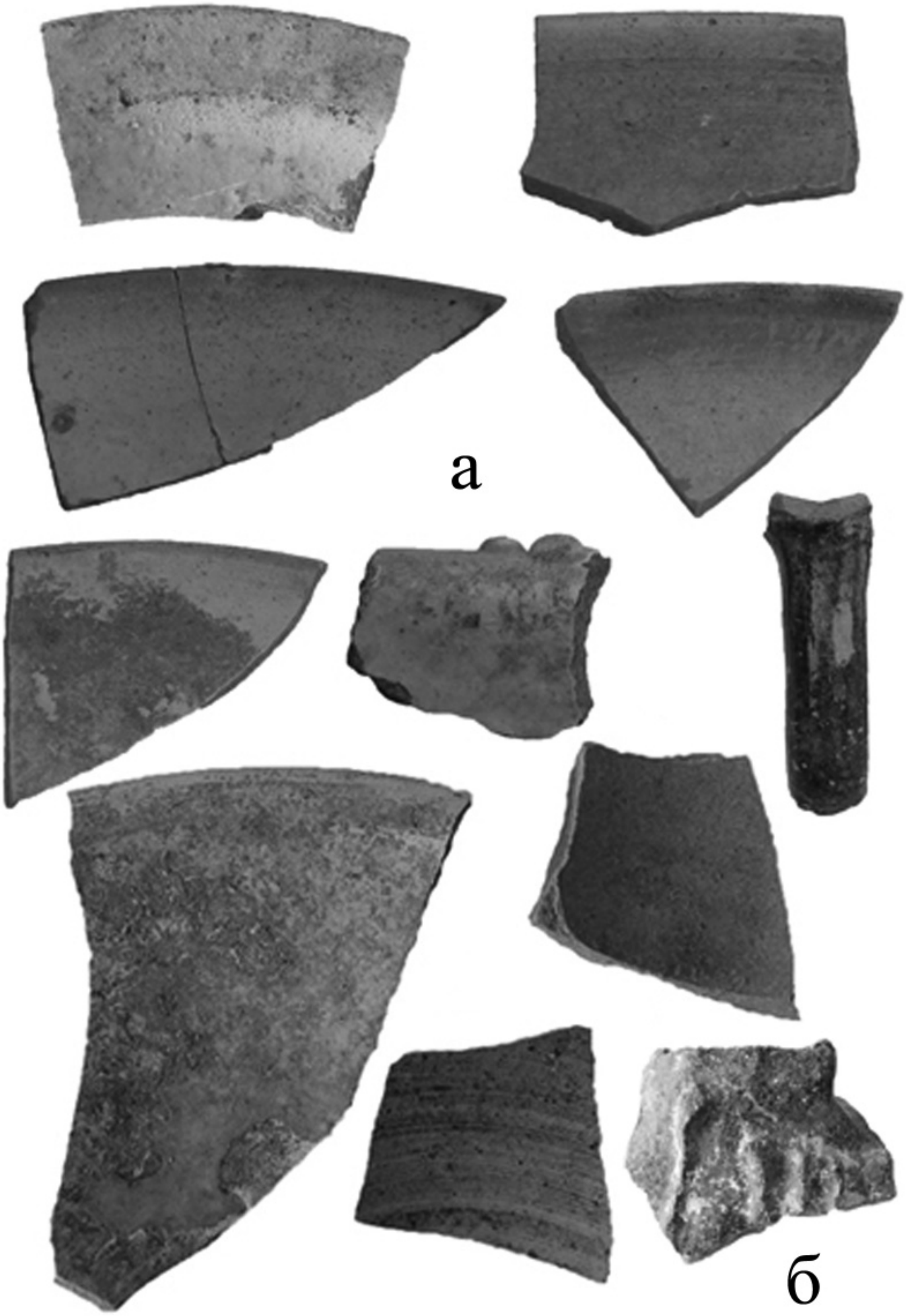

Обр. 7

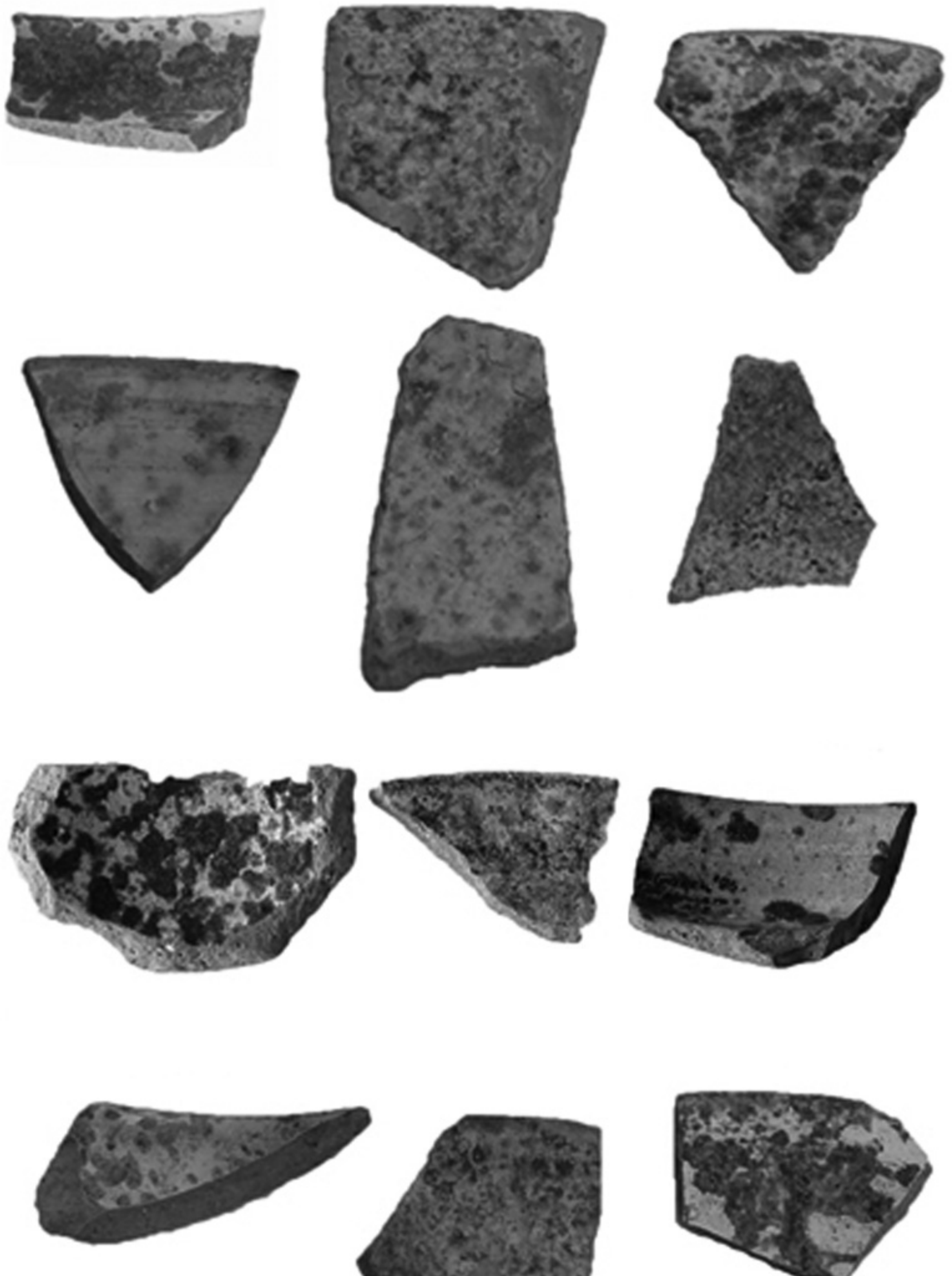

Обр. 8

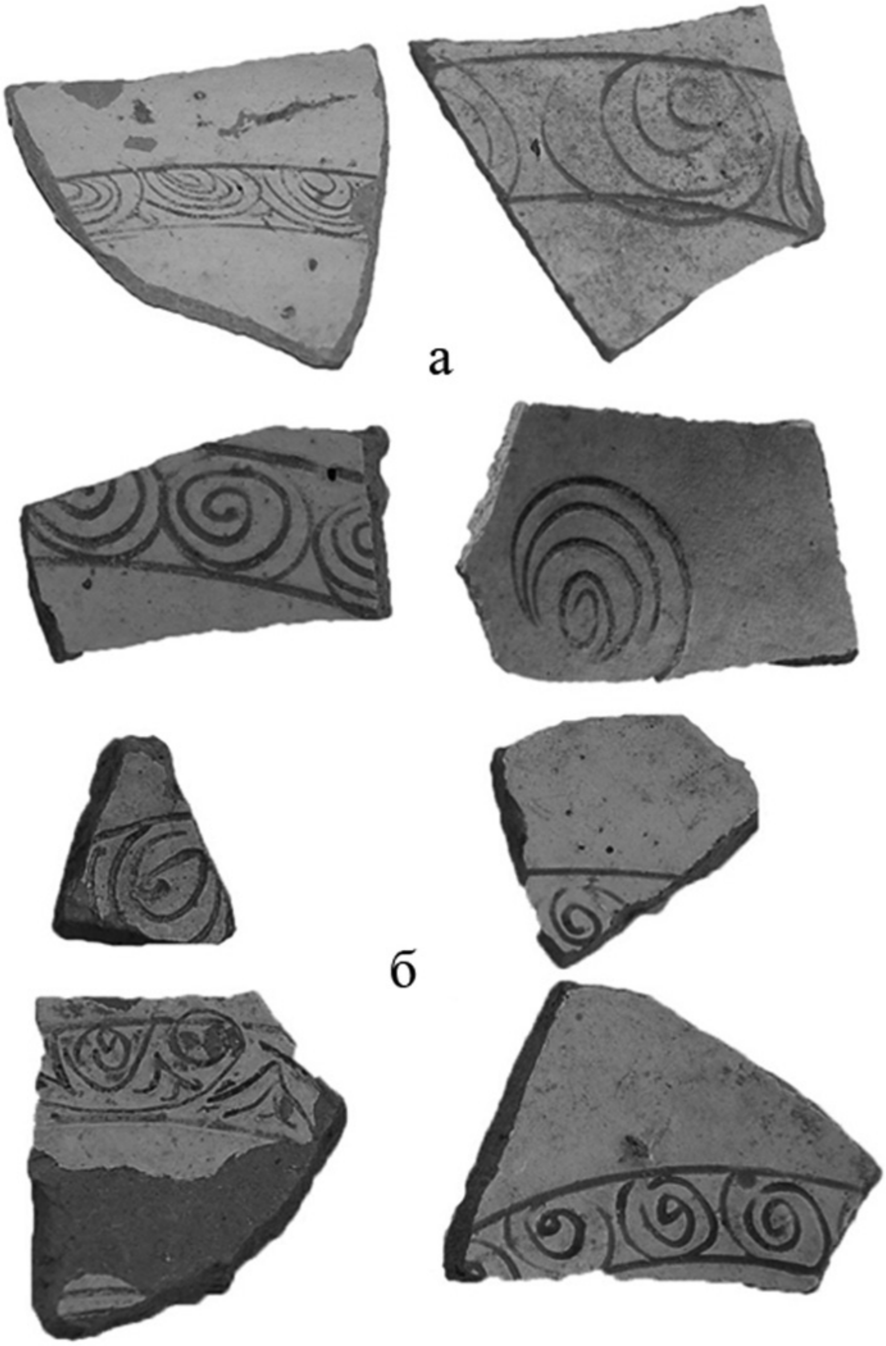

Обр. 9

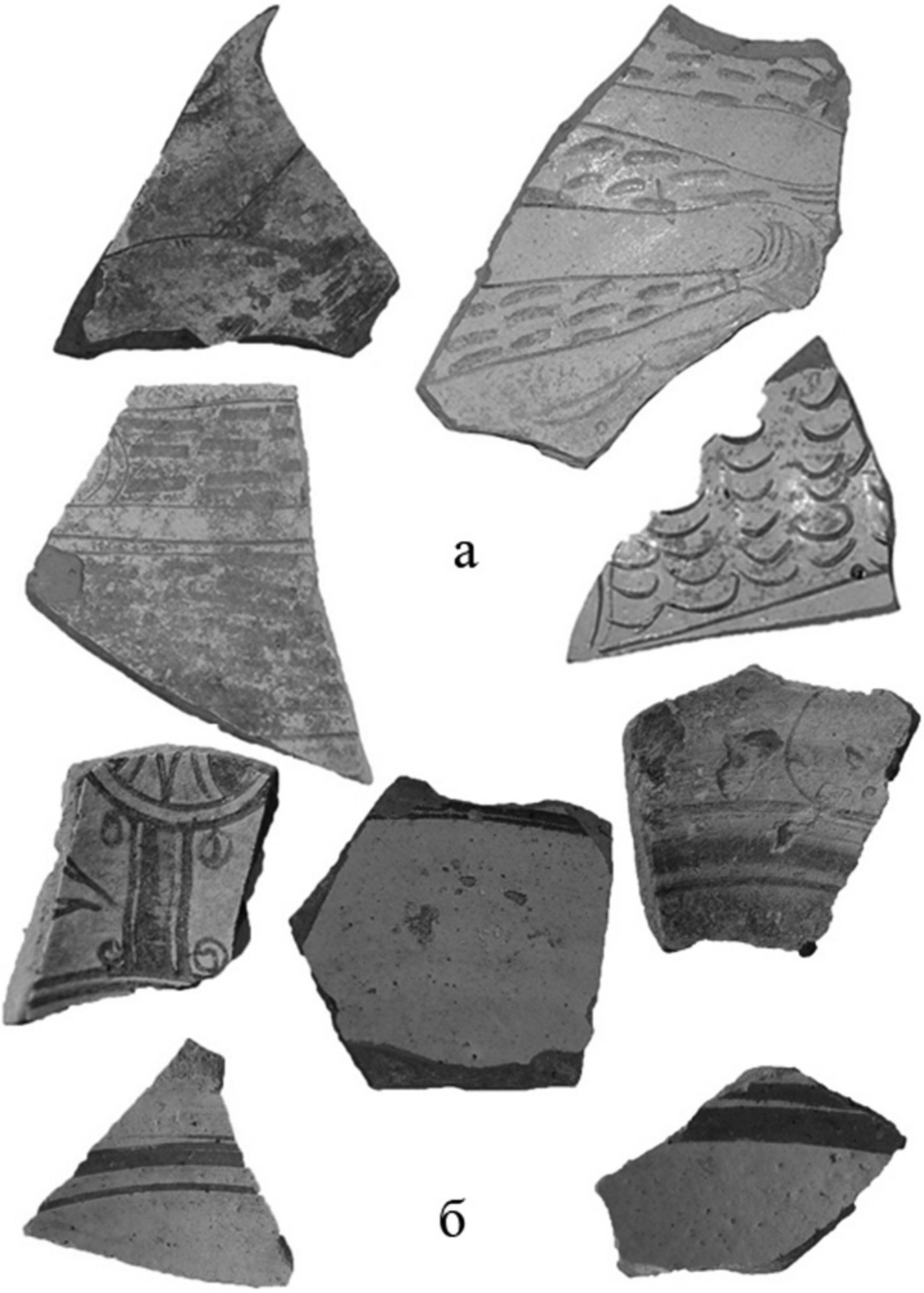

Обр. 10

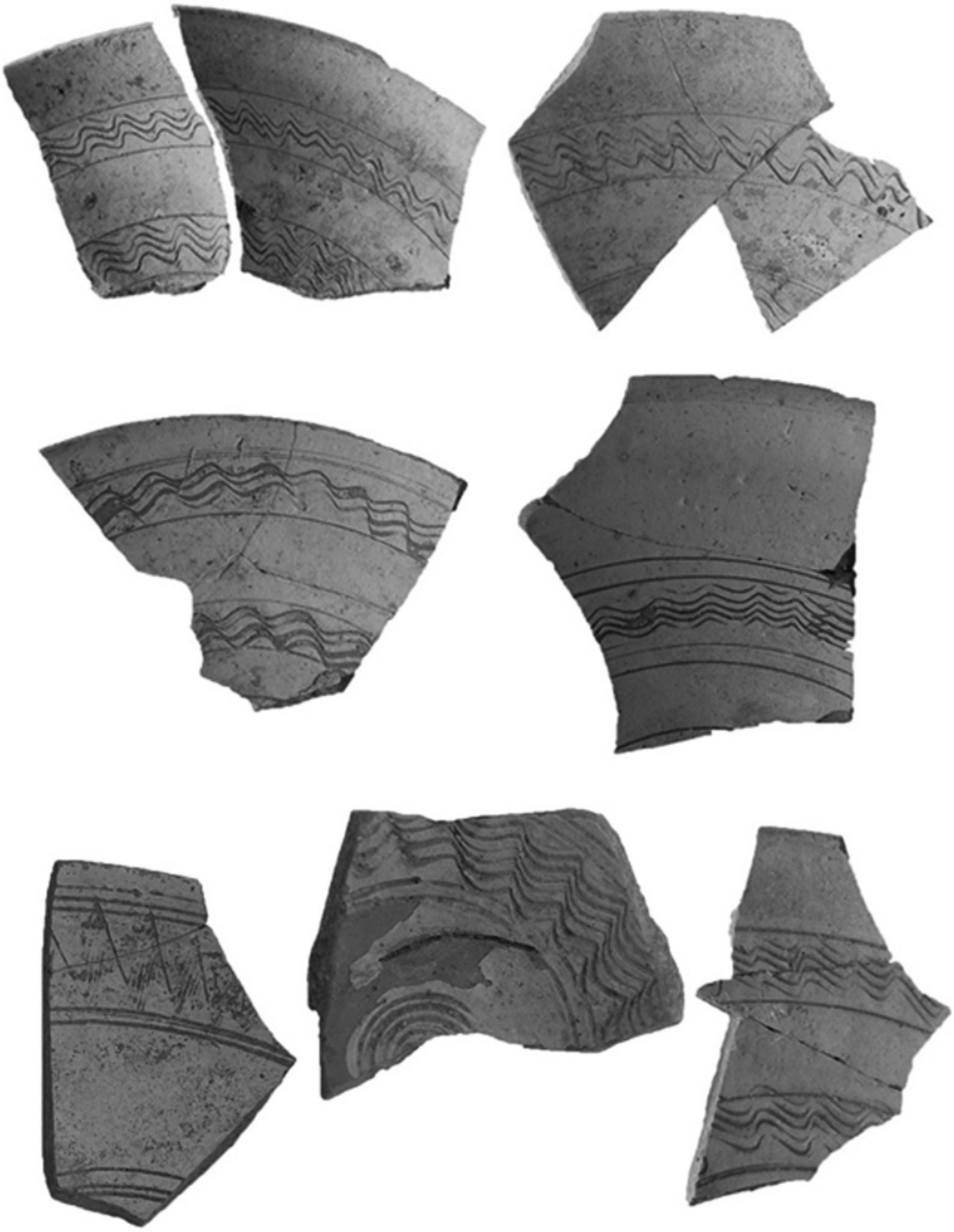

Обр. 11

НЕСКОЛЬКО ВИЗАНТИЙСКИХ МОЛИВДОВУЛОВ ИЗ БОЛГАРСКИХ НАХОДОК[1]

Николай Алексеенко

Среди археологических памятников, привлекающих активный интерес не только ученых специалистов, но и многочисленных любителей древностей одно из ведущих мест вслед за монетами занимают византийские подвесные свинцовые печати - моливдовулы. Это и не удивительно, беспристрастные свидетели эпохи средневековья - печати гражданских и военных чиновников, придворных лиц и представителей знаменитых родов нередко несут уникальную информацию, не сохранившуюся ни в каких других источниках.

Болгария является одной из стран, обладающих значительным собранием византийских печатей. На ряду с Грецией и Турцией, представленный здесь сфрагистический комплекс дает богатый материал для исследований по вопросам формирования отношений местных чиновников с центральной и провинциальной администрациями империи, экономических и торговых связях региона, контактах аристократических семейств и священнослужителей из самых разных епархий.

К сожалению далеко не все находки становятся достоянием местных музеев. Нередко печати попадают на антикварные рынки Европы, где данные об их происхождении теряются, тем самым утрачивается часть важной и ценной информации, способной пролить свет на отдельные страницы истории балканского средневековья. Но иногда все-таки удается сохранить данные о происхождении той или иной находки. Такой счастливый случай дает нам возможность представить несколько византийских печатей имеющих болгарское происхождение. Введение в оборот этих печатей в известной мере дополняет и расширяет наши знания о византийском присутствии на территории Болгарии.

Один из моливдовулов принадлежит раннесредневековому времени и его можно отнести ко времени правления Константа II (РИС. 1).

1. Частная коллекция (М-272).
D – 20 мм; толщина пластинки – ок. 5 мм; вес – 12 г.
Аверс. Надпись в три строки: + | MAV | PIA | NOV
Реверс. Надпись в три строки: CTP | ATHΛ | ATOV
Μαυριανου στρατηλάτου - Мавриана стратилата.

Как правило археографический стиль характерен для сфрагистических памятников VII в. Из представленной на печати должности явствует, что ее владелец являлся представителем воинской элиты империи. Достаточно редкое имя Мавриана в свою очередь дает нам возможность отождествить нашего персонажа с известной исторической личностью[2].

Его можно отыскать в хронике Феофана византийца под 6145 годом. Летописец сообщает, что в этом году (645 г.) «Авивос военначальник аравитян, воевал Армению и, встретившись с Маврианом, полководцем римским, преследовал его до Кавказских гор, опустошая всю страну». Обоих генералов в тексте летописец называет стратигами[3]. Но это видимо была обычная практика, когда хронисты называли чин того или иного персонажа привычным для его времени термином. Понятно, что аравийский полководец не мог быть никаким стратигом, так и Мавриан, носил традиционный для его времени ранг стратилата, о чем красноречиво свидетельствует его моливдовул. Таковым, например, был и Заид, один из византийских военачальников юстиниановской армии, ведшей африканскую кампанию против вандалов под предводительством Велизария в 533 г.[4] Прокопий Кессарийский, называет его, как командира однного из пехотных подразделений армии[5]. Как известно *стратилат* VI-VII вв. являлся эквивалентом должности *magister militum* и должен был осуществлять руководство армейскими подразделениями во время ведения военных действий в том или ином регионе[6]. Что собственно и подтверждают сообщение Феофана и печать Мавриана, отсылая нас к армянским кампаниям византийцев в середине VII столетия.

Другая печать очевидно принадлежала Филофею, епискептиту (?) и относится к средневизантийскому периоду (РИС. 2).

2. Частная коллекция (М-274).

D – 21 мм; толщина пластинки 2 мм; вес – 5,5 г.

Аверс. Погрудное изображение св. Николая в ободке из слившихся в одну линию точек. В поле по сторонам надпись столбиком: слева – ⊙ | N | I; справа – не сохранилась. Ὁ ἅγ(ιος) Νικόλαος.

Реверс. Надпись в пять строк:

KЄR·Θ· |.IΛOΘЄ. |..KSЄ | .ЄΠΙ| T/ .

K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [Φ]ιλόθε[ω....

Пока среди болгарских находок, как впрочем и в других собраниях аналогичного экземпляра обнаружить не удалось.

Сфрагистический тип позволяет отнести моливдовул к памятникам XI столетия. К сожалению, плохая сохранность легенды оборотной стороны печати оставляет многовариантным и ранг, и название должности владельца печати. Не исключено, что Филофей принадлежал к классу патрикиев и мог быть епискептитом. Епискептиты входили в состав секрета логофета Дрома и являлись уполномоченными управления епископсий, или областей из которых органы государственного аппарата получали различные доходы[7].

Следующая печать представляет нам одного из фигурантов византийских аристократических семейств, наделенных высокими титулами и званиями и очевидно игравших заметную роль при дворе (РИС. 3).

3. Частная коллекция (М-271).

D – 27 мм; толщина пластинки 2 мм.

Аверс. Фигура св. Георгия, опирающегося левой рукой на щит в рост. По сторонам плохо сохранившаяся надпись в столбик:

Слева – не сохранилась; справа - Ω̣|Ρ̣ – [Ὁ ἅγ(ιος) Γε]ώρ[γιο(ς)].

Реверс. Надпись в пять строк:

.Π̣OICA. | ..KȣPOΠAΛ. | .ỌṆẠPRẠNṬ | ...RACIΛ.. | .ỌNANẠ.

[Σκέ]ποις ἁ[γνέ] κουροπαλ[άτ(ην) τ]ὸν ᾿Αρβαντ[ηνὸν] Βασιλ[άκι]ον αναξ.

Отметим, что еще один экземпляр аналогичной печати известен по находке в Поморие[8].

Типологически моливдовул тяготеет к памятникам XI-XII столетий.

К сожалению Василакий Арбантин не фигурирует в списке куропалатов Р. Гюляна[9]. И о нем нет никаких дополнительных сведений. Известно, что семейство Арбинтинов (Арбантинов)[10] – это выходцы из армянской знати[11].

По памятникам сфрагистики нам известны по крайней мере шесть представителей этого армянского рода, которые в правление Алексея I Комнина судя по всему принадлежали к приближенной к византийскому двору армянской элите и надо полагать занимали достаточно видные посты.

Это неназванный по имени Арабантин[12], Мануил Арбантин[13], Ник(ифор) или Ник(ита) Арабантин[14], Константин Арабантин - кандидат и нотарий[15], Николай Ар(а)бандин - спафарокандидат и протонотарий Халдии[16], Никита Арбантин - патрикий и стратиг[17], Иоанн Арбантин[18] - севаст[19] и куропалат[20], Василакий Арбантин - куропалат[21] и наконец самый известный представитель рода - Лев Арбантин[22], от которого дошли моливдовулы в различных рангах: веста[23], вестарха и дуки[24], вестарха и дуки Эдессы[25], магистра и дуки[26], куропалата[27] и нобелиссима[28].

Напомним, что в письменных источниках известен дука Арбентин потерпевший поражение от сельджуков около Кесареи в 1067 году[29]. Надо полагать, что хроника указывает именно на последнего персонажа.

Присутствие на моливдовулах Иоанна, Льва и Василакия (которые вполне могли являться братьями) высокого звания куропалата, которым как известно до X в. удостаивались исключительно члены императорского семейства[30], а при Льве VI, например, и правители Грузии[31], дает все основания полагать, что Арбантины (Арбентины) играли заметную роль при византийском дворе в последней четверти XI - первой половине XII столетий.

Возвращаясь к нашей печати, отметим, что появление второго экземпляра печати Василакия, происхождение которой связано с болгарской территорией явное свидетельство существования каких-то определенных контактов этого византийского вельможи с представителями балканской или византийской элиты того периода.

И заключительный моливдовул очевидно представляет собой частную печать, т.к. он не несет на себе ни рангов, ни должности владельца (РИС. 4).

4. Частная коллекция (М-273).

D – 22 мм; толщина пластинки 2 мм; вес – 6,6 г.

Аверс. Погрудное изображение Богоматери Оранты с медальоном младенца Христа на груди в линейном (?) ободке. В поле по сторонам титлы: слева – не сохранилась; справа – Θ̣. – [Μ(ήτ)ηρ] Θ[(εο)ῦ].

Реверс. Надпись в четыре строки:

+ | CΦPA.. | MAΔH.. | CẸѠCTȢ̣.. | Λ̣OΓIȢ

Σφρά[γισ]μα δὴ [Μω]σέως τ(οῦ) [εὐ]λογί(ου).

Расшифровку надписи позволяет сделать наличие аналогичных моливдовулов.

Три экземпляра разной степени сохранности, но от одной пары матриц известны по болгарским находкам, два экз. из которых происходят из крепостей около Dobri Dol и деревушки Мельница в районе Элхово, определяя датировку моливдовулов XII столетием [32]. Кроме этих модивдовулов можно назвать, по крайней мере, еще четыре: два неопубликованных экз. из собрания DO (58.106.4042 и 58.106.4595), а также печати с аукционов Gorny & Mosch 113 (18.10.2001) и Munzzentrum 124 (12.-14. 1. 2005, nr. 1073)[33].

По мнению проф. И. Йорданова моливдовулы Мосеоса представляют нам родовое имя владельца – Евлогий.

Однако род Евлогиев не фигурирует в византийской просопографии. И даже греческое имя Евлогий очень редко встречается в византийской ономастике[34]. И скорее всего на рассматриваемой печати указан не патроним, а некий эпитет-прозвище, которого был удостоен наш персонаж. Возможно, следует предположить, что владелец печати мог использовать термин τοῦ εὐλογίου по его прямому назначению, т. е. получив благословение при совершении паломничества к какой-либо византийской святыне, после чего он не преминул поместить значение последнего на своей печати. В таком случае надпись следует читать как: «Печать Мосеоса, благословенного (или удостоенного благословения)».

Имя Мосеоса среди греческих имен Балкано-черноморского региона обнаружить не удалось[35]. Возможно, под этим именем следует подразумевать библейское – Моисей. Тем не менее, среди памятников сфрагистики известны печати с близкими по звучанию именами (очень редкие!). Это моливдовулы, относящиеся к

XI в. - митрополита Неокесареи Мосиса (Μοσεῖ)[36] и Моса или Мосия (Μοσί) из рода Халинзиоти (Χαλυνζιώτῃ), происхождение патронима которого издатели печати связывают с кавказским регионом[37], а также Владимирского митрополита Мосеса (Μοσῆς), датировка которого согласно В. Лорану – вторая половина XII столетия[38].

В тоже время наличие восьми экз. печати Мосеоса (Моисея), половина из которых происходит с территории Болгарии, безусловно, свидетельствует о весьма активной эпистолярной деятельности этого персонажа, который надо полагать имел определенные интересы и в балканском регионе.

Таким образом, рассмотренные выше печати дают возможность ввести в научный оборот на наш взгляд интересные данные, связанные с историческим прошлым болгарских земель, которые не могут не вызвать интерес не только со стороны ученых, но и широкого круга любителей исторической науки.

И сегодня ни у кого не вызывает сомнений, что всякий раз, каждый новый византийский моливдовул, представляя содержащуюся в его легенде информацию, в известной мере позволяет расширить наши знания о современной ему эпохе и приоткрыть некоторые до сель неизвестные страницы истории, в нашем случае болгарского средневековья. И как кажется приведенные здесь примеры - лишний раз тому подтверждение.

ПОДПИСИ К РИСУНКАМ:

Рис. 1. Печать Мавриана, стратилата. Середина VII в.
Рис. 2. Печать Филофея, епискептита (?). XI в.
Рис. 3. Печать Василакия Арбентина, куропалата. XI в.
Рис. 4. Печать Мосеоса евлогия (благославленного?). XII в.

ПРИМЕЧАНИЯ:

[1] Автор выражает глубокую признательность и благодарность И. Горшкову за предоставленную возможность изучения и публикации печатей.

[2] **Martindale, J.R.** *The Prosopography of the Later Roman Empire.* III. Cambrige, 1992, p. 853-854.

[3] **Theophanes,** *Chronographia* / Rec. C. de Boor. Leipzig, 1883-1885, p. 345.

[4] **Martindale, J. R.** *The Prosopography of the Later Roman Empire. III.* Cambridge, 1992, p. 1414-1415.

[5] **Прокопий Кессарийский**, *Война с вандалами.* Санкт-Петербург, 1998, с. 171, XI(7).

[6] **Oikonomidès, N.** *Les Listes de préséance byzantines des IXe – Xe siècles.* Paris, 1972, p. 332, note 263.

[7] **Oikonomidès, N.** *Les Listes de préséance byzantines des IXe – Xe siècles.* Paris, 1972, p. 311-312.

[8] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2.* Sofia, 2006, p. 65-66, nr. 58.

[9] **Gulliand, R.** Le curopalate. - *Buzantina* 2, 1970, p. 185-249.

[10] А.-К. Василиу и В. Зайбт приводят семь вариантов написания этой фамилии. См.: **Wassiliu, A.-K., Seibt, W.** *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. II.* Wien, 2004, s. 281.

[11] **Каждан, А. П.** *Армяне в составе господствующего класса Византии. XI-XII вв.* Ереван, 1975, 29.6; 67.

[12] **Schlumberger, G.** *Sigillographie de l'empire byzantin.* Paris, 1884, p. 620, nr. 6.

[13] **Schlumberger, G.** *Sigillographie*, p. 620, nr. 5; **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Ermitage mit Familiennamen. 1 Teil.* Wien, 2005, s. 46, nr. 26.

[14] **Schlumberger, G.** *Sigillographie*, 1884, p. 620, nr. 3; **Laurent, V.** *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine.* Athen, 1932, nr. 422.

[15] Не издана (DO 58.106.2259). см.: **Wassiliu, A.-K., Seibt, W.** *Die Byzantinischen Bleisiegel*, s. 280-281, nr. 293, note 262.

[16] **Schlumberger, G.** *Sigillographie*, p. 290, nr. 3.

[17] **Wassiliu, A.-K., Seibt, W.** *Die Byzantinischen Bleisiegel*, s. 280-281, nr. 293; **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Ermitage mit Familiennamen. 1 Teil.* Wien, 2005, s. 46-47, nr. 27.

[18] **Schlumberger, G.** *Sigillographie*, p. 619, nr. 1-2; **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel*, s. 43-44, nr. 23-24; Не издана (DO 58.106.2910).

[19] **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel,* s. 44, note 139.

[20] **Konstantopoulos, K. M.** *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τού ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Athens, 1917., p. 322, nr. 387a-b; **Stavrakos, Chr.** *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museum Athen*. Wien, 2000, s. 79-80, nr. 24; **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel*, s. 47-48, nr. 28; не издана (DO 58.106.2424).

[21] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2*, p. 65-66, nr. 58.

[22] **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel*, s. 45-44, nr. 25.

[23] Не издана (IFEB nr. 60). см.: **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel*, s. 45, note 147.

[24] Не издана (coll. Zacos) см.: **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel*, s. 45, note 146.

[25] **Oikonomides, N.** *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*. Washington, 1986, p. 92-93, nr. 94; **Cheynet, J.-Cl., Morrisson, C., Seibt, W.** *Les seaux byzantins de la collection Henri Serig*. Paris, 1991, p. 127-128, nr. 177.

[26] Не издана (coll. Zacos) см.: **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel*, s. 45, note 149.

[27] **Seibt, W.** *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. T. I.* Wien, 1978, s. 246-247, nr. 116.

[28] Не издана (DO 58.106.5349). см.: **Šandrovskaja, V., Seibt, W.** *Byzantinische Bleisiegel*, s. 45, note 145.

[29] **Matthaus d'Edesse.** *Chronique de Matthaus d'Edesse continuée par Grégoire le prêtre* / par M. E. Dulaurrier. Paris, 1858, p. 188.

[30] **Bury, J. B.** *The Imperial Administrative System in the Night Century*. London, 1911, p. 33-35; **Oikonomidès, N.** *Les Listes de préséance byzantines des IX*^{e} *– X*^{e} *siècles.* Paris, 1972, p. 293.

[31] **Constantine Porphirogenitus.** *De administrando imperio* / Ed. Gy. Moravcsik, trans. by J. Jenkins. Washington. 1967, ch. 45$_{35}$.

[32] **Jordanov, I.** *Byzantine Lead Sealsfrom the Stronghold and near Dobri Dol, Plovdiv Region. – RN,* 157, 2001, 443-469, nor. 18-19; *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2*, p. 152, nr. 220-221-221a; *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*. Sofia, 2009, p. 621-622, nr. 1883-1885.

[33] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*, p. 622.

[34] В Оксфордском словаре святых мы находим лишь двух одноименных персонажей Александрийского патриарха Евлогия (ум. ок. 607 г.) и Евлгия кордовского (ум. 859 г.) (**Farmer, D. H.** *The Oxford Dictionary of Saints*. Oxford, 2003. *Oxford Reference Online*. Oxford University Press. British Council Moscow. 21 December 2005 http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t100.e606; <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t100.e607>.

[35] См.: *A Lexicon of Greek Personal Names. Vol. IV: Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea* / ed. P.M. Fraser, E. Matthews. Oxford, 2005.

[36] **McGeer, E., Nesbitt, J., Oikonomides**†**, N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 4: The East.* Washington, 2001, p. 82, nr. 29.6.

[37] **Cheynet, J.-Cl., Theodoridis, D.** *Sceaux byzantins de la collection D. Theodoridis. Les sceauxs patronymiques*. Paris, 2010, p. 58, nr. 46.

[38] **Laurent, V.** *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin*, V$_{1}$: L'Église. Paris, 1963, p. 609, nr. 793.

A FEW BYZANTINE MOLYBDOBOULLOI FROM BULGARIAN FINDS

Nikolai Alekseienko

Abstract

This study presents a few Byzantine seals of Bulgarian origin. Introduction of these seals into scholarly circulation would develop and enlarge, to some extent, our knowledge of the Byzantine presence in Bulgaria and local contacts.

One *molybdoboullos* belongs to Early Mediaeval period, probably to the age of Constance II. Archaeographic style of this seal is typical of sigillographic monuments from the seventh century. The office mentioned on this seal documents that its owner was a representative of the Empire's military elite, *stratelates.* Rather rare name of Maurianos, in its turn, allows us to identify this person with a known historic figure and makes reference to the Byzantines' campaigns in Armenia in the seventh century.

Another seal belonged to *episkeptites* (?) Philotheos. Its sigillographic type allows me to attribute this *molybdoboullos* to the eleventh century monuments. Unfortunately, the legend on the back side of the seal is of bad preservation, so both the rank and office of the seal's owner could be reconstructed in different ways. It is possible that this Philotheos belonged to the class of *patrikioi* and was *episkeptites*.

The next seal introduces one of the members of Byzantine aristocratic families of Armenian origin, who got high titles and ranks and obviously plaid an important role at the court: *kouropalates Basilakios*Arbantenos. This *molybdoboullos* is typologically close to the eleventh and twelfth century monuments.

The final *molybdoboullos* of Moseos (Moses) Eulogios is a private seal because it has neither rank nor office of the owner.

Three more specimens with different state of preservation, made by the same pair of matrices, are known among the finds in Bulgaria.

According to professor Ivan Jordanov, *molybdoboulloi* of Moseos present the owner's family name, Eulogios. However, the family of the Eulogioi never appeared in the Byzantine prosopography. The Greek personal name of Eulogios itself rarely occurred in the Byzantine onomastics. Most probably, the seal under study mentions not a patronymic but a kind of epithet or nickname given to this person. We can also suppose that this seal's owner used the term τοῦ εὐλογίου according to its direct meaning, i. e. he was blessed when doing pilgrimage to some Byzantine holy place and did not fail to add this blessing to his seal.

The presence of eight specimens of Moseos' seals in various collections, with a half of them originated from the territory of Bulgaria, supplies an evidence that this person produced a rather abundant correspondence, probably because of his interests in the region of the Balkans.

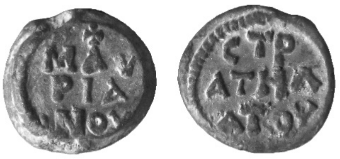
ΜΑΥ
ΡΙΑ
ΝΟϹ
ϹΤΡ
ΑΤΗΛ
ΑΤΟΥ

Рис. 1

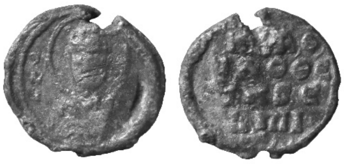

Рис. 2

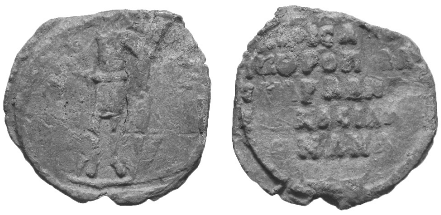

Рис. 3

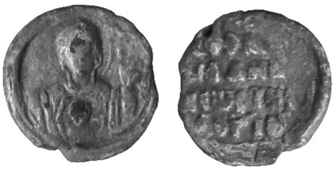

Рис. 4

НОВЫЕ НАХОДКИ ВИЗАНТИЙСКИХ МОЛИВДОВУЛОВ В РАЙОНЕ ОДРИНА

Михаил Бутырский
Николай Алексеенко

В окрестностях города Одрин (совр. Эдирне) в 2011-12 гг. были найдены четыре византийские свинцовые печати, относящиеся к 11-12 в.

В средневизантийский период фракийский Одрин (Адрианополь) был центром фемы Македония, крупным городским центром с обширной населённой округой, защищавшим северо-западное направление от столицы империи. Находки публикуемых печатей свидетельствуют об активности комниновского военно-бюрократического аппарата в этом регионе.

1. Моливдовул императора Мануила Комнина (1143-1180). Вес 39,76 г, диаметр 39-40 мм, толщина 3-4 мм. Печать очень плохой сохранности, потёрта, деформирована, с разорванным каналом на оборотной стороне.

Л.с. Погрудное изображение Христа Эммануила со свитком в левой руке. По сторонам IhS - …. Надпись в две колонки O/EM/MA - Nȣ/HΛ

О.с. Император анфас в полный рост, в венце и лоре, с лабарумом в правой руке и акакией в левой. Кольцевая легенда: … - O PORFUR…

[Μανουὴλ δεσπότης] ὁ πορφυρ[ογέννητος]

Публикуется впервые.

По причине слабой сохранности матричная пара не может быть установлена с достаточной точностью.

2. Моливдовул севаста Иосифа Вриенния (третья четверть 12 в.). Вес 28,87 г, диаметр 32-34 мм, толщина 4 мм. Сохранность удовлетворительная.

Л.с. Св. Георгий в полный рост, в воинском облачении, в правой руке копьё (?), левая опущена на щит. Линейный кольцевой ободок.

… - Г/ I / O / S

О.с. Четырёхстрочная надпись. Линейный кольцевой ободок.

CФPAΓIC | IWCHФC | RAϤWRPV | NNIOV

Σφραγὶς Ἰωσὴφ σεβαστοῦ Βρυεννίου

Публикуется впервые.

Вриеннии – один из выдающихся родов Византии, известный предположительно с 9 в. В 11-12 вв. он входил в состав комниновского клана, его представители в основном делали военную карьеру. Севаст Иосиф Вриенний – полководец и зять (γαμβρος) императора Мануила I, муж его племянницы Марии Комнины[1]. Византийские источники сообщают об участии Иосифа Вриенния в военных походах на венгров в 1165-67 гг.[2] и присутствии 18 февраля 1170 г. на церковном соборе[3]. В мирном договоре от 1190 г. с германским императором Фридрихом Барбароссой упомянут Мануил, сын Иосифа Вриенния Мономаха, отождествляемого с вышеупомянутым лицом[4].

В литературе известны печати Иосифа Вриенния третьей четверти 12 в. двух других пар матриц, с полнофигурным изображением св. Георгия на аверсе и вариантами написания легенды обратной стороны[5]. Наиболее близки нашему моливдовулу экземпляры матричной пары из собраний Athen[6], колл. Orghidan[7] и Д.О.58.106.2764. (ростовое изображение св. Георгия - SFRAGIS / SEBASTW / HVSHF B

/ `RUENNIOU`). Т.о., публикуемая печать даёт пример третьей, ранее не известной матричной пары, принадлежавшей этому знатному военачальнику комниновского времени.

3. Моливдовул спафария Николая Маврокатакала (11 в.). Вес 6,36 г; диаметр 19 мм, толщина 1,5 мм. Сохранность хорошая.

Л.с. Погрудное изображение Богоматери Оранты. Линейный кольцевой ободок.

… – ΘV

О.с. Шестистрочная надпись. Линейный кольцевой ободок.

ΘK R’Θ’| NIK ΛA . | CΠAΘ’SK . . . | . MARPO | KATAKA | Λ

Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Νικωλά[ῳ] σπαθ(αρίῳ) (καὶ) κ[. . . . τ]ο Μαυροκαλ(ὼν)

Публикуется впервые. Аналоги не известны.

Родовое имя Маврокатакалов зафиксировано на памятниках византийской сфрагистики. Наиболее многочисленны печати с именем Димитрия Маврокатакала (Μαυροκατάκαλος)[8]. Иван Йорданов опубликовал целую группу печатей, принадлежавших различным представителям этого рода: Григорию, Димитрию, Николаю и лицу, известному только по родовому имени[9]. Три печати Николая Маврокатакала из болгарских коллекций и ещё одна из собрания Dumbarton Oaks, датируемые издателем последней четвертью 11 в., вышли из одного буллотирия. Подобно моливдовулам Димитрия, они аниконические, с вокативной легендой по обеим сторонам, без указания чина, должности или каких-либо общественных функций своего владельца.

Есть основания полагать, что публикуемая печать спафария Николая Маврокатакала принадлежит данному лицу, однако её оформление отличается от прочих образом Богородицы на лицевой стороне. В написании родового имени заслуживает внимания употребление `B` вместо `U`, не встречающееся на других печатях Николая Маврокатала, однако известное на некоторых моливдовулах Димитрия Маврокатакала.

История рода не вполне ясна. Маврокатакалы, возможно, тождественны Маврокатакалонам («Чёрным Катакалонам»), в свою очередь, отпочковавшимся от Катакалонов, чей род упоминается в источниках с начала 10 в. Византийский Оксфордский словарь приводит имена Николая Маврокатакалона, его сыновей Мариана и Григория, служивших при Алексее I. Однако сильно девальвированный к 11 в. чин спафария исчезает накануне восшествия Алексея на престол, и владелец настоящего моливдовула спафарий Николай Маврокатакал, очевидно, не мог принадлежать к властной элите комниновского времени.

4. Моливдовул патрикия Никиты (вероятно, 11 в.). Вес 7,73 г; диаметр 17 мм, толщина 4 мм. Сохранность удовлетворительная.

Л.с. Погрудное изображение свт. Николая с благословлящей перед грудью десницей. По сторонам ⊙/N/I/KO - Λ/A/O/S.Точечный кольцевой ободок.

О.с. Пятистрочная метрическая надпись. Точечный кольцевой ободок.

+ΓPAΦ’| CΦPAΓI | ZWKAIΛO | Γ8CNIKH / TA ΠPI

+ Γραφ(ὰς) σφραγίζω καὶ λόγους Νικήτα π(ατ)ρι(κίου)

Публикуется впервые. Аналоги не известны.

ПРИМЕЧАНИЯ:

[1] **Barzos, K.**῾*Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, I-II. Thessalonike, 1984, 208-209; 486-488.
[2] **Kinnamos, I.** *Epitome* (ed. A. Meineke), Bonn, 1936, 238f., 271-274.
[3] **Sakkos, S. N.** *῾Ο πατήρ μου μείζων μού ἐστιν. ᾽Ερίδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα.- ΕΕΘΣΘ*, 11, 1967, 154.
[4] **Dolger, F.** Regesten der Kaiserurkunden des Ostromischen Reiches von 565-1453. Teile II, Munchen, 1977/1995, n. 1603.
[5] **Staurakos, C**. *Die Byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden, 2000, 46-47.
[6] **Konstantopoulos, K. M.** *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τού ἐν ᾽Αθήναις ᾽Εθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Athens, 1917, 613.
[7] **Laurent, V.** *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*, Paris, 1952, 142.
[8] **Staurakos, C**. *Op. cit.*, 167.
[9] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. Vol. III, Part 2. Sofia, 2009, 1983-1989.

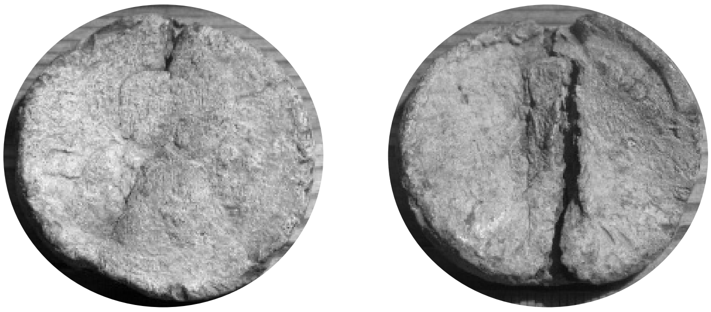

1

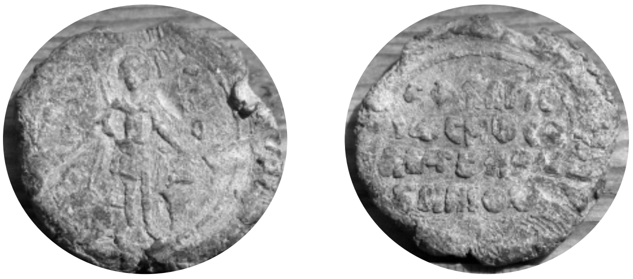

2

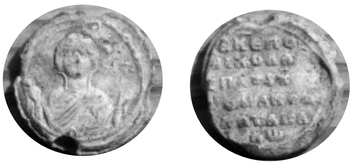

3

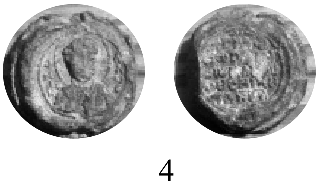

4

ОЩЕ ЗА ВИЗАНТИЙСКО-КУМАНСКАТА ВОЙНА ОТ 1148 г.

Йото Валериев

След византийско-печенежката война през 1121 – 1122 г., балканските територии на Византийската империя не били обект на нападение от североизток в продължение на четвърт век. Това се обяснява от някои учени с ангажираността на куманите във войните с руските князе, и едва след като в 1147 г. волинският княз Изяслав Мстиславич сключил мир с куманите, те възобновили набезите си към Долния Дунав[1]. Следващото регистрирано в изворите византийско-номадско стълкновение е през 1148 г.

Разглеждането на византийско-куманската война от 1148 г. поставя някои неизяснени въпроси пред изследователите. Споровете около локализирането на военните действия и етническата принадлежност на някои от споменатите персонажи в изворите неведнъж са използвани за обслужване и доказване тезите на една или друга национална историография[2]. Натрупаният изворов материал (най-вече нумизматичен) дава възможност тези въпроси отново да бъдат обект на проучване.

Основният извор за събитията е съчинението на византийския историк Йоан Кинам[3]. Важни сведения ни предоставя едно писмо от кореспонденцията на византийския интелектуалец Йоан Цец с Леон Хрисиaнит, митрополит на Дръстър[4]. Допълващи сведения има в Никита Хонита[5] и Теодор Скутариот[6]. Изтъкнатият руски византинист М. В. Бибиков привлече и други писмени извори, сред които една реч на ефеския митрополит Леон Торник[7], една епитафия от Теодор Продром[8] и Codex Marcianus[9].

Според известието на Йоан Кинам, през лятото на 1147 г. при преминаването на войските от Втория кръстоносен поход през земите на Балканския полуостров, норманският крал Рожер II (1130 – 1154) нападнал западните византийски владения, завзел остров Корфу и започнал да опустошава Континентална Гърция. След като успял да се справи със заплахата, предизвикана от западните рицари, византийският император Мануил I Комнин (1143 – 1180) приготвил военна кампания по суша и вода срещу норманите и сам начело на византийската войска потеглил към Пловдив, където в околностите на града се разположил да лагерува и научил, че кумански войски са нахлули на юг от река Дунав, извършили големи опустошения и завладели „един доста забележителен град“[10], който се намирал на брега на река Дунав[11]. Също така Йоан Кинам съобщава, че императорът потеглил към Дунав, за да отблъсне куманската атака, и наредил към реката да се насочат и кораби от Константинопол през Анхиало[12].

Никита Хониат пък съобщава, че куманите опустошили земите около Хемус (Стара планина), като от това сведение не се разбира дали е нападната историко-географската област Тракия[13].Сходно е и предаденото ни от Теодор Скутариот, който ползва като извор Никита Хониат и известява как „скитите тревожели населението около Хемус“[14].

В. Г. Василевски, въз основа на народното издание на съчинението на Никита Хониат, в което се споменава, че е опустошена Загора, смята, че куманите са преминали Балкана[15]. Това мнение е критикувано от В. Златарски и М. В. Бибиков, които с аргументиран анализ и съпоставка на писмените извори от епохата ограничават нападението в териториите до Стара планина или само в земите на Долния Дунав[16].

Все пак една сборна монетна находка от района на село Иганово, Карловско[17] позволява да се предположи, че отделни номадски отряди са извършили грабителски набези на юг от Стара планина. В. Пенчев не свързва укриването на находката от Иганово с по-конкретни събития, но посочва като възможна дата на депозиране на съкровището годините преди започването на третото константинополско сечене на Мануил I Комнин, т. е. преди 1150 г. или преди 1163 г.[18]

Впрочем подобен спор има и относно това, дали нахлулите на Балканския полуостров през 1121 – 1122 г. номади (печенеги, кумани, узи, берендеи) са преминали Стара планина. Повечето автори, които пишат за този военен конфликт, опирайки се на сведението на Никита Хониат[19] за оплячкосване на тракийските земи от номадите и лагеруването на византийската войска в Берое, сочат, че последната решителна битка се е състояла при Берое (Стара Загора), а някои дори определят конфликта като „Беройска война”[20]. М. В. Бибиков правилно поставя въпроса какво въобще трябва да се подразбира под определението „Тракия“ в тази епоха. Множеството преобразувания на старите теми „Тракия“ и „Македония“ в края на X – XI в. и честото сливане на стратегията Тракия с долнодунавските стратегии дава основания да се предполага, че в случая може да става въпрос и за земите на север от Стара планина[21].

Въпреки това три монетни съкровища от село Съединение (Чирпанско)[22], крепостта Маркели[23] и трето с местонамиране от Старозагорско[24], всички с възможна датировка на укриване 1121 – 1122 г., позволяват да се направи предположение, че има грабителски печенежки походи в днешна Северна и Източна Тракия.[25]

Този паралел дава насоки за проучване на тактиката, използвана от номадите при походите им на Балканите през XII в. Очевидно е, че те с лекота са преодолявали отслабналата Долнодунавска гранична територия на Византийската империя, чиято защита е била занемарена. Това се потвърждава и от сведението на Йоан Кинам как Мануил I Комнин е бил укорен от един обикновен лодкар за това, че императорът не се грижи за местното население[26]. Ако въобще е имало някакви военни гарнизони, то те са били само в най-важните градове на брега на река Дунав, и най-вече около района на делтата, където са най-удобните за преминаване бродове. Преодолявайки набързо тази дефанзивна линия и оплячкосвайки каквото могат, лековъоръжените и подвижни конни номадски отряди са се насочвали на юг за още плячка, която обаче са могли да си набавят най-вече на юг от Балкана в богатите тракийски земи, тъй като вътрешността на Добруджа през този период е обезлюдена[27].

Старият път Дръстър-Преслав и римо-византийските пътища в Добруджа са били транзитни зони, през които нашествениците са се насочвали към Тракия. Свидетелство за това са две малки по състав сборни монетни находки, които е по-вероятно да се свържат с нападението от 1121 – 1122 г., но не трябва да се изключва и възможността да са укрити при куманските набези през 1148 г. Първата находка е намерена близо до Преслав[28], а втората е намерена до село Долина, Добричко[29].

В текста на Йоан Кинам, където лодкарят обвинява Мануил I Комнин за небрежността му, се споменава и едно укрепление/крепост на име Демничик, което е превзето от куманите[30], относно чиято локализация има много различни мнения. Някои изследователи потърсиха Демничик при днешния град Зимнич на левия бряг на река Дунав[31].

С основание още К. Я. Грот отхвърли тази локализация и изказа мнение, че може да става въпрос за Свищов, тъй като е очевидно, че Йоан Кинам говори за нападения на юг от река Дунав, а и няма данни за съществуване на средновековна крепост в близост до съвременния град Зимнич[32]. Също така от района на Зимнич не са известни и единични монетни находки от периода VII – средата на XIV в.[33]

Доводи, които биха могли да подкрепят тезата, че събитията се локализират в Южна Влахия и днешна Централна България, са една сборна монетна находка от Букурещ[34], чието укриване би могло да се отнесе към куманското нападение в 1148 г.[35], и споменатата по-горе находка от Иганово, Карловско.

По-резонно беше градът, споменат от Йоан Кинам, да се търси в най-долното течение на реката в близост до делтата, така A. Bolșakov-Gimpu предложи като възможна локализация Диногеция-Гарван, основавайки се на останките от една каменна църква, наличие на сграфито керамика, 2 бр. монети на Йоан II Комнин и Мануил I Комнин, и оловен печат на Михаил, митрополит на Русия (1130 – 1145)[36].

Други учени потърсиха този забележителен град при Тутракан[37], Мачин[38], Хършова-Карсиум[39]. Въз основа на сборните монетни съкровища от района на Исакча, чието укриване се датира в 1148 – 1150 г., E. Oberländer-Tărnoveanu, И. Йорданов и G. Mãnucu-Adameşteanu локализират преминаването на река Дунав от куманите в района на делтата[40]. Приемайки данните им и анализирайки поселищния живот в Добруджа през периода XI – XII в., Г. Атанасов изказа предположението, че само два града отговарят на описанието „забележителен“: Дръстър и Исакча, и допусна, че Демничик може да бъде идентичен с Исакча[41].

Пръв М. В. Бибиков предположи възможността споменатият от Йоан Кинам „забележителен град“ да е различен от описания като укрепление Демничик. Това бе голям прогрес в опитите да се възстановят събитията от интересуващата ни война в 1148 г., но, за съжаление, това интересно предположение остана незабелязано от изследователите. Позовавайки се на едно от писмата на Йоан Цец до Леон Хрисианит, в което се съобщава за пленяването на дръстърския митрополит от куманите, М. В. Бибиков смята, че превзетият град е Дръстър[42].

P. Năsturel направи два опита да локализира търсения град, първия път потърси етимологична близост между Демничик и Холовник (Търну Мъгуреле)[43], а наскоро предложи една интересна възможност, като независимо от М. Бибиков достигна до разграничаване на споменатия от Йоан Кинам „забележителен град“ от отбелязания по-долу в текста като φροῷριον – Демничик, и така прие, че Аксиополис (Черна вода) е посочен като град, който е достоен/бележит по своето име, а Демничик е малка крепост, която трябва да се търси навътре в хинтерланда на Добруджа, около големия каменен вал, свързващ Аксиополис и Томи (Констанца)[44].

Отъждествяването на посочения от Йоан Кинам град с Аксиополис се опровергава от изворовите данни. Според един документ, датиран в периода на управление на патриарх Николай III Граматик (1084 – 1111), епископът на Аксиополис е прехвърлен в Абидос, а после в Апрос, това преместване се свързва от E. Popescu и P. Diaconu с куманското нападение от 1094 г.[45] Нумизматичната картина е противоречива. Като цяло за периода 969 – 1203 г. от Аксиополис има 13 бр. монети, от които едва 3 бр. се датират след монетната реформа, извършена от Алексий I Комнин в 1092 г. – една билонова номизма на Алексий I Комнин и 2 бр. билонови номизми на Мануил I Комнин[46].

Също така предположението на P. Năsturel, че Демничик трябва да се търси навътре в хинтерланда на Добруджа, по продължението на големия каменен вал, е неоснователно, тъй като няма данни в този период съоръжението да е функционирало, дори трябва да се добави, че няма данни за живот във вътрешността на Добруджа през XII в. Това се потвърждава и от съобщението на Йоан Кинам, че докато император Мануил I Комнин се приготвял за поход отвъд Дунав, той бил на лов в пусти и отдавна необитаеми земи, вероятно става въпрос за Добруджа[47].

Четири са градовете на Долния Дунав, в които според нумизматичния материал има по-интензивен стопански живот през XII в. – Исакча-Новиодунум, Тулча-Егисус, Хършова-Карсиум и Дръстър:

1. **Исакча**[48]– общо 608 бр. монети от периода 1081 – 1195 г.:

414 бр. монети на Алексий I Комнин (1081 – 1118); 80 бр. на Йоан II Комнин (1118 – 1143); 102 бр. (от тях 65 бр. билонови номизми първо и второ сечене в Константинопол, и 27 бр. билонови номизми трето и четвърто сечене; 10 бр. медни монети на Мануил I Комнин (1143 – 1180); 3 бр. на Андроник I Комнин (1183 – 1185); 9 бр. на Исак II Ангел (1185 – 1195).

2. **Тулча**[49] – общо 16 бр. монети от периода 1081 – 1195 г.:

10 бр. на Алексий I; 4 бр. на Йоан II; 1 бр. билонова номизма на Мануил I, първо сечене в Константинопол; 1 бр. на Исак II.

3. **Хършова**[50] – общо 13 бр. монети от периода 1081 – 1195 г.:

2 бр. на Алексий I; 5 бр. на Мануил I; 1 бр. на Андроник I; 5 бр. на Исак II.

4. **Дръстър**[51] – общо 142 бр. монети от периода 1081 – 1180 г.:

117 бр. на Алексий I; 25 бр. от периода 1118 – 1180 г.

По брой на единичните монетни находки изпъкват Исакча и Дръстър, двата центъра на византийската власт на Долния Дунав в края на X – XII в. Очевидният спад на монетното обращение към средата на XII в. показва, че крепостта при Исакча вероятно е пострадала при куманското нападение. Но също така наличието на 27 бр. билонови номизми от трето и четвърто сечене на Мануил I Комнин дава сведения за продължаване на обитаването след 1148 г. и вероятен контрол на Византия над крепостта, и съответно над бродовете за преминаване на реката. Незначителният засега брой на монетите от Хършова не позволява да се локализира там търсеният град, завладян от куманите. Сравнително по-засилено е паричното обращение в Тулча, като прави впечатление по-големият брой на монетите на Йоан II Комнин за сметка на само една монета на Мануил I Комнин. Изказването на всякакви догадки относно локализацията на превзетите от номадите градове и крепости се затруднява от фрагментираното и непълно публикуване на нумизматичния материал от Силистра. Според нумизматичните находки от археологическите разкопки от 1993 – 2007 г. интересна и правдива изглежда констатацията на Ч. Кирилов, че Дръстър по брой на единичните монетни находки от XII в. показва третата по големина монетна колекция в Североизточна България и Добруджа, след Исакча и Преслав[52].

Косвени сведения, че Дръстър и прилежащите му територии са пострадали при войната през 1148 г., са намерените в Силистра 3 бр. медни имитации на византийски билонови номизми на Йоан II Комнин или Мануил I Комнин. Публикувани са от В. Пенчев, който свързва отсичането им с настъпилия недостиг на нискостойностни парични знаци след нападението на куманите през същата година[53].

Стратиграфските и нумизматични наблюдения на С. Ангелова показват прекъсване на живота в Дръстър през 90-те години на XI в., като се наблюдава и липса на жилищни хоризонти от XII в.[54] Някои археологически находки, събрани от С. Ангелова, датиращи се най-общо в XII в. (медальон с емайлово изображение на птица[55], стеатитова иконка[56]), една бронзова ключалка, датирана в XII – XIII в.[57], бронзова матрица за восъчни печати от XII в.[58] и намерените до източната крепостна стена многобройни керамични фрагменти, датиращи се в периода XI – XII в.,[59] свидетелстват, че Дръстър, макар и да запада политически и стопански, все пак остава един от основните градове на Долния Дунав. В частни колекции в Румъния се съхраняват и 3 бр. оловни печати, датиращи се в XII в., с посочено местонамиране в Дръстър. И. Йорданов подхожда критично към подобни находки и не ги свързва категорично с Дръстър[60]. Според С. Ангелова градът заема много по-малка площ през XII в., отколкото през XI в., а предполагаемите обиталища на византийския гарнизон са вероятно във все още непроучени терени[61]. Доказателство за непрекъснатото обитаване на Дръстър са проученият до външната страна на южната крепостна стена християнски некропол, гробове от който се датират в XII в.[62], а също така и стратиграфските бележки на Ч. Кирилов, отнасящи някои останки на сгради от Дръстър към периода от края на XI до края на XII в.[63]

Наличните наративни, нумизматични и археологически данни допускат да се подкрепи мнението на М. В. Бибиков, че споменатият от Йоан Кинам като завладян от куманите „забележителен град“ би могъл да бъде именно Дръстър. Сведението на арабския географ Идриси, датирано в 1154 г. описва града като важно търговско средище[64]. Трябва да добавим, че е вероятно Йоан Кинам, а и Идриси, да не описват този град в настоящото му величие, а по-скоро да ни предават образа на добре известния на византийските хронисти и на други автори Дуростороум-Дръстър, военен център на римския XI Клавдиев легион през Античността, резиденция на владетелите на Първото българско царство, седалище на българския патриарх и главен град на византийската военноадминистративна област Паристрион през XI в.

Според сведенията на Йоан Кинам императорът бил укорен от един лодкар за грабежите на куманите и преминал с войска от 500 души на север от река Дунав, за да ги преследва. Там имало още две реки, които той преминал с войската си, после преминал някаква дълга местност и „след това достигнали чак до планината“ – „Тену Ормон“, намираща се до „Тавроскития“ , и заварили лагера на неприятелите изоставен, а оттам гонитбата на куманските отряди продължила[65].

Относно локализацията на описаните от Йоан Кинам реки и топоними, има много разнопосочни мнения. Разсъжденията на различните автори най-често са свързани с локализацията на Демничик, откъдето те изхождат в по-нататъшните си опити да локализират посочените реки и местности. Според В. Г. Василевски и В. Златарски двете реки са Веде и Арджеш, или Арджеш и Дъмбовица, а военните действия трябва да се локализират в Мунтения[66]. М. В. Бибиков локализира ответния византийски поход близо до реките Дунав и Серет и на база на различни логически изводи смята, че Мануил I Комнин няма необходимите човешки ресурси, а също така и необходимото време, за да предприеме по-продължителен поход на север в посока към Източните Карпати[67].

Няколко са данните, които свидетелстват, че локализирането на преминаването на Дунав от куманите и съответно последвалото го прехвърляне на реката от византийците е станало някъде при добруджанския дунавски бряг. Освен споменатото сведение на Йоан Кинам, което вероятно описва пустееща в тези години Добруджа, също и посоката на ответния византийски поход, който се оказва, че е достигнал до границите на Галиция, не предполага търсенето на военните действия в днешна Мунтения. Също така не можем да се съгласим с мнението на М. В. Бибиков, понеже в писмените извори неведнъж виждаме авантюристичните действия на Манул I Комнин – непрекъснатите му войни в далечния балкански северозапад с Унгарското кралство, обходните действия на неговите офицери през Причерноморието и нападението срещу Унгария през 1166 г., а също така едно известие на Михаил Ритор, датирано в 1152 – 1153 г. споменава как Мануил I Комнин дори извършил поход в посока към Азовско море[68]. Интересна е интерпретацията на P. Diaconu, който смята, че всъщност Мануил I Комнин разполага с достатъчно голяма войска, за да преследва и разгроми куманите, понеже Йоан Кинам описва как византийският военачалник Алексий Гифард, който преследвал куманите, поискал помощ от императора, който се приготвил за битка „и вдигнал на оръжие цялата войска“[69].

Може да допуснем, че преследването на куманите от страна на византийците е било дълго. Неслучайно Йоан Кинам указва, че са ги гонили чак до Тену Ормон. Все още няма археологически свидетелства за поселища на куманите в Мунтения през XII в. Така, вземайки предвид и нумизматичните данни, според които десният дунавски бряг от Исакча до Дръстър е пострадал[70], може да допуснем, че гонитбата между византийците и куманите се е развила в земите на днешна Молдова в посока към Източните Карпати. Подобна интерпретация дава И. О. Князки, според когото последната решителна битка се е състояла близо до Източните Карпати[71].

Три монетни съкровища от района на Исакча и Измаил, с възможна дата на укриване 1148 – 1150 г. показват вероятността преминаването на номадите на юг от река Дунав да е било извършено в района на делтата, и по-точно в близост до Исакча, където има удобни за преминаване бродове[72].

Крепостта Исакча (римският град Новиодунум) се намира непосредствено на дунавския бряг, 2 км източно от сегашния град Исакча. В този район има няколко удобни места, където може да се премине реката. Според А. Кузев Новиодунум – Облучица – Исакча възникнали и се развивали през различните исторически периоди заради функцията си да пазят този важен долнодунавски брод[73]. П. Мутафчиев (цитиран у А. Кузев) отбелязва също, макар и за по-късно време, че при честите си нашествия в българските земи през втората половина на XIII в. татарите преминавали реката именно при Исакча – най-близкият брод до владенията на Златната орда и най-удобен между Дръстър и началото на делтата[74]. Дали бродът е само един или няколко, не е ясно. В. Аврамов споменава за село, недалеч от Галац, с името Vad-Ungar (маджарски брод)[75].

Няма съмнение обаче, че зоната преди началото на делтата е едно от най-удобните места за преминаване. След бродовете при Галац – Исакча и Диногеция следват блатисти места и разклонения на реката на няколко канала. Следващото удобно място е при Хършова[76]. След Хършова пък до Силистра река Дунав тече почти в 2 (3) канала и следващото удобно място е при Силистра. Друго удобно място за преминаване е Зимнич – Свищов (използван, прочее, и по време на Руско-турската война в 1877 г.).

Въпреки че в съвременната историческа литература се е наложило мнението, че етническият състав на нахлулите в пределите на Византия номади да е изключително от кумани, има данни които предполагат наличието и на други номадски етнически елементи в куманската, а също така и във византийската войска.

Ръководеното от византийския военачалник Алексий Гифард[77] преследване е осъществено от служещите в имперската войска „скити“[78] (печенеги и кумани[79]; печенеги[80]; печенеги и узи[81]; кумани[82]), които са били навярно печенеги и други номадски воини – лековъоръжена и бързоподвижна конница. Примерите за използване на лековъоръжена номадска конница във византийската армия от този период са много. Алексий I Комнин използва услугите на военни единици, състоящи се от печенеги и узи, неговият син Йоан II Комнин също използва „скитска“ кавалерия в решителната битка срещу номадите през 1122 г.

Най-близкият паралел е от времето на Третия кръстоносен поход през 1147 г., когато при една битка със западните рицари Мануил Комнин поставя начело на бойния строй „скити, заедно с турци и ромейски стрелци“, зад тях били построени „бързоподвижната конница“ и тежко въоръжени съединения[83]. Отбелязаните „скити“ са най-вероятно лековъоръжени конници, които е трябвало да бъдат подпомагани от селджушки наемници и византийски стрелци. Важно е разграничението, което прави Йоан Кинам, понеже ясно се вижда, че номадите имат обособено място във византийската армия и са споменати отделно от византийската лека конница. Впрочем това е и един вид продължаване на съществуващата традиция, даден военен отряд да бъде съставен от воини от един етнос[84].

Интересно е сведението на Йоан Кинам за началото на решителната битка между византийците и номадите: „Ромеите се впуснали по следите на скитите и вече влезли в сражение с тях. Скитите отначало се спрели, като че за да посрещнат ромеите, и наредени във фаланга, поискали помощната им войска да приеме първа сражението, за да защити и тях самите, и плячката, която карали със себе си“[85]. В известната историческа литература единствен P. Diaconu интерпретира това сведение и предполага, че в „скитската“ войска има и други войници, освен куманите, като според него е възможно това да са били власи от Мунтения[86].

По-правдиво изглежда в куманската войска да са били рекрутирани други номадски воини, най-вече печенеги и узи. Населяващите Северното Причерноморие кумани налагат властта си над печенегите и узите и ги обхващат в своята „степна империя“. Напълно естествено е при грабителските кумански походи на юг и запад да се включва и друго номадско население. Близък паралел може да бъде даден с византийско-печенежката война от 1121 – 1122 г., когато освен печенеги, на юг от река Дунав нахлуват узи, берендеи и кумани[87].

Доста са и примерите, в които куманите воюват с руските князе за правото кой да властва над другите номадски племена, населяващи Северното Причерноморие, а куманските нападения срещу руските княжества през 1093, 1105 и 1125 г. са с цел да върнат бягащи узи и „черни клобуки“[88]. Освен навярно чисто сантименталната стойност от упрвлението над други номадски племена, за куманите тези бегълци са представлявали потенциална военна сила, която е можела да се обърне срещу тях, а по-добре, разбира се, би било да служи в собствените им военни начинания.

Описанието на последната решителна битка в тази война е концентрирано върху подвизите на император Мануил I Комнин[89], а в края любопитни за изследователите са два от представените персонажи: вождовете Лазар и Сота. Някои учени приеха, че Лазар и Сота са една и съща личност[90].

Споменатият Лазар е с християнско име, а е показан като “скитски” вожд. Според P. Năsturel, който пръв разграничи Лазар от Сота[91], това е пример за румъно-куманската симбиоза[92]. За V. Spinei, Лазар е или християнизиран турански вожд, или представител на местните румънски общности[93].

Самото отнасяне на определението „романски/румънски“ към същинското Средновековие (?) относно етническата принадлежност на дадена личност буди съмнение към цялостната позиция и пристрастността на румънската историография по тези въпроси. Макар и според мнението на С. Плетньова, че по-напредналите християнизационни процеси сред куманите (посредством влиянието на Киевско-Печорската лавра и покръстването на отделни кумански родове) да започват още през XII в.[94], трудно може да приемем Лазар и за кумански вожд, понеже в средата на XII в. все още няма сигурни данни за масова християнизация сред куманите.

Може да предположим, че споменатият Лазар е с печенежки произход. Печенегите, които се заселват на Балканския полуостров през XI в., както е добре известно от писмените извори и данните на материалната култура, започват да се приобщават към християнската култура още в средата и втората половина на XI в.[95]

Разнопосочни мнения има и относно етническата принадлежност на Сота (Σότας), който бил пленен от куманите, но накрая сполучил да избяга при византийците[96]. За В. Златарски това е народно куманско име[97]. P. Năsturel първо предположи, че този антропоним е с кавказки (грузински) произход (като паралел дава името на грузинския поет Šota Rustaveli[98]), а после пък прие, че всъщност името е албанско, а споменатият Сота е търговец, пленен от куманите, когато превзели Аксиополис[99]. P. Diaconu го определя като румънско име, а посочените паралели са с арумънски произход: Sota, Sottea, Zota, Zottea, Zottu[100]. П. Павлов го превежда като Сот и предположи, че той произлиза от миксоварварското население на Долния Дунав, а името е тюркско, и дава паралели – Soti, Sati, които и в настоящето се срещат при таджики и узбеки[101].

Като допълнение на тезата на П. Павлов, би могло да се направи съпоставка между споменатия от Ана Комнина, редом с Татуш, и Сеслав като печенежки вожд Сача/Саца (Σατζᾶ)[102] и Сота. Макар и различаващи се фонетично, двете имена имат известно сходство помежду си. Известието на Ана Комнина датира тези събития около 1086 г.[103] Не може да допуснем, че Сача и Сота са идентични личности, но самият факт, че Йоан Кинам споменава как Сота се отличавал освен с богатството, и с произхода си[104], ни дава преки сведения за неговото по-високо йерархическо положение сред смесеното население на Долния Дунав, което може да бъде разтълкувано и като произтичащо от принадлежността му към местната миксоварварска/печенежка аристокрация.

Към участието на печенеги или други номади в номадската войска ни насочва и писмото на Йоан Цец до Лъв Хрисианит. Описвайки залавянето на дръстърския митрополит, малко по-долу Йоан Цец посочва и виновниците за страданията на неговия приятел: „вълци не от Арабия, но паристрийци, клон от скитите, непокорно и варварско славянско племе“[105]. Кои са упоменатите „паристрийци“? А. Каждан приема, че става дума за нападението от 1148 г. и са описани кумани, а не славяни, а преводът трябва да е „робско племе“[106].

Много сходен пример има в „История“ на Никита Хониат, който, описвайки подготовката на Мануил Комнин за войната със селджушките турци в 1176 г., пише как императорът събрал чужда войска от латинския народ и от самите „крайдунавски скити“[107]. Така е охарактеризирано смесеното население от района на Долния Дунав[108]. Интересното в случая е, че макар и в XII в. под понятието „приистрийски градове“ да се разбират земите около Белград и Браничево[109], то със сходни термини е обозначена в единия случай преминаваща река Дунав вражеска войска, а в другия – населението от района на Долния Дунав.Твърде вероятно е с тези своеобразни „етнически“ определящи термини да е обозначено смесеното население и от двете страни на река Дунав.

Сборните монетни находки, които биха могли да бъдат свързани с византийско-куманската война през 1148 г., са следните:

1. **Измаил**[110]

Смята се, че находката е намерена през 1961 г. при археологически разкопки на средновековната крепост при Измаил. Съхранява се в музея в Измаил. Състои се от 200 – 250 бр. монети, от които са съхранени само 11 бр. билонови номизми:

Алексий I – Константинопол, четвърто сечене – 2 бр.; Тесалоника – 1 бр.; Йоан II – Константинопол, второ сечене, вар. ? – 6 бр; Мануил I – първо сечене, вар. ? – 2 бр.

2. **Исакча I, или „някъде от Северна Добруджа“**[111]

Намерена е през 1916 – 1918 г. Съхранява се в РИМ-Варна. Състои се от 27 бр. билонови номизми:

Алексий I – Константинопол, трето сечене – 1 бр.; Йоан II – Константинопол, второ сечене, вар. А – 2 бр., вар. Б – 18 бр.; Мануил I – Константинопол, първо сечене, вар. А – 2 бр., вар. Б – 3 бр.; второ сечене, вар. Б – 1 бр.

3. **Исакча II**[112]

Намерена в крепостта през 1977 г. Съхранява се в частна колекция. Състои се от 44 бр. билонови номизми:

Алексий I Комнин – Константинопол, второ сечене – 4 бр., трето сечене – 2 бр.; Тесалоника, тип D ? или Исакча ? – 1 бр.; Адрианопол ? – Филипопол ? – Исакча ? – 2 бр.; Йоан II Комнин – Константинопол, второ сечене, вар. А – 5 бр.; вар. Б – 13 бр.; Тесалоника – 1 бр.; Мануил I Комнин – Константинопол, първо сечене, вар. А – 11 бр.; вар. Б – 4 бр.; второ сечене, вар. Б – 1 бр.

4. **Село Иганово, Карловско**[113]

Намерено е в землището на селото, в местността Чалът. Съхранява се в ОИМ-Карлово. Състои се от 66 бр. билонови номизми:

Йоан II – Константинопол, второ сечене – 37 бр.; Мануил I – Константинопол, първо сечене – 12 бр.; второ сечене – 17 бр.

5. **Букурещ**[114]

Намерена е през 1920 г. на ул. „Йеремия Григореску”, в керамичен съд. Съхранява се в Националния исторически музей в Букурещ. Състои се от 9 бр. билонови номизми:

Алексий I – Константинопол, трето сечене – 3 бр.; Йоан II – Константинопол, второ сечене, вар. Б – 2 бр.; Мануил I – Константинопол, първо сечене, вар. А – 1 бр.; вар. Б – 3 бр.

6. **„Добруджанското съкровище“**[115]

Намерено е някъде в Добруджа. Съхранява се в музея в град Констанца. Според различните съобщения на съкровището, то се състои от 67, 68 или 69 бр. билонови номизми. И. Йорданов и G. Mãnucu-Adameşteanuсмятат, че е укрито в периода 1148 – 1150 г.[116], а E. Oberländer-Tãrnoveanuи G. Custureaпосочват периода 1185 – 1195 г. Тук ще бъдат цитирани данните на G. Mãnucu-Adameşteanu (67 бр. билонови номизми):

Алексий I – Константинопол, трето сечене – 18 бр.; Адрианопол ? – Филипопол ?, вар. ? – 1 бр.; Адрианопол ? – Филипопол ? – Исакча ? – 3 бр.; Йоан II – Константинопол, второ сечене, вар. А – 6 бр.; вар. Б – 24 бр.; „нарязани монети“ – 1 бр.; Мануил I – Константинопол, първо сечене, вар. А – 6 бр.; вар. Б – 9 бр.

Неизяснените въпроси около войната от 1148 г. остават. Локализирането на завладените от куманите градове трябва да се ограничи в крайречната зона между Дръстър и Дунавската делта. Несъмнено нахлулата във византийските предели куманска войска е била придружавана от други номадски воини, вероятно печенеги. След тази война Византия още повече концентрира военните си усилия на северозапад срещу Унгария, а районът на Долния Дунав все така продължава да бъде зона, откъдето номадските племенни групи с лекота извършват своите нападения.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Пашуто, В. Т.** *Внешняя политика Древней Руси.* Москва, 1968, с. 207; **Князкий, И. О.** *Византия и кочевники южнорусских степей.* Санкт-Петербург, 2003, с. 112.

[2] Някои от основните изследвания по проблематиката са: **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове.* Т. 2. София, 1994 (второ фототипно издание), 384-386; **Bolşakov-Ghimpu, A.** La localization de la citè byzantine de Demnitzikos. – *RESEE*, 5 (3-4), 1967, 543-549; **Năsturel, P.** Valaques, coumansetbyzantins sous le règne de Manuel Comnène. – *Byzantina*, 1, 1969, 171-186; Axiopolis sous les Comnènes. Unerelecture de Kinnamos (III 3). – În: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani.* Brăila, 2004, 521-534; **Бибиков,**

М. В. Византийские хроники и локализация половецко-византийской войны 1148 г. – *Летописи и хроники. М. Н. Тихомиров и летописоведение*. Москва, 1976, 17-22; Болгария, Русь, Византия, половцы в системе международных отношений в Юго-Восточной Европе XII – первой половины XIII в. – В: *Руско-български връзки през вековете*. София, 1986, 91-106; **Diaconu, P.** *Les coumans au Bas Danube*. Bucureşti, 1978, 78-89; A propos de l'invasioncoumane de 1148. – *Etudes Byzantines et postbyzantines*, 1, 1979, 19-27; **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV – XIV в*. Варна, 2007, 256-257.

[3] **Ioannes Cinnamus**. Historia. – *ГИБИ*, 7, 226-228; **Бибиков, М. В.** *Византийский историк Иоан Киннам о руси и народах восточных Европы*. Москва, 1997, 61-62; I. Ferenţ смята, че в описанието на събитията предадени ни от Йоан Кинам са включени епически моменти отнасящи се към герой (Мануил I Комнин) и дори дава определението „гръцка епопея": **Ferenţ, I.** *Cumani şiepiskopialor*. Blaj, 1930, 39-43; **Diaconu, P.** A propos, p. 22.

[4] **Ioannis Tzetzae**. Epistulae.– *ГИБИ*, 10, София, 1980, с. 108.

[5] **Nicetas Choniates**. Historia. – *ГИБИ*, 11, София, 1983, с. 11.

[6] **Theodores Scutariota**. Compendium chronicum.– *ГИБИ*, 8, 1972, с. 227.

[7] Цитирано по **Бибиков, М. В.** Болгария, Русь, Византия, с. 95, прим. 45.

[8] Пак там, с. 96, прим. 47.

[9] **Codex Marcianus**. – *ГИБИ*, 10, София, 1980, с. 135.

[10] Такъв е преводът на Ст. Лишев и Г. Батаклиев - *ГИБИ*, 7, с. 226, а в гръцкия текст е изпусната думата λόυογ (?); Преводът на **Бибиков, М. В.** Византийский историк, с. 61, е „значителен град", а на **Năsturel, P.** Axiopolis, p. 522-523: „град достоен/бележит с името си".

[11] *ГИБИ*, 7, 214-226; За хода на събитията сравни **Златарски, В.** *Цит. съч.*, 376-384; Може да се допусне, че куманите са нападнали Византия под давлението на норманите - виж **Diaconu, P.** A propos, p. 20. В средата на XII в. в Европа се оформили два противоборстващи си съюза, от една страна били Византия, Немското кралство и Венеция, а срещу тях били Норманското кралство, Бавария, Франция, Унгария и Сърбия - виж **Острогорский, Г. А.** *История византийского государства*. Москва, 2011, с. 470; **Diaconu, P**. A propos, p. 20.

[12] *ГИБИ*, 7, с. 226

[13] *ГИБИ*, 11, с. 11.

[14] *ГИБИ*, 8, с. 227.

[15] **Василевский, В. Г.** Из истории Византии в XII в. Союз двух империй (1148-1155). – **Василевский, В. Г.** Труды, 4, Ленинград, 1930, с. 30.

[16] **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 25, бел.1 и **Бибиков, М. В.** Византийский историк, с. 107, прим. 65; Сходно е и мнението на **Расовский, Д. А.** Половцы. IV. Военная история половцевъ. – *Seminarium Kondakovianum*, 11, 1940, с. 120,

[17] **Пенчев, В.** Колективна находка с билонови византийски скифати от средата на XII в. – *Нумизматика и сфрагистика*, 4, 1995-97, 115-126.

[18] Пак там, с. 117.

[19] *ГИБИ*, 11, с. 8

[20] **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 369; **Ангелов, Д.** *История на Византия*, 2. София, 1974, с. 183; **Blöndal, S.** *The VarangiansofByzantium*. Cambridge, 2007 (second reprint ededition), p. 148; **Birkenmeier, J.** *The Development of The Comnenian Army 1081-1180*. Leiden, 2002, p. 90; **Князкий, И. О.** *Цит. съч.*, с. 72; **Ivanov, S. A.**, **A. Lubotsky**. An alanic Marginal Note and The Exact Date of John II's Battle with the Pechenegs. – *BZ*, 103 (2), 2010, p. 599.

[21] **Бибиков, М. В.** Византийскийисторик, с. 82-84, прим. 19.

[22] **Герасимов, Т.** Бюлетин за монетните находки открити в България – *ИАИ*, 21, 1957, с. 325; **Hendy, M.** *Coinage and money in Byzantine Empire 1081 – 1261*. Washington, 1969, 386-387; **Йорданов, И.** *Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261*. София, 1984, с. 212, № 175; **Минкова, М.** Колективна монетна находка от хиперперони и билонови скифати на Алексий IКомнин и Йоан II Комнин от с. Съединение, Чирпанско. – В: *Пътуванията в средновековна България*. Велико Търново, 2009, 448-463.

[23] **Момчилов, Д., Р. Христова.** Археологическо проучване на Маркели. – В: *АОР* през 2008 г., София, 2009, с. 652; **Момчилов, Д.** Средновековният град Маркели (обзор по археологически данни). – В: *Пътуванията в средновековна България*. Велико Търново, 2009, с. 204; **Аладжов, Ж.** Златен пръстен от крепостта Маркели край Карнобат. – В: *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*. Sofia, 2009, 453-456, авторът свързва укриването на съкровището със събитията от 1121-1122 г.

[24] **Мушмов, Н.** Колективни находки на монети. – *ИБАИ*, 11, 1937, с. 319; **Йорданов, И**. *Монети*, с. 211, № 172.

[25] **Валериев, Й.** Отново към византийско-печенежката война в 1121-1122 г. – В: *Тракия и Хемимонт*, 2 (под печат).

[26] *ГИБИ*, 7, с. 226.

[27] За това виж: **Атанасов, Г.** Етнодемографски промени в Добруджа (X-XVI в.) – *ИПр.*, 2, 1991, 75-89; Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XI до XV в. – *ИПр.*, 8-9, 1992, с. 13-31; Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – *Studia Balcanica*, 23. Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров, 2001, 185-214.

[28] **Жекова, Ж.** Колективна находка с билонови номизми на Алексий I Комнин (1081–1118) и Йоан II Комнин (1118–1143) от района на Велики Преслав. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 6, 2010, 121-128.

[29] **Валериев, Й.** Цит. съч.; Находката се състои от 7 бр. монети: 1 бр. имитация на милиаренсия на Константин IX Мономах; Алексий I Комнин – Константинопол, билон, трето следреформено сечене – 1 бр.; Йоан II Комнин – Тесалоника, билон – 5 бр.

[30] *ГИБИ*, 7, с. 226: „Ако императорът се грижеше за нашите работи, нямаше да бъде превзет Демничик (така се наричала крепостта, която куманите превзели, както вече се спомена), нито пък варварите щяха свободно да разграбят свободно и отвличат нашите имущества".

[31] Василевский, В. Г. Цит. съч., с. 30, прим. 1. Тази теза беше подкрепена от **Iorga, N.** *Istoria românilor*, 3. Bucureşti 1993, p. 46; **Bănescu, N.** *Les Duches byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*. Bucureşti, 1946, p. 104; **Diaconu. P.** Les coumans, 78-90; A propos, p. 26-27; **Kostova, R.** The lower Danube in the byzantine naval campaigns in the 12th century – *Culture and civilization at lower Danube*, 24, Calaraşi, 2008, 274-275.

[32] **Грот, К. Я.** *Из истории Угрии и славянства в XII в*. Варшава, 1889, с. 130.

[33] **Mitrea, B.** Mone de antice şi feudale descoperite la Zimnicea. – *SCIV*, 16 (2), 1965, 239-256.

[34] **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Numismatic and Historical remarks on the Byzantine Coin Hoards from the 12th Century at the Lower Danube. – *RESEE*, 30 (1-2), 1992, 43-44, № 2.

[35] **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Douătezaure de monede byzantine din secolul al XII-lea descoperite în Nodrul Dobrogei. – *BSNR*, 124-128, 1976-1980, p. 263-266; **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Numismatic, p. 56.

[36] **BolŞakov-Ghimpu, A.** La localization, 543-549; **Barnea, I., Şt., Ştefănescu**. Din Istoria Dobrogei, 3. Bucureşti, 1971, 158-160; **Barnea, I.** Dinogetia et Noviodunum, deux villes byzantines du Bas-Danube. – *RESEE*, 9 (3), 1971, p. 355; Тази локализация бе аргументирано опровергана от **Diaconu, P.** Les coumans, 62-71, 88-89, и **Mănucu-Adameşteanu, G.** *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*. Bucureşti. 2001, p. 195-196, който определя „монетата" на Мануил I Комнин от Диногеция, като малкомодулна латинска имитация от началото на XIII в.

[37] **Златарски, В.** *Цит. съч.*, 384-385, бел. 2.

[38] **Коледаров, П.** *Политическа география на средновековната българска държава 1186-1396*, 2. София, 1989, с. 18, бел. 76.

[39] **Madgearu, A.** *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X-XII*. Tărgovişte, 2007, p. 126; Frontiera dunărea năa Imperiu lui Bizantinînse colul al XII-lea. – *"History and politics"*, Universitatea Liberă Internaţională din Moldova. Chişinau, 1 (1-2), 2008, p. 119.

[40] **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Quelques aspects de la circulation monétairedans la zone de l'embouchure du Danube au XIIe siècle. – *Dacia*, 23, 1979, p. 270; **Йорданов, И.** Монети, с. 103; **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Douătezaure, p. 266; Numismatic, p. 56. Локализацията предложена от автора е направена и въз основа на анализ на текста на Йоан Кинам; **Mănucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, p. 196; Не трябва да се изключва и възможността тези сборни монетни находки да са свързани с някои от следващите регистрирани в изворите кумански набези на Балканския полуостров. През 1150 или 1154 г. куманите нахлуват през Дунав, а Никита Хониат съобщава, че срещу тях е изпратен пълководецът Каламан, чиито войски са разбити а самият той е убит. Следващото нападение е през 1160 г. Също така E. Oberländer-Tărnoveanu предполага, че няколко други сборни монетни находки от района на Исакча и Мунтения, датиращи се в 1170-1180 г., може да са свързани с други нерегистрирани в писмените източници кумански атаки през този период: *ГИБИ*, 11, с. 12; *ГИБИ*, 7, с. 247; **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад*. София, 1976, 106-107; **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Numismatic, p. 56; **Mănucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, 197-198; **Madgearu, A.** *Organizarea*, p. 128; Изпращането на военна част срещу куманите през 1150/1154 г. дава сведения, че в придунавските земи вероятно не са били разположени постоянни военни формирования - **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 395; **Madgearu, A.** *Organizarea*, p. 128.

[41] **Атанасов, Г.** Християнският, с. 257.

[42] **Бибиков, М. В.** Византийские хроники, с. 19; Болгария, Русь, Византия, 95-97; Византийский историк, с. 108-109, бел. 67, 77; **Князкий, И. О.** *Цит. съч.*, 112-113.

[43] **Năsturel, P.** Valaques, 171-176.

[44] Năsturel, P. Axiopolis, 521-531.

[45] **Darrouzès, J.** De Traité des transferts. Edition, critique etcommentaire. – *REB*, 42, 1984, p. 182, 208-209; **Diaconu, P.** Sur l'organisation ecclésiastique dans region du Bas Danube (dernier tiers du X – XII siècle). –*Études byzantines et post-byzantines*, 2, 1991, 87-88; **Атанасов, Г.** Християнският, с. 259.

[46] **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, p.401, Tab. 3.

[47] *ГИБИ*, 7, с. 226.

[48] **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Istoria,* p. 199, 410, Tab. 12; **Mãnucu-Adameşteanu, G., Viorel, P.** Monede byzantine din secolul XI descoperite la Isaccea. – *Peuce*, S.N. 1 (14), 2003, 413-426; **Mãnucu-Adameşteanu, G.** Monede byzantine din secolele X–XII, descoperite la Isaccea – Vicina, în Campania arheologică din anul 2003. – *Pontica*, 42, 2009, 621-651; Cronica descoperirilor din judeţul Tulcea (sec. IX-XIII). – Peuce, S.N. 9, 2011, 513-522.

[49] **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Monede byzantine descoperite înnordul Dobrogei: secolele X – XIV*. Bucureşti, 2010, 391-395, 399, Tab. 1.

[50] **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, p. 403, Tab. 5.

[51] **Йорданов, И.** Фискален режим в българските земи по време на византийското владичество. – В: *История на финансовата и кредитната система на България*. София, 1981, с. 65, Таб. 6 – 12 бр. монети от периода 1081-1118 г. и нито една за периода 1118-1180 г.; **Ангелова, С.** Към топографията на средновековния Дръстър през XII в. – В: *Приноси към българската археология*, 2, София, 1993, 53 – 7 бр. монети на Алексий I, отсечени след монетната реформа в 1092 г. (3 бр. са намерени в пласт от XIII в. с латински имитации, а 1 бр. заедно с още 1 бр. на Мануил I са намерени в пласт от XIV в. заедно с български монети от периода на Иван Александър с Теодора и на Иван Шишман), 1 бр. на Йоан II, 3 бр. на Мануил I; **Кирилов, Ч.** Мнимото изселване на българи от Паристрион. Някои бележки по въпроса за демографските процеси между Дунав и Стара планина през XI – XII век. – В: *EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*, Sofia, 2009, с. 364, Обр. 7 – 98 бр. за периода 1085(?)-1118 г. и 21 бр. за периода 1118-1180 г.

[52] **Кирилов, Ч.** Цит. съч., с. 362.

[53] **Пенчев, В.** Имитации на билонови скифати от XII в., намерени при археологическите разкопки в Силистра. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2, 2005, 105-110.

[54] **Ангелова, С.** Към топографията, с. 53.

[55] **Герасимов, Т.** Златно медальонче с емайлов образ на птица. – *ИАИ*, 17, 1950, с. 308.

[56] **Тотев, К.** Една творба на стеатитовата пластика от Силистра. – *ИНМВ*, 24 (39), 1988, 105-107.

[57] **Тотев, К.** Зооморфни катинари от Средновековна България. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 2, София, 1991, с. 252.

[58] **Barnea, I.** Sigili byzantine din colecţia Museu lui national de istorie. – *Cercetări Numismatice*, 4, 1982, p. 174, № 10.

[59] **Ангелова, С.** Към топографията, 54-55.

[60] **Йорданов, И.** Средновековният Дръстър според данните на сфрагистиката VII-XII в. – *АДСВ*, 40, 2011, с. 111.

[61] **Ангелова, С.** Към топографията, с. 55

[62] **Ангелова, С.** Средновековен некропол край Южната крепостна стена на Дръстър. – *ГСУ, ИФ*, 86,1993, 59-103.

[63] **Кирилов, Ч.** Цит. съч, с. 359.

[64] **Недков, Б.** *България и съседните ѝ земи през XII в. според „Географията" на Идриси*. София, 1960, с. 79.

[65] *ГИБИ*, 7, с. 227; „Тену Ормон" е свързван най-често с областта Телеорман в Мунтения. Изчерпателен анализ на библиографията по въпроса е направен от: **Bolșakov-Gimpu, A.** La localization, 544-547; **Бибиков, М. В.** Византийский историк, с. 110-111, прим. 80, 81; Като „Тавроскития" Йоан Кинам описва Галицкото княжество: Василевский, В. Г. Из истории…, с. 31; Cinnamus, с. 227, бел. 2; Бибиков, М. В. Византийский историк…, с. 111, прим. 81.

[66] **Василевский, В. Г.** Цит. съч., с. 31, прим. 1; **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 386.

[67] **Бибиков, М. В.** Византийский историк, 110-111, прим. 80, 81.

[68] **Spinei, V.** *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj-Naroca, 2003, p. 264, no. 218.

[69] *ГИБИ*, 7, с. 227; **Diaconu, P.** A propos, p. 25; Също така сигурност и свобода на действие на Мануил I Комнин в тази кампания вероятно дават и близките му отношения с Галицка Русия: **Тъпкова-Заимова, В.** Долни Дунав, с. 106.

[70] Въз основа на анализ на единичните монетни находки от Добруджа се предполага, че при ата-

ката от 1148 г. и куманските нападения през следващите години, са пострадали не само градските центрове около Добруджанския дунавски бряг, но също така и селищните зони: **Oberländer-Tărnoveanu, E.** La monnaiedansl'espace rural byzantine des Balkans orientaux – unessai de synthèse au commencement du XXIe siècle. - *Peuce*, S.N. 1 (14), 2003, p. 360.

[71] **Князкий, И. О.** *Цит. съч.*, с. 114-115.

[72] Виж по-горе бел. 40; Укриването на монетните съкровища може да се потвърди от споменатия по-горе текст на Йоан Кинам за разговора на Мануил I Комнин с лодкаря, където се споменава как куманите разграбвали „имуществата“ на местното население - *ГИБИ*, 7, с. 226.

[73] **Кузев, А.** Облучица – Исакча. – В: *Български средновековни градове и крепости*, 1, Варна, 1981, 211-213; За последните археологически открития от Исакча-Новиодунум виж: Baumann, V. *Noviodunum. Şantierarheologic 1995-2009*. Tulcea. 2010.

[74] **Мутафчиев, П.** *Избрани произведения*, 2, София, 1973, 683-684; **Кузев, А.** Облучица, с. 213.

[75] **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска – Преслав*, 2. София, 1929, с. 168.

[76] При отстъплението на разбитите при Варна в 1444 г. войски Януш Хунияди е воден от двама власи именно от тук да преминат Дунав. При Орашул де Флочи, от другата страна на реката – срещу Хършова, войводата е задържан.

[77] **Бибиков, М. В.** Болгария, Русь, Византия, с. 95, свързва едно писмо на ефеския митрополит Георги Торник до Алексий Гифард, дук на Тракезион, в което са споменати победите на последния над „скитите“ с кампанията от 1148 г. В същата статия на с. 95-96 руският учен, анализирайки една епитафия, дело на Теодор Продром, предполага също така и участието на Константин Камица във войната. Известен е намерен в България оловен печат на Константин Камица като севаст - **Кемалов, К., Д. Николов.** Византийски моливдовул от с. Вълкосел, Благоевградско. – *МПК*, 4, 1966, с. 14-15; **Бибиков, М. В.** Болгария, Русь, Византия, с. 96; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Vol. II: Seals with Family Names. Sofia, 2006, 176-178, № 259.

[78] *ГИБИ*, 7, с. 227.

[79] **Ferenţ, I.** *Cumani*, p. 41.

[80] *ГИБИ*, 7, с. 227, бел. 3; **Barnea, I., Şt., Ştefănescu**. Din Istoria, 157-158.

[81] **Бибиков, М. В.** Византийские хроники, с. 21; Болгария, Русь, Византия, с. 95; Византийский историк, с. 111, бел. 82.

[82] **Diaconu, P.** A propos, p. 21, no. 13.

[83] *ГИБИ*, 7, с. 221.

[84] **Бибиков, М. В.** Византийский историк, с. 106, бел. 59.

[85] *ГИБИ*, 7, с. 227.

[86] **Diaconu, P.** Les coumans, p. 88; A propos, p. 27.

[87] **Расовский, Д. А.** Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. – *Seminarium Kondakovianum*, 6,1933, с. 19, прим. 30; **Бибиков, М. В.** Византийский историк, с. 85-89, прим. 20; **Ivanov, S. A.**, **A. Lubotsky**. *Op. cit.*, p. 600.

[88] **Расовский, Д. А.** Половцы I, 102-103.

[89] Сред изброените победи на Мануил I Комнин в Codex Marcianus, са споменати тези над „скитите“, вероятно с това се визира кампанията му през 1148 г. или по-късните военни стълкновения с куманите: *ГИБИ*, 10, с. 135, бел. 6; **Бибиков, М. В.** Византийские хроники, с. 17.

[90] **Грот, К.** *Цит. съч.*, с. 134; **Василевский, В. Г.** *Цит. съч.*, с. 31; **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 386; *ГИБИ*, 7, с. 228, бел. 1.

[91] **Năsturel, P.** Valaques, p. 175, no. 24.

[92] **Năsturel, P.** Ş. Axiopolis, p. 531-532, no. 27.

[93] **Spinei, V.** The great, 263-264.

[94] **Плетнева, С. А.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. – В: *Труды Волго-Донской археологической експедиции*, 1, Москва-Ленинград, 1958, с. 205; *Половцы*. Москва, 1990, с. 143; **Стоянов, В.** *Куманология. Опити за реконструкции*. София, 2006, с. 219; Също така има примери и за бракове между кумански принцеси и руски князе през XII в. - вж. **Расовский, Д.** Половцы, 107-110; **Стоянов, В.** *Цит. съч.*, с. 219.

[95] Печенегите, които продължават да обитават Южноруската степ, пък са споменати на няколко пъти в руските хроники (1151 и 1162 г.) самостоятелно от племенния съюз на „черните клобуки“, където те участват - **Плетнева, С. А.** Половцы, с. 78.

[96] *ГИБИ*, 7, с. 228.

[97] **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 386.

[98] **Năsturel, P.** Valaques, p. 175, no. 24.

[99] **Năsturel, P.** Axiopolis, p. 532, no. 29.

[100] **Diaconu. P.** Les coumans, p. 81; A propos, p. 21.

[101] **Павлов, П.** Бележки за някои личности от Българското средновековие с оглед историята на Добруджа през XI – XIII в. – *Добруджа*, 9, 1992, с. 172-173.

[102] *ГИБИ*, 8, с. 54; В руския превод на „Алексиада" името Сача е транскрибирано като Саца: **Анна Комнина**. *Алексиада* (перевод Я. Н. Любарского). Санкт-Петербург, 1996, с. 201.

[103] **Анна Комнина**. *Алексиада*, с. 201, бел. 722.

[104] *ГИБИ*, 7, с. 228.

[105] *ГИБИ*, 10, с. 108.

[106] **Каждан, А. П**. Рецензия на книгу Ioannis Tzetzae. Epistulae.– *ВВр.*, 34, 1973, с. 289; *ГИБИ*, 10, с. 108, бел. 31; **Перхавко, В. Б.** Средновековый Доростол и Русь. – В: *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. Москва, 2000, 46-47.

[107] *ГИБИ*, 11, с. 21; В парафразата на народен език от съчинението на Никита Хониат е „от народа на франки и кумани".

[108] Пак там, с. 21, бел. 21.

[109] **Златарски, В.** *Цит. съч.*, 369-370; **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на средновековна България VII-XIV в.* София, 2006, 358-359.

[110] **Каришковски, П. О.** Находки позднеримских византийских монет в Одесской области. – *МАСП*, 7, Киев, 1971, 80-81, № 6А; **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Douătezaure, p. 292, no. 7; Numismatic…, p. 45, № 5; **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, p. 196.

[111] **Йорданов, И.** *Монети*, с. 169, № 82; **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Numismatic, p. 44, № 3; **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, p. 196, 317-318; **Custurea, G., G. Talmaţchi.** *Repetoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*. Constanţa, 2011, 230-231, № 66 (III).

[112] **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Două, 263-296; Numismatic, 44-45, № 4; **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, p. 196, 320; **Custurea, G., G. Talmaţchi.** *Op. cit.*, p. 235, № 66 (X).

[113] Виж бел. 17.

[114] Виж бел. 34.

[115] **Barnea, I., Şt., Ştefănescu.** *Op. cit.*, p. 333; **Йорданов, И.** *Монети*, с. 168, № 80; **Oberländer-Tărnoveanu, E.** Numismatic, p. 48, 80; **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, 313-317; **Custurea, G., G. Talmaţchi.** *Op. cit.*, 390-391, № IV.

[116] **Йорданов, И.** *Монети*, с. 103, Таб. 4; **Mãnucu-Adameşteanu, G.** *Istoria*, p. 208.

ONCE MORE ABOUT THE BYZANTINE-CUMAN WAR OF 1148

Ioto Valeriev

Absract

The author analyses again the Byzantine-Cuman conflict of 1148. Numismatics can offer us new data on these events. The coin hoards hidden around the Danube Delta show which regions were more affected by the attack. According to the letter of Ioannis Tzetzae and some numismatic data, it could be possible that Dristra was one of the cities conquered by the Cumans. The author believes that in this campaign the Cumans were accompanied by other nomadic warriors, probably Petchenegs. Also, mentioned by Ioannes Cinnamus, the barbarian chief tain Sota could be considered a local mixobarbarian or Petcheneg nobile.

BEAUTIFUL LANDS, BARBAROUS PEOPLE: CRUSADE CHRONICLES AND THE CROWN OF IOANNITSA

Thomas Lecaque

No foe threatened the Latin Empire in its infancy more than Kaloyan, Tsar of Bulgaria, known to the crusaders as “Jehans li Blakis” or “Joanisse, le roi de Blaquie et de Bougrie.” Robert de Clari records that the crusaders’ rejection of Kaloyan’s offer of alliance was the result of “mauvais conseil,” followed by their declaration that they would seize his lands along with the rest of the territory formerly held by the Byzantine Empire. In de Clari’s words, “Ce fu molt grant deul et molt grant damages.” This can be attributed to simple greed, or an underestimation of Kaloyan’s power. In this paper I suggest that the legacy of the First Crusade in northern France, as depicted in the St. Victor manuscript and its copies and the *Gesta Francorum* and its successors, left the crusaders with pre-existing notions of Bulgaria as a land of enemies and a land of wealth. This literary construction of Bulgaria provided the crusaders with no motivation to make peace and with every motivation to seek revenge on the Bulgarians for crimes committed against their ancestors. Through the lens of northern French monastic chroniclers, and the king’s own court, Bulgaria appears in two guises: either a rugged, barbarous land, with a landscape which matched the perfidy of its inhabitants, or a beautiful land of flowering meadows and bountiful fields, marred by a populace who combined the worst traits of Greeks and Cumans, betrayer and barbarian. By examining these texts, we can understand, if not justify, what was ultimately the most serious error made by the Latin Empire.

It is, in my opinion, impossible to overestimate how terrifying Kaloyan Asen was to the crusaders in the aftermath of the Fourth Crusade. He was their Attila the Hun, a wild, barbarous figure from the great forbidding north who defeated the cream of their army in open battle, besieged their towns, eliminated their heroes, and occupied a central place in their nightmares. They knew him as “Jehans li Blakis”[1], or “Johanis qui ere rois de Blaquie et de Bougrie”[2], and he was associated in crusader chronicles with savage Cumans and treacherous Greeks. Western historians commonly focus on the effects of his victories on the nascent Latin Empire, but often overlooked, and never properly explain, the peaceful offer he made to the crusaders, as recorded in Robert de Clari and Niketas Choniates: that if the crusaders lords would crown him king of Bulgaria and Vlachia, he would hold his territory as their vassal and aid them in taking Constantinople with his entire army[3], As de Clari writes, the Franks rejected this offer, and “Ce fu molt grant deul et molt grant domage”[4], “This was a very great mischance and a very great misfortune”[5]. What this brief paper seeks to show is that for the Crusaders, there is a clear literary precedent for treating the Bulgarians with unremitting hostility, and not treating his offer as being worthy of serious thought. In the First Crusade chronicles, from the manuscript traditions of the *Gesta Francorum* and the St. Victor codex, there are numerous literary depictions of the Bulgarians as hostile, untrustworthy enemies of the crusaders, and their land as both a terrifying terrain and a prize worthy of conquest. It is this literary portrayal that shapes the attitudes and actions of the Fourth Crusade.

First, let us look at Kaloyan’s proposal. Robert de Clari writes that during the reign of Alexius Doukas “Murzuphlus”, when the crusaders were beginning their preparations to renew the siege of Constantinople, “John the Vlach sent word to the high barons that if they would crown him king so that he would be lord of his land of Vlachia, he would hold his land

and kingdom from them and would come to their aid to help them take Constantinople with all of a hundred thousand men"[6]. This is the first reference to Kaloyan in Clari's chronicle, and he attempts to give some context for who this "John the Vlach" is by referencing the Cumans, explaining that they are allies of Kaloyan and that their land, Comania, borders the land of Kaloyan, which he refers to as "Vlachia". To Clari, the Cumans are the quintessential steppe barbarians, who he describes as "a savage people, who neither plow nor sow, and they have neither huts nor houses, but they have tents made of felt in which they shelter themselves, and they live on milk and cheese and flesh"[7]. With this attitude in the chronicle of a lesser knight, it comes as no surprise, perhaps, that the leaders of the crusade similarly take a dim view to this proposal:

When the barons heard what John the Vlach was asking of them, they said they would take counsel, they came to a bad decision; for they answered that they cared nothing for him nor for his help, but he should know well that they would hurt him and do him harm if they could. And he paid them very dearly for this later. This was a very great mischance and a very great misfortune. Now when he had failed with them, he sent to Rome for his crown, and the apostolic sent a cardinal to crown him, and so he was crowned king[8].

This account in not found in Geoffroi de Villehardouin, whose chronicle acts as an apologia for the Fourth Crusade, but is confirmed in the chronicle of Niketas Choniates, who describes Kaloyan as welcoming emissaries from rebelling Greek cities:

for he looked askance at the Latin's arrogant bearing and with distrust regarded their lance as a flaming sword, for when he had dispatched envoys on a mission of friendship, he had been instructed to address the Latins in his letters, not as an emperor greets his friends, but as a servant his masters, in this way being demoted to his former station. Otherwise they would bear arms against him and ravage Mysia, denying him its fruits, since he had rebelled against his Roman lords[9].

There is a constant theme in both texts—Kaloyan makes an offer of friendship to the Latins, and they respond with dismissal of his power, a vow to actively act against him and his, and an idea of his being a servant rather than a king.

To find the reason for this visceral opposition, we must look at the source of Latin involvement in the Balkans: the Crusades. By the Fourth Crusade, there was a deep tradition, institutionally, spiritually, and literary, for crusaders to draw upon in their organization and motivation. Perhaps no event in western medieval history is more pivotal than the First Crusade. It is a paradigm shift in the way Latins deal with the world around them, the way they understands themselves and their role in a newly expanded world. It also colors their literary production, with crusader chronicles becoming the equivalent of medieval bestsellers—the chronicle of Robert the Monk, for example, is present in over a hundred extant manuscripts in its Latin version, and the twelfth century also saw it translated into verse as the *Solimarius* of Gunther of Pairis, who later wrote a history of the Fourth Crusade, and as one of the bases for Graindor de Doaui's vernacular *Chanson d'Antioche*[10]. This does not take into account the seven extant copies of the anonymous *Gesta Francorum*, the seven extant manuscripts of Raymond d'Aguilers chronicle, most of which also contain the chronicles of Fulcher of Chartres and Walter the Chancellor, the eight copies of Guibert de Nogent, seven of Baudri of Bourgeuil, nine of the *Chanson d'Antioche*, thirteen of Albert of Aachen, and the lone exemplar of Ralph of Caen, let alone works like Gilo of Paris, Ekkehard of Aura, orthe *Chanson de Jerusalem* that are later, or lost works like the vernacular history of Geoffrey Bechada[11]. No other event in the High Middle Ages provokes such great literary production, not even the later crusades. It is thus to the First Crusade that we should look to understand the attitudes and beliefs of the Latins on the Fourth Crusade, who come out of the great crusading families of northern Europe.

There are two groupings of manuscripts and texts that make up the greater part of the Frankish tradition of the First Crusade, present in reasonable number in northern French libraries and thus likely to have been accessible or influential in early thirteenth century notions of crusading—these are the *Gesta Francorum* and its early eleventh century monastic descendants, and the St. Victor codex and its copies. These contain two very different sets of ideas about the Balkans, the pivotal early moments of the First Crusade that in all likelihood were most if not all the Fourth Crusaders knew about the region they were entering—we must be wary of assuming any form of real knowledge by the crusaders of south-eastern Europe or Byzantium. The *Gesta Francorum* provides very slight details on the brief Balkan passage of the crusaders, especially its protagonist Bohemond, but that mention is significant for how it portrays the region: it is a vastly wealthy land of a great abundance of grain, wine and food, of rich farmland, cities and castles, and, most importantly, of heretics[12]. The *Gesta* itself mentions only two specific locations in Bohemond's passage: Castoria, where "we stayed [for] several days and looked to purchase supplies. But the people would not agree to sell us any because they were very frightened of us, for they refused to see us as pilgrims but as men come to devastate their land and to kill them. Therefore we stole cattle, horses, and donkeys and whatever else we could find;" and Pelagonia, "where a town of heretics was located. We attacked it from all sides and very soon it came under our control, and lighting a fire we burned the town along with its inhabitants."[13]Guibert de Nogent, in his chronicle, makes very small but very important changes to this account—he writes that "Bohemund collected the troops and supplies that were necessary for such an expedition, embarked with his army, and with a favoring wind easily reached the Bulgarian shore."[14] This is, to Guibert, Bulgaria—he reinforces this by adding that "when he and his men entered the land of Bulgaria, they found a great supply of every kind of food. When they arrived in the valley of Andropolitanus, they remained there waiting for the rest of the fleet to finish the journey"[15]. Thus this same region of plenty that the *Gesta* mentions is Bulgaria to Guibert. Once again, this description is immediately followed by the entrance to Pelagonia, "where they came upon a fortified town of heretics, which they attacked on every side, compelling them to surrender. They then burned it to the ground, together with its inhabitants"[16]. Two major attributes: a beautiful landscape with plenty of things worth possessing, and a city filled with heretics.

Robert the Monk's chronicle, perhaps the best indication of popular conceptions of the First Crusade in this period with thirty-seven of the one hundred extant manuscripts dateable to the twelfth century, expands upon all of these points, and adds his characteristic vitriol towards anything connected with Byzantium to color the narrative[17]. He similarly describes Bohemond as taking ship to the region of Bulgaria, and writes that "They found such abundance of food in Bulgaria that *their corn and their wine increased*"[18]. Castoria is once again looted because the native population will not sell them provisions, and then they proceed to Pelagonia, which contained a particular castle of heretics This they attacked from all sides, took straight away amidst blaring trumpets and flying arrows and weapons, stripped it of all its goods and burnt it along with its inhabitants. That reflected no discredit on them because the detestable preaching of the heretics was creeping like canker and had already infected the surrounding regions with its depraved dogmas just as its perverted aim had been to turn them aside from the true faith[19].

The heretics are not just lodged in Bulgaria, but are infecting the region. This is the core of what the *Gesta Francorum* tradition taught about Bulgaria—that it was vastly wealthy, but it was filled with bad people, heretics who had to be burned out.

This tradition has only the briefest mention of the Balkan passage of Bohemond, and contains a single episode, though one that has a very negative bent towards Bulgaria. In the other major manuscript tradition for northern France, the St. Victor Codex containing the works of Fulcher of Chartres, Walter the Chancellor of Raymond d'Aguiliers, however, there is a much lengthier narrative of the trip of Raymond de Saint-Gilles and his army through the Balkans. The three texts in the codex were meant to be read together; the St. Victor codex contains at least one instance of the compiler informing the reader, in the chronicle of Fulcher of Chartres, to see an expanded discussion on a topic in Raymond d'Aguiliers. Fulcher of Chartres only makes a pair of brief mentions of Bulgaria, but both are entirely negative. In the first, Hugh of Vermandois "landed with his men near Durazzo, a city in Bulgaria, but rashly advancing with a small force was captured there by the citizens and conducted to the emperor at Constantinople"[20]. It is connected with Byzantine treachery towards the First Crusade leaders. The second mention deals directly with the place, the physical attributes of the land:

And so we passed through the lands of the Bulgars in the midst of steep mountains and desolate places. Then we all came to a swift stream called the River of the Demon by the local inhabitants and justly so. For we saw many people of the common sort perish in this river, people who hoped to wade across step by step but who were suddenly engulfed by the strong force of the current. But none of the onlookers was able to save any of them. Wherefore we shed many tears from compassion. Many of the foot-soldiers would have lost their lives in the same manner had not the knights with the trained horses brought aid to them. Then we pitched camp near the shore and spent one night. On all sides were great mountains which were uninhabited[21].

Steep mountains, desolate places, and the "River of the Demon". Not just the people but the land itself acts against the Crusaders in Fulcher de Chartres account. But these are but the briefest mentions in a lengthy chronicle, if very pointed—it is Raymond d'Aguiliers' account that truly puts an edge on the dangers of the Balkans for the crusaders.

Raymond d'Aguiliers recounts the travails the Occitanian army faced as they passed through what he calls "Sclavonia," before encountering similar problems to Bohemond when he gets into more properly Byzantine territory. The description of their time in Sclavonia would be very familiar to the veterans of the Third Crusade and descriptions of Frederick Barbarossa's passage to Constantinople:

Following its departure, the army entered Sclavonia and underwent many privations during the winter season. Truly, Sclavonia is a forsaken land, both inaccessible and mountainous, where for three weeks we saw neither wild beasts nor birds. The barbarous and ignorant natives would neither trade with us nor provide guides, but fled from their villages and strongholds and, as though they had been badly injured by our infirm stragglers, slew these poor souls—the debilitated, the old women and men, the poor, and the sick—as if they were slaughtering cattle. Because of the familiarity of the Slavs with the countryside, it was difficult for our heavily armed knights to give chase to these unarmed robbers through the midst of rugged mountains and very dense forests. Yet our army endured these marauders because our soldiers could neither fight them in the open nor avoid skirmishes with them[22].

The *Deeds of Frederick Barbarossa* for the Third Crusade is fairly similar—the Germans had to labor mightily to get through the thick forests of Bulgaria, attacked by Greeks, Bulgars, Serbs and Vlachs from hiding, with bandits described as wolves laying in ambush, with heavy death tolls among the foragers, the poor, and the foot soldiers.[23] Raymond d'Aguilers continues with details on the terror of the land, where "for almost forty days we journeyed in this land at times encountering such clouds of fog we could almost touch these vapors and shove them in front of us with our bodies”[24].

When the Occitanians arrived in Durazzo, recorded as Bulgarian by Fulcher of Chartres[25], the region becomes even more actively hostile:

On our encampment at Durazzo, we were confident that we were in our land, because we believed that Alexius and his followers were our Christian brothers and confederates. But truly, with the savagery of lions they rushed upon peaceful men who were oblivious of their need for self defense. These brigands, operating by night, slew our people in groves and places far from camp and stole what they could from them. While the Greeks acted thus without restraint, their leader, John Comnenus, promised peace; but during such a truce they killed Pontius Rainaud and fatally wounded his brother, Peter, two most noble princes. We had a chance for vengeance, but we renewed our march in preference to vindicating our injustices. En route, we had letters concerning security and brotherhood, and I may say of filiation, from the Emperor; but these were empty words, for before and behind, to the right and to the left Turks, Kumans, Uzes, and the tenacious peoples—Pechenegs and Bulgars—were lying in wait for us[26].

It is this last line, the imperial forces of “Turks, Uzes, and the tenacious peoples—Pechenegs and Bulgar,” that may be the key. Throughout these fundamental chronicles, there has been a notion of Bulgaria as a land of people who are different, whether as heretics in the *Gesta* or, in the St. Victor, as barbarians. Here, the connection between Pechenegs and Bulgars, and placed in the company of Cumans and Turks, shows what is perhaps the most damning aspect of Latin attitude—the Bulgarians are barbarians, the kind used as brute squad for the Byzantine emperors. The Pechenegs are loathed in their own right throughout the First Crusade sources for attacking the crusaders on Byzantine orders, whether in a series of accounts of an assault on Bohemond and Tancred at the River Vardar on Alexius’ orders, or on Godfrey of Bouillon and his forces in Constantinople as part of an extortion attempt[27]. To connect them to the Bulgars, then, is to place the Bulgars in very bad company. The Cumans in the same group would have been remembered by later crusaders, especially in the face of Kaloyan’s massive allied Cuman army.

Books have the power to change the way we think about the world, and it would be wrong to think that this was not the case in the Middle Ages. For the West, crusade chronicles were one of the most potent sets of texts—as Jay Rubenstein has shown, the St. Victor codex itself may very well have inspired Louis VII to go on crusade, and the chronicles of Fulcher of Chartres, Robert the Monk, William of Tyre and others were created specifically to attract more crusades and more crusaders.[28]The portrayal of the Bulgarians and of Bulgaria in these chronicles has two clear identities: either a beautiful, wealthy land populated by heretics who must be burned out, or a treacherous, hostile lands filled with blood-thirsty, treacherous barbarians. Either vision of the Bulgars leaves little incentive for the Fourth Crusaders to crown Kaloyan Asen king and accept him as a vassal.

NOTES:

[1] **Robert de Clari.** *La Conquête de Constantinople*, ed. Philippe Lauer (Paris : Librairie Ancienne Édouard Champion, 1924), p. 63.

[2] **Geoffroy de Villehardouin.** *La Conquête de Constantinople*, ed. Jean Dufournet (Paris : Garnier-Flammarion, 1969), p. 85.

[3] **Robert of Clari**. *The Conquest of Constantinople*, tr. Edgar Holmes McNeal (New York, Columbia UP, 2005),86-88; **Niketas Choniates**. *O City of Byzanium, Annals of Niketas Choniates,* tr. Harry J. Magoulias, Byzantine Texts in Translation, ed. Harry J. Magoulias (Detroit: Wayne State UP, 1984), 335-336.

[4] **Robert de Clari.** *La Conquête de Constantinople*, p. 65.

[5] **Robert of Clari**. *The Conquest of Constantinople*, p. 88.

[6] Ibid., p. 86.

[7] Ibid., p. 87.

[8] Ibid., p. 88.

[9] **Niketas Choniates**. *O City of Byzanium*, 335-336.

[10] **Gunther of Pairis**. *The Capture of Constantinople: The Hystoria Constantinopolitana of Gunther of Pairis*, ed. and tr. Alfred J. Andrea (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997), 3; **Robert the Monk**. *Robert the Monk's History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana,* tr. Carol Sweetenham, Crusade Texts in Translation (Aldershot: Ashgate, 2005), vii.

[11] **Robert the Monk**, p. 8.

[12] *The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims: The Earliest Chronicle of the First Crusaders*, ed. and tr. Nirmal Dass (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2011), p. 31.

[13] Ibid.

[14] **Guibert de Nogent**. *The Deeds of God through the Franks,* tr. Robert Levine (Middlesex: The Echo Library, 2008), p. 52.

[15] Ibid.

[16] Ibid.

[17] **Robert the Monk,** 7-8; 21.

[18] Ibid., p. 95.

[19] Ibid., p. 96.

[20] **Fulcher of Chartres**. *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, tr. Frances Rila Ryan, ed. Harold S. Fink (New York: W.W. Norton & Company Inc., 1960), 72.

[21] Ibid., p. 77.

[22] **Raymond d'Aguilers**. *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem,* tr. with intro. and notes by John Hugh Hill and Laurita L. Hil, Memoirs of the American Philosophical Society Vol. 71 (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1968), p. 16.

[23] **Loud**, **G. A.** ed. and tr., *The Crusade of Frederick Barbarossa: The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Crusade Texts in Translation 19, ed. Malcolm Barber, Peter Edbury, Bernard Hamilton, Norman Housley, and Peter Jackson (Aldershot: Ashgate, 2010), 59-69 esp.

[24] **Raymond d'Aguilers**. *Historia*, p. 17.

[25] **Fulcher of Chartres**. *A History*, p. 72; footnote 4 explains the identification of Durazzo as Bulgarian by Fulcher as going back to the First Bulgarian Empire.

[26] **Raymond d'Aguilers**. *Historia*, p. 18.

[27] **Robert the Monk**, p. 96; **August. C. Krey**, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, (Princeton: Princeton UP, 1921), 80-86.

[28] See **Rubenstein, J**. Putting History to Use: Three Crusade Chronicles in Context—*Viator,* 35, (2004), 131-168.

КРИЧИМСКИЯТ НАДПИС И ВОЕННИЯТ ПОХОД НА ЙОАН АСЕН II В ЗЕМИТЕ НА ДЕСПОТ АЛЕКСИЙ СЛАВ

Веселин Станков

Настоящото изследване има за цел чрез историографския подход да „реабилитира“ Кричимския надпис[1] относно неговата значимост, в контекста на историческите събития в българската държава от началото на XIII век. През 2012 г. се навършиха 70 г. от неговото откриване и обнародване. Ще се опитаме да отговорим на въпросите: кой инициира изписването му, каква е причината за военните действия от страна на цар Асен в Родопската област, отразено в епиграфския паметник, и в чии земи се намира по това време крепостта Кричим. За целта ще проследим и съпоставим историческите събития и връзките между тях, провокирали създаването на каменния надпис.Той е съвсем кратък и отбелязва превземането на Кричим от цар Асен, пояснява и точното място, на което сяда българският цар след превземането му. Възстановката на текста по Иван Дуйчев[2] гласи:

✝насємъка

мєнисѣдѣ а

сѣнцарьєгдапрѣѧ

крчим

/На този камък седя цар Асен, когато превзе Кричим/

В публикацията си Дуйчев коментира предходните първи публикации на епиграфския паметник във вестник „Зора“, като ги подлага на критичен анализ.[3] Изразява становище относно значимостта на надписа, определя принадлежността му към каменните надписи на Йоан Асен II[4], дава неговото коректно четене, но нищо повече.

В първото вестникарско съобщение за откриването на Кричимския надпис В. Велков дава размера на камъка според съобщеното му от откривателя[5]: размер на камъка 3 м на 3,20 м и големина на буквите от 10 до 20 см високи. Понеже сведенията за надписа са му предадени от трети лица, то и представеното четене на същия е неточно[6].

Второто съобщение за същия надпис, в пореден брой на същия вестник „Зора“, е от Д. Цончев[7], който твърди, че той открива надписа (не без помощта на местни жители) още през месец септември 1942 г. в нарочна експедиция в района на Кричим. Описва точното местоположение на камъка спрямо Кричимската крепост[8], дава размера на камъка и кратка палеографска характеристика на надписа – размери: височина 0,55 м, дължина 1,07 м, букви от 0,06 до 0,11 м, четириреден надпис на среднобългарски. Отнася го към надписите на Йоан Асен II, но не дава негово вярно четене. Към статията е приложена и снимка на направен от него естампаж на надписа върху хартия[9].

През януари 1943 г. отново във в. „Зора“ е изнесена информация от проведено заседание на „Историко-филологическия клон на Академията“, на което проф. Ив. Гошев представя коректно и вярно четене на Кричимския надпис[10]. Според него палеографските особености на надписа го отнасят по-скоро към времето на Асен I, отколкото на Асен II. Колегията приема единодушно неговото четене като вярно. На същото заседание е възложено на проф. д-р Стефан Младенов да подготви езиково изследване на надписа[11].

Две години по-късно проф. Младенов действително публикува изследване за този надпис в сп. на БАН[12]. В същия брой на списанието проф. Гошев прави и своя публикация за надписа[13]. И двамата правят подробно палеографско изследване на Кричимския надпис, но само проф. Гошев се ангажира с датировка според палеографските особености на текста, препотвърждавайки първоначалното си становище, че става дума за надпис на Йоан Асен I[14]. Макар да прави опит за историографски преглед на събитията от края на XII и началото на XIII век, той не успява да намери сериозни доводи за това, на кого от двамата Асеновци е посветен надписът.

Професор Гошев прави и една интересна сравнителна характеристика на Кричимския надпис с този от златния пръстен от Търновград, съдържащ името Слав. Той допуска, че става дума за пръстена на деспот Слав[15], а надписът от Кричим

„ ... палеографски напълно схожда със Славовия по характера на своите букви, по своите лигатури, както и по липсата на ерове“[16]. Тези особености на сходство на двата надписа ги поставят близки като датировка, но това не е основание да приемем, че „столникът“ царев е именно Алексий Слав. Въпросът чий е пръстенът остава засега без убедителен отговор.

Към 1945 г. въпросът за датировката на надписа при Кричимската крепост остава като че ли отворен. В следващите 67 години Кричимският надпис се споменава в историографията ни като епиграфски паметник, имащ отношение към времето на Йоан Асен II, но нищо повече. Явно липсата на информация от изворите за събитието, споменато в надписа, прави не дотам убедителна една или друга хипотеза. Това е една от причините този надпис да не се коментира от българските историографи. Въпреки това ние ще опитаме да изградим няколко хипотези.

Като начало ще започнем с камъка, върху който е изписан надписът. Той е достатъчно голям, което означава, че ние го намираме на мястото му и можем да сме сигурни, че камъкът не е пренесен от друго място с готов надпис. Страната на камъка, от която е надписът, не е обработена допълнително и буквите следват естествения релеф. Така и редовете, и буквите не са съвсем еднакви и прави.

Следващия въпрос е: кой изсича надписа върху камъка? Самият надпис не съдържа година и съвсем не изглежда триумфален, отбелязващ победата на цар, така, както подобава за един царски надпис. Тогава по-склонни сме да допуснем, че надписът е изсечен от очевидец или участник в превземането на Кричим. Това може би е местен жител или грамотен монах от недалечния манастир[17], а може би човек, приближен на царя, впечатлен от събитието – превземането на Кричим, което провокира неговото написване. По една или друга причина един грамотен човек, сигурно с български произход, решава и увековечава с надпис мястото, на което сяда цар Асен, след като превзема Кричим. Склонни сме да приемем надписа за автентичен, събитието, упоменато в надписа – за исторически факт, а това ни връща към въпроса: кой цар Асен превзема Кричим, и защо? Ще се върнем към двама от царете ни с името Асен, които са разглеждани от изследователите като най-вероятни инициатори на събитието от надписа.

Асен I

От Асен I са известни два моливдовула, съдържащи името Асен и титлата цар:
+ Асѣнь цр блъгаромъ[18]. Двата негови печата са от времето на неговото управление като съвладетел на брат си Теодор Петър. По приблизително същия начин е изписана титлата и името му върху неговите два номинала монети[19]. Каменен надпис от него или с неговото име към момента няма открит. Нямаме и сигурни податки от изворите, за да отнесем Кричимския надпис към управлението на този български владетел. В изворите не се споменава за военни действия по негово време в посока Родопската област. Напротив, косвените сведения сочат, че към 1196 г., след убийството на Асен I, тази територия си е византийска. Император Алексий III я предава като владение на Иванко Алексий през 1197 г., като го прави свой зет и го назначава за стратег на Филипополска епархия. Иванко от своя страна избира Кричим за своя резиденция, но преди това я ДОИЗГРАЖДА като крепост и я прави почти непревземаема. Неговата задача е да отбива нападенията на своите сънародници – българите, за което получава тези широки правомощия от императора. Иванко предприема и действия по подсилване крепостите по северните склонове на Родопите[20]. Не се споменава и за каквото и да е превземане или въобще военни действия с български военни части при Кричим по негово време, а само, че *…[Иванко] твърдо установи своята власт във всички замъци и крепости, разположени по планинските възвишения…*[21].

Кричим едва ли представлява стратегическа военна цел за властта в Търновград до 1195 година. Разсъждавайки логически, цар Теодор Петър и съвладетелят и негов брат Йоан Асен I може би имат за цел завладяване на Родопската област, но тези планове се реализират едва при най-малкия от братята – Калоян.

Асен II

В свое изследване Милияна Каймакамова прави нов опит да датира Кричимския надпис. Според нея той е на Йоан Асен II и там той е посочен само като цар, което означава, „че събитието е станало в началото на неговото царуване”[22].

Има основание този надпис да визира цар Асен II и да бъде определен като най-ранният, съдържащ неговото име. Ако допуснем, че това е така, ще опитаме да го обясним чрез критичния анализ на историческите събития от началото на XIII век.

През 1218 г. на българския престол в Търновград се възкачва Йоан Асен II (1218 – 1241). Да допуснем, че събитието, упоменато в надписа, става в самото начало на неговото управление. За това ни подсказва името на царя, изписано само като Асен. В по-късните му надписи той е с добавено вече царствено име Йоан, такова, каквото носи и неговият баща, когато приема да бъде съвладетел на брат си Теодор Петър: *…преблагочестивия цар Асен, който в светото кръщение бе наречен Йоан*[23]. Логично и Асен II също да приема царственото име Йоан – като баща си, когато вече се чувства сигурен в своята царствена власт. Възможно е това все още да не е факт към датата на събитието при Кричим. Това ни кара да допуснем, че то се случва в самото начало на неговото царстване. Едва ли обаче още в 1218 г. или следващите десет години, защото като цяло политиката на Асен II по отношение на съседите е миролюбива през този период от време. Тази политика на царя се отнася и за деспот Слав, а земите, които владеят двамата братовчеди, имат обща граница. Допустимо е българският цар да възприема деспота като силен претендент за царския престол. След смъртта на Борил властовите позиции на Слав спрямо царския престол отново са в своята законова сила. Напълно е възможно Алексий Слав да прави опит след 1218 г. да възвърне позициите си в Търновград. Но това явно не му се удава.

Новият български цар е първи братовчед, вероятно по съребрена линия, на деспот Алексий Слав – самостоен владетел на Родопската област към онзи момент, в чиито владения се намира и Кричим. Изворите не ни дават никаква информация какви са техните взаимоотношения, освен че са близки роднини. Да припомним, че Асен II се налага като владетел не без силата на оръжието, което не го прави по-легитимен от братовчед му Борил. Преди това цар Борил и деспот Слав са в непрекъсната вражда след 1207 г. заради власт и територии, и така е до отстраняването на първия през 1218 година. Политиката на независим владетел от страна на Слав едва ли се е понравила и на новия цар. Косвени сведения за взаимоотношенията им в онзи момент ни дава именно Кричимският надпис. Те явно са враждебни, но събитието, описано в надписа, едва ли се случва в самото начало на управлението на Асен II.

Тук ще отворим една скоба, за да опишем деспот Алексий Слав, каква е неговата родствена връзка с царската фамилия, властовите му позиции и участие в управлението на Второто българско царство[24].

Според Георги Акрополит (единствен извор засега) латинският император Анри дьо Ено дава деспотска титла на Слав[25]. В едно по-ново изследване на М. Каймакамова по проблема тя допуска, че е напълно реално тази титла да му е дадена от цар Калоян. Това трябва да става след коронацията на Калоян, признат за крал на българите от папа Инокентий III на 8 ноември (Архангеловден) 1204 година[26]. Каймакамова допълва: „По наше мнение авторът вероятно е сбъркал в разказа си поради липса на достатъчно информация, или е направил аналогия с познатата нему византийска титулна практика, свързана с удостояването на императорския зет с титлата деспот”[27]. Подобно е и мнението на П. Мутафчиев, според когото „ …съобщението на Акрополит едва ли ще трябва да приемем за вярно. Латинците не са възприели сановническата йерархия, изработена във Византия, и не са си служили с византийските длъжностни имена. Слав вероятно е носил титлата деспот още при Калояна“[28]. Можем да допуснем, че това е и моментът, в който заедно с титлата, Алексий получава от българския владетел и назначението си като управител на Родопската област.

Относно константинополския и латински император Анри дьо Ено, то той по-скоро препотвърждава, признава титлата на Алексий Слав. Изключено е Анри дьо Валансиен, описващ срещата на латинския император с Алексий Слав пред крепостните стени на Кричим в шатрата на императора[29], да пропусне да спомене даването на титла на Слав. По-скоро титлата на Слав към онзи момент е факт, и това, което всъщност му се дава на Слав, са завладените земи на Борил от кръстоносците при Филипопол и ръката на императорската дъщеря – латинска принцеса[30]. Това е всичко, което император Анри дьо Ено може да си позволи да даде на Слав, подробно описано от латинския хронист и очевидец на срещата при Кричим.

Друг неясен момент е какъв точно родственик на царската фамилия е Алексий Слав. В свое изследване Веселин Игнатов обобщава, че той е възможен син на „… първия върховен владетел на възобновената през 1186 г. българска държава – цар Петър, което се изразява чрез носенето на фамилното или родово по бащина линия име Слав”[31]. Авторът се позовава на изворите и на факта, че най-възрастният от братята – водачи на въстанието от 1186 г., е споменат и с името „въстаника Славопетър” в стихотворна творба на византийския духовник от XII в. Теодор Валсамон[32]. Склонни сме да подкрепим една такава вероятност като напълно възможна, но нека прибавим още няколко довода.

Под дарствената грамота, дадена от деспота на построения от него манастир в Мелник „Света Богородица Спилеотиса“, подписът му е следният: *Алексий, деспот Слав.* Името му е упоменато и в завещанието на игумена на същия манастир, архимандрит Павел Клавдиополит, датирано в месец май 1216 година. Изписано е така:

господин Алексий, този който е Слав[33]. В ктиторския надпис на деспот Слав върху камбаната от старата митрополитска църква „Св. Никола” в цитаделата – замък на средновековен Мелник, са изписани и неговите имена: *…деспот Алексий, този, който е благочестивият Слав*[34]. Авторът на публикацията за камбаните от Мелник В. Герасимова допълва, че името Слав, следвайки правилото за именуване, не може да бъде разглеждано като „син на Слав”, а по-скоро това е второ негово име, но не на баща му[35]. Така този неотдавна открит надпис – епиграфски паметник, потвърждава, че това второ негово име е носено вероятно като родово. С това име той се легитимира и сред българите, и пред чуждите владетели, което значи, че е достатъчно известно и популярно. Това обяснява и високото му самочувствие и съпричастност към управлението на страната, като се представя именно с това име[36].

Неговите чичовци са наречени по-късно от наши и чужди историографи „Асеневци”, но през Средновековието не са наричани по този начин. Името на първия упоменат от братята в „Бориловия синодик”[37] е изписано като „Йоан-Асен цар Белгун”[38]. Второто име Белгун трябва да считаме също като родово или бащино, потвърждаващо се и от нумизматичните данни[39].

Процедура по приемане на царствено име се налага на Теодор, като на най-възрастния от братята, провъзгласен за цар. Асен също приема второ име, съгласявайки се да бъде съвладетел: *…преблагочестивия цар Асен, който в светото кръщение бе наречен Йоан*[40]. Третият брат, пак там, е посочен само с първото си име Калоян, защото към онзи момент той не е обявен за съвладетел. Според нас първият упоменат от братята – Асен, е представен в Синодика с пълното си име, а другите двама само с първите си имена – рождено и царствено, като е подчертана само родствената им връзка, т.е. че са братя. Авторът не изписва поотделно за всеки от тях името Белгун, вероятно считайки, че е достатъчно ясно, че те също носят това родово (бащино) име като Асен Йоан[41].

Ако допуснем и сглобим нещата според горния ред на мисли, то резултатът ще са трите имена на братята, като едното от първите имена е приетото царствено име. Те ще изглеждат така, при условие, че Белгун е бащино име: Теодор Петър Белгун Слав, Йоан Асен Белгун и Калоян (Йоан, Йоаница[42]) Белгун. Така и деспот Алексий, ако допуснем, че е син на Теодор Петър, то името му трябва да бъде изписвано Алексий Теодор „този, който е Слав“. Според В. Игнатов назоваването единствено на двамата от цялата фамилия – Теодор и Алексий – с номинанта Слав не е случайно: „ …едва ли случайно Г. Акрополит, Т. Скутариот и Ефрем[43] сочат Алексий Слав като роднина само на Асен. Това указва, че родството между двамата – племенник и чичо – е от естество, различно от родството на деспота с цар Петър IV – евентуално син и баща”[44].

Логично е най-големият от братята да е женен и да има поне едно дете, доста преди Асен и Калоян да се задомят и преди самият той да бъде провъзгласен за цар. Няма сведения да минава под венчило след това, а и хронистите, и църквата едва ли ще пропуснат да упоменат този факт. Ако се запитаме защо братята на Теодор не се назовават в изворите с номинанта Слав, то причината може да бъде, че това вероятно е прякор или особено допълнително име само за най-възрастния от тях, с което той се отличава. Например Слав, като славен, преславен. Друго предположение е името Слав да идва от земята, наречена Петрова земя, която той владее, а именно от името на старата столица

Преслав. Впоследствие Алексий го добавя към своето, за да подчертае произхода си като „Алексий, този, който е Слав“, а именно, че е син на Теодор Петър Белгун Слав, василевс на ромеите[45], възстановителят на българската държава!

Когато Калоян става помощник в държавните дела на брат си Теодор Петър, той несъмнено опознава много добре и неговия твърде вероятен син Алексий според косвените сведения. Но нека се върнем малко по-назад във времето – през 1189 година. За това време Никита Хониат в своя разказ споменава, че Петър, след смъртта на Асен, взел при себе си *…за свой помощник в делата [държавните] и за участник в управлението Йоан*[46], а според Скутариот: *… Петър, който взел за съучастник в управлението Йоан…*[47].

И така, цар Теодор Петър взема за „съучастник” в управлението на държавата, или, по-скоро, няма да е пресилено, ако кажем, че взема за съвладетел брат си Калоян. Когато Калоян става цар, на свой ред прави подобен ход и е твърде възможно да взема за пръв помощник –„съучастник в управлението”, Алексий Слав, като го удостоява и с високата титла деспот. Защо Калоян ще посочва и избира Алексий, а не някого друг от племенниците си, например Борил? Всъщност по право, старшинство и титла преди Борил е брат му севастократор Стрез. Калоян има и син (Василий?) от царицата куманка, но той е още дете към 1204/5 година.

Видно до момента, властта се предава във фамилията от брат на брат, т.е. по родство. Обстоятелствата, близката родствена връзка по сребърна линия и политиката на Калоян предопределят Алексий да стане пръв помощник на чичо си. Достатъчно зрял на възраст сред племенниците, а и самата титла, с която е удостоен, го прави освен управител на област, но и вероятен наследник на българския престол. Във Византия тази титла е давана на членове на императорското семейство, обикновено на синовете на императора или на осиновените такива. Тази титулна система е възприета и в България. Титлата деспот в началото на XIII в. стои по-високо от титлата севастократор и е веднага след императорската във Византия, респективно след царската титла в България[48]. Петър Мутафчиев също допуска, че Калоян, давайки на Слав титлата деспот, е достатъчно основание *… да се предположи, че Слав е бил един от най-близките лица на Калояна и първи велможа в негово време.*[49] До момента владетелят на възстановеното царство България винаги има „съучастник в управлението“. Това е достатъчно основание да допуснем, че Алексий Слав е именно такъв, т.е. съучастник, помощник в делата, съвладетел на Калоян! Ето защо претенциите му към българския престол след смъртта на Калоян са напълно основателни. Тогава Алексий трябва да е вече на около 25 – 28-годишна възраст[50].

По волята на Калоян и по силата на родството Алексий Слав става и управител на Родопска област[51] (и едър светски феодал). Подчинявайки Родопите на управляващата династия, Калоян и Алексий целят обединение на земите, населени с етнически българи в една държава с обща граница[52]. Така се подчертава, че деспот Алексий Слав е наследник на чичо си Калоян, а след вероятната смърт на Калояновия син – и претендент за престола.

След смъртта и погребението на цар Калоян е допустимо определени политически сили сред болярското съсловие да са против деспот Слав. Същите вероятно са против политиката на Калоян, а Слав е дясната му ръка, и съответно продължител и на политиката му! Логично е самият той да заявява претенцията си да бъде следващият цар[53]. Съвсем естествено се стига и до конфликт с Борил – негов пръв братовчед – за правото кой да управлява държавата. Хронистите от онова време отбелязват, че Борил сяда на престола в Търновград чрез измама[54]. Стефан II Неман в житието на своя баща (Св. Сава) назовава Стрез като *…брат на злия законопрестъпник* [Борил][55]. Самата измама, в чието организиране Борил сигурно не е сам, е хитрият, но и сигурен ход с женитбата му с царицата куманка. По този начин се елиминират властовите позиции на деспота спрямо царския престол. Естествено Борил се опитва да го лиши и от владенията, а може би и от титлата, дадена му от Калоян[56]. Иска да принуди Алексий Слав да се подчини и да предаде управлението на земите и крепостите в Родопска област, разпореждайки се от позицията на законно избран цар. Тогава Слав, явно разгневен от наглостта и подлостта на Борил, се обявява за независим владетел, оттегля се във владенията си и ... *станал самодържец и не се покорявал на никой от околните владетели*[57].

Дали пък Кричим не е първоначалната резиденция на Слав в областта преди Цепина? Да припомним, че тя е такава за болярина Иванко, след неговото обособяване като самостоятелен владетел на Родопска област. В изворите не се упоменава кога Слав прави Цепина своя резиденция. Валансиен също никъде в историята си не споменава името Цепина. Логично звучи Цепина да става резиденция на Слав веднага след обсадата на Кричим от латините, вероятно защото поредните военни действия при нея доказват, че Кричим, от военностратегическа гледна точка, не е добре защитен.

Тук спираме с отклонението за деспот Слав[58] и се връщаме към Кричимския надпис.

Следващата хипотеза, която ще изградим, е, че военната кампания на Асен II при Кричим е веднага след битката при Клокотница през 1230 година, т.е. през пролетта на същата тази година. Да припомним, че Слав е зет на Теодор I Комнин (1215 – 1230), логично и негов съюзник и съответно противник на българския цар. Като сериозна причина за военната кампания при Кричим е евентуалното участие на войсково подразделение на деспот Слав на страната на Теодор Комнин в битката при Клокотница. Това би подразнило цар Асен II и е основателна причина да насочи войската си веднага след победата при Клокотница към земите на Слав.

В предходните години външната политика на Йоан Асен II е изключително миролюбива. Приоритетът му е разширение и обединение на разпокъсаните български земи, населени основно с български етнически елемент. Целите си българският цар постига чрез сключване на династични бракове, подписване на договори за съюзни действия и др.[59] Така е до 9 март 1230 г., когато царят за първи път използва военна сила, и то не за да напада, а за да защити собствената си територия. В предходната 1229 г., през месец април, в Перуджа е подписан проектодоговор между Константинополската империя и ерусалимския крал Жан дьо Бриен[60]. Договорът има пожелателен характер за подписалите го страни. Важното за нас е, че в него се упоменават земите на Теодор Комнин, на деспот Слав и на цар Асен II като настоящи техни самостоятелни владения. Само след около година по-късно цар Асен II ще присъедини към царството си земите на епирския владетел. Това е записано ясно в Търновския надпис[61] на цар Асен II, но за земите на родственика му Слав в този надпис не се споменава нищо. Георги Акрополит, който описва Клокотнишката битка в историята си, описва и присъединените земи на епирския владетел към българското царство, но за Родопска област – нито дума, т.е. за земите на деспот Слав[62].

Година след Клокотнишката битка от Станимашкия надпис[63] на Асен II става ясно, че българският цар владее тази крепост и поставя там севаст Алексий през 1231 година. Станимака е част от владенията на деспот Слав, следователно след 1230 г. този град също му е отнет, така, като и Кричим. В надписа се говори за изграждане, което означава, че за да има време за завършено строителство към 1231 г., крепостта е превзета поне година преди това. От каменните надписи при тези две крепости разбираме, че Асен II ги завладява по един или друг начин и назначава своя управа в тях.

Ако наистина е направен опит за овладяване земите на Слав, то последователността вероятно е следната: след битката и победата при Клокотница Асен II продължава военния си поход на запад към земите на Слав, като най-напред е завладян укрепеният град Станимака, последван от Кричим. Възможно е след превземането на Кричим Асен II да води преговори с деспот Алексий Слав за присъединяване, изоставяйки военните методи. Една от причините може да са трудните за овладяване планински проходи в северните склонове на Родопите. Те са охранявани от силни градове крепости като Станимака, Перестица, Кричим, Цепина, Баткун и др., което прави земята на деспота практически трудна за превземане. Това вероятно е причината да не се споменава за присъединяване на земите на Слав към българското царство в Търновския надпис например, или в писанията на хронистите, защото това не се е случва така бързо и лесно. Допустимо е това да става факт след смъртта на деспот Алексий Слав скоро след 1231/3 година. По това време земите на деспота вече са заобиколени отвсякъде от земи на българското царство и са неестествен „остров“. Не по-късно, т.е. след смъртта на своя владетел, Родопска област и въобще владенията на деспота са присъединени към българското царство, предвид преобладаващият български етнически елемент в тях.

В Кричимския надпис се говори за превземане, т.е. за Кричим е водена битка. Явно и отношенията между двамата братовчеди по това време – 1230/1 г., са враждебни. Под съмнение е лично участие на деспот Слав в битката за Кричим, и преди това при Клокотница. Каква е неговата първоначална реакция след превземане на поне две от крепостите му в северните склонове на Родопска област, също не ни е известно.

Изказаните хипотези относно историческото събитие, упоменато в Кричимския надпис, не са меродавни и са повод за дискусии. Датировката на надписа, без да сме сигурни кога точно е превзет градът, можем да отнесем условно в периода1220 – 1230/1 година. Ако настъпват други взаимоотношения между деспот Слав и цар Асен II, то това ще е след Клокотнишката битка и елиминирането на Теодор I Комнин. Възможно е към онзи момент вече да съвпадат интересите на родопския владетел и обединителната политика на български цар, но не е ясно дали това е така.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Възстановка на надписа при Кричимската крепост
2. Надписът от златния пръстен от Търновград на Слав столник царев
3. Камъкът, на който е изписан Кричимският надпис
4. Кричимският надпис

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дуйчев, И.** *Стара българска книжнина*. София, 1944, с. 40; **Дуйчев, И.** Приноси към историята на Иван Асен II. В: **Дуйчев, И.** Българско средновековие. София, 1972, с. 315.

[2] **Дуйчев, И.** *Стара българска книжнина*, с. 40.

[3] Пак там, XVI – XVII.

[4] Още в началото на нашето изследване ще поясним, че по отношение на **имената на българските владетели** ще се придържаме към начина, по който те са изписани в изворите и върху собствените им монети. В повечето случаи при избирането на нов български владетел той приема и прибавя към собственото си име и името на небесен покровител или на негов известен предшественик – родственик или цар, какъвто е случаят с името Асен. Не е ясно дали това е чисто българска традиция. Може би тя води началото си от първия покръстен в християнската вяра български владетел Борис I, приел християнското име на небесен

покровител – Михаил. Смята се в историографията ни, че Борис приема като второ свое име името на византийския император Михаил III (842 – 867), който става кръстник на българския княз. Така второто име се възприема и като царствено име. Като най-предпочитано от българските владетели на Второто българско царство е името Йоан. Считаме, че превеждането на тези имена с тяхното славянско, съвременно звучене, каквато е практиката в българската историография от началото на XX век, е неприемливо.

[5] Общинският горски стражар Минко Ян. Янковски от Кричим.

[6] **Велков, В.** Открит български надпис при Кричим. – *В. Зора*, бр. 7021 от 18.XI.1942.

[7] **Цончев, Д.** Среднобългарски надпис при Кричим. Кога и как се откри. – В. *Зора*, бр. 7023 от 20.XI.1942. Димитър Цончев е тогавашният директор на Пловдивската народна библиотека. В тази вестникарска публикация той твърди, че е съобщил за откритието си с нарочен рапорт № 422/06.10.1942 г. до Министерството на народното просвещение.

[8] Другото име на крепостта е Иванкова крепост, изградена на връх Немча.

[9] **Цончев, Д.** Цит. съч.

[10] Проф. Гошев проучва лично надписа през месец декември 1942 г.

[11] **Гошев, Ив.** Кричимският надпис прочетен, в. *Зора*, бр. 7073 от 24. I. 1943.

[12] **Младенов, Ст.** Няколко думи за Кричимския надпис. – *Сп. БАН*, № 33, 1945, 87 – 94.

[13] **Гошев, Ив.** Цар-Асеновият надпис от крепостта над Кричим. – *Сп. БАН*, 1945, № 33, 63 – 85.

[14] Пак там, 80 – 81.

[15] **Иванов, Й.** Старобългарски и византийски пръстени. – *ИБАД*, II, 1911, 6 – 8, табл. I, 4; **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на Средновековна България*. София, 2001, 141 – 142.

[16] **Гошев, Ив.** Цит. съч., 78 – 79.

[17] Кричимският манастир „Успение Богородично“, и по-точно основите на средновековния манастир не са проучени от археолози. Допуска се, че това е манастир от 12. – 14. век. Към момента на това място има изграден нов действащ манастир със същото име.

[18] **Юрукова, Й., В. Пенчев**. *Български средновековни печати и монети*, София, 1990, 50 – 51; **Йорданов, И.** Цит. съч., 98 – 99.

[19] **Дочев, К.** *Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV век*. ВеликоТърново, 2009, 41 – 46.

[20] **Choniates**. *Historia*. – *ГИБИ*, XI, 53; 61 – 62; **Каймакамова, М.** Владетелите на Родопската област. – *RODOPICA*, 1 – 2, Смолян, 2002, с. 307.

[21] **Choniates**. *Historia*. – *ГИБИ*, XI, 232 – 233.

[22] **Каймакамова, М.** *Българска средновековна историопис*. София, 1990, с. 97.

[23] **Патриарх Евтимий.** Пространно житие на Св. Йоан Рилски. – В: *Стара българска литература*, IV, София, 1986, с. 147.

[24] **Станков, В.** *Средновековният град Цепина. Приносът на нумизматиката и сфрагистиката*. Пловдив, 2011, 22 – 33.

[25] **Acropolita.** *Historia*. – *ГИБИ*, VIII, 1972, с. 160.

[26] *Държава и църква през XIII век*, София, 1999, 50 – 51.

[27] **Каймакамова, М.** Владетелите, с. 314.

[28] **Мутафчиев, П.** Владетелите на Просек. – **Мутафчиев, П.** *Избрани произведения,* София, 1973, с. 232.

[29] **Henri de Valenciennes.** *La conquete de Constantinople par Geoffroi de Ville-Hardouin* ***avec la continuation de Henri de Valenciennes.*** Texte original, accompagne d'une traduction par M. Natalis de Wailly, membre de l'Institut. Paris, Librairie de Firmin Didot Freres, Fils et Cie, imprimeurs de l'Institut,1872, IX.546-547, превод от среднофренски Манол Глишев –http://glishev.blog.bg/technology/2007/11/08/quot-istoriiata-na-imperator-anri-quot-ot-anri-dio-valansien.130764; **Анри дьо Валансиен**. *История на император Анри*. Поредица Средновековна Европа, превод от старофренски Ивайло Буров, София, 2009, IX,546 – 547.

[30] Пак там.

[31] **Игнатов, В.** *Сто мита от българската история*. V – XIV в., София, I, 2007, с. 228.

[32] **Theodorus Balsamon.** *Epigrammatistitulus*. – *ГИБИ*, X, 1980, с. 112.

[33] **J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, and Chr. Giros, eds.** *Actes de Vatopedi*, 1: *Des origin‘s à 1329*. 2 vols. (Arhives de l‘ Athos, 21.) Paris: P. Letheilleux, 2001. 1: pp. xix, 475; **Божилов, И.** Нови данни за манастира Св. Богородица Спилеотиса в Мелник. – *Историческо бъдеще*, 2007, 138 – 147.

[34] **Герасимова, В.** Надписи върху метал от Мелник. – *Приноси към българската археология.* VI, София, 2009, 239 – 240.

[35] Пак там.

[36] **Игнатов, В.** Цит. съч.

---

[37] **Попруженко, М.** Синодик царя Борила – *Български старини*, 7, София, 1928, 77 – В: http://ald-bg.narod.ru/biblioteka/bg_srednovekovie/borilov_sinodik/borilov_sinodik.htm

[38] **Божилов, И.** *Фамилията на Асеневци (1186 – 1460) генеалогия и просопография.* София, 1994, с. 35.

[39] **Пенчев, В.** Отново за монетите на Теодор-Петър Белгун – *Нумизматика и сфрагистика*, VI, 2, 1999, 84 – 85.

[40] **Патриарх Евтимий.** Пространно житие на Св. Йоан Рилски. – В: *Стара българска литература*, IV, София, 1986, с. 147.

[41] **Пенчев, В.** Цит. съч.

[42] **Божилов, И.** *Фамилията*, с. 58; **Игнатов, В.** Цар Калоян. София, 2007, 92 – 93.

[43] **Acropolita.** *Historia. – ГИБИ*, VIII, 1972, 159, 268; *Самият Търновград ще разтръби победите – Средновековни поети за България*. София, 1981, с. 82, цит. по В. Игнатов.

[44] **Игнатов, В**. *Цар Калоян*, с. 107.

[45] **Йорданов, И.** Печати на Теодор, василевс на ромеите – *Корпус на печатите на Средновековна България*, София, 2001, 91.

[46] **Choniates**. *Historia. – ГИБИ*, XI, 1983, с. 52; **Божилов, И.** *Фамилията*, с. 43.

[47] **Teodori Scutariotae**, *Conpendiumchronicum. – ГИБИ*, VIII, 1972, с. 255.

[48] **Мутафчиев, П.** Цит. съч., 232 – 233.

[49] Пак там, 231 – 232.

[50] **Игнатов, В.** *Сто мита*, 228 – 229. Според автора рождението му може да се отнесе към времето на император Алексий II Комнин (1180 – 1182).

[51] В историята си Кантакузин отбелязва, че Андроник III (1328 – 1341) назначава Георги Вриений за стратег на Станимака и Цепина. От Станимака до Цепина има редица крепости по родопските възвишения, описващи своеобразна дъга – щит, чието предназначение е да отразява неприятелските атаки откъм равнинна Тракия. Така че Георги Вриений по-скоро е назначен за стратег на пограничната Родопска област, а Станимака и Цепина маркират границите на тази област! Именно тази част от Родопите през XIII в. владее деспот Слав.

[52] **Каймакамова, М.** Владетелите, с. 321.

[53] **Мутафчиев, П.** Цит. съч., с. 232.

[54] **Henrici.** *Epistolae. – ЛИБИ*, IV, 1981, с. 17; **Анри дьо Валансиен**. *История*, IX. 545.

[55] **Дометијан, Ђ. ДаничиЋ**, *Живот Св. Саве*. Београд, 1860, с. 105.

[56] **Мутафчиев, П.** Цит. съч., с. 231.

[57] **Acropolita.** *Historia. – ГИБИ*, VIII, 1972, с. 160.

[58] Повече за деспот Слав и различните мнения относно неговата титла и родствени връзки с царската фамилия вж.: **Данчева-Василева, А.** *България и Латинската империя (1204 – 1261)*. София, 1985, 89 – 97; **Божилов, И.** *Фамилията*, 95 – 97; **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното българско царство (краят на XII – средата на XIII в.)*. София, 2011, 143 – 182.

[59] **Божилов, И**. *Фамилията.* София, 1994, с. 80.

[60] **RelationesVenetaeAnnoMCCXXVIII**. *Проект за договор на Константинополската империя с ерусалимския крал Йоан. – ГИБИ*, IV, 1981, 35 – 37.

[61] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия по история на България*, т. 2. София, 1978 , 97 – 98.

[62] **Acropolita.** *Historia. – ГИБИ*, VIII, 1972, 157 – 170.

[63] **Дуйчев, И.** *Стара българска книжнина*, с. 38.

THE KRICHIM INSCRIPTION AND THE MILITARY CAMPAIGN OF JONH-ASEN II IN THE LAND OF DESPOTIS ALEXIUS SLAV

Veselin Stankov

Abstract

In 2012 we mark 70 years since the discovering of the Krichim inscription and its publication. It mentions the name of tsar Asen, who conquers Krichim fortress. In recent years the question about the dating of the inscription in Krichim fortress remains open. The Krichim inscription is mentioned in historiography as epigraphic monument, regarded to the time of Joan-Asen II, but nothing more. Apparently the lack of information in the sources of the event, mentioned in the inscription, does not make convincing one or another hypothesis. May be this is the reason why this inscription is not commented by the Bulgarian historiography.

The inscription itself does not contain year and does not seem quite triumphant, commemorating the victory of a tsar, as befits one royal inscription. Then we assume that the inscription is carved by an eyewitness or participant in the conquest of Krichim, but not commissioned by the tsar. This is may be a native or learned monk from the near monastery, impressed by the event - the conquest of Krichim, and probably by the charismatic figure of the Bulgarian tsar. For one reason or another, a literate man, probably Bulgarian by birth, with an inscription commemorates the place where the tsar sits, once conquered Krichim. We tend to accept the inscription authentic, the event mentioned in it as a historical fact, and this brings us back to the question: which tsar Asen conquered Krichim and why? We will return to two of our tsars, named Asen, who are regarded by researchers as the most likely initiators of the event from the inscription.

Asen I

By Asen I are known two lead seals containing the name Asen and the title tsar. Both his seals are from the time of his reign as co-ruler of his brother Theodore-Peter. At approximately the same way are inscribed the title and his name on his two nominal coins. Stone inscription by him or with his name is not found yet. We have no secure clues by the sources, to treat the Krichimski inscription to the management of this Bulgarian ruler. The historical sources do not mention hostilities in his time towards the Rhodope region. Indirect evidences suggest that in 1196, after the murder of Asen I, that territory is Byzantine. Emperor Alexius III gives it as a domain to Ivanko-Alexius in 1197, making him his son-in-law and appointing him as a strategist of Philippopolis eparchy. Ivanko selects Krichim as his residence, but before this, he builds it like a fortress and makes it almost impregnable. Because his task is to beat off the attacks of his countrymen – the Bulgarians, he receives such wide powers by the emperor. Ivanko takes also actions for strengthening the fortresses on the northern slopes of the Rhodopes. No conquest or hostilities with Bulgarian military units in Krichim are mentioned in his time.

Krichim is hardly a strategic military target for the power in Tarnovgrad in 1195. Thinking logically, tsar Theodore-Peter and the co-ruler and his brother, Joan-Asen I might have to invade Rhodope area, but these plans are realized by the youngest of the brothers - Kaloyan.

Asen II

There is a reason this inscription to refer to tsar Asen II and to be defined as the earliest, containing his name. This leads us to assume that it occurs at the outset of his reign. Hardly however, still in 1218 or the next ten years, because the policy of Asen II with his neighbors is peaceful during this period. This policy of the tsar applies also to despotis Slav, after the lands that possess two cousins have a common border.

In the passing years the foreign policy of Joan-Asen II is extremely peaceful. The priority is the expansion and unification of the fragmented Bulgarian lands, populated mainly with Bulgarian ethnic element. The Bulgarian tsar achieves his goals by conclusion of dynastic marriages, signing contracts for union activities, etc. That is until March 9, 1230, when the tsar for the first time uses military force, not to attack, but to defend his own territory. A year after the battle at Klokotnitsa River, the Stanimashki inscription of Asen II tells that the Bulgarian tsar dominates this fortress and gives it to sebastocrator Alexii in 1231. Stanimaka is part of the possessions of despotis Slav, so after 1230 it is bereaved of him, such as Krichim. The inscription refers to a construction, which means that in order to have time to complete the construction in 1231, the fortress is captured precisely in the previous 1230. From the stone inscriptions in these two fortresses, we understand that Asen II conquers them in one way or another and appoints governments in them.

If there has been made an attempt to control Slav's lands, the sequence is probably the following: after the battle and historic victory at Klokotnitsa River, Asen continues its military campaign to the west to the lands of Slav, and first conquers Stanimaka, followed by Krichim. It is possible that after the fall of Krichim Asen II negotiates with despotis Alexius Slav for accession, leaving the military methods. One of the reasons is may be the difficult to control the mountain passes on the northern slopes of the Rhodopes. They are guarded by the mighty city-fortresses as Stanimaka, Perestitsa, Krichim, Tsepina, Batkun, etc., making the lands of the despotis in practice difficult to capture. This is probably the reason of no mention of the accession of Slav's lands of the Bulgarian kingdom in Turnovo inscription for example, or in the writings of annalists, because it is not happening so quickly and easily.

It is permissible that the accession is finalized after the death of despotis Alexius Slav, soon after 1231/3 year. At that time the lands of the despotis are already surrounded by the Bulgarian kingdom and are unnatural „island". After the death of its ruler, Rhodope area, and the possessions of the despotis in general are connected to the Bulgarian kingdom, because of the prevailing Bulgarian ethnic element in them.

The Krichimski inscription speaks about conquering, which means that a battle is fought for Krichim. Clearly the relationship between the two cousins at that time 1230/1, are hostile. The personal involvement of despotis Slav in the battle for Krichim and previously for Klokotnitsa is doubtful. What is his initial reaction after the takeover of at least two of his strongholds in the northern slopes of the Rhodope region is not known.

The expressed hypotheses about the historical event mentioned in the Krichimski inscription are not conclusive and are a cause for discussion. The dating of the inscription, not sure exactly when Krichim is captured, we can treat conditionally for the period 1220-1230/1 year, more likely to be mentioned the last two years.

If there are other different relations between despotis Slav and tsar Asen II, they are after the battle at Klokotnitsa River and the elimination of Theodore I Komnenos. Probably at that time the interests of the Rhodope ruler concur with the unifying policy of the Bulgarian tsar, but it is not clear whether this is so.

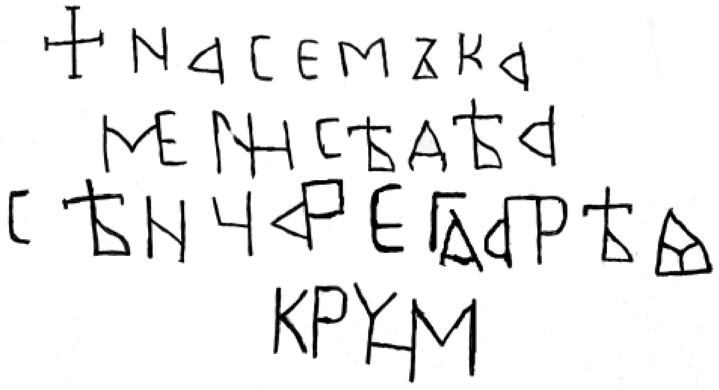

Обр. 1

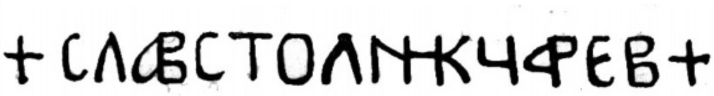

Обр. 2

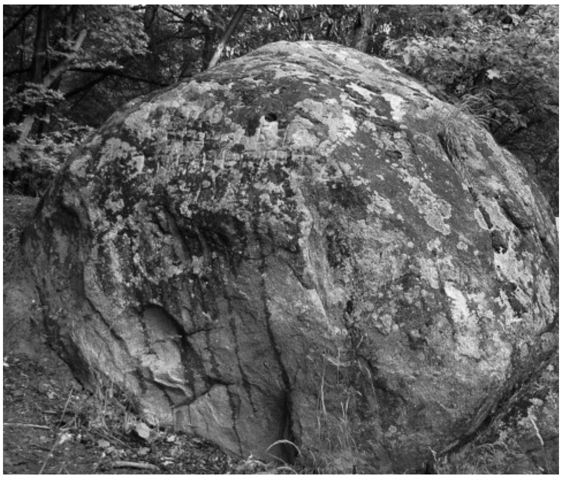

Обр. 3

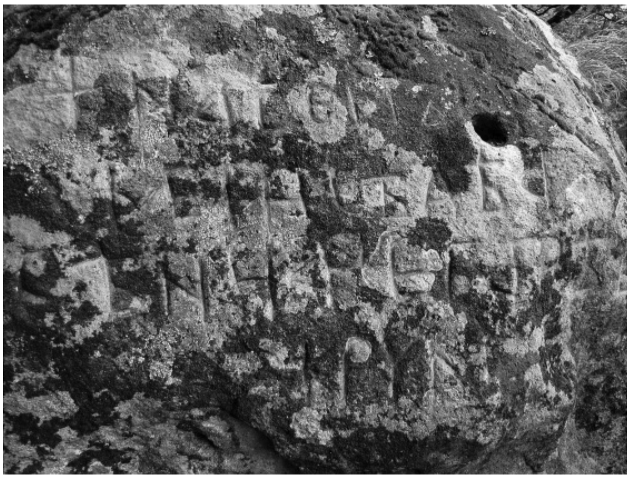

Обр. 4

НОВ И НЕИЗВЕСТЕН ТИП МЕДНА СТАМИНА НА ЦАР КОНСТАНТИН АСЕН

Христо Харитонов

Мария Долмова-Лукановска

При планови археологически разкопки в крепостта Трапезица във Велико Търново на 18. VII. 2009 г. е открита медна стамина. Била е на дълбочина 0,60 м в сграда от XIII век, разположена в южната част на крепостта Трапезица, в т. нар. Болярски квартал. Тя е инвентирана във Временен фонд на НАИМ при БАН – филиал Велико Търново под № 285 – Археологически разкопки на н.с. Мария Долмова-Лукановска. Ето описанието на монетата:

Лице

Надпис: От дясната страна на царската фигура, вертикално в три реда – монограм на титлата „Цар” и ACN. От лявата страна на царската фигура, вертикално в четири реда – KOCTAΔN.

В центъра на монетното поле – царят прав, насреща, със стема, маниакион, дивитисион и наметало с бисерна украса в долния си край. Това наметало може и да е известният кавадион (καββαδιον).[1] В дясна ръка царят държи кръст в кръгла рамка и с дълга дръжка. В лява ръка – анексикакия. Над лявото му рамо и до десния крак има по една осемлъчна звезда. Цялата композиция е в част от кръгово обрамчване. Горе, в точката на 10-11 часа, има част от зрънчест кръг.

Опако

Надпис: Инициал „M” вдясно и „П” над лявото рамо на Св. Богородица.

Изображение в бюст на Св. Богородица в оранс, със зрънчест (бисерен) ореол, с туника, с мафорий. До дясното ѝ рамо – осемлъчна звезда.

Диаметър	24 х 27 милиметра.
Тегло	2, 28 грама.
Форма	Скифат.
Особени белези	Спукване при насичането в точките на 4 и 12 часа.
Качество	Много добро.

Прегледът на нумизматичната литература показа, че описаният по-горе монетен тип не е известен и няма информация за него.[2] (Мушмов 1924: 76-83; Герасимов 1967: 27-29; Герасимова-Томова 1975: 11-12; Дочев 1982: 3-17; Юрукова, Пенчев 1990: 85-92; Дочев 1992: 69-75; Божков, Пейков 1993: 26-28; Радушев, Жеков 1999: 69-82; Пенчев 2003: 146; Дочев 2003: 45-48; Петкова 2004: 138; Дочев 2005: 115-136; Авдев 2007: 51-75). Възможностите, които сме имали при запознаване с монети от частни колекции, сред тях също не сме откривали подобен тип. Това налага да се направи съответният коментар.

Представената по-горе монета веднага извиква появата на изследователската сцена на един нов и непознат тип медна стамина на цар Константин Асен (1257 – 1277). Нейното отличие от останалите монети се установява както от лицевата страна, така и откъм опакото. Отличителната особеност върху лицето се съдържа в надписа. При всичките шест познати типа и техни варианти личното име на царя е изписано от дясната му хералдическа страна, а титлата и фамилното име е от лявата хералдическа страна. Само при тип I, вар. А (а) по класификацията на К. Дочев надписът е кръгов;[3] започва от точката на 1 часа, но продължава до точката на 11 часа. Надписът върху изследваната монета е четириредов, както е при другите типове монети, но е от лявата страна на фигурата. Това отличаване в сюжетната композиция е премерено и преднамерено. Търсен е начин да се отличи този тип монета и с нея да се подчертае, да се изтъкне на преден план нещо важно, събитийно; нещо, което трябва да се ознаменува и да направи съпричастни към него всички потребители на тези монети. Основната им функция на паричен еквивалент е позволявала да минат през ръцете и сетивата на приносителите й.

Друга особеност на лицевата страна на монетата са двете звезди. Те са разположени в по-различен план, отколкото при другите типове монети на същия епоним. Месторазположението им уравновесява цялата композиция, допълват сюжетния разказ и правят цялата картина по-четлива и естетически въздействаща на зрителя. Но това не са съществени отлики, защото биха могли да се отнесат към художествения вкус и предпочитание на майстора гравьор, а защо не и на самия поръчител – царя, но при едно такова изследване трябва да се споменат.

В иконографски план лицевата страна на монетата не представя някакви по-особени отлики в сравнение с останалите типове монети, изобразяващи цар Константин Асен. Изследваната монета се отличава с грижлива иконография, с по-различен художествен стил, който е типичен за монетите на цар Константин Асен. Познавайки този стил, зрителят без затруднение определя принадлежността на монетата, дори и без да бъде необходимо да се разчитат надписи или съпоставят отделни сюжетно-композиционни елементи.

Добрата школовка на майстора гравьор се откроява и в композиционната съразмерност и разположение на сюжетните елементи. Открива се следващата особеност: печатът е бил с по-дълбока гравировка, което е позволявало да се отсичат монети с по-отчетлива релефност и копирането на всички елементи или техните детайли от оригинала – монетния печат.

Опакото на монетата всъщност е основният иконографски сюжет, който я превръща в нов и неизвестен тип. Св. Богородица е представена в допоясен план, повдигнала е двете си ръце в молитвен жест и е в рядко срещаният сюжет – когато е без детето Иисус.

Дотук всичко щеше да е ясно и разбираемо, ако не бяха двата инициала. От дясната хералдическа страна на Св. Богородица, на нивото на лицето й (от очите до устните), извън зрънчестия ореол, е изсечена буква. Сравнително трудно се разчита, тъй като скифатната форма на монетата е предизвикала отесняването на двата вертикални елемента. По-обстоятелственото проучване и използването на светлинен лъч от различна позиция позволиха да надделее изводът, че това е буквата М. Тя се свързва логично с изобразения персонаж, т. е. Дева **Мария.** В случая буквата М е инициал на епитета ,МНТНР ΘΕΟΥ, т. е. „МАТЕР БОЖИЯ”. Най-често по българските и византийските монети се среща във варианта МР ΘΥ, със сигла отгоре за съкращение. Ако беше изобразен само този инициал (М), точно така можеше да се чете, но има още един друг инициал. Той определено е епитет на Св. Богородица. В такъв случай се налага инициалът М да се приеме за личното име на Св. Богородица – **Мария**.

Другият инициал е разположен над лявото рамо на Св. Богородица. Планово е извън нимба, но една позиция по-ниско от инициала М. Инициалът е отпечатан безупречно и не буди никакво затруднение разчитането му. Това е буквата П.

Изниква сега въпросът, инициал на кой от Богородичните епитети е той? Веднага се изключва фигуралното изображение и надписите, т. е. инициалите да се свържат с известния вече, макар и твърде рядък тип на Богородица Агиасоритиса. Изображението на Богородица Агиасоритиса и принадлежащият надпис са били художествена интерпретация на популярната икона в източноправославния свят, съхранявана в параклиса към Константинополския храм "Богородица Халкопрайтиа".[4] Иконата била позната на цар Константин Асен и той почитал Св. Богородица за своя покровителка, както твърди проф. Т. Герасимов.[5] В проучването си върху монетния образ на Св. Богородица Н. Петкова развива идеята за почитта към този иконографски персонаж – Богородица Агиасоритиса. Изследователката приема възможността, че с пристигането си в България дъщерята на Елена Асенина и никейския император Теодор II Ласкарис (1254 – 1258) – Ирина, внучка на цар Иван Асен II (1218 – 1241), ставайки съпруга на цар Константин Асен, донася със себе си икона на Богородица Агиасоритиса.[6] Оттогава царят я приема за своя покровителка. По този повод отсича изображението на Св. Богородица върху медни монети. От друга страна, това е форма „на почит и уважение към царица Ирина", заключава Н. Петкова. Навярно точно това е била подбудата за появата на типа монети, защото по-късно ще видим, че се случва нещо подобно с новата съпруга на цар Константин Асен – Мария.

Поражда се обаче известна резерва по отношение на датировката за началната година на производството на монетите с изображението на Богородица Агиасоритиса. Женитбата на цар Константин Асен с Ирина става в края на 1257 г.[7] Ако приемем, че в тази година се отсича монетата с изображението на Богородица Агиасоритиса, защото конкретният повод го е наложил, то тя няма да съвпадне с датировката в хронологията на Константин-Асеновото монетосечене, според класификацията на К. Дочев. Той приема, че монетите с изображението на Богородица Агиасоритиса се появяват през 1266 г.[8] Налице е значителна разлика във времето. Очаквано е в такъв случай този нов и неизвестен монетен тип да формира своя самостоятелна хронология.

Продължавайки проучването на нашия тип монета от Трапезица, се установява, че тя не представя Богородица Агиасоритиса, както вече изтъкнахме. Извършвайки преглед на изображенията на Св. Богородица от други средновековни български монети, независимо от времето на тяхното отсичане, то и в тях не се открива подобен или сходен иконографски персонаж. Информацията идва от една имитация на IV билоново монетосечене, вариант С на император Мануил I Комнин (1143 – 1180). Върху този имитативен тип са изобразени в цял ръст императорът и Св. Богородица.[9] Друг тип имитира билоновите монети на император Исак II Ангел (1185 – 1195). Тук Св. Богородица е седнала на трон с високо облегало, украсен с бисери. Двете български имитации са отсечени при управлението на цар Калоян (1197 – 1207) в годините между 1201 – 1203.[10]

Друга емисия български монети, които носят изображението на Св. Богородица, са сребърните монети на цар Иван Шишман (1371 – 1393). Тяхното начално насичане се отнася към 1380 – 1382 г. и продължава до края на управлението му (Юрукова, Пенчев 1990 : 169).[11] Но тук Св. Богородица определено е в иконографския си вариант на Оранта. Да повторим: Иван-Шишмановите монети се секат век по-късно и нямат аргументиращо значение за тази част от нашето изследване. Информацията по-скоро е предназначена да се утвърди изводът за уникалния за българското монетосечене иконографски персонаж на Св. Богородица върху монетата от Трапезица.

Не се открива сходство и във византийското монетосечене, прототип на българското. Известните Богородични изображения се отнасят към следните варианти:

- Богородица Оранта – от солидите на император Лъв VI (886 – 912) за годините 911 – 912 и други монети;
- Богородица Одигитрия – от хистамените на император Никифор II Фока (963

– 969) и от монетите на император Йоан I Цимисхий (969 – 976); сребърните милиаренсии на император Роман III Аргир (1028 – 1034) и други;

- Богородица Никопейска – от монети на Комнините (1081 – 1203) и други;
- Богородица Влахернска – от монетите на Палеолозите (1259 – 1453).

Колебливо сходство може да се открие само в един тип монети на Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282). Върху тях е представена Св. Богородица в оранс, като от двете й страни е изписано МР и ΘΥ със сигли за съкращение отгоре. Но и в този случай самата иконография е по-различна, отколкото на българската монета (Sear 1974: 2137).[12] Изображението е стилизирано, твърде неловък е гравьорският почерк, туниката й е предадена произволно, несъобразено с формите на тялото.

Какъв извод се налага от направения преглед?

Монетата от Трапезица с изображението на Св. Богородица не преповтаря и не репликира който и да е монетен иконографски образ, употребяван в българското и византийското монетосечене. Това е друг иконографски тип, който ясно и точно посочва, че е на Св. Богородица, носеща двусловно наименование, представено с инициалите съответно М и П.

Определена отлика има нашата монета и с тези на цар Константин Асен, върху които е изобразена Богородица Агиасоритиса. Надписите, установени и публикувани в цитирания каталог на К. Дочев, са: ГНА – С; ГНА – I; ГНА – ГI; ГНА – ПI; ГА – ГIГКН. Монетата от Трапезица носи цитираните вече инициали М – П, които не съвпадат с изброените.

Има и още една сюжетно-композиционна отлика. Тя е в месторазположението на звездата. Композирана е на нивото на дясното рамо на Св. Богородица, докато върху монетните изображения на Богородица Агиасоритиса звездата, при това две, са пред нея, в областта на пояса. Въпреки несъщественото значение на изображението на звездата за определянето на иконографския тип на Св. Богородица, все пак това е една конкретна отлика в съпоставка с други монети. И не е случайно, навярно!

На свой ред теглото на монетата от Трапезица формира трета основна отлика. Тя е с тегло 2,28 грама, срещу 2,40 до 2,80 грама на монетите с изображението на Богородица Агиасоритиса.[13]

Несъмнено всички тези отлики от лицето и опакото на монетата са били подчинени на идеята тя да се отличава от всички останали, сечени до този момент. По този начин е трябвало да се изрази като цяло определена, конкретна идея, както вече споменахме в началото.

След като поводът за отсичането на монетата е събитиен, то да потърсим това събитие в биографията на цар Константин Асен. За ориентир може да се вземе датировката, която дава К. Дочев на монетите от тип IV, т. е. тези, които носят изображението на Богородица Агиасоритиса. За начална година на насичането им той приема 1266, както вече се спомена.[14] Следва в такъв случай да се потърси отговор на въпроса, какво събитие е станало след 1266 г., довело до неговото прокламиране посредством отсичането на монети, и то от нов тип.

В края на 1268 г. починала царица Ирина Ласкарина, съпругата на цар Константин Асен.[15] Византийският император Михаил VIII Палеолог предложил на българския цар да се ожени за племенницата му Мария. В този момент тя била вдовица на Великия доместик Алексий Фил. Предложението за брак имало дипломатическа подбуда. По този начин Византия щяла да уреди отношенията с България, разстроени още с войната от 1263 г., и най-вече гарантирала спокойствието си от страна на българската държава. Така и ненавистта на българите към ромеите, която я имали като завещано бащино им наследство, и е вечна, както твърди Никита Хониат, щяла сега да се поомекоти. Прави впечатление същевременно, че даването на разрешението от василевса за брак, утвърдено още при управлението на Алексий I Комнин (1081 – 1118) се трансформира в инициатива именно на суверена. Практически Михаил VIII Палеолог просто задвижил системата на брачния договор като важен механизъм на своята политика в сложната борба за отстояването и браненето на властта си (Литаврин 1984: 118).[16] Имало и нещо много важно. Той бил притеснен от появата през февруари-март 1266 г. на Шарл д'Анжу, брат на Луи IX Свети (1226 – 1270) в Сицилия по повик на папата. В негово лице Византия имала сериозен враг.[17] Очакваното се оправдало, защото през следващата година, когато Шарл д'Анжу в присъствието на папа Климент IV (1265 – 1268) сключил договор с предишния латински константинополски император Бодуен II, отстъпил трона през 1261 г., за подялбата на Византия. Това именно накарало Михаил VIII Палеолог да вземе инициативата за династичния брак – женитбата на племенницата му Мария с българския цар Константин Асен.[18]

Пратеничеството на император Михаил VIII Палеолог се върнало с утвърдителния отговор на цар Константин Асен за женитба. Българският цар не се двуумил дълго и приел. Очаквал тази женитба да му донесе не само мирни отношения с Византия, но и както му обещали пратениците, да получел в зестра черноморските градове Месемврия и Анхиало, отнети му през 1262 г. Така че и двете страни имали изгоди от династичния брак.

Византийският императорски двор подготвил Мария с всичко необходимо за случая, както пише Пахимер. Традиция имало да се отбелязват подобни събития, династичната женитба се превръщала във всеобщо тържество. Така например чуждестранната принцеса Берта-Ирина, годеница, а след това и съпруга на Мануил I Комнин, била акламирана по целия път от едно пристанище на Адриатика, докъдето преднамерено пристигнала с кораб, та чак до столицата Константинопол (Литаврин 1984: 154).[19] Такова тържество било организирано и за Мария. Императорът (нейния вуйчо), и патриархът дори, я изпратили до Силиврия. После императорската племенница с голяма свита продължила за столицата Търново. По пътя й през българската земя не ще да е било по-различно. Това събитие станало в 1269 г. (Златарски, III, 1940: 523). [20]

Събитието имало голямо и важно значение за българския цар и българското царство, за България и Византия едновременно. То изисквало широкото му прокламиране. Една от удобните форми се оказват монетите. Специално внимание е обърнато на техния сюжет. Знаело се е за преклонението на царя към култа на Богородица, и по-специално почитта му към иконата на Богородица Агиасоритиса. В тази монета царят доразвил това си преклонение. Предпочел изображението на Богородица, защото новата му съпруга носела нейното име – **Мария**. Затова е използвал в монетния сюжетен контекст нейния инициал **М(ария)**, името на Св. Дева **Мария**. В същото време инициалът съвпадал и с епитета МHТНР ΘЕОY. Така че принципно каноничният епитет, изразен само с инициала, оставал непроменен. По същия начин царят вече постъпвал веднъж. При женитбата си с Ирина той отсича монети с изображението на Св. Богородица, пресъздадена в известната Константинополска икона „Богородица Агиасоритиса", за да изрази „почитта и уважението" си към царица Ирина, както вече цитирахме Н. Петкова. В новия случай, с Мария, идеята изцяло се припокрива със съвпадението на имената. Едновременно с това с изобразяването на Св. Богородица се изразявала християнската представа за нейната функция, а именно, да е покровителка на жените, на майчинството, на родилката и детето.[21] А нима би могло да се направи някакво друго, по-подходящо и смислено посвещение за случая – събитието с царската сватба и дипломатическия мир с постоянния враг на България – Византия? Явно, веднага след дадената царска дума за женитбата с византийската императорска племенница Мария, ще да се е пристъпило към отсичането на монетите. Станало е в годината на сватбата – 1269, но в предхождащото я време – дни или няколко месеца. Именно в годината 1269 трябва да се датира този нов тип от монетосеченето на цар Константин Асен. Тази монета ще да е имала коронационен статут: да отбележи събитието – женитбата и коронацията, да послужи за награда, да се съхрани в траен спомен или да изпълни някаква друга идейна цел. Добива статута на идеен символ. В този случай не е било необходимо да се пуска в масов тираж. Това обяснява нейната изключителна рядкост – засега позната само в този, коментираният екземпляр от крепостта Трапезица във Велико Търново.

Остава заявеното разчитане на думата, епитетът на Св. Богородица, изразен с инициала П. Известно е, че Св. Богородица има множество епитети. Някои от тях са с местно значение и употреба; други са общоизвестни в целия източноправославен свят; трети – утвърдените от канона и прилагани в текстове и художествени творби. Сред по-известните и по-често срещани епитети са:[22]

Παμμακαριστος	Всеблажена, Преблажена
Παναχραντος	Всесвета
Παντοβασιλισσα, η	Всецарица
Πανζχψωβνμυμητος, η	Всевъзхвалявана, Всепета
Παρακλησις, η	Моление, Молитва
Παρθενος	Дева, Девица
Πιετα, η	Пиета (Страдаща)
Προστατις των Αβικουμενων, η	Закрилница на онеправданите.

Конкретни аргументи за избора на определен епитет трудно могат да се изтъкнат, по известни причини. Можем да правим избора единствено по аналогия на събитието: че се извършва царска сватба и се коронясва царица; че тя, царицата, се казва Мария; че Св. Богородица е покровителка на жените; че Св. Богородица ще бди над очакваното състояние на жената царица – да бъде родилка и майка; именно всичко това позволява предпочитания избор на епитета, и то най-подходящ за случая Παντοβασιλισσα („Всецарица”,).

В заключение, медната стамина на цар Константин Асен, открита при редовни археологически разкопки в крепостта Трапезица, носеща инв. № 285 на НАИМ при БАН – филиал Велико Търново, е нов и неизвестен досега тип монета. С нея се допълва характеристиката на реформеното, богатото на сюжетни теми и с високи художествени достойнства монетосечене на българския цар. Следователно коментираната монета от крепостта Трапезица основателно извиква съотнасянето ѝ в самостоятелна класификационна група, макар и засега тя да се съставлява от един-единствен екземпляр.

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ

Обр. 1 – Лице на монетата. Фотография.
Обр. 2 – Лице на монетата. Рисунка.
Обр. 3 – Опако на монетата. Фотография.
Обр. 4 – Опако на монетата. Рисунка.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Божилов, И., И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев**. *Византийските василевси*. София, 1997, с. 23.

[2] **Мушмов, Н**. *Монетите и печатите на българските царе*. София, 1924, 76-83; **Герасимов, Т.** Нови монети на Константин Асен. – *Археология*, IX, 3, 1967, 27-29; **Герасимова-Томова, В.** Монети на българските царе в сбирката на музея за история на изкуството във Виена. – *Нумизматика*, X, кн. 2, 1975, 11-12; **Дочев, К.** Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен. – *Нумизматика*, XVI, кн. 2, 1982, 3-17; **Юрукова, Й., В. Пенчев.** *Български средновековни печати и монети*. София, 1990, 85-92; **Пенчев, В.** *Колективна находка с медни (билонови) монети от XIII – XIV век*. София, 1999, с. 146; **Дочев, К.** *Български средновековни монети XIII-XIV век*. Велико Търново, 2003, 45-48; **Петкова, Н.** Изображенията на Света Богородица върху българските средновековни монети. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 1, 2004, с. 138; **Дочев, К.** Иконографски и палеографски допълнения за медните монетосечения на цар Константин Асен (1257 – 1277). – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика,* 2, 2005, 115-136; **Авдев, С.** *Българските средновековни монети*. София, 2007, 51-75; **Дочев, К.** *Каталог на българските средновековни монети XIII-XIV век. Типове. Варанти. Цени*. Центрекс, 2009, 76-80.

[3] **Дочев, К.** *Български средновековни монети XIII-XIV век*, с. 45.

[4] **Авдев, С.** *Българските средновековни монети*, с. 68.

[5] **Герасимов, Т.** Нови монети, с. 29.

[6] **Петкова, Н.** Изображенията на Света Богородица върху българските средновековни монети. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 1, 2004, с. 138.

[7] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. Т. III, София, 1940, с. 477.

[8] **Дочев, К.** *Български средновековни монети XIII-XIV век*, с. 48.

[9] **Дочев, К., Й. Алексиев.** Колективна находка на билонови скифати от Велико Търново. – *Нумизматика*, 2, 1981, с. 21.

[10] Пак там, с. 20.

[11] **Юрукова, Й., В. Пенчев**. *Цит. съч.*, с. 169.

[12] **Sear, D. R.** *Byzantine coins and their values*. London, 1974, N 2137.

[13] **Дочев, К.** *Каталог*, 76-80.

[14] **Дочев, К.** *Български средновековни монети XIII-XIV век*, с. 48.

[15] **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 522; **Божилов, И.** *Фамилията на Асеневци (1186-1460)*. София, 1985, с. 116.

[16] **Литаврин, Г. Г.** *Как са живели византийците*. София, 1984, с. 118.

[17] **Ангелов, Д**. *История на Византия*. ч. 3, София, 1967, 48-49.

[18] **Божилов, И., И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев.** *Цит. съч.*, с. 374.

[19] **Литаврин, Г. Г**. *Цит. съч.*, с. 154.

[20] **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 523.

[21] *Българска митология* София, 1994, с. 87.

[22] **Мутафов, Е.** Епиграфски хипотези за иконата „Господарка на живота". – *Проблеми на изкуството*, 1, 2006, с.17.

NEW AND UNKNOWN TYPE OF COPPER COIN OF KING CONSTANTINE ASSEN

Hristo Haritonov

Maria Dolmova – Lukanovska

Abstract

During the archaeological survey in 2009 of the so called Boyar quarter on Trapesitsa hill in Veliko Tarnovo the archaeologist Maria Dolmova discovered a copper stamina of King Constantine Asen (1257-1277. The review of the numismatic literature refers it to the rare coins types. The depictions of the image of Virgin Mary and the king, logos, story, composition and some other numismatic and historical arguments define it in a new and unknown type of coin.

For now it is known in a single specimen. Its rarity may be associated with the occasion of its mintage: the wedding of the Bulgarian king Constantine Asen with Princess Maria, nephew of the Byzantine emperor Michael VIII Palaiologos (1263-1282) in 1269. This fact gives the coin coronation character.

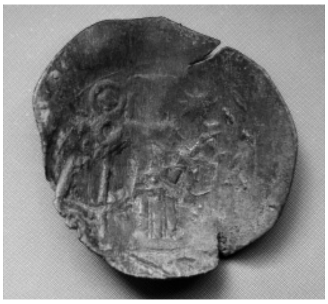

Обр. 1

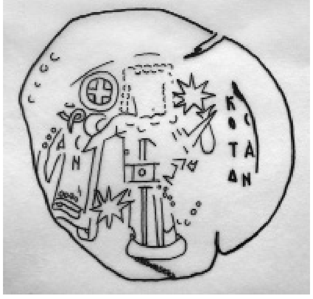

Обр. 2

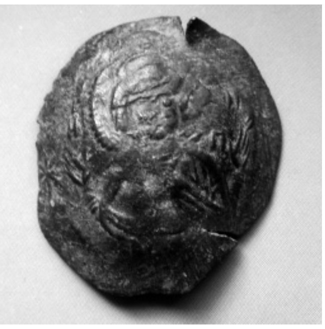

Обр. 3

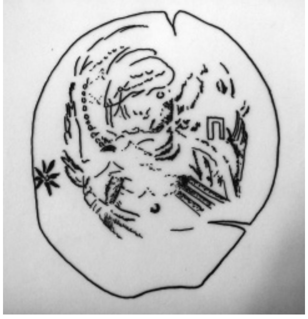

Обр. 4

ЕДИН ИНВЕНТАРЕН ОПИС КАТО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА СЯРСКОТО КНЯЖЕСТВО

Елена Костова

Историята на Сярското княжество предизвиква засилен интерес сред изследователите. До този момент в историографията са изказани много хипотези и предположения, отнасящи се до отделни епизоди от развитието на държавата или до определени исторически личности, управлявали в нея. В настоящата публикация вниманието ни е изцяло насочено към очертаното поземлено владение, и по-конкретно към личността на Йоан Углеша – фигура, имаща важно място в историята на княжеството.

Изложението е базирано на инвентарен опис, засягащ имуществото на манастира „Св. Богородица Спилеотиса"[1] в Мелник. Документът е с дата 15 януари 1365 г., индиктион 3-ти[2], и е изготвен във връзка с предаването на обителта като метох на Светогорския манастир Ватопед. Като инвентарен опис документът съдържа богата информация за движимото и недвижимото имущество на мелнишкия манастир, което следва да бъде предадено на Ватопед. Освен тези данни документът е и извор за историята на Сярското княжество, и по-точно за ролята на Йоан Углеша – по-малкият брат Мърнявчевич[3], в него. Описът хвърля светлина върху няколко широко дискутирани въпроси в историографията и на базата на този извор си позволяваме да изкажем някои нови хипотези, свързани с историята на Сярското княжество и с мястото на Йоан Углеша в него. Но преди да се насочим конкретно към Ватопедския документ, трябва да отбележим накратко случващото се в поземленото владение със столица Сяр.

Смъртта на цар Стефан Душан (1331 – 1355) през месец декември 1355 г.[4] води до редица промени в историята и развитието на Неманичката държава. В изворите се споменава за започващите процеси на дезинтеграция и сепаратизъм, които водят до разпадане на Сръбското царство[5]. Причините, обуславящи това разпокъсване на сръбските предели, са многобройни. Като един от основните фактори за развитието на сепаратизма в Сърбия се приема безсилието на Душановия наследник цар Стефан Урош (1355 – 1371), който не може да се противопостави на случващото се в държавата[6]. Друг фактор за разпадането на Неманичка Сърбия е брожението, съществуващо сред част от велможите. В тази връзка в някои исторически съчинения като основна причина за краха на Душановата държава се посочват братята Вълкашин и Углеша и водената от тях политика[7]. Към изброеното по-горе трябва да прибавим и редица фактори от външнополитически характер, които също допринасят за териториалното орязване на Сърбия. Така в средата на 50-те години на XIV в. за сметка на Неманичката държава се формират редица независими и полунезависими владения, които изпъстрят картата на Балканския полуостров. Образуването на тези формации става в периферните владения на Неманичката корона, където властта на Душан е най-кратка[8]. В резултат на първоначалното разпокъсване от Душановата държава се отделят Епир[9], Тесалия[10] и Южна Албания, както и Костур и областта му[11].

В контекста на казаното по-горе в югоизточните части на Неманичка Сърбия царица Елена „очертава" свое поземлено владение[12]. То включва редица обширни територии[13] и се изгражда на базата на споразумение между нея и цар Стефан Урош, довело до оформянето на Сярското княжество. Така са положени основите на едно териториално владение, чиято история не е много дълга, но затова пък е наситена с важни събития, рефлектиращи както върху развитието на Сърбия, така също и върху цялостния ход на балканската история.

Съвременните изследвания на историята на Сярското княжество очертават три периода от неговото развитие. Първият етап е от създаването на поземленото владение през 1355 г. до 1360 г., когато царицата майка управлява областта съвместно със своя син Стефан Урош[14]. От началото на 60-те години до 1365 г. Елена управлява самостоятелно в Сярското княжество и това е вторият етап от развитието на държавата[15]. Третият период започва от 1365 г., когато в Сяр вече се намесва и личността на Йоан Углеша. Този епизод от историята на княжеството продължава до 1371 г., или по-точно до битката при Черномен[16], когато ситуацията в европейския югоизток рязко се променя и балканските християнски държави са принудени все по-осезаемо да се съобразяват с islямския фактор, идващ от Мала Азия. През този последен етап са и последните засвидетелствани споменавания на царицата в областта (през 1367 г.)[17].

Акцентът в настоящото изложение е поставен върху третия етап от историята на Сярското княжество, свързващ се трайно с името на Йоан Углеша. От изворите и от историографията става ясно, че Вълкашин и Углеша в началото на 60-те години налагат своята власт в Македония[18], където успяват да се утвърдят и да си извоюват важно място в сръбския политически живот. Добре известно е, че Вълкашин получава титлата крал и се превръща в съвладетел на законния наследник на Душан. По-малкият брат също израства в политическия живот и името му се свързва с деспотска титла[19].

Изяснявайки ролята на Йоан Углеша в Сярското княжество, трябва да се спрем на един основен проблем, свързан с появата и установяването на велможата в този район. Този основен въпрос е широко засегнат в историографията и затова крие множество хипотези и предположения, които тук ще споменем, преди да изкажем и нашето становище по тази тема.

Според първата хипотеза най-ранната поява на Углеша в Сяр е през 1357 г. във връзка с похода на Матей Кантакузин срещу княжеството[20]. Второто становище по темата отнася появата на Углеша в Сяр в периода 1358 – 1359 г.[21]. Тази теза е изказана на базата на една приписка в Хилендарска грамота от 1365 г.[22]. Според текста на приписка, Углеша се среща в Христопол с император Йоан V Палеолог, където сръбският велможа е представен като пратеник на царица Елена, чиито интереси защитава. Срещата между двамата е предизвикана от честите набези на различни византийски велможи в пределите на Сярското княжество[23].

Изказаното по-горе твърдение е на Г. Острогорски и предизвиква доста резерви сред останалите изследователи, които сочат конкретни доводи срещу него[24]. Така посочената хипотеза, свързваща Углеша и Йоан V Палеолог като посредници в уреждането на отношенията между Сяр и Византия може да се измести във времето. Споменатата среща между двамата вероятно се осъществява през 1363 – 1364 г., във връзка с предстоящото посещение на патриарх Калист във владенията на царица Елена[25]. Нещо повече, споменатите нахлувания на отделни византийски велможи, продължават до 1364 г.[26], т.е. до момента, в който започва подготовката за посещението на патриарх Калист в Сяр.

В историографията съществува и друга теза, свързваща появата на Йоан Углеша в Сяр през месец септември 1365 г.[27]. В една Хилендарска грамота, издадена именно тогава, се споменава името на Углеша и се казва, че той е племенник на царицата майка[28]. Този документ носи доста податки. На първо място, той е свидетелство за участието на Углеша в политическия живот на Сярското княжество. Наред с това грамотата дава информация и по още един важен проблем. Включването на велможата в управлението по всяка вероятност става със съгласието и подкрепата на Елена, а не чрез насилствено взимане на властта от ръцете на царицата-майка[29].

След като направихме преглед на съществуващите до този момент данни, отнасящи се до появата на Йоан Углеша в Сяр, си позволяваме да изкажем и нашето становище по темата. То се базира на споменатия вече инвентарен опис на мелнишкия манастир "Света Богородица Спилеотиса"[30]. Актът безспорно има своето първостепенно значение за историята на Мелник и неговата обител, но наред с това, носи любопитна и нова информация относно историята на Сярското княжество.

В документа се споменава името на Углеша, който извършва предаването на мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса", заедно с движимото и недвижимото му имущество, във владение на Атонския Ватопед. Тази информация предизвиква поредица от въпроси, като с първостепенно значение е този, свързан с първоначалната поява и ролята на Йоан Мърнявчевич в Сяр. На базата на този документ си позволяваме да предположим, че Углеша пребивава във владенията на царица Елена преди септември 1365 г., за да се заеме с предаването на споменатата вече собственост. Важно е да отбележим обаче, че изворът не е достигнал до нас в цялост. В запазената част на описа, никъде не се споменава името на царица Елена. Изтъкването на владетелката би ни позволило да проследим отношенията между нея и Углеша. На базата на информацията, с която разполагаме, единствено можем да предположим, че велможата, като племенник и доверено лице на царицата, е натоварен с предаването на собствеността.

В обобщение, описът на манастира „Спилеотиса" позволява да изкажем нашата хипотеза и да предположим, че Йоан Углеша пребивава в Сяр преди септември 1365 г. Фактът, че на него е възложено да предаде мелнишкия манастир с цялото му движимо и недвижимо имущество на Ватопед, ни кара да „изтеглим" появата на велможата във владенията на царица Елена с осем месеца по-рано.

Многократно споменатият Ватопедски документ носи, макар и косвена, информация относно получаването на деспотска титла[31] от Углеша. Преди да се спрем на извора, ще разгледаме изказаните до този момент хипотези, засягащи конкретно въпрос с титулуването на Йоан. Установяването на тази хронология е в пряка връзка с податките, свързани с получаването на кралска титла от страна на Вълкашин. В този смисъл въпросът с титлите на двамата братя предизвиква широк интерес сред историците[32].

Според изтъкнатия сръбски учен Б. Ферянчич като евентуална начална година, от която Углеша може да се титулува деспот, е посочена 1358 г. Този период продължава до 1365 г. – крайната година, в която Йоан получава титлата си. Подробното разработване на проблема поставя още въпроси – дали Мърнявчевич сам не се титулува като деспот или дали не получава титлата си от император Йоан V Палеолог[33]. Наред с това становище съществува и хипотеза, която представя Углеша като деспот от есента 1364 г.[34] В подкрепа на тази теза се изтъква една грамота от манастира Симонопетър от 1363 – 1364 г., където властелът се споменава като деспот[35]. Друга широко разпространена хипотеза относно получаването на титлата от Йоан, е свързана със споменатата вече грамота от манастира Хилендар, издадена през месец септември 1365 г.[36].

Всички тези податки позволяват в историографията да се наложи мнението, че най-късно през септември 1365 г. Углеша става деспот. Не липсват и хипотези, които свързват деспотската титла на Мърнявчевич с един по-късен етап. Според тях, велможата започва да се титулува така от 1366 г.[37].

Споменатият Мелнишки инвентарен опис носи косвено информация по проблема с титулуването на Углеша. В него Мърнявчевич е наречен „преславни”[38], а както вече бе подчертано, документът е издаден през месец януари 1365 г. Имайки предвид фактите изложени в текста, можем да предположим, че в момента на издаването му, Углеша не е носил деспотска титла. В противен случай тя би била отбелязана в акта и велможата навярно щеше да е титулуван. Ако приемем това твърдение за вярно и сметнем, че през януари 1365 г. Мърнявчевич все още не е деспот, то тогава трябва да отхвърлим хипотезите, свързващи получаването на титлата преди датата на споменатия инвентарен опис. В контекста на гореказаното, можем да стесним хронологическите граници и да предположим, че в периода януари – септември 1365 г. Углеша получава деспотската си титла. Изказаното мнение отхвърля част от направените до този момент хипотези, свързани с „по-ранното” титулуване на Мърнявчевич.

По наше мнение, въпреки податките в мелнишкия инвентарен опис от манастира „Св. Богородица Спилеотиса”, не можем да приемем категорично, че титлата на Углеша е дадена в периода януари – септември 1365 г. Да не забравяме факта, че документът не е достигнал до нас в цялост и това пречи да се даде точен отговор на редица въпроси, възникващи в хода на проучването. Проблемът с хронологическото изясняване на този въпрос остава открит, поне до пълното издаване на Светогорския архив.

Ако се базираме изцяло и само на инвентарния опис, проличава още едно противоречие. Изказано е мнение, че Углеша получава деспотската си титла още преди да се установи в Сяр[39]. От информацията в документа става ясно, че през януари 1365 г. Углеша не е титулуван като деспот, но както личи, вече се намира в Сярското княжество[40]. В този смисъл, можем да предположим, че появата на Углеша във владенията на царица Елена става преди той да получи деспотската си титла.

В обобщение и на базата на информацията от приведения извор си позволяваме да стесним хронологическите граници и да изкажем хипотезата, че Углеша се появява в Сярското княжество преди септември 1365 г. Що се отнася до втория проблем, относно титлата на велможата, за съжаление информацията в документа не е достатъчна, за да променим изцяло трактовката на проблема. Единствено можем да допълним съществуващите до този момент хипотези, засягащи титулуването на деспот Йоан Мърнявчевич.

БЕЛЕЖКИ

[1] Манастирът “Света Богородица Спилеотиса” е познат на историческата наука с няколко различни наименования. Най-разпространено е горепосоченото, но срещаме и “Свети Спил”, което е равнозначно на първото име. През Възраждането манастирът е наречен “Богородица на Светия Пояс”, а по-късно върху запазените останки е съграден параклисът “Света Зона”. В изложението ще използваме само средновековните наименования на обителта.

[2] **Lefort, J.** Actes de Vatopédi, vol II. - In: *Archives de L’Athos,* vol. XXII, Paris, 2006, № 120, p. 299-304.

[3] За ролята на братя Мърнявчевичи в политическия живот през XIV в. виж: **Laonici Chalcocondilae**. *Atheniensis Historium libri decem*, In: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, editio, B. G. Niebuhrii, Bonnae, 1843, vol. I, p. 28-29; **Мирковић, Л.** Мрњявчевићи. - В: *Старинар*, 1924-1925 г., т. III; **Soulis, G. Ch.** *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephan Dušan (1331-1355) and His Successors.* Dumbarton Oaks Library and Collection, Washington, D. C., 1984, p. 92- 93; **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи през XIV век,* София, 1986, 75-79 и стр. 98, бел. № 95-97, където са разработени хипотезите относно произхода на братя

Мърнявчевичи. По въпроса за мястото им в историята на Македония виж: **Острогорски, Г.** *Серска област после Душанове смрти.* - В: **Острогорски**, **Г.** *Сабрана дела*. т. IV. Београд, 1970, 423-631.

[4] За датата на Душановата смърт в историческата наука се спори. Според част от изследователите сръбският владетел умира през месец декември 1355 г. Според други Душан умира през 1354 г. По повод тази хипотеза виж: **Орбин, М.** *Краљевство словена.* Београд, 1968, с. 42.

[5] **Joannis Cantacuzeni, eximperatoris.** *Historiarum* Libri IV, cura Ludovici Schopeni, Bonnae, 1832, vol. III, p. 314; **Nicephori Gregorae**. *Byzantina historia greace et latine*, cura Ludovici Schopeni, Bonnae, 1855, vol. III, 556-557; **Laonici Chalcocondilae.** *Op. cit.*, 26-29.

[6] **Јиречек, К.** *Историја срба*. Т. I Од најстаријих времена до Маричке битке (1371 г.) Београд, 1922, 307-308; **Lemerle, P.** *Philippes et Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et Byzantine.* Paris, 1945, p. 203; **Острогорски, Г.** *История на Византийската държава,* София, с. 671; **Soulis, G. Ch**. *Op. cit.*, p. 86 sqq.; **Nicol, D. M.** *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453,* London, 1972, (reprint: 1994), p. 266; **Михаљчић, Р.** *Крај Српског царства*. Београд, 1989 г., с.11 и сл.

[7] **Острогорски, Г.** *Серска област*, с. 454; *История,* с. 671; **Matanov, H.** Radoslav Hlapen – Souverain Feodal en Macedoine Meridionale Durant le Troisieme Quart du XIVe Siècle. - In: *EB*, 1983, vol. 4, 68-87; **Михаљчић, Р.** *Крај Српског царства*, с. 11 и сл.

[8] **Solovev, A. V.** Греческiе архонты в сербском царствѢ XIV вѢка. - In: *BSl*, 1930, vol. II,275-287; **Острогорски, Г.** *Серска област*, 423-631, 531-532; **Матанов, Хр.** *Средновековните Балкани. Исторически очерци*, София, 2002, 406-416 и сл.

[9] **Soulis, G. Ch**. *Op. cit.*, p. 120-133; **Nicol, D. M.** *The Despotate of Epiros (1267-1479),* (II). A contribution to the history of Greece in the middle ages. Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sidney, 1984, 123-138; **Матанов, Хр.** *Средновековните Балкани,* с. 404.

[10] **Ферјанчић, Б.** *Тесалија у 13 и 14 веку*. Београд, 1974, 227-265; **Soulis, G. Ch**. *Op. cit.,* 108-119; **Михаљчић, Р.** *Крај Српског царств*, с. 13 и сл.

[11] **Новаковић, Ст.** *Срби и турци. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову,* Београд, 1960 (трето издание), с. 156; **Soulis, G. Ch**. *Op. cit.*, p. 87; **Матанов, Хр.** *Средновековните Балкани,* 406-408 и сл.

[12] **Joannis Cantacuzeni, eximperatoris.** *Op. cit.*, p. 314; **Новаковић, Ст**. Струмска област у XIVв. и цар Ст. Душан, В: *Глас САН*, 1893, т. 36,1-49; **Ферјанчић, Б.** *Византијски и српски Сер у XIV столећу.* Београд, 1994, 6 - 112; **Острогорски, Г.** *Серска област*, 423-631; **Новаковић, Ст.** *Срби и турци. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову,* Београд, 1960 (трето издание), 164-173; **Матанов, Хр.** *Средновековните Балкани*, 409-410 и сл.

[13] За териториалния обхват на владенията на царица Елена в Македония виж: **Острогорски, Г**. *Серска област*, 457-484.

[14] Урош многократно изразява подкрепата си за своята майка и доказателствата за това са многобройни. На първо място – родословното дърво на Неманичите от църквата "Св. Богородица" в Матейче, където Урош и Елена са изографисани заедно. По този проблем виж: **Окуњев, Л.** Грађа за историју српске уметности – 2 црквата Св. Богородица – Матеич. - В: *ГСНД*, 1930, т. 7-8, 89-119; **Petković, V.** R. *La peinture serbe du Moyen âge.* vol. I Beograd, 1930, 133-142; **Радојчић, С.** *Портрети српски владара у Средњем веку.* Скопие, 1934, с. 59; **Ђурић, В.** *Византијске фреске у Југославији.* Београд, 1974, 70-71; 214-215, № 83 (библиография по темата) и пр. На второ място – монетите, сечени съвместно от двамата. Виж: **Димитријевић, С.** Нова серија нових врста српског средњевековног новца. - В: *Старинар,* 1964, т. XV-XVI, с. 135. Не на последно място – участието на Елена на Събора в Скопие през 1357 г. По този проблем виж: **Стојановић, Ст.** *Стари српски записи и натписи,* т. I. Београд, 1982, № 116, с. 42; **Острогорски, Г.** *Серска област*, 423-631; **Politis, L.** Grichischen Handschriften der Serbischen Kaiserin Elisabeth. - *BSl.*, 1930, vol. 2, 288-305.

[15] **Petit, P. R., B. Korablev** *Actes De Chilandar*. - In: *BBp.*, Приложение к XIX тому, № 1, Петроградъ, 1915, (*Actes de l'Athos,* vol. V), 307-310, № 146, бележи началото на това самостоятелно управление на царица Елена.

[16] За битката при Черномен виж: **Laonici Chalcocondilae.** *Op. cit.*, vol. I, 30-31, както и **Дуйчев**, **Ив.** От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV в., В: **Дуйчев**, **Ив.** *Българско Средновековие*, София 1972, 546-587, където е направен преглед на изворите, даващи информация за събитието, както и **Острогорски, Г.** *Серска област*, 606-610; **Михаљчић, Р.** *Крај Српског царств*, 183-184; **Новаковић, Ст.** *Срби и турци*, 187-190; **Острогорски, Г.** *История*, 679-680; **Радић, Р.** *Време Јована V Палеолога (1332-1391),* Београд, 1993, 355-357; *Историја српског народа*, т. I. Београд, 1981, 593-602; **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи*, 93-94; **Божилов, Ив., В. Гюзелев,** *История на България, т. I. История на Средновековна България VII-XIVв.,* София, 1994, 652-653.

[17] По повод последното официално споменаване на царица Елена в областта виж: **Острогорски, Г.**

Серска област, с. 440, бел. № 23; **Soulis, G. Ch.** *Op. cit.*, p. 91, № 52, № 53.

[18] **Орбин, М.** *Краљевство словена.* Београд, 1968, с. 44, както и 49-54.

[19] По въпроса за кралската и деспотската титла на Вълкашин и Углеша в историографията съществуват различни хипотези, които се опитват да открият точната дата, на която братята получават титлите си. За това кога и от кого са титулувани Мърнявчевичи виж: **Острогорски, Г.** *Серска област*, 446-448; **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи*, 79-83.

[20] **Новаковић, Ст.** *Срби и турци*, с. 170.

[21] **Острогорски, Г.** *Серска област*, 453-454.

[22] **Petit, P. R., B. Korablev.** *Actes De Chilandar*, 315-316, № 150.

[23] **Острогорски, Г.** *Серска област*, 452 – 453; **Ферјанчић, Б.** *Византијски и српски Сер*, 66-67 и сл.

[24] **Dölger, Fr.** *Regesten der Kaizerurkunden des Oströmischen Reiche von 565-1453,* vol. V. München-Berlin, 1925, № 3103, 54-55; **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи*, 76-77.

[25] **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи*, 76-77.

[26] **Joannis Cantacuzeni, eximperatoris.** *Op. cit.*, vol. III, p. 361.

[27] **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи*, с. 77.

[28] **Petit, P. R., B. Korablev.** *Actes De Chilandar*, 313-314, № 149.

[29] Проблемът за това дали Углеша идва на власт в Сярското княжество насилствено или със съгласието на царица Елена е разработен от: **Острогорски, Г.** *Серска област*, с. 440, 541. По този въпрос виж и **Soulis, G. Ch.** *Op. cit.*, p. 91, който изказва тезата, че Углеша окупира властта в Сярското княжество през 1366 г.

[30] **Lefort, J.** Actes de Vatopédi, № 120, p. 299-304.

[31] **Guilland, R.** Recherches sur l' histoire administrative de l'Empire byzantin: Le despot. - *REB*, 1959, vol. 17, 90-113; **Ферјанчић, Б.** *Деспоти у Византји и јужнословенским землјама,* Београд, 1960, с. 33; 141-142; Још једном о почецима титуле деспота. - *ЗРВИ*, 1973, т. XIV - XV, стр. 45-53; **Bakalov, G.** Quelques particularites de la titulature des souverains balkaniques du Moyen âge. - *EB*, 1977, vol. 2, 67-86, с подробна библиография в статията.

[32] По този проблем виж разработките на: **Орбин, М.** *Краљевство словена*, с. 44, 309-310; **Острогорски, Г.** *Серска област*, 441-448; **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи*, 79-83 и сл.

[33] **Ферјанчић, Б.** *Деспоти*, 172-173.

[34] **Суботић, Г., С. Кисас**. Надгробни натписи сестре деспота Јована Углеше на Маникејској гори. - *ЗРВИ*, 1975, кн. 16, с. 170 и сл.

[35] Този проблем е засегнат от Хр. Матанов – **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи*, 81-82, както и с. 99, бел. № 134.

[36] **Petit, P. R., B. Korablev** *Actes De Chilanda*, 313-314, № 149; **Острогорски, Г.** *Серска област*, с. 440; *Историја српског народа,* т. I. Београд, 1981, с. 586; **Михаљчић, Р.** *Крај Српског царства*, с. 122 и сл.

[37] **Soulis, G. Ch.** *Op. cit.*, p. 93, note № 68.

[38] **Lefort, J.** *Actes de Vatopédi,* 299-304. «.........ὁ ἐνδοξώτατος Οὔγγλεσης..............."

[39] От всичко казано по темата за настаняването на Углеша в Сяр и получаването на деспотската му титла излиза, че той е станал деспот, а след това попада в княжеството. По този проблем виж: **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи*, с. 84.

[40] **Lefort, J.** *Actes de Vatopédi*, 299-304.

AN INVENTORY OF PROPERTY AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE PRINCIPALITY OF SERRES

Elena Kostova

Abstract

The present communication is based on the Inventory of the property of the monastery Theotokos Spileotissa in Melnik. The document dates from January 15, 1365, third indiction and is in connection with the transmission of the monastery Theotokos Spileotissa as a dependent convent to the Vatopedi monastery on Mount Athos. The Inventory of property is a valuable source for the history of principality of Serres and for the role of John Uglješa in it. The source enlightens several issues widely discussed in historiography and allows us to put forward some new hypotheses related to the history of the principality of Serres and to the role of John Uglješa in it.

Firstly, the Inventory of property gives new data about the time when Uglješa appeared in the principality of Serres. After a review of the pre-existing hypotheses and on the basis of the written source (the Inventory of the property), we can express the opinion that Uglješa resided in Serres before September 1365. This fact allows us to move the appearance of the nobleman in the possessions of Queen Elena eight months earlier.

Secondly, the Inventory of property provides information, although indirect, on the time when John was bestowed with the title of despot. In this source Uglješa was not called “despot”, only ‘glorious’ („... ὁ ἐνδοξώτατος Οὔγγλεσης ….”). This gives us ground to make the suggestion that at the time of issuance of the document Uglješa was not yet a despot. Otherwise his title would have been mentioned. In this context, we can narrow the chronological limits and assume that Uglješa got the title of despot in the period bewteen January and September 1365. However, despite the evidence in the Melnik Inventory of property, we can not assume unconditionally that the title of Uglješa was given in January – September 1365. We should not forget the fact that the document has not reached us in full/in complete. This prevents us from giving accurate answers to many questions, arising in the course of the study.

In summary, the document shows that in January 1365 Uglješa did not yet have the title of despot, but he was already in the principality of Serres. According to the Melnik Inventory of property, we can assume that Uglješa appeared in the possessions of Queen Elena before he received the title of despot.

МЕЖДУКОНФЕСИОНАЛНИТЕ БРАКОВЕ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ СЛАВЯНСКИ ПРАВНИ СБОРНИЦИ

Десислава Найденова

Настоящето изследване има за цел да представи някои предварителни наблюдения върху състава на славянския превод на един правно-каноничен сборник, известен като Номоканон на Котелерий, или още като Псевдозонар според неговите късни руски преписи. Аз предпочитам да го наричам Номоканон на Котелерий по името на издателя на гръцкия текст – Жан Батист Котелие[1], каквато е утвърдената традиция на обозначаване на подобен тип паметници във византинистичната литература. Интересът ми към този сборник е провокиран от две причини: първо, всички езикови проучвания до момента, както и текстологичната съпоставка между най-ранните му преписи, категорично отнасят превода на паметника към началото на XIV в. в българска езикова среда[2]. Второ, Номоканонът на Котелерий придобива изключително разпространение в славянския свят. Неговият текст или отделни части се преписват активно до XVIII в., което го превръща в най-популярния канонично-правен текст[3], а изследването на състава му показва, че по различни въпроси той съдържа богата подборка от правила, непознати по други канонично-правни сборници.

Такъв е случаят и с разглежданите тук текстове, третиращи браковете между християни и иноверци. Предавам правилата според текста им в ръкопис № 1160 от сбирката на Църковно-историческия и архивен институт към Българската патриаршия в София (по-нататък ЦИАИ)[4]. На л. 69r четем: Който се жени за иноверна дъщеря или син, такъв да се отлъчи от църквата за 5 години. Така и поповете, които венчават такива, и те да се отлъчат за 3 години извън църквата. По-нататък на л. 89r-90r са поместени още няколко правила, които гласят: 1. Ако някой от християните извърши любодеяние и блудства с жена езичница, то той е осквернил своето кръщение, а още повече и ако е ял и пил с нея – това е голямо нечестие. Такъв да се отлъчи от Светата Църква и да стои на мястото на оглашените три години. После да влезе в църквата и да стои [така] още две години и през всички пет да се покайва, а на шестата година да се причести с верните християни.

2. Ако мъж верен има жена неверница, която не иска да се откаже от своята религия или жена християнка – мъж неверен, който не иска да приеме християнството, за тези няма какво да се каже. Обаче, както писахме, не подобава на християнин за неверник да се жени. Ако се случи да стане такова нещо за такива [съпрузи] говори апостол Павел: Невярната жена ще се спаси от верния мъж и мъжът неверен от жената вярна. Ето защо не подобава да се разделят, но вовеки да се кае верният мъж за своята невярна жена и да се моли до края на живота си, докато не я обърне Господ в истинната вяра. Така и жената вярна за своя мъж неверник [да се кае]. Да ядат и да пият заедно не забраняваме и стига само верният да ходи при своя духовен отец, да прима светите заповеди от него и непрестанно да ходи в църква, на молитви и на служби усърдно да се отдава. Деца ако родят верният да ги насочи към истинската вяра.

3. Ако неверен мъж оскверни християнска девойка, то да се кръсти и да вземе жената с благословение. Ако не иска, тогава да вземат цялото му имане и да го дадат на жената, изгубила давствеността си и осквернена от него. Него да изгонят и прогонят от

мястото като оскърбител и губител на християнския род. А тази жена християнка като вземе имането на това неверно псе, да се ожени за друг мъж християнин.

На въпроса за браковете между християни и друговерци са посветени четири от правилата на Църквата[5]. Първите две правила, съответно 14-о на Халкедонския (451 г.) и 10-о на Лаодикийския събор (343 г.) санкционират само браковете на църковните лица и техните лица с иноверци. В 14-о правило на Халкедонския събор се отбелязва още, че онези, които са добили деца от такъв брак, трябва да ги кръстят в православната вяра, като им се забранява също така да встъпват в брак с еретици, юдеи или езичници. Изключение се прави само в случай, че лицето се покръсти[6]. В 31 правило на Лаодикийския събор вече разпоредбата се разпростира и върху миряните и гласи, че не трябва да се сключва брак с всеки еретик или да се дават там синове и дъщери, а само да се взимат от тях, ако обещаят да станат християни[7]. Едва на Трулския събор (692 г.) са взети по-сериозни мерки срещу подобни бракове и 72-ро правило не само забранява сключването на такива от клирици и миряни, но и постановява те да бъдат разтрогвани и обявявани за недействителни. Онзи, който наруши постановеното, трябва да бъде отлъчен от Църквата. Изключение се прави за тези, които, докато са били още в неверие, са се съединили в законен брак и после единият от тях е станал хрстиянин, и „ако вярната жена иска да живее с неверен мъж и обратното тогава да не се ръзлъчват, защото както е казал апостол Павел неповярвал мъж бива осветен чрез вярващата жена, и неповярвалата жена бива осветена от вярващия мъж"[8]. Влияние на този канон някои изследователи виждат в титул 1-ви, глава 1-ва и титул 2-ри, глава 1-ва на Еклогата, където се постановява, че брак и годеж може да има само между християни[9]. Връзката обаче е твърде опосредствена[10]. Всъщност светското законодателство не разглежда специално този казус и следователно според него годежът или бракът с друговерец не може да се приеме за нелегитимен. Единствено в една от статиите на Прохирона се разглежда казус, близък до разискваната тема. Тя разрешава разтрогването на годежа по религиозни причини, ако това няма да причини имуществена вреда, и то само ако този, който иска разтрогването, не е знаел предварително за религиозните вярвания на партньора. Тогава мъжът трябва да се откаже от брачните дарове и да върне веното на жената в двоен размер[11]. Трябва да се отбележи и една схолия към Василиките (28.4.1), в която се казва, че мъжът и жената трябва да се подчинявнат не само на едни и същи закони, но и да почитат едно и също божество в рамките на една и съща религия. Бракът с друговерци не е позволен[12]. От само себе си се разбира, че в ранните векове от историята на Църквата под бракове с друговерци се разбират тези с езичници и юдеи.

Впоследствие забраната се разпростира и над еретиците и латините[13]. Така в тълкуванията на Валсамон към 14-и канон на Халкедонския събор се отбелязва, че ако някой иска да вземе жена от Римската църква, то тя трябва да се отрече от своята вяра[14]. По-късно този текст се включва в Синтагмата на Матей Властар[15], откъдето пък попада в Номоканона при Великия Требник[16].

Всички тези текстове на кононичното право, за които стана дума дотук, имат славянски превод и по косвени свидетелства може да съди за това, че са били познати в Българското царство. Ако се върнем на групата правила от Номоканона на Котелерий, за които стана дума в началото, ще видим, че това е най-богатият и пълен известен до сега корпус от текстове относно браковете с друговерци. Няма никакво съмнение, че разглежданите правила санкционират отношенията с един широк кръг лица, който включва не просто езичници, но и юдеи, арменци, мюсюлмани, еретици и латини. Това става видно не само поради цялостния състав на номоканона, който има много силна антиеретическа и антилатинска насоченост, но и от факта, че интересуващите ни правила са поместени в обкръжението на текстове, които забраняват общението както религиозно, така и битово с евреи, арменци, мюсюлмани, богомили и латини. Трябва също така да се отбележи, че в различни преписи на някои от тези правила срещу неверник и поганин стоят юдеи и латини.

Много по-сложен е въпросът с източниците на правилата. Както бе споменато в началото, сборникът е превод от византийски оригинал. Какво точно е съдържал той и как точно се е сътнасял към славянския текст за момента, не може да се каже точно. В гръцката традиция, за разлика от славянската, са запазени едва четири късни преписа, които, както отбелязва още един от първите изследователи на византийското право – Лингентал, не са от особен интерес за византинистиката[17]. Дали поради тази или друга причина, днес за гръцкия текст знаем само онова, което е отбелязал в края на XIX в. Алексей Степанович Павлов, а именно, че е съставен не по-рано от първата половина на XII в. и не по-късно от края на XIV в. и че преписът, който издава Котелие, не съвпада напълно със славянския превод и се явява спрямо него силно съкратен[18]. От разглежданите тук правила само едно (първото на л. 89r) има точно съответствие в гръцкия[19]. Това обаче не означава задължително, че останалите имат оригинален характер. Самият Павлов съобщава за друг гръцки препис, по-точен и пълен, от сбирката на Московската Синодална библиотека, който дори смята да издаде, но така и не осъществява намерението си[20]. Фактът, че голяма част от правилата се откриват в гръцкия текст, както и някои лексеми, говори, че най-вероятно славянският превод на Номоканона на Котелерий има точен византийски образец.

Като цяло разглежданите тук текстове, които третират брака с друговерци, са изградени в духа на 31-во парвило на Лаодикийския и 72-ро правило на Трулския събор, които забраняват подобни бракове. В нашия случай обаче тази забрана има най-общ характер, бракът не се обявява изрично за незаконен, а на провинилия се налага относително лека епитимия – петгодишно покаяние, от което три години да прекара на мястото на оглашените (оглашените стоят в притвора и участват в първата част на Светата Литургия, и трябва да напуснат църквата веднага след нея). Не е много ясно какво трябва да се разбира под това, че следващите две години да въходитъ въ цр҇квъ и да стоитъ[21]. Според едно изследване на Кирил Максимович с описателното да въходитъ въ цр҇квъ в славянските каноничноправни текстове се обозначава третата степен на публично покаяние, т.нар. припадащи – тези, които имат право да влизат в храма и по-навътре от притвора, но трябвало да стоят на колене или наведени над земята през цялото време и в края на литургията на оглашените да напуснат църквата[22].

Трябва да се каже, че отношението към подобни бракове не е еднозначно. Някои от църковните отци като Василий Велки и Тимотей Александрийски призовават в своите правила браковете с друговерци да се смятат за законни, ако неверникът приеме християнството. Подобно становище застъпва и Теодор Валсамон. Според Хоматиан дори бракът с католик трябва да се смята за законен, стига да не е извършен по католически обред.[23] Съвсем друго отношение към смесените бракове проявява в своя Тактикон Никон Черногорец. Той пише, че мнозина тълкуват словата на апостол Павел за това, че ако вярващият мъж има неверна жена, и обратното, то такъв брак не бива да се разтрогва и по тази причина някои се женят за друговерци. Правило 72-ро на Трулския събор обаче обявява подобни бракове за незаконни[24]

От особен интерес е последното правило от разглежданата група, в което на осквернилия християнска девойка неверник, в случай, че не се покръсти и ожени за нея, се конфискува имуществото в полза на пострадалата и той подлежи на изселване. Остава неясно откъде е заимствана тази светско-правна норма. В Номоканона на Котелерий се срещат и други правила, съдържащи такива, които като цяло имат съответствие в Моисеевото законодателство. Случаят обаче не е такъв. Византийското законодателство е доста строго по отношение на блудството с девствена девойка и в повечето случаи предвижда членовредително наказание[25]. В Синтагмата на Матей Властар при обезчестяването на девойка се предвижда провинилият да се ожени за нея, ако тя не е сгодена за друг и ако семейството й е съгласно. В противен случай трябва да заплати глоба, а ако не успее, се конфискува половината му имущество и му се отрязва носът[26].

Всъщност блудството на неверник с християнска девойка като санкция в Номоканона на Котелерий е приравнено изобщо до обезчестяването на девица. При този казус, ако мъжът откаже да се ожени за девойката, в продължение на девет години трябва да извършва по 300 поклона на ден, а имуществото му се отнема и се дава на пострадалата[27]. Като цяло каноничното право и църковните отци постановяват, че насилената девойка не бива да се смята за виновна и да изтърпява епитимия. В някои текстове обаче се налага четиридесетдневен пост или едногодишно лишаване от причастие[28]. Интересно сравнение предлага Тактикона на Никон Черногорец. Според него жената, насилена от мюсюлманин, съгласно втори канон на св. Григорий Богослов не подлежи на наказание, ако преди това е водила праведен живот[29].

По отношение разглеждания казус за обезчестяването на християнска девойка от неверник може да се открие известно сходство между Номоканона на Котелерий и Законника на Стефан Душан, където ст. 9 гласи: „Ако някъде някой полувярващ вземе християнка за жена, да бъде покръстен в християнството; а ако той не бъде покръстен, жена му и децата му да бъдат отнети и да им бъде отдадена част от дома, а виновникът да бъде прогонен."[30]

Историческите факти свидетелстват за това, че не само бракове с друговерци са се сключвали, но често пъти, особено когато става въпрос за такива с лица, принадлежащи към Римската църква, те не са променяли религиозната си принадлежност[31]. Логично е при това положение да се постави въпросът какво е практическото приложение на тези правила. В едно изследване, посветено на решенията на Трулския събор, Спирос Троянос изказва хипотезата, че правилата на Църквата, забраняващи браковете с иноверци, са служели като предупреждение. Тя, по-скоро, от една страна, е искала да ги ограничи, а от друга, да избегне преминаването на своите членове към други религии[32]. Разглежданите тук правила от славянския текст на Номоканона на Котелерий доказват правдивостта на тази теза и показват как християнската църква се опитва да се приспособи към променящата се действителност.

APPENDIX

ЦИАИ 1160

л. 69r Иже женщеи с на иновѣрныѫ дъщер или с҃ны таковии. да ѿлѫчит с лѣⷮ ·е҃· Такожⷣе же и попове иже вѣнчаваѫⷮ таковиⷯ. и ти да ѿлѫчт с лѣⷮ ·г҃· вънѣ цр҃кве:~

л. 89r Аще кто ѿ хрїстїанъ любодѣанїе сꙸтвориⷮ и съблѫдитъ съ поганоѫ жено. таковы ѡскврънилъ естъ свое кр҃щенїе паче же и аще ꙗлъ ѥⷭ и пилъ съ неѫ, нечьстїе се велико ѥⷭ. таковы да ѿлѫчит с ѿ с҃ты цркве, и на мѣстѣ да стоитъ ѡглашеныⷯ ·г҃· лѣⷮ и потѡⷨ да въходитъ въ цр҃кⷪвъ и да стоитъ и еще ·в҃· и въсиⷯ птиⷯ лѣⷮхъ да покает с. а въ шестое лѣто да причстит с съ съвръшеными хрїстїаны:~

Аще мѫжъ вѣренъ женѫ невѣрнѫ имаⷮ, [л. 89v] и не хощеⷮ та жена ꙋвѣритиⷭ или жена вѣрна мѫжъ невѣрна аще имаⷮ, и нехощеⷮ мѫжъ тъ ꙋвѣрити с, ѡ сиⷯ не имамъ что г҃лати. ѡбаче ꙗкоⷤ писахѡⷨ мнѡгаⷣжи. ꙗко не пⷣобаетъ вѣрнꙋ хрїстїанинѹ, на невѣрныѫ женити с. Аще ли приключит с сице нѣкако быти, о сиⷯ г҃летъ апⷧлъ павеⷭ. Ꙗко сⷭпет с жена невѣрна ѡ мѫжи вѣрнѣ. и мѫжѣ невѣренъ о женѣ вѣрнѣ тⷨѣже не пⷣобаетъ раꙁлѫчити иⷯъ. нѫ въсеⷣга да покает с вѣрныи мѫжъ о женѣ своеи невѣрнѣи и да помл҃ит с въ вс д҃ни живота своего, доидеже обратить ѫ г҃ь въ истиннѫ вѣрѫ. такожⷣе и жена вѣрна ѡ мѫжи своемъ невѣрниѡⷨ. ꙗсти же и пити въедино не въꙁбранѣемъ тъчиѫ вѣрнаа чьстъ да приходитъ къ ѡцꙋ д҃ховнꙋ приемати ꙁаповѣди с҃тыѫ ѿ него. и въ цр҃къвъ непрѣстанно да ходитъ. и на мл҃итвы и на слꙋжбы стыѫ ꙋсръдно да дръꙁаетъ. дѣти же аще породтъ да дръꙁаетъ, вѣрнаа чⷭ въ истиннѫ вѣрѫ своѫ [л. 90r] наставити, иⷯ и наꙋчити иⷯ въсегда :~

Аще вꙵѣренъ мѫжъ оскврънитъ д҃вѫ хрїстїанїкѫ. то да кⷭрстит с и да поимеⷮ женѫ съ бⷭлвенїемъ. аще ли не хощеⷮ то да въꙁмѫтъ въсѣ имѣнїа его и да дадтъ женѣ тои раꙁтлѣвшои с ѿ него, ѫже оскврънилъ ѥⷭ. а того да иженⷣѫтъ и да проженѫⷮ ѿ мѣстѣ того ꙗко оскврънителѣ и гꙋбителѣ родꙋ хрїстїанскомⷹ. а та жена хрїстїанка сѫщи въꙁемши имѣнїа ѡного невѣрнаго пса, и иномⷹ мѫжꙋ хрїстїанїнꙋ да припрѫжет с :~

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Cotelerius, J.-B.** *Ecclesiae Graecae Monumenta*. Vol. I. Luteciae Parisiorum, 1677, 68–158.

[2] За някои от славянските преписи и за историята на текста вж. **Янакиева, Цв., Ю. Пандур**. Палеографическое и графиколингвистическое описание рукописи М 106/16 из Библиотеки Дебреценского Университета имени Лайоша Кошута. – *Palaeobulgarica*, 11, (1987), 1, 86–94; **Янакиева, Цв.** Лингвистично определение на славянски ръкопис № 2617 от Историческия музей в Шумен. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 3. Шумен, 1998, 211–217; Среднеболгарская рукопись № 1160 из ЦИАМ как вероятный протограф епитимийного номоканона Славия Ортодокса. – В: *Русский язык и русская литература в современном обществе*. Шумен, 1999, 216–222; Разночтения славянских списков епитимийного номоканона XIV–XVI вв. и языковая картина мира православных славян. – В: *Проблемы когнитивного и функционального описания русского и болгарского языков*. Вып. 1. Шумен, 2002, 130–140; Апокрифно сказание в състава на епитимийния номоканон на Славия Ортодокса. – В: *Русистика 2005. Язык, комуникация, култура. Сборник статии в чест на проф. дфн. Стефана Димитрова*. Шумен, 2005, 191–198; **Райкова, М**. За един югозападнобългарски паметник от XV в. – *Македонски преглед*, 31, (2008), 3, 29–46; **Белякова Е. В.** О составе Хлудовского номоканона (к истории сборника "Зинар"). – *Старобългарска литература*, 37-38, (2007), 114 -131; **Найденова, Д**. Преводни византийски законови текстове в средновековна България. – *Списание на БАН*, 2008, 5, 30–36; **Цибранска–Костова, М.** *Покайната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти)*. София, 2011, 259–380.

[3] Срв. **Найденова, Д.** Канонично-правни текстове в състава на славянски ръкописи, съхранявани в български книгохранилища (предварителен списък). – *Palaeobulgarica*, 32, (2008), 4, 53–69.

[4] Ръкописът е издаден фототипно. вж. **Кръстев, А. Цв. Янакиева**. Архивски *номоканон. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание*. Шумен, 2007.

[5] Правилата на поместните и вселенски събори, както и тези на Светите отци, стават познати в българската държава след Покръстването (864 г.) чрез славянския превод на Синтагмата на константинополския патриарх Йоан Схоластик (565 – 577) и на Номоканона от XIV Титула. Вж. **Найденова, Д**. Правните паметници в Първото българско царство. – *Историческо бъдеще*, 9, (2005), 1 – 2, 136–163. За настъпилите промени в отношението към брака с приемането на християнството в българското общество вж. **Симеонова, Л.** Християнизацията на България и проблемът за мястото на жената и брака. – В: *Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Тъпкова-Заимова*. С., 1999, 46–61; **Симеонова, Л.** Правна защита на жените и децата в новопокръстеното българско общество (Закон за съдене на хората, Еклога). – В: *Щрихи към Балканското средновековие. Изследвания в памет на проф. Николай Кочев(= Studia Balkanaica, 27)*. София, 2009, 117–125; **Георгиева, С.** *Жената в Българското средновековие*. София, 2011, 99–129.

[6] *Правила на Светата Православна Църква*. Ч. 1. Света гора, Атон, 2004. http://Www.Sveta-Gora-Zograph.Com/Books/Pravila-1/Book.Html#D0e1074

[7] *Правила на Светата Православна Църква*. Ч. 2. Света гора, Атон, 2004. http://www.sveta-gora-zograph.com/books/Pravila-2/book.html#d0e506.

[8] *Правила на Светата Православна Църсва*. Ч. 1... http://www.sveta-gora-zograph.com/books/Pravila-1/book.html#d0e1389.

[9] **Troianos, S.** Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der byzantinischen Gesetzgebung. – In: **Troianos, S**. *Historia et Ius*. Bd. 2, Athene, 2004, 365–386. Вж. гръцкия текст на Еклогата *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V'*. Herg. L. Burgmnn., Frankfurt a. Main, 1983, 168–169, 170–171 и славянския превод Византийская „Эклога законов" в русской письменной традиции. Исследование, издание текстов и комментарий Я. Н. Щапов. Санкт-Петербург, 2011, 17–18.

[10] Въпросът за християнския брак във Византия е разгледан подробно от Мейендорф. Трябва да се подчерте, че едва с 89-а Новела на Лъв VI (886 – 912) на Църквата се дава правото да легитимира брака. Вж. **Meyendorff, J.** Christian Marriage in Byzantium: The Canonical and Liturgical Tradition. – *Dumbarton Oaks Papers*, 44, (1990), 99–107.

[11] **Zepos, J.–P.** *Ius Graecoromanum*. Bd. II. Athen, 1931, 122–123. Пълният славянски превод на Прохирона влиза в състава на т. нар сръбска редакция на Номоканона от XIV титула с разширен състав и с тълкуванията на каноните от Алексий Аристин и Йоан Зонара, който се появява в славянски превод в края на XII – началото на XIII в. на Атон. За особеностите на славянския превод и отликите му спрямо гръцкия текст вж. **М. И. Бенеманский**. *῾Ο Πρόχειρος νόμος императора Василия Македонянина. Его происхождение, характеристика и значение в церковном праве*. Выпуск I. Сергиев Посад, 1906, 487–519. За битуването на този Номоканон във Второто българско царство вж. **Славова, Т.** Църковно-юридически паметници през XIII–XIV век. – В: *История на българската средновековна литература*. С., 2008, 462–464.

[12] **Scheltema, H., D. Holwerda**. *Basilicorum Libri LX*. Series B (Scholia). Groningen, 1961, Vol. 5, p. 1815: 10–12.

[13] Според някои изследователи в тези канони не се прави разлика между еретици и неверници. Вж. **Basset, W.** The Impediment of Mixed Religion of the Synod in Trullo (A.D. 691). – *The Jurist*, 29, 1969, 383–415. Относно разпространието на забраната и над латините вж. **Nicol, D**. Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century. – In: **Nicol. D**. *Byzantium: its Ecclesiastical History and Relations with the Western World.* Variorum Reprint, London, 1972, № IV; **Viscuso, P**. *A Byzantine Theology of Marriage: The Syntagma kata stoicheion of Matthew Blastares*. A Dissertation submitted to the Faculty of the School of Religious Studies of the Catholic University of America in partial Fulfilment of the requirements for the degree doctor of philosophy. Washington, 1988, 110–114; **Александров, В.** То же и с латинъı: Запрет браков с католиками у православных славян в средние века. – *Studia Slavica Hungaricae*, 47, (2002), 1 – 2, 101–113.

[14] **Stevens, G**. *De Theodoro Balsamone. Analysis operum ac mentis iuridicae*. Roma, 1969, p. 46, 183.

[15] *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова*. Издао С. Новаковић. Београд, 1907, с. 142. За разпространението на Синтагмата в българските земи вж. **Славова, Т.** Цит. съч., 465–466.

[16] **Павлов, А. С.** *Номоканон при Большом Требнике. Его история и тексты греческий и славянский, с обяснительными и критическими примечаниями*. Москва, 1897, 180–181. Появата на гръцкия текст на сборника Павлов разполага между 1335 г., когато е създадена Азбучната синтагма на Матей Властар, един от основните източници на сборника, и първата половина на XV в., откогато датират първите гръцки преписи. Независимо от това, че в основата на компилацията стоят различни текстове като Канонария на Йоан Постник, Номоканона на Котелерий, текстове със светска регламаментация и др., тя е съставена едновременно от един автор, най-вероятно на Атон. Там според учения е направен и славянският превод, не по-късно от началото на XVI в. За разпространението на текста в българските земи вж. **Райкова, М.** За един разложки

паметник на черковното право от средата на XIX в. – *Македонски преглед*, 25, (2002), 4, 57–80; **Райкова, М**. За един ръкописен сборник от с. Годлево от 1865 г. (хаджи Михаил Попфилипов и ръкописната традиция от втората половина на XIX век). – Македонски преглед, 27, (2004), 1, 65–90; **Цибранска-Костова**, **М.**, Цит. съч, 417–502.

[17] **E. Zachariä von Lingenthal**. *Die Handbücher des geistlichen Rechts aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft.* St.- Petersburg, 1881, 23–24.

[18] **Павлов, А. С.** Цит. съч., 40–43.

[19] **Cotelerius, J.-B.** Op. cit., p. 142.

[20] **Павлов, А. С.** Цит. съч., с. 42, бел.1.

[21] В гръцкия стои: καταστήσομεν εἰς τὸν τῶν κατηχουμένων τόπον καὶ τρία ἔτη μετανοῶν, ἔσωθεν τῆς ἐκκλησίας, καὶ δύο ἔτη ἀκοινώνητος, καὶ οὕτως ἐξαετίᾳ τοῦ τελείου μετασχέτω. **Cotelerius, J.-B.** Op. cit., p. 142.

[22] **Максимович, К. А.** Византийская практика публичного покаяния в Древней Руси: терминология и проблемы рецепции. – In: *Russica Romana*, Vol. II, Roma, 1995, 7–24.

[23] **Левин, И**. *Секс и общество на православните славяни.* С., 1991, 110–113.

[24] **Герд, Л. А.** Канонические аспекты турецкого нашествия в „Тактиконе" Никона Черногорца. – В: *ΜΟΣΧΟΒΙΑ. К 60-летию Б. Л. Фонкича. Проблемы византийской и новогреческой филологии.* Москва, 2011, 155– 161.

[25] **Troianos, S.** Die Strafen in byzantinischen Recht. Eine Übersicht. – *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 42, (1992), 55–74.

[26] *Матије Властара Синтагмат...*, 210–211.

[27] ЦИАИ 1160, л. 95 г.

[28] **Левин, И**. Цит. съч., 219–226.

[29] **Герд, Л. А.** Цит. съч.

[30] и ако се наиде полȣвѣрць оуꙁьмь христїаницȣ, ако ȣꙁлюби, да се крсти оу христїанство. Ако ли се не крсти, да мȣ се оуꙁмѣ жена и дѣца и да имь даа дѣль ѿ коукѥ, а ѡнь да се иджене. **Радојчић, Н**. Душанов *Законик по Призренском рукопису*. Београд, 1953, с. 133.

[31] Срв. Nicol, D. Op. cit.

[32] **Troianos, S.** Die Wirkungsgeschichte des Trullanum, 365–386.

MIXED MARRIAGES IN MEDIAEVAL SLAVONIC CANON LAW MISCELANIES

Desislava Naidenova

Abstract

The article deals with some canon law texts from the Slavonic translation of *Nomocanon Cotelerii* concerning the regulation of the mixed (interfaith) marriages. The analysis shows that in *Nomocanon Cotelerii* a rich selection of rules unknown to other canonical and legal collections is preserved. *Editio princeps* and translation in Bulgarian are appended.

ЧУМНАТА ЕПИДЕМИЯ И ОТРАЖЕНИЕТО Й ВЪРХУ СРЕДНОВЕКОВНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

Драгомир Георгиев

Проблемът за чумата и нейното отражение върху средновековното западноевропейско общество е широко разглеждана тема в западноевропейската историография. Дълго време този изключително важен проблем остава извън полезрението на родната историография. В последните години все пак се появиха няколко разработки по въпроса, но като цяло проблемът си остава недостатъчно проучен и анализиран.[1] Основните причини за това състояние на нещата са няколко. Липсват извори, които могат да се отнесат пряко към чумната епидемия от 1347 година и отражението й върху българските земи, и изобщо върху българското общество. Така стоят нещата и при последвалите след нея още няколко чумни вълни в края на XIV и началото на XV век. Липсват и системно обработени археологически данни, които да разкрият по-подробно обстановката, която възниква в българските земи след навлизането на чумата. Налични са частични изворови и археологически данни, които позволяват да се извлекат определени изводи по проблема. Като цяло досега не е направен опит да се разгледа чумната епидемия в българските земи и отражението, което тя има върху средновековното българско общество не само в демографски, но и в чисто духовно-религиозен аспект.

Основната идея в настоящата разработка е да се проследи появата и разпространението на чумата в българските земи през XIV и първата половина на XV век, като тя бъде обвързана с някои ключови за региона политически промени, както и с появата на някои специфични явления и процеси в духовно-религиозния живот на българското общество в последните десетилетия от съществуването на средновековната българска държавност.

През 1347 г. цяла Европа е обхваната от чумна пандемия, която остава в историята с наименованието „Черната смърт”. През втората половина на XIV век чумата се появява в Югоизточна Европа на няколко вълни. Най-ранните известия за проявлението на чума в българските земи са от няколко периода: 1347 – 1354 г., 1363 – 1366 г. и 1372 – 1373 г.[2]

Има няколко теории за причините, които довеждат до появата и разпространението на чумата в Европа. Според една от тях промяната в климатичните условия, флората и фауната през XIII век спомагат за бързото развитие на чумния бацил в един от неговите естествени резервоари на съхранение в Азия. Промяната в посоката на някои въздушни течения прави климата над Европа по-влажен. Горещият вятър сироко, който носи горещи въздушни маси над пустинята Сахара, се настанява над Централна Азия и пустинята Гоби. Това прави района по-сух, което принуждава местните популации на гризачи да търсят нови места на заселване на изток и запад, като по този начин биват засегнати колонии на гризачи, което спомага заразата да достигне и Северното Причерноморие.[3] Според друга теория, основана на сведението на византийския хронист Никифор Григора, чумата идва през пролетта на 1346 година от „Скития, Меотия и устието на Танаис”. Същата теза застъпва и бъдещият византийски император Йоан Кантакузин, според когото чумата идва от хиперборейските скити.[4] Налично е трето становище, според което за разпространението на чумата на запад голяма роля изиграва териториалното разширение, което достига империята на монголите.[5]

Според автора преди началото на същинската част от изложението да се направят няколко уточнения, които често биват изпускани, или просто не се отбелязват от изследователите относно чумата и нейното разпространение. Тя се появява първо в големите, гъсто населени градове, търговски средища и пристанища, чак след това инфекцията се разпространява в по-малките градове, след това достига и до селата. Разпространението на болестта зависи от гъстотата на населението в дадения регион, и конкретно в даденото населено място. Колкото повече хора са струпани в едно населено място, толкова по-бързо става и разпространението на заразата. Освен това трябва да се отбележи и фактът, че от появата на чумния бацил в организма на паразитите (бълхи), който живеят по плъховете преносители в дадено населено място, до прехвърлянето му сред хората е нужен така нареченият инкубационен период, който обикновено трае от порядъка на 6–7 седмици, като разпространението на заразата бива забавено от климатичните условия (ако времето е по-топло, това спомага за по-бързото разпространение, докато по-студеното време забавя развитието на чумата). Обикновено изследователите не включват Балканите, и по-точно българските земи като райони, засегнати от чумата през 1347 година. Възможно ли е наистина такова развитие на нещата? Наличните данни от различни източници, колкото и частични да са те, ни позволява да направим извода, че българските земи няма как да остават извън обсега на разпространение на чумата. Причините за това са няколко. На първо място – географски нашите земи се намират точно на пътя на разпространение на чумната вълна. Освен това трябва да се отбележи, че точно в този момент в региона протичат интересни политически събития, които също допринасят за навлизането на чумата в българските земи. През 1344 година ханът на Златната орда Джанибег изгонва венецианците и генуезците от Тана, което води и до преориентирането на тяхната черноморска търговия към българските пристанища по Черно море.[6] В навечерието на чумната вълна от 1347 година генуезците имат няколко добре уредени колонии във Вичина, Килия, Ликостомо и Маврокастро. Традиционно добри връзки българската държава поддържа и с другата голяма морска сила по това време – Венецианската република. При внимателен прочит на договора, сключен между нея и българския владетел по това време – Иван Александър, през втората половина на 1347 година могат да се извлекат някои изводи.[7] Явно в договора се говори за събития, случващи се скоро преди неговото подписване, предвид времето на подписване – най-вероятно през първата половина на същата тази 1347 година. А именно: недопускане на венециански кораби в българските пристанища, задържане на стоки, смъртни случаи на венецианци, недопускане на италианци да се заселват в българските градове. Описаните мерки удивително наподобяват на взетите само година по-късно мерки в редица пристанища в Западна Европа, и най-вече на Апенинския полуостров. Явно в Западна Европа следват примера на българите, които малко по-рано от нея изпитват ужаса на чумата.[8] В някои от най-новите изследвания все пак част от българските земи са описани като засегнати от чумната епидемия. Такъв пример може да се даде с Оксфордския атлас за история на света, издаден през 2007 година. Неговите автори дават Беломорска Тракия и Черноморското крайбрежие южно от Бургаския залив като области, засегнати от чумата. Според авторите на атласа явно чумата идва в тези земи не от север, а от столицата на Византия, Константинопол, през 1348 година.[9] Не бива да се пренебрегва фактът, че въпреки всички проблеми и конфликти през вековете в отношенията между България и Византия, търговските връзки остават дълбоки и трайни. Чумата в Константинопол избухва през юли 1347 година, като най-вероятно е пренесена от Кафа през май. По всяка вероятност по същото време чумата навлиза и в българските земи. За подобно развитие на нещата говорят и получените при археологически проучвания данни от тогавашната столица Търново. Резултатите показват масови гробове от средата на XIV век, които могат с основание да се свържат с чумата. Мария Долмова датира тези погребения от първата половина на 1348 година и това дава основание да се предположи кога чумата навлиза в българските земи.[10] Според авторката при проучването външният некропол на църква № 12 на Трапезица по време на археологическия сезон 2008 година е разкрит общ гроб, разположен върху разрушена сграда източно от проучвания некропол. Погребаните възрастни индивиди са разположени един до друг и един върху друг, разположени са безразборно, което показва, че погребението е извършено в екстремна обстановка. Според археоложката на чумата се дължи и обезлюдяването на крепостта Трапезица и столицата Търново в края на XIV век.[11] Не всички археолози са на това мнение, защото, ако приемем, че в този масов гроб са погребани хора, починали от чумата, то това ще означава, че населението на хълма Трапезица го е напуснало и той е необитаем. В Западна Европа загиналите от чумата люде се полагат в нередовни некрополи извън населените места, които впоследствие случайно биват откривани при археологически разкопки. На това се дължат малкото открития на подобни некрополи, свързани с чумната пандемия досега в българските земи. Археологът Йордан Алексиев при проучването на манастира „Св. Йоан Рилски" на хълма Трапезица, при разкриването на сграда, която е част от манастирския комплекс, достига до пласт от нападали тухли и множество човешки кости, който лежат върху нивото на скалата, която е използвана за под на приземието. Разкритите скелети са с различна ориентация на тялото, не са ориентирани по традициония начин при погребение запад – изток. Повечето кости не са разположени в анатомичен порядък. Общият брой на скелетите е 43, като поне три от скелетите лежат „по очи". Според Алексиев това струпване на човешки останки е в резултат не на чумната пандемия, а на силно земетресение, което е разрушило манастира. Археологът датира събитието през 1393 година, като намира подкрепа за своята теза в „Похвално слово за Евтимий", от Григорий Цамблак, където авторът по загадъчен начин обяснява превземането на столицата на Търновското царство от османците през лятото на 1393 година.[12] Все резултатите от още едни археологически проучвания косвено потвърждават факта, че след като веднъж „Черната смърт" е навлязла в българските земи през 1347 – 1348 година, тя периодично се проявява и през следващите десетилетия. Става въпрос за археологически проучвания на църква № 2 на средновековния Дръстър. Археолозите, които провеждат разкопките, свързват кремираните индивиди от гробове № 190 и № 192 с третата вълна на чумната епидемия, избухнала през 1369 година. Самият метод на кремирането е изключение и не е познат в погребалната практика. Предполага се, че кремирането на тези две тела е извършено с цел хигиенни мерки, за да се ограничи разпространението на заразата.[13]

Тук е мястото да се разгледа и въпросът за това, какво е отражението на чумата в чисто демографски, финансов и психологически аспект върху българското общество и държава. Около средата на XIV век населението на Средновековна България според проф. Андреев наброява около 2,5 милиона души, като средната гъстота е около 20 – 25 души на квадратен километър.[14] Пак според проф. Андреев чумата нанася тежък демографски удар, от който България така и не успява да се възстанови до края на своето независимо съществуване. По мое мнение числеността на населението на Средновековна България е около 1,2, – 1,3 млн. души, основание за такова твърдение ми дава анализът на първите османски данъчни регистри от началото на XV век. В тях например населението на Видинския санджак (той обхваща около 1/3 от Северна България) е около 35 – 40 хиляди души.[15] Чумата засяга хора от всички възрастови групи, като държавата понася тежко освен демографски, и чисто финансово последствията от чумата. Демографският удар, който понася страната, е изключително тежък, а последиците от него се усещат и в следващите десетилетия в много аспекти. За това какъв демографски удар нанася чумата върху българските земи през XIV – XV век, може да съдим, сравнявайки я с чумната пандемия, която избухва в края на Късната античност и води до практическото обезлюдяване на цели райони от Балканския полуостров.

Тези земи по-късно отново биват заселени в резултат на славянската колонизация на региона през VI – VII век. Държавата губи данъкоплатци и войници, жизнено нужни в този момент. Освен икономически и демографски последици, чумата нанася и тежък психологически удар върху обществото. В съседна Византия например чумата се приема като Божие наказание за греховете на византийския император Йоан Кантакузин и генуезците, които са прибегнали до съюз с османците. Вероятно в българското общество, по подобие на византийското, царят апокалиптични нагласи, настъпва религиозно-духовен срив. Бързите османски военни успехи през 50$^{\text{-те}}$ и 60$^{\text{-те}}$ години на XIV век допълнително утежняват обстановката, създава се атмосфера на обреченост и безнадеждност.

Чумата се отразява и върху дейността на Българската църква. В нейните редове настъпват брожения, появяват се различни ереси и отклонения от официалната църковна догма. Църквата се опитва да противодейства на тези тенденции, свиквайки църковни събори, които да осъдят ересите.[16] За „богомили" са обявени Кирил Босота, поп Стефан и Лазар, които, търсейки противодействие на чумата, демонстративно се завръщат към езическите обичаи, дори се появява и идолопоклонство. Осъдени са варлаамиството и адамитството като ереси. Отбелязва се и практиката на въздържание от плътски удоволствия с цел да се омилостиви Бог, който изпраща като наказание на миряните османското нашествие и чумата. Започва и преследване на евреите, които биват винени за настъпилите беди, свикан е и църковен събор през 1360 година, на който официално е осъдена така наречената ерес на жидовстващите. По подобие на други църковни процеси в Западна Европа, едва ли като причина за свикването на събора трябва да се търсят само идеологически съображения. Няма как да се разбере в какви финансови взаимоотношения е била българската държава с частни лица и дали не е имало нужда от опрощаване финансови задължения на държавни и частни лица към евреи лихвари, които да бъдат обявени за еретици, и така тези задължения да отпаднат. Интересно би било да се разбере какво е било отношението на българското общество към увлечението и последвалия втори брак на българския цар Иван Александър с новопокръстената еврейка Теодора, която става и българска царица. Всички тези събития се случват малко преди и в навечерието на избухването на чумата в столицата Търново.[17] Вероятно българският владетел е бил обвиняван за бедите, надвиснали над българската държава. Чумата е приемана като наказание от Бог за греха на царя. Вероятно в църквата също е имало недоволни архиереи от действията на владетеля. Още повече, че първият брак на Иван Александър е благословен от църквата и неговото разтрогване вероятно е приемано като светотатство, за което Бог наказва българите. Не трябва да се забравя, че по-късно Иван Страцимир е лишен от трона за сметка на сина на новопокръстената българска царица – Иван Шишман. Този акт едва ли е приет еднозначно от българското общество, в което е настъпила религиозно-духовна и морална криза. Вероятно последвалите след 1347 година нови проявления на чумата и все по-агресивното настъпление на османците се възприемат като възмездие за извършените грехове. Народът смята, че Бог го е изоставил заради неправедния живот, който води, и заради греховете на аристокрацията и владетеля, които го управляват. Много люде виждат в исихазма спасение от греховния свят, той бива възприет и като официална алтернатива на всичко, което се случва. Израз на апокалиптичните нагласи, които са обхванали тогавашното българско общество, са думите на серския монах инок Исай: „... И наистина тогава обжалваха по-рано умрелите". Струва си според мен да се помисли за отражението на чумата върху числеността и дейността на манастирите. Сред първите, които отиват да помагат на болните от чума, са монасите и свещенослужителите. Предвид високата смъртност, която се регистрира сред тези групи в Западна Европа, си струва да се преосмисли фактът каква част от манастирите изчезват вследствие на османското нашествие, и колко от тях биват унищожени от чумата като резултат от периодично появяващите се чумни вълни през XIV – XV век. Вземайки предвид утежнената политическа обстановка и загубата на покровителството от страна на държавата след падането на българските земи под османска власт, тяхното възстановяване по-нататък е било на практика невъзможно. Трябва да се замислим дали реформата, проведена в българския език през 70-те и 80-те години на XIV век от последния търновски патриарх Евтимий, с цел книжовният език, който е максимално опростен и доближен до говоримия в предходните десетилетия да бъде изчистен от диалектни думи и изрази от народния говор, не е предизвикана от чисто практически съображения. Може би през първата половина на XIV век, в резултат на чумата, българските държавни власти са принудени да направят компромис с чистотата на книжовния български език, тъй като се изпитва остра нужда от грамотни люде, които бързо да заменят покосените от чумата чиновници, администратори, книжовници и духовници.

В настоящото изложение се опитах да представя „Черната смърт” от 1347 – 1349 година и последвалите няколко вълни през следващите десетилетия като важен фактор, който осмисля редица процеси, протичащи в средновековното българско общество през последните десетилетия от съществуването на средновековната българска държава. Влиянието на чумата в редица аспекти от демографски, духовно-религиозен и политически характер е безспорно. Бъдещи археологически открития на нередовни некрополи, свързани с чумата, работа с различни извори и тяхното съпоставяне ще ни помогнат за още по-детайлно проучване на темата, за да бъде разкрита действителната роля на чумата по отношение на съдбата на Балканите през XIV и XV век. Има и други аспекти от тази тема, които също се нуждаят от разглеждане и преосмисляне. Интересно би било например да се проследи как се отразява чумата в приписките в периода XV – XVII век, тема, която си запазвам правото да разгледам в следващи публикации.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Матанов, Хр.** Чумни епидемии и история. „Юстиниановата чума” и „Черната смърт”: Два повратни периода в историята на средновековните Балкани. – В: *Civitas Divino–humara in honorem annorim LX Geodgii Bakalov*, София, 2004, 339-347; **Манолова-Николова, Н.** Чумавите времена (1700 – 1850), София, 2004; **Иванов, И.** Чумата в Европа и българските земи в краят на Средновековието - http://liternet.bg / publish8/ ivelin_ivanov/index.html; **Стефанов, П.** Българските църковни събори от XIV в. – нова интерпретация. – *Българска наука*, бр. 15, 2007, 23–31; **Ковачев, Г.** Чумните епидемии в българските земи през Късната античност и Българското средновековие. Някои проблеми и перспективи на проучванията. – В: *България, земя на блажени. Международна конференция в памет на проф. д. и. н. Йордан Андреев*. Велико Търново, 2009 434 – 449.

[2] **Андреев, Й.** *Всекидневието на българите през XII – XIV век.* София, 1992, с. 25.

[3] **Chambers, J.** *Population, Plagie, and Sosiety in Pre-Industrial England.* Oxford University Press, 1972, 9-72.

[4] **Bastokas, C.** Two 14th Century Greek Descriptions of the “Black Death” . – In: *Journal of the History of Medicine*, Vol. XXI, no. 4, 1966, 394 – 397.

[5] **McNeill, W.** *Plagies and people.* New York, 1976, 146 – 198.

[6] **Гюзелев, В.** *Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието краят на XII – началото на XV век).* София. 1995, с. 33.

[7] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия по история на България.* Т. 2 София, 1978, 248 – 249.

[8] **Ковачев, Г.** Цит. съч., с. 437.

[9] **Oxford Atlas of World History**. Concise Edition. Edited by Patrick O’Brian, New York, 2007, p. 105.

[10] http://www.ndt1.com/article.pht/2008101514075622

[11] **Долмова – Лукановска, М.** Т*рапезица – в светлината на археологическите разкопки.* Велико Търново, 2008, 51 – 56, 64; **Герцова, Д., П. Димитров, Иванов, Г., В. Петрова, Христова, Т., А. Чолакова,**

Аладжов, А. *АОР* през 2008 г. София, 2009**; Долмова – Лукановска, М.,** Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор ''Югоизток''. - *АОР* през 2009 г. София, 2010 с. 498.

[12] **Герцова, Д., П. Димитров, Иванов, Г., В. Петрова, Христова, Т., А. Чолакова, Аладжов, А.,** Цит. съч.**; Алексиев, Й.** № 22. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир ''Св. Йоан Рилски'', с. 603 – 607.

[13] **Ангелова, С., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова.** Църква № 2 в Дръстър (Силистра) - *Минало*, кн. 3, 1996, 39 – 40.

[14] **Андреев, Й.** Цит. съч., с. 25.

[15] **Лукач – Боянич,** Д. Видин и Видинският санджак през 15 и 16 век (Документи от архивите в Цариград и Анкара) София, 1975, 29-30.

[16] **Стефанов, П.** Цит. съч., 23 – 31.

[17] **Андреев, Й., И. Лазаров, Павлов, Пл.** *Кой кой е в Средновековна България*. София, 1994, 146 – 147.

BUBONIC PLAGUE AND ITS IMPACT ON MEDIEVAL BULGARIAN SOCIETY

Dragomir Georgiev

Abstract

The problem of plague and its impact on Western European medieval society is widely seen theme in Western historiography. Long time, this important problem remains out of sight of native historians. In recent years however there have been some publications on the subject, but the overall problem remains inadequately studied and analyzed. However, there are partial original sources and archaeological data to extract definite conclusions on the matter. Generally, there is little attempt to examine the plague in the Bulgarian lands and the impact it has on medieval Bulgarian society, not only in demographics but also in purely spiritual and religious aspects. With the advent of the Black Death can explain specific phenomena in the spiritual and religious life of the Bulgarian society in the last decades of the medieval Bulgarian state. Typically, researchers do not include the Balkans and in particular the Bulgarian lands as areas affected by the plague in 1347. Are you really such developments? Available data from various sources, however partial they are, allows us to conclude that the Bulgarian lands can not be kept outside the spread of plague. Our lands are located exactly in the way of spreading the plague wave. It should be noted that this moment in the region run interesting political events, which also contribute to the spread of plague in the Bulgarian lands. In 1344 Khan of the Golden Horde Dzhanibeg expelled the Venetians and Genoese from Tana, leading to a reorientation of their trade to the Bulgarian Black Sea. On the eve of a wave of plague in 1347 the Genoese have several well-settled colonies in Vichina, Cell, Likostomo and Mavrokastro. Traditionally good relations Bulgarian state supports and other large marine force at that time - the Venetian Republic. With careful reading of the contract between it and the Bulgarian ruler at that time IvanAlexander in the second half of 1347 may derive some conclusions. Apparently the contract speaks of events occurred shortly before its signature, in the time of signing - most likely in the first half of that in 1347. Namely, non-Venetian vessels in Bulgarian ports, detention of goods deaths Venetians, non-Italians to settle in Bulgarian cities. Described measures taken strikingly resemble only a year later measures in a number of ports in Western Europe and especially the Apennine peninsula. Apparently in Western Europe following the example of the Bulgarians, who a little earlier than it experienced the horror of the plague. Here is the place to address the issue of what is the impact of the plague in purely demographic,

financial, and psychological aspect on the Bulgarian society and state. Around the middle of the XIV century the population of medieval Bulgaria, according to Professor Andreev has about 2.5 million people, the average density is about 20-25 people per square kilometer. Again, according to Professor Andreev plague causes a strong demographic shock, from which Bulgaria was not able to recover by the end of its independent existence In my forum posts the population of medieval Bulgaria is about 1.2, 1.3 million people, the basis for such assertion gives me the analysis of the first Ottoman tax registers from the beginning of the XV century. In their example, the population of Sanjak of Vidin (it covers about 1 \ 3 from North Bulgaria) is about 35-40 thousand. Plague affects people of all ages, as the country suffers severe than purely financial and demographic consequences of the Black Death. The demographic shock that bear country is extremely heavy and its effects are felt in the coming decades in many aspects. For its strength can be judged by comparing it with the plague pandemic that broke out at the end of Late Antiquity and leads to practical depopulation of entire regions of the Balkan Peninsula . These lands were later re-settled as a result of Slavic colonization of the region in VI-VII century. The state is losing taxpayers and troops vital need at this time. Besides economic and demographic consequences plague pandemic causes a severe psychological impact on society. In neighboring Byzantium is accepted as God‘s punishment for sins of the Byzantine Emperor John Cantacuzenus and Genoese who had recourse to the alliance with the Ottomans. Perhaps in Bulgarian society, like the Byzantine, the king apocalyptic attitudes occurs religious spiritual collapse. Fast Ottoman military successes in the 50s and 60s of the XIV century, further compounding the situation, creates an atmosphere of doom and despair. Starts and persecution of the Jews who are blamed for misfortunes occurred, convened a church council in 1360, which officially condemned the so-called heresy of zhidovstvashtite. Like other religious processes in Western Europe is hardly a reason for convening the council should be sought only ideological reasons. There is no way to know in which financial relationship was with the Bulgarian state and whether individuals had no need of forgiveness financial obligations of public and private entities to Jewish moneylenders, who were declared heretics and that these duties be removed. It would be interesting to see what was the attitude of the Bulgarian society to infatuation and subsequent remarriage of the Bulgarian Tsar Ivan Alexander Theodora newly converted Jew who became queen and Bulgarian. All these events took place just before and on the eve of the outbreak of plague in the capital Turnovo. Perhaps the Bulgarian ruler was blamed for the troubles hanging over the Bulgarian state. Plague is taken as a punishment from God for the sin of the king. The church was unhappy prelates of the actions of the ruler. Moreover, the first marriage of Ivan Alexander was blessed by the church and its dissolution is probably taken as an offense to God, which he punished the Bulgarians. I think it is worth to reflect on the impact which gives the plague on the monasteries. Among the first to go to help people suffering from plague were monks and priests. Given the high mortality is registered among these groups in Western Europe is worth to reconsider the fact how much of the monasteries disappeared following the Ottoman invasion, and how many were destroyed by the plague as a result of recurrent plague waves in XIV-XV century. We must reflect on whether the reform, held in the Bulgarian language in the 70s and 80s of the XIV century by the Patriarch of Turnovo last Evtimii to standard language that is simple and close to spoken in previous decades, to be cleared of dialect words and phrases from the popular speech was not caused by purely practical considerations. Maybe in the first half of XIV century as a result of the plague Bulgarian state authorities are forced to compromise with the purity of the Bulgarian language as it is acutely short of literate people who quickly cut down to replace the Black Death officials, administrators, scholars, and clergy.

ЗА ВОСЪЧНИТЕ ПЕЧАТИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Стела Дончева

Николай Николов

В последно време групата на единичните и двойни подпечатващи устройства значително нарасна. Това не са всъщност самите печати, а само приспособленията за тяхната направа; и тъй като отпечатъкът се нанасял върху меката повърхност на разтопен и нетраен материал, какъвто е восъкът например, те не са достигнали до наши дни. В направените досега многобройни публикации и класификации се разглеждат само подпечатващите устройства, без да се обръща внимание на това как са съхранявани нетрайните восъчни отпечатъци. Поставянето на този важен проблем става актуален след намирането на няколко интересни предмета, каквито са малките метални кутийки за съхранение на подобни печати. Тяхното основно предназначение е да предпазват отпечатъците от разрушаване, като за целта са били прикрепвани към това, което са затваряли – сандъчета, реликварии или кореспонденция, чието съдържание е трябвало да бъде достъпно единствено за неговия собственик или поръчител. Използването на метални кутийки за съхранение на отпечатъци е известно още от римско време. Впоследствие се възприема в Ранна Византия и периода след нея. Подобно на практиката да се отливат бронзови подпечатващи устройства и много други предмети в Ранното българско средновековие, възприета от византийските традиции в тази област, изготвянето на металните кутийки за восъчни отпечатъци също трябва да бъде свързано с тях.

Подпечатващите устройства са богата и разнообразна група, включваща основно единични и двойни печати с множество разновидности (конусовидни, пирамидални, многостенни, с форма на разцъфнала пъпка), които се отличават не само по форма, но и по размери и вид на подпечатващите повърхности. На всички тях е отделено достатъчно внимание в поредица от изследвания и коментари и затова тук няма да се спираме подробно, а само доколкото е необходимо за изясняването на въпросите, които поставят разглежданата група предмети[1]. Тя включва седем малки бронзови кутийки за съхранение на восъчни печати, които са сравнително близки по размери и материал, но се отличават по форма и начин на изработка. Повечето кутийки, в случая пет от общо седем, са бронзови отливки, получени по предварително изготвен модел. Останалите две са направени от тънки метални пластини, огънати и съединени помежду си[2]. Всички кутийки се състоят от две части – основа и капаче, свързани шарнирно помежду си. При основата има няколко отвора, с помощта на които малката кутийка се закрепвала неподвижно в близост до ключалката на сандъчето (или подобно на него). В средата на страничните стени на долната половина от кутийката има симетрични врязвания, през които минавал конецът (шнурът), свързан с ключалката и захванат заедно с восъчния печат. Отпечатъкът се нанасял с металния печат върху разтопения предварително восък. Трябва да се уточни, че тези кутийки са съхранявали само отпечатъци, нанесени от единични конусовидни печати и пръстени-печати. Немалкото известни т.нар. двойни печатчета, съставени от две срещуположни, шарнирно свързани плочки с изображения по вътрешните страни, са използвани за двустранни отпечатъци, които няма как да бъдат закрепени заедно с шнура в металните кутийки.

Малката иначе група от седем кутийки представя четири различни форми – квадратна, правоъгълна, кръгла и капковидна. Някои от капачетата са допълнително украсени. Върху първата правоъгълна кутийка е нанесено сребърно покритие, а по края върви вълнообразна линия (Обр. 1). Има следи от някакво неясно изображение в средата, изличено с времето. На дъното й са направени три кръгли отвора. Втората кутийка е подобна на първата по форма и шарнирно свързани основа и капаче. Върху последното обаче има малка бронзова халкичка за закрепване на кутийката и преминаването на шнура през нея (Обр. 2). Основата й също е с три кръгли отвора[3]. От следващата квадратна кутийка е останало само капачето с изрезите за шнура (Обр. 3). Върху повърхността му е нанесена врязана украса – четирилистна розета с кръгли орнаменти, запълнена с емайл и позлата[4]. Между листата са оформени триъгълници с бял емайл. По очертанието върви плоска рамка, обединяваща цялата композиция. Съчетанието на оранжево, зелено и жълто е постигнато с умение и вещина, издаващи традициите във византийския художествен емайл.

Изцяло запазена е бронзова кутийка с кръгла форма, чиято основа е пластина без странични бордове, шарнирно свързана с конкавно извитото капаче, лягащо върху плоската основа (Обр. 4). Тук кръглите отвори, четири на брой, са нанесени върху него, заедно с правоъгълните изрези за преминаването на шнура през тях[5]. С кръгла форма е и едно капаче без запазена основа, където отворите също са нанесени върху него (Обр. 5). В единия край има издължен орнамент за по-лесно отваряне, а на противоположната страна – уши за шарнирно свързване с основата[6]. Подобно по начин на изработка е и капаче с капковидна форма, също с три отвора, подчертани с врязана линия, представящи мотива „птиче око[7] (Обр. 6). Последната кутийка също е капковидна и по начин на изработка е сходна с кръглата (Обр. 4). И тук основата е лята пластина без бордове, каквито има при капачето (Обр. 7). Върху него са нанесени три кръгли отвора, заедно с овални изрези за шнура[8]. По начин на свързване – шарнирно с две уши в края и пъпковиден орнамент за лесно отваряне, тази кутийка се доближава до капковидното капаче (Обр. 6). Трябва да се отбележи, че върху външната страна на основата е врязан кръст с разцъфнали краища, по чиито рамена и очертанието на полето са нанесени коси насечки (Обр. 7).

Споменахме, че основната цел на тези малки метални кутийки е да съхраняват восъчния отпечатък от повреда (Обр. 8). На практика пчелният восък, като пластичен и достъпен материал, е широко използван в практиката на подпечатването[9]. Неслучайно и печатите от восък имат свое собствено наименование – „керовули“. В един византийски текст от времето на иконоборческия период във Византия например, те са описани много подробно от защитника на иконопочитанието Теодор Студит (+826), който прави паралел между отпечатъците и светите изображения в стремежа си да ги разграничи от физическия материал, от който са направени и двете: „Или да вземем за пример пръстените-печати, гравирани с имперски изображения, отпечатвани във восък, смола и глина. Отпечатъците са едни и същи в различните материали, но въпреки това не са идентични и това е свързано изцяло с материала ... Същото важи и за образа на Христос, независимо от материала, върху който е представен ... „[10].

Има предположения, че восъкът за печати е примесван със ситно стрити минерални вещества от рода на кредата. Целта на тази процедура е придаването на по-голяма топлоустойчивост на отпечатъка, тъй като при по-високи температури восъкът лесно се деформира и това води до нарушаване на самото изображение. За да се отвори ключалката, която „охранява” восъчния печат, трябва да се наруши неговата цялост, а с него – и на кордата в него. Възстановяването на печата може да стане по описания начин и, естествено, единствено от притежателя на подпечатващото устройство (металния печат). Освен че восъчните печати са меки и чупливи, необходимо условие е те да бъдат нанасяни върху равна повърхност и в близост до ключалките заедно с шнура в тях (Обр. 9). При опит за директно отпечатване върху желания предмет са възниквали немалко трудности – липса на равна и гладка повърхност, невъзможност да се постави шнурът, както и опасност от повреда и счупване на крехкия отпечатък. Всички тези проблеми се решават с използването на подобни метални кутийки за восъчни печати. Плитките бронзови капсули от по няколко сантиметра с капаче на панти и изрези в двете страни за шнура, съхраняват парчето восък (по-рядко смола или глина), пресовано върху възела с помощта на коничния печат или пръстен на собственика до желания от него момент.

Намирането на подобни кутийки за предпазване на восъчния печат е много голяма рядкост, въпреки немалкото известни и публикувани подпечатващи устройства, за които споменахме. Практиката да се носят подобни печати е продиктувана от чисто утилитарни функции – подпечатването на личната кореспонденция и собственост, както и осигуряването на неприкосновеността на притежаваното. Както пръстените-печати, така и единичните и двойните печати са ползвани в частния и публичния сектор на ежедневния живот. Определянето на статута на притежателите на подобни предмети – метални печати и кутийки за восъчни отпечатъци, е твърде условно. По-конкретно за това свидетелства материалът, от който са изработени подпечатващите устройства. Известно е, че съществуват не само бронзови печати, но и такива, направени от благородни метали. Свидетелство за конкретното положение на техните притежатели са надписите, макар и по-рядко срещани. Освен чисто утилитарното предназначение на тези предмети, те са възприемани и като носители на апотропейни функции. Това по безспорен начин се потвърждава от разнообразния изобразителен репертоар по техните подпечатващи повърхности. Така скрепеното с тях е носело не само посланието за собствена принадлежност, но и вярата в предпазващата сила на символичните изображения, в основата на които стои широк спектър от мотиви, врязани по работните повърхности.

Наличието на метални кутийки за восъчни печати доказва разделението във функционалното предназначение на отделните видове подпечатващи устройства – единичните са използвани предимно за делигиране на собствеността върху съхраняваното в различни сандъчета и реликварии, а двойните са употребявани предимно за подпечатване на кореспонденция. Удобството за тази цел идва от двете черупчести симетрично разположени половини, които подобно на клещи са захващали восъка и шнура в него и са нанасяли бързо и лесно отпечатъка върху документа, гарантирайки неговата неприкосновеност.

За восъчните печати, които не са достигнали до наши дни, можем да съдим както по металните подпечатващи устройства, така и по металните кутийки за тяхното съхранение. Значителното производство на бронзови „печатчета“ по време на ранното българско средновековие предполага наличието и на изделия, предпазващи восъчните отпечатъци. Броят на тези метални кутийки към настоящият момент е незначителен, което се дължи не само на отдалечеността във времето и по-малката им употреба, но и на тяхното явно неразпознаване сред останалите предмети от епохата. Публикуването на подобни редки предмети допълва представата ни за частния живот през Средновековието и разкрива някои по-малко известни страни от него, сред които е и уважението и загрижеността за неприкосновеността на личната собственост.

БЕЛЕЖКИ

[1] Неотдавна беше предложена класификация, чиято цел беше да обхване почти всички видове подобни подпечатващи устройства: **Дончева, С.** Новооткрити печати със зооморфни изображения – за тяхното производство и начин на употреба. – В: *Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007)*. Шумен, 2008, 401-411.

[2] Размери: дължина – 2,3 см, ширина – 1,9 см, височина – 0,4 см.

---

[3] Размери: дължина – 3,2 см, ширина – 2,5 см, височина – 0,4 см.

[4] Размери: 2,0/2,0 см, височина – 0,8 см.

[5] Размери: диаметър – 1,9 см, височина – 0,5 см.

[6] Размери: диаметър – 1,8 – 2,0 см, височина – 0,4 см.

[7] Размери: дължина – 2,5 см, ширина – 1,4 – 1,5 см, височина – 0,3 см.

[8] Размери: дължина – 2,9 см, ширина – 1,4 см, височина – 0,5 см.

[9] **Николов, Н.** Подпечатващи устройства с надписи от територията на Средновековна България. Шумен, 2004, (магистърска теза), Таб. 14-4.

[10] **Vikan, G.** *Security in Byzantium. Locking, Sealing and Weighing*. Washington, 1980, p. 23.

ABOUT WAX SEALS IN THE MIDDLE AGES

Stella Doncheva

Nikolay Nikolov

Abstract

In recent years the group of single and double stamping devices known in the publications, stamps, increased significantly. This is actually not very seals, only fittings that were made stamped. Since the footprint is applied on the soft surface of the molten material and perishable as wax, they are not reached today. Made so far in numerous publications and classifications will be considered only stamped devices without paying attention to how the application and stored perishable wax prints. Putting this interesting issue became topical after finding some interesting objects are small metal boxes for storage of these wax prints. They were attached to boxes or similar items whose content is to be preserved and protected from harm. The imprint is applied on the melted wax in the middle of which was placed a thread associated with the lock. To prevent the resulting wax seal, and then pour the wax, it was placed exactly in such a statement presented in this small metal boxes in which there were openings for the passage of the thread. To open the chest for example, had a wax seal to first destroy and remove the thread welded to it (thin cord).

His recovery could become a natural manner and only by the owner of the protected content. Finding these objects is very rare, although much has been known and published stamping devices. Apparently the practice to wear such stamps was dictated by purely utilitarian functions - the stamping of correspondence or personal property or providing privacy of ownership. As signet rings, and single and double seals are used in private and public sectors of everyday life. Determining the status of their owners is too conditional. In particular, the evidence for the material they are made objects. It is known that there are not only bronze seals, but also those made of silver, which are more precise execution. Evidence for the specific situation of their owners is inscriptions on seals, though their number is so large. Besides purely utilitarian significance these objects were perceived as bearers of apotropean functions, as evidenced by the diverse repertoire of pictorial stamped on their surfaces. Capsulated in them so it was not only the information for their own identity, but also faith in the protective effects of symbolic images. All this is confirmed by the wide range of preferred motifs incised on their working surfaces and the significant amount of stamps found until now. For the seals themselves, however, are not reserved until today we can see ourselves not only devices but also preserved, called boxes for storage. Publication of such a rare objects complements our idea of private life during the Middle Ages and reveals some lesser-known sides of it.

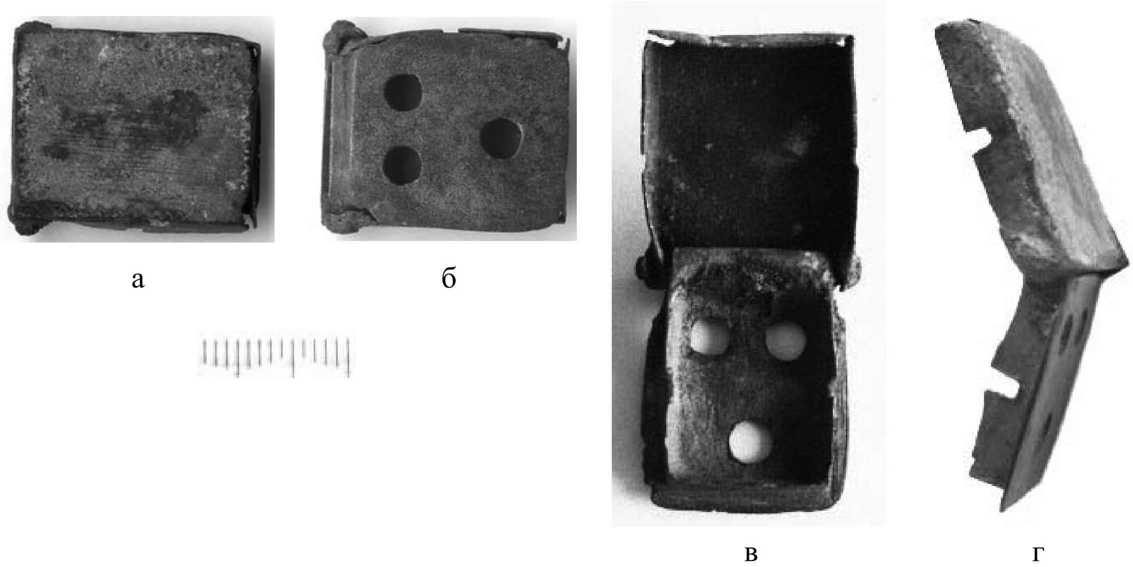
а б в г

Обр. 1

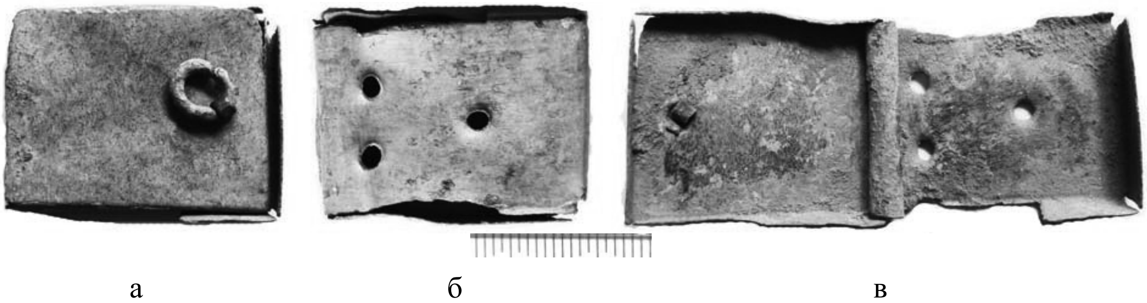
а б в

Обр. 2

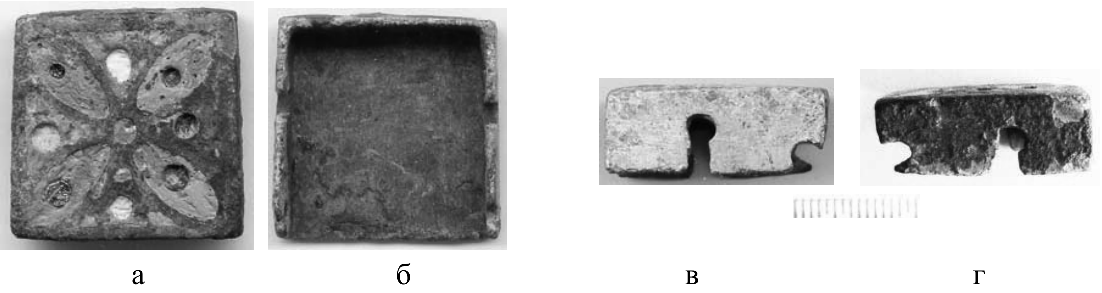
а б в г

Обр. 3

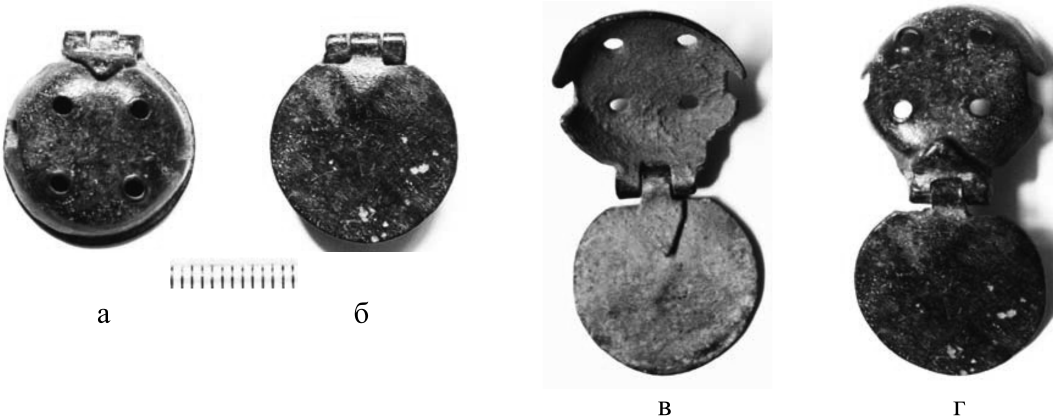
а б в г

Обр. 4

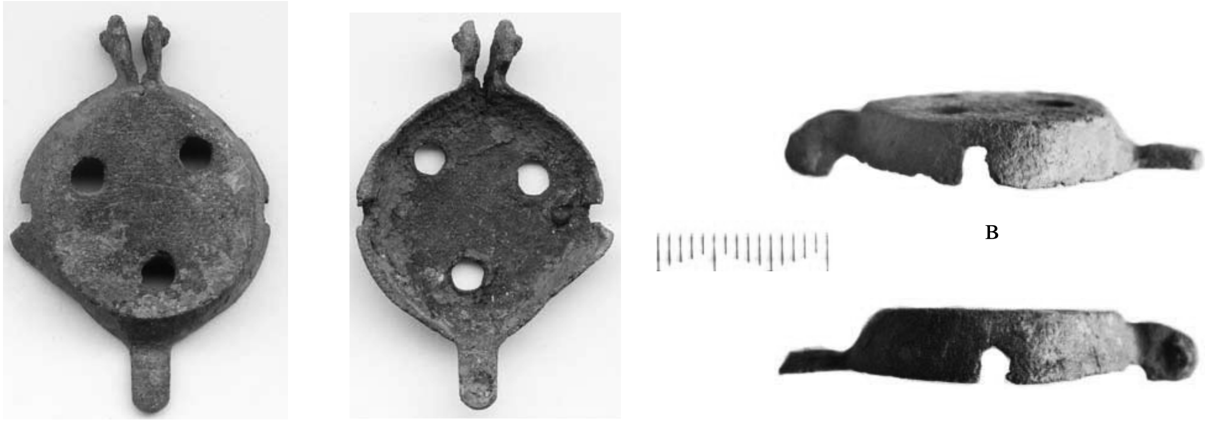

а б в г

Обр. 5

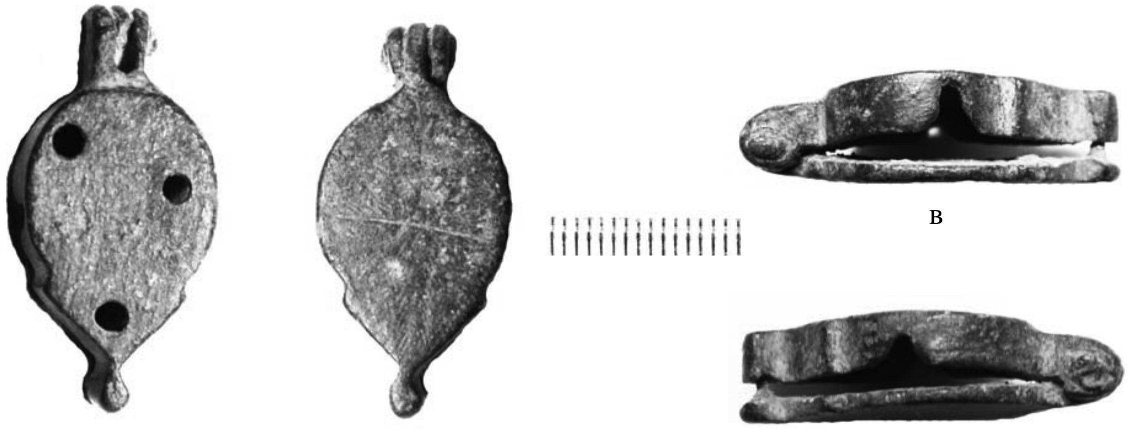

а б в г

Обр. 6

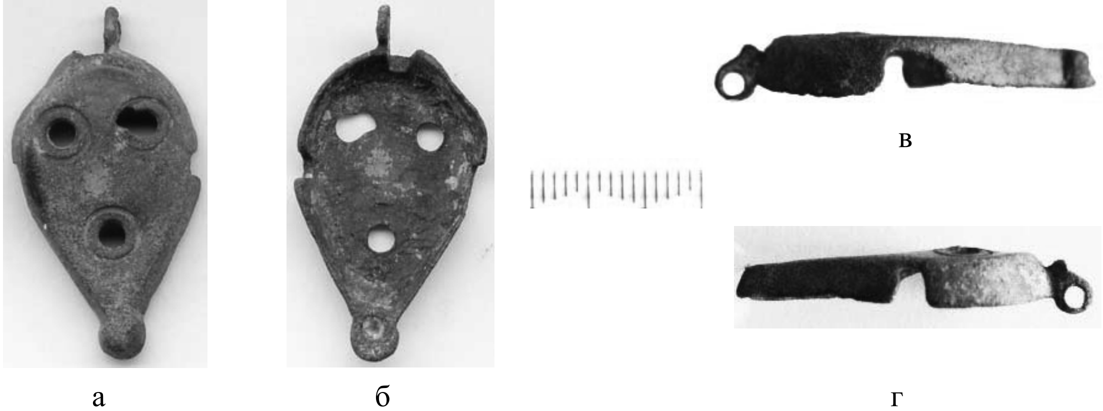

а б в г

Обр. 7

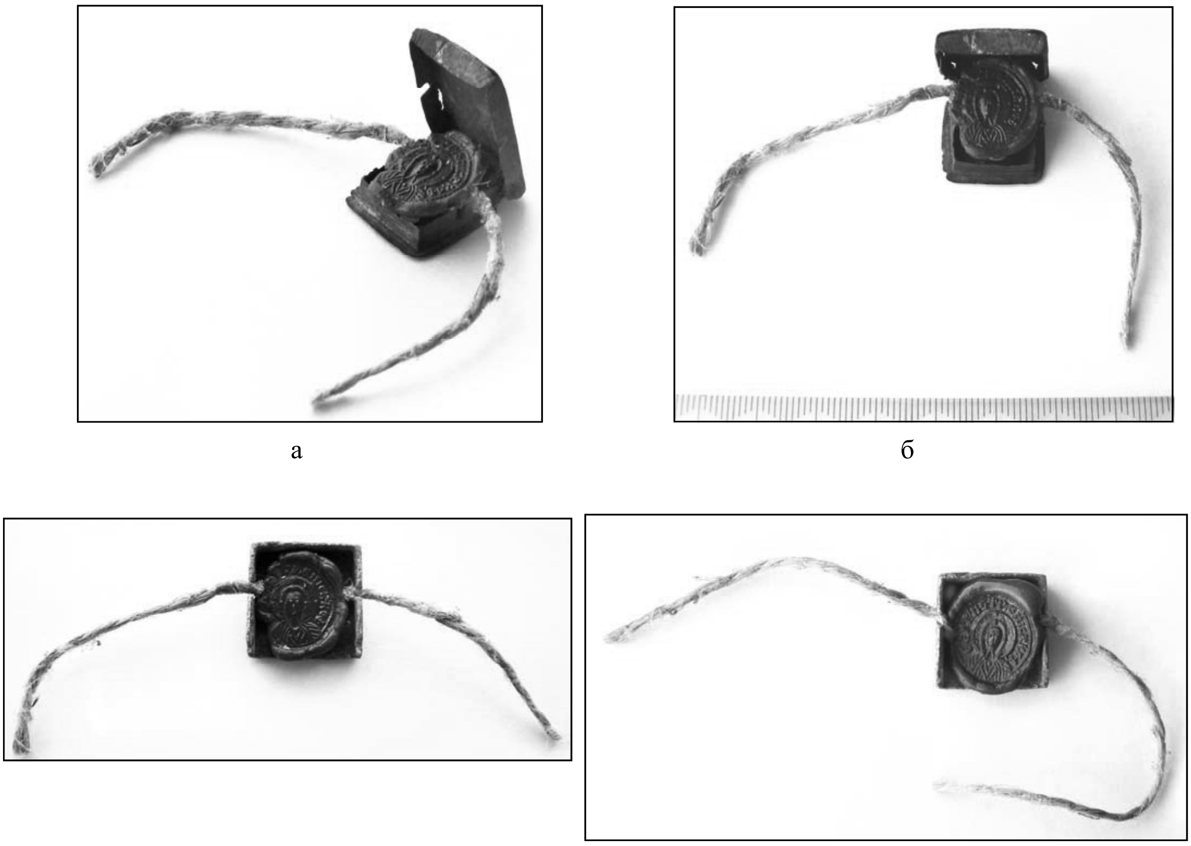

а б

в г

Обр. 8. Реконструкция.

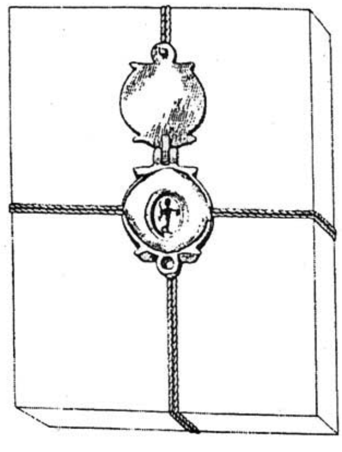

Обр. 9. Реконструкция (по Г. Викън).

КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА ОТ КРАЯ НА XIV И НАЧАЛОТО НА XV В. ОТ С. ЛЪКА, ОБЩ. ПОМОРИЕ

Красимир Кръстев

В нумизматичния фонд на РИМ-Бургас (ИН VII)[1] се съхранява монетна находка, открита случайно през 1960 г. в лозе край село Лъка. В музея са предадени 130 сребърни монети: 1 българска, 7 византийски и 122 османски. Не е известно дали това е целият състав на находката.

Българската средновековна монета принадлежи към често срещаните сребърни грошове от типа „цар Иван Александър със сина си Михаил Асен"[2]. Монетата в съкровището спада към втората хронологична фаза и се датира между 1348 и 1355 – 1356 г.[3] Тя е много добре запазена, по нея не личат следи от износване. Наличието на толкова ранна монета, и то отлично съхранена, в това съкровище не е странно. Авторът на това съобщение изцяло се присъединява към тезата на Владимир Пенчев за семейните съкровища, събирани десетилетия наред и укрити по време на османското завоевание и в следващите години[4].

Византийските монети са половин ставратони на императорите Йоан VII и Мануил II от династията на Палеолозите. Първият е представен с пет монети, а вторият с две. Изображенията и при двамата владетели са идентични: на аверса е изобразен Исус Христос, а на реверса бюст на императора. Теглото на монетите се колебае в диапазона 3,58 – 3,88 г. При византийските ставратони и половин ставратони съществуват десет различни аверсни оформления на изображението на Христос Пантократор[5]. Надписите на реверса са: при Йоан VII: +IѠANIC ΒΑCIΛЄVC Ο ΠΑΛЄΟΛΟΓΟC[6], а при Мануил II: +MANOVHΛ ΒΑCIΛЄVC Ο ΠΑΛЄΟΛΟΓΟC[7]. Тези монети се срещат рядко на територията на България[8].

Ставратонът (наричан понякога и сребърен иперпирон) се равнява на ½ златен иперпирон и, според повечето изследователи, се появява през 1366 – 1367 г.[9] Повечето от учените търсят корените на тази монета в Рим, Неапол и Прованс[10], където още в края на XIII в. се секат едри сребърни монети с тегло 3,34 – 3,6 г.[11] Ставратонът и половин ставратонът се секат чак до края на империята, както личи от едно съкровище, съставено от 19 ставратона на последния император Константин XI Драгаш[12].

Монетите с името IѠANIC се отдават и на Йоан V, и на Йоан VII[13]. Някои изследователи за отличителен белег между тях, очевидно считат изображението на реверса: Исус Христос при Йоан V и Свети Димитър при Йоан VII[14]. Въпреки това, отнасянето им към някой от византийските императори от династията на Палеолозите с това име, секли половин ставратони (Йоан V, Йоан VII, Йоан VIII, а може би и Йоан VI) винаги е спорно, а често и невъзможно[15]. Според нас император Йоан VIII в нашия случай трябва веднага да се изключи заради високото тегло на половин ставратоните в съкровището от Лъка[16]. Още повече, че името на императора е изписано с *йота*, а не с *ипсилон*[17]. Практически еднаквото им тегло с монетите на Мануил II е указание, че са сечени по едно и също време. Ето защо ние отнасяме половин ставратоните в съкровището от село Лъка към управлението на Йоан VII Палеолог. Най-вероятно те са отсечени между 1399 и 1403, когато той е съимператор и регент на Мануил II по време на обиколката му в Западна Европа. Към това трябва да добавим и факта, че три монети на император Йоан VII Палеолог в съкровището от Лъка са с буквите СП. Този монетен магистрат се среща и при половин ставратони на Мануил II[18].

Иконографията на императорския образ и изображението на Исус Христос и при двамата императори е напълно еднаква. Както вече е забелязано от изследователите, понякога те толкова много си приличат, че при нечетлив надпис, отнасянето към единия или другия владетел е доста трудно[19]. Въз основа на всичко това считаме, че по-аргументирано е мнението за принадлежността на монетите към управлението на Йоан VII Палеолог[20]. Монета No 7 спада към Тип 21 на Клас II (Light Coinage) половин ставратони на Мануил II[21]. Такава монета се съхранява в Британския музей[22]. No 8 е от тип 16 на същия клас монети[23].

Всички османски монети в съкровището са акчета на емир Сюлейман (1402 – 1411) – най-големият жив Баязидов син[24] и претендент за османския престол по време на междуособните войни, избухнали между синовете на султан Баязид I (1389 – 1402) (Мехмед, Сюлейман, Иса и Муса) след пленяването му от Тимур в битката при Анкара. Емир Сюлейман известно време е съюзник на Мануил II Палеолог, но умира в ръцете на Муса на 17 февруари 1411 г.[25], при не напълно изяснени обстоятелства (според някои изследователи вследствие на препиване с вино[26]).

Акчетата в съкровището са с тегло, което се колебае в широките граници 0,84 – 1,41 г.[27] Върху тях не е отбелязано мястото им на отсичане. Монетите на емир Сюлейман се срещат сравнително рядко. Те нямат широко разпространение и са редки дори и в териториите, контролирани от него. Така например при разкопките на атинската агора, от 5349 идентифицирани османски монети, най-ранно е едно отчупено акче на Мехмед I (1413 – 1421)[28]. От монетите, съхранявани в Британския музей, акчетата на емир Сюлейман са три. Въз основа на този оскъден нумизматичен материал са определени два варианта според подреждането на имената на първите 4 арабски халифа. При първият от тях, изреждането на халифите е обратно на часовниковата стрелка и започва от полето горе (т.е. там е името на Абу-Бакр)[29], а при втория отляво[30]. Тази типология предполага 16 теоретични варианта. При анализа на монетите от Лъка, използвайки същия принцип, ние определихме, освен описаните от Лейн-Пуул два варианта, още осем. Така нумизматически засвидетелстваните варианти на този тип акчета на емир Сюлейман в съкровището от Лъка са десет.

Укриването на съкровището в покрайнините на Анхиало е напълно закономерно. Този град е български до 1366 г., когато е завладян от рицарите на савойския граф Амедей VI и на следващата година е предаден на Византия, заедно с други български градове. От земите, разположени край морето южно от Стара планина е сформиран т.н. апанаж Загора, чийто център става Несебър. Първият досег на града с османските турци е вероятно през октомври 1396 г., когато е завладян Несебър, а може би и целия апанаж[31]. През 1403 г. градовете Анхиало, Созопол, Ахтопол и Мидия са върнати на Византия, но са завладени повторно през 1411 г. По силата на договора от 1413 г. те преминават отново във византийски ръце[32]. От Община Поморие е известна само още една монета от епохата на междуцарствието (1402 – 1413), открита в местността Бейкьой между селата Бата и Порой[33]. Тя, както и съкровището от село Лъка произхождат от местности на известно разстояние от Анхиало. Може да се предположи, че монетите са укрити по границите на византийския апанаж и владенията на османците. Наистина все още териториалният обхват на това владение не е уточнен, но по всяка вероятност границите му следват линията очертана от въпросните две монетни находки. Така апанажът е обхващал сравнително тясна ивица земя. Тези земи остават византийски до март 1453 г., когато окончателно падат под османска власт.

КАТАЛОГ

Царство България

Иван Александър с Михаил Асен
грош
втора хронологична фаза
(1348 – 1355/56)

1.
21,0 мм 1,81 г

Византийска империя

Йоан VII Палеолог (1390, 1399 – 1403, в Солун 1403 – 1408)
половин ставратон, сечен в периода 1399 – 1403

2.
19,9 мм 3,63 г
3.
21,9 мм 3,73 г
4.
19,7 мм 3,87 г
5.
20,1 мм 3,58 г
6.
21,0 мм 3,74 г

Мануил II Палеолог (1391 – 1425)
половин ставратон

7.
19,8 мм 3,76 г

8.
20,6 мм 3,74 г

Османска империя

емир Сюлейман (1402 – 1411)
акче
806 (т.е. 1403 г.)
без място на отсичане

Вариант А

ابو بكه
|خلد ملكه|
عمر |———| علي
|٨٥٦|
عثمان

Abu-Bakr
|hullide mulkehu|
Umar |———| Ali
|806|
Osman

9.	15,7 мм	1,24 г
10.	16,1 мм	1,17 г
11.	15,5 мм	1,08 г
12.	15,8 мм	1,18 г
13.	15,1 мм	1,10 г
14.	15,6 мм	1,07 г
15.	16,9 мм	1,05 г
16.	16,1 мм	1,23 г
17.	17,1 мм	1,19 г
18.	14,7 мм	1,24 г
19.	16,0 мм	1,16 г
20.	17,5 мм	1,18 г
21.	17,0 мм	1,13 г
22.	16,0 мм	1,15 г
23.	15,2 мм	1,16 г
24.	18,0 мм	1,18 г
25.	15,8 мм	1,23 г
26.	14,8 мм	1,17 г
27.	16,8 мм	1,10 г
28.	17,6 мм	1,22 г
29.	17,1 мм	1,20 г
30.	14,1 мм	1,20 г
31.	16,7 мм	1,38 г
32.	15,0 мм	1,00 г
33.	15,8 мм	0,84 г
34.	15,6 мм	1,41 г
35.	14,5 мм	1,18 г
36.	16,2 мм	1,20 г
37.	14,8 мм	1,16 г
38.	14,5 мм	1,18 г
39.	15,7 мм	1,18 г
40.	14,8 мм	1,19 г
41.	16,3 мм	1,05 г
42.	14,6 мм	1,10 г
43.	17,1 мм	1,08 г
44.	15,5 мм	0,93 г

45.
16,6 мм 1,13 г

46.
15,5 мм 1,26 г

47.
16,8 мм 1,15 г

48.
17,0 мм 1,16 г

49.
16,6 мм 1,13 г

50.
16,0 мм 0,88 г

51.
15,3 мм 1,15 г

52.
17,2 мм 1,10 г

53.
14,0 мм 1,11 г

54.
16,4 мм 1,16 г

55.
16,2 мм 1,28 г

56.
16,3 мм 1,15 г

57.
15,5 мм 1,18 г

58.
16,3 мм 1,09 г

59.
16,3 мм 1,28 г

60.
16,0 мм 1,18 г

61.
17,0 мм 1,12 г

62.
15,9 мм 0,98 г

63.
16,8 мм 0,90 г

64.
15,9 мм 1,15 г

65.
16,8 мм 1,04 г

66.
16,8 мм 1,03 г

67.
16,2 мм 1,16 г

68.
16,8 мм 1,19 г

69.
15,7 мм 1,16 г

70.
15,8 мм 1,08 г

71.
15,9 мм 1,22 г

72.
14,4 мм 1,17 г
грешно изписана година (802)

73.
15,6 мм 1,16 г
74.
16,3 мм 1,17 г

75.
15,0 мм 1,09 г

76.
15,5 мм 1,16 г

77.
14,8 мм 1,23 г

78.
16,0 мм 1,21 г

79.
15,6 мм 1,16 г

80.
16,8 мм 1,14 г

81.
15,2 мм 1,17 г

82.
16,3 мм 1,13 г

83.
15,7 мм 1,17 г

84.
17,8 мм 1,14 г

85.
16,1 мм 1,17 г
86.
15,6 мм 1,15 г

87.
15,2 мм 1,11 г

88.
14,0 мм 1,10 г

89.
15,4 мм 1,27 г

90.
15,3 мм 1,12 г

91.
16,8 мм 1,12 г

92.
14,6 мм 1,12 г

93.
14,8 мм 1,19 г

94.
17,3 мм 1,10 г

95.
16,9 мм 1,18 г

96.
16,1 мм 1,18 г

97.
16,1 мм 1,07 г

98.
15,3 мм 1,22 г

99.
14,5 мм 1,22 г

100.
15,8 мм 1,06 г

101.
16,3 мм 1,18 г

102.
14,7 мм 1,18 г

103.
16,7 мм 1,25 г

104.
14,9 мм 1,17 г

105.
14,5 мм 1,07 г

106.
15,9 мм 0,98 г

107.
16,0 мм 1,20 г

Вариант B

علي

| خلد ملكه |
ابـو بكـه | ——— | عثمان
| ٨٥٦ |

عمر

Ali

| hullide mulkehu |
Abu-Bakr | ——— | Osman
| 806 |

Umar

108.
14,8 мм 1,11 г

109.
16,2 мм 1,20 г

Вариант C

عثمان

| خلد ملكه |
علي | ——— | عمر
| ٨٥٦ |

ابـو بكـه

Osman

| hullide mulkehu |
Ali | ——— | Umar
| 806 |

Abu-Bakr

110.
16,4 мм 1,35 г

111.
17,0 мм 1,20 г

112.
15,1 мм 1,17 г

113.
13,6 мм 1,24 г

114.
17,1 мм 1,18 г

115.
16,2 мм 1,16 г

116.
17,4 мм 1,19 г

117.
14,9 мм 0,91 г

Вариант D

عمر

| خلد ملكه |

عثمان | ——— | ابو بكه

| ٨٥٦ |

علي

Umar

| hullide mulkehu |

Osman | ——— | Abu-Bakr

| 806 |

Ali

118.
15,0 мм 1,17 г

119.
15,0 мм 1,20 г

120.
14,9 мм 1,18 г
грешно изписана година
(208)

121.
13,5 мм 1,15 г

122.
17,9 мм 1,16 г

Вариант E

ابو بكه

| خلد ملكه |

علي | ——— | عمر

| ٨٥٦ |

عثمان

Abu-Bakr

| hullide mulkehu |

Ali | ——— | Umar

| 806 |

Osman

123.
15,7 мм 1,22 г

124.
15,6 мм 1,16 г

Вариант F

ابــو بكــه
دلخ كــهله
رمع انمثع
٨٥٦
يلع

Abu-Bakr
hullide mulkehu
Umar Osman
806
Ali

125.
16,1 мм 1,20 г

Вариант G

ابــو بكــه
دلخ كــهله
انمثع رمع
٨٥٦
يلع

Abu-Bakr
hullide mulkehu
Osman Umar
806
Ali

126.
16,2 мм 1,00 г

Вариант H

ابــو بكــه
دلخ كــهله
يلع انمثع
٨٥٦
رمع

Abu-Bakr
hullide mulkehu
Ali Osman
806
Umar

127.
14,9 мм 1,20 г

Вариант I

علي Ali

| خلد ملكه | | hullide mulkehu |

عثمان | ———— | عمر Osman | ———— | Umar

| ٨٥٦ | | 806 |

ابــو بكــه Abu-Bakr

128.
16,3 мм 1,18 г

Вариант J

عثمان Osman

| خلد ملكه | | hullide mulkehu |

عمر | ———— | ابــو بكــه Umar | ———— | Abu-
Bakr

| ٨٥٦ | | 806 |

علي Ali

129.
16,1 мм 1,24 г

130.
14,9 мм 1,17 г

БЕЛЕЖКИ

[1] С любезното разрешение на директора на РИМ-Бургас гл. ас. Цоня Дражева и завеждащия отдел „Археология" гл. ас. д-р Мартин Гюзелев ми бе предоставена възможност да проуча и публикувам въпросната находка, за което им изказвам искрена благодарност.

[2] **Дочев, К.** *Монети и парично обръщение в Търново XII – XIV в.* Велико Търново, 1992, с. 92.

[3] **Дочев, К.** *Български средновековни монети XIII – XV в.* Велико Търново, 2003, с. 87.

[4] **Пенчев, В.** Колективна находка със сребърни средновековни монети (XIV – XV в.) от района на град Никопол. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, VI, 2010, с. 163.

[5] **Hendy, M.** *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450.* Cambridge, 1985, Pl. 36, No 6-11, 13-16.

[6] **Ratto, R.** *Monnaies byzantines*. London, 1930, 2269; **Whitting, P.** *Monnaies byzantines*. Paris, 1973, No 399, които отдават монетите на Йоан V Палеолог.

[7] **Wroth, W.** *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, II. London, 1908, 8-10; **Ratto, R.** *Op. cit.*, 2254-2259.

[8] **Харитонов, Х.** *Среброто на Византия*. Велико Търново, 2003, 143-145.

[9] **Hendy, M.** *Op. cit.*, 542-544. Предложени са и по-ранни датировки. За това вж.: **Grierson, P.** B*yzantine Coins*. London, 1982, 314-315.

[10] **Grierson, P.** *Byzantine Coinage*. Dumbarton Oaks, 1999, p. 16.

[11] **Spufford, P.** *Money and its use in Medieval Europe*. Oxford, 1988, 404-405.

[12] **Grierson, P.** *Byzantine Coinage*, p. 17.

[13] **Харитонов, Х.** *Цит. съч.*, 143-144.

[14] Пак там. Самото изобразяване на този светец върху константинополски монети се възприема за солунско влияние: **Morrisson, C.** The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century. – *DOP*, 57. Washington, 2003, p. 189.

[15] **Morrisson, C.** The Emperor, 316-317; **Grierson, P., A. Bellinger**. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. Vol. V, part 1. Dumbarton Oaks, 1999, 224-228 с цит. лит.

[16] При номинално тегло на ставратона към края на управлението му от 6,50 г, то половин ставратоните трябва да тежат около 3,25 г: **Grierson, P.** В*yzantine Coins*, 289-290.

[17] **Grierson, P., A. Bellinger**. *Op. cit*., 230.

[18] Ibid., 216, Table 26.

[19] **Grierson, P.** В*yzantine Coins*, 316.

[20] **Grierson, P., A. Bellinger**. *Op. cit*., 224-228, 230.

[21] Ibid., 221, Tab. 28.21, No 1419-1424.

[22] **Wroth, W.** *Op. cit*., 637, No 8, Pl. LXXVI.12.

[23] **Grierson, P., A. Bellinger**. *Op. cit*., 221, Tab. 28.16, No 1412.

[24] **Imber, C.** *The Ottoman Empire, 1300 – 1650. The Structure of Power*. London, 2002, 89.

[25] **Fleet, K. (ed.)**. *Cambridge History of Turkey*, vol. I. Byzantium to Turkey, 1071 – 1453. New York, 2009, 132-133; **Kastritsis, D.** *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402 – 1413.* Leyden, 2007, 153-154.

[26] **Imber, C.** *Op. cit*., 18-19.

[27] До този момент липсват нумизматични данни върху тези монети да е била поставяна титлата „шахзаде емир", както понякога се смята: **Иванов, С.** Монетите на турските султани. – *Нумизматика,* 1, 1970, 21-22.

[28] **Miles, G.** *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens.* Vol. IX, The Islamic Coins. Princeton (NJ), 1962, 2-3, 22, No 8a, Pl. I.26a.

[29] **Lane-Pool, S.** *Catalogue of Oriental coins in the British museum. Vol. VIII, The coins of the turks in the British museum, class XXVI.* London, 1883, No 94-95.

[30] Ibid., No 96.

[31] **Гюзелев, В.** Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366 – 1448). – *ГСУ, ИФ*, LXVI, 3, 1975, 164-165; *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, I. София, 1994, 238-240; Средновековният Анхиало. – В: *История на Поморие*, I, Анхиало от Древността до Освобождението. Поморие, 2000, с. 59.

[32] **Гюзелев, В.** Средновековният Анхиало, 59-60 и цит. лит.

[33] Непубликувана: РИМ-Бургас, Инв. № 1958.

COIN-HOARD FROM LAKA VILLAGE, POMORIE MUNICIPALITY

Krasimir Krastev

Abstract

The coin-hoard from Laka village consists of 130 silver coins. It was found in 1960 and now is kept in Burgas museum. The treasure consist 1 Bulgarian grossus coin, 7 Byzantine half stavrata coins and 122 Ottoman akches.

The only Bulgarian coin in treasure is silver grossus of Emperor John Alexander with his son Michael Assen (from second chronologic phase of this coin type). The coin was struck between 1348 and 1355/1356 and is in very good condition. We thing, that thesis of Vladimir Penchev for the family treasures in period of Turkish invasion in Bulgarian lands, is actual.

The Byzantine coins in this treasure are half stavrata of emperors John VII and Manuel II from Palaeologid dynasty. We suggest that the half stavrata coins with the name John on it are of Emperor John VII and were struck between 1399 and 1403. In this period John VII was co-emperor and in fact master of Constantinople during Manuel's absence in Western Europe. The last coin of Manuel II was struck in 1412 and this is the last coin in all treasure.

All Ottoman coins in coin-hoard from Laka village are akches of emir Suleiman (1402 – 1411), struck in AH 806 (i.e. AD 1403). Two different types of emir Suleiman' akches are found almost a century before. But we found ten different types (8 new types) of this silver coins.

We thing, that the coin-hoard found in rural lands of Laka village may be were treasured in 1412. The place was a border zone between Byzantine lands around Nessebre and Anchialus (Pomorie) and Ottoman Empire.

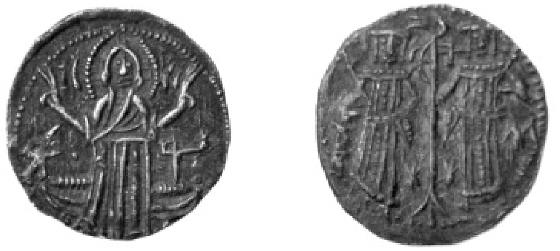

Обр. 1

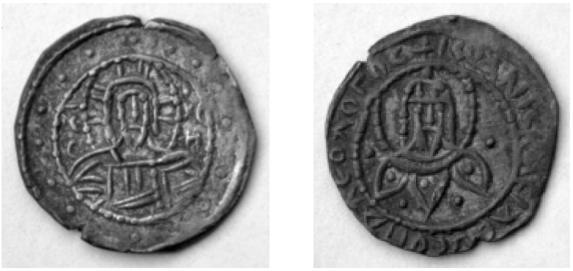

Обр. 2

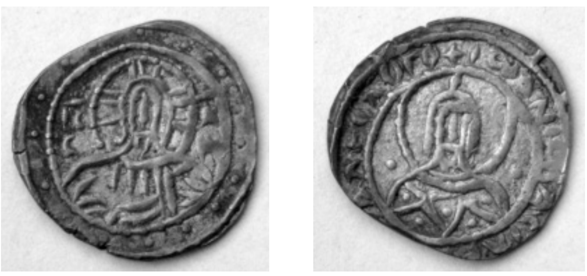

Обр. 3

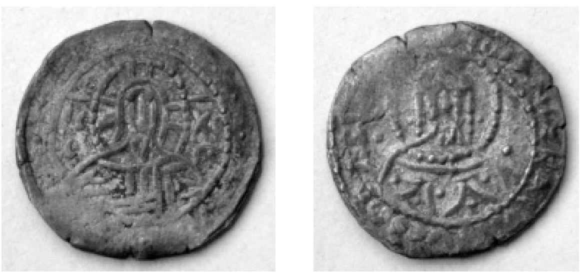

Обр. 4

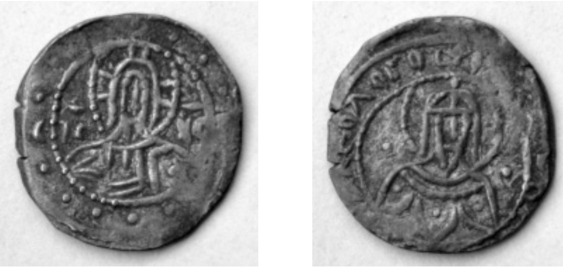

Обр. 5

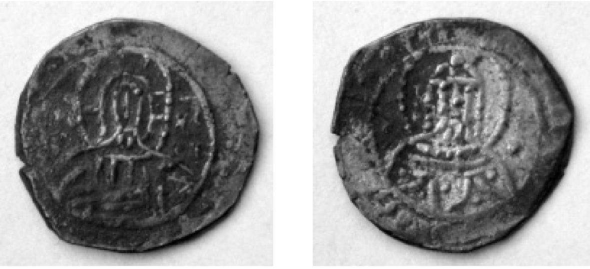

Обр. 6

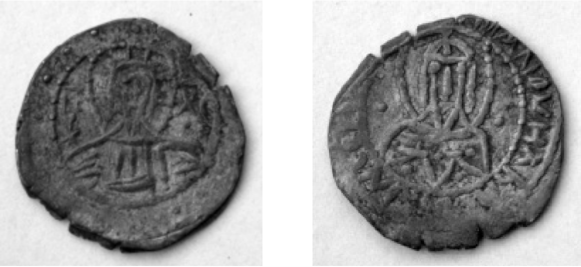

Обр. 7

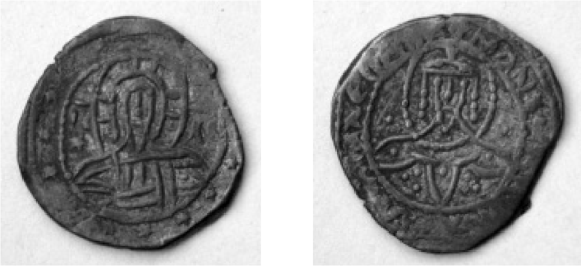

Обр. 8

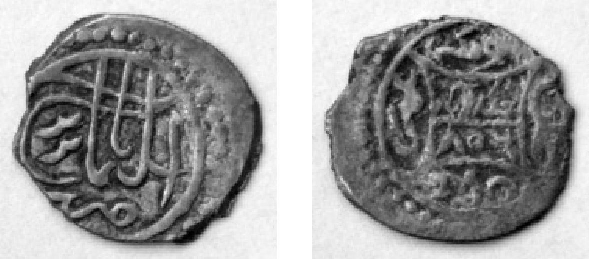

Обр. 9

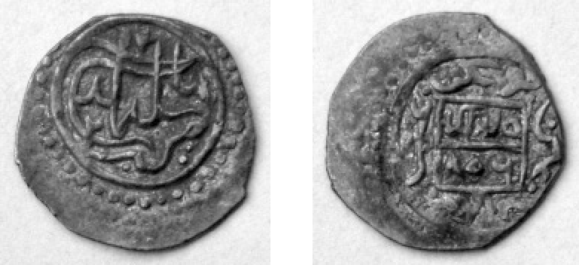

Обр. 10

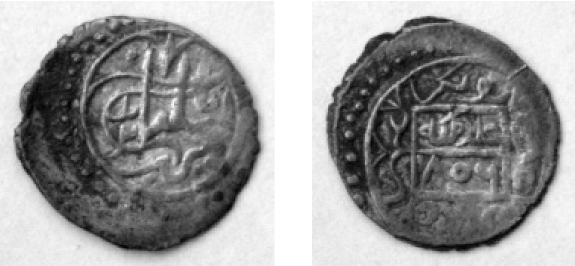

Обр. 11

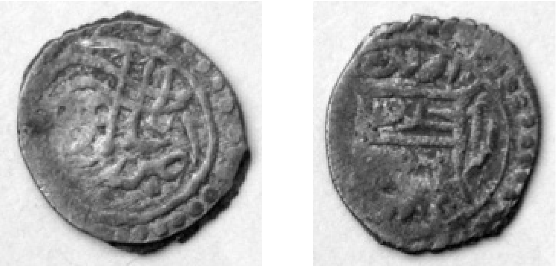

Обр. 12

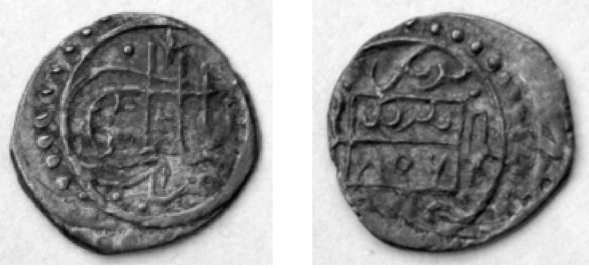

Обр. 13

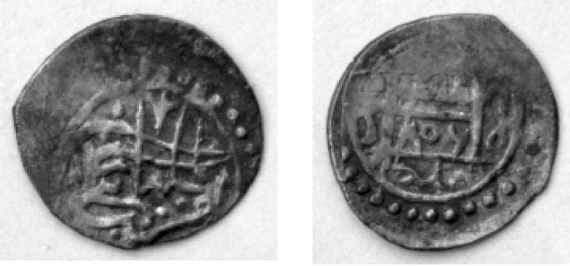

Обр. 14

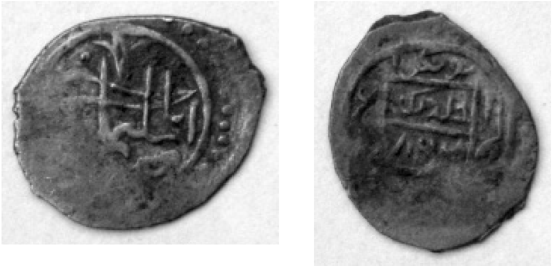

Обр. 15

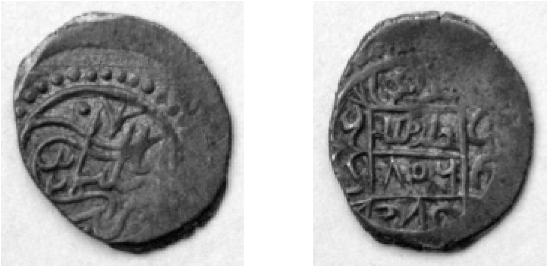

Обр. 16

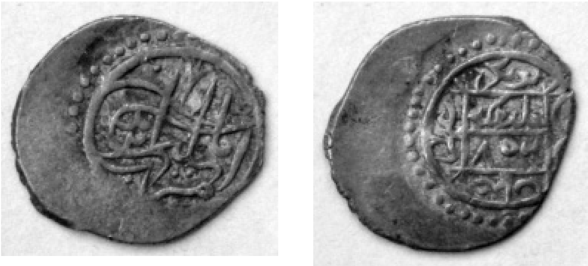

Обр. 17

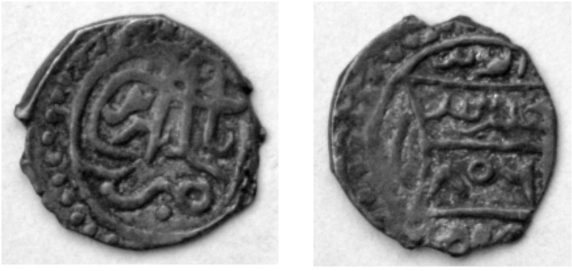

Обр. 18

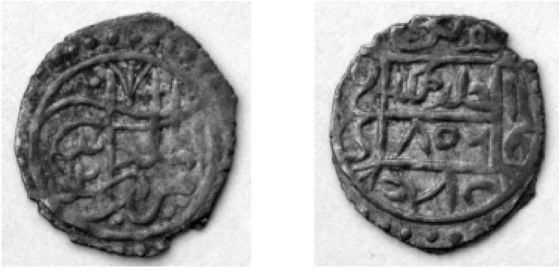

Обр. 19

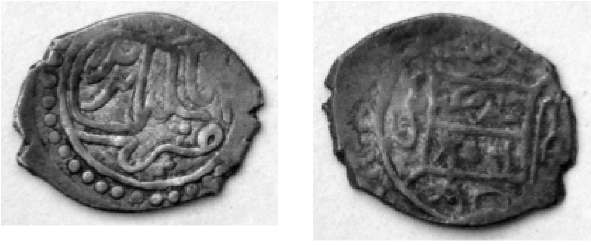

Обр. 20

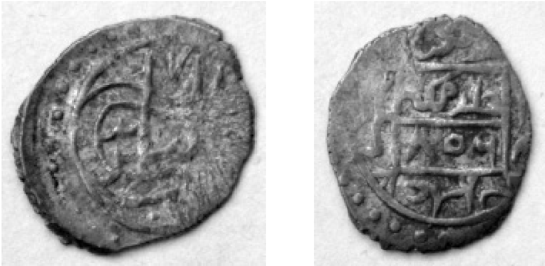

Обр. 21

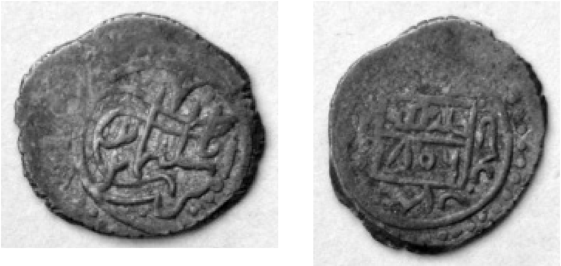

Обр. 21

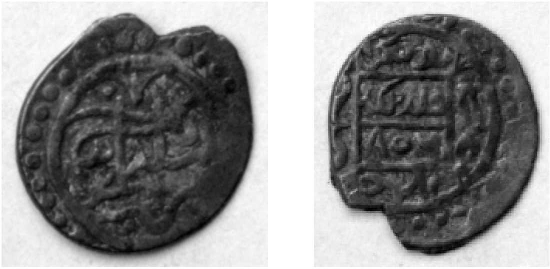

Обр. 23

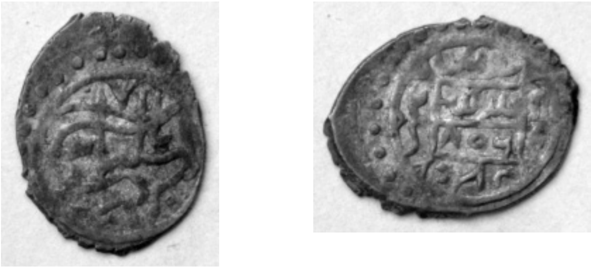

Обр. 24

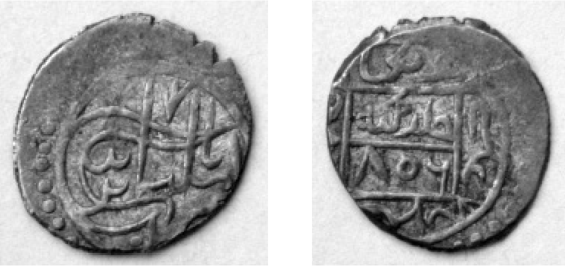

Обр. 25

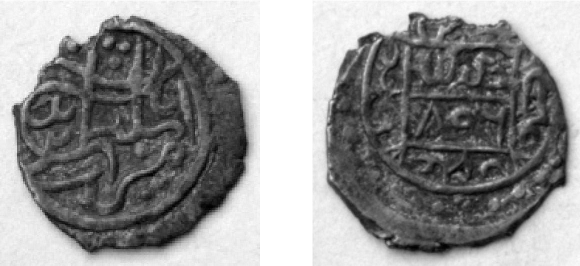

Обр. 26

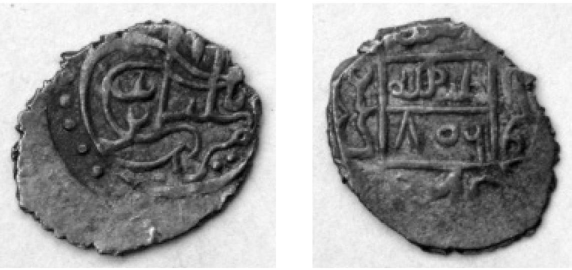

Обр. 27

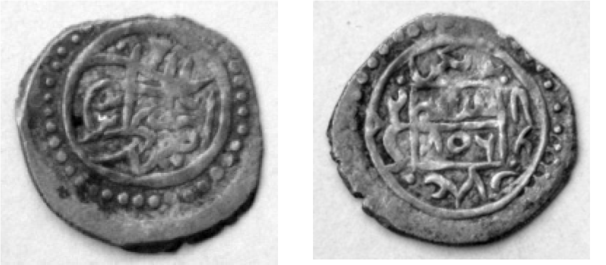

Обр. 28

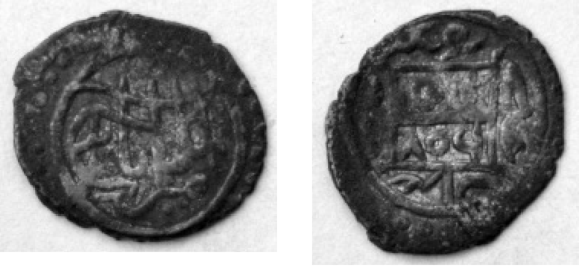

Обр. 29

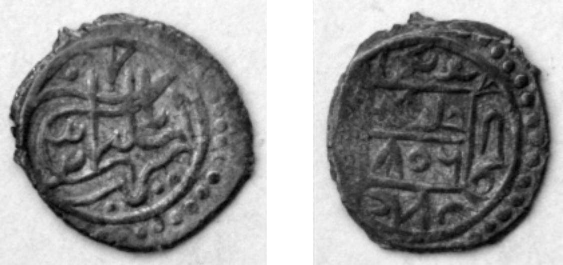

Обр. 30

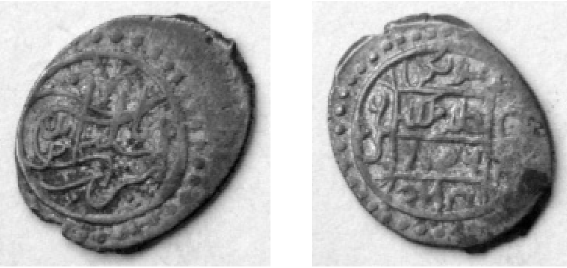

Обр. 31

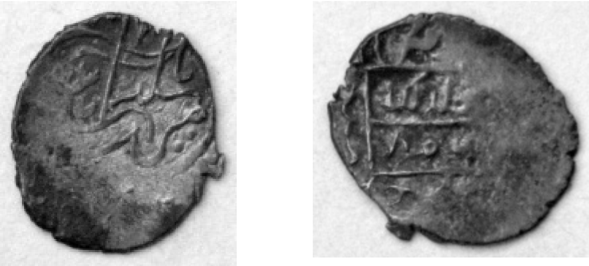

Обр. 32

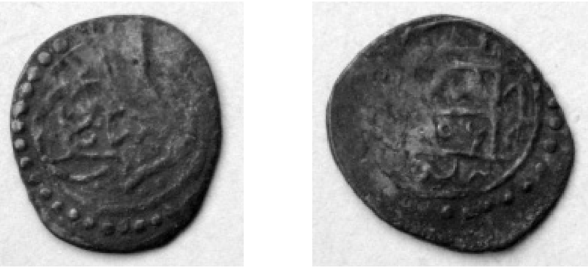

Обр. 33

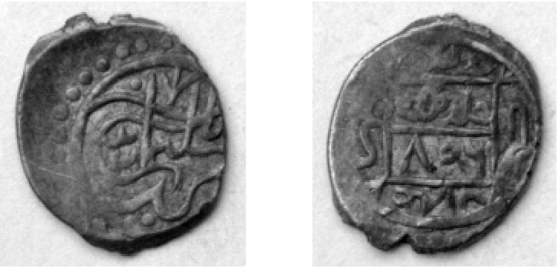

Обр. 34

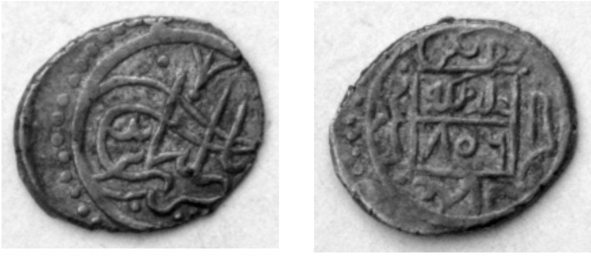

Обр. 35

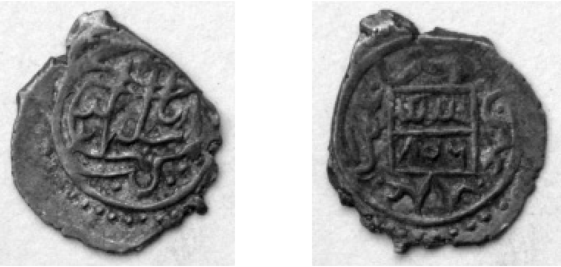

Обр. 36

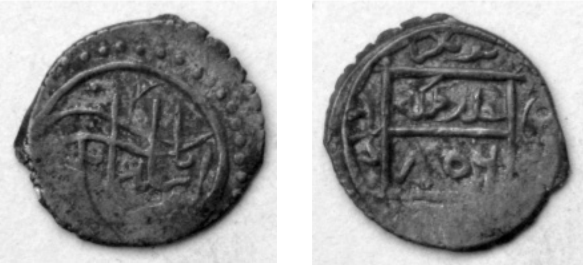

Обр. 37

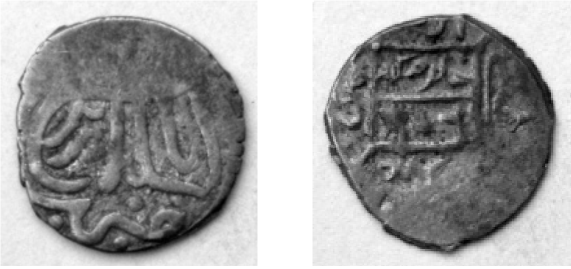

Обр. 38

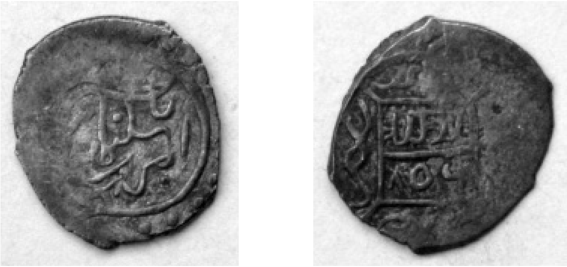

Обр. 39

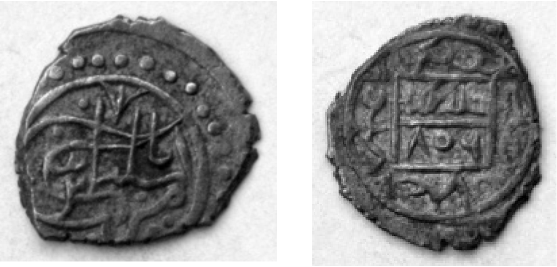

Обр. 40

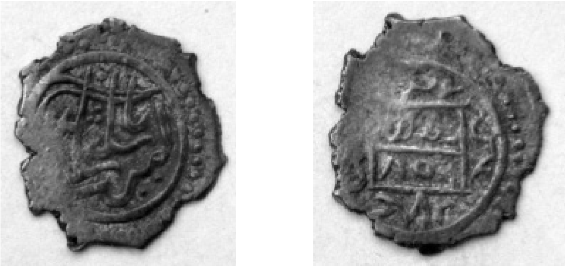

Обр. 41

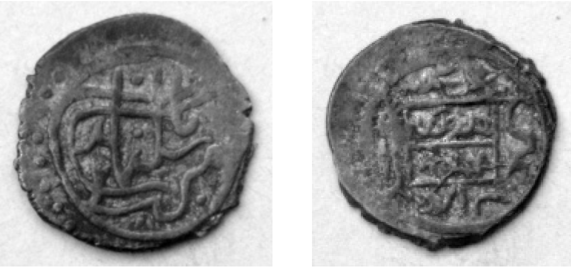

Обр. 42

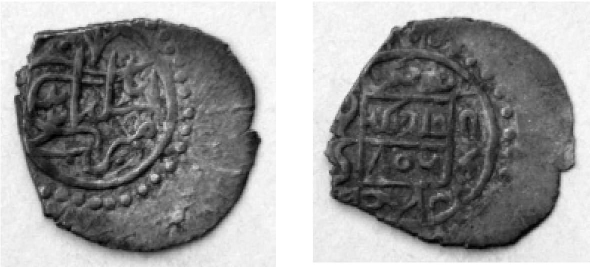

Обр. 43

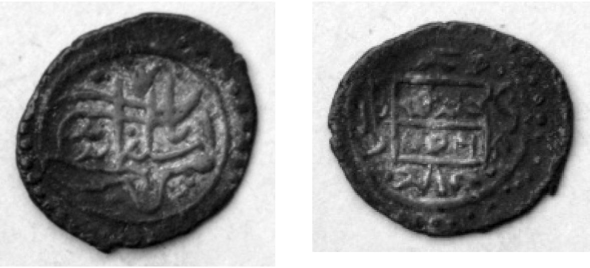

Обр. 44

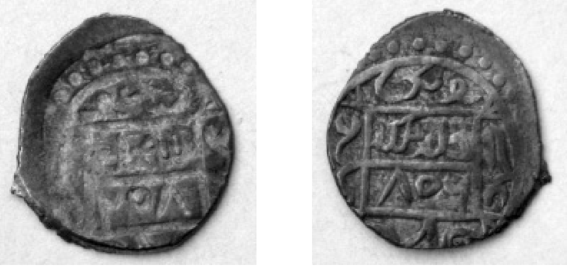

Обр. 45

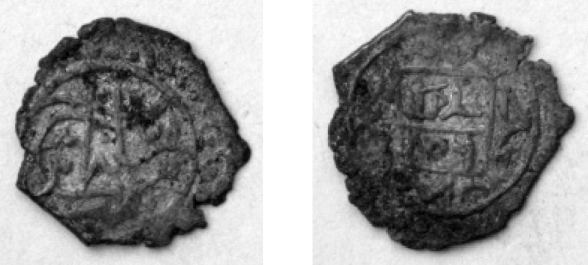

Обр. 46

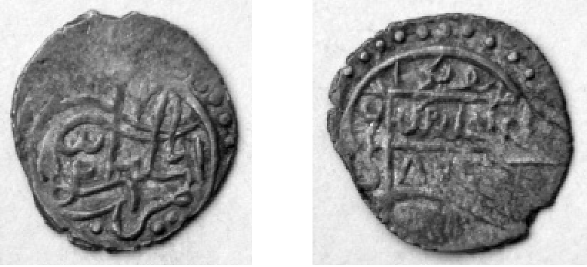

Обр. 47

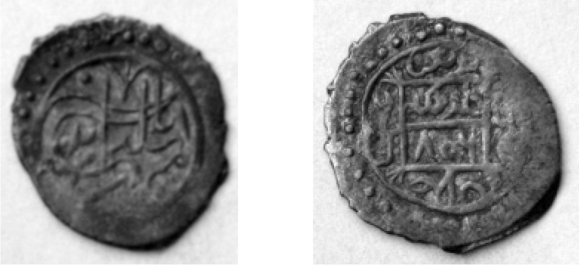

Обр. 48

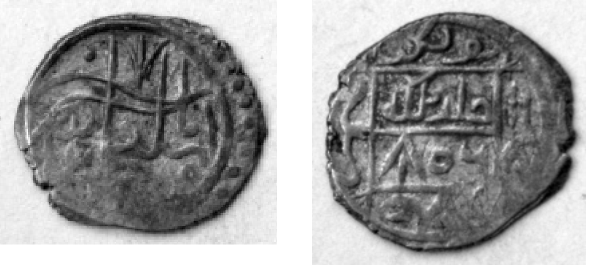

Обр. 49

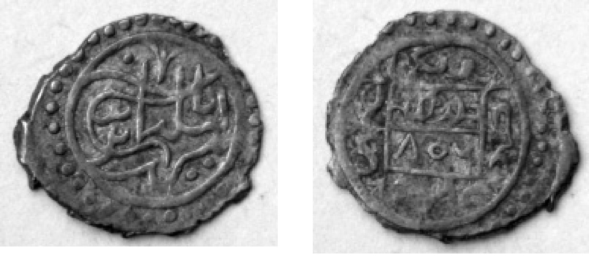

Обр. 50

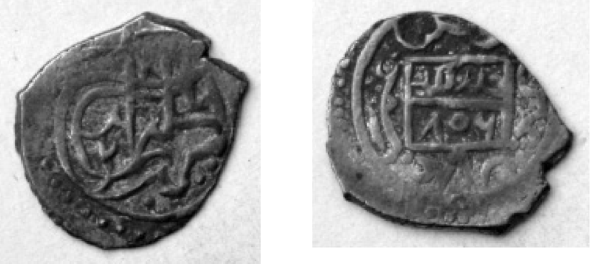

Обр. 51

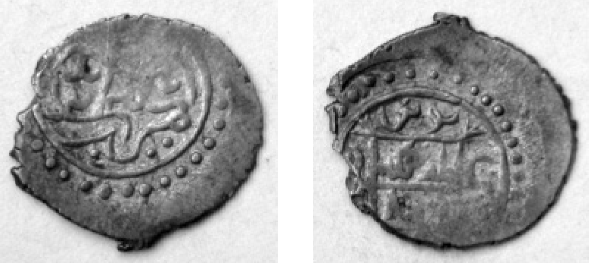

Обр. 52

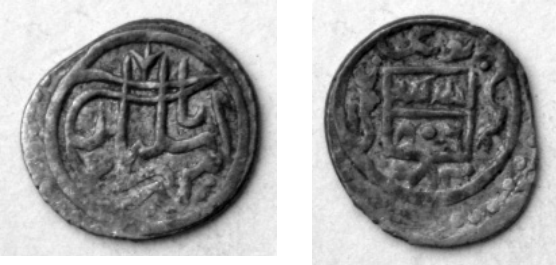

Обр. 53

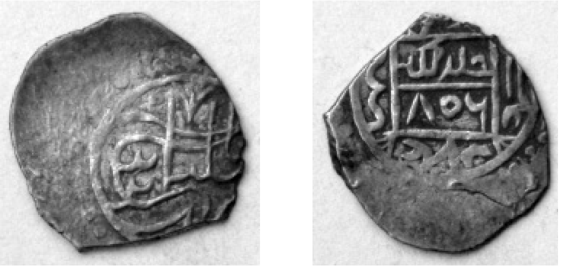

Обр. 54

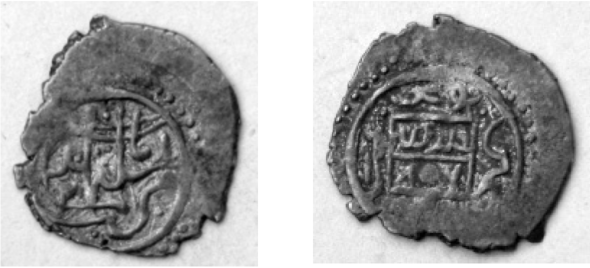

Обр. 55

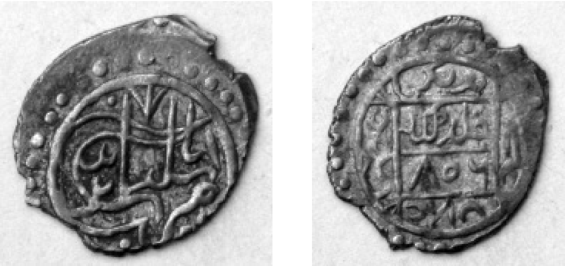

Обр. 56

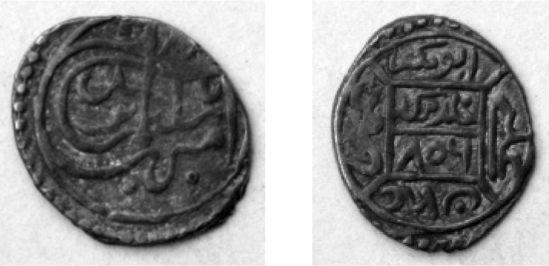

Обр. 57

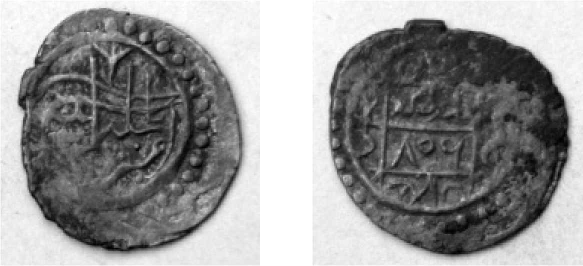

Обр. 58

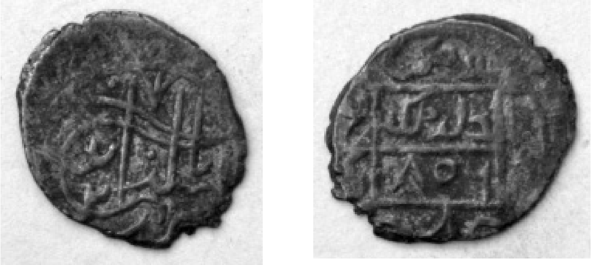

Обр. 59

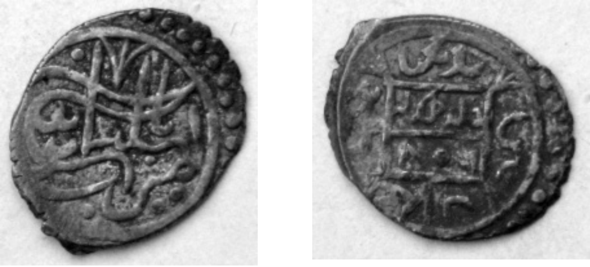

Обр. 60

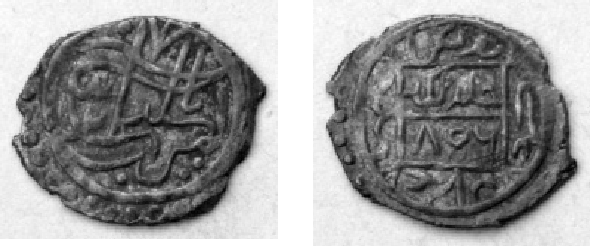

Обр. 61

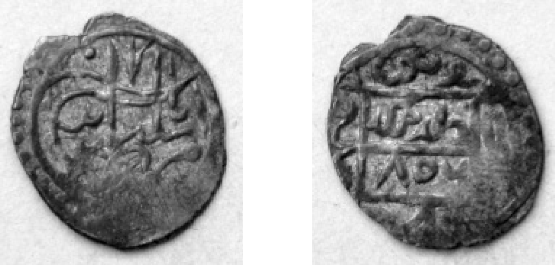

Обр. 62

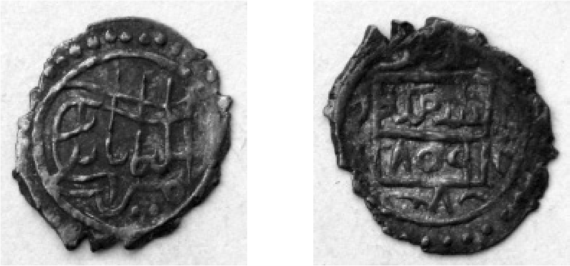

Обр. 63

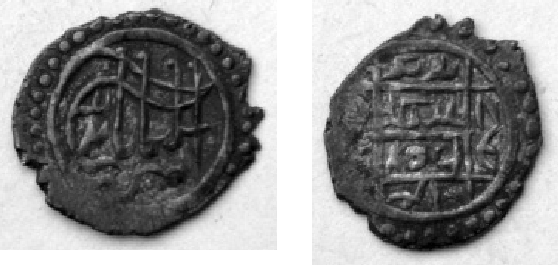

Обр. 64

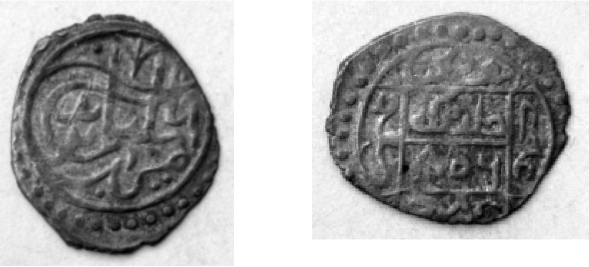

Обр. 65

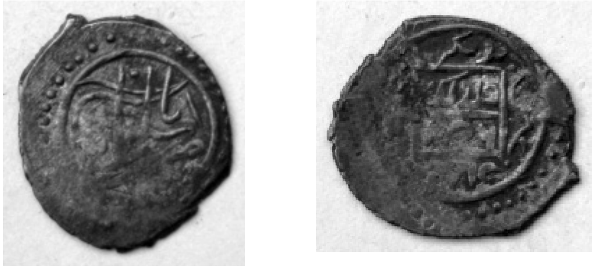

Обр. 66

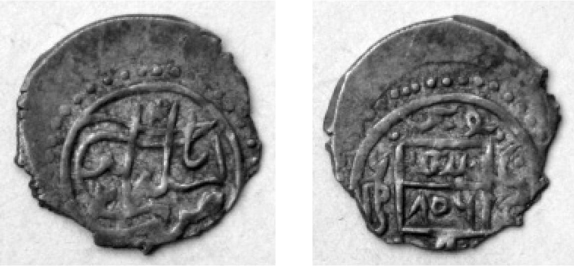

Обр. 67

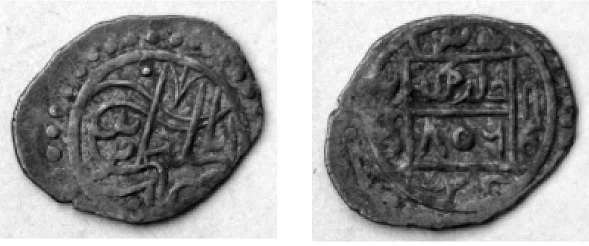

Обр. 68

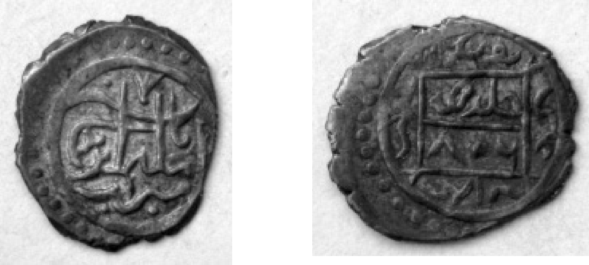

Обр. 69

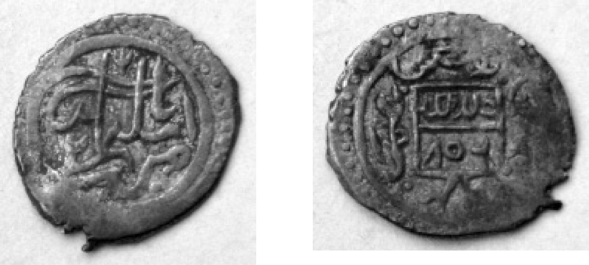

Обр. 70

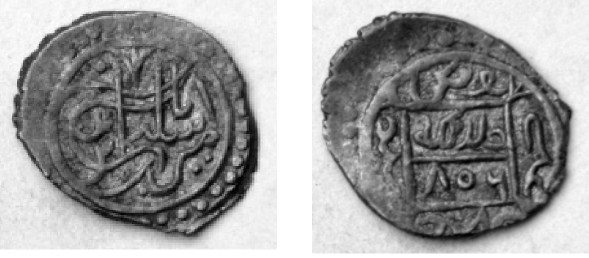

Обр. 71

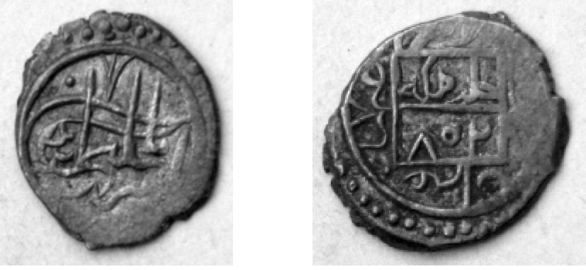

Обр. 72

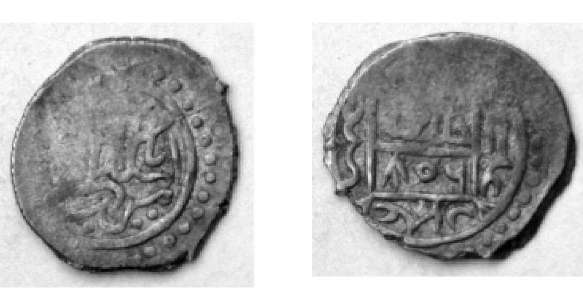

Обр. 73

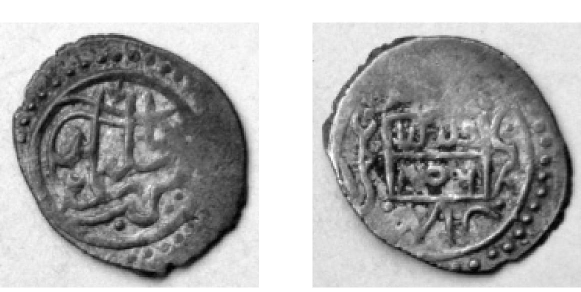

Обр. 74

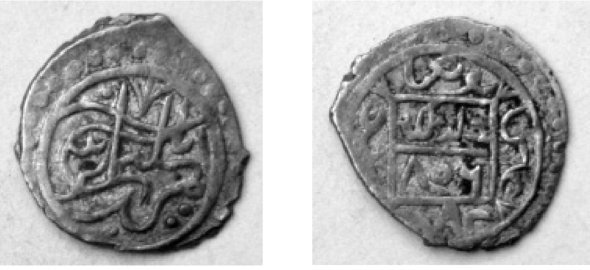

Обр. 75

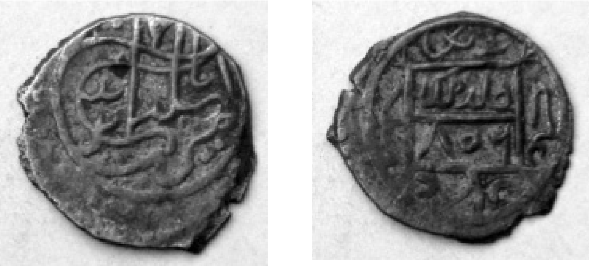

Обр. 76

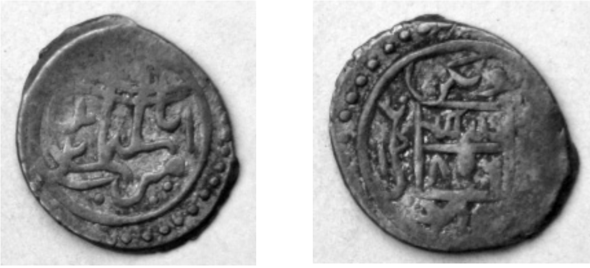

Обр. 77

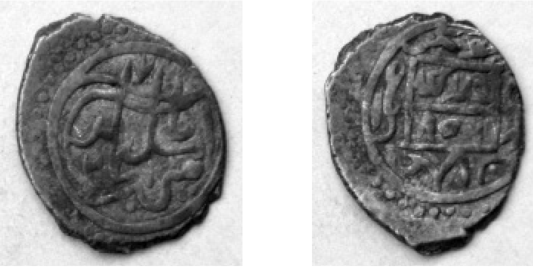

Обр. 78

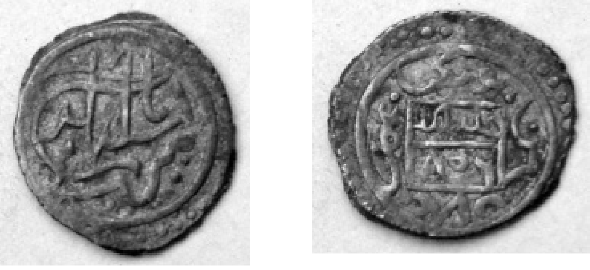

Обр. 79

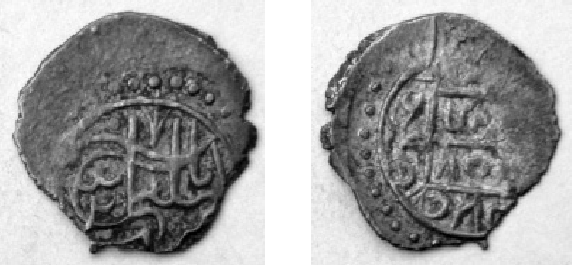

Обр. 80

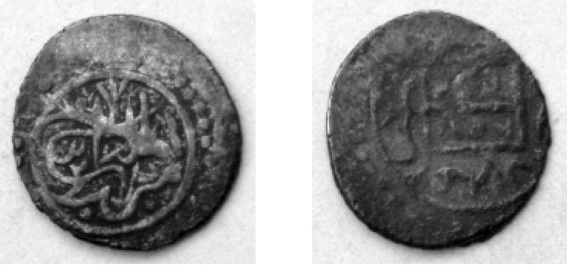

Обр. 81

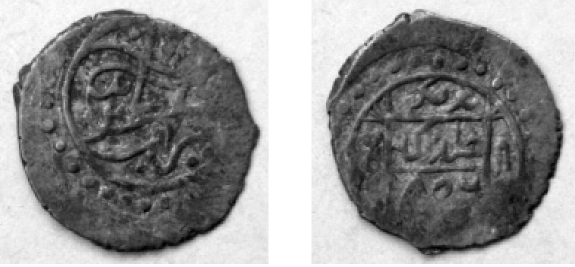

Обр. 82

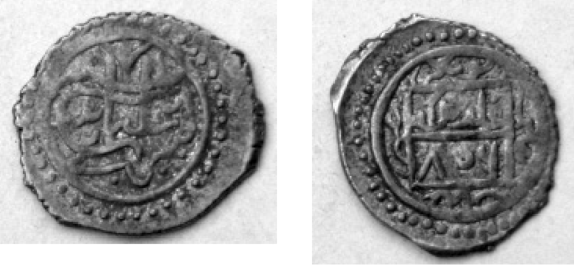

Обр. 83

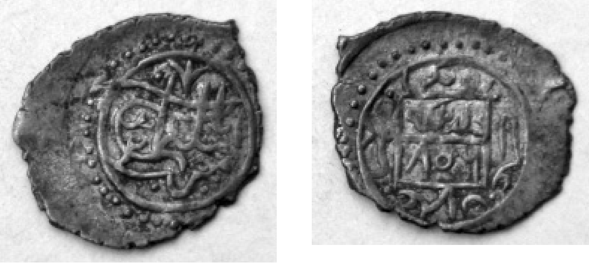

Обр. 84

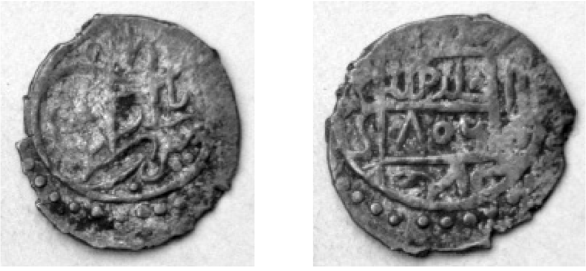

Обр. 85

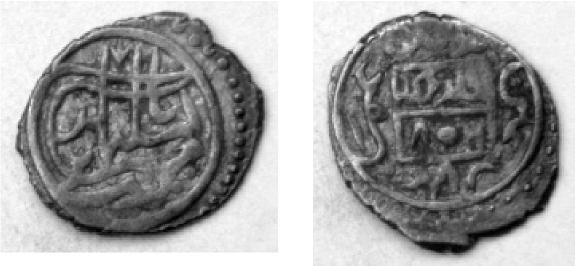

Обр. 86

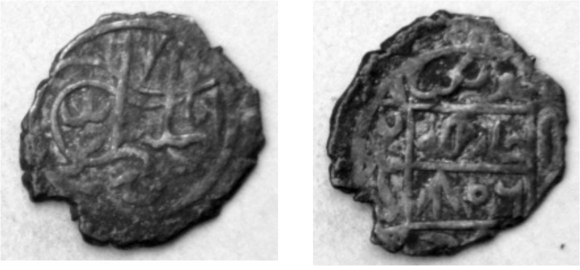

Обр. 87

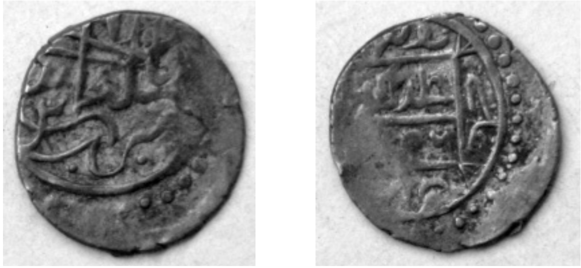

Обр. 88

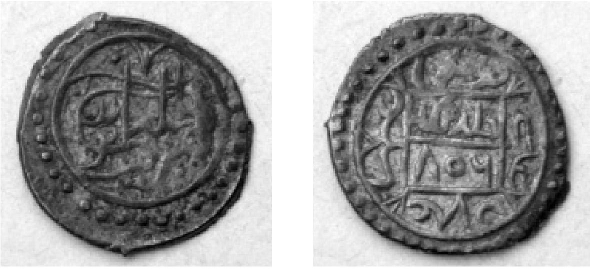

Обр. 89

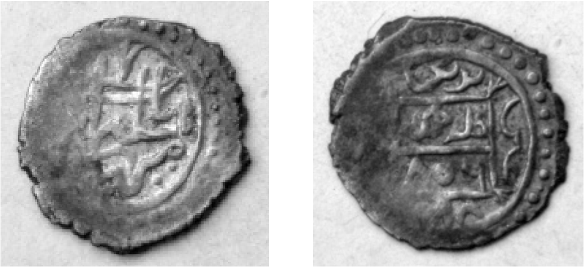

Обр. 90

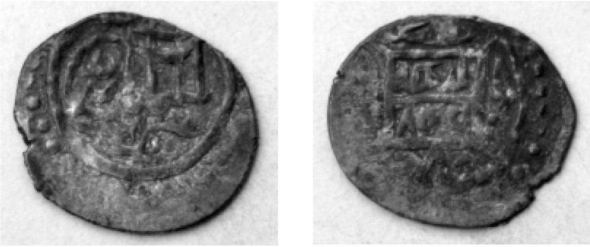

Обр. 91

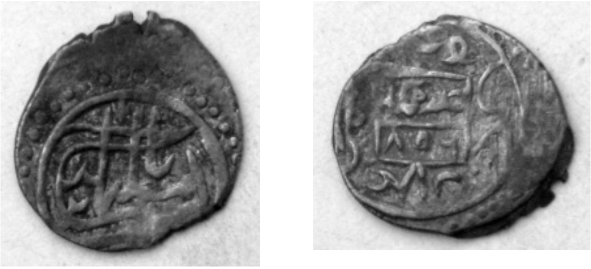

Обр. 92

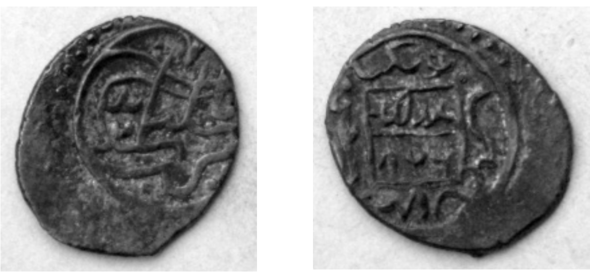

Обр. 93

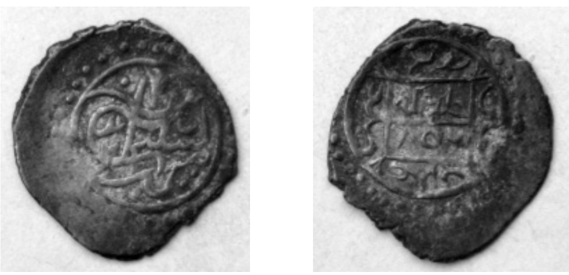

Обр. 94

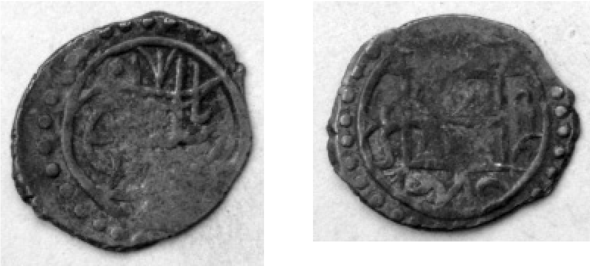

Обр. 95

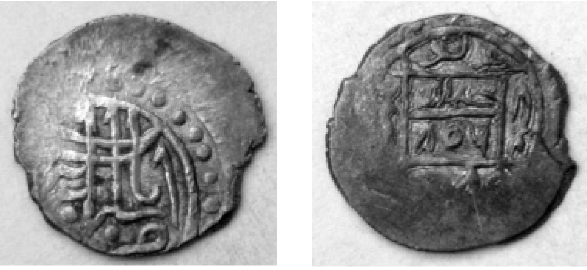

Обр. 96

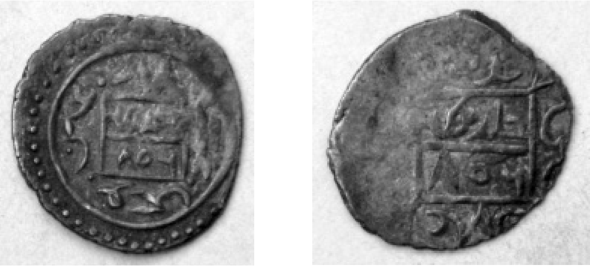

Обр. 97

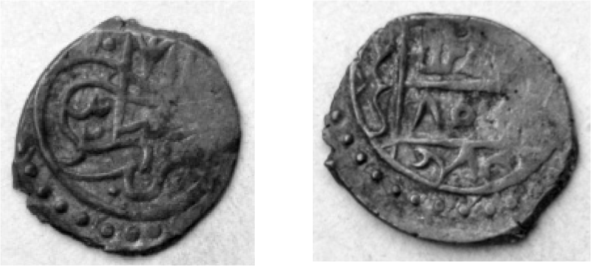

Обр. 98

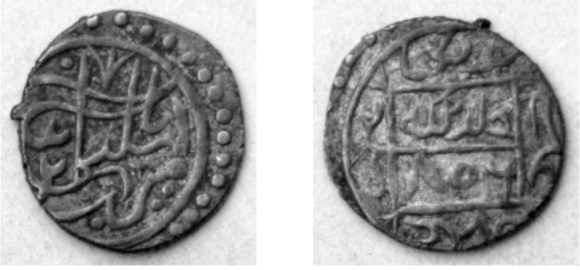

Обр. 99

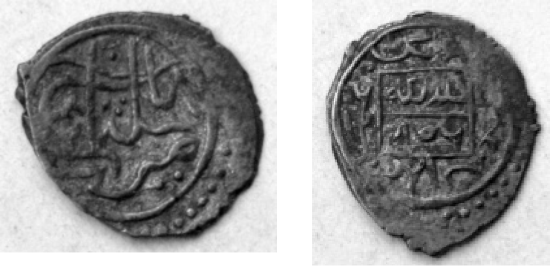

Обр. 100

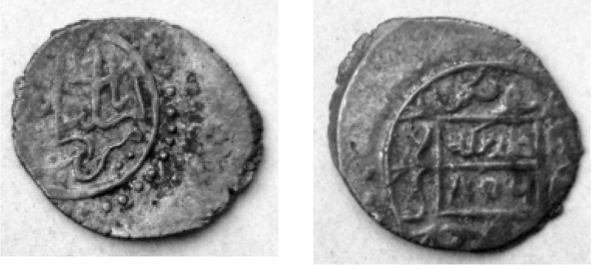

Обр. 101

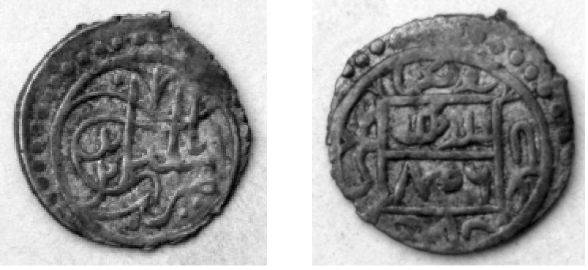

Обр. 102

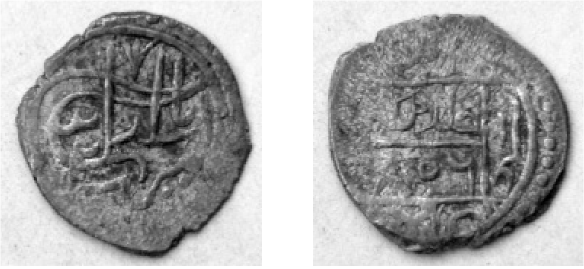

Обр. 103

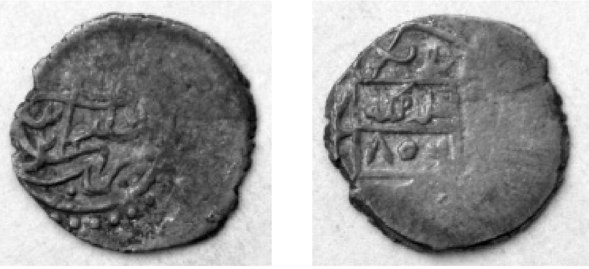

Обр. 104

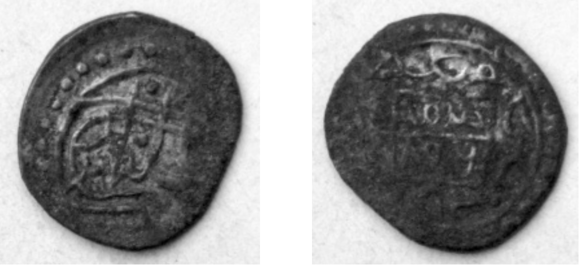

Обр. 105

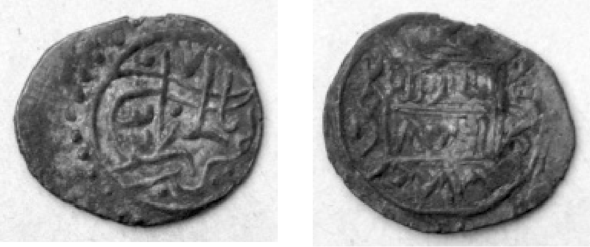

Обр. 106

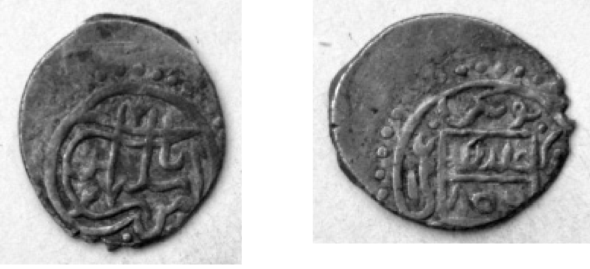

Обр. 107

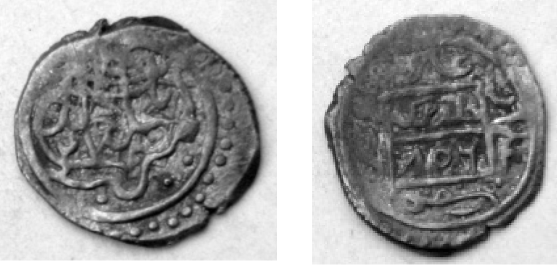

Обр. 108

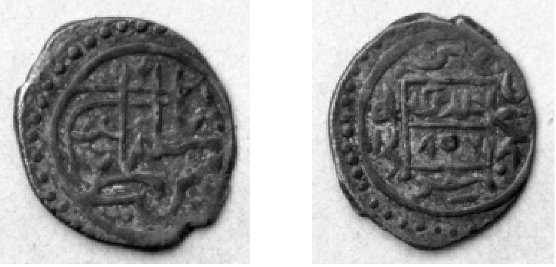

Обр. 109

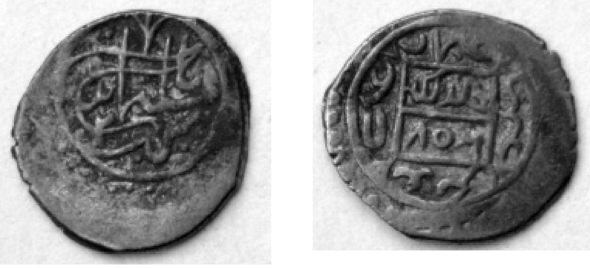

Обр. 110

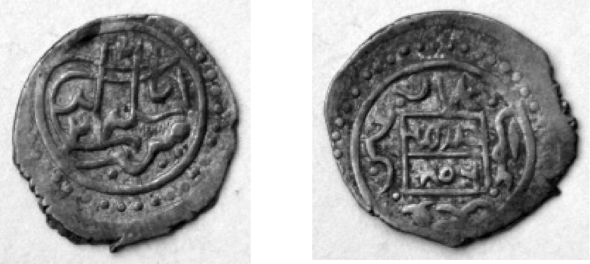

Обр. 111

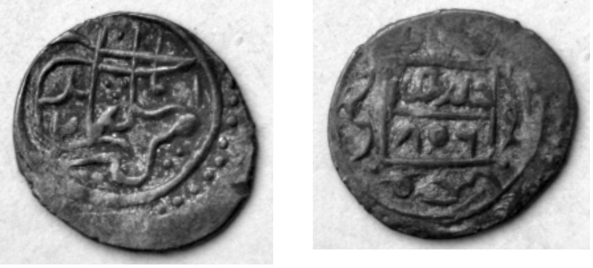

Обр. 112

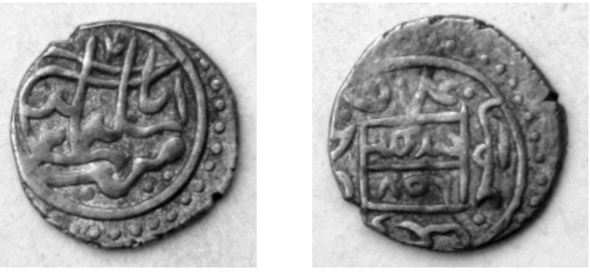

Обр. 113

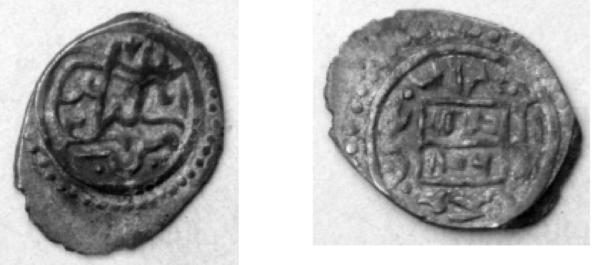

Обр. 114

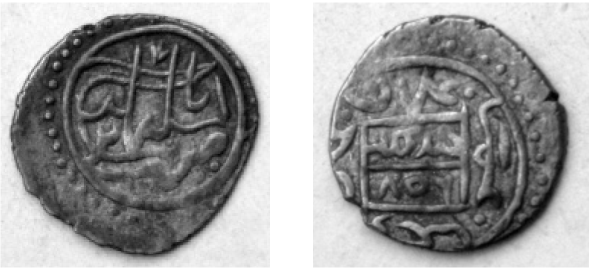

Обр. 115

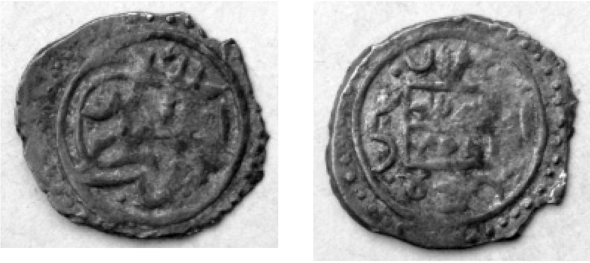

Обр. 116

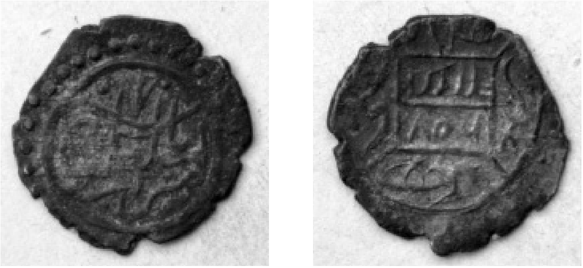

Обр. 117

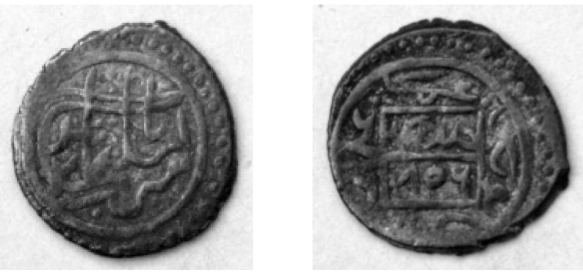

Обр. 118

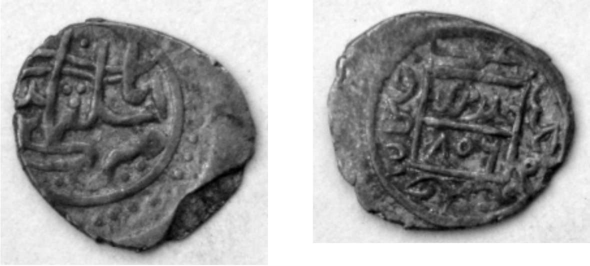

Обр. 119

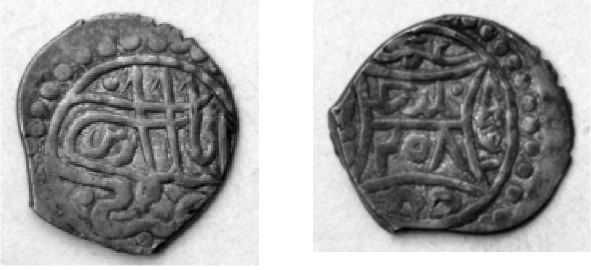

Обр. 120

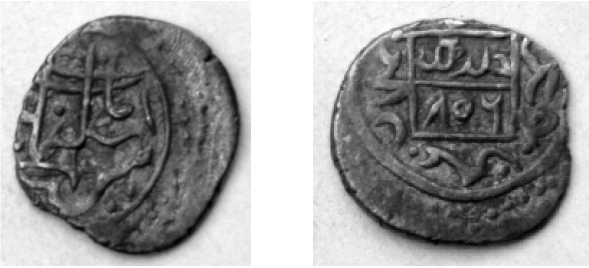

Обр. 121

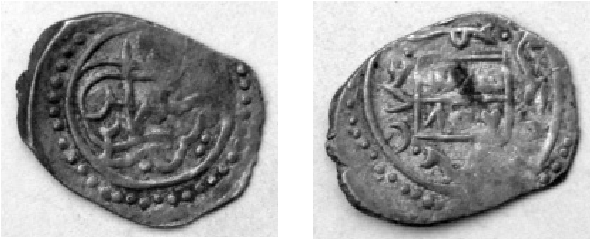

Обр. 122

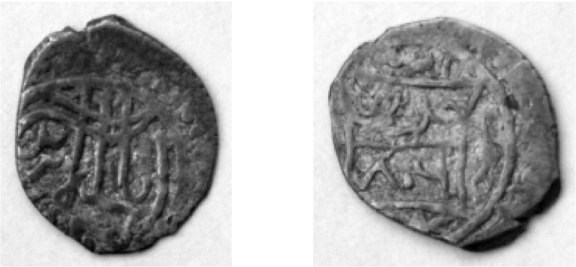

Обр. 123

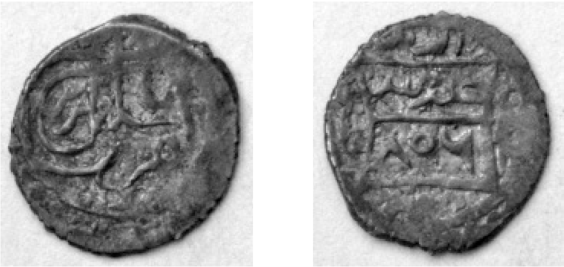

Обр. 124

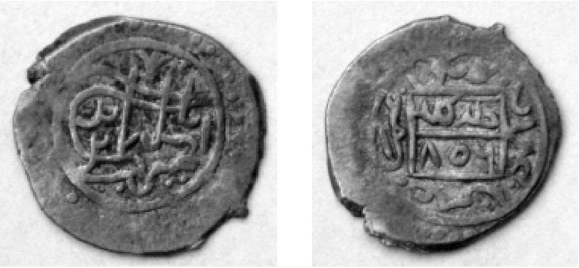

Обр. 125

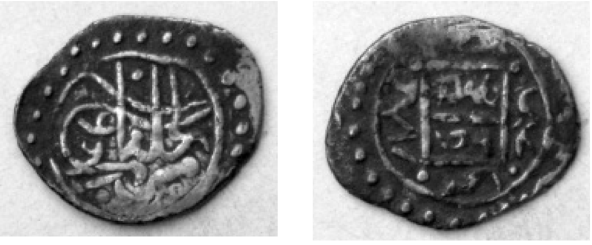

Обр. 126

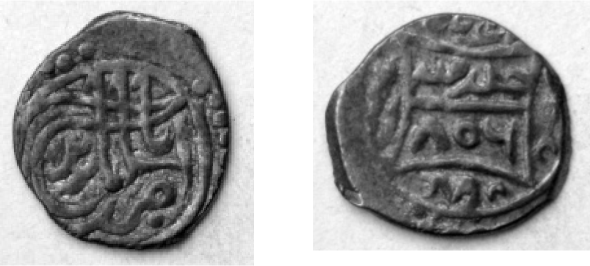

Обр. 127

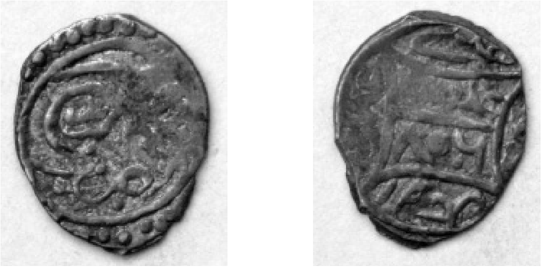

Обр. 128

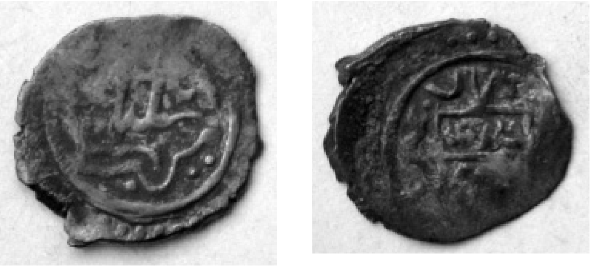

Обр. 129

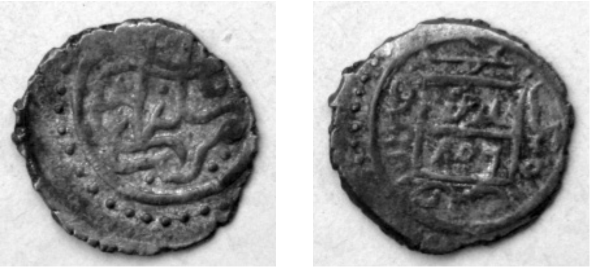

Обр. 130

ГРАДОВЕ, КРЕПОСТИ И СЕЛИЩА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

„СИМЕОНОВИЯТ ВРЪХ” КРАЙ ПЛИСКА И НЕГОВАТА ИДЕНТИЧНОСТ С МАДАРА-МУНДРАГА

Павел Георгиев

Разказът на Анна Комнина за похода на император Алекси I Комнин (1081 –1118) към Дръстър през 1087 г. съдържа пасаж, който посочва двойно обозначение за непознато от други източници място край Плиска. В превод той гласи: *Самодържецът на разсъмване бързо стигнал до Плискоба (Плискова), а после се изкачил на* ***така наречения Симеонов хълм****, който от местните хора се нарича* ***Скитско събрание***[1]**.**

Въпросът за локализацията на двуименното място е поставян неведнъж и се смята за решен, след като проф. Васил Златарски прие, че неговите названия са обозначавали голямата естествена могила при с. Войвода[2]. Преди него опити да отъждествят *Симеоновия връх* с крепостта над град Шумен правят Вилхелм Томашек, Константин Иречек, а по-късно и Васил Аврамов[3]. Златарски се противопоставя на техните доводи с аргументи, които се приемат и днес за меродавни[4]. Той не се съгласява със значението, което дава Иречек на думата ἀκρολοφία като “връх”, и го заменя с *краехълмие*, предвид топографията на уединената конусообразна могила при Войвода (според него с вис. 414 м, в действителност 322, 7 м), като изтъква, че се намира *пред самата Плиска отделно от Делиорманското плато и представя тъкмо краехълмие*. Но могилата трудно може да се приеме за “крайна” точка на поредица от “хълмове” преди платото. По-същественото е, че използваната от Анна Комнина дума носи други значения. Самият Златарски превежда в друг неин пасаж *акролофия* като *планински връх*[5]. Издателите на Анна Комнина използват за нея думата *хълм*. Така я възприема М. Войнов в “Гръцки извори за българската история”. Я. Любарски приема същото и го отъждествява, следвайки Златарски, с могилата при Войвода[6]. Б. Лейб превежда думата с crête, т.е. *хребет, било,* или *гребен (на планина)*[7]. Този превод отговаря най-точно на значенията, давани за думата ἀκρολοφία. Тя е двусъставна и в речника на Войнов и Милев се превежда като *връх на хълм*, а у Е. Софоклес с *top of hill*. Самата Анна Комнина я използва обикновено за височина или връх, например за било в прохода Сидера[8]. У Михаил Аталиат срещаме съчетанието λόφου τοῦ Λοβιτζοῦ за разположената на гола скала крепост при Ловеч[9]. Същата дума се употребява и за гребена на военен шлем[10], така че в значението си на “хълм” тя предполага неговото уподобяване с “хребет, гребен”, но и с украсената, най-горна част на шлем. Съставката ἄκρος подчертава именно това. Това обяснение е дадено и в Лексикона на Свидас от Х в.: ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου, τουτέστι τοῦ βοῦνου[εε]. Интересен пример за значението на λόφος предлага топографията на Константинопол. Думата там влиза в съчетанието Mesolofos, което се отнася до централния от шестте хълма покрай Златния рог, считан за ómphalos на града[12].

С оглед на тези и други примери е по-обосновано да се възприемат преводите на Е. Софоклес, Б. Лейб, М. Войнов и Я. Любарски за „акролофия” като *хълм,* или още по-точно *връх на хълм*, който прилича на *гребен*, т.е. издължена височина, увенчана евентуално с укрепление.

Най-сериозният довод на В. Златарски да търси “Симеоновия хълм” северно от Плиска е посоката на движение на византийските войски от Плискоба към Дръстър. Но той престава да е меродавен, ако вникнем в разказа на Анна Комнина[13]. Пътят на войските от долината на р. Голяма Камчия през Шуменското поле по посока на Плискоба-Плиска е минавал в подножието на Мадарските скали с увенчаващата ги ранновизантийска крепост. Влизането им в Плиска е станало още преди обяд, след което те се настанили на лагер там. Оттеглянето им е извършено на другия ден, когато се отправили по долината Канагьол (река Дристра) към Дунав, източно от Дръстър.

Височайшото посещение на *Симеоновия хълм* може да се е състояло още по време на марша на войските или пък в следобедните часове на деня, след влизането в Плиска. Не ще и съмнение, че там Алекси Комнин е разгледал дворците и храмовете, които, макар и в руинно състояние, са предизвикали неговия интерес към българската старина. В този контекст трябва да се разглежда и неговото желание да се „изкачи" на необикновения „хълм". Многозначително е, че въпреки своята ангажираност с ръководството на лагеруващите и атакувани от печенезите наоколо свои войски, императорът отделил време за посещение на въпросното място. То едва ли е било свързано с похода, а по-скоро с неговия интерес към българското минало. Очевидно *Симеоновият хълм* е бил особено привлекателен в околността. Това личи и от неговото двойно име: ἀκρολοφίαν τινὰ Συμεῶνος καλουμένην (букв. *хълм на някой си* Симеон) и Βουλευτήριον τῶν Σκυθῶν (= *Скитско събрание, tribunal des Scythes, Скифским булевтерием*), при това в езика на ***местните жители***.

Характеристиката *Симеонов* В. Златарски прие за свързана „някак" с името на българския цар Симеон (893 – 927). По тази причина допуска, че фиксираните, но непроучвани с разкопки следи от строеж на върха на могилата при Войвода може да са свързани с неговата личност, уговаряйки тази вероятност с думите: *ако наистина трябва да видим тоя цар*. По отношение на *Скитско съвещалище* ученият прие, че е дадено на местността от българското население от XI в. поради това, че *печенежките главатари се събирали там на съвет*.

Златарски не изяснява защо и как могилата при Войвода е получила името на български владетел, царувал близо два века по-рано, и отделно от това е била свързана с военно-политическата ситуация от втората половина на XI в. Строежът на нейния връх е със солиден градеж, но той, изглежда, е от Античността, ако съдим от намерените по склоновете римски (Гордиан III, 238 – 243) и ранновизантийски монети. Датира се в границите на III – V в.[14] и едва ли в края на XI в. е бил в състояние да бъде използван от печенежките главатари, а и да привлече вниманието на Алекси I Комнин.

В този смисъл досегашната локализация на "двуименното" средище край Плиска е неоснователна от езикова, културно-историческа и археологическа гледна точка. Мястото, което посетил византийският император в края на XI в., трябва да отговаря на следните условия. 1. Да е исторически обвързано с някогашната българска столица; 2. Да заслужава по същество двете названия, едното от които изтъква неговото използване през XI в., а другото го свързва, макар и с уговорка, с историята на българската държава; 3. Да има строежи или други привлекателни паметници, свързани със спомена за *някой си Симеон*.

На тези условия в околността на Плиска отговаря единствено Мадара с нейните природни и исторически забележителности. Нейното приличащо на планински хребет плато с ефектни от запад голи и отвесни скали е увенчано със солидна и труднодостъпна крепост. Така тя оправдава определението ἀκρολοφία. Още повече, че ранновизантийската крепост, която просъществувала до средата на XV в., може наистина да бъде сравнена с гребен на шлем.

Освен това Мадара е историческо и култово-религиозно средище, което има особена привлекателност и значение от праисторическо до най-ново време. През Ранното българско средновековие тя е свързана тясно с разположената в равнината на север столица

Плиска. Преди 120 години Братя Шкорпил описаха впечатляващите Мадарски скали така: *Западната част на планината* (Провадийската – П. Г.)*, над Мадарската река, в дъгата между селата Каспичан и Кюлевча, е най-любопитната част на планината, и е един от най-забележителните кътове из цяло Българско.* В своето описание те се спират, на първо място, на високата 434 м *поляна* над скалите[15]. Разкрити по-късно, комплексите от архитектурни и други паметници върху платото и неговото подножие се считат с основание за свързани със самата столица[16].

Както изглежда, осемстотин години преди Братя Шкорпил, изключителната природа и роля на Мадара в българската история са привлекли вниманието и на Алекси I. Въпросът е: защо неговата дъщеря и биограф е дала на българското държавно и религиозно средище описателни названия, а не е използвала нейно автентично име. Те, разбира се, не са случайни и отразяват значимостта на "хълма" през IX – X и през XI в. и само привидно нямат връзка с периода VIII – IX в. За названието *Скитски булевтерий* авторката подчертава изрично, че е заето от езика на местните хора.

Фиксираните названия са стигнали до Анна Комнина чрез сигурни източници. Най-вероятният сред тях трябва да са били бележките или разказът на нейния съпруг Никифор Вриений, който, бидейки кесар, придружавал императора в похода през 1087 г. Повече от вероятно е той да е бил в неговата свита, посетила околностите на Плиска. Кесарят Вриений е имал интереси към историята и в по-ранни години е събирал информация за собствен труд. За „екскурзията" Анна Комнина е узнала навярно и от своя баща. Всичко това укрепва доверието в нейния запис на топоними край Плиска.

Нашата главна задача тук е да се опитаме да изясним какво се крие зад двете названия: "по-старото" – *Хълм, наречен на някой си Симеон*, и "новото" *Булевтерий на скитите*. Връзката им с автентичните, засвидетелствани в други източници имена на Мадара като военен и религиозен център край Плиска и Велики Преслав предлага обосновано обяснение за тяхната употреба в края на XI в.

Имената Мадара-Мундрага и „Хълмът на някой си Симеон"

Въпросът за произхода и значението на името Мадара е разискван неколкократно. Повечето изследователи приемат неговия гръкоезичен характер. Д. Дечев предложи то да се свърже с природните дадености на скалите и го изтълкува в значение на *гол, плешив връх,* или *разливащ се*, имайки предвид и потока, изтичащ от Голямата пещера[17]. Изказвани са мнения и за прабългарския произход на името, като то се извежда от тюркоезичното и монголоезично madar, matar, matur, т. е. *герой*, *юнак*[18]. Благодарение на това, то беше свързано с "образа", т.е. с релефа върху скалите[19]. Изказвани са и други становища, като например за ираноезичния му характер и евентуална връзка с името на Матхар, Матхур (иранския бог Митра)[20]. Каквото и предпочитание да имаме към произхода и значението на името Мадара, е ясно, че то е старинно и е съществувало, в една или друга форма, още през Ранното средновековие.

Обвързването на имената *Мундрага* и *Мадара* е лансирано от К. Шкорпил, който прие, че те са съществували паралелно[21]. Той се позова на близостта в техния звуков състав, но Д. Дечев се противопостави, като изтъкна, че преходът на старобългарската форма Мꙋндраѕѣ в *Madra, Matera* и др. е невъзможен в източнобългарските говори през Ранното средновековие[22]. Формата на името Мадара от Ранното средновековие не е запазена, а в гръкоезичен надпис тя не е засвидетелствана през цялото Средновековие. В този смисъл е допустимо то да е звучало близко до името Мундрага/Мундарга. За подобна възможност говори употребената в средата на XV в. форма **Mutre**[23]. Малко вероятно е тя да произлиза от използваните също от Леунклавий форми *Madra, Matera, Madira, Marra*. По-сигурно е да произлиза от Mundraga[24], но след отпадане на назалния звук. Така че изказаното от К. Шкорпил мнение за паралелно съществуване на имената Мундрага и Мадара не е лишено от езикови основания.

Локализацията на Мундрага върху Мадарските скали се основава и на исторически източници, въпреки че между техните информации има съществени различия[25]. Константин Багренородни споменава за Мундрага, когато разказва за настъплението на маджарите към Велики Преслав през 894 – 895 г. Тогава княз Симеон потърсил спасение зад нейните стени[26]. Останалите автори (Продължителят на Теофан, Лъв Граматик, Скилица-Кедрин и Зонара) сочат, че крепостта, в която Симеон се спасил от маджарите, е Дръстър[27]. След разисквания, Бешевлиев възприе становището на Хр. Лопарев[28], че Мундрага е друго име на Дръстър, като уточни, че то се отнася вероятно до един от акрополите на града, за които пише и Анна Комнина[29]. Преди това Ал. Кузев прие, че Мундрага е име на близката до Дръстър островна крепост Пъкуюл луй Соаре[30].

Част от византийските автори съобщават още, че Мундрага/Мундарга е крепостта, в която Симеон заточил през 895 – 896 г. византийския дипломат Лъв Хиросфакт. Този факт подсилва вероятността тя да се е намирала по-близо до столицата на Симеон, отколкото на Дунав.

Локализацията на Мундрага би останала неразрешим въпрос, ако напоследък не се получиха нови сведения. В издадените от А. Турилов руски ръкописи на българското преводно съчинение "Сказание за железния кръст" (у Турилов: "Сказание за инока Христодул") са налице нови данни за българо-маджарската война от 894 – 895 г.[31] Специален интерес за нас представляват споменатите в текста на чудеса № 8 и 9 топоними, които след критичен разбор се четат като *Мъдра Пльсковска* и *Мъдра Дръсторъска*[32]. Контекстът на разказа изяснява, че става въпрос за две различни места: първото в района на Плиска, докато второто е било във видима връзка с Дръстър. Турилов приема становището на Кузев, че става въпрос за крепостта на Дунавския остров Пъкуюл луй Соаре[33]. За *Мъдра Плисковска* руският изследовател приема без колебания, че това е Мундрага над Мадарските скали.

Въпросителните около тези топоними са значителни, но те дават обяснение на противоречията сред византийските автори за Мундрага. Първо, става ясно защо те пишат за две разположени далече една от друга крепости, в които княз Симеон потърсил спасение. Едното от тях се е намирало в близост до Плиска, а другото е било край Дръстър. Второто указание се отнася до формата и смисъла на техните названия в източника. А. Турилов отбелязва изрично, че те могат да се четат с варианти на втората гласна и освен като *Мъдра,* са могли да звучат и *Мудра*[34]. Той приема *за най-вероятна изходна форма – Мъдра (с възможни варианти: Мъдъра или Мъдьра*). Съпоставката им с имената Мадара или Мундрага, която той провежда скрупульозно, е приемлива. Проблематична остава изтъкнатата от Д. Дечев невъзможност за преглас от гръцкото –ουν- или от старобългарската голяма носовка (ѫ) в ѧ. По този повод Турилов пише: *Не исключено, однако, что эти варианты – результаты передачи разными графическими средствами одного и того же неясного на слуха звука в незнакомом слове*[35]. Той се позовава на неколкократната преработка на текста в "Чудесата" и отбелязва че "административните термини" там са *били преведени първоначално на гръцки, а след това на славянски (наистина без да се изключва и възможността за обратен превод), при което собствените имена, нямащи еквивалент в гръцкия, са се запазвали, може би,* ***в изкривена форма***. И добавя, че хронологическата близост на славянския превод до гръцкия оригинал допуска авторство на човек, който е познавал *историко-географските реалии* в България[36].

С идентифицирането на *Мъдра Пльсковска* с Мундрага Турилов се присъединява към становището на Хр. Лопарев и В. Златарски за близостта на името до славянската дума мѫдраꙗ. По този повод Златарски пише, че името Мундрага/Мундарга ... *не ще да е било славянско, а някое хуно-българско прилагателно, което подобно на това, както от ὑπέρφυμος е получил гр. Преслав своето име, било или осмислено, или пък право преведено на славянобългарски и се е обърнало в съществително собствено. В такъв случай сближението на това име със славянското* мѫдраꙗ, *което предложи Хр. Лопарев, се явява твърде правдоподобно*[37].

С привличането на новия източник и свързаните с него обяснения можем да приемем за още по-обоснована идентичността на крепостта Мъıдра Пльсковска, с Мадара-Мундрага (Μουνδράγᾳ, Μουνδάργᾳ, Μουλδάγρᾳ). Нещо повече. Въпросната крепост със строежите на терасата под нея е била възприемана, най-късно в края на IX в., за свързана с отдалечената на около 10 км владетелска резиденция. Изглежда, че тя е изпълнявала роля на “акропол” на уязвимата при обсада равнинна Плиска, подобно на едноименния „акропол” край Дръстър. В този смисъл оттеглянето на княз Симеон зад техните стени изглежда напълно естествено. Указанията на византийските автори за неговото оттегляне както в Дръстър, така и в Мундрага (някъде по пътя на маджарите от Добруджа към Велики Преслав) се дължат на това, че те отразяват последствията от две отделни поражения на Симеон срещу маджарите. След първото той се затворил в Дръстър, а след второто – в Мундрага над Мадарските скали, т. е. в Мондра Плисковска[38].

Направеният екскурс изяснява, че Мундрага е идентична с Мадарската крепост. Това трябва да е било известно на Анна Комнина, тъй като в Константинопол вероятно са се съхранявали сведения за българо-маджарския конфликт от края на IX в. За това говори и нейното назоваване с името на княз Симеон. Разказът на нейния съпруг или (и) на нейния баща вероятно са затвърдили у авторката убеждението, че става въпрос за *хълм,* наречен на името на известния български владетел от X век.

Но в текста то е уговорено като ... *някой си Симеон.* В такъв случай връзката на топонима с личността на българския владетел е под въпрос, както беше доловил още В. Златарски. Анна Комнина е с български произход и познава важни епизоди от историята на българската държава. Това личи на редица места в нейното съчинение, като например историята на Велики Преслав[39]. Така че е малко вероятно тя да не е знаела кой е цар Симеон. Това прави записа *хълм, наречен на някой си Симеон* точен и вероятно зает от местни жители, както и паралелното определение *скитско съвещалище.*

Автентичното име *Мундрага/Мундарга* има неславянски и негръцки произход и това личи от неговата славяноезична трансформация в “Сказанието за чудесата с железния кръст”. Това беше изтъкнато най-напред от В. Златарски. Много по-късно ние приведохме допълнителни доказателства за това[40]. Тук ще се опитаме да разширим доводите за неговия азиатски произход и тюркоезична принадлежност.

Поставено в светлината на тюркоезични и монголоезични паралели, името Мундрага се оказва свързано със засвидетелствания в религиозния център в Мадара култ към свещената планина и скалите[41]. Той е универсален, но сред тюркоезичното население е на особена почит. В китайските източници е документиран още в VI в.[42] У тях, както и в случая с Мадара, той е свързан с култа към прадедите[43]. Съгласно летописите “Вейшу” древните тюрки се кланяли специално на висок и плешив връх, наречен *Бодин-инла*, т.е. Дух-покровител на страната, в която живеят. Всеки род почита отделен планински връх и по този повод в ново време се е наложил израза: *Всеки род си има свой Алтай*[44]. Той се намира на територията на съответния род и изтичащата от него изворна вода напоява пасбищата за стадата. Мадарската *акролофия* трябва да е била приемана за покровител на цялата страна, а и на управляващия владетелски род. В нейното подножие, в специални светилища, са били почитани Скалите, Предците, както и свързаният с тях култ към Героизирания владетел, когото съвременни учени разпознават в монументалния скален релеф[45].

Мундарга бурятските племена-шаманисти наричат до най-ново време свещените в техните представи Саяни, които изобразяват върху предмети с култово-магическо значение (онгони)[46]. В топонимиката на Бурятия името *Мондогер, Мундегер* се счита за *образно прилагателно* на глаголна основа, което означава *быть плоским, широким* и се дава за за различни форми на релефа, ако се съди от съставките -гар, -гер, -гор[47]. *Мундегер* означава още *выпуклий*[48]. Топонимът *Мундугур* се отнася за плосък връх от вододела на Забайкалието, покрит с лишеи, но ограден по склоновете с кедрова растителност[49]. Названието *Мундарга* (*һарьдаг Мундарга, Алтан Мундарга*) е дадено на масив от Източните Саяни, който представлява гола скалиста височина с голяма надморска височина (т. нар. голец), обикновено покрит със сняг[50]. В превод то означава *Вечен връх-голец,* или *Златен връх-голец*. Според местни изследователи буквалното значение на Мундарга е *голые скалы, по сибирский "гольцы*", и навлиза и в антропонимията[51]. Саяните са наричани от бурятите һарьдаг Сардык, а се споменават в древнотюркските надписи като *Когменскую чернь*. Съвременното си официално название дължат на тюркоезичното племе *саяни* от състава на съвременните тувинци[52]. Вземайки предвид устойчивостта на името Мундарга и приложение за планина с култов характер, е много вероятно в неговата основа да стои тюрко-монголската дума munke, munhe – *вечен*[53]. В такъв случай името *Mun dag следва да се приеме за означаващо *Вечната планина*. Призводната от него форма *Mundar-ga (Mundag-ra)* се е наложила вероятно за разположената върху нея крепост и би трябвало да означава *[Крепостта] от Вечната планина*.

Така че името изглежда да е традиционно (пра)българско название на "свещената" и "небесна" височина. Нейният характер на "гола скала" се покрива напълно със сибирските "гольцы" и създава в действителност убеждението на "вечност", за което е станала предмет на одухотворяване и преклонение. Значението *гола скалиста височина* съвпада напълно с гръкоезичната етимология на името Мадара и би могло да се допуска, че е калка на тюркоезичното название. Що се отнася до името *Мъдра(=Мондра)*, то изглежда да е славяноезична трансформация на Мундрага, в чиято основа е славянската дума мѫдръ[54]. Като прилагателно тя може да е заменила собственото име, ако приемем, че е съществувал подобен епитет за "вечната" планина Мундарга/Мундрага[55]. Но по-вероятно изглежда Мондра/Мъдра да е резултат от славяноезична редукция и етимологизация на тюркобългарското име. В тази връзка е важно да приведем текст от изложението на Евтимий Зигавин (XI в.) за богомилите. Те, според него, схващали известния израз от Притчи 9,1, че *мъдростта си съгради Дом и го подпря със седем стълба като най-нечестивото си място за събрание (συναγωγὴν)*[56]. Гръкоезичният израз от самите Притчи свързва построения от Божията Премъдрост Дом за трансцендентно по своя характер религиозно събрание, чийто земен образ са храмовете, посветени на Божията Премъдрост. В този смисъл би могло да се допусне, че славяноезичното осмисляне на тюркобългарското име Мундарга като Мъдра е визирало представата за нея като място за религиозни събирания.

Налагането на славяноезичното прилагателно име и особено неговото приложение за ойконим при Дръстър може да е станало на основата на това, че то е обозначавало преди всичко височини с роля в езическите представи. Оттук и хипотетичното допускане, че Мъдра Дръстърска в предхристиянско време трябва да е имала, подобно на Мадарските скали, култова роля. В този смисъл бихме могли да допуснем, че е идентична с височина край града, която е играела ролята на единия от двата акропола. Възможно е това да е височината „Ордо”, която, изглежда, е имала дървено-землено укрепление[57]. Но всичко това е трудно доказуемо при отсъствие на други данни за съществуване на името Мундарга/Мундрага край Дръстър. Впрочем не е изключено съчетанието *Мъдра Дръстърска* в славянската версия на “Чудесата” да е резултат от намеса на автора на гръкоезичния протограф или пък на славянския преводач, при която, под влияние на свидетелството, че българският владетел Симеон е намерил спасение не само в *Мъдра Плисковска*, но и в Дръстър, да е заменил последното име с **мнимо** едноименна крепост там.

Мадарската акролофия – „планина на Сим”?

Сега трябва да се опитаме да разгледаме топонима *Хълм на някой си Симеон*, който Анна Комнина сближила, макар и с уговорка, с името на цар Симеон, според нейните „общи” познания в областта на българската история[58]. Главната ни цел е да установим дали той не е преиначено автентично название на Мадарската „акролофия”, което да има някаква връзка с (пра)българското име Мундрага.

Определен интерес в тази насока представлява библейското име Сим (Шим) (Σήμ, Šém). Според генеалогичната “таблица” (Битие 10) така се е казвал синът на Ной, който след Потопа принася благодарствена жертва към Бог вместо своя баща. Той е считан за родоначалник-епоним на много народи, а неговото име е синоним на Божие благословение[59]. Неговите потомци именно са призвани да запазят същинската вяра[60].

Българите в Азия се считали за потомци на Сим, а на Яфет – едва след своето преселение в Европа[61]. В най-старото писмено свидетелство за тяхната история – т. нар. Анонимен хронограф от 354 г., те са посочени категорично като народ, който произлиза от сина на Сим – Зиези[62]. Там те са последни в списъка, наред със „скити” и „лази”. Причисляването им към народи от Западна Азия (тези, които се извеждат от „коляното на Сим”), и по-точно сред народи от двете страни на Кавказ, може да се обясни с това, че началният етап на тяхното формиране като народ е станало в тези райони[63]. В съдържащ се в Анонима препис от Liber generationes българите са посочени и като преки потомци на Сим[64]. В Историята на Мовсес Хоренаци (VII в.), която е сред най-важните източници за ранната история на българските племена в Закавказието, се разказва (кн. I, гл. VI) за *равнина с продълговата планина, през която преминавала водата в Асирия....* Нея именно библейският Сим *нарекъл на свое име*[65]. След Потопа в нейното подножие се заселил потомъкът на Яфет – Хайк – легендарният прадед на арменците, както сочи това в 661 г. по-младият от Мовсес Хоренаци арменски историк Себеос Багратунийски[66]. *Симовата планина* днес се отъждествява с Илитавр, познат като Арменски Антитавър, разположен на северния бряг на р. Тигър[67], а реката в полето е Горен Ефрат.

Природогеографските особености на Абобската равнина с Мадарското плато, изтичащият от него буен планински поток, който се влива в един от преминаващите през Плисковското поле притоци на Провадийска река (река Варна), отговарят по принцип на описанието на *Планината на Сим* у Мовсес Хоренаци.

Съответствието поставя трудния за сигурно решаване въпрос дали на определен етап Мадарската височина не е била възприемана от българите за *Симова планина*, в името на представата за техния библейски произход? Тук е мястото да си припомним, че запазеният в славянски ръкописи „Именник на българските князе” е бил включен, вероятно след покръстването, като част от *библейското изложение за историята на установяване на царството в народа Израилев*[68]. Данни за библейската генеалогия на българите там липсват, но това е обяснимо, като се има предвид, че „Именникът” е списък на владетели с легендарно-историчен и напълно историчен характер.

Възможно е тогава в топонима *Хълм на някой си Симеон* да стои автентичната форма *Планина на Сим*, даден на култовата Мундарга/Мундрага в навечерието или след приемане на християнството. Възможността библейската топонимия за Потопа да е възприета от население в околностите на Плиска се подкрепя и от смисъла, който носи записаното от Ал-Идриси местно име Масииунус (от Маси вунос, „Планината Масис”), но на него тук няма да се спираме[69].

За съществуването на местното име „Планина (хълм) на Сим” у нас през Ранното средновековие свидетелства изненадващо прозвището (порєкло) Симєклить на царь имєнємь С̑євкїа от Българския апокрифен летопис (=БАЛ) от XI век[70]. В досегашните изследвания прозвището не е подлагано на анализ. Царското име се извежда от сирийската династия на Селевкидите и понякога се отъждествява с българския цар Самуил[71]. Напоследък то се приема за неисторично име на владетел – *интерпретация на образа на антиохийския елинистически цар Селевк IV Филопатор*, вмъкнато в списъка от български владетели в БАЛ като праобраз на цар-езичник, чието управление се характеризира с двойствено отношение към народа Израилев, в утвърждение на идеята за ролята на българите като нов Богоизбран народ[72].

Симєклитъ е „прозвище” на въпросния владетел. В неговата първа част се долавя името на библейския герой Симъ, а във втората – гръцката дума κλῖτΰζ (за старобълг. – клитъ), която означава *хълм, възвишение*. Така прозвището на „цар Селевкия” се оказва синоним на „акролофията” край Плиска. Естествено, тази интерпретация поражда въпроса как един топоним от околността на Плиска е станал прозвище на загадъчна и без това царска особа от Първото българско царство? Още повече, че тя се свързва със Средец (София) и близки на него градове.

Кой е цар Селевкия Симеклит?

Историците обикновено отбягват да търсят негово исторично съответствие. Допуска се, че това може да е цар Самуил (997 – 1014), тъй като в реда на владетелите в БАЛ е посочен след цар Петър (927 – 969)[73]. Определено влияние за това оказват и имената на Витоша, Средец, Срем, Брезник, Ниш (плюс Пловдив), с които летописецът свързва личността на Селевкия Симеклит. В текста впрочем е казано изрично, че е „царувал” вь Срѣдьци градѣ.

Но дали наистина тук трябва да се има предвид само Сердика-Средец? Изказано е вече мнение, че под името се има предвид „срединният”[74], т.е. централният (столичен?) град изобщо. С ключово значение за разгадаване на въпросния български владетел е посоката, че той е *приел царството* на полє рєкомоє Романїа. С последното според нас се има предвид campus tribunalis Хебдомон, край Константинопол, където се извършват военни церемонии по легитимно възцаряване на владетели[75]. В такъв случай зад името на Селевкия Симеклит може да се търси Симеон I, а също и неговият предшественик – хан Крум, за когото се знае, че завзел и разрушил през 813 г. представителните строежи във византийския Хебдомон, може би след като е чествал там свой военен триумф. И тъй като Симеон фигурира в БАЛ със своето историческо име (както впрочем и Самуил!), е по-вероятно да става въпрос за неспоменатия там хан Крум (след 796 – 814)[76]. Освен това следва да се има предвид, че във византийската историографска традиция от XI – XII в. името на Крум се представя най-често индиректно и завоалирано.

Хан Крум наистина превзел Сердика-Средец още преди да се озове на campus tribunalis край византийската столица. В БАЛ се казва, че *слязъл* от планина, наречена Витоша, но това би могло да означава, че се насочил от там към *Румания*, или пък че авторът просто е подменил името на планината с добре познатата му Витоша, тъй като произхожда най-вероятно от *някой от манастирите около Средец или Велбъжд*[77].

Името Селевкия изглежда наистина да е на мястото на *едно библейско наименование!*[78], но то самото е историческо. Й. Иванов беше посочил, че същото име – **Сѣлевки**, придружено с подобно прозвище: **Семиклеи**, фигурира в апокрифното слово на поп Йеремия за Кръстното дърво[79]. Там той се явява наследник на император Август и съвременник на Иисус Христос. С други думи, характеризиран е като псевдобиблейски („евангелски”) персонаж. От това може да се направи изводът, че името Селевки Семиклей в старобългарската книжнина е екстраполирано и използвано за владетелско, извън историята на сирийските „Диадохи”. Ив. Билярски уместно обръща внимание, че името **Селеѵкїа** е на „български цар” и в новобългарските истории на Паисий Хилендарски и монаха Спиридон, основано на извори, близки до БАЛ, тъй като и там той е поставен след царуването на цар Петър, но по-точно – след неговия син Борис II (969 – 971) и преди легендарния Суботин, миролюбивия Давид и останалите Комитопули със Самуил. В този контекст, струва ни се, се доближаваме и до източниците на Анна Комнина, на основата на които тя сочи Самуил като последен цар от българската династия, чийто родоначалник нарича „Мокрос”.

Текстът, посветен на цар Селевкия в „История славяноболгарская” и ”История вкратце”, съдържа информация, която ни доближава до неговата исторически обоснована идентификация. Той е характеризиран като воин (славенъ на воискꙋ) и победител над ромейските войски (много кесарское воиско пораꙁи), а освен това и оусвои Топлицꙋ, и Сардикꙋ блиꙁъ Цар града[80]. В историята на Отец Паисий се сочи още, че цар Селевкия починал от болест, на връщане от поход против ромеите[81]. Тези данни за цар Селевкия се доближават до съдържащата се информация за него в БАЛ и дават отправни точки за неговото отъждествяване с владетел, който управлява преди Комитопулите Давид и Самуил.

Той донякъде изглежда да е контаминиран образ между *последния български цар*, когото Анна Комнина оприличава по тази причина с *юдейския цар Седекия,* и неговия далечен предшественик *българския цар* Мокрос[82]. Но за „последния” български цар – Самуил, се знае, че е бил оприличаван с „последния” юдейски цар Седекия, така че остава да предположим, че сирийското име „Селевкия” е било дадено на родоначалника на българската царска династия – цар Мокрос.

Изборът на името Селевкия за него може да бъде обяснен, ако приемем, че е заимствано от Селевк I Никатор (312 – 280), заради това, че той също е основоположник на царска династия, какъвто е посоченият у Анна Комнина вместо Kroumos - Μόκρος[83]. Според Ив. Дуйчев това име е било интерполирано на друго място в нейния текст (XII,9) и сближено там с името на планината Мокра от района на Ахрида-Охрид[84]. На автентичното място (VII,3) обаче Мокрос е посочен за *пръв български цар*, а Самуил за *последен от българската династия*, подобен на *Седекия от юдеите*. Изследователите сравнително лесно разпознават под този образ едноименния библейски владетел (599 – 588) (IV Цар. 24; Иеремия 39; II Парал. 36)[85].

В такъв случай трябва да приемем, че в образа на Селевкия Симеклит авторът на БАЛ е представил прикрито личността на царствена особа от предхристиянския период на българската държава. Той е дошъл на власт като *друг цар*, т. е. такъв, който не е наследник на своите предшественици.

Според наличните исторически данни Крум и неговият брат и наследник Омуртаг заемат престола в Плиск-оба (Плиска) като представители на (пра)българския анклав от Карпатската област. Със своето управление хан Крум слага началото на нова династия владетели, която управлява Дунавска България през IX и X в., и за тях византийски автори от X в. изтъкват, че водят своя произход от *северните котраги*, т.е. Карпатските или Панонски българи[86]. През първата половина на IX в. хан Крум е почитан от своите близки приемници Омуртаг и Маламир като Б*ащицата*, т.е. *прародителя, родоначалникът*[87].

Като такъв той е получил вероятно и прозвището *Симеклит*, т.е. *дошлият (въздигналият се?) на „Симовата планина”*[88], която авторът на апокрифа заменя с името на познатата му добре горꙑ рекоми Витоша, както впрочем и името Крумос – Мокрос е било сближено с названието на планината Мокра от региона, от който са царете от потеклото на Самуил-Седекия. Хан Крум е „основател на династия” и поради това му е било дадено името на елинистическия цар Селевк I Никатор[89].

За автора на БАЛ цар Селевкия Симеклит е християнски владетел на богоизбрания български народ, а не езичник и гонител на християните, който воюва с няколко ромейски василевси. Представянето на хан Крум по този начин е било извършено съзнателно в името на основната идея на БАЛ за българо-византийския политически дуализъм. Макар и завоалиран и по същество напълно подменен, неговият исторически образ на *цар-„прадед”* е бил оставен. Управлението му обаче е изместено към края на X в., а за негова столица е посочена Сердика, която той наистина завоювал и присъединил към българската държава. В този контекст вероятно се споменава за „създаването” на Срем (Билярски правилно го отъждествява със Сремска Митровица в Панония!), а и Пловдив, присъединен по времето на неговия племенник хан Маламир. В духа на тази историческа „реинтерпретация” авторът на БАЛ изключва напълно от своето историческо „сказание” преките приемници на хан Крум: хановете Омуртаг, Маламир и Пресиян.

И ако името на Крум авторът е трябвало да се прикрие със сирийското царско име Селевкия, то неговото прозвище – Симєклить, изглежда да е единствената автентична характеристика за владетеля езичник. Към това заключение води реконструираният по-горе топоним от езическия център Мадара. Той, както посочихме, може да се възстанови като κλῖτῦ́ζ τοῦ Σημοῦ (=***планината на Сим***) и така да се отъждестви с *хълма, наречен на някой си Симеон*, сиреч с Мадарската „акролофия”.

Като прозвище на царствена особа обаче втората част от него следва да се осмисля чрез значението на думата κλητόζ *избран, желан, повикан*. В такъв случай Симєклить може да се преведе като ***избраният (повиканият) от Сим***.

Сродното име Сѣлєвки Сємиклєи от апокрифа на поп Иеремия от X в.[90] дава допълнителни основания за такава интерпретация. Формата на прозвището на споменатия там наследник на император Август и съвременник на Иисус – цар Селевкия, гласи *Семиклеи*, и то може да се схване като гръкоезичното съчетание *Σήμ-κλείς. Съществителното там има и новозаветно преносно значение: *пълномощия*, *власт*. На тази основа можем да допуснем, че като познавач на действителността в източнобългарските земи от X век, поп Йеремия е избрал за прозвище на своя „новозаветен” герой познато му от историко-апокалиптичната литература от X век име на владетел от навечерието на българското покръстване. Там той също е показан не като гонител на християните и враг на империята, а като християнски владетел.

Най-значимият паметник на българската *планина на Сим*, сиреч Мундрага-Мадара, е скалният релеф, изобразяващ триумфиращ конник, придружен с гръцки надписи, които говорят за делата на български владетели от VIII и началото на IX в.[91] Датата на изсичане на релефа остава в сферата на дискусиите, макар че Геза Фехер и други изследователи отдавна го отъждествиха с хан Крум[92]. Днес може да се каже със сигурност, че надписите около релефа са от негово време или (още по-сигурно) от времето на неговия наследник хан Омуртаг.

В светлината на изложеното по-горе образът на Мадарския конник, около който са групирани текстовете на най-забележителните владетели на Първото българско царство, но който не носи иконографски черти на конкретен исторически герой, би могъл да е образ, посветен на библейския прародител на българите Сим или, още по-вероятно, на легендарен негов потомък. Такъв е и случаят с арменския Хайк, внук на Яфет, представян в епоса именно като великан ловец. В нашия случай това е *повиканият от Сим* хан Крум, представен като триумфиращ над “царя на животните” конник и „богоизбран” владетел[93]. При това положение релефът от Мадарската скала изглежда да не е на героизиран владетел като Булгар или някой друг историчен или полуисторичен герой[94], а на създателя на българската царска династия от IX – X в., засвидетелстван у Анна Комнина с името Mokros[95].

Изглежда, че при своето посещение през 1087 г. информаторите на Анна Комнина са узнали за тези или подобни легендарни тълкувания на героя от скалния релеф и за наречената на негово име „акролофия”, но са свързали собственото име на последната с позната им от българската история личност, може би с убеждение, че скалният релеф изобразява *някой си Симеон*. В текста на своята „Алексиада” тя говори по сходен начин за *българския цар Мокрос* или за *Самуил, последният от българската династия*. Представянето на българската история в легендарно-библейска светлина е характерен прийом за самата Анна Комнина.

Съгласно изложената реконструкция легендарната в представите на прабългарите *вечна планина* – Мундарга, е била осмислена вероятно още в дохристиянско време като планина на библейския Сим. Древнотюркските култове към планината, скалите и др. са били трансформирани още през първата половина на IX в. в култ към предците. Така главното средище на духовно-религиозния живот Мундрага-Мадара започва да се утвърждава като религиозно-политически център на Плиск-оба (Плиска). Названието *Симеонов (=Симов) хълм* е изразявало в такъв случай същинското значение на този култов център, като Акропол, където са се провеждали не само религиозни събрания, но са били вземани държавни решения в името на богоизбрания български народ и владетел[96].

Смисълът на определението „хълм”

Определянето на въпросното място като “хълм” изглежда оправдано не само от гледна точка на това, че в орографско отношение Мадара е същинска „акролофия”. То е фигурирало изглежда и в местния топоним, но се е отнасяло не само до самата височина, а и за селищния център там. За това свидетелстват аналогичните означения (могили, βουνοὶ, τουμβοὶ, хльмовє) за укрепените центрове в държавата. Те се намират в средищната област на Първото царство, която сама носи названието *Стохълмие*. Главното военно средище там е споменато в Търновския надпис на хан Омуртаг (814 – 831) под названието *всеславна могила* (точен корелат на древнотюркското maγï qurγan от Централна Азия), а административният център на Стохълмието е Карвоуна – име, което означава буквално *главно укрепено средище*[97]. Срв. още примера на Йоан Екзарх мала могъıла или мала стѣна у Срезневский[98]. Много важна опорна точка за верността на тези разсъждения са сведенията, които дават Скилица-Кедрин и самата Анна Комнина за мястото и значението на името Стохълмие. Скилица пояснява за него, точно както прави това Анна Комнина за името „Скитски булевтерий”, че именно *местното население*, т. е. българите и новите заселници – печенезите, използват названието Ἑκατὸν βουνοὺς, сиреч „Сто хълма”[99]. Анна Комнина изписва съчетанието с главни букви (Ἑκατὸν Βουνοῦν), явно за да подчертае важността на въпросните *хълмове* в нея[100]. Авторката е била, изглежда, наясно, че става дума за главните пунктове на някогашната българска държава. В този смисъл идентифицирането на *Хълма, наречен на някой си Симеон* като име на общодържавния и култов център Мадара изглежда още по-обосновано.

Сравнявайки трите спорадични съобщения на Анна Комнина за най-важната област и центрове на Първото българско царство, а именно: *Стохълмието*, *Хълмът, наречен на някой си Симеон* и т. нар. *Мегали Пристлава*, стигаме до извода, че те имат обща природа. С тях аристократката с византийско-български произход очертава по лаконичен начин най-важното в техните имена. Това се отнася и до определението *Скитски булевтерий*, с който фактически се допълват данните за *Симеоновия хълм*.

“Скитски булевтерий”

Посочката на Анна Комнина, че названието е било заето от местното население, кара изследователите да го осмислят като *Печенежко съвещалище*. Въпросът, който следва да поставим, е, дали тази практика води началото си едва от времето на господството на печенезите в Абобската равнина. Под “скити” византийските автори от края на XI и началото на XII в., както и самата Анна Комнина, разбират не само печенезите, но и родствените им узи, торки и други народи, преселили се по нашите земи от южноруските степи[101]. След Златарски нова трактовка по въпроса за етническото съдържание на термина даде В. Тъпкова-Заимова. Тя посочи, че етнонимът “скити” показва голямо разнообразие и по стара традиция включва през XI – XII в. и българско население[102]. В този смисъл съчетанието *Скитски булевтерий (съвещалище)* се отнася не само до печенежки, но и до по-ранен, български военно-политически център. Следователно названието е ново свидетелство, че Анна Комнина е имала предвид (пра)българското средище. В негова светлина то изпъква и като място за провеждане на политически събрания на българската аристокрация от VIII – IX век. Използването му през XI в. от печенежките вождове с аналогична цел е в такъв случай продължение на политическата практика от Първото българско царство. Етнонимите у Анна Комнина не са категория, обозначаваща задължително народностна принадлежност. Те съдържат обикновено обща, закрепена от традицията представа за начина на живот, бита и нравите на даден народ, и това се отнася в частност и за „етикета” *скити*, *скитски*[103]. В този смисъл под *Скитски булевтерий* Анна Комнина е имала предвид не това, че е било „българско”, или „печенежко”, а че е характерно за всички народи, които се считат във Византия за „скити”.

Във византийските източници въпросните събрания са засвидетелствани най-често със сродното по смисъл понятие *komenton*. Лъв Дякон и Йоан Скилица го употребяват в смисъл на *съвет* или *събрание* и го свързват с русите на Светослав при Дръстър през 971 г., а век по-късно и по отношение на събиране на печенежки вождове в Мала Азия. Особено важно за нас е обяснението на Лъв Дякон за “коментона” като *съвет на знатните* (βουλὴν τῶν ἀρίστων)[104]. Д. Моравчик прие, че думата има латино-гръцки произход (от лат. *conventus, “сбор, събрание*”), но е възприета сред руси или печенези чрез гръцкия език от периода VI – IX в. Това изтъква и Лъв Дякон, като го разпознава като ***нашия*** *коментон*[105]. Към това Н. Икономидес представи доказателства, че думата е в употреба през X – XI в. и от заварено от руси и печенези влашко население[106]. Най-късната употреба на тази латинска дума в гръцкия език той регистрира у Теофан Изповедник, когато говори за междуособиците в българския владетелски двор през 765 г. Тогава българската аристокрация свикала събор (κομβέντον), за да свалят от престола владетеля Сабин и да издигнат *друг господар на име Паган*[107]. След това думата излиза от употреба във Византия или променя своето значение. Автентичният ѝ смисъл се запазва през X – XI в. у съседни народи и за Скилица и Лъв Дякон тя вече е “чужда дума”. На основата на съпоставката на тези мнения приведохме доводи, които изясняват, че думата komenton за *събор, съвет* е използвана в българската политическа практика още през VIII – X в.[108]. От българите тя е била възприета и от руси, печенези, а и от романоезично население. Не бива да се забравя, че гръцкият език е официален език на българската държава не само през IX, но и през първите десетилетия на X век, а употребата на византийски титли и административна и военно-политическа терминология постепенно заменя тюркобългарската, особено след християнизацията на страната. В едно от писмата на патриарх Николай Мистик до цар Симеон думата е използвана с другото си значение в латинския език, а именно *договор*, *съглашение*, което е всъщност крайният резултат от едно многолюдно и разноречиво *събрание* или *съвет*[109]. В съвременния руски език е възприет славяноезичния аналог на komenton – **Доꙋма**[110]. В този смисъл изпъкналите още през X в. на преден план славяноезични названия Мъдра Плисковска, или Мъдра Дръсторска (а може би и към друг град), произлизат от прилагат. **мѫдраꙗ** и е възможно да визират именно място, където се обсъжда („мисли”, „мъдрува”)[111].

Анна Комнина предпочита да нарече въпросното “събрание” край Плиска Βουλευτήριον**.** Смисълът на това старинно гръцко понятие е малко по-различен от този, който носи думата komenton. Очевидно тук тя има предвид мястото за събрание, съответстващо на античното Булѐ, като утвърден от традицията орган за “градско” самоуправление. В старогръцкия език думата обозначава още обществената сграда, в която заседават булевтите (градските съветници)[112]. В нашия случай понятието е употребено, изглежда, в по-широк смисъл като място за подобно събиране и трудно може да се идентифицира с останките от сграда на върха на усамотената могила при Войвода. Строежите под скалите на Мадара са предлагали далече по-подходящи условия за “Съвет на знатните”. В Древна Гърция градското Буле (Съвет) заседава на установено място и това най-често е Акропола на полиса или на съседна височина, като т. нар. Хълм на Арес в Атина (῎Αρειος πάγος)[113]. Той е разположен срещу Акропола и атинският трибунал (съд), наричан βουλή, е заседавал именно на „хълма на Арес”. Още от времето на Драконовите реформи Атинското буле е изпълнявало роля на сенат, т. е. съвет на най-висшите представители на публичната власт. Заедно с това, особено в ранния период, Сенатът, наречен Ареопаг, е бил не само политическо, но и религиозно събрание в чест на т. нар. σεμναί θεαί и е заседавал пред тамошния храм. В нашия случай тези важни събрания могат да се ситуират най-общо на „Симовия хълм”, а конкретно – във или край самите храмове в Мадара. В тази връзка нека припомним и документирания от Лъв Граматик случай със заточението на византийския дипломат Лъв Магистър Хиросфакт именно в крепостта Мундрага[114], при което българският княз подигравателно го оставил да гадае за неговите решения относно връщането на пленниците и сключване на мира с Лъв VI[115].

Обвързването на двете средища: от Абобската равнина и традиционния религиозен център под Мадарските скали, води началото си от времето на формиране на алтернативен политически център на прабългарите през 60-те години на VIII в.[116] По стара номадска традиция, във връзка с честата смяна на владетелите тогава, в степта се свикват политически събрания от типа на тюрко-монголския курултай, който е до голяма степен идентичен по характер и задачи с римо-византийския consiliabulum. На него се стига до избор на владетел, чието утвърждаване обаче е ставало задължително в най-близкото култово средище. У нас на засвидетелстваните през 60-те години на VIII в. аналогични събития отговарят степната тераса, на която няколко десетилетия по-късно се изграждат дворците на Плиска, и Мадара с нейната битност на извечен култов център[117].

В заключение трябва да направим извода, че Мадара – със своята крепост, сгради под скалите, обекти за култово преклонение и религиозни церемонии, както и с уникалния си релеф, е изпълнявала през VIII – IX в. роля на Акропол на столицата Плиска. Практиката, както изглежда, не замира напълно и в периода след християнизацията на страната, а и след нейното подчинение от Византия или от печенезите. Свидетелството на Ал-Идриси за селище на име *Булия Басимискус (Патцимискус)*[118] търпи превода *Булевтерий на печенезите*, и то е точен корелат на *Булевтерий на скитите* у Анна Комнина. Това позволява арабизираното наименование да бъде отнесено към Мундрага-Мадара, като място, където се давала религиозна санкция на важни политически решения в района на Плиск-оба (Плиска) от VIII до XI в. Следователно разполагаме с още един важен документ, който разкрива приемствеността в развитието на Мадара през цялото Средновековие, на която ще се спрем по-обстойно в друга работа.

БЕЛЕЖКИ

[1] *ГИБИ*, VIII. С., 1971, с. 61.

[2] **Златарски, В.** *История на българската държава през Средните векове*. II. С., 1972, Притурка № 6: Симеоновото краехълмие – Скитско съвещалище, 496-498.

[3] **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска-Преслав*, III. С., 1929, с. 51, 163.

[4] **Бешевлиев, В.** Географията на България у византийските автори. – *ИНМВ*, 23 (38), 1987, с. 59; **Рашев, Р.** Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Динея. – В: *Дуросторум-Дръстър-Силистра.* Силистра, 1988, с. 123; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII-IX век.* С., 2008, с. 302.

[5] **Златарски, В.** *История на българската държава,* II, с. 181, бел. 11.

[6] **Анна Комнина.** *Алексиада.* Перевод с греческого Я. Н. Любарский. Санкт Петербург, 1996, с. 207, бел. 755 и 756.

[7] **Anne Comnène**. *Alexiade. Régne de l`empereur Alexis I Comnène (1081-1118)*, II Texte établit et traduite par Bernard Leib. Paris, 1943, p. 94.

[8] *ГИБИ*, VIII, 1971, с. 112.

[9] Пак там, с. 174.

[10] *Dictionnaire d`Antiquités grécques et romaines* sous la dir. de Ch. Daremberg et E. Saglio, II. Paris, 1873, 1430-1435.

[11] *Suidas Lexikon ex recogn*. Imm. Bekkeri. Berlin, 1854, p. 57.

[12] **Janin, R.** *Constantinople byzantin*. Paris, 1964, p. 20, 391.

[13] **Георгиев, П.** Хинтерландът на Абоба-Плиска: пътни комуникации, селищни и военни средища. – In: *Eurika. In honorem Liudmilae Donchevae Petkovae*. С., 2009, 344-346, обр. 3.

[14] *Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг.* Съст. Цв. Дремсизова-Нелчинова и В. Антонова. С., 1975, с. 22, № 15.

[15] **Шкорпил, Х. и К.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – В: *СбНУ*, VII, 1892, с. 7.

[16] **Успенский, Ф. И.** Историко-археологическое значение Абобы и ея окрестностей. Наименование древнего поселения. – В: *ИРАИК*, X, 1905, 2-3; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура*, с. 132.

[17] **Дечев, Д.** Мадара-Матора. – В: *Сборник в чест на Ат. Иширков.* С., 1933, 181-186; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура,*132-134.

[18] **Георгиев, П.** За произхода на името Мадара. – В: *Мадара*, III. Шумен, 1992, 83-91; **Овчаров, Д.** За същността на езическия култов център Мадара. – В: *Мадара*, III, 1992, с. 101.

[19] **Симеонов, Б.** Мадара (Още едно поселищно име от прабългарски произход). – *Български език*, 1979, 6, 498-501.

[20] **Степанов, Цв.** Мадара и скалният релеф (по повод на стари и нови ракурси към проблема). – В: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев.* В. Търново, 2007, 45-46.

[21] **Шкорпил,** К. Мадара-Могилското плато. – *Byzantinoslavica*, IV, 1, 1932, 127-128.

[22] **Дечев, Д.** Мадара-Матора, с. 181, 187.

[23] **Кузев, Ал.** Мадарската крепост през XV век. – *Археология,* 1964, 1, с. 19, бел. 12.

[24] **Георгиев, П.** За произхода на името, с. 88, бел. 49.

[25] **Georgiev, P.** Au sujet de la localisation de la forteresse de Mundraga. – *BHR*, X, 1982, 3, 62-69; **Бешевлиев, В.** Мундрага и Тича-Вичина. – *ИНМВ*, 21 (36), 1985, 17-21; **Михайлов, Ст.** Къде се е намирала крепостта Мундрага. – *Векове*, 1986, 4, с. 60 и сл.

[26] **Константин Багрянородний.** *Об управлении Империей.* Текст, перевод, комментарий. Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва, 1989, с. 164/165.

[27] *ГИБИ*, V. С., 1964, с. 159; *ГИБИ*, VI. С., 1965, с. 139, 244; **Златарски, В.** *История на българската държава през Средните векове*, I.2. С., 1971, с. 298 и сл.

[28] **Лопарев, Хр.** Чудо святого Георгия о болгарине: памятник византийской переводной литературы. – *ПДПИ*, вып. 100. Санкт Петербург, 1894, с. 20 и сл.

[29] **Бешевлиев, В.** Мундрага и Тича-Вичина, 19-20.

[30] **Kuzev, Al.** Die Festungen an der unteren Donau im XII-XIV Jh. – In: *Actes du II-e Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen*, II. Athènes, 1972, p. 418; **Кузев,** Ал. За имената на средновековната крепост на Дунавския остров Пъкуюл луй Соаре. – *ИНМВ*, XIII (XXVIII), 1977, с. 68 и сл.

[31] **Турилов, А. А.** "Мъдра Пльсковская" и "Мъдра Дръсторская" – две Мундраги первой болгаро-венгерской войны (географии чудес вмч. Георгия в Сказании инока Христодула). – В: *Славяне и их соседи, вып. 10: Славяне и кочевой мир. К 75-летию акад. Г. Г. Литаврина.* Москва, 2001, 40-58.

[32] **Турилов, А. А.** "Мъдра Пльсковская", 47-48; **Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов**. *"Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон.* В. Търново, 2007, с. 184, 187 и 205, 208.

[33] **Турилов, А. А.** "Мъдра Пльсковская", с. 49.

[34] Пак там, с. 47, бел. 35.

[35] Пак там, с. 52.

[36] Пак там, с. 48.

[37] **Златарски, В.** *История на българската държава през Средните векове*, I.2, с. 300, бел. 38.

[38] **Златарски, В.** *История на българската държава през Средните векове*, I.2, 298-300; **Михайлов, Ст.** Къде се е намирала крепостта, 60-64.

[39] *ГИБИ*, VIII. С., 1971, 62-63.

[40] **Georgiev, P.** Au sujet de la localisation de la forteresse, p. 62 sqq.; **Овчаров, Д.** За същността, с. 101, бел. 17.

[41] **Georgiev, P.** Au sujet de la localisation de la forteresse, p. 62 sqq.; **Овчаров, Д.** За същността, с. 100 и сл.; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура*, 136-137 и пос. лит., 298, 302.

[42] **Гумилев, Л. Н.** *Древние тюрки.* Москва, 1993, с. 75 и сл.

[43] **Кляшторний, С. Г.** Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон. – В: *Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов.* С., 1984, 21-22.

[44] **Потапов, Л. П.** Культ гор на Алтае. – *СЭ*, 1946, 2, 159-160.

[45] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура*, 212-217, 303; **Георгиев, П. П.** Языческие храмы IX в. в Дунайской Болгарии. – В: *Методика исследования культовых комплексов. Сб. статей под ред. А. А. Тишкина.* Барнаул, Санкт Петербург, 2012, 18-19.

[46] **Иванов, С. В.** К семантике изображений на старинных бурятских онгонов. – *Сб. МАЭ*, XVII. Москва-Ленинград, 1957, с. 103, бел. 1, 117.

[47] **Мальхеев, М. Н.** *Топонимика Бурятии. История, система и происхождение географических названий.* Улан-Уде, 1969, с. 69.

[48] Пак там, с. 74.

[49] **Мурзаев, Э. М.** *Словарь народных географических терминов*. Москва, 1984, с. 380.

[50] **Мальхеев, М. Н.** *Топонимика Бурятии*, с. 94.

[51] **Цыдендамбаев, Ц. Б.** *Бурятские исторические хроники и родословные. Историко-лингвистическое исследование.* Улан Уде, 1972, с. 194. Цитираната работа ми беше посочена от българския езиковед Момчил Чалъков в края на 1993 г.

[52] **Мальхеев, М. Н.** *Топонимика Бурятии*, 151-152.

[53] Пак там, с. 94.

[54] **Фасмер, М.** *Этимологический словарь русского языка*, II. Москва, 1986, с. 670.

[55] В древнотюркския език (в речника на Махмуд Кашгарски) mung taγ означава "*зъб на мъдростта*". Срв. *Древнетюркский словарь*. Ленинград, 1969, с. 349.

[56] *ГИБИ*, X. С., 1980, с. 63.

[57] **Георгиев, П.** За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дуросторум-Доростол. – В: *Добруджа*, 20, 2002, 70-72, табл. I; **Георгиев, П.** Имената на Дуросторум-Силистра в историята на града. – В: *Studia archaeologica Universitatis Serdicensis. Suppl. V (2010). Stephanos Archaeologicis in honorem Professoris Stephcae Angelova*. С., 2010, с. 486.

[58] **Дуйчев, Ив.** Същинското значение на името Μόκρος у Анна Комнина. – В: **Ив. Дуйчев**. *Българско средновековие*. С., 1972, с. 196.

[59] *Мифы народов мира*, 2. Москва, 1982, с. 436.

[60] *Полный православний энциклопедический словарь*, II. Москва, с. 2063.

[61] **Бейлис, В. М.** Библейская генеалогия Булгар, Русов и Славян в версии Ал-Масуди. – В: *Восточная Европа в древности и средневековья. Спорные проблемы славян*. Москва, 1993, 4-6; **Стоянов, В.** *История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България.* С., 2000, 12-17, бел. 25.

[62] **Мошев, Ал.** Името Зиези в светлината на един епиграфски паметник. – *Минало*, 2010, 1, с. 11 и сл. и цит. там автори.

[63] **Гадло, А. В.** *Этническая история Северного Кавказа V-X вв.* Ленинград, 1979; **Георгиев, П.** Българските племенни имена и соционимът уногундури. – В: *Civitas Divino-Humana. In honorem ann. LX Georgii Bakalov.* С., 2004, 698-701.

[64] *ЛИБИ*. С., 1958, с. 82; **Бурмов, Ал.** *Избрани произведения*, I. С., 1968, с. 44, 50.

[65] **Малхасянц, С. С.** Историк Себеос (Аноним и Марабас Мцурнийский). – *ВВр*., II, 1949, с. 104.

[66] Пак там, 103-104.

[67] **Юзбашян, К. И.** *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.* Москва, 1988, с. 225.

[68] **Билярски, Ив.** От мифа к истории или от Степи к Израилю. – *Зборник Радова Византолошког института*, XLII, 2005, 10-11.

[69] Срв. **Георгиев, П.** „Плюска град" и „град Шумен" – езиково тъждество и историческа реалност. – В: *Градът в българските земи. Материали от научна конференция в памет на Вера Антонова*, Шумен 2014, под печат.

[70] **Иванов, Й.** *Богомилски книги и легенди*. С., 1970, с. 285, бел. 2.

[71] **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в Средновековна България*. С., 1994, с. 335.

[72] **Билярски, Ив.** *Сказанието на Исайа пророка и формирането на политическата идеология на ранносредновековна България*. С., 2011, 192-197.

[73] **Дуйчев, Ив.** Едно легендарно сведение за Аспаруха. – В: **Ив. Дуйчев**. *Българско средновековие*. С., 1972, 128-129; **Каймакамова, М.** Историографската стойност на „Българския апокрифен летопис". – В: *Civitas Divino-Humana. In honorem ann. LX Georgii Bakalov*. С., 2004, с. 431.

[74] **Моллов, Т.** „Български апокрифен летопис": хронотоп и структура на текста. – В: *Studia protobulgarica et mediaevslia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев.* В. Търново, 1993, с. 291.

[75] **Георгиев, П.** Две рисунки от Велики Преслав и представите за цар Симеон през X век. – В: *Проф. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав*. С., 2006, с. 47.

[76] **Бешевлиев, В.** Началото на българската държава, според апокрифен летопис от XI век. – В: *Средновековна България и Черноморието*. Варна, 1982, с. 43, бел. 20.

[77] **Каймакамова, М.** Историографската стойност, с. 418.

[78] **Дуйчев, Ив.** Едно легендарно сведение, с. 128.

[79] **Иванов, Й.** *Богомилски книги*, с. 285, бел. 2.

[80] **Билярски, Ив.** *Сказанието на Исайа*, с. 194.

[81] **Паисий Хилендарски.** *Славяно-българска история*. С., 1972, с. 91.

[82] *ГИБИ*, VIII, 1971, с. 63.

[83] *ГИБИ*, VIII, 1971, с. 63, 121; **Дуйчев, Ив.** Същинското значение, с. 166 и сл.; **Vojnov, M.** Mokros et Gefyra chèz Anne Comnène et Kotokios dans ls Vie détaillée de St. Clément d`Ochrida. – *Studia balcanica, I. Récherches de Geographie historique*. С., 1970, 95-99.

[84] **Дуйчев, Ив.** Същинското значение, с. 186, 189-190.

[85] Пак там, с. 196, бел. 22.

[86] **Георгиев, П.** Връзките между (пра)българските анклави на Балканите в периода VII-IX в.. – В: *Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ст. Станилов*. С., 2014, под печат.

[87] **Георгиев,** П. Великият хан Омуртаг (814-831) – просопографски бележки. – В: *Оттука започва България*. Шумен, 2011, 144-160; **Георгиев,** П. Маламировият надпис (№ 13) – ново четене и коментар. – Във: *Василка Герасимова-Томова. In memoriam (2012)*, с. 473 и сл.

[88] Т. Моллов пръв прие, че в името Симеклит се крие анаграма за „първоначалност", изразена чрез името на Ноевия син Сим, който е и символ на оцеляване, но счита, че съставката –клит произлиза от гр. дума „слава", което е склонен да приеме за намек за първия владетел от БАЛ- цар Слав. Вж. **Моллов, Т.** „Български апокрифен летопис", 289-294. Трябва да кажем, че това не е лишено основание, особено за прозвището Семиклеи, чиято втора част съдържа редуцирана форма на глагола κλέω (κλείω), чието пасивно

значение носи смисъл *прочут съм, славя с*”. В такъв случай според нас прозвището Семиклеи би трябвало да се осмисля *славещият се (като) Сим*.

[89] За подобни сравнения на български владетели във византийски източници, вж. **Божилов, Ив.** *Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на Средновековна България.* С., 1983, с. 152 и сл. Знае се, че Крум, поради своята завоевателна политика и желание да обсади и превземе византийската столица, е бил наричан „новият Сенахерим”, т. е. асирийският цар Синаххериб (Шенахериб) (705-680), завоевателят на Вавилон. Днес можем само да се питаме дали това натоварено с отрицание византийско сравнение не е опит за противопоставяне на окачествяването на владетеля от българите като „Симеклит”, т.е. повикан, поканен от техния библейски прадед.

[90] *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 2. Под ред. на П. Динеков. С., 1995, 146-150.

[91] **Георгиев, П.** Тервеловите „чичовци от Солунско и Кисинас” (към интерпретацията на Мадарския надпис I,c). – В: *Приноси към българската археология, VIII. В памет на Рашо Рашев*. С., 2013, 1-16.

[92] **Фехер, Г.** *Надписът на Мадарския конник*. С., 1928, passim; **Фехер, Г.** Писмени паметници на прабългарите в Мадара. – В: *Мадара*, I, 1934, с. 269 и сл.; **Рашев, Р.** Мадарският конник – стари и нови въпроси. – *ИПр.*, 1998, 3-4, с. 196 и сл.; **Георгиев, П.** Тервеловите „чичовци от Солунско и Кисинас”, с. 2 и сл.

[93] **Георгиев, П.** Големият езически храм в Плиска. – *ППИК*, 1, 1989, с. 338 и сл.; **Georgiev, P.** Une contribution complémentaire à inscription-graffiti protobulgare de Plisca. – BHR, 2002, 1-2, p. 3 sqq.; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура*, 303-304.

[94] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура*, с. 217.

[95] Не е изключено формата Mokros (Mochros?) да съдържа в крайната си част думата c(h)ros от héros , т.е. „герой”, а началната сричка Mo- да съдържа редуцираното владетелско име Kroumos. В такъв случай владетелското име или прозвище се припокрива със семантиката на изображението от Мадарския релеф като героизиран владетел-конник, който убива лъв.

[96] **Георгиев, П.** Раждането на столица Абоба-Плиска. – В: *ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑ. Сборник в чест на проф. Иван Божилов.* С., 2002, 66-71.

[97] **Георгиев, П.** Името Карвуна и прабългарите. – *Старобългаристика*, 2002, 2, с. 70 и сл., и спец. 76-77; **Георгиев, П.** Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част I). – *Археология*, 2004, 3-4, с. 27 и сл.; **Георгиев, П.** Археологическите реалии... (част II). – *Археология*, 2005, 1-4, с. 55 и сл.; **Георгиев, П.** Стохълмието и неговите центрове. – *Старобългаристика*, 2006, 4, с. 54 и сл. и особено 60-62.

[98] **Срезневский, И. И.** *Словарь древнерусского языка*, II,1. Москва, 1989, кол. 161.

[99] *ГИБИ*, VI, 1965, с. 317, 319-320; **Иванов, Й.** *Богомилски книги*, 281-282.

[100] *ГИБИ*, VIII, 1971, с. 68.

[101] **Златарски, В.** Какъв народ се разбира у Ана Комнина под израза ΓΕΝΟΣ ΤΙ ΣΚΥΤΙΚΟΝ. – В: *Избрани произведения*, II. С., 1984, 230-239.

[102] **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав – гранична зона на Византийския Запад*. С., 1976, с. 124 и сл.

[103] **Бибиков,** М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.). – В: *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1980 г.* Москва, 1980, 44-45.

[104] *ГИБИ*, V, 1964, с. 270.

[105] **Moravcsik, D.** Κομέντον – *Acta Antiqua Acad. Scient. Hungaricae*, 1951, 1, p. 225 sqq.; **Moravcsik, D.** *Byzantinoturcica*, II. Budapest, 1958, p. 163.

[106] **Oikonomides, N.** Des Valaques au service de Byzance? A propos de l`utilisation du mot κομέντον aux Xe-Xe siècles. – *Revue des Études Sud-Est Européenne*, 1987, 2, p. 187 sqq.

[107] *ГИБИ*, III. С., 1960, с. 271.

[108] **Georgiev, P.** Encore sur l`origine du mot KOMENTON. – *Èthudes balkaniques*, 1988, 2, p. 87 sqq.

[109] *ГИБИ*, IV. С., 1961, с. 199.

[110] **Georgiev, P.** Encore sur l`origine du mot KOMENTON, p. 87 sqq.

[111] **Геров, Н.** *Речник на българския език*, III. С., 1977, с. 105; **Срезневский, И. И.** *Словарь,* 185-187.

[112] *Dictionnaire méthodique de l`architecture grécque et romaine, III: Éspaces architectureaux, Bâtiments et Ensembles*, par R. Ginouvès. Rome, 1998, p. 82.

[113] *Dictionnaire d`Antiquités grécques*, p. 395 sqq.

[114] *ГИБИ*, V, 1964, с. 159.

[115] *ГИБИ*, IV, 1961, с. 176 и сл.

[116] **Георгиев, П.** Раждането на столица Абоба-Плиска, с. 63 и сл.

[117] Пак там, с. 67 и сл.

[118] **Недков, Б.** *България и съседните ѝ земи през XII век, според Идриси*. С., 1960, с. 81, бел. 223.

ЗА ЕДИН МАЛКО РАЗРАБОТВАН СРЕДНОВЕКОВЕН ПРОХОД В ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА

Димчо Момчилов

Един важен през Средновековието, но пък малко разработван в науката проход в Източна Стара планина е разположеният между днешните села Люляково (Айтоско) на юг и Веселиново (Смядовско) – на север.

В по-ранни разработки[1] и в последвалия коментар използвам наименованието Веселиновски проход, което всъщност не е съвсем прецизно. Днес под Веселиновски проход се разбира теснината между село Веселиново (старо име Байрямдере) и Смядово – т.е. проходът на север от село Веселиново. Тук, правейки едно сравнение с Ришкия проход, трябва да се отбележи, че съвременният Веселиновски проход носи името си от своята най-южна точка – Веселиново, докато примерно съседният му западен и най-известен Ришки пък е наричан така по най-северно разположеното селище. Наименованието “Веселиновски” е по-скоро технически термин. В по-ранните публикации той е наричан “Байрямдеренски” – по старото име на днешното село Веселиново, а именно Байрямдере. Но тук има една съществена особеност – в миналото под Байрямдеренски проход се разбира пътната комуникация между южните части на Източна Стара планина в района на село Люляково (старо име Креметлик) и със северен край село Веселиново (Бяйрямдере). Но и в този случай наименованието е terminus technicus. Считам, че със същото основание би могло да се въведе и наименованието Люляковски проход.

Първият, обърнал досега внимание на важното значение и възможностите за пътни комуникации по това направление и въвел наименованието Веселиновски проход в посочения по-горе обхват в научната литература, е Васил Аврамов[2]. Малко по-късно в отделни разработки се е спирал и Димчо Момчилов[3]. Особеното е, че този проход не може да се вмести в досегашните по-общи наименования на проходите, не е част от общоприетите Ришки (западно) и Айтоски (източно), отделя Ришкия от Айтоския и показва съществуването на трети проход, вклинен между тях. В оскъдната литература тази теза на В. Аврамов не среща възражение.

Съвсем отделен въпрос е проследяването на южните подстъпи към Веселиновския проход и тяхното начало. И това е така, защото неизменно се стига до невъзможност в разграничаването на южните подножия на Веселиновския и един (източен) клон на Ришкия проход (път през местността Боаза северно над днешното село Съединение, вклиняващ се северно в Ришкия проход над м. Железна и Немой дере). Сравнението между Ришкия и Веселиновския проход се налага както заради подхода към тях от юг на север, така и поради тоталното надмощие на литературно игнориране на други възможности за преодоляването на Източна Стара планина само и най-вече през Ришкия проход през средновековната епоха. Възможните подстъпи южно пред Люляково вече са били поставяни на предварително обсъждане[3].

Имайки предвид ролята и значимостта на Веселиновския проход през Средновековието, съвсем обясним е проявеният от автора стремеж той да заеме полагаемото му се място в научната литература. Още повече, че определено този район е свързан с възлови за българската средновековна история събития. В хода на изложението ще включа паралелно посочване на едноименни по звучене и по същностни характеристики топоними от коментирания проход с такива от западно разположения и най-популярен Ришки проход. В никакъв случай както езиковата идентичност, така и орографските белези и развитите върху тях археологически структури не следва да се приемат като случайност, и не би било неточно да се говори за топонимична идентичност.

Поради поливариантността на проникване в тази част на Карнобатската планина (вливащи се проходни трасета в съвременния Ришки от запад, а от изток – в Айтоския проход) за Веселиновски проход ще се приеме участъкът по меридиана от село Люляково на юг до село Веселиново на север, и по-конкретно югоизточно под селото (обр. 1).

В началото на прохода от западната му страна остават двете най-източни крепости на рътa: Калесарджа – Голямото кале, и Малкото кале над село Люляково. Вероятно направлението е било по реката Боваз дере (над село Люляково, северно), в чието име е съхранено старото му същностно значение[4] (само като допълнение ще вметна, че западно, на няколко километра, най-натовареното проходно трасе на Ришкия проход се движи покрай реката Боаз дере = Железна = Немой дере[5]). В по-ранно изследване за калдъръм под полите на Малкото кале отбелязва Павел Делирадев[5].

На 5 – 6 км северно пътят достига до едно от най-внушителните укрепления в целия изследван регион – крепостта на хълма Хасаря (на 2 км западно от изчезналото вече село Звезда) и заобикаляйки го от изток-североизток, продължава на север. Ролята, която изпълняват Голямото кале над село Везенково за Върбишкия проход, крепостта на Асар баир и донякъде Калето във кучките за Ришкия[6], тази функция тук е възложена на Хасаря. Посочените укрепления, изградени върху възможно най-доминиращите височини и същевременно в сърцевината на проходите, така, както е при Голямото кале край Везенково за Върбишкия, Асар баир за Ришкия и Хасаря за Байрямдеренския, имат решаваща роля за защитата и контрола им.

Най-странното в случая е, че такава мощна крепост като Хасаря (обр. 4), изградена на възможно най-възловото място в прохода, е почти неизвестна до момента. Васил Аврамов не е посещавал този проход, но разсъждавайки логично, стига до извода за необходимостта от такова съоръжение в района на село Айваджик (по-късно с. Звезда). Също така пак В. Аврамов разглежда една проходна връзка: Байрямдере (Веселиново) – на юг към Кереметлик (Люляково), и още по на юг, свързваща се с района Скендерлий – Късшлакьой (дн. с. Зимен, Карнобатско). Малко по-късно за наличието на крепост, наричана Хисар калеси, предназначена да охранява пътя през Веселиновския (Байрямдеренския) проход северозападно от село Дюля (старо име Айваджик), пише П. Делирадев[6].

С цел въвеждането на повече яснота е необходимо да се прецизира и селищното име Айваджик в Айтоско. В недалечното минало има две села с близки имена – Айваджик и Айваджик дере. Те са разположени в непосредствена близост едно до друго – западно Айваджик и източно Айваджик дере. Отдавна и двете села не съществуват – те са изселени. Това уточняване е навременно, защото позволява чрез въведената предварителна информация да се извърши точно фиксиране на археологическия обект – крепостта Хасаря. Селото със старото име Айваджик е по-късно съществуващото под новото име Звезда, докато село Айваджик дере е село Дюля. И докато В. Аврамов, макар и да не е минавал през този път, правилно посочва, че край село Айваджик следва да има крепост, П. Делирадев я поставя северозападно от с. Дюля – т.е. северозападно от с. Айваджик дере. Вероятно П. Делирадев е ползвал предварителната информация от Карел Шкорпил, но и той допуска грешка, пишейки за с. Дюлино и разполагането на крепост северозападно в местността Хисар калеси, като за него Хисар калеси има предназначение да охранява пътя през Байрямдеренския проход (сега Веселиновски, Преславско)[7]. В района на с. Дюля (Айваджик дере) няма подобно археологическо съоръжение. Крепостта, охраняваща пътя Люляково – Веселиново и превръщаща го в стратегически, е тази върху Хасар баир, на 2 км западно от с. Звезда, Айтоско. Изградена е върху възвишението Хасар баир (обр. 4). Върхът е много стръмен на юг, запад и север, и леко полегат на изток. От крепостта има добра видимост във всички посоки. На изток-югоизток има зрителна връзка с крепостта Таш авлъ край село Планиница. Хасаря е с издължена форма на изток-запад, като стените от юг и север са издигнати на възможно най-стръмните участъци от билото. Южната стена е с дължина от около 135 м и в двата си края – югоизточен и югозападен, е дъговидна и изцяло копира обособения връх. Полудъговидни са и трите западни стени. Най-вътрешната от тях е дълга около 20 м и в северния край личи входът на крепостта. Средната стена е с дължина от 25 м и всъщност тя е основната. Най-външната преминава в северна, с дължина над 40 м, след което приема североизточна посока с дължина 75 м, за да оформи окончателно обхвата на крепостта с източна стена от 15 м. Около вътрешното укрепление от три страни – запад, север и изток, има друг външен отбранителен пояс. Дъговидната западна крепостна стена е свързана с продължението на южната и е дълга 35 м. Най-външната западна крепостна стена отстои на 25 – 30 м от средната. Северната има вход, добре запазен, на около 40 м от северозападния ъгъл, след което приема североизточна посока, с дължина над 80 м. Завършва с източна стена с дъговиден край, свързващ се с южната. И южната, и северната стена са ориентирани точно в посока изток-запад. Най-добре е запазена вътрешната западна стена, достигаща в насип до 6 м височина над околния терен. Разпилените камъни са груби, ломени. Открива се хоросанова спойка от бял и с тухлени примеси хоросан. Под външния вход в продължение на няколко десетки метра добре личи път. В крепостта се открива керамичен материал от ранновизантийския период V – VII в., от XI – XII в., както и от Второто българско царство XII – XIV в. Включена е с археологически данни в научно обръщение през 1999 г.[8]

Населението от околните села – Люляково, преселници от Звезда, Планиница, днес говорят за Бяйрямдеренски (разб. Веселиновски) проход и път, използван до неотдавна. Пътят продължава в северна посока и преминава източно покрай височината Дебелец. Наличието на топонима “Дебелец” северно от хълма Хасаря налага един успореден поглед към топонимията в съседния западен Ришки проход, както бе посочено по-горе. На северния изход (вход) на Ришкия проход са разположени две впечатляващи едноименни възвишения – Голям и Малък Дебелец (укрепени с преградни стени), и само на няколко километра отстояние от тях на изток, точно в сърцевината на Байрямдеренския проход отново има едноименен топоним. Пак в едно от разклоненията на съвременния Ришки проход, южно под Голям и Малък Дебелец, върху впечатляващия хълм Асар баир (= Асаря) се издига друга, възлова за прохода крепост. Аналогична е топонимията и в Байрямдеренския проход – южно в него се издига мощна крепост върху извисяващия се хълм Хасаря, а северно над тях се откроява и височината Дебелец.

Североизточното продължение на пътя се проследява чрез изследванията на К. Шкорпил и В. Аврамов към Смядово и на север, а в последните години и с това на Женя Добрева[9]. Възможно е също така от Хасаря край Звезда да е имало второстепенен, по-скоро вътрешен път на изток по долината на реката, свързващ я с крепостта Таш авлъ, на 1,5 км западно от село Планиница, където се влива в другото меридионално преодоляване на Източна Стара планина – северния отсек на Айтоския проход.

Изясняването на ролята и значението на Байрямдеренския проход в няколко исторически периода и неговото, в никакъв случай не по-маловажно значение, примерно от днешния Ришки проход, в Средновековието се установява чрез разработването на следните въпроси:

1. Ролята на Веселиновския проход през периода на ПБЦ

В последните няколко години имах възможността на два пъти да се спра на ролята и значението на този проход[10]. Всъщност един от най-важните въпроси, заради които отново възкресявам неговото значение, е откъде Никифор I Геник при своя поход през 811 г. нахлува в България – т.е. откъде императорът се придвижва по направлението Маркели през Източна Стара планина към Плиска? Считам, че тезата за движението на императорската армия по направлението Маркели – Плиска през днешните села Съединение – Люляково (старо име Кереметлик) – Рупча – на север към землището на с. Веселиново (старо име Байрямдере) в източно-югоизточната му посока бе добре аргументирана. Отчитам и логическия извод на В. Аврамов, който, макар и да не е посещавал района, много точно определя наличието тук на възлово укрепление – такова, каквото при моите проучвания се оказа именно мощната крепост Хасаря (= Хасар баир). Сравняването на пътищата и разстоянията показва, че преминаването през този проход е и най-късият и директен подход по направлението Маркели – Плиска.

2. Въпросът за средновековния град Голое

Едни от изследователите в последните години на похода на император Алексий I Комнин в 1087 г. – Йото Йотов и Николай Николов, разглеждат движението от Голое през Източна Стара планина – Драгоево, Плиска, Дръстър. По-надолу авторите посочват печати, монети и други находки, които могат да бъдат свързани с похода[11], но пропускат много съществената находка – печата на Лъв Никерит от района на с. Люляково[12].

Има наложено мнение в българската средновековна историопис, че Голое всъщност е днешното Лозаревско “Градище”. Доста ранна е историята на локализирането на известното средновековно средище в района на село Лозарево и се свързва с проучванията на Атанас Игнатиев в местността Градището край Лозарево[13]. Там той доста неубедително локализира Голое при Лозаревското “Градище”. Тази теза се приема безрезервно и по-късно – примерно в многотомната “История на България”[14], както и от редица автори – В. Аврамов, Василка Тъпкова-Заимова, Страшимир Лишев, Цоня Дражева, Peter Soustal[15].

В две почти поредни публикации аргументирано оспорих тази теза[16].

Как всъщност стои въпросът за локализацията на Голое?

От 1050 г. в наративните източници на няколко пъти се среща името на Голое. Същата година съединените войски на главнокомандващия Михаил Аколут и Никифор Вриений нанасят тежко поражение на печенегите[17]. По-късно Голое често се споменава във връзка с войните, водени от император Алексий I Комнин срещу нахлуващите от север печенеги и кумани, при които събития повече данни за Голое се съдържат у Анна Комнина. През 1087 г. там се спасява при една акция Лъв Никерит. Впоследствие през 1088 г. Алексий I Комнин прониква чак до Дръстър, но на връщане е разбит от печенегите, като поражението става причина в Константинопол да се яви язвителната бележка присмех: „От Дръстър до Голое е хубаво разстояние, Комнине”[18]. Печенегите предприемат настъпление на юг от Стара планина и Анна Комнина отбелязва, че се установили на лагер “между Голое и Дямпол, край така наречената Маркела”[19]. Три години по-късно – през 1091 г., Голое пада в кумански ръце. Жителите на Голое вързали началника на крепостта и го предали на куманите, като последните били приети с радостни възгласи[20]. Това повлияло и на съседните градове и някои от тях, между които и Дямпол, постъпили по същия начин. В посочените действия куманите са наемници на претендента за император – Псевдо-Константин[21]. В продължилите бойни сблъсъци Алексий I Комнин успял да разбие нахлулите кумани и прекарал една нощ на възвишение над Голое, удостоил отличилите се с награди и заминал за столицата[22]. Проследените събития са доста подробно интерпретирани от Петре Дякону[23], а на отделни аспекти се е спрял и Васил Гюзелев[24].

Вече през XII в. Голое е включена като епископия в Хемимонтска епархия в епископските нотиции на Darrouzes[25]. На този етап от изследванията все още малко е обяснимо включването на Голое в Хемимонтска епархия в посочените епископски нотиции. Наличието на епископския център Голое в Североизточна Тракия е ограничено интерпретиран в историческата наука от P. Soustal, Маргарита Ваклинова, Красимира Гагова и Димчо Момчилов[26].

Голое е споменат още два пъти в писмените извори. Веднъж, шест десетилетия по-късно, през 1153 г. от арабския географ Ал-Идриси, който е отбелязал, че “Гулуи е хубаво селище, един цветущ край. Пътниците (търговците) се отправят за този град и там занасят стоките си. В него се върти постоянна търговия”[27]. На тази база Кр. Гагова в друго, по-ранно свое изследване допуска, че градът е съществувал поне до падането му под турска власт[28]. Втори път, вече последен, но под името Голойе, и то доста по-късно – през XVII в. като селище в Шуменска кааза[29].

Обръщам особено внимание на Голое, тъй като считам, че този известен средновековен обект се локализира в средновековния средищен възел край селата Люляково – Съединение, и по-конкретно около Малкото кале край Люляково. В сравнително неголям периметър, там, където река Луда Камчия прави рязък завой на юг, а след това и на изток, в части от землищата на днешните села Завет, Съединение и Люляково се оформя район, наситен със средновековни крепости и селища на южния изход на Байрямдеренския. Например в участъка Съединение – Люляково почти на една линия досега по археологически материали са регистрирани и датирани голямо количество средновековни обекти (обр. 3), функционирали както през цялото Средновековие, така и най-вече през XI – XII в., тогава, когато Голое е често вплитано във военно-политическите събития. Измежду тях са:

1) в землището на село Съединение:

- крепости: в местността Кайряка – на 2 км, от IV – VII в.; Калето възкучките – на 11 км северно, от ПБЦ, IX – X в.; в местността Манастира, на 0,5 км северно, от IV – VII в. и XII – XIV в.; Новак (Хисар кале, Хасар кале), на 3,5 км западно, от IV – VII в.;

- селища: в местността Клисе ери, на 0,5 км северно, от IV – VII и XII – XIV в., до селото северозападно, съществувало през ранна Византия, в периода на ПБЦ, XI – XII и XII – XIV в.; на 0,3 км северозападно и продължава, от ранновизантийския период; в центъра на днешното село, от IV – VII в.; под местността Манастира, на 0,5 км северно, от XII – XIV в.; под крепостта Хисар кале (Новак), на 3,5 км западно, от IV – VII в.;

- църкви: една – северозападно над селото, от ранновизантийския период, IV – VII в., периода на ПБЦ IX – X в., от XI – XII и XIII – XIV в.; втора – в местността Клисе ери, на 0,5 км северно, от XI – XIV в.

2) в землището на село Люляково:

- крепости: Голямото кале, на 2 до 3 км северозападно, вероятно от IV – VII в.; Малкото кале, на 1,5 км северозападно (обр. 5), съществувала през IV – VII, особено XI – XII и XII – XIV в.;

- селища: под крепостта Малкото кале, на 1 км северозападно, от ранновизантийския период; в местността Манастира, на 1 км северно, от периода на ВБЦ, XII – XIV в.[30]

Южно в землището на с. Завет има крепост (на 0,6 км източно-югоизточно от днешната гара), останки от средновековен път (на 0,7 км източно-югоизточно от гара Завет и продължава) , селище в местността Манастир баир (= Монастир баир – на 0,4 – 0,5 км югоизточно от гара Завет) и две църкви (юг-югоизточно от гара Завет)[31], от ранновизантийския период и средновековната епоха.

Освен посочените по-горе археологически обекти, в землището на село Люляково е намерен печат от третата четвърт на XI в., притежаван от вестарха Леон (Лъв) Никерит, резидирал в крепостта до село Люляково[32].

С определена гъстота от по няколко крепости, селища и пътни участъци по долината на река Луда Камчия се характеризират и южните подножия на Върбишкия (в землището на днешното село Везенково) и Ришкия (по направлението Подвис – Рупча) проход, но те се състоят от по няколко обекта, докато средищният възел Люляково-Съединение-гара Завет със своите над двадесет многопластови, няма аналог[33] (обр. 2). Това дава достатъчно основание да се сравняват южните подстъпи на трите най-експлоатирани през средновековието източностаропланински прохода – Ришки, Върбишки и Байрямдеренски.

Съображенията ми за локализирането на Голое тук – в този без аналог в Източна Стара планина укрепен и многопластов пътен възел в южното подножие на Веселиновския проход, са:

1) наличието на повече от 22 средновековни обекта – крепости, селища, църкви, участъци от средновековни пътища, прегради, изобилстващи с археологически материал не само от ранновизантийската епоха, но най-вече от XI – XII и XII – XIV в., за разлика от Лозаревското “Градище”, където преобладават римски и ранновизантийски материали;

2) наличието на едноименно селище през XVII в. в Шуменска кааза, и то на границата между Карнобатско и Шуменско (защото при положение, че Голое е до Лозарево, то би било почти в центъра на Карнобатска кааза, а всъщност според османо-турските документи от XVII в. се установява, че е разположено в най-североизточната му периферна част);

3) важният стратегически път под Малкото кале (на 1,5 км северозападно от с. Люляково), вклиняващ се във Веселиновския проход на Източна Стара планина;

4) географското местоположение на няколкото средновековни укрепления от XI – XII в. по оста Съединение-Люляково (особено Малкото кале) – докато Лозаревското “Градище” е в подвисочинен равен терен, изцяло характерен за римски пътни станции, то разположението на няколкото укрепления (две над днешното село Съединение – крепостите Кайряка и Манастира, и двете над село Люляково – Голямото кале и особено Малкото кале) на южния изход (вход) на Байрямдеренския проход на стратегическа височина, част от естествен мощен планински масив, напълно отговарят на изворовото сведение, че Алексий I Комнин прекарал една нощ на възвишение над Голое;

5) откритият в южната част на Байрямдеренския проход в землището на село Люляково печат на Лъв Никерит. Печатът на Лъв Никерит е категорично археологическо свидетелство, тъй като той е както пряк участник във военните събития от 1087 г., така по-късно и дук на Паристрион (управител на България)[34].

И още една особеност – тази локализация кореспондира също така и на директната връзка Голое – известния по изворови сведения средновековен проход Сидера. Считам, че Сидера се припокрива отчасти със съвременния Ришки проход (поне в дефилето покрай река Железна) около укреплението Калето въз кучките[35], а това е в синхрон с изворовите сведения скитите да се изливат от Сидера, и между Голое и Сидера да има пряка връзка.

Връщането към един позабравен и малко изследван през последните десетилетия източностаропланински проход – Веселиновския, е необходимото условие българската историческа наука да е в състояние да изясни най-малко две значими събития в средновековната ни история: аспекти от похода на император Никифор I Геник в 811 г. и войните на Византия през XI в. с печенеги и кумани.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1 – Трасето на Бяйрямдеренския (Люляковския) проход
Обр. 2 – Крепостите южно от прохода
Обр. 3 – Крепостите по Люляковския проход с пътя

Обр. 4 – Хълмът Хасаря

Обр. 5 – Хълмът с крепостта Малкото кале край с. Люляково

БЕЛЕЖКИ

[1] **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система между Източна Стара планина и "Еркесията" IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход).* Дисертация за присъждане на научната степен к.и.н.; **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система между Източна Стара планина и "Еркесията" IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход).* Варна, 1999, 53 и сл.

[2] **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска-Преслав.* София, 1929. Ч. 1-3.

[3] **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*, където могат да се проследят разработените възможности за пътни комуникации в района южно под селата Люляково-Съединение – района на село Завет и южните му подстъпи.

[4] *Турско-български речник.* София, 1962, с. 70.

[5] **Делирадев, П.** *Принос към историческата география на Тракия.* Т. 1. София, 1953, с. 68.

[6] Пак там, с. 66.

[7] По **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав през VII-XI век.* Варна, 1982, с. 183, където е посочено неточното мнение на К. Шкорпил.

[8] **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*, 54-55, 209-210.

[9] **Добрева, Ж.** Пътната мрежа между Плиска и Ришкия проход VII-IX век. – В: *Пътуванията в Средновековна България. Материали от Първата национална конференция "Пътуване към България, пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм".* Велико Търново, 2009, 151-158.

[10] На два пъти, както следва: **Momchilov, D.** Notes To Nikifor Gennik's Campaign In 811. – В: *Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (Античност и Средновековие).* Варна (in print) и **Момчилов, Д.** Още веднъж за похода на Никифор I Геник през 811 г. – В: *Сборник в чест на 60-годишнината на доцент д-р Милияна Каймаканова.* София (под печат).

[11] **Йотов, Й., Н. Николов.** Походът на Алексий I Комнин към Дръстър (1987 г.) – нови данни и интерпретации. – В: *Пътуванията в Средновековна България.* Велико Търново, 2009, с. 432.

[12] [12] **Йорданов, Ив.** *Корпус на византийските печати.* София, 1992. Автореферат на докторска дисертация. Печатът е включен под номер 137; **Jordanov, Iv.** *Corpus of Byzantines Seals From Bulgaria. Vol. 2. Byzantine Seals Witn Family Names.* Sofia, 2006, 308-309, №№ 523-523A.

[13] **Игнатиев, Ат.** Градището при с. Комарево, Карнобатско. – *ИБАИ*, 1, 1921-1922, 206-215.

[14] *История на България.* Т. 3. София, 1982, с. 492, 494.

[15] **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник*, Ч. 1; **Тъпкова-Заимова, В.** Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – *ИПр.*, 1978, 1, 58-73; **Лишев, Стр.** *Българският средновековен град.* София, 1979, с. 58; **Недков, Б.** *България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси.* София, 1960, с. 143; **Дражева, Ц.** Археологически обекти в Карнобатския край. – В: *История и култура на Карнобатския край. Т. 1.* София, 1991, с. 19; **Дражева, Ц.** Археологически проучвания в късноантичната и средновековна крепост в местността Градището-Голое край село Лозарево. – В: *История и култура на Карнобатския край. Т. 4.* Варна, 2002, 171-185; **Soustal, P.** Op. cit., p. 271.

[16] **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*, 118-121; **Момчилов, Д.** Къде се е намирал средновековният град Голое? – *Минало*, 2001, 3, 30-36.

[17] **Georgh Scylitzes-Ioannis Cedrenus.** *Historiarum Compendium. – ГИБИ*, Т. 6. София, 1965, с. 323.

[18] **Anna Comnena.** *Alexias. – ГИБИ*, Т. 8. София, 1972, с. 69.

[19] Пак там, 69-70.

[20] Пак там, с. 105.

[21] Пак там, 105-106.

[22] Пак там, с. 112. Вж. и **Любарский, Я. Н.** *Анна Комнина. Алексиада.* Москва, 1965, с. 204 и сл.

[23] **Diaconu, P.** *Les petcheneques au Bas-Danube.* Bucarest, 1970, p. 75, 117, 119, 124, 130; **Diaconu, P.** *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe sieclex.* Bucarest, 1978, p. 48, 57.

[24] *История на град Ямбол.* София, 1976, с. 50.

[25] По **Soustal, P.** *Tabula imperii Byzantini 6.* Wien, 1992, p. 271; **Гагова, Кр.** *Тракия през Българското средновековие.* София, 1995, с. 157; **Гагова, Кр.** *Тракия през Българското средновековие. Историческа география.* София, 2002, с. 198.

[26] **Soustal, P.** *Tabula imperii Byzantini 6. Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos).* Wien, 1991; **Ва-**

клинова, М. Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: *Североизточна Тракия и Византия IV-XIV в.* София-Сливен, 1993, с. 61; **Гагова, Кр.** *Тракия през Българското средновековие*. София, 1995, с. 157; **Момчилов, Д.** Къде се е намирал, с. 31 и посочената там литература.

[27] **Недков, Б.** *България и съседните й земи,* с. 85; **Кендерова, Ст., Б. Бешевлиев.** Балканският полуостров, изобразен в картите на Ал-Идриси. Ч. 1. София, 1990, *Изв. на НБКМ*, 94-95.

[28] **Гагова, Кр.** Средновековни извори за крепостите в Карнобатския край. – В: *История и култура на Карнобатския край. Т. 1.* София, 1991, 20-25.

[29] **Грозданова, Е.** *Българската народност през XVII в.* София, 1989, с. 433.

[30] Теренни обходи и разкопки на автора. Допълнителна информация вж. в: **Момчилов, Д., Ц. Дражева.** Средновековна еднокорабна църква край с. Съединение, Сунгурларско. – *Духовна култура*, 1990, 5, 27-30; **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*; **Момчилов, Д.** *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия.* Варна, 2007.

[31] **Игнативев, Ат.** Една археологическа екскурзия. – *ИБАИ*, V, 1928-1929, 360-361; **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*, 208-209.

[32] Вж. литературата в бел. 12.

[33] **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*, 133-136; 150; 187-193.

[34] Вж. литературата в бел. 12.

[35] **Момчилов, Д.** Средновековният проход Сидера. – В: *Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания. Т. 1. Археология и култура.* Пловдив, 2009, 258-269.

FOR A LESS DEVELOPED MEDIEVAL PASSAGE IN THE EASTERN BALKAN MOUNTAINS

Dimcho Momchilov

Abstract

The author attempts to draw the attention of medievalists to a poorly studied and not so popular eastern Balkan mountains passage - „Bayryamderenskiya“ (Veselinovskiya) = Lyulyakovskiya.

This passage is fundamental to two very important events in the Middle Ages - the march of the Emperor Nicephorus I Genik and wars of Byzantium in eleventh century with the Pechenegs and the Cumans.

In this way is traced one of the strongest fortresses in Eastern Balkan Mountains - „Hasarya“, not so far from already vanished village Star (Ayvdzhik), also and a new well-grounded thesis on the issue of localization of the medieval “Goloe”. The last one must be bound with the big central node in the valley of river Luda Kamchia in the region of Lyulyakovo-Saedinenie-Station Zavet, and very likely with the fortress „Malkoto kale“ near Lyulyakovo.

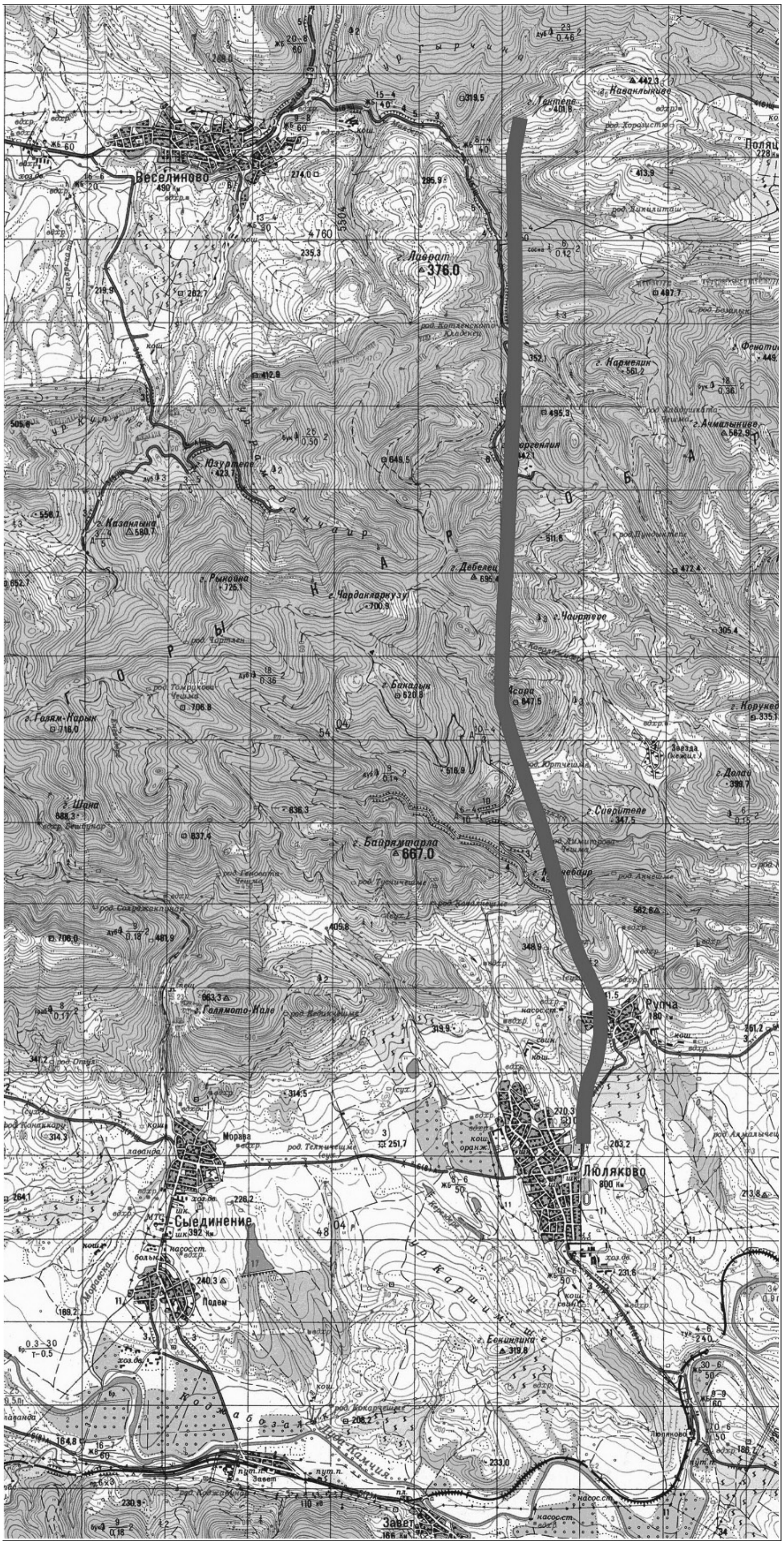

Обр. 1

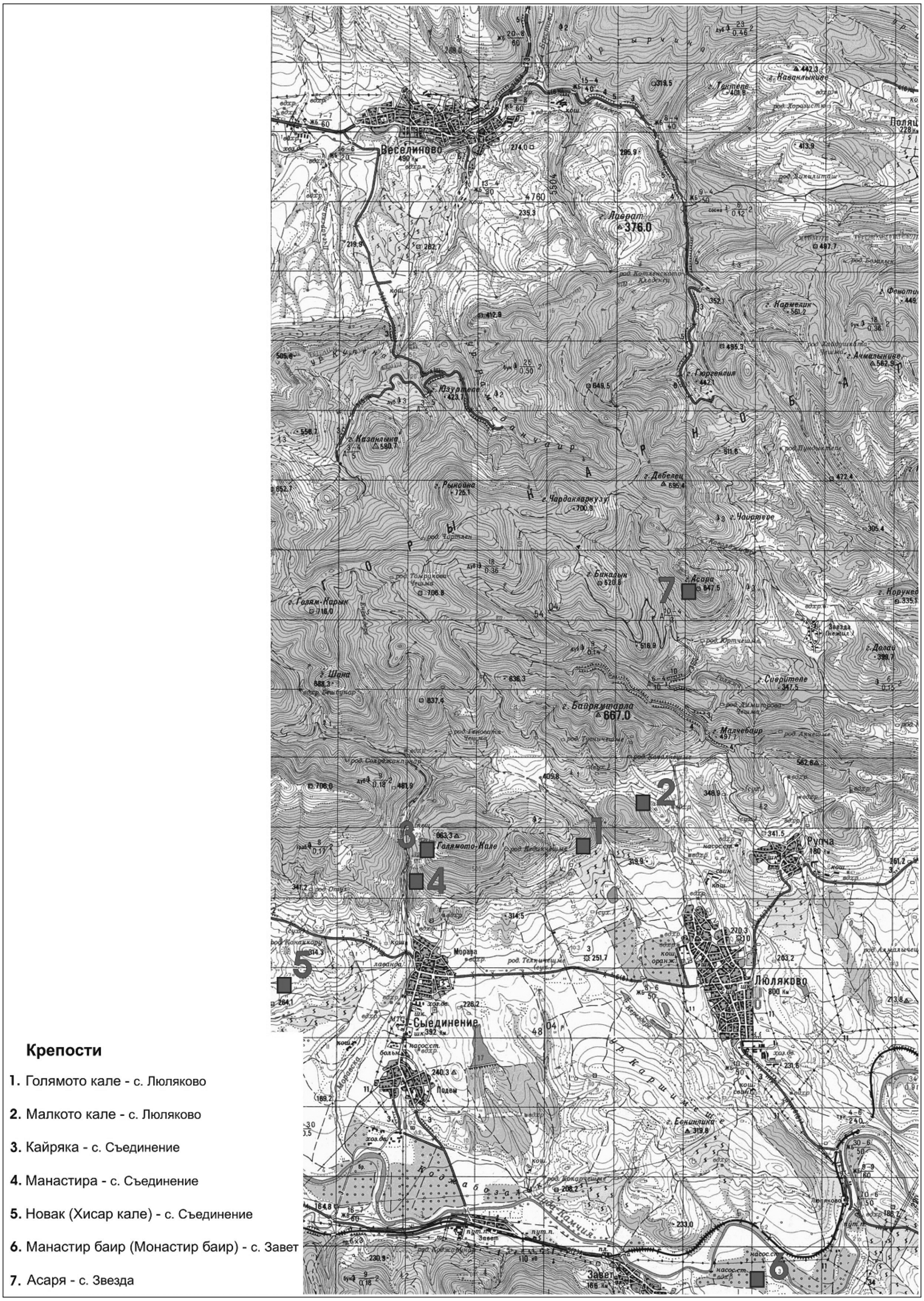
Крепости
1. Голямото кале - с. Люляково
2. Малкото кале - с. Люляково
3. Кайряка - с. Съединение
4. Манастира - с. Съединение
5. Новак (Хисар кале) - с. Съединение
6. Манастир баир (Монастир баир) - с. Завет
7. Асаря - с. Звезда
1
2
3
4
5
6
7
Веселиново
Люляково
Рупча
Съединение
Завет
Подем
Морава
Поляц
г. Дебелец
г. Байрямтарла
667.0
г. Лаврат
376.0
Голямото-Кале
Асара
Камчия

Обр. 2

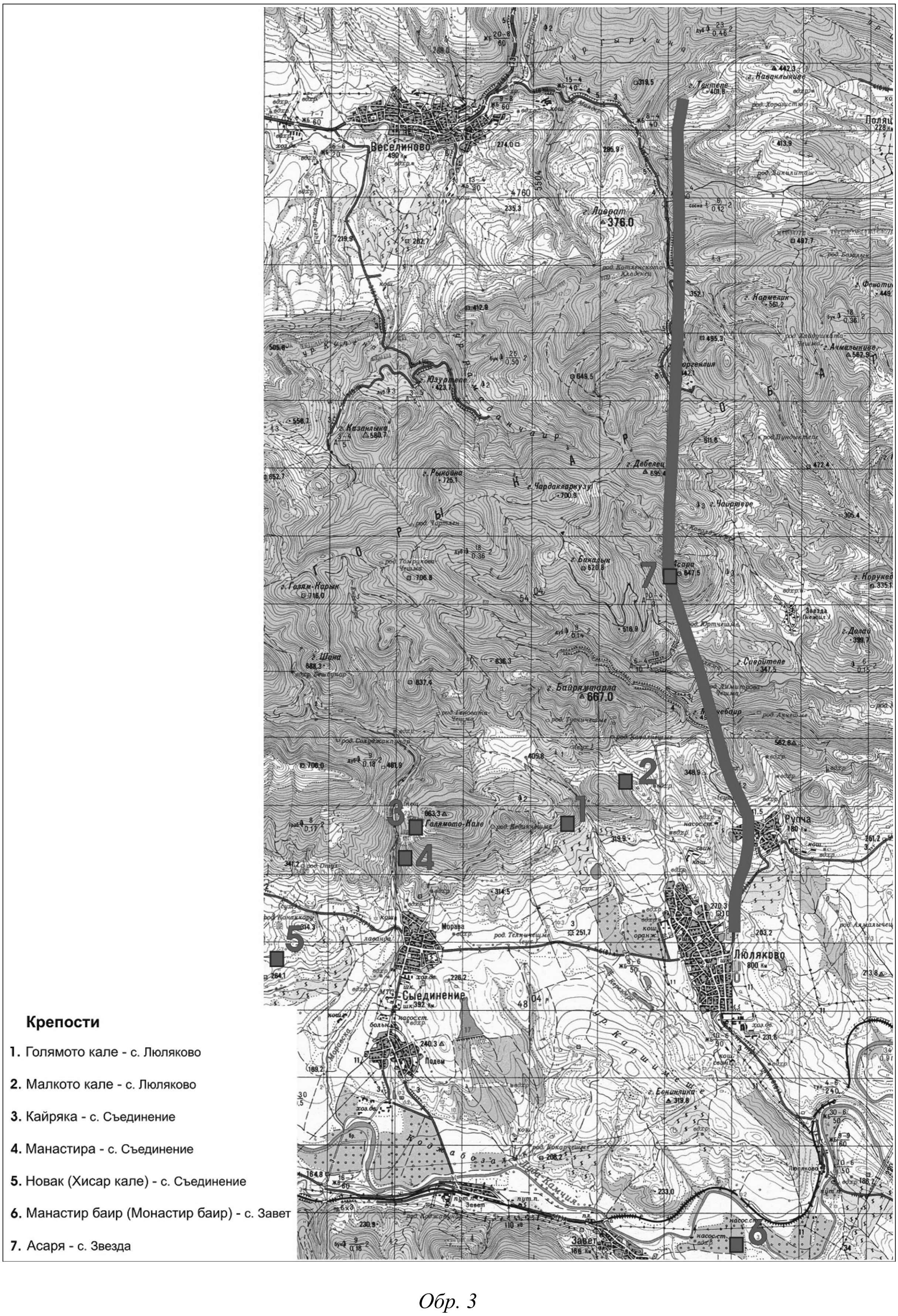
Крепости
1. Голямото кале - с. Люляково
2. Малкото кале - с. Люляково
3. Кайряка - с. Съединение
4. Манастира - с. Съединение
5. Новак (Хисар кале) - с. Съединение
6. Манастир баир (Монастир баир) - с. Завет
7. Асаря - с. Звезда
1
2
3
4
5
6
7
Веселиново
Люляково
Рупча
Съединение
Завет
Подем
Морава
Звезда
Поляна
г. Лаврат 376.0
г. Казанлъка 580.7
г. Рыкойна 725.1
г. Голям-Нарык 716.0
г. Шана
г. Байрямтарла 667.0
г. Бакалык
г. Дебелец
Асара
Голямото-Кале
г. Карнелик
г. Бекинлика
р. Камчия

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

СЛИВЕН – АДМИНИСТРАТИВЕН ЦЕНТЪР НА ОБЛАСТТА ЗАГОРА ПРЕЗ IX – X В.

Камен Станев

През 811 г. император Никифор I предприел грандиозен поход, който завършил катастрофално. На следващата 812 г. българите преминали в масирано контранастъпление в земите на юг от Стара планина. Войната се проточила до 816 г., когато бил сключен мирен договор, съгласно който българите получили централната и източната част на Тракийската равнина. Благодарение на детайлното описание в Сюлейманкьойския надпис[1] и на това, че почти всички крепости и местности, които са били използвани като маркери, са идентифицирани, тази граница може да се възстанови сравнително точно. Тя започвала от брега на Мандренското езеро, където е бил Девелт, върви на запад срещу течението на р. Средецка, като Перамокастел може с почти пълна сигурност да се идентифицира с крепостта до гр. Средец[2], продължава в югозападна посока, като двата Авролева трябва да се идентифицират с Дервентските възвишения и Бакаджиците, след което прехвърля р. Тунджа в м. *Многото мостчета*, минава през нелокализираната за момента крепост Валзена[3], оттам през Агатоники[4], достига до Марица, след което тръгва нагоре срещу течението на реката и достига до Констанция (дн. Симеоновград), после завива отново на югоизток, минава през Макриливада (дн. Узунджово), като малко след това, в неуказана точно точка, завива на север, прехвърля Марица и свършва в неуказано място в Хемус, като под Хемус може да се допусне, че става въпрос за Средна гора, и по-точно за Чирпанските възвишения[5]. Териториите на юг – Одринска Тракия и Родопите, и на запад – западната част на Тракийската равнина, оставали под ромейска власт.

Така съгласно мирния договор, през 816 г. българите получили една обширна територия с приблизителни размери 160 км в посока изток-запад[6] и около 70 км в посока север-юг в най-широката си част, и приблизителна площ от около 10 – 12 000 км^2. Тази област още през Ранното средновековие е известна със славянското име Загора[7]. През 836 г. българите завладели и западната част на Тракийската равнина. През 863 г. ромеите завладели източната част на Загора, но още на следващата година, след покръстването, я върнали, като задържали единствено крепостите по крайбрежието, които в края на IX или началото на X в. били отново завладени от българите. Тракийската равнина останала трайно под българска власт до 970 г.[8]

От направения преглед се вижда, че Загора е била под българска власт близо 160 години. През този период, в резултат на неколкократни колонизации, областта придобила български етнически характер, свидетелство за което, освен писмените извори, са и многобройните обекти със старобългарска керамика[9]. Този факт, както и фактът, че става въпрос за една обширна, географски обособена територия, поставя въпроса за нейното административно управление, и по-конкретно – за нейния административен център.

За съжаление, не разполагаме с писмени данни за административното устройство на областта, нито с данни за това, кой е бил административният й център. Единственото сведение в това отношение е един от Хамбарлийските надписи, в който кана сюбиги Крум говори за устройството на т.нар. саракт[10]. Това е една военновременна заповед, в която е описано разположението на отделните отряди и тяхната субординация през 812 – 813 г., т.е. той не може да се използва като извор за административното устройство на завладените територии след сключването на мирния договор през 816 г.

В изворите от 30-^те^ г. на IX в. насетне се споменават т.нар. комити, т.е. управители на обширни области[11]. Доколкото има сведения за конкретни комити, то те винаги са в периферни на държавата области. Първото сведение е свързано с въстанието на депортираните в Отвъддунавска България ромеи, които разбили местния комит[12]. Следващото споменаване е за другия край на България и е свързано с изпращането на Климент Охридски в Македония, във връзка с което получил три къщи в Девол, които принадлежали на *комитски род*[13]. Пак в Македония, но в района р. Брегалница, в годините непосредствено след покръстването е известен комит на име Таридин[14], а през първите години от управлението на цар Симеон на този пост се споменава Дристър[15]. За съжаление, данните за комит Никола, са от такова естество, че той не може да бъде свързан с конкретна област. За момента няма сведение, което да покаже наличието на "комити" в централната част на страната. Това позволява да се приеме, че административно България се е деляла на централна област и периферни комитати[16]. В един извор от времето на княз Борис се споменава, че тогава България имала десет комитати[17].

Както се каза по-горе, Загора е заемала една обширна площ от около 10 – 12 000 км^2. Областта е била завладяна от българите в рамките на една кампания, което позволява да се приеме, че е била обособена и като единна териториална единица, още повече, че и географски е единна – равнина, оградена от юг и север от планини, от изток – море, от запад територии под властта на Византия (до 836 г.). Стара планина рязко отделя областта от старите български земи на север от нея. В исторически план почти винаги, когато земите от двете страни на планината са били в рамките на една държава, планината е била административна граница на провинциите. Така е било в Римската империя (провинциите Тракия и Хемимонт на юг и Втора Мизия на север) и Византия XI – XII в. (теми Македония и Тракия на юг и Паристрион на север), така е и днес. Завладяването на областта било навсякъде съпътствано от прогонване и депортиране на местното ромейско население и колонизиране на население от старите български предели – предимно славяни. До 970 г. областта е била на българо-византийската граница. Съвкупността от тези факти позволява да се приеме, че тя е била обособена като самостоятелен комитат[18].

В изворите няма никакви податки за устройството и административния център на областта и това е причината, поради която този въпрос почти не е коментиран в историческата литература[19]. Поради липсата на писмени сведения локализирането му ще трябва да се извърши въз основа на косвени данни, и най-вече на данни, получени при археологическите проучвания.

За момента биха могли да се посочат три хипотетични административни центъра на Загора. Първият е големият античен град Августа Траяна, средновековният Берое (дн. Стара Загора). Въпреки че в Стара Загора от десетилетия наред се правят археологически проучвания и една голяма част от територията на античния и средновековен град вече е проучена, до момента не са намерени материали, които да покажат, че именно тук е бил административният център през периода 816 – 970 г. На против, данните от разкопките показват наличие на старобългарско население, което обитавало отделни сектори от града и имало скромен бит[20]. Едва след завладяването на областта от ромеите през 970 г. Берое станал значим административен център[21].

През последните години археологическите проучвания дадоха много ценна информация за една друга късноантична крепост, която е функционирала през Ранното средновековие и в която е имало трайно българско присъствие, а именно крепостта край дн. Карнобат, средновековната Маркели[22]. В нея са открити ранносредновековни български материали, основно керамика, а също и една мраморна облицовъчна плоча, която е изработена в преславските каменоделски ателиета и фиксира наличието на представителна сграда (най-вероятно църква). Мощните укрепителни съоръжения, изградени в духа на ранносредновековните български традиции – валове с ровове, както и въпросните старобългарски материали, със сигурност показват, че Маркели след завладяването му е било един от центровете на българската власт тук.

През 80 – 90 г. на XX в. се проучва една друга късноантична крепост, в която са открити много интересни старобългарски материала – Сливен. В резултат на археологическите проучвания стана ясно, че тук е бил известният от изворите, но дълго време нелокализиран късноантичен град Цоида. Той е на една височина в подножието на Стара планина, в североизточния край на днешния град. Крепостта има почти квадратна форма, с дължина на стените около 208 м. В ъглите има кръгли кули, а по средата на източната – правоъгълна. Приблизително в средата на северната и южната стена има по една порта. Проучванията показват, че Цоида е имала съдба, идентична на останалите късноантични крепости във вътрешността на Тракия, които по време на аваро-славянските нашествия в края на VI – началото на VII в. били превзети, опожарени и след това близо два века изоставени. В случая превземането и опожаряването на Цоида въз основа на откритите монети се датира по времето на император Фока (602 – 610)[23]. През следващите близо два века няма данни крепостта да е била обитавана, като името й се среща единствено в т.нар. Епархийски списъци, които не могат да се приемат като адекватни за времето извори. Интересното в случая е, че за разлика от Берое и Маркели тук няма данни (писмени и археологически) крепостта да е била възстановена по време на ромейската реконкиста в Тракия през втората половина на VIII в.[24] Животът тук се възстановил в края на VIII – началото на IX в., като данните категорично показват, че това е станало в резултат на заселване на население, чиято материална култура е идентична с тази в земите на север от Стара планина[25]. Това не е изолирано явление, а напротив – подобен процес вече е регистриран в множество обекти, разположени покрай южното подножие на Източна Стара планина и крайбрежието, и очевидно е индикация за целенасочена колонизация на старобългарско население след завладяването на областта през 812 г.[26]. Животът в крепостта продължил и през следващите векове, като новото й име – Сливен, за пръв път се споменава в средата на XII в. от Идриси[27].

Това, което отличава Сливен от десетките старобългарски селища, възникнали в северната част на Загора след 812 г., е, че тук, освен старобългарска керамика, са открити и други материали, каквито не се срещат в останалите селища, или поне не в такава концентрация.

Най-известният и безспорен паметник, показващ високия статут на ранносредновековния Сливен, е оловният печат на княз Борис I[28]. Сам по себе си този печат не представлява някакъв уникат, тъй като от дн. Североизточна България са известни множество такива печати. Откриването му обаче показва, че в Сливен към 870 г., когато се датира, е резидирала или най-малкото – временно пребивавала, високопоставена личност, която поддържала кореспонденция с българския владетел. Тази находка става още по-интересна, като се вземе под внимание фактът, че от цяла Тракия до момента са известни общо 7 печата на княз Борис – един от Сливен, един от Ветрен (Пазарджишко) и пет от Девелт. Появата им в Девелт е напълно логична, като се има предвид, че тук по това време е съществувал граничен пункт с митница, а печатът от Ветрен е случайна находка[29].

Следващите интересни материали от Сливен са стени от две най-обикновени гърнета, направени от песъклива глина с врязана украса. Това, което е важното в случая, е, че върху тях преди изпичането им е бил врязан най-популярният знак в Първото българско царство – IYI. Сам по себе си, подобно на коментирания по-горе печат, този знак не би представлявал интерес, ако беше открит върху фрагменти примерно от Плиска или Преслав, или въобще от дн. Североизточна България, където се среща върху огромен брой и най-различни по характер материали. В Тракия обаче той се среща изключително рядко. Всъщност, доколкото ми е известно, въпреки че до момента са проучени множество ранносредновековни обекти със старобългарска керамика, има публикувано само още едно гърне, на дъното на което преди изпичането е било нанесено изображение на IYI – с. Знаменосец, до гр. Раднево[30]. За значението на този знак са изказани множество различни хипотези, но съвкупността от данните позволява да се приеме изказаната още преди повече от половин век теза, че това е знак, свързан с централната власт, и се явява един вид герб[31]. Разпространението му върху битова керамика е белег, че въпросните съдове са били работени в грънчарски работилници, свързани с централната власт[32].

Следващите предмети от Сливен отново са с изображение на IYI, а именно тухли. Такива, освен в Сливен, са открити и в близкото с. Тополчане[33], като най-вероятно са били пренесени там в ново време от крепостта в Сливен за повторна употреба от местните селяни. Самият факт, че в Сливен през IX в. са се произвеждали тухли, е твърде показателен, тъй като по това време тухли били произвеждани за строителството в най-представителните сгради[34]. През X в. употребата им се увеличила, но отново не надскочила нуждите на представителните сгради. Доколкото ми е известно, до момента в Тракия няма друг ранносредновековен български обект, в който да е регистрирано производството на тухли. Това позволява откритите тук тухли да се свържат със строителството на някаква представителна сграда, а врязването на IYI преди изпичането им е индикация, че въпросните тухли са били произведени по поръчка на централната власт[35].

С наличието на представителна сграда в Сливен през разглеждания период е свързана и една мраморна облицовъчна плоча. Тя, за съжаление, е намерена преди разкопките, но се предполага, че произлиза именно от крепостта. Плочата е аналогична на спомената по-горе плоча от Маркели и тяхното производство се свързва с дейността на преславските ателиета[36].

Към старобългарските материали от края на IX – нач. на X в., спадат и четири коланни апликации[37].

През IX – X в. по високо запазената късноантична крепостна стена са били извършени поправки, които били направени както с материали (камъни и тухли) от по-ранни сгради, така със споменатите по-горе тухли с врязани IYI. Тези поправки са направени с хоросан с обилен примес на стрита на прах тухла. Начинът, по който са извършени поправките, отново показва, че Сливен е имал по-особен статут през Първото българско царство. Хоросан, и то със стрити на прах тухли, бил използван единствено при строежа на сгради, свързани с централната власт и основно в Плиска. Всъщност, до края на IX – началото на X в. в България каменни крепости почти не се строили, а доколкото ги имало, са били свързани с централната власт – Плиска, Преслав, аулът на кана сюбиги Омуртаг до с. Хан Крум, Дръстър. Масовото строителство на крепости в дн. Североизточна България е започнало след унгарските нашествия, като крепостите били с изключително примитивен градеж – без основи, изградени с лошо наредени камъни, споени с глина[38]. Ситуацията в централната и източната част на Тракийската равнина е по-различна. Тук основно били възстановени късноантични крепости – Любеново, Голое (Лозарево), Констанция, Маркели, Сливен и т.н., като единствената ранносредновековна крепост, която била построена на място, където не е имало късноантична, е Хасково. Във всички случаи ранносредновековните поправки са от недобре наредени камъни, споени с хоросан. Това, което отличава крепостта Сливен от останалите, е, че тук е използван не бял, както при останалите крепости, а червен хоросан със стрити и натрошени тухли[39]. Обмазване на фугите с розов хоросан има в крепостта при с. Изворово[40], а натрошени тухли има в хоросана на крепостта Маркели, като и двете крепости със сигурност са били възстановени в хода на ромейската реконкиста през втората половина на VIII в. При това положение характерът на използвания хоросан за момента трудно може да се използва като индикатор от кога и от кого е била построена дадена крепост[41]. Не трябва да се забравя, че крепостите в района, освен че не са добре проучени, имат и сложна история[42]. Тухлите с IYI обаче са категорично свидетелство, че поправките на крепостта в Сливен са били извършени от българите. Свидетелство, че възстановяването на крепостта е било инициатива на българите, е и фактът, че до момента там не са открити византийски материали от втората половина на VIII – нач. на IX в.

Във връзка с направения от българите ремонт на крепостта е и прокараният от тях водопровод. Водопроводи през Първото българско царство до момента са регистрирани единствено в столиците Плиска и Преслав, както и в извънстоличните центрове, които били пряко свързани с централната власт, като аулът на кана сюбиги Омуртаг до с. Хан Крум[43]. Изрично трябва да се отбележи, че на нито един друг старобългарски обект на юг от Стара планина до момента няма регистриран водопровод. Наличието на водопровод най-вероятно е индикация за наличие и на баня.

Посочените по-горе данни, позволят да се изкаже тезата, че след завладяването на Загора от българите в развалините на късноантичния град Цоида е бил изграден административният център на областта. Вероятно причините за това са както географски, така и характерът на заварените останки. Сливен попада в центъра на областта Загора по направлението изток-запад. По направлението север-юг той попада в най-северната ѝ част. Така той е максимално отдалечен от границата с ромеите в периода 816 – 836 г., което значително намалява риска да пострада при внезапна ромейска атака. Същевременно е почти равноотдалечен от всички точки на границата[44], което позволява оптимално най-бързо отреагиране на ситуации, възникнали на която и да е точка от границата. Разположените наблизо високи части на Стара планина могат да се използват за наблюдение на равнината. Същевременно, в случай на опасност, обитателите на крепостта и околността ѝ веднага са можели да потърсят убежище в планината.

Втората причина, която вероятно е довела до избора на Сливен за административен център, са останките на късноантичната Цоида. Като цяло през VII – началото на IX в. българите не използвали късноантичните крепости при изграждането на центровете, свързани с централната власт. Изключение от тази практика е Дръстър. Това се дължи на факта, че първоначално българите предпочитали да се заселват, и съответно – укрепват на равни места, докато късноантичните крепости в голямата си част са разположени по височините. С времето българите започнали да възприемат византийския модел – крепости, разположени по труднодостъпни места, като тази промяна най-добре се вижда в дн. Североизточна България в края на IX и началото на X в.[45] Изборът на късноантичната Цоида като че ли влиза в разрез с традицията. А може би тя отразява започващите промени в нея? Всъщност, хълмът не е особено висок и стръмен. По-интересното е, че формата на късноантичната Цоида до голяма степен е подобна на монументалните аули от първата половина на IX в. – правоъгълни по форма каменни укрепления, със или без кули по ъглите и порти, разположени по средата на стената – Вътрешният град на Плиска, Преслав, аулът на кана сюбиги Омуртаг до с. Хан Крум. Този факт вероятно допълнително е допринесъл за избора на крепостта в Сливен. Българите са видели в останките на късноантичната Цоида една позната и използвана точно в този момент от тях форма, която с леки поправки и допълнения превърнали в ранносредновековен български аул и административен център на новозавоюваната област Загора.

Разбира се, за да се твърди категорично, че Сливен е бил аул, е нужно да се открият задължителните за тях баня и дворец[46]. Централната част на крепостта все още не е проучена, така че само бъдещите разкопки могат да потвърдят или отхвърлят тази теза, но наличието на водопровод е ясна индикация, че при едни бъдещи разкопки може да се открие и баня.

Макар и не напълно проучен, в средновековния Сливен са открити достатъчно материали, които по един или друг начин са свързани с централната власт, като подобна концентрация до момента не е известна от нито едно селище в областта Загора; това, както и средищното местоположение, дават достатъчно основание да се приеме, че именно тук е бил административният център на областта в периода 816 – 970 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи.* С., 1992, 165-166.

[2] **Аладжов, Ж.** Някои размисли за живота в средновековната крепост "Потамукастел" – В: *Местната култура в контекста на националната.* Средец, 2002.

[3] Според **Коледаров, П.** *Политическа география на средновековна България.* Т. 1, С., 1979, с. 34 и **Гюзелев, В.** *История на средновековна България VII-XIV век*, С., 1999, с. 145, тази крепост е била край с. Главан. Археологическите проучвания на въпросната крепост обаче категорично показват, че през периода не е била обитавана, т.е. Валзена със сигурност не е била тук – **Шейлева, Г.** Късноантичната крепост край село Главан, Гълъбовско – В: *Пътуванията в средновековна България*, В. Търново, 2009, 176-184.

[4] Традиционно Агатоники се идентифицира с крепостта до с. Орехово в западната част на Сакар - **Гагова, Кр.** *Тракия през българското средновековие.* С., 2002, с. 53. Тази крепост не е проучвана по археологически път и не може да се каже дали е функционирала в началото на IX в. За разлика от нея, крепостта при съседното село – Изворово (късноантичната Кастра Рубра), се проучва през последните години и данните от разкопките категорично показват, че е била възстановена през втората половина на VIII в., а през 812 г. е била превзета от българите - **Борисов, Б.** "Кастра Рубра" през античността и средновековието – В: *Пътуванията в средновековна България*, ВТ., 2009, 185-198, което повдига въпроса дали именно тук не е била Агатоники?

[5] В този район Тракийската равнина е най-тясна, като се ограничава от север от Чирпанските възвишения,

[6] По оста Чирпански възвишения – Девелт.

[7] Това име означаващо "Задпланинние" е било ползвано от славяните, които живеели в дн. Северна България и впоследствие възприето от българите и ромеите. В литературата е широко застъпено мнението, че Загора е била дадена на българите още през 705 г., литературата по въпроса – **Момчилов, Д.** *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия.* 2007, с. 203. Съвкупността от фактите, свързани с историята на областта през VIII в., обаче показват, че това е късна интерполация, а дълго търсената Милиона, която е маркирала границата съгласно договора от 716 г., е старият римски път Анхиало-Берое; **Бешевлиев, В.** К вопросу награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г. - *Византийски временник*, 16, 1959, 12-13; **Цанкова-Петкова, Г.** О территории болгарского государства в VII – IX в. - *Византийски временник*, 17, 1965, 134 - 135.

[8] През 967 г. император Никифор II Фока нахлул във владяната от българите централна част на Тракийската равнина, но достигнал единствено до Еркесията, уплашил се и се върнал - **Георги Кедрин Йоан Скилица**. *Кратка история - ГИБИ*, 6, 259. През 970 г. русите, начело със Светослав, в качеството си на ромейски съюзници, след като опустошили Североизточна България, нахлули в Тракийската равнина, като местните българи оказвали ожесточена съпротива, свидетелство за което е битка за Пловдив и нечуваната жестокост, проявена от русите към българите след превземането на града – **Станев, К.** Битката за Пловдив през 970 година и нейните последици – *ГРАМП*, 11, 2009, 190-200.

Впоследствие отношенията между руси и ромеи се развалили, като русите нахлули във владяната от ромеите Одринска Тракия, но били разгромени и прогонени в земите на север от Стара планина. Именно в резултат на тази победа през 970 г. Тракийската равнина, и в частност Загора станали ромейски.

[9] Заселването на колонисти (основно славяни) в крайбрежието през 812-815 г. е засвидетелствано в извори - **Продължителят на Теофан**. *Хронография - ГИБИ*, 5, с. 112; **Йосиф Генезий**. *Царе - ГИБИ*, 4, с. 323, както и третата глава на Сюлейманкьойския надпис - **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, С., 1992, с. 166; **Аладжов, Д.** Материална култура на Югоизточна България през IX – XI в. – В: *Славяните и средиземноморският свят VI – XI в.*, С., 1973, с. 135; **Гюзелев, В.** Несебър. – В: *Български средновековни градове и крепости*, т. 1, Варна, 1981, 331 - 332; **Димитров, Б.** Агатопол. – В: *Български средновековни градове и крепости*, т. 1, Варна, 1981, с. 414; Етнически състав на странджанските черноморски селища – В: *Странджанско-Сакарски сборник*, т. 1, Малко Търново, 1984, с. 229 и Странджа през Средновековието – *ИНИМ,* 8, 1989, 29-30; **Dimitrov, Hr.** Bulgaria against the Byzantine empire for the mastery of the Black sea Coast in the half of ninth Century – In: *Bulgaria pontica medii aevii*, 3, S., 1992, 44-45; **Гюзелев, В.** *История на средновековна България VII-XIV в.*, С., 1999, 45-46. Свидетелство за този процес е и откритата старобългарска керамика в Несебър и Каблешково – **Марваков, Т.** Ранносредновековна българска керамика от Месемврия – *ИМЮИБ*, 22, 2006, 148-152; Паницово – **Прешленов, Хр.** Паганизъм и християнство в Източна Стара планина – укрепеното селище при Паницово – In: *Spartacus II. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство*, ВТ., 2006, 265, Анхиало - **Лазаров, М.** Археологически разкопки и проучвания в Бургаски окръг – резултати, проблеми, задачи – *ИБМ,* 1, 1969, с. 16; **Момчилов, Д.** Ролята на Анхиало и Маркели при военните конфликти между България и Византия през периода на Първото българско царство. – В: *Великотърновският университет "Свети свети Кирил и Методий" и българската археология,* т. 1, ВТ., 2010, 437-448; Девелт – **Балболова-Иванова, М.** Девелт през VIII-X век – *Векове,* 1-2, 1991, с. 53; **Балболова-Иванова, М.** Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. – В: *Плиска-Преслав*. Т. 8, Шумен, 2000, с. 252; **Вагалински, Л.** Археологически разкопки по фортификацията на римската колония Деултум при с. Дебелт, Бургаско – В: *АОР през 2003*, С., 2004, с. 147; **Костова, Кр., Е. Дочева-Пеева, М. Манолова-Войкова** – Археологическо проучване в североизточния дял на обект "Късноантична баня" на територията на римската колония Деултум при с. Дебелт, община Средец – В: *АОР през 2003*, С., 2004, с. 148; **Костова, Кр., Ел. Дочева, М. Манолова-Войкова** Археологически разкопки на обект "Античен град", подобект 02 "Късноантична баня" в НАР "Деултум-Дебелт" – В: *АОР през 2004*, С., 2005, с. 232; **Вагалински, Л., И. Чолаков**. Археологически разкопки на фортификацията на римската колония Деултум – В: *АОР през 2006*, С., 2007, с. 253; **Костова, Кр., Ел. Дочева, М. Манолова-Войкова**. Археологически проучвания на обект Античен град, подобект 02 антична и късноантична баня в НАР Деултум-Дебелт, община Средец – В: *АОР през 2006*, С., 2007, с. 219; **Момчилов, Д.** *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия,* 2007, 89-91; **Балболова-Иванова, М.** Материални следи, 253-254. Може да се приеме, че основната група колонисти е била набрана от средите на северите – **Станев, К.** Една хипотеза за съдбата на северите след похода на Никифор през 811 година. – In: *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сборник в чест на Александър Минчев (Acta Musei Varaensis VIII-1)*, 431-450. Следващото заселване, за което имаме писмени данни е от 864 г. – **Псевдо-Симеон**. *Хронография – ГИБИ*, 5, с. 174 и с това сведение са свързва появата на редица старобългарски селища в областта – **Рашев, Р.** Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие. – В: *Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV в.,* София-Сливен, 1993, с. 103 и 112; *Българската езическа култура VII-IX век*, С., 2008, с. 150; **Аладжов, Ж.** Етнически промени в Тракия и Хемимонт през втората половина на I хил. сл Хр. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Й. Андреев,* В. Търново, 2003, 41-42; **Момчилов, Д.** Опит за демографска характеристика на Североизточна Тракия VII-X в. – В: *Професор д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, В. Търново, 2005, 306-307; *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия*, 2007, 218-220; **Борисов, Б.** Средновековното село през IX – XII в. на територията на Югоизточна България. – В: *Професор д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, ВТ., 2005, с. 314; **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно селище и некропол край село Искрица, Гълъбовско, през 1989-1994 г. (предварително съобщение) – В: *Марица – Изток. Археологически проучвания.* Т. 3, с. 244.

[10] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* с. 187.

[11] **Жеков, Ж.** *България и Византия VII-IX в. Военна администрация*, С., 2007, 254-305.

[12] **Лъв Граматик** Хронография. – *ГИБИ*, 5, с. 156. **Станев, К.** Депортираните ромеи в България 812-837 година – В: *Оттук започва България*, Шумен, 2011, 183-195.

[13] **Теофилакт Охридски**. Житие на Климент Охридски. – *ГИБИ*, 9, част 2, с. 32.

[14] **Теофилакт Охридски**. Мъченичеството на 15$^{\text{-те}}$ тивериуполски мъченици. – *ГИБИ*, 9, част 2, с. 69.

[15] Пак там, с. 75; **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, с. 183.

[16] **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи.* С., 1969, с. 388. **Константин Багренородни.** За церемониите. - *ГИБИ*, 5, с. 222, говори за "*вътрешни и външни боляри*", като под "вътрешни" вероятно трябва да се разбират боляри от столицата и централния район, "външни" боляри са тези в периферните провинции, и в частност комитите.

[17] Бертинските анали. – *ЛИБИ*, 2, с. 287.

[18] **Гюзелев, В.** *Княз Борис*, с. 386.

[19] Пак там, с. 386; **Гагова, Кр.** *Тракия през българското средновековие*, 90-91, 128-135.

[20] **Янков, Д.** Етнически и демографски промени в средновековна Стара Загора – В: *125 години с името Стара Загора*, Стара Загора, 1996**; Камишева, М.** Археологически проучвания в резервата "Августа Траяна – Верея - Стара Загора", УПИ XXXII – 3475, кв. 58 (ул. "Железни врата" № 36) – В: *АОР през 2009,* С., 2010, с. 399; **Камишева, М.** Археологически проучвания в археологически резерват "Августа Траяна – Верея – Стара Загора", УПИ VI – 3419, кв. 65 Б (ул. "Иречек" № 38) – В: *АОР през 2009,* С., 2010, с. 402.

[21] **Jordanov, Iv.** *Corpus of Buzantine Seals from Bulgaria*. Vol. 1, S., 2003, 46-48.

[22] **Момчилов, Д.** *Култура и политика,* 17-22, 33-59.

[23] **Щерева, Ир., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. *Туида – Сливен*, С., 2000, (*РП* 28), с. 103; **Сираков, Н.** Новопостъпили раннобългарски апликации във фонда на Регионален исторически музей-Сливен от местността Хисарлъка край град Сливен – *ИМЮИБ,* 24, 2009, с. 167.

[24] Маркели за пръв път се споменава в изворите във връзка с един поход на Константин V срещу българите в периода между 756 и 764 г. - **Никифор патриарх Константинополски.** *Кратка история след царуването на Маврикий,* 1997, с. 78, а Берое през 784 г. - **Теофан Изповедник**. Хронография. - *ГИБИ*, 3, с. 276; **Sharankov, N., D. Yankov**. A 784 AD Inscription of Constantine VI and Irene from Beroe – Irenopolis (Modern Stara Zagora, South Bulgaria) – *Archaeologia Bulgarica*, 1, 2008, 77-86. В тези две крепости са открити и византийски материали от това време.

[25] **Щерева, Ир**. Средновековният Сливен – В: *Приноси към българската археология*. Т. 1, С., 1992, 92-95; **Щерева, Ир., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова.** *Туида – Сливен*, с. 38.

[26] Специално за района на Сливен трябва да се споменат и материалите от с. Чокоба - **Грозданова, Г**. Ранносредновековни структури от обект 18 А, с. Чокоба, област Сливен, АМ "Тракия", ЛОТ 3. – В: *АОР през 2009,* С., 2010, 624-625.

[27] **Недков, Б.** *България и съседните й земи през XII век според Идриси*, С., 1960, с. 87 и 105.

[28] **Радева, М.** Новооткрит моливдовул на княз Борис I (852-889) – *ИМЮИБ,* 13, 1990, 53-55.

[29] **Жекова, Ж.** Географски ареал на разпространението на печатите на княз Борис-Михаил (864-889) – В: *Християнската култура в средновековна България*, В. Търново, 2008.

[30] **Борисов, Б.** Средновековното селище и некрополи край с. Знаменосец – В: *Експедиция Марица-Изток, Археологически проучвания*, т. 1, С., 1991, с. 227 и 275, обр. 11.

[31] **Мавродинов, Н.** *Старобългарското изкуство*, С., 1959, 236-237; **Макарова, Т., С. Плетнева**. Типология и топография знаков мастеров на стенах внутренного города Плиски. – В: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*, С., 1984, с. 217; **Атанасов, Г.** За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – In: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев*, В. Търново, 1993, с. 166; **Станев, К.** Боспорското наследство на прабългарите. Защо Аспарух е носил това име и произход на знака IYI. – *Минало*, 1, 2005, 30-33.

[32] **Мавродинов, Н.** *Старобългарското изкуство*, с. 237.

[33] **Бешевлиев, В.** Miscellanea protobulgarica. – *ИНМВ,* 22, 1986, с. 17.

[34] **Ангелова, Ст.** За производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. – *Археология*, 3, 1971, 3-24. Тухли с изображения на IYI са известни от Плиска, Преслав, аула на Омуртаг при с. Хан Крум и Виница (**Дончева-Петкова, Л.** *Знаци върху археологически паметници от средновековна България, VII-X век*, С., 1980, 95-100). Според **Рашев, Р.** *Българската езическа култура,* с. 76, в Плиска до към средата на IX в. се използвали единствено късноантични тухли, след което се започват да се произвеждат. Специализирано селище за производство на строителна керамика от края на IX – X в. е проучено край бившето с. Виница до Преслав, като продукцията му била предназначена основно за Преслав – **Тотев, Т.** *Средновековна Виница*. Шумен, 1996. Голяма част от произвежданите тук керемиди са сигнирани с IYI. Тухлите са основно сигнирани с лигатура от П и Р, но има и отделни с IYI.

[35] **Тотев, Т.** *Средновековна Виница*, 82-84, който приема, че появата в по-късен период на керемиди, сигнирани с лигатура от П и Р, са свързани със строителните инициативи на цар Петър.

[36] **Щерева, Ир., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. *Туида – Сливен*, с. 14.

[37] **Сираков, Н.** Новопостъпили раннобългарски апликации във фонда на Регионален исторически музей-Сливен от местността Хисарлъка край град Сливен – *ИМЮИБ,* 24, 2009, 167-168.

[38] **Рабовянов, Д.** *Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX-начало-*

то на XI век). С., 2011, 25-26 и 119.

[39] Пак там, 45-51.

[40] **Борисов, Б.** "Кастра Рубра". – In: *Castra Rubra*, Т. 1, 2001, с. 16.

[41] Най-добре това се вижда от монументалните градежи в дн. Североизточна България от първата половина на IX в., част от които са с хоросан със стрити тухли, а други – с бял хоросан.

[42] Една част от тях са били възстановени от ромеите в края на VIII – нач. на IX в., и след това по различно време през IX – нач. на X в. са попаднали в български ръце, други били изградени от българите през IX – X в., като и двете групи със сигурност са претърпели поправки след завладяването им от ромеите през 970 г.

[43] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура,* 25-126.

[44] Около 85 км от Девелт по въздушна линия, около 80 км от Потамокастро (дн. Средец), 87 км от Агатоники, 83 км от Констанция, 98 км от Макри ливада, 92 км от Чирпанските възвишения.

[45] **Рабовянов, Д.** *Извънстоличните каменни крепости,* с. 119.

[46] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура,* 121-132.

SLIVEN – AN ADMINISTRATIVE CENTRE OF ZAGORA REGION DURING IX-X CENTURY

Kamen Stanev

Abstract

In 812 the Bulgarians conquered the east and the central part of the Thracian lowland that in the Middle Ages was known under the Slavic name Zagora. The region remained under Bulgarian rule during the next century and a half. We do not have any data about its administrative organization. The administrative centre of the region is also unknown. The lack of written sources makes us base our investigation on archaeological data. The fortress Tzoides built during the late antiquity is situated on a hill in the outskirts of Sliven (a town in the modern Bulgarian state). The archaeological excavations show that it was conquered during the Avar-Slav invasion in the beginning of 7th century and was abandoned later on. The life in the region was restarted in the beginning of 9th century after the Bulgarian seize. The fortress was renovated with bricks upon which we find the sign "IYI" – a symbol of the supreme power of the First Bulgarian Kingdom. A water-main was built as well as an impressive building with marble decoration, the functions of which are yet unknown. Among the interesting archaeological finds is also a lead seal of King Boris I. All these facts show that the fortress had higher status among the other Bulgarian settlements in the district that came into being by this time. That gives us reason to presume that it was the administrative centre of the Zagora region during the First Bulgarian Kingdom. The geographical position of the fortress was also taken into consideration because it was same distant from the boundary lineaments. The ruins of the town Tzoides were important as well. It was a fortress in a rectangular shape whose walls had the approximate length of 210 m, with round towers at the corners and gates situated in the middle of the walls. In 9th century the Bulgarians used town plans identical with those used for the building of the state centres (Pliska, Preslav and the fortress situated nearby Han Krym village). When Bulgarians conquered the Tzoides fortress they recognized the same town plan that they used to use and that was one of the reasons for choosing it as an administrative centre. They made tiny corrections of the ruins of Tsoida abandoned two centuries ago and thus in the early Middle Ages, Sliven - the Bulgarian administrative centre of Zagora region arose.

КРЕПОСТИТЕ ДО С. РУЙНО, СИЛИСТРЕНСКО, ИЛИ АГЛОМЕРАЦИЯ БЕЗ АНАЛОГ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ X ВЕК

Георги Атанасов

Голямата старобългарска крепост „Картал кале” до с. Руйно стана известна на българската наука още в началото на XIX в. благодарение на К. Шкорпил, който остави един сравнително точен план (обр. 1)[1]. Намира се на границата между Добруджанската и Лудогорската лесостеп върху десния бряг на сухоречието Синебир (обр. 2). Древната река, чиито води са пресъхнали около границата на XVIII – XIX в., води своето начало от Източния Балкан, пресича равнината и се влива в р. Дунав чрез ез. Сребърна. По тази причина горното й течение се нарича *Сребреница*. В продължение на милиони години водите бавно и неумолимо са се впивали в древните сарматски варовици, при което са изваяли живописни каньони, пещери и уникални скални форми. Югоизточно от с. Руйно реката вие причудлив езикообразен меандър, като се врязва на места над 50 м в древните скали (обр. 4). На това естествено защитено от природата скално възвишение е издигната крепостта, която поради специфичното й разположение е наречена „Картал кале” – „Орлова крепост”.

След К. Шкорпил сондажни проучвания през 1973 г. тук прави Р. Рашев, който доуточнява плана и прецизира датировката между началото на X и началото на XI в. (обр. 3).[2] Само на около 1,5 км в северна посока той регистрира втора крепост, на следващия нособразен скалист меандър на десния бряг на сухоречието Синебир, която също е датирана в границите на X в. (обр. 4, 5).[3] Наречена е Руйно-Аязмото, поради разположението й над карстов извор, превърнат в „Аязмо” за светена вода през XVII в., свързано с легенда за Демир баба – духовният водач на къзълбашите в Добруджа и Лудогорието.[4]

През 1985 г. върху левия бряг на реката, точно срещу крепостта „Аязмо”, бе проучен скален манастир (обр. 4, 6, 7),[5] а между 2000 и 2004 г., в продължение на 5 археологически сезона, в Руйно бяха предприети системни археологически проучвания на двете крепости.[6] Тогава в подножието на „Картал кале” бе локализирано непознато по площ над 120 дка старобългарско селище, сихронно по време с крепостите и манастира (обр. 6). В известна степен проучванията през 2000 – 2004 г. потвърдиха някои от наблюденията на К. Шкорпил и Р. Рашев, други бяха съществено коригирани, регистрирани бяха съвършено нови факти, и в края на краищата се създаде по-богата и разнообразна база данни.* На този фон могат да се предложат по-пълни и представителни изводи и заключение, както за фортификациите, стратиграфията, хронологията, така и за тази, бих я нарекъл, уникална селищна агломерация (обр. 4) от епохата на Първото българско царство, която условно наричаме Руйно.

Крепостта „Картал кале”

Главен акцент на проучванията между 2000 – 2004 г. бе крепостта „Картал кале”, за която стана въпрос, че е разположена върху езикообразен скалист меандър на реката (обр. 4, 8). Ако пресъхналото днес речно корито е на кота 135 м, то крепостните съоръжения са на хоризонтали от 150 до 182 м в най-високата част. Денивелацията, средно около 50 м, подсилена със скалисти венци от север и юг, прави това място естествено укрепено. Достъпът е възможен от изток, където по тясна издължена шийка, бодирана от двете страни с високи скални откоси, се осъществява връзката с платото. Тук е оформен и входът към крепостта, която има план, близък до издължен равнобедрен триъгълник, чийто връх е точно при въпросната шийка. В известна степен проучванията ни потвърдиха плана на К. Шкорпил. Крепостните стени следват конфигурацията на терена и ограждат пространство с триъгълна форма, с площ около 45 дка (обр. 8). Най-лесно крепостта е можело да бъде атакувана от запад /своеобразната основа на триъгълния план/, където теренът се спуска по-полегато към реката. За целта пред стената тук са добавени 5 големи правоъгълни кули, като пред тях е бил вкопан дълбок ров.

---

* В разкопките под ръководството на проф. д.и.н. Г. Атанасов и доц. д-р В. Йотов участваха студенти от ВАШ – Кишинев, водени от проф. д.и.н. Н. Русев. Специални благодарности за съдействието и помощта при организацията на археологическите разкопки на г-н. П. Добрев – областен управител на област Силистра, г-н Б. Маринов – директор на музея в гр. Дулово, г-н Н. Адемов – кмет на гр. Дулово, и г-н Р. Славов – зам.-директор на Горско стопанство Дулово през периода 2000 – 2004 г.

Северната стена на крепостта с дължина 345 м /тук се включва малката чупка с дължина 15 м/ е издигната по най-стръмния и почти недостъпен склон. Широка е средно около 2,80 м и обикновено е фундирана направо върху скалата (обр. 8, 9). Последните проучвания по фортификацията уточниха, че първоначално изградената южна стена не прави чупка /както предполагаха К. Шкорпил и Р. Рашев – обр. 1, 3/, а следва права линия от входа при шийката до югоизточния ъгъл на крепостта с дължина 360 м (обр. 8). Потвърди се, че зидовете са изградени на кална спойка от големи и средни полуобработени камъни, като за лицата са подбирани по-едри такива (обр. 9). Източната й половина, т.е. в североизточния участък над скалния венец, ширината е сходна, около 2,90 м, и е фундирана отново направо върху скалата. В западната половина, където скатът е по-полегат, ширината на стената е между 3,05 м и 3,15 м, но тук над скалата е регистриран дълбок стерилен жълто-червеникав льос и около 0,10 – 0,20 м стар чернозем, над който е средновековното ходово ниво в навечерието на строителството. При тази стратиграфия отчетливо се вижда, че стената не ляга направо върху средновековния терен, както предполага Р. Рашев и както е обичайно за мнозинството крепости от X в., включително съседните укрепления при Окорш и Скала[7], а е изградена върху основа. Тя е дълбока от 0,40 до 1,00 м под завареното ходово ниво, като е вкопана от 0,20 до 0,40 м в здравия льос. При вътрешното лице на места регистрираме малък цокъл, широк около 12 см.

Сходна е картината при западната стена, където теренът е по-полегат и по-плавно се спуска към реката. Както посочихме, тук, въпреки наклона, достъпът е по-лесен, поради което са изградени 5 кули (обр. 8). Крепостният зид в този участък е най-мощен, като ширината в най-горната запазена част е около 3,60 – 3,90 м, с аналогичен градеж от едри полуобработени ломени камъни по двете лица и емплектон от средни и дребни ломени камъни на спойка от жълта глина. Тази структура е особено добре видна при разреза на западната крепостна стена в продължение на изкоп I, който е трасиран по средата на крепостта, пресича стената, рова, вала и достига до интересни съоръжения пред фронта на рова (обр. 8, 11, 16). Тук фундаментът е по-дълбок, като започва с цокъл, широк 0,20 м. Проучен е на дълбочина 0,70 м от ходовото ниво и на 0,90 м от цокъла, като преминава през стар хумусен слой от 0,15 м, стерилен льос 0, 40 м и достига до ерозирала скала, в която е вкопан около 0,05 м (обр. 11 – 13). Над цокъла регистрираме слой жълта пръст, дебел 0,60 м с дребни примеси, натрупан вероятно от изхвърлената пръст при изкопа за основите и заравнен след издигането на стената. Определено над него е ходовото ниво след завършването на строителството, явно маркирано от тънък слой черна почва и осезателни следи от силен пожар, т.е. въглени и пепел. Над него са нападалите камъни, деструкции на разрушената стена. Аналогична стратиграфия се наблюдава и при разреза, който направихме на 15 м в източна посока при проучването на кула № 4 (обр. 8, 14). Забележително и срещано за пръв път в средновековното крепостно строителство е стесняването на фундамента към дъното, регистрирано и при двата разреза, вследствие на което е придобил коритообразна форма (обр. 12, 13, 14). Ако при цокъла е широк 3,50 м, то при дъното е 2,68 м. Основата на суперструкцията на крепостната стена в този участък е 3,25 м, което предполага, че при изграждането такава е била изобщо ширината й в западния участък, а не примерно 3,60 – 3,90 м, каквато ширина регистрираме при зачистването й на съвременната повърхност. На какво се дължи това отклонение от над 40 – 70 см? Докато вътрешното лице на суперструкцията на стената е почти вертикално, то при външното забелязваме силно накланяне, при което зидът се разтваря ветрилообразно и достига ширина 3,95 м. Трудно е да се обяснят причините за това явление, което не е регистрирано при проучване на участъци на източния и западния зид, и дори на стените при входа, за които ще стане въпрос по-долу. Една от причините може да е коритообразният фундамент, но при разбухване на крепостния зид това би означавало да се наклони и вътрешното, а не само външното лице на суперструкцията. Може би натрупаният около вътрешното лице дебел пласт жълта глина, извлечена при прокопаването на фундаментите, да е възпрепятствал накланянето на зида навътре. По-малка е възможността причината да е в начина на градеж, защото така са зидани и другите стени на крепостта, където не регистрирахме подобно накланяне. Най-вероятно ветрилообразното разтваряне на суперструкцията на крепостния зид в този участък да е резултат от силно земетресение, което ще коментираме по-долу. Конструктивната грешка със стеснения към основата фундамент може допълнително да е улеснила разцепването на зида при сеизмични процеси.

Стана въпрос, че западната стена, предвид по-лесния подход към нея, е била допълнително обезопасена с 5 кули. Изцяло бе проучена кула № 4, която има правоъгълна форма с размери 6,05 х 5,50 м, като се допира на фуга до крепостния зид (обр. 8, 14). Начинът на градеж е аналогичен с този на крепостния зид, но тук фундамент не е регистриран, защото основата почти достига скалата. На 4 м северно от кулата документирахме полуобработен каменен блок от лицето на зида, върху който старателно е вдълбан знакът IYI (обр. 15). Забележително е, че в досега проучените крепости от този тип в Североизточна България правоъгълните кули са на фуга единствено тук, в „Картал кале”.

За подсилване защитата на този рисков участък, на 5 м пред външното лице на западната стена е прокопан по цялата дължина ров с ширина 4,5 м и дълбочина до 3,05 м, като дъното му е изсечено на около 1,00 м във варовиковата скала. Пред него с изкопаната пръст е издигнат вал, широк при основата 4,5 м, и запазен на височина от съвременния терен до около 1,00 м (обр. 8, 11, 16).

Още преди проучванията заблязахме, че почти пред целия фронт на западната стена, на около 12 – 15 м извън нея и на около 10 м пред рова, има поредица от 9 неестестествени кръгли легенообразни хлътвания на терена с диаметър около 5 – 7 м (обр. 8). Изкоп I пресече едно от тях, при което се оказа, че това са ями с диаметър 3,10 – 3,50 м, вдълбани на дълбочина около 1,30 м от съвременния терен, запълнени с жълто-червеникава глина (обр. 11). Най-вероятно в тези ями, своеобразни средновековни „калила”, се е бъркал с вода глиненият разтвор за изграждането на крепостния зид. Очевидно са функционирали по време на строителството на зида, респективно преди прокопаването на рова.

До проучванията през 2000 – 2004 г. се смяташе, че източната стена на крепостта прави ветрилообразна чупка, дълга 30 м (обр. 1, 3), но се видя, че първоначалният зид е права линия от входа при „шийката” до югоизточния ъгъл (обр. 8). При сондаж на вътрешното му лице, на около 60 м източно от югоизточния ъгъл, Р. Рашев попада на камък с врязан старобългарски знак, който тук представяме за пръв път (обр. 17). При проучване на чупката се оказа, че крепостта е допълнително разширена с около 30 – 40 м в южна посока и по дължина около 275 м до самата главна порта (обр. 8). Новият зид е на фуга и е една своеобразна протейхизма от юг, с ширина на зида 2,30 м (обр. 8, 18, 19). Макар и добавен по-късно, той има сходна структура на градеж с останалите зидове. Фундаментът му обаче е плитък, достигащ само до здравия льос, без да задълбава в него и без стремеж да се достига до скалата, като при по-ранния южен зид и при западната стена. При обхождането на обекта в края на XIX в. К. Шкорпил е отбелязал на западната половина на тази стена три правоъгълни кули (обр. 1), които не са отбелязани в плана на Р. Рашев, изработен през 1973 г. (обр. 3). Действително това е най-уязвимият участък на южния зид, поради което заложихме сондаж около мястото, където Шкорпил поставя едната кула. Там обаче регистрирахме втори вход, по-скоро потерна към крепостта, на 87 м източно от чупката. Представлява просто прекъсване на зида около 2,40 м, но с разминаване на страниците, което в някаква степен улеснява защитата (обр. 8)[**]. Към него води и досега различим върху терена път в западна посока към брега на реката в подножието на крепостта, където се разполага голямо подградие, за което ще стане въпрос по-долу. Пътят към подградието е с отклонение в източна посока, където регистрирахме кариера за вадене на камъни при строителството на крепостта. Впрочем, втора кариера бе установена и южно от централната порта при „шийката”.

При проучванията през 2003 г. в североизточния ъгъл при входа на средновековната крепост бе разкрито малко късноантично укрепление (обр. 8, 20, 21). То има триъгълна форма с дължина на източната стена 64 м, а западната е 79 м. Най добре проучена е южната стена, която е полигонално начупена с обща дължина 59 м. Иззидана е от полуобработени, средни по големина камъни с ширина 1,50 м, споени със силен бял хоросан. Около нея са открити и много тухли с полепнал бял хоросан. С хоросан са измазани и фугите на лицата. Почти по средата на трасето пред стената на 3,50 м един от друг са оформени два правоъгълни пиластъра с дължина 1,60 м, които се издават 0,40 м пред куртината (обр. 8, 20, 21). Тази неособено мощна, но здраво изградена стена защитава укреплението откъм най-достъпната югозападна посока.

При строителните операции през X в. строителният материал от късноантичното укрепление е демонтиран и преупотребен при изграждането на новата фортификационна система. На много места камъните са напълно извлечени, а другаде, както при пиластрите, са запазени само в един ред.

Още при проучване на средновековната крепост забелязахме необичайните за този тип укрепления от X в специфични и несъразмерно големи U-образни кули с размери 12 х 6,40 м, фланкиращи централния вход при шийката на естествено защитеното възвишение (обр. 8, 22).

При разкопките в североизточния сектор и специално проучването на северния зид, тангиращ към кулата в източна посока, не бяха регистрирани следи от късноантичната стена. Тази особеност наложи формиране поне на две хипотези. Първата и по-вероятната предполага, че при изграждането на средновековната фортификация останките от късноантичните зидове са напълно демонтирани и върху тях е фондирана стената от X в., която е двойно по-широка. Втората хипотеза предполага, че предвид естествената достъпност на тази част от възвишението са били защитени само достъпните подходи. Така на юг, от скален венец до скален венец, е издигната стена, а от североизток при шийката са иззидани две мощни кули бастиони. Именно поради това те са така неестествено широки и затварят достъпния провлак от скален венец до скален венец. При проведените в последния сезон разкопки през 2004 г. в югоизточния сектор обаче се установи, че поне в този участък късноантичният зид с ширина 1,60 м прави чупка в североизточна посока към кулата при входа на шийката. Това предполага, че късноантичното укрепление е било защитено със стени от всички страни. Забележително е, че късноантичните материали /основно строителна и битова керамика/ се откриват единствено в границите на малкото укрепление, което е необикновено малко, с площ 1,7 дка. Съвсем определено може да се твърди, че е издигнато върху рушевините на тракийско селище, чиито граници удивително съвпадат. Кога е станало това, е трудно да се определи. Късноантичният културен пласт е сравнително тънък и датира най-общо от IV – V в. Има само няколко фрагмента от съдове с гребенчата украса от VI в. Ако се вгледаме в археологическата карта на Южна Добруджа, ще забележим, че разкритото укрепление до Руйно стои изолирано и самотно в един регион, в който в радиус около 40 км не са известни антични крепости. В непосредствена близост до него обаче са регистрирани две големи антични селища от II – IV в. Неукрепени антични селища от II – IV в. са открити и в южна посока до с. Окорш. Не е изключено при или след масираните варварски нашествия в края на IV в. /най-вероятно мащабното готско нахлуване в Добруджа през 377 г./[8] техните обитатели да са издигнали военно убежище – refugium. Според двете монети /едната неопределяема от втората половина на IV в., а другата е на император Теодосий II /408 – 450/[***] и находките той е разрушен около средата на V в., най-вероятно при големите хунски нахлувания, които засягат цяла Добруджа след 422 г.[9] Единични фрагменти керамика с гребенчата украса, две обеци[10] и монета на Юстин II и София /565 – 578/, открита в повърхностния слой, предполагат много кратко обитаване към края на VI в.

[**] Предположението на Р. Рашев, че входът към реката е при чупката на южната стена, се оказа невярно, защото тук започва ров, а не път.

Още проучвателите преди нас забелязват, че за разлика от северозападния ъгъл, североизточният ъгъл на крепостта не е защитен с кула (обр. 8, 23, 24). Още повече, той е по-леко достъпен, а точно пред него се съединяват двата рова от север и изток, за да отклонят водите по склона на юг, поради което липсва и вал. Най-после, тук върху терена стената личеше по-слабо, което ни провокира да заложим сондаж. Установихме, че действително липсва ъглова кула, а структурата на градеж е сходна с разкопания участък при чупката. Южният зид е с дебелина 3,15 м, а западният отново е широк 3,20 м в основата на суперструкцията, като и в двата случая фундаментът достига здравия льос (обр. 8, 23 – 25). Забележително е, че пред разрушения участък при ъгъла е запазен само един ред камъни от суперструкцията, докато в северна и източна посока стените са съхранени до 2,00 м (обр. 24, 25). Показателен е и фактът, че във вътрешността, зад разрушения участък, отчетливо личи силен пожар, над който има малък хиатос от черна пръст, дебел около 10 см, а над него следва мощен пласт нападали камъни – деструкции от крепостния зид (обр. 23, 24). Стратиграфията предполага, че този най-слаб сектор в крепостната защита е бил пробит от атакуващ противник, който е опожарил укреплението. Не след дълго разрушеният участък е бил възстановен с нападалите камъни, поради което те липсват в опожарения хоризонт. Над него има културен пласт, което предполага продължаване на обитаването. Следват нападалите камъни отново със следи от въглени, което загатва за второ разрушаване на укреплението в този участък, след което то не е възстановено.

[***] Монетите са определени от доц. д-р Д. Аладжова. Едната, силно износена, се отнася най-общо към втората половина на IV в., а втората, с кръст върху аверса, се свързва с втората половина на управлението на Теодосий II между 425 – 450 г.

При проучванията през 2000 – 2004 г. в границите на крепостта бяха открити 11 землянки /№ 1-7, 15-18 – обр. 8,/. В източната половина теренът е каменист и не позволява вкопаване на такива съоръжения. Проучените участъци и наблюденията на терена предполагат, че западната половина е плътно населена, като са локализирани най-малко още 60 жилища. Всички проучени землянки в границите на крепостта без изключение са с материали от X в. Над пода и в долните хоризонти съвършено отсъстват предмети, накити и керамика, характерни за края на X – началото на XI в. Такива обаче се откриват в наземните жилища, проучени при трасирането на изкоп I, и по-специално попадащите в сектора над земл. № 1 и 7. Землянка № 16 е с две нива – долното с находки от X, а горното – от XI в. (обр. 26). В долния хоризонт бе разчистен скелет на мъж, непогребан, а просто хвърлен в ямата, защото ориентацията на главата е в североизточна посока. Два индивида бяха разкрити и над дъното на землянка № 15 с материали от X в. (обр. 27). Единият е намерен в каменната печка и ямата пред нея. Краката на втория скелет /млада жена/ са в яма в югозападния ъгъл, а костите над таза и черепа са разпръснати на по-горно ниво в северна посока. И двата са в нехарактерни за християнските погребения пози и ориентация. Определено и тук не са извършвани редовни погребения.

При разкопките е открито голямо количество подемен материал, който способства за изясняване ролята на тази крепост в старобългарската укрепителна система и прецизиране на датировката. Най-многоброен и представителен е керамичният ансамбъл. Около 8 – 10% от керамиката са фрагменти от сиво-черни гърнета на бавно колело с излъскана украса, сред които има и единични случаи на гърнета с кафеникаво-червен цвят, покрити с излъскани ивици или с червена ангоба. Масовото разпространение на тези типове е през втората половина на IX и началото на X в. След началото на X в. и най-късно около средата на столетието те спират да се произвеждат и разпространяват. Над 75% са фрагментите от гърнета на бавно колело с врязана украса, които на база профили и орнаментална гама са в границите на X в. Съвсем малка част са със семпла украса под шийката /основно ноктовидни ямки/, характерна за края на X – началото на XI в. Около 2% е керамиката на бързо колело, а около 4% е тара /основно амфори тип I/, разпространявани в края на X и първата половина на XI в. Рядко се среща глазираната керамика /над 1%/, между която има фрагменти на бавно колело /повечето от X в./ и на бързо колело от началото на XI в.

Сред стотиците находки трябва да посочим битовите предмети, оръжия, земеделските оръдия на труда /лемежи и черясла от рало, мотики, обковки за лопати, сърпове, брадви, косери/[11] и специално данните за металообработване /наличието на железни крици и стопилки/, хромелните съоръжения и пр. Многобройните накити са предимно от X в. /обеци и пръстени/[12], но има и екземпляри, характерни за XI в., като стъклени гривни, един тип пръстени и една обеца[13]. Особено представителни са култовите предмети, и специално медальоните[14] и кръстовете енколпиони – вносни и местно производство /оловни полуфабрикати/[15]. Рамо от голям процесиен кръст (обр. 28, ляво) и литургична цедка (обр. 29) предполага наличието на храм[16]. Същевременно закопчалки за книги, писало и най вече кирилски надпис от X в. под формата на молитва срещу болестта *тресавица* /треска/ върху оловен медалион (обр. 30) свидетелстват за грамотност на част от обитателите[17]. В крепостта са открити 3 монети – 2 византийски анонимни фолиси кл. А-2 /1028 – 1034/36/ и орязана сребърна мелиаренския на Василий II с Константин VIII /976 – 1025/ (обр. 31, 32). Особено важен е екземплярът под рушевините на външното лице на западната стена, намерен при разчистване на горния хоризонт на изкоп I (обр. 31).

Крепостта „Аязмо”

Открита и документирана е от Р. Рашев през 1974 г., само на 1,5 км северно от „Картал кале” (обр. 4, 5).[18] Както споделихме в началото, крепостта е върху нособразно скалисто възвишение на десния бряг на сухоречието, пресечено през 50-те години на XX в. от жп линията Самуил – Дулово – Силистра. Ако котата на руслото на реката тук е 125 м, то центърът на укреплението е на кота 150 м, а най-издигнатата му южна половина е на кота 165 м (обр. 5). Защитената площ е около 70 дка, като стените опасват цялото пространство, включително при стръмния и скалист западен скат.[****] Укреплението е най-лесно достъпно от юг и изток, където Р. Рашев залага сондажи през 1973 г. Установява, че стената е широка около 3 м, фундирана направо върху терена, на места в културен пласт с тракийска керамика. На източната и южната стена регистрира по две кули и една на ъгъла. Всички са правоъгълни с размери 6 х 5,50 м, като пред тях има допълнителна укрепителна система без аналог. Тя е с обща ширина 29 м и включва два рова, а между тях втора стена с дебелина 2,10 м. Сондажът, който заложихме на източната стена, потвърди тези наблюдения, и по-специално факта, че за разлика от съседната „Картел кале” крепостните зидове тук са без фундамент (обр. 33), практика, позната от другите крепости от този тип.

Откритата при сондажните проучвания в Аязмото керамика е сходна по хронология и разпределение с керамиката от „Картал кале”. Тук обаче процентът на сиво-черната керамика е малко по-голям, докато керамиката на бързо колело и тарата /амфори тип I/[19] са представени от отделни фрагменти. Накитите и култовите предмети също са предимно от X в. Важно откритие е почти напълно запазеният процесен кръст, намерен в повърхностния хоризонт на изкопа до западната крепостна стена (обр. 28)[20]. Въпреки тези незначителни нюанси, може определено да се твърди, че крепостта „Аязмо” е построена приблизително по едно и също време с „Картал кале”, функционират сихронно, през X в. имат сходна съдба при събитията в края на X и тридесетте години на XI в., и най-после са напуснати заедно от обитателите си при печенежките нападения през 1036 г.

Подградието /селището/ югозападно от „Картал кале”

При експедиция през ранната пролет на 2001 г. по склона югозападно от крепостта до самата река на площ около 85 дка бяха определени границите на голямо подградие, което достига до реката и в което бяха установени над 150 видими легенообразни хлътвания на терена – очевидно ями на землянки (обр. 8). Действително при заложени сондажи под 4 от тях бяха открити жилища /№ 9 – 11, 14/, две от които с материал от X в. и две с находки от XI в. /№ 10 – обр. 34, и № 14/. До брега на реката бе проучено производствено съоръжение – железарска работилница /№ 12 – обр. 35/, плитко вкопана с каменни стени, в която се попадна на голямо количество шлака и два крика. При проучвания следващата година се оказа, че селището от X – XI в. продължава отвъд реката и заема почти целия срещуположен на крепостта езикообразен меандър с площ около 40 дка. Тук бяха проучени още две жилища от X в. – едното до брега на реката /№ 13/, а второто – на най-високата част на възвишението /№ 19/.

[****] В резултат на обхождания Р. Рашев предполагаше, че тук не е имало крепостна стена, но такава бе регистрирана при нашите разкопки през 2003 г.

Скалният манастир срещу крепостта „Аязмо”

Той е оформен на труднодостъпна височина в скалния венец на левия бряг на сухоречието, точно срещу крепостта „Аязмо”, с която е в пряк визуален контакт (обр. 4, 6, 7).[21] Съставен е от две части – същински малък манастир /тип скит/ и крипта, където са погребвани и препогребвани монаси. Манастирчето включва три килии, игуменарница и църква, при конструирането на които са използвани естествени пещери, допълнително изсичани и дооформени. Църквата е в дъното на комплекса и представлява правоъгълно помещение с размери 3,80 х 2,00 х 1,65 м. Върху източната стена старателно е изсечена аркирана олтарна ниша с ширина 0,55 м, дълбочина 0,25 м и височина 0,85 м. Южно и в непосредствена близост до църквата е килията на игумена, а западно от нея към входа са оформени още три килии. В съседния скален венец е оформена крипта. Представлява триъгълно помещение с размери 6,80 х 3,60 х 1,65 м, и подравнен под и таван. В северозападния ъгъл старателно е изсечена гробна камера с размери 1,90 х 0,45 х 065 м, като по периферията е оформен жлеб за покритие с капак. При входа в североизточния ъгъл на помещението все така старателно е оформена голяма ниша за препогребване костите на по-рано починалите монаси.

Този малък манастир вероятно е дъщерен скит на големите скални манастири около с. Върбино /Дуловско/ на брега на р. Канагьол /Дристра/,[22] където през Средновековието е минавал главният път между столиците Плиска и Преслав и патриаршеската резиденция Дръстър /Силистра/.[23]

Старобългарската агломерация „Руйно”

Забележително е, че така формираната старобългарска селищна агломерация около с. Руйно (обр. 4) няма аналог в Средновековна България по своята големина, фортификация и организация. Тя включва две крепости с обща площ около 110 дка /42 дка „Картал кале” и над 70 дка „Аязмо”/, които са сред най-големите и добре укрепени през Х в. в Североизточна България. Действително, в Добруджа и Лудогорието са регистрирани 20 каменни крепости, условно наречени „Скала – Цар Асен” с укрепена територия между 20 дка /Хума, Скала/ и 40 дка /Цар Асен/, в изолирани случаи /съседната до Руйно крепост до с. Подлес, Силистренско/ около 70 дка.[24] Като изключим обаче Цар Асен, всички те отстъпват по площ и фортификация на крепостите до Руйно. Така например крепостта „Картал кале” е единствената с фундамент на крепостните зидове, двойна стена /протейхизма/ при най-достъпната част и единствената с врязани /по-скоро дълбоко вдълбани/ знаци по лицата на стените. Това е и най-добре естествено защитена от природата старобългарска крепост от този тип. Без аналог е и голямо селище – предградие в подножието й, с площ около 120 дка /75 дка под крепостта и над 40 дка на отсрещния бряг/. Същевременно крепостта „Аязмо” е най-голямата старобългарска крепост от този тип с площ около 70 дка, с кули през 45 м по фронта на стената, с втора каменна стена и два рова, и най сетне – скален манастир в непосредствена близост. Според предварителните наблюдения в двете крепости през Х в. е имало минимум над 100 землянки, разположени на укрпена площ около 110 дка. Над 200 землянки са били разположени в подградието югоизточно от „Картал кале”, върху двата бряга на реката, на площ около 120 дка. Ако предварителните ни наблюдения са верни, в агломерацията Руйно през Х в. едновременно на площ над 250 дка са обитавани над 300 жилища, което предполага съсредоточване на над 1500 жители. Никъде досега в границите на Средновековна България, като изключим столиците Плиска и Преслав, и евентуално патриаршеската столица Дръстър, не е регистрирана такава голяма обитаема площ с толкова много жилища през Х в. Без аналог е и двойката крепости, разположени съвсем наблизо, с обща укрепена площ над 110 дка. Най-после, втората по площ /малко под 70 дка/ старобългарска крепост в

Североизточна България при с. Подлес се намира само на 18 км в западна посока,[25] а съседната крепост до Окорш, с площ над 40 дка, е само на 8 км в южна посока.[26]

Забележително е, че според проучванията крепостите до Руйно са строени и обитавани сихронно, като начинът на градеж и дори кулите са еднакви /правоъгълни с размери 6 х 5,50 м/. Строителите обаче не са едни и същи и това се долавя от ред принципни разлики като наличието на фундаменти и знаци по стените в „Картал кале”, наличието на два рова с втора стена между тях в „Аязмото”. Както и да е било, необходим е изключителен ресурс от хора, строители и средства за такова мащабно строителство по едно и също време. Дори предполагам /това важи специално за „Картал кале”/ , че е дирижирано от централната власт от столичните резиденции в Преслав и Дръстър, защото по стените върху големи каменни блокове са врязани знаци, между които и най-разпространеният през IX – X в. в България знак IYI.[27] Засега най-правдоподобна е хипотезата, че това е знак тамга на управляващата в България през целия IX и X в. династия, чието начало е поставено от хан Крум, и продължена до царете Симеон Велики и Петър I.[28]

Изхождайки от подемния материал, керамиката и специално металните накити, Руйно не е обитавано през езическия период на Първото българско царство, сиреч през VIII и първата половина на IX в. Липсата на накити и фрагменти от кани и паници, характерни за езическите некрополи, е показателно в тази насока. Основен репер за определяне началото на обитаването в агломерацията Руйно в случая се явяват сиво-черните и червеникаво-кафявите фрагменти от гърнета на бавно колело, с излъскани ивици (обр. 36, 36а), и червеникаво-жълтите фрагменти, рисувани или покрити с червена ангоба (обр. 36с). За съжаление, те имат сравнително широки граници на разпространение от втората половина на IX до първите десетилетия на X в. Сходна датировка имат и гърнетата с врязана украса, която покрива цялото тяло на съда и специално комбинацията от хоризонтални бразди, съчетани с вертикални такива от шийката до дъното на съда (обр. 36 b). В този смисъл началната дата на обитаване засега най-общо може да се определи към края на IX – началото на X в. На фона на малкото селища и езически некрополи в региона, и специално липсата им в близките околности на Руйно поставя въпроса откъде се е взело толкова многобройно население, което през X в. изгражда две големи крепости, манастир и огромно за времето си по площ подградие. Още повече, в близките околности на Руйно досега не е регистрирано селище, землено укрепление или некропол от предходния езически период на Първото българско царство от VIII – първата половина на IX в. Сходна е картината и около останалите старобългарски крепости и селища от X в. в Добруджа и Лудогорието, където документираните предходни селища от VIII – IX в. /обикновено са в близост до езически некрополи/ са неколкократно по-малко. Също така крепостите тип „Скала – Цар Асен” по правило са изградени ad fundamentum на необитаеми през Средновековието места, т.е. липсват по-ранни хоризонти от езическия период. Единственото изключение сред 28 регистрирани обекта от този тип е Окорш, където землено укрепление със селище от IX в. прераства в каменна крепост, обитавана през X и самото начало на XI в.[29] Действително, към езическия период се отнасят други 10 землени укрепления, за които се предполага, че губят защитните си способности към края на IX в., но нямаме данни, че населението, което ги обитава, напуска границите им и се насочва към каменните крепости от X в. Показателен е случаят със земленото укрепление при Кладенци – единственото проучено чрез системни археологически разкопки.[30] Оказа се, че селището в неговите граници, възникнало през VIII – IX в., не е напуснато в края на IX в. Напротив, то продължава да се обитава през целия X и дори в началото на XI в.[*****], т. е. няма преливане на средновековните му обитатели към съседната каменна крепост „Скала”, издигната през X в. и разположена само на 4 км в западна посока.[31] При теренни обхождания на земленото укрепление до Алеково, разположено на 3 км източно от крепостта „Цар Асен”[32], също регистрирахме керамика както от IX, така и от X в. Затова рязкото нарастване на населението през X в. и появата ad fundamentum около 30 нови крепости е трудно да се обясни с естествен прираст в региона. Очевидно има друга причина, която съзирам в миграционни процеси в североизточните земи на Първото българско царство, и по-специално в Отвъддунавска България в края на IX – началото на X в. Забележително е, че по десния бряг на Днестър са регистрирани около 30 селища и едно землено укрепление при Калфа от IX в.[33] Десетки са старобългарските селища от този период и около Южния Траянов вал. Най-многобройни на север от Дунав са ранносредновековните неукрепени селища във Влашката низина[34], чийто брой рязко нарасна при проучване трасето на магистралата Букурещ – Черна вода – Констанца през последните две десетилетия. В нито един от тези многобройни обекти не бяха открити находки, характерни за старобългарските обекти от X в. на юг от Дунав – обеци, пръстени, коланни апликации и токи, византийски монети от X в.[******], оловни медальони, и забележете – нито един кръст енколпион или предмет, свързан с християнския култ! Затова преди повече от 20 г. предложих хипотезата, че към края на IX в., след българо-унгарската война, съпътствана със сключването на българо-печенежкия алианс, цар Симеон Велики /893 – 927/ организирано изтегля старобългарското население от Отвъддунавска България и го настанява на юг от Дунав и Южния Траянов вал.[35] На този фон агломерацията Руйно, възникнала като „изведнъж” в края на IX – началото на X в., може да се приведе като най-ярка илюстрация на този процес. Забележително е, че в проучените старобългарски обекти на север от Дунав по Днестър и Влашко не са регистрирани пожари, а находките /битови предмети, сечива, накити/ в изоставените землянки /като изключим натрошените керамични съдове/ са толкова малко, е показателен, че става въпрос за организирано напускане при мирни обстоятелства.[36] Впрочем тези археологически реалности се потвърждават от писмените източници и по-специално от византийския император Константин VII Багрянородни /908 – 959/, съвременник на събитията и възможно най-информираният автор за тази епоха.[37] Той твърди, че по негово време, сиреч първата половина на X в., Печенегия започвала на левия бряг на Дунав срещу Дръстър и продължавала до Днепър, и като цяло поддържала мирни и дружески отношения с България. Това добросъседство се потвърждава и в едно писмо на византийския патриарх Николай Мистик до цар Симеон Велики от 917 г., където се говори дори за сродявания между двата етноса по Долен Дунав.[38] По тази причина стигнах до извода, че още в началото на X в., предвид необходимостта от голям човешки потенциал и икономически ресурси за водене на тотална война с Византия, цар Симеон Велики изтегля контролирано старобългарското население от Влашко и Бесарабия /специално от лимеса по Днестър/ и го съсредоточва основно в Добруджа и Лудогорието.[39] По такъв начин равнинната зона на север от Дунав и Южния Траянов вал до Днестър е „освободена” за номадската икономика на печенегите и българските владетели си осигуряват своеобразни федерати по твърде разтеглената дотогава и уязвима граница по посока Евразийските степи. На този фон не

[*****] Кладенци е единственото от неукрепените селища от IX – X в., в което е открита керамика на бързо колело и тара от края на X – първите десетилетия на XI в.

[******] В повечето средновековни обекти на юг от Дунав се откриват византийски монети, и специално на Лъв VI /886 – 812/ и Константин VII Багрянородни /908 – 959/.

е за учудване фактът, че прочутите с агресивността си към уседналите си съседи печенеги по правило не атакуват българските градове и крепости на юг от Дунав до кончината на българското царство през 1018 г.[40]

Към края на X в. двойката крепости „Аязмо” и „Картал кале” пострадват силно при нашествието на руско-варяжкия княз Светослав през 969 – 971 г. и последвалата руско-българско-византийска война. При проучването на „Картал кале” през 2003 г. се установи, че руско-варяжката войска е пробила отбраната на Картал кале в югозападния ъгъл на крепостта, където стената е разрушена до основи и е регистриран мощен пожар. Непогребаните индивиди над пода на землянки № 15 и 16 от X в. също могат да се свържат с това събитие. Впрочем при системните проучвания в Скала и Цар Асен също са регистрирани пожари, разрушили землянките от X в., над чиито руини са вкопани по-късни землянки и наземни жилища с материали от края на X – началото на XI в. След пълното установяване на византийско владичество в Добруджа след 1000 г. крепостната система „Картал кале” е възстановена и може би разширена в южна посока.[********] Нямаме сигурни данни, че това се е случило с крепостта „Аязмо”. При проучванията специално в „Картел кале” е регистриран внос на керамични съдове, накити и нови типове кръстове от големите византийски центрове след началото на XI в. За разлика от крепостите по главния път Преслав – Плиска – Скала – Цар Асен – Дръстър в агломерацията Руйно, и подобно съседната крепост при Окорш, разположена на 20 км южно на брега на същото сухоречие Сенебир, през XI в. не са настанявани византийски гарнизони[41]. Тук отсъстват основните белези за такова присъствие – голямо количество византийски монети /в Скала са открити над 334 монети[42], в Цар Асен около 80[43], а в Руйно и съседната крепост Окорш[44] само по 3/, печати на византийски сановници и голямо количество вносна византийска керамика, и най-вече амфори. Въпреки всичко крепостната система е възстановена и обитаема от старобългарското население под византийска администрация след края на X в., за което свидетелстват материалите и керамиката от наземните жилища до крепостната стена в изкоп I, землянка № 16А в крепостта и две от проучените землянки в подградието. Прочее, фактът, че през XI в. има обитатели в подградието /землянки № 10 и 14 са с материали от XI в./ предполага, че укреплението е било плътно населено. Макар и в малък процент в сравнение с Дръстър, Скала, Цар Асен, Ветрен и др. /крепости по главния път и край Дунав/, в Руйно е открита византийска керамика на бързо колело, кръстове и накити, характерни за XI в. /включително внос/, което предполага, че населението е включено като периферия във византийския пазар.

Съдейки по керамичния ансамбъл, няколкото фрагмента печенежка керамика и двата анонимни византийски фолиса кл. А-2, както и в контекста на резултатите от проучванията на съседните крепости и сведенията от писмените източници, следва да приемем, че крепостите и цялата агломерация Руйно е разрушена и напусната при печенежкото нашествие от 1036 г.[45] Липсата на отчетлив културен пласт с печенежка керамика и накити, познати от Дръстър, Скала, Цар Асен и др., предполага, че номадите не установяват тук свой по-продължителен лагер. Разрушаването на „Картал кале” е добре документирано от анонимния византийски фолис кл. А2 (обр. 31), открит пред външното лице на западния зид в горял пласт, затрупан с камъни от деструкцията на крепостта. Разцепването и ветрилообразното разтваряне на западния зид, въпреки

[********] Засега е трудно да се установи кога е станало това разширение. Наличието на фуга, по-грубият градеж, липсата на фундамент свидетелстват, че е реализирано по-късно, но не може със сигурност да се твърди дали е преди, или след разрушенията през втората половина на X в. Действително в Цар Асен към края на X – началото на XI в. е изградено второ укрепление /вж. бел. № 24 /, но дали така е било и в Руйно, засега не знаем.

фундамента, вероятно е резултат на регистрираните от Скилица серия силни земетресения, последвани от засушаване и масов глад през 1037 г.[46] Допълнителна причина за това ще да е било нарушаване целостта и структурата на зида при превземането на укреплението през 1036 г. Изглежда това е станало по насилствен път, защото във всички проучвани сектори от двете страни на крепостния зид е регистриран силен пожар, който е разрушил и жилищата. Населението ги изоставя завинаги и емигрира в по-защитените от номадските конници региони на Предбалкана, дунавските градове и долините на Русенски, Бели и Черни Лом.[47]

Несъмнено двойката крепости около Аязмото се явяват регионален военно-административен, икономически, духовен и културен център за дълъг период от време от края на IX до средата на XI в. Необикновено голямата площ на укрепената им територия /така е и в съседните укрепления при Окорш и Подлес/[48] предполага, че освен за защита на обитателите, те са проектирани и като убежища на околното население при вражески нашествия. Това отчетливо са долавя в „Картал кале”, където жилища през X – XI в. са регистрирани само в западната половина на крепостта, докато около 50% от територията в източна посока е необитаема. Липсват землянки и в добавената укрепена територия на юг с издигнатата през втората половина на X в. нова стена. Може би това е направено с цел да се осигури защитена територия на многобройното население в подградието. Незастроена е североизточната част и на крепостта „Аязмо”. Аналогична ситуация регистрирахме при проучването на съседните крепости Окорш /незастроена е над 60% от територията в югозападната половина/[49] и Скала /незастроена е над 50% от територията в югозападната и североизточната част/[50], което свидетелства за наложена устойчива практика. Направено е с цел за подсигуряване на убежище за населението не само от подградията /такива в „Аязмото” и Скала липсват/, но и от близките неукрепени селища, респективно за стадата домашни животни и складиране на запаси при вражески нашествия.

Редом с останалото крепостите „Руйно” /това важи за повечето крепости тип Скала – Цар Асен – Руйно/ са и значимо духовно и религиозно средище – факт, който се потвърждава от десетките християнски паметници, от кирилския надпис, писалата, закопчалките за книги и най-сетне от скалния манастир. Процесийните кръстове (обр. 28) са косвено свидетелство за църкви, но малкото проучени участъци възпрепятстваха откриването им. Затова и бъдещи проучвания на агломерацията Руйно са много перспективни и могат за съдействат за изясняване на ред проблеми на археологията и историята на Добруджа и Първото българско царство през X в.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. План на Руйно – „Картал кале”, по К. Шкорпил
Обр. 2. Старобългарските крепости и селища около Руйно
Обр. 3. План на Руйно – „Картал кале”, по Р. Рашев
Обр. 4. План на агломерацията Руйно по Г. Атанасов
Обр. 5. План на крепостта Руйно – „Аязмото”, по Р. Рашев, с допълнения на Г. Атанасов
Обр. 6. Скалният манастир срещу Руйно – „Аязмото”
Обр. 7. План на скалния манастир срещу Руйно – „Аязмото”, по Г. Атанасов
Обр. 8. План на Руйно – „Картал кале” по Г. Атанасов
Обр. 9. Сондаж на северната крепостна стена, сектор запад
Обр. 10. Вътрешното лице на южния зид при „Чупката”

Обр. 11. Изкоп I през западната крепостна стена, рова, вала и „калилата” за бъркане на глина за строежа на каменните зидове

Обр. 12, 13. Разрезът на западната крепостна стена

Обр. 14. Кула IV пред западния крепостен зид

Обр. 15. Камък с врязан знак IYI, открит върху западния крепостен зид, южно от изкоп I

Обр. 16. Изкоп I през западната крепостна стена, рова, вала и „калилата”

Обр. 17. Камък с врязан знак, открит от Р. Рашев при сондаж на южната крепостна стена, сектор запад.

Обр. 18, 19. Чупката на южната крепостна стена

Обр. 20, 21. Късноантичното укрепление /рефугиум/ в североизточния ъгъл на крепостта „Картал кале” от X в.

Обр. 22. Кулата при входа на крепостта от IV – V в., преизползвана през X в.

Обр. 23 – 25. Югоизточният ъгъл на крепостта „Картал кале”от X в.

Обр. 26. Землянка № 16 и 16а

Обр. 27. Землянка № 15

Обр. 28. Процесийни кръстове. А. От „Картал кале”. В. От „Аязмото”

Сбр. 29. Култова цедка от „Картал кале”

Обр. 30. Оловен амулет с кирилски текст от „Картал кале”

Обр. 31. Фолис клас А-2 от „Картал кале”

Обр. 32. Сребърна милиаренсия на Василий II и Константин VIII /976 – 1025/

Обр. 33. Разрез на източната крепостна стена на „Аязмото”

Обр. 34. Землянка № 11 в пограднето на „Картал кале”

Обр. 35. Железарска работилница /землянка № 12/ в подградието на Картал кале до реката.

Обр. 36. Керамика от края на IX – началото на X в. от „Картал кале”

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шкорпил К.** Некоторые из дорог Восточной Болгарии. – В: *ИРАИК*, X, Вена, 1905, с. 483.

[2] **Рашев Р**. *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII – XI в.).* Варна, 1982, 141 – 143.

[3] Пак там, 143 – 144.

[4] **Атанасов Г.** *Аязмо Руйно – култов център от три хилядолетия на три религии.* Силистра, 2007.

[5] **Атанасов Г.** Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско – В: *Добруджа*, 8, 1991, 28 – 39.

[6] **Атанасов, Г., В. Йотов, Н. Руссев.** Исследования городища Руйно-Картал кале /предварительное сообщение/. – *Stratum plus*, 5, 2000, 97-107; **Атанасов, Г., В. Йотов, Н. Русев.** Ранносредновековната крепост до с. Руйно, община Дулово, област Силистра. – В: *АОР през 2003* г. С., 2004.

[7] **Рашев, Р**. *Старобългарски укрепления*, 133 – 141; **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско.* С., 1998, 15 – 19; **Рабовянов Д.** *Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство /IX – началото на XI век/.* С., 2011, 22 – 27.

[8] **H. Wolfram.** *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie.* München. 1990, 133-138.

[9] *История на Добруджа.* Т. 1. С., 1984, с. 162.

[10] **Атанасов, Г., В. Григоров.** Метални накити от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – *ИНМВ*, 38 – 39, 2002 – 2003, 331 – 333.

[11] **Атанасов, Г.** Клады земледельческих орудий из Южной Добруджи /X-начало XI вв/. – *Stratum plus*, 5, 2000, 183-208.

[12] **Атанасов, Г, В. Григоров.** Метални накити, 334 – 357.

[13] Пак там, 358 – 366.

Болгарского царства (IX-XI вв.). – *Stratum plus*, 6, 2011, 93-114.

[15] **Атанасов, Г.** Християнски паметници, 28 – 39; **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието (IV – XIV в.). История, археология, култура, изкуство.* Варна – Велико Търново, 2007, 211 – 217.

[16] Пак там, с. 203, табл. XL-150, 204 – 205, обр. 31, табл. XLIV-138; **Атанасов, Г.** Култовата цедка ἡθμός – colum в старобългарската литургика (по археологически данни). – *Археология*, 4, 1995, 42 – 48.

[17] **Атанасов, Г.** Християнски паметници, 28 – 39; **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления*, с. 144.

[18] **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления*, с. 144.

[19] **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала*, 74 – 75.

[20] **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър*, с. 204, табл. LVI-156.

[21] **Атанасов, Г.** Християнски паметници, 28 – 39; **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър*, с. 187.

[22] **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър*, 186 – 201.

[23] **Атанасов, Г., Сн. Генчева**. Народна песен за строителството на път между Преслав и Дръстър от Симеон Велики. – В: *Пътуванията в Средновековна България*, Шумен, 2009, 130 – 150.

[24] **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления*, 129 – 147; **Димова В.** Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – В: *Добруджа*, 10, 1993; **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала*, с. 11, обр. 4; **Рабовянов, Д.** *Извънстоличните каменни крепости*, 22 – 27.

[25] **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления*, с. 137, табл. LVII-1.

[26] **Рашев, Р**. *Старобългарски укрепления*, с. 141; **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov**. The medieval fortress /beginning of 9th – beginning of 11th c./ near the village of Okorsh, Silistra province. – In: *Culture et civilisation au Bas Danube – Călăraşi* /CCBD/, XXVIII, 2011, 220-239.

[27] Предполагам го, защото в нито една от другите крепости не е регистрирано подобно явление и защо Руйно – "Картал кале" е строено по-добре от другите крепости и има аналог единствено в Цар Асен.

[28] **Атанасов, Г.** За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – In: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев.* Велико Търново, 1992, 163 – 172.

[29] **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov**. The medieval fortress, 220-239.

[30] **Ваклинов, Ст., Ст. Станилов.** *Кладенци – старобългарско селище.* Варна, 1981.

[31] **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала,* 5 – 7.

[32] **Рашев, Р**. *Старобългарски укрепления*, 104 – 107.

[33] **Чеботаренко, Г. Ф.** *Калфа – городище VIII–IX вв. на Днестре.* Кишинев, 1973; **Козлов, В. И.** Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 5, 1992; **Козлов, В. И.** Богатое I – поселение Первого Болгарского царство на левобережие делты Дуная. – В: *Добруджа*, 14-16, 1997-1999, 98-130.

[34] **Comşa M.** *Cultura materială vece Româneascậ. Aşezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploieşti.* Bucureşti, 1978, p. 85, fig. 81-7; **Zaharia, E.** *Săpăturile de la Dridu.* Bucureşti, 1967.

[35] **Атанасов, Г.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: *Изследвания в чест на 70-годишнината на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров.* С., 2001,185-214.

[36] Трябва специално да се проучи въпросът за миграция на старобългарско население от Крим към Североизточна Българие по същото време. Действително е установено, че в резултат на придвижването на печенегите към Северното Черномоие в края на X в. десетки неукрепени селища в Крим са напуснати организирано от обитателите си и според някои проучватели емигрират в югозападна посока. **Якобсон, А. Л.** Раннесредневековые сельские поселения Югозападной Таврики. – *МИА СССР*, 1970, с. 168,; **Якобсон, А. Л**. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма. – *МИА СССР*, 1958, с. 85; **Баранов, И.** *Таврика в эпоху Раннего средневековья.* Киев, 1990; **Димитров, Д.** *Прабългарите по Северното и Западното Черномоие.* Варна, 1987.

[37] **Constantinus Porphyrogenitus.** *De administrando imperio* (ed. G. Moravcsik, R. Jenkins). London, 1967, p. 52; **Константин Багрянородный.** *Об управлении империи.* (Под редакции Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева) Москва, 1989, 40-41.

[38] *ГИБИ*, 4, С., 1961, с. 210.

[39] **Атанасов, Г.** Нов поглед, с. 189.

[40] Пак там.

[41] **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov**. The medieval fortress, 220-239.

[43] Монетите от Цар Асен не са напълно публикувани. Съхраняват се в музейните колекции на Силистра, Русе, Варна, Добрич.

[44] **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov**. The medieval fortress, 220-239.

[45] **Diaconu, P.** *Les petchénègues au Bas Danube.* Bucarest, 1979, 40-44; **Атанасов, Г.** Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас „В" и кога печенегите опустошават Добруджа. – В: *Нумизматични изследвания*, 3-4, 1999, 33-53.

[46] *ГИБИ*, 6, С., 1965, 300-301.

[47] **Атанасов, Г.** Нов поглед, с. 196.

[48] **Рашев, Р**. *Старобългарски укрепления*, 137-142; **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov**. The medieval fortress, 220-239.

[49] **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала*, 50-56, обр. 4, 45, 46

[50] **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov**. The medieval fortress, 220-239, fig. 2.

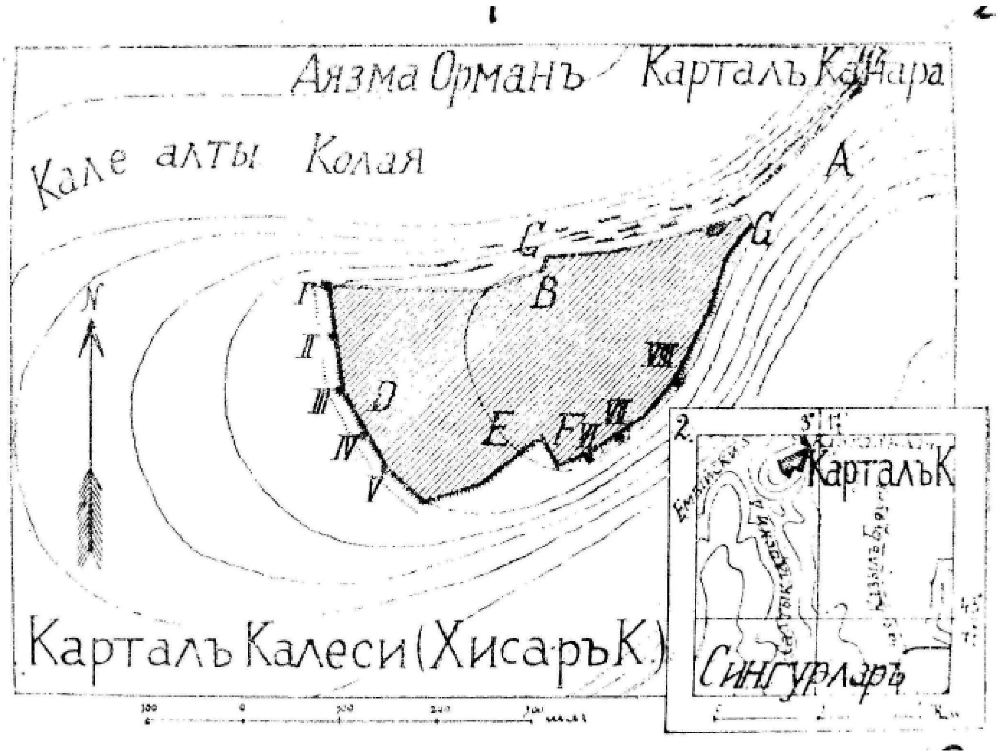
1
Аязма Орманъ
Карталъ Кайнара
Кале алты Колая
A
C
G
B
Г
N
I
II
III
IV
V
D
E
F
VI
VII
VIII
Карталъ Калеси (ХисаръК.)
2.
КарталъК
Сингурларъ
100
0
100
200
300

Обр. 1

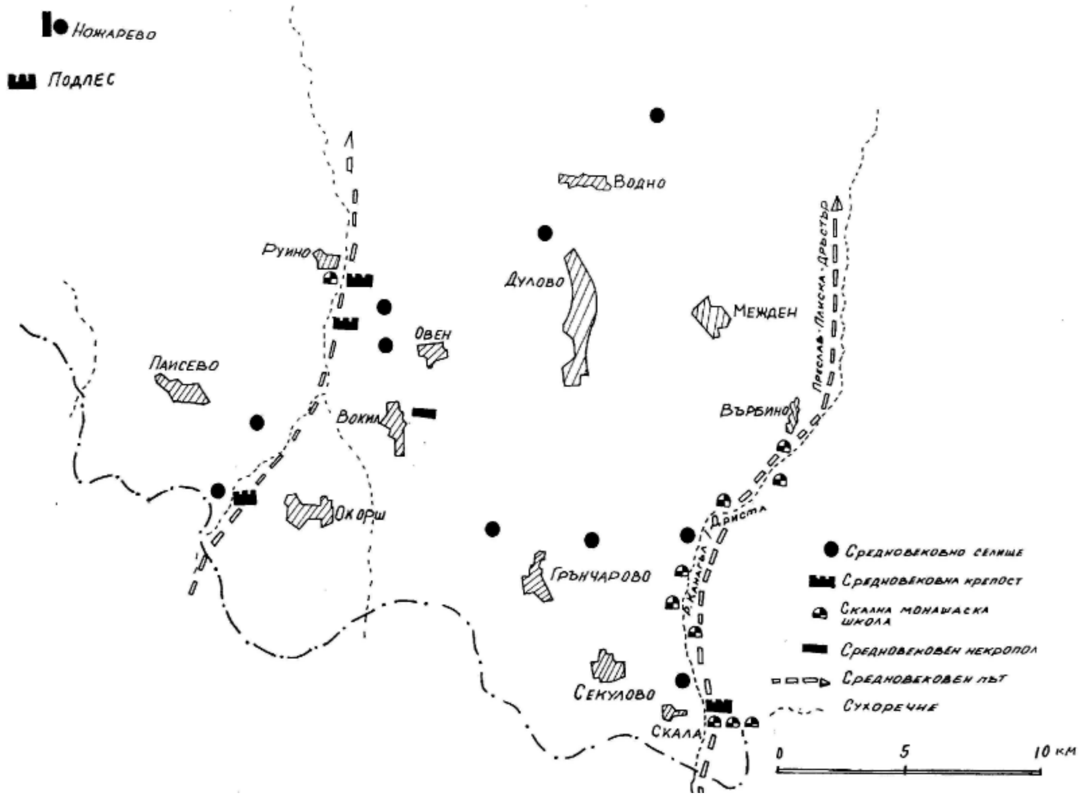
Ножарево
Подлес
Водно
Руино
Дулово
Меден
Овен
Паисево
Вокил
Върбино
Окорш
Дриста
Преслав-Плиска-Дръстър
Б. Канагъл
Грънчарово
Секулово
Скала
Средновековно селище
Средновековна крепост
Скална монашеска школа
Средновековен некропол
Средновековен път
Сухоречие
0
5
10 км

Обр. 2

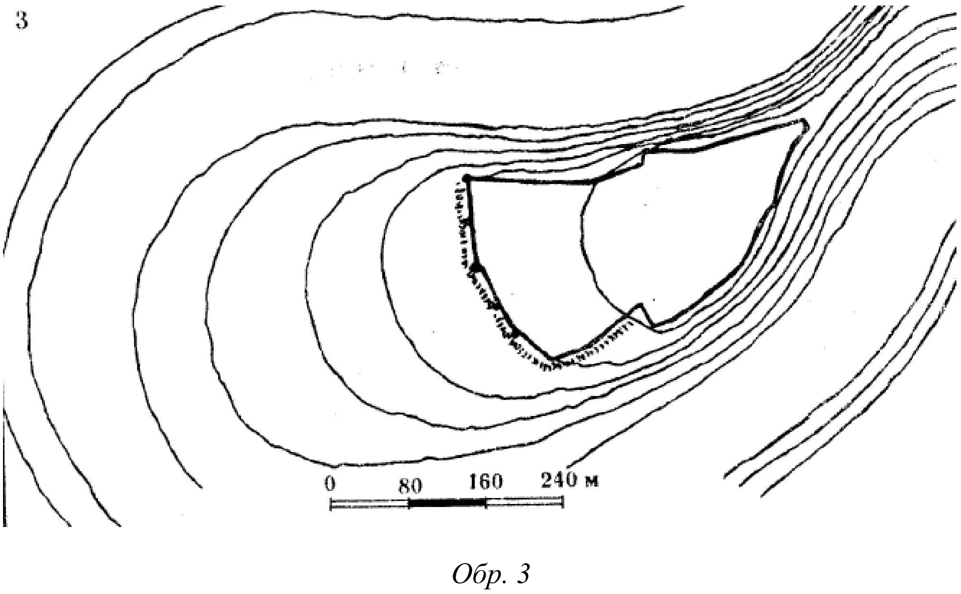
3
0
80
160
240 м

Обр. 3

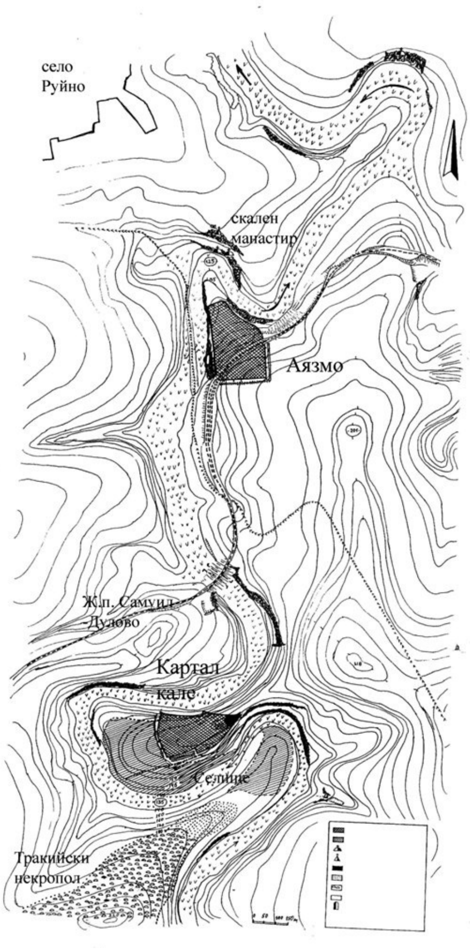
село Руйно
скален манастир
Аязмо
Жп. Самуил-Дулово
Картал кале
Селище
Тракийски некропол

Обр. 4

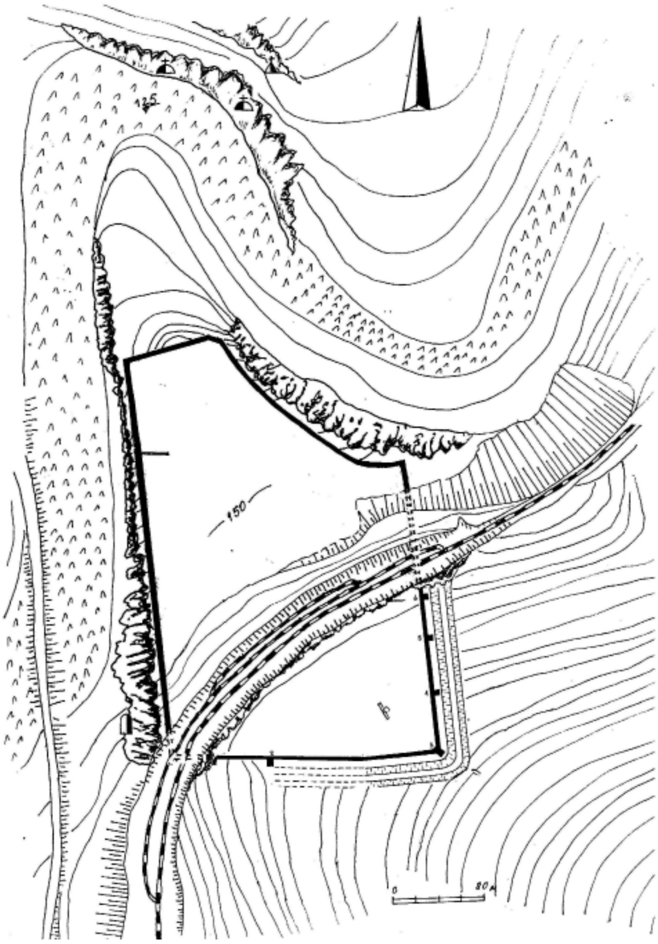
125
150
0
80 м

Обр. 5

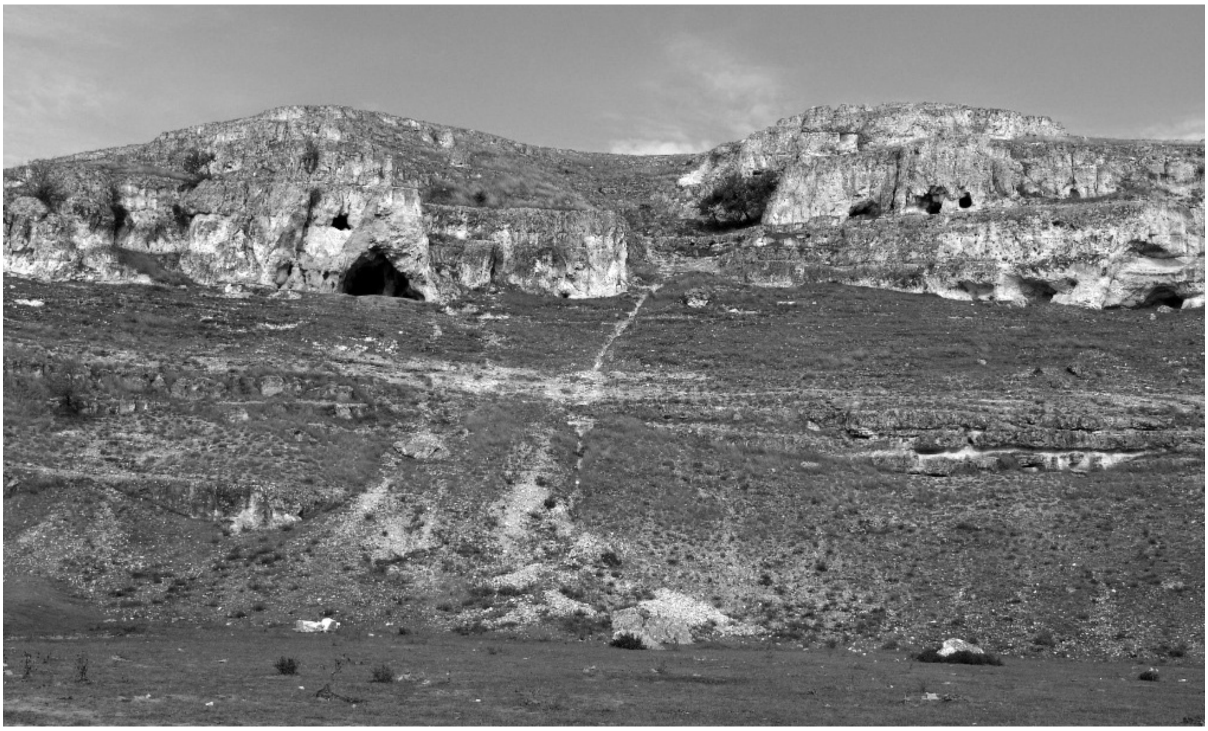

Обр. 6

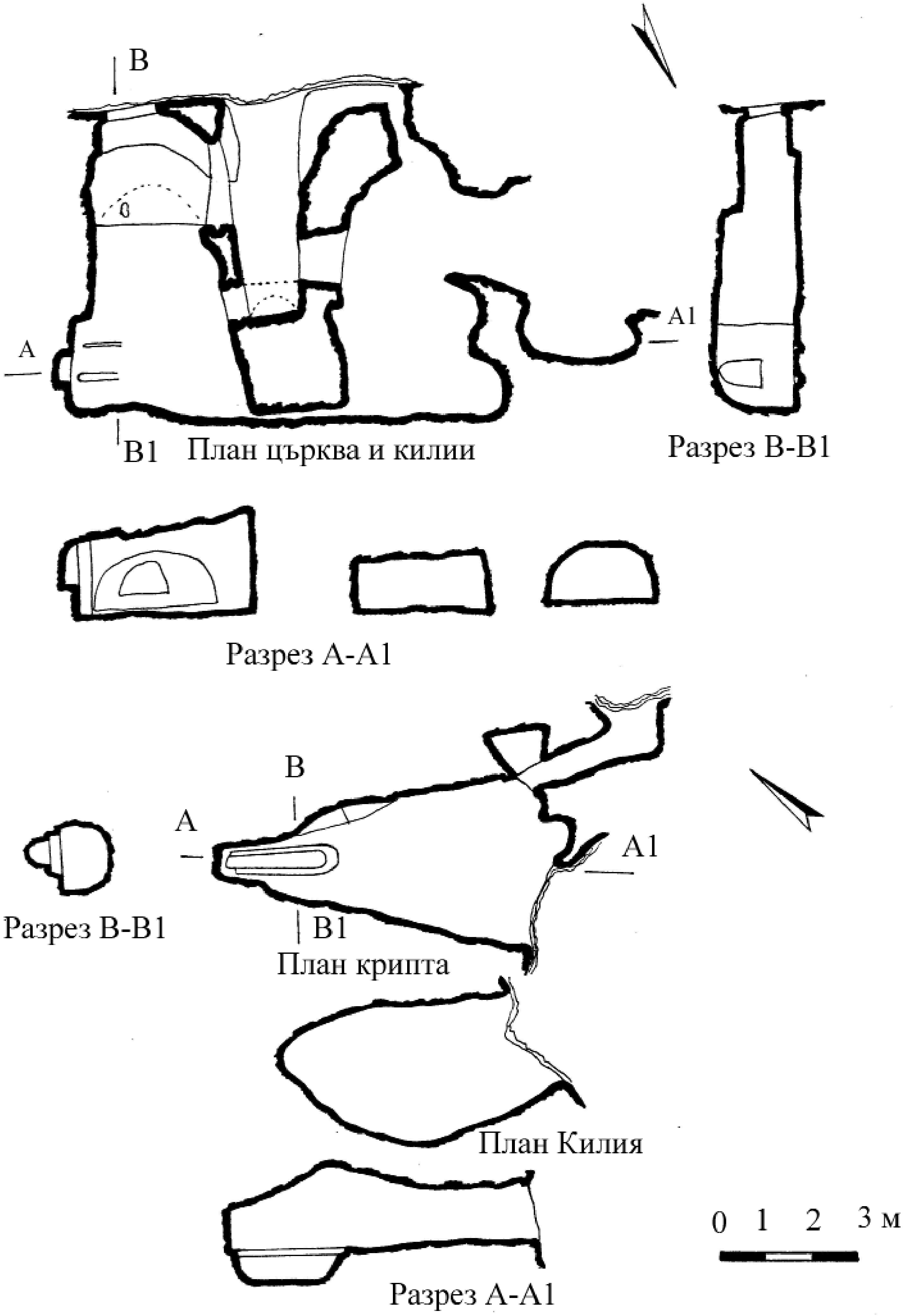
B
A
A1
B1
План църква и килии
Разрез B-B1
Разрез A-A1
B
A
A1
Разрез B-B1
B1
План крипта
План Килия
0 1 2 3 м
Разрез A-A1

Обр. 7

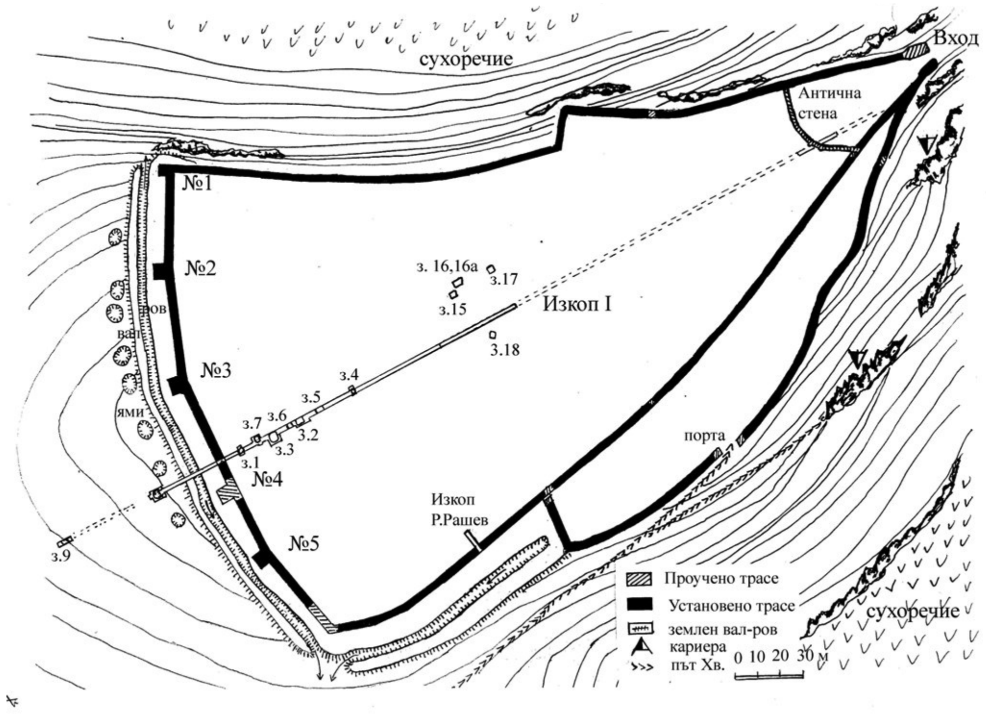
сухоречие
Вход
Антична стена
№1
№2
ров
вал
ями
№3
№4
№5
з. 16,16а
з.17
з.15
Изкоп I
з.18
з.4
з.5
з.7
з.6
з.2
з.3
з.1
з.9
Изкоп Р.Рашев
порта
▨ Проучено трасе
Установено трасе
землен вал-ров
кариера
път Хв.
0 10 20 30 м
сухоречие

Обр. 8

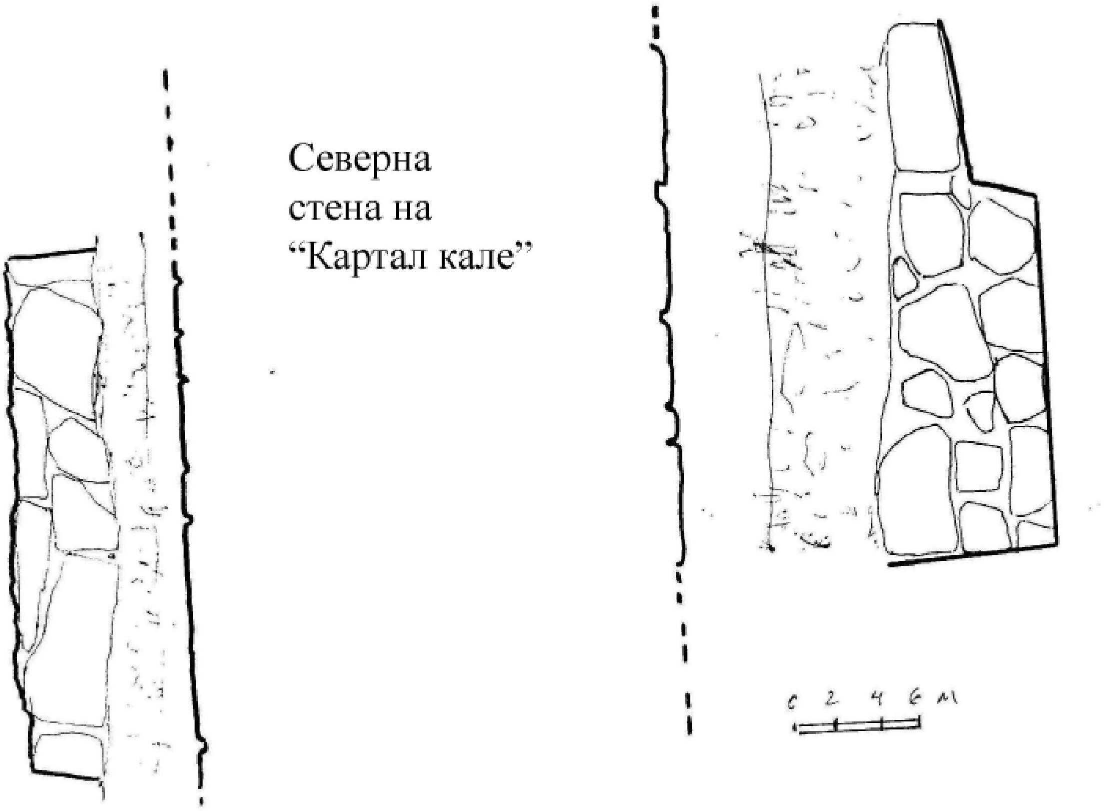
Северна стена на “Картал кале”
0 2 4 6 м

Обр. 9

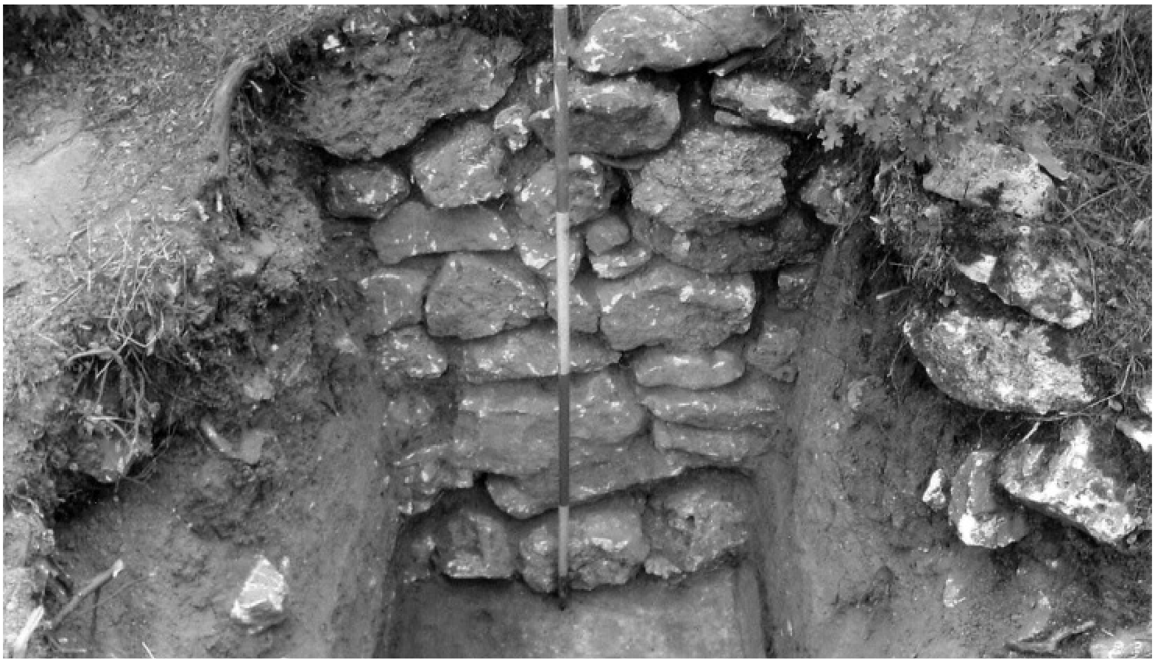

Обр. 10

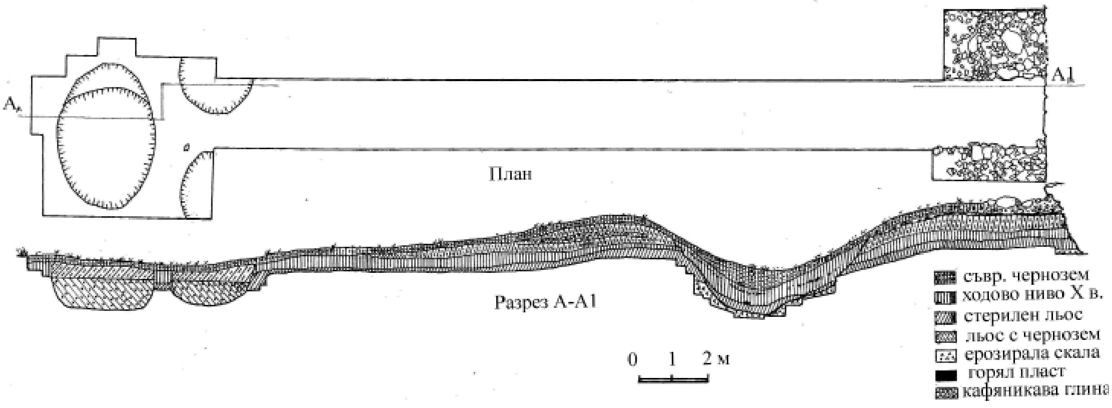
А
А1
План
Разрез А-А1
0 1 2 м
съвр. чернозем
ходово ниво X в.
стерилен льос
льос с чернозем
ерозирала скала
горял пласт
кафяникава глина

Обр. 11

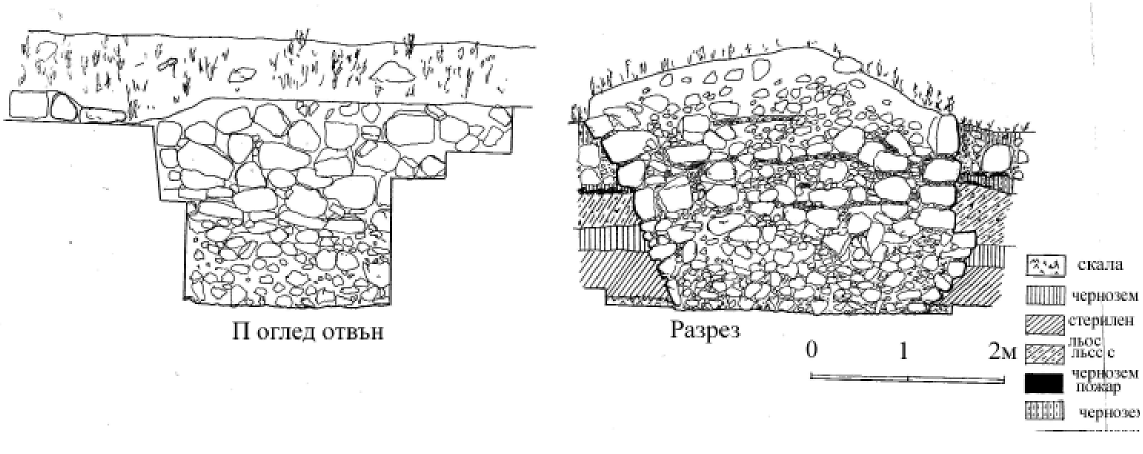
П оглед отвън
Разрез
0 1 2м
скала
чернозем
стерилен льос
льос с чернозем
пожар
чернозем

Обр. 13

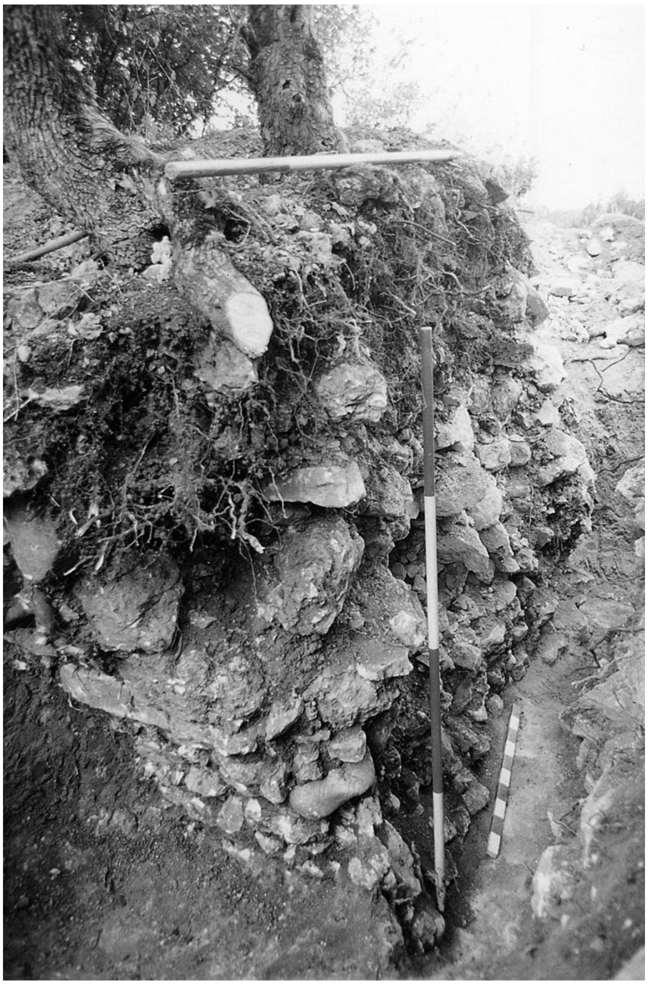

Обр. 12

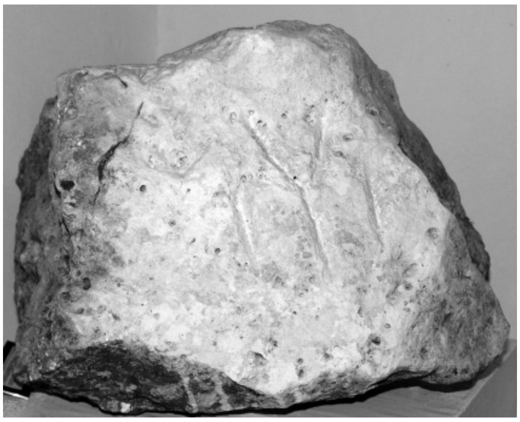

Обр. 15

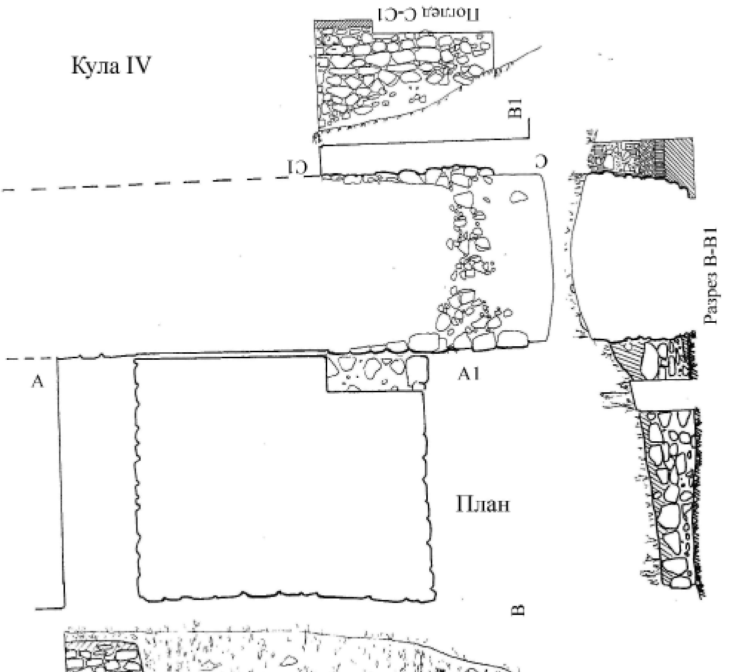
Кула IV
Поглед С-С1
B1
C1
C
A
A1
План
B
Разрез B-B1
Разрез А-А1
0 1 2 м

Обр. 14

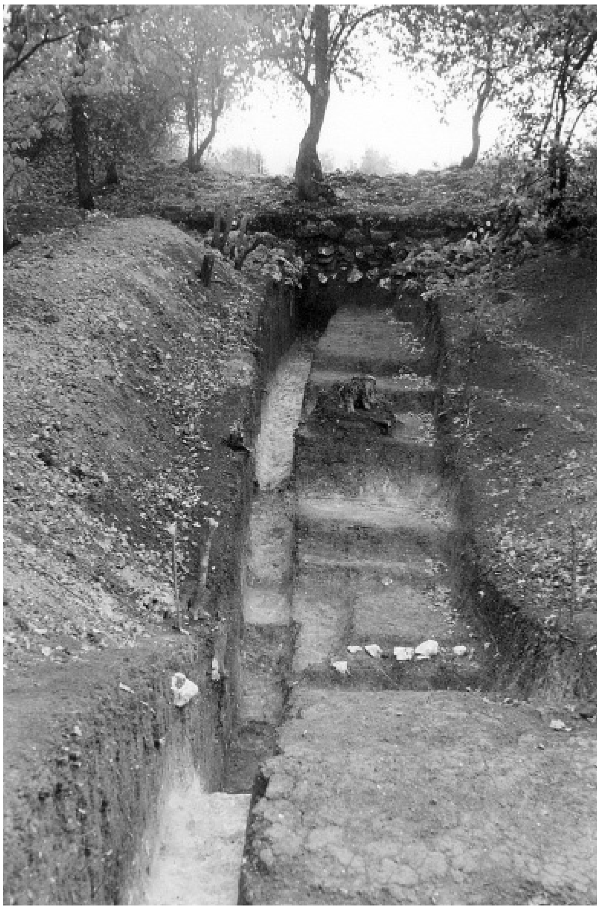

Обр. 16

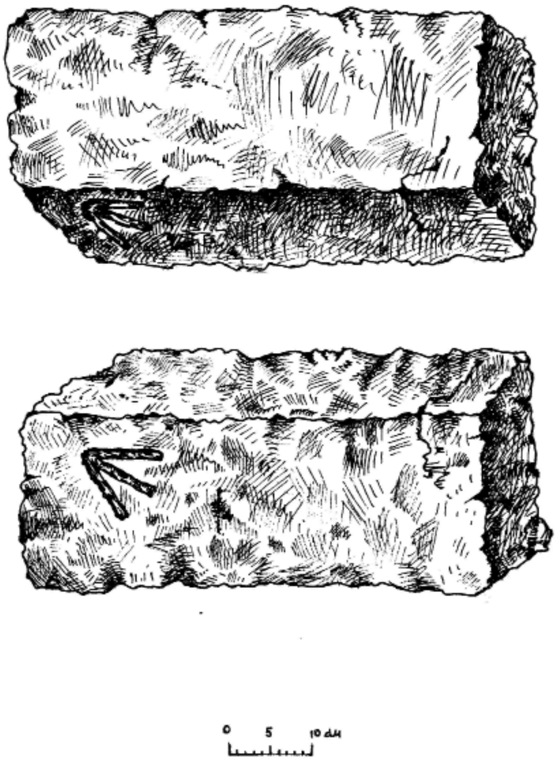

Обр. 17

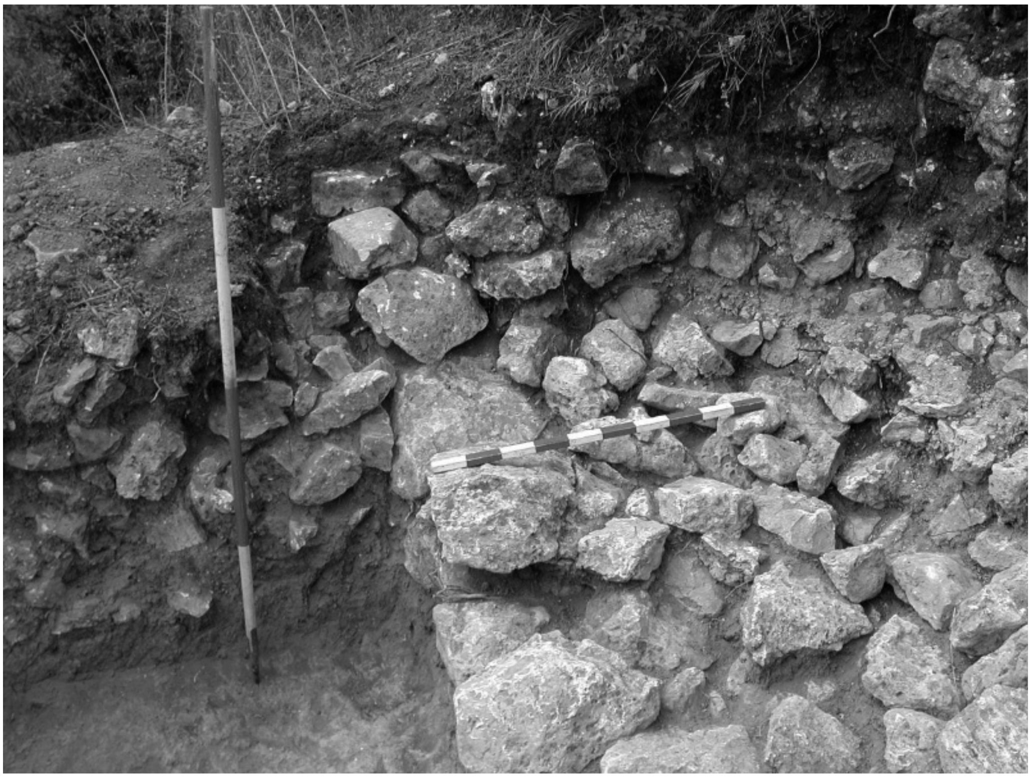

Обр. 18

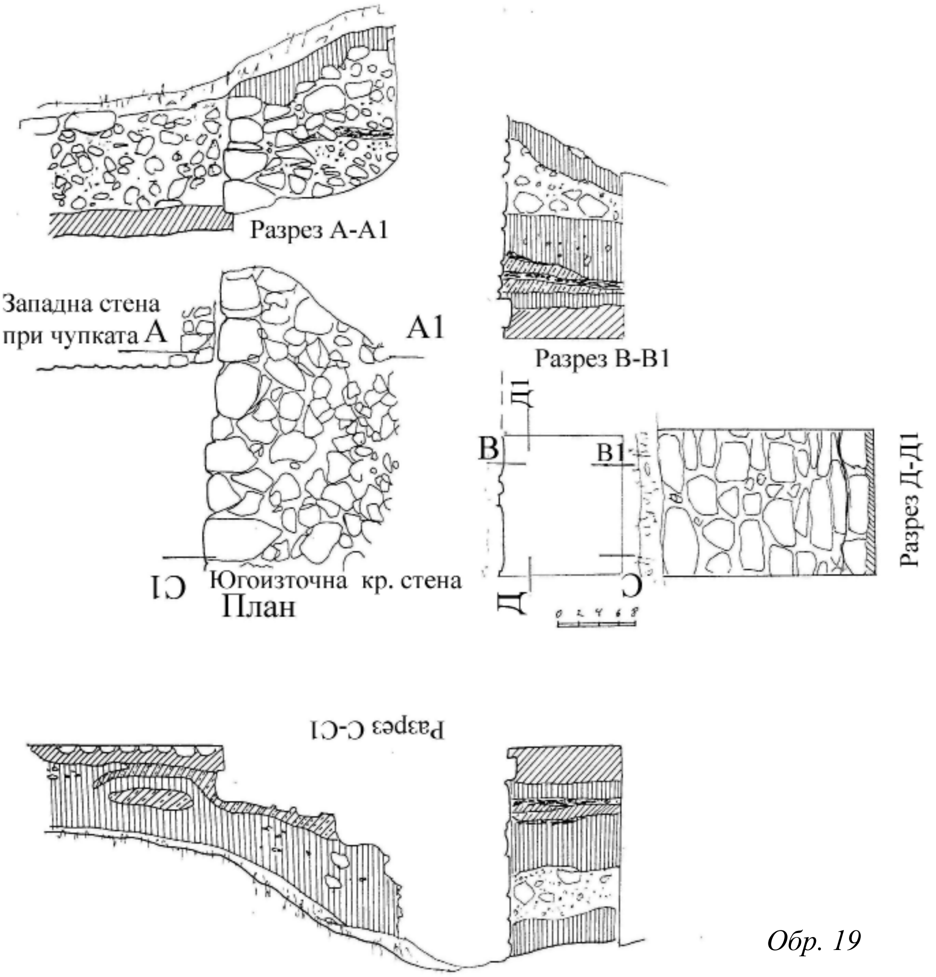
Разрез А-А1
Западна стена при чупката А
А1
Разрез В-В1
Д1
В
В1
Разрез Д-Д1
С1
Югоизточна кр. стена
План
Д
С
0 2 4 6 8
Разрез С-С1

Обр. 19

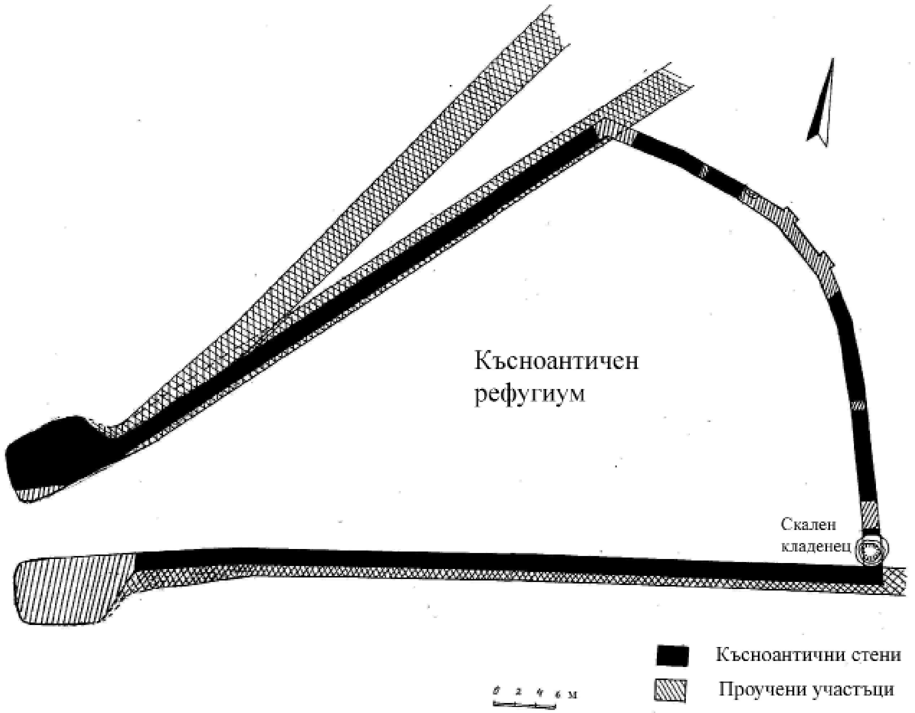
Късноантичен рефугиум
Скален кладенец
0 2 4 6 м
Късноантични стени
Проучени участъци
Стени от Х в.

Обр. 20

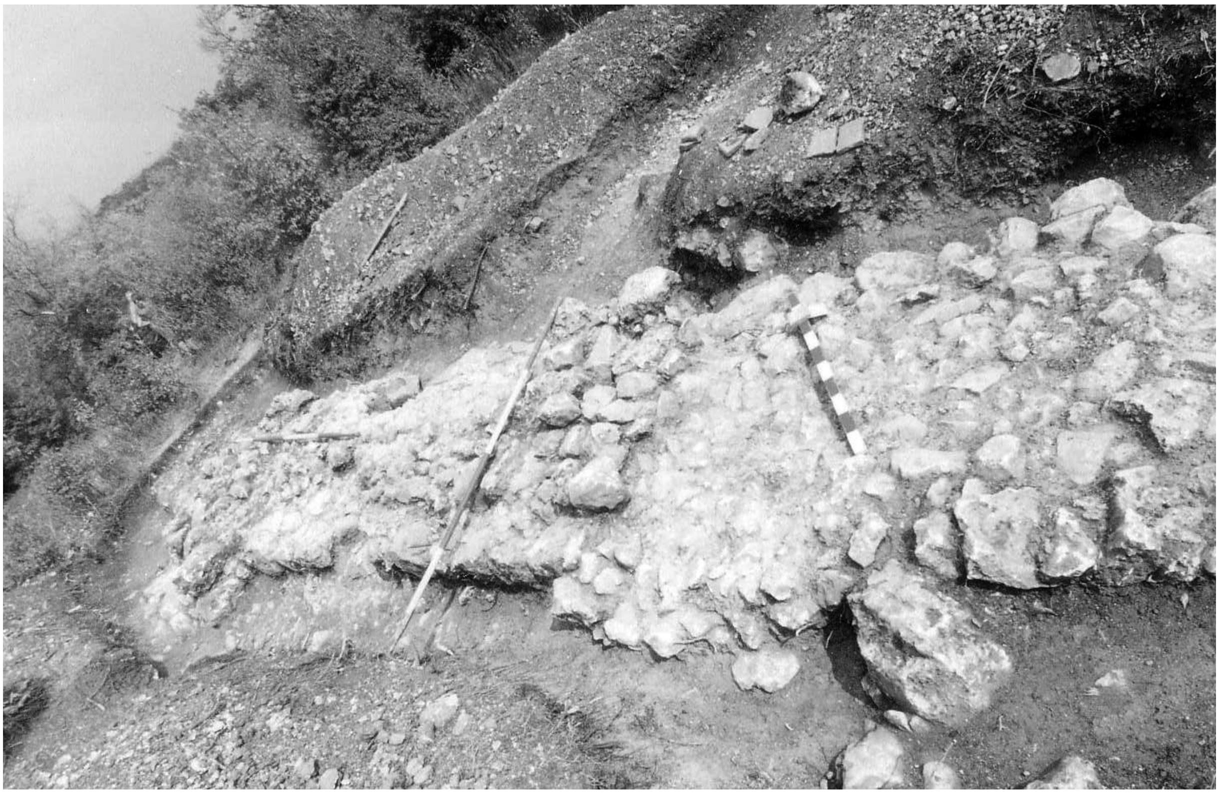

Обр. 21

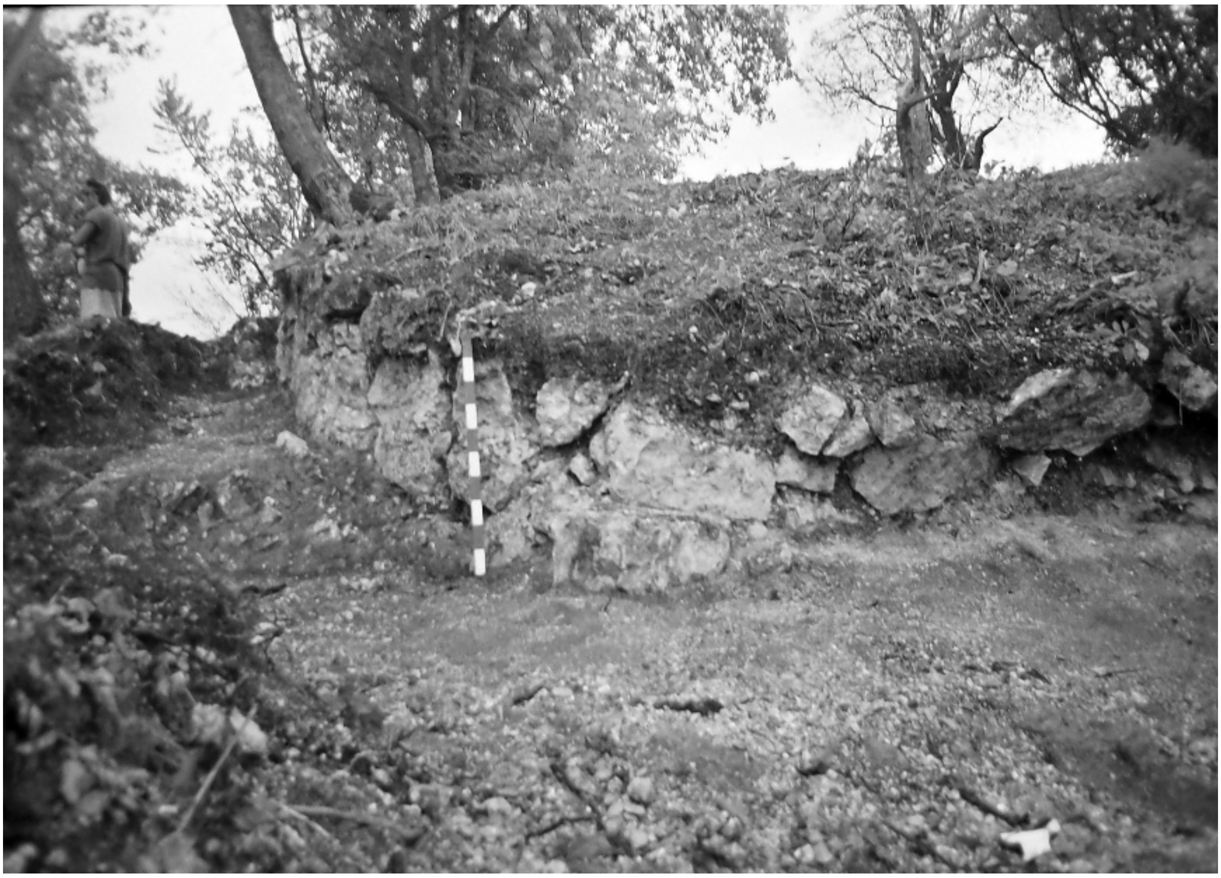

Обр. 22

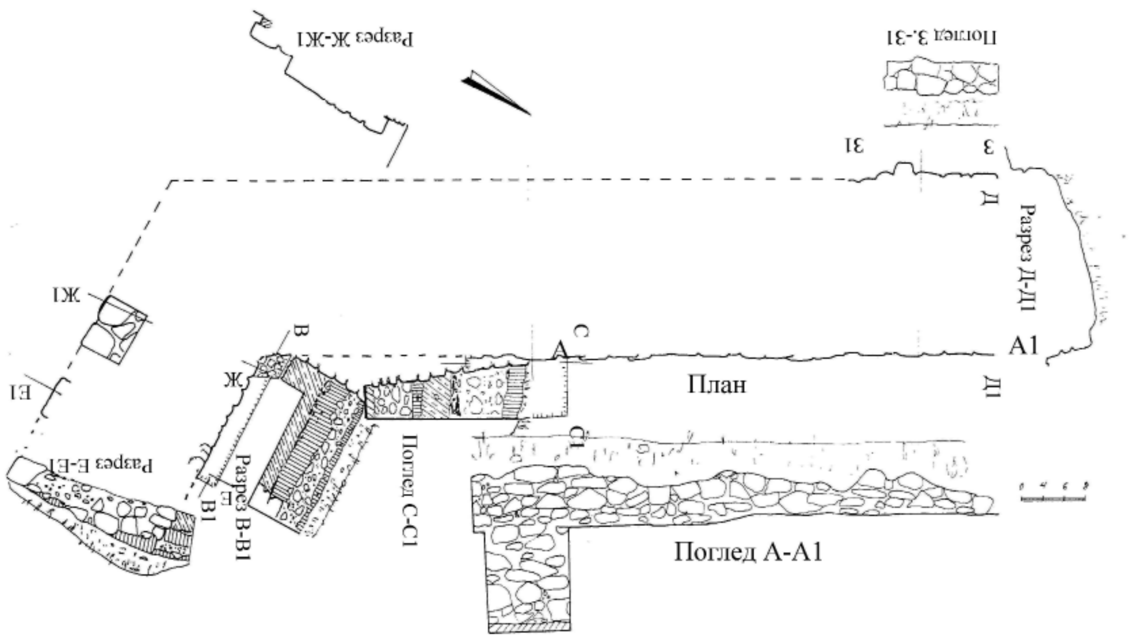
Разрез Ж-Ж1
Поглед З.-З1
З1
З
Д
Разрез Д-Д1
А1
План
Д1
С
А
В
Ж
Ж1
Е1
Разрез Е-Е1
Разрез В-В1
Е
В1
Поглед С-С1
С1
Поглед А-А1

Обр. 23

Обр. 24

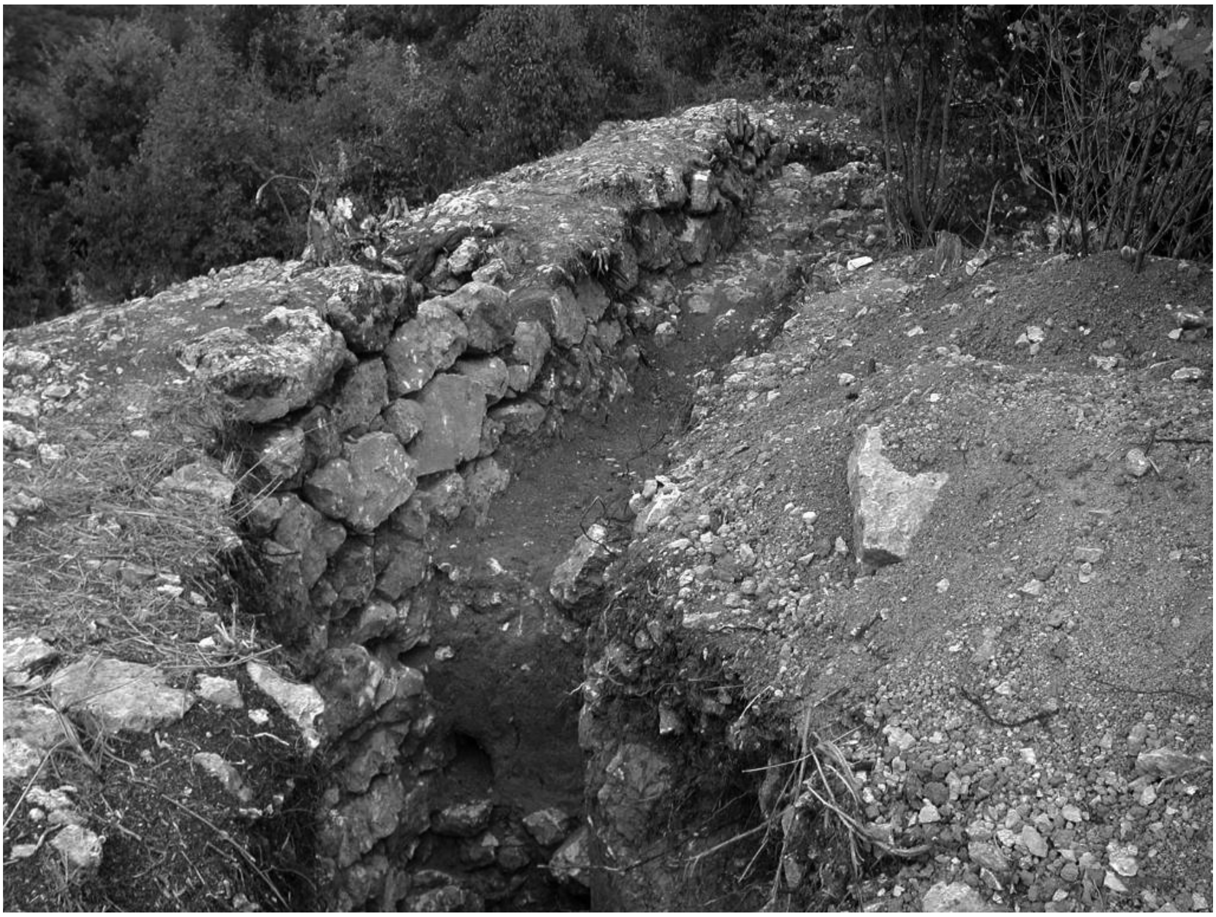

Обр. 25

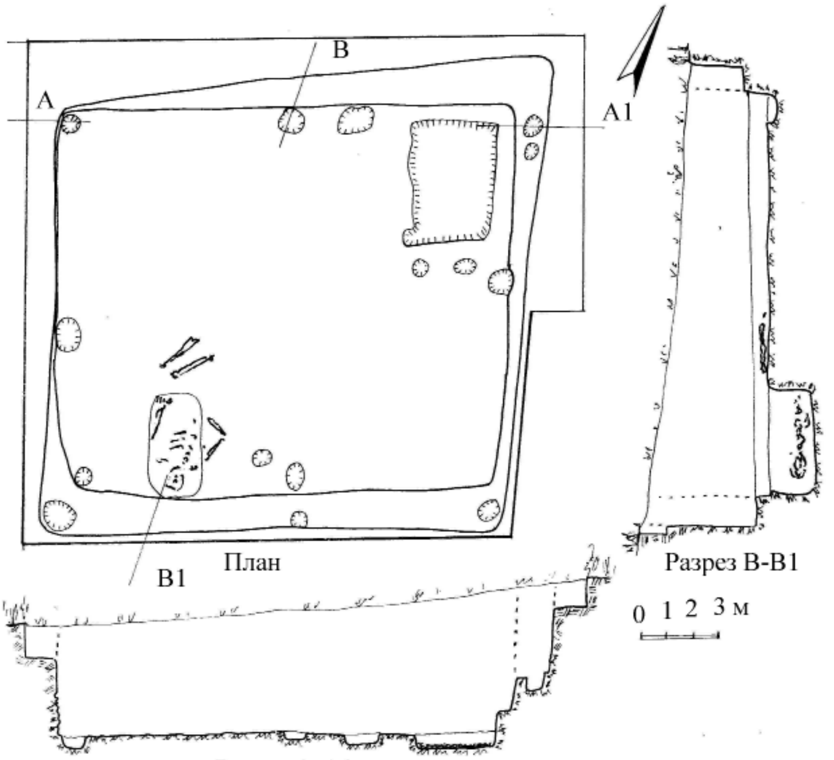
B
A
A1
B1
План
Разрез B-B1
0 1 2 3 м
Разрез A-A1

Обр. 26

Обр. 27

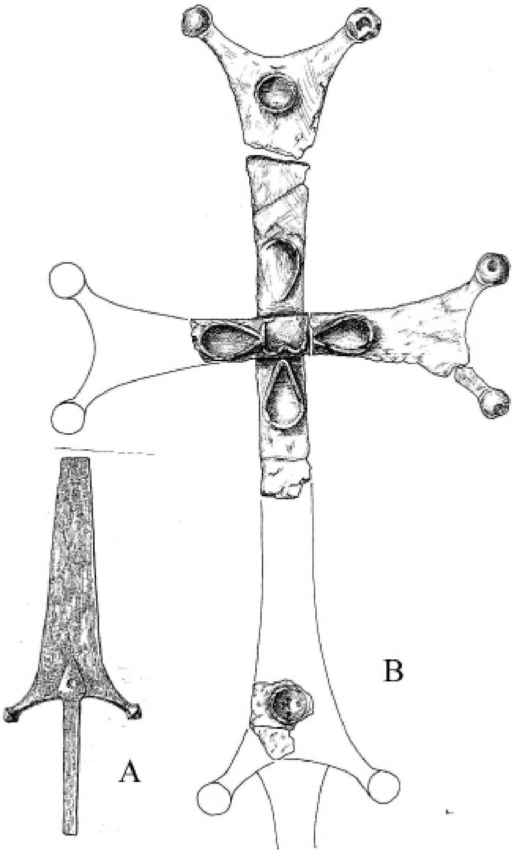

Обр. 28

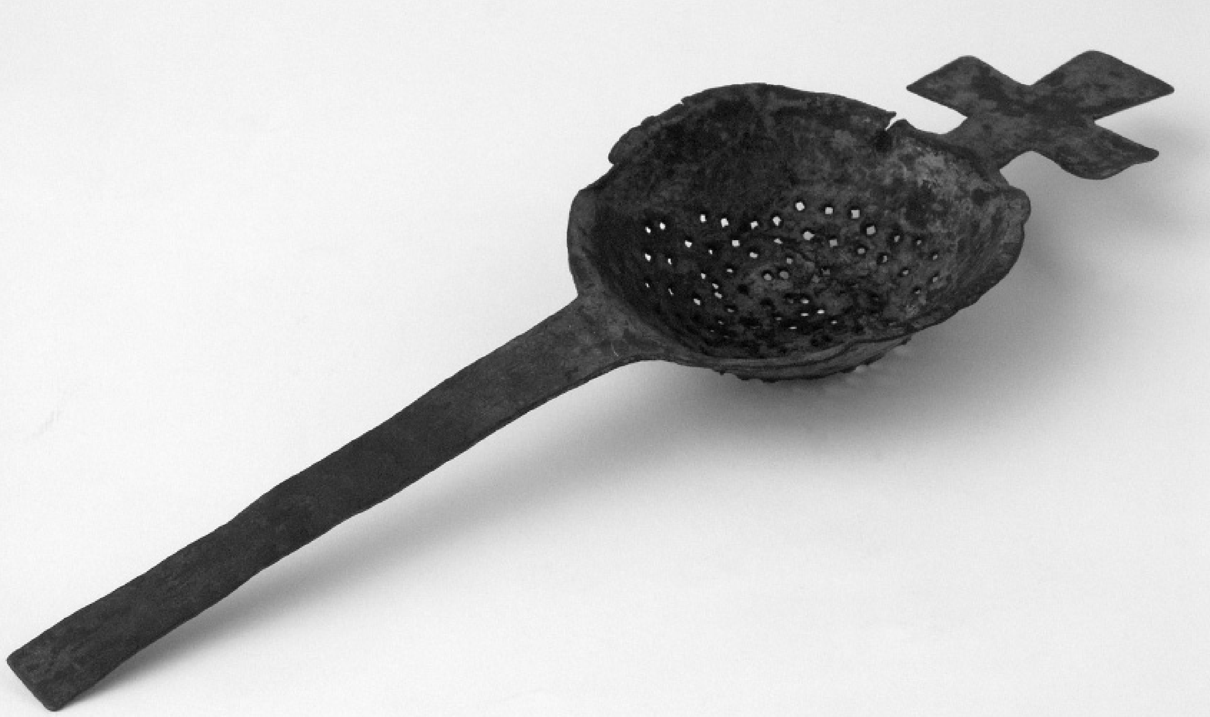

Обр. 29

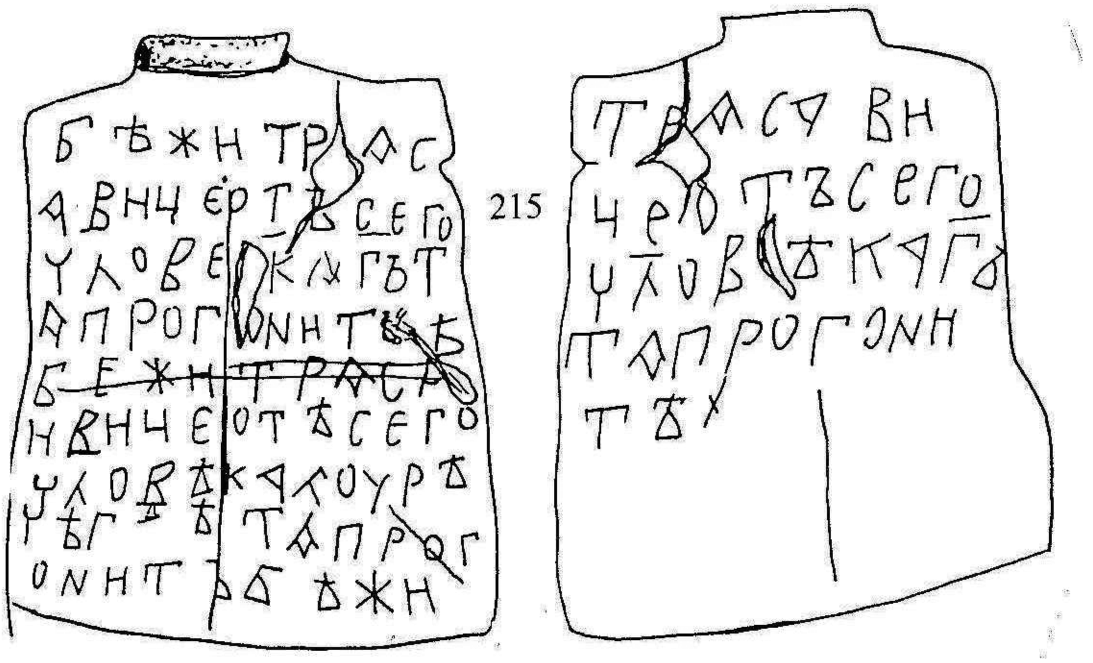

Обр. 30

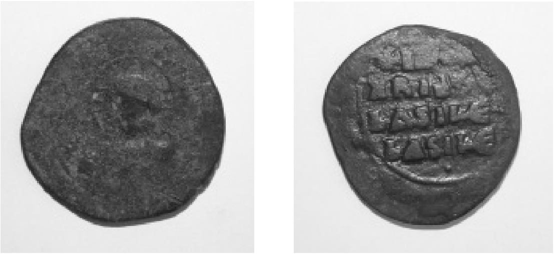

Обр. 31

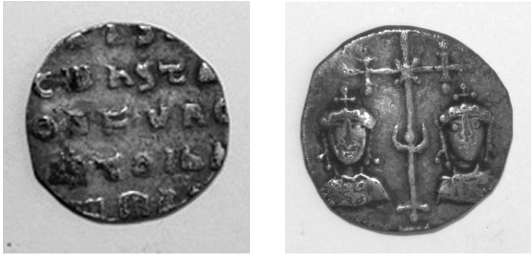

Обр. 32

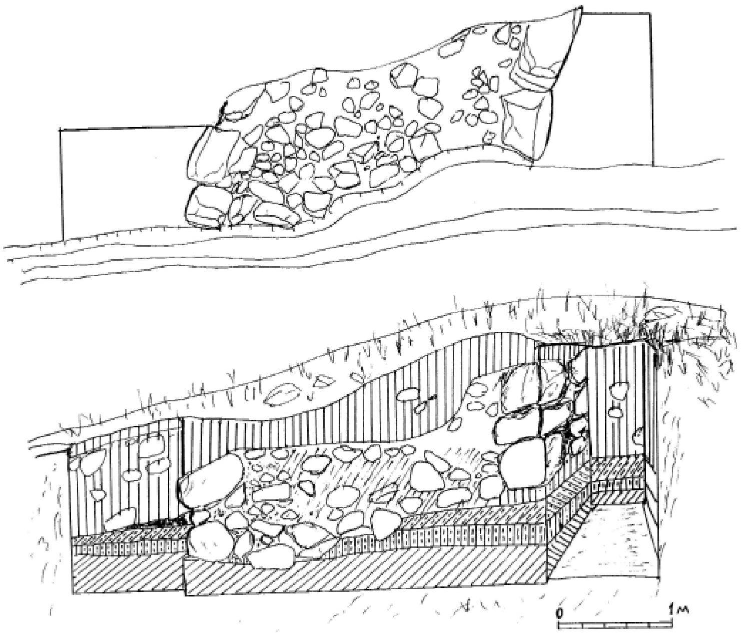

Обр. 33

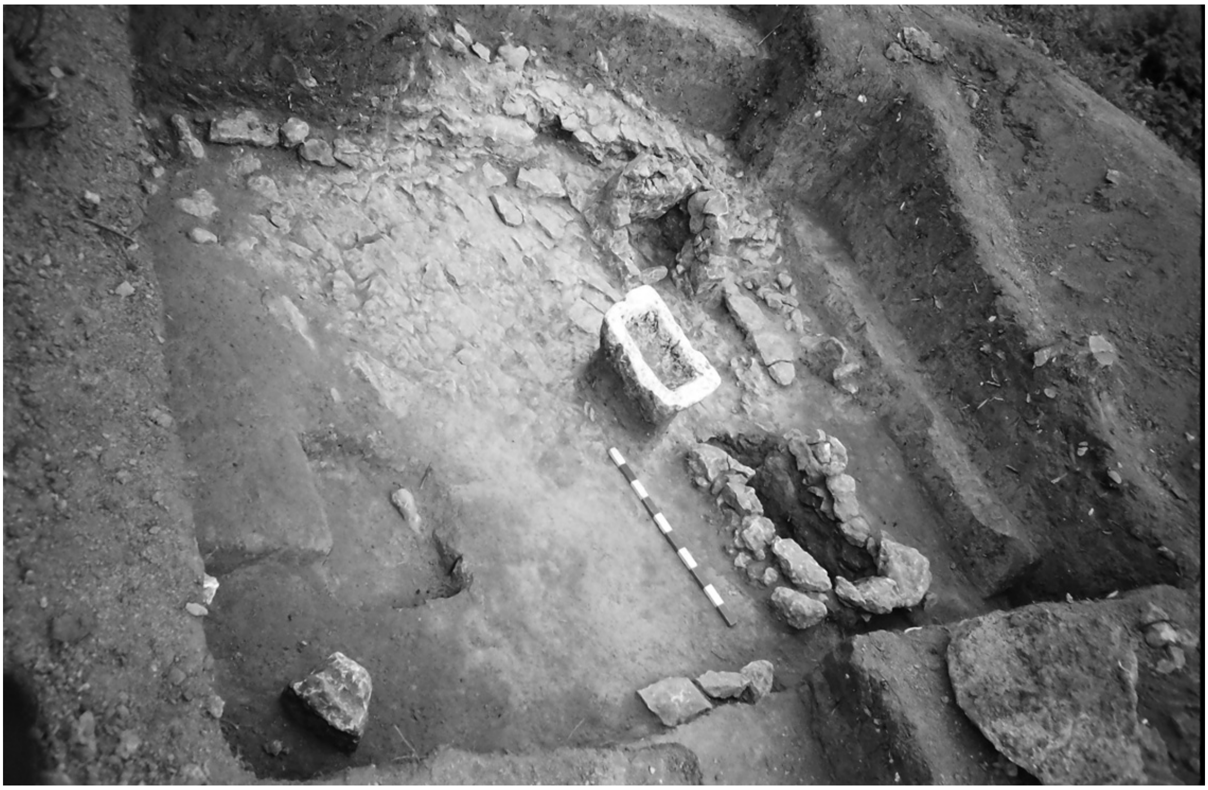

Обр. 34

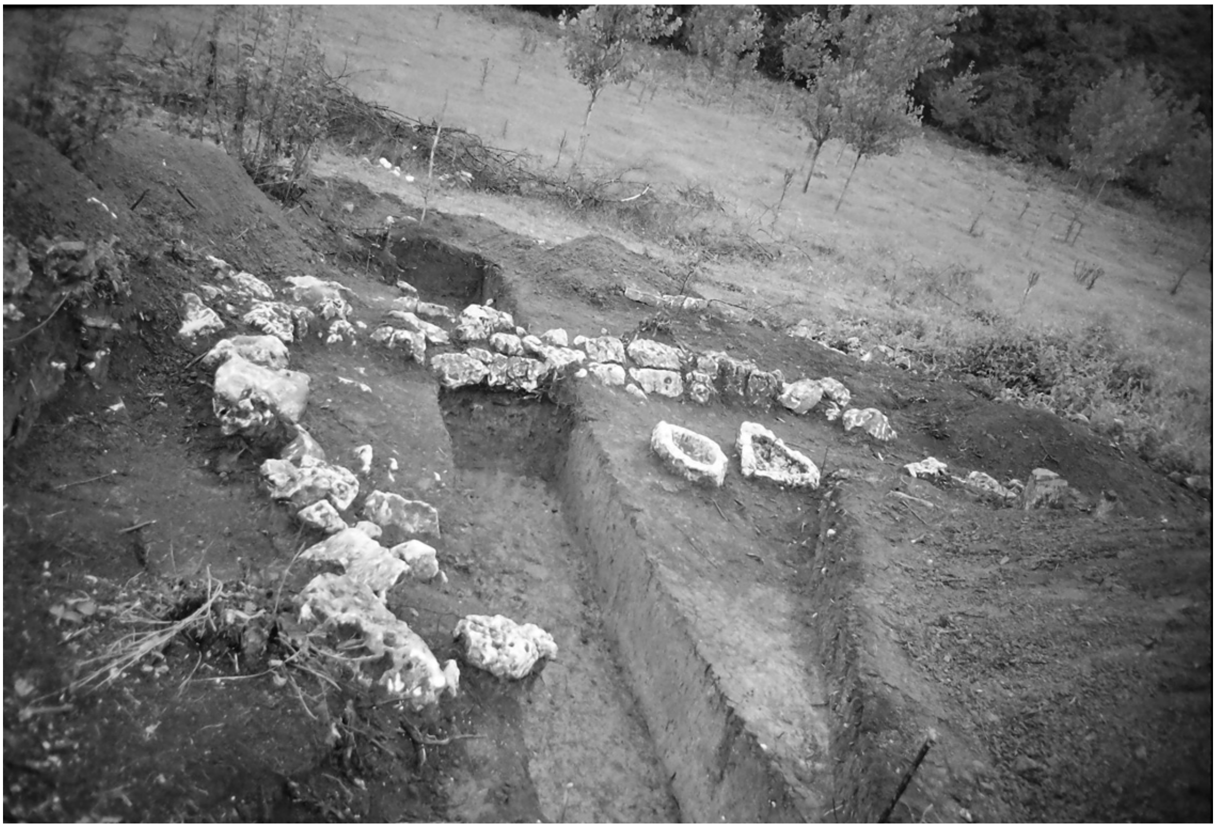

Обр. 35

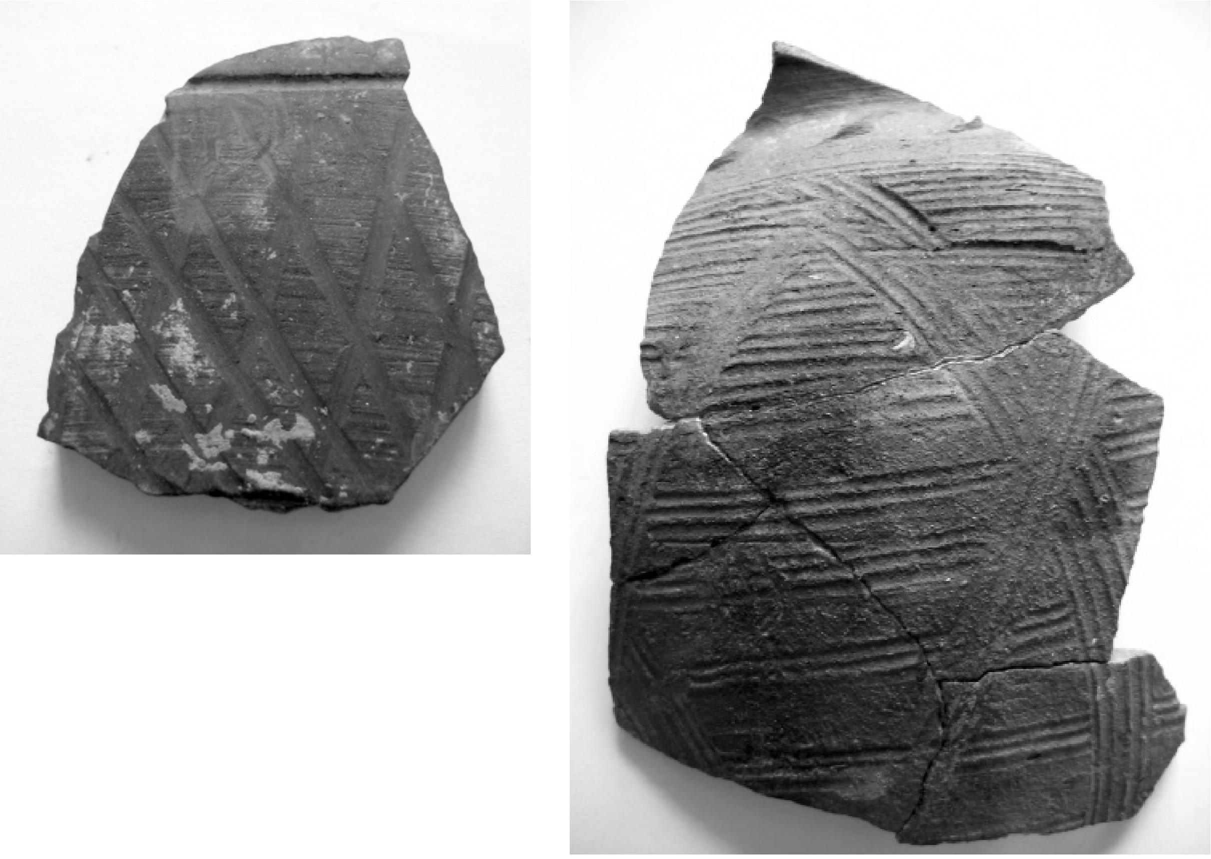

Обр. 36 а, б

Обр. 36 в

ДЪРВОТО НА ЖИВОТА ВЪРХУ СРЕБЪРНА ПЛОЧКА ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Стоян Витлянов

Предмет на настоящото изследване е една твърде интересна сребърна плочка, открита при неизвестни обстоятелства в околностите на Велики Преслав. Според нейния притежател плочката е била намерена при оране, но къде точно, не се знае. Оскъдна е и информация за археологическата среда, в която е открита. При това положение за нейните хронологически параметри може да се изказват само предположения на базата на аналогии.

По форма плочката е тристенна (размери: дълж. 5.7 см; вис. 1.9 см, дебел. 0.02 см), като двускатният горен край е оформен във вид на розета. Върху лицевата част на плочката в плосък релеф е представена интересна декоративна композиция, представляваща две водоплаващи птици, застанали от двете страни на трилистно лале, с глави, обърнати встрани. Над лалето е представена седемлистна розета.

Тази сцена със своите характерни композиционни елементи твърде лесно се оприличава на широкоразпространения в изкуството на много народи древен мотив *Дървото на живота.* Във всички човешки култури на този мотив се отделя специално място. Неговото композиционно съдържание, в различни варианти, символизира един различен свят, твърде отдалечен от привичния космос на човека и от ежедневния свят, в който живее. В много културни традиции представата за тази сцена е свързана с вярването, че дървото на живота се намира в центъра на света и представлява негова ос, около която той се изгражда. В изобразителното изкуство на древността дървото на живота във всички негови разновидности – образ на света (imago mundi), ос на света (axis mundi), рядко се среща в чист вид. Обикновено този световен символ е въплътен в палмети, евхаристични съдове с плодове или вино, кръстни изображения, розети, лотосови цветове, митични животни (грифони, лъвове, птици) и други сакрални предмети и елементи, чрез които се асоциира идеята за устройството на света и за възраждането на живота. Тази митологична представа е характерна преди всичко за гръко-римската и славянска култура, и изобщо за индоевропейския географски ареал. Универсалната митологема за устройството на света и нейните обитатели и медиатори между световете ни връща към древни представи, образи и тайнствени знаци, запазени в народните вярвания и в традиционното народно изкуство. В различни варианти композиционният мотив на дървото на живота е често срещан и в различни паметници на старобългарското изкуство[1].

Композирани плоскостно, представените елементи върху плочката от Велики Преслав образуват сложна композиция, разположена равномерно по цялото изобразително поле. Централно място върху него заема седемлистната розета. Рагледжайки този елемент от украсата от изобразената сцена, е важно да подчертаем броя на лъчите върху розетата, тъй като представите за мистичния характер и символиката на числото седем са проникнали твърде отрано и в митологията на българите[2]. Броят на лъчите, вероятно по подобие на бронзовата розета от Плиска, символизират броя на небесните светила планети, известни на Стария свят, който ги е почитал като богове (Юпитер, Сатурн, Марс, Венера и Меркурий, към които традиционно се прибавят Слънцето и Луната), едно твърдение на Бешевлиев, което не е оспорено аргументирано и до днес[3]. Астрономическият произход на това число не предизвиква съмнение. Цялото небе е подчинено на седем планети, затова в почти всички религиозни системи намираме седем небеса. Най-големите и ярки светила в Античността наброявали седем, които с течение на времето се трансформирали в седем божества. При египтяните имало седем най-висши божества, при финикийците – седем кабири, при персите седем свещени коне на Митра, при парсите – седем ангели, противостоящи на седемте демона. При мюсюлманите мястото на висшето просвещение е седмото небе. Плеяди в гръцката митология се нарича съзвездието от седем звезди.

Числото седем играе апотропеична роля в магическите практики и в това си качество е често срещано в апокрифните молитви. Освен това то обединява в себе си духовното и преходното в живота. Седем са тайнствата в християнската религия, седем са даровете на Св. Дух, седем са смъртните грехове, седем са пропъдените от Христос демони, седем са дните за пост и молитва, седем са защитниците на християнството. Примерите в това отношение са многобройни.

Освен тази символика, розетата във всички нейни варианти е един от най-старите орнаментални мотиви, чиято стилизирана форма често пъти се възприема и за геометрична. Обикновено тя се съчетава с други асиметрично разположени растителни орнаменти, в случая с трилистно лале, което е широко разпространено не само в старобългарското изкуство[4], но по-късно и в българската традиционна шевица[5].

В много сцени с подобни изображения изобразителният текст се гради от различни видове животни, застанали встрани от дървото, в различни хералдически пози. Един от основните елементи в плочката от Велики Преслав е орнитоморфният мотив, който често присъства в старобългарското изкуство. Този образ се появява още в епохата на късния бронз, заема основно място в животинския репертоар през старожелязната епоха и запазва популярността си през класическия период на тракийската торевтика. За разлика от някои животински образи, които изчезват през V – IV в. пр.Хр., този на птицата се запазва, като става устойчив елемент поради характера на своята природа – птиците едновременно ходят, летят и плуват, т.е. свободно се придвижват в пространствените зони на световното космическо дърво. Изобразените птици върху плочката представляват интерес с широките и дълги човки, с шиите и формите на главите, с врязаните върху тях очи от кръгчета с отбелязан център и с късите врязани насечки, изобразяващи оперението им, които характеризират птиците като водоплаващи. Макар да не е лесно със сигурност да бъде определена породата на птиците, тяхната роля като митологичен класификатор на прехода обяснява постоянното им присъствие в изобразителните текстове на редица древни народи. От неговото видово разнообразие в Балканския ареал най-често срещано е изображението на водни птици, чиито типологични и генетични аналогии срещаме най-често в славянската и балканската културна традиция[6]. В него на птицата се отделя специално внимание, тъй като по нейното поведение могат да се предсказват бъдещи събития. Неслучайно в Древен Рим е съществувал специален клас жреци, т. нар. авгури, чието задължение е да гадаят бъдещето по полета и поведението на птиците. Тези вярвания са разпространени повсеместно. Дори и днес са запазени подобни вярвания, свързани най-вече с предсказване на природни и климатични промени.

Водните птици се явяват основен орнитоморфен мотив в старобългарския изобразителен материал[7]. Най-вероятно тези изображения са отглас на старите вярвания на българите, които през IX – X век влезли в орнаменталния репертоар на преславската художествена промишленост. В тези апликации били влагани – според вярата на тези, които ги носели и използвали, различно магическо въздействие и апотропеични сили.

В това отношение композицията, изобразена върху сребърната плочка от Велики Преслав, се подчинява напълно на тази стилова особеност. Специфична нейна черта е композиционната изчистеност на отделните детайли. Особеност е двумерният плоскостен начин на художествено изобразяване, при който липсва перспектива и дълбочина на образите, с изключение на розетата. Мотивът с декоративно-плоскостни изображения е характерен за много паметници от Ранното средновековие, като например Мадарският конник[8], съдовете от Наги Сент Миклош[9], сандъкът от Терачина[10], украсата на двустранната огърлица от Преславското златно съкровище от IX – X век[11], както и за много други раннобългарски изображения[12]. Птици с известна степен на стилизация се срещат и в редица други паметници от Първото българско царство.

Най-вероятно е представените птици върху разглежданата плочка да са патици от сем. Anatinae. Обикновено патиците не участват в религиозните обичаи и обреди, но се срещат често в народните поверия, където оперенията им пазят от уроки, от лоша среща, от магии и лоши духове, от различни зловредни магии[13]. Неслучайно древните българи са възприемали небесните тела като птици и крилати животни. На Слънцето също се гледало като на крилато същество. Движението му по небето се асоциирало с полета на птици или крилат кон, който е символ или олицетворение на Слънцето. Тази идея е широко разпространена в космогоническите митове на древноизточните, и особено на тюркски народи, в митологията на които се среща митът за сътворението на света от парче тиня, където демиургът е патица. Множество археологически находки, фолклорни и етнографски материали, разпространени у народите от Средното Поволжие, съдържат образите на патици, нерядко като символи на Слънцето и небесните стихии. У волжките българи патицата се срещала в образа на златна и перлена птица, а специално бялата патица е била жертвена птица, посветена на Слънцето. Патицата е често срещан символ в китайската и японската митология, като безсмъртен знак на красотата. За юдеите тя означава безсмъртие. За индианците е посредник между небето и водата. Според Плутарх свещена птица е и египетската Изида, почитана и по днешните български земи. В това отношение могат да се посочат и редица други примери[14].

Анализирайки птичите изображения върху сребърната плочката от Велики Преслав, е важно да отбележим, че в изкуството животинският стил показва животните не толкова като реални участници в действителни сцени, колкото като знаци на определени митологични идеи. Хищниците например изобразяват света на смъртта. В същото време обаче лъвът се свързва с реално въплъщение на мощ и власт. Тези и други примери показват многозначността на изображенията, при които отделния знак придобива конкретен смисъл само в определен контекст. По тази логика в митологичен аспект водоплаващите птици от преславската сребърна плочка се явяват медиатор, който обитава свободно и трите зони от вертикалната структура на Космоса. Тази тяхна роля определя честото им присъствие в паметниците на архаичното изкуство в качеството на апотропеи.

Наличието на сребърната плочка от Велики Преслав, с представената върху нея сцена на дървото на живота, която не е изключение за преславския изобразителен материал, е съвсем закономерно. По своята композиция и художествено съдържание тя се доближава до редица паметници на ранносредновековното българско изкуство[15]. Трудно е обаче да се изкажат предположения за нейното предназначение, тъй като по нея няма следи от нитчета, отвори или петлици, които да подскажат как е била апликирана. Най-вероятно е била вградена в мрамор, дърво или друг ефектен материал. Подобно на много съдове като фиали, кани, ритони и други сакрални предмети, сребърната плочка от Велики Преслав е била митичен атрибут, придобит от владетеля по време на някоя сакрална церемония. Сигурно е едно, че по редица свои стилови и орнаментални белези, и особено с трилистното палметовидно лале, чиято генетическа връзка с т. нар.

водни листа[16] от орнаменталното богатство на преславския културен кръг е безспорна, сребърната плочка несъмнено се вписва в преславската художествена култура от X век. Със своята уникалност и неповторима хубост най-вероятно тя е принадлежала на член или приближен на владетелския двор по времето на Симеоновия златен век.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Сребърна плочка от Велики Преслав с изображение *Дървото на живота*

БЕЛЕЖКИ

[1] **Витлянов, Ст**. Дървото на живота в паметници от Първото българско царство. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. 3. Шумен, 1997, 337-354 и пос. там лит; Бронзови модели – матрици за коланни украси от Преслав. – В: *Преслав*. Т. 4. С., 1993, 166-173; Дървото на живота върху бронзов съд от Велики Преслав. – *Археология*, 2000, № 3-4, 57-62; **Овчаров, Д.** *Български средновековни графити*. С., 1982; **Аспарухов, М**. *Средновековни графити от Северозападна България*. С., 1984, с. 245, обр. 305, 309; **Ангелова Ст**. Керамичен съд от с. Вокил, Силистренски окръг. – *МПК*, 4, 1969, 9-11; **Тотев, Т**. Преславското съкровище. – В: *ИНМВ*, Т. 22 (37), 1986, с. 104; *Преславското съкровище*. Шумен, 1994, с. 79 и сл., обр. 49; **Мавродинова, Л**. Украсата на Светославовия сборник от 1073 г. – В: *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*. Т. I. С., 1991; **Василев, Р**. Източната крепостна стена в Плиска (Разкопки през 1972-1974 г.). – В: *Плиска-Преслав*. Т. I. 1979, с. 101, обр. 3; **Mavrodinov, N**. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklys. – In.: *Archeologia Hungarica*. T. XXIX. Budapest, 1943, p. 15, tabl. XXVIII.

[2] Редица знакови предмети и събития се асоциират с това иначе толкова обикновено число. У много народи в Древния свят **числото седем** има особена символика. То е признато за свещено не само от цивилизованите народи на Античността и Изтока, но е обект на почитане дори от живелите по-късно народи на Запада.

[3] **Бешевлиев, В**. *Прабългарски епиграфски паметници*. С., 1981, с. 23.

[4] **Миятев, Кр**. *Преславската рисувана керамика*. С., 1936.

[5] **Коев, Ив**. *Българската везбена орнаментика*. С., 1951, с. 85 и сл.

[6] **Коев, Ив**. *Българската везбена орнаментика*, 96-110 и пос. там лит.; **Стойкова, Ст**. Птици вестители и птици прорицатели в българския и гръцкия песенен фолклор. – В: *Българският фолклор в славянската и балканската културна традиция*. Т. 8, 1991, 115-121; **Колева, В**. *Естетика и ритуал (Женската красота в българските народни песни)*. Бургас, 1999.

[7] **Витлянов, Ст**. Дървото на живота в паметници, 337-354 и пос. там лит.

[8] **Герасимов, Г**. Проучвания върху Мадарския скален релеф. – В: *Мадарският конник*. С., 1956, 116-166.

[9] **Mavrodinov, N**. Le trésor protobulgare, p. 15, tabl. XXVIII.

[10] **Милчева, Хр**. *Сандъкът от Терачина – старобългарски паметник от IX век*. С., 2001.

[11] **Тотев, Т**. *Преславското съкровище*, с. 40.

[12] **Ваклинов, Ст**. *Формиране на старобългарската култура VI-XI век*. С., 1974, 236-237.

[13] **Маринов, Д**. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. С., 1994, с. 148.

[14] **Купър, Дж**. *Илюстрована енциклопедия на традиционните символи*. С., 1993, с. 156; **Батаклиев, Г**. *Антична митология*. С., 1989, с. 74.

[15] **Витлянов, Ст**. Дървото на живота в паметници, 337-354.

[16] **Миятев, Кр**. *Преславската рисувана керамика*; **Мавродинов, Н**. *Старобългарското изкуство*. С., 1959.

THE TREE OF LIFE ON A SILVER PLAQUE FROM VELIKI PRESLAV

Stoyan Vitlyanov

Abstract

The subject of the present research work is a silver plaque of great interest found under uncertain and unknown circumstances in the vicinity of Veliki Preslav.

There is an intriguing decorative composition on the face of the plaque which depicts two water-floating birds positioned on either side of a three-leaved tulip with heads facing outwards. There is a seven-leaved rosette above the tulip.

This scene with it s peculiar composition elements could be easily associated with the widely spread in the art of many people ancient motive – "the tree of life". In all human cultures this motive takes a special place. Its composition content, in different variants, symbolizes the universal mythologema of the structure of the world and its inhabitants. The paper focuses on the place of the applique and its sign and semantic intensity in the artistic world of the Old-Bulgarian art on the basis of the mythological notion of the tree of life

The author concludes that the silver plaque from Veliki Preslav with its uniqueness most probably belonged to a member or a close associate to the ruler during the time of Tsar Simeon's Golden Age.

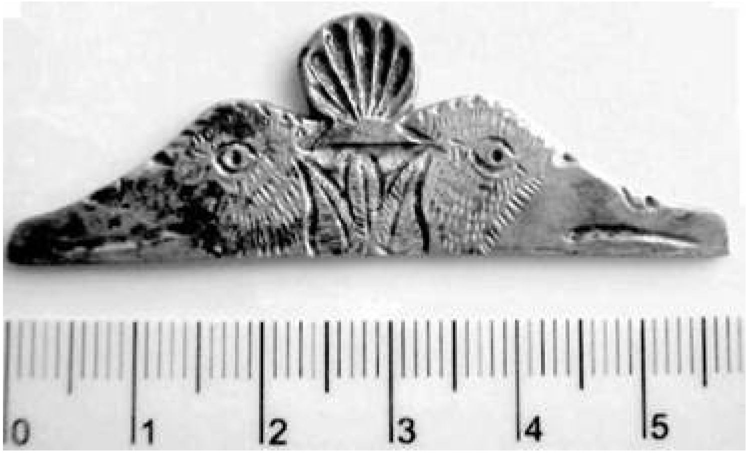

Обр. 1

МОНЕТИ И МОНЕТНА ЦИРКУЛАЦИЯ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ОВЕЧ (491 – 1388)

Невян Митев

За монетната циркулация в Овеч има специално изследване, направено от Лъчезар Лазаров, който се базира на монетните находки от Дългополския музей[1]. Отделни екземпляри са публикувани от Никифор Ганев[2], Иван Йорданов[3], Христо Харитонов[4] и Невян Митев[5]. В своята монография, посветена на Добруджанското деспотство, Георги Атанасов включва и няколко монети, произхождащи от Овеч[6]. С крепостта трябва да се свържат и две колективни находки, открити в района на Провадия[7]. С това се изчерпват научните публикации, свързани с монетното обръщение на Овечката крепост. Наличието на нов нумизматичен материал, който ще бъде документиран в настоящата статия, налага да се отправи нов поглед върху монетната картина на средновековната крепост.

От ранновизантийския период на Провадийската крепост са известни общо 28 монети. Те се разпределят така: Анастасий (491-518) – 1 екз., Юстин I (518-527) – 2 (1 зл.) екз., Юстиниан I (527-565) – 6 екз., Юстин II (565-578) – 5 екз., Тиберий II Константин (578-582) – 1 екз., Маврикий Тиберий (582-602) – 3 екз., Фока (602-610) – 1 екз., Ираклий (610-641) – 2 екз., Констанс II (641-668) – 2 екз., Константин IV Погонат (668-685) – 1 екз., неопределени монети от VI в. – 4 екз.

Лазаров разделя два подпериода на циркулация на ранновизантийските монети, намерени в Овеч. В първия подпериод той публикува 21 монети, като последните са от император Маврикий Тиберий (582-602). Според Лазаров това естествено определя горната граница на този първи ранновизантийски хронологически подпериод на монетната циркулация, а може би и на живот в крепостта до управлението на Фока (602-610). Авторът обяснява този факт с опустошителните нашествия на аварите и славяните в края на VI и началото на VII в.[8] Във втория подпериод, който определя, Лазаров публикува 1 монета на Констанс II (642-668), която се съхранява в Дългополския музей[9], и споменава за още един екземпляр от същия император, който се съхранява в Провадийския[10]. За монета на Константин IV Погонат (668-685) съобщава Никифор Ганев[11]. Лазаров свързва наличието на тези монети с евентуалното преминаване или лагеруване на византийски войски, които били базирани в Одесос, и не допуска да е имало живот през този период[12].

В настоящото изследване се публикуват три нови монетни екземпляра от този период – половин фолис на Фока и два фолиса на Ираклий[13]. Монетата на Фока е от клас II по Гриърсън[14], а тези на Ираклий съответно клас I[15] и клас II[16]. Император Фока извършва своеобразна реформа във византийското монетосечене. За първи път при монетите на Фока може да се наблюдава опит да се предадат характерните черти от портрета на този император. Същият е представен със заострена клинообразна брада и с дълги коси, падащи върху челото му. Представеният портрет върху монетите напълно отговарял на реалния образ на императора. Върху монетите на Ираклий също има опит за предаване на индивидуални и характерни черти. В повечето случаи той е изобразяван с брада и мустаци[17]. Като цяло монетите на Фока и Ираклий, които се намират по българските земи, са рядкост. Един пример, че в проучената напълно Шуменска крепост не е регистриран нито един екземпляр от времето на тези императори[18].

От района на Провадия произхожда съкровище от златни монети. От него за Националния исторически музей са закупени следните екземпляри: Тиберий II Константин

(578-582), солид – 2 екз., тремисис – 1 екз.; Маврикий Тиберий (582-602), солид – 1 екз.[19] Може да се предположи, че в това съкровище са били включени и монети на някои от императорите от VII в., но за съжаление не са станали достояние до науката.

Публикуваните тук монети, липсата на исторически извори и оскъдният археологически материал могат да опровергаят изказаните вече предположения относно ранновизантийския период на Овеч. Първо – монетите на Констанс II и Константин IV не са изолирани екземпляри от VII в. Второ – може да се обособи една непрекъсната циркулация на ранновизантийски монети през VI-VII в. Тези доводи дават основание да се сметне, че животът на крепостта е продължил и след Маврикий Тиберий. Като горна граница може да се постави именно управлението на Константин IV. Крепостта не е била разрушена от авари и славяни, а ако въобще е престанала да съществува, то това се е осъществило под набезите на прабългарите на Аспарух. Както знаем, преди да отседнат в Плиска, Аспаруховите българи се настаняват край т.нар. Варна. Пътят от Варна към Плиска минава през Провадия (Овеч). Именно по време на този преход прабългарите са разбили византийските войски при Овеч. За съдбата на тази твърдина през Първото българско царство не се знае нищо. Дали прабългарите са я заселили или са я оставили? Знаем, че те са предпочитали да построяват своите селища върху равнинни терени, а не на високи склонове. Засега този въпрос остава открит.

След монетата на Константин IV следва един монетен хиатус от три века, който съвпада с времето на Първото българско царство[20]. Този факт не може да бъде гаранция, че на крепостта няма живот през този период, защото както е всеизвестно, при прабългарите е приета стоковата размяна и те не са използвали монети като разплащателна единица. Извън контекста на монетните находки, единствените археологически паметници, открити на Овеч в периода от 681 до 971г., са два каменни надписа от времето на хан Омуртаг. Тези надписи обаче не могат категорично да се свържат с Провадийската крепост. Според Никифор Ганев те са донесени в Провадия от старата българска столица Плиска[21]. Неговата теория се потвърждава и от липсата на монети от това време. Остава несигурно твърдението дали тези паметници са донесени от Плиска или от някое друго място. От друга страна, Йордан Андреев смята, че надписите поначало са били в Овеч. Авторът се обосновава с факта, че надписите имат възпоменателен характер и най-вероятно са стояли върху символичните гробове на двамата военачалници. Според него още към началото на IX в. крепостта е представлявала важно звено в укрепителната и военно-административната система на Първата българска държава[22]. Липсата на какъвто и да било археологически материал (освен колоните на Омуртаг) и исторически извори определено показва, че най-вероятно не е имало живот на крепостта през този период[23].

От периода на византийското владичество в Овеч са известни общо 7 монети. Те се разпределят по следния начин: анонимен фолис клас А1 (969-976) – 1 екз., анонимен фолис клас А2 (976-1030/1035) – 2 екз., анонимен фолис клас В (1030/1-35-1042) – 1 екз., Михаил VII (1071-1078) – 1 екз., Константин X (1057-1069) или Михаил VII – 1 екз., Мануил I Комнин (1143-1180) – 1 екз.

На база на публикуваните монети и синхронизацията с намерените кръстове – енколпиони на крепостта, Лъчезар Лазаров изказва мнението, че Овеч се е възстановил през втората половина на X или началото на XI в., най-вероятно след установяването на византийската власт в тази част на страната. После под набега на варварските племена тя, също като Плиска, е опустошена, но за разлика от нея след това е била обитавана, най-вероятно от някакъв военен гарнизон, и може би откъсната от централната византийска власт[24]. Докато се стигне до възобновяването ѝ в края на XII в., за което има сигурни източници. В своята „География” Ал-Идриси нарича крепостта Бурфанто[25], а в края на XII в. Георги Акрополит я отбелязва заедно с Преслав като център на владенията на цар Петър[26].

С публикуваните тук два анонимни фолиса клас А2 и B[27] общият брой на известните ни екземпляри анонимни фолиси става 4. Тези данни затвърждават хипотезата на Лазаров. Макар и малко на брой, монетите показват, че тук е имало живот. А що се отнася до състоянието на крепостта след набезите на узи и печенеги, и въобще дали е съществувала, не може да се отговори категорично. Единствено бъдещите археологически проучвания могат да дадат яснота относно проблема.

През 1185/1187 г. България се освобождава от византийско владичество. По времето на Второто българско царство, до 1388 г., когато Овеч е превзет от османските турци, крепостта играе изключително важна роля в българската държава. С това се конкретизира и третият период на монетна циркулация в крепостта. От своя страна той може да се раздели на два подпериода[28]. Първи подпериод от 1185/7 до 1300 г. и втори подпериод от 1300 до 1388 г.

От първия подпериод са известни общо 54 монети. Те се разпределят така: Алексий III Ангел (1195-1203) – 1 екз., български имитативни монети: Тип B – 1 бр., Тип C – 3 екз., Алексий III или имитативен тип C – 1 екз., латински имитации: константинополски имитативен тип A, малък модул – 19 екз.[29], голям модул – 1 екз., тип D – 2 екз., тип N – 2 екз., тип P – 1 екз., тип R – 1 екз., тип T – 1 екз.; тесалонийски имитативен тип A, голям модул – 1 екз., малък модул – 2 екз., тип C – 1 екз., Йоан Комнин Дука (1237-1244) – 2 екз., Мичо Асен (1256-1263) – 7 екз., Константин Асен (1257-1277) – 4 екз., Деспот Яков Светослав (1261-1275) – 1 екз.[30]; Джучидски улс: анонимни емисии от края на XIII в. – 2 екз., Токту (1292-1312) – 1 бр.

Като долна хронологическа граница на този подпериод се явява монетосеченето на Алексий III Ангел, а горна – началото на управлението на Теодор Светослав (1300-1321), когато е ликвидирана татарската заплаха. Анализът на монетните находки показва, че пикът на монетооборот е през първата половина на XIII в., сред който най-многобройни са българските и латинските имитации. Напълно обосновано Лазаров определя периода до появата на монети на Мичо Асен като “време на имитативна монетна циркулация на крепостта”[31]. От своя страна пък най-многобройни сред имитациите са монетите от Константинополски тип A, малък модул, които наброяват 19 бр. В науката съществуват доста спорове относно тези монети. Както вече споменах, Лазаров ги определя като Български имитативен тип D. Според него определянето на този тип като “латинска имитация” трябва да отпадне. Той отдава тяхното монетосечене на цар Иван Асен II (1218-1241)[32]. Подобна идея за преотнасяне на тези монети към някоя българска монетарница е застъпена от Е. Оберландер-Търновеану[33]. За отсичането на малкомодулните латински имитации в България намеква и самият Майкъл Хенди[34]. Разглеждайки малкомодулния тип A на Константинополската монетарница като латинска имитация, Лазаров прави констатацията, че по-голямата част от употребяваните всекидневно монети са били осигурени от Латинската империя[35]. Отнасяйки я като българска имитация, същият автор прави заключението, че основната парична единица през първата половина на XIII в. са били именно българските имитативни монети[36]. Засега в науката се е наложила теорията на М. Хенди, че това са латински имитации тип A, сечени в Константинопол[37]. Липсата на конкретни доказателства относно изказаната хипотеза на Л. Лазаров ми дават основание и аз да се придържам към установената вече принадлежност на тези монети. Така на пазара в средновековния Овеч, през първата половина на XIII в., най-многобройните монети, които са циркулирали, са латинските имитации тип A, малък модул.

Към този подпериод трябва да се отнесе и втората колективна находка, намерена в района на Провадия. Тя се състои от емисии на императорите: Мануил I Комнин – 24 екз., Андроник I Комнин – 3 екз., Исак II Ангел – 8 екз., Алексий III Ангел – 10 екз.[38] Най-вероятно нейното укриване трябва да се постави в периода 1200-1203.

През втората половина на разглеждания подпериод намаляват монетите, участвали в монетната циркулация на крепостта. Най-многобройни са монетните емисии на Мичо Асен. Фактът, че споменатите монети са повече, отколкото екземплярите на Константин Асен, дава основание на Лъчезар Лазаров да сметне, че именно Овеч или близката до нея крепост при с. Царевци са били център на Мичовите владения и именно там са отсечени неговите монети[39]. В последните години в научно обръщение се приведоха още два екземпляра от Мичовите монети, които са намерени на Овеч. Така общият брой на намерените екземпляри в тази крепост става 7.[40] Наистина, съпоставено с другите места, където има намерени монети, определено Овеч се нарежда на едно от водещите. Обаче по много убедителен начин бе установено, че монетарницата на Мичо не е никоя друга, освен старата българска столица – Велики Преслав[41]. Наличието на такова количество монети на Овечката крепост се обяснява с близостта й до Велики Преслав[42].

Татарските монети от края на XIII в., макар и малко на брой, показват новото положение, в което се намира България през този период, именно нейната васалност към татарската орда. Тези години са времето, когато Второто българско царство преживява една от най-дълбоките си кризи, а Североизточна България, респективно и Овеч, понасят татарските набези[43] и са център на българското опълчение срещу новите поробители.

След 1300 г. започва стабилизация на българската държава. Времето на цар Теодор Светослав се свързва с премахването на заплахата от татарската орда и възстановяване на българската икономика. Това най-ясно се чувства по времето на цар Иван Александър (1331-1371), когато българската държава изживява своя втори „Златен век". Монетните находки от този втори подпериод се разпределят по следния начин: Византийска империя: Андроник II (1282-1328) – 3 екз., Андроник III (1328-1341) – 1 екз.; Царство България: Теодор Светослав (1300-1321) – 7 бр., Иван Александър (1331-1371) – 35 екз., имитации на Иван-Александрови монети – 7 бр., Иван Шишман (1371-1393) – 2 бр., имитации на Иван-Срацимирови монети – 2 бр., имитации с неясни сюжети – 2 екз.; Добруджанско деспотство: Деспот Йоан Добротица (1360/67-1385) – 4 бр., Йоан Тертер (1386-1388) – 2 бр.; Джучидски улс: Узбек (1312-1341) – 1 екз., Сребърен дирхем от XIV в. – 1 екз., Джанибек I (1342-1357) – 1 екз., неуточнена татарска монета – 1 екз., анонимни монети от времето на Токтамъш (1377-1396) – 6 екз.

През XIV в. Овеч достига своя апогей. Крепостта се развива и става една от най-важните през Второто българско царство, наред със столицата Търново, Червен и Шумен. Със сигурност знаем, че Овеч е бил седалище на митрополит. От Бориловия синодик научаваме за имената на двама Овечки митрополити – Теостирикт и Лазар[44]. Последният участва и в Антибогомилския църковен събор, проведен в Търново през 1359/1360 г.[45]. Историческите извори се допълват с археологическия материал, като доказателство за това е намирането на варовикова матрица за восъчни печати в църква № 1 (по-известна като Митрополитската църква)[46]. Върху нея е гравиран надписът М(Н)ТР(О)П(ОЛНТЪ). В гроб № 4 на същата църква е намерен и златен пръстен с изображение на орел[47]. От крепостта произхожда и един сребърен пръстен с орел, чиято изработка е много впечатляваща[48]. От Овеч са известни и 13 теглилки (екзагии). 12 от тях са бронзови, 1 – оловна. По-голямата част са намерени на малка площ северно от църква № 2 и в близост до „стражниците". Николай Христов предполага, че на това място именно е бил търговският център на средновековния Овеч[49]. Всичко това доказва, че Овеч наистина е бил голям духовен и икономически център през този период. Определено това се вижда и от монетната картина по онова време.

В първите две десетилетия основна роля са играели монетите на цар Теодор Светослав, допълнени с монетни емисии от византийските василевси Андроник II и Андроник III[50]. Липсата на находки след последния император ясно говори за отслабването на Византийската империя и нейната икономическа мощ. Наличието на значително количество татарски монети както в Овеч, така и в цяла Севроизточна България потвърждава факта, че тези монети са използвани по пазарите в този регион. Това е вследствие на общата граница, която имат България и Златната орда по това време[51].

Най-многобройни са емисиите, сечени от Иван Александър. Тази констатация е характерна и за останалите средновековни български крепости, както и за столицата Търново. По-рано Лазаров изрази съмнение относно принадлежността на медните емисии тип IV по Вл. Пенчев към монетарницата Червен[52]. Това негово мнение е продиктувано от голямото количество, което се намира от тези монети в Овеч, както и липсата на такива в съседната Шуменска крепост. Тези доводи му дадоха основание да сметне, че именно в Провадийската крепост са били отсичани тези емисии[53]. В последните години бяха документирани 27 екземпляра от този тип, намерени в Шуменската крепост[54]. Най-вероятно изглежда, че монетите от IV тип по Пенчев са правилно определени към Червенската монетарница. Не трябва да се пренебрегва и становището на Лазаров, което е доста интересно и може да получи развитие в бъдещите проучвания.

Според Лазаров седемте броя имитации на Иван-Александрови монети, намерени на крепостта, са дело на Овечката монетарница.[55]. Константин Дочев също разглежда Овеч като евентуална монетарница на част от имитативните монетосечения на Иван Александър[56]. Логично изглежда, след като Шумен и Червен са имали собствено монетосечене, и Овеч да е извършвал монетопроизводство.

Нумизматичният материал се явява решаващ при разрешаването на един доста сложен казус относно принадлежността на Овечката крепост през 70-те и 80-те г. на XIV в. Монетите на Добротица и Йоан Тертер затвърждават известното ни от историческите извори. Знае се, че в определен период, в края на 60-те г. на XIV в., крепостта преминава към територията на Добруджанското деспотство. Съществува дискусия по въпроса дали след това, до 1388 г., когато крепостта е превзета от османските турци, тя е била върната в пределите на Търновското царство. В османските извори е записано, че при похода на Али паша градът спада към Иван Шишман. Йордан Андреев предполага, че завръщането е станало малко след 1371 г., и по-вероятно след 1375 г., когато търновският цар трябва да го е отвоювал насила[57]. Според Георги Атанасов това е станало в годините 1386-1388[58]. На база на монетите на добруджанските владетели Добротица и Йоан Тертер и липсата на монетни емисии от времето на Иван Шишман, Лазаров поставя под съмнение евентуалното преминаване на тази крепост в ръцете на търновския цар преди падането на Овеч под османска власт[59]. С публикуваната тук монета[60] известните ни екземпляри от времето на Иван Шишман се увеличават на 2 бр.[61] и става ясно, че все пак монетни емисии от този български владетел присъстват в монетната циркулация на Провадийската крепост през 80-те г. на XIV век. Този факт идва като доказателство, че тази българска твърдина е била отвоювана от сина на Иван Александър от добруджанските владетели. Това най-вероятно е станало в средата на 80-те г. на XIV век.

Монетите показват много точно и ясно развитието на Овечката крепост през Средновековието. Създадената през II-III в. римска крепост продължава да съществува и през ранновизантийския период VI-VII в. Най-вероятно е престанала да функционира в периода на Първата българска държава и се е възстановила през 971-972 г., след установяването на византийската власт по българските земи. Следват опустошителните набези на узи и печенеги в средата на XI в. След това, до възстановяването на българската държава през 1185 – 1187г., е вероятно в крепостта да е бил настанен военен гарнизон. С новото положение, в което се намират българските земи, идва и нов период на развитие на крепостта. През XIII-XIV в. тя се издига в голям духовен, военен и икономически център. Този факт е ясно засвидетелстван от монетните находки. През 1369 г. крепостта преминава под опеката на Добруджанското деспотство, за което говорят и монетите на Добротица и Йоан Тертер. Като доказателство за връщането на Овеч в пределите на Търновското царство служат двете монети на Иван Шишман, които са открити на крепостта. През 1388 г. крепостта пада под османска власт, а малко по-късно това нещастие сполетява цяла България.

КАТАЛОГ НА НОВОПУБЛИКУВАНИТЕ МОНЕТИ

Фока (602-610)

Половин фолис

Кизик

Л. σм FOCA PPAVG.

Бюст на императора в анфас с корона, брада и лорос. В д. р. държи акакия, а в л. р. – скиптър с кръст.

Оп. Нумерална буква, двойно XX (20 нумии), над тях кръст, в отреза монетарницата.

1. Екземплярът не е в добро състояние. И на лицевата, и на опаката страна има много петна, но въпреки това изображенията се виждат. Размери: 18-19 мм, тегло 3,6 г

Ираклий (610-641)

Фолис

Константинопол

619/620г.

Л. ....PERPAVI

Бюст на императора в анфас, с корона и шлем, ризница и туника. В д.р. държи сфера с кръст на върха, а в л.р. – щит.

О. Нумерална буква M (40 нумии), над нея кръст, вд. ANNO, вл. годината на отсичане. Под нея официна, а в отреза – монетарницата.

2. Размери: 26-27 мм, тегло 9,2 г. Частна колекция

Константинопол

612/613г.

Л. Надпис не личи.

Ираклий с брада (вд.) и Ираклий Константин с по-дребна фигура, без брада (вл.), прави, насреща. Те са с корони и хламиди, в д. ръце държат кълбо с кръст.

О. Нумерална буква M (40 нумии), вдясно ANNO, вл. годината на отсичане. Под нея официна, в отреза монетарницата.

3. Много зле запазен екземпляр. Съхранява се в частна колекция. Размери: 31-32 мм, тегло 10 г

Анонимен фолис клас А2 (976-1025)

Константинопол

Л. +EMMA NOVHL

Бюст на Христос Емануил в анфас, с брада и нимб. Облечен е с туника и химатион, с дясната ръка благославя, в лявата ръка държи евангелие, украсено с бисери. IC отляво; XC отдясно

Оп. IhSЧS
XRISTЧS
bASILEЧ’
bASILE’

По три точки под и над надписа.

4. Като цяло екземплярът е добре съхранен, има нужда от почистване. Ясно личат образът на Христос на лицевата страна и надписът на опаката. Размери: 32-35 мм, тегло 7,83 г

Анонимен фолис клас В (1030/1035-1042)

Константинопол

Л.+ EMMANOVHL

Бюст на Христос Емануил в анфас, с брада и кръстат нимб с квадратен бисер във всяко рамо. Облечен е с туника и химатион. Дясната ръка е вдигната за благослов, а в лявата ръка държи евангелие, украсено с бисери. В полето IC XC.

Оп. IC XC
bAS ILE
bAS ILE

Надписът е разположен между раменете на кръст върху постамент от две стъпала. Във всеки край на раменете на кръста има по един бисер.

5. Този екземпляр е добре запазен, макар че на лицевата страна образът на Христос не се вижда ясно. Размери: 27–30 мм, тегло 11,2 г.

Константин Асен (1257-1277)
Медна корубеста монета

Търново

Л. IC-XC. Бюст на Христос, голобрад с нимб, туника и мантия, прав насреща. С д. ръка благославя, а с л. ръка държи пред гърдите си свитък. От двете страни на изображението има по един кръст.

О. КОСТАNДНN ЧР АСѢN – вертикален надпис от двете страни на изображението. Царят със стема, сакос и лорос, прав насреща. В д.р. държи лабарум с къса дръжка, а в л.р. – кълбо.

6. Фрагментиран екземпляр. Изображенията от двете страни си личат, но надписите са почти напълно изтрити. Размери: 21-23 мм, тегло 1,9 г

Теодор Светослав (1300-1321)

Медно монетосечене

Търново

Л. Голям равнораменен кръст с разширени в краищата профилирани рамене. Външните ъгли на раменете са украсени с по едно кръгче.

О. ΘЕО ЧР надписът е около изображението. Царят с брада и мустаци, със стема, сакос с маниакион и лорос, на кон, в ход надясно. В д.р. държи скиптър, завършващ на върха с кръст, а в л. р. – юздите на коня.

7. Надписите не личат, но като цяло е добре запазен екземпляр. Размери: 25-27мм, тегло 1,6 г

Иван Александър (1331-1371)

Медно монетосечене

Търново

Л. Монограм – Иван Александър цар

О. ΘЕОДО IW АЛЕ ЧР – вертикален надпис от двете страни на изображението. Царят (вд.) и Теодора (вл.) прави насреща, държащи помежду си кръст с дълга дръжка. Царят е със стема, сакос и лорос. В д.р. държи скиптър с кръст. Царицата е с тривърха корона, сакос и лорос. В л.р. държи скиптър, украсен с няколко скъпоценни камъка.

8. Съхранява се в частна колекция. Размери:18-19 мм, тегло 1,2 г

Иван Шишман (1371-1393)

Медно монетосечене

Търново

Л. Монограм на името Шишман

О. Изображението не личи

9. Монетата е в много лошо състояние, но все пак на лицевата страна личи „Ш" . Размери: 12-13 мм, тегло 0,5 г

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1а, б – Половин фолис – Фока (602-610)
Обр. 2а, б – Фолис – Ираклий (610-641)
Обр. 3а, б – Фолис – Ираклий (610-641)
Обр. 4а, б – Анонимен фолис клас А2 (976-1025)
Обр. 5а, б – Анонимен фолис клас В (1030/35-1042)
Обр. 6а, б – Медна корубеста монета – Константин Асен (1257-1277)
Обр. 7а, б – Медна корубеста монета – Теодор Светослав (1300-1321)
Обр. 8а, б – Медна монета – Иван Александър (1331-1371)
Обр. 9а, б – Медна монета – Иван Шишман (1371-1393)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Лазаров, Л.** Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей). – В: *Нумизматични проучвания и материали*, Ч. 3. Велико Търново, 2001.

[2] **Ганев, Н.** *Провадия в своето минало и настояще.* С., 1929, с. 17.

[3] **Йорданов, Ив.** Монетосеченето на Мичо Асен (1256-1263) във Велики Преслав. – *Нумизматика*, 4, 1981, 21-42.

[4] **Харитонов, Хр.** *Златото на Византия.* Велико Търново, 2003, с. 426, № 60.

[5] **Митев, Н.** Още веднъж за монетосеченето на Мичо Асен. – В: *Историкии, 4. Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина.* Шумен, 2011, 207-211; Овеч (681-971)?-една крепост от хинтерланда на Варна. – В: *Морето-граница или врата. Лабиринтите на голямата вода*, под печат.

[6] **Атанасов, Г.** *Добруджанското деспотство.* Велико Търново, 2009, 281-311

[7] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България. – *Археология*, 1-2, 1983, с. 116; **Йорданов, Ив**. *Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261 г.* София, 1984, с. 203.

[8] **Лазаров, Л.** Данни, 11-12.

[9] Пак там, с. 50.

[10] Пак там, с. 12.

[11] **Ганев, Н.** *Провадия*, с. 17

[12] **Лазаров, Л**. Данни, с. 13.

[13] Вж. приложения каталог, № 1-3.

[14] **Grierson, P.** *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton oaks collection and in the Whittemore collection.* vol. II/1, Washington,1968, 185-186.

[15] Пак там, 274-277.

[16] Пак там, 278-286.

[17] **Юрукова, Й.** Характер и развитие на византийското монетосечене (VI-X в.). – *Археология*, 3, 1969, с. 24.

[18] **Жекова, Ж.** *Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен*. София, 2006, с. 9.

[19] **Юрукова, Й.** Монетните находки, с. 116.

[20] **Лазаров, Л.** Данни, с. 13.

[21] **Ганев, Н.** *Провадия*, с. 25.

[22] **Андреев, Й.** Средновековният Овеч XIII-XIV в. – *СБГ*, 1980, 267-268.

[23] **Лазаров, Л.** Данни, с. 14; **Митев, Н.** Овеч, под печат.

[24] **Лазаров, Л.** Данни, 14-15.

[25] **Недков, Б.** *България и съседните и земи през XII в. според Идриси.* С., 1960, 68-69.

[26] *ГИБИ*, С., 1971, с. 154.

[27] Вж. приложения каталог, № 4-5.

[28] В своята монография Лазаров го разделя на пет подпериода, срв. **Лазаров, Л.** Данни, 16-34.

[29] Лазаров ги определя като български имитативен тип D.

[30] Тази монета е отнесена от Лазаров към монетосеченето на Теодор Светослав, като деспот и е определена в периода (1284/1285 – 1292-1299) Вж. **Лазаров, Л.** Данни, № 79.

[31] **Лазаров, Л.** Данни, с. 17.

[32] Пак там, 18-19.

[33] **Oberländer-Târnoveanu E., Gh. Mànucu-Adameşteanu**. Monede din secole XII-XIV descoperite la Nufăru (Jud. Tulcea) – *Peuce*, 9, 1984, p. 258.

[34] **Hendy, M.** *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261.* Washington, 1969, 213-215.

[35] **Лазаров,** Данни, с. 20.

[36] Пак там.

[37] **Йорданов, И**. Монети, с. 53.

[38] Пак там, с. 203.

[39] **Лазаров, Л.** Данни, с. 23.

[40] **Митев, Н.** Още веднъж, с. 211.

[41] **Йорданов, И**. Монетосеченето на Мичо Асен, 21-42.

[42] **Митев, Н.** Още веднъж,с. 208.

[43] **Лазаров, Л.** Данни, с. 26.

[44] **Попруженко, М.** *Синодик царя Борила.* С., 1928, с. 92.

[45] **Дуйчев, И.** *Из старата българска книжнина,* II, С., 1944, с. 226.

[46] **Маргос, А.** Матрица за восъчни печати от средновековния Овеч. – *Нумизматика*, 1989, 34-36.

[47] **Маргос, А.** Златен пръстен от средновековната крепост Овеч. – *Нумизматика*, 1, 1990, 40-42; **Митев, Н.** Отново за пръстените с изображение на орел от Овеч. – В: *Юбилеен сборник по случай 40-годишнината на ШУ*, Шумен, 2012, 616-620.

[48] **Лазаров, Л.** Данни, 119-124.

[49] **Христов, Н.** Бронзови теглилки от късноантичната и средновековна крепост Прoват-Овеч. – In: *Acta Musei Varnaensis VII – 2. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежия.* Варна, 2007, 45-55.

[50] **Лазаров, Л.** Данни, с. 28.

[51] Пак там.

[52] **Юрукова, Й., Вл. Пенчев.** *Български средновековни печати и монети.* С., 1990, 145-146, тип IV.

[53] **Лазаров, Л.** Данни, 30-31.

[54] **Жекова, Ж.** *Монети*, № 1141-1167.

[55] **Лазаров, Л.** Данни, № 114-120.

[56] **Дочев, К.** *Каталог на българските средновековни монети XIII-XIV век.* В. Търново, 2009, с. 282.

[57] **Андреев, Й.** Средновековният Овеч, 275-278.

[58] **Атанасов, Г.** *Добруджанското деспотство*, с. 298.

[59] **Лазаров, Л.** Данни, с. 34.

[60] Вж. приложения каталог № 9.

[61] Първата монета на Иван Шишман е открита при археологически разкопки на Снежана Горянова през 2008 г. Вж. **Атанасов, Г.** *Добруджанското деспотство*, с. 310, ц. 188.

COINS AND COIN CIRCULATION IN THE MEDIEVAL OVECH (491-1388)

Nevyan Mitev

Abstract

There is a special study for the coinage circulation in Ovech conducted by Lachezar Lazarov, which is based on coin finds from the museum Dulgopol. Individual copies are published by Nikifor Ganev, Ivan Yordanov, Hristo Haritonov and Nevyan Mitev. In his monograph concerning the despotism in Dobrudja, Georgi Atanasov includes several coins coming from Ovech. Two collective findings discovered in Provadia should also be associated with the fortress.

The coins show very clearly and precisely the development of the Ovech fortress during the Middle Ages. The Roman fortress created in II-III century still exists in the Early Byzantine period VI-VII century. It probably ceased to function during the first Bulgarian state and was recovered in 971-972, after the establishment of Byzantine rule in Bulgarian lands. The devastating raids of the Pechenegs and the Oghuzes come in the middle of the eleventh century. After that, until the restoration of the Bulgarian state in 1185-1187, the fortress was used by military garrisons. In this background in the Bulgarian lands, comes a new period in development of the fortress. In XIII-XIV century it rises as a great spiritual, military and economic center, which was proved clearly by the coin finds. In 1369 the fortress was under the rule of the Dobrudja despotism, which was evidenced by the coins of Dobrotitsa and John Terter. As evidence for the return of Ovech within the Turnovo Kingdom serve the two coins of Shishman discovered in the fortress. In 1388 the fortress fell under Ottoman rule and later this misfortune befell the whole Bulgarian state.

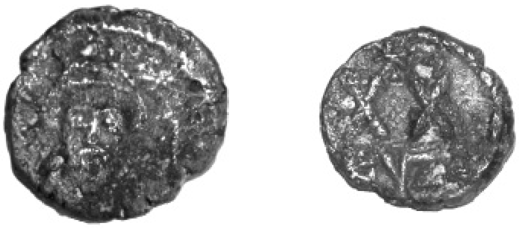

Обр. 1

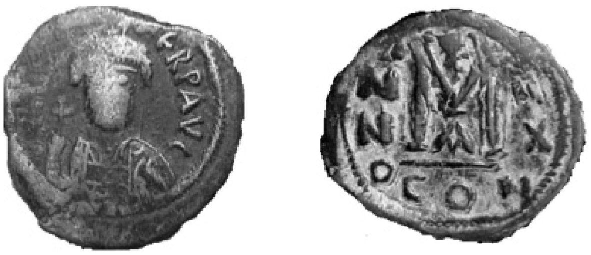

Обр. 2

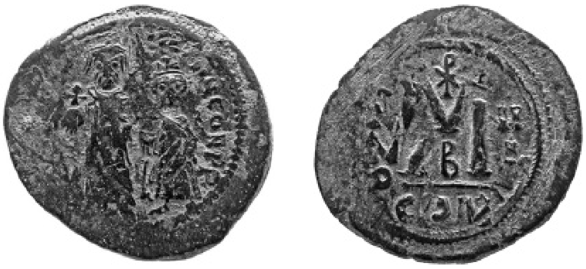

Обр. 3

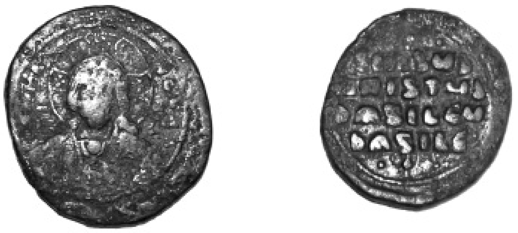

Обр. 4

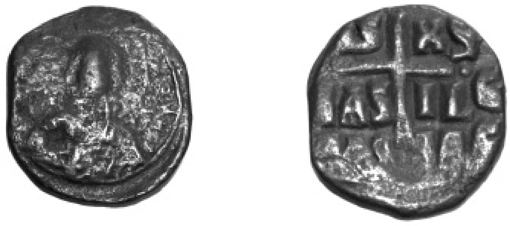

Обр. 5

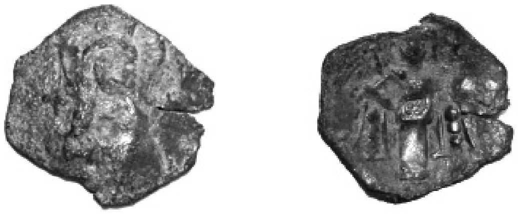

Обр. 6

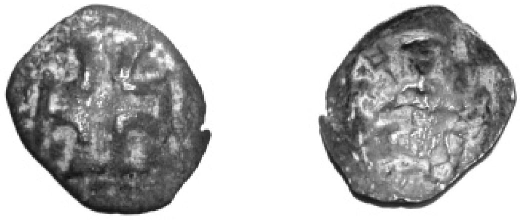

Обр. 7

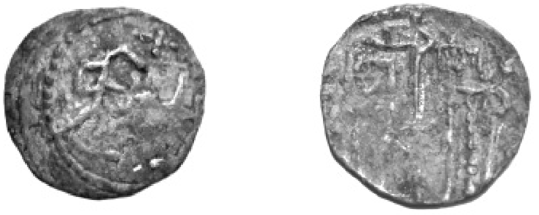

Обр. 8

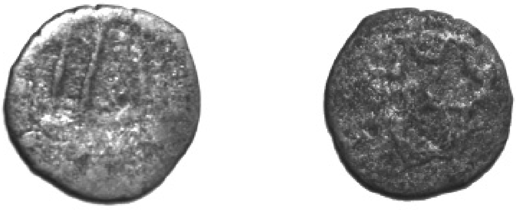

Обр. 9

СЕЛО ХЪРСОВО НА АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА ШУМЕНСКИЯ РЕГИОН

Константин Константинов

Съвременното село Хърсово, община Никола Козлево, се намира на около 40 км североизточно от град Шумен. Граничи със селата Крива река, Ружица, Каравелово и Красен дол. Разположено е върху високо издигната и силно пресечена част от Лудогорието, по западния склон на възвишението Станата[1]. Теренът между реките Канъгьол и Хърсовска се отличава с къси и тесни ридове, насочени на североизток и северозапад. Освен котловинния релеф, отличителен белег на физикогеографския облик на селото е богатството на широколистни гори и плодородни почви.

Въпросът за произхода на името *Хърсово* все още е доста спорен и неясен и е обект на различни мнения[2]. Част от учените, занимаващи се с този проблем, се основават на географските особености на региона, други използват като доказателствен материал редица езиковедски и исторически сведения. Краеведът Васил Маринов смята, че името *Хърсово* произлиза от турската дума „гюрсу” – „буйна вода”[3], може би имайки предвид пълноводната особено през пролетта Хърсовска река. Друга хипотеза го свързва с етнографската група *хърцои*, т.е. намиращи се в равнината, в полето[4]. Авторите й предлагат като доказателства няколко паралела в чувашкия и осетинския език (*hir – поле, степ; хъrs – открито място, открито пространство*). Като малко вероятно може да се определи твърдението, че селото е наименовано така, защото в миналото в него живял турчин „хаирсъзин” – „непрокопсаник, безделник”.

Доста по-различно мнение в тази насока изказва Анчо Калоянов. Според него името *Хърсово* трябва да се свърже с бог Хърс, присъстващ в пантеона на старобългарското езичество[5]. Това определя според Калоянов и названието на етнографската група хърцои като принадлежащи на Хърс села, земи, хора. Обръщайки специално внимание на селата Хърсово, Разградско, и Хърсово, Шуменско, той смята, че съществуването им на около 50 км едно от друго се дължи на преместването на „центъра” от езичество към християнство още през Ранното средновековие и показва принадлежност към обиталището на владетеля на държавата[6]. Подобна хипотеза се доближава до разпространената сред местното население в Хърсово, Шуменско, легенда за заселването тук в края на IX в. на ослепения първороден син на княз Борис I Владимир Расате (Хръсате), който дава и името на селището. Може да се допусне, макар и доста несигурно, че именно неговата поява символизира и религиозния преход на новопокръстеното население в близост до държавния център.

Независимо от изказаните разнопосочни мнения, безспорен е фактът, че село Хърсово, Шуменско, съществува в първите столетия на османското владичество. Доказателство за това е споменаването му в турски данъчен регистър от Провадийската кааза през 1573 – 1574 г.[7] Подобен факт категорично противоречи на твърдението, че селото е основано от преселилите се след Одринския мир от 2 септември 1829 г. жители на село Голямо Хърсово, Разградско, които го наричат Малкото Хърсово[8], и предполага наличието на установени традиции в заселването на този регион.

Първите сведения за миналото на Хърсовския край дава чешкият учен Карел Шкорпил. При обиколката си в Североизточна България още в началото на XX в. той отбелязва наличието на следи от поселения предимно източно и югоизточно от съвременното село[9]. През следващите няколко десетилетия, по подобие на общата за страната тенденция, археологическите обекти край Хърсово остават встрани от научния интерес. Едва през 40-те години на XX в. краеведът Васил Маринов публикува своето изследване „Делиорман – южна част. Областно географско изучване", където, наред с представената основна физикогеографска информация за селото, бегло споменава за наличието на „старини в нивите"[10].

Проучването на района се активизира в годините след Втората световна война. В резултат на намесата на държавата като основен организатор на археологическата дейност в България се отпускат значителни субсидии за теренни проучвания. През периода 1955 – 1957 г. по решение на Археологическия институт с музей при БАН е проведена археологическа експедиция под ръководството на проф. Станчо Ваклинов. Нейната главна цел е да се проучи районът между Плиска и Дръстър, като се отбележат всички данни за наличието на селища, крепости, некрополи и др. Обект на изследване от страна на участниците в експедицията са землищата на 26 селища в Шуменски регион, сред които и село Хърсово. В околностите му са описани десет обекта – тракийско и средновековно селище, антично селище, средновековно селище, два тракийски некропола, три могили, пещ за топене на желязо, както и селище с неизяснена датировка[11]. Информация за тях, макар и в по-ограничен обем, е представена и в изданения през 1975 г. „Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг"[12], както и в публикуваните двадесет години по-късно „Материали за картата на средновековната българска държава"[13]. Данните за обектите почти изцяло повтарят в съкратен вид резултатите от експедицията от 1955 – 1957 г., предвид участието в нея на съставителите В. Антонова и Цв. Дремсизова. В цитираните издания се откриват и известни непълноти относно археологическата карта на землището на Хърсово, като най-голямо впечатление прави липсата на откритите случайно през 1962 г. два гроба с трупополагане в района на земеделското стопанство на селото[14].

В края на 80-те години на XX в. е извършен нов теренен обход в района на село Хърсово[15]. При провеждането му се регистрира състоянието на вече известните селища, като особено внимание е отделено на това в м. Бадалъците. Резултатите от теренното изследване и намереният богат археологически материал[16] стават причина за започването през 1988 г. на редовни археологически разкопки. Откритата каменна архитектура дава основание на екипа да смята, че става дума за селище с особено важна роля в поселищната и демографската структура на района[17]. На следващата година обаче разкопките са прекратени, въпреки наличието на достатъчно средства, поради изселване на местното население. Районът остава за дълго време встрани от научния интерес, като проучванията на обекта в местността Бадалъците са възобновени едва през 2010 г.[18]

Наред с разкопките се подновява интересът и към други обекти в землището на селото. През 2011 г. сътрудници от Регионалния исторически музей-Шумен правят теренно проучване на определени парцели в землищата на селата Красен дол, Църквица и Хърсово, община Никола Козлево, във връзка с инвестиционни намерения за строеж на ветроенергиен парк. Наблюденията имат частичен характер и дават като резултат отбелязването на два обекта югоизточно от селото – селищна могила и селище с неизяснена датировка[19].

През месеците май и октомври 2012 г. се проведе ново теренно изследване в околностите на Хърсово[20]. То имаше за цел да провери съвременното състояние на вече регистрираните обекти и да добави нови такива. В следствие на резултатите от няколкодневния обход, както и на базата на известната досега информация може да се обобщи следната археологическа картина в землището на село Хърсово, община Никола Козлево.

Най-ранните следи от живот в района датират от късножелязната епоха и са свързани с обитаването на земите на север от Стара планина от многобройно тракийско население. Обектите от този период заемат значителна площ предимно източно от днешното Хърсово. В местността Балък екинли, на около 1 км в североизточна посока, са открити останки от селище от периода VI – V в. пр.н.е. (Обр. 1_1). Заема площ от 10 – 12 дка. Отбелязва се, че до 1950 г. там съществуват няколко могили, които впоследствие са разорани[21]. По сведения на местното население в една от тях е открито погребение със сребърен съд, четири малки гърнета и части от долиум. В близост се споменава за наличието на каменна плоча, а под нея череп на животно. Повече подробности не са известни, а за съжаление археологическият материал е изчезнал от местния селсъвет, където се е съхранявал. През 2012 г. на повърхността на терена бяха открити значителен брой тракийска керамика и глинени обмазки, които потвърждават датировката на обекта[22] (Обр. 2).

Друго селище от този период е засвидетелствано в местността Папурлук, на 1,5 км източно от съвременното село (Обр. 1_2). Заема равнинен терен с площ от около 5 – 6 дка. На повърхността са разпръснати множество керамични фрагменти. Едни от тях са работени на ръка, от груба глина, други принадлежат към типа на т.нар. сива керамика, а трети произхождат от гърнета с врязана линейна украса или с излъскани ивици, пресичащи се във вид на ромбоиди. Направеният анализ показва, че върху въпросния терен се развиват две селища – от IV – III в. пр. н.е. и от периода на Първото българско царство[23]. Сред занаятчийските производства на местното население вероятно преобладава желязообработването, за което свидетелства големият брой безформени късове шлака, разпръснати по повърхността на терена[24] (Обр. 3). Интензивният живот в този район вероятно не прекъсва и през римския и ранновизантийския период, имайки предвид сведенията на К. Шкорпил. Той съобщава, че в близката местност Саята се попада на византийски и римски монети, както и на тухли с печати DVLES и ASTO.IS[25].

Към късножелязната епоха се отнася и селището в местността Кьоклюк (Коренеж). Развива се върху равнинен терен на левия бряг на Хърсовска река (Обр. 1_3). Заема площ от около 25 – 30 дка. На повърхността се попада на части от обмазка и пръсната тракийска керамика – фрагменти от гърнета от сива глина, фрагменти от амфори с датировка IV – III в. пр. н.е. (Обр. 4). При по-ранни наблюдения се съобщава, че по време на оран в същата местност е открито погребение с трупоизгаряне в глинена урна[26]. В близост са намерени и монети на Александър Македонски (336 – 323 г. пр.н.е.), които заедно с останалите материали потвърждават хронологическите граници на поселението[27].

Освен тези селища, през тракийския период в околностите на Хърсово, Шуменско, съществуват и няколко некропола. В местността Башбунар на 1,5 км югоизточно от селото (Обр. 1_4) са открити погребения чрез трупоизгаряне в кошеровидни глинени съдове. Споменава се наличието на кости, пепел и фрагменти от паници и урни, както и прешлени за вретено и железни ножчета по повърхността на терена[28]. На базата на керамичните екземпляри обектът се датира в периода V – III в. пр.н.е.

През 50-те години на XX в. следи от могилни погребения са забелязани северно от съвременното село[29]. Споменава се за съществуването на две могили с форма на пресечен конус в местността Казълджиклията и на една друга могила в местността Домусчук (Обр. 1_5). Според сведения от местното население при иманярски набези е открито погребение чрез трупоизгаряне, при което костите са събрани в долуим. В наши дни могилите в тази част на землището не личат вследствие на системното обработване на земята.

През I в. по време на римската инвазия земите на север от Стара планина са включени в състава на провинция Долна Мизия. Този факт без съмнение намира отражение и върху картината на живота в околностите на Хърсово. Единственото засега поселение от римската епоха е открито в местността Кус часъ, на 1,5 км южно от съвременното село[30] (Обр. 1_6). Теренът е равнинен и в наши дни се обработва. По повърхността са пръснати фрагменти от долиуми и амфори, както и от битова керамика (предимно гърнета и паници). На базата на керамичния материал обектът се датира в периода II – IV в.

В развитието на селищната мрежа в околностите на Хърсово най-добре застъпен е старобългарският период. Това вероятно се дължи на факта, че през Средновековието наблизо минава главната съобщителна и военна артерия на Първото българско царство – пътят от Плиска до Дръстър[31]. Върху равнинни терени от двете му страни се разполагат голям брой укрепени и неукрепени ранносредновековни селища, като освен Хърсово особено гъстонаселени са землищата на селата Ружица, Тодор Икономово, Боймир и др.[32] В периода на Ранното средновековие за охрана на пътя в този регион са изградени и две землени укрепления – между Ружица и Кус и т.нар. Паланга при Вълнари[33].

Освен споменатото вече многослойно поселение в местността Папурлук, животът в землището на съвременното село Хърсово през периода VII – XI в. е засвидетелстван още в няколко основни района. Един от най-ранните обекти от тази епоха е прабългарски некропол, открит в непосредствена близост до земеделското стопанство на селото (Обр. 1_7). Досега при случайни обстоятелства от него са разкопани два гроба с трупополагане. От гробния инвентар на единия впечатление правят желязно ножче, недобре запазена бронзова обеца, украсена с кухи сфери, и две плоски сребърни гривни с припоени апликации[34] (Обр. 5). На базата на външните белези на находките обектът се датира към края на VII – първата половина на VIII в.

На около 1,1 км югоизточно от съвременното село, в местността Орман Тарлъ, се развива значително по мащабите си средновековно селище (Обр. 1_8). Заема площ от около 30 дка на десния бряг на Хърсовска река. Още Шкорпил споменава, че при обиколките си в тази местност попада на „останки от градежи от необработени камъни, ръчна мелница (хромел), тривърхи медни стрели, византийска анонимна монета, приписвана на Йоан Цимисхий"[35]. На повърхността на терена се открива значителен брой фрагментирана старобългарска керамика (предимно от гърнета с украса от врязани линии или лъскави ивици във вид на мрежест орнамент) и късове мазилка (Обр. 6). На базата на анализа на археологическите материали поселението в местността Орман Тарлъ попада в хронологическите граници на VIII – XI в.

Подобна датировка има и най-добре проученото средновековно селище около Хърсово – това в местността Бадалъците (Обр. 1_9). То е единственият обект в землището на селото, на който се провеждат редовни археологически разкопки[36]. Разположено е върху площ от около 30 дка, на 1,3 км северозападно от съвременното село (Обр. 7). Районът е богат на водоизточници: от изток преминава Хърсовска река, от запад – местността Черните кладенци с каптажи за водоснабдяване на селото. В югоизточна посока в подножието на склона се намира съвременна чешма. За съществуването на средновековно селище на това място говори още К. Шкорпил, който споменава, че върху терена се откриват „кръстове и сребърна византийска монета на Йоан Цимисхий"[37].

Доста по-обширна датировка на обекта предлага Марин Димитров. Той смята, че хронологическите граници на поселението в местността Бадалъците трябва да се поставят между IV в. пр.н.е. и началото на XII в.[38] Като доказателства Димитров изтъква откритите на повърхността на терена сребърна монета на Аполония, десетки римски и ранновизантийски монети до средата на VI в., части от ранновизантийски амфори, старобългарска керамика, византийски монети от X – XI в., както и златна монета на Константин VII Порфирогенет.

Проведените досега разкопки на обекта потвърждават една доста по-стеснена датировка. В рамките на четири археологически сезона бяха разкрити пет вкопани и четири наземни жилища с каменен градеж[39]. Намерените в тях голямо количество старобългарска керамика с врязана украса и с излъскани ивици, както и многобройни метални предмети със специфични технологични и декоративни белези без съмнение отнасят обекта към епохата на Първото българско царство. По-ранните материали са рядкост и обикновено се откриват на повърхността на терена. Този факт дава основание да се допусне, че най-вероятно са попаднали там случайно, пренесени от някое от другите поселения в региона.

Така представената археологическа картина в землището на село Хърсово до голяма степен е условна, поради характера на проведените досега изследвания. Оформена предимно на базата на теренни обхождания, тя се отличава с голяма пъстрота и разнообразие на обектите. Преобладават поселенията от късножелязната епоха и ранното средновековие, докато следи от живот от праисторическия период и от годините на Второто българско царство липсват. Може да се допусне, че бъдещи задълбочени проучвания в региона ще хвърлят допълнителна светлина в проблемните области.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Топографска карта с отбелязване местоположението на основните археологически обекти в землището на с. Хърсово, община Никола Козлево

Обр. 2. Керамични фрагменти и глинени обмазки, намерени на повърхността на терена в м. Балък екинли

Обр. 3. Късове шлака от местността Папурлук

Обр. 4. Керамични фрагменти от местността Кьоклюк

Обр. 5. Сребърни гривни от некропола до земеделското стопанство

Обр. 6. Керамични фрагменти от местността Орман Тарлъ

Обр. 7. Сателитна снимка на местоположението на селището в местността Бадалъците

БЕЛЕЖКИ

[1] **Маринов, В.** *Делиорман – южна част. Областно географско изучване.* С., 1941, с. 147; **Шкорпил, К., Х. Шкорпил.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – *СбНУНК*, VII, 1892, с. 9.

[2] Настоящата работа няма за цел да прави изчерпателен преглед на всички изказани досега мнения за семантиката на името Хърсово и поради тази причина в нея са представени само основните съчинения по въпроса.

[3] **Маринов, В.** *Делиорман*, с. 147.

[4] **Симеонов, Б., Е. Иванова.** *Топонимията на Плисковско-Мадарския регион.* Пловдив, 2010, с. 57.

[5] **Калоянов, А.** Названието на етнографската група хърцои и култа към бог Хърс. – В: *Старобългарското езичество: мит, религия и фолклор в картината за свят у българите*. Велико Търново, 2000, с. 160.

[6] Пак там, 164-165.

[7] **Стойков, Р.** Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, XV, 1964, с. 108.

[8] **Милетич, Л.** *Старото българско население в Североизточна България.* С., 1902, с. 140; **Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: *СбНУН*, XXVIII, 1914, с. 290.

[9] **Шкорпил, К.** Памятники въ окрестностяхъ Абобской равнины: Стана, Провадійскія горы, водораздельныя возвышенности и Шуменскія горы. – *ИРАИК*, X, 1905, 386-387.

[10] **Маринов, В.** *Делиорман*, с. 147.

[11] **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. – В: *Известия на Народния музей-Шумен*, VI, 1973, 113-115.

[12] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг.* С., 1975, с. 61.

[13] **Рашев, Р. и колектив.** Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: *Плиска-Преслав.* Т. 7. Шумен, 1995, с. 288.

[14] **Тотев, Б., О. Пелевина.** Сребърните накити от гроб 3 на ранносредновековния некропол при с. Черна, Добричко. – В: *Acta musei Varnaensis. III-2. Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.).* Варна, 2005, 19-24.

[15] **Димитров, М.** Обхождания в района на Хърсово и Ружица, Николакозлевска селищна система, Варненска област. – В: *АОР през 1987 г.*, Благоевград, 1988, 221-222.

[16] **Жекова, Ж.** *Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен.* С., 2006, 86-87. Във фонда на РИМ-Шумен се съхраняват и по-ранни нумизматични материали, намерени в землището на село Хърсово. Изказвам благодарност на Женя Жекова, завеждащ отдел „Нумизматика" към РИМ-Шумен, за предоставената информация.

[17] **Бонев, Ст., М. Димитров.** Старобългарско селище при с. Хърсово, Новопазарско. – В: *Известия на Историческия музей-Шумен*, VII, 1992, 93-106.

[18] **Бонев, Ст., К. Константинов.** Археологическо проучване на обект „Старобългарско селище" при с. Хърсово, Новопазарско. – В: *АОР през 2010 г.,* С., 2011, 521-523.

[19] **Стойчев, Ст.** Издирвания на археологически обекти в землището на с. Красен дол, община Никола Козлево. – В: *АОР през 2011 г.* С., 2012, с. 529.

[20] Издирванията на археологически обекти в землището на с. Хърсово, община Никола Козлево бяха проведени съгласно Разрешение за спасително археологическо проучване № 10/19.03.2012 г. от екип в състав: гл. ас. д-р Константин Константинов (Шуменски университет) – ръководител, и доц. д-р Стойчо Бонев (НАИМ-БАН, Филиал-Шумен) – научен консултант.

[21] **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Принос, с. 114.

[22] **Константинов, К.** Издирвания на археологически обекти в землището на с. Хърсово, община Никола Козлево. – В: *АОР през 2012 г.* С., 2013, (под печат).

[23] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог*, с. 61.

[24] **Константинов, К.** Издирвания, (под печат).

[25] **Шкорпил, К.** Памятники въ окрестностяхъ, с. 387.

[26] **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Принос, с. 114.

[27] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог*, с. 61.

[28] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог*, с. 61; **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Принос, с. 114.

[29] **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Принос, с. 114.

[30] Пак там, с. 113.

[31] Шкорпил, К. Географическій обзоръ: Абобская равнина и горы ее окружающія. Старыя поселенія на Абобской равнинъ. – *ИРАИК*, X, 1905, 21-22; Окопы и земляныя укрепленія Болгаріи. – *ИРАИК*, X, 1905, 503-508; Старобългарска съобщителна мрежа около Преславъ и крепостите по нея. – *БИБ*, 1929, 2, 110-111; Тъпкова-Заимова, В. Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – *ИПр,* 1958, 1, 71-72; Рашев, Р. Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Динея. – В: *Дуросторум-Дръстър-Силистра*. Силистра, 1988, с. 117; *Българската езическа култура VII-IX век.* С., 2008, с. 40; Георгиев, П. Хинтерландът на Абоба-Плиска: пътни комуникации, селищни и военни средища. – В: *EURICA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae.* С., 2009, 337-338.

[32] **Димитров, Д. Ил.** Някои въпроси по проучването на ранносредновековните селища в Североиз-

точна България. – *МПК*, 1967, 4, с. 2.

[33] **Шкорпил, К.** Окопы, с. 505; **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.).* Варна, 1982, с. 100, табл. XXXVII_4, с. 104.

[34] **Тотев, Б., О. Пелевина.** Сребърните накити, 20-22, обр. 4-6, 9_2; **Станилов, Ст.** *Художественият метал на българското ханство на Дунав (7-9 в.).* С., 2006, 106-107, обр. 12_8; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура*, с. 164, 530, табло LXXVII.

[35] **Шкорпил, К.** Памятники въ окрестностяхъ, с. 386.

[36] **Бонев, Ст., М. Димитров.** Старобългарско селище при с. Хърсово, Новопазарско. – В: *АОР през 1988 г.*, Кърджали, 1989, с. 122; **Бонев, Ст., К. Константинов.** Археологическо проучване на обект „Старобългарско селище" при с. Хърсово, Новопазарско. – В: *АОР през 2010 г.,* С., 2011, 521-523; Археологическо проучване на обект „Старобългарско селище" при с. Хърсово, община Никола Козлево. – В: *АОР през 2011 г.,* С., 2012, 493-495.

[37] **Шкорпил, К.** Памятники въ окрестностяхъ, с. 386.

[38] **Димитров, М.** Обхождания, с. 222.

[39] Проучванията на обекта са в начален етап и в бъдеще предстои да актуализират картината на живота в тази част на землището.

THE VILLAGE OF HARSOVO ON THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF SHUMEN REGION

Konstantin Konstantinov

Abstract

This report is aimed at updating the archaeological map of Shumen region, in particular the land of Harsovo village, Nikola Kozlevo municipality. There are a summary of the physical and geographical aspects of the region and information about the origin of the name Harsovo at the very beginning of this report. The main emphases of the work are the archaeological objects, found on the land of the village. They were first studied at the beginning of XX century, when Karel Skorpil conducted the first field research in the region. More settlements that belong to the period between the Late Iron Age and Early Middle Ages have been discovered over the years. It is worth mentioning that there are no prehistoric and late medieval objects to have been witnessed in the region.

The earliest evidence of life in the area of Harsovo is connected with the habitation of the lands north of the Balkan mountain range by the populous Thracians. The settlements from that period occupy a considerable area, mainly north of the village, in the countrysides Balak ekinli, Papurluk and Kyoklyuk. They are plain settlements in close proximity to Harsovo river.A great number of ceramic fragments and clay coatings have been found over the surface of the terrain.

During the Roman invasion in I century, the lands north of the Balkan mountain range were incorporated in the province Moesia Inferior. Undoubtedly, this fact reflects over the picture of life in the vicinity of Harsovo. Traces of a Roman settlement have been found only in the area of Kus chasa, so far. It has been reported for fragments of amphorae and dolia, and pottery (mainly pots and pans) from II-IV centuries, found scattered over the surface.

The Old Bulgarian period is the best developed in the progress of the settlement network. This is probably due to the fact that during the Middle Ages, the main communication and military road of the First Bulgarian kingdom – the road Pliska-Drastar, lied nearby. Ones of the biggest settlements are located in the areas Orman Tarla and Badalatsite, respectively east and

west of present Harsovo. A considerable number of Old Bulgarian fragment ceramics (mostly pots decorated with carved lines and shiny stripes in the form of net ornament) and many metal objects with specific technological and decorative features have been found in these settlements. These archaeological materials are dated back to VIII-XI century.

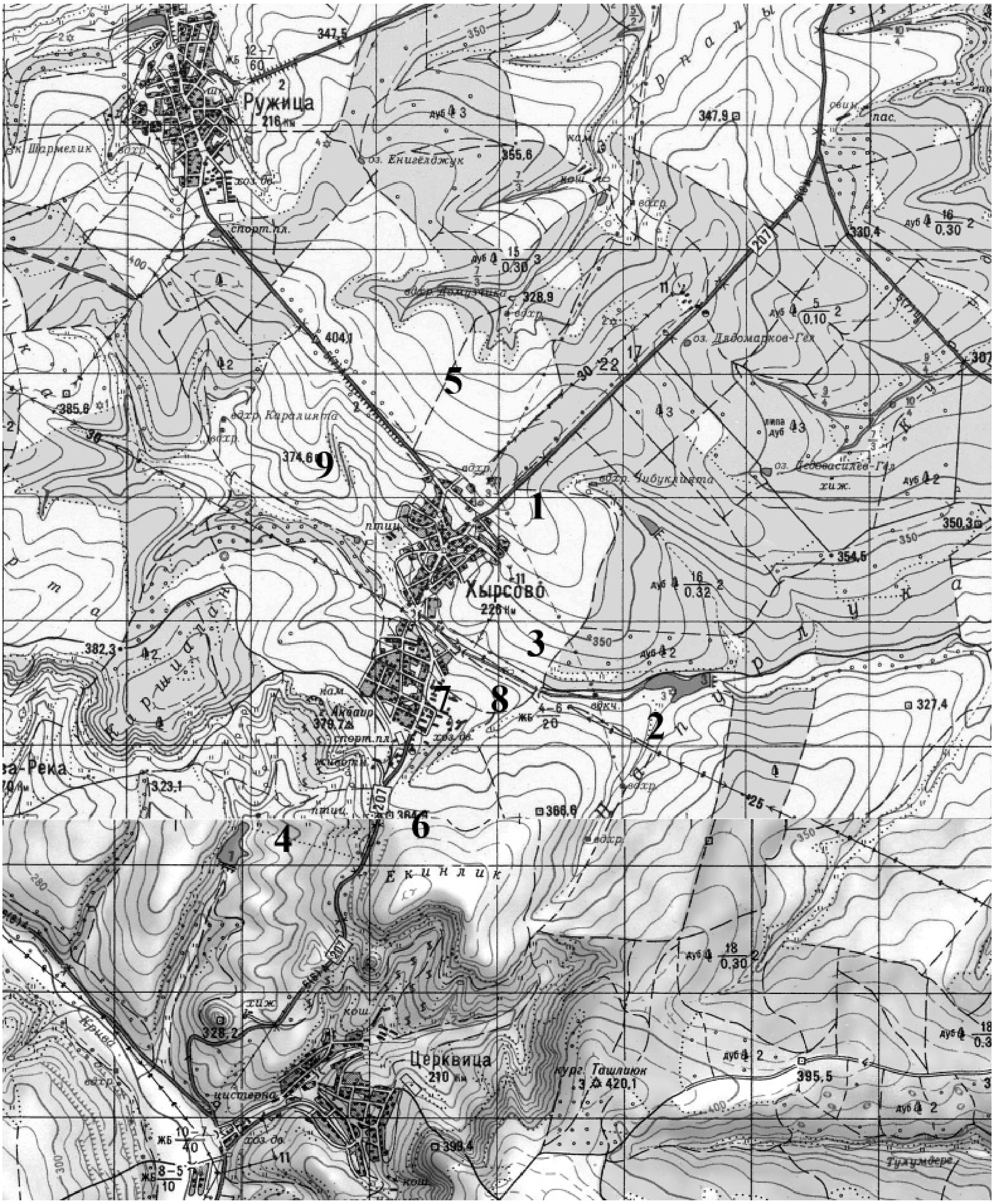
Ружица
216 нм
Хырсово
226 нм
Церквица
210 нм
1
2
3
4
5
6
7
8
9
207
347,5
347,9
355,6
330,4
328,9
404,1
385,6
374,6
354,5
350,3
382,3
378,7
327,4
366,6
364,4
328,2
420,1
395,5
399,4
оз. Енигелджук
оз. Дводомарков-Гел
спорт.пл.
кург. Ташлиюк
Екинлик
цистерна

Обр. 1

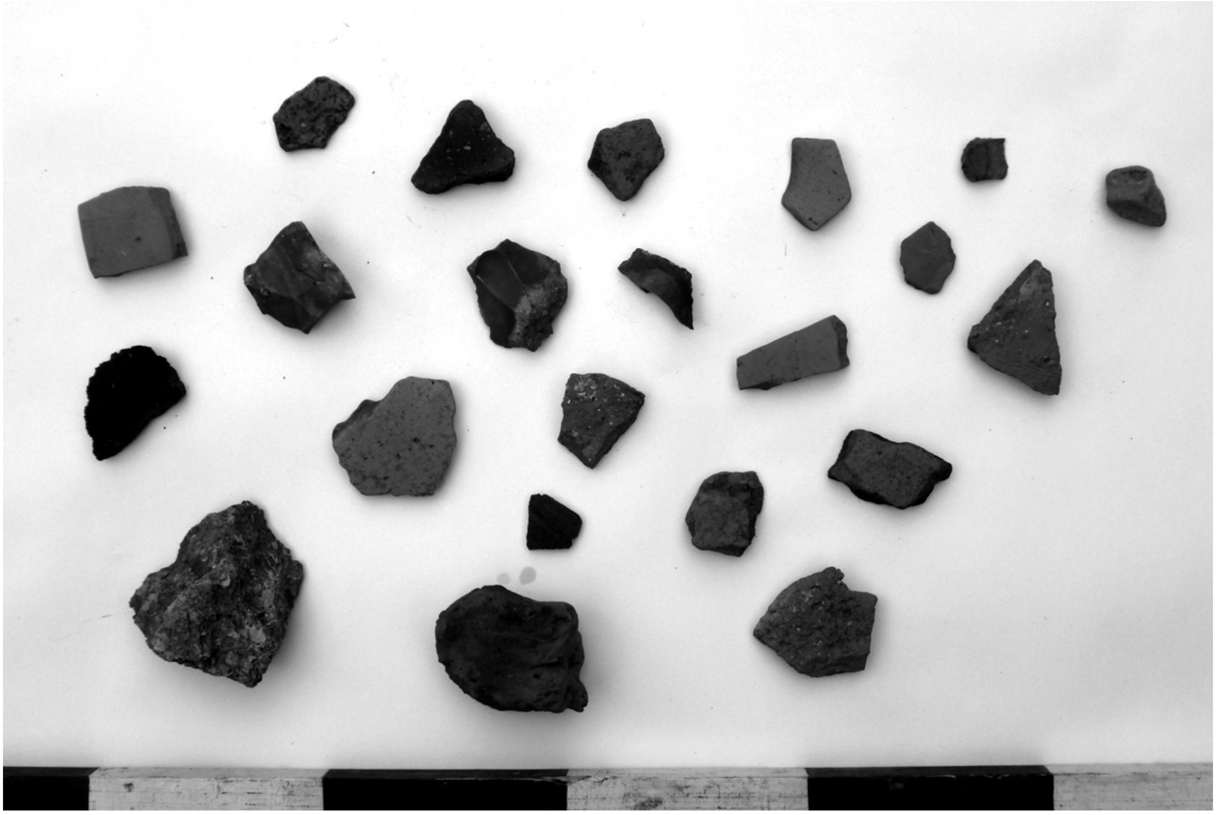

Обр. 2

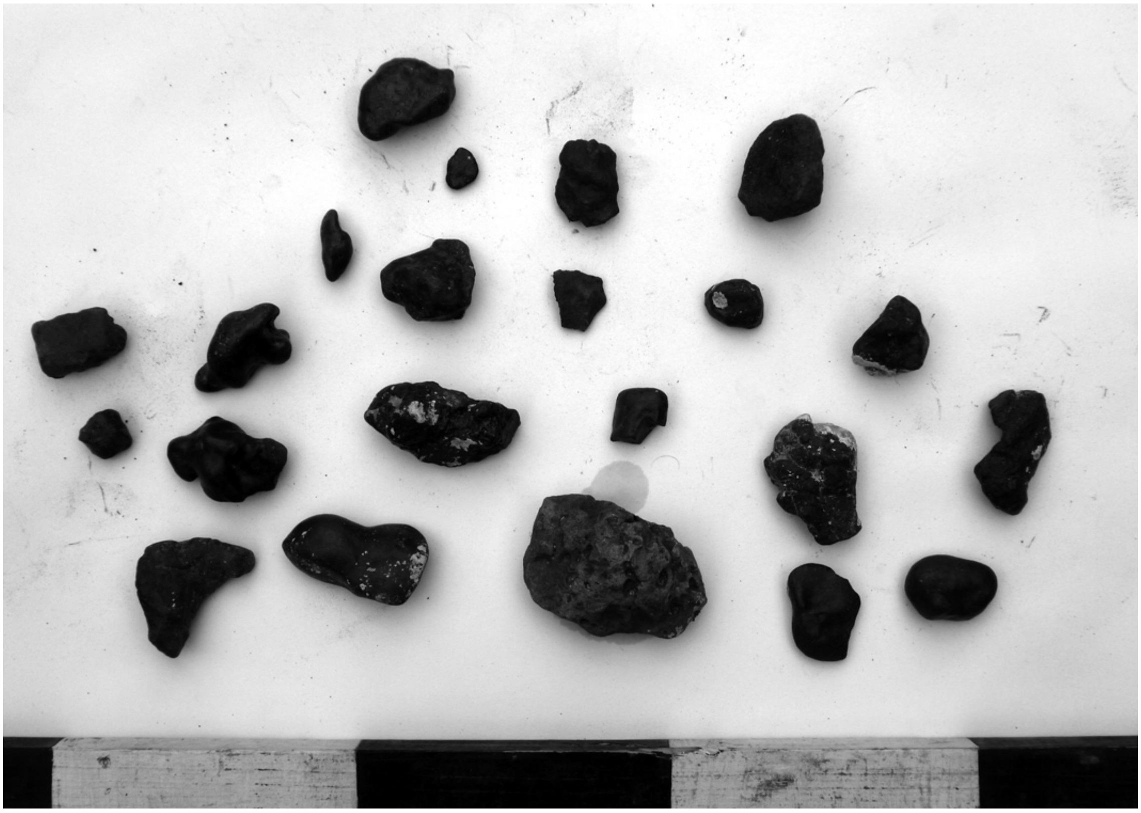

Обр. 3

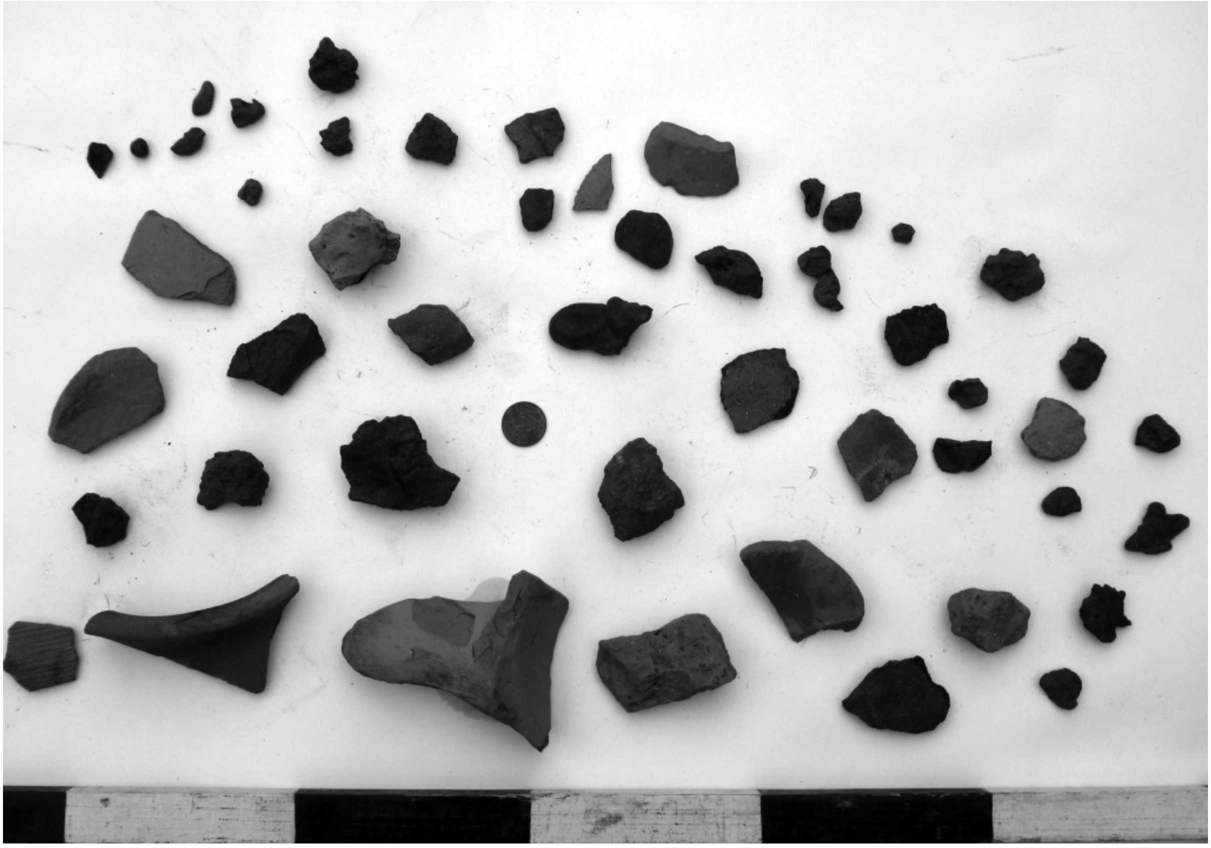

Обр. 4

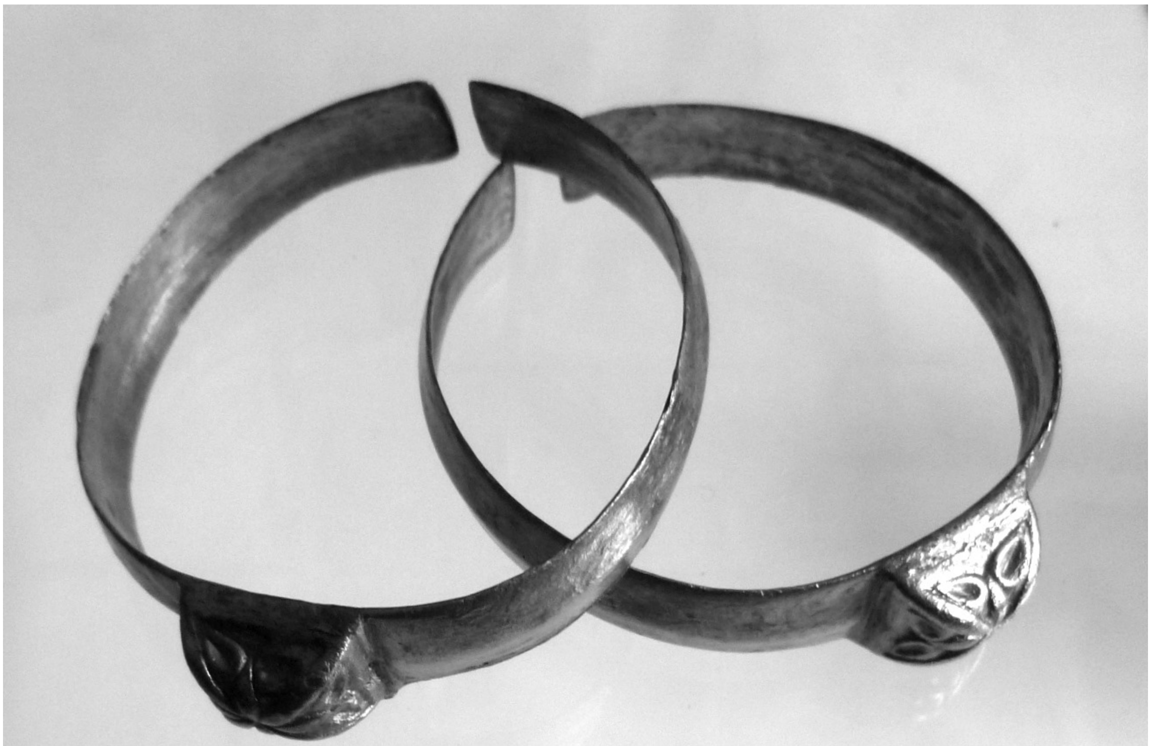

Обр. 5

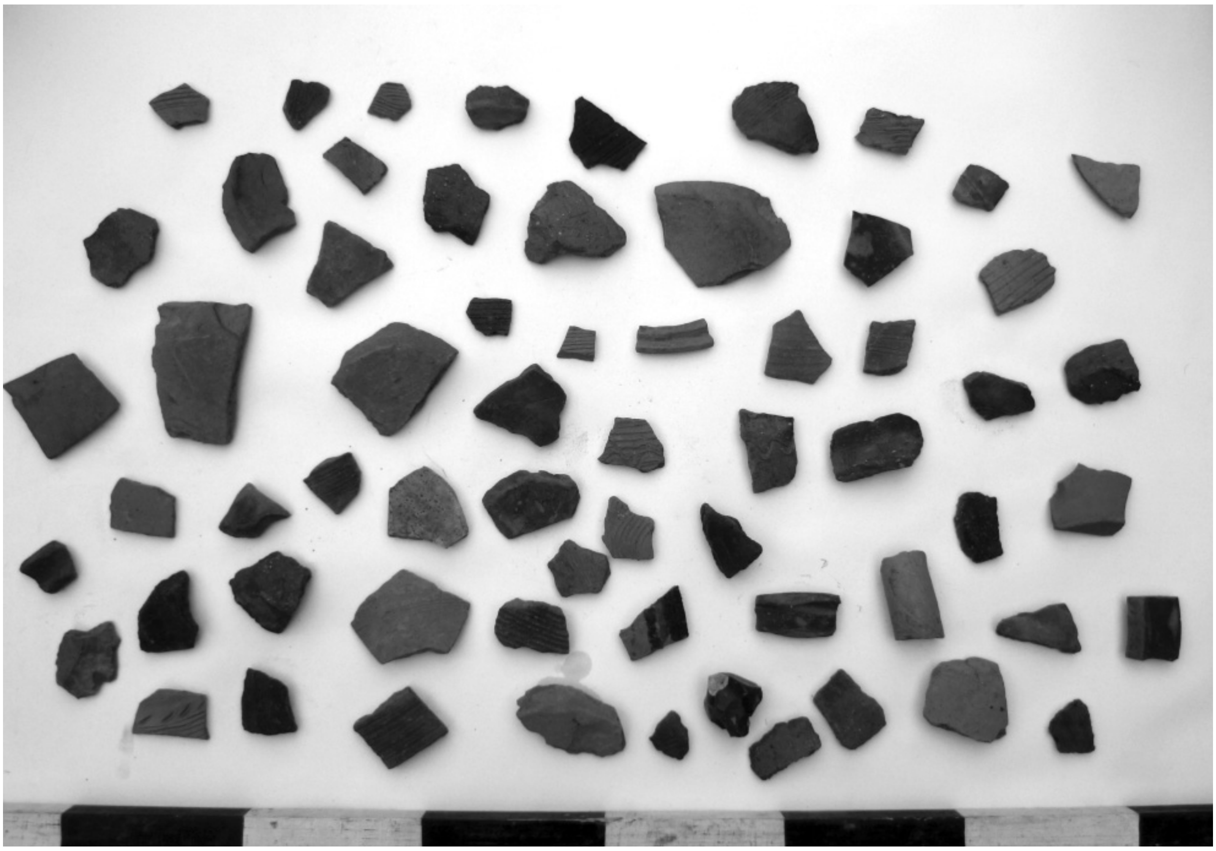

Обр. 6

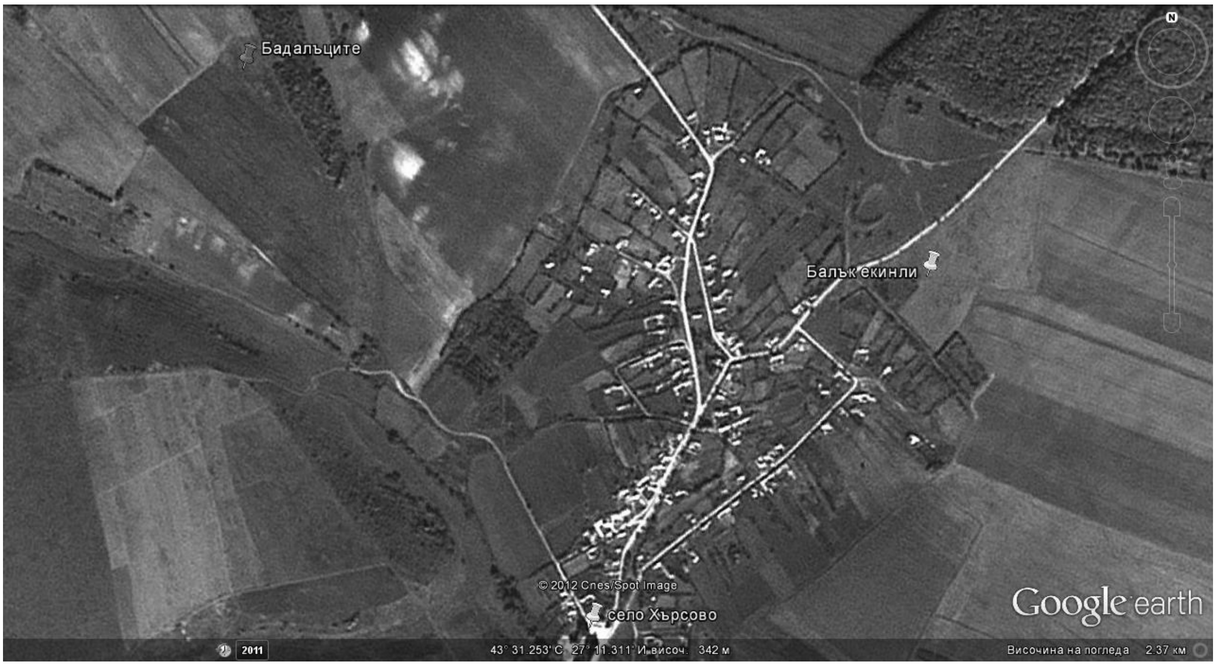
Бадалъците
Балъкекинли
© 2012 Cnes/Spot Image
село Хърсово
Google earth
2011
43° 31.253' С 27° 11.311' И височ. 342 м
Височина на погледа 2.37 км

Обр. 7

МЕТАЛОГРАФСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА НОЖОВЕ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ – VIII – X век

Огнян Жеков

Стоян Витлянов

Въпросът за мястото, ролята и развитието на желязообработването като занаят в Средновековна България е един от най-важните и интересни проблеми от историята на занаятчийските производства у нас. Важността от изучаването на този занаят се обуславя преди всичко от характера на този вид дейност, която от самото начало на своето развитие се превръща в основа на всички видове занаятчийски производства, тъй като задоволява най-важните ежедневни нужди на материалния живот – от сечива и оръжие.

Необходимо е да се получи максимална научна информация в изучаването на железните предмети, които са намерени в резултат на археологически разкопки, основана на използването на различни методи на естествените и техническите науки с отчитане спецификата на материала и в съчетанието с историческите методи. Такъв подход изисква въвеждането на масови анализи. За възпроизвеждането на някои технологически прийоми е желателно провеждането на експериментални работи.

В зависимост от предназначението си откритата у нас ковашка продукция се разглежда в следните основни групи: земеделски оръдия на труда, занаятчийски оръдия на труда, оръжия и конско снаряжение и битов инвентар.

В България по проблематиката на изследване на археологическо желязо са работили Руси Русев, Иван Трифонов, Н. Рашков, Ст. Караиванов, Е. Шапкарева, проф. Руси Д. Русев, д-р Йордан Бояджиев[1] и др. Още от миналото столетие П. Аносов започва металографските си изследвания върху известните саби от Дамаск, с цел да открие тайните на изработването им.

От железните изделия ножът е най-често срещаната археологическа находка. Той е бил най-универсалното оръдие на труда. Ножът е бил необходима принадлежност на мъжа, жената, земеделеца, занаятчията, воина и ловеца, в ръкоделието и при приготвянето на храна.

Според Г. А. Вознесенская[2] основната технология при изготвянето на ножа е била съчетанието в изделието на два материала – феритно желязо и стомана с различно съдържание на въглерод чрез коване или по механически, или чрез химико-термична обработка /цементация/ със следваща термична обработка.

Основен и масов метод на изследване и изучаване на технологията на производство на ковани изделия през Средновековието е металографският анализ[3].

За изследване на всяко изделие се изрязва образец от работната част на напречното сечение. Повечето ножове в своята работна част представляват режещо или дробящо острие, така че шлифът се прави на напречното сечение. За да се покаже пълната гама от структурно разнообразие на някои изделия, шлифът може да се направи и в надлъжно сечение.

Образците се заливат с епоксидна смола. Микроструктурата е проявена с 3% HNO_3. Определена е твърдостта по Викерс – HVO.1 на уред ПМТ-3. Неметалните включвания са определяни по БДС 3326-75[4].

Настоящият доклад има за цел да представи резултати от едно дългогодишно сътрудничество между двамата автори за изследване на металообработването в столичния център Велики Преслав[5]. Изследвани са 13 броя ножове, намерени при разкопките на Царския дворец в Преслав и датирани за периода от VIII до X век.

Номерирани са от № 1 до № 13.

Нож № 1 – открит при археологически разкопки в Преслав.

Ножът е изработен от два заварени пласта. Единият пласт представлява нисковъглеродна стомана с феритна микроструктура /фиг. 1/.

Твърдостта на ферита варира от 110 до 140 HV0.1. Другият пласт има псевдопакетна структура. Количеството на неметалните включвания в псевдопакета е сравнително малко. Псевдопакетната структура представлява редуване на нисковъглеродна и средновъглеродна стомана. Микроструктурата е феритно-перлитна. Твърдостта на феритно-перлитната е от 180 до 210 HV0.1. Качеството на ковашката заварка не е много добра – на места заваръчният шев има шлакови включвания. Следователно острието на ножа не е подложено на термична обработка.

Анализ на нож № 2

Направени са два шлифа на напречното сечение на лезвието. Ножът е изработен от три заварени пласта /фиг. 2/.

Средният пласт е с по-високо съдържание на въглерод в сравнение с останалите два. Микроструктурата на средния пласт е сорбит. Твърдостта е 320 HV0.1. Двата външни пласта са от нисковъглеродна стомана с микроструктура ферит. Твърдостта варира от 130 до 150 HV0.1. Качеството на заваръчния шев е високо, изчистен е от шлакови включвания. Острието на ножа е подложено на закаляване и следващо самоотвръщане. Тази схема на изработване на ножове има ефект на самозаточване.

Анализ на нож № 3

Направени са два микрошлифа на ножа – единият е на лезвието, другият на опашката на ножа. Ножът е изработен от монолитно парче нисковъглеродна стомана. Разпределението на въглерода е неравномерно. Микроструктурата на върха на страничната част на лезвието е троостито-сорбитна, получена при отвръщане /фиг. 3/. Твърдостта ѝ е 290 HV0.1. Микроструктурата на останалия обем е феритно-перлитна с микротвърдост от 116 до 168 HV0.1. На гърба на ножа се виждат микропукнатини, получени при недобро коване, които нямат технологично значение. Би могло да се заключи, че ножът е подложен на едностранно навъглеродяване и следващо закаляване на острието на ножа със самоотвръщане.

Анализ на нож № 4

Направени са два микрошлифа по напречното сечение на лезвието на ножа.

На повърхността на шлифа се наблюдават три вида структури: от острието към гърба на ножа структурата е троостито-сорбитна с твърдост 272-387 HV0.1, от едната страна е навъглеродено, а от другата страна структурата е феритна. На места има концентрирани шлакови включвания. Следователно ножът е изработен от монолитно парче със следващо едностранно навъглеродяване, след което е закалено със самоотвръщане само острието. И при двата последни ножа технологиите са направени, за да се получи ефект на самозаточване при рязане.

Анализ на нож № 5

Микрошлифът е направен по напречното сечение на лезвието /фиг. 4/.

На повърхността на шлифа се наблюдават множество неметални включвания. Микроструктурата от върха към гърба на ножа е както следва: на върха – сорбит, твърдост 290 HV0.1, в средата – феритно-перлитна с 230 HV0.1, и към гърба – феритна, като измерената твърдост е 120 HV0.1.

Следователно острието на ножа е подложено на локална цементация, след което е закалено със самоотвръщане.

Анализ на нож № 6

Изработен е от два заварени пласта нисковъглеродна стомана, с близка по характер структура /фиг. 5/. Твърдостта на единия пласт е 100 HV0.1, а на другия е 150 HV0.1. По заваръчния шев има много неметални включвания, вероятно нитриди. Преобладават тези по редове, което говори за продължителна пластична деформация. Повърхността на ножа е силно корозирала и не може да се установи дали е приложена повърхностно химико-термична обработка.

Съществува мнение, че нитридните включвания се образуват в метала по време на извличането му от рудата. От множеството направени изследвания Е. Пиясковски е стигнал до извода, че наличието на азотни съединения в метала се явява характерна черта за желязото, добивано в Свентокшийския център. Ако това е така, то може да се предположи, че изделията, съдържащи нитриди, са изработени от метал, произведен от този център, който е снабдявал с желязо и готови изделия населението на цяла Европа. Следователно суровината или изделието може да са от този център. Но това не изключва вероятността те да са от неизследвано досега друго находище.

Анализ на нож № 7

Шлифът е направен по напречното сечение на лезвието. По повърхността на шлифа се наблюдават множество пори и неметални включвания /фиг. 6/.

Структурата е феритно-перлитна по целия обем, като твърдостта е както следва: на ферита 150 HV0.1, а твърдостта на перлитните зърна е 230 HV0.1. Изводът е, че ножът е изработен от монолитно парче нисковъглеродна стомана.

Анализ на нож № 8

Шлифът е направен по напречното сечение на лезвието. На острието и на гърба на ножа структурата е сорбито-трооститна, а в сърцевината феритно-перлитна /фиг. 7/. Твърдостите съответно са: троостит – 450 HV0.1, сорбит – 340 HV0.1, а феритно-перлитната варира от 150 до 160 HV0.1.

Следователно ножът е изработен чрез ковашка заварка на две парчета от високовъглеродна стомана /съответно острието и гърба на ножа/ към нисковъглеродна основа. Приложена е термична обработка – закаляване със самоотвръщане.

Анализ на нож № 9

Изработен е от три заварени пласта. Качеството на заваръчния шев е добро и в него няма неметални включвания. Структурата на средния слой е мартензит /на острието на ножа/ с твърдост 780 HV0.1, а на гърба е троостито-сорбитна. Страничните пластове са с феритно-перлитна структура с твърдост 200 HV0.1 /фиг. 8/.

Технологичната схема на ножа показва, че тялото му е изковано от ниско въглеродна стомана, а на острието е заварена пластина от високовъглеродна стомана. Приложено е закаляване с надкритична скорост на охлаждане.

Анализ на нож № 10

Направени са два шлифа по напречното сечение на лезвието. Наблюдават се две структурни зони: феритно-перлитна структура по целия обем, а на върха сорбит на отвръщане /фиг. 9/. Твърдостите са съответно: 120-140 HV0.1 и 280 HV0.1.

Шлаковите включвания са малки и в незначителни количества. Микроструктурното наблюдение на фрагмент от режещата част показва наличието на ковашка заварка. Заваръчният шев е чист по отношение на неметалните включвания, но е с пукнатина.

Анализ на нож № 11

Направени са два шлифа на ножа, като единият е в напречното сечение на лезвието, а другият на опашката на ножа. Той е изработен от пет заварени стоманени пласта – тип сандвич, които структурно не се различават един от друг /фиг. 10/.

Структурата им е феритно-перлитна, като твърдостта варира от 180 до 206 HV0.1. На върха на ножа твърдостта е 445 HV0.1, което вероятно се дължи на наклеп. Ножът не е подложен на термична обработка.

Анализ на нож № 12

Шлифът е направен в напречното сечение на лезвието на ножа /фиг. 11/.

Наблюдават се две структурни зони – феритно-перлитна и сорбитна, съответно от едната и от другата страна. Твърдостта на феритно-перлитния участък е 200 HV0.1, а на сорбитния 258 HV0.1. Ножът е подложен на едностранно навъглеродяване, след което е извършено закаляване със самоотвръщане.

Анализ на нож № 13

Шлифът е направен в напречното сечение на лезвието на ножа. Изработен е от три заварени помежду си стоманени пласта, като съдържанието на въглерод в средния пласт е относително по-високо от количеството въглерод в страничните два пласта. Качеството на ковашката заварка е много лошо – между единия страничен пласт и средния няма провар на 3,5 мм, а при другия заваръчен шев се наблюдават множество шлакови включвания. Структурата на средния пласт е мартензитна с твърдост 510 HV0.1, а на двата странични е феритно-перлитна, като твърдостта съответно е 180 и 210 HV0.1 /фиг. 12/. Ножът е подложен на обемно закаляване.

На следващите две фигури са дадени технологичните схеми на изследваните 13 броя ножове, от тях 4 са цементовани, 4 са трислойни, 2 с феритна структура, по един – със заварено стоманено острие, двуслоен, шестслоен, и един е от монолитна нисковъглеродна стоманена заготовка /фиг. 13 и фиг. 14/.

Извършените металографски изследвания на железни ножове от Велики Преслав свидетелстват за високите технически познания и възможности на българските ковачи. В своята производствена дейност те са използвали различни технологични начини за обработка на стоманата. Най-простата технология се състояла в изковаване на предметите от нисковъглеродна или високовъглеродна стомана. По този начин били изработвани преди всичко някои ножове, към които не са били предявявани специални технически изисквания. При по-голяма част от изделията обаче била прилагана значително по-сложна технология на производство. Тя се състояла от механично съчетаване в изделието чрез ковашка заварка на няколко пласта високовъглеродна и нисковъглеродна стомана. След изковаването изделието било подлагано на термична обработка – обикновено закаляване със самоотвръщане, при което висококовъглеродните пластове увеличавали значително твърдостта си, а феритните оставали меки. По такъв начин в готовото изделие се редували слоеве с ниска и с по-висока твърдост, което в голяма степен повишавало качествата на изготвяната продукция. В някои случаи е прилагана и цементация.

Направените изследвания показват, че изборът на тези способи бил съзнателен и деференциран. Тяхното предпочитане било обусловено преди всичко от предназначението на изготвяното изделие.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Фиг. 1. Схема и микроструктури на нож № 1 а) общ изглед
Фиг. 1. Схема и микроструктури на нож № 1 б) псевдопакет
Фиг. 1. Схема и микроструктури на нож № 1 в) ферит и перлит, х 225
Фиг. 2. Нож № 2 – ферит и перлит, х 300
Фиг. 3. Нож № 3 – троостито-сорбитна структура, х 300
Фиг. 4. Нож № 5 – връх, сорбит с неметални включвания, х 80
Фиг. 5. Нож № 6 – ферит, х 80
Фиг. 6. Нож № 7 – феритно-перлитна структура с неметални включвания, х 300
Фиг. 7. Нож № 8 а) общ изглед, х 80
Фиг. 7. Нож № 8 б) сорбит и троостит х 300
Фиг. 7. Нож № 8 в) ферит и перлит, х 300
Фиг. 8. Нож № 9 а) мартензит, х 300
Фиг. 8. Нож № 9 б) троостит, х 300
Фиг. 9. Нож № 10 а) общ изглед, х 80
Фиг. 9. Нож № 10 б) сорбит, х 300
Фиг. 10. Нож №11 а) заваръчен шев, х 225
Фиг. 10. Нож № 11 б) ферит и перлит, х 225
Фиг. 11. Нож № 12 а) общ изглед, х 80
Фиг. 11. Нож № 12 б) сорбит, х 300
Фиг. 12. Нож № 13 а) общ изглед, х 80
Фиг. 12. Нож № 13 б) среден слой – мартензит, х 300

Фиг. 13. Технологични схеми за изработване на ножове от Преслав, от № 1 до № 6 а) феритна структура, б) навъглеродена стомана, в) средновъглеродна стомана, г) закалена и отвърната, д) псевдопакетна структура.

Фиг. 14 Технологични схеми за изработване на ножове от Преслав, от № 7 до № 13 а) феритна структура, б) навъглеродена стомана, в) средновъглеродна стомана, г) закалена и отвърната, д) псевдо пакетна структура.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Русев, Р.** Върху технологията на някои железни предмети от 12-13 в. – *Археология*, 1961, 2; **Русев, Р., В. Йотов, Й. Бояджиев.** Технологически умения мастеров Средновековья в области металообработки на территории Болгарии. Структура и свойства различньх видов железных стремян. – В: *II Международная конференция Стратегия качества в промышленности и образовании, 2-9 июня 2006 г.*, том I, 411-416.

[2] **Вознесенская, Г. А.** Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII-X в. – *Советская археология,* 1979, 2.

[3] **Вознесенская, Г. А.** Техника; **Жеков, О., С. Витлянов.** Към въпроса за желязообработването в Плиска и Преслав. – В: *Трета научна сесия на младите научни работници с международно участие,* Варна, 1989; **Русев, Р.** Върху технологията; **Русев, Р., В. Йотов, Й. Бояджиев.** Технологически умения, 411-416; **Витлянов, С., О. Жеков.** Металографски изследвания на ковашката продукция от Плиска и Преслав. – *ИИМШ,* VIII, 1993, 309-320.

[4] **БДС 3326 – 75 Стомана.** *Метод за определяне на неметалните включения.*

[5] **Жеков, О., С. Витлянов.** Към въпроса за желязообработването; **Витлянов, С., О. Жеков.** Металографски изследвания.

METALLOGRAPHIC RESEARCHES OF KNIFES FROM VELIKI PRESLAV

Ognyan Zhekov

Stoyan Vitlyanov

Abstract

We have examined 13 knives from the Royal Palace in the capital city of Great Preslav dating back to the 8th - 10th c. AD, making a microstructure and non-metallic inclusion analysis and determining microhardness HV 0.1, as well as some of the most likely technological schemes after which these knives were made.

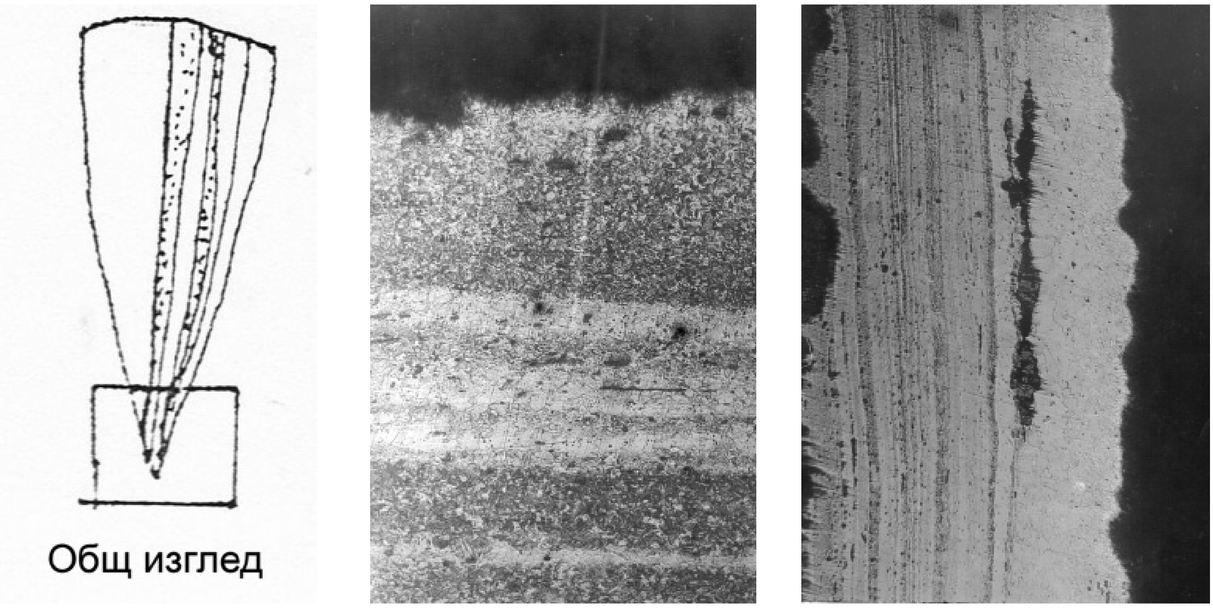

а *б* *в*

Фиг. 1

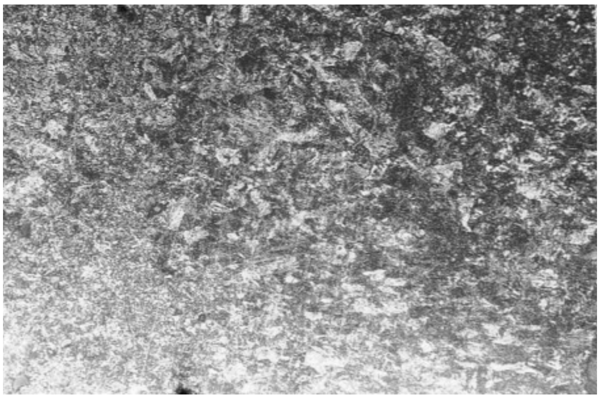

Фиг. 2

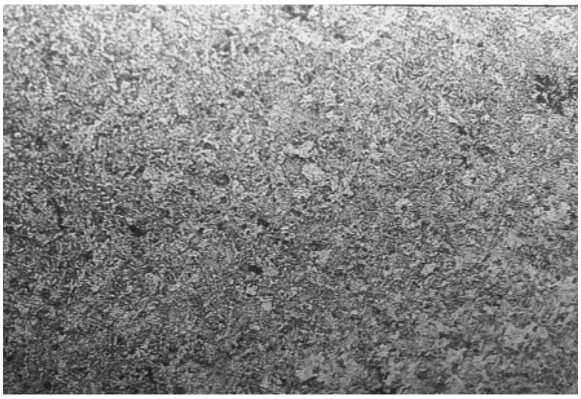

Фиг. 3

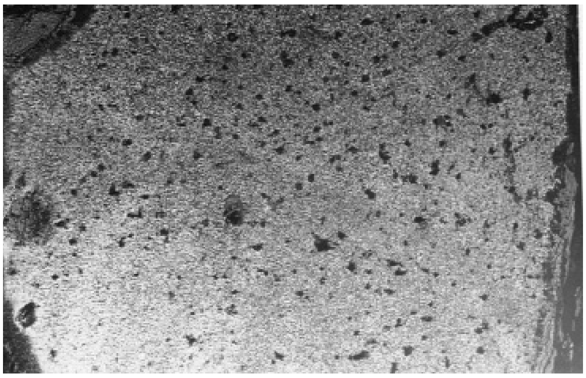

Фиг. 4

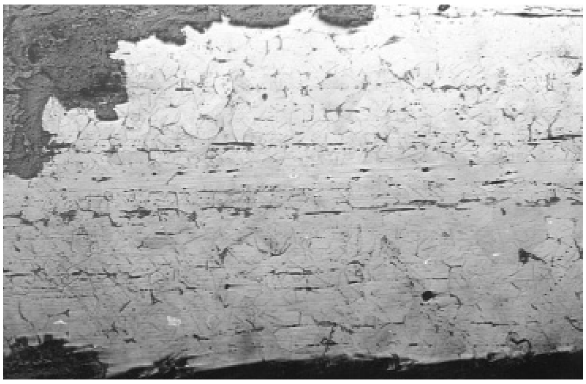

Фиг. 5

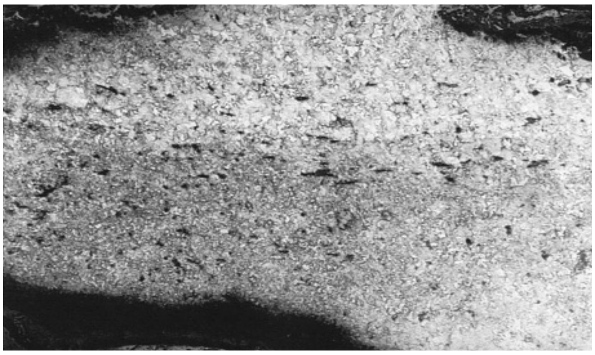

Фиг. 7а

Фиг. 7б

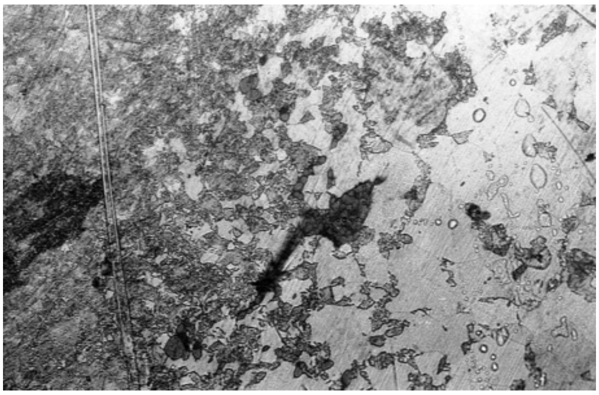

Фиг. 7в

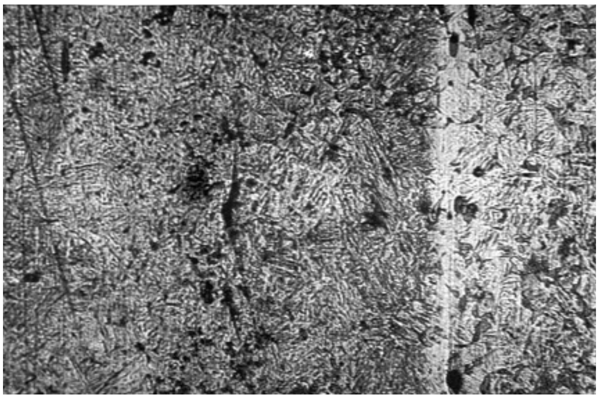

Фиг. 8а

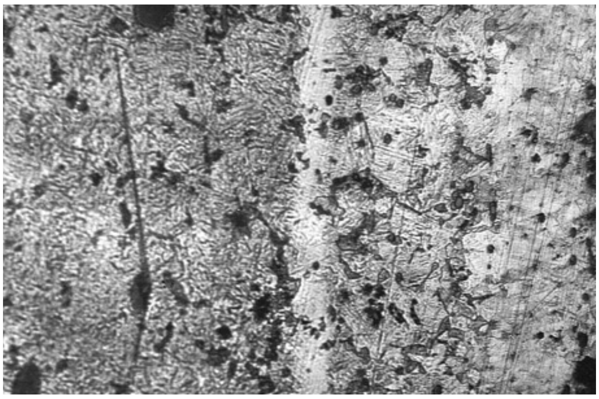

Фиг. 8б

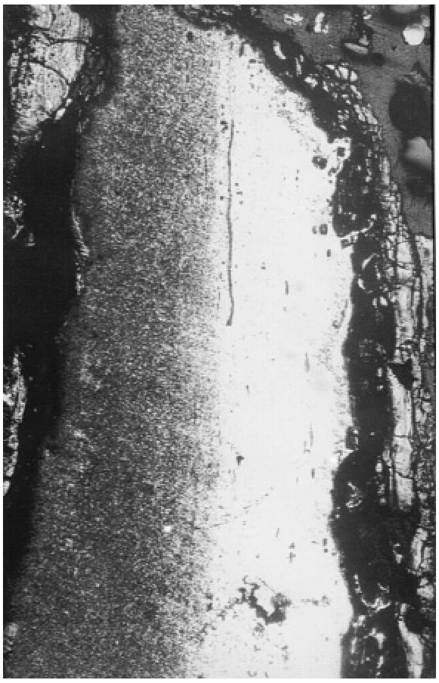

Фиг. 9а

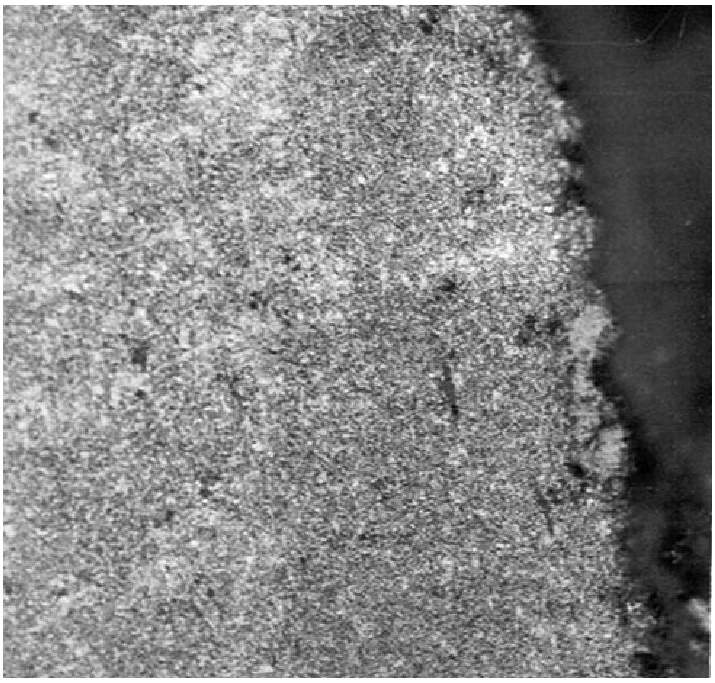

Фиг. 9б

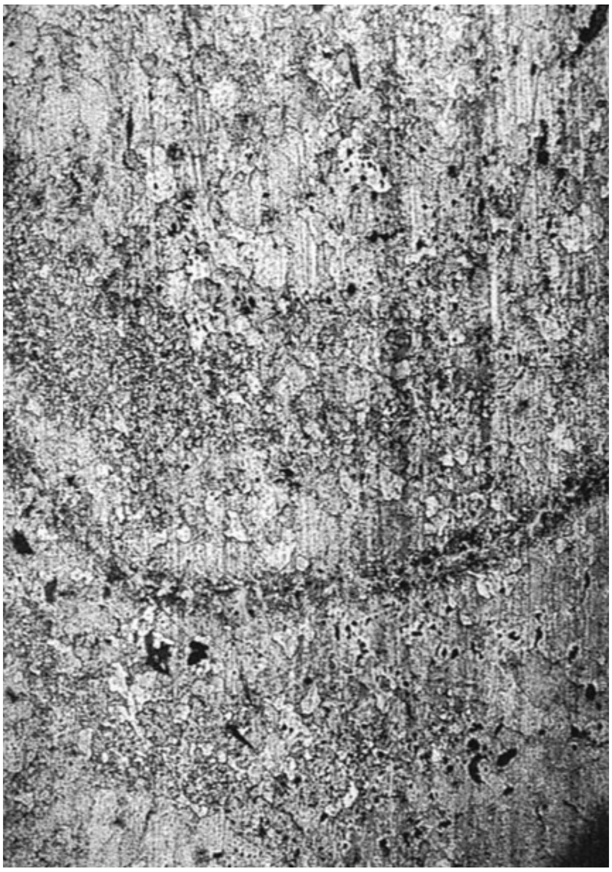

Фиг. 10а

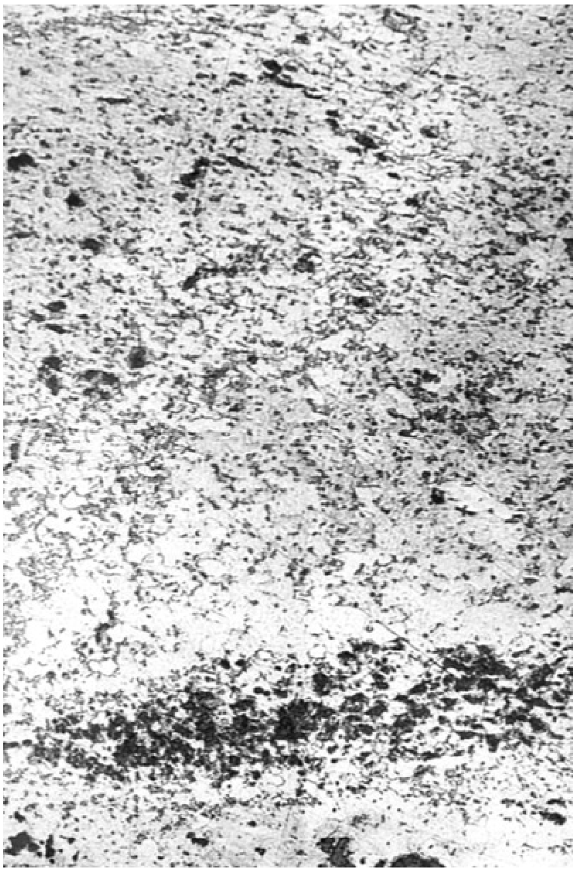

Фиг. 10б

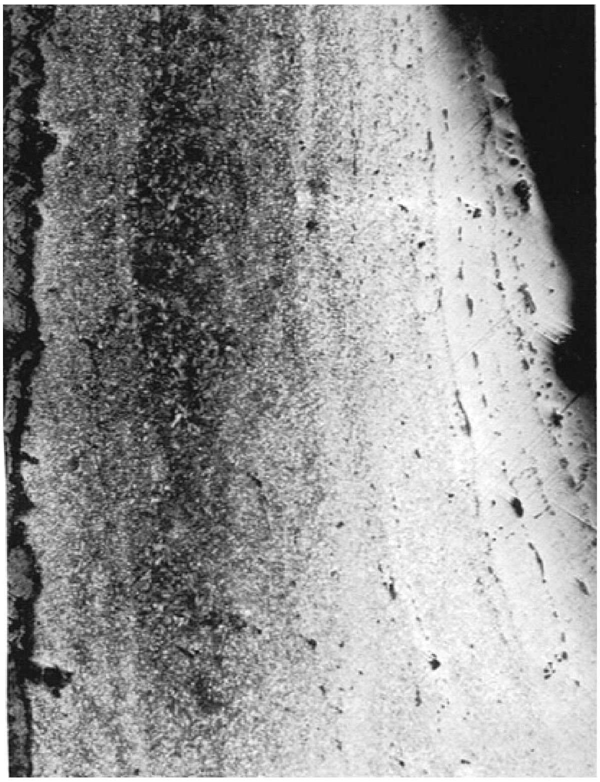

Фиг. 11а

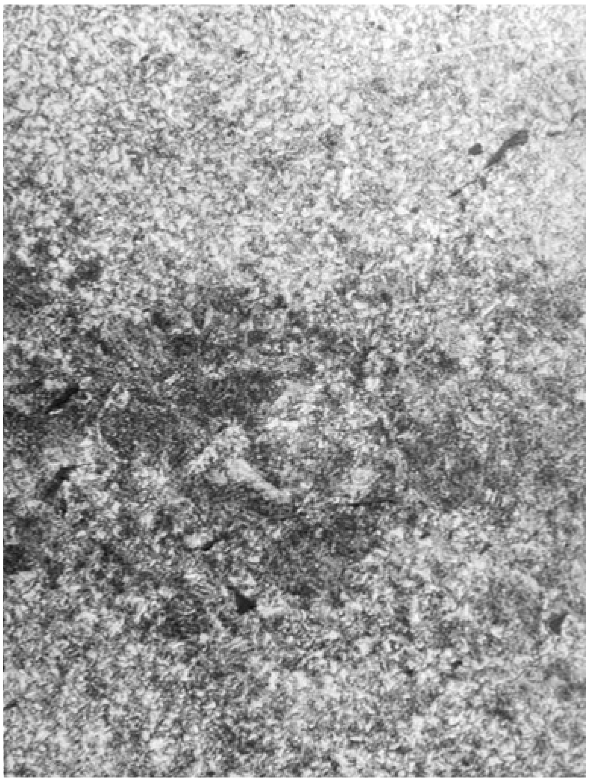

Фиг. 11б

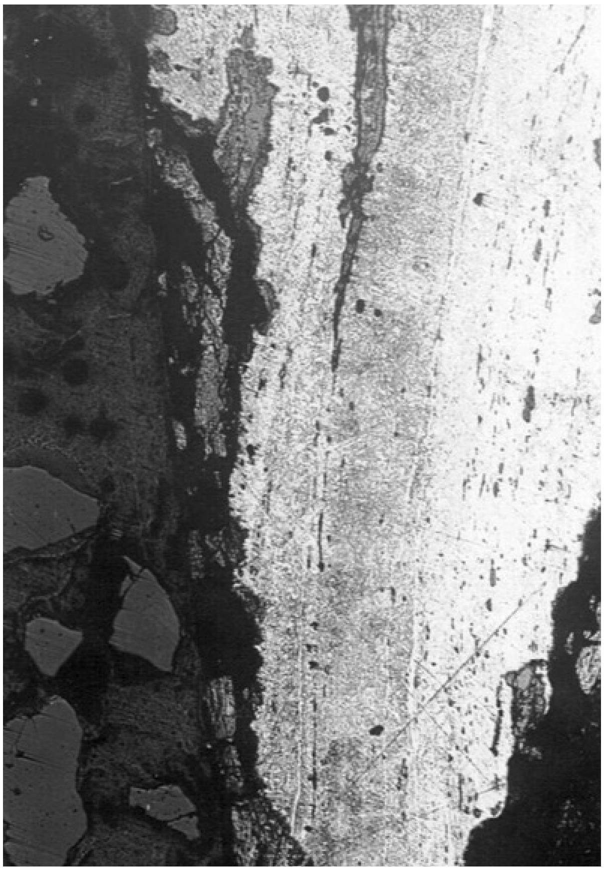

Фиг. 12а

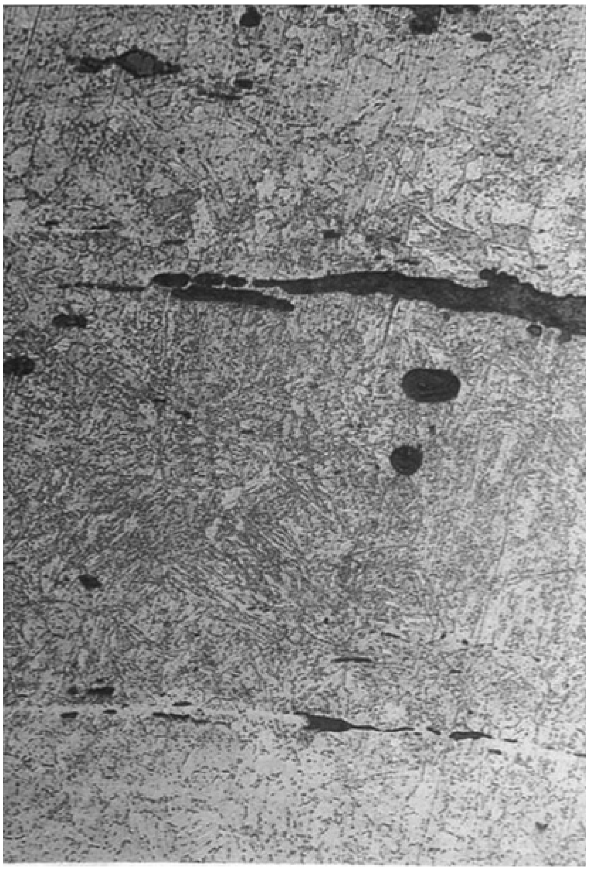

Фиг. 12б

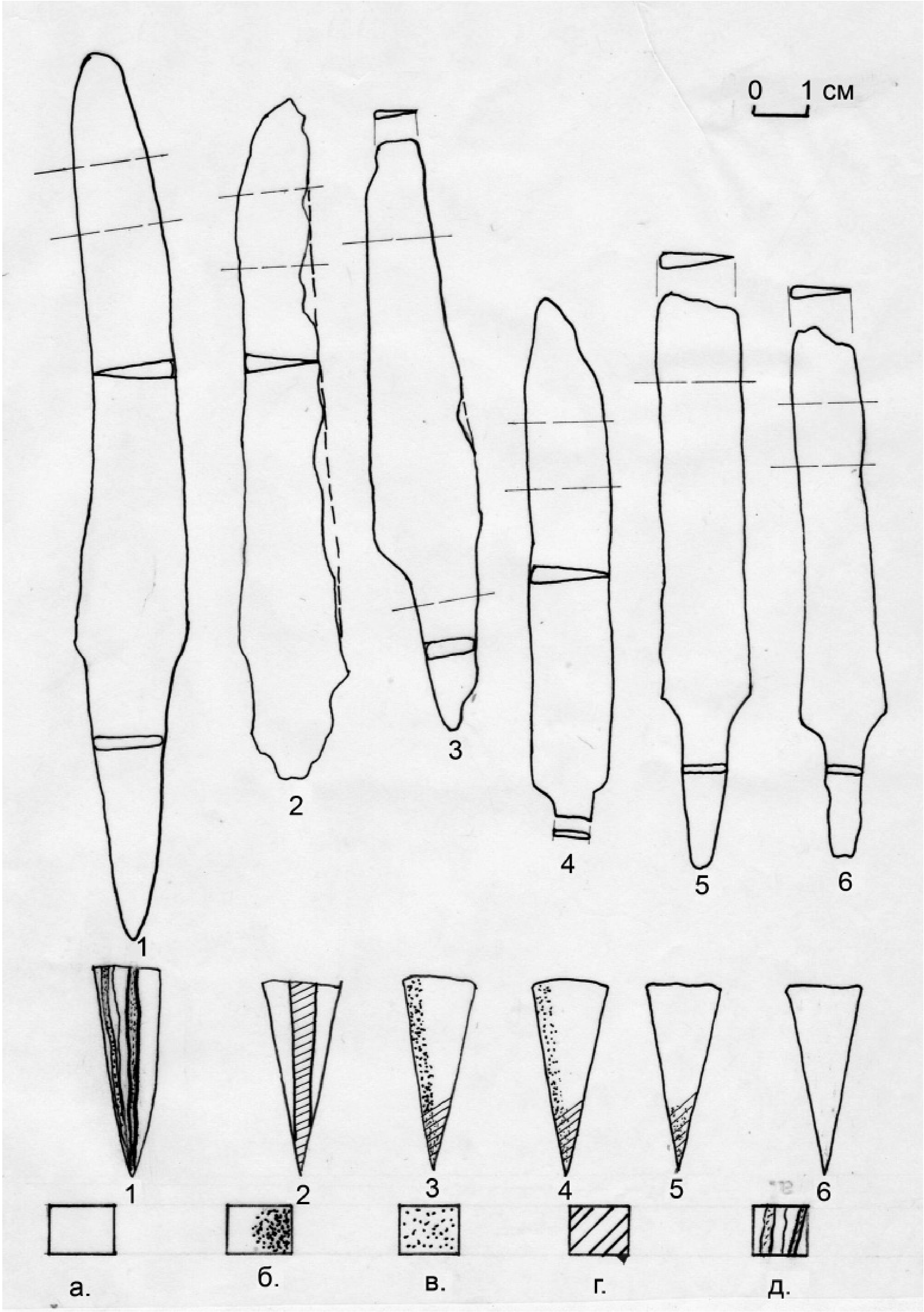
0 1 см
1
2
3
4
5
6
1
2
3
4
5
6
а.
б.
в.
г.
д.

Фиг. 13

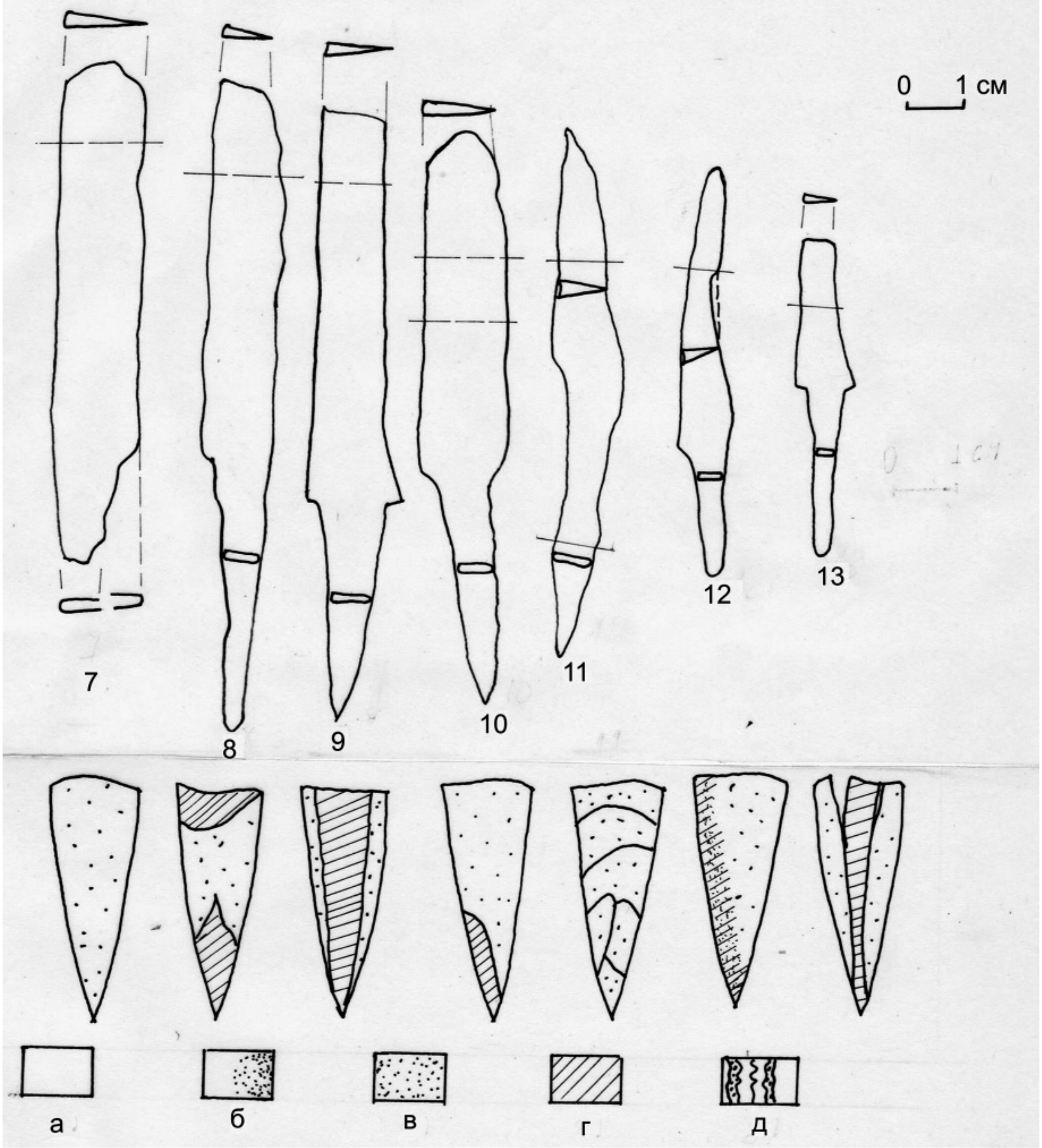
0 1 см
7
8
9
10
11
12
13
а
б
в
г
д

Фиг. 13

СРЕДНОВЕКОВНА БРОНЯ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА НИКОПОЛСКАТА КРЕПОСТ

Деян Рабовянов

Владимир Найденов

Предметите на въоръжението представляват малка група сред находките, открити в центровете на Второто българско царство. Още по-голямо изключение са по-цялостно запазените паметници на защитното въоръжение, какъвто ще бъде представен в това изследване. Намерените в Никополската крепост пластини, принадлежали на „пластинчата" броня[1], са вторият подобен паметник от България след тези от Царския дворец на Царевец във Велико Търново[2]. От съществено значение е и сходната среда, обвързваща двете находки[3].

Останките от никополската броня са открити по време на археологически разкопки на една от най-значимите крепости на Второто българско царство в земите на север от Стара планина. Играла винаги важна роля в неговата история, след падането на Търновград в ръцете на османските турци през 1393 г. Никополската крепост закратко (до 1395 г.) става столица и впоследствие дава името си на новата турска административна единица в района[4].

Допълнителен интерес представлява и фактът, че досега разглежданият паметник е останал непубликуван и въпреки че е изложен в средновековната експозиция на РИМ – Плевен, е като цяло неизвестен.

Местонамиране и първоначална интерпретация

Изследваните пластини са открити по време на редовни археологически разкопки на крепостта Калето в гр. Никопол, проведени през 1973 г. под ръководството на Екатерина Манова, научен сътрудник в Археологическия институт с музей при БАН. Запазената археологическа документация, даваща информация за средата на откриване, е оскъдна и силно затруднява изследването на находката[5]. От описанието в отчета и информацията в полевата инвентарна книга може да се заключи, че пластините от бронята са открити заедно с каменни „бойни топки" (97 на брой) и многобройни железни гвоздеи, скоби, клинове и обкови, в рамките на помещение със значителни размери, долепено до югоизточната крепостна стена[6]. Регистрираната дълбочина на откриване е 1,10 м, а квадратът е с номер XXXVII4 (обр. 1). Пластът, в който са намерени пластините и съпътстващите ги находки, без съмнение трябва да се отнесе в периода на Второто българско царство. Описанието на положението на находката изключва тя да бъде свързана с къснoантичния или османския период. От особено значение е наблюдението на проучвателката, че помещението, или поне запазената и проучена негова приземна част е била използвана за складиране на военни материали. Ек. Манова обвързва военния характер на сградата и с наличието в близост на предполагаем вход към платото, който е трябвало да бъде охраняван[7].

Като се отчита характерът на откритите заедно находки, заключението, че помещението е имало складови функцииq е повече от вероятно. В подобна ситуация е открита и бронята от Царския дворец на Царевец във Велико Търново. Там пластините са съпътствани от счупен меч, желязна верига, катинари и други железни и медни предмети, инвентар от някакво складово помещение, намиращо се на етажа над приземието[8]. Откритите в Никополската крепост заедно с пластините от бронята каменни топки, служещи за снаряди за каменометни машини също подсказват, че помещението е служело за военен арсенал. Подобен пример има в друг важен център на Второто българско царство, Червен[9]. Може само да се гадае дали големият брой железни клинове, скоби и обкови не са били от дървените части на съхраняваните в същото помещение каменометни машини. Тази ситуация поставя находката сред няколко други подобни, при които части от защитен доспех се откриват депонирани в складови помещения на крепости – Халкис[10], Шчерба[11], Племета[12].

За съжалениеq липсва снимка или скица на ситуацията, в която са открити in situ пластините от бронята. Последното би дало важна информация за нейното устройство и конструкция. В отчета е налице само едно неясно описание, че те са намерени заедно с каменните топки в едно „задълбаване” (може би се има предвид ниша – бел. авт.) в крепостната стена, северно от Източната порта. При железните пластини са открити и „късове кожа с косъм”, които проучвателката тълкува като основа, към която с бронзови нитове са били прикрепени плочките от бронята[13]. Доколкото при изследването на находката се установи, че запазените следи по двете страни на пластините са само от плат, то по-вероятно е с кожата да е била увита бронята или да става въпрос за погрешно определяне на материала от археолога на терена.

Пластините са записани в полевата инвентарна книга на разкопките от 1973 г. с полеви инвентарни номера 98, 99 и 100. Липсват данни за техния брой или размери. Първоначално обозначени като „части от желязна обкова с полепнали монети”[14], впоследствие в своя отчет Ек. Манова вече правилно ги е отбелязала като части от предпазно въоръжение или „пластинчата ризница”[15]. Това обаче не е последвано от публикация или по-нататъшно изследване на този рядък паметник на защитното въоръжение. Той е приет във фонда на РИМ – Плевен и записан на 30.05.1983 г. с инвентарен номер 3163.

Описание, интерпретация и реконструкция на находката

В момента пластините от бронята са силно корозирали, а повечето и във фрагментирано състояние, което ограничава възможностите за изследване. Рисунките от полевата инвентарна книга показват, че такова е било състоянието и в момента на откриването им. Някои следи, като характерът на корозията на желязото и видът на нитовете от медна сплав подсказват, че находката може да е горяла. В отчета на разкопките има споменаване за следи от изгаряне и отухлена пръст[16]. То обаче е прекалено неясно и не може със сигурност да бъде свързано с помещението, където са открити разглежданите предмети. Въпреки тези ограничения пластините могат да бъдат разделени на няколко групи според своята форма и размери. Това отразява реалното им положение в бронята, която са изграждали. По този начин ще бъдат и описани. Подробностите за метричните и други данни са представени в Табл. 1[17].

Първата група обединява девет големи пластини с изразена правоъгълна форма и размери 5,5/6,5 на 9/10,5 см (обр. 2, 3). Освен номера 1, 2, 3, 4, 5, 9, 13, 20 и 23, към тази група се отнасят вероятно и пластини с номера 26, 31, 32, 33, 35, 46, 50, 53 и 55. Те обаче не са цялостно запазени.

Във **втора група** са отделени големи пластини с правоъгълна, почти квадратна, форма и размери от 6,3 на 6,5 до 6,5 на 8 см (обр. 4). Тук попадат номера 6, 7, 8, 14, 18, 21, 22, а вероятно и нецялостно запазените 25, 28, 30, 34, 52 и 54.

Третата група включва три пластини – номера 10, 15 и 19 (обр. 5). Те имат изразена трапецовидна форма и сравнително големи размери – 8 на 6,5 см.

Ограничена като брой е и **четвъртата група** – номера 11, 12 и 49 (обр. 5). Това са тесни правоъгълни пластини със средни размери 4 на 10 см.

Последната, **пета група,** е условно отделена. Тя включва най-голям брой пластини – номера 16, 17, 24, 27, 29, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 51, 56, 57 и 58 (обр. 6). Тук са обединени всички, при които липсва форма, позволяваща да се търси тяхното място или функция в бронята, която са изграждали.

Повечето пластини са плоски, но някои от тях са леко конвексни (номера 9, 11, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 38, 49, 50). Като се отчита големият брой силно фрагментирани пластини, принадлежащи към пета група, е допустимо извит профил да са притежавали повече от тях. Във всички групи има както извити, така и плоски пластини, което може да се очаква, имайки предвид характера на бронята.

Въздействието на корозията и последвалата консервация пречат да се направят реални наблюдения за дебелината на металния лист при всеки запазен образец (Табл. 1). Дебелината на пластините в момента варира между 2 и 4 мм. Липсват следи те да са имали някакво метално покритие (от калаена сплав), което да ги предпазва от ръждясване под влияние на атмосферната влага или потта на носещия бронята. Подобен пример има при откритите в замъка Шчерба[18]. Предвид условията на намирането обаче, дори да е съществувало такова покритие, то не би могло да се съхрани.

Следите от тъкан по лицевата (при номера 22, 23 и 35) и тилната страна (при номер 48) на някои пластини ясно показват, че те са били прикрепени върху текстилна основа и покрити с плат. Това е типично за вида доспехи, към които е принадлежала бронята. Липсват следи от кожа, което отхвърля предположението на откривателя Ек. Манова, че са били прикрепени към „късове кожа с косъм".

За прикрепване към текстилната основа са използвани железни нитове с кръгли глави, с диаметър средно 1 см. Лошата запазеност на пластините пречи да се установи схемата на закрепване при много от тях (обр. 2-6). Все пак може да се отграничи концентриране на нитовете в горните две-трети на плочката. Понякога те са в два реда или са разположени по диагонал един спрямо друг, като средно са по два нита на ред. Не липсват и случаи само с един нит, разположен централно (Табл. 1). При четири пластини (номера 25, 48, 49 и 50) (Табл. 1), железните нитове са заменени с изработени от медна сплав. Те имат кръгли плоски глави с диаметър около 1 см или глави с вид на нисък конус с диаметър 1,7 см (при номер 25). При пластина номер 25 има 3 железни и един бронзов нит. Подобна комбинация е отразена и при рисунките на четири пластини от полевата инвентарна книга на разкопките. Очевидно нитовете от медна сплав са сложени да заместят оригиналните железни при някакви по-късни поправки на бронята. Това се показва от еднаквостта на железните нитове като форма и размери и от доминирането им като брой. Липсва каквото и да е декоративно оформление на главите на всички нитове.

В три случая (при пластини номера 7, 8 и 25) има застъпване между две пластини. Трудно може да се определи дали става въпрос за реалното им положение в бронята или за разместване и припокриване постфактум. Поне при номер 25 обаче става въпрос за първото, тъй като има следи от нит, прикрепващ двете пластини една към друга.

Наличната информация за находката от Никополската крепост дава възможност тя да бъде интерпретирана като останки от пластинчата броня. При този специфичен тип доспех различни по големина и форма железни пластини са прикрепвани с нитове върху кожена или по-често текстилна основа, която ги покрива и отгоре. Тази обвивка не само държи на място пластините и осигурява артикулацията между тях, но и ги предпазва от атмосферните условия и прикрива грубата им изработка, придавайки естетичен вид на доспехите[19]. Изказвано е мнение, че този вид се е развил на базата на доспехите, изработени от парчета втвърдена кожа, също прикрепвани към текстилна основа, още към третата четвърт на XII в.[20] Налагането на бронята, съставена от железни пластини, прикрепени към текстилна основа, обаче трябва да се отнесе към средата на XIII в. До голяма степен това се дължи на развитието на средствата за атака – увеличеното използване на арбалети, лъкове, ударни и комбинирани оръжия с дълги дръжки, промяната в дизайна на мечовете[21]. Това е съчетано и със сблъсъка с чужди за Европа оръжейни традиции. Всъщност до голяма степен на това е отдавана и причината за появата на новото защитно средство.

Една група изследователи смятат, че тези доспехи се появяват в германските земи на север от Алпите под влияние на сблъсъка с монголското нахлуване в Централна Европа[22]. Други като Дейвид Никъл го свързват с влиянието на арабските доспехи от типа „джавшан”. Последните проникват през Италия, за да се разпространят като развита форма в останалата част от Европа[23]. Изказано е и мнение за собствен европейски произход[24]. Независимо какъв е произходът на новия тип доспехи обаче, след средата на XIII в. те бързо започват да доминират по бойните полета на Европа, носени върху дотогава основния вид защитно средство – плетената ризница. От големи железни пластини, прикрепени на платнена основа, се изработват не само брони, но и защитни средства за краката и ръцете на воина.

Макар броят на пластинчатите брони постоянно да се увеличава с нови находки, те рядко се откриват във вид, позволяващ да бъдат реконструирани. Това превръща публикуваните от Б. Тордеман доспехи от масовите гробове до Висби на о. Готланд в най-голямата база данни за този вид защитно въоръжение. Улесняващо ползването на тази информация е и извършеното от него разделяне на 6 типа въз основа на размера, формата и броя на пластините, метода на събирането им, и оттук – формата на доспехите[25].

Формата и размерите на пластините и разположението на нитовете свързват находката от Никополската крепост с броните от тип IV по Тордеман. За тях е характерно, че железните пластини (основно с правоъгълна форма) имат неголеми размери (средно 4 на 10 см) и са групирани в хоризонтални редове. Фронталната част на бронята се състои от три до шест такива реда. Макар тези доспехи да не се различават съществено от другите типове, въведени от Тордеман, особеност е разполагането на отвора за обличане отстрани под мишницата. Типичен пример за доспехи от този тип са броните с номера 20 и 21, и най-вече 22 и 23 от Висби[26] (обр. 7, 8).

Доспехите с номера 22 и 23 са били съставени от около 125 пластини всеки. Приликата между съставните части на двете брони и находката от Никопол е очевидна (обр. 2-8). При нея се различават както пластини от централните панели, покриващи гърдите и гърба, така и от страничните части и пространствата около ръцете и врата, изградени от по-малки и с по-разнообразна форма плочки.

При никополската находка не е запазена цялата броня. Дори ако се приеме, че всяка от силно фрагментираните пластини от пета група (обр. 6) съответства на отделен елемент от бронята, което е малко вероятно, то общата бройка (58 пластини) е по-малка от половината необходими за този тип доспехи. Предвид обстоятелствата на намирането е малко вероятно част от пластините да са били изгубени или унищожени тогава.

Всичко това свидетелства, че вероятно в складовото помещение до югоизточната крепостна стена на Никополската крепост е съхранявана само част от пластинчата броня. Това е типична за периода практика. Примери за съхраняване на повредени доспехи, и то за дълъг период от време, има от Халкис в Гърция[27], замъка Шчерба в Силезия[28], а огромни количества остаряло въоръжение лежат с векове в османския арсенал в църквата „Св. Ирина“ в Константинопол, преди да бъдат продадени за скрап след Първата световна война[29]. Това не е изненадващо – при високата цена на въоръжението вложените в него количества метал и честата практика подобни части да бъдат преработвани в нови доспехи, какъвто е случаят с рицарската броня от XIV в. от Азов[30] и бригантината, открита около площадка за требушет в консулския замък на генуезката крепост Чембало[31].

Състоянието на находката от Никополската крепост не позволява да се определи каква част от бронята е била съхранявана там. Изследването на Б. Тордеман ясно показва, че дори в рамките на един тип доспехи са възможни голям брой вариации в броя, големината и разполагането на пластините[32]. Това е обяснимо при съставния характер на броните. В конкретния случай липсват наблюдения за подредбата на пластините в момента на откриването, каквито всъщност са позволили на Тордеман да възстанови доспехите от Висби. Поради това един опит за реконструкция на бронята от Никополската крепост би бил неоправдана спекулация с материала.

Добра представа за първоначалния вид на този паметник на защитното въоръжение дава вече посочената броня от същия тип с номер 22 от Висби (обр. 7, 8). Носени върху плетена ризница и покриващи торса на воина, тези доспехи са били типични за тежко въоръжения конен воин от Западна и Централна Европа в периода между 1250 и 1350 г., като се запазват дори до края на XIV в.[33]

Произход и датировка

Както вече посочихме, характерните особености на бронята от Никополската крепост намират паралели сред доспехи с европейски произход. Макар и немного на брой, в съчетание с данните от синхронните им паметници на изобразителното изкуство, те дават ясна представа за произхода и относителната датировка на пластинчатите брони.

Близки по форма и конструкция доспехи или техни части са открити в замъците Кюснах[34], Отепаа[35], Племета[36], Хелфенщайн[37], Кампилиа[38] и Ново Място[39]. Но безспорни паралели находката намира освен във вече цитираните брони с номера 20-23 от Висби[40] и сред откритите части от подобни доспехи в замъците Шчерба[41] (обр. 9) и Райхенщайн[42] (обр. 10) в Силезия и Чшов в Малополша[43] (обр. 11). Няколко пластини от този тип са открити и в сръбската крепост Сталач, използвана през последните 3 десетилетия на XIV и началото на XV в.[44] Тези примери не оставят съмнение, че пластините от Никополската крепост са принадлежали на броня от тип, развит и използван в Западна и Централна Европа. Може да се приеме, че по-скоро става въпрос за внесен, отколкото направен на място доспех. Начините на попадането му в България биха могли да бъдат твърде разнообразни – търговия с оръжие, използване на чуждестранни наемници, идващи със своето въоръжение, военни сблъсъци с използващи западен тип въоръжение и тактики противници като унгарците, флота на граф Амедей IV Савойски и т.н. Поради това изказването на спекулативни твърдения по въпроса е необосновано.

Независимо че доспехи от този тип, наричани „хуяг” и „подсилен хатангу де’ель”, са били използвани от монголите[45] и дори са посочвани като първоизточник за развитието на разглежданата форма защитно средство в Западна Европа (виж по-горе), никополската находка не може да се отнесе към тях. Бегъл поглед върху запазените паметници на монголското въоръжение от този вид, както и на силно повлияните от него руски и степни доспехи от периода след 30-те – 40-те години на XIII в.[46] (обр. 12) ясно показва, че те се различават по характеристики. Това са форма и размери на пластините, както и „кройката” и конструкцията на самите доспехи – при тези от степите и Русия доминира свързването с ремъци между самите пластини и много по-ограниченото използване на нитове за прикрепване към основата.

Ранното развитие на този тип доспех и сравнително дългата му употреба – между средата на XIII и средата на XIV в.[47], пречи да се даде по-точна датировка от тази в рамките на едно столетие за неговата направа. Този тип брони не само са сред най-ранно развитите, но и запазват своята актуалност чак до средата на XIV в. Същевременно важен датиращ белег, естествено като се отчита непълният вид на доспехите, е липсата на следи от нитове за закрепване на вериги към горната фронтална част на бронята. Те са били свързани с меча и кинжала на воина, за да попречат да бъдат изтървани по време на бой – мода, появила се около 1330-1340 г. и запазила се около 30 години[48]. За подобна датировка (отпреди 1330-1340 г.) свидетелства и липсата на по-големи пластини, покриващи горната част на гърдите или гърба, както и липсата на захващане на плочките една към друга по редове. Такава конструкция е засвидетелствана при бронята от Царевец[49] и се е запазила като конструкция до около 1370 г., както свидетелства доспех номер 13 от оръжейницата на замъка Шурбург в Южен Тирол[50]. Това развитие ще доведе и до създаването на монолитната броня.

Макар че от формална гледна точка доспехите от този тип трябва да се считат за остарели след средата на XIV в., тяхната употреба се запазва дълго след това. Примерите от Висби[51], Чшов[52] и Шчерба[53] ясно показват, че дори остарели доспехи се използват в бойни действия или се съхраняват в арсеналите.

За подобен „дълъг живот” на никополската находка свидетелства и поправката с нитове от медна сплав, заменили оригиналните железни. Показателно е, че при бригантината от Чембало, която е сглобена от различни доспехи, също има едновременно железни и от медна сплав нитове[54]. Естествено тук не може да се изчисли времето, през което бронята е стояла в нефункциониращо състояние (вече само като част от първоначалните доспехи) в склада до югоизточната крепостна стена на Никополската крепост. За съжаление, въпреки че паметникът е открит при археологически разкопки, данните от средата на намиране, които да насочат към времето на депониране, са безвъзвратно загубени. На база общото развитие на типа доспехи и археологическите данни можем да заключим, че бронята от Никополската крепост би могла да е изработена в рамките на широк период (между средата на XIII и средата на XIV в.), като е възможно да е ползвана и съхранявана и след 1350 г., чак до падането на крепостта в ръцете на османските турци през 1395 г.

В заключение трябва да се обърне внимание на няколко важни извода, до които води изследването на находката от Никополската крепост. Заедно с други паметници на въоръжението – като бронята от Царския дворец на Царевец[55], базинета от Узана, забралото за базинет от Търново[56] и чорапа от плетена ризница, открит до Брацигово, бронята от Никопол е важно свидетелство за наличието на изразено влияние върху комплекса на защитното въоръжение от страна на Западна и Централна Европа. Поправките върху бронята и съхраняването ѝ дори в повредено състояние говорят за дълго използване, а оттук и за продължителен период на циркулиране и възприемане на европейско оръжие. Подобно е положението и при другия паметник от този тип – бронята от Царевец. Същото се наблюдава и при свидетелствата за употребата на друго типично европейско оръжие – арбалета[57].

Заключението е само едно: оръжие със западноевропейски произход, или повлияно от него, трайно присъства във Второто българско царство. В съчетание с данните за едновременното наличие и на въоръжение, повлияно от степните (татаро-монголски) традиции[58], това показва сложния и еклектичен характер на военното дело в средновековна България в периода между края на XII и края на XIV в. По този начин всеки, заел се да възстанови комплекса на въоръжението на Второто българско царство, е поставен пред сериозно изпитание, доколкото трябва не само да се изясни степента на съществуващото западно (европейско) и източно (степно) влияние, но и да се покажат местните балкански или византийски форми.

Останките от защитно въоръжение от Никополската крепост заедно с бронята от Царския дворец на Царевец ясно показват, че средновековният воин от периода на Второто българско царство не може повече да се представя в традиционния клиширан образ – облечен в плетена ризница и носещ коничен шлем. Откриването на пластинчати доспехи в две пряко свързани с царското управление крепости свидетелства, че българските владетели са използвали тежко въоръжена кавалерия, много близка по образ до западноевропейските рицари от същия период. Доколко това е ограничена или типична изява, ще се покаже от бъдещите проучвания в областта на въоръжението и военното дело на Второто българско царство.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. План на Никополската крепост с маркирано местоположението на откриване на находката (от архива на РИМ-Плевен)

Обр. 2. Пластини от I група с номера 1, 2, 3, 4, 5, 9, 13, 20, 23

Обр. 3. Пластини от I група с номера 26, 31, 32, 33, 35, 46, 50, 53, 55

Обр. 4. Пластини от II група с номера 6, 7, 8, 14, 21, 22, 25, 28, 30, 34, 52, 54

Обр. 5. Пластини от група III с номера 10, 15, 19, и пластини от група IV с номера 11, 12, 48

Обр. 6. Пластини от V група с номера 16, 17, 24, 27, 29, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 51, 56, 57, 58

Обр. 7. Броня номер 22 от Висби по Thordeman 1940, Pl. 105

Обр. 8. Схема на разположението на пластините при броня 22 от Висби по Thordeman 1940, Pl. 112

Обр. 9. Пластини от пластинчата броня, открити в замъка Шчерба по Marek 2008, 110, Fig. 25

Обр. 10. Пластини от пластинчата броня, открити в замъка Райхенщайн по Prihoda 1929, Abb. 1-16

Обр. 11. Пластини от пластинчата броня, открити в замъка Чшов по Szpunar, Glinianowicz 2006, 151, Pl. 7

Обр. 12. Монголски доспехи от типа „усилен хатангу де’ель” от Абаз, Абакански район, от втората половина на XIII – средата на XIV в. по Горелик 1987, 167, рис. 3 23

БЕЛЕЖКИ

[1] Използван е руският термин „пластинчата броня” като най-близък езиково и започнал да се утвърждава. За съжаление липсва българско название на този специфичен вид защитно въоръжение, известно в чуждоезичната литература като coat-of-plates, spangenharnisch и т.н.

[2] **Рабовянов, Д., Ст. Димитров.** Средновековно защитно въоръжение от Царския дворец в Търновград. – *Археология*, LI, кн. 1-2, 2010, 77-89.

[3] И двете брони са открити в складови помещения в рамките на големи военни и административни центрове на Второто българско царство – Никополската крепост и Царския дворец в Търновград.

[4] **Аспарухов, М.** *Археологически приноси към историята на средновековния Никопол.* Враца, 1997.; **Кузев, Ал.** Никопол и Холъвник. – *В: Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Съст. Ал. Кузев, В. Гюзелев.* Варна, 1981, 125-139.

[5] В Научния архив на РИМ – Плевен са предадени само Полевата инвентарна книга и отчетът за разкопките през 1973 г. Не е предаван Полевият дневник от разкопките и снимки или чертежи, даващи точното положение и вида, в който са открити пластините от бронята.

[6] **Манова, Ек.** Отчет за разкопките на Калето в Никопол през 1973 г. – В: *Научен архив на РИМ – Плевен*, инв. No 106, архивна единица 32.

[7] Пак там.

[8] **Рабовянов, Д., Ст. Димитров.** Средновековно защитно въоръжение, с. 77, обр. 1, 2.

[9] **Рабовянов, Д.** Каменните ядра от Червен, извор за военната история на България през средните векове. – *В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов.* В. Търново, 2003, 272-278.

[10] **Ffoulkes, C.** On Italian armour from Chalkis in the Ethnological museum at Athens. – *Archaeologia*, 62, II, 1911, 381-390.

[11] **Marek, L.** Medieval Armour from Szczerba Castle. – *Acta Militaria Mediaevalia*, IV, 2008, 87-124.

[12] **Nadolski, A., E. Grabarczykowa.** Militaria z grodziska w Plemiętach. Uzbrojenie ochronne. – *In: Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi Chełmińskej*. Warszawa-Poznań-Toruń, 1985, 85-98.

[13] **Манова, Ек.** Отчет, инв. No 106, архивна единица 32.

[14] Става въпрос за главите на нитове от медна сплав, първоначално погрешно интерпретирани като залепнали монети.

[15] **Манова, Ек.** Отчет, инв. No 106, архивна единица 32.

[16] Пак там.

[17] Пластините са представени в Табл. 1 и в илюстрациите към текста с номерацията, дадена им от настоящите проучватели, с цел улесняване представянето и изследването. Липсващите данни в Табл. 1 отразяват невъзможността те да бъдат взети, предвид състоянието, в което се намира паметникът.

[18] **Marek, L.** Medieval Armour, p. 93.

[19] **Thordeman, B.** *Armour from the battle of Wisby. 1361. Vol. I.* Stockholm, 1939, 210-211.

[20] **Nicolle, D.** Jawshan, Cuirie and Coats-of-Plates: An Alternative Line of Development for Hardened Leather Armour. – *In: A Companion to Medieval Arms and Armour. Ed. by D. Nicolle.* Woodbridge, 2002, 206-214.; **Southwick, L.** *Knightly Armour in England in the Age of the Black Prince. PhD Thesis.* University of London, 1989, p. 49.

[21] **Жуков, К., Д. Коровкин.** *Западноевропейский доспех Раннего Ренессанса.* Санкт-Петербург, 2005, 4-21.; **Blair, Cl.** *European Armour circa 1066 to circa 1700.* New York, 1959, 37-60.; **Nicolle, D.** *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350. Western Europe and the Crusader States.* London, 1999; **Nicolle, D.** Jawshan, Cuirie and Coats-of-Plates: An Alternative Line of Development for Hardened Leather Armour. – *In: A Companion to Medieval Arms and Armour. Ed. by D. Nicolle.* Woodbridge, 2002, 206-214.

[22] **Thordeman, B.** *Armour, Vol. I,* p. 290.; **Жуков, К., Д. Коровкин.** *Западноевропейский доспех,* 4-21.

[23] **Nicolle, D.** Jawshan, 206-216.

[24] **Kalmar, J.** A brigantine. – *Folia archaeological*, 12, 1960.

[25] **Thordeman, B.** *Armour, Vol. I,* 210-224.

[26] **Thordeman, B.** *Armour, Vol. I,* 216-218.; **Thordeman, B.** *Armour from the battle of Wisby. 1361. Vol. II. Plates.* Stockholm, 1940, Pls. 90-116.

[27] **Ffoulkes, C.** On Italian armour from Chalkis in the Ethnological museum at Athens. – *Archaeologia*, 62, II, 1911, 381-390.

[28] **Marek, L.** Medieval Armour, 112-115.

[29] **Pyhrr, S.** European Armour from the Imperial Ottoman Arsenal. – *Metropolitan Museum Journal,* Vol. 24, 1989, 85-116.

[30] **Горелик, М., Н. Фомичев.** Рыцарские доспехи XIV века из Азова. – *В: Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVII веках.* Ростов-на-Дону, 1989, 73-76.

[31] **Dyachkov, S.** The 15th century brigandine of a crossbowman from the Genoese fortress of Cembalo. - *Acta Militaria Mediaevalia,* VII, 2011, 175-177, 182.

[32] **Thordeman, B.** *Armour, Vol. I,* 210-218; **Thordeman, B.** *Armour, Vol. II,* Pls. 90-116.

[33] **Жуков, К., Д. Коровкин.** *Западноевропейский доспех,* Санкт-Петербург, 2005; **Blair, Cl.** *European Armour circa 1066 to circa 1700.* New York, 1959; **Nicolle, D.** *Arms and Armour*; **Southwick, L.** *Knightly Armour*; **Thordeman, B.** *Armour, Vol. I.*

[34] **Gesler, E.** Die Spangenharnisch von Kussnach. – *Zeitshrieft fur historishe waffenkunde, Neue Folge,* 1, 1925.

[35] **Mäesalu, A.** Weapons in Otepää castle in 1396. – *Castella Maris Baltici,* V, 2001, 91-98.

[36] **Nadolski, A., E. Grabarczykowa.** Militaria z grodziska w Plemiętach. Uzbrojenie ochronne. – *In: Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi Chełmińskej.* Warszawa-Poznań-Toruń, 1985, 85-98.

[37] **Fleischhauer, W.** Spangenharnischfund auf Burg Helfenstein. – *Zeitshrieft fur historishe waffenkunde, Neue Folge,* 4, 1934, 250-252.

[38] **Scalini, M.** Corazzine e bacinetti dalla Rocca di Campiglia. – *In: Campiglia. Un castello e il suo territorio. II. Indagine archeologica (a cura di G. Bianchi).* Firenze, 2004, 382-396.

[39] **Grygiel R., T. Jurek.** *Doliwowie z Nowego Miasta nad Warta. Dębnai i Biechowa.* Łódź, 1996.

[40] **Thordeman, B.** *Armour, Vol. II,* Pls. 90-116.

[41] **Francke, Cz.** Fragmenti zbroi z zamku Szczerba w Gniewoszowie, pow. Klodzko. – *Silesia Antiqua,* 40, 1999, 100-114.; **Marek, L.** *Medieval Armour,* figs. 18-26.

[42] **Prihoda, R.** Der Reihenshteiner Spangenharnisch. – *Zeitshrieft fur historishe waffenkunde, Neue Folge,* 3, 1929, 109-112.

[43] **Szpunar, A., M. Glinianowicz.** Uzbrojenie póznośredniowieczne z zamku Czchowie w Malopolsce. – *Acta Militaria Mediaevalia,* II, 2006, 137-188.

[44] **Minić, D., O. Vukadin.** *Srednjovekovni Stalać,* Beograd, 2007, 6-9, 122, Sl. 76, 212.

[45] **Горелик, М.** *Армии монголотатар X-XIV вв.* Москва, 2002, 21-24.; **Горелик, М.** Ранний монгольский доспех (IX – первая половина XIV в.). – *В: Археология, этнография и антропология Монголии.* Новосибирск, 1987, 172-184; **Świętoslawski, W.** *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol expansion*. Łódź, 1999, Plate VII.

[46] **Кирпичников, А.** *Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв.* Ленинград, 1971; **Медведев, А.** К истории пластинчатого доспеха на Руси. – *Советская археология,* 2, 1959, 119-134.; **Лупиненко, Ю., О. Макушников.** Чешуйчатый доспех восточнославянского ратника XII – XIII вв. (по материалам раскопок в Гомеле). – *Матэрыялы па археалогіі Беларусі,* Вып. 15, 2008, 140-154.

[47] **Жуков, К., Д. Коровкин.** *Западноевропейский доспех*; **Thordeman, B.** *Armour, Vol. I,* 220-225.

[48] **Nicolle, D.** *Arms and Armour,* p. 454; **Thordeman, B.** *Armour, Vol. I,* 220-225.

[49] **Рабовянов, Д., Ст. Димитров.** Средновековно защитно въоръжение, 85-86.

[50] **Rossi, F.** *Medieval Arms and Armour.* Bergamo, 1990; **Wackernagel, R.** *The Armoury of the Castle of Churburg.* Udine, 1996.

[51] **Thordeman, B.** *Armour,Vol. I,* 210-229.

[52] **Szpunar, A., M. Glinianowicz.** Uzbrojenie, p. 188.

[53] **Marek, L.** Medieval Armour, 87-88.

[54] **Dyachkov, S.** The 15th century brigandine, p. 182.

[55] **Рабовянов, Д., Ст. Димитров.** Средновековно защитно въоръжение, 77-89.

[56] **Димитров, Ст.** Западноевропейски шлем от Великотърновския Археологически музей. – В: *Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов.* Велико Търново, 2003, 299-307.

[57] **Рабовянов, Д.** За употребата на арбалета в средновековна България. – *В: Великотърновският университет „Св.Св. Кирил и Методий" и българската археология. Том 1.* Велико Търново, 2010, 561-570.

[58] Примерите за паметници на въоръжението със степен (татаро-монголски) произход постоянно се увеличават: шлемът от Ясеново (**Горелик, М.** Шлемы и фальшьоны: два аспекта взаимовлияния монгольского и европейского оружейного дела. – *В: Степы Европы в эпоху Средневековья. Том 3. Половецко-золотоордынское время.* Донецк, 2003, 231-240), костените пластини за колчан (**Рабовянов, Д.** Костени пластини за колчан. – *Археология*, LII, кн. 2, 2011, 53-72), секира с шип вместо втулка за прикрепване към дръжката от Червен, неправилно посочена като алебарда (**Нешева, В.** Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Селско стопанство и риболов. – *В: Средновековният Червен. Том 1. Цитаделата на града.* София, 1985, 183, обр. 32; **Kotowicz, P., A. Michalak.** Late Medieval Battle-Axes with Tangs from the Polish Lands. A Component of Tatar or Local Weaponry? – *Fasciculi Archaelogiae Historicae,* XX, 2007, 9-22).

MEDIEVAL COAT OF PLATES FROM EXCAVATIONS AT THE FORTRESS OF NIKOPOL

Deyan Rabovyanov

Vladimir Najdenov

Abstract

A subject of the article are the remains of coat of plates found during archaeological excavations in one of most important fortresses of the Second Bulgarian kingdom in the lands north of Haemus (Stara planina). The plates from armour are found in the midst of 97 stone balls (trebuchet ammunitions) and multiple iron nails, brackets and bindings, in the room with substantial dimensions attached to southeast fortress wall, that was used like storeroom for military materials (fig. 1).

The iron plates are heavy corroded and most of them in fragmentary condition. They are divided in five groups, based on their shape and dimensions, and this reflect their original position in the armour (figs. 2, 3, 4, 5). Metric and other data is present in Table 1. All groups include both curved and flat plates. The thickness varied between 2 and 4 mm. The traces of cloth on the front and back sides on some of the plates shows, that they were attached to and covered with textile fabric. The plates were attached to textile fabric with iron rivets with round heads. On four plates the iron rivets are replaced with such made from copper alloy, most probably during latter repairing. The shape and dimensions of the plates and the place of rivets on them connect this coat of plates with armour of type IV after Thordeman (figs. 6, 7).

The information about find place testified that in the storeroom was found only part of the armour. Because of this any reconstruction will be too speculative. Warn over the mail shirts and covered the warriors torso, these coat of plates were typical for man at arms in Western and Central Europe between 1250's and 1350's (fig. 8).

The characteristics of the coat of plates from the fortress of Nikopol find close analogies in other armours with European origin excavated in castles of Scherba (fig. 9) and Raihenstain (fig. 10) in Silesia and Chshow in Lesser Poland (fig. 11). We supposed that it is most probably imported and not locally made coat of plates. Armour from similar type called "huyag" and "enforced hatangu de'el" were used by Mongols (fig. 12), but the find from Nikopol cannot be connected with these.

Fairly prolonged exploitation - between the middle of 13 and middle of 14 century - hinders more close dating of this coat of plates. Important chronological mark is lack of rivets attached the ends of the chains connected the sword and the dagger of warrior with his chest - military fashion appeared around 1330-1340's and prolonged next 30 years. The lack of large front and back plates and the lack of rigid joint between the rows of plates also testified for date before 1330-1340's. Although from formal point of view these armour must be thought for old-fashioned after the middle of 14th century, they were used long after that. For "prolonged life" of the coat of plates from Nikopol testified the repairing made with rivets from copper alloy. We may conclude that presented armour was made in fairly long period between the middle of 13th and middle of 14th century, and probably was used and stored and after 1350's.

Together with other armament from Bulgaria the coat of plates from Nikopol testified about influence from Western and Central Europe on defensive armour of the Second Bulgarian kingdom. It is supplemented with data for arms and armour influenced from steppe traditions, and these shows the eclectic character of warfare in medieval Bulgaria between the end of 12th and end of 14th century. The found of coat of plates in two fortresses connected with royal power testified that Bulgarian tsars used heavily armed cavalry not very different from western European knights at the same period.

№	**Вис. в см**	**Шир. в см**	**Деб. в см**	**Брой на нитовете**	**Метал на нитовете**	**Форма**	**Група**
1	10,3	5,8	0,27	2	желязо	правоъгълна	**I**
2	10,5	6,3	0,33	3	желязо	правоъгълна	**I**
3	9	6,5	0,4	4	желязо	правоъгълна	**I**
4	8,3	5,5	0,32	3	желязо	правоъгълна	**I**
5	8,8	6	0,35	1	желязо	правоъгълна	**I**
6	7,6	6,5	0,25	2	желязо	квадратна/правоъгълна	**II**
7	8	7,8	0,23	1	желязо	квадратна/правоъгълна	**II**
8	9,2	5,4	0,3	2	желязо	квадратна/правоъгълна	**II**
9	7,5	5,5	0,36	3	желязо	правоъгълна	**I**
10	8	6,5	0,3	2	желязо	трапецовидна	**III**
11	9,4	4,5	–	1	желязо	правоъгълна	**IV**
12	6,7	3,9	–	1	желязо	правоъгълна	**IV**
13	8,4	6	0,3	1	желязо	правоъгълна	**I**
14	6,8	6,5	0,3	1	желязо	квадратна/правоъгълна	**II**
15	7	7	0,39	–	–	квадратна/правоъгълна	**III**
16	6,8	6,3	–	2	желязо	неправилна	**V**
17	5,5	6	0,2	1	желязо	неправилна	**V**
18	6,3	6,5	0,28	2	желязо	квадратна/правоъгълна	**II**
19	7	6,5	–	1	желязо	трапецовидна	**III**
20	7,5	5,1	0,29	1	желязо	правоъгълна	**I**
21	7	6,2	0,31	2	желязо	квадратна/правоъгълна	**II**
22	7,2	6,1	–	2	желязо	квадратна/правоъгълна	**II**
23	7,3	5	0,32	2	желязо	правоъгълна	**I**
24	6	5,8	0,29	1	желязо	неправилна	**V**
25	8,3	6,5	–	4	желязо/медна сплав	неправилна	**II?**
26	6,5	5,5	–	1	желязо	неправилна/правоъгълна	**I?**
27	5,4	4,2	0,33	2	желязо	неправилна	**V**
28	5,7	7,2	0,3	1	желязо	правоъгълна/неправилна	**II?**
29	–	6,5	–	–	–	неправилна	**V**
30	6,3	3,7	–	1	желязо	квадратна/правоъгълна	**II?**
31	5,8	5	–	–	–	правоъгълна/неправилна	**I?**
32	7	4,9	–	2	желязо	неправилна/правоъгълна	**I?**
33	6,3	5	–	–	–	неправилна/правоъгълна	**I?**
34	6,4	6,2	–	–	–	неправилна/квадратна	**II?**
35	6,8	5,6	–	1	желязо	неправилна	**I?**
36	5	6,7	–	–	–	неправилна	**V**
37	4,2	4,2	–	1	желязо	неправилна	**V**
38	5,4	6	–	1	желязо	неправилна	**V**
39	3,5	4,4	–	–	–	неправилна	**V**
40	2,8	4	–	–	–	неправилна	**V**
41	4,2	5,6	–	–	–	неправилна	**V**
42	5,6	4,2	–	1	желязо	неправилна	**V**
43	4,6	7	–	–	–	неправилна	**V**
44	3,9	4,2	–	1	желязо	неправилна	**V**
45	6,7	6,2	–	–	–	неправилна	**V**
46	4,7	5,3	–	–	–	неправилна	**I?**
47	5,2	5	–	–	–	неправилна	**V**
48	6,4	2,8	0,35	3	медна сплав	правоъгълна	**IV**
49	6,4	4,4	–	1	медна сплав	неправилна/правоъгълна	**I?**
50	5	5,5	–	1	медна сплав	неправилна/правоъгълна	**I?**
51	4,2	4,9	–	–	–	неправилна	**V**
52	5,2	6	–	–	–	квадратна/правоъгълна	**II?**

53	5,9	5	–	1	желязо	неправилна/правоъгълна	**I?**
54	5,7	6	–	1	желязо	неправилна/правоъгълна	**II?**
55	6,8	5	–	3	желязо	неправилна	**I?**
56	3,8	5,2	–	1	желязо	неправилна	**V**
57	4,6	4,8	–	2	желязо	неправилна/правоъгълна	**V**
58	4,6	7,5	–	–	–	неправилна/правоъгълна	**V**

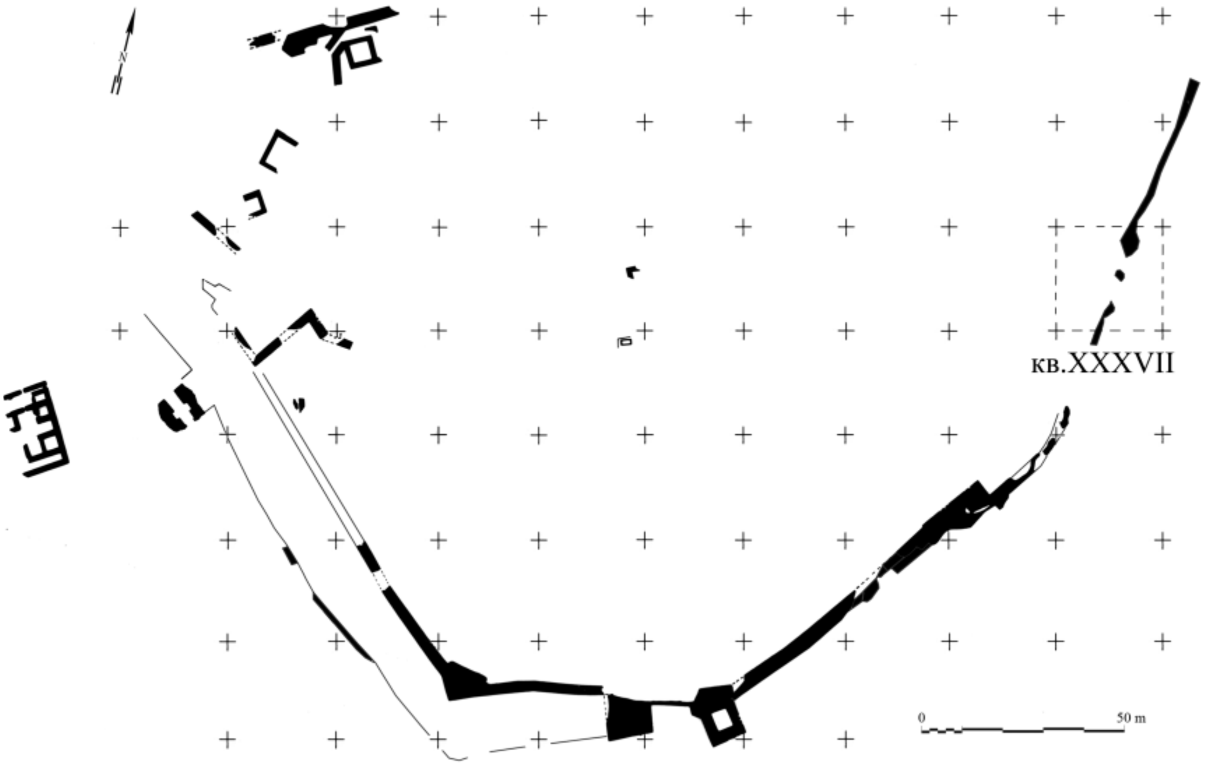

Обр. 1

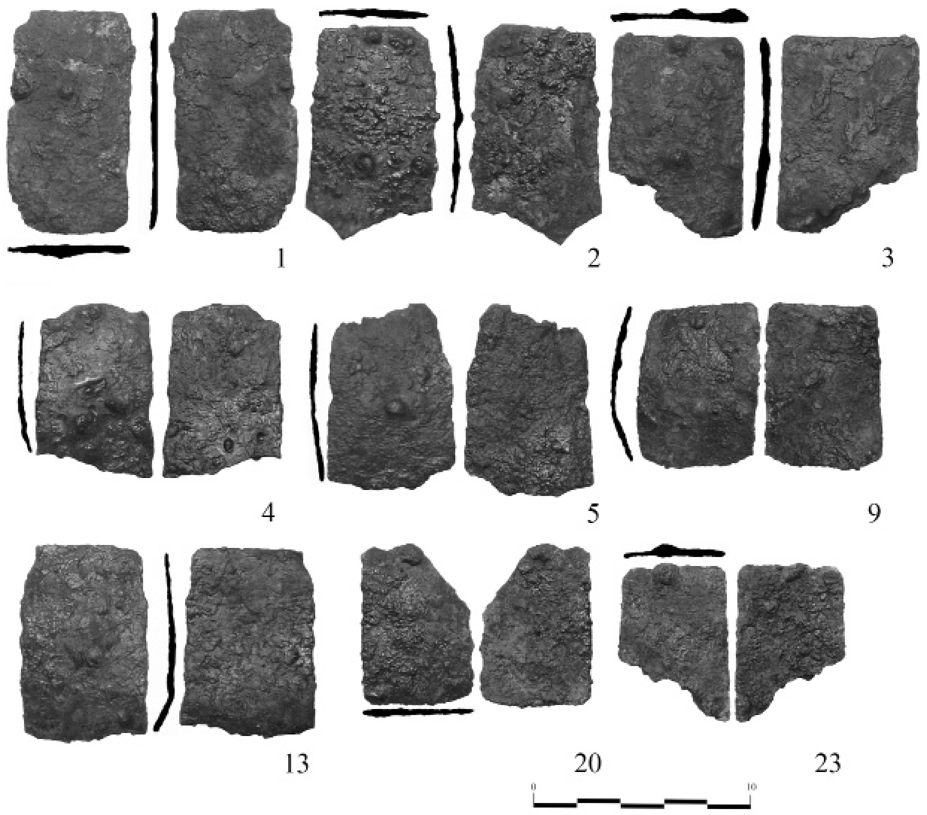
1
2
3
4
5
9
13
20
23
0
10

Обр. 2

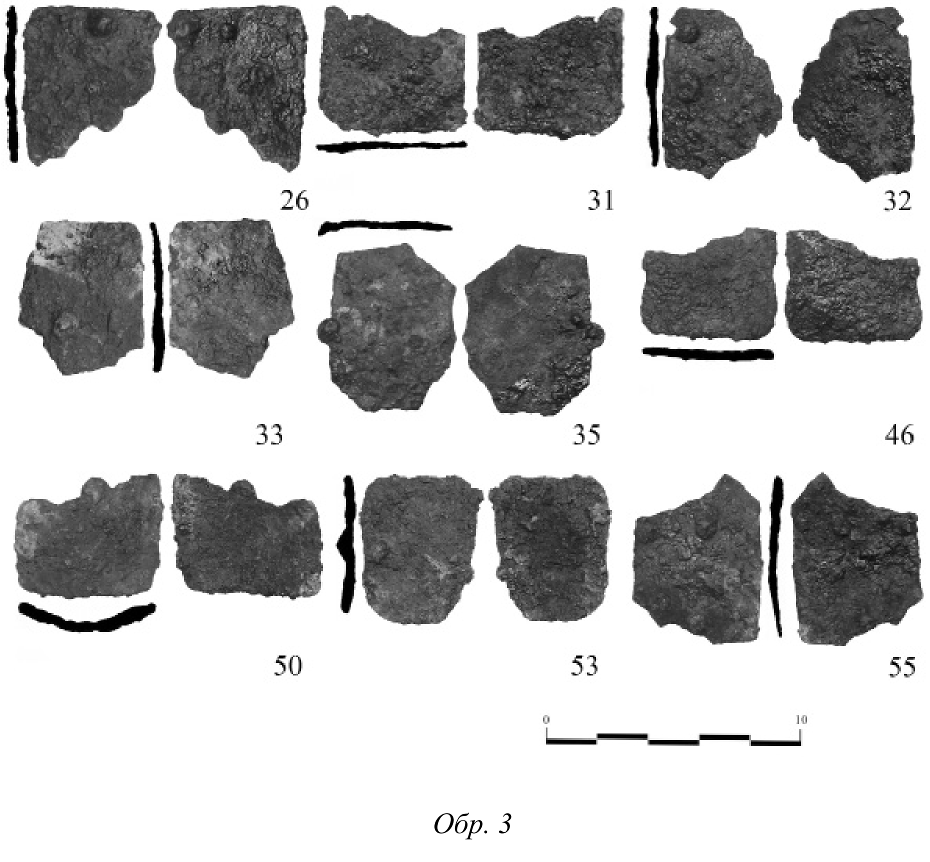
26
31
32
33
35
46
50
53
55
0
10

Обр. 3

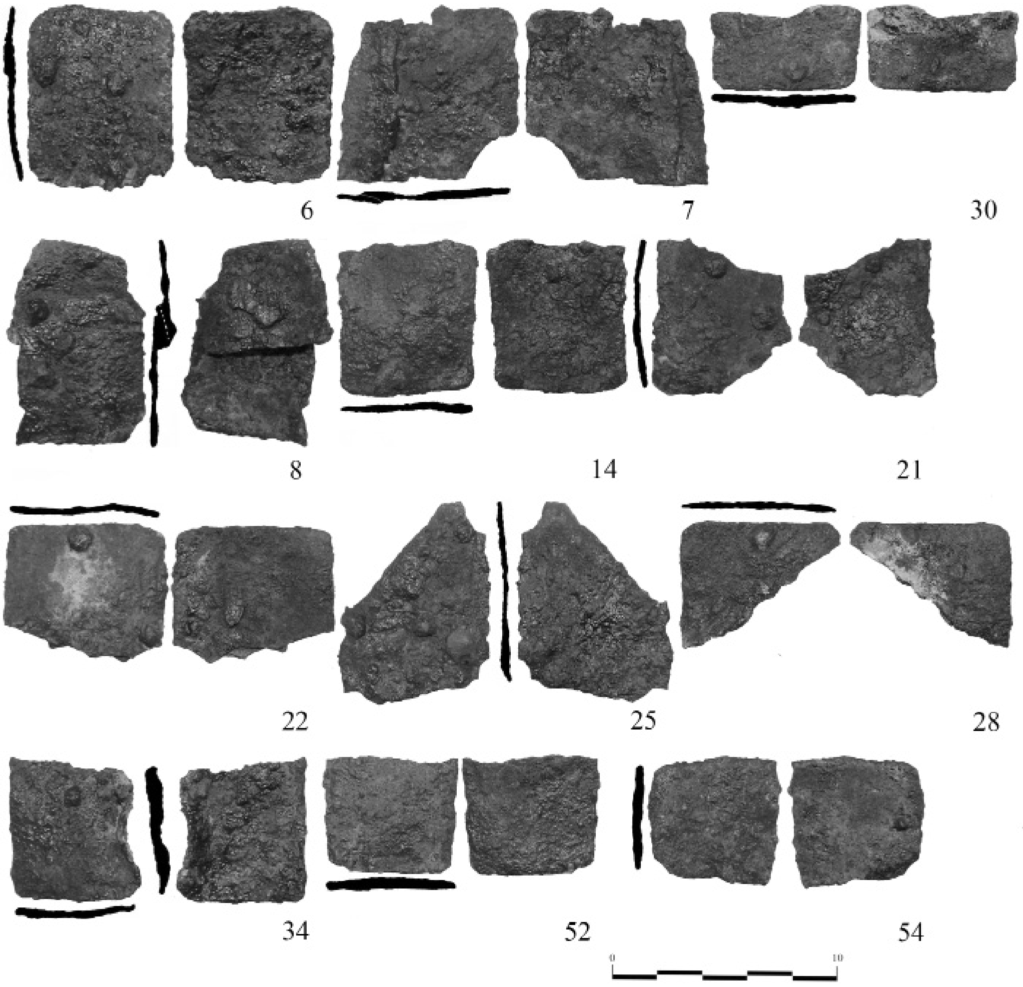
6
7
30
8
14
21
22
25
28
34
52
54
0
10

Обр. 4

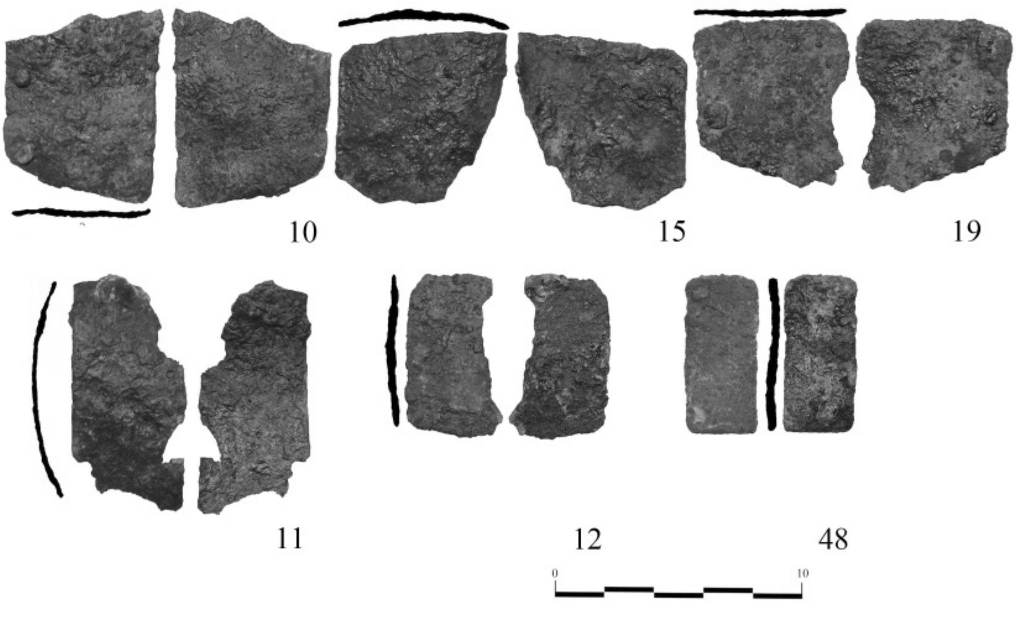
10
15
19
11
12
48
0
10

Обр. 5

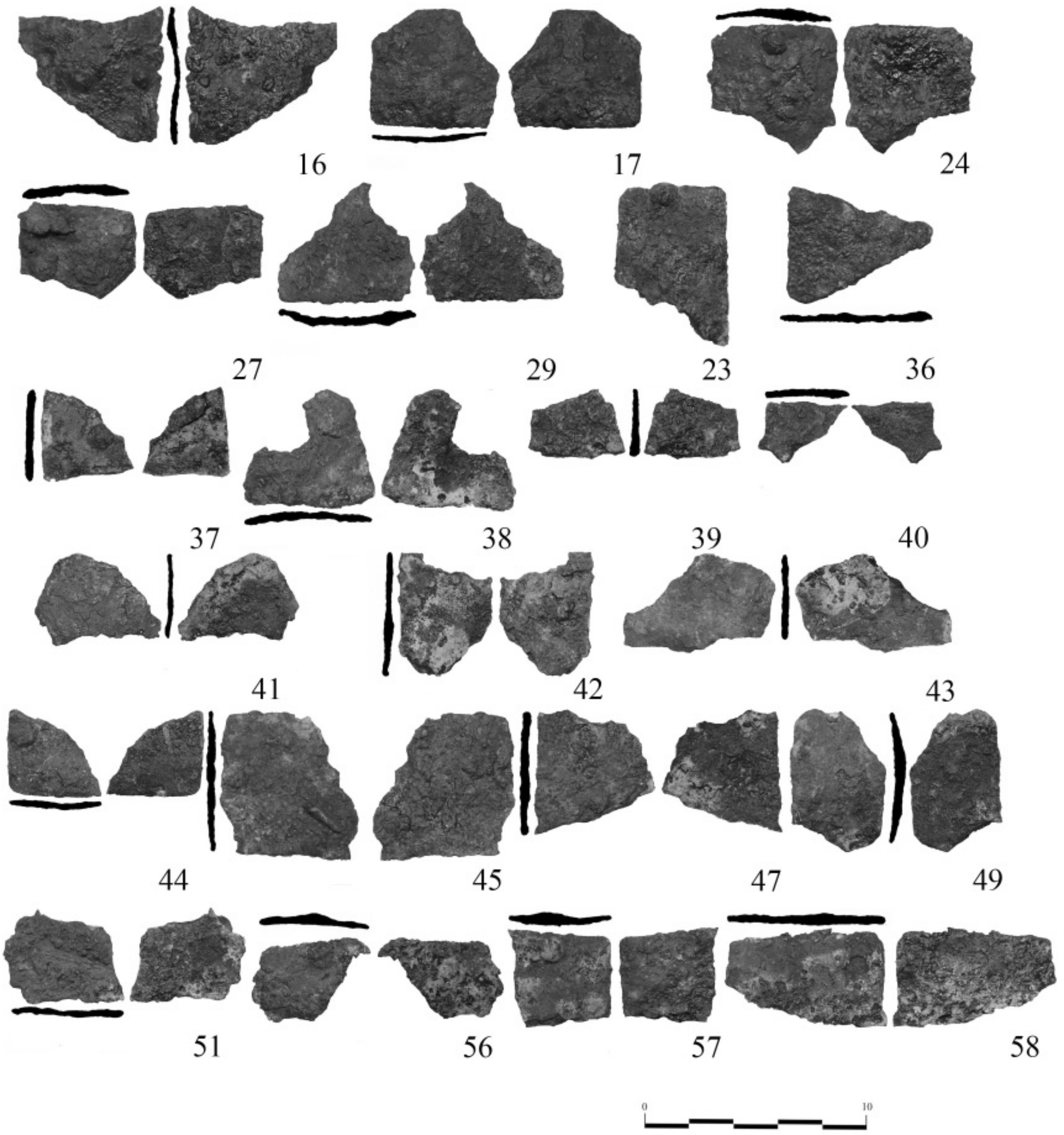
16
17
24
27
29
23
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
47
49
51
56
57
58
0
10

Обр. 6

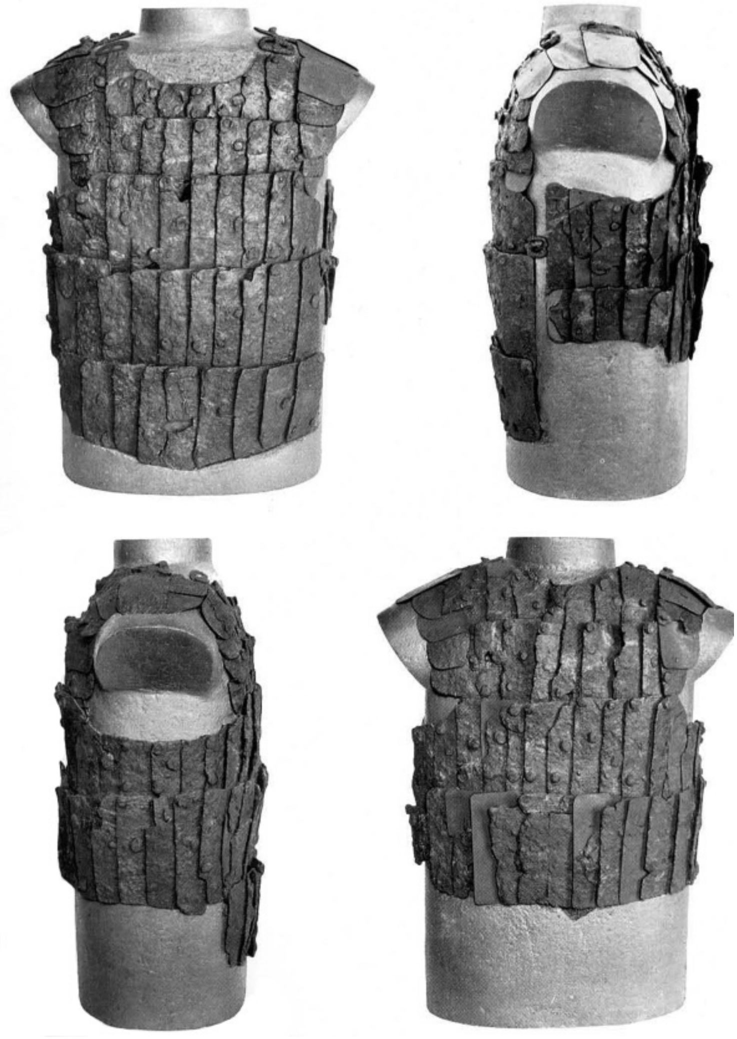

Обр. 7

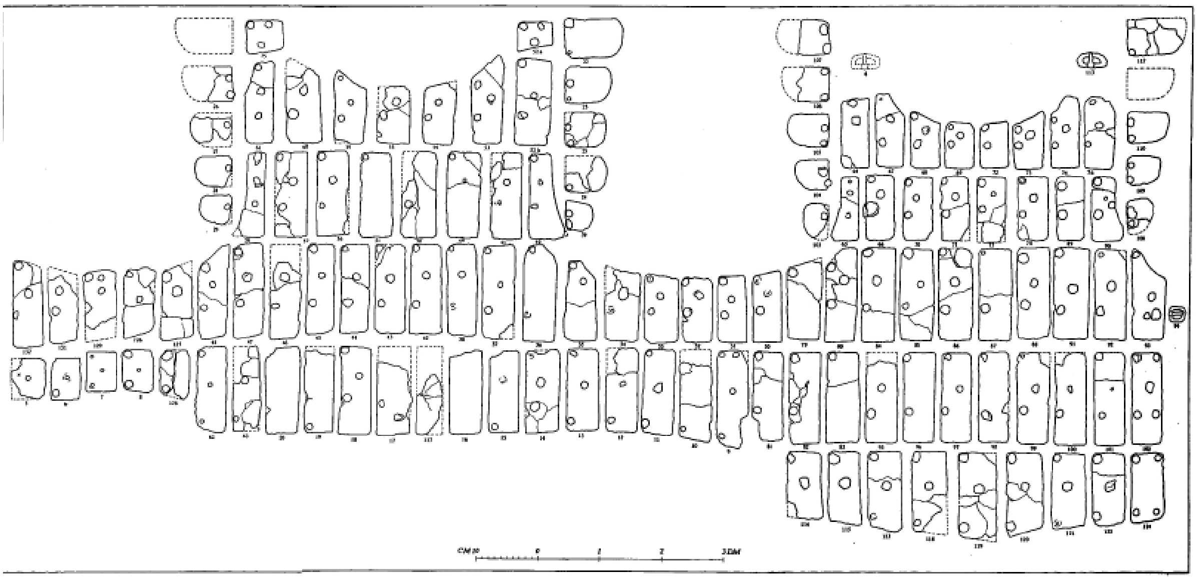

Обр. 8

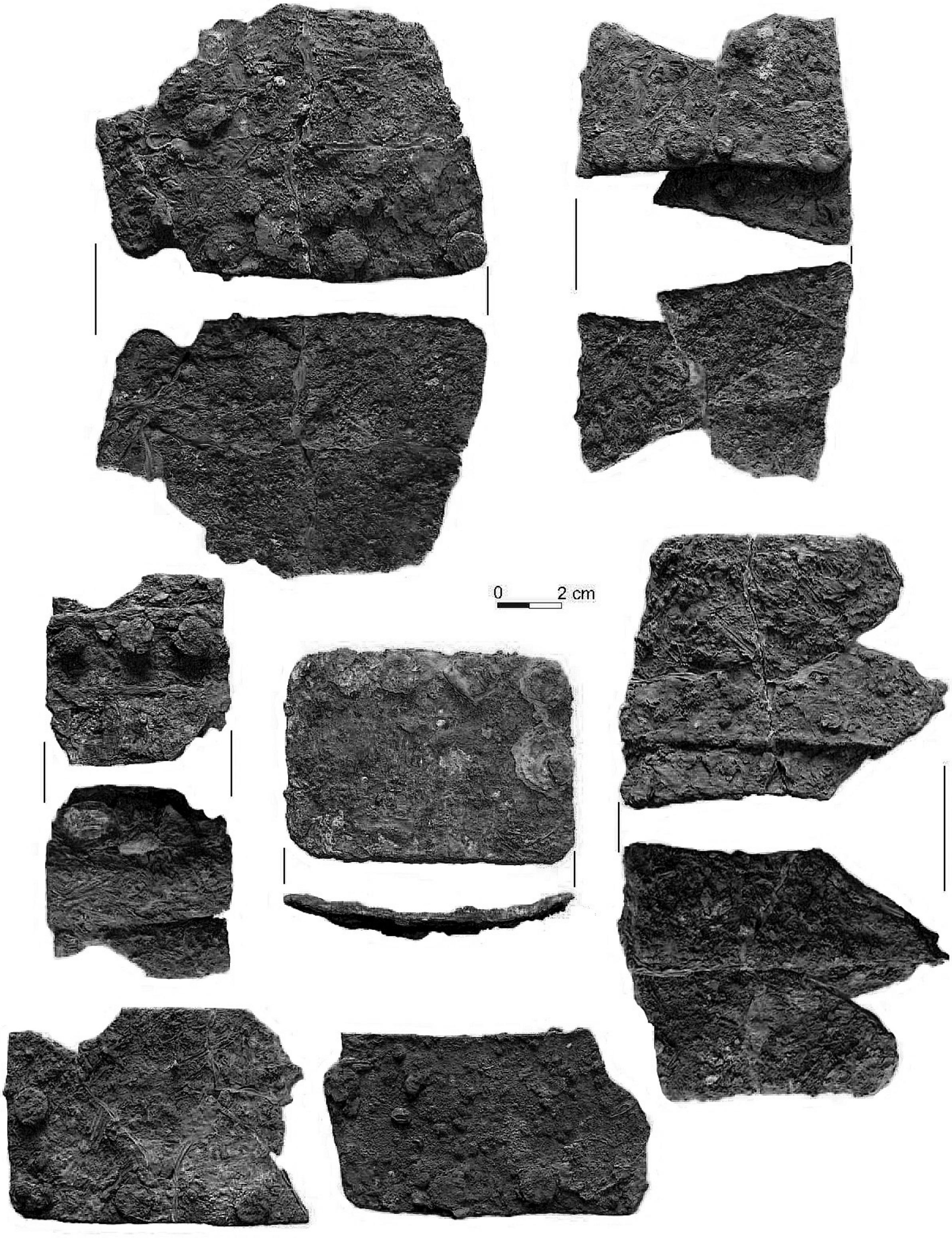

Обр. 9

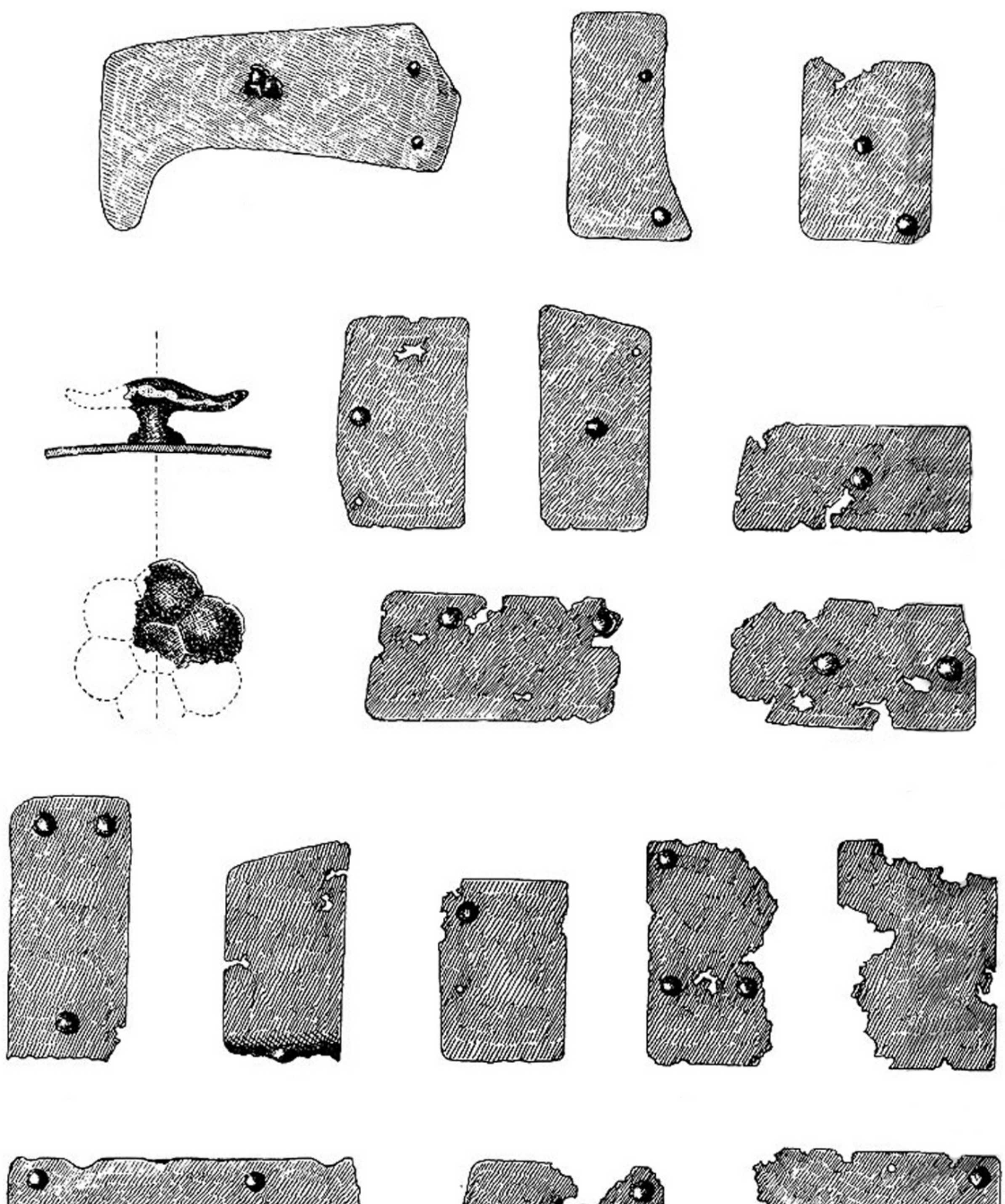

Обр. 10

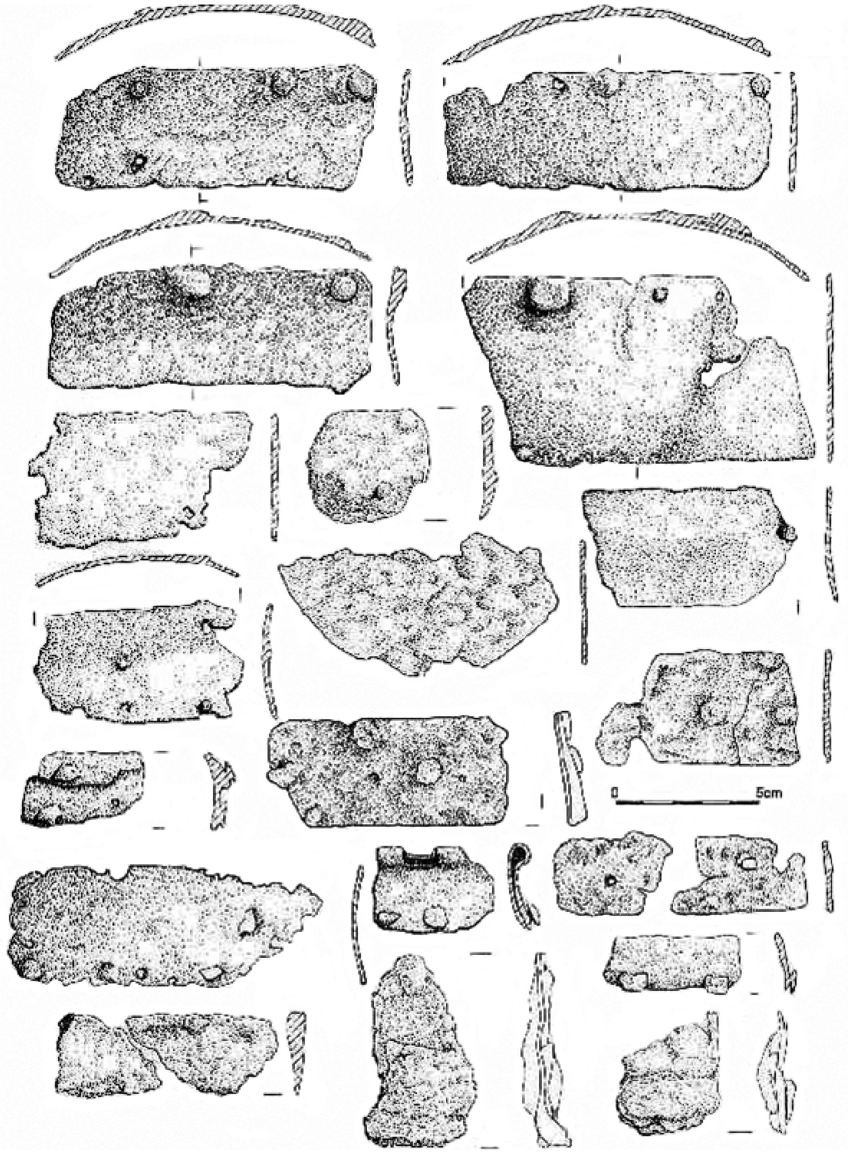

Обр. 11

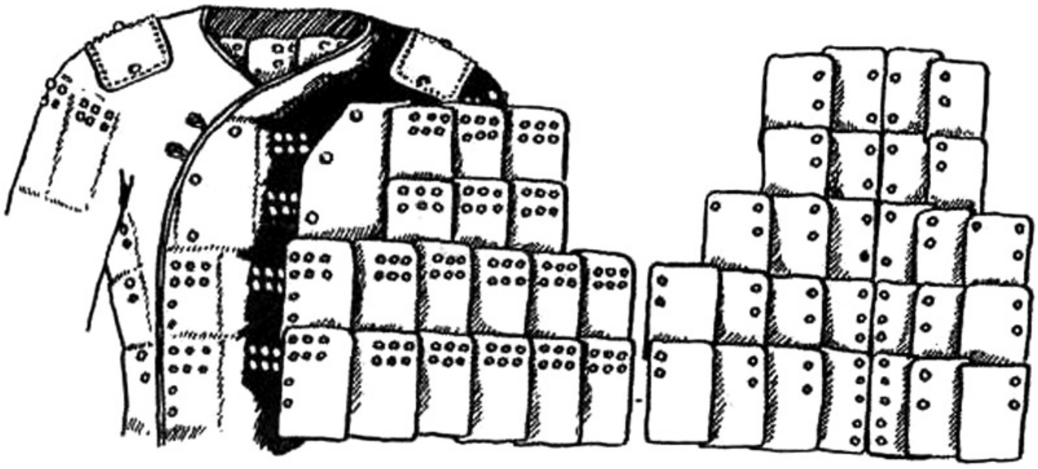

Обр. 12

СФЕРОКОНУСЕН СЪД ОТ ШУМЕНСКА КРЕПОСТ – ЕХО ОТ ДРЕВНИТЕ ТЪРГОВСКИ ПЪТИЩА

Диян Йосифов

Целта на настоящата статия е да бъде въведен в научно обръщение един интересен керамичен съд, намерен в Шуменската крепост, който по стечение на редица обстоятелства е останал досега непубликуван (обр. 1). Важността на настоящата работа се засилва и от факта, че засега този съд няма аналог на територията на България.[1]

У нас този вид съдове се срещат рядко при археологически разкопки и с основание се смятат за вносни стоки. Те са свидетелство за това, как посредством свои специфични стоки и технологии отдалечени на хиляди километри страни и народи са осъществявали контакти с нашите земи. Много често пътешествията на такива стоки според сегашните ни разбирания биха могли да бъдат окачествени единствено като рискована авантюра. Всеки, който обаче е запознат с разказа на арабския пътешественик Ибн-Фадлан за пътуването му до земите на Волжка България[2], би ги нарекъл и очарователно прикючение, в което далечни и непознати култури не само се срещат и запознават, но и обменят знания и опит.

Намереният в Шуменската крепост сфероконусен съд вероятно е една малка частица от екзотичните стоки, пренасяни от древните кервани по осеяните с опасности търговски маршрути.

Общовъзприетото наименование на този вид съдове – “сфероконусни”, произлиза от особеностите в тяхната форма, която, независимо от множеството варианти, включва долна конична част, сферични рамене и тясна издължена шийка, завършваща с полуобло устие с много малък отвор. Обикновено съдовете от този вид са малки (10 – 15 см), изработени са от особена огнеупорна глина, която поради изключително високата си темература на изпичане (над 1200 градуса) е частично остъклена, много плътна и здрава. Стените на сфероконусите по правило са изключително дебели, особено в придънната част, което ги прави много тежки за малките им размери и същевременно води до драстично намаляване на вътрешния им обем[3].

Сфероконусът от Шуменската крепост има височина 10,4 см, максимален диаметър 8 см и тегло 268 г, като в оригиналния си вид вероятно е тежал повече (около 300 г), тъй като при реставрацията липсващият фрагмент е заместен с гипс. Съдът е изработен от светложълтеникава глина, в чийто състав има много шамот и ситни песъчинки. Чирепът е рехав и с малка здравина – особености, които го отличават от типичните съдове от този вид. Външната повърхност на съда, макар и добре загладена, е силно порьозна и изпълнена с различни по големина ямки. Подобна повърхност свидетелства, че суровата глинена маса най-вероятно е съдържала и добавки с органичен произход, които, изгаряйки при изпичането, са оформили тези миниатюрни кухини. На места личат следи от белезникава обмазка, запълваща порите, която вероятно е придавала на съда гладка излъскана повърхност. Поради малкия придънен конус общата му форма е по-скоро яйцевидна. Раменете завършват с малък отстъп, от който започва шийка във формата на пресечен конус. Горният край на шийката е оформен като малка площадка със заоблени ръбове, вместо като характерното гъбовидно устие. Отворът е неправилен кръг с много малки размери – само 6 х 7 мм.

Тъй като в стените на съдчето има множество пукнатини и значителен участък от едната му стена е реставрирана, измерването на вътрешния му обем представляваше известно предизвикателство. Тези причини изключваха употребата на течност и затова тя бе заменена с фин кварцов пясък, чието количество в крайна сметка се оказа еквивалентно на обем от 145 мл.

В инвентарната книга на Шуменска крепост сфероконусният съд е записан под номер МШ11480 и според посочените там данни е намерен през 1973 г. в квадрат VIIIг/3 на дълбочина 0,3м.

Съпоставката на тези координати с археологическата карта на Шуменската крепост показа, че на това място се намира сграда 161, помещение "б" (обр. 2). Тази сграда в момента е добре експонирана на терена и се намира на самата пътека за туристическа обиколка на крепостта (обр. 3).

В книгата на Вера Антонова за Шуменската крепост сграда 161 е спомената в групата с общо наименование "Наземни сгради със сложен план на калов разтвор"[4]. За съжаление, там липсва каквато и да е информациия за разкопките на сградата или за интересуващия ни сфероконусен съд.

След направени справки се оказа, че на разкопките в Шуменската крепост от 1973 – 1974 г. е посветена една статия на Вера Антонова в ГМСБ[5]. Там сграда 161 фигурира в група с наименование "Верижни сгради с повече от две помещения", като от приложената скица (обр. 4, 1) и от краткото описание става ясно, че на този етап от проучването си сградата е била считана за верига от три помещения с ориентация изток – запад. За крайното източно помещение (тук с наименованието "В") се казва, че там са били открити "неголяма домашна пещ" и обгорял под на огнище. Сред намерените находки се посочват късове керамика, покрита със зелена глеч и пъпчест елемент, сграфито керамика, 7 глинени прешлена, 2 железни ножа, обковки от дървени части на врати, железни куки и гвоздеи. Крайното заключение на авторката е, че сградата е била жилище, претърпяло неколкократно преустройство.

Макар от съпоставката между двата плана (обр. 4) да се вижда сериозно разминаване при сграда 161, все пак можем да заключим, че координатите, посочени за местонамиране на сфероконусния съд, отговарят на нейното крайно източно помещение.

Тъй като сфероконусният съд не фигурира сред находките от сграда 161, можем да предположим, че той не произхожда от техния археологически пласт, което допълнително се потвърждава и от малката дълбочина, на която е бил намерен.

Вера Антонова в книгата си за Шуменската крепост посочва, че на дълбочина 0,3 м от повърхността се намират находки от първите десетилетия след завладяването на крепостта от турците, а на дълбочина от 0,3 до 1,2 м следват пластовете от Второто българско царство, изобилстващи със сграфито керамика и средновековни византийски и български монети.[6]

На базата на тези данни можем да направим заключение, че сфероконусният съд е принадлежал на едни от последните обитатели на сграда 161 приблизително в периода XIV – XV век.

Които и да са били тези обитатели, те явно са били достатъчно заможни, за да си позволят скъпа вносна стока, каквато несъмнено е съдържал разглежданият сфероконусен съд.

От територията на България са известни множество находки на сфероконусни съдове. Най-много такива съдове са намерени в Плиска[7], следват Дръстър[8], Сердика[9], Перник[10] и Преслав (няколко фрагмента).[11] Всички тези находки обаче са от съвсем друг тип и имат значително по-ранната датировка: XI – XII век.

Най-близки до шуменския съд са находки от Милет[12] (обр. 5), Северна Добруджа[13] (обр. 6) и Молдова[14] (обр.7).

Макар че тези съдове са орнаментирани, а шуменският не е, формата и особено конусообразната шийка, започваща на отстъп от раменете, както и липсата на специално оформено устие, показва, че съдовете имитират един общ модел .

От посочените три ареала само за гр. Белгород-Днестровски (сега в пределите на Украйна) има данни за производство на такива съдове в периода XIV – XV век. Според археологическите сведения сфероконусните съдове, намерени там, са два вида – първият вид (смятан за вносен) е изработен от по-качествена глина, изпечена при по-висока температура, и има сив цвят на лома. За втория вид съдове е характерно ниско качество на глината и порьозна повърхност, върху която често има следи от жълтеникава ангоба. Чирепът на този вид не се отличава по нищо от останалата золотоординска керамика, намерена там, а откритите фрагменти от бракувани съдове свидетелстват за местното му производство.[15]

Както някои изследователи отбелязват, разпространението на сфероконусните съдове често се припокрива с разпространението на исляма, или, най-малкото – свидетелства за силни търговски контакти с мюсюлманския свят. Това до голяма степен е вярно и за интересуващия ни вид сфероконусни съдове с яйцевидна форма и конусна шийка.

Съдовете от този тип са напълно типични за мюсюлманските градове в Египет, Сирия и Иран през периода XI – XIV век[16]. Големи количества от тях могат да бъдат видени в сбирките на местните музеи, като тяхното разнообразие и високо качество на изработка навеждат на мисълта за дългогодишна местна традиция в изработването им (обр. 8). Едва ли е съвпадение и фактът, че първият публикуван сфероконусен съд е именно от разглеждания тип и произхожда от древни руини в Египет[17].

За предназначението на сфероконусните съдове има множество хипотези, които, комбинирайки археологическите данни и различни видове спомагателни източници, в по-голяма или в по-малка степен успяват да отговорят на този въпрос.

Най-старата хипотеза обявява тези съдове за “бомби”, напълвани с взривни смеси, които са били хвърляни по противника с помощта на катапулти.[18] По-късно различни автори, признавайки липсата на данни за такива смеси преди “ерата на барута”, видоизменят тази теория, като сфероконусните съдове се превръщат в ръчни запалителни “гранати”, пълни с течност, подобна на гръцкия огън.[19] Докато за “бомбената” теория няма никакви доказателства, то за “запалителната” съществуват свидетелства, които, макар и косвено, говорят за това, че в някои случаи съдове, подобни на сфероконусните, са били използвани като запалителни снаряди. Важно е обаче да се подчертае, че ако е съществувало такова използване, то съдовете по-скоро са били преупотребени, отколкото целенасочено да са били произведени с такава цел.

Освен това за запалителните смеси от рода на гръцкия огън се знае, че тъй като са включвали в състава си множество различни смоли, са били с консистенцията на гъст пчелен мед[20], а да бъде налята такава течност през малките отвори на сфероконусните съдове, е напълно невъзможно.

Срещу такова предназначение свидетелстват голямото разпространение на тези съдове, тяхната богата декорация (обр. 9)[21], както и съществуването на съдове от стъкло, които често са истински произведения на изкуството (обр. 10). Често декорацията на съдовете включва различна по вид щампована украса, като най-използваните елементи имат форма на люспи. В тази връзка може да бъде спомената една интересна колективна находка от глинени щампи, намерена край Херат – Афганистан. От тази голямата колекция

(88 щампи и матрици), принадлежаща на средновековен майстор керамик, поне три (LNS888Cf, LNS888Ch, LNS888Cg)[22] (обр. 11) по всяка вероятност са били използвани при украсата и на сфероконусни съдове.

В днешно време най-правдоподобна е хипотезата, според която сфероконусните съдове трябва да се разглеждат като контейнери, своего рода предшественици на съвременните бутилки.[23] С тяхна помощ в древността са били пренасяни различни скъпи течности, които поради своята специфика са изисквали тара със специални характеристики.

Така например има археологически сведения за сфероконусни съдове със следи от живак, в други са откривани различни по цвят прахообразни остатъци, а в някои – семки от грозде.[24] Не трябва да се изключва и възможността превозваните течности да са съдържали органични съставки – например различни парфюми и лекарства, от които по обясними причини не биха могли да останат следи.

В цитираното вече пътешествие на Ибн-Фадлан до Волжка България на няколко места се споменава за лекарства[25] и парфюми, които пътешествениците носят или даряват на различни свои домакини. И докато за лекарствата в съчинението не се посочва в какви съдове са транспортирани, то за благовонията Ибн Фадлан използва думите “три мускала мускус” (mitqals)[26]. Изкушаващо е да приемем това като насоки към някакъв специфичен съд, в който са били транспортирани благовонията, но всъщност под “мускал” в конкретния случай трябва да се разбира мярка за обем или тегло. От други извори е известно, че мускусът в Средновековието всъщност е представлявал изсушена жлеза на един особен вид азиатски елен (кабарга) и тъй като е бил твърдо вещество, се е транспортирал в малки кожени торбички. Вероятно в конкретния случай под “три мускала” Ибн Фадлан е имал предвид “три торбички” мускус с определен обем или тегло.

През Средновековието обикновено с производството на лекарства и парфюми са се занимавали алхимиците. И това не бива да ни учудва, защото нужните технологии са били твърде сложни и са изисквали специфични познания и умения, далеч надхвърлящи възможностите на обикновените хора.

Дестилацията е бил един от най-разпространените процеси, използван от древните алхимици за получаването на множество полезни субстанции – от химикали с чисто техническо предназначение до лекарства с различно приложение. В тази връзка е нужно да се обърне внимание, че гърлата на повечето сфероконусни съдове са целенасочено и старателно моделирани по-скоро да се пие от тях, отколкото да се излива някаква течност. Освен това поради малкия си устиен отвор изливането на течност (или пиенето) от съдовете може да стане на много малки порции, сякаш идеята е била те да служат и като дозатори. Всички тези особености сякаш сочат, че една немалка част от сфероконусните съдове може да е съдържала различни видове лекарства и парфюми.

Интересна връзка на сфероконусните съдове с древната алхимия ни предлага една находка от Биляр[27]. Там при археологически разкопки в една и съща яма са намерени фрагменти от сфероконусни съдове и стъклени дестилационни аламбици (обр. 12). Подобни аламбици са намерени и в Двина, Средна Азия, Египет и Иран[28] – все места, изобилстващи от находки и на сфероконусни съдове. Връзката между сфероконусните съдове и алхимическата посуда (в това число и аламбиците) е отбелязана още от Джанполадян в статията й за арменските алхимически съдове, като за първи път тя допуска и съвместното им използване в един технологичен процес.[29]

Този факт би могъл да даде обяснение на един друг интересен въпрос – а именно, по какъв начин течностите са били наливани в сфероконусните съдове през техния малък устиен отвор. В крайна сметка, ако сфероконусният съд бъде поставен като съд приемник на изхода на аламбика, ще се окаже, че течностите не са били допълнително наливани, а по-скоро са били събирани в тях в края на дестилационния процес (обр. 13)[30].

В случаите, когато в сфероконусен съд, вече пълен с дестилат, е трябвало да бъдат добавяни допълнителни течни ингредиенти, най-вероятно за целта са били ползвани особен вид стъклени съдове. Тези съдове формално спадат към групата на "аламбиците", но от тяхната форма и наклона на "хобота" се вижда, че функцията им е по-скоро съчетание от фуния и утаител (обр. 14 - 4, 5, 6).

Ако сфероконусните съдове бъдат възприети като универсална тара за специални скъпи течности, малкият им обем, голямото им разпространение и пищната им декорация изведнъж ще намерят своето обяснение. Тази универсалност обаче ще направи отговора на въпроса за тяхното съдържимо още по-труден. За успешното изясняване на този въпрос всяка бъдеща находка трябва да бъде разглеждана индивидуално с нейната собствена специфика и контекст.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Сфероконусен съд от Шуменската крепост (снимка Д. Йосифов)

Обр. 2. План на Шуменската крепост и местоположение на сграда 161 (по В. Антонова)

Обр. 3. Снимка на Шуменската крепост и сграда 161 на терена

Обр. 4. Скици на сграда 161: 1. От статията; 2. От книгата (по В. Антонова)

Обр. 5. Находки от Милет (по K. Wulzinger, P. Wittek, F. Sarre)

Обр. 6. Находки от Северна Добруджа: 1. – 2. Isacctea; 3. Babadag; 4. Nufaru (по G. Manucu-Adamesteanu)

Обр. 7. Находки от Белгород-Днестровски (по А. А. Кравченко)

Обр. 8. Находки от Египет (по O. Watson)

Обр. 9. Глазиран сфероконусен съд от Херат – Афганистан, XII в. (по O. Watson)

Обр. 10. Сфероконусен съд от черно стъкло – XIII в. (Victoria and Albert Museum)

Обр. 11. Керамични щампи от Херат – Афганистан (по O. Watson)

Обр. 12. Стъклени дестилационни аламбици от Биляр (по С. И. Валиулина)

Обр. 13. Дестилатор за розова вода – скица на Леонардо да Винчи (по С. И. Валиулина)

Обр. 14. Аламбици и съдове за декантация от Двина – XI в. (по Р. М. Джанполадян)

БЕЛЕЖКИ

[1] Изказвам специална благодарност на д-р Стела Дончева, която любезно ми предостави нужната информация от фонда на музея при Шуменската крепост.

[2] [2] **Ибн-Фадлан.** *Пътешествие до Волжка България.* София, 1992.

[3] **Джанполадян, Р. М.** Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – *Советская археология*, 1, 1958, 201-213.

[4] **Антонова, В.** *Шумен и Шуменската крепост*. Шумен, 1995, с. 56.

[5] **Антонова, В.** Археологически проучвания на Шуменската крепост XII – XIV в. (Сектор север – разкопки 1973 – 1974 г.) – *ГМСБ*, 1, 1975, 17 – 31.

[6] **Антонова, В.** *Шумен и Шуменската крепост*, с. 11.

[7] **Михайлова, Т.** Сфероконуси от Плиска. – *Археология*, 1, 1987, 15 – 23; **Михайлова, Т.** Сгради и

съоръжения на запад от тронната палата в Плиска – X – XI в. – В: *Плиска – Преслав*, 5, 1992, 170 – 184.

[8] **Angelova, S.** Sur la caracteristique de la ceramique du haut Moyen age provenant de Drastar (Silistra). *– В: Добруджа*, 1987, 93 – 114.

[9] **Станчева, М.** Средновековно българско въоръжение от Средец. – В: *Сборник в памет на проф. А. Бурмов,* 1973, 385 – 395; **Stanceva, M.** Sur la surface habitee de Sredec au IX – XIV s. – *ИАИ*, XXXXV, 1979, 111 – 133.

[10] **Чангова, Й.** *Перник*, т. III, 1992, 112 – 112.

[11] **Щерева, И.** Вкопани жилища във Велики Преслав. – В: *Приноси към българската археология*, т. III – IV, 2006, 63 – 73, обр. 7.

[12] **Wulzinger, K., Wittek, P., Sarre, F.** *Das islamische Milet*. Berlin, 1935, 76-78.

[13] **Manucu-Adamesteanu, G.** Din nou despre vasele sferoconice in lumina descoperirilor din nordul Dobrogei. – *PEUCE*, IX, 1984, 363 – 374, 716 – 720.

[14] **Кравченко, А. А.** *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV в.).* Киев, 1986.

[15] Пак там, 60 – 63.

[16] **Ettinghausen,R.** The uses of sphero-conical vessels in the muslim east. – *Journal of Near Eastern Studies*, vol. XXIV, 1965, n. 3, 218-229.

[17] **Denon**, **V.** *Voyage dans la basse et haute Egypte.* 1802, Pl. XCVIII.

[18] **Seyring, H.** Flaconc? Grenades? Eolipiles? – *Syria*, XXXVI, 1959, 81-89.

[19] **Mercier, M.** *Le feu gregeois, les feux de querre depuis l'antiquite, la poudre a canon*. Paris, 1952.

[20] **Partington, J.R.** *A history of Greek fire and gunpowder*. Baltimore, 1999, 14-15.

[21] **Watson, O.** *Ceramics from islamic lands*. New York. 2005, p. 354.

[22] Ibidem, p. 150.

[23] **Джанполадян, Р. М.** Сфероконические сосуды, с. 12.

[24] Пак там, с. 210.

[25] **Ибн Фадлан.** *Пътешествие,* с. 8.

[26] Пак там, с. 31.

[27] **Валиулина, С. А.** *Стекло Волжской Булгарии*. Казань, 2005, с. 160.

[28] **Джанполадян, Р. М.** Лабораторная посуда армянского алхимика. – *Советская археология*, 2, 1965, с. 210.

[29] Пак там, с. 214.

[30] **Валиулина, С. А.** *Стекло,* Рис. 18.1.

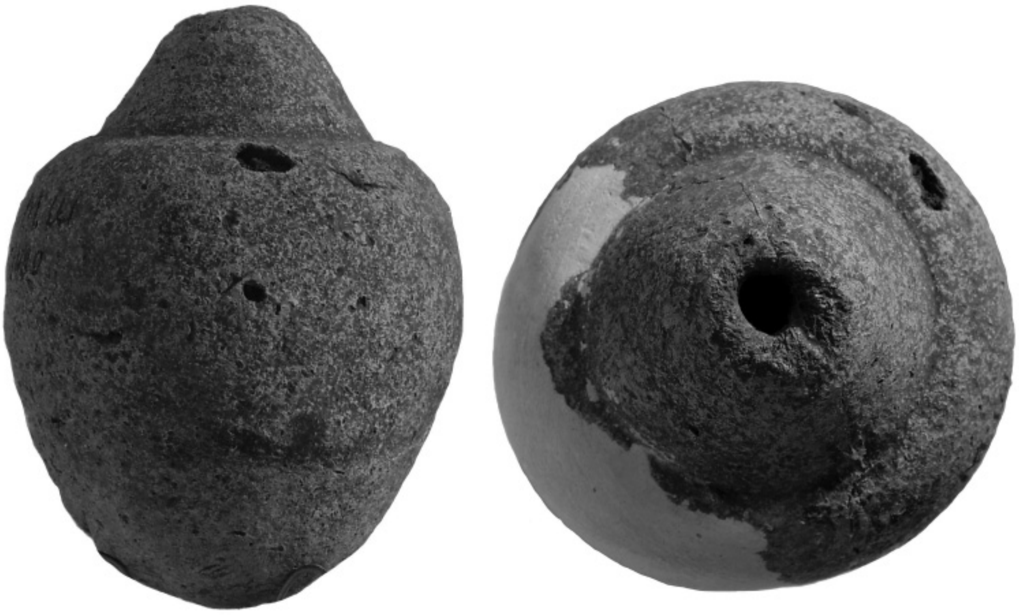

Обр. 1

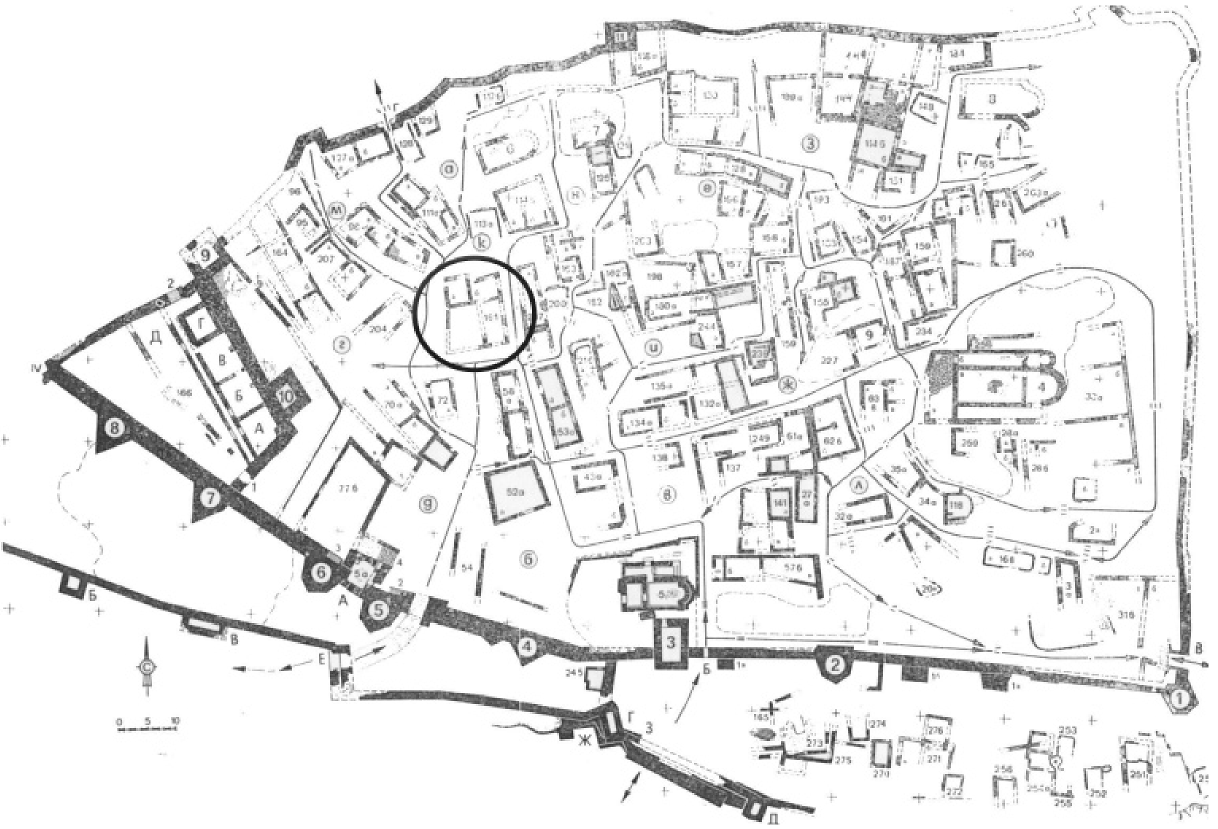
IV
Д
Г
В
Б
А
9
10
8
7
6
5
4
3
2
1
166
164
96
95
207
204
127а
129
128
117б
111а
113а
72
70а
77б
54
52а
58
53а
43а
161
182
200
134а
135а
132а
138
137
249
61а
62б
141
27
57б
52б
227
234
155
159
187
193
191
154
153
156
158
157
198
180а
244
203
150
188а
144
145б
151
148
184
165
266
32а
269
28а
28б
35а
34а
32в
118
16в
316
205
245
274
276
273
275
271
272
253
256
255
252
251
Б
В
Е
Ж
Г
З
Д
0 5 10

Обр. 2

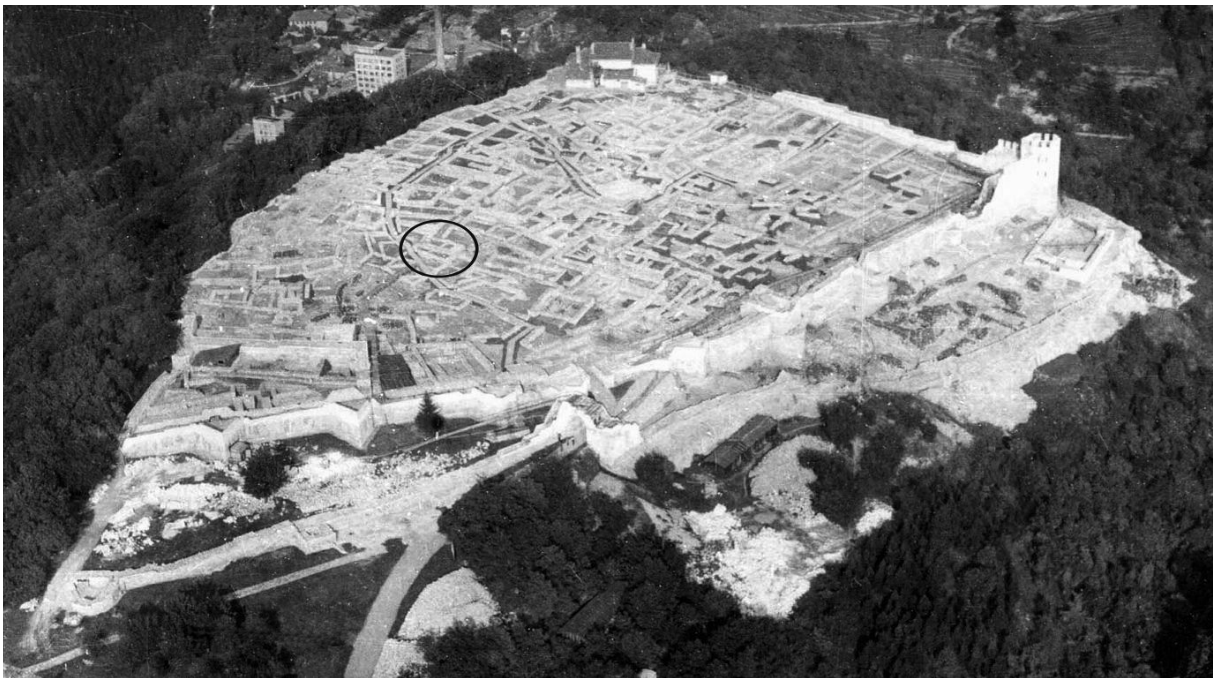

Обр. 3

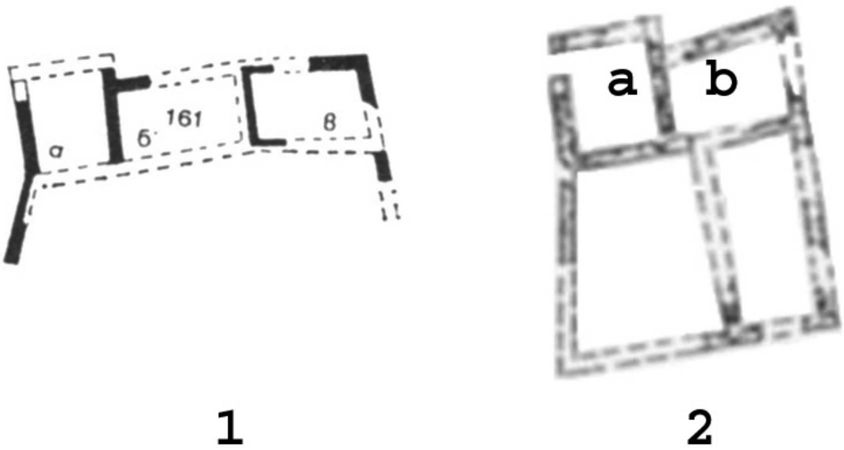
а
б
161
в
a
b
1
2

Обр. 4

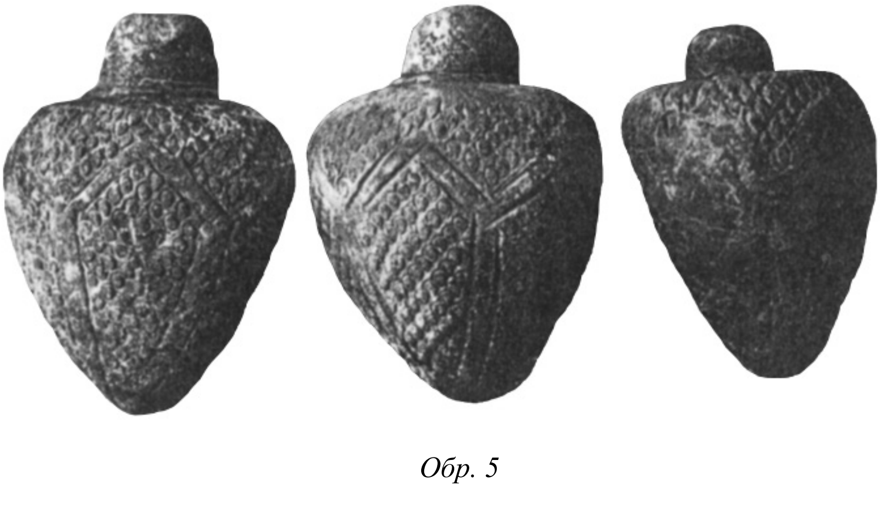

Обр. 5

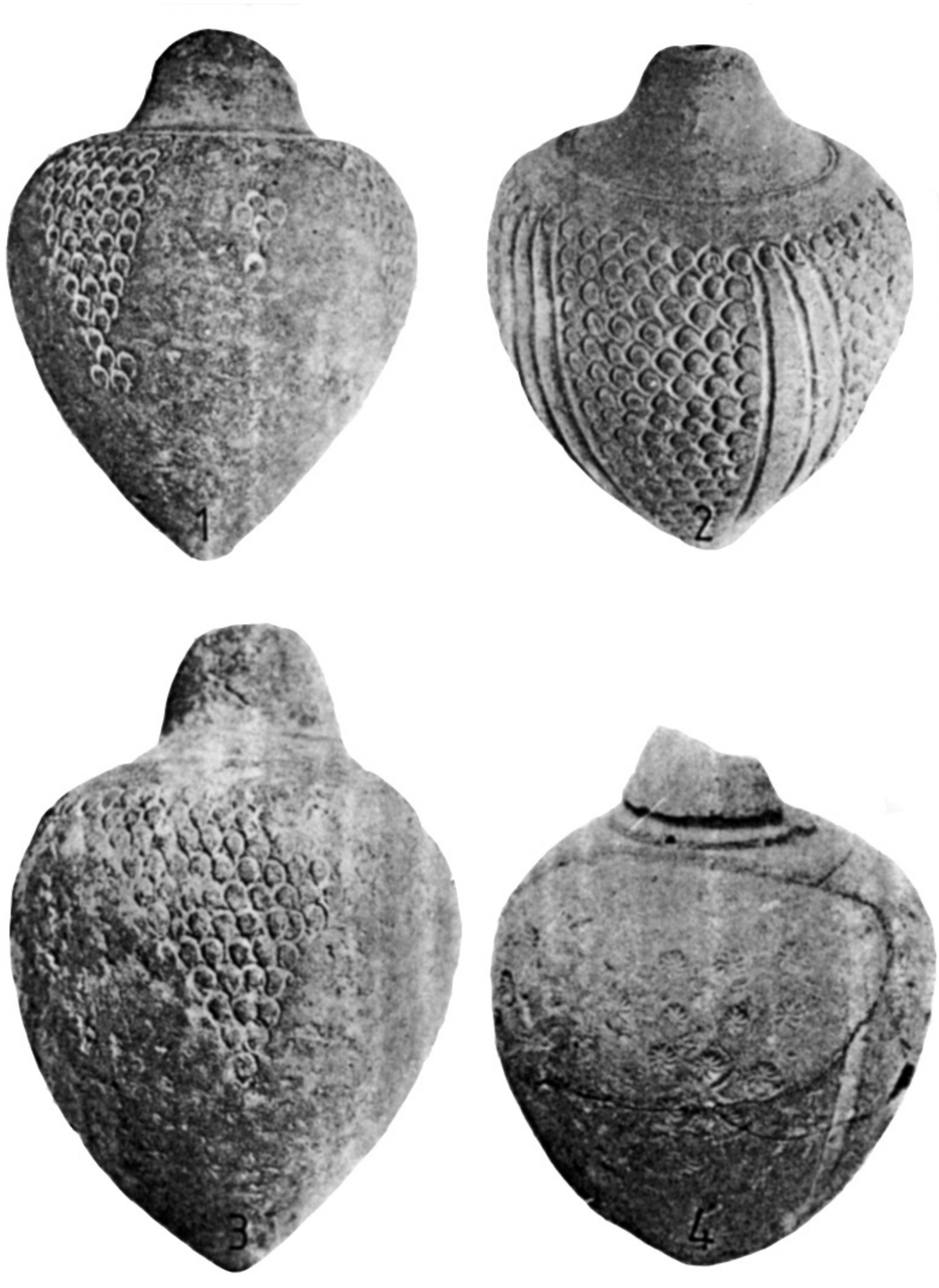

Обр. 6

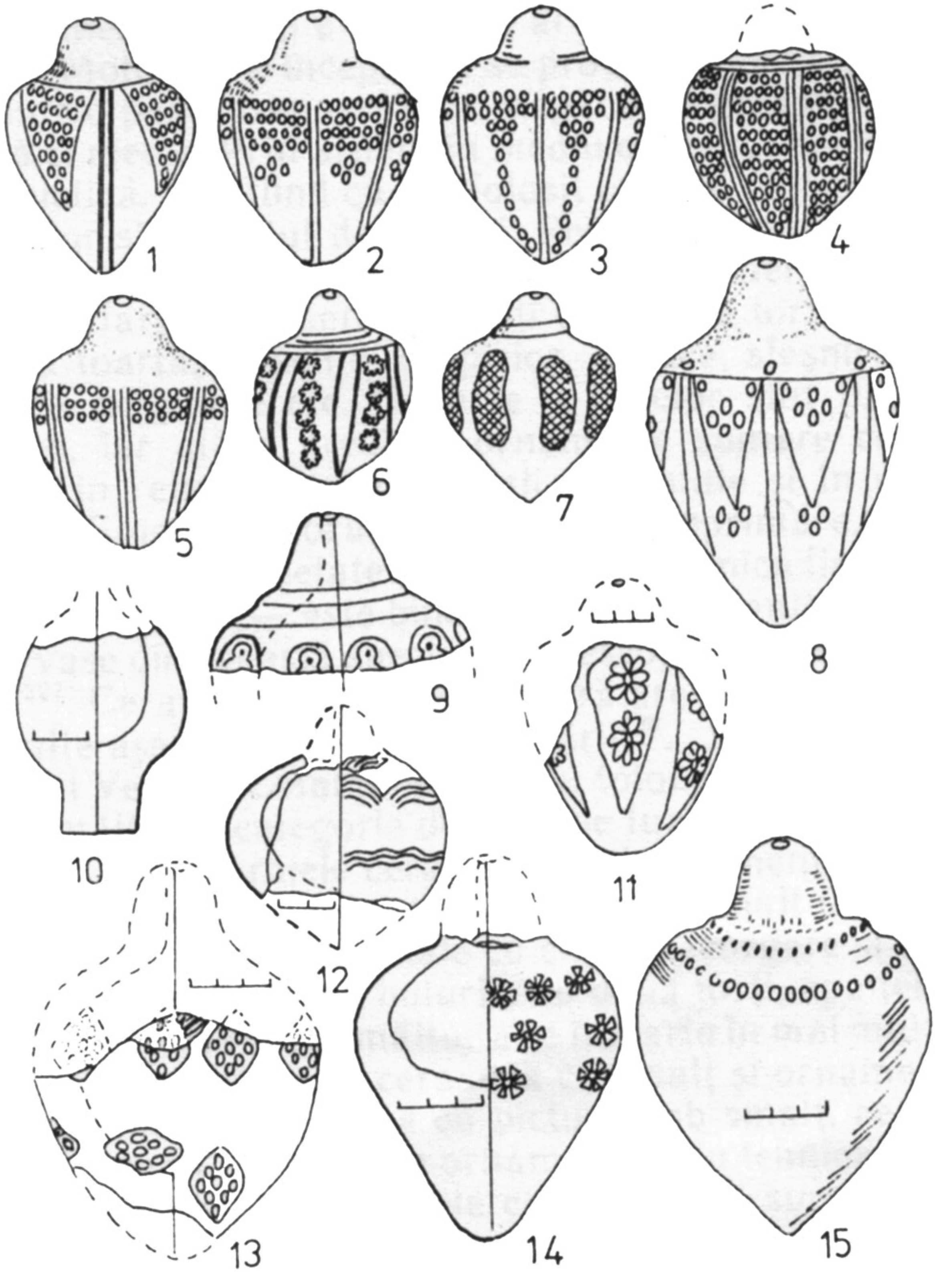
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

Обр. 7

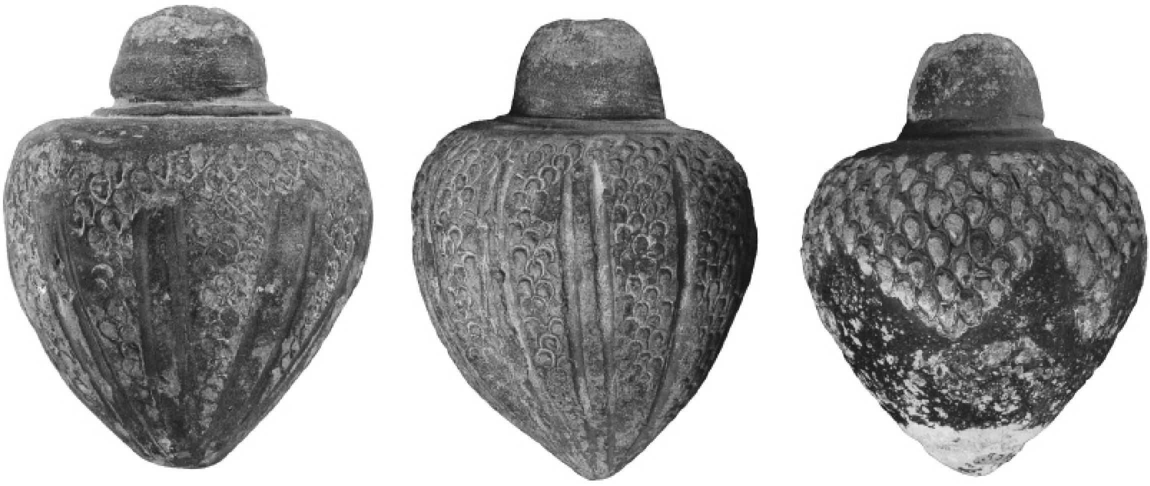

Обр. 8

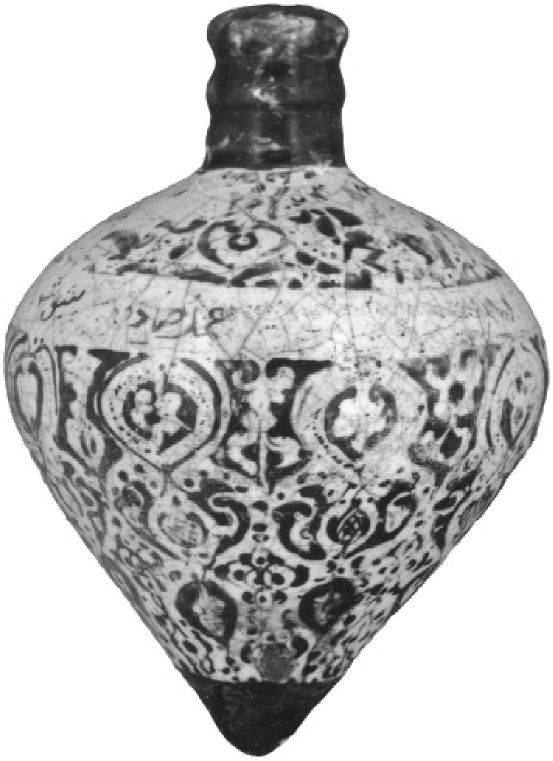

Обр. 9

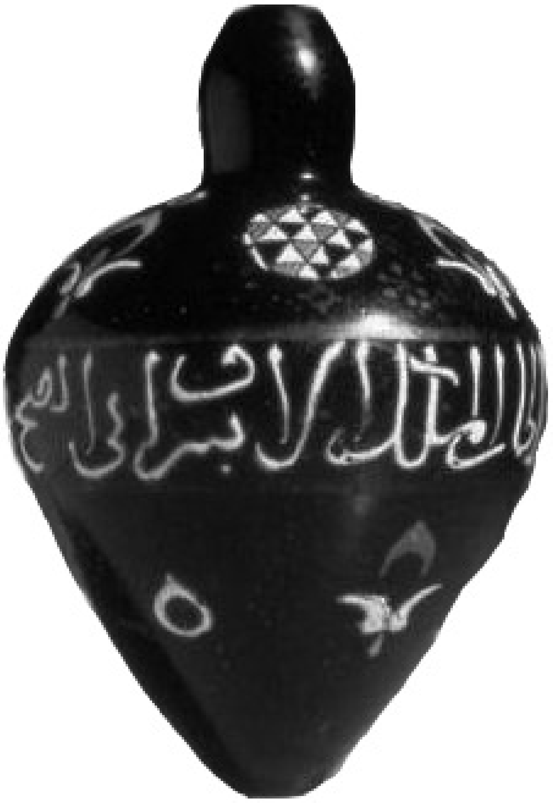

Обр. 10

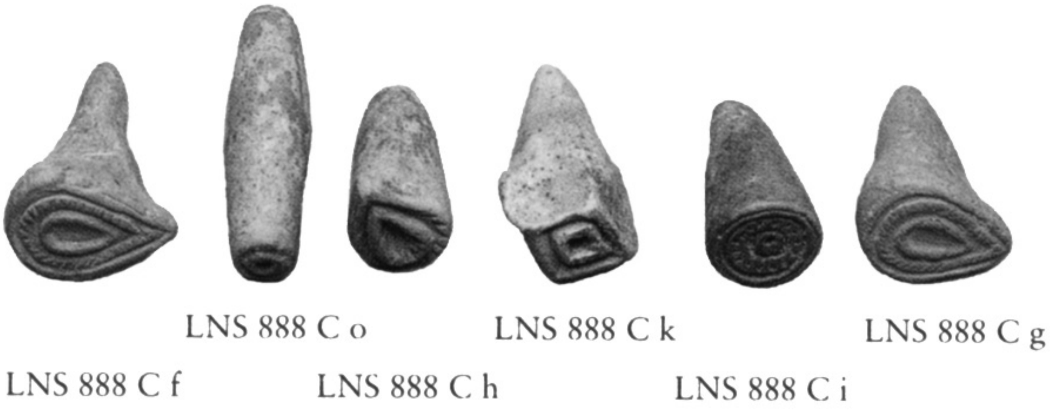
LNS 888 C o
LNS 888 C k
LNS 888 C g
LNS 888 C f
LNS 888 C h
LNS 888 C i

Обр. 11

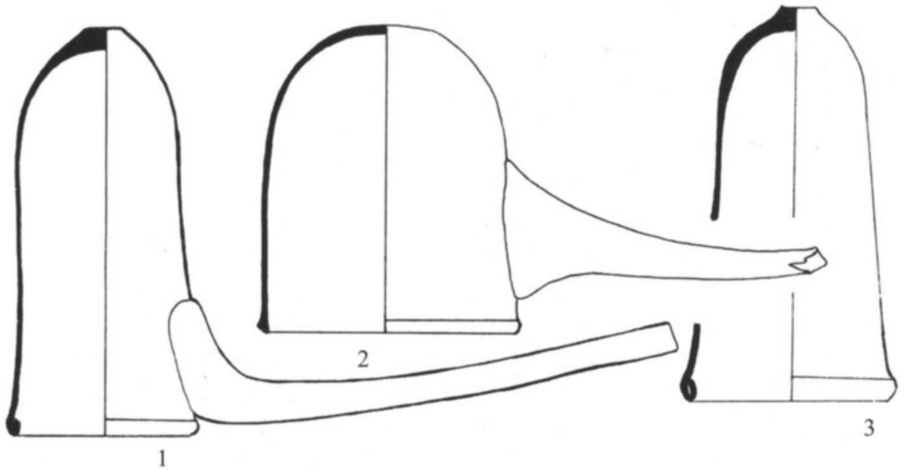

Обр. 12

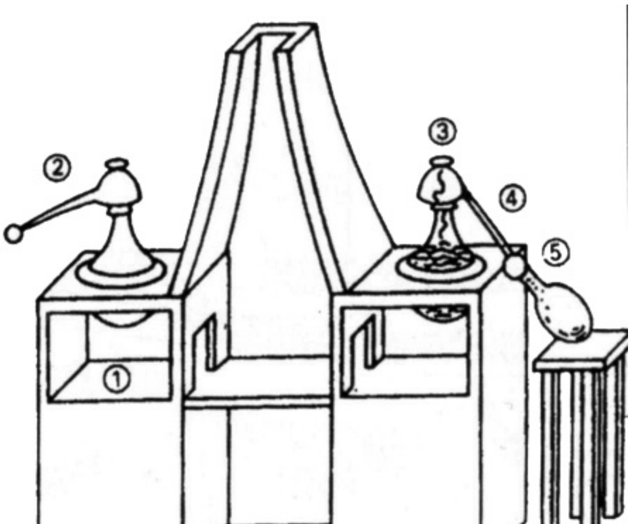

Обр. 13

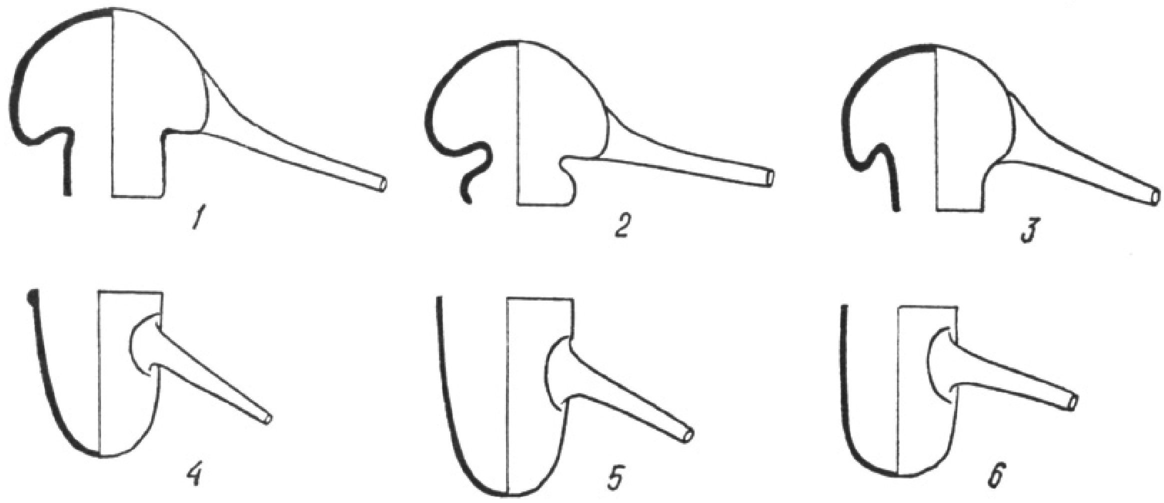

Обр. 14

КРЪСТОВЕ ОТ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА (X – XI в.)
(Продължение)

Гергана Илиева

Настоящото съобщение представя тринадесет броя нагръдни кръстове – енколпиони, от Плиска[1], открити при редовни археологически проучвания на обекти във Вътрешния град – Дървена крепост и Малко Дървено укрепление[2]. Находките са обединени в следните групи[3]:

- **Единични-плоски**;
- **Двойни-реликвиарни;**
- **Касетни-реликвиарни**.

Използваният материал за направа на енколпионите е основно бронз, като два екземпляра са от олово, а един от благороден метал – сребро. Изработени са чрез отливане, с изключение на два, оформени чрез изрязване от метална пластина. От приложените различни техники за украса преобладават релефните изображения, допълнени с гравюра, както и орнаменти, които са самостоятелно гравирани. Отделни екземпляри са украсени чрез щамповане, запояване и гнездо за инкрустация.

1. Единични-плоски – 9 бр. (№ 32 – 40)

Според украсата са:

- *с кръст/кръстове върху нагръдието;*
- *с различни комбинации от циркулярни орнаменти;*
- *с гнездо за инкрустация;*
- *с иконографски сюжет.*

1.1. С кръст/кръстове върху нагръдието (№ 32 – 35)

Енколпион № 32 е равнораменен, с гравиран в средата кръст, с разклонени (вилообразни) краища на рамената.

Върху запазения фрагмент от № 33 е представен кръст с триъгълни завършеци на рамената и квадрат с точка в средикръстието.

Вписаният латински кръст върху № 34 е с кръгъл орнамент при всеки от завършеците на рамената.

Комбинация от пет кръста е гравирана върху една от страните на № 35. Те са равнораменни, с триъгълни завършеци на рамената и вписани в медальони. Разположени са в средикръстието и кръглите завършеци на енколпиона. В средата на опаката страна е гравиран Х-образен кръст.

1.2. С различни комбинации от циркулярни орнаменти (№ 36, 37)

Кръст № 36 е с едностранна украса, включваща по един орнамент „птиче око” в центъра и при краищата на рамената.

Фрагмент № 37 е рамо на кръст, запълнено с вписани окръжности, като в ъглите към основния мотив има прибавен по един орнамент „птиче око”.

1.3. С иконографски сюжети (№ 39, 40)

Фрагментираният кръст № 39 е с едностранна украса. Представена е популярната за този вид паметници сцена „Разпятие”. Иисус Христос е с леко наклонена наляво глава, а над него са Слънцето и Луната. Успоредно на ръцете на Спасителя се вижда и водоравната греда от Кръстното дърво.

Иконографският сюжет от кръст № 40 включва няколко фигури, като в центъра е

Богородица в поза Orans. От двете страни на Божията майка и над главата й са представени бюстово човешки фигури. Липсват детайли и надписи, показващи тяхната идентичност.

1.4. С гнездо за инкрустация (№ 38)

Кръстът е цял с кръгла халка за прикачване в горния си край. Има плътни, оформени конично рамена, с релефен кант в най-широката част. В средикръстието откъм лицевата страна е оформено гнездо, в което е инкрустирано стъкло с кръгла форма и синьозелен цвят.

2. Двойни-реликвиарни – 3 бр. (№ 41 – 43)

Според украсата са:

- *без изображения (№ 41);*
- *с иконографски сюжети (№ 42, 43).*

2.1. Без изображения (№ 41)

№ 41 е фрагмент от едната половина на двоен реликвиар. Върху него липсват следи от украса. Има запазена част от шарнирното закопчаване.

2.2. С иконографски сюжети (№ 42, 43)

Запазената опака половина на № 42 е с халки от шарнира в двата края на отвесното рамо. Украсата включва – релефно изображение на Богородица в поза Orans. Главата й е покрита с мафорий, тялото е с дълъг хитон, от който не се виждат стъпалата на Божията майка. Образът е много малък и запълва едва половината от височината на отвесното рамо.

Кръст № 43 е цял, с плътно прилепнали затворени две половини. Рамената са окръглени, а украсата е двустранна. Върху лицевата страна е представена сцената „Разпятие". Иисус Христос е с наклонена наляво глава, облечен в дълга до колената перизома. Над него са представени Слънцето и Луната. Върху опаката страна е изобразена Богородица в поза Orans, чието тяло е с дълга дреха, върху която са гравирани тънки линии. Над покритата с мафорий глава има триделна фигура. До вдигнатите за моление длани е поставена по една силно стилизирана фигура.

3. Касетни-реликвиарни – 1 бр. (№ 44)

Кръстът е фрагментиран, прегънат и силно деформиран. След разгъване се разкриват част от водоравното и цялото отвесно рамо.[4] В центъра, както и върху окръглените рамена на кръста, има двустранна украса. Щамповани са кръгли медальони с вписани една в друга окръжности и запазена малка част от филигранна нишка.

Разгледаните нагръдни кръстове намират паралели сред паметниците от Плиска и други средновековни центрове. Широко разпространени са образците, изработени от олово. Най-близки до № 32 са открити в Плиска, средновековната крепост Скала до с. Кладенци (Тервелско)[5], с. Поп Русаново (Силистренско) и Пъкуйюл луй Соаре (Румъния)[6], от РИМ-Шумен (ранносредновековното селище при с. Тервел – Шуменско)[7]. Датировката им, съобразена с продължителността на живот на посочените обекти, е X в. до 30 – 40-те години на XI в.

Гравираният кръст върху № 32 от Плиска представя популярен вариант на християнския символ. С разклонени (вилообразни) завършеци на рамената са кръстовете върху група амулети медальони от X – XI в. Открити са в Преслав – до Кръглата църква (IX – X в.)[8], южно от Патриаршията в Преслав[9], Дръстър – северната крепостна стена (II половина на IX – X в.)[10], ранносредновековната крепост до с. Средище (Силистренско) (IX – XI в.)[11], с. Ряхово (Русенско)[12].

Релефно изобразяване на вписания кръст, подобно на това върху № 33, се среща често при нагръдните кръстове. Те са с триъгълни завършеци или напречни черти в края на рамената[13]. Такива екземпляри са открити в ранносредновековната крепост при с. Руйно (X – 30 – 40-те години на XI в.)[14], два от които са с кръг в средикръстието. Близък по форма, размери и украса с разглеждания нагръден кръст е друг, открит в Плиска (X – 60-те години на XI в.)[15]. Рамената му завършват с триъгълни уширения, а в центъра кръстът има квадрат с кръг (съхранява се в РИМ-Шумен с инв. № 129). Възможно е двете находки да са изработени на едно и също място в Плиска или нейните околности.

По-усложнен вариант на вписан кръст имат № 34 и № 35. Двата нагръдни кръста са без точен аналог сред вече известните. От сфрагистичните паметници на Средновековна България откриваме сходно представяне на християнския символ с № 34. Върху печати на Георги монах и синкел Български (II полов. на X в.) кръстът с удължено долно рамо е стъпил върху глобус, а всяко от останалите рамена завършва с по три перли, средната от които е по-едра и доминира в композицията[16]. Възможно е кръглите орнаменти от № 34 също да са имитация на перли или скъпоценни камъни, а нагръдният кръст да е репродукция на луксозен златен или сребърен[17].

В каталога на Л. Дончева-Петкова за кръстовете енколпиони от Средновековна България са включени кръстове с форма, подобна на № 35. Те са с къси, прави и равни рамена, завършващи с кръгли медальони (тип 1.4.6.1.1-3)[18]. Такъв екземпляр има и от Плиска (Дворцов център)[19], който е с издължено долно рамо (латински тип) и кръгли медальони в краищата, с гравирани равнораменни кръстове. Сходна украса има енколпион, открит в района на Пазарджик[20]. Върху обратната страна на половинка от двоен реликвиар, открит в Суворово (Варненско, м. Калето) (X – XI в.), в четирите края са вдълбани равнораменни кръстове[21]. Според Л. Дончева-Петкова вероятно символизират Христос и четиримата евангелисти. Изследователката отбелязва, че при кръстове с иконографски сцени гравирани кръстчета се поставят до образите на светци, за да се подчертае тяхното мъченичество. Новооткритият нагръден кръст от Плиска има комбинация от пет равнораменни кръста, вписани в кръгли медальони от едната си страна. Възможно е те да заместват образите на Иисус Христос с четиримата евангелисти или Спасителя да е придружен от светци-мъченици. В случая е важен и броят на гравираните символи – пет, число с особено значение в Стария и Новия завет[22]. В християнските храмове броят на кръстовете в олтара е пет – да напомнят за страданията и петте рани на Иисус Христос на Голготския кръст[23]. Това вероятно е значението и на техния брой върху № 35. Върху другата страна на разглеждания енколпион, в центъра, където се пресичат двете рамена, е поставен Х (*Crux decussata)* – християнски символ, представящ разпятието на свети Андрей Първозвани. Двете пресечени в средикръстието линии образуват също и буквата Х, начална за определението Христос (Божий помазаник) на Иисус, название, станало общо за всички негови последователи. За връзка между символите от двете страни на енколпиона подсказва един каменен нагръден кръст от средновековното селище над античната станция при Карасура (с. Рупките, Чирпан) (XI – XII в.)[24]. Едностранната гравирана украса включва Х в центъра и по едно малко, равнораменно кръстче с триъгълни завършеци при четирите края на рамената. Възможно е Х, поставен на мястото, където се пресичат рамената, да замества образа на Иисус Христос. Липсата на точен аналог на № 35 затруднява сигурната интерпретация, като неясен остава и неговият произход. Бъдещи проучвания и открития могат да осветлят този въпрос, както и да прецизират датировката. На този етап според археологическата среда № 35 може да се постави в X – 70-те години на XI в.

Плоското единично кръстче № 36 е с гравиран орнамент „птиче око”, обичаен по същество соларен символ, който тук се трансформира в християнски. Поставен, за да придобие кръстът още по-голяма сила, но също и като характерен декоративен орнамент[25]. Още в ранновизантийската металопластика от V – VII в. откриваме различни предмети – кръстове, пандантиви, токи с разглеждания символ[26]. Многобройни са кръстчетата с „птиче око”, откривани в некрополите на Югозападен Крим (Ески-Кермен, Скалистое, Херсонес). Близки по форма с № 36 са тези от некропола в Ески-Кермен с дата последната ¼ VI – първата ½ на VII в. (тип III, вар. 3 по Э. Хайрединова)[27]. Малки плоски кръстчета с орнамент „ птиче око” са открити и в българските средновековни центрове – Плиска[28], крепостта Скала до с. Кладенци[29], ранносредновековната крепост до с. Цар Асен (X – 30 – 40-те години на XI в.)[30], некропол при с. Черничене-Крупник (Благоевградско) (краят на X и началото на XI в.)[31], с. Изворово (общ. Добрич) (X в.)[32], с. Българево (обл. Добрич) (X в.)[33].

Подобно на № 34, и кръст № 36 с орнамент „птиче око” е имитация на скъпите златни и сребърни кръстове, които са от своя страна реплика на кръста от Голгота[34].

Фрагментът от № 37 загатва за украса, изпълвала целия енколпион и включваща комбинация от вписани концентрично кръгове медальони, както и орнаменти „птиче око”. Вариант на украсата откриваме върху единичен нагръден кръст от некропола при Източната порта в Плиска (50 – 60 години на XI в.)[35], където в центъра на една от страните му има оформено кръгло гнездо за инкрустация, със следи от червено стъкло. Друг кръст с подобна декорация е открит при разкопките на Дворцовия център в Плиска[36], върху чиято лицева половина са врязани прави линии и орнамент „птиче око”, а на кръстовището и в края на рамената му има кръгли гнезда за инкрустация. Най-близка до украсата на № 37 е тази на нагръден кръст от с. Ясенково (Разградско)[37]. Енколпионът е с вписани един в друг кръгове, орнамент „птиче око” и гнездо за инкрустация в центъра при средикръстието. Комбинацията от циркулярни орнаменти на № 37 намира място и при двойните реликвиарни кръстове с образи на светци. Лицевата страна на бронзов енколпион от АИМ-София (неизвестен произход, инв. № 799) е с изображение на Св. Георги. При другата половина на кръста, в центъра и върху рамената му, е гравирана украса от концентрични окръжности с по четири орнамента „птиче око” в ъглите[38].

Във всички посочени паралели на № 37 украсата е свързана с оформени гнезда за инкрустация на стъкло или камъни, както доказва и кръстът от некропола при Източната порта в Плиска. При новооткрития фрагмент е използван друг декоративен похват. Кръст № 37 има плитки, кръгли вдлъбвания, вероятно служещи за апликиране на медальони. Подобни примери на украса са често срещани върху процесийните кръстове от X – XI в.[39]. Отделни кръгли пластинки са били апликирани в средикръстието и по рамената им, в съчетание с други гравирани орнаменти около тях[40].

Необичаен е запазеният кръст с № 38, той е без аналог сред паметниците от IX – XI в. у нас. Формата и начинът на украса намират паралели при образци на ранновизантийската металопластика от V – VII в.[41]. Подобно на № 38, те са с конусовидни рамена, силно стеснени към средикръстието, и имат масивни халки за окачване, излети за стабилност заедно с кръста (№ 38 е с тегло 27,5 г). В центъра имат гнездо с инкрустиран камък или стъкло. За специалното отношение към този вид паметници говори фактът, че са изработени от благородни метали – злато и сребро. Образецът от Плиска представя по-обикновен вариант – отлят от бронз, с инкрустирано стъкло. В този смисъл № 38 вероятно е реплика на по-ранен паметник, но предвид дългия живот на нагръдните кръстове може да се допусне и употреба на ценената вещ за дълъг период от време.

Кръст № 39 със сцената Разпятие Христово е широко разпространен вариант на нагръден кръст. Въз основа на паралели можем да възстановим липсващата част от изображението върху енколпиона. Иисус Христос е облечен в сравнително дълга перизома, която се разтваря на две и достига до колената му. В каталога на Л. Дончева-Петкова са включени 41 броя, като изследователката отбелязва, че произхождат от Североизточна България (предимно от Шуменския регион) – Плиска, с. Жълъд, с. Войвода, м. Стана при с. Стан, Калето при с. Кус (Шуменско), Новаковското кале при с. Новаково, м. Св. Марина при с. Ботево, м. Калето при с. Изворник (Варненско), под крепостта Овеч при гр. Провадия, с. Рогачево, с. Северци и с. Изворово (Добричко), с. Средище (Силистренско)[42]. Най-близък до № 38 е нагръден кръст, открит в крепостта Картал Кале при с. Руйно (X – 30-те години на XI в.)[43]. Л. Дончева-Петкова констатира, че този тип се среща освен в България, само в близки територии – Румъния и Сърбия[44]. Цял запазен кръст произхожда от некропол при Болетин (Сърбия). Гробовете в него са датирани с находките от XII – XIV в., а само въпросният енколпион от гроб № 89 е датиран въз основа на паралели с българските образци в X – XI в.[45] Изцяло запазен, въпреки продължителното време на употреба, кръстът от некропола при Болетин несъмнено потвърждава специалното отношение към този вид вещи. Липсата на типа в по-отдалечени на България области доказва техния местен произход, като концентрацията им в Шуменско насочва към център за производство в региона.

Последният в групата на единичните кръстове е № 40, чиято иконография е заимствана от подобна върху обратната страна на двойни реликвиарии (върху лицевата им страна е представен Иисус Христос, придружен от бюстове на светци). Копиране на сцената Богородица в поза Orans, придружена от евангелистите, откриваме върху други два единични енколпиона – от гр. Бобошево и с неизвестен произход от Шуменския музей[46]. Най-ранният публикуван двоен нагръден кръст с разглежданата иконография е включен от Кр. Миятев в групата на т. нар. палестински кръстове[47]. Впоследствие подобни се откриват в редица български средновековни центрове (Плиска – южно от Дворцовата базилика и работилница при Северната порта, с. Одърци (Добричко), с. Цар Асен (Силистренско), м. Хисарлъка (с. Войвода, Шуменско), м. Манастира (Дългопол), с. Батин (Русенско), Еленска базилика (Пирдоп), с. Балик (Русенско), с. Якимово и др.)[48], които позволяват да се свържат не само със Светите земи, а и с друг произход. Специално внимание заслужава един екземпляр (от музея в Шумен) със запазена опака половина, от този тип. Кръстът е със следи от производство по краищата си, които са неоспоримо свидетелство за местно производство[49]. Изработени са в Средновековна България и се датират в X – началото на XI в., към което време могат да се отнесат и подражанията им върху единичните кръстове. Най-близък до № 38 от Плиска се явява екземпляр от ранносредновековната крепост при с. Руйно (Дуловско) с дата X – 30–40-те години на XI в.[50].

В Националния музей на Унгария се съхраняват 3 бр. нагръдни кръстове с разглежданата иконография. Два от тях са без точен археологически контекст, третият произхожда от некропол при Tiszaorveny-Templomdomb (детски гроб – № 440), датиран в XI в.[51]. Отново в Унгария е открит запазен цял двоен нагръден кръст с Богородица в поза Orans и четиримата евангелисти[52]. Положен е в гроб от езически некропол при Tiszlar – Sinkabegy (X в.)[53]. Нагръдни кръстове с Богородица в поза Orans и четирима евангелисти произхождат от Сърбия. Всички се вместват в хронологическата рамка X – началото на XI в.[54]. Два от тях са определени от Гордана Марианович-Вуйкович като оригинални, произведени в ателиетата на Светите земи (от втората половина на X в). Отбелязвайки някои отклонения от иконографията при други два екземпляра (от Ниш и Белград), авторката ги интерпретира като местно производство, някъде из ателиета на Балканите (след падането на Светите земи под мюсюлманско владичество). Кръстът от Ниш е открит в некропол (гроб № 126) до църквата „Св. Пантелеймон" в Ниш (XI – XII в.)[55].

Кръст № 42 принадлежи към един от най-широко разпространените типове енколпиони от Средновековна България. Броят им от музеи и частни колекции надхвърля 60[56]. По запазените напълно екземпляри се разбира и тяхната иконография. Върху лицевата страна е разположен Разпнатият Христос, а върху обратната – Богородица в поза Orans. Двата образа са предадени съвсем символично, еднакви, без да е направен опит за индивидуализиране. Този тип кръстове вероятно са и едни от хронологически най-ранните, за което свидетелства образецът от Преслав, намерен в урна с горели човешки кости[57]. Значителното количество кръстове от този тип (Плиска – работилницата при Северната порта, некропол № 2 при с. Одърци (Добричко), крепостта Скала (Добричко), градището при с. Цар Асен, м. Картал кале при с. Руйно (Силистренско), манастира при с. Равна, с. Жилино, с. Дибич, с. Конево, с. Бяла река (Шуменско), с. Вардун (Търговищко) и др.) показва, че вероятно са изработвани в някои от центровете на Първото българско царство в края на IX – първата половина на X в., като употребата им е продължила и през XI в.[58]. Интересна особеност на новооткрития кръст от Плиска е липсата на стъпала под дългия хитон на Божията майка. Можем само да предполагаме на какво се дължи това – грешка на майстора ювелир или умишлено прикриване на краката при изобразяването на Богородица.

Запазеният цял двоен енколпион № 43 представя друга разновидност в представянето на Богородица в поза Orans. Предадена е доста натуралистично, под дългата ѝ дреха се долавя формата на тялото. Отличителни белези в иконографията са двете неясни отвесни фигури, поставени в краищата на водоравното рамо, както и триделната фигура над главата на Божията майка. Досега в България са известни 52 броя в няколко варианта. Два от тях са открити в производствения център при с. Надарево, свидетелство за местно производство, иконен тип, на първообраз, който досега не е открит. Най-ранният екземпляр е от Солун (Гърция) – IX в. Горната граница за България е маркирана от откритите енколпиони от ранносредновековното селище при Дуранкулак, което в края на X в. вече не съществува, както и от екземплярите от с. Одърци, Средище, Руйно, Цар Асен (Силистренско), които са с не по-късна дата от 30-те години на XI в.[59]. Иконографският тип е широко разпространен и сред плисковските енколпиони: от Дворцовия център (датиран в XI в.), западната крепостна стена (в пласт от X – XI в.), два броя от обект Дървена крепост (кат. № 20 и № 27). При всеки от посочените кръстове рамената са прави или слабо се разширяват в края си. Единственият точен аналог на № 43, който има заоблени рамена, е енколпион от частна колекция, открит в кв. „Дивдядово" (Шумен)[60]. Изработен е от медна сплав, но формата, както и размерите му, кореспондират точно с новооткрития от Плиска. Вероятно са изработени в един и същ производствен център в района. Подобен на разглежданите кръстове е екземпляр, открит в Пруто-Днестровския регион (от средновековното селище при Ханска, Република Молдова, с дата XI в.)[61]. Св. Рябцева констатира компактност при разпространението на този тип енколпиони, основно в Североизточна България. Изследователката ги свързва с Първото българско царство и центровете за металопроизводство от с. Надарево и с. Новосел. Според Св. Рябцева находката от Ханска маркира връзката на населението от Пруто-Днестровския район и Подунавието при многото затруднения в XI в., причинени от печенежките нашествия[62]. Популярно е схващането, че триделната фигура върху главата на Богородица при тези енколпиони е корона. Отражение на епитетите, с които Божията майка е наричана от църковните писатели след VI в.: „Света царица" и „Царица небесна"[63]. Л. Дончева-Петкова интерпретира фигурата като трилъчево сияние над Божията майка[64]. Богородица

Оранта се свързва и с Възнесението на Христос, както и с молението за снизхождение към човеците (сцената Дейсис). Вдигналата ръце за моление Божия майка е олицетворение на земната църква, посредник между Бога и хората. Светлинните лъчи над нейната глава допълват тази представа. Вероятно не е случаен и техният брой – три (Триединният Бог). В различна посока са наблюденията на Св. Рябцева, която интерпретира триделната фигура като изображение с растителни очертания – напомнящи снопове на класове или клонки от дърво (кипарис?). Според нея е възможно подобни растителни образи да подчертават идеята за плодородието[65]. В тази насока следва да се търси и значението на стилизираните фигури до дланите на Богородица. Формалната им прилика с различни християнски символи (риба, ботуш) остава без обяснение и връзка с останалата част от композицията. Какъв е първообразът на тази иконография е въпрос на бъдещи изследвания. Те са важни, предвид убедителната хипотеза на Св. Рябцева за българския произход на този тип енколпиони[66].

Енколпион № 44 принадлежи към една сравнително малка група кръстове, открити в България. Изработени са от тънки сребърни или медни пластини, изрязани в желаната форма. Имат две части, обикновено съединени чрез запояване със странични пластини. Вътрешността на тези касетни кръстове вероятно е съхранявала скъпи реликви – „ части” от Честния кръст, части от мощи на светци, от техни дрехи и др. Украсата е изпълнена чрез щамповане, гравиране, но най-често чрез запояване под различен наклон на обикновени или филигранни нишки, съчетани с инкрустация на цветни камъни и стъкла. Като най-ранен представител от България, прототип на тези кръстове, е откритият в гроб № 78 от некропола при с. Кюлевча [67]. В Плиска е открит и друг екземпляр от разглеждания тип, подобен на № 44. Произхожда от некропола при Източната порта (гроб № 18) с дата 30-те – 60-те години на XI в.[68]. Други обекти, в които са открити нагръдни кръстове от типа, са: некропол при църква № 2 в Силистра (гроб № 401) (XI в.)[69], селището при с. Дядово – началото на XI в.[70], Варна – римските терми[71], крепостта при с. Цар Асен[72], средновековно селище при античната станция Карасура – 30-те години на X в.[73], с. Девенци (Червен бряг) – 30-те години на XI в.[74], крепостта Баткун (Пазарджишка област) – 30-те години на XI в.[75], средновековен манастир кв. „Веселчани” (Кърджали) – началото на 30-те години на XI в.[76], некрополът при Червената църква (Перущица) – 30-те години на XI в.[77]. За *terminus ante quem* в Добруджа и Североизточна България се приема печенежкото нашествие от 30-те години на XI в. Най-близък паралел на № 44 от Плиска е кръст от ранносредновековно селище Олтина с дата X – XI в. (Археологически музей гр. Константа, Румъния)[78]. Аналог от Карпатския басейн – некропол в Унгария (Сентеш Надьтьоке) от XI век[79]. Унгарските изследователи обръщат специално внимание на този тип кръстове. Те установяват присъствието им само в детски гробове (с данни от работа на антрополог) при тези, открити в некрополи.

По-голяма част от новооткритите кръстове принадлежат към популярни варианти и намират паралели сред вече известните образци. Отделни енколпиони показват различни декоративни решения, специфични иконографски сюжети и оригинално представяне на християнски символи. С изключение на № 38, който има най-близки паралели с ранновизантийската металопластика, всички останали кръстове могат да бъдат поставени в хронологичните рамки X – 70-те години на XI в. Това кореспондира с археологическия пласт, в който са намерени – до 0,70 м дъбочина от съвременния терен. Двата нагръдни кръста с № 121 и № 127 са открити на дълбочина до 4 м. Те произхождат от пълнежа на т.нар. Дълбоко вкопано съоръжение, чието запълване може да се отнесе към посочените хронологически рамки.

Разгледаните кръстове увеличават броя на паметниците на християнския култ в Плиска. Прибавени към известните от този период, те демонстрират една картина на активен религиозен живот, в който енколпионите имат важна роля на амулет, свята вещ и предпочитан декоративен атрибут.

КАТАЛОГ НА КРЪСТОВЕТЕ

32. Пол. инв. № 304, 2010 г.

Отлят от олово. Единичен. Равнораменен, водоравното рамо е право, а отвесното със слабо разширени краища. Отвесното рамо завършва в горната си половина с дупка за прикачване. Едностранна украса – вписан гравиран кръст с разклонени в краищата рамена.

Р-ри:
отвесно рамо: 2,5 см;
водоравно рамо: 2,3 см;
дебелина: 0,2 см.
Местонахождение: изкоп XX, кв. 6а,
дълб. от съвременния терен: 0,70 м

33. Пол. инв. № 113, 2007 г.

Отлят от олово. Единичен. Фрагментиран – запазени са цялото водоравно и горната част на отвесното рамо, липсва халката за закачване. Рамената са слабо разширени към края си. Едностранна украса – релефна, геометрична – вписан кръст, който при средикръстието има квадрат с точка. Вписаният кръст е с триъгълни завършеци на рамената.

Р-ри:
височина: 2,1 см;
отвесно рамо: 2,1 см;
водоравно рамо: 2,6 см;
дебелина: 0,3 см.
Местонахождение: изкоп XIV, кв. 2 (северозападна 1/3),
дълб. от съвременния терен: 0,20 – 0,40 м

34. Пол. инв. № 55, 2010 г.

Отлят от бронз. Единичен. Деформиран, с малка липсваща част от водоравното рамо. Латински тип със слабо разширени към краищата рамена. Едностранна украса, релефна – вписан кръст, до всеки от краищата на който е врязан по един допълнителен кръгъл орнамент („птиче око”).

Р-ри:
височина: 3,7 см;
отвесно рамо: 3 см;
водоравно рамо: 1,9 см;
дебелина: 0,1 см.
Местонахождение: изкоп XVIII, кв. 1,
дълб. от съвременния терен: 0,10 м

35. Пол. инв. № 110, 2007 г.

Отлят от бронз. Единичен. Запазен цял с халката за прикрепване. Латински тип, с удължена долна част на отвесното рамо, която е и леко деформирана (извита встрани). Рамената са прави, в краищата с кръгли завършеци. Върху лицевата страна те са с релефни медальони, върху всеки от които е гравиран по един малък равнораменен кръст с точки в краищата. Такъв релефен медальон с гравиран кръст е поставен и при средикръстието. Върху опаката страна при средикръстието е гравиран Х-образен кръст.

Р-ри:
височина: 5,4 см;
отвесно рамо: 4,5 см;
водоравно рамо: 3,9 см;
дебелина: 0,5 см.
Местонахождение: изкоп XIV, кв. 2,
дълб. от съвременния терен: 0,20 м

36. Пол. инв. № 127, 2011 г.

Изрязан от тънка медна ламарина. Единичен. Фрагментиран – запазена е горната част на отвесното и цялото водоравно рамо. Водоравното рамо е право, отвесното слабо се разширява в края си. В горния край е пробита дупка, с подвижна халкичка от бронзова тел за провисване. Едностранна украса – орнамент „птиче око” в средикръстието и върху краищата на рамената.

Р-ри:
отвесно рамо: 1,9 см;
водоравно рамо: 2 см;
дебелина: 0,1 см.
Местонахождение: изкоп XX, кв. 1, в северния ръкав на Дълбоко вкопано съоръжение,
дълб. от съвременния терен: 2,85 м

37. Пол. инв. № 224, 2010 г.

Отлят от бронз. Единичен. Фрагментиран. Запазена е само част от отвесното рамо – триъгълно оформено. Едностранна украса. Гравирани циркулярни мотиви – шест вписани една в друга окръжности (най-голямата с d 1 см), от четирите й страни с по още един малък орнамент „птиче око”. В най-тясната част на фрагмента, където рамото преминава към средикръстието, и при най-широката в края му – следи от апликиране на кръгли медальони.

Р-ри:
височина: 3 см;
макс. шир.: 2 см;
дебелина: 0,2см;
Местонахождение: изкоп XX, кв. 13,
дълб. от съвременния терен: 0,20 м

38. Пол. инв. № 121, 2007 г.

Отлят от бронз. Единичен. Запазен цял с леко издължена долна част на отвесното рамо и запазена кръгла халка за прикачване в горния си край. Рамената са оформени конично (плътни), с релефен кант в най-широката си част. При средикръстието върху лицевата страна е оформено гнездо с инкрустирано стъкло. То има кръгла форма и синьозелен цвят.

Р-ри:
височина: 4 см;
отвесно рамо: 3,1 см;
водоравно рамо: 2,6 см;
дебелина: 1 см.
Местонахождение: изкоп XV, кв. 2 (североизточен ъгъл),
дълб. от съвременния терен: 0,15 м

39. Пол. инв. № 62, 2007 г.

Отлят от бронз. Единичен, латински тип, с неподвижна халка за окачване в горния край на отвесното рамо. Фрагментиран, запазено е водоравното рамо и горната част на отвесното. Прави, слабо разширени в края рамена. Едностранна украса – релеф , допълнен с гравюра. Представена е сцената „Разпятие" – Иисус Христос е с леко наклонена наляво глава. Над него са представени Слънцето и Луната. Успоредно на ръцете на Иисус Христос се вижда и водоравната греда от Кръстното дърво.

Р-ри:
височина: 3,2 см;
отвесно рамо: 2,3 см;
водоравно рамо: 2,6 см;
дебелина: 0,1 см.
Местонахождение: изкоп XIII, кв. 4,
дълб. от съвременния терен: 0,40 – 0,60 м

40. Пол. инв. № 70, 2007 г.

Отлят от бронз. Единичен. Фрагментиран. Запазено е цялото водоравно рамо и горната част на отвесното рамо, халката за закачане в горния край е счупена. Рамената слабо се разширяват към края си. Едностранна украса – релеф с гравюра при детайлите. Представена е Богородица в поза Orans. Главата й е покрита с мафорий, схематично с точки и тънка черта са изобразени очите и устата върху лицето й. От двете страни на Божията майка, както и над главата й, в трите запазени краища от рамената на нагръдния кръст има по една човешка фигура, представена бюстово. Липсват детайли и надписи, които да показват тяхната идентичност. Главите им са покрити, върху лицата им, подобно на това при Богородица, са гравирани устата и очите (вероятно евангелисти).

Р-ри:
височина: 2,2 см;
отвесно рамо: 2,1 см;
водоравно рамо: 2,1 см;
дебелина: 0,2 см.
Местонахождение: изкоп XII, северно от кв. 3,
дълб. от съвременния терен: до 0,10 м

41. Пол. инв. № 229, 2010 г.

Отлят от бронз, фрагментиран. Двоен, реликвиарен. Запазена е само част от едната половина (вероятно опаката). Фрагментът е от отвесното рамо с част от шарнира за прикрепване на двете половини. Гладък, без следи от украса.

Р-ри:
височина: 2,2 см;
макс. шир.: 21см;
дебелина: 0,3 см.
Местонахождение: изкоп XX, кв. 13,
дълб. от съвременния терен: 0,35 м

42. Пол. инв. № 121, 2011 г.

Отлят от бронз. Двоен**,** реликвиарен, с шарнирно закопчаване в двата края на отвесното рамо. Запазена опаката половина, с халките от шарнира в двата края на отвесното рамо. Водоравното рамо е право, а отвесното е със слабо разширени краища. Украса – релефно изображение на Богородица в поза за моление Orans. Главата й е покрита с мафорий, върху лицето са гравирани очите и устата. Чрез гравюра са предадени и гънките на дългия хитон, който покрива цялото тяло плътно и не се виждат стъпалата на Божията майка. Образът е много малък и запълва едва половината от височината на отвесното рамо.

Р-ри:
отвесно рамо: 3, 8 см;
водоравно рамо: 2 см;
дебелина: 0,3 см;
Местонахождение: изкоп XX, кв. 4, Дълбоко вкопано съоръжение,
дълб. от съвременния терен: 4,00 м

43. Пол. инв. № 278, 2010 г.

Отлят от сребро. Двоен, реликвиарен, с шарнирно закопчаване в двата края на отвесното рамо (затворен, плътно прилепнали двете половини). Латински тип с окръглени рамена. Двустранна украса – релеф и гравюра. Лицевата страна – вписан кръст с прави, слабо разширени към края си рамена. В него – сцената „Разпятие”. Иисус с покрита глава, леко наклонена наляво, облечен в дълга дреха, в края на която се виждат краката му. Липсват детайли по лицето, тялото и дрехата му. Над него в сцената са включени и образите на Слънцето и Луната. Опаката страна представя релефно Богородица в поза за моление Orans. Върху покритата с мафорий глава е изобразена триделна фигура. Тялото е с дълга дреха, върху която са гравирани тънки линии. Върху краищата на водоравното рамо, до разперените за моление длани на Божията майка е поставена по една силно стилизирана фигура.

Р-ри:
височина: 5, 6 см;
водоравно рамо: 3,5 см;
дебелина: 0,6 см.
Местонахождение: изкоп XX, кв. 3а,
дълб. от съвременния терен: 0,70 м

44. Пол. инв. № 251, 2010 г.

Изработен чрез отрязване на тънка медна пластина. Касетен-реликвиарен. Фрагментиран и силно деформиран, прегънат, след намеса на реставратор се разгъва – част от водоравното и цялото отвесно рамо. Окръглени рамена, следи от украса при средикръстието и всяко от рамената, двустранна – щамповани кръгли медальони, с вписани една в друга окръжности. Върху медальона от водоравното рамо запазена малка част от филигранната нишка.

Р-ри:
отвесно рамо: 4,5 см;
водоравно рамо: 2,1см;
дебелина: 0,2 см.
Местонахождение: изкоп XX, кв. 15,
дълб. от съвременния терен: 0,20 – 0,40 м

БЕЛЕЖКИ

[1] Включените материали допълват съобщението ми от сборника „Оттука започва България". Номерацията на кръстовете в каталога е продължение на предходния.

[2] Ръководител на археологическите проучвания е доц. д-р П. Георгиев, на когото изказвам своята благодарност за възможността да работя с този интересен материал.

[3] Включени са всички нагръдни кръстове, открити при разкопките от 2007, 2010 и 2011 г.

[4] Разгъването на кръст № 42, както и всички дейности по реставрацията и консервацията на нагръдните кръстове, е извършена от Галина Цекова – химик-реставратор в РИМ-Шумен. Изказвам благодарности за съдействието й. В графичното заснемане на енколпионите взе участие инж. Св. Стоянов – техник строителство и архитектура в НАИМ-БАН, Филиал Шумен, на когото също изказвам благодарност.

[5] **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско.* София, 1998, Табл. XCVII-обр. 305.

[6] **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър.* В. Търново, 2007, Табл. LXIX, с. 278, 283.

[7] **Дончева, Ст.** Кръстове от Шуменския регион (нови постъпления във фонда на РИМ – Шумен). – *In: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae,* София, 2009, 417-428, обр. 7 а, б.

[8] **Тотев, Т.** Един бронзов медальон със знаци от Преслав – *Археология,* 2, 1967, 36-39, обр. 1.

[9] **Аладжов, Ж.** Улица южно от Патриаршията. – В: *Българска археология 2010. Каталог към изложба,* София, 2011, с. 83.

[10] **Атанасов, Г.** Ранносредновековни амулети от Дръстър. – *ИНМВ,* 24 (39), 1988, 78-88, табл. I- 8, II-8.

[11] **Атанасов, Г.** Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – В: *Добруджа,* 9, 1992, 146-161, табл. I-1, II-1.

[12] **Аладжов, Ж.** Нов медальон със знаци. – *Нумизматика*, 3, 1981, XV, 28-31, 29-обр. 1, 2.

[13] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони от България (IX-XIV в.).* София, 2011, табл. CLIX .

[14] **Атанасов, Г.** Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. – В: *Добруджа,* (8), 1991, 28-49, табл. II-19, табл. III – 21-23.

[15] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, табл. CLVIII-835.

[16] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите от Средновековна България. София,* 2001, табл. IX-143-148.

[17] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове енколпиони с езически и еретични елементи. – *ИИМК*, 1992, т. IV, с. 317.

[18] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, с. 229, обр. 65-1142, 1145, 1146, 1148, 1152.

[19] **Иванов, Ст.** Единични нагръдни кръстове от Плиска – В: *Каварна – средище на Българския североизток, Каварна*, 2007, 183-табл.1.4.

[20] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, с. 201, обр. 54-774.

[21] Пак там, с. 38, обр. 3-53.

[22] Петте книги на Мойсей (Петокнижието) образуват Мойсеевия закон. С пет хляба Иисус нахранил четири хиляди души.

[23] **Бидерман, Х.** *Речник на символите*. София, 2003, с. 326.

[24] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, Табл. CCVI -1329.

[25] **Илиева. Г.** Кръстове от Вътрешния град на Плиска (X-XI в.) – В: *Оттука започва България*, Шумен, 2011, 392-406.

[26] *The Welt von Byzanz*, Munchen, 2004, № 423-429.

[27] **Хайрединова, Э.** Раннесредневековые кресты из Юго-Западного Крыма – *МИАЭТ,* вып. XIII, 2007, Симферополь, с. 152-рис. 1 – 23, 26, 27.

[28] **Илиева, Г.** Кръстове от Вътрешния град.

[29] **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала*, Табл. XCVII, XCVIII-обр. 307-313.

[30] **Йотов, В., Г. Атанасов.** Кръстове енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – В: *Добруджа*, 6, 1989, табл. I-4; табл. III-4.

[31] **Въжарова, Ж.** Некрополът при с. Черничене-Крупник, Благоевградски окръг. – *ИБИД*, XXXVI, 1984, с. 2-обр. 6.

[32] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, Табл. CXCIV, -1217.

[33] Пак там, Табл. CXCIV, -1218.

[34] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове енколпиони с езически…, с. 317.

[35] **Кънев, И.** Нагръден кръст от християнския некропол пред Източната порта на Плиска. – *ИНИМ*, XVI, 2005, 114-115, обр. 1 а-б.

[36] **Станчев, Ст.** Материали от дворцовия център в Плиска. – *ИАИ,* XXIII, 1960, 23-66, 29-обр. 3Б-1.

[37] **Дончева, Ст.** Кръстове от Шуменския регион, 417-428, с. 422-обр. 8-а, б.

[38] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове енколпиони с изображения на Св. Георги – сам или с други светци. – В: *Тракия и Хемимонт IV-XIV в.* Варна, 1, 2007, 128-140, с. 128-табл. I-1 а,б; табл. IV-1 а, б.

[39] **Тотев, Т.** Три византийски процесийни кръста от Преслав – *Археология*, 3, 2002, 57-65, 63.

[40] **Тотев, К.** Медальон с гравиран образ на Св. Козма – В: *Трудове на Катедрите по история и богословие*, Шумен, 2001, 185-188, 185.

[41] *The Welt von Byzanz,* № 515-517.

[42] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, с. 219.

[43] **Атанасов, Г.** Християнски паметници, 28-49, табл. II-19, табл. III – 31.

[44] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, с. 220.

[45] **Радичевић, Д.** Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском подунавльул. – *Старинар,* LVIII, 2008, 197-212, с. 205 - фиг. 8-7.

[46] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, № 1130, 1131.

[47] **Миятев, Кр.** Палестински кръстове. – *ГНМ за 1921 г.*, 1922, 59-88, с. 73, обр. 56.

[48] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, табл. LXXX - XC.

[49] **Дончева-Петкова, Л.** За датата и произхода на някои типове кръстове енколпиони от Средновековна България – В: *Християнската култура в Средновековна България. Материали от Национална научна конференция в гр. Шумен по случай 1100 години от смъртта на Св. княз Борис Михаил*, Велико Търново, 2008, 278-288, с. 287, обр. 10.

[50] **Атанасов, Г.** Християнски паметници, табл. II-19, табл. IV – 33, 38, 41.

[51] **Lovag, Z.** Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in The Hungarian National Museum. – In: *Folia Archaeologica,* XXII, 1971, Budapest, 143-163, 147-fig. 2- no. 3.

[52] *Hungarian Archaeology at the Turn of the Milennium. The Art and Religion of the Ancient Hungarians. (Istvan Fodor)*. Budapest, 2003, p. 337, fig. 29.

[53] Според унгарските изследователи, базирайки се на материала, откриван в некрополите от т. нар. завоевателен период (Conquest period X-XI в.), този реликварий, както и други нагръдни кръстове от гробове с езически обред не могат да бъдат показател за християнска индикация на погребаните индивиди.

[54] **Марјановић-Вујовић, Г.** Оригинали и копије једне врсте нагрудних крстова реликвијара. – *Старинар,* нова серија кньига XL-XLI, Београд, 1989-1990, 1991, 303-307.

[55] Пак там. с. 305, обр. 4-а, б.

[56] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, табл. XCV- C.

[57] **Тотев, Т.** Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. – *ИНМШ,* 5, 1972, 41-54, с. 43, обр. 7б.

[58] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, с. 151.

[59] Пак там, с. 282.

[60] Пак там, табл. CX- 508 а,б.

[61] **Рябцева, С.** Кресты – реликварии в контексе културно-исторических контактов Пруто-Днестровского региона в XI-XVI вв. – In: *Rivista Arheologica, serie noua,* Vol. VI, nr. 1, Кишинев, 2010, 98-107, p. 101, рис. 1.

[62] Пак там, с. 100.

[63] **Вълева, Ю.** Средновековни кръстове енколпиони от Националната художествена галерия. – *Археология*, 1-2, 1981, с. 82.

[64] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове енколпиони от Варненския музей. – *ИНМВ*, 19 (34), 1983, с. 115.

[65] **Рябцева, С.** Кресты – реликварии, 99-100.

[66] Пак там.

[67] **Въжарова, Ж.** *Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България.* София, 1976, с. 126, обр. 75-7.

[68] **Димитров, Я.** Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X-XI в.) – В: *Плиска-Преслав*, 7, 1995, 42-70, с. 54, обр. 6,1.

[69] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове-енколпиони*, табл. CXXXVII.

[70] **Борисов, Б.** Средновековното селище и некропол върху селищната могила до с. Дядово (разкопки през 1980 и 1981 г.) – In: *Expeditio Thracica,* 3, 1982, табл. 85а.

[71] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове енколпиони от Варненския музей, с. 114, табл. I-2,3.

[72] **Атанасов, Г., В. Йотов.** Кръстове енколпиони и медальони, кат. № 10, табл. II-10.

[73] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони*, табл. CXXXIX.

[74] Пак там, табл. CXXXIX-647.

[75] Пак там, Табл. CXL-650.

[76] **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на архиепископията Ахридос (XI-XIV в.). – *РП*, 24, 1992, с. 119, кат. № 81, обр. 78.

[77] **Дончева-Петкова, Л.** *Средновековни кръстове енколпиони,* 124-125.

[78] **Custurea, G., C. Paraschiv-Talmatchi.** Obiecte Crestine Descoperite La Oltina (Jud. Constanta) – In: *Pontica*, XLII, 2009, Constanta, 485-492, p. 491, Pl. 4 a,b.

[79] **Lango, P., A. Turk.** The 11th-century pectoral cross with fifligree (spiral-beaded wire) decoration from Szentes-Nagytoke and its circle. – In: *EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae* – София, 2009, 387-406.

CROSSES FROM THE INNER TOWN OF PLISKA (10TH-11TH CENTURY)

(EXTENSION)

Gergana Ilieva

Abstract

The article performs pectoral Christian crosses (encolpia) from the Inner town of Pliska. They are as a result of the archaeological research in “Wooden Fortress” and “Small Wooden Fortification” in 2007, 2010, 2011 year. The number of crosses is 13 and they are separated in three groups: 1. Single flat crosses; 2. Double reliquary crosses; 3. Casette crosses. Most of the encolpia in the first group are decorated with various geometrical motifs – dots, circles, crosses, some of which are incised or in relief. Two examples are with iconographic scenes. The double reliquary crosses are with image of Crucifix of Christ and Virgin Mary in position of invocation – Orans. There is one example of cassette cross - fragment with circle medallions and traces of filigree.

These new found pectoral crosses are with parallels in other medieval Bulgarian centers. The new Christian monuments enrich the collection of crosses in Pliska and show a big variety of forms, techniques and decorations. Most of them are in the period 10th-11th century except the cross No 43 (inlay with coloured glass), which is close to the Early Byzantine period.

№ по каталог	**пол. инв. №**	**фотоснимка**	**графична рисунка**
33	***№ 304*** *2010 г.*	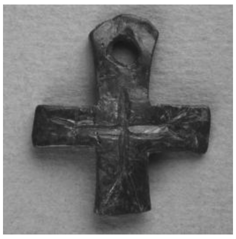	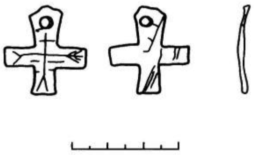
33	***№ 113*** *2007 г.*	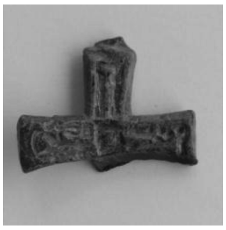	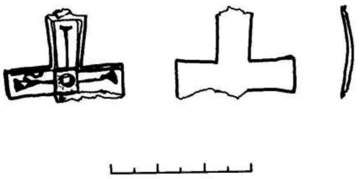
34	***№ 51*** *2010 г.*	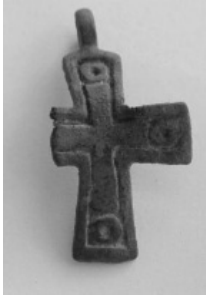	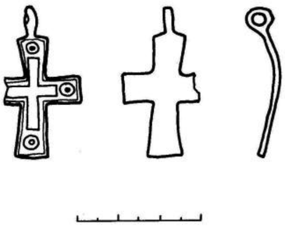
35	***№ 110*** *2007 г.*	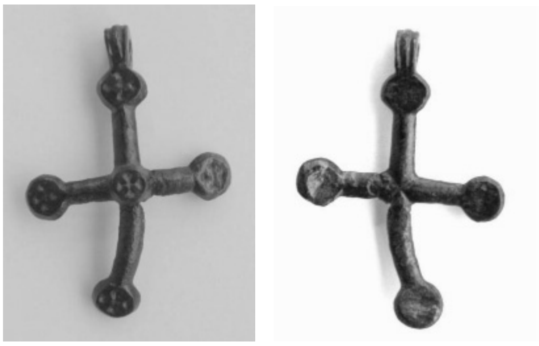	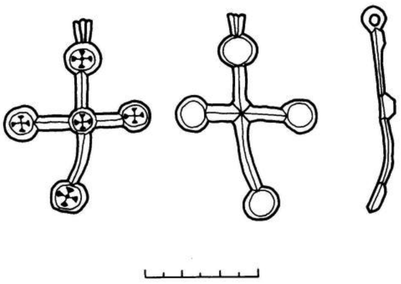

36	**№ 127** *2011 г.*	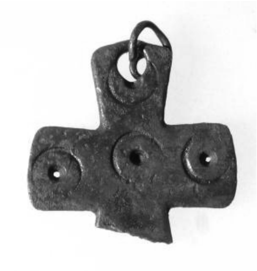	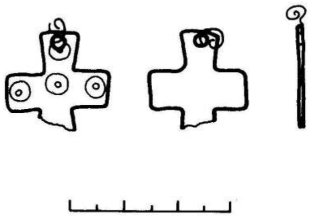
37	**№ 224** *2010 г.*	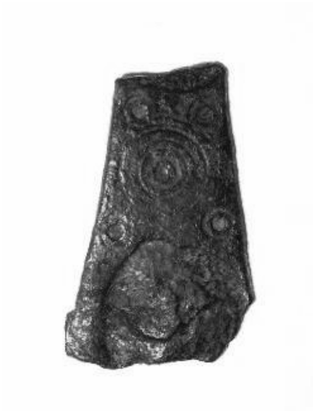	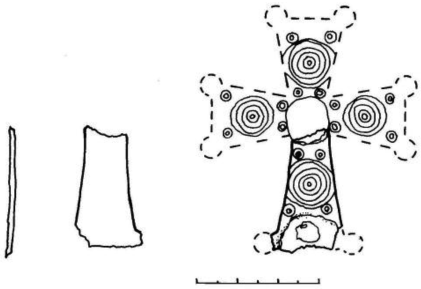
38	**№ 121** *2007 г.*	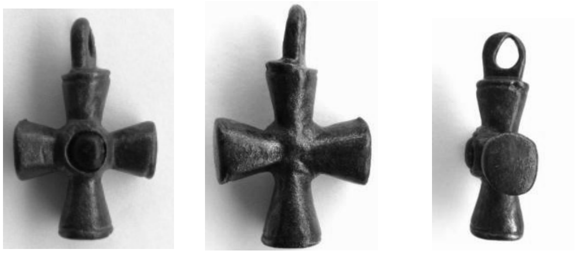	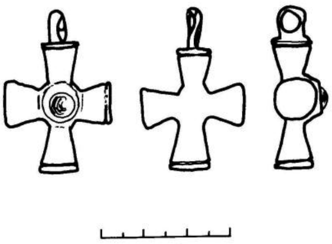
39	**№ 62** *2007 г.*	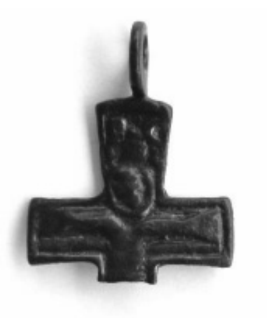	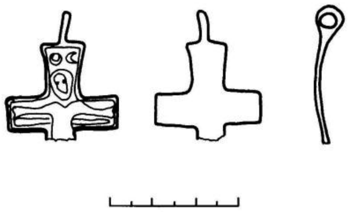
40	**№ 70** *2007 г.*	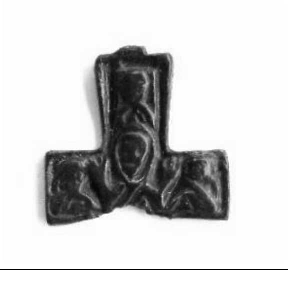	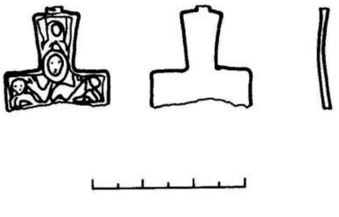

41	**№ 229** *2010 г.*	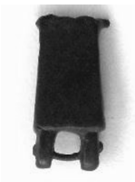	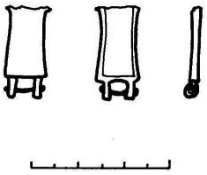
42	**№ 121** *2011 г.*	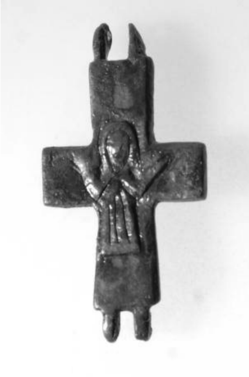	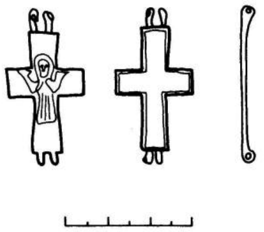
43	**№ 278** *2010 г.*	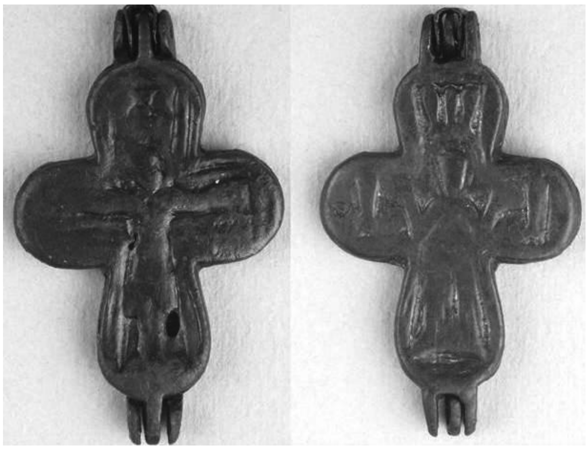	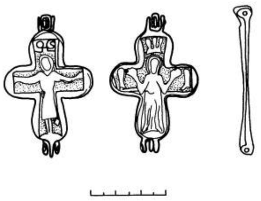
44	**№ 251** *2010 г.*	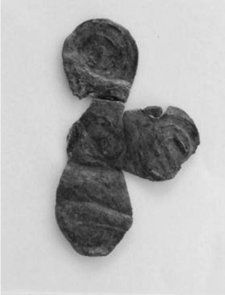	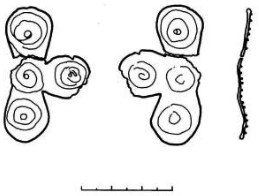

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЛАТИНСКИТЕ КВАРТАЛИ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XI – XII ВЕК

Георги Димов

В началото на XI в., при продължителното управление на Македонската династия[1], Византия се намирала в политически, икономически и културен възход. След драматичните победи над българи, араби, грузинци и арменци, Ромейската империя разширила своите граници, като консолидирала много от старите си и бленувани територии. По това време, когато постиженията на Империята вече изглеждали трайни и необратими, градският живот също преживял подем, непознат след Късната античност[2]. Редица крепости и селища на Балканите и в Южна Италия били възстановени и животът в тях започнал да тече в нормалното си русло[3]. Към средата на XI в., след селджукските нападения и аграризирането на Мала Азия[4], просперитетът на селищната система постепенно започнал да се свързва най-вече с европейските владения на ромеите, и по-конкретно с Балканския полуостров[5]. На самите Балкани анализът на градския живот отбелязвал възраждането на античните и ранновизантийските центрове, засилването на градския облик на редица създадени през IX и X в. селища, както и възникването на нов тип поселения и крепости във византийските земи[6]. На фона на този урбанистичен бум през разглеждания период, на пръв поглед ненадейно се появил и проблемът относно ролята на латинските квартали в балканските провинции на империята, било то като укрепени *подградия*, *бургове* или най-обикновени търговски средища в състава на големите градове. Може да предположим, че те представлявали и една от особеностите на балканската урбанистика през Средните векове, като западноевропейските търговски поселения били ситуирани главно около портовете и извън цитаделата на значимите селищни центрове. Изградени на етнически принцип – по-късно наречени от османците *френки хисар,* тези колонии безспорно представлявали интересно явление в градското развитие на Ромейската империя и нейните европейски територии. За появата, а и по-нататъшна динамична еволюция на латинските квартали обаче не разполагаме с почти никакви археологически данни. Единствено писмените извори дават някаква бегла представа за тяхното предполагаемо съществуване и локализиране, което ще разгледаме по-обстойно в представената статия.

Първоначално средищата на латинските заселници, търговци, пилигрими, авантюристи и наемници, наречени от византийците обобщено *exotikoi* (чужденци), възникнали в Константинопол към края на X в., особено след като Империята отворила пазарите си за западната търговия[7]. По прашните улици на столичния град можело да се срещнат всякакви хора, да се видят гладко избръснати франки, смугли сирийци и едри руси скандинавци, руси и нормани. Най-вероятно в космополитната византийска столица с времето се обособили арабска, грузинска, а по-късно руска и амалфитанска търговска колония[8]. Сред столичното население пребивавали и прословутите скандинавски и англосаксонски наемници, прославили се в императорската гвардия като непобедимите *varaggoi* (варяги)[9]. По-късно, при Алексий I Комнин се утвърдили трайно и представителите на венецианците. Към края на XI в. италийските колонии[10] на венецианци, генуезци, амалфитанци и пизанци започнали бързо да нарастват, заемайки цели градски квартали и определени пристанища. Постепенно изискванията от тяхна страна към управляващите в Константинопол ставали все по-големи – специален статут, права при съдането на италианските граждани, използването на специални мерки и теглилки. Същите претенции латинските търговци предявявали не само във Византийската империя, но и сред новосформираните кръстоносни държави в Леванта. От изворите, описващи по-късните погроми над тях, нанесени при управлението на Андроник I Комнин (1183 – 1185)[11], можем да изчислим франките и латинците в Константинопол през XII в. приблизително от 30 000 – 60 000 души, или 1/5 от населението на столицата[12]. Натрупаният с времето антагонизъм от страна на ромеите към меркантилните латинци бил толкова голям, че оцелелите пизанци и генуезци след извършеното над тях клане били продадени в робство на турците неверници за незначителни суми[13].

Би трябвало също така да посочим, че византийците, особено жителите на Константинопол, правели ясно разграничение между чужденците от Апенинския полуостров и Западна Европа. Определено венецианците и амалфитанците били приемани по-добре от норманите и франките сред изтънчените гърци – и поради познаването на ромейските порядки и традиции, и заради географската им близост с византийските владения в Италия[14]. Вероятно в новосформираните в Константинопол чуждестранни квартали били издигани църкви, складове, манастири, а може да предположим, че имало и некрополи, което, разбира се, е само хипотеза. Така например англосаксонските наемници притежавали две църкви в Константинопол[15]. Едната се намирала в близост до *Св. София*. Другата била посветена на св. Никола и св. Ирина, като в наши дни се идентифицира с *Богдан сарай* в Истанбул[16]. Черквите били изградени със средствата на богати английски изгнаници (*patrie profugis*). Англосаксите вероятно създали и своя общност в столицата на ромеите, подобно на другите западноевропейски заселници и търговци. Още повече, по време на Първия кръстоносен поход[17], Фулко от Шартр споменал за представители на англосаксонците в Константинопол[18]. За тях оставил сведения и английският монах и пилигрим Йосиф, който срещнал мъже от своята родина (*patria*) във византийската столица[19]. Предполагаемата английска колония вероятно просъществувала до трагичните за Византия събития от 1204 г., когато група английски и датски преселници организирали процесия в лагера на кръстоносците, обсаждащи Константинопол, молейки за милост и пощада[20]. Русите също имали свой квартал в предградието *Св. Мамант*, в близост до Босфора[21]. Вероятно и латинците, поне в началото, изграждали кварталите си горе-долу на подобен принцип. В този ред на мисли ще споменем, че пизанският квартал ненапразно бил ситуиран около църквата *Св. Ирина*. Венецианците се разположили по протежение на Златния рог. Амалфитанците били собственици на големи и скъпи къщи във Византион, а сборен пункт за техните богати търговци се явявал манастирът *Санта Мария де Латина*. Техният квартал, въпреки скептицизма на някои учени[22], бил разположен до местността *Перама*, на Златния рог, като гражданите на малкото дукство притежавали собствен док (*scala*), работилници, магазини и църкви[23]. Накрая на нашето описание на чуждестранните заселници в Константинопол ще представим и една забавна картина на цялата пъстрота от етноси и народи в този огромен за времето си град. Тя била оставена от поета Йоан Цеца, който обяснявал как през дванадесетото столетие, поради езиковите си познания, той можел да се превърне в скит сред скитите, персиец сред персийците или евреин сред ненавистните за този византийски писател евреи. Като цяло, на латинците, които срещал във византийската столица, Цеца задавал остроумни въпроси, като демонстрирал своите умения на полиглот: *Bene venesti, domine, bene fenesti, frater. Unde es et de quale provincia venesti ? Quonodo, frater, venesti in istan civitatem ? Pedone, cavallarius, per mare, vis morari ?*[24].

Извън Константинопол процесите в провинцията общо-взето следвали столичния ритъм на живот. При описанието на *емпориите,* разположени по Долен Дунав, Михаил Аталиат неслучайно ги оприличил на вавилонско стълпотворение, където можели да се чуят най-различни езици[25]. И ако по Долнодунавските земи през XII в. се чувала глъчта на печенеги, унгарци, кумани и руси, то в съвременната историография от години е засвидетелствано латинско присъствие и наличието на *латински квартали* както във *Филипопол* (Пловдив), така и във Велико Търново[26]. За пловдивските латинци сведенията датират още от времето на Втория кръстоносен поход (1147 – 1149)[27]. Изворите първо споменават, че извън стените на тракийския град (*extra muros*) уморените и отегчени от пътя германски и френски рицари открили за тяхна почуда *латински квартал*. Това, разбира се, подсказвало, че през XII в. във Филипопол живеело население от западен произход, обозначено с общото събирателно „латинци". Второ, Ани Данчева-Василева приема поселението за *бург*, в който пребивавали *французи, германци и лангобарди*. Като изключим лангобардите, трябва да уточним, че по-скоро ставал въпрос за преселници от Апенинския полуостров – венецианци, амалфитанци, генуезци, пизанци и гаетанци, предвид политиката на Византийската империя и търговските начинания на последните. В изследването си авторката приема *това за специален квартал от търговци, занаятчии, притежатели на кръчми,страннноприемници и конюшни*. Поради етническите и религиозни различия с жителите на Пловдив, тези западни представители се изселили в споменатия бург, в непосредствена близост до градските стени, в който имало и църква, посветена на св. Георги. По този повод Одон дьо Дой споменал както кръстоносците, пребиваващи в упоменатия бург, така и историята за небезизвестния епископ Алвиз, погребан в гореспоменатата черква[28].

От друга страна, за евентуалния възход на квартала може да допуснем времето на управление на Мануил I Комнин (1143 – 1180), известен с покровителството си към франките. Възможно е дори латинската колония в Пловдив да е била съставена предимно от търговско по характера си население. Неотдавна бе изказано и предположението, че това западно поселение играело ролята и на голям пазар, а жителите му в мнозинството си били венецианци[29].

Смелото предположение за присъствие на латински квартал в друг византийски град през XI – XII в. можем да направим за Дирахиум (лат. *Dyrrhachium*, бълг. *Драч*). Лупус Протоспатарий споменава, че градът бил предаден на Робер Гискар от венецианските му жители[30]. Според Гийом от Апулия виновник бил именно венецианецът Доминик, чиито действия били следствие от заговор[31]. Гийом дори споменал венециански гарнизон в Дирахиум. Анна Комнина също отбелязала, че населението на града се състояло от преселници от Амалфи и Венеция, и обвинила един амалфитанец за превземането на града от норманите[32]. Въз основа на тези събития можем да допуснем наличието на венецианска и амалфитанска колония в Дирахиум в началото на 80-те години на XI в. *Хрисовулът* на Мануил Комнин за венецианците от 1147 г. също потвърждава тази хипотеза, най-вече чрез щедрото дарение на църквата *Св. Андрей* в Дирахиум на морската република. Вероятно и космополитен град като *Тесалоники* (Солун) е имал своите чуждестранни колонии, а респективно и латински квартал. За което ни подсказва сведението на Йоан Камениат как арабите разграбили в 904 г. Солун, най-вече заради греховете на неговите жители, които били представители на различни племена и се *заразили* от пороците, свойствени на всеки един от тези народи. На същото мнение, близо два века по-късно, е и Никита Хониат след норманския погром над града в 1185 г. Предположение за наличието на западен квартал, при археологическите разкопки в Солун, имаме конкретно за района в близост до пристанището на града. Един неголям варяжки гарнизон в Кастория, но съставен не от латинци, а от англосаксонци, споменал на свой ред Гауфредо Малатера[33]. Тези войни били задължени да отбраняват непреклонно града пред норманите на Робер Гискар, но противно на заповедта варягите капитулирали. Не толкава добре проучен пък е т.нар. *френки хисар* в гр. Търново. По археологически път е доказано, че предполагаемият квартал е бил разположен в меандъра на река Янтра, югоизточно от хълма Царевец[34]. За съжаление, основаването на това чуждестранно поселение е с по-късна датировка (XIII – XIV в.), а името му се появява едва в периода на османското владичество, като сведенията са предимно с легендарен характер[35].

Въпреки неясните и твърде общи сведения за присъствието на латински колонии и квартали в градските центрове на Балканите от XI – XII в., големият брой печати на сановници и служители в имперската администрация, войни и авантюристи от западен произход говори също за известен брой франки във Византийската империя. Иван Йорданов в статията си *Печати на византийски сановници от западен произход (XI – XII в.), намерени в днешна България* посочва например сигилографски паметници на латинци, като споменава *ромеизираните* фамилии *Франкопул* и *Умбертопул*[36]. Друг фактор бил и наличието на множество западноевропейски търговци, пилигрими и наемници на Балканите през този период. Дори в съкровищата на норманските крале в Южна Италия имаме поклоннически ампули и реликви от Солун и гръцките континентални градове, като предметите на византийското изкуство били широко разпространени а Апенините[37]. За съжаление, данните от сфрагистиката и материалната култура засега са недостатъчни за нашето изследване, като пораждат повече въпроси, отколкото отговори, върху представената проблематика.

Накрая, завършвайки краткия си материал, изказвам надеждата бъдещите проучвания да хвърлят повече светлина и яснота върху изложената дотук проблематика относно латинските квартали на Балканите през XI – XII в.

БЕЛЕЖКИ

[1] Македонската династия управлявала Византия в периода 867 – 1056 г.

[2] **Каждан, А. П., А. Епстейн**. *Византийската култура XI – XII в. Промени и тенденции*. Велико Търново, 2001, 12 – 67; **Dagron, G**. The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries. – In: *EHB*, 2, Dumbarton Oaks, Washington, 2002, 385-454; **Bouras, C**. Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries. – In: *EHB*, 2, Dumbarton Oaks, Washington, 2002, 497-519; **Каждан, А.** Византийские города в VII-XI вв. – *Советская археология*, 21, 1954, 177-179; **Миланова, А.** Градът във византийска България (XI – XII в.): Приемственост и промяна. – In: *MEDIAEVALIA CHRISTIANA*, 2, С., (2007), 7 – 29.

[3] **Laiou, E. A., C. Morrisson**. *The Byzantine Economy.* Cambridge, 2007, 91-96; **Guillou, A.** Production and Profits in the Byzantine Province of Italy (Tenth to Eleventh Centuries): An Expanding Society – In: *DOP*, 28, (1974), 89-109; **Falkenhausen, V.** The Greek Presence in Norman Sicily: The Contribution of Archival Material. – In: *The Society of Norman Italy, ed. Loud, G.A.& A. Metcalfe*, Brill, 2002, 253-289.

[4] Относно упадъка на градовете в Мала Азия вж. **Vryonis, S.** *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from Eleventh through Fifteen Centuries*, London, 1971; **Vryonis, S.** Nomadization and Islamization in Asia Minor. – In: *DOP*, 29, (1975), 41-71.

[5] За разцвета на балканските градове в състава на Византийската империя вж. **Dagron,** The Urban Economy, 385-454; **Bouras,** Aspects of the Byzantine City, 497-519; **Каждан, А.** Византийские города, 177-179; **Lefort, J., Morrisson, C. and Sodini, J.-P**. (eds.), *LesVillages dans l'empire byzantin (IVe–XVe si`ecle),* Paris, 2005; **McDonald, W. A., Coulson, W. E. and Rosser, J.** *Excavations at Nichoria in Southern Greece.* Minneapolis, 1983; **Metcalf, D. M**. *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396.* London, 1979; **Ahrweiler, H.** Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siecles. – *BCH*, 84, (1960), Athens and Paris; **Ducellier, A.** Observations sur quelques monuments de l'Albanie. – *Revue Archeologique*, 1965, 153-207; **Ducellier, A.** La faccade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siecles, Thessaloniki, 1981; **Коледаров, П.** Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част

на Балканите от VII до XVIII в. – *ИИБИ*, 18, (1967), 89-146; **Levtzion, N., Hopkins, J**. *Corpus of Early Arabic Sources for West Africa,* New York, 2000, 104-131; **Недков, Б.** *България и съседните й земи през XII век според Географията на Идриси.* София, 1960.

[6] **Миланова, А.** Градът, 7 – 29.

[7] Важни документи за проникването на чуждестранните търговци били грамотите на византийските императори Василий II (976 – 1025) и Константин VII (1025 – 1028), а по-късно и на император Алексий Комнин (1081 – 1118). Като днес е запазен само латинският превод на хрисовула на Василий II, вж. **Nicol, D.** *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations.* Cambridge, 1988, 40-41; **Симеонова, Л.** *Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70-те години на XI в.).* С., 2006, с. 58.

[8] Важно е да се отбележи, че поне в началото чужденците в Константинопол били временно пребиваващи, и едва след XI в. започнали да отсядат за по-дълъг период във византийската столица, вж. **Janin, R.** Les sanctuaries des colonies latines Constantinopole. – *REB* 4, 1945, 163-177; **Magdalino, P.** Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Divelopment. – In: *EHB* 1, Dumbarton Oaks, Washington, 2002, 519-528.

[9] **Vasilev, A.** The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century. – In: *Annales de l'Institut Kondakov, Senimarum Kondakovianum IX*, Praga, (1937), 39-71; **Ciggaar, K.** England and Byzantium on the Eve of the Norman Conquest. – In: *Anglo-Norman Studies V*, Ipswich, Boydell Press, 1981, 78-96; **Ciggaar, K.** *Western Travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations*, Brill, 1996, 129-161; **Orderic Vitalis**, Historia ecclesiastica, tr. **M. Chibnall**, IV, Oxford 1969, p. 202; **Blondal, S.** *The Varagians of Byzantium*. Cambridge, 1978, 103-167.

[10] Трябва да уточним, че термините *италианци* и *италийски* се използват съвсем условно в представената статия, вж. **Симеонова, Л.** *Пътуване към Константинопол*, с. 44.

[11] **Сюзюмов, М.** Внутренная политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году. – *ВВр.*, 12, (1957), 58-75.

[12] **Gregory, T.** *A History of Byzantium*. Wiley-Blackwell, 2010, p. 309; *Cambridge Illustrated History of Middle Ages: 950-1250.* Cambridge, 1986, 506-508.

[13] **Nicol, D.** *Byzantium and Venice*, p. 107.

[14] **Симеонова, Л.** *Пътуване към Константинопол*, 170 – 171.

[15] **Godfrey, J.** The Defeated Anglo-Saxons Take Service with the Byzantine Emperor. – In: *Anglo-Norman Studies: Proceedings of the First Battle Abbey Conference*, Ipswich, Boydell Press, (1978), 63-74.

[16] **Janin, R.** La siege de Constantinople et la Patriarchat oecumenicque: les eglises et les monasteres. – In: *La geographie ecclesiastique de l'Empire byzantin, vol. 3*, Paris, 1953, 579-591; **Godfrey, J.** The Defeated Anglo-Saxons Take Service, 63-74.

[17] Първият кръстоносен поход се състоял 1096 – 1099 г.

[18] In ea (Constantinople) Graeci, Bulgari, Alani, Comani, Pigmatici, Italici,Venetici, Romani, Daci, Angli, Malfetani, Turci etiam et gentiles multi, Judaei quoque et Proselyti, Crêtes et Arabes, omniumque nationum gentesconveniunt – **Ciggaar, K.** L'Émigration Anglaise a Byzance après 1066: Un Nouveau Texte en Latin sur les Varangues à Constantinople. – *REB*, Paris, (1974), 301-342.

[19] **Haskins, Ch.** A Canterbury Monk at Constantinople. – *EHR* 25, 1910, 293-295.

[20] **Робер дьо Клари.** *Завоюването на Константинопол*, превод и бележки Николай Марков, С., 2007, с. 125.

[21] **Томов, Т.** *Константинопол и руската колония (до 1204).* София, с. 34.

[22] **Симеонова, Л.** *Пътуване към Константинопол*, с. 169; **Magdalino, P.** *Constantinopole medievale. Etudes sur l' evolution des structures urbanis.* Paris, 1966, p. 87.

[23] **Janin, R.** Les sanctuaries des colonies, 163-177; **Magdalino, P.** *Medieval Constantinople*, 519-528; **Симеонова, Л.** *Пътуване към Константинопол*, с. 169; **Borsari, S.** Il commercio veneziano nell'Impero Bizantino nel XII secolo. – *Revista Storia Italiana*, 76, (1964), 985-986;

[24] **Томов, Т.** *Константинопол и руската колония*, 32 – 33.

[25] **Michaelis Attaliotae**. *Historia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 4, 1828-1897, p. 206.

[26] Наскоро бе изказано мнение за възможността такъв квартал да е съществувал и в Мелник, но засега не разполагаме с подробни данни за този важен град през Средновековието. Това мнение бе изказано от **Виолета Нешева** на 22-рия международен конгрес за византийски изследвания, 22 – 27 август 2011 г., София. Подобно предположение бихме могли да отправим и към неизвестен жилищен квартал на Асеновата крепост, дължащо се на големия, преобладаващ брой латински имитативни монети от XIII в., намерени при разкопките. Същата хипотеза се появи на бял свят и в близката 2009 г., след проведените археологически проучвания в античната *Аполония*. Тогава отново бяха открити голям брой латински имитации на монети

в средновековния Созопол. Засега обаче най-достоверни си остават сведенията за посочената латинска колония в древния Филипопол, тъй като имитативните монетосечения невинаги се свързвали с франките и италийските морски държавици.

[27] *ЛИБИ*, III, 122 – 123; **Данчева-Василева, А.** *Пловдив през Средновековието IV – XIV в.* София, 2009, 276 – 278; **Данчева-Василева, А.** Локализиране на Латинския квартал в Пловдив през Средновековието. – *ИПр.*, 5 – 6, (1998), 163 – 169.

[28] **Данчева-Василева, А.** *Пловдив през Средновековието*, 276 – 278.

[29] **Сюзюмов, М.** Внутренная политика, 58-75; **Angold, M.** *The Byzantine Empire (1025-1204). A Political History.* London, 1984, 203-209.

[30] Lupi Protospatharii annali. – *MGH SS V*, Hannover, 1844, p. 61.

[31] **Loud, G.** Anna Komnena and her sources for the Normans of southern Italy. – In: *Church and Chronicle in the Middle Ages.* London, 1991, 41-57.

[32] **Симеонова, Л.** *Пътуване към Константинопол*, с. 201.

[33] **Geoffrey Malaterra.** *The Deeds of Count Roger of Calabria and Siciliy and His Brother Duke Robert Guiscard,* tr. and ed. **Kenneth Wolf**, Michigan, 2008, p. 159.

[34] **Овчаров, Т.** *Археологическа характеристика на Второто българско царство.* Велико Търново, 2004, с. 42

[35] «Откритите на Френкхисар ями, жилище, пещ, гробове и находки са абсолютно идентични с проучените такива в другите части на столицата от XII – XIV в., за които няма никакво съмнение, че са обитавани от българи. *НЯМА ОБАЧЕ КОНКРЕТНИ ДАННИ, КОИТО ДА ПОДКРЕПЯТ ХИПОТЕЗАТА ЗА СЪЩЕСТВУВАНЕТО НА КВАРТАЛ НА ФРАНКСКИ ТЪРГОВЦИ В ЮГОИЗТОЧНОТО ПОДНОЖИЕ НА ЦИТАДЕЛАТА НА ЦАРЕВЕЦ ПРЕЗ XIII – XIV В.* Предположението, че в тези векове в тази част на столицата са живели западноевропейски търговци, се основава единствено на съвременното тълкуване на името Френкхисар, превеждано като „град на франките". „В крайна сметка, след всички постигнати резултати дотук може да се каже, че за момента няма аргументирани основания на това място да се търси квартал, обитаван през XIII – XIV в. от западноевропейски търговци", категоричен е археологът д-р **Евгени Дерменджиев**. След това допълва, че според П. Славейков южната ъглова Балдуинова кула на средновековната цитадела на Царевец, намираща са точно над този квартал, е носила името Френкхисар, а оттам и кварталът – Френкхисар Махлеси. „Възможно е обаче това име да се свърже не само с конкретната бойна кула, а с целия южен сектор на хълма, чието специално укрепване и отделяне от останалата част на цитаделата като самостоятелно укрепление е започнало още в началото на XIII в. Това укрепление е функционирало до лятото на 1393 г., но част от неговите крепостни стени и бойни кули са се запазили и са били използвани и през вековете на османското робство", разказва д-р Евгени Дерменджиев. – http://www.borbabg.com/?action=news&news=7495 .

[36] **Йорданов, Ив.** Печати на византийски сановници от западен произход (XI – XII в.), намерени в днешна България. – *Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика*, 1, С., (2004), 181 – 201.

[37] *L'eta normanna e sveva in Sicilia", catalogo della mostra a Palazzo dei Normanni a Palermo, organizzata dall'Assemblea Regionale Siciliana*, Palermo, 1994.

THE PROBLEM ABOUT LATIN QUARTERS IN THE BALKAN PENINSULA DURING XI-XII CENTURY

Georgi Dimov

Abstract

The article is about „Latin" inhabitants of Byzantium empire during XI-XII. It can be assumed that one of the peculiarities of Balkan city life during the Middle Ages was the emergence of the Western European trade quarters situated around the ports and outside the citadel of the big city centers. Built along an ethnic principle, the so-called „Latin quarters" were interesting phenomenon in the city life of the Byzantine Empire, but unfortunately, we

have almost no archaeological and source data for them. The colonies of foreign traders in the Byzantine Empire probably emerged during the X–XIth c. The city of Constantinople had an Arabic, Georgian, Russian and Amalfitan trade colonies. Since the end of the XIth century the Italian colonies (Venetians, Genoas, Amalfitans and Pisans) started extending fast and occupying whole city quarters and certain ports. The processes in the Balkans apparently followed events in the capital. Churches, warehouses and monasteries were probably erected in the Latin quarters, and we may assume that there existed also *necropoles*, which certainly is a hypothesis only. We do have information on the Latin quarters of Plovdiv, Constantinople, Tarnovo. The brave assumption for the existence of a Latin quarter in a Western Balkan city in the period XI - XIIth c. may be made in reference to Dyrrhachium. Lupus Protospatharius mentions that the city was turned over to Robert Guiscard by “certain” Venetians. According to William of Apulia, it was the Venetian Dominic, who was to blame for this as a result of a conspiracy. Guillaume even notes a Venetian garrison situated in Dyrrhachium. Anna Comnena explains that the city population consisted of migrants from Amalfi and Venice and blames an Amalfitans for the overtaking of the city by the Normans. On the basis of these events we reach the conclusion that Venetian and Amalfitan colonies existed in Dyrrhachium at the beginning of the XIth c. *Chrysobull* of Manuel I Komnenos (1143-1180) on the Venetians of 1147 also confirms the hypothesis through the donation for the sea republic by the St. Andrews church in Dyrrhachium. Probably a city cosmopitan as Thessaloniki also had its foreign colonies and a Latin quarter, respectively. This is attested by the information provided by John Kaminiates on how the Arabs plundered Thessaloniki for the sins of its citizens who were representatives of different tribes and “got infected” by the vices characteristic of all of these peoples. Niketas Choniates is also of the same opinion in the XIIth century.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИНФОРМАЦИОННИ СИСТЕМИ ЗА ПРОУЧВАНЕ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТ ПЛИСКА

Стефан Стаменов

Андрей Аладжов

Въведение

Географските информационни системи /ГИС/ като метод и технология намират своето приложение в голям брой аспекти на различни научни дисциплини, където се работи с пространствени данни. Комбинирани с използването на дистанционни методи, географските информационни системи дават множество ефективни възможности за анализ и проучване на различни обекти, както и за планиране на дейности, свързани с тяхната територия и пространствени специфики.

Географските информационни системи според речника на ГИС терминологията, издаден от ESRI, се разглеждат като сбор от хардуер, софтуер и географски данни за събиране, съхранение, актуализация, обработка, анализ и визуализация на всички форми на географски свързана информация[1]. Съществуват множество дефиниции на понятието ГИС[2], дадени от различни автори от 60-те години насам, когато идеята за ГИС се появява за пръв път[3]. Географската информационна система може да се разглежда, като притежаваща интердисциплинарна същност, която включва пространствен анализ и моделиране, картография, компютърни технологии, бази данни и др.[4]

В българската археология ГИС технологиите се прилагат от сравнително неотдавна за целите на картирането и пространственият анализ на археологически обекти, като метода е доказал своята ефективност в няколко големи проекта[5], сред които и проектът за изграждане на гео-база данни на Плиска[6].

Цел и обект на изследване

Целта на настоящия доклад е да представи част от работата по изграждане на гео-база данни за района на Външния град на средновековния български град Плиска, като част от проучването и картиране на района на Външния град. Гео-базата данни е комбинирана с наложилата се напоследък методика за издирване на археологически обекти[7], модифицирана в съответствие с типовите характеристики на откриваните във Външния град структури и с особената специфика на обекта като цяло. Настоящето проучване на Плиска се опитва да представи като краен резултат една обективна картина на градоустройствената схема на тази уникална селищна агломерация.

Методика

Методиката обединява/интегрира използването на спътникови и наземни данни, GPS измервания и ГИС технологии за целите на археологическите проучвания. Базата данни съдържа тематични векторни слоеве, включващи дешифрирани по сателитни данни археологически обекти, както и слоеве на типовете земно покритие и земеползване, определени съобразно предварително изработена класификационна схема[8]. Включени са също така растерни слоеве, представени от сателитни снимки, топографски карти и направените досега от различни автори археологически карти на обекта. Гео-базата данни включва теренни данни от наложилата се напоследък методика за издирване на археологически обекти, модифицирана в съответствие с типовите характеристики на откриваните във Външния град структури и с особената специфика на обекта като цяло. В настоящия доклад са представени анализи на тези данни от обходите през пролетта на 2012 г.

Създаването на гео-базата данни се явява продължение на работата по картиране на Плиска, чрез използване на съвременни методи и софтуерни технологии с много по-голям набор от възможности за анализ, проучване и картиране на обекта.

Описание на методиката за теренни издирвания

Използваната при обходите на Плиска методика е заимствана от методиката, приложена при обходите на газопровода Набуко и в района на Казанлък, въведена като стандарт от колектив с ръководител д-р Георги Нехризов[9]. Предвид спецификата на изследвания обект се наложи модификация на метода. За цялата площ (23 км^2) на Външния град е направена план-квадратна мрежа (грид) със страна на квадрата 50 м, наречен полигон. Полигоните се обхождат последователно, като група от 5 души се движи в редица през 10 м (Фиг. 3). В двата края на линията се движат членове на екипа, снабдени с GPS-и, които трасират обходения маршрут. Двамата души отляво и отдясно на центъра отговарят съответно за воденето на фотодневник и за попълването на формуляри. В центъра се движи ГИС специалистът, който следи виртуалната план-квадратна мрежа и информира участниците в обхода, всеки от които наблюдава полоса с ширина 10 м. След преминаване на всеки 10 м в специален формуляр се отбелязва номерът на преминатия полигон и забелязаният брой на артефакти (керамични фрагменти, строителни материали, находки) в колонката за всеки участник в обхода

(т.е. записват се данните за всеки квадрат с размери 10 х10 м). Това са изходните данни за определяне на нивото на дисперсия на артефактите и съответно границите на обектите. Гъстотата на наситеност с артефакти определя и местата за събиране на керамика – т.нар. pick up-и, в рамките на които се регистрира най-висока концентрация на фрагменти битова керамика. За по-голяма прецизност и поради липсата на ясно изразени граници на обектите се предприе картиране на всеки един преброен фрагмент керамика в изследваната площ.

Във връзка с провеждането на теренни археологически обходи в района на Външния град на Плиска през март и април 2012 г. и по идея и молба на гл. ас. д-р Андрей Аладжов / НАИМ-БАН/ бе изработена от гл.ас. д-р Ваня Найденова и ас. Стефан Стаменов /ИКИТ-БАН/ цифрова план-квадратна мрежа /грид/ с размер на страната на полигоните 50 м и 10 м (Фиг. 4). Мрежите покриват цялата територия на Външния град и определена територия извън неговите граници. Прилагането на цифрови полигони с точен размер на страната 50 м бе приложено и миналата година при обходите по проекта за прокарване на газопровода Набуко.

Резултати

Прилагането на цифрова план-квадратна мрежа даде възможност да се ситуират равномерно теренните обходи в проучваните участъци с помощта на GPS навигиране, като се спазва описаната по-горе методика за теренни издирвания. Друго преимущество на цифровата план-квадратна мрежа е възможността да се отбележат на общ план взетите с помощта на GPS точки на локализирани обекти, участъци с висока концентрация на строителна и битова керамика, находки и др. Също така цифровата план квадратна мрежа може да се използва за правене на пространствени анализи в ГИС и изготвяне на тематични карти с резултатите от тези анализи / фиг. 5 и 6/. На карта 5 са показани всички полигони със страна 50 м от мрежата в обходените участъци, а на карта 6 са показани полигоните със страна 50 м от обходените участъци, в които са открити някакви находки, без оглед от вида на находките. По този начин се добива представа за разпространението на находките върху цялата площ на обходените участъци, независимо от тяхната концентрация.

Използването на ГИС технологиите за целите на археологическото теренно издирване дава възможност при самите издирвания точките, взети с GPS, да се ситуират спрямо цифровата план-квадратна мрежа, да се очертават полигони на площни обекти на терена и да се анализира тяхното разположение на терена, тяхната големина и взаимосвързаност. На карта 7 са представени полигоните на регистрираните по време на теренните издирвания обекти и подобекти и полигоните на т.нар. pick up – места с висока концентрация на керамични фрагменти, но без индикации за археологически обект. Регистрираните при теренните издирвания в проучените участъци керамични фрагменти от своя страна са представени на карта 8. Те са представени като бройка във всеки полигон със страна 50 м, като полигоните са разпределени на класове, където всеки клас отразява брой фрагменти, по-голям от предишния клас. Този вид разпределяне отразява реалния брой регистрирани фрагменти във всеки полигон, и съответно реалните концентрации на фрагменти за площта на полигона. По този начин се добива ясна представа за разликите в концентрацията на фрагменти в отделните полигони в един участък, също така в отделните участъци и разпределението на концентрациите на фрагменти по проучения терен.

От друга страна, използваната при теренни обходи методика, при която обходът се прави от хора в редица с отстояние 10 метра, дава възможност да се обоснове изработката на цифрова план-квадратна мрежа със страна 10 м. Полигоните със страна 10 м могат да се нарекат оперативни, защото при теренните издирвания, осъществявани от работния екип, членовете на екипа докладват за забелязани находки на всеки 10 м от своето придвижване по терена, и по този начин се оформя мрежата от полигони със страна 10 м. Наличието на тази мрежа дава възможност за прецизно разпределяне на керамичните фрагменти по терена и висока точност при определяне на техните концентрации. На карти 9, 10, 11, 12 са представени наличието и концентрациите на керамични фрагменти в два от обходените участъци. Ясно се вижда разпределението на полигони със страна 10 м с налични в тях керамични фрагменти, и тяхното разположение в полигоните със страна 50 м в сектор 2 и в сектор 4, както и концентрациите на керамични фрагменти в двата сектора. Концентрацията на керамични фрагменти в двата сектора се различава значително. Както личи от карта 10, максималният брой фрагменти в Сектор 2 в полигон със страна 10 м е 15 броя, докато в Сектор 4 броят фрагменти в полигон достига до 57. Това налага представяне на концентрацията на фрагменти да става по отделни сектори, защото, в противен случай, няма да се получи необходимият контраст между отделните полигони, който ясно да разграничи участъците с различни концентрации.

ГИС технологиите дават възможност са наслагване на слоеве с различна информация за целите на пространствения анализ в дадено проучване. На карти 13 и 14 са представени слоевете, получени от компютърно подпомогнатото визуално дешифриране на потенциални археологически обекти по сателитните данни за района на Външния град на Плиска, слой с полигони с локализирани археологически обекти по време на теренните издирвания и слой с концентрациите на керамични фрагменти, локализирани по време на теренните издирвания. В конкретния случай това наслагване на отделни тематични слоеве дава възможност да се определят съвпаденията между трите слоя за места с максимална вероятност за наличие на археологически обект. Също така обаче на картите се вижда, че не във всички случаи локализираният по сателитни снимки обект съвпада в местата на най-голяма концентрация на керамични фрагменти. Това е ясно забележимо в Сектор 2, където петно с правилна геометрична форма, дешифрирано по сателитното изображение и потвърдено на терен като останки от жилищен комплекс, съвпада с местата с минимална концентрация на керамични фрагменти.

Заключение

Направеното изследване показват, че съчетаването на методиката за теренни издирвания с ГИС технологиите дава много добри резултати, които иначе не биха могли да бъдат постигнати. Това с особена сила важи за изготвените карти на концентрации на керамични фрагменти на терена, защото тяхното изработване без помощта на ГИС е невъзможно. Също така не би било възможно и изработването и използването на цифровата план-квадратна мрежа, без която теренните обходи дори при GPS навигация биха били много по-некоординирани и с по-малка точност. В този смисъл използването на ГИС технологиите не само дава възможност да се правят пространствени анализи и да се изработват различни видове карти, но може да послужи и за коригиране точността на теренната работа.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Фиг. 1. Карта на земното покритие на Външния град

Фиг. 2. Карта на регистрираните археологически обекти във Външния град

Фиг. 3. Използване на план-квадратна мрежа /грид/

Фиг. 4. План-крадратна мрежа на археологически обект Плиска – полигони с размер 50x50 м и 10x10 м

Фиг. 5. Карта на обходените полигони през пролетта на 2012 г.

Фиг. 6. Карта на полигоните с наличие на керамични фрагменти

Фиг. 7. Карта с полигони, очертани по регистрираните археологически обекти през обходите март – април 2012 г.

Фиг. 8. Карта на разпределението на концентрации на фрагменти битова керамика в полигони от мрежата със страна 50 м

Фиг. 9. Карта на наличието на фрагменти битова керамика в полигони от мрежата със страна 10 м в Сектор 2

Фиг. 10. Карта на концентрацията на фрагменти битова керамика в полигони от мрежата със страна 10 м в Сектор 2

Фиг. 11. Карта на наличието на фрагменти битова керамика в полигони от мрежата със страна 10 м в Сектор 4

Фиг. 12. Карта на концентрацията на фрагменти битова керамика в полигони от мрежата със страна 10 м в Сектор 4

Фиг. 13. Карта на разположението на обекти, регистрирани по сателитна снимка и теренни обходи спрямо концентрациите на фрагменти битова керамика на терен – Сектор 2

Фиг. 14. Карта на разположението на обекти, регистрирани по сателитна снимка и теренни обходи спрямо концентрациите на фрагменти битова керамика на терен – Сектор 4

БЕЛЕЖКИ

[1] **Kennedy, H**. *Dictionary of GIS Terminology*, ESRI Press, Redlands, California. 2001.

[2] *Геоинформатика: Толковый словарь основных терминов.* Под ред. А. М. Берлянта и А. В. Кошкарева. М., 1999, ГИС-Ассоциация. 204 стр.

[3] **Тепелиев, Ю., В. Димитров, Ст. Рашков.** *Географски информационни системи*, с. 6.

[4] **Попов, К.** *Курс по географски информационни системи*. С., 2007.

[5] **Stamenov, S.** Remote Sensing and GIS in Bulgarian Archaeology. – In: *30th EARSeL Symposium Remote Sensing for Science, Education, and Natural and Cultural Heritage. UNESCO, Paris (France), 31 May - 3 June (2010)*, 677-682; **Sobotková, A., S. Ross, G. Nehrizov, B. Weissová.** Tundzha Regional Archaeological Project Kazanluk Survey: Preliminary Report. Spring 2009 and 2010. – In: *Studia Hercynia XIV (2010)*, 56-66;

ГИС технологиите са прилагани също така при теренните издирвания по трасето на газопровода Набуко, в които участваха и авторите на доклада.

[6] **Стаменов, Ст.** Визуално дешифриране на сателитно изображение от спътника World-View-1 на средновековния град Плиска. – В: *Шеста научна конференция с международно участие – SES 2010* София, 2-4 ноември (2011), 284-288; **Стаменов, Ст.** Съвременно земно покритие и земеползване на територията на Външния град на средновековната българска столица Плиска по данни от сателитно изображение с висока разделителна способност. – In: *7th Scientific Conference with international participation Space, Ecology and Safety – SES 2011*, Sofia, Bulgaria (под печат).

[7] **Sobotková, A., S. Ross, G. Nehrizov, B. Weissová.** Tundzha Regional Archaeological Project, 56-66.

[8] **Стаменов, Ст.** Съвременно земно покритие.

[9] **Sobotková, A., S. Ross, G. Nehrizov, B. Weissová.** Tundzha Regional Archaeological Project, 56-66.

GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEM FOR STUDYING THE ARCHAEOLOGICAL SITE PLISKA

Stefan Stamenov

Andrei Aladzhov

Abstract

Geographic information system and remote sensing have very broad field of application, including archaeology. In Bulgarian archaeology GIS has recently found its application for mapping and spatial analysis of archaeological sites. This paper shows part of the work of building geodatabase for the Outer Town of the medieval town and capital Pliska, as a part of the research and mapping of the Outer Town. An integrated application of satellite and ground-based data, GPS measurements and GIS technologies for the purpose of the archaeological research is presented. The geodatabase contains thematic vector layers, including layers made by interpreting satellite data, topographic maps and the archaeological maps made by other researchers, such as layers of archaeological sites, classes of land use and landcover. It also contains data from the archaeological terrain research conducted in the region. Here are presented some spatial analysis of the results of the archaeological terrain research, made in spring 2012, focusing on the distribution of the ceramic fragments and the places of their concentration on the researched areas.

Код	Ниво 1	Ниво 2
1	Застроени земи	Жилищни територии
		Транспорт и инфраструктура
		Индустриални територии
2	Земеделски земи	Обработваеми земи
3	Растителна покривка	Тревиста растителност
		Смесена тревиста и храстова растителност
		Смесена тревиста и дървесна растителност
		Смесена дървесна и храстова растителност
4	Водни площи	Реки
		Канали
5	Археологически обекти	Археологически обекти
		Потенциални археологически обекти

Таблица 1. Структура на тематичните слоеве на гео-база данни за Външния град на Плиска

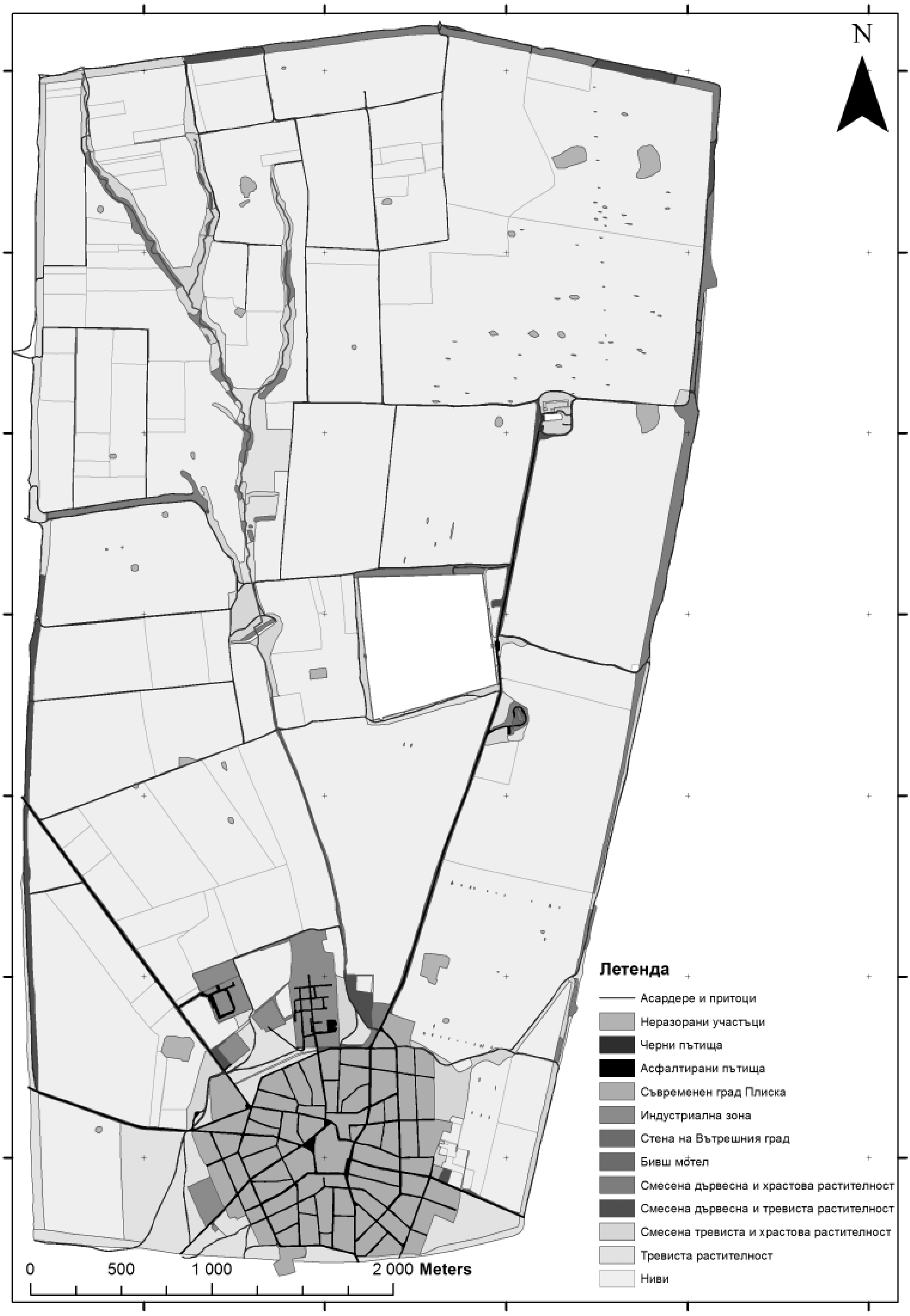
N
Летенда
Асардере и притоци
Неразорани участъци
Черни пътища
Асфалтирани пътища
Съвременен град Плиска
Индустриална зона
Стена на Вътрешния град
Бивш мо̀тел
Смесена дървесна и храстова растителност
Смесена дървесна и тревиста растителност
Смесена тревиста и храстова растителност
Тревиста растителност
Ниви
0
500
1 000
2 000 Meters

Обр. 1

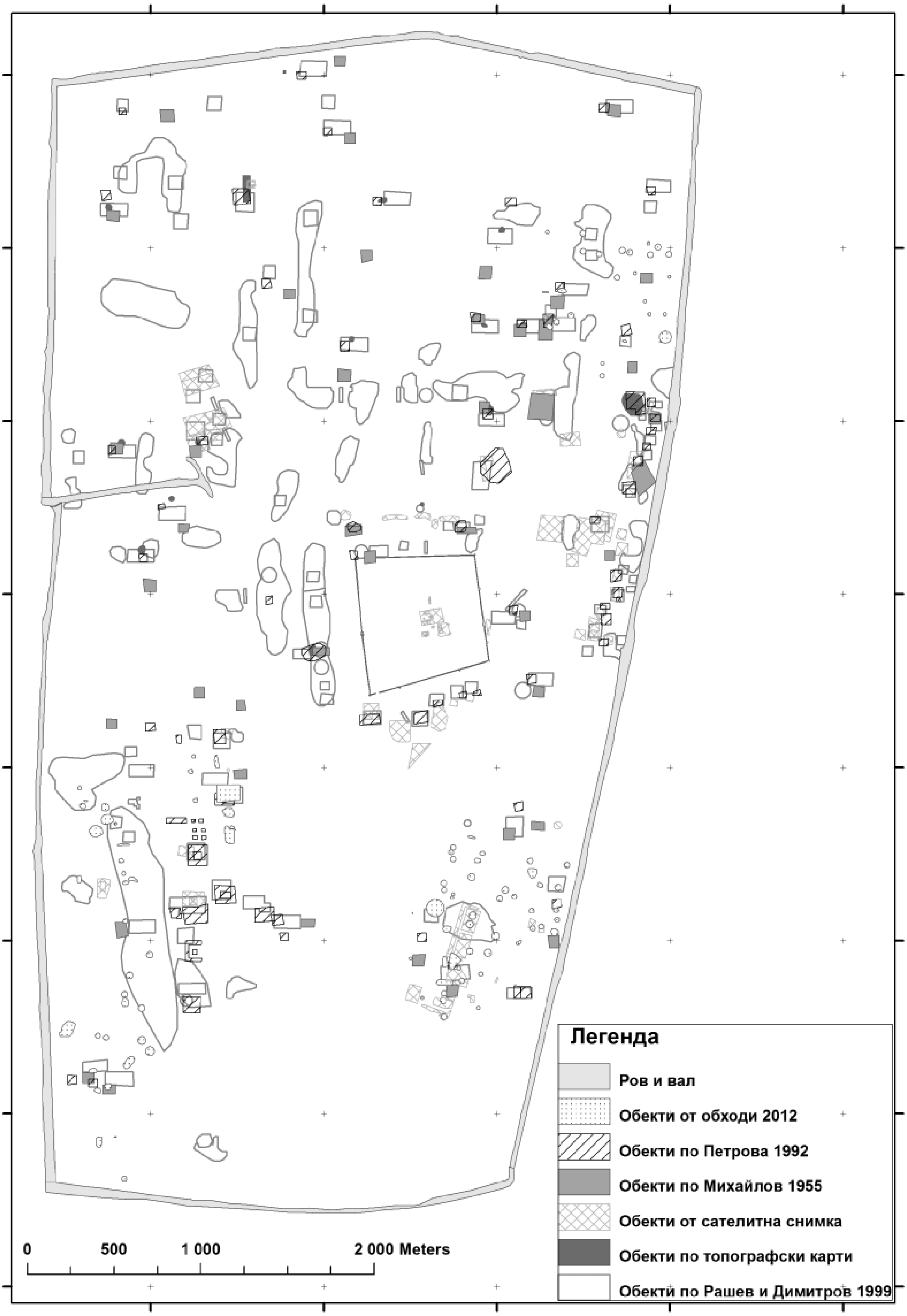
Легенда
Ров и вал
Обекти от обходи 2012
Обекти по Петрова 1992
Обекти по Михайлов 1955
Обекти от сателитна снимка
Обекти по топографски карти
Обекти по Рашев и Димитров 1999
0
500
1 000
2 000 Meters

Обр. 2

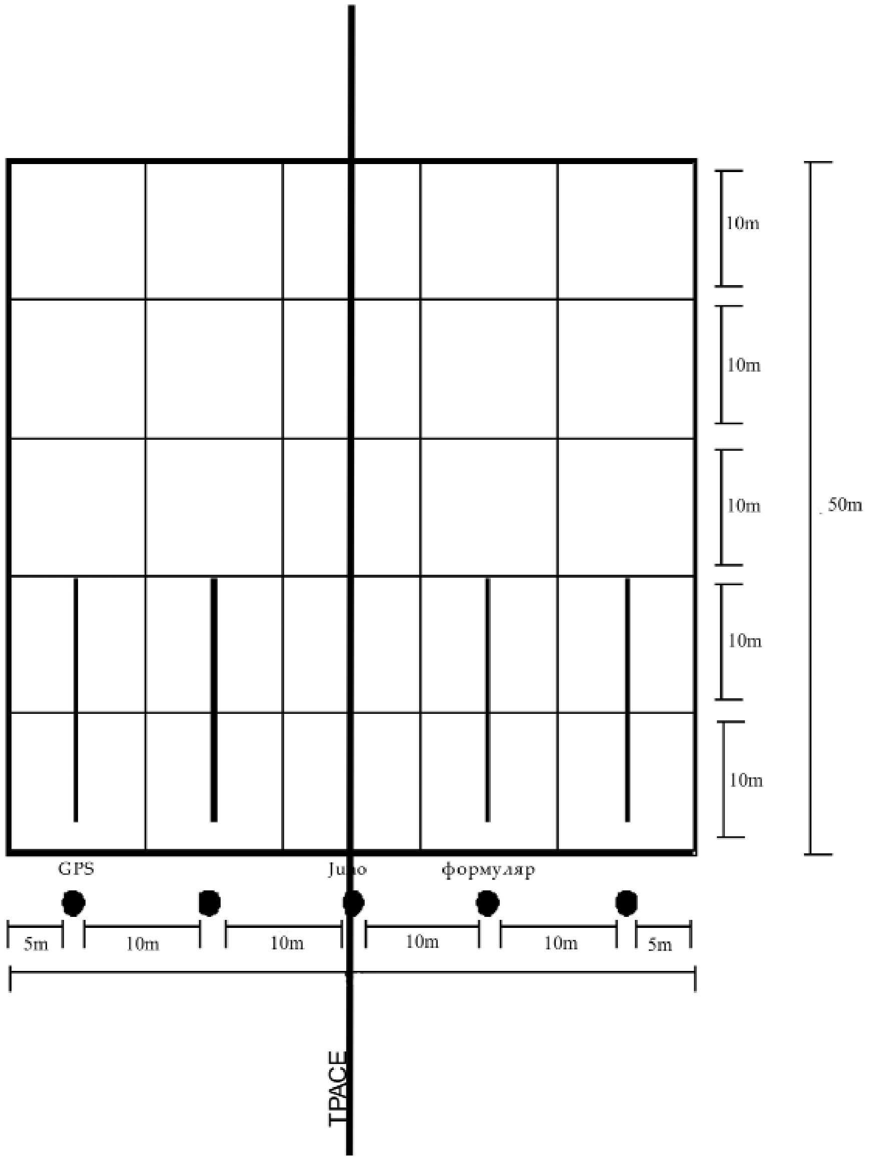
10m
10m
10m
10m
10m
50m
GPS
Juno
формуляр
5m
10m
10m
10m
10m
5m
ТРАСЕ

Обр. 3

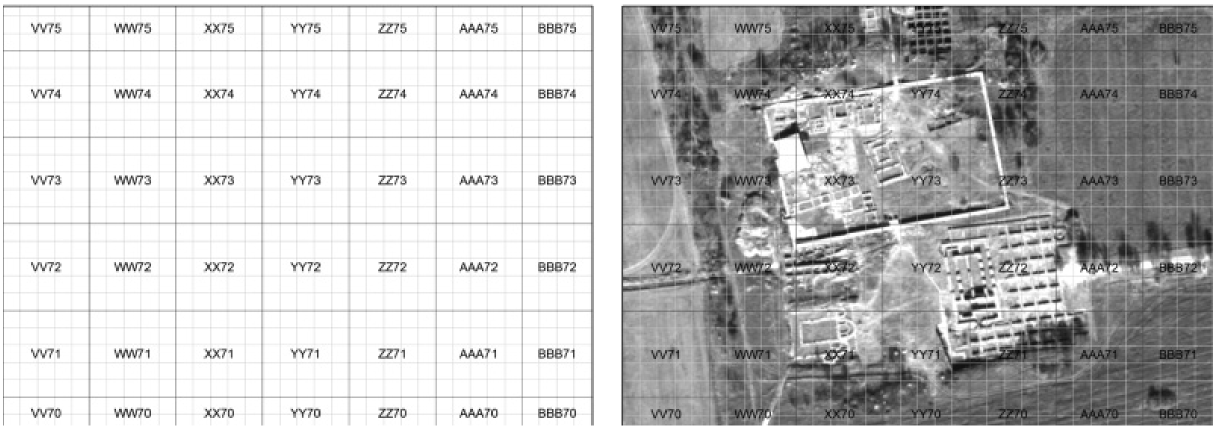

VV75	WW75	XX75	YY75	ZZ75	AAA75	BBB75
VV74	WW74	XX74	YY74	ZZ74	AAA74	BBB74
VV73	WW73	XX73	YY73	ZZ73	AAA73	BBB73
VV72	WW72	XX72	YY72	ZZ72	AAA72	BBB72
VV71	WW71	XX71	YY71	ZZ71	AAA71	BBB71
VV70	WW70	XX70	YY70	ZZ70	AAA70	BBB70

Обр. 4

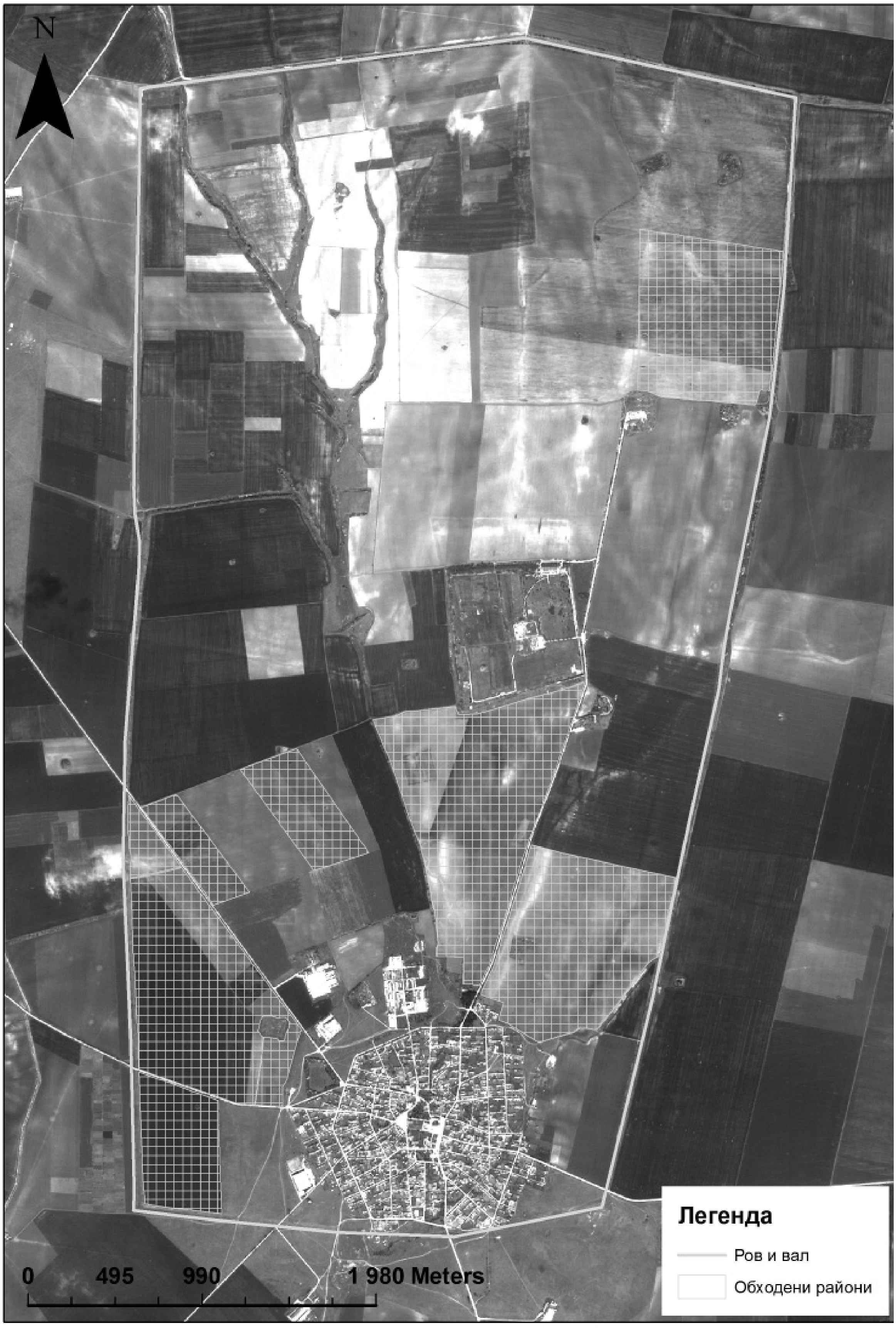
N
0
495
990
1 980 Meters
Легенда
Ров и вал
Обходени райони

Обр. 5

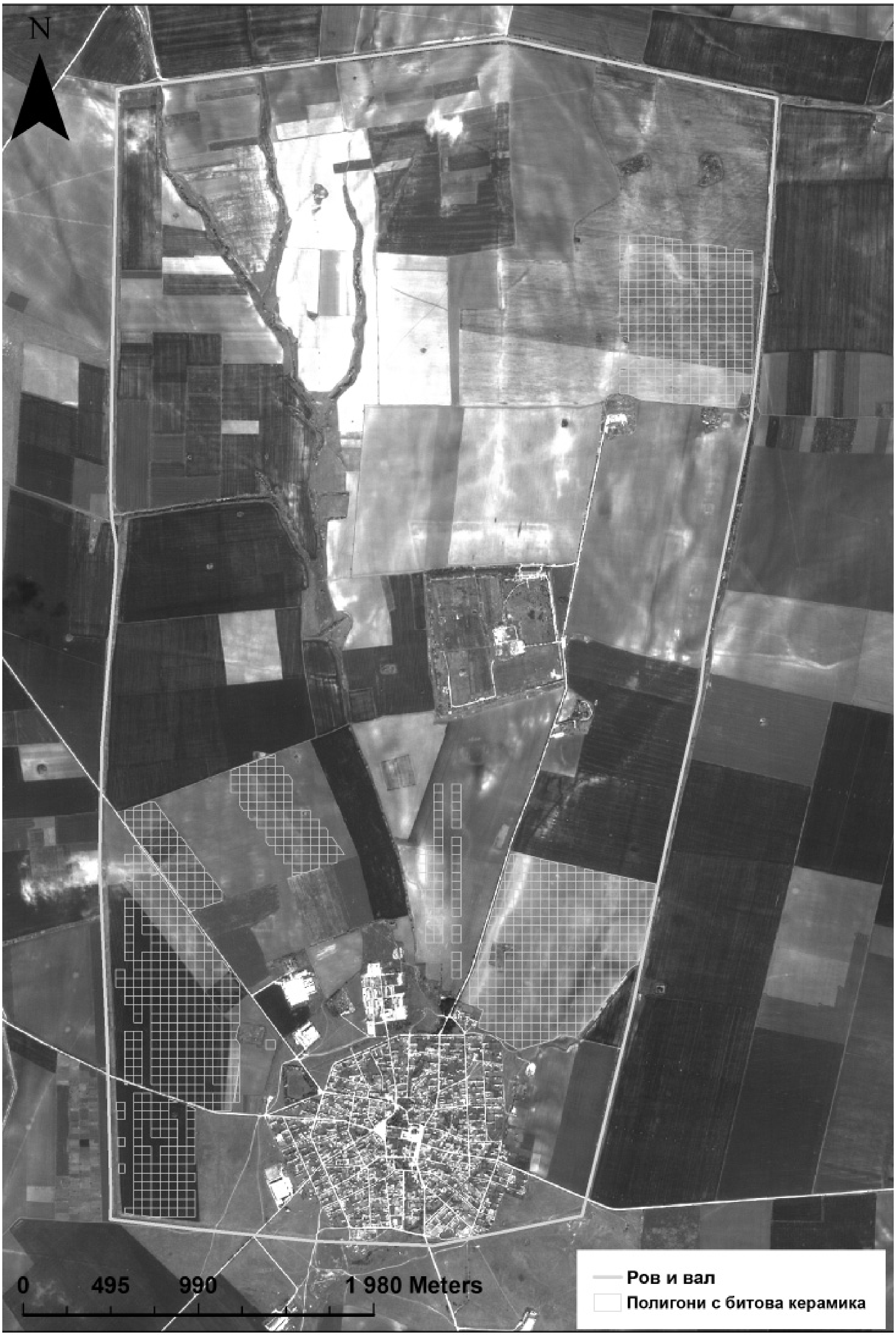
N
0
495
990
1 980 Meters
Ров и вал
Полигони с битова керамика

Обр. 6

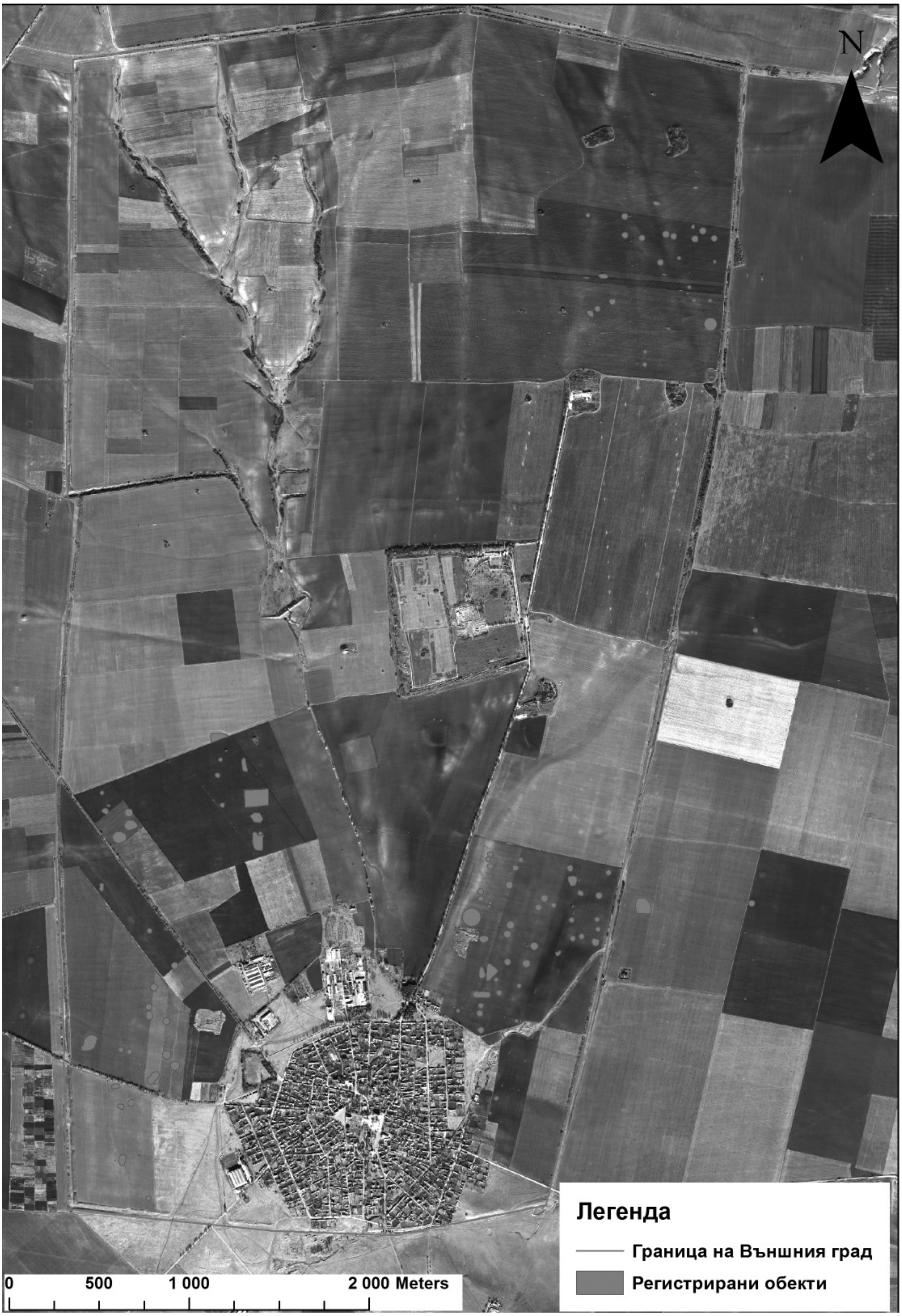
N
Легенда
Граница на Външния град
Регистрирани обекти
0
500
1 000
2 000 Meters

Обр. 7

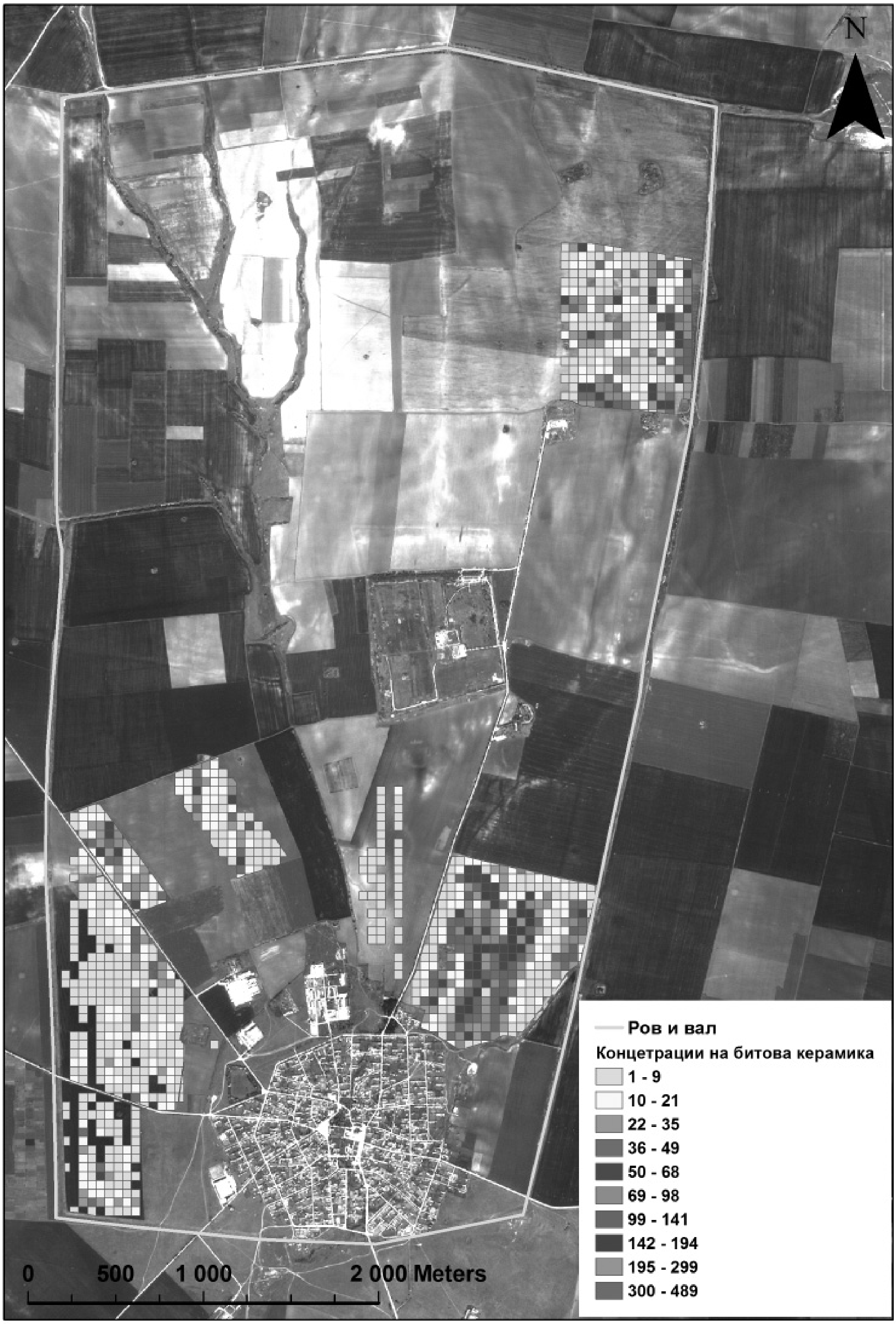
N
Ров и вал
Концетрации на битова керамика
1 - 9
10 - 21
22 - 35
36 - 49
50 - 68
69 - 98
99 - 141
142 - 194
195 - 299
300 - 489
0
500
1 000
2 000 Meters

Обр. 8

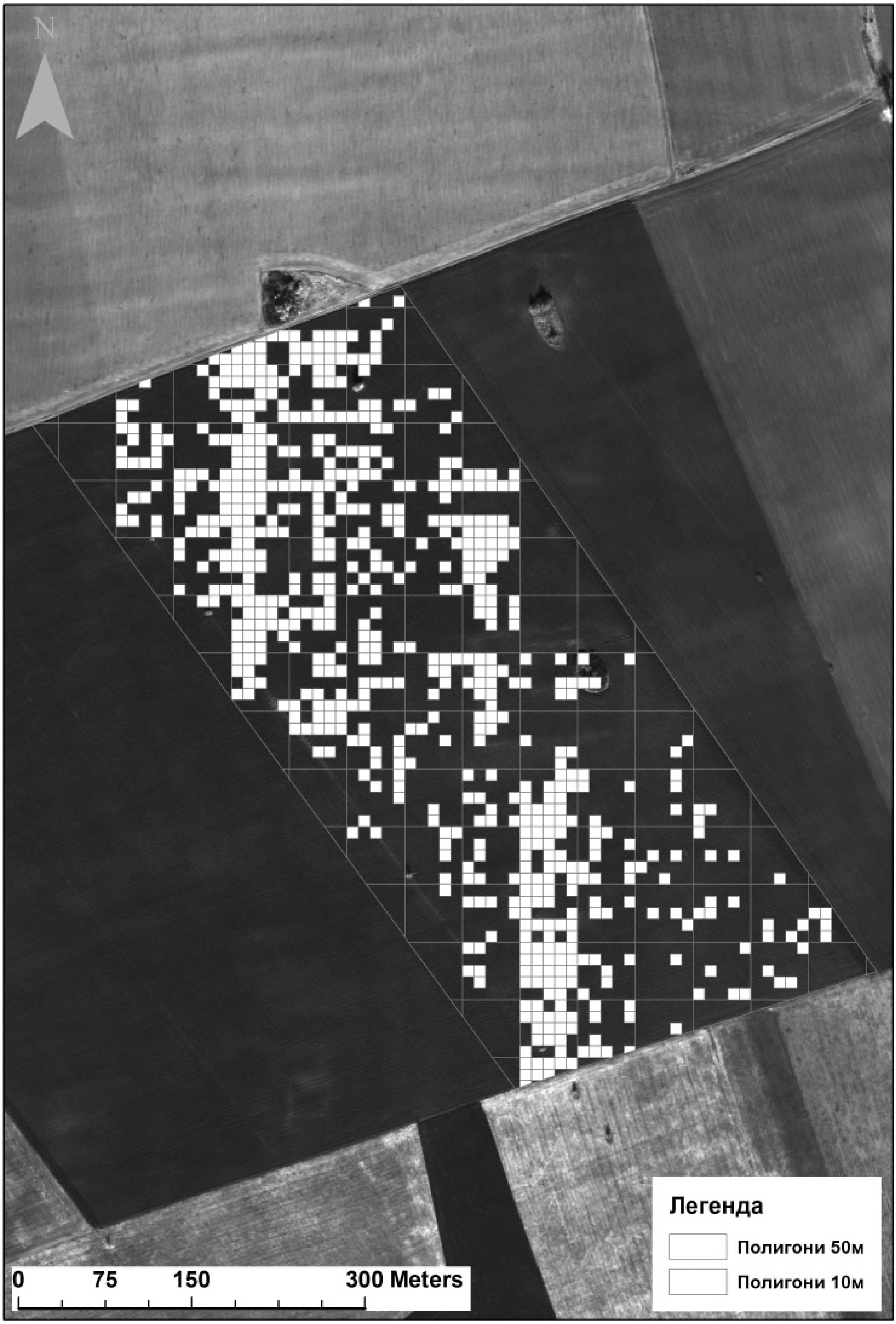
N
Легенда
Полигони 50м
Полигони 10м
0
75
150
300 Meters

Обр. 9

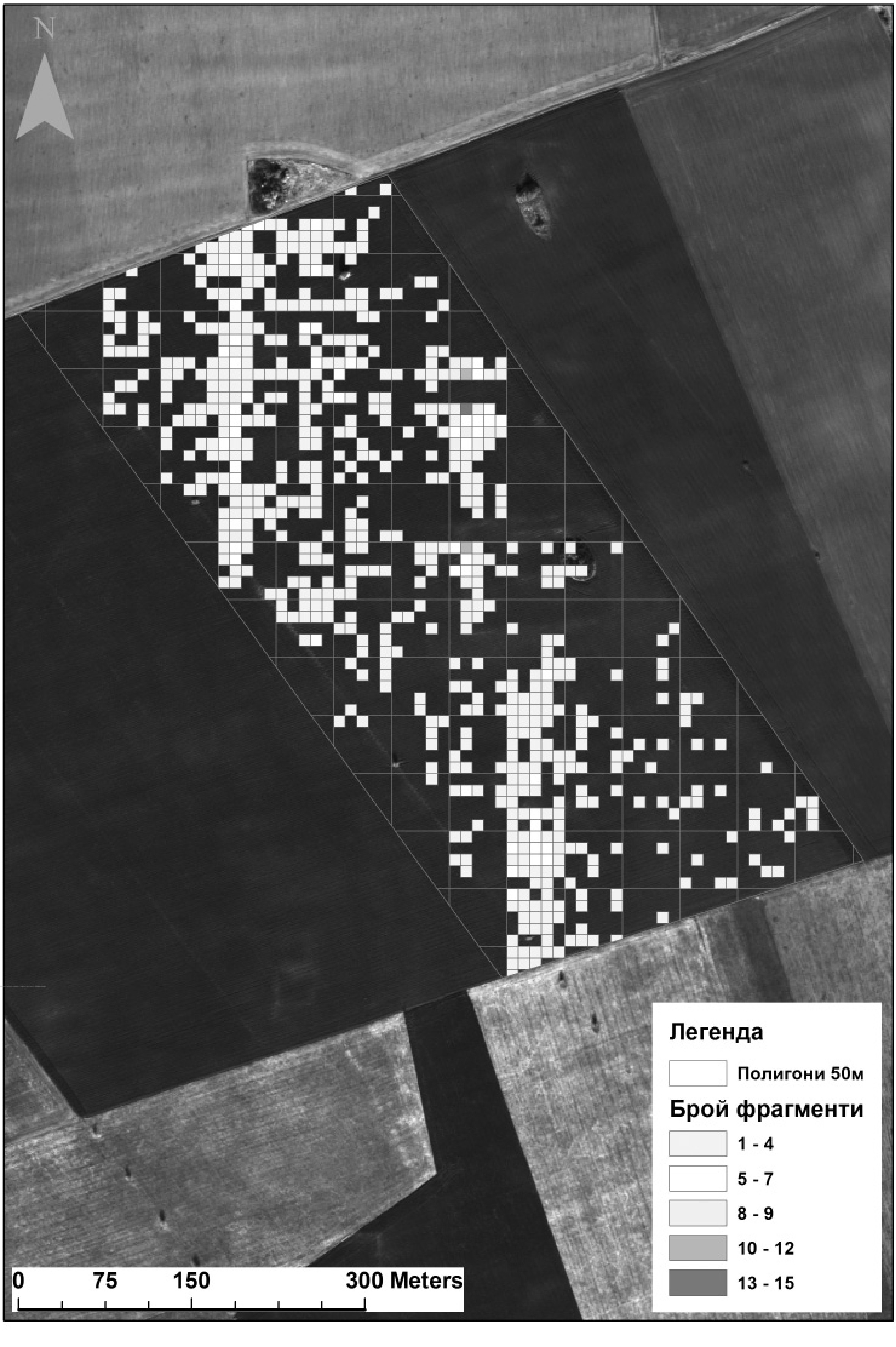
N
Легенда
Полигони 50м
Брой фрагменти
1 - 4
5 - 7
8 - 9
10 - 12
13 - 15
0
75
150
300 Meters

Обр. 10

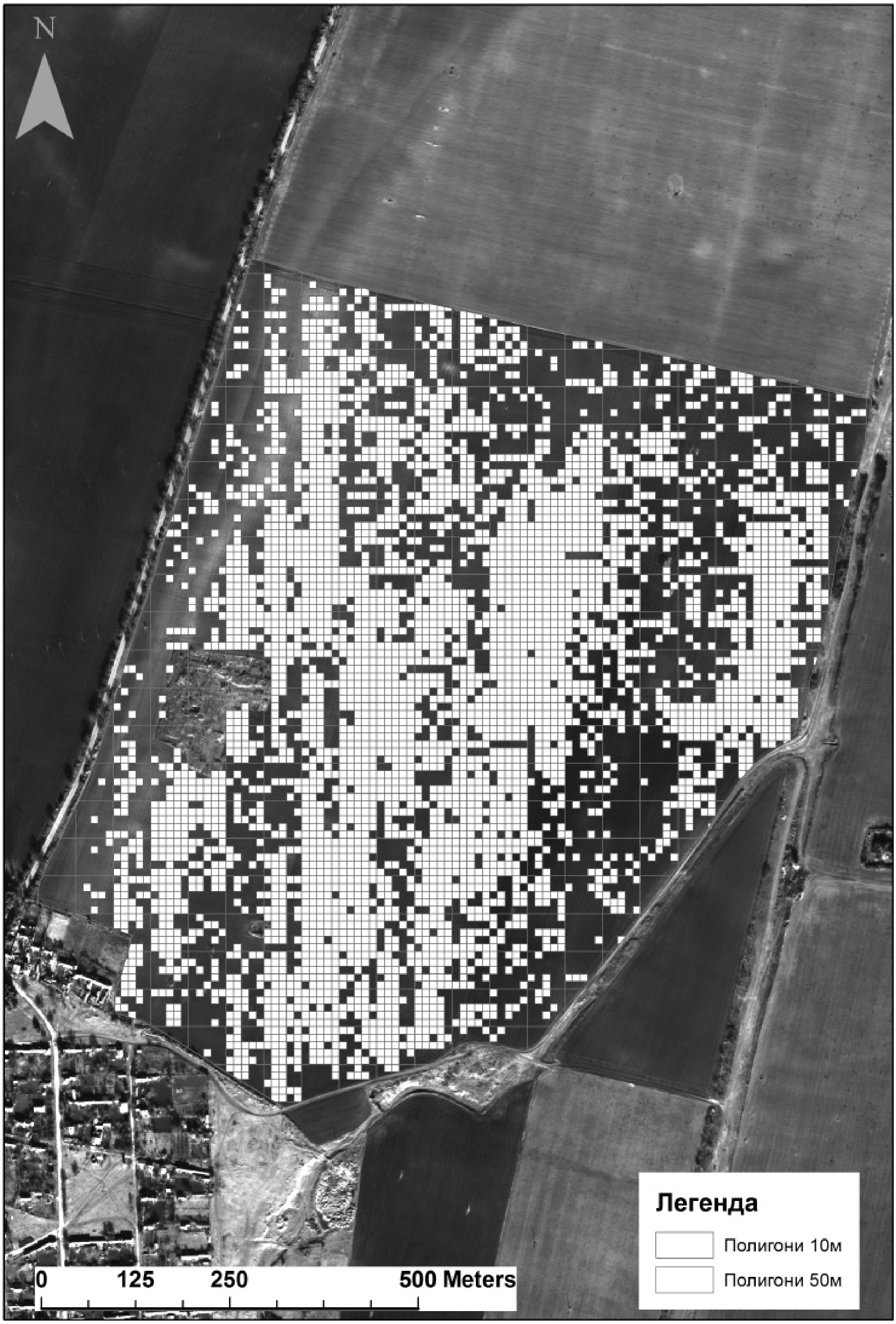
N
Легенда
Полигони 10м
Полигони 50м
0
125
250
500 Meters

Обр. 11

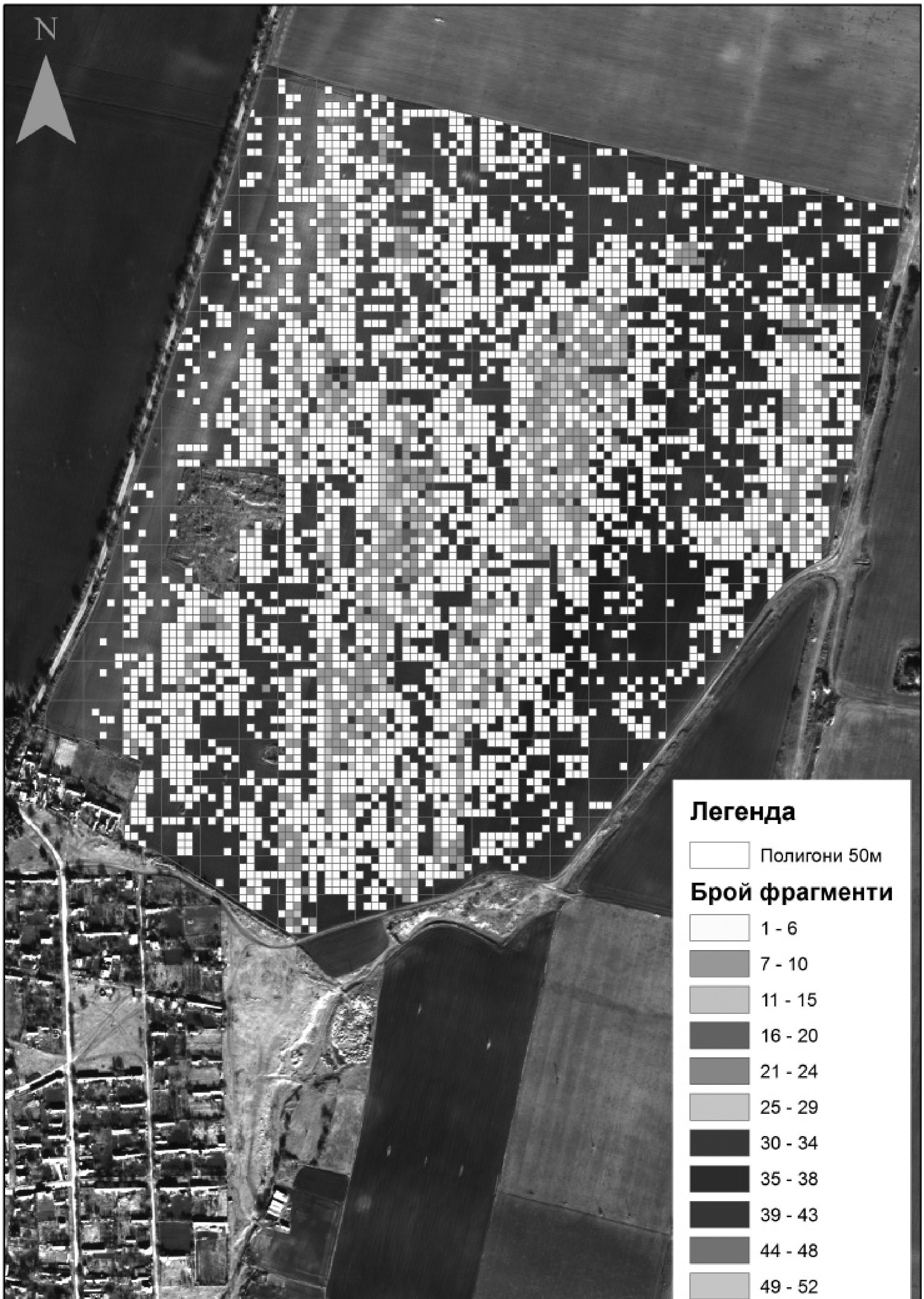
N
Легенда
Полигони 50м
Брой фрагменти
1 - 6
7 - 10
11 - 15
16 - 20
21 - 24
25 - 29
30 - 34
35 - 38
39 - 43
44 - 48
49 - 52
53 - 57
0
125
250
500 Meters

Обр. 12

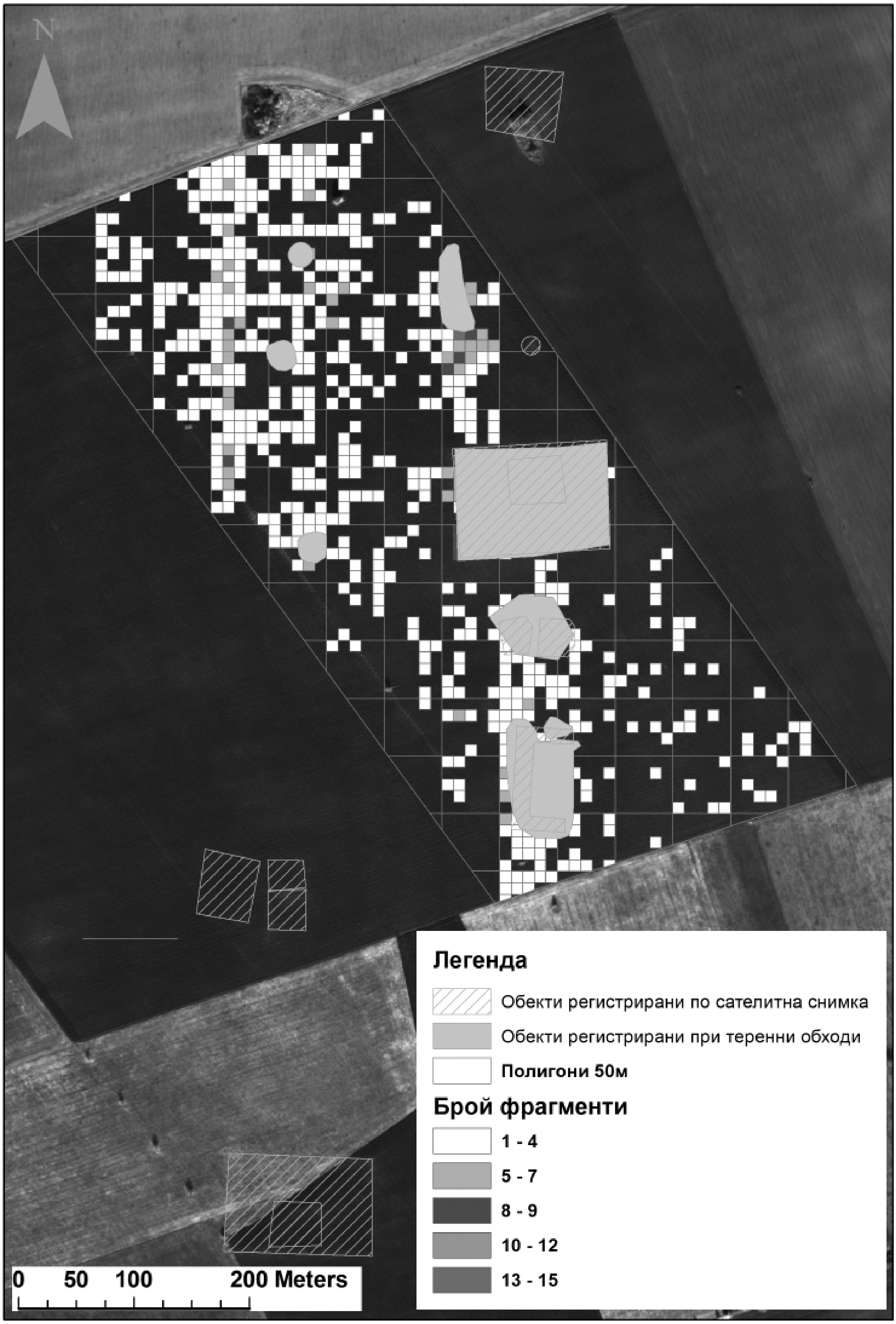
N
Легенда
▨ Обекти регистрирани по сателитна снимка
Обекти регистрирани при теренни обходи
Полигони 50м
Брой фрагменти
1 - 4
5 - 7
8 - 9
10 - 12
13 - 15
0 50 100 200 Meters

Обр. 13

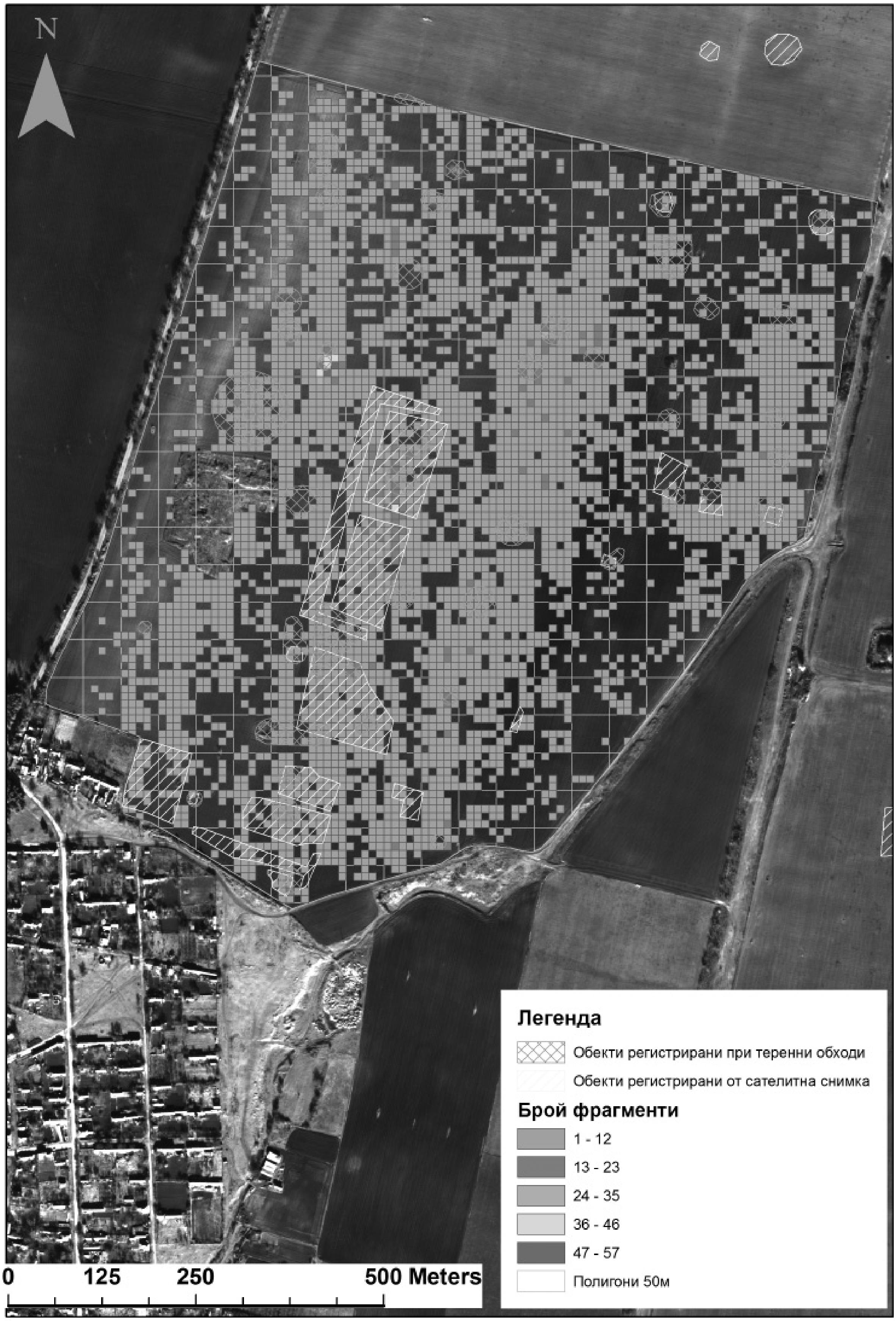
N
Легенда
Обекти регистрирани при теренни обходи
Обекти регистрирани от сателитна снимка
Брой фрагменти
1 - 12
13 - 23
24 - 35
36 - 46
47 - 57
Полигони 50м
0
125
250
500 Meters

Обр. 14

ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКО ОСИГУРЯВАНЕ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ

Светлозар Стоянов

Логистичните дейности[1] в процеса на археологическите разкопки могат да бъдат обединени в следните групи: проучване, разкриване и документиране на археологическото културно наследство. Всяка дейност би могла да бъде програмно и информационно осигурена.

Като завършващ етап в логистичния[2] процес на теренните проучвания[3], археологическите разкопки, осъществявани от повърхността на обекта в дълбочина до достигане на стерилен пласт, са деструктивен метод за изясняване основни характеристики на археологическите обекти[4]. Археологическо проучване[5] посредством разкопки е допустимо при: застрашени от унищожаване обекти; необходимост от интегрирана консервация – мерки, целящи да увековечат културно-историческото наследство в съответната среда, сътворена от човека и природата, като използването и приспособяването на обектите са за нуждите на обществото, явяващо се техен потребител; планирани разкопки за решаване на определена научна задача.

В организационно отношение археологическите разкопки са: редовни – планирани с цел решаване на определена научна задача или за нуждите на интегрираната консервация на недвижима археологическа ценност; спасителни – извършвани при необходимост от цялостно използване на терена на недвижимата археологическа ценност, при риск от нейното разрушаване, включително и тези разкопки, извършвани при непредвидено откриване на археологическа ценност[6], налагащо незабавно проучване.

Предварителен етап (Обр. 1) в този процес[7] е изучаването на съществуваща информация от различни източници, нейното систематизиране, обобщение и обработка за получаване на първоначални данни, както и предварителна теренна документация, включваща тахиметрична снимка, ситуиране[8], нанасяне в план на видими части от структури, разрези, картиране, документиране, триизмерно[9] локализиране[10] и пр.

Следва финансирането, осъществявано от Министерството на културата, от спонсорство, от разработване на проекти или от друг възложител, при което режимът за извършване на археологически разкопки изисква издаване на съответно разрешение, основано на заявление от лице, отговарящо на законовите норми. Прилагат се също: описание на обекта на проучване и обосновка; документи, удостоверяващи изпълнението на законовите изисквания към подаващото заявление лице; подробна работна програма; документ, удостоверяващ финансирането, както и теренната консервация; искане за използване на специални технически средства и документ за регистрацията им, както и името на лицето, работещо с тях; писмено споразумение със собственика на имота; декларация, че не участва в концесия на недвижима културна ценност; документ за предаване на археологически находки от предходни разрешения; удостоверение за предадена теренна документация от предходни разрешения. Базирайки се върху положително експертно становище на Съвета за теренни проучвания, министърът на културата или оправомощено от него длъжностно лице, издава разрешение за провеждане на разкопки, на чието основание се разработва план-сметка, която се депозира пред съответната финансираща стана. Приемането на съставената план-сметка и отпускането на средства са предпоставка за уведомяване и осъществяване на контакт с местните власти по отношение на предстоящите археологически изследвания. В този етап от процеса, както вече бе споменато, освен логистични[11] операции с информационни потоци, се извършват и операции с финансови и материални потоци.

Логистичните[12] операции с финансови потоци се свеждат до стойностни анализи на всички етапи на дейността по съставянето на план-сметката и операции с материални и информационни потоци, а така също контрол на разходите и запасите, изразени в парична форма. Възлови позиции са: транспортното осигуряване, работници (труд), канцеларски материали, хонорари, техническо заснемане, инструменти за работа, разходи за командировки, теренна консервация, охрана и пр.

Със създадената организация в предварителния подготвителен етап, се пристъпва към археологическите разкопки[13], при което ръководителят осигурява: научно-методическото ръководство на проучването; реализацията на програмата; безопасни и здравословни условия на труд; предаване на откритите находки в държавен или общински музей; своевременното предаване с протокол, подписан и от двама свидетели, в държавен или общински музей (в който има условия за съхранение) на открити движими културни ценности от благороден метал.

Основната част в процеса на археологическите разкопки[14] се явява самото разкопаване[15] (Обр. 2). Предшества се от полагане на работна план-квадратна мрежа (привързана към държавната, местната или работна геодезическа опора), обхващаща избраните от научния ръководител участъци от терена за работа[16].

В хода на проучване се води полеви дневник и инвентарна книга, осъществява се фотодокументиране на работния процес, на находките и на достигнатите нива в изкопите и сондажите. Извършва се теренна консервация (Обр. 3), включваща индиректни и директни дейности, целящи предотвратяване увреждането и разрушаването на разкопките, а също и загуба на свързана с тях информация, чрез осигуряване на оптимален режим на разкриване и полево съхранение, опаковане, сигниране, пренос, натоварване, транспортиране, разтоварване, пренос, депониране, складиране, съхраняване и пр. Реализира се поетапно техническо заснемане[17], а археологическите разкопки и разкритите в тях структури се координират по метода на засечките спрямо работната план-квадратна мрежа.

Както вече бе споменато, археологическите находки, които не са в режим на полево съхранениеq се натоварват, транспортират, разтоварват, складират и съхраняват[18] в складове хранилища, където едрогабаритните ценности и находки, така и вече складирани материали, по-лесно се преместват, подреждат, пренареждат и пр., когато са оборудвани[19] с товароподемни устройства[20]. Това е предпоставка за по-лесен достъп[21] и осигуряване на още по-добри условия за научната работа.

Разработвана за всеки вид теренно проучване и отговаряща на археологическите стандарти, теренната документация за разкопките е задължителен елемент при всеки етап от процеса и включва: научен отчет; полеви дневник; графична документация, според спецификата на разкопките; фотодокументация; полева инвентарна книга и регистрационни карти[22] за Автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България" (АИС-АКБ)[23].

Спазването на изискванията при процедурите в нормативната база е предпоставка и за отчет, съдържащ информация за методиката и основните характеристики на обекта с първоначалната му интерпретация, пред годишната отчетна сесия на Националния археологически институт с музей на Българската академия на науките (НАИМ-БАН), както и резюме за публикуване в ежегодното издание „Археологически открития и разкопки". Екземпляр от документацията се предава и в Националния архив на теренните археологически проучвания в НАИМ-БАН по време на годишните отчети.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Подготовка на археологически разкопки
Обр. 2. Разкопаване на терена
Обр. 3. Теренна консервация

БЕЛЕЖКИ

[1] **Атанасов, Б.** Логистиката като научно направление и инструмент в практиката. – *ИИУВ*, 2, Варна, Наука и икономика, 2010, 68-76,<http://www.ue-varna.bg/uploads/per_pro/2010-2.pdf>.

[2] **Димитров, С.** Теоретични основи на логистиката. 1. Теоретични основи на логистиката. – *Е-списание Диалог*, 2007, 2, 91-112, <http://www.uni-svishtov.bg/dialog/2007/2.07.SDbg.pdf>.

[3] **Георгиев, П.** Изложение върху методиката на теренните проучвания в Плиска. – В: *XLV Национална археологическа конференция.* Силистра, 2006.

[4] *Закон за културното наследство.* ДВ 19/13.03.2009.

[5] *Конституция на Република България.* ДВ 56/13.07.1991.

[6] *Закон за закрила и развитие на културата.* ДВ 50/01.06.1999.

[7] **Стоянов, Св.** Необходимост от логистика в националната система по опазване на културно-историческото наследство на Република България. – В: *Известия на Съюза на учените – Варна,„Културното наследство на Варна*, Варна, 2011, Съюз на учените – Варна, 90-93.

[8] *Инструкция за определяне на геодезически точки с помощта на глобални навигационни спътникови системи.* ДВ 79/11.10.2011.

[9] **Постнов, А., Е. Вергунов.** Применение спутниковых навигационных приемников при проведении археологических исследований. – В: *Информационные технологии в гуманитарных исследованиях*, 5, Новосибирск, 2003,<http://www.sati.archaeology. nsc.ru/sibirica/pub/ Data/int5/?html =int512.htm&id=1795>.

[10] **Йовев, И.** *Държавните геодезически мрежи в България и свързаните с тях референтни, координатни и височинни системи* <http://clg.cc.bas.bg/text_gr1/JOVEV_LINK.pdf>.

[11] **Димитров, С.** Теоретични основи на логистиката. 2.Методология на логистиката – *Е-списание «Диалог»*, 2007, 3, 61-92, <http://www.uni-svishtov.bg/dialog/2007/3.07.SD.pdf>.

[12] **Димитров, С.** Теоретични основи на логистиката. 3.Терминология на логистиката – *Е-списание «Диалог»*, 2008, 1, 58-75, <http://www.uni-svishtov.bg/dialog/2008/1.08.SD.pdf>.

[13] *Закон за изменение и допълнение на Закона за културното наследство.* ДВ 54/15.07.2011.

[14] *Наредба за извършване на теренни археологически проучвания.* ДВ 18/01.03.2011.

[15] *Наредба за изменение и допълнение на Наредба за извършване на теренни археологически проучвания.* ДВ 30/17.04.2012.

[16] **Стоянов, Св.** Бележки върху архитектурно-геодезическото и картографското документиране на столицата Велики Преслав. – В: *Историкии*, 4, Шумен, 2011, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски", 309-316.

[17] **Стоянов, Св.** Архитектурно-геодезическо и картографско документиране на обект „Дървена крепост" във Вътрешния град на Плиска. – В: *Сборник от Юбилейна научна конференция по повод 10 години от създаването на Национален военен университет „Васил Левски" – 14-15 юни 2012 г.*, НВУ Васил Левски", гр. Велико Търново (под печат).

[18] **Стоянов, Св.** Необходими логистични и инженерно-технически мероприятия за опазване на археологическото наследство в различните етапи на откриване, проучване и съхранение. – В: *От регионалното към националното,* Велико Търново, 2012, АБАГАР, 444-448.

[19] **Кенаров, Г., Т. Узунов.** *Проектиране на механизми за товароподемни машини. Ръководство за курсово проектиране.* Русе, Ангел Кънчев, 2009.

[20] **Дивизиев, Вл.** *Подемно-транспортни машини.* С., Техника, 1973.

[21] **Стоянов, Св.** Инженерно-логистична осигуреност на музейните сгради. – В: *Сборник от Научна конференция с международно участие „Мениджмънтът в динамично променяща се среда за сигурност" – 30 ноември – 1 декември 2011 г.*, НВУ „Васил Левски", гр. Велико Търново (под печат).

[22] *Наредба за създаване, поддържане и предоставяне на информацията от автоматизирана информационна система "Археологическа карта на България".* ДВ 32/19.04.2011.

[23] *Методика на „Археологическа карта на България".* С., НАИМ-БАН, 1996.

FOR ENGINEER AND TECHNICAL INSURANCE ON THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

Svetlozar Stoyanov

Abstract

The logistic activities on the archaeological excavations can be unit in the next groups: research, discovery and making documents. Each of them could be in programme and information insurance.

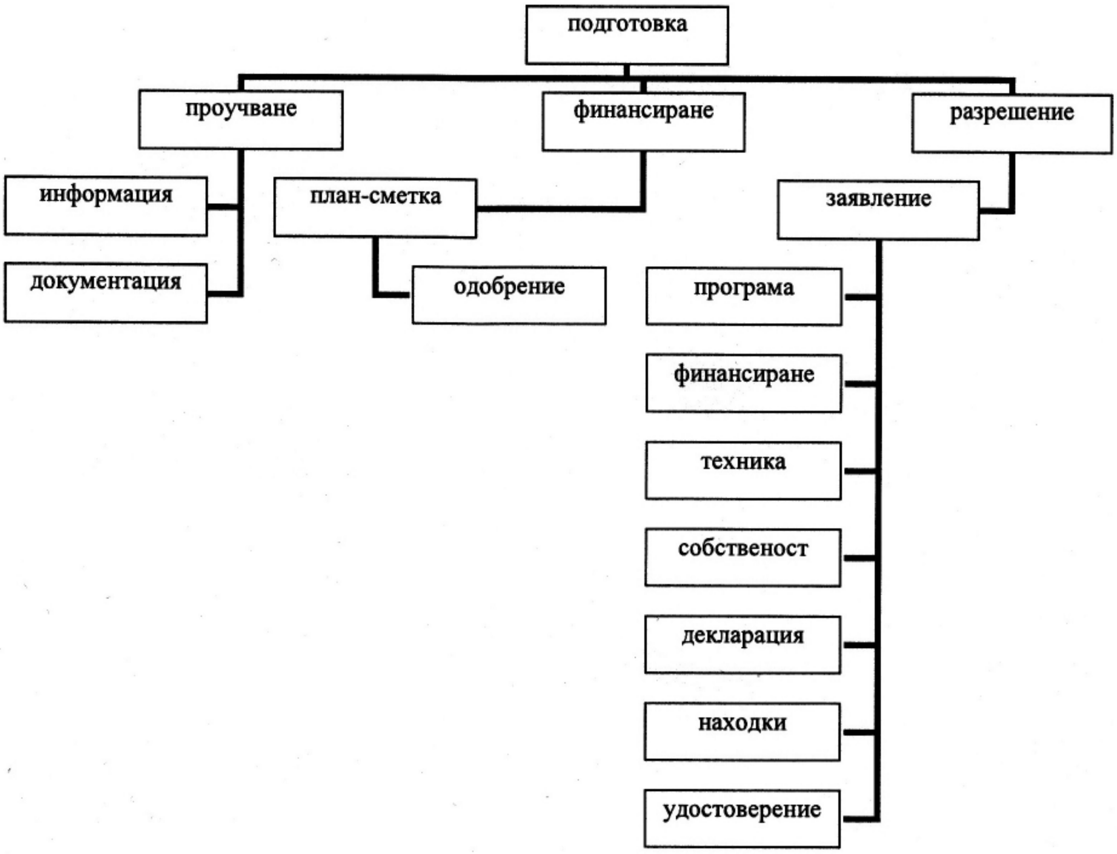
подготовка
проучване
финансиране
разрешение
информация
документация
план-сметка
одобрение
заявление
програма
финансиране
техника
собственост
декларация
находки
удостоверение

Обр. 1

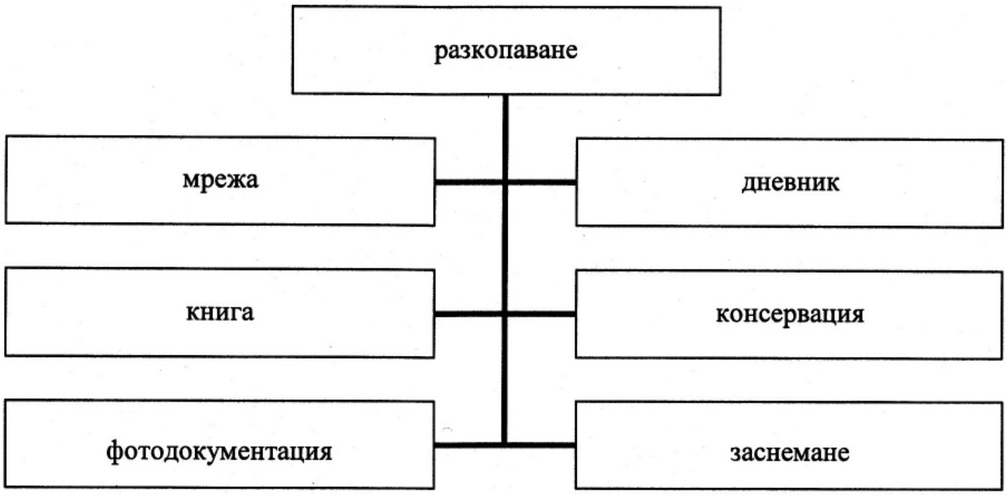
разкопаване
мрежа
дневник
книга
консервация
фотодокументация
заснемане

Обр. 2

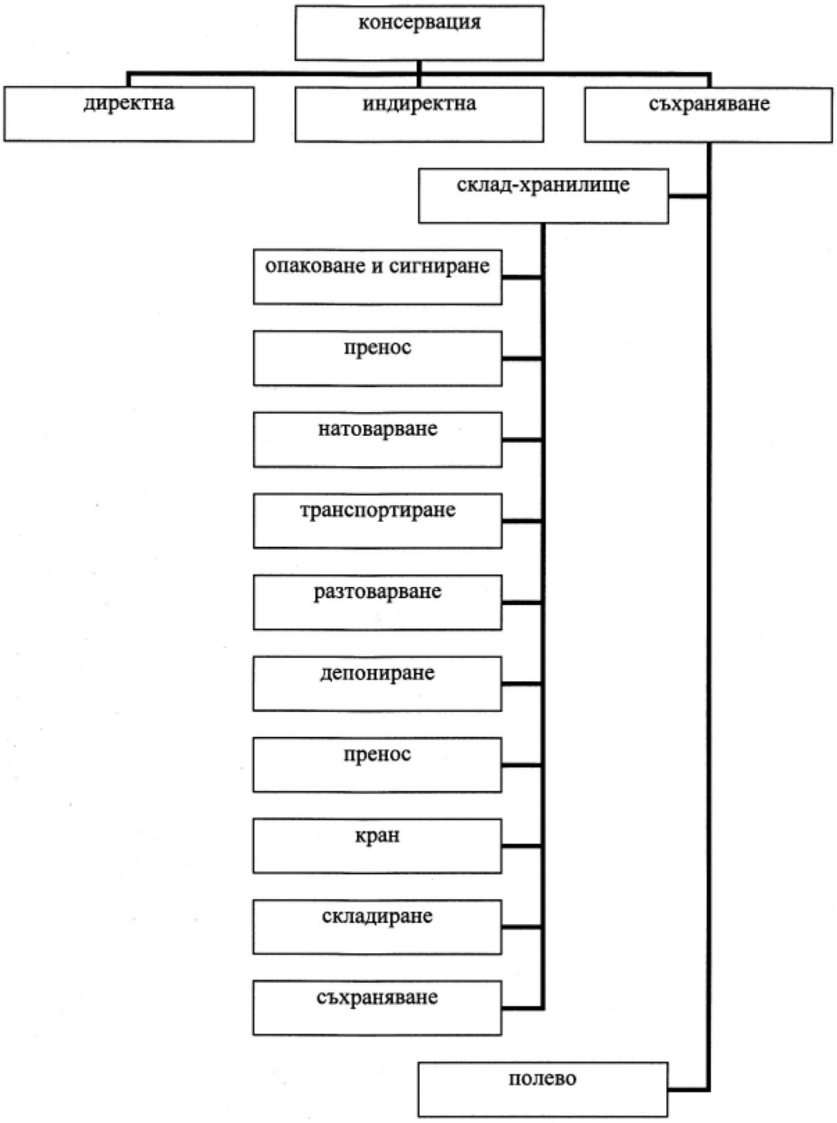
консервация
директна
индиректна
съхраняване
склад-хранилище
опаковане и сигниране
пренос
натоварване
транспортиране
разтоварване
депониране
пренос
кран
складиране
съхраняване
полево

Обр. 3

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И БЪЛГАРИТЕ
ПРЕЗ XV – XIX ВЕК

НОВИ ДАННИ ЗА ЦЪРКВАТА „СВ. СТЕФАН” (НОВАТА МИТРОПОЛИЯ) В НЕСЕБЪР

Георги Геров

1. ПЪРВОНАЧАЛНАТА СГРАДА

Въпросите кога е била издигната и как е изглеждала първоначално Новата митрополия в Несебър все още не са получили еднозначен отговор. В края на научната си кариера Н. Мавродинов застъпва тезата, че тя датира още от времето на княз Борис, т.е. от втората половина на IX век[1]. Д. Съсълов предпочита да я отнесе към втората половина на X – началото на XI столетие[2]. Б. Кузупов счита, че несебърската Нова митрополия е изградена през XI в.[3], Кр. Миятев аргументира по-късна датировка – XII век[4], а Ст. Бояджиев е още по-конкретен – краят на столетието[5].

Различни възгледи са изказани и по отношение на първоначалната архитектурна форма. Неоспоримо е, че става дума за сравнително неголяма трикорабна базилика. Що се отнася до оформянето на горната ѝ част, мненията се разминават. Според Рашенов, Съсълов и Бояджиев[6] Новата митрополия е имала гредоредна покривна конструкция от самото начало. Братя Шкорпилови предполагат, че и трите кораба са били първоначално с полуцилиндрично сводово покритие[7]. Л. Динолов, Т. Теофилов и Б. Кузупов[8] считат, че само централният кораб е притежавал такова, а страничните кораби са били с четвъртцилиндрични сводове.

Несъвпадения във възгледите има и по отношение на това как би трябвало да се възстанови първоначалният вид на северната, южната и западната фасада. Идеята на Рашенов, че пиластрите (лизените), фланкиращи северния и южния вход, са завършвали в горната част *като фронтон с вълнообразна форма*[9] (обр. 1), е охарактеризирана от Съсълов като *лишена от всякакво основание още при първи опит да се реконструира пространствено.*[10] Напоследък се отхвърля и предположението, че от запад е имало малко по размери и доста ниско преддверие (притвор) – така, както го възстановява Рашенов.

Различните мнения в датировката и направените възстановки могат да се обяснят с обстоятелството, че почти всички изследователи на Новата митрополия разглеждат базиликалната част като архитектурно тяло, което в днешния си вид е продукт на една единствена епоха. Особено красноречиво това разбиране е изразено от арх. Т. Теофилов, който, предлагайки своята интерпретация на паметника, говори „*за съществуването на композиционно единство*”[11]. Всъщност налице са значим брой факти, които противоречат на подобни виждания. Те сочат, че части от базиликата са били престроени в различни епохи и това съществено е променило вида на първоначалната сграда.

Затова нека се запознаем по-подробно с най-старата част на несебърската Нова митрополия във вида, в който тя е достигнала до нас. (обр. 2) Става дума за неголяма по размери трикорабна базилика с външна дължина (включително абсидата) 12.10 м и ширина 9.50 м. Тя е притежавала входове от три страни, от които днес са запазени северният и южният. Плоскостта на северната и южната фасада на страничните кораби е нарушена от осем пиластъра (лизени) – по четири на всяка фасада[12]. Два пиластъра фланкират входовете, други два са разположени в ъглите. Четири пиластъра имало и на западната фасада – два в ъглите и два фланкиращи вратата и изявяващи върху фасадата ширината на централния кораб. Днес последните са запазени само в горната си част.

В интериора централният кораб е отделен от страничните посредством две двойни аркади. На изток всяка от тях стъпва върху приолтарен стълб, в централната част на интериора – върху колона, в западната част – върху издаващия се от западната стена пиластър[13]. Колоните и капителите към тях са използвани вторично. Височината на колоните не е била достатъчна. За да бъде повишена, като бази са използвани два капитела, поставени обратно (обр. 3). Всички тези сполии се датират от V – VI век[14]. Фактът на преизползване е бил маскиран с измазване и оцветяване на колоните[15]. Боядисани в червено са и вдлъбнатите части от капителите (обр. 4). Благодарение на това орнаменталната им украса изпъква още по-категорично.

Олтарното пространство е доста дълбоко. Трите му части – протезис, бема и дяконикон – са свързани помежду си посредством аркирани входове. Всяка от тях завършва на изток с полукръгла абсида, осветявана от тесен прозорец. В централната абсида прозорецът е бил двоен, в страничните – единичен. Централният кораб се извисява над страничните и е бил осветяван от всички страни. От изток и запад – чрез тройни аркирани прозорци (трифории), средният от които е по-висок и по-широк от страничните; от север и юг – с по три аркирани прозореца, разположени на известно отстояние един от друг.

Интерес представлява фасадната украса на храма. Тя е съсредоточена в горните му части. Трите абсиди са увенчани с фриз от ломбардски арки, декорирани в горната част с керамопластична украса. Над тях е оформен корниз от типа „вълчи зъб” (обр. 5). Източната и западната стена на централния кораб завършват в горната част с фронтони. Необичаен декоративен елемент са слепите ниши по северната и южната фасада на централния кораб – три от север, четири от юг. Всяка от слепите ниши е запълнена с тройка полуколонки, средната от които е полукръгла, а двете странични – ъглести. Два от каменните блокове по фасадата са украсени с релефно изваяни кръстове[16]. Единият е разположен вдясно от южния вход и е добре видим (обр. 7). Другият кръст е изваян върху западното лице на каменен блок, който е оформял югозападния ъгъл на първоначалната сграда. При разширяването на сградата в западна посока кръстът е бил скрит от по-късната зидария и е открит при архитектурно-реставрационните работи от 60 – 70-те години на XX век[17].

1.1. НАЧАЛОТО

Богата информация за строителните фази на несебърската Нова митрополия дават използваните материали и декоративната украса. Базиликата е изградена върху останките на по-ранна сграда. От градежа ѝ е запазено съвсем малко – най-долната част на северната и южната фасада. В най-високите си точки (на изток от северната врата) първоначалният зид е висок около метър (обр. 8). Зидарията е смесена – камък и тухла. Използваните блокове андезит са със средни размери. Те са доста грубо обработени, което налагало изравняването им с тухлени пояси, имащи различна ширина в различните участъци. Тухлите са дебели 6 см. С това се различават от използваните по-нагоре, които са с дебелина 4,5 – 5 см. Техниката на градеж е opus mixtum[18].

1.2. ВТОРА ФАЗА

Тази първоначална сградата била силно разрушена и изградена отново почти из основи. При възстановяването били използвани (особено в началото) някои от андезитните блокове от по-ранната постройка. Но основният материал е друг. Това са доста големи варовикови блокове, поставени плътно в хоризонтални редове. Блоковете са преизползвани. Някои от тях имат неравности, които се „обират” от редовете хоризонтални тухлени пояси между тях. На места между блоковете са вложени парчета от тухли (обр. 9). Това кара някои изследователи да определят градежа като клетъчна зидария[19]. С. Бояджиев с основание се противопоставя на това определение. За него отново става дума за opus mixtum[20]. Най-високо този градеж е запазен в източните части на южната и северната фасади на страничните кораби. Вероятно в тази си фаза сградата притежавала сводово покритие както за централния, така и при страничните кораби. Това обяснява наличието на пиластри, които ще да са изпълнявали не само декоративна, но и конструктивна роля. Може да се предполага, че тъкмо тежкото сводово покритие станало причина сградата да рухне в горната си част след известен период от време[21].

1.3. ТРЕТА ФАЗА

Възстановяването обхваща главно този дял на храма – най-горните части на страничните кораби, извисяващият се над тях централен кораб, а така също – абсидите. Последните са изградени отново почти из основи. Те стъпват върху субструкция, при която градежът е само от ломен камък. Това е единственият остатък от по-ранните абсиди. По-нагоре градежът е смесен – съчетание на камък и тухла. Подчинен е на замисъл, който включва използването на двата материала, а така също въвеждането на декоративни елементи в горната част на абсидите (обр. 5). Трябва да се отбележи също така, че абсидите се свързват със северната и южната стена на фуга, и следователно са пристроявани към тях[22] (обр. 10). При реконструкцията рухналите засводявания са заменени от значително по-лека гредоредна покривна конструкция. Това осигурило стабилността на сградата през следващите векове. Камъкът, използван при възстановителните работи, се отличава по тип и размери от вградените при предишната фаза големи блокове. На този трети етап се появяват фронтоните, ломбардските арки, керамопластичната украса и слепите декоративни ниши с вписани в тях полуколонки.

Детайлният преглед на направеното по време на третата фаза на преизграждане ще започнем от най-ниските й части, т.е. от абсидите. Както вече казахме, с изключение на субструкцията зидарията тук е смесена. Използвани са груби каменни блокове от различни породи и с различна големина. Между тях са поместени хоризонтални тухлени пояси, една от задачите на които е да се изравни, доколкото това е възможно, градежът. Малко преди да започне изграждането на ломбардските арки, използването на камък е преустановено. Имаме три (на места четири) тухлени реда, благодарение на които е постигната добра нивелация. Върху най-горния от тези редове са положени конзолите на ломбардските арки от страничните абсиди. На същото ниво при централната абсида имаме изцяло каменен пояс с приблизително същата ширина, както и конзолите. Тук е използван само един вид камък – този, от който са изработени конзолите. Така декорацията на източната фасада започва в горната част на абсидите с една светла хоризонтална лента, възприемана при страничните абсиди като пунктир (конзолите на ломбардските арки), а при централната абсида като непрекъсната линия. Над нея при централната абсида следват още четири тухлени пояса, над които са поместени конзолите на ломбардските арки (обр. 5).

Ломбардските арки представляват важен елемент от външната украса на несебърската Нова митрополия. Те са зидани и имат полукръгла форма. Конзолите им са плоски в челната си част. Сечението е с формата на полуовал. Единствената им украса е серията от жлебове отстрани[23] (обр. 10).

В сравнение с другите несебърски църкви ломбардските фризове от Новата митрополия изглеждат архаични. При „Христос Пантократор” с такъв декоративен елемент са украсени само абсидите на протезиса и дяконикона. Там ломбардските арки са изработени изцяло от камък и повтарят ритъма на по-долен ред аркади. Използвани са два вида арки: *арабска* и *полукръгла с „издатина” в горната част* (обр. 11). В „Св.

Йоан Алитургетос” има два пояса ломбардски аркатури. Долният ред е съставен само от зидани арки. В горния се редуват зидани и каменни арки, като от своя страна каменните биват *полукръгли* и *арабски* (обр. 12).

Особено показателна е разликата във формата на конзолите. Видяхме, че при Новата митрополия те са с плоска челна част и жлебове отстрани. Впечатление прави доста грубата им изработка. Във всички останали несебърски паметници конзолите са с пластично разработена челна част и плоски страни[24]. В Новата митрополия е направен плах опит за разнообразяване. Две от конзолите на централната абсида се различават като материал и цветност от останалите. Те са от андезит и са разположени отстрани на осевата конзола. Вероятно въвеждането на този материал е продиктувано от символични съображения. Така вниманието на зрителя се съсредоточава върху трите централни конзоли, а числото три в християнството е свързано с представата за Божественото триединство. Броят на самите ломбардски арки може би също е натоварен със символични значения. Те са общо четиринадесет: по четири при страничните абсиди, и шест при централната.

Фронтоните представляват един от най-характерните елементи от екстериора на несебърската Нова митрополия. Те оформят източната и западната фасада в горната част на централния кораб.

Двата фронтона се различават по форма и височина. По-висок е източният (ил. 6). Изграден е от хоризонтални редове камък и тухли. Видим е стремежът чрез градежа да се постигне определен колоритен ефект. Непосредствено над нивото на централната абсида има хоризонтален пояс от андезитови блокове. Той оформя нещо като основа за фронтона. Следват два тухлени реда, върху които стъпват три прозореца. Прозорците имат арковидна форма и са разположени много близо един до друг. Средният е по-висок от страничните. Така прозорците на източния фронтон повтарят в по-малък мащаб трите абсиди, разположени по-долу.

Оформлението на прозорците е изпълнено, като са съчетани камък и тухла. Вертикално поставени андезитови блокове съставят страничните части, арките са с тухлен градеж. Интерес представляват двата най-крайни андезитови блока. Те са скосени в горната част, което е създавало затруднения при градежа. За сметка на това така горната линия на вертикалните блокове, оформящи трите прозорчета, придобива полукръгла форма, повтаряща полукръглата линия на централната абсида. В горната си част фронтонът завършва с триделна аркада, повтаряща в по-голям мащаб линията, оформена от най-горните части на трите долепени един до друг прозореца. Встрани от прозорците и над тях отново се използва смесена зидария. Усеща се желание каменните пояси да оформят хоризонтални пояси, но това е постигнато по достатъчно добър начин само над прозорците. Любопитно е да се отбележи, че докато навсякъде по-долу редовете са единични и е използван андезит, то последният ред е двоен, а за материал е използван бял камък. Подпокривният корниз е съставен от два, разположени един над друг пояса. Долният е съставен от керамопластични декоративни елементи и е обрамчен двустранно. Над него е разположен пояс тип *вълчи зъб*.

Западният фронтон е по-нисък от източния (обр. 13). Обрамчват го два пиластъра, които първоначално са разчленявали западната фасада на три части. Това членение било запазено при преизграждането, целящо възстановяване на щетите от рухването на зиданите сводове. Подобно на източния фронтон, западният също стъпва в долната си част върху хоризонтален пояс от андезитови блокове. Техните неравности са компенсирани чрез няколко тухлени пояса, между които е разположен хоризонтален ред керамопластични декоративни елементи. Той подчертава още по-категорично основата, върху която се издига горната част на фронтона. В центъра му е разположен троен прозорец (трифорий). Четири вертикално поставени андезитни блока оформят неговите страни. Горните аркирани части на трифория са тухлени. Интересно е да се отбележи, че страничните блокове, оформящи прозореца, не са скосени, както това е на източната фасада. Тук това не се налага, тъй като не е необходимо да се отчита визуалната връзка с абсидите и да се търсят решения, при които горните части да се съотнасят визуално с тези, които са разположени по-долу. Поради същата причина западният фронтон има по-проста форма в сравнение с източния. Той завършва като полукръг, увенчан с трисъставен корниз. За основа на корниза служи пластично изявена тухлена арка, стъпваща върху двата странични пиластъра и изпъкваща пред плоскостта на западната фасада. Следва ред *вълчи зъби*, а над него – пояс керамопластични декоративни елементи. Като цяло западният фронтон има по-малка височина и е декориран по-пестеливо от източния[25].

Както по абсидите, така и по фронтоните е използвана керамопластична украса. Това е елемент, който често е определян като характерен за българска архитектурна школа от времето на Второто царство (1187 – 1396 г.)[26]. Сам по себе си терминът *българска архитектурна школа* вече е подложен на критична дискусия[27], а както показват новите изследвания, генезисът на керамопластичната фасадна украса трябва да бъде търсен извън границите на Средновековна България и преди времето на Второто царство[28]. Факт е обаче, че в много от средновековните храмове на Несебър керамопластичната украса е използвана изключително активно.

Казаното не се отнася до Новата митрополия. Тук тя се появява само в най-високите части на трикорабната базилика, а присъствието й е значително по-скромно. Днес най-добре тя е запазена по източната и западната фасада и представлява част от декорацията на абсидите и фронтоните. Използват се единични и двойни пояси от редуващи се *панички* и *четирилистници*, чиято роля е да изявят още по-категорично определени линии и архитектурни форми.

Абсидните керамопластични пояси подчертават ломбардските арки и долната линия на подпокривния корниз (обр. 14). При ломбардските арки поясите повтарят полукръглите извивки на аркадите. Над аркадата на централната абсида поясът е двоен, при страничните абсиди – единичен. В триъгълните полета между арките са инкрустирани керамопластични декоративни елементи[29]. При страничните абсиди непосредствено отгоре преминава едноредов тухлен пояс, тип *вълчи зъб*. Така подпокривната линия получава подчертано декоративна разработка.

Интересна и вероятно по-ранна особеност е, че на много места керамопластичните пояси не са обрамчени двустранно от периферни тухлени пояси. Липсва долният. Поради това арх. Б. Кузупов предполага, че керамопластичната украса е добавена по-късно, по време на частичните преправки на фронтоните[30]. Тезата е неприемлива поради наличието на керамопластична украса на абсидите, където тя е част от първоначалния замисъл. Доказват го: 1) двойният керамопластичен пояс на централната абсида, където горният ред е обрамчен двустранно; 2) запълването на триъгълните полета между арките с керамопластична украса[31]; 3) използването на специални по-тънки, леко огънати тухли, предназначени за оформянето на периферните тухлени пояси[32].

Друг керамопластичен пояс подчертава долната линия на подпокривния корниз на централната абсида и свързаните с нея източни склонове на страничните кораби. Той също е обрамчен двустранно от периферни тухлени пояси и е в съчетание с разположен над него тухлен пояс *вълчи зъб*. По идентичен начин – чрез съчетание от керамопластичен пояс, обрамчен двустранно от тухлени пояси и последван от тухлен пояс тип *вълчи зъб*, е решена и горната линия на източния фронтон. Можем да обобщим, че там, където трябва да се подчертае някаква завършваща линия по източната фасада, това става по стилово идентичен начин и е резултат на единно архитектурно решение.

Казаното не важи за горната завършваща линия на западния фронтон. Там е използван похват, който бихме определили като „негатив” на този от източната фасада. Тук керамопластичният пояс е разположен не под, а над пояса тип *вълчи зъб*. Това без съмнение е част от цялостното решение на фронтона, който се различава от източния по своите размери и форма. Същевременно „преобърнатото” използване на съчетанието на двете ленти – керамопластичната и *вълчият зъб,* в двата фронтона може би носи символично значение. На декоративно ниво то изразява противопоставянето изток/запад.

Със средствата на керамопластичната украса се подчертани и контурите на прозорците по двата фронтона. Както при източния, така и при западния фронтон за основа служи керамопластична лента, която преминава хоризонтално по цялата фасада. Върху нея „стъпва” прозорецът. Този на източната фасада е цялостно „обточен” с керамопластична декорация. В арковидната си част поясът от четирилистници и панички е подчертан отгоре с периферен тухлен пояс, който оформя тройна аркада. Във вертикалите периферният пояс липсва. Тъй като стълбчетата, оформящи прозоречните рамки, са от камък, то керамопластичните ленти, разположени между тях, се очертават отчетливо. Двете крайни стълбчета са скосени в горната част и над тях се образуват триъгълници, които също са запълнени с керамопластични елементи.

Керамопластичната украса на прозореца върху западната фасада е по-зле запазена. Все пак оцелялото дава достатъчно основания да се предположи, че тук тя е подчертавала само горната част на прозореца и не се е спускала вертикално надолу, за да се съедини с хоризонталната ивица така, както това е на източната фасада.

Хоризонталният фриз, разположен под нивото на прозорците, преминава по дебелината на фронтоните и продължава донякъде на задната им страна.

Керамопластичната украса на Новата митрополия е значително по-бедна от тази на другите средновековни несебърски църкви. Видяхме, че тя се състои от единични, а в по-редки случаи – от двойни фризове. При „Св. Йоан Алитургетос” фризовете са единични, двойни и тройни. При „Христос Пантократор”, „Св. Параскева” и „Св. Архангели” преобладават тройните. В Новата митрополия обикновено единичните фризове са обрамчени от периферен тухлен пояс само отгоре – похват, използван при един точно датиран паметник, какъвто е храмът „Св. Пантелеймон” към Боянската църква (1259 г.). Подобно пестеливо използване на керамопластиката срещаме в някои паметници от Велико Търново, но тук фризовете са оградени двустранно с периферни тухлени пояси[33].

В несебърската Нова митрополия най-бедна е декорацията на северната и южната фасада на централния кораб. Единствените елементи, които разнообразяват гладкостта на стените, са смесеният градеж, прозорците и слепите декоративни ниши. Градежът включва хоризонтални редове от нееднакви по размери каменни блокове, които се редуват с 3 – 4 тухлени реда. Прозорците завършват в горната част с полукръгли арки, иззидани от тухли. Няма профили или други елементи, които да подчертават очертанията на прозоречните отвори. Четири слепи ниши на южната и три на северната фасада разнообразяват гладкостта на стените. Оформени са от тухли. Имат правоъгълна форма и в тях са вписани по три вертикални полуколонки. Двете странични полуколонки са заострени, а средната е полукръгла (обр. 15). Разположени на различна височина, слепите ниши създават определен ритъм. Той се проследява ясно на южната фасада. Най-източната и най-западната ниша са на нивото на прозорците, допират се до фронтоните в точката, от която те започват да се издигат. Същевременно двете крайни слепи ниши маркират завършека на южната фасада. Двете средни ниши са разположени на равни отстояния от прозорците, но по-високо от тях. На северната фасада решението е аналогично, но по неясни причини сляпата ниша между втория и третия прозорец липсва[34].

Слепите ниши с тройни полуколонки представляват уникален декоративен елемент, за който не е установен точен аналог. Въпросът за произхода му е вълнувал мнозина изследователи на несебърската Нова митрополия и понастоящем в литературата битуват две хипотези. Първа по време е очевидно неприемливата идея на Н. Мавродинов, който вижда в тях мотив, заимстван от народната дървена архитектура[35]. Интересно предположение изказа напоследък арх. Б. Кузупов. Той предположи, че се касае за имитация на вградени във фасадата триглифи, и посочи паралел на тази практика[36]. Това е църквата „Св. Атанасий” в Гераки, където два преизползвани антични триглифа фланкират прозорец на южната фасада, а един е разположен на западната. Паметникът се датира във втората половина на XII век и не по-късно от 1204 г.[37] (обр. 16 – 17).

Изводът, който трябва да бъде направен от направения дотук анализ, е, че третата градежна фаза на несебърската Нова митрополия, която така съществено променила облика на сградата, била реализирана в края на XII или в първите няколко десетилетия на XIII век.

Това е период, когато във византийската архитектура постепенно започва да се налага и развива тенденция към подчертано живописна разработка на фасадите, основана на използването на разнообразни похвати при каменно-тухления градеж. Същевременно все по-често в архитектурното тяло се вграждат елементи от стари постройки или новоизработени форми с декоративно предназначение[38]. Решенията са разнообразни, но все още не са получили завършеността и богатството, което демонстрират паметниците от епохата на Палеолозите. Същевременно последните няколко десетилетия на XII – първата половина на XIII век са епоха, когато в православната храмова архитектура започват да се въвеждат ломбардските арки. Това става най-рано там, където връзките със Западна Европа са особено интензивни било поради териториалната близост (Сърбия), било поради други причини (Владимирското княжество).

Несебър е град, който заема съществено място в търговските интереси на големите италиански градове в периода XIII – XIV век. Затова тук въвеждането на елемент със западен произход, какъвто са ломбардските арки, е повече от разбираемо. По всичко изглежда, че в Несебър ломбардските арки са използвани за първи път именно в Новата митрополия.

Идеята, че горните части на храма датират от X или пък XI век, която все още се поддържа от някои изследователи, би трябвало да бъде изоставена като несъстоятелна. Тя се основава главно на сравнението с костурските трикорабни базилики от X век. Важно е да се отбележи, че това сравнение е доста формално. Не се отчита обстоятелството, че както при „Св. Стефан”, така и при „Анаргири” („Св. Безсребърници)” в Костур централният кораб значително надвишава по височина страничните, докато в несебърския паметник не е така. Благодарение на извисяването на централния кораб ранните костурски базилики имат силует, който съществено се различава от този на несебърската Нова митрополия. Освен това в тях централният кораб е скъсен откъм олтарната част. Покритието над бемата е съвсем ниско. Зад него се издига източна фасада на наоса, която има прозорец в горната си част. В екстериора е изявена само централната абсида. Липсват такива съществени за архитектурата на несебърската Нова митрополия елементи като издигащите се над нивото на покрива фронтони. С една дума, третата градежна фаза на нашия паметник се различава по ред съществени характеристики от ранните костурски църкви и не може да бъде синхронна на тях. Както вече посочихме по-горе, тя е реализирана значително по-късно – в края на XII, или в първите няколко десетилетия на XIII век.

2. РАЗШИРЯВАНИЯ НА НОВАТА МИТРОПОЛИЯ

В периода на османското владичество храмът е разширяван и преустройван няколко пъти.

2.1. ПЪРВО РАЗШИРЯВАНЕ

Първото разширяване на несебърската Нова митрополия вероятно е свързано с промяната във функцията на храма. В началото на османското владичество – през втората половина на XV, или през XVI век – несебърските митрополити престанали да служат в Старата митрополия[39]. Поддръжката на огромната раннохристиянска базилика била вече непосилна за християните в Несебър. Размерите, а така също местоположението в центъра на града можели да събудят враждебността на османската власт. За митрополитското седалище трябвало да се намери ново, по-подходящо място. Била предпочетена църквата „Св. Богородица" – древен храм с по-малки размери, разположен в южната част на града, недалеч от пристанището.

Както се полага за един митрополитски храм, в бемата бил устроен синтрон с владишки трон в центъра. Превръщането на църквата „Св. Богородица" в митрополитско седалище имало своите последствия. Тук по време на най-важните празници започнала да се събира голяма част от християнското население на града. Първоначалната базилика била твърде малка, за да побере нарасналото количество хора, и се нуждаела от разширяване. Затова от запад била добавена нова част. Това не било притвор, защото намиращите се в нея, трябвало да присъстват на богослужението. Новопостроеното помещение трябвало да представлява единно цяло с наоса. За да бъде изпълнено това условие, западната фасада на средновековната сграда била избита в долната част, а северната и южната стена на страничните кораби били продължени. Така от западна страна била добавена правоъгълна пристройка, долепена към старата сграда и оформяща с нея единно вътрешно пространство (обр. 8). Градежът на пристройката е смесен – камък и парчета от тухла. Видим (особено откъм северната стена) е стремежът да се зида в равни хоризонтални пояси, но липсват декоративни ефекти. Строителният материал е използван вторично[40]. Пристройката била добре осветена с два прозореца от север, два прозореца от запад и серия прозорци от юг. Прозорците от север завършват в горната част със стреловидни арки. Тези от запад са били увенчани с полукръгли арки[41]. Южните (общо седем) са правоъгълни: три от тях са избити в западната част на южния кораб на старата базилика; останалите четири осветяват пристройката. Два входа – един от запад и един от юг, водят към вътрешността. Интериорът на пристройката не следва трикорабното базиликално членение на старата част, а представлява единно, неразчленено пространство, покрито с плосък дъсчен таван.

2.2. ПРЕУСТРОЙСТВОТО ОТ 1597 – 1598 ГОДИНА

Както е съобщено в двата ктиторски надписа, поместени над западната и южната врата на митрополитския храм, изписването на несебърската Нова митрополия започва през 1598 г.[42] и завършва на 6 август 1599 г.[43] Храмът трябвало да бъде преосветен и готов за богослужение за най-големия празник на Богородица – Успение Богородично, който предстоял след няколко дена – на 15 август. По този тържествен начин завършил процесът на преустройство и украса на Новата митрополия, който започнал няколко години по-рано.

Богата информация за него дава един извор, който досега не е бил използван пълноценно. Посочват го П. Чилев по повод на т.нар. Месемврийска кондика[44], и акад. В. Гюзелев в свои изследвания, посветени на кратката несебърска местна хроника от XIV – XV век[45]. През 1945 г. е публикуван на гръцки от родения в Несебър М. Константинидис[46]. Текстът, озаглавен *Записки за приношенията в пазената от Бога Месемврийска митрополия*, се намира в кодекс, съставен в Несебър през XV век и допълван по-късно. Днес ръкописът се съхранява в манастира „Ивирон” на Света гора /Атон/[47].

Изложението на *Записките* започва с това, че след смъртта на предишния несебърски митрополит – Игнатий, през септември 1594 г. в града пристига новоизбраният йерарх Христофор. Заедно с клириците на митрополията той прави списък на предметите за богослужебна употреба, които намира на място от времето на Игнатий.

Текстът продължава с даренията, направени на Несебърската митрополия по времето на самия митрополит Христофор. Споменати са четирима архонти от две фамилии Юлианос (Глианос, Лианос) и Хрисолурас – Мануил Юлианос[48] и Констакис Лианос, Димитриос Хрисолурас (вече покойник) и баща му – Йоанис Хрисолурас. Към фамилиите, носещи титлата “архонт”, принадлежи и родът Кападокас. В групата на знатните дарители на Несебърската митрополия трябва да прибавим и личностите, обозначени като кир, т.е. господин: Теодорицис Орфанос – корабопритежател, субашията Георгицис, Константинос Пангалос, псалтът Мануил. Спомената е и една “госпожа” – Марула Романова. Дарения правят и обикновени несебърски граждани, пред името на които не е поставена никаква титла. Интересен е случаят с обущаря Транос, който е арендатор на едно от лозята, принадлежащи на Несебърската митрополия. Именно той дарява дървесина, вар и парични средства за изграждането на килиите в митрополитския комплекс. Сред другите обикновени граждани са Димос Сидеропунгис, обущарят Георги и брат му Теодор, и няколко жени: Ирина, Кераца, София, Томаи – съпруга на вече покоен сакеларий. Разбира се, най-значителните дарения са от митрополит Христофор и от неговия предшественик Игнатий. Наследството на последния се състои от църковни утвари и одежди. Митрополията ги получава от ръцете на някой си Филип, който вероятно е изпълнител на завещанието на покойния несебърски йерарх.

Записките дават определена информация за строителни работи, извършени в митрополията. Както е видно от текста, някои от даренията се състоят в строителни материали. Посочена е годината, когато е предприето обновяването на митрополитския комплекс – 1597, т.е. три години след идването на Христофор в Несебър, и година преди да започне изписването на храма, което става през 1598 г. Строителството касаело както храма, така също жилищните и стопанските постройки в митрополитския комплекс.[49]

Можем да гадаем какви са били причините за подобно цялостно преустройство. Възможно е то да е било наложено от пожар, който засегнал преди всичко килиите в митрополитския комплекс, но нанесъл поражения и на храма. За това говорят наблюденията на арх. Съсълов, който констатира *овъглени части от греди, взидани в стената, което свидетелства за някогашен пожар и изключва възможността сегашният покрив да е от първоначалното изграждане на базиликата*. Въз основа на наблюденията Съсълов прави извода, че сегашният покрив е правен впоследствие[50].

Най-важната част от обновяването била подмяната на покрива, който вероятно изгорял при пожара. Над старата базиликална част той бил поставен по-ниско от първоначалното ниво и срязвал прозорците на западния фронтон. Затова те били зазидани. Наред с подмяната на покривната конструкция били направени и други промени. За да се защити храмът от силните зимни северни ветрове, били зазидани прозорците по северната стена на централния кораб, а така също двата прозореца върху северната стена на разширението от XVI век. Оригиналните прозорчета на централната абсида и дяконикона също били зазидани. При централната абсида на по-високо ниво бил избит нов, по- широк прозорец. Дякониконът бил оформен като самостоятелен параклис. Проходът между него и бемата бил затворен, а пред абсидата на дяконикона бил оформен малък иконостас[51]. Дотогавашният мраморен иконостас бил демонтиран, а на негово място поставен настоящият дървен. Останките от стария били използвани при направата на новата подова настилка: с архитрава бил оформен бордът на солеята пред бемата (обр. 19), някои от иконостасните плочи стават част от подовата настилка (обр. 20). След завършването на строително-ремонтните работи храмът бил цялостно изписан през 1598-99 г.

2.3. ПРЕУСТРОЙСТВА ОТ XVIII ВЕК

През XVIII век несебърската Нова митрополия била отново разширена (обр. 13, 21). От запад през 1712 г. бил добавен екзонартекс, по-широк от храма в южна посока. От юг било пристроено помещение, прилепено на запад към екзонартекса, а на север – към югозападната част на храма. В западната част на интериора била издигната дървена конструкция – балкон, служеща за женско отделение[52]. Двата прозореца на западната стена на разширението от XVI век били зазидани, тъй като екзонартексът ги затварял и обезсмислял наличността им. Там в периода 1780 – 1791 г. били изписани изображенията на несебърския митрополит Константий и св. Харалампий (обр. 23). От функцията си да осветяват интериора били лишени и прозорците по южната част от разширението от XVI век. Те били затворени от южната пристройка. Така храмът станал много по-тъмен. За да бъде компенсирана липсата на достатъчно светлина, били отново избити двата прозореца на северната стена на разширението. Това довело до унищожението на стенописите от 1598 – 1599 г. на тези места. Формата на новите прозорци се различавала от тази на първоначалните, които в горната си част били стреловидни. Сега прозорците били правоъгълни. Източната стена на екзонартекса била украсена през 1712 г. с огромно изображение на Страшния съд.

Съдейки от запазените в храма ктиторски надписи, горепосочените промени били осъществени на два етапа. Изграждането на екзонартекса е датирано от ктиторски надпис там[53]. То станало през 1712 г. по времето на несебърския митрополит Макарий, засвидетелстван като заемащ въпросния престол в периода между 1712 – 1718 г. Следващите преустройства били дело на митрополит Константий, ръководил несебърската митрополия в периода 1780 – 1791 г. Неговият ктиторски портрет е изписан върху западната стена на разширението от XVI в.[54] (обр. 24).

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Възстановка на първоначалния вид на несебърската Нова митрополия според Ал. Рашенов

1. Несебър. Новата митрополия. Съвременен вид
2. Несебър. Новата митрополия. Капител, преизползван като база за колона
3. Несебър. Новата митрополия. Преизползван капител
4. Несебър. Новата митрополия. Източна фасада. Абсиди
5. Несебър. Новата митрополия. Източна фасада. Фронтон
6. Несебър. Новата митрополия. Южна фасада. Кръст
7. Несебър. Новата митрополия. Северна фасада. Архивна фотография

8. Несебър. Новата митрополия. Южна фасада. Детайл

9. Несебър. Новата митрополия. Югоизточен ъгъл. Връзка между източната и южната стена

10. Несебър. „Христос Пантократор”. Детайл от източната фасада

11. Несебър. „Св. Йоан Алитургетос”. Детайл от източната фасада

12. Несебър. Новата митрополия. Поглед от запад

13. Несебър. Новата митрополия. Ломбардски арки по абсидата на дяконикона

14. Несебър. Новата митрополия. Сляпа ниша от южната фасада на централния кораб

15. Гераки. „Св. Атанасий”. Западна фасада

16. Гераки. „Св. Атанасий”. Западна фасада. Преизползван античен триглиф

17. Костур. „Анаргири („Св. Безсребърници)”. Поглед от югоизток

18. Несебър. Новата митрополия. Архитрав на стария иконостас, преизползван като елемент от солея

19. Несебър. Новата митрополия. Част от плоча от стария мраморен иконостас, преизползвана в подовата настилка

20. Несебър. Новата митрополия. Поглед от северозапад. Архивна фотография

21. План и разрези на несебърската Нова митрополия, дело на М. Цимерман

22. Несебър. Новата митрополия. Ктиторски портрет на митрополит Константий

24. Несебър. Новата митрополия. Ктиторски портрет на митрополит Макарий. 1712 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мавродинов, Н.** *Старобългарското изкуство*. София, 1959, с. 103.

[2] **Съсълов, Д.** Проблеми на реставрацията на Новата митрополия в Несебър - *Музеи и паметници на културата*, XVIII, 1978, 4, с. 57.

[3] **Кузупов, Б.** Св. Стефан – новата Митрополия в Несебър - *Паметници. Реставрация. Музеи*, (2005/ 5 – 6), 3

[4] **Миятев, Кр.** *Архитектурата в средновековна България.* София 1965, 146

[5] **Бояджиев, С.** Отново по въпросите за църквата „Св. Стефан” в Несебър - *Арх&Арт борса*, 27. VIII, 1996, бр. 33, с. 7.

[6] **Рашенов, А.** *Месемврийски църкви.* София 1932, с. 17; **Съсълов, Д.** Цит. съч., с. 54; **Бояджиев, С.** Цит.съч., с. 7.

[7] **Братя Шкорпилови**. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна *България – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, II, (1890), с. 33.

[8] **Динолов, Л.** *Принос към метричните изследвания на средновековната култова архитектура в България. Опит за установяване на модул.* София 1963; **Теофилов, Т.** Конструктивно единство в началното изграждане на черквата „Св. Стефан” - *Музеи и паметници на културата*, XXII, (1982/ 5-6), с. 52; **Кузупов, Б.** Цит. съч., с. 7.

[9] **Рашенов, А.** *Цит. съч.*, с. 24

[10] **Съсълов, Д.** Цит. съч., с. 58, бел. 11.

[11] **Теофилов, Т.** Цит. съч., с. 50.

[12] Широки са 75 см и излизащи 12 см пред лицето на стените (**Кузупов, Б.** Цит. съч., с. 4)

[13] По-късно долните части на западната стена са отстранени и днес някогашните пиластри изглеждат като свободно стоящи в пространството стълбове.

[14] **Досева И.,** Наблюдения върху ранновизантийските архитектурни детайли-сполии в средновековните църкви в Месемврия–Несебър. - *Bulgaria Pontica Medii Aevi,* VI – VII (2008), с. 268. Освен чисто практическите причини изследователката вижда и *едно своеобразно отношение към „реликвите” на по-стар храм.*

[15] Следи от това за запазени в горната част на северната колона.

[16] **Съсълов, Д.** Цит. съч., с. 54, обр. 10, 11.

[17] Пак там.

[18] Данните за ширината на тухлите, както и техниката са посочени у **Кузупов, Б.** Цит.съч., с. 4.

[19] За Н. Мавродинов това е ранен тип градеж. Той го определя като *началото на клетъчния градеж, който ще се разпространи в Македония и ще стане характерен елемент на македонската архитектура от X до XIV век.* (**Мавродинов, Н.** *Цит.съч.*, 103 – 104) Според Б. Кузупов, който също говори за клетъчен градеж, става дума за по-късно явление: *Тази техника е късносредновековната „клетъчна зидария", но в вариант с хоризонтални тухли, употребяван почти само в западните области на Балканите.* (**Кузупов, Б.** Цит. съч., с. 4).

[20] *… тази зидария не може да се определи като клетъчна. Тук не само че липсват тухлените рамки, ограждащи всеки блок поотделно, но много отчетливо се очертават тухлените пояси, характерни за смесената зидария. Разликите между тези зидарии е съществена: докато тухлените пояси при смесената зидария подчертават хоризонталния характер на зидарията, то почти равностойните по величина тухлени рамки на „клетките" придават на стената впечатлението за растер. А колкото до трите отвесни ивици по южната фасада, съставени от тухлени късове, наподобяващи на „зараждаща се клетъчна зидария", то те явно принадлежат на появилия се по икономически съображения още през началото на XI в. похват на попълване на по-широките фуги между каменните блокове.* (**Бояджиев, С.** Цит. съч., бр. 33, 7).

[21] Идеята е предложена от арх. Б. Кузупов (**Кузупов, Б.** Цит. съч., с. 7). Той предполага, че рухването на първоначалното засводяване не е засегнало вертикалните стени. Последното не може да бъде прието за вярно, тъй като в горните си части градежът има друг характер и е изпълнен не с варовикови блокове, а с андезит.

[22] Това е отбелязано от арх. Б. Кузупов: *липсата на зидарска превръзка между стените на старата базилика и абсидите утвърждава становището, че трите абсиди – поне в лицевата си част, са изградени по-късно.* (Пак там, с. 6).

[23] По четири от двете страни на конзолата.

[24] Конзолите на „Св. Архангели" са с извита челна част, без декорация. Ломбардските арки, които те са носели, били зидани и украсявали западната част на храма. В „Пантократор" конзолите са с извита челна част и нямат декорация. В „Св. Параскева" конзолите са с полукръгло извита челна част. В „Св. Йоан Алитургетос" конзолите са с извита челна част, която в ред случаи е украсена с разнообразни растителни и животински мотиви.

[25] Композиционно решение, близко до това на западния фронтон на несебърската Нова митрополия, срещаме още във втората половина на XI век (западният фронтон на църквата „Св. Теодори" в Атина, 1060 – 1070 г.). То продължава да бъде популярно през XII век (южният фронтон на „Св. Богородица" в Мербака в Еремос, Гърция, област Арголида, а така също този на „Св. Варвара", Гърция, област Мани) и през целия XIII век („Св. Василий" в Арта, „Червената църква" във Вулгарели и „Св. Теодори" в Мистра, 1290 – 1296 г.). Виж: **Krautheimer, R.** *Early Christian and Byzantine Architecture.* New Hawen and London, 1986 (forth edition revised by R. Krautheimer and Sl. Ćurčić), 390, 394 – 395, ill. 336,348, 356, 384, 385; **Ćurčić, Sl.** *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent.* New Hawen and London, 2010, ill. 465 – 466, 473; **Vocotopoulos, P.** Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences – *Зограф,* 27, (1998 – 1999), 85, fig. 8, 10

[26] **Рашенов, А.** Българска школа във византийския стил - *ИБАИ*, VI, 1930 /31, 206 – 220; **Мавродинов, Н.** Външната украса на старобългарските църкви - *ИБАИ,* VIII, 1934 (София 1935) 262 - 330; **Săsălov, D.** Problèmes sur l'origine de la décoration de façade céramoplastique - In: *Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII – XIV s.).* Sofia, (1979), 92 – 110.

[27] **Bakalova, E.** Mesemvria's Churches in the Context of Late Byzantine Architecture. A Historical Survey - *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, VI – VII, (2008), 197 – 214.

[28] **Препис, А.** Керамопластична фасадна украса на Балканите (XI – XIV в.) - *Известия на Националния исторически музей*, IX, (1992), 66 – 67, според когото *употребата на керамична украса от глазирани панички и розети върху фасадите на църквите не може да бъде разглеждана като характерна декоративна особеност на една местна школа, а като по-широко разпространена употреба на тези елементи, паралелно в континенталната и островната част на Балканския полуостров.* На въпроса за керамопластичната украса в българската средновековна архитектура се спира и В. Димова, която приема тезата на Препис (**Димова, В.** *Църквите в България през XIII – XIV век.* София, 2008, 142 – 147, по-специално с. 146)

[29] Този похват е използван и при църквата „Св. Димитър" във Велико Търново (**Димова, В.** *Цит. съч.*, с. 144)

[30] **Кузупов, Б.** Цит. съч., 7–8.

[31] При зиданeто триъгълното поле съзнателно не е запълвано с тухли, за да се остави това пространство за керамопластичната украса. В горната си част триъгълното поле е обрамчено от линията на първия ред тухли, който преминава непосредствено над най-високата точка на арките.

[32] Видно е, че те са взидани при първоначалния градеж и не представляват по-късна „инкрустация”. Същевременно тяхното присъствие е съобразено с наличната керамопластична декорация. Следователно последната също принадлежи към първоначалния градеж.

[33] Арките на западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици” са украсени с единичен керамопластичен фриз. При „Св. Димитър” имаме единични и двойни керамопластични фризове. В последно време датировката на паметника (1185 г.) се подлага на преоценка от някои изследователи, които считат, че той е обновен по-късно. Някои отнасят това чак към края на XIV век (**Димова, В.** *Цит. съч*., с. 145).

[34] Дали при зиданeто просто за забравили, че тук е трябвало да има ниша? Или пък на по-късен етап тази част от стената е била обрушена, а след това иззидана отново, но вече без нишата? Струва ми се, че в полза на последното говори нарушаването на хоризонталните каменни редове в този участък. До окончателно решение на въпроса може да се стигне само при внимателно изучаване на стената отблизо, което ми беше невъзможно.

[35] Тия колонки явно са заети от народната дървена архитектура и слепите прозорци, които те образуват, имитират истински прозорци с дървени пречки – вж. **Мавродинов, Н.** *Старобългарското изкуство*, 104 – 105.

[36] **Кузупов, Б.** Цит.съч., с. 5.

[37] **Μουτσόπουλος, Ν., Γ. Δημητροκάλλης.** *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*. Θεσσαλονίκη, 1981, 138 – 170; Πιν. 216, 218 – 221, 223.

[38] **Krautheimer, R.** *Op. cit*., 415 – 416; **Vocotopoulos, P.** Op. cit., 87 – 90.

[39] Със сигурност Старата митрополия престава да функционира след 1441 г. В тази година тя все още е действащ храм и в нея е изградена гробница за византийската благородничка Матеиса Кантакузина.

[40] Тук например бил вграден отломък от прочутия надпис от 879 г., отбелязващ възстановяването на несебърските крепостни стени, направен по времето на император Василий I Македонец (867 – 886). Вж. **Бешевлиев, В.** Три приноса към българската средновековна история – в: *Изследвания в чест на Марин С. Дринов,* 1960, 291 – 292, фиг. 1 -2; *Български средновековни градове и крепости*. Т. 1. *Градове и крепости по Дунав и Черно море*. Съставители Ал. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981, с. 332.

[41] През XVIII век тези прозорци са зазидани и там са изписани изображенията на митрополит Константин и св. Харалампий. Рамките на тези изображения повтарят формата на съществувалите преди това прозорци.

[42] 1р.: + ΗΜ[Ε]ΙΣ ΕΝ ΣΟΙ ΚΑΥΧΏΜΕΘΑ Θ˜ΚΕ, ΚΑῚ ΕΙΣ Θ(ΕΟ)Ν ΣΕ ΕΧΟΜΕΝ ΠΡΟΣΤΑΣ ΙΑΝ + ΕΚΤΕΙΝΟΝ Τ῾ΗΝ ΧΕΙ˜ΡΑΝ ΣΟΥ ΤΗΝ ΑΓΊΑΝ, ΚΑῚ ΘΡΑ˜ΥΣΟΝ ΤΟΎΣ ᾿ΕΧΘΡΟΎΣ ᾿ΗΜ˜ΩΝ, Σ[ΟΙ] Σ ᾿ΕΞΑΠΌΣΤ[ΕΙ] /2 р. ΛΟΝ [ΔΟ] ῞ΥΛΟΙΣ [Β]ΟΗΘΕ[ΙΑΝ] ᾿Ε[Ξ] ΑΓΊΟΥ– ΧΡΙΣΤΟΦΌΡΟΣ ΠΡΌΕΔΡΟΣ ʻΟ ΜΕΣΕΜΒΡΙ[ΑΣ]----ΕΗ ᾿Ο---[ΑΠ]Ό [ΤΗΝ ΣΩΤΗ]ΡΙΑΣ ---- ῞ΕΤΟΣ, - ᾿ΕΝ ἈΠῸ ΚΤΊΣΕΩΣ ΚΟ˜ΜΟΥ, Ζ˜Ρ˜Ϛ˜ 3р.: ----- [ινδ˜ος] Ι˜Α˜ .ΜΑΡΤΙΩ. Κ˜Θ˜ * ΤΙΝ ΠΆ--------ΣΊΣ Σ----ΘΗ----ΤΟΥ----------Ο ΑΓ-----Ε ΥΠΌ ΤΗΝ ΕΚ ΕΠΗΙΣΟΥ Първата част на текста: Ημείς εν σοί καυχώμεθα Θεοτόκε, καί εις Θεόν σε έχομεν προστασίαν, Εκτείνον τήν χείρά σου τήν αγίαν, καί τράυσον τούς εχθρούς ημών, σοίς εξαπόστειλον δούλοις, βοήθειαν εξ Αγίου – представлява парафраза на Богородичен от Миней за 30 юни. За тази идентификация благодаря на Ем. Мутафов. Втората част има историческо значение и гласи: Христофорос проеддър Месемврийски .... от Спасението ... година от Сътворението на света 7106 (индикт) 11. Март 29 ....да й се направи.

[43] 1р. + ΤΌ ΘΕΪΟΝ Κ˜ ΘΕΆΡΕΣΤΟΝ, Κ˜ ΣΕΒΆΣΜΙΟΝ ῎ΕΡΓΟΝ, ΤΟ˜Υ ᾿ΕΥΑΓΟΎΣ ΔΌΜΟΥ ,῎ΕΙΛΙΦΕΝ ΤΈΡΜΑ ΔΙΆ ΣΥΝΔΡΟΜ˜ ΤΟ˜Υ ΠΑΝΙΕΡΩΤΆΤΟΥ Μ˜ΡΟΠΟΛΊΤΟΥ Τ˜ΗΣ ἉΓΙΩΤΑΤΗ˜ Μ˜ΡΟΠΌΛΕΟΣ ΜΕΣΗΜ/ 2р. ΒΡΊ˜, ΚΥΡΟ˜Υ ΧΡΙΣΤΟΦΌΡΟΥ. ῾ΗΠΕΡΤΊΜΟΥ Κ˜ ᾿ΕΞΆΡΧ ΠΆΣΗΣ ΜΑΥΡ˜ΘΑΛΆΣΣΗ. Κ˜ Τ˜ΩΝ ᾿ΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤ˜ ΚΛΗΡΟΙΚ˜. Κ˜ ᾿ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤ˜ ἈΡΧΌΝΤΩΝ, Κ˜ Τ˜ΩΝ ΛΙΠ˜ ΧΡΙΣΤΙΑΝ˜. ΔΏΣΕΩΣ/ 3р.ΜΕΡΙΚΕΙ˜Σ ῎ΕΝΕΚΕΝ ΨΥΧΗΚ˜Η˜ Σ˜ΡΊΑΣ. ΤᾺ Δ᾿ἌΛΛΑ ΤΟ˜Υ ΠΑΝΙΕΡΩΤΆΤΟΥ, ΔΙᾺ ΨΥΧΗΚΉΝ Σ˜ΡΊΑΝ Τ˜ΗΣ ᾿ΕΑΥΤΟΥ. ἍΜΑ ΔῈ Κ˜ ᾿ΕΙΣ ᾿ΕΥΛΟΓΙΑΝ, Κ˜ ΠΑΡΑΜΎΘΙΟΝ, Τ˜ΩΝ ΘΕΟΣΕΒΏΝ/ 4р.ΤΕ. Κ˜ ΦΥΛΟΧΡΊΣΤΩΝ Κ˜ ἈΠΌΛΑΎΣΕΙΑΝ ΤΉΝ ΠΑΝΎΠΈΡΑΓΝΟΝ, Κ˜ ἈΕΪΠΑΡΤΈΝΟΝ ΜΑΡΙΑΝ ΤΉΝ Θ˜ΚΟΝ, Κ˜ ΔΈΣΠΟΙΝΑ ΤΟ˜Υ ΚΌΣΜΟΥ, ΤΉΝ ΧΡΥΣΩΠΗΓΉΝ. ἌΓΡΙΠΝΟΝ ἈΕῚ Τ˜ΗΣ ΨΥΧ˜ Κ˜ ΤΟ˜Υ ΣΏΜΑΤΟΣ/ 5р.Κ˜ Τ˜ΗΣ ΠΟΊΜΝ˜ ΤΑΎΤΗΣ, ΦΎΛΑΚΑ. ΣΚΈΠΗ, ᾿ΕΝ ΚΙΝΔΎΝΟΙΣ ΛΥΠΗΡΟ˜ΙΣ, ἌΜΑΧΟΝ, Κ˜ ἈΝΤΙΛΉΠΤΩΡΑ. Κ˜ ᾿ΕΝΕΣΤ˜Ωι ΤΙ ΒΊΩ. Κ˜ ᾿ΕΝ Τ˜Ω ΜΈΛΛΟΝ ΤΙ ἈΪΏΝΙ. ΔΟΞΆΖΕΙΝ Π˜ΡΆ Κ˜

6р.῾ΥΙΟΝ Κ˜ ἋΓΙΟΝ ΠΝ˜Ά. ΤΉΝ ΜΙΑΝ ΘΕΌΤΗΤΑ Κ˜ ΒΑΣΙΛΕΊΑΝ, ᾿ΕΙΣ ΤΟΎΣ ΑΪΏΝΑΣ ἈΜΉΝ: ῎ΕΤΟΥΣ Ζ˜Ρ˜Ζ˜. ινδ˜ος Ι˜Β˜: ᾿ΕΝ ΜΗΝῚ. ΑΥΓΟ˜ΥΣΤΩ ΕἸΣ ΤΈΣ Ϛ˜. ῾ΗΜΈΡΑ Β˜. ῞ΩΡΑ Θ˜

Надписът е публикуван от **Василиев, А.** Изследвания в църквата „Св. Стефан” в Несебър - *Музеи и паметници на културата*, VII, (1967/4), с. 22 с разчитане и превод, направени от Хр. Кодов. В края на надписа Кодов не е разбрал, че е посочен 12 индикт. Той разчита и превежда съкращението като „*юни 12*”. Така за край на стенописването в надписа нелогично се появява посочване на две дати – 12 юни и 6 август. Тук грешката е коригирана, а някои думи в превода – отредактирани с оглед по-точно съответствие с гръцкия текст: Τὸ θεῖον καὶ θεάρεστον καὶ σεβάσμιον ἔργον τοῦ εὐαγοῦς δόμου εἴληφεν τέρμα διὰ σηνδρομὴν τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως μεσημβρίας κυρίου Χριστοφόρου ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Μαύρης θαλάσσης, καὶ τῶν εὐλαβεστάτων κληρικῶν καὶ εὐγενεστάτων ἀρχόντων καὶ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν δόσεως μερικῆς ἕνεκεν ψυχηκῆς σωτηρίας, τὰ δ'ἄλλα τοῦ πανιερωτάτου διὰ ψυχηκῆν σωτηρίαν τῆς ἑαυτοῦ. ἅμα δὲ καὶ εἰς εὐλογίαν καὶ παραμύθιον τῶν θεοσεβῶν τε καὶ φιλοχρίστων, καὶ ἀπολαύσειαν τὴν πανυπέραγνον καὶ ἀειπαρθένον Μαρίαν τὴν Θεοτόκον, καὶ δέσποινα τοῦ κόσμου την χρησοπηγὴν. ἄγρυπνον ἀεὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος καὶ τῆς ποίμνης ταύτης φύλακα, σκέπη ἐν κινδύνους, λυπεροῖς ἄμαχον καὶ ἀνιλήπτηρα καὶ ἐν τῶ μέλλοντι αἰῶνι. Δοξάζειν Πατέρα καὶ Υἱόν καὶ Ἅγιον πνεῦμα τὴν μίαν θεότητα καὶ βασιλείαν, εἰς τους αἰῶνας, ἀμήν. Ἔτους Ζ˜Ρ˜Ζ˜, ἰνδίκτιος Ι˜Β˜, ἔν μηνὴ αὐγοῦστῳ, εἰς τὲς Ϛ˜. ἡμέρα Β˜. ὥρα Θ˜- *Божественото и боголюбиво и пречисто дело на тази свещена постройка беше завършено със спомоществувателството на Всесветейшия митрополит на Пресветата месемврийска митрополия господин Христофор, ипертим и екзарх на цялото Черноморие, с частични дарения на благочестивите клирици, на благородните първенци и на другите християни – за душевното им спасение. А останалото – от Всесвещения (митрополит), за душевното му спасение, и заедно с това за благословение и за насърчение на богочтимите и христолюбиви люде. И за радост на пренепорочната и приснодева Мария Богородица и владичица на света, златоизточница. Винаги бодърстваща над душите и над телата и пазителка на това стадо, необорим покров в опасности, и скърби и застъпница и в настоящия живот, и в бъдещия век. За да прославим Отца и Сина, и Светаго духа, едно божество и царство во веки. Амин. Година 7107, индикт 12, в месец август на шести, ден втори, час девети*. (т.е. на 6 август 1599 г, понеделник в 9 час – б.м.)

[44] **Чилев, П.** Месемврийската кондика (codex) - *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*, LXIX (год. XX), 9 – 10 свезка,(1908), 608 – 620.

[45] **Гюзелев, В.** Chronicon Mesembriae. - *ГСУ, ИФ,* LXVI (1975), 3; *Средновековна България в светлината на нови извори*. София, 1981, с. 208.

[46] **Κονσταντινίδου, Μ.** *Ἡ Μεσημβρία του Ευξείνου. Τ. Α'. Ιστορία.* Εκδιδομένη επιμέλεια Γ. Α. Μέγα, Αθήναι 1945

[47] **Lambros, P.** *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*. II, Cambridge 1900 , 73 – 75, cod. Athos 4410 – Iviron 210.

[48] Неговото име е упоменато в специален надпис, изписан върху касата на западната врата. [Δ'Ε-ΗΣΙΣ ΤΟ˜Υ ΔΟΥΛ]Ο˜Υ ΤΟ˜Υ ΘΕΟ˜Υ ΜΑΝΟΥ'ΗΛ. ΤΟ˜Υ ΙΟΥΛΙΑΝΟ˜Υ. ΑΜΑ ΣΥΜΒ'ΙΟΥ ΚΑ'Ι ΤΩΝ Τ'ΕΚΝΩΝ Ἀ'ΥΤΟ˜Υ. Δ'ΟΞΑ Τ˜Ω Ἁ'ΓΙ'Ωι Θ˜Ω ΑΜ'ΗΝ (*Моление на раба Божи Мануил Юлиану със жената и децата му. Слава на Светия Бог. Амин*).

[49] По-подробно за „Записките”, както и самият им превод на български виж: **Геров, Г.** Несебърската художествена продукция в края на XVI – началото на XVII век. Нови данни – *Проблеми на изкуството*, 2012/2, 20 – 26.

[50] **Съсълов, Д.** Цит. съч., 55 – 56.

[51] Стенописите от 1598-99 г. свидетелстват за тези преправки на дяконикона, които днес са отстранени. Откъм бемата се вижда, че на мястото на прохода от нея към дяконикона (проход, който тогава е бил затворен, е бил изписан светец-архиерей. От него сега са запазени само част от главата и нимба. Пред абсидата на дяконикона (тогава оформен като самостоятелен параклис) в мазилката са запазени следите от монтирането на иконостасна преграда.

[52] Днес от всичко това е запазен само екзонартексът. Отстранените при реставрационните работи останали добавки от XVIII век могат да бъдат видени на архивни фотографии. План и разрези на несебърската Нова митрополия с добавките от XVIII век дава Цимерман.(Вж. **Zimermann, M.** *Alte Bauten in Bulgarien*. Berlin 1913).

[53] + ΜΑΚΑ[Ρ]ΙΟΣ [ΠΡΟΕΔΡ]ΟΣ Ο ΜΕΣΗΜΒ[ΡΗ]ΑΣ ΑΡΧΗΕΠΕΦΥ[ΛΑΞ] Τ˜ΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ – ΕΤΟΣ ΜΕΝ Ἀ'ΠΟ ΚΤ'ΙΣΕΟΣ ΚΟΣΜΟ[Υ ----], Ἀ'ΠΟ Δ'Ε ΤΟ˜Υ ΧΡΙΣΤΟ˜Υ . Αι'Ψ'Ι'Β ~ (*Макарий, проедър на Месемврия и ерхиепефилакс на епархията. Година от сътворението на света ... от Христа пък 1712*). Надписът за първи път е частично публикуван от **Марди-Бабикова, В.** Ктиторский портрет экзарха Христофора в церкви «Св. Стефана» в Несебре и роль Несебрской митрополии в художественной жизни города в XVI – XVII вв. - *Etudes Balkaniques***,** XIV (1978/ 4), с. 146, а цялостно (с неточности) **Гергова, И., Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров.** *Корпус на стенописите в България от XVIII век*. София, 2006, с. 134.

[54] Разположен е на западна стена на западното разширение на наоса в полето на портрета на Константий. Вляво от портрета ΜΣΒΑΣ Κ˜ΣΤ˜Τ˜Ος т.е. Μ(ε)σ(ημ)β(ρεί)ας Κ(ων)στ(άν)τ(ι)ος (*Месимврийски*

Константий). Тази първа част от надписа, съдържаща името, е публикувана от **Марди-Бабикова, В.** Цит. съч., с. 146. Тя нормализира името като Константин. Четенето е прието като правилно в **Гергова, И., Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров**. *Цит. съч.*, с. 135. Всъщност става дума за Константий - виж: **Κονσταντινίδου, Μ.** *Ἡ Μεσημβρία*, 138; вдясно от портрета: 1 р. ·῎ΕΧΟΝ ΣΕ ΒΟΉΤΗΑΝ/ 2р. Ο΄ΥΚ ΑΙΣΧΥΝΘΗΣΟΜΕ / 3р. ΠΆΝΑΓΝΕ· ΜΗΡ Του Θ῀Υ/ 4р. ᾿ΕΧΩΝ ΣΕ ΠΡΟΣΤΆΤΗΝ/ 5р.ΤῶΝ ᾿ΕΧΘΡ῀ΩΝ ΜΟΥ – / 6р. ΣΩΘΉΣΟΜΑΙ (·῎Εχον σε βοήθειαν, οὐκ αίσχυνθήσομαι Πάναγνε, Μήθηρ Θεοῦ. ῎Εχον σε προστάτην τῶν ἐχθρῶν μοῦ– σωθήσομαι – (*Имайки помощта ти не се безпокоя пресвета Божия майко. Имайки защитата ти от враговете ми, ще се спася.)*

NEW DATA ABOUT THE „ST. STEPHEN“ (NEW BISHOPRIC) IN NESSEBAR

Georgi Gerov

Abstract

The church of „St. Stephen“ in Nessebar, known as the “New Bishopric”, has been and still remains the subject of scholarly discussion. Researchers have proposed different ideas about dating and its original appearance. The present article is an attempt to differentiate the epochs in which the monument has undergone architectural changes. Three initial phases are established in which the church used to function as a small basilica. Traces of inconsiderable significance have survived out of the earliest building. In the second phase of the basilica it was reconstructed with masonry arches, which broke down sometime afterwards. This caused the need of a third intervention, which should be related to the end of the twelfth - early thirteenth century. The upper parts of the church were restored. A characteristic feature is the desire to enhance the decorative effect of the facades. Friezes of Lombard arches were applied, besides ceramic plastique decoration and blind niches imitating triglyphs. The east and west facades were crowned with pediments.

After the final conquest by the Turks of Nessebar the church experienced yet other four stages of change. In the second half of the fifteenth or early sixteenth century, it became a bishop‘s seat. The new function required congregation of a greater number of believers. Thus the building was extended to the west. In 1597 the Nessebar metropolitan complex was fully reconstructed after the initiative of metropolitan Christophoros. The church was again reconstructed, because the timber beam roof had probably suffered from fire shortly before this. The new slatted beam roof was rebuilt lower than the initial level. Other changes were also made. The most significant of these was the establishment of the diaconikon as a separate parekklesion. In the eighteenth century two other renovations were exerted - in 1712 and between 1780 and 1791, being the deeds of two bishops Makarios and Constantine. During the first one an exonarthex was built to the west. During the second one another room was added to the south, while the western extension built in the sixteenth century was reshaped as a „women’s section“ (emporium).

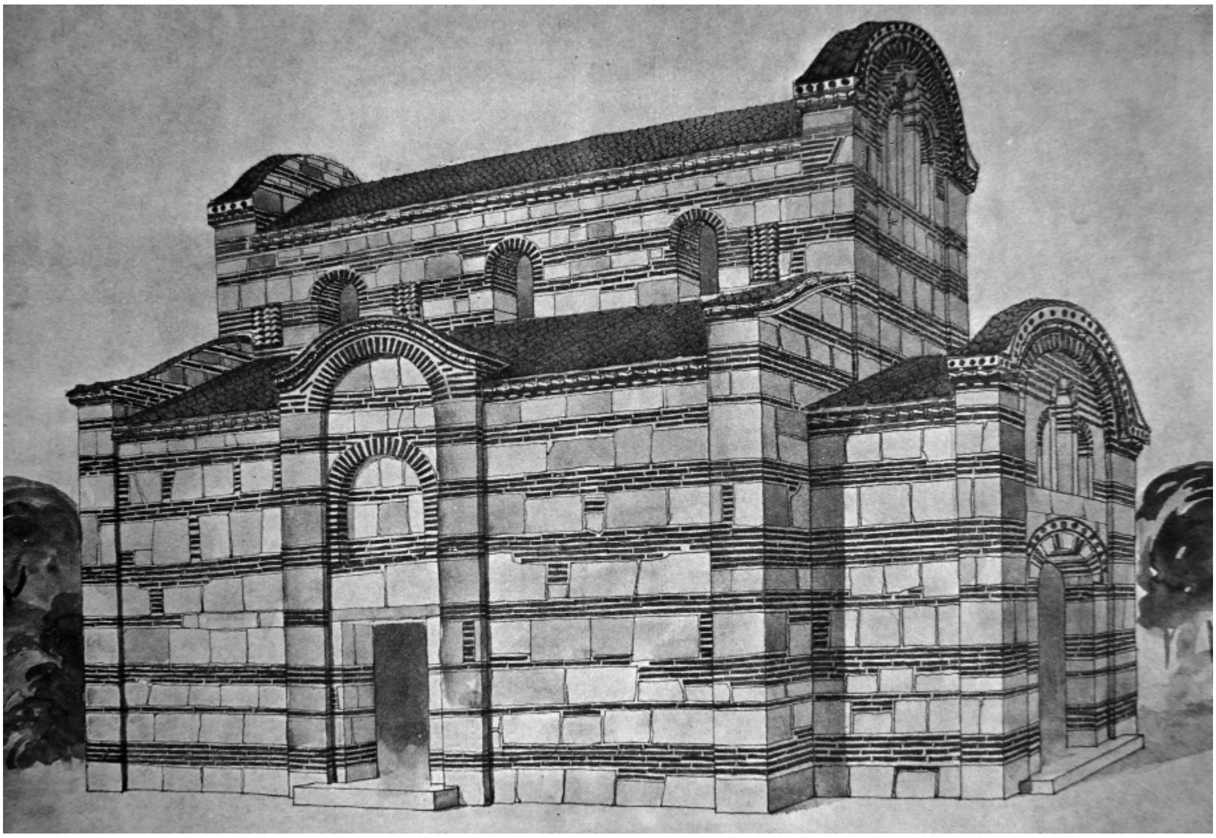

Обр. 1

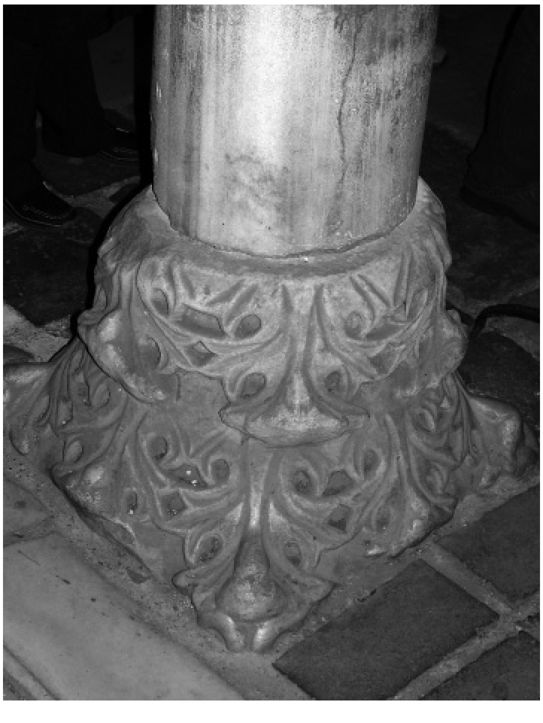

Обр. \2

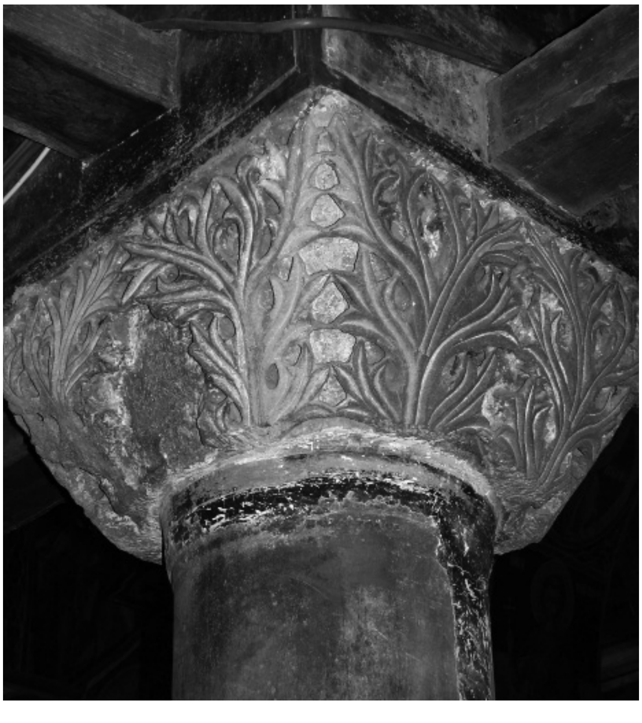

Обр. 3

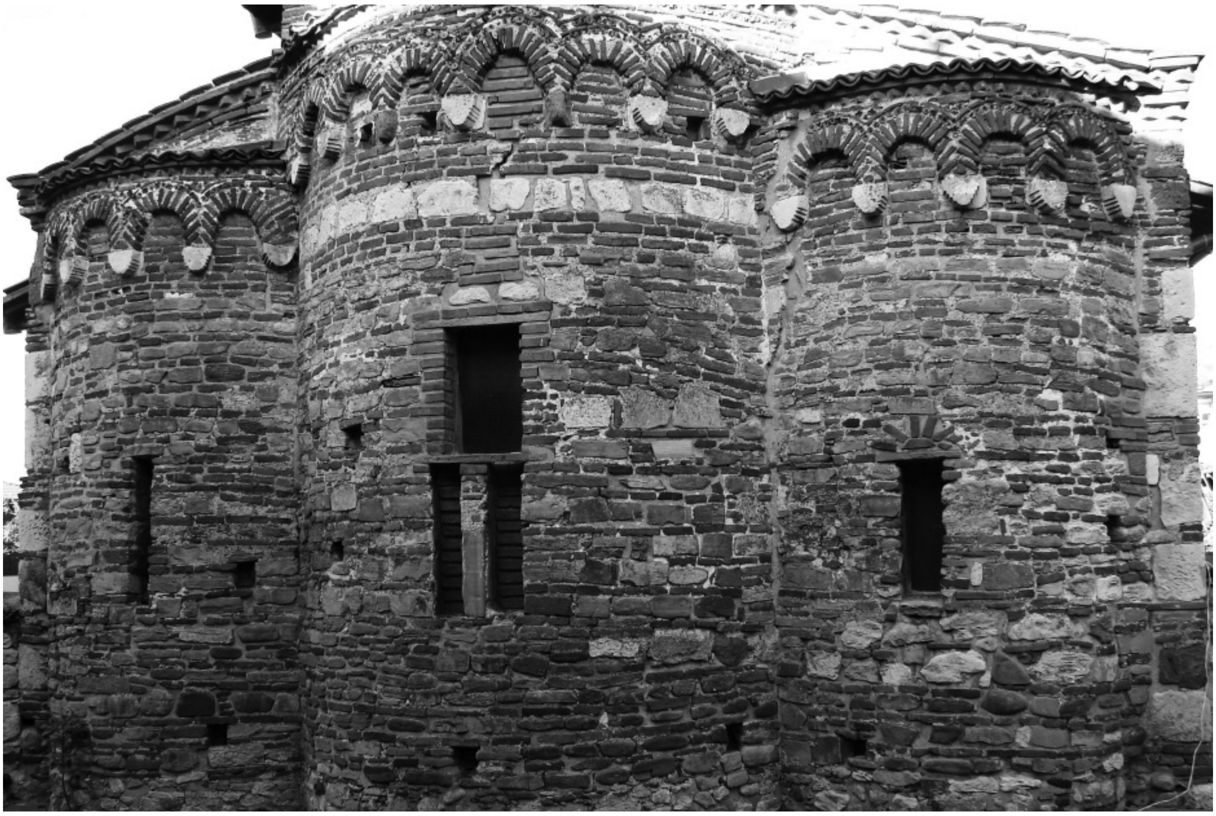

Обр. 4

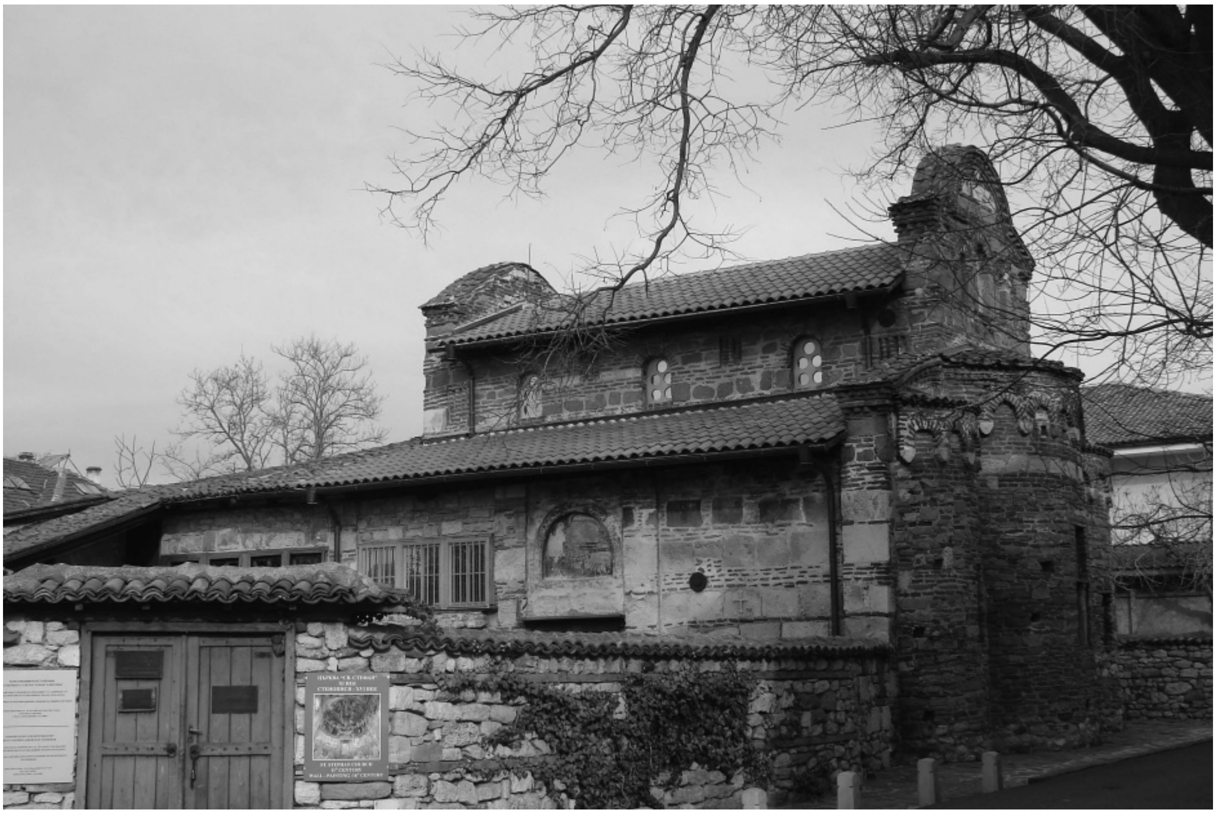

Обр. 5

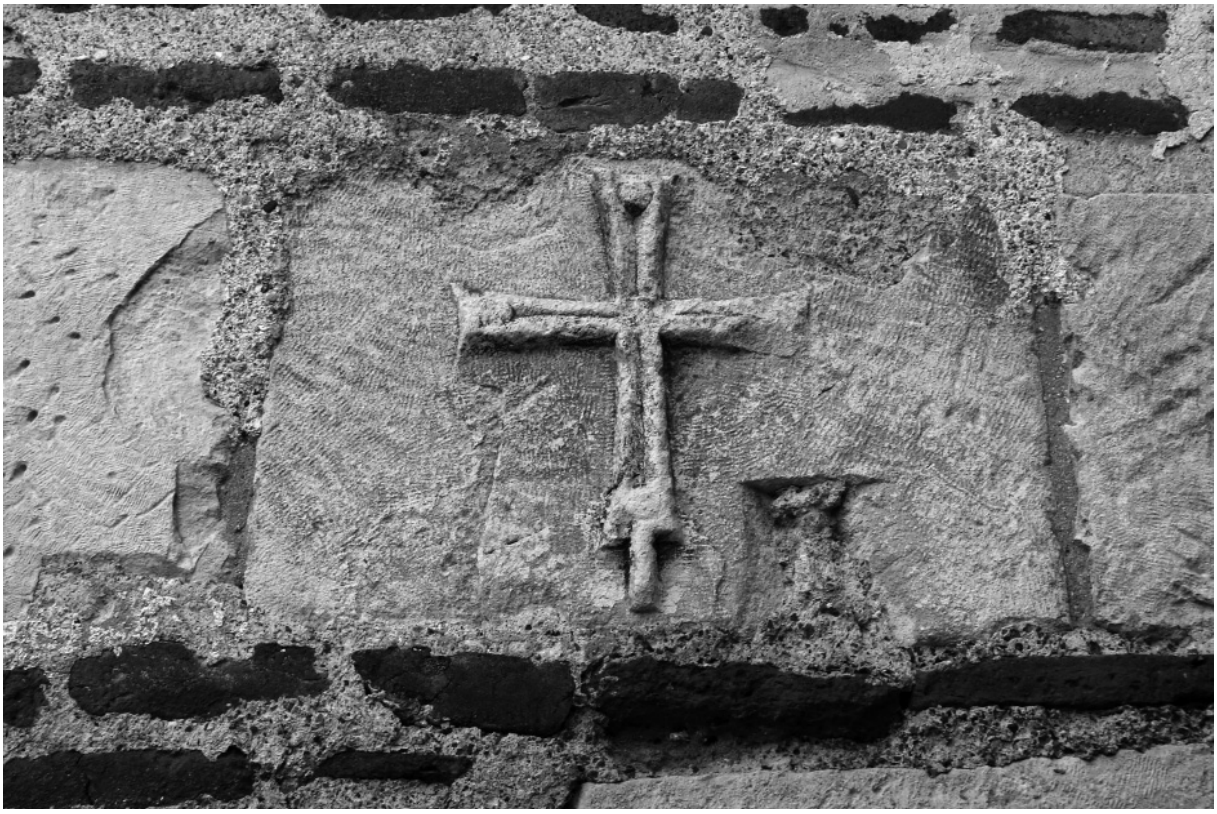

Обр. 6

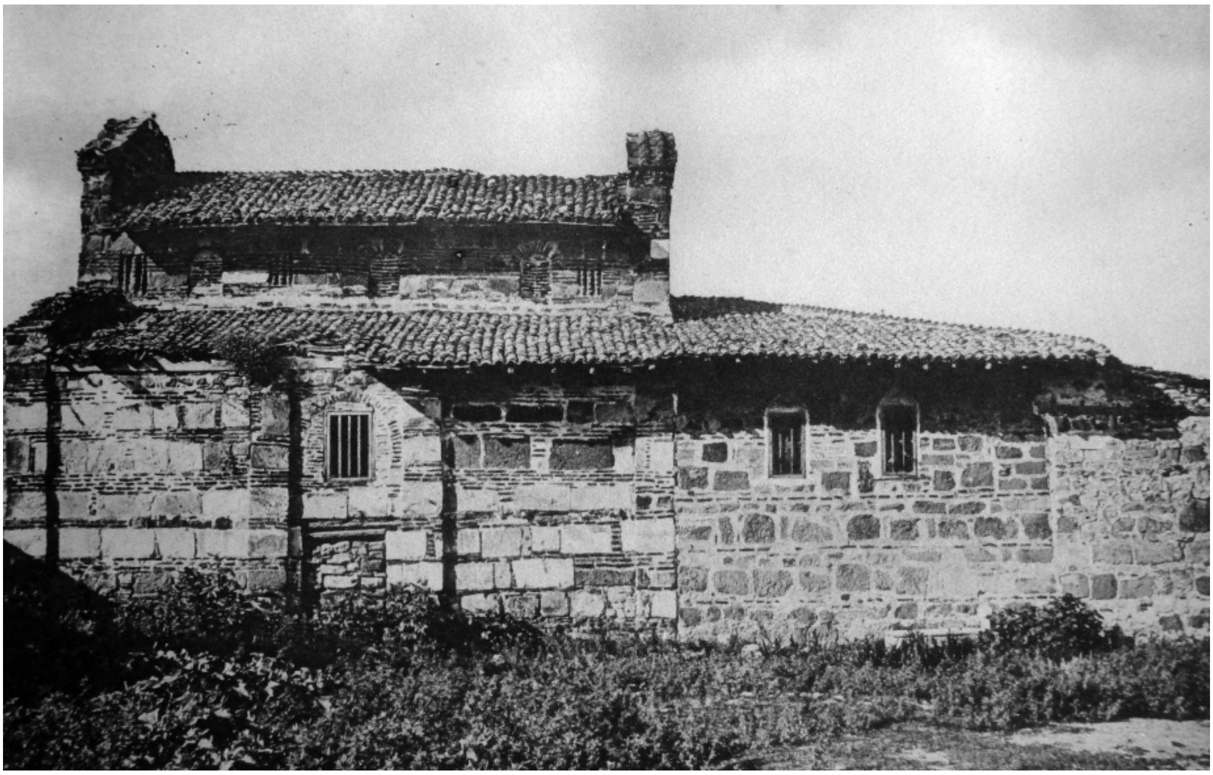

Обр. 7

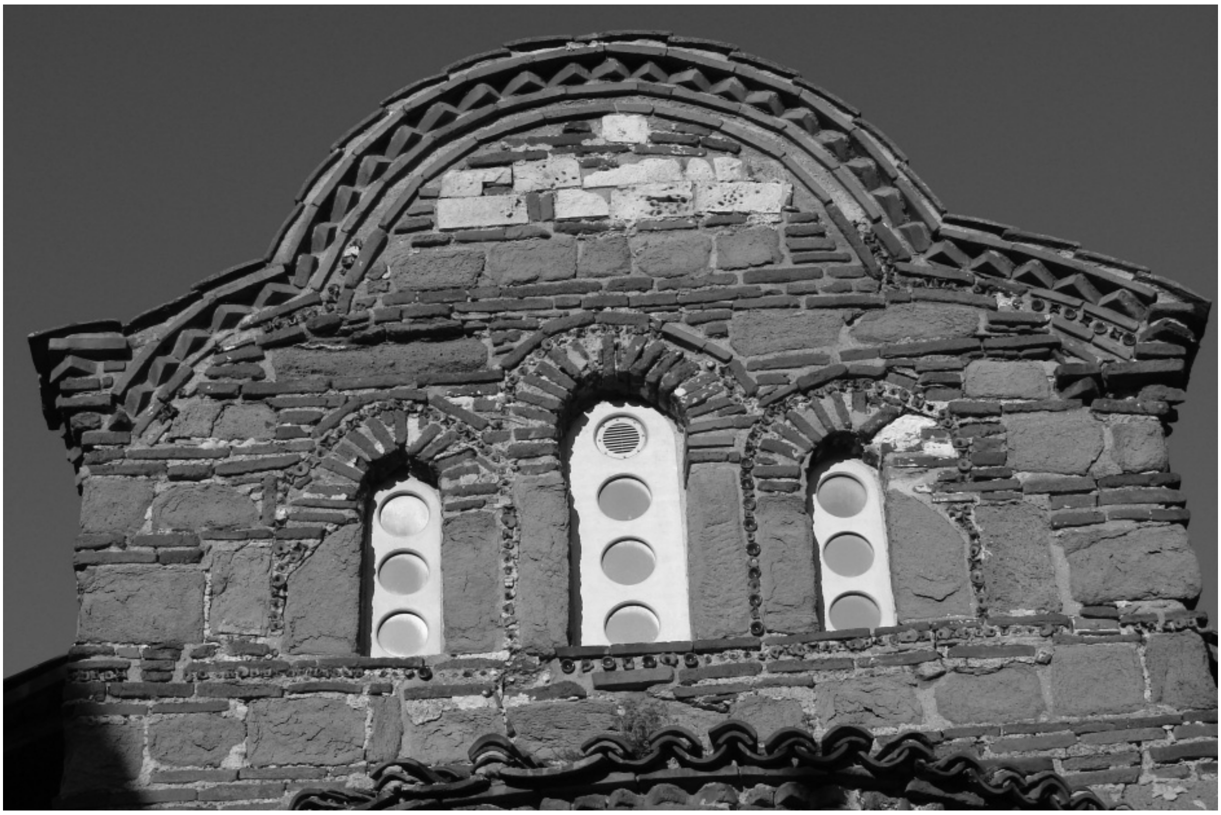

Обр. 6

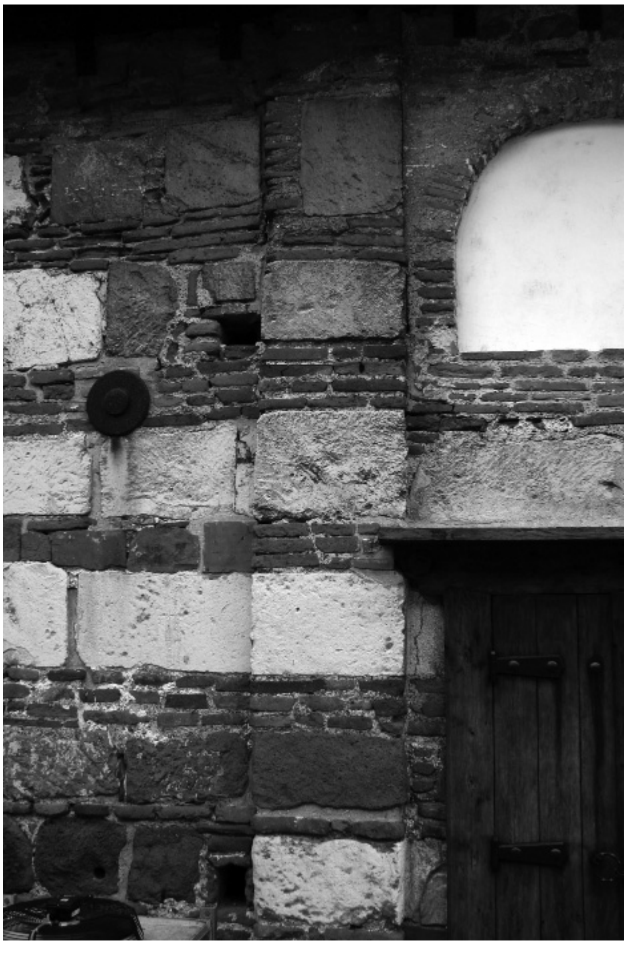

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

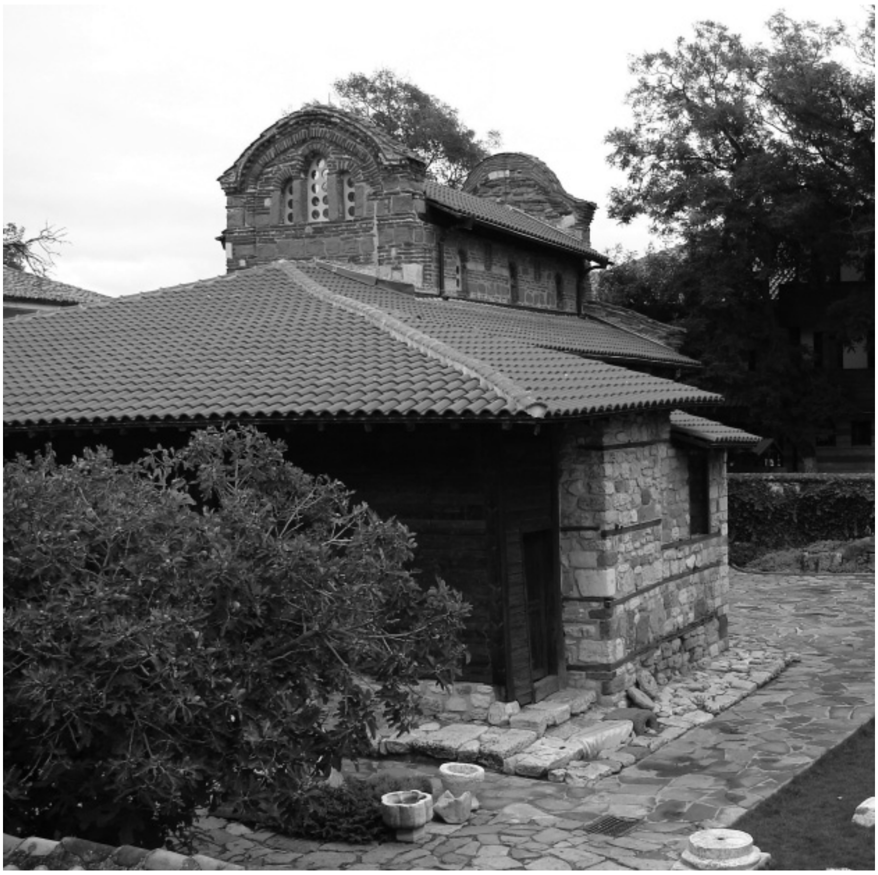

Обр. 12

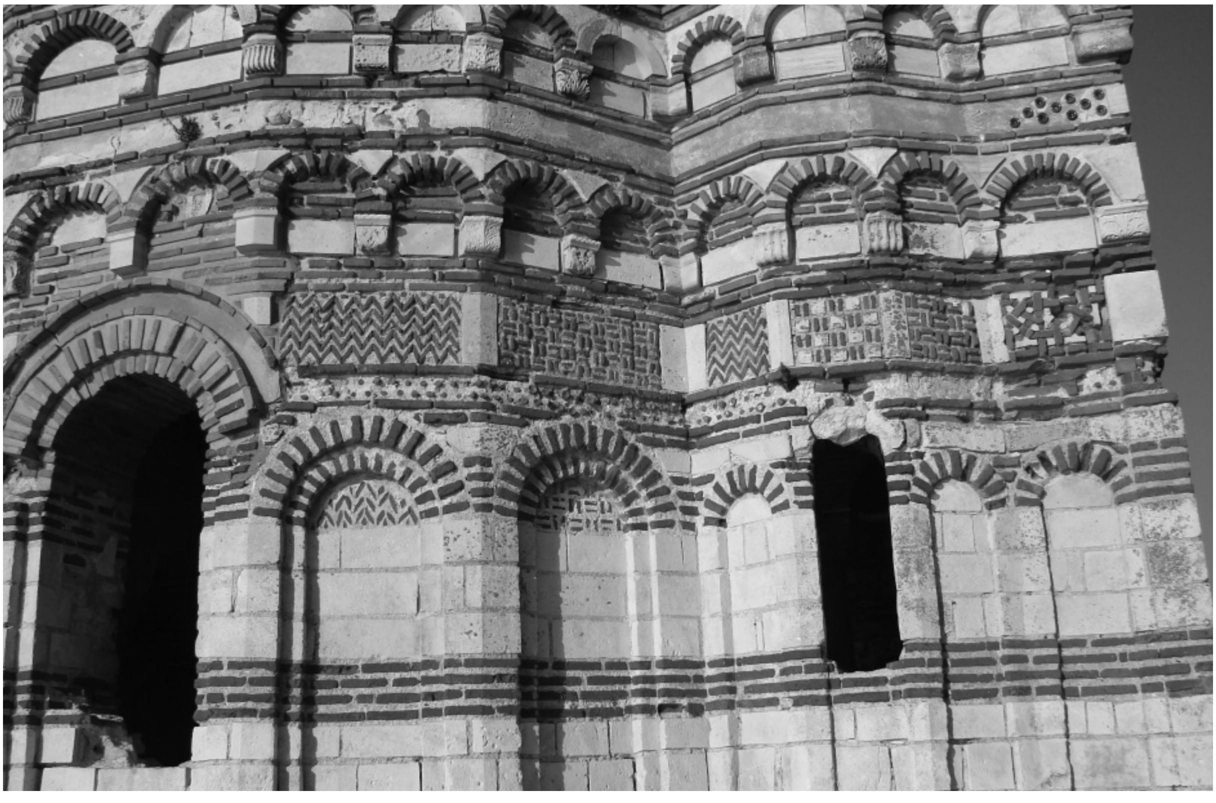

Обр. 13

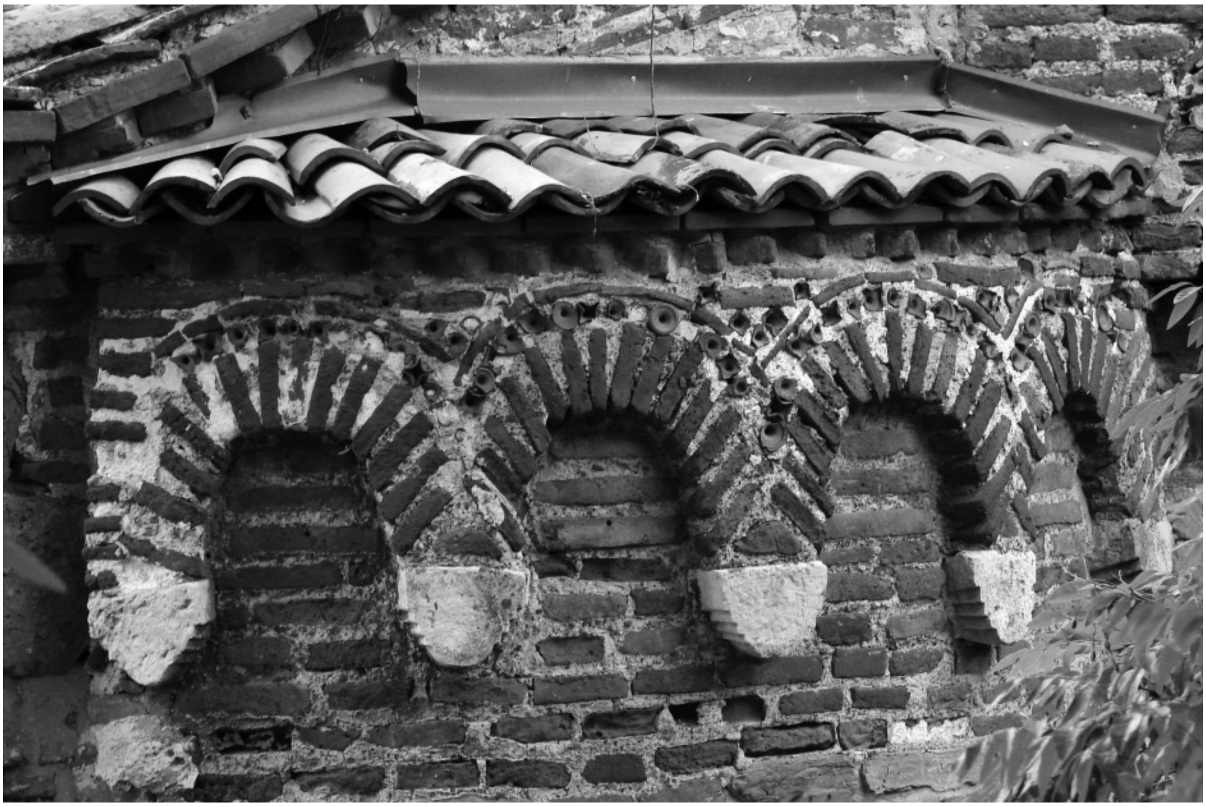

Обр. 13

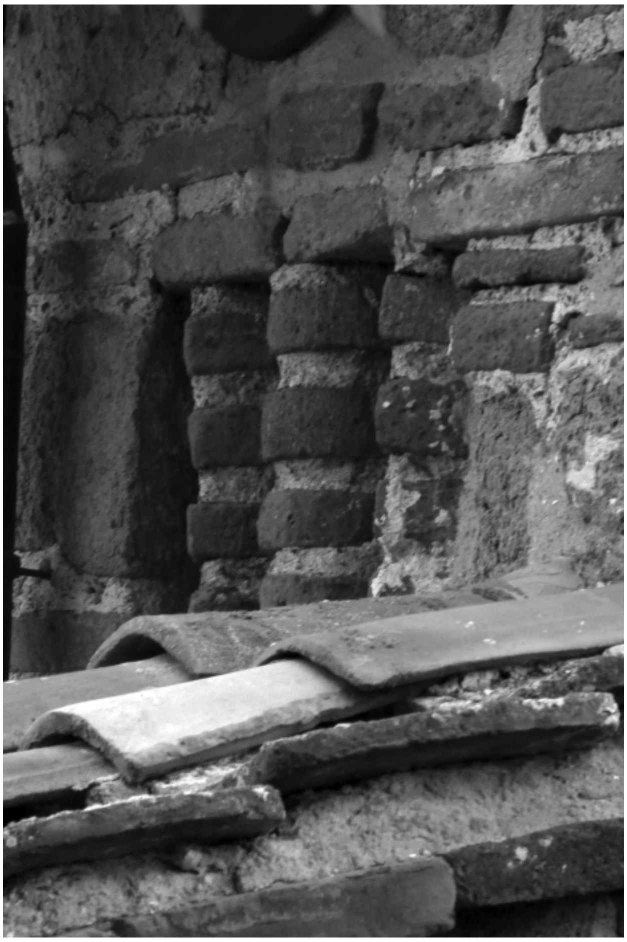

Обр. 14

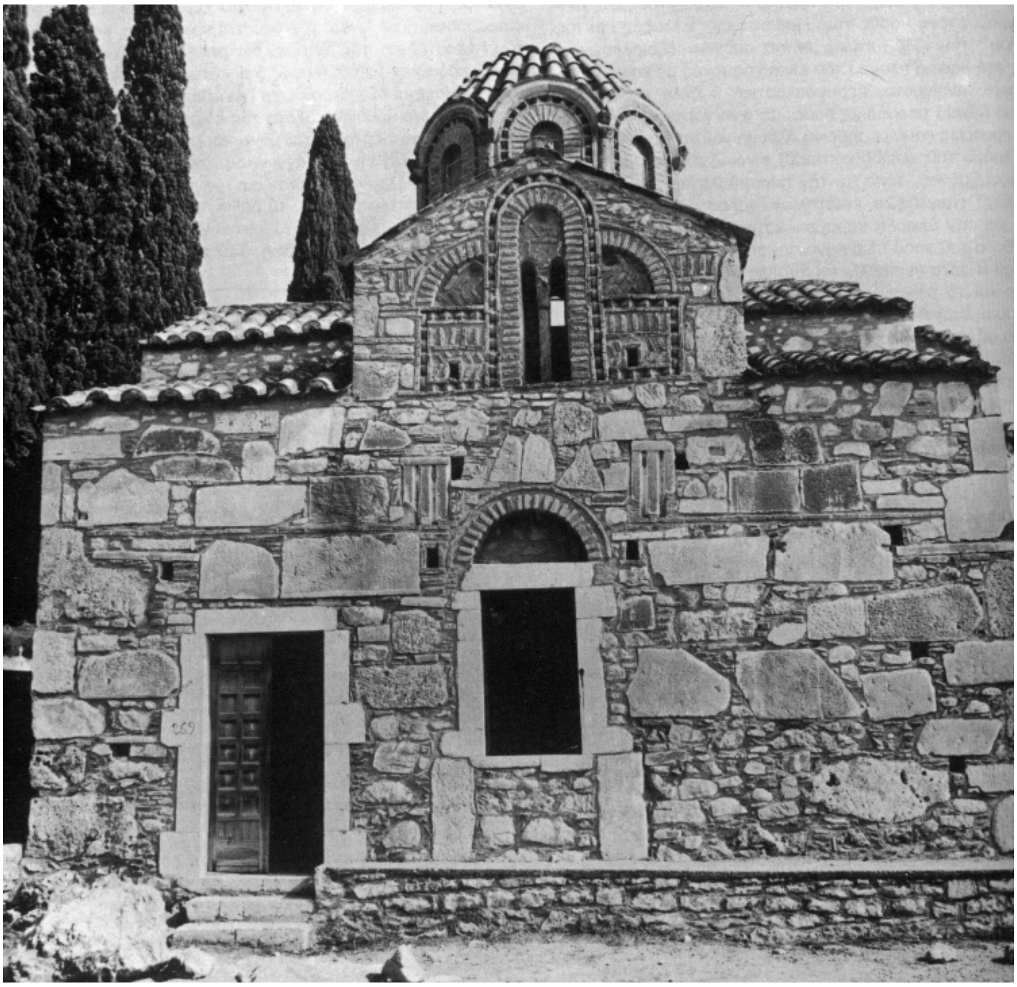

Обр. 15

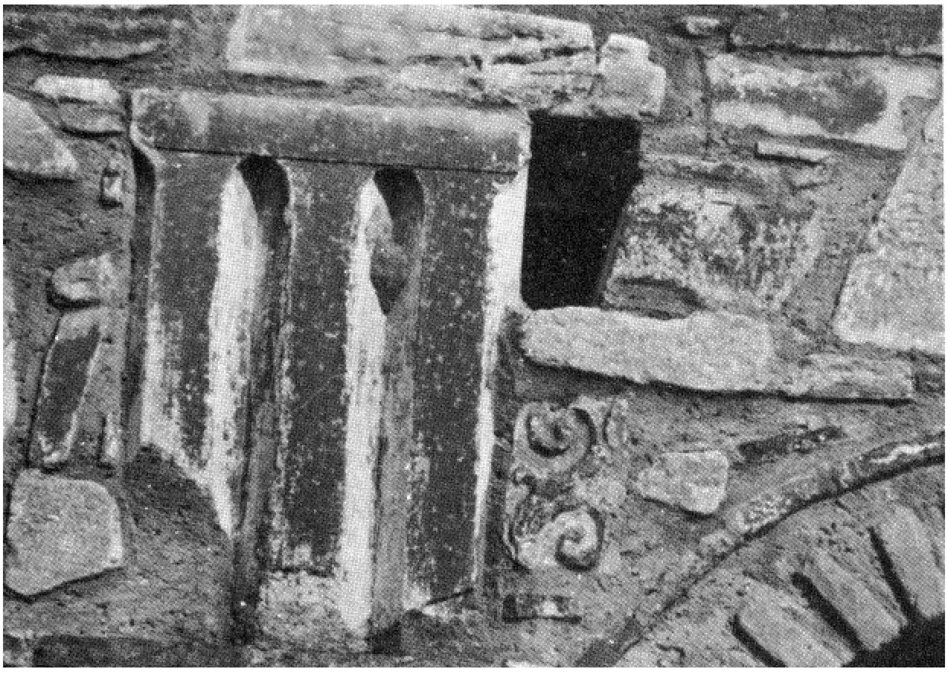

Обр. 16

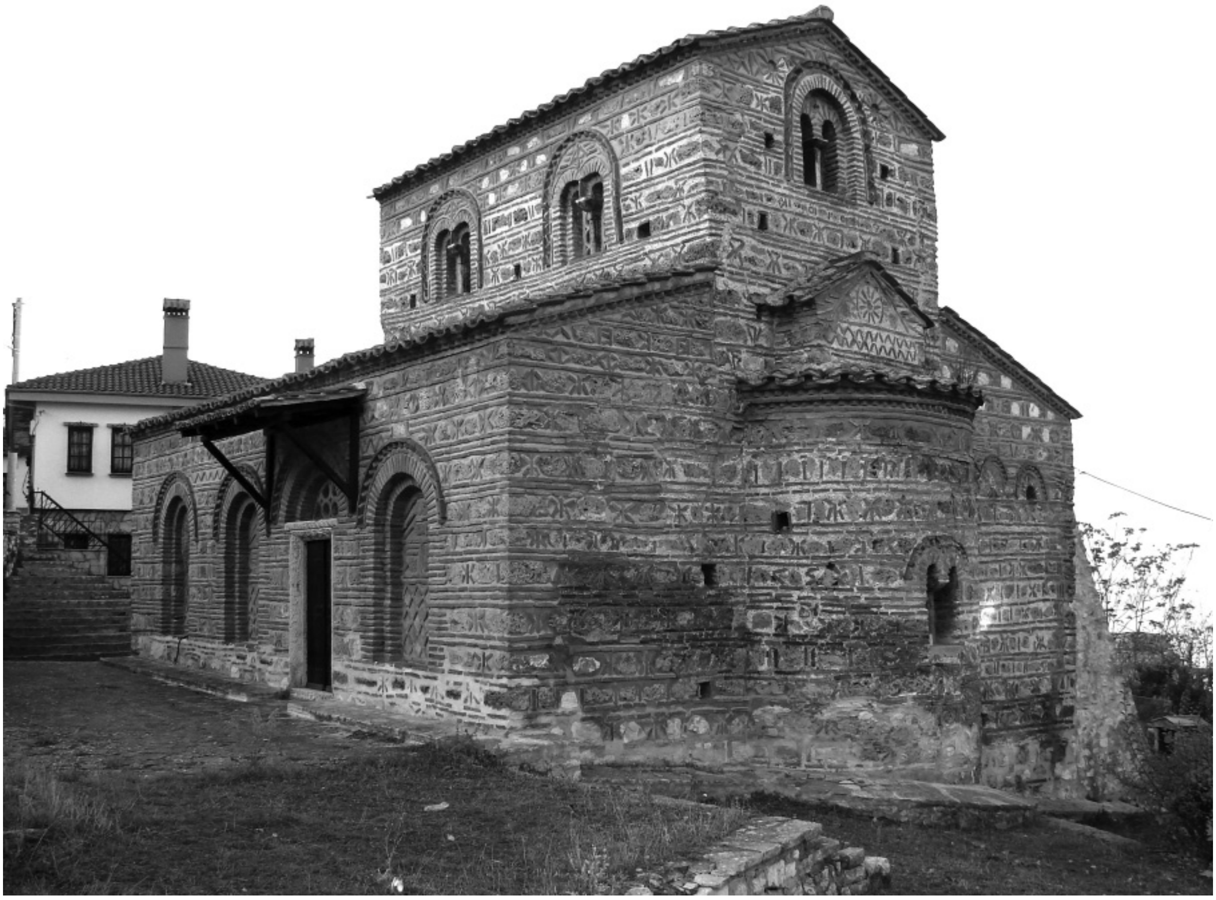

Обр. 17

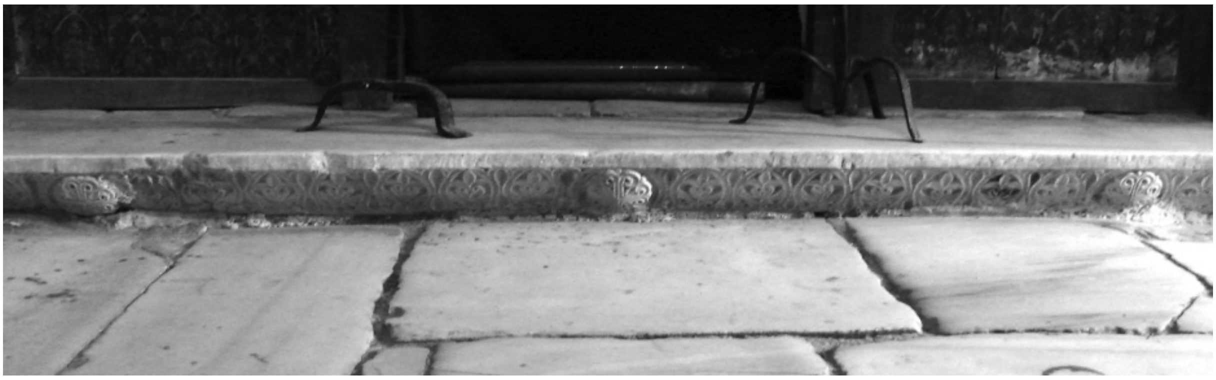

Обр. 19

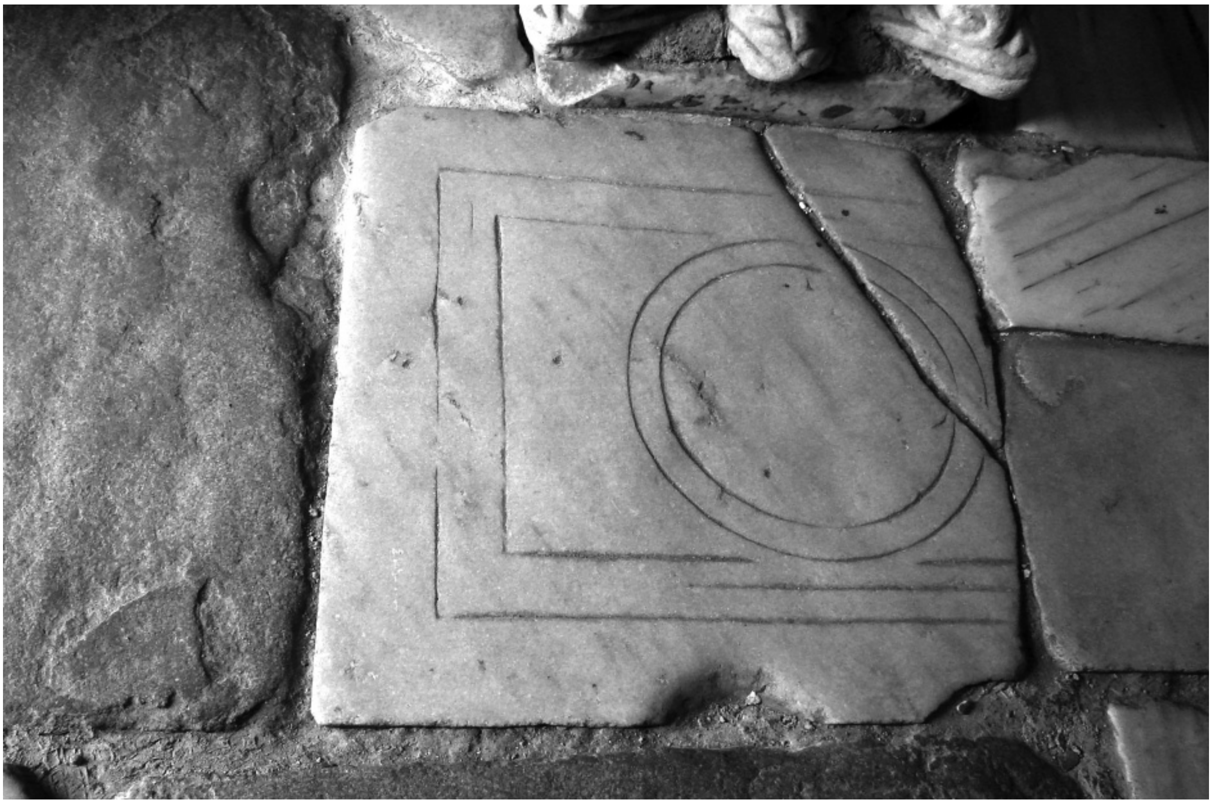

Обр. 18

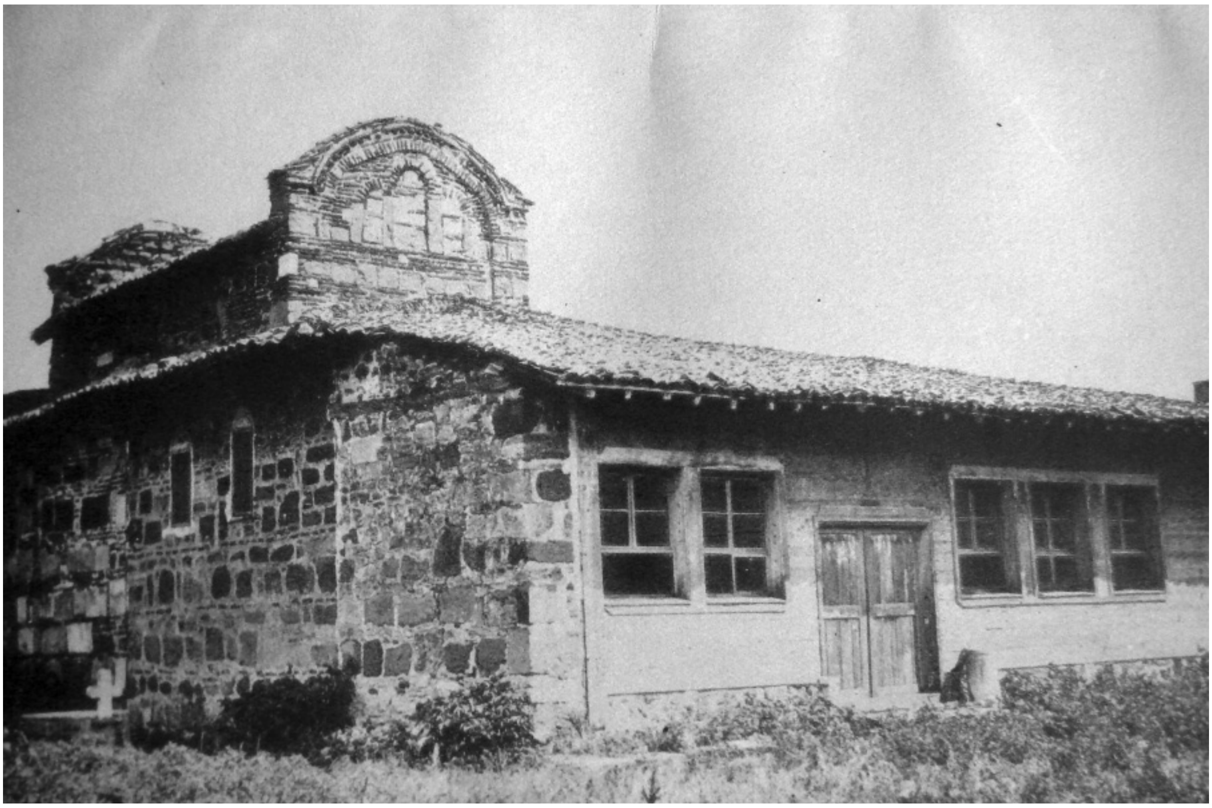

Обр. 20

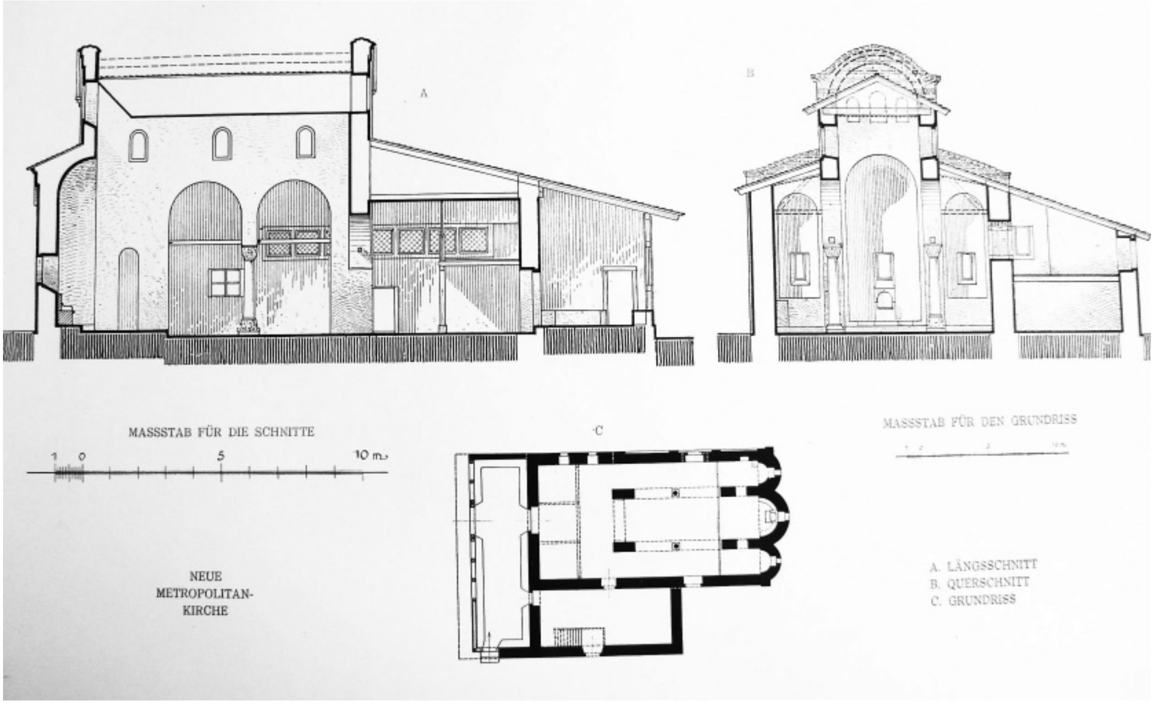
A
B
MASSSTAB FÜR DIE SCHNITTE
1 0 5 10 m
C
MASSSTAB FÜR DEN GRUNDRISS
NEUE
METROPOLITAN-
KIRCHE
A. LÄNGSSCHNITT
B. QUERSCHNITT
C. GRUNDRISS

Обр. 21

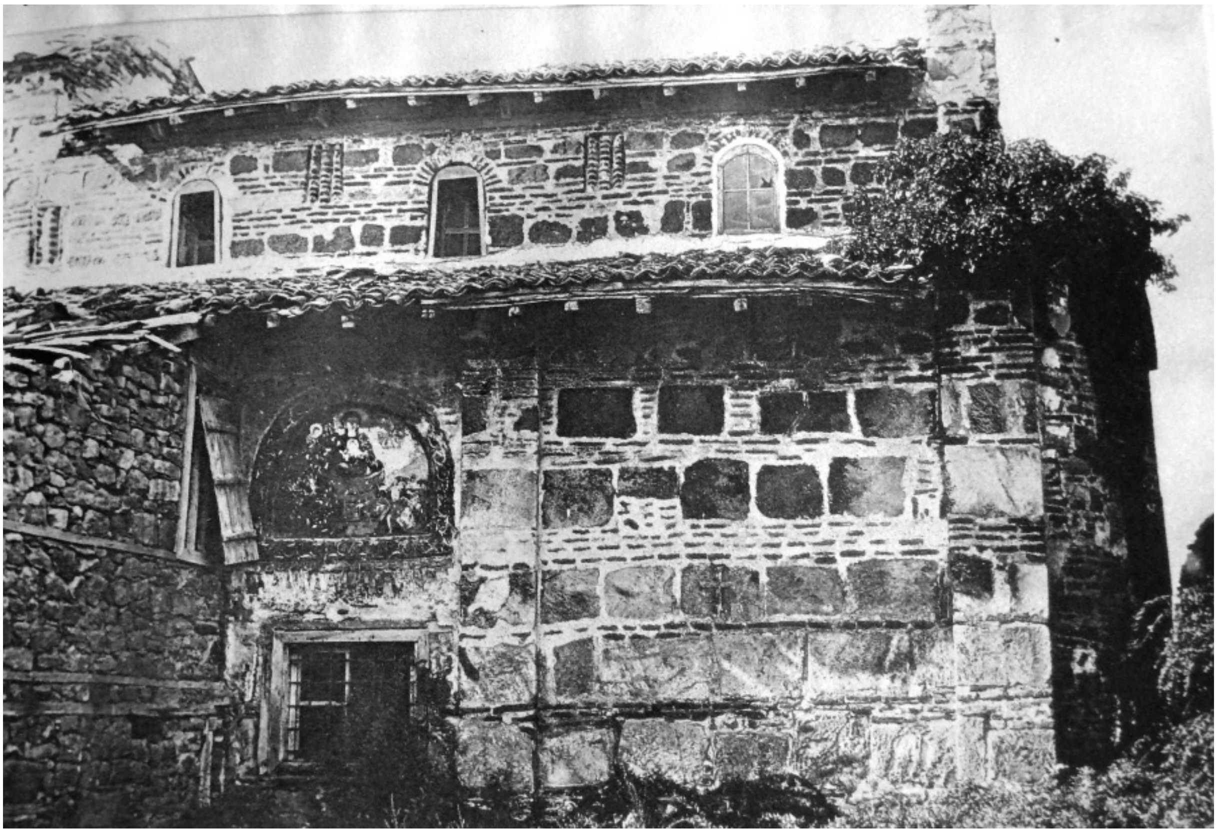

Обр. 23

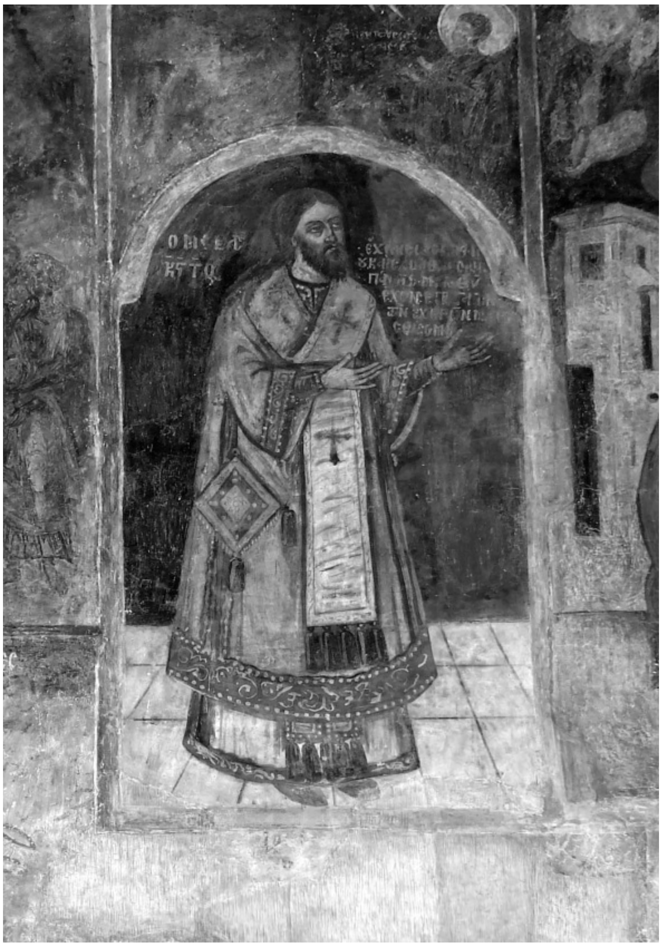

Обр. 22

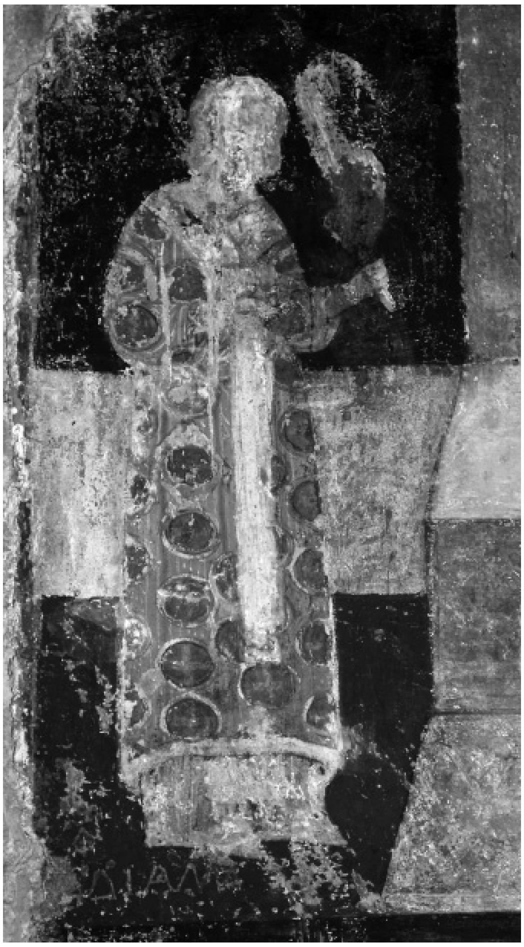

Обр. 24

МАТЕРИАЛНИ СЛЕДИ ОТ МИНАЛОТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ ОТ XV – XVII ВЕК

Владимир Ангелов

Чуждестранните пътеписи, в частност западноевропейските, отдавна са признати като много ценни, а в някои случаи и като незаменими извори за опознаване миналото на българския народ през епохата на османското владичество. Това се отнася особено за първите три-четири столетия след османското завоевание: XV – XVIII в., за което време домашните писмени извори са крайно оскъдни, а османските документи са недостатъчни, за да дадат отговор на възникващите пред изследвачите въпроси.

По-голямата част от пътеписите възникват във връзка с пътувания на дипломатически мисии или специални пратеници до Цариград. За разлика от други писмени източници от разглежданата епоха, една от характерните особености на пътеписите е голямото разнообразие на съдържащата се в тях информация. В пътните дневници наред със сведения от явно разузнавателен характер, събирани по служебно задължение, се срещат много наблюдения и данни от различен характер, които носят печата на несъмнено по-широки културни, познавателни и научни интереси. Като правило чужденците събират сведения не по един или няколко въпроса, а в своите дневници и бележки записват всичко, което виждат и което им се струва важно и интересно. Разбира се, подборът на сведенията в пътеписите зависи много от интересите и манталитета на съставителя, от времето, с което разполага да се осведоми за това, което го интересува, от това, дали знаел някой славянски език, и от възможностите му да се разбира с местните жители, както и от много други случайни обстоятелства. Поради това не всички пътеписи са еднакво съдържателни и достоверни като исторически извори.

Към нищо друго чужденците не проявяват такъв интерес, както към паметниците на античната и средновековната култура по българските земи. В следващите страници ще проследим по какъв начин са отразени следите от миналото на нашите земи в някои австрийски, немски и френски пътеписи от XV – XVII в. В този период през българските земи на път за Цариград преминават многобройни мисии и специални пратеници на Хабсбургския императорски двор и на френския крал, които оставят на хартия особено интересни сведения.

Почти всички чужди пътешественици, за които става дума, преминават по стария път Via Militaris, поради което разказът им се движи около селищата, разположени край него (Ниш – Белград – София – Филипопол – Цариград). Само трима пътеписци преминават през Добруджа, Североизточна България, Източна Стара планина и Югоизточна България.

Първото, на което всички чужденци, навлизащи в българските земи, обръщат внимание, са четвъртитите дялани и други камъни, които се намират в околностите на Ниш в голямо количество. Те правилно предполагат, че това са следи от стария римски град Найсус. Отбелязва се наличието на многобройни латински надписи, издълбани върху камъните, част от които някои от авторите, като Антон Вранчич например, преписват дословно. Заслугата им за запазването и популяризирането на тези надписи е неоценима, тъй като, както самите чужденци отбелязват, османците използвали тези останки от римско време за строежа на кервансараи и други обществени сгради. В тази връзка един от авторите, останал за съжаление анонимен, дава любопитно сведение. Според него всички камъни били обърнати като антиподи така, че това, което стояло горе, трябвало да се обърне надолу. Тази практика идвала от особената представа на турците, според която те считали, че по същия начин са съборили и унищожили предишната империя[1].

Всички чужденци споменават останките от крепостни стени край Ниш, като изказват различни предположения за техния произход. Единствено споменатият вече анонимен автор дава по-подробни сведения, които по негови думи успял да събере от един „доста осведомен православен духовник”. Научаваме, че градът, от който са тези останки, в миналото бил много добре укрепен и се наричал Милкиоград, а стените му били сринати след продължителна османска обсада[2]. За съжаление, информация за подобен град не се среща в други извори от този период и е трудно да се отговори на въпроса дали това всъщност е неговото истинско наименование, или в случая става дума за объркване от страна на автора. По всяка вероятност това са развалините на средновековната крепост край Ниш, върху които през 1723 г. османците изграждат новата Нишка крепост.

След Ниш пътят на чуждите пътешественици преминава през Пирот. Като любопитен факт трябва да споменем, че двама от тях – Якоб Бетцек и Райнхолд Любенау, дават наивно звучащото обяснение за името на града, а именно, че там бил роден цар Пир, или пък че той го бил основал[3]. Разбира се, не можем да кажем със сигурност дали това са техни собствени разсъждения, или пък думите им са резултат от разказите на местни жители. Както е известно, сред населението на дадено място често битуват подобни легенди, свързани с неговото далечно минало. Мелхиор Безолт и Райнхолд Любенау отбелязват наличието на възпоменателна колона от времето на император Марк Антоний, погрешно приемайки, че тя ознаменува победата му над готите преди 1400 г. Всъщност преди 1400 години, т.е. II в., император с такова име няма. Може би тук е станало объркване с приемника на Антоний Пий – Марк Аврелий (161 – 180), по чието време се водят битки с германските племена маркомани и квади, но не и с готите. Император Клавдий (268 – 270) нанася тежко поражение на готите при Ниш през 269 г. В случая погрешното схващане на Мелхиор Безолт е повторено от Любенау, тъй като той почти дословно предава написаното от Безолт само три години по-рано. Същите двама пътеписци споменават и за каменна колона с гръцки надпис, който обаче бил труден за разчитане[4]. Ханс Хьонце също отбелязва наличието на останки от римско време с множество надписи, но успява да препише само два от тях, тъй като по неговите думи само те все още можели да се разчетат[5]. Соломон Швайгер обръща внимание на останките от стар каменен път, който според един друг пътеписец, останал анонимен, дарданите и българите наричали Траянов. Действително подобен римски път е съществувал, но той е свързвал Филипопол с Мелта, осъществявайки една от най-преките връзки между Дунавския лимес и провинция Тракия. В случая става дума за един от военните пътища, построени вероятно по времето на император Траян. Според думите на Швайгер турците били изкъртили голяма част от камъните, за да ги използват за строежи.

Всички чужденци отбелязват наличието на множество стари градежи край Пирот. Бертрандон дьо ла Брокиер от XV в. споменава за останките на напълно разрушения град Исмур[6]. Това всъщност е старобългарското название на крепостта Извор край днешния град Бела паланка в Сърбия, намиращ се в близост до Пирот. Соломон Швайгер пък описва развалини, вероятно на крепостни съоръжения, в планината, както и едно укрепление с пет кули, намиращо се в равнината край града. Авторът разказва, че според местните жители то било построено от османците, след като не могли да превземат другата крепост долу до планината. Швайгер изказва съмнение в истинността на тези твърдения, тъй като според него „турците не строят такива прекрасни сгради”. Якоб Бетцек говори за останки от стар замък, като най-вероятно има предвид споменатите крепостни съоръжения край Пирот. Пиер Лескалопие също споменава за развалини на крепост, намиращи се малко преди града, насред голямо блато.

Соломон Швайгер единствен споменава тракийските могили в тази част от българските земи, и по-специално край Драгоман. Авторът, разбира се, няма как да знае какъв е техният произход, поради което прави предположението, че това са кенотафи или почетни гробници, издигнати от римляните след някоя голяма битка.

Преминавайки през София, чуждите пътешественици са оставили сравнително бегли описания на следите от миналото на града. Антон Вранчич споменава за останките на антична София, които се забелязвали на някои места и изпод които били изравяни многобройни римски монети. За разрушените стени от римско време разказва също така и един анонимен автор. Луи Жедоен споменава за останките от малък параклис, който се намирал между града и планината и където според него бил заседавал Сердикийският събор от 343 г. По всяка вероятност в случая става дума за една базилика от IV в., части от която действително са разкрити в София, но твърдението, че там е заседавал съборът, няма как да се докаже. Разбира се, чужденците не пропускат да споменат и базиликата „Св. София”. Според думите на Антон Вранчич, тя била с внушителна големина, но не се използвала. От Ханс Дерншвам пък научаваме, че черквата била разрушена, а турците я използвали за склад на пленено в битки оръжие. От своя страна Пиер Лескалопие споменава, че градът бил получил името си от тази базилика, впоследствие превърната в джамия. Както е известно, базиликата е сериозно повредена при земетресение в средата на XV в., след което бива изоставена. И тримата споменати автори пребивават в София през 60-те и 70-те години на XVI в., когато базиликата все още е полуразрушена. Тя бива възстановена към края на века, когато отново започва да функционира като джамия.

Един от най-широко отразените обекти в чуждите пътеписи са крепостните съоръжения при прохода Траянови врата. Подробни сведения за портата от римско време и останките от укрепленията от двете страни на прохода черпим от пътеписите на Антон Вранчич, Волф фон Щайнах, Ханс Дерншвам и Райнхолд Любенау[7]. Най-голям интерес при описанието на крепостите и руините в района на Траянови врата в разглежданите пътеписи предизвиква вплитането на елементи от народния фолклор и по-специално юнашките народни песни. Те, както е известно, имат изключително важно значение за поддържане на народностното самосъзнание на намиращите се под османска власт балкански народи и не остават незабелязани от чуждите пътешественици. Историческата традиция от времето на император Василий II и на полско-унгарския крал Владислав III, когато по тези места стават решителни сражения, а и живият спомен и преданията сред местното население подтикват чужденците да вплетат в местната топонимия имената на популярните герои от южнославянския юнашки епос – Крали Марко и Новак Дебели.

Така например Антон Вранчич споменава, че местните жители, непознавайки древността, наричали село Клисура, намиращо се под входа на Траянови врата, едни Новак Дебели, а други – Марко Кралевич, които защитавали населението при честите смени на владетелите по тези земи. Според Ханс Дерншвам в разрушената крепост на възвишението до с. Ветрен „Новак, един българин и Крали Марко дълго оказвали съпротива на турците”. Давид Унгнад отбелязва, че същата крепост била изградена от един християнин, наричан Новакно, и оттам самите руини носели същото име. Стефан Герлах пише, че при с. Ветрен „българският деспот Новак Дебели имал своя пристан”. Волф фон Щайнах пък споменава, че разрушената крепост при Траянови врата изглеждала „непристъпно гнездо” и на това място дълго се държал един сръбски деспот, който владеел и България; турците го наричали Дебел Новак, а християните – Марко Кралевич. Той се бранел храбро и се предал на турците едва тогава, когато от високата скала паднал огромен къс във водата и в рова.

За това, че чуждите пътешественици знаят тези имена от народния фолклор, свидетелстват думите на Мелхиор Безолт, който отбелязва, че в същата клисура „дълго се е държал и бранил против турската мощ и сила последният деспот или княз на България или Горна Мизия Марко Кралевич. За него и юначната му дружина селяните и досега пеят една народна песен на хърватски (сир. славянски език)”[8]. Райнхолд Лубенау разказва, че на всяка от трите височини около Траянови врата е имало по една крепост, като във всяка от тях е владеел отделен деспот. Последният от тях се казвал Марко Кралевич, който така храбро се бранел, че накрая, когато бил победен, турците от злоба разрушили напълно крепостите. „Обаче българите, пише Лубенау, съчинили за този Марко една особена песен, която пеят непрестанно в чест на този деспот.”

Многобройните тракийски могили, разпръснати край пътя, водещ към Пловдив, са следващите паметници от миналото на българските земи, които привличат вниманието на чуждите пътешественици. Интересни описания са оставили Антон Вранчич, Ожие дьо Бусбек, Ханс Дерншвам, Якоб Бетцек и др. Чужденците изказват различни предположения за произхода на тези паметници. Най-често авторите приемат, че това са гробници на велики мъже и пълководци от македонско и римско време. Дори и най-образованите пътешественици няма как да знаят за истинския произход на могилите, поради което не споменават за траките и тяхната култура.

Във връзка с тракийските могили в пътеписите се срещат две особено любопитни сведения. Саломон Швайгер пише, че в миналото турците разкопали една такава могила с надеждата да намерят имане, но намерили само един човешки череп, голям колкото ведро. Райнхолд Лубенау разказва, че през 1584 г. един френски посланик получил позволение от турците да разкопае една от могилите. В нея били намерени странни снаряжения и оръжия, както и кости от човешки крак. Те били изпратени на френския крал. Тези две сведения може да се приемат за първите писмени известия за разкопки, извършвани на тракийски могили – в първия случай с иманярска цел, а във втория вече с научна.

Едни от най-изобилните сведения, с които разполагаме, се отнасят за следите от миналото на Пловдив. В почти всички разглеждани от нас пътеписи се съдържат описания на останките от стари крепостни съоръжения, черкви, манастири, както и от различни други антични постройки. Някои от пътешествениците свързват руините, които се забелязват по хълмовете, с Филип Македонски, основателя на града, и смятат, че това са били неговите дворци, в един от които дори бил роден Александър Велики. Част от чужденците не пропускат да отбележат, че паметниците, свидетелстващи за миналото на града, са в лошо състояние, тъй като турците ги разрушавали, за да ги използват за строежа на различни обществени сгради. В тази връзка е интересно да цитираме думите на Пиер Лескалопие, който, разказвайки за пловдивските старини, обобщава следното: „Врагове на древността, турците са изгорили и унищожили всичко, където са намерили статуи или надписи. Наистина, те прикриват това си безбожие под маската на суеверията си или казват, че и едните, и другите (т. е. статуи и надписи) са забранени от бога...”[9].

От пътеписите, в които срещаме информация за паметници от миналото в други части на българските земи, на първо място трябва да посочим този на Мартин Грюневег. Преминавайки през Северна Добруджа, авторът споменава за останки от крепост край Бабадаг, която е трудно да се идентифицира, както и за части от стена край Черна вода. Придвижвайки се след това на юг, Грюневег описва някакъв замък край Провадия (по всяка вероятност става дума за крепостта Калето), както и замък на една от височините край Айтос (вероятно крепостта Аетос)[10]. Руините на някогашната българска столица Преслав са споменати от Жак Бонгарс. Според неговите думи, край Ескистамбол (Стария Константинопол), мястото, където бил отседнал, се забелязвали стени от квадратни бели камъни, намиращи се на брега на една река[11]. Останките от крепостта Калиакра пък са споменати в пътеписа на Франсоа дьо Фуркево. От него научаваме, че на един планински нос в близост до Балчик имало различни развалини, свидетелстващи, че в миналото там се намирал голям град[12].

Сведенията за паметниците от миналото на българските земи, които откриваме в европейските пътеписи, имат висока стойност, макар че, както видяхме, невинаги представите на авторите за характера на даден обект са правилни от съвременна гледна точка. Чуждите пътешественици имат голяма заслуга за това, че споменават или описват подробно голям брой старинни сгради, черкви, развалини на крепости и градища. Западноевропейските пътеписи са и първите места, в които биват публикувани много антични и средновековни надписи, открити в българските земи. За съжаление, много от паметниците, споменати от авторите, впоследствие напълно или частично изчезват, а написаното свидетелства колко малко всъщност е достигнало до нас.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Чужди пътеписи за Балканите. Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XVII – средата на XVIII в.* София, 1986, с. 120.

[2] Пак там.

[3] Пак там, с. 292, 462.

[4] Пак там, с. 292, 440.

[5] Пак там, с. 163.

[6] *Чужди пътеписи за Балканите. Френски пътеписи за Балканите, XV – XVIII в.* София, 1975, с. 56.

[7] *Чужди пътеписи за Балканите. Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV – XVI в.* София,1979, с. 188, 240, 241, 425, 466, 467.

[8] Пак там, с. 442.

[9] *Френски пътеписи*, с.152.

[10] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.,* с. 400.

[11] *Френски пътеписи*, с.177.

[12] Пак там, с. 180.

TRACES OF THE PAST IN THE BULGARIAN LANDS THROUGH THE EYES OF EUROPEAN TRAVELERS FROM 15TH – 17TH CENTURIES

Vladimir Angelov

Abstract

The foreign travel accounts, in particular those from Western Europe, have long been recognized as valuable, and in some cases, indispensable sources for understanding the past of the Bulgarian people during the era of the Ottoman rule. This is especially true for the first three centuries after the Ottoman conquest.

The foreign travelers were especially interested in the monuments of ancient and medieval culture in the Bulgarian lands. During the 15th to 17th centuries numerous missions and special envoys of the Habsburg imperial court and the French King passed through the Bulgarian lands on their way to Istanbul. In the current article we discuss the information on some traces from the past of our lands given by Austrian, German and French travelers.

The information on the monuments of the past in the Bulgarian lands has a high value, although the nature of some objects is sometimes wrongly interpreted by the authors. The foreign travelers mentioned or described in detail a large number of ancient buildings, churches and castles. In the travel accounts discussed we can also find published for the first time many ancient and mediaeval inscriptions found in the Bulgarian lands. Unfortunately, many of the monuments fully or partially disappeared in the course of time and the writings of the foreign travelers actually testify how little has come down to us.

БИТЪТ НА МЮСЮЛМАНИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИТЕ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

XV – XVI В.

Десислава Димитрова

За бита по българските земи през погледа на западноевропейските пътешественици са изписани многобройни трудове. Темата е отдавна позната, изследвана, дискутирана, особено що се касае до „положението” на християнската общност. Поради тази причина в изложението ще се спрем по-детайлно на бита на мюсюлманите. Те остават в периферията на изследванията или са описани с различни етикети, целящи предопределящо отношение. Разнообразни са и наслагванията във формираните представи за врязалата се в Европейския югоизток ислямска империя, поемаща всички негативи в дихотомията „Изток-Западът” и глобалното противопоставяне „ислям-християнство”. Интересът към опознаване на „врага” намира най-пряк израз в пътеписния жанр още в началото на XV в., силно повлиян от обществената нагласа, атмосфера и конкретната политическа конюнктура. Официално наложените стереотипи влияят и върху начина на представяне на населението в контекста на империята, с него Европа е принудена да воюва, но и да го опознае поради стратегическото му географско положение.

Мюсюлманите – „бичът Божий”[1], притежават една изконна „балканска добродетел”, а именно – търговски нюх, от който произтича и стимулът за гостоприемство. Това странно съчетание се забелязва в първия досег с населението, осъществен в кервансарая. Странноприемниците са своеобразен умален вариант и символ на Ориента. Действителност, която често поставя пред изпитание чужденците. Ханс Шилтберген споделя своя метод за адаптация: „какво утешение е помогнало на дружината ми… ще се досетиш: виното”. С огромно разочарование отбелязва и другия си проблем: „оставаше едно неудобство, почти по-неприятно от недостига на вино, именно, че сънят се прекъсваше”[2]. Описаните кризисни ситуации в кервансараите се срещат в цялата пътеписна книжнина, но въпреки несгодите едно е сигурно: „в тях ни поднесоха ориз, овче месо, мандарини, смокини и хляб”[3], също „когато дойде време за храна, идва слуга с огромна дървена табла, която прилича почти на маса. В средата ѝ имаше паница, пълна със сварена чаша ечемик, към който е прибавено парче месо, а около чинията няколко хляба, понякога и малко мед”[4], всички тези благини не се заплащат, което прави пребиваването в хана по-приятно за пътешествениците, отколкото „под покрива на някой беден християнин”[5].

В сараите обикновено скучното ежедневие се разнообразява по два начина: чрез пътуващи артисти или с интересни запознанства. За една от преминаващите „мини циркови арени” дава сведения Райнхолд Лубенау: „Тогава пред нашия хан дойде един турчин с един козел и правеше много фокуси с него: козелът играеше, когато турчинът му пееше… Животното скачаше през един обръч… той се премяташе като човек: падна, легна като умрял и когато турчинът извика, че месарят идва, козелът скочи на четирите си крака”[6]. Към забавленията в хана пътешествениците отбелязват и изразените музикални способности на мюсюлманите. За тях свидетелства Мартин Грюневег: „… щом ни съзряха там, веднага тълпи турци с техните кобзи и свирчици нахълтаха. Свиреха ни само от желание да ни развеселят”[7]. Разбира се, авторът отдава заслуженото внимание и на друга „атракция” –

гадателите: „Често се срещат разни играчи, фокусници или други артисти. Там на открити будки седят гадатели (големи лъжци). Някои гадаят на сито, други на книга, трети на бобени зърна, на камъчета или на огледалото, или пък предсказват завръщането на някого и тълкуват какво им е казал сънят”[8]. Трябва да се внесе пояснение за думата „фокусници”, която за Грюневег има по-специфично значение: „циганите… сиреч гъдулари, иначе казано фокусници”[9]. Неочакваните срещи в хановете с хора от различни краища на света също впечатлява западноевропейските пътешественици. Запознанствата с други странстващи също подадат в „графата екстри на сарая”.

Чужденците се възползват от мюсюлманската традиция „да нахрани шестдесет нуждаещи се. Това е, за да вярвате в Аллах и в Неговия Пратеник.”[10]. „И давайте милостинята закат, и заемайте хубав заем на Аллах! И каквото добро сторите отнапред за себе си, ще го намерите при Аллах още по-хубаво и с по-голяма отплата”[11]. Макар представяни като милостиня ястия да имат „особени имена”[12], всички подчертават, че храна и подслон „никому, който дойде тук, не се отказва, бил той евреин, християнин, езичник или турчин”[13]. Единственото условие за това е: „трябва да си занесе паница”[14].

Срещите между „Изтока-Запада” се осъществяват изключително детайлно. Според „западняците” мюсюлманите се делят на няколко категории: отдадени на ислямски мистични ордени, султански чиновници, „обикновената рая” и новоприелите религията. Мненията са в двете крайности: стереотипната максима за „врага неприятел” или напълно приемане на порядките. Единно становище пътешествениците изказват по деликатен за нашата историография въпрос, а именно – помохамеданченото население. Чужденците често контактуват с тези хора, квалифицирани от тях с нелицеприятни определения: „Намери се един роб българин вероотстъпник, който, в старанието си да се покаже добър сарацин (османец – б. м.), каза, че било голям грях да продължи пътуването заедно с тях, тъй като те идеха от своето поклонение в Мека”[15] и „освен за онези, които поради младежка необмисленост или лекомислие приемат турска вяра”[16]. Същият автор описва и един частично засегнат въпрос, а именно, защо се налага подобна личностна трансформация: „много са и онези, които от бедност и от злоба с готовност тръгват срещу нас на война, и дори преминават към турската вяра, като казват: щом вие не искате да ни помогнете, сега пък ние искаме да помогнем за изгонването ви”[17]. Чужденците описват и отношението на християнското население към новите мюсюлмани. Местното население не е толкова крайно в отношението си към тях. В повечето случаи те проявяват търпимост и дори разбиране, „опозоряващите се с турската религия са предимно немощни старци, но има и млади, примамени от мрежите за по-свободен статут”[18].

Чужденците ясно отличават в своите произведения мюсюлманите, заемащи имперски пост, и „обикновени” поданици. За първия тип авторите твърдят: „Турците по природа са големи скъперници и се стремят силно към парите в брой”[19] и „султанските служители и турците господари изискват всевъзможни даждия и услуги”[20]. Подобни негативни краски в описанията се срещат често и са в научен оборот от години под наслов „притеснения и насилия над християните”[21]. Съвсем друга е картината за „редовите” поданици, изповядващи исляма. Те са гостоприемни, дружелюбни и добри търговци: „срещал съм повече приятелство у турците и повече съм вярвал, отколкото на гърците”[22]. В своя пътепис Бертрандон дьо ла Брокиер дава лична оценка за османците. Той е категоричен: „според мен не трябва да се боя чак толкова много от турците, за които някога бях чувал, че са много опасни и страшни, макар да не желая да злословя за тях, защото видях, че са искрени и почтени хора”[23].

Пътешествениците забелязват и друга особеност на бита на мюсюлманите, чрез нея се поставят отчетливо границата между двете основни конфесионални общности в

Османската империя, според това какво се сервира на трапезата и какво се носи на нея. Хранителните навици са белег за религиозна принадлежност. И ако по отношение на алкохола могат да се допуснат „грешки при разпознаването", то към свинското месо компромиси не се допускат, наложен е харам. „Сред онова, което ми бе разкрито, не намирам храна под възбрана за хранещия се, освен ако е мърша или пролята кръв, или свинско месо, те са нечистота…"[24]. Този вид месо не може да се използва за съставка дори на лекарства: „Аллах не дарява с оздравяване онзи, който е прибягнал до лечение с харам"[25], отново за разлика от алкохола, който е допустим, стига да не води до опиянение. Местната храна има строги измерения за мюсюлманите, те не бива да се отдават на нейното изкушение. Според хадисите „преяждането е майка на всички заболявания"[26]. На съблюдаването на тези „драконовски мерки" специално внимание отделя Ханс Лихтенщайн, който отбелязва: „чаушът, който ни бяха дали, се хранеше кучешки оскъдно, ядеше само веднъж на ден, както правим обикновено с овчарските кучета"[27]. Подобно е мнението и на Мартин Грюневег: „… там се хранят доста оскъдно и се държат скромно" [28].

Разбира се, има и изключително популярни „блажни" храни, използвани в ритуалната практика и на християни, и на мюсюлмани. Овчето месо присъства в състава на курбана и чорбата. За отбелязване на апогея за добре свършената или започнатата работа задължително присъствие на трапезата има печеното агнешко. Начините за приготвянето му са основно два – печено на шиш или на пещ. Първият вид се прилага при „общите трапези" на открито. А вторият – при „домашни сбирки", като „овчото, очистено, измито, насолено и напълнено, се полага в тепсия и се пече. То се пече в пещ. Всяка къща има пещ и тая пещ отдавна вече е напалена и готова и овцата се хвърга в нея и запушва със захлупака, та да се изпече задушено…"[29].

Овцевъдството е на изключителен пиедестал сред мюсюлманското население, не само заради месния деликатес, а поради производните от него продукти. Полезността и вкусовите качества на киселото мляко правят изключително голямо впечатление на пътешествениците. Бусбек отбелязва: „В това мляко се сипват студена вода, надробяват хляб и това им служи за месо и за натика. През големите горещини ние го пиехме, защото то не е само приятно за устата и стомаха, но също чудесно утолява жаждата. Продават го навсякъде, където има кервансарай или страннoприемница"[30]. Широката употреба в различен вид е белег за традиционното присъствие на киселото мляко на трапезата на балканските мюсюлмани: „всички колари и мулетари от кервана се снабдяват с един вид кисело мляко, наречено оксигала, което носят в плетени торбички, закачени за самарите на добитъка им. И въпреки че спомената мляко е твърде течно, то все пак се задържа в платно, без да изтече. Гърците и турците имат обичай да вземат изчистен чесън, да го счукват в дървен съд и след това го размесват с оксигала. Това е храна като за голям господар, толкова е вкусно за ядене. И който не вярва,че това е превъзходно ядене, не е трудно да го опита. Това ядене е много разпространено сред турците и те смятат, че през лятото освежава, а през зимата затопля"[31]. Друг пътешественик, успяващ да се докосне до благотворната напитка, е Шепер. Той не вписва обемен труд за своето пътуване, но маркира кратките бележки по дати, смятайки за важно събитие „след като ядохме малко мляко, тръгнахме"[32].

Описвайки мюсюлманското населението в Османската империя през XV – XVI век, трябва да се спрем по-подробно и на различните напитки, присъстващи на трапезата му. Една от най-широко застъпените е ракията. В повечето редове, посветени на тази огненоводна напитка, се четат: „Идват турците – идва ракията"[33]. Авторът на тази статия застъпва противоположното мнение, хипотеза, безспорно доказана от разкопките на хълма Трапезица. Независимо от произхода на думата и времето на нейното появяване, едно може да бъде потвърдено от пътешествениците: „… чауша взе при себе си старата унгарка… за да му пече ракия”.

Освен алкохолните напитки, на трапезата се сервират множество по вид и начин на приготвяне безалкохолни. „На масата” често присъства шербетът. „Това питие те приготвят от ябълки, круши, сушени стафиди и иначе от дребни круши с мед или захар”[34]. В зависимост от подбора на плода се променя и вкусът. Традиционно питие, консумирано обикновено като десерт, е бозата: „то се приготвя от просо, бяло и гъсто е като мътеница и има почти същия вкус, но при преглъщане се усеща малко лютивичко. При пиене то е доста безвкусно, но е неприятно и опива”[35]. Ханс Дерншвам също оставя своето „усещане за значението на шербета”: „медът за турците е благородно ядене, слагат го във всички гозби и във водата за пиене и я наричат шербет”. За пречистване на организма се използва кафе, то се явява последен, четвърти компонент, с който се постига максимален ефект – „има още едно питие, което пият топло, направо от огъня, обикновено вечер или сутрин. Наричат го черна вода. То наистина е черно, противно е и прочистващо”[36]. В своите спомени Джовани Маневино отделя специална глава „За напитките” на османците. „Обикновено турците пият вода, а по-богатите салеп или чиста захар, разтворена в хладка вода, а понякога и вода със сварени плодове и анасон”[37]. Италианецът описва и една забранена картина на „забавления на младежите левенти”: „Заедно със семействата си и своите калфи отиват да напазаруват месо и други неща за ядене, след което сядат в кръчмата. Там пият няколко алкохолни напитки, направени от ориз, просо или ечемик, които напиват човек така, както и виното … Ядат и пият целия ден до среднощ, без изобщо да стават от масата, освен за да освободят тялото си от прекомерната храна или за да уринират”[38]. Разбира се, по-знатните мюсюлмани имат лична прислуга, назначена само за да поднася „питиета”. С този трудоемка задача са натоварени две лица – чохадар и рикябдар, според автора длъжностите са знатни и високоплатени[39].

Широко употребявани и малко дискутирани от научните среди са наркотичните вещества, разпространени сред мюсюлманското население. За повечето от пътешествениците темата е табу. Въпреки което не отсъстват вметнати изречения като „яденото на опиум в Турция не е нищо ново. Причината, поради която го ядат, е внушението, че стават по-смели и по-малко се страхуват от опасностите на войната”[40]. Същото свидетелство дава и Жан Форезиен: „Когато отиват на война, са свикнали да дъвчат опиум, който ние назоваваме мак, смесен с други дроги, за да ги направи по-яростни”[41]. За друг вид опиати свидетелства Джовани Маневино. Авторът предполага, че те са леснодостъпни, употребата им не изисква предварително подготовка и оттук следва разнородният състав на лицата, които ги употребяват. „Сред тях има и едни момчета, наречени „джуджета”, които върху някакви подноси носят на главния дервиш една тяхна билка на прах, от която, който вземе, веднага се развеселява, сякаш е напит. Тази билка се нарича асерал”[42], и добавя: „Торлаците също използват онази билка на дервишите”[43].

Освен храната, в ежедневието на мюсюлманите присъстват и забавленията. Отбелязването на религиозен или светски празник е съпроводено от множество присъщи на събитието игри. „На 3 април беше турският байрам, техният Великден, който празнуват два пъти годишно с големи веселия. Те се люлееха, както правят малките деца у нас, седнали на двойно провесено въже. Отгоре е разпрострян голям чаршаф, както става по някои улици на божия празник. На това платно са прикачени и висят ябълки, круши и много колани, жартиери и други дреболии за ония, които уловят от тях нещо с ръце”[44]. Събитие – повод за организирането на тържество, са ежегодните празници при хетеродоксните мюсюлмани. Те се осъществяват при честването на Невруз, Ашура, сбирка на джема и др. Чужденците отбелязват тези събития крайно лаконично: „В Анатолия се намира една тяхна обител, в която живеят повече от петстотин дервиша, където всяка година те провеждат всеобщ събор. На този събор се събират повече от осем хиляди дервиши, които прекарват там седем дни в големи тържества.” И още: „Сега там има манастир, където пребивават около 200 такива дервиши, турски духовници, облечени изцяло в бяло, с овчи кожи на раменете, които раздават милостиня на всички идващи там, християни или други”[45].

Нито един празник не преминава и без специално подготвено за случая облекло. Сведенията за дрехите, носени от мюсюлманките, са сравнително оскъдни. Повечето автори нямат никакъв досег с тях или бегло описват вида им. Пиер Белон, почитател на дамите, им посвещава цяла глава от своята творба със заглавие „Жените в Турция са извънредно красиви и чисти като перли”, но в нея описва не облеклото, а широкото разпространение и употребата на баните в Османската империя. Причината, поради която мюсюлманките не са обект на изследване от страна на чужденците, или са схематично описани с негативна нотка, е добре уловена от Ханс Дерншвам: „Всички дохождат и заговарят хората, което турските жени не правят, защото са нечистоплътни, не могат да работят нищо и малко от тях се виждат по селата”[46]. Джовани Маневино оставя своите безценни редове за облеклото на мюсюлманките в султанския дворец. Единствено той дава подробно описание: „Ризите им са като тези на мъжете, но са везани на деколтето, на ръкавите и изобщо навсякъде. Повечето от тях са от кърмъзена тафта – зелена, синя или други цветове, в зависимост от личните предпочитания. Опасани са с пояс… на краката си носят хубави кожени обувки в различни цветове. Косите на турските жени са дълги и хубави. Обикновено ги носят сплетени и прибрани под кърпа от везана тафта…”[47]. Ежедневното облекло на жените с по-нисък социален статус е не толкова пищно. Мартин Грюневер оставя своя принос в неговото описание, сведенията са оскъдни и неточни, но въпреки това различията между външния вид на мюсюлманките в двореца и тези по градските чаршии се забелязват отчетливо. „Турските жени се носят най-различно, само че в по-скъпи дрехи. Освен това те увиват главата и лицето си с хубави бели кърпи, само че под горното було пред очите си пъхат една черна мрежа от коси…” и „жените украсяват главите си със скъпи диадеми, отрупани с перли и скъпоценни камъни. Под диадемата разстилат косите, които боядисват с червена боя, която се използва за боядисване на конете”[48].

Различна е картината при описанието на облеклото на мюсюлманите. Чужденците разпознават социалния статус, етническата принадлежност, както и по-конкретното религиозно течение на мюсюлманите именно по облеклото им. Отчетливо отделят мюсюлманите, приобщени към определени ордени: „Дервишите са много весели хора. Те се обличат с овнешки кожи, сушени на слънце. Носят по две – една отпред и една отзад, за да прикриват срамните си части, а останала част от тялото им остава напълно гола. Освен това обезкосмяват цялото си тяло. Всеки дервиш носи в ръка по една тояга, колкото дебела, толкова и дълга, направена цялата на възли. На главите си носят бели заострени шапки, дълги една педя. Ушите им са продупчени и на тях носят някакви халки с изящни скъпоценни камъни и диаспри”[49]. Отчетливо разпознават и другите мистични течения: „торлаците се обличат с овчи кожи, също като дервишите, но за разлика от тях не носят шапки”[50].

Освен според ордените, мюсюлманите имат специфичен подбор на цветовата гама и според социалната прослойка, към която принадлежат: „По чалмата човек може да разбере веднага от какво съсловие или ранг е този, който я носи”[51]. Най-видните носят червени шапки, другите – черни, а „зеленият цвят не може да се носи свободно в Турция, само турците понякога носят светлозелено”[52]. Облеклото на мъжете в сарая е пищно декорирано, но изключителен интерес представляват прическите на мюсюлманите и причината за избора им. „Всички мъже ходят с бръснати глави и това им е заповядано от Мохамед, тъй като косите отнемали силата на човека. Когато навремето те му казали, че християните са силни, защото пият вино, той им отвърнал, че за да бъдат силни като тях, трябва да ядат добре изпечено зърно и да си бръснат главите”[53].

Облеклото, използвано от населението на Османската империя, е изключително разнородно, съобразено с различните климатични условия, начина му на приложение и редица други фактори. Обединяващият фактор между всички поданици е един: „тези, които са в по-голяма зависимост и държат на високото си положение, се обличат според обичая на своя господар. Тези, които са под властта на венецианците, са облечени по венециански, а които са под турците, са облечени по турски”.

С подобни различни становища по отношение на мюсюлманите в Османската империя пътешествениците ни предоставят своята изключителна представа за бита, нравите и обичаите им. Чужденците недвусмислено подсказват, че трябва да се търси и друг поглед върху „тъмните векове” на игото.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Данова, П**. *България и българите в италианската географска книжнина XIV-XVI в*. София, 2010, с. 99.

[2] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в*. София, 1979, с. 217.

[3] Пак там, с. 492.

[4] Пак там, с. 215.

[5] Пак там, с. 214.

[6] Пак там, с. 470.

[7] Пак там, с. 394.

[8] Пак там, с. 413.

[9] Пак там, с. 413.

[10] *Свещения Коран*. Превод на Цветан Теофанов. София, 2008, сура Ал-Муджадала (Спорът) айят 4.

[11] Пак там, сура Ал-Музаммил (Загръщащия се) айят 20.

[12] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в.* София, 1975, с. 100.

[13] Пак там, с. 100.

[14] Пак там, с. 100.

[15] Пак там, с. 51.

[16] *Немски и австрийски пътеписи*, с. 138.

[17] Пак там, с. 140.

[18] Пак там, с. 192.

[19] *Френски пътеписи*, с. 108.

[20] *Немски и австрийски пътеписи,* с. 94.

[21] Пак там, с. 514.

[22] *Френски пътеписи,* с. 52.

[23] Пак там, с. 58.

[24] *Свещения Коран*. Сура Ал-Анам (Добитъкът) айят 145.

[25] http://www.islamforbulgaria.com/islam/interesni_temi/zdraveto.html

[26] http://www.islamforbulgaria.com/islam/interesni_temi/zdraveto.html

[27] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в*. Т. 2. София, 1979, с. 497.

[28] Пак там, с. 394.

[29] **Маринов, Д**. *Избрани произведения*. Т. 1. София, 1981 , с. 611.

[30] *Френски пътеписи*, с. 130.

[31] Пак там, 101-102.

[32] *Немски и австрийски пътеписи*, с. 160.

[33] **Павлов, И**. *Присъствието на храненето по българските земи през XV-XIX век*. София, 2001 , с. 60.

[34] *Немски и австрийски пътеписи.* Т. 2, с. 412.

[35] Пак там, с. 413.

[36] Пак там, с. 413.
[37] **Сярова, Н**. *Един италианец в двора на султана.* София, 2004, с. 271.
[38] Пак там, 274-275.
[39] Пак там, с. 278.
[40] *Френски пътеписи,* с. 107.
[41] Пак там, с. 164.
[42] **Сярова, Н**. Цит. съч., с. 248.
[43] Пак там, с. 251.
[44] *Френски пътеписи*, с. 152.
[45] Пак там, с. 180.
[46] **Йонов, М**. *Европа отново открива българите.* София, 1980, с. 97.
[47] **Сярова, Н.** Цит. съч., 272-273.
[48] *Немски и австрийски пътеписи.* Т.2, с. 415.
[49] **Сярова, Н**. Цит. съч., с. 248.
[50] Пак там, с. 249.
[51] *Немски и австрийски пътеписи.* Т.2, с. 415.
[52] Пак там, с. 414.
[53] **Сярова, Н**. Цит. съч., с. 272.

THE LIFESTYLE OF THE MUSLIMS OF BULGARIAN LANDS IN THE EYES OF WESTERN TRAVELERS

XV-XVI century

Desislava Dimitrova

Abstract

For customs on Bulgarian lands through the eyes of western travelers have written many papers. The topic has long been known, studied, discussed, particularly with regard to „position“ of the Christian community. For this reason, the exhibition will focus in detail on the lifestyle of Muslims. They remain on the periphery of research and are described by different labels to pre-empt respect. Various overlays are formed in present for rip into Southeastern Europe Islamic Empire, assuming all the negatives in the dichotomy „East-West ,and the global confrontation“ Islam-Christianity. „. Interest in exploring the „enemy“ is the most direct expression in the genre of travel accounts in the early fifteenth century, heavily influenced by public sentiment, atmosphere and the specific political situation. Officially imposed stereotypes also influence the presentation of the population in the context of empire, it was forced Europe to fight, but to know because of its strategic geographical position.

Muslims‘ scourge of God „have a primordial“ Balkan Virtue „- namely, commercial flair than any incentive for hospitality. This strange combination is observed in the first contact with the population, carried out in a caravan-seraglio. In Sara usually boring routine is varied in two ways. By traveling artists and interesting acquaintances. Entertainment in the inns to include all types of games, music and other events conducted by the local population. Unexpected meetings inns with people from different parts of the world, also impresses Western travelers. Introductions to other strangers also submit the „extras column of the Seraglio“

Foreigners take advantage of the Muslim tradition „„ and give alms, and lend a good loan to Allah! And what do good beforehand for yourselves, you will find it with Allah even better and with greater reward. „Reel presented as alms dishes have a „special name“ all stressed that food and shelter, „anyone who comes here does not give up, be it Jewish, Christian or heathen Turk.“ The only condition

for this is „must bring your bowl."

Meetings between the „East-West" is made extremely detailed. According to „Western" Muslims are divided into several categories. Devoted to Islamic mystical orders, Sultan officials' ordinary paradise „and new converts religion. Opinions are the two extremes of stereotypical maxim „the enemy enemy" or fully adopting habits. Single travelers express an opinion on the delicate issue of our historiography - namely converted population. Foreigners often interact with these people qualified than them ugly definitions. Foreigners describe the attitude of the Christian population to the new Muslims. The local population is not as extreme in their attitude towards them. In most cases, they tolerate and even understanding „is demeaning to the Turkish religion are mostly frail elders, but there are also young, lured by the networks for free status.

Travelers noticed another feature of the lifestyle of Muslims, it helps to set clear boundary between the two main-confessional communities in the Ottoman Empire, according to what is served at the table and what it brings. Eating habits are a sign of religion, what „Blessed food" and beverages. And with respect to alcohol might be considered „recognition errors" it to the pork is not allowed compromises imposed is haram. Of course, there are extremely popular „greasy" foods used in the ritual practice of Christians and Muslims. Sheepmeat present in the composition of the crank arms and soup. To celebrate the pinnacle for a job well done or started work required presence at the table has a roasted lamb. Describing the Muslim population in the Ottoman Empire in the fifteenth-sixteenth century, should be dealt with in detail and various beverages present at his table. One of the most widespread is the brandy. In most lines dedicated to this fire-water read „come-Turkish raki comes" The author of this article takes the opposite view, the hypothesis clearly proved by excavations on the hill Trapezitsa. Widely used and least discussed by the scientific community are drugs in common among the Muslim population. For most travelers, the topic is taboo. Although not absent parenthetical sentences as „eating opium in Turkey is nothing new. The reason why you eat it, is the suggestion that becoming bolder and less afraid of the dangers of war.

Besides food everyday Muslims attend and entertainment. The celebration of religious or secular holiday is accompanied by numerous inherent event games. None holiday does not go without a tailored clothing for the occasion. Information on clothing worn by Muslim women are relatively scarce. Most authors have no contact with them or briefly describe their appearance. Pierre Belo admirer of the ladies, they dedicated a whole chapter of his work entitled „Women in Turkey are extremely beautiful and pure as pearls", but it describes no clothes - a widespread distribution and use of bathrooms in the Ottoman Empire. The reason that Muslim women are not subject to examination by aliens or schematically described by a negative note is their „modesty". . Foreigners recognize social status, ethnicity, and in particular religious movement of Muslims, notably on their clothing. Clearly separate the Muslims involved in certain orders. Except as Orders Muslims have a specific selection of colors and according to social class to which they belong. „In chelmata one can immediately understand what class or grade is the one who wears it" The most prominent wear red hats, the other black, and „Green can be carried free in Turkey, the Turks only sometimes wear light green" clothing men in the seraglio is lavishly decorated, but particular interest are the hairstyles of the Muslims and the reason for their choice. Clothing used by the population of the Ottoman Empire was extremely diverse, consistent with the different climatic conditions, mode of administration and other factors. Unifying factor among all subjects is one „who are more dependent on high and hold your position, get dressed after the manner of his master. Those who are under the dominion of the Venetians are dressed in Venetian, a below the Turks were dressed in Turkish. With such divergent views on relations of Muslims in the Ottoman Empire, travelers give us an idea of his extraordinary lifestyle, morals and love them. Foreigners clearly suggest that we should seek another look at the „dark ages" of the yoke.

ХРИСТИЯНСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО В БРЕЗНИШКИЯ И ТРЪНСКИЯ КРАЙ

Калина Минчева

В Брезнишкия и Трънския край са запазени голям брой културно-исторически паметници от средновековната и късносредновековната епоха. В почти всяко селище в региона има християнски храмове, строени от местното населени, като най-многобройни са тези от Възраждането. Те са били духовни средища за християните, които са се грижили за тяхната поддръжка. Оцелели са в периода на османското владичество, като нееднократно са опустошавани, но впоследствие са възобновявани от местното население. Част от храмовете, на които ще се спрем, дори са построени в този период. За съжаление, днешното положение на тези храмове не е добро, част от тях са запустели, други вече са изчезнали и за тях се знае само от исторически документи или местни топоними, и само малка част са добре поддържани от църковни настоятелства или местни духовници.

В представения материал е трудно да се разгледа всеки отделен храм от Брезнишкия и Трънския регион. Тук ще представим църквите, посветени на св. Петка в гр. Брезник и гр. Трън, и Билинския манастир „Св. Архангел Михаил”, Трънския манастир „Св. Архангел Михаил”, манастира „Св. Четиридесет мъченици” край с. Лева река и Велиновския (Мисловщичкия) манастир „Успение Богородично”. Избраните християнски храмове са паметници на културата и са играли важна роля за местното население, особено през периода на Българското възраждане. Целта ни е да представим тяхната история и да се обърне внимание на сегашното им състояние. Тези паметници могат да бъдат обединени от един културно-исторически маршрут и към тях да се насочат поклонници и туристи, които да се запознаят с местната култура, природа и традиция.

През 2006 г. по време на научен проект посетих района на градовете Брезник и Трън с цел проучването и документирането на съвременното състояние на част от християнските паметници в тази област. В резултат на теренната работа излезе каталог на църквите и манастирите от XV – XVII в. в Югозападна България, в който бе включено описание на обителите край с. Билинци, гр. Трън и с. Лева река и бе обърнато внимание на тяхното лошо състояние в момента на посещението ни[1]. Тук трябва да се уточни, че това в никакъв случай не е първата експедиция в този район. Най-ранните изследвания за част от манастирите в този район са на А. Грабар[2]. През 50-те години на XX в. екип от Института за изкуствознание обикаля и дава кратки описания на християнските паметници от Брезнишкия и Трънския край, в които се обръща внимание на тяхната архитектурна и художествена стойност[3]. След тяхното проучване някои от храмовете са реставрирани, на други са посветени отделни студии, след което тези паметници са оставени на грижата на местните общини и население.

Първият християнски храм, който ще бъде разгледан, е църквата „Св. Петка” в гр. Брезник[4]. Историческите данни за църквата са оскъдни и са преди всичко от възрожденската епоха. От архитектурния анализ на сградата се разбира, че тя е преизграждана на няколко пъти в различни периоди. Първоначалната църква е от периода XV – XVI в. Тя е сравнително малка, еднокорабна и едноапсидна. По-късно тя е разширена на запад. Според народното предание църквата е разрушена през 1804 г. от Кара Феиз. В нея са запазени няколко икони от 1818 г., което дава основание да се предположи, че самата църква е възобновена по това време. Тя е изписана в началото на XIX в., като на места се виждат и фрагменти от по-стара живопис[5]. Днес храмът е добре поддържан и е действащ.

В близост до гр. Брезник се намира Билинският манастир „Св. Архангел Михаил"[6]. Днес от манастирския комплекс е запазена само църквата и част от зида, който го е ограждал. В периода, в който посетих обителта, в нея живееше един монах с две послушници, които са използвали част от старите тухли, за да си построят килии, в които да живеят. В тях няма ток и вода. Те са се опитали да поддържат манастирската църква, но за съжаление са нанесли и непоправими щети върху стенописите в нея. Монахът в желанието си да освежи храма е рисувал върху късносредновековните стенописите с акрилни бои, които според реставратори не могат да бъдат почистени, без да се унищожи долният слой изображения[7].

За историята на Билинския манастир се знае малко. Най-ранното сведение за него е от 1586 г. Той е споменат във връзка с пътуване на духовници от региона до Русия по времето на руския цар Фьодор Иванович (1584 – 1598). Според запазените документи в руските архиви в мисията участват Коласийският митрополит Висарион, игуменът на Осоговския манастир Гервасий и свещеникът Стефан от Билинския манастир. Липсват сведения за резултата от тази мисия, но най-вероятно всеки един от духовниците се е върнал с някакво дарение – пари, църковна утвар или богослужебни книги[8]. В края на XVII – началото на XVIII в. към манастира е изградено килийно училище, а в манастирската библиотека е имало сбирка от руски старопечатни книги[9].

Манастирската църква е еднокорабна и едноапсидна. Източната част на църквата е по-стара, като към нея от запад е пристроено продължение. Църквата е била покрита с полуцилиндричен свод, който в западната си част е паднал и е подновен с дъсчен. Според стиловите характеристики на архитектурата църквата е построена в края на XVI – началото на XVII в.[10] Имайки предвид, че духовник от манастира пътува до Русия през 1586 г., може да се допусне, че самата обител е изградена през втората половина на XVI в. Трябва да се отбележи, че съществуват предания, според които манастирът е възникнал още през Средновековието, но на този етап от проучването не може да се докаже тази хипотеза.

Църквата е изографисана на два етапа. Стенописите от източната част са малко по-ранни от тези в пристроената западна част. А. Грабар и Е. Флорева предполагат, че и двата етапа на изписване са от XVII в. На южната стена е запазено изображение на монахиня, която вероятно дарява средства за изписването. Към изображението липсва надпис, който да даде повече сведения. Нейният образ принадлежи към по-ранните стенописи[11]. Отново ще отбележа, че част от билинските стенописи, главно тези от първия етап на изписване, са унищожени преди няколко години.

Следващият християнски храм, на който ще се спрем, е църквата в гр. Трън[12] – „Св. Петка". Църквата е построена през 1853 г. от майстора Миленко и брат му Дамян от с. Блатешница[13]. От този майстор са запазени три надписа в църквата, които дават сведения за нейното основаване и за ктиторите на храма – йеромонах Мисаил, хаджи Никодим и чорбаджи Пейо[14]. Възрожденският храм е построен върху стари основи. Той е трикорабен с апсида и две псевдоконхи[15]. От запазените икони в църквата интерес представлява изображението на „Успение Богородично" от иконостаса, нарисувано от дупнишкия зограф Никола Иконописец (Янакиев). В долния десен ъгъл на иконата е изобразен ктиторът йеромонах Мисаил, който държи две църкви – трънската „Св. Петка" и храма към Мисловщичкия манастир, който ще разгледаме по-долу. Върху иконата са запазени няколко надписа, които дават сведения за нейното изрисуване през 1856 г. и за ктиторството на отец Мисаил[16].

Срещу църквата има малка пещера, в която според народното предание е живяла св. Петка. Трудно е да се обясни как култът към тази светица е проникнал в този район. Може да се предположи, че при пренасянето на мощите на св. Петка от Белград в Цариград през 1521 г.[17] те са минали именно през гр. Трън и това преминаване е оставило трайни спомени в местното население. Най-вероятно в тази пещера през Средновековието е живял някой неизвестен днес анахорет.

Недалеч от гр. Трън се намира Трънският манастир „Св. Архангел Михаил”[18]. Няма запазени сведения кога точно е основана обителта. Въз основа на архитектурния анализ на църквата се предполага, че тя е от XIV в.[19] Според манастирска летопис[20] манастирът е разграбен през 1413 г. и възстановен през 1580 г. По време на кърджалийските опустошения той е опожарен около 80 – 90-те години на XVIII в. През 1861 г. манастирът отново е опожарен – този път от черкезите. Запазени са сведения, че в манастира е имало библиотека и килийно училище[21]. К. Иречек, който посещава обителта през 80-те години на XIX в., споменава за ктиторски надпис над входната врата към наоса, който днес не е запазен. Според надписа църквата е изографисана през 1643 или 1743 г.[22]

В манастирската църква фрагментарно са запазени три слоя стенописи. Според изкуствоведите първият е от периода XIV – XV в., вторият е от XVII – XVIII в. и третият – от XVIII в.[23]

Днес от манастирските сгради е запазена само църквата. Въпреки че за нея се грижи местното църковно настоятелство, тя е обект на постоянни иманярски набези.

За по-пълна представа за положението на християнските паметници в района на градовете Брезник и Трън ще се спрем на още два манастира – „Св. Четиридесет мъченици” край с. Лева река и Мисловщички манастир „Успение на Св. Богородица”.

Манастирът край с. Лева река[24] най-вероятно е основан през XVII в. За него липсват писмени сведения. Периодът на неговото изграждане се определя въз основа на архитектурен анализ[25]. Може да се твърди, че той не е съществувал до 1570/1573 г., когато е съставен подробният регистър за Кюстендилски санджак. В него са отбелязани над 100 обители от санджака, но липсва описан манастир до с. Лева река[26].

Днес от манастира край с. Лева река е запазена само църквата. Камбанарията и останалите манастирски сгради са полуразрушени[27]. Манастирската църква е триконхална и засводена. През XIX в. тя е разширена, като е съборена западната стена на храма и към него е добавен просторен притвор. Тази част днес не съществува. Преустроени са и двете странични конхи[28].

Стенописите в църквата са запазени фрагментарно, но липсва надпис, който да даде сведения в кой период храмът е бил изписан. Според анализа на Д. Джонова фреските са изписани в края на XVII в.[29] Нейното заключение относно датировката на живописта се потвърждава от подробното изследване на архимандрит Павел Стефанов върху надписите към изображенията. Той смята, че по палеографските си особености те са типични за XVII в. и допуска, че зографът е българин и произхожда от Костурско[30]. За съжаление, при реконструкциите от XIX в. са унищожени стенописите на западната стена и страничните конхи. Освен това, в неизвестен период новоизградената западна част на храма е разрушена и известно време той е стоял отворен, което довежда до падането на част от оцелелия живописен слой в източната му част[31].

В публичното пространство в последните години се появиха различни материали, че в църквата „Св. Четиридесет мъченици” край с. Лева река са запазени най-ранните изображения на св. св. Кирил и Методий[32]. В науката този въпрос е разгледан в няколко публикации. На първо място още при обявяването на манастира от археолога Д.

Джонова тя допуска, че изобразеният на южната стена св. Кирил Философ е всъщност св. Константин-Кирил Философ, като един от аргументите й е, че точно над неговото изображение е изписан брат му – св. Методий в медальон[33]. На същото мнение е и В. Марди-Бибикова[34]. И двете изследователки не дават достатъчно аргументи в подкрепа на своята теза. От своя страна Д. Чешмеджиев смята, че в църквата са изобразени св. Кирил Александрийски и св. Методий Цариградски. Той изтъква, че зографът следва църковния календар, което е напълно в синхрон с каноничната традиция. Паметта на св. Кирил Александрийски се отбелязва на 9 юни, а на св. Методий Цариградски – на 14 юни. От друга страна, традиционната иконография на изобразяването на св. Константин-Кирил и св. Методий е двамата да бъдат изписани заедно – един до друг[35]. Смятам, че с изследването на Д. Чешмеджиев в науката спорът е решен, т.е. в манастирския храм в с. Лева река са изобразени св. Кирил Александрийски и св. Методий Цариградски. Разпространените в публичното пространство стари научни хипотези, че в църквата са едни от ранните изображения на двамата братя – св. св. Константин-Кирил Философ и Методий, не отговаря на действителността. Въпреки всичко не може да се отрече фактът, че именно тази невярна хипотеза е предизвикала вниманието от страна на държавата, отпуснати са средства и манастирът е обновен. Възниква въпросът дали това е единственият начин да бъде спасено българското културно-историческо наследство – с преувеличаване на фактите и тяхното преиначаване, за да бъде предизвикано общественото внимание. Наистина тези неверни хипотези привличат посетители в дадения храм. От друга страна, смятам, че и историческите факти за всеки отделен храм също са ценни и тяхното публично тиражиране също би предизвикало интереса на туристите, стига да са поднесени по атрактивен начин.

Последният християнски храм, който ще разгледаме, е Мисловщичкият манастир „Успение на Света Богородица”[36]. Липсват писмени сведения кога е изграден манастирът. Според местните предания той съществува още по времето на Второто българско царство. При археологически проучвания са открити останки от стара култова сграда и жилищна постройка[37]. Сведения за Мисловщичкия манастир са запазени от XVIII в. На южната стена в манастирския храм е запазен надпис от йеромонах Максим от с. Костурица, в който е отбелязана годината на неговото посещение в обителта – 1793 г.[38] За периода от ранните векове на османското владичество липсват данни. Единственото доказателство, че той е съществувал, са запазените стенописи в манастирската църква. За съжаление, не е направен подробен иконографски анализ на тези стенописи и в науката има изказани различни хипотези кога точно е изписан храмът. Стенописите от храма са свалени на два пъти и се намират в депата на Регионалния исторически музей в гр. Перник. Част от тях са реставрирани, част са в лошо състояние – нереставрирани, а трети са напълно унищожени и днес са известни само от по-ранни публикации[39]. Най-ранното предположение за тяхното датиране е на Е. Бакалова. Тя смята, че фреските са от XV в. Нейното мнение е подкрепено и от М. Захариева, която в публикация, посветена на обителта, въз основа на документи и запазените фрагменти се опитва да възстанови иконографската програма в манастирската църква[40]. Според Д. Каменова стенописите са от втората половина на XVI – XVII в.[41], а А. Грабар смята, че те са от XVII – XVIII в.[42]

С повече данни за положението на Мисловщичкия манастир разполагаме от XIX в. Според местно предание Велко Ивков от с. Мисловщица посещава обителта, възстановява я и построява магерница. Това предание се потвърждава и от протокол за приема на манастирското имущество от „деда Велко” през 1837 г.[43] В църквата на северната фасада е запазен надпис, който днес е в лошо състояние, но е разчетен от А.

Василиев през 50-те години на XX в. Според този надпис притворът на храма е построен с дарението на йеромонах Байкушев от гр. Трън и йеромонах Дионисий[44]. Йеромонах Дионисий не е известен от друг исторически източник, но йеромонах Байкушев е оставил свидетелство за своята дейност и в църквата „Св. Петка" в гр. Трън, на която се спряхме по-горе. Както вече казах, в трънската църква е запазена икона „Успение Богородично" с ктиторско изображение на монах Мисаил Байкушев. Според запазените надписи монахът възстановява манастира през 1830 г., става негов игумен и открива килийно училище. Десетина години по-късно обителта е опустошена от черкези, а игуменът е затворен в Ниш. В неизвестен период от време игуменът Мисаил се връща в манастира и остава в него до 1880 г., когато умира. Останките му са пренесени в трънската църква „Св. Петка"[45]. Последният игумен на манастира е йеромонах Методий Стоянов, който умира през 1950 г. Според запазен надпис от 1924 г. с дарението на този монах е изписано изображението на Богородица Ширшая Небес от апсидата[46].

Дълго време църквата е била в лошо състояние, а манастирските постройки – в руини. През 2011 г. жителите на с. Велиново поправят покрива на храма, разчистват пътя до обителта и вземат решение да възобновят организирането на ежегоден курбан на манастирския празник – 28 август[47].

В изложението разгледахме няколко от християнските паметници на културно-историческото наследство, запазени в района на градовете Брезник и Трън. Отново ще отбележим, че в почти всички села от областта, особено през периода на Възраждането, са построени християнски храмове, поддържани от местното население. Представените тук църкви и манастири ни дават една по-ясна представа за състоянието на културно-историческите паметници, свързани с църковната история в региона. Както видяхме, те са построени в различен период от време и в изложението не са подредени хронологически. Принципът на подредба е географски и основната цел беше да свържем тези културни паметници в един поклоннически маршрут. Всеки един от храмовете е играл важна роля за духовното обединение на християните в периода на османското владичество, а през Възраждането към представените манастири са изградени килийни училища, в които се е обучавало местното население и са се съхранявали българските културни традиции. Надяваме се, че така представеният маршрут ще предизвика интереса на поклонници и туристи и те ще отделят време и средства да посетят християнските културно-исторически паметници в Брезнишкия и Трънския край.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

01. Карта на Брезнишкия и Трънския край
02. Църквата „Св. Петка" в гр. Брезник
03. Църквата на Билинския манастир „Св. Архангел Михаил"
04. Новопостроена монашеска килия в Билинския манастир „Св. Архангел Михаил"
05. Част от стенописите в църквата на Билинския манастир „Св. Архангел Михаил"
06. Апсидата в църквата на Билинския манастир „Св. Архангел Михаил", сегашно състояние
07. Детайл на ктиторското изображение от иконата „Успение Богородично", намираща се в църквата „Св. Петка" в гр. Трън. (Снимката е от фотоархива на проф. Асен Василиев, който се съхранява в ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев")
08. Църквата на Трънския манастир „Св. Архангел Михаил"
09. Част от сцената "Поклонение на жертвата", църквата на Трънския манастир „Св.

Архангел Михаил”

10. Църквата на манастира „Св. Четиридесет мъченици” край с. Лева река
11. Част от стенописите в църквата на манастира „Св. Четиридесет мъченици” край с. Лева река
12. Св. Кирил Философ, църквата на манастира „Св. Четиридесет мъченици” край с. Лева река
13. Църквата на Мисловщичкия манастир „Успение на Света Богородица”
14. Св. Атанасий Александрийски и св. Василий Велики, църквата на Мисловщичкия манастир „Успение на Света Богородица”
15. Света Богородица Ширшая Небес, църквата на Мисловщичкия манастир „Успение на Света Богородица”

БЕЛЕЖКИ

[1] **Минчева, К., С. Ангелов.** *Църкви и манастири в Югозападна България от XV–XVII в.*, част 1. София, 2007, 19–26.

[2] **Грабар, А.** Няколко средновековни паметници из Западна България. *– Годишник на Народния музей за 1921 год.*, 1922, 286–296.

[3] *Комплексни научни експедиции в Западна България – Трънско – Брезнишко – Кюстендилско през 1957 и 1958 година.* София, 1961.

[4] Град Брезник се намира на около 50 км западно от гр. София.

[5] **Василиев, А.** Църкви и манастири из Западна България. *– Разкопки и проучвания,* IV, 1950, с. 75; Художествени паметници и майстори образописци из някои селища на Кюстендилско, Брезнишко и Трънско. *– Комплексни научни експедиции в Западна България – Трънско – Брезнишко – Кюстендилско през 1957 и 1958 година.* София, 1961„ 262; **Боянова-Андреева, Е.** *Брезник – родният град.* София, 2002, с. 15.

[6] Билинският манастир е разположен на 2 км северно от с. Билинци, което се намира на около 16 км северозападно от гр. Брезник. Разположен е в подножието на рида Црънча от Завалска планина. До манастира води черен път от селото.

[7] Благодаря на д-р Иван Ванев за направената консултация за състоянието на билинските стенописи. Аз бях в манастира през 2006 г. и стенописите вече бяха унищожени, а в обителта живееше монахът Партений с двете послушници. Алармирах колеги от ИКОМОС за случая, но освен да се констатират пораженията, вече нямаше какво да се направи. Според статия във в. „Стандарт” от 25 юни 2010 г. комисия от Регионалния музей в Перник е посетила Билинския манастир, като междувременно въпросният монах и двете послушници са напуснали обителта.

[8] **Муравьев, А. Н.** *Сношенія Россіи съ Востокомъ по делам церковнымъ.* ч. 1, Санкт Петербург, 1858. 182–183; Исписи из „Греческихъ статейныхъ спискахъ”. Главног Архива Министарства Иностраних Дела у Москви. Књига друга. – *Споменик*, XXXIX, 1903, 38–39; **Снегаров, И.** *Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в.* София, 1953, с. 40; **Нешев, Г.** Стари църкви и манастири в Брезнишко. – В: *Брезник и Брезнишко. Краеведски изследвания.* София, 2005, с. 49; **Минчева, К.** *Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV–XVII в.* София, 2010, с. 100.

[9] **Чавръков, Г.** *Български манастири.* София, 1978, 231–233; **Нешев, Г.** *Български манастири през вековете.* София, 2006, с. 67.

[10] **Марди-Бабекова, В.** *Научно-мотивирано предложение за обявяване на манастирската църква „Св. Архангел Михаил” при Билинския манастир – Пернишко за паметник на изобразителното изкуство.* София, 1969; **Митова-Джонова, Д.** *Археологическите паметници в Пернишки окръг.* София, 1983, с. 23; **Стойков, Г.** Култови и обществени сгради из Трънско, Брезнишко и Кюстендилско. – В: *Комплексни научни експедиции в Западна България – Трънско – Брезнишко – Кюстендилско през 1957 и 1958 година.* София, 1961, 114–116; **Прашков, Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев.** *Манастирите в България.* София, 1992, 175–177.

[11] Подробно за стенописите в Билинския манастир виж: **Грабар, А.** Цит. съч., 290–292; **Флорева, Е.** *Манастирската църква Архангел Михаил в Билинци.* София, 1973.

[12] Град Трън се намира на 75 км западно от гр. София.

[13] Село Блатешница се намира на 5 км южно от гр. Земен.

[14] **Василиев, А.** Художествени паметници. с. 195 и бел. 1.

[15] **Стойков, Г.** Цит. съч., с. 131; **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., с. 167.

[16] **Василиев, А.** Художествени паметници. 196–197.

[17] **Вълчинова, Г**. *„Знеполски похвали" локална религия и идентичност в западна България*. София, 1999, с. 53: **Поповић, Д.** Реликвије *свете Петке*. - *Gloria Bulgariae – Gloria Serviae. – Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*. Београд, 2006, с. 293.

[18] Трънският манастир се намира на 3 км северозападно от гр. Трън на левия бряг на р. Ерма.

[19] **Грабар, А.** Цит. съч., с. 286; **Стойков, Г.** Цит. съч., 86–89; **Чанева-Дечевска, Н.** Два манастира от Западна България. - *Векове*, 2, 1980, с. 34.

[20] Посочената манастирска летопис не ми беше достъпна, затова цитирам данните от нея по: **Стойков, Г.** Цит. съч., с. 86 и бел. 1; **Чавръков, Г**. Цит. съч., с. 236.

[21] **Стойков, Г.** Цит. съч., с. 86 и бел. 1; **Чавръков, Г**. Цит. съч., с. 236; **Петрунова, Б., В. Григоров, Н. Манолова.** *Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско*. София, 2001, 237–238; **Нешев, Г.** *Български манастири*. с. 67.

[22] **Иречек, К**. *Пътувания из България*. София, 1974, с. 501.

[23] **Грабар, А**. Цит. съч., 286–287; **Джонова, Д.** *Научно-мотивирано предложение за обявяване на манастирската църква „Св. Архангел Михаил" при Трънски манастир за паметмик на културата*. София, 1974; **Прашков, Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев.** *Цит. съч*., 183–185.

[24] Манастирът "Св. 40 мъченици" се намира на 1,5 североизточно от с. Лева река, самото село е разположено на около 20 км южно от гр. Трън.

[25] **Джонова, Д**. Манастирската църква "Св. Четиридесет мъченици" при с. Лева река, Пернишки окръг. – *Реставрация и консервация на художествени ценности*. 1982, 189–190; **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч. 104–105.

[26] *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санджак*. т. V, кн. 1, Скопје, 1980, с. 471; **Минчева, К**. Цит. съч., 157–150.

[27] Аз посетих манастира по време на теренна работа в района през 2006 г. В този период можеше да се види единствено църквата, докато достъпът до другите манастирски сгради беше невъзможен. Според публикации във в-к „24 часа" от 30 октомври 2009 г. и 2 ноември 2009 г. са намерени средства за обновяване на обителта и улесняване на достъпа до нея.

[28] **Джонова, Д**. *Научно-мотивирано предложение за обновяване църквата Св. Четиридесет мъченици – с. Лева река – Пернишки окръг за паметник на културата*. София, 1969; **Петрунова, Б., В. Григоров, Н. Манолова.** Цит. съч., с. 220; **Джонова, Д**. Манастирската църква 189–190; **Митова-Джонова, Д**. Цит. съч., 104–105.

[29] **Джонова, Д**. Манастирската църква. 189–197.

[30] **Стефанов, П.** Надписи към стенописите в Лева река. – *Български език*, 1, 1989, 59–62.

[31] **Джонова, Д**. Манастирската църква. 189–198; **Минчева, К**. Цит. съч., 158.

[32] Виж например цитираните по-горе статии от в. „24 часа". Бел. 28.

[33] **Джонова, Д**. Манастирската църква. 196; **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., 105.

[34] **Марди-Бибикова, В**. Към въпроса за образа на Константин-Кирил Философ в средновековната декоративно-монументална живопис в България. – В: *Константин-Кирил Философ. Материали от научните конференции по случаи 1150-годишнината от рождението му – Велико Търново, 10–11.XI.1977 г. и Рим, 12–13.XII.1977 г.* 1981, 303-304.

[35] **Чешмеджиев, Д.** Още за образа на "Кирил Философ" от църквата в с. Лева река, Пернишко. -*X пролетен колоквиум на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий"*, 1985, 84–86. Виж подробно за иконографията на св. св. Константин-Кирил и Методий в: **Василиев, А.** *Образи на Кирил и Методий в България*. София, 1970.

[36] Мисловщичкият манастир се намира на около 2 км северно от с. Велиново (Старо име Мисловщица), на левия бряг на р. Клисура. Самото с. Велиново е разположено на около 10 км югоизточно от гр. Трън.

[37] **Прашков, Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев.** Цит. съч., 178–179.

[38] **Илиев, Н**. *Мисловщичкият манастир „Св. Богородица"*. София, 2001, с. 10.

[39] Подробно за различните етапи по свалянето на стенописите виж: **Захариева, М**. Към историята на Мисловщичкия манастир „Успение Богородично" и неговите стенописи. – *Проблеми на изкуството,* 1, 2012, с. 25.

[40] **Бакалова, Е**. Сръбските учени за монументалната църковна живопис от XV в. в България. – *Зборник радова. Византолошког института*, 44, 2007, 493–494; **Захариева, М**. Цит. съч., 25–28.

[41] **Димитрова, Д., З. Ганева, Д. Каменова**. Мисловщички манастир (принос към изучаването на софийските манастири). – *Изкуство*, 6, 1981, с. 22.

[42] **Грабар, А**. Цит. съч., с. 289.

[43] **Илиев, Н**. Цит. съч., с. 14.

[44] **Василиев, А.** Художествени паметници с. 193.

[45] **Василиев, А**. *Ктиторски портрет*. София, 1960, с. 218; **Чавръков, Г**. Цит. съч., 234-235; **Захариева, М**. Цит. съч., 23-24.

[46] **Захариева, М**. Цит. съч., с. 24.

[47] Пак там, с. 23, бел. 3.

CHRISTIAN CULTURAL HERITAGE IN THE REGIONS OF TRUN AND BREZNIK

Kalina Mincheva

Abstract

The article deals with a portion of the Christian cultural and religious heritage – churches and monasteries – from the regions of Trun and Breznik. As a complete description of these monuments could not be a matter of a single article, the present text focuses on six of them – the churches dedicated to St Petka /Paraskeva/ in Trun and Breznik; monasteries dedicated to Archangel Michael in the vicinity of Bilintsi village and in the town of Trun; monastery dedicated to St Forty Martyrs in the vicinity of Leva reka village; and monastery dedicated to the Dormition of the Theotokos (Mother of God) in the vicinity of Velinovo village. The present survey on these places of religious practice allows us to understand better the current state of the cultural and historical heritage in the area. The aim of this article is to present the data about the history, architecture and survived murals in each of these monuments. We argue that a preparation of a single cultural-historical itinerary connecting the churches and monasteries above would attract pilgrims and tourists. Such itinerary would emphasise not only on the religious places but would illuminate aspects of the local culture, traditions and nature.

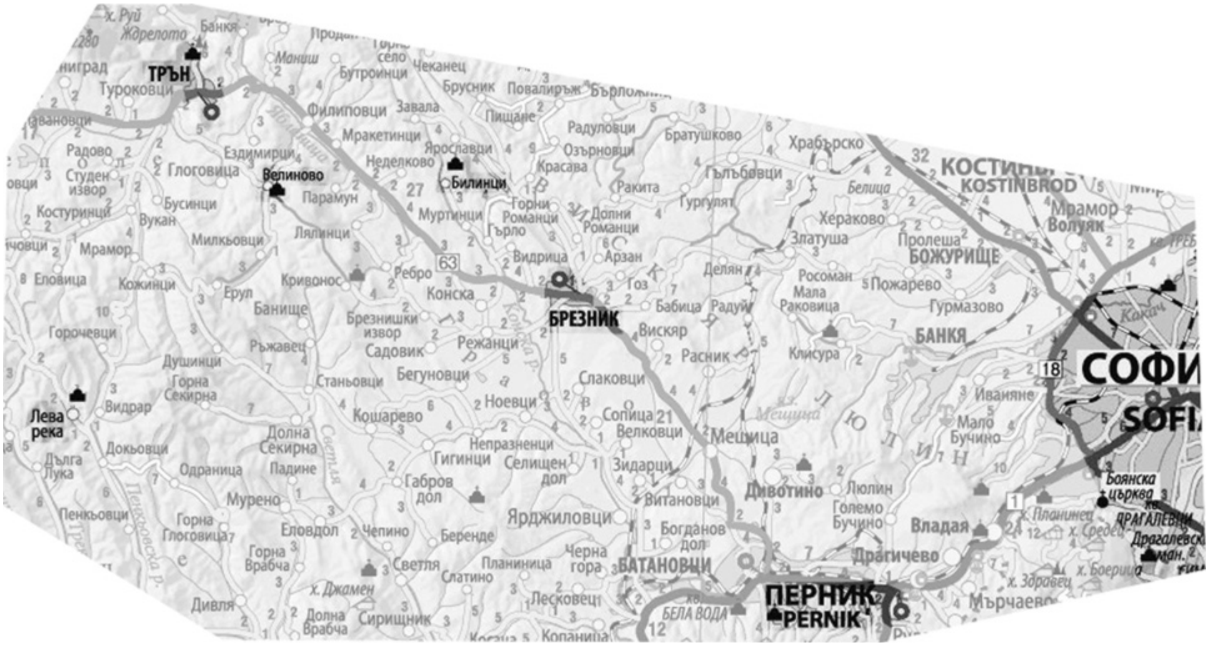

Обр. 1

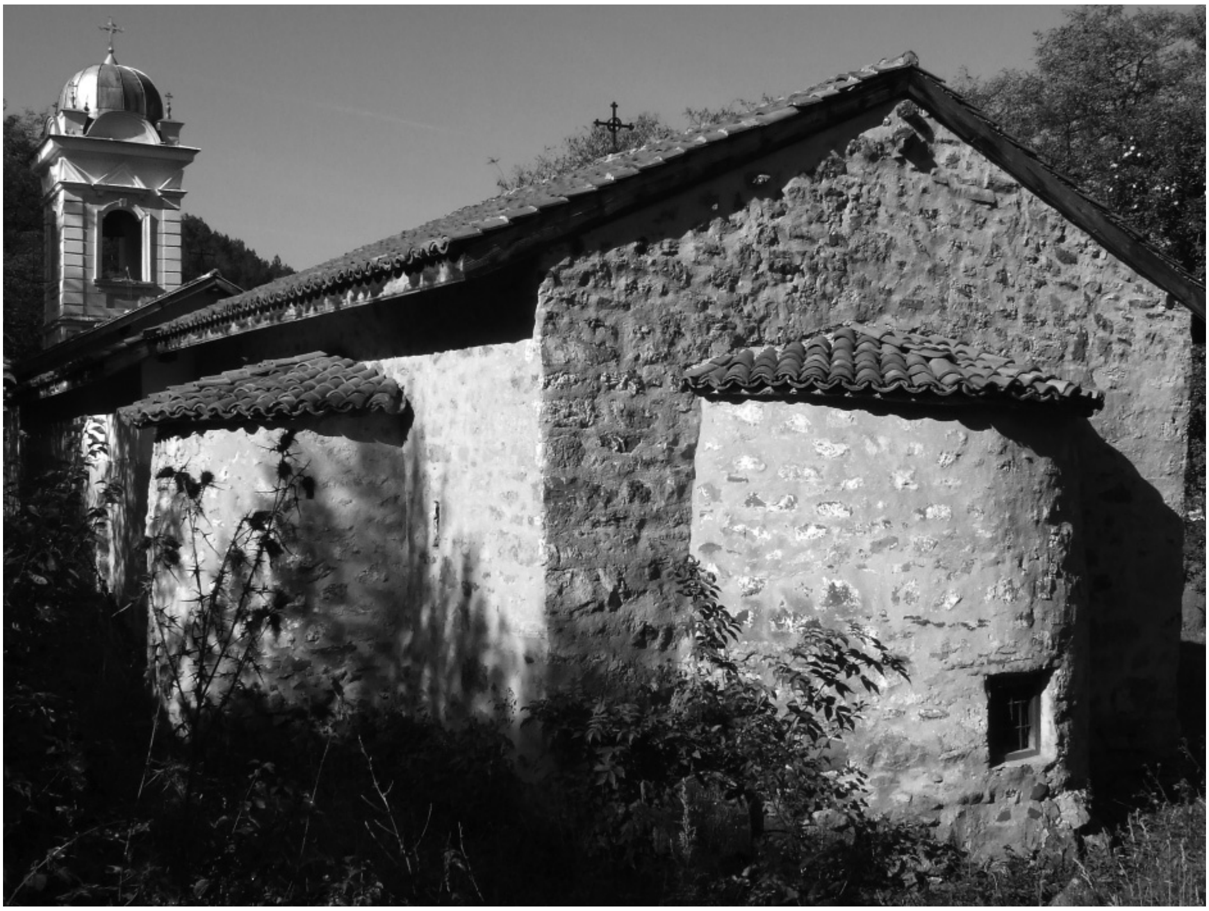

Обр. 2

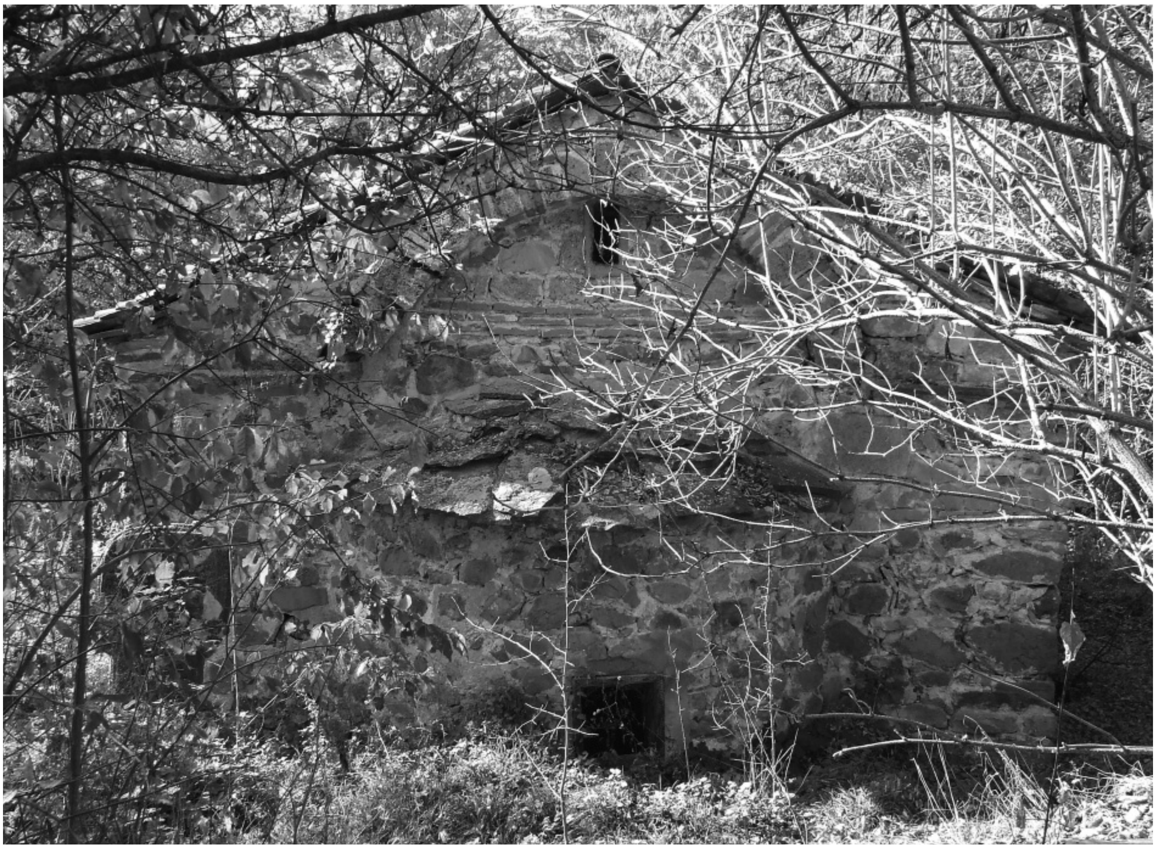

Обр. 3

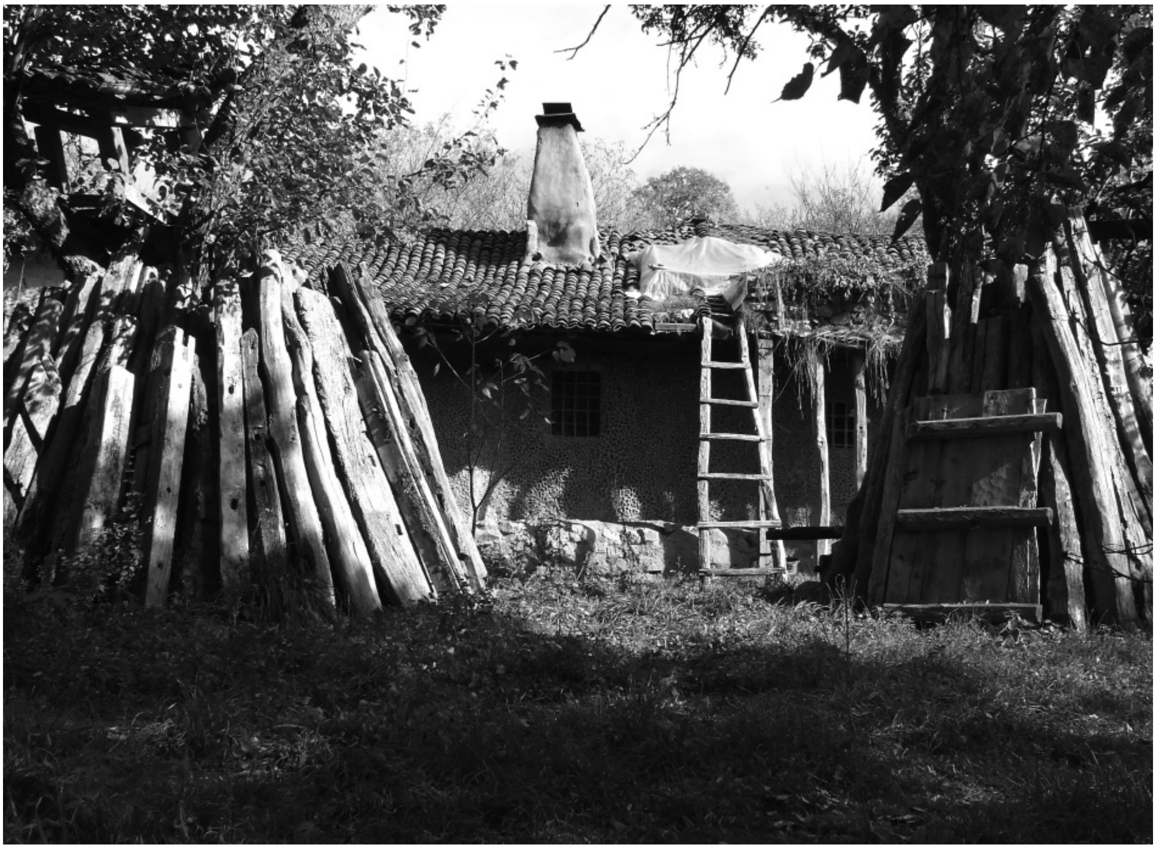

Обр. 4

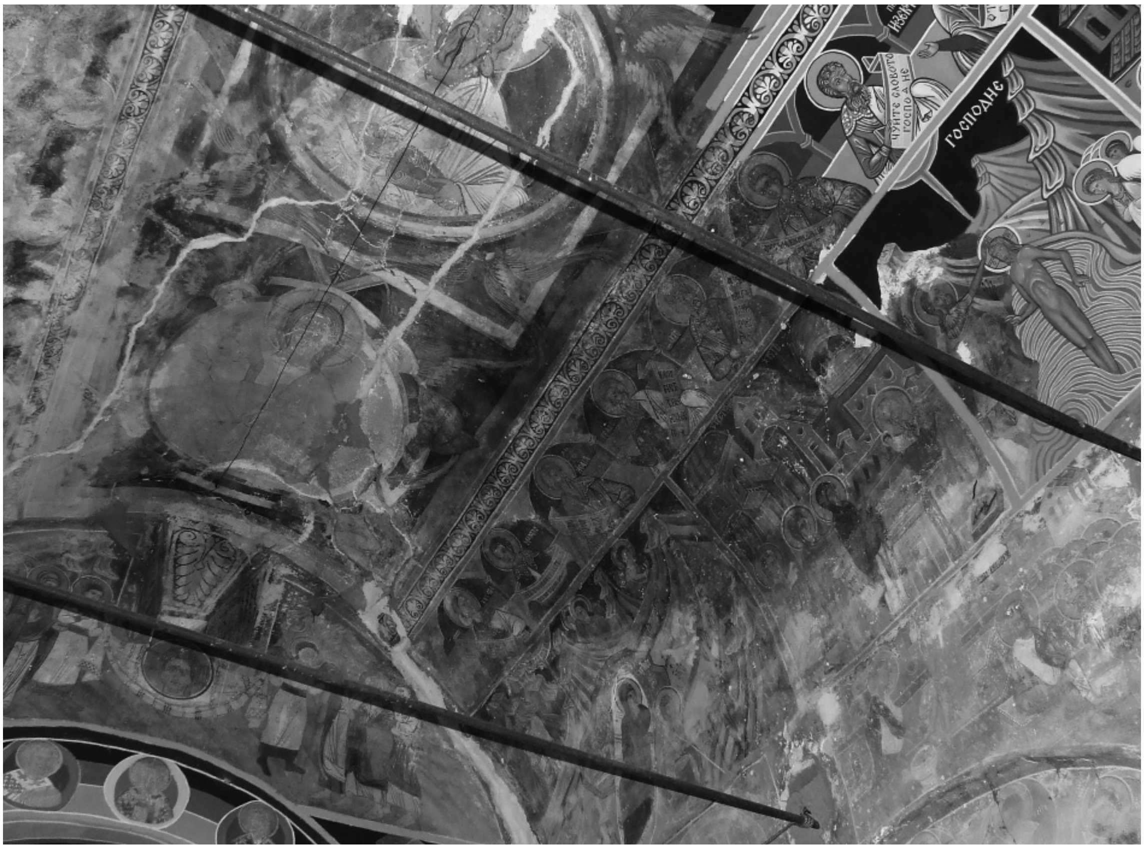

Обр. 5

Обр. 6

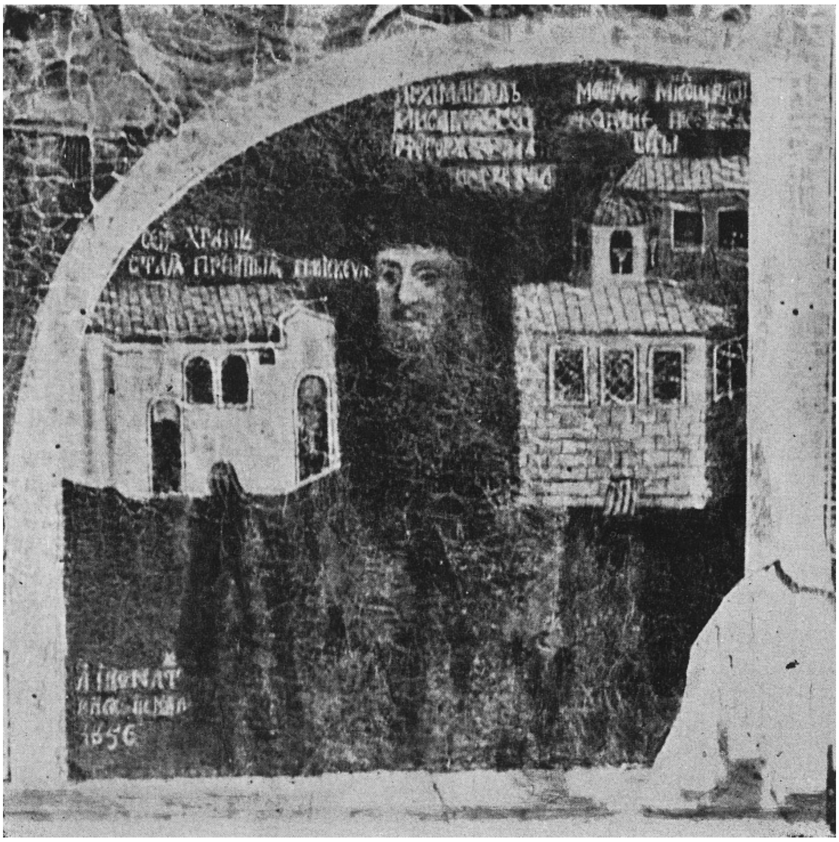

Обр. 7

Обр. 8

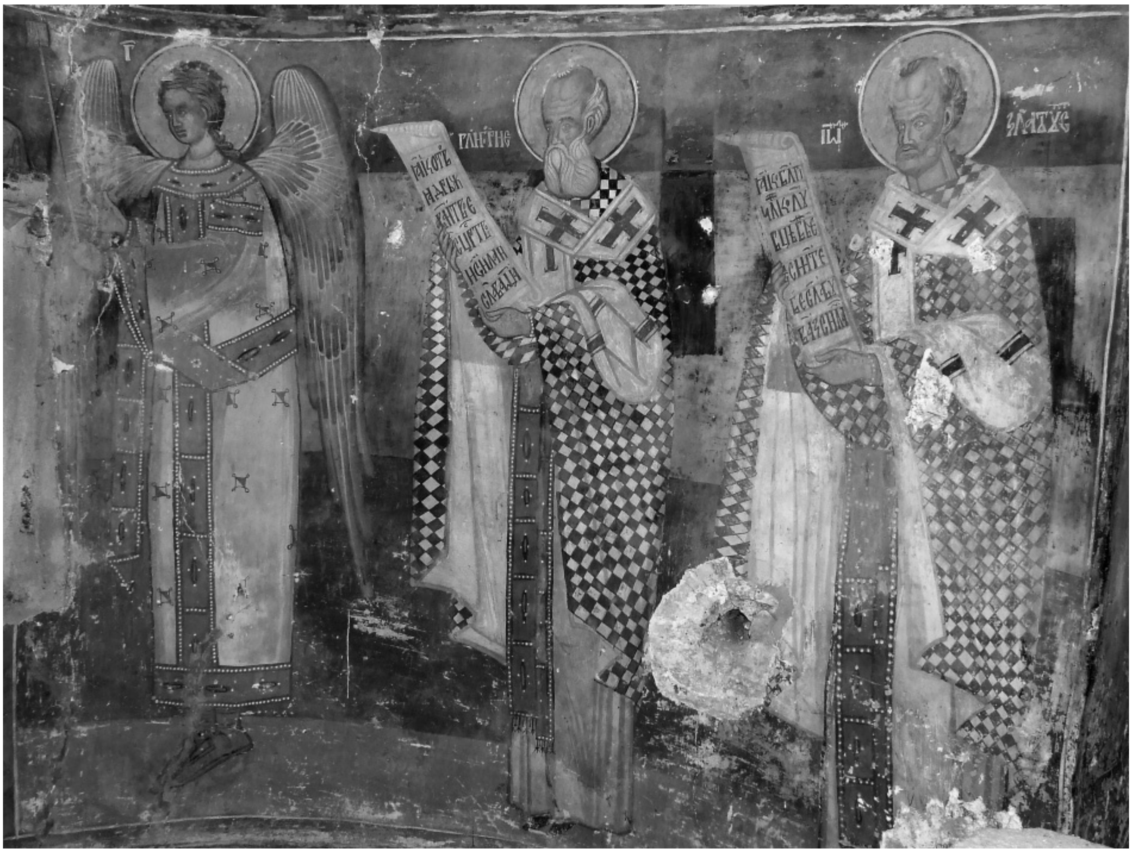

Обр. 9

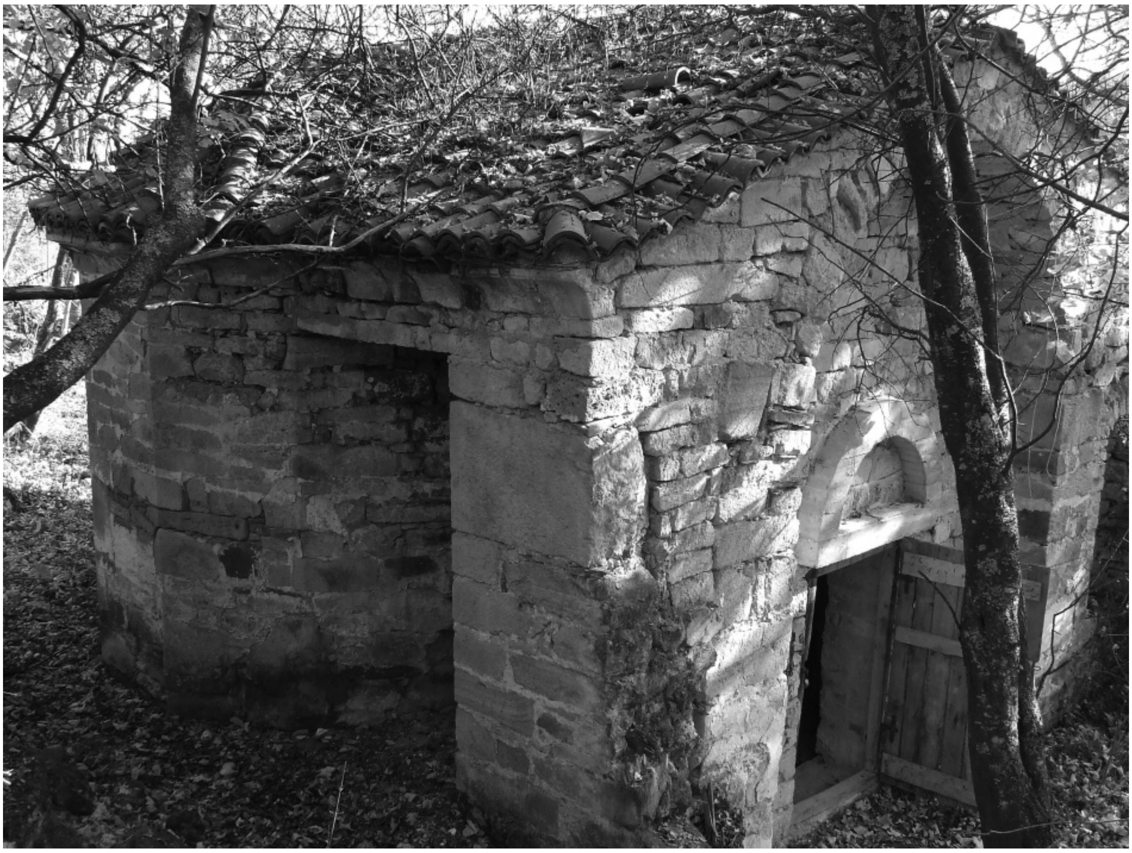

Обр. 10

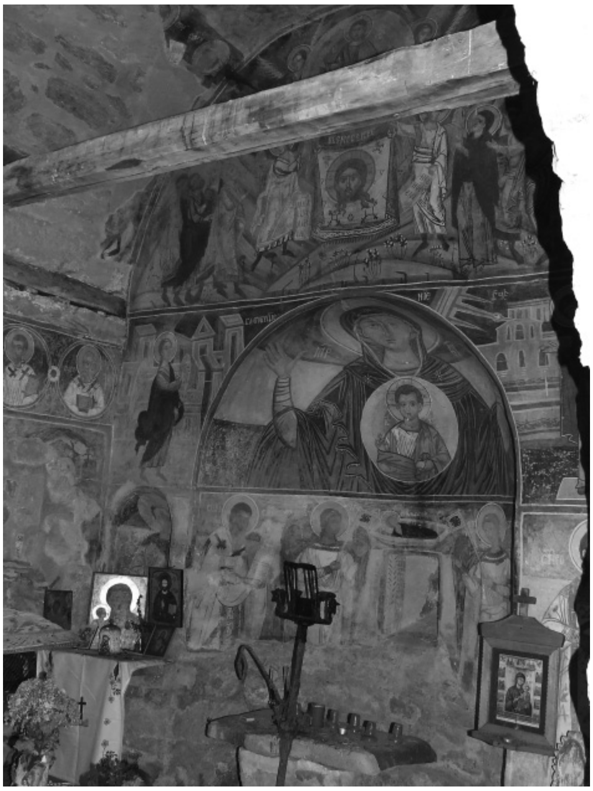

Обр. 11

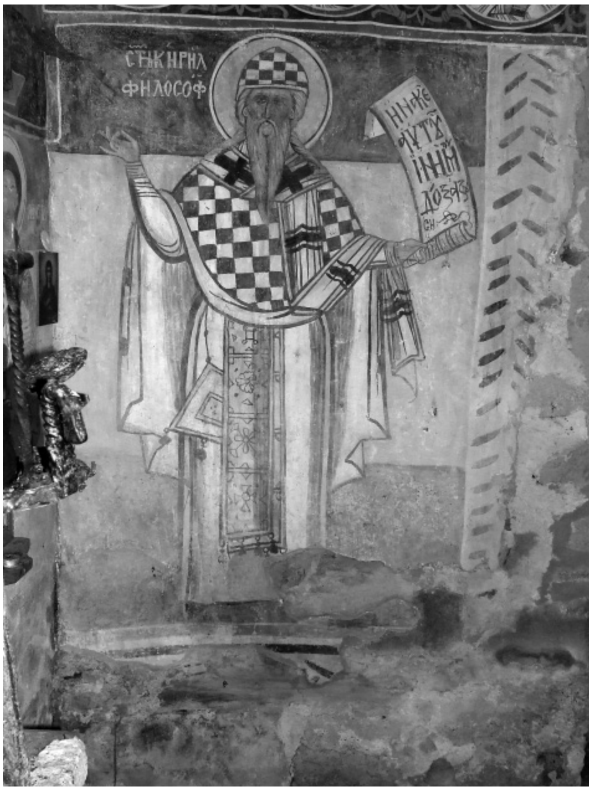
СТЫ КИРИЛ
ФИЛОСОФ

Обр. 12

Обр. 13

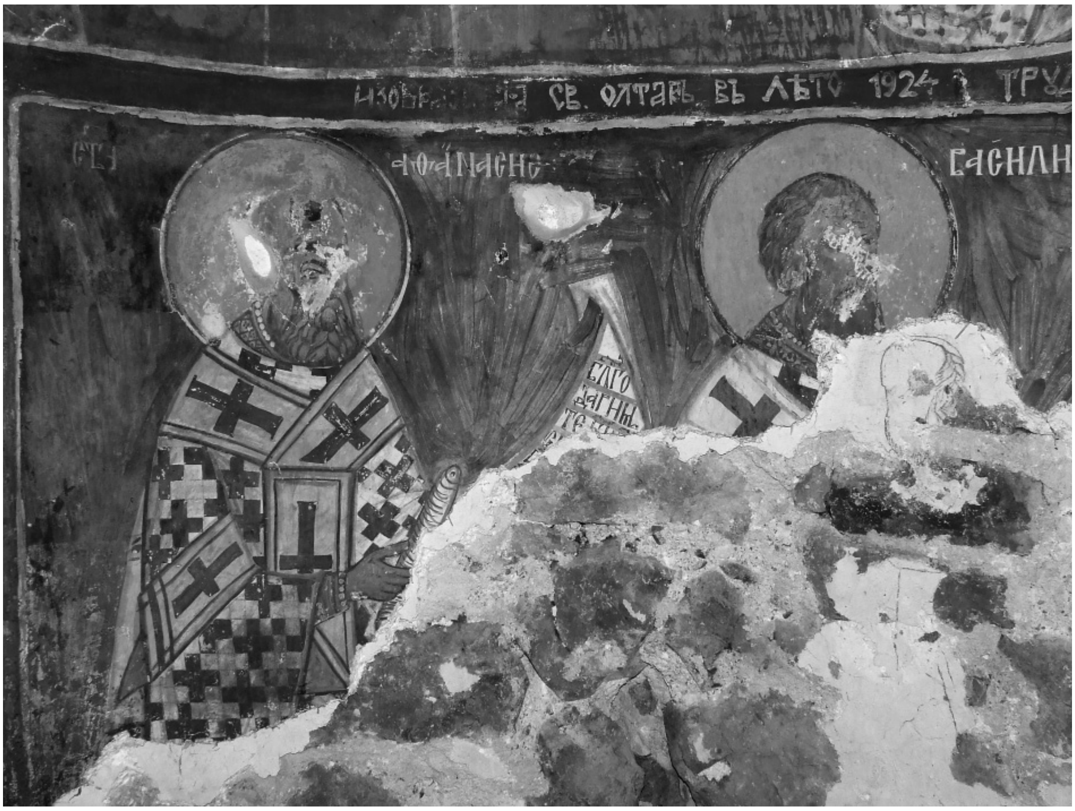
ИЗОБРА... СВ. ОЛТАРЬ ВЪ ЛѢТО 1924 ТРУ
СТЫ
АѲАНАСИЕ
ВАСИЛИ
БЛГО
ДАГНЫ
ТЕ

Обр. 14

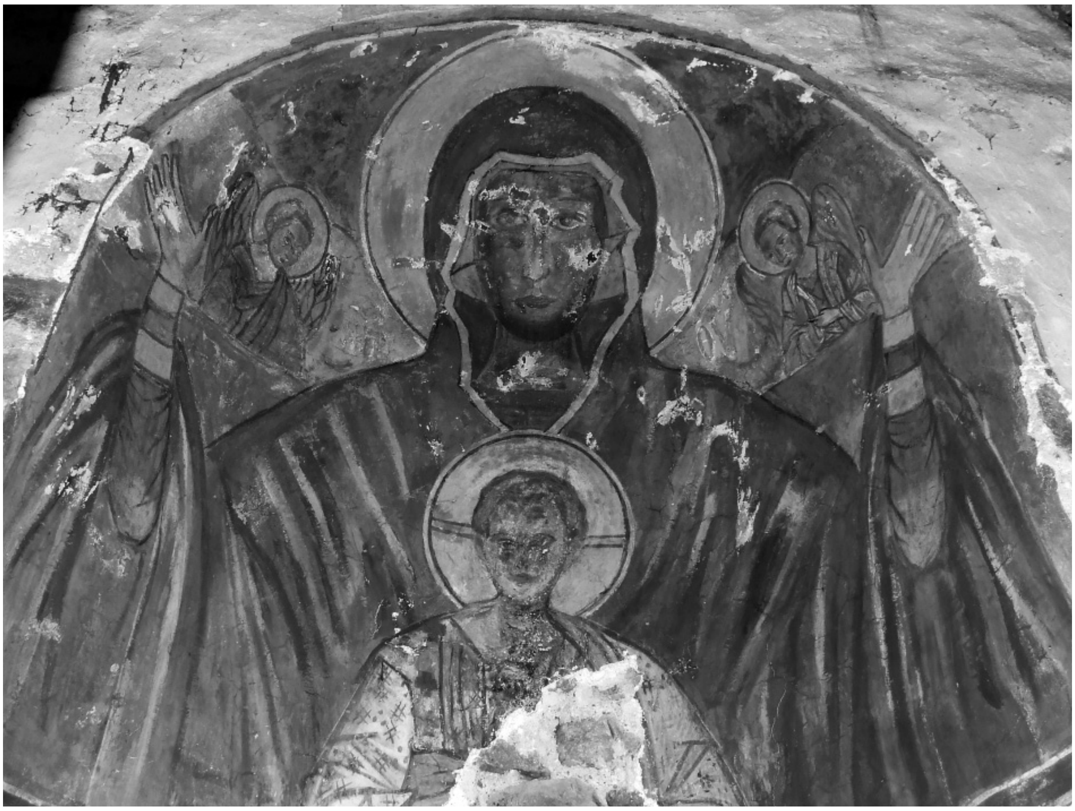

Обр. 15

ОСОБЕНОСТИ В СТЕНОПИСНАТА УКРАСА НА ЦЪРКВАТА „СВ. ТОДОР” КРАЙ ГРАД БОБОШЕВО, КЮСТЕНДИЛСКО

Светозар Ангелов

Църквата “Св. Тодор” се намира на 1,7 км северно от Бобошево, отдясно на река Струма, в местността Селище. Пръв за нея съобщава К. Иречек в своите “Пътувания по България”: „Четвърт час пред Бобошево, под склона надясно ме изненада пак червена черковна развалина „Св. Тодор” – четириъгълен тухлен храм, с хубаво кубе и с остатъци от груб, червен живопис на тъмна основа; при ликовете на светците имаше славянски надписи, но никъде никаква бележка за неговото съграждане или зографисване. Олтарът като някой долмен може да се върти около своята ос”[1]. През 1928 г. В. Миков обръща внимание на църквата “Св. Тодор”, като дава архитектурния й план с кратко описание. Според него тя датира от XIV век и той препоръчва да бъдат прекопирани фреските и да се вземат мерки за запазване на църквата от разрушение[2]. По-късно Н. Мавродинов, анализирайки архитектурата на “Св. Тодор”, стига до извода, че храмът е изграден през XII век[3]. Ив. Кепов в своето краеведско проучване за Бобошево споменава църквата, като се базира на В. Миков и Н. Мавродинов и съобщава за тежкото състояние, в което се намира паметникът[4]. Ас. Василиев в проучванията си по долината на река Струма отбелязва накратко църквата “Св. Тодор”, като предполага, че тя датира от XIV век[5], а Кр. Миятев отнася построяването на църквата през XIII век[6]. През 1964 г. Д. Панайотова в статията си, посветена на този паметник, разглежда обстойно неговата архитектура и живопис. След привличането на богат сравнителен материал авторката стига до извода, че изграждането на църквата става през XI век, а втория (по-запазен) слой стенописи тя датира през XIV век[7]. Т. Велманс, съдейки по публикуваните снимки от Д. Панайотова, предполага, че тези стенописи са по-късни от XIV век[8]. В последните години се появиха няколко публикации, които разглеждат особеностите на иконографията, стила, както и датировката на църквата “Св. Тодор”. Така П. Льокак в изследванията си приема, че вторият слой стенописи е изпълнен през XVII век[9]. Изтъкнатият изследовател на средновековната охридска живопис Г. Суботич в две свои статии отбелязва, че декорациите в църквите Αγιος Νικολαος Μαγαλειοῦ (нач. на XVI в.) в Костур[10] и “Св. Тодор” при Бобошево са дело на един и същ майстор, на едно ателие[11]. Както установява Г. Геров, и стенописите от храма “Св. Архангел Михаил” над с. Сапарево (Дупнишко) принадлежат на същия екип[12]. Всъщност точната година на изписване на стенописите в църквата „Св. Никола Магалиу” не се знае, защото няма ктиторски надпис, който да я посочва. Запазената стенна живопис от костурската църква заема част от източната и цялата северна стена на храма, където се разгръщат Празниците и Страстите Христови, фигури в цял ръст и ктиторски портрет, представящ Актасис и майка му Владислава. При дарителите има надпис, който съобщава за смъртта на Актасис през 1504/1505 г. Вероятно тази година е свързана само със смъртта на ктитора, чийто портрет е изписан след изпълнението на стенописите в църквата. М. Гаридис допуска, че живописта в „Св. Никола Магалиу” е завършена в последната четвърт на XV век[13]. В крайна сметка не може категорично да се посочи точната година на изписване на стенописите в църквата „Св. Никола Магалиу”, но можем да приемем мненията на Г. Суботич и на Цв. Кунева, че това е станало около 1505 г.[14] Стенната декорация от този храм принадлежи на специфичния костурски художествен кръг, чиято активност е особено силна в последната четвърт на XV до 30-те години на XVI век[15].

Архитектурният план на църквата "Св. Тодор" представлява равнораменен свободен кръст, с долепена от изток полукръгла апсида. Храмът има следните размери – 7,40 х 6,21 м. Сводовете и куполът са изградени от тухли, а останалите части от камък, споени с варов разтвор. Тамбурът е цилиндричен, без украса, снабден е с четири прозореца и е запазен почти изцяло. Паметниците с подобен архитектурен тип са малко. Като паралели могат да се посочат църквите: "Св. Иван Кръстител" (X – XI в.) в Несебър, "Св. Богородица Кубелидики" в Костур, в с. Герман (1006 г.) – до Преспанското езеро, и в Бояна (X – XI в.). Изграждането на църквата "Св. Тодор" най-вероятно става през XII в. В нея е установено наличието на два (на места има следи и от трети) живописни слоя. За първия не може да се каже почти нищо, освен че е датиран най-общо около XIV век. Що се отнася до втория, макар и частично запазен, наблюденията показват някои интересни иконографски и стилови решения.

Разполагането на изображенията е според установената практика при куполните църкви. В разрушения живописен слой в купола най-вероятно е бил представен Христос Пантократор. В барабана, между прозорците, са поместени образите на пророците. Днес могат да се видят полуразрушените фигури на някои от тях, държащи свитъци. Четиримата евангелисти заемат своите обичайни места в пандантивите. Върху долната повърхност на четирите свода са изписани следните изображения: на западния свод – архангел Гавриил, на южния – архангел Михаил, на северния – архангел Рафаил и Уриил, а на източния – Христос Ангел от Великия съвет. Така представени, образите на архангелите начело с техния върховен предводител, ориентирани към четирите посоки на света и доминиращи над пространството в храма, могат да се тълкуват като пазители на равновесието на земята. Към това ни насочва текстът от службата на св. Климент Охридски в чест на архангелите Михаил и Гавриил: *... И така, чрез тези двама архистратизи Господ изпълни с чудеса небесния свод и прекрасно украси земята. ...Чрез тях четирите страни на земята се пазят непоклатими. Чрез тях морската шир по Божия повеля не излиза от пределите си и остава в определеното си място без да се разлива. Чрез тях човешката природа остава невредима от каквато и да е страст. Чрез тях бесовските пълчища биват прогонвани и изчезват... Чрез тях светло украсените църкви правоверно и единогласно възнасят трисветата песен към Бога*[16]. По-надолу следват три хоризонтални пояса – Великите празници, Страстите Христови и светци в цял ръст. За съжаление голяма част от сцените са запазени фрагментарно. От празничния цикъл се разпознават: *Благовещение, Рождество Христово, Сретение, Кръщение Христово, Възкресение Лазарово, Преображение, Разпятие Христово, Възнесение и Възкресение*. От регистъра със Страстите могат да се видят: *Тайната вечеря, Умиване на нозете, Молитва в Гетсиманската градина, Предателството на Юда, Отричанията и Разкаянието на Петър, Съдът на Пилат, Поругание Христово, Носене на кръста, Оплакване, Разкаянието и Смъртта на Юда.*

Конхата на апсидата е разрушена. В долния регистър са запазени части от сцената Мелизмос. Христос Агнец Божий е представен според установения канон, като дете, полегнало върху дискос. От дясната му страна са изобразени: архангел, държащ рипида, св. Йоан Златоуст, неизвестен светец, св. Йоан Милостиви и св. Кирил Философ[17]. Отляво стоят св. Василий Велики и неизвестен светец. Д. Панайотова отбелязва присъствието на два архангела в сцената[18], докато П. Льокак смята, че има само един архангел[19]. Явно тук симетрията на композицията е нарушена, вместо обичайното представяне на два архангела с рипиди, предвождащи светите отци литургисти. Над Мелизмоса все още могат да се видят фрагменти от сцената *Причестяване на апостолите*. Запазени са само долните части от някои фигури на апостолите, като последната фигура от юг е обърната с гръб към участниците в сцената. В най-новата публикация за църквата „Св. Тодор” на Цв. Кунева, авторката допуска, че тук е изобразен Юда, който изважда причастието от устата си[20]. Този мотив се основава на евангелието на Йоан (Иоан. 13:26-27), където на Тайната вечеря Юда е обладан от дявола. Най-ранното запазено изображение на Юда, отхвърлящ причастието, е от XII в. в църквата „Богородица Форбиотиса” в Асину, на о. Кипър[21]. Тази тема се среща в палеологовото изкуство[22] и често се изобразява през поствизантийския период[23]. В България примерите са от манастира „Св. Димитър” (1488 г.) над Бобошево[24], Драгалевци (1476 г.) и църквата „Рождество Христово” в Арбанаси[25].

Празничният цикъл се открива с *Благовещението*, разположено традиционно от двете страни на апсидата. Интересното тук – в Бобошево, е присъствието в сцената на двама старозаветни персонажи. Зад архангел Гавриил е изобразен цар Давид, държащ разгънат свитък с началото на Псалм 44 : 11 (на гръцки): “Чуй, дъще, и виж, наклони ухо [и забрави твоя народ и дома на баща си”]. С тези думи той увещава Мария да чуе гласа на Божия вестоносец. А зад фигурата на Св. Богородица е представен цар Соломон, също с разгънат свитък, съдържащ част от Притчи Соломонови 31 : 29: “много жени добродетелни е имало, [но ти надмина всички”.] Присъствието на старозаветни персонажи в сцената *Благовещение* в монументалното изкуство е засвидетелствано в паметници от XIV – XVII век: “Пантанаса” (първата половина на XV в.) в Мистра; Католикона в Хилендар (XIV в.)[26] и в Дохиар (1568 г.)[27] на Атон[28]. В България подобна иконография се среща в Драгалевския[29] и в Искрецкия манастир (нач. на XVII в.)[30].

Сцената *Рождество Христово*, която се намира над Св. Богородица от *Благовещението,* е разрушена наполовина. Запазената дясна част от композицията съдържа някои интересни иконографски детайли. Тук зографите представят ангела вестоносец Гавриил, препускащ на кон и сочещ към боготечната звезда. Този тип на ангела конник в *Рождеството* и в *Акатиста* се появява в източноправославното монументално изкуство през втората половина на XIV век – в Марков манастир[31]. И се среща често през XV – XVII век[32]. В България освен в “Св. Тодор” (нач. на XVI в.) го откриваме в “Св. Петка” (1598 г.) във Вуково, в Сеславци[33] и в „Рождество Христово” в Арбанаси (XVII в.)[34].

Следващите две сцени – *Сретение* и *Кръщение,* са запазени твърде фрагментарно. В *Кръщението* Христос е представен стъпил върху плоча, притискаща многоглава змия, а от двете й страни се виждат персонификациите на морето и река Йордан. Подобни иконографски детайли можем да видим в манастирите Трескавец[35] и Поганово[36]. Символичният смисъл в тази сцена е по-ясен в многобройните примери, в които Христос стъпва върху кръстосани дъски и се свързва с акта на спасението във Възкресение Христово. За *Възкресение Лазарово* Д. Панайотова много точно е посочила паралели с две костурски църкви – “Св. Никола” на монахинята Евпраксия (1486 г.) и “Св. Атанасий ту Музаки” (1384 г.), където схемата е идентична с тази от “Св. Тодор”. Христос идва отляво, следван от учениците си. Пред него са сестрите на Лазар – Мария и Марта. Вдясно е саркофагът с Лазар – който леко се накланя. Пред саркофага (тогава се е виждал) е единият от двамата слуги, който се навежда да повдигне надгробния камък. Отляво на Лазар присъства групата на евреите. Действието се развива пред стените на град Витания. Това, че са посочени паралели с костурски декорации, потвърждава тезата на Г. Суботич и

Г. Геров за принадлежността на зографа, работил в “Св. Тодор”, към Костурската школа. Що се отнася до датировката, именно за изкуството от XVI в. е характерно обръщането към по-стари модели, създадени в големите художествени центрове (Костур, Охрид) през XIV в.

Сцените *Преображение* и *Разпятие Христово* са силно разрушени. Интерес предизвиква композицията *Възнесение,* намираща се в източния край на северния свод. В центъра е представена Св. Богородица Оранта. От двете ѝ страни са разположени два ангела, следвани от апостолите. Над Божията Майка е изобразен Христос в слава, като ореолът му застъпва част от нимба на Св. Богородица. Специфичното тук е, че Спасителят не е в характерния си вид в цял ръст, седнал върху небесната дъга, а е представен в бюст. Този тип е рядък за византийското изкуство.

Регистърът със Страстите Христови започва върху източната стена на южния свод с *Тайната вечеря*. Това е и най-добре запазената сцена в църквата. В центъра на композицията е представен Христос, зад полукръгла маса. Учениците са разположени симетрично от двете му страни. Различните пози на сътрапезниците създават впечатлението, че те разговарят. Всъщност в този момент Христос известява, че предателят е между тях. Йоан, затворил очи, прегръща учителя си и отпуска глава на гърдите му. Юда е изобразен отдясно, без ореол, как се навежда към блюдото. Сходна композиция с Христос в центъра виждаме в Марков манастир, Грачаница[37], Старо Нагоричино[38], Поганово[39] и манастира „Преображение” на Метеорите[40].

След *Тайната вечеря*, върху южната стена, в непрекъснат фриз са изобразени *Умиването на нозете, Молитва в Гетсиманската градина и Предателството на Юда*. Същата е последователността и разположението на сцените в Поганово[41] и Трескавец[42]. За съжаление, в „Св. Тодор” те не са в добро състояние.

В *Умиването на нозете* Христос е представен отляво, препасан с престилка. Образът на Петър, както и ликовете на останалите ученици, липсват. Съхранени са само нимбовете, които са предадени един над друг, като се застъпват.

Сцената *Молитва в Гетсиманската градина* е съкратена, вероятно поради липса на място, като са изобразени само молещият се Христос и ангелът.

Предателството на Юда следва схемата, която е типична за балканската иконография от XIV в. и интерпретирана от зографите през XVI век. Христос заема центъра на композицията. Предателят стои от лявата му страна. Фарисеите и войниците се смесват с тълпата и цялата тази враждебно настроена група обгражда Спасителя. Тук на преден план присъства и войникът, който стои най-често отдясно на Христос. Той е сграбчил с двете си ръце Месията за рамото. Действието в сцената се подсилва от размахваните от тълпата копия, мечове, брадви и факли. Майсторите от „Св. Тодор” и в този случай следват модела на костурския художествен кръг – манастира „Преображение” на Метеорите[43], Поганово[44], Трескавец[45].

Следващата сцена от Страстите е *Отричанията и Разкаянието на Петър.* Тя е разположена върху западната стена на южния свод. В специфична композиция Петър е представен четири пъти, което съответства на трите отричания и разкаянието. Тук действието не се развива в хоризонтален план, както е в ранните изображения, а фигурите са разместени във височина, като са поместени на различни нива. Тази сцена от Страстите Христови е често срещана сред костурските паметници – Старият католикон на Метеорите[46], Трескавец[47], Поганово[48].

В сцените *Съдът на Пилат* и *Разкаянието* и *Смъртта на Юда* се забелязва опростяване на схемата. Зографите изобразяват само лицата, които пряко участват в действието. Композицията *Разкаянието* и *Смъртта на Юда* в „Св. Тодор” е изобразена в две части. В едната Юда връща сребърниците, а в другата той се обесва. Темата, свързана със *Самоубийството на Юда*, е засвидетелствана в монументалното изкуство на Балканите още от XIV век. Като примери можем да посочим – Дечани[49], Иваново („Църквата”)[50], Полошкият манастир[51]. След средата на XV в. зографите от Костурския и Охридския художествен кръг разпространяват този мотив, а през XVI в. се среща и в стенописните паметници в Епир[52]. Примерите от Костурския кръг са от: манастирите „Преображение” на Метеорите, Трескавец[53], Поганово[54], църквите „Св. Никита” при Чучер[55], „Св. Никола Магалиу”[56] и др. Сред паметниците от Охридския кръг този сюжет се среща в: манастирите Матка, Драгалевци[57], „Св. Димитър”[58] над Бобошево. Към тези примери можем да посочим и църквата „Св. Атанасий Александрийски” (Бобошево, чиято художествена принадлежност не е твърдо установена).

Най-долният регистър, където са изписани някои композиции и светци в цял ръст, е много разрушен. Фрагментите от надписи ни разкриват някои от тях: *Дейсис* (в северния дял кръста) – съхранен е надписът към сцената-моление. Тук е представен характерният за Костурския художествен кръг Царски Дейсис; *Видението на Петър Александрийски* е изобразено на своето установено място – на северната стена в олтара. Днес композицията е много разрушена; *Причестяването на Мария Египетска* (на южната стена до входа) – запазен е надписът на св. Зосим; неизвестна светица и св. Петка; св. Онуфрий Велики (до южната страна на входа).

На източната стена, в южното рамо на кръста (до иконостаса) са представени трима светци: св. Никола Мирликийски, св. Сава Сръбски, който е представен с богато украсени архиерейски одежди, и св. Йоан Рилски (запазена е част от надписа)[59]. На мястото на патронното изображение в църквата е изписан св. Никола, който най-вероятно е бил патрон на храма през XVI в. Поръчителите и зографите на стенописите в „Св. Тодор” избират да се изобразят двама от най-почитаните светци по българските земи – св. Сава и св. Йоан Рилски. Присъствието на покровителя на българския народ в този храм е сравнително лесно обяснимо. На първо място това е близостта на Рилската обител, както и това, че Бобошево се намира на поклонническия път, водещ към Рилския манастир и Света гора. Не трябва да се забравя също, че близо до Бобошево се намира и родното място на светеца – село Скрино. За разпространението на култа към св. Йоан Рилски силен импулс дава събитието от 1469 г., когато мощите на светеца са пренесени от Търново във възобновения Рилски манастир. Образи на св. Йоан Рилски от XV – XVI в. в този регион можем да видим в: Поганово[60], Драгалевския манастир[61], „Св. Архангел Михаил” над Сапарево[62], „Св. Никола” в с. Вуково[63], а вероятно и образът на монаха от западната фасада на манастира „Св. Димитър”[64] над Бобошево може също да се прибави към тези примери.

Включването на образа на св. Сава Сръбски в декорациите на балканските паметници от XV – XVI в., след унищожаването на Печката патриаршия съвсем не е рядко срещано[65]. В днешните български земи от XV – XVI в. образът на св. Сава Сръбски се среща, освен в „Св. Тодор”, още и в „Св. Георги” в Колуша (Кюстендил)[66]. През XVI – XVII в. изображения на св. Сава могат да се видят в „Св. Петка” (1598 г.)[67] в с. Вуково, Искрецкия манастир (1602 г.)[68], Илиянския манастир (притвор, XVII в.)[69] и в разрушената днес църква „Св. Никола” в Железна.

Г. Суботич разглежда представянето на св. Сава в монументалното изкуство през османския период в диоцеза на Охридската архиепископия от края на XV и първата половина на XVI в., когато голяма част от епархиите на Печката патриаршия са присъединени към Охрид[70]. Той не показва примерите от България и обяснява разпространението на култа към св. Сава с влиянието на Печката патриаршия, като предполага, че закриването на Патриаршията става около 20-те години на XVI в.[71]

Обяснението за присъствието на св. Сава в стенописите на църквата „Св. Тодор" край Бобошево (тогава в границите на Охридската архиепископия) би трябвало да се търси в разпространението на култовете в тези територии, които се преплитат тук по един своеобразен начин и не се подчиняват на границите на определени диоцези. Но не бива да се игнорира влиянието, което оказва Сръбската патриаршия върху тези земи, особено след възстановяването й през 1557 г., когато култът към св. Сава в българските земи става много силен[72].

Зографът, изпълнил фреските в "Св. Тодор", принадлежи към костурския кръг майстори, които работят и извън пределите на областта. Той е способен да изгради пластически изразителни ктиторски портрети, но и едновременно с това е неспособен добре да представи цикъла на *Празниците* и *Страстите*, както е видно от декорацията на църквата Αγιος Νικολαος Μαγαλειοῦ (нач. на XVI в.) в Костур. Сцените преливат една в друга без разделителни линии, като някои се застъпват. Така е изпълнен и регистърът със *Страстите* в бобошевския храм „Св. Тодор". Трябва да отбележим сходните фигури на Христос и на войниците в сцените *Съдът на Пилат* в "Св. Тодор" и *Носене на кръста* и *Качване на кръста* в Αγιος Νικολαος Μαγαλειοῦ.

В "Св. Тодор" могат да се откроят някои своеобразия, присъщи на този художник. Фигурата на Св. Богородица от сцената *Благовещение* прави впечатление със силно издължените си пропорции (главата й е 1/9, почти 1/10 от тялото). Зад нея столът липсва, а е изобразена само възглавничка – може би за да ни напомни момента, когато ангелът й съобщава благата вест, а тя вече е изправена. Любопитен е и ангелът на кон в *Рождество Христово*, тип, който се среща в близката църква във Вуково (1598 г.), а също и сред костурският кръг от паметници – в "Богородица Апостолаки" от 1606 г.[73] В композицията *Отричането на Петър* зографът е изобразил ръцете на прислужничките, както и на някои от фигурите на Петър, доста уголемени, достигащи до гротеска.

Композициите като цяло се развиват в един план. Стремежът на зографа е към опростяване на сюжетите. Сцените не са претрупани с персонажи, а се представят само пряко действащите лица. Една отличителна особеност в живописта в „Св. Тодор" е липсата на медальони с допоясни образи на светци.

Макар стенописите да са пострадали значително, колоритът е ярък и наситен, като преобладават охрово-червените и синьо-зелените тонове.

Надписите към изображенията в ниските регистри са на църковно-славянски, а тези от най-горните – на гръцки език.

Фреските от втория слой в църквата "Св. Тодор" при Бобошево са творба на зограф, принадлежащ на Костурската живописна школа. Това е художникът, който изписва стенописите от Αγιος Νικολαος Μαγαλειοῦ (1504/5 г.) в Костур, а също и тези в "Св. Архангел Михаил" над с. Сапарево, Дупнишко. Този творец не принадлежи към най-добрите представители на този кръг. Но със своеобразния си стил помага да се установят декорациите, дело на това ателие от началото на XVI век. Така и въпросът за датировката на живописта от "Св. Тодор", изглежда, е решен.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Църквата “Св. Тодор” (архив на проф. Ас. Василиев, съхраняван в ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев”)
2. Църквата “Св. Тодор”, изглед към купола
3. Архангелите Уриил и Рафаил, църквата “Св. Тодор”
4. Причестяване на апостолите, Полошки манастир (XIV в.)
5. Св. Богородица от Благовещението, църквата “Св. Тодор”
6. Рождество Христово, църквата “Св. Тодор”
7. Възкресение Лазарово, църквата “Св. Тодор”
8. Възкресение Лазарово, църква “Св. Никола на монахинята Евпраксия”, Костур
9. Тайната вечеря, църквата “Св. Тодор”
10. Тайната вечеря, манастир “Преображение”, Метеорите (XV в.)
11. Предателството на Юда, църквата “Св. Тодор”
12. Умиване на нозете, Моление в Гетсиманската градина и Предателството на Юда, Погановски манастир (XV в.)
13. Предателството на Юда, манастир “Преображение”, Метеорите (XV в.)
14. Съдът на Пилат, църквата “Св. Тодор”
15. Носенето на Кръста, църква “Св. Никола Магалиу”
16. Поругание, църквата “Св. Тодор”
17. Поругание, църква “Св. Никола Магалиу”
18. Покаянието и Обесването на Юда, църквата “Св. Тодор”
19. Покаянието и Обесването на Юда, манастир Трескавец (XV в.)
20. Дейсис, църквата “Св. Тодор”
21. Дейсис, църква “Св. Никола на монахинята Евпраксия” (XV в.)
22. Дейсис, църква “Св. Никола Магалиу”
23. Св. Никола, св. Сава Сръбски и св. Йоан Рилски, църквата “Св. Тодор”

БЕЛЕЖКИ

[1] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974, с. 670.

[2] **Миков, В.** Църквата “Св. Тодор” – *ИБАИ,* V, 1928-1929, с. 333.

[3] **Мавродинов, Н.** *Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в.* София, 1931, с. 59, 61-62.

[4] **Кепов, Ив.** *Минало и сегашно на Бобошево*. София, 1935, 188-191.

[5] **Василиев, Ас.** Проучвания на изобразителните изкуства из някои селища по долината на Струма. – *Известия на института за изобразителни изкуства* VII, 1964, 154-155.

[6] **Миятев, Кр.** *Архитектурата в средновековна България*. София, 1965, с. 188, 190-191.

[7] **Панайотова, Д.** Църквата “Св. Тодор” при Бобошево. – *ИИИ* VII, 1964, 101-139.

[8] **Velmans, T.** *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Age*. Paris, 1977, 180-181.

[9] **Lecaque, P.** Nouvelles données sur l’église Saint-Théodore près de Boboševo (Bulgarie) – *Byzantion* LVI (1986), Bruxelles, 1986, 171-179; *The Mural Paintings of the Saint Theodore Church in Bobosevo, Bulgaria 17th century*. 2006.

[10] **Πελεκανίδης, Σ.** *Καστορία. Ι. Βυζαντιναί Τοιχογραφίαι. Πίνακες*. Θεσσαλονίκη, 1953, 35-36, Πίν. 168-177.

[11] **Суботић, Г.** Настенная живопись покоренных южнославянских стран рубежа XV-XVI веков. – *Древнерусское и поствизантийское изкусство. Вторая половина XV – начало XVI века*. Москва, 2005, 474-480; **Суботић, Г.** Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домађих радионица. – *Глас CCCLXXXIV Српске академије наука и уметности, Отделење историјских наука*, 10, 1998, 109-139.

[12] **Геров, Г.** Стенописите от църквата “Св. Архангел Михаил” край село Сапарево. – *Изкуство*, 14,

1994, 10-14.

[13] **Garidis, M.** La Peinture Murale dans le Monde Orthdoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les Pays sous Domination étrangère. Athènes, 1989, 70-75.

[14] **Кунева, Цв.** Поствизантийските стенописи в църквата „Св. Теодор" при Бобошево и техният художествен кръг. – *Проблеми на изкуството*, 1, 2012, 15-16.

[15] **Радојчић, С.** Једна сликарска школа из друге половине XV века. – *Зборник за ликовне уметности,* 1, Нови Сад, 1965, 69-102.

[16] **Петков, П., И. Христова-Шомова, А. Тотоманова (съст.).** *Свети Климент Охридски. Слова и Служби*. София, 2008, с. 261.

[17] **Мавродинова, Л.** *Стенната живопис в България до края на XIV век*. София, 1995, с. 73.

[18] **Панайотова, Д.** Цит. съч., с. 120.

[19] **Lecaque, P.** *The Mural Paintings*. 30-31, с. 61.

[20] **Кунева, Цв.** Цит. съч., 15-22.

[21] **Stylianou, A., J. Stylianou.** *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*. Second Edition. Nicosia, Cyprus, 1997, p. 117, fig. 58.

[22] Един от интересните примери е от Полошкия манастир, където Юда плюе причастието, виж: **Ќорнаков, Д.** *Полошки манастир Свети Ѓорѓи*.Скопје, 2006, с. 97, с. 106.

[23] **Tourta, A.** The Judas Cycle? Byzantines examples and Post Byzantine Survivals. – *Byzantinische malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil*. Wiesbaden, 2000, 321-336.

[24] **Staneva, H., R. Rousseva.** *The Church of St Demetrius in Boboshevo. Architecture, Wall Paintings, Conservation.* Sofia, 2009, p. 39, 40-42.

[25] **Прашков, Л.** *Църквата „Рождество Христово" в Арбанаси*. София, 1979, с. 63, сх. 53.

[26] **Millet, G.** *Monuments de L'Athos. I. Les peintures*. Paris, 1927, p. 65_{1-2}.

[27] Ibid. 224_{1-2}.

[28] **Lecaque, P.** *The Mural Paintings*. 9-12.

[29] **Gerov, G.** La peinture monumetale en Bulgarie pendant la deuxième moitié du XVe – début du XVIe siècle. Nouvelles données. – *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικήσ στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*. Αθήνα 2002, 141-177.

[30] **Каменова, Д.** *Стенописите на Искрецкия манастир*. София, 1984, с. 47, ил. с. 43.

[31] **Garidis, M.** L'ange à cheval dans l'art byzantin. – *Byzantion*, XLII, Bruxelles, 1972, 23-59; **Ђурић, В.** *Византијске фреске у Југославји*. Београд, 1974, 80-83, сл. 88.

[32] **Garidis, M.** L'ange à cheval. 23-59. - тази нова формула на ангела конник, който води мъдреците от Изтока, също на коне, продължава пътя си и в поствизантийското изкуство. Откриваме я в сцената *Рождество Христово* в: католиконите "Преображение" (1483г.) – тук се забелязват заемки в детайлите, които допускат връзки с ислямското изкуство – и "Варлаам" (1548 г.) на Метеора, параклисът "Св. Никола" в Лавра на Света гора (1560 г.), "Св. Тодор" в Бобошево (XVI в.). Срещаме я още и като илюстрация на *Акатиста* в църквата в Станещи (1537 г.) във Влахия, манастира "Св. Никола на Филантропинон" (1542, 1560 г.) на острова до Йоанина, църквата "Св. Петка" (1598 г.) във Вуково, манастира "Мегали Панагия" (края на XVI в.) на о. Самос, църквата "Богородица Апостолаки" (1606 г.) в Костур, в притвора на Полошкия манастир "Св. Георги" (1609 г.) в Македония, трапезарията на манастира Хилендар (1621 г.) на Света гора и църквата в Добрени (ок. 1646 г.) във Влахия и в Сеславци и Арбанаси (XVII в.).

[33] **Каменова, Д.** *Сеславската църква*. София, 1977, с. 60.

[34] **Прашков, Л.** Цит. съч., с. 92, сх. 73, ил. 92.

[35] **Смолчић-Макуљевић, Св.** Манастир Трескавац у 15. веку и програм зидног сликарства наоса цркве Богородичиног Успења. - *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 37, 2009, с. 57.

[36] **Грабар, А.** Погановският манастир. - *ИБАИ*, т. IV, 1926/1927. София, 1927, 184-185, табл. XXXIII.

[37] **Тодић, Бр.** *Грачаница. Сликарство*. 2 изд. Приштина. Београд, 1999, 121-122, с. 195.

[38] **Миљковиќ-Пепек, П.** *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*. Скопје, 1967, с. 101, сл. 32.

[39] **Грабар, А.** Цит. съч., табл. XXXVI-1.

[40] **Χατζηδάκης, Μ. Δ. Σοφιανός.** *Τό Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία καί τέχνη*. Αθήνα, 1990, с. 77.

[41] **Грабар, А.** Цит. съч., с. 181, табл. XXXI.

[42] **Смолчић-Макуљевић, Св.** Цит. съч., 63-66, сл.4 .

[43] **Χατζηδάκης, Μ. Δ. Σοφιανός.** Цит. съч., с. 79, II.

[44] **Грабар, А.** Цит. съч. 193-196, табл. XXXVII 2.

[45] **Смолчић-Макуљевић, Св.** Цит. съч., с. 66.

[46] **Χατζηδάκης, Μ. Δ. Σοφιανός.** Цит. съч., с. 79, II.

[47] **Смолчић-Макуљевић, Св.** Цит. съч. 67-68, сл. 7.

[48] **Грабар, А.** Цит. съч., 196-199, табл. XXXVI 2.

[49] **Тодић, Бр., М. Чанак-Медић.** *Манастир Дечани.* Београд, 2005, с. 387.

[50] **Бичев, М.** *Стенописите в Иваново.* София, 1965, с.30, ил. 47.

[51] **Ќорнаков, Д.** Цит. съч., с. 88, с. 91.

[52] **Garidis, M., Ath. Paliouras.** *Monastères de l'île de Ioannina Peintures.* Ioannina, 1993, p. 70, p. 233, ill. 95, p. 388.

[53] **Смолчић-Макуљевић, Св.** Цит. съч. с. 68.

[54] **Грабар, А.** Цит. съч., 186-188, табл. XXXVIII 1.

[55] **Garidis, M.** Цит. съч., 82-83, fig. 92.

[56] **Πελεκανίδης, Σ.** *Καστορία. Ι. Βυζαντιναί Τοιχογραφίαι. Πίνακες*. Θεσσαλονίκη, 1953, πίν. 169, β.

[57] **Gerov, G.** Newly Revealed Murals from 1476 at the Dragalevci Monastery. – *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 32-33, 2002, с. 77.

[58] **Staneva, H., R. Rousseva.** Цит. съч., 71-72.

[59] За надписа при изображението на Йоан Рилски авторът на настоящата публикация докладва на Конференцията „Културният диалог между Изтока и Запада” по случай 25 години от създаването на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев”, 24-25 ноември 2011 г.

[60] **Грабар, А.** Цит. съч., с. 182, табл. XL 1.

[61] **Суботиќ, Г.** *Охридската сликарска школа од XV в.* Охрид, 1980, 123-128, сх. 99.

[62] **Геров, Г.** Стенописите от църквата “Св. Архангел Михаил”. 10-14.

[63] **Василиев, Ас.** Цит. съч., с. 154, обр. 5.

[64] **Staneva, H., R. Rousseva.** Цит. съч., с. 113.

[65] **Суботић, Г.** *Иконографија Светога Саве у време турске власти. Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање. Београд*, 1979, 343-354.

[66] **Мавродинова, Л.** Новооткрити средновековни стенописи в църквата „Св. Георги“ в Колуша, Кюстендил (предварителни бележки). – *Старобългарска литература*. 25-26, 1991, 210. Л. Мавродинова смята, че този образ датира от края на XVI или нач.на XVII в.

[67] **Флорева, Е.** *Средновековни стенописи. Вуково.* 1598 г. София, 1987, с. 83, с. 85.

[68] **Каменова, Д.** *Стенописите на Искрецкия манастир* с. 25.

[69] **Кирин, Ас.** Илиенските стенописи от 1550 година в контекста на духовния живот на епохата. – *Изкуство*, 9-10, 1990, с. 8.

[70] По въпроса за присъединяването на Печката патриаршия към Охридската архиепископия виж: **Минчева, К.** *Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV-XVII век*. София, 2010, 24-30.

[71] **Суботић, Г.** *Иконографија Светога Саве*. 343-354.

[72] **Петковић, Ср.** Представе светога Саве Српског у бугарској уметности XVI и XVII века. – Спаљивање моштију Светога Саве 1594-1994. *Зборник радова*. Београд, 1997, 223-235.

[73] **Πελεκανίδης, Σ.** Цит. съч., πίν. 238 α

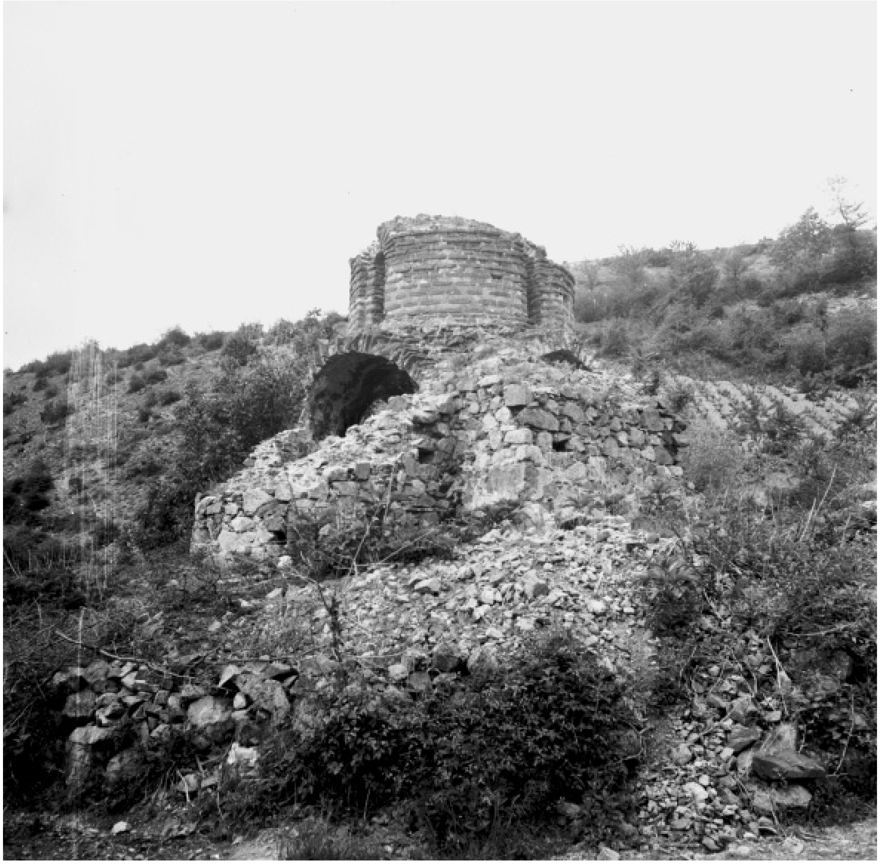

Обр. 1

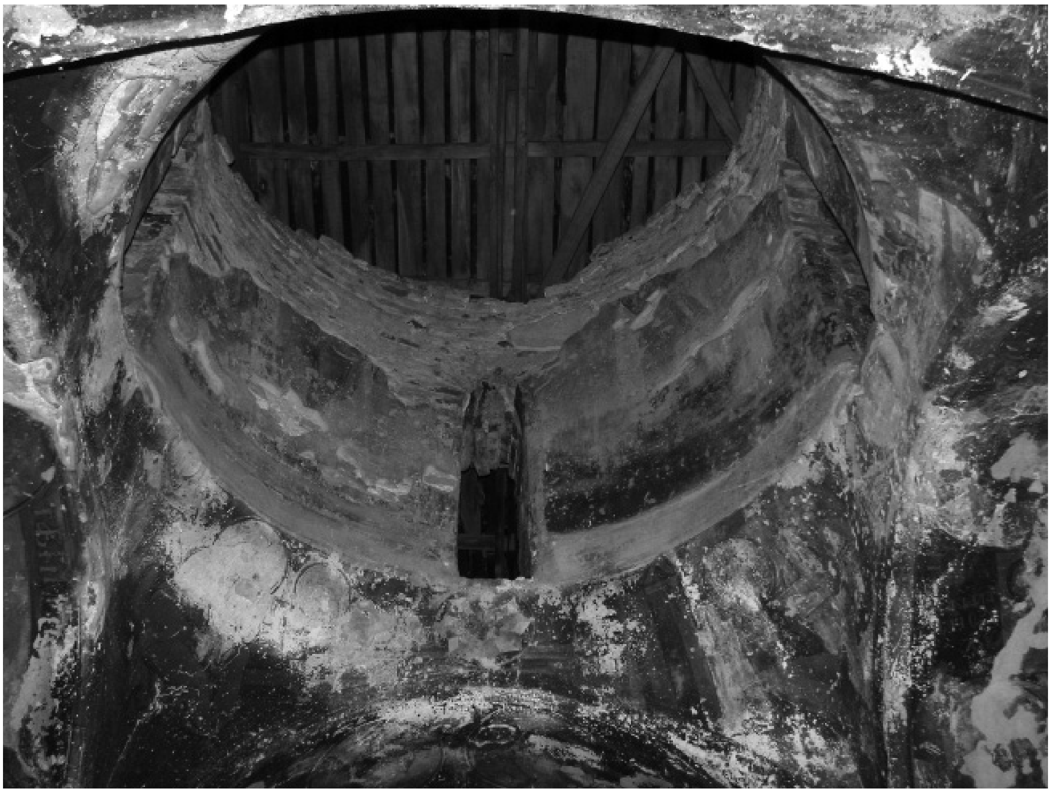

Обр. 2

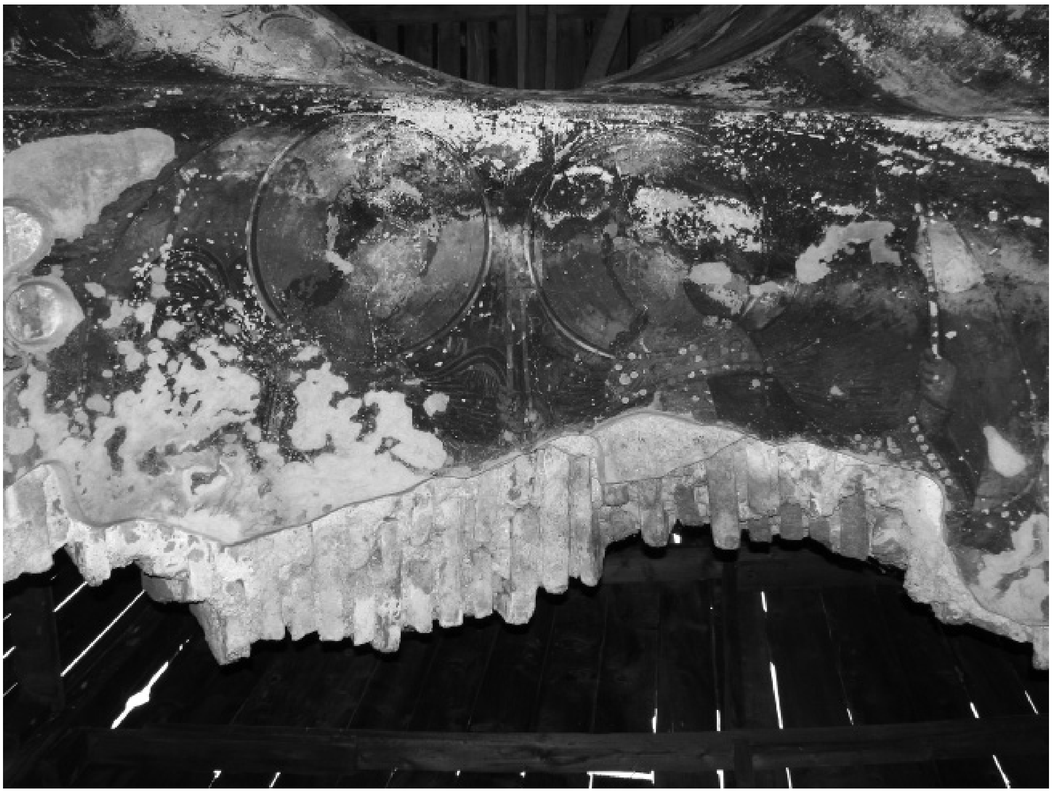

Обр. 3

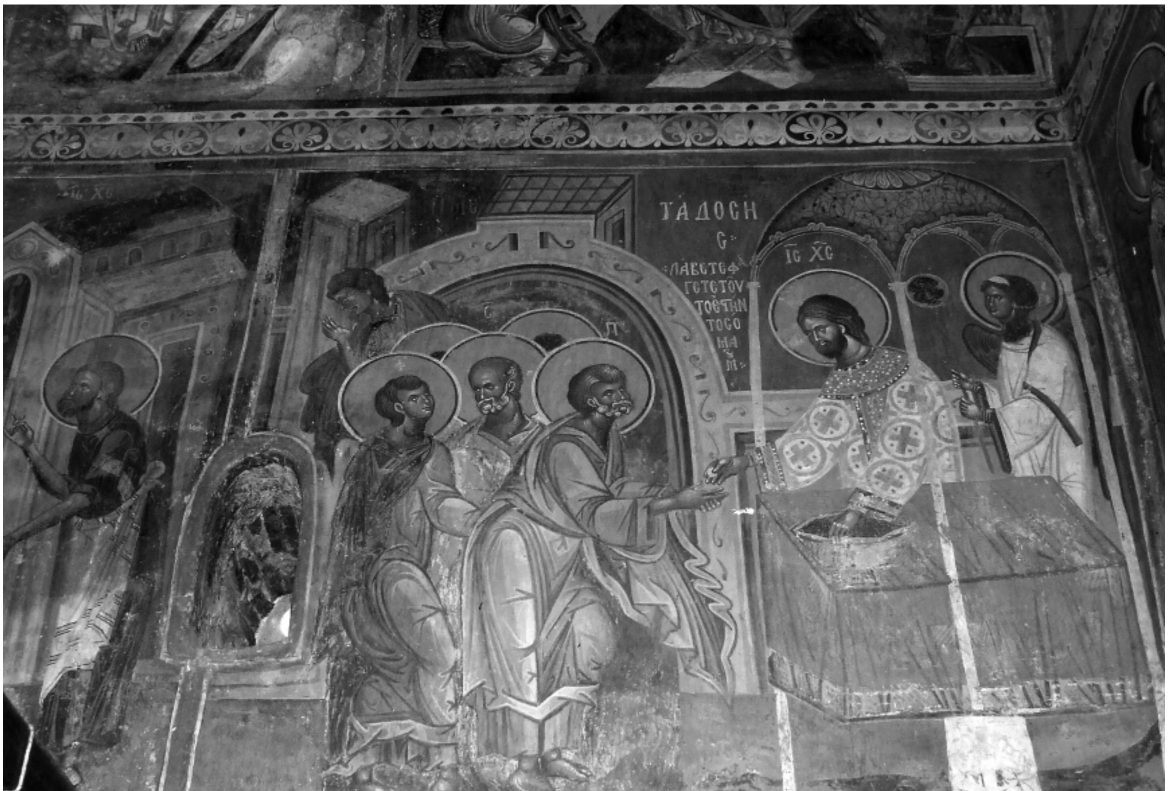

Обр. 4

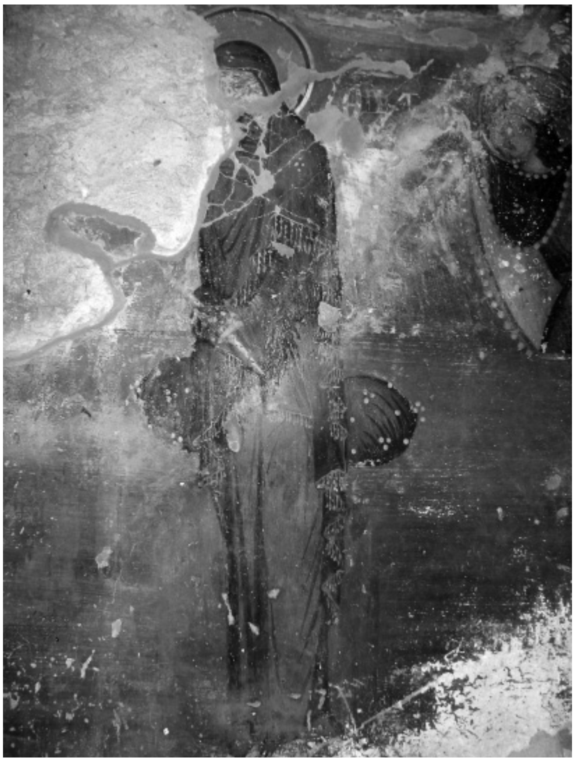

Обр. 5

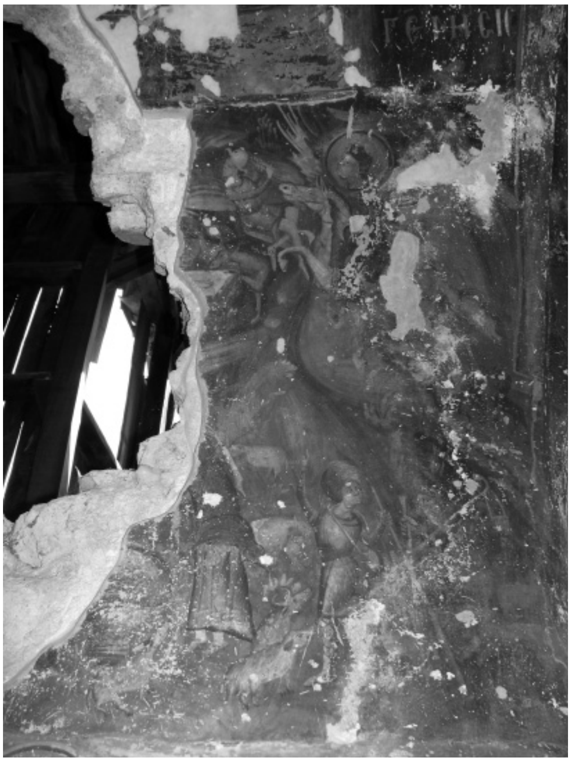

Обр. 6

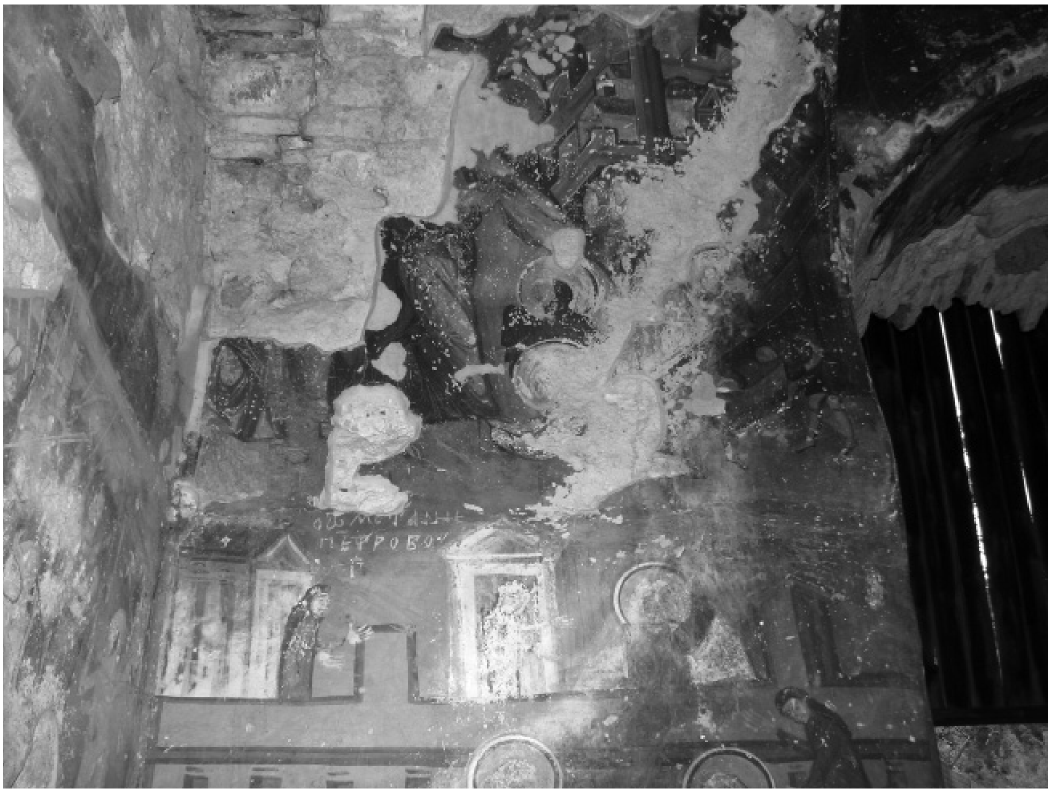

Обр. 7

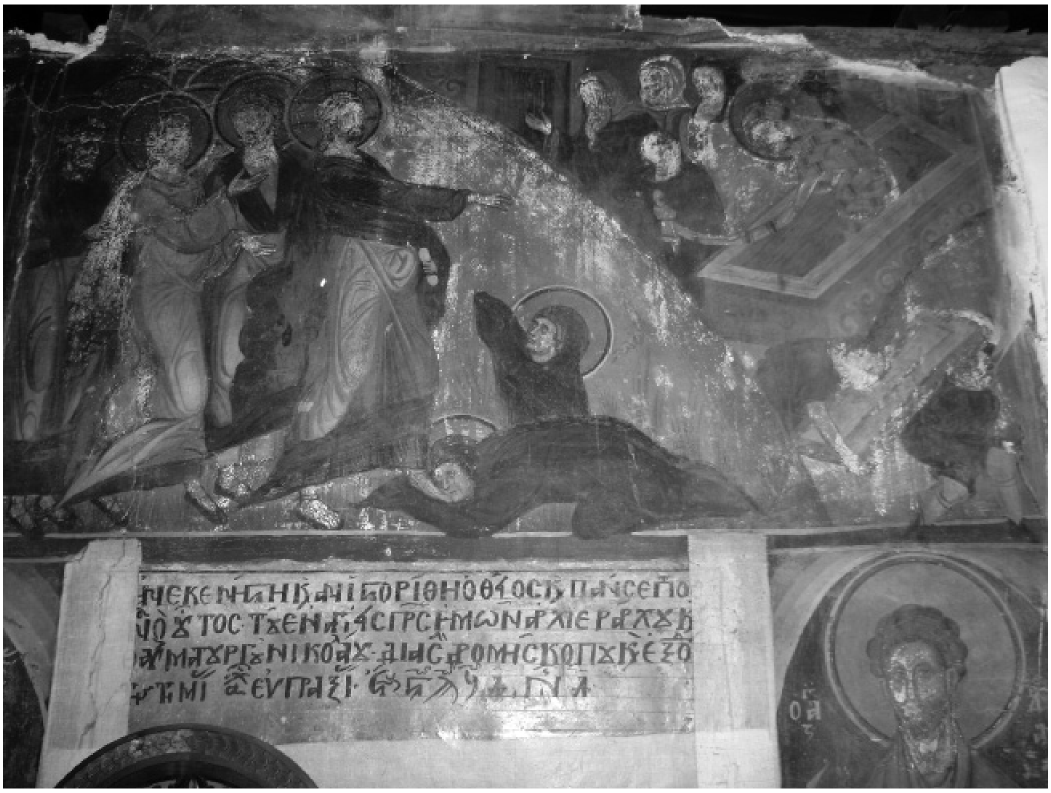

Обр. 8

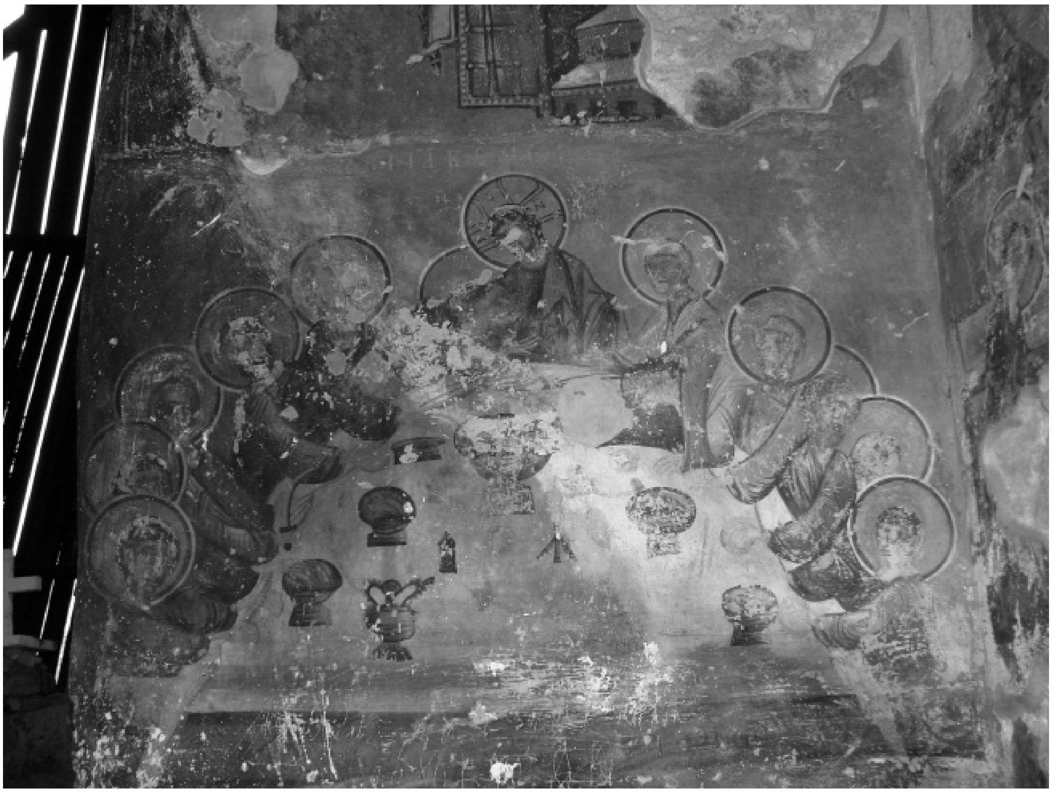

Обр. 9

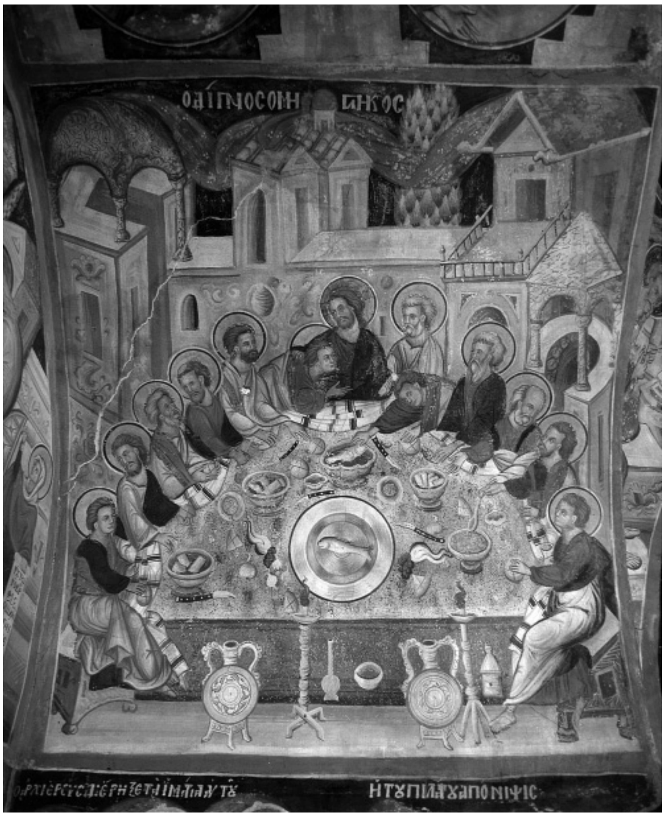

Обр. 10

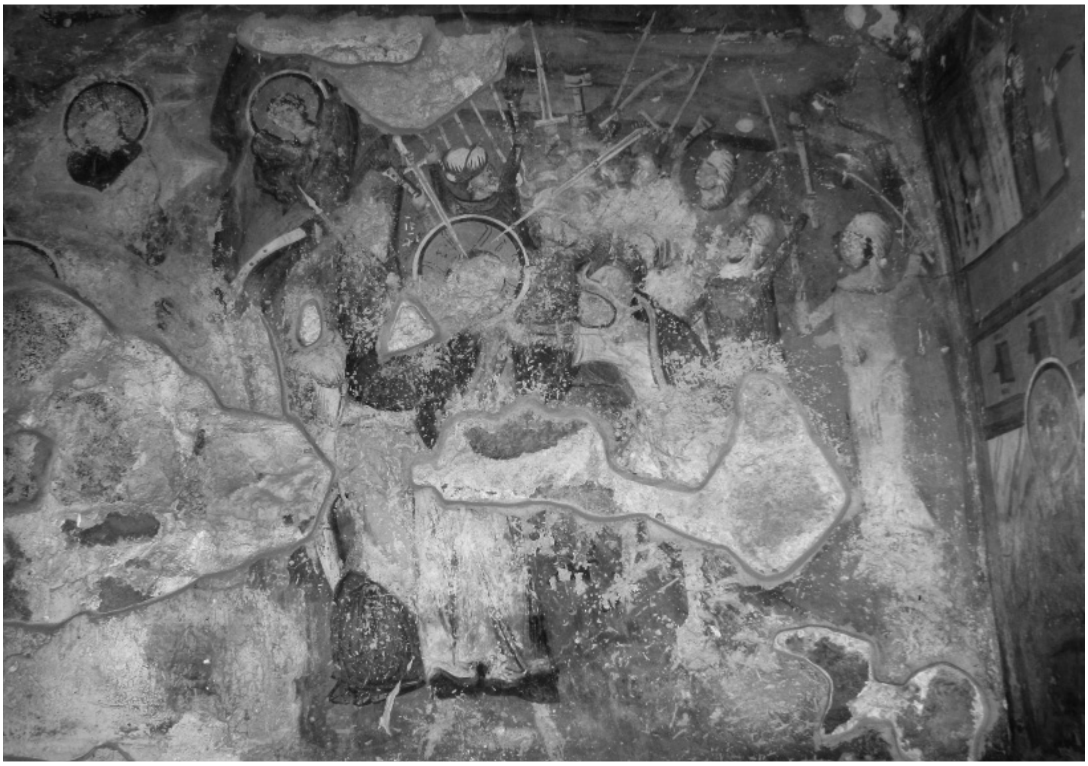

Обр. 11

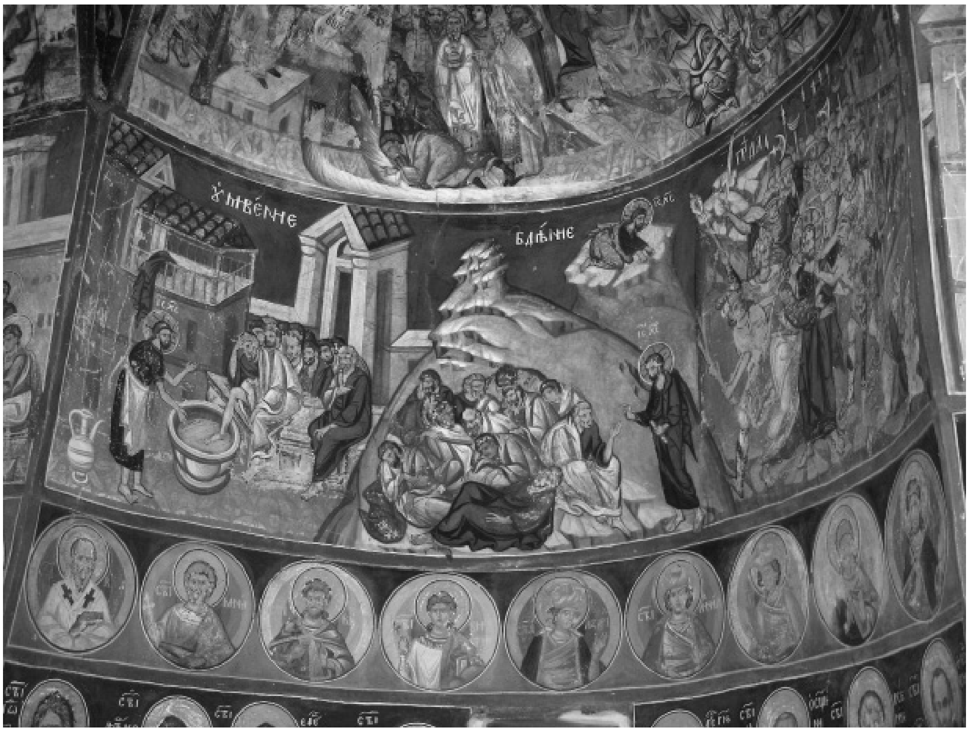

Обр. 12

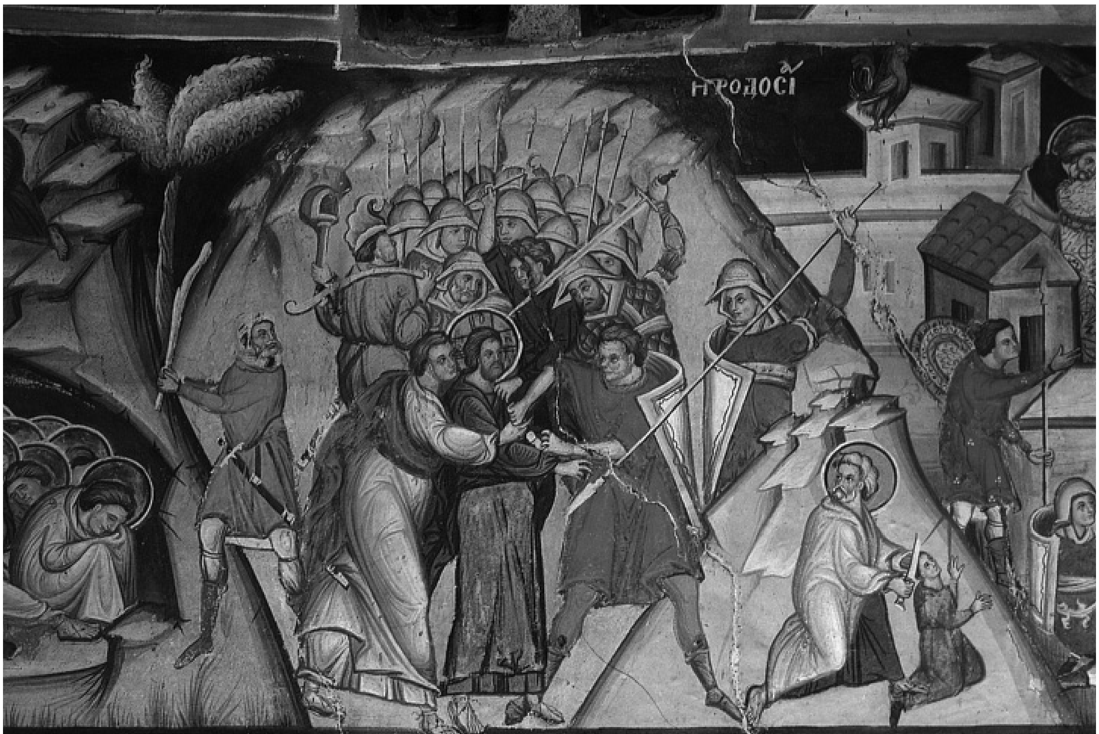

Обр. 13

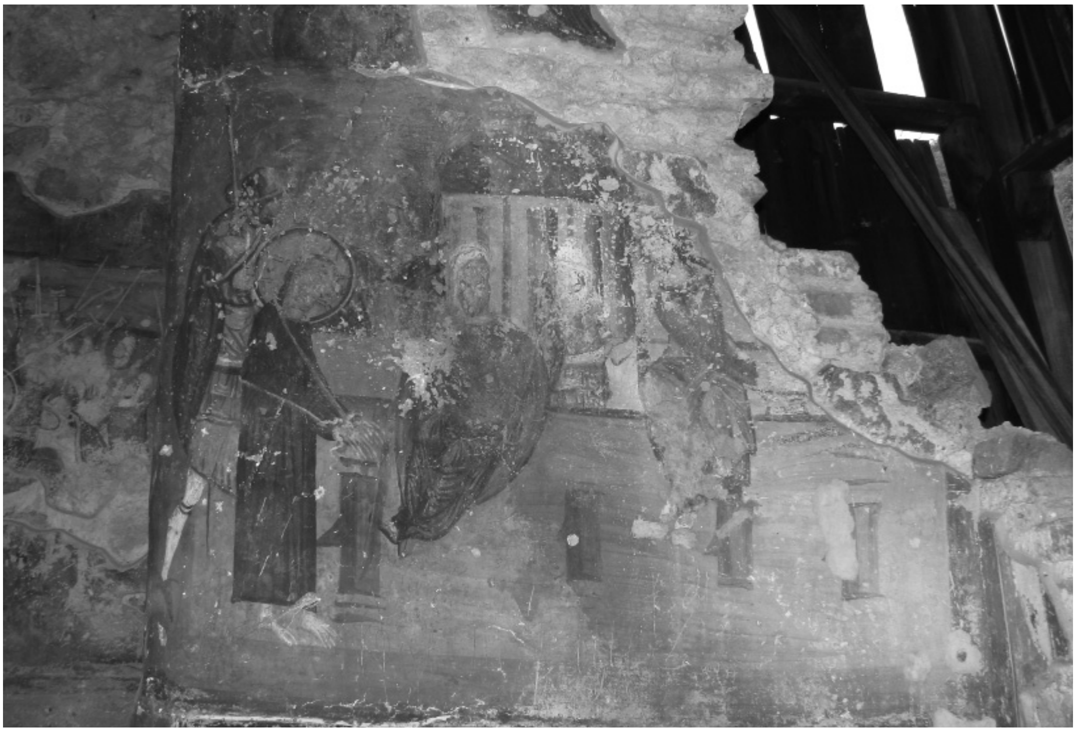

Обр. 14

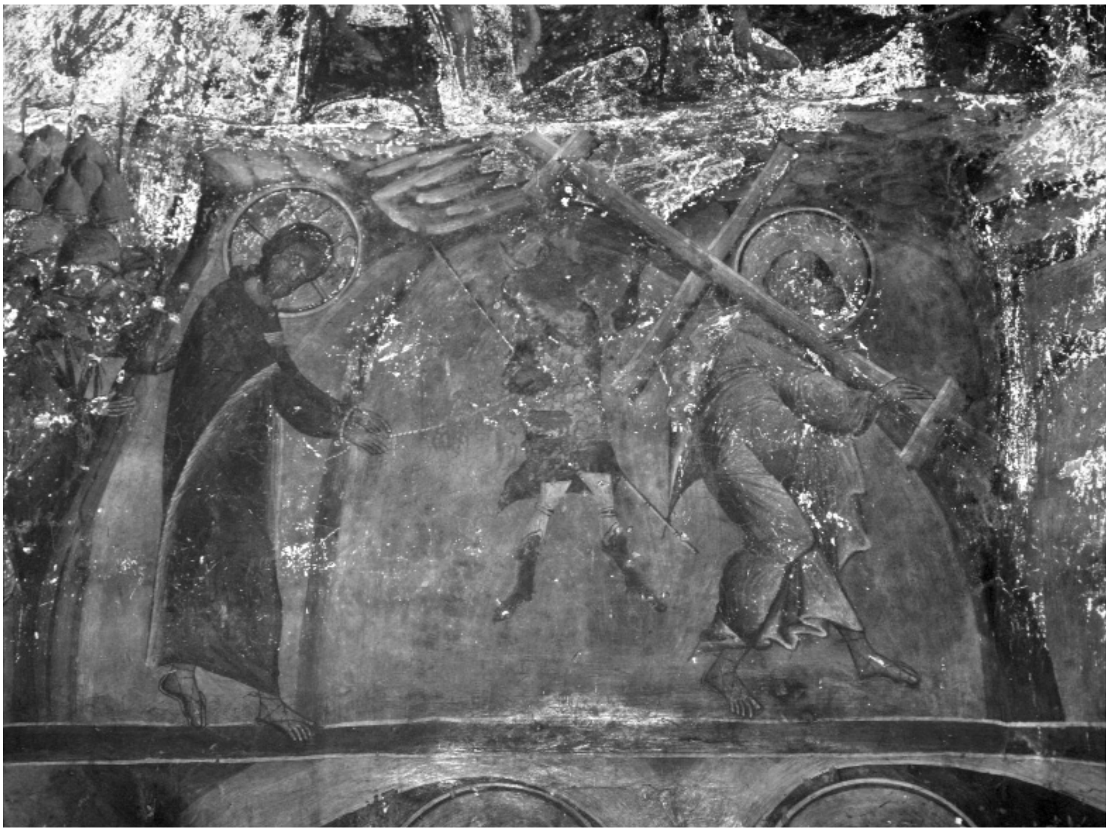

Обр. 15

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

Обр. 19

Обр. 20

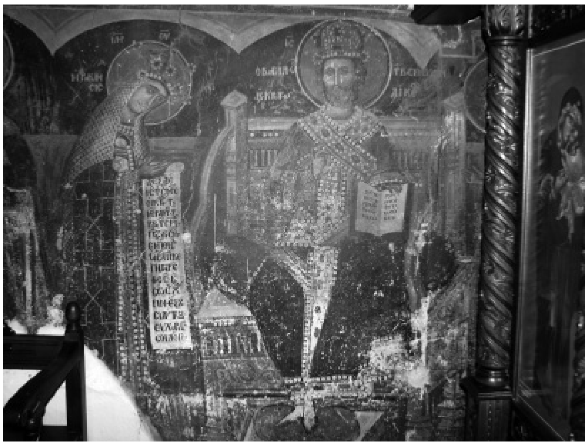

Обр. 21

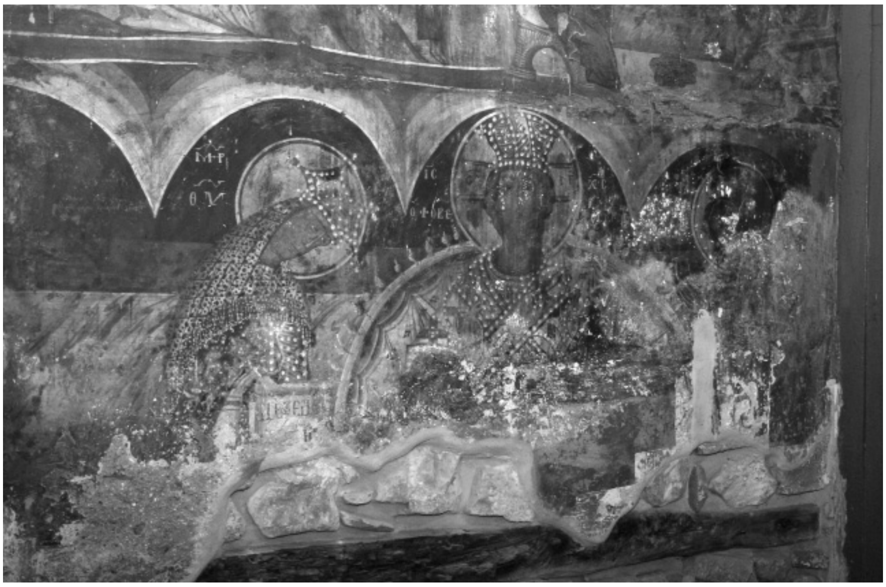

Обр. 22

Обр. 23

ХРАМЪТ „СВ. ВЕЛИКОМЪЧЕНИК ГЕОРГИ“ (С. ОРЕШЕЦ, БЕЛОГРАДЧИШКО): ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ

Рая Заимова

Напоследък усилено се заговори за знайни и незнайни паметници на културата в България, политици откриха и продължават да откриват богатото историческо минало и наследство по земите на днешната ни държава. Едва ли могат да се споменат и окачествят набързо онези забележителни обекти, които Министерството на културата още от десетилетия е обявило за паметници от национално и местно значение. В случая ще отворя една страница от културната история за една църква, чиято доскорошна забрава съвпада неслучайно с атеистичния режим до 90-те години и за която иницирах свое проучване, все още в начален етап.

„Св. Великомъченик Георги“ се намира в село Орешец, на пет километра североизточно от Белоградчишките скали и на петдесетина от град Видин. (Вж. обр. 4) Известно е, че тази район от Северозападна България е смятан за най-бедния не само за страната, а изобщо в страните членки на Европейския съюз. Селището е почти обезлюдено, малкият му брой жители се дължи на построяването на жп гарата, носеща същото наименование, където още от края на 1930-те години започват да се заселват орешчани. Създадените работни места покрай железниците и социалистическите предприятия им осигуряваха доскоро поминък.

Предисторията

Сред местните хора храм „Св. Великомъченик Георги“ /обр. 2/ е известен като „старата“ църква, традиционна и различна от новата, наскоро построена на гарата. Според местните хора тя е приемник на една още по-стара в местността Башевица /обр. 1/, датираща от Средновековието и разположена близо до стария път за Белоградчик, на левия бряг на Скомлянската река, в подножието на Столовата планина. (Вж. обр. 1) Предполага се, че в близост е имало селище, напуснато още през първите десетилетия на османската власт. Разселването е на няколко места, като основното е току-речи между гънките на планината, скрити от погледа на управниците. Не само аскерът на Белоградчик минавал наблизо, но и данъчните чиновници. Мълвата говори за тамошно посещение на българския владетел Иван Срацимир (1356 – 1396). Както е известно, българският владетел разширява крепостта в Белоградчик и я превръща във втора по значимост в района след Видинската. Издига две преградни стени от югоизток и северозапад и там настанява военен гарнизон.[1]

На местността Башевица днес има само останки от каменен параклис /обр. 1/ с бегли остатъци от стенопис и каменна сграда, която според паметта на местните хора била манастирска. В края на 50-те и 60-те години са били „услужливо“ използвани за обор на животни! Основите на параклиса с вътрешна дължина на наоса не повече от 5,70 м и ширина 3,75 м. Природата е красива и течащата вода, извираща изпод скалите на Балкана, привлича туристи и поклонници на свети места. Затова и в сайтове за свети места в България се споменава за църква в местността Башевица[2].

През 50-те години тя е проучвана от Георги Кожухаров[3]. Тогава еднокорабната й сграда с три малки прозореца откъм южната страна е била полусрутена, а през 20-те години все още е била действаща. През 30-те години Рафаил Попов от Археологическия музей в София заедно с двама местни учители проучва пещерите в района на Белоградчик, и по-специално пещерата Миризливка. Тогава до нея минавал старият калдъръмен път за града, вече неудобен за кола, покрай който изследователите са забелязали еднокорабна и каменна сграда на църква. Към текста на публикацията си прилагат за илюстрация две рисунки: едната на църквата, и друга с каменни надгробни кръстове, датиращи от XVII и XVIII в. В двора й – по традиция – се е намирало гробището. Покривът на храма е бил вече повреден, а стенописите донякъде запазени. На скицата на местността е отбелязан манастир [4].

Според Георги Кожухаров тя би могла да бъде датирана от XII – XIII в. По стил и колорит се доближавала до най-старите фрески на Боянската църква. От анализа му на остатъците от стенописи се разбира, че е била запазена строгата византийска традиция в изкуството, и за разлика от тази в с. Орешец, за която ще стане дума по-долу /обр. 2/, в нея е имало изобразени светци воини, архангелите воини и светски лица. От архитектурна гледна точка еднокорабната църква имала своите аналози (по големина на апсидата) със "Св. Петка" в с. Балша, „Св. Йоан Предтеча" в Асеновград, църквата при с. Беренде, църква № 18 на Трапезица във Велико Търново и долния кат на Бачковската костница. По съдържание и разположение на сюжетите Башевичката църква спадала към планинските църкви параклиси и църквите на хълма Трапезица. Изследователят твърди, че била наричана от местните хора „латинската"[5]. Всъщност за това прозвище, за което днес няма памет, ще стане дума по-нататък.

Въз основа на новоиздирени и публикувани извори от османски архиви за Видинския санджак Г. Кожухаров изследва през 80-те години църквата „Св. Георги Руян" в с. Орешец /2/[6]. Датировката й, на кой светец е била посветена и архитектурните специфики са повод за следващите проучвания, отново на историк на архитектурните паметници – Стефан Бояджиев, който категорично отхвърля твърдението на Кожухаров за тамошен манастирски храм „Исвети Георги Руян".[7] Тезата на Кожухаров е, че храмът е строен преди падането на Видинското царство, през дълъг период от време е била тимар и за да носи приход, е била поддържана. Факт е, че в османските регистри от средата на XV в. селото Орешница имало един тимар. От времето на Сюлейман Великолепни датира друг регистър (1560 г.), от който се разбира, че тимарите са вече пет – следователно и приходът е много по-голям, поради вероятното включване на всички домакинства. В същите документи се споменава и за изчезналото село Башовче – по-заможно от Орешец – за което се твърди, че е преселено в Орешец и което в XV в. е хас на заима на Белоградчик, а през 1560 г. е вече хас на санджак бея във Видин. Под същата година се намира и тимар под името „Манастир Исвети Георги Руян" – селото и манастирът са били владени от служители на Видинската крепост. Изследователят не е намерил сигурно обяснение за това название. Тезата му е, че по османско време приходът е бил много нисък, следователно е бил само от енорийска църква, останала без манастир, около която е възникнало селището Орешец и която била превърната в тимар, като в първите османски регистри се е запазило предишното название с манастир. За изоставянето му се предполага, че е станало след въстанието на Константин и Фружин (1408 г.). Според народната памет заселниците са се обединили около съществуващ храм.[8] Все пак нямаме сигурност, че става дума точно за мястото, на което е възникнало селището Орешец, тъй като в османските документи не се уточнява къде се е намирал манастирът. До Башевичкия параклис /обр. 1/ и днес са видни останките от сграда, за която се носи мълвата за разрушен манастир.

Колкото до годините на изграждането на орешешката църква /2/, Кожухаров се придържа към становището, че датира от времето на ранното християнско богослужение на Първата българска държава, когато все още не е имало единен литургичен чин, различен от Цариградската византийска църква. Изследователят намира олтарното пространство, вписано в полукръг, долепен до източния край на наоса, за специфика на раннохристиянските църкви.[9] От своя страна Ст. Бояджиев отхвърля категорично подобен ранен строеж и предполага, че става дума за края на XVII – XVIII в. За отправна точка и сравнение по някои архитектурни особености му послужва друга енорийска църква – „Св. Пантелеймон“ във Видин, където е изписана годината 1633.[10]

Оставям настрана проблемите за изграждането преди XIX в., за наосите и олтарите, разположението на нишите и особеностите, свързани с апсидните пети, по които имат думата архитектите. Обръщам внимание на факта, че много често събитията от миналото и легендите се преплитат, поставяйки редица въпроси за двата различни храма, взаимно обвързани в историята: този в местността Башевица /обр. 1/ и днешния „Св. Великомъченик Георги“ /обр. 2/ в с. Орешец, разположен на около три километра от първия и развалините на средновековен храм с манастир (и селище). Последният /обр. 2/ е действащ храм с църковно настоятелство към Видинската митрополия, обявен за паметник на културата от местно значение през 1973 г.[11] Наскоро млади ентусиасти направиха почистване с цел изграждане на туристическа пътека, която да свързва двете свети места, носители на духовна енергия и митология.

Неслучайно споменавам за паметта на местното население, тъй като останките от средновековен храм в Башевица /обр. 1/, където все още се намират надгробни паметници от XVIII в. и оброчни плочки, са посещавани често от вярващи. Смята се, че тамошната изворова вода има лечебно действие. Според видението на една обезкуражена в живота жена покровител на това място бил Св. Илия, който й се явил и й казал да съгради храм на Десетте божи заповеди. Друго видение визира Св. Йоан Кръстител и появата на дъга без дъжд. Наред с това най-популярната приказка за църквата в село Орешец /обр. 2/, която е отворена на празник, е легендата за овчарчето. Търсело си загубената коза сред гъсти шубраци, след дълго обикаляне я намерило при извор, където се била окозила. Местните хора сметнали мястото за благословено, там се преселили и построили своя храм – стереотип, който етнолозите ще окачествят като обичаен.[12] Децата са чистите и откровени души, чрез които Бог изгражда вярващите. Природната среда (скали, непроходими гори и т.н.) е задължителният елемент, в който се създава святото място, напомнящо за Исус пастира. Затова и легендата е универсална, среща се както в православната, така и в католическата традиция. По всичко изглежда, че в нашия случай храмът е построен в стара и култова среда. Там се сбират гънките на Балкана, пред Белоградчишките скали, а пролетно време стичащата се вода от планината изчезва под земята, до камбанарията. Към народната памет и мълва се прибавя и изтъкването на родствени връзки с местни духовници, клисари и строители отпреди десетилетия, както и дълбоките корени назад във времето, отвеждащи до римската епоха!

„Св. Великомъченик Георги“

Църквата е еднокорабна, едноапсидна, с широко отворена на изток апсида, с външни размери (без апсидата) 11 м х 9,4 м. До нея се извисява самостоятелна сграда за камбанария и останки от килийно училище. Наскоро в събрания й архив се установиха дубликати от свидетелства за раждане, смърт и брак; протоколи на настоятелствата; документи за църковни имоти; разписки и счетоводни документи; отделни страници от печатни издания на богословска литература; преписка с църковните православни институции и т.н.

Съдейки по някои от документите, неделно училище е функционирало до 1948 г., когато по очевидни причини е затворено. По всяка вероятност занятията с малчуганите са били провеждани в килийното училище, от което са останали само основите.

Когато в 70-те години В. Марди-Бабикова мотивира предложение за обявяването на църквата в с. Орешец за паметник на културата, все още са били видими някои важни дати и имена. Така например върху иконите на иконостаса, в ляв долен ъгъл се е четяло името на майстора *Георги Димитров от Трявна 1819 г.* Предполага се, че той е зографът на цикъла от икони: „Богородица Одигитрия“, „Христос Вседържител“, „Св. Архангел Михаил“, „Св. Николай“, „Св. Георги, убиващ ламята“, „Йоан Кръстител“, „Възнесение на Св. Илия“ и „Св. Димитър убива Лией“. Горният ред от икони и сцени на иконостаса е в неизвестност. На долния ред на иконостаса са разположени осем сцени, които включват Бог създател на света, представен като авторитетен старец, последван от своя млад образ на Земята – създател на човека, комуто дава душа. Останалите сцени изобразяват Адам, раждането на Ева от реброто му, изкушението им в градината, Адам съди Ева и се захваща да меси хляб. Характерното за тях е изключителният примитивизъм на отделните образи, изрисувани на природен фон, без който божието дело не би било мислимо. Независимо от тяхното повредено състояние днес змията се вижда като умело оплетена около ябълковото дърво, растенията и дърветата заедно с човешките тела са разположени асиметрично, а Адамовата душа е представена като едно черно човече или бебе с цел разбиране за нейното създаване от земя или кал. Голотата на първата съпружеска двойка, изрисувана с нееднакви черти в отделните сцени, като че ли внушава естественото начало на човешкия род, който едва след грехопадението и божието правосъдие облича телата си и се захваща на работа. (Вж. обр. 2)

Ктиторски портрети отсъстват от стенното пространство. Над южния вход на църквата, над арка с орнаменти са издълбани буквите ИС ХР НИКА, а над дясната страна на същата с кирилски букви е отбелязана годината 1811. По това се съди за построяването на храма, очевидно изграден в началото на XIX в. върху основите на по-стар, датиращ (сп. Ст. Бояджиев) от края на XVII – XVIII в.[13] Явно е, че с разрастването на селището и на търговските му връзки в Дунавския регион се е наложила необходимостта от по-голям храм. Но неравният скалист терен се е оказал неподходящ и свличането на северната страна е наложило подсилването му с три контрафорса, вероятно изградени в първите десетилетия след построяването. Някои от строителите са от Македония и западните български земи.

Стенописите, които са уникални за региона, са от различни зографи. Западната стена откъм притвора е зографисана изцяло. Това е станало през 1866 г. – годината е изцяло запазена, заедно с датата и месеца: 5 май. (Вж. снимка № 6) По всяка вероятност притворът е бил наскоро построен и заместил открития навес, широко разпространен не само в този северозападен край. Тогава, неизвестно по какви причини[14], два отделни входа – откъм юг и север – са заместили единствения, който е бил по средата на западната страна и над който светлината е прониквала през три малки прозореца, оформени между стълбове от ломен камък с хоросан. По принцип двата входа на западната страна са необичайни за еднокорабна църква, както и двете ниши: северна в олтара и южна – в предния край на олтара.[15] Според надписа над входа откъм север, към 1896 г. каменният под е бил заменен с дъсчен и изграден дъсчен таван на притвора, чийто под е останал застлан с каменни плочи, запазени до днес.[16] Вероятно оттогава датират и някои по-късни стенописи в притвора. От първоначалния камък са останали стъпалата към притвора и на двата входа, разположени откъм вътрешната страна на храма. Една каменна колона се използва за свещник в интериора, а други две бяха наскоро открити в близост до сградата. Като че ли те не се вписват и не отговарят по стил на изработения от дърво иконостас, под и балкон. По всяка вероятност те са останали от предишния градеж на църквата. Интересно е, че на единия от тях се виждат издълбани арабски цифри и букви на кирилица. По всяка вероятност става дума за т.нар. рабоши, или сметки, които обикновеното селячество е издялквало на дървена тояга. За момента едва ли би могло да се даде точна датировка – известно е, че на всяка буква от азбуката съответства цифра, а арабските цифри са използвани у нас вместо букви от края на XVIII век насетне.

Стенописите

Измежду известните майстори са Никола Георгов и Витан Георгюв Николов (1850 – 1916) – внук на папа Витан, основателят на Тревненската школа. За последния е известно, че е учил занаята си заедно с братята си най-напред при баща си. Отказал се от дърворезбата и се ориентирал към зографска работа. Около пет години работил във Влашко (Плоещ, Бъзау, Бабадаг), после във Видинско, Кула, Зайчарско, Шабла, Русе, Враждебна (София), Търновско, Старозагорско и околията на Търговище. Внасял реалистични елементи в творбите си, които понякога довеждали до наивизъм, като причината за това била липсата на школовка.[17] Наред със зографите донякъде се разчита информация за майстора строител Вел. Кр. Иванов от с. Явланица, Дебърско, направил звънарника (т.е. камбанарията) и дюшемето. Както е известно, дебърските майстори са работили предимно в Македония и западните български краища. Представители на Тревненската и Дебърската школа са били обичайно гостуващи в Северозападна България, където запълвали липсата от местни майстори. Освен тях в този район се срещат и габровски, трънски и др. майстори. Ас. Василиев, който проучва този район още в края на 50-те години, отбелязва, че навсякъде иконостасите са скромни и с обикновена дъсчена направа. Поради този факт те са били запълвани с икони, дело на второстепенни майстори. Наред с тези наблюдения изкуствоведът акцентира на факта, че в редки случаи се виждали стенописи в църквите: 1/ изобщо липсвали, 2/ заемали тук-там олтарното пространство, 3/ по олтара и по стените на църквите, датиращи от последните години на XIX в.[18]

Случаят с орешешката църква е изключение от това правило в Северозападна България. Като цяло стенописите за относително запазени до днес и неизследвани. По-различно е състоянието на иконите от иконостаса (споменати по-горе), които са в неизвестност, а една от тях е предадена за реставрация във Видин. Не се забелязват светци с избодени очи, нито съзнателно издълбани дупки, каквито се срещат в притвора, който днес е в окаяно състояние.

Стената на притвора – между двата входа – е заета от огромна сцена със Страшния съд, част от която е повредена. До входа откъм север е изображение на патрона Св. Георги, който убива ламята (Вж. обр. 5), а до южния вход – Св. Димитър, в чиито крака е разположено тялото на победен човек, чието име отсъства на стенописа. Прави впечатление, че както Св. Георги, така и Св. Димитър са представени по два пъти: на иконостаса и в притвора. По принцип Св. Георги е подчертано почитан в този район, патрон на църквата, и според народното поверие Св. Димитър е негов по-голям брат. Култът към последния доста е разпространен в Северозападна България в различни варианти: например в Башевичката църква /1/ Св. Димитър е портретен образ в цял ръст, въоръжен с копие[19]. Разказвателни сцени по житието на Св. Димитър и Св. Нестор със злосторника Лией и император Максимилиан се намират в църквата в с. Върбово (XVII в.), в близост до с. Орешец, стенописана по канона. Сходни на тях са и тези в „Св. Иван Пусти“, близо до Враца [20].

Не бих могла да направя сравнение на образите от иконостаса и притвора, тъй като не разполагам със снимков материал на горния ред от иконостаса, а за техните наименования съдя единствено по описанието на Бабикова, запазено в архива на НИПК. Съществената разлика е при Св. Димитър, който според изкуствоведката убива Лией (иконостас), а при образа му на северната стена на притвора отсъства името на неговата жертва: по необясними причини Бабикова споменава отново за Лией. Съществува вероятност да е следван легендарният стереотип, наложил се словесно още в XIII в. във византийската книжнина за известния български владетел Калоян, убит в палатката си от солунския покровител Св. Димитър. Сцената добива популярност през вековете в православното изобразително изкуство, като през XIX в. стереотипите на българи и гърци съществено се различават. Всеки автор придава своя трактовка за победеното Зло.[21] На стената на притвора в орешешката църква Калоян е представен като воин с ризница и шлем, в отпуснатата си ръка държи меч. Прободен от копието на миловидния Св. Димитър, той лежи отпуснат на земята. Изображението е доста наивистично, но природната среда, в която е поставена сцената, показва определено излизане от строгия средновековен стил и търсене по възрожденски на връзка със земния свят.

Въпреки непълната информация за тези изображения на известни светци, установяваме, че зографите са от две различни поколения – от началото на XIX в., когато е работен иконостасът от тревненски майстор, и през 60-те години на същия век, когато е зографисван притворът.

Преобладаващата цветова гама е от топли цветове, а турското синьо е най-често срещано. Сцените с Христа не са подредени хронологично и повечето от тях са дело на самобитни и неизвестни майстори. „Благовещението“ отсъства от композициите, а сцената с „Тайната вечеря“ над олтара замества „Богородица ширшая небес“, която по стара християнска традиция трябва да се намира там. При Възкресението тялото Христово е удължено и с неспазени пропорции. Един от пазачите му е със затворени очи, вероятно спящ за разлика от останалите, които са будни. При „Рождеството“ има изрисувани магаренце и крава. И двата случая са показателни за търсенето на реализъм в представянето на библейските сцени от Новия завет. „Тайната вечеря“ – която е изрисувана на необичайно място в олтара – се характеризира със същия опит за реализъм: сцената с Христовите последователи е схематична и без познания за перспектива от страна на зографа, образите са без обем, забелязват се чаши и съдове за хранене, а фигурите на Христа и на Юда по нищо не се отличават и не изпъкват от останалите – както би следвало да бъде по канон.

Подобни наблюдения и съчетания между утвърдени сцени и образи, от една страна, и тяхното индивидуалистично представяне се забелязват и при образа на лечителя Св. Харалампий, който в народните представи е господар на чумата, държана със синджир. В случая коварната болест е образно представена с дявол, окован във вериги, опитващ се да ги разсече със сърп. Извеждането му на преден план пред светеца, който е в цял ръст, и отсъствието на перспектива при отразяването и на двата образа е може би търсен модел за „затвореното“ Зло, но съществуващо и дебнещо грешниците. (Вж. обр. 7) Бихме могли да приемем, че дяволът до Св. Харалампий е символ на предупреждението. Друг дявол, разположен ниско до краката на Св. Марина, замахваща да го убие с чук, е в процес на унищожение. Сцената символизира конкретно победата над врага. Черните ѝ пантофи несъмнено отразяват и едно по-съвременно европейско виждане за раннохристиянската светица, готова гордо да се пребори със Злото. Удълженото тяло на дявола и в двата случая разкрива умишлено търсене за възтържествуването на Доброто, а растителните мотиви под образите напомнят за общобалканския стил „ляледеври“. Прави впечатление, че сечивата от ежедневието служат за оръжие. До образа на Св. Харалампий е изрисувана кошничка със занаятчийски инструменти, напомняща за дейността на едновремешния светец, неизменната връзка с модернизацията на XIX в. и времето, през което са създадени стенописите.

Изрисуваният върху зенита на свода Христос Вседържител е заобиколен от медальони не с архангели воини, а с 13 апостоли – факт, който ни навежда на мисълта за значимостта на мисионерското дело на Свети Павел, явно прибавен към известните 12 Христови последователи. Образът на Св. Богородица и останалите композиции на свода оформят шестоъгълна звезда. В повечето случаи изображенията на светците и библейските сцени не са подредени по канона: например на западната страна, където по принцип трябва да се намира сцена с Успение Богородично, се намира „Кръщението на Христа“ или „Богоявление“. Пак на същата страна, но на балкона над него, се извисява величественият образ на Св. Марина.

Г. Кожухаров изказва предположение, че църквата е била на девически манастир, изхождайки от изрисувани женски светици на западната стена: Св. Марина, Св. Мария Египетска и Благовещение[22]. За последната сцена греши, тъй като реално тя е посветена на Христовото кръщение. Тезата му е оборена от Ст. Бояджиев с аргумента, че сцената на Богоявлението не съдържа такива. Веднага след южния вход се намира вътрешна дървена стълба за балкона, чиито дървени летви са изрисувани със стилизирани растителни мотиви – подобно на амвона и архиерейския трон. Там, на западната стена, централно място заема Св. Марина (Вж. обр. 8), а на северното рамо на свода са образите на седем женски светици и на шестима мъжки. Както техните, така и старозаветните пророци са във фас, до кръста: всеки от тях е около една трета от огромната Св. Марина, която очевидно не заема случайно място на балкона, където обичайно се сбира хорът.

Не по-малък интерес заслужава и грейналото, дори огнено Слънце с човешки лик, което блести на северната стена на балкона, устремено напред към изтока на олтара. Срещу него, на южната страна на свода, е разположена Луната, също с човешки лик и в червени багри като Слънцето. (Вж. обр. 3) Небесните светила се срещат и в някои родопски църкви, по принцип изобразяването им се свързва с езичеството. Но като се има предвид неспазеният канон в „Св. Великомъченик Георги“ при стенописването и фактът, че *Бог създаде двете големи светила: по-голямото светило, за да владее деня, а по-малкото светило, за да владее нощта; създаде и звездите...* (Битие 1:16) можем основателно да приемем тълкуването на библейското слово като меродавен маркер и израз на почитта към Бога на неизвестния зограф.

И не само това е своеобразното. На пръв поглед се забелязват различни стилове, или липсата на такива допринася за разнообразието и ни убеждава в самобитността на авторите. С други думи, и незнайни зографи, необразовани в школа, са работили в храма, подтикнати от своя духовна потребност, изразявайки християнската си вяра. Всъщност изрисуваната от школувани и неуки майстори църква е причина тя да бъде обявена за паметник на културата от местно значение. Независимо от този факт, в него са отглеждани животни, а не са малко и „посещенията“ на иманяри. Подобни използвания на църкви по време на социализма бяха обичайно явление. Такава е съдбата и на Башевичкия параклис и сградите около него /обр. 1/. Твърде малък брой от тях са запазени, стенописите им не са драстично повредени или напълно унищожени. Може би и това е причината във Видинския край да няма друга запазена църква с толкова интересни и уникални стенописи. Известно сходство в орнаментиката (в общобалканския стил „ляледеври”) съществува с православния храм „Св. Възнесение Господне“ в Чипровци, чиито стенописи датират от

1834 г. и от 1860-те, но там липсва оригиналността и самобитността на орешешката. Според Ат. Стойков при тази църква е запазена концепцията на еднокорабната православна, като към нея са прибавени две особености: незасводена сферично апсида и островърхи арки на вътрешните ниши, или това са заемки от готическата архитектура на католическата църква „Санта Мария“, разположена в близост до „Св. Възнесение Господне“, разрушена по време на Чипровското въстание (1688)[23]. В Северозападна България няма запазен изцяло католически храм, но между православните и католическите храмове и общности в района съществува взаимност: такъв е случаят със „Св. Троица“ в с. Бели Мел, със „Св. Никола“ в с. Железна[24].

Между двете споменати (чипровска и орешешка) съществува и друга прилика: част от надгробните плочи са обърнати на изток, а друга част – на запад. До „Св. Великомъченик Георги“ /обр. 2/ се забелязват редица плочи от старото гробище, датиращи от XIX в., чиято ориентация буди недоумение, но е факт. Формата и украсата на кръстовете в селските гробища е наистина интересна и забележителна. Още Ас. Василиев отбелязва, че е много впечатлен от каменната пластика в Северозападна България, за която трябва специално проучване. И ако в този район всички майстори са идвали от други краища, за да строят, зографисват, донасят икони, то единствените местни майстори са били тези на каменната пластика и декорация в интериора на храмовете[25].

По-горе споменах за народната памет, според която храмът в Башевица /обр. 1/ е наречен „латинска църква“. Кожухаров не дава тълкувания по въпроса. По повод обаче на орешешката църква /обр. 2/, приема за втори западен олтар пространството пред затворения вход на западната страна, съществувал преди пробиването на двата странични, съответно южен и северен. Предполага се, че т.нар. корито, оформено от камък и повдигнато като стъпало, пред сегашната сцена с „Богоявление“, е именно западният олтар[26]. Както той, така и Смядовски по принцип говорят за втори западен олтар, необходим за „равнопоставеност на двата престола“ още в първите десетилетия след официалното покръстване на българите. Тези предположения имат донякъде своето основание. Тезата на Кожухаров е категорично отхвърлена от Ст. Бояджиев[27]. Все пак, да не забравяме за края на XIV в., за унгарския крал Лайош I и Иван Срацимир, принуден да приеме католицизма, както и за всички важни събития от българския XVII век, ставали в Чипровци, Ниш и близките на Видин райони. Пограничните територии са тези, които запазват преплитанията между културите, отразяват паметта и живата връзка между минало и сегашно.

Това са проблеми, които с течение на времето и изследванията по места биха осветлили наистина интересния храм, който поне във Видинско няма свой запазен аналог. Малкото стари къщи до църквата „Св. Великомъченик Георги“ в с. Орешец, построени в характерния за Дунавския регион стил, са току-речи на изчезване. А заедно с тях би могло да се оформи едно привлекателно туристическо селище. Всъщност подтикът ми да привлека научни изследвания от архитекти, изкуствоведи, културолози по този повод бе свързан и с потенциалния интерес на туроператори в България, които да популяризират културното наследство на привидно забравени паметници на културата.

Земляци и хора, свързани по някакъв начин с този северозападен край, заедно с представители на духовенството и местните власти инициираха от няколко години укрепването на църквата и подновяване на планински пътеки в околностите, в това число и до Белоградчишките скали. Събуждането на интерес към миналото и светите места, заедно с откриването на туристически маршрути би допринесло за поминъка в района и за самочувствието на част от нацията. Пътят е трънлив и задължително водещ към материалното, без което божията милост е безсилна!

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

01. Останки от параклис, местност Башевица
02. Иконостасът на „Св. Великомъченик Георги“, с. Орешец
03. Слънцето с човешки лик
04. „Св. Великомъченик Георги“, с. Орешец – общ изглед
05. Св. Георги убива ламята /притвор/
06. Надписът над северния вход
07. Свети Харалампий
08. Света Марина

БЕЛЕЖКИ

[1] **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов** *Кой кой е в средновековна България.* Второ издание, София, 1999.

[2] http://svetimesta.com/ - 30.07.2012.

[3] **Кожухаров, Г**. Башовичката черква. – *ИАИ*, XVII, София, 1950, 84-104.

[4] **Попов, Р.** Пещерата Миризливка, приносъ към дилувиалната фауна и културата на дилувиалния човек в България. - *Издания на народния археологически музей*, 26, София, 1933, 5-7.

[5] **Кожухаров, Г**. Башовичката черква, с. 84.

[6] **Кожухаров, Г**. Средновековната черква „Св. Георги Руян“ в с. Орешец, Белоградчишко. - *ИБИД*, XXXIX, София, 1987, 85-108.

[7] **Бояджиев, Ст**. Църквата в с. Орешец, Белоградчишко и мястото ѝ в развитието на българската църковна архитектура. - *Приноси към българската археология,* т. II, *„Декемврийски дни на българската средновековна археология „Проф. д-р Станчо Ваклинов“*, София, 1993, 92-100.

[8] **Кожухаров, Г**. Средновековната черква, 99-100.

[9] Пак там, с. 93, 106-107.

[10] **Бояджиев, Ст**. Цит. съч., с. 99.

[11] *Д.В.,* бр. 54, 1973.

[12] Вж. най-новата литература по въпроса: **Баева, В.** *Нишката на живота*. София, 2012.

[13] **Бояджиев, Ст.** Цит. съч., с. 99.

[14] Пак там, с. 99.

[15] **Кожухаров, Г**. Средновековната черква, 96-97.

[16] За годината може да се съди само по описанието на В. Марди-Бабикова, съхранявано в научния архив на „Паметници на културата“ (инв. № 77, 1971 г.), тъй като в наши дни стената на това място е силно повредена.

[17] **Василиев, Ас**. *Български възрожденски майстори*. София, 1965, с. 91.

[18] Наблюденията му са обобщителни, в с. Орешец и неговата църква той не е правил проучвания: **Василиев, Ас**. За изобразителните изкуства в северозападна България. – В: *Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 г. Доклади и материали*. София, 1958, 253-254.

[19] **Кожухаров, Г**. Башовичката черква, с. 99.

[20] **Василиев, Ас.** За изобразителните изкуства, 252-253.

[21] **Тъпкова-Заимова, В.** Отново за цар Калоян и Св. Димитър. - *Studia Classica Serdicensia, t. I Musarum semper Amator*, София, 2010, 627-635.

[22] **Кожухаров, Г.** Средновековната черква, с. 105.

[23] **Стойков, Г**. Култови и обществени сгради в Северозападна България. –В: *Комплексна научна експедиция в северозападна България през 1956 г. Доклади и материали*, София, 1958, 119-120.

[24] Вж. статията на **Гергова**, **Ив.** Църквата „Св. Никола“ в с. Железна, Чипровско. *Ниш и Византиј,* IV, 343-364: http://www.ni.rs/byzantium/doc/zbornik4/PDF-IV/Ivanka%20Gergova.pdf – 30.07.2012.

[25] **Василиев, Ас**. За изобразителните изкуства, 253-254.

[26] **Кожухаров, Г**. Средновековната черква, с. 97.

[27] **Бояджиев, Ст.** Цит. съч., 96-97.

Обр. 1

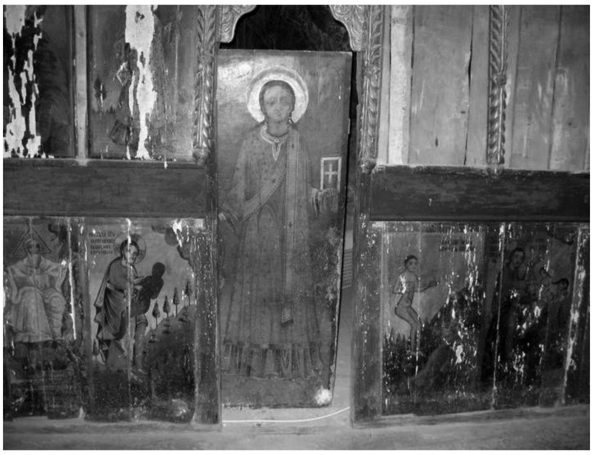

Обр. 2

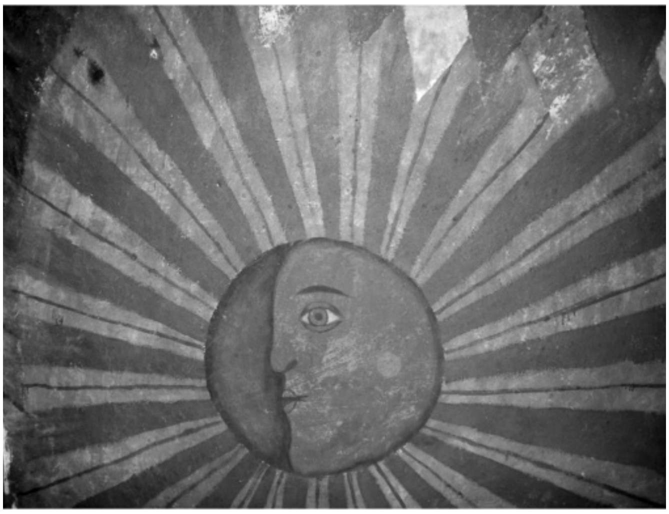

Обр. 3

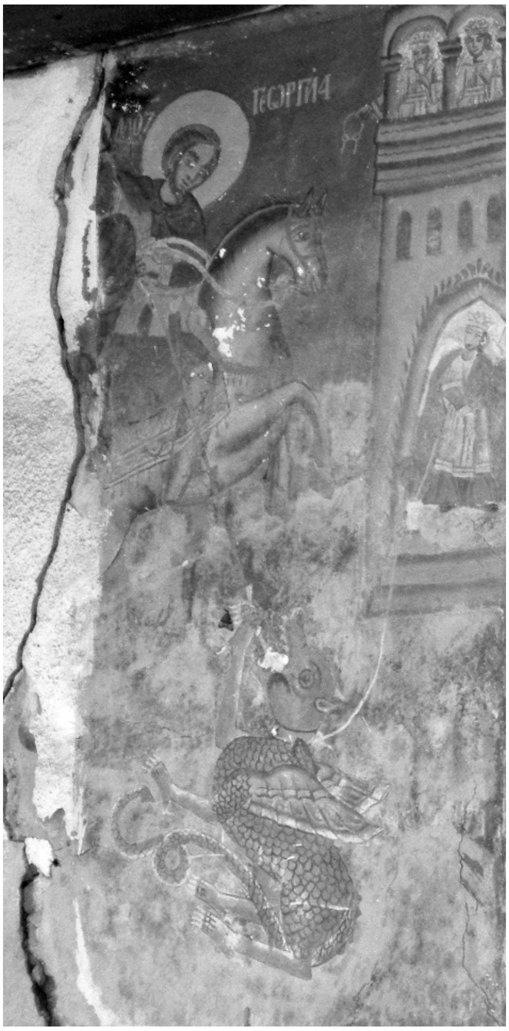

Обр. 5

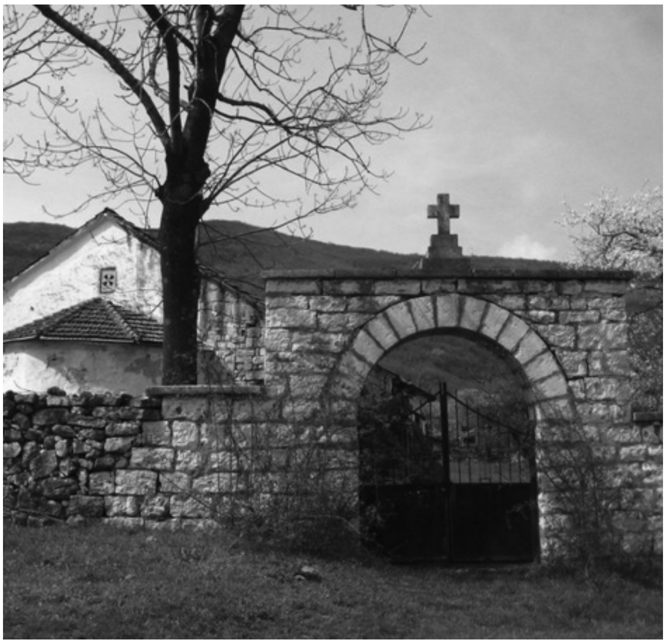

Обр. 4

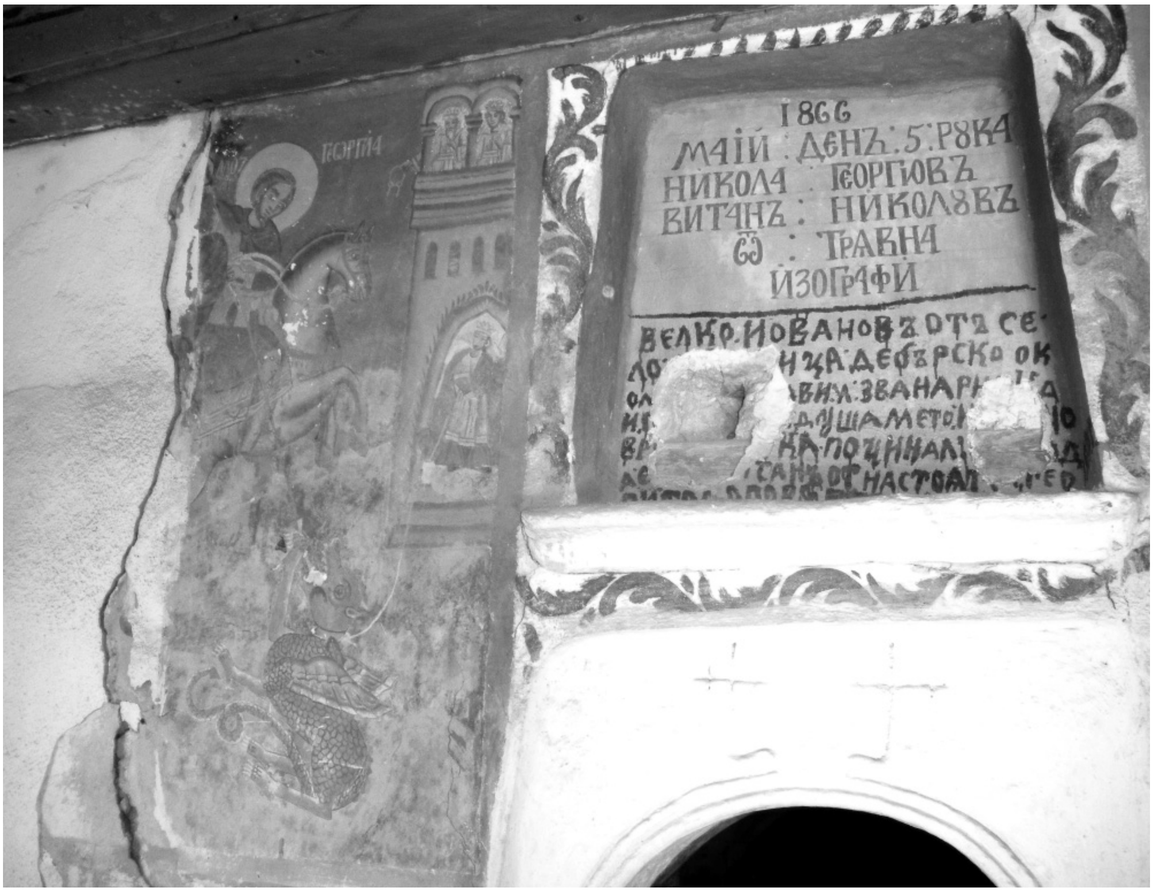
ГЕОРГИА
1866
МАІЙ : ДЕНЪ : 5 : РѸКА
НИКОЛА : ГЕОРГЇОВЪ
ВИТАНЪ : НИКОЛѸВЪ
ѿ : ТРАВНА
ИЗОГРАФИ
ВЕЛКО ИОВАНОВЪ ОТЪ СЕ
ДЕБЪРСКО ОК
ЗВАНАР
ДУША МЕТО
ПОЧИНАЛ
НАСТОАЛ

Обр. 6

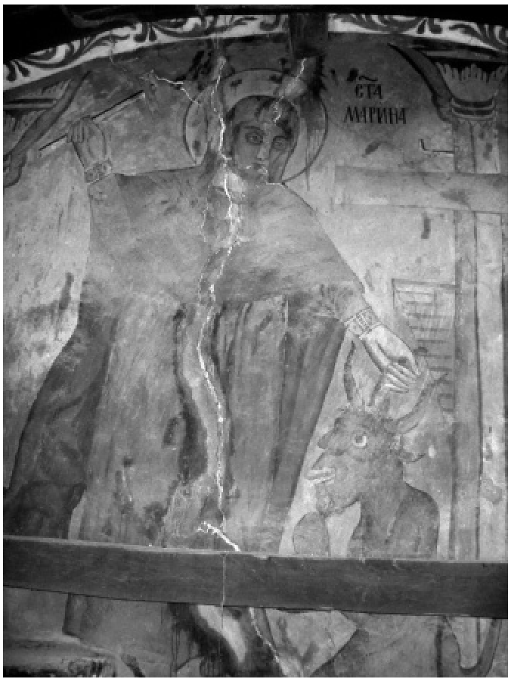

Обр. 7

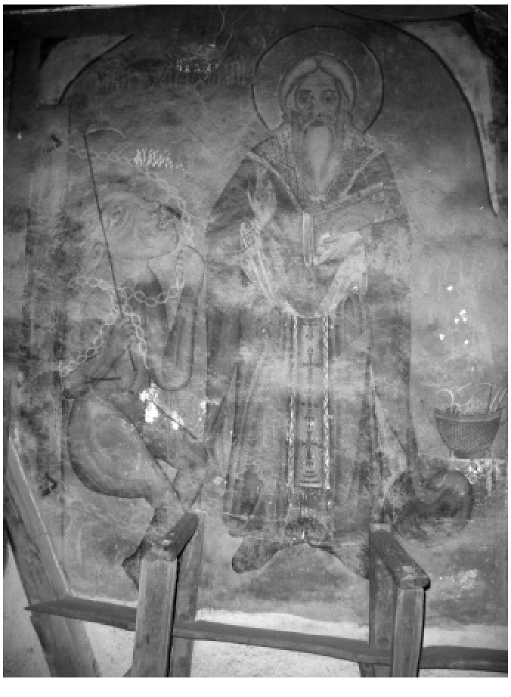

Обр. 8

ИЗУЧАВАНЕТО НА ОСМАНОТУРСКИ ЕЗИК ОТ БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Мийрям Салим

Установяването на османските турци на Балканите и по българските земи се извършва в края на XIV в., когато започва да се изгражда и утвърждава административно-стопанската система, правните отношения и военната организация в младата османска държава. При своето идване от Мала Азия османските турци нямат установен единен език, а диалекти, формирани в отделни райони, населени с по-компактно турско население. Формирането и издигането на един език до равнището на официален държавен език се осъществява към края на XV и началото на XVI век[1].

В първите векове на чуждото владичество българите, както останалите християнски народи в империята, преминават през етап на приспособяване към новите условия. Трудно е да се каже колко продължава този етап, но е важно да се отбележи, че той предполага и езикова адаптация.

В редица научни публикации се намеква, че българите в периода XIV – XIX в. в ежедневния си живот, а също и за придобиване на право за участие в администрацията на империята, наред с българския език са принудени да използват и османотурския език. В условията на Османската империя българската интелигенция и деловите мъже се нуждаят от помагала за изучаване на тогавашния официален език. Тези помагала (разговорници, писмовници, речници и др.) са необходими за изграждане на практически умения, които са задължителни и съществено важни при осъществяването на ежедневните контакти на турски език[2]. Може би тук следва да цитираме някои становища за езиковата политика от страна на завоевателя. Според Страшимир Димитров множество фетви (султански укази) показват как жителите на градове и села са задължавани да говорят само на турски език[3]. Други наши известни изследователи на възрожденската история (Маньо Стоянов) установяват, че според принципите на ислямския закон се предоставя свободно изповядване на религиозния култ от всички, които са приели османското владичество, и от което следва, че пред употребата на култовия език пречки не се поставят. Така например официалните издания на турски държавни учреждения през епохата на Танзимата, предназначени и за българите, са издавани на български език, а някои и с паралелен текст на турски и гръцки език. Това са повечето наредби, закони и правилници, “речи и открити писма на управляващи турски лица – на Решид паша (1846), Мустафа Фазлъ паша (1871), великия везир Мехмед Ружди (1876), изданията на Хатишерифа от 1839 г., Хатихумаюна от 1856 г. и Османската конституция от 1876 г., Посланието на Цариградския събор от 1861 г. към българския народ и др.[4]. Известният наш възрожденски поет Райко Жинзифов свидетелства: “Ти бъди мой послушен роб – казвал турчинът – работи за мен, а що се отнася до твоята вяра и език, аз не се интересувам от тях”[5]. От последните цитирани твърдения следва да се заключи, че изучаването и владеенето на османотурския от българите не е задължително, а е последица от политическа и икономическа дискриминация. Имперският език не е бил задължителен и поради това, че българинът рядко е бил допускан до административното управление[6]. Тъй като обект на внимание в настоящия доклад е обучението по език, не си поставяме задачата да анализираме цитираните мнения.

Поради спецификата на държавното политическо устройство османотурският развива своята структура в условия на неустойчива устна тюркска традиция, съчетана с арабо-персийска графика. Под въздействието най-вече на фактора религия, общата тенденция на това развитие била към все по-масово навлизане в него на арабски и персийски езикови елементи. В периода на няколковековното му развитие османотурският език може да се определи като изкуствено постигнато единство от лексика и граматични правила на три различни езика от три различни езикови групи. Поради това формираното триезичие, наречено “елсине-и селясе” дълго време е достъпно само за образованите мюсюлмани. Следователно това не е говоримият език на преобладаващата част от населението – било то мюсюлманско, или немюсюлманско.

Редица български османисти, езиковеди и изследователи обръщат внимание на факта, че в различни сфери, като учреждения, съдилища, политика и търговия, без значение дали е принудително или желателно, се появява нуждата от усвояване на този сложен даже и за самите турци османотурски език. За по-ефективното му овладяване дори реформаторът Решид паша апелира към опростяване, което би позволило в държавните училища да бъдат приети деца без разлика на тяхната народност. Мотивацията за владеенето на османотурския е била и лична, продиктувана от комуникативни нужди, от чисто практически потребности на общуващото с турците българско население. В стремежа си да намерят начини за изучаване на официалния и сложен имперски език българите започват сами да си изготвят граматики, помагала, речници и справочници, които съчетават в себе си теоретичните и практическите елементи на езика. За нуждата от изучаване и въвеждане на османотурски език в българските училища в началото на XX в. П. Сарафов дава пример с изучаването на турския език в западноевропейските страни, които се “намират на хиляди километри от Турция и от преди половин век се занимават сериозно с изучаването му, тъй като имат политически и икономически интереси”[7]. Съвсем различно обаче е становището по този въпрос на някои европейски ориенталисти, според които Османската империя, освен в много други аспекти, е различна от европейските монархии и в лингвистичен аспект – в нея липсва така характерната за тях езикова унификация. Този факт се коментира през 60-те г. на XIX в. от английския ориенталист Ч. Уилис, според когото при колонизирането на Европа османците са допуснали груба грешка – не са въвели като задължителен турския език[8]. Английският езиковед В. Хагопян изготвя Османотурска граматика на английски език през 1907 г (Ottoman-turkish conversation - grammar). В предговора на труда си той отбелязва, че “необикновен и незадоволителен е фактът, че езикът на турците досега е получил малко или никакво внимание в Англия, въпреки употребата му от милиони хора - поданици на огромната империя”[9]. Известно е, че първите опити за създаване на пособия за изучаване на турския език в Западна Европа датират от XVI век. В началния етап на проява на интереса към този език пособията се характеризират с описателност и отразяват интересите и непосредствените нужди на създателите си – търговци, военни дейци, религиозни мисионери и др. По-късно, през XIX в. и вече през XX в. се появяват по-системни граматики и речници[10].

Овладяването на турския език от останалите националности в границите на Османската империя трябвало да съдейства за главната политическа задача, стояща пред Високата порта – облекчаване процеса на османизиране на населението. Проводник на идеята става губернаторът на Дунавския вилает Митхад паша, който през 1865 – 1866 г. създава проект за сливане на българските и турските светски училища. Проектът целял османотурският да бъде задължителен за българите, както и българският за турците. По редица причини всички тези намерения не са успели да бъдат реализирани[11]. Както беше споменато и по-горе, стимул да се изучава турският дава правото на българите да участват в администрацията на империята. Факт е, че няколко десетилетия преди Освобождението към този език се проявява образователен интерес, за което свидетелстват редица учебни издания. През втората четвърт на XIX в. се написва първият, открит у нас ръкописен турско-български речник "Люгат-и булгари" (Български речник). Речникът е съставен от неизвестен автор и завършен в Скопие през 1827 г. В ръкописния труд думите и изразите са предадени на арабица, включени са изрази, въпроси и отговори от разговорната реч[12].

За целите на обучението по османотурски език в България през 1856 г. Стефан Вълков издава "Турский буквар за българските юноши..." с пояснения на български език. Като подчертава потребността и срещаните затруднения при изучаването на турския (османския) език, авторът отбелязва, че букварът е народен, и предлага лесен начин за усвояване на езика[13]. Издават се също букварите на Й. Груев (1864, II изд. 1867, III изд. 1873) и два на Ив. Чорапчиев (1864; 1866 г.). През този период излиза и единственият отпечатан в скромния обем от 94 страници турско-български речник от П. Радов (1851), "който е пръв опит за научно отношение на един български възрожденец към турския език"[14].

Както вече споменахме, тези трудове са с транскрибирани на латиница или кирилица думи, изрази, изречения, текстове и улесняват в голяма степен българите при изучаването на османския език. Н. Марков разделя своята "Грамматика за турскый язык"[15] на две части, първата от които се състои от три глави: "1-ва глава заключава правилата за словопроизведението на простотурскый язык; 2-ра за словопроизведението на арабскый язык; 3-та за словопроизведението на персидскый язык"[16]. От думите на споменатия автор се разбира, че официалният писмен език в империята е сложен и съставен от три езика – турски, арабски и персийски, а с названието "простотурскый язык" съставителят може би е искал да конкретизира турския език и неговите граматически особености, езика на народа, простолюдието – този, който Г. Гълъбов[17] по-късно класифицира като Kaba Тъrkзе (груб, прост турски език).

Издаденият от С. Попов и И. Чорапчиев "Писмовник" (1873 г.) е предназначен за ученици, които се занимават с изучаването на "официалния език на императорското правителство", и за учителите по османотурски език в България[18]. Бихме могли да цитираме имена и на много други автори, имащи заслуги в тази насока. Антон Димитров подготвя "Учебник по турский язик за първи клас", който се издава в Солун (1894 г.) и Цариград (1895 г.), както и "Метод за изучаване на турский язик", издаден в Цариград през 1898 г.[19]. Не може да се отмине и името на видния български възрожденец и поет П. Р. Славейков, който, като известява за "Турско-български речник" на И. Чорапчиев и С. Попов в издавания от него вестник "Македония" (бр. 45, 1869 г.), подчертава нуждата от речника и значението на обучението по турски (османски) език. Самият Славейков също е автор на един "Турско-български речник"[20] и свидетелства, че е учил турски език в училище през 1842 г. Ползата от знанието на османотурски в гражданския живот Славейков обосновава в съобщение за издаването на неговия речник – а тя "се свежда главно до възможността на българите да защитават своите интереси или жалбите си пред турските власти"[21].

През 1906 г. в София П. Сарафов издава първата част на своята "Османска граматика". В предговора към нея авторът споменава издадените преди половин век учебници на Й. Груев и Н. Марков. В учебника на Сарафов са дадени пояснения на български език върху фонетичните, морфологичните и синтактичните особености на турския език, подкрепени с примери.

За целите на обучението по османотурски език и обезпечаването му с учебници и литература в страната ни започва и печатане на книги на арабица. Първата печатница с арабски шрифтове на българска територия е открита през 1864 г. в гр. Русе и е свързана с необходимостта от огласяване реформаторската политика на новоназначения главен управител на Дунавския вилает – Митхад паша. Най-ранното издание на печатницата е "Турско-българский буквар", написан от Иван Чорапчиев, отпечатан през същата година (1864 г.). В началото на XX век броят на подобни печатници с арабографична продукция в страната значително нараства. Между българските печатници от по-късно време също има такива, които издават книги на османотурски и арабски език[22].

От казаното дотук следва да се направи изводът, че в годините до Освобождението и няколко десетилетия след това османотурският, като език на официалната власт, заема значително място в комуникативното пространство на българския етнос. Изучаването и владеенето на османотурски език през вековете на османското владичествое е резултат от една практическа необходимост от общуване, от една непринудителна битова комуникация между българи и турско население, както и между българи и административно управление.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мръвкарова, М.** Влиянието на българския език върху езика на османските документи. – В: *50 години специалност Тюркология в СУ "Св Климент Охридски"* Юбилеен сборник, София, 2004, 52-53.

[2] **Боев, Е., В. Самарджиева, Ю. Кирилова.** Тюркологията. - *Българско изтокознание*, кн. 1, 1990, с. 11,

[3] **Димитров, Ст.** *Някои проблеми на етническите и ислямизационно-асимилационните процеси в българските земи през XV-XVII в. Проблеми на развитието на българската народност и нация.* София, 1988 с. 46

[4] **Стоянов, М.** *Букви и книги. Студии по история на българската писменост.* София, 1978, с. 106. Цит. в **Николова, Н.** Българо-турският билингвизъм през епохата на османското владичество. – В: Сб. доклади *"Турският език и турската култура в контекста на диалога изток - запад",* Шумен, 2004, с. 169.

[5] **Жинзифов, Р**. *За обща майка, за България.* София, 1989, с. 199.

[6] **Николова, Н**. Цит. съч., с.182.

[7] **Сарафов, П**. *Османска граматика.* Първо издание, София, 1906, с. 5.

[8] **Николова, Н.** Цит. съч., с. 171.

[9] **Hagopian, V. H.** Ottoman–turkish conversation – grammar. London, 1907, c. 1.

[10] **Боев, Е., В. Самарджиева, Ю. Кирилова.** Тюркологията. - *Българско изтокознание*, кн. 1, 1990, с. 11

[11] **Николова, Н.** Цит. съч., с. 171.

[12] **Мръвкарова, М.** Турско-български ръкописен речник от 1827 г. - *Известия на НБ "Кирил и Методий"*. 1978, том XIV (XX), 371 – 374.

[13] Цариградски вестник, г. 5, бр. 212.

[14] **Николова, Н.** Цит. съч., с.173

[15] **Марков, Н.** *Грамматика за турскый язык.* Част I, Русчук, 1871.

[16] Пак там. Предисловие.

[17] **Гълъбов, Г.** *Турска граматика*, София, 1949.

[18] **Попов, С. Д., Чорапчиев, Ив. П. Писмовник** *İnşa-i Cedide Bulgar İzafına Mahsus*, Русе, 1873.

[19] **Димитров, А.** *Метод за изучване на турския език.* Част първа, Цариград, 1898.

[20] **Yenisoy, H., S.** Türkçe–Bulgarca ve Bulgarca-Türkçe Sözlükler. Kaynak *Dergisi*. Sayı 24, Yıl 5, 2004, s. 9.

[21] **Николова, Н.** Цит. съч., с.173.

[22] http://www.nationallibrary.bg (Колекции на Ориенталския отдел на НБ "Св. св. Кирил и Методий")

STUDYING OTTOMAN TURKISH BY THE BULGARIAN POPULATION DURING THE OTTOMAN RULE

Meryem Salim

Abstract

The Bulgarian population from the period between the 14th and the 19th centuries besides Bulgarian had to use Turkish language to be able to participate effectively in the everyday and administrative life of the Ottoman Empire. Some Bulgarian writers and scholars kept on seeking ways of studying Ottoman Turkish by the early twentieth century. They compiled and published a number of grammars, reference books and dictionaries.

ИСТОРИЧЕСКИ ОБРАЗЦИ В АРХИТЕКТУРАТА НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО.

Александрина Първанова

УВОД

Изследвани са три периода от Българската архитектура в хронологичен ред, в които важен фактор за развитие играе силното влияние на европейските стилове: *Възраждане* (Ранно Възраждане 1762-1830г.; Зряло Възраждане 1830-1860г.; Късно Възраждане 1860-1878г.), *Следосвобожденски* (1878-1914г. Първата Сетовна война). Това дава добра представа за архитектурата в оделните етапи на развитие. Паралелните участия на Източната и Западната култура наслояват и обогатяват знанията на българските архитекти, постигайки национален стил в строителството и интериора.

1. ВЪЗРАЖДАНЕ

Възраждането намира началото си през втората половина на XVIII век, когато Османската империя започва преход от феодализъм към капитализъм. Развиват се стоково - паричните отношения с Англия, Франция, Австрия, Русия и др. Развитието на капиталистическите отношения, довежда до изменения в демографският облик на България. Големите градове като София, Пловдив, Скопие, Търново, Русе и др. се превръщат в военноадминистративни центрове, което довежда, по-малки градове като Габрово , Калофер, Карлово, Котел, Копривщица и пр. да се обособят като градски общини с цел ръководство и благоустройство на селищата. Промяната в строя развива и нова класова структура в българското общество.

1.1 РАННО ВЪЗРАЖДАНЕ (1762-1830г.)

01.1.1. **Градоустройствените планове** имат сходни черти, но се различават в начина на градеж. В различните региони като Родопите, Пиринския край, Западна България, Средния Балкан, Котленския край, Добруджа, Северна и Южна България се строи по сходен начин. Но някой градове запазват индивидуален образ според конкретната среда и район. Българският строител успява до съвършенство да използва наследеното градоустройствено правило за съобразяване с природните дадености и цялостно композициониране на селището и неговите елементи с пейзажа. Все още няма строителство с цел облагородяване на селищата, поради поробеният начин на живот. Но 1827г. френския офицер А. Йегершмит прави план на Пловдив и околността, с което виждаме началото на градоустройствения подем.

01.1.2. **Обществената архитектура** се ограничава с турски джамии, ханове, конаци, сараи и други сгради полезни на управляващият паша. Примери от този период останали и до днес виждаме в гр. Видин. Джамията е построена през 1798-1800г. и е забележителна с минарето, което завършва със сърце (фиг.1) . Близо до нея е построена библиотека и училище в ансамбъл. На мястото на Стария сарай, през 1801г. е издигната Кръстата казарма, използвана за конак на еничарите и с характерна кръстовидната форма. Всичките сгради са построени от камък, покрити с мазилка от бяла вар, характерен за този период (фиг.2,3).

01.1.3. **Жилищните сгради** изглеждат недовършени. Съществува забрана за изграждането на големи представителни къщи, съвместно със забраните за ярките цветове на дрехите и притежанието на хубави коне. Затова българското население се задоволява с къщи от камък, дърво или вкопани в земята с едно или най-много две помещения. Конструкциите и плановата схема са прости и силно зависещи от огнището (фиг.4). Стаите се изграждат главно около него. Използва се венцова, стълбово-плетна или паянтова конструкция. Жилищата се различават по използваният материал, планинските използват повече камък, докато полските са изградени от дърво и кал.

1.2. ЗРЯЛО ВЪЗРАЖДАНЕ (1830-1860г.)

01.1.4. **Градоустройствения план** има друг облик поради промяната в законодателството на Османската империя. След откъсването на Гърция и Сърбия през 1830г., Турция търпи икономическа криза. Поради затрудненото си положение за пръв път се разрешава на българина Добри Желязков да основе 1834г. в гр.Сливен първата вълненотекстилна фабрика за военни платове (фиг.5). Това води до създаването на редица заводи. Градовете променят облика си, и предимно се строи безпланово. Градят се чешми, каменни мостове и часовникови кули. Селището започва да се формира от малки жилищни махали, само за турци или само за българи – селищно зониране. Характерни черти в градоустройствен план е плътното застрояване, неправилната форма на уличната мрежа и задължителен белег – площадът. Часовниковите кули са част от типични за времето си българско възрожденска архитектура. Изградени са от камък върху призматично тяло, завършекът на което е с лека паянтова или дървена конструкция (фиг.6).

01.1.5. **Обществени сгради.** 1840г. нахлуват европейски капитали в икономиката. Фабриките стават все повече, пристанищата в Бургас и Варна придобиват стопански възход. Жилищната сграда променя приземният си етаж в работилница и склад, но не и външният си характер. Това дава силен тласък на манифактурното производство особено в подбалканските селища. Развитието довежда до ограничаване на производството в друга отделна сграда, като тепавиците за механична обработка на платове са запазена и до днес в с. Етъра Габровско (фиг.7).

С развитието на производствените сили и засилване на борбата за църковна и политическа свобода, възникват нови изисквания и задачи пред живота. Образованието от църковно става светско, което променя училищата от килийни в отделни сгради с класни стаи и коридори. Първото българско класно училище, основано от Иван Момчилов през 1843г. в град Елена (фиг.8); и Найден Геров през 1846г. основава класно училище в Копривщица (фиг.9); 1850г. се създава още едно в Пловдив: „Св. Кирил и Методий“. Училищата много приличали на жилищни сгради, като използвали същите архитектурни похвати като портик, фронтон с кобилична крива и други елементи очевидно под чуждо влияние.

Първата болница е създадена 1837г. в гр. Шумен. Изградена е от камък в правоъгълен план с вътрешен двор. Детайли по сградата липсват и малките прозорчета придават монументалност на сградата (фиг.10).

Църквата се изгражда обикновено около центъра на селището или в някой случаи в центъра на българската махала. Застъпена е предимно еднокорабната църква. Тя е сравнително уголемена и в ширина и височина спрямо жилищните сгради. Представлява правоъгълен план с апсида към източната страна. Добър пример е Боянската църква достроявана през 19 век. В по-късен етап се появява трикорабната базилика. Майсторите трябва да правят църквите ниски и да не се вижда кубе, което вгражда сградата с метър в земята и променя външният и облик. Подобно е изграден Рилският манастир. Изграждането му има много етапи от 1335-1834г. През 1335г. е издигната отбранителна кула и малка еднокорабна църква. Кулата е най-старата част от ансамбъла в стил на Търновската художествена школа.

01.1.6. **Жилищните сгради.**

На малката ни територия се формира голямо разнообразие от завършени типове жилищна къща: Западна (район от р.Искър до р.Дунав), Северно балканска (Тетевен, Трявна, Троян, Елена), Камчийска (район Жеравна, Котел, Градец), Копривщенска, Родопска, Банска, Странджанска, Пиринска, Черноморска и Пловдивска. С развитието на строителството и архитектурата се появяват допълнителни помещения – соба(спалня), чардак, пруст (посрещник), килер и т.н. Интериорът през Възраждането се е състоял от малобройни и малогабаритни подвижни и неподвижни мебели – сандък за брашно, нощви, софра, полица, миндер, трикрако столче. Съществува закономерност, красивите симетрични къщи са затворени, а красивите асиметрични са отворени.

1.3.КЪСНО ВЪЗРАЖДАНЕ (1860-1878г.)

01.1.7. **Градоустройствен план.**

През този период, българската църква се отделя от Гръцката патриаршия и възниква класа на буржоазия, която започва да формира българска нация според своите нужди и условия на живот. Обликът на селищата бързо придобива нов европейски вид - плътно застрояване, оформяне на чаршийски центрове и площади с калдъръм. В глобален план се очертават два вида градове спрямо населението - с преобладаващо българо-земделско и с турско в по-големите градове. В София се прокарват петте входно изходни пътища с това се дава тласък на реконструкцията на шосейната мрежа, изграждат се мостове и пристанища. Оформя се градската градина, строят се нови жилищни и обществени сгради по европейски образец. Майстор на мостове през Възраждането е Никола Фичев. Беленският (Фиг.11) и Ловчанският мост (Фиг.12) са съчетание на инженерно съоръжение и архитектура. Майсторът третира облицовките с квадрова техника, като фасада на някоя сграда и им придава архитектурен облик.

01.1.8. **При обществените сгради** многообразието се увеличава. Строят се хотели, ханове, болници и правителствени сгради. За да задоволят нуждите на новият си стопански живот, селищата започват да се изграждат занаятчийски работилници, дюкяни и складове. Това дава началото старата чаршия да се превърне в по-търговска, уширена и с характерен архитектурен градеж улица. Към края на XIX век българското производство се разширява и в чужбина, това довежда до нуждата на по-големи помещения за склад, което води до увеличаване на етажността на сградите (Фиг.13).

През 1879г. е създадена най-голямата Софийска първоразрядна болница, сега наречена Александровска (Фиг.14). Архитектите успяват да съвместят стремежа за възраждане, заложен в идейната основа на руския „архитектурен историзъм“, т.нар. руски стил, с авангардните виждания на сецесионна.

В конакът се помещава администрацията, полицията, съдът и жилището на местният управител. (Фиг.15,16,17) Характерен елемент при повечето е кобиличен фронтон на централния вход с колони придържащи вторият еркерен етаж.

Към края на Възраждането се появяват и църкви изградени с тухли, покрити с бяла вар. Митрополитската църква- Успение Богородично в Самоков, преустроена от еднокорабна в трикорабна през 1799г. е добър пример за развитието в църковната архитектура (Фиг.18). Характерен момент е в средата на XIX век, когато турската власт поради ред причини не спазва строителните ограничения и възрожденският архитект започва да обръща по-голямо внимание на външната архитектура. Пример е църквата „ Св. Богородица” на Рилският манастир (Фиг.19).

01.1.9. **Жилищни сгради.**

Оживеният стопански и културен живот на богатата буржоазия изисква нови и повече удобства към къщата. Най-оживеното средище на търговия и капитали е Пловдив. И през Възраждането там жилищната архитектура взима най-високо развитие. Тенденциите са за развиване на осово симетрична къща с богато планово, фасадно и обемно решение. Тази характеристика взима развитие от родобската област, където и до днес се развива симетричната братска къща. Многоетажните и многостайни жилища намират развитие и в други обалсти на България. Единствено в Котленско, Арбанаси, Трявна, Тетевен и Банско се среща силен индивидуализъм при архитектурния облик и ен се допускат чужди заемки. Жилищата са разточително декорирани. Външната и вътрешна украса е богата и степенувана в зависимост от предназначението на помещението. стените са оцветени в един тон, след което са изрисувани пейзажи, венци, кошнички или цветя. Характерни елементи като алафрангата, показват европейзирането на жилището и интериора. Богато апликираните тавани и дърворезбата са елементи, изтъкващи общественото положение на стопанина. Българският майстор дърворезбар се средоточава въху неподвижните елемнти на интериора: вратите, стените и особенно тавана. Любовта на българина към многоцветието, колкорит и орнамент намират богат израз в архитектурата и интериора. Най-много образци днес се намират в Пловдив и Копривщица (Фиг.20).

2. СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКИ ПЕРИОД (1878-1914Г. ПЪРВАТА СЕТОВНА ВОЙНА)

01.1. ГРАДОУСТРОЙСТВЕН ПЛАН.

След Руско-Турската освободителна война градовете започват нов живот. Създава се буржоазен градски порядък, засилва се икономическото развитие и културен живот. Поради липса на български кадри в първите години са привлечени архитекти и инженери от Русия, Чехия, Германия, Полша, Италия и др. Това води до прекъсване на Възрожденските строителни традиции. Развитието на капитализма засилва разслоението в българското общество, което довежда до увеличение на работническата класа. Пристъпва се към модерно благоустрояване на някой градове. Русе се превръща в най-големият град и е като втора столица на княз Александър I. В София 1882г. са създадени Борисовата и Княжеската градина от швейцареца Даниел Неф и немеца Карл Бец. До Първата Световна война буржоазията натрупва солиден капитал, който се влага в спекулативна дейност и изостря кризата в страната.

01.2. ОБЩЕСТВЕНИТЕ СГРАДИ от този период имат монументален вид в смесица от еклектичен стил. 1884г. се завършва сградата на Народното събрание по проект на арх. К. Йованович (Фиг.21). Сградата е с опростена външна архитектура в която са използвани елементи на ренесанс и барок. Започва усилено строителство на пътища, жп. линии, пристанища, промишлени предприятия, административни сгради, хотели, банки, училища, театри и пр. 1885г. е завършен гранд хотел България в еклектичен стил. (Фиг.22) 1895г. е завършена Българската народна банка в стил модернизъм по проект на арх. Хенрих Майер (Фиг.23). През този целия период се извършва строителството и на редица култови сгради. 1912г. е завършен храм паметника „ Св. Николай” от редица руски архитекти. Затова е наречена „руската църква” (Фиг.24). Първите български архитекти и академично подготвени художници търсят пътища към национална самоидентификация в своето творчество.

Изграждането на храм - паметника „Св. Александър Невски“ започва през 1882 г., и е завършен през 1912г., а храмът е осветен през 1924г. Построен единствено с дарения и доброволен труд от българския народ и държава (Фиг.25).

Създават се редица обществени сгради като: Военния клуб 1903г.; Народният театър 1906г. по виенски стил; 1910г. Градските хали и Софийската синагога, Минералните бани в Банкя; и много други. Сградата на централните минерални бани е строена от 1906 до 1913г. на мястото на турска баня, която е разрушена. Изградена е в стил сецесион, но и с типични български, византийски и източно-православни орнаментални елементи, дело на художника Харалампи Тачев.

01.3. ЖИЛИЩНИ СГРАДИ под влияние на западната архитектура и желанието на богатата буржоазия да изпъкне, променя плановата си схема, обемното и фасадното изграждане. Европейският начин на структуриране е около коридора, а не както до сега около трапезарията. Изключение правят заможните българи, които строели сгради на два етажа с център холът, който е осветен от оберлихт в стил сецесион. Архитектурата минава през няколко западни стила като ренесанс, барок до края на XIX век и сецесион в началото на XX век.

Поради различните класи в обществото се появяват и различни по архитектурно съдържание жилищни къщи: селска и градска. Провинциалните домове се изграждат в старите Възрожденски традиции, но с повече етажност и по-богат интериор под влияние на градските. Буржоазната къща е голяма, представителна, многоетажна с много различни стаи по предназначение, поставени около коридор. Централната фасада е раздвижена с ризалит, рустицирани ъгли и богати рамки на прозорците. Еклектичната смесица от барокови, ренесансови и други елементи придават внушителен вид на съвременни удобства смесени със западен технически прогрес. Пример е къщата на кмета на София през 1907г. Димитър Яблански, построена от австрийския арх. Фридрих Грюнанрер. (Фиг.26,27) Този архитект е автор и на къщата на Сърмаджиев, Синагогата и Софийската духовна семинария.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В различните региони на България през XIX век се строи по различен начин, но като цяло строителството носи един и същи дух, условно наречен “Българска Възрожденска архитектура”. Тя притежава изключителни качества, които я отличават от всички останали строителни традиции по света и може да се приеме, че отразява характера, културата и манталитета на българския народ като цяло. През Възраждането, Османската империя носи чужда култура, затова българската е изолирана от западното европейско развитие и не преминава през поредицата от стилове: готика, ренесанс, барок, рококо и класицизъм. След Освобождението става модерно да се строи по европейски и българинът обръща гръб на своята строителна традиция и се отчуждава от собствената си култура. Тези заемки от характерни елементи на различни епохи, характеризират цялостният образ на архитектурата и интериора. Този анализ няма претенции да бъде изчерпателен по отношение на стиловите особености, а само да посочи характеристиките на строителството в пространствата във връзка с характеристиките, породени от социално- икономическите отношения и развитието на социокултурната среда. Във връзка с това може да се твърди, че даже и в съвременния интериор е възможно да се постигне илюзия за дадена епоха, като се спазват и прилагат определени принципи при изграждането.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Обр.1. Символ на независимостта на Пазвантоглу от султана и официалния символ – полумесеца. От ансамбъла в момента училището не съществува.

Обр.2. Конакът по-късно е значително видоизменен. Турците са го използвали за полицейско управление, а към 70-години на 19 век е нея се настанява българската църковна община. След освобождението е преустроена и са добавени много елементи от българската възрожденска архитектура. Сега сградата е музей.

Обр.3. Обособени са четири почти самостоятелни вътрешни двора. Входовете в сградата, разположени в ъглите на диагоналите на средищното квадратно в план ядро, определят развитието на две нови оси, различни от осовите линии на самата казарма, преминаващи през коридорите на отделните крила, решени по схемата на кръст. След Освобождението е използвана като казарма на българската войска. Днес в нея е уредена етнографската експозиция на Историческия музей.

Обр.4. Примерни планове на жилищни къщи през Ранното Възраждане.

Обр.5.Фабриката на Добри Желязков преди и сега.

Обр.6. Габрово, центърът на града и часовниковата кула, построена през 1835 г., снимка от 70-те години на XX век.

Обр.7. Запазена тепавица с.Етъра.

Обр.8. Даскалоливницата 1843г.

Обр.9. Класно училище в Копривщица 1846г.

Обр.10. Дивизионна болница гр. Шумен 1837г.

Обр.11. Беленски мост, р.Янтра, до гр. Бяла, Русенско -1865-1867г. През 1922–23г. мостът е реконструиран със стоманобетонни опори и сводове и първоначалния облик е променен.

Обр.12. Ловчанският мост –единственият покрит мост на Балканският полуостров. 1874-1876г. гр.Ловеч.-преди и сега.

Обр.13. Търговска улица с дюкяни, Русчук (Русе), 1878г.

Обр.14. Александровка болница,гр.София.

Обр.15. Конакът в Етрополе .1853 - 1870г. от етрополските майстори Дено и Цветко в типично възрожденски архитектурен стил, сега е исторически музей.

Обр.16. Конакът в кв.Райково, гр.Смолян. (Пашмаклъ)конакът на феодала Салих Ага, построен през 1916г.

Обр.17. Конакът гр. Велико Търново.1872г. постоен от Никола Фичев.

Обр.18. Митрополитска църква ‚Успение Св. Богородица“ в Самоков.

Обр.19. Св.Богородица на Рилския манастир.

Обр.20. Примери от гр. Пловдив.

Обр.21. Сградата на Народното събрание и площадът преди поставянето на “жълтите павета”, началото на XX век.

Обр.22. Гранд хотел България, сега и в бъдеще.

Обр.23.БНБ Тя е една от най-старите централни банки в света, основана на 25 януари 1879 година.

Обр.24. Храм „Св. Николай“ в София.

Обр.25. Скица на храм-паметник „Св. Александър Невски“ в София. Първоначален проект на арх. И. С. Богомолов и сега.

Обр.26. Къщата на Яблански, сега посолство на Китай- преди и сега.

Обр.27. Къщата на Сърмаджиев, сега посолство на Турция.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. *Енциклопедия на България.* 1996, том 7
2. **Желева-Мартинс, Д.** *Първи стъпки към модернизиране и европейзиране на българското градоустройство след Освобождението.* София, 2002.
3. **Желева-Мартинс, Д.** *Градоустройствени паралели. България и светът. Хроника. Градоустройство и архитектура на България 19-20 век*. София, 2004.
4. **Йокимов, П.** *Сецесионът и Българската архитектура*. София, 2005.
5. **Коева, М.** *Православни храмове на третото българско царство*. 2007.
6. Коева, М. Развитие на селищните структури по Българските земи през 18-19 век. 2008.
7. **Кожухаров, Г**. *Български къщи от епохата на възраждането.* София, 1953.
8. **Кожухаров, Г., Р. Ангелова** *Пловдивската симетрична къща,* София, 1971.
9. *Кратка история на българската архитектура* София, 1965 г.
10. **Николаиду, Д**. *Европейското влияние върху богатото балканско жилище от 18 и 19 век. По материал от България и Гърция.* 2002.
11. **Николаиду, Д.** *Гръцкото жилище и балканската архитектура 17-19 век*. 2005.
12. **Първанов, К.** *История на Българските мебели*. София, 2005.
13. **Първанов, К**. *Мебелите на България.* София, 2006.
14. **Първанов, К.** *Непознати страници от историята на Българските мебели.* София, 2008.
15. **Първанов, К.** *Озарени от красота.* София, 2010.
16. **Стамов, С**. *Българската жилищна архитектура 15-19 век.* София, 1989.
17. **Харбова, М.** *Европейски влияния и етнокултурната идентичност на Българите. Интернационална научна конференция – Модерността вчера и днес*. 2002.
18. www.liternet.bg
19. www.bolgari.net
20. www.lostbulgaria.com
21. www.bgjourney.com
22. www.sofia.bg
23. www.vesti.bg
24. www.trud.bg
25. www.temanews.com
26. www.stra-sofia.com
27. www.history-bg.eu

HISTORICAL PATTERNS IN THE ARCHITECTURE OF BULGARIA DURING THE RENAISSANCE.

Aleksandrina Parvanova

Abstract

In chronological orders were examined the development in urban plan, public and residential architecture in Bulgaria from the Renaissance period. Perform analysis of existing historical patterns and to monitor their development over time. The task of the research is to reveal the evolution of eclectic European style and how it leaves imprint on Bulgarian architecture. Also it’s interpreted the variety of styles in the interior and furniture, using the basic architectural elements as a source.

Обр. 1

www.ImagesFromBulgaria.com

Обр. 2

Обр. 3

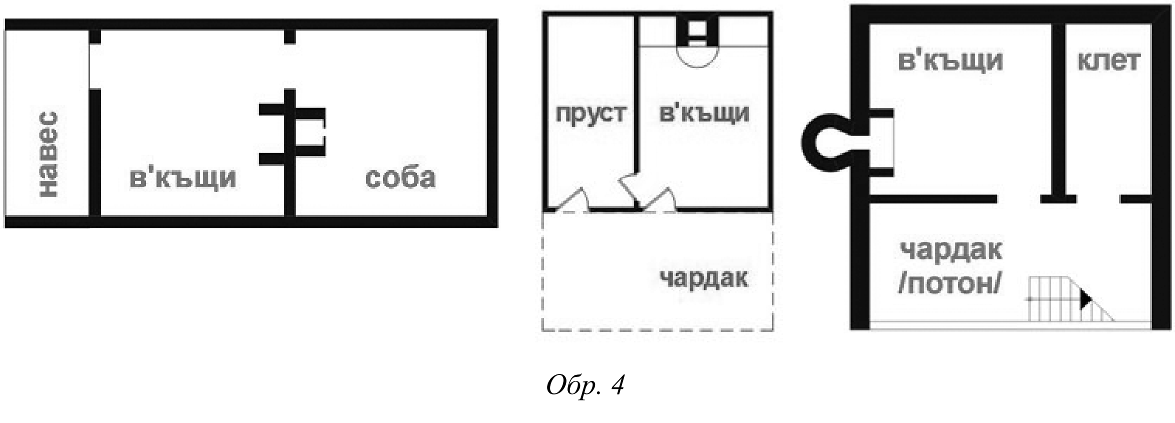
навес
в'къщи
соба
пруст
в'къщи
чардак
в'къщи
клет
чардак
/потон/

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

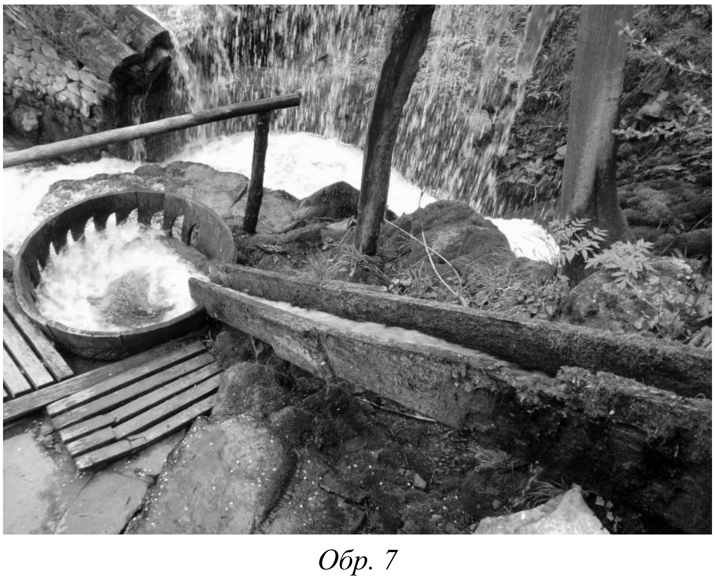

Обр. 7

Обр. 8

СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ

Обр. 9

Обр. 10

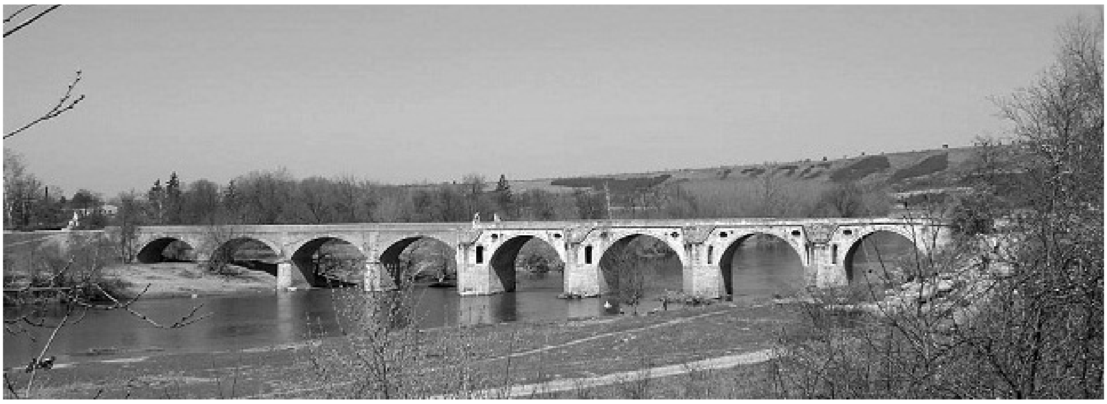

Обр. 11

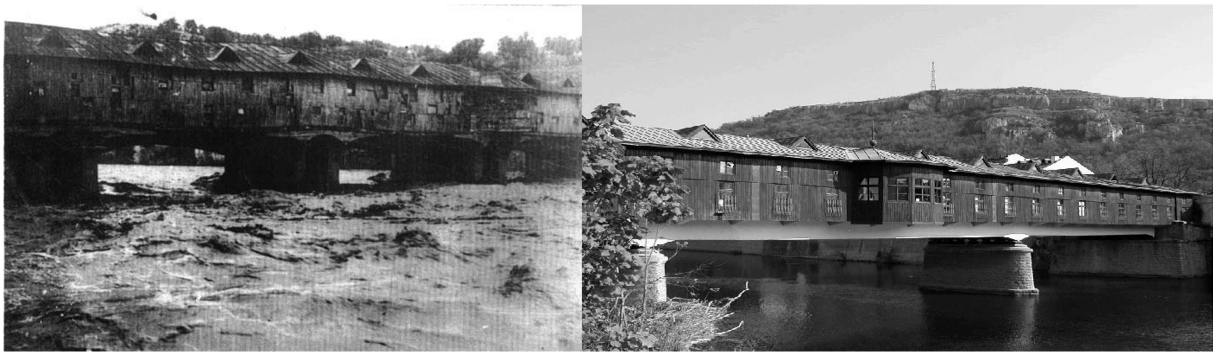

Обр. 12

Обр. 13

Neubert
Sofia

Обр. 14

Обр. 15

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

Обр. 19

Обр. 20

Обр. 21

BNP PARIBAS

Обр. 22

Обр. 23

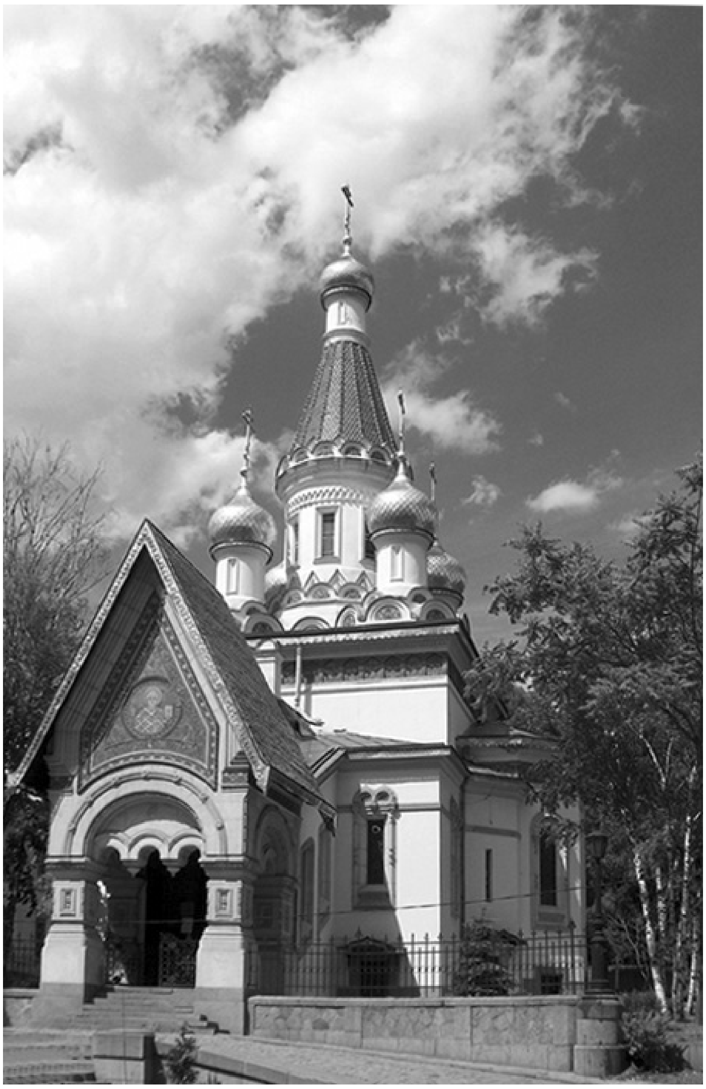

Обр. 24

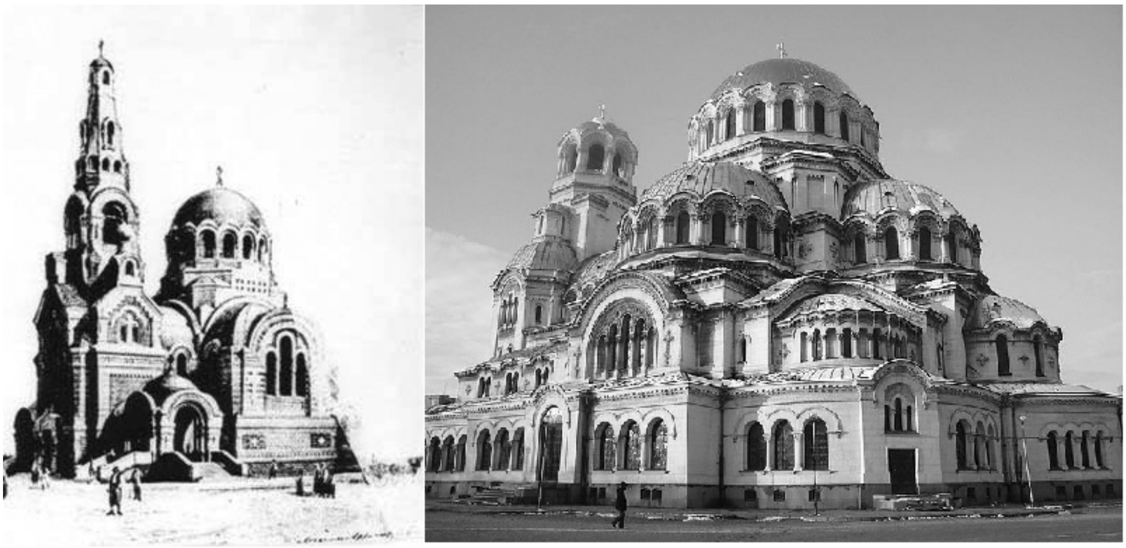

Обр. 25

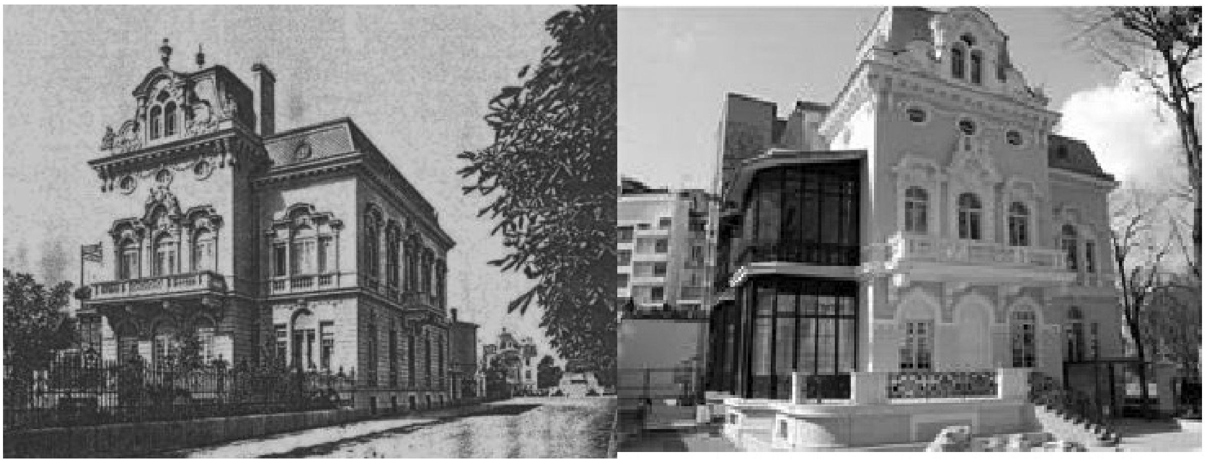

Обр. 26

Обр. 27

СМЕТКОВОДНИТЕ ТЕФТЕРИ НА ДИМИТЪР СМРИКАРОВ – СВИДЕТЕЛСТВО ЗА НЯКОИ АСПЕКТИ НА СТОПАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В САМОКОВ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.

Мария Полимирова

Сметководните тефтери на известния самоковски възрожденец Димитър Смрикаров[1] са част от фонд № 652 на Българския исторически архив в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”. Този фонд се състои от три архивни единици с документи на фамилията Смрикарови, които обхващат периода от 1833 до 1894 г.[2] Първата архивна единица съдържа седем тефтера, принадлежали на Д. Смрикаров. Четири от тях са с конкретно предназначение – за събиране на някои данъци в Самоков в периода 1859 – 1865 г.[3] Първите три тефтера, които частично ще представя тук, са с общ характер, съдържанието и структурата им са типични за сметководните тефтери, водени масово от българските занаятчии и търговци през XIX в. Съдържат сметки за направени разходи, закупени стоки, дължими суми, за сключени договори за наем или определена работа. По принцип информацията в този вид документи е доста хаотична, объркана и неподредена, често единствената последователност в тях е само по отношение на хронологията. При съпоставка на Смрикаровите тефтери с такива на негови сънародници от Самоков, упражнявали някои сходни дейности в същия период (напр. Коста Чичанов, Никола Петрунов[4]), прави впечатление тяхната по-добра организация и пригледност, резултат несъмнено на по-високата грамотност на автора им. Макар и много рядко в неговите тефтери се срещат кратки бележки на гръцки език, често отделни имена са изписани с по няколко гръцки букви. Смрикаров отбелязва точната дата на почти всяка страница, нещо, което не всички негови съвременници правят, като допълва и съответстващия й голям църковен празник. Той обикновено пояснява сметките си и ги обособява в две основни графи: *Да давам, Да земам*. На една от страниците виждаме и неговите лични печати – общо 4 на брой[5] (Ил. № 1). Всичко това, придружено с относително подробен текст, изписан грамотно и с равномерен почерк, улеснява четенето на документите и най-вече разкрива богато поле за многопосочна изследователска работа.

За първи път тефтерите на Смрикаров са обект на историческо проучване в началото на XX в. от самоковския краевед Христо Семерджиев – автор на първата история на града. Въз основа на тях той извежда обобщена информация за парични операции, цени на различни стоки, храни, фуражи, облекла, на строителни материали и услуги, а също и за стойността на циркулиращите пари през първата половина на XIX в. В края на изследването си, само на две-три страници, в почти табличен вид Семерджиев разкрива някои конкретни данни от тефтерите на Смрикаров[6]. Именно на тези данни се позовава и Христо Темелски в монографията си за Самоков, публикувана в самото начало на нашия век, като цитира предшественика си, но не и пряко самите тефтери.

Тук ще обърна внимание на един аспект от стопанските отношения, слабо проучван специално в този вид възрожденска документация, каквато са личните сметководни тефтери, а именно стоково-паричните отношения в ежедневието на българския занаятчия и търговец с представители на други етнически и религиозни групи. В този смисъл тефтерите на Д. Смрикаров предлагат богата информация, тъй като самоковското население по това време е с пъстър етнорелигиозен състав и е представено от значителен брой турци, немалко евреи, цигани и цинцари. За да представя в най-общи линии личността и дейността на Смрикаров ще се спра и на някои моменти, свидетелстващи за стоково-паричните му отношения с близки и роднини, с известни възрожденски книжовници и просветители, със самоковския владика.

Най-ранният тефтер на Д. Смрикаров започва от 1833 г. и съдържа 84 листа[7]. Първите десетина листа отразяват различни стоково-парични отношения, свързани с дейността му в абаджийския дюкян в Самоков, която той упражнява от 5 февруари 1833 г. в съдружие с баща си – хаджи Йован Смрикаров: *Лето 1833, 5 февруария кога починам да хесапим* (пресмятам) *абаджискию дукян беян* (декларира) *що има стока и прочия за ортаклама* (съдружие) *сос тата.*[8] През три месеца той *хесапи дукяно*, т. е. смята, прави ревизия на стоките и вересиите (дълговете). Този интервал съответства приблизително на големите църковни празници Гергьовден, Илинден, Димитровден и Атанасовден, пряко свързани не само със селскостопанската, но и със занаятчийската и търговската дейност през Възраждането, тъй като на тези дати традиционно се сключват или приключват договори, сделки, заеми, изплащат се дългове, начисляват се лихви и се пресмятат печалби[9].

В духа на българската традиция, Димитър Смрикаров се включва в търговията с абаджийски стоки първоначално заедно с баща си и с брат си Христо. Дяловото участие на трима в общата дейност е вписано отделно от останалите сметки, самостоятелно на цял лист, за да се подчере важността на решението: *1834, 1 февруария, сия известно що турам сермия* (капитал) *сос Тата и Христо у дуканите: Тата тура – 9100; моя сермия – 8083; Христова сермия – 8200 (4200 негова сермия и 4000 татини давам от мене що держех негови пари сега му ги дадох)*[10]. В сметките за април 1839 г. се появява името на по-малкия брат Георги Смрикаров: *що видувам хесап со брата ми Георгия на механата*[11]. Георги се присъединява към общата стопанска дейност на семейството и след месец се жени. Съответно Димитър Смрикаров отбелязва в тефтера си, разходите, направени по сватбата му: *1839 от 1 юуния що харчим за мой масраф* (разход) *за брата ми Георгиевата сватба масраф*[12].

В тефтерите на Смрикаров, многократно и по различни поводи (заеми, различни поръчки, закупуване на книги) се срещат имената на едни от най-известните самоковски възрожденци: братя Хаджигюрови, Никола Карастоянов[13], Захарий Икономович Круша[14], Николай Тонджаров, Захарий Зограф, които са негови близки и далечни сродници[15]. Те са ученици на отец Неофит Рилски в Самоков (в периода 1827-1831)[16], който им преподавал българска и гръцка граматика и години след това в кореспенденцията си до него и помежду си, те използват отделни гръцки думи, фрази или пишат изцяло на гръцки. Когато в различни сметки Смрикаров споменава някого от тях,обикновено съпровожда името с почтителното обръщение *Κυρ,* в знак на уважение и респект. Така например, изписва с няколко гръцки букви: *Κυρ Nïкола* и допълва *Карастоянчето*, когато визира Никола Карастоянов, и особено когато споменава сина му – Анастас Карастоянов. По същия начин изписва и името на гръцкия лекар в Самоков *Κυρ Костандин хекеминат* (лекар)[17], както и имената *Голуп Стефановикь и Nикола Милосавльевикь* от Белград във връзка с полица за голяма сума (6 485 гр.), която изплаща на Анастас Теодорович от Пловдив[18]. Така постъпва Смрикаров и в други два случая: *пратих на Станимака наковалнята до Κυρ Ставреτе Казанджиоглу* [19], а също и относно споменатия *Κυρ Анастаса Теодора* (записан на места и като *Κυρ Анастаса Теодоровича*) в Пловдив, с когото Смрикаров има интензивни парични отношения в периода 1833-1839 г. В случаите, когато партньорите му са добре образовани или са от големи търговски средища, където активно се използва гръцки език, той записва имената им също съпроводени с почтителното обръщение „господин” на гръцки[20].

Обществените интереси и книжовни занимания отличават Д. Смрикаров от съгражданите му, занимаващи се само със занаятчийство и търговия. Той е част от възрожденския интелектуален елит на град Самоков и това прави впечатление не само в кореспонденцията и дневниците му, но, както виждаме, и в ежедневните му сметководни тефтери. В тях често са отбелязани разходи за писма, изпратени до роднини и приятели, до някои от споменатите по-горе самоковски книжовници и просветители, до общия учител на всички отец Неофит Рилски[21]. В сметките освен парични суми за вълна, ярина, шаяк и обичайните ежедневни бакалски стоки, се срещат многократно разходи за купуване, доставяне и разпределяне на книги в Самоков. На датата 18 юли 1838 г. в графата – *да земам* – е записано: *от Кѵр Nїколая 176 гроша за Райновите книги...*[22]. Тази сума очевидно се отнася за няколко броя книги, доставени от Смрикаров на самоковския книжар Карастоянов. Вероятно става въпрос за книгата на Райно Попович „Христоития или благонравие”, отпечатана в Будим през 1837 г.[23], която е особено търсено нравоучително четиво от гражданите по това време (от книгата е запазен екземпляр в старопечатната сбирка на Историческия музей в Самоков). По-нататък сред закупените стоки от Пловдив в началото на 1839 г. са записани: *4 тестета книги от хубавите на Граматико*[24] (хартия за писане). Следва бележка за единична покупка на книга: *6 гр. - един разговорник от даскало…*[25]. Към разходите, направени на панаира в Серес *„от Серес що донесох”* са посочени 16 гроша за *3 книги от Райнович Карловалията*[26]. През септември 1841 г., докато е в Сараево, Смрикаров е записал *”от Самоков що ми дойде… гайтан”* и сред последвалите бележки фигурира значителна сума за книги, получени от Самоков, очевидно за продажба : *1 600 гроша - 100 книги молитвеници*[27]. След години, през март 1858 г., когато описва сметките с брат си Христо отбелязва: *250 гроша за псалтире дадох у Стамбол*. Посочените примери илюстрират интереса на Смрикаров към излизащите по това време български печатни книги, които купува не само за себе си, а и за свои съграждани и за самоковското училище[28]. В писмата до приятелите си, той се интересува от предстоящи издания, поръчва и препраща книги в други населени места и активно участва в разпространението на възрожденската книжнина по българските земи. Обществената ангажираност и книжовната страст на Смрикаров намират изява в отпечатването на няколко книги, които сам съставя и издава, както и дописките, които пише във възрожденската преса[29].

Първият най-ранен тефтер на Д. Смрикаров съдържа и редица бележки за финансовите му отношения със самоковския митрополит, в този период Йеремия (1837 – 1846). Ще цитирам част от тях, тъй като те са показателни за развоя и промяната в нагласата и отношението на Смрикаров към църковния архиерей. Обикновено Смрикаров го нарича *деспотия* и срещу него вписва немалки суми за заеми, лихви и конкретни поръчки: *950 гроша от владиката – деспотия варна полицата, не даде пари*[30]*;* На друго място: *Деспотията що сака от мене – 2180 му дадох*; и после - *Що имам у деспотията хесап – 2000 му дадох назаем през Великите пости...* В тези сметки са изброени включително и малки покупки, като например: *една тенджура от София со капак...*[31]. Описани са общи разходи по пътувания до Пловдив и Будапеща, вероятно осъществени заедно с владиката: *на Филибе за хано, за конете харч...* През 1838 г. е отбелязан друг по-голям заем: *на Будина дадох 550 – до 1000 от Архимандрито земах 450…*; 1838, 18 *юния - дадох на Будина за владиков хесап – 1000*[32]. Както виждаме, в първите години от престоя на гръцкия владика в града, паричните отношения между двамата са доста активни и в двете посоки, и двамата взимат заеми един от друг. Виждаме бележка на гръцки език, под която е записано: *со Костоте земахме от деспотията*[33] и предполагаме, че описаните сметки са именно на гръцкия владика в Самоков, но за съжаление на този етап не можем да предложим превод на бележката. По-често обаче владиката е този, който взима заем или стоки на вересия от Смрикаров и не връща дължимото с години. Дълговете остават непогасени и в тефтерите след 1847 г., подобни бележки, касаещи самоковския митрополит вече изобщо няма. Логично е да допуснем, че наличието на финансови проблеми между владиката Йеремия и Смрикаров допълнително мотивират последния в борбата му срещу гръцките владици, изпращани от Патриаршията в Самоков в средата и втората половина на века. През 1846 г. митрополитската катедра заема Дели Матей (Лудият Матей), който, както и предшественика си, скоро възмущава самоковското население с разгулния си начин на живот и също бива позорно изгонен от града[34]. От името на съгражданите си Смрикаров пише прошенията до Цариградската патриаршия и Високата порта и заедно със Захари Хаджигюров работи неуморно за благоприятното разрешаване на църковния въпрос в града и в подкрепа на общобългарското движение за независима църква[35].

Въпреки че отразяват конкретни стоково-парични отношения от частен характер, сметководните тефтери на Д. Смрикаров са неизчерпаем източник на богата информация от различно естество, не само за личния му живот, но и за обществените и стопански процеси в Самоков за периода. Те съдържат сведения за осъществени разнообразни покупки, големи и малки сделки с абаджийски материали и стоки, не само в Самоков, но и в други близки и отдалечени населени места: Дупница, Джумая, Кюстендил, Паланка (ярина), Карлово, Панагюрище (бала), Пирдоп (прежда и ремонт на гайтанджийските чаркове през май 1839 г.[36]), Пазарджик, Пловдив. Смрикаров развива успешна, продължителна търговия в Босна – Сараево (1838 – 1842) и Травник, в Будапеща, Белград и Цариград. Той посещава редовно панаирите в Керван (Серес) и Узунджово, и сметките му отразяват заемите преди тръгване, разходите по време на панаира, покупките и печалбите. Отбелязани са стриктно личните му разходи, както и тези, направени за някои дефицитни стоки - подарък за близки или поръчани от приятели (тютюн, стафиди, смокини, вратовръзки, кърпи, лекарства и др., някои особено любопитни)[37]. Многобройни са примерите, които разкриват различни аспекти от обществените, стопанските и финансовите отношения на Д. Смрикаров със съвременниците му, и те могат да се проследят като отделни съдържателни пластове в сметководните му тефтери. Така в отделен план могат да се разгледат многобройните свидетелства за ежедневни контакти и стоково-парични отношения на Смрикаров с представители на други етноси и религии, а информация от такова естество е особено ценна, както за стопанските процеси, така и общо за етноконфесионалната ситуация в Самоков през XIX в.

В сметководните тефтери на Д. Смрикаров естествено преобладават българските имена и прякори, но присъстват също и имена на мюсюлмани и евреи, както и различни етноними: циганин, арнаутин, цинцарин. Обикновено вписаното име е придружено с пояснение за упражнявания от лицето занаят и така става ясно, че в голямата си част посочените мюсюлмани са кожари и кираджии, каквито са основно мюсюлманите, отбелязани в документацията и на други самоковски занаятчии и търговци от периода. На 25 ноември 1837 г. Смрикаров е записал следната обща сметка: *що видувам есап со Петра Касапинат за говедата…вересия що е разносил…*, последвана от дълъг списък с преобладаващо мюсюлмански имена: *Хасан налбантин,... Емир табак, Юсеин кантарджията,... Шериф налбантин, Юзбашията* (ротен командир)*, Ходжа* *табак и Али а/г/а кафеджи у табаците...*[38]. Вероятно, чрез споменатия касапин Петър, Смрикаров е изкупувал говежди кожи от изброените мюсюлмани. Непосредствено след цитирания текст, следва бележката: *1300 гр. со темесут що имам да зимам от кожи, от евреино Бохоро от кожи*. Очевидно е наличието на стопанска връзка между занаятчиите мюсюлмани, християнина Смрикаров и евреина Бохор. Кой е посредникът в случая, не можем да твърдим със сигурност. Известно е, че самият Смрикаров търгува с кожи, но и по-богатите евреи от Самоков също. Предполагаме, че тук става въпрос за заможния самоковски евреин Харви Бохор Куюмджи, който бил майстор златар и притежавал дюкян на златарската чаршия в Самоков. Смрикаров го посочва и в други бележки, като в една от 1839 г. изписва цялото му име: *Бохорачето Куюмджиолията*[39]. В запазената хроника на самоковската еврейска фамилия Арие, Бохор Куюмджи се споменава и като един от придружителите на Хюсрев паша в Босна (1839 – 1840) - негов личен базергян (търговец)[40]. Именно тази хроника съдържа сведения за участието на фамилия Арие в търговията с кожи, които изнасяли за Будапеща и Виена, както и за отношенията им с местните кожари мюсюлмани, на които Арие били традиционни заемодатели[41].

В сметките от 1838-1839 г. Смрикаров на няколко места отново споменава турците кожари в Самоков и сумите, които трябва да им изплати, например: *2000 гр. дадох още на табаците.*[42] Освен кожи, той изкупува от тях и други суровини и материали, което е отразено в различни бележки за събрана вълна и прежда от мюсюлманското население, например: *2 оки и 200 драма прежда от жамбавио турчин у дюкяно – язе я платих…, от булето* (туркиня)…; *17 оки табачка вуна...*[43]*; на 4 юни 1840 г.: земах от София от хаджи Абдия халачино памук преден…*[44]. Тези на пръв поглед обичайни и незначителни сметки се вписват в едно важно събитие и постижение за Смрикаров, истинско нововъведение в стопанския живот на Самоков, а именно инсталирането на чаркове за производство на гайтан: *1837 от 1 юния като пущихме чарковете, що давам на Таноте сермия за прежда… похарчих рамно 3000 трихилядо гроша за чарко*[45]. Впоследствие в тефтерите му често се натъкваме на информация за изкупуване на прежда, както и за продажба на готовия гайтан, за направени разходи за ремонт на чарковете[46].

Смрикаров с гордост вписва извършени успешни и значими сделки, каквато е например покупката на имот: *1838 г., 2 февруари, известно кога купих от /Л/азоте Табако, Колевата каща.*[47] Първата буква от името на кожаря не е ясна, а въпросната къща е назована с християнско име, така че в този случай не можем да определим със сигурност етническия произход на въпросното лице. Описани са обаче подробно разходите по извършването на сделката: *1700 гроша пари му дадох, 60 – на кадията за хюджета, 10 – на кятипино калем параси, 5.20 на чохадарите бакшиш, 4 на /з/аптите Терия Хасан калфа, Ха/н/алия Карагюлиоли, 2 кавве параси…*(общо 1781 гр.).

Както вече подчертах, Д. Смрикаров се откроява от останалите занаятчии в Самоков със своето образование, книжовни интереси, обществена ангажираност и предприемчивост. Той е сред най-уважаваните граждани и контактува с мюсюлмани, заемащи по-високо обществено положение, както и с представители на най-богатата еврейска фамилия в града – Арие. В началото на своята търговска кариера Смрикаров се ползва с покровителството на самоковския управител Хюсрев паша, когото придружава в Босна, Сърбия и Македония и след това в продължение на почти две години (1840 – 1842) е касиер на митницата в Сараево. Към средата на века стопанската му дейност се разширява и той осъществява все по-важни сделки: през 1862 г. наема Рило-манастирския хан в Дупница, участва в откупуването на някои данъци (десятъка върху земеделски продукти) в района на Самоков и Дупница, търгува с тютюн (необичайна стока за самоковските търговци), с добитък и абаджийски стоки в Цариград. Смрикаров успява да създаде важни търговски контакти, които му позволяват да разгърне сравнително по-широка, за мащабите на Самоков, търговия с по-големи капитали и в по-отдалечени региони, и да се наложи сред най-авторитетните и заможни български първенци в града.

Счетоводният тефтер, отнасящ се за 40-50-те години на XIX в., отразява търговските успехи на Смрикаров, разкрива повече информация за стоково-паричните му с представители на другите основни етнически групи – турци и евреи[48]. Бележките за престоя му в Сараево визират заможни местни мюсюлмани и се отнасят за наем на помещения, дюкяни, други градски постройки и летни пасища (айлаци). Най-големите суми, които Смрикаров взима или дава назаем в Сараево са „от" и „на" *Соломон, базиргян башията* (главният сред едрите търговци)[49]. В работата и ежедневието си, независимо дали в Сараево, Дупница или Самоков, Смрикаров общува с ходжи, имами, бейове и съответно именно с тях има делови контакти и финансови сметки за уреждане. Ще цитирам някои от имената на самоковските мюсюлмани, споменати в третия тефтер, отнасящ се за 50-60-те години на XIX в.: *ходжа Ариф, молла Мехмед, Демир онбашията…*[50]; *Юсеин ефенди, Махмуд бей*[51]. Често самоковските бейове изпращат свои подчинени (кехаи) за да изпълнят конкретни поръчки или закупят стоки: *Ибрахим ага кехая бейов зет дадохъ му масло по-лани 30 оки – 150*; *на Ясимъ бея чрез кехаята му – 170 оки сено – 22; на Рашид бейовио конакъ шей що са земале... – 967* [52]. Цитираните мюсюлмански имена и звания показват безспорно по-високо социално и интелектуално ниво на притежателите им в сравнение с турците занаятчии. Тези примери визират дребни стоково-парични отношения от ежедневието, но са налице и бележки, свидетелстващи за друго по-високо ниво в стопанските взаимоотношения на Смрикаров със самоковските първенци – мюсюлмани и евреи (например за поръчителство – интересен случай, на който ще се спра по-долу).

В тефтерите на Смрикаров се срещат имената на най-богатите турски бейове в Самоков и на евреите от известните фамилии Арие, Куюмджиеви, Коен. За първи път еврейски имена се споменават в обща сметка с полици от 1839 г., която се води на името на Анастас Теодора от Пловдив, с когото Смрикаров има продължителни финансови отношения. Записани са имената и дължимите суми на няколко търговци от Самоков, като само двама от тях са българи, а останалите евреи: *Стойко и дружината му – 4552, Михаил Манович – 1029, Соломон Коен – Просядо Коен – 1647, Куюмджиолия – 1186, Авраам Бохор - 732, Давитчоно - 540, Соломон Шапчиолия – 1820.19, Самаиля и Соломон – 748, Давитчоно – 206, Меркадо Йосеф – 172, Аароно – 260* [53] (Ил. № 2). В страни до този списък е отбелязано *"от такеджийте"*, което обяснява донякъде за какво точно дължат пари еврейските търговци на споменатия Анастас Теодора от Пловдив, чийто посредник в случая се явява Смрикаров.

Разглежданите сметководни тефтери съдържат данни за сложни и преплетени търговски и финансови взаимоотношения между християни, мюсюлмани и евреи, често визират именно тристранни отношения, които трудно могат да се проследят. Ще цитирам две бележки за летни пасища от 1841 г. (в Сараево), в които се споменава самоковския евреин Рафаел Арие, който и според Хрониката Арие по това време бил също в Сараево: *…на Рафаело за 2 айляка – 40;... за айляците да плаща(м) на евреите – 500…".*[54] Става въпрос за обща сметка, заведена на Ахмедаа (Ахмед ага), в която Рафаел Арие е по всяка вероятност негов пълномощник. Можем да предположим, че той е получил правото да участва в сделката от името на Ахмед ага срещу неизплатени дългове. На тази мисъл навеждат и други подобни, предхождащи по-горната, бележки, в които се споменава "сарафино" и се "прихващат" пари на Ахмед ага[55]. Сарафите са традиционно обръщение към членовете на фамилия Арие в Самоков, което ги определя най-вече като лихвари. Смикаров често взима заеми от тях – значителни суми с висока лихва, например: на 4 декември 1847 г. за 3000 гроша, взети от Юдачо Арие дължи лихва 65 гроша[56]. Паричните отношения на Смрикаров с членовете на семейство Арие са двупосочни, имената на Аарон, Йеуда, Аврам Арие се срещат често вписани срещу различни дългове и заеми[57].

Ще се спра по-подробно на една интересна бележка от 1858 г., описваща сложна финансова ситуация, в която попада Д. Смрикаров, принуден да изплати дълговете на брат си Георги Смрикаров, станал поръчител на Юдачо (Йеуда) Арие в едно твърде рисковано стопанско начинание – построяването на модерна леярна за топене на желязна руда в Самоков[58]. Бележките на Д. Смрикаров в този случай са подробни, стегнати и особено прилежно записани. В тях става въпрос за големи суми и дори за отнети семейни имоти: *Георгия що е станал кефил* (поръчител, гарант) *на Юдачето за 15000, за които му* (подразбира се на Юдачо Арие) *дадох с насилие чарковете ми сосе гедик* (документ за право на собственост на дюкян) *и половина кащата ми за 15000: за година ваде* (срок, падеж на полица), *дадох му преди година 4500...*[59] Известно е, че фамилия Арие понасят основните загуби от провала на леярната и не успяват да си върнат от Ясин бей дори част от вложените пари. За това свидетелства не само Хроника Арие, но и кореспонденцията на Арие със Захари Хаджигюров, когото молят за съдействие – да открие в Цариград Ясин бей и да го убеди да им върне парите[60]. В този контекст възниква предположението, че като гарант Георги Смрикаров всъщност трябва да изплати част от парите, вместо Ясин бей. Последвалата бележка в края на същия лист дава такава информация и описва всички загуби за семейството на Смрикаров: *За кефиллемето: За Ясим беговите пари, Хуршид ефенди заптиса на брата ми Георгия лойта що беше на салана̀та* (кланицата) *за 18500 гроша, зема я, та я прати на Филибе... ощети ме 3500 гроша. За второто(?) ... дадох си говедата... 9300 гроша...* и накрая равносметката на Д. Смрикаров е: *20000 гроша Георгия си ги освои*[61] (Ил. № 3). Цитирам почти пълния текст, защото е показателен за съществуващите в средата на XIX в. стопански отношения между най-високопоставените и модерно мислещи самоковски граждани, представители на трите основни етноса в града – българи, турци и евреи. Случаят е описан и в еврейската хроника, отразен е и в лична кореспонденция, и в сметководните тефтери на българските първенци, участвали косвено, но засегнати пряко, както е Д. Смрикаров. Описаният пример не е единственият подобен за осъществена или пък провалена обща стопанска инициатива в Самоков. Тук обаче конкретният документ ни дава възможност да погледнем на случилото се от друг ъгъл – директно от страната на потърпевшия, без редакция и официалност, като първичен необработен разказ за превратностите в житейския път на един възрожденец, изпълнен с радости и постижения, но и с несполуки и разочарования.

В заключение ще кажа, че сметководните тефтери на Смрикаров са изключително богат източник на информация за социалните и икономически взаимоотношения, съществуващи между представителите на различни етноси и религии през XIX в. в Самоков. Продължителните социални контакти и положителните търговско-финансови връзки между българи, турци и евреи стимулират търговията и стопанските инициативи в града. Те са проявление и отражение на благоприятния обществен микроклимат в един мултиконфесионален град. Димитър Смрикаров е представител на българска прослойка от предприемчиви търговци и занаятчии, които лично допринасят за разцвета на учебното дело и книжовността в Самоков и за успешното решаване на църковния въпрос. Именно такава многостранна и ангажирана с всички възрожденски процеси личност е Смрикаров, и затова неговата документация е особено благодатен пример за комплексно изследване на обществено-културните, стопанските и семейните отношения в град като Самоков. В този смисъл неговите счетоводни тефтери позволяват успоредното проучване на различни аспекти от стопанските и финансовите взаимоотношения между християни, мюсюлмани и евреи, тема, която предстои да бъде задълбочено изследвана.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

№ 1 (001) – Лични печати на Димитър Смрикаров

№ 2 (002) – Тефтер на Д. Смрикаров (л. 60) – запис с полици от 1839 г. на еврейски търговци от Самоков

№ 3 (003) – Тефтер на Д. Смрикаров (л. 204) – бележки от 1858 г. за поръчителство на Г. Смрикаров

БЕЛЕЖКИ

[1] Димитър Хаджииванов Смрикаров (1810 – 1876) е един от най-изтъкнатите и образовани самоковски граждани през XIX в. Той учи първоначално в Рилския манастир, след това в Габрово, и в Самоков е един от учениците на отец Неофит Рилски в периода на неговото учителстване в града 1827 – 1831 г. Д. Смрикаров е не само предприемчив търговец, активен общественик и деец за църковна независимост, книжовник и книгоиздател. Той пътува и търгува в Македония, Босна (Сараево, Травник), Будапеща, Белград и Цариград, присъства на големите панаири в Серес и Узунджово, участва в новаторски за града стопански начинания. През 1837 г. заедно с братя Хаджигюрови донасят и инсталират в Самоков чаркове за производство на гайтан. През 1838 – 1840 г. придружава в Босна самоковския управител Мехмед Хюсреф паша и след това остава две години в Сараево като касиер на митницата (1840 – 1842). Търгува първоначално с млечни продукти и абаджийски стоки, в Самоков има дюкяни, бакалница, фурна и механа, през 1862 наема Рило-манастирския хан в Дупница, участва в откупуването на някои данъци в района, дори изкупува и продава тютюн (стока, необичайна за останалите самоковски търговци), през 1865 – 1875 г. търгува основно в Цариград с добитък и абаджийски стоки. Смрикаров проявява силен интерес към непознати за местния производител селскостопански култури и пръв засажда картофи в Самоков през 1835 г. Той не само чете и проучва чуждестранни рецепти и практически съвети за земеделието, бита и готварството, но сам съставя и издава книги с такова съдържание („Златний извор...”, „Додатъци към Златний извор...”, „Поучителни речи на старите философи” и др.). Редовен спомоществовател на редица други възрожденски издания и техен ревностен разпространител, същевременно активен дописник във възрожденската преса („Цариградски вестник”, „Македония”, „Турция”). Той е и един от главните дейци в борбата за независима българска църква в Самоков и яростен противник на гръцките владици Матей и Пасий, за известен период е представител на самоковци пред Патриаршията в Цариград и пише протестните писма срещу гръцките владици. Смрикаров е особено активен по отношение на училищните въпроси – осигуряването на добри учители и издръжка на самоковското общоградско училище, грижи се за набавяне на книги и учебници, подкрепя отварянето на девическо училище в града. Повече информация за Димитър Смрикаров виж: **Семерджиев, Хр.** *Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението.* София, 1913, 87-93, с.142, 244-250; **Топузов, Ив., Ив. Сарафов.** *Предосвобожденски дейци за земеделската просвета.* София, 1953, 53-67; **Стоянов, М**. *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878.* София, 1957, № 4808, № 7180, № 1349, № 7178; № 7933; **Темелски, Хр.** *Самоков през Възраждането*. София, 2000, 235-239, 287-290.

[2] Фондът № 652 в БИА на НБКМ „Св. св. Кирил и Методий” е създаден първоначално на името на Хаджи Йован Смрикаров и впоследствие е обединен с ф. 810 на сина му Димитър Хаджииванов Смрикаров. Фондът съдържа три архивни единици. Основният масив от документи на фонд № 652 отразява дейността на Димитър Смрикаров – това е първа архивна единица, която съдържа 7 тефтера с общо номерирани 400 листа. Втора и трета архивна единица се отнасят за сина му – Ксенофонт Д. Смрикаров, и неговите наследници, и визират края на посочения хронологически период (1873 – 1894 г.).

[3] Два от тези тефтери, за събирането на юшура (десятъка върху земеделските продукти) в Самоков

от 1859 г. и за сеното от 1861 г., са изписани с почерка на Д. Смрикаров, а другите два – за същите данъци от 1865 г., са водени от друго лице.

[4] Тефтерите на Коста Чичанов и Никола Петрунов, виж: НБКМ, БИА, II В № 5503-5504.

[5] НБКМ, БИА, ф. 652, а. е.1, л. 96(б). Нанесени са 4 лични печата на Д. Смрикаров с неговите инициали, с различна форма и графична украса, до тях е отбелязано: *на 1842, майа печатъ ми що е.* За печатите на Смрикаров виж: **Рошковска, А.** Личните печати – ключ за народопсихологията на българина от епохата на Възраждането. – В: *Личните документи като исторически извор.* София, 1987, 143-144.

[6] **Семерджиев, Хр.** *Самоков и околността му*, 245-247.

[7] *НБКМ, БИА,* ф. 652, а. е.1, л. 1-84. Тефтерът е номериран като № 1, голям формат, съдържа 84 листа (вкл. двата форзаца), от ръчна хартия, подвързан е с мраморна хартия и има кожен гръб и ъгли. Годината е отбелязана на предния форзац с турски цифри и встрани до нея е записано: *1833; марта /д/о иуния на Филибе.*

[8] Пак там, л. 9(б).

[9] Пак там, л. 2-10. Откъси: *Хесапо ми на дукяно на Св. Георгия... що има шей* (неща, стока)…; *Лето 1833, 26 октомврия, сиреч св. Димитрия, кога хесапим дукяно що има шей...*

[10] Пак там, л. 11.

[11] Пак там, л. 40, 46(б).

[12] Пак там, л. 166.

[13] Пак там, л. 19(б), 38-38(б), 59(б).

[14] Пак там, л. 20 (б), 45(б), 61.

[15] Голямата фамилия Смрикарови е в преки роднински връзки с почти всички известни възрожденски самоковски фамилии: Хаджигюрови, Хаджитоневи, Карастоянови, с Димитър и Захари Зограф. Учителите Захари Икономович Круша и Николай Тонджаров са съответно братовчед и баджанак на Д. Смрикаров. Роднинството между тях е засвидетелствано в личната им кореспонденция и е потвърдено от наследниците им. Потомката на Д. Смрикаров, г-жа М. Йончева от Самоков, дълги години събира и класифицира информация за своите предшественици и успява да проследи роднинството между старите самоковски фамилии. Тя любезно предостави сведения за рода на Смрикарови, за което искрено й благодаря.

[16] За учителстването на Неофит Рилски в Самоков виж: **Радкова, Р**. *Неофит Рилски и новългарската култура. Първата половина на XIX в.* София, 1983, 29-30; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 235-238. Ученици на отец Неофит Рилски в Самоков са още: йеродякон Неофит, Сотир Чавдаров, Константин Фотинов, Захарий Круша, виж: **Снегаров, Ив.** *Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него).* София, 1951, с. 23, 48-49.

[17] *НБКМ, БИА,* ф. 652, а. е.1, л. 20(б). За споменатия гръцки лекар Костадин в Самоков виж: **Мутафов, Ем.** Гръцката фамилия Константину и художествените процеси в Самоковската митрополия през първата половина на XIX в. - *Проблеми на изкуството*, 14, 2010, 36-39.

[18] *НБКМ, БИА*, ф. 652, а. е. 1, л. 33.

[19] Пак там, л. 45.

[20] Пак там, л. 14, л. 16.

[21] Пак там, л. 13. Някои от писма на Д. Смрикаров до Неофит Рилски, виж: **Шишманов, Ив**. Материали за историята на българското възраждане. – *СбНУНК*, Кн. III, 1890, 395-620; **Шишманов, Ив.** Нови студии из областта на българското възраждане. I. В. Априлов, Неофит Рилски и Неофит Бозвели. - *СбБАН*, кн. XXI, 1926, с. 162, с. 174, с. 210, с. 311, с. 317.

[22] *НБКМ, БИА*, ф. 652, а. е. 1, л. 19(б). От същата дата е вписана по-късно сметка за дължимите суми от самоковския владика в Будим, с когото очевидно Д. Смрикаров пътувал до Будапеща, виж тук цит. бел. № 36.

[23] **Стоянов, М**. *Българска възрожденска книжнина,* № 6303

[24] *НБКМ, БИА*, ф. 652, а. е. 1, л. 36(б).

[25] Пак там, л. 66(б).

[26] Пак там, л. 63.

[27] Пак там, л. 150.

[28] Пак там, л. 152(б), л. 175(б) и 182.

[29] **Стоянов, М**. *Българска възрожденска книжнина,* № 4808, № 7180, № 1349, № 7178; № 7933.

[30] *НБКМ, БИА,* ф. 652, а. е. 1, л. 33.

[31] Пак там, л. 60.

[32] Пак там, л. 50(б), 79(б).

[33] Пак там, л. 14.

[34] Самоковският митрополит Матей оставя дългове за повече от 35 000 гроша, взети от няколко

заможни самоковски фамилии: Авраам Ароонлу, Никола Кръстев, Захари Хаджитонев и др., виж: **Темелски Хр**. Цит. съч. с.394.

[35] **Семерджиев, Хр.** Цит. съч. 87-93; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 380-386, с. 402.

[36] *НБКМ, БИА*, ф. 652, а. е. 1, л. 56.

[37] Пак там, л. 17(б)-18. Цитат от бележката: *1 вратовезеница на даскало, 1 кавве, 3 филджана, 1 тефтер, 2 карпи царвени, 10 вилици железни, 2 тестета игли игилински, 16 драма восок царвен, 11 чифта женски пантофи...;* с. 121 – *ширит за сакето на кокона Елисавета, една карпа царвена на кокона Елисавета..., един кушак на Мариола, ока сладко от Керван донесох..., ока октоподи от Керван, 11/2 сапун, 27 любеници..., 16 гроша за 3 книги от Райнович Карловалията*, *....бравата за белио ковчег – като пойдоме на Чамкория...* ; *20 гр. на сахатчията зе за меремет - големио сахат.*

[38] Пак там, л. 76(б)-77(б)

[39] Пак там, л. 87.

[40] Хрониката на еврейската фамилия Арие от Самоков не е публикувана. Тя е преведена на български език от А. Хананел и Е. Ешкенази и е запазена в няколко машинописни копия в *БИА* на *НБКМ* и *ЦДА*. Повече за нея, виж: **Ешкенази, Е.** За хрониката на семейство Арие от Самоков. - *ИИИ*, 12, 1963, 193-213. Нейно копие се пази и в Историческия музей в град Самоков, което именно цитирам тук във връзка със споменатия в текста Бохор Куюмджи: ИМ Самоков, НА, Инв. оп. 11, а. е. 1, л. 53 и л. 211; за Бохор Куюмджи виж също: **Полимирова, М**. Еврейската общност в град Самоков през XVIII-XIX в. – *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски" (ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев")*. Т. 94 (13), 2004. С., 2006, 289-296.

[41] Хроника на еврейската фамилия. а. е. 3, л. 27-30; **Семерджиев, Хр**. Цит. съч., с. 217; **Темелски, Хр**. Цит. съч., 137-138.

[42] *НБКМ*, *БИА*, ф. 652, а. е. 1, л. 33.

[43] Пак там, л. 44, л. 50.

[44] Пак там, л. 158(б).

[45] Пак там, л. 66(б).

[46] Пак там, л. 56 – обобщаваща сметка за 18 юни 1838 г.: *що собирам сичко що има у Чарковете сермия и стока;* Пак там, л. 48. – на 28 май 1839 г. Смрикаров отбелязва разходите за ремонт на повреден чарк, който съдружникът му *бае Христоте* (Христо Хаджигюров) откарва в Пирдоп: *дадох му за правене на чарко…, за кирия на чарко…*; Пак там, л. 174 – след години, на 1 септември 1850, Смрикаров отбелязва съдружие с Йован Добрев на мястото на Хаджигюрови: *Що видувам хесап със Йована Добрева на х/аджи/ Гюровите чаркове.*

[47] Пак там, л. 65.

[48] Пак там, л. 85-166. Вторият тефтер започва от 1838 г., същата година, в която Д. Смрикаров пътува в Босна, и включва периода 1840 – 1842 г., когато е касиер на митницата в Сараево. Информацията е доста объркана и понякога е трудно да се определи за къде точно се отнасят сметките, в които непрекъснато се споменават Самоков, Травник, Сараево, изпратени и получени различни стоки, изброяват се имена, взети и дадени суми, но невинаги става ясно „откъде" и „закъде".

[49] Пак там, л. 115. Смрикаров взима заем от Соломон базиргян башията – сумата е 3000 гр. за срок от един месец с лихва от 60 гроша.

[50] Пак там, л. 175.

[51] Пак там, л. 203(б)

[52] Пак там, л. 175, 178(б), 213.

[53] Пак там, л. 59(б). Изброените в тази бележка имена се срещат и в други документи от посочения период, някои вече цитирани тук (Хроника Арие и сметководни тефтери на други самоковци) затова няма съмнение, че това са именно самоковски евреи.

[54] Пак там, л. 132(б).

[55] Пак там, л. 127.

[56] Пак там, л. 213.

[57] Пак там, л. 210.

[58] Инициатор и реализатор на тази идея през 1858 г. в Самоков е лекарят от еврейски произход д-р Антон Унтерберг, който привлича в общо съдружие самоковския каймакам Ясин бей и фамилия Арие, които са собственици на мадани в Самоков. Трите страни уточняват дяловото си участие и сключват договори помежду си, като средствата осигуряват Ясин бей и Арие. Унтерберг отива лично във Виена, закупува нужните машини и съоръжения и довежда оттам специалист инженер. Модерната леярна се строи в полето при лозето на Ясин бей, където имал видня – топилната пещ за желязна руда, а също и вила. Почти веднага след пускането й възниква дефект. Въпреки, или именно поради факта, че за няколко минути леярната се оказала по-рентабилна от съществуващите остарели топилни пещи, Ясин бей забранява да я ремонтират и заповядва

да я разрушат, под предлог, че от нея се виждал харемът във вилата му. Фамилия Арие понася големи финансови загуби. Повече за построяването и съдбата на тази леярна в Самоков виж: Хроника на еврейската фамилия. а. е. 3, 128-130, 301-303; **Темелски, Хр**. Цит. съч., 109-110.

[59] *НБКМ*, *БИА*, ф. 652, а. е. 1, л. 204.

[60] Хроника на еврейската фамилия. а. е. 3, с. 130; *НБКМ, БИА*, ф. 33, а. е. 86, л. 4. (Архив на братя Хаджигюрови).

[61] *НБКМ, БИА*, ф. 652, а. е. 1, л. 204.

THE ACCOUNTING BOOKS OF DIMITAR SMRIKAROV – EVIDENCE FOR SOME ASPECTS OF THE ECONOMIC RELATIONS IN SAMOKOV FROM THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Maria Polimirova

Abstract

Dimitar Smrikarov (1810-1876) is one of the most eminent and educated citizens of Samokov during the nineteenth century. He is an enterprising merchant, who travels and trades in Macedonia, Bosnia, Serbia and Constantinople, regularly visits the major trade fairs in Serres and Uzundzhovo, participates in innovatory for his native town economic initiatives. Smrikarov is a respected townsman, who takes an active part in the social processes of the Revival. He is a figure for the independence of the church, a bookman and a book-publisher.

This paper is based on the accounting books of Dimitar Smrikarov, kept at the National Library in Sofia (БИА, ф. 652, а. е. 1), which contain heterogeneous and interesting information about the nature of the economic relations in Samokov during the first half of the nineteenth century. At the same time they reveal the personality of their creator and his financial relations with famous figures of the Revival period, relatives and friends. Of particular interest are the numerous entries for everyday deals and monetary operations between Dimitar Smrikarov and part of the Muslim and Hebrew communities in Samokov. Therefore here the accounting books are studied as sources of information about the everyday social life and the economic relations between the people of different ethnical and religious groups in Samokov.

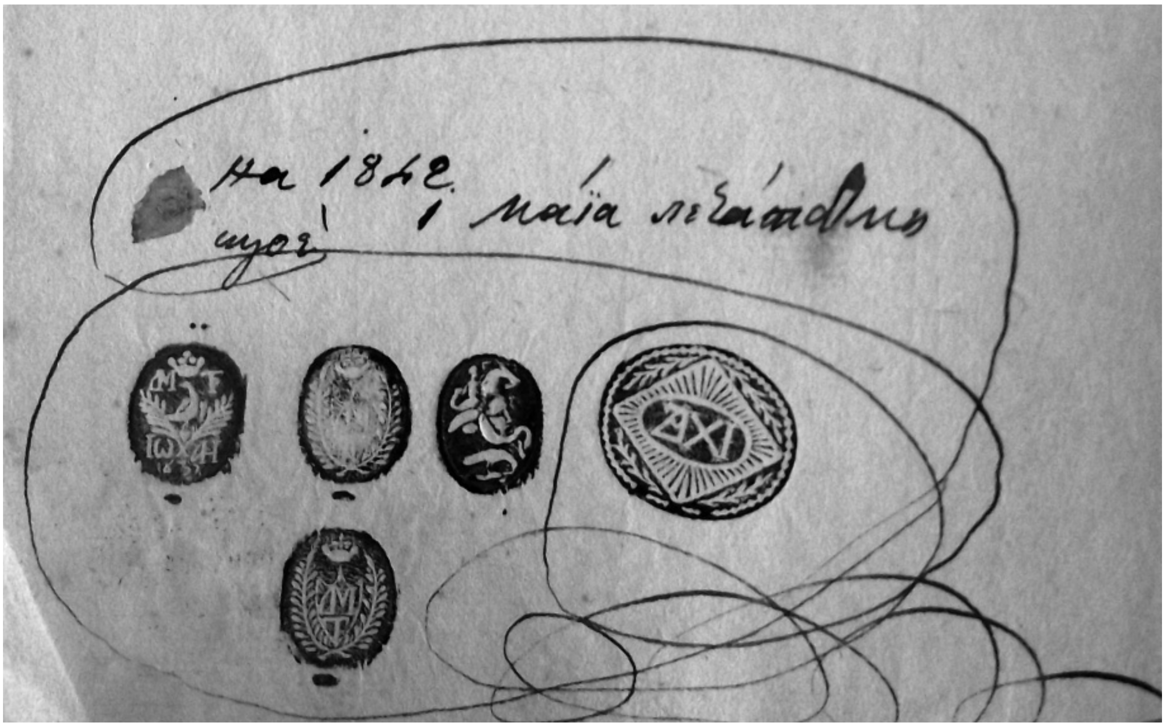
на 1862
1 маїа

Обр. 1

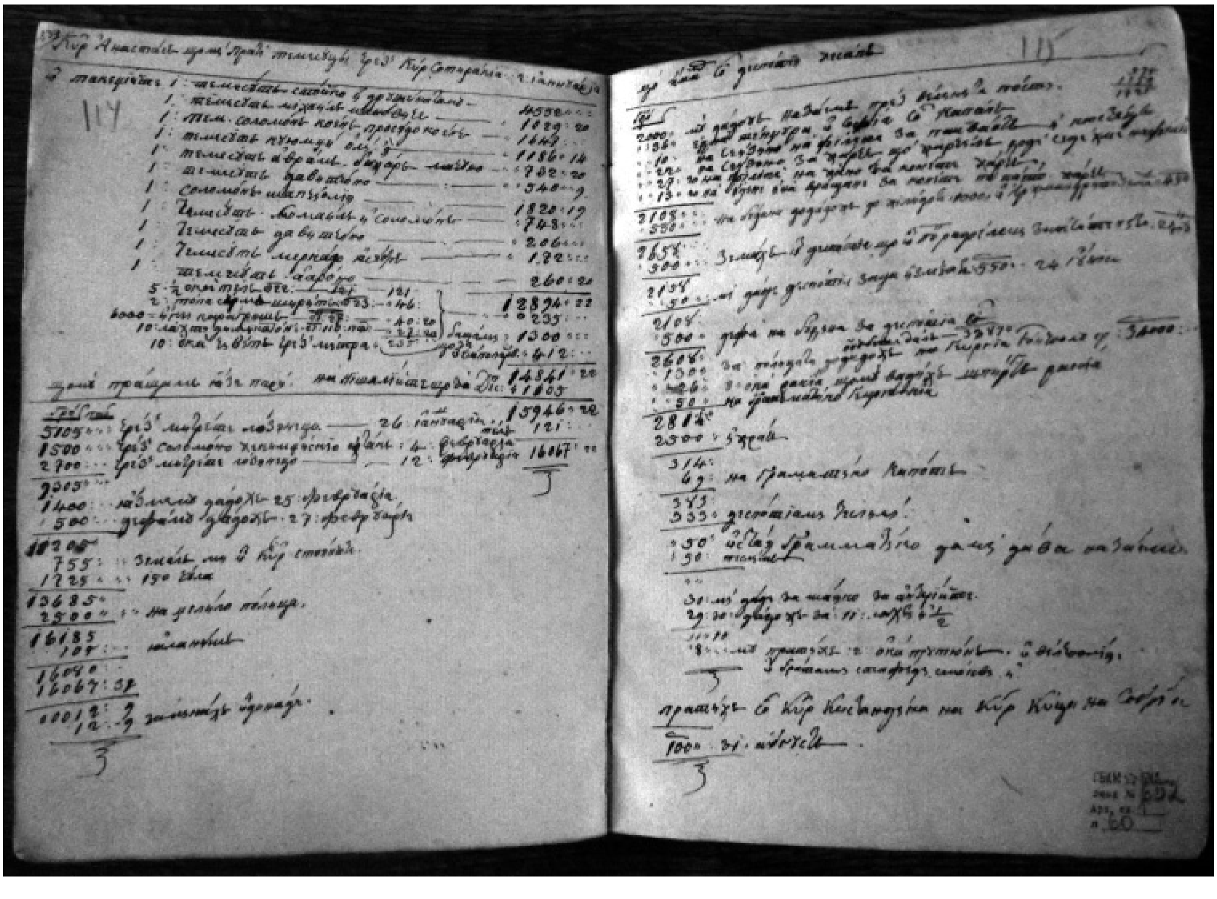

Обр. 2

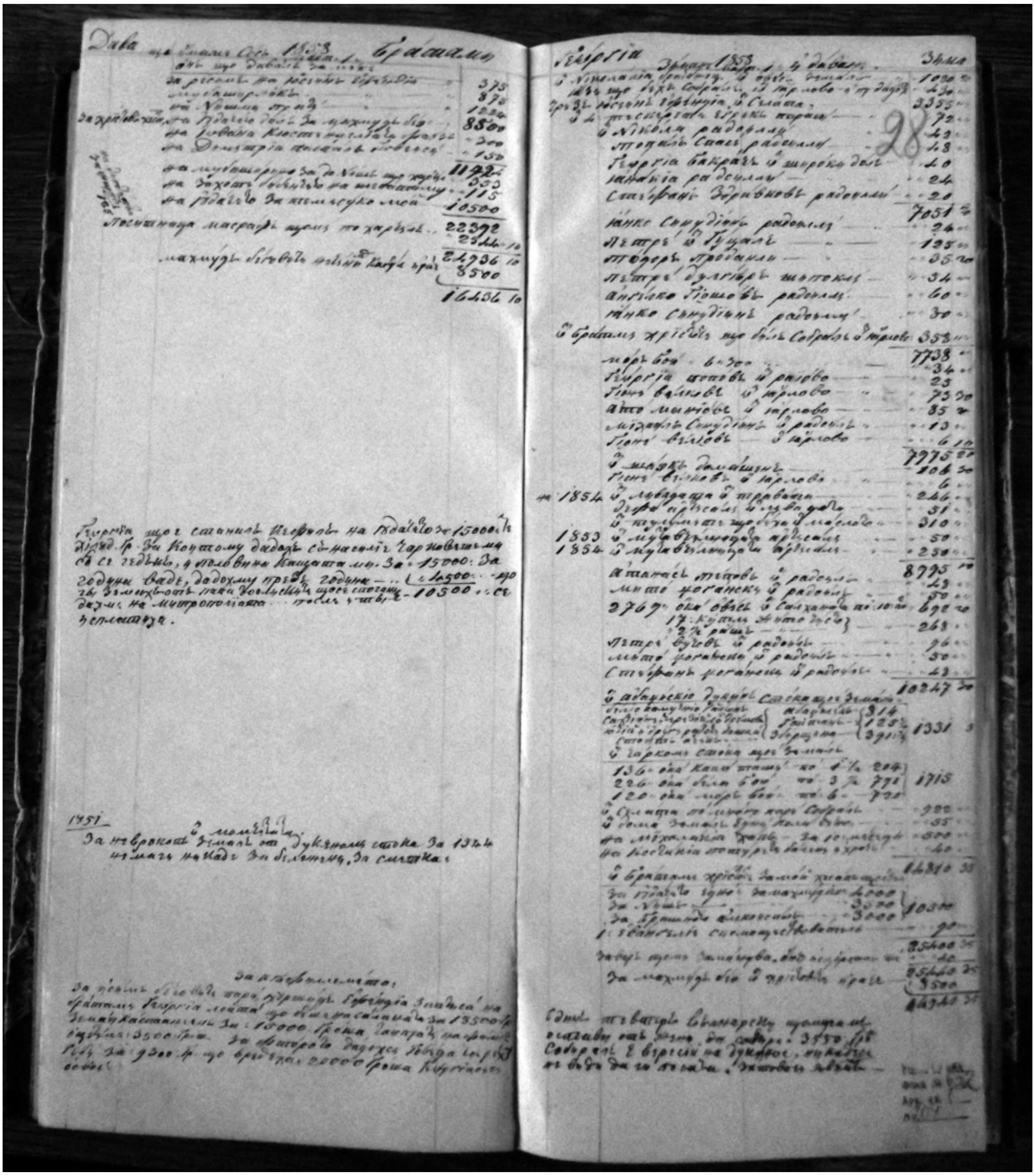

Обр. 3

LA BULGARIE ET LES BULGARES DANS LA PRESSE ECRITE AMERICAINE AVANT 1860[1]

Patrick Lecaque

Avant le dix-neuvième siècle le nom bulgare ou Bulgarie apparaît rarement dans les récits des voyageurs britanniques qui traversent le pays avec cependant quelques exceptions notables comme celle d'Edward Brown, un médecin éduqué à Cambridge qui est passé par la Bulgarie en 1669 et a laissé une description et des dessins de femmes bulgares qui sont peut-être les premiers dessins connus de Bulgares avant le milieu du dix-neuvième siècle[2].

Dans la première moitié du dix-neuvième siècle ceux qui voyagent à travers la Bulgarie, hésitent quant à l'ethnicité des « Bulgares ». Certains les appellent simplement Chrétiens par opposition aux Turcs, d'autres les appellent Grecs. Josiah Conder[3], qui en quelque sorte fait la synthèse de ce que l'on sait en Angleterre des habitants de cette contrée (la province bulgare et la province adjacente) parle d'eux comme des Chrétiens autochtones qui parlent « la langue illyrienne ou slavonne » et qu'il appelle *Serves* [Servians]. Comme l'a déjà remarqué Maria Todorova[4] ces voyageurs à quelques rares exceptions près ne montrent aucun intérêt particulier pour cette population, s'intéressant beaucoup plus dans leur récit à la nature et aux activités commerciales le long de leur route.

Ce sont ces récits qui sont à la base des quelques informations qui sont rapportées sur la Bulgarie dans la presse américaine avant 1860.

Si les Bulgares sont rarement mentionnés dans les récits de voyageurs britanniques, le récit du Dr. Walsh est une exception et trois extraits de son livre ont été imprimés dans des journaux américains un an après sa première publication à Londres en 1827.[5] Dans un premier extrait publié le 26 septembre 1828[6], il donne une description détaillée de la ville de Shumla qui a près de 60000 habitants à cette époque. La ville est divisée en deux parties distinctes : la ville turque avec ses mosquées et minarets dont les toits en étain sont si brillants sous le soleil qu'il peut à peine garder son regard sur la ville, occupe la partie haute. La ville a une tour à horloge et il note qu'il n'a jamais vu une tour à horloge dans une ville sous domination turque à part à Athènes où elle avait été offerte par Lord Elgin en compensation pour son « appropriation » des sculptures du Parthénon. Cette tour aurait été construite par un Pasha qui avait été prisonnier en Russie et qui y avait acquis un goût pour les horloges et les cloches.

Dans la partie basse, distincte de la partie haute, qui comprend environ 300 maisons vit la population chrétienne (Grecs et Arméniens) et juive.

Le *Farmer's Cabinet* d' Amherst dans le Massachusetts en date du 8 novembre 1828,[7] consacre un paragraphe de 17 lignes sur une colonne, toujours extrait du récit du Dr. Walsh, aux Bulgares:

> « Les Bulgares. Entre les crêtes basses et hautes
> du Balkan il y a de larges plaines et de nombreux
> villages bulgares. Là il y a de magnifiques prairies,
> des pâtures, des champs de céréales, des ruisseaux d'eau
> pure, et des moutons, chèvres, bœufs et buffles
> en abondance. Les huttes dans les villages bulgares sont
> dispersées çà et là sans tenter de former une rue, et sont
> construites en plantant des poteaux dans le sol et en entrelaçant
> des tiges de saules entre eux jusqu'à former un énorme panier.

> Les toits sont couverts de chaume et le panier est couvert de boue.
> des tapis de laine couvrent le sol sur lesquels les habitants
> s'assoient le jour et dorment la nuit. La propreté et le confort
> s'imposent, et les gens seraient heureux s'ils n'avaient pas à
> subir des exactions de la part des Turcs. » [sauf indication contraire tous les textes cités ont été traduits par moi-même]

Quelques jours plus tard le *Newburyport Herald*[8] publie un dernier extrait du récit du Dr. Walsh consacré à une dance de bienvenue dans le village de Lopenitza. Le Dr. Walsh décrit en grands détails les vêtements des danseuses, les tresses de leurs cheveux sur lesquelles sont accrochées des pièces d'or et d'argent, leurs bracelets et leurs boucles d'oreille, et toute la grâce qui se dégage de leur dance et de leur chant.

La plupart des anecdotes rapportées par les voyageurs qui parcourent l'empire ottoman sont une suite d'observations hâtives qui le plus souvent reflètent un préjudice culturel de la part de leur auteur. Ainsi une courte dépêche extraite du livre de Keppel: *Récit d'un voyage à travers les Balkans*[9]*,* publié à Londres en 1831 rapporte que: « les Bulgares se marient très jeunes, les femmes ayant 12 ou 13 ans. Dans les villages les couples bulgares passent leur vie ensemble d'une manière très amicale, mais dans les villes plus grandes, telle Andrinople, ils divorcent à la moindre excuse, et que l'on m'excuse de le dire, mais ce sont les dames qui généralement le souhaitent. Ceci arrive souvent six mois après le mariage. »

Il est donc réconfortant de lire dans des extraits de lettres adressées à Sir Fordyce, que, selon leur auteur, « les Bulgares sont les gens les plus industrieux dans cette partie du monde »[10]. Il remarque qu'ils sont infatigables en particulier pour les travaux agricoles et qu'ils élèvent leurs filles afin qu'elles puissent remplir les même travaux. Il a été frappé par le nombre de compagnies de jeunes femmes en groupe de 20 à 40 qu'il a rencontrées dans la plaine Thrace. Il décrit en détails leur costumes et leurs coiffures et coiffes. Il est frappé par le fait que certaines vont tête nue bien qu'elles soient loin de chez elles, sans pour cela être harassées par les hommes. Il attribue cela au fait que la punition pour un tel outrage qu'il soit commis par un Chrétien ou un Turc est la mort.

Mais il existe des femmes au comportement plus « libre », ainsi « à une heure de route de Shumla, en Bulgarie, se trouve la petite ville de Madara, habitée uniquement par des femmes, dont la prodigalité est devenue proverbiale en Turquie. Elles sont au nombre d'environ 2000, et forment une sorte de communauté. Elles sont exemptes de toutes taxes et impôts, et elles se disent musulmanes [il faut en déduire que ce sont des Turques - plus probablement des Tsiganes -, et non pas des Bulgares] bien qu'elles ne portent rarement ou jamais un voile. Madara est une sorte de ville refuge pour ces malheureuses beautés qui veulent échapper à la vengeance de leur mari ou à la colère de leurs parents et amis »[11].

L'auteur anonyme de cette dépêche indique plus loin que « dès qu'un voyageur apparait parmi elles, un groupe s'avance en dansant, habillées de manière très légère, et l'invite avec des gestes et mouvements voluptueux à entrer chez elles. Cela ne cesse pas tant qu'il n'a pas indiqué sa préférence pour l'une d'elle et l'a accompagnée chez elle où la fête qui en général dure plusieurs jours commence. »

Tout visiteur qui vient avec l'intention de participer à ces « fêtes » est le bienvenu. Par contre, tous les voyeurs sont systématiquement chassés.

Toujours selon l'auteur, c'est à Madara que le Déré-Bey choisit ses Guvindas « (des danseuses qui dansent les danses les plus lascives), qui servent non seulement à distraire leur seigneur, mais qui sont armées jusqu'aux dents et servent de gardes du corps, et qui ont en temps de paix les plus rapides destriers. »

Il semblerait, toujours selon l'auteur « qu'il aurait existé à cet endroit à une époque très ancienne une société similaire [à celle qu'il décrit]. C'est peut-être cela [toujours selon l'auteur] qui a donné naissance aux merveilleuses et diverses histoires sur les Anciennes Amazones. »

Les faits divers ont de tous temps constitué une part importante des journaux. C'est ainsi que l'on trouve l'un de ces faits divers dans une longue colonne de 84 lignes qui reprend un article de la Gazette des Tribunaux[12].

Comme toujours à l'époque, l'histoire est racontée sans commentaires: dans un village près de la ville de Niche [Ниш] vivait une famille qui avait deux enfants : un garçon et une fille. Lorsque la fille eut 16 ans elle se maria et partit vivre avec son mari dans un village éloigné de celui de ses parents. A peu près à la même époque, leur fils, Yonko, partit chercher fortune à Constantinople. Environ six ans passèrent, le fils ne donna pas de ses nouvelles.

Un jour, alors que sa sœur vaquait à ses occupations au milieu de ses enfants, le chien de ses parents qu'elle avait emmené avec elle après son mariage se mit à aboyer joyeusement à l'arrivée d'un jeune homme qui la prit dans ses bras en disant : Je suis ton frère Yonko. Il avait apporté des cadeaux pour les enfants qu'il leur donna. Il demanda des nouvelles de ses parents et dit à sa sœur qu'il aimerait passer la nuit chez elle avant d'aller surprendre ses parents le lendemain.

Il lui dit qu'il voulait leur faire une surprise et qu'il irait leur demander l'hospitalité pour la nuit sans leur dévoiler qui il était. Il partit donc le lendemain matin, mais la route étant longue il n'arriva que la nuit tombée. Il frappa à la porte, sa mère ouvrit et ne le reconnut pas [comment une mère ne pourrait-elle pas reconnaître son propre fils après seulement six ans ? – la question n'est pas posée]. Son père qui arriva peu de temps après ne le reconnut pas non plus. Ils parlèrent de choses et d'autres pendant un moment, puis il se retira pour dormir.

La femme dit alors à son mari [qui le racontera plus tard], as-tu remarqué qu'il a une ceinture remplie de pièces d'or ? Et elle ajouta : « Pourquoi laisser passer une telle opportunité de nous enrichir ? » Après quelques discussions la femme qui selon l'article avait une grande influence sur son mari, le convainquit d'assassiner leur hôte pour lui dérober son or. Et ainsi fut fait.

Le lendemain leur fille, leur gendre et leurs petits-enfants arrivèrent tout joyeux : « Alors, l'avez-vous reconnu? Reconnu qui? Yonko, votre fils, mon frère ! »

La mère poussa alors un cri perçant et le père s'écria : « Malheureuse, qu'as-tu fait? »

Bientôt tout le monde dans le village fut au courant du crime. Ils furent arrêtés et conduits à Niche. Le procès eut lieu devant des juges musulmans et chrétiens. Le mari fut acquitté mais la femme fut condamnée à mort par pendaison. L'un des juges, l'évêque grec de la région leur dit que l'église interdisait la pendaison ou la décapitation des femmes. Il demanda donc qu'elle soit jetée vivante dans du goudron bouillant. Mais le Grand Vizir en dernier ressort pencha pour la pendaison. Ainsi fut fait devant une grande foule.

La presque totalité des dépêches publiées dans les journaux sont comme nous venons de le voir des reproductions *verbatim* de dépêches publiées dans des journaux anglais ou rarement d'autres pays européens. Mais il y a aussi de rares informations en provenance de voyageurs américains telles celles du missionnaire identifié seulement par les initiales J.W.P.[13] Il s'identifie comme faisant partie de personnes dont la mission est de « publier les Evangiles de Jésus-Christ en priorité « pour les Juifs, mais pour les Gentils aussi » ».

Il remarque dans sa lettre aux éditeurs du *Sun* de Pittsfield dans le Massachusetts, qu'ils pourraient peut-être être intéressés à publier sa lettre car si ses lecteurs sont accoutumés à des récits de voyages à travers différentes parties de l'Europe, à sa connaissance aucun Américain n'a jamais publié des récits de voyage sur la Macédoine. Il indique dans sa lettre qu'il a déjà réuni des matériaux pour plusieurs lettres à partir de notes qu'il a prises principalement en voyageant à cheval de place en place. Et de fait non seulement le *Sun* publiera cette première lettre, mais en publiera une deuxième avant de faire de ce J.M.P son correspondant et de publier une série de ses articles.

Sa deuxième lettre[14] datée du 20 mars donne une foule de détails sur leur périple au nord de Salonique. Il s'arrête pour la nuit dans un village turco-bulgare et passe la nuit chez un Bulgare qui, dit-il, est heureux de les héberger et leur donne la meilleure pièce de la maison, celle qui a un plancher. Il remarque que bien que la vallée où se trouve ce village soit aussi fertile que les vallées du Berkshire, les paysans de cette vallée n'ont pas la stimulation ou les compétences nécessaires pour les exploiter. Il est surpris de découvrir que la maison de ces paysans n'a aucune pièce entièrement close. Elles n'ont que trois murs, aussi bien celles pour les gens que celles pour les animaux.

Le lendemain ils arrivent à Kulkush [Ку̀куш (en grec: *Κιλκίς* ; en turc: *Kılkış*) qui à l'époque est un village essentiellement bulgare de quelques 5000 habitants. Il y admire les deux églises, en particulier celle construite sur le sommet de la colline qui domine le village. On lui rapporte que ce sont les femmes du village qui ont monté l'eau nécessaire à la préparation du mortier. Il ajoute qu'il y a 10 prêtres dans le village. Du sommet de la colline ils ont une vue magnifique sur des kilomètres à la ronde jusqu'au sommet enneigé de l'Olympe au sud. C'est une vaste étendue de champs de blé et de vignobles.

A la tombée de la nuit ils arrivent à Doiran (Дойран), un village de 700 foyers au flanc d'une colline, sur le bord d'un lac. Ce qui est le plus remarquable dans ce village, c'est qu'il y a une école qui suit la méthode lancastrienne, c'est-à-dire essentiellement que les élèves les plus avancés enseignent aux étudiants le moins avancés[15]. Il remarque que bien que tous les élèves soient bulgares (à quelques exceptions près) la langue d'enseignement est le grec. Et il ajoute avec un sens critique qui a fait défaut à nombre d'autres occidentaux qui ont voyagé dans ces contrées à l'époque que « la même langue est employée dans les églises. De cette manière, si les gens sont suffisamment passifs, le clergé en profitera pour les emmener sous leur contrôle. »

Les nouvelles religieuses occupent d'ailleurs une place privilégiée dans les journaux américains, que ce soit les nouvelles de la restauration du droit de culte ou les nouvelles sur une nouvelle édition de la Bible en bulgare.

Ainsi, le Boston Recorder du 18 novembre 1817 publie une dépêche datée du 29 juillet de la même année en provenance de St. Petersburg qui annonce que dans une lettre au comité[16] le « Vénérable Exarque de Moldavie […] utilisera tous les moyens en son pouvoir pour faire traduire le nouveau Testament dans la langue bulgare. » Il ajoute qu'il est en correspondance « avec des lettrés de cette nation afin de déterminer quels sont les premières mesures à prendre afin de mener à bien ce nécessaire et désirable projet. »

En 1823 de nombreux journaux publient un article sur les activités de la Société Russe de la Bible et ses éditions de textes sacrés en de nombreuses langues y compris une édition de 5000 Testaments en langue bulgare[17].

Trente trois ans plus tard, le 1 janvier 1856, le journal *Constitution*[18] publie la nouvelle suivante : « Le Nouveau Testament a été récemment traduit dans le dialecte [sic !] bulgare et les gens en ont déjà acheté 10000 copies. La population se monte à au moins 4 millions. Ce sont des Chrétiens en nom, mais profondément ignorants du christianisme. »

Une dépêche en provenance de Vidin (Widden) datée du 27 est publiée dans plusieurs journaux plus de six semaines plus tard, le 15 octobre 1856, dans le *Sun* de Baltimore[19]; le 18 octobre dans le *State Gazette* de Trenton dans le New Jersey[20], et dans le *Barre Gazette* le 31 octobre dans la section: Intelligence Religieuse[21].

Cette dépêche apportait la nouvelle suivante : « Nous avons entendu ce matin un son que le peuple bulgare n'avait pas entendu depuis très longtemps, le son d'une cloche appelant les Chrétiens à l'église pour remercier Dieu que le Sultan ait bien voulu rétablir notre liberté de culte. Vidin est la première ville bulgare à avoir reçu une cloche. »

Comment interpréter cette nouvelle donnée ici hors contexte. Rien ne permet à un lecteur de comprendre qu'il s'agit des premiers pas vers une église bulgare indépendante du Patriarcat grec de Constantinople. Il s'agit indubitablement d'une référence au firman de Mehmed Emin Âli Paşa, en date du 18 février 1856, connu sous le nom de *Hatt-ı Hümâyûnu* édicté à la suite du Traité de Paris à la fin de la guerre de Crimée.

Hatt-ı Hümayun accordait bien une liberté de culte inconditionnelle à tous les sujets de l'empire et prescrivait que nul ne pouvait être contraint de changer de religion. Mais, comme nous le savons, cela ne veut pas dire que les Chrétiens n'avaient pas le droit auparavant de pratiquer leur religion dans l'empire. Cette mini dépêche ne fait aucune référence au fait que c'est le clergé grec, et non bulgare, qui exerce son autorité sur l'église en Bulgarie.

Entre 1770, date de la première mention de la Bulgarie dans nos sources, et 1860, le mot Bulgarie apparait 1361 fois, ce qui est très peu, et le mot Bulgare apparait encore moins: seulement 212 fois et il convient de tenir compte du fait que la même dépêche est publiée dans plusieurs journaux.

Comme nous venons de le voir c'est la beauté et la richesse du pays qui frappe ces voyageurs. Ce sont les femmes surtout qui attirent les regards des voyageurs, ce qui est logique puisque ce sont des hommes. La capacité au travail est mentionnée par plusieurs d'entre eux, mais leur appartenance ethnique demeure un mystère.

REMARQUES:

[1] Le corpus des documents qui ont servi à cette recherche provient d'une base de données regroupant plus de 1000 journaux historiques américains allant de 1690 à 1922 : *America's Historical Newspapers including Early American Newspapers Series* 1 - 3, 1690-1922 accessible en ligne pour les abonnés.

[2] *Английски пътеписи за Балканите (края на XVI--30те год. на XIX в.),* София, 1987, с. 26.

[3] *The modern traveller: a popular description, geographical, historical, and topographical, of the various countries of the globe: Turkey*, **Londres, 1827, 278; cité in** *Английски пътеписи за Балканите*, с. 27.

[4] *Английски пътеписи за Балканите (края на XVI--30те год. На XIX в.),* София, 1987, 27.

[5] *Narrative of a journey from Constantinople to England,* Londres, 1927.

[6] *Rhode-Island American and Providence Gazette*, page [1], vol. LXVI, iss. 102, le 26 septembre 1828 et dans le *New Hampshire Sentinel*, page [1], vol. XXX, iss. 41, le 10 octobre 1828.

[7] Egalement dans le *Washington Whig* (Bridgeton, New Jersey), page [2], vol. II, iss. 107, le 8 novembre 1828; et dans le *Middlesex Gazette* (Middletown, Connecticut), page [2], vol. XLIII, iss. 247, le 19 novembre 1828.

[8] *Newburyport Herald* (Newburyport, Massachusetts), page 1, le 11 novembre 1828.

[9] *Narrative of a Journey across the Balkans*, Londres, 1831.

[10] *Salem Register*, Vol. VIII, le lundi 23 mars 1807.

[11] *Salem Gazette*, Friday, le 14 novembre 1828.

[12] *San Francisco Bulletin*, page [4], vol. XI, iss. 38, le 20 novembre 1860, Publié sous le nom de *Daily Evening Bulletin.*

[13] *The Pittsfield Sun* (Massachusetts), page [2], vol. LIII, iss. 2709, le 19 août 1852.

[14] *The Pittsfield Sun* (Massachusetts), page [3], vol. LIII, iss. 2711, le 2 septembre 1852.

[15] Joseph Lancaster (25 Novembre 1778 – 23 Octobre 1838) était un Quaker anglais et un pionnier dans le domaine de l'éducation..

[16] Il n'est pas précisé de quel comité il s'agit, mais le contexte indique qu'il s'agit sans doute de la Société russe de la Bible.

[17] *Washington Whig*, le 6 septembre 1823.

[18] *The Constitution* (Middletown, Connecticut), page [2], vol. XIX, iss. 940, le 1 janvier 1856.

[19] The Sun (Baltimore, Maryland), page [1], vol. XXXIV, iss. 127, October 15, 1856.

[20] Trenton State Gazette (Trenton, New Jersey), page [2], iss. 2986, October 18, 1856.

[21] Barre Gazette (Barre, Massachusetts), page [3], vol. 23, iss. 15, October 31, 1856.

НЯКОЛКО НАДПИСА ОТ СЕЛО СИНИ ВИР

Катерина Венедикова

Село Сини вир (Сенебир) се намира в община Каолиново, Варненска област. През 1934 г. то е преименувано от Сенебир на Сини вир. Към него са присъединени махалите Болярци, Есе и Лападец (Ахлар). Около 1987 г. то брояло 767 жители[1].

Епиграфските паметници от селището засега са проучвани въз основа на снимки, предоставени ми от г-н Стефко Стефанов на 4. X. 2011 г. Всички надписи са от XIX в. Те са няколко надгробни и един – за строежа на джамията.

И в други селища в Шуменско, които съм посещавала, епиграфските паметници на арабица са късни. В Избул са от XVIII и XIX в., в Градище – от втората половина на XIX и началото на XX в., в Климент – от втората половина на XIX и от XX век.

В някои населени места надписите са единствен писмен извор за историята им.

Най-ранният надпис от Сини вир, посветен на дъщеря на заим

Най-голям интерес буди най-ранният от паметниците, в който е регистрирано името на един заим, живял в този район. Той представлява **мраморна надгробна плоча** с 5 реда релефен текст в 5 вдлъбнати писмени полета. Отчупена е отгоре, в отчупената част са останали последните две букви от първи ред. Паметникът се намира в с. Сини вир. Надписът е четен по снимки, предоставени ми от Стефко Стефанов, на когото изказвам благодарност. Текстът е разположен косо, като началните думи на всеки ред започват по-ниско вдясно и следващите се извисяват нагоре наляво. Редовете са отделени помежду си с успоредни плътни линии. Р. 1 и р. 5 имат форма на полукръг, отворен към текста съответно надолу и нагоре. Р. 2, 3 и 4 имат форма, близка до обърнат трапец. Буквите и цифрите са релефни, а петте писмени полета – вдлъбнати и добре огладени.

В това изследване са използвани някои допълнителни знаци. В квадратни скоби са поставени цифрите на реда, на който се намира текстът от непубликувани надписи, препинателни знаци и думи, възстановени от автора и липсващи в текста на епиграфските паметници. За текстовете на арабица е употребена транскрипция на латиница и на кирилица, въз основа на съвременната турска и българска азбука, със следните допълнителни знаци: дължина на гласните – ā, ī, ū ; c̲е – s̲ (c̲), син – s (с), ṣад – ṣ (ṣ), ḥа – ḥ (ḥ), x̲ъ – h̲ (x̲), хе – h (х), з̲ел –z̲- (з̲), зе – z – (з), ẓад (дад)- ẓ (ẓ), ḍ, д̣; зъ – ż, те – t (т), ṭъ – ṭ (ṭ), ‘айън -‘, ǵайън –ġ, ǵ, гяф – g, г, ḳаф – ḳ (ḳ), кяф, кеф – k (к), нунски кяф – ŋ, ñ, хемзе - ’, елиф-и максуре - a̲.

Представям тук най-напред най-ранния надпис от с. Сини вир:

[1] Hüve-l bā[ḳī] [. 2] Merḥūmatu (Merḥūme) ve maġfūratu (maġfūre) lehā [3] Velī za‘īmiñ kerīmesi Şerīfe (?) [4] rūḥı(u) [i]çün el-fātiḥa [. 5] Sene 1254 [.]

[1] Той (Бог) е все[веч]ният [. 2] Покойната и опростена от Бога [, 3] **дъщерята на Вели За‘им Шерифе** (?) [. 4] Заупокойна молитва за душата ѝ [. 5] **1254 година [= 27 март 1838, вторник – 17 март 1839, неделя.]**

Писмото е примес от елементи на **сюлюс и несих и талик**. Над някои думи на р. 2, 3 и 4 има украса – птиче. Над хе от lehā в края на р. 2 има отвесна фетха, а над нун от [i]çün на р. 4 – сюкун. На р. 5 над крайната буква хе от sene има буква хе в начална позиция. Тя може би е съкратената форма на арабското местоимение Hüve – Той (

Господ), с което се призовава Божията помощ. Но би могла да се приеме и като `буквичка за напомняне`.

Името на бащата `Velī - Вели` е едно от 99-те прекрасни имена на Бога. Думата е арабска и означава `собственик, стопанин; настойник, опекун; светец, светия`. Също така е мъжко лично име. Гафуров приема, че смисълът на името е `другар, близък (до Бога), светец`. Разпространено е сред мюсюлманските народи[2].

На трети ред името на дъшерята не се чете сигурно. Ако е Şerīfe, означава `знатна, благородна, почтена, видна, света`. Шериф (араб. мъжки род) и **шерифе** (женски род) били в по-ранно време титли на преките потомци на Мохамед по линия на внука му имам Хасан (625 – 669), син на дъщерята на Мохамед Фатма и на нейния съпруг Али, братовчед и чичов син на Мохамед. Като знатни потомци шерифите получавали привилегии и материални облаги. Но съдилищата за установяване на благородно потекло били премахнати в Османската империя с издаването на Танзиматския ферман (3.XI.1839).[3] Шериф и Шерифе нерядко се срещат и като лични имена.

Годината, в която е погребана покойницата, е една от поредните години на чумна епидемия (1836/37 – 1841/42) в Родопите, в Търновско и на други места в България. Има гробища, в които половината или голяма част от надгробните надписи са от години на чумна епидемия. Такива са например гробището на махалите Баирци и Босилково при едно открито тюрбе на пътя между кърджалийските села Брезен и Боровица, гробището в горичката под тюрбетата на Елмалъ Баба и Фатма при момчилградското с. Биволяне и др.

За разлика от османотурски и турски език, в арабски език има род. Някои арабски съществителни и прилагателни са приети в османотурски език с формите им за мъжки и за женски род. Така merḥūm означава покоен, а merḥūmatu (merḥūme) – покойна; maġfūr значи опростен, а maġfūratu (maġfūre) – опростена. Но тези две твърде често употребявани в надгробните надписи думи невинаги са и двете в женски род в епитафи на моми и жени. Доста често втората не е поставена в женски род. Прави впечатление, че тук и двете са в женски род, както и че в текста няма правописни грешки. И онзи, който е поръчал надписа, и който го е изработил, са знаели добре правописа. Епитафът е изсечен върху мрамора внимателно и красиво.

Надгробният надпис на Вели Заим в Избул

Запазен е **надгробният надпис** на бащата на тази мома или неомъжена жена от Сини вир. Той произхожда от шуменското **село Избул** (Текке-и Козлуджа). Открит е вътре в тюрбето Ахлатлъ Баба (Св. Иван). Има антропоморфна форма и е от мрамор. Релефният текст от 7 реда носи основните особености на писмото **сюлюс**. Четен е по снимка, предоставена ми от г-жа Венета Янкова от Шумен, за което ѝ изказвам признателност. Първи ред с встъпителната формула вероятно е скрит под шала и шапката, поставени на врата и главата на антропоморфния паметник. Текстът от р. 2 до р. 7 в мой прочит и превод гласи:

[1[[2] Merḥūm ve maġfūr [3] el-muḥtāc ila̲ raḥmeti rabbihi [4] l ḳadīr [,] Mūsa̲ Baba Tekkesi [5] sālik erinden Velī za'īm [6] rūḥı(u)na [6] el-fātiḥa [.] Sene 1229 [.]

[1] … [2] Покойният и опростен [, 3] нуждаещ се от милостта на своя Бог [- 4] Всемогъщия (всесилния) [.] В текето Муса Баба [5] (той бе) от мъжете [,] които следват истинния път [,] (името му е) Вели За'им [. 6 Прочетете] за душата му [сурата от Корана] ел-Фāтиха [. 7] **1229 година [= 24 XII 1813, петък – 14 XII 1814, сряда.] (Обр. 2)**

Основните особености са на писмото **сюлюс.** Отвесните букви са удължени. В един и същ ред на места буквосъчетания и букви са вдигнати едни над други на два и на три пласта. Няма правописни грешки. Надписът е красиво и внимателно изработен. Забелязва се, че една дума е променена в клишето на р. 3 и р. 4. В голям брой надгробни надписи то е \`el-muhtāc ila̱ raḥmeti rabbihi l ġafūr – нуждаещ се от милостта на своя Бог – Всепрощаващия\`, докато в нашия надпис е написано \`el-muḥtāc ila̱ raḥmeti rabbihi [4] l ḳadīr – нуждаещ се от милостта на своя Бог – Всемогъщия\`.

На р. 5 четем, че Вели Заим е бил в текето Муса Баба \`sālik erinden\`. Арабската дума \`sālik\` е производна от глагола \`salaka – вървя по пътя, встъпвам, следвам, влизам\`. Тя означава \`който върви по път, пътник; встъпил; който следва, който следва път\`. Като суфистичен термин показва \`**аскет** (достигнал третата степен при суфистите); човек, който е влязъл в някакъв орден и следва пътя на истинската вяра, **мюрид** – послушник; суфист, който върви по пътя на мистичното познание на Бога, последовател на мистично учение, праведник\`[4]. При бекташите мюридите – послушници минават през четири степени: ашък, талиб, мухиб и дервиш. Би следвало да заключим, че нашият Вели Заим е встъпил в степен **мухиб**.

Израза на р. 5 \`**sālik erinden**\`.не съм срещала в други надписи у нас. “Той бе от мъжете [,] които следват истинския път” може да се преведе и “от мъжете-мюриди (послушници)” или “от мъжете суфисти, които следват пътя на мистичното познание на Бога”.

Благодарение на надписа от Сини вир можем категорично да установим годината на смъртта на нейния баща. Имаше някаква вероятност неговата дата да е [1]122 год.[= 2 III 1710, неделя – 19 II 1711 г. сл. Хр., четвъртък.], тъй като една от цифрите в надписа бе повредена. Но датата на епитафа на дъщеря му в Сини вир е четлива и показва 1254 = 1838/1839. За това приемаме 1229 г. = 1813/1814 г. за дата на смъртта на баща и́ – Вели Заим, погребан в Избул[5].

От надписите от Избул и от Сини вир узнаваме, че между привържениците на ордени е имало и заими. Това се потвърждава и от някои надписи от Казанлък. Ако в епитафа от Сини вир бе споменато име на съпруг на покойницата, можехме да заключим, че моми от Избул са били задомявани в недалечното Сини вир. Но в текста е отбелязано само името на бащата. Това значи, че дъщерята е била момиче, мома или неомъжена жена. При това положение вероятно семейството на Вели Заим е живяло в Сини вир.

Надгробният надпис на Вели Заим в Избул е открит в тюрбето (гробницата) Ахлатлъ Баба (параклис Свети Иван). То се намира на североизток, на около 800 – 1000 м от тюрбето Муса Баба, над местността Къшлата, където било разположено първоначално селото Поставен бил като камък при главата вътре, без да е вкопан в земята[6]. Но в епитафа, както видяхме по-горе, е отбелязано, че Вели Заим е служил в текето (дервишката обител) Муса Баба (още Али Баба и параклис „Свети Илия”), което се намира в местността Чифлика, северно от селото. Вероятно е пренесен в другото тюрбе (Ахлатлъ Баба) от гробището при тюрбето на Муса Баба. Освен това покойникът е имал степен мухиб – третата степен на мюридите – послушници, които все още нямат право да показват на другите пътя. Не би следвало неговият надпис да е вътре в гробницата като камък при главата на гроба. Там би трябвало да има паметник в чест на мюршид\`а, духовния ръководител, който има право да наставлява и показва пътя, със звание \`баба, деде\` шейх, пир, шах, султан\` и др. В доста случаи може да има камък без надпис.

Арабската дума **za‘īm**, изписана с буквите зе, ‘айън йе и мим и произнесена с дълга гласна и, е производна от арабския глагол za‘ama - \`утвърждавам, смятам, мисля, разчитам; гарантирам, поръчителствам (за някого)`. Заим означава `поръчителстващ, гарантиращ; поръчител, гарант; отговорен, отговарящ (за нещо)`. Има значения още на `лидер, вожд, глава, предводител, ръководител, отговорно лице; принц, шеф; военен термин е за полковник, бригадир, бригаден генерал`. Като исторически термин показва `владетел, държател на голям лен, зеамет`. Освен това е и лично мъжко име[7]. Но това се среща обикновено при потомствени заими, които едновременно са и държатели на зеамет, каквито са например някои казанлъшки заими. В османотурски за притежател на зеамет се случва да се употреби и друга форма на изписване с буквите зе, елиф, ‘айън и мим - **zā‘im**, съответно произнесена с дълга гласна `а` и с кратка `и`.

Зеамет се наричал ленът, който носел на ленния владелец (заим) приход от 20 000 до 99 000 акчета. Когато се завладеела нова територия, на онези, които показвали заслуги във войната, на държавни и дворцови служители, се давал зеамет. Такива ленове получавали обикновено висшите командири в спахийската войска – алай бейовете, секретарят на дивана (реис юл кюттаб), шефовете на големи служби в столицата, санджак бейовете и др., като възнаграждение, заплата за изпълнявана служба[8].

За надписите в чест на заими

Думата заим е открита в малко надписи досега у нас като титла, като лично име или прозвище, може едновременно да е и титла, и лично име или прозвище. Среща се в строителни и надгробни паметници и в надписи върху предмети от XVIII и XIX век. Засега най-ранното отбелязване е върху цилиндрична надгробна колонка от мрамор в лапидариума на Музея “Искра” в град **Казанлък**. Релефният надпис е изработен с примеси от писмата **несих и сюлюс**.

[1] Gülşeni firdevs ola [2] yā Rabb [!] Bekir bin [3] Za‘īm İbrāhīm Aġa [. 4] 1151 [.] – [1] Да стане [жилище за покойника] Райската градина [,] пълна с рози [, 2] о Боже [!] Бекир [,] син на [3] за‘има Ибрāхим Ага [. 4] **1151 [година по Хиджра**, която отговаря на периода **от 21.IV.1738, понеделник до 10.IV.1739, петък** .] [9] **(Обр. 3)**

Заимът Ибрахим Ага бил потомък трето коляно на Юсуф Заимоглу, богат земевладелец на служба в султанския двор, който владеел 27 села в околността[10].

Името Заим се чете върху долната по-голяма част от мраморна надгробна **колонка от 1169 = 1755/1756 г.**. Проучена е и е заснета на 9 I 2012 г. **в двора на Имарет джамия в гр. Пловдив.** Включва три реда релефен текст с едри букви. Вис. 68 см. Диам. горе 14 x 13 см. **(Обр. 4)**

[1] Merḥūm [2] Z̲a‘īm (Za‘īm) İbn-i Ḳāsım [3] Aġa [.] 1169 [.]

[1] Покойният [2] З̲а‘им (За‘им) [,] син на Ḳāсъм [3] Ага [.] 1169 [= **7 X 1755, вторник – 26 IX 1756 г. сл. Хр., неделя**.]

Като неологизъм личното име Касъм на бащата на Заим е наименованието на месец ноември. Така се назовава и 8 ноември, началото на зимния период, който завършва на 5 май. Арабската дума **ḳāсъм /Ḳāсъм** означава `разделящ, разпределящ; знаменател` и е също така лично име. То е и име на шиитски светец, племенник на имам Хюсейн, убит по време на сватба. [11] Не се среща често в надписи от България. Регистрирано е и сред мюсюлманските имена извън страната ни[12].

Засега не разполагам с данни дали и този пловдивски Заим е бил едновременно и притежател на зеамет, и потомствен заим, но това е твърде възможно.

В този надпис погрешно думата е отбелязана с начална буква з̲ел - Z̲a‘īm вместо със зе - Za‘īm. Писмото е едър **сюлюс**.

В музея в **гр. Смолян** под инв. № 1475 се съхранява **сахан, изработен от мед и калай** с лята техника. Диам. на дъното 19 см, а в краищата на периферията 26.5 см. Вис. 3.5 см Върху част от периферията е изработен вдлъбнат надпис на арабско писмо от един ред, като долната част на буквите е разположена към външния ръб на периферията. **(Обр. 5)**

Za'imzāde es-seyyid 'Abdallah ['Abdullah] Aġa [.] Sene 1177 [.]

Синът (Потомъкът) на З/за'им Сеййидът (знатният) 'Абдаллах ('Абдуллах) Ага [.] **1177 година [= 12 юли 1763, вторник – 1 юли 1764, неделя.**]

Писмото, с което е изработен надписът, е геометризиран **сюлюс**, с незначителни елементи на **несих**[13]**.** Буквата зе в za'imzāde е завита под прав ъгъл, над 'айън има къса отвесна фетха, мим е с опашка косо наляво, а крайното хе е с пресечени краища горе. Над es-seyyid и 'Abdallah има шедде, над йе в es-seyyid има украса – птиче, за бе в 'Abdallah има недовършен сюкун, а за дал – полегата фетха. Крайното хе в 'Abdallah и sene е завито, както при сюлюс. Текстът е частично вокализиран.

Има немалко автори, които свързват личното арабско по произход име Абдуллах и презимето "син на Абдуллах" с немюсюлмански произход[14]. **Абдуллах** означава `раб Божи, слуга, роб на Бога`.

Вероятно притежател на съда около 1763/64 г. е бил Знатният Абдаллах Ага, син на З/заим. Възможно е това да е и годината, в която саханът е бил изработен. Званието **es-seyyid** (ес-сейид, сеид) се давало на онези, които с документи можели да докажат, че произхождат от рода на другия внук на пророка Мохамед – шиитския имам Хюсейн (626-680), също син на Али и Фатма. Родословието на сейидите и шерифите (потомци по линията на другия син Хасан) се доказвало с документи пред съд, но понякога и с подкуп, и те получавали материални облаги и почит. Съдилищата за установяване на благородно потекло били премахнати в Османската империя, както споменахме, с издаването на Танзиматския ферман от 3.XI.1839 г.[15]

До ликвидирането на Еничарския корпус титлата **`ага`** била давана преди всичко на офицери от Корпуса, а и бившите еничарски аги до Танзимата продължавали да бъдат назовавани така. В миналото "ага" показва хора на висок пост, но невинаги много образовани и невинаги от много благородно потекло. Като исторически термин това е титла, давана обикновено на някои офицери, специално на еничарите[16]. Особено сред термините **преди Танзимата** постът "ага" бил твърде важен. Така наричали **изобщо офицерите в Еничарския корпус**[17]**.** Доколкото нашият ес-Сейид Абдаллах Ага от Смолян е честван в надписа 63 години преди унищожаването на Корпуса и 76 години преди Танзимата, твърде вероятно е да е бил еничарски офицер. Ако баща му е бил заим, следва да е живял през първата половина на XVIII век.

Две строителни фино изработени **мраморни плочи** с надписи съобщават за няколко строежа в **Казанлък**, осъществени от лице на име или с прозвище З/заим. Единият надпис е за строеж на чешма и порта. В двора на джамията вниманието ни привлича рядко красив строителен надпис върху мраморна плоча с форма на правоъгълна призма от "[5] **1180 [г.Х. = 9.06.1766, понеделник – 30.05.1767 г. сл.Хр., събота**]" Изработен е от цял мраморен блок. Има вис. 38 см, шир. 61 см и дебел. 7.2 – 7.3 см. Надписът се състои от 5 реда, изчукани релефно в 4 отделни вдлъбнати добре огладени писмени полета. **(Обр. 6)** Текстът му гласи:

[1] Aḳıdub āb-ı zülālī feth̩-i bāb itdi Za'īm [.] –[1] За`им пусна да тече хладната прозрачна вода и откри вратата[.]

[2] Dīde'-i ḳalbiŋ [kalbini] acub [açıp] keşf-i ḥicāb itdi Za'īm[.]

Тук персийската дума dīde – око, зеница – е употребена в мистичен смисъл: всезнание, всеведение[18], а арабската дума ḳalb – сърце – в преносен смисъл – съкровеност, съкровено място, dīde’-i ḳalbi, букв. зеницата на сърцето си.

[2] За`им разкри всезнанието, всеведението на своята душа, на своята съкровеност (За`им разкри съкровеното място на душата си)[.]

Keşf, араб., откриване, отваряне, значи и откриване на нещо тайно, научаване на някаква тайна, получаване на вдъхновение, откровение от Аллах[19]. И арабската дума ḥicāb има мистичен смисъл – нещо (или всичко), което стои като бариера между човек и Бога.

[2] и разкри преградата (бариерата) между човека (хората) и Бога [.]

На трети и четвърти ред в надписа четем: [3] Pederi māderiniŋ belki cemi‘ ecdādın [4] rūḥı (ruhu) şād olmaġıçün [olmaḳ için] ḥasan bā’b itdi Za‘īm [.] –[4] За`им направи прекрасна врата (порта)[,] за да се зарадват душите [3] на баща му [,] на майка му и може би на всички прадеди [.]

При изработката на този паметник са използвани елементи от писмата **талик** и в по-малка степен **на несих и сюлюс**. Текстът не е вокализиран. В aḳıdub на р. 1 и acub на р. 2 забелязваме по-стария фонетичен вариант на деепричастието, в нарушение на лабиалната хармония на гласните, спазвана в съвременния език. Формата itdi (в съвременния език etti) на р. 1, 2 и 4 илюстрира промяната i/e, характерна и за старотурския (XIII – XV в.), и за среднотурския (XV – XIX в.) етап от развитието на езика. В ecdādın на р. 3 крайната съгласна е изписана погрешка с нун - n, вместо с нунски кяф – ñ. Тук е отразена твърде важна фонетична промяна – вече се спазва законът за лабиалната хармония в окончанието за родителен падеж, за разлика от старотурския етап, когато гласната е само закръглена –uñ, -üñ[20]. В olmaġıçün има озвучаване на съгласна ḳ между две непалатални гласни.

Във всички изречения е нарушен правият турски словоред, като подлогът се намира след сказуемото. Това може да е заради римата, тъй като редове 1, 2 и 4 се римуват.

От приведения текст става ясно, че чestваният Заим е бил привърженик на някое от суфистичните направления на исляма.

Другият **фрагмент от надпис** в двора на джамията в **Казанлък** е посветен на същия Заим, вероятно е от същото време, или малко по-късно. Има сходна изработка и палеографски особености и съобщава за още един строеж. Запазен е само фрагмент от втората половина на първите два реда, без датата, и части от две букви от р. 3. От него не става ясно какво точно е построил Заим в Казанлък. **(Обр.7)** Проучван е на място на 11.X.1988 г.

Частта ог мраморна плоча има вис. 24 и 20 см, шир. 30 см и дебел. 6 см.

[1] …ı(i) sırrına itdi (etti) nidā [.] – [1] … и възкликна (нададе възглас, призова) за тайната му [.]

[2] … bu (lu?, bā?) şitāb itdi (etti) Za‘īm [.] - [2] … тази (с?) бързина направи (построи) За‘им [.]

[3] … - [3] …

И този текст, в който се прославя същият Заим, е свързан със съкровените тайни и мистичното познаване на Бога.

Един значително **по-голям строителен надпис**, състоящ се от пет реда в две колонки, “а” и “б”, и кратък шести ред с годината “[6] **1191” [9. 02. 1777, неделя – 30. 01. 1778, петък]** се пази в мазето на Стария музей „Искра” в **Казанлък**. Мраморната плоча има вис. 68 см, шир. 131 см и дебел. 8 см.

Ог текста узнаваме, че чestваният в двата надписа по-горе Заим е потомствен казанлъшки заим. Разбираме че “[1а] … е завършена една веселяща джамия [.[[2а] Неин пръв строител е заимът Ибрахим Ага [,2б], вторият и́ строител е синът му на име Хаджи За‘им Ага [.] Той [3а] положил нови основи и направил минаре…[3б] Направил я по-широка от предишната […]” **(Обр. 8)**

За разлика от разгледаните по-горе два строителни надписа, в този текст на р. 2а и 2б титлата заим е изписана по трети начин – с буквите зе, елиф, ‘айън, йе и мим, с дълга гласна а и с дълга гласна и – zā‘īm. Такава форма, различна от отбелязаните две по-горе, не е регистрирана в основните османотурски, арабски и персийски речници, нито в изследваните тук текстове в чест на заими.

В този надпис датата е предадена по два начина – с цифри и чрез **пълна хронограма** (там тарих или саде тарих). В тази хронограма се събират числените стойности на всички букви – с точки и без точки – в изречението на р. 5б. И по двата начина се получава една и съща година по Хиджра – 1191 = 1777/1778 г. сл. Хр.[21]

[5b] Revnaḳ-i islām [–] dīn-i ḥaḳḳ[,] dergehi ‘ālī maḳām [.] – [5б] Сиянието и блясъкът на исляма [е в] правата (истинната) вяра [,] място на височайшия праг (*може да се преведе и* “място на главното теке, място на главната дервишка обител”)[.]

От някои значения на последните думи можем да предположим, че тази джамия се е намирала близко до дервишка обител.

Според Цв. Райчевска и Я. Танева, същата джамия се намирала в махалата Софулар и през 1859 г. се водела на името на сина Хаджи Заим ага. Към нея той основал и медресе.

По данни на някои регистри от XVI в., сред мюсюлманските махали на Казанлък до 1595 г. включително все още няма махала Софулар (Суфистите, Мъдреците, Мистиците). Наименованието може да се свърже с мистичните направления на исляма и ордените в него. Надписи, документи, жития на светци и изследвания показват, че в Казанлък и околностите през османско време живеели представители на различни мюсюлмански ордени. Осман Баба е светец, който и днес има прочута посещавана обител в с. Текето, Хасковско. Житието му е написано от неговия дервиш Гьогчек Абдал шест години след смъртта му, през 1484 г. Там се разказва как Осман баба прекарва повече от година в Казанлък и околните села и че там има суфисти – sufiler[22]. По-късно, през последните десетилетия на XVII в., сред гулямите – юношите, събирани по закона за пенджика, които работели в султанските градини в Одрин и Галиполи, има казанлъчани, записани под имената Дервиш и Бекташ.[23] Най-ранният открит досега у нас надпис, посветен на дервиш, се намира в двора на джамията в Казанлък. Изработен е върху двеста и два сантиметрова мраморна надгробна колона. Там се чете името на дервиша Али Ефенди, починал през 1651 г.[24] Освен това в Казанлък имало представители на ордените Кадирие, Джелветие и на други братства.

Следващият хронологично предстнавител на заимите може би произхожда от **София**. Върху един тас за чорба с надпис на османотурски език, частна собственост на Иван Кирков от **София**[25], се чете: “Ṣāḥib zā‘im İbrāhim Aġa [.] Sene 1211 [.]” – “Притежател зā‘имът Ибрāхим Ага [.] **1211 година [= 7 юли 1796, четвъртък - 26 юни 1797, понеделник.] (Обр. 9)**

В краткия и доста поизтрит вдлъбнат текст има примеси на шрифтовете **несих**, **сюлюс** и дори един елемент на **талик** в крайното хе от sene - година.

В лапидариума на Музей „Искра” в гр. **Казанлък** се съхранява внушителна мраморна плоча с девет реда релефен текст в девет вдлъбнати, добре огладени писмени полета. На места буквите са очукани и някои думи не се четат, например в края на р. 2, в средата на р. 3. Има и правописни грешки. Паметникът е от “[9] **1230 година “[Х.= 14.Х.1814-3.Х.1815]**” От написаното става ясно, че нов строеж е направил “[6] благодетелят и добротворецът [,] носителят на привилегията [-] награда за дълга служба при Височайшия праг [, 7 който е] от притежателите на зеамети [,] синът на заʻим [,] аянът на **Казанлък** [8] Хаджи Мохамед Ага [,] син на Хаджи Юмер Ага [.] **(Обр. 10)** Не може да се разбере върху каква сграда е стоял този голям надпис.

Текстът започва с възхвала на управляващия султан Махмуд II (1808 – 1839). По време на неговото царуване е съставен този надпис.

[1] Şehinşāh-ı mużafferdārī ve sulṭān Maḥmūd H̲ān [2] yapıldı devr-i ʻadlinde nice… … … [3] H̲udā ihdās̲ıŋ revh (revḥ)-ị nev pür nūr ide her an [!] - [1] Победоносният цар на царете (шахиншāх) и султ̣āн Мах̣муд Х̲āн [- 2] колко… … …бяха направени (построени) в неговото справедливо време [.] [3] Нека Бог [с] ново милосърдие изпълва всеки миг със светлина творението му (строежа му)[.]

[4] Çün ʻināyet-i Ḳādir ve Ḳayyūm irişse bir ḳula [5] ṣarf ider varın h̲ayrāta [,] hiç nażar itmez pūla [.] – [4] Щом милостта (благосклонността, благоволението) на Всемогъщия и Всевечния (Неизменния) стигне до един Божи слуга [, 5] изразходва (похарчва) каквото има (състоянието си, имането си) за благодеяния [,] не пести парите (не гледа личния си интерес за парите)[.]

[6] “Ṣāḥib ül h̲ayrāt ve-l ḥasenāt dergāh-ı ʻālī gediklü [7] zu’amālarından zāʻimzāde āʻyān-ı Ḳazanlıḳ [8] el-Ḥācc Muḥammed Aġa bin el-ḥācc ʻÖmer Aġa [,] dilerim H̲udādan ʻāḳıbeti h̲ayır ola [!] [9] Sene 1230 [.] - [6] Благодетелят и добротворецът [,] носителят на привилегията [-] награда за дълга служба при Височайшия праг [, 7 който е] от притежателите на зеамети [,] синът на заʻим [,] аʻянът на **К̣азанлък̣** [8] Х̣āджията Мох̣амед Ага [,] син на Х̣āджията ʻЮмер Ага [-] моля Бога краят му да бъде добър (участта, съдбата му да бъде добра)[!] [9] 1230 година [.]

1230 година по Х. отговаря на времето от 14.XII.1814, сряда, до 3.XII. 1815 г. сл.Хр., неделя.

В този надпис основните особености са на писмото **сюлюс**. Текстът е почти пълно вокализиран с удължени и отвесни фетхи, с кесрета, заммета и сюкуни. На места има завъртулки и украси – птиче. На р. 3 винителният падеж в iḥdās̲ıŋ погрешка е написан с нунски кяф - ŋ вместо с нун - n. В средата на същия ред думата revh (revḥ) може да е изписана по грешка с буквата хе вместо с х̣а.

Арабската дума **āʻyān – аян** означава `знатни, знатни люде (лица), първенци, видни граждани, велможи, аристокрация, почетни, имените граждани`.

В двора на джамията в **Казанлък** е запазена горната част на мраморна антропоморфна плоча, без главата, на същия “[4] син на заʻим [5] Х̣аджи Мох̣аммед Ага”. Но датата на този паметник е отчупена. **(Обр. 11**) Така че надписите засега ни дават информация за дейността поне на четирима заими в гр. Казанлък – за заима Ибрахим Ага, за сина му Заʻим, за притежателя на зеамет Хаджи Мохамед Ага и за баща му – заима Хаджи Юмер.

И този надгробен паметник е проучен за пръв път и заснет на 16 юни и 12 октомври 1988 г. Състои се от по-голямата горна част на корпуса с раменца, и над тях конусовиден врат. Главата с шапката и долната част на корпуса с датата са отчупени, не са налице. Вис. 58 см, гор. шир. 37 см, дол. шир. 35 см и дебел. при врата 16 см, а при рамото – 2 до 7 см. Текстът е доста очукан и повреден. Някои думи не се четат сигурно, други не могат да се осмислят..

[1] Hüve-l bāḳī [. 2] Bir (Her ?) dūn ve bir (vir ?) kimseye sebātı güllere (?) [.] [3] … Ger seb (?) gider elbet gerek pīr [,] gerek … [4] Gelü (?) yan (?) dergāh-ı muallādan zaʻīm zād[e] [5] …beni enṣeb el-ḥācc Muḥạmmed Aġa kim ḥayf

[1] Той (Бог) е всевечният [. 2] Един (Всеки) от нисък (неблагороден) произход и на никого (никому) непоколебимостта (постоянството) … (?) [3] ако порицанието (проклятието) … отива разбира се (несъмнено, естествено, то се знае) било старият (възрастният)[,] било [… ?] [4] … (?) …(?) от Височайшия праг (от султанския дворец) синът на заим [5] … (?) с определен дял Ḫāджията Моḫамед Ага [,] който уви (колко жалко, напразно)…

Буквите и думите, останали в отчупените части на редове 2-5, пречат да се разбере пълният смисъл на написаното. По начин на изработка паметникът може да се датира до 70-те години на XIX век.

В един надпис върху **антропоморфна плоча с фес** от гробището при джамията в момчилградското село **Нановица** от **1263 г. Х. = 20.XII.1846, неделя – 9.XII.1847**, четвъртък, се споменава “[2] заимът на Загра и управителят на Султан йери [7] Мохамед Бей “. **(Обр. 12)**

Паметникът е проучен намясто, нарисуван и преписан на 3 август 2004 г. За съжаление, няма сполучлива снимка, затова прилагам рисунката. Плочата има височина над земята 91 см, горна шир. в раменете 33 см и долу при земята 23 см. Дебелината варира между 4 и 9 см. В напречния разрез на корпуса гърбът е заоблен.

[1] El-fātiḥa [. 2] Za‘īm-i Zaġray ve Sulṭān yeriñ müdīri bir zamān [3] ‘illetle göçüb ‘ömri ṣolub(?) ḥāmide gele kimseyan [.4] O mürġ-i cānımız ġafer ben (?) uçurub ten ḳafesinden [5] anıñ ẖitām kefeninden şehādet söyledi dehān [. 6] Ḳarīn-i ḥaḳḳ tevfīk oldıġıñ iş‘ār ider ġurbet [. 7] Muḥammed Beye ba‘ilüden (b/va‘y ü zārdan?) erişdi lüṭūfla iḥsān [. 8] Ġark-i gürab sengine nigāh iden bulur tārīẖ [, 9] Cenāb-ı Ḥaẓrete lāyıḳ lulu raḥmetiyle ānān [. 10] **1263 = 20.XII.1846, неделя – 9.XII.1847, четвъртък.**

[1] Заупокойна молитва (Фāтиḥа) [. 2] За‘имът на Загра и управителят на Султ̣āан йери по едно време [3] се пресели от болест [,] няма никой да дойде за признателност [. 4] Онази птица на живота/душата ни … (?) прощение (прошка) пусна да излети от кафеза на тялото [. 5] Устата свидетелстваха за неговия последен саван [. 6] Неговото странстване съобщава/уведомява, че е получил помощ близко до Бога [. 7] За Моḫамед Бей от вайканията и стенанията пристигна милост с благосклонност [. 8] Който, потънал в мираж, погледне камъка му, ще намери датата (хронограмата) [: 9”] Те са наградени с милостта – бисер, достоен за Всевишния Бог [.” 10] **1263 [= 20 XII 1846, неделя – 9 XII 1847, четвъртък.]**

При все че можем да предположим, че изречението на р. 9 представлява хронограма, показваща датата с цифри, сборът на всички букви, само на буквите с точки и само на буквите без точки показва, че няма нито пълна, нито украсена, нито `пренебрегната` хронограма.

Султан Йери е обширната област между реките Върбица, Арда, Крумовица и границата с Гърция. Тук може да се постави въпросът, дали покойникът е бил заим в Старозагорско, или някоя област в Източните Родопи е била наричана **Загра**.

Тюркската по произход титла **бей** показва големец, първенец; глава, главатар, бей на племе; управител, принц, валия, губернатор; управник, повелител, началник; офицер, командир. Показва владетеля в старите тюркски държави и княжества. Бей е звание, което се дава на хора, които принадлежат към стари и благородни фамилии, на синовете на паши, от офицерите с чинове майор, подполковник и полковник, както и на издигнати хора сред чужденците[26].

Фесът се е употребявал в Турция в продължение на 97 години, от 1828 до 1925 г.[27]

Мраморната **плоча при краката** на гроба на управителя на Султан йери и заим на Загра Мохамед Бей е побита в земята. Гледана отпред, тя има форма на обърнат трапец, който завършва отгоре с фронтон. Напречният разрез на корпуса има форма на трапец, заоблен откъм тясната основа отзад, откъм гърба. Вис. 100 см; гор. шир. 33 см, дол. шир. 27 см, дебел. 2 до 4 см. Върху нея е представено „дърво на живота” с вертикално стебло по средата. Стеблото се пресича от окръжности и полуелипси, представляващи стебла на лоза, като във всяка окръжност вляво и вдясно от вертикалния ствол има по един грозд. Изобразени са и листа.

Стилизирано **дърво на живота** се изобразява върху паметници от българските земи от най-дълбока древност. Показано е върху антични паметници от злато от Сливенско, Пловдивско, Старозагорско и други места. Понякога рибена кост, ограничена от две прави линии, представлява стебло; равнобедрени триъгълници, долепени с основите от двете му страни, образуват клони с листа, кръгчета на върховете им показват плодове, а в основата на стеблото има цвят на лилия[28].

В късно османско време някъде свещеното дърво, райското дърво или дървото на живота е пресъздадено като финикова палма, като например в гробището при текето Гелбери султан в Шумен[29]. На камъка при краката към надгробен надпис на мома в с. Могилица от 1807/1808 г. финиковата палма е изобразена с вертикално стебло, листа, корона и плодове[30].

Опростена рисунка с боя на такова дърво може би се забелязва на камъка при краката на гроба на Хъзър Баба в осемстенното тюрбе в кърджалийското с. Горна Крепост. Голям брой дървета на живота, изобразени вдлъбнато, се виждат по стените на конака на Али Бей, строен през 1850/1851 г. в момчилградското с. Нановица. В същото гробище на джамията в с. Нановица, където е погребан заимът на Загра, на камъка при краката на гроба на сина на основателя на селото Али Агазаде Ибрахим Ага от 21.X.1856 г. дървото е в саксия или купа, с дебело отвесно стебло с лилия на върха, а вляво и вдясно – с листа и цветове (плодчета). Само на 2-3 км, в гробището около тюрбето на Ахад Баба в с. Постник – Теке, през 1811/1812 г. е погребан Сеид Хафъз Бекир Ефенди, син на Текеш – капучукадара от крумовградското с. Токачка. На камъка при краката е изобразено отвесно стебло с листа и гроздове. В момчилградското с. Чуково в гробището при джамията към надгробен паметник от 1837/1838 г. на камъка при краката релефното дърво е показано в купа или саксия, с отвесно стебло, листа и гроздове, но на върха има цвят на лале или лилия. Релефни изображения на различни дървета на живота, включително с лоза и гроздове, се намират и върху някои внушителни надгробни паметници от Казанлък от XIX век.

Върху надгробни паметници от Шумен от XIX в. са открити няколко релефни изображения на виеща се лоза със сочни гроздове, едно от тях, с четири грозда, е в двора на Томбул джамия[31].

Н. Панайотов дава пет различни разновидности на дърво на живота върху паметници от Североизточна България, четвъртото представлява лоза. Той е открил такива образци в дванадесет селища в тази област[32].

С надписа от с. Нановица **паметниците в чест на заими от България**, на които съм попаднала в епиграфската си практика, стават **дванадесет**. Те са регистрирани в Казанлък, Пловдив, Смолян, София, Избул, Сини вир и в Нановица, Момчилградско. Най-ранният е от 1151 = 1738/1739 г., а най-късният от 1263 = 1846/1847 г.

От казанлъшките заими заимът Ибрахим Ага бил трето поколение заим. Той имал син Бекир, починал през 1738/1739 г., и друг син Заим, който през 1180 г. Х. = 1766/1767 г. сл.Хр. построил чешма и порта, а малко по-късно осъществил и друг строеж. Същият Заим през 1191 = 1777/1778 г. сл.Хр. бил все още жив и подновил и разширил джамията, построена от баща му Ибрахим Ага. По това време той се бил замогнал до такава степен, че вече бил извършил поклонение в Мека, Медина и Йерусалим и бил станал хаджия. Още двама притежатели на зеамети били удостоени с титлата хаджия. Единият бил Х̣а̄джи ‘Юмер Ага. Синът му Х̣аджи Мох̣амед Ага, потомствен заим, получил награда за дълга служба при султанския дворец и бил аян на **К̣азанлък̣.** Той осъществил голям строеж през 1230 година = 1814/1815 г.

Връзка със суфистичните направления на исляма и с ордените, според текстовете на надписите, имали Вели Заим, погребан в Избул, дъщеря му Шерифе, починала в Сини вир, и семейството на Ибрахим Ага, баща на Бекир и Заим, от Казанлък. По-високи постове в обществената йерархия заемали **управителят на** Султан йери Мохамед Бей, погребан при джамията в с. Нановица, и казанлъшкият аян Хаджи Мохамед Ага, служил в султанския двор.

Системата на зеаметите, както и тимарската система, била премахната през 1840 г. Такова поземлено владение в повечето случаи се давало на държавни служители и чиновници от средна категория[33].

След като направихме кратък преглед на откритите досега надписи в памет на заими, можем да се върнем към останалите паметници от с. Сини вир.

По-късните надписи от с. Сини вир

Надгробна плоча с 6 реда релефен текст в 6 вдлъбнати писмени полета. Плочата е мраморна. Шестте реда релефен текст са разположени косо, като началото на всеки ред започва вдясно по-долу и се извисява наляво нагоре. Шестте вдлъбнати добре огладени писмени полета са отделени едно от друго от пет плътни релефни линии. Р. 1 има форма на 1/3 окръжност, чиято заоблена страна е отгоре. Р. 2, 3, 4 и 5 имат форма на неправилен четириъгълник, или на обърнат трапец. Ред 6 има форма на половинка окръжност, чиято заоблена страна е отдолу. **(Обр. 13)**

[1] Hüve-l bāḳī [. 2] Fenādan beḳāya eyledi riḥlet [. 3] Ḳabrini eyleye Ḥaḳḳ ravża’i cennet [. 4] Merḥūm ve magfūrün leh İbrahīm Aġanıñ [5] oġlı H̱alīl Aġa rūḥıiçün [6] el-fātiḥa [.] Sene **1260** [.]

[1] Той (Бог) е всевечният [. 2] [Той] направи пътуване от Преходния (земния) свят към Вечния (Оня) свят [. 3] Нека Господ превърне гроба му в райска градина [. 6] Заупокойната молитва [е] [5] за душата на Х̱алил Ага [,] син на [. 4] покойният и опростен (от Бога) Ибрахим Ага [. 6] 1260 година [.]

1260 година по Хиджра отговаря на времето **от 22.I.1844, понеделник, до 10.I.1845 г. сл.Хр., петък.**

Текстът е доста пълно вокализиран. На **р. 1** над вав от Hüve има едро замме, над втория елиф от (е)-l bāḳī има залепена горе фетха, а под йе – късо отвесно кесре. Ḳаф и началото на йе са вдигнати над връзката между бе и елиф, а долната част на йе пресича същия елиф долу. Буквите са еднакво плътни и закръглени, както при писмото **несих**, но вдигането на буквосъчетания и букви едни над други е характерно за **сюлюс**. На **р. 2** първият нун от fenādan е вокализиран с отвесна фетха, а вторият нун е вдигнат над дал и над бе и ḳаф от следващата дума. В beḳāya двете точки на ḳаф са разположени малко в ляво и косо, елифът, с байраче горе наляво, е наклонен наляво; йе и хе се спускат всяка по-долу от предишната буква (**талик**), но формата на крайното хе е както при сюлюс; над тези йе и хе има малко буква хе в начална позиция като `буквичка за напомняне`. В eyledi високите букви елиф и лям са удължени (сюлюс); крайното йе е вдигнато горе – то започва като отвесна линийка нагоре, спуска се под остър ъгъл наляво, после завива под заоблен остър ъгъл като права плътна линия надясно, която изтънява в края. Това високо йе минава над ре от riḥlet, връща се над дал, пресича горе лям и минава над първото йе от eyledi и достига началния и́ елиф. В riḥlet над х̣а има украса-птиче и запълнен сюкун, под същото х̣а има малка буквичка за напомняне х̣а, над крайното те отново има запълнен сюкун. На този ред има най-много особености на сюлюс и един елемент от талик. На **р. 3** сюкуни има над бе от Ḳabrini, над първото йе от eyleye, над вав от ravẓa’i cennet. Буквички за напомняне има над крайното хе от eyleye и под з̣ад/д̣ад от ravẓa’i. След ravẓa’ има хемзе за свързване в персийския изафет. Над нун от cennet има щедде. На **р. 4** в Merḥūm вав и крайният мим имат обща главичка и над мим има запълнен сюкун. Обща главичка имат и вав (ve) и мим от magfūrün leh; над връзката между гайън и фе има запълнен сюкун, а под нея – мъничка буква гайън за напомняне. Крайното ре е над вав, лям от leh го пресича долу и над leh има отвесна фетха. İbrahīm е изписана без елиф между ре и хе, над бе има запълнен сюкун. Хе, йе и мим се спускат всяка по-долу от предишната, като хе, йе и мим са над ре, над ре има украса – птиче, а мим е без оформена главичка и завита както при сюлюс. Елиф, гайън и вторият елиф от Aġanıñ са над този мим. Над ромбовидната точка на гайън има къса отвесна фетха. В тази дума всяка следваща буква се спуска по-долу от предищната. На **р. 5** за гайън от oġlı има незапълнен сюкун. Над крайното йе започва х̲ъ от H̲alīl, с удължена коса фетха отгоре, над йе има украса – птиче, а крайният лям е разщирен и плътен. Над този лям започват елиф и гайън от Aġa. В тази дума първият елиф е горе с байраче надясно, а вторият – с байраче наляво. В rūḥıiçün над ре и вав има украса – птиче, х̣а, йе и чим са в и над първия вав, а над втория е разположен крайният нун. На **р. 6** букви, думи и цифри са на три пояса (етажа) едни над други. Най-долу е изписана el-fātiḥa; първият елиф и лям имат байрачета горе надясно, а вторият елиф – наляво; под х̣а има буквичка х̣а за напомняне. Крайното хе е с пресечени краища и с удължение горе наляво и над него има мъничко хе в начална позиция като буквичка за напомняне, или пък като съкратено призоваване на Божията помощ с H[üve] – Той (Господ)! Sene е изписана над удължението между фе и елиф от el-fātiḥa, като крайното хе пресича втория елиф. Цифрите на годината 1260 са над думата sene – година.

Основните особености са на шрифта **сюлюс,** но има и единични елементи на несих и талик. Текстът е частично вокализиран. Има и завъртулки като украса – птиче на шрифта. Надписът е доста красиво и внимателно изработен и няма правописни грешки.

На р. 2 и 3 има епитаф – клише, който е изписан и в другите надгробни надписи от Източните Родопи и други райони в България.

Възможно е и бащата, и синът да са били еничарски офицери.

Надпис отвън, **над вратата на джамията** в с. Сенебир/Сини вир, Шуменско. Надписът е проучен за пръв път на 4.X.2011 г. по снимка, предоставена ми от Стефко Стефанов. Правоъгълната мроморна плоча е взидана в стената. Четирите реда релефен текст са оградени от релефна рамка, а редовете са отделени помежду си от три широки релефни линии. Фонът на редовете е оцветен в бежово, а очертанията на буквите и цифрите са боядисани с черна боя. На места има неточности при нанасянето или капването на капки от боята, които правят четенето на някои думи и букви несигурно. **(Обр. 14)** Текстът гласи:

[1] Doġdı (doġdu) dald[ı] şems-i esrār-ı h̲adem nihāyet [.]
[2] Yapdı bu nev mescidi Emīn Aġa lillāh binā [.]
[3] Ḳılıc Aġanıñ mezīd-i h̲ayrā[tı ?] ḳabūl yā Rabbinā [!]
[4] Biñ ikiyüz ḳıldı seksen dörtde (altıda ?) bu ma‘bed binā [.] **1284 (1286 ?)**[.]

[1] Изгря [и] залез[е] най-после слънцето на тайните помисли (на тайните) на служителите (на онези, които служат; за онези, които изпълняват служба)[.]

[2] Емин Ага построи заради Бога този нов месджид [.]

[3] О Господи наш [,] приеми добавката към (увеличението на) благодеянията на Ḳълъдж Ага [!]

[4] [Той] построи този храм в хиляда двеста и осемдесет и четвърта (и шеста ?)[.] 1284 [г. по Хиджра = **5 май 1867, неделя – 24 април 1868 г. сл.Хр., петък**.] (1286 ? = 13.IV.1869, вторник – 3.IV.1870, неделя).

От втори ред на този надпис разбираме, че Емин Ага е построил този нов месджид. **Месджид** (араб.) е неголяма джамия, в която не се извършва петъчната молитва по пладне. Но от трети и четвърти ред узнаваме, че с построяването на месджида са се увеличили благодеянията на Кълъдж Ага, който е построил този храм през 1284 = 1867/1868 (или 1869/1870 ?) г. сл.Хр. Възможно е Емин Ага да е бил инициатор на строежа, а Кълъдж Ага да е благодетелят, дал средства за осъществяването му. Но за усилията на първия е употребен глаголът binā yapdı – направи сграда, построи, а за участието на втория – binā ḳıldı – направи сграда/строеж, построи. До унищожаването на Еничарския корпус през 1826 г. и няколко десетилетия след това `Aġa` е преди всичко звание на еничарски офицери. Думата означава `стопанин, господин; богат селянин; по-голям брат; бате (като обръщение); титла е на някои началници в стара Турция (çarşı ağası – завеждащ пазара); титла е на дребни занаятчии; титла е на младши и средни офицери.

Не може да се мисли за палеографски анализ на този текст. На места релефните букви са изменени до неузнаваемост от повторението им отгоре с боя, някъде с грешки, като например в края на думите dald[ı] на р. 1 и h̲ayrā[tı ?] на р. 3. Някъде пък боята се е измила.

На р. 4 прави впечатление, че годината е изписана и с турски думи, и с цифри. Но и тук при изписването на четвъртата цифра се проявява неувереността на онзи, който е боядисал надписа. Тъй като първите две букви са написани неправилно, можем да проявим колебливост по въпроса, дали е написано dörtde или altıda, дали цифрата е 4 или 6. Същата неяснота се е получила при повтарянето с боя на последната от четирите цифри.

Единият строител на месджида, почетен на р. 2, е Емин Ага. Емин е употребявано и днес мъжко име и се среща в епиграфски паметници у нас от османско време. Думата е арабска. **Emīn** означава `сигурен, верен, надежден; честен, достоверен; безопасен, благополучен; който заслужава доверие, доверен, ползващ се с доверие, благонадежден`. Има смисъл още на попечител; управляващ, разпоредител; хранител, блюстител, завеждащ. Засвидетелствана е в тюркски писмени паметници още през XI – XII в. Разпространено е като мъжко име в значение на `доверен, хранител`[34].

Вторият строител и дарител, отбелязан на р. 3, е Кълъдж Ага. Личното име Кълъдж/Кълъч се среща по-рядко и не е регистрирано в епиграфските паметници, които съм проучвала досега у нас. **Kılıc** е стара тюркска дума със значение на `меч`. Засвидетелствана е в сложни мъжки имена във фрагменти с орхоно-енисейско писмо[35]. По-късно са известни селджукските владетели Кълъч Арслан I, II, III и IV, управлявали в различно време Анадолската Селджукска държава през периода от 1092 до 1265 г.[36] Името не се среща в епиграфски паметници в Североизточен Анадол от VIII до XVI в.[37] Изглежда, че не е било много разпространено и сред османците.[38] Турколозите и иранистите добавят към значението `меч`, още `сабя` и `шашка`. Гафуров приема, че като лично мъжко тюркско име, при все че буквално значи `меч`, означава `побеждаващ`[39].

Друга **мраморна надгробна плоча от Сини вир** включва четири реда релефен текст **(Обр . 15).** Горната й лява част е отчупена и липсва една буква от р. 1.

[1] Āh firāḳ [. 2] Ḥācı Ḥüsmen zevcesi [3] Ā‘dīl (?) rūḥuna fātiḥa [. 4] **1306** [.]

[1] Ах раздяла [! 3] Заупокойна молитва (Фāтиẖа) за душата на Ā'дил[е] [, 2] съпруга на H̱āджъ H̱юсмен [. 4] 1306 [.]

1306 г. Х. отговаря на периода от **7 септември 1888, петък, до 28 август 1889 г. сл.Хр., сряда.**

Встъпителната формула на р. 1, макар и не най-често срещаната, се намира и в други надгробни надписи от България.

Обикновено се срещат мъжкото име 'Āдил (араб. справедлив, безпристрастен, също може да е епитет на мюсюлмански управници), изписано с буквите 'айън, елиф, дал и лям, и женското име 'Āдиле (арабска форма за женски род – справедлива, безпристрастна), написано с 'айън, елиф, дал, лям и хе. Но в нашия надпис името е отбелязано с превъзходната степен на същото прилагателно Ā'дил, написано с елиф, 'айън, дал и лям. То означава `най-справедлив, най-безпристрастен` и често е епитет за султаните. Тук формата за превъзходна степен за женски род се образува по друга формула и понякога, в зависимост от следващата дума, с която става съгласуване, превъзходната степен за мъжки род може да се употреби за женски род. Но в нашия случай няма след името друга дума, с която то да се съгласува по арабско правило[40]. Твърде вероятно е името на покойната да е изписано неправилно. Колкото до името Хюсмен – на съпруга на починалата, то не се среща в други епиграфски паметници, които съм проучвала досега, няма го и в старите речници.

Хронологично надписите от Сини вир са от 1254 г. Х. = 1838/ 1839 до 1306 г. Х. = 1888/1889 г. сл.Хр. От късно време са епиграфските паметници на арабско писмо в стотици мюсюлмански села у нас – в някои има надписи само от XIX в., в други – от XVIII – XX в., в трети – от XIX и XX в. В големи градове и равнинни места има и по-ранни надписи.

В надгробните паметници се срещат две встъпителни формули - `Hüve-l bāḳī – Той (Бог) е всевечният` и `Āh firāḳ - О раздяла`. И двете могат да се прочетат върху надгробни камъни от различни райони на България, но първата е значително по-често употребявана.

Епитафът - клише на р. 2 и 3 в надгробния надпис от 1844/1845 г."[Той] направи пътуване от Преходния (земния) свят към Вечния (Оня) свят. Нека Господ превърне гроба му в райска градина" може да се види в надгробни надписи от различни райони на страната ни.

Духовните звания са представени от един късен хаджия – поклонник по светите места за мюсюлманите от втората половина на XIX в. Строителите на джамията имат звание `ага`. То е най-често срещаното по селата по това време.

Забелязваме относително късното построяване на месджида – малката джамия в селото – през 1868/1869 г. В много селища у нас джамиите са строени през края на XVIII, през XIX век, а в някои дори едва в началото на XX век.

В текста на надписа на месджида прозират кълнове на суфистичните направления на исляма. Те се подсилват и от факта, че най-ранният открит досега надпис в селото е посветен на Шерифе, дъщерята на един мюрид – послушник, който същевременно е и притежател на зеамет, немалък имот от средна категория. Но в неговия надгробен надпис от Избул е отбелязано, че той е служил в текето Муса Баба в Избул. Възможно е и други жители на Сини вир да са били привърженици на мистични ордени.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Надгробна плоча на Шерифе, дъщеря на Вели Заим

Обр. 2. Надгробен надпис на Вели Заим в Избул

Обр. 3. Надгробна колонка от мрамор в лапидариума на музея в Казанлък от 1738/1739 г. в памет на Бекир, син на за‘има Ибрāхим Ага

Обр. 4. Мраморна колона от 1755/1756 г. в двора на Имарет джамия в гр. Пловдив, в чест на Заим, син на Касъм Ага

Обр. 5. Лят сахан от мед и калай в музея в Смолян, притежаван от Заимзаде ессейид Абдаллах Ага, 1763/1764 г.

Обр. 6. През 1766/1767 г. в Казанлък За`им построил чешма и порта

Обр. 7. Около 1766/67 г. Заим осъществява нов строеж в Казанлък

Обр. 8. Строителен надпис от Казанлък от 1777/1778 г. в чест на първия строител на джамия Заим Ибрахим Ага, и за втория ѝ строител Хаджи Заим Ага

Обр. 9. В София собственик на тас за чорба през 1796/1797 г. е заимът Ибрахим Ага

Обр. 10. Строителен надпис в лапидариума на музея в Казанлък от 1814/1815 г. в чест на притежателя на зеамет, син на заим, аян на Казанлък Хаджи Мохамед Ага, син на Хаджи Йомер Ага

Обр. 11. Надгробна плоча на сина на за`им Хаджи Мохамед Ага в двора на джамията в Казанлък

Обр. 12. Антропоморфна надгробна плоча с фес в памет на заима на Загра и управителя на Султан йери Мохамед Бей от момчилградското с. Нановица от 1846/1847 г. (камък при главата с надпис, напречен разрез на корпуса и камък при краката с украса)

Обр. 13. Надгробна плоча на Халил Ага, син на еничарския офицер Ибрахим Ага, от Сини вир от 1844/1845 г.

Обр. 14. Надпис за построяването на месджида в Сини вир от Емин Ага и Кълъдж Ага през 1867/1868 г. (или 1869/1870 г.)

Обр. 15. Надгробен надпис на Адил[е], съпруга на Хаджи Хюсмен, от 1888/1889 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мичев, Н., П. Коледаров.** *Речник на селищата и селищните имена в България 1878 – 1987.* София, 1989, 244, 118, 168.

[2] **Гафуров, Алим.** *Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь*. Москва, 1987, с. 137.

[3] **Венедикова К.** За жезлите и бастуните на шейховете и дервишите и няколко предмета от колекцията на д-р Васил Хараланов. – *Юбилеен сборник "Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007)"*. Шумен, 2008, 413-432, табла XXXV-XXXVI; 425-426..

[4] **Баранов, Х. К**. *Арабско-русский словарь.* Москва 1976, 369; *Турско-български речник.* София, 1962, 484; *Турецко-русский словарь.* Москва, 1977, с. 748; *Персидско-русский словарь.* Москва, 1983. Том II, 13; **Devellioğlu, F.** *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.* İstanbul, 1970, 1034..

[5] **Венедикова, К.** Надписи от Историческия музей в Смолян. – *Хуманитаристични изследвания за Родопите в началото на XXI век. 70 години РИМ "Стою Шишков" – Смолян.* Смолян, 2007, 381-389: 384-385.

[6] Описание на двете тюрбета в Избул вж. у **Янкова, В**. *Топоси. Памет. Идентичности.* Фабер, 2006, 58 - 82

[7] **Баранов, Х. К**. *Арабско-русский словарь*, с. 330; *Турецко-русский словарь*, с. 941; *Персидско-русский словарь.* Москва 1983. Том I, с. 762; **Devellioğlu, F.** *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.* İstanbul, 1970, p. 1402.

[8] **Недков, Б.** *Османотурска дипломатика и палеография.* Т. I. София, 1966, с. 35; **Uluçay, M. Ç.** *Tarih Ansiklopedisi.* İstanbul, 1967, 516-518.

[9] **Венедикова, К.** Османотурски надписи от град Казанлък. – *Краеведски четения. Свитък II.* Казанлък, 2006, 55-67: 61-62.

[10] **Райчевска, Цв., Я. Танева**. Паметници от османския период в Казанлък. – *Казанлък в миналото и днес.* Т.V.Стара Загора, 1999, 62- 63.

[11] **Redhouse** *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük.* İstanbul 1968, p. 614; *Персидско-русский словарь*, с. 251; **Баранов, Х. К**. *Арабско-русский словарь*, с. 637.

[12] **Гафуров, А.** *Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь.* Москва, 1987, с. 156.

[13] Виж за този надпис и **Венедикова, К.** Надписи от Историческия музей в Смолян, 381-389.

[14] Вж. **Венедикова, К**. Синовете на Абдуллах. – *Български фолклор*, кн. 3-4. София, 1996, 4-20.

[15] **Венедикова К.** За жезлите и бастуните, 413-432, табла XXXV-XXXV; 426-426.

[16] **Redhouse** *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, p. 18.

[17] **Pakalın, M. Z,** *Osmanlı Tarih Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü.* C. I. İstanbul, 1993, 21-22.

[18] **Redhouse** *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, p. 295.

[19] **Devellioğlu, F.** *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik*, p. 612.

[20] Срв. **Timurtaş, F.** *Eski Türkiye Türkçesi. XV Yüzyıl.* İstanbul, 1977, 58-69, № 125; **Ergin, M.** *Osmanlıca Dersleri.* İstanbul, 1962, p. 21.

[21] Пълен текст, превод и коментар на надписа вж. у **Венедикова, К.** Няколко надписа от град Казанлък. – *От регионалното към националното. Юбилеен сборник в чест на ст. н. с. д-р Христо Харитонов. I част.* Велико Търново, 2010, 306-337: 326-334. За същия паметник вж. още **Венедикова, К.** Архитектите според някои извори. – *Културни взаимодействия на Балканитее и турската архитектура.* Т. 2, Анкара, 2001, с. 777 и **Татарлъ, И**. *Турски култови сгради и надписи в България.* Второ издание. София, 2003, с. 55.

[22] **Koca, Ş**. *Odman Baba Vilaâyetnamesi. Vilâyetname-i Şâhiî* **Gö'çek Abdal**. [İstanbul.] Haziran, 2002, 37-40.

[23] *Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите XVI-XIX в.* Серия Извори – 2. София, 1990, 92-97.

[24] **Венедикова, К.** Няколко надписа, 306-337: 311-314.

[25] **Славов, А.** *Медни съдове.* София, 1974.188, № 307, 260 - № 307.

[26] *Hayat. Büyük Türk Sözlüğü.* İstanbul, 134. (б.г.и.)

[27] *Hayat. Küçük Ansiklopedi.* İstanbul 1967, 386.

[28] **Венедиков, Ив., Т. Герасимов**. *Тракийското изкуство.* София, 1973, 406, 104, 105, 376, № 217, 219, 224.

[29] **Пенков, М.** Турски надгробни паметници от Коларовград. - *Известия на Народния музей Коларовград.* Кн. I. Варна, 1960, 105-119, тук 109, 117, обр. 10 и 11.

[30] **Венедикова, К.** Епиграфски паметници и други извори от районите на Рудозем и Смолян. – *Рудозеим и околностите му – археология, етнография и истгория.* Том I. София, 2008, 165-172.

[31] Вж. **Венедикова, К.** Епиграфски паметници и други извори от районите на Рудозем и Смолян. – *Рудозеим и околностите му…,* 172-181.

[32] **Панайотов, Н.** *Корпус. Османотурски епиграфски паметници от Североизточна България.* Част I. София, 2002, с. 91, 89.

[33] **Uluçay, M. Ç**. *Tarih Ansiklopedisi*, 517-518.

[34] **Баранов, Х. К.** *Арабско-русский словарь*, с. 45; *Древнетюркский словарь.* Ленинград 1969, 75; *Персидско-русский словарь.* Т. I. Москва 1983, 127; *Турско-български речник.* София, 1962, 160; **Гафуров, Алим.** *Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь.* Москва 1987, 124.

[35] *Древнетюркский словарь.* Ленинград 1969, с. 442.

[36] **Босворт, К. Э.** *Мусульманские династии.* Москва, 1971, с. 178.

[37] **Хачатрян, А. А.** *Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI века.* Вып. 1. Ереван, 1987, с. 211.

[38] **Süreyya. M.** *Sicill-i Osmanî. Osmanlı ünlüleri.* Cilt 3. İstanbul. Haziran, 1996, p. 888.

[39] *Персидско-русский словарь.* Т. II. Москва 1983, с. 272; *Турско-български речник.* София, 1962, 304; **Гафуров, А.** *Имя и история*, с. 157, 159.

[40] Срв. **Ковалев, А. А., Г. Ш. Шарбатов.** *Учебник арабского языка.* Москва, 1969, 183-186.

SEVERAL INSCRIPTIONS FROM THE VILLAGE OF SINI VIR

Katerina Venedikova

Abstract

The study presents several epigraphic monuments in Ottoman Turkish language, with the Arabic alphabet, recently discovered in the village of Sini vir. The inscriptions have been studied from photographs provided by their discoverer, Mr. Stefko Stefanov, to whom I express my gratitude.

The monuments are from the XIX century. In Bulgaria the villages with preserved inscriptions from the Ottoman times in Arabic letterform are mostly inscriptions from the XIX, the XVIII and XIX century and the XVIII - XX century. Much fewer are the settlements with created and preserved inscriptions from the earlier XIV, XV, XVI and XVII centuries. Usually those are larger settlements and settlements in the lowland areas.

Of greatest interest is the epitaph dedicated to the daughter of Veli Zaim. The epitaph of the father of this girl, maiden or unmarried woman from Sini Vir is preserved. It is located inside the **türbe** (the tomb, the shrine) of **Ahlatlı Baba** (St. John) in the village of Izbul (**Tekke-i Kozluca**) near Shumen.

From the inscriptions of Izbul and Sini vir we find that among the supporters of orders were also zaims. The zaim is a holder of a feudal estate (fief) which gives income from 20,000 to 100,000 **akçe**s. Comparing the two inscription shows that the family of the sufist Veli Zaim, who follows the path of the mystical knowledge of God and serves in a **tekke** (dervish monastery with shrine) in the village of Izbul, lived in Sini vir.

The author gives a brief overview of the inscriptions in Bulgaria known to her in honor of zaims. Most are found in situ in seven settlements around the country.

Of the other epigraphic monuments is an epitaph dedicated to a janissary officer and his son. In the building inscription of the village mesdzhid (**mescid** - small mosque, which does not observe Friday midday prayer) the names and titles of both builders are registered. Of the spiritual titles a Hadji is presented, who has performed the rituals of pilgrimage in Mecca, Medina and - as recommended by the prophet Mohammed - probably also in Jerusalem.

The publication includes facsimiles and the spelled, transcribed in Latin, translated by the author and commented texts of a total of 15 inscriptions. 11 are published for the first time.

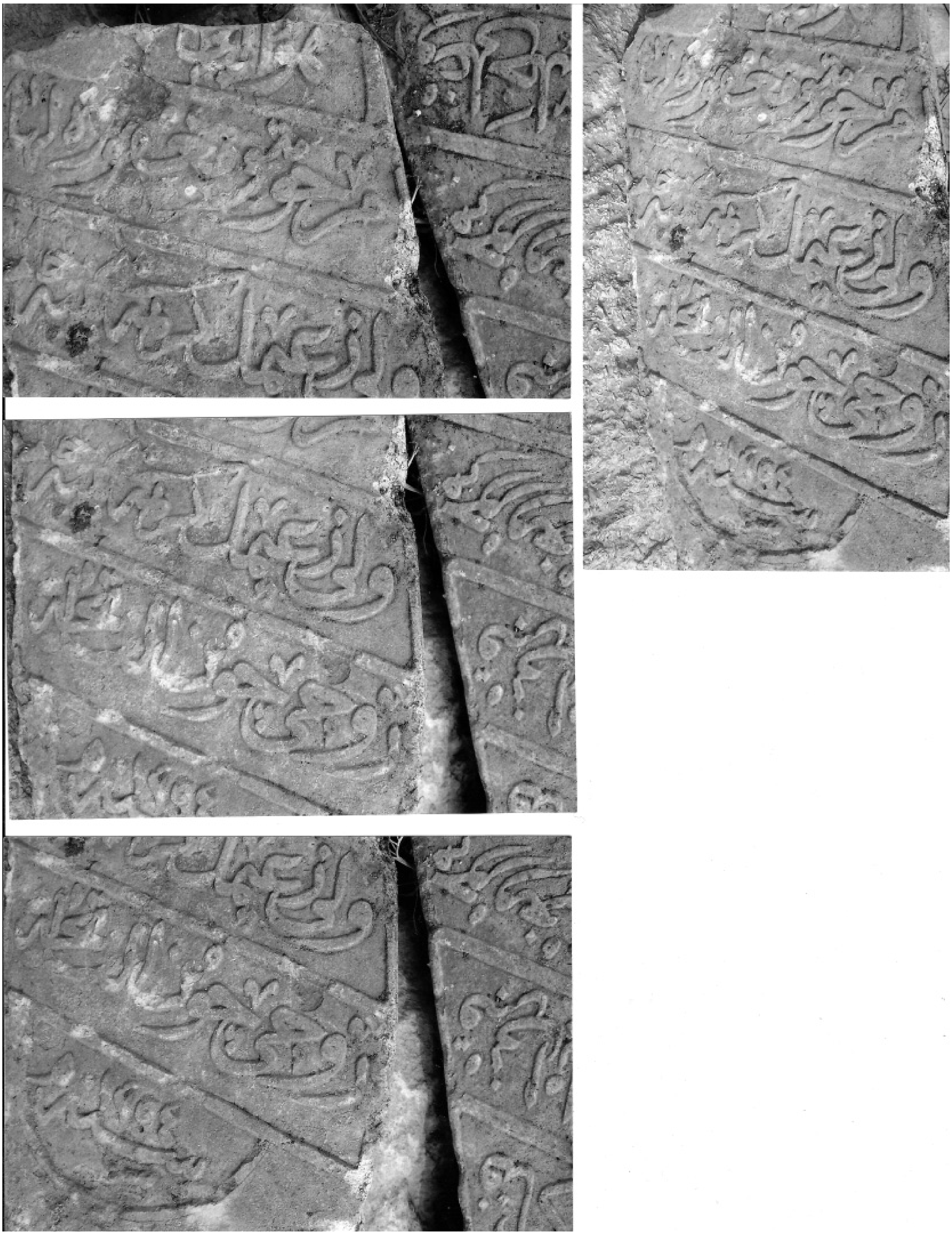

Обр. 1

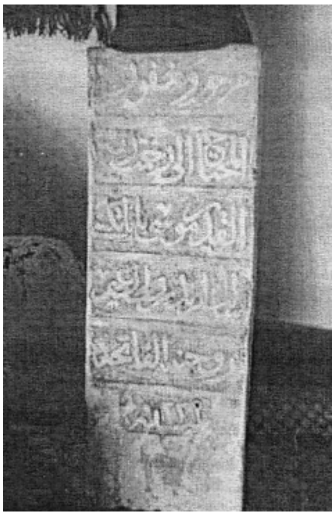

Обр. 2

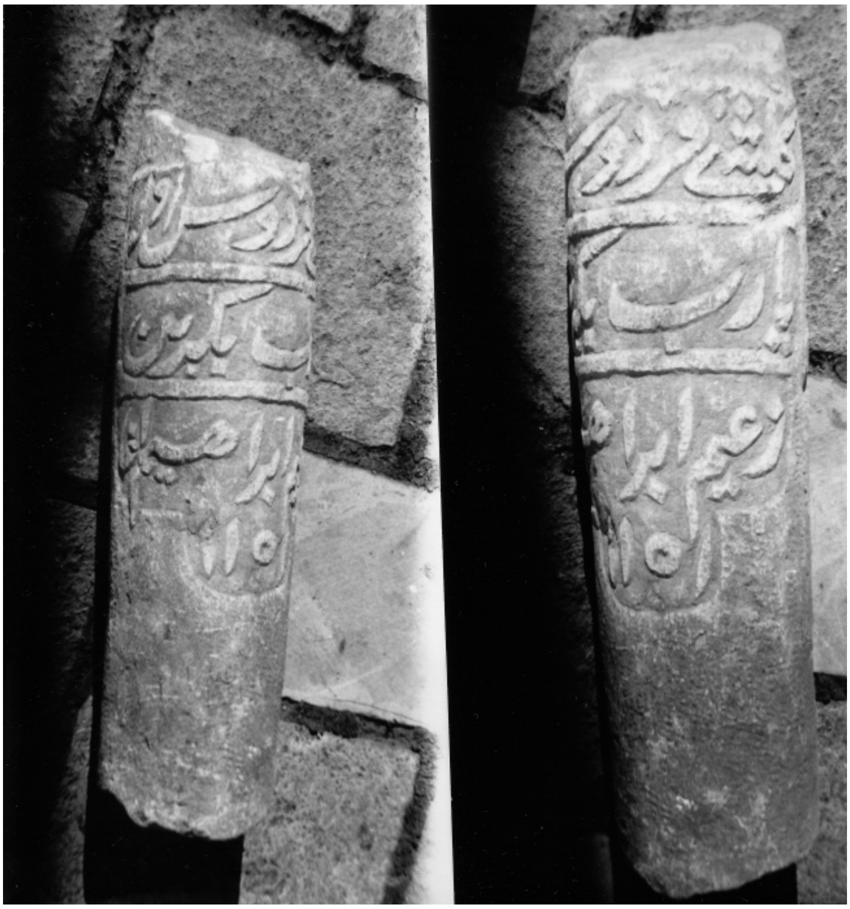

Обр. 3

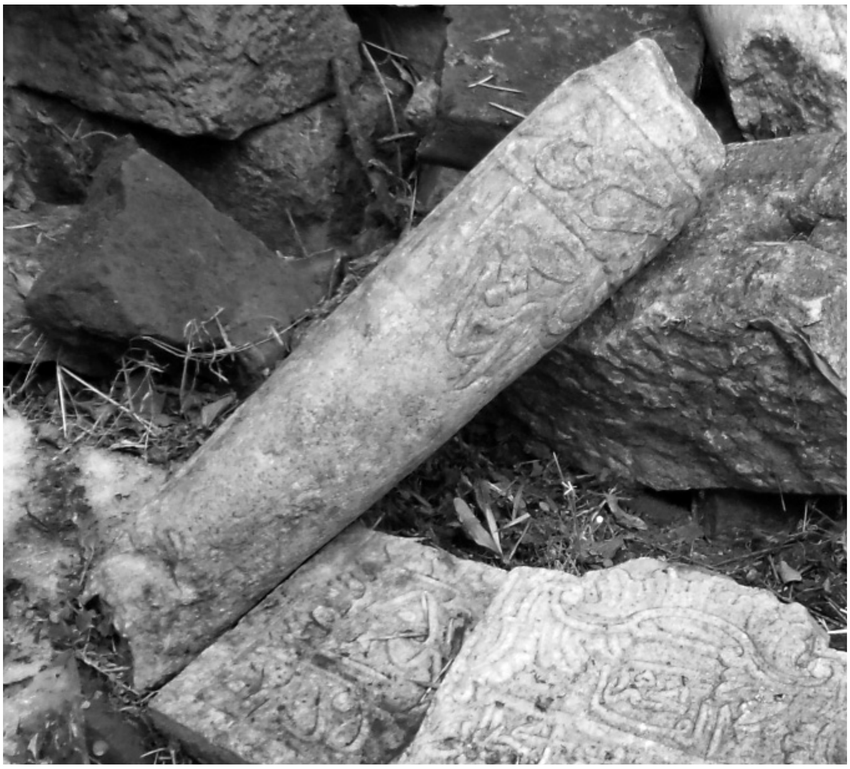

Обр. 4

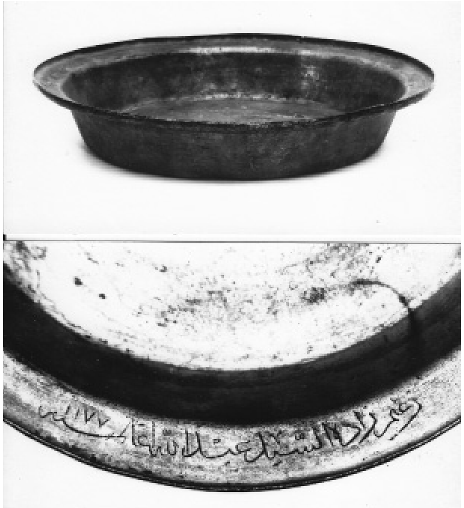

Обр. 5

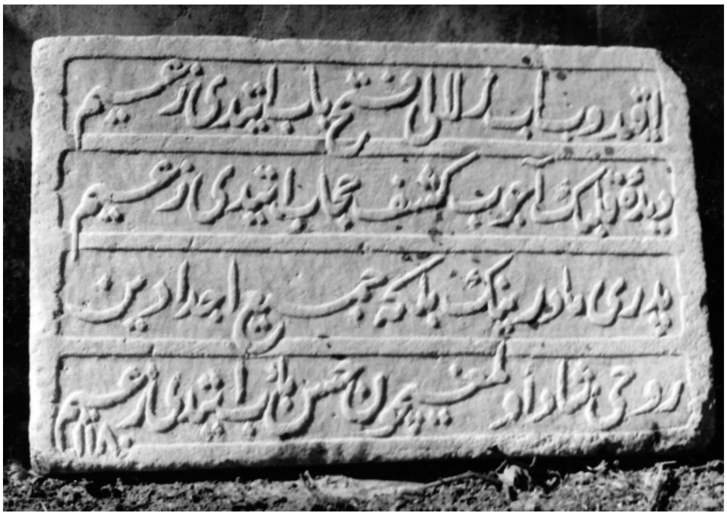

Обр. 6

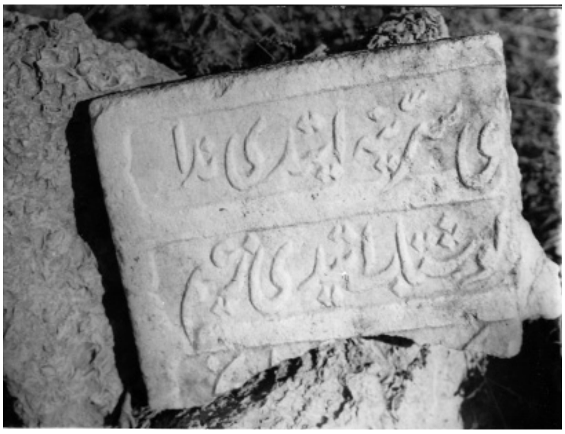

Обр. 7

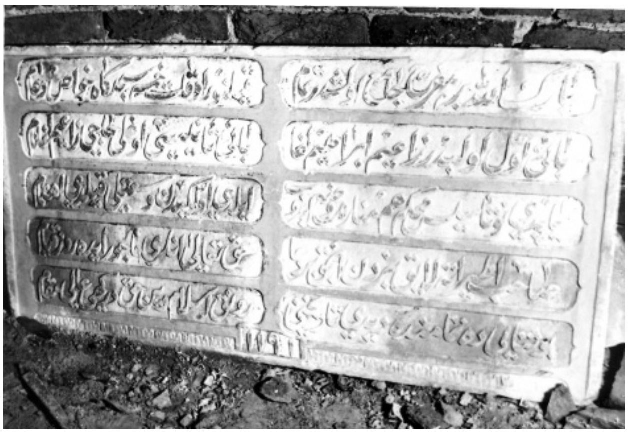

Обр. 8

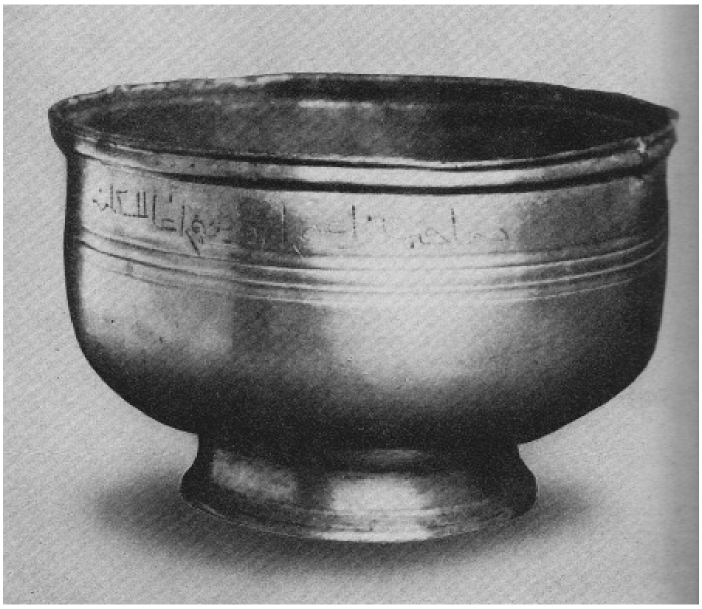

Обр. 9

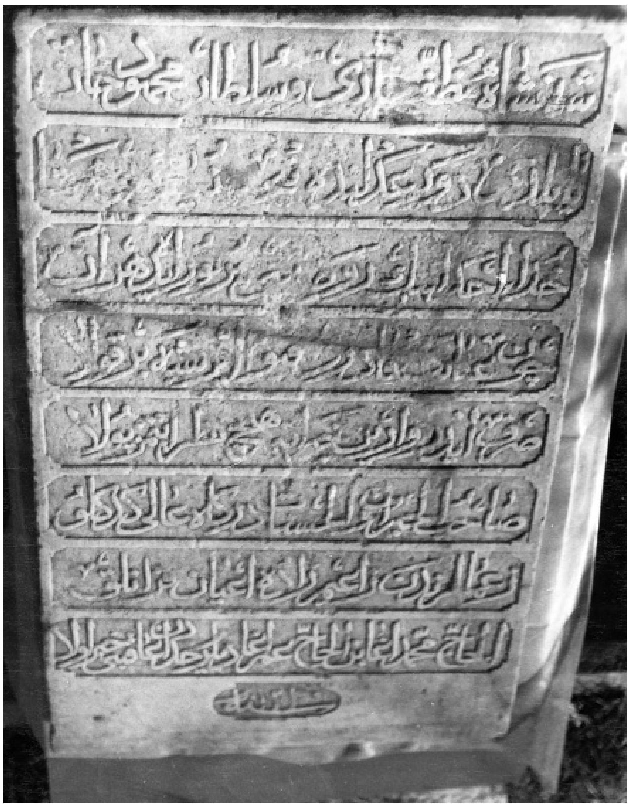

Обр. 10

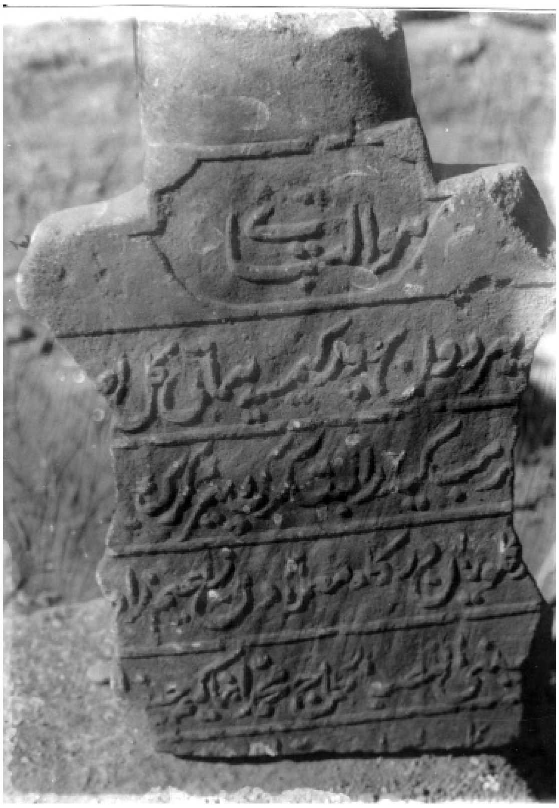

Обр. 11

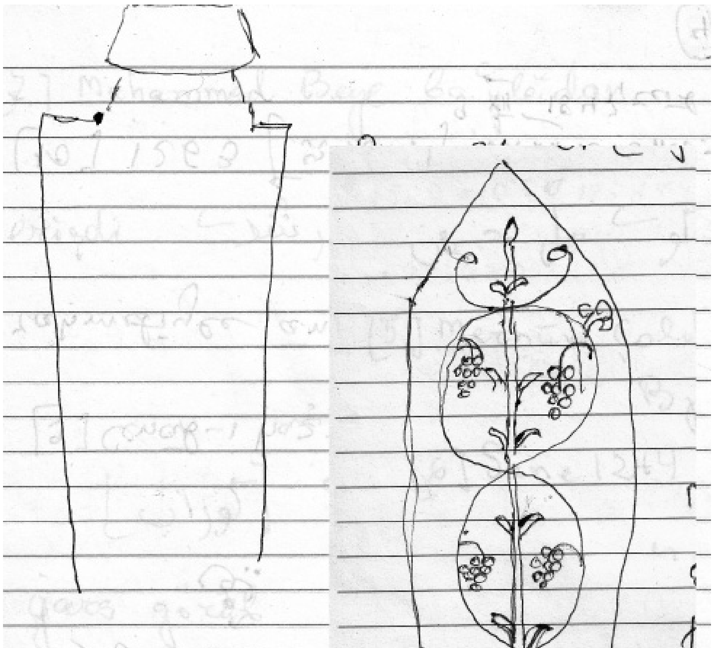

Обр. 12

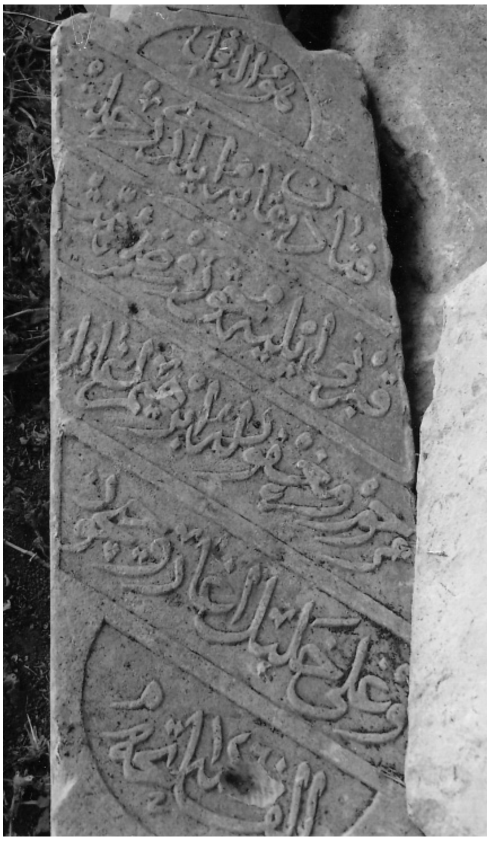

Обр. 13

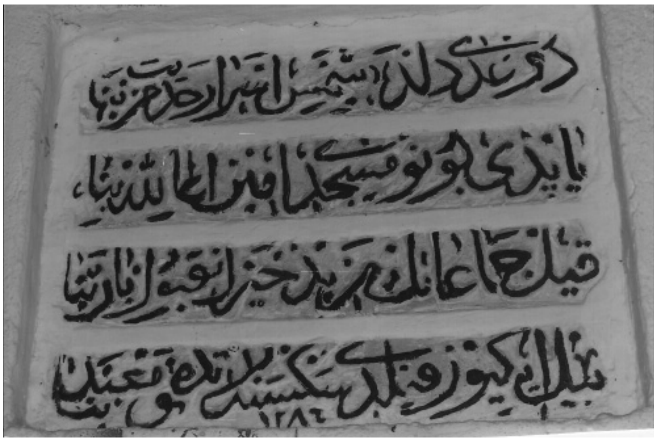

Обр. 14

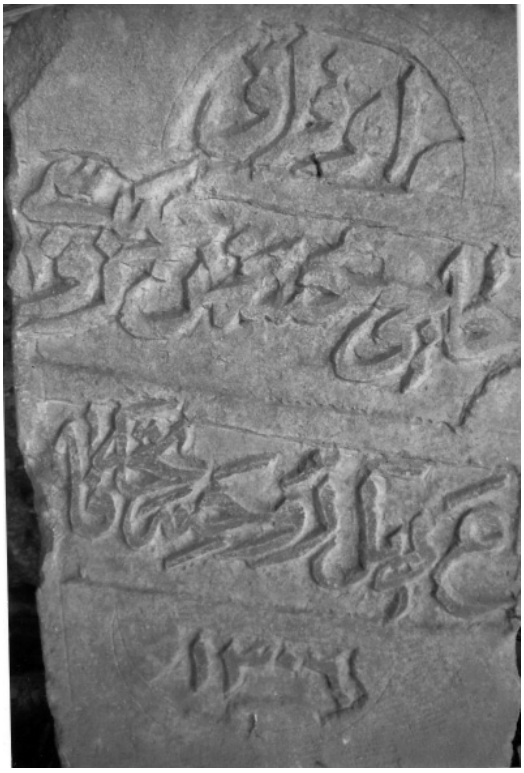

Обр. 15

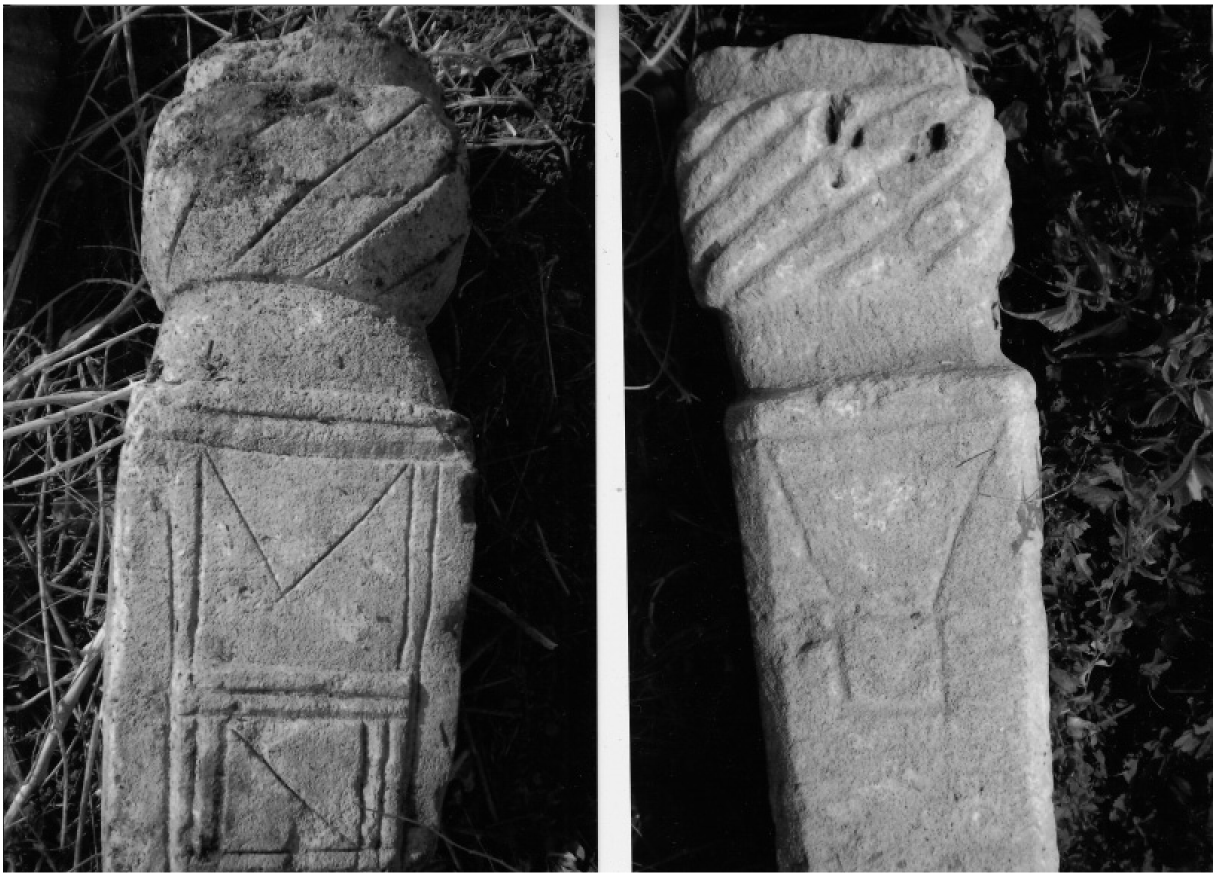

Обр. 16

ТРАДИЦИОННИТЕ БЪЛГАРСКИ КИЛИМИ И ОРИЕНТЪТ (XVIII – XIX ВЕК)

Саша Лозанова

Килимите, създавани в региона на Балканите, имат древни традиции, свързани с културата на траки, гърци, римляни и други племена и народи. В Средновековието картината се обогатява и от традициите на изработването и използването на килимите в бита от други етноси – славяни, тюрки и прочие, които в различно време идват и се установяват в Югоизточна Европа.

Към това следва да прибавим и приноса на Византия, с която средновековната българска държава (възникнала в 681 г. от н.е.) е имала тесни политически и културни взаимоотношения, основани включително и на религиозна близост. Предмет на доклада е най-общо представяне на традицията на създаваните в миналото – през XVIII, и главно XIX век, български килими (с използване на т.нар. гладка, гобленна техника), и на второ място, изтъкаването на онези техни белези, свързващи ги с облика на ориенталските килими. Под понятието „ориенталски“ тук разбираме килимите, създавани от народите, включени в границите на Османската империя в посочения период (XVIII – XIX век). Разбира се, в това понятие е уместно да се включи и аналогичният като характер, създаване и разпространение художествен материал, произхождащ от съседните откъм източните граници на Османската империя народи, например Персия, Индия и други, които имат активен принос към художествения облик на килимите от Ориента, използвания в тях изобразителен „репертоар“: колорит, композиция, мотиви, орнаменти, начин на стилово-художествената им трактовка – стилизация. В доклада, естествено, тази фактология не се засяга.

Материалът, от който се изработват традиционните български килими, в така наречената гладка, гобленна техника, е овча вълна. Тъкането става на вертикални станове (за първи път машинно изработени килими се появяват около средата на XIX век). В миналото основните центрове за създаване на такива изделия са Котел и Чипровци. Счита се, че в Котел първите килими се появяват през XVI век. Типично за килимите от Котел е стъпалообразното изграждане на мотивите, така че се получават ажури – дупки в тъканта по посока на основата. Същите килими имат гъстота на основата 16 нишки в 10 см. Колоритът им обичайно се състои от зелен, червен, син, и по-рядко жълт и светлозелен цвят.

Що се касае до втория център за производство на килими – Чипровци, специалистите отнасят създаването му към края на XVII век. И тук се използва вертикалният стан, но с постоянна нищелка. Колоритът на традиционните чипровски килими е бил ограничен: индигово син, кафяв, охра и зелен, и понякога – с използване на по-сложни нюанси.

Майсторките на килими сами подготвяли суровините. Преждите и боите се обработвали дълго и старателно преди боядисването. Целта била постигането на красиви и устойчиви във времето цветове. Багренето ставало с естествени бои, получавани от местни растителни материали – „на око“, според индивидуалното умение, усет и вкус.

Благодарение на обилието на природни суровини – материали, използвани при създаването на килимите, както и на широкия пазарен обмен, осъществяван в рамките на империята, но и по-далеч, на запад и на изток от нея, производството на килимите през този период значително нараства и според специалистите, ако до XVIII век се е ограничавало в рамките на създаването и употребата им в отделното семейство, то от този момент нататък същите изделия се насочват все повече навън, към пазара. Процесът е улеснен от наличието на често организираните градски тържища, обединяващи стоки от близо и далеч, от активното пътуване и обмена на широк стоков асортимент от страна на българските и чуждите търговци във и извън границите на Империята. Това е един от пътищата на културното влияние и взаимодействие в сферата, която ни интересува, но има и много други. Ще добавим общите черти в жизнения – домашен бит на българите и останалите народности в Империята, където често етноконфесионалните различия се размиват (обр. 1 – 3, традиционно българско жилище от XIX век). В същия контекст ще спомена богатството, разнообразието на създаваните изделия от всякакъв вид, и в частност на килимите като предметни образци – формат, размери, функции и др. Това се отнася и към използваните в тях материали, композиционни стереотипи, цветове и цветосъчетания, изображения. Те носят идеи, представи, вярвания с митологически, религиозен и декоративен характер, всеобхватен израз на синкретичната естетика на епохата, на региона, т.е. на културните традиции на свързания с него етнически конгломерат.

През изследвания период българките тъкат и ползват килими повсеместно, и особено активно в т.нар. Западни покрайнини, в Североизточна и Източна България, в селищата около Стара планина, в Югозападна и Южна България, около планините Рила, Пирин, Родопи. Подобно на повсеместната практика в рамките на Османската империя, продукцията на отделното селище, общност, род, семейство съчетава в облика си общохарактерното с уникалното. Така местните от векове унаследени традиции, знания, умения, вкусове и предпочитания се сливат органично с онова, което в материалите, технологията, способите на изработване на килимите – изобразителен и образен регистър, им придава типичния ориенталски „привкус“.

Проучванията в областта на традиционните килими в българската научна литература започват в 20-те години на XX век и продължават и понастоящем. Статиите, студиите и монографиите са посветени на технологията на изработване, на приложението и художествените белези на килимите. Те се акцентират съобразно произхода им – по региони. Проучени са образци от отделни селища, от култови сгради, от музеи и частни сбирки. Понякога бегло се отбелязва връзката им с аналогичната продукция, създавана през епохата в рамките на Империята, но чуждите (спрямо българските) образци на килими – като правило, не се познават до степента да се използват като база за сравнителен анализ. Дори в нови издания (например трети том на „Енциклопедия на изобразителните изкуства в България“, публикуван през 2006 г. от БАН, текстът, посветен на традиционните килими, е непълен и неточен като фактология). Разбира се, преди да се стигне до етапа на сравнителния анализ на килимите, създавани в отделните региони в рамките на Османската империя, е нужно архивиране и систематизиране на наличния материал, сетне – максимално изчерпателното му публикуване. Следваща стъпка е съотнасянето му с останалата продукция, облекчено в последните десетилетия от нови издания на различни езици, от интернет сайтове с информация и снимки от музеи, аукциони, от авторски материали, посветени на традиционните килими. Изследователите с интерес към произхода, художествената еволюция, центровете на създаване и разпространяване на продукцията, към регионалната ѝ и народностна специфика ще изминем още дълъг път, докато съумеем да представим тази творческа област всеобхватно и обективно, включително и в съпоставителен план. Целта е да изтъкваме мястото, ролята и художествените достойнства на създаденото от всяка една племенна, народностна или национална общност.

Това е нужно и заради по-доброто опознаване и оценяване на художественото наследство и принос на отделния творчески „субект“ – тъкачките, селището, конкретната народностна група и т.н., тъй като специфичният облик на създадените в миналото килими се откроява и изпъква особено релефно в съотношение едни към други.

Със следващите примери илюстрираме малка част от вида и начините на украса на килимите, в това число: мотиви, орнаменти, композиция, трактовка (стилизация), колорит.

Сред най-разпространените мотиви, носещи геометричен характер, е мотивът, наречен в Персия „скорпион“ (обр. 4 е от килим от България, а обр. 5 и 6 са от Персия – Khorassan, и от Азербайджан – Ширван, от XIX век.).

Типичен за ориенталските килими геометричен мотив е образецът (обр. 7 и обр. 8), който в Мала Азия се нарича Tamga. Думата на български език звучи като „дамга“ и означава „клеймо“ (обр. 7 е от български килим, а обр. 8 е килим от Мала Азия – Konia, от XVII век).

Сред килимените мотиви е и примерът от обр. 9 (типичен за образците от Пирот – България, където мотивът се нарича „хайдушки ключове“). Той се използва и в килими от Кавказ (Kuba) в края на XIX век – обр. 10.

Често срещан мотив с геометричен характер, използван в различни композиционни решения, показват обр. 11 – 13 (обр. 11 и 12 са от български килими от края на XIX век, а обр. 13 е от Мала Азия (Mut) от втората половина на XIX век). Характерни килимени мотиви със сходна геометрична конфигурация, но с различна трактовка, виждаме в обр. 14 и обр. 15. (обр. 14 е от български килим, създаден в Котел, а обр. 15 е килим от Мала Азия, от района на Balikesir). И при двата килима липсва датировка.

Геометричният мотив „шестолъчка“ се нарича от евреите „Давидова звезда“. На Балканите през XVIII – XIX век е извънредно широко разпространен върху култови и светски изделия от различен материал и функции, използвани от евреи, християни и мюсюлмани. Мотивът може да означава слънцето, да има предпазни (апотропейни) функции и много други (обр. 16 е от български килим от XIX век, а обр. 17 е килим от Анатолия – Kayseri-Malatua, от средата на XIX век.)

Два килима от XIX век: обр. 18 е на български килим, а обр. 19 – на килим от Анатолия – Мала Азия, от втората половина на XIX век. Свързва ги не само трактовката, начинът на стилизация на изображенията, основан на еднаквата технология на изработване, но и сходството в мотива, оформящ краищата на килимите.

Разпространен вариант на килимена композиция, семпла и опростена. Можем да я наречем „ивичеста“, тъй като е съставена от тесни ленти, разположени перпендикулярно на дължината на килима. Обр. 20 и обр. 21 (цветни) са на килим от България, а обр. 22 показва килим от Баку – Азербайджан, също от XIX век.

Килимени тъкани, подобни на предидущите, обр. 23 – 24. Разликата не е в композиционното изграждане, а в по-детайлизираната трактовка на самите мотиви, съставящи орнаменталните пояси. Обр. 25 е на килим от България. Решението тук е омекотено, напомня трактовката на флорални мотиви. Обр. 24 е на килим от Кавказ – Schirwan, изпълнен във втората половина на XIX век. Подобен в двата килима е и начинът на редуването – повтарянето на отделните декорирани пояси.

Следват примери на еднотипни орнаменти с геометричен характер, типични за килимите от България – обр. 25, и за образци от Персия – Schiraz, обр. 26. Последният килим е от XX век.

Два килима, от Котел – България, от XIX век (обр. 27) и от Персия – Tabris (обр. 28), от втората половина на XIX век. Използвани са сходни мотиви, както и начинът на редуването им в отделните пояси, съставящи композицията. Различията са в типа на приложената симетрия, по-усложнена при втория килим. Това вероятно се дължи и на значително по-големите му размери: 342 см – 175 см, спрямо първия килим – 250 см – 0,90 см. По-големият размер на килима по принцип дава на тъкачките възможност да разгърнат майсторството си по отношение на степента на сложност на композицията, в това число на избора на видове симетрия – асиметрия, в редуването и комбинирането на отделните елементи (обр. 27 – 28).

Два примера на подобни в размерите си килими – първият – 3,00 на 1,00 м, е от България – Котел, от първата половина на XIX век (обр. 29). Другият – 2,55 м на 1,20 м е превъзходен килим от Кавказ – Kuba, изпълнен в края на XIX век (обр. 30). Очевидно е сходството в композицията на образците и силуета на ромбовидните мотиви, разположени върху централната ос по дължината на килимите. Принципът на запълване на килимената плоскост е сходен, а различията са в характера на мотивите и орнаментите, изпъкващи при втория килим с високите си художествени качества.

Следващите два килима имат също сходен облик, мотиви, композиция. Първият е от България – Котел, изпълнен през 1890 г., а вторият е от Мала Азия – Sultan, създаден около 1800 година (обр. 34). Както и при други килими от изследвания регион и епоха, тук върху единия образец има надпис, дата и име. Надписите върху килимите се срещат векове назад във времето преди XVIII – XIX век. Например запазени до наши дни са арменски килими от 1202 година с надписи, публикувани от изследователите. Надписите в килимите от Ориента могат да бъдат предмет за отделно проучване. Те са поменални знаци, отбелязват авторството, имат молитвено-религиозно съдържание, обозначават собственост. Те са сигурна основа за народностно-етническа и религиозна принадлежност на хората, изпълнили или поръчали килимите, и заедно с това ценен исторически материал за специалистите в областта на епиграфиката.

Образците, въпреки различния формат – правоъгълник, квадрат, правоъгълник, са идентични в типа и конфигурацията на използваните в централната изобразителна плоскост мотиви. Същото се отнася и за динамичното начало, което внася в тях акцентирането на движението по диагонал. Подобен визуален ефект се получава и чрез майсторско използване на колорита. При килимите, които ни интересуват в доклада, той има извънредно важна роля: организира – обединява визуално килимената плоскост, подчертава характера – структурата на изобразените елементи (фигури), определя неповторимото емоционално излъчване на всяка отделна творба.

Следващите примери са на килими от България – Котел, Кавказ – Schirwan, от втората половина на XIX век, и от Анатолия – Kayseri, от края на XIX век, са прекрасни образци със сходни белези – в избора, вида и трактовката на съставящите ги изображения, в начина на разполагането им върху общия фон, в разнообразието и богатството на изглаждащите ги детайли. Килимът, има и надпис с годината на изпълнение – 1888, и инициалите на тъкачката (?).

Съвременна възстановка на типичен килимен мотив от България в съпоставка с великолепен килим от Турция – Анатолия. Мотивът е типичен за молитвените килими, обслужващи религиозните нужди на мюсюлманите, а срещан в килимите на останалите религиозни общности, има чисто декоративен характер.

Нерядко в подобни килими фигурират растителни мотиви, и в това число често срещано изображение на симетрично представен мотив на цвете – във ваза, във вид на Дървото на живота и т.н. През XVIII – XIX век в Османската империя този мотив е бил един от най-често употребяваните, рисуван върху стени от сгради, чешми, във вид на релеф върху камък и дърво, врязан в метал и пр.

Беглият обзор и сравнителният анализ на килимите от България и останалата килимена продукция, създавана в границите на Османската империя през XVIII – XIX век, отразява близостта им по отношение на всички компоненти, участващи в процеса на това производство. В сравнение с показаните килими от другите региони на Османската империя, българските килими имат обичайно по-скромен облик, доколкото са обслужвали масовите потребности на градското население – занаятчии, дребни и средни търговци и други. Много от образците, предназначени за останалите етнически общности в Османската империя, които показахме тук, имат художествени качества и размери, които свидетелстват за ползването им от страна на по-заможни и знатни социални слоеве, с афинитет към скъпи, луксозни килими, създавани от майсторки с най-висока квалификация – технически и художествени умения. Този извод е предварителен – хипотеза, която би могло да се коригира, ако бъдат привлечени за сравнителен анализ и други български килими, срещащи се досега в музеите на страната, но, за съжаление – непубликувани. Лично аз съм виждала сред тях прекрасни художествени образци.

Българските килими, създавани през XVIII и XIX век, принадлежат към ориенталските: 1) от регионална гледна точка, и 2) от гледна точка на използваните суровини и материали, технология на изработване и естетика – художествен облик. Това ги прави специфичен обект за изследване в рамките на извънредно богатото творческо наследство на килимите от Ориента.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Интериор на жилище от Арбанаси – 12
Обр. 2. Интериор на жилище от Жеравна – 5
Обр. 3. Интериор на жилище от Трявна – 5
Обр. 4. Котленски килим – мотив – 10
Обр. 5. Мотив „скорпион“, Персия – 14
Обр. 6. Килим от Азербайджан – 1
Обр. 7. Килимена черга от Гоцеделчевско – 5
Обр. 8. Килим от Мала Азия – tamga – 14
Обр. 9. Килимен мотив от България – 3
Обр. 10. Килим от Кавказ – 14
Обр. 11 и обр. 14. Килими от България – 7
Обр. 12. Килим от Мала Азия – 14
Обр. 13. Мотив от килим от Котел – 10
Обр. 14. Килим от Мала Азия – 15
Обр. 15. Мотиви на килим от Котел – 10
Обр. 16. Килим от Мала Азия – 14
Обр. 17. Килим от България – 7
Обр. 18. Килим от Мала Азия – 14
Обр. 19. Килимени черги от България – 7
Обр. 21. Килимени черги (Петричко, Кюстендилско) – 5
Обр. 22. Килим от Азербайджан – 1
Обр. 23. Килимена черга от Гоцеделчевско – 5
Обр. 24. Килим от Кавказ – 14
Обр. 25. Килимени орнаменти – България – 3
Обр. 26. Килим от Персия – 14

Обр. 27. Килимена черга от Котел – 10
Обр. 28. Килим от Персия – 14

Цифрите накрая посочват изданието, от което са взети илюстрациите според номерацията им в използвана литература (от 1 до 16).

ИЗПОЛЗВАНА ИТЕРАТУРА

1. *Азербайджанский ковер.* Баку, 1985.
2. *Армянские ковры*. Ереван, 1986.
3. **Велев, Д.** *Български килими до края на XIX век*. София, 1960.
4. *Енциклопедия на изобразителните изкуства в България*. Том I – III, София, 1980 – 2006.
5. *Етнография на България*. Том II - III. София, 1983.
6. *Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах*. Том I, А-К. Москва, 1980.
7. *Народни художествени занаяти в България*. София, 1992.
8. *Панорама на възрожденските приложни изкуства*. София, 1998.
9. **Станков, Д.** *Чипровски килими*. София, 1960.
10. **Станков, Д.** *Котленски килими*. София,1986.
11. **Станков, Д.** *Черги и килими*. София, 1975.
12. **Arnaudov, H.** *Arbanassi.* Varna, 2005.
13. **Calatchi, R.** *De Orientteppiche*. Munich, 1968.
14. **Enderlien, V.** Orientalische kelims. Berlin, 1968.
15. **Eren, A. N.** *Les tapis turcs*. Istanbul, 1986.
16. **Grote-Hasenbald, W.** *Der Orientteppich*. Band I – III. Berlin, 1922.

THE TRADITIONAL BULGARIAN RUGS AND THE ORIENT
(18th - 19th Century)

Sasha Lozanova

Abstract

The rugs created in the region of the Balkans have ancient traditions related to the culture of Thracians, Greeks, Romans and other tribes and peoples. In the Middle Ages the picture got even richer thanks to the traditions of rug making and use in the lives of other ethnic groups, e.g. Slavs, Turks, etc., who came and settled in Southeast Europe at different times. Added to this is the influence from Byzantium with whom the Mediaeval Bulgarian state (created in 681 A.D.) had close political and cultural ties, based on religious and other closeness. The subject of the study is to present in the most general terms the artistic tradition of Bulgarian rug making in the 18th and mostly the 19th century and the use of the so-called plain weaving technique, and, secondly, to identity the characteristics features connecting the Bulgarian rugs with Oriental rugs. By "Oriental" the author means the rugs created by the peoples inhabiting the lands included within the boundaries of the Ottoman Empire in the studied period, the 18th-19th century.

The brief review and comparative analysis of carpets made in Bulgaria and elsewhere within the borders of the Ottoman Empire during the 18th and 19th century reveals their similarity in terms of all components involved in the process of carpet production.

The Bulgarian carpets created in the 18th and 19th century belong to the Oriental rugs, first in terms of origin, and secondly, in terms of the materials used for their making, the technology, and artistic appearance. This makes them into a specific area of study within the extremely rich artistic heritage of the Oriental rugs.

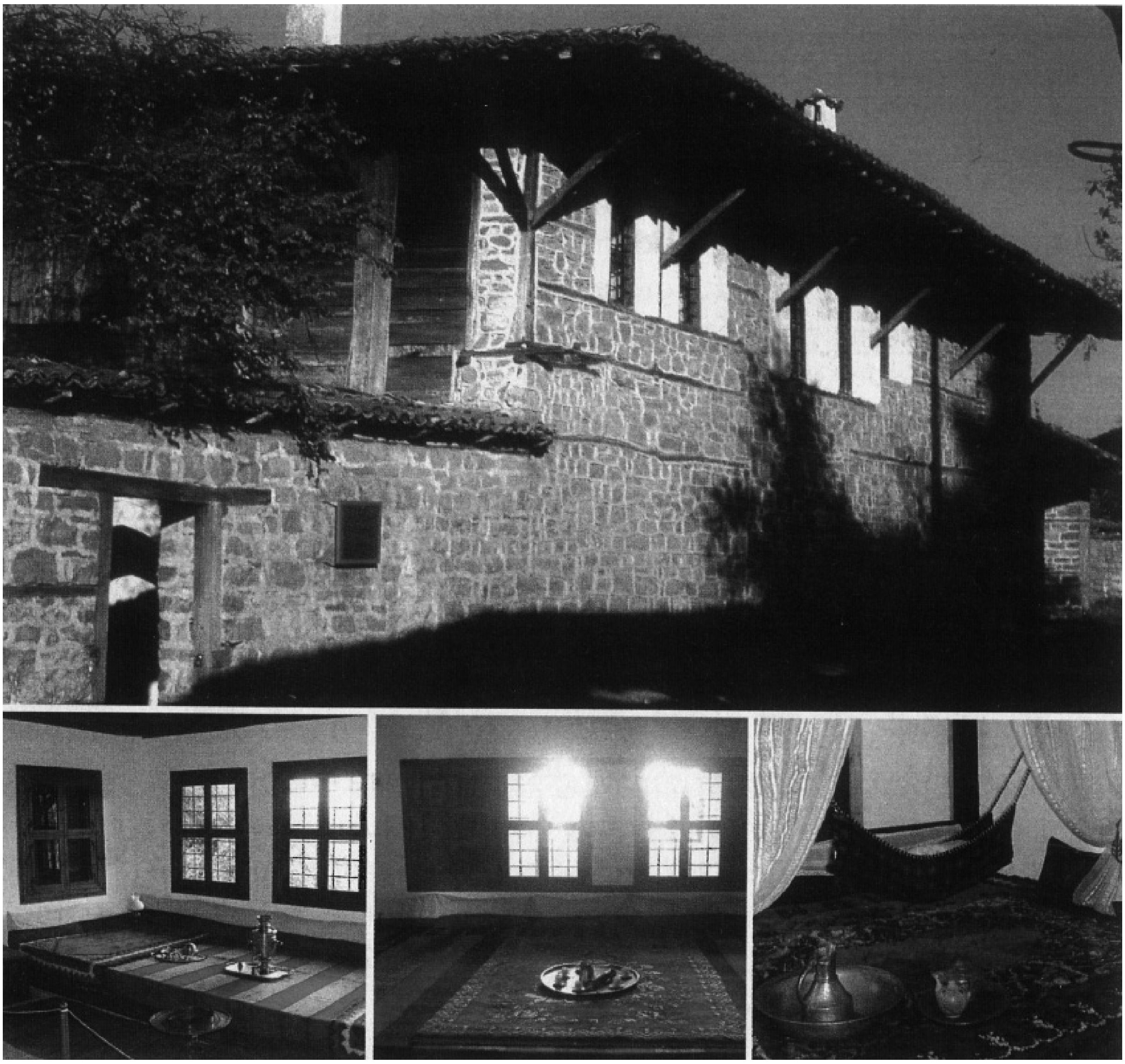

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

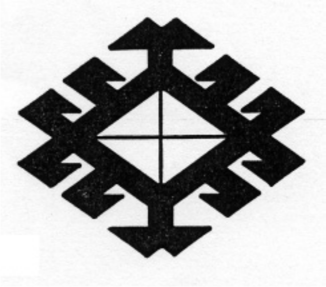

Обр. 5

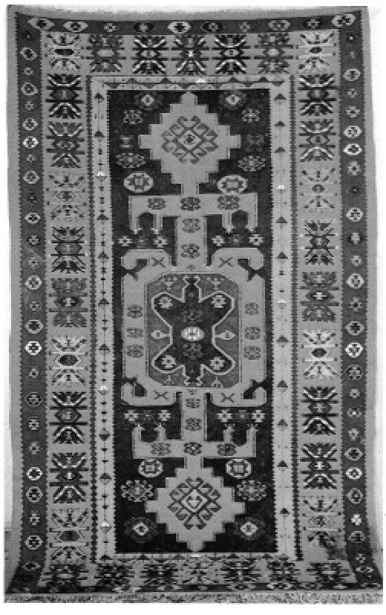

Обр. 6

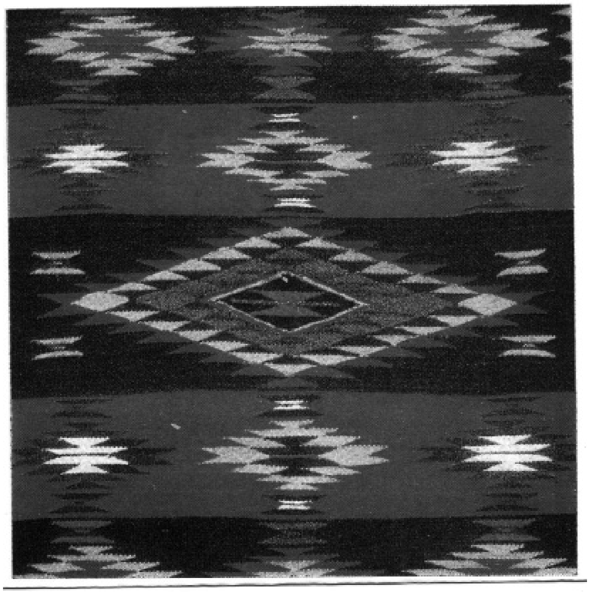

Обр. 7

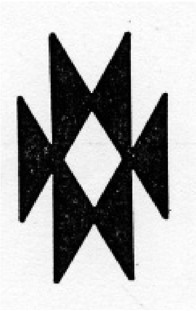

Обр. 8

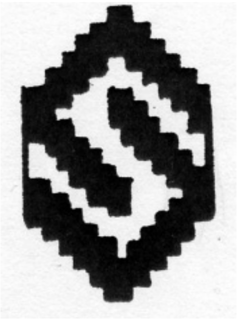

Обр. 9

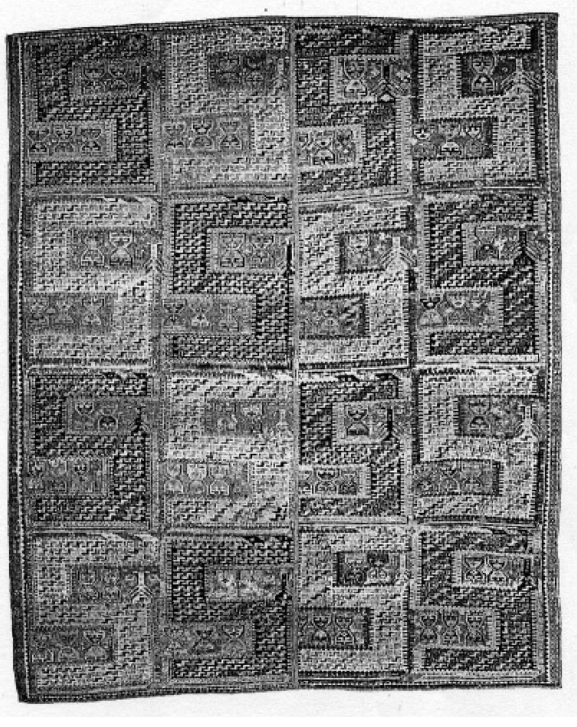

Обр. 10

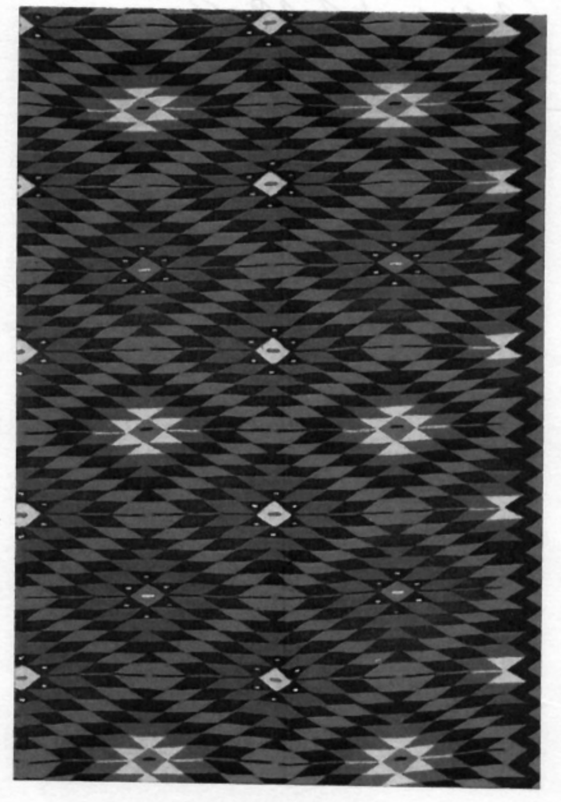

Обр. 11

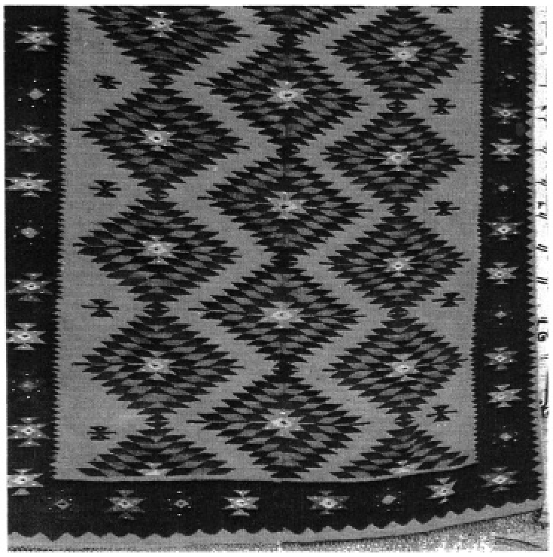

Обр. 12

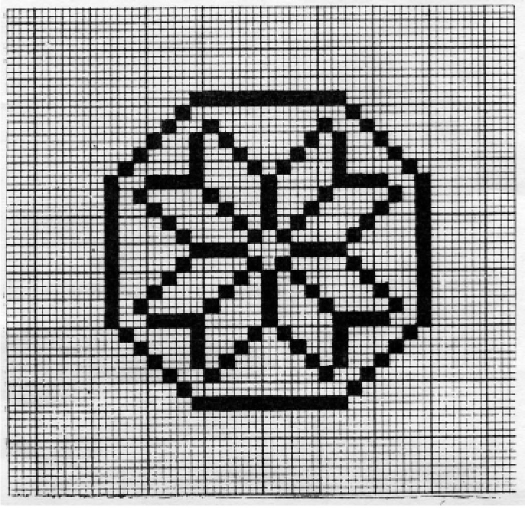

Обр. 14

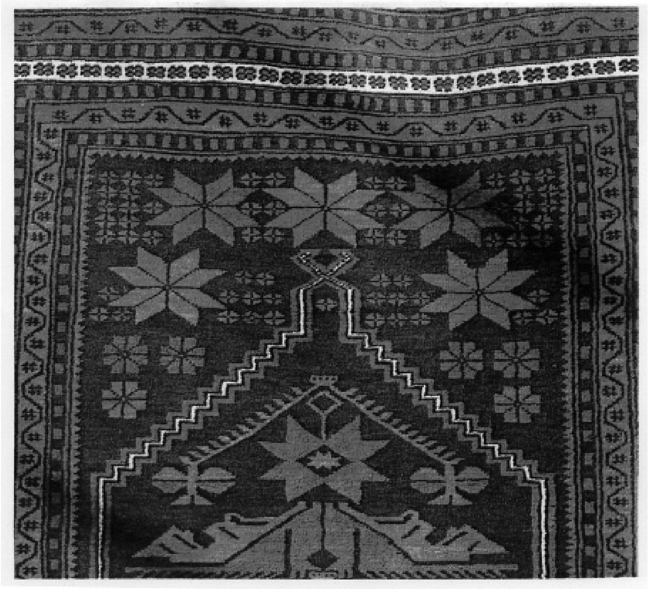

Обр. 15

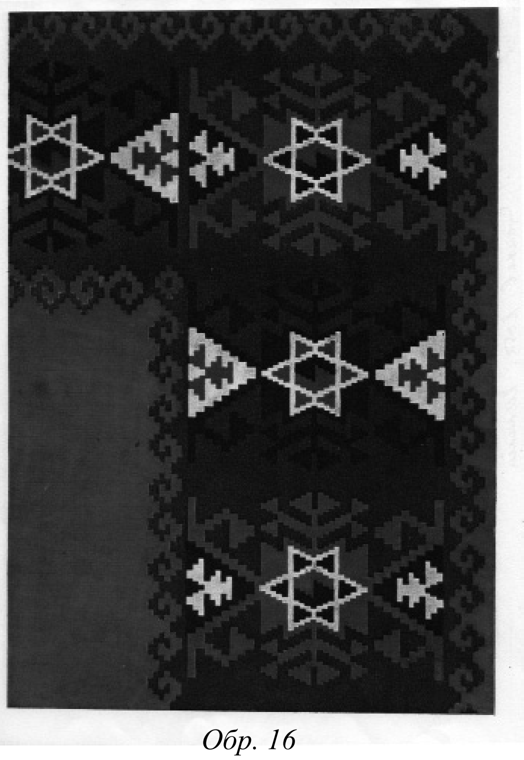

Обр. 16

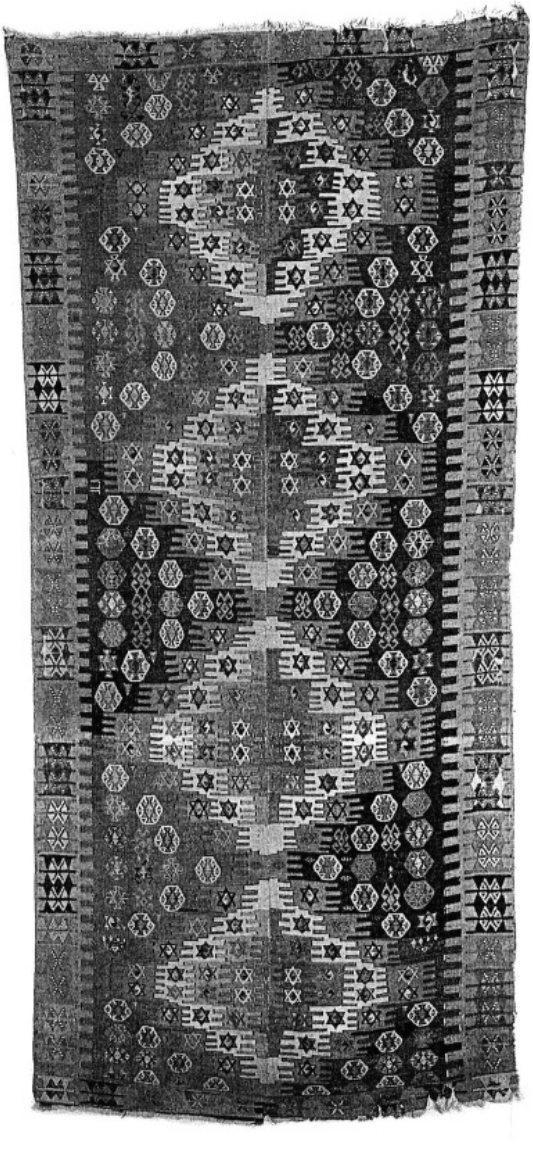

Обр. 17

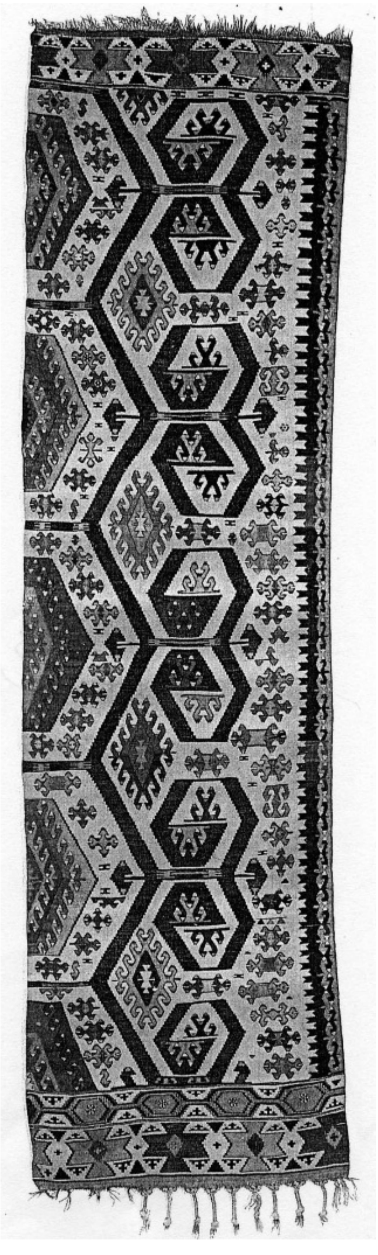

Обр. 19

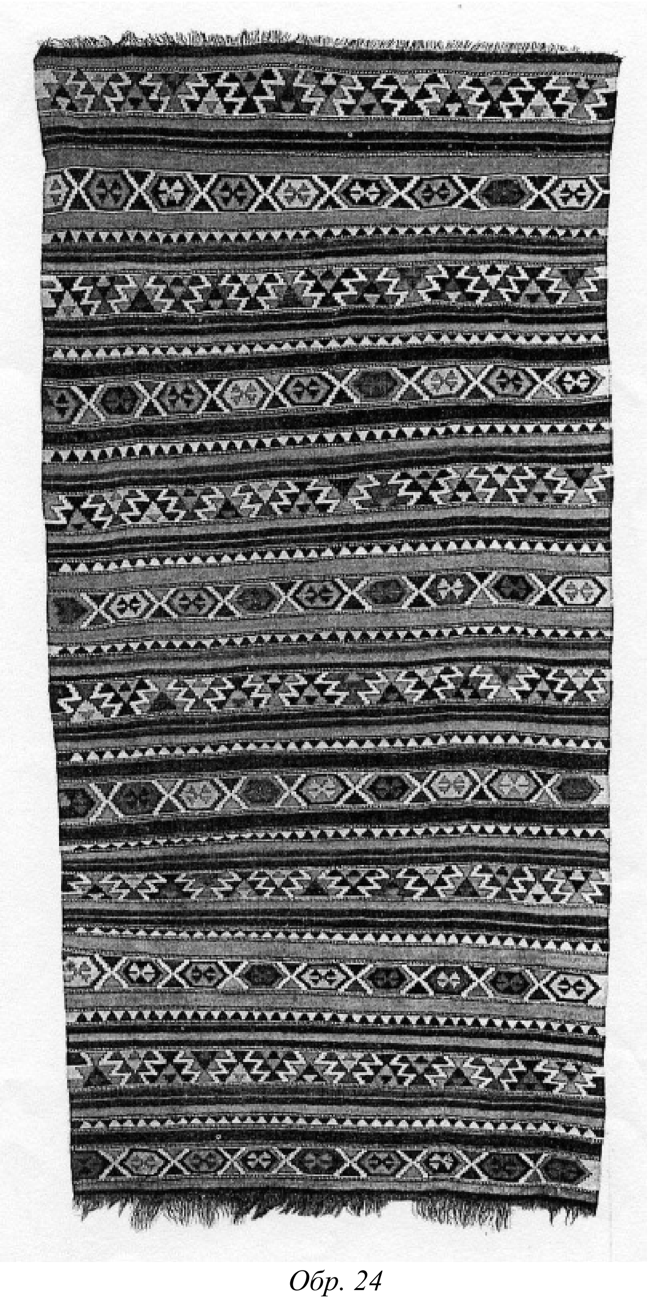

Обр. 24

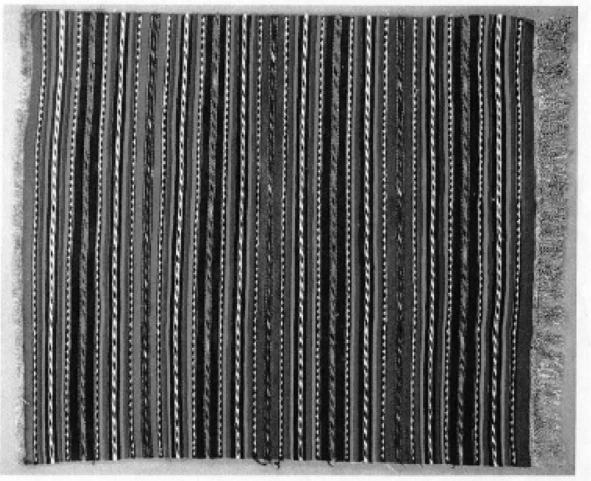

Обр. 22

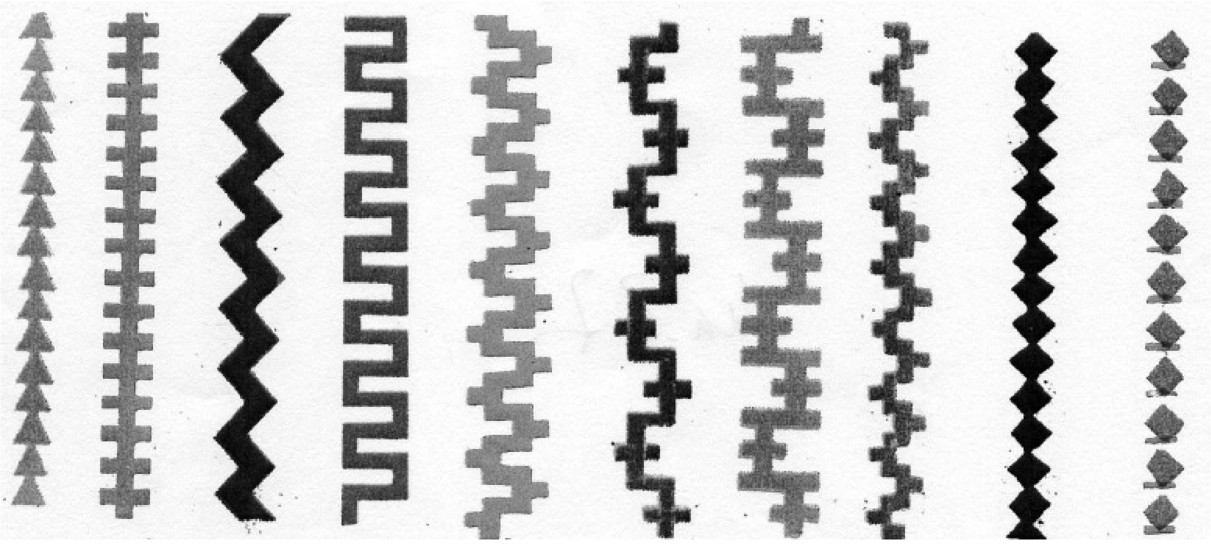

Обр. 25

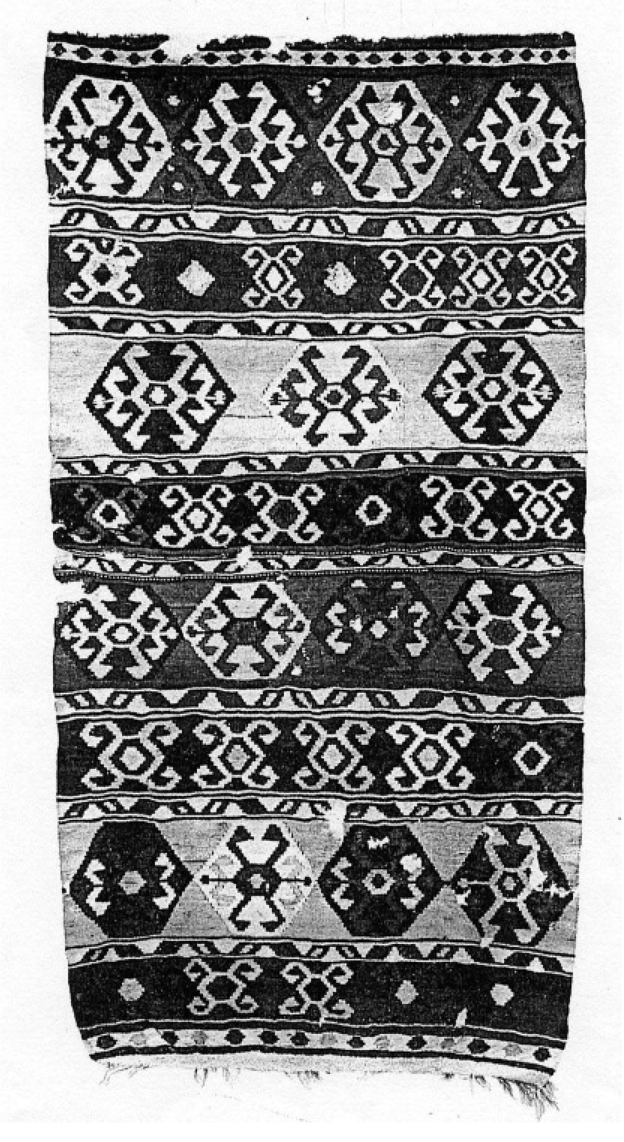

Обр. 28

НЕПУБЛИКУВАНИ СЕДЕФЕНИ ПАФТИ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН

Ирина Витлянова

Сред многобройните материали от фонда на отдел „Етнография” към Регионален исторически музей – Шумен, интерес представлява една неголяма група от пафти с инкрустирани седефени[1] плочки. Постъпили в различни години и от различни дарители, досега те не са били предмет на научно изследване. Интересът ни към тях е продиктуван не само от тяхното предназначение като специфични накитни предмети, но и от богато инкрустираните сцени и изобразителни мотиви върху седефените апликации. Състоянието, в което повечето пафти с тяхната седефена украса са достигнали до нас, затруднява пълното анализиране и публикуване на целия изобразителен материал. Следващите редове са скромен опит за тяхното обнародване с цел да станат достояние на научната колегия.

Пафтите са едни от най-разпространените накитни предмети сред нашия народ и са неразделна част от женския празничен костюм. Още през миналия век, в една от студийните си разработки върху българските народни накити, Евдокия Петева прави опит за тяхната класификацията. Според формата им, тя ги разделя на три групи: продълговати с закръглени краища, пафти в форма на индийска палмета с извити на горе краища и кръгли пафти[2]. Възприемайки тази класификация, която според мен се оказва приемлива, шуменската колекция от пафти може да се отнесе към втората група пафти с форма на индийска палмета. Според Е. Петева този вид пафти, като по-нови по датировка, са едни от най-разпространените в балканските страни и някои области на Македония[3]. Изхождайки от тяхната форма, авторът с основание търси техния произход в културата на близко-източните страни.

Колекцията от пафти със седеф и седефени плочки от фонда на Шуменския музей започва да се формира през 20$^{-те}$ и 30$^{-те}$ години на XX в. Тогава под формата на откупки или дарения в музейните фондове постъпват първите експонати, притежание на известни шуменски фамилии или изработки на шуменски майстори. Като време на изработка експонатите могат да се вместят най-общо в хронологическите граници средата на XIX – началото на XX в. Разглежданата колекцията наброява 33 експоната. Всички те са с еднаква палметовидна форма и различна големина. За разлика от продълговатите пафти, които се затварят обикновено с шарнир, разглежданите екземпляри се съединяват посредством кукичка и ухо. При някои от разглежданите експонати закопчалката на пафтите е покрита от *пафте* с кръгла или елипсовидна форма. Пафтите в разглежданата колекция, не се различават по изработка и материал от тези в други райони на страната, те следват общата тенденция[4]. Долната невидимата част на пафтите, носеща бордюра на апликацията се изработва от евтини, лети сплави, а седефът най-често се поставя върху ковани или филигранни, позлатени, посребрени или бронзови детайли. По периферията на повечето пафти минава широк бордюр, от ритмично редуващи се растителни елементи, които опасват вложените пластинки седеф. Така бордюрът оформя една ефектна рамка, която спомага да изпъкнат по-ясно централните изображения на птици, двуглави орли или библейски сцени.

Изработването на седефени изделия от шуменските майстори куюмджии е стара занаятчийска традиция. Орнаментираните седефени плочки, пригодени специално за метални пафти се внасят в Шумен най-често от еврейски търговци, а по-късно и от български, които търгуват с Одрин, Цариград, Дубровник. Наред с традиционно използваните за накити полускъпоценни камъни, бисери, кехлибарени зърна или други стъклени имитации, шуменските търговци внасят и седефени плочки. Тяхното монтиране върху металната основа става в дюкяните и златарските ателиетата на шуменските бижутери. Декорираните седефени плочки, плоски или заоблено-изпъкнали, се изрязвали и съобразявали с вида и формата на пафтата. В предварително оформените гнезда, върху гладката повърхност на накита, седефените пластинки са набивани така, че да прилепнат плътно към лицевата страна на украсяваното изделие.

Твърде разнообразна и богата е орнаментиката по седефа на разглежданата от нас колекция от пафти, което налага едно по детайлно анализиране на семантиката на изобразените върху тях орнаментални композиции. Художественото съдържание на представените изображения е неразривно свързано с различни скрити носители на човешки послания, предавани от поколение на поколение. Тяхното проучване и осмисляне допринася и обогатява различни страни от традиционната култура на българския народ.

Според мотивите, врязани върху седефените плочки, пафтите оформят следните групи: с иконографски сцени, със зооморфни или растителни изображения.

В българската традиционна култура употребата на пафтите има двойствено значение. Утилитарното им предназначение е да съединява краищата на колана и да пристяга кръста и коремната област на жената. В народните представи тази част на тялото е център на човешкия живот и оттам произтича апотропейното значение на пафтите като пазител на човешкия живот. Широко разпространено е вярването, че коланът, респективно и пафтите, предпазват от зли духове и лош поглед, играейки ролята на амулети. С това се обяснява практиката възрастните жени да подканят бременните да носят пафти. Чрез поставянето им около коремната област на жената се цели да се предпазят детеродните способности на жената и плодът от лош поглед, за да не им се навреди. В етнографската литература много често пафтите се асоциират с очите, които са най-силно отблъскващата част от лицето и поемат цялата роля на лицевия образ като апотропей[5]. Тази семантична функция на пафтите се постига чрез богатата им символическа орнаментика. Същността на самата украса е да привлече вниманието на зрителя върху нея и така да отклони лошия поглед от човека. В този случай художествената орнаментика по пафтите може да бъде определена като апотропейна, предпазваща от зли сили. Съществува вярване, че колкото по-близко е амулетът до своя първообраз, толкова по-силна е неговата предпазваща способност[6]. За това и народният майстор се стреми да пресъздава по-точно и реално мотивите върху седефената повърхност.

В по-голямата си част орнаменталната украса по седефа е религиозна. Важно значение за развитието на тези мотиви в златарството оказват постоянните връзки на занаятчии, търговци и духовници с манастирите в Атон, които са често посещавани от шуменските търговци[7]. Предпочитанието към този вид орнаментика може да се обясни с вярата на предците ни, че ако върху накитите бъдат изобразени религиозни сцени и християнски символи, мистичната им апотропейна сила се удвоява. Неслучайно в колекцията преобладават сцени на „Рождество Христово", „Богородица Одигитрия", „Св. св. Константин и Елена", „Разпятие Христово" и други, които са представени твърде схематично и пестеливо. Един от най-разпространените сюжети по разглежданите пафти е „Рождество Христово" (Таблица I, обр. 1, кат. № 4; обр. 2, кат. № 2; обр. 7, кат. № 32; обр. 9, кат. № 13). Изобразени са Богородица и Йосиф, обърнали глави към Исус, който лежи в яслата между тях. Исус е представен с поглед към небето, към Витлеемската звезда, която изпраща към него силен лъч. На заден план, макар и силно стилизирани, се открояват главите на двете библейски животни – магарето и кравата.

Често срещани са изображенията на Св. св. Константин и Елена. Използвана е традиционната иконографска схема на подреждане – Св. св. Константин и Елена а между тях Кръстът Господен. Изобразяването на двамата светци по икони, стенописи и каменна пластика е отколешна традиция. Художественият похват и цялостното решение на композицията на този мотив в седефените гравюри и по накитите като цяло е твърде многообразно[8]. Различия се наблюдават само при две седефени пафти, и то най-вече при изобразяване позите на тялото, изразите на лицата, кръста и придържаните атрибути (Таблица I, обр. 4, кат. № 3; обр. 5, кат. № 28). Тези различия открояват майсторските умения и въображение и подсилват визуалния ефект на отделните елементи. Изографисването на тези два семантично свързани образа по пафтите може да се обясни с християнската обредност, и по-точно с нестинарство, което се изпълнява в календарния ден на светците, или с почитането им като закрилници от градушка. Твърде вероятно е самите златари съзнателно да предпочитат представянето на тези изображения в художествените си произведения, тъй като Св. Константин и Св. Елена са покровители на техния занаят.

Иконографските сцени по пафтите се допълват с изображение на Богородица Одигитрия, Пътеводителка (Таблица I, обр. 3, кат. № 20). Богородица е представена с леко наклонена глава, в едната си ръка държи Младенеца, а с другата сочи към него. Това е най-древният и най-разпространен начин за изобразяване на Богородица с Младенеца в християнския свят. Изображенията на Богородица Пътеводителница са изключително почитани във Византия. Богородица Одигитрия е смятана за символ на Константинопол и нейната икона винаги тържествено съпровожда молебените и празниците. Във фолклора Богородица е символ на майчинството, закрилница на християните и пазителка на човешкия род. В този смисъл образът на Богородица, поставен върху пафтите, обхващащи детеродните органи на жената, подсилва още повече тяхната апотропейна функция.

Интересна по отношение на библейските сцени е тази, наподобяваща „Молитва в Гетсиманската градина" (Таблица I, обр. 10, кат. № 1). Макар че народният майстор не се е водил от иконографските традиции в изобразяването на този сюжет, ние твърде лесно долавяме отделни нейни елементи. Исус е представен смирено, с наведена глава в градината, в която преди предателството на Юда Божият син произнася Гетсиманската молитва. Според богословското тълкуване Моленето на Христос е израз на страха от смъртта, свойствен на човешката природа. Той се моли, за да избегне смъртта, а божествената му природа го тласка към саможертва. Това е най-страшният момент преди Разпятието. В разглежданата сцена е изобразен и ангел, който държи в ръце евхаристичен съд с вино – един от символите на Светото Тайнство Причастие.

Върху една от седефените плочки (Таблица I, обр. 8, кат. № 33) е представена една от най-трагичните сцени – „Разпятие Христово". В композицията тялото на Христос и кръстът заемат централно място. Изобразеният кръст, заемащ пространството от небето до земята, символизира моста, съединяващ земното и небесното царство. Както в класическите иконографски сцени, така и тук лицето на Исус е обърнато към Св. Богородица. Жестовете, с които е изобразена Христовата смърт, са сдържани и спокойни. Божията Майка се намира от дясната страна на кръста, с протегната напред ръка, а вляво от кръста е изобразен Св. Йоан. Добре известно е мястото, което заема образът на „Разпятие Христово" в живота на всички християни. Христос сам посочва кръста като атрибут на всеки желаещ да го последва. Разпятието е и образ на изкуплението, което от своя страна е проява на Божията любов. В този смисъл представената сцена върху седефената плочка има определена семантична натовареност, свързана с образа на Христовата Божествена жертва, която символизира човешкото спасение.

Разглеждайки колекцията, впечатление правят фино нанесените шарки по някои от представените композиции. Точки или черти, в червен или зелен цвят, подчертават понякога символично важни елементи от композициите – очи, диадема, звезда, растителна клонка и др. Подчертавайки тези детайли, майсторът се е стремял да насочи нашето внимание към тях и да подсили с това семантичната им натовареност.

Преобладаващи във втората група пафти със зооморфни орнаменти са изображенията на птици (Таблица II). Този изобразителен елемент води своето начало от дълбока древност и е характерен за културите на много народи. Изображението на птици може да се свърже с древните вярвания, отнасящи се към една от ранните форми на религия – тотемизма. Птичият образ е бил предпочитан и в българското изобразително изкуство[9]. В разглежданата колекция от пафти образите на отделните видове птици са ясно доловими, но в предаването на оперението им се наблюдават редица чисто декоративни елементи. Телата на птиците обикновено са защриховани с диагонални или вертикални щрихи, с точки или вълнообразни линии. Наблюдава се и мрежесто запълване на тялото, а в някои случаи и перата на опашката са представени с гъсто разположени линии. В други случаи са изобразени характерните белези на съответния вид. Показателни в това отношение са характерните украшения от перушина върху главите на представените пауни. Явно личи стремежът на народния майстор да предаде точния орнитоложки вид на птицата в орнамента, съобразно митологията и народните вярвания.

Често срещан мотив по пафтите със седефени плочки от музейната колекция е изображението на орел. В християнската традиция орелът символизира високо летящата човешка мисъл и духовните висини, до които се изкачва човек. Неслучайно орелът се разглежда като свещена птица – символ на небето, слънцето и светлината[10]. Той олицетворява небесните стихии, ветровете и гръмотевиците, свързва се с плодородието и затова орелът винаги се почита и омилостивява. Народната вяра забранява да се разваля гнездо на орел и да се убиват малките му, защото съществува опасност от градушка[11]. Широко разпространено е вярването, че там, където мътят орлите, не бие град и е суша. Орелът изпълнява функцията на медиатор между „горния” и „долния” свят, т.е. символизира баланса между божественото и земното. Възприема се като символ на дълголетието и безсмъртието и в този смисъл представянето му върху седефените пафти има апотропейно значение.

Масово се среща образът на „двуглав орел”, представен в хералдическа поза (Таблица II, обр. 1, кат. № 31; обр. 3, кат. № 27; обр. 4, кат. № 22). Този декоративен елемент е предпочитан от народните майстори при украса на палметовидните пафти[12]. Отнася се към групата на фантастичните гербови фигури и е представен от орел с две глави, обърнати на дясна и лява хералдическа страна. Това е най-разпространеното и популярно решение на мотива. В някои от сцените в колекцията, между двете глави има изобразена корона, символ на властта, а в други случаи стилизирано клонче, символизиращо „Дървото на живота”. Първоначално образът на двуглавия орел е приет от Византия за военна емблема, символизираща могъщество и сила. По-късно този образ е емблема на православната църква и оттам преминава в нашата орнаментика[13].

Интересна по форма и орнаментика е пафта, състояща се от три части с конхални извивки (Таблица II, обр. 9, кат. № 11). Двете крайни части са неподвижно свързани и се затварят с третата част посредством шарнир. Лицевите плочки са седефени с изпъкнала украса. Липсва дясната крайна седефена плочка. На средната плочка е врязан „двуглав орел” с корона между двете глави, а върху тялото на орела е изобразен щит. Представените атрибути – корона и щит, са символи на държавността и бележат влиянието на византийското и руското изкуство. Върху страничната, отчасти повредена седефена плочка е изобразен лъв, стъпил на краката си, а зад него дърво с листа и плодове. В паспортната картотека на накита липсва информация относно неговата история – датировка, притежател. Образите на двуглав орел и лъв заемат важно място още в предхристиянския религиозно-митологичен комплекс на българите, играейки ролята на животни пазители и въплъщаващи соларния култ. Не е случайно, че лъвът е най-популярната фигура в хералдиката. Много често той се среща в паметниците от Първото и Второто българско царство. Фигурата на лъв откриваме върху коланните токи, които са знак за съсловна и родова принадлежност; върху накити, печати, медальони и монументални паметници. Символиката на лъва, както и на двуглавия орел, се свързва с царственост, сила и благородство. В разглежданата седефена пафта лъвът е представен с тяло в профил и лице в анфас с антропоидна лицева част – една реминисценция на художествената култура на древните българи от езическия период[14]. Антропоморфният елемент в орнамента в някои случаи го прави по-близък до човека, а в други – още по-страшен и могъщ. Мотивът на „двуглав орел" и лъв по разглежданата пафта най-вероятно разкрива стремежа на народа към отстояване на българските традиции и въжделенията им за силна и свободна държава.

Друг религиозен символ, който се среща по разглежданите накити, е гълъбът (Таблица II, обр. 8, кат. № 18). В повечето случаи е изобразен по един гълъб на всяка пафта, в спокойна поза, стоящ на краката си, с прибрани или разперени криле. В християнската символика гълъбът символизира божието благоволение, любовта и християнското смирение. Той е една от соларните птици, която се свързва с идеята за плодородието. В българския фолклор гълъбът се възприема като олицетворение на чистотата, верността и предаността в семейния живот. В погребалната символика гълъбът е „птицата на душата", която излиза от умиращия мъченик, извисява се в рая и каца на дървото на живота[15]. Не е случаен фактът, че тази птица, белязана със знака на прекрасни добродетели, е избрана като основен мотив в украсата на женския накит, носен предимно от млади моми и невести.

В разглежданата орнаментика преобладаващ е образът на пауна (Таблица II, обр. 5, кат. № 16; обр. 6, кат. № 15). Изобразен е единично, стъпил на крака с разперени крила. Паунът е езически символ, възприет и утвърден по-късно в християнската символика. Той е олицетворение преди всичко на красотата, величието, дълголетието и любовта[16]. Широко разпространен образ е в песенния фолклор – за него се споменава в коледните, момински и сватбарски песни. В народните вярвания пауновите пера играят роля на защитен символ, предпазващ момите и невестите от уроки, магии и зли сили. Поради тези си качества те са елемент от сватбените обреди – поставят се като украшения на невестинското було, образи на пауни се срещат по пафтите на невестата, а в сватбените песни младоженецът се оприличава с паун[17]. Пауните се отнасят към т. нар. слънчеви птици и се свързват с идеята за плодородие.

В композиционно отношение интерес предизвиква начинът, по който са изобразени пауните върху седефени плочки в колекцията (Таблица II, обр. 6, кат. № 15; обр. 10, кат. № 8). Тяхното представяне е решено най-вече в духа на раннохристиянската символика, според която пауните като символ на безсмъртието пият вино, символ на вечната младост. Пауни в подобни декоративни композиции откриваме в една позлатена сребърна плочка, част от прочутото Преславско златно съкровище, върху бронзов съд от Велики Преслав, върху каменните фризове на базикални катедрални храмове, в църковни подови и стенни мозайки[18]. В седефените плочки от нашата колекция пауните са представени по един на плоча, отпиващи от чаша с широк отвор по време на евхаристията. Много често в християнските религиозни ритуали чашата се явява основен сакрален атрибут, символ на спасението и вечния живот.

Изображенията на различни видове птици – гълъби, орли, пауни и др., по седефените пафти от музейната колекция, представляват един вид символи и превъплъщения на митични, изключително умни и властни същества, които според народните представи оказват определено влияние върху живота на хората. Вярва се, че пафти с подобни изображения носят благополучие и семейно щастие, предпазват от зли сили млади жени и невести.

Сложна и разнообразна е растителната орнаментика, инкрустирана по седефените пафти от колекцията. Това не е случайно, защото, както в художественото творчество на много народи през различни периоди от тяхното развитие, така и у нас хубостта на цветята, зелените клонки и плодовете са неизменна част от българското изобразително изкуство[19].

Често срещан митологичен орнамент в колекцията е „Дървото на живота”, представен в различни варианти. Мотивът на световното или космическото дърво води своето начало още от епохата на палеолита. Днес е общоприето прародината на този митологичен орнамент да се търси в древното изкуство на Месопотамия и другите страни от Близкия изток. Основният иконографски тип представя дървото с клони до небето и с корени в земята, с разположени в короната му птици, а на клоните му плодове. Най-близки до класическия иконографски модел на „Дървото на живота” са изображенията върху две от пафтите (Таблица III, обр. 1, обр. 4, кат. № 23). В едната сцена са изобразени два пауна с разперени криле, с трилистници на главите, кацнали на клонка един срещу друг, с клюнове, държащи разцъфнал цвят. В другата сцена двата пауна са разположени един над друг, с клонче между тях, заемащо цялото изобразително поле. Много от представените елементи на дървото са силно стилизирани и видоизменени. В повечето случаи те наподобяват различни растителни мотиви – клонки без или със стилизирани цветчета, листа, палмети, повлеци и др. Показателни в това отношение са седефените плочки върху една от пафтите (Таблица III, обр. 2, кат. № 25), представени във форма на индийска палмета. Върху всяка плочка е инкрустирана стилизирана ваза, от която излиза дърво във формата на палмета, допълнено в страни от клонки с цветя. Този мотив без съмнение можем да приемем като видоизменен вариант на древния мотив. Следи от него откриваме и в друга седефена плочка от пафта (Таблица III, обр. 3, кат. № 9), с формата на стилизирано цвете с цветове или пъпки. Въпреки своите разновидности, мотивът ”Дървото на живота” в митологичен аспект се явява отглас на широко застъпената древна символика за космическия ред, естествена преграда на злите сили, символ на плодовитостта[20]. Семантичната натовареност на този мотив е много близка с митологичните функции на пафтите като част от традиционното женско облекло. Днес слаби следи от този древен мотив, символ на майчинството и плодородието, откриваме във всеки симетрично разположен орнамент, бил той цвете или клонче.

Разглеждайки внимателно орнаменталните мотиви по седефените пафти, прави впечатление, че всяка иконографска сцена или зооморфно изображение е допълнено от редица стилизирани елементи, като кипариси, акантови листа, палми, трилистници и орнаменти, наподобяващи лале и слънчоглед, или ветрилообразно оформени седефи с форма на мидена черупка, които в християнското изкуство придобиват особено символно значение. Представени прецизно, тези орнаментални мотиви не само обогатяват декорацията на пафтите, но със своята митологична натовареност ги превръщат в апотропеи.

Обобщавайки казаното дотук, с основание можем да приемем, че като завършени художествени произведения седефените пафти от шуменската колекция притежават не само високи художествени качества, но и богата митологична символика, които свидетелстват за духовно богатството на техните създатели и приносители.

КАТАЛОГ НА КОЛЕКЦИЯ „ПАФТИ СЪС СЕДЕФ" ОТ ЕТНОГРАФСКИЯ ФОНД НА РИМ – ШУМЕН

Кат. № 1. Пафти. Бронз. Седеф. Форма на палмета. Рамките от лети зърна. Иконографска сцена – „Молитва в Гетсиманската градина". Едната седефена плочка е счупена. Размери: дълж. 8,5 см. Инв. № 729. Таблица I, обр. 10.

Кат. № 2. Пафти. Бронз. Седеф. Форма на палмета. Иконографска сцена – „Рождество Христово". Размери: дълж. 10 см. Инв. № 734. Таблица I, обр. 2.

Кат. № 3. Пафти. Сребро. Седеф. Форма на палмета. Иконографска сцена – „Св. св. Константин и Елена". Към завития край на седефената плочка – стилизирано лале с дръжка. Размери: дълж. 10 см, шир. 6 см. Инв. № 735. Таблица I, обр. 4.

Кат. № 4. Пафти. Седеф. Форма на палмета. Иконографска сцена – „Рождество Христово", в средата осемлистна розета. Лявата плочка в долния край счупена. Размери: дълж. 12 см, шир. 7 см. Инв. № 745. Таблица I, обр. 1.

Кат. № 5. Пафти. Седеф. Форма на палмета. Изображение на орел, стъпил на краката си, с разперени крила. Лявата плочка повредена. Размери: дълж. 10 см. Инв. № 746.

Кат. № 6. Пафти. Бронз. Седеф. Форма на палмета. Изображение на паун, стъпил на земята, с разперени крила. Размери: дълж. 6,5 см. Инв. № 747.

Кат. № 7. Пафти. Седеф. Кръгла форма. Растителна украса – разцъфнало цвете, заемащо цялото изобразително поле. Липсва едната седефена плочка. Размери: диам. 8 см. Инв. № 748.

Кат. № 8. Пафти. Бронз. Седеф. Форма на палмета. Изображение на паун, стъпил на краката си, с разперени крила, отпиващ от евхаристичен съд. Размер: дълж. 9 см. Инв. № 749. Таблица II, обр. 10.

Кат. № 9. Пафта. Бронз. Седеф. Форма на палмета. Стилизирано разцъфнало цвете. Размери: дълж. 10 см. Инв. № 750. Таблица III, обр. 3.

Кат. № 10. Пафти. Седеф. Форма на палмета. Иконографска сцена – „Рождество Христово", по края с растителни орнаменти. Размери: дълж. 9 см, шир. 5,5 см. Инв. № 751.

Кат. № 11. Пафти. Сребро. Позлата. Седеф. Състои се от три части с конхиални извивки. Изображение на двуглав орел с корона и лъв. Липсва лявата седефена плочка, а дясната е счупена в единия край. Размери: дълж. 26 см, шир. 12,5 см. Инв. № 752. Таблица II, обр. 9.

Кат. № 12. Седефени плочки. Форма на палмета. Изображение на светец. Размери: дълж. 7,5 см. Инв. № 754. Таблица I, обр. 6.

Кат. № 13. Седефена плочка. Форма на палмета. Иконографска сцена – „Рождество Христово", в края на плочката стилизирано дърво. Размери: дълж. 7,5 см, шир. 5 см. Инв. № 755. Таблица I, обр. 9.

Кат. № 14. Седефена плочка. Форма на палмета. Водоплаваща птица, с разперени крила. Размери: дълж. 4 см, шир. 3 см. Инв. № 756.

Кат. № 15. Седефени плочки. Форма на палмета. Изображение на паун, пиещ от евхаристичен съд. Размери: дълж. 9,5 см, шир. 6,5 см. Инв. № 757. Таблица II, обр. 6.

Кат. № 16. Седефени плочки. Форма на палмета. Изображение на паун, с извита назад глава, с разперени крила. Размери: дълж. 7,5 см, шир. 5,5 см. Инв. № 758. Таблица II, обр. 5.

Кат. № 17. Седефени плочки. Кръгла форма. Фестонирани, наподобяващи мидена черупка. Размер: дълж. 4,5 см. Инв. № 759. Таблица III, обр. 5.

Кат. № 18. Пафта. Седеф. Изображение на гълъб, стоящ на крака, стилизирани листа. Размери: дълж. 6 см, шир. 4 см. Инв. № 760. Таблица II, обр. 8.

Кат. № 19. Пафти. Бронз. Седеф. Форма на палмета. Изображение на орел, стоящ спокойно пред евхаристичен съд. Размери: дълж. 9,5 см, шир. 7,5 см. Инв. № 1331. Таблица II, обр. 2.

Кат. № 20. Пафти. Седеф. Форма на палмета. Иконографска сцена – „Богородица Одигитрия” и стилизирано клонче. Размери: дълж. 9 см, шир. 6,5 см. Инв. № 1367. Таблица I, обр. 3.

Кат. № 21. Седефена плочка. Кръгла форма. Изображение на разцъфнал слънчоглед. Размери: дълж. 2,4 см. Инв. № 1449.

Кат. № 22. Пафти. Седеф. Форма на палмета. Изображение на двуглав орел с разперени криле, над главите стилизирана клонка с листа и лале. Надпис „В. Н. 1897”. Размери: дълж. 10,5 см, шир. 9 см. Инв. № 1855. Таблица II, обр. 4.

Кат. № 23. Пафти. Седеф. Форма на палмета. Изображение на пауни, захапали с клюн цветчета, стилизирано клонче. Размери: дълж. 6,5 см, шир. 4,5 см. Инв. № 1869. Таблица III, обр. 4.

Кат. № 24. Седефена плочка. Форма на палмета. Изображение на двуглав орел с разперени криле, в края стилизирано цвете. Размери: дълж. 5,3 см, шир. 4 см. Инв. № 1904.

Кат. № 25. Седефени плочки. Форма на палмета. Изображение на стилизирана ваза с цветя и палмета. Размери: дълж. 7,5 см, шир. 5,5 см. Инв. № 2337. Таблица III, обр. 2.

Кат. № 26. Пафти. Седеф. Форма на палмета. Бордюр от стилизирани клончета и плодове. Изображение на двуглав орел. Размери: дълж. 7,5 см, шир. 5,3 см. Инв. № 2350.

Кат. № 27. Пафти. Посребрена. Седеф. Форма на палмета. Периферията с бордюр от релефни растителни орнаменти, седефените плочки с изображение на двуглав орел. Размери: дълж. 18 см, шир. 7 см. Инв. № 7765. Таблица II, обр. 3.

Кат. № 28. Пафта. Седеф. Форма на палмета. Иконографска сцена ”Св. св. Константин и Елена”, стилизирана клонка. Размери: дълж. 14 см, шир. 3,4 см. Инв. № 7789. Таблица I, обр. 5. **Кат. № 29.** Пафти. Седеф. Водоплаваща птица. Размери: дълж. 5,7 см, шир. 4 см. Инв. № 8597. Таблица II, обр. 7.

Кат. № 30. Седефена плочка. Форма на палмета. Иконографска сцена „Рождество Христово”. Размери: дълж. 9,3 см, шир. 7 см. Инв. № 8763.

Кат. № 31. Пафти. Бронз. Седеф. Форма на палмета. Бордюр с фриз от растителни орнаменти. Изображение на двуглав орел с разперени криле, в края трилистник. Размери: дълж. 12 см, шир. 10 см. Инв. № 9214. Таблица II, обр. 1.

Кат. № 32. Седефена плочка. Форма на палмета. Иконографска сцена „Рождество Христово”. Размери: дълж. 9 см, шир. 7 см. Инв. № 9963. Таблица I, обр. 7.

Кат. № 33. Седефена плочка. Форма на палмета. Иконографска сцена „Разпятие Христово”, растителен орнамент. Размери: дълж. 8 см, шир. 6,5 см. Инв. № 9966. Таблица I, обр. 8.

БЕЛЕЖКИ

[1] Седефът (от турското *sedef*), или пиган, е естествено образуващ се материал от съчетание на органични и неорганични вещества. Седефът се секретира от епителните клетки на мантийната тъкан на някои видове мекотели. Образуван е от няколко тънки, споени един с друг пластове варовик с кристален строеж. Използва се предимно като гарнитура към накити или за изготвяне на различни художествени изделия и апотропеи – амулети, обкови, вотиви и др.

[2] **Петева, Е.** Български народни накити II. - *ИНЕМ,* г. VII, кн. I-IV, 1927, с. 95.

[3] Пак там, с. 98.

[4] **Ковачева-Костадинова, В.** Накити и християнство през Възраждането. - *Българска етнология*. кн. 3-4, 2005, с. 11.

[5] **Атанасов, Г.** Традиционен български накит (по повод колекцията от пафти в Силистренския музей) - *БЕ,* г. XII, кн. 4, 1987, с. 36. **Костов, Ст. Л.** Амулети против уроки. - *ИНЕМ*, г. I, кн. II, 1921, с. 109.

[6] **Георгиева, Ив.** *Българска народна митология*. София, 1993, с. 142.

[7] **Ковачева-Костадинова, В.** Накити и християнство, с. 14.

[8] Пак там, с. 13.

[9] **Чернев, Ч.**. Изкуството на старите български златари. - *Изкуство*. бр. 4, 1967, с. 27.

[10] **Попов. Р.** *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София, 2006, с. 222.

[11] **Маринов, Д.** *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София, 1994, с. 151.

[12] **Ковачева-Костадинова, В.** Символика на мотива „двуглав орел" в българското народно изкуство - *България 1300. Институции и държавна традиция.* т. 3, 1983 с. 532. **Шулекова, Ю.** Пафти от Габровския край. - *Българска етнография.* г. IV, кн. 2, (1993), с. 96.

[13] **Петева, Е.** Цит. съч., с. 102; **Ковачева-Костадинова, В.** Символика на мотива, с. 533.

[14] **Иванов, Ив., М. Минкова.** Още веднъж за средновековните каменни плочи от Стара Загора. - *Известия на Старозагорския исторически музей*. т. III, 2008, 177-184.

[15] **Бидерман, Х.** *Речник на символите*. Рива, 2003, с. 87.

[16] **Купър, Дж. К.** *Илюстрована енциклопедия на традиционните символи*. София, 1993, с. 156.

[17] **Маринов, Д.** *Цит. съч.*, с. 149; **Влайков, С.** *Книга на символите*. В. Търново, 2008, с. 179.

[18] **Витлянов, Ст.** „Дървото на живота" върху бронзов съд от Велики Преслав. - *Археология*, кн. 3-4, 2000, с. 58; **Тотев, Т.** *Преславското съкровище.* Шумен, 1994, с. 79.

[19] **Василев, Ас.** *Каменни релефи*. 1959, с. 52.

[20] **Георгиева, Ив.** Космическото дърво в българската народна култура. - *Векове.* кн.1-2, 1982, с. 26.

UNPUBLISHED NACRE BELT BUCKLES FROM THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN

Irina Vitlyanova

Abstract

The subject of this paper is a group of buckle belts with inlayed nacre plates from the Ethnography Department of the Regional Museum of History – Shumen. They were received in different years and by different people, and have not been treated so far.

The collection consists of 33 specimens – buckles with nacre and nacre plates from the Shumen museum and began to form in the 20's and 30's of the 20th c. The first items belonged to families from Shumen or were worked by local craftsmen and entered the museum as purchases or donations. They were worked in the chronological period – the middle of the 19th – the beginning of the 20th c.

The multiform design needs a detailed analysis not only of the semantics but of the symbolism of the ornamental composition too. Their artistic contents is inextricably bound up with various hidden messages passing from generation to generation. Their research is a way of learning the spiritual and artistic culture of our people.

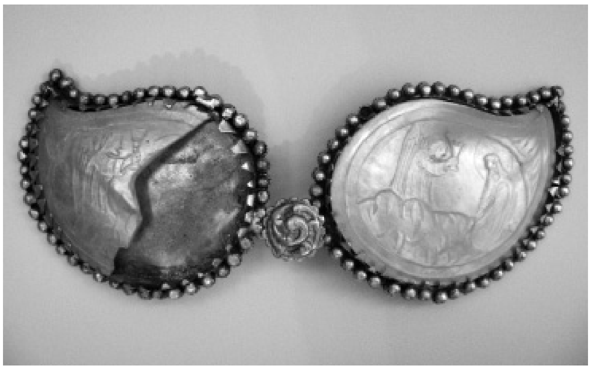

Кат. № 1

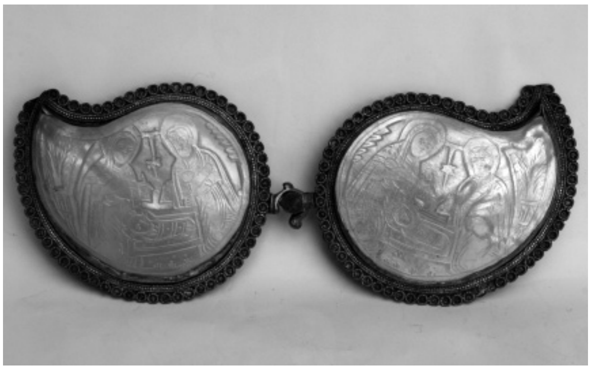

Кат. № 2

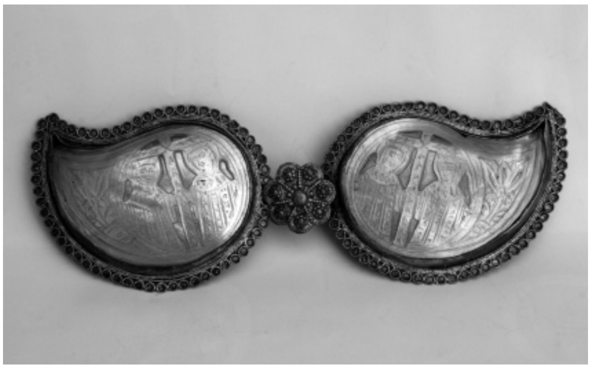

Кат. № 3

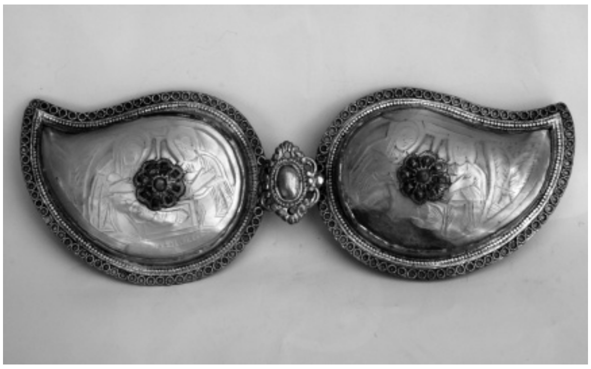

Кат. № 4

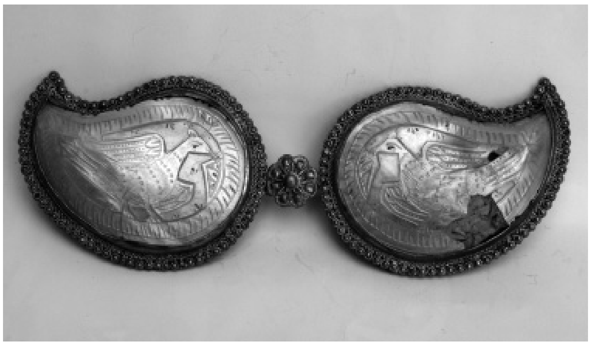

Кат. № 8

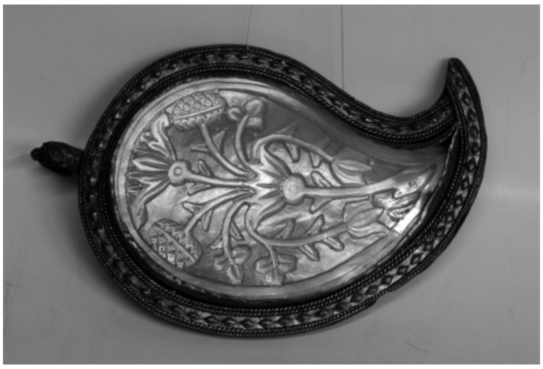

Кат. № 9

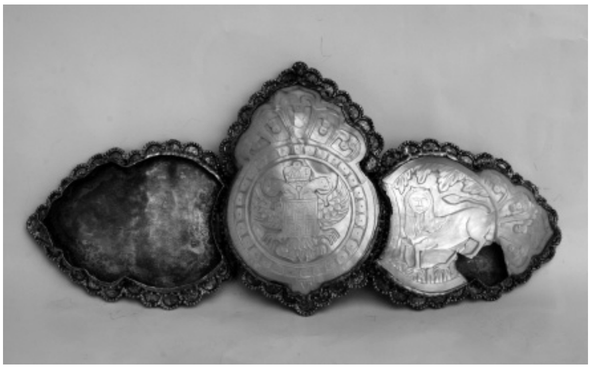

Кат. № 11

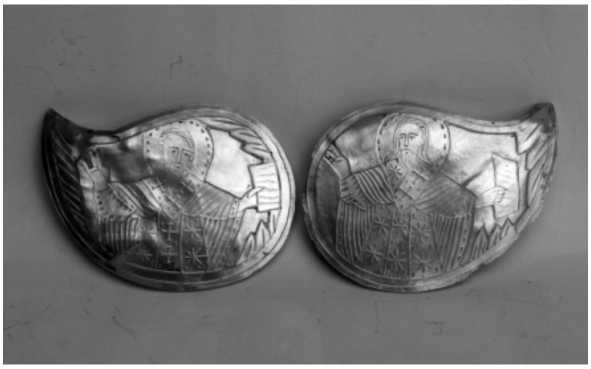

Кат. № 13

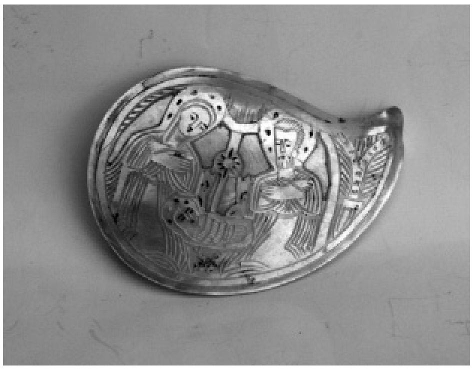

Кат. № 13

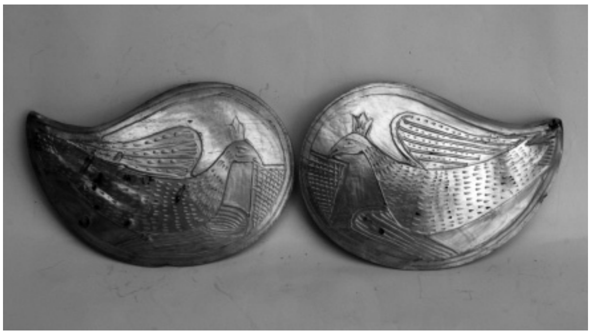

Кат. № 15

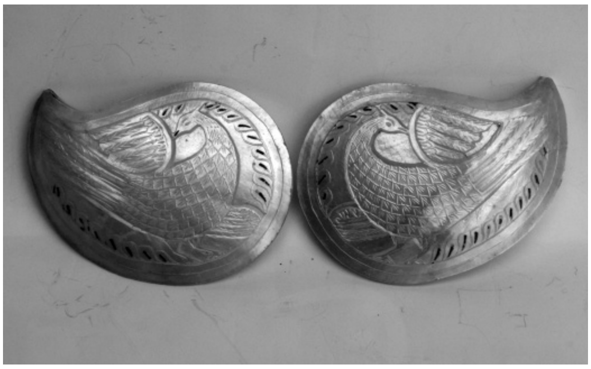

Кат. № 16

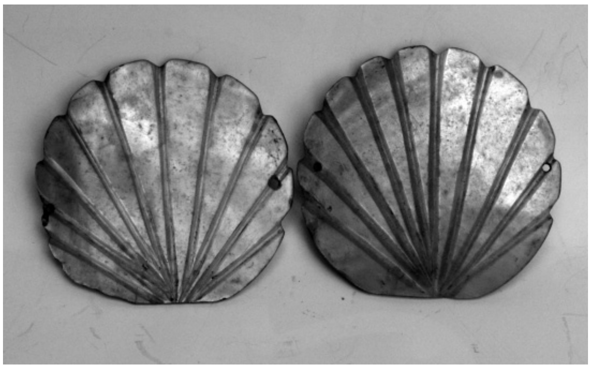

Кат. № 17

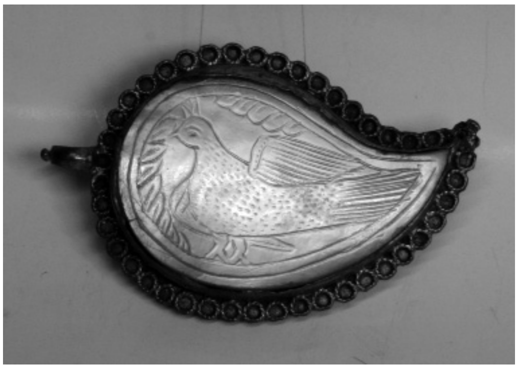

Кат. № 18

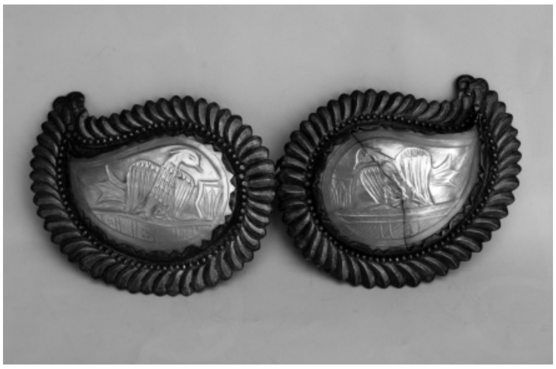

Кат. № 19

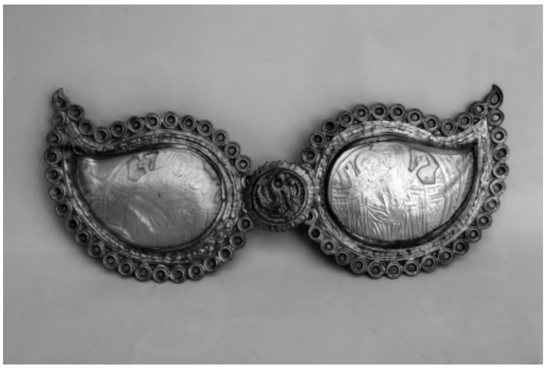

Кат. № 20

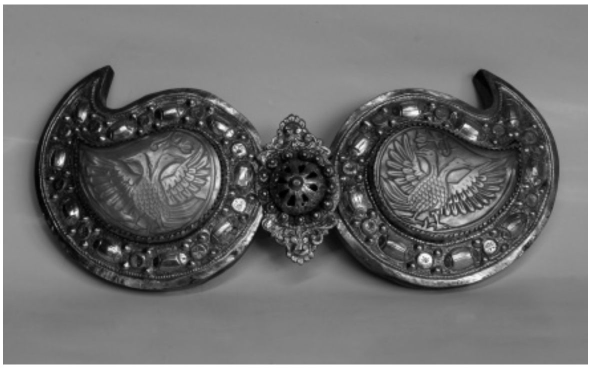

Кат. № 22

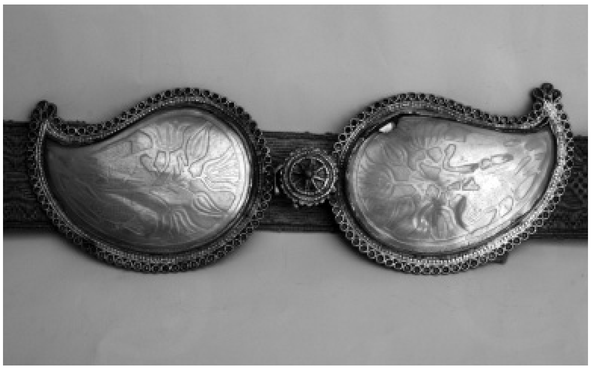

Кат. № 23

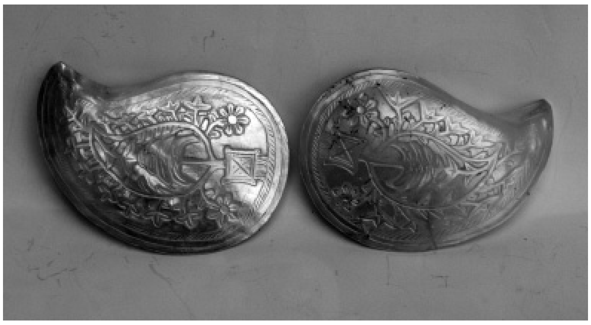

Кат. № 25

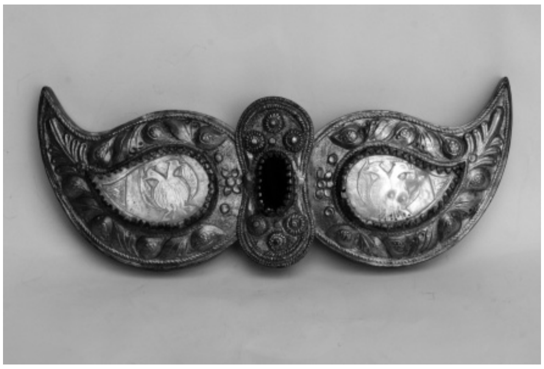

Кат. № 27

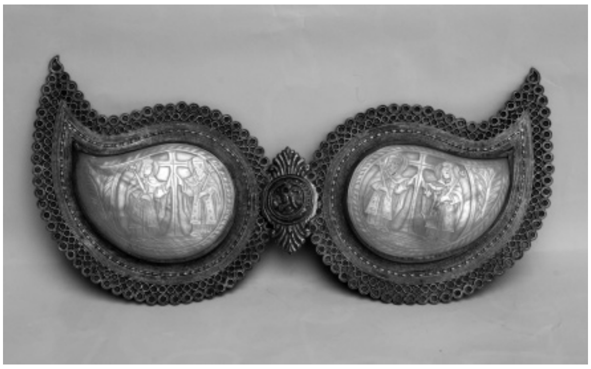

Кат. № 28

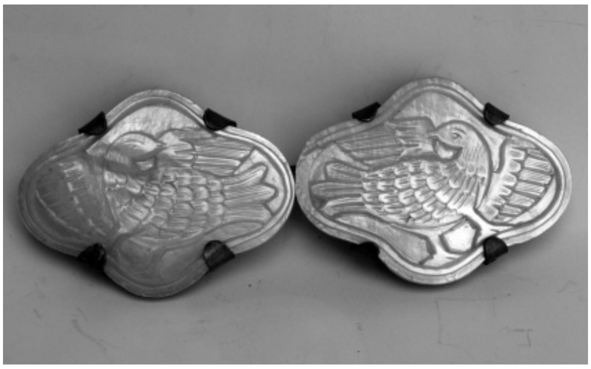

Кат. № 29

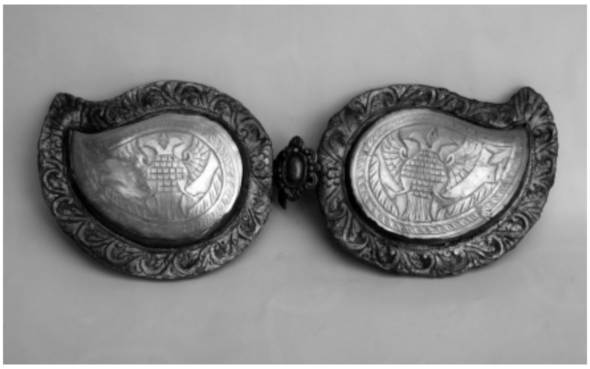

Кат. № 31

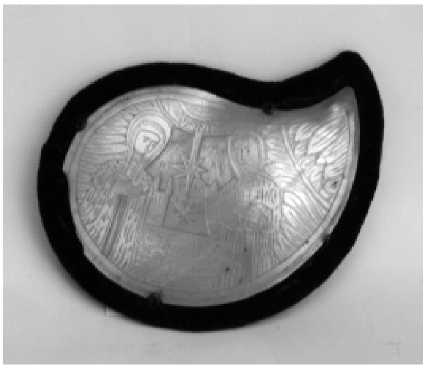

Кат. № 32

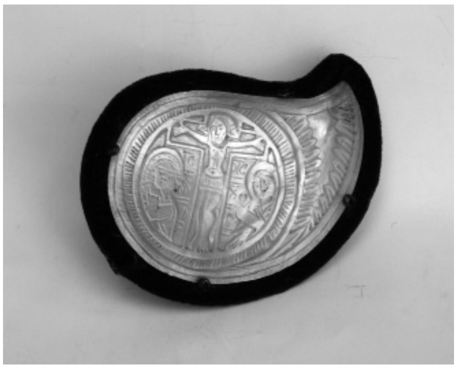

Кат. № 33

КРЪГЛА МАСА: ГРАЖДАНСКОТО ЧЕСТВАНЕ НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

КОРЕКТНО ЗА ШУМЕН. 1813 – ПЪРВОТО ГРАЖДАНСКО ЧЕСТВАНЕ НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ*

Илия Тодев

Ако коректно четем историческите свидетелства, кога и къде следва да разположим първото извънцърковно празнуване Деня на светите братя Кирил и Методий – в Пловдив през 1851, или в Шумен през 1813? – това е темата на настоящата кръгла маса.

На пръв поглед става дума за нашенски боричкания за евтино надмощие. Но първенството е особено важно в света, към който вече принадлежим. Там се раздават патенти, Нобелови награди. За да се култивира креативност, за да се поощрят иновациите, за да се различава оригиналът от имитацията. При нас май само в спорта се получават шампионски титли. Когато някой претендира за интелектуално откритие – особено в хуманитарстиката – ние си имаме многоумен коментар: внимание, откривателска мания!

Трябва да започнем да произвеждаме първенствени палми – и да се научим правилно да ги присъждаме. Инак всеки ще има по 15 минути слава; независимо дали заслужава вечна слава, или вечно забвение – и все така ще си стоим без нобелист. Трябва ни разумна йерархия, трябва ни просветено съгласие, трябва ни правилна посока, стига орел, рак и щука, трябва да знаем кой къде отива и кой е пръв и кой – последен.

Как изглежда Кирило-Методиевското първенство на Шумен? С дата 22 май 1813 г. един арменски пътешественик от Конгрегацията на махитаристите на име Минас Пъжъшкян бележи в писмо от Шумен: присъствах на вечеринка, за която после ми обясниха, че е по случай празника на създадената от Кирил и Методий българска писменост, т.е. това, което ние правим в деня на Месроб Мащоц. Никой не смее обаче да говори за този празник, защото гърците забраняват. Жалко! Като че българският народ е двойник на арменския[1]!

В България това сведение е известно вече почти 30 години. Отгласите от него не са еднозначни – вече може да се говори за дискусия по въпроса. От Шумен, разбира се, заявяват: това е първото гражданско честване на Деня на Кирил и Методий[2]. Други го пренебрегват – и в официални издания като Кирило-Методиевската енциклопедия[3] например няма и намек за него. Трети заемат хиперкритична позиция и се съмняват в автентичността на арменския документ само поради факта на неговата сензационност[4]. Четвърти, изтъквайки единичността и социо-културната немотивираност на извънцърковна прослава на Кирил и Методий в началото на 19. век смятат, че това, което описва Пъжъшкян, е само част от традиционен религиозен празник[5].

Вярно е, че сведението на арменския автор е колкото впечатляващо, толкова и самотно – а и засега няма как да се обясни защо в Шумен през 1813 г. българите светски отбелязват празника на своята писменост. Впрочем, дали не можем да го изведем от родено на място национално чувство – императивно и просветено, прозорливо и креативно? Или пък да потърсим арменска връзка? Досега ние сме говорили за какви ли не въздействия върху нашето национално възкресение през 19. век – гръцко, руско, европейско, сръбско, чешко и пр. В печатарството и в Църковния въпрос има отдавна признати арменски влияния. Няма ли да е възможно да открием и възрожденска роля на арменския пример по линията Св. Месроб – Св. св. Кирил и Методий?

---

* Уводни думи към кръгла маса със същото заглавие, модерирана от автора в Шумен през юни 2011 г.

Сега, 30 години след първата публикация на Пъжъшкяновото писмо, по повод 1330-годишнина на нашата държава, община Шумен организира настоящата кръгла маса с настояване за коректност към сведението на арменския пътешественик. Това е особено важно – защото днес коректността към историческите извори в България не е много на мода. Особено откак историята беше уволнена от училището на живота. И вече не било важно какво пишеш или казваш за миналото: всичко било еднакво истинно – или еднакво неистинно. Това е интелектуален разврат! Защото човекът е осъден да се учи от опита си – и дори да иска точно обратното Историята не може да не бъде учителка. Прочее, трябва да се върнем към понятията за истина и неистина и да уважаваме историческите свидетелства и историческата професия. Стига дилетантско оригиналничене на тема минало – трябва ни не само многообразие на историческите прочити, по-важно е да знаем кой е верният прочит; инак сме обречени никога да не се избавим от исконния си еретизъм и маловерие и никога да не осъществим сериозно и дългосрочно колективно начинание.

Искам да припомня как стои въпросът с излизането на Кирил и Методий от Църквата и покоряването, през училището и книжнината, на цялото българско публично пространство – така, както ни е известно от днешните чествания на 24 май: повсеместни, всенародни, изпълнени с радост и надежда, манифестиращи духовните постижения и амбиции на България.

Смята се, че гражданското, скоро след това превърнало се в общонародно, празнуване Деня на солунските братя започва с техния избор за патрон на Пловдивското епархиално училище, 1851; училищният патрон според обичая трябвало да бъде честван, а тъй като Пловдив е столица на Възраждането, празникът на главното му училище няколко години по-късно лесно се превръща в общонационален; за всичко това е отговорен Н. Геров. Но ако човек се запознае с мнението[6] на самия Геров по въпроса, той вероятно не без удивление ще види, че кръстник на училището по-скоро е чорбаджи Салчо Чомаков, а Геров, заедно с д-р Стоян Чомаков, са един вид подгласници. Освен това училището нито би се създало, нито би се развило без общината, в която първата роля пак е на Салчо Чомаков. Т.е. главната *вина* за светското преформулиране прославата на Кирил и Методий принадлежи на този мастит пловдивски нотабил.

Прочее, в официалното схващане има поне две некоректности. Едната пренебрегва както заслугата на Салчо Чомаков (най-вероятно защото е чорбаджия, следователно *народен изедник*), така и тази на неговия брат д-р Стоян Чомаков (който, макар и решител на Църковния въпрос, пък е известен най-вече като туркофил – следователно *изменник на отечеството)*[7]. Втората некоректност е, че не се отчита сведението на Пъжъшкян. А би следвало, докато му намерим контекст, поне да го споменаваме. Коректен коментар би бил един реторичен въпрос, като например: пловдивското откриване на солунските братя като един от главните мотори на Възраждането не прилича ли на Колумбовото откриване на Америка – 500 години след като до Новия свят най-напред стигат викингите? И дали имащият доказани и важни български пионерства Шумен не е този, който пръв се досеща за възрожденотворната мощ на лаицизирания Кирило-Методиевски празник?

До неотдавна смятахме, че историята ни е добре позната и добре организирана. И се чувствахме сигурно и удобно – защото моята история е моята крепост! Днес светът е отворен, пътища много, но тъй като всички сме подвластни на носталгията, няма път, по който да избягаш от потребността от дом. А в нашия дом, в нашата крепост, в нашата история цари безпътица. Време е да реактивираме нейните потенции! Защо да не започнем от доказаните българотворни сили Кирил и Методий и Националното възраждане?

БЕЛЕЖКИ

[1] *Уводни думи към кръгла маса със същото заглавие, модерирана от автора в Шумен през юни 2011 г.
Арменски пътеписи за Балканите. XVII-XIX век. Съст. **А. Орманджиян**. София, 1984, 215-216.

[2] **Георгиева, Д.** Гражданско честване деня на Кирил и Методий в Шумен през 1813 г. – *Векове,* № 3, 1983.

[3] **Колева, П**. Празникът на Кирил и Методий. – *Кирило-Методиевска енциклопедия* т. III. София, 2003, 269 сл.

[4] **Димитров, Стр.** Постижения и слабости в една книга. - *Векове,* № 2. 1986.

[5] **Симеонова, Г.** Въпросителни по повод гражданското честване „Деня на Кирил и Методий" в Шумен през 1813. - *Векове,* № 1, 1987; срв. **Бонева, В.** *Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения.* II изд. (електронен вариант). Варна, 2007, гл. 9, б. 7.

[6] Това мнение е изразено в разговор с Ив. П. Плачков (*П[лачков], И. П.* Празникът на Българското възраждане (из един разговор с Найден Геров). – *Българска сбирка,* 1894, №, 1, 54-55). Ето съответната част от него: *[ИПП] Желал бих да зная, г. Геров - казах аз - как се е въвело името „Св. Кирил и Методий" в Пловдив. Вий навярно трябва да знаете. [НГ] Чрез училището, както на всъду - отговори ми той. - До колкото помня, за това стана дума в Пловдив през 1851 год. Тогава пловдивското българско училище се обърна на епархиално. Трябваше да му се даде някое име. Един ден аз и д-р Ст. Чомаков, който се помина неотдавна, бяхми събрани в къщата на чорбаджи Салча Чомаков, да се поразговорим върху някои училищни въпроси. Отвори се дума и за какво име да се даде на училището. Изредихми няколко имена на светци и други, но чорбаджи Салчо не остана доволен ни от едно от тях. „Нямами ли, каза той нетърпеливо, и ний българите някой светец български, та на него да го кръстим?" Като учител, мене се падаше и отговор да дам. Аз разправих по-подробно на чорбаджи Салча кои са били двамата свети братя Кирил и Методий и какво са извършили тия за българите. Чорбаджи Салчо, колкото слушаше, по се възхитяваше, та най-сетне извика: „Що сми седнали да търсим други имена, на ви име!" Ние с Д-ра Ст. Чомаков нямаше, разбира се, какво да възразим, та с общо съгласие нарекохми училището „Св. Кирил и Методий" и поръчахми икона с лика на светиите. По примера на пловдивчани на много места из България по-после захванаха да наричат своите училища по името на двамата свети братия. [ИПП] След това вие навярно трябва всяка година да сте праздвали праздника на двамата братя? – попитах аз. [НГ] То се разбира. Щом училището се нарече „Св. Кирил и Методий", трябваше и празникът му да се праздва. Училището въведе тоя празник, който си оста да се праздва и за напред.*

[7] За двамата Чомаковци вж. **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков (1819-1893) или как българите стават нация.* София, 2006.

CORRECTLY ABOUT SHUMEN. 1813 – THE FIRST CIVIL COMMEMORATION OF STS CYRIL AND METHODIUS

Ilia Todev

Abstract

The text reproduces the introduction which the author made to a round table on the same subject in June 2011. It reviews critically what historiography says about the beginning of civil commemoration of Sts Cyril and Methodius and, with regard to this, discusses some general problems of nature and application of historical knowledge like: *"How must be understood the variety in history writing?"* and *"The different opinions about the past are of equal value or must be arranged hierarchically?"*

БЕЛЕЖКИ ЗА ДАТАТА 11 МАЙ

Димо Чешмеджиев

В последно време много нашумя една история, която се превърна едва ли не в обществен проблем. Това е историята за първото възрожденско нецърковно честване на Празника на св. св. Кирил и Методий, 11 май, което според някои автори се е състояло през 1813 г. в Шумен, а не няколко десетилетия по-късно, в Пловдив. С проблема се занимават национални телевизии, ангажират се общински и държавни институции, главно в Шумен, във вестниците и техните електронни издания се говори за „война между Шумен и Пловдив" и пр., което е най-малкото странно. В настоящия доклад ще се опитам да разгледам въпроса в чисто научен план, на базата на анализ на обществената ситуация в България, и по-специално в Шумен от началото на XIX в., и най-вече на базата на единствения извор за това „събитие" – писмото на един арменски свещеник, минал през Шумен през 1813 г. Нарича се Минас Пъжъшкян и е член на Арменската духовна конгрегация на махитаристите във Венеция.

За първи път то е публикувано в превод на български език във в. „Поглед", бр. 2 от януари 1982 г., с преводач А. Орманджиян. Преводът е следният:

Писмо от Шумен, 1813 г. Пристигнахме надвечер в Шумла и нашият гостоприемен стопанин Ованес Ардашес ни заведе на гости у българския търговец Стовян Маврудиоглу, от който трябваше да получа важни книжа, за да ги отнеса в Бялград. След като ни нагостиха богато, той ни заведе на вечерно зрелище в един голям салон. Сградата отвън приличаше на плевник, зидан с дялан камък. Вътре бяха насядали много мъже и съвсем малко жени. На малката сцена трима мъже играеха някаква пиеса. Единият мъж играеше женска роля. Стовян ми обясни, че и тримата са българи, но сцената се изпълнява на гръцки, защото присъстват гръцки духовници. После някаква жена с българска селска носия запя тъжна песен. Някакъв мъж в потури я съпровождаше на един дълъг дървен музикален инструмент с много дупки. После присъстуващите започнаха да танцуват в кръг български танц. Но в другия край на салона се насъбраха турци и те на свой ред затанцуваха своите традиционни танци. И понеже ни отвратиха с държанието си, се върнахме и по пътя г-н Стовян ми каза, че вечеринката е по случай българския празник на писмеността, но никой не смеел да говори за това, защото и турците и гърците им забранявали. Жалко! Като че ли този народ е двойник по съдба на нашия.[1]

След това е поместен превод в „Арменски пътеписи за Балканите XVII – XIX в., пак в превод на А. Орманджиян. Текстът на този превод, който се различава на места от предишния, е следният:

Писмо от Шумла, 22 май. Това е второто писмо , което пиша от земята на българите. Пиша го, преди да сме отпътували от Шумла. Тук пристигнахме привечер и нашия гостоприемен стопанин Ованес Ардашес ни заведе на гости у българския търговец Стовян Мавродиоглу, от който трябваше да получа ценни книжа, за да ги отнеса в Белиград.

След като ни нагости богато, той ни заведе на вечерно зрелище (театро) в един салон. Отвън сградата приличаше на обор или на плевник, зидан с дялан камък.

В салона бяха насядали много хора, повечето мъже и съвсем малко жени. На малка сцена по средата трима играеха някаква сценка. Един от мъжете (дребосък, с женски движения) изпълняваше ролята на жена.

Стовян ми обясни, че и тримата са българи, но сценката се изпълнява на гръцки *език, защото в салона присъствували гръцки духовници.*

После някаква жена с българска селска носия запя тъжна песен. Някакъв мъж в потури я съпровождаше на дълъг дървен музикален инструмент с много дупки. После той сам свири на него. После присъстващите започнаха да танцуват в кръг български танц. Но в другия край на салона насъбраните турци започнаха да пеят своите маанета и да играят каршлама. Отвратиха ни с държанието си и ние със Стовян се върнахме в къщи. По пътя той ми обясни, че вечеринката е по случай българския празник на писмеността, сиреч това, което ние правим в деня Месроб Мащоц, но ми обясни, че никой не смеел да говори за този празник, наречен на Сирила и Мефота, които са написали българската азбука, защото гърците им забранявали. Жалко! Като че този народ е двойник по съдба на арменския.

А Шумла е занаятчийски град, където се изработват чудни предмети за всекидневния бит. Оттук се изнасят ценни съдове от бакър за Цариград и за нашата Венеция.

Документите, за които говорихме, съм взел от Филибе и ги пращам по пощата, защото не зная, докато пристигна, какво може да ми се случи. А от Шумла има редовна поща за Белиград и Венеция. Утре или други ден тръгвам за Русчук.[1]

Изворът е много интересен, но неговата автентичност не може да бъде проверена от незнаещи съответната форма на арменски. Сведенията в това писмо са използвани и преди то да е публикувано в „Арменски пътеписи за Балканите”, по този превод, от Доротея Георгиева, през 1983 г.[2] Основавайки се на изследванията на Б. Ст. Ангелов и В. Киселков, авторката приема, че датата 11 май е руска и се възприема в България от прочутите четиминеи на митрополит Макарий. Пак по Б. Ст. Ангелов изтъква и факта, че „чествуването на славянските апостоли от X в. насам не е пресеквало у нашия народ”, като то е продължавало и през най-усилните години на османското владичество, като това празнуване е църковно, както се вижда от редица ръкописи от XVII – XVIII в. След това авторката припомня интереса към Кирил и Методий сред чужди автори в османския период – Захарий Орфелин, Йован Раич (заедно с българския му превод от 1801 г.), Атанасий Пароски, Христофор Жефарович. Споменава Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, като преписвач на „История словеноболгарская”, и след това проследява възникването и развитието на идеята за празнуване на Деня на Кирил и Методий в Шумен. За целта припомня, че Шумен е търговски и занаятчийски център, шуменски търговци пътуват и търгуват с Белград, Истанбул, Венеция, Влашко, Гърция, Виена, посещават Йерусалим и Света гора. На тази база тя се опитва да отговори на въпроса: съществуват ли предпоставки за гражданско празнуване на Деня на Кирил и Методий в началото на XIX в. в Шумен. Д. Георгиева обаче не отговаря на този въпрос, а само констатира**: Отговорът на въпроса дава самият факт на неговото реализиране**![3] От документа, продължава авторката, става ясно, че честването е организирано от българите. То е добре обмислено и подготвено старателно. Проведено е вечерта на 22 май по нов стил, като тя даже изчислява и установява, че на практика то се е провело на 10 май, по-стар стил, в навечерието на 11 май, както се следва.

Авторката обръща внимание и на това, че според М. Пъжъшкян честването се осъществява като „вечерно зрелище, което се нарича театро в един салон”. Другият въпрос, който й се е видял важен и задава, е: „Кои присъстват на това честване?”. Като отбелязва, че това са повече мъже, отколкото жени, авторката е категорична, че това са преди всичко българи, тъй като накрая се е играл български танц, хоро, който никой друг не играел! Освен българите, в салона присъстват и гръцки духовници, заради които играта се изпълнява на гръцки език. Те, казва Георгиева, явно са поканени предварително. В един момент, казва тя, в салона влизат и турци, които започват да пеят своите маанета и да играят каршлама, но те не пречат на българите. Значи, тържеството, организирано по този начин, надхвърля понятието за театър, може би в тогавашния смисъл на думата, защото след описанието му М. Пъжъшкян, сам занимаващ се с театрална дейност, говори вече за „вечеринка”, което е точният превод на съответната дума от арменския текст. По-нататък Д. Георгиева обръща внимание на думите на българския търговец Стоян Мавродиоглу, че това е празник на тези, които са създали славянската азбука, но никой не смеел да говори за този празник на Кирил и Методий, защото гърците не им разрешават да го правят на български. И без коментар, казва тя, е ясно, че вечерта е организирана в чест на Кирил и Методий. Тържеството има чисто граждански характер. На самата вечер, по понятни причини, не се обявява официално поводът за тържеството. Но българите се събират да честват „българския празник на писмеността”, „празникът на Кирила и Методия, тези, които са написали българската азбука”. Прави впечатление, казва авторката, че Кирил и Методий не са назовани светии. Ако в обяснението на Стоян Мавродиоглу те са били наречени така, това надали би убегнало от ухото и от перото на духовника М. Пъжъшкян. Тя обръща внимание и на факта, че тържеството не е извършено нито в църквата, нито в училището, а в специална сграда, както и на това, че в изпълненията е включена и жена[4].

Накрая Д. Георгиева поставя въпроса, дали е имало и други подобни тържества в Шумен в периода от 1813 г. до средата на века. Като съобщава, че няма документи за други подобни чествания, тя припомня, че следващите са след Кримската война, първото през 1857 г., отразено в „Цариградски вестник”, както и в спомените на сръбската учителка Александра Петрович, и второто, от 1859 г., за което черпим сведения от спомените на Н. Бацаров. И в двата случая става въпрос за училищни тържества, придружени с църковна служба, както се подчертава и от Д. Георгиева[5]. На базата на това писмо тя се опитва да коригира годината на първото възрожденско гражданско честване на Кирил и Методий, което според нея не се е случило в Пловдив през 1851 г.[6], а през 1813 г. в Шумен.

Още навремето мнението за ранното шуменско честване срещна сериозна критика в научната книжнина. Първи, който коментира този извор, макар и твърде накратко, е големият български учен-османист проф. С. Димитров, в рецензия върху арменските пътеписи. Той по принцип смята, че в изданието има твърде много проблеми, като те започват оттам, че писмата не са издадени професионално, липсва археографски и палеографски анализ и всякакви доказателства за тяхната автентичност. Както и самият издател, Агоп Орманджиян пише, че писмата са взети от архива на Конгрегацията на махитаристите, който тогава все още не е обработен и класиран по години и автори. Важна е и забележката на Стр. Димитров относно оформлението на писмата, което според него също поставя под съмнение автентичността им. Що се отнася до съдържанието на изследваното писмо, той не го коментира, само иронично нарича известието за вечеринката „сензационна новина”! Заключението му е, че няма основания писмото да се приема като исторически извор. Трябва да се отбележи също, че Стр. Димитров[7] не познава статията на Д. Георгиева.

Малко след Стр. Димитров излиза и нова статия по въпроса, на Г. Симеонова, която пък не знае за рецензията. Авторката се опитва да разгледа въпроса на по-широка база, като започва с развитието на Шумен през Възраждането, в икономически план, като учебно дело, развитието на читалищното дело (1856 г.), театърът, който се заражда тук (1856 г.), музейното дело (1857 г.) и пр. На базата на този преглед авторката прави извода, че съобщението за това честване именно в Шумен изобщо не е изненадващо. Въпреки това тя задава логичния въпрос, коя е причината за това ранно гражданско честване в Шумен, на фона на постепенното преминаване от църковно-училищно към всенародно честване? Какви фактори от локално естество го обуславят, при положение, че предхожда известните досега потвърдени в общоетнически план закономерности в развитието на празника през Възраждането. Г. Симеонова смята, че използваните от Д. Георгиева обосновки относно „българската традиция на църковната празнична почит към Кирил и Методий” и относно евентуалните влияния на хаджийството и книжнината, за да се докаже „единичен конкретен датиран акт” (навсякъде запазвам изказа на Г. Симеонова[8]) са твърде общи. В същото време, забелязва тя, липсва дори опит да се представи правдоподобно състоянието на духовния живот в Шумен в годините около коментирания факт, който да обоснове твърдението за гражданското честване и да обясни противоречието между съдържанието на цитирания документ и ония условия в града, които ни представят неговите изследователи за периода на Възраждането[9].

Следващия въпрос, поставен от Симеонова, е за българската традиция в гражданската почит към Кирил и Методий. Тя намира извода на Д. Георгиева, че датата 11 май тръгва от митр. Макарий и идва в България с руските печатни книги, за неправилен, и влиза в противоречие с научните резултати, на които Георгиева се основава. Г. Симеонова смята, че от X в. насам жизнеността на култа не е била равномерна. Цитатът от Б. Ст. Ангелов за ръкописите от XVII – XVIII в., на който се опира Д. Георгиева, казва авторката, показва единствено, че паметта е била запазена през това време, но не означава, че паметта е редовно чествана. Според нея по-близо до истината е И. Гошев, който смята, че паметта, и то предимно на Кирил, се е чествала само в някои храмове. Авторката подчертава, че през Средновековието честването е църковно и от това честване не може пряко да се изведе гражданско честване, ако то се схваща като явление напълно автономно и противопоставено на църковната празничност.

Разглеждайки въпроса за хаджиите, Г. Симеонова съобщава, че българите през османския период са имали „храмове или олтари, в които се е извършвало богослужение на български език”, така че Светите земи не могат да се разглеждат само като център на чуждо културно влияние, но и на българско. Оттам обаче би могло да бъде пренесена идеята за църковна служба на Кирил и Методий, но не и за светско честване. Няма, казва тя, никакви доказателства, че шуменските хаджии са донесли от Светата земя идеята не само за светско, но дори и за църковно честване на Кирил и Методий. Всъщност доста по-късно, през 40-те години на XIX в., българската възрожденска интелигенция съзнателно се стреми да създаде интерес към българските светци. Именно във връзка с процесите в българското възрожденско общество, през 1849 г. отец Неофит Рилски въвежда църковно честване на Кирил и Методий в българската църква „Св. Стефан” в Цариград[10].

Относно чуждото влияние по пътя на книгата, Симеонова смята правилно, че невинаги търговските контакти са синоним и на културни контакти. Наличието на търговец от Шумен във Виена, като Радо Иванов, не е доказателство, че издадени във Виена книги – Стематографията на Христофор Жефарович, Историята на Йован Раич или Вечният календар на Захарий Орфелин са били пренесени в Шумен. Според цитирано изследване на Г. Джумалиев, до средата на XIX в. печатната книга в града била рядкост, а сред широките народни маси царели безграмотност и невежество. Ако гражданското честване, разграничено от училищното тържество, събира именно широките градски маси в Шумен, то те в началото на века все още не са били в състояние да се ползват от книжнината, издадена в Европа, продължава авторката. Дори да допуснем, че всички посочени от Д. Георгиева печатни книги са се намирали в Шумен, малко вероятно е, при недоказана до този момент църковна традиция на честването на Кирил и Методий в града, която евентуално да е запазила през вековете общата служба на Кирил и Методий на 11 май, само прелиствайки посочените книги, занаятчиите и търговците в Шумен да стигнат до идеята да организират гражданско честване за Кирил и Методий на 11 май[11].

По-нататък Г. Симеонова обръща внимание на предположението, че книгата, която най-вероятно е оказала въздействие върху възраждането на датата 11 май като ден за обща възхвала на Кирил и Методий, е сборникът с жития на Дмитрий Ростовски. Знае се, казва тя, че през 1841 г. Неофит Рилски притежавал книгата, където под 11 май е дадено общото житие на Кирил и Методий. Книгата е била известна и във възрожденския Шумен. Без да знаем кога се е появила там, през 1846 г., в програмата на „Всеобщото изпитание на Шуменското взаимно-учително Славяно-Българско училище в Шумен на 1847 г., Август 11 в неделя”, е било включено тържествено изнасяне на четири книги, една от които е тази на Дмитрий Ростовски[12]. Въпреки обаче, че книгата е била известна и четена, никой от шуменските дейци през Възраждането[13] не я е открил като възможен извор, на който да се позове дори църковното честване. Много по-късно, през 1859 г., за да издейства разрешение за църковна служба за Кирил и Методий на 11 май в Шумен, Н. Бацаров се основава на Юрий Венелин. Всичко това, казва авторката, идва да покаже, че книгата, в случая на Дмитрий Ростовски, не е в състояние да влияе със съдържанието си, ако няма подготвено обществено мнение и обществена потребност от използването на съдържанието и. Сред посочената от Д. Георгиева книжнина най-голямо влияние върху активизирането на честването на Кирил и Методий, но не и върху нейното празнуване, би могла да има Паисиевата история. Досега обаче не са намерени доказателства, които да потвърдят пряката връзка между нея и празнуването на Кирил и Методий[14].

Денят на Кирил и Методий, твърди Г. Симеонова, независимо от това дали се чества с църковна служба, училищно тържество или общо селищен празник, е факт зад чиято организация стои някаква институция – църква, училище, по-късно – книжовно дружество, читалище и пр. В Шумен в началото на XIX в. има силни еснафи, но в българските земи няма случай еснаф да е поставил началото на празнуване на Кирил и Методий, макар че еснафите са взимали участие в празненствата и дори в организацията им. Цялата история на празника показва, че чествуванията са инициирани от представители на възрожденската ни интелигенция.

Интересни са и наблюденията върху духовния живот в Шумен през първата половина на XIX в. Единствената българска духовна институция в града по това време е църквата „Св. Възнесение” в българската махала. Данни за килийни училища през първите векове на робството няма, и се предполага, че грамотността се е поддържала чрез църквата. В началото на XIX в. църковната килия е била превърната в общоградско килийно училище, с учители светски лица. В Шумен по това време няма гръцко килийно училище, като гръцки език се изучава в българското училище. С други думи, заключава авторката, институцията, която би могла да организира честване на Кирил и Методий през 1813 г., е българската църква. Интересна тук е и бележката под линия, че през 1827 г. в Шумен е създадено „някакво дружество”, наречено „Родолюбиво братство”, а през 1831 г. е създадена българска община[15].

След това Г. Симеонова е анализирала самото писмо. От него излиза, че гърците не позволяват празникът да се прави на български, но разрешават той да се провежда на гръцки, българите не смеят да говорят за неговите патрони и дори, както смята Д. Георгиева, не смеят да обявят истинския повод за празненството. Но ако истинският повод за табуто върху имената на Кирил и Методий не е бил известен на присъстващите гръцки духовници, логично е да се очаква, че тържеството ще се проведе на български. В противен случай, продължава Симеонова, излиза, че гърците се намесват във всяко българско светско празнуване и заставят българите да го провеждат на гръцки. Това, което буди учудване, е, че в текста е представен българо-гръцки конфликт, който през 1813 г. няма реални условия за съществуване, още повече, че през първите две десетилетия на XIX в. в Шумен няма нито гръцка църква, нито гръцко училище. За първи път „гръцко частно келийно училище” се открива в Шумен през двайсетте години на XIX в., в което освен децата на гърци учели и синовете на някои заможни български търговци.

Интересни са данните за принудителното въвеждане на гръцки език в богослужението в Шумен, приведени от Г. Симеонова, по Г. Джумалиев, който твърди, че след пренасянето на Преславската епископия в Шумен, макар че архиереите били изключително гърци, свещениците и останалите служители били българи и литургията се извършвала на църковнославянски, до 30-те години на XIX в., когато митрополитите гърци постепенно въвели гръцки в десния олтар[16]. При епископа Порфирий на църковнославянски се служело само на левия олтар. Според летописните бележки на Н. Бацаров, в Шумен се е служело само на български (църковнославянски), а през 1822 г. владиката Антим (глухият) наредил да се чете и пее от дясната страна на гръцки, като добавил и гръцки богослужебни книги[17]. Това продължило, докато се изгони последният гръцки епископ на Шумен, на 5 октомври 1860 г. Основателно се налага въпросът, продължава Симеонова[18], че след като през 1813 г. гръцкият език все още не е бил наложен нито в църквата, нито в училището, защо е бил задължителен за светските празненства на българите? Именно в Шумен през 1859 г. гръцкият владика Венеамин дава пример за отстъпчивост и толерантност, като сам пише стихирите[19] и разрешава техния български превод да се чете на левия олтар, едновременно с гръцкия текст, четен от него на десния олтар. Гръцко-български конфликт действително се поражда, но това е по-късно, през 50-те и 60-те години на XIX в., когато гърците и гъркоманите реагират на празника, който става символ на укрепващото етническо самосъзнание на българите[20].

Интерес представлява според Г. Симеонова и твърдението за гражданския характер на честването, като Кирил и Методий не са назовани светци. Ако в обяснението на Стоян Мавродиоглу те са били наречени така, това не би убегнало от ухото на Минас Пъжъшкян, който е духовник. Разбира се, ние не знаем точните думи на Стоян Мавродиоглу, тъй като те са предадени от Пъжъшкян. За да поясни смисъла на случващото се, арменският духовник обяснява, че всъщност тук се случвало това, което арменците правели в деня на Месроб Мащоц, създателят на арменската азбука. Обаче и той не е споменат като светец, макар че е канонизиран много рано, още в V в., и Минас Пъжъшкян като духовник е знаел добре това. Обяснението на този факт е с т. нар. езикова икономия. От друга страна, непроизнасянето на светителския титул на Кирил и Методий не е доказателство за светския характер на тържеството, доколкото през Възраждането във всички календари, речи, слова, статии, дописки и пр. Кирил и Методий са вписани като светци, без това да пречи на утвърждаването на светския характер на техния празник. Коментарът на Г. Симеонова относно това, че вечеринката приличала на това, което правели арменците на деня на Месроб Мащоц, е, че арменците на този ден всъщност правят църковно честване[21]!

Християнската празнична практика не изключва наличието на светски моменти, които предшестват или следват след църковната служба – трапези, хора, ръченици и пр. За пример Г. Симеонова дава честването на 11 май през 1867 г. в Цариград, където българската църква и метохът (училището и печатницата) са били украсени със зеленина и цветя. Над църковната врата била сложена иконата на Кирил и Методий, с разкошен венец. След службата имало приемане на поздравления от делегации на православните общини, угощение на учителите, дадено от училищното настоятелство. Увеселението продължило до полунощ с песни и хора, според описанието на Н. Начов. На тази база Г. Симеонова твърди, че вечеринката в Шумен е само част от някакво тържество. Пъжъшкян пристига, когато то вече е започнало, и го напуска, преди да е завършило. В неговата програма няма нищо, което да свидетелства, че става въпрос за празник на писмеността. И ако българския търговец твърди, че това е именно празникът на Кирил и Методий, логично е да предположим, че е само част от честването, а именно светската част, която се провежда в присъствието на духовници, която го предшества и следва, завършва авторката.

Провеждането на тържеството в специално подготвен салон също предизвиква възражения, доколкото в Шумен по това време би могло да има само две обществени сгради, принадлежащи на българите – църквата и „келията”. Дори по-късната театрална дейност, наречена от авторката „същинска”, не е свързана със специална сграда, а се организира в някое училищно помещение, добавя Симеонова[22].

През 1993 г. Д. Георгиева пише нова статия по въпроса, като в нея помества нов вариант на превода. Този вариант пак е правен от А. Орманджиян, като обаче вече в неговото „доуточняване” участва и самата Д. Георгиева. Ето и този превод:

Шумен, 22 май 1813 г.

Това е второто ми писмо. Пиша го от град Шумен. Пристигнахме надвечер и нашият гостоприемен стопанин Ованес Ардашес ни заведе на гости, у българския търговец Стовян Маврадиоглу, от който трябваше да получа важни (ценни) книжа, за да ги отнеса в Белиград.

След като ни нагости богато той ни заведе на вечерно зрелище, което се нарича театро в един салон. Отвън сградата приличаше на обор или на плевник, зидан с дялан камък.

В салона бяха насядали много хора, повечето мъже и съвсем малко жени. На малката сцена трима мъже играят някаква сценка. Единият от мъжете (мъничък с женски движения) играеше вместо жена.

Стовян ми обясни, че и тримата са българи, но играта се изпълнява на гръцки език, чиято причина е присъствието на гръцки духовници.

После някаква жена с българска селска носия запя тъжна песен. Някакъв мъж в потури я съпровождаше с дълъг дървен музикален инструмент с много дупки. После той сам свири на него. После присъстващите започнаха да танцуват в кръг български танц. Но в другия край на салона насъбраните турци започнаха да пеят своите маанета и да играят каршлама. Те ни отпратиха с държанието си и ние със Стовян се върнахме в къщи. По пътя той ми обясни, че вечеринката е по случай българския празник на писмеността, сиреч това, което ние правим в деня на Месроб Мацоц. Но ми обясни, че никой не смеел да говори за този празник, за Кирила и Методий, тези, които са написали българската азбука, защото гърците не им разрешават да го правят на български. Жалко ! Като че ли този народ е двойник по съдба на нашия.

А Шумли е търговски и занаятчийски град, където се изработват чудни предмети за всекидневния бит. От тук се изнасят ценни съдове от бакър за Цариград и за нашата Венеция.

Документите за които говорихме, съм взел от Филибе и ги пращам по пощата, защото не зная, докато пристигна, какво може да ми се случи. А от Шумла има редовна поща за Белиград и Венеция. Утре или другиден тръгвам за Русчук.[23]

В тази публикация авторката, която не дава никакви признаци, че познава рецензията на С. Димитров и статията на Г. Симеонова, не се спира повече на въпроса за Кирило-Методиевското честване, а се занимава с въпроса за това, че театърът в Шумен започва през 1813 г., а не както обикновено се мисли, през 1856 г., и че това представление е истинско театрално и не е повлияно от т. нар. турски театър, познат с името „Орта сюну”, нито от подобни арменски театрални форми. В статията авторката категорично заявява, че организатор на тържеството е българската община в Шумен, или най-малко с нейната благословия[24]. Важна е и нейната констатация, че в Шумен няма крупна гръцка общност[25].

Как могат да бъдат обобщени данните, които дава самото писмо и коментарите към него. На първо място, трябва непременно да се обърне внимание на отбелязаното още от проф. С. Димитров – изворът не е издаден научно, липсва археографски и палеографски анализ, и съответно, доказателства за неговата автентичност.

Не може да бъде контролиран и преводът, доколкото академичните специалисти по арменски, особено в неговата форма от XIX в., на която би трябвало да бъде написано писмото, в България липсват! Същевременно силно впечатление прави това, че има няколко превода на писмото, направени от един и същи човек, които се различават помежду си, на места значително. Това силно снижава доверието в превода и данните, които съдържа то. Очевидно, за да се използва това писмо, то трябва да се преведе отново, за да бъдат избегнати всякакви съмнения. Непременно трябва да се направи палеографски и дипломатически анализ на писмото и тогава то да бъде използвано!

Напълно мога да се съгласям с повечето изводи на Г. Симеонова, макар, че на места тя да не е твърде прецизна и допуска доста фактологически грешки. Шумен е един от най-големите български възрожденски центрове, но обосновката на Д. Георгиева относно „българската традиция на църковната празнична почит към Кирил и Методий” и относно евентуалните влияния на хаджийството и книжнината, за да се докаже „единичен конкретен датиран акт”, са наистина твърде общи! Съгласявам се напълно с Г. Симеонова, че в статиите на Георгиева липсва дори опит да се представи правдоподобно състоянието на духовния живот в Шумен от началото на XIX в. и да обясни противоречието между съдържанието на цитирания документ иония условия в града, които ни представят неговите изследователи за периода на Възраждането[26].

Напълно мога да се съглася и с извода на Г. Симеонова, че няма никакви доказателства шуменските хаджии да са донесли от Светата земя идеята не само за светско, но дори и за църковно честване на Кирил и Методий, независимо дали в Светите земи е имало български „храмове или олтари, в които богослужението се е извършвало на български език”. И изобщо мисълта да се донесе от там идеята за честване на Кирил и Методий е невероятна. Може би трябва да се посочат някакви сведения, че в Йерусалим е имало честване на Кирил и Методий по това време, за да може да се допусне, че то е било пренесено и в Шумен !

Напълно права е Г. Симеонова да твърди също, че невинаги търговските контакти са синоним и на културни контакти. Присъствието на търговци от Шумен във Виена не е доказателство, че издадени във Виена книги са били пренесени в Шумен, а още по-малко, че на тяхна база търговците и занаятчиите биха могли да организират честване на Кирил и Методий! И накрая на този кръг въпроси, също може да се подкрепи категорично Г. Симеонова, че винаги в основата на честването на деня на Кирил и Методий през Възраждането стои някаква институция, но това винаги е духовна институция в широкия смисъл на думата, не само църква, но и училище или читалище[27]. Еснафите участват в тези празненства, но не те са инициаторите, макар че има и изключения, като напр. през 1860 г. в Котел, където празненството е организирано от терзийския еснаф[28]. В този порядък въпросът може да се разшири и да се постави пред изследователите на Възраждането – има ли български еснаф в периода преди Кримската война, който да има за покровители Кирил и Методий и да празнува празника си на 11 май?[29] За времето след Кримската война това е ясно, такива сведения има, въпросът е за началото на XIX в.! В тази посока са и изнесените данни, че българска община в Шумен е създадена през 1831 г.[30] и по този начин тя не може да бъде организатор на честването, също както и създаденото през 1827 г. дружество, наречено

„Родолюбиво братство”[31]!

Друг кръг проблеми – за гръцко-българските противоречия, които ясно личат от писмото и които са доста странни. Това е забелязано и от Г. Симеонова – гърците не позволяват празникът да се празнува на български, той се празнува на гръцки, но в същото време не е ясно какво точно се празнува, доколкото българите не смеят да обявят истинския му повод!? Какво точно са забранили гърците, в такъв случай остава напълно неясно! И за кои и какви гърци става въпрос? Ако е за гръцки духовници, както пише в писмото, то тогава излиза, че те са толкова могъщи, че могат да забранят и светски чествания на българите?! Няма обаче никакви основания да се смята, че в този период има някакъв българо-гръцки конфликт, който да доведе до подобен проблем. През този период в Шумен няма нито гръцко училище, нито гръцка църква, което е нормално, доколкото няма и значително гръцко население, както и самата Д. Георгиева добре знае[32]. За първи път „гръцко частно келийно училище” се открива в Шумен през двайсетте години на XIX в., в което освен децата на гърци, учели и синовете на някои заможни български търговци. По тази причина, както добре е показал още Г. Джумалиев, след пренасянето на Преславската епископия в Шумен[33], въпреки че епископите и после митрополитите са гърци, свещениците са българи и литургията се извършва на български (църковнославянски). Чак през 30-те години на XIX в. епископ Порфирий въвел гръцкия на десния олтар, а на църковнославянски се служело на левия олтар[34]. Дори когато българо-гръцкият конфликт набрал сила, през 1859 г. гръцкият владика Венеамин сам пише стихирите в чест на Кирил и Методий, и разрешава техният български превод да се чете на левия олтар, едновременно с гръцкия текст, четен от него на десния олтар[35]. Според последния изследовател на историята на Търновската митрополия през османския период, И. Тютюнджиев, първите прояви на напрежение между гръцкия митрополит и българското паство се забелязват след 1840 г., когато за Преславски митрополит е избран Порфирий, който преди това бил протосингел на Вселенската патриаршия[36]. Изследователка на възрожденският Шумен, проф. В. Бонева, твърди:

„В относително оскъдните извори, свидетелстващи за властта на владиците гърци над Преславската епархия през първите четири десетилетия на XIX в., не се среща и най-малък намек за остри и непримирими сблъсъци между тях и православните епархиоти. Няма податки за гръцка асимилаторска дейност: българските свещеници свободно ползват в богослужението родния си език. Дори кондиката на митрополитския храм „Св. Възнесение” се води изцяло на български език. Няма данни архиереите да са осъществявали целенасочена антибългарска дейност – с изключение на едно предположение на Г. С. Раковски”[37].

Затова въпросът на Г. Симеонова, защо след като през 1813 г. гръцкият език все още не е бил наложен нито в църквата, нито в училището, той е бил задължителен за светските празненства на българите, е съвсем точен !

Към тези съображения могат да бъдат добавени и няколко въпроса, които произтичат от самия текст – след като на самото празненство не се съобщава, че то е посветено на Кирил и Методий, каква точно пиеска играят на гръцки българите? Какви са турците в салона, които пеят маанета и играят каршлама? Официални лица, поканени на празника? На какъв точно празник са поканени, след като българите крият какво празнуват? Защо, ако са официални лица, пеят, и какво?

Накрая няколко думи по един от главните въпроси – за развитието на Кирило-Методиевските празници през Средновековието и появата на датата 11 май на българска почва. Както е добре известно, първоначалните дати за почитание на Кирил и Методий са дните на тяхната смърт – 14 февруари и 6 април. Още през Средновековието обаче се появяват и други дати – 25 август, чиято поява още никой не е успял да обясни[38], и някои други, между които се откроява и 11 май, доколкото е най-често срещана. Важно е да се отбележи, че тази дата е обща за двамата братя, т.е. тя се появява, когато култът става общ, като паметта на Методий е водеща. Без да се занимавам подробно с този въпрос, това вече съм направил на друго място[39], искам само да припомня, че датата 11 май се появява за първи път в твърде своеобразния месецослов на т. нар. Успенски сборник от края на XII и началото на XIII в. Голяма роля за разпространението на тази дата като поменална има фактът, че тя влиза в Пролога. Затова въпросът за това дали датата 11 май се е породила на българска или на руска почва, е свързан тясно с този за възникването на Пролога като сборник с кратки жития – в България или в руските земи. Този въпрос в случая не е толкова важен, доколкото тази дата има широко разпространение чрез Пролога и в България. Тя се среща в повече от 140 преписа на славянския пролог. Тази дата тук обаче е само за св. Методий, като измества изцяло датата 6 април[40].

Как стои въпросът с появата на тази дата в България през Възраждането? По принцип въпросът с честването на празника на Кирил и Методий през османския период (XV – XVIII в.) не е добре изяснен в науката. За неговото развитие няма аналитично изследване, въпреки че е събран значителен материал, главно от Б. Ст. Ангелов[41], но той не е само български, а и руски, сръбски, влашки, молдавски. Този материал обаче има нужда от допълнително проучване, за да се види, колко от него е български, тъй като той не е разпределен по произход. Засега може да се каже, че не буди съмнение констатацията на редица автори, че датата 11 май през Възраждането, на българска почва, като дата за общ помен на двамата братя, се е появила под влияние на минеите на Дмитрий Ростовски[42]. Както се видя по-горе, Д. Георгиева твърди, че това става на базата на Великите чети минеи на митрополит Макарий. Това е така, доколкото митр. Макарий служи за извор на Дмитрий Ростовски, но не и пряко. Най-добре този механизъм е обяснил А. Теодоров-Балан. Първоначално, казва той, ръкописите пренасят на 11 май помена на Методий Моравски. Обаче общото похвално слово за Кирил и Методий от Климент прави да се поменава на същия ден и Кирил[43]. Поради това отслабва отделният Кирилов помен на 14 февр. И така постепенно Методиевият помен на 11 май става общ празник на двамата славянски апостоли, а 14 февруари и 6 април съвсем се изпразнят от единичния им помен. Денят 11 май се е препоръчал от преданието на митр. Макарий и той го поставя като ден за общ помен на Кирил и Методий в своите Велики чети-минеи. От тук този ден преминава в минеите на Дмитрий Ростовски. Те започват да се съставят през 1684 г. и се печатат в четири тома в Москва (1689 – 1705 г.). През XVIII в. претърпяват няколко издания. От 1755 г. започва да ги издава руският Св. синод, като последното им издание е от 1855 г. Житието, продължава бележитият наш учен, заслони всички дотогавашни житийни текстове, и по него се създава новият църковен обичай за православен празник 11 май. Б. Ст. Ангелов добавя, че датата 11 май за общ помен е явление от средата на XIX в., когато той става всепризнат общ празник[44].

Тази констатация изглежда убедително, тъй като е подкрепена от някои важни възрожденски свидетелства. Първите писмени сведения за празнуване на Кирил и Методий през Възраждането намираме у Неофит Рилски и Велко Р. Каролеев. През 1852 г. в своята „Христоматия славянского языка”, издадена в Цариград, о. Неофит Рилски препечатва житието на Кирил и Методий на Дмитрий Ростовски, под дата 11 май[45]. Според Б. Ст. Ангелов българското възрожденско общество научава за Кирило-Методиевския празник по-скоро от Неофит Рилски, отколкото от Вечния календар на Велко Радов Каролеев, издаден през 1853 г., в който се говори за общо честване паметта на двамата братя[46]. Голяма роля в това отношение изиграва и краткото съчинение на епископ Поликарп (Цонков) Патароликийски, внук на Софроний Врачански, който през 1857 г. го публикува в „Цариградски вестник”, и после като отделна брошура.[47]

За руското влияние при възникването у нас на празника 11 май говори и Йоаким Груев, който твърди, че е намерил в един киевски молитвослов бележка, че паметта на Кирил и Методий се празнувала на 11 май[48]. За същото свидетелства и Димитър Паничков в своите спомени, според когото са определили да се празнува (в Калофер) празника на Кирил и Методий на 11 май, защото намерили литургия за тях на тази дата, това казва той, го има „ ... писано и в староверските липовански черковни книги". Интересното тук е, че те същата тази литургия после я взел Найден Геров[49]. Затова очевидно трябва да се предпочетат други, по-сигурни сведения за първото гражданско честване в Шумен на Деня на Кирил и Методий. Така напр. Илия Блъсков[50] изтъква, че за първи път 11 май се е празнувал в Шумен през 1861 г.[51]. Друг шуменски възрожденски деятел – Васил Стоянов, твърди, че това е станало през 1857 г. Тази дата изглежда е по-точна, доколкото се потвърждава и от дописка в „Цариградски вестник", както и от спомените на една възрожденска учителка в Шумен – сръбкинята Александра Петрович[52]. Запомнило се е голямото шуменско честване през 1859 г.[53]. Пък и никой от шуменските възрожденци не знае за честването от 1813 г., нито Илия Блъсков, нито Н. Бацаров, нито някой друг!

Както се вижда, и двете дати са по-късни от приетото сега за меродавно първо гражданско честване на 11 май в българските земи – това в Пловдив[54]. За това тук и по това време има както причини, така и условия. Нещо, което липсва през 1813 г. не само в Шумен, но и изобщо в българските земи[55].

БЕЛЕЖКИ

[1] *Арменски пътеписи за Балканите XVII-XIX* в. Превод от древноарменски и коментар **Орманджиян, А.** София, 1984, 215-216.

[2] **Георгиева, Д.** Гражданско честване деня на Кирил и Методий в Шумен през 1813 г. – *Векове.* 1983, кн. 3, 68-73.

[3] Пак там, с. 70.

[4] **Георгиева, Д.** Гражданско честване, с. 71.

[5] Пак там, 71-72.

[6] **Йонков, Х.** Празникът на Кирил и Методий по време на Българското възраждане. - *ИИИ,* т. 14-15 (Сборник трудове, посветени на академик Иван Снегаров, по случай 80-годишнината му). София, 1964, с. 419.

[7] **Димитров, С.** Постижения и слабости в една книга. – *Векове.* 1986, кн. 2, 86-90.

[8] **Симеонова, Г.** Въпросително по повод гражданското честване „Деня на Кирил и Методий" в Шумен през 1813 г. – *Векове.* кн. 1, 1987, с. 46.

[9] Пак там, 47-48.

[10] Първото честване на Кирил и Методий в Цариград е през 1857 г., вж. Цариградски вестник, бр. 329 от 18 май 1857; срв. **Киселков, В.** Епископ Поликарп Цонков. Неизвестен внук на Софроний Врачански. – *Духовна култура*. 1959, кн. 12. с. 20; **Стоилова, К**. Честване празника на Кирил и Методий през Възраждането. – *Известия на държавните архиви*. кн. 32, 1976, с. 232; **Колева П.** Празникът на Кирил и Методий. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 3 (П-С), София, 2003, с. 273.

[11] **Симеонова, Г.** Цит. съч., 48-49.

[12] През 60-те и 70-те години на XIX в. в Шумен работили и няколко преводачи. Йордан Х. Вълков превел част от църковните трудове на Дмитрий Ростовски (Венец азбучний или нравствени наставления по азбуквено из съчиненията на св. Д. Ростовски…. . издава Йордан Х. Вълков Шюмненец, Букурещ 1863). Трудът му намерил широк прием в селата на Североизточна България поради лекия стил и достъпен простонароден език. Книгата имала 148 екземпляра в Шумен. Както се вижда обаче, това е доста по-късно от 1813 г. вж. **Джумалиев, Г.** Приносът на град Шумен за развитието на българската книжнина до Освобождението. - *Известия на народния музей в Коларовград.* Кн. 2, Варна, 1963, 98-100. Преди това няма никакви известия за присъствие на книгите на Дмитрий Ростовски в Шумен, вкл. и прочутите минеи.

[13] **Блъсков, И. Р.** *Материал по историята на нашето Възраждане*. Шумен, 1907, с. 129.

[14] **Симеонова, Г.** Цит. съч., с. 49.

[15] Пак там, 49-50.

[16] **Джумалиев, Г.** Учебното дело в Шумен през първата половина на XIX в. - *Шумен – Коларовград. Сборник от статии и материали за миналото на града*. Кн. 2. *Коларовград.* 1962, с. 125, с. 150; **Симеонова, Г.** Цит. съч., с. 51.

[17] *БИА*, ф. 328, а. е. 1, л. 47.

[18] **Симеонова, Г.** Цит. съч., с. 51.

[19] При Г. Симеонова е стихарите, вероятно в резултат на правописна грешка.

[20] **Симеонова, Г.** Цит. съч., 50-51. По този въпрос вж. по-подробно **Бонева, В.** *Българското възраждане в Шумен и Шуменско – църковно-национални борби и постижения.* В. Търново, 2002, 47 сл.

[21] **Симеонова, Г.** Цит. съч., с. 52.

[22] Пак там, с. 52.

[23] **Георгиева, Д.** Гражданско честване, 219-220.

[24] **Георгиева, Д**. Шуменска кондика (1808-1822 г). - *Годишник на музеите от Северна България.* Кн. XVIII, 1992, с. 213.

[25] **Георгиева, Д**. „Театро” в Шумен 1813 г. - *Годишник на музеите от Северна България.* XIX. 1993, с. 222, с. 224.

[26] **Симеонова, Г.** Цит. съч., с. 46.

[27] **Колева, П.** Цит. съч., с. 273.

[28] **Йонков, Х.** Цит. съч., с. 416; **Колева, П.** Цит. съч., с. 273.

[29] За периода след Кримската война вж. свидетелства у **Колева, П.** Цит. съч., с. 275. Според свидетелството на **Блъсков, И. Р**. Цит. съч., с. 51, всеки еснаф си имал през годината тържествен празник, деня на своя светец покровител. Така напр. бакалският еснаф има за свой покровител св. Никола, овчарският – св. Игнатий, кожухарският – св. Илия, и пр. Тези еснафски празници са ставали с особени църковни тържества. Цялото църковно осветление, което бива пълно, т. е. със запалване на всички кандила и полиелеи, всичките разноски по службата на свещеници, по нарочно поканени архиереи, по парастаса, петохлебието, биват за сметка на еснафа, който си прави деня.

[30] **Георгиева, Д**. Шуменска кондика, с. 213. Публикува една кондика, съхранявана в Историческия музей в Шумен, под инв. № 2287. Според авторката, макар че това е сметководна книга на църквата „Възнесение”, всъщност тя представлява кондика на общината, т. е. на българската община в Шумен. Публикуваният ръкопис, казва Д. Георгиева, е единственият документален източник за Шуменската община през първата четвърт на XIX в. На базата на тази кондика се смята, че общинарите са били 9, като първи сред общинарите е хаджи Сава х. Илиев. Известни са и имената на хаджи Пане, хаджи Нане, хаджи Петър Димитров, хаджи Добри х. Железов, Андрей х. Жечев.

[31] **Блъсков, И. Р**. Цит. съч., с. 22.

[32] **Джумалиев, Г.** Учебното дело в Шумен, с. 149; **Георгиева, Д**. „Театро” в Шумен, с. 224.

[33] **Тютюнджиев, И.** *Търновската митрополия през XV-XIX в.* В. Търново, 2007, с. 372.

[34] **Бацаров, Н.** *Животописанието ми*. Съст., предговор и бележки В. Василева. София, 1986, с. 70. **Джумалиев, Г.** Учебното дело в Шумен, с. 125, с. 150.

[35] **Бацаров, Н.** Цит. съч., 107-108; **Колева П.** Цит. съч. с. 275.

[36] **Тютюнджиев, И.** Цит. съч., с. 381.

[37] **Бонева, В.** Цит. съч., 22-23.За гръцко-българските църковни противоречия вж. още: **Маркова, З.** *Българското църковно-национално движение до Кримската война*. София, 1976, 59-66.**Тодоров, Н.** Българо-гръцките отношения през XVIII в., отразени в Паисиевата история. *Паисий Хилендарски и неговата епоха 1762-1962.* София, 1962, с.457; **Гандев, Х.** *Проблеми на Българското възраждане*. София, 1976, 85-86, 699-720; **Данова, Н.** Българите в гръцката книжнина през XVIII и началото на XIX в. - *Балканистика*. кн. 1, 1986, 252-271.

[38] **Турилов, А. А.** Гипотеза о произхождении майской и августовской памятей Кирилла и Мефодия. - *Славяноведение*. 2, 2000. (**Турилов А. А**. *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софиянина. - История и культура славян IX-XVII в.* Москва, 2011, 45-62.; **Чешмеджиев, Д.** Култът на Кирил и Методий в българското средновековие. - *Slavica Slovaca, Rocnik*. 42, 2007, N 1, 20-36.

[39] **Чешмеджиев, Д.** За появата на 11 май като поменална дата за Кирил и Методий. – В: *Общото и специфичното в балканските народи до края на XIX в.* (Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова). София. 1999, 93-98; **Чешмеджиев, Д.** *Кирил и Методий в българската историческа памет през средните векове*. София, 2001, 21-28.

[40] **Чешмеджиев, Д.** *Кирил и Методий.* 25-28.

[41] **Ангелов, Б. Ст**. Славянски извори за Кирил и Методий. - *Известия на Народната библиотека*

„В. Коларов" за 1956. София, 1958. 202-214.

[42] **Дылевский, Н. М.** Св. Димитрий Ростовски и Българското възраждане (По случай 275 годишнината от кончината му – 1709-1984). *Дылевский Н. М. Избранные сочинения.* София, 2003, 333-334; Основно изследване за Дмитрий Ростовски все още си остава **Шляпкин, И. А.** Св. *Дмитрий Ростовский и его время (1651-1709).* Санкт Петербург, 1891; Вж. напоследък **Федотова, М. А.** *Эпистолярное наследие Дмитрия Ростовского. Исследование и тексты.* Москва, 2005, с още литература.

[43] Това наблюдение не е точно, доколкото общото Похвално слово не се среща под датата 11 май, а под 6 април, вж. **Ангелов, Б. Ст**. Славянски извори, 193-195.

[44] **Ангелов, Б. Ст.** Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV-XVII в. - *Хиляда и сто години славянска писменост 863-1963*. Сб. в чест на Кирил и Методий. София, 1963, с. 367, с. 374; **Ангелов, Б. Ст.** *Борба за делото на Кирил и Методий*. София, 1969, с. 115.

[45] **Киселков, В.** Цит. съч., с. 20; **Желев Й.** Към биографията на епископ Поликарп Патароликийски. - *ИПр*., кн. 3-4, 2004, с. 152.

[46] **Ангелов, Б. Ст.** *Борба за делото,* 126-127; **Стоянов, М.** Българските светии и мъченици от епохата на турското владичество. –В: *Църквата и съпротивата на българския народ срещу османското иго.* Юбилеен сборник по случай 100 години от Освобождението. София, 1981, с. 167; **Колева, П.** Цит. съч., с. 273.

[47] **Киселков, В.** Цит. съч., с. 20.; **Желев Й.** Цит. съч., с. 152.

[48] **Груев, Й.** Епархийското в Пловдив училище „Св. Кирил и Методий". – *Български преглед*. 1896, кн. 7-8. с.128; **Ангелов, Б. Ст.** *Борба за делото,* с.125.

[49] **Начов, Н.** Градиво за историята на калоферските училища. - *Училищен преглед.* VIII, 1903, кн. 1. с. 28; **Ангелов, Б. Ст.** *Борба за делото,* с. 125.; **Йонков, Х.** Цит. съч., с. 416.

[50] **Блъсков, И. Р.** Цит. съч., с. 129.

[51] *НБКМ-БИА*, ф. 10, а. е. 12, л. 1-12.

[52] **Йонков, Х.** Цит.съч., с. 425; **Димитрова, Г.** Учениците и празникът, посветен на св. Кирил и Методий през Възраждането. – В: *Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий.* Т. 1, София, 1989, с. 249.

[53] **Стоилова, К.** Цит. съч., с. 233.

[54] **Плачков, И. П.** Празникът на българското възраждание (Из един разговор с Найдена Геров). – *Българска сбирка.* 1894, кн. 1. 54-55; **Стоилова, К**. Цит. съч., с. 232; **Димитрова, Г.** Цит. съч., с. 249; **Колева, П.** Цит. съч., с. 273.

[55] За връзката на празника на Кирил и Методий и църковно-националната борба вж. едно изказване на Н. Геров у **Плачков, И. П.** Цит. съч., с. 56: „Няма съмнение, отговори г-н Геров, че празникът (на Кирил и Методий – б. м., Д. Ч.) спомагаше много, за да се възбуди народът по черковния въпрос. Той стана символ на нашия протест против гръцкото духовенство".

NOTES ON THE DATE 11TH OF MAY

Dimo Chechmedjiev

Abstract

In this article reviewed the question of the so called first public celebration of the holiday of Cyril and Method through its revival in the Bulgarian lands that took place on the 22nd of May 1813 in Shumen. Then, is analyzed the source relating of the celebration – the Bulgarian translation of a letter of the Armenian traveler, Minas Pazhashkyan, who has passed through Shumen during the same year, as the literature on the subject confirms. On this basis is expressed the opinion that such a celebration during that year is amazing.

ШУМЕН В ПЪТЕПИСИТЕ ОТ КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В.

Росица Ангелова

Всеки град има различни периоди в историческото си развитие. За Шумен, както и за всички градове на България, един от тях преминава през едно небългарско време, ако погледнем през призмата власт. Няколкото века турско владичество задържат цялостното развитие на България, но тук военната крепост и средищно местоположение вливат повече живот, особено през последния, XIX век – преди да изгрее свободата. Колко знаем за това време от векове на потисничество? Малко са сведенията с български произход, особено до средата на XIX век. Положението се променя едва през втората половина на столетието. В Шумен се откриват училища, педагогически курсове, кипи църковно-националната борба. Българските вестници, излизащи в Румъния и Цариград, поместват съобщения за събития и факти от града. След Освобождението излизат спомени за освобождението на града, полско-унгарската емиграция и т.н. С една дума, има откъде любознателният да отвори очи към историята на града. Макар в XXI век град Шумен да няма все още написана история, но това е друга тема…

Преди това знаем по нещо за Шумен от чужденците – пътешественици или минавали с някаква задача представители на европейските държави. Няма и съмнение, че те са субективни, най-малкото поради това, че един европеец възприема всяко нещо тук от позициите на критерии, изградени в свободна страна, и което е особено важно – в политически, икономически и културно по-напреднали в развитието си. Независимо от това тези сведения са ценни, особено защото липсват други и осветляват историята на града и неговите хора.

Сред посетилите Шумен и оставили бележки са **французи, англичани, арменци и т.н.** Например **Шарл дьо Пейсонел** е френски дипломат от XVIII век. Той грижовно и внимателно обработва натрупаните материали през годините на дипломатическата си дейност в Смирна и Крим. Издава трудове, свързани с френската търговия и стопанска политика в българските земи. В своето проучване Шарл дьо Пейсонел подчертава ролята на българските земи като износител на мед. Според френския дипломат медът е жълт, великолепен по качество, чист, със средна цена 38-42 пари[1] оката[2]. Сред центровете, които изнасят пчелен мед от българските земи, той посочва и град Шумен.[3]

Интересно описание за града оставя дубровчанинът **Руджер Йосип Бошкович** (1711 – 1787), природно надарена личност с всестранни интереси, автор на над деветдесет труда на различни езици. Според него Шумен е голям град, с оживена търговия и много леярници за мед. Бошкович гостува в дома на грък, който е собственик на леярна. Къщата на гърка е двуетажна, дървена. На първия етаж са разположени леярните, в приземния – вероятно складове, които той ползва за работата си, без прозорци. На втория етаж има зала за гости, мебелирана с хубави миндери, с фини рогозки по пода и с възглавници, които са хубаво избродирани. В околностите на града има изобилие от гори и овощни градини.[4]

Значително място европейските пътешественица отделят на значението на Шуменската крепост във водените руско-турски войни. В своите писма за пътуването си от Крим до Цариград през 1786 г. **Елизабет Крейвън**[5] споменава за ролята на града в последната руско-турска война. Войната от 1768 – 1774 г. е една от ключовите войни между Русия и Османската империя, в резултат на която към Русия се присъединяват Южна Украйна, Северен Кавказ и Крим. По време на военните действия ген. Пьотр А. Румянцев форсира р. Дунав през 1773 – 1774 г. и разбива турската армия. Нещо повече – от Шумен се водят преговорите за подписването на Кючуккайнарджанския мирен договор от 1774 г., тук е резиденцията на турския везир Мусин-заде Мехмед паша, а руските войски начело с ген. Каменски са в околностите на града. С подписването на Кючуккайнарджанския договор, в резултат на който Кримското ханство придобива независимост, но де факто става зависимо от Русия. Османската империя изплаща значителни военни контрибуции, а също отстъпва северното крайбрежие на Черно море заедно с две важни пристанища. Тази руска победа събужда за пореден път надеждите на българите.[6] **Анонимен английски пътешественик**, вероятно участник в пътуването на английския посланик Робърт Листън и неговата свита, минал през 1794 г. през Шумен, и **Джон Джексън**, пътешественик par excellence, потвърждават думите на Крейвън.[7]

Значението на Шуменската крепост се подчертава и при преминаването на пратеничеството начело с прославения руски пълководец **Михаил Иларионович Голенищчев-Кутузов**[8] (1747 – 1813). През 1792 г. ген. Кутузов участва в Руско-полската война като командир на корпус. На следващата година той е изпратен като извънреден посланик в Османската империя, където решава в полза на Русия някои важни въпроси и значително подобрява двустранните отношения. За русите градът е обширен, местоположението му красиво, много от жителите му са доста заможни. Войската може да намери в Шумен много вода, достатъчно фураж и дърва, а в околностите – градини и лозя.[9] Френският барон **Луи-Огюст Феликс Божур**[10], консул в Солун в периода 1794 – 1799 г. споделя пък, че за турците шуменската позиция е Термопили на Османската империя. Добавя, че и в Европа тя е придобила по-голямо значение, отколкото заслужава, тъй като може да бъде обходена. При все това Шумен според него винаги ще има много голямо военно значение не само поради разположението си на прекия път от Русе и Силистра за Константинопол, но и защото лежи в началото на долината, която завършва при Варненския залив.[11]

Микаел Себастаци дава сведения за града в друга насока. В своя пътепис той отбелязва, че към 1775 г. в Шумен има арменски свещеник.[12] Това доказва, че наред с българи, турци и гърци арменската общност има свое запазено икономическо място в града, нещо повече, има своя църква и свещеник. Повече подробности научаваме от дванадесеттомната „География за четирите страни на света" от **Хугас Инджеджиян** и **Степан Кювер Агонц**. Авторите ѝ са известни арменци. Степан Агонц е крупна фигура в политическия, духовния, гражданския и политическия живот в края на XVIII и началото на XIX в. Хугас Инджеджиян е арменски географ, историограф, филолог, ярък представител на арменската култура, чийто произведения са събрани в осем тома „Тарабадум" (Векоописание). В своята география те дават следното описание на Шумен: „Шумни /кадалък/ Шумни, наричат го „Шумло". Село с градски облик, намира се близо до границата с Добруджа и отстои на две денонощия път от Силистрие. Построен е амфитеатрално между две планини. Има обилна вода и през града минава рекичка. Жителите му са от различни националности – турци, гърци, българи и арменци. Арменците имат своя самостоятелна църква. Тук живеят и много търговци. В града има джамии – тридесет на брой, сред които най-известна е построената от Шериф паша. Една от забележителностите на града, каквато може да се види и в други османски провинции, е часовникът на градския площад, който бие на всеки час и на всеки четвърт час. Впрочем такива часовници видяхме и на други места в България. Понеже градът е много развит и благоденстващ, мнозина го наричат Малко Едирне. Но местоположението и климатът му са лоши. Тук често избухват епидемии. Градът има много градини и, общо взето, е потънал в гори и градини. Тук се произвежда тютюн, мед, свещи, масло, свила и вълна. В самия град се изработват чудни медни съдове и чрез Варна се изпращат в Цариград. Медта пристига чак от Анадола през пристанището Трабзон. Затова, като обикаляхме града, видяхме, че е пълен с бакърджийници. Клисурата край града е известна с излетните си места, където са построени беседки. Тук извира много варовита вода. По време султан Мустафа III московци и османци воювали един срещу друг от срещуположните планини, които ограждат града."[13]

Интересен образ на Шумен оставя и арменският учител и член на Арменската духовна конгрегация на мъхитаристите **Минас Пъжашкян** (1777 – 1851). За него Шумен е малък, но благоустроен град. Сградите му са здрави и има много джамии. На площада в града има голям градски часовник, който бие на четвърт час. Живеят хора от различни националности, които предимно се препитават с търговия. Арменската общност наброява 200 къщи и има новопостроена църква „Сури Асдвадздзин". Пъжашкян дава сведения за наличните останки от средновековна крепост, при чиито разкопки се откриват древни златни монети, различни съдове и гравирани скъпи камъни. Той подчертава значението на занаятите за развоя на града и че изработени предмети за всекидневния бит, особено бакърените, се изнасят за Цариград и Венеция. От Шумен според автора има поща за Белград и Венеция.[14] Тези подробности подкрепят казаното и от други пътешественици, посетили Шумен, че медникарството е силно развит занаят в града и има запазен периметър. Произведените с високо качество и вкус предмети намират широк пазар в Европа.

Сведения за ранната история на града дава полковник **Ротие**, минал през града през 1818 г. Полковник Ротие е висш френски военен от XIX в., на служба при руския император от 1808 г. На път от Константинопол за Букурещ, знаейки за стратегическата роля на Шумен, той прави частно посещение. Вероятно Ротие издирва исторически свидетелства, защото дава интересен разказ за миналото на града. Според него „Шюмла, а не Шумла е бил някога сборното място на римските армии срещу даките и гетите. Там се събирали и варварите пленници и са подбирали онези, които е трябвало да бъдат изпратени в Рим, за да украсят някое триумфално шествие или да умрат в цирка. Има още следи тук-там от паметници, които вероятно произхождат от епохата на императорите Адриан и Траян. Виждат се също вградени в стените на турските укрепления фрагменти от скулптури и надписи, които сигурно датират от най-хубавите времена на Гърция…"[15]

Много точно Ротие определя ранната история на Шуменската крепост[16], която е заселена преди повече от 3000 г., а археологическите изследвания сочат, че местността е обитавана още през XVII в. пр.Хр. Първите жители тук са траките, вероятно от племето гети, които около 1200 г. пр.Хр. създават първото поселение, което първоначално не е било укрепено.[17] През 15 г. римляните завладяват днешните земи на Дунавската равнина и Шуменската крепост става римско владение.[18] Според Ротие още с идването си в Европа турците разбират, че за тях това място (Шумен – бел. моя) ще има такова значение срещу силите от север, дори и цивилизовани, такова значение, каквото е имало за римляните срещу варварите. Развоят на всички войни доказва, че османските нашественици имат право и неслучайно градът е наричан „турските Термопили и non plus ultra за русите". Според Ротие градът има около 35 000 жители, заобиколен е от красива природа, има вода в изобилие, чудесен климат и е кръстовище на пътищата от Русе, Силистра и Варна.[19]

Самият Ротие, както и капитанът от британската кралска флота **Чарлз Франкланд** свързват неправилно града с римския град Марцианополис – днешния град Девня.[20] В своя дневник, воден по време на обиколките на Франкланд из различни области на Европа и Азия, той дава значително информация за стопанския живот в града. В Шумен работят много шивачи и казанджии, а изобилието от лозя дава добри възможности за производство на вино. Оживена е търговията с облекла и казани. Вероятно Франкланд споделя впечатлението си от посредническата търговия, където приоритет имат т.нар. кърджии. Кърджийското съсловие постепенно укрепва и в продължение на два века поддържа търговските връзки на Шумен с населението до Дунав и Черно море. Кърджиите закупуват от занаятчиите с пари или срещу сурови продукти готови произведения, като донасят обратно стара мед, желязо, вълна, восък, необработени кожи, селскостопански произведения и др. По този начин около града се създава значителна търговска мрежа, която засилва стоково-паричните отношения.[21]

Други сведения дава английският свещеник при английското посолство в Цариград и Санкт Петербург **Робърт Уолш** (1772 – 1852). Пристигайки в Шумен през 1827 г., той с изненада установява, че пощенската станция в града е важен комуникационен център за дунавските земи и че в нея има повече помещения, отколкото в една обикновена турска пощенска станция. Уолш описва и вечерята, която му е предоставена – супа, пикантно месо със сос, варена тиква, кафяв хляб (ръжен или царевичен). Общата чиния и дървените вилици не му правят приятно впечатление.

Населението на града според Уолш е около 60 000, разделено на две части – турска и християнска. В турската част има множество минарета. В града има и часовник, който отбелязва часовете с камбанен звън. Новост, по която жителите сверяват времето, а не по виковете на мюезините. Християнската част има около 300 къщи, населени с евреи, арменци и гърци, като всички имат култови сгради. Именно тук живеят най-прославените тенекеджии и казанджии в Османската империя, които изпращат своите стоки в Константинопол.[22]

В своите пътни бележки френския **граф Дьо Тромлен** описва Шумен като град с 3000 домакинства, два пъти по-голям от черноморското пристанище Варна.[23]

Най-пълно и аналитично описание оставя **Барбие дьо Бокаж**. В него той осветлява редица въпроси, свързани с пространственото разположение на града, неговите квартали, улици, площади, пазарища, укрепителни съоръжения, културни и исторически паметници от началото на XIX в. Трудът на Бокаж се състои от две части. Първата представлява описание на град Шумен по сведения на д-р Залони, французин, лекар на великия везир Кьор Юсуф паша в Шумен през 1810 г., като към това описание авторът прибавя и съобщения на географи и пътешественици. Втората част е описание на обсадите на гр. Шумен от руските войски през 1774 и 1810 г. Ще се спрем в нашето изложение само на онези моменти, които уплътняват образа на града и неговото население. Според Бокаж градът се разделя на „Горен" и „Долен град". В първия живеят турците, а във втория българи, евреи и арменци. „В този град, днес толкова значителен и известен със занаятите и индустрията, живеят много търговци; в него има предачници, работилници за коприна, дъбилни, леярни за мед, които в 1762 г. са били под ръководството на един грък; произвеждат се много турски дрехи от сукно, които се изпращат в Константинопол и другите големи градове на империята. Кинкалерията, грънчарските изделия и виното са още основните стоки на търговията на града. Медникарите и тенекеджиите, които се считат за най-изкусните в цяла Турция, са достигнали до много голямо съвършенство в изкуството си".[24] Населението на града той определя на около 30 000 жители, които през 1810 г. живеят в 4000 къщи: 750 обитавани от българи, 46 – от арменци, 38 от евреи и останалите от турци и гърци. Той, както и Чарлз Франкланд, дава сведения за наличието на циганско население.[25] Шуменци обитават 27 махали. Своя махала имат българите[26], циганите, арменците, евреите, а турците обитават центъра[27] на града, разделен на пет махали.[28]

Ще завърша с представянето на Шумен от **С. Сеиже**, който е впечатлен от това, че в Османската империя само в Димотика и Шумен има часовник с камбани.[29] Направеното проучване показва, че всъщност и в Етрополе по това време има часовникова кула. Чак през втората половина на XVII и първата половина на XIX в. т.нар. български „възрожденски” градове се сдобиват с часовникови кули, а тяхното съотнасяне като неделима част от българската „възрожденска” архитектура е гледище, застъпено във всички авторитетни издания, третиращи развитието на архитектурата в България. Следователно можем да определим часовниковата кула в града и като символ на новото и различно време, което тече в Шумен за града и неговите хора.

Следователно сведенията на чужденците – пътешественици или минавали с някаква задача представители на европейски държави, изграждат представата за град Шумен като крупен занаятчийски и търговски център в североизточните български земи. Стратегическото му местоположение и значение като гарнизонен град е високо оценено от военните специалисти. Свои квартали, молитвени храмове имат българи, турци, арменци, евреи, цигани. В града са заселени италиански колонисти от началото на XIX в., които се занимават със зидарство.[30] Още от началото на XVI в. в града е създадена значителна дубровнишка колония, в чиито ръце са вносната и износната търговия.[31] Еврейската общност има своя синагога, училище, чешми и баня. Наличието на еврейски култови и обществени сгради в Шумен е доказателство за интензивния живот, който евреите водят, за спазването на техните традиции, обреди и обичаи.[32] Българите са тук от много векове, имат свой икономически и стопански живот, независимо и въпреки трудностите. В стопанската структура на града преобладават занаятите. Водещите еснафи по количество на продукцията и по значимост в общия баланс на местната икономика са българските. Сред тях се открояват абаджийският, терзийският, дикиджийският, кожухарският, бакърджийският, железарският и бъчварският еснаф. Потвърждение, че Шумен е занаятчийски град, намираме и в писмото на арменския езиковед и етнограф Минас Пъжашкян с дата 22 май 1813.[33]

Силната концентрация на войници и офицери едновременно с пъстрата етническа картина придават на Шумен специфичен облик. Това средоточие на военни и стопански силната общност на българите дават заявка за себе си в значими начинания в областта на културния живот. Израз на тези новаторски идеи и шуменски приноси е документално засвидетелстваното **първо светско честване** на 11 май – Деня на славянските първоучители, светите Кирил и Методий. На тържеството шуменци са облечени в национални носии, пеят и свирят български песни, играят българско хоро и представят театрален диалог от своя фолклор, което спомага за предаване на българската традиция и нейното съхраняване от поколение на поколение.[34] Честване, което дава реална възможност за отграничаване на българите от другите, в това число и гърците. Потвърждение на тезата си търся във факта, че през първите десетилетия на XIX век църковните служби в Шумен се водят на български език и едва през 30-те години митрополитите започват да служат на гръцки в десния олтар на църквата.[35] Следователно българският етнос в града има запазен икономически и духовен периметър и неслучайно както за автора на писмото, така и за българите, другите са именно гърците – „като че този народ е двойник по съдба на арменския”. А че Пъжашкян не бърка събитието, става ясно от сравнението на делото на Кирил и Методий с това на създателя на арменската писменост Месроб Мащоц.[36]

Честването е възможност за българите да покажат стопанското си и духовно превъзходство над другите и да се включат в започналото сред християнските народи под османска власт отграничаване по народностен признак, с оглед задачите, които отделните народи си поставят. Така императивът на българите в Шумен и Шуменско **да ся припознайм от правителството за особен народ** се уплътнява както от честването на славянските равноапостоли, така и от други начинания като възникването последователно на две читалища, формирането на театрална група, ред инициативи в областта на музикалното дело, уреждането на четири училища и отчетливото присъствие на изявени интелектуалци от възрожденската епоха. Сведенията на пътешествениците и лицата с мисия е принос за разкриване ролята и значението на града в рамките на Османската империя и ценен извор за историята му в края на XVIII и началото на XIX в.[37]

БЕЛЕЖКИ

[1] Парà е бивша османска парична единица. Първоначално парата е сребърна монета, пусната в обращение при управлението на султан Мурад IV, и е с тегло 1,10 г. Оттогава стойността ѝ непрекъснато пада, докато не остава 1/40 от гроша. По-късно в Османската империя парата е 3 акчета.

[2] Ока – стара турска мярка, равна на 1,28 кг.

[3] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*. ВТ, 2009, 34 – 35; *Френски пътеписи за Балканите XV – XVIII век*. Съставител, редактор и превод Бистра Цветкова. С., 1975, с. 309.

[4] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, 35 – 36; **Бошкович, Руджер Йосип.** *Дневник на едно пътуване* (Дневник на едно пътуване от Цариград до Полша). С., 1975, 51 – 52.

[5] Елизабет Крейвън (1750 – 1828) – англичанка, представителка на висшата аристокрация, еманципирана и образована, писателка и общественичка. През 1781 г. предприема дълго пътуване из Русия и на Балканите. Впечатленията си предава под формата на писма.

[6] **Георгиева, Ст.** Кючуккайнарджанският мирен договор – същност и значение. – *Научни трудове на Русенския университет*. 2009, т. 48, серия 10, 50 – 54.

[7] **Ангелова, Р**. *Шумен в европейската текстуалност*, 44 – 45; *Английски пътеписи за Балканите (краят на XVI – 30-те години на XIX в.)*. С., 1987, 360 – 361, 377.

[8] **Брагин, М.** *М. И. Кутузов*. С., 1983; **Жилин, П.** *Кутузов*. С., 1985.

[9] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, 42 – 43; *Руски пътеписи за българските земи XVII – XIX в*. С., 1986, 60 – 61.

[10] Божур е френски барон, развивал разностранна дейност – следвал теология в Сорбоната, след това висш военен служител, а по-късно дипломат и политик. Автор на редица икономически, политически и военни трудове.

[11] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, с. 44; *Английски пътеписи*, 360 – 361.

[12] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, с. 36; *Арменски пътеписи за Балканите. XVII – XIX в.* Съставителство, превод и коментар Агоп Орманджиян. С., 1984, с. 62.

[13] *Арменски пътеписи* , 149 – 150.

[14] **Ангелова, Р**. *Шумен в европейската текстуалност*, 49 – 50; *Арменски пътеписи*, 184, 212.

[15] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, с. 49.

[16] **Антонова, В.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. – В*: Шумен – Коларовград*. Кн. 1, Коларовград, 1960, 1 – 33;

[17] **Антонова, В.** Тракийско укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. – *Археология,* 1973, кн. 3, 31 – 41.

[18] **Антонова, В.** За Шуменската крепост през римската епоха (II – IV в.). – *Археология*, 1978, кн. 4, 13 – 24.

[19] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, с. 50; *Френски пътеписи за Балканите XIX в*. С., 1981, с. 94.

[20] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, 52 – 53.

[21] **Джумалиев, Г.** *Поглед върху Шуменското възраждане*. Шумен, 2008, с. 14; **Сакъзов, И.** *Стопански връзки между Дубровник и българските земи през XVI и XVII столетие*. С., 1930, с. 4, 9, 22, 92 – 97.

[22] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, 54 – 58.

[23] *Френски пътеписи за Балканите XIX в***.** С., 1981, с. 139.

[24] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, с. 63.

[25] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, 53, 63.

[26] **Георгиева, Д.** За шуменския Варош. – В: *Известия на Историческия музей Шумен*. Книга XII. Шумен, 2004, 162 – 175.

[27] **Георгиева, Д.** Топонимът Бит пазар. – В: *Известия на Историческия музей Шумен*. Книга XIII. Шумен, 2006, 133 – 136.

[28] Подробен анализ на описанието вж.: **Джумалиев, Г.** Интересно описание на Шумен от 1810 година. Микрогеографско проучване. – В: *Шумен и Шуменско. Изследвания, съобщения, документи и материали*. Кн. III. Шумен, 1971, 39 и сл.

[29] **Ангелова, Р.** *Шумен в европейската текстуалност*, с. 75.

[30] Спомени за еснафството и търговията в град Шумен преди Освобождението. – В: *Шумен и Шуменско. Изследвания, съобщения, документи и материали*. Кн. III. Шумен, 1971, с. 187.

[31] **Джумалиев, Г**. *Поглед върху Шуменското възраждане*. Шумен, 2008, с. 19.

[32] **Хараланова, Б.** Еврейски култови и обществени сгради в Шумен XVIII – XX век. – В: *Известия на Историческия музей Шумен*. Книга XIII…, 137 – 148..

[33] **Джумалиев, Г.** Икономическото развитие на град Шумен (Коларовград) през епохата на турското владичество. – *Известия на Народния музей Шумен*. Т. I. Варна, 1960, 87 – 99; *Арменски пътеписи за Балканите XVII – XIX* в. С., 1984, с. 216.

[34] **Георгиева, Д.** Гражданското честване деня на Кирил и Методий в Шумен през 1813 г. – *Векове*, 1983, кн. 3, 68 – 72.

[35] **Джумалиев, Г.** Учебното дело в гр. Шумен през първата половина на XIX в. – В: *Шумен – Коларовград*. Сборник от статии и материали за миналото на града. Кн. II. Коларовград (Шумен), 1962, 123 – 163, с. 150.

[36] *Арменски пътеписи*, с. 215.

SHUMEN IN THE WRITINGS OF EUROPEAN TRAVELERS IN THE LATE EIGHTEEN AND EARLY NINETEEN CENTURY

Rositsa Angelova

This article outlines how European travelers presented Shumen in their writing in the Late Eighteen and Early Nineteen Century. Among them were the French diplomat Charles Peysonel, Rudzher Boshkovish from Dubrovnik, Elizabeth Craven, etc. all of them provided the reader with valuable data regarding the life and work of local population and its ethnic specifics. Shumen fortress had important place in these writings in terms of its role in the Russian-Turkish wars. In this context Bulgarians demonstrated their identity. Certain events illustrated their aspirations. For instance, the celebration of 11 May, the day of Slavonic teachers St Cyril and St Metody, which was documented by the Armenian clerk and linguist Minas Pazhashkyan.

ОЩЕ ЗА ПРАЗНИКА НА СВЕТИТЕ БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ

Валя Христова

От десетина години в Шумен 11 май, Денят на светите равноапостолни братя Кирил и Методий, се празнува като Ден на града. Това се случи, след като доби известност писмо на Минас Пъжъшкян, арменски духовник, историк и пътешественик. На 11 май 1813 г. той гостува на българския търговец Стовян Мавродиоглу от Шумен и е заведен на градско тържество с театрално представление и хоро в чест на българските просветители, светите Кирил и Методий. „В салона бяха насядали много хора, повече мъже и съвсем малко жени. На малка сцена трима мъже играеха някаква сценка... После някаква жена с българска селска носия запя тъжна песен. Някакъв мъж в путури я съпровождаше на дълъг дървен музикален инструмент с много дупки... После присъстващите започнаха да танцуват в кръг български танц... По пътя Стовян ми обясни, че вечеринката е по случай българския празник на писмеността, сиреч това, което ние правим в деня на Месроб Мащоц, но ми обясни че никой не смеел да говори на този празник, сиреч на Сирила и Метофа, които са написали българската азбука, защото гърците им забранявали. Жалко! Като че този народ е двойник по съдба на арменския.”[1]

Сега в Шумен седмицата след 11 май е наситена с много културни прояви и речи. С годините лицата по трибуните и четците се менят, но в тържествените им слова неизменно звучи един рефрен: на 11 май 1813 г. тук се е състояло ПЪРВОТО по българските земи ГРАЖДАНСКО честване на светите Кирил и Методий. Не в Пловдив през 1851 г., както се е смятало досега, а през далечната 1813 г. в Шумен.

50 години по-късно Светият всерусийски синод ще реши по повод празнуването хилядогодишнината на Моравската мисия на светите Кирил и Методий: “За спомен на хилядолетието, откакто първоначално бе осветен нашият бащин език чрез Евангелието и Христовата вяра, да се установи ежегодно, започвайки от тази 1863 г., 11 май като църковен празник на преподобните Кирил и Методий“. След това празнуването ще се разнесе по всичките православни славянски страни[1].

В години на робство, без своя държава и църква, тайно от гръцкото духовенство, българите почитат своите просветители. Кой ги е карал? И защо на тази дата? Успението на св. Кирил е на 14 февруари, а на св. Методий – на 6 април. В дните на Великия пост, към които принадлежат тези дати, църковният устав не разрешава тържествено да се чества паметта на светци. Но защо извън този отрязък от годината е избран точно 11 май?

Може да прочетете десет пъти писмото на Пъжъшкян, но няма да откриете дума за това, че той е присъствал на събитие, случващо се за първи път. От текста се вижда, че арменецът е станал случаен свидетел на една българска традиция.

Първи цариградските българи решават Денят на светите братя да се празнува на 11 май, а по-късно това се разпространява по българските земи. На тази дата се чества още паметта на св. Мокий – тракийски свещеномъченик, убит при император Диоклетиан.

В деня на неговата памет /на св. Мокий/ – 11 май – Константин Велики открил новата столица Константинопол (Цариград). На този ден всяка година – дори до наше време – в Цариград се устройва празненство. А цариградските българи използвали този празник на големия град, за да честват и паметта на славянските просветители светите братя Кирил и Методий.[2]

Самият Левкийски епископ Партений, автор на Житията, откъдето е взет този цитат, е потомък на цариградски българи,преселили се в Провадия.

Св. Мокий бил свещеник в гр. Амфиполис /дн. Неохори, Гърция/, на около 25 км от устието на Струма. По време на Дионисиевите тържества в града св. Мокий застанал пред народа и произнесъл изобличителна реч в защита на християнската нравственост. Донесли за поведението му на управителя на областта. Изправили мъченика пред съд, но той защитил твърдо убежденията си. Пристъпили към изтезания, които не го сломили. Бил хвърлен в огън, който обаче не го докоснал, а пропълзял и обгорил мъчителите[3].

В недоумението си, какво да го прави, управителят го изпратил за съд в тракийския град Ираклия, на Мраморно море, а оттам в гр. Византион, където св. Мокий бил посечен около 295 г.

Малко по-късно Константин Велики, на мястото на голям храм на Зевс, построил църква „Св. Мокий", където пренесъл мощите на светеца. Дълго време тя била една от най-важните в Константинопол, превърнал се в „богохранимия град на Православието", и била разрушена в края на 14. век. Предполага се, че тя се е намирала недалеч от едноименната цистерна, развалините на която още стоят.

При св. Кръщение светецът приел името Мокий. Сред латински, старогръцки и библейски речници и източници това име не бе намерено. В Каталог на епиграфските паметници[4] се среща тракийското име Моко, изписано върху камък /Стара Загора, V – VI в./. Този факт подсказва етническата принадлежност на светеца. И в по-късните векове голяма част от населението на Тракия все още не е романизирана. Все още на места се пазят тракийският език, тракийските обичаи, все още се срещат тракийските лични имена[5]. Например св. Дазий, друг тракийски светец. Според Честотно-етимологичен речник на личните имена[6], по-често в Югозападна и Североизточна България се срещат българските мъжки имена Моки, Моко, и Мока – при жените.

От древност празнуването на св. Кирил и св. Методий е на 11 май. Сборникът на московския Успенски събор – паметник на старобългарската писменост от XII век, поставя именно в този ден „паметта и житията" на двамата братя. Там Житието на Методий е поместено заедно с Похвално слово за Кирил и Методий на 10 май, което е първият известен /засега/ случай за честване паметта на братята през май и сочи традиция, създадена вероятно в България"[7].

Тогава за кои цариградски българи пише епископ Партений в Житието на св. Мокий, че празнуват светите Кирил и Методий в един ден със св. Мокий? Тези от XIX век или за цариградските българи от XII век? Или от XI век?

От 1018 до 1186 г. българите са поданици на ромейския василевс. От друга страна, поне част от тях са се ползвали с известна самостойност. Тя се е движила от пълна независимост, с присъща на българите организация, община и военна единица, до ограничена свобода[8]. Логично е да се предположи, че за поне част от българите почитта към светите братя е имала смисъл.

Св. Мокий е един от 12-те свети Врачове Безсребърници. Ето някои факти, свързващи мъченика с братята Кирил и Методий, които са били много добре запознати с основните медицински познания за времето си: Константин-Кирил, като възпитаник на Магнаурската школа, е изучавал "лечебното изкуство". Известно е как след диспута със сарацините не му подействало отровното питие, което те му дали, защото вероятно е бил взел противоотрова. Знае се и за умението им да подобряват качествата на питейната вода. Интересно е, че при диспута с хазарите Константин-Кирил се обявил като противник на хомеопатията /подобното се лекува с подобно/, а *застъпил основен принцип при терапията, която е с обратна дефиниция /противното се лекува с противно/. Познаването на принципите на двете основни терапевтични школи е доказателство за отличните им медицински знания. Почитането на светите братя Кирил и Методий, наричани в тяхната култова служба "целители человеков", в един ден с безсребърника-лечител и почти земляк Мокий не е случайно.* Още един факт подкрепя тази идея: честването на св. Седмочисленици – с техните духовни родители Кирил и Методий – е фиксирано от църквата твърдо на 27 юли, заедно със св. Пантелеймон, един от най-почитаните измежду светците лечители[9].

Въпреки недоверието понякога към агиологичните текстове, написаното от епископ Партений единствено дава отговор на въпроса: защо на 11 май почитаме светите братя?

Решението за това, направено от предците ни, не е произволно.

Досега са известни около 250 тракийски мъченици[10]. В светската историография те не са отричани, но са премълчавани. Така негласно се отричаме от тях. Затова и връзката между светите братя и св. Мокий изглежда екзотична. Можем ли да си представим, че това може да се случи, да речем, със св. Патрик /387 – 465/, един от великите светци на Ирландската църква, изживяла пълнотата на Вярата, изразена в неговия келтски народ? Никой не би посмял да подложи на съмнение връзката му с днешните ирландци. В България неговоренето за тракийските светци е проява на „добър тон".

А изразът „гражданско честване на светци" наподобява нещо като дървено желязо или оксиморон. Ако, примерно, на Великден хора решат да се повеселят с музика и хоро, като гражданско честване на Възкресение Христово ли ще го определим?

Днес е възможно някои религиозно разкрепостени лица да обявят, че празнуват на Георгьовден, да речем, не свети Георги, а воина Георги, или пък Деня на животновъда, по светски. Но нашите прадеди са притежавали простота на сърцето и малкото, което знаели, са го знаели дълбоко и истински. Никак не е редно със задна дата да им се вменяват изкуствени модели на поведение. Колкото повече днешният българин се отдалечава от християнството, толкова повече той избягва думи, понятия и събития, свързващи го с православната вяра на дедите му.

Послеслов: Българският учен тюрколог проф. Емил Боев пазеше в своя архив турско издание с писмото на Минас Пъжъшкян за празника на светите братя през 1813 г. в Шумен, озаглавено „История на Понтоса". Смъртта му попречи да направи своя превод на книгата. Ето заглавната й страница в превод: "Пер Минас Бъжъшкян, "История и география на Черноморското крайбрежие 1817-1819", превод и бележки Хранд Андреасиан, Издание на Литературния факултет -1411- на Истанбулския университет".

БЕЛЕЖКИ

[1] *Жития на светиите.* СИ, София, 1991, с. 245.

[2] *Пак там*, с. 245.

[3] **Димитров, Д.** Пътуването на св. Александра Римски през Тракия. – *ИБАИ,* кн. 8, 1934, с.119.

[4] **Марков, К.** *Духовен живот в българските земи през късната античност.* София, 1995, с. 83.

[5] **Велков, В.** Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. – В: *Сб. Д. Дечев,* 1958, с. 739.

[6] *Честотно-етимологичен речник на личните имена.* ВеликоТърново, 1995.

[7] *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 4. 125-126.

[8] **Божилов, Ив.** *Българите във Византийската империя.* София, 1995, с.127.

[9] **Мутафов, С.** *Медицината в българската иконопис*. София, 1992, с. 13.

[10] *Енциклопедия "Тракийска древност".* София, 1993, с. 189.

ГРАЖДАНСКОТО ЧЕСТВАНЕ НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО В ХАСКОВСКИЯ КРАЙ

Димитър Виденов

В периода на реформите (Танзимат) в Османската империя хасковската община все повече се налага като активен организатор на местното общество. Тя поема управлението на църквите и училищата не само в града, но и в селата. От години тя определя даскалите и поповете, нагърбва се и с общественото строителство, регулира междуличностните, семейните и родовите отношения, съблюдава нормите на общуване и поведение. Постепенно градската община се налага като организатор на местното общество, като ръководител на общокултурна обнова. Тази многопосочна дейност на общината се засилва, тъй като тя е призната полуофициално още през 40-те години от турската власт, като законен представител на местното общество, избраниците на което са допуснати и в меджлиса, където отстояват културно-историческите права на българското население.

Благодарение на народната църковна община, в Хасково вече има и светски училища. Те променят изцяло духовния климат и културните потребности. Училището става могъщ фактор на обновата, организатор на просветата и на местния духовен живот. То се превръща и в база на други организационни форми. В края на 50-те и началото на 60-те години в града се организират местното читалище „Заря” (четвъртото в българските земи след Свищов, Шумен и Лом) и женското дружество „Кърмило”, с което се свързват редица родолюбиви изяви, получаването на вестници и списания, спомоществувателството за издаването и закупуването на книги, грижи за образованието на момичетата и т.н. Просветното дело променя и функциите на градската община, за да я постави начело на всички организационни форми при изграждането и формирането на възрожденската култура.

А празникът е повод гражданите на Хасково и региона да демонстрират своята българска принадлежност, празнувайки по един чисто български начин с песни, хора и свирни, демонстрирайки национално самочувствие и патриотична гордост.

Инициативата идва от общината и най-вече от младите в нея, които са лишени от консервативната умереност на старата генерация и са подкрепени от младата интелигенция, представлявана най-вече от учителите[1].

И ето как е описал летописецът още едно честване през 1870 г. на празника на братята св. св. Кирил и Методий на 11 май, който се отбелязва не за първи път в град Хасково: „Както за миналата година, така и тая година тържествено се празнува празника на Св. Кирила и Методия. В неделя вечер вечернята стана тържествено. Всички свещеници заедно и Архимандритът, светло облечени със свещенически одежди, правеха водосвет великий за народът събран в храма и приготвен за тоя църковен обред.

Понеделник в утрината изново заклепаха клепалата и народът се събра в храма, гдето заедно всички свещеници с Архимандрита отслужиха божествена служба. След отпуса всичкий народ и от двата пола, чакаше на двора излизането на свещениците. Изново заклепаха клепалата. Свещениците и народът, предводими от байряците, репидите и певците, като заобикаляха из града и из махалите, като ставаха начесто ектения от свещениците за народа, за царя, свещеноначалниците, представителите народни, отправи се в народното училище, гдето стана водокръст. После главний учител каза слово относително към просвещението и образованието. След ръсинието народът се разиде и цял ден се веселеше и радуваше се“[2].

За набавянето на средства читалището организира една лотария, като отпечатва 4000 билета, по 5 гроша всеки. Същата се тегли на 11 май 1870 г., празника на светите братя Кирил и Методий[3].

А ето как летописецът е описал празнуването в Свиленград: Денят на българската култура и славянска писменост на 11 май 1870 г. бил „прославен най-тържествено, Литургията се отслужи от петима свещеници. В църквата и училището гърмяха сладки и звучни гласове от песни… Целият ден и през нощта до съмване цигуларите с песните си и младите с вик „да живее“ пълнеха въздуха и придружаваха сладките напеви на славеите. Изгряването на слънцето и безсъницата възпряха игрите и веселията, та така всякой си отиде на работата. Само едните четворица издухани нехранимайковци гърци бяха отворили дюкяните си, но вярвате ли, г-не редакторе, че те бяха или кажи, че са съвсем подивели или чудеха се що да работят“.[4]

При такива условия се усъществява гражданското честване на празника на просветата в Деня на светите братя Кирил и Методий, което е част от възрожденските процеси, обхванали българските земи, и в които свое заслужено място имат град Хасково и регионът.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Граматиков, Г.** *История на народно читалище „Заря” 1858 г.* Стр. 38 – 39.

[2] **Димов, Н.** *Протоколна книга на българската църковна община в Хасково 1870 – 1896 г.* Велико Търново, 2002 г., с. 39.

[3] В. Македония, год. IV, бр. 69/27.07.1870 г., стр. 3; *НБКМ – БИА* ф. IIА, 7766.

[4] В. Македония, год. IV, бр. 53/28.05.1870 г.

ЕЗИКОВ АСПЕКТ НА СВЕТОСТТА НА ПЪРВОУЧИТЕЛИТЕ

Красимира Колева

Светостта на славянските първоучители и просветители Кирил и Методий е засвидетелствана от поколенията в титулатурата и атрибутивите, съгласувани в пре- и постпозиция с имената на двамата титани на духа.

Светостта е закодирана в антропонимите им – кръщелни и монашески, чиято етимология е свързана със семантиката на сакралния дискурс.

Засега е известно със сигурност само рожденото име на по-малкия от солунските братя. **Константин** на гръцки означава ‘*твърд, спокоен, постоянен’*. В края на дните си той приема монашески сан и името **Кирил**, гръцко по произход често срещано име на християнски мъченици, светци и дейци на църквата, означаващо ‘*господар, владетел’* [1]. Във византийската практика при приемане на монашески обет се възприема и ново име, чиято начална буква обикновено е същата. Затова някои кирило-методиевисти допускат, че кръщелното име на по-големия брат може да е било **Михаил**, често срещано име на християнски изповедници, войни и светци, носено от основния архангел и означаващо на еврейски ‘*като бог; близък до Бога’*. Монашеското име **Методий** е гръцко и е образувано от глагол със значение ‘*изследвам, проанализирам*’, т.е. *‘който изследва; който се води по метод*; *който върви по правия път*’[2]. (От същия глагол са образувани и дублетите **метòда** и **мèтод**, т.е. ‘*път на проучване*’.)

Младият Константин получава титлата **философ**. В житието му пише, че логотетът Теоктист го пита: ***Философе****, бих искал да зная що е философия. И Константин му разказваше философското учение, като изказваше дълбоки мисли с малко слова.* Във Византия титлата **философ**, давана рядко, обикновено означава ‘*мъдрец, образован човек.*’ Понякога тя има и специалното значение ‘*коментатор на Светото писание*’. Младият учен Константин Философ дължи титлата си на нараснааля си авторитет. Преподавателската му работа в Магнаурската школа окончателно я затвърждава и тя става част от името му, като свидетелства и за научната му подготовка. Съвременниците му и следовниците му оценяват високо постиженията му в областта на философията[3]. В житието му е първото в историята на славянската култура определение на философията като *познаване на божиите и човешките неща, което учи доколко човек може да се приближи към Бога и как чрез дела да стане образ и подобие на оногова, който го е създал.*

Източноправославната църква провъзгласява за светци създателите на славянската азбука след кончината им и ги чества по отделно в дните на успението им – на *14 февруари* **св. Кирил Славянобългарски** и на *6 април* **св. Методий Славянобългарски**[4]**.**

Светия или **светец** е човек, провъзгласен след смъртта си за божи угодник, на когото вярващите отдават религиозна почит. Той става част от християнския календар и е смятан за покровител на черква, манастир, оброк, еснаф и т.н.

Епитетът **славянобългарски** посочва приемниците на книжовното дело на двамата братя. Всеизвестно е, че в България са съхранени азбуката, книгите и идеите на Кирил и Методий, повлияли върху историческия път не само на славянството, а и на Европа.

Общият за двамата братя църковен празник *11 май* чества **светите равноапостоли Кирил и Методий**. (Датата по стария стил *24 май* е официален празник.) Епитетът **равноапостол** се дава на някои светци и означава ‘*равен по значение на евангелските* *апостоли*'. **Апостол**, т.е. '*пратеник*', е всеки от учениците на Христос. Затова в преносен смисъл апостолът е лице, което се е предало изцяло на някаква идея.

Св. Константин-Кирил Философ и **св. Методий** са назовани от отец Паисий *славянски учители* и *български апостоли*. Във възрожденската книжнина те са наричани и: *просветители славенски*, *первоучители словенски*, *народни просветители*, *славянобългарски просветители*, *славянски апостоли* – все с имена и определения, които назовават и оценяват най-високо мисионерското дело на Кирил и Методий и са лесно разпознаваеми като синоними на духовните им имена, с които те най-често са наричани от българите[4]. Към този списък може да се добавят и съвременното по-рядко срещано *безсмъртни предтечи*, т.е. '*първи дейци*', както и синонимните съчетания *светите братя* и *свещената двойца* (по аналогия на Света Троица).

През 1980 г. римският папа, славянинът Йоан Павел II, провъзгласява създателите на славянската писменост за **светци** на Католическата църква и за **съпокровители** на Европа.

Така днешните им пълни названия са **свети свети равноапостоли Константин-Кирил Философ и Методий**, **съпокровители на Европа**.

Според книжовната норма удвоените титли се пишат според правилата за общоприетите съкращения – *св. св.*, а крайната буква *й* в името на по-големия брат е запазена според църковнославянската традиция от Възраждането и подчертава, че то принадлежи на историческа личност[5] (срв. *Паиси**й***).

Как се пишат имената на славянските първоучители в европейския свят, свързан пряко или косвено с делото им. В гръцкия те са Κίριλλος и Μεθώδος, откъдето са фонетично адаптираните на български език антропоними.

В Slavia Orthodoxa има вариативност, която е резултат от спецификата при заемането на чужди думи. Скопската норма е *Кирил* и *Методиј*. Сърбите пишат *Кирил* и *Методије*. Руската ортография се придържа към правилата за адаптирането на гръцки заемки: *Кири́лл* и *Мефодий*. На украински правописът е *Константин-Кирило* и *Мефодій* // *Методій*, на белоруски – *Кірiл* и *Мэфодi*. Имената на солунските братя на латиница са съобразени с етимологичния принцип, т.е. спазват се правилата за писане на гръцки думи на латински език: *Constantine-Cyril* // *Kyrillus* и *Methodius*. Чехите изписват имената на моравските мисионери *Cyrill* и *Mehtode*, словаците – *Cyril* и *Metod*, поляците – *Konstantyn-Cyryl* и *Metody*, словенците – *Ciril* и *Method* и хърватите – *Ciril* и *Metod.*

В английската версия имената са *Cyril* и *Methodias*, в немската – *Cyrill* // *Kyrillos* и *Method* // *Methodios* , а във френската – *Cyrille* и *Méthode*[6].

Правописните (и правоговорните) варианти се срещат както в кирилските, така и в латинските шрифтове, което се дължи на фонетичната структура на етимологичните ними.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Български тълковен речник.* Т. 1 (А–Н). София, 1951.

[2] **Ковачев, Н.** *Честотно-етимологичен речник на личните имена.* Велико Търново, 1995.

[3] *Кирило-Методиевска енциклопедия.* Т. 2 (И–О). София, 1995.

[4] *Български етимологичен речник.* Т. 2. София, 1978; Т. 3. София, 1986.

[5] **Заимов, Й.** *Български именник.* София, 1988.

[6] *Речник на чуждите думи в българския език*. София, 1982.

ИСТОРИЯ И КУЛТУРА НА НОВА И СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА КУЛТУРНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX в. И КОМИТЕТЪТ „ЦАР ОСВОБОДИТЕЛ АЛЕКСАНДЪР II”

Емилия Зорнишка

Руско-турската война 1877 – 1878 г., независимо от силните на деня, е събитие с важни положителни последици за България. С решенията на Санстефанския договор се възстановява българската държава. Сан Стефано отваря пътя на България към Европа и слага начало на нова, модерна България, на която историята е отредила изключителна геополитическа позиция, място, където сложно и съдбоносно се преплитат интересите на Великите сили. Противоречията на Балканите обаче не се изчерпват с подписването на Берлинския договор. Източният въпрос не слиза от сцената, но все повече за него се говори като за „български”. Опитите за разработване на ситуация, при която да се получи съществена едностранна изгода на Балканите, водят до силно противодействие и риск от сериозни конфликти.

В първите десетилетия след Освобождението голямото предизвикателство пред българите е запазване на националната идентичност, осъществяване на националния идеал и международно признаване на Българската държава. Въпреки че радостта от свободата се примесва с разочарованието от разпокъсването на българските земи, решенията на Берлинския конгрес придават висок емоционален заряд на борбата за решаване на националния въпрос. Различията между Сан Стефанския и Берлинския договор са в основата на българската национална доктрина. Идеята за единна национална държава доминира в развитието на България през следващите 30 години. Волята за независимост – модерната черта на българската следосвобожденска идентичност, обединява цялото българско общество. Патриотичният подем се поддържа и от стремежа за защита на Съединението след избухването на военния конфликт през 1885 г. Водещата роля за реализиране на националния идеал се поема от управляващите – княз, правителство, парламент. Установяването на конституционно управление и избор на държавен глава са само началото на трудния път в утвърждаването на държавна самостоятелност и осъществяване на българската национална обединителна програма. Възобновената българска държава поема по пътя на своето модерно развитие с тенденция за осъществяване на обществено-икономически промени, които да дадат стабилна основа за решаване на актуалния въпрос за обединението на българския народ и дипломатическото признаване на България[1]. Политиката на българските правителства за отхвърляне на последиците от Берлинския договор е насочена към модернизацията на страната и превръщането ѝ в част от европейското политическо пространство. Целият потенциал, който се натрупва след Освобождението, намира израз в „икономическото чудо”, което България постига в началото на XX век.

България е конституционна монархия начело с княз. Изборът на държавен глава е от значение както за вътрешното развитие, така и за укрепване на международното положение. Националният въпрос за години напред предопределя целите на външната политика на България. Основните външнополитически задачи са свързани с преодоляване на международната изолация. Предвид сложната политическа конюнктура и международната обстановка, ролята на дипломацията е от изключително значение за постигането на положителен резултат за Българската държава. България налага практиката на суверенно представяне на своите политически и търговски интереси в отношенията си с балканските и европейски държави[2].

През 1896 г., след 10-годишно прекъсване, са подновени дипломатическите отношения с Русия, а през 1902 г. е подписана първата двустранна военна конвенция с Русия. През 1897 г. са открити български търговски представителства в Солун, Битоля, Скопие, Одрин и Дедеагач. До 1910 г. България има легации в 11 държави и 12 консулства в Европа[3]. Последователната външна политика води до Съединението /1885/, което променя статуквото на Балканите, и обявяването на независимостта на 22 септември 1908 година. Този опит на българската дипломация е актуален и днес в не по-малко сложната политическа обстановка и глобализиращия се свят. Зад тези успехи стоят и редица изявени български политици, финансисти, както и българската интелигенция в лицето на образовани в Европа специалисти, които създадоха модерна България.

Правова основа при изграждане на новата държава е Търновската конституция от 1879 г., която следва най-добрите образци на либералното законодателство. Конституцията служи като основа на държавното участие, управление и финансиране на културата. Едновременно с това се запазва и народностната, общинската и благотворителна инициатива. Основните насоки и тенденции в културната политика се определят от финансовото състояние на държавата, актуалните политически задачи и обективните обществени потребности. За строителите на съвременна България пътят за оцеляване на българската национална идентичност и силата на младата българска държава е знанието – една от най-важните потребности на обществото и в XXI век / Алвин Тофлър за философията на властта в съвременното общество: „Знанието е най-всестранният и най-основен източник на власт”/[4]. В началото на XX век, в сравнение с другите балкански страни, грамотността сред българското население е най-висока. Образованието и училищното дело и реализирането им в икономическия и политически живот, идейно-възпитателните и образователни идеали заемат водеща позиция в общия комплекс на вътрешната политика, като обединяват държавната и обществена културна инициатива[5]. Културната политика на българските правителства и държавата през първите десетилетия след Освобождението е интересен и сложен проблем, особено по отношение на механизма, политическите средства, идейните мотиви и концепции в тяхното конкретно проявление и своеобразие.

Модернизирането на страната е невъзможно без развитието и създаването на национални културни ценности, които да догонват европейските постижения. Културното развитие през този период има приемственост с българското Възраждане, когато се полагат основите на светската българска култура. През 1891 г. е приет Закон за народното просвещение, който поставя под надзора на Министерството на Народното просвещение образователното дело, изграждането на стратегия за развитие на културата и културните институти. Законът за научни и книжовни предприятия /1892/ регламентира субсидирането на дейностите по издирване на старинни и археологически паметници и архивни документи и документиране на фолклорното наследство. Сумите, отпускани от Министерството на Народното просвещение по този закон се увеличават два пъти между 1889-1894 година. През 1891 г. от Народната библиотека се отделя Народният музей и се създава археографска комисия при Министерството на Народното просвещение – институции, които формират облика на българската култура. С решение на Народното събрание от 1.10.1888 г. се създава първото Висше училище, а през 1903 г. с приемането на Закона за Университета се признава неговата академична автономия. Българското Книжовно дружество през 1911 г. се преименува в Академия на Науките. Драматичната трупа се преобразува в Народен театър /1904/. Създават се Рисувално /1896/ и Музикално /1905/ училище и Оперна дружба /1908/. Министерството на Народното просвещение осигурява средства за читалищата и субсидия за Етнографската и Художествената сбирка към Народния музей. Важен елемент от европеизирането на културната политика е държавната подкрепа за обучение на българи в развитите европейски и културни центрове. В периода до 1912 – 1913 г. Министерството на Народното просвещение легализира 1586 дипломи, получени във Франция, Швейцария, Австрия Германия, Русия. Българската интелигенция изгражда своето самочувствие и авторитет по пътя на обучение в чужбина, приобщавайки се към европейските културни взаимоотношения. Показателен е фактът, че почти всички чужди възпитаници се реализират в България, заемайки водещи позиции в политическия, културен и международен живот. Тяхна е и заслугата за функционирането на изграждащата се система на културата, науката и образованието на модерна, съвременна законодателна основа.

В годините след Освобождението, предвид близостта с епохата на Възраждането и спомена за революционното минало, националният идеал заема особено важно място в стремежите на нацията. Темата за величието на подвига е близка и вълнуваща за цялото българско общество. При откриването на Учредителното събрание на 10.02.1879 г. народните представители считат за свой дълг да засвидетелстват почитта си към император Александър II и цяла Русия по повод освобождението на България. Характерът на историческите събития, свързани с Освобождението, и жертвите, дадени по време на Руско-турската война 1877 – 1878 г., стават причина не само за организирането на грандиозни юбилейни тържества, но и за необичайното строителство на паметници. Културният и политически елит на България добре осъзнава обществената потребност да се съхрани историческата памет. Идеята за изграждане на паметници и създаване на музеи като институция допълва и подкрепя идеологическата програма на държавата. Единството на обществено-културния и държавно-политическия интерес е характерно явление за този период[6].

След първоначалната еуфория и опитите да се намери правилната посока на развитие в новия политически живот възниква въпросът как да се изрази по достоен начин уважението към Русия и почитта към загиналите[7]. Началото е поставено през 1880 г. с официалното посещение на княз Александър I Батенберг в Санкт Петербург във връзка с тържествата по случай 25-ата годишнина от възшествието на император Александър II на руския престол[8]. През 1896 г. по инициатива на министъра на Народното просвещение Константин Величков Министерският съвет взима решение да бъде поднесен на „руския цар Николай II по случай коронацията му един албум от оригинални български картини с изключително български сюжети /народни типове и сцени, пейзажи, революционери, архитектурни развалини/”. По сведения в личния архив на Антон Митов албумът съдържа 62 картини, изработени от 21 художници[9]. През септември 1907 г. във връзка с откриването на паметника на Цар Освободител Александър II в София и на музеите в Плевен, Пордим, Бяла и Горна Студена княз Фердинанд I провъзгласява Великия княз Владимир Александрович и Великата княгиня Мария Павловна за „шефове” на 17-и пехотен Доростолски и на 3-и конен полк[10]. Във връзка с тържествата по случай 30-ата годишнина от Освобождението е изпратен художествен адрес на руския император Николай II[11].

Вторият конгрес на Поборнико-опълченската корпорация в България през декември

1892 г. приема решение „за увековечаване паметта на загиналите за Освобождението на България” в София да се състави комитет, който да събере средства за построяването на паметник на Александър II в столицата и на Дом за българските ветерани – участници в националноосвободителните борби, поборници и опълченци[12]. На 18 август 1899 г. под председателството на Стоян Заимов се провежда първото заседание на Комитета „Цар Освободител Александър II”[13]. Убеждението, че „този народ, на който Царя Освободител е дарил свобода, сам трябва да даде средства за построяването на паметници на признателността”[14], се утвърждава като един от основните принципи в дейността на КЦО[15]. КЦО получава финансова подкрепа от Народното събрание, от Софийския градски общински съвет и лично от княз Фердинанд I. Първите 20 000 лева са гласувани с Протокол № 25/2.10.1899 г. на Софийския градски общински съвет[16], а в XXXIV си заседание от 4.12.1899 г. X обикновено Народно събрание решава да се отпуснат от бюджета за 1900 – 1902 г. 300 000 лева[17]. Като почетен председател на Комитета княз Фердинанд I дарява за построяването на паметника в София 50 000 лева лични средства[18], а за набирането на необходимата парична сума на 23.04.1901 г. е открита всенародна подписка[19].

На 17.11.1900 г. на официално заседание в Двореца под председателството на княз Фердинанд I акцент в дневния ред са предложението за „посвещаване подарък на Н. И. В. Всерусийски Цар Николай II” и Програмата за отпразнуване на 25-годишния юбилей от Освобождението, която предвижда тържествата да се проведат на три етапа – Априлско въстание, Шипченска епопея и Годишнина от подписването на мирния договор в Сан Стефано[20]. Идеята е не само да се отбележи юбилейната годишнина, а да се отдаде необходимото признание и на предшестващите Освобождението, не по-маловажни събития в българската история, с тенденция те да се превърнат в официални празници, както в другите европейски страни. Защото споменът за националните герои и историческите дати крепи морала и националното самосъзнание, поддържа народния дух и допринася за укрепване на националното единство – важен фактор за формиране на собствен облик на държавата[21].

С постановление на Министерския съвет от 31.03.1898 г. е прието решение за създаване на албум с „видове на паметниците, въздигнати в България за спомен на събитията от Освободителната война 1877 – 1878 г. и на домовете, в които е живял Цар-Освободителят”, който да бъде поднесен като подарък на Негово Императорско Величество руският цар Николай II”[22].

Във връзка с изграждането на Паметника в София и предстоящото честване на 25-годишния юбилей от епопеята на Шипка[23], въпросът за поднасяне на подарък на руския император Николай II придобива особена значимост и присъства в дневния ред на заседанията на КЦО непосредствено до отпътуването на официалната делегация за Русия през май 1902 г. В решение от 21.11.1900 г. е записано, че подаръкът „ще бъде скромен, защото златото няма да лъщи по него”, но „ще бъде поднесен от сърцето и душата на българския народ”[24].

На 29 май 1902 г. българска правителствена делегация начело с княз Фердинанд I[25], придружен от Драган Цанков – председател на Народното събрание, Стоян Заимов – председател на КЦО, ген. Стефан Паприков – военен министър, ген. Радко Димитриев – началник-щаб на българската армия, Антон Митов[26] и Стоян Сарафов – членове на комитета, по време на официално посещение в Санкт Петербург поднася подарък на руския император Николай II като символ на „високочтима памет от българския народ към Царя Освободител Александър II и единение с Велика Русия на вечни времена”[27].

Княз Фердинанд I произнася тържествено слово, а Стоян Заимов – председател на КЦО, връчва художествен адрес[28], в който се казва:

Комитетът „Цар Освободител Александър II", съгласно постановлението, взето в заседанието в Софийския княжески дворец под председателството на неговия държавен покровител и почетен председател Негово Царско Височество Българския княз Фердинанд I, по случай въздигането от КЦО с лептата на признателния български народ в столицата София паметник на Августейшия Вам Деда о бозе почившия наш Освободител Александър II, счита се щастлив да поднесе на Ваше Императорско Величество художествена бронзова редукция от тоя паметник, направена от самия автор Арнолдо Цоки и албум с изображенията на всички паметници, находящи се в България, гробниците на руските герои, паднали през Освободителната война, като видим знак на дълбока и неизказана признателност на българския народ към Августейшия внук на Царя – покровител на България, към величествения и могъщ покровител на братския и едноверен народ, на когото с неоценимите жертви на поле брани биде изкупена нашата свобода. При това, комитетът се осмелява да доложи, че захванатото от него дело по увековечаването паметта на великия благодетел и освободител на България ще бъде свършено в непродължително време и, че признателна България се готви да ознаменува по свой тържествен начин 25-та годишнина от своето освобождение с откриването на паметника на Царя Освободител Александър II, при което от по-рано изказва великата радост и безконечното щастие, което тя би чувствала, ако в деня на това велико празненство би могла да засвидетелства непосредствено пред лицето на Ваше Императорско Величество, до колко голяма е признателността, която целият български народ питае към своя велик благодетел, а така също колко е силна неговата любов и колко са силни и неразделни ония връзки, които свързват България с нашите братя-освободители.

София, май 1902 г.

Държавен покровител
и почетен председател /подписал: Н.Ц.В. Князът/
Председател /подписал: Стоян Заимов/
Членове на Комитета /следват подписите/[29].

Председателят на Народното събрание Драган Цанков поднася приветствие от името на народните представители и връчва официална покана на император Николай II „да почете с Височайшето си присъствие откриването на паметника, въздигнат в София"[30]. Император Николай II и княз Фердинанд I представят вижданията си за отношения между Русия и България и перспективите за по-нататъшното им развитие в благоприятна светлина и за двата народа. Отслужена е панихида в памет на Царя Освободител и император Александър III и са положени венци от името на българското правителство. За да ознаменува посещението на българския държавен глава, император Николай II назначава княз Фердинанд I за „шеф на 54-и Мински полк – символ на освободителното дело, дал 2500 жертви в тази война"[31]. В деня на отпътуването на българската делегация княз Фердинанд I изпраща телеграма до император Николай II, в която благодари за сърдечния прием, а при освещаването на паметника на Цар Освободител Александър II в София и къщите-музеи, руският император Николай II награждава с подаръци членовете на КЦО и всички, взели участие в изграждането на паметниците в България, свързани с Руско-турската война 1877 – 1878 г. и откриването на музеите[32].

Във фонда на Дирекция „Военноисторически музеи” – Плевен се съхраняват 270 бр. документи от преписката на КЦО за изработването на албума „Спомен от войната 1877 – 1878 г.”, включително протоколи от заседанията, на които се обсъжда въпросът за посвещаване на подарък на руския император Николай II. Материалите са от архива на КЦО, съдържат 1200 листа и са заведени в 62 инвентарни номера[33]. Преписката включва: Постановление на МС № 30/Протокол № 14/31.03.1898 г. за изработването на албума[34]; Наредба за провеждане на конкурса[35]; решения, заповеди, протоколи и уведомителни писма на Комитета „Цар Освободител Александър II” и Комисията по изработването на албума[36]; Списък на руските паметници в България, изготвен през 1898 г. във връзка с обявяването на конкурса за изработването на албума[37]; Списък на български художници, преподаватели в Рисувалното училище и учителите по рисуване в България[38]; писма, покани, телеграми, служебна кореспонденция и отчетни документи за периода 1898 – 1902 г.[39].

Създаването на албума „Спомен от войната 1877 – 1878 г.” е интересна страница от културния живот в следосвобожденска България не само за това, че правителството и княз Фердинанд I имат по-специална нагласа за създаването му. Мотивите за решението, взето на специално заседание на Министерския съвет, подходът при изработването и главно – предназначението, са определящи за неговото място и значимост като елемент от културната политика в контекста на цялостния процес на развитие и утвърждаване на нова България в края на XIX и началото на XX в.[40].

Поднасянето на подаръци, благодарствени адреси, официални писма и покани е обичаен израз на внимание и уважение в унисон с духа на времето. Няма нищо необичайно нито в идеята, нито в приповдигнатия дух на епохата. На първо място след Освобождението е еуфорията, след това идва признателността като спонтанен израз на волята на народа, въплътена в инициативата на поборнико-опълченските комитети и реализирана от Комитета „Цар Освободител Александър II”. Прави впечатление, обаче, че всички тези инициативи, без изключение, се осъществяват с одобрението и финансовата подкрепа на правителството и княз Фердинанд I, което е показател за мястото им в общодържавната политика, а техният реален израз е резултат от добре обмислена и целенасочена дейност във време на известна стабилизация на обществено-политическото положение в България. Знак за промяна на отношението към Русия в прагматична посока е жестът за построяване на паметник на Царя Освободител, гласувано от кабинета на Д. Греков през 1899 г. Промени настъпват и в областта на обществената психология, което се изразява в прецизиране на оценката за събитията от близкото минало. Колкото повече се отдалечава във времето епохата на национално-освободителните борби и Освобождението, толкова по-велика тя се явява в народната памет и същевременно по-безпристрастно и взискателно е отношението към нея. Тази мащабна дейност, подкрепена от държавата, не остава незабелязана и извън пределите на страната. Известният руски кореспондент и изкуствовед Орест Георгиев[41], автор на публикации, посветени на българската култура, веднага след обявяването на конкурса за паметник на Александър II в столицата излиза с интересен анализ на обществената ситуация, при която ще се изгражда новият монумент, като отбелязва културния подем в страната и нарастването на интереса към изкуството. Показателен е и фактът, че конкурсът за изграждането на паметника на Александър II в София е първият международен конкурс, обявен от българското правителство. Това не е само културно събитие за България, но и важен политически акт. Конкурс с такава значимост и участие не се провежда до 1968 – 1969 г., когато е обявен конкурсът за паметник на хан Аспарух в София[42].

Провеждането на международния конкурс за паметник на Царя Освободител през 1900 г. улеснява Комитета в сполучливото разрешаване на най-тежката му задача – „избиране подходяще, артистическо творение, което с достойнство да увековечава паметта на Великия Наш Благодетел и Освободител Цар Александър II”[43]. Първоначалната идеята е да се направи отливка от художествен бронз по конкурсния проект на Евгени Бовери „Признателна България”[44]. По ред причини, включително и художествени недостатъци, композицията се оказва неподходяща[45], което налага в много кратък срок да се изработи художествено копие „кабинетен модел с размери 1/15” на паметника на „Цар Освободител Александър II” по проекта на Арнолдо Цоки[46]. Това не отменя решението от 1898 г. за албума „Спомен от войната 1877-1878 г.”[47]. Комплектуването на албума и художествената миниатюра е великолепно решение за случая[48]. Актуализирана изключително интелигентно, с премерен усет и дипломатичност, идеята за поднасяне на подарък на император Николай II вече е реалност и се вписва съвсем естествено в хода на предстоящите събития.

Решението от 1898 г. за създаване на албум с паметниците в България от 1877 – 1878 г. изпреварва във времето официалното учредяване на КЦО, но целите и задачите, които си поставя Комитетът, са в унисон както с настроенията в обществото, така и с тенденциите в развитието на културната политика в края на XIX и началото на XX в. Още със създаването си КЦО става не само инициатор и движеща сила, но и обединител при осъществяването на тези високопатриотични цели. Затова и българското правителство се доверява на КЦО при изработването на този специален подарък за император Николай II. От една страна, подаръкът съчетава художествен албум с паметниците в България, издигнати от руските военни части по време на войната 1877 – 1878 г., а от друга – изящно изработен кабинетен модел на паметника на Александър II – Царя Освободител, който се изгражда в столицата на свободна България[49]. По идея на КЦО до отпътуването на делегацията за Санкт Петербург албумът „Спомен от войната 1877-1878 г.” и художествената миниатюра на паметника в София са изложени в царския манеж, за да станат обществено достояние[50].

Особеното отношение и прецизността при подготвянето им подсказва, че това не е само скромен жест на уважение и признателност, а в идеята да бъде „посветен подарък” на руския император Николай II е вложен много по-дълбок смисъл. Ангажирането на Министерския съвет, финансовото обезпечаване, както и обявяването на национален конкурс за изработването на албума[51] предполагат един добре обмислен дипломатически ход за издигане авторитета на българската държава, за сближаване с Русия, и успешна стъпка към официалното признаване на независимостта на България от руската дипломация[52]. Развитието на културната политика на България в тази насока вече има реално измерение – от 1900 до 1907 г. се изграждат паметниците, свързани със събитията от 1877-1878 г., Военноисторическите къщи музеи в Плевен, Пордим, Бяла и Горна Студена, Параклис-мавзолеят „Св. Георги Победоносец” и костницата в Скобелев парк[53]. В процес на усилена подготовка е юбилейното честване на 25-ата годишнина от Шипченските боеве[54]. През 1907 г. Стоян Заимов и министър-председателят Д. Петков постигат споразумение за откупуване на кораба „Радецки” от Австрийското параходство, но в деня, когато в Народното събрание предстои гласуване на необходимите финансови средства, в София е убит Д. Петков.

Албумът „Спомен от войната 1877-1878 г.” съдържа художествени снимки, изработени по оригинални рисунки на паметниците в България, посветени на Освободителната война, и на домовете, в които е живял руският император Александър II по време на пребиваването си в България. Автори на картините са художниците при

Рисувалното училище в София Йозеф Обербауер, Иван Петрас, Борис Шатц, Борис Михайлов, Антон Митов, Луиджи Болонгаро, Цезар Дрог, Отто Хорейши и Лазар Биненбаум[55]. Автор на художествения проект е Борис Шатц[56]. Външното оформление е в старобългарски стил, със сложна украса от плетеница и стилизирани декоративни орнаменти[57]. Заглавната корица сюжетно е разделена на две части в съотношение 2:1. Контурите на изображението в горната част на корицата схематично наподобяват иконостас с места за три икони, а композицията под нея визуално наподобява триптих. Отгоре, вместо икони, в две колони са изписани местата, където се водят решаващите боеве по време на Освободителната война[58], а в центъра, където според канона е мястото на иконата на Исус Христос, е изобразен руски войник с пушка и дете на ръце[59]. Над него е руският герб, а от двете страни в медальони – образите на Александър II и Александър III. Ажурен кант с надпис „Братская любовь" разделя корицата на две части. В медальон са гравирани ликът на Александър Батенберг и датата „19/II/78г.". От двете страни на медальона е изобразен стилизиран лъв – символът на българската държава. Колонки с плетеници и редуващи се миниатюрни медальони с вписани фигури на лъв и орел подсилват изображението. Кориците на албума са изработени във военния арсенал чрез галванопластика – техника, използвана предимно в ювелирното изкуство, което придава изящен вид на албума и го прави истинско произведение на изкуството[60]. На първа страница има изображение с лика на Св. Георги Победоносец и текст: „Его Императорскому Величеству Николаю II. Комитет „Царь Освободитель Александр II". София 1877 – 1902". Автор на картината е известният български художник Борис Михайлов[61]. На втора страница на заглавния лист е поставена снимка на братска могила с кръст и посвещение: „Памятники русским воинам геройски павшим в Болгарии в Освободительную войну 1877-1878 г." /худ. Иван Мърквичка/. Албумът съдържа 37 листа и е с размери 75 х 45.5 см. На 74 художествено изработени снимки са показани 307 паметника. Редактирането на текста, преводът и указателят с обяснителни текстове към албума са подготвени от Орест Георгиев[62]. Приложението съдържа пълния текст на надписите върху паметниците, названията на местата, където се намират и описание на материала, от който са изградени[63]. По проект на Борис Шатц Коста Станков изработва за албума оригинална кутия от сребро[64]. Изящните декоративни елементи от украсата са със сребърно и златно покритие[65], а доставката на материалите от чужбина пристига със съдействието на Министерството на вътрешните работи[66].

За изработването на албума е обявен национален конкурс[67]. С Наредба от 24 март с.г. са регламентирани условията за участие в конкурса[68]. Паметниците са разпределени в 10 района[69] въз основа на специално изготвен „Списък на паметниците в Княжеството", изработен на базата на административното деление и одобрен от главния секретар на Министерството на вътрешните работи Т. Василев[70]. Предвидените картини /67/ са в съответствие с общия брой паметници – 305, в това число 6 румънски паметника и пет къщи, където отсяда император Александър II по време на пребиваването си в България[71]. Съгласно т. 2 и 3 от Наредбата всяка рисунка представя от 3 до 8 паметника в зависимост от тяхната значимост, като задължително изискване е паметниците да са изобразени заедно с пейзажа на местността[72]. Изключения се допускат само за паметниците в църковните дворове и гробищата. Техниката на рисуване е по избор на авторите – акварел /едноцветен или многоцветен/, перо, въглен, молив[73].

Местните власти се задължават да оказват необходимото съдействие на художниците, като им издават открити листове за районите, в които рисуват, а Държавните железници – да осигурят билети за безплатно пътуване до указаните места[74]. Контролът по изпълнението на Наредбата за конкурса, финансовото обезпечаване, журирането и художественото изпълнение на проекта[75] се възлагат на работни комисии.

Покани за участие са изпратени до учителите по рисуване от държавните училища[76] в София и страната /във Варна, Видин, Габрово, Пловдив, Русе, Разград, Сливен, София, Търново, Плевен, Стара Загора, Казанлък, Кюстендил, Лом, Силистра и Шумен[77], и до българските художници – представители на академичната живопис от края на XIX до средата на XX в., основателите на Рисувалното училище, техни последователи и някои чужди художници[78], които по това време живеят и работят в България: Антон Митов, Борис Михайлов, Иван Мърквичка, Ярослав Вешин, Тодор Маврудинов, Петко Клисуров, Лазар Биненбаум, Христо Кехайов, Антон Шпулак, Иван Амзел, Ото Хорейши, Цезар Дрог, Йозеф Обербауер, Вацлав Труничек, Роберт Франсоа, Хараламби Илиев, К. Панайотов, Игнат Ирасек, Иван Ангелов, Олга Урсу, Тодор Ганчев, Константин Ангелов, Урания Папазова, Христо Станчев, Атанас Кифалов, Никола Стоянов, Макс Верих, Минчо Ханджиев[79].

От поканените 30 художници 21 потвърждават участието си в конкурса[80]. Работата по изпълнението на албума се извършва на два етапа: 1-ви етап – провеждане на национален конкурс за определяне на художниците, и 2-ри етап – художествено изпълнение на албума[81]. Със заповед на министъра на Народното просвещение Иван Вазов е назначена комисия от „вещи лица”, която да журира пробните картини и да следи за изпълнението на проекта[82]. В състава на комисията са включени: Иван Мърквичка[83], Ярослав Вешин[84], Иван Ангелов[85] и капитан Данков[86]. Председател на комисията е С. Н. Лафчиев. Заявилите участие се задължават до 1 юли да представят на журито по една пробна картина с паметници в район по свой избор[87]. Лазар Биненбаум рисува в Луковитска околия, Борис Михайлов – в Орханийска, Христо Кехайов – в Русенска, Иван Амзел – в Горнооряховска, Ото Хорейши – в Казанлъшка, Цезар Дрог – в Пловдивска, Иван Димитров – в Новоселска, Йозеф Обербауер и К. Панайотов – в Плевенска, Вацлав Труничек – в Разградска, Антон Митов – в Софийска, Игнат Ирасек – в Никополска, Луиджи Болонгаро – в Свищовска, Атанас Кифалов – в Ловешка, Иван Петрас – в Бургаска и пр.[88] Пробните картини са представени на журито с мото и обяснителна записка[89]. С Протокол № 4/05.07.1898 г. журито одобрява работите на художниците: Луиджи Болонгаро с мото „Свищов” /Мъжка гимназия – Варна/[90], Антон Митов – „Туба” /Рисувално училище – София/[91], Иван Петрас – „Бургас” /Мъжка гимназия – Варна/[92], Йозеф Обербауер – „Бог с нас” /София/[93], Ото Хорейши – „Орлово гнездо” /Педагогическо училище – Казанлък/[94], Лазар Биненбаум – „Паметник” /София/[95], Борис Михайлов – „Орел” /Мъжка гимназия – София/[96] и Цезар Дрог – „5 януари 1878” /Девическа гимназия – Пловдив/[97], като възлага на същите да завършат картините за албума[98].

Районите, в които се намират паметниците, са определени за всеки художник, както следва[99]: Антон Митов – VI и VII район /10-11 картини/; Луиджи Болонгаро – VIII район /6-7 картини/; Иван Петрас – IX район /7-8 картини/; Йозеф Обербауер – I и V район /11-12 картини/; Ото Хорейши – II район /4-5 картини; Лазар Биненбаум – IV и X район /11-12 картини/ и Борис Михайлов – III район /5-6 картини/.

Впоследствие художникът Ото Хорейши[100] се отказва от поетия ангажимент, затова в албума има само една снимка по негова рисунка, а Цезар Дрог приема да нарисува още 7 картини[101]. Поради големия брой паметници, които предстои да се рисуват, срокът за представяне на картините е удължен до 15 ноември 1898 г.[102]. На основание т. 6 от Правилника за изработване на албума[103] със Заповед № 1248/04.12.1998 г. на министъра на просвещението е назначена комисия, „която да прегледа и оцени окончателно изработените за албума картини", в състав: С. Н. Лафчиев, главен секретар при Министерството на просвещението – председател, и членове: Т. Бенев от постоянния учебен комитет, Иван Мърквичка – директор на Рисувалното училище, капитан Данков, Ярослав Вешин – учител в Рисувалното училище, Иван Ангелов, Етиен де Форкад и Раймунд Улрих – учители в Софийската мъжка гимназия и Петко Клисуров – учител в Софийската девическа гимназия[104]. Комисията одобрява 12 картини на Антон Митов, 7 – на Луиджи Болонгаро, 12 – на Лазар Биненбаум, 7 – на Иван Петрас, 15 – на Йозеф Обербауер, 1 – на Ото Хорейши, 8 – на Цезар Дрог и 6 – на Борис Михайлов[105]. Общо са одобрени 69 картини. За разноски по изработването на албума и хонорар на художниците са гласувани 8140 лева, като Министерският съвет отпуска кредит от 9500 лева[106].

В първите години от развитието на българската държавност след Освобождението всички значими инициативи, свързани с обществено-политическия и културен живот, получават не само всеобщото одобрение, но и пълната подкрепа на правителството. Реализирането на такива идеи, включително организирането на юбилейни тържества, изработването и поднасянето на официални подаръци и художествени адреси, както и албумът „Спомен от войната 1877-1878 г.", са важен елемент в културната политика, който в определени моменти има решаващо значение за утвърждаването на международния авторитет на България, а в края на XIX и началото на XX в. някои от тези инициативи придобиват традиционен характер[107]. В случая държавата същевременно е и гарант за стимулиране на културното развитие, още повече, че държавното начало в културата не измества общественото, а го поощрява и се влияе от него.

Това обяснява специалното отношение, прецизния избор и отговорността при реализирането на подобни идеи, включително и изработването на албума „Спомен от войната 1877-1878 г.", с който по подходящ и изискан начин се комплектува специалният подарък с национален „български характер", поднесен на руския император Николай II от Комитета „Цар Освободител Александър II" през 1902 г.[108]. Сведения за посещението на българската делегация в Санкт Петербург, както и бележка, че подаръкът в определен период е съхраняван в Кремъл, има в личния архив на Антон Митов[109].

Две години по-късно, през 1904 г. в Картографския институт при щаба на българската армия от същите картини, специално за КЦО, е подготвено още едно издание на този албум, „като подарък за къщите-музеи" от Военното министерство. Албум от това издание се съхранява във фонда на „Военноисторически музеи" – Плевен[110].

По повод 126 години от освобождението на Плевен Дирекция „Военноисторически музеи" получи дарение от 33 цветни фотоса, заснети от албума, поднесен на император Николай II от българската делегация, водена от княз Фердинанд I през 1902 година[111]. Фактът, че албумът е съхранен във времето и се пази като реликва, е доказателство, че този изискан жест на внимание и уважение има своето място в историята на нова България като скромен, но достоен принос по пътя на дипломацията за признаването на независимостта на България и утвърждаването ѝ като равноправен член в семейството на европейските народи.

Създаден във времето, когато българската държава избира своя нов, самостоятелен път на развитие, албумът „Спомен от войната 1877-1878 г.", от една страна – успешно изпълнява своето предназначение, а от друга – по своеобразен начин представя индивидуалния облик на България, развитието и утвърждаването на новите тенденции в обществения, политически и културен живот. За това свидетелстват преписката и документите по създаването на албума, тематиката, участието на редица изявени български художници – основатели и преподаватели в Рисувалното училище и не на последно място –художествената изработка. Във връзка със съставянето на албума е изготвен подробен списък на паметниците от Руско-турската война 1877-1878 г., което е показател за утвърждаване на държавното начало по отношение на съхраняването и опазването на паметниците в България – сигурен път за стимулиране на културното развитие[112]. Българските художници като учители и преподаватели в Рисувалното училище участват активно във всички културни инициативи. В конкурса участват 21 души, които, за да съберат материал за картините, предприемат пътувания до всички райони, където има паметници от Руско-турската война 1877-1878 г. Това придава на рисунките им фотографски оттенък и слага характерен отпечатък върху творчеството на почти всички художници, рисували картини за албума. Художникът Антон Митов публикува своите впечатления в цяла поредица на вестник „Изток” под наслов „Драски из едно пътуване по България”[113]. От същия период бележи началото си и българският пейзаж в изкуството. При изработването на кориците и украсата на албума Борис Шатц за пръв път в изкуството след Освобождението използва мотиви от българската орнаментна плетеница[114]. Определено достойнство на албума е рисуването от натура, достоверността при рисунъка и точното предаване на пейзажа, като на места са загатнати и битови мотиви, които придават истински български дух и допълват картината на цял исторически период. Паметниците в албума са представени в автентичния им вид, групирани са по райони и са комплектувани с прецизно редактирано приложение с обяснителен текст, който включва наименованието на паметниците, пълния текст на надписите и името на местностите, където се намират.

Съхранен във времето, албумът „Спомен от войната 1877-1878 г.” не е само реликва, но и ценен исторически документ за културната политика на България към национално обединение.

Два дни след официалното посещение на българската делегация в Санкт Петербург, на 31 май 1902 г. е подписана първата двустранна военна конвенция между България и Русия. На 7 юни 1902 г. България сключва договор за заем, който ликвидира и консолидира летящия дълг[115]. Този консолидиращ заем покрива висящите задължения от външния дълг на България[116]. Финансовата криза е овладяна през 1902 г. и се създава благоприятна възможност за развитие на икономиката и укрепване на държавния стабилитет[117]. След възстановяване на отношенията с Русия, тя заема основно място в стратегическите прогнози на княз Фердинанд I за решаване на националното обединение.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

01. Официално посрещане на княз Фердинанд I в Русия, май 1902 г. Снимка от “Изгубената България”
02. Албум „Спомен от войната 1877- 1878 г.”
03. Заглавна страница на албума
04. Паметникът на Свободата в Плевен. Снимка от албума. Художник Йозеф Обербауер
05. Скобелевите паметници при Плевен. Снимка от албума. Художник Йозеф Обербауер
06. Околностите на Плевен. Паметници при с. Радишево и с. Згалево. Снимка от албума. Художник Антон Митов
07. Паметници при Гривица. Снимка от албума. Художник Йозеф Обербауер

08. Паметници при Горни Дъбник. Снимка от албума
09. Паметници при Телиш. Снимка от албума. Художник Лазар Биненбаум
10. Последна страница на албума. Художник Иван Мърквичка

БЕЛЕЖКИ

[1] **Золотухин, М.** *Западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах /1885-1888 г./.* Москва, 1993, с. 77-80.

[2] България участва в работата на Европейската комисия по Дунавския въпрос в Галац /1880/; Конференцията на 4-те във Виена /1881-1883/; Парижката конвенция /1880/.

[3] С Указ от 19.07.1879 г. княз Александър I Батенберг назначава първите български дипломатически агенти в Сърбия, Румъния и Турция: Димитър Кирович, Евлоги Георгиев и Драган Цанков; Виена – 1889.

[4] **Тофлър, А.** *Трусовете във властта.* София, 1996, с. 26.

[5] **Радева, М**. *Културната политика на българската буржоазна държава 1885-1908*. София, 1982, 188-191.

[6] Пак там, с. 246.

[7] **Мавродинов, Н.** *Връзките между българското и руското изкуство.* София, 1955, с. 115.

[8] **Зорнишка, Е.** Албум „Спомен от войната 1877-1878 г.", поднесен на руския император Николай II през 1902 г. от Комитета Цар Освободител Александър II. - *ИМСЗБ,* Т. 30. Враца, 2004, 100-101.

[9] **Протич, А.** Изкуството в София. –В: *Юбилейна книга на град София 1878-1928*. София, 1928, 186-187; **Мавродинов, Н.** Цит. съч., с. 130; **Митов, С.** *Антон Митов. Живот и творчество.* София, 1957, 55 – 56; Военноисторически музеи – Плевен, ф. Д - 3, Инв. № 167, а. е. 149. Статия на Орест Георгиев Българското изкуство с посвещение на Стоян Заимов от автора /По-нататък в бележките – ВИМП/.

[10] **Михлюзов, Н. Р.** *Освобождение и признателност*. Пловдив, 1912, с. 8; **Капчев, Г.** *Къща-музей Цар Освободител*. София, 1907; **Михлюзов, Н.** *Исторически преглед на войните и политиката на България 679 – 1918 г.* Пловдив, 1933, 122-123.

[11] *Юбилеен сборник по случай 30-та годишнина от Освобождението на България 1878 – 19 февруари - 1908.* София, 1914, с. 104-106.

[12] **Михлюзов, Н. Р**. *Освобождение,* с. 23; **Петков, И.** Паметникът на освободителите в София. – *ИПр,*. 1988, № 8, 65-73.

[13] По-нататък в текста КЦО.

[14] **Корабльов, В. Н.** *Признательная Болгарiя.* Санкт Петербург, 1908, с. 5.

[15] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 2, Инв. № 1, а. е. 1; Уставът е одобрен от Министерството на вътрешните работи с постановление № 56 от 5 февруари 1899 г. и приет на 24 октомври с. г.

[16] **Михлюзов, Н.** *Освобождение*, 25 - 26; *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 52, а. е.18.

[17] **Михлюзов, Н**. *Освобождение*, с. 29.

[18] Пак там, с. 30; **Капчев, Г.** *Признателна България*. София, 1907, с. 86.

[19] **Михлюзов, Н**. *Освобождение,* с.30 ; **Капчев, Г.** Цит. съч. с. 87.

[20] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 53, а.е.18; Инв. № 55, а.е. 18, л. 4; **Михлюзов, Н**. *Освобождение,* с.23.

[21] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 55, а.е. 18, л. 11-12.

[22] **Зорнишка, Е.** Цит. съч., с. 104 и 114.

[23] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп.2, а.е. 895.

[24] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп.1, Инв. № 55, а.е. 18, л. 6.

[25] **Михлюзов, Н**. *Освобождение,* с.43.

[26] *ВИМП*, ф. Д - 3, Инв. № 2417, а.е. 1586; ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 57, а.е. 18, л. 57 и л. 80; **Митов, С.**. Цит. съч., с.72.

[27] **Капчев, Г**. Цит. съч., с. 138.

[28] Поздравителният адрес е изработен от художника Хараламди Тачев по поръчка на Комитета „Цар Освободител Александър II".

[29] **Капчев, Г.** Цит. съч., с. 137-140.

[30] Пак там, с. 140-141.

[31] Пак там, с. 141-145.

[32] **Михлюзов, Н.** *Освобождение,* с. 181-184.

[33] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 2755 – 2787, а.е. 204; № 3493, а.е. 482; № 4031, а.е.694 – 744; № 4032, а.е. 745 –748; № 4033, а.е. 749 –753; № 4034, а.е. 754 – 769; № 4035, а.е.770 – 776; № 4036, а.е. 777 – 785; № 4037, а.е.786 – 791; № 4038, а.е. 792; № 4039, а.е. 793 – 802; № 4040, а.е. 803; № 4041, а.е. 804 – 831; № 4042, а.е. 832 – 837; ф. Д - 1, оп. 2, № 52 – 62, а.е. 18; ф. Д - 3, Инв. № 98, а.е. 94; № 364, а.е. 324; Спомагателен фонд, Инв. № 499 – 512.

[34] *ВИМП,* ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 4031, а.е. 694 и а.е. 695.

[35] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп.1, Инв. № 4031, а.е. 694 - 696.

[36] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп.1, Инв. № 2762 - 2775, а.е. 204; № 2777 – 2786, а.е.204.

[37] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 4031, а.е. 697.

[38] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 4031, а.е. 698, а.е. 708, а.е 716, а.е. 719 – а.е.744.

[39] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 52 - 62, а.е. 18; ф. Д - 1, оп. 2, Инв. № 20, а.е.14.

[40] **Зорнишка, Е**. Цит. съч., с. 110.

[41] **Киров, М.** *Из историята на българското изобразително изкуство.* София, 1976, с. 90; **Львова, Е**. *Искусство Болгарии.* Москва, 1971, с. 100.

[42] **Труфешев, Н.** *Паметникът на Цар Освободител. Архитектурно-скулптурният паметник в България*. София, 1981, с. 94; **Ганев, Н**. *Паметниците на София*. София, 1939, с. 22 - 34.

[43] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп.1, Инв. № 55, а.е. 18, л. 5 - 6.

[44] Пак там, л. 6.

[45] *ВИМП,* ф. Д - 1, оп.1, Инв. № 59, а.е. 18, л. 112 – 130 и Инв. № 55, а.е. 18, л. 73-74.

[46] **Капчев, Г.** Цит. съч., с. 137; *ВИМП,* ф. Д - 1, оп.1, Инв. № 57, а.е.18, л. 80; Инв. № 59, а.е. 18, л. 131- 137; Инв. № 61, а.е. 18.

[47] **Капчев, Г**. Цит. съч., с. 137; **Михлюзов, Н.** *Освобождение,* с. 42.

[48] Пак там. с.134 – 137 и с. 142 – 143.

[49] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп.1, Инв. № 59, а.е. 18, л. 137; **Капчев, Г**. Цит. съч., с. 137; **Чайковски, Г**. *Държавна художествена галерия Пловдив. Каталог*. София, 1955, с. 137.

[50] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп.1, Инв. № 57, а.е. 18, л. 79.

[51] *ВИМП*, ф. Д-1,оп.1, Инв. № 4031, а.е. 696.

[52] **Михлюзов, Н.** Исторически преглед, 122-123.

[53] **Радонов, З.** Някои моменти около създаването и първоначалната дейност на Военноисторическите къщи музеи и на Главния военен музей в София 1878 – 1944. - *Военноисторически сборник.* 1970, № 1, 34 – 43.

[54] **Иванова, В.** Към постигане на национален облик в българското монументално изкуство. - *Из историята на българското изобразително изкуство*. София, 1976, 75-78, с. 98 ; **Протич, А.** Цит. съч., с. 186; **Ганев, Н.** Цит. съч., с. 28; **Капчев, Г.** Цит. съч., с. 87; **Михлюзов, Н.** *Освобождение*, 15-155.

[55] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 4039, а.е. 799, л. 1 - 3.

[56] *ВИМП*, ф. Д - 1, оп. 1, Инв. № 2759, а. е. 204; № 2762, а.е. 204; № 2764 – 2765, а.е. 204; № 2776 – 2777, а.е. 204; 4039, а.е.794, № 4031, а.е. 718; № 60, а.е. 18.

[57] *ВИМП*, Инв. № В – 5282.

[58] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 4036, а.е. 779; Инв. № 4037, а.е.786 – 788.

[59] *ВИМП*, Инв. № В – 5282.

[60] **Зорнишка, Е.** Цит. съч., с.105-106.

[61] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 2772 и 2773, а.е. 204.

[62] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 2778 –2779, а.е. 204

[63] *ВИМП*, ф. Д-1, опис 1, Инв. № 4031, а.е. 696, л.3.

[64] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 2776 - 2777, а.е. 204.

[65] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 4036, а.е. 777, а.е. 780 – 783 и а.е. 785.

[66] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 2758, а.е. 204; № 2763 и 2764, а.е. 204; № 2784, а.е. 204.

[67] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4031, а.е. 696, л. 1-2.

[68] Пак там.

[69] Пак там.

[70] *ВИМП*, ф.Д-1, оп. 1, Инв. № 4031, а.е. 697, л. 1-7 и а.е. 694, л. 1.

[71] Пак там, а.е. 696, л.1-2; ф.Д-1, оп. 1, Инв. № 4036, а.е. 778.

[72] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4031, а.е. 696, л. 1.

[73] Пак там.

[74] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 4031, а.е. 696, л.2 и а.е. 708 и Инв. № 4033, а.е. 749, л.2 и а.е. 750, л.1.

[75] Пак там, Инв. № 4031, а. е. 696, л. 1-2 и Инв. № 4039, а.е. 696, л.1-2.

[76] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4031, а.е. 698, л.1.

[77] Пак там.

[78] **Львова, Е.** Цит. съч., 97-124; **Н. Мавродинов**, Цит. съч., 130 – 135.

[79] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 4031, а.е. 716, л. 1-3.

[80] Пак там, Инв. № 4039, а.е. 793 и № 4031, а.е. 704 – 707 и а.е. 719 – 744.

[81] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4031, а.е. 696, л.1.

[82] *ВИМП,* ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4031, а.е. 696, л. 1-2.

[83] Иван Мърквичка /1856 – 1938/ – живописец, р. Видим – Чехия. Установява се в България през 1881 г. От 1896 г. е директор на Рисувалното училище. **Марински, Л**. *Национална Художествена Галерия. Българска живопис 1825 – 1970. Каталог.* София, 1971, с. 60; *Държавна Художествена Галерия - Пловдив. Каталог*. София, 1955, с. 55; **Киров, М.** Цит. съч., София, 1976, с.27.

[84] Ярослав Вешин /1860 – 1915/ – живописец, р. Вране, Чехословакия. От 1897 г. работи в България. –**Марински, Л.** Цит. съч., с. 50; **Львова, Е**. Цит. съч., 118-120.

[85] Иван Ангелов /1864 – 1924/ – живописец, р. Бреница. От 1900 г. преподавател, а по- късно професор в Държавното рисувално училище. **Марински, Л.** Цит. съч., с. 45; **Львова, Е.** Цит. съч., 114-116.

[86] Началник на Картографската секция към щаба на българската армия.

[87] Като задължително условие се посочва изискването всички картини да бъдат с еднаква големина – 38 х 50 см и паспарту.

[88] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4031, а.е. 696, л.1; № 4034, а.е. 750 и № 4034, а.е.754-769.

[89] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4031, а.е.713.

[90] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4039, а.е. 796, л.3.

[91] Пак там.

[92] Пак там.

[93] Пак там.

[94] Пак там.

[95] Пак там.

[96] Пак там.

[97] Пак там.

[98] Пак там, л.3 и а.е. 797, л. 1 и Инв. № 4033, а.е. 753.

[99] Пак там.

[100] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, № 2774 и 2775, а.е.204.

[101] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4039, а.е.798.

[102] Пак там.

[103] *ВИМП*, ф. Д-1, оп. 1, Инв. № 4031, а.е. 696, л.2 и Инв. № 4032, а.е.746.

[104] Пак там, Инв. № 4032, а.е. 746 и а.е. 748.

[105] *ВИМП,* ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4039, а.е. 799, л. 1-3.

[106] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4040, а.е. 803, л. 7.

[107] По случай 30-ата годишнина от Освобождението на България през 1908 г. също е изработен и изпратен до Николай II художествен адрес – *Юбилеен сборник по случай 30-а годишнина от Освобождението на България.* София, 1914, с. 106.

[108] *ВИМП*, ф. Д-1, оп.1, Инв. № 59, а.е. 18, л. 132.

[109] **Митов, С.** Цит. съч., с. 65.

[110] *ВИМП*, Инв. № В – 72; ф. Д -1, оп. 2, Инв. № 35 и 36, а.е. 20 и ф. Д-1, оп.1, Инв. № 4031, а.е. 696.

[111] *ВИМП*, Научен архив – I, Инв. № 827.

[112] През 1888 г. са приети Временни правила за Научни и Книжовни предприятия; 1890 г. – НС одобрява Закон за издирване на старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия, което заменя Временните правила; 1900 г. – публикувано Окръжно на Министерството на народното просвещение за поощряване на учителите да се включат активно в издирване и записване на материали от областта на фолклора, диалектологията и етнографията. До 1909 г. всички руски паметници от Освободителната война в България се издържат от кредита на Министерството на благоустройството.

[113] **Митов, С.** Цит. съч., 65.

[114] Пак там, с. 55.

[115] **Данев, С.** *Мемоари.* София, 1992, 99-100.

[116] **Стателова, Е., С. Грънчаров.** *История на нова България 1878-1944.* София, 1999, с. 171.

[117] **Саздов, Д.** *Демократическата партия в България 1887-1908*. София, 1987, с. 189.

AS FOR THE QUESTION OF CULTURAL POLITICS OF THE BULGARIAN STATE AT THE END OF 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES AND THE COMMITTEE "TSAR LIBERATOR ALEXANDER II"

Emilia Zornishka

Abstract

The great challenge for the Bulgarians during the first decades after the Liberation was to preserve their national identity, to effect the national ideal and the international recognition of the Bulgarian state. The main foreign-political tasks were connected with overcoming the international isolation. Taking into consideration the difficult political and international situation, the cultural politics as well as the role of diplomacy were of great importance for achieving positive results for the Bulgarian cause.

In December 1892 the second congress of the combatant-volunteer's corporation in Bulgaria made a decision "to immortalize the memory of the perished for the Liberation of Bulgaria". It was decided a committee to be established in Sofia, which had to collect money for erecting a monument to the Emperor Alexander II in the capital and for building a home for the Bulgarian veterans - participators in the struggle for national liberation, combatants and volunteers. The Committee "Tsar Liberator Alexander II" didn't only initiate ideas but it was the one that united in their realization.

By government decree from March 31, 1898 a decision was taken to work out an album de luxe with the monuments of the Russo-Turkish war in Bulgaria and the houses, where the Russian Emperor Alexander II stayed. In connection with the erection of the monument in Sofia and the forthcoming celebration of the 25th anniversary of the Shipka epopee the question of dedication of the present to the Tsar Liberator Alexander's II grandson was of special importance. The Committee "Tsar Liberator II" was entrusted with the realization of it. The present combined the album with the monuments in Bulgaria, erected by the Russian military units during the Russo-Turkish war of 1877-1878 and an elegantly made cabinet model of the monument to Alexander II, which was under construction in the capital of free Bulgaria at that time. On May 29, 1902 during the official visit of the Bulgarian delegation, led by Prince Ferdinand I, to St. Petersburg the gift was presented to the Emperor Nikolay II.

The realization of such idea was an elegant gesture of attention and respect. It took its proper place in the new Bulgarian history as a modest but condign contribution on the way of diplomacy for recognition of the independence of Bulgaria and its confirming as an equal in rights member in the family of the European nations.

In1904 in the Cartographic institute at the Headquarters of the Bulgarian army one more edition was prepared especially for the Committee "Tsar Liberator Alexander II". It was designed as "a gift for the houses-museums" from the Ministry of war. A copy of this edition as well as some documents from the correspondence about the creating of the album "Memory of the war of 1877-1878", presented to the Emperor Nikolay II, are kept in the funds of the "Military-Historical museums'"- Pleven Head office. On December 10, 2003 on the occasion of 126 anniversary of the liberation of Pleven "Military-Historical museums"- Pleven got a valuable gift of 33 colour photographs – photocopies from the album, presented to the Emperor Nikolay II in 1902. The album "Memory of the war of 1877-1878", preserved in time, is not only a relic, but is a valuable historic document as well.

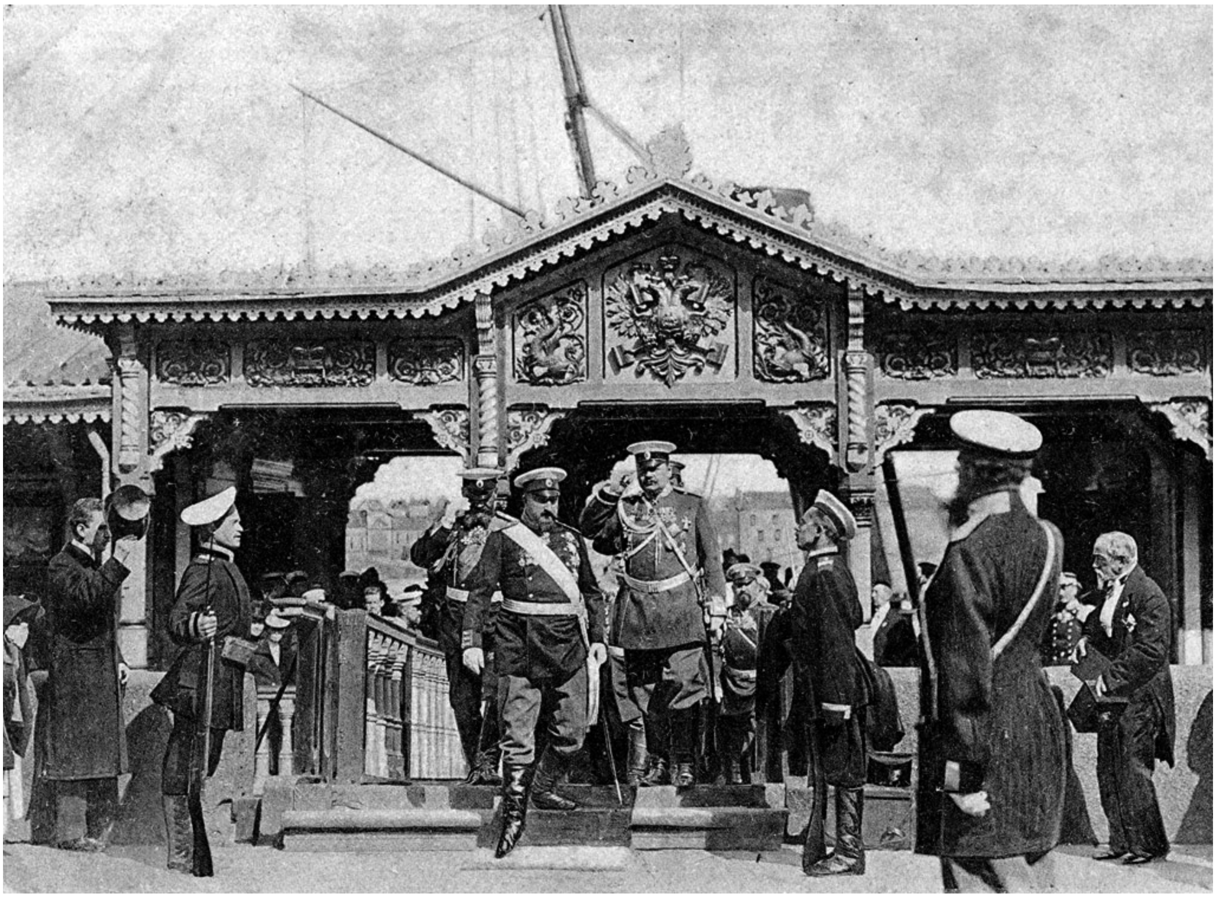

Обр. 1

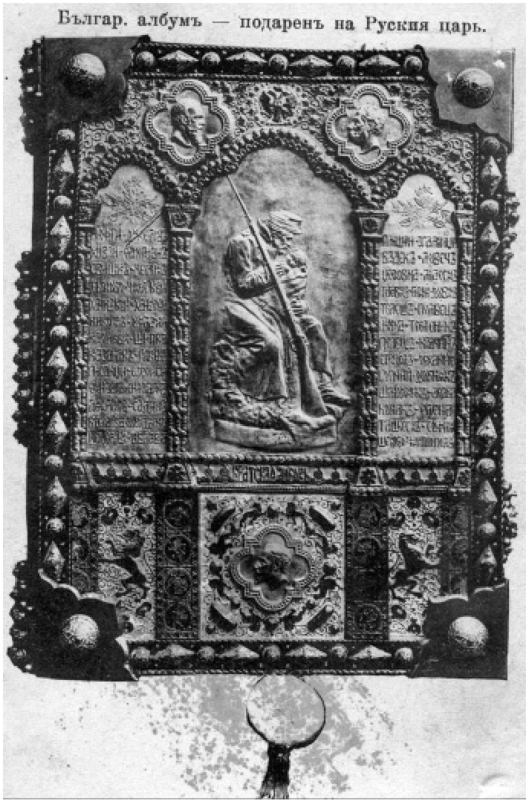
Българ. албумъ — подаренъ на Руския царь.

Обр. 2

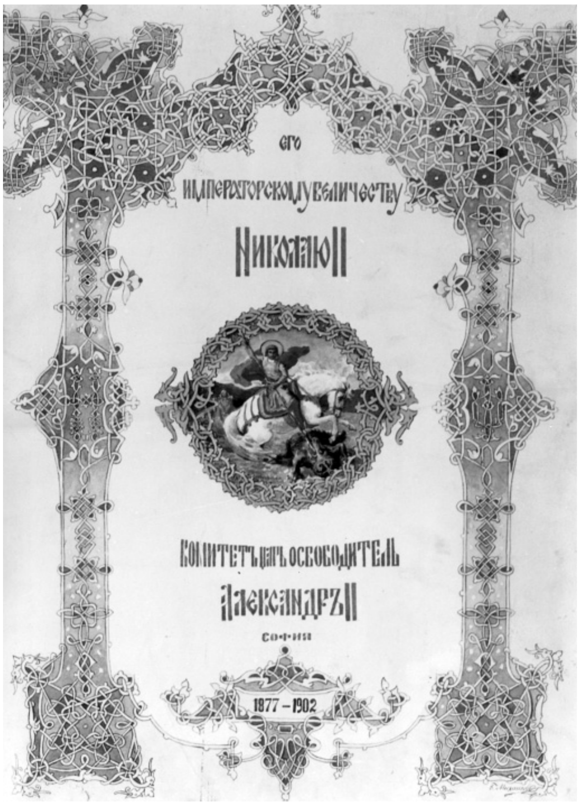

ЕГО
ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ
НИКОЛАЮ II
КОМИТЕТЪ ЦАРЬ ОСВОБОДИТЕЛЬ
АЛЕКСАНДРЪ II
СОФИЯ
1877–1902

Обр. 3

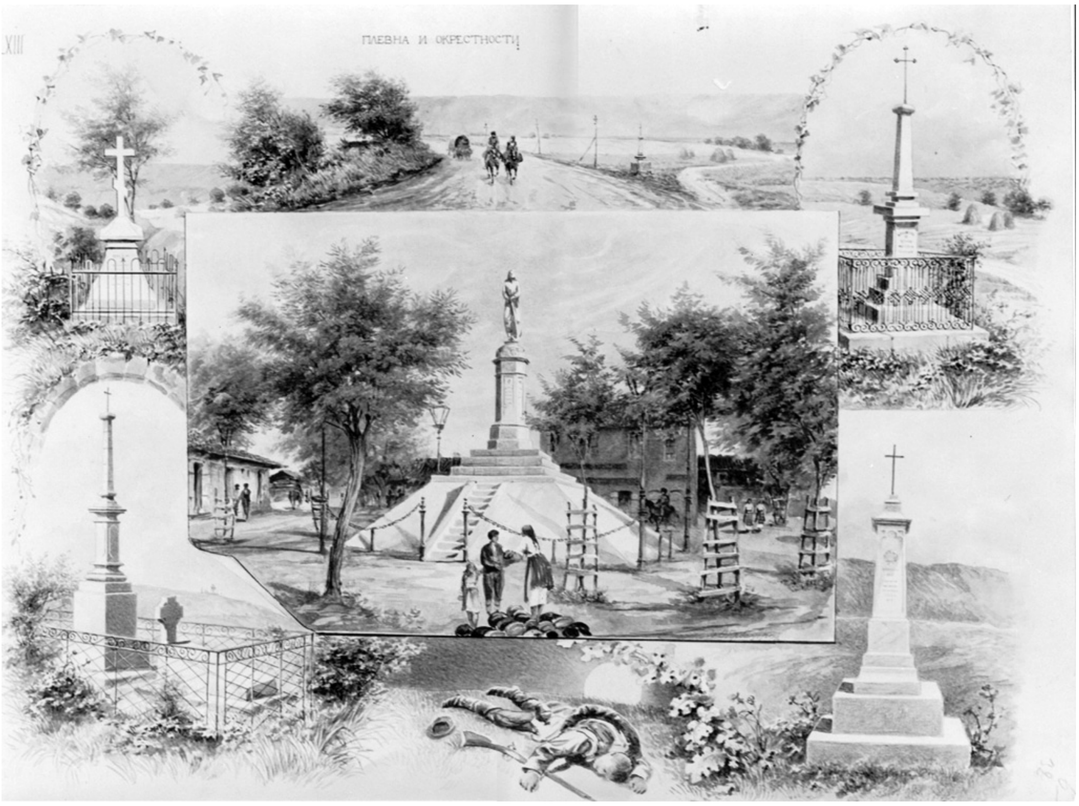
XIII
ПЛЕВНА И ОКРЕСТНОСТИ

Обр. 4

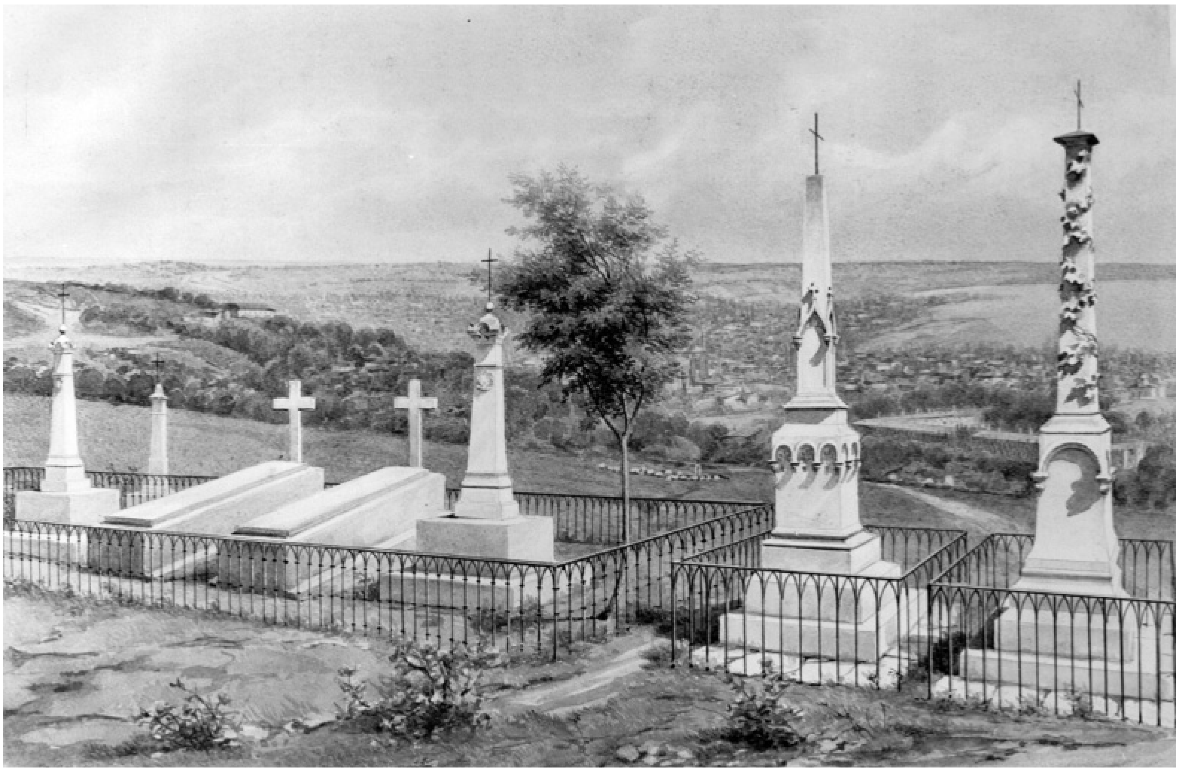

Обр. 5

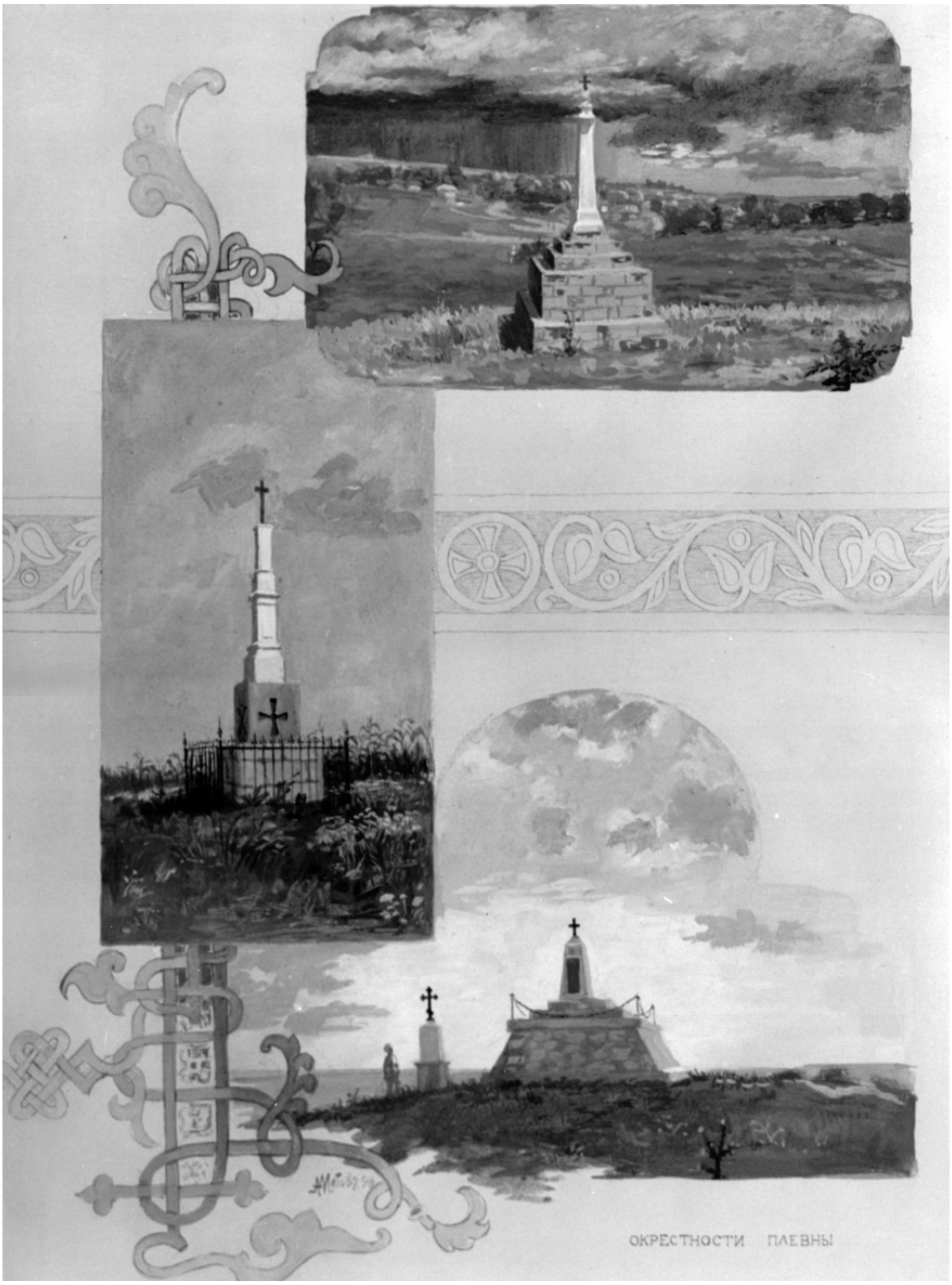
ОКРЕСТНОСТИ ПЛЕВНЫ

Обр. 6

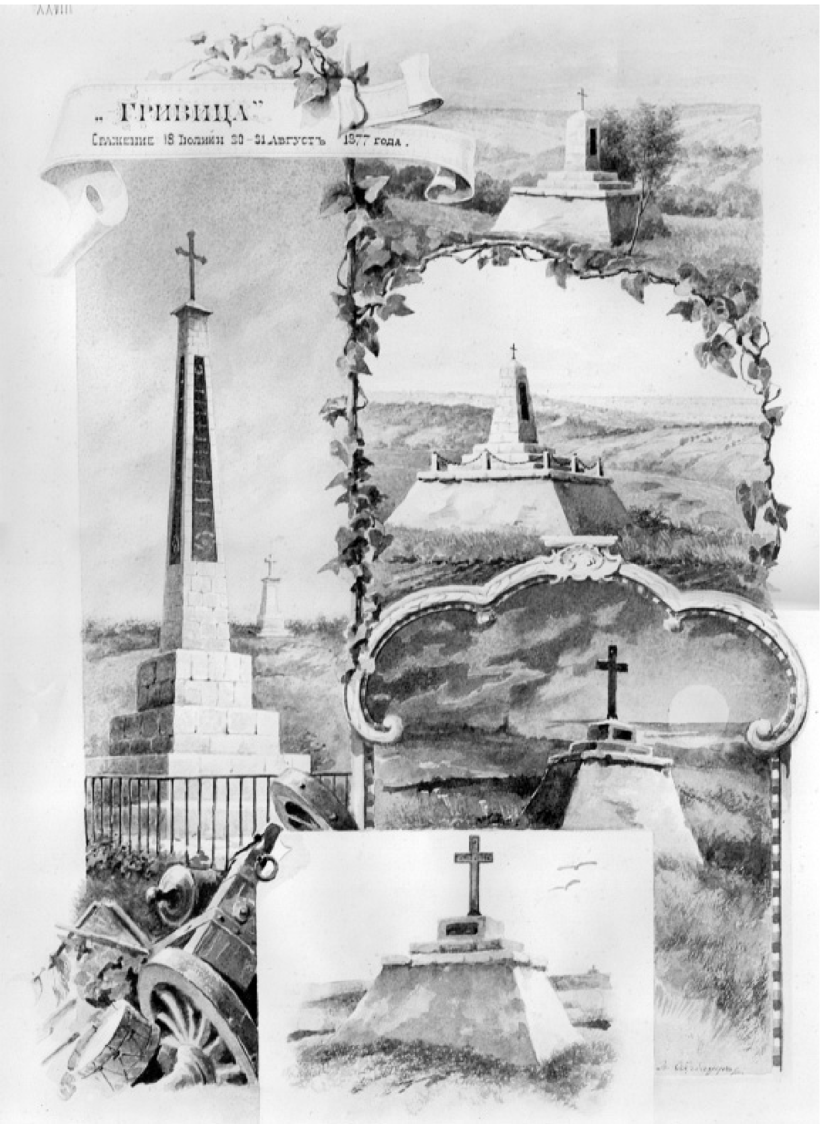
XLVIII
„Гривица"
Сраженiе 18 Iюля и 30-31 Августъ 1877 года.

Обр. 7

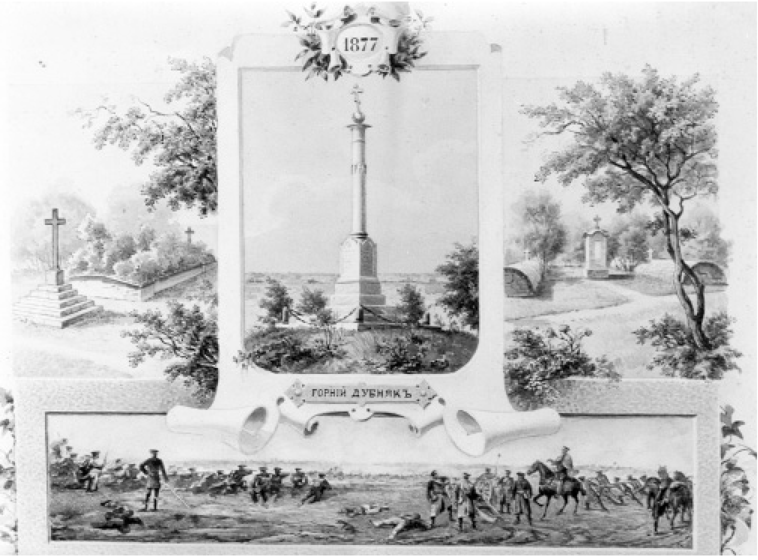
1877
ГОРНIЙ ДУБНИКЪ

Обр. 8

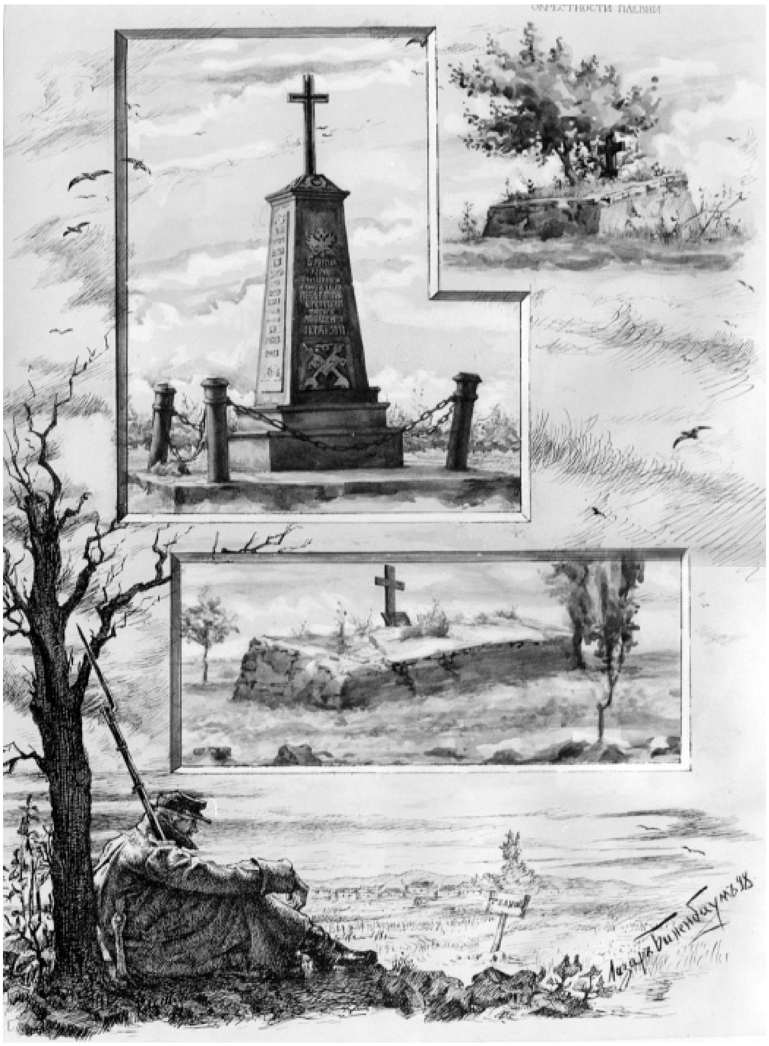
ОКРЕСТНОСТИ ПЛЕВНИ
Лазарь Вайнбаумъ 98

Обр. 9

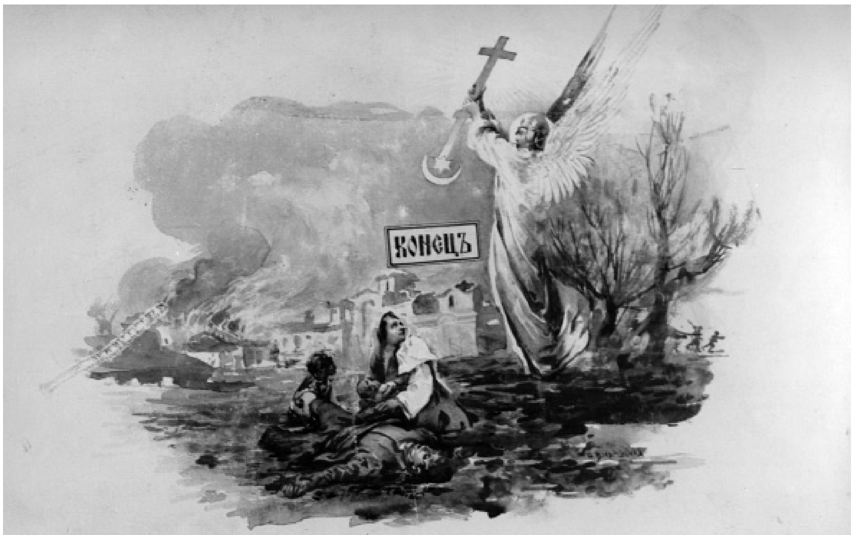

Обр. 10

ПЪРВОТО ЕВРЕЙСКО УЧИЛИЩЕ В БЪЛГАРИЯ (ШУМЕН, 1870) И ОБРАЗОВАНИЕТО НА ЕВРЕЙСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В ШУМЕН ДО НАЧАЛОТО НА XX В.[1]

Бета Хараланова

Идентичност, памет, наследство – три „ключови думи", както ги определя Пиер Нора в известната си книга „От архива до емблемата. Места на памет"[2]. И както и да разсъждаваме върху тях, ще видим, че всъщност памет и история взаимно се допълват, и че миналото никога не трябва да се забравя. Затова и миналото на всеки един етнос, живеещ в нашия град, не трябва да се пренебрегва и забравя. Един от етносите, които са оставили дълбоки следи в историята на Шумен е еврейския. За първото заселване на евреите в нашия град все още няма достатъчно достоверни данни. За съжаление, наличието на няколко документа не дава възможност да се определи точното време, а по-скоро предизвиква малцината изследователи да поспорят на тази тема. Но всички са единодушни, че в края на XVIII в. вече има трайно заселване на евреи в гр. Шумен. В своите ръкописни бележки Рафаел Фарин споменава, че „ според старите хора първите евреи, настанили се в гр. Шумен, ще да са били семействата Ешкеназим, към които по-сетне са се присъединили семействата Фархи и Коен. Тия три семейства представляват основателите на еврейската община в Шумен"[3]. Независимо че Р. Фарин споменава за фамилия Ешкеназим, имайки предвид надгробните паметници и обичаите, съхранени до днес, може да считаме, че преобладаващи са еврейските семейства от сефарадските, а не ешкеназките общности. През 1810 г. Барбие дьо Бокаж сочи, че от 4000 къщи в Шумен, 38 са обитавани от евреи, 750 от българи и 46 от арменци. Малко по-късно, минавайки през Шумен, английският пътешественик Робърт Уолш съобщава, че в очертанията на града живее раята, т.е. „еврейското и християнското население, отделена от останалите жители". И така, почти всички пътешественици, посещавайки през XIX в. Шумен, съобщават за наличие на евреи в града[4]. Техният брой в града постоянно нараства, което проличава и от семейния регистър на живущите в Еврейската махала, и от официалните данни на турската власт.

При направената официална регистрация на недвижимите имоти и броя на населението през 1865 г. се посочва, че мюсюлманите в Шумен са 10 076, българите – 8108, арменците – 876, а евреите – 424[5]. Основната причина за ръста на евреите в града се явяват руско-турските войни. Миграцията на евреите ги води към Шумен – град със силен военен турски гарнизон, който дава възможност за развиване на търговията и на занаяти, характерни за еврейското население. В началото на XX в. увеличението на еврейското население продължава и през 1905 г. то наброява 1184, което е 3,20% от населението на града. Евреите са обособени и живеят в т.нар. Еврейска махала, намираща се в най-източната част на града. Те имат своя община, която се грижи за своите сънародници, като ги представлява и защитава пред официалната власт. Под нейните грижи попадат и синагогата, училищата и читалището. За съжаление обаче данните за учебните функции на еврейската община в Шумен са твърде малко, запазени са няколко дописки до еврейския вестник «Ел кореоде Виена» («Виенска поща»), от които основно черпим сведения за образователните интереси на част от еврейското население в града[6].

В Еврейската махала са били и еврейските училища. Подобно на българското образование, и еврейското преминава през няколко етапа. Първоначално към синагогата се изграждат т.нар. мелдари – вид килийни училища, в които учениците се учат да четат молитви, наизустяват основните текстове на Петокнижието и откъси от Стария завет с превод на ладино, без изучаване на иврит или граматиката му, и разбира се, без светски предмети[7]. Рафаел Фарин описва доста подробно обучението в «мелдар» в Шумен, който се помещавал в синагогата. «Малцина, и то изключително само момчета, които ходеха на училище задълго време едвам се научаваха да четат и да пишат еврейски». Децата тръгвали в мелдара на 4 – 5-годишна възраст. Методът на преподаване е бил ужасно примитивен. Учениците, насядали на земята, образували един кръг около «Хахама» (учителя). Той с една дълга пръчка в ръка, можел всеки момент да удря невнимателните. Хахамът ще рече: «Вайомер Адонай ел Моше» – и дишо Адонай а Моше (и казал господ на Мойсей). Всичките ученици в хор повтарят след него същите думи. Така учениците изучавали, без много да разбират, цели фрази из Библията наизуст. Писмото се изучавало върху пясъка, хахамът пишел буквара с тоягата си върху пясъка и учениците правели същото...»[8]. От цитираното тук ясно се вижда колко сходно е било образованието на децата от различни етноси през първата половина на XIX в.

Едва през 70-те години на XIX в се появяват първите училища, в които освен религия се изучават езици, обществени науки и други предмети. Първото такова училище е открито в гр. Шумен. През 1870 г. френската организация „Алианс израелит юниверсел" построява първото за България мъжко еврейско училище. От Париж в Шумен е изпратен изключително ерудираният учител Шемтов Париенте – млад човек, добре владеещ както религията, така и няколко чужди езика, математика и природни науки. Защо именно в Шумен „Алианс израелит" открива това училище, след като по брой на еврейско население градът не заема челно място? Това е въпрос, върху който може дълго да се разсъждава, но тук накратко ще изкажа моето лично мнение. Преди всичко свързвам този факт с ролята на гр. Шумен в българското духовно Възраждане и френското културно влияние през този период. „Алианс израелит" е организация, създадена през 1860 г. със седалище Париж. Нейната основна цел е да разпространява френския език и култура сред евреите в Османската империя, да доведе до еманципацията и напредъка им главно на Изток, чрез подобряване на образованието и доближаването на децата до западните ценности, и по-специално тези на Франция. От 1863 до 1880 г. начело на организацията стои Ицхак Адолф Кремьо[9]. Кремьо е роден през 1796 г. в гр. Ним в Южна Франция и почива в Париж през 1880 г. Той е преуспяващ адвокат, държавник и член на френския парламент и сенат. Поддръжник на революцията от 1848 г. и на Луи Наполеон. Известно време прекарва в затвора заради идеите си, но през 1869 г. се завръща в парламента като представител от Париж. Той е министър на правосъдието в правителството на националното спасение (1870 – 1871), а след това и депутат в парламента, този път като представител от Алжир (1871 – 1875) и сенатор (1875 – 1880). Една от най-важните фигури в ръководството на френското и европейското еврейство[10]. В това време редица будни шуменски младежи се обучават в престижни европейски училища, научавайки френски език и запознавайки се с френската култура. Известно е, че през 1863 г. в Северна България пристига френският католически представител Евгений Боре. Във връзка с неговата мисия, да спечели повече привърженици на католицизма, той посещава Видин, Русе, Шумен и др. села и градове. В Шумен Боре отсяда в къщата на известния търговец Матю Рачев – баща на Рачко Рачев. В Шумен се среща с Добри Войников, който си служи с" френски език". По-късно Боре посещава и българското училище, където учениците изучавали персийски, гръцки, турски и френски език. Френски език преподавал Д. Войников, който правил и преводи на редица френски учебници и помагала. В Девическото училище също има учител по френски език, а в създаденото през 1856 г. читалище се получавали френски вестници и списания[11]. Но Добри Войников не е единственият проводник на френска култура в Шумен. Книжното наследство на Димитър Дюгмеджиев се равнява на повече от 300 тома български, гръцки и френски книги от края на XVIII и първата половина на XIX в. Кириакица Войникова, Милан Рашич, Андрей Зехиров (Панов) и мн. др. също допринасят за запознаване на шуменци с френската култура[12]. Естествено, това разпространение на френска литература се приема и от по-будната част от еврейското население в града. И независимо че те са били обособени в отделна махала, те са поддържали връзки с българите. Еврейски първенци са присъствали на първото театрално представление, за което пише Васил Д. Стоянов: ”Салончето беше препълнено с публика, между която личаха призваните по този случай с особена покана граждански и военни турски лица, и до тях по-видните български, турски, арменски и еврейски първенци, учители, интелигентната младеж и много има още от разни еснафи, имаше няколко гости от Търново[13]. През 1875 г. французите, които строят жп линията Русе – Одрин – Цариград, изследвайки трасето около Шумен, наемат ученици от еврейското училище в Шумен, които били подготвени добре за тази работа. Компанията наела младежи и от българските училища. И така „българи и евреи са работили заедно „на новостроящата ж.п. линия Русе – Каспичан – Одрин – Цариград, строяща се от французи[14]. Тези, а и още други примери доказват, че френската култура, френският език не е бил чужд на шуменските евреи, сред които е имало изключително будни хора. Един от тях е Менахем Навон, роден в Одрин, където завършва и мелдар. Преселвайки се в Шумен, Менахем добива всестранни познания върху еврейската религиозна книжнина, владеейки и чужди езици. През 1859 г. Менахем Навон застава начело на групата на „младите”, които са настоявали в Шумен да се построи една по- обширна синагога, която да може да събира всички вярващи, дори и тези, които идват от дн. Търговище, Попово и Нови пазар. Едва навършил 30 години, той е избран за член на Синогалното настоятелство, а не след дълго и за неин председател. След освещаването на Синагогата (1860 г.) Навон приема за следваща важна задача построяване на училище. За целта успява да основе местен комитет на „Алианс израелит юниверсел”, за чийто председател е избран. Благодарение на личната инициатива и връзките, които поддържа, през 1870 г. в Шумен се открива първото в България еврейско училище за момчета[15]. Училището се управлява от Шемтов Париенте, подпомаган от г-н Банин (псевдоним на известния учител Барух Митрани, родом от Стара Загора). Ето какво пише по този повод в дописка до в. „Виенска поща”.

„Шумла (Шумен), 13 февруари 1870 г.:

„Започна строежът на модерно училище. Алианс Израелит вече ни изпрати един учител от Париж.

Господин Шемтов Париенте пристигна тук на 18 февруари, когото посрещнахме радушно в Каспичан. Това е един млад човек, въведен много добре в религията, науката и съвременните идеи. Той владее отлично чист испански език. Той е дошъл с намерение да пръска знание на този език, както и да насърчава четенето на книги между нашите братя... Пристигнал е като учител и директор на новото училище”.[16] Новоназначеният учител и едновременно с това изпълняващ и длъжността директор Шемтов Париенте е роден през 1849 г. в гр. Тетуан (Мароко). Това е град, в който преобладаващата част от населението е еврейско. Париенте израства в равинско семейство и затова е запознат изключително добре с юдаизма и неговите закони. Той е сред първите ученици на Алианс израелит в училището им в Париж. През 1870 г. получава *diplôme de capacité* (т.е сертификат за преподаване в началните и основни училища). Същата година е изпратен в Шумен, където поема създаденото от Алианса първо еврейско училище за момчета в България.

В новооткритото училище има 4 учители по иврит, един по български, френски и други чужди езици. То се посещава както от деца на богати еврейски семейства, така и от бедни ученици, чиято издръжка се поема от Алианса. В самото начало желанието на директора е децата да посещават редовно училището поне две години. За съжаление, обаче някои от консервативно настроените евреи в града реагират отрицателно на новооткритото училище и обучението на децата по европейски, светски методи. Начело на групата противници застава шуменският равин Цурмарис, който се обява против изучаването на граматика. ”Граматиката не е наука, а занаят...” изказва се равинът[17]. Въпреки разгорещените спорове новото училище отваря вратите си и приема десетки желаещи да получат едно добро образование.

Механем Навон е един от първите евреи, който считал, че не само момчета трябва да ходят на училище, но и момичетата се нуждаят от образование. Така, пак с помощта на Алианса, шуменските евреи отново първи в България се сдобиват с девическо училище, открито през 1874 г.

Откриването на училището в Шумен и дописките, които се пускат във в. „Виенска поща”, дават отражение върху желанието на други градове с еврейско население да се открият подобни училища. Ето какво пишат евреите от Русе до Алианса: „Ние ви молим за отварянето на училище на Алианс тук, както вече сте сторили в Адрианопол и в Шумла ... Молбата ни също за директор да бъде назначен господин Ш. Париенте от Шумла...”[18]. Тази молба е изпълнена и на 6 юли 1873 г. еврейското училище в Русчук (Русе) се открива[19].

Изключително голяма роля за издръжката на училищата в Шумен изиграват даренията на барон Хирш. В периода 1874 – 1888 г. дружеството му, известно като „Източни железници”, експлоатира и жп линията Русе – Варна, а заедно с това започва и строежът на линията Ямбол – Шумен (по-късно строежът е прекратен). По този повод през 1874 – 1875 г. в Шумен пристигат над 30 френски инженери. Точно по това време с цел да „подобри положението на евреите в Османската империя чрез обучение и възпитание” барон Хирш предоставя на организацията 1 милион златни франка, а през 1889 г. още 10 млн. златни франка[20]. Благодарение на тези средства и на събрани други дарения, през 1898 г. еврейската община завършва разширението на новата сграда на училището за момчета. В нея еврейските ученици учат до 1940 г., когато училището е заето от жандармерия в града.

Трето постижение на шуменци е откриване на еврейско занаятчийско професионално училище през 1879 г. В училището учениците се подготвят на различни занаяти – печатарство, коларство, кожаро-сарачество, ковачество и др. Едновременно с обучението по различните занаяти учениците получавали и светско образование, изучавайки основните предмети.

След Освобождението настъпва промяна в образователната система на вече новоосвободената България. Образуват се държавни училища, но заедно с това се запазват и частните такива. До началото на XX в се запазва и ролята на Алианса в откриването на нови училища в България. За един кратък период от 1878 до 1895 г. в страната се откриват светски училища в Пловдив, Ямбол, Пазарджик, Русе, Варна, София, Бургас. Задачата на училищата през този период е да възпитават учениците евреи да съхраняват и прилагат всички еврейски традиции и празници, но и да чувстват България като своя родина. В училищата обучението се извършва както на иврит, така и на български, по програмите, залегнали в Учебния отдел при Централната консистория на евреите в България. Освен задължителните общообразователни предмети български език, история и география, предвидени в програмата на българските училища, в еврейското училище се изучава еврейска история, иврит и Библия[21]. Едновременно с уреждане на училищата се създават училищни инспекторати и училищни настоятелства. Еврейското училищно настоятелство има аналогични функции с настоятелствата на другите общности. Те са организирани с първите законови нормативни документи, дейността им е свързана преди всичко с грижата за стопанската част и административната издръжка на самите училища, да следят протичането на учебния процес, поведението и начина на преподаване на учителите и т.н. Данни за членовете на еврейските училищни настоятелства откриваме в заповеди на МНП. Първата е от 1 февруари 1897 г., а година по-късно – на 2 септември 1898 г., излиза и заповед на МНП за кадрови промени: уволнен е Исак Ашер Ешкенази и на негово място е утвърден Аврам Хаким за член на настоятелството. На 13 септември 1905 г. МНП утвърждава със заповед Соломон Исак Ешкенази, Давид Меранда, Аструг Алмознино, Шалом Леон и Сабитай Грасияни. На 9 март 1905 г. МНП освобождава от длъжност члена на еврейското училищно настоятелство в Шумен – Давид Б. Пилософ, и на негово място утвърждава неговия подгласник Аврам А. Фархи. В края на същата година Шуменският градски общински съвет отпуска 500 лв. помощ за еврейското училищно настоятелство за издръжка на училището. Към 1908 г. училищни настоятели са: Давид Пилософ, Моис Леви, Соломон Йон Ешкенази и Аврам Грасияни[22].

През 1886 г. за учител в еврейското училище е изпратен Яков Йосифов – род. 1862 г. във Видин. В своите бележки и спомени той ни предоставя интересни данни за състоянието на училището. „Пристигнах в Шумен 1886 г. и постъпих учител в еврейското училище до лятото на 1889 г. Там имаше две училища – едното мъжко, другото девическо. Те бяха училища на Алианс Израелит. Мъжкото беше едноетажно здание с три стаи, един голям салон и една канцелария. А женското – с 4 стаи. И двете имаха големи дворове. Мъжкото имаше 100 деца, а женското – 60 момичета. Директор на Алианса беше Моис Басат – шуменец, а учител по еврейски – Мосю Бохар-Елизер Бохар Яков. Хараби Менакем Хананел, дядо на д-р Хананел (главният равин в България, създателят на Еврейския научен институт в София – б.а.), по български език беше Ангел Пенев. Бюджет настоятелството нямаше. Алианса изпращаше 700 франка за аспратисаж – тия пари ги отделяха за мен, като ми възложиха и двете служби, да уча български в двете училища, а за апарантитата два пъти да преподавам български, аритметика, рисуване и геометрия. В девическото преподаваше Султана Аврам Басат. В Апарантита учеха коларство, хамути, седла (орачи), словослагатели и др. На апарантита Алианса плащаше по няколко гроша седмично за да се издържа. Беше много строго, особено да не отсъстват вечер от курсовете. Всички дружахме много добре и никога не е имало кавги. По староеврейски се учеше молитви и библия, граматика и право”[23]. В еврейските училища са преподавали както евреи, така и редица българи – Иванка Великова е била учителка по ръкоделие в еврейското училище в Шумен, а самата тя е съпруга на участника в пиесите на Войников и близък приятел на П. Волов – Енчо Атанасов Илчев от Дивдядово. Учител в еврейското училище е бил и бъдещият ген. Борис Бояджиев., а както споменава и Яким Йосифов, учител по български език е бил Ангел Пенев. Отношенията между българи и евреи винаги са били толерантни, характеризиращи се с размяна на посещения в училищата, съвместни екскурзии и т.н.

През годините на съществуване в училището са получавали образование десетки еврейски младежи и девойки. Според изложението на шуменския управител в началото на XX в., и по-точно през учебната 1903 – 1904 г., 113 еврейски момчета и 105 момичета са били обучавани от 6 учители и 4 учителки, от които 3 българки[24]. През тази година съществува и една забавачница с 59 деца. През 1905 – 1906 г. в града има две еврейски училища с 238 деца, от които само 25 не посещават учебните занятия. В училищата преподават 4 учители и 7 учителки: от тях двама са с духовно образование, 3 – с педагогическо, 4 – с гимназиално, 1 – с V клас, 1 – с IV отделение. Има и забавачница с 42 деца. През 1906 – 1907 г. от 248 подлежащи на задължително учение двете еврейски училища са посещавани от 117 м. и 107 д., т. е. само 24 деца не са били обхванати[25]. Статистиката показва, че учителите, които преподават в еврейските училища, са били добре подготвени. Един е завършил Педагогическото училище в Шумен, един – нормално училище в Париж, двама – духовно училище в Париж.

Всичко това говори, че евреите гледат с добро око на образованието на своите деца. Те държат младите да получат солидно образование, за да могат да станат добри търговци, занаятчии, служители, и освен да четат Тората, да могат да общуват с българите и да се чувстват български граждани. След завършване на еврейските основни училища болшинството от младежите продължават своето образование и в прогимназиалните и гимназиалните училища. През учебната 1906/07 г. в Шуменската общинска мъжка прогимназия се учат 410 българи, 19 евреи, 16 арменци, 3 турци,1 грък и 1 чех[26]. През целия XX в. еврейските училища в Шумен продължават да съществуват и да дават образование на еврейските младежи и девойки.

През 1941 г., след приемане на Закона за защита на нацията, училището се превръща в склад и управление на жандармерията. След 9 септември 1944 г. училището е преобразувано в партийна школа, а по-късно и в начално училище. През 1995 г. сградата на училището е върната като имот на еврейската община в града. С най-добри хуманни чувства организацията подписа с общината “договор за безвъзмездно ползване на сградата като начално или основно българско училище в общинската просветна система”. Но поради намаляване броя на учениците през 1999 г. общината закрива училище “Хр. Ботев“ и отново сградата е върната на еврейската общност. След невъзможност от обслужване и поддържане и с разрешение на Консисторията, през 2002 г. сградата бе продадена на частно лице и сега се ползва за складови помещения. През 1896 г. еврейската община в гр. Шумен построява в западната част на двора на училището каменна чешма, на която поставят и възпоменателен надпис. Чешмата е истинско произведение на изкуството и архитектурата и прави впечатление със своята украса и надписи. В горната ѝ част, под купола, върху самия каменен фриз има надпис, състоящ се от издълбани на иврит букви[27]. Надписът гласи: ”Всеки евреин е отговорен един за друг” – стих от популярна еврейска песен. Същинският надпис – също на иврит, е издълбан върху самостоятелна мраморна плоча, допълнително вградена в ниша. Надписът е разположен на 6 реда и има следния текст: “Този паметник издигна еврейската община в Шумен в памет на барон Моше де Хирш, починал в петия ден на месец ияр 5656 г. /21 април 1896 г/ (б.а. – преводът е направен от Владимир Пауновски). След продажбата на училището еврейската организация подари на Регионалния исторически музей-Шумен двете чешми (от бившата Синагога и еврейското училище), които днес са изложени в лапидарния двор на музея.

Изнесените данни сочат за доброто образователно равнище на еврейското население в града в края на XIX и нач. на XX в. Но по-важното е, че Шумен е известен като град с изключителен принос в Българското възраждане. Едновременно с българските приноси в културното и образователно развитие на града през тази епоха може да се прибави и откриването на първите еврейски училища в България, както за момчета (1870), така и за момичета (1874).

БЕЛЕЖКИ

[1] За еврейските училища в Шумен Р. Ангелова в книгата си: "Миналото на Шумен 1878-1912 г.". Фабер, 2011, с. 520, посочва, "че за еврейските училища в града ни няма архивни материали". Посочената и използвана в настоящата статия литература опровергава това твърдение.

[2] **Нора, П.** *От архива до емблемата. Места на памет*. София, 2009, с. 41.

[3] **Фарин, Р.** Shumen-Bulgaria 1889-Lud-Israel 1950-ръкопис (личен архив – авторът на статията).

[4] **Хараланова, Б.** Еврейската общност в Шумен от XVI до началото на XX в. – В: *ИИМШ*, Варна, 1997, т. 9, с. 155.

[5] *Турски извори за българската история*. Т. IV. БАН, 1959, с. 100.

[6] **Ешкенази, Е**. Евреите на Балканския полуостров през XIX в. Икономика, култура, бит, душевност. – *Годишник на Общ. култ. просветна организация на евреите в НРБ.*, г. IX, 1974, с. 123.

[7] **Керен Цви**. *Еврейската общност в Русчук.* София, 2009, с. 246.

[8] **Фарин, Р.** Цит. съч., 20-21.

[9] **Манафова, Р**. Просветно и културно приобщаване на българските евреи от Освобождението до Първата световна война. – *Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV-XX в.* София, 1980 , с. 63.

[10] **Керен, Цви**. *Цит. съч.*, с. 18.

[11] **Генчев, Н**. *Франция в българското духовно възраждане*. София, 1979, с. 131.

[12] **Хараланова, Б**., **Д. Руменов, Ст. Славчева**. Шуменци за Шумен. 199 био-библиографии. Фабер, 2012.

[13] *Сб. Сто години народно читалище "Д. Войников", Коларовград 1856-1956*. София, 1958, с. 246 и сл.

[14] **Ешкенази, Е**. Цит. съч., с.129.

[15] **Ардити, Б**. *Видни евреи в България. Галерия на забравените*. Тел Авив, 1970, II, 184-191.

[16] **Ешкенази, Е**. Цит. съч., 124-126.

[17] **Ардити, Б**. *Цит. съч.*, с. 230.

[18] **Керен, Цви.** *Цит. съч.*, с. 253.

[19] Пак там, 253-254.

[20] **Пауновски, Вл**. Паметник от историята на евреите в Шумен. – В: *Еврейски вести*, 20 юли 2001, бр. 14.

[21] **Манафова, Р**. Цит. съч., 63-64.

[22] ДВ, бр. 234, 28 окт. 1899; ДВ. бр. 209, 30 септ. 1905, с. 3

[23] *ЦДА*, ф.1568, оп. 1, а. е. 8928, л. 15.

[24] *Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902 – 1903 г от шуменския окр. управител В. Попов*. Шумен, 1904, с. 151.

[25] ДА-Шумен, ф. 59к, оп. 2, а. е. 18, л. 102.

[26] *В. Обществен глас*, бр. 35,14 юли 1907 г.

[27] **Хараланова, Б**. Еврейски култови и обществени сгради в Шумен през XVIII-XIX в. – В: *ИИМШ*, 2006, 13, 142-143.

БЪЛГАРСКИЯТ ПЪТ КЪМ ИЗКУСТВОТО НА XX ВЕК В ТВОРЧЕСКИЯ ОПИТ НА ВЛАДИМИР ДИМИТРОВ-МАЙСТОРА

Елизабет Савчева

Вече 130 години творбите на Владимир Димитров-Майстора представляват връх в развитието на нашето национално изкуство, опорна конструкция на фундаменталното здание на българската живопис. От оригиналното и неповторимо творчество на Майстора струи удивително чувство за достойнство, обусловено от художествените му достижения в развитието на световната култура през XX век.

Владимир Димитров-Майстора внася мъдростта на своя лишен от суета и компромиси мироглед, основан на усещането за целостта на живата природа и любовта му към натурата, постигнат чрез дълбокото проникновение в душата на българската действителност. Блянът по нея всъщност е поглед, насочен в самия него, за да се превърне в специфично самопознание, изследване и разкриване на неговата вродена дарба и скрит емоционално-естетически потенциал. Този непресъхващ запас от жизнени наблюдения, огромна духовна сила и непоколебимост, която на Запад окачествяват с прозвището „българската загадка”, Владимир Димитров-Майстора претворява във форма, пределно ясна, проста, достъпна за широк кръг от зрители: „Преди художникът да почне да оригиналничи, необходимо е познаване същността на нещата, откъдето изхожда неговото изкуство, а специално за живописта и скулптурата да познава формата, без които предварителни познания няма никъде в света изкуство”.[1]

За Владимир Димитров-Майстора формата, изразена посредством единството в плана на изображението, представлява осъзнат модел на света, вътрешно логичен и цялостен. Неговият творчески патос е свързан със стремлението да притаи пъстрото мироздание и да не му позволи да се разпадне, да утвърди разумната му необходимост като хармония, видяна само през призмата на неговата специфична колоритна система. В спомените си Васил Стоилов е записал: „За Майстора живописната творба непременно трябва да отразява вечния живот: това беше лайтмотивът на всяка негова мисъл и заключителен акорд на философските му размисли за изкуството...”[2]. Ясно е, че Майстора носи в душата си свое верую, свой поглед за нещата и особена философия, проста като живота, чиста като самия него. Той е от малцината български творци, които се създават цялостно и почти без противоречия в дългия си път, личен и неповторим, със свой стил, който от никого не е повлиян[3].

Развитието на оригиналния талант на Владимир Димитров-Майстора, разкриването на неповторимата по своята същност простота на родната действителност обаче съвпада с протичането на усилена творческа борба във водовъртежа на незатихващото море от разнообразни мнения и вкусове, характерни за изкуството от края на XIX и началото на XX век.

От времето на Ренесанса до края на последната третина на XX век европейската живопис преживява смяната на различни художествени направления и школи, които понякога взаимно се изключват една друга, но развиват специфични художествени средства на творческа изразителност. Този импулс дава възможност на художниците да преустановят дейността си по метода на средновековните канони и да намерят опора за своя художествен език в целеустременото изследване на заобикалящата ги действителност. „Приближаване към природата" е една от „двете основополагащи тенденции" на изкуството на Новото време. На тази основа се развива другата, неразривно свързана с нея – вглъбяване в човешкото, индивидуалното, което и в самата природа търси себе си"[4]. Като последица от тези насоки настъпват очевадни видоизменения в езика на живописта, в основата на които се пресъздава реалният свят на човека. Откритите през епохата на Ренесанса закони на изобразяване на действителността се превръщат в стабилна традиция, върху която се развива и обогатява съвременното творчество.

Новото време открива и сблъсъка между личното творене и установеното от предшествениците, между индивида и обществото, разтърсвано от остри класови противоречия и социални процеси, които протичат с ускорени темпове. Художникът, за разлика както от старото, така и от средновековното изкуство, направлявано от традицията, смело нарушава установените от нея правила.

Периодът от края на XIX и началото на XX век се отличава със сложност и пъстрота. Появяват се множество направления в живописта, поредица от различни „-изми": неокласицизъм, романтизъм, реализъм, импресионизъм, постимпресионизъм, дивизионизъм, символизъм и други стилистически разновидности[5]. Те варират от реалистични до нерепрезентативни, не подчинени на обективната реалност подходи. Хората след 1900 г. живеят в различна епоха и в този контекст тези течения отговарят по-скоро на общоприети гледни точки, отколкото на твърдо установени стилове. По-известните художници стават предвестници на специфични принципи на пластическа интерпретация на действителността. Езикът на живописта, не еднороден, но относително обобщен, се разклонява и раздробява на множество рязко различни една от друга системи. Променящите се взаимоотношения между тези елементи слагат своя отпечатък върху сложността на модерния живот и пораждат разнообразни естетически отговори на въпроси, поставени от живота. Доколкото мисленето, в това число и художественото, е неразривно свързано с езика, то на развитието на езиковите форми съответства и напредъкът на идеите, които отразяват отношението на художника към обновяващата се действителност. В този контекст изкуството се превръща в индикатор на реалността, започва да отразява и изразява на различни равнища – емоционални, интелектуални, социално-психологически и идеологически, диалектиката на нейното развитие. Гражданската активност или политическото неравнодушие подбуждат художника към използване на подчертано експресивен език. Разбира се, не всички живописци отразяват непосредствено революционната борба. Онези от тях, които емоционално възприемат драматичната епоха, изразяват своето отношение към нея с помощта на прости мотиви.

Владимир Димитров-Майстора, както е известно, още в юношеските си години се запознава с идеите и творчеството на Лев Толстой, дори възприема неговите етични принципи като еталон за жизнено поведение[6]. Писателят конкретно не представя събитията от 1905 г., но чрез литературното си творчество става огледало на руската революция. Велики художници от края на XIX и началото на XX век като К. Моне, О. Реноар, Е. Дега, К. Писаро, Ван Гог, П. Гоген, А. Матис, П. Пикасо не изобразяват непосредствено революционната борба и смяната на социално-историческите формации, но до голяма степен творчеството им отразява значимите факти от обществения живот.

Владимир Димитров-Майстора в съгласие със своите мирогледни позиции също не разкрива конкретните прояви на социалните и класови конфликти на българското общество от разглеждания период. В творчеството си той възпроизвежда: „Обобщената проекция на идеала за социална нравственост и естетическа хармония в живота и създава едно изкуство, по органичен начин синтезиращо в себе си неговия нравствено-етичен императив за смисъла на човешкото съществуване”[7]. Закърмен с идеите на Новото време, той откликва на светлите идеи на социализма, у него човекът и художникът са неделими в борбата за правда и свобода: „Ще дойде време, когато богати и бедни няма да има, а само истински човеци, които при еднакви икономически условия ще работят за великото бъдеще на комунизма. Тогава непременно ще се родят по-големи художници от Рембранд и от Веласкес. Ще се родят хора, които ще притежават всички качества, за да създадат далече по-голямо изкуство от това на отминали вече епохи... Само в един художник ще се съчетаят качествата на всички големи и тогава картината ще действа за много ти години...”[8].

Темите, които Владимир Димитров-Майстора разработва в творбите си, са свързани предимно с хората и природата в Кюстендилския край. Селския човек, представен в неговата най-близка и съкровена връзка с природната среда. Майсторът рисува и тематични картини, и пейзажи, но те символизират значимостта на българското национално битие, вечната красота на българката, безкрайното и обновително начало в живота и природата, земята и нейните багри.

Историята на изкуството доказва, че обновяването на езика на живописта през последната третина на XIX и началото на XX век е процес с глобален мащаб, в който вземат участие велики художници, чието творческо наследство се явява достояние на цялото човечество. В основата на техните търсения, както отбелязахме по-горе, залягa разработването на нови творчески методи на интерпретация на действителността, в които се разкрива индивидуален мироглед и стил на работа, като се изясняват проблемите на специфично художественото.

През последната третина на XIX и началото на XX век в развитието на живописта в България се забелязват немалко паралели и общи тенденции с напредъка на изкуството в Западна Европа и Русия. Но, разбира се, налице са и съществени различия. България в своето социално-икономическо и политическо развитие изостава от Запада. В България, за разлика от водещите страни в Европа, от Освобождението на страната от турско робство (1878 г.) до средата на XX век (1950 г.) все още не са решени въпросите на буржоазно-демократическата революция. Народът се намира в тежко обществено и материално положение. Трябва да се мине през пожарищата и пепелищата на две опустошителни войни (Балканската и Първата световна), и едно работническо-селско въстание, за да се разкрият назрелите противоречия между демократическата общественост и самодържавната власт с нейния бюрократично-чиновнически апарат, както и да се проследят реалните явления в еволюцията на нашата национална художествена дейност[9].

В тези условия прогресивните дейци на културата, в това число и художниците, заедно с демократическата общественост се застъпват за народните права. В литературата и живописта като резултат от отрицанието на съществуващия обществен строй се явява методът на критическия реализъм, който пресъздава действителността такава, каквато е, с нейните типични черти. В Западна Европа буржоазният идеал вече е реализиран, но той не само не привлича, а дори отблъсква дейците на българската култура, и в този контекст родното изкуство не създава в достатъчна степен цялостна и значителна позитивна естетическа културна програма. Първите наши следосвобожденски художници не приемат и не усвояват идейната проблематика и пластичен възглед на западноевропейските и руските критически реалисти от втората половина на XIX век: „Липсата на извисен и мащабен художествен идеал доведе тяхната битова живопис до упадък. Второто поколение творци също не успя да извиси мирогледните си позиции в степен, която да му позволи да разкрие пряко и недвусмислено истината за действителността, в която живее. Единствено чрез възможностите на камерните жанрове то отрази отношението си на неудовлетворение и покруса, породени от реалните явления в обществената действителност”[10].

Изследването напредъка на българското изобразително изкуство през първите три десетилетия след Освобождението дава информация за мащаба и дълбочината на развитие на реалистичното ни изкуство. Както е известно, през 1894 г., само девет години след провъзгласяването на първото художествено дружество в България (Дружество за подпомагане изкуството в България), се основава второ – „Съвременно изкуство”[11]. Художниците търсят други източници за творческо вдъхновение и възприемат онова, което е ново и ценно в контакта си с материалната и духовната култура на западната цивилизация. Липсата обаче на извисен и мащабен художествен идеал не им позволи да разкрият пряко и недвусмислено истината за действителността, в която живеят.

В началото на XX век в българското изкуство настъпва жанрово и стилово многообразие. Открояват се портретите на Никола Михайлов и Ценьо Тодоров, пейзажите на Антон Михов, Александър Мутафов, акварелите на Константин Щъркелов, графиките и рисунките на Илия Бешков, Александър Божинов и Борис Ангелушев. Националният мотив намира израз в творбите на живописците Иван Мърквичка, Цанко Лавренов, Златю Бояджиев, Владимир Димитров-Майстора и много други. С изящество се отличава живописта на Илия Петров и Дечко Узунов.

През 30-те и 40-те години на XX век развитието на българското изкуство се определя от изключително богатите на творчески дарования и разнообразни пластични търсения произведения на Владимир Димитров-Майстора, Златю Бояджиев, Дечко Узунов, Ненко Балкански, Сирак Скитник, Вера Недкова, Иван Ненов, Бенчо Обрешков и др.

Заедно със свободните рисунки на живописци, скулптори и графици, развитие постигат карикатурата, илюстрацията, оформлението на книгата. В широк диапазон на графичните техники – рисунка с молив, туш, различни варианти на офорта и гравюрата на дърво, суха игла, няколко поколения български художници утвърждават своите възгледи. Александър Божинов, Илия Бешков, Пенчо Георгиев, Васил Захариев, Владимир Димитров-Майстора са само някои от талантливите български художници.

За нас е важно да отбележим, че творците, като не виждат начин за утвърждаване на новите ценности, и твърде чувствителни към пулса на съвременността, се насочват волно или неволно към това, което предстои. За много от тях стремленията са доста неопределени, поради неразбирането на обществено-историческите перспективи за развитие на страната. Затова художниците не пресъздават чрез художествени средства бъдещето, а се стремят да преобразуват действителността съгласно разбиранията си.

Най-изтъкнатите творци, причислени към новата естетическа посока, осъществяват изменението на езика на живописта, неговата образна и формално-пластическа структура. На този път, като се развива напълно самостоятелно, българското изкуство съумява да усвои и да преработи опита на общоевропейското художествено наследство и активно да се включи в процеса на световното развитие на изкуството. Протичат изключително интензивни процеси, в които се преплитат различни художествени преоценки и творческо утвърждаване.

В какво се изразява същността на този процес? Какво принципно ново в историята на човечеството внася епохата от последната третина на XIX и началото на XX век?

Ходът на социалната история в нейната обективна закономерност е свързан с факта, че в недрата на капиталистическото общество се създават предпоставки за пролетарски революции и национално-освободителни движения, които полагат основите на социалистическото общество. В резултат на тези събития настъпват промени в общественото съзнание, свързани с разбирането, че законите на развитие на действителността като обективна реалност, възприемана като същност на самите явления и предмети, вече престава да се тълкува митологически или религиозно. Не само теоретическите абстракции принуждават Менделеев, Айнщайн, Нилс Бор към откриване на фундаменталните закони на Вселената. Те допринасят за промяна в дотогавашната представа за света, която не се ограничава в рамките и възможностите на личния сетивен опит. Затова и обществените, и естествените науки се развиват на основата на обща методология. Настъпва потребност от синтетически методи на осмисляне на действителността.

В този контекст изкуството, с помощта на своите изразни средства, също предприема опити за интерпретиране на реалността по свой начин. Усилията на художниците в тази насока обясняват основанията за стремителното развитие на средствата за художествена изразителност.

Импресионистите например дават свое разбиране за единството и цялостта на света, като изхождат от анализа за неговото непосредствено възприемане. Методът е обоснован от потребността за определен синтез на възприятието, изградено на основата на индивидуалния подход на твореца. В някои случаи художникът болезнено осъзнава диспропорцията между емпирическата даденост и творческите търсения, която често тласка към утвърждаване на лични идеи и предпочитания (Ван Гог)[12]. Епическият принцип на осмисляне и представяне на действителността постепенно отстъпва място на лирическия, а на логически построеното повествование на образа съответства повишено емоционално и непосредствено изражение. Много от майсторите на живописта предпочитат да създават пейзажи или натюрморти. Насоката към тези жанрове е продиктувана от тенденцията и желанието им да видят в единичното – общото, в малкото – голямото. В този контекст, като изхожда от съвременното познание, изкуството превръща природата в образен модел на света, дори в нейните случайни фрагменти.

Изобразителните изкуства и главно живописта на XX век, както отбелязах по-горе, придобива нова форма на синтетически художествени търсения с лирически оттенък. Отделянето от прозаичната конкретност на действителността открива възможности за широки поетически обобщения, потребността от които произтича от желанието на художника да види живота преобразен. Носители на художественото съдържание стават не само сюжетът, драматическото действие, контрастните съпоставки между типовете и даже психологическите характеристики, а по-скоро изграждането на пластическия строй на образа, съчетанието между неговите основни елементи, решението на художественото пространство, цветът, ритъмът, експресията на цветните петна и т.н. Характерът на изображенията и тяхната оценка се определя именно от съединяването на тези компоненти на езика на живописта. В отношението си към тях ярко се проявява творческата субективност на художниците от XX век, които създават в изображенията си къс от природата или няколко предмета от своя синтетично изграден образ на света. Творците намират сила в своята душа, в поетичността на личното си възприятие за живота и света за противодействие срещу прозаически посредстваната действителност. Това е форма за самозащита и едновременно с това – способ за утвърждаване на хуманизма.

Обновяването на средствата за художествена изразителност свързва изтъкнатите художници на новото време с големите идейно-естетически задачи, с пропагандиране на идеалите на хуманизма, демокрацията и социализма. Фактът, че прогресивните идеи оказват благотворно въздействие върху развитието на изкуствата, одухотворяват тяхното хуманистично съдържание, помагат за откриване на нови изразни възможности и художествени ценности, което се потвърждава в творчеството на редица автори на новото време.

В разглеждания исторически период, както бе отбелязано по-горе, прогресивните идеи се свързват с борбата на работниците и селяните за социализъм: „Своеобразното историческо развитие на нашата държава се явява основен двигател в развитието на нейното изкуство. Влияние отвън съществува, но да се обяснява чрез него развитието на нашето изкуство е погрешно”[13]. Логическият завършек на процеса на формиране на българското изкуство е във взаимовръзка с последователното изразяване на прогресивните тенденции в изкуството на XX век. В стилово отношение то не се свежда до създаване на единен принцип или образец в оформянето на произведенията на изкуството. Неговите форми са разнообразни, пластични, по-скоро неочаквани, но то говори за нещо необичайно и ново.

Диалектиката на развитие на изкуството на новото време не се ограничава само в борбата между различните направления и естетически принципи. Тя се проявява като усилена дейност на противоположни тенденции в творчеството на отделния художник, затова произведенията се нуждаят от самостоятелен анализ. От краткото набелязване на съдържанието на изследване на изкуството на новото време да пристъпим към разглеждане на своеобразните художествени търсения, възпроизведени в живописното творчество на Владимир Димитров-Майстора.

Анализът на езика на неговата живопис изисква изясняване на съдържателната проблематика на творчество му. Тя включва изследване на съвкупността от художествени мотиви, които обосновават изграждането на формата, защото за Майстора „има известни основни положения, към които художникът е длъжен да се придържа, за да бъде творчеството му правдиво. Това е формата от там, откъдето изхожда известно изкуство, то трябва да ни дава правдиви понятия за същността на нещата”[14]. На тази основа може да се схване смисълът на творческото наследство на художника, защото: „И в най-ново време успяват онези, които познават формата, които разбират действителността, макар че тяхното изкуство се различава достатъчно от старото”[15].

Овладяването на този процес се осъществява бавно във времето: „При разглеждането на миналото виждаме, че изкуството е добивало тази или онази външна форма, служило си е с подходящи средства, за да даде конкретен израз на онзи идеал, който в дадена епоха е живял в една нация”[16]. Старите майстори пресъздават натурата съгласно разбирането на своите идеали. Художниците от епохата на Възраждането, които упорито интерпретират конкретната действителност, пренасят в своите картини не само образа на съществуващото, но и представата си за възможното. Импресионистите не се стремят към установяване на правила и норми във възприемането на действителността, просто развиват способност да гледат на природата колкото може по-непосредствено.

Проумяването на смисъла и значението на изразните средства на изкуството се осъществява постепенно като механизъм, който е относително устойчив и благодарение на това става общозначим за определено художествено течение: „Необходими са мощни средства, с които художникът може да направи да бъдат понятни на зрителя неговите мисли и чувства, необходими са правда и искреност, които са най-ценните качества на художествените произведения. А правда и искреност ще има тогава, когато художникът има ясна представа за същността на нещата, които той третира, когато усетът към това или онова направление е непосредствен, когато той в душата си почувства необходимост.

По-иначе да изрази своята мисъл, защото мнозина от новаторите намираха разковничето в небрежността на новото течение, която им се виждаше лесно постижима, но не взимаха под съображение пътя, по който са минали техните учители, и почнаха да създават работи, които поставиха в недоумение и общество, и самите хора на изкуството"[17]. Размишленията на Владимир Димитров-Майстора свидетелстват за творец, който се опитва да разреши сложна задача. Непосредственото впечатление от природата, което импресионистите претворяват в платната си, да се съвмести с опита на старите майстори, които работят върху основата на определена художествена концепция.

По повод на това Владимир Димитров-Майстора пише: „Ако проследим живота на съвременните художници, които внасят по нещо ново в изкуството, това са все хората, които дълги години са се взирали в природата, и когато те са ставали големи майстори, като чисти натуралисти започват да третират по-иначе нещата; но в основата лежи тяхното първоначално разучаване"[18]. Майсторът отваря дума за Макс Либерман (1847 – 1935), изразител на немския импресионизъм, известен с въвеждането на модернизма в немската живопис, който навлиза в нови територии както стилово, така и по отношение на темата в художественото произведение. Неговите картини „Предачки" и „Чистене на гъски" „… говорят за един голям майстор, който е разучавал природата, който владее всички средства ... без риск чертае нови пътища в изкуството". Упоменава и френския живописец Пиер Кариер (1851 – 1933), който „внася нещо ново, той вижда света през едни своеобразни очила, като картините си с един странен воал, но какво дълбоко познаване на формата, колко много е изнесено от човешката душа в това наглед монотонно изкуство, каква поезия в тези едва уловими преходи на тонове"[19].

Настоящият доклад не си поставя за цел да проследи в цялост еволюцията на живописта на Владимир Димитров-Майстора, а да изложи някои основни тенденции в нейното развитие. Доколкото през разглеждания период почти всеки изтъкнат творец предлага своя система от изобразителни средства, настоящето изследване има за цел на базата на непубликувани живописни творби на художника от фонда на Националния исторически музей да разгледа и анализира съдържателната проблематика в творческия процес на Владимир Димитров-Майстора, неговия пластически възглед за структуриране на формата чрез цвета, опорна предпоставка за усвояване на художественото наследство на твореца.

Владимир Димитров-Майстора се стреми да изясни цветовите качества на материалните явления и да ги възпроизведе в наситена живописна гама. Майстора оформя картинната плоскост като цветна структура, в която пластичният израз на формата на предмета се предава чрез цвета и по този начин се запазва неразделността на багрите. Затова той рисува и близкия, и далечен план с плътни, наситени тонове. Изобразеният върху картината свят, изграден от самостойни цветови части, се освобождава от привичния си облик и се превръща в чисто живописно явление. За живописеца целостта на цветовата структура се превръща в еквивалент на материалното единство на света. Владимир Димитров-Майстора възприема цвета като обективна реалност на предметния свят, като основна характеристика на неговата материалност. В този контекст за него картината изобразява осъзнат модел на света, единен и вътрешно логичен. Той е творец, който се стреми да попречи на немирното мироздание да се разпадне на отделни части, като по този начин утвърди разумната му необходимост в съзвучие, видяно през призмата на специфична, видяна само от него цветова система.

Ясният и простосърдечен художествен език на Майстора не изглежда опростен и твърде натурален. Да се замислим каква вяра, убеденост и упорство има творецът, за да не завие от своята веднъж вече избрана и изстрадана житейска пътека. На пръв поглед неговите платна са еднообразни, лишени от сюжет и необичайни състояния. В повечето случаи творбите му носят общи заглавия: „Мома от село Шишковци (1924 г., САЩ), „Моми” (НХГ), „Три сестри” (ХГ Казанлък), „Момък от Шишковци” (1924, САЩ), „Моми сестри от село Дивля” (около 1928 – 1930 г., НХГ), „Мома от село Калотина” (към 1929 и 1935, НХГ), „Жетварки” (ХГ Кюстендил), „На нивата” (ХГ Кюстендил) и др. Творби, посветени на земята и нейните хора. Те символизират безкрайността на българското национално битие, вечната красота на българката, вечното и обновително начало в живота и природата и нейните багри – червени, жълти, златисти, зелени, черно-кафяви.

През целия си живот Владимир Димитров-Майстора има възможност да постигне завидни успехи благодарение на своята сръчност, майсторство, поетична душа, темперамент. Но се врича на родната природа и живописта.

През 1908 г. той посещава Русия и вижда в оригинал произведения на Рембранд, Веласкес, Рафаело, Репин, Александър Иванов, В. Петров и много други западноевропейски и руски майстори, изпитва възхищение от изкуството на класическите живописци. Същата година посещава Италия и се запознава с изкуството в музеите на Рим, а на биеналето във Венеция е очарован от модерното изкуство на XX век. Посещава Париж, Лондон, Брюксел, Дрезден, Мюнхен, Виена, Ню Йорк, Истанбул, Сиракуза.

Владимир Димитров-Майстора определя като главна съставна част на натурата нейните цветови импулси, за разлика от старите майстори, които с помощта на контур, обем, светлосянка творят подобие на действителността. Точността на контура на всеки лист и клонка е несъществен, защото за него е важно усещането за цялото и уравновесяването и съгласуването на цветовите напрежения в предметите. Там, където предишните живописци виждат един-единствен тон, Майстора намира цяла гама от различни взаимодействащи помежду си цветове.

Старите майстори по правило рисуват далечния план прозрачен, един тон просветлява през друг, гъстотата на цветната маса нараства по силата на приближаването на предмета или неговите части към предния план на картината. При Майстора и близкият, и далечният план се оформят с една и съща гъстота, дори наситено, като по този начин се съхранява неразривната цветна сплав върху цялата повърхност на картината.

В края на XIX век поначало активизацията на образа върху картинната плоскост придобива основно значение, за разлика от преди, когато изображението върху равнината зависи и се отъждествява със своето материално въплъщение. Веществено осезаемият цвят върху плоскостта на картината, който изявява пластиката на предметите, се превръща в основна форма на изказ, която за Владимир Димитров-Майстора придобива силата на необходимост. За него следването на природата означава преработване на нейните образи на езика на цвета.

Майстора рисува различни хора по възраст и положение. В НИМ се съхраняват два портрета – на Йордан Груев (НИМ инв. № 8578) (обр. 1) и на Лоза Йорданова (инв. № 8577) (обр. 2) от село Дивля, рисувани през 1930 г., с размери 54/75 см. И в двата портрета пластическият смисъл е изявен напълно. Той развива формата на образите върху плоскостта на картината, като разгръща пред зрителя потъващата част на лицата. Външните очертания на портретуваните се оказват неразривно свързани с цвета, който очертава забрадката на Лоза Йорданова, закръглените ѝ рамене, облечени в красивата кюстендилска носия, или фигурата на Йордан Груев и бомбето с обло дъно и малка периферия. Цветът се явява в качеството си на обобщен еквивалент в плана на образите. При подобно полагане на цветовата гама е невъзможно разпръскването на живописната тъкан, която разкрива единния си пластически ритъм. Отказът от рефлекси още повече засилва ролята на допирателната точка между отделните живописни планове. Майсторът с поразителна чувствителност обмисля и уравновесява цветовите нюанси. За него е по-важно да изясни съотношението между главните цветови маси. Картината се гради като завършена, затворена в себе си живописна конструкция. Той счита, че разкриването на вътрешното състояние на модела се образува от разкриването на неговата живописно-пластическа структура, изобразена в закономерна цялост. Владимир Димитров-Майстора вижда човека през призмата на общия архитектоничен строй на изграждане на картината. Понякога той не завършва своите платна, както в случая с портрета на Йордан Груев. Този образ възниква от непосредствено съприкосновение с човешкия характер и темперамент и трудно може да се каже къде завършва етюдът и къде започва картината. Впрочем Майстора не може да работи без модели, без натурата, пред която се прекланя.

Структурата на живописния образ се изгражда от съотношението между планове, контрасти между цветове, които активно утвърждават плоскостта на платното и дават сведение за обема на предметите, както и отдалечаването им в дълбочината на пространството. Платната на Майстора по качествата си наподобяват живописен храм. Изграждането и художественото оформяне на неговите картини е внушено от природата, в която художникът вижда преди всичко разумно тектонично начало. По този начин активно се проявява организиращата роля на художника, неговата мощна творческа воля.

Майстора познава структурата на житното поле по време на жетва и властно ни заставя да изследваме неговата вълшебна палитра в незавършената картина „Жетварка” (НИМ № 10 973), с размери 57/64 см, (обр. 3). Златната нива блести на фона на лазурното небе. Могъщата стена на планините великани е озарена от благодатното лятно слънце. Цялото платно е залято от жаркото дихание на лятото, пронизано е със светлината на живота. Играта на светлини и сенки придава особената жизненост на картината, вълшебните нюанси ни карат буквално зримо да усещаме, и дори да присъстваме там и да се любуваме на тези станали вече история места. Майстора е чародей. Съчетанието на цветовете на повърхността е необичайно богата. Всички открития на импресионистите са вплетени в платното. Но над всички тези допълнителни виолетови и оранжеви, сини, жълти цветове властва могъщото чувство за мяра у големия живописец. И никога не забравя закона на природата, никъде не нарушава натуралността и сдържаността на тона.

Владимир Димитров-Майстора рисува всекидневни сюжети, но четката и палитрата на гения променят същността, формата на тези на пръв поглед тривиални теми в песенно-епически картини, които слагат знак в развитието не само на националната, но и на световната култура.

„На път към нивата” (НИМ № 9179), (обр. 4) е акварелна картина, рисувана през 1946 г., с размери 25/28 см. Особено тих, неспокоен е денят. Величествено, просторно се разпростира слънчогледовата нива, и сред този океан от златен цвят, като пазач на родното богатство, стъпва жетварка с дете на рамената, вздигнала леко приведената си снага към самото небе. В картината цари невероятна тишина. Сякаш диша всяко стръкче слънчоглед, което нарушава покоя. В тъмносинята мъгла на хоризонта се тълпят огромни облаци. Задушно. И независимо че вятърът не поклаща нито един слънчоглед, душата чувства – иде буря. Неясното състояние на тревога се засилва от приведената снага на майката, която необичайно стърчи сред тази пленителна благодат. Тя изглежда особено и тъжно, сякаш напомня на зрителя за несгодите, бедите, неочакваните събития на автора на акварела. Картината изразява настроение на сериозна, почти минорна нота на сложен и труден живот, невинаги ясен и постижим.

Творбите на Владимир Димитров-Майстора изискват съсредоточаване, както и внимателно и задълбочено изследване. Само тогава се разбира вътрешният, поетичен и далеч непрост ключ към отваряне на сърцето ни за творчеството на художника. Съчетанието на цветовете в неговите картини подканва да се осмислят редица подробности и само тогава зрителят вижда дълбочината на неговата чистота и наивност. Към нас се наклоняват венчетата на слънчогледите и внезапно се озоваваме в най-гъстата част на нивата – в благоуханното царство на хляба, за да почувстваме обаянието на родната природа. Наситеният златист цвят на слънчогледовата нива е противопоставен на синьо-черното небе и в тази борба между цветовете е показана идеята за съпротивата между топло и студено, живот и небитие. Природният вкус и чувството за мяра не позволяват на художника да прекрачи границата на баналността. Това платно е типичен „пейзаж на настроението”, в който човекът и природата въздействат едновременно на зрителя. Майсторът не се съмнява в обективната действителност. Тази реалност, на която той се покланя, е ценна едновременно и сама по себе си, и като форма на изказ на неговите мисли и чувства. Оригиналният пластически и смислов подход за уравновесяване на композицията се допълва от цяла система изобразителни алитерации и ритмични отблясъци. Случайността или отделният кадър на изобразения мотив се превъзмогва чрез изтънчена пластическа организация. Владимир Димитров-Майстора запазва единна картинната плоскост и едновременно борави с линиите и цветовите петна, за да превърне изобразеното в приказна, художествено оформена тъкан. По този начин границата между изобразителното и орнаменталното изкуство се премахва, орнамент и художествено пресътворен образ взаимно се проникват. Изобразяването на единия предмет се превръща в украса на другия.

Разбирането на Владимир Димитров-Майстора за същността и формите на прекрасното в художественото творчество и умението му да си служи с изразните способи на живописта създават предпоставка за използването на фона на картината като изразно средство. Свободната повърхност на фона активно се включва в образно-смисловия контекст на картината. На тази основа Майстора развива принцип на изграждане на композиция – портрет на природата, който се осмисля като самостойно пластично цяло. Вътрешният строеж на такава картина се определя от внасяне на разбирането за главно и второстепенно, образ и природа. Целостта на картината портрет Майстора вижда в специфичното, в отделната част, която се приравнява към цялото, и го изразява в своята микроструктура. За художника космосът е въплътен в микрокосмоса на конкретния мотив, в случая – образът на природата, и даже в самостойния ябълков цвят.

В Националния исторически музей се съхраняват няколко такива картини – „Ябълкови цветове” (НИМ № 9177) с размер 70/25 см (обр. 5) и „Цветове”(НИМ № 10 974), 57/90 см (обр. 6), рисувани между 1943 – 1944 г. Зрителят усеща безкрайността на живите цветове и това улеснява пределното им разпространение извън границите на картинната плоскост. Те се възприемат като открит, неограничен от рамката фрагмент в безкрайното пространство, а в същото време съдържат изобразителното художествено единство. Композицията от цветове не пресъздава затворен и вътрешно завършен свят, а отворена максимално широка и уравновесена вселена. Привежда се в равновесие не дясно и ляво, а близко и далечно, преден и заден план, което създава усещане за мисловно запълнена философска пустота. Подсиленото значение на живописната тъкан видимо утвърждава картинната плоскост и създава ясен, декоративно-орнаментален строй, който характеризира изображението.

Казват, че когато гледаме картина на художник, ние виждаме неговата душа. В двете платна „Гроздове” (НИМ № 9175) (обр. 7) и „Гроздове” (НИМ № 9176), с размери 66/37 см (обр. 8) чувстваме огромното уважение и преклонение на живописеца пред натурата.

Владимир Димитров-Майстора в композиционното оформление на платната не вмъква всемира, а показва своето непосредствено отношение към човека, гледната точка на зрителя. Палитрата е блестяща и виртуозна, ярките тонове с определена светлосила и наситеност предизвикват поразяващо впечатление и са доказателство за предаността на живописеца към природата. Слънцето огрява гроздовете, ябълките и крушите и това животрептящо светене, това различие и съотношение на светли и тъмни петна в картините не е породено от илюзия, а пластичен израз, постигнат с енергична цветна тоналност. Майстора чрез този художествен похват подчертава значението на картинната плоскост, като засилва нейните декоративно-фактурни качества.

В този контекст всъщност разбираме как художникът преобразява облика на натурата и я трансформира в художествен образ, който определя неговия неповторим индивидуален стил на работа. Владимир Димитров-Майстора ясно съобщава, че между натурата и платното стои той и с разум и сърце пречупва като в призма впечатленията си от заобикалящата го действителност. В тази синтетическа сплав, изходна основа към художественото усвояване на света, се премахва различието между обективно и субективно. В действителност, като твори портрет на природата, Майстора създава свой автопортрет, гледа наоколо и приема всичко като свое, вижда себе си.

Изобразените от Майстора природни предмети – цветя и плодове, се превръщат в смислови знаци на стъпките ни по земята и навлизат във всекидневния ни живот като истинска реалност.

Владимир Димитров-Майстора омайно ни приближава към родната страна и нейните багри. Той ни помага да ценим и да съхраним в сърцата си завинаги мигновението на прекрасното. Художникът с радост и доброта създава за нас, на прага на небитието, един дивен, приказен свят, който пее с всички цветове на палитрата.

Тежкият, но изпълнен с удовлетворение живот остава назад, съкровените мисли и чувства, свързани със способността на художника да говори насаме с натурата, са разкрити и дадени завинаги на хората. Много труд, невероятен по обем и равностоен на целия му живот, блести с цялото си великолепие. Той подчинява личния си живот на изкуството. В писмата си до Емануил Попдимитров и Никола Антонов той пише: „Изкуството е труд, постоянен труд и упоритост. Изкуството е недостигната, постоянно отдалечаваща се цел, недоволство от постигнатото и стремеж към новото, недостигнатото. Творчеството представлява преодоляване на хиляди трудности: в рисунъка, техниката, концепции, морал и пр. Но е една непрекъсната и напрегната борба, която изисква максимум горене”[20].

Гледаме съсредоточено картините на Майстора, плътните слоеве боя, останали от видимите движения на неговата четка. В тази няма топография не установяваме принадлежност към позната школа или творчески стил. Виждаме цялостен и мълчалив портрет на самия творец, завладян от духа на времето, в което живее. В това се крие магията на истинското изкуство. Като гледаме това изключително майсторство и знаем за нелеката участ на живописеца, сме благодарни за това, че ни е разкрил прекрасното.

Още една неповторима минута, свързана с посещенията му в Истанбул през 1908 г. и през 1927 г., където създава една голяма серия от творби: „Темите от цикъла Босфора варираха не толкова в композиционна подредба, колкото в тонална наситеност. Това не бяха нито етюди, нито копирани форми от реалността: някакъв непознат дотогава за мен свят се открояваше пред смаяния ми взор, унасяше ме, трогваше, вълнуваше”[21]. По повод на тези работи Майстора казва: „Трябват два живота, за да се дойде до истинско овладяване на занаята. И докато се дойде до оня момент, когато ще можеш на един дъх, с всички сили и с най-чисти тонове да създадеш творбата, доведена до сложен тон, пластичност, композиция, психология, идват двата метра”.[22]

В НИМ от този цикъл се съхранява малка маслена картина (47x59 см) на тема „Рибари” (НИМ № 10 972), (обр. 9), рисувана през 1927 г. Във влажния въздух на морето край Босфора, през сиво-синкава прозрачна пелена си пробива път слънчев лъч, който стремително разбутва водата, разбива на хиляди отблясъци мократа й повърхност и внезапно украсява бронзовите силуети на тримата рибари. Залятото със зари сложно осветяване на платното придава на картината приказна свежест и очарование. Сякаш в хладната прозрачна мъгла се къпят едновременно небето, водата и брегът. Като омагьосан се взира художникът в неотразимата прелест на обкръжаващата го природа. Може би в този миг се ражда сюжетът на малката, незавършена картина. Нежни нюанси на цвета, светлина и тъмнина пронизват цялото платно. В него прозира великолепното владеене на колорита, намерената хармония между студени и топли тонове, изпълва платното с удивително музикално мълчание, чистота и девственост. Картината „Рибари” е усмивка на автора, комплимент към жанра, в който още един път се открива дивната красота на живата природа.

Творчество на Владимир Димитров-Майстора напомня песен, епическа и простонародна, а всяка картина е населена с множество звучащи детайли, които пораждат несравнимо с нищо и никога незабравящо се впечатление. Творчеството на Майстора ознаменува важен етап в културното развитие на човечеството, защото изразява определен тип човешко отношение към действителността. То поставя на мястото си човека и природата, като намира между тях съгласие и мъдра хармония.

Владимир Димитров-Майстора не се блазни от мисълта и чувството за слава и известност. Почти целия си живот той прекарва като отшелник в малкия провинциален град Кюстендил, съхранил патриархално-народните си черти и обикновен живот. Независимо от признанието и уважението, с които се ползва, Майстора решително върви по своеобразния си път и остава добросъвестен и откровен човек, простодушен, спокоен и убеден в своя източник на вдъхновение. Картините на живописеца великолепно отразяват чистотата на неговите помисли, правдата и предаността към голямото изкуство. Българите се гордеят с Майстора, високо ценят качествата му и се отнасят с уважение към неговото творчество като към национално съкровище, скрито имане, тъй като в него прозира съзнание за човешка позиция и любов към родината.

Владимир Димитров-Майстора полага огромни усилия за развитие на националното ни изкуство: „Да дадем една национална физиономия на нашето изкуство, да накараме другите народи да го различават и признаят за такова, да поставим сами здрави основи, за да има върху какво да се облягат бъдещите поколения, които ще създават новото”[23].

Сред изтъкнатите наши живописци след Освобождението, Владимир Димитров-Майстора смогна да синтезира в културно-художественото си творчество, което включва не само живописни произведения, но и словесно изразени анализи и мнения, нашия път към изкуството на XX век.

На този път, като се развива напълно самостоятелно, българското изкуство в творчеството на Владимир Димитров-Майстора ознаменува важен етап в културното развитие на човечеството. Той съумява да усвои и преработи опита на световното изкуство и да предложи свой творчески подход на синтез между западната и източната живописна естетика. На тази основа Майстора преосмисля многовековното художествено пластическо наследство на българското минало, където открива опора и родствена почва при създаването на своя неповторим стил на рисуване.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Картина, „Портрет на Йордан Груев", 1930 г., НИМ № 8578, м. б., платно, 54/64 см

Обр. 2. Картина, „Портрет на Лоза Йорданова", 1930 г., НИМ № 8577, м. б., платно, 54/64 см

Обр. 3. Картина, „Жетварка", НИМ № 10 973, м. б., платно, 57/64 см

Обр. 4. Картина, „На път към нивата", 1946 г., НИМ № 9179, акварел, 25/28 см

Обр. 5. Картина, „Ябълкови цветове", НИМ № 9177, м. б., платно, 70/25 см

Обр. 6. Картина, „Цветове", 1943/44 г., НИМ № 10 974, м. б., платно, 57/90 см

Обр. 7. Картина, „Гроздове", НИМ № 9175, м. б., платно, 66/37 см

Обр. 8. Картина, „Гроздове", НИМ № 9176, м. б., платно, 66/37 см

Обр. 9. Картина, „Рибари", 1927 г., НИМ № 10 972, м. б., платно, 47/59 см

БЕЛЕЖКИ

[1] **Димитров, Вл.** Новите течения в изкуството. – *Листопад*, 1919, с. 7, 81.

[2] **Стоилов, В.** Спомени за Владимир Димитров-Майстора. Из книгата „Разговори, анализи и критика". – *Трудове на Висшия педагогически институт Братя Кирил и Методий* – Велико Търново, Т. II, 12, (1965), 309 – 319.

[3] Пак там, с. 304.

[4] **Прокофиев, В. Н.** *Постимпрессионизм*. Москва, 1973, с. 12.

[5] **Димитров, Д.** *Изкуството на XX век – съдбата на авангарда*. София, 2001, 5 – 18.

[6] **Димитров, Г. С.** Към въпроса за идейно-естетическите възгледи на Владимир Димитров-Майстора до края на Първата световна война. – В: *Из историята на българското изобразително изкуство*. София, 1984, Т. II. (1878 – 1918), с. 133.

[7] Пак там, с. 136.

[8] **Стоилов, В.** Цит. съч., с. 305, 309.

[9] *Из историята на българското изобразително изкуство*. Т. I. София, 1976, 15 – 43.

[10] Пак там, 42 – 43.

[11] **Киров, М.** Социалният живот на българското изкуство през първите три десетилетия след Освобождението. – В: *Из историята на българското изобразително изкуство*. Т. 1. С., 1976, 26 – 43; **Аврамов, Д.** *Майстора и неговото време*. София, 1993.

[12] **Криспино, Э.** *Ван Гог*. Москва, 1998.

[13] **Белмустаков, Л.** *Реализмът в новото българско изкуство*. София, 1950, с. 49.

[14] **Димитров, Вл**. Новите течения в изкуството. Цит. съч., 7, 80.

[15] Пак там, с. 80.

[16] Пак там, 80.

[17] Пак там.

[18] Пак там.

[19] Пак там, 80 – 81.

[20] Цит. по: **Димитров, Г. Ст.** *Философията на Майстора*. София, 2002, 55 – 56.

[21] **Стоилов, В.** Цит. съч., 305 – 306.

[22] Пак там, с. 307.

[23] **Димитров, Вл.** Цит. съч., с. 81.

THE BULGARIAN ROAD TO THE ART OF THE XX CENTURY IN THE CREATIVE EXPERIENCE OF VLADIMIR DIMITROV - THE MASTER

Elizabeth Savtcheva

Abstract

Renewal of the language of art in the last third of the XIX and the beginning of the XX century is processed on a global scale. Great artists participate in this art whose creative heritage becomes available to all mankind. Development of new creative methods and the clarification of specific artistic lies at the base of their searches.

At this time, as developed completely independently, the Bulgarian art by creativity of Vladimir Dimitrov – The Master celebrates an important stage in cultural development in humanity. He manages to absorb and process the experience of world art and to propose their creative approach to the synthesis between western and eastern pictorial esthetics. On this basis, the Master thinks centuries-long plastic art heritage of the Bulgarian history where it opens support and who soil in the creation of its unique style of painting.

In this context on the basis of unpublished art paintings of the painter by the fund of National Historical Museum, the study aims to examine and analyze substantial domain of creativity of Vladimir Dimitrov – The Master, his plastic view on structuring the form by the color, basic prerequisite for mastering the creative heritage of Vladimir Dimitrov - The Master.

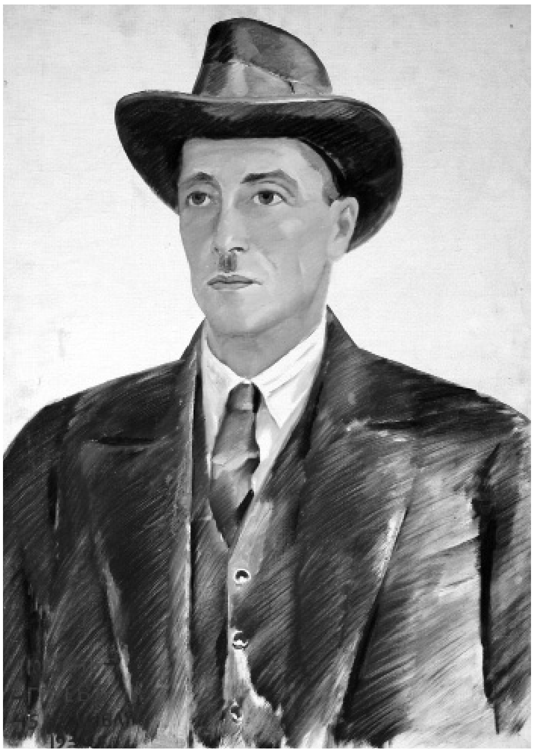

Обр. 1

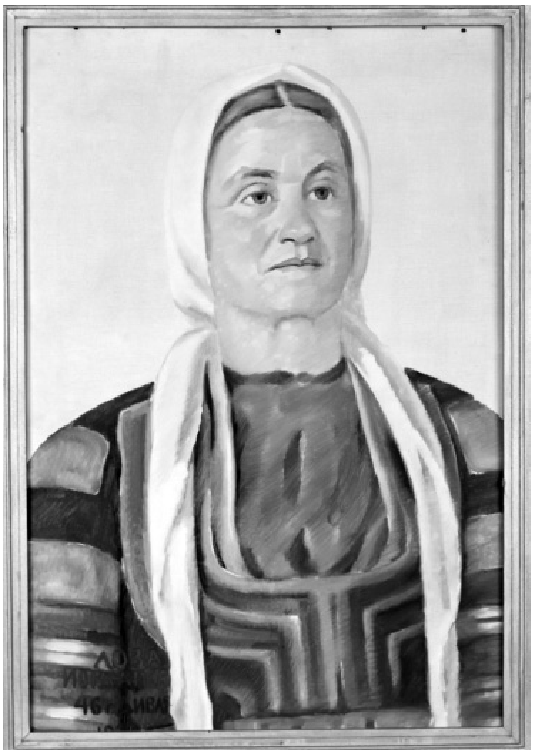

Обр. 2

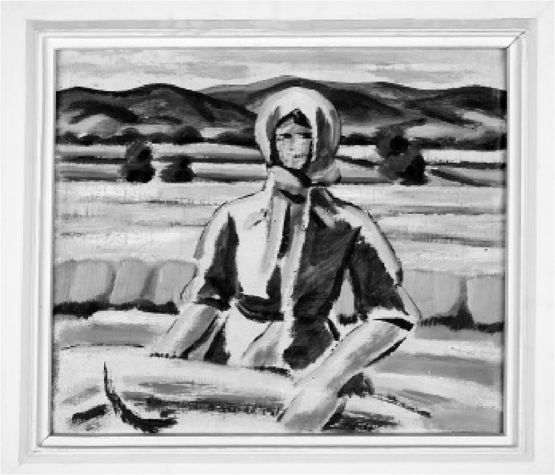

Обр. 3

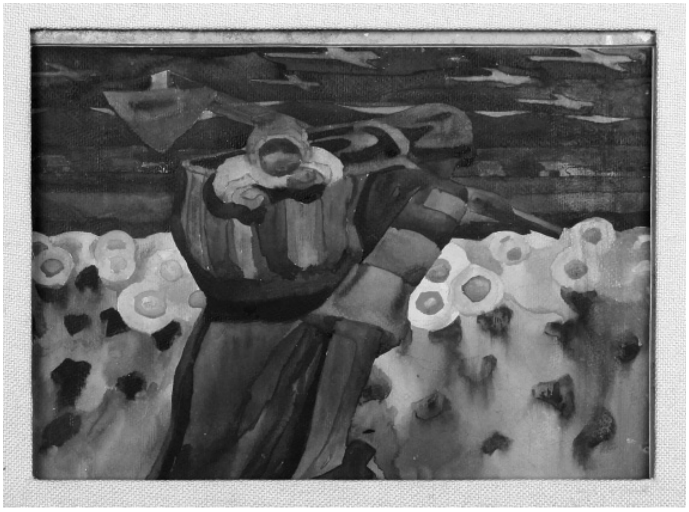

Обр. 4

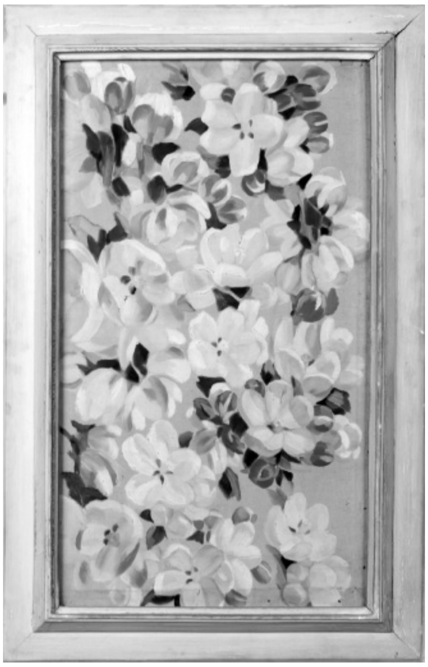

Обр. 5

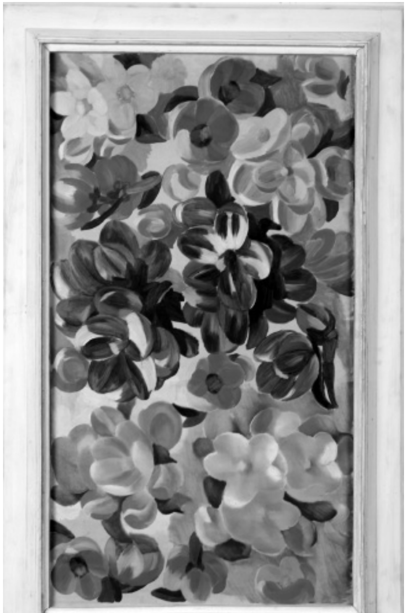

Обр. 6

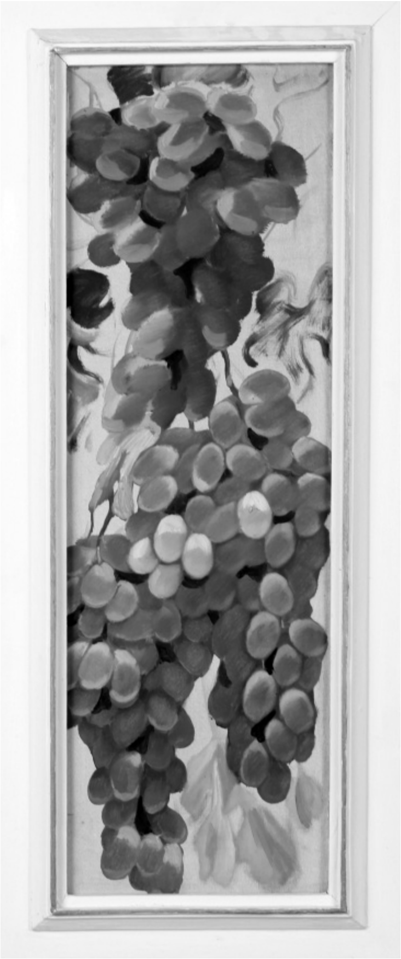

Обр. 7

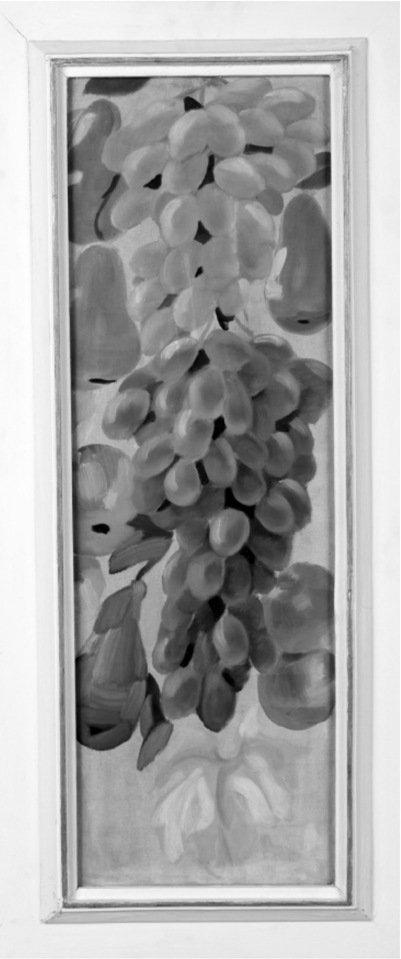

Обр. 8

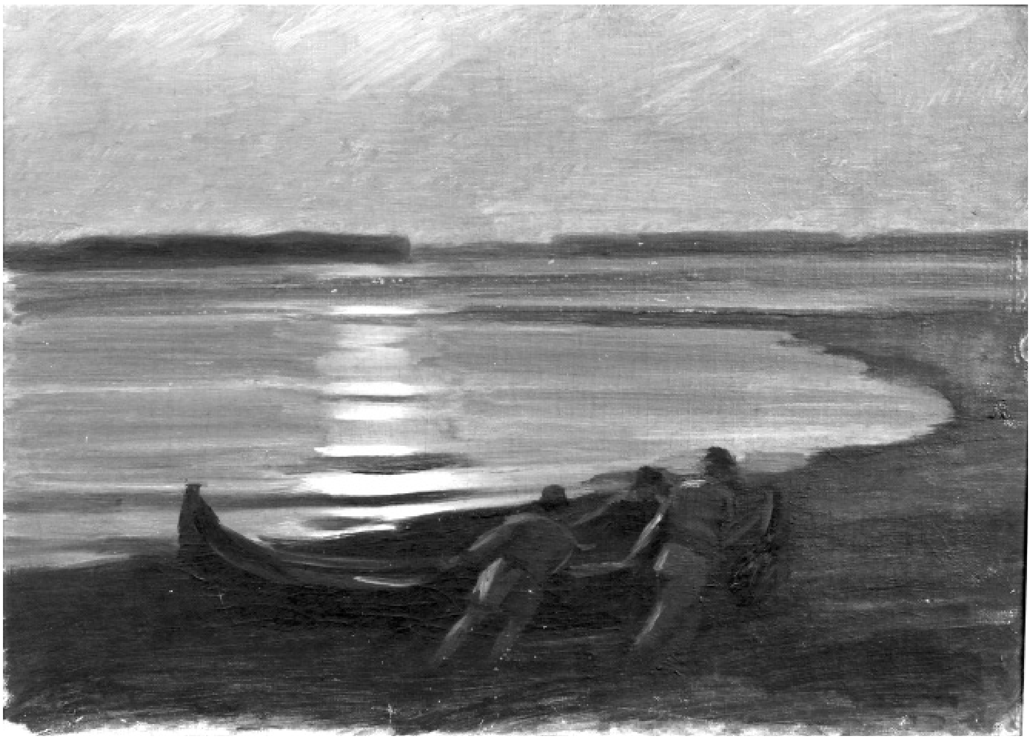

Обр. 9

ТЪРНОВСКАТА ДЪРЖАВНА МЪЖКА ГИМНАЗИЯ „СВ. КИРИЛ“ В КРАЯ НА XIX ВЕК – СОЦИАЛЕН ПРОФИЛ НА УЧИТЕЛСКИЯ СЪСТАВ

Юлия Симеонова

Интересът на обществото към проблемите на българското образование винаги е бил актуален. Това се дължи на факта, че образованието е една от институциите, които предопределят бъдещето на обществото[1]. Тази негова функция е заложена в действащия днес Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план, и се изразява с поставените цели на образованието:

- ✓ да съдейства за физическото и духовно развитие на младите хора, за успешното им ориентиране, адаптиране и реализиране в обществото[1];
- ✓ да създаде условия за формиране на ценностни ориентации, свързани с чувството за българска национална идентичност, уважение към другия, съпричастност и гражданска отговорност[2];
- ✓ създаване на условия за развитие на потребности, интереси и нагласи за учене и самоусъвършенстване през целия живот[3].

Посочените проекции на съвременното образование не се различават по същество от задачите, които му се поставят в края на деветнадесетото столетие. Още в първия цялостен Закон за народното просвещение, регламентиращ образователната система в Княжество България от 1891 г., се посочва, че целта на основното училище е да *положи основите за нравственото възпитание на бъдещите граждани, да ги развие физически и да им даде най-необходимите за живота познания*[4]**.** Този паралел разкрива важната мисия на образованието, заложена още с изграждането на младата българска държава, валидна и днес: обучението да съдейства за социализацията на младите хора, подготвяйки ги за тяхната реализация като граждани на своята държава. Постигането на това не би могло да се осъществи без активната роля и дейност на самите учители. Именно те са хората, които още от епохата на Възраждането разпространяват знания, градят ценности и са пример на младото поколение. В зависимост от професионалната компетентност на учителя се постига или не качествено обучение.

Предвид на това, в настоящото изложение се акцентира върху учителите, преподавали в края на XIX век в едно от елитните училища на Търново – Мъжката гимназия „Св. Кирил“. Базирайки се на годишния отчет на гимназията (за учебната 1897/98 година), се прави опит да се разкрие социалния профил на преподавателите, като се използват няколко основни показателя за това: брой учители, пол, възраст, месторождение, семейно положение, образование, степен на квалификация, и др.

Кратки сведения за Търновската държавна мъжка гимназия „Св. Кирил“ в периода 40-те – 90-те години на XIX век

През разглеждания период развитието на Търновската мъжка гимназия преминава през три основни етапа[5]**:** първият обхваща времето от 1844 – 1854 г.; вторият – 1855 до 1880 г. и третият след 1880 г. до края на века.

Първият етап е свързан с предисторията на училището. Това е времето, когато се правят първите плахи опити да се премине от първоначалното обучение по четмо и писмо в килийните училища, към по-широки светски знания, каквито се предлагат в гръцките. Пръв, който прави опит за подобен преход, е завършилият Белградската семинария Пеньо Давидов, родом от Лясковец[6]. Той започва да преподава на своите ученици славянобългарска граматика по учебника на Христаки Павлович. През 1847 година учителят въвежда в обучението география и аритметика, а през следващите години и българска история, катехизис, и всеобща история. В края на учебната година в училището на П. Давидов, състоящо се само от един клас, се провежда годишен изпит, придружен от голямо празнично настроение. През 1851 г. неговото дело е продължено от Кънчо Кесаров. Той запазва системата на обучение, а нарасналият брой на учениците налага образуването на два класа, единият от които е подготвителен. През този начален период от развитието на класното мъжко училище, обучението се извършва в построената още през 1844 г. сграда при църквата „Св. Никола“.

По време на Кримската война (1853-1856 г.) в Търново е закрито гръцкото училище, следствие на което броя на учениците в българското класно училище бързо нараства. Постепенно са открити по-горни класове, а за нуждите на обучението са назначени няколко класни учителя – Никола Михайловски, П. Р. Славейков, Димитър Антонов и Никола Василев. Разширеният състав на класното училище налага то да се измести в по-просторното каменно здание на училището „Св. Кирил“ при църквата „Св. Богородица“[7]**.** За главен учител е определен Никола Михайловски, завършил филология и философия в Московския университет. Той създава нова организация на главното училище, което вече има 4 класа с определена учебна програма за всеки клас. Така започва втория етап в развитието на Търновското класно мъжко училище, което е предшественик на създадената по-късно Мъжка гимназия.

Идеята за откриване на гимназия за обучение на момчета в Търново датира от средата на 50-те години на XIX век. Тогава един просветен и родолюбив българин - Михаил Кефалов, живеещ в Букурещ, прави завещание. Според това завещание Кефалов оставя целия си имот за образуване на фонд, чрез който ще се издържа в Търново „Върховно училище“, което той нарича „Св. Кирил“. Очакванията на завещателя са старопрестолният град да се превърне в здрава основа за изграждане бъдещето на родината[8]**.** По примера му и други българи правят завещания в полза на това училище: Силвестър Пенов, Козма Тричков, Никола Пиколо, Максим Райкович и по-късно Петър Кермекчиев. За управлението на образувания фонд и реализиране на неговите задачи, в Букурещ се образува ефория, а в Търново – епитропия (училищно настоятелство).

В следващите години от развитието на мъжкото класно училище се наблюдава движение както на учениците, така и на преподавателския състав. Това се дължи на факта, че в последните години преди Освобождението в близкия до града Петропавловски манастир се открива богословско училище, а през 1875 г. Габровската гимназия достига размерите на пълна седемкласна мъжка гимназия.

По време на Руско-турската война учебните занятия в училището са прекратени от 25 юни 1877 г. до 1 август 1878 г. По нареждане на Търновския губернатор е избрано ново училищно настоятелство в състав: Архимандрит Стефан – председател, М. Цачев, Илия Попов, Тодор Бояджиев, Ангел Попов и Д. Иванов – членове, а дейността на училищата е подновена на 1 септември 1878 г. Класното училище започва учебната година по програма, определена в Привременния устав на народните училища, утвърден от Императорския руски комисар. За учители са назначени Стефан Стамболов, Никола Лазаров и Евстати Мартинов. По-късно Стамболов напуска, а на негово място е назначен П. Цоков. Училището се управлява от Евстати Мартинов, като главен учител. През следващата учебна година е избрано ново училищно настоятелство в състав: Д-р В. Берон – председател, а членове: М. Цачев, Ангел Ковачев и Стефан Белчев[9]. За върховен надзирател е определен Митрополит Климент. През новата учебна година броят на учениците нараства, а в списъка на учителите се включват чужденци – Милан Чепович, и жени: Еленка Ангелова и Елисавета Райкова. На 24 септември 1880 г. ефорията в Букурещ провъзгласява класното училище за гимназия, а д-р Васил Берон определя за директор и върховен надзирател. Така се поставя началото на третия етап от развитието на училището.

В годините на своето съществуване класното училище се издържа главно от субсидии от църкви и еснафи, събирани училищни такси от заможни ученици, от доходи от училищни имоти и от отпусканите от ефорията в Букурещ суми. Тези средства са недостатъчни и затова развитието на училището се забавя. Преди Освобождението училищната такса е в размер на 10; 50; 100 и 150 гроша, според състоянието на родителите[10]. За учебната 1881/82 г. епитропията определя училищна такса по 20 лева на заможните ученици, а бедните са освободени от такава. През същата година се открива още един клас и се поставя началото на кабинети по физика и естествена история.

Епитропията прави опит да прехвърли издръжката на гимназията на държавата под формата на искане: князът да я вземе под свое покровителство. Това искане обаче е без резултат. Прави се още един опит за осигуряване на средства за финансиране на училището, но и той е безуспешен. През учебната 1882/83 г. в Мъжката гимназия се открива 5-и клас. Това налага епитропията да се замисли за по-удобно помещение, но средствата не достигат – гимназията нараства и учителският персонал се увеличава. През 1884/1885 учебна година вече има 6-и клас, 11 учителя и 389 ученика, разпределени в 10 паралелки[11]. Необходимостта от нови помещения води до наемането на две частни къщи за училищни сгради. В същото време се обогатяват наличните кабинети. През същата година към гимназията се създава ученическо дружество „Братска обич“, което има за цел да подпомага самообразованието на учащите се. Това дружество създава ученическа библиотека и организира беседи, но успява да просъществува твърде кратко време – то прекратява дейността си през 90-те години на века.

През учебната 1885/86 г. училището става пълна седмокласна реална гимназия с 471 ученика, разделени в 11 паралелки и обучавани от 15 учителя. Това изисква допълнителни помещенията и училището е изместено в по-просторно здание – Етхемъ-бейовия конак[12]. На следващата година се създава държавна библиотека при гимназията и за първи път се провежда зрелостен изпит. Учебната 1887/88 г. се оказва важна за развитието на Търновската мъжка гимназия. По това време към нея е открито духовно училище, а издръжката ѝ става все по-трудна. Държавата в продължение на няколко години поема финансовите дефицити на училището и в началото на учебната 1888/89 г. го взема под ведомството на Министерството на народното просвещение. Така от 1888 г. гимназията „Св. Кирил“ става държавна. Следващите години бележат ръст в развитието на учебното заведение, който се изразява в повишаване броя както на учениците, така и на учителския състав.

Учители – социален профил

Доброто име на едно училище се определя до голяма степен от качествената професионална компетентност на неговия ръководител и на учителския състав, преподаващ в него. Със своите знания и лични качества, учителите се налагат като неоспорим авторитет, на който учениците се стараят да подражават[13].

От 1880 г., когато класното мъжко училище „Св. Кирил“ е обявено за гимназия, до края на века то се ръководи от седем души[14], повечето от които интелектуалци и педагози, придобили своето образование в чужбина.

Подробна и точна информация за състоянието на училището, за учителския и ученическия състав откриваме в Годишните отчети на гимназията. Те са ежегодни издания, чието излизане започва от 1896/97 г. По същество те представляват годишни отчети за цялостната дейност на ръководството на гимназията и нейния учителски персонал[15]. В настоящото изложение се ползват само част от данните, съдържащи се в един годишен отчет, които позволяват да се разкрие какъв е социалният профил на учителите, работили в края на 90-те години на XIX в. в това училище***.

Според отчета за 1897/1898 г., с който разполагаме, броят на учителите в гимназията за тази учебна година е 39. Сравнявайки този брой с учителския персонал за учебната 1885/86 г., който е 15, е видно, че за период от десетина години нарастването на преподавателския състав е повече от два пъти. Това се дължи най-вече на големия брой младежи, обучавани в края на века, както и на допълнителните учебни предмети, които се включват в учебните програми.

Особеност, която се открива в списъка с имената на учителите, е, че в него липсват имена на жени. Причина за мъжкия преподавателски състав в гимназията най-вероятно е приетият през настоящата учебна година Закон за изменение и допълнение на някои от членовете от ЗНП. В него е направено допълнение на чл. 172 от ЗНП[16], според което омъжените жени нямат право да учителстват, като изключение се прави само за вдовиците.

Съществена информация, свързана със социалния профил на учителите, са данните за месторождението, възрастта, семейното положение на учителите, тяхното образование и страните, в които са го придобили. От всичките 39 преподаватели през 1897 г. девет са родени извън пределите на Княжеството. Таблица 1 съдържа имената на тези учители и тяхното месторождение:

Име, фамилия	**Месторождение**
А. Кулев	*Болград*
Г. Паунчев	*Охрид*
П. Джеров	*Битоля*
Д. Беров	*Русия*
Г. Цанев	*Бесарабия*
А. Шулговски	*Русия*
Ив. Комарницки	*Австрия*
Ив. Амзел	*Унгария*
Ал. Бюнтер	*Швейцария*

Табл. 1

Имената на първите петима в таблицата (А. Кулев е директор), както и родните им места говорят за хора, които имат българско самосъзнание. В този смисъл не е учудващо, че те работят в едно от престижните училища в страната. Останалите са чужденци, от чиято квалификация Търновската гимназия явно се нуждае: А. Шулговски е учител по руски език и пеене; Ив. Комарницки – немски език, аритметика и геометрия; Ив. Амзел – рисуване, а Ал. Бюнтер – гимнастика. Самият факт, че се увеличава броят на преподавателите с чужд произход, говори за нараснания авторитет на гимназията в края на XIX век.

От данните за възрастта и семейното положение на учителите за учебната 1897/98 г. става ясно, че средната им възраст е 33 години. Най-младият учител Христо Спасов е само на 23 години, а най-възрастният М. Радивоев е на 53 години. За същата учебна година според Годишника 54% от учителите са семейни. Трима от тях отглеждат по пет деца, петима – по три, а останалите са с по 1 или 2 деца. Само един от семейните учители – В. Русчев, през настоящата година е бездетен, но предвид възрастта му (29 години) това е обяснимо. Може да се направи констатация, че в края на века продължава тенденцията българите да създават по-рано семейство и да имат по-голям брой деца. Сравнително младата възраст на учителите има както негативи, така и позитиви в тяхната работа. Скромният преподавателски опит е причина за несигурност и допускани грешки на работното място. От друга страна, те са необременени и много амбициозни, а това е белег за бърз професионален растеж.

Кариерното развитие на учителите след Освобождението се регламентира със Закона за народното просвещение от 1891 г., според който учителите в средните училища се поделят на редовни (I-востепенни, II-ростепенни и III-тостепенни) и временно новоназначени[17]. Приоритетно и важно условие за постъпване на работа е наличието на висше образование. За временни учители се назначават онези, които не притежават нужното образование или не са работили в средно училище за повече от пет години. За отделни предмети, могат да се назначават волнонаемни учители с по-малка заплата, включително и чужденци с контракт[18]. На фиг. 1 е представен броят на редовните и временно назначените учители в Търновската гимназия за учебната 1897/98 г.

Вижда се категоричното преобладаване на редовно назначените учители, които притежават нужната степен на квалификация. От всички 39 преподаватели, 28 са редовни, което е 72% от списъчния състав. При редовните учители най-голям е броят на тези с III-а степен на квалификация – 15, или това е 54%. Обяснението на този факт се свързва с младата възраст на самите педагози. В групата на нередовните (11 учители), най-голям е относителният дял на временно новоназначените – 54%. Тези резултати пряко кореспондират и с информацията за следващите два анализирани показателя: образование на учителите (фиг. 2) и страните, в които те са го придобили (фиг. 3).

С пълно висше образование са мнозинството от учителския състав (това са общо 22 преподаватели или 56% относителен дял). Към тях, ако прибавим и тези, които през настоящата година имат непълно висше (7 души), процентът на високата образованост нараства до 74%. Тези с непълно средно и средно образование, обучават учениците по дисциплини като рисуване, гимнастика и чужди езици.

За образователния ценз на учителите, най-голяма заслуга има родната образователна система (фиг. 3).

Завършили в България са 16 от учителите, което е 41%. Втора по значение е Русия, в която 8 от учителите са придобили своето образование (20,5%). Все пак, това е страната, в която още от периода на Възраждането се обучават много български младежи. Интересен е фактът, че 12 от учителите – 31% (изключват се чужденците) са придобили образованието си в страни от Централна и Западна Европа. Това е значимо постижение за края на XIX в., което отразява финансовите възможности на тези хора. Всички те са с висока чуждоезикова компетенция. Прибавяйки наличната информация за владеенето на един или повече езици от останалите преподаватели в гимназията, графично я представяме чрез фиг. 4.

Безспорно са налице високи езикови познания, защото 74% от учителите владеят чужди езици. От тях 38% ползват един, 26% говорят два, а 8% три чужди езика.

Забележително е, че един от педагозите знае литературно четири чужди езика. За 26% е отбелязано, че не владеят нито един чужд език. Сериозната езикова подготовка е следствие от високата степен на образованост. Тя е и резултат от включването на по-голям брой учебни часове по западни езици в учебните планове за гимназиите през 80-те и 90-те години на века.

Анализът на част от информацията в Годишния отчет на гимназията разкрива, че в края на XIX век (само двадесет години след възстановяване на българската държавност), в мъжката гимназия „Св. Кирил” работят 39 изключително подготвени учители, чиято млада възраст и висока степен на образование са гарант за високи професионални успехи. Ако съдим за нивото на едно училище по неговия преподавателски състав, то безспорно оценката за Търновската мъжка гимназия в края на XIX век трябва да е висока.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Фиг. 1. Брой учители, назначени по степен на квалификация за учебната 1897/1898 г.

Фиг. 2. Относителен дял на учителите според степента на образование за учебната 1897/1898 г.

Фиг. 3. Относителен дял на учителите, придобили образование в отделни страни

Фиг. 4. Брой учители, владеещи чужди езици

БЕЛЕЖКИ

[1] Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план. – *ДВ*, бр. 67 от 27 юли 1999 г.

[2] Пак там.

[3] Пак там.

[4] **Максимов, Хр.** *Училищен алманах*. 1900, с. 278.

[5] **Димитров, П.** Кратки сведения за живота на Великотърновската народна мъжка гимназия „Св. Кирил“, - *В: Юбилейна книга на В. Търновската мъжка гимназия „Св. Кирил“ по случай 50-годишнината от основаването ѝ и 75 год. от откриване на класното училище в гр. В. Търново*. 1933, 31-40.

[6] Пак там, с. 31.

[7] Пак там, с. 33.

[8] Пак там, с. 34.

[9] Пак там.

[10] Пак там, с. 36.

[11] Пак там.

[12] Пак там, с. 38.

[13] **Ръждавичка, Ев.** Цит. съч., с. 68.

[14] Васил Берон – 1880-1882; Иван Вакъвчиев – 1882-1885; Тодор Някшев – 1885-1888; Георги Попов – 1888-1889; Сава Сирманов – 1889-1891; Георги Табаков – 1891-1895; Александър Кулев – 1895-1899.

[15] **Попова, Сн.** Печатни издания на Великотърновската мъжка гимназия „Кирил и Методий“. – В: *Негаснещо просветно огнище.* София, 1987, 127-139. Всички статистически данни и имена на учители са взети от Годишен отчет на Търновската мъжка гимназия „Св. Кирил” за учебната 1897/1898.

[16] **Максимов, Хр.** Цит. съч., с. 302.

[17] Пак там, с. 292.

[18] Пак там, с. 293.

THE STATE HIGH SCHOOL “ST CYRIL” IN VELIKO TARNOVO IN THE LATE NINETEENTH CENTURY – SOCIAL PROFILE OF ITS TEACHING STAFF

Julia Simeonova

Abstract

The study focuses on teachers who worked in the late nineteenth century in one of the elite schools of Tarnovo – the State Male High School „St Cyril“. Based on the annual report of school, 1897/98 academic year, it makes an attempt to reveal the social profile of teachers. The study analyses several key indicators: number of teachers, gender, age, birthplace, marital status, education, degree of skills, and etc.

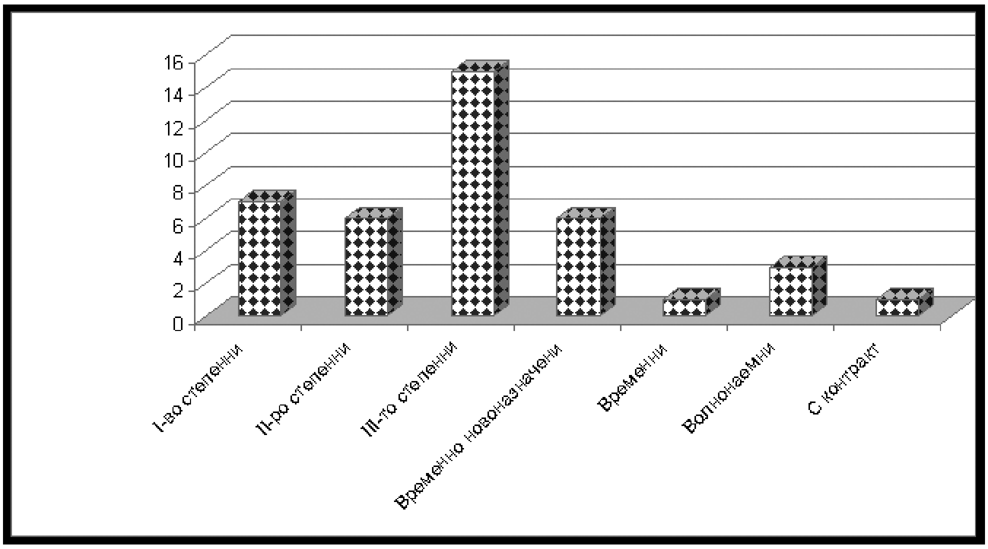

Фиг. 1

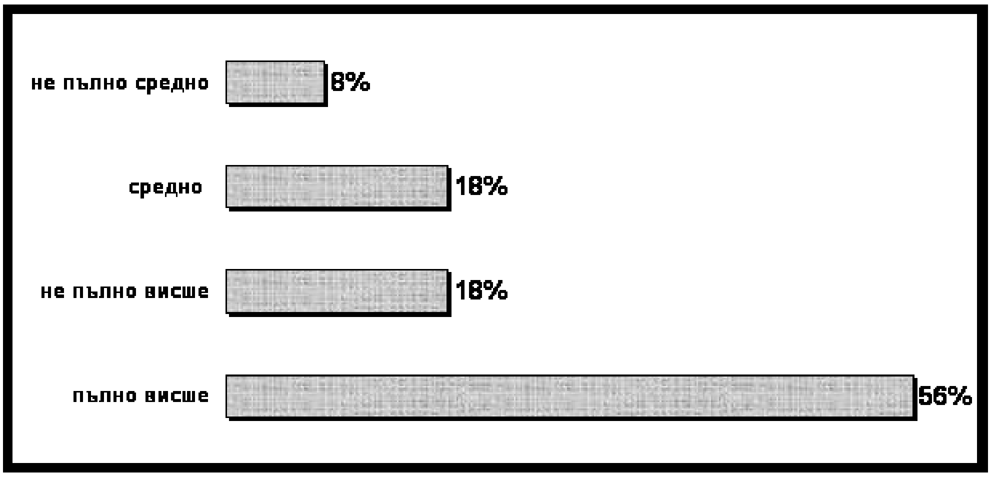

Фиг. 2

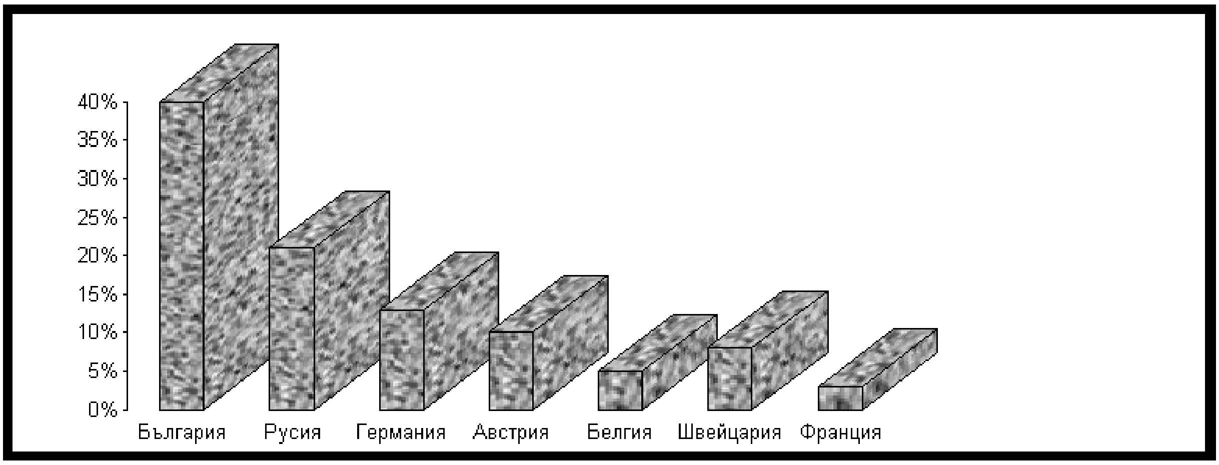
40%
35%
30%
25%
20%
15%
10%
5%
0%
България
Русия
Германия
Австрия
Белгия
Швейцария
Франция

Фиг. 3

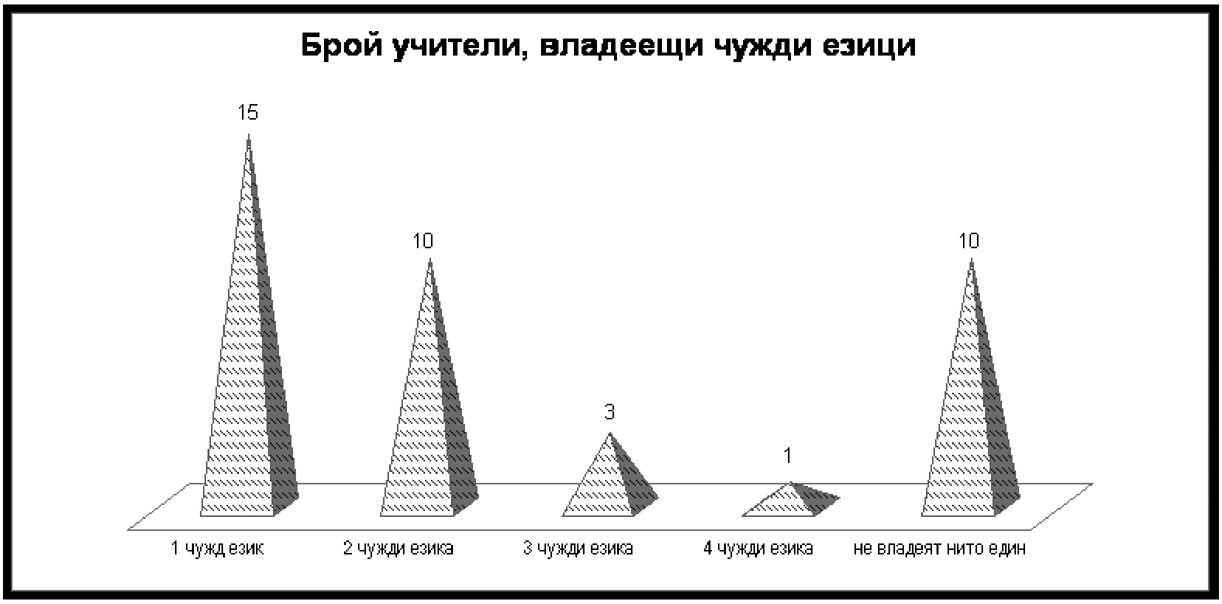
Брой учители, владеещи чужди езици
15
10
3
1
10
1 чужд език
2 чужди езика
3 чужди езика
4 чужди езика
не владеят нито един

Фиг. 4

БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ В МАКЕДОНИЯ МЕЖДУ ОСМАНСКАТА ВЛАСТ И ЕВРОПЕЙСКИТЕ РЕФОРМАТОРИ

Росица Лельова

Потушаването на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. отново поставя на дневен ред въпроса за наложителността от въвеждането на реформи в Османската империя. Досегашният опит обаче в това отношение не е обнадеждаващ за българското население в Македония, което многократно остава излъгано в надеждите си за реални преобразувания, които да подобрят и успокоят напрегнатия и подложен на постоянен страх и тормоз живот. След въстанието българските институции трябва да се съвземат от нанесения им удар. Добре устроената доскоро църковнообщинска мрежа е разпокъсана и се нуждае от сериозно възстановяване. Дейността на общините е затруднена, а много от най-влиятелните дейци – общински председатели и членове са арестувани и подложени на гонения. Наред с това въстанието предизвиква силен международен отзвук – будната европейска общественост остро реагира срещу жестокостите на османските власти по време на скорошните събития. Великите сили активизират балканската си политика и засилват своята намеса в решаването на Македонския въпрос. Това намира израз в изработването и налагането на Мюрцщегската реформена програма в края на 1903 г. Българските църковни общини възобновяват и активизират своята дейност във вилаетите в условията на засилено европейско присъствие в лицето на реформаторите, от които очакват подкрепа и закрила. Доколко обаче очакванията са оправдани е резонен въпрос, възникващ на база на многобройните сведения за проблеми в църковно-просветен, икономически и народностен план, които не само не затихват, но дори се усилват през реформаторските години.

Състоянието на българските църковни общини след въстанието и отношенията им с османските власти и европейските реформатори е въпрос, който не е разглеждан в българската историография. Косвено обаче темата е засегната в многотомното издание „Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944 г.", където е отделено място на дейността на Българската екзархия[1]. Информация откриваме и във втория том на съчинението на Христо Силянов „Освободителните борби в Македония"[2], където следилинденският период е подробно изследван. На базата на богат фактически материал и въз основа на своите лични спомени авторът се задълбочава в основните проблеми като реформената акция, екзархийското църковно-училищно дело, чуждите пропаганди, състоянието на ВМОРО и др. В пряка връзка с темата на настоящата статия е проблемът за реформената акция на Великите сили, който е изследван подробно в редица публикации. Сред тях основно място заема книгата на Радослав Попов „Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908 г."[3], която задълбочено разглежда намесата на европейските държави в решаването на Македонския въпрос чрез Мюрцщегската програма и нейното прилагане. Отношението и ролята на Русия към посочения проблем са проучени в публикациите на Д. Вечев[4]. А. Пантев[5], Б. Самарджиев[6] и С. Германов[7] представят позицията на Англия.

Целта на настоящата статия е да разгледа отношенията между българските църковни общини, османските власти и европейските реформатори във времето на

Мюрцщегските реформи. Какви са очакванията и надеждите на българите от прилагането на австро-руския проект, до каква степен са осъществени и какви проблеми и оплаквания имат те. Реализирането на тези задачи е потърсено на база на богатия изворов материал от фондовете на Българската екзархия и българските търговски агентства в Македония, съхранявани в Централния държавен архив, на публикуваните материали в някои документални сборници[8] и на посочената (и друга не спомената по-горе) литература.

Жестокото потушаване на Илинденско-Преображенското въстание има тежки последици за българското население в Македония – множество убити, обезчестени и арестувани хора, опожарени изцяло или отчасти села и къщи. Българите трябва да се съвземат от ужаса на погрома и голяма част от тях да започнат от нулата да съграждат наново изгорените си домове[9]. Обещанията на управляващите да раздадат помощи и да възстановят къщите остават нереализирани[10]. Масова бежанска вълна залива Княжество България[11].

Състоянието на пострадалото население в Македония активизира обществената благотворителност. В повечето главни градове на България се създават комитети за събиране на помощи. Ръководна роля играе Благодетелното дружество[12]. Българското правителство се ангажира с въпроса за материалното подпомагане на пострадалите по време на въстанието българи и отпуска значителни финансови средства. Министър-председателят ген. Рачо Петров препоръчва създаването на специални комисии за раздаване на помощите под председателството на българските владици и с участието на членове на Епархийските съвети и църковните настоятелства, а също и по един турски чиновник, с цел безпрепятственото им действие [13].

Общините, архиерейските наместничества и митрополиите заемат основно място в осъществяването на предприетата от българското правителство акция. Именно те са органите, които са натоварени със задачата да организират дейността по разпределянето на отпуснатите суми и достигането им до крайния получател по места. Списъците с нуждаещите се семейства от определените кази са „одобрени от надлежните епархиални и общински съвети”. Всяка община или съвет е длъжна да разполага с книга, в която да отбелязва имената на лицата, на които е отпусната сумата, размерът и номера на записа[14].

Събитията от 1903 г. засилват целенасочената антибългарска политика на османската власт. Сред най-пострадалите са българските общини, нейните председатели и членове, независимо че общините са признати легални български институции, а общинските председатели се зачитат за официални екзархийски представители по училищните въпроси и официозни по църковните в местата, където Екзархията няма признато ведомство. Причините са ясни: да се нанесе удар върху интелигентните, влиятелни сили на българското общество във вилаетите, което би довело до намаляване на възможността от консолидация на българския елемент в Македония.

Едни от мерките, които тя предприема в навечерието на Илинденско-Преображенското въстание, са арестите и въдворяването по родните места на общинските председатели, свещеници и учители. (Тази мярка се прилага и по отношение на търговците и занаятчиите с цел парализирането на търговската и занаятчийска дейност.) Такава е съдбата на серския председател Евтим Чешмеджиев, изпратен в Скопие, на дойранския председател йеромонах Аверкий, изселен в Тетово, на архиерейския наместник в Кавадарци йеромонах Методий – интерниран във Воден. Председателите на Демирхисарската община – йеромонах Евгений, на Мелнишката община – иконом Стоян Гайгуров и на Бараклиджумайската община – свещеник Димитрий Георгиев, попадат в серския затвор, а енорийският свещеник в Демирхисар Иван Шишков е интерниран в родното си село Зрелца (Костурско)[15]. Списъкът с арестите се увеличава със секретаря на Серската община Ян. Гелев, училищния инспектор Стоян Д. Божов, енорийския свещеник Гр. Николов и други български първенци в Сяр, с което се нанася сериозен удар върху общинското дело в града и казата[16]. Не само екстернирания и арести, но и физическа разправа е използвана срещу българите. Тя е дело на гръцката пропаганда. Общинският председател в Емборе (Леринско) йеромонах Ириарх Маджаров, български свещеници, учители и първенци, общо 13 души, са жестоко изтезавани от професионалния разбойник Алексо Караливанис, поддръжник на Леринския гръцки митрополит[17]. Натискът срещу българите е обединяващото звено между османските власти и Патриаршията, които съзират в това общи интереси – дестабилизирането на българския елемент във вилаетите. Именно затова в много от случаите конкретните прояви на управляващите са провокирани и са в резултат на доноси от страна на гръцките митрополити, които развиват активна антибългарска дейност по места. Тези сигнали, от своя страна, служат за оправдание на властите за извършения произвол.

В действията на правителството, според екзарха, ясно прозира желанието „да парализира църковно-училищното дело в споменатите градове и кази и да сплаши българското население като по този начин го принуди да мине под Патриаршията”. В този смисъл властите работят съвместно с гръцките владици в Солун, Сяр, Мелник, Драма, Демирхисар, Петрич и пр.[18]

„Ограничаването на интелигентните сили и разсипването на културните институции” е една от мерките, които продължават да се прилагат от властите и след въстанието. В това екзарх Йосиф вижда голяма опасност за цялостното развитие на българското народно дело. Задържането на учителите по родните им места и забраната да ги напускат довежда до това училищата да останат затворени. Същата опасност грози и българските църковни общини. „Ако респективните председатели останат ограничени дълго време в родните си места, общините в Сяр, Демирхисар, Мелник, Баракли-Джумая, Дойран и пр. не могат да функционират и българите екзархисти в тия места не само ще останат без свой законен представител, на чието име се издават позволителни за отваряне на училища в града и казата, но и ще бъдат предоставяни на пълната воля на разните пропаганди”[19].

Наред със споменатите вътрешни последствия Илинденско-Преображенското въстание от лятото на 1903 г. има сериозен отзвук и на международната сцена. То активизира балканската политика на Великите сили и разтърсва общественото мнение в Европа, което застава в защита на въстаналото население. Положението в Македония предизвиква активната европейска намеса. Разбира се, всяка от европейските държави е водена от своите политикоикономически интереси, които определят и позицията й на Балканите.

Нуждата от съществени и резултатни реформи изпъква още по-силно. Въпросът за реформирането на Европейска Турция не е нов за европейската дипломация. Още чл. 23 от Берлинския договор задължава Османската империя да проведе реформи, но султанът не се съобразява с него. Изработени са няколко проекта за реформи: Законът за вилаетите в Европейска Турция от 1880, реформеният проект от 22 април 1896 г., Виенската реформена програма от 8 февруари 1903 г. (тъй наречените пъдарски реформи).

Именно австро-унгарският реформен проект от февруари 1903 г. (предизвикан от Горноджумайското въстание – 1902 г.) поставя началото на „официалната намеса на европейските сили в македонското реформено дело”. Илинденско-Преображенското въстание е крах на тази програма[20]. След него България и Османската империя са „на ръба на войната”. Великите сили апелират към България за спокойствие и заявяват, че при евентуален военен конфликт те няма да я подкрепят[21].

Австро-Унгария и Русия са признати за „най-заинтересованите” държави за Балканите[22]. В качеството си на такива те се заемат с изработването на нов реформен проект. На 30 септември 1903 г. във Виена се провежда среща на руския император Николай II и министъра на външните работи на Русия Ламсдорф с австро-унгарския император Франц Йосиф и министъра на външните работи Голуховски. Разговорите продължават в градчето Мюрцщег, където се изработва новата реформена програма, наречена Мюрцщегска[23].

Султанът прави неуспешен опит да изпревари събитията, като обнародва в края на септември 1903 г. ираде за „незабавно прилагане на онези части от реформите, които не са приложени”. Предвижда се възстановяване на изгорените по време на въстанието къщи, унищожаване на разбойниците, осигуряване на помощ на завръщащите се бежанци, които трябва да предадат оръжието си и пр.[24]

Това ираде не е взето под внимание от европейските реформатори и на 22 октомври 1903 г. Портата получава новия реформен проект[25]. Недоволна от него, тя изпраща до посланиците на Русия и Австро-Унгария в Цариград – Зиновиев и Каличе, нота, в която съобщава, че реформите, предвидени във февруарския проект са „изцяло приложени” и изтъква желанието на султана да облекчи положението на населението[26]. С това Портата се надява, че двете Велики сили ще се откажат от въвеждането на нови реформи. Въпреки нежеланието си на 24 ноември с.г. Османската империя приема по принцип реформите, а в началото на декември 1903 г. приема окончателно Мюрцщегската програма[27].

Основните постановления на реформения проект са назначаването при главния инспектор на Румелийските вилаети Хилми паша на двама цивилни агенти от страна на Австро-Унгария и Русия, които са задължени да го „придружават навсякъде”, „да обръщат вниманието му върху нуждите на християнското население, да отбелязват злоупотребленията на местните власти, да съобщават съществуващите забележки на посланиците в Цариград и да донасят на правителствата си за всичко, което се случва в страната.” Мандатът им е две години. Предвижда се реорганизация на жандармерията, която „да бъде поверена на един генерал от чужда народност на служба при императорското правителство, при когото да бъдат аташирани военни лица на Великите сили и които ще разделят помежду си окръзите, гдето ще развиват деятелността си като контрольори, инструктори и реорганизатори.”[28]

Трета точка предвижда след усмиряването на страната, „изменение в териториалното разделение на административните единици, с цел да се групират по-правилно разните националности.”

В проекта са набелязани съдебни и административни реформи, а също така отпускане от турското правителство на средства за възстановяване на къщите, църквите, училищата на християнското население, за помощи и за подпомагане връщането на бежанците. В изгорените от турските войски и башибозуците християнски села жителите се освобождават от данък за една година. Формирането на башибозушки шайки да бъде забранено. Османското правителство се задължава да изпълни и предходната февруарска програма[29].

Реформите, предвидени в гореизложената програма са крайно недостатъчни за подобряване положението на българското население в Македония. Техен минус е липсата на ефективен контрол над властите и подчинената, а не ръководна роля, която имат цивилните агенти и жандармерийските офицери. В действителност изпълнителната власт остава в ръцете на главния инспектор, който е пряко подчинен на султана[30]. При изработването на проекта ясно личи почеркът на неговите съставителки Австро-Унгария[31] и Русия[32], които се обявяват срещу автономията на Македония. Не такава обаче е позицията на Англия, която се опитва да изземе от ръцете на Австро-Унгария ръководството на македонския въпрос. В този смисъл Англия прави предложения за разширяване на реформената програма и постепенно „въвличане на всички сили в последователната корекция на австро-руския проект”[33].

Важно е да се отбележи и отношението на България към Мюрцщегската програма. Очаквайки много по-радикални реформи, които да доведат до реално подобрение на положението на българите в Македония, българското правителство остава разочаровано от предложения проект. Неговата позиция ясно личи в наставленията на министър-председателя ген. Рачо Петров до българските дипломатически представители в столиците на Великите сили от 20 октомври 1903 г. В документа се казва, че Австро-Унгария и Русия „искат да положат основите на бъдещото си вмешателство в Турция, в ущърб на българските интереси”[34]. Отбелязва се, че е наложителна амнистия ”на всички ония, които са взели участие в смутовете и въстанието” и се критикува чл. 5, в който се говори за анкетна комисия за политическите престъпници. Според Рачо Петров цивилните агенти не са гаранция за „правилен административен ред” в страната. „Гаранция е назначението на един инспектор или губернатор, съвсем независим от Цариград. По отношение на чл. 3 е изказано недоверие в правилното административно разделение. Фактът, че Одринско не е включено в програмата също буди недоволство. Министър-председателят отбелязва, че българското правителство би предпочело учредяването на един общ контрол, упражняван от всички Велики сили – контрол, който би представлявал по-голяма гаранция за безпристрастие, отколкото предвзетите симпатии и антипатии на Австро-Унгария и Русия”[35]. Съмненията на българския министър-председател по отношение значимостта на цивилните агенти са оправдани и намират основания във времето.

Чл. 3 на Мюрцщегския проект за групирането на националностите във вилаетите предизвиква множество въпроси и тълкувания. Австро-Унгария се стреми да „насажда недоверие между балканските държави”. Сърбия и Гърция виждат в чл. 3 „проект за бъдещо деление на Македония на сфери на влияние”[36]. Интересно е мнението на българския търговски агент в Солун Атанас Шопов по този въпрос. В доклада си до МВнРИ от 17 декември 1903 г. той пише, че не се притеснява от точка 3 на Мюрцщегската програма, защото в Солунски, Битолски и Скопски вилает българите са малцинство. В такъв случай, според него е несполучливо да им се даде автономия. В състава им влиза не само Македония, но и Тесалия, Албания и Стара Сърбия. Що се отнася „само за Македония, от която има по една част и в трите вилаета..., тогава истина е, българите съставляват голямо болшинство и няма от какво да се боят.” Новото административно деление не би застрашило българската народност. Според него сполучливо административно разделяне, което да отговаря на географските и етнографски условия би било обособяването на Македония, Тесалия и Албания, вместо „Солунски, Битолски и Скопски вилаети”[37].

Определянето на реформените райони и конкретно изключването на Одринско от техния обсег е значителна слабост на проекта с неблагоприятни последици за българите. Провеждането на реформите се ограничава в части от вилаетите Скопски, Битолски и Солунски, които съставляват „същинска Македония” и където се е „простирала освободителната дейност и влиянието на революционната организация”[38].

На 8 януари 1904 г. в Солун пристигат цивилните агенти Мюлер и Демерик, съответно от страна на Австро-Унгария и Русия[39]. Ръководството на жандармерийската реформа е поверено на италианеца ген. Ди Джорджис. В началото на февруари 1904 г. е потвърдено и следното разпределение на жандармерийските сектори: Скопски санджак се поверява на австрийските офицери, Битолският – на италианските, Солунският – на руските, Серският – на френските, и Драмският – на английските[40].

На дневен ред идва и въпросът за прилагането на реформения проект, за очакваните или неочаквани резултати, за ефекта им върху българските общини и затова как самоуправителните ни институции се вписват в новите условия.

Реформената акция среща неофициалната съпротива на османската власт и явното й желание да забави и осуети преобразуванията[41]. Въпреки това обаче тя осъзнава необходимостта от съобразяване с европейските повели и въвеждане на Мюрцщегския проект. Обратното не е в интерес на Портата и на цялостното развитие на империята, която търпи множество критики от будната общественост в Европа във връзка с жестокото потушаване на Илинденско-Преображенското въстание. Но за въвеждането на реформите са необходими усилията на всички административни и управленчески нива в държавата, където именно е голямата слабост на Османската империя.

Анализ на ситуацията в този дух прави турският пълномощен министър в Атина в края на януари 1904 г. В поверителния си доклад до Външно министерство той отбелязва: „...освен главния инспектор и един-двама паши, които работят умело и присърце за прилагане на приетите реформи, останалите малки чиновници, като каймаками и нахийски мюдюри, поради невежеството и нехайството си пречат на тяхното прилагане и резултати не се добиват.” Решение на въпроса дипломатът вижда в подмяна на низшия административен персонал и подобряване на жандармерията, като се създаде „информационна служба, за да се следи за тежненията и чувствата на селяните.” Разбира се, подбудите са далеч от чистата хуманност. Мотивът е ясно изразен – да се неутрализира европейското обществено мнение, което може да стане единствено чрез прилагането на приетите вече реформи[42].

Основните проблеми, на които акцентира турският пълномощен министър в Атина попадат точно в целта, защото определено нивото на администрацията и жандармерията е много ниско. Това мнение се споделя и от Леон Ламуш – член на френската секция за реорганизация на жандармерията.[43]

Действително, реорганизация на жандармерията е наложителна. Планът за преустройството й е изработен от ген. Ди Джорджис и неговите помощници въз основа на критския жандармерийски правилник. Трудностите произтичат от различните условия, в които се намира Македония, която не е автономна. За разлика от Крит тук офицерите не са реални ръководители на институцията, а също така срещат твърдото противодействие на местните власти[44]. Примерите за това са многобройни. Друг характерен момент за Македония е минималният брой българи в жандармерията. Това се дължи на забраната, издадена от ВМОРО, поради факта, че жандармерията е чисто турска институция[45]. Не на такова мнение обаче е българският търговски агент в Солун Атанас Шопов, който смята, че „не е в интереса на работата” българите да отказват да се записват в жандармерията, полицията и администрацията. „Напротив, трябва да се гледа да влязат по-добри елементи в тия ведомства..., да преобладае българският елемент в тях.” Според Шопов неучастието на българите в тези институции само ще даде претекст Турция да отхвърли от себе си вината за неизпълнението на реформите[46].

Идентична е и позицията на министър-председателя ген. Рачо Петров, който в писмото си от 7 февруари 1904 г. до търговския агент в Битоля подчертава, че отказът на българите да служат като стражари е недалновиден и вреден за положението на българското население. С това „българите ще дадат възможност на чуждите елементи да заемат местата им и това обстоятелство ще се отрази зле не само там на мястото, но и вън, а неприятелите ни ще имат още един случай повече да експлоатират с въпроса за числеността на българите в Македония”. Той съветва търговския агент да настоява пред консулите и цивилните агенти „християните стражари да бъдат въоръжени и третирани наравно с мюсюлманските...”[47]

В същия дух е и предписанието от 12 февруари 1904 г. на председателя на Солунската община йеромонах Неофит до митрополитите и общинските председатели в Солунски вилает. В него йеромонах Неофит припомня, че още Февруарските реформи от 1903 г. предвиждат реорганизация на жандармерията и полицията, в които да бъде представено и местното българско население. Властите обаче не се съобразяват с горните постановления и българите от Солунски вилает са били представени минимално в тези институции и то от „най-развалени, долни и пияници, които в жандармерията и полицията не се движат от чувство да помогнат на населението и властта за изпълнение на реда и законите, а просто в това виждат само средство да прехрана.” В Мюрцщегския проект точката за реформата в жандармерията е разширена и е предвидено местното население в нея да е представено пропорционално на народността, езика и вероизповеданието. Солунският председател смята, че в момент, когато европейските реформатори в лицето на ген. Ди Джорджис и неговите помощници изработват правилника за тази институция българите трябва да проявят активност и да изкажат гласно своята позиция. В този смисъл йеромонах Неофит предписва на църковните общини във вилаета да вземат следните мерки: 1. Да протестират пред Хилми паша и пред цивилните агенти, че българският елемент не е бил зачетен през Февруарските реформи, което не трябва да се допуска при настоящите и българите да имат достойно представителство в тези институции. 2. Българските митрополии и църковни общини да подготвят списъци с кандидати за полицаи и жандарми. Това да са лица с „доказана честност”, които да се ръководят не от мисълта за прехраната, а от желанието да бъдат полезни на сънародниците си. Важно уточнение е, че те не трябва да са компрометирани пред властите. В предписанието председателят съветва всяка каза да състави отделен списък с двойно повече имена, отколкото се падат в момента, който да бъде предаден на надлежното място със специален такрир, когато стане необходимо[48].

Още през януари 1904 г. по настояване на цивилните агенти Хилми паша отправя няколко циркуляра до вилаетските управления: 1. По възможност по-скоро да приключи разглеждането на делата на затворените по политически причини българи; 2. Да се вземат мерки изборът на мухтарите в началото на март да стане при най-голяма свобода и редовност; 3. Да не се създават затруднения на бежанците, които желаят да се завърнат в Отечеството[49]. Солунската община своевременно изпраща тази информация до българските църковни институции във вилаета: до митрополитите в Струмица и Неврокоп и до председателите на църковните общини в Енидже-Вардар, Воден, Гевгели, Кукуш, Дойран, Петрич, Демир-Хисар, Мелник, Сяр и с. Зарово, Лагадинско. Те, от своя страна, трябва да оповестят сред населението в епархиите или казите тези предписания и да следят за тяхното изпълнение. В случай, че констатират нарушения и пречки от страна на местните власти и чиновниците при изпълнението на заповедите, митрополитите и общинските председатели трябва да съобщят това на Солунския председател йеромонах Методий[50]. Тук отново виждаме Солунската община да се изявява в качеството си на централна църковна институция, каквито позиции има още от времето преди въстанието. Нейната важна роля в случая се подсилва и от факта, че цивилните агенти са установили своето седалище в Солун и близостта до тях е от изключителна важност за успеха на екзархийското дело.

Българските общини се очертават като основен фактор за поддържането на духа и народността на българите в Македония и в годините на Мюрцщегските реформи. Те са не само най-близо до населението но са и негови преки представители както пред властта, така и пред европейските реформатори. Тяхна отговорност е да наблюдават и да контролират доколко предписаните в проекта реформи се прилагат на практика и да сигнализират своевременно при всички констатирани нарушения.

В тази връзка на 5 февруари 1904 г. солунският председател изпраща писмо до българските митрополии и общини във вилаета, в което изтъква необходимостта населението да проявява активност в защита на своите права[51]. В този смисъл от изключителна важност е изпращането на оплаквания от пострадалите лица до няколко инстанции: местния каймакамин, главния инспектор и цивилните агенти. Произшествията не бива да остават незабелязани, още повече, че една от идеите на въведените Мюрцщегски реформи е установяването на ред, спокойствие и справедливост в Македония и умиротворяването на провинцията. Йеромонах Неофит съветва самите потърпевши да изпратят оплакванията с подробно описание на произшествието, виновниците и всички факти и лица, които могат да послужат за доказателство при установяване истинността на събитието. Задачата на митрополиите и общините е да оповестят тази разпоредба между населението съответно в епархията или казата и да го стимулират да сигнализира чрез жалби за всички нередности. Трите прошения трябва да се изпращат едновременно, без да се чака резултат от оплакването до каймакамина. Те може да се отнасят и до минали нарушения, които и в настоящия момент могат да бъдат доказани, и за които пострадалият не е получил удовлетворение, в случай, че е сигнализирал своевременно на местната власт. Йеромонах Неофит подчертава, че самите църковни общини, градски и селски могат да изпращат прошения относно спорни църковни, училищни и други обществени сгради, „похитени от пропагандите, или направо, или с помощта на местната власт." Солунският председател моли митрополитите и другите общински председатели да го информират регулярно за отправените оплаквания с описание на случилото се[52].

Изпращането на прошения от населението до цивилните агенти и до главния инспектор се очертава като изключително важна мярка, която българските църковни институции могат да предприемат за защита на правата си и за прилагане на реформите. На същото мнение е и княжеският търговски агент в Солун, който в писмото си от 18 януари 1904 г. до търговските агентства в Сяр, Битоля и Скопие отделя място на самата процедура по изпращането на прошенията (спомената вече по-горе в изложението) и отбелязва необходимостта за тях да се съобщава както на Солунската община, така и на БТА – Солун, за да следят хода на делата[53].

Интересно е да де види как точно се процедира от страна на цивилните агенти и главния инспектор при получаването на оплакванията и какви отношения са установили те помежду си. Атанас Шопов описва механизма на действие: след проучване на прошенията цивилните агенти правят постъпки по всеки един въпрос пред Главния инспектор, който впоследствие им отговаря какви разпореждания съответно е направил. Цивилните агенти обаче нямат възможност да проверяват дали хората, отправили прошенията са удовлетворени. Предвид гореизложеното те препоръчват в случаите, при които жалбите са останали без последствия, те да бъдат подновени[54].

На 2 март 1904 г. търговският агент в Солун уведомява МВнРИ, че „между цивилните агенти и главния инспектор Хилми паша продължава да съществува пълна хармония". Цивилните агенти не пропускат случай да похвалят готовността и безпристрастността на Хилми паша по разни въпроси. В същото време те се оплакват, че получават твърде много прошения и не успяват да ги проучат и разрешат. Най-голяма надежда за умиротворяване и въдворяване на законност в страната те възлагат на жандармерийските офицери[55].

Българското население също възлага надежди на европейските офицери, очаквайки от тях защита. Потвърждение на горното е активността на българите в Неврокопско, които още с пристигането в града през май 1904 г. на френския офицер започват да го посещават и да подават жалби. Обещанията на французина за безпристрастност по отношение на различните народности вдъхват надежда, но изискването за използване на френски и турски език в прошенията очевидно създава трудности[56].

Доколко обаче европейските офицери успяват да се справят със задълженията си, е отделен въпрос, който до голяма степен зависи от условията, които са им създадени от страна на управляващите. Не може да се каже, че този апарат функционира във вилаетите в приятелска среда. Поведението на властите предизвиква не само недоволство, но и отчаяние у някои, какъвто е случаят с италианския полковник Албера (шеф на италианската мисия от април 1904 г.)[57] Спънките, които Хилми паша прави на европейските реформатори, са плод на неговата целенасочена политика на неглижиране на техните правомощия. В този дух в доклада си от 6 април 1904 г. до Високата порта той заявява, че чуждите офицери имат грижата за организацията на жандармерията, „а не да покровителстват едни или други". Това изявление е в резултат на получените сведения за тяхно покровителство на българите, желаещи да преминат под ведомството на Екзархията. В тази връзка главният инспектор прави постъпки пред ген. Ди Джорджис да забрани на „офицерите да се месят в работи извън тяхната компетенция"[58]

Критична е оценката за жандармерийската реформа на княжеския търговски агент в Солун, който споделя, че „чуждите офицери полагат голямо старание по този въпрос, но им се отдава трудно и мудно". Самият генерал Ди Джорджис като че ли не иска да се придържа към ясното предписание на Мюрцщегските реформи относно процента на народните елементи в жандармерията. Според февруарските реформи от 1903 г. жандармерията трябва да се състои от християни и мюсюлмани в аналогична пропорция с населението на определен район. Съгласно това предписание по-голяма част от състава й би трябвало да е от християни, но в действителност е обратно. Самите цивилни агенти в изложението си отбелязват, че християнският контингент в жандармерията към настоящия момент възлиза на 23% от целия състав. В този процент българският елемент влиза случайно и като изключение. Огромното мнозинство от този малък процент са гърци и гъркомани[59].

Подобна е и позицията на българския търговски агент в Сяр Т. Марков, който подчертава, че твърдението за наличието на 23% християни в жандармерията не е вярно и допълва, че в Серски санджак, който заема голяма част от Солунски вилает, християните се едва 8%. Това са хора, които по заповед на Хилми паша (още преди пристигането на френските офицери) са „набрани от кол и от въже, преимуществено гърци и гъркомани и от най-развалените елементи." Промяната се състои в това, че са заменени някои от неграмотните офицери с грамотни и грубото им отношение към населението е намаляло. Обяснение за горното се намира в правомощията на френските офицери да искат уволнението на всеки провинил се в беззаконие[60].

Критиките към прилагането на Мюрцщегските реформи от страна на княжеските търговски агенти, Екзархията и Солунската община не засягат само жандармерийските преобразувания, но и останалите точки от проекта. Независимо от факта, че в рапорта си относно хода на реформеното дело в края на 1904 г. цивилните агенти изказват своето задоволство от свършената работа, не такава е позицията на българските институции.

Месеци по-рано (в писмото си от 4 март 1904 г. до МВнРИ) княжеският търговски агент в Солун уведомява министъра на външните работи, че в Солунския вилает нищо не е направено по въпроса за построяването на къщи в изгорелите села и по удовлетворяване на многобройните оплаквания[61]. По-добро е положението в Битолския и Скопския вилаети, където са раздавани малки помощи[62]. „Цивилните агенти сигурно са правили множество постъпки пред Хилми паша по оплакванията на населението, но засега няма никакви резултати”, пише Атанас Шопов и добавя, че съществуват съмнения, че Хилми паша умело мами европейските реформатори, а те нямат възможност да го проверяват[63]. Равносметката относно резултатността от работата на цивилните агенти не е никак добра. От изброените в тяхното изложение получени около 600 жалби и прошения едва ли и 1/10 са удовлетворени[64].

Идентична е и констатацията на княжеския търговски агент в Сяр, отнасяща се за подведомствения му район, който отбелязва, че „От всички подадени прошения, които възлизат на повече от 100, нито едно не е удовлетворено. Изключение правят полуразрешените жалби на селата Спатово и Равна, на които се разреши мюнавебе за църквата.” По-маловажните въпроси, които са били третирани направо между френските офицери и местните власти, са били решавани в повечето случаи благоприятно за просителите. От дейността на цивилните агенти в района на Сярското агентство не е постигнат решително нито един резултат. Т. Марков подчертава, че от тази бездейност са недоволни всички българи, включително и френските офицери[65].

Един от главните въпроси, които вълнуват българското население, общините и Екзархията е църковно-училищният. Важността му се определя както от ролята му за съхраняване на народностното чувство у българите, така и от значимостта му за самото население, което вижда именно в лицето на църквата и училището опора и закрила. Постигнатото до момента е плод на дългогодишната последователна, неуморна работа на всички екзархийски органи в Македония. Въстанието нанася сериозен удар върху много от постиженията на църковно-училищното и общинско дело - значителен брой църкви и училища са затворени, а учители и свещеници – арестувани, интернирани и препятствани да упражняват професиите си. В Македония е въведен принципът за запазване на църковното статукво[66], възприет от главния инспектор на Румелийските вилаети Хилми паша. Той се изразява в запазване на духовното ведомство на селата от времето преди събитията от 1903 г. Като мотив за това свое решение управляващите изтъкват насилието, извършвано от четите, с цел селата да променят своето досегашно духовно ведомство. Прилагането на този принцип се извършва изцяло в ущърб на българите във вилаетите и е породен от желанието на властта да ограничи обединяването на българския елемент, признаци за което са налице още след въстанието.

Обнадеждени от въвеждането на Мюрцщегските реформи, жителите на много, насила отказали се от Екзархията села, отново припознават родното духовно началство. Техният брой расте през 1904 – 1905 г. и надвишава внушителната цифра двеста, което е показателно за значимостта на този процес. Естествено това поражда в управляващите страх, че българският елемент ще нарасне значително, имайки предвид неговото болшинство в Македония, което крие реална опасност за властта. Подбуден от този факт главният инспектор взима мерки за ограничаване и спиране на движението по отказване на селата от Патриаршията, изразяващи се в отхвърляне на прошенията, с които селата се отричат от Цариградската патриаршия. Съшевременно санкционира новоотказалите се села, закривайки техните църкви и училища или предавайки ги на малцинството гъркомани, а също така забранявайки на свещениците и учителите да практикуват професията си. За съжаление тормозът над тези селища не е инцидент, а масова практика, при това старателно подготвена и прилагана планомерно, която се превръща и в основна характеристика на управлението в Македония в първите години след Илинденско-Преображенското въстание. Разбира се, пристрастието на Портата към Патриаршията не е породено от загриженост, а от конкретните политически интереси на империята и от желанието й да контролира подчинените народности, търсейки така нужния й баланс.

За съжаление именно църковно-училищната тема в Македония се оказва една от най-проблематичните за реформаторите, които реално не взимат мерки за нейното разрешаване. В рапорта си от 30 ноември 1904 г. до Гр. Начович, Атанас Шопов отбелязва, че църковно-училищният въпрос е основният, който предизвиква недоволство. Проблемите са толкова много, че нарушават мира и тишината в провинцията. До тях цивилните агенти не са се докосвали, въпреки че са могли безпристрастно и с добра воля да поставят ред, с което да постигнат известно удовлетворение в страната[67]. При посещението си в българското търговско агентство в Солун през март 1904 г. австрийстро-унгарският цивилен агент Мюлер споделя с Ат. Шопов за трудностите, които той и Демерик срещат при разрешаването и удовлетворяването на оплакванията на населението по църковно-училищни работи. Жалбите са справедливи, но в началото на прилаганите реформи цивилните агенти нямат нужната сила и средства за разрешаването им. Агентите срещат противодействие от много страни. Мюлер заявява, че поддържа прилагането на принципа за статуквото, но при условие, че той се приложи след няколко месеца, когато реформаторите ще имат повече средства на разположение да осъществяват контрол. (Има се предвид жандармерията под командата на европейските офицери)[68].

Изключително критичен към отношението на цивилните агенти по църковно-училищния въпрос е председателят на Солунската община йеромонах Неофит, който в рапорта си до екзарх Йосиф от 11 юли 1907 г. пише, че българите останали излъгани в надеждите си, че с провъзгласяването на Мюрцщегските реформи животът им ще се подобри. С вяра в това населението започва да изпраща писмени прошения да не му се пречи да изповядва своята народност, да му се върнат несправедливо отнетите църкви и училища, да се ограничат произволите и грабежите, да се даде право на християните пъдари да носят оръжие, да се премахнат несправедливите данъци и пр.[69]

Един от най-важните въпроси, споменати по-горе, който реформаторите е трябвало да разрешат е този за отнетите български църкви и училища от мнозинството екзархисти и предадени на малцинството патриаршисти и за безпрепятственото преминаване на българското население към Екзархията, което е гаранция за свободното изповядване на народността. „За голяма изненада на всички ни", пише йеромонах Неофит, реформаторите протакат с години решаването на въпроса и под предлог за опасност от създаване на безредици се обявяват за запазване на статуквото. В същото време всички оплаквания на българите от гръцкия терор винаги са изслушвани с внимание от реформаторите, но без положителни резултати. Това дискредитира реформаторското дело в очите на българското население[70].

Оценките на Екзархията, общините и българските търговски агентства за резултатността от реформената акция са определено негативни, с ясно изразено разочарование от дейността на цивилните агенти. Налице са явни разминавания между поставените цели и задачи в програмата и реално постигнатото. Неоспоримото право на българските общини да развиват своята църковно-училищна и народностна дейност в нормални условия отново е пренебрегнато. Надеждата им, че ще могат да се развиват в гарантирана от европейските реформатори „приятелска среда", се оказва до голяма степен илюзорна.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944*. Т. III, Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903-1919. София, 1993.

[2] **Силянов, Хр**. *Освободителните борби в Македония*. Т. I-II. София, 1983, Фототипно издание.

[3] **Попов, Р.** *Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция (1903-1908)*. София, 1974.

[4] **Вечев, Д.** Реформите в Европейска Турция и руско-българските отношения (нач. На XX в.) - *Векове*. 1980, кн. 2, 15-23; Русия и българският национален въпрос. - *България 1300. Институции и държавна традиция*. т. 3. 1983, 223-229.

[5] **Пантев, А.** Англия и реформената акция в Европейска Турция. - *ИПр*. 1971, кн. 6, 3-33.

[6] **Самарджиев, Б**. Англия и някои проблеми на реформеното дело в Македония през 1903-1908 г. - *ИПр*. 1984, кн. 6, 24-43.

[7] **Германов, С.** Македонският въпрос в британския парламент (1902-1912). - *МПр*. 1992, кн. 2. 64-89

[8] *Македония и Тракия в борба за свобода (краят на XIX - началото на XX в.) Нови документи*. Съст. **Георгиев, В., С. Трифонов,** 1995; *Екзарх български Йосиф I. Писма и доклади*. Съст. **Георгиев, В., С. Трифонов,** 1994; *Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902-1904. Дипломатически документи*. София, 1978; *Документи за положението на българите в Македония, началото на XX в.* Съст. **Щерионов, Щ., К. Джонев**, 2001; *Документи за българската история*. Т. IV, ч. II, *Документи из турските държавни архиви 1863-1909*. съст. **Дорев, П.** София, 1942.

[9] Пак там, т. II, с. 1.

[10] *Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902-1904. Дипломатически документи*. София, 1978, 515-516, док. 196. Такива са сведенията на българския търговски агент в Солун Атанас Шопов по отношение на положението в Солунския вилает.

[11] **Трайков, В**. Бежанският въпрос преди и след Илинденско-Преображенското въстание. – В: *80 години Илинденско-Преображенско въстание*. София, 1988, с. 507. В пределите на българската държава търсят убежище близо 32 хиляди души главно от Одринска Тракия и североизточна Македония – Разложко, Неврокопско, Сярско. Но има и много бежанци от по-отдалечените райони на Македония – Битолско и Костурско. Трябва да се отбележи, че една малка част от бежанците се настаняват в Румъния, Сърбия и Словения. Няколко хиляди души емигрират в Америка веднага след въстанието, като броят им непрекъснато се увеличава и няколко години по-късно надминава 70 000 души. Това са хора главно от западните части на Македония.

[12] **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 7. Председател на Благодетелното дружество е проф. Д. Агура.

[13] **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** *Македония и Тракия*, 212-213, док. 132; На 30 септември 1903 г. ген. Рачо Петров се обръща с молба до Пелагонийския митрополит Григорий да оглави комисията. За нуждите на комисията българското правителство изпраща 10 000 лева на управляващия княжеското търговско агентство в Битоля. В началото на ноември 1903 г. Пелагонийският митрополит Григорий заминава за Костурско, за да изпълни мисията си, с. 212-214, док. 133, 134, с. 224-226, док. 142; На 13 февруари 1904 г. МВнРИ изпраща две идентични писма до Неврокопския митрополит Иларион и до Охридския митрополит Методий, с които ги уведомява за отпуснатите от българското правителство суми за пострадалите българи – 15 000 златни лева за пострадалите от Неврокопска епархия и 30 000 златни лева – за тези от Охридска епархия. Парите ще бъдат внесени чрез Екзархията, а за раздаването им ще се съставят комисии под тяхно председателство, *ЦДА*, ф. 246К, оп. 1, а.е. 242, л. 115-116; 117-118.

[14] **Георгиев, В., Ст. Трифонов** *Македония и Тракия,* 337-339, док. 169 Записът трябва да е специално подготвен за целта, обгербван, номериран, датиран, подписан и изпълнен на двата езика.

[15] *Църковен архив*, кн. III, С. 1931, с. 324-337 Поверителна записка на екзарх Йосиф до МВнРИ от 23. VI. 1903 г., която представлява и съдържанието на Меморандума на българското правителство от 10 август 1903 г., изпратен до Великите сили, отнасящ се за отчаяното положение на българите в европейските вилаети на Османската империя.

[16] **Снегаров. И.** Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. - *Църковен вестник*, кн. III-V, 1929, 152-153.

[17] Пак там, с. 160-161 Те отказват да му дадат 50 турски лири откуп и затова са изпратени вързани в с. Лепчища при „усмирителя на революционното движение" Мюшур паша.

[18] *Църковен архив*, кн. III, С. 1931, 324-337. Поверителна записка на екзарх Йосиф до МВнРИ от 23.

VI. 1903 г., която представлява и съдържанието на Меморандума на българското правителство от 10 август 1903 г., изпратен до Великите сили, отнасящ се за отчаяното положение на българите в европейските вилаети на Османската империя.

[19] Пак там, 324-337.

[20] **Попов, Р.** Цит. съч., с. 52, 56.

[21] **Вечев, Д.** Реформите в Европейска Турция, с. 21.

[22] **Силянов, Хр**. Цит. съч. т. II, с. 37; В разговора си с германския император Вилхелм II министърът на външните работи на Австро-Унгария Голуховски казва, че за споразумението с Русия действат две съображения: да не се допусне Русия сама да напредне на Балканите и противоречията между Австро-Унгария и Италия (Освободителната борба...Дипломатически документи, с. 481-482, док. 183)

[23] **Силянов, Хр.** Цит.съч., с. 39.

[24] Пак там, с. 41; **Дорев, П.** *Документи за българската история*. с. 229, док. 398.

[25] **Попов, Р.** Цит. съч., с. 66.

[26] *Освободителната борба*. Дипломатически документи, с. 496-500, док. 189.

[27] **Попов, Р.** Цит. съч., с. 69.

[28] **Георгиев, В., Ст. Трифонов,** *История на българите 1878-1944 в документи.* София, 1996, 488-489 - Мюрцщегска програма. Изработването, същността и прилагането на Мюрцщегските реформи са подробно изследвани от Р. Попов в кн. „Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908. Отделни проблеми, свързани с реформеното дело също са били обект на научен интерес от различни автори. Поради това настоящата статия няма да разглежда подробно Мюрцщегските реформи, а ще акцентира на някои моменти, които имат пряка връзка с темата на изследването.

[29] Пак там, 488-489.

[30] **Силянов, Хр.** Цит. съч., 43-45.

[31] Австро-Унгария вижда в реформената акция възможност „да се разсрочи разпадането на Турция и да се постигне равномерно разпределение на турското наследство в Европа при евентуално бъдещо разпадане на Османската империя” (**Попов, Р**. Цит. съч., с. 74); За нея автономията на Македония също е неприемлива. В края на септември 1903 г. в разговора си с германския император Вилхелм II, министърът на външните работи на Австро-Унгария изрично отбелязва, че „немислимо и напълно противно на интересите на двете сили на Антантата е създаването на една автономна Македония, обединяваща трите вилаета, което с течение на времето би трябвало да доведе до присъединяване на Македония към България. Такова едно едностранно значително уголемяване на княжеството би довело до чувствително нарушаване на равновесието на Балканите, каквото равновесие би трябвало да се стремим да запазим при всякакви обстоятелства”(*Освободителната борба.* Дипломатически документи, с. 477-485, док. 183). Изказването на Голуховски разкрива линията на поведение на виенската дипломация да не допуска задълбочаване на реформите, което би могло да доведе и до автономия на областта.

[32] **Вечев, Д.** Русия и българският национален въпрос в края на XIX- нач. На XX в., - *България 1300. Институции и държавни традиции*. Т. 3. София, 1983, 223-229. За Русия автономията е неприемлива, защото с нея се нарушава политическото равновесие и най-многобройната народност в Македония – българската може да заеме доминиращо положение. Нарушаването на статуквото ще принуди Русия да активизира политиката си на Балканите в момент, когато тя е ангажирана в Далечния Изток (руско-японската война 1904 г.), а това не е в неин интерес. Тя се опасява и от намаляване на привързаността на България към нея при евентуалното разширяване на княжеството за сметка на Османската империя.

[33] **Пантев, А.** Цит. съч., с. 29; **Самарджиев, Б.** Англия и някои проблеми на реформеното дело в Македония през 1903-1908г., - *ИПр*., 1984, кн.6.

[34] **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 45.

[35] Пак там, с. 45; *Освободителната борба*. Дипломатически документи, 494-495; **Оманова, Р**. *Второто Стамболовистко правителство и реформите в Европейска Турция, в България и Балканите 681-1981.* София, 1983, с. 417.

[36] **Попов, Р.** Цит. съч., с. 75.

[37] *Освободителната борба*. Дипломатически документи. 538-540, док. 203.

[38] **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 51; Извън реформената акция остават Одринско и санджаците със смесено албанско и сръбско население (Ипек, Призрен, Прищина), трите санджака, окупирани от Австро-Унгария след Берлинския конгрес (Ташлиджа, Сеница и Нови пазар). От Битолски вилает са изключени санжаците Серфидже, Елбасан и Дебър, както и по-голямата част от санджака Корча. – **Попов, Р.** Цит. съч., с.75.

[39] **Силянов, Хр**. Цит. съч., с. 49. Цивилните агенти и аташираните към тях чиновници са „измежду най-подготвените лица”. Хайнрих Мюлер-Рогой и Демерик са отлично осведомено по Македонския въпрос.

Мюлер е служил в австрийските консулства в Европейска Турция, бил е консул и в Одеса. Първият му помощник Алфред Рапопорт е бивш вицеконсул в Албания и Багдад. Демерик пък е бивш вицеконсул в Солун, Битоля и Ниш и генерален консул в Бейрут. Неговият помощник А. Петряев е бил драгоманин в Цариградското посолство и управляващ вицеконсулството в Призрен.

[40] Пак там, с. 51; **Попов, Р.** Цит. съч., 77-82.

[41] *Освободителната борба.* Дипломатически документи, с. 546, док. 207. Италианският министър на външните работи Титони споделя същото мнение през януари 1904 г. с българския дипломатически агент в Рим Д. Минчович, не скривайки трудностите, които Турция създава на европейските държави и в частност на Италия при реализирането на реформите. В конкретния случай това се изразява в спънките, които османското правителство създава при назначаването на ген. Ди Джорджис за ръководител на жандармерията, а също и по отношение на назначаването на полковник Синьориле за негов помощник.

[42] **Дорев, П.** *Документи за българската история*. 233-234, док. 407.

[43] **Ламуш, Л**. *Петнадесет години Балканска история 1904-1918*, София, 1930, с. 33. Авторът прави портрет на турските „заптиета" – „хора без всякакво образование, много често в напреднала възраст и със съмнителна честност. Много зле плащани...те живееха или с бакшишите... или от рушвети. Офицерите...биваха често хора без всякакво образование...По отношение на гражданските власти те имаха едно положение на пълна подчиненост, унизителна дори и съвсем не отговаряща на служебната им степен."

[44] **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 88.

[45] Пак там, 89-90.

[46] *Освободителната борба*. Дипломатически документи, с. 537-538, док. 202.

[47] **Георгиев, В., Ст. Трифонов** *Македония и Тракия,* 238-239, док. 153

[48] *ЦДА*, ф. 246К, оп. 1, а.е. 242, л. 35.

[49] *ЦДА*, ф. 334К, оп.1 ,а.е. 124, л. 21-22.

[50] *ЦДА,* ф. 246К, оп. 1, а.е. 242, л. 33-34.

[51] *ЦДА*, ф. 246К, оп. 1, а.е. 242, л. 38-39.

[52] Пак там, л. 38-39 Прошението до цивилните агенти, написано на български език и до Хилми паша, трябва да бъде изпратено като препоръчано писмо с обратна разписка или телеграфически, ако лицето има такава финансова възможност.

[53] *ЦДА,* ф. 334 К, оп. 1, а.е. 124, л. 14-15 Атанас Шопов допълва, че оплаквания до цивилните агенти вече са изпратени от председателите на българските църковни общини в Петрич и Дойран по въпроса за забраната на българските учители в каазите им да учителстват без лична гаранция.

[54] *ЦДА*, ф. 334 К, оп. 1, а.е. 124, л. 25-26.

[55] *ЦДА*, ф. 334 К, оп. 1, а.е. 124, л. 27-30. Не трябва да се пренебрегва и фактът, че солунският валия Хасан Фехми паша агитира и по всякакъв начин гледа да осуети много от труда и старанията на Главния инспектор и на цивилните агенти.

[56] *ЦДА*, ф. 246К, оп. 1, а.е. 257, л. 90.

[57] **Силянов, Хр.** Цит. съч., 80-81.

[58] **Дорев, П.** *Документи за българската история,* 239-340, док. 416.

[59] *ЦДА*, ф. 334К, оп. 1, а.е. 124, л. 69-72 Писмо на Ат. Шопов до Гр. Начович (БДА – Цариград) от 30 ноември 1904 г., в което Шопов дава обяснения по точките от рапорта на цивилните агенти за прилагането на реформите

[60] *ЦДА,* ф. 334К, оп. 1, а.е. 124, л. 73-74. Писмо на Т. Марков (БТА – Сяр) до БДА – Цариград от ноември 1904 г.

[61] *ЦДА,* ф. 334, оп. 1, а.е. 124, л. 32-33

[62] *ЦДА,* ф. 334, оп. 1, а.е. 124, л. 36-37 Според информацията на БТА Солун в Битолския вилает турските власти са раздавали малки помощи на някои от нуждаещите се: по 16 гроша месечно на семейство за прехрана и в някои места за построяване на къщи – на семейство по 1 - 1 ½ лира, а в някои случаи по 3 бели меджидии.

[63] *ЦДА*, ф. 334, оп. 1, а.е. 124, л. 32-33 Дългогодишната „Струмишка черковна афера" също няма положителен завършек, тъй като на българската община не е дадено още разрешение да си построи църква. Мястото, на което е трябвало да се изгради църквата, е купено преди години по указание на правителството.

[64] *ЦДА,* ф. 334, оп. 1, а.е. 124, л. 69-72.

[65] *ЦДА,* ф. 334, оп. 1, а.е. 124, л. 73-75 По думите на един от френските офицери, чрез тях са били изпратени около 200 жалби и само за една е била наредена анкета, резултатите от която са останали без последствия. Т. Марков подчертава: „Нито умирение е достигнато, нито подобрение е направено, нито жандармерията е реорганизирана съгласно Мюрцщегските реформи, нито е чут гласът на притиснатите и онеправданите."

[66] **Лельова, Р**. Запазване на църковното статукво в Македония след Илинденско-Преображенското въстание – принципен въпрос или тактически ход. - *От регионалното към националното – история, краезнание, музейно дело*. Велико Търново, 2012, 110-117.

[67] *ЦДА*, ф. 334, оп. 1, а.е. 124, л. 69-72.

[68] *ЦДА,* ф. 334К, оп. 1, а.е. 124, л. 39.

[69] *ЦДА,* ф. 246К, оп. 1, .а.е. 290, л. 68-111.

[70] Пак там, 68-111.

BULGARIAN MUNICIPALITIES IN MACEDONIA – BETWEEN THE OTTOMAN REIGN AND THE EUROPEAN REFORMERS

Rositsa Lelyova

Abstract

The Ilinden-Preobrajenie rebellion 1903 activates the Balkan policy of the Great powers and accelerate their role in solving the Macedonian issue. This reflects in the Mursheg reform program from the end of the same year. Civil agents from Austro-Hungary and Russia and police officers from several European cities settle in the municipalities. In the new circumstances the Bulgarian municipalities, hoping to improve their position in Macedonia, begin to rebuild the structure that was demolished by the rebellion and to activate their educational activities performed by the church. Regretfully the big expectations do not fulfill. The conflict with the local authorities do not settle down and the foreign propaganda accelerate. The principle of retaining of the status of the church was involved which is acting against the interest of the Bulgarian population. Quite logically the Bulgarian municipalities turn for help to the civil agents regarding them as a support from Europe which was engaged in improving the situation in the vilayets. Thus the most popular legal institutions in Macedonia continue to defend their rights relying on the support of the European reformers.

УЧИЛИЩНИЯТ МУЗЕЙ В СОФИЯ (1905 – 1945)

Вера Бонева

Идеята за създаване на музей на българското образование присъства в националното публично пространство още през 80-те години на XIX век. Тя намира израз в решенията на Учителския събор в Русе, проведен през 1882 г. Делегатите, участващи в работата на този събор, взимат решение за създаване на окръжен училищен музей. Форумът приема и устав, в който са предписани образователни, библиотечни и типично музейни функции на планираното хранилище на културни ценности, свързани с развитието и актуалното състояние на училищното дело в хинтерланда на град Русе. Полезната идея не намира реализация поради липса на материални и кадрови ресурси[1]. Без траен резултат остава и аналогичната инициатива на педагозите от Априловската гимназия в Габрово, които през 1884 г. взимат официално решение за създаване на училищен музей. За нуждите на сбирката със „старини“ е отделено специално помещение на втория етаж на училището, и дори е определен отговорник – учителят Стефан Ватев, който би трябвало да се грижи за фонда. Скоро обаче идеята е изоставена, а сред малкото събрани музейни предмети фигурират единични материали, свързани с историята на учебното дело в региона[2].

Успоредно със споменатите локални инициативи се правят първите опити за конципиране на педагогически музей в национален план. През 1890 г. Министерството на народното просвещение (МНП) подготвя програма за изучаване на учебното дело в страната. Съществен елемент от фундамента на тази програма е създаването на музейна колекция с веществени паметници, документи и книги, свързани с развоя на този ключов обществен сектор. С оглед реализиране на този проект през 1891 г. е издадено и разпространено окръжно писмо на МНП, в което са дадени насоки за създаването на общодържавен историко-педагогически музей, който да се превърне в хранилище на ценности и знания за миналото на българските училища, учители и образователни традиции[3]. Независимо от разпоредителния тон и конкретното съдържание на споменатия административен документ, до началото на XX век до реални стъпки в очертаната насока така и не се стига.

Идеята за създаване на училищен музей е подета отново от проф. Иван Шишманов още през 1903 г. Непосредствено след като влиятелният учен заема поста министър на народното просвещение, той възлага на служителя в МНП д-р Харалан Иванов да посети училищните музеи в Австрия и Германия и да конкретизира програмата за създаване на аналогична българска институция[4]. Подготвителната дейност е завършена за по-малко от две години. Освен опита на двете посочени страни, са проучени позитивните практики, съпътстващи работата и на други популярни училищни музеи в Европа и Америка, устроени в Лондон, Брюксел, Цюрих, Амстердам, Петербург, Торонто[5].

На 23 април 1905 г. новият музей е открит официално в присъствието на министър Иван Шишманов, столични педагози и високопоставени държавни служители. Церемонията се провежда в специално отредената за нуждите на учредената институция самостоятелна сграда, намираща се на тогавашната улица „Княз Борис“, днешна „Пиротска“. В нея музеят е разполагал с 14 самостоятелни помещения за фондохранилища, експозиция, административни канцеларии. На тържеството по случай откриването на Училищния музей д-р Харалан Иванов държи промислена и мотивирана реч, в която представя очакваните публични ползи от съществуването на новото образователно средище. Ораторът изразява надежда, че концентрирането на материали, свидетелстващи за развоя и съвременното състояние на учебното дело, във фонда, библиотеката и експозицията на музея представлява градивна предпоставка за популяризиране на най-полезните образователни идеи и практики. Той постулира, че българският Училищен музей трябва да има три отдела – Исторически отдел, Педагогическа библиотека и отдел „Сбирки от учебни помагала и училищна покъщнина”. По всичко личи, че акцентът е поставен върху учебната книжнина, учебните помагала и учебната документация, свързани най-вече с текущия образователен процес. Не са пренебрегнати и паметниците от миналото, които подлежат на събиране, обработка, популяризиране и експониране. Позовавайки се на трудностите, които изпитва нашето училищно дело в по-малките и отдалечени от столицата селища, ораторът настоява училищният музей да изпълнява и определени методически функции по отношение на всички български училища, включително и „селските, [в които] няма [друго], освен няколко полусчупени чинове без всякаква съразмерност и една спукана черна дъска, по която само следи има от черна боя, а за някакви си учебни помагала, без каквито другаде смятат обучението невъзможно, не може нито дума да става“[6]. Така, в български условия, Училищният музей се явява в двойна роля – ретранслатор на високите културни модели, създадени и поддържани в развитите европейски държави – от една страна, а от друга – индикатор за съдържателните и формалните критерии, по които трябва да се реализират училищните дейности в България. По всичко личи, че музейните функции на новата институция не са водещи. Но това обстоятелство е резултат от наложилия се в Европа стандарт по отношение на националните училищни музеи, а не от недооценяване на този сегмент от структурата на новата институция от страна на българския образователен елит. Последното съждение намира подкрепа и в опита на една друга малка европейска полунезависима държава – Хърватска, която по това време също създава и поддържа училищен музей като знак на национално самоутвърждаване[7].

Систематизираните в цитираната реч на д-р Харалан Иванов идеи стоят и в основата на утвърдения през август 1905 г. Правилник на Училищния музей[8]. Стегнатият, но информативен административен документ формулира основната цел на новата институция така: „Задачата на училищния музей е да улеснява учителите и училищните власти при снабдяването на училищата с по-модерни учебни помагала, да подпомага самообразованието на учителите и да събира и съхранява важните за историята на българското учебно дело материали.“ Ползвайки плътно чуждите модели, наложени в Европа и в САЩ през втората половина на XIX век, българските власти създават една национална държавна структура, която съчетава функциите на методически кабинет, библиотека и музей. Това обстоятелство е отложено и в структурата на Училищния музей. Според чл. 4 на Правилника, институцията „обема три главни отдела – съвременен отдел, исторически отдел и педагогическа библиотека“. В тематичното изброяване на материалите, които трябва да се събират и съхраняват в трите отдела, е отделено най-широко място на предметите, текстовете, чертежите, описанията и книгите, свързани с текущото състояние на училищното дело. На преден план е изведена амбицията да се съберат образци, свързани с най-добрите образователни практики, и те да се популяризират по подходящ начин в селищата и в регионите, където училищата изпитват финансов и кадрови дефицит.

Според цитирания документ, педагогическата библиотека към Училищния музей трябва да формира фонда си основно от учебници и учебни помагала. Предвижда се в нея да се събират и екземпляри от документи, свързани с управлението на образованието, материали по училищна статистика, училищни програми от други държави, „портрети, бюстове и автографи на видни педагози, картини, представящи сцени из училищния живот, и др.“ В историческия отдел би трябвало да се събират аналогични материали, но отнасящи се до миналото на българското образование. Този отдел е мястото, в което се предвижда да се съхраняват ръкописи и документи на възрожденските учители, училищни правилници от предосвобожденската епоха, „сбирки от стари черковно-училищни песни и речи, портрети на видни педагози и въобще на лица, заслужили с нещо за народната просвета, картини из училищния живот, дисциплинарни средства, уреди и въобще всичко, което е характерно за историята на нашето учебно-възпитателно дело“.

Управлението на институцията е поверено на директор, който поема всички функции по създаването, поддържането и описването на фонда. Училищният музей е създаден като отворено за публиката културно средище. Предвижда се гражданите да имат свободен достъп до експозициите и до библиотечните материали, като не се допуска изнасянето им извън помещенията на музея. Няма съмнение, че първосъздателите на българския музей на просвещението следват модерния концепт за достъпност на образователните структури и културните ценности за широк кръг представители на различни социални слоеве. Разбира се, в конкретния случай очакванията са Училищният музей да се превърне в притегателен център за педагози, ученици, родители на ученици, чиновници от образователния сектор, студенти и техните преподаватели. Залагайки на силния български култ към позитивното знание, училището и гражданските образователни идеали, българските управници конструират поредната полезна и перспективна музейно-библиотечно-образователна структура, която обаче не успява да се развие и укрепи на неустойчивия пристан на българския културен живот от първата половина на XX век.

За улеснение на дейността по събиране на информация и документи за историята на новобългарското образование Министерството на народното просвещение актуализира един професионално изработен въпросник за анкети в споменатата област, изработен и разпространен през 1890 г. „Упътване за изследване развоя на учебното дело в България“ – под това заглавие обновеният документ е отпечатан в сп. „Училищен преглед“, като настойчиво е препоръчано да се активизират дейностите по попълването му от учители и краеведи в българските села и градове. От пълнотекстовото представяне на споменатия документ в Приложение към настоящата статия личи, че прецизните отговори на зададените с катехизистично проникновение въпроси биха обрисували картината на образователния и културен живот на българските селища през XIX век не само в хоризонта на социалните и биографични детайли, но и в разреза на интелектуалните парадигми, властвали в тогавашното общество. Въпросникът създава предпоставки за детайлен анализ на съдържанието и методиката на българското училищно дело от предосвобожденския период и от първите следосвобожденски десетилетия. Той задава ресурс за продуктивно проследяване на начините, по които българското училище е управлявано и финансирано, както и за по-широки реконструкции на институционалната среда на възрожденската протомодерност – читалища, издателства, театрални дружества, музейни сбирки, женски дружества, книжарници, библиотеки. Ангажиментът на правителството да изплаща хонорари за публикуване на коректно попълнени въпросници (при евентуалното им публикуване в сп. „Училищен преглед“) и задължението събраните оригинални документи и веществени паметници да се пазят в Училищния музей, задават позитивни перспективи пред събирателската дейност, свързана с историята на новобългарската просвета. Тези перспективи обаче се оказват частично работещи – поне в сегмента им, отнасящ се до акумулиране на веществени, архивни и книжовни паметници за историята на образователното дело във фондовете на новосъздадения Училищен музей.

В първите пет години след създаването си новата културно-образователна институция се радва на относителен напредък и на нарастваща обществена популярност. Фондът се обогатява чрез оригинални документи за историята на училищното дело. Постъпват и материали, свързани с текущото състояние на учебното дело – книги, образци от помагала и уреди за нагледно обучение, образци от училищен инвентар. Персоналът се разраства, а експозицията привлича вниманието не само на учители и ученици, но и на по-широк кръг образовани българи. Има косвени данни за активна посещаемост на музея, регистрирана в запазените до началото на 20-те години на XX век книги за впечатления, съдържащи няколко хиляди бележки от отделни и групови посетители.

През 1910 г. Училищният музей е преместен в основната сграда на Министерството на народното просвещение. Персоналът е намален, а пространството за разполагане на фондовете и експозицията е ограничено неколкократно. Музеят става трудно достъпен за посетители. Това обстоятелство го измества встрани от фокуса на обществения интерес. Вследствие на финансовите ограничения, провокирани от военновременните реформи, през 1915 г. Училищният музей официално е закрит. Персоналът е съкратен. Фондът му е заключен в една от стаите на МНП[9]. Изкуствено предизвиканата музейна летаргия продължава до 1 април 1922 г., когато институцията е възстановена като отдел на Просветното министерство и върната в старото си местообитаване на улица „Княз Борис“ (бъдещата „Жданов“, днешната „Пиротска“). Този формален акт обаче не е последван от реално съживяване на Училищния музей в София.

През 1925 г. образователният деец Александър Дреновски настойчиво повдига в печата въпроса за възвръщане динамиката и притегателната сила на Училищния музей, позовавайки се на факта, че в следвоенното оживление всички аналогични музеи в Европа и Америка – около 100 на брой, са не само възстановени, но и дейността им бързо е приведена в съответствие с новите образователни парадигми[10]. Този призив не се превръща в предпоставка за укрепване престижа на обезличеното и едва кретащо културно средище, прикрепено към един от периферните отдели на Министерството на просвещението. До края на 30-те години Училищният музей в София си остава предимно хранилище за учебници и учебни помагала. В него почти не постъпват архивни документи, свързани с историята на учебното дело, тъй като те се акумулират в успешно развиващия се „Архив на Възраждането“ към Народната библиотека в столицата[11]. Другите части на фонда се комплектуват непрофесионално и несистемно, при все това към 1945 г. музеят разполага с една от най-представителните публични колекции в страната от произведения на изобразителното изкуство и с най-голямата специализирана педагогическа библиотека. Ползването на материали е ограничено до по-настойчиви просветни дейци и учители, интересуващи се от историята на образованието в България.

Номиналното съществуване на Училищния музей продължава до края на Втората световна война, в хода на която той буквално е превърнат в склад на учебници и стари училищни вещи[12]. При все това в началото на войната е направено необходимото за евакуиране на по-ценните музейни предмети и книги. Бомбардировките от 1944 г. засягат частично сградата на Училищния музей, която е възстановена през 1945 г., но новата власт настанява в нея Областната училищна инспекция и няколко семейства на новия държавен елит[13]. Предметите и книгите от фонда са складирани в едно помещение, като постепенно са пръснати из различни институции. Картините са раздадени на столични училища и ведомства. По-ценните от тях получават шанс да попадат в колекциите на Софийска градска художествена галерия (обособена като самостоятелна институция през 1952). Основната част от книгите са предадени на новосъздадения Институт за усъвършенстване на учителите (учреден през 1953). Малък сегмент от библиотеката на Училищния музей е прехвърлен към библиотеката на Педагогическия институт към БАН (създаден през 1950). Съдбата на текущия архив на музея не ми е известна. Така – номинално и фактически, към края на 50-те години на XX век всички трайни следи от съществуването на създадения през 1905 г. от проф. Иван Шишманов и от д-р

Харалан Иванов Училищен музей в София са изтрити по типичен за нашенските реалности начин – с битова немара, политическа надменност и институционална непрозорливост.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Из архива на Министерството на народното просвещение 1878/1879 – 1884/1885.* Министерство на народното просвещение. София, 1905, 92 – 93.

[2] *Априловски свод.* София, 2009, с. 328.

[3] **Дончев, Д.** По въпроса за създаване на педагогически музеи. – *Народна просвета*, 4, 1963, с. 92.

[4] **Дреновски, А.** Училищният музей при Министерството на народното просвещение. – *Училищен преглед* [неофициален отдел], 4, 1925, с. 429.

[5] **Дончев, Д.** Цит. съч., с. 92; *Modelling the future: exhibitions and the materiality of education.* Symposium Books. Edited by Martin Lawn. Oxford, 2009.

[6] **Иванов, Х.** Училищни музеи. [Реч, държана от г-н д-р Харалан Иванов, заведующ Училищния музей при Министерството на просвещението, на 23 април т.г., когато се откри Училищният музей.] // Училищен преглед [неофициален отдел], 6, 1905, с. 611.

[7] **Дурбешич, В.** Основаване, развитие и перспективи на хърватския училищен музей и на педагогическата библиотека „Даворин Търстеняк". – *Годишник. История на образованието в България.* Т. 7 – 8 за 1989/1990, 220 – 226.

[8] Правилник за Училищния музей при Министерството на народното просвещение, утвърден със заповед от 12 август 1905 г. под № 1558. – Държавен вестник, бр. 181 от 25 август 1905.

[9] **Дреновски, А.** Цит. съч., с. 431.

[10] Пак там, 430 – 432.

[11] **Йорданов, В.** *История на Народната библиотека в София. По случай 50-годишнината й. 1879 – 1929.* София, 1930, с. 248.

[12] **Дончев, Д.** Цит. съч., с. 94.

[13] **Гюрова, С.** *Музейното дело в България 1944 – 1951. Статии и документи.* Плевен, 2006, 255 – 257.

THE SCHOOL MUSEUM IN SOFIA (1905-1945)

Vera Boneva

Abstract

The article traces half-century history of the School Museum in Sofia – a cultural institution founded in 1905 by minister of education professor Ivan Shishmanov. Structure and management of the Museum are described in the context of specific activities of the cultural center that exercised educational and museum functions at one time. As the main reason to the decline of the Museum is highlighted political and economic instability of in the country after the First World War. The circumstances relating to the closure to the institution after 1944 are placed into the logic of radical political changes shattered the social landscapes in Bulgaria in this period.

ШУМЕН ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1 СЕПТЕМВРИ 1915 – 27 НОЕМВРИ 1919)

Росица Ангелова

В първите десетилетия България участва в Балканските войни с надеждата за осъществи заветната цел – националното обединение. Българското крушение от 1913 г. предопределя участието на страната в зреещия световен конфликт. България отвсякъде граничи със свои земи и реваншът се налага като основен външнополитически курс. Първата световна война се приема като възможност за решаване на българския национален въпрос. Армия и народ отново с готовност се включват във войната – пряко или косвено. Именно на Шумен и неговите хора по време на Първата световна война е посветен наратива. Извън изследването остава участието на Шуменския гарнизон във военните действия.

В късното лято на 1915 г. жребият е хвърлен – правителството на д-р В. Радославов залага на австро-германската карта, която изглежда в момента печеливша. Последните опити да се повлияе на правителството за ориентиране на страната към Съглашението са направени, когато страната е вече обвързана с Централните сили. На 14 август с.г. опозиционните партии излизат с комюнике, в което настояват за свикване на Народното събрание на извънредна сесия[1]. На 30 август 1915 г. видни софийски граждани – политически, военни и културни дейци, отправят апел „Към българския народ", с който призовават на борба против правителството в името на спасението на страната от нов погром[2]. Апелът е конфискуван от властите, а някои от подписалите го са арестувани. Въпреки това манифестът стига и до Шумен, а както разказва Григор Чешмеджиев: „…тия нови екземпляри (около 12 000) – едни се експедираха до земеделски секретари на групи в провинцията, а други до наши представители в градовете. Голяма част останаха, за да се пръскат из столицата, едно число, повече от 500, аз увих в своя багаж и по десетина-по двадесет хвърлях от товарния военен влак, с който пътувах цели 24 часа на 10 септември от София до Шумен, дето се явих по мобилизационно назначение"[3].

На 4 септември 1915 г. лидерите на опозицията Ив. Евстр. Гешов, Ст. Данев, Н. Цанов и Ал. Стамболийски се явяват на аудиенция при цар Фердинанд.[4] От името на своите партии те предупреждават, че намесата на България във войната на страната на Централните сили ще доведе до нова национална катастрофа. Монархът посреща изявлението с подчертана студенина, защото изборът вече е направен. Нито анемичните постъпки на опозиционните партии, нито антивоенните митинги на тесните социалисти са в състояние да отклонят управляващите от поетия път[5].

Следващите стъпки на правителството са в съответствие с направения избор. За главнокомандващ на действащата армия цар Фердинанд назначава военния министър генерал-майор Никола Жеков[6]. Съгласно постановлението и по доклад на министър-председателя още на 9 септември 1915 г. е подписан указ № 7 за обявяването на обща мобилизация.[7] На общинските кметове е наредено да я оповестят на 10 септември 1915 г. в 0,30 часа, а на запасните да си носят хляб за три дни[8]. Първият мобилизационен ден започва на 11 септември 1915 г. в 1 часа след полунощ. Отново забиват припряно и тревожно барабаните и тези, които преди две години оставят оръжието в казармите, трябва отново да тръгнат към тях. Изпращани със сълзи от родители, жени и деца, запасняците пак закрачват по пътищата на войната, от която мнозина няма да се върнат.

Макар да липсва възторгът на септември 1912 г., юнаците се стичат под изненадващо скоро разветите знамена, защото знаят, че тази война е продължение на предишните. Дългът към Отечеството не е забравен.

На 14 октомври с.г. с царски указ е обявена война на Сърбия, без да се вземе съгласието на парламента, както изисква Търновската конституция. Кабинетът отлага сесията на XVII ОНС, която трябва да се открие на 15 октомври 1915 г., за да си спести дебати по вече избрания път. Мнозинството, с което разполага, е твърде несигурно и може да рухне при обсъждане на въпроса за войната, особено като се знае, че групата на д-р Н. Генадиев е против съюзяването с Централните сили. На другия ден Англия обявява война на България, а след това я последват Франция и Русия.[9]

Обявяването на войната слага край на надеждите на опозиционните лидери за промяна във външнополитическия курс на България.[10] Прекратени са и опитите да се повлияе върху двореца и правителството, като повечето от политическите партии се примиряват с неизбежния факт.[11] В крайна сметка надделява съзнанието, че е необходимо да се поправи историческата несправедливост на Букурещкия договор и да се постигне национално обединение, независимо по какъв път ще стане това.[12] Земеделците, тесните и широки социалисти, остават последователни противници на намесата на България в световната война. Кабинетът взема строги мерки, за да пресече всякакви опити за протест или съпротива, било в армията, било в обществото. Въвежда се военно положение и строга цензура[13], а така правителството управлява с укази, без да се допитва до народните представители.

Съгласно оперативния план за водене на войната българските войски настъпват в две направления – към Стара Сърбия и към Македония. Атаките са успешни и скоро към Царството са присъединени български земи, за които трети път се лее българска кръв.[14] Либералният кабинет е доволен от постигнатия успех, а и опозиционните партии са удовлетворени от военните успехи. Но в страната пристигат не само новини за бойни успехи, а и известия за дадени жертви – убити, безследно изчезнали, тежко ранени, с които се пълнят болниците. Освобождаването на Македония е посрещнато със задоволство, но тежестите на войната създават потисната и напрегната атмосфера. Чувства се недостиг на стоки, скъпотията застрашително расте, шири се спекула.[15] Населението е застрашено от глад, лошо е и продоволствието на войската. В дневника си министър П. Пешев записва на 7 ноември 1915 г.: „Стотина хиляди войници се бият за отечеството, а ненаситни спекуланти търсят всевъзможни криви пътища, за да се обогатят. Срам”.[16] Въпреки въведените ограничения либералното правителство дава разрешения на свои приближени частни лица, фирми и дружества да изнасят храни и суровини. Войната създава условия за развихряне на традиционната за либералните управления корупция.

В Шумен войната започва да се усеща осезаемо. Още през ноември 1915 г. в града са разквартирувани частите на 105-а германска дивизия в състав от 11 287 войници и офицери с 4741 коня и 403 вола, начело с генерал-лейтенант фон Кревал.[17] Щабът на дивизията също е разквартируван тук. Всичко хубаво, което им попадне те задигат и откарват в Германия.[18] Немски изкупвателни централи и войсковите части в България изкупуват голямо количество селскостопански продукти. Покрай официално разрешения износ те извършват и контрабанден износ чрез специална военна поща, с камиони или с шлепове по Дунав. Германски команди обикалят селата и изкупуват на по-високи цени основните хранителни продукти.[19]

Единствената положителна промяна в България по това време е въвеждането на Григорианския календар. Той е въведен в гражданския живот с царски указ № 8, издаден от цар Фердинанд. В изложението на мотивите към законопроекта за въвеждането на Григорианския календар министър-председателят Радославов пише: „Научно е доказано, че западният, наречен Григориански, календар, е по-точен от източния или Юлианския, който изостава с един ден на всеки 128 години, и досега е закъснял с цели 13 дни. Поради това, от въвеждането си насам Григорианският календар полека полека се възприе от всички по-просветени държави и народи. С тоя календар си служат държавите на Западна Европа, с които ние сме в непрекъснати икономически и културни връзки. Нееднаквостта в календара обаче създава мъчнотии при поддържането на тия връзки. За избягването на тия мъчнотии правителството реши да въведе Григорианския календар в Царство България.” В Закона за въвеждането на Григорианския календар се допълва, че „от 1 април 1916 г. времеброенето в Царство България да става по новия стил – Григорианския календар. Денят 31 март 1916 г. остава последен ден, броен по стария стил, и на следващия след него ден, веднага влиза в сила новият, с дата 14 април 1916 г., като начало на новото времеброене в Царството”.[20] Изборът на 1916 г. е удачен вариант, тъй като пасхалиите на двата календара съвпадат.

През първата половина на 1916 г. в дипломатическите канцеларии на държавите от Антантата се обмислят варианти за откъсване на България от Централните сили и за сключване на сепаративен мир с нея.[21] Подобна възможност е примамлива предвид военните изгоди, които би донесла. Слуховете за възможно скъсване с Централните сили проникват в европейския печат, което принуждава правителството на Радославов чрез официоза да направи декларация за окончателното определяне българската външна политика. Обвързването с Германия и Австро-Унгария е необратимо, но вътре в страната последиците от войната осезателно се усещат - въведена е купонна система и за оскъдните дажби хляб се вият дълги опашки. Разрасналата се спекула и недоимъкът показват, че законът за обществената предвидливост не е ефективен.[22] Във втората извънредна сесия на XVII ОНС е внесен нов законопроект за социални грижи и обществена предвидливост, който цели държавна намеса за осигуряване на продоволствието на населението и на войската, и за организиране и увеличаване на производството. Създадената по този закон институция претендира да играе ролята на основен регулиращ фактор на целия стопански живот на страната.

Приетият на 26 август 1916 г. закон[23] предвижда създаването на Централен комитет за стопански грижи и обществена предвидливост, който е под върховния надзор на Министерския съвет. В състава на комитета влизат 18 народни представители от всички парламентарни групи. Този състав на комитета може да се обясни с няколко причини. Преди всичко при затягането на войната и свързаните с това затягане извънредно големи продоволствени и стопански трудности правителството иска да включи и опозицията в състава на Централния комитет за СГОП, за да може да прехвърли върху тях част от политическата отговорност за своето управление и по-специално-част от отговорността по продоволствието. От друга страна това е начин силните икономически представители на опозицията да подпомогнат стопанството на страната.[24]

Военните учреждения също са включени в комитета. Към ЦК се формират шест отдела, обхващащи всички сфери на стопанския живот – осигуряване на населението с храни и отопление, земеделие, скотовъдство, промишленост и търговия. Конкретната дейност по места се осъществява чрез специални районни комитети, градските и селските общински управления, реквизиционните комисии. В специалните местни комитети влизат: директора на БНБ, началника на БЗБ, председателя на окръжния съд или мировия съдия, кмета, главния учител и едно духовно лице от преобладаващата религия, които избират помежду си председател.[25]

Централният комитет получава широки правомощия. Той трябва да осигурява прехраната, да преследва спекулата, да снабдява армията с необходимите предмети, да подпомага и регулира земеделското производство, да осигурява работна ръка за индустриалните предприятия, да направлява вноса и износа. Има и много наредби, които заобикалят закона. Така например наредбата за хляба обявява, че всички храни от първа необходимост стават държавна собственост и в същото време дава право на стопаните да продават излишъците си на търговци, снабдени с пълномощия от ЦК. Така частните търговци стават конкуренти на местните комитети на ЦК, а това улеснява спекулата. Такива случаи има и в Шуменско. Неслучайно се извършва изземване само на обявените за държавна собственост излишъци в някои околии, сред които и Шуменска. Други околии със същите проблеми са Видинска, Кулска, Луковитска, Русенска, Ломска, Фердинандска, Раховска, Разградска, Провадийска и др. Излишъците се установяват, като се държи сметка за нуждите на стопанството за прехрана от деня на изземване до 1 август 1917 г.. Цената се установява от реквизиционните органи в съгласие с производителя. В случай на несъгласие, решава окончателно местния комитет.[26]

Първите месеци на 1916 г. за кметският екип са свързани с многобройни търгове - за отдаването на предприемач експлоатацията на общинските доходи „Сергия", „Такси от надписите"; за отдаване под наем градската мандра и част от градската мера; за доставката на домакински потреби за пожарната команда; за доставката на материали за поддържането улиците и водопроводите в града. Прави впечатление, че някои общински доходи, които трудно се събират като „Такси за надписите" се отдават за продължителен срок – например три години, а общинската градина от 120 дка, намираща се при железопътната линия даже за шест години при първоначална цена 4 лв. на декар. [27] Същевременно Министерството на финансите отпуска на градските и селски общини, чрез акцизните им началници 5 % от действително постъпилия в съкровището от жителите на общини през 1915 г. данък от материали за варене на ракия. Шуменският акцизен началник докарва в общинския бюджет 1 616 лв. [28]

На 1 септември 1916 г. загърмяват оръдията и на Северния (Добруджански) фронт.[29] Командващият Трета армия ген. Ст. Тошев повежда дивизиите в ожесточени боеве за освобождаването на Южна Добруджа. Овладяна е първокласната крепост на Тутракан[30], с активното участие на кавалерийските части са превзети Добрич, Кюстенджа и Черна вода. Само за два месеца румънските войски в Южна Добруджа са разгромени и предните български части достигат Дунавския бряг. Войниците на Трета армия са посрещнати от населението с радост и навсякъде получават подкрепа. Военната кампания продължава и на румънска територия. Под командването на съюзените български, германски и турски войски форсират р. Дунав и в началото на декември 1916 г. Букурещ капитулира. В тези боеве своя принос дават и шуменските военни части. Именно те акламират министрите Жечо Бакалов, Петър Пешев и Петър Динчев, които посещават Добрич, Балчик, Кюстенджа, Бабадаг. Навсякъде българските управляващи са посрещнати радушно: „жителите на тия села заедно с учениците, всички с празнична премяна, ни срещаха с песни, весели и засмени, поднасяха ни цветя, приветстваха ни на чист български език, по говор Шуменски, Ямболски, Сливенски, отдето са се заселили тук бащите и дедите им".[31]

Чак на свое заседание на 28 септември 1916 г. Общинският съвет гласува бюджета на Шуменската градска община за 1916 г. Той е утвърден в следния размер: редовен – 460 943 лв и извънреден – 71 181 лв.[32]

През периода се осъществява строителна дейност, която се свързва със здравеопазването. На 23 октомври 1916 г. избухва пожар в зданието на интерната в Шумен, приспособено временно за болница. Поправката на повредите се извършва по стопански начин от Министерство на обществените сгради, пътища и благоустройството. Стойността на отделните видове ремонтни работи надвишава сумата от 2000 лева, с които разполага общината, и затова министерството отпуска от бюджета си 10 000 лв. за довършителни работи.[33] Тези усилия са свързани и с идеята на българското правителство да построи и да обзаведе повече болнични заведения за населението. За целта в окръзите Търново, Шумен, Пловдив, Бургас и Кюстендил се предвижда да бъдат назначени смесени комисии от лекари и архитекти, които да изберат места за постройка на санаториуми за гръдноболни.[34]

През 1917 г. Шуменската община традиционно започва също с обявяване на търгове – за доставката на сено за храна на общинските коне; за ечемик; за канцеларски материали за общината; за чакъл и молози за поддържане на улиците и общинските водопроводи; за доставката на дърва за отоплението на общината; за отдаване на предприемач доставката на лекарства за бедно-болните в града през 1917 г. и т.н.[35]

А на Южния фронт цари затишие.[36] На Северния фронт също се води уморителна позиционна война.[37] Обхваната от мрачни предчувствия за неизбежното поражение на Германия и Австро-Унгария, опозицията в страната постепенно преминава от критика към пълно разграничаване от правителствената политика. В парламента либералният кабинет е обвинен в неспособност да осигури прехраната на населението, да се справи с корупцията, да защити равностойното третиране от страна на съюзниците, да въведе нормално управление в новопридобитите земи. Открито се иска либералната коалиция да се оттегли от властта и съдбините на държавата да се поемат от ново правителство.[38]

Кметският екип на П. Дюгмеджиев, управлявал страната от 1911 г., най-сетне слиза от власт. Още като влиза в сила изменението на Закона за градските общини и избори, в което се предвижда разтуряне на общините и изграждане на тричленки като най-сериозен кандидат за председател на тричленката шуменци определят Добри Минев, настоящ адвокат.[39] За да се стигне до промяната обаче, през юни 1917 г. четирима турци общински съветници подават оставки. Това са Тефик Садъков, Афуз Мехмедов, Кючюк Юмер Мехмед и Хюсню Хасанов.[40] В заявлението си те посочват като причина за решението си, че кметският екип на е изпълнил строителната си програма. Улиците в града са непроходими, в много части на града не може да се стигне с кола, а това затруднява снабдяването на населението с продукти от първа необходимост. Не се предприемат инициативи за намаляване на безработицата, както и не се отпускат средства за частните училища в града.

Според общинския съветник Анастас Кандиларов оставката е законна, но не е истинската. Истинската причина е необходимостта от създаване на условия за разтуряне на Шуменския общински съвет. Обвиненията на турците са неоснователни. Факт е, че ¾ от съветниците прекарват по-голяма част от времето на фронта. Има и напуснали – Ж. Бакалов е министър, Хр. Маджаров е окръжен управител, М. Войников – учител, Марковски – в редиците на войската. За общинския съветник Кънчо Миланов мотивите в оставката не са истинските. Според него за съжаление и в тези трудни времена изпълнителната власт си служи с низко партизанство, „което поне сега трябва да заглъхне" и отново с турските народни избраници. С това се потвърждава убеждението, че турците винаги са служили и ползват властта за постигане на своите партизански цели. А целта им е ясна – разтуряне на общинския съвет и назначаване на тричленна комисия от лица, които са удобни на управляващите. Миланов категорично заявява, че ще гласува против оставката, защото е подло да се разтури 16-членен общински съвет, избран от народа, за да управляват трима без доверието на гражданите.[41]

Въпреки това на 1 август 1917 г. е утвърдена тричленка, с председател Добри Иванов Минев (1 авг. 1917 – 4 септ. 1918 г.) и членове Васил М. Байнов и Ахмед Тефиков[42]. Бюджетът, с който започва работа тричленката е както следва: приходи 571 870 лв (редовни – 477 591 и извънредни 94 279) и разходи (редовни 458 359 лв и извънредни 113 420 лв) при дефицит само от 90 лв[43]. Най-голяма трудност за екипа се оказва борбата със спекулата и инфлацията. С изменение на ЗСГОП от 6 април 1917 г. ЦК се закрива и се създава Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост, подчинена пряко на правителството. Неин директор става ген. Александър Протогеров. Тази промяна не се оказва по-ефективна и от пазара изчезват всички най-необходими продукти и предмети от първа необходимост, а цените неимоверно растат[44].

В края на войната положението на мирното население се влошава. Скъпотията и гладът нарастват неимоверно. Отпусканите продоволствени дажби са крайно ограничени – средно между 250-300 г дневно хлебна дажба, приготвена от примеси, главно от лошокачествено царевично брашно. Към всичко това се прибавят масовите злоупотреби на градските и селските управници, които превръщат продоволствените комитети в доставчици на храни за себе си и за своите приятели и роднини. Мъжете са мобилизирани и проливат кръвта си за националното обединение. Мнозина не се завръщат по родните си места. Само от Шуменско няколкостотин души са убити и пленени. Хиляди майки и съпруги покриват рано побелелите си коси с черни забрадки. Жените организирано и с твърда решимост настояват да се сложи край на войната, да се премахне спекулата. Настъпателни са женските бунтове и вълнения през 1918 г. в Шумен. През лятото на с.г. няколко десетки жени от града се отправят на протестна акция към сградата на общината. Тъй като не намират кмета там, те се отправят към дома му. Една жена удря камбаната на намиращата се наблизо черква. Скоро се събират стотици жени, които настояват: „Да излезе кметът! Искаме хляб! Искаме дърва! Искаме работа!". Тъй като от къщата на кмета не излиза никой, те почват да хвърлят камъни и изпочупват стъклата на прозорците. Полицията наблюдава, но не се намесва[45].

За влошаващите се условия на живот и сякаш безкрайната война, за немотията и глада те пишат на синовете и мъжете си и призовават да напуснат фронта и да се завърнат по домовете си или изпращат протестни телеграми и резолюции до Народното събрание[46]. А на фронта войници и офицери са силно повлияни от ставащото в национален и световен план. От 20 до 23 февруари 1918 г. в 48-ми пехотен полк, разположен в Мачин (Румъния), избухва голям бунт. Войниците издигат лозунги, с които настояват незабавно да се прекрати войната, да се отстранят от армията редица офицери, да се потърси отговорност от виновниците за войната, да се приеме предложението на Съветска Русия за сключване на мир без анексии и контрибуции, да се даде хляб и работа на всички демобилизирани и т.н.[47] Един от организаторите на бунта е шуменският социалист Георги Пехливанов[48], създател и на войнишки комитети.

Той държи прочувствена реч и настоява войската да тръгне срещу виновниците за войната. В бунта участват и други шуменци – Аврам Грасияни (търговец) и Жеко Терзиев (строител). Февруарският бунт е потушен. Военният съд осъжда на различни години тъмничен затвор 27 души, а четирима на смърт. Георги Пехливанов е осъден на смърт, като присъдата е изпълнена на 30 юли 1918 г. в местността Кьошковете край Шумен.[49]

През юни 1918 г. министър-председателят В. Радославов подава оставка. Според Т. Васильов „кабинетът падна под тежестта на страшните си грехове, само че, както изглежда, това стана късно. Кой знае дали ще се помогне нещо на съсипаната и вървяща към пропаст страна.”[50]

Царят избира за премиер авторитетния държавник Александър Малинов, известен с ориентацията си към Съглашението.[51] Правителството, съставено от демократи и радикали, управлява от 21 юни до 17 октомври 1918 г. Шумен е представен чрез военния министър ген. Сава Савов.

Кабинетът е поставен пред непосилната задача – да спаси постигнатото с толкова скъпи жертви национално обединение при очертаващото се поражение на Централните сили. В началото на август 1918 г. Малинов чертае пред цар Фердинанд нерадостната картина и скоро – на 18 септември съпротивата на българските войски е сломена и на Добро поле е направен пробив. На избрания за пробив участък 10 000 българи трябва да удържат атаката на 40 000 добре нахранени, добре въоръжени и добре обучени сръбски и френски части, подкрепени от 650 оръдия. Ето разказа на очевидеца и участник Гр. Чешмеджиев: „Аз го видях това проклето Добро поле макар и малко отдалеч, защото обикалях позициите на съседната IV Преславска дивизия, видях урвите, скалите, видях дебрите и пустинята, нещо диво и непристъпно лъхаше от тия места. И може би затова нашите големи военни власти не бяха избрали втора позиция за отстъпление, и може би за това противникът[52] бе решил да атакува и да си строши главата в тия непристъпни и зловещи места, които сами по себе си да ги завоюваш, без никой да ги брани, е една немалка победа. А ние ги бранехме, макар и с малко артилерия, макар и с малко жива сила, макар и с малко дух в командующия персонал, макар и с малко ентусиазъм в самия войник, който цели три години е носил кръста на войната и бе му омръзнало да се бие …Имаше нещо мъчително и срамно, угнетително и зловещо в бягството на тумби, на тумби от войници, напуснали Доброполските позиции и съседните до тях, и поели без организация и без всяка дисциплина всички пътища, които водеха към Прилеп, към Плетвар и към Градско …”.[53] Фронтът се пропуква, а само след няколко дни всеобщото отстъпление стига до линията Битоля-Прилеп-Велес.[54]

Българското отстъпление към старите граници на страната чертае пътя на поредния национален погром. България е застрашена не само от чужда окупация, но и от вътрешни безредици. Защото поражението изнася на показ настъпилата деморализация на българската армия. Отстъпващите войници, изтерзани от тежките боеве и понесените загуби, се превръщат в опасна за вътрешния ред сила и на 24 септември 1918 г. стихийното войнишко негодувание прераства в бунт. Правителството реагира бързо. Спешно е организирана отбраната на столицата. Изпратените за успокоение на духовете земеделски водачи Ал. Стамболийски и Райко Даскалов заемат различни позиции. Предложението на Даскалов бунтът да бъде оглавен е отклонено от бъдещия министър-председател след известно колебание и даже след завръщането си в София Стамболийски подписва апел за запазване на спокойствие. Даскалов обявява на 27 септември 1918 г. в специална прокламация монархическия режим за свален и провъзгласява т.нар. Радомирска република. Стамболийски е определен за председател на временното правителство, а Р. Даскалов за главнокомандващ на републиканските войски. Във Владайското дефиле, край Княжево и Павлово се водят братоубийствени боеве, пролива се излишно българска кръв. На 30 септември 1918 г. въстаниците са разгромени, правителствените сили завземат центъра на въстанието гр. Радомир. Хиляди загиват, а други са изправени пред военнополеви съдилища.[55]

Идването на власт на коалиционното правителство не е случаен факт. Още през 1917 г. се създава т.нар. Граждански блок, формиран от няколко опозиционни партии, сред които и ДП, който има амбициите да играе ролята на ръководна сила в борбата против радослависткото правителство. Действията първоначално се свеждат главно до словесни атаки против управляващите. Правителствената промяна, която наистина става през лятото на 1918 г., е повече резултат на острото недоволство, на вълненията и бунтовете, които избухват по това време както във вътрешността на страната, така и на фронта.[56] Получил мандат Малинов, за разлика от януари 1908 г., когато изоставя своите политически партньори от т.нар. Патриотичен блок, този път се обръща към новите си политически съюзници, участващи в т.нар. Граждански блок, и настоятелно ги призовава да дадат свои представители в правителството. На този му апел откликват само радикалите. Останалите опозиционни партии отклоняват под една или друга форма отправената към тях покана и не се включват в кабинета. При това положение Малинов съставя, както посочихме, правителство само от демократи и радикали. Присъствието на последните е повече символично. ДП дава не само идеологическата основа на кабинета, но и в нейни ръце се намират основните ключови министерски постове.

Заставайки начело на управлението на страната, правителството на Ал. Малинов е изправено на кръстопът. То се оказва пред две диаметрално противоположни алтернативи: или да се вслуша в гласа на българския народ и войниците на фронта, които желаят час по-скоро излизане на страната от огъня на войната, или да изпълни волята на монарха за продължаване на следвания дотогава външнополитически курс. За нещастие новият кабинет дава предпочитание на втората и с това той и стоящата зад него Демократическа партия поемат част от историческата отговорност за участието на България в Първата световна война.

Тези вътрешни междуособици се отразяват и на местната власт. В Шумен отново има промяна – следващият председател на тричленната комисия е Никола Боев (4 септ. 1918 – 21 авг. 1919), а членове са Мустафа Якубов и Ангел К. Калчев.[57]

Никола Боев Николов[58] *е роден през 1877 г. в Шумен. Завършва Шуменското мъжко педагогическо училище. Започва работа като секретар на Околийския съд във Върбица и в Окръжния съд Шумен. След Балканската война е счетоводител на Шуменската търговска банка. Председател на Управителния съвет на Шуменско кооперативно потребителско дружество „Напредък”. Член на Демократическата партия. Умира през 1929 г.*

По повод назначаването на Градска тричленна комисия в града блоковите партии в Шумен излизат с официално изявление. Представителите на Народната, Прогресивнолибералната, Радикалната, Социалдемократическата и част от Демократическата партии имат следната позиция:

1. Съзнавайки сериозността на времето, нуждата от добре известни обществено-енергични и надеждни хора; особените условия в град Шумен в момента; че не е време да се прави тесногърдо партизанство; имайки предвид, че началните положения които създадоха блока; вярвайки в искреността на направените и широки разгласени чрез вестници и официални окръжни от министър Такев изявления, че при съставянето на тричленните комисии ще се избират граждани по известност и достойнство, без оглед на партийни убеждения, с енергия и широко схващане на времето, в Градската тричленна комисия ще следва да се назначат лицата: Петко Българанов от Социалдемократическата, Георги Стоянов от Народната и Никола Боев от Демократическата партии. Същевременно партиите: Социалдемократическата, ПЛП, Радикалната и част от ДП посочиха за председател на тричленната комисия кандидата Българанов, а за членове Георги Стоянов

и Никола Боев;

2. Това изказано мнение се възведе от местните официални власти в листа и се представи на утвърждение от министър Такев;

3. Той в стремлението си да бъде, както всякога до сега и във всички негови дела, по- скоро един тесногръд партизанин, а не истински внимателен държавник, особено в сегашно време, възприе подшушнатата му от тесногръдите негови партизани листа и назначи за председател Никола Боев – демократ, а за членове П. Българанов – социалдемократ и Мустафа Якубов – демократ.

С това свое дело, той разтури широкообмисленото тук дело, стана съучастник на тайната местна демократическа мисъл – да се направи всичко защото тричленната комисия да се състои само от демократи, защото беше известно, че общият кандидат П. Българанов – няма да приеме да влезе като член в тричленната комисия и на негово място ще се назначи трети демократ;

4. С тази последна своя дума министър Такев, като не зачете мнението на блоковите партии в града, като игнорира тяхното схващане за времето, той обиди Народната партия, с изхвърления от листата кандидат, така и Г. Стоянов, а едновременно и всички други партии в блока понеже отказа да се вслуша в проявеното им желание, а да даде предимство на листата подшушната му от тесногръди партизани - демократи;

Ние считаме, че министър Такев партизанства и в тези важни за отечеството ни минути. Той туря под праг законоосветената мисъл за автономността на градското самоуправление.

5. Всичко това говори затова, че при тоя случай, както и всякога, делата на Такев не хармонират с думите и изявлението му.

Ние констатираме това и в желанието си да избегнем разслабването на блока, което ще е логично следствие от неговата дейност, намерихме за граждански народен дълг това свое изявление да съобщим на М. Такев и на нашите централни бюра. Изявлението е подписано за НП от д-р Кънчо Миланов, за Радикалната партия – д-р Сърмов, за ПЛП – Ан. Кандиларов и за социалдемократите от П. Байнов и носи дата септември 1918 г.[59]

Своя позиция има и шуменската демократическа организация. Тя излиза с Обяснение към „Изявлението” на партиите от блока в гр. Шумен. В него се казва: „Мнението да се назначи социалиста П. Българанов за председател на обществената тричленна комисия, бе общо на цялата демократическа организация в град Шумен, а не само на част от нея, както в последствие се изроди. Всички членове от бюрото и голяма част от членовете на организацията бяха предварително сондирани, от мен и след тяхното изрично одобрение на предприетата инициатива, аз приключих преговорите с представителя на социалистическата група. Обаче, скоро се подшушна от горе на някои членове от бюрото, че ако искат да бъдат силните на деня, не им трябва друго освен да се противопоставят на начинанията на Б. Попов. Вследствие на това се образува група от двама членове на бюрото и няколко службогонци, която се залавя да анулира направеното от мен с цел да заслужи благоволението на властта и се докопа до облагите й – единствения идеал на тази категория общественици. Трябва да се знае, че и тези членове на бюрото бяха дали съгласието си за комбинацията с П. Българанов за председател. Тяхното отмятане се дължи на стремежа да се чукне при кой и да е важен случай инициатора, да задоволи злорадното чувство на една стара вражда на министъра на вътрешните дела М. Такев. По този именно начин скъпите обществени интереси станаха предмет за кощунство.

Ако бях знаел, че дребнаво злопаметство би играло такава роля при разрешаването на обществените въпроси, щях да наредя да бъде инициатор някои мил другар на Такев, като моето име не се споменава никъде. Но веднъж грешката сторена, оставаше да се опита, с възможните примирителни средства и искрени заявления за загасяването на недоброжелателството, което се явява пречка за уреждане на общите работи. Аз направих и това, но без успешно. Изглежда, че планът, следван с постоянство при всеки демократически режим, да се изолира Борис Попов, бил един от важните държавнически „принципи" на министерството на М. Такев. Аз заявих, където трябва и заявявам, за негово успокоение, че в бъдеще мене ме няма в активната част на демократическата група. Ако това спомогне до някъде, за да се спаси Шумен от жалката роля на Африканска колония, през всеки демократическа режим, аз ще съм доволен, че съм изпълнил добре последния си партиен дълг.

Назначението на П. Българанов за член в комисията при председател Н. Боев е една недостойна игра, на която Министерството на вътрешните работи и народното здраве е съзнателен съучастник. Както окръжният управител, също министър Такев са изрично и своевременно предупредени, че П. Българанов не е съгласен да бъде представен и назначен за член, следователно, ако не се възприема мнението да бъде той назначен за председател, трябва да се изостави неговото име и се търси от властта друга комбинация. Назначението на Българанов за член въпреки направените предупреждения преследва целта да се предизвика отказът му по официален ред и след това замести с предварително приготвения кандидат; втора печалба от този начин на действие е да се хвърли прах в очите на обществото с готовността на властта да даде път към обществените служби на подходящи лица, макар изходящи и от други партии. Такива просташки партизански хитрувания са допустими за дребни партизани, горящи от желанието да постигнат почести и облаги чрез властта, но същото това съставлява непонятна държавническа мъдрост и политически разум на едно министерство, което знае скритата гонима цел и дава съзнателно своето съдействие за нейното постигане.

Липсата на широко съзнание за важността на обществените интереси е щит и оправдание за нисшите духом, стремящи се към задоволяване на прекомерни амбиции, обаче подобна игра с обществените дела е престъпление за едно министерство. В съзнание на тежката отговорност за своето съучастие в една дребнаво партизанска игра, МВРНЗ в съобщението си, напечатано в „Пряпорец", брой 204 от 10 септември 1918 г., бърза да стовари отговорността си върху Шуменската окръжна постоянна комисия.[60] Както е било от векове, тъй става и в случая: за да се покрие от хорски срам едно нечисто дело, нужно е да се извърши ново. Лъжа е твърдението в показаното министерско съобщение, че Тричленната комисия в Шумен била утвърдена съобразно протокола № 678 на Окръжната постоянна комисия от 30 юли т.г. За честта на това учреждение, трябва да се констатира, че поне то не е замесено в задкулисните и долни партизански игри по въпроса. В протокола на Окръжната постоянна комисия изрично не се именува кой следва да бъде утвърден за председател от представените трима кандидати, обаче от същия протокол ясно се вижда и сочи мълчаливо, че председателя трябва да бъде П. Българанов, защото неговото им е поставено на всякъде на първо място в протокола, а на второ и трето място са поставени имената на останалите двама кандидати. При това положение, къде е основанието на МВРНЗ да хвърля своя грях върху чужд гръб? Не само по частен, но и по официален ред му е дадено да разбере, че кандидата Българанов е посочен за председател, следователно назначението му за член, въпреки изричното му несъгласие е игра, устроена, за да се създаде престиж и сила на новообразуваната; по внушение от горе, гъбообразна партия;

6. Касателно двамата членове за проекта за Тричленната комисия с председател П. Българанов, аз допуснах и кандидатурата на Н. Боев, както и на други приятели, имайки

предвид главната цел да има между тримата разбиране и готовност да се предадат на задружна ползотворна дейност. Щом обаче Н. Боев се обяви против Българанов и взема участие в играта да бъде използвано името му като мост за самостоятелно настаняване в общината, прост политически разум изключва Българанов във всяка комбинация с Н. Боев и последния от такава с Българанов.

7. Намирам за необходимо да се запази и сега традицията установена от Освобождението насам - да има в общинското управление един подходящ турчин. По тази точка, от партиите на „Блока” само Народната е на мнение, че трябва да се скъса с традицията, като се изключи участието на турчин. Това мнение на споменатата партия не се основава толкова на принципиални различия, колкото на случайното обстоятелство, че за сега тя не разполага със свой партизанин, грамотен на официалния език турчин, което затруднява изпълнението на проявеното от нея желание да има свой представител в Тричленната комисия. Другите партии от Блока не правят от това въпрос за разногласие и би трябвало да се разчита, че и Народната ще промени своето гледище, толкова повече, че има способността да се удовлетворят претенциите й за участие в общинските дела. Най – сетне, и по тая точка би могло да се постигне сближение и пълно единодушие, като блока се нагърби да свика едно събрание от турците в града или само на техните първенци и ги обедини да направят отстъпка от своето гледище. Изключването на турчина без да бъдат сондирани турците ще има за резултата повдигания на страстите в тяхната среда, отстранението на които е тъкмо роля на блоковите партии. Неполитично е да се отнемат придобити права без достатъчно основание. Чувствата им на равноправни граждани, както сме ги считали досега ще бъдат зачетени, а в краен случай, при непреклонност от тяхна страна, да отстъпим ние, толкова повече, че никой друг освен пак ние самите сме им дали фактически, на времето, едно право, което те са затвърдили с една почти полувековна традиция, което често има по-голямо значение от един формален закон.”[61]

Обяснението на демократа Борис Попов носи дата 15 септември 1918 г. и ярко демонстрира политическите настроения в града. Разколът в редиците на шуменските демократи датира още от края на първото десетилетие на XX век. Не е за пренебрегване и ролята на турското население в града за изборните резултати. Често турците определят изхода на гласуването и това не е спорадичен факт.

Тези разгорещени политически страсти кореспондират със ставащото в национален план. На 29 септември 1918 г. българска делегация, водена от Андрей Ляпчев и членове ген. Иван Луков и Симеон Радев, подписва Солунското примирие. По същество примирието е истинска капитулация. Армията следва да се изтегли в старите граници, да се разоръжи и демобилизира с изключение на три пехотни дивизии и 4 полка кавалерия, събиране на оръжието на демобилизираните части под контрола на съглашенски офицери и да остави като заложници частите, намиращи се западно от Вардар. В същото време военнопленниците от Съглашението трябва веднага да бъдат освободени. В няколко тайни членове се предвижда временна окупация на някои стратегически пунктове във вътрешността на страната, използване на всички нейни транспортни линии и съобщителни връзки и др. За втори път в продължение само на пет години страната ни е поставена на колене.[62]

Сред условията на Съглашението е и това за отстраняването на цар Фердинанд от престола. На 3 октомври 1918 г. с нарочен манифест монархът обявява абдикацията си и напуска страната. Българският престол е зает от цар Борис III.[63] Като опитен дипломат Малинов осведомява българските легации и консулства, че цар Фердинанд е абдикирал „в полза на сина си княз Борис Търновски, който се възкачи на престола под името цар

Борис III”. Напрежението е голямо и той допуска грешка в телеграмата като написва Борис II. Едва на 14 октомври с.г. поправя съобщението, че царят се титулува Борис Третий.[64]

В тези напрегнати и съдбоносни минути д-р В. Радославов, който от няколко месеца вече е в опозиция, следи с особена тревога събитията в страната. Неговото безпокойство не преминава и след подписаното примирие. Като вижда, че по петите на настъпващите към столицата въстаници вървят съглашенски войски, той напуска България и търси спасение при своите приятели в Германия. Така В. Радославов оставя на произвола на съдбата не само мирния и беззащитен български народ, но най-близките си последователи и сподвижници от Либералната партия. През ноември 1919 г. те заедно с представители на НЛП и МЛП, които участват в правителствата на В. Радославов от юли 1913 до юни 1918 г., са арестувани от дошлото на власт коалиционно правителство на Ал. Стамболийски и след това са изправени пред Държавен съд като виновници за новата национална катастрофа.[65] Д-р Радославов няма куража да последва примера на бившия главнокомандващ българската войска – ген. Никола Жеков, когото краят на войната заварва на лечение в чужбина, да се яви доброволно пред Държавния съд. Затова присъдата срещу него – доживотен затвор, е издадена задочно, което, естествено, още повече уронва престижа му на политически деец.[66]

Важна роля при излизането на България от Първата световна война, и при подготовката на Солунското примирие играе Гр. Василев. Правителството на Малинов-Костурков използва приятелските връзки на Гр. Василев с американския генерален консул в София Доминик Мърфи[67], по това време заместник на американския пълномощен министър в България, за установяване на контакт със съглашенското командване на Солунския фронт за започване на преговори за примирие. Мърфи, воден от симпатиите си към българския народ и споделяйки опасенията на българското правителство от възможността да избухне революция в България, се съгласява да посредничи. На 25 септември 1918 г. под диктовката на Андрей Ляпчев той изпраща до държавния секретар на външните работи на САЩ Робърт Лансинг телеграма, пратена до Вашингтон със съдействието на управляващия българската легация в Берн. В нея Мърфи съобщава, че по молба на българското правителство ще посредничи при подписването на примирие за прекратяване на военните действия със Съглашението. Още същата вечер за Свети Врач отпътуват, упълномощени да сключат мир или примирие, А. Ляпчев като първи делегат на правителството, С. Радев, пълномощен министър и съветник-експерт на делегацията, заедно с американския генерален консул Д. Мърфи и неговия секретар Арчибалд Уокър. С делегацията пътува и Гр. Василев като „близък приятел на шефа на делегацията”. В Свети Врач като втори делегат се присъединява и командуващият Втора армия ген. Иван Луков. На 27 септември от Свети Врач Мърфи пише втора телеграма до своето правителство в същия дух, редактирана от С. Радев, но с „по-обстойно изложение на събитията в България от август 1915 г. насам”, която да се предаде до Вашингтон по радиото на Източната армия. Мърфи пише писмо и до командуващия английските войски ген. Мьолн, от когото иска съдействие за българската делегация, уверявайки го в искреността на българското правителство в желанието му за прекратяване на военните действия. Телеграмата и писмото са предадени от пратениците на делегацията кап. Коста Батолов и секретаря на Мърфи Уокър. На 28-и вечерта българските делегати пристигат в Солун, като още същата вечер са приети от главнокомандващия Източната армия ген. Франше д‘Епре.[68]

България внимателно следи и изказванията на американския президент Удроу Уилсън, който в своите 11 точки, предложени на Конгреса на 8 януари 1918 г., призовава приятелски настроена страна да помага за уреждане на „отношенията на тези няколко балкански страни... според исторически определените линии на принадлежност и националност”. През февруари Президентът добавя четири нови принципа, един от които гласи: „Всяко уреждане на териториални въпроси в тази война трябва да се прави в интерес на съответното население и за неговото благо”. В тези декларации България съзира надежда, че САЩ ще погледнат благосклонно на желанието ѝ да си върне територии.[69]

За благосклонната позиция на САЩ пред шуменци говори членът на Американската мисия д-р Елмер Каунт. Превежда му пастора при шуменската протестантска църква Делчев. Салонът на читалището е препълнен, не само заради интересната беседа, а и поради факта, че д-р Каунт е прибивавал в града по време на Балканските войни и заедно с шуменци преживява радостите от успехите на българската армия и народната болка от националната катастрофа и хилядите жертви.[70]

Значителен принос за американската позиция имат протестантските мисионери.[71] Още през 1917 г. Л. Удров е изпратен да защитава българската кауза в Лондон. От там той посещава и САЩ, където издейства 15 000 долара за Червения кръст за подпомагане на пострадалите от войната. За да не обявяват САЩ война на България през 1918 г., голяма заслуга имат мисионерите Р. Х. Маркам и д-р Едуард Хаскел, които отпътуват за САЩ и успяват да спрат представеното за одобрение в Сената решение за обявяване война на България.[72] На 20 декември 1918 г. Л. Удров, Л. Острандер и Х. Кинг изготвят меморандум, с който искат България да бъде допусната да изкаже своите искания пред мирната конференция или, ако това не се разреши, те самите да бъдат изслушани. В началото на 1919 г. Удров е в Париж, за да се застъпи за България.[73]

С мисията пристига в Шумен и Павел Мишков. През 1913 г. Мишков заема амвона на Варненската църква и остава там седем години. Църквата се оказва малка да събере слушателите на интересните му слова. Затова варненци си спомнят неговите речи на открито в Морската градина.[74] Той получава покана от Българското евангелско дружество да стане пътуващ евангелизатор и предприема обиколка из страната. В Шумен, където протестантството води началото си от възрожденската епоха, той говори за задачите на Евангелското дружество по отношение необходимостта от обновление. Желаещите да го чуят са много и затова той говори една седмица всяка вечер както в чит. „Архангел Михаил”, така и в евангелската черква в града. Престоят му в Шумен съвпада с този на Петър Войков, първият българин, получил магистърска степен в Робърт колеж. Задачата на Войков е да уреди отпътуването на новите възпитаници на престижното учебно заведение.[75] Посещението в Шумен не е само служебно – все пак негова съпруга е шуменката Райна Башкалфова, завършила през 1893 г. Американския девически колеж в Цариград. А по време на войните за национално обединение тук учат: Павла Мощева, Еленка Сестримска, Радка И. Сименова, Радка Р. Симеонова и Емилия Хараланова.[76]

След подписването на Солунското примирие започва окупацията на страната от съглашенските части, които се настаняват във възлови транспортни пунктове. Окупационните части вършат насилия, безчинства, грабежи. Поведението им засилва съществуващото недоволство в страната. Страната е застрашена от глад, а правителството трябва да се грижи и за хилядите бежанци от Македония и Моравия. В градовете избухва тежка епидемия от испански грип[77], която взема човешки жертви.[78] Епидемията се разпространява предимно сред военнопленниците, разположени в бившето Килимарско училище. В лагера са настанени висши офицери от сръбската армия. Караулната служба по охраната и медицинското обслужване се изпълнява от 7-ми пехотен полк. Комендантът въвежда малко по-свободен режим на пленниците – те могат да напуснат района на лагера, ако има граждани, които искат да ги наемат за извършване на дадена работа. Болните военнопленнници се лекуват в шуменската болница, а починалите от испанския грип са погребват в градските гробища.[79]

Усложнената вътрешна обстановка налага преустройство на кабинета на широка коалиционна основа. След продължителни разговори Малинов сформира кабинет на 17 октомври 1918 г., в който влизат 4 демократи, 1 радикал, 1 народняк, 1 широк социалист и по един земеделец от съществуващите две крила на съюза. Сред министрите е шуменеца Янко Сакъзов, който е титуляр на Министерството на търговията, промишлеността и труда. В спомените си Гр. Чешмеджиев пише: „На 20 октомври 1918 г. нашата (БРСДП (ш.с.) – бел. моя Р. А.) партия осъмна при една изненада: Янко Сакъзов бе станал министър на търговията, индустрията и труда. Аз не бях още демобилизиран и в гр. Шумен ме завари тая новина. Отначало помислих, че имаме работа с вестникарска измислица. Но после захванаха да ме поздравляват в щаба на IV дивизия, дето бях служил през войната. Аз приемах със смущение поздравите, защото това участие във властта ме тъй сюрпризира и дори разгневи, че съветвах приятелите си и съпартизани в Шумен и Търговище писмено да протестират и осъдят Централния комитет на партията…. Разбира се управлението, не може да задоволи най-разнообразните настроения в страната и с всеки ден на обществената сцена изпъкваха все нови и нови въпроси, които очакваха своето разрешение. Такива въпроси между другите бяха: амнистията, военното положение, цензурата и застъпването в управлението на повече представители от левите партии.”[80]

Макар да прави постъпки за подновяване на дипломатическите отношения със съглашенските държави и за създаване на добри връзки с командния състав на окупационните части в страната, Малинов не приема поисканото в разрез на Солунското примирие изтегляне на войските и административните власти от Южна Добруджа. В знак на протест той подава оставката на кабинета.

Министерската криза продължава повече от десет дена и на 28 ноември 1918 г. е назначено коалиционно правителство с участието на народняци, прогресивнолиберали, радикали, земеделци, демократи и широки социалисти. Начело на правителството застава народнякът Теодор Теодоров. Кабинетът управлява страната до 7 май 1919 г. В него шуменците вече са двама – Я. Сакъзов и д-р Стоян Данев.[81] С декларация в НС премиерът Теодоров обявява, че вътрешната политика на правителството ще бъде насочена към омиротворяване на страната и закрепване на конституционния режим. За тази цел се обещава широка амнистия за политическите престъпления, съдебно преследване на извършилите злоупотреби с властта, облагане на военните печалби и незаконно натрупаните печалби, подобряване на снабдяването, премахване на военното положение и цензурата.[82]

В изпълнение на даденото обещание правителството изготвя няколко важни законопроекта. На 31 декември 1918 г. НС гласува закон за политическа амнистия, който трябва да внесе успокоение в обществената атмосфера. Законът дава възможност на Ал. Стамболийски да излезе от полулегалното си положение и да поеме Министерството на обществените сгради и благоустройството, а Р. Даскалов да се завърне от Гърция. Въведено е още прогресивно облагане на разликата между приходите през военните години и тези през 1914 г., а също така е приет Закон за данъка върху печалбите от войната. Според Закона за отнемане в полза на държавата на незаконно придобитите имоти от държавни служители, включително министри, вследствие на престъпление, използване на служебното си положение, чрез спекула и др., тези имоти се присъждат на държавата.[83]

Нормализират организационната си дейност местните бюра на политическите партии в града. След настъпилата демобилизация, бюрото на НП има няколко заседания, а на 12 януари 1919 г. е свикано общо събрание, посетено от всички стари членове на партията и новозаписани такива. Председателят на клуба д-р К. Миланов открива събранието с обстойна реч, в която обрисува външното и вътрешното положение на страната. Той засяга някои партийни въпроси, излага взетите решения на Висшия партиен съвет и платформата на правителството. Речта му е посрещната с пълно одобрение.[84] Народната партия има един от най-активните клонове в Шумен. Ръководството е в следния състав: председател: д-р Кънчо Миланов, подпредседател: Петър Халтъков, деловодител-касиер Александър Кундурджиев, членове: д-р П. Дюгмегджиев, Димитър Стателов, Гане Ганев, Върбан Пенев, Герчо Градинаров, Ахмед Хасанов, Мехмед Кьор Хюсеинов, Ганчо Бенков, Киркор Тахтахариен, Дечко Ченгелиев и Панайот Байчев, проверители: Никола Дамаскинов и Севи Коен.[85]

На 5 януари 1919 г. Шуменската партийна организация провежда един от най-внушителните митинги против скъпотията и неспособността на коалиционното правителство да се справи с тежкото положение. Салонът на читалище „Арх. Михаил" се оказва тесен да побере дошлите над 1200 работници и съмишленици. Присъстващите слушат реч на Еньо Марковски върху положението на страната и задачите на партията. В приетата резолюция се настоява за „привличане под отговорност на всички виновници за разорението на страната в периода 1912-1918 г; за освобождаване на пленниците, за преустройство на постоянната войска в народна. Всички тези искания са неразривно свързани със социалистическите тежнения.[86]

БРСДП (т.с.) провежда своя XXII конгрес от 25 до 27 май 1919 г. На този конгрес отделните организации се представят в рамките на окръжните организации. Малко преди конгреса е учредена и Шуменската. Същевременно е открита подписка за събиране на суми за Фонд „Защита и борба", в който само от Шумен постъпват 4839 лв.[87] Шуменската организация е представена от Марковски и Вичо Папазов. Шуменските делегати единодушно гласуват решението за присъединяването на партията към Третия комунистически интернационал, за преименуването и от БРСДП на БКП и за приемането на новата програмна декларация.[88] В Шумен, освен реферати, доклади, сказки, беседи, утра и вечеринки комунистите умело използват трибуната на в. „Работнически вестник". През 1919 г. изданието се получава от 800 редовни абонати в града.[89] Периодично сказки изнасят лидери на партията – Тодор Луканов, както и се отбелязват празници – като този на труда.[90]

Радикалдемократите, които имат свой представител в изпълнителната власт, също затягат партийните редици. На 11 април 1919 г. местната радикалдемократическа организация провежда събрание, на което гост е българският общественик, писател и политик Тодор Влайков. Той говори на тема „Положението и задачите на днешния ден". Влайков дава разяснения, относно влизането на РДП в т.нар. Граждански блок, формиран от опозиционни партии против управлението на трите либерални партии (1913 – 1918) и задачите на правителството за излизане на България от кризата. Според него въпреки злополучният край на войните за национално обединение българският народ трябва да върви към обновление.[91]

Земеделците не изоставят своята крепост Шумен. Затова лично в града пристига земеделският министър Димитър Драгиев. На 5 февруари 1919 г. той държи тричасова реч, посветена на положението на България – както по отношение на вътрешната политика, така и външната.[92] Няколко дена по-късно пристига и Спас Дупаринов – редактор на в. „Земеделско знаме", който разяснява дейността на БЗНС и задачите, които стоят пред партията и правителството.[93] На призива му да се събират храни и да се подпомогне правителството в трудната икономическа ситуация Шуменско откликва веднага. Шуменски окръг се нарежда на второ място, след Видински, по предаване на излишъка от храните в помощ на гладуващото българско население. Нарядът за 1918 г. е изпълнен и даже превишен с няколкостотин хиляди килограма зърнени храни. [94]

В началото на април, 1919 г. на посещение в града е политикът Александър Стамболийски. Салонът на читалище „Арх. Михаил" не може да побере желаещите да чуят речта на земеделския лидер. В нея той отделя съществено място на икономическите и социални въпроси с исканията за подобряване на земеделието и клоновете му, за подобряване на селскостопанския кредит, създаване на земеделски камари, опитни станции, за справедливо данъчно облагане, за ограничаване на едрото земевладение и т.н. Стамболийски разяснява залегналите в основата на съюза принципи на аграризма и съсловната теория, която разглежда селото като единно цяло и отрежда на селското съсловие водеща роля в обществото. Наред с това в речта си той отделя широко място на обществено-политическото устройство на страната: разисква се проблемът за народовластието, исканията за разширяване демократизма на Търновската конституция, за засилване ролята на местното самоуправление, за ограничаване властта на монарха и буржоазията.[95]

Демократите, след като влизат в правителството на Т. Теодоров правят опити да се задържат на политическата сцена. Шуменските привърженици на партията са подкрепени от един от лидерите на ДП Никола Мушанов, който е министър на вътрешните работи и народното здраве. В читалище „Арх. Михаил" той говори повече от три часа, като акцентира на значението на Демократическата партия за излизането на страната от кризата. Салонът е препълнен от желаещи да чуят речта му.[96] В подкрепа на своята партия шуменските демократи започват да издават местен вестник – **Подем**. Първият брой излиза на 12 февруари 1919 г. Идеята на редакционния комитет е изданието да бъде седмичен вестник за култура и демокрация, а от брой четвърти – седмичен демократически лист. Шуменските демократи не се надяват да напътстват общественото мнение в България. Целта им е да се работи за повдигане на гр. Шумен в стопанско, благоустройствено и политическо отношение. Според тях е необходимо всички политически сили да си подадат ръка в името на единението и напредъка, защото Шумен е бил и трябва да бъде един от културните центрове на България. Тиражът на изданието е голям – 1500 екземпляра. Отпечатва се в печатницата на П. Пенев. [97]

Правителството също не бездейства. Вниманието му е приковано върху Парижката мирна конференция, тъй като България се намира в международна изолация. А трябва да се стабилизира и вътрешнополитическия живот. Това става трудно тъй като в страната има министерска криза. БЗНС предявява претенции да сформира коалиционно правителство заедно с широките социалисти и радикалите. Монархът, съглашенските представители и останалите партии настояват за по-широка коалиция предвид критичното положение на страната. Затова вътрешният министър Н. Мушанов предприема на 8 февруари 1919 г. обиколка, в която са предвидени посещения на редица български градове. Сред тях са Търново, Шумен и Варна.[98] В Шумен той пристига на 12 февруари 1919 г.[99] Става ясно, че правителството на Теодоров се старае с действията си да не предизвиква намесата на съглашенските окупационни власти във вътрешните работи на страната. А победителите не се колебаят да вършат нарушения на договора за примирието.

Същевременно с навлизането на съглашенските войски в царството българският народ се изправя пред нови изпитания, свързани с поведението на войниците от източната армия. В периода от октомври 1918 г. до средата на 1920 г. на българска територия според д-р Стефан Минков се случва това, което в съвремието е модерно да се нарича „сблъсък на цивилизациите" или „среща на културите" – наложен от военни и политически обстоятелства контакт, който обаче протича на неравностойна основа като от едната страна са победителите-окупатори, а от другата – българското общество, принудено да приеме съжителството с довчерашните врагове.[100] С влизането на съглашенските войски се снижава контрола над войсковите контингенти като им се дава възможност да „споделят плячката". Така започват да пристигат сведения за насилия и грабежи от страна на съглашенците.[101]

В Шумен също се настаняват съглашенски представители.[102] Целта им е да се проверяват складовете за оръжие, които след примирието са под контрола на съглашенската военна администрация. За целта поручик Кендал инспектира гарнизоните в Североизточна България, вкл. и Шумен. През юни 1919 г. той и поручик Жиро официално са назначени от командващия съглашенските сили в България ген. Кретиен да осъществяват контрол върху армейския склад в Шумен и неговите поделения в Търново, Горна Оряховица, Каменец, Разград и Ишиклар (дн. с. Самуил). На 28 април 1919 г. в града пристига английският ген. Берд на инспекция. Той се среща с окръжния управител и началника на Шуменската дивизия.[103] Инспекцията му е свързана с обстоятелството, че още в самото начало на войната в Шумен са разквартирувани частите на 105-а германска дивизия.

По-късно поручик Кендал посещава Шуменския тежък артилерийски полк и сверява сведенията от май и юни за наличното оръжие. Началникът на полка изпраща на 24 юни 1919 г. доклад, в който, между другото пише, че предоставената на английския военен контрольор информация е вярна. Става дума за инспекцията на английския ген. Берд в Шумен и Търново. Все повече зачестяват военните проверки след назначаването на новия командващ съглашенските войски в България – ген. Клодел.[104] Според Васил Рашков, тогавашен шуменски окръжен управител, английският поручик Кендал е комендант на града. Двамата се разбират добре. В града няма струпани съглашенски войски. Английският поручик Кендал постепенно се вписва в ежедневието на шуменци и скоро се жени за шуменка. А на вечеринката, дадена от офицерството във Военния клуб по повод тържественото честване на Тутраканската победа през 1919 г., където с американско раздаване е разигран разкошен албум със снимки от най-важните моменти на Тутраканската епопея, Кендал е късметлията.[105]

Населението недоволства, че Районният комитет за СГОП под председателството на Н. Боев, секретар Жечо Павлев и делегат Борис Попов нехае и не изземва военните излишъци от продоволствията. Още по-осъдителен е фактът, че излишъците неколкократно са предлагани на комитета, но той не взема отношение, което е престъпление спрямо обикновеното население, което гладува. А на практика комитетът действа. Глобени са търговецът Аврам Б. Аструг за укриване на 329 кг рапично масло, Гаврил Меранда за непоставяне на етикети на стоките и т.н.[106] Извършват се конфискации на стоки от първа необходимост – боб, масло и др.[107] Въпреки това скоро членовете на комитета са сменени. Председател става Герчо Ранчев, а членове са П. Българанов, Н. Кулев и свещеник Иван Дочев.[108]

Кабинетът търси начини да подпомогне и семействата на военнослужещите. Затова в парламента е внесен законопроект, според който на семействата на служещите подофицери се дават безплатно жилищни помещения в казармите. Където такива липсват, се плащат по 50 лв. месечно на подофицерите, които служат в гарнизоните на София, Пловдив, Русе и Варна, по 40 лв. на ония, които служат в Стара Загора, Сливен, Бургас, Ямбол, Шумен и Търново, по 30 лв. в останалите градове. Плащанията започват от 1 ноември 1918 г.[109]

Същевременно в парламента на дневен ред е разглеждане на въпроса за подадените оставки на народните представители Мирчо Атанасов, Георги Митев и Методи Петров от Шуменската избирателна колегия в полза на А. Стамболийски.[110] Определят се от Вътрешното министерство и депутатските квоти за следващите парламентарни избори. Така в бъдещия български парламент ще се избират от Бургаски – 18, Варненски – 9, Врачански – 16, Кюстендилски – 12, Пловдивски – 23, Плевенски – 18, Русенски – 14, Софийски – 24, Стара Загора – 24, Търновски – 22, Шуменски – 15, Одрински – 4, Гюмюрджински – 16 и Струмишки – 9 депутати.[111] Продължава и министерската криза. Стамболийски и Цанко Церковски заплашват с оставки.[112] С тях се солидаризират министрите социалисти, както и Стоян Костурков. Тази позиция на земеделските министри се подкрепя от местните организации на БЗНС в Шуменски, Плевенски и Търновски окръг. Шуменските земеделци настояват пред земеделските министри да напуснат кабинета, в случай, че не успеят да предизвикат парламентарни избори.[113]

Истината е по-различна. Двамата земеделци в кабинета – Стамболийски и Драгиев, застъпват противоположни становища. Драгиев искрено вярва в коалицията и се надява, че участието на БЗНС в такива правителства трябва да стане постоянен елемент в бъдещия политически живот на България. Като министър на земеделието той настоява пред селяните да предадат добива си от зърнени храни на Държавната стопанска дирекция и така с увеличаване на доставките на храни да се възстанови политическия стабилитет. Стамболийски, макар и член на правителството, не участва в работата му, критикува го, че върши беззакония, че запазва цензурата, че прилага социални реформи и настоява да се насрочат парламентарни избори.[114] Това довежда до открит и продължителен конфликт между Стамболийски и Драгиев и прави неизбежно окончателното разцепление. Двамата се съгласват да изложат различията си пред конгреса на БЗНС, който трябва да се състои през април 1919 г. Междувременно те се съгласяват да определят комисия от 25 души, която да проучи спора, разцеплението в парламентарната група и поведението на отделните членове на съюза и да докладва за това на конгреса. Очаквайки да извоюва победа в конгреса, Стамболийски упражнява натиск над Драгиев и привържениците му да обещаят предварително да се подчинят на решенията на конгреса. Драгиев възразява срещу това, а министър Мушанов забранява свикването на конгреса.[115] Всъщност на 24 април 1919 г. в изпълнение на заповед на ген. Кретиен вътрешният министър Н. Мушанов забранява конгреса на БЗНС, свикан за 27-30 април в София.[116] Вместо него се провежда „малък" земеделски конгрес, проведен на 26-29 април 1919 г. Мушанов може би предприема тази мярка и от страх, че неспокойното положение в страната създава опасни условия за масови политически събрания. В отговор тримата министри земеделци подават оставка и правителството се разпада. А е и факт, че привържениците на Стамболийски водят яростна кампания срещу правителството. В тази обстановка конгресът на БЗНС е насрочен за 1 юни.[117]

Зачестват оплакванията на населението от демократите. Те недоволстват от забраната за събрания, вечеринки и представления, искането на разрешение за партийно събрание и т.н. На практика левите сили в страната подемат целенасочена акция. За тези действия Гр. Чешмеджиев си спомня: „В началото на май избухна нова криза. Левицата трябваше да атакува било народняци и цанковисти, било демократи. За момента да се атакува цялата десница се счете за погрешно. Да се атакуват народняци и прогресисти се считаше за по-лека задача. И затова атаката се насочи към демократите. Те държаха две важни министерства – вътрешните работи и войната."[118] Резонно вътрешният министър Н. Мушанов мобилизира всички сили на ресорното си министерство, за да прави агитация по предстоящите парламентарни избори.[119] На публични места шуменци припомнят пагубната роля на демократа и вътрешен министър в правителството на Ал. Малинов (1908 – 1911 г.) М. Такев за общинското самоуправление. Така той през 1908 г. разтуря 431 общински съвета, а в периода 1918 – 1919 г. – 178, и заслужено се разделя с поста си на министър на вътрешните работи и народното здраве (21 юни – 17 окт. 1918; 17 окт. – 28 ноем. 1918). Действията му продължава неговият съпартиец министър Мушанов (28 ноем. 1918 – 7 май 1919), който има в актива си разтурени 406 общински съвета. Това е една от причините демократите да слязат от политическата сцена.[120]

Общото недоволство кара шуменската общественост да се замисли за провеждане на общоградско събрание, на което да се дискутира политиката на тричленката. С позив е свикано събрание на 27 април 1919 г. в салона на читалище „Арх. Михаил" за обсъждане състоянието на водоснабдяването на града.[121] Това не е единственият проблем на града. Градът все още няма единен план, няма пълна канализация и водопроводна мрежа. Помийните ями се вливат някъде направо в счупените водопроводни глинени тръби. Реката е канализирана частично. Не е уреден и въпросът със сметоизхвърлянето. В града се носят прах и нечистотии, лъха смрад. Улиците са разбити, смъртността постепенно измества ражданията. Коремният тиф е неизменен спътник на живота на населението. Призовава се за планомерна общинска политика в града, изработена и приета от всички в името на Шумен.[122]

А Шуменска община продължава да е без утвърден бюджет от вътрешното министерство. В бюджета са предвидени 50 000 лв. за хигиенни нужди и 5000 лв. за закупуване на коне. С неутвърждаването му управниците на града не могат да предприемат инициативи за почистването и хигиенизирането на града.[123] Общинското управление е в колапс, има 64 вакантни места. Управата се старае да балансира и гласува на чиновниците добавъчно възнаграждение в размерите на гражданските чиновници, като средствата са усвоени от бюджета.[124]

Празникът на труда 1 май в града е отбелязан внушително от социалистите. Вечерта преди празника двете фракции имат вечеринки – тесните в салона на чит. „Арх. Михаил", на която говори А. Христов, а обединените в салона на Начо Кицов, където реч държи Еньо Марковски. Сутринта на 1 май в същите зали са проведени събрания, след което всяка фракция повежда привържениците на манифестация по главните улици на града. На възлови места изявления и изказвания правят Петко Българанов, Марин Тютюнджиев, Т. Виденов, Т. Димитров и др. Празникът завършва със забавления за всички празнуващи. На практика според Гр. Чешмеджиев „на тоя 1 май 1919 г. българският социализъм стигна своята кулминационна точка и от тоя момент нататък все повече и повече удари назад. Тесните социалисти се обявиха в комунистическа партия и макар да си остават и те борци за социализъм, но знамето им е комунистическо."[125]

Подобаващо е отбелязан и 6 май. Денят на храбростта, 6 май, започва да се чества в българската армия още с нейното създаване. С указ № 1 от първи януари 1880 г. княз Александър I учредява военния орден „За храброст" – отличие, с което се удостояват извършилите подвизи на бойното поле. А с указ № 5 от 9 януари с.г. се постановява честването на празника. В началото отбелязването на празника е подчертано скромно. Церемонията включва панихида в гарнизоните, поздравления и обяд за кавалерите на ордена „За храброст", ограничени военни паради, главно в София. По-късно цар Фердинанд придава по-голямо значение и пищност на честването. През войните в периода 1912-1918 г., макар и в бойни условия, празникът се отбелязва. Той се чества всяка година с отслужване на панихида за загиналите и молебен за живите. Прави се преглед на войсковите части от върховния главнокомандващ на българската армия и велик магистър на ордена „За храброст". Тържеството завършва с военен парад.

Ето как описват празника в Шумен съвременниците: „На самия Ден на храбростта на площада се стичаха военни части с лъснати до немай къде оръжия и ботуши. След музиката вървяха бойните знамена. Граждани и ученици снемаха шапки, когато край тях минаваше бойно знаме. Военните отдаваха чест. След команда „мирно" военните посрещаха Главнокомандващия, който ги поздравяваше с празника. На арката свещениците правеха молебен и с висок глас изпяваха „многая лета" и поръсваха войниците „за здраве" със светена вода. След това военните се построяваха за церемониалния марш. Граждани забързваха надолу по улицата да заемат по-хубави места до трибуната, край която щяха да преминат под маршовете на военната музика една след друга ротите. Най-напред крачеха пехотинците в пълна бойна униформа с каски на главата. Идваше ред на свързочните части, които бяха с макари и кабел на гърба и пущаха от камионите в техните редици пощенски гълъби. Най-интересно беше манифестирането на кавалерийските части. Парадът се задържаше за малко. За успокояване на терена. Пазещите реда полицаи задължаваха гражданите да се отдръпнат назад, за да не стане злополука. Музиката засвирваше „Конския марш" – една хубава бърза мелодия – и конете се понасяха леко напред. Като че ли разбираха музиката. Кавалеристите с много каишки по облеклото и шапките дърпаха здраво юздите. Опашките на конете бяха вързани на плитка, а космите по задните части на конете бяха наредени в шахматни квадратчета. Под „ура" и ръкопляскания минаваха бойните ескадрони… Идваше ред на тежките оръдия, теглени от по няколко коня с дебели крака. Насядалите по тях артилеристи обръщаха глави, викаха „ура" и се друсаха. Цялата улица се тресеше от грохота."[126]

В Шумен този празник винаги се отбелязва тържествено. Славата на Шумен като военен център е заслужена. Затова и в него е настанен един от най-големите гарнизони в страната. И през 1919 г. многохиляден народ се стича на площада „Кушир", където е отслужен молебен. След дефилето на войските хора изпълват площада. Вечерта има литуратурно-музикална вечеринка. Всички са изненадани от веселието и радостта.[127] Точно това състояние бившия министър П. Абрашев определя така: „Спокойствието, твърдостта, с които народът се бори с посетилите го злочестини, свидетелства твърде красноречиво, че той таи в себе си качества, на които биха могли да ни позавидят много народи. Ако ние станахме предмет на завист с победите си, със славата си да знаем да мрем и да побеждаваме, няма защо да не станем пак предмет на завист с характера си да пренасяме най-големите злочестини."[128]

Независимо от празничните дни в първите дни на май, кризата във властта е факт. В началото на май 1919 г. министър-председателят подава оставка. Започват срещи на партийните лидери с българския монарх.[129] На 8 май 1919 г. е назначено второ коалиционно правителство на Т. Теодоров.[130] БЗНС не увеличава броя на министерствата си, нито получава по-важни – това е цената за съдействието на широките социалисти, прогресисти и народняци да бъдат изключени демократите. Така партията постига успех – отстранява от властта най-силната буржоазна партия и враг на БЗНС и прави решителна крачка по пътя към самостоятелна земеделска власт.[131] Правителството идва на власт като широка партийна коалиция, пред която стоят за разрешване две неотложни задачи – да се тушират революционната и икономическата следвоенна криза и България да излезе от международната изолация чрез подписване на справедлив мирен договор. Икономическата обстановка в страната е катастрофална. Поради липса на суровини, пазари и резервни части не работят 70% от предприятията. Голяма част от обработваемите площи остават незасети. Огромна е безработицата сред демобилизираните войници. Държавният бюджет е натоварен и с изхранването на окупационните войски, които съдействат на правителството при потушаване на всяка проява на недоволство от страна на населението.

Правителството управлява едва до 6 октомври 1919 г. Шумен пак има лоби – д-р Ст. Данев е финансов министър, а Я. Сакъзов е титуляр на Министерството на търговията, промишлеността и труда. Вторият кабинет на Теодоров излиза с програма от десет точки, включваща незабавно разтуряне на XVII ОНС и провеждане на парламентарни избори; премахване на цензурата, свобода на събранията, прилагане на законите за печалбите от войната и конфискуване на незаконните богатства и др. [132]

Законодателните избори за XVIII ОНС са изключително важни, затова партийните централи започват трескава дейност. Още на 29 май 1919 г., въпреки лошото време в препълнения салон на чит. „Арх. Михаил", се провежда публично събрание, свикано от НП, на което членът на ЦБ на НП Атанас Буров държи политическа реч при пълен ред и спокойствие. Речта му често е прекъсвана от бурни ръкопляскания. Събранието води лидерът на народняците в града – Кънчо Миланов.[133]

БКП използва летните месеци за протести и масови събрания. На 27 юли 1919 г. в Шумен около 4 хиляди работници, занаятчии, интелектуалци изпълват главната улица. Развяват се червени знамена. Гражданството акламира манифестиращите. На градския площад говори Еньо Марковски, който обвинява българските буржоазни правителства и цар Фердинанд за националната катастрофа и заклеймява предателската роля на широкия социалист и министър Кръстю Пастухов.[134] В подкрепа на социалистите пристига видният икономист и парламентарист Никола Сакаров. Като участник в делегация по време на Войнишкото въстание, като съветник на българската делегация за подписване на мирния договор, Сакаров обективно и с професионална вещина представя истинското положение, в което е изпаднала България, и задачите на правителството. Той оглавява листата на партията в Шумен, избран е за депутат в XVIII ОНС, но по-късно се отказва.[135]

БРСДП (о) след края на Първата световна война продължава възобновяването на своите редове. В осъществяването на този процес тя е облагодетелствана от две важни обстоятелства: първо, че участва със свои представители в коалиционните кабинети на Т. Теодоров, и второ, че не носи непосредствена отговорност нито за Първата, нито за Втората национална катастрофа. И още нещо – във втория кабинет на нея е поверено Министерството на вътрешните работи, което при тогавашния парламентарен живот на страната дава „зестрата на властта". Наистина БРСДП (о) полага неимоверни усилия, за да използва това ведомство за укрепване на своето влияние като политическа сила. Резултатът в парламантарните избори за XVIII ОНС го потвърждават – тя успява да се нареди на трето място по броя на получените гласове. В навечерието на изборите шуменските широки социалисти започват да разпространяват изборен лист „Социалистическа борба".[136] Да проверят своите редици шуменските социалисти използват 2 юни – Денят на Ботев. На празника Петко Българанов говори на тема „Ботев като революционер". Гости са Яко Леви и д-р Нисим Исаков, които обещават да се изкажат на сбирката на еврейската секция на партията.[137]

БЗНС продължава с негативните процеси в организационния си живот. По-съществени са борбите в земеделската парламентарна група, започнали още след въвличането на България в Първата световна война, които не отшумяват и след излизането на страната от военния конфликт. На второ място – това са сепаратистките действия на някои от пионерите на организираното земеделско движение, като Йордан Пекарев и Дим. Драгиев. Пекарев се откъсва от БЗНС и заедно с група свои съмишленици полага началото на нова съюзна организация – т.нар. Български земеделски народовластнически съюз, който въпреки положените от него усилия остава незначителна политическа сила без каквото и да е било реално присъствие в обществения живот на страната. XV конгрес на БЗНС започва на 1 юни

1919 г. и е решителен сблъсък за Драгиев и Стамболийски. В новоизбрания управителен съвет привържениците на Стамболийски имат мнозинство. При избора на Постоянно присъствие всички кандидати на Драгиев и самият той търпят поражение. Драгиев напуска заседанията, по-късно е изключен от БЗНС и създава своя политическа формация – БЗНС (Стара Загора). В работата на конгреса вземат участие двама земевладелци от Шумен, които при завръщането си дават разяснения по организационната криза в БЗНС.[138] В навечерието на изборите в града идват представители на всички крила в БЗНС. Спас Дупаринов, редактор на в. „Земеделско знаме", в речта си пред шуменци заклеймява виновниците за Втората национална катастрофа и се обявява за смели и решителни политически и социални реформи в духа на платформата на партията.[139]

Демократите започват яростни нападки срещу правителството, тъй като сред десните политически партии те са най-влиятелната партия, а са извън властта. Чест гост на шуменската Демократическа организация е Рашко Маджаров (1874 – 1943). Той е роден в Копривщица – неговата майка Мария е най-малката сестра на българските общественици Петко и Любен Каравелови. Политик и парламентарист, дълги години той работи като адвокат в столицата и е председател на Управителния съвет на Българските земеделски кооперации.[140] На 1 юни 1919 г. Р. Маджаров държи реч в читалищния салон на „Арх. Михаил". В нея той представя изборната платформа на партията, приета на заседанието на Висшия съвет на ДП, провело се на 17 – 19 май 1919 г. в столицата. В края на събранието демократите издигат лозунга „Надпартийното знаме да бъде свещено знаме за България". Речта на Маджаров е широко акламирана. След събранието демократите се събират на банкет, на който присъстват повече от 200 души. Събрани са повече от 4 000 лв в полза на агитационния фонд на ДП. Неслучайно след това Маджаров оглавява листата на ДП в Шумен и заедно с Петко Палиев провеждат множество срещи с привърженици на партията в окръга.[141] През юли 1919 г. в града пристига българския икономист и политик проф. Георги Т. Данаилов. На политическото събрание, ръководено от председателя на шуменското Околийско бюро на ДП Куни Радев той подробно излага проблемите на икономическото развитие на страната и нуждата от нова политика.[142]

Предизборни събрания и речи държат и прогресивнолибералите в града. Със свои речи пред шуменската общественост излиза Христо Тодоров.[143] Да подкрепи пък радикалдемократите пристига българският юрист и политик от еврейски произход Йосиф Фаденхехт. С него е секретарят на партията Найденов. Шуменската организация провежда общоградско събрание, на което Фаденхехт представя задачите на българските политически партии в навечерието на парламентарните избори.[144]

Щабовете на всички партии са на крак и безброй агитатори сноват в града и селата на окръга. Особено активна е дейността на социалистите и земеделците. Тончевистите като че ли се отказват предварително от борбата. Агитационната им дейност се свежда до събрание в тесен кръг в кафенето на Начо Кицов. [145] Стамболовистите издават позив, украсен с лика на Стефан Стамболов и обръщение „Ако обичате България, ако искате да живеете под българско небе при свобода и законност, гласувайте за съвестта на нашия политико-обществен живот д-р Тодор Гатев". Това обаче не решава организационните проблеми на НЛП. В града са подготвени две кандидатски листи. Едната на крилото на Дим. Петков, което непрекъснато се разграничава от Никола Генадиев, който на III редовен конгрес на партията, провел се в Кюстендил на 25 април 1919 г., е изключен.[146]

В хода на тези събития е определен съставът на българската делегация за мир. Решено е делегация да се оглавява от министър-председателя Т. Теодоров, а членове да са министрите Венелин Ганев, Я. Сакъзов, Ал. Стамболийски и дипломата Михаил Сарафов[147].

Посочени са и шестима съветници – Ив. Евстр. Гешов, Стефан Панаретов, ген. Ив. Луков, Д. Цоков, Богдан Морфов и Никола Сарафов.[148] Делегацията е придружена от 11 експерти. Тя пристига в Париж на 27 юли 1919 г. и е настанена в хотел „Шато Мадрид" в предградието Ньой, където е поставена под охрана на френски офицери. Членовете нямат право да напускат сградата и имат достъп само до преса. Независимо от това делегацията изпраща до конференцията изложение в размер на 250 печатни страници, озаглавено „Истината за обвиненията срещу България". Народняшкият лидер Ив. Евстр. Гешов и пълномощният министър Цоков съставят два мемоара до Парижката мирна конференция, които подкрепят усилията на българската дипломация за запазване на довоенните граници на България. Гешов отправя и трети мемоар, посветен на финансовото положение на България.[149]

В навечерието на парламентарните избори все по-често се говори за това, че предстои да бъде разтурена Шуменската демократическа тричленка. Очакванията са, че новата ще бъде председателствана от Иван Шамарджиев.[150]

На 17 август 1919 г. се провеждат парламентарни избори за XVIII ОНС.[151] В спомените си Гр. Чешмеджиев пише: „Изборите се произведоха, макар че страната бе под окупационен режим – напълно свободно и мирно. Агитациите в цялата страна се водеха най-разпалено, речите бяха пламенни, дори разпасани, комунистическите агитатори разправяха било и не било и с най-тежки думи и оскърбления се нахвърляха против властта … Никому косъм от главата не падна…"[152]

В изборите БЗНС спечелва 85 мандата, БКП – 47, БСДП – 39, Демократическата – 28 мандата, Народната – 19, а Прогресивнолибералната – 8.[153] Либералните партии, управлявали страната по време на войната не получават нито един мандат, което е показателно за обществените настроения в следвоенна България. Чешмеджиев продължава „такъв съкрушителен удар за десницата не бе очакван и в това отношение, ако можеше да се каже за сметка на българския народ и неговото политическо възпитание, то не можеше да бъде друго, освен похвално. И наистина какво можеше да бъде друго, освен похвално. Щом трите крайни групи завладяха четири-пети от местата, трябваше да се признае, че избирателите са изпълнили отлично своята роля. Оставаше да се види сега тия, които ръководят големите обществени групи на левицата – земеделските, социалистическите и комунистическите водачи узрели ли са, за да надвият всички малки и по-големи различия помежду си и да усвоят поне за едно петилетие една обща насока и да изпълнят една обща програма за поставяне страната в нов път към нови бъднини. В това отношение трябва да се признае, че водачите се оказаха по-малки пред вота на избирателите".[154]

Избрани шуменски депутати са: демократът Петко М. Българанов, комунистите Еньо Марковски и Никола Пенев (от София), народнякът Кънчо Миланов, прогресистът Хр. Тодоров, широкият социалист д-р Н. Сакаров (отказал се), д-р Стоян Данев, В. Коларов и много земеделци от околията, както и лидерът на БЗНС Ал. Стамболийски.[155]

В тези горещи августовски дни е назначена поредната тричленна комисия при Шуменската градска община в състав: Христо Косев (21 авг. 1919 – 5 ян. 1920) с помощници Антон Даулов и Саид Шемшединов. Назначението ѝ се посреща със задоволството от шуменци, които познават Косев като добър и честен администратор, а членовете като млади и енергични личности, които дават основание да им се гласува доверие.[156] Недоволстват обаче демократите, които смятат, че ПЛП в града не заслужава председателското място, още повече пък широките социалисти, които заемат другите две места. Резултатите от парламентарните избори, както и ставащото в града, обезсърчават редакционния комитет на в. „Подем" и на 3 септември 1919 г. излиза последният 29 брой на демократическия лист.[157]

Тричленката започва усилена дейност за подобряване живота на населението.

А според статистическите данни през септември 1919 г. в Шумен има 80 раждания, 35 умирания и 53 женитби.[158] Покани за сватби раздават Веска Ц. Дюлгерова и Павел Марков, Стоянка Ст. Щъркова и Васил Д. Попов, Ребека Б. Стокса и Самуил М. Леви, Янка Христова и Иван Василев Енчев, Деспина Василева Енчева и д-р Христо М. Гендович и много други. Има и тъжни, тъй като госпожица Иванка Панайотова връща годежа на Александър Станев.

За здравето на шуменци грижи се полагат и в новата бактериологическа лаборатория в града. Шуменският градски лекар д-р Петър Скорчев е назначен от Министерството на войната да уреди и ръководи бактериологическата лаборатория към 4-а пехотна Преславска дивизия. Д-р Скорчев оглавява лабораторията и преди войната, където работи съвместно с немския проф. д-р Мюленс от Хамбург.[159]

Българската делегация получава проектодоговора за мир на 19 септември 1919 г. Той се състои от 13 части – 295 члена, които обхващат териториалните, финансовите, икономическите, малцинствените и др. въпроси. За възражения от българска страна е даден 25-дневен срок. След връчването на проектодоговора Т. Теодоров произнася кратка реч, написана от С. Радев, която е пореден апел към победителите да зачетат справедливите искания на българския народ.

В края на 1919 г. се засилва стачната вълна в града. През септември 1919 г. 22 работници от мелница „Съгласие” излизат на стачка.[160] През октомври се вдига стачката на работниците от „Съединени тютюневи фабрики”.[161] Стачка обявяват също строителните и дърводелските работници.[162] По същото време работниците от пивоварната фабрика остават без работа. Те остро протестират и настояват пред правителството и председателя на XVIII ОНС Найчо Цанов да се отпуснат материали за производството. Така ще им бъде осигурена работа и прехрана.[163]

Заради изискването отговорът на проектодоговора да бъде обсъден от правителството и Народното събрание в България се завръщат Теодоров, Стамболийски и Сакъзов. А в страната предстоят и кабинетни промени предвид резултатите от парламентарните избори за XVIII ОНС. На 2 октомври 1919 г. се открива първата извънредна сесия на парламента и на нея оставка подава министър-председателят Т. Теодоров. На 6 октомври 1919 г. Ал. Стамболийски съставя коалиционен кабинет (6 окт. 1919 – 20 май 1920). Ал. Стамболийски освен министър-председател е министър на войната и управляващ Министерството на обществените сгради и благоустройството. Александър Димитров е министър на вътрешните работи, а Цанко Бакалов – на народното просвещение. Р. Даскалов поема Министерството на земеделието, М. Турлаков – министър на железниците и управляващ Министерството на правосъдието. Народняците запазват старите си министерства – М. Маджаров – на външните работи, Атанас Буров – на търговията, промишлеността и труда. Д-р Ст. Данев остава министър на финансите.[164] Два министерски портфейла се пазят за евентуално разширяване на коалицията. Пренебрегнати остават само демократите. Според Съглашението формирането на кабинета е възможно най-добрият изход в създалата се ситуация. Изготвеното от Министерския съвет обстойно възражение е обсъдено и в Народното събрание, но още на 3 ноември 1919 г. българското правителство е уведомено, че неговите възражения против проектодоговора се отхвърлят.

На 10 октомври 1919 г. Стамболийски представя чрез декларация политиката на правителството и платформата му. Те са съобразени с плачевното международно и вътрешно положение на страната. Веднага се пристъпва към изпълнение на задачите. Реорганизира се вътрешното министерство. Последва подмяна със земеделци на част от околийските началници и окръжните управители. Това става и в Шумен. За главен секретар в Министерството на вътрешните работи е назначен Илия Караджов, дотогава окръжен управител в Шумен, а на негово място е назначен работещият като адвокат в Шумен земеделец Христо Стоянов.[165]

Министрите на новото правителство започват обиколки по българските земи, за да се запознаят с обстановката и изразят своето отношение към виновниците за втората национална катастрофа. Вътрешният министър Ал. Димитров се насочва към бастиона на земеделците Шумен.[166]

Българската катастрофа се съдържа в Ньойския мирен договор, подписан на 27 ноември 1919 г. от Ал. Стамболийски. Непобедена армия, народ издържал мир и война, глад, скъпотия издържат, но дипломацията не успява за пореден път. Шумен и неговото население въпреки военното време водят активен живот и се включват в обществено-политическите процеси в страната. Изборът в периода 1914 – 1915 г. е направен от цар Фердинанд и либералното правителство на д-р Васил Радославов и несъмнено те са главните виновници за втората национална катастрофа. Народът ни дава над 100 000 жертви, окончателно рухва мечтата за национално обединение, страната ни изпада в тежка международна изолация. Общите резултати от периода 1912 – 1918 г. чертаят нерадостна историческа перспектива за българския народ и Царство България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Чешмеджиев, Гр.** *Политически спомени.* София, 1988, с. 137.

[2] *Обществен глас*, бр. 43, 29 авг. 1915; **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., с. 139.

[3] **Елдъров, Св.** България в навечерието на Първата световна война. – *ВИС*, 2004, бр. 2, 26-28; **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., с. 143.

[4] **Данев, Ст.** *Мемоари.* София, 1992, с. 270; **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес.* София, 1993, с. 483; **Бел, Дж.** *Александър Стамболийски и БЗНС 1899-1923.*София, 1993, 124-127; *Обществен глас.* бр. 44, 5 септ. 1915; **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., с. 139.

[5] **Стателова, Е., Ст. Грънчаров** *История на Нова България 1878-1944.* София, 1999, с. 305.

[6] **Савов, С.** *Интимните причини за погромите на България.* София, 2000, с. 34; **Божерянова, В.** *Генерал Сава Савов. Всичко и всички за България.* София, 2008, с. 125; *Кореспондентът на „Таймс" съобщава от София.* София, 1983, с. 172; **Дюнан, М.** *Българското лято (юли-октомври 1915).* София, 1918, с. 172; *ДВ*, бр. 216, 24 септ. 1915; *ДВ*, бр. 216, 24 септ. 1915.

[7] **Илчев, И.** *България и Антантата през Първата световна война.* София, 1990, с. 207; **Дюнан, М.** Цит. съч., с. 293; *ДВ*, бр. 205, 10 септ. 1915.

[8] **Марков, Г.** *Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914-1916.* София, 1995, 179-180.

[9] **Радославов, В.** *България и световната криза.* София, 1993, с. 122; **Ангелова, Р.** *Нова българска история.* Велико Търново, 2008, с. 276.

[10] *Кореспондентът на „Таймс".* с. 151; **Пешев, П.** Цит. съч., 482-483; *Обществен глас*, бр. 43, 29 авг. 1915.

[11] **Дюнан, М.** Цит. съч., 164-166, 238-274.

[12] *Кореспондентът на „Таймс".* 148-149.

[13] Пак там, с. 155.

[14] **Радославов, В.** Цит. съч., 129-141; **Хол, Р.** *България по пътя на Първата световна война.* София, 2005, с. 357.

[15] *ДА Шумен*, ф. 34К, оп.1, а.е. 12, л. 6, 12, 57; *Обществен глас*, бр. 22, 4 апр. 1915; бр. 37, 18 юли 1915.

[16] **Ангелова, Р.** Цит. съч., с. 278.

[17] *Обществен глас*, бр. 29, 28 май 1915.

[18] *Българската армия в световната война 1915-1918.* Т. 8. София, 1939, 292-293.

[19] *История на България.* Т. 8. София, 1999, с. 296; *Обществен глас*, бр. 43, 29 авг. 1915.

[20] *ЦДА*, ф. 166, оп. 5, а.е. 12, л. 10; *ДВ*, бр. 65, 21 март 1916; **Казасов, Д.** *Искри от бурни години. Избрани произведения*. София, 1987, с. 95.

[21] **Илчев, И.** Цит. съч., 224-230; *История на България.* Т. 8, 273-274.

[22] **Кацаркова, В.** Държавното регулиране на стопанството в годините на Първата световна война (1914-1918). – *Изследвания по българска история.* 7. Студии по нова българска история (1878-1944). София, с. 198, 238-239.

[23] Закон за стопански грижи и обществена предвидливост (Закон за СГОП)- *ДВ*, бр. 180, 29 авг. 1916.

[24] **Андреев, М.** *История на българската буржоазна държава и право 1878-1917*. София, 1993, с. 213.

[25] **Стателова, Е. , Ст. Грънчаров** Цит. съч., с. 311; *ДВ*, бр. 180, 26 авг. 1916 г.

[26] *ДВ,* бр. 24, 2 февр. 1917.

[27] *ДВ*, бр. 1, 2 ян. 1916; бр. 35, 16 февр. 1916; бр. 46, 27 февр. 1916; бр. 89, 5 май 1916; бр. 177, 23 авг. 1916; бр. 134, 1 юли 1916.

[28] *ДВ*, бр. 177, 23 авг. 1916; бр. 214, 7 окт. 1916; бр. 240, 7 ноем. 1916; бр. 278, 23 дек. 1916; бр. 128, 24 юни 1916; бр. 10, 15 ян. 1917.

[29] **Радославов, В.** Цит. съч., 142-167; **Хол, Р.** Цит. съч., с. 357.

[30] **Бойчев, П.** Тутраканската епопея. – *ВИС*, 2009, бр. 2-3, 3-13.

[31] **Пешев, П.** Цит. съч., с. 535; **Семов, М.** *Обречени победи*. София, 1999, с. 435.

[32] *ДВ,* бр. 250, 20 ноем. 1916.

[33] *ДВ,* бр. 11, 16 ян. 1917; бр. 152, 13 юли 1917.

[34] *Мир,* бр. 5635, 19 февр. 1919.

[35] *ДВ,* бр. 32, 12 февр. 1917; бр. 36, 16 февр. 1917, бр. 152, 13 юли 1917, бр. 152, 13 юли 1917.

[36] **Рошев, Б.** Българската армия в окопната война на Южния фронт 1916-1918 г. – *ВИС*, 2009, бр. 4, 45-52.

[37] **Илиева, И.** Българските войски на Добруджанския фронт 1916-1917 г. – *ВИС*, 2008, бр. 2, 9-12.

[38] **Кишкилова, П.** Предпоставки за падането на либералното правителство през юни 1918 г. – *ИПр*, 1993, бр. 11-12, 86-89.

[39] *Обществен глас,* бр. 14, 21 февр. 1915. Добри Минев през 1915 г. фигурира в списъка на адвокатите и адвокатските помощници в Царство България. Той е адвокатски помощник, а основанието по което му е признато това право е адвокатска практика. – *ДВ*, бр. 152, 13 юли 1915.

[40] *ДА Шумен*, ф. 34 К, оп.1, а.е. 13, л. 51.

[41] Пак там.

[42] Пак там, л. 58.

[43] Пак там, л. 62.

[44] **Андреев, М.** Цит. съч., с. 214; *ДВ,* бр. 75, 6 апр. 1917; **Васильов, Т.** *Моят дневник.* София, 1994, с. 74; **Крамптън, Р.** *Кратка история на България*. София, 1994, с. 103.

[45] *75 години Шуменска партийна организация 1892-1967*. София, 1968, с. 90; **Крамптън, Р.** Цит. съч., с. 104; *История на България*. Т. 8, с. 305.

[46] *История на Шуменската партийна организация.* София, 1982, с. 86.

[47] **Пешев, П.** Цит. съч., с. 587; **Семов, М.** Цит. съч., с. 437.

[48] Георги Пехливанов е роден през април 1881 г. в с. Горска поляна, Ямболско. Бедността го кара след завършване на средно образование и отбиване на военната служба да се пресели през 1907 г. в Шумен. Тук става член на БРСДП (т.с.) и е един от дейните синдикални членове. Работи като бюфетчик във Военния клуб.

[49] *ВИА,* ф. 719, оп. 3, а.е. 2, л. 1-14, 65-67, 204-207; ф. 742, оп. 1, дело 35, 232-233; **Крамптън, Р.** Цит. съч., с. 104.

[50] **Васильов, Т.** Цит. съч., с. 75.

[51] **Хол, Р.** Цит. съч., с. 357; **Илчев, И.** Цит. съч., с. 248; **Васильов, Т.** Цит. съч., с. 75; **Божерянова, В.** Цит. съч., 154-168; **Пешев, П.** Цит. съч., с.532, 544.

[52] Превъзходството на силите от Антантата на участъка от фронта при Добре поле, където са разположени части на българските 2 и 3 пехотна дивизия е около 4 пъти. По отношение на живата сила превъзходството е 3,4 пъти, на картечниците 4,4 пъти, на леките оръдия 6,3 пъти, на тежките оръдия 8,9 пъти. При Добро поле ефективът на съглашенските сили е 57 000 души с 566 оръдия срещу 15 000 души български войски със 158 оръдия.

[53] **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., 109-110.

[54] **Илчев, И.** Цит. съч., с. 259; **Радославов, В.** Цит. съч., с. 217; **Пешев, П.** Цит. съч., с. 586; **Груев,**

Ст. *Корона от тръни*. София, 1991, с. 28; **Крамптън, Р.** Цит. съч., с. 107.

[55] **Кожухаров, К.** *Радомирската република 1918-1948*. София, 1948, 17-19; **Семов, М.** Цит. съч., с. 437; **Крамптън, Р.** Цит. съч., 121-122.

[56] **Пешев, П.** Цит. съч., с. 595; **Мушанов, Н.** *Спомени. Дневник.* София, 1992, с. 18.

[57] *ДА-Шумен*, ф. 34 К, оп. 1, а.е. 13, л. 173. Неправилно Б. Хараланова и Д. Руменов посочват като членове на тричленката Петко Българанов и Георги Стоянов.

[58] За него *100 години Народно читалище „ Напредък" Шумен*. София, 1970, с. 31.

[59] *НБКМ-БИА,* ф. 15, оп.1 а.е. 711, л. 3-5.

[60] Пак там.

[61] *НБКМ-БИА*, ф. 15, оп.1 а.е. 711, л. 5.

[62] **Кутиков, Вл.** *Международни актове и договори.* София, 1948, 553-555; **Семов, М.** Цит. съч., с. 438; **Груев, С.** Цит. съч., с. 80.

[63] **Хол, Р.** Цит. съч., с. 357; **Семов, М.** Цит. съч., с. 438; **Груев, Ст.** Цит. съч., с. 80; **Пешев, П.** Цит. съч., с. 608.

[64] *ЦДА*, ф. 176, оп. 1, а.е 1318, л. 1, 16.

[65] **Галунов, Т.** *Втората национална катастрофа. Процесът. Виновниците*. Велико Търново, 1998.

[66] **Куманов, М.** Васил Радославов и неговите мемоари. – *Радославов, В. България и световната криза*. София, 1993, с. 19; **Пешев, П.** Цит. съч., 627, 672; *Подем*, бр. 3, 27 февр. 1919.

[67] **Божинов, В.** Доминик Мърфи – един приятел на българите. – *Македонски преглед*, 2006, кн. 4, 117-128.

[68] История на България. Т. 8, 327-328.

[69] **Божинов, В.** Един епизод от българо-американските отношения (Доминик Мърфи и Андрей Ляпчев). –- *Българо-американски културни и политически връзки през XIX и първата половина на XX век*. София, 2004, 232-242; **Радославов, В.** Цит. съч., 175-177; **Груев, Ст.** Цит. съч., с. 80.

[70] *Подем*, бр. 14, 17 май 1919

[71] **Радославов, В.** Цит. съч., с. 175-177; **Пешев, П.** Цит. съч., 564-566.

[72] *История на България*. Т. 8, 292-294.

[73] *Вестители на истината.* София, 1994, с. 81.

[74] Пак там с. 260.

[75] *Шуменски вести,* бр. 31, 13 септ. 1919; *Християнски свят*, бр. 5, 1 май 1919.

[76] **Илчев, И.** *Докосвания до Америка*. София, 2003.

[77] Известният „испански грип", предизвикан от вирус А (H1N1), атакува човечеството през 1918-1920 г. Това е най-голямата от всички известни пандемии, която според най-скромни изчисления отнема живота на повече от 20 млн. души. „Испанският грип" поразява 20–40% от населението на Земята. Смъртта настъпва изключително бързо. Сутринта човекът е могъл да бъде напълно здрав, да се разболее към обяд, а вечерта вече да е мъртъв. Онези, които не умират през първите дни, най-често стават жертва на усложненията от грипа (най-често пневмония). Отличителен белег на „испанския грип" е, че поразява млади хора, докато при обичайните грипни епидемии страдат предимно деца и възрастни.

[78] **Пешев, П.** Цит. съч., 596-599.

[79] *Шепот в корените.* Втора книга за стария Шумен. Шумен, 2006, с. 205.

[80] **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., с. 97.

[81] **Ангелова, Р.** *Нова българска.* с. 281; **Данев, С.** Цит. съч., с. 18; **Мушанов, Н.** Цит. съч., с. 19.

[82] **Петрова, Д.** *Самостоятелното управление на БЗНС 1920-1923*. София, 1988, 14 -15.

[83] *ДВ*, бр. 18, 29 апр. 1919; *Подем,* бр.8, 8 апр. 1919.

[84] *Мир,* бр. 5613, 23 ян. 1919.

[85] *Мир,* бр. 5711, 26 май 1919.

[86] *ЦДА,* ф. 173, оп. 3, а.е. 1849, л. 14-15; **Цолов, Г.** Влиянието на Октомврийската революция върху революционните борби на шуменските комунисти през 1917-1920 г. – *75 години Шуменска партийна организация 1892-1967.* София, 1968, с. 79.

[87] *Работнически вестник*, бр. 52, 8 окт. 1919.

[88] *История на Шуменската партийна*. с. 91; *Шуменски вести*, бр. 9, 12 юни 1919

[89] *Работнически вестник,* бр. 25, 19 авг. 1919.

[90] *Подем*, бр. 13, 13 май 1919; *Шуменски вести,* бр. 18, 15 юни 1919.

[91] *Шуменски вести,* бр. 9, 12 апр. 1919; *Подем*, бр. 9 и 10, 15 апр. 1919.

[92] *Подем*, бр. 1, 12 февр. 1919.

[93] *Шуменски вести,* бр. 2, 22 февр. 1919; *Подем,* бр. 2, 19 февр. 1919.

[94] *Подем,* бр. 1, 12 февр. 1919.

[95] *Шуменски вести,* бр. 12, 3 май 1919*; Подем*, бр. 9 и 10, 15 апр. 1919.

[96] *Подем,* бр. 2, 19 февр. 1919; *Мир,* бр. 5629, 12 февр. 1919; *Шуменски вести,* бр. 8, 5 апр. 1919. Изданието излиза в периода 12 февруари – 3 септември 1919 г.

[97] **Ангелова, Р.** *Периодичният печат в Шумен 1844-1944*. Велико Търново, 2003, с. 30; *Подем*, бр. 4, 11 март 1919; *Шуменски вести*, бр. 8, 5 апр. 1919.

[98] *Мир,* бр. 5626, 8 февр. 1919.

[99] *Подем,* бр. 2, 19 февр. 1919; *Мир,* бр. 5629, 12 февр. 1919.

[100] **Минков, Ст.** Българите и съглашенските войници след Първата световна война (1918-1920): ежедневни контакти, взаимни впечатления и влияния. – *Историкии*. Т. 4. Шумен, 2011, с. 396.

[101] **Груев, Ст.** Цит. съч., с. 93.

[102] В този период градът е посещаван често от съглашенски военни, сред които французите полк. Дозам и граф Шеризе, принц Боргезе от Италия и Колвин от Англия. - **Подем**, бр. 12, 6 май 1919.

[103] *Мир,* бр. 5693, 30 апр. 1919; *Подем,* бр. 12, 6 май 1919. След това ген. Берд отпътува за Търново, където е посрещнат от кмета и окръжния управител и са му показани историческите забележителности в града.

[104] **Минков, Ст.** *Съглашенските окупационни войски в България (1918-1920 г.).* (Непубликувана дисертация). 142-144, 147-150.

[105] **Рашков, В.** Моите спомени в Шумен. – *Шепот в корените.* Втора книга. с. 85; *Шуменски вести,* бр. 31, 13 септ. 1919.

[106] *Шуменски вести,* бр. 5, 15 март 1919; *Подем*, бр. 1, 12 февр. 1919.

[107] *Подем,* бр. 1, 12 февр. 1919, бр. 3, 27 февр. 1919.

[108] *Шуменски вести,* бр. 11, 26 апр. 1919.

[109] *Мир*, бр. 5638, 22 февр.1919.

[110] *Мир,* бр. 5639, 24 февр. 1919.

[111] *Мир,* бр. 5708, 21 май 1919.

[112] *Земеделска правда,* бр. 11, 3 март 1919; *Подем*, бр. 12, 6 май 1919.

[113] *Подем*, бр. 5, 18 март 1919.

[114] *Подем,* бр. 6, 25 март 1919.

[115] *Подем,* бр. 15, 27 май 1919.

[116] **Мушанов, Н.** Цит. съч., с. 19-20

[117] **Бел, Дж.** Цит. съч., с. 146.

[118] **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., с. 149.

[119] *Шуменски вести*, бр. 10, 19 апр. 1919.

[120] *Шуменски вести*, бр. 26, 9 авг. 1919.

[121] *Шуменски вести*, бр. 10, 19 апр. 1919; бр. 11, 26 апр. 1919.

[122] *Подем,* бр. 5, 18 март 1919; бр. 9 и 10, 15 апр. 1919; *Шуменски вести*, бр. 5, 15 март 1919.

[123] *Шуменски вести,* бр. 21, 5 юли 19919.

[124] *Подем,* бр.5, 18 март 1919; *Шуменски вести*, бр. 20, 28 юни 1919.

[125] *Шуменски вести,* бр. 12, 3 май 1919; *Подем,* бр. 13, 13 май 1919; **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., с. 151.

[126] *Шепот в корените. Втора книга.* с. 110.

[127] *Подем*, бр. 12, 6 май 1919.

[128] **Абрашев, П.** *Дневник. София,* 1995, с. 392.

[129] *Подем,* бр. 12, 6 май 1919; **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., 151-152.

[130] **Цураков, А.** *Правителствата на България*. София, 2001, с. 143.

[131] **Мушанов, Н.** Цит. съч., с. 22.

[132] *Подем*, бр. 14, 20 май 1919; *Шуменски вести*, бр. 16, 31 май 1919.

[133] *Мир*, бр. 5714, 30 май 1919; бр. 5711, 26 май 1919 г.; *Шуменски вести***,** бр. 16, 31 май 1919.

[134] *История на Шуменската партийна.* с. 98.

[135] *Шуменски вести*, бр. 20, 28 юни 1919.

[136] *Подем,* бр. 22, 8 юли 1919.

[137] *Шуменски вести*, бр. 17, 7 юни 1919.

[138] *Подем,* бр. 17 и 18, 10 юни 1919.

[139] *Шуменски вести,* бр. 2, 22 февр. 1919.

[140] **Шипева, И.** *Петко Каравелов 1843-1903. Между величието и забравата. Копривщица, 2003, 16-17.*

[141] *Подем,* бр. 15, 27 май 1919; бр. 16, 3 юни 1919; бр. 17-18, 10 юни 1919; *Шуменски вести,* бр. 17, 7 юни 1919.

[142] *Подем*, бр. 23, 15 юли 1919.

[143] *Шуменски вести*, бр. 26, 9 авг. 1919.

[144] Пак там, бр. 20, 28 юни 1919.

[145] Пак там, бр. 27, 16 авг. 1919.

[146] *Подем,* бр. 27, 13 авг. 1919.

[147] **Величкова, Цв.** Михаил Сарафов – политикът, дипломатът и книжовникът. – *ВИС*, 2007, бр. 4, 21-26.

[148] **Пешев, П.** Цит. съч., 602-607; *Шуменски вести*, бр. 18, 15 юни 1919.

[149] **Гешов, Ив. Евстр.** *Лична кореспонденция.* София, 1994, 283-290; **Груев, Ст.** Цит. съч., с. 96.

[150] *Шуменски вести,* бр. 22, 12 юли 1919.

[151] **Ангелова, Р.** *Нова българска*. с. 283.

[152] **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., с. 155.

[153] А. Цураков дава други данни за разпределението на депутатските места: за БЗНС 110, за БКП 42, за ПЛП и НП – 41, за ДП – 21, за РДП – 8, за БРСДП (ш.с.) – 7 и за либералната концентрация – 6. Общият брой на народните представители е 225. **Цураков, А.** *Народното събрание на България 1879-2003*. София, 2003, с. 88.

[154] **Чешмеджиев, Гр.** Цит. съч., с. 156.

[155] **Игнатовски, Д.** *Депутати от Шумен и Шуменския край 1879-2005*. Шумен, 2005, с. 106; *Мир,* бр. 5781, 19 авг. 1919; *Шуменски вести,* бр. 28, 23 авг. 1919.

[156] *Шуменски вести*, бр. 28, 23 авг. 1919; **Хараланова, Б., Д. Руменов.** *Алманах на шуменските кметове 1878-2002.* Шумен, 2002, с. 38.

[157] *Подем*, бр. 29, 3 септ. 1919.

[158] *Шуменски вести,* бр. 35, 11 окт. 1919.

[159] *Шуменски вести*, бр. 36, 18 окт. 1919.

[160] *Работнически вестник*, бр. 69-70, 27-29 септ. 1919.

[161] Пак там, бр. 89, 22 окт. 1919.

[162] Пак там, бр. 96, 30 окт. 1919.

[163] Пак там, бр. 90, 23 окт. 1919; бр. 101, 5 ноем. 1919.

[164] **Цураков, А.** *Правителствата,* с. 147.

[165] Мир, бр. 5822, 8 окт. 1919; Шуменски вести, бр. 35, 11 окт. 1919.

[166] Мир, бр. 5830, 17 окт. 1919; Шуменски вести, бр. 36, 18 окт. 1919.

SHUMEN DURING THE FIRST WORLD WAR (1 SEPTEMBER 1915 – 27 NOVEMBER 1919)

Rositsa Angelova

Abstract

Discourse uncovers the life in Shumen during the war. The work of town's administration is shown in details – its initiatives, ideas and hardship. Political struggles between the local structures of Bulgarian political parties during various elections are shown as well as the influence of the national and international developments. A part of the text is devoted to the life of ordinary people and their struggle with hunger, high prices of living and deficiency. These handicaps, however, could not break the will of Bulgarians for national unification.

КЪМ НАЦИОНАЛНА КУЛТУРНА ПРОПАГАНДА (ПРЕНЕБРЕГВАНИ СТРАНИЦИ ОТ БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРНА ИСТОРИЯ)

Николай Поппетров

Понятието “културна пропаганда”, включено в заглавието, в много отношения може да се разглежда като знаково за периода от края на Първата световна война до началото на 40-те години на XX в. В разглежданото време то се радва на значителна популярност и с него се описва *целенасочено и последователно, повече или по-малко организирано провеждане на дейности като разгласа, представяне, популяризиране* (или, изразено с термини от сферата на науката за комуникациите, на маркетинга и на Public Relations – презентиране и промоционална дейност).

С оглед на така влаганото в понятието съдържание темата за културната пропаганда може да се разглежда като един възможен подход към изследване на различните български политики в областта на културата, и преди всичко – държавната културна политика. Съобразно с такава изследователска позиция под понятието национална културна пропаганда трябва да се разбира представяне пред българското общество, а и пред чужда публика на миналите и текущи постижения на българската култура.

Избраната гледна точка насочва вниманието към основни аспекти от темата за културната политика: кога се формира, какви са основните ѝ елементи, кой я осъществява – държава, отделни институции, обществени и индивидуални усилия и др.

Темата за културната пропаганда (и като цяло: за културната политика) е подценяван аспект от българското развитие от времето между двете световни войни. Разглежданият период се характеризира с повишено внимание на свързаните с интелектуални дейности среди към проблемите на културната сфера. Прави впечатление обстойното разработване на материята за поощряване и подпомагане на културната дейност, а по-късно, след средата на 30-те години – и за финансиране на различните институции и прояви от културната сфера. Пак към средата на 30-те години се забелязва ясно изразено засилване на разбирането, че културната дейност трябва да се ръководи, контролира и насочва, и съответно и (не в толкова значителна степен, поради това, че културната дейност се осъществява в пазарни условия) финансира от държавата.

През разглеждания период се създават три сравнително цялостни становища от сферата на културната пропаганда за целенасочена, организирана и институционализирана културна дейност

- Схващане (програма) на Андрей Протич от 1930 г.
- Проект на Емануил Попдимитров от 1934 г.
- Проектозакон на Богдан Филов от 1935 г.

Техните, а и други разпространявани във времето между двете световни войни разбирания се овеществяват в дейността на два новосъздадени органа, вторият от които действа изцяло в сферата на културата:

- Дирекцията на националната пропаганда – 1941 г.
- Камарата на народната култура –1943 г.

Като цяло съществени аспекти от темата са подценявани от изследователите;

значителна част от източниците са интерпретирани частично и едностранчиво. Една от причините е сравнително малката българска традиция на направлението “История на културата”, както и дългогодишната практика културната политика/развитие да се интерпретират изцяло в сянката на просветната политика.[1]

Предлаганият текст има за цел да даде възможност за още един прочит на тематиката, като открои постепенното развитие на различни възгледи и общата обвързаност на културната политика с развитието на политическия режим. Темата за културната пропаганда може да се разглежда и с оглед на исторически аналогии; тя предлага материал върху практики от историческо време, които могат да се съпоставят с актуални тенденции.

В текста понятието “пропаганда” се използва в онова значение, което му е придавано в историческо време, т.е. в разглежданата епоха, а именно – като представяне пред обществото в страната и пред външния свят на българската култура с помощта на различни методи и средства. Неправомерно би било отъждествяването му с действия, обозначавани с понятията “манипулация”,“подработване”, “измама”. [2]

Организирана и целенасочено провеждана българска пропаганда (при това – задгранична) се оформя напълно към края на Първата световна война, с дейността на българската пропагандна мисия в Швейцария и със създаването на Съюза на българските писатели, учени и художници (СБПУХ).[3] Тя е предназначена преди всичко да запознае чуждото обществено мнение с основни измерения на българския национален въпрос, както и с основни аспекти от развитието на българската държава, общество и култура. Създадена с определени, преди всичко външнополитически цели и във връзка с един основен въпрос – национално-териториалния, тази пропаганда като цяло замира след подписването на мирния договор с България – 27 ноември 1919 г. (СБПУХ фактически престава да съществува към 1921 г.).

Създава се нова ситуация, при която пропагандните усилия или трябва да се ориентират към нови подходи и методи и да се обвържат с други моментни цели, или да се насочат към други посоки (нови главни цели, проблемен кръг, тематика). Една от тези нови цели може да се отъждестви с постановка, изразена образно и метафорично от литературния критик и един от организаторите на българския литературен живот след Първата световна война, издателя на сп. “Златорог” Владимир Василев: “Ако не успяхме да разширим пространствените граници на нашата родина, духовните й можем да разширяваме до безпределност!”.[4]

Насочвайки вниманието си навътре към културния живот в страната, ред представители на интелигенцията констатират както липсата на държавна културна политика, така и неблагополучия в културното развитие. Обичайни за 20-те и първата половина на 30-те години са остра критика и/или оплаквания от липса на грижи за културата от страна на държавата. Дори Михаил Арнаудов, известен със своята снизходителност и постоянен оптимизъм, се произнася категорично: “Няма съмнение: в културно отношение ние сме твърде зле…”, констатация, която, макар и парафразирана, звучи също така категорично и по-късно: “Ще признае всеки – нашата култура стои твърде ниско…”[5]

Десет години по-късно (1935) Богдан Филов е безапелационен: ”МНП не е имало досега определена културна политика”.[6]

Широко разпространено през същите години е и позоваването на чуждия пример и сравненията с грижите за културното развитие както в страните ревизионистки, така и в други европейски държави. Михаил Арнаудов например насочва специално към германския пример в съпоставка с българските условия: “Че и победените народи, както и държавите, компрометирани икономически и финансово, не изоставят грижите си за своята духовна елита … учи ни една Германия. От нея нашите държавници и общественици биха могли да вземат не една поука и за инициативи в областта на културните ценности."[7] Доста по-късно Филов, извеждайки примери за културна пропаганда и насърчаване на културата в Германия, Австрия, Полша, Латвия, Естония, достига до разочароващия извод "България е може би единствената държава, в която всичко това не намери почти никакви отзвук и интерес"[8].

Едновременно с критичните бележки, след Първата световна война на дневен ред се поставя въпросът за повече "грижи" от страна на държавата към културното развитие. Красноречиви примери за новите разбирания, появили се непосредствено след края на войната, дава политиката на просветния министър по време на самостоятелното управление на БЗНС Стоян Омарчевски с неговия закон за поощряване на родната литература и изкуство (1921). Към средата на 20-те години вече може да се говори за поредица от дейности и мерки в областта на поощряване на четенето и книгоиздаването, за мероприятия по популяризиране на българските и чужди писатели, организирани от съответното отделение към МНП (1924), както и чрез издателството на министерството.[9]

Двадесетте години са и време, когато понятието културна пропаганда се установява в речника на български обществени и културни дейци (например Димитър Шишманов, Димо Минев, Андрей Протич и др.), в смисъл преди всичко на популяризиране на книгата (и на първо място: родната книга), четенето, българската книжнина като цяло.[10]

Осъществява се своеобразен обществен консенсус около необходимостта от културна пропаганда, разбирано в различна насока и по различен начин от отделни лица и обществени организации, но главно в смисъл на представяне и популяризиране.

С известна условност като своеобразна пропагандна дейност може да се определи инициативата на МНП "Ден на книгата", лансирана към края на 20-те години. Това е комплексно разяснително (информационно и съдържащо и рекламни прояви) мероприятие (прераснало по-късно в седмица на българската книга), което се изразява в литературни четения, публикации в печата, както и в отделни специални издания (т.нар. листове) акцентиращи върху историята, ролята и значението на книгата и по специално на българската книга и българските писатели, с цел популяризиране на тяхното творчество и на четенето.[11] Пропагандиране (бих употребил и понятието "презентиране") на българската литература и изкуство правят и дейците около Всебългарския съюз "Отец Паисий" чрез издаването от тях на френски език културно-пропагандно списание La Revue bulgare (1928 – 1931).

По същество, към края на 20-те години се създават условия за провеждане на национална културна пропаганда, разгледана в двете ѝ проявления – в страната и зад граница. Това е времето, когато въпросът за национална пропаганда въобще заема вече отчетливо място в набора задачи, които според различни обществени и политически дейци стоят пред българската държава. Така например д-р Н. П. Николаев в плана си за реорганизиране на службите на Външно министерство и на дипломатическата дейност на страната въобще (Звено, 1929) предвижда и аспекта пропаганда, като предлага създаването на "отдел за пропаганда в чужбина" към една преустроена Дирекция на печата.[12]

В такива условия пряко обвързаният с държавната политика в областта на културата изкуствовед Андрей Протич публикува статията си "Международна културна пропаганда".[13] Текстът заслужава внимание по няколко причини. Той синтезира аргументация, елементи от която са припознавани и от други интелектуалци и общественици, но която при Протич е представена цялостно. Съществен акцент е разбирането, че културната пропаганда трябва да се води от външнополитическото ведомство (МВРИ) (а не да се придава към МНП, чието културно отделение е натоварено с многобройни задачи), като бъде отделена от всички останали служби на министерството, включително и от бюрото по печата и бъде поставена под непосредственото ръководство на министъра. Протич възприема пропагандата като набор от средства и методи

– лектории, постановки, преводи, организиране на изложби и концерти, на изследователски пътувания, отпускане на стипендии и др., както и поддържането на интензивни контакти в областта на литературата, науката, изобразителното изкуство. Акцентът е поставен върху действия, а не върху средства и методи. Текстът представя задачите на службата по културна пропаганда, систематизирани в 14 позиции.

Под културна пропаганда Протич разбира и подпомагане на научните занимания с българска история, география и култура на чужди учени и други интересуващи се, т.е. в съдържанието на понятието се включват не само пряка културна пропаганда, но и други задачи, свързани с културни дейности. Осъществяването на културни контакти е съобразено с актуалния от края на 20-те години аспект за поддържане на “жива връзка” между българите зад граница и България. Поради това културната пропаганда при Протич е степенувана – по отношение на държавите с компактни маси българско население; за страните с компактни маси българско малцинство; във всички останали.

Тезата на Протич може да се оцени като първия съществен проект за обособена държавна административна културна институция, и същевременно – като първата цялостна програма за презентиране на българската култура и изкуство зад граница и за осъществяване на културни контакти с чужбина. На културната дейност сред българите в чужбина е отделено подобаващо внимание което отговаря на нейната актуалност.[14] Всичко, което текстът предлага отсъства от практиката на българската държава или се проявява като отделни частни инициативи.

Разбиранията, изразени от Протич, намират частично доразвитие при Богдан Филов (1935 г.), но ще се институционализират едва в годините на Втората световна война (в 1941 и 1943 г.) в дейностите на Дирекцията на национална пропаганда и на Камарата на народната култура.

***

Реални условия за провеждане на целенасочена държавна културна политика, респективно на културна пропаганда в страната и зад граница настъпват с установяването на авторитарен режим в страната (от 19 май 1934 г. насетне).[15] Културната сфера, респективно сферата, където се проявява значителна част от интелигенцията, попада в полезрението на авторитаристите не толкова поради приоритетност на културата за тях, а поради стремежа им да използват културната сфера за мобилизиране на масите и за пропаганда на режима, и едновременно с това да поставят културния живот, съответно интелигенцията, под контрол. Това ново състояние, настъпило след преврата от май 1934 г., ясно проличава в задачите и дейността на новата държавна институция, съчетаваща административни, пропагандни и контролни функции – Обществената обнова.

Според замисъла на създателите си Обновата съчетава две сфери на пропагандно въздействие – основна, вътрешнополитическа, за осъществяване на организационни и идеологически задачи на новия режим, и на втори план, външнополитическа, както и две задачи, първата, много по-обемна, водеща – тази на организационните и идеологически функции на Обновата (включително за да “съдейства за организиране гражданството в идейно единна общогражданска групировка”), и втората, за изграждане и поддържане на образ на страната пред външния свят (”да работи за издигане престижа на нацията, като следи духовния живот в чужбина и осведомява външния свят за състоянието, развитието, нуждите на българската материална и духовна култура”). В структурно отношение при Обновата вътрешнополитическата пропаганда се отделя от тази, ориентирана към външния свят (която остава към МВРИ).[16]

Още първите документи на новата институция показват разбирането за една мащабна програма, чрез която пропагандата да обхване цялостно обществото, използвайки не само прякото въздействие чрез речи/събрания, нагледни материали и печатни издания, но и с включване на театрите, кинематографа, изобразителното изкуство, музеите, както и създаване на масови мероприятия със съответните ритуали (“специални празници и култове”). [17].

Почти едновременно с появата на Обновата Емануил Попдимитров създава “Проект за национална пропаганда, провеждана чрез Института за Национална култура” (датиран 6 юни 1934 г., а указът за Обновата е от 8 юни с.г.).[18] Разработката съдържа основните насоки на един план за координиране и на културната политика от страна на държавата. Текстът има тезисен характер (определен е от автора си като “едно мнение”). Той може да се разглежда като политическо послание в духа на актуалните насоки на мислене след Деветнадесетомайския преврат, дори и само с факта, че в него се визира дейността на “института за национална култура и обществена обнова”.

В сравнение с проекта на Протич тук акцентът пада върху национална културна дейност и нейното обособяване и административно устройство. Това, което Попдимитров предлага, е крачка напред към организационно обособяване на културната дейност в обособен в системата на управление на страната орган. Последният изземва всички функции на културното отделение на МНП, като му остава само тези въпроси, които са свързани тясно с училищно възпитание и професионално образование. От проекта не става ясно каква е неговата юридическа самостоятелност – автономно учреждение, което е юридическа личност, както и неговото подчинение. Единственото, което авторът посочва, е координиране на дейността му с тази на други ведомства – министерствата на външните и на вътрешните работи и на войната (например по дейности като евгеника, хигиена, социално здравеопазване).

Доколкото проектът предвижда Главна дирекция с директор и поддиректори за всяка административна област, може да се направи извод, че новата институция ще има своите регионални поделения (клонове в областите).

Няколко са основните акценти в дейността на предложения орган:

1. Теоретична и практическа работа в областта на новата национална култура. Всъщност новата институция, и особено нейните регионални поделения трябва да разработват теоретически и практически аспекти на политиката за нова национална култура – доразвиване на идеологията, и съответно – реализиране в практиката на новия идеологически курс чрез собствена организация.

2. Да регламентира и поддържа “частните и държавните” прояви в областта на културата.

3. Да осъществява контрол и да неутрализира вредните влияния (тук спада и цензурната дейност).

4. Популяризиране на българската култура “навън”, в чужбина, т.е. това е дейността, към която може да се отнесе най-релевантно понятието културна пропаганда.[19]

На новия орган са вменени ясно изразени възпитателни функции. Те с основание могат да се разглеждат в плоскостта на авторитарните разбирания за формиране на нов човек, за изграждане на нови обществени отношения (на обществена солидарност, колективитет, на припознаване и съпричастност към ръководната роля на държавата); между впрочем, подобни разбирания са изразени и пряко в проекта, когато се говори за процес на превъзпитание на народните маси в любов към родината, в дух на обществена солидарност и на респект към авторитета на държавата. Също напълно в духа на идейните и пропагандни постановки на авторитарния режим са и основните ценности, свързани с дейността на новия орган – дисциплина,, труд, икономичност, обществено благо, обуздаване на крайния егоизъм и др.

Те са в съзвучие и с основните задачи, свързани както с новата идеология, така и с новата институция като неин инструмент – осъществяване на “гражданско възпитание”, утвърждаване на “социален оптимизъм”, “активизиране към творчество”, стремеж към “душевна и телесна хармония”, подтикване към “самоусъвършенстване” на личността и пр. [20]

Дейността на предлагания орган фактически е ориентирана към цялото общество, но с особено внимание към децата, младежите, подрастващото поколение. Обект на въздействие е цялото културно творчество (областите на „частна и обществена културна дейност”). Под частни се разбира литературно творчество и книжовните прояви, музика, театър, живопис, а акцент при “обществените” пада върху читалищното дело, книгоиздаването, пресата. Предвижда се разкриване на народни университети в по-големите села и в градовете, както и осъществяване на дейности по отношение на детската литература и на селски библиотеки. Сред задачите е посочена и пропагандата в чужбина.

Като специално мероприятие, което подлежи на осъществяване чрез новата институция, е посочено “възпитаване на вкус”. Това положение не оставя никакво съмнение за възпитателните и ръководящи по отношение на културния живот функции на Института за национална култура.

Видно е, че става дума за институция, която да съчетава възпитателни и пропагандни задачи, пряко в услуга на новия режим. И в този проект, и при замисъла за Обновата (както е изразен в наредбата за създаването й) внимание заслужава обвързването на понятието национална култура с дейността “обществена обнова”, т.е. поставянето на една плоскост на култура, политическо възпитание, идеологическо въздействие и пропаганда.

Целта на Обновата да съвмести вътрешнополитическата пропаганда с културната пропаганда зад граница не се реализира. Цялото внимание на дирекцията и на пропагандистите на режима е насочено за популяризиране на правителствената политика и за спечелване на така необходимата обществена опора. В тази обстановка на пропагандна активност, в самото начало на 1935 г. Богдан Филов представя проект за “Институт за национална култура, наука и изкуство”. Той се състои от обяснителна записка и законопроект, датирани на 12 февруари 1935 г.[21]

Изработването на този проект отразява няколко тенденции. Филов е председател на българската секция на Международната комисия за умствено сътрудничество при Обществото на народите и се влияе, или най-малкото отчита нейните директиви; ясно се усеща примерът на германската практика – на Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft (спомената изрично в обяснителния текст към законопроекта).[22] Влияние оказва и обстановката в страната след май 1934 г.

Според законопроекта[23] се създава автономен институт, юридическо лице (чл. 1) (субординацията на института не е напълно представена, ясно проличава обаче, че е в тесни връзки и подчинение към МНП), който трябва да съгласува всички индивидуални усилия, за развитие на науката и културата с конкретни цели (чл. 2). Пред него стоят широк кръг задачи (чл. 3): изработва законопроекти, правилници и наредби (по нареждане на МНП и по собствена инициатива); дава мнения; следи и направлява дейността на всички научни и културни институти, подчинени на министерството, изготвя планове за реформирането им; по поръчение на МНП им прави ревизии и изготвя годишни отчети; грижи се за постройка и обзавеждане на сгради за науката и културата; отпуска помощи, независимо дали за мероприятия с държавен или обществено-частен характер – стипендии, конкурси, премии; завежда културна пропаганда в чужбина и “улеснява сношението на нашите научни и културни институти със сродните тям институти в чужбина”.

Институтът се състои от пет секции: 1) хуманитарни науки, музеи и библиотеки; 2) естествени науки; 3) изобразително изкуство, литература, музика, танц; 4) изобразително изкуство (архитектура, живопис, скулптура, приложни изкуства; 5) за културна пропаганда и сношения с чужбина (чл. 5).

На последната секция е обърнато специално внимание според Филов: "Въпросът за нашата културна пропаганда в чужбина често е бил повдиган, без да е намерил досега каквото и да е било разрешение". Акцент се поставя не само върху информиране на чужди публики, а и върху обмен на културни ценности между България и други държави. При това темата е поставена в контекста на насоките, задавани от Международната комисия за умствено сътрудничество при Обществото на народите."[24]

На основа на сравнения с паричните средства, отпускани от страна на съответните правителства за подобни институции (от Германия и Полша), Филов определя за български условия предполагаемия бюджет на институцията в размер около 15 млн. лв. (като сравнява с подобна сума, отпускана само за Народния театър).[25] Бюджетът и функциите на новия орган се обвързват със строителство на музеи и библиотеки, за плащане на хонорари, за поддържане на БАН, на Археологическия институт и пр. при изключителни преференции: от такси и данъци се както дарения, завещания и пр. материални придобивки, така и всичките му недвижими имоти (чл. 22, 23). Основното бюджетно перо са субсидия от държавния бюджет и други задължителни вноски, като например 5% от брутните приходите на Рилския манастир, вноски от всички градски и селски общини в специален размер според броя на населението. Предвижда се институтът да се ръководи от управителен съвет и изпълнителен комитет начело с директор (чл. 6, 7, 8, 3, 14). Фактически ръководител е министър-председателят, а членове на ръководството са министрите на просвещението, войната и финансите, представител на Светия синод, на БАН, на Софийския университет, на БНБ и на БЗКБ.

Предложението на Филов, подобно на това на Попдимитров, е направено при силно динамична ситуация. Към февруари 1935 г. Обществената обнова продължава да съществува, нейното безславно ликвидиране ще стане през лятото на същата година (закрита на 1 юли, като функциите в областта на културата са прехвърлени на МНП). На дневен ред при преходните кабинети на Златев и Тошев (януари – ноември 1935 г.) стоят задачи, много по-важни от промени в сферата на културата (достатъчно е да се посочат конституционните проекти от времето на Тошев). Министърът на народното просвещение при двата кабинета Михаил Йовов не показва нито оригинални идеи, нито значителна съпричастност към културната проблематика. Независимо от това на база на проекта на Филов МНП изработва два варианта на законопроект. Те отразяват нюанси в схващанията за държавна културна политика и за ролята на държавата като организиращ, поощряващ и контролиращ фактор в културната сфера.[25а] За пореден път обаче текущата политика измества културата и предложенията не се реализират. Единственото, което управляващите предприемат в културната област тогава, е създаването през лятото на същата 1935 г. на Фонд български театър, литература и изкуство.[26] Фондът е формиран към МНП, предназначен е да подпомага и да насърчава театралната, литературната дейност и дейността в областта на изобразителните изкуства чрез отпускане на средства, поощряване чрез премии и награди; сравнително добре са обхванати случаите на подпомагане, включително за лица, които са минали определена възраст (50 г.) и не разполагат с финансови средства, както и начинът на набиране на средства. С неговото създаване замират и инициативите в разглежданата област.

***

Културата ще се появи отново в дневния ред на авторитарния режим след избухването на Втората световна война. Военновременните условия актуализират темата за държавна намеса в културната сфера. Законът за гражданската мобилизация създава правни основи и регламентира бъдещите мероприятия в пропагандната сфера. На тази основа през март – април 1941 г. се създават Дирекцията за национална пропаганда и на Фондация “Българско дело”.[27]

Обобщено задачите на националната пропаганда съгласно съответната Наредба са: а) да направлява общественото мнение; б) да осведомява населението; в) да създава всред народа доверие и привързаност към държавата; г) да пръска национална просвета; д) да насажда гражданско възпитание; е) да опазва народа от духовно увреждане; ж) да води организирана и резултатна борба с чуждата пропаганда; з) да запознава българското общество и външния свят с националните позиции на българския народ, със стопанските възможности на страната и с културните ценности и постижения на нацията. (чл. 2). Ясно проличава разбирането за насърчаване и поощряване на културна дейност успоредно с нейното ръководене и контролиране, подчинени на постановката за целенасочено използвана на културната сфера за постигане на идеологически задачи. Пропагандният аспект под различни форми също изразено присъства. Културна и политическа пропаганда вън и вътре в страната са посочени като основни задачи и в учредителя акт на Фондация „Българско дело”: “да способствува за пропагандирането на българските държавни и народностни дела и стремежи, за да разкрива нашата ценност като здрава държава и единен творчески народ, да работи за пръскане на националната просвета ... ” [28] .

Дирекцията и фондацията са по замисъла си, пропагандни институции, но те са и пряко свързани с културната сфера. Тяхното създаване е решителна крачка в посока поставянето на културния живот под грижите и контрола на държавата. Едно от постиженията на режима, свързано с тези две институции, е създаването на организирано, системно филмопроизводство в рамките на Фондация “Българско дело”. Изработено е голямо количество късометражни филми (около 130 за периода 1941 – 1943 г.) – кинопрегледи и др.[29] В общия поток на пропагандни акции в полза на режима се включват и културни мероприятия, от типа на “културните седмици на село”, заемащи особено място в програмата на кабинета на Богдан Филов.[30]

Със създаването на Камарата на народната култура (КНК) през пролетта на 1943 г.[31] авторитарният режим пристъпва към пълното организационно подчиняване на културната сфера. Извън всяко съмнение е същността на новия орган като авторитарна по същността си институция (с първообраз от Третия райх). КНК има ясно изразена организационна функция в културната сфера; поставя културната дейност под ръководството и контрола на държавата и в служба на идеологическите задачи на режима като обединява дейността на всички признати от държавата организации в сферата на културата, съдейства за провеждането на културните мероприятия, организирани по линия на МНП и другите министерства (чл. 3, т. 1 – 4).

По закон тя е самостоятелна институция, юридическо лице, която се намира под върховния надзор на МНП, сношава се чрез министъра му с Правителството (чл. 1); обхваща в пет секции литература, музика и хореография, образни изкуства, театър и изкуство, наука и изобретения (чл. 20). Сред нейните цели са: “да съдейства за изграждането на самобитна народна култура (3, т. 5); “да запознава чуждите народи с българските народни и лични ценности в областта на духа” (3, т. 6); “да улеснява достъпа на широките народни слоеве до българските духовни ценности, както и да ги приобщи към тях (3, т. 7); “да подпомага развитието на духовната култура във всички нейни прояви, като улеснява отделните творци в тяхната творческа дейност” (3, т. 9). Камарата действа чрез система от мнения, препоръки, поощрения, награди, командировки и пр. (чл. 4). Възприета е широка система на финансиране както на дейността на КНК, така и косвено – на културата, включително чрез удръжки от цените на входни билети и пр. и чрез присъединяване към Камарата на фондовете “Иван Вазов” и “Цанко Церковски” (намирали се дотогава към МНП!) (чл. 65). С нейното създаване се преустановява дейността на Фонд „Български театър, литература и изкуство", който също се придава към нея. Всъщност със създаването на Камарата се създава и самостоятелното висше културно ведомство на страната

Съчетаване на пропагандата (вкл. задграничната) с културната дейност, контрола и ръководството, но и финансирането и организирането чрез две последователно създадени институции – Дирекцията на националната пропаганда и Камарата на народната култура, е последната стъпка в посока към създаване на самостоятелно културно ведомство. В лицето на ДНП и КНК някои от разбиранията на Филов от 1935 г. намират институционално осъществяване.

***

Като цяло, през разглеждания период пропагандната дейност има други приоритети, различни от културните – главно идеологически и политически. Особено отчетливо това проличава с установяване на авторитарния режим през1934 г., когато основните пропагандни прояви се поставят директно в служба на политическите му цели – мобилизация за подкрепа на неговата политика, привличане към и активно участие в мероприятията му, и съответно – за неговото легитимиране. Същевременно постоянни основни задачи пред пропагандната дейност за целия период от 1918 до 1944 г. са защита на национални претенции/каузи и борба с чуждите пропаганди.

Културата заема подчинено място в различните политически проекти и програми, в които, след създаването на авторитарния режим, акцент пада върху концепции със стопанска, особено с инфраструктурна насоченост и към социални мероприятия.

Приоритетите в културната област след 1934 г. са по-често по посока на ограничения и превантивност. Макар поднасяни в различни контексти и аргументирани различно, те най-добре са отразени в един програмен текст на претендиращя за авторитарен идеолог кадрови военен Кирил Христов: "Отстраняване на вредните влияния чрез литература, вестникарство, сцена, кинематограф и средствата на изкуствата изобщо, които отклоняват националното дарование и рушат морала и съгласието на българите". [32]

Що се отнася до постановката за държавна културна политика, трябва ясно да се посочи, че културната дейност не е приоритет на държавата, която координира, насърчава и поощрява (чрез организирани от МНП конкурси, издателска дейност и други форми) някои културни дейности/прояви. До 1934/1935 г. активност в културната сфера като тази, демонстрирана от Омарчевски (1920 – 1923 г.) е почти изключение. Значителна обаче е активността по посока на ограничителни/забранителни прояви – чрез ЗЗД (от 1924 г.) и чрез въвеждането на предварителна цензура (от 1934 г.).

Общата оценка на повечето съвременници за ролята на държавата в културната сфера е като за недостатъчно положени грижи и разнопосочни усилия. Ето защо повечето текстове, оценяващи различни културни дейности, и особено книгоиздаването и съдбата на българската книга (въпросите за тиражите, четенето и пазара на книгата, за материалния статус на българските писатели) съдържат постоянни призиви към държава и общество за съпричастност и подпомагане. Като типично за основните критични настроения ще приведа становището на Вл. Василев. Макар че констатацията да се отнася до литературната сфера и да съдържа и съответното интелектуалско преувеличение, тя отразява фактически цялостното отношение на режима по аспекта "културна политика" и за това заслужава да се припомни: "… отговорните хора не се и интересуват от литературата, не я следят, не я знаят и с изключение на нищожните, т.нар. поощрения нищо не издава, че Държавата съзнава ролята ѝ в духовната и идейно-обществена формация на поколенията".[33]

Не бива да се пренебрегва обаче, че през целия разглеждан период в един или друг аспект темата за българската културна пропаганда стои на дневен ред, като отделни публикации дават и синтезирани становища за взаимнообвързани действия.[34] По много причини българската държава не успява да организира целенасочено, планирана и последователна културна пропаганда в чужбина. До края на периода тя обаче поставя началото на държавна културна политика и на нейните институции.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Радева, М**. Култура и политика 1918-1944. - *Очерци по българска история (1918-1948).* S.l., s.a., 106-147; **Поппетров, Н**. От подценяване към синхрон: модел на взаимоотношението “културна политика” – “културно развитие” (1879-1944 г.) - *Култура и културна политика в България 1879-1944*, Пазарджик, 2009, 5-12; **Василева, С**. Приоритети на държавната политика в областта на културно-историческото наследство между двете световни войни. - *Трудове на СВУБИТ*, т.4, 2005, с. 273-282.

[2] Вж. напр. **Smith, B.L**. Propaganda . - *International Emcyclopedia of the Soccial Science*, vol. 12, New York, 1968, p. 579.

[3] **Илчев, Ив.** Из историята на българската пропаганда в Швейцария по време на Първата световна война и на Парижката мирна конференция 1919 г. - *ВИС*, 1984, № 1, 115-133. **Поппетров, Н**. Бележки върху българската политическа пропаганда (1918-1944). - *Историческо бъдеще*, 2011, № 1-2, 9 – 43; **Георгиев, В**. *Българската интелигенция и националната кауза в Първата световна война. Съюзът на българските учени, писатели и художници (1917-1918).* София, 2000.

[4] **Василев, В.** От пет години насам. - *Златорог*, 1928, цит. по: **Василев, В**. *Студии, статии, полемики.* София, 1992, с. 18.

[5] **Арнаудов, М**. *Културна политика*. 1924; *Към културна работа.* 1925; **Димитров, Е.** *Човек на дълга и честта. Досието на Михаил Арнаудов.* София, 2010, с. 122 , съответно с. 125.

[6] *БИА НБКМ*, ф. 209, а.е. 13 л. 53.

[7] **Арнаудов, М**. *Към духовното и морално възстановяване на България*. 1931; **Димитров, Е.** *Човек на дълга*. 142-144, цит. от. с. 142.

[8] *БИА НБКМ,* ф. 209, а.е. 13, л. 56.

[9] **Балабанов, Н. Т.** *Културни и филантропични институти и културни прояви след измененията на Закона за народното просвещение от 1924 г.* София, 1925.

[10] **Шишманов, Д.** Пропаганда. - *Слово,* V, № 1403, 12 февр. 1927; Културна пропаганда. - *Слово*, VI, № 1701, 11 февруари 1928; Едно дело на пропаганда. - *Слово*, VII, № 1865,29 авг. 1928; **Минев, Д.** Българска пропаганда в чужбина. - *Радикал,* № 78, 1. X. 1929.

[11] *Окръжно* № 8730 от 19 април 1927; *Училищен преглед,* XXVI, 1927, № 5-6 (офиц. отдел), 839-841 (понятието „пропаганда” по отношение книгата и четенето е използвано на с. 840). Вж. **Арнаудов, М.** *Изложба на българската книга.* 1929; *За българската книга*. 1932; **Димитров, Е.** *Човек на дълга*. 131-133 съответно 145-149.

[12] **Николаев, Н. П.** Организация на Министерството на външните работи . - *Звено,* II, 1929, № 9, с. 135.

[13] **Протич, А**. Международна културна пропаганда . - *Българска книга*, 1930, № 3, с. 241-254 (също-то и както отделен отпечатък).

[14] Единствената институция, която до края на разглеждания период пледира и осъществява целенасочено според силите си контактна дейност по разпространяване на българската книга сред български малцинства в чужбина, е обществената организация Всебългарски съюз “Отец Паисий”.

[15] **Поппетров, Н.** Опити за дирижиране на културата в България (1934-1944). – В: *Модерна България* (сборник в чест на И. Димитров и В. Георгиев), (съст. И. Баева), София,1999, 182-202.

[16] Наредба за Обществена обнова; Правилник за приложение на Наредбата за обществена обнова. - *ДВ*, LXI, № 54, 9 юни 1934, Наредба-закон за дирекцията на Обновата . Пак там, № 161, 16 окт. 1934.

[17] Доклад за програмните задачи и дейност на Дирекцията на обществената обнова в областта на пропагандата, края юли 1934 - Из личния архив на Кимон Георгиев, т .II, С., 2008, с. 133-138

[18] *БИА НБКМ*, ф. 292, а. е. 26, л. 169-173 - Проект за национална пропаганда, провеждана чрез Института за национална култура и обществена обнова, 6 юни 1934 (Емануил Попдимитров) Първа на този текст обръща внимание Татяна Димитрова – вж. **Димитрова, Т.** Между модернизма и тоталитаризма. Проекциите на държавната културна политика върху българския художествен живот през 30-те-началото на 40-

те години. - *Проблеми на изкуството*, 1996, № 1, 3-13, за проекта на Попдимитров - на с. 3.

[19] Пак там, л.169.

[20] Пак там, л. 170-171.

[21] *БИА НБКМ*, ф.209, а.е. 13, л. 42-52., 58-59 (датирането, л.25); Вж. също: **Златкова, М**. *Богдан Филов – живот между наука и политика.* София, 2007, 188-190; **Денчев, Ст., С. Василева**. *Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878-2009* (второ изд.). София, 2010, 208-210; За участието на Филов в националната културна политика вж. **Василева, С**. Богдан Филов и държавната културна политика 1919-1944. - *Трудове на СВУБИТ*, т. 5, 2006, с. 481-492.

[22] *БИА НБКМ*, ф. 209, а.е. 13, л. 55.

[23] Пак там, л. 42-45.

[24] Пак там, л. 59.

[25] Пак там, л. 60-62.

[25a] Пак там, а.е.36, л. 60-100 (датиране - 12 ноември 1935).

[26] *ДВ*, LXII, № 124, 5 юни 1935 (и доп., № 217, 26 септ. 1935 и LXIV, № 274, 10 дек. 1937).

[27] Закон за гражданската мобилизация, *ДВ*. LXII, № 100, 4 май.1940, § 31; Правилник за гражданската мобилизация , *ДВ*., LXIII, № 19, 27 януари1941, гл.VIII, §141; Наредба за националната пропаганда, *ДВ* ,LXIII, № 76, 5 април 1941.

[28] **Пискова, М**. Из документалното наследство на Фондация "Българско дело". - *ИДА*, № 80, 2000, 90-121., тук док. № 1, с. 01.

[29] **Пискова, М**. Цит. съч., док. № № 7-8, 114-121.

[30] **Филов, Б**. *Идеите и делата на днешния безпартиен режим.* София, 1942, с. 51.

[31] *ДВ*, LXV, № 80, 10 април 1943.

[32] **Христов, К**. *Идеология на родолюбието за мощна и благоденствуваща България*. София, 1940 с. 82.

[33] **Василев, В.** Именно, на ясни позиции. - *Златорог*, XXI,1940, № 3; **Василев, В.** *Студии.* с. 405.

[34] **Атанасов, П**. За българската пропаганда на чужбина. - *Отец Паисий*, XI, 1938, № 7, 266-269.

TO NATIONAL CULTURAL PROPAGANDA (NEGLECTED PAGES OF BULGARIAN CULTURAL HISTORY)

Nikolay Poppetrov

Abstract

The report consideres the various concepts and different projects for state cultural department, respectively, state cultural policy.

Regarding the Bulgarian cultural history from the late period of the First World War (1918) to establish a regime dominated by Communists (1944) is characterized by repeated attempts to create a specialized state cultural administration (institution). After defeat in the war many Bulgarian intellectuals developed projects for autonomous state cultural institution. Among its functions is "cultural propaganda" -activity-oriented to promotion of Bulgarian literature and art in the country, and (mainly) abroad. With the establishment of an authoritarian regime in May 1934 created conditions for intensive development of various projects in the state organization of cultural activities. At the end of the period created a separately state cultural institution - the Chamber of national culture.

ШУМЕНСКАТА РУСКА ГИМНАЗИЯ. ОБРАЗОВАТЕЛНО ВЪЗПИТЕЛНА ДЕЙНОСТ 1926 – 1928 г. (ИЗ ДНЕВНИЦИТЕ НА А. П. ДЕХТЕРЕВ)[1]

Ганка Рупчева

Александър Петрович Дехтерев (1889 – 1959), известен като педагог, работи с деца от 1914 г., през Гражданската война е старши скаут на юношеската организация „Русский скаут" на Дон и издател на в. „Донски скаут". След емигрирането му със скаутски организации през 1920 г. в Турция е член на Константинополския комитет на обществото „Русский скаут" През 1920 – 1923 г. е възпитател в Галиполийската гимназия, преведена през 1922 г. в Пловдив. Завежда руските детски домове в Лясковец и Търново и сътрудничи за училищно възпитание на руските деца в България. От 1924 до 1934 г. завежда детския дом „Моя маленькая Россия" при Шуменската руска гимназия. Член е на шуменската група на Дружеството на руските педагози в България. Изявява се и като прозаик и журналист, а от 1935 г. до края на живота си е църковен деятел в емиграция и в СССР.[2]

Основен източник на настоящето изследване са неговите дневници за Шуменската руска гимназия от 1926 – 1928 г., които се съхраняват в ГАРФ – Москва.[3] Важен източник на изследването е и архивът на Руската гимназия в Шумен, съхраняван в регионалния ДА-Шумен[4], както и книгите на А. Дехтерев за руските деца в емиграция, за детския интернат и подготвителното училище при Шуменската руска гимназията, издадени в Шумен през 1929 – 1932 г.[5]

Още при установяването си в България възпитателната дейност на Шуменската руска гимназия е добре организирана. При посещението си в гимназията през май 1922 г. проф. А. В. Базанов, председател на Учебния комитет при Културно-просветната комисия на В.С.Г., отбелязва добрата постановка на нейната „възпитателна част"[6]. Като по-късно подтвърждение на тази преценка можем да приведем и голямото внимание, което Ал. Дехтерев отдава на възпитателната работа в гимназията в своите дневници от 1926, 1927 и 1928 г. В тях намираме информация за съдържанието и формите на възпитателната дейност, за нейната структура и организация, за ролята на преподавателите и възпитателите в нейното ръководство и осъществяване. Ценността на тази информация е, че тя е пряка и непосредствена, като се има предвид, че самият А. Дехтерев е дългогодишен възпитател, завеждащ интерната „Моя маленькая Россия" за най-малките възпитаници при Шуменската руска гимназия

Образованието и възпитанието в национален дух и борбата срещу денационализацията е главна задача на руското емигрантско училище.[7] В учебната програма на руската гимназията в Шумен първостепенно значение се отдава на предмети, носители на руската култура и национално самосъзнание – руски език и литература, родинознание, родна реч и пеене, руска история и география, които се изучават на руски език както в подготвителното училище, така и в гимназията. Важно значение в нея се придава и на Закон Божи, музиката и рисуването, на физическото възпитание, и др.[8] Основна цел на тези учебни предмети е съхраняване на руското национално самосъзнание на възпитаниците на гимназията.

Към средата на 20-те години в учебната дейност на гимназията настъпват трудности при усвояването на предметите на педагогическата „Россика”. В Дневника на А. Дехтерев от 1926 г. е отразено как тези трудности възникват при обучението по родния руски език. На 30 декември 1926 г. Педагогическият съвет анализира резултатите от бала за първото полугодие на учебната 1926 – 1927 г. и приема предложението на директора Анатолий Аполонович Бейер[9] атестацията по руски език да бъде раздвоена с отделни оценки по общото обучение по езика и по правопис като мярка срещу неграмотността от 3-и до 7-ми клас. Дехтерев отбелязва и конкретен пример, отнасящ се до изоставащи в правописа възпитаници, които под ръководството на преподавателите П. Г. Шчербинин и М. А. Писарски „пишат допълнителни писмени работи /диктовки и разбор/.”[10] Изготвен е и списък на 54 ученици от четвърти до седми клас за допълнително изучаване на руски език, три пъти седмично, след класните занятия.[11]

На 21 януари 1927 г. директорът А. Бейер провежда беседа с учениците, на която набляга, че те „следва да се отнасят с всичката сериозност, защото от отношението към своите задължения през текущото учебно полугодие зависи и преминаването им в следващия клас”, посочвайки „цяла плеяда малограмотни лица, които не знаят своя роден език и не могат да претендират за атестат за зрелост”.[12] Дехтерев е убеден, че в това отношение от директора ще бъде направено всичко, за да се разбие тази инертност, тъй като тук роля играе не неспособността, а просто небрежно отношение към работата. Бейер споменава и редица имена на ученици, от които очаква сериозно внимание към пребиваването им в гимназията.[13]

В резултат на организираните допълнителни занимания от 20 януари до 1 април, за два месеца и половина 18 от 54-те ученици се научават грамотно да пишат по руски език, а на 4 април е изготвен нов списък на останалите 36, които допълнително да се занимават с руски език, и така „до края на учебната година неграмотността – както записва Дехтерев, може би успешно съвсем да се ликвидира.”[14]

При учениците от първи клас се забелязват трудности и при усвояването на курса по руска история и родинознание. Причина за това според А. Дехтерев е слабото владеене на руски език и неумението да се разказва прочетеното, което се дължи отчасти и на отсъствието на географски познания.[15] Тези трудности се преодоляват към второто полугодие на учебна година, и особено във втори клас, когато се забелязва постепенен прелом в интереса към родната история, благодарение на това, че на мястото на малко отделеното ѝ внимание в учебниците цялата история започва да се разказва от преподавателя и „знанията стават достатъчно обширни и трайни”. Дехтерев отбелязва, че приблизително така е и във втори, и в трети клас. От V клас, поради липсата на достатъчно учебници, курсът по обща история започва да се редува по полугодия с родната руска история, към която се забелязва „особено повишен интерес” и повишаване на успешността в класовете.[16]

В старши подготвителните класове обучението по родинознание включва четене, разкази и водене на беседи по исторически теми за древна „Рус”, руски приказки, руска природа, руска история.[17] И тук всичко зависи от преподавателя заради оскъдния материал, с които се разполага, тъй като по принцип пособия липсват и не се издават. В тази връзка според Дехтерев се осъзнава опасността от денационализация.

„ Няма пособия – отбелязва той, – макар и да е дошло време да се издаде нещо от този род… Много говорят и пишат за опасност от денационализация и решително нищо не предприемат за нейното преодоляване. Преподавателите са поставени пред невъзможно положение […] Нужно е да се приближат децата, невидяли своята родина към нейните живи източници […] да се даде възможност да я почустват и да се насади любов и силна детска нежност към нея.”[18] И това според него се отнася и до обучението по история в Шуменската руска гимназия, в която „няма книги-учебници” и се разчита „само на зрение и слух […] Само с тях може тук да се оперира, но никак не с точни сведения и цифри.”[19]

За преодоляването на тези трудности ръководството на гимназията организира прояви, чиято задача е да се запази, поддържа и укрепва любовта към родината. В дневника на Дехтерев намираме информация как в гимназията са отбелязвани исторически годишнини, свързани с България.

Интерес представлява честването на половинвековния юбилей от обявяването на Руско-турската война и Освобождението на България. Дехтерев подробно описва как на 3 март 1927 г., Денят на Освобождението на България, директорът на гимназията А. Бейер с една представителна група от възпитатели и ученици от всеки клас посещава официалните тържества в градската църква „Св. Вознесение”, където са отслужени панихида за убитите руски и български воини през 1877 – 1878 г. с молебен и парад, на който са изпълнени българският и руският химн, а началникът на Шуменския гарнизон произнася реч. В самата гимназия е организиран празничен обед, за който са подготвени „отличен борш с месо” и „повече от 1000 блини”. След обеда духовият оркестър на 7-ма Българска дружина, изпратен от началника на гарнизона, свири на училищната веранда и в залата, където учениците танцуват до вечерта.[20]

Дехтерев описва и следващите прояви, посветени на юбилея. На 6 март ученическият хор на Руската гимназия пее в българската църква.[21] На 25 април, по случай юбилея, в концертната зала на гимназията, украсена с бюста на Александър II, учителят по история П. М. Фивейски „талантливо и вдъхновено” изнася доклад, в който откроява историческите причини, предизвикали „неизбежното обявяване на войната”, представяйки „пълна картина на политическия свят” от 1870 до 1877 г. Струнният оркестър на гимназията изпълнява руския и българския химн, а след това се провеждат спортни игри. Обедът е празничен, а денят отново завършва с танци. На 26 април след празничния обед е представен „сеанс” на руския артист Мусин, който чете разкази от Чехов и представя жанрови сценки от руския и българския провинциален живот. На следващия ден почти цялата гимназия – 165 ученици и част от персонала, участват в 15-километрова разходка извън града, а на 28 април ген. А. А. Курбатов, почетен председател на Обществото на галиполийците във Варна,[22] изнася доклад за военните действия на Руската армия през 1877 – 1878 г. След своите детски спомени той „изложил историята на военните действия, която – според Дехтерев – се оказала прекрасно допълнение към доклада на П. М. Фивейски.”[23]

Гимназията взема участие и в местното тържество, посветено на Деня на храбростта и Българската армия – 6 май 1927 г., когато нейни възпитаници присъстват на освещаването на паметника на загиналите воини от 7-ма Българска дружина. А Дехтерев записва: ”След освещаването се състоя парад на войските от местния гарнизон, в който взеха участие и юнаци, скаути, кубратисти, „ Родна защита” и др. национални организации. Прелестното време много способства за народния празник.”[24] В Деня на будителите на 1 ноември с. г. преподавателят М. Н. Папа-Феодоров, завеждащ мъжкия интернат при гимназията, води 16 ученика и 16 ученички на градския парад послучай „народния празник на българите”.[25]

Един тъжен ден за гимназията е 8 ноември 1927 г., който е свързан с 10 годишнината от завземането на властта от болшевиките в Русия. „Днес, записва Дехтерев, у нас е ден на траур… скромно беше отслужена панихида за убитите, измъчени руски хора в годината на терора.”[26] След вечерята всички – от малки до големи – се събират в концертната зала, където преподавателят по руска история П. М. Фивейски и директорът А. А. Бейер произнасят проникновени слова. ”Първото слово – записва Дехтерев, – се отличаваше със своята елегичност и задушевност, второто с патос и енергия… И когато второто слово се произнесе, ние два пъти ставахме и мълчахме, почетохме загиналите в смутта, и тук мислено дадохме дума НИКОГА И ПРИ КАКВИТО И ДА Е ОБСТОЯТЕЛСТВА ДА НЕ ИЗМЕНЯМЕ НА РОДИНАТА… Разотидохме се в мълчание.”[27]

На 30 април 1927 г. в Шумен пристига Николай Иванович Астров (1868 – 1934), председател на Земско- и градския комитет (ЗГК) за оказване помощ на руските бежанци при Лигата на нациите и член на Съвета на Руския Заграничен Исторически архив (РЗИА) в Прага.[28] Посрещнат от директора на гимназията А. Бейер на гара Шумен, на следващия ден – 1 май, преди обед Н. И. Астров присъства на тържествена служба в училищната църква, а след обед, придружен от Бейер, представителна група ученици (по 4 от клас – по 2 ученици и 2 ученички) и гимназиалния хор участва на панихида, отслужена от училищния свещеник отец Василий на градските гробища, където наскоро е погребан починалият Лев Владимирович Уманец, служащ в гимназията от 1924 г.[29]

В 6 часа вечерта в училищната зала Н. И. Астров изнася лекция за Москва. Със съдействието на преподавателя по физика П. И. Кузнецов и членове на физико-математическия кръжок той илюстрира историята и бита на Москва с картинни изображения, опитвайки се да накара „слушателите ДА ПОЧУВСТВАТ МОСКВА”, оставяйки у тях „силно, дълбоко, незабравимо впечатление.” ”И децата, и младежите – отбелязва Дехтерев – слушаха със затаено внимание за безкрайно родната Москва и тези 3 часа съсредоточено внимание се сториха на всички едно мигновение. Не ни се искаше да се разотидем и да се заемем със своите обичайни занимания.”[30] За оставените впечатления от беседата на Н. И. Астров, развълнували не само Дехтерев, свидетелстват и думите на благодарност, с които този ден той завършва своя дневник: „Благодаря на Н. И., който не се побоя от затънтеното място да сподели с нас своята грижовна любов към единствената по красота и велика по предназначение родна Москва.”[31]

На следващия ден, след вечерните занятия, на вечеря с преподавателите и персонала на гимназията Н. И. Астров води „оживена беседа „по болни руски теми.”[32] Дехтерев не уточнява точно какви.

Посещението на Н. И. Астров в Шумен в края на април и първите дни на май 1927 г. е знаково не само поради високата длъжност и място, което гостът заема в средите на руската емиграция и в ЗГК, под егидата на който е и Шуменската руска гимназия. Неслучаен е и фактът, че самият Н. И. Астров изнася лекция за Москва. Неговата продължителна и богата обществена и държавна дейност още от началото на XX век е свързана с Московската градска дума, чийто секретар той е от 1897 до 1907 г., а през Първата световна война до Февруарската революция 1917 г. е градски глава на Москва. Отговорното му място в РЗИА по време на посещението му в Шуменската руска гимназия създава възможност именно в този централен руски архив на руската емиграция в Прага в края на 20-те и началото на 30-те години да попаднат много важни документи за Шуменската руска гимназия.

Вероятно по време на посещението на Астров е било договорено възпитателят А. Дехтерев да предаде в РЗИА в Прага своя личен архив и дневниците си за двете гимназии – Галиполийската и Шуменската. Още през 1927 г. в архива постъпна първата част от личния му дневник. През средата на март 1928 г. Дехтерев записва в своя дневник: „Заех се с нов ръкопис за Историческия архив за Галиполийската гимназия”, а на 2 април съобщава: „Получих писмо от Исторческия архив, моята поредна статия е приета" и продължава да пише до средата на април, включително и на първия ден на Пасха, когато допълва: „Писах за Руския исторически архив", а следващия ден отбелязва: „Пак цял ден писах за Руския Исторически архив. Завърших 1923-1925 година, утре го изпращам за Прага."[33]

В началото на месец май Дехтерев препредава в своя дневник част от писмо на проф. С. Г. Гессен, редактор на списание „Русская школа за рубежом", в което му съобщава, че неговата статия за Шуменската гимназия ще излезе в един от следващите броеве на списанието, но изисква „някои поправки и допълнения.[34]

До края на 1928 г. постъпват и останалите части от дневниците на Дехтерев за Шуменската гимназия от 1926 до 1928 г.[35] Личният архив на директора А. Бейер също постъпва в РЗИА в Прага през 1936 г.[36] Отлично съхранени, днес те представляват безценен и неотменим източник за историята на Шуменската руска гимназия и руската емиграция в Шумен от началото на 20-те до средата на 30-те години на XX в.

В своя Дневник от началото на януари 1927 г. Дехтерев отделя специално внимание на „безусловния интерес" към изучаването на учебния предмет география. Този интерес, според него, все повече се повишава в старшите класове, в които учениците „преди всичко, разбираемо, се интересуват от съвременна Русия, нейното икономическо положение /внос, износ, производство, отношение към съвременните села и градове/, с една дума, всичко, което така или иначе осветлява родината. С учебния предмет география в гимназията завършва цикъла „РОССИКА".[37] За изучаването на този предмет интерес представлява мнението на Дехтерев, че „от запознаването с работата в класовете може да се направи определено впечатление за наличието на особено ярко и дълбоко започнал да се проявлява национализъм."[38] В тази връзка той обобщава, че сред учащите в средните емигрантски руски училища по това време „безразлично отношенние към родината не съществува" и независимо от възрастта, няма ученици, „които да не градят своя бъдещ живот и работа в Русия. Оттук всичко, което я касае, силно завладява до длъбините на душата. Така също учащите се интересуват от страните с най-голяма разселеност на емиграцията – Франция, Германия, Съед.–Щати, Балканските страни…"[39].

Трудността при овладяването на курса по география според Дехтерев „не плаши, не отблъсква" и той отново я свързва с „недостатъчното количество на учебници и пълната несъстоятелност на повечето от тях", поради което на преподавателя по география В. А. Анучкин „се налага да запълва пропуските чрез разкази, а оттук и воденето на записки, което много услужнява работата в клас, отнемайки много време."[40]

Тази информация за обучението по география, с което завършва курса по „РОСИСТИКА" свидетелства, че в образователно-възпитателната дейност на Шуменската гимназия по това време е постигнат положителен резултат – „наличието на особено ярко и дълбоко започнал да се проявява национализъм", при който не съществува „безразлично отношение към родината", с която възпитаниците на гимназията свързват „своето бъдеще да живеят и работят в Русия".

Една от основните грижи на ръководството на гимназията при преодоляване на трудностите в образователно-възпитателната дейност е обогатяване на училищната библиотека с учебници и литература. В описанието на Дехтерев „Наша библиотека"[41] научаваме, че, към началото на март 1927 г. в нейния фонд има 4076 книги за четене, пособия и справочници на сума 113 431 лв., 3742 учебника на сума 102 510 лв., или всичко 7818 книги на сума 215 941 лв. Всички учебници, които се ползват от учениците, са подвързани, а от книгите и справочниците 75%. От библиотеката се ползват всички ученици, персоналът и техните семейства, повече от 300 абонати, като всеки ден средно на 50 абонати се дават 70 – 80 книги.[42] Това са преди всичко младшите класове, които не са обременени с уроци. С голямо огорчение Дехтерев отбелязва, че книгите за четене до 15-годишна възраст са много малко, или почти няма такива. Отсъстват всички любими на децата автори – Майн Рид, Густав Емар, Бусенар, Валтер Скот и др. и според него би било много желателно следващата учебна година София, Париж или Прага да попълнят комплектоването на детските автори.

Според Дехтерев произведенията на класиците за средните и старшите класове са в достатъчно количество. „Радостно е да се отбележи, пише той, че възпитаниците от младшите класове четат много повече и почти ежедневно може да се видят едни и същи лица, обменящи ПРОЧЕТЕНАТА книга. При такава интензивност в четенето, към началото на второто учебно полугодие всичко обикновено е прочетено и настъпва чувствителен КНИЖЕН ГЛАД. Такава интензивност в четенето отчасти се обяснява с голямото количество свободно време, но не трябва да се отрича у децата (до 14-15 години) любовта към книгата, която широко разтваря стените на гимназията и дава маса липсващи, но необходими впечатления.”[43] Тук Дехтерев явно има предвид ограниченото пространство на училището от затворен тип, в което живеят и учат руските деца в емиграция и книгите, които разширяват неговите хоризонти.

В своя дневник от началото на учебната 1926 – 1927 г. Дехтерев подробно описва, как ръководството на гимназията се заема с решаването на проблемите в образователно-възпитателната дейност. На 15 ноември на съвещание на възпитателите директорът А. Бейер предлага „да се обсъди лошото поведение и неуспеваемостта на учащите, та, ако не ги отстранят съвсем, то поне да отслабят това нежелателно явление.”[44] На съвещанието се изяснява, че „всички простъпки в класове се отнасят главно - към категорията грубости и неподчинение на порядките в гимназията”, отразени в специален журнал. Много внимание се отделя и „на неуспеваемостта, произтичаща в редки случаи не от неспособността на надрасналите годините ученици, но главно от ленност и загуба на време в общуването с момичетата.” Решението, взето на съвещанието на възпитателите е да „започне сурова борба” и „задължително и неотслабващо наблюдение на учебния процес и резултатите от занятията.” Според Дехтерев, ”Ударът е силен, но необходим при приближаването на края на първото учебно полугодие”[45], макар, че съдейки по списъка, представен от инспектора на класовете, „неуспяващите се оказват процент сравнително незначителен.”[46]

На следващия ден след вечерния чай, директорът провежда беседа с всички ученици от гимназията „по същата тема от съвещанието на възпитателите: лошото поведение и неспеваемостта на част от учащите се и мерките на борба с тези явления.” А Дехтерев забелязва: ”Директорът по обикновеному, говореше спокойно, с равен глас, веднага привеждайки фамилии, и този сериозен тон направи забележимо впечатление. Всички някак вътрешно се приподвигнаха, лицата станаха замислени, строги…Още дълго след беседата младежта се събираше на групи, обсъждаше всеки неин детайл. На верандата, залята от лунно сияние, се събраха особено отчаяните, но и те, за тяхна чест, стигнаха до извода, че действително е време да станат по-сериозни.”[47]

На 22 декември 1926 г. на съвещание на възпитателите се приемат оценките на поведението на учениците за първота полугодие, а на 30 декември Педагогическият съвет разглежда резултатите от занятията и поведението за полугодието.[48]

Борбата, която ръководството на гимназията води с неуспеваемостта на учащите се не е епизодична. Интерес представлява посоченият от Ал. Дехтерев факт, как през октомври

1927 г. следващата учебна година на две последователни заседания на Педагогическия съвет се разглежда въпросът за „борбата с неуспяващите." На тях конкретно се посочва, че „причините за това нещастно явление се оказват повече от достатъчно: 1. Недостатък на учебни пособия, 2. Пренатовареност на занятията, 3. Недостатъчно хранене, 4. Условията за преминаване от клас в клас, 5. Наличие по някои предмети на зачотна система., 6. Седем работни месеца вместо девет, 7. Продължително прекъсване в умствената работа през летните месеци, 8. Наличие на надрасналите години в класовете, 9. Прекъсване на учебните занятия поради гражданската война, 10. Съвместно обучение на момчета и момичета (последните изостават в занятията, мнозинството от тях с труд следват курса, особено по математика)"[49] Не можем да не се съгласим с обективната констатация на педагогическото ръководство, относно причините за неуспеваемостта на възпитаниците на гимназията. Посочването и систематизирането на причините в този порядък е свидетелство за задълбочен анализ на характерните проблеми, свързани с успеваемостта на руското емигрантско училище в България, а вероятно и в руските емигрантски училища в други страни. В тази връзка Ал. Дехтерев с присъщото му чувство на историчност заключава: "Тези сведения са извънредно ценни за бъдещия историк на руското училище зад граница."[50]

И само след по-малко от месец, когато Шуменската руска гимназия чества 6-ата годишнина от своето основаване, в дневника си от 19 ноември 1927 г. А. Дехтерев отбелязва, че по това време, „в гимназията живеят и се учат 233 учащи се, от които 161 ученика и 72 ученички от разнообразна възраст - от 6 до 29 години." С голямо удовлетворение той записва: „Животът в гимназията протича в условията на сериозен умствен труд: ежедневно по 6 уроци и два задължителни вечерни часа за подготвяне на уроците. Но това е минимум. Много възпитаници от старшите класове готвят уроците си до 12 ч. нощем."[51] Явно грижите за подобряване на учебно-образователна работа

дават добри резултати.

В дневниците на А. Дехтерев се съдържа значителна конкретна информация за самата възпитателна дейност. В нея са включени всички педагози – учители и възпитатели. Централна фигура в нея е възпитателят, а важен колективен орган е Възпитателската комисия. Възпитателната дейност в гимназията обхваща всеки нейн възпитаник. Всеки ученик, от най- малкия до най-големия, има свой възпитател. Възпитателите отговарят и за интернатите. Всички възпитаници от II до VIII клас живеят в седем интерната, като всеки клас има свой интернат с по две отделения за момчета и момичета, а най-малките от подготвителния и от I клас живеят в интерната „Моя маленькая Россия".[52] Задължение на възпитателите е грижата за всеки отделен ученик „ВАЖНО Е, според директора Бейер, ВЪЗПИТАТЕЛЯТ ДА ЗНАЕ ВСИЧКО, което касае неговите възпитаници, тъй като той носи отговорност за тях."[53] В Журнал на дежурния възпитател ежедневно се отразяват простъпките на провинилите се ученици за деня.[54] Едно от основните задължения на възпитателя е изготвянето на писмена характеристика на провинилия се ученик при извършена простъпка, която се обсъжда от Възпитателската комисия.

В гимназията се води и Дневник за поведението на учениците, в който се вписват провиненията и оценките за поведението на учениците. След като преглежда 511 записи в Дневника за поведението на учениците за учебната 1926-1927 г., започната на 15 септември 1926 г. и завършила на 15 май 1927 г., Дехтерев ги разпределя на 10 групи: извършени нарушения в клас – разговори, подсказвания и др., извършени от 147 момчета и 39 момичета; нарушения в интернатите – скарвания, неспретнатост и др. – от 10 момчета и 1 момиче; нарушения извън клас и интернатите – излизане извън пределите на гимназията без разрешение, закъснения за обед и др., от 98 момчета и 36 момичета; прояви на грубост към преподавателите от 12 момчета и 2 момичета, и към възпитателите – от 4 момчета и 4 момичета; неизпълнения при дежурство и наряди – от 67 момчета и 9 момичета; употреба на алкохол – от 5 момчета; самоволно отсъствие от църква – от 5 момчета; присвояване на чужда собственост – от 4 момчета и 3 момичета; закъсняване за уроци от 17 момчета и 6 момичета; самоволно отсъствие от уроци – от 27 момчета и 16 момичета. Или, както Дехтерев обобщава – 396 записи на нарушения са извършени от 167 момчета и 115 записи от 81 момичета, а общият брой на извършилите някакво нарушение на училищния правилник е 248, от които двама възпитаници са изключени от гимназията за лошо поведение: един от които завинаги, другият – временно, с право да държи през есента изпити по тези предмети, по които има през годинато неудовлетворителни оценки или не е атестиран. Обобщени са и оценките на поведението за годината: 199 шестици, 32 петици, 10 четворки и 2 тройки.[55]

В края на всеки учебен срок възпитателите на отделните класове изготвят характеристика за поведението на всеки ученик, които също се обсъждат и се поставят оценки на поведението на всеки ученик от Възпитателската комисия. Така например на заседание на комисията на 28, 29, 30 март 1927 г. последователно възпитателите четат характеристиките на учащите от подготвителния, I, II, III, IV, V, VI, VII и VIII клас[56], а на 10, 19 и 22 май 1927 г., пак на съвещание на Възпитателската комисия, се поставят оценките на поведението на IV, V, VI и VII клас, и на 2 август от 5 до 10 часа вечерта се четат и приемат характеристиките на VIII-класове за учебната 1926-1927 г.[57] В своя дневник на 15 март 1928 г. Дехтерев отбелязва, че самият той завършва писането на 40 характеристики – около 300 страници, а на 2 и 3 април чете характеристиките на заседание на Възпитателската комисия.[58]

Често преподавателите са и възпитатели и съвместяват своята преподавателска и възпитателска дейност. От записаното в дневниците на Дехтерев научаваме, че през учебната 1926 – 1927 г. преподавателят по руска история П. М. Фивейски е възпитател на VIII-те класове. [59] Преподавателят по музика Н. К. Румянцев е възпитател на VII-те класове[60], преподавателят по чертане и ръчен труд С. А. Соколов е старши възпитател и завежда мъжкия интернат[61] при гимназията, а след неговата смърт интернатът се завежда от преподавателя по математика М. Н. Папа-Феодоров;[62] преподавателката по френски език О. И. Подолская-Липчинска е възпитателка в женския интернат, в който възпитателка е и Е. С. Анучина[63], а преподавателят по география В. А. Анучин като възпитател отговаря за интерната към училищния санаториум.[64] В дневниците на Дехтерев като възпитатели са записани и имената на А. П. Шишкин, Е. Гриценко, З. Ф. Фивейская, Е. И. Феодоров.

Сам директорът на гимназията А. Бейер участва всекидневно във възпитателната дейност, беседва с учениците не само по въпросите на успеваемостта и поведението при вземането на важни и отговорни решения, свързани с възпитателната работа, издава разпореждания до възпитателите, отнасящи се до преките им задачи и разпореждания с наказания на проявили се в поведението си ученици. От едно такова разпореждане от 7 февруари 1927 г., поместено в дневника на А. Дехтерев, научаваме, че при обхождане на интернатите около 3 часа през нощта на 5 февруари 1927 г. директорът намира в интернат № 6 неспяща група ученици, които, пренебрегвайки покоя на спящите и правилата на гимназията, в оживена беседа, съпроводена с викове, песни и свирене на балалайка, лъхат на вино, което свидетелствало, че те „не са безупречни в смисъл на трезвеност."[65] След като виновният за внесеното вино в интерната не си признава, А. Бейер наказва трима ученици от VIII клас, които преди това са забелязвани в склонност към пиене, а на останалите участници забранява да посещават уроците и други помещения на гимназията, освен интерната, в който са настанени, и ги лишава от дажба, като на желаещите от тях се разрешава да отидат при своите роднини, а други се отправят да заработват своето препитание.

При обхода директорът забелязва дъх на вино и в интернат № 3 и това го кара да предполага, че същия ден – събота, когато обикновено се организират училищните вечеринки, спектакли и общи незадължителни събрания, „някои млади хора, предпочитат пиянския унес”. За да се съсредоточи вниманието върху поведението на подобни млади хора Бейер забранява вечеринки, спектакли, вечери на отделни групи до Пасха и нарежда всякакви предстоящи прояви да се провеждат в деня на празника, във времето между закуската и обеда. „Случаите, посочени в настоящето разпореждане, завършва Бейер, повелително изискват от дежурните възпитатели най-строго изпълнение на установените правила за дежурнете възпитатели: дежурния възпитател, учениците са длъжни да очакват във всеки момент на всяко място. И особено се изисква бдителност нощно време.”[66] На 9 март 1927 г. вечерта Бейер изнася беседа в интерната за девойки за „всекидневния живот на възпитаничките.”[67]

Много обстоятелствено А. Дехтерев отразява дейността на Възпитателската комисия, основните задачи на която са свързани с нравственото възпитание, поведението и спазването на училищния правилник от възпитаниците, с организацията на ученическата самодейност, отдиха, здравето и прехраната на възпитаниците. Възпитателската комисия разпределя отговорностите на възпитателите като ръководители при провеждането на различни училищни прояви. В дневниците на Дехтерев са записани и други задължения на старши възпитатели на горните класове – да следят за поведението на учащите и реда при провеждане на общоучилищните прояви, а помощник-възпитатели да съпровождат децата на екскурзии и разходки извън града.[68]

На 13 април 1927 г. е проведено съвещание на възпитателите за разпределяне на работата по класове от малки до големи през т. нар. трудова седмица, в работния план на която влизат черничевата гора, зеленчуковата градина, ремонт на пътеките, разчистване на каналите, на спортната площадка и целия двор, градината, измазване на зимника. Ръководители на всички тези дейности са възпитателите И. Ф. Абрамитов и А. П. Шишкин, а на 16 април е направено разпределение и на задълженията в първите дни на Страстната седмица.[69] А според решенията на заседание на Възпитателската комисия на 10 май за учениците, които остават през лятната ваканция в гимназията, се осигурява задължително наблюдение от възпитател, отделно за момчета и момичета.[70]

Възпитанието в национален дух се осъществява чрез ученически самодейни прояви – литературни, театрални, музикални, спортни и други със сериозен просветен, образователен и морален заряд, прояви, които внасят равновесие, емоционалност, оптимизъм и спортна устойчивост в детско-юношеската душевност. Ученическата самодейност е поставена на солидни методически принципи, осигурявайки творческа насока в развитието и укрепването на рускостта на възпитаниците.

В гимназията функционират редица кръжоци – литературно-художествен с три секции: литературна, художествена и театрална; физико-математически, исторически, спортен и др., чиито ръководители са преподаватели в горните класове.[71] Описаната дейност на ученическите кръжоци и клубове дава представа за участието и ролята на преподавателите и възпитателите в тяхната дейност. Кръжоците и клубовете имат и свои ученически ръководства, които се състоят от председател, секретар и касиер и всяка пролет те се преизбират на общи събрания на членовете им, чиито имена Дехтерев конкретно споменава.[72]

В дневниците на Дехтерев намираме подробни описания на организацията и дейността на ученическите кръжоци. Най-обстоятелствени са описанията на заниманията на литературно-художествения кръжок, който развива много активна и разнообразна дейност под ръководството на авторитетния преподавател по руска словесност Валериан Валерианович Лашкевич.[73]

От началото на учебната 1926 – 1927 г. до средата на декември дейността на литературно-художествения кръжок се изразява в организирането на около 10 спектакъла и концерти, на 25 литературни четения, проведени са 6 заседания на ученическото ръководство на кръжока, чийто председател е Л. Кислякова, ученичка от VIII клас, секретар – Н. Скидерли, ученик от VIII клас, и касиер – И. Левицки, ученик от VII клас.[74] На заседанията на ръководството на кръжока „се решават насъщни въпроси на дейността”, подготвя се и литературно-художествено списание ”Зеленый шум”, от което до средата на януари са издадени седем броя и издаването му продължава и след това.[75]

През ноември 1926 г. е отпразнувана 4-ата годишнина на литературно-художествения кръжок, и както Дехтерев пише: „Кръжокът съществува от 1922 г. вече 4 години и през този период той поставя маса спектакли, организира ред концерти и въобще показва маса инициативи и творчески труд”[76] Всяка събота кръжокът устройва спектакли, поставя пиеси от руски писатели класици, между които комедията „Не все коту масляница” от Ал. Островски, „Евгений Онегин” от А. С. Пушкин и други руски писатели и поети, организира литературно-музикални вечери, литературни четения и други творчески прояви.[77]

Дните преди новогодишните тържества „преминават под знака на репетиции” на сцени от „Евгений Онегин” (Пушкин), комедията „По бабушкиному завещанію” (Б. Леснитская), пиесите „На Песках”(А. Трофимов) и „Сон гимназиста” (М. М. Карпов). И както Дехтерев записва: „Сцената през цялото време е заета от сменящи се една след друга групи на млади артисти. А в близките до сцената помещения класовете пишат декорации, плакати, рисуват програми, подреждат и подготвят реквизита. Работа кипи през цялото време, и ден, и нощ, младежите няма кога да безделничат, а следователно и да се измъчват от скука. Да даде Бог само да се изпълни всичко навреме, а всичко това е творчески завладяващо, вълнуващо със здраво вълнение радостния подем.”[78] По-нататък Дехтерев обяснява, че през тези безсънни нощи и дни на грижа, след три месеца усилени умствени занятия тежнението към увеселения е толкова голямо, че не се изисква никакво давление от страна на администрацията. „Всичко се създава – сочи той – от младежта по собствена инициатива и собствени усилия: създават се постановки, пишат се декорации, обмислят се костюми и грим. И малко ли още детайли, от които зависят успехите на вечерите, но които отнемат маса време и труд. И само режисурата на литературната част зависи изцяло от ръководителите: В. В. Лашкевич, Д. Н. Кислякова и Б. А. Рудановски.”[79]

Активната и разнообразна самодейност поражда истинска творческа атмосфера, въодушевява и вдъхновява възпитаниците сами да създават литературни творби. Членове на кръжока, които след завършването на гимназията стават студенти в София, продължават да подържат връзки с гимназията.[80] Един от тях е бъдещият млад писател Михаил Карпов.[81] На заседание на литературно-художествения кръжок на 12 декември 1926 г. се взема решение за тържеството на Рождество Христово да бъде поставена комична опера по неговата пиеса „Сон гимназиста”.[82] Репетициите се провеждат в „пълен разгар” в съпровод с училищния оркестър в присъствието на самия автор, демонстрира се и подготвената от учениците декорация.[83] Музиката към нея е подбрана от преподавателя по музика В. П. Кантутис. И на 12 януари 1927 г. комичната опера в две действия и епилог е представена с „голям художествен успех” в присъствието на автора на литературната част.[84]

На следващия ден, 13 януари, след обеда, преди новогодишния концерт, в присъствието на всички членове на литературно-художествения кръжок преподавателят В. В. Лашкевич прочита седми брой на току-що излязлото списание ”Зеленый шум” и повестта на М. Карпов „Прирученіе звезд”.[85] Дехтерев посочва имената на няколко автори и техните произведения, между които бъдещия млад поет С. Радко-Рожков – „Роза и мототылек”,[86] и авторите на проза М. Карпов – „Без души”, Д. Нечаев – „Суждено”, С. Радко-Рожков – „Сон”[87], О. Христофоров – „Дежурство”.[88] За повестта на М. Карпов „Прирученіе звезд” Дехтерев преценява, че е„написана искрено, остроправдиво и изящно. Това произведение на безспорно талантливия юноша произведе на слушателите силно впечатление.”[89]

На 1 април 1927 г. В. Н. Лашкевич отново чете пред възпитаниците от VII и VIII класове нова повест на М. Карпов – „Сиятели равнинные”, за която Дехтерев сочи, че „в творчеството на М. Карпов се забелязва крачка напред”, а четенето на повестта „произвело огромно впечатление” на слушателите.[90] Последното сведение, което намираме за поета, възпитаник на Шуменската руска гимназия, в дневника на Дехтерев е от 23 юни 1927 г.: ”Пристигна от София студентът Мих. Карпов на летен отдих.”[91]

На 5 май с. г. на литературно четене В. Лашкевич представя следващия брой на списанието „Зеленый шум”, съставен от седмокласници, но според Дехтерев още „незавършен” и поради това се „въздържа от характристики”, но споделя: „Не мога да не отбележа прекрасния разказ „Юра” на Кривенко.”[92] Изглежда това е последен неуспешен опит списването на ученическото списание „Зеленый шум” да бъде продължено.

Специално внимание Дехтерев отделя на участието, което вземат в литературните четения на кръжока ръководителят Н. В. Лашкевич и директорът А. Бейер. На 23 януари 1927 г. Лашкевич чете „прелестните” разкази „Кольцо Митридата”, „Вечная слава” и др. на руския писател емигрант Минцлов[93] пред „многочислените слушатели, които жадно улавяли всяка фраза, „отчетливо предавана от четеца, техните очи… „аз ясно виждах – пише той – бяха изпълнени с възторга пред истинската красота, която се излъчваше от страниците на малко познатия на младежите писател.”[94] На 4 март с. г. в литературно четене, посветено на руския поет Апухтин[95], пред „не по-малко 50 внимателни слушатели и слушателки” директорът А. Бейер чете поемата ”В манастире”, която „произвела на всички силно впечатление”.[96]

За концерта в края на учебната година литературно-художественият кръжок подготвя нова програма, а на училищната изложба по време на Акта се представя със свой отчет, литературно-художествени списания, художествени афиши и програми за спектакли и концерти, фотографии.[97]

Още в началото на новата учебна 1927 – 1928 г., през средата на октомври литературно-художественият кръжок подготвя спектакъл, на който е поставена пиесата „Сватба” от А. П. Чехов. Близко участие в организацията на спектакъла вземат ръководителят на кръжока П. Г. Шчербирин, който е преподавател по словесност, и почетният член на кръжока – служащият Б. А. Рудановски, който режисира пиесата.[98] В края на октомври кръжокът организира спектакъл, на който отново се играе пиесата „На песках”, поставена предишната година.[99] Тази богата и разнообразна дейност на литературно-художествения кръжок свидетелства за голямото възпитателно въздействие на руската литература, на която педагогическото ръководство на гимназията отделя голямо внимание, не само като я ръководи и организира, а и чрез своето непосредствено участие в неговата многостранна дейност.

За историческия кръжок, ръководен от преподавателя по руска история Петр Модестович Фивейски, в който участват 20 членове, Ал. Дехтерев пише, че дейността му се състои от четене на исторически повести от руски и други автори от ръководителя и членовете на кръжока пред ученици от различните класове, както и четения от вестници. На едно такова четене пред възпитаниците, които проявявали интерес към тези четения, сам директорът Бейер „охотно разяснява тъмни страни на някои кореспонденции."[100]

На заседание на кръжока през януари 1927 г. ръководителят П. М. Фивейски споделя своите съображения за целите на кръжока, като посочва, че „кръжокът е толкова ШИРОКОисторически, колкото родиноведчески, поставил си за цел ОПОЗНАВАНЕ НА РОДИНАТА и непрестанно възпитание в себе си на НАЦИОНАЛНО ЧУВСТВО."[101] Тази цел Фивейски свързва с промяната на „психологическата атмосфера в Русия" и в света, изразявайки своята убеденост, че всичко, което е заложено като органическа наследственост и е заложено от предците, не може да изчезне. И „затова – Рускостта в нас /и тази, в родината/ – според Фивейски – не може да умре", а може временно, по силата на неблагоприятните условия „да замре, но не да умре", продължавайки: „На нас само ни се струва, че от време на време забравяме нашата рускост, но… това само ни се струва, защото духовната природа на човека е неизменна, тя се храни от дълбоките източници на естествения живот.

„Нашата Родина е всичко."

„Великата руска нация за нас е по-високо от всичко."

Това са лозунгите с които ние трябва да живеем, да дишаме от пелените до гроба", завършвайки, че „членовете на кръжока са длъжни организирано да се обединяват за насаждане на тези действени лозунги в обкръжаващата ги среда, особено сред децата, невидели своята родина."[102]

На 6 февруари 1927 г. пред членовете на историческия кръжок и гости ученици от гимназията директорът Бейер изнася беседа по националния въпрос и бъдещето на Русия като велика държава. Интерес представлява твърдението му, че се надигат събития, които могат да погубят Русия като държава, като велика държава, приканвайки учениците да се вглеждат в събитията в Китай. Като ги запознава с „историята на китайската смут", Бейер изразява мнение, че такава в бъдеще очаква и Русия, ако центростремителните сили не удържат връх над центробежните, като обръща внимание, че „нито една европейска държава не се усмихва на Единна Русия" и в тази връзка специално внимание отделя на „украинския въпрос" и „опасността" от образуване на самостоятелна украинска държава.[103]

На 14 май на общо събрание на членовете на кръжока е избрано ново ученическо ръководство с председател Аркатовски, зам. председател Коновалов, секретар Курчатов и касиер Брюхно.[104] На изложбата за края на учебната година историческият кръжок е представен с отчет за неговата дейност, историческа карта, исторически снимки, художествени афиши и картинни пособия.[105]

Физико-математическият кръжок се ръководи от директора на гимназията Антоний Аполонович Бейер, който е и преподавател по физика и математика. Кръжокът има 45 действителни членове и ученическо ръководство – председател, секретар и касиер. Дейността му през първото учебно полугодие на 1926 г. се изразява в лабораторна подготовка на цяла редица доклади и на опити по физика. За тази дейност на кръжока Дехтерев пише, че е „незабележима за широк кръг, но безусловно е продуктивна, сериозна и настойчива."[106] Под ръководството на учителя по физика и космогония П. И. Кузнецов членовете на кръжока устройват в зеленчуковата градина метеорологическа будка с термометър за измерване на въздуха, хидрометър, дъждометър и слънчев часовник.[107]

На 15 май 1927 г. е преизбрано ученическото ръководство на кръжока с председател Ермаков, зам. председател Писарски, секретар Шишкин и касиер Титов.[108] А на училищната изложба в края на учебната година кръжокът е представен освен с отчет за своята дейност и с физически прибори – динамомашина, изработена от ученика от VIII клас Е. Писарски, 4 големи чертежа и 1 плакат.[109]

На физическото възпитание и спорта също се отделя сериозно внимание, целящо физическото и психичното укрепване на възпитаниците. В гимназията са създадени два кръжока – шахматен и спортен.[110] Спортният кръжок е добре организиран. През учебната 1926 – 1927 г са проведени 4 събрания на ръководството. Ученическият футболен отбор провежда 4 мача с отбори на местните шуменски училища. Ежедневно се провеждат и игри на тенис.[111] Организират се шахматни турнири. В „пълен разгар" протича шахматният турнир, започнал през средата на ноември 1926 г., в който участват 23 души от персонала и ученици от трети до осми клас. Турнирът се води на 6 шахматни дъски от 9 до 11 – 12 часа вечер, като условието е всеки с всеки да изиграе две партии. Така 23 участници е трябвало да изиграят 460 партии в продължение на месец и половина-два.[112]

Широко застъпена е и музикална и театрална самодейност, на която също се придават национални характеристики. Създадени са струнен оркестър, мандолинен квинтет, ученически хор, детски театър. Ученическият хор при гимназията участва както в училищните, така и често в мести градски тържества. На 9 февруари 1924 г., послучай руската коледа, в местната катедрална църква "Св. Възнесение" ученическият хор участва при отслужване на всенощно бдение, а свещеникът, който е и учител по Закон Божи в гимназията изнася беседа. Хорът на гимназията участва в църковната служба и на следващия ден. Направеното по този повод съобщение в местния в. "Шуменски вести" завършва с покана: "Канят се всички християни да присъстват и видат великолепието на руската всенощна служба."[113] На 8 март с. г. хорът при рускта гимназия участвува и при отслужване на "Всеобщото бдение" в същата църква послучай Воскресение Христово, както и на всенощното бдение на храмовия празник на катедралната църква на 5 юни 1924г.[114] На концертите и представленията в гимназията често присъствува местната руска колония, на която А. Бейер е първият избран неин председател при основаването ѝ през април 1926 г.[115] На тях присъства и шуменска публика , а концерти се устройват и за самото шуменско гражданство преди всичко с благотворителна цел.[116]

За гимназиалния струнен оркестър Дехтерев пише като за „немаловажен фактор" в живота на гимназията. Диригентът на оркестъра В. П. Кантутис който е преподавател по музика и работи в гимназията от 15 септември 1924 г., за три години – до 1927 г., успява да създаде ученически оркестър с 24 инструмента, а в репертоара му са включени музикални произведения на Чайковски, Глинка, Шуберт, Моцарт и др.[117] Към оркестъра е създаден и великолепен квинтет, изпълняващ произведения на Чайковски, Глинка, Браг, Шуберт.[118] Срунният оркестър не само взема участие във всички гимназиални концерти и вечери, но често свири в градски благотворителни и частни прояви и за своите участия получава неголямо заплащане. От средствата се отделят части за ремонт и закупуване на инструменти, за добавъчна храна и неголям процент за възнаграждение на диригента. Административната работа на оркестъра се завежда от възпитателя Н. К. Румянцев. Дехтерев съобщава, че през май 1927 г. се предвижда оркестърът да даде концерт в града с разнообразна програма, в която са включени освен споменатите автори, и руски и украински песни, съставени от диригента Кантутис, който по това време работи над своя собствена увертюра „Глория виктис", която се предвижда да бъде включена в програмата на концерта.[119]

В гимназията гостуват известни руски музикални изпълнители. На 13 ноември 1926 г. е организирана „Вечер на славянската музика" с концерт на известната руска певица Е. К. Бородина, в програмата на която влизат руски, български, чешки, сръбски и др. песни. Неголямата зала е препълнена, присъстват всички ученици, с изключение на най-малките възпитаници. "Вдигна се завесата – записва в своя дневник А. Дехтерев – и на сцената излезе в болярски костюм талантливата певица. И покори всички – и с подбора на песните, и с тяхното изпълнение, и с дълбокото настроение. Видимо на Е. К. й беше приятно да бъде сред руски деца. Овациите нямаха край."[120] След концерта е организиран обичайният „съботник" – вечеринка, посетена от Бородина и съпруга й. „Под скромната музика" на училищния роял и цигулка танците продължават до 12 часа през нощта.

Следващият ден до обед минава под знака на ученическото творчество. Участниците в драматичната секция репетират пиесата на А. Островски „Не все коту масляница", която е изпратена от София, малките възпитаници рисуват „Албум „Дети – детям" за Американския юношески червен кръст, трети се готвят за шахматния турнир с изключение на „много малките" и „много ленивите", а след обеда ученическият струнен оркестър „репетира музикални произведения от Чайковски и Моцарт, вечерта играят шахмат." „Въобще – завършва дневника си за 14 ноември 1926 г. Ал. Дехтерев – всички творчески радостни занятия, дават пълна возможност да се забрави затънтеният кът, в който живее нашата младеж."[121]

Интерес представлява описанието от Дехтерев на Албума „Дети – детям", изпратен на 22 ноември 1926 г. за Америка и подготвян от възпитаници и възпитанички от подготвителния, от първи, втори и трети клас в отговор на благотворителния жест на американските деца, изпратили помощ за децата от Шуменската руска гимназия.[122] Според Дехтерев външността на албума предразполага със своята „изящна скромност и тънък вкус". Заглавната страница е оформена с акварел "Гимназията през октомври", изпълнен от 13-годишния ученик В. Коренев. Следват „фотографски снимки на гимназията и град Шумен, хербарий от листа и цветя, силуети от приказни персонажи, акварелни рисунки и маса великолепно облечени етнографски кукли /руси, турци и българи/, изрязани от картон и облечени в дрехи от изящни материи. Особено красива е болярката в червен кокошник (старинен женски накит за глава) с бисери и брокат. Всичките тези 24 художествени страници (голям формат) се съпровождат с писма на децата, по които не е трудно да се проследи животът и настроението на малките."[123]

В тази връзка Дехтерев излага своите мисли за ролята на творческия труд на учениците, заети с репетиции на училищния оркестър и хор, с подготовка на училищните концерти и балове като утеха за емигрантския живот и въпреки „мисълта за някакъв упадък, за инерция, за плъзгане надолу", той завършва: "Не, в живия организъм животът винаги е живот, даже в условията на емиграция."[124]

През ноември 1926 г. в гимназията е организирана традиционна Галиполийска вечер. За нейната подготовката „се разучава обширна програма, всичкото свободно от учебни занятия време е запълнено с музика и пеене [...] Подготвя се жива картина. Да се скучае и да се измъчва няма време, тъй като учебните занятия и подготовката на художествената събота запълват всичкото време."[125] Провеждат се репетиции на хора и на другите участници в концерта, целият мъжки и дамски персонал е зает в подготовката на бала и чая, който ще бъде поднесен на всички.

На 25 ноември Галиполийската вечер започва в препълнената концертна зала с ученици, персонал и поканени гости от града – руси-галиполийци и българи. „Буквално ябълка няма къде да падне.”[126] – обяснява Дехтерев. И по-нататък той подробно описва „обширната програма”, като начало включваща музикална инсценировка на „Кураты” от С. Ф. Сулин – една „изящна поетична сценка от XVII век”, изпълнена от ученичките О. Рап от VIII клас и от V клас О. Лановска и Н. Жудова. С аплодисменти е изпратен майсторският литературен прочит на преподавателя по руска словесност В. В. Лашкевич на откъси от книгата „Голое поле” на И. Лукаш. Третият номер е на руски народни песни, събрани от Д. А. Славянски, „чудесно изпълнени от хора под ръководството на Н. А. Дмитриев – диригент и преподавател по пеене.” Дехтерев подробно описва изпълнените песни, къде и кога са записани и кой ги изпълнява: песента „Спится мне младешенькой”, записана през 1871 . в Тверска губерния, е изпята от ученичката О. Рап от VIII клас, песента „Ах, Дунюшка, Дуня”, записана във Вятска губерния, изпята от Б. А. Рудановски, служащ в гимназията, и песента „Рябинушка”, записана в Брянск, е изпълнена от Е. Волинцев, ученик от VI клас. „От всички тези песни, живи и бодри – пише Дехтерев, – повея на Русия, с нейните простори и тази воля за живот, по която ние така сме се затъжили.”[127] Следва изпълнение на руски танц от ученичките С. Лановска и О. Жудова и прекрасно прочетеното стихотворение

„Привет, Галлиполи” от ученичката от VI клас Н. Троицка, автор на стихотворението.

Концертната част завършва ученическият струнен оркестър с „пълното и хармонично” изпълнение на „Фантазия на мотиви из операта „Евгени Онегин” от Чайковски и увертюра от операта „Сватбата на Фигаро” от Моцарт под диригенството на В. П. Картутис. Вечерта продължава с танци в друга, декорирана със зеленина зала, при изпълнението на оркестъра и роял, а в промеждутъка между 11 и 1 часа на учащите, персонала и гостите е предложен чай с обилно угощение. „С голямо удовлетворение можем да отбележим, завършва своето описание на вечерта Дехтерев, че архитектониката на вечерта беше построена по обичайните големи детски /семейни/ вечери на старото добро време, когато младежта се веселеше, а в столовата възрастните членове на семейството, буквално потопени в планина от бутерброди и сладкиши, сервирани маси и украсени с цветя […] А младежта през цялото това време се веселеше, танците не спираха. Организацията на празника ръководеше възпитателят Н. К. Румянцев – старши галиполиец.”[128]

Това обстоятелствено описание на ежегодно провежданата Галиполийска вечер в дневника на Ал. Дехтерев авторът неслучайно привежда като свидетелство за развлекателните и възпитателни занимания на една богата и разнообразна самодейност на възпитаниците на гимназията, целяща да съхрани рускостта в живота на децата на емиграцията.

За богатата музикална дейност впечатлява и един афиш на Руската гимназия от концертна вечер, в чиято програма са включени I действие от комедията „Белият карамфил” от Алфонс Доде, с участието на учениците от VIII клас С. Городецков, В. Гиршенко, Н. Жудова и В. Нерадко.[129] В своя дневник А. Дехтерев пише: ”Спектакълът започна. С пиесата от епохата на френската емиграция с героически характер: „ Белый цветочек” от Алфонс Доде ... сюжетът не е сложен, но красотата и естественото поднасяне спасяват тази несложност. Много добра беше в ролята на маркиза (мъжка роля) Нина Жудова. Своята роля тя направи темпераментно, завладявайки препълнената зала.”[130] В афиша, който е на български език, а това означава, че концертната вечер е била устроена и за шуменската общественост, са включни фантазия на „Кармен" от Бизе и фантазия от „Жизнь царя" от Глинка в изпълнение на струнния оркестър, отново под ръкодството на В. П. Кантутис. По повод последното изпълнение от Глинка бихме могли да отбележим, че то може би е в отговор на претенцията на Дехтерев към един неотдавнашен концерт на струнния оркестър, в програмата на който са включени Шуберт, Менделсон, Белини, и за репертоара на който отбелязва: „Само едно може да се постави в упрек на талантливия диригент – Вячеслав Петрович Кантутис – всичко това добре – Шуберт, Менделсон… Но защо не Глинка, не Чайковски?"[131] Тази претенция на Дехтерев категорично е свързана с отсъствието на руски композитори в музикалната програма на концерта. В афиша на музикалния концерт са включени и четири танцови и три хорови изпълнения, между които и руски, както и песента „Овчар македонец" от българския композитор Бояджиев[132] на гимназиалния хор под ръководството на Д. Ф. Криченко.[132]

В заключение бихме могли с убеденост да твърдим, че богатата и разнообразна възпитателна дейност в Шуменската руска гимназия методически е добре организирана. Тя свидетелства, че руското емигрантско училище, което има за цел духовното и физическо укрепване на руските деца и юноши има своите особенности и специфика. В тази връзка Ал. Дехтерев пише: "Нито едно предишно възпитателно-педагогическо течение не съответства на нашите потребности, тъй като децата преодоляли гражданската война и емиграцията са вън от миналото. Те имат друга психика, други нерви, други чувства, друго понятие за отношения..."[133] Руското бежанско училище според Ал. Дехтерев не прилича на нито едно друго в целия свят.[134] Възпитанието в него преди всичко трябва да предпази децата на руската емиграция от денационализация, да съхрани руската им индентичност и да им вдъхне любов към Русия.

За положителните резултати от учебно-възпитателната дейност свидетелства записаното от Дехтерев за завършващия шести випуск на Шуменската руска гимназия през учебната 1926 – 1927 г. На тържествения Акт на 10 юли 1927 г. възпитаниците, завършили своето 9-годишно образование, са поздравени от „всички, които стояха близо до абитуриентите, радостно стискайки ръцете им със съзнанието на ново тържество на РУСКАТА КУЛТУРА,"[135] постигнато благодарение на общ самоотвержен труд на учащи се, на преподаватели, на възпитатели и служащи в гимназията, на тяхната ежедневна и ежечасна отдаденост и усилия за създаването и развитието на родолюбиви традиции в образователно-възпитателния процес.

На тържествения Акт присъстват Упълномощеният на В.С.Г. в България Александър Владиславович Арцишевски, председателят на Учебния комитет при Културно-просветната комисия на В.С.Г. професор Иван Александрович Базанов, специалният пратеник на Министерството на народното просвещение Скопаков, инспекторът на класовете и преподавател по немски език М. М. Клингенберг. Директорът на гимназията А. Бейер завършва своя годишен доклад с благодарност към българския цар и българския народ за съществената помощ, благодарение на която се оказва възможно осъществяването на шестия випуск на Руската гимназия. „След завършването на речите с благодарности училищният хор три пъти изпя „Шуми Марица". Следва обявяването на резултатите на изпитната комисия от възпитателя на осмите класове П. М. Фивейски и приветствието на А. В. Арцишевски, който призовава випусниците „да не падат духом и да се надяват на своите сили", напътствайки ги: „Не се спускайте надолу и не оставайте на точката на замръзването, но се развивайте и трупайте по-нататъшно духовно богатство."[136] А абитуриентът А. Мусиенко в своята „дълга, проникната с дълбоко чувство реч, в която благодари на Руската гимназия за руския приют, за възпитанието и знанията” говори с „епитетите „родная гимназія”, „дорогая семья”, „дорогой директор”. И Дехтерев в тази връзка уточнява: „Дорогая и родная для всех, кому дороги заветы родины”.[137]

Емигрантската съдба отнема не само възможността за нормално образование, тя поразява крехката детско-юношеска душевност на потомците на руската емиграция, поставя върху тях жесток отпечатък и руското емигрантско училище е призвано да търси спасение за своите възпитаници, да внушава мотивация и смисъл на тяхното образователно израстване и духовно извисяване чрез придобиване на знания и творческа самодейност, да моделира и извайва личности, добре образовани и с висока нравственост, за да могат те, съхранили своята рускост, опознали своята родина, нейното минало и настояще да я заобичат и да свържат своето с нейното бъдеще в трудните и сложни времена на емигрантското си съществуване.

Резултатите от образователно-възпитателната дейност на Шуменската руска гимназия през 20-те години на XX век справедливо я нареждат сред най-престижните руски емигрантски училища в България, създали реални възможности за успешно национално образование и възпитание на стотици деца на руската емиграция.

Дневниците на А. Дехтерев са неподправен и незаменим източник за историята на Шуменската руска гимназия. Дехтерев не само има самосъзнанието за значимостта на трудно постижимите цели и задачи на руското национално училище за образованието и възпитанието на децата на руската емиграция. Със своето неподправимо усещане за неговата историческа значимост, в своите дневници Дехтерев често се обръща към бъдещия историк, на който подсказва как се постига тази историческа значимост, в какво тя се състои, кои са нейните приносители за човешкото, образователно и духовно оцеляване на руските деца в емиграция. Дневниците на А. Дехтерев предизвикаха моя професионалет интерес и удовлетворение при изследванията ми на историята на Шуменската руска гимназия

Изказвам голямата си благодарност на ръководството и сътрудниците на ГАРФ и специално на Лидия Петрушева за колегиално предоставената ми възможност да ползвам дневниците на А. Дехтерев при изследванията ми, свързани с историята на Шуменската руска гимназия.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изследването е втора част от Научно-изследователския проект „Руската емиграция в Шумен и Шуменско 1920 – 1944 г.”, финансиран от Фонд „Научни изследвания” при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски”, и е продължение на **Рупчева, Г.** Руската гимназия в Шумен 1922–1934 г. - В: *„Оттука започва България”. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България”* – Шумен, 14 – 16. 05. 2010 година. Шумен, 2011, 622-645.

[2] *Фонды Русского Заграничного исторического архива в Праге. Межархивный путеводитель.* Москва, 1999, с. 292; Цит. по **Родионова, Н.** Будни и праздники Шуменской гимназии (на основе документов ГАРФ и Дневников А. П. Дехтерева). Сохранение „Русскости” детей в изгнании. - В: *След пожара в Русия. Руската емигрантска литература и изкуство в европейски контекст. Научно и културно наследство на руската диаспора в България. (1920-1940). Материали от международната научна конференция, организирана от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий” с участието на Дома за руско зарубежие „А. И. Солженицин” – Москва и Руския културно-информационен център – София, 9-10 декември 2010 г.* София, Велико Търново, 2012. с. 397.

[3] *ГАРФ.* Ф. Р. 5976, оп. 1, 63 ед. хр.; Източник на нашето изследване са дневниците на А. П. Дехтерев. Съхранявани в *ГАРФ.* Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4.:- Дневник русской гимназіи В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. и Дневник русской гимнази в Шумене (Болгария). 1927 года; - Д. 64. Дневник Шуменской русской гимназіи за 1927 г. (Быть) Сентябрь Декабрь и ед. хр. 25. --Дневник. Март –

Май. 1927-1928 уч. года. За съжаление не успяхме да използваме като източник Дневника на А. Дехтерев от 1923-1925 г., който той завършва през април 1928 г. и изпраща в Руския Исторически заграничен архив (РЗИА) в Прага, както сам отбелязва в Дневника си от Март-Май 1927-1928 уч. година. - *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1 . Д. 4. Л. 14.

[4] *ДА-Шумен*. Ф. 570К, оп. 1, а.е. 3, 4, 5, 6, 7.

[5] **Дехтерев, А.** *Смерть игрушки. Рассказы*. Шумен, 1929; *Моя маленькая Россія*. Шумен. 1929; *С детьми в эмиграции*. Шумен, 1931; *Дети после 10 лет эмиграции. Статьи*. Шумен. 1932; *Розовой дом. Рассказы.* 1921-1932 г.г. Шумен, 1932; **Петров, И.** Александр Петрович Дехтерев. –В: *Бялата емиграция в България. Материали от научна конференция в София, 23 и 24 септември 1999 г.* София, 2001, 244-245.

[6] **Горяинов, А. Н.** Культурно-просветительные организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-их годов XX веков). - *Славяноведение*, 1994,№ 4, с. 29.

[7] *Совещание по борьбе с денационализацией, созванное Педагогическим Бюром по делам средней и нисшей русской школы за границей*. Прага, 1924.

[8] *ДА* – Шумен, Ф. 570 К, оп. 1, а. е. 6, л. 151-188; а. е. 7, л. 90-105; а. е. 8, л. 94 -110.

[9] Бейер, Анатолий Аполонович (1875 – 1938), генерал-лейтенант от артилерията, участник в Гражданската война, авторитетен военен педагог, директор на Константинополската руска гимназия, на Всеруския съюз на градовете (В.С.Г.) и на Руската гимназия в Шумен от април 1922 до септември 1928 г. В началото на септември 1928 г. заминава за Латинска Америка. – *Шуменски вести*, № 65, 5 септември 1928; **Рупчева, Г.** Цит. съч., 626-227.

[10] *ГАРФ*. Ф -5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 34-35.- Дневник русской гимназіи В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн.[азіи] А. П. Дехтерев.

[11] *ГАРФ*. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 1.- Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[12] Пак там, Л. Л. 1-2.

[13] Пак там, Л. 2

[14] Пак там, Л. 47.

[15] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 31.– Дневник русской гимназіи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[16] Пак там.

[17] Пак там. Л. 32.

[18] Пак там.

[19] Пак там.

[20] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л.27.-Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія), 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[21] Пак там. Л. 28.

[22] Алексей Александрович Курбатов (1866 – 1935) – генерал-майор. През декември 1921 г. с Александровското военно училище “Генерал Алексеев” се установява в България.

[23] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. 4. Л. Л. 60-62. -Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[24] Пак там. Л. 65.

[25] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 64. Л. 29.- Ал. Дехтерев. -Дневник Шуменской русской гимназіи. За 1927 г. (Быть). Сентябрь- Декабрь.

[26] Пак там. Л. 32.

[27] Пак там. Л. 33.

[28] *Фонды Руского Заграничного Исторического Архива в Праге. Межархивный путеводитель*. Москва, 1999, 252-253; *Русское зарубежье в XX веке. Биографий государственные, политические, церковные деятели; деятели литературы и искуссства; деятели науки и техники, предприниматели; полководцы, военачальники.* Москва, 2007, с.14; *ГАРФ*. Ф. Р-5976 Оп. 1. Д. 4. Л. 62. Дневник русской гимназіи в г. Шумене. (Болгарія) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[29] ГАРФ. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 53-55. Дневник русской гимназій в г. Шумене (Болгарій) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[30] Пак там, Л. 63.

[31] Пак там.

[32] Пак там, Л. 63-64.

[33] ГАРФ. Ф. Р-5976. Оп. 1. Ед. хр. 25. Л. Л. 6, 9, 13, 14,- Дехтерев. А. 1927-1928 уч. година. Дневник Март—Май. Шумен (Болгарія) Русская Гимназія.

[34] Пак там. Л. 22.

[35] Фонды Русского Заграничного Исторического Архива в Праге, с. 292.

[36] Пак там. с. 256.

[37] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. 4. Л. 37. – Дневник русской гимнази В. С. Г. и З. Г. К. в г. Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[38] Пак там.

[39] Пак там.

[40] Пак там.

[41] ГАРФ. Ф. Р-5976. Оп.1. Д. 4. Л. 31. – Дневник Русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[42] Пак там. Л. Л. 31-32.

[43] Пак там, Л. 32.

[44] *ГАРФ*. Ф. 5976. Оп. 1. Д. 4, Л. 3. – Дневник Русской гимназіи В.С.Г. и З. Г.К. в Шумене - Болгарія. Ноябрь- Декабрь. 1926 года. Составил воспитатель гимн.[азіи] А. П. Дехтерев.

[45] Пак там.

[46] Пак там. Л. 4.

[47] Пак там

[48] Пак там. Л. Л. 30, 34.

[49] ГАРФ. Р-5976. Оп. 1 Д. 64. Л. Л.. 12-13;- Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской руской гимназіи за 1927 г. (Быть). Сентябрь-Декабрь.

[50] Пак там, с.13.

[51] Пак там. Л. 37.

[52] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 12, 16, 20, 28, 29-30. – Дневник русской гимназіи В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. Дехтерев; Л. Л. 7, 13, 15, 52, 56, 65, 68.- Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[53] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 18. – Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія) 1927. Составитель А. П. Дехтерев.

[54] Пак там. Л. 2.

[55] Пак там. Л. Л. 87-88.

[56] Пак там. Л. 46.

[57] Пак там. Л. Л. 65, 72, 73, 106.

[58] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 25. Л.. Л. 2, 9, 10. – Александър Дехтерев. 1927-1928 уч. года. Дневник Март-Май. Шумен (Болгарія). Русская гимназія.

[59] Пак там. Л. Л. 6, 82, 97.

[60] Пак там. Л. Л. 31, 89.

[61] Пак там. Л. Л. 24, 68, 76-79.

[62] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 64. Л. 29. - А. Дехтерев. Дневник Шуменской русской гимназіи (Быть) за 1927 г. Сентябрь-Декабрь.

[63] Пак там. Л. 26.

[64] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп.1 Д. 4. Л. 89. – Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[65] Пак там. Л. 8.

[66] Пак там. Л. 9.

[67] Пак там. Л. 31.

[68] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 1, 3-4, 5, 8, 9, 12. – Дневник русской гимназіи Н. С. Г. и В. Г. К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[69] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 51, 52. – Дневник русской гимназіи в Шумене (Болгарія) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев

[70] Пак там. Л. Л. 65, 66, 67.

[71] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 11, 20, 21, 22. – Дневник Русской гимназіи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене-Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев; ГАРФ. Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. 4. Л. Л. 37, 82, 90-92, 97. – Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[72] *ГАРФ*. Ф. Р- 5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 68, 70, 71, 98. – Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[73] ГАРФ. Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. Л. 11. – Дневник русской гимназіи В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[74] Пак там. Л. Л. 22-23.

[75] Пак там. Л. Л. 23, 43; ГАРФ. Ф. Р-5976. Оп.1 Д. 4. Л. Л. 64-65. – Дневник русской гимназiи в г. Шумене (Болгарiя) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[76] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 10-11. – Дневник Русской гимназiи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Болгарiя. Ноябрь-Декабрь 1926 года, Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[77] Пак там. Л. 10.; ГАРФ. Ф. Р-64. Оп. 1. Д. 4. Л.10. – А. Дехтерев. Дневник Шуменской русской гимназiи за 1927 г. (Быть). Сентябрь-Декабрь.

[78] ГАРФ. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 39. – Дневник русской гимназiи В. С. Г. и З. Г. К. в г. Шумене – Болгарiя. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[79] Пак там. Л. 43.

[80] Пак там. Л. Л. 36-37.

[81] **Русев, Р.** Руският дух в изгнание (из литературния живот на руската емиграция в България през 20-те и 30-те години на ХХ век). – В: *Погасло дневное светило… Руската литературна емиграция в България 1919-1944*. София, 2010, с. 131.

[82] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 23. Дневник Русской гимназiи в г. Шумене – Болгарiя. Ноябрь – Декабрь 1926 года. Составитель воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[83] Пак там. Л. 34.

[84] Пак там. Л. Л. 42-43.

[85] Пак там. Л. 43; ГАРФ. Ф.Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 54-61. – Выдержки из последнего (№ 7) „Зеленый шум”.

[86] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп 1. Д. 4. Л. Л. 57-58. – Выдержки из последного (№ 7) „ Зеленый шум”.

[87] **Русев, Р.** Цит. съч., с. 131.; *ДА-Шумен*. Ф. 570К, оп. 1, а.е. 5, л. 131; а. е 6, л.142.

[88] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 55-56. – Выдержки из последнего (№ 7) „Зеленый шум”; ДА-Шумен, Ф. 570 К, оп. 1, а.е. 5, л. 146; а. е. 6, л. 154.

[89] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 43. – Дневник русской гимназiи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Болгарiя. Ноябрь – Декабрь 1926 года. Составитель воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[90] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. 4. Л. 46. – Дневник русской гимназiи в г. Шумене (Болгарiя) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[91] Пак там. Л. 80.

[92] Пак там. Л. 64-65. ; *ДА – Шумен*. 570 К, оп. 1 а.е. 5, л. 131.

[93] Сергей Рудолфович Минцлов (1870 – 1933).

[94] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. 4. Л. 4. – Дневник русской гимназiи в г. Шумене (Болгария) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[95] Алексей Николаевич Апухтин (1840 – 1893).

[96] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. 4. Л. 28. – Дневник русской гимназiи в г. Шумене (Болгарiя) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[97] Пак там. Л. Л. 91, 95.

[98] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 64. Л. 10. – А. Дехтерев. Дневник Шуменской русской гимназiи за 1927 г. (Быть). Сентябрь – Декабрь.

[99] Пак там, Л. 29.

[100] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп.1. Д. 4. Л. Л. 20-21. – Дневник Русской гимназiи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Болгарiя. Ноябрь – Декабрь 1926. Составитель воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[101] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп.1. Д. 4. Л. 4. – Дневник русской гимназiи в г. Шумене (Болгарiя) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[102] Пак там.

[103] Пак там. Л. 7-8.

[104] Пак там. Л. 68.

[105] Пак там. Л. 91.

[106] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. 4. Л. 21. – Дневник Русской гимназiи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Болгарiя, Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[107] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 47, 75. – Дневник русской гимназiи в г. Шумене (Болгарiя) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[108] Пак там, Л. 70.

[109] Пак там, Л. Л. 90-91.

[110] Пак там. Л. 98.

[111] Пак там, Л. 103.

[112] *ГАРФ*.Ф Р-596. Оп. 1 Д. 4. Л. Л. 2, 4. – Дневник Русской гимназiи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Бол-

гарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[113] *Шуменски вести*, VI, № 9, 6 февруари 1924.

[114] *Шуменски вести*, VI, 8 март 1924; № 40; 4 юли 1924.

[115] *ДА – Шумен*. Ф. 469К, оп. 1, а.е. 385, л. 1-8.

[116] *Шуменски вести*, VI, 14 октомври 1924.

[117] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 30. – Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія) 1927 г. Составил А. П. Дехтерев.

[118] Пак там. Л. 29.

[119] Пак там. Л. Л. 30-31.

[120] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. Л. 1-2. - Дневник Русской гимназіи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[121] Пак там. Л. 2.

[122] Пак там. Л. 12.

[123] Пак там. Л. Л. 12-13.

[124] Пак там. Л. 13.

[125] Пак там. Л. 12.

[126] Пак там. Л. 13.

[127] Пак там. Л. 15

[128] Пак там. Л. 16

[129] ГАРФ. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 7. – Александр Дехтерев. 1927 – 1928 уч. года. Дневник Март-Май. Шумен (Болгарія). Русская гимназія.

[130] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 38-39. – Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской гимназіи за 1927 г. (Быть). Сентябрь-Декабрь.

[131] Пак там. Л. 34.

[132] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л.7. – Ал. Дехтерев. 1927 – 1928 уч. года. Дневник. Март-Май. Шумен (Болгарія). Русская гимназія.

[133] **Дехтерев, Ал.** С детьми эмиграции 1920-1930 годы. Шумен, 1931, с. 44.

[134] Пак там, 106.

[135] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 4. Л. 97. – Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[136] Пак там.

[137] Пак там. Л. 98.

Александър Петрович Дехтеров с възпитаници от Шуменската руска гимназия. Не по-рано от 1927 г.

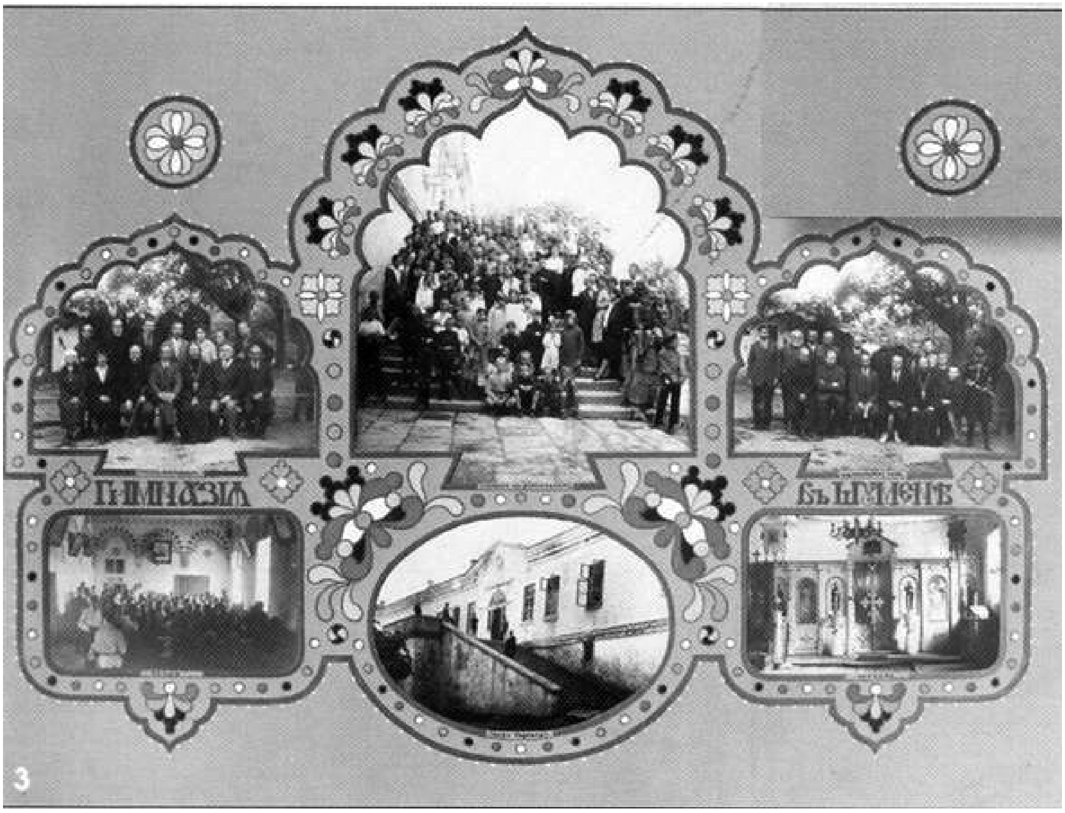
ГИМНАЗIЯ
ВЪ ШУМЕНѢ
3

Руската гимназия в Шумен

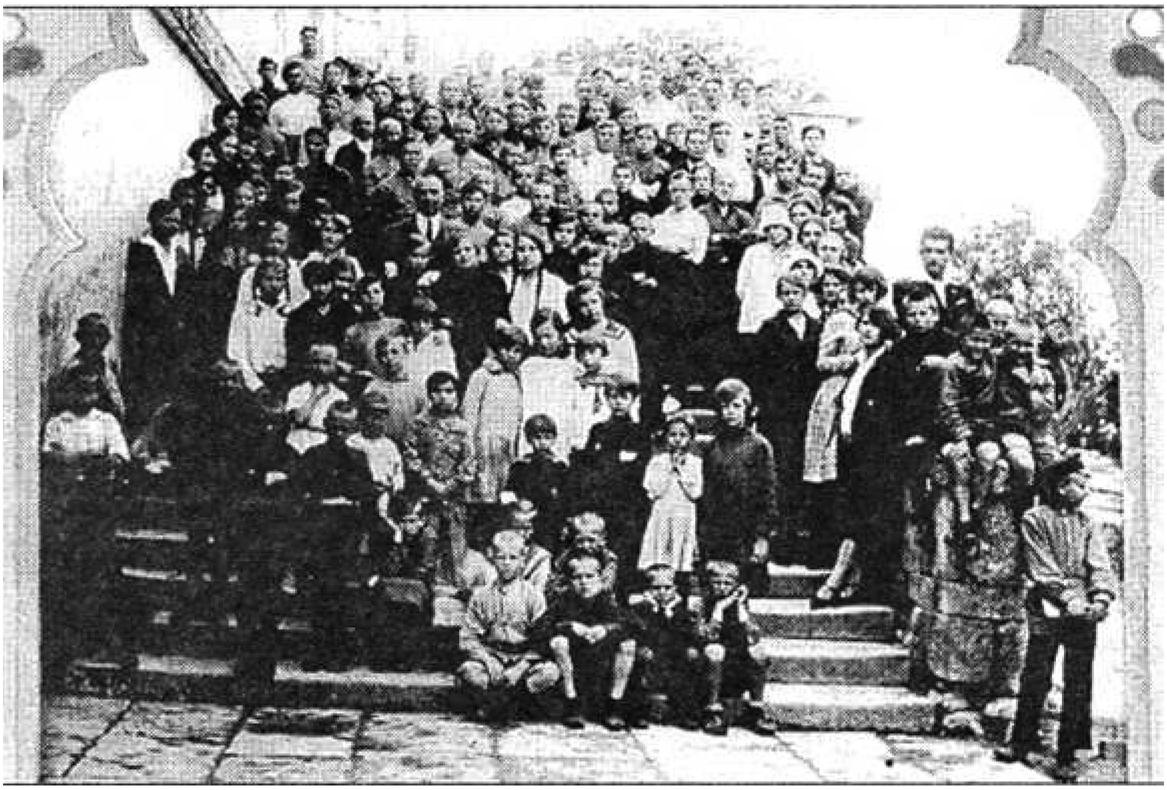

Ученици и преподаватели Руската гимназия в Шумен. 1928 г.

ВЛАДИГЕРОВ НА СВЕТОВНАТА СЦЕНА – ЕДНО ПЪТУВАНЕ КЪМ ШУМЕН

Жана Томова

През целия мой творчески път аз съм се чувствал неразривно свързан с моя роден край, откъдето неизменно от началото на моето творчество черпя вдъхновение и това вдъхновение аз го наричам шуменско, което значи, че и българско.
П. Владигеров

Едно пътуване към Шумен – това буквално е първото пътуване на Панчо Владигеров след раждането му на 13 март 1899 г. в Цюрих, Швейцария. Два месеца по-късно, заедно със своя брат близнак Любен, с майка си д-р Елиза Пастернак и баща си Харалан Владигеров, той се завръща в „родния град". Тук ще премине ранното му детство, в дома на родителите му на ул. „Пълнокладенчова", тук ще бъдат и първите му сценични трепети, но съзнателния си живот като изпълнител и композитор той прекарва на ул. "Цар Освободител", в дома на неговата първа учителка, а по-късно и негова тъща – пианистката Павла Жекова. Пак тук, в Шумен, композиторът ще създаде едни от най-ценните си творби, в които ще вплете най-хубавите напеви на нашия народ. И така Шумен и Цюрих сякаш стават географски индикатори за „двойствеността" на неговата творческа натура, съчетала органично и по великолепен начин националното, българското, с универсалното, европейското в композиционното изкуство.

Още с два града е свързан житейският и творческият път на Владигеров – Берлин и София. В Берлин завършва висшето си музикално образование, получава първото си международно признание – два пъти става носител на Менделсоновата награда на Академията на изкуствата, през 1918 и 1920 г., съответно за Концерт за пиано и оркестър № 1, оп. 6 и за Три импресии за оркестър, оп. 9. Там е и първият му работен ангажимент като музикален директор в „Дойчес театър" в Берлин, най-представителният, театрален институт в Германия и във виенския „Театър ин дер Йозефщат", чийто ръководител е известният режисьор Макс Райнхард. Владигеров създава високо оценена и от публиката, и от критиката сценична музика. 20-те години на 20. в. са и периодът, в който творчеството на композитора става международно известно. За това, освен многобройните му гостувания като композитор и пианист в различни европейски държави, спомагат и договорите за разпространение на произведенията му по целия свят, които той сключва с виенското издателство „Универсал едисион" и немската звукозаписна фирма „Дойче Грамофон".

Завръща се в България през 1932 г. и се установява в София. Назначен е за професор в Музикалната академия, където „като педагог той оказа влияние върху цели генерации композитори. На тях той предаде не само блясъка на композиторската техника, но и метода, логиката на музикалното мислене"[1]. А някои от неговите студенти ще интерпретират по блестящ начин творбите на своя учител на световната сцена.

Произведенията на Владигеров са изключително разнообразни в жанрово отношение, като за някои от тях самият композитор казва, че са „крайъгълен" камък в неговото творчеството, а именно Рапсодия „Вардар", Българска сюита, Третият клавирен концерт, „Импровизация и токата" и др. Владигеров създава 70 опуса, безопусни творби, сценична музика и множество транскрипции.

Умира на 8 септември 1978 г. в София.

Всеки път, когато съм изпълнявал в чужбина мои произведения, за мен това са били най-големи празници. Винаги съм имал чувството, че показвам не само моя музика, а представлявам своята родина България. И съм бил безкрайно горд, когато всички са усещали, че това е българска музика.[2] Българската музика на композитора Панчо Владигеров звучи в Европа, Азия, Америка.

Вече бе споменато, че 20-те години се оказват особено важни за него в много отношения. Това са годините на сериозния му дебют като композитор с музиката към постановката „Цезар и Клеопатра” за „Дойчес театър”(1920 г.). На 5 март 1921 г. в голямата „Бетовенова зала” Густав Хавеман с Берлинската филхармония под диригентството на Фриц Райнер свири Първи концерт за цигулка оп. 11 от Владигеров. Не закъсняват и първите положителни отзиви за младия композитор. На 7 март 1921 г. в. „Берлинер цайтунг” в рубриката „Концертен преглед” помества отзив от критика Адолф Вайсман: „... Свежа струя ни облъхна на концерта в събота. Във втората част пред нас прокънтя един нов концерт за цигулка във фа-минор, изстрелян с младежки ентусиазъм от българина Панчо Владигеров. ... Този цигулков концерт обаче е не само завършено произведение, но гениално избликване на една наситена с впечатления фантазия, очароваща със своето преливащо веселие...”[3] Рецензия от в. „Дармщедтер тагеблат” от 12 април гласи: ”... Сред малобройните истински съвременни концерти за цигулка можем да определим това произведение като ценно обогатяване на литературата, неговият създател заслужава, въпреки младостта си, да бъде причислен в редиците на сериозните значителни композитори на нашето съвремие, от които се очаква да внесат нов живот в съвременното изкуство... Аплодисменти от сърце...”. Берлинският дописник на френското списание „Ревю мюзикал” (от 1 май) отбелязва: ”В програмата имахме възможност да чуем Концерт за цигулка и оркестър от Панчо Владигеров, млад български композитор. В това произведение констатирахме, че зад влиянието на Р. Щраус и руската петорка се крие един изключителен темперамент, едно безспорно дарование.”[4] Същия месец е и премиерата на Концерт за пиано и оркестър № 1 оп. 6. Владигеров го изпълнява заедно с Берлинската филхармония, а диригент е Артур Льовенщайн. Успехът е голям. Критиките отново са положителни и стимулиращи за младия автор. След берлинските концерти, месец по-късно, на 23 април 1921 г. негова музика звучи и от друг музикален подиум – този във Виена. Концертът остава в историята като първия цялостен концерт с българска симфонична музика в чужбина. От този момент датира и приятелството между Владигеров и австрийския композитор и музикален критик Йозеф Маркс, който се превръща в искрен почитател на творбите му. Покрай работата си в „Дойчес театър” Владигеров общува с имена като Стефан Цвайг, Хуго фон Хофманстал, Артур Шницлер, Франц Верфел и др.

През 1922 г. в Берлин Владигеров създава Българска рапсодия „Вардар” оп. 16 за цигулка и пиано, а премиерно тя е изпълнена през 1923 г. в Берлин и в някои други градове на Германия. През 1925 г. Рапсодия „Вардар” излиза извън пределите на Европа. Тя звучи в Ню Йорк, в прочутата „Карнеги хол”. Изпълнява я цигуларят Макс Розен заедно с „Валс романтик”. Това е първото изпълнение на творби от български композитор в САЩ и въобще на американския континент.[5]

През 1928 г. в оркестровия си вариант „Вардар” звучи на фестивала на българската музика в Прага, където е премиерното й изпълнение под диригентството на Франтишек Ступка.

Рапсодия „Вардар“ в оркестровата си редакция е изпълнявана на концерти в следните градове: Берлин, Залцбург, Дрезден, Утрехт, Филаделфия, Ню Йорк, Милуоки, Чикаго, Торино, Виена, Будапеща, Париж, Стокхолм, Прага, Лондон, Хелзинки, Гьотеборг, Копенхаген, Лайпциг, Бреслау, Белград, Любляна, Атина, Анверс, Осло, Букурещ, Валденберг, Москва, Кьолн, Щутгарт, Хамбург и др.

През 2012 г. се навършиха 90 години от създаването на тази емблематична за българската музика творба, която продължава да звучи от концертните подиуми, както и 85 години от създаването на „Българска сюита” оп. 21, посветена на „На моето Отечество”, която Владигеров изпълнява за пръв път в зала „Аполо” в Париж, Франция. „Българска сюита” също е сред най-изпълняваните му произведения в чужбина. Тя е звучала в Берлин, Прага, Бърно, Рим, Лондон, Ню Йорк, Минеаполис, Букурещ, Белград, Будапеща, Виена, Москва и др.[6]

Изпълнението на Владигеровия Първи цигулков концерт през август 1925 г. по време на Залцбургския фестивал, с оркестъра на Моцартеума, под диригентството на Бернхард Паумгартнер със солист Любен Владигеров е и първото изпълнение на българска творба там, както и първото участие в него на български изпълнител. Критикът Ото Зигел от виенското списание „Музикботе” пише: ”Цигулковият концерт на Панчо Владигеров оп. 11 във фа-минор е ослепителен, чувствен, пропит от жарка ритмика и жизненост... Двамата Владигерови бяха увенчани в Залцбург с успех, какъвто отдавна не са имали дори най-големите любимци на публиката.”[7] Много са концертните прояви на Владигеров през 1926 г. В голяма част от тях той лично представя творбите си, а отделно произведенията му се изпълняват от известни изпълнители, диригенти и оркестри. Такива са концертите в Берлин, Билефелд, Виена, Дрезден и др. Същата година един бъдещ световноизвестен диригент ще прояви интерес към току-що отпечатания от „Универсал едисион” Клавирен концерт оп. 6. Той е Херберт фон Караян, който ще се дипломира с него.

Същия концерт Владигеров изнася на следващата година в зала „Олимпия” в Париж като солист под диригентството на Албер Доайен. За пръв път българска симфонична музика звучи от концертния подиум във Франция. Цялата 1927 г. е наситена с изпълнения на Владигерова музика в Германия, Франция, Австрия, а цигулковият му концерт прескача границите на Европа и е изпълнен в Чикаго, САЩ. През 1928 г. произведенията на Владигеров присъстват освен на европейските сцени, и на тези в Чикаго и Ню Йорк.

През 1928 г. ”Дойче грамофон” издава Рапсодия „Вардар” и „Българска сюита” за оркестър, а фирмата „Колумбия” издава „Вардар” в различно изпълнение. Освен това „Полидор” записва три плочи с клавирни пиеси на Владигеров в негово изпълнение и девет плочи с негови пиеси за цигулка, сред които „Вардар”, „Песен” из „Българска сюита”, „Бурлеска”, „Хоро” и „Ръченица”, „Валс-романтик” и мн. др. Освен че допринасят за нарастването на международната му популярност, записите са с историческо значение за нашата музика – това са първите записи на грамофонни плочи на творби от български композитор[8]. През 1929 г. се осъществяват и първите записи на симфоничните му произведения[9]. Освен споменатите музикални фирми, интерес към Владигеров проявяват и немската „Ултрафон”, и италианската „Дископеа”[10].

30-те и 40-те години на 20. в. са времето, когато Панчо Владигеров създава едни от най-крупните си произведения, които подобно на „Българска сюита” и Рапсодия „Вардар” намират своето място на европейската и световна сцена. Това са Концерт за пиано и оркестър № 2 оп. 22, Седем симфонични български танца оп. 23, Концертна увертюра „Земя” оп. 27, операта „Цар Калоян” оп. 30, Концерт за пиано и оркестър № 3 оп. 31, Симфония № 1 оп. 33 и др.

Вторият концерт за пиано и оркестър на Владигеров е изпълнен за първи път от автора в град Хемниц с Дрезденската филхармония. След това концертът се изпълнява в следните градове в Европа: Берлин, Хамбург, Мюнхен, Залцбург, Виена, Амстердам, Утрехт, Букурещ, Загреб, Братислава, Прага, Будапеща, Варшава и Москва.

В началото на 1933 г. Владигеров има редица гастроли в чужбина. В Прага с Чешката филхармония свири втория си Клавирен концерт, в Утрехт, Холандия – Рапсодия ”Вардар.” Изнася концерти по Радио Варшава. През март в Лондон Алберт Коутс дирижира „Българска сюита” с Лондонския симфоничен оркестър. През април в Радио Рига Любен Владигеров изнася рецитал с творби на брат си. През юни 1933 г., вече известно име в Австрия, Владигеров е поканен да бъде член на журито на международен конкурс за пиано и пеене. Още три пъти ще бъде включен в състава му – през 36, 38 и 39 г. Същата година „Българска сюита” е представена във Филаделфия и Минеаполис, САЩ. Дирижирана е от известния диригент Юджийн Орманди.

Българските легации в чужбина стриктно следят проявите на Владигеров в съответните страни, реагират своевременно, изпращайки до Дирекцията на печата в България информация за събитието във вид на писма или пък следейки местната преса, във вид на изрезки от вестниците, публикували съобщения, отзиви, интервюта и критики. На концертите винаги присъстват и представители на легациите ни. Две такива писма са получени в Дирекцията на печата през 1937 г. Те засягат премиерите на операта „Цар Калоян” в Братислава и Любляна и се съхраняват във фонда на Музеен комплекс „П. Владигеров” в Шумен.

Интересна е историята на операта „Цар Калоян”. Било ѝ писано да се превърне в първата българска опера, представена в чужбина. След премиерата ѝ през 1936 г. в София на 30 януари 1937 г., „Цар Калоян” излиза на сцената на Словашкия народен театър в Братислава. За премиерата информации и рецензии се появяват в Братислава, Прага, Бърно, Жилина, Виена, Будапеща, Ню Йорк, а българската преса помества чуждите отзиви, както и свои лични коментари. В. „Днес”[11] публикува отзиви на чехословашката критика. Един от тях, във вестник „Народни освобозени” – Прага, гласи: „На премиерата на операта „Цар Калоян” са присъствали и знаменити представители на музикалния чехословашки и австрийски свят. Представлението е имало тържествен характер. С тая си творба Владигеров доказва, че е музикант с европейски възгледи и твори музика, с влияния на фолклор, напълно по свой стил. В нея Владигеров с голям успех прилага елементи на народния фолклор и на западната култура. Премиерата е била изнесена много добре. Авторът е получил овациите на публиката.”

В. „Дневник”[12] също помества отзиви от чуждестранния печат. „Мост” Прага пише: „... На премиерата присъстваха многобройни музикални критици на съседните градове; Виена, Прага; отзивите бяха единодушни и позволяват на автора и театъра да са самонадеяни ... Самата опера е едно голямо художествено творение, затрогващо от първия до последния такт, едно неделимо цяло, музиката и действието на сцената. Владигеров не принадлежи на никоя от много лансираните европейски школи: това го прави извънредно симпатичен и близък до живота. Не прекалено модерно, екзалтирано, но пък не е назадничав. С една дума, тази артистична сензация на Средна Европа документира хубавото ниво на славянската опера.” А в. „Маджар Уйзак” коментира: „... не ѝ е съдено да бъде само национална опера на българите, но ще намери в най-скоро време пътя към сцените на западните страни. Представлението беше във всяко отношение достойно за великолепната музика. Празнуващата публика извика многократно изпълнителите и композитора на сцената.”

Операта звучи по радиостанциите на Братислава, Прага и Кошице. Първото действие директно се предава в САЩ от NBC, а откъси от него неколкократно звучат в щатския ефир. Още на следващия ден в. „Ню Йорк Таймс” помества кратко съобщение за събитието, а на 21 февруари и обширна рецензия от своя кореспондент във Виена Херберт

Пайзер. В Музеен комплекс „П. Владигеров" се съхранява оригинален лист от в. „Ню Йорк Таймс" от неделя, 21 февруари 1937 г. Той съдържа гореспоменатата рецензия за операта „Цар Калоян". Поместена е на страницата за музикални новини и коментари. Материалът[13] е изпратен от царската българска легация във Вашингтон до Министерството на външните работи и на вероизповеданията в България на 22 февруари 1937 г.

Писмото гласи:

Легацията във Вашингтон с удоволствие изпраща на Дирекцията на Печата, самата музикална страница от неделното издание на в-к „Ню Йорк Таймс" от 21-и того, заедно с надлежния превод, в която е публикувана една твърде симпатична преценка от видния музикален критик Херберт Пайзер, на операта „Цар Калоян" от г-н П. Владигеров. Самият факт, че това ново постижение на даровития наш композитор е отбелязано в тая страница, трябва да ни радва, защото тя се следи от всички тукашни културни среди. Легацията се надява, че нашия печат ще даде заслужен отзив на това обстоятелство.

Пълномощен министър: Д. Наумов.

В продължение на 7 месеца в Братислава с голям успех се играят 18 представления на операта.

Няколко месеца по-късно тя е поставена на сцената в град Любляна с премиера на 15 май 1937 г. Предпремиерно вестниците „Словенски народ" и „Ютро" от 13 май 1937 г. оповестяват представлението, а в. „Правда"[14] от 17 май публикува материал за отличния успех на Владигеровата опера, интервю с него и директора на операта г-н Мирко Полич, в което последният казва: „Операта е много хубава. Главните й особености са фолклорност, оригиналност и жизнена правда, поставени в съвременни изисквания, каквито, за съжаление, в нашата опера не откриваме. От музиката лъха славянска топлота и живот...".

Вторият документ [15]относно операта „Цар Калоян" и представянето й в Любляна е писмо от българската легация в Белград, изпратено на 20 май 1937 г. Текстът му е следният:

Операта „Цар Калоян" играна на сцената в гр. Любляна.

На 15 май т.г. в гр. Любляна бе поставена на сцената и играна за първи път операта на г. Панчо Владигеров „Цар Калоян".

Всички места в градската опера бяха продадени. Присъствуваше най-отбраното общество на града.

Сцената на операта е малка, за което не можаха да се развият в своята пълнота действията, но при все това сцените бяха пълни и добре издържани.

Артистите бяха влезли добре в своите трудни роли. Те играха с темперамент и с умение. Особено ролите на Цар Калоян, Борил и Балдуин бяха играни с необходимото изкуство. Женските роли бяха играни по-слабо, дефект в играта, обаче не се почуствува.

Българските танци бяха играни добре и бяха следени с голямо внимание от публиката.

След всяко действие публиката с възторг, бурно акламираше артистите и г. Панчо Владигеров.

От страна на Царската Легация в Белград присъствуваше г. Д-р А. Л. Нейков.

Тук приложено се изпращат Гледалиски лист, програмата и пет изрезки, съобщения и критики на Югославянския печат.

Аташе по Печата: А. Нейков.

И тук, както и в Братислава, операта се играе пред по-голяма публика, отколкото в София, и има 15 представления.

Операта на Владигеров добива гласност като музикално събитие от европейски и световен мащаб.

Паралелно с информацията от чуждестранния печат, касаеща „Цар Калоян”, българската преса (вестниците „Днес”, „Дъга”, „Мир” и др.) засяга и пътуванията на композитора по повод премиерата на неговата опера и предстоящите му концерти**.** В. „Слово”[16] информира: „Проф. Панчо Владигеров заминава за Любляна, за да присъствува на премиерата на операта си „Цар Калоян”, която ще се даде на 15 т.м. На 13 т.м. пред Радио Любляна и на 16 т.м. пред Радио Загреб той ще изпълни собствени клавирни композиции. В международните музикални тържества, които ще станат от 22 до 30 май т.г. в Дрезден, България ще бъде представена с композиция на г-н Владигеров. На 25 май, на големия симфоничен концерт на Дрезденската филхармония, под диригентството на Паул фон Кемпен ще се изпълни, като последен номер на програмата, българската рапсодия „Вардар”.

През 1938 г. разпространението на музиката на Владигеров в чужбина има своята кулминация. Самият композитор предприема няколко концертни пътувания в Европа и в качеството си на член на Съвета за постоянно сътрудничество на композиторите – в Дрезден, Варшава, Щутгарт. В Брюксел участва в журито за пианисти на международния конкурс през същата година. Има няколко радиоконцерта в Стокхолм, Копенхаген, Хелзинки, Гьотеборг. През същата година Рапсодия „Вардар” поставя своя рекорд – изпълнявана е 7 пъти зад граница.

Третият концерт за пиано и оркестър – един от най-изпълняваните и от самия автор концерти, е представен за първи път в София на 3 октомври 1937 г., а дни по-късно, в Букурещ, е и неговата европейска премиера. Солист е авторът, който свири с Букурещката филхармония под диригентството на Джордже Джорджеску. През май 1938 г., по време на Международния музикален фестивал в Щутгарт, Владигеров отново е солист на Третия си концерт. Диригент е Херберт Алберт, а отзивите на чуждестранната преса за творбата му са цитирани в редица български вестници. В. „Днес”[17] помества коментари от чуждия печат. „Вюртенбергер цайтунг” отбелязва в броя си от 18 май 1938 г.: „От българина Панчо Владигеров чухме Третия му клавирен концерт. Непрестанното „трептене” на музиката, нейната богата декоративност в смели пасажи правят от концерта едно истинско виртуозно творение. Първични мелодии от национален характер са умело вплетени в него – истински скъпоценни камъни, които блестят.”

След това Владигеров го изпълнява в 19 европейски столици, сред които Брюксел, Варшава, Прага, Братислава, Бърно, Загреб, Любляна, Будапеща, Белград, Стокхолм, Хелзинки, Виена, Копенхаген, Москва, Берлин.

През 1939 г. започва Втората световна война, която ограничава възможностите за концертиране в Западна Европа, и Владигеров гостува основно по сцените на Балканския полуостров. През същата година композиторът довършва Симфония № 1 оп. 33. Под диригентството на Михайло Вукдрагович на 12 април 1940 г. тя прозвучава премиерно в Белград. Белградският печат посреща с много ласкави отзиви творбата, което отваря пътя на Владигеров към Югославия и другите балкански страни. През януари в Загреб композиторът изпълнява своя Трети клавирен концерт със Загребската филхармония под диригентството на Крешимир Баранович. Публиката го аплодира възторжено и той осем пъти свири на бис. През същата година продължава гостуванията на Балканския полуостров. Изнася концерти в Любляна, Атина, Букурещ.

През следващите четири десетилетия Владигеров ще допълни творчеството си с нови опусни произведения. Някои от тях са „Импровизация и Токата” оп. 36, балетът „Легенда за езерото” оп. 40, „Еврейска поема” оп. 47, Концерт за цигулка и оркестър

№ 2 оп. 61, Концерт за пиано и оркестър № 4 оп. 48, Концерт за пиано и оркестър № 5 оп. 58 и др.

Владигеров е признаван и уважаван за таланта и за оригиналността на композиторския си почерк от мнозина негови съвременници: Рихард Щраус, Артур Никиш, Бруно Валтер, Джордже Джорджеску, Макс Райнхард, Алберт Айнщайн, Стефан Цвайг, Дмитрий Шостакович, Сергей Прокофиев, Арам Хачатурян, Джордже Енеску, Золтан Кодай, Бела Барток, Давид Ойстрах, Святослав Рихтер, Алексис Вайсенберг, Херберт фон Караян и много други.

Близко творческо сътрудничество свързва Панчо Владигеров със световноизвестния композитор Рихард Щраус. Той е председател на Съвета за постоянно сътрудничество на композиторите, в който Владигеров е единствен представител на България в периода 1936 – 1942 г. Това е силен творчески период за композитора. Най-големите европейски оркестри включват в репертоара си неговите мащабни симфонични творби и клавирните му концерти. Достойното му присъствие в средите на европейския музикален елит е безспорно.

След 1947 г. Владигеров се завръща отново на европейската сцена и гостува във Виена, Прага, Стокхолм, Букурещ, Москва.

През януари 1948 г. Владигеров има няколко концерта в Москва и Ленинград. Под палката на Маестрото звучат негови произведения. Той е и солист на Третия си Клавирен концерт под диригентството на К. Кондрашин. Успехът е голям, рецензиите са възторжени. Московското издателство „Музгиз" започва да издава творбите му, правят се записи в радиото, поканите за негови концерти зачестяват.

През 1949 г. Владигеров участва в българската делегация за Световния конгрес на мира, в която участват и други видни интелектуалци. На гърба на делегатската карта е автографът на световноизвестния художник Пабло Пикасо, с когото Владигеров лично се запознава.

През 50-те години Владигеров изпълнява Четвъртия си клавирен концерт по Радио Будапеща, в Белград, по Радио Москва с диригент Натан Рахлин (в това изпълнение Четвъртият концерт е записан на грамофонна плоча).

Балетът „Легенда за езерото" е на сцените в Барселона, Монте Карло, Висбаден, Букурещ и Саратов.

А след като се запознава с „Еврейска поема", Д. Шостакович причислява Владигеров към най-големите композитори на нашето време, възкликвайки: „Уникално произведение! Такова произведение се пише веднъж на 100 години!"[18]

Оценката, която световният пианизъм дава за Владигеровия принос в педагогиката, е намерила израз в многобройните му участия като член на жури на международни конкурси във Виена, Прага, Букурещ, Варшава, Берлин, Москва, Рио де Жанейро, Брюксел и др. Той гостува многократно в страните от Източна Европа, Румъния, Унгария, Югославия, Полша, но най-вече в СССР.

През месец април 1968 г. Панчо Владигеров получава наградата „Готфрид фон Хердер" на Виенския университет във връзка с неговото „забележително изкуство" и постижения. Тази награда се присъжда на видни личности, които имат голям дял в европейското културно наследство. Във връчената на композитора грамота е вписано:

"Творецът Владигеров е работил във всички музикални жанрове на класическото и романтичното музикално наследство, изпълнил ги е с нов дух, коренящ се в славянството, и е създал шедьоври, особено в симфоничната и в клавирната музика, чиято жизнена сила и индивидуален облик са блестящи образци на представителната композиторска школа на неговата страна."[19]

Отрано споходен от славата и приживе получил признание не само в родината си, но и далеч извън границите й, Владигеров става първият представител в чужбина на младото българско композиционно изкуство. Преди всичко известен със своите композиции, но и с таланта си на пианист, Маестрото въвежда българската музика в международния концертен живот.

За Владигеров пътуването към Шумен е като завръщане към детството и родната земя, от която черпи вдъхновение и сили. Днес пътуването към Шумен е пътуване към Владигеров. Към срещата с композитора, пианиста и диригента в музейната експозиция, където звучи музиката му, и която проследява пътя му към най-престижните музикални сцени по света. Или пък пътуване към сцената – по време на традиционните национални и международни конкурси за пианисти и цигулари, провеждани в Шумен, които носят неговото име и чиито участници от цял свят са съвременните популяризатори на неговото творчество, пак там, на световната сцена.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Българска музика*, кн. 3, 1974, с. 14.

[2] Пак там, с. 13.

[3] *Българска музика*, кн. 3, 1969, с. 44.

[4] **Клостерман, Е**. *Панчо Владигеров*. София, 2000, с. 60.

[5] Пак там, с. 71.

[6] *Българска музика*, кн. 3, 1974, с. 39.

[7] *Българска музика*, кн. 4, 1989, с. 41.

[8] **Клостерман, Е**. Цит. съч., с. 82.

[9] *Българска музика*, кн. 4, 1989, с. 39.

[10] **Клостерман, Е**. Цит. съч., с. 84.

[11] *Днес*, бр. 319, 23 февр. 1937.

[12] *Дневник,* бр. 11 156, 25 февр. 1937.

[13] *Архивен фонд* на Муз. комплекс „П. Владигеров”.

[14] В архивния фонд на Муз. комплекс „П. Владигеров” се съхраняват оригиналните статии от споменатите вестници.

[15] *Архивен фонд* на Муз. комплекс „П. Владигеров”.

[16] *Слово*, бр. 4457, 13 май 1937.

[17] *Днес,* бр. 11 376, 23 юни 1938.

[18] **Клостерман, Е**. Цит. съч., с. 183.

[19] *Българска музика*, кн. 3, 1969, с. 4.

VLADIGEROV ON THE WORLD STAGE – A JOURNEY TO SHUMEN

Zhana Tomova

Abstract

The composer, pianist and teacher Pancho Vladigerov is one of the most eminent figures in Bulgarian musical culture. He wrote over 70 opuses.

Pancho Vladigerov was born on March 13, 1899 in Zurich. He spent his childhood years in Shumen where he took his first piano lessons and wrote his first musical compositions in the house of his piano teacher Pavla Jekova which is now turned into a museum with a permanent exposition dedicated to his life and work.

For more than 20 years he lived, studied and worked in Germany, where he moved in the world's elite circles. Because of his gift he was twice awarded the prestigious Mendelssohn prize by the Berlin Academy in 1918 and 1920. From 1920 until 1932 P. Vladigerov worked as composer and conductor at "Deutsches Theater" in Berlin whose director was Max Reinhardt. He signed a contract with the music publisher Universal Edition. His first works, among which was Rhapsody Vardar and "Bulgarian Suite" were published. Thus, they became known to the world and he achieved tremendous success on the greatest European musical stages. He composed five piano concertos, two violin concertos, an opera, a ballet, symphonic music, chamber music. He is best known and most performed Bulgarian composer abroad. His works have been played at concerts and have been included in the radiobroadcasts at almost every European and many other countries throughout the world.

He was delegate at the World Peace Congress in 1949. He was member of the jury of a number of prestigious international contests.

Vladigerov was awarded the prestigious ''Gottfried von Herder'' award by the Vienna University in 1968, for his contribution to the European cultural heritage.

ПРИНОСЪТ НА АКАД. КРЪСТЮ МИЯТЕВ ЗА ПРОУЧВАНЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ЦАРЕВГРАД ТЪРНОВ И РАЗВИТИЕТО НА МУЗЕЙНОТО ДЕЛО

Невяна Бъчварова

През 2012 г. се навършват 120 години от рождението на видния български учен в областта на средновековната материална и художествена култура акад. Кръстю Иванов Миятев (19. I. 1892 – 24. VIII. 1966 г.). Проблематиката на конференцията в град Шумен предизвика нашия интерес и затова ще направим опит да представим приносът му на археолог и изкуствовед за проучване на Второто българско царство и столицата Царевград Търнов. Целта ни е да посочим идеите му за развитието на музейното дело и привличането на интереса към паметниците на културата на българския и чуждестранен посетител. Да проследим държавната политика в грижата за старините и надеждата те да допринесат за икономическото развитие на града. Въпросът за културния туризъм е изключително актуален и днес, а чрез него и популяризирането на културно-историческото наследство на България. За целта са използвани документи от Научния архив на БАН, София, Регионалната дирекция архиви, Фонд „Тодор Николов” при РИМ – В. Търново и научни публикации. Нашето изложение е израз на почит и признание към делото на акад. Кръстю Миятев и нов аспект на изследванията ни за историята на Великотърновския музей.

В сборника „Величието на Търновград”, който е издаден през 1985 г. по повод честване на 800-годишнината от създаването на Втората българска държава, Йордан Алексиев публикува статия за основни резултати от проучванията на акад. Миятев на Царевец[1]. Търновският период в научната му дейност е засегнат и в статията на Людмила Дончева-Петкова, представена в сборника, който е посветен на 100- годишнината от рождението му [2].

Кръстю Миятев завършва висше образование „Славянска филология” и „История на балканските народи” във Виена (1909 – 1915 г.). В родината се завръща като доктор по философия, което е показател за бъдещото му научно развитие. Специализира в София и в Берлин (1921 – 1924 г.) в областта на византийското изкуство и музейно дело. От 1920 г. до 1938 г. работи като уредник в Средновековния отдел на Народния археологически музей. От 1939 г. до 1944 г. е директор на Етнографския музей. През 1945 г. е избран за академик. Директор на БАИ е от 1947 г. до 1949 г. и до 1963 г. е директор на Археологическия институт и музей. Работата му в двата водещи музея допринася за професионалното им израстване. Със създаването на Българския археологическия институт (1921 г.) се формира първото поколение от специалисти проучватели. Те поставят археологията на научна основа и изследват основни обекти в страната. Годините 1950-1966 г. той посвещава на средновековно Търново като главен ръководител на разкопките на Царевец.

Най-ранните контакти на д-р Кр. Миятев с паметниците във Велико Търново са от м. октомври 1920 г. Тогава посещава с. Арбанаси и Велико Търново и прави палеографски изследвания на надписите в църквата „Св. Четиридесет мъченици”. Научният анализ на стенописите в църквата, тези по северната стена на притвора на църква № 10 на Трапезица, на запазената апсида в „Св. Димитър”, за която пише, че е „била красива в архитектурно и живописно отношение” и фресковия календар в църквата „Св. св. Петър и Павел”, той публикува в годишника на музея. Със своя прецизен анализ авторът изказва надеждата, че ще допринесе „за предстоящата реставрация на църквите „Св. Димитър" и „Св. Четиридесет мъченици"[3]. В тези години гражданството във В. Търново има голямо желание старините да се реставрират и затова в Комисията по старините на 13.V.1919 г. са представени изготвените планове за първата порта на Царевец. Предложението е отхвърлено с препоръката Археологическият комитет при читалище „Надежда" да се занимае по-обстойно с реставрацията на църквата „Св. Четиридесет мъченици", като се привършат започнатите преди две години разкопки[4].

Специализацията по византийско изкуство и музейно дело подпомага д-р Кр. Миятев изключително много в бъдещото му израстване като един от най-изтъкнатите български учени по въпросите на средновековната материална култура и изкуство и ръководител в музейната сфера. Преди да представи своя анализ за мозаичната стенна живопис в статията си „Мозайки от Трапезица", кратко и точно авторът характеризира времето на археологическите разкопки в първите две десетилетия на XX в. Той пише, че "огромният труд на неподготвени домашни любители на старината и недостатъчно заинтересовани в тази област чужди учени не даде желаните резултати". Цитираната статия е изградена на базата на предадените в Народния музей в София находки от разкопките през 1900 г., ръководени от Жорж Сьор, и на „църквица" № 5 на Трапезица, както я определя авторът[5]. Ще видим по-късно, че този „съществен облик на българското изкуство през Второто царство" е изследван от неговото поколение учени. През 1936 г. от същия обект и в Търновския музей постъпват късове стенна мозайка[6]. На декоративната система на българските стенописи във Велико Търново д-р Миятев посвещава статия през 1925 г.[7] Във връзка с научноизследователската си работа младият учен посещава града през 1929 г.[8]

По силата на Закона за старините и Закона за Българския археологически институт Народният музей в София упражнява методическо ръководство на музеите и археологическите дружества в страната. След тежките последици от Ньойския договор държавата обръща поглед към старините и героичното минало, за да се повдигне духът на нацията. От 1920 г. до 1957 г. Кр. Миятев поддържа тясно сътрудничество с Тодор Николов, което е свързано със средновековните паметници в старата столица. Изключително голяма роля изиграва с дейността си в това отношение Тодор Николов Иванов (8.I.1884 г. – 17.XI.1957 г.). След завършване на Софийския университет той е гимназиален учител по история в Плевен (1913 – 1914 г.) и Шумен (1914 – 1915 г.), а от 10.IX.1915 г. до 4.XI.1944 г. е преподавател в Мъжката гимназия в родния си град В. Търново. Сред обществеността е и уважаван музеен деятел и пазител на старините. Името му е свързано с богатата му дейност в читалище „Надежда" като библиотекар, член и председател на Археологическия комитет. От 1919 г. той се посвещава на създаването и обогатяването на фонда на Археологическия музей при читалището. От март 1945 г. полага началото на държавния музей, на който отдава дългогодишния си опит, богата култура и научни познания. През май 1921 г. Т. Николов предлага идеята си реставрацията на старините във Велико Търново да бъде дело на българския народ, защото те принадлежат на цяла България, а с набирането на средства от всички краища на страната да се подпомогне тяхното запазване. На 22.II.1922 г. е избран за дописен член на Археологическия институт. На 30.VIII.1923 г. става член на Комисията за старините към Министерството на просветата. По негово предложение комисията отпуска средства за ремонт на средновековните църкви, а 39 паметника са регистрирани за народни старини[9].

Представянето на държавната политика по разглеждания от нас въпрос през втората половина на XX в. изисква да посочим нейното развитие в предходните десетилетия. В началото на 30-те години Вилшкотърновската община проявява голям интерес към средновековните паметници като се води от убеждението, че бъдещето стопанско издигане на града е свързано със старините. Идеята е средновековната столица да се обособи като културен център. Гражданството широко подкрепя инициативата и негови представители са включени в създадените комитети през 1928 г., 1934 г. и 1935 г. Първият обект, който е възстановен, е югоизточната бойна кула, или т. нар. Балдуинова кула през 1930 – 1931 г. по проект на арх. Ал. Рашенов от Народния музей в София. В довършителния етап участва Т. Николов. Във фонда на РИМ-В. Търново е запазена снимка от м. октомври 1933 г., на която са Т. Николов, арх. д-р Ал. Рашенов и д-р Кръстю Миятев на кулата. Във връзка с възстановителната дейност на главния вход на крепостта Царевец Т. Николов ръководи археологически разкопки от 13.VII. до 27.XI.1933 г. В устава на Комитета за възстановяване на старините, създаден на 2.I.1934 г. е записано, че разкопките, проектирането и възстановяването на старините ще се извършва от БАИ и Народния музей в София под научното ръководство на проф. д-р Б. Филов, д-р Кр. Миятев и арх. д-р Ал. Рашенов. През следващите две години първата порта на Царевец е възстановена. През септември 1934 г. делегатите на IV конгрес по византология посещават старата столица, придружени от д-р Кр. Миятев. На 20.V.1935 г. Комитетът за пропаганда на град Велико Търново като туристически обект насочва дейността си към стопанския туризъм и създаването на хотелска база, пътническо, квартирно и екскурзоводско бюро. [10]

Постъпилият във фонда на Народния музей в София триптих от с. Капиново, В. Търновско д-р Кр. Миятев публикува в статия[11]. През 1942 г. Комитетът за стопанско и културно повдигане на град В. Търново подготвя изложение до Министерския съвет. В него се открояват две предложения, а именно създаването на фондация, която да се грижи за осигуряването на финансови средства за проучване на старините и на научен институт, който да ги изследва и възстанови[12].

През 1940 г. д-р Кр. Миятев открива във В. Търново в църквата „Успение Богородици" неизвестна за науката плащаница, изпълнена със сцената „Погребение Христово". В публикацията си за нея той посочва, че тя е изработена със средства на търновския митрополит Арсений, който я подарява през 1569 г. на Търновската митрополия. В задълбочения си изкуствоведчески анализ изразява становището си, че по техника, иконография и стил търновската плащаница е едно първокласно произведение на късното византийско изкуство. Много е възможно тя да е изработена в Търново, където „да е запазена художествената везбарска традиция от второто българско царство"[13]. Днес плащаницата е елитна находка в богатата колекция от експонати по темата „Християнско изкуство" в Музей „Възраждане и Учредително събрание" и привлича вниманието на посетителите. От Фонд „Българска история и археология" през 1941 г. той получава 700 лв. за проучвания в Търновско.

За първи път ще публикуваме сведения от запазената в музея кореспонденция между Кръстю Миятев и Т. Николов, която отразява дългогодишното им ползотворно сътрудничество. Негов израз е авторският дар на труда „Из историята на старобългарската култура", който д-р Кръстю Миятев с посвещението „На г. Т. Николов с приятелски поздрав" му дарява през февруари 1939 г. Днес това издание е притежание на библиотеката на НАИМ при БАН – В. Търново. В писмо от 12.IX.1946 г. Т. Николов му съобщава за участието си при откриването на ценни глинени съдове през 1929 – 1931 г., когато се изгражда дига при с. Вардим и с. Новград. Находките се съхраняват в музея в гр. Свищов[14].

Първата научна сесия на Археологическия институт в София (29.V – 1.VI. 1950 г.) поставя началото на нова държавна политика в областта на музейното дело и археологическата наука. Възприема се съветският модел на работа. Проблемът е в липсата на съвременна нормативна база за развитието на музеите. В административно отношение те са към КНИК, в научно – към БАН, а Околийските народни съвети финансират дейността им. Музейното дело в Търново е отразено в докладите на Т. Герасимов, С. Георгиева и арх. Б. Игнатов. Състоянието на българската археологическа наука през 1948 и 1949 г. е темата на доклада на акад. Кр. Миятев. В него той представя задълбочения си, но и критичен анализ по работата на Археологическия институт. За бъдещата дейност говори с убеждението, че сега се поставят генерални научни и обществено-възпитателни задачи в работата на терен, в научното изследване на Плиска, Преслав и Търново. Необходимо е разширяване на международните контакти и съвременно развитие на музейното дело. Научноизследователската работа на музеите в страната, посочва докладчика, се нуждае най-вече от централно ръководство, парични средства и специално подготвени кадри за археологическа научна работа. Анализът му за състоянието на музеите в Пловдив, Бургас, Варна, Шумен, Русе, Търново и Свищов към 1949 г. е много конкретен. Представената ретроспекция на състоянието на разкопките на територията на Търновския музей от 1900 г. и на тези през 1946-1948 г., когато се извършват от Т. Николов под ръководството на проф. Никола Мавродинов, е обнадеждаващо начало. Липсата на подготвени проучватели е проблем и за останалите археологически обекти в страната. С цел придобиване на опит Й. Стефанова, асистент в търновския музей, участва на разкопките в Плиска през 1949 г. Отсъствието в състава на архитект-археолог, посочва акад. Миятев, е сериозна слабост. Най-съществен за нас е изводът му, че проучването и разкопките в Търново трябва да бъдат обявени „за първостепенен национален обект и да се проведат по най-съвършен метод на археологическото издирване”[15]. След като проф. Кр. Миятев поема ръководството на разкопките на Царевец, които на място провежда Т. Николов, в три писма от м. септември-декември 1950 г. той го информира за резултатите и изразходваните 950 000 лв. (т. к.) за проучване и заздравяване на паметниците в Търново и Арбанаси[16].

Годините 1950-1966 г., в които Кр. Миятев се посвещава и на проучването на средновековната столица Търновград, идват логично след като вече е работил на най-забележителните паметници на Първото българско царство в Мадара (1924-1927 г.), в Преслав (1928-1937 г.) и в Плиска (1931-1937 г.).

На 8.III.1951 г. акад. Миятев е информиран за средствата от бюджета на музея в Търново, с които може да се проведат разкопки и да се осигурят строителни материали за поддържане на обектите. Заздравяването на старините през есента се извършва под ръководството на арх. Борис Игнатов. Топографският план на Царевец, с нанесени на него хоризонти и изработен в най-голям мащаб, е осигурен от Геодезическия институт в София. Кр. Миятев поръчва изработване на плановете на Царевец и Трапезица на восъчно платно и по две хелиографски копия. След приключване на ангажиментите си в Плиска той заедно с арх. Г. Кожухаров и С. Георгиева от 1 септември работят в Търново. На 13 ноември с. г. Т. Николов му съобщава за резултатите от завършилите разкопки[17].

Археологическият сезон на Царевец (27.VIII-11.XII.1951 г.) е много резултатен, се посочва в годишния отчет на музея. Открит е царският дворец като е разкопана централната му част, основите на представителни постройки и църквата „Св. Параскева”. Значителни по брой и разнообразни по вид са придобитите находки - части от богато украсена горна част на женска дреха обшита със златна сърма, женски гребен от слонова кост, златна тока от колан, монета от времето на император Андроник, части от корнизи, колони, йонийски капители, желязна брадвичка, две цели гърнета от търновска керамика и други. С тях през следващата година е обновена музейната експозиция, която е подредена в читалище „Надежда". Ценна находка е и мраморният къс от релефна плоча с надпис „Параскева", който е предаден в Националния археологически музей. Изключителна находка е част от похлупака на саркофага над гроба на цар Иван Александър (1331 - 1371). Акад. Миятев публикува голямото откритие. Доказателствата са свързани с мястото на гробницата в двореца, царското облекло и изваяната фигура на двуглав орел в хералдична поза[18]. Затова авторите на обновената през 1985 г. археологическа експозиция му отреждат специално място. На 22.X.1951 г. започват разкопките на патриаршеската църква „Възнесение Господне". На Трапезица се работи от 9 XI до 3 XII 1951 г. като са открити зидовете на църква № 5 и е изнесен насипа от разкопките, направени през 1900 г.[19]

Акад. Кр. Миятев и Т. Николов продължават археологическите разкопки на Царевец от 1.VIII до 18. IX. 1952 г. Те са съсредоточени в югозападната част на двореца и на изток от църквата. Находките вече се заснемат, на фрагментите от стенописи се правят акварелни копия, а на помещенията – архитектурни заснемания. Арх. Б. Игнатов ръководи консервационните работи[20].

През 1953 г. две писма и доклад хвърлят светлина върху археологическия сезон. Т. Николов съобщава за извършеното почистване на обекти на Царевец, Трапезица, средновековните църкви в Асенова махала, на музейните къщи и църкви в с. Арбанаси и Никополис ад Иструм през м. април. Голяма е тревогата му, че Туристическата хижа на Царевец е предоставена за Пионерски дом и това ще попречи за нормалната работа на проучвателите, които отсядат в нея. Намалени са командировъчните средства за участниците в разкопките. Писмото от м. септември на Кр. Миятев е интересно с това, че след едноседмичното си пребиваване в Търново е направил проучване за новооткритото съоръжение в двореца и потвърждава, че то е винарна. Като оценява значението му той настоява за доброто му зазимяване. Интересува се как Т. Николов е завършил разкопките в югозападния участък на двореца и е установил първичните и вторични градежи на патриаршеската църква „Възнесение Господне"[21].

През м. юни 1954 г. Кр. Миятев е информиран за дейността на Окръжния народен музей през отминалата година и за настоящите задачи, което потвърждава постоянната му връзка и грижа за тази институция. Разкопките на Царевец са извършени от 5.X. до 5.XI.1954 г. от Кр. Миятев, Т. Николов и Екатерина Манова, аспирант при АИ при БАН, с 15 души работници. Разкриват североизточния и южния участък и част от западната вътрешна крепостна стена на царския дворец. Открита е четириъгълна кула. Извършено е укрепване на северозападната бойна кула. Откритите архитектурни детайли, занаятчийски произведения, предмети за украса се подготвят за експониране[22].

Във втората половина на 50-те години на XX в. се поставя началото на сериозно развитие на държавната политика в областта на културното наследство на България. На българските културни ценности се гледа по нов начин като се оценява тяхното световно значение. Археологическите и архитектурни паметници допринасят за разширяване на международния научен обмен. Обявяването на градове-музеи и историко-архитектурни резервати в страната и създаването на НИПК са конкретен резултат от тази политика. Грижата за развитието на музейното дело се изразява в откриването на нови експозиции, отпечатването на научни издания и рекламни материали на български и чужд език. Те допринасят за повишаване на туристическия и преди всичко чуждестранен интерес към средновековната българска история.

Грижата на държавните, политически и научни институти в София и Търново за паметниците на културата в старата столица взема все по-големи размери през 1955 г. За да се подобрят условията на работа на специалистите на Царевец общината в Търново изпраща писмо от 12.IV.1955 г. до Археологическия институт в София с молба да се разреши построяването на сграда за научноизследователска работа и помещение за пазача[23]. Акад. Миятев дава съгласието си. Арх. Борис Игнатов разработва проекта и в следващите години тя е построена. Във В. Търново върви подготовката на постановление, свързано със старините му. Вълко Червенков, министър председател, посещава на 31.V.1955 г. града и се запознава с работата по опазване и поддържане на историческите паметници на Царевец и в с. Арбанаси. Архитектурната секция на АИ при БАН подготвя доклад по нареждане на акад. Миятев през юни с. г., в който тя представя становището си по предложението на ръководствата на града за обявяване на Търново за „Музеен и туристически град”. Архитектите С. Бобчев, Б. Игнатов, Др. Джидров и В. Ангелов предлагат територията на града да се степенува в четири зони. Те възразяват на построяването на нова, голяма сграда на Царевец за бъдещия музей и настояват за тази цел да се предостави Туристическата хижа. Кр. Миятев участва на 28.VII.1955 г. в Министерството на културата при обсъждане на проекто-постановлението. От предложенията му ще посочим това, в което той допълва в текста БАН да ръководи организирането и откриването на специалния музей на Царевец до 1957 г.[24]

Окръжният народен музей работи усилено по подготовката на първи раздел от общоисторическата си експозиция „Търновския край до падането под турско робство”. Нейното създаване е най-важното събитие в историята му. Акад. Миятев рецензира тематико-експозиционния план. Той участва в съвещанието на 12.VII.1955 г. за обсъждане на проблемите на новата културна институция, поставя и въпроси, свързани със задачите на музейния съвет, създаването на нова организация на културно-просветната работа, изнасяне на тематични беседи като форма на популяризиране на българската история, въвеждане на книга за посещенията в музейните обекти. Повишаването на квалификацията на специалистите, продължава той в изложението си, трябва да започне с изучаване на опита на други музеи в страната и да има контрол по заздравителните работи на архитектурните паметници. Пред ръководителите на града и окръга той представя идеята си за създаване на научен Музей – филиал „Търново през периода на феодализма”, който да бъде подреден на Царевец в бившата Туристическа хижа[25].

На 8.X.1955 г. в старата столица е организирано посещение на първата група съветски туристи, които са в страната чрез ДО „Балкантурист”. Българска кинематография заснима посрещането им от ръководителите на града и обиколката им по старините, водени от Т. Николов. На 30.X. с. г. е премиерата на новия цветен късометражен филм „Повест за Търновград”, заснет от Студията за игрални филми. Присъства и творческият колектив, воден от проф. Ал. Бурмов, който е един от сценаристите[26].

Изключително събитие в историята на музея и музейното дело в страната е откриването на 7.XI.1955 г. на първата експозиция в специално построената сграда за музей. Тя представя Търновския край в периода на праисторията, Античността и Средновековието. Сред официалните лица е проф. Никола Мавродинов като представител на БАН и ръководител на проучванията на Царевец от 1946 г. до 1948 г.[27] Новият дългоочакван музей е дело на авторски колектив от Т. Николов, Я. Николова, Б. Султов и Т. Драганова. Пространственото художествено оформление е на Зл. Чалъков. Лично за Тодор Николов тя е венец на дългогодишната му работа като историк и музеен работник. На 27.VII.1956 г. е открита експозицията на втори раздел – „Възраждане”, „Работническо революционно движение” и „Социалистическо строителство”.

Годината завършва с приемането на Постановление на Министерския съвет на 27.XII.1955 г., с което Момина крепост, Царевец и Трапезица са обявени за исторически резервати от национално значение. Под специален режим са поставени старата част на Търново и с. Арбанаси. Планирани са градоустройствени задачи, водоснабдяване на града, проектиране на представителен хотел и други обекти. Цитираното по-горе предложение на акад. Миятев е конкретизирано в т. VI, а именно: „БАН да организира и открие до края на 1962 г. в Търново Филиал на Археологическия музей, София, с предмет на проучване паметниците на културата от Втората българска държава”[28].

Работата по изпълнението на постановлението започва от началото на 1956 г. Директорът на АИ при БАН оглавява колектив от водещи учени, ръководители на институти и музеи, които подготвят програма за написване и отпечатване на монографии, очерци, пътеводители, албуми, картички и дипляни за гр. Търново и околностите му. От своите задължения музейните работници реализират година по-късно „Водач на Окръжния народен музей” и шест дипляни за съответните експозиции. На 26 май с. г. е представен проект, който играе ролята на тематична структура за организиране и откриване до края на 1962 г. на Филиал на Археологическия музей в София. Голямата си убеденост в ползата за развитието на музейното дело и туризма акад. Миятев разширява през декември 1956 г. и с проект за изграждане на Царевец като Парк-музей на открито. Това, посочва той, ще го превърне в „резерват с уникално научно и национално значение”[29].

Доказателство за мащаба на бъдещата дейност е предложението на Историко – археологическата комисия под ръководството на акад. Миятев и с участието на арх. Б. Игнатов, Т. Николов, Я. Николова и Н. Ангелов. На 28.VI.1957 г. те подготвят програма за архитектурно-археологическо проучване и консервиране на обекти от Царевец и Трапезица. Друга комисия от архитекти и инженери разработват план за укрепване и възстановяване на крепостните стени на двата хълма. Тази задача се възлага на Института за паметниците на културата като ще се потърси консултация със специалисти от СССР, Полша и Чехословакия[30].

През 1958 г. разкопките се извършват съгласно плана на проучването, заздравяването и частичното възстановяване на крепостните системи на Царевец и Трапезица, подготвен под ръководството на главния научен ръководител. Важен резултат е постигнат от проучванията на Никола Ангелов, с които се доказва, че средновековната крепост е изградена върху разрушена по-стара крепост. Открит е и южния вход на царския дворец[31].

Екипът от проучватели през 1959 г. включва акад. Кр. Миятев, С. Георгиева от АИ в София и Никола Ангелов от Окръжния музей в Търново, като негови постоянни сътрудници, и Янка Николова, Богдан Султов. Арх. Б. Игнатов провежда консервационни и реставрационни работи на разкритите части на двореца. Планът на разкопаната част е изготвен от арх. Живко Драгомиров. Открити са фрагменти от тракийска керамика, от късноантични амфори, части от антична надгробна плоча с четириредов гръцки надпис, кухненска и трапезна керамика от Първото българско царство, 70 броя средновековни монети, цели съдове от кухненска керамика, фрагменти от трапезна сграфито керамика с врязани монограми на царете Иван Александър (1331-1371) и Иван Шишман (1371-1393), с геометрични и растителни мотиви, изображения на птици и животни, стъклени мозаични кубчета с позлата, железни предмети, останки от желязна ризница, глинени топчета за пражка, коланни апликации, медни посребрени обеци, бронзов пръстен. Други интересни находки за годината са емайловото изображение на светец и стеатитова иконка с изображение на св. Георги, св.Теодор и св. Димитър. Те са доказателство за високата художествена стойност на употребяваните предмети и изградена материална култура на средновековната столица[32].

Акад. Кр. Миятев изразява категоричната си подкрепа на новата насока и първи резултати от провежданата държавна политика за проучване, опазване и популяризиране на българското културно наследство в публикация през 1959 г. С присъщия за неговата класа на учен стил той прави преглед на националната история, посочва перспективните си идеи в грижата за културните ценности, като подчертава световното им значение. Връзката между минало, настояще и бъдеще, категоричен е той, ще допринесе за разширяването на международния научен обмен, на вътрешния и международен туризъм. Силно впечатление прави анализът му за развитието на музейното дело. Отправя призив към музейните работници да провеждат широка историческа просвета на обикновените хора и да възпитават в тях грижа за опазване на паметниците на културата. При откриване основи на стари сгради, некрополи, могили, селища да се информира местната власт и музеите[33]. През 60-те години археолозите от търновския музей изграждат широка мрежа от сътрудници в селата.

Разширяването на теренните проучвания на обекти от праисторията до средновековието, увеличеният брой на придобити находки, сред които е уникалното златно съкровище от 4 хил. г. пр. Хр., открито от Никола Ангелов на 13.Х.1957 г. в жилище в селищна могила до с. Хотница, довеждат до решението за създаването на нова, модерна визия на експозициите в Търново. Музейните специалисти представят на 29.IV.1960 г. бъдещата си дейност като научен и културен институт в перспективен план (1961-1965 г.). Акад. Миятев формира авторски колектив с участието на С. Георгиева, арх. Б. Игнатов, Я. Николова, Н. Ангелов и арх. Ж. Драгомиров, които да представят резултатите от проучванията си в сборник „Дворецът на българските царе на Царевец"[34]. Такова издание е много потребно за това време. С всяка измината година туристическият интерес към Велико Търново нараства.

През 1962 г. Н. Ангелов и арх. Б. Игнатов провеждат сондажни проучвания на църквата „Св. Параскева" на Царевец за изясняване на нейния план. На хълма Момина крепост Б. Султов и Я. Николова, с участието на ученическа бригада работят, на ранновизантийското градище. Фонд „Археология" при музея е обогатен с 1500 постъпления – глинени съдове, битови предмети, две колективни находки на монети и украшения от римската епоха. Археолозите участват в предварителните отчети на годишната сесия на АИМ при БАН, публикуват статии в сп. „Археология" и в периодичния печат. Излиза от печат том I от Известията на Окръжния народен музей. Обектите са посетени от 385 хил. туристи, от които 25 хил. са чужденци[35].

От 1952 г. Янка Николова е уредник, а от 1.IX.1956 г. директор на музея в Търново. На 1.Х.1963 г. тя постъпва на работа във ВПИ „Братя Кирил и Методий" и се посвещава на преподавателска работа. За директор на музея е назначен Христо Нурков, който е археолог. В края на 1963 г. акад. Миятев и арх. Б. Игнатов представят в доклад до АИМ при БАН становището си по плана на НИПК относно закрепването и опазването на старините на Царевец, Трапезица и в кв. Асенова махала като посочват обектите, на които трябва да се извършат архитектурно-археологически проучвания[36].

Археологическите разкопки и научноизследователска работа извършени до 1964 г. дават възможност акад. Миятев да изгради цялостната си визия за средновековната столица. Позволяваме си да изкажем това предположение на базата на публикации и особено на обзорната му статия „Царевград Търнов". Умението на автора да направи кратко и ясно описание на разположението на града, на неговата гражданска и църковна архитектура, материална и духовна култура, обогатяват представата на читателите за средновековния град и живота в него. Разкриването на образци на живопис от XIII – XIV в. според автора, представят българската столица достойно в Европейския Изток[37].

На 12.V.1964 г. с участието на учени и специалисти от София и страната се взема изключително смело за времето решение за изграждане на самостоятелни експозиции за отделните исторически периоди. С АИМ на БАН е обсъдено проучването и етапно изграждане на Царевец като Национален парк-музей. Н. Ангелов завършва проучванията на Патриаршеския комплекс. Ст. н. с. Станчо Станчев с бригада от студенти от ВПИ – Търново проучва жилищния квартал на западния склон на хълма Момина крепост. Б. Султов, Я. Николова и М. Венчарска изследват терена южно от кожарската фабрика, където е имало средновековен жилищен квартал. Така е спряно бъдещото разширение на предприятието. Извършени са укрепителни и възстановителни работи на царския и патриаршески дворци, малката порта и Шишмановата баня[38].

Резултатите от дългогодишните изследвания на средновековната българска история и архитектура акад. Миятев обобщава през 1965 г. във фундаменталното си изследване „Архитектурата в средновековна България" и в гл. II „Архитектура на българското средновековие", публикувана в „Кратка история на българската архитектура". Представените и анализирани паметници от VII до XVII в. са категорично доказателство за високата му класа на учен. Отдаден единствено на научноизследователската си работа, информиран за развитието на археологическата наука и европейско музейно дело акад. Миятев има перспективно виждане за бъдещето на тези клонове на науката в България. Приложените планове и снимки, които той сам е правил на царския дворец на Царевец, на западната фасада на църквата „Св. Четиридесет мъченици" и находки, подпомагат по тази тема авторите на бъдещата археологическата експозиция. Акценти в нея са и гипсовите макети на средновековния град, царския дворец и патриаршеския комплекс. Те дават макар и обща представа за разположението на столицата Царевград Търнов и привличат интереса на хилядите български и чуждестранни посетители в годините 1966 – 1981 г., когато тя функционира.

Акад. Кръстю Миятев впечатлява с идеите си за бъдещото на „този забележителен град", както го нарича в изказването си при създаването на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град на 19.IX.1965 г. Той определя обществено-държавния орган като нов и решителен етап в неговото бъдещо развитие. Изразява подкрепата на археолози и историци за учредяването му и посочва, че „никой град и никой музей не може да представи така цялостно и така нагледно историята, културата и изкуството на Втората българска държава, както Велико Търново, гдето са открити редица важни паметници на светската и църковната архитектура. Правилно ще бъде Великотърновският окръжен музей да се превърне в Централен български музей на цялата Втора българска държава. За по-доброто проучване на нашата средновековна култура, нужно е БАН да създаде във Велико Търново филиал на своя Археологически институт"[39]. Като споделя предложението за издигане на паметници на Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, царете Асен, Петър, Калоян и други бележити личности, акад. Миятев поставя изискването те да бъдат високо художествени и дълбоко изразителни творби. Ценни са перспективните му виждания за разкриването, проучването и укрепването на средновековните обекти. Отново изтъква необходимостта от построяването на сграда за Археологически музей на хълма Царевец, в който туристите да видят откритите находки, след като са разгледали паметниците in sito. Избирането на дългогодишния главен ръководител на проучванията на средновековно Търново за член на Общонародния комитет, както и на проф. Д. Димитров, директор на АИМ при БАН, е израз на признание за положения труд на специалистите от института през годините и очакване за бъдещия им принос в издигане на мястото на средновековната култура в националната история.

На 25.II.1966 г. е открита археологическата експозиция „Велико Търново – столица на Втората българска държава XII – XIV в.”. Тя е първият успех в музейната практика в страната, според директора Христо Нурков, по създаването на историческа експозиция за определен период от българската история[40]. Приветствие от името на АИ при БАН поднася ст. н. с. Соня Георгиева, дългогодишен участник в археологическите проучвания на Царевец. В експозицията са представени резултатите от проучванията предимно през годините 1950-1965 в областта на праисторическата, антична и средновековна материална и духовна култура. Най-богати са колекциите от находки открити на Царевец по темите бит, архитектура и изкуство - архитектурни детайли – мраморни и варовикови колони, бази, капители, корнизи, плочи с пластични геометрични и растителни мотиви, трапецовидният мраморен капител украсен с двуглав орел, грифон и монограми на цар Михаил Шишман (1323 – 1330). Експонирани са и тухли, керемиди, глинени декоративни розетки и панички, фрагменти от стенописи, мозаични кубчета, красиви златни и сребърни накити, останки от златотъкана дреха. Колекциите от обикновена кухненска керамика и керамика сграфито, която е с високо техническо качество, впечатляват туристите. В публикация по темата заключението на акад. Миятев е, че търновската кухненска керамика, макар и да е била местно производство, е следвала чуждестранни образци и е отражение на материалната и художествена култура на средновековната столица[41]. Посетителският интерес се привлича и от експонираните оръжия, оръдия на труда, колекцията от монети. За първи път е подредена зала с копия на стенописи от църкви и манастири от столичния Търнов и страната, които са доказателство за високата духовна култура през XIII – XIV в. В бъдеща експозиция вярваме, че ще бъде интересно за посетителите да се запознаят и с историята на разкопките и портретите на изследователите.

Големият обществен и научен отзвук от създаването на Общонародния комитет за развитие на Великия Търновград, желанието новата експозиция да бъде представена на научните и музейни специалисти от страната, са повод XI Национална отчетна археологическа конференция (19 – 22 април 1966 г.) да бъде проведена в средновековната столица. От изнесените тридесет и седем доклада и съобщения в девет от тях се разглеждат въпросите, свързани с Велико Търново. В останалите доклади се отчитат резултатите от разкопките и проучванията през 1965 г. в страната. Първият доклад на конференцията е на акад. Миятев на тема „Археологически проучвания на двореца на Царевец”. Това е предварителен отчет на резултатите от проведените разкопки до 1962 г. на този „уникален музеен експонат на открито”. Обнародван е в монографията „Царевград Търнов” том I, под заглавието „Дворецът на Царевец”. Със своя проблематика се представят арх. Б. Игнатов, арх. П. Бербенлиев, проф. Иван Дуйчев, ст. н. с. С. Георгиева, и ст. н. с. Т. Герасимов. Музейните работници от В. Търново, които организират и провеждат разкопките, участват с интересни теми. Никола Ангелов представя в доклада си най-важните резултати от десет годишните проучвания на Царевец и във В. Търново. Хр. Нурков очертава задачите на музея, които произтичат от постановлението. Б. Султов прави преглед на проучванията на праисторическата и антична култура във В. Търновски окръг[42].

В заключение ще посочим изпълнената с много перспективни идеи публикация „Велико Търново като исторически и туристически град”. Изключително интересни и от съвременна гледна точка са вижданията на Кр. Миятев и за бъдещото развитие на музея.

Той предвижда Велико Търново да се превърне в научноизследователски център в областта на средновековната археология, архитектура и изкуство. С построяването на специална сграда на Царевец ще се съчетаят археологическите открития и музейни експонати. Музеят да бъде средище за докладване на резултатите от годишните изследвания в страната в областта на средновековната българска история. Прогнозата му е, че бъдещето на Велико Търново е в развитието на вътрешния и международен туризъм с всичките му аспекти – екскурзоводско обслужване, рекламни материали, научен сборник на български и чужди езици и други. Предложената от него Великотърновска седмица, която да бъде посветена на средновековните и възрожденски паметници, би представлявала голям интерес и днес. С цялата отговорност на учен, който има най-голям принос за проучването на средновековната столица, Кр. Миятев представя виждането си за общото експониране на Царевец и превръщането му в национален парк-музей. Като се има предвид печалният факт, че след завладяването на столицата на 17.VII.1393 г. тя е напълно унищожена и разграбена, а писмените източници за търновската архитектурна школа са оскъдни, то позицията му е за консервиране на откритите паметници. В заключението си на тази статия той предлага да се подготви обща програма, която да допринесе за проучване на културното наследство и развитие на международния туризъм[43].

През м. август 1966 г. колективът от проучватели се подготвя за работна среща с главния научен ръководител на крепостта Царевец. Тя не се провежда поради кончината му на 24.VIII.1966 г. Българската археологическа наука губи един от своите най-изтъкнати представители, а столиците Плиска, Преслав и Царевград Търнов остават завинаги свързани с името на акад. Кръстю Миятев.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Алексиев, Й.** Академик Кръстю Миятев и проучванията в столицата Търновград. – Във: *Величието на Търновград*, 1985, 425-427.

[2] **Дончева- Петкова, Л.** Ученият Кръстю Миятев. – *Приноси към българската археология*. 1993, 1-17.

[3] **Миятев, Кр.** Палеографични бележки върху няколко търновски надписа. – *ГНМ*, 1920, с. 83, с. 88, с. 90.

[4] *НА* на *БАН*, ф. 132, к, оп. 1, а. е. 211, л. 19, 20.

[5] **Миятев, Кр.** Мозайки от Трапезица. – *ИБАИ*, т. I, св. II, 1921-1922, (1924), 163.

[6] Отчет на В. Търновското читалище „Надежда” за 1936 г., с. 16.

[7] **Миятев, Кр.** Декоративната система на българските стенописи. – *Сборник в чест на В. Н. Златарски*, 1925, 135-149.

[8] *ГНМ*, V, 1926-1931, 1933, с. 7.

[9] **Бъчварова, Н.** Тодор Николов – живот и дейност. - *ИРИМВТ*, XIX, 2004, 17 - 36.

[10] *РДАВТ*, ф. 29 к, оп. 1, а. е.730, л. 1, 65.

[11] *ГНМ* VI, 1932-1934, (1936), с. 251.

[12] РИМ-В. Търново, Фонд „Нова история”, инв. №603 - Документи.

[13] **Миятев, Кр.** Една търновска плащаница от 1569 г. –*ГПНБМ,* 1940-1941, (1942), с. 118, с. 119, с. 125.; *ИБАИ*, XIV, 1940 – 1942, (1943), 375;

[14] *НА* на *БАН*, ф. 95, оп. 1, а. е. 224, л. 6.

[15] *Първа научна сесия на Археологическия институт*, май, (1950), 29-117, с. 126, с. 151, с. 258.

[16] *НА* на *БАН*, ф. 95, оп. 1, а. е. 224, л. 5 - 9.

[17] *НА* на *БАН*, ф. 95, оп. 1, а. е. 224, л. 11-15; РИМ-В. Търново, Фонд „Тодор Николов”, инв. № 184, 185.

[18] **Миятев, Кр.** Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – *ИАИ*, XIX, 1955, 339 - 358.

[19] *РДАВТ*, ф. 145, оп. 1, а. е. 685, л. 31 - 34.

[20] *РДАВТ*, ф. 543, оп. 1, а. е. 551, л. 13, 14.

[21] *РДАВТ*, ф. 547, оп. 1, а. е. 551, л. 84; НА на БАН, ф. 95, оп. 1, а. е. 224, л. 16, 17; РИМ В. Търново, Фонд „Тодор Николов", инв. № 186.

[22] *НА* на *БАН*, ф. 95, оп. 1, а. е. 224, л. 18, 19; РИМ В. Търново, Фонд „Тодор Николов", инв. № 14, 141.

[23] *НА* на *БАН*, ф. 82, оп. 1, а. е. 127, л. 3.

[24] *НА* на *БАН* ф. 82, оп. 1, а. е. 1311, л. 62, 63, 70.

[25] *РДАВТ* ф. 547, оп. 1, а. е. 1101, л. 33, 34, 57.

[26] Първа група съветски туристи в Търново. – *Борба*, № 122, 11 октом. 1955; Премиера на новия български филм „Повест за Търновград", *Борба*, № 131, 1 ноем. 1955.

[27] **Събев, В.** Открит е раздел на Окръжния музей. – *Борба*, № 136, 12 ноем. 1955.

[28] *Паметници на културата и музеите*, 1, (1956), 38.

[29] *НА* на *БАН*, ф. 82, оп.1, а. е. 144, л. 5; а. е. 155, л. 1-7; а. е. 449, л. 86, 87.

[30] *НА* на *БАН*, ф. 82, оп. 1, а. е. 165, л 3-6.

[31] **Ангелов Н.** Археологически разкопки и проучвания през 1958 г. – *Борба*, № 139, 20 ноем. 1958.

[32] НА на БАН, ф. 82, оп. 1, а. е. 816, л. 16-26.

[33] **Миятев, Кр.** Нашето културно наследство. – Списание на БАН, I, 1959, 50 - 59.

[34] РДАВТ ф. 1452, оп. 1, а. е. 83, л. 1.

[35] ЦДА София, ф. 468, оп .6, л. 41.

[36] РИМ В. Търново, Научен архив, папка № 230

[37] **Миятев, Кр.** Царевград Търнов. – Археология, 3, 1964, 7 – 17.

[38] РДАВТ, ф. 547, оп. 9, а. е. 41, л. 29, 37; оп. 11, а. е. 99, л. 20 - 24, 99 - 102.

[39] Велико Търново – исторически, културен и туристически град, - Борба, 113, 21 септ. 1965.

[40] РДАВТ ф.547, оп. 10, а. е. 289, л. 23; Предизборен дар, - Борба, № 25, 26 февр. 1966.

[41] **Миятев, Кр.** Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново. – Археология, 3, (1967), 6 – 9.

[42] **Миятев, Кр.** Дворецът на Царевец. – Дворецът на Царевец, София, 1973, 1 – 20; Единадесета археологическа отчетна конференция. – Археология, 3, 1966, 60 – 61.

[43] **Миятев, Кр.** Велико Търново като исторически и туристически град. – *Археология*, 1, 1966, 1 - 6. .

THE CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN KRISTIO MIATEV TO RESEARCHING THE MEDIEVAL CAREVGRAD TURNOV AND THE DEVELOPMENT OF THE MUSEUM WORK

Neviana Buchvarova

Abstract

The article is dedicated to the 120th anniversary of the birth of the famous Bulgarian scientist of medieval culture academician Kristio Miatev (19.I.1892 - 24.VIII.1966). During the period 1950 – 1966 he is in charge of the archeological investigation of the medieval stronghold Carevec and the king's palace. The scientific publications he made during his stay in Veliko Turnovo contribute to the research of medieval Bulgarian history and architecture. He participates in the preparation of the decrees of the ministry council of Bulgaria in 1955 and in 1965. These decrees finance the archeological excavations in Veliko Turnovo and the preservation and restoration of the medieval historical records and scientific publications. His interesting ideas about the development of the museum work and growth of the Bulgarian and international tourism in the capital of the Second Bulgarian Kingdom have shown great results in the economic development of the city.

УНИВЕРСИТЕТСКА И НАУЧНА КАРИЕРА НА БЪЛГАРКИ В ЧУЖБИНА (1919 – 1944)

Жоржета Назърска

Въведение

Навлизането на жените в университетите и науката е явление, забавено във времето. Ако т.нар. женски въпрос намира своите решения в световен план през XIX в., академичното присъствие на „втория пол" става факт едва в началото на следващото столетие. Това е обусловено от редица фактори: трудната трансформация на девическото средно образование; забраните пред жените да следват като цяло или определени специалности; формирането на институции в модерната наука; съществуването на предразсъдъци относно интелектуалния капацитет на женския пол; съхраняването на крайно негативни стереотипи относно труда на жените в публичната сфера и особено в организации, където преобладава умственият труд.[1]

Заниманията на българките с наука и желанието им да участват в нейното създаване не прави изключение от скицирания модел. То става възможно едва след Първата световна война и е твърде проблематично, поне до средата на 30-те години на XX в. По това време в България все още не съществуват достатъчен брой научни институции, които да набират персонал; не е стихнал дебатът относно правото на висше образование за жените; изостря се полемиката за нуждата от женски наемен труд. Голяма част от българките, абсолвентки на родни и чужди университети, с интерес към академична кариера, са подложени на „изключване": ограничаване достъпа им,възпрепятстване на кариерата им с различни нормативни и административни прийоми, отстраняване от научните институции, маргинализиране в професионалните среди.[2]

Описаните затруднения са причина за немалко български висшистки да потърсят научна кариера извън страната. След Първата световна война много държави предлагат такива условия, стига кандидатките да отговарят на академичните стандарти, да имат отлична езикова подготовка и да са приобщени към местната научна школа. Този своеобразен „износ" на интелектуални елити се извършва не заради нуждата от подпомагане модернизацията на дадена държава, а вследствие обществената трансформация на света след Първата световна война, признаци на която са засилената мобилност, създаването на транснационални институции, глобализирането на науката и новите тенденции в пазара на труда.

В биографиите на немалко български жени учени се срещат сведения, че по време на следването или специализациите им те получават предложения да заемат асистентски позиции. Някои от тях приемат (напр. Екатерина Златоустова и Милка Петрова краткотрайно асистират на проф. Леон Болийо във Висшето училище за живи източни езици – Париж, а Олга Милетич-Балабанова – на проф. Енрико Дамиани в Римския университет), други отказват, надявайки се на кариера в родината.

Настоящата публикация си поставя няколко цели. Преди всичко, с оглед неразработеността на темата в българската историография, текстът представя новоиздирени факти за наличие на академични миграции и академична кариера на българки в чужбина през междувоенния период на XX в. На второ място, изследването търси паралели с академичната кариера на жените в България. Не по-малко важен е въпросът за мястото на тези жени учени в колективната памет на нацията.

Проучването се основава на исторически анализ на архивни документи, сведения от периодичния печат (български и американски), официални издания и художествени произведения.

1. **Университетска кариера на българки в чужбина**

Академичната кариера на българските жени извън страната в изследвания период е осъществена предимно в САЩ. Този факт е обусловен от пионерската им роля в историята на женското образование и труд; от живата връзка, която съществува през XIX – XX в. между протестантските училища на Балканите и централите на Конгрешанската и Методистката църква в Северна Америка; от ценностите, които евангелските учебни заведения в страната формират у своите възпитаници.[3] Тук ще бъдат дадени три примера на реализирали се в своята област български висшистки.

Люба Сечанова[4] (26.02./11.03.1880/?1891 – 21.01.1936)[5] е родена в Самоков, в семейството на евангелски пастор. Възпитаник на Робърт колеж, Иван Я. Сечанов (1854 – 1928) създава станция на Конгрешанската църква в Банско, а по-късно проповядва в Методистката църква.[6] Майка й Йорданка завършва Самоковското американско девическо училище и преподава там[7], основателка е на Женското мисионерско дружество в Пловдив.[8] Всички деца на пастор Сечанов – Петър (1876 – 1902), Пенка (1882 – 1971), Радослав (Робърт) (1887 – 1937), Калиопа и Веселин (+1918) – са висококообразовани.

Подобно на своите сестри, Люба Сечанова учи в Самоковското девическо училище, но се дипломира в Пловдивската и във Втора софийска девическа гимназия (1898, 1906).[9] Записва се за слушателка и редовна студентка в Софийския университет (1905 – 1907). След затварянето му заминава за чужбина: учи немски език в Йена и класическа и модерна филология в Женевския университет (1907 – 1911). По време на своето следване Люба се отличава с амбиция и упорство да овладее поне осем езика и основите на лингвистичната теория на Ф. Сосюр.[10] След дипломирането си като лисансие (1911) закратко учи в Лозана, стажува във Варненската девическа гимназия и преподава литература в Самоковското училище (1911 – 1913).[11] Още в ученическите години превежда от английски и френски и сътрудничи на периодичния печат с пътеписи и религиозни четива („Християнски свят", „Светлина", „Демократически преглед").[12]

Сечанова има огромен потенциал: владее свободно седем модерни и три мъртви езика, има разностранни интереси, притежава „твърд и уравновесен характер".[13] През 1914 г. заминава за САЩ, където първоначално е учителка в Далас (Тексас), а през 1915 г. се мести в Ню Йорк.[14] След Първата световна война печели конкурс за лекторка и работи последователно в няколко колежа. В Whittier College (Лос Анджелис, Калифорния) преподава френски, италиански и испански (1919 – 1923)[15], а в Connecticut College (Ню Лондон, Кънектикът) се хабилитира като доцент по романски езици (1925 – 1929). Нейните колеги я характеризират като „брилянтна, силна жена", раздаваща се на своите студенти. През юни 1923 г. защитава в Сорбоната докторат по литература, отличѐн с особена похвала и публикуван от престижно френско издателство.[16] По това време превежда на английски, немски, френски и български библейски химни[17]; транслира от френски на английски, снабдява с предговор и бележки и издава сборници с четири и пет френски комедии от Макс Мори, Луи Форсе, Анатол Франс и Тристан Бернар.[18] Изкуствата са стихията на Люба, преименувала се в Америка на Леони Жан: тя свири на пиано и пее, участва в концерти, пише стихове и рисува талантливо.

През 1930 г. Сечанова печели конкурс за професор по модерни езици в Thiel College (Greenville, Mercer, Пенсилвания) – институция, основана през 1866 г., сред чиито възпитаници има и бивши ученички от Самоковското училище.[19] В колежа Люба се чувства отлично – води курсове по съвременна литература и съвременна драма, близо е до семейството на брат си, живее заедно със свои колеги и приятели. За университетската публика режисира „Буржоата благородник“ на Молиер, великолепно изиграна от нейните студенти. Самата тя пише няколко пиеси: „Абелар и Елоиз“ (в три действия и по френски средновековен сюжет[20]), „Пламенна младост“ и мистерията „Жената чудо“. През 30-те години Сечанова членува едновременно в различни академични и научни мрежи: Американската асоциация на професорите, Дружеството на лингвистите от Европа и Америка, Дружеството на жените професорки, Дружествата на професорите по френски и италиански в Америка, в Лигата на американските писатели. Преподавателката пътува до Рим, Флоренция, Венеция, Париж, Женева, Чикаго и Ню Йорк, за да чете в местните библиотеки; публикува научни студии за италианската драматургия и творчеството на Грация Деледа, по старофренска литература и фолклор; участва с доклади в научни форуми и в публични лектории по литература, философия и изкуствознание.[21] Люба Сечанова умира внезапно през 1936 г.[22]

Естър Молтби Димчевски (7.06.1890 – 19.01.1977)[23] е родена в Самоков. Баща й Манол е от с. Славейно, завършва Самоковските американски училища и преподава там по естествени науки.[24] Майка й Спаска завършва и преподава в Самоковското училище, води музикален клас и завежда неделното училище, участва в работата на Международния съюз на неделните училища.[25] Сестрите й Маргарита (Маргарет) и Мария (Мери) учат в Самоков, а по-късно работят като учителка и библиотекарка[26], и чиновничка в Бюрото по печата.

Първоначално Естър учи в Самоковското училище[27], а по-късно е изпратена заедно с Маргарет в Американския девически колеж в Цариград (American College of Girls at Constantinople, 1910 – 1911).[28] След дипломирането си преподава последователно в Самоковското девическо училище (1912) и в Цариградския колеж.[29]

През септември 1920 г. Естър пристига в САЩ с намерение да премине двугодишно обучение, за да може да работи със студентките в Цариградския колеж и в България за целите на Младежката женска християнска асоциация (YWCA).[30] В Ню Йорк тя учи една година в Националното професионално училище за работници на YWCA (National Training School for YWCA Workers, основано 1908), а след това стажува в Университета в Минесота (1921 – 1922).[31]

След кратко завръщане в България през октомври 1923 г. Естър окончателно емигрира в САЩ. Първоначално работи като социален работник на YWCA[32], а в края на 30-те години на XX в. е назначена за психолог в Катедрата по психиатрия към Медицинския факултет на Университета в Колорадо.[33] През 40 – 50-те години е психолог-съветник и помощник-декан в Adams State College of Colorado (Alamosa, Колорадо) и в Morgridge College of Education към Университета в Денвър. Основната дейност на Димчевски е да ориентира студентите в учебната обстановка и да ги съветва по проблеми от лично и професионално естество.[34] Оттогава датират и по-значимите й научни публикации, свързани с практическа психология, социална работа за деца с увреждания и семейно консултиране.[35] Те са цитирани и до днес в американската научна литература.

Естър Димчевски е дейна общественичка. Избирана е за съпредседателка и президентка на Програмния комитет на Конференцията по социална работа на Колорадо (Colorado Conference of Social Work) (1939 – 1940), участва в Националната асоциация на деканите, отговарящи за студентките (1952), води дългогодишна кореспонденция с известни учени, дарява материали на Денвърската обществена библиотека.

Напуснала родината, Естър не прекъсва връзката със своето семейство. През 50-те години по нейна покана в САЩ се установява Маргарет, която след смъртта на сестра си учредява фондация в нейна памет, която присъжда стипендии на студенти по библиотечно-информационни науки от Университета в Денвър.

Ирина В. Шишманова-Стефанова (1885 – неизв.)[36] е родена в София. Родът й произхожда от с. Славейно и вероятно тя е дъщеря на известния учител Вълко Ив. Шишманов.[37] Отдавнашната връзка на славеинци със Самоков обяснява решението на родителите й да я запишат в местното американско девическо училище.[38]

Ирина се дипломира в Първа Софийска девическа гимназия (1904), учи закратко в Женева (1906 – 1907) и завършва френска литература в Берн (1910). Докторатът й върху творчеството на френските поетеси през XIX в.[39] и публикуваните преводи от английски език я портретират като обещаващ филолог.[40]

Завърнала се в родината, Шишманова учителства в Първа Софийска девическа гимназия до омъжването си (1911 – 1912), издава на френски литературоведските си изследвания[41], но основно се труди в благотворителната сфера. През 1912 г. изнася цикъл лекции в Русия за Балканската война, като събраните средства формират специален фонд за издръжка на осиротели деца.[42] От 1915 г. става сътрудничка на току-що основаното Бюро за социални грижи и благотворителност към Столичната община. Като такава провежда анкета за състоянието и дейността на всички благотворителни дружества в столицата[43] и предприема обиколка в Германия и Австро-Унгария (1915 – 1916), за да опише филантропичните институции там. Впечатленията си от Будапеща, Виена, Висбаден и Хамбург обобщава в няколко публикации[44], предизвикали широк обществен отзвук, включително в женския печат. Шишманова дейно участва в работата на Съюза на благотворителните дружества в София (1915), обединил 32 обществени асоциации. На негови форуми тя представя чужди добри практики във филантропията.[45] Не е изключено да е била привлечена в изработване проектозакона на Либералната партия за обществените грижи и благотворителността (1917 – 1918).[46] Не са намерени доказателства, че в този период Шишманова е назначена за държавен инспектор на социалните институции и че е назовавана „българската Джейн Адамс“, както тя се представя по-късно в САЩ.[47]

През юли 1921 г. Шишманова пристига в Ню Йорк по покана и с финансовата помощ на Конгрешанската църква и лично на пастора Л. Д. Удръф – дългогодишен учител в Самоков и застъпник на българската кауза след Първата световна война.[48] Отпусната й е 6-месечна стипендия, за да проучи местните социални институции. В този период тя често посещава Гринуич хауз (Greenwich House), известно социално заведение, и изнася публични сказки за положението на българите в Македония.[49]

Активната обществена изява на Шишманова е предпоставка тя да бъде поканена през учебната 1922/1923 г. за лектор по български език в Колумбийския университет, Ню Йорк.[50] Там тя работи в University Extension – университетско звено, създадено през 1910 г. за дистанционно обучение на учители. Курсът й е избираем, но вероятно задоволява нуждата на многобройната българска имиграция в САЩ, концентрирана основно в Пенсилвания и Илинойс.

След 1923 г. Шишманова остава да живее в САЩ заедно със съпруга си, композитор и диригент.[51] През 20-те и 30-те години двойката издава някои свои съчинения и се издържа с приходите от музикалните произведения на Стефанов, играни с успех на нюйоркска сцена.[52]

2. Научна кариера на българки в чужбина

Научната кариера на българките в чужбина е изследвана задоволително единствено с оглед биографията на **Елисавета Карамихайлова** (1897 – 1968).[53] Работата на други жени, специализирали в чуждестранни научни институти и университети и публикували в чуждестранната периодика, е на практика непроучвана.[54] Тук ще бъдат дадени два примера, представителни с оглед възможностите за кариера на българските жени учени в родината и чужбина.

Мария Бръчкова (26.02.1889 – неизв., след 1968)[55] е родена в Русе, в семейство, където на почит са знанието и добротворството. Близките й роднини завършват висше образование у нас и в чужбина, родителите й подпомагат построяването на две фундаментални институции за детското здраве – Майчин дом и Яслите в София.

Дипломирала се в Софийския университет в учителската специалност „История и география" (1911), Мария предпочита науката за свое поприще. В течение на две години – до Балканската война, тя специализира археология в Берлинския университет. През есента на 1919 г. Бръчкова е назначена за учителка в Първа Софийска девическа гимназия[56], ала прави всичко възможно да бъде командирована в Народния археологически музей.[57] Младата специалистка е назначена за библиотекарка (1919 – 1923) и е сред първите жени (наред с Вера Иванова-Мавродинова), допуснати до работа в тази научна институция. През есента на 1920 г. директорът Б. Филов й поверява ръководството на експедиция в римската колония Никополис ад Иструм. Там Бръчкова събира важни епиграфски паметници, свидетелстващи за управлението на Северите в провинция Мизия. От това време датират първите й значими научни публикации[58], които я утвърждават като надежден млад учен. Оттогава датира дългогодишната й писмовна връзка с водещи изследователи на Античността и Средновековието – университетските професори Г. Кацаров, В. Н. Златарски, Д. Дечев и П. Мутафчиев. Признание за нейните качества е поканата да членува в две реномирани професионални структури – Българското историческо дружество (1919) и Българския археологически институт (1924).[59]

През 1924 г. Бръчкова заминава за Берлин, където защитава дисертация.[60] По-късно се премества в Рим, където попада в интелектуалното обкръжение на известния учен проф. Валтер Амелунг и колегите му от Германския археологически институт (Deutsches Archäologisches Institut). Заедно със съмишленици, вълнуващи се от изследването и опазването на античните паметници, Бръчкова извършва разкопки, обследва частни колекции, общува с научни знаменитости – историка проф. М. И. Ростовцев, археолога проф. Лудвиг Куртиус, богослова проф. Ернст фон Добшулц и др. През 1927 – 1930 г. Бръчкова е наета от Археологическото сдружение „Магна Греция", което набира средства за археологически разкопки, опазване на паметници и създаване на музеи. Основано през 1920 г., то работи в древните гръцки колонии, в етруските градове и в останките от римската и византийската власт в Южна Италия. Сдружението прави значими археологически открития.[61]

През 1931 г. Бръчкова започва работа в римския филиал на Германския археологически институт – влиятелна за времето си научна институция с клонове в Европа, Америка, Африка, Близкия и Средния изток. Благодарение на дисертацията си, "без забавяне и протекции", тя е привлечена отначало като референт на славянските археологически списания, а по-късно е назначена за научен сътрудник (до 1937). Според Бръчкова пред нея са се открили „дверите на науката", в института се вършела полезна работа, а колегите й били извънредно интересни личности. В такава среда българката се формира и утвърждава като подготвен класически археолог, започнал от епиграфиката и намерил поприще в изкуствознанието. По това време тя публикува едни от най-значимите си работи. Нейната студия за мястото на раковината в античното изкуство (1938)[62] е рецензирана от известни учени и широко цитирана до днес.[63]

След Втората световна война Бръчкова живее при семейството на сестра си, близо до Падуа. През 50-те години, макар полупарализирана, тя остава част от научните мрежи и се старае да бъде „свръзка" между учените от двете страни на Желязната завеса. С българските и чуждестранните си колеги (проф. Г. Кацаров, проф. Д. Дечев, датския изкуствовед проф.

В. Ваншер и др.) археоложката споделя новини, разменя книги, коментира разкопките в Помпей и на фараонските гробници в Сахара, радва се на разкриването на етруски некрополи, анализира публикации за червено-фигурни вази и т.н.[64]

За Бръчкова археологията не е занаят, а удоволствие, предизвикателство и любопитство. „Ужасно интересно!" – така тя посреща новостите в професията. „Без работа и без научни занимания животът губи за мен всякакъв смисъл", пише тя през 1957 г.[65] Вероятно това е причината, след като се завръща в България през 60-те години, да започне работа като нещатен сътрудник в Археологическия институт. И въпреки че науката й е силно засегната от научната догматика и трансформирането по съветски модел[66], Бръчкова намира начин да стои далече от идеологизацията. В следващото десетилетие публикува разнородни и кратки проучвания по отделни въпроси (за детските играчки в Античността, и за колекциите на музея от лампи и фибули).[67]

Мара Лещова-Трънка (1.11.1895 – 1956)[68] е родена в Ловеч в семейството на учители. Двамата й братя, финансист и инженер, са видни общественици, публицисти и литератори.

Мара завършва Видинската девическа гимназия. Учи в Гренобълския университет, но прекъсва следването заради избухването на Балканската война. След като завършва естествена история в Софийския университет (1916), се омъжва за юриста Константин-Карл Трънка (1895 – 1963), частен секретар на министър-председателя Стамболийски. През 1920 г. семейството заминава за Париж, където Трънка е назначен за дипломат в българската легация.[69]

След преврата през 1923 г., когато Трънка е уволнен и е застрашена прехраната на семейството, Лещова започва работа в Института по висши аграрни науки (Institut des Hautes Etudes agraires), а по-късно става научен сътрудник в Лабораторията по ботаника към Факултета по естествени науки (Faculté des Sciences de Paris) в Сорбоната. Там под ръководството проф. П. Данжар разработва докторат върху нов род паразитна торбеста гъба, засягаща пеперудоцветните растения. Самата дисертация (1931)[70] е посрещната с положителни отзиви и е наградена от Академичния съвет на Сорбоната и Френската академия. За изследването на нов вид бактерии Лещова получава годишна субсидия от Института по аграрни изследвания към Френското министерство на земеделието и стипендията „Анри Дойч" (1931 – 1932).[71] Предложена е за награждаване с френски орден.[72]

През годините, когато е част от френската наука, Лещова твори интензивно. Нейните трудове са на актуални теми, изследванията й – широко приложими в земеделието, публикациите й[73] – цитирани и днес. Затова не е учудващо, че когато семейството решава да се върне в България, ботаничката търси начин да продължи своята научна работа в Софийския университет. Но нейните запитвания дали може да бъде назначена за доцент по ботаника във Физико-математическия факултет срещат категоричния отказ на всички български специалисти. Независимо от близките си контакти със семейство Трънка, не я подкрепят нито проф. Ст. Петков, неин преподавател и консултант през годините, нито професорите А. Златаров, Ст. Консулов и П. Арнаудов.[74] След 1932 г. Лещова-Трънка прекъсва пътя си в науката, за да се посвети на обществена и литературна дейност.[75]

Заключение

„Износът" на елити не е изключение, а правило в областта на културата. По отношение университетите и науката този практика придобива широки размери след Първата световна война. В нея са включени естествено жените, вече получили достъп до Академията.

Участието на български учени в академични миграции, тяхната принадлежност към различни научни мрежи, специализациите и работата им в чуждестранни научни институции в Германия, Франция и Австрия в междувоенните десетилетия са широко проучени. Всеобщо е мнението, че тази мобилност допринася за развитието, престижа и включването на националната наука в световната. За съжаление аналогичният процес, мигрирането на жени учени от България в чуждестранни университети и институти, не е изследван задоволително. По мое мнение това се дължи както на обективната трудност да се издирят нужните източници, така и на все още съхранените предразсъдъци към женския научен труд и към представителите на „външната" наука. Настоящото проучване доказва, че подобно подценяване лишава историята на българската наука и историята на интелектуалните елити от интересен дял.

Професионалната кариера на българките, работили в чуждестранни академични институции през 10 – 50-те години на XX в., представлява до известна степен контрапункт на реализацията на жените учени в България. Тук се забелязват по-ранни назначения (основно през 20-те години), възможност за хабилитиране (дори до професура през 1930 г.), безпрепятствено включване в научни мрежи, признание сред академичната общност (награждаване, премиране, цитиране). Разбира се, тези кариери не са лишени от обичайните трудности на „стъкления таван", но са съпоставими с тези на български учени мъже в същия период в Европа и САЩ, примерно – на Георги Наджаков като сътрудник на П. Ланжвен в Париж, на Рашко Зайков като асистент на А. Айнщайн в Берлин, на Методий Попов като асистент и частен хоноруван доцент в Мюнхенския университет, на Радослав А. Цанов като професор по философия в Тексаския университет, на С. Ненов и В. К. Сугарев като лектори съответно в Тексаския и Сиракюзкия университет и др.[76]

Българките с академична кариера в чужбина са добра илюстрация за „отсъствието" на женските интелектуални елити от колективната памет. Имената и съчиненията на Сечанова, Димчевски, Шишманова-Стефанова и Лещова-Трънка са „на малцина познати в своето отечество": не говорят нищо дори на специалистите филолози, психолози и биолози, още по-малко на историците на науката и широката публика. Това се отнася частично за Карамихайлова, която е обект на немалко проучвания през последните години и понастоящем, и за Бръчкова, включена с подбрани заглавия в библиография на българската археология и цитирана в родната историография с най-ранните си публикации. [77]

Една от характерните трансформации на колективната памет е „маргинализирането" на онези учени, които не работят в страната и чиито научни дирения и резулатати не са „видими". Това важи дори за такива, отдавна станали част от т.нар. елити с репутация, т.е. признатите от научната общност с награди, включване в енциклопедични издания и пр. Биографиите и трудовете на портретираните жени учени потвърждават това: те са много по-известни за световната наука, отколкото за българската.[78]

БЕЛЕЖКИ:

[1] Сред многобройните публикации вж.: **Anderson, B.S. and J. P. Zinsser.** *A History of Their Own*. vol. 2.New York, Oxford, 2000, 185-216; **Watts, R.** *Women in Science. A Social and Cultural History*. London, New York, 2007.

[2] За достъпа на българските жени до родните академични институции и за опитите им да се сдобият с академична власт вж.: **Назърска, Ж.** Достъпът на жените до българската университетска наука, 1918-1944. – *ИПр.*, 5-6, (2005), 116-147**;** Жените и академичната власт: по примера на българските висши училища (20-50-те год. на XX в.). – *ИПр.*, 5-6, (2010), 110-136.

[3] За мястото на протестантските (американски) образователни институции в българското общество има до момента значителна по обем историография. Тук могат само да се отбележат основни автори

като У. Хол, Ф. Бляк, Хр. Христов, А. Пантев, Ив. Илчев, Т. Несторова, Г. Генов, Ал. Величков, Б. Елингтън, Р. Генов, П. Петков и др. По-важните съчинения ще бъдат цитирани тук.

[4] В САЩ се подписва като: Lenbina/Leubina/Loubina/Liubina/Leonie-Jeanne Setchanove; L.J. Setchanove.

[5] В американските източници датата на раждане е 1891, но в университетското досие на Сечанова в Женева навсякъде се сочи 1880 г. Вж. **Веселинов, Д.** *Българските студенти на Фердинанд Сосюр*. София, 259-293.

[6] **Хол, У. У.** *Пуритани на Балканите*. София, 2008, 211.

[7] За американските училища в Самоков вж.: **Илчев, Ив., П. Митев**. *Докосвания до Америка, XIX-началото на XX век*. София, 2003, 369 сл.

[8] *Проблясък* (Самоков), 1, (1911), 7; **Куличев, Хр., съст.** *Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. София, 135.*

[9] *Проблясък* (Самоков), 1, (1911), 13, 16; 1-2, (1913), 28.

[10] **Илчев, Ив., П. Митев.** Цит.съч., 434; **Веселинов, Д.** Цит. съч.

[11] *Проблясък* (Самоков), 1, (1911), 13, 16; 1, (1912), 13; 1-2, (1913), 28; – *Годишник на Варненската девическа гимназия*. Варна, 1912.

[12] **Хилис, Н.** *Право живение като изящно изкуство*. Прев. Л. И. С-ва. Пловдив, 1905; **Сечанова, Л. И.** Впечатления от азила Ремисмюле и околността. Посещение на швейцарски приют. – *Христианский свят* (Свищов), 11, 1.11.1911, 5-8.

[13] **Сечанов, Л.** Една бележита българка в Америка почина. - *Литературен глас*, № 314, 6.05.1936.

[14] **Проблясък** (Самоков), 1-2, (1915), 32.

[15] **Elliott, Ch.** *Whittier College: the First Century on the Poet Campus. APictorial Remembrance*. Legends Press, 115; **Cooper, Ch. W.** *Whittier: Independent College in California*. – Ward Ritchie Press, 1967, 127.

[16] *Jean-Baptiste Niccolini et l'influence étrangère dans son oeuvre dramatique* [Texte imprimé]. Thèse d'université. Paris: H. d'Arthez, 1923.

[17] *The Missionary Herald*, 120, (1924), p. 124.

[18] *Five French Comedies*. New York : Allyn & Bacon, 1925.

[19] **Сечанов, Л.** Една бележита...

[20] *Abelard and Heloise*. APlay in 3 Acts. New York, 1929.

[21] Les Influences étrangères sur l'œuvre dramatique de Jean-Baptiste Niccolini. - *Mélanges de philologie, d'histoire et de littérature offerts à Henri Hauvette*. Slatkine Reprints, 1934, 171-172; **Сечанов, Л.** Една бележита...

[22] *Cumberland Evening Times*, 23.01.1936, 8.

[23] В САЩ се подписва като: Esther Maltbie Dimchevsky/ Esther Manola Dimchevsky/ E. M. Dimchevsky. Носи името на Естър Т. Молтби (1836 – 1917), дългогодишна мисионерка, директорка на Самоковското училище (1870 – 1908) и наставница на майка й. Тя става кръстница на нея и сестра й Маргарита (Маргарет).

[24] За рода й вж.: **Карапетков, П.** *Славеино – родовете*. София, 2006, 119-121. От него: **Димчевски, М. Д.** Възпитанието на жената. Сказка. – *Демократически преглед*, 1907, 121-133.

[25] *Проблясък* (Самоков), 1, (1911), 7; 1-2, (1913), 28, 30; Вж. Също: **Младенова, М.** „Искам да работя за България": Маргарита Димчевска в контекста на българското библиотекознание. – *Трудове на ВТУ, Стопански факултет, Катедра „Библиотекознание и масови комуникации"*, 2, (2010), 203-204.

[26] За нейната кариера вж. *Българска книга. Енциклопедия.* София, Москва, 2004, 147; **Герова, А.** *Библиотекознанието в България от Освобождението до средата на 40-те години на XX век. История, теория, практика*. София, 2007, 152-155, 175-176, с. 198; Проф. Иван Д. Шишманов и първите български библиотековедки д-р Мара Тодорова и Маргарита Димчевска. – *България в културното многообразие на Европа*. София, 2009, 142-147; Маргарита Димчевска и проблемите на библиотечната архитектура. - *Трудове на СВУБИТ*, 8, (2010), 51-68; „Искам да работя за България". 199-245.

[27] *Проблясък* (Самоков), 1, (1911), с. 11.

[28] *БИА-НБКМ,* ф. 781, оп. 1, а.е. 2, л. 2-3; **Илчев, И., П. Митев.** Цит. съч., с. 430.

[29] *Проблясък* (Самоков), 2, (1912), с. 17.

[30] YWCA е религиозна организация на младите конгрешанки, създадена в САЩ през 1858 г. Тя е първата, настояваща за въвеждане на здравно и сексуално образование, осемчасов работен ден, забрана на нощния труд и право на професионално сдружаване. В България има отначало два нейни клона, основани през 1925 г. – Женското младежко християнско дружество и Женската секция на Младежкото християнско дружество. Те се сливат през 1926 г. В ЖМХД участват главно възпитанички на протестантските колежи в Цариград и Самоков. Вж.: *БИА-НБКМ*, ф. 781, а.е. 2, л. 63-86.

[31] *The Minnesota Daily*, 22.10.1921; 26.01.1922; 16.05.1922; 22.10.1922.

[32] *National Convention of the Young Women's Christian Associations of the United States of America*, 7-9, (1932), 136.

[33] Psychiatric Liaison Department at the University of Colorado School of Medicine and Hospitals.

[34] Women to Hear Dimchevsky Speak. [Esther Dimchevsky Will Speak to Student Leaders.] - *College Eye,* 4, 29, (4.05.1951), 1.

[35] The Social Content of Work with Crippled Children. - *Mental Hygiene*, 23, (1939), 421-431; Counseling in Emotional Problems.- *Mental Hygiene*, 32, 4, (1948), 549-559; *Review of Diagnosis and Process in Family Counseling.* Edited by M. Robert Gomberg and Frances T. Levinson. – New York, 1951.

[36] Тя се подписва като: Irene Chichmanoff/ Irene*Shishmanoff/* Irina V. Shishmanova/ Irene Stephanoff.

[37] **Карапетков, П.** Цит. съч., 329-331. В. Ив. Шишманов учителства в Асеновград, Пловдив, Славейно, Устово и Момчиловци.

[38] *Проблясък* (Самоков), 1, (1911), с. 11.

[39] *Étude critique sur les femmes poètes en France au XIXe siècle.These Phil.* Berne: Scheitlin, Spring & Cie, 1910. 178 p.

[40] **Лонгфелоу, Х. У.** *Евангелина. Акадиянски разказ*. София, 1905.

[41] Les romans philosophiques d'Anatole France: étude littéraire. Sofia, 1911; *Du* poète et de la poésie. Genève: Soldini, 1912.

[42] **Конева, Р.** *Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните, 1912-1918*. София, 1995, с. 106.

[43] *Софийски общински вестник*, 8, (1915), 9.; 10, 10; 3, (1916), 6.

[44] Благотворителните институти в странство. - *Софийски общински вестник*, 5, 23. 07. 1916, 7-8; 6, 29.07.1916, 8-9; 8, 12.08.1916, 6-8; Развоят на благотворителното дело в Хамбург, като предшественик на Елберфелдовата система в Германия. - Пак там, 45, 28.04.1917, 5-8; Благотворителните институти в Германия през време на войната. - Пак там, 47, 12.05.1917, 5-7; Отечественият дълг на германката. - Пак там, 52, 16.06.1917, 2-3; Клонове на незастъпената благотворителност в столицата. - Пак там, 11, 1.09.1917, 3-7. Благодаря на доц. д-р Кристина Попова (ЮЗУ) за отзивчивостта й да ме консултира относно кариерата на Шишманова в сферата на социалната работа през 1915 – 1917 г. и за любезно предоставената информация.

[45] *Софийски общински вестник*, 14, (1915), 10-11; 15, 4-8; **Николова, В.** Софийският общински съвет между два кабинета, 1911-1915. - *ИДА*, 76, (2000), 28; **Николова, В., Р. Стоянова.** *Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществени грижи в България (1878-1939).* София, 2009, с. 104, с. 106.

[46] **Стоянова, Р., В. Николова.** Благотворителност и дарителство в България (1878-1944) – състрадание и вяра в бъдещето. - *Сп. БАН,* 6, (2000), 14.

[47] **Brigs, T.** *Twenty Years of Greenwich House.* Ph.D. Thesis. Un. of Toledo, 2008, 281. Джейн Адамс – американска общественичка, положила началото на социалната етика и на редица институции в Чикаго, целящи да улеснят живота на социално слаби хора.

[48] **Petkov, P.M.** The United States and Bulgaria in World War I. - *East European Monographs*, 306, (1991), p. 249.

[49] **Brigs, T**. Op. cit.; New Orleans States (Louisiana), 2.09.1921.

[50] *Columbia University. Catalogue* 1922/1923, 77; Times Picayune (Louisiana), 4.02.1922. Българският в. „Женски глас" (№ 11, 1.03.1922) помества невярната информация, че е станала професорка по българска история и култура, въпреки че се позовава на кореспонденция на Evening Mail и на българския емигрантски в. „Народен глас". Тази „мистификация" е мултиплицирана от Кр. Даскалова. Вж.: **Daskalova, Kr.** The Politics of a Discipline: Women Historians in Twentieth Century Bulgaria. - *Storia della Storiografia*, 46, (2004), p. 177.

[51] **New York Times**, 28.08.1921.За Стефан Стефанов (1881– неизв.) вж. *Hugo Rimanns Musik Lexikon*. B.2. Berlin, 1929; **Wier, Al.** *The Macmillan Encyclopedia of Music and Musicians.* New York, 1938, 1786; *Композитори от България в чужбина.* София, 2006, p. 170.

[52] **Shishmanow, Irene V.** *The Philosophical Novels of Anatole France.A Literary Study.* New York: Pandick Press, 1926, p. 31.

[53] Карамихайлова е физичка, завършила с докторат Виенския университет (1922), научен сътрудник в Радиевия институт във Виена (1922 – 1935), специализирала в Лабораторията на Ръдърфорд в Кеймбридж и преподавала в тамошния Гъртън колидж (1935 – 1938). Тя става първата жена, хабилитирала се като редовна доцентка в Софийския университет (1939). За нея вж. по-сериозни публикации: Tsoneva-Mathewson, Sn., M. F. Rayner-Canham, G. W. Rayner-Canham**.** Elizaveta Karamihailova: Bulgarian Pioneer of Radioactivity. - **Rayner-Canham, M. F.and G. W. Rayner-Canham,** eds. *A Devotion to Their Science. Pioneer Women of Radioactivity.* Montreal, 1997, 205-208; **Rentetzi, M.** *Trafficking Materials and Gendered Experimental Practices: Radium Research in Early Twentieth Century Vienna.* (e-book). Columbia University Press, 2007, 43, 89-90.

[54] Има немалко примери за такива специализации, включили българките в международни научни мрежи: д-р Ана Колушева специализира рентгенография във Висшия технически университет в Берлин (1934-1935); д-р Вера Параскова – психохимия със стипендия на Международната федерация на университетските жени в Цюрихския университет (1937) и др.

[55] В Германия и Италия се подписва като: Maria G. Bratschkova/ Brickoff/ Britschkoff.

[56] *НА-БАН*, ф. 11 к, оп. 5, а.е. 351, л. 1-3.

[57] Пак там, л. 25-27.

[58] Научни публикации: Антични находки от Гюешево. - *ИБАД*, (1919-1920), 138; Nikopolis ad Istrum. -*Годишник на Народния музей*, (1920), 71-78; Nikopolis ad Istrum (Nikup). - *Годишник на Народния археологически музей - Пловдив*, (1921), 71-74; Месемврия и старата й уредба според епиграфския материал. - *Известия на Историческото дружество*, 5, (1922), 11-15; Neue Inschriften aus Nicopolis ad Istrum. - *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Institut. Athenische Abteilung*, (1923), 93-118.

[59] *НА-БАН*, ф. 56 к, оп. 1, а.е. 207, л. 1; *ЦДА*, ф. 1643 к, оп. 1, а.е. 24.

[60] *Über Freiheitserteilungen an die Griechen durch auswärtige Machthaber*. Diss. Berlin, 1926, 77 p.; НА-БАН, ф. 11 к, оп. 5, а.е. 351, л. 12.

[61] Пак там, л. 17-20.

[62] Afrodite nella anchiglia. - *Bolletino d'arte*, 2, (1929-1930), 563-569; De Muschel in der antiken Kunst. - *Известия на Българския археологически институт*, 12, (1938), 1-132. (самостоятелно издание. – София: АИМ, 1950, 131 с.).

[63] **Grabar, A.** - *Seminarium Kondakovianum*, 1940, 276-277; **Picard, Ch.** - *Revue archeologique*, 2, (1939), 79-81.

[64] ЦДА, ф. 1643к, оп. 1, а.е. 24, л. 1-3, 5гр.,7,9,11; а.е. 38, л. 1-2.

[65] Пак там, а.е. 24, л.9.

[66] За тези процеси вж.: **Назърска, Ж.** Музеят като сцена, музеят като арена. Биографични щрихи към преустройството на българските музеи (средата на 40-те – средата на 50-те години). - *Трудове на СВУБИТ*, 5, (2006), 453-463.

[67] Une question d'architecture antique. - Сб. *Г. И. Кацаров.* София, 1955, 261-269; Детските играчки в древността. - *Археология*, 1, (1960), 57-59; Няколко неиздадени лапми от Софийския музей. (резюме – Einige unferoffentlichte Lampen aus dem Museum in Sofia). - *Studia In Memoriam Karel Skorpil.* София, 1961, 351-354; Няколко неиздадени фибули от Археологическия музей в София. - *Археология*, 2, (1963), 71-74; За откритата край Рим мумия. - *Музеи и паметници на културата*, 3, (1964), 42; Едиктът на Александър Македонски от 324 г. - *ИБИД*, 26, (1968), 19-26.

[68] Научните си публикации във Франция подписва като: Mara Lechtova-Trnka.

[69] *ЦДА*, ф. 970 к, оп.1, а.е. 2, л. 1.

[70] *Etude sur les bactéries des l'egumineuses et observations sur quelques champignons parasites des nodosités*. Thèse. Paris, 1931. 200 p.

[71] *ЦДА,* ф. 1331 к, оп. 1, а.е. 322, л. 1-1 гр.; ф. 970 к, оп. 1, а.е. 59, л. 2-3; а.е. 60, л. 2.

[72] Пак там, ф. 970 к, оп. 1, а.е. 11, л. 16 гр., 22-23.

[73] **Etude sur les bacteries des l'egumineuses et observations sur quelques champignons parasites des nodosites. -** *L'Botaniste*, **23, (1931);** Sur la présence d'un Ascomycète dans un tubercule d'Astragalus alopecuroïdes L. - *Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences*, p. 192, 1931.

[74] За неуспешния й опит да се кандидатира за доцент в СУ вж.: **Назърска, Ж.** Достъпът…

[75] За по-нататъшната й съдба вж.: **Назърска, Ж.** Мара Лещова-Трънка – в „търсене на родното" между Париж и София. - *Кирилицата в духовността на европейската информационна цивилизация*. София, 2008, 738-751.

[76] За последните трима вж.: **Veličkov, Al.** Some Bulgarian-American Cultural Societies and Organizations between Two World Wars. - *Bulgarian Historical Review*, 1, (1994), p. 92, p. 99.

[77] **Георгиева, С., В. Велков.** *Библиография на българската археология, 1879-1966*. 2. изд. София, 1974.

[78] Например биографията на Бръчкова е включена в престижен енциклопедичен наръчник за праисторията и ранната история на Европа: *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas: Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter und wissenschaftlicher Institutionen*. B.1. Stuttgart, 1966, 156. Нейните и статиите на Лещова-Трънка и Димчевски са често използвани от съвременните учени.

ACADEMIC AND SCIENTIFIC CAREER OF THE BULGARIAN WOMAN ABROAD

(1919-1944)

Jorjeta Nazarska

Abstract

The paper presents new facts for the academic migrations and scientific career abroad of Bulgarian women during the interwar period. The work of L.J. Setchanove, E.M. Dimchevsky, I.V. Shishmanoff-Stephanoff in the U.S., of Maria Britschkoff in Italy, and of Mara Lechtova -Trnka in France is a good example to research: 1. academic career opportunities for Bulgarian women in local and foreign universities and research institutions in the 1910-1940s, 2. place of Bulgarian women scientists in the domestic collective memory. The study is based on historical analysis of archival documents, press materials (Bulgarian and American), official publications and artworks.

ПРОСВЕТНА И КУЛТУРНА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ВЛАСТ ВЪВ ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Станислава Славчева

България получава възможност да поеме защитата и управлението на източния дял на Вардарска Македония и на част от Беломорието в края на април 1941 г. Еуфорията от националното обединение е огромна и сякаш остава в сянка фактът, че тези области не обхващат изцяло земите, към които България има справедливи претенции, и че са й дадени само за “временно администриране”. Тези обстоятелства не оказват влияние върху българската политика там и през целия период на управление на Царство България се следва принципът на пълно административно, културно и икономическо интегриране към българската държава. Народното събрание приема редица закони, с които облекчава процедурите по изграждане на новите стопански, социални, културни и просветни институции и отпускането на нужните финанси. Предприети са конкретни мероприятия, които адаптират заварената система към обществено-политическия живот в „старите предели”. Средствата, отделяни за постигане на това, са от извънредни бюджетни кредити, натоварващи населението на цялата страна, но всичко се прави в името на националното обединение.

Начални стъпки в просветно отношение са направени още от БЦАК за Македония. В края на април 1941 г. към него е образуван учителски комитет, в който влизат основните и гимназиални учители от присъединената към България територия на Вардарска Македония. Неговата основна цел е да организира учителското дело в „новоосвободените” земи.

Комитетът на българските учители към БЦАК влиза във връзка с българската държавна власт във Вардарска Македония веднага след установяването й там. Първото им общо действие е свързано с преглед на състоянието на просветното дело – членовете на комитета, начело с Георги Киселинов, са натоварени от Скопската областна дирекция да приведат в известност всички просветни институции в Скопие – училища, читалища и др., като вземат мерки да запазят техните сгради, покъщнина, сбирки, библиотеки, т.е. всичко, което е нужно за успешното им бъдещо функциониране[1]. Същото е извършено в цяла Вардарска Македония. Направени са инвентарни описи на всичко по-ценно от училищните имоти и се изисква от всички бивши директори и главни учители, библиотекари и т.н. да предадат вещи, архиви и др., ако са в тях. Изготвени са списъци на всички гимназиални и основни учители, които са изпратени в учителския комитет в Скопие, а от него – на Министерството на народното просвещение и на официалните власти в Скопие[2]. При пристигането на новоназначените от българската държавна власт просветни чиновници и учители в Скопие, в края на май и началото на юни 1941 г., учителският комитет им предава институциите в състояние, подходящо за нормалната им работа.

След предаването на Вардарска Македония за временно администриране на българската държава, нейната територия е разделена на две териториално-административни единици – Скопска и Битолска област, съответно са образувани и две учебни области, съвпадащи напълно с административното деление: Скопска учебна област и Битолска учебна област. Скопска учебна област обхваща единадесет учебни околии, които покриват осемнадесет административни околии. За областни училищни инспектори са назначени, с царски указ от 18 май 1941 г., съответно Христо Зографов – на Скопска учебна област, и Коста Църнушанов – на Битолска учебна област[3]. Във всяка учебна околия е назначен околийски инспектор[4], всички командировани от „старите земи”, с административен и педагогически опит.

Още с пристигането си във Вардарска Македония областните инспектори свикват инспекторски съвети, на които е обсъдено завареното положение на просветното дело и са обособени основните цели, които трябва да бъдат постигнати в най-кратки срокове, и начините, по които това ще стане. От първостепенна важност е уреждането на положението на заварените на югославска служба българи учители. В тази връзка просветните комитети, заедно с училищните инспектори изготвят списъци на всички, числящи се на заплата в бивша Югославия до 6 април 1941 г. Те са назначени от 1 май до 15 септември 1941 г. Повечето от тях не разполагат с никакви средства и с този акт държавата осигурява реално съществуването им. Освен това Народното събрание прибавя към основната им заплата и временно увеличение, съгласно Закона за бюджета на държавата за 1941 г.[5] Само за заплати на учителите във Вардарска Македония за около пет месеца държавата изразходва сумата от 7 300 000 лв.[6]

В началото липсват учебници. Основно се преподава български език, българска граматика и ролята на помагала се изпълнява от български вестници, предимно в. „Зора”. На някои места децата носят от вкъщи стари книги, укривани на най-различни места от сръбския режим, които са изпокъсани от употреба. Оказва се, че много от децата са научили от своите родители стихотворения от Иван Вазов, Христо Ботев и други български възрожденци[7]. Всички ученици са изключително прилежни и дисциплинирани.

Преподавателите войници започват в началото с интензивен курс по български език, българска история и география[8]. Резултатите са отлични – само за около месец и половина децата научават много добре книжовна норма, за която допреди два месеца не са чували, и език, който е бил забранен да се говори. Такива курсове има открити, освен в Скопие, в Битоля, Куманово, Кавадарци, Прилеп, Велес и др.[9]

За да се приравни образованието в „новите” земи с това в „старите” и за да бъдат включени бързо в българската образователна система, за местните учители от новите области е организиран (от Министерството на народното просвещение) 45-дневен опреснителен курс в София. На него се преподават основните правила в книжовния български език и литература, отечествена история и география, читалищно и кооперативно дело, пеене, а също така курсистите се запознават и с основните постановки на просветното законодателство в България и с образователната система като цяло.

Изравняването на учениците от Вардарска Македония с останалите от страната окончателно е уредено с две окръжни на МНП от август 1941 г. С тях се признават правата на учениците от различните класове, като те се приравняват към съответните класове от училищата в „старите предели”.

Ограмотяването по български език, българска история и българска география е особено наложително за чиновниците (включително учители и свещеници) от бивша Югославия – много от тях продължават да изпълняват функциите си и при новата власт. За тях са организирани курсове по изброените предмети. Целта е да се наложи официалният български правопис и курсистите да се запознаят или да си припомнят за забранените от сръбската власт букви, използвани в българския език. На курсовете се записват доброволно обикновени граждани на различна възраст и с различно занимание, желаещи да попълнят празнините в образованието си. За кратко време курсистите се увеличават многократно и нуждата от преподаватели нараства – отзовават се командирите на полковете, командировани в различните градове, които освобождават всички войници-учители от военната им служба. В курсовете се включват много местни преподаватели, които служат безвъзмездно[10]. Завършилите гимназиално образование във Вардарска Македония през 1941 г. са около двеста души. За тях са изпратени от България учебници по българска история и география.

Предпоставките за успешно започване на учебната 1941/1942 г. са налице, но затрудненията са повече. Почти невъзможно е да се установи броят на децата, които трябва да започнат училище (неконтролирано движение на населението, неангажираността на сръбските власти – има околии, където едва около 30% от децата, подлежащи на обучение, са започнали основно училище при предишния режим, и т. н.), училищните сгради са недостатъчно. Като цяло броят на учениците във Вардарска Македония по време на българското ѝ администриране се увеличава постоянно. През учебната 1941/1942 г. започват 95 579 ученици, от които – 78 936 деца в първо отделение, 12 319 – прогимназия, 3157 – гимназия, 734 – училище с практическа насоченост, и 433 – в средните училища – това са около 90% от подлежащите на обучение деца.[11]

С цел да се насърчи образованието във Вардарска Македония, българското правителство през 1941 г. отпуска извънредно за стипендии 2 млн. лв. Лично проф. Богдан Филов изготвя проект за редовната 1941/1942 г. да се отпуснат стипендии на стойност 6 млн. лв. Успоредно с това съществуват фондове за даровити деца и бедни ученици. Училищата в Битолска област са посещавани ежедневно, въпреки големите затруднения, от ученици от районите на Егейска Македония, които не са включени в българската държава. Една част от тях всеки ден са превозвани със специален влак до Битоля и обратно, със съгласието на германското командване в областта, други се справят сами.[12] През учебната 1942/1943 г. броят на учениците в Скопска област се увеличава с 12%, които са основно деца на бежанци от италианската окупационна зона в Западна Македония.

Големият брой ученици налага увеличаване на училищата. Българската администрация наследява от кралска Югославия 462 училища, от които едва 157 са с повече от две класни стаи, 230 имат по две класни стаи и 106 са с по една класна стая[13]. През 1941 г., от началото на българското управление във Вардарска Македония, са открити 889 училища – 581 в Скопска област и 308 в Битолска област[14]. От тях 517 са първоначални, 354 – прогимназии, 11 – пълни гимназии (една смесена, две мъжки и една женска в Скопие, по една смесена в Битоля, Охрид, Велес, Куманово, Прилеп, Струмица и Щип) и 7 – непълни гимназии – гимназиални клонове (в Берово, Гевгели, Кавадарци, Кочани, Кратово, Радовиш и Ресен)[15]. За нуждите на стопанството още през „първата" за българската власт учебна година са отворени 15 земеделски и 3 практически училища. Успоредно с това за всички желаещи са създадени голям брой краткотрайни и дълготрайни курсове по земеделие. Средно земеделско училище отваря врати в Битоля и приема първите си ученици на 15 септември 1942 г. В Охрид през 1941 г. започва учебни занятия Държавно училище за народни занаяти, което има за цел да продължи традициите на Българската охридска школа от миналото.[16] Освен това са открити френски училища в Скопие и Битоля, немско училище в Скопие, италиански курс в Битоля и т.н.[17] През учебната 1941/1942 г. са отворени класически отдели в гимназиите в Скопие, Щип, Битоля, Велес, Охрид и Прилеп. Създадени са две търговски гимназии – в Скопие и Битоля. Същата учебна година започва дейността си и Музикално училище в Скопие, което през учебната 1943/1944 г. със Заповед на министъра на народното просвещение става Музикална гимназия, със срок на обучение от пет години.[18] През есента на 1941 г. в Скопие е открито Държавно училище за медицински сестри. На 1 януари 1942 г., пак в Скопие, отваря врати Държавно полицейско училище, което набира своите възпитаници единствено сред местните жители[19].

Броят им пак е недостатъчен, много от желанията на хората от различни населени места за откриване на нови училища не са удовлетворени, поради липса на помещения, малко учители, недостатъчно финанси и т.н. Въпреки това ясно се вижда стремежът на българската власт за бързо ликвидиране на неграмотността на населението в новите територии – открити са училища там, където никога (от турско време) не е имало. В някои села, където държавата не отпуска веднага средства за училище, населението се самооблага и сами откриват такова и организират по-нататъшната му дейност. В противоречие със скопската историография – за дискриминация на малцинствата във Вардарска Македония от страна на българската власт в просветно отношение[20] – е откриването от съответните вероизповедни общини на свои училища. Пример е турското малцинство – направени са опити за откриване на турски училища в Битоля, Ресен, Охрид и др., но учебната 1941/1942 г. започва само това в Охрид. Всички народности имат пълни права децата им да посещават откритите от българските власти основни училища, гимназии и професионални училища, и както показват документите – те се възползват напълно от това.[21]

Към повечето училища във Вардарска Македония българските власти изграждат безплатни столове и пансиони. До есента на 1942 г. са създадени около петстотин стола и в тях се хранят повече от двадесет хиляди деца. По тази инициатива до февруари 1942 г. държавата похарчва 44 500 000 лв.[22]

Проблемът с малкия брой на учителите е най-сериозен. Общо през 1941 г. във Вардарска Македония живеят и работят 529 учители от български произход. От тях веднага са назначени 427 души – 305 в първоначалните училища, 46 – в прогимназиите и 76 – в гимназиите. 102 са изпратени за една година в „старите” предели. Заварените учители не са много, но за тях се полагат специални грижи – от началото на май 1941 г. са организирани опреснителни курсове по литературен български език.

Помощта на държавата не приключва с това – Министерството на народното просвещение изпраща във Вардарска Македония комисии, чиято задача е да установят къде и колко учители са нужни, и съответно българската власт да ги осигури. За да се попълни бройката, от България са изпратени учители. Една част от тях са от Пиринска Македония.[23]

Друга задача на изпратените от просветното министерство комисии е да установят състоянието на сградите, които се използват за училища и училищните помагала, кои са най-належащите поправки и средствата, които са необходими за извършването им. Повечето от училищните сгради са в окаяно състояние – някои са построени в края на XIX в. и за тях не са полагани никакви грижи. Поради това, да се подпомогнат общините в усилията им за нормализиране на условията за обучение се превръща в основна задача на българското правителство. От държавния бюджет са отклонени 380 000 лв. за довършване на 7 училищни сгради[24]. Има училищни сгради, които остават неремонтирани – някъде, заради бездействието на общинските управници, другаде поради факта, че в тях има разквартирувани войскови части – български или немски.

Освен редовните училища, за населението, получило образованието си до 1941 г., са открити вечерни курсове за изучаване на български литературен език. Освен чисто ограмотителния си характер, курсовете имат за задача да запознаят новите български граждани с българското законодателство и управление. С цел тези занимания да привлекат цялото население, в мнозинството си – живеещи на село и прехранващи се със селско стопанство, курсовете се организират всяка година от 15 ноември до 31 март и така не пречат на работата на хората[25]. Министерството на земеделието организира отделни курсове, специално за селското население, целящи просветното му и културно образоване.

Изложените данни, признавани от скопските историци[26], показват стремежа на българската власт да възстанови за изключително кратко време Вардарска Македония в просветно отношение. Въпреки трудностите, произтичащи от сложната ситуация – условия на война, българското правителство отделя огромни средства за заздравяване на образователната система и бързото й изравняване с тази в останалите територии на Царството. Броят на училищата се увеличава повече от два пъти в сравнение с предишното управление на кралска Югославия.

В края на юни 1941 г. Академичният съвет на Държавния университет „Св. Климент Охридски" в София посещава с „поклонническа мисия" Вардарска Македония, воден от ректора проф. Стефан Цанков. В обиколката влизат Скопие, Охрид, Битоля, Прилеп и др., и за всяко място определен професор изнася подготвена лекция и се подаряват книги, издания на Университета[27]. В Охрид има тържествено заседание на Съвета (съответстващо на статута на града като стара българска столица и голям културен център в миналото), на което проф. Иван Снегаров произнася академично слово за Св. Климент Охридски и значението на неговото дело.

По време на това посещение Академичният съвет обсъжда въпроса за откриване на университет във Вардарска Македония, със седалище в Скопие (като административен и стопански център на цялата територия)[28]. Тази идея се посреща много добре от местната общественост и е предложена на правителството. То също я одобрява, но до реализирането й минават още две години.

Окончателното решение за откриване на университет в Скопие е взето на 31 декември 1942 г., на 79-ото заседание на Министерския съвет. Откриването му трябва да стане през учебната 1943/1944 г. На 15 октомври 1943 г. е изпратена молба от ръководството до председателя на Комисията за наименованията при МНП, университетът да носи името на вече покойния български монарх, символично увековечен като обединител на нацията – цар Борис III[29]. На 7 декември 1943 г. служителите в Скопския университет са уведомени с писмо от министъра на народното просвещение, че с Протокол № 45 от 16 октомври 1943 г., публикуван в Държавен вестник, бр. 273 от 2 ноември 1943 г., му е дадено името „Цар Борис III Обединител"[30]. На 19 декември 1943 г., в присъствието на регента княз Кирил Преславски и министъра на народното просвещение, проф. Борис Йоцов, официално е открит Скопският университет „Цар Борис III Обединител".

Редовните занятия започват на 22 октомври 1943 г. Академичната година е открита със слово на ректора доц. Атанас Илиев, на тема „Народност и култура"[31]. Новият български университет има в началото един факултет – Историко-филологически. Специалностите са три – славянска филология, история и география. В утвърдените от Академичния съвет на Софийския университет „Св. Климент Охридски" (решенията се взимат там, защото Скопският университет все още няма Академичен съвет) „Условия за прием" е записано, че се приемат неограничен брой студенти, като тези, които са завършили реална гимназия, ако запишат история или славянска филология, трябва в течение на две години да представят диплома за класическо образование, а ако запишат география – в течение на две години да представят диплома за полукласическо образование[32]. Общо се записват 125 студенти. Редовният бюджет на Скопския университет възлиза на 6 420 000 лв.[33] В началото на летния семестър на 1944 г. към Университета са открити студентски стол и общежитие.[34]

Условията за прием, както и първите назначени преподаватели в Скопския университет, са обявени по Радио Скопие[35], впоследствие всички назначения и решения на Академичния съвет се обявяват както от Радио Скопие, така и от официоза „Целокупна България”.

В Скопския университет са назначени кадри на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. Един след друг там отиват: Александър Бурмов – катедра „Средна и нова история” в СУ, Христо Вакарелски – катедра „Българска история”, Велчо Велчев – „Българска литература”, Емил Георгиев – „Българска и славянска литература”, Христо Данов – катедра „Стара история и археология”, Димитър Крънджалов – „Българска история”, Никола Мавродинов[36] – „Средновековна и нова църковна българска архитектура”, Васил Маринов[37] – гимназиален учител в София, Игнат Пенков[38] – „География”, Цветан Тодоров – „Български език”, Георги Шоптраянов[39] – „Литература и история на романските народи”. Те организират съответно същите катедри и направления в Скопския университет.

Макар и да просъществува само два семестъра при българско управление, Скопският университет „Цар Борис III Обединител” се изявява и утвърждава като най-авторитетния просветен и културен център във Вардарска Македония.

Населението във Вардарска Македония е подложено в продължение на много години на културна денационализация. Паралелно с изграждането на първостепенните български държавни институции (административни, стопански, просветни и т. н.), основна грижа на правителството става подпомагане на пълноценното участие на македонските българи в общобългарския духовен живот.

Първа изява на новото духовно самочувствие на населението е честването на 24 май 1941 г. – Денят на българската култура и писменост, денят, в който всички българи изразяват признателността си към делото на солунските братя св. Кирил и св. Методий. Основно тежестта пада на Скопие – организирани са манифестации на ученици, културни дейци, членове на организация „Юнак” и т.н., не само от пределите на областта, но и от София и други места от „старите земи”. Проведени са серия литературни четения, които после продължават във Велес, Прилеп, Битоля и Охрид.[40] В чест на празника на двадесет и девет големи улици в Скопие са дадени имена на членове на царското семейство, на Мара Бунева, Борис Дрангов, на италианския крал Виктор-Емануил, на Мусолини, Хитлер и т.н.[41] Известният хор „Гусла” изнася първия си голям концерт в Скопие.[42] Открит е паметник на полк. Борис Дрангов.[43]

Събитие с голямо културно значение е гостуването на членовете на Македонския научен институт през септември 1942 г. Те са посрещани навсякъде с възторг. Особено вълнуващо е посещението на Охрид, където дейците на МНИ поднасят подарък на църквата „Св. Климент” – сребърен триптих (икона), изобразяващ престолните църкви във Велико Търново, Преслав и храм-паметника „Св. Александър Невски” в София.[44]

Още през ноември 1941 г. се откриват първите културни домове и народни университети във Вардарска Македония. Тяхната цел е да насърчават художествената самодейност на населението. Такива домове се създават в Скопие, Битоля, Прилеп, Кавадарци, Неготино, Куманово, Велес, Драчево, Щип, Струмица, Кочани и др. Активна културна дейност в областните градове Скопие и Битоля развиват т. нар. Домове на изкуството и печата.

Много от тези културни домове организират дейността си съвместно с възстановените читалища. По време на югославското управление във Вардарска Македония тези културни средища, характерни единствено за българските земи, са ликвидирани. Споменът за тях обаче остава, благодарение на хора, скрили и опазили много от печатите на старите читалища.[45] Голяма част от читалищните дейци са все още живи и се включват активно в организирането на дейността им. Това е започнато още от акционните комитети. Възстановяват се стари и се създават нови читалища.

Първото читалище в Скопие се създава на 28 май 1941 г. в присъствието на Стилиян Чилингиров, Добри Немиров и Елисавета Багряна[46]. Носи името "Отец Паисий", уставът му е типов (както в цяла България).

До края на 1941 г. читалища са основани в почти всяко населено място в Скопска и Битолска област.[47] Голяма част от тях носят имената на видни български революционери, исторически личности или на членовете на царското семейство. Създаването им продължава до края на българското управление във Вардарска Македония[48]. Към някои читалища се откриват театрални групи – такава е групата към читалище „П. К. Яворов" в Битоля[49]. При всички има народни университети, които уреждат сказки на добре подбрани лектори. Посещавани са масово. Основните теми са свързани с историческото минало на българския народ, поминъка на населението и т.н. Библиотеките им се попълват постоянно. На някои места (особено по селата) читалищата имат радиоапарати и вечер хората се събират там, за да слушат музика, новини, сказки и т.н.[50]

На 24 юни 1941 г. проф. Богдан Филов подписва официалната заповед за създаване на Скопския народен театър.[51] С Указ на цар Борис III[52] за директор е назначен един от най-изтъкнатите театрални дейци в България – Стоил Стоилов. Актьорите, започнали работа в Скопския театър, не са с местен произход[53]. Основната задача на Скопския народен театър е приобщаването на македонските българи към литературния български език, разкриването на народностните, гражданските и социалните добродетели на българина. Постановките, в повечето случаи са по творби на български класици или изтъкнати драматурзи като Кирил Христов, Петър Горянски, Иван Вазов, Стефан Савов, Емил Коралов, Йордан Йовков, Ст. Л. Костов, Димо Сяров, Цанко Церковски и др. Театърът представя и чужди автори – Ф. Ласло, Робер дьо Фльор, Франси дьо Кроасе, Марсел Паньол, Д. Н. Островски и др.[54]

През първия театрален сезон – 1941/1942 г., са изнесени общо 262 постановки, като средно броят на зрителите е около 408 души, т. е. общо са посетени от 106 801 човека. Сезонът е открит на 3 октомври 1941 г. със специално написания от писателя Кирил Христов тържествен „Пролог". Той запознава зрителите с великото дело на княз Борис I, с покръстването на българите и с делото на светите братя Кирил и Методий и на техните ученици за създаването на азбуката и нейното разпространение. Гражданите проявяват много голям интерес към представлението[55]. Извършен е тържествен водосвет от митрополит Софроний, заедно с архимандрит Стефан и още осем свещеници. Същата вечер се представя първата пиеса на сцената на Скопския народен театър – „Борислав" от Иван Вазов.[56]

В началото на април 1942 г. Скопският народен театър гостува в София, а съставът на Народния театър в София пристига в Скопие – представена е постановката „Боряна" дванадесет пъти и всеки път публиката е многобройна и е отбелязан голям успех. Освен това театърът изнася и двадесет и пет художествено-литературни вечери, посетени от 19 690 души, или общо 126 491 човека.[57] След приключването на сезона е организирано турне из Вардарска Македония. По този начин Скопският народен театър се превръща в културен фактор за цяла Македония. Най-силни се получават представленията в Охрид, където няма театрален салон и са изнесени на открито, в двора на гимназията[58].

Освен пиеси за възрастни, Скопският народен театър урежда няколко подходящи за деца. Те са поставяни не само в Скопие, но и безплатно са представени пред деца от различни селища по време на турнетата.[59]

Едновременно с културната си дейност Скопския театър извършва и просветна – подготвя нови кадри за театралното дело във Вардарска Македония. През февруари 1942 г. към театъра е открит курс за подготовка на актьори. Той е напълно безплатен, тримесечен и курсистите са приети след изпит.[60]

Театралният сезон 1942/1943 г. е не по-малко успешен от предишния. Поставяни са старите пиеси, но има включени и няколко нови[61]. През април 1943 г. е организирано ново разменено гостуване на Софийския и на Скопския народен театър – всички желаят това да се превърне в традиция. Гостуването на Скопския театър в София отново минава много успешно – актьорите се представят блестящо и публиката ги оценява по достойнство. Софийският народен театър от своя страна изнася в Скопие дванадесет представления, някои от тях са безплатни.[62]

На 27 декември 1942 г. в Скопие се състои конференция на директорите на народните театри в България[63]. На нея е решено да се създаде Пътуващ театър в Македония – традицията на турнетата се официализира.

Третият сезон на Скопския народен театър е много тревожен за актьори, режисьори и зрители. Това се дължи на усложнената за България политическа обстановка и бомбардировките над Скопие (24 януари 1944 г.). Това е причината за малкия брой изнесени представления – едва седем. Всъщност дейността на Скопския театър в този период се развива предимно в селищата в Скопска и Битолска област, в Скопие се ограничават с театрални вечери с рецитали. В средата на март 1944 г. актьорите изнасят традиционното си турне из Вардарска Македония. Трупата е разделена на две части, ситуирани в Скопие и Крива Паланка, и от тези изходни точки тръгват към различните населени места.

Театри, театрални групи и други самодейни състави към училища и читалища се създават в почти всяко по-голямо населено място във Вардарска Македония. Битолският общински театър е открит официално на 28 ноември 1943 г., с „Траурно утро”, посветено на три месеца от смъртта на цар Борис III, след това е представена драматичната поема „Безсмъртният цар” и е осветен от митрополит Филарет.[64] Той изнася до февруари 1944 г. шестдесет и пет представления, които са посетени от 20 848 зрители (и това е само за Битоля). В Охрид самодейна група с ръководител Възкресия Янкова съществува преди идването на българската власт и продължава дейността си и след това.

За трите сезона на Скопския народен театър на сцената му се сменят едни от най-добрите български актьори (общо 72 души), а в създаването на представленията участват много талантливи режисьори и сценаристи, не трябва да се подценява дейността и на сценичните работници – местни хора, с много ентусиазъм и работоспособност. В по-голямата си част изнесените представления са с подчертано народностен характер – театърът е един от лостовете на властта за изграждане на силно национално чувство и български дух. Без преувеличение може да се каже, че театралното дело във Вардарска Македония изиграва значителна роля в утвърждаването на българската духовна култура там.

Народният историко-етнографски музей, с отдели – етнографски, античен и средновековен, се създава в Скопие, като главен град на Вардарска Македония. Наследява имуществото на съществувалия в кралска Югославия исторически музей. Етнографската му експозиция се помещава в старата сграда на музея от сръбско време, която в периода 1941 – 1944 г. дели с администрацията на Българска народна банка и с Търговската камара.[65] Археологическата част се помещава в Стария град на Скопие, в сградата на Куршумли хан, която е със статут на културно-исторически паметник[66]. За директор е назначен изтъкнатия български етнограф Христо Вакарелски[67]. Подбира персонала на музея още преди да замине за Скопие. Това са Иван Венедиков, току що завършил Софийския университет, но с много добри препоръки от нумизмата Тодор Герасимов; пак с препоръка, но от Никола Мавродинов, е Стамен Михайлов, учил археология във Франция; от просветното министерство е изпратена Милка Сребренова, археолог[68]. Преди отиването на Христо Вакарелски в Скопския музей там вече работи една местна сътрудничка – Вера Димитриева, с препоръка от мобилизирания асистент на проф. Богдан Филов, Д. П. Димитров[69]. Малко по-късно към тях се присъединяват Димче Коцев – археолог изкуствовед от Охрид[70], Димче Тодоров – скулптор от Скопие, и художникът Асен Василиев, работил до този момент в Археологическия музей в София. Димче Коцев работи и проучва старини в Охрид, а Димче Тодоров изработва копия за музейната експозиция.[71]

Етнографската експозиция е открита официално на 26 май 1942 г. в присъствието на проф. Борис Йоцов, министър на народното просвещение[72].

Народният историко-етнографски музей в Скопие организира много и интензивна археологическа дейност във Вардарска Македония за краткия период, в който съществува. В Охрид Димче Коцов укрепва крепостната стена на средновековния град, прави разкопки на съборената Имарет джамия, под която открива през 1943 г. манастира „Св. Пантелеймон” с гроба на Св. Климент[73]. Иван Венедиков разкопава през септември 1942 г. надгробна могила при с. Раданя, Щипска околия, намираща се в нивата на дядо Марко Иванов (могилите са общо пет, но той успява да проучи само най-голямата). Открити са мъниста от кехлибар, жълто и черно стъкло, ценни бронзови предмети (два амулета, във вид на водна птица, с халка на гърба, една гривна, с краища със змийски глави, и дръжка на меч) от Халщатската култура[74]. След известно време, през лятото на 1943 г., на същото място попада на римска гробница от времето на император Антонин Пий[75]. Той продължава проучванията си в Щипско и открива древен надпис, свидетелстващ за построяването на порта в крепостната стена на римски град, който се оказва, че е древният град Баргала[76]. Заедно със Стамен Михайлов прави разкопки в с. Кучевище, Скопско, по течението на р. Брегалница, проучват римския град Стоби и римския град Скупи, откриват църква от IX – X в. до с. Козяк, Щипско[77]. В землището на с. Горенци Иван Венедиков открива съкровище – две златни маски, един бронзов съд и още няколко златни артефакта, вероятно от ранножелязната епоха[78].

Едно от добрите намерения на Христо Вакарелски е създаване на „Годишник на Народния музей в Скопие”, в който да се обнародват научни материали в областта на историята, етнографията и археологията във Вардарска Македония[79]. Икономическата стагнация, липсата на достатъчно хартия, лошата печатна база в Скопие забавят и осъществяването на това начинание, а впоследствие, с развитието на военните действия, то става невъзможно.

С наредба № 97 от 10 май 1943 г. на МВРНЗ е основан Природонаучният музей на гр. Скопие.[80] Той обединява отделните сдружения и членовете им в областта на природните науки, организирани след установяването на българската власт във Вардарска Македония. Непосредствено след създаването си започва да издава периодика, а към него е изградена и библиотека. Уредник на музея става д-р Кръстю Тулешков.[81]

Природонаучният музей на гр. Скопие наследява дейността и имотите на Зоологическия музей в Скопие. Д-р Кръстю Тулешков е натоварен със задачата да доразвие зоологическия музей в цялостен природонаучен музей, с няколко отдела:

минерало-петрографски, палеонтологичен, ботаничен и зоологичен.[82]

В периода от 1941 г. до официалното откриване на Природонаучния музей д-р Кръстю Тулешков се заема и със създаването на библиотека към него. Обръща се с молби към различни институции за дарение на подходяща литература. От военния интендант на Скопие иска книгите и научната периодика от библиотеката на съществуващото преди войната „Скопско научно дружество” – получава ги[83]. Междувременно изпраща съобщение до просветното министерство, че желае да издава „Гласник” и „Годишник”[84].

Благодарение на дейността на уредника д-р Тулешков и на другите служители Природонаучният музей на гр. Скопие се превръща в сериозна научна институция в рамките на цялата държава, въпреки малкото време, в което работи.

Народната библиотека в Скопие се създава със Заповед № 2234 от 14 август 1941 г. на министъра на народното просвещение проф. Богдан Филов. Тя разполага с над 200 000 тома книги, разпределени в два отдела – за български печатни произведения (с архивна, ръкописна и старопечатна сбирка) и за чужди печатни произведения[85]. Тя започва дейността си от 1 септември 1941 г. За директор на библиотеката е назначен Георги Шоптраянов[86]. Разполага с две общи читални и една за специални проучвания. В нейна основа се превръщат библиотеката на Скопското научно дружество, библиотеката на Скопския историко-филологически факултет, книги се взимат и от Градската библиотека в Скопие[87]. Освен книги, от фонда на Скопския историко-филологически факултет е взет целият инвентар на библиотеката му – те са предадени лично на директора на Народната библиотека от комисия, в която влиза и военно лице[88]. На Народната библиотека са предадени и актове на подарени имоти на бившия Философски факултет в Скопие, които тя сега да ползва, сред даренията има и парични суми.[89]

През 1942 г. е създаден “Детски отдел“, също и “Архивно отделение”, в което за кратко време се събират множество стари ръкописи и старопечатни книги[90]. Освен това навсякъде, в градове и села, възстановяват дейността си българските читалища, към които има библиотеки.

На Скопската народна библиотека са подарени много книги, вестници и научна литература. Още със създаването ѝ различните културни институти изпращат голям брой от притежаваните от тях книги, вестници и списания за образуването на библиотечен фонд[91]. В помощ на библиотеката се включва и държавата. Министърът на просвещението изпраща „Предписание” до всички български институции с молба за дарение на научна и художествена литература[92]. Българският археологически институт в София подарява на библиотеката, през септември 1941 г., всички излезли до момента Известия на БАИ, списания и книги с археологическа тематика[93]. Отзовават се и Българската земеделска и кооперативна банка, клон Скопие, и т.н. [94]

Нормалната работа на Народната библиотека не трае дълго. При бомбардировките над Скопие (януари 1944 г.) ценностите (основно старопечатни издания), притежавани там, са прибрани за съхранение в железни шкафове. Съответно тя престава да приема читатели. През юни 1944 г. значителна част от книгите са евакуирани в манастира „Св. Димитрий” във Велес.[95] За краткото време, в което съществува, тя успява да се утвърди като равноправна на останалите народни библиотеки в Царството – Софийската и Пловдивската.

Радио Скопие звучи за първи път на 27 януари 1941 г. в тогавашното Кралство Югославия. На 6 април 1941 г. немските войски атакуват кралска Югославия, българската армия влиза във Вардарска Македония на 19 април. По нареждане на радиоотдела на германската легация в София немски екип, ръководен от д-р Лане, възстановява радиостанцията и започва предавания на немски език. Няколко дни по-късно там е командирован български екип, който излъчва първото си предаване на 20 април 1941 г., навръх Великден.[96]

С известни варианти програмата продължава и в следващите години, като през 1942 – 1943 г. Българското радио в Скопие има екип от около двадесет души, който излъчва в ефир множество различни програми и народна музика. В предаванията на Радио Скопие най-силната част са тези за народното творчество, съветите за селското стопанство, детският радиочас, емисията „Труд и радост” и историческите предавания.[97] Станцията работи до напускането на българската администрация през август – септември 1944 г.

Важна страна от развитието на културния живот на българите във Вардарска Македония е издателската дейност, книгоразпространението и създаването на местен печат. Присъствието на германски войски, административното и просветното преустройство, икономическата стагнация на военните години не допринасят за бързо развитие на това направление.

До лятото на 1941 г. периодично се появяват вестникарски листове в един брой. Първият вестник, който започва да излиза в Скопие, е в. „Македония” – орган на Българския централен акционен комитет за Македония. Издава се веднъж седмично, но само в няколко броя – спрян е заедно със забраната на акционните комитети. От него научаваме за дейността на Комитета, за създаването на неговите местни клонове, за реакцията на населението[98]. Той е в пълна услуга на идеите, залегнали в основата на работата на БЦАК във Вардарска Македония.

Тъй като разпространението на друга преса във Вардарска Македония при влизането на българската армия и администрация е много трудно, в. „Македония” се появява много навреме, за да съобщи на населението за промяната в управлението. С нормализиране на ситуацията и административното уреждане на Скопска и Битолска област се оказва, че той вече не е нужен[99]. Проблемите на в. „Македония” с властта идват, когато БЦАК става излишен, особено след появата на в. „Целокупна България”.

В. „Целокупна България” излиза за първи път на 24 май 1941 г. в Скопие.[100] Той е официозът, първият български всекидневник във Вардарска Македония след присъединяването ѝ към България, издаван с протекцията на държавното ръководство. Отразява обществено-политическото, стопанското и културното развитие на Скопска и Битолска област. Негов директор става Никола Коларов[101]. Името му подсказва идеите, които пропагандира.

На 1 януари 1942 г. в Битоля започва да излиза в. „Пелистерско ехо” – вестник за живота и бита в Битолска област.[102]

В началото на 1943 г. в Скопие се появява списание „Македония” – художествено и научнопопулярно издание[103]. На страниците му намират място статии от преподавателите в Скопския университет. Разпространява се предимно в Скопска и Битолска област.

В периода 1941 – 1944 г. във Вардарска Македония се изпращат и почти всички популярни, научни и др. вестници и списания, излизащи в София – има абонаменти в Народната библиотека и библиотеките към останалите културни институции на Скопска и Битолска област.

През 1941 г. в България официално се обявява създаването на Дирекция на националната пропаганда, пряко подчинена на министър-председателя, предназначена да подпомага идейните и програмни цели на управлението и да направлява общественото мнение. Създаването ѝ е свързано с разширението на българската държава. В действителност за нейната дейност отговарят последователно министърът на вътрешните работи Петър Габровски, и след това министърът на правосъдието Константин Партов. В структурата й има специален отдел за радиопропаганда, изкуство и други културни прояви, трансформиран през 1942 г. в отдел за кино, театър и изкуство.

Всички институции, имащи отношение към дейността на Дирекцията, включително Отделението за висше образование и народна култура към МНП, са задължени да оказват съдействие на Дирекцията и да изпълняват нарежданията й. Съществуването й е прекратено на 9 септември 1944 г.

Нейните звена за печат, радио, с нагледна агитация и с подходящи средства скриват и премахват и най-малката нелоялност, недоволство или критика към правителствените действия[104]. Главен инспектор при Дирекцията за национална пропаганда за Македония и всички останали „новоосвободени” български земи става директорът на в. „Целокупна България” Никола Коларов[105]. Службата е локализирана в Скопие и започва официално дейността си на 15 април 1942 г[106]. Тя се заема да организира различни курсове за ограмотяване на населението в неговия бит – например безплатния домакински курс в Скопие, земеделски курсове в различни селища, курсове по национално възпитание и т.н.[107] Разпространява в. „Народен вестник”, орган на Дирекцията за национална пропаганда в Скопска и Битолска област, чрез околийските администрации[108]. Създава се пропагандно-цензурна машина в подкрепа на външната и вътрешната политика на правителството, много нужна за „новите” земи – задачата й е да популяризира и информира населението за българската национална кауза и начините и опитите на държавата за постигане на българския национален идеал.

Основната цел на българската власт в културно-просветното отношение, както и в останалите ресори, е изграждане на стройна система от институции, които да изравнят Скопска и Битолска област със „старите” предели. С цената на много средства за изключително кратко време българската власт успява да се справи с тази сложна задача.

БЕЛЕЖКИ

[1] *ЦДА*, ф. 177 к, оп. 3, а. е. 2162, л. 129; *Македония,* бр. 2 от 3 май 1941, с. 1.

[2] *Македония,* бр. 2 от 3 май 1941 г., с. 4; МНП изпраща и собствена комисия, която да проучи състоянието на просветното дело. Тя е в състав: П. Енев – началник на Отделение за прогимназиите към МНП, Ст. Димитров – директор на Първа Софийска девическа гимназия, Г. Налбантов – областен училищен инспектор, М. Велев – околийски училищен инспектор, и други длъжностни лица. (*Училищен преглед*, кн. 7, септември 1941 г., с. 700).

[3] *ЦБ* (Целокупна България), бр. 3 от 28 май 1941 г, с. 6.

[4] Околийският училищен инспектор ревизира и атестира учителите. Гимназиалният директор ревизира и следи учебната работа на гимназиалните и прогимназиалните учители. Гимназиалните учители, за попълване на хорариума, могат да взимат часове и в прогимназии, а прогимназиалните учители могат да преподават и в гимназии, ако са компетентни. Гимназиалният директор разпределя заварения училищен инвентар, учебните помещения и се грижи за обезпечаване на учебния процес откъм финансовата му страна (*Училищен преглед*, кн. 7, септември 1941 г., с. 701).

[5] *ЦБ*, бр. 45 от 20 юли 1941, с. 1.

[6] *ЦДА*, ф. 177 к, оп. 3, а. е. 2518, л. 63.

[7] *Български учител*, кн. 2 от ноември 1941 г., 58 – 59.

[8] Пак там, с. 59 – 60.

[9] *ЦБ*, бр. 12 от 18 юни 1941, с. 6; Пак там, бр. 40 от 15 юли 1941, с. 6.

[10] Пак там, бр. 40 от 15 юли 1941 г., с. 6.

[11] Главна дирекция на статистиката. – *Месечни известия,* XXXI, ноември 1942 г., № 11, 424 – 425.

[12] **Терзиоски, Р.** *Денационализаторската дейност на бугарските културно-просветни институ-*

ции во Македонија. Скопје, 1974, с. 46.

[13] *ЦДА*, ф. 177 к, оп. 2, а. е. 1903, л. 15.

[14] Пак там, л. 16.

[15] Пак там; **Терзиоски, Р.** Цит. съч., с. 30.

[16] **Ташев, Сп.** *Културно-просветната политика на България във Вардарска Македония 1941 – 1944 г. – Български югъ*, бр. 27, с. 4.

[17] *ЦДА*, ф. 177 к, оп. 2, а. е. 1903, л. 18.

[18] *ЦБ*, бр. 67 от 15 август 1941, с. 3.; **Ташев, Сп.** Цит. съч., с. 4; **Терзиоски, Р.** Цит. съч., 29 – 30.

[19] *ЦБ*, бр. 536 от 2 февруари 1943, с. 3.

[20] *Историја на македонскиот народ.* Т. V (Македонија во Втората светска војна. Народноослободителната антифашистичка војна во Македонија (1941 – 1945), Скопје, 2003, с. 293; **Терзиоски, Р**. Цит. съч., с. 33 сл.

[21] *ЦДА*, ф. 231 к, оп. 12, а. е. 369, л. 91; ф. 177 к, оп. 2, а. е. 1903, л. 18.

[22] *ЦБ,* бр. 218 от 20 февруари 1942, 1 – 2.

[23] *ЦДА*, ф. 177 к, оп. 2, а. е. 1903, л. 11.

[24] *СД (Стенографски дневници) на XXV-ото ОНС*, 3-а Редовна сесия, кн. 11, София, 1942, с. 3.

[25] *ЦБ,* бр. 277 от 6 май 1942, с. 4.

[26] Повечето цифри са споменати от Р. Терзиоски в посоченото съчинение, но с друго тълкуване; В друго македонско съчинение се признава, че управлението на българската власт във Вардарска Македония не е като окупаторски режим, а като управление на територия, равностойна на останалата част от държавата (**Терзиоски, Р.** Цит. съч., с. 312.)

[27] *ЦБ*, бр. 27 от 28 юни 1941 г., с. 3

[28] *ДАРМ* (Държавен архив на Република Македония), ф. 324, к. 1, а. е. 2, л. 17.

[29] *ДАРМ*, ф. 324, к. 1, а. е. 1, л. 35

[30] Пак там, а. е. 36, л. 426; *ДВ* (Държавен вестник), бр. 273 от 2 ноември 1943.

[31] *ДАРМ,* ф. 324, кут. 1, а. е. 1, л. 3.

[32] Пак там.

[33] *Просветно единство*, бр. 323 от февруари 1944, с. 3.

[34] *ДАРМ,* ф. 324, к. 1, а. е. 36, л. 427.

[35] Пак там, а. е. 24, л. 2 („Назначени са за частни хонорувани доценти Васил Маринов, при катедрата по Физическа география и антропогеография, Христо Вакарелски – по обща етнография, Никола Мавродинов, по средновековна и нова църковна българска архитектура и живопис, а за редовен асистент при катедрата по средна и нова история – Войн Божинов.")

[36] Пак там. Той е уредник на Художествения отдел в Народния археологически музей – София, поканен е да се назначи, въз основа на чл. 302 от "Закона за народното просвещение".

[37] Пак там. Поканен е да се назначи, въз основа на чл. 302 от Закона за народното просвещение.

[38] Пак там. Поканен е да се назначи, въз основа на чл. 302 от Закона за народното просвещение.

[39] Пак там. Директор на Скопска народна библиотека.

[40] *ЦБ*, бр. 1 от 24 май 1941 г., с. 6.

[41] Пак там, бр. 2 от 27 май 1941, с. 3.

[42] Пак там, бр. 1 от 24 май 1941, с. 3.

[43] Пак там, бр. 3 от 28 май 1941, с. 2.

[44] Пак там, бр. 387 от 16 септември 1942, с. 2, 4.

[45] *ЦДА,* ф. 177 к, оп. 2, а. е. 1866, л. 71.

[46] *ЦБ*, бр. 4 от 29 май 1941 г., с. 6.

[47] Общо във Вардарска Македония до края на 1941 г. са открити около 160 читалища. (*ЦДА*, ф. 177 к, оп. 2, а. е. 1903, л. 29).

[48] През 1942 г. са създадени 89 читалища, през 1943 г. – 36, и още десетина в началото на 1944 г. (**Любенова-Бакалова, М.** Читалищата във Вардарска Македония 1941 – 1944 г. – *МПр*, бр. 3, 2007, 121 – 132.)

[49] *ПЕ* (Пелистерско ехо), бр. 3 от 14 януари 1942, с. 3.

[50] Пак там.

[51] Заповед № 1697 от 1 юли 1941 г. (*ЦДА,* ф. 177 к, оп. 2, а. е. 1405, л. 79)

[52] Указ № 80 от 2 юли 1941 г. (Пак там, а. е. 2164, л. 30)

[53] Още на 29 юли 1941 г. проф. Богдан Филов подписва Заповед № 2033, с която назначава едни от най-добрите български актьори и актриси, поради липсата на местни кадри (местни хора са взети в театъра да се учат). (Пак там, а. е. 1224, л. 226)

[54] *Една година Скопски народень театъръ.* Скопие, 1942, 126.

[55] *ЦБ,* бр. 109 от 5 октомври 1941, с. 1.

[56] *Една година Скопски народень театъръ,* с. 53; *ЦБ,* бр. 109 от 5 октомври 1941, с. 1.

[57] *Една година Скопски народень театъръ,* с. 53.

[58] Пак там, 144.

[59] *ЦБ,* бр. 471 от 23 декември 1942, с. 4; Пак там, бр. 530 от 12 март 1943; Пак там, бр. 839 от 19 март 1944, с. 4.

[60] Пак там, бр. 228 от 5 март 1942, с. 4

[61] Той е открит с пиесата „Печалбари" от местния автор Антон Панов (*ЦБ*, бр. 394 от 24 септември 1942 г., с. 4) На сцената са представени още: много успешната от предишната година „Камбаните на Св. Климент", „Свекърва" на Антон Страшимиров, „Хан Тартар" и „Бог да прости леля" от Никола Икономов, „Преди изгрев" от Стефан Савов, „Боян Магесник" на Кирил Христов. От чужди автори – „Дванайста нощ" на Шекспир, „Самопризнание" от Мартин Глезер, „Щом жената ще поиска" от Етиен Рей и Алфред Савоар, „Титаник валс" от Тудор Мушатеску.

[62] *ЦБ*, бр. 573 от 13 април 1943 г., с. 4; Стефановски, Р. Театарот во Македонија. Скопје, 1990 , 412 – 413.

[63] *ЦБ,* бр. 475 от 27 декември 1942, с. 4.

[64] *ПЕ,* бр. 91 от 23 ноември 1943, с. 4.

[65] Впоследствие (след 1944 г.) там се настаняват Македонският етнографски музей и Институтът за македонски фолклор. (**Вакарелски, Хр.** Пребиваване в Македония през Втората световна война (1 юни 1941 — 9 септември 1944 г.) – *МПр,* 1996, № 1, 127)

[66] Куршумли хан е построен през XVI в. Състои се от две части – стопанска и търговска. Търговската част представлява четвъртита каменна сграда на два етажа. Стените и на двата етажа са дебели по един метър. В сградата се влиза през голяма дървена порта, направена от масивни дялани талпи, снабдена е с яки брави и железни подпорни лостове отвътре. На дясното крило на портата има прорязана малка вратичка за влизане на хората. Таваните на килиите и на двата етажа са кубести. Килиите на първия етаж са без прозорци отвън. Има втори двор, на чиито четири страни е имало навеси за търговските кервани. Постлан е с калдъръм от широки каменни плочи, в дясната му половина има шадраванче. Сградата е изключително красива, но много пострадала от военните действия. През 1944 г. и върху него падат бомби и е почти напълно разрушен; (Пак там, с. 149).

[67] Той приема този пост за „задоволяване на една патриотична и една научна мечта в „Елдорадото" за българската етнография и археология", „за ония времена Македония е девствен край за българската култура и българския бит, непристъпна дотогава за българските етнографи, предоставена на фалшификатори учени да я представят". За директори на Скопския народен музей преди Христо Вакарелски са поканени Н. Мавродинов, Т. Герасимов, Васил Миков, които отказват по различни причини. (Пак там).

[68] Пак там, с. 128.

[69] След известно време Вера Димитриева става съпруга на Иван Венедиков (**Венедиков, И.** *По делата им ще ги познаете. Българската интелигенция в моите спомени.* София, 1993, 211).

[70] След 1944 г. става Димче Коцо, професор по история на изкуството в Скопския университет (Пак там, с. 130.)

[71] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., ч. 1, с. 128.

[72] Пак там, 132.

[73] *Зора,* бр. 7011 от 12 юни 1943, с. 4.

[74] Култура от Ранножелязната епоха. *ЦБ*, бр. 376 от 3 септември 1942 г., с. 3; **Венедиков, И.** Цит. съч., с. 221.

[75] Открива две бронзови купи, с превезло на горната страна, украсено с издатъци и закачено на две уши, с форма – глава на менада, един златен пръстен и шест бронзови монети на императрица Фаустина. (**Венедиков, И**. Цит. съч., с. 236).

[76] Пак там, с. 222.

[77] Пак там, с. 227; **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., ч. 1, с. 132.

[78] *ЦБ*, бр. 66 от 14 август 1941, с. 4.

[79] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 139.

[80] *ДАРМ*, ф. 339, кн. 1, кут. 1, а. е. 1, л. 1.

[81] Назначени са още помощник-препаратор – Георги Стоянов, лаборант – Кирил Богоев и прислужница – Грозда Якунова (Пак там, а. е. 21, л. 109 – 112; а. е. 22, л. 134.)

[82] Пак там.

[83] Пак там, а. е. 11, л. 49.

[84] Не успява да реализира тази своя идея (Пак там, а. е. 17, л. 59.).

[85] Пак там, ф. 845 (921), кут. 1, а. е. 4, л. 7 – 9.

[86] Той е доцент от бившия сръбски факултет в Скопие и е местен – роден е във Велес. През ноември 1944 г. Георги Шоптраянов става член на Езиковата комисия към АСНОМ, заедно с Васил Ильоски, Христо Зографов, Крум Тошев, Даре Джамбаз, Венко Марковски, Мирко Павловски, Михаил Петрушевски, Христо Проданов, Георги Киселинов и Йован Костов. Задачата и е създаването на македонска азбука и въвеждането на македонски правопис. Тяхното творение не е одобрено от Тито, Милован Джилас и Едвард Кардел, тъй като създадената азбука наподобявала много българската.

[87] Пак там.

[88] Пак там, а. е. 1, л. 1.

[89] Пак там, а. е. 8, л. 15 – 22.

[90] *ЦБ,* бр. 591от 3 май 1943 г., с. 6.

[91] *ДАРМ,* ф. 845 (921), кут. 1, а. е. 14, л. 54 – 214.

[92] Пак там, а. е. 16, л. 411 – 426.

[93] Пак там, а. е. 19, л. 437.

[94] Пак там, л. 439, л. 456.

[95] Пак там, а. е. 21, л. 760 – 794.

[96] Според други източници – на 11 април група граждани от Скопие овладяват сградата на Радио Скопие и извършват ремонт на умишлено повредената от отстъпващите сърби апаратура. От този ден е и първата емисия на български книжовен език по Радио Скопие. (*Македония*, бр. 1 от 15 април 1941, с. 2.).

[97] За да съвпаднат излъчваните предавания с предпочитанията на слушателите екипът на Радио Скопие изготвя специален въпросник, съгласно който се изготвя програмата на радиостанцията (www.bnr.bg).

[98] Подготвя се в печатницата на Васил Димитров Пупков, Скопие, ул. „Цар Никола” № 24. (*Македония,* бр. 1 от 15 април 1941, с. 1.).

[99] За проблемите на в. „Македония” с властта подсказват различни съобщения на страниците му: „В. „Македония” не получава от държавата нито пет пари. Той излиза с подкрепата на съзнателни граждани”; „По повод на много запитвания и оплаквания от цяла Македония за разпространението на софийския печат, ЦК съобщава следното: направени са своевременни постъпки пред Управителния съвет на „Стрела” да възложи разпространението на печата в Македония да става чрез Комитета, за да изкарат препитанието си повече бедни българи тук, при условие, че максималното разпространение, ликвидността на сметките и въпроса за гаранциите ще уреди Комитетът. „Стрела” не уважи това искане. Дружеството има право да нарежда своите работи, както намери за добре”. (Пак там, бр. 3 от 3 юни 1941, с. 3.).

[100] *ЦБ*, бр. 1 от 24 май 1941 г., с. 1.

[101] През април 1942 г. става инспектор на Службата за освободените земи към Дирекция на националната пропаганда, а от ноември 1942 г. е назначен за областен директор на разположение към МВРНЗ.

[102] *ПЕ,* бр. 1 от 1 януари 1942, с. 1.

[103] *Македония,* бр. 1 от януари 1943, с. 1.

[104] Дирекцията развива собствена издателска дейност, ръководи правителствените вестници, подпомага провинциалните издания, разпространява печатни материали в чужбина. Тя дори има своя радиостанция – „Обединена България”. Създадена е през 1942 г. по инициатива на Петър Габровски и Панайот Чинков, който е и първият директор на Дирекцията, сменен в края на 1942 г. от Борис Коцев, областен директор на Стара Загора. Първото ѝ предаване е излъчено на 18 февруари 1942 г. За предаванията се използва късовълнов предавател, монтиран в квартал Овча купел, който по-късно е преместен на сградата на безжичния телеграф в Царибродския квартал (днес Красно село). Радиото излъчва всеки ден от 13:00 до 13:10 ч., от 20:00 до 20:15 ч. и от 22:05 до 22:20 ч. на вълна 40.05 м / 7491 KHz. Студиото се намира в сградата на Дирекцията на националната пропаганда, а програмите защитават по-твърда позиция на българската държава и добрите връзки и връзки с държавите от Тристранния пакт. Предаванията на Радиостанция „Обединена България” продължават до ноември 1943 г. (www.predavatel.com). Издаването на в. „Целокупна България” също е продукт на Дирекцията за национална пропаганда. В началото на 1944 г. Дирекцията минава към МНП и се ръководи лично от министъра проф. Борис Йоцов (*ЦБ,* бр. 806 от 9 февруари 1944, с. 1).

[105] *ЦБ*, бр. 251 от 1 април 1942 г., с. 1.

[106] Пак там, бр. 260 от 15 април 1942, с. 2.

[107] Пак там, бр. 438 от 14 ноември 1942 , с. 4; Пак там, бр. 465 от 16 декември 1942, с. 4.

[108] *ДАРМ*, ф. 139, кут. 1, а. е. 1, л. 8.

EDUCATIONAL AND CULTURAL POLICY OF THE BULGARIAN AUTHORITIES IN VARDAR MACEDONIA DURING THE WORLD WAR II.

Stanislava Slavcheva

Abstract

At the end of April 1941 Bulgaria received an opportunity to protect and administrate the Eastern part of Vardar Macedonia and a part of the Aegean Thrace. But in the shadow of the euphoria of this national reunion remained the fact that these areas were given only for “temporary administration” till the end of the war and that they did not include all claimed lands. Nevertheless the Bulgarian authorities followed the principle of full administrative, cultural and economic integration. The administration of both new areas was entrusted to the best qualified administrative staff. The National Assembly adopted several laws to assist the procedures of building of new economic, social, cultural and educational institutions and the allocation of the necessary finances. Actions were taken to adapt the actual system to the public and political life in the so-called „old boundaries“. The necessary funds were raised from extraordinary appropriations (accelerated integration) and burdened the Bulgarian population but everything was done in the name of the national unity.

Bulgarian administrative sistem (counties and municipalities) was introduced in Skopje and Bitola areas and there were made enormous efforts for economic, educational and cultural integration of the population. Significant funds were allocated for repair or construction of school buildings. There were organized cultural institutions’ activities, local university (Skopje), historical museum, museum of natural science, theater, library, radio, regional press, etc.

Popularity among the population received so-called “people’s universities” and community centers which became important cultural centers. There were favorable conditions for public organization. It was formed branches of cultural, business, patriotic, sports, professional and other institutions.

The main purpose of the Bulgarian government in the cultural and educational as in other fields was to equalize Skopje and Bitola regions with the „old boundaries”. With a lot of money for very short time the Bulgarian government completed this complex task. A censorship and propaganda machine was created in support of the internal and external policies of the government. Its mission was to promote the Bulgarian national cause and the manners and attempts for achieving the Bulgarian national ideal.

ЦЪРКОВНОТО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО ВЪВ ВАРНЕНСКА И ПРЕСЛАВСКА ЕПАРХИЯ ПО ВРЕМЕТО НА МИТРОПОЛИТ ЙОСИФ (1938 – 1988)

Лизбет Любенова

Варненски и Преславски митрополит Йосиф (Иван Лазаров Илиев) е роден на 30 юли 1900 г. в гр. Севлиево[1]. Баща му Лазар Илиев Абаджиев (? – 1926) е обущар и виден земеделски деец в тоя край. Майка му Недка Христова Катрова (1880 – 1942) е внучка на известния спомоществувател и майстор от сапунджийския еснаф Петър Катра. Неин чичо е Никола Катров, табакчия и четник, отличен с медал от Сръбско-българската война. Другият й чичо – Иван Петров Катров (1853 – 1920) е член на местния революционен комитет по подготовката на Априлското въстание и куриер на Търновския революционен окръг[2]. След разкриване на революционната му дейност успява да емигрира в Румъния, откъдето се записва за доброволец във Втора дружина на Първа опълченска рота. Произведен е в чин ефрейтор от Конната сотня и заради героизма му в боевете при Шейново е носител на Георгиевския кръст[3]. След Освобождението е помощник-кмет на града и председател на Севлиевското поборническо опълченско дружество „Лев”. Участва и в Сръбско-българската война в доброволческата чета „Хаджи Димитър и Стефан Караджа”. При освещаването на храма на връх Шипка лично връчва благодарствен адрес на ген. Столетов. Негова е заслугата за въздигането на „Паметника на свободата”, който и днес краси град Севлиево.

Малкият Лазар има по-големи от него сестра Мария (1897 – 1946) и брат Петър (1898 – 1984). Като ученик в Софийската духовна семинария по препоръка на Св. Синод той заминава за Рилската св. обител, където е постриган в монашество и през 1918 г. приема името Йосиф. В 1920 г. е ръкоположен в иеродяконски чин от Неврокопския митрополит Макарий и закратко служи като дякон в столичния храм „Св. Седмочисленици”. От 1923 г. младият монах е сред първите 36 записани студенти на новооткрития Богословски факултет към Софийския университет. Тук слуша лекции само една година, след което продължава обучението си в университета в Черновиц. През 1926 г. завършва висшето си богословско образование със степен *лисансие на богословието*[4], като защитава написано от него съчинение на тема *Семейството от етико-философска гледна точка*[5].

По собствените му записки през следващите две години той посещава Букурещ, Будапеща, Виена, Берлин, Лондон и Париж, където събира материали за написване на нов труд. Според други източници обаче във френската столица младият иеродякон слуша лекции в Сорбоната, а в края на 1926 г. завършва съчинението си *Гностицизъм*, взема успешно необходимите изпити в Черновиц и получава научна степен *доктор на богословието*. През 1927 г. се завръща в България и е назначен от Св. Синод за учител в Черепишкото свещеническо училище[6]. В периода 15.09.1928 – 01.10.1930 г. е преместен в Софийската духовна семинария, където е учител-възпитател и преподава история на философията[7]. По време на това негово служение, на 22 юни 1930 г. той е **ръкоположен за йеромонах** в столичния храм "Св. Николай Нови Софийски" от митрополит Стефан, впоследствие Екзарх Български[8].

През 1930 г. Неврокопският митрополит Макарий[9] го вика за свой **протосингел** и от 1 октомври той поема длъжността[10]. До 31 август 1932 г. е същевременно и **преподавател по религия в Неврокопската гимназия**. На 26 юли 1931 г., неделя на св. отци, по решение на Св. Синод е **възведен в чин архимандрит** от митрополит Макарий в храма "Рождество Богородично" в обичния му Рилския манастир[11]. По негови признания, през всичките тези години той е под братските грижи на Софийския митрополит Стефан, който оказва голямо влияние върху духовното му израстване. Затова за никого не е изненада, когато от 1 септември 1932 г. архимандрит Йосиф е поканен за **протосингел на Софийската митрополия**[12], на която длъжност остава до 4 юли 1936 г. Отново по молба на софийския владика той става викарен епископ на митрополит Стефан, а на **5 юли 1936 г.**, неделя, архимандрит Йосиф е хиротонисан за епископ с титла Знеполски в храм-паметника "Св. Александър Невски" от наместник-председателя на Синода Видински Неофит, Софийски Стефан, Сливенски Иларион, Врачански Паисий, Неврокопски Борис, Търновски Софроний и епископите Смоленски Евлогий (после Сливенски митрополит), Траянополски Антим (после Ловчански митрополит) и архимандритите Кирил (после Български патриарх) и Климент (Янев, учител в Софийската семинария), много свещеници и дякони. На тържеството присъстват министърът на външните работи и изповеданията Г. Кьосеиванов, бившите министри проф. Ал. Цанков, Д. Гичев и В. Димов, приятели и почитатели.

След смъртта на маститият възрожденски деец митрополит Симеон през 1937 г., Знеполски епископ Йосиф при много комплицирана ситуация е избран и канонизиран за Варненски и Преславски митрополит. Да се съизмерва с неговата фигура е не само непосилна, но и невъзможна задача, защото обаянието на стария църковен деец е всеобхватно, а обичта на миряните надхвърля границите на неговата епархия. Независимо от това младият владика полага усилия да следва стъпките на своя предшественик. Тук ще се спрем само на някои страни от дейността му за съхраняване, опазване и доразвиване на църковното културно-историческо наследство във Варненска и Преславска митрополия.

Като епархийски архиерей митрополит Йосиф полага грижи за храмовото строителство в града и селата. Според статистически данни на протопрезвитер Ст. Цанков, през 1924 г. Варненска епархия има 122 храма и 17 параклиса, като в 1936 г. 22 от тях са разположени в градовете, а 168 – в селата[13]. От всички тях като роман с продължение е историята на **манастира Патлейна**[14].

В старата българска столица Преслав имало осем манастира, четири от които са разположени на десния бряг на р. Тича. Манастирът "Св. Пантелеймон" (оттук наименованието "Патлейна") е основан в края на 9. в. от покръстителя на българския народ княз Борис. Предполага се, че тук отсядат първоначално учениците на Кирил и Методий. Развалините край с. Абоба твърде рано привличат вниманието на археолозите, но първите разкопки не са обнадеждаващи. През 1909 – 1911 г. започва проучването на местността Патлейна край Преслав, където е разкрит манастир. Неговата църква с кръстокуполна конструкция по предание носела името "Св. Пантелеймон". По-късно пред храма са доизградени две кули, които му придават монументален вид. На север от църквата се намирала монашеската гробница, а на юг се издигали други сгради, едната от които е дълга постройка с горен етаж, с много помещения, излизащи на чардак. В следващите десетилетия проучванията продължават, като под манастира до реката са разкрити работилници за стъклена смалта за мозайки. Очевидно монасите в манастира изработвали облицовъчни керамични плочки за украсата на сградите в столицата[15]. Намерена е и мозаична икона на св. Теодор Стратилат от рисувани и гледжосани плочки. Манастирът е бил разрушен от византийците в 971 г., а впоследствие е разграбван и опожаряван от печенеги и кумани.

Според разказа на митрополит Йосиф, когато през 1938 г. стъпва в *тая старославна катедра, дойдохме най-напред да се поклоним пред светинята на нашия народ. Тогава ние видяхме само усамотените останки на манстирската църквица. Сърцето ни се свиваше* *пред тоя тъжен образ на толкова славно минало. Ние плакахме горчиво в усоите на Патлейна и се обещахме Богу, по мере сил, да възобновим красотата на това старо величие, за да засияе от рода в род и да напомня, "че и ний сме дали нящо на светът и на вси словене книга да четат".*

Ентусиазмът на владиката е споделен от членовете на Епархийския духовен съвет – свещеник Енчо п. Йорданов, протоиерей П. Икономов, свещеноиконом Йосиф Хр. Камбуров и секретаря на митрополията иеродякон Иларион. На 5 декември 1939 г. митрополит Йосиф пише до министъра на вътрешните работи и народното здраве, че Епархийският духовен съвет е учредил фонд "Възстановяване храма и манастира в Патлейна" край Преслав. Фондът е утвърден от пълния състав на Синода. Получено е съгласието на МНП и Държавния археологически музей в София, а населението приема с възторг делото. *Ние сме убедени, че всеки българин ще пожелае да види час по-скоро възстановена тази народна светиня от златния ни век, защото тя нашепва на българското сърдце чудно минало и буди в душата му чувство на национална гордост* – пише владиката. Това ще бъде нов Йерусалим, *дето всяка изморена душа да намери бодрост и всеко разколебано в националното си чувство сърдце – да бъде наново утвърдено и обнадеждено*. По-нататък в писмото се казва, че при посещението си в региона министърът сам се е убедил как добре се посреща идеята от всички и затова митрополит Йосиф иска от него да се разпореди общините поне в Шуменска и Преславска околии да планират в новия си бюджет помощи за фонда. Ако техните бюджети вече са готови, то областният директор в Шумен да ги помоли да дадат колкото средства могат.

Новата 1940 г. преминава също в усилена преписка за набиране на средства, от която става ясно, че първоначалните планове са претърпели сериозна промяна. На 23 февруари митрополит Йосиф пише до министъра на войната с молба да му се отпуснат 1000 куб. м дървен материал (греди и дъски) и 2000 кв. м паркет от подведомственото му стопанство "Тича". Тези материали са необходими на Варненска митрополия, която през м. май започва строеж на първия църковен санаториум за болни от белодробна туберкулоза, който ще бъде разположен в околностите на Преслав. Сградата, с капацитет от 150 болнични легла, ще бъде единствена в Североизточна България, където до момента няма никакъв санаториум. Като подчертава сериозността на проблема и бързото разрастване на болестта, митрополит Йосиф пояснява, че и трите постройки – църква, манастир и санаториум, ще бъдат в големи размери. *Ние събрахме от бедните хора около три милиона лева за санаториума. Потребни са над десет милиона* – пише владиката.

На 2.03.1940 г. митрополит Йосиф отправя писмо със сходен текст до министъра на земеделието и държавните имоти. Като го уведомява за учредения фонд, той изказва пълната си убеденост, че митрополията може да започне възстановителните работи на стария манастир през настоящия строителен сезон, защото до края на годината в касата на фонда ще постъпят около 1 млн. лв. От писмото научаваме подробности за причините, които са мотивирали владиката да предприеме такова мащабно дело. Преди всичко това са останките от стария храм "Св. Пантелеймон" и манастир от времето на княз Борис. На второ място е грамадния поток от поклонници, които ежегодно идват от страната. Тъй като в епархията няма манастир, който да е средоточие за вярващите, нововъздигнатият такъв може да играе роля на *национален Йерусалим*, в който ще бъде възстановено старото богослужение. За тази цел митрополитът моли да бъдат отпуснати за бъдещия манастир 1000 дка гора, 300 дка ливади и 200 дка обработваема земя. Приходите от тях ще се използват за издръжката на персонала и гостите, сред които и видни книжовници, които ще стоят по няколко месеца, за *да се отдават на чисто научен труд*. Освен това хилядите богомолци, които ще идват в деня на светите Борис и Пантелеймон, също ще се изхранват безплатно от манастира. За да полаская тщеславието на височайшите благодетели, митрополит Йосиф започва да прилага нова тактика – предлага на всеки да стане *пръв ктитор на новия манастир*.

От министерството на първо време отпускат само 20 дка площ и 1000 куб. м дървен материал за Патлейна. В благодарствено писмо до министъра на земеделието и държавните имоти владиката му припомня техен разховор, състоял се в стаите на Народното събрание, за строеж на болница в същата местност. Той пояснява, че още с встъпването си на митрополитската катедра във Варна е учредил фонд "Постройка на епархийска църковна болница", който е утвърден от Синода. До момента са събрани 3 млн. лв. – дарения от заможни хора, което ще позволи още тази година да започне изграждането на първия етап с разход 10 млн. лв. В писмото се казва, че проектният капацитет на болницата е 300 легла, а общата сума, необходима за окончателно завършване – 24 млн. лв. В тази връзка владиката иска да му бъдат отпуснати 1000 куб. м дървен материал от държавните гори в Патлейна и 500 куб. м чамов материал от иглолистните държавни гори, отстоящи най-близко до Преслав. Тези големи количества са необходими, тъй като манастира и болницата ще бъдат с гредоред, а не с железобетон. *Ние знаем всички трудности, които ще трябва да преодоляваме, нам е известно колко време и нерви са потребни от наша страна за да бъде осъществено такова дело* – казва митрополит Йосиф и добавя, че с помощта на държавници като министъра делото ще успее.

През м. март събирането на средствата продължава. Запазен е списък на общините от Шуменска и Старозагорска област и от Новопазарска и Провадийска околия, които според възможностите си са гласували суми от 500 до 3000 лв. На 11.03.1940 г. владиката Йосиф пише настоятелно писмо до областния директор, да го информира за онези общини в Шуменска област, които още не са дали пари. На 4.04.1940 г. митрополитът изпраща до Синода за утвърждаване бюджета на фонд "Патлейна" в размер на 160 000 лв. По неговите думи тази сума ще бъде събрана до края на годината от Варненския и Преславски епархийски духовен съвет. Той се надява да получи "даром" или на минимални цени дървен и строителен материал. Жителите на Преслав също обещават срещу нищожно заплащане да докарат камък, чакъл и пясък, и да изкопаят изкопите. В близост до строежа има тухларница, откъдето ще се закупят необходимите количества на минимални цени. Единствено художествената керамика ще се изработи от Художествената академия. Предстои изготвянето на планове, тръжни книжа и обявяване на търга. Като се надява Синодът да одобри всичко закупено, владиката пояснява, че тези материали ще бъдат предоставени на бъдещия предприемач, защото никой не може да набави такива материали на толкова ниски цени – почти всичко е даром, и така строежът ще излезе много по-евтин – пояснява Йосиф.

През февруари 1940 г. митрополитът изпраща писмо и до Народния археологически музей. В отговора си от 10.04.1940 г. оттам му препращат решението на Комисията по старините № 772/5.02.1940 г., утвърдено от министър-председателя и министър на народното просвещение. В него се съдържат условията, при които на владиката се разрешава да построи манастир при развалините в Патлейна. Става въпрос за нова манастирска сграда, в съседство на основите на старите сгради на място, определено от комисията. Манастирът задължително трябва да бъде в стила на Симеоновата епоха и да бъде разположен така, че да не уврежда с нищо старината. Не се разрешава реставрация или строеж върху старите основи, защото няма достатъчно данни за научна реставрация. Комисията се задължава да съдейства при строежа на манастира. Преписката носи подписа на проф. Ив. Велков.

Според Протокол 8/01.04.1940 г. по програмата за възстановяване на Патлейна, по списък са предвидени следните сгради за строеж:

1) Храм “Св. Пантелеймон” – по възможност копие на стария храм от IX в. Консултанти са Ив. Велков (директор на музея), Ив. Гошев (директор на църковния музей) и Йордан Господинов от Шумен, откривател на старините. Митрополията има право да удвои или утрои размера на храма, за да побира повече богомолци. Керамика да се работи от Художествената академия.

2) Манастирски сгради – да се разположат от двете страни на храма по формата по ската, да са изпъкнали навън. Общата им дължина да бъде 100 метра и дълбочината на строежа – 7 м без коридора (докса), който ще бъде 4 м. Сградите вдясно от храма са царски килии. На входа от двете страни да има места за стражи. Вдясно от избените помещения да има постройки за царското съкровище.

На I етаж ще има: 1/килия за царската охрана – за 10 души, така, както се предполага, че е било през IX в.; 2/килия за десятника – тук ще бъде началникът на охраната, като обстановката е както в IX в., но с по-висок ранг и друг вид мебели; 3/килия за готвачите; 5/ килия за общата прислуга; 6/кухня, умивалня и склад за продукти.

На II етаж ще бъдат разположени: 1/царски апартамент, състоящ се от: а/спалня – скромна, но тържествена, с балдахин и икона триптих с кандило; б/ стая за книжовна работа – голяма, с гледка към столицата, по стените фрески за срещите на царя със св. мъже Климент, Наум, Ангеларий; в/тържествена зала за приеми – скромна като за манастир, но тържествена – тук княз Борис е приемал своя син и болярите. По стените фрески за покръстването на болярите и народа, както и за бойните подвизи на Борис; г/ столова; д/ стая за отдих след обяд; е/баня за царя – *Този царски апартамент ще бъде на разположение на нашия цар Борис III, когато ще благоволи да посети монастиря* – се казва в Протокола.

2. Апартамент за младшия син – престолонаследника Симеон, по подобие на цар Симеон, който в началото е бил монах и е подготвян от баща си за патриарх. Ще се състои от спалня, стая за книжовна работа и баня. *Апартаментът на престолонаследника ще бъде на разположение на нашия престолонаследник княз Симеона, когато благоволи да посети светата обител.* Ако проявим сдържано чувство за хумор, може само да се радваме, че тази сграда не е достроена, иначе днес трябваше да се доказва, че и тя е собственост на интендантството, а не на династията.

3. Апартаменти за Климент, Наум, Ангеларий и за още двама. *Апартаментите пък на книжовниците ще бъдат на разположение на наши книжовници, когато дойдат през летните месеци на почивка, та като прозрат през свещените развалини величието и красотата на древна България, да напишат по некоя страница в духа на св. цар Бориса и Симеонова България, за да може по такъв начин патлейнската школа и днес да бъде от полза за народната душа и за народното ни строителство.*

4. Стая за обща библиотека.

5. Стая за личния секретар на царя.

II. Сграда отляво на храма:

Ще има същите размери, етажи и килии в долния етаж и апартаменти в горния. Освен тях ще има изби – складове за продукти и туршии. На I етаж ще се разположат спални за поклонници *с достатъчни отходни места*, на II етаж също ще има апартаменти за книжовници, общественици, както и един апартамент за архиерея. Обстановката ще бъде като в манастир от IX в.

III. Ограда – като древна крепостна стена с портал и охрана.

Към комплекса ще водят пътища, които от входа се разклоняват в две посоки – към старините и към възстановения манастир. Те трябва да са широки 3 метра, павирани, за да може по тях да се движи широка кола.

За разходка около старините ше има алеи дълги 1 км, с беседки за отмора. После алеите ще влизат в гората към красиви кътове.

В комплекса ще има и градини: овощна градина за 2000 плодни дръвчета и зеленчукова – от 5 дка.

В парковете ще се построят 2 фонтана в древен стил. В тях ще има и две езера за балканска пъстърва. Около манастира ще има 5 дка лозя. За идващите поклонници ще работи “Бюфет”.

Извън сградата да се построят общи клозети, 10 на брой с писуари.

Останалите сгради са следните:

Манастирска канаския – за продажба на сувенири.

Гаражи за автомобили – 3 автомобила и 1 файтон.

Конюшна за 4 коня.

Краварник за 2 крави, свинарник за 5 свини, курник за 100 кокошки.

Пчелник – за 50 кошера.

Под този фантастичен проект стоят подписите на:

Председател: Варненски и Преславски Йосиф.

Членове: свещеноиконом Йосиф Хр. Камбуров, протоиерей Петър Икономов и свещеник Енчо п. Йорданов.

Оставаме поместеното описание без коментар, тъй като то говори достатъчно красноречиво само за себе си. Очевидно е, че варненци са се сдобили с кириарх, мечтаещ за велики неща при въздигане на културния интериор на епархията.

При подготовката за строежа изниква и друга трудност. Оказва се, че старият “Омуртагов мост” отдавна е прекъснат и по него не може да се пренасят строителните материали, необходими за Патлейна, нито да преминават поклонници. Затова митрополитът се обръща към министъра на благоустройството, който отпуска нужния кредит за поправка на моста. На 14.05.1940 г. владиката пише до областния инженер в гр. Шумен, че подведомствените му органи не са направили нищо досега. Околийският инженер се извинява с това, че чака материали от Кюстендил, които така и не пристигат. Като го подканя да побърза с ремонта, митрополит Йосиф настоява да бъде уведомяван своевременно за предприетите от него дейности.

Нова молба от страна на владиката до министъра на благоустройството е отправена на 22.05.1940 г. В нея се казва, че през 1912 г. по молба на покойния митрополит Симеон Министерството на благоустройството е направило каптаж и водопровод на манастира и храм-паметника “Св. Кирил и Методий” в стария Преслав. Тръбите обаче отдавна вече са прогнили. Тъй като предстои изграждане на епархийска болница, нуждата от питейна вода ще нарастне и затова е необходима подмяната на водопровода с нови по-широки тръби. Така ще се осигури вода и за чешмата по шосето от Преслав до манастира.

На същия ден митрополит Йосиф пише и до началника на трудовите войски в София. Като разказва подробно за получените до момента помощи от разни институции и частни дарители за строежа на Патлейна, той го приканва да отпусне 50 трудоваци, които под ръководството на лесничея в с. Смедово да отсекат и свлекат до дъскорезницата в селото материала. Освен това втора група трудоваци от 20 души да помагат за изработката на тухлите.

От средата на м. юни 1940 г. се активизира проектантската дейност. Първоначалното желание на митрополията е идейните планове да се изработят от Народния музей, за да може новата сграда да има напълно автентичен вид. От там им отговарят, че митрополията трябва да наеме частен архитект, на когото Музея ще дава само напътствия. След като се изработят плановете, те ще бъдат одобрени както от тяхна страна, така и от Министерството на благоустройството. На 15.06.1940 г. митрополит Йосиф уведомява министъра на обществените сгради, пътищата и благоустройството, отдел архитектура, че за изработката на плановете за възстановяване на Патлейна е наето частното архитектурно бюро "Златев-Коев" в София. Архитектите експедитивно се залавят за работа и в скоро време Комисията по старините одобрява проекта. Докато се чака формалното потвърждение от страна на МНП, архитектите настояват пред митрополита теренните скици да бъдат направени максимално бързо, за да започнат изработката на макета. Според тях петте апартамента с имената на старите книжовници са доста големи, поради което те преработват проекта и го съкращават само до спалня и баня, без работен кабинет. Така учените, за които владиката предвижда да творят тук, както е обичайно са класирани от архитектите в по-нисша категорията. За вътрешното разпределение на помещенията тепърва ще се говори, защото идеите на митрополита надхвърлят всяко въображение.

На 8.06.1940 г. архитектите предават плановете на Музея и докато се чака одобрение от министерствата и обявяването на търга, владиката продължава да събира строителен материал. На 27.01.1941 г. митрополит Йосиф пише до областните директори на Бургас, Шумен, Ст. Загора, Плевен. Пловдив, Враца, че тази обител е *светая светих за българската душа и единствената реална връзка между царствата на св. цар Бориса и това на сегашния български венценосец Борис III.* С възстановяването на манастира според него ще се осъществи една мистична връзка между двете епохи. Той е обнадежден, че строежа ще започне през м. май, независимо от предварителната калкулация, че в завършен вид ще струва 10 млн. лв. През 1939 г. само от общините в Шуменска област постъпват 520 хил. лв. Благодарение на разпоредбите на МВР до всички общини с окръжно № 3852, п. 6 от 21.12.1940 г. очакванията са да се впишат по-чувствителни суми. Владиката изисква да бъде уведомен кои общини колко пари са записали, за да започне да издава квитанции.

През 1941 г. вече е набавен паркет за помещенията. Не всички общини обаче се отзовават. На 2.08.1941 г. от Мадара отговарят на митрополит Йосиф, че не могат да внесат сумата, защото ако имат пари те трябва да се дадат на музея, който се грижи за паметниците. В отговора си владиката пояснява, че според разпореждането на министерството тези суми са за Патлейна, но *ако това не ви се нрави* и ако с това искате да ме засегнете лично мен, не мога да ви се сърдя, защото съм ваш архиерей, но все пак изказвам недоумението и болката си. Правете с парите каквото искате – *Ние с принуда не желаем съдействие* – отговаря им разочарован Йосиф.

Не закъсняват и другите трудности. През 1941 г. пропада договорът за закупуване на тухли, а на 9.12.1942 г. МВРИ, Дирекция изповедания, пише до митрополит Йосиф, че Министерството на земеделието и държавните имоти с писмо №11350 от 14.12.1941 г. иска да му се възстанови владението и изолването на част от местото на вътрешния град на стария Преслав съгласно Закона за старините, която се използва сега от Варненска митрополия, за да може имота да се даде във владение на Археологическия музей. Това е във връзка с нареждане на министър-председателя и министър на външните работи Б. Филов, според когото имотът е държавна собственост, а частните стопани, чиито имоти са били одържавени, са обезщетени с имоти в с. Велибей. Църквата е построена изключително със средства на държавата, отпускани периодично с нарочна цел изграждане на "държавен паметник – храм". С държавни средства са издигнати и пристройките около храма, също чешмата в двора и водопровода. От разменените писма е очевидно, че и самата митрополия счита, че на нея се възлага само контрола и управлението на имота, без тя да има собственост върху тях. Под този иск стоят подписите на М. Сарафов и на началника на отделението А. Чучулайн. През 1943 г. държавната субсидия е прекратена.

Щом свършват парите л, и разногласията не закъсняват. През м. март 1943 г. I преславски енорийски свещеник Иванчев пише на митрополит Йосиф, че иска да се разпредели работата по Патлейна между него и отец Кирил, за да не се карат кой ще обира лаврите. По този повод свещеник Иванчев казва: *Вашата твърдост и Вашата активност ме е привързала към Вас, което ме и накара да дойда при вас – Вашата епархия*. На 7.06.1943 г. владиката освобождава от длъжност отец Симеон, председател на храм-паметника край Преслав, и назначава на негово място Кирил Стойчев. От 1 юни е освободен и Тодор Иванчев от длъжността пазач на стопанството при храма.

След спирането на средствата митрополи Йосиф се обръща към царския съветник Севов, като му излага подробно всички препятствия по строежа. Според него това унижение е насочено към царя, за да не влезе в списъка на ктиторите. Владиката не е доволен и от Б. Филов, който продължава да обвързва въпроса за строежа на Патлейна с този за имотите в стария Преслав, искани за Археологическия музей, които струват много милиони и чието отнемане *означава най-грубо потъпкване устройството на св. православна църква и ще даде извънредно тежки последици в съзнанието на народа*. Йосиф пояснява, че ако храмът остане без материална издръжка, той ще бъде принуден да го затвори: *А в този храм е свещения огън и той е изграден по волята на Народното събрание в чест на светите братя Кирил и Методий и на хилядогодишното ни царство*.

Варненският митрополит обвинява Б. Филов, че независимо от обещанието си, дадено му лично, той не държи на думата си. Нещо повече, той споделя, че му предлагат 1 млн. лв., за да се съгласи да „разгроми” храм-паметника и да го предаде с всичките сгради и имоти (струващи милиони), на Музея. Това са странностите на *господарите на господаря* – казва владиката. В края на писмото си той допълва: *Прощавайте, господин Севов, за безпокойствието. Аз съм убеден, че ще ме разберете правилно, и Ви моля да направите съдържанието на това ми писмо достояние на Негово Величество Царя*. Той не скрива, че се обръща към царския съветник с надеждата, че царят чрез Севов ще направи нужното да се отпусне помощта от 2 млн. Ако обаче царят прецени, че Б. Филов е постъпил правилно, то митрополитът заявява, че никога повече няма да го безпокои. В писмото дори се твърди, че това отношение на правителствените лица към някои български архиереи е целенасочено, защото той не е в състояние да обикаля из епархията си, тъй като митрополитската кола няма гуми. На рапортите му до комисаря и до министъра на търговията никой не благоволява дори да отговори.

Тези проблеми не обезсърчават владиката и през 1943 г. той закупува 500 000 тухли от друг производител – х.Стоян х. Петков. И тук обаче възникват затруднения по намирането на работна ръка за пренасянето им, тъй като през военните години мъжете са мобилизирани на фронта.

След 9 септември 1944 г. работата по строежа продължава. На 10.05.1946 г. строителният комитет на Патлейна в Преслав в състав: председател свещеник Кирил Стойчев и членове – Юрдан Братойчев, свещеник Георги Геров, данъчен началник Жеко Чолаков, трасировач Андрей Вълков и гражданин Вълчо Начев, подписват “Спазарителен протокол” с трима строители, начело със Стойчо Балкански от София за извършване на изкопи, каменна, тухлена и паянтова зидария, стъпала, гредоред, колони, покрив, при законен залог от 4 млн. лв. На 15 май 1946 г. е сключен договор – грубия строеж да завърши за 5,5 месеца – от 1 юни до 15 ноември 1946 г. Техническото ръководство на строежа е възложено на архитект Ив. Чолаков от Шумен.

На 9 юли 1946 г. с особено писмо до Св. Синод Варненската митрополия иска допълнителен бюджет за фонд “Възстановяване монастиря Патлейна” с приход 7 000 000 лв и толкова разход. Приходът е заем от фонд “Епархийски църковни нужди” при Варненската митрополия, който заем се отпуска на фонда без лихва и за неопределен срок. Синодът одобрява искането без изменение при условие, че сумата ще бъде върната на фонд “Епархиални църковни нужди”[16].

На 15.12.1946 г. е съставен констативен протокол за приемане и предаване на наличните строителни материали за Патлейна от домакина Николай Попов на председателя на строителния комитет свещ. К. Стойчев. От него личи, че след падналия сняг има вече загнил дървен материал, а малките трупи се крадат и никой не може да ги опази. Затова се предлага този материал или да се продаде или да се закара в митрополията за дърва. По същото време в малкото манастирче има 3-месечни курсове и всеки гори дървен материал без контрол.

На 14.05.1947 г. Варненски Йосиф назначава комисия със заповед № 78 с председател свещеник Кирил Стойчев и членове: околийския инж. Васил Вутов, околийския лесничей Н. Йорданов, данъчния началник Ж. Чолаков, всички от Преслав, и епархийския финансов инспектор Д. Мавродиев от Варна да проверят материалите за строежа по възстановяването на “Древния славянобългарски университет Патлейна край Преслав”. Като преглежда количеството строителни материали комисията констатира, че *строежите в Патлейна са извънредно много големи* и това налага да се назначи домакин-надзирател, който да изписва материали срещу квитанции.

На 18.07.1949 г. е гласуван допълнителен бюджет на фонд “Епархийски църковни нужди” на Варненска епархия за 1949 г. с приход и разход 3 000 000 лв. Приходът е от капитала на фонда, а разходът, определен формално за помощи на църкви и манастири, на църковни, благотворителни и културни просветни братства и дружества, а така също и за специалните фондове на митрополията, се предоставя на фонд “Възстановяване манастира “Патлейна”. Разходът е необходим за място, планове, строителни материали и строеж на сградата на храма и манастира в местността Патлейна край Преслав[17]. През същата 1949 г. фонд “Епархийски църковни нужди” прави още едно дарение в размер на 1 250 000 лв. в полза на възстановяването на манастира Патлейна, което Св. Синод одобрява като допълнителен бюджет[18].

През 1954 г. на посещение в епархията идва новият патриарх Кирил, който с интерес разглежда “Нова Патлейна”, издигнат по това време в груб строеж. Фасадата се извисява на 110 м, а корпусът е с 87 помещения. Изсечено е в ската и мястото, където трябва да се построи храм. При посрещането на патриарха митрополи Йосиф казва: *Патлейна е най-скъпото достояние на Варненската и Преславска епархия. Тя е люлката на българската християнска култура, на българското изкуство, на българското монашество и на българската святост*. После изрежда всички известни митрополити от древността до *нашия мастит предшественик*”Симеон. *Добре дошли, Светлейши Патриарше Кириле, в българския Йерусалим. Планини и канари сега ликуват, понеже тук отколе не са стъпвали патриаршески нозе* – емоционално възкликва той.

През същата година, на18.10.1954 г., МНЗСГ уведомява МС с доклад на м-р Петър Коларов, че в м. Патлейна *Варненска и Преславска митрополия е построила през 1945/1946 г . триетажна масивна сграда за почивен дом*. Площта е 1 247,45 кв. м. Парцелът е от горския фонд и през 1938 г. е отстъпен на митрополията за строеж, без данни за размера на точните граници на незастроената площ. Сградата се състои от приземен етаж, висок 4,30 м, партер 3,70 м и етаж – 3,20 м. *Конструкцията на постройката е масивна, с* *носещи зидове и дървен гредоред, който лежи върху железобетонни пояси.* Иззидана е в груб вид. *В това състояние сградата стои редица години неизползувана и вследствие на неподдържането й е започнала да се руши.* Комисия е огледала обекта и има потвърждение от Изпълкома на Градския народен съвет в Преслав от 27.05.1954 г. Въз основа на това на 20.10.1954 г. МНЗСГ иска отчуждаване на сградата и пише, че довършителните работи са предвидени по плана за капитално строителство на МНЗСГ за 1957 г. Предложението е съгласувано с: Министерство на комуналното стопанство и благоустройството, (зам. м-р Н. Матев), Министерство на културата (М. Сукманджиева), Комитет по въпроси на БПЦ, управление Горско стопанство – *които не възразяват.* Предвидено е и **обезщетение в размер до 376 000 лв.**, които да се вземат от републиканския бюджет като кредити за отчуждени имоти.

По доклад № А-I-867 от 18.10.1954. на министъра на народното здраве и социалните грижи относно отчуждаване на **сграда в м. Пателейна, Преславско, собственост на Варненска и Преславска митрополия**, за нуждите на МНЗСГ, Министерският съвет с разпореждане №2109 постановява: 1) На основание чл. 101 от Закона за собствеността отчуждава недовършената 3-етажна сграда – *за откриване на заведения за социални грижи. Собственикът да се обезщети в брой.* 2)Управление Горско стопанство да предаде безвъзмездно на МНЗСГ за двор на посочената сграда 30 дка гора, която да се изключи от горския фонд. Изпълнители са МНЗСГ, Министерство на финансите, Горско стопанство. Решението е утвърдено на 30.10.1954 г. с подписите на председателят на МС Вълко Червенков, МНЗСГ – Петър Коларов и на финансите – Кирил Лазаров.

Така „нова Патлейна" е национализирана и до 1993 г. е превърната в почивна база. През 1997 г. по непонятни причини сградата е деактувана като собственост на община Велики Преслав. На 15.10.1999 г. е прекатегоризирана в защитена територия, представляваща ивица гора отдясно на р. Голяма Камчия, по северните склонове на Драгоевска планина с площ от 37,8 хектара с мотива, че това е единственото естествено находище на див рожков в България. На 7.02.2005 г. общината обявява търг за продажба и независимо, че началната цена е само 40 000 лв., по искане на Варненска митрополия процедурата е преустановена. Междувременно се прави оценка на сградата и терените около нея (18 326 кв. м дворно място и 4363 кв. м разгърнатата площ на манастира), като сумата възлиза на 223 000 лв. При повторно обявения през 2006 г. търг цената скача тройно, а крайният купувач – бизнесменът Младен Станев, стопира процедурата на 664 000 лв. Напразно видни историци като проф. Маргарита Ваклинова се питат защо Варненска митрополия не е участвала открито и самостоятелно в търга[19]. Още по-напразни са дотук надеждите, че „учени колеги ще помагат" за реализиране на старата идея и възстановяване на обекта. Според сведения на местния печат след търга поради липса на средства не са последвали никакви съществени ремонтни работи освен нова ограда, която да пази рушащата се сграда от външен достъп. До манастира има нов асфалтиран път.

През 2007 г. на Архангеловден Негово Високопреосвещенство митрополит Кирил прави първа копка за изграждане на параклис до самата сграда, но по липса на вода строежът е спрян. После такъв е обособен в една от стаичките на манастира. В края на м. май 2008 г. митрополит Кирил откупува от Младен Станев манастира „Патлейна" за 673 000 лв. и според в. „Тича" още през есента там *отвори врати природолечебницата на д-р Кехайов.* През 2011 г. там се установява и послушникът от Атон Красимир, който при замонашването си получава името Константин. Назначени са също домакин и пазач. Дали манастирът ще се превърне в духовно-просветен център, каквато е първоначалната идея на митрополит Йосиф или ще стане хотелски комплекс, както загатват в някои издания – ще покаже бъдещето.

Не по-малко интересна е съдбата на други църковни сгради във Варненска и Преславска епархия. С писмо вх. № 7275 от 15.12.1946 г. митрополит Йосиф съобщава на Синода, че по случай юбилейната 1000-годишнина от блажената кончина на **Св. Йоан Рилски** Епархийският духовен съвет е решил с постановление № 6, § 22 от 4 май 1946 г. да бъдат посветени на Ив. Рилски сградите, които са построени при с. Черни връх, Янковска община, Шуменска духовна околия. Идеята е те да бъдат приспособени за **епархийски девически манастир**, като на първо време в сградите се учреди един параклис. Епархийският духовен съвет отпуска необходимата църковна утвар за обзавеждане на манастира, който се предвижда да бъде осветен в най-близко време при стечение на християни от цялата околия. Синодът изслушва това писмо само за сведение, като *изказва похвала за доброто духовно начинание*[20].

Очевидно нещата тръгват в правилна посока, защото на 29 септември 1947 г. митрополит Йосиф ходатайства пред Синода да бъде отличен с офикия "протоиерей" свещеник Йордан Кюркчиев от с. Янково, който има заслуги за изграждането на новоосветения девически манастир "Св. Йоан Рилски" и за големия успех на църковното дело в поверената му съставна енория[21]. В духа на епохата обаче съдбата и на този манастир е предрешена. На 3 юни 1948 г. Шуменския околийски народен съвет взема решение за отнемане на храма и манастира "Св. Иван Рилски" край с. Черни връх за нуждите на дружеството за борба против туберкулозата в гр. Шумен. Владиката Йосиф алармира Синода на 27.01.1949 г. за поредното посегателство на държавата върху църковно имущество и по силата на взетото на 4 февруари 1949 г. синодално решение е отправена молба до Министерството на външните работи - Дирекция на вероизповеданията, да се отмени исканото изземване, като се имат предвид следните положения:

1. Храмът и манастирът "Св. Иван Рилски" са предназначени за религиозни нужди на православните българи. *Те са църковна светиня, поставена в памет на всеобщо почитания български светец и народен будител Св. Иван Рилски, по случай хилядогодишнината от неговата смърт*.

2. Църквата винаги се е отнасяла с пълна готовност и отзивчивост към благотворителните и здравни почини както на различни организации, така и на държавната власт, включително и към навременни инициативи на дружествата за борба с туберкулозата. Тя е жертвала и е готова и в бъдеще да помага, съобразно с църковния ред и традиция в полза на такива висукохуманни цели. Използването обаче на храмове за небогослужебни нужди е изрично забранено от църковните канони. *Затова никоя църковна власт не може да позволи подобно отклонение от църковния ред и канон*[22].

3. На трето място църквата възразява срещу начина, по който се възнамерява да се иземе имотът – да се махнат от него св. престол и жертвеник, иконостасът с иконите, както и да се заличи цялата живопис, която е едно ценно културно-историческо наследство. Това е не само посегателство, но и оскверняване на една църковна светиня – *сакрилегиум, което се осъжда от църковните канони и не се допуска от държавните закони*. Да се иска църквата да одобри подобен акт означава да се иска нещо, което тя не е в състояние да стори.

4. Синодът подчертава също така, че подобен акт ще има тежки морални последици за престижа както на църковната, така и на държавната власт, ако те биха го позволили. Това на свой ред би влошило добрите намерения и желание на двете страни – светска и духовна, да поддържат установените традиционно добри отношения между тях.

Под това аргументирано решение на Синода стоят подписите на Врачански

Паисий, Варненски и Преславски Йосиф и Пловдивски Кирил. Това не може да попречи на атеистичната власт през същата година да национализира тази обител, независимо от факта, че във Варненска и Преславска епархия има малко манастири. И до днес той е недействащ, а възстановяването му е само бъдещо пожелание.

Храм-паметникът “Св. Кирил и Методий”, е поредният обект, привлякъл апетитите на комунистическата власт. Основният камък е положен в 1885 г. по случай честването на 1000 г. от смъртта на Методий. Идеята е на Славянския комитет в Петербург, митрополит Климент и митрополит Симеон. Изпратено е послание до целия български народ за събиране на средства. През 1907 г. с усилията на митрополит Симеон наоколо са засадени 1000 млади борчета, поради което впоследствие се говори за манастира в боровата гора. На 12 май 1929 г. по случай 1000 г. от Симеоновия Златен век църквата е осветена с името на равноапостолите Кирил и Методий. Запален е свещен огън, а факлите са пренесени до старата столица Велико Търново. Поставен е възпоменателен надпис, който да напомня за родолюбивото дело[23].

След започване на национализацията Варненска митрополия се опитва да спаси обекта, като го трансформира от чисто култово средище в църковно летовище. На 17.03.1949 г. по предложение на митрополит Йосиф, одобрено от Синода, манастирът “Св. Кирил и Методий” е поставен в списъка на обектите, които се определят за летовища на свещенослужители, църковнослужители и техните семейства. Решението се съобщава на Съюза на свещеническите братства и Съюза на служителите по ведомството на БПЦ.[24] На следващото заседание е учреден Централен летовищен комитет при Синода, който да координира действията на епархиите.[25] Последователно кръгът на летуващите се разширява, като се включват преподаватели от Богословския факултет и духовните училища. Поради нараснали брой на желаещите, те са разпределени на две смени. Направени са постъпки пред Министерството на вътрешната търговия за централно снабдяване на летовищата с продукти. Това е абсолютно задължително при плановата икономика и липсата на свободен пазар[26].

Държавата обаче показва, че има достатъчно силни механизми за оказване на натиск. На 1 юли 1949 г. Синодът е принуден да даде съгласие за настаняването на 90 души бригадири, които ще работят един месец на разкопките в Преслав, а записаните за летуване свещеници остават за втора смяна след 5 август[27]. На пръв поглед компромисът би трябвало да задоволи археолозите от БАН. На следващия ден, 2 юли 1949 г., митрополит Йосиф подава молба до Синода с искане за 45-дневен задграничен отпуск за лечение. Преди да замине, на 20 юли 1949 г. той внася в намаления състав на Синода за разглеждане писмо, изпратено от Министерството на труда и социалните грижи. В него се казва, че по доклад на началника на служба “Труд и социални грижи” при Околийския народен съвет в гр. Преслав, зданието на манастира “Св. Кирил и Методий” се иска за летовище на средношколците от Преславска и Шуменска околия. От своя страна *Дирекцията на социалните грижи намира искането за уместно* и ходатайства пред Синода да бъде удовлетворено. Синодът мотивира отказа си със следните аргументи:

1. Зданието е собственост на Варненска митрополия, която вече е направила възражения против отчуждаването му от Академията на науките, която също се стреми да сложи ръка на него.
2. Зданието не стои празно, както се твърди в доклада, а се дава от митрополията за различни църковни и обществени нужди.
3. Зданието вече е определено за синодално летовище на свещениците от Варненска и съседната й Доростоло-Червенска митрополия[28].

На 20 октомври 1949 г. завърналият се от чужбина митрополит Йосиф отправя молба до Синода да му позволи да отсъства до края на м. октомври от заседанията на намаления състав, *поради неотложна работа в епархията си*[29]. Десетина дни по-късно в Синода постъпва писмо от Варненска митрополия, в което категорично се отхвърля искането на Българската академия на науките – писмо № 4158 от 11.10.1949 г., за изземването на имота и сградите на храм-паметника "Св. Кирил и Методий" край Преслав. Според владиката изграждането на паметника е станало по волята на българския народ, за да се увековечи делото на светите братя чрез храм, който веднъж построен, минава под юрисдикцията на църквата. Изключителна заслуга за това има покойният варненски митрополит Симеон. Ако храм-паметникът бъде лишен от помощните жилищни и стопански помещения и от имотите си, от които се издържа, той фактически е обречен и трябва да се закрие. Отхвърлят се тенденциозните обвинения от страна на БАН, че на бригадирите по разкопките и на техните ръководители не са дадени всички улеснения по настаняването. От страна на Академията обаче продължават да твърдят, че изземването на имотите наоколо няма да попречи на манастира да функционира. Синодът препраща преписката до МВРИ и иска съдействие да не се отнема нищо от митрополията[30].

През 1954 г. новият български Патриарх Кирил посещава епархията и по време на обиколката си се спира да разгледа църквата-паметник, както и къщата до нея, където лятно време е живял митрополит Симеон. Той посещава и уредения до църквата музей[31]. Това височайше посещение обаче не оказва влияние върху съдбата на храма. Всяка съпротива се оказва напразна и до 1989 г. този църковен комплекс е превърнат в почивен дом на археолозите.

За съдбата на манастирите във Варненска и Преславска епархия след 9 септември 1944 г. съдим от справката до Синода, която дава митрополит Йосиф с писмо № 223 от 17 март 1987 г. В нея се казва, че в епархията функционира единствено манастирът **Св. ап. Петър и Павел** край с. Златарица, Шуменско. В него има само 3 монахини, без никакъв друг персонал. В цялата епархия няма никакви църковно-земеделски стопанства.

За да бъде по-пълна картината във Варненска и Преславска епархия, трябва да проследим и съдбата на нейните храмове и параклиси, състоянието на техните стенописи, разграбването на ценни стари икони и дори на старите камбани, някои от които датират от времето на османското владичество. Поради изчерпване на допустимия обем на статията това ще бъде обект на друга публикация.

БЕЛЕЖКИ

[1] Позволяваме си тази биографична справка, защото напоследък на книжния пазар се появиха две издания за митрополит Йосиф, които съдържат много неточности. Това, че са писани от непрофесионалист, с нищо не оправдава издателите, защото в такива трудове не става дума само за подвеждане на читателите, а за подмяна на персонажа, което до голяма степен е неуважение към изследваната личност, към нейната памет и място в историята.

[2] **Йонков, Хр., Н. Ковачев, Й. Панов.** *Севлиево и Севлиевският край през Възраждането*. София, 1986, с. 366; **Вълчанов, Х.** *Севлиево (1842-1942).* Част I. София, 1942, 217-218.

[3] Списък на опълченците от конната сотня, наградени със знака за отличие на военния орден. Под № 11 стои името на Иван Петров, 4 степен -79505, в оставка. *Българското опълчение (август 1877- март 1879).* Ред. **М. Михов**. Т. 2. София, 1959, с. 600; **Руменин, Р.** *Българското опълчение 1877-1878.* Личен състав. По документи от ЦВА-В.Търново. София, 1978, с. 404.

[4] На друго място погрешно е записано *лесансие - доктор*. Ср. 130 години Варненска и Великопреславска епархия 1872-2002. Тъй като тази степен не е позната в системата на нашето висше образование, с нея твърде често се спекулира. Licencié (фр.) е най-ниската образователна степен и отговаря на днешната "бакалавър" – студент, завършил семестриално с дипломна работа.

[5] В “Автобиографията” на митрополит Йосиф трудът е цитиран като “Семейството от етико-философско гледище”.

[6] *Църковен вестник*, год. 38, бр. 38 от 19 ноември 1927, с. 403.

[7] По това време (1929-1935 г.) негов ученик е Марин Найденов Минков – Патриарх Максим. Ср. *Максим Патриарх Български. 90 години от рождението му*. София, 2005, 31-33.

[8] Нови иеромонаси. - *Църковен вестник*, год. 31, бр. 26 от 28 юни 1930, с. 307.

[9] За Неврокопски митрополит Макарий ср. **Цацов, Б.** *Архиереите на Българската православна църква*. София, 2003, с. 213.

[10] *Църковен вестник*. год. 31, бр. 34 от 20 септември 1930, с. 398.

[11] Църк*овен вестник*. год. 32, бр. 33 от 26 септември 1931, с. 388.

[12] Църк*овен вестник*. год. 33, бр. 29 от 16 юли 1932, с. 335.

[13] **Цанков, Ст.** *Българската православна църква от Освобождението до настояще време*. София, 1939, с. 337.

[14] **Мавродинов, Н.** *Старобългарското изкуство*. София, 1959, 167-170.

[15] *История на България*. Т. 2. София, 1981, 301-303.

[16] Протокол № 30 от 09.07.1946 г. на п.с. на Св. Синод, с. 160.

[17] Протокол № 31 от 18 .07.1949 г. на п.с. на Св. Синод, с. 240.

[18] Протокол № 50 от 23 .12.1949 г. на п.с. на Св. Синод, с. 379.

[19] Манастирски търг. – в. 24 часа, бр. 225 от 16 август 2006 г.

[20] Протокол № 17 от 3.04.1947 г. на п.с. на Св. Синод, с. 108.

[21] Протокол № 39 от 29.09.1947 г. на п.с. на Св. Синод, с. 285.

[22] Протокол № 2 от 4.02.1949 г. на н.с. на Св. Синод, с. 8.

[23] **Борисов, Б**., **Б. Петков, Д. Велева, С. Бозаджиев**. *Велики Преслав, Страници от историята от древността до наши дни.* В. Преслав, 1993, с. 139.

[24] Протокол № 9 от 17.03.1949 г. на п.с. на Св. Синод, с. 52.

[25] Протокол № 15 от 29.03.1949 г. на п.с. на Св. Синод, с. 90.

[26] Протокол № 22 от 29 .06.1949 г. на п.с. на Св. Синод, с. 179.

[27] Протокол № 24 от 1 .07.1949 г. на п.с. на Св. Синод, с. 197.

[28] Протокол № 38 от 20.07.1949 г. на н.с. на Св. Синод, с. 222.

[29] Протокол № 45 от 20 .10.1949 г. на н.с. на Св. Синод, с. 275.

[30] Протокол № 48 от 29.10.1949 г. на н.с. на Св. Синод, с. 302.

[31] **Клисаров, Г.** Църковни тържества във Варненска и Преславска епархия. - *Църковен вестник*. год. 55, бр. 34-38 от 16 октомври 1954, с. 49.

THE CULTURAL-HISTORICAL HERITAGE OF THE CHURCH IN THE EPARCHY OF VARNA AND PRESLAV AT THE TIME OF METROPOLITAN YOSIF (1938-1988)

Lisbeth Ljubenova

Abstract

The paper places emphasis on the fate of the monasteries in the Eparchy, their construction, nationalization after 09/09/1944, and current condition. Special attention is paid to previously unused archival materials regarding the erection of the monastery complex „New Patleyna“ in the ancient Preslav. The author specifies some aspects of the biography of Yosif – Metropolitan of Varna and Preslav because of common errors in the literature.

КАК СЕ ВЪЗДИГНА ПАМЕТНИКЪТ НА СВЕТИТЕ БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ

Павлина Пенкова-Барутчийска

Влизайки в европейското семейство, Република България стана равностоен член на Европейския съюз със своето минало – история, култура, традиции, настояще и бъдеще.

Според Леонард Орбан, европейски комисар по многоезичие, *кирилицата, третата официална азбука на ЕС, е създадена от истински европеец полиглот… През вековете България е издигнала високо в славянския свят кирилицата и културата, свързана с тази азбука… България днес предприе още една историческа стъпка: присъедини кирилицата към семейството на ЕС…“.*

Едни емблематични фигури се извисяват векове наред не само над нас българите, а и над цялото славянство – това са братята Кирил и Методий, велики и достойни синове на българския народ, които първи палнаха светлината на славянската писменост и просвета. Думите на народния ни поет Иван Вазов, вложени в устата на отец Паисий ”…Че и ний сме дали нещо на светът. И на вси славяни книга да четат…“ ни изпълват винаги с гордост и признателност към тях и тяхното дело, и си задаваме въпроса има ли в света по-поразителен пример от създаването на българската писменост и предоставянето ѝ за ползу роду на целия славянски свят. Един световен принос, едно сътворение, което с думите от легендата звучи : ”В началото бе словото...”.

Задачата на това проучване е да се проследи процесът от възникване на идеята за въздигане на паметник на св. св. Кирил и Методий, организацията и усилията по събиране на средствата до реализиране на идеята – материализирането на замисъла през годините. Един от важните източници на информация е Централният държавен архив, който, съхранявайки архивните документи на Министерския съвет, Министерството на народното просвещение и др., ни разкрива и запознава с подробни детайли от идеята до крайния резултат – въздигане на така ”жадувания от вси българи паметник“.

Интересно съобщение четем в ”Църковен вестник” от 1914 г.: *Професорите и студентите при университета са взели благородната инициатива да основат фонд за издигане паметник на св. Кирила и Методия в столицата. Вчера при тържествената акламация на Н. Блаженство Екзарха, била му съобщена и тая инициатива. Негово Блаженство се много зарадвал и подарил помощ от 1000 лв. за целта.*

Доста по-късно, през 1926 г., със заповед № 2187 на Министерството на народното просвещение се създава Комитет за въздигане на паметник на св. св. Кирил и Методий в София. Образуван като граждански, комитетът развива според силите си

… една похвална дейност, но все пак средствата, които бе събрал до есента на 1937 г. - около 700 000 лв., показаха, че задачата е по-голяма от неговите възможности. От друга страна, редица народностни съображения подсказаха, че е настъпило време да се ускори построяването на паметника. Ето защо се наложи починът да влезе в грижите на държавата…“[1]. Това е част от писмо на министъра на Народното просвещение Георги Манев до министър-председателя и министър на външните работи и изповеданията Георги Кьосеиванов.

Има данни, че първият паметник в България, посветен на св. св. Кирил и Методий, е издигнат в Казанлък в двора на едноименното училище през 1932 – 1933 г. Автор, изпълнител и строител е местният учител по рисуване Иван Топалов. Средствата, необходими за материалите, най-вече бакър, се набират от учениците и техните родители. Бронзовата композиция е тържествено открита на 24 май 1933 г., по случай 50-годишнината от откриване на училището.

Министерският съвет приема Наредба-закон за въздигане на паметник на св. св. Кирил и Методий, утвърждавайки Постановление № 1, взето на заседанието му от 6 юли 1937 г. В чл. 1 четем: *Възлага се на Министерството на народното просвещение да построи паметник на славяно-българските просветители и равноапостоли св. св . Кирил и Методий в София. Моделите на паметника и мястото, гдето той ще бъде построен, трябва да бъдат одобрени от Министерския съвет. Постройката да се извърши от средствата по бюджета на фонда "Св. св. Кирил и Методий", пор. № 141 на фондовете на завещатели и дарители при същото министерство, когато се събере достатъчно за целта сума.*[2]

Усилията за събирането на средства се изразяват в разгласяване и пропагандиране на идеята по различни начини, и най-вече с окръжни. В едно от тях се казва: *Комитетът за въздигане паметник на св. св. Кирил и Методий при Министерството на народното просвещение предприема всенародна подписка за събиране средства за паметника. За тая цел то умолява всички училищни инспектори и директори да му дадат съдействие, като съобщят имената и адресите на обществени учреждения, търговски и индустриални фирми, стопански предприятия и частни лица, които биха се отзовали благосклонно на една покана, за да подкрепят фонда за паметника с известно дарение…*[3]

Малко по-късно, в стремежа си да събере повече средства, комитетът решава да разпродава наличните знамена с ликовете на братята светци, като определя и цената им. Всички суми, набрани от дарения и продажбите, трябва да се внасят в Българска народна банка чрез нейните клонове в специална фондова сметка "Св. св. Кирил и Методий". Паралелно с окръжните комитетът периодично пуска и позиви, с които призовава за по-голяма активност от всички културни сфери. Ето откъс на един от тях: ... *за този тъй желан възход днес, наред с всички, ратуват читалищата и читалищните дейци, тия верни стражи и дейници на българското бъдеще. Паметникът на братята Кирил и Методий трябва да бъде и тяхно дело.*

В Окръжно от 1938 г. до областните и пограничните инспектори, директорите на учителските институти, на гимназиите и на гимназиалните клонове се казва:

Съгласно чл. 2 от НАРЕДБАТА – ЗАКОН ЗА ВЪЗДИГАНЕ ПАМЕТНИК НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИ ... до построяване на паметника, само КОМИТЕТЪТ ЗА ВЪЗДИГАНЕ ПАМЕТНИК НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИ, съществуващ при Министерството, има право да издава и да разпространява книжни или платнени знамена...

1. Продажната цена на знамената с ликовете на братята светци се определя 2 лв. за цялата страна... [4].

В чл. 3 се определяя: *Управлението на фонда ... се възлага на комитет… На тоя комитет се възлага когато се съберат достатъчно средства, да възпроизведе конкурса за постройка на паметника и да определи мястото на същия.*

Окръжно от 13 април 1938 г. на Министерство на народното просвещение и Комитета за въздигане на паметника, в което се казва: ... *Паметникът на светите братя отдавна е жизнена необходимост за нашия духовен и народностен живот. Знае се, че българския народ още не е отдал достойна дан на признателност на най-великите свои синове, на ония, които дадоха началото на стремителния духовен възход на целия славянски свят. Братята – светци още не са удостоени с паметник, отговарящ на тяхното епохално дело – нито в България, нито в друга славянска страна.*

Днес, когато светът се гордее с културните достояния на своето минало и ги *изтъква като духовна сила в устрема да се гради бъдещето, не ще бъде чудно, ако в някоя друга славянска страна бъде издигнат паметник на Кирил и Методия. За честа на кръвта, която тече в жилите ни, потомците на създателите на българската и славянската азбука трябва да бъдат първи и сега. Много пъти в миналото България е била първа по своите достояния. Първа тя днес трябва да издигне достоен паметник на светците братя, които принадлежат преди всичко на българския народ, не само защото са негови най-велики синове, но и защото тяхното дело се възприе и утвърди в пределите на България, и защото техните завети залегнаха неизменно в душата на българския народ, който ги съхрани и предаде на другите славянски народи.С нашето, с българското дело те изградиха своята славянска и християнска култура.*

Грижите на българската държава са щедри, но паметникът на светите братя е общонародно дело. Той е заветен дълг преди всичко на българското училище, на българските учители и ученици по села и градове.Тоя паметник трябва да бъде слънчев символ на българската просвета, на българската вяра и на българската воля за възход и за по-светли бъднини…[5]

Учреденият Комитет за въздигане на паметника предприема “широка” подписка между ученици, учители и граждани и между културни и стопански учреждения за набиране на средства. Но след няколкогодишна дейност се констатира, *че за да може да се осъществи по-скоро това общонародно дело, доброволната подписка не е достатъчна. Без решителното участие на държавното съкровище, това голямо културно начинание рискува да се забави, и ние можем да се намерим при положение, други народи, с по-малко право, да ни изпреварят в подобен почин…*

Четейки документите в архива, попадаме на едно писмо-молба до министъра на народното просвещение от родолюбив българин, патриот на име Иван Пълов, родом от Плевен, притежател на мраморна кариера в землището на Елхово, а към датата на писмото – 25 октомври 1937 г., пожарен командир в Казанлък, който пише:

Притежател съм на мрамор – наречен в бранша “Булгарише Санта Анна”, находящ се до гара Бояново – Елховско.

При повереното Ви министерство е образуван комитет за въздигане паметник на Св. Св. Кирил и Методи… Подтикнат от желанието да видя осъществено желанието на комитета – подарявам МРАМОР ЗА НАПРАВА НА ПАМЕТНИКА В РАЗМЕР НА СТОЙНОСТ ДО 1 000 000 лева – равен на италианския “Карара”…[6]. Неговата инициативност продължава, като за тази кауза той успява да привлече и г-н Георгиев, собственик на каменноиндустриалната фабрика “Бузлуджа”, София, за безплатно ползване на машините за обработката на подарения мраморен материал за паметника. Стига се дотам, че се провеждат изпитания на къс от предоставения като вид мрамор, за което има и съхранен протокол[7]. Отделно, министърът на народното просвещение, като представител на комитета, се обръща към министъра на войната с молба да се отпуснат трудоваци, които да помогнат на кариерата да се извади подареният мрамор.

…Ето защо комитетът се обръща към всички читалища и ги моли да внесат доброволно своя дял във фонда за изграждане паметник на СВ.СВ.КИРИЛ И МЕТОДИЙ. КОМИТЕТЪТ ПОДЧЕРТАВА ОБАЧЕ, ЧЕ НЕ СЕ КАСАЕ ДО ЕДНО ЗАДЪЛЖЕНИЕ, ДО ЕДНО ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ЗАПОВЕД, А ДО ЕДИН ОСЪЗНАТ И ВДЪХНОВЕН ИЗРАЗ НА ПОЧИТ И ЛЮБОВ КЪМ ДВАМА ОТ НАЙ-ВЕЛИКИТЕ ДОСТОЙНИЦИ НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРНА СЛАВА…[8]

На 5 април 1939 г. Министерството на народното просвещение отправя поредното Окръжно, в което пише:

Празникът на св. св. Кирил и Методий наближава. По този случай необходимо е да се заработи отново и да се подкрепят всички усилия и почини за събиране помощи за бъдещия паметник на великите братя светци…

1. *Срещу празника – 24 май – да се помолят всички ученици да пожертват доброволно поне по един лев.*
2. *Да се разпространят между желаещи ученици знаменца с ликовете на св. св. Кирил и Методий. Цената на знаменцата е два лева. Тия знаменца се доставят само от Комитета при Министерството, чийто печат или печата на местни училища носят.*
3. *Във всички училища, при които съществуват дружествата Младежки червен кръст, да се пуснат групи от членове на сдружението, които със свои касички ще събират от гражданите доброволни пожертвувания срещу книжни знаци…*[9]

Въпреки неимоверните усилия и различните инициативи за събиране на средства, до откриване на конкурсна процедура за паметника не се стига, поради недостатъчна наличност в сметката на фонда.

Създадената през 1878 г. Народна библиотека в София с указ от 12 май 1963 г. е наименувана с името на светите братя Кирил и Методий. В тази връзка е обявен и конкурс за паметник на братята, който се провежда на няколко етапа през 1963 г., и през 1965 г., но условията и критериите за изграждането на подобен монумент са доста високи и конкурсът не преминава лесно, а и не довежда бързо до желаните резултати. Очевидно вече в края на 60-те години изграждането на такъв значим паметник, замислен преди петдесет години се разглежда не само като израз на дълбоко уважение и възхищение към двамата братя и тяхното дело, но и като необходимост за сбъдване на мечтата на един народ, а реализацията му е обобщаващ символ, в който се пречупват най-големите възможности на българската пластична култура.Така разбира и своята задача скулпторът Владимир Гиновски, който спечелва конкурса и заедно с архитекта Иван Иванчев довеждат делото докрай, като реализират идеята на поколения българи. През 1975 г., в навечерието на най-българския празник 24 май, в градинката пред Народната библиотека тържествено е открит най-после паметникът на пресветите братя. Върху внушителен гранитен постамент са монтирани величествените бронзови фигури на Кирил и Методий. Паметникът е първият етап от изящното архитектурно оформление на площадното пространство – градината и предстоящата подготовка на националната ни книгохранителница да отбележи тържествено 100 години от създаването си през 1978 г. Отливка от този паметник е поставен по-късно и в двора на българското посолство в Рим, Италия.

И сега, не само на техния и наш празник 24 май, там, пред техните нозе, пред Кирил и Методий има стръкчета цветя и венци, поставени от признателни хора, родолюбиви българи, наследници на онези, който създадоха идеята за възвеличаването им и се бориха дълго да превърнат една мечта в действителност.

БЕЛЕЖКИ

[1] *ЦДА*, ф.177К, оп. 2, а.е. 171 л.13.

[2] Пак там, ф. 284к, оп.1, а.е. 6667.

[3] Пак там, ф.177к, оп. 2, а.е. 874, л. 40.

[4] Пак там, л. 62.

[5] Пак там, л. 35-36.

[6] Пак там, ф. 177к, оп. 2, а.е. 951, л. 218.
[7] Пак там, л. 183.
[8] Пак там, ф. 177к, оп. 2, а.е. 874, л. 28.
[9] Пак там, ф. 177к, оп. 2, а.е. 958, л. 11.

ELEVATING MONUMENT CYRIL AND METHODIUS IN SOFIA

Pavlina Penkova-Barutshiyska

Abstract

Entering the European family, the Republic of Bulgaria became a member of the European Union with its past - history, culture, traditions, present and future. Emblematic figures rise for centuries not only over us, Bulgarians and Slavs, are the brothers Cyril and Methodius. They are the great and worthy sons of the Bulgarian nation, who first lit the light of the Cyrillic alphabet and Cyrillic alphabet, inscribed education and, as a third official alphabet of the European Union.

In the documents held at the Central State Archive, we found an interesting message from the „Church Journal" 1914, stating: „Professors and students at the University have taken the noble initiative to establish fund to erect a monument to St. Cyril and Methodius in the capital".

Much later in 1926, with order № 2187 of the Ministry of Education, a Committee for elevating monument of St. Cyril and Methodius in Sofia.

There is evidence that the first monument in Bulgaria, dedicated to St. Cyril and Methodius was built in Kazanlak's school yard in 1932 - 1933. Ivan Topalov, author, artist and builder is the local art teacher. The funds needed for materials, mainly copper, are collected from students and their parents.

At its meeting on 6.07.1937 Council of Ministers adopted an ordinance for exaltation of the monument of St. Cyril and Methodius, affirming decree № 1. In Article 1 reads: „assigns to the Ministry of Education to build a monument to the Slav-Bulgarian saints and apostles St. St. Cyril and Methodius in Sofia. Models of the monument and place where it will be built must be approved by the Council of Ministers „.

Set up the Committee take a „wide" signatures between students, teachers and citizens and between cultural and economic institutions to raise funds. But after several years of activity is found „... that can be made more nationally this case, the voluntary petition is not sufficient. Without decisive participation of the Treasury, this great cultural initiative risks being delayed, and we can find, provided other nations with less law, we anticipate a similar initiative ... „.

Despite strenuous efforts and various initiatives to raise funds to initiate a tendering process for the memorial not be reached due to insufficient account of the fund.

In 1975, the eve of the Bulgarian holiday May 24, in the garden in front of National Library was officially opened at last monument of the most holy brothers.

Sculptor Vladimir Ginovski who won the contest and with the architect Ivanchev bring the case to the end and realize the idea of generations of Bulgarians.

Casting of this monument is placed later in the courtyard of the Bulgarian Embassy in Rome, Italy.

ПЪРВИ МЕЖДУНАРОДЕН БАЛЕТЕН КОНКУРС, ВАРНА, 1964

Тинка Бозова

Варна е градът, в който се създава първият в света балетен конкурс. До днес отстоява първенството си в световното културно наследство. Вече почти половин век този конкурс съществува, но историята му не е събрана в пълнота. Съобщението няма претенции за цялостно изследване на темата, но се стреми да систематизира половинвековната история на конкурса, което дава възможност да се направят някои изводи.

Регламентът на конкурса през всичките години остава почти непроменен. Провежда се в началото на месец юли в Летния театър на Варна. Допускат се участници от цял свят. Обхваща две самостоятелни категории за които се присъждат отделни награди. Категория „А" /Старша възраст/ за балетни артисти от 20 до 28 години и категория „Б" /Младша възраст/ – от 14 до 19 години. Кандидатите преминават през три тура, след което олимпиадата завършва с Галаконцерт на лауреатите. Председателят и членовете на Организационния комитет на Международния балетен конкурс, както и международното жури, се сменят през годините. Директор на конкурса през всичките години до 2010 г. е доц. Емил Димитров. До началото на 90-те години организацията се осъществява от Министерството на културата, през 1992 г. се създава фондация „Международен балетен конкурс", която става основен организатор в партньорство с община Варна и Министерството на културата[1].

На 4 юли 1964 г. Международният балетен конкурс – Варна стартира със запалването на огъня „на мира, изкуството и дружбата" от най-младата участничка французойката Силви Клавие[2]. Форумът е наречен „конкурс на звездите", защото на него се състезават таланти от цял свят. В първия професионален балетен конкурс участват 46 балетни артисти от 11 страни. Сред всички артисти се откроява Владимир Василев, балетист и солист на Большой театър, Москва. Той е единственият, който получава най-високата награда на Варна на Първия конкурс. Тя се среща под различни наименования – „Варненско лято", „Голямата награда". Става дума за една и съща награда, по-важното е, че тази награда през цялата история на конкурса е връчена само един път през 1964 година. От тогава насетне, до последното издание /2010/ тази награда не е присъждана. Златни медали на Първия конкурс получават съветските балетни артисти Алла Сизова, Екатерина Максимова, Сергей Викулов и Никита Долгушин. Златен медал получава и българката Вера Кирова. Със сребърен медал са удостоени българските участници Красимира Колдамова и Калина Богоева, с бронзов – Ичко Лазаров, Константин Дамянов и Маргарита Траянова. На Втория международен балетен конкурс /1965/ българката Екатерина Илиева спечелва трета награда и бронзов медал, а Калина Богоева спечелва почетната награда на Градския народен съвет – Варна[3]. Това са престижни награди за България, имайки предвид участието в състезанието на силните съветски и кубински балетни школи с техните представители. Критиката през 1965 пише за българката Екатерина Илиева как със своята „изразителност, изящество, лирична задушевност " спечелва симпатиите на публиката"[4]. Вторият конкурс е наречен „мирна битка на различни национални школи"[5]. Първите три конкурса се провеждат всяка година, като общо на тях са раздадени 14 златни медала за носителите на първи награди, 17 сребърни медала за носителите на втори награди, 15 бронзови медала за носителите на трета награда и 5 медала за носителите на четвърта награда. Освен тях са връчени 51 дипломи и други отличия. Златните и сребърни медалисти получават и високото звание „Лауреат на варненския международен балетен конкурс”[6]. След третото си издание, конкурсът започва да се провежда през две години.

Международното жури на Варненския конкурс е наричано „Върховен балетен съвет” заради високия си авторитет. Негов председател в първите години е талантливата Галина Уланова, примабалерина на Болшой театър, членове са Алисия Алонсо, примабалерина на кубинския балет, а след това и примабалерина на двете Америки, както са я наричали. Член на журито е също Арнолд Хаскел, балетен критик от Англия, Ерик Брун, датски балетист, Серж Лифар, френски хореограф, и т.н., все световни знаменитости на балетното изкуство[7]. В речта си при закриване на Третия конкурс заместник-председателят на Комитета за изкуство и култура Атанас Божков казва: ”Балетният конкурс във Варна е творческо състезание в името на тържеството на най-високите добродетели на човека, в името на вечния стремеж към съвършенство и щастие, хармония и красота в живота”[8]. На Четвъртия международен балетен конкурс /1968/ наградените български участници са Бисер Деянов, Евгения Кръстева и Вихра Терзиева, младша възраст, както и Маргарита Димитрова, Нина Петровска и Людмил Бубов, старша възраст[9]. Споменавам само наградените българи, за да подчертая тяхното достойно съревнование с артисти от световни балетни школи. На Петия международен балетен конкурс /1970/ се провежда теоретична конференция на тема: ”Бъдещето на балета”. Присъстващите от цял свят балетни специалисти разискват проблемите на балета. С всяко следващо издание на теоретичните конференции по време на балетния конкурс, те придобиват „все по-представителен характер, като обогатяват теорията и практиката на танцово-сценичното изкуство”[10]. Участниците от цял свят на Петия конкурс се увеличават почти двойно в сравнение с първия. Те са вече 74 от 17 страни. Тук само ще маркирам осъществяването на още една българска идея, свързана с балетното изкуство. През 1977 г. по предложение на България в рамките на провеждащия се Международен балетен конкурс, се учредява Първият международен балетен педагогически семинар във Варна. Целта на този семинар е обединяването на световната балетна педагогическа и хореографска мисъл, ползваща образците на класическия балет[11]. На Деветия международен балетен конкурс се споменават появилите се вече и на други места по света балетни конкурси /Москва, Токио, Лозана, Джексън/, които са по подобие на Първия варненски професионален балетен конкурс. В световните балетни среди е известно, че факела на балетната олимпиада за първи път е запален в Летния театър на българския град Варна[12]. Десетият юбилеен международен балетен конкурс се провежда от 1 до 17 юли 1980 г. На него се прави една своеобразна ретроспекция на изминалите конкурси. На първо място е чувството на гордост, породено от приноса на Варненския балетен конкурс в развитието на световното балетно изкуство. Защото освен форум за красота, той е и форум на световните балетни тенденции, нови идеи и анализ на международния педагогически и балетен опит. По време на всички конкурси се провеждат теоретични конференции, които се превръщат в традиция. Много балетни артисти, участвали за първи път във Варненския конкурс, следващите години стават известни световни знаменитости. Те се изявяват както в балетната практика, така и в балетната наука, като обсъждат, анализират, чертаят перспективите на световната хореография. Атестация за развитието на балетните таланти е „Варна, която е дала пътен лист в живота на цяла плеяда млади артисти, които в голяма степен са определяли развитието на балетните театри в своите страни и на балета в целия свят”[13]. Вера Кирова, получила златен медал на Първия конкурс /1964/, оценява Десетия юбилеен международен балетен конкурс като възможност за навременно откриване и проявление на млади балетни таланти. Като един от най-големите български балетни авторитети тя слага конкурса във Варна на най-високо ниво с историческо значение поради факта, че сред първите балетни артисти на всяка голяма балетна група в света има лауреат от Варненския конкурс[14]. Единадесетият международен балетен конкурс се провежда през юли 1983. От тази година интервалът на провеждането на конкурса се увеличава на три, а не, както досега, на две години. В Дванадесетия международен балетен конкурс /1986/ участват впечатляващ брой артисти – 156 от 27 страни. В един от бюлетините, издавани по време на конкурса тази година, се припомня казаното от Арнолд Хаскел, английски балетен критик, член на журито от първите издания на конкурса. Когато се завръща в Англия след Първия международен балетен конкурс във Варна през 1964 г., Хаскел прибавя към своя труд по балетна естетика нова глава със заглавие „Урокът от Варна"[15]. В книгата си той определя високия творчески климат на това международно събитие, като го нарича „Духът на Варна". Силата на това определение се запазва по време на всички конкурси досега и става нарицателно за Варненския международен балетен конкурс. На Дванадесетия конкурс /1986/ Международната фондация на името на Людмила Живкова учредява специална награда за най-младия участник в конкурса[16]. В бюлетина със списъците на участниците в този конкурс под № 129 е името на българския балетист Владимир Роже. Спирам се на този факт поради това, че Владимир Роже е варненец и е син на колегата проф. д-р б.н. Мариана Филипова от Регионален исторически музей. Той участва последователно в три издания на Международния балетен конкурс, Варна /1986, 1988 и 1990/. През 1986 г. се състезава в групата на младша възраст, през 1988 г. заедно с партньорката си Веса Тонова печелят приза „Най-добра двойка старша възраст"[17]. През 1990 г. Роже печели трета награда и бронзов медал – старша възраст. Интересното в случая, което трябва да се подчертае, е, че първа и втора награда, т.е. златен и сребърен медал за мъже не се присъждат на този конкурс[18], а отзивите във варненската преса са, че бронзовият медал на Владимир Роже блести със златен блясък. Следователно може да се каже, че бронзовият медал за мъже от Международния балетен конкурс 1990 г. е със стойност на златен. От тринадесетото си издание Международният балетен конкурс /1988/ отново започва да се провежда на две години, а на Четиринадесетия конкурс /1990/ председател на международното жури е българката Нина Кираджиева. По време на този конкурс се организира творческа среща „Тенденции в развитието на съвременното балетно изкуство". На нея се обменят идеи за обогатяване на балетното изкуство. Директорът на балетния конкурс доц. Емил Димитров изказва мнение, че разискванията на тази среща ще помогнат на балетното изкуство „да бъде на висотата на изискванията в изменящата се културна ситуация"[19]. Любопитно е присъствието на японката Масако Оя на Петнадесетия международен балетен конкурс. Като президент на Асоциация „Международен балетен конкурс Масако Оя в Осака" тя е избрана за почетен председател на Организационния комитет на Варненския балетен конкурс през същата година. Решено е в софийския офис на мадам Оя да се създаде Бюро на Федерацията на международните балетни конкурси със седалище Варна. С построените от нея шест голфигрища по света тя изявява желание да подпомага Варненския балетен конкурс, а също така и възникналите след него балетни конкурси по света[20].

През 1994 г. се чества 30-годишнината от началото на Първия международен балетен конкурс във Варна. Юбилеят се превръща в събитие за балетната гилдия от световен мащаб. Във Варна пристигат светилата на балета от цялата планета. Тук са голяма част от призьорите на Първия балетен конкурс през 1964 г., придобили по-късно голяма популярност по световните балетни сцени. Присъстват много участници от изминалите през годините конкурси, всички стартирали от сцената на варненския летен театър. Срещите между поколенията артисти са вълнуващи. Юбилейната 1994-а е запомняща се, освен с присъствието на звезди от миналите конкурси, също и с добрата организация, с издаването на подробен каталог, бюлетини и рекламни материали. На 29 и 30 юли 1994 г. във Варна се провежда специална тържествена сесия „30 години Варненски балетен конкурс", открива се фотоизложба „Варненска балетна олимпиада". Най-очакваното събитие от зрителите обаче е „супер" галаконцертът на лауреатите от досегашните издания на конкурса[21]. През дните на юбилейния балетен конкурс някои от най-големите балетни звезди се съгласиха да предоставят безвъзмездно на музея свои лични вещи, балетни костюми и аксесоари, свързани с 30-годишната история на конкурса. Един от ценните експонати е юбилейния каталог с автографи на балетни артисти и членове на журито. Наградените от първите конкурси Наталия Макарова, Никита Долгушин, Галина Рогозина, Катерина Илиева, Маргарита Димитрова, Людмил Бубов и други чуждестранни и български участници подариха свои балетни костюми, палци, грамоти, албуми, гримове и аксесоари за фонда на Регионален исторически музей – Варна. Събраните реликви, както и други експонати, отнасящи се до балетното изкуство, притежание на Регионален исторически музей – Варна, бяха експонирани по време на юбилея в атрактивна изложба под наслов "30 години Международен балетен конкурс – Варна". На откриването присъстваха членове на журито, балетни ветерани от минали конкурси, както и млади участници от последните форуми, също така балетни експерти и много любители на това елитарно изкуство. На изложбата състезатели, жури, организатори и всички посетители видяха запазена тридесетгодишната история на първия в света балетен конкурс.

През 2010 се провежда Двадесет и четвъртият международен балетен конкурс под мотото „ Принос към културата на Европа". По традиция в рамките на конкурса се провежда и Международна лятна балетна академия с майсторски клас в балетната класика, исторически и характерни танци, модерни балетни техники, а също и театрален джаз балет и афрокубински танци с участие на педагози от България и чужбина. Организиран е и национален конкурс за деца „Изкуството против дрогата". Двадесет и четвъртият конкурс е съпътстван от няколко изложби[22]. От 15 до 30 юли на настоящата 2012 г. ще се проведе Двадесет и петият юбилеен международен балетен конкурс във Варна под егидата на ЮНЕСКО. Фондация „Международен балетен конкурс" Варна вече е с нов председател – Димитър Димитров. Основателят и постоянен председател на конкурса досега доц. Емил Димитров почина през 2011 г. По традиция конкурсът ще се проведе на сцената на Летния театър, която ще бъде с нов подиум[23]. Председател на журито за пореден път е акад. проф. Юрий Григорович, главен балетмайстор на Болшой театър[24].

За сравнение, докато в първия конкурс участват 32 състезатели от 11 страни, в последния /2010/ участниците са 113 от 32 страни[25]. Но статистиката показва, че през 2006 г. списъкът на желаещите за участие е рекорден в досегашната история на конкурса – 181, а държавите са 32, толкова, колкото и през 2010 г.

Международният балетен конкурс – Варна вече половин век дава старт на млади балетни таланти от различни страни. Той е първият в света професионален балетен конкурс, по чийто модел се създават по-късно всички други балетни конкурси на планетата.

БЕЛЕЖКИ:

[1] http://varnaculture.bg/festivals.bg /.

[2] Музей „Най-нова история" – Варна, Инв.№1144, Бюлетин, V МБК, 1970.

[3] Пак там, Инв. № 896, Бюлетин 4, II МБК, 1965.

[4] *Народна култура*, 29, 17. VII. 1965.

[5] Музей „Най-нова история" – Варна. Инв.№ 11117, Бюлетин, VI МБК, 1972.

[6] Пак там, Инв. № 11123, Културна панорама, Варна 68, 12.

[7] Пак там, Инв. № 11045, Международый конкурс артистов балета, 1964-1965.

[8] Пак там.

[9] Пак там, Инв. № 629, IV МБК, Бюлетин 51, 1968.

[10] Пак там, Инв. № 11042, Бюлетин, V МБК, 1970,

[11] Пак там, Инв. №11035, Първи международен балетен педагогически семинар, Варна, 1977, 5.

[12] Пак там, Инв.№ 11043, Бюлетин, IX МБК, 1, Варна, 1978, 11.

[13] Пак там, Инв.№ 11022, 10 юбилеен МБК, 1, Варна, 1980, 9.

[14] Пак там, 10.

[15] Пак там, Инв. № 11123, Културна панорама Варна, 10 -30 юли, ,бр.2, 1968, 20, /.

[16] Пак там, Инв. № 11040, Бюлетин, XII МБК, Варна, 1986.

[17] Информатор проф. д-р б.н. Мариана Филипова.

[18] Пак там.

[19] Музей „Най-нова история" – Варна, Инв. № 11038, XIV МБК, Бюлетин 4, 1990, 34.

[20] Пак там, Инв.№ 11031, XV МБК, Варна, 1992.

[21] Пак там, Инв.№ 11029, XVI МБК, Варна 1994, 14.

[22] www.moreto.net

[23] http://www.novini.bg/neus/

[24] http.//svejo.net

[25] www. dnes.bg/muzika/2010 .

INTERNATIONAL BALLET CONTEST, VARNA, 1964

Tinka Bozova

Abstract

The International Ballet Contest was held for the first time in Varna in 1964. The contestants were from all around the world. The international jury was chaired by the prima ballerina of Balyshoy theater, Galina Ulanova. In the beginning the contest was held every year, but after the third year – it was organised every two years. It mainly focused on young talents from all continents. For many of them the Varna Contest became a springboard for the conquest of the world ballet scenes. In 1994, at the celebration of its 30th anniversary, the Varna Contest was visited by many winners of his first editions, most of which world class stars. Some of them donated ballet costumes, accessories, albums, CDs and other items related to their stage performances to the museum. Thus completed, the ballet museum collection is now displayed in several exhibitions in Varna and the country. This study traces the history and tradition of the International Ballet Contest, and unknown moments of participation and creativity of individual artists.

ПРИВЛИЧАНЕТО НА ФРЕНСКИ ТУРИСТИ В БЪЛГАРИЯ. ЩРИХИ ОТ ДЪРЖАВНАТА ПОЛИТИКА В ОБЛАСТТА НА ТУРИЗМА И ПОПУЛЯРИЗИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА И НА НАЦИОНАЛНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ОБЕКТИ ДО СРЕДАТА НА 70-ТЕ ГОДИНИ НА XX В.

Ирина Григорова

Във връзка с индустриализацията на страната и в резултат на смекчаването на търговските ограничения между Запада и Изтока България се превръща в сериозен клиент на западни технологии. От началото на 60-те години Франция въвежда най-изгодните кредитни условия за продажба на промишлени обекти, с което насочва търсенето на София към покупки от френски компании и филиали на фирми на трети страни във Франция.[1] Проблемът с осигуряването на равностоен насрещен износ създава дисбаланс в търговските плащания и скоро България се оказва с големи задължения, които трябва да погасява във валута. Едно от решенията в посока на акумулиране на валута е съзряно в наченалия организиран туризъм в България. За да постигне успех сред чуждестранните потребители, и в частност френските, централното ръководство в София е принудено бързо да изучи неразработена икономическа сфера.

През първата половина на 50-те години приходите от „пътници, туристи, летовници", както е озаглавена графа в отчет на БНБ за 1951 г., идват главно от социалистическите страни. Групи от западноевропейските държави се допускат в България по изключение и след обстойно предварително проучване на политическите позиции на организаторите, когато те не са членове на съответната комунистическа партия, в случая – на френската.[2] Нормализирането на българо-френските отношения, влошени в годините на най-острото противопоставяне на Студената война, и в общ план новият дух на разведряване в международната политика предразполагат еволюция в мисленето на управляващите в посока насърчаване на по-голям брой френски летовници на българското Черноморие с цел привличане на повече финансови постъпления в държавната хазна. От 1956 г. политиката в областта на туризма придобива по-широк размах. Съставени са изгодни пакети за почивка, по-евтини в сравнение с цените на Запад, предлагат се ваучери, навлиза практиката в програмата на гостуващи правителствени и парламентарни делегации да бъде включен престой във Варна. Балкантурист установява сътрудничество с десетина френски агенции, някои от директорите на които посещават България, за да се запознаят с условията, предлагани на отсядащите за лятна почивка на морето. Равносметката показва, че в резултат на тези първи стъпки през 1960 г. България посещават 2500 френски туристи, „близо два пъти повече" от предходната година.[3]

Този първоначален устрем изглежда като че ли се губи в бюрокрация или неяснота за по-нататъшната организация на туризма. Въпреки че по съвет на директора на една туроператорска фирма българското дипломатическо представителство в Париж публикува реклами във френския печат, през 1962 г. се наблюдава спад в броя на френските туристи в България на 1500, когато през същата година в Югославия те са 110 хиляди, а в Гърция – почти 52 хиляди. В социалистическата държава рекламата и маркетингът са непознати, което личи от поставянето на плакати върху парижки автобуси без графични изображения или оферти към конкретни таргет-групи, а с простичкия призив „Туристи, посетете България”. Когато през 1964 г. по повод Пловдивския панаир пристига френският министър на индустрията Мишел Морис-Бокановски и българският министър на външната търговия Иван Будинов поставя пред госта въпроса за развитие на туризма като източник на валута от гледна точка на големите поръчки от София на френска технология, Бокановски също посочва, че България трябва да прави повече реклама, „както правят румънците”.

Добри предложения от българска страна, които биха облагоприятствали туристическия поток от Франция, сетне мъчно се реализират от София. Още през 1959 г. генералният директор на ТАБСО[4] Лазар Белухов проучва интереса на „Ер Франс” да бъде продължена въздушната линия София-Виена до Париж, след което се налага френският превозвач на няколко пъти да напомня идеята, тъй като е заинтересован от откриване на маршрут през България за Близкия Изток. Едва след 3 години двете авиокомпании учредяват редовна седмична линия, която вече гласи „поне три пъти седмично” в междуправителствената въздушна конвенция от 1965 г. Осигурено е превозването по маршрута Париж – София – Варна. Подобно забавяне настъпва и с изпращането на представител на Балкантурист в българското посолство в Париж, прието от френска страна през 1962 г. и осъществено от българска страна през 1964 г., когато Секретариатът на ЦК на БКП се съгласява в България да пристигне френски представител в замяна на българския във Франция.

От 1964 г. централизираните мерки по активизиране на туризма в България се засилват. Главно управление на туризма (ГУТ) при Министерския съвет и Министерство на външните работи изпращат инструкция до посолството във Франция, в което се подчертава: „Отчитайки икономическите изгоди от международния туризъм, Партията и Правителството вземат мерки за построяването на материална база за развитието на международен туризъм у нас. В резултат на тази политика бяха изградени първокласни курортни комплекси по Черноморието. Историческият VIII конгрес постави нови задачи във връзка с развитието на международния туризъм. Понастоящем в страната се строят нови хотели, разширява се пътната мрежа, провеждат се мероприятия за подобряване условията за отдих и летуване на чуждестранните туристи”. След като документът изтъква, че „Франция трябва да се превърне в една от основните страни за набиране на туристи за България”, на дипломатическото представителство са възложени задачи по информиране за френските предпочитания за летуване и по подпомагането на рекламната дейност на ГУТ.[5]

Междувременно се изграждат и разширяват курортите „Златни пясъци”, „Дружба”, „Слънчев бряг” и се планира „Албена”. Към хотелите са осигурени ресторанти, атракциони, спортни съоръжения и за отпускащи процедури. За да се отговори на всички вкусове, са въведени и къмпинги. Във връзка с туристите, които пристигат със собствени автомобили, държавата полага грижи за пътната мрежа. Разположени са бензиностанции на всеки 30 до 50 км в страната, отворени са сервизи, които покриват над 20 марки автомобили и в които „чужденците се ползват с предимство”.[6] Предразполагането на туристите с личен транспорт върви и по линията на юридическите документи, като за спокойствието им по отношение на защита на техните права, за премахване по отношение на тях на изискването за предварително разрешение при превоз на стоки и пътници, и др. българското правителство поставя въпроса за сключване на консулска спогодба и споразумение за наземния транспорт с Франция (те ще станат факт съответно през 1968 и 1969 г.).

Инициативите за популяризиране на българското Черноморие допринасят за увеличаването на френските летовници и през 1965 г. техният брой е 10 хиляди, а през 1966 г. – 33 хиляди. Голямо значение има фактът, че централната власт подкрепя приоритетно политиката за развитие на туризма. Когато екип на френската телевизия пристига в България, за да заснеме кадри от страната преди посещението на външния министър Морис Кув дьо Мюрвил, в даденото интервю от българския министър на външните работи Иван Башев между другите теми се засягат френските туристи, които той поощрява да пътуват до България. Въпросът е поставен и в разговорите между Башев – Кув дьо Мюрвил и Тодор Живков – Кув дьо Мюрвил през април 1966 г. От тях става ясно, че София е въвела най-либералния визов режим за туристи в света, а гостът, който прекарва известно време в Евксиноград, заради търговския дисбаланс се ангажира с правителствена подкрепа на туризма към България, като лично би могъл да свидетелства пред френския народ, че на българския бряг може да се почива „в спокойствие и чудна обстановка”.[7]

Последното е изтъкнато като предимство в разказа на Тодор Живков за посещението му във Франция през октомври 1966 г. Визитата започва от Южна Франция, там Живков отсяда в Ница, като впечатленията си от града той описва така: „Какво е положението в Ница? Да не говорим за това, че там няма пясък, това е отделен въпрос. Там обаче самото застрояване е толкова сгъстено, че са разположени сграда до сграда и, както се казва, просто не можеш да минеш. А автомобилното движение минава пред хотелите. И се получава огромен шум. Аз не зная къде бяха настанени другите членове на делегацията, но аз бях в апартамента, където се устройва Дьо Гол, и трябва да ви кажа, че не можах да спя през нощта, толкова шумно беше. Не зная Дьо Гол дали спи, но аз не можах да спя. Те ми обясниха, че така са се сложили условията там, това са курорти, които са създадени в миналото, и сега почти нищо не може да се измени. Подчертаха обаче, че в бъдеще курортните комплекси ще се изграждат като у нас, съчетани с паркова обстановка, извеждане на автомобилното движение зад хотелите и създаване на една непосредственост и комплексност от хотели – паркове – плаж. Няма съмнение, че и ние трябва да запазим за в бъдеще този начин на изграждане на туристическите комплекси”.

Въпросът за френските туристи в България е поставен от Тодор Живков на срещите му на най-високо равнище – с френския президент генерал Дьо Гол и с министър-председателя Жорж Помпиду. От коментарите му след посещението се разбира, че е получил незабавна реакция от домакините, които явно са обмисляли въпроса преди срещата, но и всички, подчертава Живков, са му напомняли колко е важна рекламата. В дискусията се споменава също, че Средиземноморският клуб, който притежава верига от ваканционни селища в целия свят, проявява интерес да построи няколко комплекса на българското Черноморие, или поне на първо време – един. След проведените разговори държавният секретар по въпросите на туризма Пиер Дюма, френското Министерство на външната търговия, „Балкантурист” и българското посолство в Париж се заемат с разработването на програма за развитието на френския туризъм в България, а на ГУТ е възложено да следи за подписването на спогодба в областта на туризма и да осигури 60 хиляди френски туристи през 1967 г.[8] В началото на м. ноември представители на „Балкантурист”, ГУТ и Средиземноморския клуб уточняват подробностите по изграждането на комплекс, предназначен изрично за френски туристи и с капацитет 10-15 хил. души на сезон.[9]

След завръщането на правителствената делегация от Франция е обнародвано Постановление 56 на Министерския съвет от 14 декември 1966 г. То предвижда мобилизиране на всички институции и ресурси за „развитието и утвърждаване на България като първокласна туристическа страна”. Вследствие на постановлението строежът на почивни станции вече обхваща територията на цяла България, хотели има и в Карлово, Ихтиман, Плевен, Шумен, Дряново и Казанлък. В столицата са издигнати хотелите „София” и „Хемус”. В туристическия каталог се включват и планинските курорти Пампорово и Велинград. В над 80 общини в страната са съставени комитети за съдействие и развитие на туризма. Във Варна и Бургас са открити полувисши институти за специалисти в хотелиерството и ресторантьорството, в Софийския университет е въведена специалност „География на туризма”, а в Икономическия – „Проблеми на международния туризъм”. Подготвят се екскурзоводи, администратори, експерти по валутните курсове и пр. Работи се по подобряването на инфраструктурата и услугите в цялата страна, а правителството обявява едностранно безвизов режим за туристите от всички държави през 1967 г. Същата година в България летуват над 40 хиляди французи, или малко повече от 14% от туристите общо от западноевропейските страни, на второ място по брой след германците с техните почти 49%, и следвани от австрийци, англичани, швейцарци, белгийци и шведи.[10]

За сезона през 1968 г. влиза в експлоатация изгражданият от Средиземноморския клуб комплекс „Русалка”, придобил названието „френското селище”, състоящ се от еднофамилни къщи с капацитет от 650 легла и намиращ се на 8 км северно от н. Калиакра. Правителството обаче отчита, че материалната база и удължаването на безвизовия режим до края на 1968 г. не са достатъчно условие за траен интерес на чуждестранните туристи към почивка в България и разширява предлагането с включване на културни прояви. През 1968 г. София е домакин на Деветия световен фестивал на младежта и студентите под наслов „За солидарност, мир и дружба”. Според програмата му ще бъдат проведени концерти, спектакли, празненства, спортни състезания в 14 дисциплини и др. и ще обхване 20 хиляди младежи от 148 държави. Правителството решава да насрочи провеждането на Световния фестивал именно в пика на летния сезон: от 28 юли до 6 август. С голям размах се набелязват многобройни национални и международни събития в различни точки на Черноморието съгласно разбирането, че „трябва да се предлага и интересна, високо художествена културна програма, отговаряща на ръста на нашата култура и изкуство, която, заедно с другите форми на културната пропаганда, да влияе и да печели нови убедени приятели на нашата страна”. От май до септември 1968 г. в крайморските градове са насрочени концерти на български и чуждестранни оперни изпълнители и на Большой театър, фолклорни спектакли, балетен конкурс, естрадният фестивал „Златният Орфей”, нептунови вечери, а също състезания по парашутизъм, тенис и ветроходство и мн. др.

Рекламирането на българския летен сезон във Франция започва още от февруари 1968 г., когато в Гренобъл се провеждат Зимните олимпийски игри. В центъра на града е нает спортен магазин, предекориран в български стил и предлагащ диплянки и брошури. Комитетът по туризма уговаря изпращането през м. март с.г. на фоторепортер от международното френско списание „Ла ви дю рай” („La vie du rail” – „Животът на релси”), което публикува специален брой, посветен на България, със 150 цветни и черно-бели снимки и обширни статии. Комитетът участва с щанд на „Салона по туризма” в Париж, 18 май – 3 юни 1968 г., а съвместно с българското посолство във Франция организира няколко пресконференции и вечери, на които се прожектират филми. Умножени са рекламните материали в медиите, като е обърнато внимание на тяхното качество. Ала заради майските събития във Франция през юни са анулирани френски резервации за летния сезон. Последвалата валутна криза принуждава правителството в Париж да въведе ограничения за пътуване в чужбина, като на организираните с агенции туристи се позволява да носят до 500 франка, а на тези със собствен транспорт – до 200. Изброените фактори не съдействат за осъществяването на българското очакване за 60 хиляди французи, дори се отбелязва лек спад от 41 741 през 1967 г. на 40 289 през 1968 г.[11]

При очерталите се неблагоприятни условия Комитетът по туризма при Министерския съвет предлага да се предприемат няколко стъпки на междуправителствено ниво. Препоръчани са преговори за сключване на спогодба за сътрудничество в областта на туризма и на Министерство на външните работи е връчен проект за споразумение, предаден на Париж. Освен очевидните ползи от официалното ангажиране на френската държава с изпращането на нейни граждани на почивка в България, не е за подценяване политическият отзвук от сключване на подобна спогодба, тъй като туристическо споразумение с България би представлявало първата спогодба от този характер на Франция с комунистическа държава. От същите мотиви изхожда и предложението на Комитета по туризма за договаряне на взаимно двустранно премахване на визите, чиято цел е аргументирана с улесняването на туристическия поток от Франция за България. Министерството на вътрешните работи в Париж е категорично несъгласно и на запитванията на София е отговорено отрицателно под предлог, че след като България продължава да поддържа едностранно безвизов режим, френските туристи не срещат пречки за своите пътувания и спогодба за двустранно отпадане на визите е ненужна.

Третото предложение на Комитета по туризма е Външно министерство да постави въпроса за размера на валутата, позволен на френските граждани на почивка зад граница.[12] Разбира се, дипломатическото ведомство не в позиция да оспорва вътрешно решение на друга държава и проблемът продължава да стои и в следващите години, но известна утеха носи увеличаването на размера франкове у туристите. В процеса на масовизиране на туризма в страната обаче възникват редица въпроси, които българското ръководство не е могло да предвиди и които поставят на изпитание способността му да реагира гъвкаво. През август 1969 г. Париж девалвира френския франк и ако до валутната промяна французинът заплаща, примерно, пакет услуги за 1000 фр. фр., то след девалвацията спрямо американския долар той трябва да даде 1250 фр. фр., защото българските пакети се сключват в долари. Започват да се получават френски откази от резервации. Налага се България бързо да обяви, че запазва предварително обявените цени във франкове, за да спаси сезона, и след като проучването показва, че Румъния и Югославия се готвят за същата мярка. Така в края на годината е отчетен нов ръст на френските туристи на 45 838 души. Разбиране е проявено и към неудобството на туристите, които пътуват с личен автомобил, но зелената карта, която е валидна в цяла Европа, в България не се признава и те имат допълнителни разходи по застраховане. Други разноски за френските граждани са свързани с плащането на всеки 3 г. на 60 – 100 франка за международен паспорт, тъй като документът им за самоличност не се приема в България. В началото на 70-те г. тези затруднения са отстранени с официално признаване от София на зелената и личната карта[13].

Появяват се първите оплаквания на френски агенции за неспазени ангажименти от българска страна, които на пръв поглед изглежда да се дължат на организационни недостатъци от стихийното набиране на туристи. През 1968 г. са пуснати първите оферти за зимния сезон 1968/1969 г. за хотел „Щастливеца” на Витоша, където отсядат 300 французи. Заради положителните отзиви от френска страна са поискани места за следващия зимен сезон 1969/1970 г., но „Балкантурист” отказва. Туристически агенции, които няколко поредни години ползват конкретни хотели по Черноморието и влагат средства в рекламирането им сред французите, се оказват с намален контингент места или изместени в други хотели. От една бележка на Комитета по туризма обаче се разбира, че не става дума за организационни проблеми: „Френските туристи използват за пътуване в чужбина много къс сезон, предимно месеците юли и август. По тези причини за нас е икономически неизгодно да им се предоставят голям брой легла, които през останалите месеци на сезона остават незапълнени”. Круизите, които френска туристическа фирма извършва по средиземноморските и черноморски пристанища, са компрометирани по отношение на Варна, където граничните служители причиняват неудобства на туристите. Последните искат обезщетение от организатора и той изключва от маршрута българската морска столица, а този негатив води до загуба на 20-30 хил. долара от услуги и обмен на валута. Неудовлетворение се чувства по отношение на БГА „Балкан”. Полетите на българската авиокомпания, за разлика от точността на „Ер Франс”, закъсняват. Тази липса на прецизност е особено смущаваща за пасажери, които трябва да направят транспортна връзка за вътрешността на България. По неясни причини за известно време през пролетта на 1971 г. „Ер Франс” не извършва полети до България. Може да се предполага, че е допуснат рецидив, както през 1969 г. Тогава по съществуващите споразумения от 1 април френският превозвач трябва да увеличи курсовете си до България от 3 на 5 пъти седмично, но Българска гражданска авиация не актуализира навременно летищния план и рейсовете на „Ер Франс” не могат да бъдат изпълнени изцяло. Изброените неуредици са известни на българското ръководство, след като във ведомствен доклад на Министерство на външните работи се посочва, че трябва да „се вземат мерки за подобряване на организацията в обслужването” на френските туристи.[14]

Българската държава в лицето на официалните институции ползва и сама създава поводи, за да напомня отново и отново значението на приходите от френските туристи за уравновесяването на платежния валутен баланс на страната. В началото на м. март 1969 г. Тодор Живков приема новоназначения френски посланик Мишел Фонтен. Според протокола дипломатите се представят и връчват акредитивните си писма на председателя на българското Народно събрание, но вниманието към френски посланик в София от страна на премиера и партиен лидер Тодор Живков не е прецедент.[15] В разговора за икономическите отношения между България и Франция Тодор Живков споменава идея за създаване на специален статут на френските туристи в България. Мишел Фонтен е заинтригуван от мисълта печалбата от туризма да бъде депозирана във френска банка, което би гарантирало, че валутата ще бъде предназначена за покупки във Франция, а не в други западноевропейски държави. През септември с.г. министърът на външната търговия Лъчезар Аврамов разговаря с пристигналия за Пловдивския панаир Държавен секретар на средния и малкия бизнес Габриел Каспере. При споменаването на въпроса за туризма Каспере насърчително казва, че французите вече пътуват много в чужбина. Той се съгласява, че трябва да се положат още по-големи усилия за привличането на френски туристи в България не само през лятото, но и през останалите сезони. През същата година София дори инициира междуправителствена конференция за туризма, за която в България пристига френският министър на благоустройството, транспорта и туризма Жан Раванел. Контактите с цел убеждаване на френската страна в атрактивността на България като туристическа дестинация продължават през 1970 г., когато през септември е организирана обиколка за опознаване на страната на председателя на Френския автомобилен клуб Ейрол.[16]

Паралелно с политическите разговори се провеждат и практически действия по увеличаване на броя френски туристи в България. Иновативна форма на търговски разплащания е въведена с доставки за български предприятия срещу летни почивки за служителите на фирмата-доставчик. На такова условие се съгласява „Компани женерал д'електрисите", която проявява готовност да излъчи рекламни клипове и филми за България в нейните 74 завода. Кампанията за 1970 г. започва през м. февруари, когато френското радио излъчва в продължение на 5 дни преки предавания от България с продължителност час и половина. Периметърът на въздушен транспорт се разширява извън френската столица, организират се чартърни полети от Лил и Нант до българските курорти и в авиоплановете се залага на Лион. В резултат на активността през 1970 г. френските туристи вече наброяват 49 278 души.[17]

През есента на 1970 г. е проведено съвместно заседание на Секретариата на ЦК на БКП и Комитета за стопанска координация при Министерския съвет. В изказването си Тодор Живков подчертава, че в последно време се наблюдава тенденция на „намаляване възвращаемостта и рентабилността на туристическата дейност". Изявлението му следва да отчита конкуренцията между туристическите държави, а и капиталовложенията в бизнеса, с негови думи: „В някои случаи един хотел струва, колкото един завод". Живков обръща внимание на това, че отсега нататък трябва да се акцентира върху разнообразяване на доходните предложения: балнеолечение, исторически и археологически обекти, развитие на вътрешния и автомобилния туризъм и пр. В тази връзка специално създаденият Съвет за развитие на международния и вътрешен туризъм при Министерския съвет разпорежда консервационни, реставрационни, укрепителни и благоустройствени проекти за въвеждане в туристическите програми на Роженския, Земенския, Кремиковския, Драгалевския и Бачковския манастир, на гробниците при Поморие, Мезон и Казанлък, на римските обекти Ескос, Никополис ад Иструм и в гр. Кула, на средновековния град-крепост Червен и Самуиловата крепост и др. На Комитета за изкуство и култура е възложено съставянето на пътеводител на музеите на български и чужди езици и организирането на експозиции от музеите в страната в тези на морето през лятото. В решението на специализирания съвет фигурира също съвместно периодично издание на Комитета по туризма и Комитета за изкуство и култура. Изданието ще бъде илюстровано, на руски и два западни езика, и ще „популяризира паметниците на културата и музейните ценности, обект на вътрешен и международен туризъм".[18]

Въвеждането на националните исторически обекти в туристическите програми отговаря на френския интерес към българското културно-историческо наследство. На няколко места в докладите се подчертава, че „от посещението на всеки френски турист ефективността е по-голяма от тази на туристи от ФРГ". Нещо повече, посланикът на България във Франция Владимир Топенчаров посочва: „Франция е на второ място след така наречения традиционен западногермански туристически пазар. Но когато се говори за „традиционен туристически пазар" и се сочи западногерманският, е необходимо да се отбележи, че докато френският турист разходва допълнителни средства за участие в обиколки на музеи, исторически места, земеделски стопанства и участва процентно най-много, немският турист е стипца. В някои разчети това не се отбелязва, това, което оставя френският турист, тъй като френският турист носи обикновено долари и те се вписват не в графата на френския туризъм".[19]

С оглед популяризирането на зимните курорти българската държава започва да организира и есенни рекламни кампании. Така през септември 1970 г. във Франция е изпратен председателят на Комитета по туризма при Министерския съвет Петко Тодоров. В Париж той свиква пресконференция с журналисти от френския печат, радио и телевизия. През следващия месец – октомври – група представители на специализирани икономически и финансови печатни издания посещава България. Заради увеличения брой инициативи и организационна дейност се налага „Балкантурист" да изпрати втори свой служител в българското посолство в Париж. Предвижда се акцията да продължи през февруари 1971 г., когато Петко Тодоров отново пребивава във Франция за специална рекламна седмица за България.

Следващата стъпка на Комитета по туризма е съгласувана с Комитета за изкуство и култура, Съюза на българските художници и Главна дирекция „Българска музика", т.е. ресурсите на отделните държавни институции вече се обединяват в общ проект. През юни 1971 г. в няколко френски (и швейцарски) града се плануват прояви на хор „Гусла", Танцовия ансамбъл „Маяковски", Народния хор и оркестър на Радио София, камерния оркестър със солисти Дина Шнайдерман и Емил Камиларов, прожектиране на туристически, мултипликационни и игрални филми, както и изложба на български художествени произведения от кожа, ковано желязо и керамика. През юли с.г. пък е ангажирана зала „Олимпия" в Париж за концерти на Лили Иванова, Емил Димитров, Богдана Карадочева, Паша Христова, Борис Годжунов и квартет „Буфосинхронисти". В брошурите за културните програми се оформя туристическа секция. Кампанийните реклами имат осезаемо влияние върху увеличаването на броя френски туристи в България. През 1971 г. те са 54 116, през 1972 г. – 53 864, през 1973 г. – 58 114, и се очаква към средата на 70-те г. да надхвърлят 60 хил.[20]

За постигането на тези цифри допринася и подписаната на 14 май 1971 г. спогодба за сътрудничество в областта на туризма. В нея е заложено държавно съдействие за туризма в двете посоки и за рекламните презентации, свеждане на документалните и митнически формалности до минимум, обмен на опит чрез документация, проучвателни посещения и стажове на специалисти, улесняване работата на туристическите бюра и на въздушните компании, заплащане във валута и съставяне на смесена комисия за изготвяне на препоръки от взаимен интерес и събираща се поне веднъж на две години. Пристигналият за подписването Държавен секретар на туризма Жан-Пиер Дано (придружен от двама представители на Министерството на външните работи) на пресконференция се изказва възторжено за туристическите отношения между България и Франция и за приноса, който ще окаже сключената спогодба за по-нататъшното им разширяване. От София Дано заминава за Черноморието, където остава доволен от видяното и се изказва ласкаво за курортите „Златни пясъци", „Дружба", „Русалка" и особено „Албена". Съгласно междуправителствените договорености София започва да изпраща български специалисти за изучаване на френското туристическо строителство, мениджмънт, за усвояване на френската кухня и др.[21]

Извършеното до момента за привличане на френския интерес към българските курорти не успокоява държавното ръководство. При условие, че общо 60% от французите отсядат на почивка в Испания и Италия, офертите на България към останалите 40% трябва постоянно да се подобряват в сравнение с тези на Румъния, Югославия и Гърция. В различните ведомства се произвеждат справки, отчети и предложения за нови мерки за осигуряване на повече френски туристи. Вниманието вече обхваща разработването на френската провинция, като се активизират връзките с туристическите бюра извън Париж и се осъществяват чартърни полети от повече градове там. Комитетът за отдих и туризъм започва разговори с френски фирми за съвместно изграждане и експлоатация на почивни станции в България, чиито ползи за София са разгадаеми. То би намалило българските разходи по строителството, при наличие на френски предприемач се гарантира, че обектите ще отговарят на вкуса на френския турист и освен това партньорската страна ще бъде заинтересована да се ангажира с набирането на туристи. С популяризаторска цел на френски език се публикуват периодичните издания „България днес”, „Български курорти”, „Български филми”, „Българско фото” и списание „България”, а за комфорта на френските туристи през летния сезон е организирано разпространението на ежедневниците „Льо Монд”, „Л’Юманите” и други издания. Продължава договарянето на сделки за закупуване на френска технология с компенсация в летни почивки. На такива параметри се съгласява фирмата „Томсон-ЦСФ”, която има 98 000 служители и от която България иска да получи УКВ радиотелефонни станции и лиценз за апаратура. Така в условията на конкуренция сред западноевропейските индустрии доставчикът осигурява пласмент на своята продукция. България пести валута от покупко-продажбата и може да разчита на валутни доходи от интересите извън поетите разноски по настаняването, както и на препоръки и реклама от страна на френските служители след завръщането им от българските курорти.[22]

Към края на 1974 г. Комитетът за отдих и туризъм обобщава: „Най-популярни сред френските туристи са почивките на море, уикендовите пътувания, пекидж-туровете за автомобилисти, обиколни автобусни турове на страната.

През последните години с особена популярност се ползват и т.нар. пътувания по професионални интереси – организиране на групи от студенти, ученици, учители, работници, селскостопански специалисти, профсъюзни деятели и др., които съчетават отдиха с редица срещи и посещения на наши промишлени и селскостопански обекти.

Перспективна форма на туризма е и летуването във ваканционни селища (у нас селището „Русалка” на Клуб „Медитеране”). Франция е страна, която е инициатор на този нов вид отдих, и в тази връзка следва да се използват всички налични възможности, а така също и интересът, проявен от някои френски клубове за организиране на такива селища в България”.[23]

Условията, които водят до описаните успешни реализации, могат да се обобщят в няколко изречения. На първо място от особена важност е подкрепата на държавното ръководство на развитието на туризма, в т.ч. чрез разговори на най-високо ниво. Обезпечаването на туристическия пазар върви едновременно по линия на двустранните договорености и на едностранните мерки за предразполагане на отсядащи за почивка. Установени са делови връзки с туроператорски агенции в Париж, а по-късно и от други градове и също така са организирани преки въздушни линии от различни точки на Франция до българското Черноморие. Разширена е туристическата карта, като не само са осигурени места за отсядане в голям брой географски зони, но и са включени историческите и културни забележителности. Известните артисти от страната са привлечени в художествени програми по курортите, а при гостуванията им зад граница техните сценични изпълнения са съпътствани с информационни туристически кампании. Усвоена е рекламата, а популяризирането в медиите се превръща в добре функционираща практика. За заинтригуване на потребителите се ползва представянето на българските забележителности в достъпна за тях форма, като се публикуват чуждоезикови специализирани издания.

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Григорова, И.** Възстановяването на българската търговия със Запада, развитието на търговско-икономическите връзки с Франция и защитата на българските интереси. Министърът на външната търговия Иван Будинов (1962 – 1968). - *Сборник с доклади и съобщения от Национална научна конференция на тема „Личността в историята", проведена в Регионален исторически музей – Стара Загора на 22-23 април 2010 г. Известия на Старозагорския исторически музей*, 4, 2011, 215-216.

[2] Българска народна банка. *Сборник документи.* Том пети: 1948-1990 г. Част четвърта. София, 2009, 364*; АМВнР*, оп. 7п, а.е. 46, л. 1, 6.

[3] Българска народна банка. с. 110, с. 122, с. 127, с. 130, с. 377; *АМВнР*, оп. 13п, а.е. 914, л. 107; *ЦДА*, ф. 1б, оп. 33, а.е. 707, л. 18; ф. 259, оп. 13, а.е. 71, л. 98-99.

[4] Търговско авиационно българо-съветско общество, по-късно БГА „Балкан".

[5] *АМВнР*, оп. 17п, а.е. 947, л. 2; оп. 18п, а.е. 956, л. 54-55; оп. 19п, а.е. 1102, л. 36; оп. 20а, а.е. 1890, л. 33, 34; а.е. 1901, л. 1, 4, 14; оп. 21, а.е. 2362, л. 1; ***ЦДА***, ф. 1 Б, оп. 8, а.е. 6541, л. 8, 110; ф. 259, оп. 14, а.е. 80, л. 477; а.е. 81, л. 87; ф. 473, оп. 3, а.е. 52, л. 112-113. „За 1964 г. ГУТ подготвя широка рекламна дейност във Франция. Посолството трябва да окаже голяма помощ за популяризиране на туризма за нашата страна, като съдейства за разпространението на рекламните материали на ГУТ, организира срещи, коктейли и др. с прожекция на наши туристически филми и като провежда други пропагандни мероприятия. За тази цел трябва да се използват възможностите, които се разкриват по време на международния туристически фестивал през май т.г. в Париж, при провеждането на конгреси и събития от подобен род. В разпространяваните пропагандни материали трябва да се съдържат данни и туристически новости за нашата страна, представляващи интерес за френските туристи."

„Като се има предвид, че Франция е първостепенна туристическа страна с богат опит и традиции в областта на туризма, Посолството трябва да следи и редовно информира Министерството и ГУТ за методите и средствата, които Франция използва за туристическа реклама и за пътуване в страната, към които се насочват френските туристи, условията, и по-конкретно какво привлича туристите в тези страни. В това отношение трябва да се обърне особено внимание на развитието на туризма от Франция към Югославия и Румъния и какво главно способства за развитието на туризма към тези страни." *АМВнР*, оп. 20а, а.е. 1901, л. 2.

[6] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 173, л. 22-23, 24, 28-29.

[7] *АМВнР*, оп. 22, а.е. 2545, л. 20, 75, 143-145, 217-218; *ЦДА*, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 6278, л. 28-29.

[8] *АМВнР,* оп. 22, а.е. 2543, л. 108-111; а.е. 2565, л. 199, 205; *ЦДА*, ф. 136, оп. 43, а.е. 517, л. 10-11; ч.п. 174 Б, оп. 1, а.е. 143, л. 3-5, 15-20; ф. 259, оп. 18, а.е. 235, л. 15. Тодор Живков смята, че дори „в България трябва да идват 150 000 французи, за да можем да урегулираме нашия търговски баланс". *ЦДА*, ч.п. 174 Б, оп. 1, а.е. 143, л. 19.

[9] *Френският туризъм в България се разширява. в. „Работническо дело",* год. XL, бр. 316, София, събота, 12 ноември 1966 г., с. 3.

[10] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 173, л. 19-21, 24, 30-31.

[11] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 173, л. 13-14, 22, 32-33, 55-57; а.е. 2501, л. 33-35, 50-52; а.е. 2520, л. 1-3.

[12] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 2501, л. 52; оп. 26, а.е. 2583, л. 6; а.е. 2628, л. 6; оп. 27, а.е. 2810, л. 36; а.е. 2812, л. 24-25, 34; а.е. 2835, л. 21; оп. 29, а.е. 2755, л. 77-78.

[13] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 2476, л. 45-50; а.е. 2479, л. 31-32; оп. 26, а.е. 2628, л. 4, 6; оп. 27, а.е. 2812, л. 34; а.е. 2814, л. 18-19; оп. 28, а.е. 2903, л. 34.

[14] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 2479, л. 8-10, 29-32, 35-36; оп. 26, а.е. 2628, л. 4-5; оп. 27, а.е. 2814, л. 19.

[15] **Григорова, И.** *Българо-френските отношения по време на президентството на генерал дьо Гол (1958-1969 г.).* София, 2009, 119-120.

[16] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 2481, л. 9-10, 29-30; оп. 26, а.е. 2628, л. 6; оп. 27, а.е. 2778, л. 1.

[17] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 2479, л. 30; оп. 26, а.е. 2628, л. 6; оп. 28, а.е. 2903, л. 33.

[18] *АМВнР*, оп. 26, а.е. 3923, л. 136-139, 163-166.

[19] *АМВнР*, оп. 25, а.е. 2479, л. 9; оп. 27, а.е. 2814, л. 19; а.е. 4124е, л. 22-23.

[20] *АМВнР*, оп. 26, а.е. 2628, л. 5-6; оп. 27, а.е. 2851, л. 1-3; оп. 29, а.е. 2755, л. 70; оп. 30, а.е. 2900, л. 45; а.е. 2936, л. 174; а.е. 2939, л. 6.

[21] *АМВнР*, оп. 27, а.е. 2812, л. 35; а.е. 2835, л. 3-6, 9, 11, 17-19, 21-22; оп. 28, а.е. 2925, л. 95-96.

[22] *АМВнР*, оп. 27, а.е. 2812, л. 34-35; а.е. 2859, л. 15; оп. 28, а.е. 2903, л. 32-34; оп. 30, а.е. 2900, л. 45; а.е. 2936, л. 174; а.е. 2939, л. 2-3.

[23] *АМВнР*, оп. 30, а.е. 2939, л. 6-7.

ATTRACTING FRENCH TOURISTS TO BULGARIA. OUTLINES OF STATE POLICY IN THE FIELD OF TOURISM AND THE PROMOTION OF BULGARIAN CULTURE AND NATIONAL HISTORICAL SITES UNTIL THE MID-1970S

Irina Grigorova

Abstract

Bulgaria developed organised tourism as a source of convertible currency to meet payments on purchased West European industrial sites. In 1964 it was proclaimed that “France must become one of the main countries for recruiting tourists to Bulgaria”. The first resorts on the Black Sea coast were built and the Paris-Sofia-Varna air route was inaugurated, later also operating from other French cities, and Balkantourist established cooperation with French tourist agencies. By the end of the decade, mountain resorts were included in the offer as well.

At all government meetings the Bulgarian leaders reminded their French colleagues of the importance of tourism revenues for a stable trade balance and received their assurances for state cooperation. In order to facilitate the stay of foreigners in Bulgaria, Sofia initiated the signing of a Consular Convention (1968), an Agreement concerning international road transport (1969) and even an Agreement concerning cooperation in the field of tourism (1971). In parallel with the bilateral agreements Bulgaria announced unilateral facilitations: visa-free regime for all foreign tourists and recognition of the validity of the ID card and Green Card.

Bulgaria improved its promotion in the French media. To maintain the interest of guests, the resorts began organising entertainment programmes featuring well-known folk, pop and opera artists, sports events and competitions, and in the case of guest performances of representatives of Bulgarian culture abroad, the accompanying brochures included sections with tourist information about the country. The tourist map of Bulgaria was expanded after an order of 1970 on the restoration and opening to the public of archaeological and historical monuments from Thracian and Roman times, the Middle Ages and the Bulgarian National Revival period. The organised campaigns and the enterprise of the central government led to a tangible increase in the number of French tourists in Bulgaria: in the early 1960s they were 1,500-2,500, in 1973 the figure had soared to 58,114.

ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ОРГАНИЗИРАНА ТВОРЧЕСКА ДЕЙНОСТ НА УЧЕНИТЕ В ШУМЕН
(1982 – 2012 г.)

Стоян Танев

Юбилейната 30-годишнина на Шуменския клон на Съюза на учените в България съвпада с провежданата от 17 до 19 май 2012 г. в Шумен национална научна конференция на особено значимата и актуална тема „България в световното културно наследство”. Това наследство в нашето съвремие е съвкупност от запазените от миналите исторически епохи културни стойности в границите на големите и малките държави. Продължилите векове и хилядолетия цивилизационни напластявания в античните, средновековните и модерните държави като непреходни ценности на духовната и материалната култура се възприемат от интелектуалната и интелигентно-обществената морално извисена мисъл на човечеството като световно културно наследство. Българският учен социолог Христо Тодоров заявява с основание и гордост през 1935г. пред делегатите на XII конгрес на Международния социологически институт в Брюксел, че малките народи също имат принос в развитието на европейската цивилизация[1].

Културното наследство на българите преминава през драматични и трагични изпитания на времето. Върху него има посегателства от чужди нашественици, угнетители и владетели. Затова то е лишено в своята цялост от някогашното си бляскаво великолепие. Въпреки всички злощастни превратности в историческата ни съдба Преславската цивилизация е оригинален фрагмент в пъстрата мозайка на европейската и световната цивилизация. Територията на Шумен и в района около него е „земя на древна цивилизация и хилядолетна култура“[2]. Най-голямата заслуга за нейното разкриване, изследване, опазване и популяризиране през втората половина на XX век и първото десетилетие на XXI век имат шуменските археолози, историци, етнолози, филолози-езиковеди, изкуствоведи, богослови и др. в качеството им на академични и университетски учени. Не по-малка е заслугата им за проучването на националноисторическите и археологическите комплекси „Плиска“, „Мадара“ с „Мадарския конник“, включен от ЮНЕСКО в листата на световното културно и природно наследство, „Велики Преслав“, Музейния комплекс „Шуменска крепост“, Мемориалния комплекс „Създателите на българската държава“ и други обекти. Тези историко-археологически комплекси са ценни и представителни не само за Шумен и Шуменския край, а и за нашата общественост в цяла България като духовнокултурни стойности и с по-успешната социализация на запазените фрагменти на културно-историческото ни наследство[3]. Поради това твърде съществено обстоятелство и предвид темата на националната конференция, в научния доклад е направен по-подробен преглед на изследователската дейност на учените в Историко-археологическата и филологическата секция към Шуменския клон на Съюза на учените в България. Общоприето е твърдението, че класическото отношение към културното наследство се проявява и поддържа главно от представители на хуманитарните науки[4]. Не бива да се подценяват приносите и на други шуменски учени като членове на Съюза в други секции за развитието на различни научни области.

Шуменските учени, формирали у себе си организационна съпричастност и професионално-колективна солидарност, вече тридесет години са стабилна организационна структура на Съюза на учените в България. Този съюз е творческо-професионална общност на националната ни научна интелигенция. Той е естествено продължение на първите научни дружества, учреждения и други организационни звена след Освобождението. Съюзът на учените в България е наследник на своя реален и действен предшественик – Съюз на научните работници в Народна република България. Досегашното си почти седемдесетгодишно развитие от октомври 1944 до 2012 г. и в бъдеще, като специфична организация на националния научен живот, този Съюз се ползва с обществен престиж и международна известност. Върху неговата дейност оказват влияние установените и променящи се в държавата политически, икономически, социални, идеологически и образователни тенденции и реалности. Целите му обаче остават при всякакви обстоятелства благородни, значими и полезни : да стимулира научното познание и неговата популяризация в обществото с публични лекции, беседи и сказки, да допринася за по-активно участие на български учени в национални и международни научни форуми, да осигурява на своите членове по-добри условия за научни изследвания и за приятен отдих в почивни бази и станции. Със собствените си издания списанията „Научен живот“ и „Наука“ десетилетия наред е поощрявана изследователската дейност на голям брой български учени чрез публикуване на техни научни статии по теми и проблеми от различни научни сфери. Голяма е заслугата на централното ръководство на Съюза на учените в България и на ръководствата на неговите клонове в страната за организирането на научни сесии, конференции, симпозиуми и конгреси, за отпечатването на юбилейни и други сборници с научни студии, доклади и съобщения[5].

Съюзът на учените в България осъществява своята многообразна дейност във всички региони на България чрез своите клонове в областните центрове и други градове на страната. Общият им брой е 27. Един от тях е в Шумен. Той е създаден на 16 февруари 1982 г. по инициатива на преподаватели от Висшия педагогически институт и от лекари от Окръжната болница в Шумен с 26 първоначални основатели. Дотогава представители на шуменската научна интелигенция членуват в създадения още през 1965 г. Разградски клон на Съюза на научните работници в България. В края на 70-те и началото на 80-те години на XX век вътрешносъюзният живот на Разградския клон се характеризира с динамично развитие и разширен тематичен кръг на организираните научни прояви. Негова е заслугата като идея и предложение за основаване на научна група през 1980 – 1982 г. и в Шумен, която се развива сетне и като самостоятелен Шуменски клон на учените. Първият председател на новия Шуменски клон е доцент Димитър Трифонов, заместник-ректор по научната дейност във ВПИ – Шумен. За неговото образуване и многопосочна дейност в Шумен са налице необходимите обективни предпоставки и субективни личностни фактори. В тогавашния окръжен град има освен Висш педагогически институт, и Висше военно училище, в които заедно с учебния процес се извършва и изследователска научна дейност. В Историческия музей и в Държавния архив на Шумен също се извършва проучвателна дейност. Специфична изследователска дейност осъществяват и учените археолози в Шуменския филиал на АИМ към БАН. Научна дейност с практико-приложна насоченост има в Комплексната опитна станция и в два изследователски института в областта на селското стопанство. Следователно съществуват реални възможности за научноизследователска дейност в различни научни области. Тъкмо тези обективни дадености в съответствие с относително по-голямата количествена характеристика и сравнително по-добрия качествен състав на научните кадри в Шумен позволяват на Шуменския съюзен клон да се развие много бързо и само за две години, т.е. в 1984 г., да наброява 86 членове[6].

През 1984 г. съюзният председател на национално равнище академик Кирил

Братанов с основание изтъква, че клоновете на СНРБ са „важни регионални центрове на научната мисъл в България“. Действително териториалните поделения на Съюза осъществяват по-богат регионален живот, утвърждават местните културни традиции, постигат по-висока степен на координираност на инициативи и прояви на различните научни институции за участие на съюзните членове в национални и международни научни форуми. Ръководствата на съюзните клонове съгласуват своята многообразна дейност в оперативен порядък с местните партийно-политически и държавно-управленски органи, които им създават необходимите условия и оказват финансова подкрепа за постигане на по-добри резултати в научните изследвания[7].

Положителната оценка на академик К. Братанов е напълно валидна и за Шуменския съюзен клон. Неговата дейност през 80-те години на XX век е мотивирана от основните цели на Съюза на българските учени за подпомагане на професионалното израстване на съюзните членове и тяхната реализация в науката, за активизиране на международния обмен на научни кадри чрез специализации в чужбина, за още по-ползотворни връзки с авторитетни учени от европейски университети и научни центрове[8].

Дейността на Шуменския съюзен клон е в синхрон с решенията на конгресите на Съюза на българските учени и на директивите, указанията и препоръките на неговото централно ръководство. Първоначалната му дейност е съобразена с актуални обществени, идеологически, стопански и други проблеми, свързани с осъществяваната през 80-те години на XX век държавна политика. Проявява се интерес към теми в хуманитарните, природните и точните науки, към общонаучни теми. Тези теми се разработват от съюзни членове в следните обособени секции: филологическа, историко-археологическа, аграрно-биологическа, физико-математическа, медицинска и военна. Специфичният профил на секциите и на изследваните теми в тях се определя от състоянието на научнокадровия потенциал в Шумен, съсредоточен в двете висши училища и в другите изследователски институции с научни и практико-приложни функции[9].

Към Шуменския клон на Съюза на учените в България осъществява дейност и Клуб на младите научни работници. Той е учреден на 17 октомври 1986 г. и се откроява като творческо обединение на над 150 млади учени от единадесет научно-учебни и научно-производствени звена в Шумен и на територията на Шуменски окръг. Този клуб е седми в страната и се утвърждава с амбицията да бъде ефективна градска и регионална организационна структура на младите научни кадри в Североизточна България. Най-важната му цел е да подпомага научноизследователската и внедрителската дейност на младите учени, да им осигурява възможност за научни и обществени изяви, за творчески срещи, разговори и връзки с авторитетни български учени, да реализира различни форми за професионална квалификация, да съдейства за постигане на обществено признание на техните творчески успехи. Членуващите в него млади учени са включени в създадените шест секции. По повод учредяването на Клуба на младите учени в Шумен е организирана и проведена научна сесия, в която участват неговите членове с научни доклади в областта на филологическите, обществените, природо-математическите, техническите, селскостопанските и медицинските науки. В сесията участват 55 млади изследователи с 22 научни доклада в сферата на хуманитарното познание и 18 научни доклада в споменатите други научни области. Ръководството на Клуба, представяно от кфн Ивелина Савова като председател на Комисията за работа с младите учени в Шуменския клон към СНРБ, реализира първата научна проява на членуващите в него млади изследователи с издаването на научен сборник с общо 40 техни публикации[10].

Първата научна сесия на младите учени в Шумен и в Шуменски окръг е началото на по-нататъшните им творчески постижения през следващите десетилетия с изследването на още по-значима научна проблематика на по-високо професионално равнище. Те участват много активно в научноизледователската дейност на секциите в Шуменския клон на СУБ с по-богата методическа, методологическа и чуждоезикова култура, със собствени научни приноси в дисертационни и хабилитационни трудове, утвърждавайки се в научната иерархия със заслужено придобити научни степени и звания. Голяма е тяхната заслуга за превръщането на Шумен към края на XX и началото на XXI век в необходим и полезен за обществото ни научен и духовнокултурен център с изключително важно регионално и общонационално стратегическо значение.

Много полезна и плодотворна дейност развиват съюзните членове във филологическата секция още през първата половина на 80-те години на XX век с качества на утвърдени млади учени. През този кратък период и през следващите няколко години преподавателите изследователи участват с 250 научни доклада и съобщения на различни научни форуми у нас и с 38 научни доклада в чужбина. С изключителна динамика развиват научноизследователска и популяризаторска дейност изтъкнати учени членове на историко-археологическата секция към Шуменския съюзен клон. Началото на впечатляваща активност е сложено с общонародното тържествено честване на 1300 годишнината на българската държава през 1981 г. Използвани са ефективни форми за разнообразяване на научноизследователската дейност: разширяване на мащабите на археологическите проучвания в старите български престолнини Плиска и Велики Преслав, провеждане на национални научни сесии с участието на авторитетни български и чуждестранни учени медиевисти, научна популяризация на културноисторическото ни наследство, на преславската цивилизация чрез публично слово и радиобеседи, телевизионни интервюта и документални филми, музейни изложби, публикации във вестници и списания. По-късно, през май-юни 1991 г., ръководството на съюзния клон в Шумен провежда „Дни на учения" с цел публично оповестяване и представяне на постиженията на шуменската научна общност с акценти върху важна за региона тематика. Забележителни са научните приноси на археолозите и историците изследователи във Филиала на АИМ към БАН в Шумен и на преподавателите учени във ВПИ – Шумен. С най-голямо значение са проведените научни конференции през 80-те и 90-те години на XX век. През октомври 1985 г. в института е проведен международен симпозиум на тема „Славянският първоучител Методий – ученици и последователи в България" по повод 1100-годишнината от смъртта на Методий. Участват български учени във ВПИ – Шумен и от Шуменския филиал на АИМ към БАН. Участието на български учени – членове на Шуменския съюзен клон като преподаватели и изследователи, е белязано с нови научни приноси в следващи конференции по старобългарска археология и история (1986, 1990 и 1996 г.), в национален научен форум по случай 1100- годишнината от обявяването на Преслав за столица на средновековна България (1993 г.). Историко-археологическата секция към Шуменския съюзен клон на Съюза на учените е съорганизатор на Шестия международен симпозиум по византийска сфрагистика (1998 г.). Творческо дело на учените изследователи във Филиала на АИМ към БАН в Шумен са издадените през периода 1985-2012 г. седем тома на научния сборник „Плиска-Преслав" с 40 техни публикации. Заслужава внимание и научният сборник „Преслав", съвместно издание на Филиала на АИМ в Шумен и Археологическото дружество „Тича". В отпечатаните 3 тома през разглеждания период (1982 – 2012 г.) археолозите от филиала обнародват 15 публикации. Техни статии са отпечатани в сборниците на Научния център „Преславска книжовна школа", в томове от научната поредица (общо 16 тома) на Епископ-Константиновите четения и в други научни издания. През 90-те години на XX век и първото десетилетие на XXI век поради недостатъчно финансиране на археологическите проучвания ръководството на Шуменския съюзен клон пренасочва научните интереси на своите членове в областта на хуманитарните науки към историческите и филологическите изследвания. Университетските учени историци и теолози публикуват своите студии и статии в годишниците на Факултета за хуманитарни науки в Шуменския университет, в трудовете на катедрите по история и богословие, в издадените досега четири тома юбилейни сборници „Историкии“, в списанието на ФХН „Любословие“ и в други научни издания[11].

През 90-те години на XX век ръководството на Шуменския клон на СУБ разширява кръга на творческото сътрудничество с научни, образователни и културни институции, с обществени и нестопански организации в Шумен. По негова инициатива или по почин на ръководни органи на Шуменския университет са организирани и проведени следните международни научни конференции: „Българи в Чехия и чехи в България“ по конкретната тема: „Етносоциални и културноантропологични модели. Лингвистични и литературоведски аспекти“; „Библиотеката на Цар Симеон“; „25 години Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“; „25 години Катедра по руски език“; „Лингвистични и методически проблеми на обучението по чужди езици“; Международен симпозиум по социолингвистика и др. Шуменският клон на СУБ е съорганизатор на съвместни научни прояви и с ръководството на Филиала на АИМ при БАН – Шумен, една от които е посветена на 1070-ата годишнина от смъртта на цар Симеон Велики. С участието на учени от Шуменския университет и със съдействието на ръководните дейци на народното читалище „Добри Войников“ в духовнокултурния живот на шуменската културна общественост се вписват националните научни конференции: „Интерпретативни подходи към художествените текстове на Иван Вазов,“ „Кирил Христов в националната ни литература“, „Поезията на Пенчо Славейков“, юбилейната научна сесия „140 години читалище „Добри Войников“. С ръководството на Унгарския културен институт – София са съгласувани и осъществени две научни прояви: международен семинар, посветен на Геза Фехер и откриване на паметна плоча за Геза Фехер в АИР „Мадара“, и международен симпозиум на тема: „Унгарската революция и освободителната война от 1848-1849 г. и българският им контекст“. Научна сесия с международно участие е проведена през 1997 г. съвместно с преподаватели от Висшето военно училище за артилерия и противовъздушна отбрана „Панайот Волов“ – Шумен и друга юбилейна международна научна конференция „50 години Висше военно училище за артилерия и противовъздушна отбрана“ (1998 г.). Учени от Шуменския клон на СУБ участват в Регионалната коалиция по проект „Семейно планиране“ с посредничеството на Клуб „Жени в науката“ и в инициативи, реализирани от Центъра на нестопанските организации в Шумен[12].

Заслужават юбилейни адмирации няколко авторитетни учени филолози в изследователския център „Преславска книжовна школа“ към Шуменския университет (проф. дфн Христо Трендафилов, доц. д-р Мария Тихова, доц. д-р Цветанка Янакиева), които членуват в Съюза на българските учени. В издадените досега 11 тома „Преславска книжовна школа“ за периода 1995 – 2010 г. те са автори на статии във всеки том на сборника. В периода 1985 – 2010 г. учените в центъра участват в 22 научни форума, организирани от неговото ръководство. С изнесените научни доклади и тяхното публикуване се обогатява научното познание за книжовното културноисторическо наследство на бележития български X век. Тези форуми са особено полезни за младите изследователи и преподаватели филолози във ВПИ – Шумен, които със своето участие в тях регистрират първите и следващите си нови научно-творчески успехи. Шуменската общественост вече има достатъчно основание да се гордее с Висшия педагогически институт в своя град, а научната общественост в България да го признае и като старобългаристичен център с национално значение[13].

Следва да се отбележи научноизследователската дейност на Аграрно-биологическата секция. Нейни съюзни членове участват в юбилейни и други национални научни конференции. През периода 1995 – 1998 г. са проведени няколко юбилейни научни конференции. Темата на една от тях е: „70 години селекция на захарно цвекло и 40 години Институт по захарно цвекло“. Тя е съвместна инициатива с Института по захарно цвекло в с. Царев брод. Организирана е още една юбилейна конференция с международно участие на тема: „Актуални проблеми на свиневъдството“, проведена заедно с Научноизследователския и проектно-конструктурския институт по свиневъдство по случай 40 години от неговото създаване. Съвместно с ръководството на Обединения районен болничен комплекс – Шумен е проведена национална научна конференция по неонатология: „Недоносеното дете – медико-социален проблем“. Ръководството на Шуменския клон на СУБ има принос в организирането на тези научни форуми, а членове на агробиологическата и медицинската секция участват с научни доклади в тяхното провеждане. Няколко хабилитирани учени от ВПИ – Шумен имат и международни научни прояви. Научни изследвания и експерименти се осъществяват и във Физико-математическата секция към Шуменския клон на СУБ. Доцент д-р Делчо Каменов участва с научен доклад в Четвъртия международен конгрес по терилогия в Едмънтън – Канада. Доцент д-р Витан Консулов изнася научен доклад на международен научен конгрес в Порторос – Словения. Полезни за науката и практиката изследвания в областта на специалните полимери са представени в съвместен научен доклад на доц. В. Консулов и проф. Тибор Келен на международни научни конференции в Париж и в Киото – Япония. С научен доклад е отбелязано участието на доц. В. Консулов и на Европейския колоквиум по инженерингов анализ, научен форум, проведен във френската столица Париж[14].

Медицинската секция към Шуменския клон на СУБ е създадена като самостоятелна научна и организационна структура през 1982 г. За председател на секцията е избран д-р Вичо Жечев, кандидат на медицинските науки. От 2000 г. председател на секцията е д-р Петър Великов, също кандидат на медицинските науки. Нейни членове са лекарите д-р Аврам Свинаров, кмн, д-р Петър Великов, кмн, д-р Лазарова, кмн, д-р Зорка Исаева, кмн, д-р Иван Сакелариев, д-р Петко Загорчев, д-р Иванка Николова, медицински физик, д-р Величко Кюлджиев, също медицински физик, д-р Жулиета Витанова и др. През 1988 г. за членове на медицинската секция са приети д-р Румен Габровски, кмн, и д-р Маргит Цанев. Дейността на секцията е разкрита пестеливо въз основа на кратки информации, предоставени на автора от д-р В. Жечев и д-р П. Великов на 21 май 2012 г., и на лаконични данни за нея в историята на Съюза на учените в България.

В първите години след учредяването на секцията главното в нейната дейност е популяризирането на медицинската наука и практика сред гражданите на Шумен и населението в близките градове и села. Посочените лекари изнасят лекции и беседи на медицинска тематика пред трудови колективи в производствени предприятия и административни учреждения, пред слушатели в читалища и клубове на пенсионера. След обособяването на Шуменския клон на СУБ ръководството на Съюза отпуска безлихвени заеми на крайно нуждаещите се негови членове. С този социален жест в секциите постъпват нови специалисти с висша квалификация. За известен период от време както в медицинската секция, така и в другите секции традиция става обсъждането и представянето на публикации от техните членове. Провеждани са и курсове за изучаване на чужди езици[15].

Основните насоки в дейността на Шуменския клон на СУБ след неговото организационно структуриране и утвърждаване, и по-конкретно в дейността на

Медицинската секция, са научноизследователската работа, националните и международните научни прояви. Ръководството на тази секция организира научни конференции през 1985 и 1992 г. по проблемите на радиоизотопната диагностика и лъчелечението. В тях участват авторитетни учени от СССР и ГДР. Особено активни са членовете на Медицинската секция от Окръжния онкологичен център в Шумен, които полагат усилия и предприемат мерки за ранно откриване на онкологичните заболявания, за тяхната ефективна първична и вторична профилактика. В началото на 80-те години на XX век лекари специалисти от спомената секция проучват състоянието на здравето на хората в селищата около Преславската планина и откриват завишен брой заболявания от гушавост в Драгоево, Златар и Смядово. Д-р В. Жечев и д-р П. Великов участват в международен симпозиум с научен доклад на английски език, в който предлагат нов метод за подобряване на радиоизотопната диагностика на бъбреците. Към този метод проявяват голям интерес присъстващи на симпозиума японски учени. Те предлагат на двамата български лекари от Шумен съвместно сътрудничество с покана да посетят Япония. През 1985 г. д-р В. Жечев е командирован за обмяна на професионален практически опит във Всесъюзния онкологичен център – Москва с цел проучване на организацията и постиженията в ранната диагностика на преканцерозите. Прилагайки този опит в Шуменския онкологичен център, се преминава към компютърни досиета и компютърна диагностика на някои видове ракови заболявания. При скрининговите прегледи шуменските лекари изследователи прилагат и собствени рационализаторски методи: токуидиновата проба и диафеноскопията на устната кухина. При наличие на левкоплакии, кожен рак и рак на устните диагнозите се определят за няколко минути. С научни доклади на национални и международни симпозиуми и конгреси участват и други членове на Медицинската секция – д-р А. Свинаров, кмн; д-р Сакелариев, д-р П. Загорчев и др. Те имат много научни публикации в български и чуждестранни медицински списания. През 2000 г. д-р Р. Габровски защитава докторска дисертация, а през 2008 е избран за доцент към Шуменския университет. Той също участва с научни доклади на национални конференции и международни конгреси и има над 30 публикации в научни медицински списания и сборници. След политическата промяна през 1989 г., и особено след 2007 г. броят на членовете в Медицинската секция намалява поради напредналата възраст на някои от тях. Организационният живот отслабва и се свежда до плащане на членски внос и епизодични участия в научни конференции и симпозиуми с малък брой публикации в научни списания[16].

Към средата на 90-те години на XX век Шуменският клон на СУБ запазва стабилното си състояние като организационна структура. Въпреки неизбежния спад в някои негови дейности, той наброява 98 редовно отчетени членове. От тях две-трети са с много добра научна квалификация – 72 души са с научна степен доктор, а 10 души са доктори на науките. По това време клонове на СУБ в Монтана, Перник и Силистра вече са саморазпуснати и прекратяват своята дейност[17]. В развитието на съюзния клон в Шумен от 1982 до 2000 г., въпреки трудностите от различно естество, има положителна и възходяща тенденция. В сравнение с научните изяви и приноси на съюзни членове в другите окръжни градове Шуменският клон заема първа позиция. Това се обяснява с високия процент на изследователи и преподаватели в Шумен с научни степени и звания. През 1998 г. тази категория съюзни членове са 85%. На съюзния клон на учените в Шумен се дава много добра оценка от централното ръководство на СУБ през същата година. В Отчетния доклад на Управителния съвет на СУБ пред делегатите на Седмия конгрес на българските учени (1998 г.) е посочено въз основа на повече показатели, че по брой на съюзните членове (123 души) и на научните прояви (общо 28) през периода 1994 – 1998 г. Шуменският клон е на седмо място сред 25-те съюзни клонове в страната. Изтъкнато е също, че шуменските учени организират „по-голямата част от научните прояви“, а от неговата „методическа помощ и подкрепа“ се възползват висшите училища и научните организации в Шумен и в Шуменския край[18].

През първото десетилетие на XX век Шуменският клон на СУБ осъществява своята дейност с частично редуциран членски състав. През 2001 г. численият състав на научната организация възлиза на 84 души, а през 2011 г. в нея са фиксирани имената на 66 човека. Намаляването на броя на организираните членове на СУБ в Шумен се дължи на обективни обстоятелства. През изминалите 10 години на XXI век са съкратени научни звена в Шумен, първите учредители на Шуменския съюзен клон в двете висши училища и другите научни структури са пенсионирани, не се обявяват своевременно конкурси за млади преподаватели и изследователи. Усилията на ръководителите на секциите и от ръководството на съюзния клон в Шумен по настоящем и в следващите години би трябвало да са насочени към приемане на млади изследователи, включително и докторанти, за членове на СУБ. Освен това е необходимо да се учреди нова педагогическа секция за учените преподаватели в Педагогическия факултет на Шуменския университет[19].

Постепенното относително намаляване на количествената характеристика на Шуменския клон на СУБ не се отразява твърде обезпокоително върху добрите качествени показатели на неговата дейност. Показателно е, че съюзните членове във Филологическата секция, като най-голяма в сравнение с другите секции, имат най-много участия в национални и международни научни прояви. Само през първата половина на 2005 г. те участват в повече от 30 научни форума. Всяка година нейните членове се изявяват с научни доклади и съобщения в традиционните Епископ-Константинови четения. С научни прояви на преподаватели от тази секция са проведени „Чешки дни“ в Шумен. Съюзни членове от специалност „Руска филология“ участват с научни доклади в Световния конгрес на русистите, проведен във Варна през 2007 г. Те имат принос в публикуването на две много полезни за преподавателите русисти в България книги: „Алманах на русистиката“ и „Библиография на русистките теми в България“. Доста активна с научни изяви е и Историко-археологическата секция. През периода 2001 – 2005 г. нейни представители изнасят над 20 научни доклада у нас и в чужбина. През 2001 г. професор Иван Йорданов и професор Рашо Рашев участват с научни доклади в Световния конгрес по византинистика, проведен в Париж. Проф. Ив. Йорданов и н.с. Женя Жекова имат научна проява с участието си в симпозиум по византийска сигиология в Берлин (2003 г.) и в симпозиум по балканска нумизматика в Оксфорд. Н.с. Стела Дончева, н.с. Женя Жекова и главен асистент Николай Кънев участват в научна конференция на тема: „Русия – Крим – Балканите“, състояла се в някогашния средновековен град Херсонес в Крим. В секция „Биология и химия“ продължава извършването на научноизследователска дейност. Всяка учебна година се провеждат научни конференции, посветени на природните науки. На тези конференции за периода 2001 – 2005 г. са изнесени 28 научни доклада и съобщения. Представители на тази секция имат научни изяви на проведени конференции в Македония, Чехия и Унгария. За постиженията на секция „Биология и химия“ допринася и активното ръководство на нейния председател доц. Тодорка Живкова. Членовете на секция „Физика“ също участват с научна разработка на теми в областта на природните науки в провежданата всяка година национална конференция. През 2005 г. научната конференция е посветена на „Световната година на физиката“. Научен форум е организиран и във връзка със 100-годишнината от рождението на Алберт Айнщайн. Доц. Илия Илиев като член на секция „Физика“ е член и на Управителния съвет на Дружеството на физиците в България. Динамично развитие на научноизследователската дейност има в секция „Военнотехнически науки“ с председател доц. Андрей Андреев. Поради извършената реформа в системата на българското висше военно образование някои преподаватели от нейния състав преминават на работа в Шуменския университет, а други остават във Факултета „Артилерия, ПВО и КИС“– Шумен и Департамента „Чуждоезиково обучение“ – Шумен към Националния военен университет „Васил Левски“ – Велико Търново. В периода 2000 – 2005 г. членовете на секцията участват в разработването на 12 научни проекта. От тях 3 са предназначени за Министерство на отбраната и Българската армия, три са за нуждите за различните родове въоръжени сили и шест са изпълнявани за потребностите на НВУ – Велико Търново. Освен научни, проектите са научноприложни, опитно-конструкторски и технологични, които в зависимост от тяхната значимост и обхват се класифицират като международни, национални, ведомствени и други. Те се финансират от МО, НАТО, МОН, НВУ. Признание за научната стойност и доброто качество на научната продукция са издадените патенти и свидетелства, практическото им внедряване и прилагане в Българската армия и в учебния процес, персоналните покани на членове на секцията за участие в национални и международни научни форуми. През периода 2000 – 2005 г. членовете на секцията участват с научни доклади в 52 национални конференции в България и 11 международни научни форуми в чужбина. Те имат общо 166 научни публикации в България, 36 в чужбина и отпечатани 12 рецензии и отзиви[20].

Радикалните политически, икономически, социални и духовнокултурни промени в българската държава след 1989 г. поставят началото на гигантска трансформация в цялостния живот на българското общество. Тези промени се отразяват и върху дотогавашното развитие и състояние на националната ни наука и образование. Обществените науки се развиват върху качествено нова методологическа основа, която осигурява възможности за научен плурализъм и творческо мислене в изследователската дейност на учените. Икономическите трудности в държавата и обществото обаче предизвикват общ процес на стагнация на образователната и научната сфера, които са на остатъчно, т.е. недостатъчно държавно финансиране. Ликвидирани са някои научни и изследователски звена във висшето образование, в БАН и във всички министерства. Осъществява се външна преориентация на международното сътрудничество на българските учени с приоритет към научни структури и образователни институции в държавите от Европейския съюз и САЩ. Разширява се информационната база на науката и образованието чрез Интернет. Продължава усложняването, профилирането и диференцирането на научните изследвания в непосредствена връзка с регионалните специфики и възможности. Всичко това налага преустройство в организационната структура и в насоките на научноизследователската дейност на Шуменския клон и на другите клонове на СУБ. Очевидна е необходимостта от създаването на по-малки професионални структурни звена, които са по-мобилни и адаптивни при разработването на национални и международни научни проекти, при формулирането на предложения за интердисциплинарни прояви[21].

В края на 2005г. ръководството на Шуменския клон на СУБ предприема практически действия за усъвършенстване на своята организационна структура. То се съобразява с новите тенденции и реалности в развитието на науката и образованието. Тъкмо поради това обективно обстоятелство на 28 октомври 2005 г. Изпълнителното бюро на съюзния клон внася предложение да се промени неговата структура, което е одобрено с протоколно решение на Общото събрание. Според гласуваното решение са обособени и утвърдени следните секции: „Филологическа”, „История”, „Археология”, „Биология и химия”, „Физика и математика”, „Военна”, „Технически науки”, „Аграрни науки”, „Медицина”[22].

Научноизследователската дейност на членовете на Шуменския клон на СУБ се развива с по-ускорени темпове през периода 2006-2011 г. Повече научни изяви имат онези от тях, които членуват в секциите като преподаватели в Шуменския университет, във Филиала на АИМ в Шумен и във Военната секция. През този период нараства броят на хабилитираните преподаватели с професорско звание и със защитени дисертации с научната степен „доктор“ и „доктор на науките“. В Шуменския клон са приети 11 нови членове главни асистенти, придобили научната степен „доктор“. Доказателство за повишения авторитет на Шуменския клон на СУБ е включването на негови представители в качеството им на изтъкнати учени в съставите на специализираните научни съвети, а някои от тях в научните комисии към ВАК. В тези структурни органи на ВАК са избрани в предишни периоди или понастоящем са включени от различни секции на съюзния клон проф. дин Тотю Тотев, проф. дбн Делчо Каменов, проф. дин Иван Йорданов, проф. дин Рашо Рашев, проф. дфн Христо Трендафилов, проф. дпн Румяна Йовева, проф. дпн Маргарита Георгиева, проф. дфн Диана Кюркчиева, проф. дхн Валерий Христов, проф. дфн Дечка Чавдарова, доц. д-р Витан Консулов, доц. д-р Андрей Андреев и др[23].

Нарастването на научно-кадровия потенциал на ФХН в Шуменския университет позволява откриването на нов Научноизследователски център по византинистика с директор проф. Иван Йорданов и научен секретар гл. асистент д-р Тодор Тодоров. Той е създаден с решение № 2 от 28 октомври 2005 г. на Академическия съвет на ШУ „Епископ Константин Преславски“. Неговият научен съвет е съставен от 11 души, от които седем са преподаватели, двама са научни сътрудници и двама са докторанти. Всички са членове на Шуменския клон на СУБ. В разширения списъчен състав на центъра са включени академик Васил Гюзелев, президент на Българската асоциация по византинистика и медиевистика, и престижни чужди учени в областта на византийските изследвания – професор В. Зайбт, професор Клаудия Соде и др. От 2006 г. центърът е включен в международен научен проект „История и археология на Балканите“, осъществяван от European Group of Research със седалище Гренобъл, Франция. През септември 2007 г. от същия център е организирана международна научна конференция. Най-значителните научни форуми на центъра са два научни форума с внушително участие на български и чуждестранни учени. Първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в Средновековна България и съвременният туризъм“ е проведена на 9 и 10 май 2008 г. в Шумен под патронажа на президента на Република България Георги Първанов. Идеята за нейното организиране е на председателя на СУБ член.-кор. проф. дмн Дамян Дамянов и на директора на НИЦ по византинистика към ШУ „Епископ Константин Преславски“ и председател на Шуменския клон на СУБ проф. дин Иван Йорданов. Научните доклади и съобщения са публикувани в представителен сборник с обем 591 страници през 2009 г. Следващата Втора национална конференция е организирана от ръководителите на посочените научни институции – СУБ и НЦВ, през май 2010 г. в Шумен, отново под патронажа на българския президент Георги Първанов. Темата на тази конференция „Оттука започва България“ е реализирана с научни доклади и съобщения от общо 72 български и чуждестранни учени от Русия, Украйна, Република Гърция и Република Македония. Научните материали от конференцията са публикувани в сборник с впечатляващ хронологически обхват – от първите следи на човешката цивилизация до нашата съвременност, с обем от 787 страници. Тези две крупни научни прояви, организирани от централното ръководство на СУБ и от централното ръководство на Шуменския клон на СУБ в лицето на проф. Иван Йорданов и гл. асистент д-р Тодор Тодоров, са финансирани от Община Шумен[24].

Научноизследователската дейност на учените от Шуменския клон на СУБ, особено на преподавателите изследователи в Шуменската Алма матер, се изявява с триумфираща динамика през 2011 г. Тази година е юбилейна за Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Във връзка с неговата 40-годишнина се провежда Национална конференция с международно участие „40 години Шуменски университет 1971 – 2011“ на 13 – 14 септември 2011 г. в аудиториите на университета. Почти всички членове на секциите на Шуменския клон на СУБ, и най-вече преподавателите, докторантите и студентите в университета се представят с научни доклади и съобщения[25].

СУБ чрез своите клонове развива и социално-помощна дейност. Той осигурява безплатна застраховка на всички членове, редовно изплатили членския си внос, предоставяне на карти за отдих и лечение в Международния дом на учените „Фредерик Жолио-Кюри“ във Варна, който предлага привлекателен природен парк, балнеоложки и физиотерапевтични процедури и басейн с минерална вода, отпускане на социална помощ при затруднено материално положение или боледуване, подпомагане на научни изяви с финансови средства. През изминалите десетилетия след основаването на Шуменския клон на СУБ са изплащани застраховки на членове на съюзния клон с временна нетрудоспособност, оказвана е финансова подкрепа на доц. Дамян Митев, доц. Лила Мончева, доц. Витан Консулов поради злополука или за лекарства при заболяване. На доц. Кина Вачкова, доц. Дочка Аладжова и на други съюзни членове са осигурени карти за почивка през лятото на 2002 – 2003 г. в Международния дом на учените във Варна. През периода 1994 – 1997 г. от Творческия фонд на СУБ са отпуснати общо 30 000 лв. на 9 души, членове на съюзния клон в Шумен, като социална помощ и за научни и творчески прояви. Освен това през същия период пак от този фонд са раздадени заеми на 11 съюзни членове в размер на 115 000 лв[26].

Постиженията на Шуменския клон на СУБ през изминалите 30 години се обясняват с постоянната оперативна връзка на неговите председатели с централното ръководство на Съюза в София. Цялостната дейност на съюзния клон на учените в Шумен е съобразена с изискванията на устава на СУБ, с решенията на неговите конгреси, с препоръките на ръководните му дейци в съюзната централа. За делегати на Осмия конгрес на СУБ (2001 г.) са избрани и изпратени дългогодишните и активни съюзни членове проф. дтн Петко Желязов, член на Управителния съвет на СУБ и на Съвета по професионална защита на учените, доц. д-р Кина Вачкова и доц д-р Витан Консулов. За организационното укрепване на Шуменския клон на СУБ и успехите му като научна структура допринася твърде много доц. д-р В. Консулов в качеството на негов председател, за което е награден със златна значка от ръководството но СУБ. Други членове на съюзния клон в Шумен също са награждавани за високи научни постижения. През 2005 г. доцент Димитър Попов от Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ е награден от Съюза на учените в България с грамота за високи научни постижения в областта на хуманитарните науки, по-конкретно за монографията „Фоностилистика на дискурса“. Това е първото научно изследване върху фоностилистиката в българското езикознание и пръв оригинален опит фоностилистиката да се представи и реализира като самостоятелна научна сфера в границите на лингвистиката. Трудът съдържа задълбочени теоретични разработки и приноси, свързани със звуковите свойства, произношението и произносителните качества на българската реч. Проф. Добрин Добрев получава два пъти наградата на Шумен за наука (1989 и 2001 г.). С такава награда са удостоени проф. дфн Диана Кюркчиева и проф. д-р Кина Вачкова (2009 г.), а също и проф. дхн Валерий Христов (2010 г.). На Катедрата по български език е присъдена през 2007 г. колективната награда на Шумен за принос в развитието на филологическата наука и висшето филологическо образование. Проф. дфн Дечка Чавдарова е наградена с грамота от Посолството на Русия в България (2010 г.). Авторитетни учени от Шуменския клон на СУБ се ползват и с международно признание. Тяхната научна и преподавателска дейност е оценена много високо от престижни световни институции. По номинация на Международния биографичен център в Кеймбридж (IBC) – Англия, проф. дфн Добрин Добрев (ректор на Шуменския университет през 2002 – 2007 г.) е част от ТОП 100 на водещите преподаватели в света. По номинация на Международния биографичен център в Кеймбридж (IBC) той е включен през 2009 г. в списъка на 2000-те най-изтъкнати интелектуалци на XXI век. Проф. дин Тотю Тотев, виден български археолог, историк и теолог, ректор на Шуменския университет през 1996 – 2000 г., е включен през 2012 г. в новото издание на Американския биографичен институт „Световните 100“ най-влиятелни в света мъже и жени за техния талант, идеи, култура и професионални постижения. Проф. дин Иван Йорданов се ползва с внимание и уважение в Управителния съвет на СУБ. Затова той е избран от отчетно-изборното събрание на СУБ – Шумен, проведено на 26 октомври 2009 г., за пълномощник в Общото събрание на пълномощниците на СУБ като негов върховен орган[27].

Необходимо условие и естествена предпоставка за по-пълноценен организационен и творчески живот на клоновете на СУБ е те да разполагат със собствен Дом на учените или да им бъдат предоставени подходящи помещения, части от етажи или отделни малки сгради от държавните и общинските власти. В началото на 80-те години на XX век и в следващите няколко години е осигурена много добра материална база за съюзните клонове във Велико Търново, Враца, Добрич, Кърджали, Ловеч, Плевен, Пловдив, Русе, Свищов, Стара Загора, Търговище като построени нови модерни сгради или предоставени им старинни, но масивни къщи в архитектурно-исторически комплекси. Шуменският клон на СУБ ползва първоначално помещение в градския Клуб на културните дейци, а по-късно получава под наем възрожденска къща. От 1996 г. поради финансови затруднения централното ръководство на СУБ не отпуска парични средства на своите клонове в страната за покриване на разходите за наем, електропотребление, вода, ремонти, телефонни услуги, канцеларски материали и др. След 1990 г. намаляването и прекратяването на централното субсидиране на клоновете, поскъпването на наемите за ползвани помещения, отнемането на сгради и помещения от тях поради осъществената реституция поставят съюзните клонове в Благоевград, Видин, Кюстендил, Пазарджик, Сливен, Смолян и Шумен в катастрофално състояние. От 1 март 2000 г. кметът на Община Шумен Веселин Златев прекратява едностранно подписания договор за ползване дори на предоставеното помещение за канцелария-офис на Шуменския клон на СУБ. По същото време зам.-кметът Марин Маринов на Община Велико Търново и нейният главен секретар Атанас Атанасов осигуряват реални възможности на местния клон на учените да закупи солидна възрожденска къща, дело на талантливия майстор Колю Фичето, за да разполага със собствена творческа база – Дом на учените във Велико Търново. При тези изключително неблагоприятни обстоятелства председателят на съюзния клон в Шумен проф. Иван Йорданов е принуден да съхранява документация и кореспонденция на клона в служебния си кабинет като директор на Филиала на АИМ към БАН в Шумен, а научните секретари гл. асистент д-р Стефан Минков и гл. асистент Тодор Тодоров да решават възникналите проблеми с похабяване на много повече време и усилия за преодоляване на неизбежните в такава ситуация невероятно големи трудности[28].

Наистина заслужава похвала ръководството на Шуменския клон на СУБ, който през 90-те години на XX век, години на хаотичен преход към политическа демокрация и през първото десетилетие на XXI век, време на недостатъчно мъдри и далновидни държавни законодателни решения, без собствена материална база, съумяват да съхранят Шуменския клон на СУБ като организационна структура, а членуващите в него шуменски учени да се открояват постоянно в националния и международния научен живот с множество значими научни прояви.

За отбелязаните постижения на Шуменския клон на СУБ през периода 1982 – 2012 г. в различни научни направления и сфери допринасят в най-голяма степен неговите ръководни личностни фактори. Председатели на тази професионално-творческа организация през отминалия тридесет годишен период в хронологически ред са доц. д-р Димитър Трифонов, доц. д-р Витан Консулов, проф. дпн Румяна Йовева, проф. дин Иван Йорданов. Заместник-председатели са проф. д-р Андрей Андреев, проф. дфн Ивелина Савова, проф. дхн Валерий Христов и др. Доцент В. Консулов е член на Управителния съвет на СУБ от 1990 до 1998 г. За приноси в развитието на българското висше образование е награден със златна значка „Отличник на МНП“ и медал „Климент Охридски“. Той е председател на Шуменския клон на СУБ два мандата. Проф. дпн Румяна Йовева е авторитетен български учен, носител на орден „Кирил и Методий“ – II степен, на почетен медал на Шуменския университет и на златна значка, връчена й от ректора на Шуменския университет по случай нейния 70-годишен юбилей. Проф. дин Иван Йорданов се ползва с научен авторитет у нас и в чужбина. Той е специалист в областта на средновековната нумизматика и сфрагистика. Автор е на 10 монографии, 24 студии, 180 научни статии, на учебници и справочници. През 2009 г. проф. Румяна Йовева и проф. Иван Йорданов са удостоени със званието „Почетен гражданин на град Шумен“[29]. Заместник-председателите на Шуменския съюзен клон на учените проф. д-р Андрей Андреев, проф. дфн Ивелина Савова, проф. дхн Валерий Христов също са престижни български учени със съществени приноси по фундаментални проблеми в своите научни области и с участието си в поредица национални и международни конференции или като ръководители на експертни групи в реализацията на научни проекти. Заслуга за положителните резултати в цялостната дейност на съюзния клон на учените в Шумен имат както неговите заместник-председатели и научни секретари, така и председателите на секциите проф. д-р Кина Вачкова, проф. д-р Валентина Аврамова, проф. дфн Диана Кюркчиева, проф. дин Рашо Рашев, проф. дин Вера Бонева, проф. д-р Андрей Андреев, доц. д-р Тодорка Живкова, доц. д-р Димитър Попов, доц. д-р Стоян Витлянов, доц. д-р Христо Лалев, доц. д-р Иван Цонев, доц. д-р Кольо Вачков, доц. д-р Алексей Алексиев, лекарите кмн Вичо Жечев и кмн Петър Великов[30].

Досегашните успехи на Шуменския клон на Съюза на учените в България са добра предпоставка и солидна основа за неговата ползотворна дейност и възходящо развитие през следващите десетилетия на XXI век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тодоров, Х.** Културното значение на малките нации. - *Философски антернативи,* 2007, № 2-3, с. 192.

[2] **Райчевски, Ст.** Шумен. - *Оттука започва България.* София, 2007, с. 16, с. 19, 21-24, 30-39, с. 43, с. 46, с. 47, 52-95.

[3] **Бонева, В.** *Музеи и туризъм в България.* Велико Търново, 2011, 165-166; Срв. **Stancheva, M.** The Madara Horseman. - *The Bulgarian contribution to the world cultural heritage.* Sofia, 1989, 81-112; **Константинов, П.** *Сокровища Болгарии.* София, 2003, 116-130; **Папазов, Б.** *Културно наследство по българските земи.* Велико Търново, 2009, с. 5, 9, 76, 77, 79-86; **Катанео, М., Ж. Трифони.** *Паметници на световното наследство на ЮНЕСКО. Съкровищата на изкуството.* София, 2010, 232-235. За социалната, образователната и възпитателната функция на културно-историческото наследство в съвременните общества, държави и нации по-подробно вж. **Кучмаева, И. К.** *Културное наследие: современные проблемы.* Москва, 1987.

[4] **Сачев, Ев.** *Социокомуникативна музеология.* София, 2004, с. 31.

[5] **Поппетров, Н.** *История на Съюза на учените в България.* София, 2004, с. 7, 13-15, с. 21, с. 31, 314-320, 323-325; **Янчева, Д.** Научна конференция. Посветена на 60 години Съюз на учените в България и 20 години клон Кърджали. - *Научни трудове.* октомври 2004. Кърджали, 2004, 7-8; **Дамянов, Д.** 60 години Съюз на учените в България. - *СУБ и развитието на науката и висшето образование.* Том I, Велико Търново, 2005, с. 11.

[6] **Поппетров, Н.** Цит. съч., с. 76, с. 92, с. 252, с. 290, с. 291, с. 310, с. 329; *Культурный ландшафт как объект наследия.* Москва - Санкт Петербург, 2004, с. 41, с. 598; **Кабаков, Ив.** Културното наследство: техника на ръцете и/или начин на мислене. – В: *Граници и съседство.* В чест на проф. Иван Стефанов. София, 2005, с. 162; **Райчевски, Ст.** Цит. съч., с. 24; **Бонева, В.** Цит. съч., с. 165, с. 166; **Сачев, Ев., Ст. Денчев.** *Паметници на културата и историята. Теоретико-методологични и информационни проблеми.* София, 2010, с. 23, с. 24, с. 26.

[7] **Поппетров, Н**. Цит. съч., с. 253.

[8] **Поппетров, Н.** Цит. съч., с. 260, с. 261; Срв. **Янчева, Д.** Цит. съч.,7-8.

[9] **Поппетров, Н.** Цит съч., с. 310.

[10] **Савова, И.** Предговор към Сборник доклади от научната сесия по случай учредяването на Клуб на младите научни работници към Съюза на научните работници - клон Шумен. Октомври, 1986, гр. Шумен. Информация от проф. дфн **Ивелина Савова**, съобщена на автора на 18 май 2012 г.

[11] *Държавен* архив **-** *Шумен*, ф.1201, оп.2, а.е.100, л.22,27; *Студентски глас, бр. 5, 28 юли 1985; бр.7, 30 декември 1985;* **Поппетров, Н.** Цит. съч., с. 119, 310; **Вачкова, К.** *История на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (1971-2011).* Шумен, 2011, с. 109, с. 110, 310-323.

[12] **Консулов, В.** *Основна дейност на Шуменския клон на СУБ в периода 1995-1998 г.,*1-2; **Вачкова, К.** История на Катедрата по български език. - В: *История на катедрите в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (1971-2011).* Шумен, 2011, с. 13.

[13] **Стоянова, Гр.**, **Д. Иванова.** История на изследователски център „Преславска книжовна школа“. - В: *История на катедрите в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (1971-2011).* Шумен. 2011, с. 337-340; *ДА*-Шумен, ф.1201, оп.2, а.е.29, л.1-10; а.е.77, л.13,14,43; а.е.99, л.1; *Шуменска заря*, бр.108, 110 от 15, 19 септември 1981; *Студентски глас,* бр.12(46), 29 ноември 1981; бр.7(5), 30 декември 1983; бр.7, 30 декември 1985; бр.5-6 (5), 28 октомври 1986.

[14] *ДА* - Шумен, ф. 1201, оп. 2, а.е. 95, л. 49; а.е.98, л. 34,35; **Консулов, В.** *Основна дейност* с.1; **Поппетров, Н.** Цит. съч., с. 310.

[15] **Поппетров, Н.** Цит. съч., с. 310*; Кратка информация задейността на медицинската секция към СУБ от д-р* Петър Великов, с.1.

[16] **Поппетров, Н.** Цит. съч., с. 310; Кратка информация за дейността на медицинската секция към Шуменския клон на СУБ от д-р Вичо Жечев*, 1-2; Кратка информация за дейността на същата секция от д-р Петър Великов, 1-2;* Срв. **Николов, Н.** Съюзът на учените във Велико Търново и общественото начало в науката. - *СУБ и развитието на науката. Т. I,* с. 16.

[17] **Поппетров, Н.** Цит. съч., с. 121, 135, 254, 262, 310, 311, 329.

[18] Пак там, с. 255, с. 310, с. 311; *VII конгрес на Съюза на учените в България. Отчетен доклад на Управителния съвет на СУБ пред Седмия конгрес на Съюза на учените в България, 30-31 октомври 1998 г.* София, 1998, с.28, с. 31,; Срв. **Консулов, В.** *Основна дейност,* 1-2.

[19] *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Списък на индивидуалните редовни членове на СУБ - клон Шумен за 2001г., 1-3 и за 2011г., 1-2; Отчет за дейността на СУБ - клон Шумен за периода 2001-2005 г., с. 2-10.

[20] *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Отчет за дейността на СУБ - клон Шумен за периода 2001-2005 г., с. 2, 3-5, с. 9.

[21] **Поппетров, Н.** Цит. съч., с. 260, с. 261; *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Отчет за дейността на СУБ - клон Шумен за периода 2001-2005 г. с. 4.

[22] *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Отчет за дейността на СУБ - клон Шумен за периода 2010-2005г., с.10, с. 11; Протокол на общото събрание на СУБ - клон Шумен (28.10.2005г.), с. 2; Протокол №2 (26.10.2009г.) на общото събрание на СУБ - клон Шумен, с. 2.

[23] **Янкова, Г.** История на катедра „Методика“. - *В: История на катедрите.* 26-27; **Ангелова, Р.** История на катедра „История и археология“. - *В: История на катедрите.* с.56, с. 62; **Кюркчиева, Д., Д. Василева**. История на катедрата „Теоретична и приложна физика“. - *В: История на катедрите.* с.111; **Вачкова, К.** История на Шуменския университет…, с.183; *Шуменска област. Енциклопедия. София*, 2011, с.398; http://www.usb-bg.org.(Bg),CV-Shumen.htmwww.uni-sofia.bg/index.pup(bul) content (...) Stanovishte, Totev, pdf; http://shu-bg.net/faculties/fhn/prepodavateli?faculty=fhn8teacher Idd=107,308#biography.

[24] *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Протокол № 1 от 9 февруари 2006 г. на заседанието на научния съвет на Центъра по византинистика, с.1-3; Отчет за състоянието и дейността на СУБ - клон Шумен през 2010 и 2011 г., с.1; *Пътуванията в средновековна България.* Материали от Първата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 8-11 май, 2008. В. Търново, Абагар, 2009, с. 9; *Оттука започва България.* Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14-16 май, 2010 г., Шумен, 2011, с.11.

[25] http://conference. shu-bg.net/downloaos/Programa 2011.pdf?r=2011091015.

[26] **Поппетров, Н.** Цит. съч., с.106, с. 317; *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Отчет за дейността на СУБ - клон Шумен за периода 2001-2005 г., с.1,2,14; Протоколно решение на Бюрото на СУБ - клон Шумен от 3 юни 2002 г. и от 16 юни 2003 г.; VII конгрес на Съюза на учените в България. Отчетен доклад на Съвета на творческия фонд на СУБ пред Седмия редовен конгрес на СУБ за дейността му през периода 31.10.1994 г. - 01.10.1998 г. София, 30-31 октомври 1998, с. 6, с. 7, 17-22.

[27] **Поппетров, Н.** Цит. съч.,134-135; **Вачкова, К**. История на Катедрата. с.16; **Янкова, Г.** Цит. съч., с.27; **Консулов, В.** История на катедрите по химия. - *В: История на катедрите.* с. 81; **Кюркчиева, Д., Д. Василева.** Цит. съч., с.112; *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Протокол на отчетно-изборното събрание на СУБ – Шумен, проведено на 22 юни 2001 г., 1-2; Съюз на учените в България. Наградени учени в конкурса за високи научни постижения през 2005 г., 1-2; Протокол № 2 от 26 октомври 2009 г. за проведено отчетно-изборно събрание на СУБ - Шумен, с. 5; *Шуменска област. Енциклопедия.* с. 398; *Шуменска заря,* 13 март 2012;

http://shu-bg.net/faculties/fhn/prepodavately?faculty=fhn8teacher Id=317#biography.

[28] **Поппетров, Н.** Цит. съч., 258-259, 270-271, с. 273, с. 279, с. 282, 285-286, с. 293, с. 296, с. 303, с. 307, 310-311; *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Отчет за дейността на Съюза на учените в България – клон Шумен за периода 2001 – 2005 г., с. 2; Доклад на ревизионната комисия към СУБ – клон Шумен за периода IX. 1999 – V. 2001 г, 1-2; **Хараламлиев, Ив.** Великотърновският клон на Съюза на учените в България след 1989 г. - *СУБ и развитието на науката.* Т. I, 23-24.

[29] **Консулов, В.** *История на катедрите* с.81; **Янкова, Г.** Цит. съч., с. 26; **Ангелова, Р.** Цит. съч., с.62; *Шуменска област Енциклопедия.* 344-345, с. 348, с. 398;

http://shu-bg.net/faculties/fhn/prepodavateli?facultety=fhn8teacherId=324#biography; http://shu.bg./faculties/fun/ dekanski-cabinet-katedrifaculty=fhu8 teacherId=348 # biograhy.

[30] *Текущ архив на Шуменския клон на СУБ.* Отчет за дейността на СУБ – клон Шумен за периода 2002-2009 г., с. 12; Протокол № 2, 26.10.2009 г. за отчетно-изборното събрание на СУБ - клон Шумен, проведено на 26. 10 .2009 г., с. 3.

THIRTY YEARS CREATIVE ACTIVITY OF SCHOLARS IN SHUMEN , 1982-2012

Stoyan Tanev

Abstract

The author of this article studies the creative activity of scholars who are members of the Shumen branch of the Union of Scholars in Bulgaria during the period 1982-2012. The efforts of these scholars, such as historians, archeologists, linguists, etc., to preserve the cultural and historical heritage of Shumen district and its popularization in Bulgaria and abroad are revealed on the ground of archival documents and other sources. The author marks the achievements of university and academic scholars in various academic spheres and social practices as well as the positive role of the leading personalities in the branch for its development into one of the most valuable structure of the Union of Scholars in Bulgaria . The author argues on the basis of facts and data examined that current creative success of Shumen scholars are an important circumstance for their national and international activity within the Union of Scholars during the decades to come.

СЪВРЕМЕННИ ЕЗИКОВИ НАГЛАСИ И КУЛТУРНИ СТОЙНОСТИ

Петя Костадинова

В края на миналия век във връзка с политическите реалности З. Бауман говори за суверенността на модерната държава, в която по необходимост нейната законодателна и изпълнителна автономност се издига „над „триптиха“ от военна, икономическа и културна суверенност[1]. Културната суверенност – според З. Бауман[2] – е немислима „без възможностите да се натрупат достатъчно културни ресурси в поддържането на идентичността на държавата и нейната отлика чрез характерната идентичност на нейните поданици“.

Съвременният стандартен (книжовен) език като форма на съществуване на националния език е един от основните „културни ресурси“ на съвременната държава, тъй като е неотделимо свързан с националната идентичност в не малко аспекти. Преди всичко стандартният език притежава т.нар. символна функция, която се реализира чрез три сили – обединяваща: обединява отделни членове в една общност, народ, нация; разграничаваща: отграничава една общност от друга, обикновено териториално близка, съседна; и престижна (frame of reference): отделната личност разполага не само с един или с друг вариант на националния език за своите комуникативни цели, но и с общия стандартен език[3]. Освен това в съвременния стандартен език е кодиран споделения вековен опит на общността, която го е говорила или която го говори, в т.н. езикова картина на света – нещо, което представя и едно от условията за приемането му като общ. Не бива да се забравя и културната (не само чисто лингвистичната) му история – напр. дейността на емблематични личности (църковни лица, езиковеди, писатели, общественици, политици) и общите или частни резултати от нея, оставили отпечатък в историята на неговата кодификация или в неговата структура.

Именно като един от най-значимите културни ресурси на съвременната държава стандартният език е предмет и на държавна политика – т.е. всяка държава изгражда своя собствена езикова политика като част от културната си вътрешна и външна политика. Езиковата политика се разбира като съзнателни действия, насочени към съвременния език, извършвани от оторизирани държавни институции за постигане на определени цели, базирани върху (социо)лингвистична теория и определени в по-общ смисъл от идеологията, към която се придържа държавното управление[4]. Разбира се, различните държави имат различна езикова политика, като различията се определят от съответните различни социолингвистични фактори. Въпреки различията обаче някои стъпки в определянето и провеждането на езиковата политика са еднакво важни. Така в рамките на общите теоретични постановки се приема, че изследването на езиковите нагласи (language attitudes) в езиковата общност е значима част от езиковата политика.

Езиковите нагласи са част от по-общите културни нагласи, които не са вродени същности, а се придобиват в процеса на социализация на всяка конкретна личност, разбиран в най-широкия му възможен смисъл, и по тази причина са тясно свързани с културата и културните традиции на обществото. Те са инструмент, използван в социологията, психологията, социалната психология и – естествено – в лингвистиката и социолингвистиката. Статутът им на изследователски обекти в лингвистиката се основава на положение, според което те имат езиков израз (т.е. експлицират се чрез думи и изрази) и следователно могат да се разглеждат и като езикови феномени – именно като такива влизат в сферата на лингвистичните изследвания. Статутът им на инструмент в социолингвистиката се основава на положение, според което оценката (позитивна или негативна), която те съдържат към езика (роден или чужд) или към функционален вариант на езика, към отделни елементи на езика или на функционалния вариант трябва да бъде взета под внимание при конкретната реализация на езиковата политика от гледна точка на нейната коректност и ефективност.

Езиковите нагласи се разглеждат като ментални същности (чувства, усещания) и включват взаимните поведенски и оценъчни нагласи и предразположения на носителите на различни езици (или на различни форми на съществуване на езика) както към чуждите, така и към техните собствени езици или езикови варианти[5]. Език или вариант на език може да се оцени като лесен или труден, като език с богата художествена литература, като елегантен или като груб, по степен на важност за една или друга личност или по неговия социален статут, като благозвучен или не, изобщо позитивно или изобщо негативно. Нагласите към езика могат да показват и мненията на хората не само за даден език или езиков вариант, но и за тези, които използват езика или езиковия вариант. Приема се, че езиковите нагласи притежават когнитивен (това, което индивидът знае или вярва за обекта), афективен (това, което индивидът изпитва, чувства към обекта) и поведенски аспект[6]. Въпреки че теоретично се признава тяхната значимост, в българската лингвистична литература съществуват само отделни изследвания върху езиковите нагласи[7].

Изложението по-нататък съдържа наблюдения върху езиковите нагласи, експлицитно изразени в есетата, получени във връзка с обявения през 2010 г. от Националния дарителски фонд „13 века България“ конкурс „Език, морал, чувствителност“[8]. Участниците в конкурса са 105. От тях 77% са представители на женски пол, 23% – на мъжки пол. Възрастта им се движи в диапазона 15 –27 години, като учениците са 38%, студентите – 23%, други – 39%. (От участиците, които не са ученици и не са студенти, само 7 души са посочили професията си, поради което тук те са представени като една група, а не като представители на различни професии.). Местата на изпращане на материалите са различни селища от цялата страна: Вълчи дол (обл. Варна), Габрово, Гара Бов, Козлодуй, Кричим, Кърджали, Ловеч, Пазарджик, Пловдив, Свищов, София.

Във всички текстове ясно са изразени вижданията за отделните културни феномени, обозначени в заглавието на конкурса: ‘език’, ‘чувствителност’ и ‘морал’. Моралът се възприема като отношение към ценностна система (т.е. авторите на материалите правят разлика между характеристики като моралност, аморалност и неморалност). Чувствителността – като отношение към спазването на норми, продиктувани от ценностната система и отклоненията от тях. Езикът (съвременният български стандартен език) се представя като едно от полетата, в което се реализират тези два феномена – моралът и чувствителността. В някои текстове са описани (наред с езика) и други, не-езикови полета от съвременната социална действителност.

Доколкото нито един от материалите не се отклонява от представената по-горе обща схема, всички те съдържат доста богата информация за езиковите нагласи на своите автори. В анализираните текстове са изказани експлицитно мнения и оценки във връзка със стойността на съвременния български стандартен език, с неговата културна история, с изискванията към него, със съвременните варианти на българския език, с проникването на езикови елементи от един в друг вариант, със съвременната речева практика на различни социални прослойки, с дейността на лингвистите, с проникналите в последните десетилетия думи от не-български произход, с необходимостта от специално езиково законодателство и много други с по-конкретен характер. Постановката на по-голямата част от тези проблеми в текстовете беше обсъдена на друго място[9]. Тук ще се спра конкретно на въпроса за това, как – според авторите на есетата – в съвременния български стандартен език присъстват културните пластове от миналото. Изнесените по-долу статистически данни обобщават директните наблюдения върху текстовете на постъпилите във връзка с конкурса материали – т.е. едни или други мнения или оценки са включени само ако експлицитно присъстват в изследваните текстове.

Начинът, по който се вижда и се оценява културната история на съвременния български стандартен език, е тясно свързан с по-общия въпрос за това, как се вижда и се оценява съвременният български книжовен език. Само в 7% от текстовете не се прави разлика между стандартен език и други варианти на националния български език – 93% виждат съвременния български стандартен като представителна форма на националния език, една от характеристиките на която е наличие на задължителен книжовнонормативен комплекс. Във всички текстове се прави разлика между съвременен стандартен език и съвременна речева практика, като експлицитно изразените оценки рязко се разминават. Така стандартният български език е оценен недвусмислено позитивно, докато речевата практика (особено в публичните сфери) е оценена недвусмислено негативно, като фокусът е поставен върху медийния (95%), политическия (54%), административния (23%) дискурс, а в някои материали са дадени дори конкретни примери от речевата практика на конкретни личности (журналисти, общественици, политици).

Позитивното отношение към съвременния български стандартен език се дължи на факта, че без изключение всички текстове съдържат части, които могат да се интерпретират еднозначно като описание на българския стандартен език чрез неговата символна функция. Така съвременният български стандартен език се разбира през фокуса на българската национална идентичност, като се поставя в две взаимно обвързани редици: ‘език – народ/нация – държава’ и ‘минало – настояще – бъдеще’. Отношението ‘език – народ/нация – държава’ се представя по два доста различни начина в материалите.

В 35% от текстовете отношението ‘език – народ/нация’ се разбира като „изчезването на езика означава изчезването на народа/нацията“. Тази група се обединява от схващане, според което запазването на езика означава запазване на нацията, като 7% от авторите тук ясно изразяват необходимост от специално езиково законодателство в рамките на Република България. Авторите от тази група смятат, че именно езикът е същественото условие за съществуването на народа/нацията, т.е. – ако се върнем към триптиха на З. Бауман – поставят ударението върху културния суверенитет, като игнорират останалите два ракуса. Такава постановка е още по-любопитна, като се има предвид, че в есетата отчетливо е посочена като причина за негативната оценка на съвременната речева практика „занемаряването“ и/или „изчезването“, „липсата“ на ценностна система в обществото, което от своя страна – пак според авторите на есетата – се дължи на съвременните икономически, социални и породените от тях психологически фактори. Наличието на такова становище подкрепя изказаните вече мнения[10] за емоционалния характер на езиковите нагласи в съвременното българско общество.

Останалите 65% изразяват малко по-различно становище: промяната на езика означава промяна на народа/нацията, без да се коментира изобщо съществуването или изчезването на народа/нацията и съществуването или изчезването на езика. Авторите от тази група приемат, че промяната в езика е симптом за промяна на отделни характеристики на народа/нацията (напр. навлизането на чуждоезикови елементи води със себе си и навлизане на елементи от друг, „не-български манталитет“). Втората група се обединява от схващане, според което „запазването и грижата за езика означава запазване и грижа за духовното състояние на нацията“. Наличието на такова становище говори за рационализиране на езиковите нагласи у българите[11].

Виждането на стандартния език през неговата символна функция в отношението му към народ/нация и държава в миналото и днес прави възможно в текстовете да се въвеждат и различни културни пластове от историята ни: именно езикът е този фактор, който е обединявал (и обединява) българите, разграничавал ги е от други народи (продължава да пази националната ни идентичност), като е бил (и трябва да бъде) предмет на гордост. На съвременния български стандартен език се гледа като на „най-ценно наследство от миналото“, което изисква „грижливо отношение“ от съвременното общество[12]. Затова и в есетата присъстват имената на значими за българската културна история личности от Средновековието, Възраждането, периода след Освобождението, съвремието. Според участниците в конкурса книжовното дело на тези личности е определящо за създаването и развитието на стандартния език. Най-често авторите на материалите се позовават на Ив. Вазов (61%), на светите братя Кирил и Методий (23%) и на Хр. Ботев (18%). Примери с делото на Паисий Хилендарски, Любен Каравелов, Найден Геров, Кирил Христов, Алеко Константинов присъстват в 9% от текстовете, също толкова автори споделят уважението си към български езиковеди (Ст. Младенов, Ал.Теодоров-Балан). Съвременните автори са представени чрез странното съчетание между Богомил Райнов и Блага Димитрова.

Няколко неща правят впечатление във връзка с изнесените току-що данни. Преди всичко фактът, че споменатите личности от българската история се изучават в рамките на средното образование. В най-общ смисъл разбирам този факт като доказателство на тезата, според която съвременният български стандартен език се усвоява в средното училище и съответно в средното училище се изграждат в основен вид езиковите нагласи към него.

В анализираните материали наистина не присъства нито една фигура, която да не се споменава в обучението по български език и литература, но – от друга страна – отсъстват немалко имена на книжовници, писатели и поети с принос в изграждането и обработването на стандартния български език през посочените периоди от неговото развитие. Разбира се, това може да бъде обяснено с характера на текстовете, с трудноразбираемия език на книжовници, писатели и поети от миналото (т.е. с особеностите от историята на новобългарския стандартен език) или с обединяването на две учебни дисциплини (български език и литература) в една. Но – така или иначе – като се има предвид когнитивният аспект при създаването на езиковите нагласи, показаните знания върху културната ни история в изследваните материали са доста бегли.

Отчетливо видим дефицит на знания е налице освен това и още в два аспекта на обсъжданата в есетата проблематика. Първият от тях засяга мястото на българската православна църква в културната ни история. Както е известно, немалка част от книжовниците, които имат признат принос в създаването и развитието на българския стандартен език, са църковни лица. От тях – както вече беше отбелязано по-горе – в есетата са споменати само светите братя Кирил и Методий (23%) и Паисий Хилендарски (9%). Нищо обаче в текстовете, в които фигурират тези имена, не говори за това, че те и техният живот, тяхното дело са свързани с историята на българската православна църква и оттук – с историята на българската държавност и държава. Доколкото в 18% от текстовете на есетата се съдържа позоваване на Библията[13] във вид на сюжети (най-често историята на Вавилонската кула) и цитати (най-често свързани със Словото Божие), може наистина да се твърди, че в погледа на техните автори отсъства именно българската православна църква – не религията. Допълнително доказателство за такова твърдение представя и друг факт: въпреки че като основна причина за „занемаряването“ на речевата практика в съвременното българско общество е посочено „изчезването“ и/или „липсата“ на ценностна система в обществото, а „запазването и грижата за езика означава запазване и грижа за духовното състояние на нацията“, нито един от авторите не е споменал ролята на църквата в един такъв процес. По-горе споменах, че съществуващите езикови нагласи са част от по-общи културни нагласи в дадено общество, а – освен това – могат да съдържат и оценка към различни социални прослойки от същото общество. Ето защо смятам, че изнесените по-горе данни могат да се интерпретират, от една страна, с дълго господстващата идеология на държавата в тази област, а – от друга страна – с негативно отношение към дейността на съвременната църква. Липсата на българската църква във виждането за културната ни история от страна на авторите на анализираните текстове би могло да има известна обяснителна сила и по отношение на познаването/непознаването на други личности от културната ни история, които са свързани и с църквата, и с историята на българския език.

Вторият видим дефицит на показаните знания в есетата е също свързан с начина, по който се виждат споменатите общественици, книжовници, писатели и поети. В текстовете те присъстват по начин, който бих нарекла романтичен в смисъла на думата, определил наименованието на литературно направление. Както е известно думата romance по времето в края на литературния класицизъм се използва за назоваване на нещо, което е позитивно, но странно, фантастично, недействително – т.е. нещо, което е реално само като текст, „на книга“ и което не съществува в реалността. За авторите на есетата, фигури напр. като Иван Вазов или Кирил Христов, съществуват главно като текстове – използвани са обикновено цитати от двете известни техни стихотворения. Зад тези стихотворения обаче стоят реални конкретни личности с реални конкретни действия. Ще дам само един пример – освен с текстовете си, посветени на българския език, освен че е за известно време министър на народното просвещение, Иван Вазов е и активен участник в митинги, свиквани в защита на един или друг правописен проект. Както показват данните, Ив. Вазов е най-цитираният български класик в изследваните текстове – и в нито един от тях не е спомената неговата реална дейност. Вероятно младите хора са запомнили творбите му – което само по себе си е прекрасно. Но те не показват с нищо, че знаят нещо повече за автора на тези творби. С други думи, дори когато се познават добре, мислите и творбите на Вазов за българския език си остават в рамките на романтичното, ако са отделени от неговата активна реална дейност. Същото може да се каже за светите братя Кирил и Методий, за Паисий Хилендарски или за Найден Геров. Ето защо смятам, че без изключение у всички автори на разглежданите материали липсата на достатъчно знания „романтизира“ представата им за културното наследство в съвременния български стандартен език. Този тип романтичност – поне според мене – влиза в сериозен конфликт с прагматичността на съвремието, а това се отразява в рязкото разминаване на оценките по отношение на българския стандартен език и по отношение на съвременната речева практика, както и в наличието на понякога не съвсем коректни представи за стандартния език и за връзката му с понятия като нация и държавност, държава.

В заключение – вече са отбелязвани някои особености във връзка с езиковите нагласи на българите към техния език. Така А. Пачев ги определя като повече емоционални, отколкото рационални[14], а Кр. Алексова отбелязва съществуващия у българите нихилизъм[15] в сравнение с езиковите нагласи в други общества (държави), които използват също „малък“ език. Независимо обаче от естествената връзка между разглежданата тук проблематика и наличието/отсъствието на икономически просперитет, отбелязан у Кр. Алексова[16] и представящ част от автономността на модерната държава у З. Бауман, адекватни езикови нагласи (както и адекватни културни нагласи) се формират и съобразно адекватни знания за обекта на оценка, в този случай знания за културната история на българския стандартен език.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бауман, З.** *Глобализацията. Последиците за човека.* София,1999, с. 85.

[2] Пак там.

[3] Тук е приета терминология, въведена от Гарвин (**Garvin, P. L.** The Standard Language Problem: concepts and methods. - *Anthropological Linguistic*, 1959, № 1, 28–31), за историята на българския стандартен език вж. **Gillin, R**. *The Genesis of the Modern Bulgarian Literary Language*. 1991.

Друга терминология е използвана у **Виденов, М.** *Социолингвистика.* София, 1982, 25-28 (консолидираща, интегрираща и сепаративна функция на книжовния език); **Виденов, М.** *Българската езикова политика.* София, 2003, 167-173, 176-178 (репрезентативна функция и функция на национален идентитет като социолингвистични функции), за престижността на стандартния език вж. **Виденов, М.** *Езикът и общественото мнение.* София, 1997, с. 20.

[4] **Виденов, М.** *Българската.* 15-16; **Пачев, А.** *Малка енциклопедия по социолингвистика.* Плевен, 1993, 72-73; Езикова политика и други форми на съзнателно въздействие върху социалноезиковия процес в българското общество. - *Български език.* (Najnowsze dzieje języków słowiańskich). Opole, 1997, 187-192.

[5] **Пачев, А.** *Малка енциклопедия,* 72-73.

[6] Срв. **Алексова, Кр.** Балканската езикова йерархия според съвременния българин. - Съвременни форми на съществуване на българския език. - *Проблеми на социолингвистиката.* Т. 8. София, 2005, 107–113. и цит. там литература, **Пачев, А.** *Малка енциклопедия.* и цит. там литература.

[7] **Алексова, Кр**. Съвременният българин за своя език. - *Българският език през XX век.* София, 2001, 367–375. Балканската езикова йерархия според съвременния българин. - Съвременни форми на съществуване на българския език. - *Проблеми на социолингвистиката.* Т. 8. София: 2005, 107–113.

[8] Наред с проф. дфн В. Радева, проф. дфн Б. Кунчев, доц. д-р Е. Мирчева и доц. д-р К. Викторова бях поканена като член на журито да прочета и оценя постъпилите материали, което ми позволи да се запозная с всички получени текстове.

[9] **Костадинова, П.** *Наблюдения върху езиковите нагласи на съвременния българин.* (Под печат.)

[10] **Пачев, А.** *Езикова политика.* с. 172.

[11] По същия начин, като наличие на рационално мотивирани езикови нагласи, могат да се интерпретират и резултатите у **Алексова, Кр.** Съвременният българин. 367–375., **Алексова, Кр.** Балканската езикова йерархия. 107–113.

[12] Изискването за „грижливо отношение“ се отправя към съвременната държава като неоходимост от въвеждане на закон за българския език и като предложение към работодателите при обявяване на работни места не само да дават предимство на тези, които владеят чужди езици (английски, немски, френски), но специално да изискват и владеене на българския стандартен език. Но в 75% от материалите се посочва, че преди всичко всяка личност носи отговорност за своето собствено езиково поведение. В този смисъл всички автори на текстове показват ясно своята езикова лоялност, както и изискването си за езикова лоялност от всеки член на съвременното общество.

[13] От специално проучване се нуждае фактът, че и Библията, и Хр. Ботев са използвани като мотивация на едно или друго твърдение в еднакъв процент от анализираните текстове (18%).

[14] **Пачев, А.** *Езикова политика,* с. 172

[15] **Алексова, Кр**. Съвременният българин*,* с. 373.

[16] Пак там.

MODERN LINGUISTIC ATTITUDES AND CULTURAL VALUES

Petia Kostadinova

Abstract

The present paper contains observations on the material from the competition "Language. Sensitivity. Morals". 105 essays are analyzed. The attention is turn to the expressed language attitudes and opinions on Bulgarian cultural heritage.

БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО И ТУРИЗМЪТ – РЕАЛНОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ

НАСОКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЯ И ПОЗНАВАТЕЛЕН ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ

Елена Петкова

1. **Въведение в проблематиката**

Туризмът се утвърждава като един от най-ефективно развиващите се отрасли на икономиката. Наред с традиционния ваканционен туризъм, проучванията сочат значително увеличаване на търсенето на някои специфични форми и особено на културно-историческия и познавателен туризъм. Тенденциите на пътуванията в света показват, че нарастват туристическите посещения с цел запознаване и изучаване на културно-историческото наследство на отделните страни. Обективните предпоставки за това са по-високият стандарт на живот, нарастването на свободното време и образоваността на хората, разпределението на ваканциите на няколко къси почивки с познавателна цел през цялата година. Благодарение на културно-историческия и познавателен туризъм се създават работни места и се осигуряват приходи за запазване и съхранение на културно-историческото наследство. Рентабилността и доходността на културно-историческия туризъм е значително по-висока от тази на ваканционния туризъм. Това по своята същност се явява предпоставка все повече страни в света да се развиват като конкурентоспособни дестинации на туризъм, мотивиран от културно-историческото наследство. Типичен пример в това отношение са държави с традиции, като Франция, Италия, Гърция, Мексико, Египет и други страни.

България има богато културно наследство, история и традиции. У нас съществуват значителен брой ценни исторически, археологически, архитектурни, етнографски и други паметници на доантичната и античната култура, на средновековието и Възраждането, както и някои по-нови паметници. България е кръстопът и люлка на древни цивилизации – праисторическа, тракийска, древногръцка, римска, византийска, прабългарска и възрожденска, което е прави уникална за посещение на граждани от други страни. Наличието на богато културно-историческо наследство в резултат на различни събития, които са се случили през отделните етапи от историята на страната се явява един от основните мотиви за предприемане на туристически пътувания. Уникалните културно-исторически обекти се явяват едновременно предпоставка и възможност за увеличаване на туристическите посещения в страната. Чрез инвестиране в туристическите атракции и обекти, и инфраструктурата, България ще има възможност да си осигури стратегически сегмент на международната туристическа карта, да стане водеща дестинация в областта на културно-историческия и познавателен туризъм, да гарантира значително нарастване на относителния си дял на този вид туризъм, да се представи пред света и да стане популярна туристическа дестинация.

Всичко това показва, че научно-приложните разработки за развитието на културно-историческия и познавателен туризъм е актуална и стратегически приложима дейност за нашата обществено-икономическа среда и особено за отделните региони и селища, богати с културно-историческо наследство. Тази обосновка е в съответствие с изискванията на Европейския съюз за устойчивото развитие на регионалните структури на Република България, на културните институции по места, на туристическите фирми и организации. Развитието на културно-историческия и познавателния туризъм пряко и косвено спомага и за икономическата стабилизация на фирмите от другите отрасли, свързани с туризма – транспорт, инфраструктура, строителство, селско стопанство, хранително-вкусова промишленост, търговия и финансови услуги.

Развитието на културно-исторически и познавателен туризъм е особено важно за регионите в България, в които има паметници и обекти с културно и историческо значение и където няма ресурси за развитие на ваканционен туризъм. От друга страна, ваканционният туризъм може да се съчетае със специализирани обиколки и пътувания с цел запознаване с културата и историята на страната.

В духа на представеното по-горе **целта** на настоящия доклад е да даде конкретни предложения за развитие на туризма, основан върху българското културно-историческо наследство. Някои от основните предпоставки за това развитие се явяват: туристическите атракции; процеса на стратегическо управление; определянето на приоритети; сътрудничеството и комуникацията между заинтересованите страни; насърчаването на иновациите и инвестициите и устойчивото развитие. Поради тази причина са направени конкретни предложения в споменатите области с цел повишаване на положителните и намаляване на негативните резултати от развитието на културно-историческия и познавателен туризъм в страната. Тези предложения са изведени на основата на редица модели и постановки в научната литература и са подбрани с оглед характерните особености и историческото наследство на България.

Предложенията, представени в настоящия доклад имат реална приложимост за постигане на икономически, социален и културен ефект за населението, частния и публичния сектор на страната. Тези предложения биха помогнали както на управляващите за изграждане на стратегии и мероприятия на национално, регионално и местно равнище, така и на отделните фирми, хотели, заведения и търговски обекти, обслужващи участниците в пътувания, мотивирани от историята и културата на страната, за усъвършенстване на своята дейност.

2. **Културно-историческото наследство на България като мотиватор за туристически посещения**

От различните мотиви на туристите за напускане на своето родно място и за предприемане на пътувания важна роля играят историята, културата и наследството на конкретен регион или държава. Туристите предприемат културно-исторически и познавателни пътувания с цел запознаване с културно-исторически обекти и паметници. Културно-историческото наследство има особено важно значение за стимулиране на посещения както на вътрешни туристи с цел засилване на националната идентичност, така и на международни туристи с цел запознаване с историята и културата на чужди държави, и оттам и за генериране на приходи за развитие на регионите и за опазване на историческите обекти, както и за създаване на работни места за местното население. Поради тази причина управляващите органи стимулират посещенията в региони, богати на исторически ресурси.

За насърчаване на развитието на културно-исторически и познавателен туризъм на национално и регионално равнище, на първо място следва да се очертаят основните етапи и събития от историята, които са се случили на територията на страната. На тази основа на второ място значимите обекти от културно-историческото наследство се класифицират в групи според периода от историята, към който принадлежат. Това ще спомогне на следващо място на отделните региони в страната да направят оценка какви маршрути и продукти могат да разработят и предложат на своите посетители. В зависимост от това те могат да предприемат мероприятия за подпомагане на развитието на културно-исторически и познавателен туризъм. В тази насока по-долу е представен кратък преглед на историята и наследството на България, като по-подробен анализ следва да се извърши от съответните експерти, запознати в дълбочина с тези въпроси.

С благоприятното си географско положение - разположени на важния кръстопът между Европа и Азия - днешните български земи са привличали внимание от дълбока древност. България е обитавана от най-ранни исторически времена – каменната и меднокаменната ера. Тук се заселват траките, които създават многобройни селища. След идването на римляните българските земи стават част от римските провинции. След разделяне на Рим на две, територията на страната попада в Източната Римска империя – Византия. Постепенно на Балканския полуостров се заселват славяните. Малко по-късно на територията на днешна България се заселват и прабългарите. В съюз със славяните те образуват Българската държава през 681 г. Постепенно България се разширява териториално и се превръща в голяма политическа сила. През 1018 г. след продължителни войни България е покорена от Византия. През 1186 г. въстанието, водено от братята боляри Асен и Петър отхвърля властта на Византия. Основава се Второто българско царство. През 1396 г. България е покорена от Османската империя. В продължение на почти пет века тя е под османско управление. Постепенно започва стопанско оживление. Настъпва епохата на Българското Възраждане. След време България става независима държава и отново заема важно място на световната карта.

Характерно за страната е, че се намира на кръстопът между различни народи и има *богата история.* Поради нашествията, сблъсъците и изграждането на редица селища на територията ѝ съществуват останки и паметници от различни епохи – селищни и надгробни могили на траките, крепости и сгради от Римско време, турски джамии и бани, църкви и сгради от епохата на Българското Възраждане и други.

Всички народи, живели по българските земи - траки, българи, славяни и други - оставят своя отпечатък в световната културна съкровищница. В стотиците гробници по българските земи траките и техните предци оставят неповторими висохудожествени образци на материалната и духовната култура. Известни в цял свят са некрополите, тракийските гробници и светилища, многобройните, ценени в цял свят тракийски златни съкровища. Многобройни са гръцките, римските и византийските паметници от античността и ранното средновековие. Българите наследяват тази висока култура, обогатяват я със своя хилядолетен опит, пазят я и я доразвиват до наши дни. Те дават на света своя календар, първата азбука на славянски език, създадена от братята Кирил и Методи, обявени от църквата за покровители на Европа, славяно-българския превод на свещените книги, Мадарския конник. Народното творчество е запазило и до днес свежестта на народните обичаи и песни, на народните занаяти. В по-ново време българската култура се гордее със своите постижения в областта на литературата, изкуството, музиката и архитектурата[1].

България се нарежда на призовото трето място по културно-историческо наследство в Европа. По брой и разнообразие на културно-исторически паметници пред нас са само Италия и Гърция. България е земя на седем цивилизации - праисторическата, древногръцката, римската, древнотракийската, византийската, българската и ислямската. Повече от 40 хиляди са регистрираните недвижими паметници на културата в България, а в държавните и общински музеи се съхраняват повече от 5 млн. движими ценности[2].

За да бъде запомнена историята на страната от бъдещите поколения, както и за да се запазят културно-историческите паметници на България, необходимо е да се стимулират посещения на местни и чужди граждани, туристи до историческите места и да се генерират приходи от тях. Обектите, които не се посещават биват забравени и се рушат. Това по своята същност определя необходимостта от развитието на културно-исторически и познавателен туризъм. В тази насока са представени предложения за развитие на туризма, мотивиран от културно-историческото наследство в България.

3. Предложения за развитие на туризма, основан на културно-историческото наследство на България

Определянето на ключовите фактори и предпоставки, които имат особено важно значение за развитие на културно-историческия и познавателен туризъм в дадена страна е необходима основа, на базата на която се прави анализ, оценка и изготвяне на предложения за развитие на този вид туризъм. В научната литература са дадени факторите, влияещи върху туризма като цяло. Може да се приеме, че те влияят и върху културно-историческия и познавателен туризъм в частност. В това отношение, често се приема становището, че ключови фактори за туристически растеж са “постоянните иновации, в усилието си да подмладят туристическите продукти и услуги, които се предлагат”. Това е фактор за устойчив растеж в страни с добре развити туристически ресурси. Важен фактор е и “култивирането на нови туристически пазари с помощта на нови продукти, които са с високо качество и са развити по специфичен начин, така че да отговарят на очакванията на клиентите.” Особено важни са новите информационни и резервационни системи на ниво дестинация. Фактор за туристическо развитие е и достъпът до финансови средства за обновяване на туристическото оборудване[3].

В допълнение, някои от главните фактори за успех на туризма, основан върху културното и природното наследство са и: значимост на културното и природното наследство; отличимост на района; струпване на атракции; марки и мрежи; достъп; сезонност; партньорство; стратегическо планиране; представяне на културното наследство на района по разбираем и забавен начин; устойчивост[4].

На базата на посочените по-горе, както и други становища считаме, че някои от основните предпоставки за развитие на туризма, мотивиран от културно-историческото наследство в България, се явяват: туристическите атракции; процеса на стратегическо управление; определянето на приоритети; сътрудничеството и комуникацията между заинтересованите страни; насърчаването на иновациите и инвестициите и устойчивото развитие. Именно тези предпоставки или насоки следва да се обединят в един модел, така че да бъдат разгледани последователно като се дадат конкретни предложения.

В настоящата разработка предлагаме модел за развитие на културно-познавателния и историческия туризъм в дестинация (на национално и регионално равнище), представен на фигура 1. Моделът представя насоки, в които следва да се работи за развитие на туризма мотивиран от културно-историческото наследство в страната и регионите в нея (атракции, стратегическо управление, приоритети, сътрудничество, инвестиции, иновации, устойчиво развитие). Предлагаме примерни мероприятия, които могат да се предприемат в тези насоки за развитие на този специфичен вид туризъм. Към какви конкретни мерки да се пристъпи зависи от действията на заинтересуваните от туризма страни и от специфичните особености на културно-историческото наследство на страната и регионите. При този избор следва да се отчитат и резултатите от предстоящи изследвания на състоянието на културно-познавателния и историческия туризъм в страната и нейните региони.

Следва да подчертаем, че за развитие на културно-познавателния и историческия туризъм трябва да се работи основно на регионално равнище, което е в съответствие с изискванията на Европейския съюз. Нещо повече, хората, които живеят и работят в определен регион по-добре познават спецификите на туризма там, а регионите в страната се различават помежду си в по-малка или в по-голяма степен в зависимост от своето географско положение, историческо развитие и т.н. Все пак е необходима и координация на развитието на туризма на национално равнище, тъй като страната е едно цяло, което се отличава от други страни. Примерните мероприятия, които посочваме в настоящата разработка са изведени на основата на задълбочено проучване на научната литература и на успешни практики в развитието на туризма. Някои предложения са изведени на основа на проучване на културно-историческия и познавателния туризъм с регионален и местен характер (в конкретни региони и селища в България). Все пак необходимо е да се извършат и по-широкообхватни и по-голям брой регулярни проучвания на спецификите и състоянието на наследството и туризма в България на национално и регионално равнище преди да се изберат някои от тези мерки, които да се приложат за развитие на туризма в страната и нейните региони.

По-долу са дадени конкретни мероприятия насочени към развитие на туризма, мотивиран от културно-историческото наследство на България във всяка една от областите: туристически атракции, стратегическо управление, приоритети, сътрудничество, иновации, инвестиции и устойчиво развитие.

Туристически атракции

Културно-историческото наследство само по себе си има своята стойност и значение за обществото и представлява ресурс за развитие на туристически продукти. За да се превърне в обект на интерес от страна на местните жители и особено в мотив за посещения от страна на туристи обаче то следва да бъде представено като туристическа атракция (като нещо предизвикващо интерес, нещо интересно, атрактивно). Първичните туристически атракции имат основно значение за привличане на туристи в регионите и страните по света. Както беше споменато, България разполага с богато културно-историческо наследство. За да се привлекат туристи, обаче, е необходимо то да се превърне в атракция, като се приведе в привлекателен вид, да се популяризира и рекламира. Непрекъснато трябва да се предприемат мерки за опазване на наследството от неблагоприятното влияние на природните фактори и от действията на посетителите, така че то да служи за удовлетворяване на културните и познавателните потребности на местните жители и на туристите, на настоящите и на бъдещите поколения.

От представените в научната литература модели и предложения може да се направи извод, че при разработване и прилагане на мероприятия за превръщане на обектите от културно-историческото наследство в атракции следва да се работи в две основни насоки: първо, опазване и подобряване на състоянието на културно-историческите паметници и второ, превръщането им в достъпни и атрактивни или интересни за туристически посещения обекти (привеждане в привлекателен вид, предоставяне на услуги и информация и т.н.). Изборът на конкретни мерки зависи от състоянието, характерните особености и местоположението на обектите.

На основата на становищата представени в научната литература по-долу правим предложения, които биха могли да се обмислят при превръщането на обектите от културно-историческото наследство на България в туристически атракции.

На първо място, при определяне на политиката по отношение на превръщането на културно-историческите обекти в туристически атракции следва да се отчитат редица фактори. В научните публикации се посочват някои фактори, влияещи върху дългосрочната жизненост на посетителските атракции, които следва да бъдат взети под внимание при тяхното управление, а именно: размер; уникалност; конкуренти;

потенциал за привличане на посетители; маркетинг; инвестиции; разстояние от центъра; транспортна инфраструктура[5] . Приема се становището, че с отчитане на тези фактори, за да се окуражават туристите да пътуват в дестинациите следва да се предприемат мерки като: участие на местното общество; подчертаване на автентичността; отчитане, че новите ще заместят съществуващите атракции, финансиране в дългосрочен аспект, насърчаване на търсенето[6].

На второ място, можем да се съгласим с твърдението в научна публикация, че в зависимост от пазарния им вид и способността им да издържат на голям брой посещения, следва да се определя политиката за развитие на туризма и за опазването на историческите места. В тази насока е разработен и модела за оценка на историческите обекти на основата на факта, че съществува обратна зависимост между физическото състояние или опазването и превръщането на историческото място в туристическа атракция[7].

На трето място, следва да се направи инвентар и оценка, да се документират, опишат и класифицират обектите от културно-историческото наследство в страната. В тази насока, сме приели твърдението от научната литература, че управлението на туристическите ресурси включва инвентаризация, класификация и оценка. Резултатът от инвентаризацията е съставянето на списък на обекти, които подлежат на по-нататъшна оценка. Класификацията “позволява знанията за общите особености на дадения вид обекти да се “пренесат” върху всеки един конкретен обект[8].”

На четвърто място, следва да се предприемат мерки за подобряване и опазване на състоянието на тези исторически обекти, които се нуждаят от това. Тези обекти, които се нуждаят от пълна или частична реставрация следва да се реставрират. Ако е необходимо те трябва да се укрепят, стабилизират и обезопасят. За голяма част от историческите обекти в страната е необходимо да се предприемат мерки свързани с почистване на тяхната повърхност и пространството около тях. За да се поддържа добро състояние около някои забележителности е необходимо да се поставят метални решетки и/или пазачи, които да ги пазят. Тук е полезен е моделът на интерпретативната рамка на управленската история, представен в научна публикация, който отчита, че управлението на обектите трябва да се съобразява с направеното в миналото. В тази насока интерпретативната рамка на управленската история включва етапите: въведение – история, номенклатура; управление – документиране, проверка за автентичност, проучване на посещенията, защитни мерки – решетки, стабилизационни работи, консервация, изчистване на повърхността, отпадъците и растителността, поставяне на обяснителен материал, интерпретация (в публикации, пътеводители, информационни центрове, информационни табла), препоръки[9].

На пето място, за поддържане на състоянието на обектите от културно-историческото наследство могат да се предприемат и мерки за намаляване на негативното влияние на посетителите като определяне на капацитета на обектите, поставяне на лимити за използваемия капацитет и извършване на мониторинг на влиянието на туристите. В тази насока в научните публикации се посочва, че е възможно да се ограничи престоя на туристите, общия брой туристи или вида използване на обектите, да се ограничат туристическите посещения в част от обекта. Други опции са да се увеличи пространството около обекта или времето за неговото разглеждане, за да се избегнат струпвания или недоволство у туристите[10]. Други насоки, за да се поддържат в добро състояние някои сгради с историческо значение са те да бъдат използвани за хотели, ресторанти, музеи, галерии, концертни зали, зали за конференции, търговски, занаятчийски и информационни центрове[11].

На шесто място, трябва да се създаде или подобри достъпа и транспорта до културно-историческите обекти за туристите и местните жители. Трябва да се създадат паркинги с достатъчно места близо до атракциите и да се ограничава достъпа на транспортните средства, където е необходимо. В допълнение, трябва да се изгради добра инфраструктура в мястото на и около културно-историческите обекти – пътища, осветление и т.н., както и подходяща материално-техническа база – хотели, заведения, магазини и др. около обектите на културно-историческото наследство в страната.

На седмо място, за да предизвикат интереса на туристите в историческите обекти или наблизо могат да се предлагат услуги, като например да се продават картички, сувенири, да има възможност посетителите да се снимат. За повишаване на атрактивността на обектите от културно-историческото наследство те могат и да се осветяват през нощта, около тях да се изградят или ремонтират пътечки. В науните публикации са дадени редица предложения за различните видове посетителски атракции. Така например музеите и галериите следва да: привличат повече хора, включват забавления, образоват, изследват колекциите си, предлагат търговски услуги, наемат специалисти, осигурят здравословни и безопасни условия, полагат грижа за клиента, въвеждат нови технологии, извършват промоция, генерират доходи[12].

На осмо място, следва да се обърне внимание върху осигуряването на достатъчно информация за посетителите на историческите обекти. Необходимо е да се сложат обозначителни табели на обектите. Указателни табели в страната трябва да сочат към тях. Трябва да има достатъчно информация за обектите в пътеводители, листовки и брошури, публикации, информационни табла, информационни центрове и др. Културно-историческите обекти в страната следва да се рекламират чрез различни средства – в хотели, заведения, туроператори, борси, вестници, списания и др.

На девето място, следва да се обърне особено внимание на нуждите и потребностите на посетителите. Необходимо е да се направи проучване сред посетителите какво им харесва и какво не им харесва относно обектите на културно-историческото наследство в страната. Атракциите трябва да са насочени към удовлетворяване на нуждите на индивидуалните посетители. Служителите, които работят в тях трябва да бъдат любезни, гостоприемни и приятелски настроени, да дават достатъчно информация на посетителите.

На десето място, следва да се обърне внимание на ценовата политика и по-скоро на остъпките при посещение на обекти. Следва да се въведат атрактивни отстъпки за посещение на културно-историческите обекти в страната – за посещение на няколко обекта, за посещение на групи, за посещения през определени периоди и т. н.

Стратегическо управление

Процесът на стратегическо управление е проверено средство за разработване на стратегии за дългосрочно оцеляване и успех, както и за задоволяване на нуждите на всички заинтересовани страни [13]. Всяка важна инициатива за промяна трябва да се схваща в контекста на цялостна стратегия. Действията, свързани с развитие на туризма, основан на културно-историческото наследство в страните следва да се основават на стратегически планове и основни насоки. Планиращите туристическо развитие не бива да се изкушават да предприемат прибързани действия, без да имат изработена стратегическа схема. Управляващите страната би трябвало да използват процеса на стратегическо планиране, за да изградят концепция за развитие на туризма, да формулират приоритети и да съдействат за разпределяне на ресурсите в тази насока.

Тези твърдения се подкрепят и от факта, че моделът на туристическата политика, който осигурява полезни насоки за планирането на туризма, предлага дестинациите да започнат с адресиране на своите проблеми по стратегически, вместо по нормативен начин. По този начин ударението при планирането се измества от „подготовка на план” към „туристическа политика”, която трябва да се предприеме в тясна връзка с уникалността на всяко място и отчитането на пазара и на местното население. Така туристическата политика се основава върху социалните, икономическите и физическите характеристики на мястото[14].

Стратегическото управление на туризма е свързано с редица понятия и преминава през определени етапи. Считаме, че стратегическото управление на културно-историческия и познавателния туризъм в България в частност следва да включва няколко основни етапа. В началото трябва да се изготвят анализ и оценка на факторите на средата, които оказват влияние върху туризма в страната и възможностите и заплахите, свързани с тях. След това се анализира състоянието на туризма в страната, неговите силни и слаби страни. От особен интерес тук са ресурсите за туристическо развитие – културно-историческо наследство, човешки, материални, нематериални и финансови ресурси, както и специфичните туристически продукти и услуги. Оттук се извеждат ключовите фактори за успех на туризма в България, както и аспектите, които придават уникалност и я отличават от конкурентните дестинации.

Следващият етап от стратегическото управление е изготвянето на визия и мисия на туризма в страната. Визията е идеален образ, представа, на която желаем туризма да отговаря и обикновено е свързана с концепцията за устойчиво развитие, а мисията е нещо идеално, нематериално, на което туризмът е посветен. В научната литература е разкрита същността на тези две понятия, а именно: „визията е ориентирана към бъдещето на организацията, тя отразява управленската парадигма (метаправилата на поведение, основните образци в поведението на организацията) и представлява образ на състоянието, към което организацията се стреми... Мисията е ориентирана към настоящето, към предназначението, функцията на организацията. Мисията трябва да отразява областта на бизнеса, да бъде ориентирана към удовлетворяването на потребностите на клиента. Мисията трябва да мотивира сътрудниците, да разкрива устойчиви черти на организацията”[15]. От съществено значение е бъдещото развитие на туризма да съответства на стратегическата насоченост, мисията и визията.

На базата на визията и мисията се определят основните цели, които желаем да постигнем благодарение на развитието на туризма – за предприятията, които предлагат услуги, за местното население, за туристите, за публичните институции, за регионите и страната като цяло. След това се съставят различни стратегии, които дават конкретни насоки на действията за постигане на целите. Така разработени, стратегиите за развитие на културно-историческия и познавателен туризъм следва да притежават няколко важни елемента, като: цели на стратегията - те трябва да бъдат ясно формулирани; приоритети - важен е изборът на приоритети; конкретни дейности - трябва да са свързани с целите и приоритетите; ресурси (събития, паметници) - те трябва да имат висока стойност; участници при изготвянето, изпълнението и контрола - важно е участието на всички заинтересовани страни, да се разширят знанията им и да не се дублират действията им; методика на изготвяне (например, счетоводни данни, пазарни проучвания, анализ на данни и други); модел за изпълнение – включва управление, организация, контрол, обратна връзка, мониторинг, като важен е редът на задачите, да не се дублират действията, комуникациите, връзките, обучението на хората и информацията; резултати и ползи от стратегията (икономически, социални, екологични); устойчиво развитие на културно-историческия и познавателен туризъм.

Накрая се разработват конкретни планове за изпълнение на стратегията, в детайли се посочват действията, изпълнителите, сроковете, ресурсите и резултатите.

Всеки етап от процеса на стратегическото управление следва да се основава на предходния. Така например на основата на анализа на средата и на туризма в страната се определят ключовите фактори за успех, които на свой ред помагат да се определят визията, мисията и целите. В зависимост от тях се разработват стратегията и плановете за развитие на туризма, основан върху историческото наследство в страната.

Определяне на приоритети

Доколкото организационно-икономическият механизъм на туристическата дейност е длъжен да установява права на чуждите и местните инвеститори като оформя благоприятен климат за инвестиране във всички видове капитал в страната и да снижава степента на риск за предприемачите с цел създаване на условия за конкурентоспособност на туризма на световния туристически пазар, то при неговото формиране следва да се определят приоритетните начини на влагане на инвестициите. В тази насока предлагаме да се даде приоритет на някои дейности за първите пет години. Имаме предвид, че е необходимо да се извършат редица дейности, свързани със създаване на качествени продукти за туристите, а наличните финансови средства са ограничени. В това отношение е важно да не се прави всичко наведнъж, а да се развият основните компоненти на цялостния туристически продукт на България, така че тя да може да функционира като атрактивна дестинация възможно най-скоро, а някои дейности да се оставят за по-късно, след изтичане на първите пет години, така че дестинацията да може да се промени тогава, като въведе най-новите иновации с цел да бъде още по-интересна и атрактивна за своите посетители.

В тази насока тъй като е необходимо да се извършат редица дейности, свързани с устойчивото развитие на туризма, основан на културно-историческото наследство в България, а наличните финансови средства са ограничени, на базата на анализ предлагаме да се даде приоритет на следните дейности за първите пет години: подобрение на регионалната инфраструктура и качеството на транспорта, както и достъпа до обектите от културно-историческото наследство; превръщане на стари сгради в хотели, заведения, галерии, изложби, концертни зали и други; подобрение на състоянието на обектите от културно-историческото наследство; укрепване, реставриране и опазване на обектите; изграждане на заведения до забележителности извън големите населени места; подобряване на хигиената и чистотата в страната, в местата за настаняване и заведенията, както и чистотата в и около обектите от историческото наследство; подобряване на обслужването в страната, обектите от наследството и материално-техническата база; създаване на добър имидж на страната като се подчертае, че тя е безопасна, че няма войни, престъпления и природни бедствия и т.н.; разработване на нови и подобряване на старите местни продукти като храни, рецепти, предмети ръчна изработка, сувенири, картички, пътеводители, карти и др.; създаване на работилници за старинни занаяти, където да се изработват глинени предмети, медни съдове, старинни облекла, както за атракция, така и за продажба; създаване на специални пакети за туристите, като: разглеждане на една забележителност без да се плаща входна такса за всеки три, които се посетят в региона; отстъпки за пазаруване на сувенири при посещение на културни обекти и др.; провеждане на по-интензивна рекламна дейност; привличане на по-голям брой чужди туристи, туристи с по-високи доходи и удължаване на престоя на туристите в страната.

Сътрудничество и комуникация между заинтересованите страни

Характерно за туризма е, че организациите, които предоставят туристически услуги функционират като самостоятелни институции, предприятия и т.н., които взимат решения какъв продукт да създадат и предложат независимо една от друга.

„Въздухоплавателните компании, хотелите, атракциите, фирмите за коли под наем и другите организации-производители в индустрията обикновено имат много по-тясна гледна точка за продуктите, които продават. Те се фокусират основно върху собствените си продукти... . Те формулират и развиват продукта изцяло в зависимост от атракциите, които контролират. Например, хотелите се отнасят към продукта като към „конферентен продукт" или „ваканционен продукт" и т.н."[16]

Въпреки, че туристическите организации предлагат продукти на туристите независимо една от друга, туристите добиват цялостно впечатление от своето пътуване и престой, ето защо се говори за цялостен продукт на туристическото място.

„Що се отнася до туриста, продуктът обхваща цялостното изживяване от момента, в който той „напусне дома си до момента, в който се завърне вкъщи." По този начин „туристическият продукт се счита за амалгама от три основни компонента атракции, удобства в дестинацията и достъпност на дестинацията. С други думи, туристическият продукт не е място в самолета или легло в хотела, или почивка на слънчевия плаж...а по-скоро е амалгама от редица компоненти или пакет."[17]

Изложените постановки обуславят необходимостта от ефективна комуникация и сътрудничество между заинтересованите от развитието на туризма в България страни. В тази насока в България могат да бъдат реализирани някои от следните възможностите, представени по долу.

На първо място може да се създаде консорциум за качество в района на туристическа дестинация България и нейните региони. В научната литература се препоръчва създаване на такъв консорциум, тъй като се има предвид че качеството на туристическия продукт в голяма степен зависи от действията на доставчиците на стоки и услуги за туристите в района на дестинацията. Това се обуславя от факта, че удовлетворението на туристите се определя главно от техните изживявания в нея. Следователно, необходимо е да се създаде система за качество, която оперира в туристическата дестинация. Така системата за качество в туризма реализира сътрудничество „между частни, публични и доброволни организации" и представлява „туристическия консорциум за цялостно качество" - организации в дестинацията, които си сътрудничат. Консорциумът дава възможност за повишаване на качеството като: осигурява адекватни ресурси, както и предлага напреднал, разбираем и последователен процес на управление на качеството, който превръща ресурсите в продукти и управлява ефективно отношенията с външната среда и с доставчиците[18].

На второ място следва да се оползотворят някои от насоките за сътрудничество между културните и туристическите обекти в една дестинация по отношение на маркетинговата дейност. В научната литература са дадени следните възможности в това направление: управленски стратегии за дестинацията и за избягване на „канибализма" на отделни атракции, създаване идентичност на дестинацията, разпространяване на „добри практики", „лизинг на изложби"; общи цени и билети, формиране на колективи от търговци на дребно и купувачи; общи промоции, тема, марка и опаковка, уеб-сайтове, повишена идентичност за периферните атракции, колективни промоции, присъствие на панаири и изложби, дизайн и отпечатване на „образователни пакети"; колективни системи за резервация, мрежи за разпространение на листовки, повишена сила за преговори с националния туристически борд, асоциациите и туроператорите, съвместни стратегии за времето „извън сезона”; съвместни изследователски програми; повишаване профила на заетите в сектора, съвместни инициативи за обучение, колективно придобиване на търговски, бизнес и управленски умения, използване на общи доброволци и други[19].

На следващо място, трябва да се отчитат връзките на туризма с другите отрасли и дейности при развитието на регионите в България. В тази насока препоръчваме едно по-голямо сътрудничество между културни институции и туристически организации. Не по-малко важно е и сътрудничеството между туристическата индустрия и отраслите на икономиката – архитектура и градоустройство, транспорт, търговия - както и сътрудничеството между публични и частни организации и институции в секторите на различно ниво – международни, национални, регионални и местни.

Насърчаване на иновациите

Основната предпоставка за развитие на туризма в дестинация са действията на предприемачите – предприятия, които предлагат услуги и стоки на туристите. Успешната дейност на предприемачите зависи от иновациите, които те налагат. „Иновацията е специфичният инструмент на предприемачеството, чрез който се оползотворява промяната”[20]. За привличане и удовлетворяване на по-голям брой туристи, създаване на по-атрактивни туристически продукти и съответно генериране на по-голямо количество приходи, необходимо е да се въвеждат най-новите иновации в областта на туризма. Иновациите са необходими за подобряването на състоянието и атрактивността на културно-историческите обекти, обзавеждането, оборудването и изграждането на туристическите обекти, но така също и за начините на обслужване на клиентите, управлението и организирането на дейността. Иновациите следва да бъдат насочени към стимулиране на качественото, вежливо и бързо обслужване в обектите, които обслужват туристи в страната и нейните региони.

За да се постигне всичко това предприемачите - предприятията, които обслужват туристи, извършващи културно-исторически и познавателни пътувания на първо място следва да търсят целенасочено източниците на иновации. Според научната литература тези източници се обособяват в следните групи: неочакваното – неочакваният успех, неочакваният провал или неочакваното външно събитие; несъответствията – между реалността, каквато е, и реалността каквато се приема, че е или реалността каквато „трябва да бъде”; нуждата на процеса; промените в структурата на бранша или на пазара; демографските промени; промените във възприятието и ценностите; новото познание – научно или извън научната сфера[21].

Туристическите предприятия в България, които обслужват посетители, мотивирани от историята и наследството, на второ място, следва да проучат възможностите за внедряване на различни видове иновации при своята практика. Обикновено видовете иновации се разграничават в зависимост от следните признаци: предназначение: продуктови (нови или усъвършенствани изделия, предлагани на пазара), технологични (нови или усъвършенствани методи за производство, иновации в инженеринга и мениджмънта – метод, който за пръв път се използва във фирмената дейност); степен на новост: базови (нова група продукти или методи, предлагани на пазара), последващи (подобрения, променящи радикално базисната иновация), периферни (усъвършенстване на познати продукти или методи); пазарно развитие на иновацията: иновация в тесен смисъл (внедряване за пръв път на резултат от научно откритие), дифузия (проникване на иновация от друга сфера на стопанската дейност), имитация (подражаване на вече съществуващо решение); начин на въздействие върху клиента: с пряко въздействие върху ползата за клиента (към тях се отнасят продуктовите, технологичните и част от маркетинговите иновации), с косвено въздействие (иновациите в областта на инженеринга и мениджмънта, насочени към снижаване на разходите и увеличаване качеството на произвежданата продукция или към вида дейност, чрез която потребностите на клиента се задоволяват по-пълно) [22].

На следващо място, предприемаческите предприятия следва да отчитат особеностите на иновациите в туризма. В тази насока в литературата съществува становище, че туристическата индустрия не е пряко включена в иновационния процес, т.е. организации от други браншове отговарят за изследователската дейност и техните действия улесняват последващите иновационни процеси в туризма. Различните канали за разпространение на знание в туристическия бизнес могат да се обособят в следните основни групи: търговска система (пазарни проучвания, най-добри практики, сертификати, стандарти, информационни системи); технологична система (оборудване и техника, полупроизводство, аутсорсинг); инфраструктурна система (природни и културни атракции, трафик, транспорт); регулативна система (контрол по безопасност, икономически контрол, екологични системи, регулиране на труда)[23]. Следователно, предприятията, които обслужват туристи, мотивирани от наследството и историята на трябва да прилагат иновации и от други стопански сфери, отрасли и дейности.

Може да се допълни, че туристическите обекти в България трябва да взаимстват постижения от света и да ги прилагат в своята дейност, както и да търсят начини да разработват и внедряват свои постижения. Първият вариант е по-лесен, особено за обекти, които са част от големи международни вериги. Някои обекти в страната, които обслужват туристи, мотивирани от културно-историческото наследство, напълно отговарят на световните стандарти за качество и привличат туристи от цял свят – хотели, заведения и др. Необходимо е непрекъснато да се следи за най-новите изобретения в областта на науката и техниката в света и туристическите обекти да имат готовност бързо да ги въвеждат в своята практика, така че да не изостават от своите конкуренти. Разработването и въвеждането на свои изобретения от страна на фирмите и институциите е изключително сложно, като се има предвид напредъка и възможностите, с които разполагат някои други държави, както и особеностите на иновациите в туризма. Още повече, самият процес от създаването на дадено изобретение до въвеждането му в практиката понякога отнема около двадесет години. Но все пак, би било полезно обектите в страната да работят и в тази насока.

Инвестиции

За да се превърне България в атрактивна туристическа дестинация на културно-историческия и познавателния туризъм е необходимо да се инвестират значително количество финансови средства в редица дейности, като например: в инфраструктурата, в транспорта, в материално-техническата база (хотели, заведения с автентична обстановка и т.н.), в обектите от културно-историческото наследство, за опазване на околната среда и чистотата в страната, за обучение на служители и ръководители на културни и туристически обекти, за рекламиране и популяризиране на туризма и т.н. Размерът на необходимите средства следва да се определи на базата на прогнози за очакваните посещения на вътрешни и международни туристи.

Всички тези средства трябва да се осигурят от определени източници на инвестиции и финансиране, като: данъчни постъпления от организации и частни лица, разположени на територията на страната; постъпления от собствена предприемаческа дейност на предприятия в страната; средства от организации, обслужващи туристи;

средства от държавния бюджет, предвидени за нуждите от развитие на туризма; средства от държавни институции – Министерството на културата, Министерството на икономиката, енергетиката и туризма; средства от спонсори и благотворители; средства на организации в страната, работещи в други отрасли на икономиката (като банки), желаещи да подпомогнат туризма; суми от общинските бюджети; фондове на Европейския съюз; средства от международни организации и т.н.

При проучване на източниците за финансиране на развитието на туризма в България се забелязва, че те могат да се разграничат на две основни групи: външни и вътрешни. При решаване на кои от тях и доколко да се използват трябва да се вземе предвид факта, че е за предпочитане да се използват вътрешни източници, тъй като в противен случай е възможно страната да задлъжнее и да се налага да отделя в бъдеще значителна част от своята печалба за връщане на заеми на външни фирми и институции, вместо да ги влива в своята дейност.

Устойчиво развитие

Всички предложени по-горе мерки следва да осигурят устойчиво развитие на туризма в България, което означава да се повишават ползите и намаляват вредите от развитието на туризма. В тази насока следва да познаваме, измерваме и оценяваме положителните и отрицателните влияния на туризма.

В научната литература се приема становището, че туризмът оказва икономическо, социокултурно и екологическо влияние, което е различно за отделните държави и подотрасли на туризма[24]. В зависимост от особеностите на културно-историческия и познавателен туризъм различните влияния могат да се проявяват в различна степен в сравнение с другите видове туризъм. Туризмът оказва, както положително, така и отрицателно влияние. Положителните ефекти от туризма за местното население и за туристите са например: икономическите ползи - приходи и работни места, конкурентоспособни предприятия, качествени продукти; социалните ползи - работни места и равни възможности, социална справедливост; спокойствие, почивка, интелектуална стимулация, личен контакт и междукултурна обмяна, нови знания за туристите; екологичните ползи - опазване на културните ресурси, чиста природа, достъп до културно-историческото наследство[25]. С туризма се подпомагат и строителството, селското стопанство, промишлеността. Отрицателните ефекти от туризма са: инфлацията, прекомерното заселване и разрушаването на природните ресурси[26]. Необходимо е устойчиво развитие на културно-историческия туризъм, чиито ресурси са главно антропогенни, които не се възобновяват.

В тази насока е развита и концепцията за устойчивото развитие. Според Световната туристическа организация: "устойчивото туристическо развитие посреща нуждите на настоящите туристи и местните региони, докато в същото време защитава и увеличава бъдещите възможности". Устойчивият туризъм според Европейската Agenda 21 обхваща: икономическата устойчивост – конкурентноспособни предприятия, работна сила и производствени ресурси, икономическо здраве, високи доходи/приходи; екологическата устойчивост – начини на производство и консумация, които не повреждат околната среда, запазване на природните ресурси; социалната и етическата устойчивост – работни места, социална справедливост, туризъм за всички, качество, принос към мира, знанието и образованието, уважение на населението[27].

В допълнение, по своята същност устойчивото развитие на дестинацията представлява „развитие с интегративен подход – взаимосвързано развитие на трите системи - икономическа, социална и природна, което има дългосрочни цели - запазване и усъвършенстване на качеството на живот за бъдещите поколения." Чрез устойчивия туризъм „се осигурява баланс на интересите на всички участници: местното население, туристите, туроператорите, месния бизнес от туризма и свободното време, местната власт и обществеността, чуждестранните туроператори”[28].

Може да се обобщи, че характерни черти на устойчивото туристическо развитие са, че то не уврежда, а възстановява околната среда, местните традиции и културно-историческите забележителности и в същото време носи приходи и създава работни места за местното население и допринася за културното обогатяване на туристите. Без устойчивото използване на туристическите ресурси не би могло да се постигне ефективност на икономика на страната, а също така и възможно най-пълното удовлетворяване на нарастващите потребности на населението и на чуждестранните посетители от туристически продукти и услуги.

4. **Обобщение**

В настоящия доклад бяха представени конкретни предложения за развитието на туризма, основан върху българското културно-историческо наследство. В обобщение следва да подчертаем, че в България съществува голямо богатство от културни обекти от различни епохи. Културно-историческото наследство е особено важно за стимулирането на туристическите посещения и за туристическото развитие. Някои от основните предпоставки в тази насока се явяват разработени насоки в следните ключови области: туристически атракции; процес на стратегическо управление; определяне на приоритети; сътрудничество и комуникация между заинтересованите страни; насърчаване на иновациите и инвестициите и устойчиво развитие.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Фиг. 1. Модел за развитие на културно-историческия и познавателния туризъм в дестинация

БЕЛЕЖКИ:

[1] www.journey.bg

[2] www.bulgarianproperties.com/bg/Bulgaria_articles/bg_sykrovishnicata_1707.html

[3] **Keller, P**. Introductory remarks, - In *Seminar on tourism Policy and Economic Growth,* Berlin, 6-7 March 2001, OECD.

[4] Using natural and cultural heritage to develop sustainable tourism, European Commission – Directorate-general Enterprise – The Tourism Unit, cited on www.europa.eu.int

[5] **Prideaux B.** Building Visitor Attractions in Peripheral Areas – Can Uniqueness Overcome Isolation to Produce Viability? - *International Journal Of Tourism Research*, 4, 2002, 379-389.

[6] **Prideaux, B.** Creating Rural Heritage Visitor Attractions – The Queensland Heritage Trail Project, - *International Journal of Tourism Research,* 4, 2002, 313-323.

[7] **Du Cros, H.** A New Model to Assist in Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism. Incubator. - *International Journal of Tourism Research* 3, 2001, 165-170.

[8] **Маринов, В., М. Бъчваров** *Антропогенни условия и ресурси на отдиха и туризма.* София, 1990.

[9] **Clark, I. D.** Rock art sites in Victoria, Australia: a management history framework. *Tourism Management* 23, 2002, 455-464.

[10] **Cabrini L.** Cultural Tourism: Opportunities and Challenges. – In: *European Forum of the World Heritage Cities*. Luxembourg. 17 January 2003; cited on www.world-tourism.org

[11] **Mills, E. D.** *Design for Holidays and Tourism*. 1983.

[12] **Lennon, JJ., M. Graham** Commercial Development and Competitive Environments: The Museum Sector in Scotland. - *International Journal of Tourism Research* 3, 2001, 265-281.

[13] **Дрю, С.** *Реинженеринг на финансовите услуги. Стратегии за преструктуриране на дейността*

и развитие на нови продукти. Бургас, 1995.

[14] **Costa C.** An Emerging Tourism Planning Paradigm? A Comparative Analysis Between Town and Tourism Planning. - International Journal of Tourism Research 3, 2001, 425-441.

[15] **Бънкова, А.** *Мениджмънт.* София, 1993.

[16] **Middleton, V.** *Marketing in Travel and Tourism.* 2000.

[17] Пак там.

[18] **Augustin M.** The Road of Quality Enhancement in Tourism. –In: *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 10/4, 1998, 145-158.

[19] **Fyall, A., A. Leask, B. Garrod** Scottish Visitor Attractions: a Collaborative Future? - *International Journal of Tourism Research.* 3, 2001, 211-228.

[20] **Дракър, П.** *Иновации и предприемачество*. София, 2002.

[21] Пак там.

[22] **Ганчев, П., О. Томов** *Индустриален инженеринг и мениджмънт.* София, 1994.

[23] **Hjalager A.** Repairing Innovation Defectiveness in Tourism. - *Tourism Management* 23, 2002, 465-474.

[24] **Велас, Ф., Л. Бешерел** *Международен туризъм* 1998.

[25] Using natural and cultural heritage to develop sustainable tourism, European Commission – Directorate-general Enterprise – The Tourism Unit, cited on www.europa.eu.int

[26] **Велас, Ф., Л. Бешерел** Цит. съч.

[27] Using natural and cultural heritage to develop sustainable tourism, European Commission – Directorate-general Enterprise – The Tourism Unit, cited on www.europa.eu.int

[28] **Рафаилова, Г.** Ново измерение на маркетинга на взаимовръзките - маркетинг обвързан с устойчивото развитие на обществеността / туристическата дестинация. – В: *Маркетинг в туризма* 2002

GUIDELINES FOR THE DEVELOPMENT OF CULTURAL, HISTORICAL AND EDUCATIONAL TOURISM IN BULGARIA

Elena Petkova

Abstract

Bulgaria is a country with rich history, culture and traditions. The availability of abundant cultural heritage as a result of the events and the stages of the historic development of the country is one of the main causes for tourism trips. The unique cultural and historic heritage is both a prerequisite and an opportunity for the increase of the tourism visits to the country and to its regions. The aim of the present paper is specific proposals for cultural and historic tourism development to be revealed. Some of the key prerequisites for cultural and historic tourism development are assumed to be: tourism attractions; strategic management; choice of priorities; collaboration and communication among interest parties; innovation application; investment stimulation and sustainable development. In this regard specific suggestions are made with the aim of increasing the positive and decreasing the negative results from the development of cultural and historic tourism in Bulgaria.

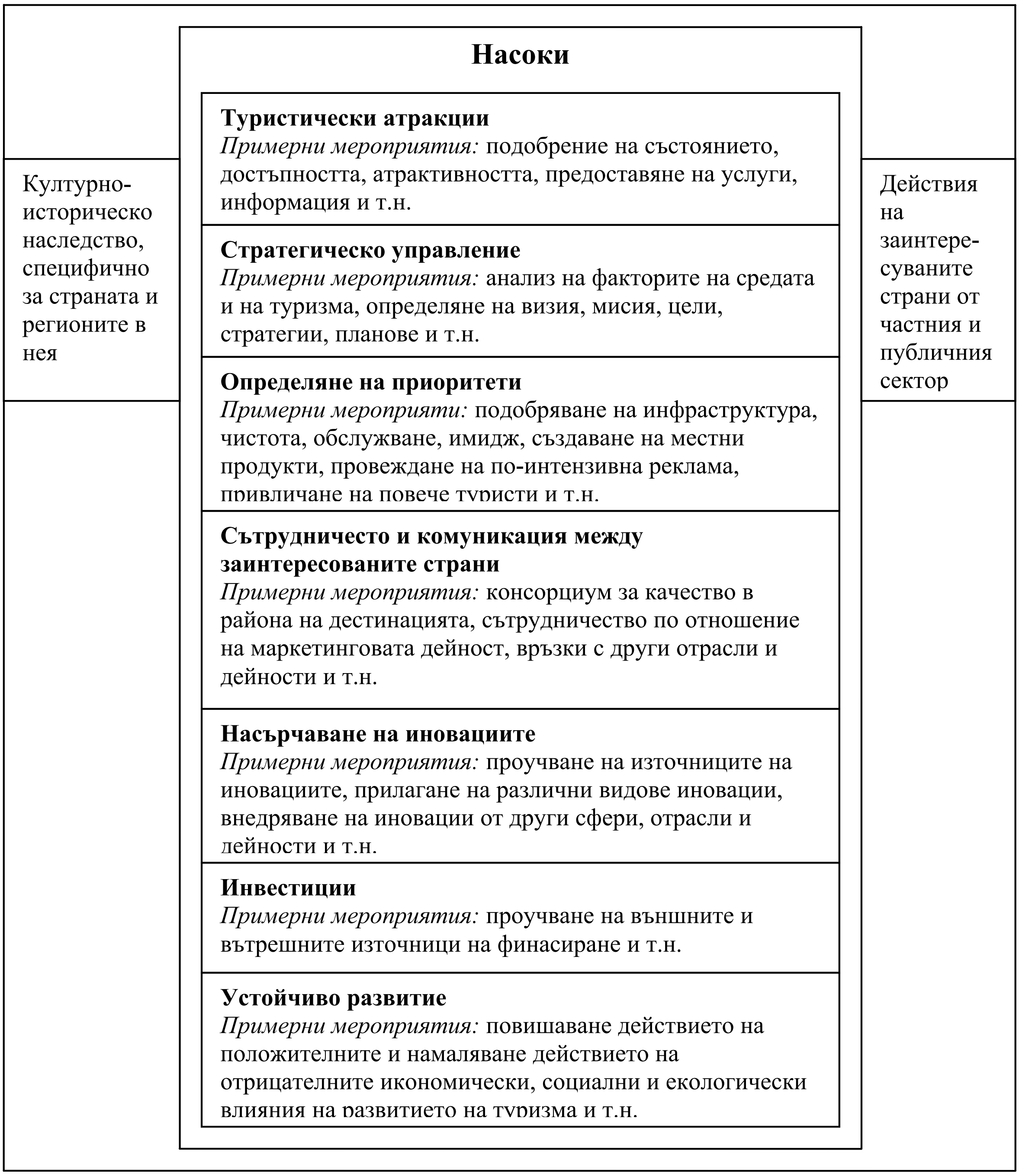

Културно-историческо наследство, специфично за страната и регионите в нея

Насоки

Туристически атракции
Примерни мероприятия: подобрение на състоянието, достъпността, атрактивността, предоставяне на услуги, информация и т.н.

Стратегическо управление
Примерни мероприятия: анализ на факторите на средата и на туризма, определяне на визия, мисия, цели, стратегии, планове и т.н.

Определяне на приоритети
Примерни мероприяти: подобряване на инфраструктура, чистота, обслужване, имидж, създаване на местни продукти, провеждане на по-интензивна реклама, привличане на повече туристи и т.н.

Сътрудничесто и комуникация между заинтересованите страни
Примерни мероприятия: консорциум за качество в района на дестинацията, сътрудничество по отношение на маркетинговата дейност, връзки с други отрасли и дейности и т.н.

Насърчаване на иновациите
Примерни мероприятия: проучване на източниците на иновациите, прилагане на различни видове иновации, внедряване на иновации от други сфери, отрасли и дейности и т.н.

Инвестиции
Примерни мероприятия: проучване на външните и вътрешните източници на финасиране и т.н.

Устойчиво развитие
Примерни мероприятия: повишаване действието на положителните и намаляване действието на отрицателните икономически, социални и екологически влияния на развитието на туризма и т.н.

Действия на заинтересуваните страни от частния и публичния сектор

Фигура 1. Модел за развитие на културно-историческия и познавателния туризъм в дестинация

ТУРИСТИЧЕСКИТЕ РЕСУРСИ КАТО ИНДИКАТОРИ ЗА РАЙОНИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

Милен Пенерлиев

В предходното издание на конференцията „Пътуване към България" в доклад от автора се направи опит да се намери мястото на Шумен и шуменския регион като част от районирането на туризма с страната. Там беше отбелязана нуждата и основните ползи от процеса на райониране[1]. Ето защо в настоящия материал няма да се спираме на този проблем. Основните му **цели** са:

- да маркира съществените недостатъци на общоприетите индикатори при районирането на отрасъла „туризъм" в България.
- да посочи най-актуалните и обективни критерии за избор на индикатори за районообразуване при културния туризъм;

Обект на настоящия материал е културният туризъм като социално-икономическа категория в рамките на отрасъл „Туризъм" и като част от националното ни стопанство. Характеризирането му с този по-глобален поглед дава по-добра визия на развитието му и териториалните му локализации. Последните са важни от гледна точка на планирането, прогнозирането и разкриването на проблемите на този дял от туристическия отрасъл.

Кои са общоприетите индикатори за стопанска оценка на туризма?

Посочените по-долу индикатори са само малка част от палитрата използвани показатели при оценката, валоризацията и районирането на българския стопански туризъм.

Леглоденонощията са важен индикатор за натовареността на настанителната база. Те показват от една страна средния престой на един турист в средствата за настаняване. От друга колкото по-висок е този индикатор, толкова по ефективно се използва хотелската база.

Реализираните нощувки са индикатор, показващ наи-вече концентрацията им по територията на страната. С оглед на теритроиално проучване и определяне на туристическите райони те покават степента на развитие на един или друг такъв район. Така например Българското черноморско крайбрежие дава 70.8 % от реализираните нущувки, което го извежда на водещо място в страната, но така също ни помага да определим и водещия вид практикуван туризъм. По този показател Източните Родопи са на последно място (0.7 %), което пък ни насочва към коя група (на развитите или развиващите се райони) да го причислим.

Броят нощувки от един турист е важен индикатор за всеки район. Той е в пряка зависимост от леглоденонощията, покава предпочитанията към определена дестинация, а така също е обема на приходите от туризъм. По-дългия престой води до по-големи приходи и по-активно натоварване на настанителната база. По този показател отново Черноморското ни крайбрежие заема водещо място със средна продължителност на престоя от близо 7 денонощия. Както е известно традиционните видове туризъм (морски, ски и др.) дават по голяма средна продължителност. По тази причина и столицата София не е на първо място, тъй като преобладаващия в нея конгресен туризъм е краткотраен по дефиниция.

Индикаторите за ефективността на туризма по териториални единици и райони са също много важни.

Заетостта на настанителната база е важен икономически показател. За печеливша се смята тази база с натовареност над 60 % годишно (Воденска, 2006). Този показател дава ясна представа дали в даден административен или туристически район туризма и хотелиерството е печеливша дейност. Изчислява се в процент спрямо обема на настанителната база и броят туристи. Показва действителната пропускатела способност на базата, измерена в леглоденонощия в експлоатация. Така по този показател отново Черноморското ни крайбрежие е водещо с 73% заетост годишно. Източните Родопи са на последно място със 17%, което предопределя развитието на хотелиерския бизнес там като неефективен. Това отново спомага да преценим кой туристически район към коя група да отнсем.

Броят нощувки на 1 легло е показател даващ по-точна представа за ефективността от заетостта на настанителната база. Също така по-високата заетост на леглата дава по-голям приход за общините от туристически такси. Така например тя е 1 лв. за София и 0.42 лв. за Варна. Колкото по-висока е натовареността на леговата база, толкова и приходите са по-високи. Той показва общия леглови фонд, независимо от периода на функциониране. Така например при ниска стойност на нощувките от 1 легло правим извод за неефективност на базата още в прецеса на проектиране, напр. заложен много повече леглови капацитет от потенциалния брой туристи в дадена дестинация, а и несъобразяване с обема на легловата база в други хотели в същия район. По тозпи показател София е водеща с 120 нощувки на 1 легло.

По горните индикатори можем да определим **приходите от едно легло**. Това са средногодишните постъпления от 1 легло, независимо дали е било в експлоатация или не. По този показател отново Софийско-Кюстендилския район е водещ с близо 9 хил.лв. приходи от 1 легло. Там предимно са концентрирани бизнес хотелите и повечето хотели 5-звезди, които са и най-скъпи.

По-конкретен показател е т.нар. **лоджинг индекс**. Това са приходите от едно леглоденонощие., т.е. среднодневния приход от 1 легло само за периода в който е функционирало. Софийско-Кюстендилския район е водещ по този индикатор с 74 лв. приходи от 1 нощувка (леглоденонощие). Докато приходите от едно легло е по абстрактен, то лоджинг индексът показва реалната стойност на една нощувка, която хотелиерът залага, за да е печеливш бизнесът му.

Представените тук индикатори са обективни, сравнително точни и даващи възможност за райониране на българския туризъм. Този процес датира още от 70^{те} години на XX век, а през 2008 г. е предложено ново туристическо райониране на Б ългария, отново на базата на тези показатели[2].

Индикатори за райониране на културният туризъм.

По отношение на районирането на културния туризъм, те не биха били обективни. Това е така, тъй като ще представлява съществена трудност да се от откроят тези обекти за настаняване, които са свързани конкретно с културния туризъм. Нещо повече – тези показатели характеризират най-вече т. нар. основни дейности в туризма (настаняване и изхранване). Културният туризъм много често е микс от материално и нематериално културно-историческо наследство, чията валоризация не би имала смисъл чрез прилагане на по-горе характеризираните индикатори. Още повече, че в неговата същност преобладават т.нар. допълнителни туристически дейности.

Търсенето на обективни индикатори за териториално обособяване на различията в културният туризъм следва да се опират на реални, съществуващи, с възможности за оценка и измерване параметри. Ето защо оценката на териториалната диспропорция на ресурсите за този вид алтернативен туризъм са възможна отправна точка в процеса на райониранeто.

Основен метод в подобен подход би бил пространственият анализ. Реално приложим се оказва при оценка на териториалната концентрация на археологически обекти. В този смисъл може да се направи опит за райониране на културният туризъм от гледна точка на интересни от гледна точка на отрасъла археологически паметници (табл.1). Пространственият анализ дава ясна визия за концентрацията на обектите, въз основа на който териториите могат са се обособят в три групи (Николова, Недков, 2010). Обектите са групирани и по степен на значимост. От една страна се обособяват три ранга от гледна точка на пространствената концентрация (количествен индикатор) на територията със значими археологически обекти (с много висока конентрация, висока концентрация с ядро от много висока, висока концентрация). От друга, по степен на значимост (качествен индикатор), районите на концентрация се ранжират и разкриват археологически ценната територия от гледна точка на културният туризъм.

Таблица 1

вид	**№**	**район**	**Брой обекти**
Много висока концентрация	1	Шуменско-Преславски	14
	2	Старозагорско-Казанлъшки	30
	3	Северно-Черноморски	22
	4	Великотърновски	17
	5	Хисарски	14
	6	Пловдивски	15
Висока концентрация с ядро от много висока	7	Кюстендилски	19
	8	Софийски	13
	9	Долно-Струмски	15
	10	Разградски	8
Висока концентрация	11	Южно-Черноморски	10
	12	Русенски	4
	13	Кърджалийски	11
	14	Западно-Предбалкански	7
	15	Ловешки	3

Райони с концентрация на значими исторически обекти
(по Николова, Недков, 2010)

От направената оценка на територията се вижда, че Шуменско–Преславският район е с най-голяма степен на значимост, макар да е с по-малко на брой археологически обекти. Те са с национална значимост, значителен брой паметници на културата. От тази гледна точка са с по-голяма туристическа стойност и възможност за по-високи приходи. Очевидно, качественият показател (степен на значимост) е по-важен в пространствения анализ. Но от друга страна по-малко популярните обекти имат по висока степен на уникалност и възможности за развитие, поради по-малката си разпознаваемост[3]. Най-богат на ахеологически обекти е Старозагорско-Казанлъшкия район с 30 обекта. Заема, обаче, второ място по степен на значимост.

Таблицата ясно показва възможните райони за културен туризъм от гледна точка пространственият анализ на археологическите обекти. Основен индикатор за ресурсите, а не както в повечето опити за райониране се използват броя и вида на настанителната база. Обективността им е детерминираната от броя и функционалността на обектите. За алтернативните форми на туризъм, според автора, това е единствен възможен подход при процеса на районообразуване.

По отношение на значимостта на районите следва да се вземат и управленските решения от гледна точка на управлението и опазването им. Мнението на автора, че тези с много висока концентрация и значимост следва да са с национално значение (което за някои и сега е така) и да са целево финсирани и рекламирани от държавата (което в никакъв случай по настоящем не се случва).

Ако приемем туристическите ресурси за обективен индикатор в процеса на райониране на културния туризъм, можем да обърнем внимание и на други такива освен археологическите обекти, разположени in situ в средата. Концентрацията на музейната мрежа в страната по области, също може да ни даде предстата за водещите региони за този вид туризъм. Още повече, че развитието на музейната мрежа в граска среда до голяма степен детерминира туристическия поток в тези региони.

Таблица 2

област	**музеи /бр/**	**област**	**музеи /бр/**
Благоевград	7	Пазарджик	9
Бургас	11	Перник	4
Варна	8	Плевен	4
В. Търново	10	Пловдив	14
Видин	3	Разград	3
Враца	3	Русе	4
Габрово	9	Силистра	5
Добрич	6	Сливен	5
Кърджали	2	Смолян	3
Кюстендил	5	София	7
Ловеч	6	София град	27
Монтана	6	Стара Загора	12
Хасково	5	Търговище	4
Шумен	11	Ямбол	4
ОБЩО 197			

Музейна мрежа в България за 2011 г. (по области) [4]

И тук, както при прегледа на локализацията на археологическите обекти, се отличават няколко области. С над 10 музея на територията си са областите София-град, Пловдив, Ст. Загора, Шумен, В.Търново и Бургас. Столичният град е логично да е водещ, в унисон със световната тенденция. Бихме отеделили тези области в група на много висока териториална концентрация на музеи. В друга група логично попадат области с музеи между 5 и 10, като такива са Габрово, Варна, Пазарджик, София-област, Ловеч, Монтана Можем да я определим като група с умерена концентрация на музеи. В групата на областите с най-малка концентрация на музеи попадат обасти като Търговище, Ямбол, Кърджали, Русе, Плевен и др. Тук степента на значимост не се отчита, но все пак за допълнителен индикатор може да се приложи статута на музеите – национален, регионален и т.н. Това би разкрило значимостта на територията като качествен показател. Например, макар Плевен да попада в третата група, едва ли туристическият му поток ще бъде като на Ямбол напр. Поради наличие на обекти от национално значение (Панорамата и др.), територията е значима от гледна точка на културния туризъм.

Ако съчетаем двата разгледани индикатора (концентрацията на архитектурни обекти и музеи) по територията на страната, можем да определим водещите територии, а от там да предложим обосновано преположение за райониране на българския културен туризъм. По двата показателя **Шуменско–Преславския район** е водещ, така че логично той да се обособи като отделен културно-туристически регион. Следват **Старозагорско-Казанлъшкият, Великотърновският, Пловдивският** и други. Не бива да забравяме, че малкият дял на археологически обекти, но свръх концентрацията на музейна инфраструктура, дава основание да отделим **София-град** като отделен район на културният туризъм. Според нас това са и водещите райони за този вид алтернативен туризъм в страната.

Естествено, само въз основа на така посочените индикатори, това би било по-скоро идея, която да се затвърди с по-нататъшни изследвания на ресурсите и прилагане на други териториални индикатори за локализация. Целта на настоящият материал беше малко по-различна. Желанието бе да се докаже, че в райинирането на алтернативните форми на туризъм, и в частност на културно-познавателният, използването на туристическите ресурси като индикатори за локализация е много по-резоно от оценката на материално-техническата база и съпътстващите я индикатори. По въпроса за определеляне границите и обхвата на регионите за културен туризъм изледванията следва да продължат. А това е важно от гледна точка на управлението и регионалното развитие на териториите.

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Пенерлиев, М.** Шумен като част от туристическото райониране на страната. - *Оттука започва България.* Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14-16 май, 2010 г., Шумен, 2011, 727-731.

[2] **Дончев, Д., М. Пенерлиев**. По въпроса за туристическото райониране на България. - *Проблеми на географията*, 3-4, 2008, 18-34

[3] Повече за методиката на определяне на характеризираните тук археологически райони вж. **Николова, М., С. Недков.** Методически подход за деференциация на територията на страната по отношение риска от природни бедствия в районите с концентрация на значими археологически обекти. - *Международна конференция „География и регионално развитие"*, София, 2010.

[4] **Пенкова, С.** *Музейната мрежа в България*. София, 2012.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИНФОРМАЦИОННИ СИСТЕМИ ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ

Ваня Найденова

Стефан Стаменов

Въведение

Географските информационни системи /ГИС/ и използването на сателитни изображения намират все по-широко приложение за развитието на културния туризъм и при разработване на регионални стратегии за туризъм. Още през 1999 г. Bahaire and Elliott-White категоризират приложението на ГИС за туризма съобразно неговите функционални възможности[1]. ГИС предостават възможност за извършване на серия от пространствени анализи, създаване на гео-бази данни и уеб-базирани ГИС за туризма, определяне на най-кратки дестинации между обектите, запитвания към базата данни и извличане на по-подробна информация за туристическите обекти. Възможностите за анализ и ролята на геоинформационните технологии в областта на туризма са обобщени в няколко обзорни статии. Значителна част от представените в тях примери се отнасят за развитие на екотуризма, докато културния туризъм е по-слабо застъпен[2]. Едни от основните приложения на ГИС в областта на туризма са насочени към разработване на бази данни и уеб-базирани ГИС на национално ниво и определяне на най-кратките дестинации и маршрути между два обекта[3]. Широко използвани са също възможностите за мрежови анализ при определяне на оптимални маршрути и обекти за посещение, най-кратките разстояния между избраните за посещение обекти[4].

ГИС се явяват полезно средство както за крайните потребители (туристите), така и за органите на местно самоуправление[5]. На туристите те предоставят ценна информация за туристическите обекти, интерактивни карти и визуализация, възможности за избор на маршрути,събития и др. Предимствата за органите на местно самоуправление са свързани с интегриране и управление на разнородна информация чрез гео-база данни, взимане на управленски решения и планиране на туризма, регулярна актуализация на базата данни и др[6].

Цел и обект на изследване

Настоящият доклад цели да представи приложението и ролята на ГИС технологиите при оценката на туристическия потенциал и по-специално за развитието на културния туризъм. Примерите представени в доклада за разработени за район Нови Искър, Столична община (Фиг.1) и разкриват някои аспекти на приложение на ГИС в областта на културния туризъм.

Представеният доклад е част от разработването на методика за комплексна оценка на туристическия потенциал (природни и културни туристически ресурси) с използване на ГИС технологии и сателитни данни.

Използвани методи и данни

Основните методи използвани в настоящата работа са методите на геоинформационните технологии, включващи дистанционни изследвания, ГИС анализи и картография. За територията на район Нови Искър са извършени:

- Визуална интерпретация и дешифриране на природни и културни обекти по сателитни изображения с висока пространствена разделителна способност.

- Теренни GPS измервания на местоположението и фотодокументация на културно-исторически обекти, повечето от които представляват туристически интерес.
- ГИС анализ и обработка на данните - създаване на гео-база данни, оценка на отстоянието до транспортна инфраструктура и оценка на разстоянието между туристическите обекти.

ГИС предоставят възможност за интегриране на разнообразна по вид информация от различни източници за културния туризъм, улесняват визуализация на данните, тяхната обработка, анализ и интепретация, визуализиарането на сложни сценарии и маршрути, създаване не само на детайлни карти, но и многомерни модели на изследвания район. Етапите на изграждане на ГИС за културен туризъм включват събиране на необходимата входна информация, предварителна обработка на различните видове входни данни, съхранението им в гео-база данни, пространствен анализ и моделиране, и интерпретация на получените резултати и предоставянето им до крайния потребител (Фиг. 2).

Разработването на ГИС трябва да бъде съобразено с основната цел, за която се предвижда да бъде използвана; детайлността и мащаба на данните, които ще се включват в нея както и определените типове тематична информация, свързана с развитието на културен туризъм на дадена територия (град, община, област, географски регион и др.). В настоящия доклад, основната цел на изградената ГИС е за оценка и развитие на културния туризъм в слабо развит в туристическо отношение район, разположен в рамките на Столична община. Териториалният обхват на ГИС е съобразен с административната граница на район Нови Искър.

Гео-базата данни за район Нови Искър съдържа растерни и векторни данни, включващи сателитни изображения, топографски карти, фотоснимки на туристическите обекти, векторни слоеве за инфраструктурата и населените места, хидрографската мрежа, информация за материално-техническата база (леглова база, заведения за хранене и т.н.) и слой с културните обекти в района със съответните атрибутивни данни и описания. ГИС дава възможност за интегрирането на разнородна информация, както пространствена, така и непространствена (атрибутивна), нейното съхранение и визуализация (Фиг.3)

Културният туризъм в зависимост от обектите, които се посещават се поделя на няколко подвида: културно-исторически, културно-познавателен и фестивален туризъм[7]. Настоящето изследване за територията на Нови Искър е насочено към културно-историческия туризъм, към който се отнасят забележителностите и паметниците на културата, свързани с историческото минало на територията. За картографирането културно-историческите обекти са използвани сателитни изображения с висока пространствена разделителна способност на SPOT5, QuickBird, Ikonos. Извършена е теренна проверка на дешифрираните обекти и GPS измервания на част от тях, а също така и фотографско заснемане.

В тематично отношение данните необходими за изграждане на гео-база данни за културния туризъм могат да бъдат разпределени в 5 основни тематични групи: Културно-исторически обекти и забележителности, туристическа инфраструктура, социално-икономическа информация, статистическа и демографска иформация и екологични характеристики на изследвания район (Табл. 1). Поради комплексния характер на туризма, при планирането на културния туризъм като допълнителни изисквания могат да се разглеждат множество фактори и условия - например наличието на условия за допълнителни развлечения (клубове и заведения, възможности за спорт и дейности на открито, зони за рекреация - паркове, градини и добре поддържана зелена система в градските територии, природни забележителности в близките околности и др.). Необходимо е да се вземат под внимание и социално-икономическите условия, които оказват влияние при избора на туристическите дестниции, като стандарт на живот, ниво на престъпност, достъпност за хора с увреждания и др., а също така и екологичната обстановка в туристическия район.

Таблица 1.

Тематични групи от данни	Описание
Културни туристически обекти и забележителности	Църкви, манастири, параклиси, паметници, археологически обекти, музеи, галерии, архитектурни обекти и др.
Туристическа инфраструктура	Транспортна достъпност и осигуреност, паркинги и зони за паркиране, леглова база, заведения за хранене, магазини, туристически информационни центрове,
Социално-икономическа информация	напр. Достъп на хора с увреждания до туристическата инфраструктура
Статистическа и демографска информация	напр. Годишна посещаемост на туристическите обекти, общ брой туристи на година и др.
Екологични характеристики	Информация за съществуващите екологични проблеми и замърсявания на различните природни компоненти в туристическия район напр. Нерегламентирани сметища, замърсяване на въздуха, качество на питейната вода и др.

Тематично съдържание на гео-базата данни

Резултати

Приложението на ГИС е представено с някой предварителни резултати от изследване на туристическия потенциал на район Нови Искър, Столична община. Съставени са карти на туристическите ресурси на район Нови Искър и е оценена тяхната транспортна достъпност и отстояние от наличната инфраструктура и материално-техническа база. За оценка на отдалечеността и достъпността на туристическите ресурси за използвани възможностите за пространствен анализ в ГИС среда.

На базата на визуалната интерпретация на спътникови изображения със свръх висока разделителна способност и теренни изследвания и измервания е съставена карта на културно-историческите обекти на територията на район Нови Искър (Фиг. 4). Културно-историческите обекти са групирани в следните класове: църкви, манастири, параклиси, паметници, войнишки паметници, надгробни плочи, обществени сгради със статут на паметници на културата, архитектурни паметници, оброчни кръстове и тракийски надгробни могили. Част от тези културно-исторически обекти, като тракийски надгробни могили и оброчни кръстове не представляват туристически интерес.

Отдалечеността на културно-историческите обекти от пътната мрежа е изчислена посредством инструментите за пространствен анализ, налични в ГИС софтуера (Фиг. 5).

Резултатите показват, че преобладаващата част от обектите са разположени в непосредствена близост до пътната мрежа – на растояние до 50 м. Основно това са църкви, параклиси, войнишки паметници, архитектурни паметници на културата и др. Най-отдалечени от пътната инфраструктута са повечето от тракийските надгробни могили и оброчните кръстове, които не спадат към туристическите ресурси на района. Най-отдалеченият туристически обект от пътната мрежа в района е Балшенският манастир.

Изчислено е евклидовото разстояние в метри между туристическите обекти на територията на район Нови Искър (Фиг.6). На картата се различават няколко района с по-близко разположени туристически обекти. Въз основа на това са обособени 2 туристически района, в които разстоянието между туристиеските обекти е не повече от 1.5 км (Фиг. 7). Това е съобразено също така и с транспортната достъпност и осигуреността на района с обществен транспорт. Тъй като район Нови Искър е част от територията на Столична община, той е лесно достъпен и подходящ за еднодневни разходки.

Туристическите райони са използвани за определяне на маршрути предимно за пешеходен туризъм, като са съобразени също така с разстоянията между обектите и осигуреността на района с обществен транспорт. Ако се използва автомобилен транспорт, двата района може да бъдат обиколени едновременно в рамките на 1 ден, като за изготвянето на автомобилен маршрут е необходимо да се вземе под внимание и състоянието на пътната инфраструктура. В зависимост от броя на показателите и критериите, които ще бъдат включени може да се разработят различни варианти на туристически маршрути. Показаните 2 примерни маршрути са генерирани въз основа на няколко показателя – разстояние между туристическите обекти, отдалеченост от транспортна инфраструктура и достъпност чрез обществен транспорт (Фиг. 7).

Туристически маршрут 1 преминава изцяло през територията на гр. Нови Искър, и включва следните културно-исторически обекти църквата „Св. Николай Чудотворец“, войнишки паметник, църквата Св. Тройца, надгробна плоча на Иван Парев, войнишки паметник в кв. Курило, църква „Успение Богородично”, постоена 1939 г. и Куриловския манастир „Св. Иван Рилски и св. Йоан Кръстител”. Църквите , в т.ч. и манастирката църква „Св. Иван Рилски” са обявени за художествени паметници на културата, а надгробната плоча и войнишките паметници са исторически паметници на културата.

Туристически маршрут 2 преминава през землищата на с. Кубратово и с. Световрачане, където се разделя на вариант 2а през с. Войняговци и с. Подгумер и вариант 2б през с. Негован и с. Чепинци. Маршрут 2а включва следните туристически обекти: Църквата „Св. Петка” и паметник на центъра на село Войняговци, мемориален комплекс, църква и войннишки паметник в с. Подгумер. Маршрут 2б обхваща с. Негован и с. Чепинци със следните културно-исторически обекти: църквата „Свети Николай Миркилийски“ обявена за архитектурно-художествен паметник на културата с национално значение, войнишки паметник, параклисите „Успение Богородично“ и „Рождество Богородично“, кметството на с. Чепинци, , местната забележителност „Кулата на Петко Огойски” и Чепинския манастир „Три Светители“ (Фиг. 8)

Заключение

Представеният доклад е част от разработването на методика за комплексна оценка на туристическия потенциал (природни и културни туристически ресурси) с използване на ГИС технологии и сателитни данни. Предвижда се въз основа на създадената гео-база данни и извършените ГИС анализи да се оцени туристическия потенциал за развитие на туризма на административен район със слабо развита туристическа инфраструктура с използване на дистанционни методи и ГИС технологии. Ще бъде предложен модел за оценка на туристическия потенциал и ще бъдат предложени примерни туристически маршрути.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Фиг. 1. Местоположение на район Нови Искър, Столична община
Фиг. 2. Структура и етапи на изграждане на ГИС за културен туризъм
Фиг. 3. Визуализация на пространствени и непространственни данни в ArcGIS
Фиг. 4. Карта на културно-историческите обекти на територията на район Нови Искър
Фиг. 5. Отдалеченост на културно-историческите обекти от пътната мрежа на територията на район Нови Искър
Фиг. 6. Разстояния между туристическите обекти (в метри)
Фиг. 7. Примерни туристически райони и маршрути
Фиг. 8. Карта на културните обекти на туристически маршрут 2б (с. Негован и Чепинци, район Нови Искър, Столична община)

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Bahaire, T**., **M., Elliott-White** .The Application of Geographical Information Systems (GIS) in Sustainable Tourism Planning: A Review. - In: *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 7, No. 2. (1999), 159-174.

[2] **Mcadam**, **D.** The Value and Scope of Geographical Information Systems in Tourism Management. – In. *Journal of Sustainable Tourism*, 7:1, (1999), 77-92.

[3] **Ayeni, O., D. Saka, G. Ikwuemesi**. Developing a Multimedia GIS Database for Tourism Industry in Nigeria. Th S6: Technical and Economic Aspects of Geospatial Information Services, *ISPRS,* (2004), Istanbul, Turkey, 630-635. **Fajuyigbe, O., V. Balogun, O. Obembe** Web-based Geographical Information System (GIS) for Tourism in Oyo State, Nigeria. – In. *Information Technology Journal* 6 (5), (2007). 613-622.

[4] **Shojaee, D**. Using GIS and application for tourism. Map Middle East 2005, - *1st Annual Middle East Conference and Exhibition on Geospatial Information, Technology and Applications,* Dubai, UAE, 2005 Published in http://geospatialworld.net/

[5] **Kushwaha, A.**, **D. Chatterjee, P.Mandal** Potentials of GIS in Heritage & Tourism. - *Geospatial World Forum "Dimensions and Directions of Geospatial Industry",* 2011, Hyderabad, India.
http://www.geospatialworldforum.org/2011/proceeding/poster.htm

[6] **Jovanović, V., A. Njeguš** The Application Of GIS and its Components in Tourism. - *Yugoslav Journal of Operations Research* Vol 18, Number 2, (2008), 261-272. **Boers, B., C. Stuart** Sustainable Tourism Infrastructure Planning: A GIS-Supported Approach, Tourism Geographies. - *International Journal of Tourism Space, Place and Environment,* 9:1, (2007), 1-21.

[7] **Василева, В.** Културен, познавателен и културнопознавателен туризъм – същност, особености и взаимовръзки. - *Проблеми на географията,* бр. 1-2, София, 2010.

THE ROLE OF GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS FOR DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM

Vanya Najdenova, Stefan Stamenov

Abstract

Geographic information system /GIS/ and use of satellite imagery are becoming more widely used for development of cultural tourism and in development of regional tourism strategies. GIS provides the ability to perform a series of spatial analysis, creation of geodatabases, identifying the shortest destinations between objects, queries to the database

and retrieve more detailed information about tourist sites, development of web-based GIS for tourism , visualization and 3D modeling and more. The present paper aims to present the role and application of GIS technology in assessing the tourism potential and in particular for the development of cultural tourism. The application of GIS is presented with some preliminarily results from a study of the tourist potential of Novi Iskur District, Sofia Municipality. Maps of the tourist resources of Novi Iskur District are elaborated (composed) and their transport accessibility and distance from the existing infrastructure and facilities are assessed, as well as some examples of tourist routes are presented.

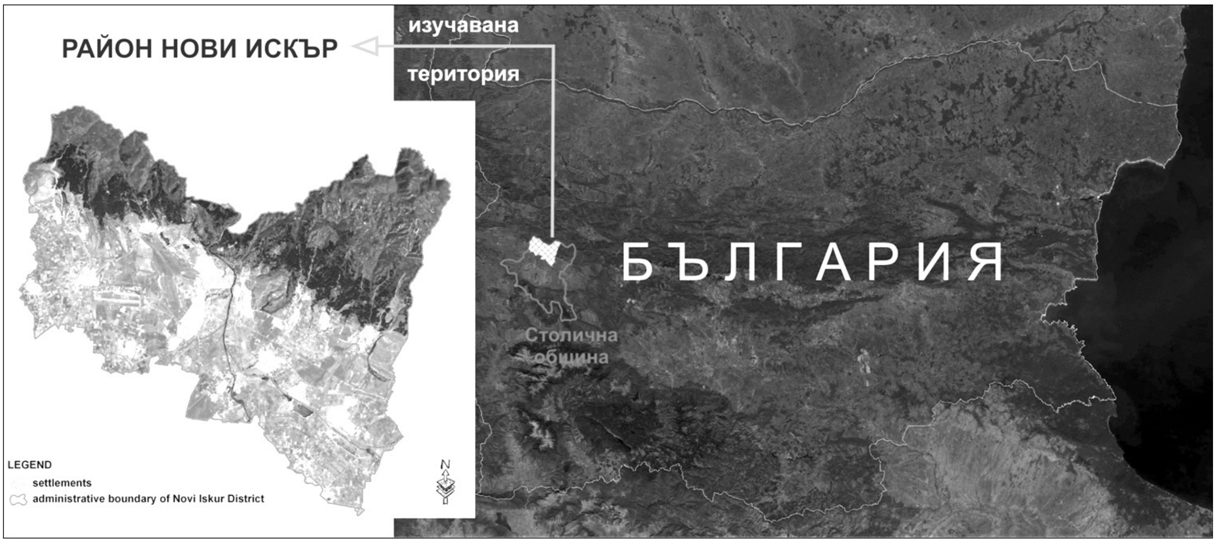
РАЙОН НОВИ ИСКЪР
изучавана
територия
БЪЛГАРИЯ
Столична
община
LEGEND
settlements
administrative boundary of Novi Iskur District
N

Фиг. 1

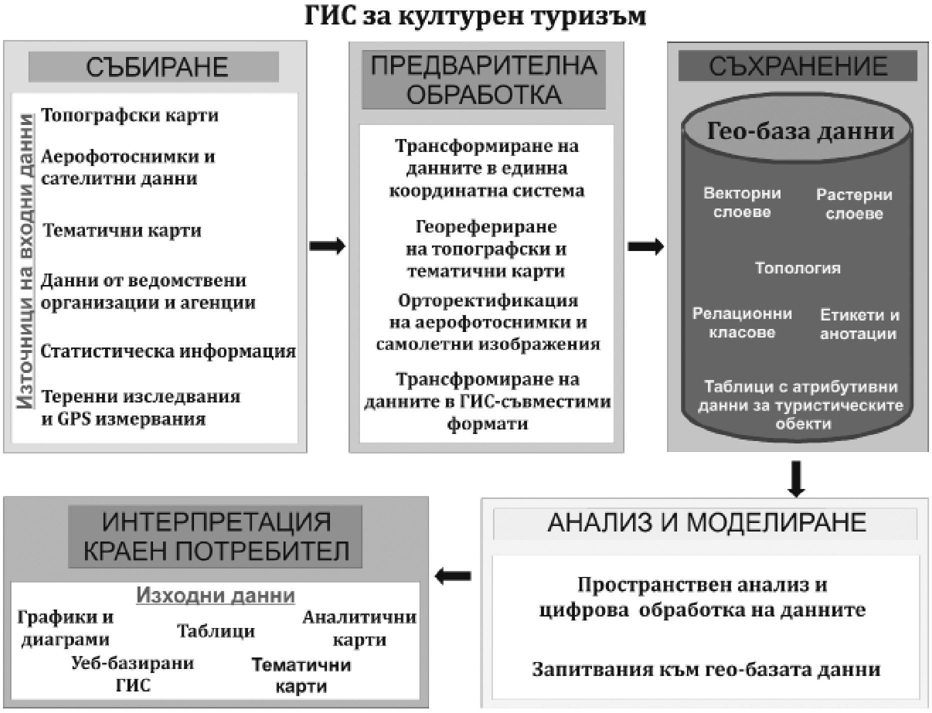
ГИС за културен туризъм
СЪБИРАНЕ
Източници на входни данни
Топографски карти
Аерофотоснимки и сателитни данни
Тематични карти
Данни от ведомствени организации и агенции
Статистическа информация
Теренни изследвания и GPS измервания
ПРЕДВАРИТЕЛНА ОБРАБОТКА
Трансформиране на данните в единна координатна система
Геореफериране на топографски и тематични карти
Орторектификация на аерофотоснимки и самолетни изображения
Трансфромиране на данните в ГИС-съвместими формати
СЪХРАНЕНИЕ
Гео-база данни
Векторни слоеве
Растерни слоеве
Топология
Релационни класове
Етикети и анотации
Таблици с атрибутивни данни за туристическите обекти
АНАЛИЗ И МОДЕЛИРАНЕ
Пространствен анализ и цифрова обработка на данните
Запитвания към гео-базата данни
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КРАЕН ПОТРЕБИТЕЛ
Изходни данни
Графики и диаграми
Таблици
Аналитични карти
Уеб-базирани ГИС
Тематични карти

Фиг. 2

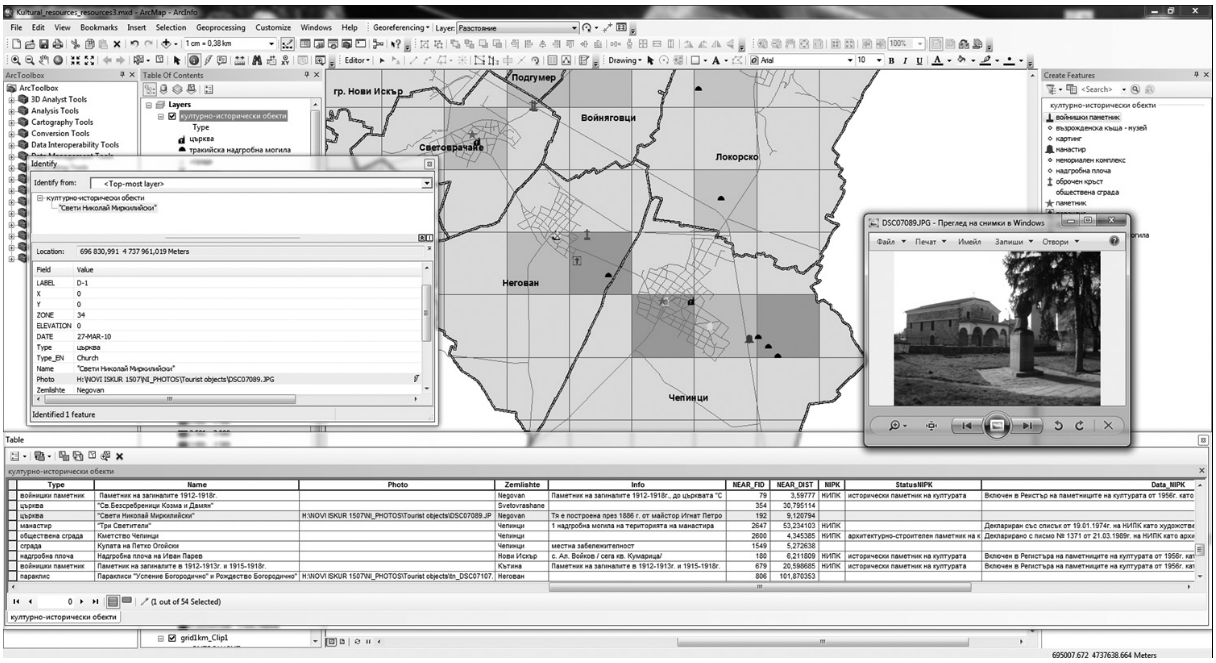
Kultural_resources_resources3.mxd - ArcMap - ArcInfo
File Edit View Bookmarks Insert Selection Geoprocessing Customize Windows Help Georeferencing Layer: Разстояние
1 cm = 0.38 km
Editor
Drawing
Arial
ArcToolbox
ArcToolbox
3D Analyst Tools
Analysis Tools
Cartography Tools
Conversion Tools
Data Interoperability Tools
Table Of Contents
Layers
културно-исторически обекти
Type
църква
тракийска надгробна могила
grid1km_Clip1
гр. Нови Искър
Подгумер
Световрачане
Войняговци
Локорско
Негован
Чепинци
DSC07089.JPG - Преглед на снимки в Windows
Файл Печат Имейл Запиши Отвори
Create Features
културно-исторически обекти
войнишки паметник
възрожденска къща - музей
картинг
манастир
мемориален комплекс
надгробна плоча
оброчен кръст
обществена сграда
паметник

Identify

Identify from: <Top-most layer>

културно-исторически обекти
"Свети Николай Миркилийски"

Location: 696 830,991 4 737 961,019 Meters

Field	Value
LABEL	D-1
X	0
Y	0
ZONE	34
ELEVATION	0
DATE	27-MAR-10
Type	църква
Type_EN	Church
Name	"Свети Николай Миркилийски"
Photo	H:\NOVI ISKUR 1507\NI_PHOTOS\Tourist objects\DSC07089.JPG
Zemlishte	Negovan

Identified 1 feature

Table

културно-исторически обекти

Type	Name	Photo	Zemlishte	Info	NEAR_FID	NEAR_DIST	NIPK	StatusNIPK	Data_NIPK
войнишки паметник	Паметник на загиналите 1912-1918г.		Negovan	Паметник на загиналите 1912-1918г., до църквата "С	79	3,59777	НИПК	исторически паметник на културата	Включен в Реистър на паметниците на културата от 1956г. като
църква	"Св.Безсребреници Козма и Дамян"		Svetovrashane		354	30,795114			
църква	"Свети Николай Миркилийски"	H:\NOVI ISKUR 1507\NI_PHOTOS\Tourist objects\DSC07089.JP	Negovan	Тя е построена през 1886 г. от майстор Игнат Петро	192	9,120794			
манастир	"Три Светители"		Чепинци	1 надгробна могила на територията на манастира	2647	53,234103	НИПК		Деклариран със списък от 19.01.1974г. на НИПК като художстве
обществена сграда	Кметство Чепинци		Чепинци		2600	4,345385	НИПК	архитектурно-строителен паметник на к	Декларирано с писмо № 1371 от 21.03.1989г. на НИПК като архи
сграда	Кулата на Петко Огойски		Чепинци	местна забележителност	1549	5,272638			
надгробна плоча	Надгробна плоча на Иван Парев		Нови Искър	с. Ал. Войков / сега кв. Кумарица/	180	6,211809	НИПК	исторически паметник на културата	Включен в Регистъра на паметниците на културата от 1956г. кат
войнишки паметник	Паметник на загиналите в 1912-1913г. и 1915-1918г.		Кътина	Паметник на загиналите в 1912-1913г. и 1915-1918г.	679	20,598685	НИПК	исторически паметник на културата	Включен в Регистъра на паметниците на културата от 1956г. кат
параклис	Параклиси "Успение Богородично" и Рождество Богородично"	H:\NOVI ISKUR 1507\NI_PHOTOS\Tourist objects\tn_DSC07107.	Негован		806	101,870353			

0 (1 out of 54 Selected)

културно-исторически обекти

695007.672 4737638.664 Meters

Фиг. 3

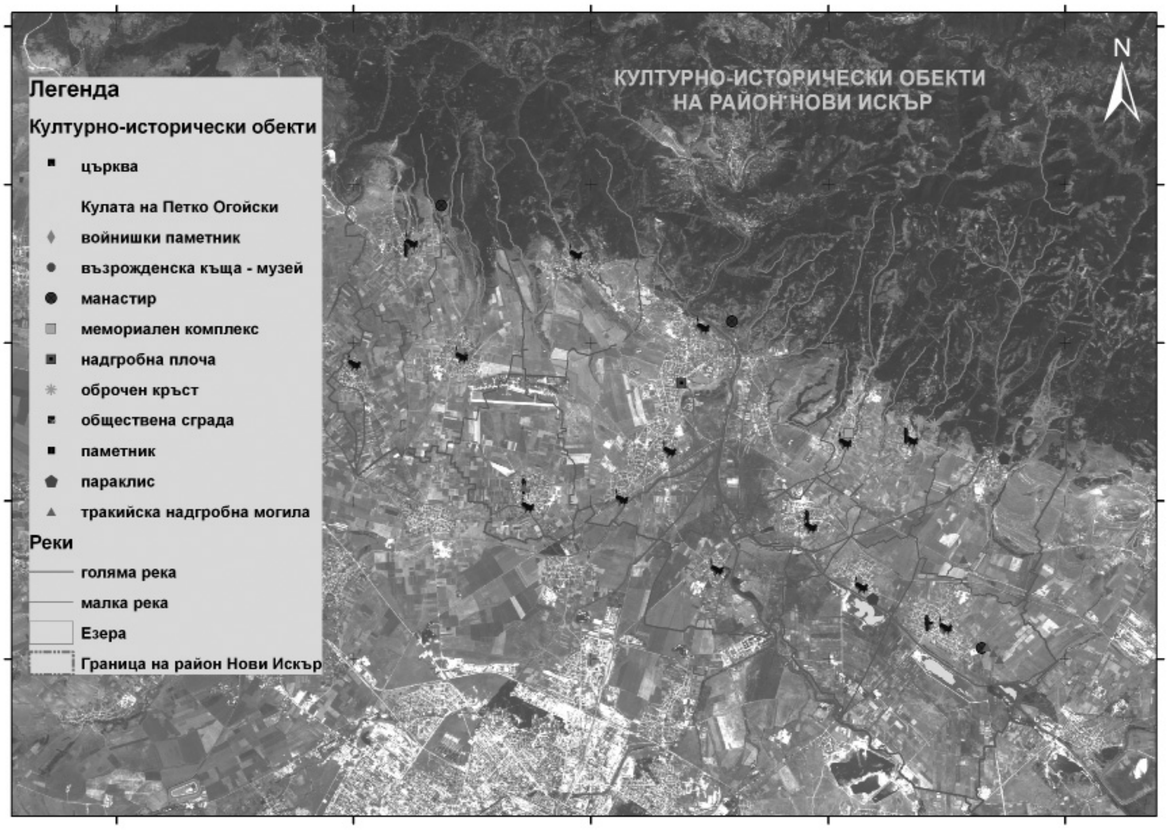
КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ ОБЕКТИ
НА РАЙОН НОВИ ИСКЪР
N
Легенда
Културно-исторически обекти
■ църква
Кулата на Петко Огойски
♦ войнишки паметник
● възрожденска къща - музей
● манастир
■ мемориален комплекс
■ надгробна плоча
✳ оброчен кръст
■ обществена сграда
■ паметник
⬟ параклис
▲ тракийска надгробна могила
Реки
голяма река
малка река
Езера
Граница на район Нови Искър

Фиг. 4

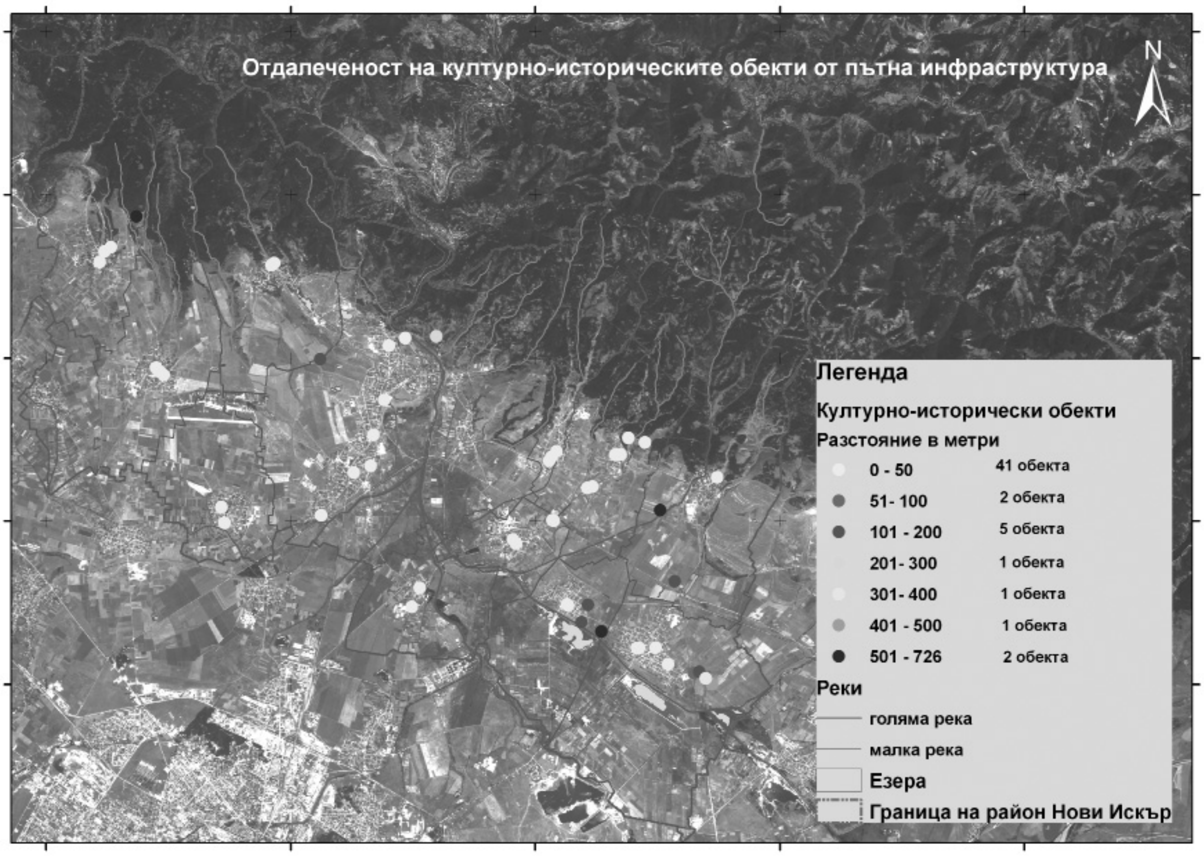
Отдалеченост на културно-историческите обекти от пътна инфраструктура
N
Легенда
Културно-исторически обекти
Разстояние в метри
0 - 50 41 обекта
51- 100 2 обекта
101 - 200 5 обекта
201- 300 1 обекта
301- 400 1 обекта
401 - 500 1 обекта
501 - 726 2 обекта
Реки
голяма река
малка река
Езера
Граница на район Нови Искър

Фиг. 5

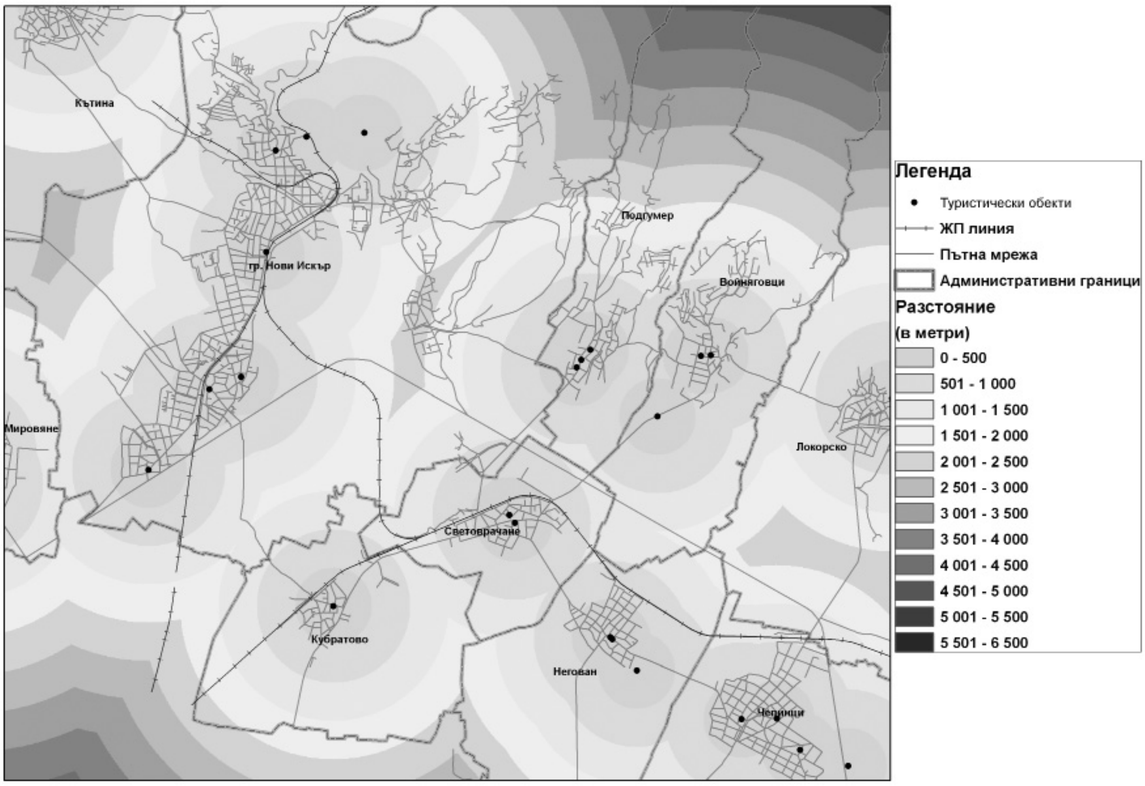
Кътина
гр. Нови Искър
Подгумер
Войняговци
Мировяне
Локорско
Световрачане
Кубратово
Негован
Чепинци
Легенда
Туристически обекти
ЖП линия
Пътна мрежа
Административни граници
Разстояние
(в метри)
0 - 500
501 - 1 000
1 001 - 1 500
1 501 - 2 000
2 001 - 2 500
2 501 - 3 000
3 001 - 3 500
3 501 - 4 000
4 001 - 4 500
4 501 - 5 000
5 001 - 5 500
5 501 - 6 500

Фиг. 6

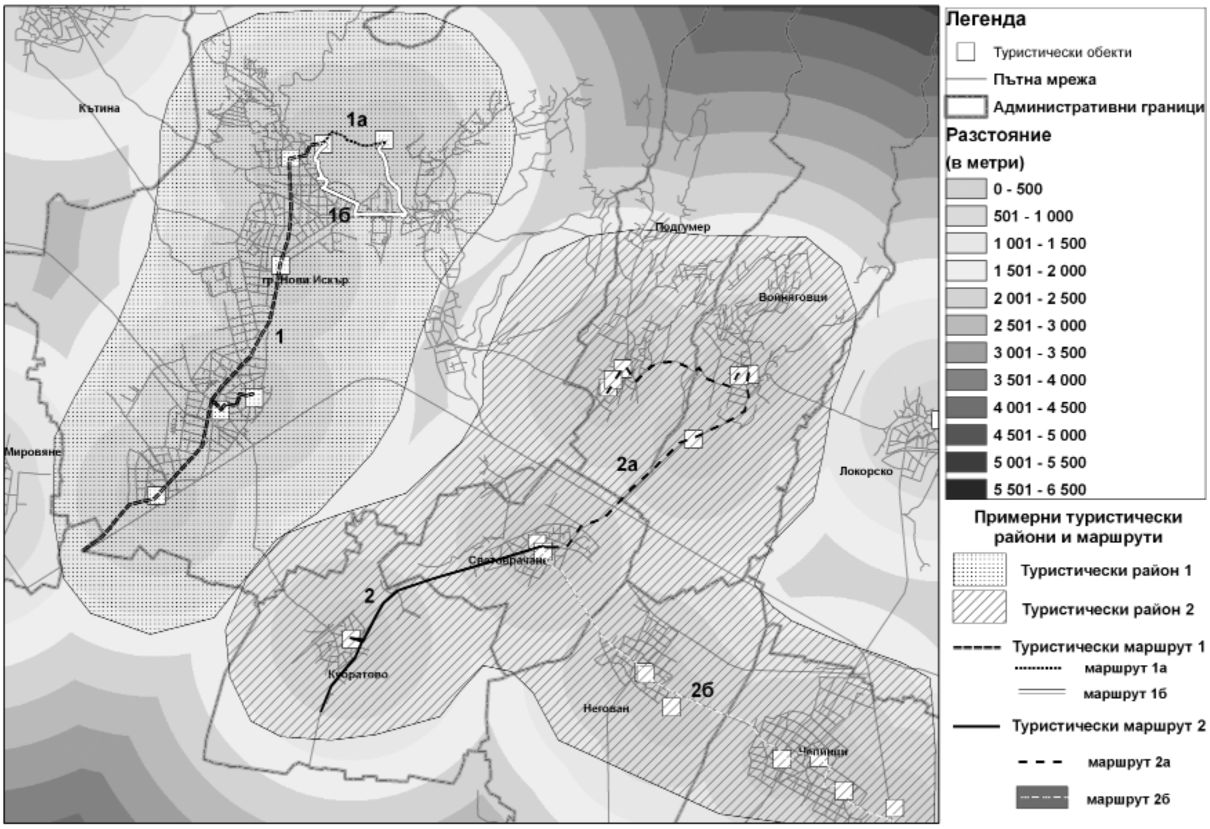
Легенда
Туристически обекти
Пътна мрежа
Административни граници
Разстояние
(в метри)
0 - 500
501 - 1 000
1 001 - 1 500
1 501 - 2 000
2 001 - 2 500
2 501 - 3 000
3 001 - 3 500
3 501 - 4 000
4 001 - 4 500
4 501 - 5 000
5 001 - 5 500
5 501 - 6 500
Примерни туристически райони и маршрути
Туристически район 1
Туристически район 2
Туристически маршрут 1
маршрут 1а
маршрут 1б
Туристически маршрут 2
маршрут 2а
маршрут 2б
Кътина
1а
1б
гр. Нови Искър
1
Подгумер
Войнеговци
Мировяне
2а
Локорско
Световрачане
2
Кубратово
2б
Негован
Чепинци

Фиг. 7

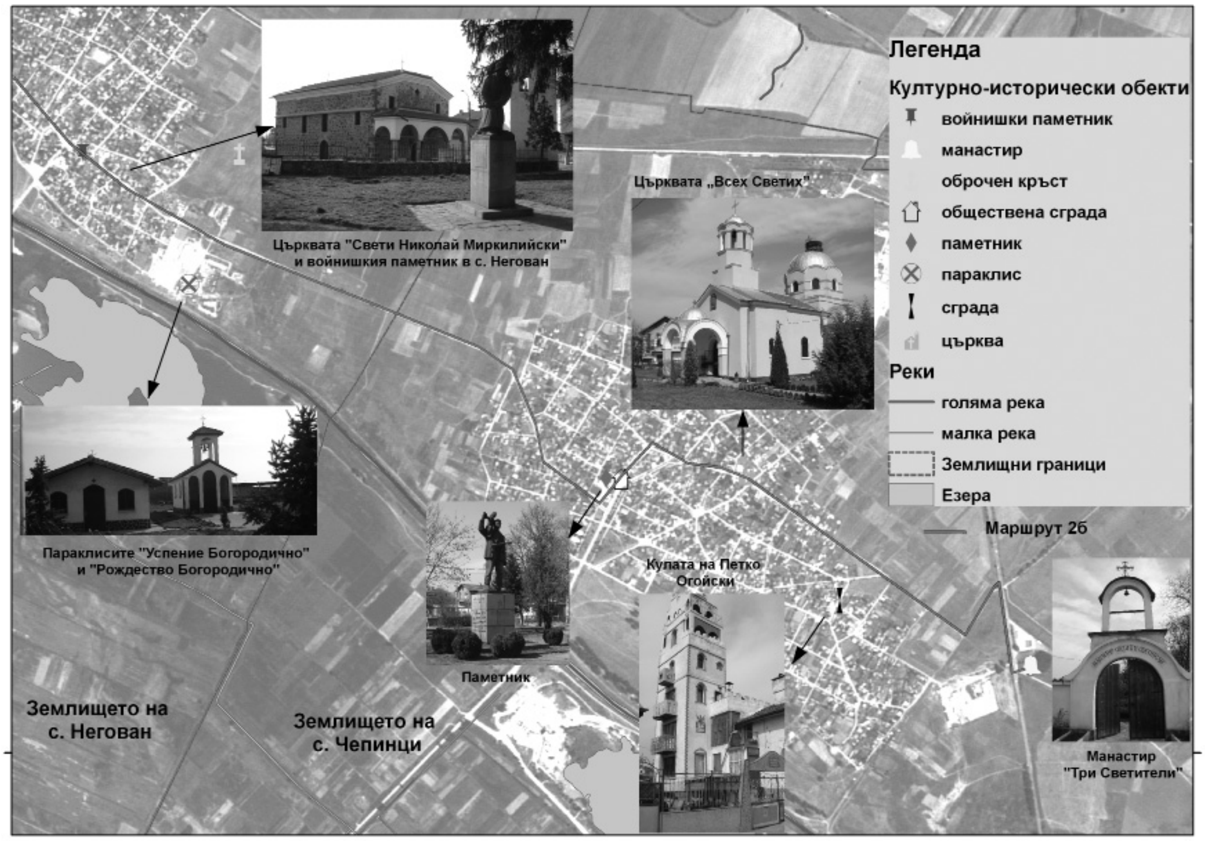
Легенда
Културно-исторически обекти
войнишки паметник
манастир
оброчен кръст
обществена сграда
паметник
параклис
сграда
църква
Реки
голяма река
малка река
Землищни граници
Езера
Маршрут 2б
Църквата "Свети Николай Миркилийски" и войнишкия паметник в с. Негован
Църквата „Всех Светих"
Параклисите "Успение Богородично" и "Рождество Богородично"
Паметник
Кулата на Петко Огойски
Манастир "Три Светители"
Землището на с. Негован
Землището на с. Чепинци

Фиг. 8

ОТ КАКВО ЗАВИСИ УСПЕХЪТ: PR НА КУЛТУРНИ ИНСТИТУЦИИ И ДЕЙНОСТИ (ВЪЗМОЖНОСТИ И ТЕСНИ МЕСТА)

Евгения Русинова

В изложението са поставени два взаимосвързани проблема: от какво зависи както успехът на PR , така и успехът на съответната културна институция / дейност на основа прилагането на PR.

Придържам се към потвърдената в практиката постановка, че успехът на PR е и успех за институцията, респективно – за дейността.

В началото бих искала да уточня също, че за PR са разпространени превратни представи (както сред лаици, така и сред професионалисти):

– свеждане до разгласа, до работна среща, до пресконференция; това разбиране намира проява като трайно поведение и при хора, практикуващи PR дейности, и при такива, които пишат или преподават по тази тематика;

– че е една обикновена спомагателна дейност и че успехът при нея зависи само от това да се установи контакт/среща с журналистите;

– непознаване на някои дадености като например механизмите на изграждане (и ролята разбира се) на имиджа и на репутацията;

– пренебрегване на различни комуникационни и социо-комуникативни механизми;

– подценяване на подготовката (теоретична и практическа) за сметка на външност, чар, общителност и др.

– че за да се занимаваш с PR дейност трябва да имаш хубава външност, да си облечен добре и че съответно тази дейност ти дава лесен достъп до влиятелни среди, луксозни приеми и приятен живот (което обяснява защо в ПР професията има нашествие на лица, приемани / приемащи се за хубавици.

Всъщност PR дейността[1] е специфична, ясно обособена технология, свързана с:

– предварителни проучвания
– целеполагане
– планиране (и то детайлно)
– действия по подбор – на публики, средства, методи.

Тя още е:

– дейност комплексна, континюираща, с кумулиращо въздействие и взаимодействие

– основава се на определени правила (технологични изисквания)

Успехът на ПР е в пряка връзка с (в зависимост от):

– ясната цел и добре откроеното съотношение цел - ресурс

– ясната визия на ръководството на организацията за нейните цели, както и за това, какво иска да постигне чрез PR

– качеството на лицата/лицето, което осъществява PR -професионална подготовка, овладяна теория, умения да внедрява в практиката, като цяло добра практическа подготовка и наличие на реални умения

– познаване на основните изисквания към PR дейности (вкл. принципите и правилата на PR)

– познаване на средата (т.е. осъществяване на изследване на база на което да разполагаме с подробна картина на средата)

– познаване на ресурсите, с които организацията разполага (материална база, финансови средства, персонал, внедрена/овладяна технология и пр.)

– овладян набор от знания от областта на комуникациите, междуличностното общуване, социалната психология, социологията.

Съществуват няколко основни изисквания за успешен PR:

– Предварително анализиране на съотношението ресурс, външни условия, цел

– Прецизно планиране (на времето, на последователност и повторяемост на акциите, на финансовите средства)

– Щателно апробиране на една част (един отсек, един етап) от кампанията

– Постоянно съгласуване на отделните действия и отчитане на различните промени в публиките

– Стриктно провеждане на плана и съблюдаване на отделните стъпки – действие, проверка/контрол, корекция/промяна (ако такава се налага), краен контрол

Принципни положения при PR са:

– адаптирането, съобразяването с условията

– организиране на мероприятията само във взаимовръзка с условията на околната среда

– работа със съвкупности от сведения и техники, а не с отделни, изолирани елементи

– работата е съобразена/ориентирана към потребителя, PR посланието към медиите е фактически послание/я към потребителя

Тук трябва да се посочи, че PR дейностите на културните институции трябва да се съобразяват и с тяхната специфика, т.е. независимо от общите постановки и принципи, които са валидни за сферата културни институции, има специфики, характерни (отделни) за музеи, архиви, библиотеки, който трябва да се познават в подробности.

***

Как PR подпомага успеха на организацията/дейността:

– предоставя й информация за околната среда, за възможностите за взаимодействие с тази среда, за възможните опции по посока на осъществяване на целите

– инициира рекапитулация на ресурсите и анализ на целите

– създава видимост за нея

– прави я разпознаваема

– поставя я трайно в обществения дневен ред

– работи за утвърждаване на нейната репутация

– координира обществените й връзка

– установява контакти с партньори, висшестоящи организации.

– подпомага вътрешноорганизационното сцепление

– натрупва опит, който при екстремални ситуации се оказва решаващ за публичното присъствие на организацията.

Възможности на PR за подобряване на работата на организацията, за постигане на определени цели представени систематизирано изглеждат така:

– да въведе ред в организационната дейност като акцентира на необходимостта от изследвания, анализи и планиране; В това направление се действа по посоката – PR не е възможен без планиране, анализ на ситуацията, целеполагане, осмисляне на ресурсите

– съдейства/взаимодейства при осъществяване на маркетинговата дейност, създава благоприятни условия за организиране и провеждане на маркетингови акции

– алгоритмизира, канализира дейността по представяне на организацията (а това е по същество една мениджърска функция)

– поддържа представата за организацията сред медии и като цяло общество, сред нейната околна среда и конкретно потребители

– спомага за изграждане на мрежа от контакти (т. нар. контактна работа), което в една или друга степен поставя организацията в различни мрежи

– чрез поддържане на имидж и репутация осигурява "чуваемост" при големи кампании – за промяна в бюджет, ново строителство и пр.

– поема дейностите по осъществяване на застъпничество, привличане на спонсори, меценати, лобиране и пр.

– осъществява комуникацията във време на кризи и катастрофи (кризисен PR).

Координираната PR дейност на различни , но сходни по някои свои специфики, дейности или аудитории институции притежава значителен потенциал. Като пример може да се посочи PR дейност на библиотеки, архиви, музеи и художествени галерии от музеен тип. Трябва ясно да се посочи, че координирането не е свързано с пренебрегване на отделните цели, специфични функции, обособени аудитории, отделен имидж, различна репутация и известност и пр.

Когато се говори за възможностите на PR при осъществяване на дейността на дадена културната институция не трябва да се пренебрегва изискването за тясна координация между маркетинговите и PR дейности. Склонна съм да мисля, че общото планиране на двата вида дейности осигурява стабилност на въздействието при презентирането, застъпничеството, работата с публиките (с обществеността), привличането на потенциални публики и пр. Ред своеобразия на маркетинга при non profit организации ме карат да предложа едно интегриране на двете дейности до ниво на създаване на комплекс интегрирана M/PR технология.[2]

От съществено значение е да се познават някои специфични принципни положения при прилагане на PR:

– предварително ясно дефиниране на сегментът към който се ориентира посланието

– отчитане на обхвата (обема) на аудиторията (пазарът)

– PR кампанията се планира като поредица от актове (не само като единично, еднократно PR мероприятие), и то свързано, като поредица от прояви;

– за успешно PR въздействие е нужно време, което трябва предварително да се планира; това време е необходимо за да накара медиите,/обекта на въздействие да обърне внимание на съдържанието на PR посланията.

Не бива да се забравя, че PR дейността се характеризира с продължителност и периодичност, повтаряемост

– Препоръчва се целенасочено първоначално подаване на информация за да се събуди интерес

– добре е да се показва новото, отличителното практиката показва, че най-добри условия за успешна PR кампания има, ако си пръв, ако започваш/въвеждаш нещо за първи път, т.е. когато си в състояние да популяризираш нещо ново. Кампании по подобни поводи са в състояние да установят желаната публичност за съответната институция/ организация.

Като всяка дейност и PR има своите **тесни места**.Те са свързани най-вече с външни на PR дейността причини и фактори:

– неразбиране от страна на ръководители
– отсъствие на ясно формулирана конкретна и измерима цел в организацията
– липса на интерес, разбиране и на адекватна реакция от страна на медиите
– слаба подготовка на лицата, които се занимават с PR дейност по тънкостите на PR технологията

По отношение на първите три пункта пред PR специалиста/отдела стои предизвикателството да променят тази ситуация.В първият случай –чрез убеждаване ръководство/ръководителя, във втория - чрез разработване на стратегически план или чрез съдействие за разработването му, в третия – чрез настойчива работа. Решението в последния, четвърти пункт е в ръцете на съответното ръководство.

Сред най-разпространените слабости, свързани с PR на културни институции е опитът PR технологията да се съвместява с използване на познати обозначения за нови явления. Последното е приоритетно за представителите на медиите, но в повечето случаи се провежда със (мълчаливото?) съгласие на представителите на институциите.

Ясно изразен пример е създаването (за първи път в български условия) на национален художествен музеен център който се именува с познатото сравнение “български Лувър”. Тази практика има устойчиви корени в определени български среди и нейното начало може да се проследи век назад. За първи път на нея обръща внимание кореспондентът на в. “Утро России” В. Язвицки в 1911 г. [3]

Един от най-спорните въпроси от практиката на различни културни институции е за разграничаването между PR и реклама.

Съществува връзка и определени взаимоотношения между PR и реклама. Макар че по отношение на рекламата повечето PR специалисти имат големи резерви, тя е съществен елемент и от сферата на културата, и особено от системата на културния туризъм. Това означава, че тя трябва да се познава (особено нейната технология) от PR специалистът

Но PR не е реклама и не бива да се отъждествява с нея. Не може да бъде разглеждана и като помощна дейност по отношение на рекламата. Ако искаме провеждания PR да е успешен, а в по-широк план - да е успешна цялата дейност в сферата на културата трябва да се разграничат ясно маркетингът, PR и рекламата. При това разграничение изпъкват както общите места между тях (по отношение на някои технологични стъпки, на методи и средства), така и техните различия.

PR изгражда представа, не само в очите на дадена аудитория и общественост, но и пред медии, а така също пред самите специалисти от културната сфера и персонала на културния обект и пр. Създава тази представа като влияе върху самопредставата на самата институция, дава й идентичност. Нещо повече, PR предопределя в много случаи позицията на културната институция както спрямо публиките, така и като цяло в обществото.

PR много важен и незаменим при кризи. Никога една реклама нито маркетингова кампания могат да направят нещо в кризисна ситуация. Тогава действува PR.

Мястото на рекламата спрямо PR се определят от основните белези на рекламата. Наблюденията върху българската практика показват, че рекламата бързо привлича внимание, но често пъти повече към себе си самата (към сцената, сюжета, участниците, позите, слогана, но дали и към обекта?). Рекламата има по-малка сила за да съдейства обекта да влезе в дневен ред - медиен и на обществото. Чрез нея може да се постигне определена известност на обекта. Няма обаче засвидетелствана корелация между мащаб на рекламна кампания, вид на рекламно послание, рекламна известност на институцията и посещаемостта.

Важно е да се знае, че при рекламата информацията страда заради посланието, че образът доминира, че като правило информацията е деформирана. Същевременно, не бива да се премълчава, че в определени среди рекламата се счита за недостоверна, т.е. тя привлича внимание само с образите си, но не и по отношение на съдържанието. Има дори становище, че на рекламата не се вярва, под съмнение се поставя нейната достоверност, но това отношение се намира в зависимост от публиките.

PR е първата по ред дейности свързани с привличане на внимание към съответната институция. PR разгласява, рекламата следва на второ място, след него. Тя подсилва направеното от PR. Така се постига наслагване между трайна (с помощта на PR) и моментна (постигната чрез рекламата) известност. Рекламата е моментна, докато PR е траен и продължителен. Взаимоотношенията между PR и рекламата може да се предадат по следния схематичен начин: PR-P-PR. На тази основа се прави маркетинговата кампания.

Оптимално решение е съчетаването на PR и реклама. Интегрираните PR дейност и реклама са добро средства за преодоляване на самоцелността и показността. Те канализират рекламното въздействие, правят го целенасочено. Някои проучвания върху потребители на PR и реклама на културни институции показват, че потенциалният клиент изисква от посланието да е ясно и изразително (но не и самоцелно).

Някои наблюдения върху различни кампании на културни институции ме убеждават, че се работи “на тъмно”; без ясна представа; на база повърхностни проучвания (по.често – без всякакви проучвания); без да се отчитат спецификите на аудиторията и без да се съчетават представи с реални местни условия.

Хората, които участват в PR и/или рекламни кампании са със слаба подготовка. Те са дошли в тази професия съвсем случайно.

PR и рекламното въздействие се свеждат до изолирани акции, затруднени от непознаване на аудиторията и от пренебрегване спецификите на посланията. Не съществува или е съвсем ограничена обратна връзка; липсва контрол.

Значителни недостатъци се забелязват и при посланията, изпращани от различните културни институции. На първо място това са различни форми на некоректност – използване на преувеличаване, изместени акценти, невярна информация, смесване на вярна и невярна фактология. Широко е разпространено и заместването на конкретна информация с общи фрази или с акценти, които са познати за българската аудитория, но не и за чуждата. Пренебрегва се, като правило, че се изисква конкретност, яснота и максимална информационна наситеност на посланието.

***

Ако трябва да се обобщи:

- Целта на PR е да наложи обектът в дадена (нечия) представа, да осъществи своеобразно “влизане в съзнанието” на потребителя. Последното е процесът, който Ал и Лаура Рийс определят като “Въздействие върху представата на потенциалния клиент”.[4]
- Успехът на PR действията се заключава в организиране на публика: посетители/потребители
- Продължителната, гъвкава, добре организирана и провеждана ПР кампания е в състояние да преодолее стереотипните подходи (а и да компенсира липсата на познания и дори ниско ниво на обща култура) на представителите на медиите.

БЕЛЕЖКИ:

[1] За общите принципи, специфики и техники на PR вж. **Кътлип, С., А. Сентър, Г. Бруум.** *Ефективен Пъблик рилейшънс*. София, 2007.

[2] Разбирането за интегриране на маркетинг и ПР произлиза от наблюдания върху практиката на български библиотеки (в съпоставка с практиката на библиотеки от Русия и Западна Европа), както и на други културни учреждения. Някои изводи на тази основа вж. в моите работи: **Русинова, Е.** Принципни положения при приложението на модерни технологии в библиотеката (на примера на маркетинга и PR - *Трудове на СВУБИТ*, № 5, 2006, 227-237; Библиотечните PR и маркетинг в български условия: задачи, възможности, неуспехи - Пак там, № 6, 2007, 83-96; Библиотечни PR и маркетинг: проблеми на въвеждането им в български условия - Пак там, № 7, 2008, 69-84.

[3] Вж. за случая "Язвицки" : **Кьорчев, Д**. *Статии, студии, рецензии*. София, 1992, 479-480.

[4] **Рийс, А, Л. Рийс.** *Залезът на рекламата и възходът на Пъблик рилейшънс*. София, 2003, с. 51.

WHAT DETERMINES SUCCESS: PR OF CULTURAL INSTITUTIONS AND ACTIVITIES (OPPORTUNITIES AND BOTTLENECKS)

Evgenia Rusinova

Abstract

PR is technology can be applied with success in cultural institutions and cultural activities. The report consistently followed the basic requirements for a successful PR campaign. Below are shown the relevant "bottlenecks". PR makes the institution / activity visible. Place it (puts it) in the field of media agenda, and through it - and the public agenda.

УРБАНИСТИЧНАТА И АРХИТЕКТУРНАТА АРХЕОЛОГИЯ ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКО ПОЛЕ ЗА ПРИСЪСТВИЕТО НА БЪЛГАРИЯ В СВЕТОВНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Матей Матеев

В началото на второто десетилетие на XXI век сме свидетели на повишено внимание, загриженост, изследователски прояви и стъпки за популяризиране, реставрации и адаптации в сферата на националното архитектурно наследство. Това с особена значимост се отнася и до националното археологическо наследство. Израз на вниманието към него е въвеждането на дисциплината в учебната програма на специалността „Археология“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Вече втора година изпълнявам тази програма, която обогатява специалната подготовка на бъдещите археолози, които трябва да поемат дългът за модерна археологическа и изследователска кариера. Безусловно това е в интерес на науката, културата и културно-историческия туризъм у нас.

Позволявам си да поясня, че трябва да се разграничават археологическите сфери на урбанистичната и архитектурната археология, тъй като урбанистичната /понятието, въведено от мен/ се отнася до разкриване и изследване на различните селищни системи от миналите векове, а архитектурната /въведено понятие от моя професор архитект Сава Бобчев/ се отнася до разкриване и изследване на различните видове сгради за тяхното предназначение и участие в урбанистичните организми.

Нашето културно наследство, в това число и археологическите богатства на българската земя днес, се нуждае от строга, непреднамерена, исторически адекватна популяризация не само в научния арсенал от публикации, но и във всички популярни и особено с информативен характер издания. Твърдя, че за жалост съществуват такива публикувани твърдения и сравнения, които нараняват достойнствата на българската култура днес.

С помощта на урбанистичната и архитектурна археология, с необходимия представителен ефект, можем успешно да претендираме за световното културно наследство чрез документите на ЮНЕСКО и други международни центрове за взаимовръзката и взаимодействието на световните култури.

Национални прояви от такъв род и мащаб следва да изоставят голословното изтъкване на културните ценности в земите на България спрямо подобни или различни на други страни /особено на Гърция, Италия, Турция и други/, нещо, което за съжаление, не е рядкост при тенденцията на всяка цена да се изтъкне, че ние българите сме над другите. Не желая да изтъквам примери, които дори са смехотворни, за да не осквернявам гордата със самочувствие и достойнство позиция на българската история и археология, която може законно да се гордее с приносите на археолози и изследователи.

Позволено ми е да предложа на вниманието на конференцията няколко „паметници“ за листата на ЮНЕСКО (кратките анотации ще бъдат прибавени към илюстрациите, които са пред залата), а именно:

1. Градът на Старопрестолна Плиска
2. Градът на Велики Преслав
3. Архитектурният ансамбъл на конаците на Салих ага Пашмаклийски и неговия син /българи-мохамедани/

4. Архитектурните ансамбли на конаците на Агушевата фамилия /българи-мохамедани/ в Могилица и Черешево
5. Култовият светилищен град Перперикон
6. Асеновата крепост с църквата „Св. Богородица Петричка“ /На Скалата/ край Асеновград
7. Бачковският манастир с чудотворната Богородична икона, със стенописите на трапезната и Костницата.

Кратки анотации към предложенията:

- За първата българска СТАРОПРЕСТОЛНА СТОЛИЦА ПЛИСКА ще бъде необходимо държавата да осигури необходимите средства за възможно най-пълно и точно въздигане на крепостта и основните сгради на цитаделата, на пълна и цялостна реставрация на Голямата базилика, както и на дворците на хан Крум и княз Борис I Покръстител.
- За СТОЛИЦАТА НА ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ – ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ, с осигурени от държавата и с дарения на българите средства да се въздигне величието на втората българска столица и цялостна исторически вярна реставрация на Кръглата /Златната/ т. н. църква, според мен заседателната тронна зала на Симеон Велики.
- За АНСАМБЪЛА В СМОЛЯН, в подножието на Червената стена – най-големият конашки предвъзрожденски ансамбъл от Предвъзраждането на управителя на Ахъчелебийската кааза цели 40 години /1798 – 1838 г./ Днес той не съществува. Построените след разрушаването му в 1931 г. две казармени сгради, следва да се премахнат и да се направи пълно възстановяване на този изключителен архитектурен ансамбъл.
- За АНСАМБЛИТЕ НА АГУШЕВАТА ФАМИЛИЯ В МОГИЛИЦА И ЧЕРЕШЕВО. Вторият в Черешево е разрушен варварски в края на XX век. Първият е запазен и веднъж реставриран, но е в не добро състояние. Необходимо е да се извърши нова и по-точна от първата реставрация. С кръглата си кула е оригинален архитектурен паметник на прехода от Предвъзраждането към Българското възраждане през XIX век.
- За СВЕТИЛИЩНИЯ ГРАД ПЕРПЕРИКОН е необходимо под ръководството на археолога проф. Овчаров да се въздигне основната структура на светилището.
- За АСЕНОВАТА КРЕПОСТ КРАЙ АСЕНОВГРАД. Да се въздигнат крепостните стени и осигури достъп до черквата на Скалата, чрез панорамен асансьор от на 100 м. по-ниско лежащото шосе, с паркинг за коли, с достатъчна площ, какъвто не може да се устрои при досегашния достъп на върха.

За БАЧКОВСКИЯ МАНАСТИР – е необходимо да се приведе урбанистичната му среда вътре в дворовете и около манастира в подходящ вид, очистен от нежеланото съседство на примитивни търговски павилиони.

Лично ще изпратя на г-жа Бокова моите предложения с илюстрациите и кратките анотации към тях. Надявам се на успех до 2020 година.

Към направлението за „новата и съвременна българска култура“ позволих си да представя, по липса изобщо на доклад за българската архитектура, няколко пана от най-важното като проекти и реализации, лични приноси в модерната българска архитектура. Това съвпада по време с моя 80-годишен юбилей.

Приложените илюстрации са с № обозначен към предложенията.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Матеев, М. *Среднородопски конаци*. Пловдив, 2004, 648 с.
Миятев, Кр. Българското изкуство през IX и X век. - *Сб. 1000 г. България,* София, 1930, 139 – 182.
Овчаров, Д. *Велики Преслав. Градът на цар Симеон*. Варна (без год.), 48 с.
Овчаров, Н., Коджаманова, Д. *Свещенният град Перперикон*. Варна (без год.), 48 с.
Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав. - *Сб. 1000 г. България*, София, 1930 163 – 275.
Bozhilov, Iv., Touleshkov, H. *Bulgarian monasteries*. Sofia, 1997, 280 p.
Ovcharov, D. *Pliska the first bulgarian capital*. Varna, 2009, 48 p.
Totev, T. *Veliki Preslav*. Sofia, 2001, 110 p.

THE URBAN AND ARCHITECTURAL ARCHAEOLOGY A FIELD FOR RESEARCH ABOUT THE BULGARIAN PRESENCE INTO THE WORLD CULTURAL HERITAGE

Matey Mateev

Abstract

The author introduces into the field of general archeology the research areas of urban (a term that was coined by the author) and architectural (a term coined by prof. Sava Bobchev) archeology.

To highlight the true significance of the archaeological heritage over millions of years in the lives of human civilizations, they should be put in the foreground of the general scientific sphere of archeology. On this theoretical basis, following the motto of the Third National Conference on History, Archeology and Cultural Tourism in the town of Shumen –“BULGARIA IN THE WORLD CULTURAL HERITAGE”, the author suggests several very significant Bulgarian monuments, ensembles and urban structures. Their presence in the list of UNESCO requires significant in volume, as well as in accordance with their unique past condition, creative restoration attention and work. Thus, they will also become valuable sites that are attractive to national and international cultural tourism – the pride of the Bulgarian architectural and urban culture.

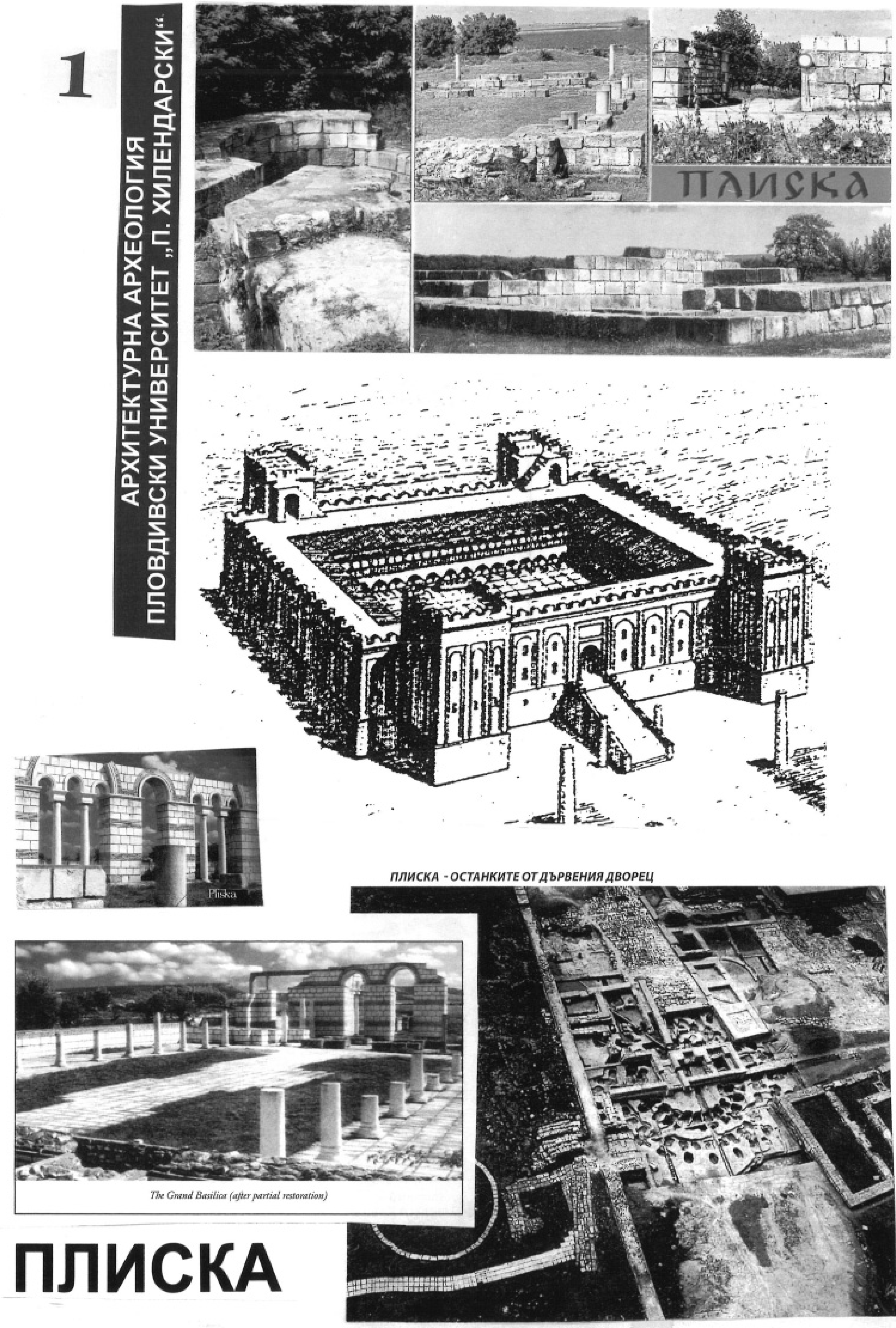
1
АРХИТЕКТУРНА АРХЕОЛОГИЯ
ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „П. ХИЛЕНДАРСКИ“
ПЛИСКА
Pliska
ПЛИСКА - ОСТАНКИТЕ ОТ ДЪРВЕНИЯ ДВОРЕЦ
The Grand Basilica (after partial restoration)
ПЛИСКА

Обр. 1

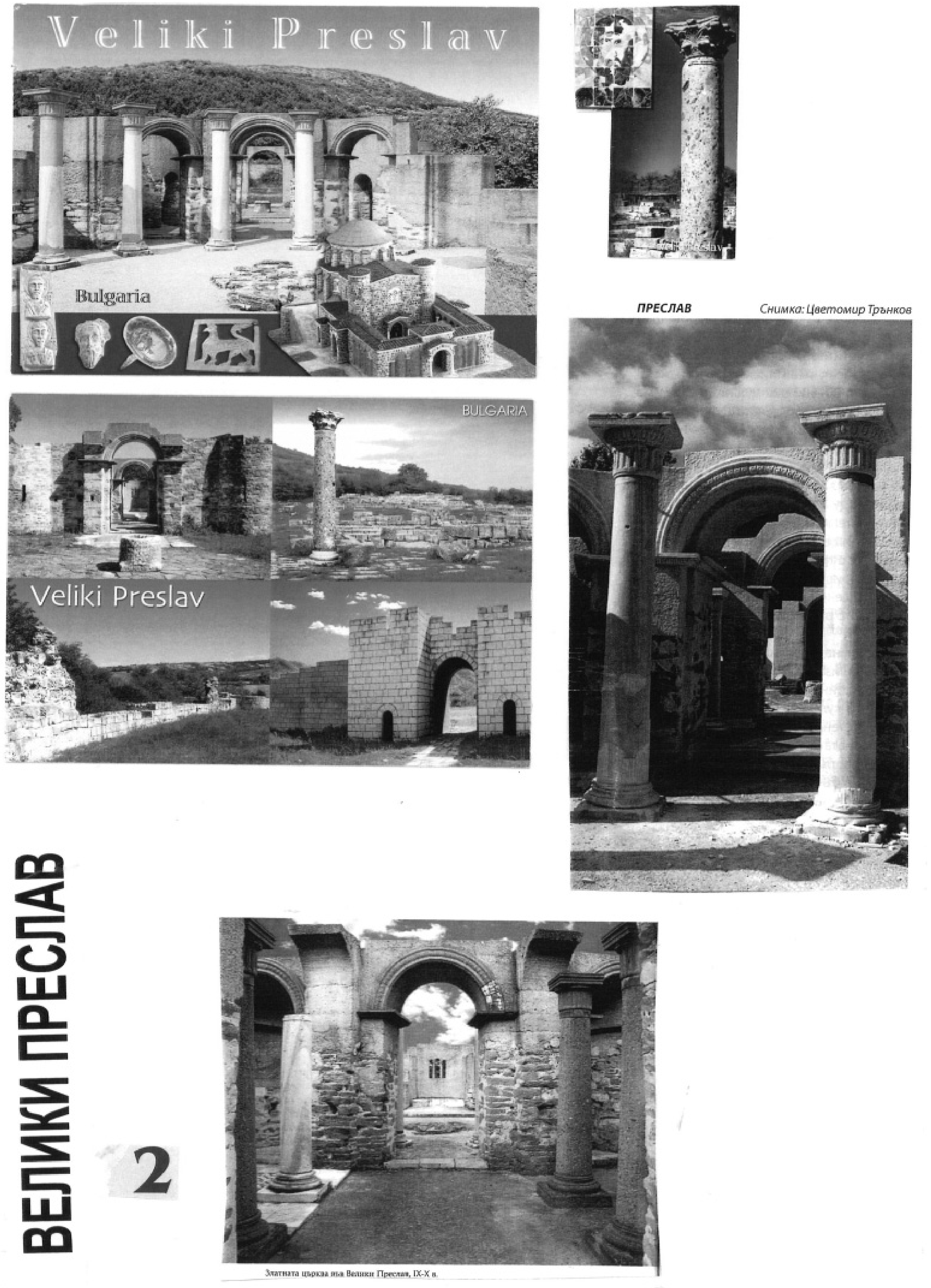
Veliki Preslav
Bulgaria
Veliki Preslav
BULGARIA
Veliki Preslav
ПРЕСЛАВ
Снимка: Цветомир Трънков
ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ
2
Златната църква във Велики Преслав, IX-X в.

Обр. 2

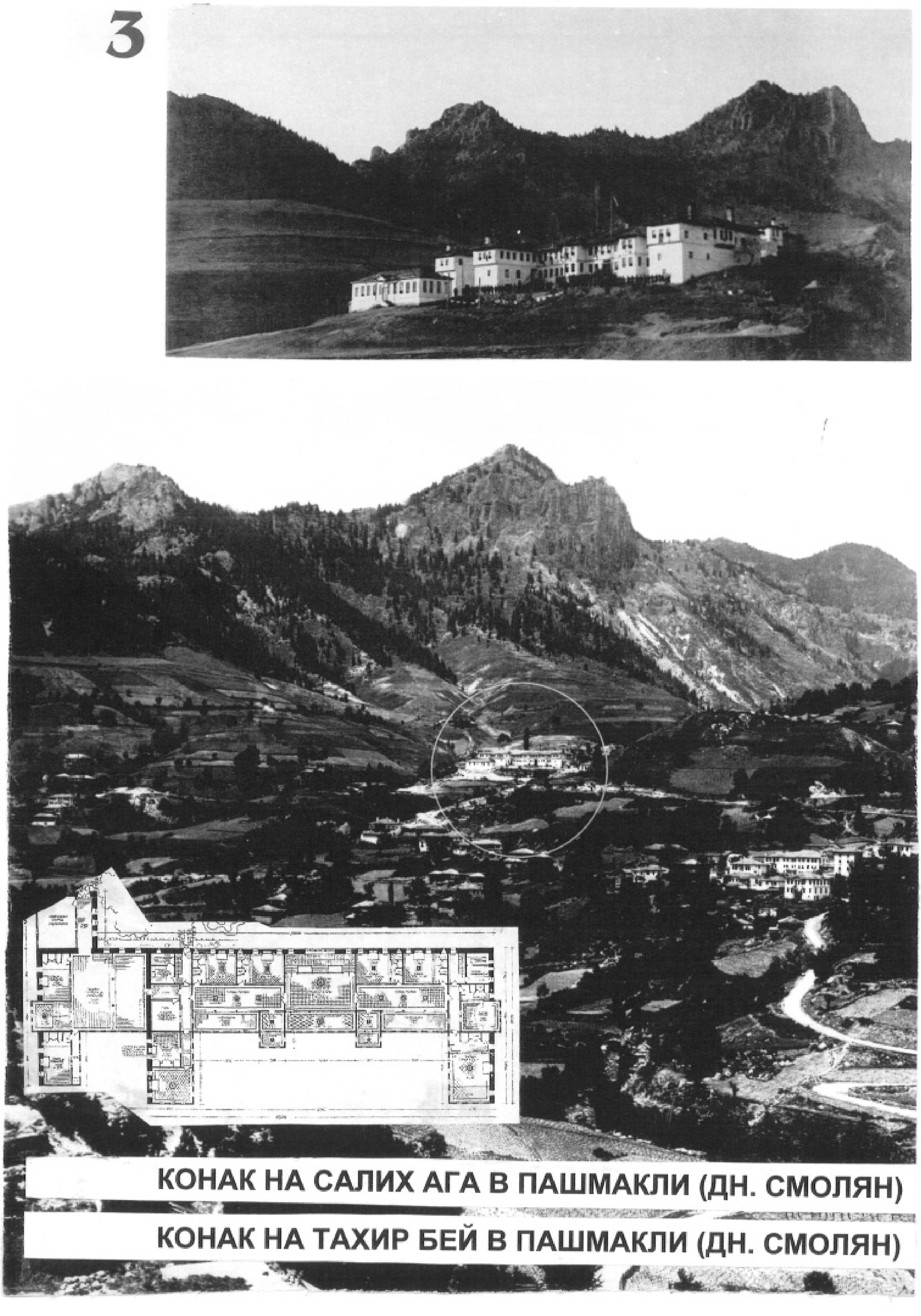
3
КОНАК НА САЛИХ АГА В ПАШМАКЛИ (ДН. СМОЛЯН)
КОНАК НА ТАХИР БЕЙ В ПАШМАКЛИ (ДН. СМОЛЯН)

Обр. 3

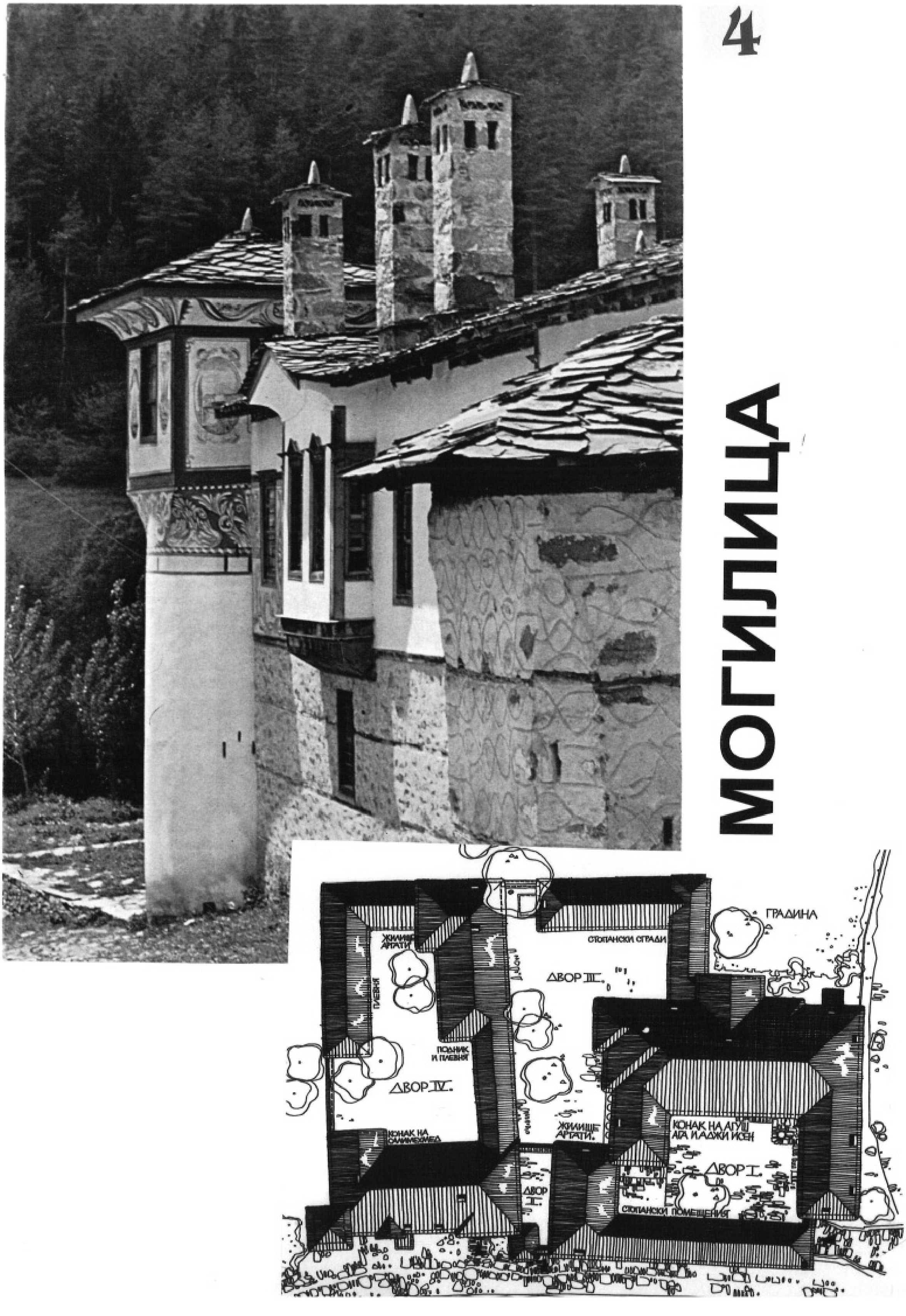
4
МОГИЛИЦА
ГРАДИНА
СТОПАНСКИ СГРАДИ
ЖИЛИЩЕ АРГАТИ
ПЛЕВНЯ
ДВОР III.
ПОДНИК И ПЛЕВНЯ
ДВОР IV.
КОНАК НА САЛИМЕХМЕД
ЖИЛИЩЕ АРГАТИ.
КОНАК НА АГУШ АГА И АДЖИ ИСЕН
ДВОР I.
ДВОР II.
СТОПАНСКИ ПОМЕЩЕНИЯ

Обр. 4а

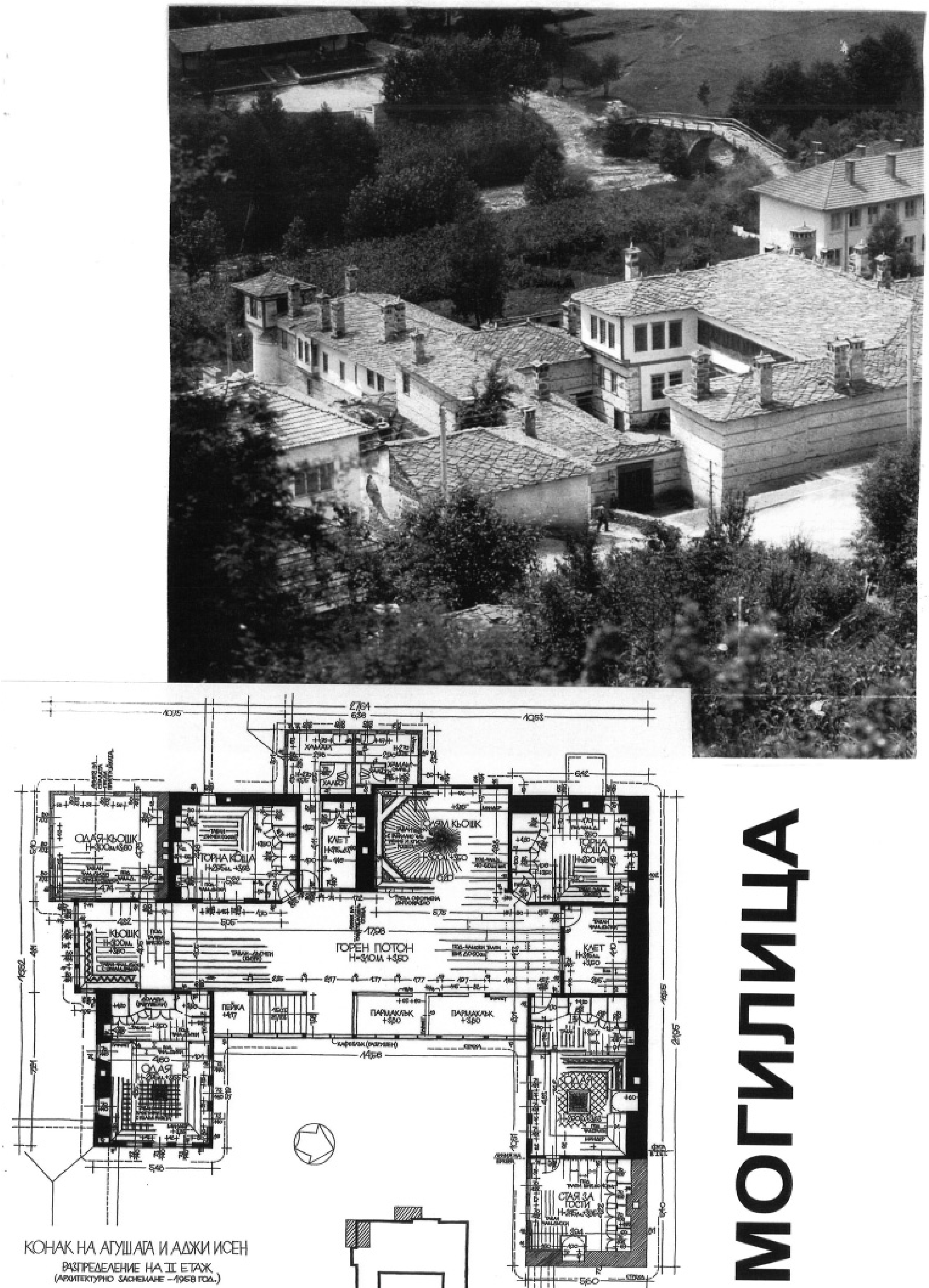
МОГИЛИЦА
КОНАК НА АГУШ АГА И АДЖИ ИСЕН
РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА II ЕТАЖ
(АРХИТЕКТУРНО ЗАСНЕМАНЕ – 1958 ГОД.)
ОДАЯ-КЬОШК
ТОРНА КЪЩА
КЛЕТ
ХАМАМ
КЬОШК
ГОРЕН ПОТОН
ПЕЙКА
ПАРМАКЛЪК
ОДАЯ
СТАЯ ЗА ГОСТИ
0 1 2 3 4 5м 7.5м 10м
ИЗМЕНЕНИЕ НА ОЧЕРТАНИЯТА НА II ЕТАЖ СЛЕД ПРИСТРОЙКИТЕ
ПЪРВОНАЧАЛНА СГРАДА
ПРИСТРОЕНО

Обр. 4б

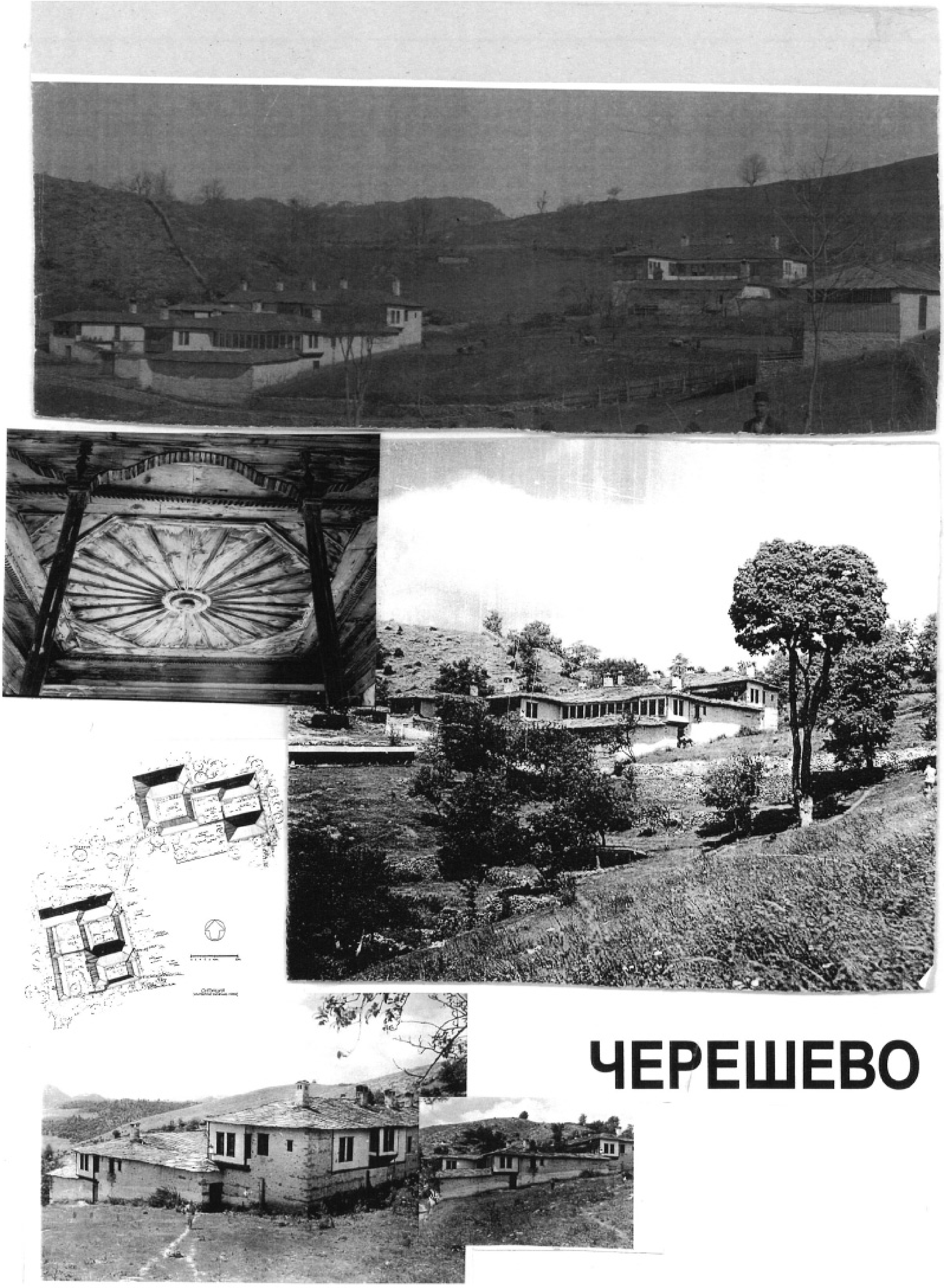

Обр. 4в

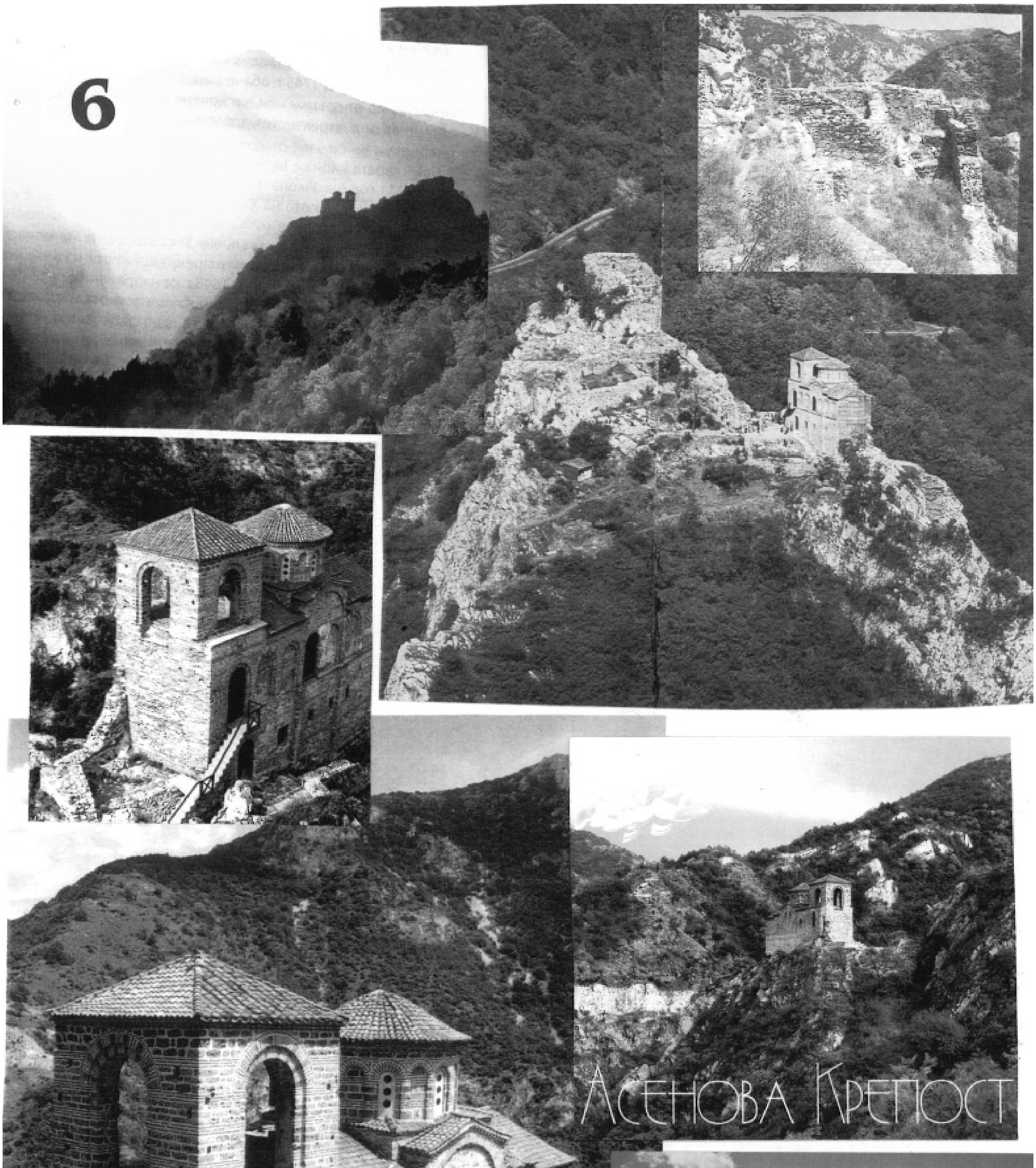
6
Асенова Крепост

Обр. 6

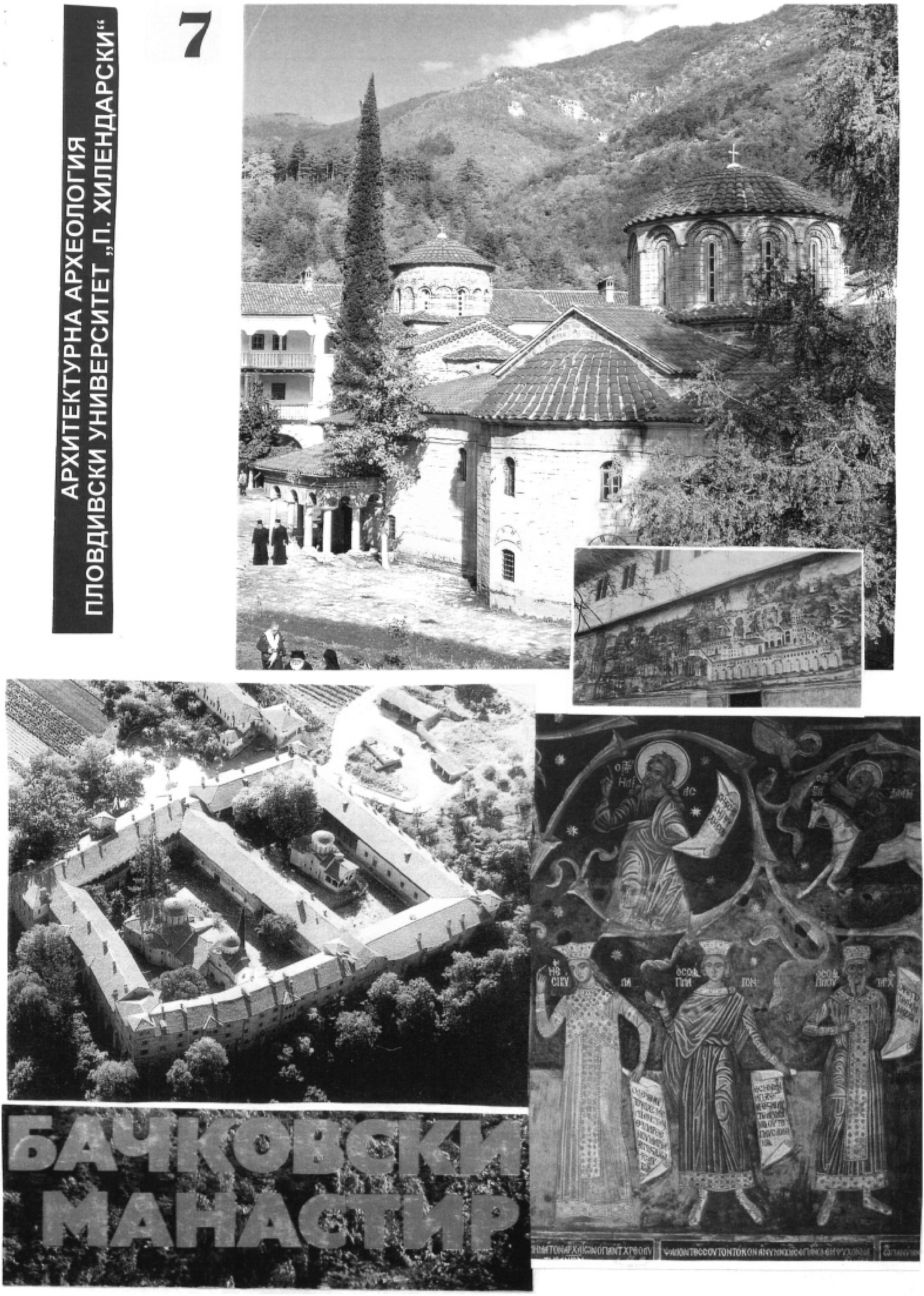
АРХИТЕКТУРНА АРХЕОЛОГИЯ
ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „П. ХИЛЕНДАРСКИ“
7
БАЧКОВСКИ
МАНАСТИР

Обр. 7

БЪЛГАРСКОТО ИКОНОГРАФСКО ХУДОЖЕСТВЕНО НАСЛЕДСТВО И НЕГОВОТО МЯСТО НА КУЛТУРНАТА КАРТА НА ЕВРОПЕЙСКОТО ИЗКУСТВО

Ростислава Тодорова

Културно-духовната дейност се счита за най-значимия и мощен цивилизационен феномен, който действа върху неограничено от материалните граници пространство, в качеството си на най-важен духовен и морален интеграционен фактор[1]. Според Освалд Шпенглер „всяка култура е организъм, а световната история е тяхна колективна биография". Културата е особен продукт на човешкия дух, който както всяка друга ценностна система притежава философска основа и изразява определена интерпретация на човешката история, посочвайки собственото си място в нея. Никоя национална култура обаче, не може да бъде считана за напълно самобитно и независимо явление, защото всички културни тенденции се намират в неизбежна връзка помежду си, формирайки общочовешката култура. Това единение се осъществява чрез заемки на културни ценности, които отделните народи създават и обменят помежду си, обединени от една обща основа[2]. Но въпреки „номадството" на културните елементи, всяка отделна култура притежава собствен културно-етнически субстрат, който формира облика ѝ, характеризира идентичността ѝ и я предпазва от размиване[3].

Проблемът за идентичността е централен културологичен проблем, особено актуален през последните десетилетия и то поставен в различни дискурси[4]. Дефинирането на идентичността и нейното разбиране са тясно свързани с дискусиите по отношение на изкуството – както от гледна точка на историята на изкуството, така и от позицията на културната география и географията на изкуството в частност. Според Ханс Белтинг изкуството винаги се е възприемало като отражение на индивидуална, художествена, естетическа, социална и не на последно място, на етническа и национална идентичност[5]. Идентификацията на определен тип изкуство е свързан с изясняване на множество предпоставки, голяма част от които са географски по характер. Освен това темпоралните аспекти на изкуствоведското изследване на определен художествен обект винаги са неизменно свързани и с неговата локализация – чрез изясняване на принадлежността му към дадена държава, регион, град или творчество на художник, работещ на конкретно място.

Акцентирането върху местоположението дава нова насока в разглеждането на обектите на изкуството, защото без да е в състояние да ги детерминира напълно, географската локация поставя определени параметри в идентификацията на отделните култури[6]. Чрез дефинирането на изкуството посредством характерните черти на определена нация, визуална култура или традиция, може по-детайлно да бъде изследвана неговата идентичност, особено що се касае до мултикултурни общности и силни процеси на глобализация, които са характерни за съвременното общество[7].

Изясняването на географската рамка е особено важно, когато говорим за българското културно-историческо наследство и неговите европейско-цивилизационни измерения, защото Балканите винаги са били свързващо звено между континенти, култури и народи. Именно чрез балканския „културен мост" цивилизационните елементи на предноазиатските високи култури достигат древна Гърция и смесването им с автохтонните културни елементи благоприятства нейното превръщане в люлка на европейската цивилизация. Последващото изключително мощно влияние на Византия, на islямската култура, а по-късно и на западната европейска култура, окончателно формират културната специфика на Балканите. Иманентната вътрешна противоречивост на балканската култура, изградена въз основа на взаимното проникване на елинистични, византийски, източни, западни и средиземноморски влияния прави обособяването на „чисти културни области" невъзможно. Но този на пръв поглед недостатък само демонстрира още по-ясно важното и изначално по своята същност място на балканското културно-историческо наследство като елемент на общоевропейското културно пространство[8].

Според Кенет Кларк „историята на европейското изкуство до голяма степен е история на серия центрове, от всеки от които се излъчва по един стил. За по-къси или по-дълги периоди този стил доминира в изкуството на епохата и всъщност се превръща в интернационален стил, който в своя център бива метрополитен по характер и все по-провинциален при разпространението си към периферията"[9]. Всъщност метрополиите са не само художествени, но и географски, икономически, политически и религиозни центрове. Те са местата, в които се раждат иновациите, където се създават парадигмите, които след това насочват процеса на развитие на културата и изкуството. В тези художествени центрове работят многобройни ателиета с голяма продуктивност и възможности за експорт на художествени произведения, чрез които новите художествени тенденции се просмукват към периферията.

Когато говорим за българското културно и художествено наследство безспорно най-силно се очертава влиянието на Византия върху неговото формиране. Това влияние не е резултат само на географската близост, но и на идентичната религиозна основа, върху която то се гради. Византийското изкуство е доминиращо религиозно по характер, а неговата стилистична уникалност е породена именно от религиозната система на Православието. Затова в контекста на явната културна дихотомия на Европа, българското изкуство и в частност българското иконографско наследство по дефиниция принадлежи към Източното ядро на европейската култура – т.е. българската иконография е част от периферията на Константинопол като художествена метрополия. Но едновременно с това, тя попада и под влиянието на европейския Запад, особено в периода на българското Възраждане. Така българското изкуство застава за пореден път в кръга на пресичане на две водещи културни и художествени излъчвания – т.е. в областта на пресичане на перифериите на западните художествени метрополии с Константинополската – като формира по този начин един специфичен културно-художествен регион, изграден главно въз основа на дифузията като културен процес. Изясняването на особеностите на това пресичане на периферии и механизма на дифузия на техните културни и художествени модели е изключително важен и може би единствено възможен метод за определяне на подобаващото място на българското иконографско наследство на културната карта на Европа.

Както изкуството на останалите православни балкански народи, така и българското иконографско наследство е носител на художествените традиции на славяно-византийската културна общност от средновековието. Православният естетически идеал и неговите постулати са твърдата рамка, в която се развива християнското изкуство на Балканите[10]. Основните художествени центрове в региона са Константинопол, Атон и Крит, чието въздействие върху балканското изкуство не намалява в продължение на почти две столетия след падането на Византия. Постепенно големите центрове са заместени от по-малки ядра, които до този момент са имали локален характер и които не са притежавали възможности за всеобщо налагане на художествен стил. Така, особено през XVII в., се стига до развитието на явен процес на децентрализация и фрагментиране на визуалната култура на Балканите, въпреки художествения авторитет на конгломерата на епирско-македонските ателиета, Атонската традиция и влиянията на руските иконографски школи[11].

Въпреки, че като цяло българската иконография усвоява вече оформената изобразителна система на Православния Изток, тя не е лишена от собствен облик и приноси. Една от най-интересните прояви на местната художествена традиция са глазурните керамични икони, създавани в Преслав през IX-X в. Нетрадиционният материал, дълбокият символизъм и лаконичната им форма отразяват по характерен начин водещите тенденции в християнското изкуство след иконоборческия период. Своеобразието на българските икони изпъква и през периода на Втората българска държава XII-XIV в., когато главен културен център на страната става новата столица Търново. След силното влияние на палеологовия стил върху изкуството на всички източно-православни страни през XIV в., развитието на изкуството в България по време на османското владичество протича твърде неравномерно.

Изчезването на Византия, ликвидирането на българската държава, унищожаването на автокефалната българска църква и на българската феодална и църковна аристокрация премахва почти всички обстоятелства, стимулиращи развитието на изкуството. Затова развитието на българската иконография в периода на османското владичество не съвпада с развитието и хронологическата категоризация на изкуството на европейските страни. Подчертаната му цикличност съответства на периодите на известно либерализиране на политическата власт, стабилизиране на икономическото положение или пък засилване на контрола над българското население[12]. Почти всички запазени образци от XV-XVI в. обаче, носят белезите на затихващата византийска традиция от XIV в.

През XVI-XVII в. Атон започва да играе ролята на главен център, диктуващ тенденциите в развитието на православното изкуство, запълвайки празнотата и липсата на единен център след падането на Константинопол. Чрез него в балканското православно изкуство бързо преминава и критско-венецианския стил, а българските черноморски селища Ахтопол, Несебър и Созопол се явяват важни пунктове за получаване на информация за текущите тенденции в художествения живот на съседните локални огнища[13]. През XVII в. в България вече се оформят няколко художествени центрове, от които са запазени голям брой икони – Търново, Ловеч, Враца, Несебър, Софийско, Югозападна, Южна България и др. Част от тях все още се опитват да играят ролята на хранители на установения иконописен канон, докато други се концентрират върху търсенето на нови изразни средства и похвати. Колоритът става все по-ярък и многоцветен, въвеждат се множество нови сюжети, повишава се експресията в трактовката на образите, предпочитат се контрастите, пресилената стилизация, деформацията, надделява графичното начало. XVIII в. е белязан от последните опити на Атон да съживи и поддържа стария канон, както и от все по-силното навлизане на народните тенденции в продукцията на локалните ателиета. В българската икона все по-широко се използват елементи от живописта, като тази черта става особено видима в произведенията на трите водещи по това време иконописни школи в България – Тревненска, Самоковска и Банска. Художниците съзнателно изявяват и подчертават своята творческа индивидуалност, което създава голямо разнообразие в типаж, рисунък и колорит, започват да подписват произведенията си и силно да се вълнуват от художествените принципи на западноевропейското изкуство[14].

Първите западноевропейски влияния върху балканското изкуство се забелязват още през XVI в. Тези културни влияния навлизат чрез посредничеството на зографи от

Крит, Дубровник, Адриатика, Епир, Грузия, Молдова и Влахия, и биват обединени на Атон. Процесите на дифузия се подпомагат и от цялостната ориентация на Османската държава по това време към „европеизация”, а в резултат на това в изкуството на православните балкански народи намират място типично европейски модели и мотиви – наподобяване на архитектурни стилове, навлизане на пейзажа в изобразителното изкуство – макар и преработени през специфичните локални художествени традиции[15]. През XVIII в. бароковите елементи вече са намерили своето място в синкретизма на поствизантийското православно изкуство по българските земи, редом с ясните отблясъци от рококо детайли.

Стремежът към приобщаване към западноевропейската култура издига Виена в ранг на нова културна и художествена метрополия, в чиято периферия православните балкански народи искат да намерят своето място, разграничавайки се по този начин от своето османско настояще. Реформирането на руското и украинското християнско изкуство се превръща в катализатор за „барокизирането” на православното изкуство по това време[16]. Този дифузионен процес обаче, не протича симултантно и по един и същи начин – макар и сходни, културните явления на Балканите никога не са били синхронни и повсеместни. Артистичните влияния от Франция, Италия и Средна Европа навлизат в православното изкуство с различно темпо във всяка етно-географска област, постигат различен краен резултат и оформят самостоятелни компоненти от европейското светоусещане на тези народи[17].

Влиянието на барока в българската възрожденска иконография се отразява по два начина: от една страна чрез включване на барокови орнаменти в декоративната система на иконата, а от друга – чрез замяната на двуизмерната трактовка на пространството с триизмерна и създаването на пълнокръвни образи. Наличието на барокови принципи за изграждане на пространството обаче, може да бъде отчетено не толкова като заемка, а като резултат от естествения процес на усъвършенстване на стила на българските зографи. Така българското иконографско художествено наследство оформя облика си като продукт на съзнателен стремеж към синтез на традиции - влиянието на Изтока и Запада в комбинация с живата средновековна национална традиция и създава изображения, в които естествено си взаимодействат художествени елементи с различен произход[18].

Географското положение на определен регион силно повлиява стадиите на неговото развитие и бързината на проникване на културни влияния. Степента на изолация често играе основна роля както за формирането на локални културни и художествени стилове, така и за тяхното развитие и по-нататъшно взаимодействие със заобикалящата културна среда. Поради тази причина проблемът за дифузията намира централно място в редица обществени науки, в това число антропологията и културологията, а от там – и в областта на културната география[19]. Процесът на разпространяване на идеите, знанията, културните течения и художествените стилове от мястото на тяхното възникване до областите на тяхното възприемане в определени времеви рамки, е изключително важен за изясняване на проблеми свързани с културната идентичност и художествената уникалност на стиловете, защото опровергава по категоричен начин идеята за независимото формиране на културни течения и тяхната употреба само в рамките на определени общества[20]. Дисеминацията и асимилацията на художествени форми, сюжети, техники, материали и стилове създават собствения облик на определен културен регион. Транспортните връзки, обменът на художествени произведения, репродуцирането и потреблението на произведения на изкуството са главните двигатели, осигуряващи циркулацията на културни влияния[21].

Мястото на пресичане на периферии на отделни културни метрополии създава специфични културно-географски региони, в които властват уникални смесици от художествени стилове и културни конвенции. В този смисъл Балканите са изключително интересен регион - резултат от дисеминационни и дифузионни културни процеси, който едновременно запазва своя леко изолиран характер, но всъщност винаги е бил и продължава да бъде точката на пресичане на двете крила на европейската култура – Източното и Западното. В контекста на съвремието ни и на неговия плурализъм, всяка нация отстоява собствената си идентичност,[22] като един от най-успешните методи за това е създаването и отстояването на собствена културна конвенция. Българската иконографска традиция е носител на една от най-устойчивите в този смисъл културно-художествени конвенции, която винаги е лежала в основата на процесите на формиране на европейската цивилизация и нейното културно наследство. Автентичността и стабилността на нейната парадигма, заедно с иманентния й синкретизъм, е достатъчен залог за нейното трайно и уникално присъствие на картата на европейското културно наследство.

БЛАГОДАРНОСТИ:

1. На Фонд „Научни изследвания” за финансирането на изследователски проект № ДПОСТДОК 02-1/11.01.2010

2. На the Getty Foundation и the Council of American Overseas Research Centers за стипендията the Getty Research Exchange Fellowship for the Mediterranean Basin and Middle East - 2012

3. На ШУ „Епископ Константин Преславски” за финансирането на изследователски проект № РД-05-297/15.03.2012

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Велева, Л.** Измерения на Европейската културна политика. - В: *Приобщаване на българските граждани към културноисторическите ценности*. София, 2008, 41-42.

[2] **Spengler, O.** *The Decline of the West: Perspectives of World History*. Vol. 1. London, 1918, 104-106.

[3] **Пантев, А.** *Европейската съпричастност на Балканската култура*. - В: *Приобщаване на българските граждани към културноисторическите ценности*. София, 2008, с. 8.

[4] **Grossberg, L.** Identity and Cultural Studies – Is That All There Is*?* - In: *Questions of Cultural Identity*. London, 1996, 87-107.

[5] **Belting, H.** *Identität im Zweifel: Ansichten der deutschen Kunst*. Cologne, 1999, p. 7.

[6] **Kaufmann, T.** *Toward a Geography of Art*. Chicago, 2004, 108-109.

[7] **Friedman, J.** *Cultural Identity and Global Process*. London, 1996, 78-90.

[8] **Clark, K.** Provincialism. - In: *E. Castelnuovo and C. Ginzburg. "Cenro e periferia". Storia dell'arte italiana, pt. I, Materiali problemi, Vol. 1, Questioni e metodi*, Torino, 1979, 1-285.

[9] **Тодорова, Р.** Реверсивната естетическа концепция на православното изкуство. - В: *Християнската култура в Средновековна България*. Велико Търново, 2008, 439-440.

[10] **Мутафов, Е.** *Европеизация на хартия: Съчинения за живописта на гръцки език през първата половина на XVIII в.* София, 2001, 65-69.

[11] **Прашков, Л.** *1000 години българска икона IX-XIX в.* София, 1976, с. 7.

[12] **Божков, А.** *Български приноси в европейската цивилизация*. София, 1991, 224-226.

[13] **Прашков, Л.** *Икони от Националната художествена галерия*. София, 1975, 1-4.

[14] **Мутафов, Е.** Цит. съч., 74-77.

[15] **Генова, Е.** Непознатият Тома Вишанов-Молера и модернизацията на православната живопис - *Проблеми на изкуството*, 2, 1995, 4-5.

[16] **Мутафов, Е.** Цит. съч., с. 85.

[17] **Попова, Е.** Барокът в иконописта на Тревненската художествена школа от края на XVIII в. - *Изкуство*, 4, 1989, 36-39.

[18] **De Blij, H., A. Murphy** *Cultural Geography*. New York, 1997, p. 12.

[19] **Kaufmann, T.** Op. cit., p. 187.

[20] **De la Blache, P.** *Principles of Human Geography*. New York, 1926, p. 349.

[21] **M. Malmborg, B. Strath,** (eds.). *The Meaning of Europe: Variety and Contention within and among Nations*. Oxford, 2002, p. 9.

BULGARIAN ICONOGRAPHICAL HERITAGE AND ITS PLACE ON THE CULTURAL MAP OF EUROPEAN ART

Rostislava G. Todorova

Abstract

Present paper aims to outline the place of Bulgarian iconographical heritage in the context of European artistic tradition. Foci of the current research are to outline cross-cultural relations between Bulgarian iconography and the art of other European countries and nations, and to elucidate its specific national features that have shaped its distinctive style. Special attention is paid on the problem of relationships “metropolis-periphery”, geographical considerations and interactions among artistic styles, and national identity in art. Locus of Orthodox art on the cultural map of Europe and contributions of Bulgarian iconography to the enrichment of European cultural heritage also has been discussed

МЕГАЛИТИТЕ В БЪЛГАРИЯ: НАЛИЧНОСТ, СПЕЦИФИКА, ДАТИРАНЕ, ТУРИСТИЧЕСКИ ПОТЕНЦИАЛ

Любомир Цонев

I. УВОД: ПРАИСТОРИЧЕСКИ АРХИТЕКТУРНИ ПАМЕТНИЦИ У НАС

Настоящата студия обсъжда определен клас недвижими археологични обекти, произхождащи от праисторическата епоха и намиращи се по територията на съвременна България. При това изрично уговаряме от самото начало, че ще става дума не толкова за жилищни, стопански или военни съоръжения, а преди всичко за сакрални градежи. Втората принципна уговорка е, че тези обекти освен археологически са и архитектурни, т.е. недвижими и са тясно свързани с околния ландшафт (не подлежат на преместване!).

Страната ни притежава голямо по обем и изключително като разнообразие културно наследство – както по видове паметници, така и по исторически периоди. През периода IV-I хил. пр.Хр. у нас оставят своя отпечатък четири основни вида строителни култури от сакралната сфера. Ще ги споменем, без да ги подреждаме по значение, количество паметници или точни хронологични граници, понеже те сложно се припокриват в пространството, във времето, по смисъла и по функциите си.

(1) Култура на *скално-изсечените паметници*. Тя обхваща Балканския полуостров и Мала Азия. Обхваща многобройни скални светилища в обработени скални масиви, от които особено популярни, макар и не единствени, са обектите в Източните Родопи и в района на Провадия - скални камери с 1 или 2 отвора, трапецовидни скални ниши, пещери, дооформени от човешка ръка с обредна цел и др. Носи белезите на соларни, хтонични и погребални култове, произлизащи от най-дълбока древност. Някои автори разглеждат в рамките на тази култура дори скални обекти, които имат естествено емоционално внушение и поради това са били обект на почит и култови практики, без да са обработвани от човека[1].

(2) Култура „*нураги*". Това е култура, чийто център се намира на остров Сардиния и източния дял от Пиренейския полуостров. Името си тя получава от специфичните за нея и твърде многобройни съоръжения „нураги" – монументални надземни комплекси в груба суха зидария, които представляват няколко допрени помежду си високи кули с форма на пресечен конус и имат навярно както отбранителен, така и сакрален характер. Специално на остров Сардиния тази култура е оставила още един интересен вид паметници – подземни храмове-кладенци. Изненадващо един такъв подземен кладенец е оцелял до днес край Брезник и документира присъствието на културата нураги у нас в древността.

(3) *Курганна (могилна, тумулна) култура*. Тя има своя максимум в обширен район, обхващащ южна Русия, южна Украйна и Балканския полуостров (микенски гърци, траки, скити), но се проявява и в Мала Азия, в централна Италия (етруската цивилизация), а също с особено впечатляващи паметници в Ирландия. Тумулите крият в своята сърцевина разнообразни обекти – гробници, храмове, мавзолеи, погребения, дори кромлехи. Понякога по-ранни надземни обекти се покриват с могили в по-късна епоха. Могилата съчетава чисто инженерните укрепителни функции с хтонична символика. У нас най-многобройни са могилите в Лудогорието (т.н. Стомогилие), Казанлъшко, Пловдивско, Врачанско.

(4) *Мегалитна култура*. В рамките на Европа можем да дефинираме поне 3 основни

района. Район „А" - западната част от континента (Швеция, Дания, Великобритания, Ирландия, Холандия, Франция, Испания, Португалия, островите Майорка и Менорка, Сардиния, Малта). Там мегалитните паметници са най-многобройни. Не бива да се забравя, обаче, че в Европа има поне още две забележителни мегалитни находища: район „Б" – Балканския полуостров (България, Одринската и Странджанската част от Турция, Гърция) и район „В" – Кавказ (западен Кавказ, планините на Армения). В България мегалитните паметници са разположени в източната половина на страната – менхирите преобладават в североизточна България (в околностите на Шумен), а долмените са съсредоточени в югоизточна България: в северна Странджа, в Сакар планина и в отделни малки райони из Източните и Централните Родопи[2].

Според западноевропейските археолози мегалитите в район „А" произхождат от периода IV-II хил.пр.Хр. Датирани са по т.н. радиовъглероден метод, който изисква наличие на органични останки в мегалитите, синхронни със строежа на обектите. Според руските учени долмените в Кавказ (район „В") датират от периода XXV-XV в.пр.Хр. Методите за датиране не са ни известни, но предполагаме, че са стандартните археологични контекстови и стилови анализи на откритата керамика и бронзови украшения, които се приемат за синхронни със строежа. Според българските изследователи балканските долмени (район „Б") са строени в интервала XII-VI в.пр.Хр., с което се оказват най-младите, т.е. последните мегалити по света. Датирани са също по стандартните археологични методики. Както се вижда, засега липсва както единна и еднакво подробна каталогизация на мегалитните обекти на континента, така и еднотипно надеждно датиране по сходни научни методики, даващо надеждна база за сравнения и изводи. Изключително важен научен проблем при мегалитите в Европа е изясняването на хронологията в трите находища с цел да се проследи миграцията на идеите, довели до разпространението на идеята за мегалитно строителство в рамките на континента. Според нас единственият научен подход към датирането на мегалитите е датирането чрез оптично стимулираната луминесценция (dating by OSL – Optically Stimulated Luminescence) на подходящо подбрани менхири и долмени по целия континент. Този метод не изисква синхронни органични останки, а само анализ на елементи от съоръжението, които не са били осветени от слънцето от момента на изграждането на мегалита. Именно по тази причина този метод има много по-широка област на приложимост. Нещо повече. Досега датирането на мегалити обхваща практически само долмените, където се откриват понякога човешки останки, а доста по-често само фрагментирана керамика. Датирането с радиовъглеродната техника практически е неприложимо към менхирите и техните производни, понеже там няма нито керамика, нито останки от синхронни погребения – менхирите не са надгробия[3].

Напоследък се засили вниманието на световната общественост към мегалитните паметници. Центърът на ЮНЕСКО за световното културно наследство организира под названието „Megalithic Sites and the World Heritage Convention" среща на водещи археолози и туристически мениджъри в Малага, Испания, 20-24.09. 2011. В анонса за тази експертна среща се казва:

„Явлението на мегалитизма е забележителна проява на човека. Мегалитизмът е практиката да се поставя паметен знак на място от специален интерес, като се издигнат там монолити с големи размери. Тези големи камъни често са дялани или гравирани и варират от отделно стоящи камъни, камъни, подредени в права линия или кръг, прости камери, стигайки до сложни градежи с многобройни помещения, входове и коридори, но също така могат да присъстват и в своето естествено състояние като част от геологична формация. Мегалитизмът е универсално явление, присъствал е десет

хиляди години в множество човешки общества по цял свят, като се почне от Атлантика и Средиземноморска Европа и се стигне до Корея, Близкия Изток, Южна Америка, Африка и Меланезия. От антропологично гледище мегалитите се намират на кръстовището между разнообразието и подобието в универсалното човешко поведение – продукт и резултат от нашата обща нужда от приспособяване и социална организация.”

На срещата специалистите-експерти отправят призив за включване на повече мегалитни паметници в Списъка на световното културно наследство. В този смисъл настоящата публикация, посветена на мегалитната култура в България и на Балканите, е съвсем актуален отговор на призива, отправен от ЮНЕСКО.

Преди да пристъпим към конкретния анализ на Балканското мегалитно находище, ще уточним терминологията и дефинициите, които ще ползваме тук.

II. ДЕФИНИЦИИ

Отначало ще се спра върху най-важния методологичен проблем. Мегалитите по света са създавани в периода IV-I хил.пр.Хр. в умерените ширини в цяла Евразия от Атлантическия до Тихия океан. Много малко вероятно е тази култура да се е разпространила толкова далеч чрез миграция на компактно и многобройно население. Много по-вероятно е това да е станало чрез миграция на определени идеи по пътищата на културния и търговския обмен между различните зони. При това мегалитните идеи не са намирали благоприятен прием и почва за развитие навсякъде, а само в определени райони, където се оформят мегалитните огнища, известни днес.

Мегалитите са в най-голяма степен съоръжения от сакралната сфера, а не толкова жилищни, стопански или военни обекти. Малко вероятно е идеите за сакралната им функция да са останали непроменени през четирите хилядолетия на миграции при приспособяването им към традициите и митовете на различни племенни общности в цяла Евразия. Предполагаме,че *функционалната идеология на мегалитите* не е единна и твърде вероятно има съществени вариации в различните находища съобразно с историята на народите, които са решили да ги строят. В частност мегалитите на Балканите може би са свързани с някакви вярвания и ритуали на траките, а мегалитите в Кавказ – с вярванията на скитите, но това не гарантира, че със същите вярвания и ритуали са свързани мегалитите в Ирландия или в Корея и Япония.

Техническата, инженерната идеология на мегалитите остава инвариантна при колосалното им разпространение в пространството и времето. Затова при дефинирането предпочитаме да оставим настрана функцията на съоръженията, а да наблегнем върху конструктивната им специфика, която ги отличава от другите праисторически сакрални архитектурни обекти, за да ги обедини в групата на „мегалитите”. Подобен подход е възприел, например, видният български археолог Георги Китов при описанието на откритите от него разнообразни подмогилни паметници от времето на тракийската класика V-III в.пр.Хр. Тъй като някои от постройките са същински гробници, други са мавзолеи, трети са храмове за често и масово посещаване, а освен това доста обекти притежават по 2-3 от споменатите белези, които преминават един в друг през дългата история на съществуване на обекта, Китов предпочита вместо с функционални наименования, да назове откриваните от него обекти с инженерното и конструктивно име „подмогилни съоръжения”, зидани чрез суха зидария от дялани квадри в микенски стил.

Сега вече можем да пристъпим към *формулирането на една работна дефиниция за мегалитните обекти*, която назовава техните конструктивни, инженерни особености, без да се свързва с религиозните и обредни идеи, които са движели техните създатели и които са довели до разнообразните видове мегалити. Доколкото днес все още няма световно общоприета дефиниция, нашата дефиниция може да се разглежда като *едно работно предложение, чиято обосновка може да се търси в резултатността, ефективността на практическото му прилагане*.

Мегалитите са недвижими културни паметници, които притежават в съвкупност следните признаци:

/1/ Произлизат от *каменно-медната, бронзовата и ранножелязната епоха*. Градивните им елементи са *необработени или грубо обработени каменни блокове* с форма на стълб, плоча или неправилен многостен. В Северозападна Европа каменните блокове отначало са били налични, природно дадени – довлечени от север от течащите на юг и топящи се скандинавски ледници; затова тамошните мегалити са създадени често от готови каменни блокове без никаква обработка, т.е. без да са нужни достатъчно твърди метални сечива - с други думи доста по-рано, отколкото мегалитите в Източна Европа, където преобладават грижливо обработените стълбове и плочи, издаващи употребата на по-късни качествени метални сечива.

/2/ Създадени са чрез *групиране или суха сглобка на неголям брой относително големи градивни елементи - каменни монолити със споменатите горе три типични форми*. *Групирането* става чрез забиване на отделни градивни елементи в почвата, аранжирани по определен план и разположени в относителна близост. Чрез групирането на елементите един до друг се овладява хоризонталният аспект на пространството. *Сглобяването* е изключително важна специфика на мегалитните съоръжения. Сглобяването предполага, че каменни плочи се обединяват в обща конструкция една до друга или една над друга така, че контактуват само по своите ръбове (кантове), а не се допират по своите странични плоскости. Така те носят главно натоварване на огъване, а не на свиване. Чрез сглобяването на плочи древните строители овладяват вертикалния аспект от пространството. И в двата случая развитието върви от прости обекти от минимален брой елементи към все по-сложни и големи по размери обекти, включващи все повече елементи. *Строежът чрез сглобяване принципно се отличава от строежа чрез зидане в последователни слоеве*. Във всички случаи, когато обсъждаме мегалитни паметници или подобни на тях обекти, става дума за суха сглобка или суха зидария. Признакът /2/ е много съществен за нашия подход: *ние разглеждаме мегалитите като градежи, т.е. като обекти както на археологията, така и на архитектурата*; естествените и частично издялани скални образувания изключваме от мегалитните паметници.

/3/ Мегалитите съществуват в две основни форми, които се срещат по всичките мегалитни огнища в Евразия: *менхир и долмен*. Менхирът е стълбовиден каменен блок, забит вертикално в земята. Има разнообразни вариации: монолитен, двуетажен, с пробит отвор. Долменът е каменна плоча, издигната над земята и закрепена там хоризонтално по някакъв начин. Според подпиращата основа долменът може да бъде тип маса (плоча-капак, опряна върху 3-4 стълбовидни блока), тип камера (плоча-капак, опряна върху 2-3-4 вертикални плочи, които изпълняват ролята на стени и формират своеобразна отворена или затворена камера) или тип цилиндър (плоча-капак, опряна върху 2-6 плочи-стени или направо върху основа, зидана от дялани каменни квадри). /фиг. 1/.

Тези форми от своя страна имат вътрешно развитие чрез *усложняване и комбиниране*: няколко менхира може да се разположат в кръг (кромлех), в права линия (алея), в неподредена или в подредена (решетка) група. Долменът може да бъде доста дълъг и тогава се нарича коридорна гробница, а при достатъчно усложняване на конструкцията се превръща в мегалитен храм. Няколко долмена може да се разположат близо в компактна група. В някои мегалитни находища срещаме и мегалитни съоръжения, специфични само за даденото място – например менхири от два блока, сглобени един върху друг като буквата „Т”, се наричат „таула” и се срещат само на Балеарските острови; менхири, издялани във формата на буква „Г”, се срещат само в комплекса Гьобекли тепе в Източна Турция. Коридорни гробници се срещат само в Западна Европа, но не в Източна. Сложни по планировка и техника мегалитни храмове срещаме само на остров Малта.

Мегалитни обекти, които притежават черти на менхирите, но отчасти и на долмените, са т.н. *трилити или хенджове*: върху два естествени или изкуствено одялани и забити вертикално скални блока лежи трети, така че конструкцията напомня на каменен портал, т.е. на буквата „П”. При изучаването на трилитите основният проблем е да проверим дали обектът е естествено образувание от геологичен произход, или наистина е създадено с човешки усилия, т.е. представлява културен паметник.

Интересни мегалитни обекти са и *кръговете от плочи*. Терминът “stone circle” се употребява в Западна Европа за означаване на кръг от менхири (т.е. стълбове), който има още едно специално название – кромлех. Кръговете от плочи са друг мегалитен обект и не бива да се бърка с кромлех. За разлика от кромлехите, където стълбовете са забити в земята на разстояние един от друг по няколко метра, при кръговете от плочи (“plate circle”) големи каменни плочи са забити в терена вертикално така, че да се допират по страничните си вертикални ръбове. Така те ограждат плътно някакво – предполага се свещено – пространство.

В кромлехите най-често няма друг обект, но понякога там има долмен. Често кромлехът около долмен изпълнява укрепваща роля за пръстената могила около долмена и тогава кромлехът има функцията на крепида. Но не винаги! В кръгове от плочи обикновено има друг обект – долмен или дори класически куполни гробници, както е в Микена. Кръговете от плочи също понякога са крепиди, а друг път – просто свещени огради.

Тук вероятно е най-подходящото място да поясня *разликата между еднокамерен затворен долмен и каменен цистов гроб*, понеже у нас се срещат доста често и двата вида паметници. Разликата се състои в отношението на обекта към автентичния терен. *Долменът е надземно съоръжение*, чиито стени са леко забити в земята и обикновено наклонени навътре. Долменът е обект, който притежава самостоятелна устойчивост, която се дължи главно на покриващата го плоча-капак и на лекия наклон на стените му навътре. Около долмените често се създава т.н. кожух – невисоко струпване на трошени каменни късове, което не покрива целия долмен, а стига до плочата-покрив. Кожухът, обаче, е допълнително укрепване на съоръжението, което може да се крепи и без наличието на кожух. *Цистата е подземно съоръжение*, което е монтирано в паралелопипедна яма, предварително изкопана в земята; цистата е обект без собствена устойчивост – стабилността й се дължи на изкопа, който я съдържа, т.е. в подпиращото действие на околната почва. Ако се помести сама по себе си върху равен терен, цистата би се разпаднала, понеже няма същински строителни сглобки – с жлебове или с хоросан.

Еднокамерните долмени ни изправят пред още един принципен въпрос, който е свързан с *различните размери на съществуващите долмени*. Интуитивно сме склонни да причислим към долмените само онези камери, сглобени от големи плочи, които имат размери от порядъка или по-големи от човешкото тяло. Проблемът е там, че съществуват (в Сакар планина, например) многобройни обекти, които по своята конструкция са типични еднокамерни долмени (две надлъжни стени от монолитни плочи, две напречни стени от монолитни плочи плюс капак от монолитна плоча; градежът е надземен и е укрепен с могилка наоколо, но не е вкопан в терена като цистите), макар че като цяло оградената от тях камера е по-малка от човешки ръст. Въпросът как да наричаме тези обекти може някому да се струва спекулативен и безпредметен, но той съществено влияе върху статистическите оценки за разрушенията на обектите с течение на времето и затова го поставяме сериозно. Проучванията ни в Сакар планина досега показват, че малките долмени са около два пъти повече от стандартните. Георги Бончев, изследвайки Сакар планина в края на XIX век, наброява около 500 долмена, като включва както стандартните, така и малките долмени. Тъй като днес там се наброяват около 50 стандартни (големи) долмена, би могло да се заключи, че за един век са разрушени към 9/10 от долмените. Но това няма да е точно, понеже заедно с малките долмени в Сакар днес наброяваме към 150 долмена. Тогава се оказва, че за един век редукцията на долмените е 2/3. В началото на XXI век Д. Дичев предлага да се вземат под внимание само големите долмени[4]. Изброявайки днес в Сакар 50-60 стандартни долмена, той заключава, че може би Г. Бончев е сгрешил и силно е завишил броя на регистрираните долмени в края на XIX век, следователно неговите тогавашни данни трябва да се редуцират поне 10 пъти! Тогава се налага да направим извода, че разрушените в Сакар долмени съвсем не са толкова много, колкото излиза, ако приемем сериозно данните на Бончев. Така няма основание да бием тревога за разруха на мегалитите у нас. Такъв успокояващ извод щеше да е приемлив, ако не противоречеше на очевидните факти. В Сакар виждаме многобройни следи от разрушени долмени – плочи от тях са използвани в огради на селски дворове, за оформяне на кладенчови гърла, за покриване на полски изворчета и др. подобни. Истината вероятно е някъде в средата, но това вече не може да се провери сериозно. Ще трябва отсега нататък да направим изводи за бъдещата работа. Затова сме склонни в нашите изследвания да различаваме „*малки долмени*” и „*стандартни или големи долмени*”, като броим двата вида поотделно, но държим сметка и за сумарния им брой. Така картината ще бъде по-реалистична, а изводите - по-надеждни.

За да се изясни допълнително спецификата на мегалитите, полезно е те да се съпоставят с подобни обекти по две основни направления (оси).

Едната ос представя *отношението на културния паметник към скалата*. Почитта към скалата се изразява в *скално-насочена култура*. Тя включва два основни вида обекти. Монолитната природна скала понякога има особени форми, които са станали повод да бъде специално почитана от древните хора без никаква допълнителна обработка – *природни скални светилища*. В други случаи природната скала е дообработена от древните хора с цел да й се придаде специална форма – лице на човек или звяр, улеи, кръгове, шарапташи, ниши и т.н. В такъв случай говорим за *скално-изсечен културен паметник*. В другия полюс на тази ос се разполагат мегалитите – сухи сглобки от малобройни и относително големи стълбове и плочи. Между тези 2 полюса се срещат и междинни (смесени) обекти – които притежават мегалитни черти в комбинация със скално изсичане. Можем да ги наричаме *мегалитно-сечени обекти*.

Другата ос представя *отношението на културния паметник към големината на конструктивните елементи*. В единия полюс на тази ос са класическите мегалити – от минимален брой относително много големи монолитни елементи – стълбове или плочи. В другия полюс са зидовете в суха зидария от сравнително дребни каменни късове. Тук също се срещат междинни форми – обекти, които в основни линии са сухо зидани от дребни блокове, т.е. не са същински мегалити, но включват по няколко твърде едри скални блока, които им дават сходство с мегалитните конструкции. Можем да ги наричаме *мегалитно-зидани обекти*. Такива са, например, обектите, наричани „навета” и „нураги” в Пиренейския полуостров, а също така циклопските зидове от огромни многостенни блокове. Междинните, смесените обекти, които се срещат в мегалитните райони и навярно са съвременни на мегалитите там, можем да наричаме общо *квазимегалитни обекти*. Те обогатяват значително общата археологично-архитектурна картина.

След тези принципни постановки преминаваме към описание на мегалитните наличности в България и по-широко – на Балканския полуостров, доколкото мегалитизмът обхваща район, разделен между три съседни днешни държави – България, Гърция и Турция.

III. МЕГАЛИТИТЕ В БЪЛГАРИЯ И НА БАЛКАНИТЕ.

Мегалитите в България се изучават от края на XIX век до днес с променлива интензивност. Първите изследователи не са археолози по образование, но са оставили безценен материал, работили са в края на XIX и началото на XX век: Ст. Бончев (Изт. Родопи), Г. Бончев (Сакар), К. Шкорпил (Странджа). Във втората третина на XX век с мегалитите се занимават В. Миков, Ив. Велков, Г. Горов. В третата третина на XX век щафетата поемат Ал. Фол, Ив. Панайотов, П. Делев, Д. Аладжов. В края на XX и началото на XXI век делото им развиват Р. Рашев, Г. Китов, В. Фол, Г. Нехризов, Д.Агре. Вниманието им е насочено най-вече към долмените, в много малка степен към кромлехите и практически никак към менхирите. Специално проф. В. Фол насочи вниманието си към скалните светилища на Балканите – природни и изсечени. Събраният от споменатите учени и техните екипи материал наред с несъмнената си фактологична и интерпретационна ценност има поне два недостатъка:

(а) липса на единна класификация, терминология и номерация за паметниците;

(б) отсъствие на надеждна и единна методика за обективно датиране на всичките мегалитни обекти, независимо от преносимите артефакти, която да позволи коректно сравнение.

В началото на XXI век (от 2003г.) започна дейност по своя инициатива малка група учени и добронамерени любители. Целите им са няколко:

/1/ да проверяват наново данните за мегалитите у нас с цел да ги локализират най-сетне по съвременна GPS методика, което ще позволи за пръв път и завинаги еднозначначна идентификация и повторимо посещаване на обектите;

/2/ да извършат мониторинг за състоянието на мегалитите у нас;

/3/ да вкарат модерните данни в он-лайн каталог, който да улесни всичките бъдещи изследователи, да улесни сътрудничеството на балканските страни в мегалитиката[5].

/4/ да извършват неразрушаващ археоастрономичен анализ на долмените, какъвто досега изобщо не е осъществяван;

/5/ да преценяват къде е възможна и необходима евентуална допълнителна независима датировка чрез оптически стимулирана луминесценция;

/6/ да популяризират системно мегалитните обекти, да пледират за включването им в сферата на културния туризъм у нас.

Групата няма постоянен състав, но понастоящем включва следните лица: Любомир Цонев (ИФТТ - БАН), Димитър Колев (ИА – БАН), Янко Динчев (ПУ „Паисий Хилендарски”, Костадин Кьосев (Любимец), д-р Любомир Калудов (Бургас), Светослав Соловьов (Бургас), инж. Филип Апостолов (Шумен). През 2009 групата проведе в София Първи симпозиум за Мегалитите на Балканите, докладите от който са отпечатани; създаде фотоизложба за мегалитите в България и на Балканите, която от 2008 до 2011 бе показана в София, Пловдив, Свищов, Никопол, Ловеч, Велинград, Перник; извърши за своя сметка

3 големи (2006, 2008, 2010) и редица по-малки експедиции за изследване на мегалитите у нас; публикува многобройни статии в научни и научно-популярни списания; изнесе доклади на конференции на Съюза на учените в Ловеч (2010), Смолян (2011) и Шумен (2012).

III-1. МЕНХИРИ

Менхирите са най-слабо изучените мегалити на Балканите.

В България се срещат разнообразни менхирни обекти, които съдържат общо около 200 броя менхири. Изолирани менхири има при селата Староселци, Петокладенци и Стежерово, Плевенско; Кайнарджа, Силистренско; Овчарово, Харманлийско. Менхири, забити в кръг (кромлехи), има при с.Долни Главанак край Маджарово; при с.Старо Железаре, Пловдивско; в Сакар планина – самостоятелни кръгове и кръгове около долмени. Групите менхири са съсредоточени главно в Шуменско: безредни (2 групи край Плиска, 1 група край с.Царев брод, Шуменско) и подредени в решетки (5 групи край Плиска и с.Златна нива, Шуменско) /фиг. 2/.

Групите в Шуменско са регистрирани още от К.Шкорпил в началото на XX в., но са наречени от него несполучливо с думата „девташлари" – камъни на злите духове. Поради това те и до днес се изключват от списъка на мегалитните паметници в България. Индивидуалните менхири са публикувани от Г.Бончев (Сакар) в началото на XX век и от Д. Митова-Джонова (Плевенско) в 80-те години на XX в. Кромлехът при с. Долни Главанак е открит в 1998 от Г.Нехризов и е реставриран и запазен като туристически обект до днес, а този при с. Старо Железаре е открит от Г.Китов в 2002г. и е напълно изоставен още тогава, поради което за 3-4 години се саморазруши. /фиг. 3, 4, 5, 6/.

Менхирите у нас практически не са били сериозно датирани и интерпретирани. Специално за групите край Плиска има предположения, че са били поменателни знаци за раннобългарски воини, загинали далеч от тези места. Това предполага датировка в VII-VIIIв.сл.Хр. Според нас това е съвсем необосновано допускане. Смятаме, че местната архитектура преди VII в. и след VIII в. е на толкова високо ниво, че не може да включва в своята вековна традиция девташите поради очевидния им примитивизъм. През 80-те години на XX в. проф. Р.Рашев извърши безпрецедентни разкопки, но така и не можа да установи следи от погребения. Артефактите са съвсем оскъдни и не дават стабилна основа за погребална интерпретация. Според нас девташите край Плиска са типични менхири със съответната им типична датировка поне от II хилядолетие пр.Хр. Неколкостотин подобни менхира в групи има и в района на Лалапаша, северно от Одрин. Те практически не са изучени, местните историци ги приписват на турското население и така всъщност ги датират още по-неправдоподобно късно – XIV-XV век.

Плисковските и Одринските менхирни групи са съвсем аналогични по техническа обработка и по разположение на терена с най-популярните менхири в Бретан (Франция) и Великобритания, които се датират в III-II хил.пр.Хр. чрез немногобройни анализи по метода 14 С. Единственият сериозен научен метод за датиране на менхирите може да бъде споменатият по-горе „датиране с оптически стимулирана луминесценция – OSL dating".

III-2. ДОЛМЕНИ

Долмените на Балканите са разположени в т.н. Одринска яка – планините Странджа (у нас около 100, в Турция около 200), Сакар (около 150) и Източните Родопи (не повече от 100). Единствено ансамбълът в Сакар планина е изцяло на българска територия и затова е най-подходящ за сериозно изучаване.

Долмените у нас са официално датирани в интервала XII-VI в. пр. Хр., което ги прави най-младите в Европа, вероятно последните в света. Такава позиция не е убедителна, особено на фона на Кавказката група, датирана в интервала XXV-XV в.пр.Хр. Нашите долмени са датирани само по класическия археологичен подход - контекстуален и стилов анализ на артефакти, намерени в и около обектите. Според нас този метод сам по себе си не е достатъчно надежден. Крайно наложително е и тук да се приложи датирането с оптически стимулирана луминесценция. /фиг. 7/.

Полезно е да разграничим в българска Странджа три района: източен, който обхваща крайбрежието и парк Странджа; централен (селата Евренозово, Граничар, Горно и Долно Ябълково, Белеврен, Кирово) и западен, който всъщност обхваща т.н. Дервентски възвишения (селата Крайново, Голям Дервент, Лесово).

В източния район има само 3-4 относително запазени долмена (еднокамерни, отхлупени, без фасади) в обхвата на Маслен нос. Долмените в парк Странджа са силно разрушени и не са подходящи за културен туризъм изобщо. Те са предимно еднокамерни, без дромос и фасада. Най-често отхлупени. В околността на шосето Бургас – Звездец – Бръшлян – М.Търново е била запазена уникална комбинация от два долепени двукамерни долмена-близнака, описана още от Шкорпил в 1925г., а по-късно в 1939г. спомената и от Г. Попаянов. За жалост била разрушена при строежа на модерното шосе през 70-те години на XX век.

В централния район са най-запазените, големи и сложни долмени – двукамерни, често с дромос, но без развити фасади. Всички са разкопани от екипа на Д. Агре в началото на XX в., но не се поддържат и има опасност да рухнат сами от ерозията.

В западния район съжителстват както добре изработени долмени (Г.Дервент) /фиг. 8/, така и крайно примитивни (Крайново). При с. Г.Дервент има два съседни долмена, които са практически запазени с автентичните си капаци. И двата имат уникални лицеви плочи, които не само са много по-добре обработени от всичките останали плочи, но са украсени с декоративни елементи, гравирани в камъка. Единият от тази двойка всъщност е най-монументалният и напълно развит у нас долмеи – триделен, с 2 камери и дромос, като никой от трите му дяла не е отхлупван! А вероятно най-красивото долменно покритие срещаме при еднокамерен долмен до с. Граничар /фиг. 9/.

Сакар планина е удобно да се разглежда в 2 зони – северна и южна. В северен Сакар са запазени много повече, по-интересни и разнообразни долмени, отколкото в южен Сакар. В северен Сакар се намират: най-архаичният долмен (м. Кавуралан) /фиг. 10/; най-големият долмен на Балканите (м. Славова кория) /фиг. 11/ – двукамерен, голямата камера има размери 2.5 x 2.5м; най-запазеният у нас двукамерен долмен с фасада (м. Бялата трева) /фиг. 12/; единствената на Балканите двойка долепени двукамерни долмени, в която единият е голям, а другият – доста по-малък (м. Нъчеви чаири) /фиг. 13/; най-сложният полидолменен обект (м. Бакалов кладенец). В Сакар се срещат долмени със скосени трапецовидни напречни стени, каквито няма в Странджа. Северен Сакар е най-подходящото място за долменен туристически резерват у нас.

В Родопите долмените не образуват единен ансамбъл, а се разпадат на многобройни малки групи. Срещат се предимно в източната част (до с. Остър камък, до с. Хасковски минерални бани, около селата Железино и Плевун, до с.Черничево), но изненадващо са забелязани и в централната част (до вр. Момчил; до с. Буйново). Родопските долмени са с най-малки размери у нас, понеже са градени от шистови плочи, а те са по-тънки и по-крехки от плочите в Сакар и Странджа, които са предимно от гранитоидни скали, а по-рядко от мрамор. Конструкцията на родопските долмени поражда предположението, че са създавани в доста различни епохи.

Ще споменем накратко три важни резултата от нашите изследвания досега.

Първи извод. От конструктивно гледище балканските долмени са *по-млади* от западноевропейските – по този пункт няма съмнение. Той се потвърждава от датировки и чрез наблюдение върху типичната обработка на плочите. От същото конструктивно гледище, обаче, балканските долмени са *по-стари* от кавказките. А този наш извод противоречи на официално възприетата датировка за България (XII-VI в.пр.Хр.) и за Русия (XXV-XV в.пр.Хр.), която се опира върху традиционната за археологията стилова съпоставка на артефакти /фиг. 14/. Това противоречие *категорично изисква ново датиране на двете находища чрез оптично стимулирана луминесценция*!

Втори извод. Става дума за функциите на долмените. Официално се смята, че всички долмени са гробници. Ние, обаче, забелязахме редица долмени, които нарушават това клише, понеже по принцип не са годни да изпълняват тази функция:

(а) долмен при с.Звездец, Странджа – близостта му до р.Велека води до почти ежегодното му заливане;

(б) долменът-сандвич в местн. Кавуралан при с.Хлябово и долменът в с.Изворово, Сакар изобщо не образуват затворена камера, която да позволи трупополагане;

(в) долменът в местн. Гереня при с.Хлябово, Сакар непрекъснато е наводнен, понеже е изграден не по типичния начин - върху било, а напротив - в дълбоко хлътване на терена, където тече малък поток.

Най-сетне проучването на литературата сочи, че далеч не във всеки долмен са намерени човешки останки. Най-честата находка са фрагменти от керамични съдове пред входа, които са подходящи за жертвени възлияния или ритуално разчупване. Всички тези факти навеждат на мисълта, че *не е възможно на всичките долмени да се припише единствено гробнична функция*.

Трети извод засяга проверката дали долмените у нас имат астрономична ориентация. /фиг. 15/. Отговорът е отрицателен: *българските долмени нямат специфична астрономична ориентация (соларна, лунарна, планетарна, астрална); те имат само неспецифична насоченост към южния полухоризонт, която няма астрономичен характер*, а по-скоро е свързана с почитта към слънцето в най-абстрактен смисъл. Сравнението между ориентацията на тракийските долмени /фиг. 16/ от периода XII-VI в.пр.Хр. и ориентацията на класическите тракийски подмогилни храмове от следващия период V в.пр.Хр. - III в.сл.Хр. показва голямо подобие, което е допълнително доказателство за културна и религиозна приемственост между обитателите на Тракия в тези два периода.

Търсейки неастрономични ориентационни принципи при сакарските долмени, установихме, че в Сакар се реализира *сакрално-топографски ориентационен принцип*: /фиг. 17/ долмените много често са ориентирани така, че да сочат към по-близък или по-далечен хълм, на чийто връх има древно скално светилище, естествено по-ранно от долмените. Особено впечатляващ е примерът със сакарските долмени, сочещи към рида Гората в Родопите, южно от Харманли. Там има две скални светилища с ниши: в м. Глухите камъни и източно от вр. Шейновец[6].

III-3. КРЪГОВЕ ОТ ПЛОЧИ

Кръговете от плочи /фиг. 18/ са мегалити, които са характерни за Балканите, но не се срещат в Западна Европа и Кавказ. Те могат да ограждат погребения, долмени, класически гробници от микенски тип. У нас сме отбелязали 7 такива кръга: 1) около 3 гроба край с. Дражево, Ямболско; 2) около долмена до с. Железино/фиг. 19/, Изт.

Родопи; 3) около могилно погребение при с. Българска поляна, Сакар; 4) в археологичния резерват Яйлата край Каварна; 5) в местността Турската куля, южно от Белинташ и Сини връх в Централните Родопи; 6) два кръга в Смолянско /фиг. 20/. Най-съвършеният каменен мегалитен кръг на Балканите се намира в Микена и огражда няколко царски гробници. Интригата при плочестите кръгове идва от обстоятелството, че ако бяха просто заграждения, те биха могли да бъдат изпълнени по принцип и като суха зидария от дребни късове – тогава биха могли да бъдат и по-високи, и по-дебели, а следователно и по-здрави като укрепления. Въпросът е защо понякога строителите са избирали мегалитния подход от вертикално съседно забити големи плочи вместо зидарията.

III-4/ ТРИЛИТИ

В България сме регистрирали доста трилити, но не можем да говорим за общия им брой, понеже няма доказателства, че те непременно са човешко творение; би могло да са резултат от геологични процеси. Това изисква специално допълнително изследване от геолози и сондажи от археолози. Понякога местното население ги нарича „мушилки". Ето някои примери: 1/ в светилището при с.Долно Дряново, Зап.Родопи; 2/ до с.Бузовград, Казанлъшко; 3/ при Царев връх, Западна Рила; 4/ до с.Ковачевица, Зап. Родопи; 5/ по билото на Същинска Средна гора над Старосел.

III-5. ЦИСТИ И САРКОФАЗИ

От *функционално гледище* цистите винаги са доказано гробни камери и по това свойство се отличават от долмените. Много често цистите са сглобени от големи вертикално поставени една до друга големи плочи с по-груба или по-качествена обработка, които са разположени в правоъгълен трап, предварително изкопан в терена. Следователно от *конструктивно гледище* плочестите цисти се родеят с еднокамерните долмени и могат да се разглеждат като мегалитни обекти.

За разлика от класическите мегалити плочестите цистови гробове са обикновено от по-късна епоха, стигаща дори до римско време, когато се появяват и саркофазите, издълбани в монолитен блок и покрити с една цяла плоча, подобно на долмените. По конструкция цистите и саркофазите представляват отзвук от древните мегалитни техники в по-ново време, след разцвета на класическите мегалитни паметници. Не е правен обобщен опис на плочестите цисти по българска територия, но те са твърде многобройни, вероятно стотици. Туристически най-атрактивните плочести цисти са в Перперикон и в некропола на древния Созопол /фиг. 21, 22/.

IV. КВАЗИМЕГАЛИТИ В БЪЛГАРИЯ И НА БАЛКАНИТЕ

IV-1/ МЕГАЛИТНО-ЗИДАНИ ОБЕКТИ

Чрез проучване на литературата и чрез теренни обходи установихме, че в България има поне 9 квазимегалитни обекта /фиг. 23/. Състоянието им е различно – някои са реставрирани и запазени, други са вече разрушени, трети са затрупани отново с могили след разкопките.

При с. Гърло, Брезнишко, се намира подземен храм-кладенец, който се свързва с културата „нураги". Според датировката на неговата откривателка Д. Митова-Джонова той е създаден около XII в.пр.Хр. Така се оказва най-старият запазен сакрален градеж у нас. Състои се от стълбище-коридор, което слиза от земната повърхност надолу до цилиндрично помещение, което е увенчано от сферичен купол с отвор на върха, а в пода си има дълбок зидан кладенец. Мегалитният елемент в обекта е покритието на коридора, което е изпълнено от огромни тежки хоризонтални блокове. Храмът-кладенец бил реставриран през втората половина на ХХ век и после изоставен.

Двукамерната гробница при с. Врани кон до Омуртаг /фиг. 24/ е великолепен пример за квазимегалитен обект, понеже стените й са изградени в смесена техника – комбинация от мегалитни големи плочи, пространствата между които са запълнени със суха зидария от малки каменни късове. Подобни обекти има във Великобритания и Ирландия и са грижливо експонирани за нуждите на тамошния културен туризъм. За съжаление гробницата при Врани кон е затрупана след разкопките, с което е изключена от обсега на българския културен туризъм[7].

Подобни са гробниците при с.Черничино, Ивайловградско, при с.Божурец, Каварненско, при с.Богданово, Бургаско, и в Нанина могила до Мъглиж.

Своеобразната гробница при с.Ружица, Елховско, съчетава поне 3-4 строителни техники, включително варовикови греди и плочи с мегалитен характер. Тя е притежавала уникален вход, украсен с геометрични фрески. Гробницата не е укрепена, не е защитена и постепенно се руши и се затрупва с пръст от ерозията.

Прекрасни квазимегалитни обекти са двете каменни грабници край М. Търново – в местностите Пропада и Мишкова нива. Основите им са цилиндрични, зидани от добре издялани квадри, но куполите им имат уникална конструкция с мегалитен характер. Куполите са сглобени съответно от 6 и от 10 трапецовидни плочи, които отвън са плоски и затова сглобката им отвън има вид на пресечена пирамида, но отвътре плочите са загладени така, че сглобката им оформя отвътре пресечен конус! И двете съоръжения са в процес на доста мудна и неефективна реставрация, без публичен проект и срокове за приключване. Те са едни от най-интересните квазимегалитни обекти за културен туризъм у нас.

IV-2. ЦИКЛОПСКИ ЗИДОВЕ

У нас досега сме регистрирали циклопски зидове поне на 10 места /фиг. 25/: (1) на Небет тепе – Пловдив /фиг. 26/; (2) на Зайчи връх в археологическия резерват Кабиле до Ямбол, (3) край Хасковските минерални бани; (4) в обект Солницата край Провадия; (5) на вр.Кози грамади в Същинска Средна гора над Старосел; (6) в крепостта Устра при с.Устрен до Джебел; (7) в крепостта Гацово кале край Батак; (8) в стените на тракийския град Хелис в резервата Сборяново край Исперих; (9) при тракийския град Додопара западно от Ямбол; (10) по скалистия гребен северно от с.Скала, община Сунгурларе.

Не всичките обекти са популярни и не всички са достатъчно запазени или укрепени, но всичките имат добър туристически потенциал. Най-древният циклопски зид изглежда е в обекта Солницата край Провадия. А технически най-пъстрият е този на Небет тепе в Стария град на Пловдив – там циклопските участъци се комбинират с по-късни тракийски зидове от много едри квадри и накрая с хоросанова зидария от малки каменни блокчета и дори от тухли от римската епоха.

IV-3. СКАЛНО-ИЗСЕЧЕНИ ДОЛМЕНИ И МЕНХИРИ

В България може да се отбележат и няколко своеобразни смесени обекта, които съчетават мегалитни елементи със скално изсичане. Такива са *скалният долмен* в местността Евджика край с.Хлябово, Сакар планина и *скалните долменоподобни гробници* с плочести капаци в резервата Яйлата до Камен бряг, Каварненско. Такива са и *скалните менхири* при с.Побит камък до град Сърница в района на Велинград и в местността Уйов камък над Старосел, Същинска Средна гора (взривен; съобщен от Г.Китов). Естествено във всичките изброени случаи е нужно внимателно допълнително проучване, за да се установи балансът между геоложки дадености и човешка намеса за дообработка.

V. НЯКОИ ПРИНЦИПНИ ВЪПРОСИ ОКОЛО СТОПАНИСВАНЕТО НА МЕГАЛИТНОТО БОГАТСТВО У НАС

Поради липса на достатъчно място ще маркираме редица важни въпроси, които възникват, когато регистрираме обекти с мегалитни признаци у нас с оглед на опазване на културно-историческото наследство и включването им в сферата на културен туризъм.

Най-напред обръщаме внимание на *лошото състояние на повечето обекти*. То се дължи на вековното рушене от недобросъвестни местни хора, от иманяри, но за съжаление и от прибързаните разкопки на археолозите. Голям брой долмени в Странджа, например, са порутени от военнослужещи преди 1989г. и от иманяри и археолози след тази година. Единственият долмен у нас, който имаше пълно могилно покритие – в м. Мангъра, Сакар – бе прибързано разкопан от археолозите в самия край на 2011г. и изоставен от тях в окаяно състояние. Бургаският музей е донесъл в двора си двукамерен долмен от с. Белеврен още през 60-те години на XX век; днешната му експонация е под всякаква критика. Хасковският музей също е донесъл в двора си еднокамерен долмен заедно със заобикалящия го кромлех от с.Изворово; експонирането е по-добро, но не е коректно. Наскоро бе решил да им подражава музеят в Елхово, като донесе в двора си най-големия долмен в Странджа – триделния долмен от с.Голям Дервент; засега планът е отложен, но неясно докога. По принцип местенето на недвижими археологични обекти прекъсва връзката им с ландшафта и ги изважда завинаги от сферата на научните изследвания, понеже ги лишава от основното им качество – автентичността. Затова местенето им е нежелателно, въпреки опасността от иманярски набези. Налага се просто по-сериозна охрана на оригиналното им място.

Много рядко мегалитен обект е подходящо експониран, укрепен и обгрижен, оцелял след разкопки. Ето някои от редките положителни примери: менхирите-девташи край Плиска (оцеляването им след разкопките дължим на разкопвача проф. Р. Рашев); двойката долепени нееднакви долмени в местността Нъчеви чаири при с.Хлябово, Сакар; циклопските зидове в Пловдив и Кабиле; долмените около с.Хлябово и Сакарци в Северен Сакар; долмените в Централна и Западна Странджа; подземният храм-кладенец до с.Гърло, Брезнишко; гробниците в местностите Пропада и Мишкова нива, Малкотърновско.

Съществен въпрос около недвижимите културни обекти от мегалитен характер е *проблемът с достъпа*. Днес фактически достъпът до огромен брой мегалити у нас е крайно труден, понеже всичките добронамерени туристи априори се третират като потенциални рушители и иманяри! Местоположението на повечето обекти съзнателно се прикрива от археолозите дори след приключването на разкопките и научната публикация. И цялата тази ненормалност се оправдава с иманярска опасност. Докато не настъпи обрат в отношението на местните власти, полицията и археолозите към туристите за никакъв културен туризъм у нас не може да се говори.

Отсъства добро взаимодействие между археолози и туристически дейци от България, Гърция и Турция, отсъстват обзорни публикации на международен език, за да се изучава и рекламира балканското мегалитно огнище в неговата цялост. То не е огромно по размери, но съдържа много разнообразни обекти и конструкции и може да заеме достойно място в общоевропейската културна съкровищница.

Неотложна нужда има от *каталогизация на обектите*, от техния редовен мониторинг, от създаване на общобалканска база данни. Всички тези дейности не бива да се правръщат в секретни операции за малцина посветени, а да се ползват от общините и от туристите за нуждите на културната просвета както на местното население, така и на гостите от чужбина.

VI. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Може никога да не изясним докрай функционалната идеология и обредността, свързана с балканските мегалити. Но именно тук се крие голямото предизвикателство за нас като хора от XXI век: *да уважаваме и пазим паметниците от една култура отпреди 5-6 хиляди години, въпреки че не я разбираме днес и вероятно никога няма да я разгадаем докрай*. Универсалната позиция, от която можем да ценим мегалитната култура, е единствено естетическата.

За запазване, изучаване и експониране на мегалитите у нас е наложителна *съвместна работа на специалисти от много области*: геология, физика, археология, архитектура, ландшафтно проектиране и туристически мениджъри.

Споменатата в началото работна среща, организирана от Центъра на ЮНЕСКО за световното културно наследство, препоръчва: (1) да се уточнят дефинициите за мегалитизма; (2) да се разшири географският обхват на наблюдаваните обекти; (3) да се изследват обектите мултидисциплинарно, *като се започва с неразрушителните техники и едва след това да се предприемат археологически разкопки, понеже те са деструктивен метод*; (4) качествено да се укрепват, реставрират, консервират и експонират обектите. Цялата дейност на изследователските екипи трябва да бъде подчинена на *основното изискване – да се съхрани в максимална степен автентичността на мегалитния обект като недвижим паметник на културата в единство с окръжаващия го ландшафт*. Тези препоръки напълно отговарят на следвания от нас подход към мегалитите в България[8].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Фиг.1: Скално-насочена култура – типове паметници.
Фиг.2: Менхирни обекти в България.
Фиг.3: Отделен менхир при село Староселци, Плевенско.
Фиг.4: Подредена група менхири край с.Златна нива, Шуменско.
Фиг.5: Кромлех до с. Долни Главанак, Изт. Родопи (Г. Нехризов, 1998).
Фиг.6: Кромлех до с. Старо Железаре, Пловдивско (Г. Китов, 2002).
Фиг.7: Долменни райони в България.
Фиг.8: Триделен долмен до с. Голям Дервент, Западна Странджа.
Фиг.9: Еднокамерен долмен до с. Граничар, Централна Странджа.
Фиг.10: Долмен в местн. Кавуралан до с. Хлябово, Сакар.
Фиг.11: Долмен в местн. Славова кория до с. Хлябово, Сакар.
Фиг.12: Долмен в местн. Бялата трева до с. Хлябово, Сакар.
Фиг.13: Долмен в местн. Нъчеви чаири до с. Хлябово, Сакар.
Фиг.14: Конструктивни типове долмени.
Фиг.15: Ориентационна хистограма за 110 долмена в България.
Фиг.16: Ориентационна хистограма за 47 класически тракийски подмогилни храма.
Фиг.17: Сакрално-топографска ориентация на сакарските долмени.
Фиг.18: Мегалитни кръгове от плочи в България.
Фиг.19: Мегалитен кръг от плочи около долмен до с. Железино, Ивайловградско.

Фиг.20: Мегалитен кръг от плочи около цистов гроб, Смолянско.
Фиг.21: Цистови плочести гробове в Перперикон.
Фиг.22: Сравнение между плочеста циста и еднокамерен долмен
Фиг.23: Квазимегалитни (мегалитно-зидани) обекти в България.
Фиг.24: Квазимегалитна двукамерна гробница до с. Врани кон, Омуртагско.
Фиг.25: Циклопски зидове в България.
Фиг.26: Циклопски зид, Небет тепе, Пловдив.

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Фол, В**. *Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия*. София, 2000; *Скални топоси на вяра*. София, 2007.

[2] **Венедиков, Ив., Ал. Фол,** (ред.). *Мегалитите в Тракия,* Част I и II. София, 1976 и 1982. (вж. и богатата библиография по темата); **Марковин, В.** *Дольмены Западного Кавказа*. Москва, 1978.; **Цонев, Л.** *Мегалитите в България.* София, 2010.; **Цонев, Л., К. Марицас,** (ред.) *Първи симпозиум Мегалитите на Балканите*. София, 2009; **Balfour, M.** *Megalithic Mysteries*. London, 1997; **Cope, J**. *The Megalithic European*. London, 2004.; **Gonzalez-Garcia, A., D. Kolev, J. Belmonte, V. Koleva, L. Tsonev** On the Orientation of Thracian Dolmens – *Archaeoastronomy. The Journal of Astronomy in Culture*, Vol. 22 2009, 21-33.

[3] **Цонев, Л.** Цит. съч; **Цонев, Л., К. Марицас** Цит. съч; **Цонев, Л., Д. Колев** Мегалитите на Балканите: наличност, ориентация и необходимост от прецизно датиране – *Наука*, кн.3, 2010, 39-46; **Aitken, M. J.** An Introduction to Optical Dating. - *Oxford University Press* USA, 1998.

[4] **Дичев,** Д. Теренни обхождания в землището на селата Българска поляна, Хлябово и Сакарци, община Тополовград – *Археологически открития и разкопки през 2009г*. 2010.

[5] http://www.balkanmegaliths.bgjourney.com

[6] **Цонев, Л., Д. Колев, Я. Динчев** Долмените в Сакар планина – *Юбилейна национална научна конференция с международно участие „Човекът и Вселената", 6-8.10.2011, Смолян, сборник доклади, стр. 331-345*.

[7] **Гинев, Г**. Тракийска гробница при село Врани кон, община Омуртаг – *Археология*, т. 50, кн.3-4, 1999.

[8] Авторът благодари на доц. д-р по физика Димитър Колев (Институт по астрономия – БАН), на студента Янко Динчев (Пловдивски университет «Паисий Хилендарски») за изключително ползотворното сътрудничество при изучаването на мегалитните паметници в България и на проф. Валерия Фол (Директор на Института за изследване, управление и опазване на културно-историческото наследство към Университета по библиотекознание и информационни технологии, София).

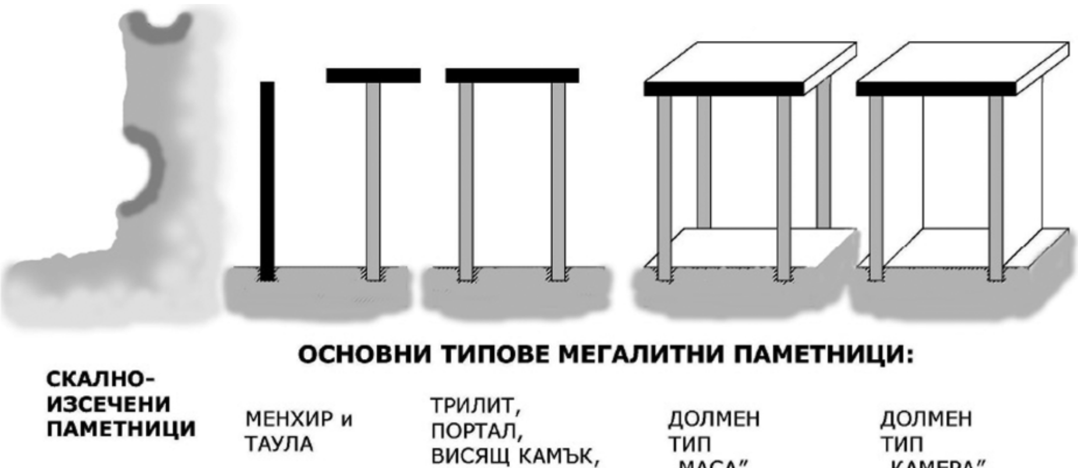
ОСНОВНИ ТИПОВЕ МЕГАЛИТНИ ПАМЕТНИЦИ:
СКАЛНО-ИЗСЕЧЕНИ ПАМЕТНИЦИ
МЕНХИР и ТАУЛА
ТРИЛИТ, ПОРТАЛ, ВИСЯЩ КАМЪК, СТОУНХЕНДЖ
ДОЛМЕН ТИП „МАСА"
ДОЛМЕН ТИП „КАМЕРА"

Обр. 1

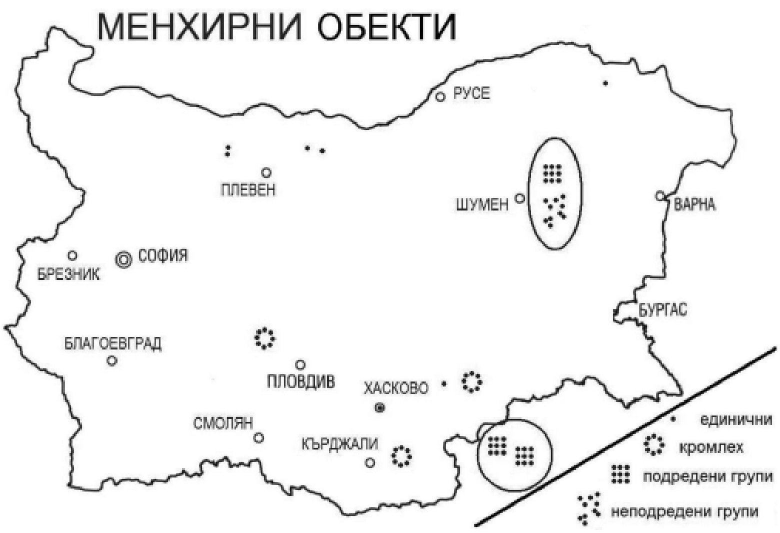
МЕНХИРНИ ОБЕКТИ
РУСЕ
ПЛЕВЕН
ШУМЕН
ВАРНА
БРЕЗНИК
СОФИЯ
БУРГАС
БЛАГОЕВГРАД
ПЛОВДИВ
ХАСКОВО
СМОЛЯН
КЪРДЖАЛИ
единични
кромлех
подредени групи
неподредени групи

Обр. 2

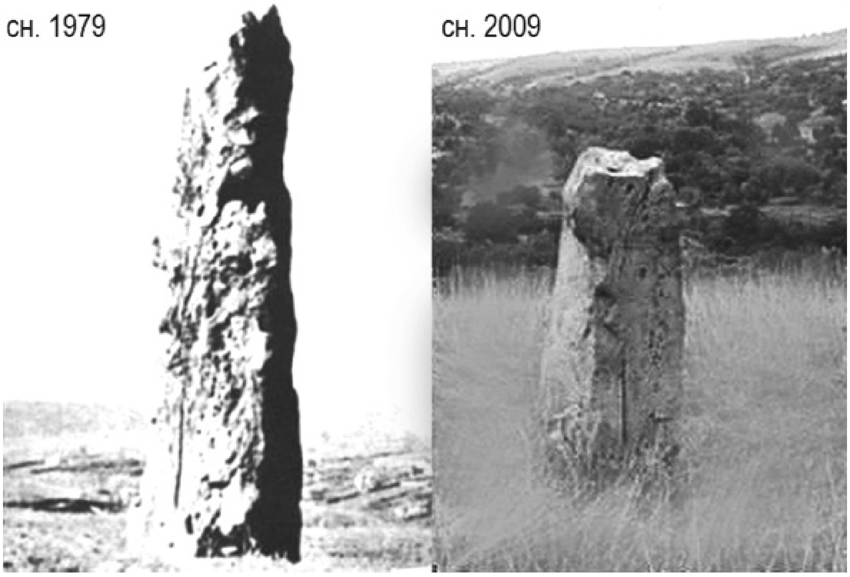
сн. 1979
сн. 2009

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

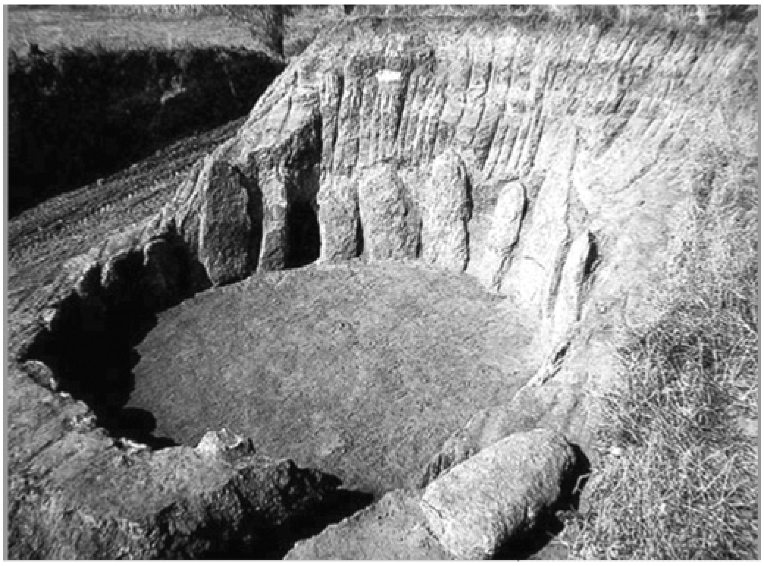

Обр. 6

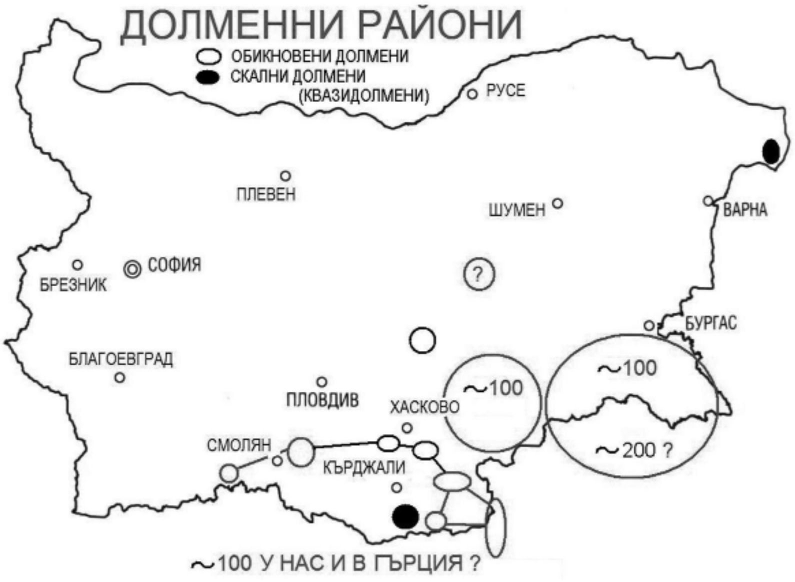
ДОЛМЕННИ РАЙОНИ
○ ОБИКНОВЕНИ ДОЛМЕНИ
● СКАЛНИ ДОЛМЕНИ (КВАЗИДОЛМЕНИ)
РУСЕ
ПЛЕВЕН
ШУМЕН
ВАРНА
БРЕЗНИК
СОФИЯ
?
БУРГАС
БЛАГОЕВГРАД
~100
~100
ПЛОВДИВ
ХАСКОВО
~200 ?
СМОЛЯН
КЪРДЖАЛИ
~100 У НАС И В ГЪРЦИЯ ?

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

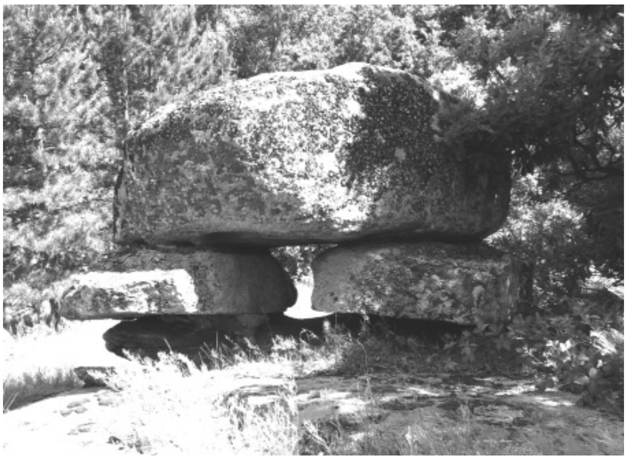

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

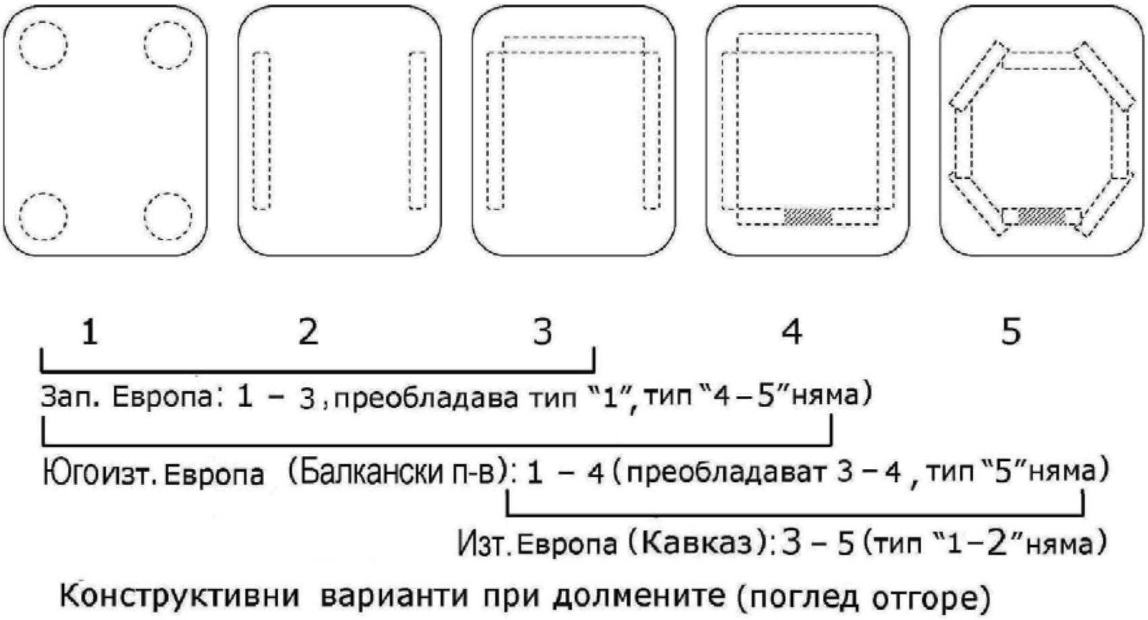
1
2
3
4
5
Зап. Европа: 1 – 3, преобладава тип "1", тип "4 – 5" няма)
Югоизт. Европа (Балкански п-в): 1 – 4 (преобладават 3 – 4, тип "5" няма)
Изт. Европа (Кавказ): 3 – 5 (тип "1–2" няма)
Конструктивни варианти при долмените (поглед отгоре)

Обр. 14

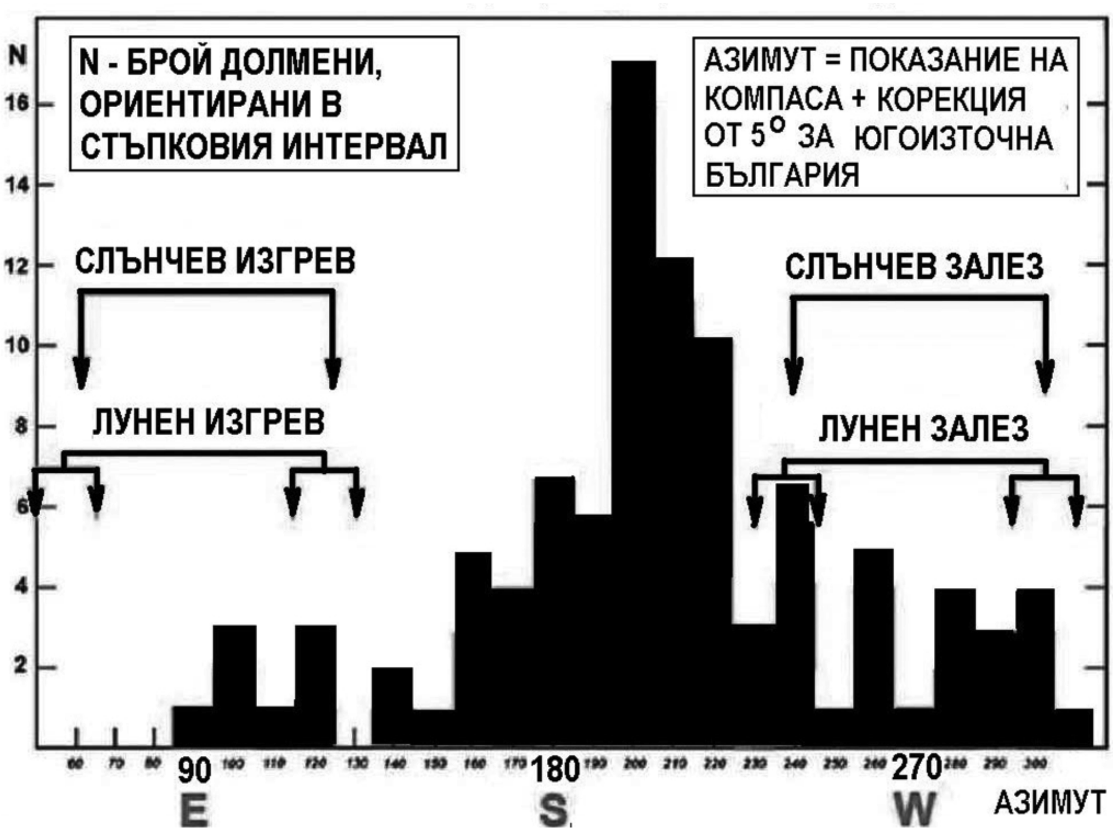
N
N - БРОЙ ДОЛМЕНИ, ОРИЕНТИРАНИ В СТЪПКОВИЯ ИНТЕРВАЛ
АЗИМУТ = ПОКАЗАНИЕ НА КОМПАСА + КОРЕКЦИЯ ОТ 5° ЗА ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ
СЛЪНЧЕВ ИЗГРЕВ
ЛУНЕН ИЗГРЕВ
СЛЪНЧЕВ ЗАЛЕЗ
ЛУНЕН ЗАЛЕЗ
16
14
12
10
8
6
4
2
60
70
80
90
100
110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
E
S
W
АЗИМУТ

Обр. 15

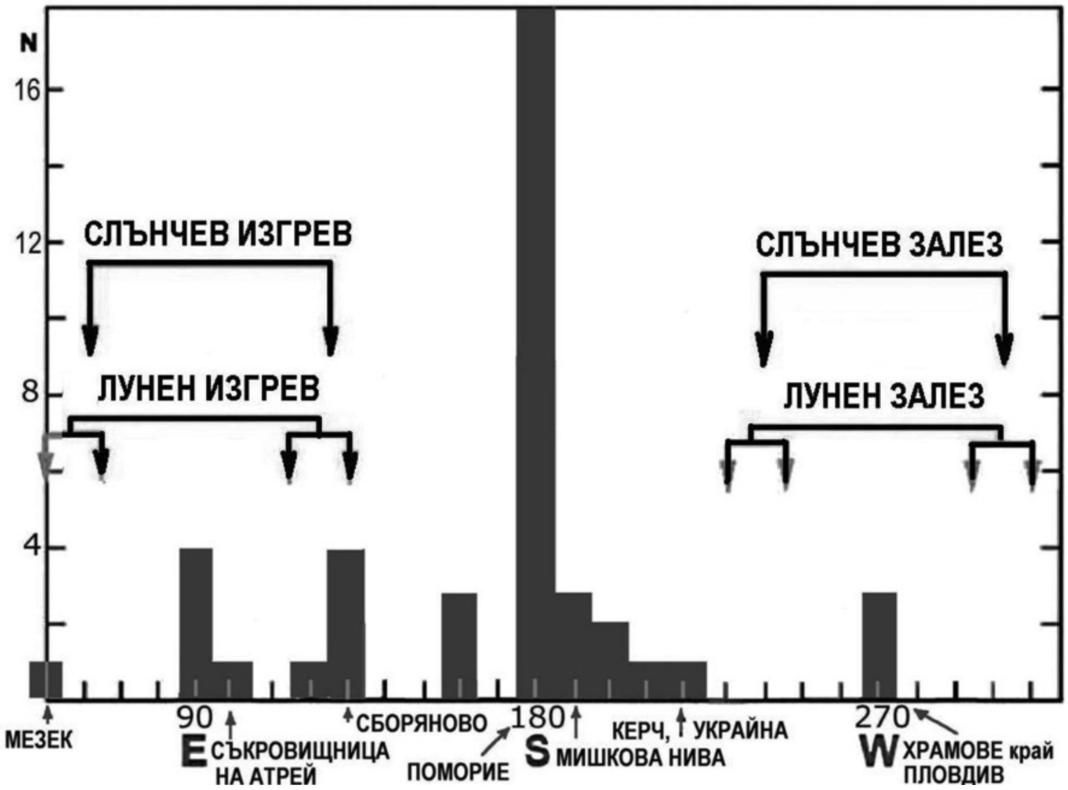
N
16
12
8
4
СЛЪНЧЕВ ИЗГРЕВ
ЛУНЕН ИЗГРЕВ
СЛЪНЧЕВ ЗАЛЕЗ
ЛУНЕН ЗАЛЕЗ
МЕЗЕК
90
E
СЪКРОВИЩНИЦА
НА АТРЕЙ
СБОРЯНОВО
ПОМОРИЕ
180
S
МИШКОВА НИВА
КЕРЧ,
УКРАЙНА
270
W
ХРАМОВЕ край
ПЛОВДИВ

Обр. 16

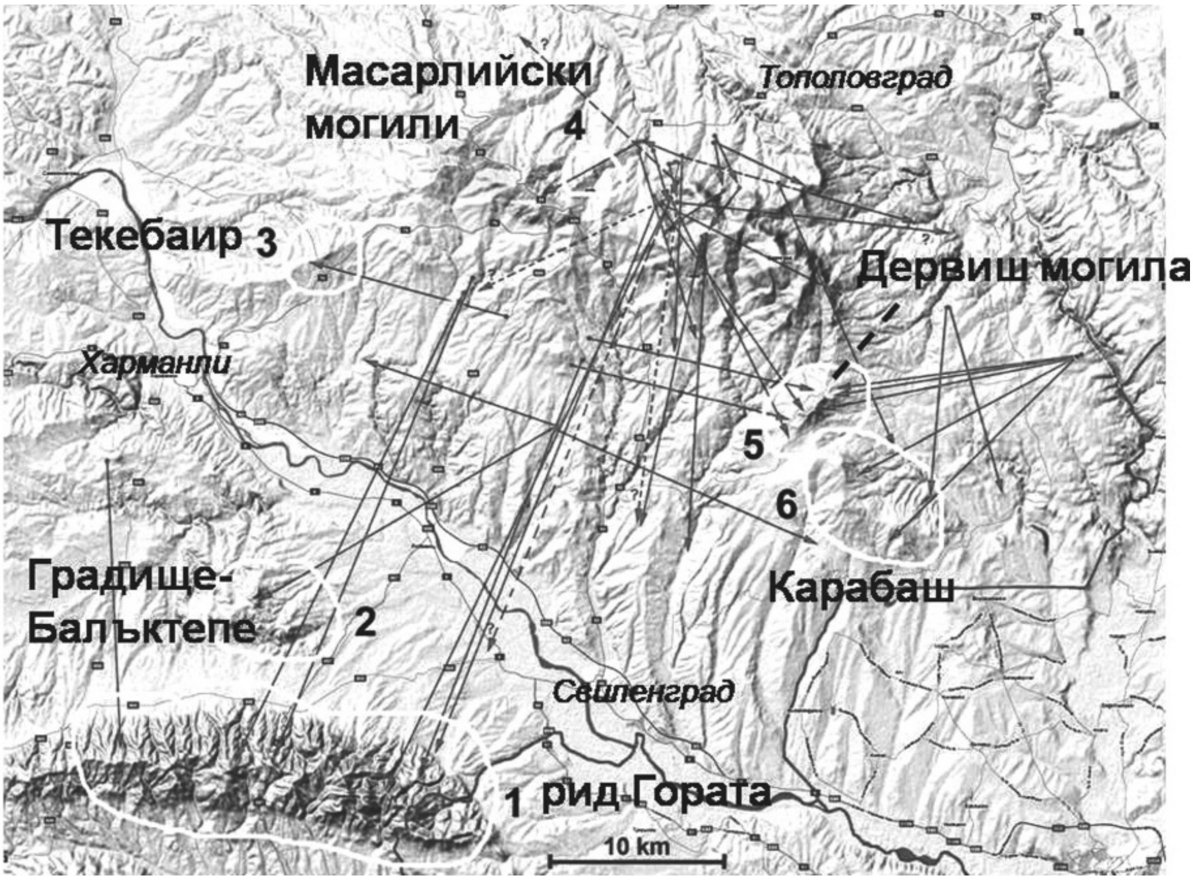
Масарлийски
могили
4
Тополовград
Текебаир 3
Харманли
Дервиш могила
5
6
Карабаш
Градище-
Балъктепе
2
Свиленград
1 рид Гората
10 km

Обр. 17

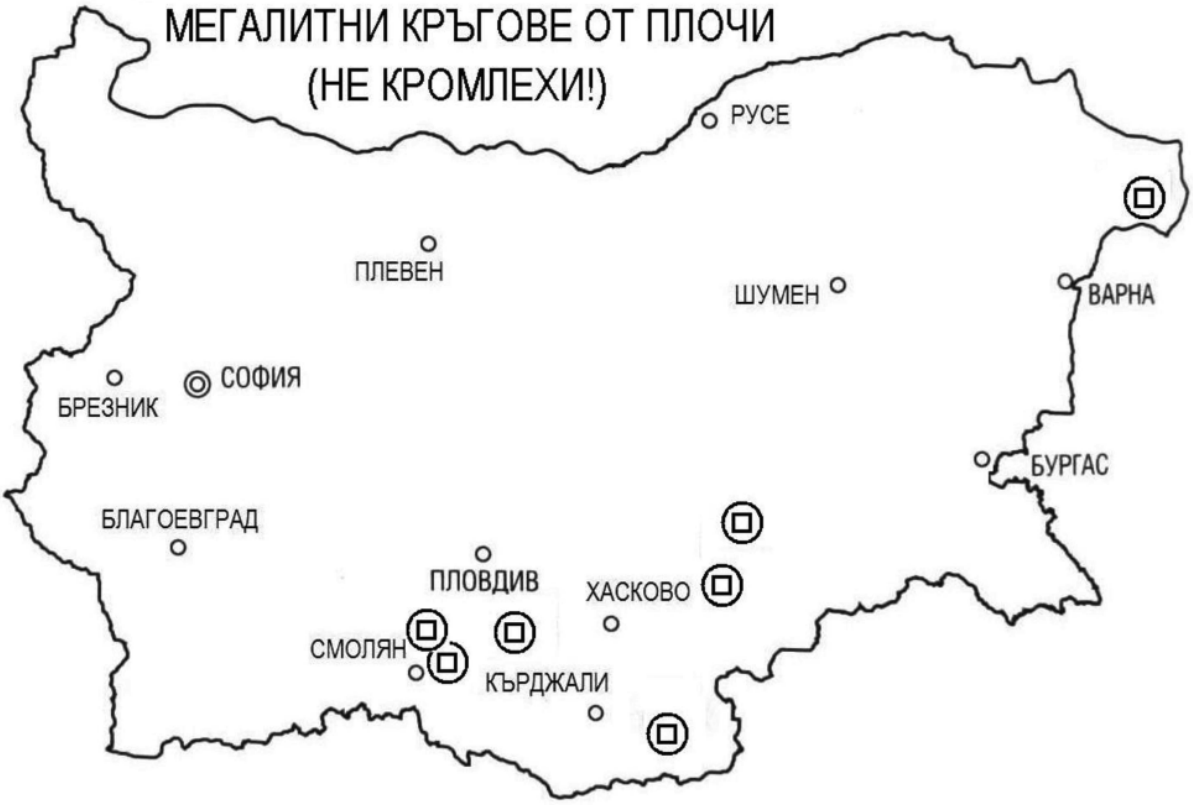
МЕГАЛИТНИ КРЪГОВЕ ОТ ПЛОЧИ
(НЕ КРОМЛЕХИ!)
РУСЕ
ПЛЕВЕН
ШУМЕН
ВАРНА
БРЕЗНИК
СОФИЯ
БУРГАС
БЛАГОЕВГРАД
ПЛОВДИВ
ХАСКОВО
СМОЛЯН
КЪРДЖАЛИ

Обр. 18

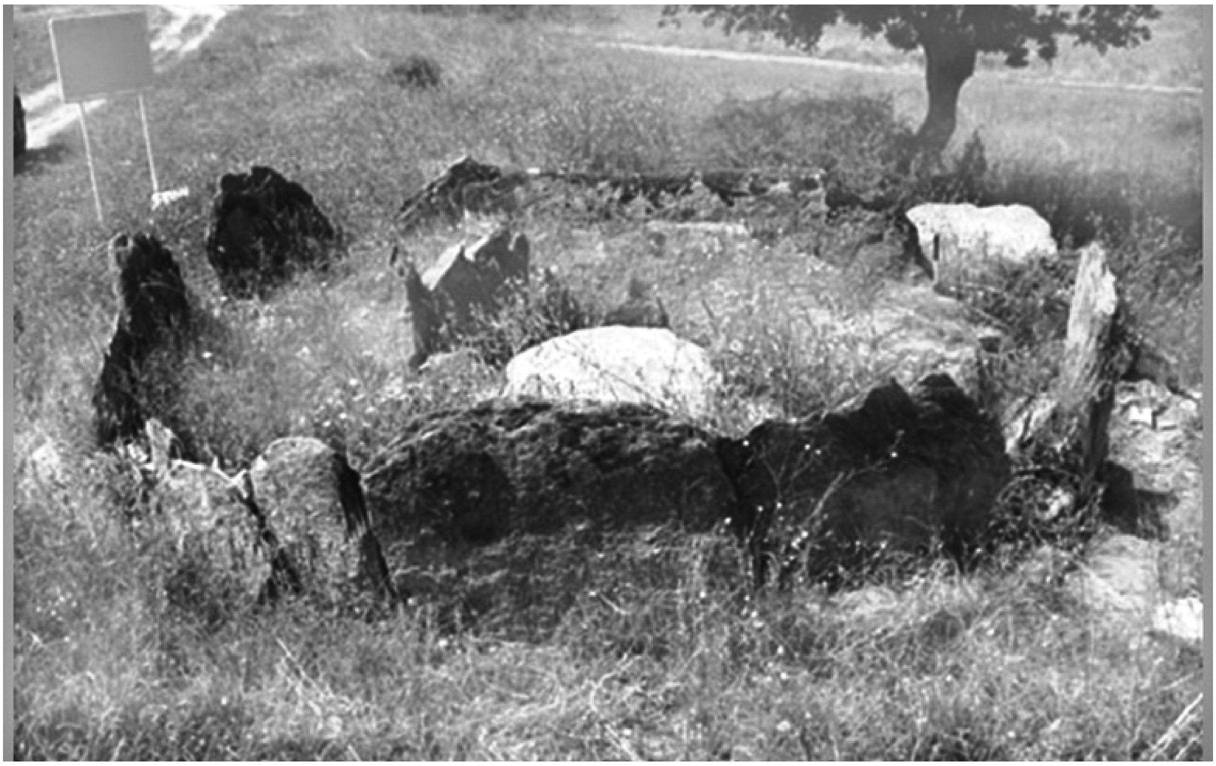

Обр. 19

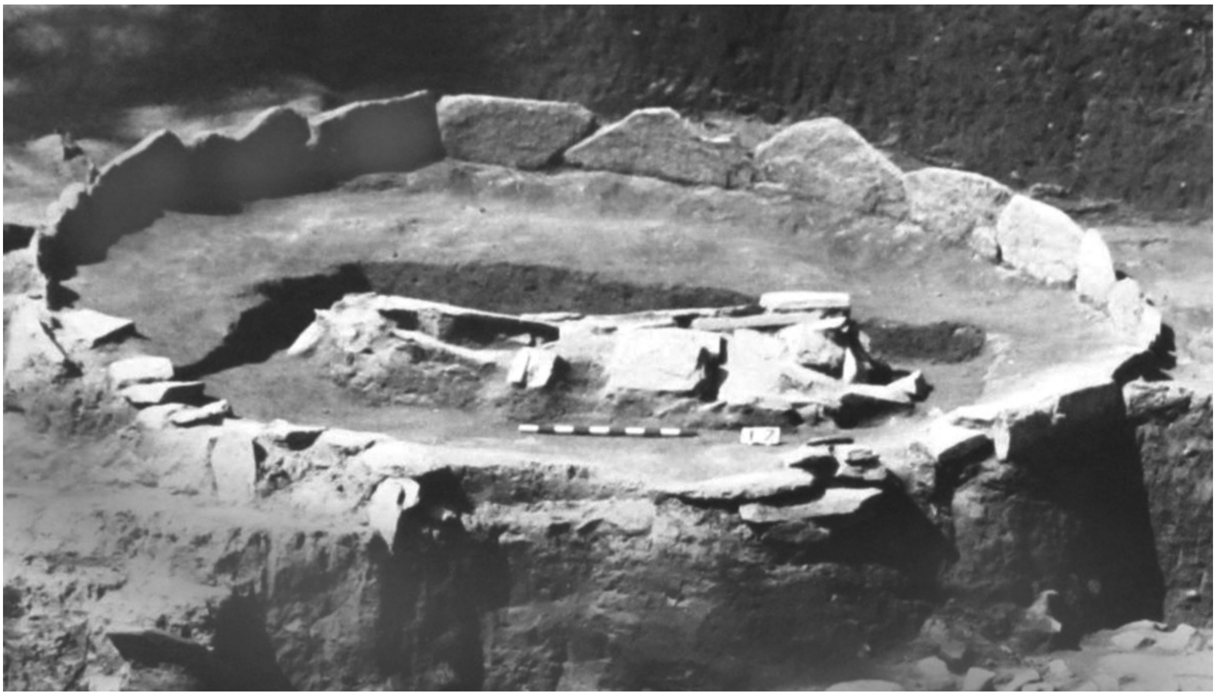

Обр. 20

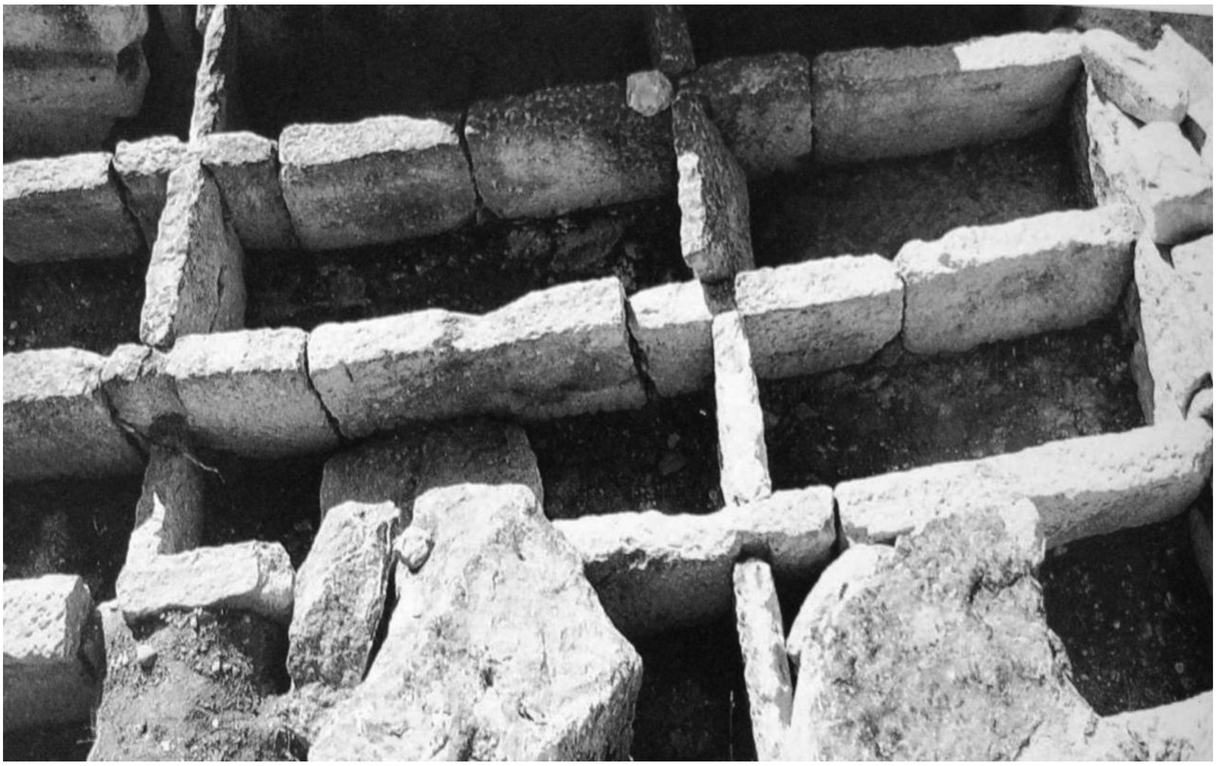

Обр. 21

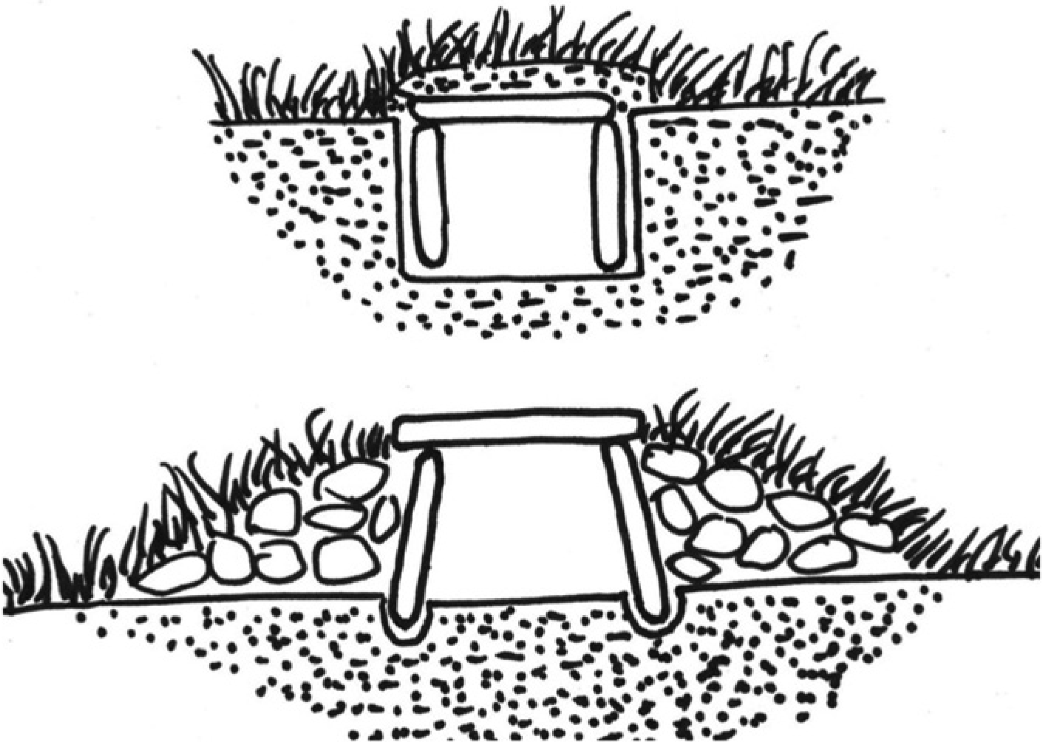

Обр. 22

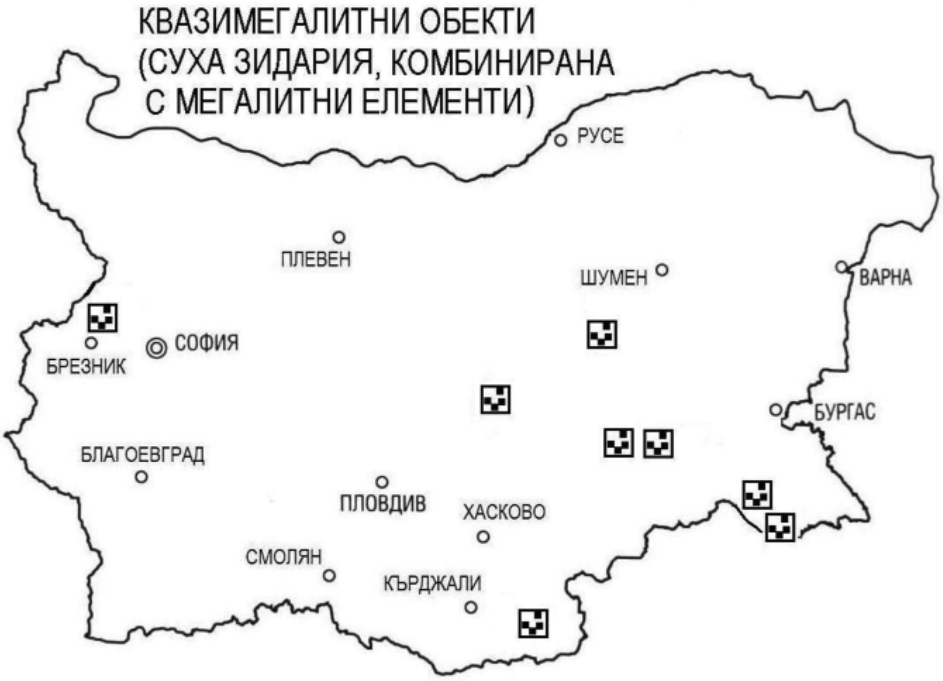

КВАЗИМЕГАЛИТНИ ОБЕКТИ
(СУХА ЗИДАРИЯ, КОМБИНИРАНА
С МЕГАЛИТНИ ЕЛЕМЕНТИ)
РУСЕ
ПЛЕВЕН
ШУМЕН
ВАРНА
БРЕЗНИК
СОФИЯ
БУРГАС
БЛАГОЕВГРАД
ПЛОВДИВ
ХАСКОВО
СМОЛЯН
КЪРДЖАЛИ

Обр. 23

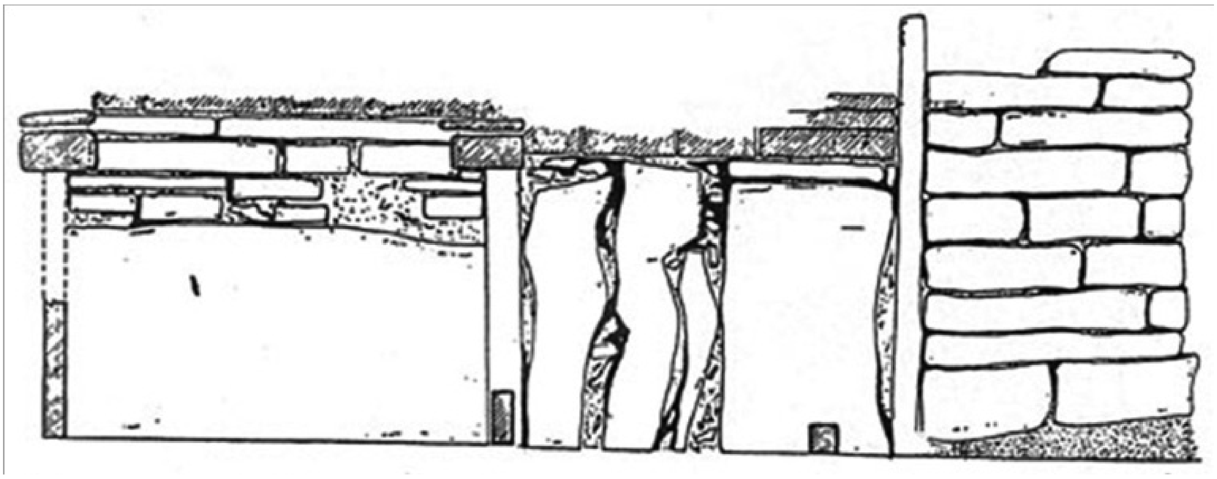

Обр. 24

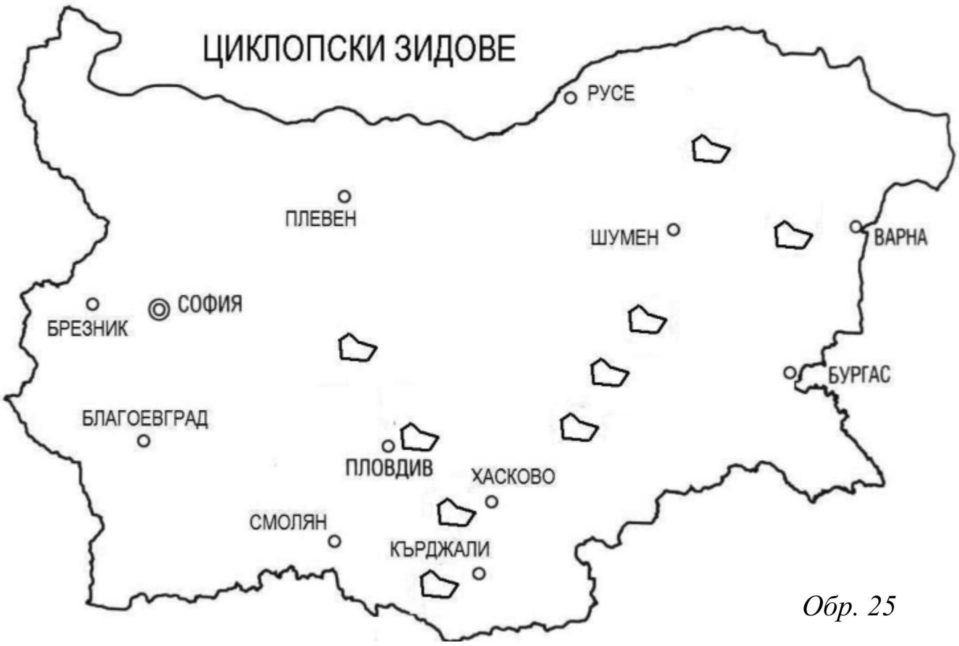
ЦИКЛОПСКИ ЗИДОВЕ
РУСЕ
ПЛЕВЕН
ШУМЕН
ВАРНА
БРЕЗНИК
СОФИЯ
БУРГАС
БЛАГОЕВГРАД
ПЛОВДИВ
ХАСКОВО
СМОЛЯН
КЪРДЖАЛИ

Обр. 25

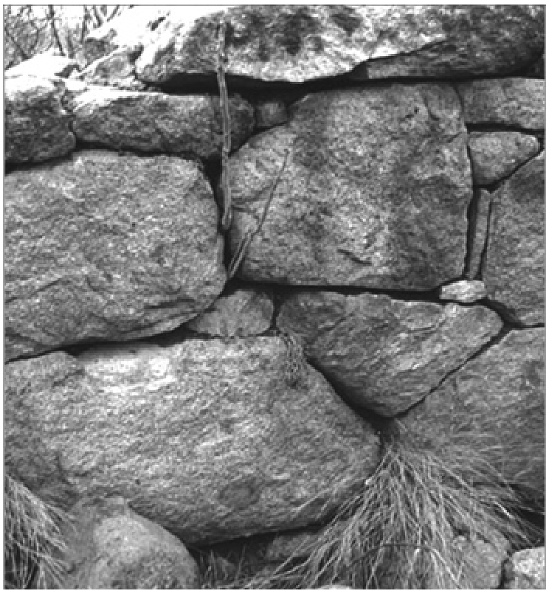

Обр. 26

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА АЛТЕРНАТИВЕН ТУРИЗЪМ В ШУМЕНСКИ РЕГИОН

Дона Доротеева

Даниел Руменов

1. Алтернативният туризъм в системата на масовия туризъм.

Световните тенденции и приоритети се менят - туристическият сектор е изправен повече от всякога пред предизвикателството да остане конкурентоспособен, като в същото време прегърне идеята за актуалност и автентичност с ясното съзнание, че в перспектива конкурентоспособността зависи от тях.

Бъдещето на алтернативния туризъм зависи от качеството на туристическото преживяване - туристите ще осъзнаят, че на местата, на които грижата за околната среда, персонала и местните общности е приоритет е много по-вероятно да получат грижи и самите те. Чрез интегрирането на грижите по устойчивостта в своите дейности, заинтересованите страни в областта на туризма ще защитят конкурентните предимства, които превръщат страната в привлекателна туристическа дестинация най-вече чрез нейното вътрешно многообразие, изобилието от култури, био продукти и експериментатори в преживяването на националната и световна туристическа философия.

За целите на предложения материал е нужно и редно да се дефинира понятието *алтернативен* или както го определят редица автори *специализиран туризъм.* Без да разглеждаме различните определения, които дават чужди и български специалисти в областта ние се спираме на дефиницията предложена от Българската асоциация за алтернативен туризъм (БААТ). Тя гласи: *Алтернативните форми на туризъм обединяват туристически пакети или отделни туристически услуги, които се определят като алтернатива на масовия туристически продукт по начин на предлагане, протичане и ангажираният човешкия ресурс. Такива са: селски, винен, кулинарен, екологичен, планински, приключенски (преходи с колело, на кон, със ски и снегоходки, спускане с лодки, гмуркане, проникване в неосветени пещери, преминаване на алпийски маршрути с водач), тематичен - свързан с културно-историческото наследство, туризъм свързан с езотеричното, религията, традиционната кухня, етнографията, традиционната музика и занаяти*[1].

Нещо повече – за развитието на всички алтернативни форми на масовия туризъм трябва да се следва постигането на новаторство по отношение на предлаганите продукти. То може да бъде търсено в сферата на: запознаване със съхранени бит и традиции на местните общности в кулинарно отношение; провеждане на кулинарни турове в съчетание с възможност за дегустация на вина от местни сортове, посещения на паметници на културата. Така предложената диверсификация ще доведе до забележимо обогатяване на туристическото предлагане на територията на дестинацията и ще привлече по-голям туристопоток. Местната култура е неделима част от алтернативния туризъм. Участието на местното население в различните фази на даден туристически продукт, уважението към човешката личност, културата и природата, както и по-равностойното разпределение на печалбите от туристическата дейност са основите на устойчивият солидарен туризъм. Особено интересни за чуждестранните посетители у нас са запазените в много региони на страната нрави, обичаи и занаяти. Това от своя страна би довело до увеличение на приходите, което пък е свързано с подобряване финансовото състояние на местните предприемачи. Разполагайки с по-сериозен финансов ресурс те ще имат възможността да повишат качеството на предлагания от тях продукт.

Но следването на стратегически цели е от изключително значение на развитието на немасовия, на различния туризъм. Стратегическата цел на туристическата индустрия би следвало да е увеличаване на експортноориентираните туристически услуги, чрез привличане на повече туристи и увеличаване на техния среден престой и разходи. Основна цел е развитие на туристическия продукт с подцели: подобряване разнообразието на предлаганите туристически продукти, насърчаване на културния туризъм, развитие на нетрадиционни, алтернативни видове туризъм – селски, екологичен, приключенски. Втората основна цел е подобряване на конкурентоспособността на българския туристически продукт с подцели: подобряване на качеството му, повишаване на квалификацията и уменията на заетите в туризма, туристически маркетинг.

Алтернативните форми на туризъм се явяват и алтернатива на пасивния консуматорски пакет от услуги - програмите включват разнообразни дейности и са насочени към изграждане, обучение и усъвършенстване на участниците, на социалния и икономическия упадък - този туризъм е носител на нови послания и надежди в общественото пространство, на нови идеи за утвърждаване на устойчиви модели за местно и регионално развитие, и издига в приоритет отношението към природата, традициите и интересите на местните общности.

2. Туристически ресурси в област Шумен.

Туристическите ресурси - природни и антропогенни, са от съществено значение за цялостното развитие на всички видове туризъм. Те определят насоката на развитие на туризма като цяло. В този аспект Шуменска област разполага с огромно богатство особено що се отнася до антропогенните. Съчетани с природните дадености на региона те представляват сериозен потенциал за развитие на много от посочените алтернативни форми на туризъм. За по-добрата яснота на изложението самите ресурси ще разглеждаме със съответната алтернативна форма, която те обособяват. Имайки предвид богатата история на Шуменска област, голямото културно – историческо наследство (КИН) датиращо от праистория и преминаващо през античност, средновековие (център на Българската държава в един период от време), Възраждане (първо читалище, първо честване на Кирил и Методий, първо театрално представление, оркестър и др.) и съвременна история то е напълно естествено всички алтернативни форми да бъдат съчетани именно с културния туризъм и до голяма степен подчинени на него.

Културният туризъм е специализирано туристическо пътуване, мотивирано от задоволяване на социокултурни потребности чрез консумация на културни ценности[2]. Той е с най-голям потенциал за развитие в областта. На територията ѝ се намират четири Национални историко – археологически резервата (НИАР), а именно „Плиска”, „Преслав”, „Мадара” и „Кабиюк”. В чертите на областния град е и Шуменска крепост. Без Преслав и Кабиюк обектите се стопанисват от Регионален исторически музей (РИМ) – Шумен. Под негово управление са и къщите – музеи „Лайош Кошут”, „Панайот Волов”, „Добри Войников” и „Панчо Владигеров”. Изтъкваме това за да стане ясно, че музейната мрежа е добре изградена и е важна предпоставка за развитието на посочения вид туризъм. Разбира се има и по-малко познати обекти като Тракийска гробница в село Ивански, Антична крепост при село Войвода, различни обекти в други населени места. Тук е задължително да споменем и Томбул джамия – архитектурен, исторически и религиозен паметник, на който ще отделим по-голямо внимание при разглеждането на религиозния туризъм.

Именно с него ще започне прегледа на алтернативните форми за оползотворяване на свободното време, които могат да се развиват в областта. Причината за това е, че някои от авторите го причисляват като част от културния туризъм, негов подвид. Разбира се има и такива, които го определят като самостоятелен. Дефиниран като част от културния туризъм религиозният се определя по следния начин: *религиозният туризъм е специализирано туристическо пътуване, мотивирано частично или изцяло от религиозни потребности, задоволявани чрез участие в религиозни атракции*[3]. Втората група от автори предлагат следното определение: *вид туризъм, с който се задоволяват религиозни и духовни потребности, както и свързаните с тях изкуство, културно – исторически и др. ценности.*[4]

Религията е влиятелна сила, която открай време кара хората да пътуват до религиозните средища по целия свят. Отношенията между религията и туризма са променили традиционната си форма. Светите места, като Йерусалим, Мека и Медина са станали туристически цели и за посетители с не толкова силна религиозна подбуда. В тези места антизападните чувства са се увеличили поради политически фактори и защото както местните, така и набожните пилигрими откриват, че условията им за живот и религиозни преживявания са затруднени. Този факт може би трябва да се използва от други по-малко известни дестинации, които от своя страна също предлагат атрактивни за посетителите религиозни обекти.

Шуменска област категорично разполага с подобен потенциал, който да отговори на изискванията на туристи ориентирани към този вид туристически пътувания. Ресурсите, които притежава регионът могат да се групират по тяхното религиозно естество: езически, източно – православни, католически, григориански, мюсюлмански, шиитски, еврейски.

За Мадара стана въпрос и в горните редове, ще стане въпрос и що се отнася до религиозния туризъм. Това разбира се не е случаен факт – селището е свързано до голяма степен с развитието на Българската държава и не случайно именно Мадарският конник бе обявен за глобален символ на държавата. В резервата е разположен и комплекс от култови старобългарски постройки. Той започва с езическото прабългарско светилище. Тук се предполага, че се е намирал дворецът на върховния жрец на Тангра. Там са намерени скални блокове свързани с тракийските обредни култове.

Източно – православните обекти условно можем да групираме в средновековни, Зала „Християнска култура XVII – XIX в.” – РИМ – Шумен, църкви и манастири. От първите не могат да се пропуснат Голямата базилика в старата българска столица Плиска и Кръглата (Златна) черква в другата столица намираща се на територията на областта – Велики Преслав. Двата обекта са едни от най-посещаваните туристически места в региона.

Зала „Християнска култура” в РИМ – Шумен е друг атрактивен обект. Експозицията е уредена през 1991 г., като при нея е използван колекционния принцип. Тук са показани част от най-богатите сбирки на РИМ – Шумен – икони, църковна утвар и богослужебни книги. Те се комплектуват в музея от близо 100 години. Една част от материалите са били притежание на шуменски фамилии и са постъпили в музейните фондове като дарение или са откупени. Показани са и възрожденски икони, собственост на шуменски църкви, предоставени на музея за експониране или съхранение.

Църквите „Три светители” и „Свето възнесение”, които се намират в Шумен също са обект на интерес от страна на посетители. Такъв е и манастирът „Св. Св. Петър и Павел” намиращ се в околностите на шуменското село Златар – построен е на мястото на стар манастир още от римско време, който е разрушен след идването на турците. До самия манастирски комплекс се намира и извор, за който местните жители казват, че водата му е лековита – лекува ревматизъм, екземи. Този факт спомага за голямата посещаемост на святото място.

Друг християнски религиозен туристически обект, но свързан с католицизма е манастира „Св. Бенедикт" в Шуменското село Царев брод. Той е единственият за Източна България католически манастир с църква, обитаван от 11 монахини от ордена на св. Бенедикт, които се занимават предимно с благотворителност и помагат, както на местното население, така и на хората от цялата област.

Арменската църква „Света Богородица" е единственият григориански храм в Шумен. Намира се в Арменската махала, която заема най-високата част на града. Взиданият надпис съобщава времето на строежа – 1834 г. Издигната е на мястото на по-малък дървен храм, изгорял през 1829 г. В двора на църквата се пазят надгробни мраморни плочи с надписи и скулптурни украси. Четат се имената на арменски първенци и дарители от XVIII – XIX в. В тази църква през 1849 г. Лайош Кошут и неговите сподвижници отбелязват Рождество Христово.

От времето на Османското владичество в Шумен е останал един религиозен мюсюлмански паметник, който е едно от забележителните за посещения места в града – Томбул джамия. Това е народното ѝ название и означава „издута", куполна джамия. Тя е построена с дарението на Шериф Халил паша и носи това име. В съставеното от него на 4 май 1744 г. Вакъфнаме се казва: „сега из основи възстанових и ремонтирах свещената джамия на покойния си дядо Шабан бей, която се намира в родния ми град Шумен" и „библиотеката възстанових до споменатата джамия". Томбул джамия е обявена за паметник на културата през 1975 г. Тя е туристически обект, но през цялото си съществуване е действащ мюсюлмански храм.

Храмове от другия клон на мюсюлманската религия, а именно шиитския са текетата на Али баба и Муса баба в с. Текке Козлуджа (дн. с. Избул). Двете текета, за които се знае, че първоначално са били бекташийски, днес се посещават от казълбаши от Силистренско, Дуловско и Исперихско. Запазените каменни надгробия с надписи в текето на Али баба не уточняват времето на появата им, а само съществуването им през XIX в. Още повече, че сегашните постройки най-вероятно са от началото на XX век. Названието, с което селото е регистрирано в най-ранните описи, обаче категорично свидетелстват за ранната поява на теке в него.

В Шумен до скоро стоеше една от малкото синагоги в България, но въпреки, че бе паметник на културата тя бе разрушена.

Като обект за посещения що се отнася до юдаизма в момента могат да се разглеждат две чешми – едната от споменатата синагога, а другата от двора на еврейското училище. Въпреки че не са култови или религиозни паметници те са достатъчно интересен обект за посещения. И двете са експонирани в лапидариума на Регионален исторически музей – Шумен[5].

Биха могли да се изредят още много други религиозни паметници, особено източноправославни, но това може би е приоритет на ръководните органи на областа. Би могъл да се състави един пътеводител на такива религиозни туристически обекти, който да послужи за представяне на региона на съответните туристически борси.

Една от алтернативните форми, която може да се обвърже с богатото КИН на Шуменски регион е селският туризъм. И тук, както и при другите видове пътувания е редно да дефинираме тези в селска среда: *Селски туризъм се практикува в такива райони, при който се задоволяват интересите на туристите към традиции, бит,* *култура, селскостопанство и други специфични дейности, както и към природните, исторически и културни дадености на съответния регион, при спокойствие и непринудени човешки взаимоотношения*[6]. За да илюстрираме с какво радноообразие на културни забележителности намиращи се в селска среда разполага областта ще посочим някои от обектите. Логично е да започнем първо със село Мадара, където се намира известния на всички Мадарски конник, който обаче не е единствената забелижетелност на селището. В резервата се намират Малката и Голямата пещера, останки на вила от трако-римския период (образец на римска архитектура от този регион), култови постройки от езическия и християнски период на българската държава.

Едно интересно село в Шуменска област, намиращо се на 2 км от Мадара е Кюлевча. То е забележително с това, че в него са се събрали българи от всички краища на страната – тракийци, шопи от Кюстендилско, а също така и македонци от Пиринския край и бежанци от Сръбска Македония. В момента това село се посещава от туристи, като изцяло заслугата е на туроператорската фирма „Георгиев турс”, която е уредила битова къща, предлагаща автентични ястия и фолклор за посетителите.

Прегледа на историческите забележителности в Шуменско е задължително да продължи със село Ивански. То е едно от местата най-много наситени с тракийски могили. На 2 км югоизточно от селото се намира некропол от 4 могили, като се предполага, че това е цял гробничен комплекс. В две от тях са открити гробници, които са реставрирани и са отворени за посещения. Селото става още по-привлекателно за посещения, поради наличието на етнографска къща превърната в музей на селския бит.

Следващото населено място, на което се спираме е Осмар. Освен с винопроизводството (за него ще стане дума по-късно в изложението когато ще разгледаме възможностите за винен туризъм) то е известно и със скалните манастири от времето на българското средновековие и със съвсем скоро уредената етнографска сбирка.

Друг един исторически обект потенциално привлекателен за чуждестранните и български туристи, но малко популярен по ред причини се намира в село Войвода, находящо се на 28 км североизточно от Шумен. На 1 км източно от селото се издига внушителна крепостна стена. Крепостта се датира от първата половина на IV век, или късна античност. Изградена е за спиране на зачестилите по това време нападения от страна на варварски племена от север.

Посочените примери далеч не изчерпват възможностите за съчетание на селски с културен туризъм (Плиска, Коньовец и др.). Ползите и ефектите от обвързването на двете форми на туризъм могат да се обобщят по следния начин: Икономическа – подкрепя се съществуването на туристическия и нетуристическия бизнес, създават се нови работни места, привличат се инвестиции; Социално – културна – стимулират се местните услуги, съживяват се местните културни традиции, обичаи и занаяти, спира се изселването и се подобрява възрастовата структура; Подобряване на средата – облика на жилищата, средства за подържане на сградите и околната среда и пр[7]. Ефектите също са от съществено значение за селата. При едно добро, адекватно управление съобразено с туристическия пазар се възражда местната култура, запазват се селските къщи, повишава се значението на паметниците на културата и значимите местности. Не на последно място се повишава самочувствието на местното население и съпричастността му към културните традиции на държавата и в частност към неговото населено място[8].

Сред добиващите все по-голяма популярност алтернативни видове туризъм е виненият. *Виненият туризъм е специфичен продукт. Той съчетава пътуване, чиято водеща цел е пиенето на вино, с нещо друго – култура, история, красива природа и добра* *кухня.* Най-често всички тези неща вървят заедно, за да родят едно пълноценно винено изживяване. Винаги и навсякъде по света виното се е възприемало като част от определен исторически, културен, религиозен и гастрономически контекст. Виненият туризъм акцентира именно върху тази негова специфика, поради което и профилът на клиентелата е специфичен – най-често това са образовани, интелигентни и платежоспособни хора, прекрачили възрастта на първите житейски успехи. *Той се определя като тематично пътуване (винени турове) с цел посещение на лозарски региони, винарни и изби, съчетано с дегустация на вина. Някои автори пък го определят като част от селския, но може да бъде и самостоятелна дейност.*

На територията на област Шумен се произвеждат висококачествени вина в избите „Домейн Бойар – Шумен", „Винекс – Преслав", винарска изба „Осмар" – село Осмар, винарска изба „Хан Крум" - с. Хан Крум и винарните „Слънчев замък" и „Слънчева долина" в село Драгоево.

По време на винените турове туристите сами виждат как съвременното винарство наследява традицията. Туристите се посрещат от технолог, който е и обучен винарски гид и запознава с най-важните аспекти на модерното винарство. Характерен за региона е пелина, който се дегустира в избата на братя Вичеви с. Осмар. Дегустацията включва беседа, разкриваща историята на избата, проследяване на технологичния процес при производството на уникалната напитка, запознаване с традициите в пелино и винопроизводството като традиционен поминък в региона, особеностите на различните сортове грозде, техните характеристики и показатели. Винените турове, организирани от туристическите агенти са изключително атрактивно преживяване за туристите, защото те разкриват не само незабравими вкусове, традиции и обичаи, но и създават социални контакти, както и нови знания. Интересен е фактът, че все повече чужди туристи поемат по пътя на виното в страната. Те са впечатлени и от местната кулинария. Виненият туризъм се практикува самостоятелно - от хора, които се интересуват от всичко за виното или са любители на вина, или той може да бъде част от други видове туризъм – селски, агро, кулинарен.

Все по усилено навлиза термина „winescape" (винено бягство). Това понятие се обяснява като уникален селскостопански ландшафт, в който са съчетани три елемента: гроздова продукция, дейности, свързани с добива на грозде, места за производство и съхранение на виното. Към това могат да се добавят и запазените автентични етнографски обичаи и сбирки, с които разполагат разгледаните селища, и които със сигурност биха били атрактивни особено за чужди посетители дори извън летния туристически сезон. Това съчетано с традиционно добрите вина на региона, българската кухня, добрата инфраструктура (пътища и настанителна база), а не на последно място и с българското гостоприемство могат да превърнат винените турове в областта като допълнително икономическо средство за повишаване благосъстоянието на населението както на областния град, така и на другите разгледани селища.

Кулинарният, хранителният или туризмът в храненето е вид специализирана дейност, която обхваща гурме туризма, гастрономичния туризъм, туризма на националната кухня и кулинарния туризъм. Той се практикува от лица, които имат силен интерес към храната, понякога даже професионален, до степен, че този интерес е превърнат във форма и мотив за прекарване на свободното време[9].

В най-широкия смисъл на думата, кулинарния туризъм се определя като *преследване на уникално и незабравимо преживяване, свързано с определени храни и напитки, най-често по време на пътуване, но едно лице може да бъде кулинарен* *турист и в собствената си страна* (определение, дадено от Международната кулинарна туристическа асоциация). Автентичността на храната е от изключителна важност за туристите на кулинарния туризъм. Такива разнообразни и особени ястия за Шуменския край са: тархана, качамак, сливена манджа, люта манджа, различни видове баници – спаначник, копривник, тиквеник, дърпана баница, къпана баница и други, предпоставка за развитие на кулинарен туризъм. Истинските гурмани и ценителите на вината прецизно ги съчетават с храната.

Нещо повече - промоцията на някои характерни за определен регион храни може да създаде нови туристически дестинации, както и да стимулира възможност за развитие на фермерските пазари, предлагащи автентични местни храни.

Пример за съчетание на атрактивните форми на алтернативен туризъм – настаняване в селски и еко къщи – селски, винен, кулинарен, еко туризъм предоставят следните места в Шуменски район: „Свещаровата къща" в с. Осмар, „Йордановата къща" село Мараш, къщата на леля Христина в с. Мадара, която предоставя възможност на посетителите да се потопят в атмосферата на типичен селски двор: овошки и лозя, кошарите с овце и кози, стопанката преподава уроци по точене на баница и плетене на чорапи, Къщите за гости „Омая" и „Куманови къщи".

Многообразието от автентични традиции, както в културата и кулинарията, така и в поминъците и занаятите на населението в региона са причина за създаването на разнообразни фестивали. Те са ядрото за практикуването и развитието на събитиен туризъм целогодишно, което е предпоставка и за развитие на селски, кулинарен, винен и екологичен (пешеходен) туризъм.

Фестивал е дума от латински произход (Festum или festus означава празник). Фестивалите са обикновено празненства, свързвани с честване на някакво събитие или специализирано туристическо пътуване, мотивирано от различни по характер организирани празници[10]. С подбора на мястото, традицията, сградите, ваканционната атмосфера и със специалните художествени произведения фестивалите излизат извън рамките на всекидневието. Повечето фестивали се провеждат веднъж в годината или през две и повече години. Те са ориентирани към традиционни или съвременни възстановки на културни събития (празници, фестивали, чествания и др.), както и участие в тях. Най-често те са подчинени на определени видове изкуства. Могат да включват още традиционни производства, посещения на панаири, базари, а също така и различни спортни празници[11].

Сравнително най-цялостен опит за обобщаване на съществуващата фестивална практика, се съдържа в изданието „Европейските фестивали" на Европейската асоциация на фестивалите. Там се представя специално изследване, проведено от асоциацията, което съдържа широк спектър от мнения за фестивалите като явление. На базата на серия от въпроси, задавани на изтъкнати личности в европейския музикален свят, определението е придобило следния вид: *„Фестивалът е предимно празнично събитие, обединена програма от художествени изпълнения, която надхвърля качествата на всекидневното програмиране, за да постигне ниво на изключителна празничност на определено място. Следователно притежава уникална привлекателност, която може да бъде поддържана само за определен период от време. Тази характерност трябва да бъде подчертана от високо качество на изпълняваното произведение (както класическо, така и експериментално) и стремеж към съвършенство, както и с използване на конкретната среда, трябва да създава специфична атмосфера, в която пейзажът, характерът на града, ангажираността на неговите жители и културната традиция на целия регион,* *са допринасящи фактори.“*

Говорейки за фестивалите съвсем спокойно към тях можем да причислим и карнавалите, още повече, че при провеждането им се събира голям брой хора (туристи, участници). При тях също се отразява някакво културно, фолклорно или религиозно събитие свързано с традициите на определения народ където се провежда.

Карнавалът е празник, разпространен главно в католическите страни и свързан с началото на Великите пости на Пепелна (чиста) сряда. *Името му вероятно идва от латинския израз carni levamen, „освобожение на плътта” или carnes levare, „премахване на месото”,* защото след празника започват постите. Корените му са назад в езическата история, отпреди християнството - карнавалът има общо с дионисиевите тържества и с най-стари ритуали за „прогонване” на зимата (пролетни празници се срещат у почти всички култури, сравни с кукерите в България, където на Сирни заговезни хората празнуват като се маскират).

След като става член на ФЕКГ град Шумен организира и свой карнавал. Той е под надслов „Карнавал на плодородието” и се провежда всяка четна година на 14 октомври – Петковден, когато според народната традиция приключва годишният аграрен цикъл и стават видими резултатите от него. Целта на Карнавала е да се създадат условия за непрекъснато взаимодействие между традицията и съвременността. Празника се провежда под патронажа на президента на федерацията Хенри ван дер Кроон. Първото му издание е през 2000 г., като има само регионален характер. Следващите издания прерастват в национални и международни. Те имат конкурсен характер.

Идеята му е обвързана с местния поминък и отраслите, в които районът има силни позиции - лозарство и винарство, овощарство и др. Те се интерпретират от дефилиращите групи във всички възможни форми и проявления: от автентичното до съвременното, от обредно и ритуално до сценично и зрелищно, от сериозно до сатирично и гротескно

Съпътстващи карнавалното шествие са изложбите от предмети, изработени от естествени природни материали. Съчетанието им с базари и търговски щандове очертават Карнавала на плодородието като един цялостен празничен комплекс и забележително събитие в живота на града. Паралелно с това се провежда и кулинарно състезание, факт който пряко кореспондира с посочения по горе кулинарен туризъм, макар с рецепти не само от Шуменски регион, а и от гостуващите на града други населени места.

Второто събитие, на което ще се спрем, и което има по-голямо отношение към понятието фестивал е възстановката „Доблест и слава”. Тя пресъздава битката за Шуменската крепост през 1444 г. между турските войски и тези на полския крал Владислав III Ягело. Клуб “Традиция” заедно с община Шумен е основен инициатор за организацията и провеждането на възстановката. За първи път тя е разиграна през 2004 г. Следващите са през 2006 и извънредно през 2007 г. Организаторите имат амбицията събитието да съперничи дори на пресъздаването на битката при Аустерлиц и да достигне посещаемост от 10 000 души[12].

В областният град Шумен се провеждат и други фестивали. Един от тях е „Друмеви театрални дни” и датира от 1966 г. През 70-те години за кратко прекъсва изданията си, но е възстановен през 1993 г. В момента Международният фестивал е под името „Друмеви театрални празници „Нова българска драма” и се провежда ежегодно в дните от 11 до 16 май.

Напълно нормално е в град като Шумен да има и други културни фестивали и мероприятия. В рамките на една такава статия те не могат да бъдат засегнати и изброени. Не можем обаче да не споменем един музикален такъв посветен на един от символите на града, а именно големият български композитор Панчо Владигеров. Това е конкурса за цигулари и пианисти носещ неговото име.

В региона не само главният център провежда подобни събитийни форми на забавления. Такива се организират и в някои от селата на областта. Можем дори да твърдим, че по своята форма и съдържание те изцяло конкурират тези в Шумен поради своя непринуден характер, все още запазилите се етно – традиции, масовостта на местните жители и не на последно място на традиционното българско гостоприемство.

Като илюстрация и пример ще приведем тези в селата Салманово и Мараш. „Празникът на Динята" в първото посочено шуменско село започва да се провежда през 1989 година – винаги през месец август. Предпоставка за това е добре развитото производство на дини в района, което местните земеделци демонстрират по време на самия празник. За жителите и гостите на Салманово се организират различни състезания – за надяждане с дини, надплюване с динени семки, носене на най-много дини под една мишница, ядене на диня със завързани очи, скачане на въже с дини в ръце. Атракция за гостите представляват конкурсите за динени фенери, литературният конкурс на тема „Динята", конкурсите за най-голяма и най-малка диня. Провежда се и конкурс за плодови салати от дини и пъпеши. Към детската публика е насочен конкурсът за изработване на бостански плашила.

Празникът на чушките и доматите в село Мараш се провежда по инициатива на местните власти от 2005 г. през месец август. На едно от изданията на фестивала се осветява знамето на с. Мараш, на което са изобразени дъбови клонки и марашката минерална вода (в чертите на селото е открита доказано лековита минерална вода, чийто потенциал не се използва за развитие на икономическото състояние на селото, въпреки инициативите на частни лица). Демонстрират се местни обреди и обичаи. На сцена се представят самодейни състави от страната и региона. Посетителите могат да дегустират продукти, произведени от чушки и домати, на фирмени и домашни производители, да участват в разнообразни състезания – за най-бързо изяждане на салата от домати и на чушка, пълнена със сирене, за надхвърляне с домати и чушки.

И двата фестивала традиционно се съпътстват с големи кулинарни изложби, които са приготвени по традиционни местни рецепти и в духа на българското гостоприемство впоследствие се дегустират от гостите на събитието и селището.

Организирането на посещението на различни спортни прояви, включени в програми на туроператорите вече се превъща не просто в атракцион, а в цел на пътуването. Икономически погледнато, спортният туризъм е печалившо перо, защото туристите са платежоспособни, от различни възрастови групи, различна социо-културна среда, имащи изявен интерес към скъпоструващи спортове като тенис , голф, дайвинг, ски, парапланеризъм и други. Спортите прояви стимулират други видове спорт, спомагат за възпитанието и носят промяна в социо- културните предрасъдаци в някои региони. В зависимост от възрастовата група търсенията са различни. Например млади и анергични хора предпочитат екстремни спортове като кану каякинг, трекинг, рафтинг, дайвинг, езда, байкинг, скално катерене и други, а по-умерените туристи предпочитат плуване, йога, тенис на маса, голф и не на последно по важност място – посещение на спортни мачове, ралита и т.н.

В Шуменски район не липсват атрактивни спортни събития и възможност за участие в разнообразни активни дейности на открито, а именно: велопланеризъм, ориентиране, скално катерене, парапланеризъм, езда, колоездене, планинско колоездене, алпинизъм, джогинг, тракинг, плуване, фитнес, реализирани в два стадиона, три спортни зали, тенис корт, конна база, градски басейн, модерен спортно-развлекателен комплекс, комплекс за модерни спортове (скейтборд, фрийрънъри, байкъри), множество фитнес зали. На територията на общината са формирани следните специализирани спортни клубове: Туристическо дружество “Мадарски конник” – със секция по скално катерене, клуб по спортно ориентиране, клуб по парапланеризъм “Шумен –ХС”, Алпийски клуб „Мадарски конник”, Хиподрум.

Провеждат се следните национални и международни спортни състезания:

- Международен турнир „Парапланеризъм” – от май до юли в ПП „Шуменско плато”;
- Международен турнир по конен спорт – септември – октомври в „Кабиюк”;
- Международно рали „4х 4 Офроуд” – м. ноември в ПП „Шуменско плато;
- Рали „Стари столици” – национално, м. август;
- Рали мемориал „Валери Великов” – национално, м. септември;
- Международно състезание по мотоциклетизъм „Ендуро” – м. септември, октомври;
- Републиканско първенство по мото и делта планери – септември, летище;
- Купа Шумен в “Кабиюк” (най-стрария конезавод в страната, създаден през 1864 г.), където се отглеждат четири основни породи коне – арабска, английска, източно – българска и понита. На туристите се предлагат посещения на конния музей в базата, конни демонстрации, разходка с каруца до табуна, езда и др.

Пешеходният туризъм, или т. нар. тракинг, джогинг, както и велотуризъм, фото лов се осъществяват в красивите природни паркове и планински местности: ПП Шуменско плато, резерват Букака, защитетена местност Могилата, ЗМ Марашка Кория, ЗМ Дъбовете. Природният парк “Шуменско плато” заема обща площ от над 3 000 ха в землищата на гр. Шумен, кв. Дивдядово и с. Лозево (община Шумен) и на селата Кочово, Осмар, Троица и Хан Крум (община Велики Преслав). Паркът е обявен с цел запазване на ценни растителни и животински общности, както и голямото разнообразие и красотите на местата, подходящи за развитие на отдих и туризъм. Предопределящ специфичните особености на парка е карстовият релеф, представен от повърхностни форми (въртопи, валози, карстови долини) и подземни форми - пещери. Известни са около 34 пещери, между тях са водната пещера “Зандана”, и “Тайните понори”, най-дълбоката в Североизточна България – 101 м и дълга 1716 м, предоставящи възможност за развитие на пещерен туризъм. На територията на Шуменското плато са установени 9 защитени, един застрашен и 8 редки вида растения, включени в „Червена книга на България”. От представителите на висшата фауна се срещат 28 вида бозайници, 61 вида птици, 14 вида влечуги и 6 вида земноводни. Представители на пещерната фауна са 10 вида прилепи.

Покрай тези невероятни защитени горски масиви и видове се практикува и друг вид скъпоструващ и важен алтернативен вид туризъм – ловния. Както в цяла България, така и в този регион има много чужди туристи, които го практикуват. Най-разпространените видове дивеч, които са обект за лов и ловен туризъм, са благородният елен, сърната и дивата свиня, заек, яребица и фазан. Интерес представляват също муфлонът, еленът лопатар, пъдпъдъкът и водоплаващият дивеч. За запазване и обогатяване на видовото разнообразие на дивеча, за неговото възпроизводство и разселване и за подобряване на трофейните му качества са създадени пет държавни ловни стопанства – териториални поделения на СИДП ДП – Шумен, а именно: ДЛС „Черни Лом“ – гр. Попово, ДЛС „Паламара“, ДЛС „Балчик“, ДЛС „Шерба“ и ДЛС „Тервел“. Първенци сред държавните ловни стопанства са ДЛС „Черни Лом“ – гр. Попово, ДЛС „Балчик“ и ДЛС „Шерба“.

Дивечът в трите ловни стопанства е с отлични трофейни качества, като голяма част от трофеите са получили златни медали по CIC. По данни на Агенция по горите Шумен за 2011 г. в Шумен са добити едни от най-добрите ловни трофеи в страната, предимно едър дивеч.

Всичко казано до тук за тези нови, особени видове туризъм – спортен и ловен– ни отвеждат към друг изключително отговорен събирателен вид – екологичен туризъм Този устойчив вид алтернативен туризъм помага за осъзнаване на ценността и ползата от близостта на дивата природа и води до ограничаване на вредното въздействие върху природните атракции и ресурсите на дадения регион. Екологичният туризъм, наричан по-често и за по-кратко екотуризъм, възниква в средата на 80-те години в Северна Америка в резултат на зачестилите пътувания в отдалечени места със съхранена природа.

Екотуризмът се определя като вид или форма на туризъм, базиран на природата, като по отношение на използването на понятието екотуризъм се предявяват най-общо две основни изисквания: 1 – екологично чиста природа и 2 –екологично чиста храна.[13] В последните години термина екотуризъм е широко навлязъл в съвремието ни, като е достатъчно удачен, когато става въпрос за туристическа дейност в много слабо изменена или почти в неизменена от човека природа, която развива екологично образование и възпитание. Ще дадем едни от най-разпространените и приемани определения за екотуризъм. Според Американското общество за екотуризъм (1985 г.) формулировката на понятието е: *„Екотуризмът е туризъм в райони, необезпокоявани от човешки същества, който допринася за съхраняване на природата и за благополучието на местното население”.* Международната асоциация за екотуризъм (IES) е представила едно от първите определения (1991 г.), което гласи: *„Екотуризмът е отговорно пътуване до природните райони, което опазва околната среда и допринася за благополучието на местните хора”.* От икономическа гледна точка може да се допълни, че екологичният туризъм, в съчетание с други алтернативни форми на туризъм (исторически туризъм - скални манастири, стари столици, окултни места, селски туризъм, масов туризъм и др.), осигурява възможности за целогодишно продължаване на активния сезон и е значимо средство за поминък на местните общности, особено в по-малките селища на региона.

Разнообразни трасирани еко пътеки в ПП “Шуменско плато” и в защитените местности са ресурс за екотуризма. За разлика от черноморието, в Шуменска област сезонноста е практически почти преодоляна по този начин. Регионът предлага възможности за целогодишни посещения на уникални природни територии, разполагащи с богато и изключително добре съхранено биоразнообразие, съчетано със значимо културно – историческото наследство. На основата на преминаващия през региона втори по големина европейски миграционен път на грабливи, водолюбиви и пойни видове птици (Via Pontica) и наличието на значими влажни зони, възможностите за орнитологичен туризъм, са от международно значение и са водещи за област Шумен.

Тук е може би мястото да се спрем и на една друга форма на пътувания, която заема едно по особено място. Става въпрос за образователен туризъм. Той, в общия си изглед има и много голямо социално значение за обществото, освен очаквания икономически ефект. Дефиницията, на която се спираме е дадена от Соня Милева и звучи по следния начин: *образователният туризъм е пътуване с цел обучение или образование. Включва програми и дейности, свързани с изучаването, обучението и приложението на придобитите познания, интегрирайки общността на обучаващи, преподаватели и професионалисти.*[14] Този вид пътувания се поделя на няколко части:

1. Образователни пътувания или тъй наречените “studi” турове – осъществяван

предимно от учащи се;

2. Конгресен туризъм – в повечето случаи се разглежда като самостоятелен заради различният финансов профил на туристите, изискванията към настанителната база, техническите средства и дестинациите. Той е на професионална основа и включва туристически програми и дейности, които позволяват осъществяването на директен контакт между професионалисти с еднакви интереси и идеи. Характеризира се със сезонност – май – септември – ноември;

3. Технологично наследство и постижения.

За нас и за целта на материала важни са първите две категории. Що се отнася за тези от първият вид Шумен разполага с достатъчен ресурс. Пример е Природен парк „Шуменско плато" и намиращата се на негова територия Шуменска крепост. Там могат да се съчетаят културният, еко и почивен туризъм. И всичко това с образователна цел предимно за ученици от страната. Още повече, че има и изградена инфраструктура – почивни станции, хижи, пътища в добро състояние, а не на последно място и това, че се намира в чертите на града. Има изработени еднодневни маршрути, които биха представлявали интерес за учащите се. Би могла да се използва и практиката на "Зелените училища" за едноседмичен престой.

В РИМ – Шумен има практика в дните на града през месец май и седмицата на музеите 11-18 същия месец да се работи с деца от детските градини по въпроси свързани с историята. Тази практика може да се разшири и с подрастващи от останалата част от страната. Има практики в музеи от страната (Варна) през летния сезон да се организират занимални за деца във възрастта от 1 до 4 клас, където те се запознават с историческото наследство стопанисвано от съответния музей. Този опит би могъл да се приложи и в РИМ – Шумен още повече, че има подходяща база и материал, с който те да бъдат запознати. В условията на пазарна икономика това са допълнителни приходи, като не остава на заден план и ограмотяването на децата за историята на българската държава.

Останалите средновековни обекти, оставащи извън чертите на града – Мадара, Плиска, Преслав нямат нужда от представяне и са обект на изложението и преди това. Те са достатъчно известни не само в България, а и извън нея. За целите на образователния туризъм те могат да влязат в тематичен маршрут "Първи български столици" и да служат като „studi" турове както за ученици така и за туристи почиващи на българското Черноморие. Такива младежки културно – образователни програми – круизни пътувания с цел повишаване на знанията за археологическите паметници, религията и др. би трябвало да са приоритет на общините в тези населени места, а също и на стопанисващите ги организации. Още повече, че в споменатите обекти се провеждат ежегодни разкопки, в които с образователна цел биха могли да се включат и ученици от различни краища на страната, а не само от Шумен. Такива мероприятия може да са под надслов „Млад археолог" или „Младия Индияна Джоунс" или още по-добре именувани на видни български археолози.

Образователните системи и тенденциите за алтернативни форми на запълване на свободното време в страните със висок стандарт създават голяма група студенти, любители на археологията или просто доброволци с различен профил, които участват на доброволни начала в археологически практики в цял свят. Мотивацията на тези хора може най-общо да се охарактеризира с нуждата от придобиване на нови умения и познания в областта на археологията и разнообразяване формите на свободно време със съчетаване на нови за участника и общественополезни за някого по света дейности. През 2006 г. е имало 28 хил. доброволци организирани от Алианс на доброволческите служби в Европа.

Това може да се използва и от ръководителите на разкопки в Шуменските средновековни обекти, като по този начин се осигури допълнителна работна ръка (която не е платена) и интелектуален потенциал. В повечето случаи тези студенти сами поемат разходите си по път и престой, но израз на добра воля от страна на организаторите е ако им се организират екскурзии през свободното време, които те да не заплащат.

Както бе споменато по-горе конгресният туризъм може да се разглежда и като самостоятелна категория, но все пак той е с образователна цел. Ежегодно в страната се провеждат многобройни научни прояви от най-различен характер, а с приемането на България в Европейския съюз те се увеличават. Това означава и по-голям брой участници в тях, на които могат да се предлагат културно – исторически маршрути. А е известно, че тези участници не са сред масовия поток от туристи – те са по-платежоспособни и с по-високи интереси и изисквания.[15] В Шумен вече е станала традиция международната конференция „Тракия и околния свят”, която събира научни работници от различни страни занимаващи се с Тракология. В такъв традиционен симпозиум се превърна и настоящия „Пътуване към България”, който е не само реклама на град Шумен, но и на неговите забележителности от средновековната епоха.

До този момент в изложението на няколко пъти бе маркиран НИАР „Кабиюк” (на територията на село Коньовец), но без да му се обръща по-подробно внимание. Тук обаче, за да илюстрираме с какво богатство разполага Шуменска област ще преведем за пример точно това населено място. Това е така по простата причина, че в него са съчетани всички изброени до този момент форми на алтернативния или специализирания туризъм.

В чертите на НИАР „Кабиюк” са изградени и функционират уникалният музей на коня, открит през 1993 г., малка църква, където са изложени икони на съвременни български иконописци, ботанически резерват в района на могилата, зоологически резерват на аборигенни домашни животни и лятната резиденция на Александър I Батемберг, където през 1995 г. е открит „Музей на Съединението”.

Защитен обект „Могилата” в землището на Коньовец и принадлежащо на поземления фонд на „Кабиюк” заема площ от 35,8 ха. Защитен е заради голямото разнообразие на степна растителност, различна за всеки скат от могилата. Мястото е най-добре запазеното находище на такава флора у нас.

В чертите на резервата се провеждат ежегодно археологически разкопки, които свързват намереното със средновековната българска държава. След цялостното си завършване и представянето им като туристически продукт годен за консумация ще бъдат също притегателно за посещения място.

Конезаводът и Генетичния резерват за аборигенни породи коне и други домашни животни сам по себе си е атрактивен обект и представлява основата за съществуването на комплекса като значим център за многобройни туристически посещения. Освен това на клиентите се предлагат и други атракции, като езда на коне (понита), разходка с каруца в чертите на резервата, дегустация на собствена продукция - сирене, мляко и др.

Освен Конезавода ДПК „Кабиюк” разполага и с единствения по рода си в България „Музей на коня”, открит през 1993 г. Негов създател е д. вет. м. н. Рачо Рачев. В експозиционните му зали са разположени стотици оригинални материали, схеми, фотоси и документи свързани с различните породи коне развъждани и отглеждани в Кабиюк. Показани са каретите и файтоните на българския княз Александър I Батенберг и цар Фердинанд, а също така и конско снаряжение и амуниция.

В НИАР „Кабиюк” ежегодно се организират пленери на художници, което е предпоставка за привличане на туристи ориентирали своите интереси не само към културно – историческото наследство, но и към художественото изкуство[16].

3. Леглова база и реализирани нощувки.

Събитията, обектите и културно – историческите забележителности както стана ясно до този момент в Шуменска област са много и с голямо разнообразие. Някои от тях се препокриват във времето и изискват необходимата адекватна организация, инфраструктура и настанителна база, за да могат всички посетители и туристи да се чувстват конфортно по време на престоя си в региона. Едно от важните условия за това е именно наличие на леглова база, която по наше мнение в областта е на нужното ниво. За илюстрация на това твърдение ще преведем данни за нея и туристите, които са я използвали:

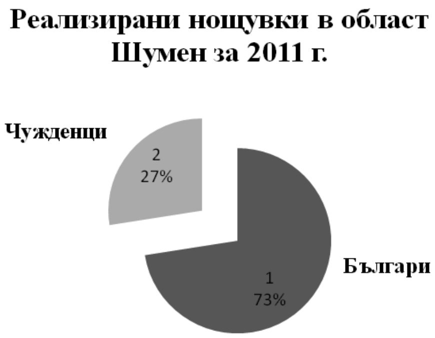

Дейност на средствата за подслон и места за настаняване през 2011 г.

Области / Общини	Средства за подслон и места за настаняване	Легла	Легладенонощия	Брой стаи	Реализирани нощувки			Пренощували лица			Използваемост на леглоденонощията	Приходи от нощувки	
					Общо	от българи	от чужденци	Общо	българи	чужденци		Общо	от чужденци
ШУМЕН	37	1317	409971	658	54608	39597	15011	34262	27353	6909	13,3	1930771	558494
Велики Преслав	4	86	25571	44	1413	1280	133	1168	1078	90	5,5	34677	3790
Върбица	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Каспичан	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Нови пазар	5	63	19871	31	1181	1007	174	603	543	60	5,9	30843	6275
Шумен	25	1049	321094	536	49283	34794	14489	30850	24158	6692	15,3	1719110	544787

Източник: НСИ

Разглеждайки данните и сравнявайки ги с други области може да твърдим, че региона отстъпва на някои места, които нямат такава концентрация на културно – исторически забележителности и възможности за развитие на алтернативни форми на туризъм. Това се явява недостатък, който би излязъл на преден план при евентуално покачване на туристопотока, каквато е целта на общинските и областни власти. Още повече, че целесъобразното и ефективно използване на близостта до морската ни столица би довело точно до такъв приток на посетители в обектите намиращи се на територията на Шуменска област.

Изреждайки и представяйки всички тези забележителности мислим, че коментарите са излишни и тях оставяме на читателите и хората, които ще посетят посочената туристическа дестинация и не само нея, а и всичко останало на територията на Шуменска област.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Чл. 31 от Устава на БААТ.

[2] **Костов, Е.** *Културният туризъм.* София, 2001, с. 15; Икономическа ефективност на културния туризъм. – В: *Юбилейна научна конференция „Туризмът през XXI век*". София, 29 ноември 2002, с. 161.

[3] **Костов, Е.** *Културният туризъм,* 42-43; *Религиозният туризъм на България: вчера, днес и утре*. София, 2000, с. 21.

[4] **Алексиева, Й., Ст. Стамов.** *Специализирани видове туризъм*. Стара Загора, 2003, 120-122.

[5] **Василева, С., Д. Руменов.** Възможности за религиозен туризъм в Шуменска област. - *Оттука започва България.* Шумен, 2011, 732-739.

[6] **Стамов, Ст., Й. Алексиева**. *Селски туризъм*. Стара Загора, 2005, с. 10.

[7] Пак там, с. 41.

[8] **Rumenov, D**. The cultural-historical heritage as a precondition for development of the rural areas in the Shumen district. - *IX International Conference "Strategic development of Tourism industry in 21st Century"*, 25-26 may 2007, Ohrid, Macedonia

[9] **Michael Hall, C., L. Sharples, R. Mitchell, N. Macionis, B. Cambourne** *Food tourism around the world. Development, management and markets*, 2007, 9-12.

[10] **Костов, Е.** *Културният Туризъм*, с. 15, с. 61.

[11] **Рибов, М. и др**. *Туризмът в ерата на развлекателната индустрия.* София, 2008, с. 78.

[12] **Руменов, Д.** Шумен като карнавален и фестивален град (успешни практики). - *International conference "Alternative tourism – theory and practice* Varna, 31 october – 1 november, 2009.

[13] **Киселкова, Ал.** *Екотуризъм и защитени територии*. София., 2008, с. 23

[14] **Милева, С.** *Рекреация чрез специализиран туризъм*. София 2004, 62-63.

[15] **Грозева, М**. Мултидисциплинарният характер на културно – историческият туризъм и перспективите му за развитие на Балканите. - *География 21,* № 1, 2008, с. 39.

[16] **Руменов, Д.** Село Коньовец като притегателен център за културен туризъм. - *Известия на Старозагорския исторически музей.* Т. III, Стара Загора, 2008, 442-445.

АЛТЕРНАТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ В ОБЩИНА ВАРНА

Георгина Луканова

Велина Казанджиева

Въведение

Потребностите на индивида от разширяване на общите и специалните културни познания формират мотивационната основа за практикуване на културен туризъм. Характерна особеност на този вид туризъм е неговата универсалност, т.е. възможността за съчетаване с почти всички останали видове и форми на туризъм. Според проучване на Европейската комисия 7% от туристите в Европа са с културна мотивация, а делът на културния туризъм е 40% от целия европейски туризъм[1]. За 54% от чуждестранните туристи, посещаващи България, практикуването на културен туризъм по време на престоя е на второ място след морския рекреативен туризъм, а малко над 20% от българите реализират културно-познавателни пътувания в страната.[2]

Като нова форма на културно-познавателни пътувания, краткотрайните градски престои (city breaks) са мотивирани от възможността за опознаване на местните забележителности, култура и традиции по време на пребиваването в туристическата дестинация, както и от участието в специални събития, организирани от местната общност. Варна е сред най-посещаваните места в България в рамките на тези културно-познавателни пътувания, на трето място след Велико Търново и Пловдив. Потенциалът за развитие на културен туризъм в района не е достатъчно добре проучен и оползотворен. Алтернативите за създаване на културен туристически продукт са възможност за преодоляване на отрицателните ефекти от моноструктурното развитие на туризма в дестинация Варна и утвърждаването ѝ като водещо туристическо място за качествен и атрактивен културен туризъм.

Поставената цел в настоящия доклад е: *на основата на оценка на наличните ресурси в община Варна, на анализ и изследване на изградената хотелиерска и ресторантьорска суперструктура да се предложат алтернативни варианти за развитие на културен туризъм.*

1. Дефиниране на културния туризъм и характеристика на специфичния потребителския профил

Понятието ***„културен туризъм"*** е израз на диалектическата връзка и единство между: *културата* като абстрактна, динамична и еволюираща съвкупност от уникални „духовни, материални, интелектуални и емоционални характеристики на дадено общество …"[3]; и *туризма* като интегрално, социално-икономическо явление със значими въздействия върху съвременните обществени отношения. С оглед на ограниченията, свързани с характера на разработката и за целите на изследването определяме **културния туризъм** като:[4]

- ✓ Пътуване извън постоянното местожителство на туриста с цел посещение на културни забележителности и събиране на нова информация и натрупване на нов потребителски опит за удовлетворяване на културни потребности;
- ✓ Всяко пътуване на потребителя, извън обичайното място на пребиваване, към специфични забележителности и атракции, свързани с културно-историческото наследство, художествените и културните прояви, изобразителното и сценичното изкуство и творческата индустрия.

В съответствие с дефиницията и същността на културния туризъм, формираният специфичен потребителски профил на т. нар. ***„културен турист"*** го определя предимно като културно и творчески инспириран; културно и интелектуално заинтересован и мотивиран. Специфичният профил включва следните *основни характеристики*:[5]

- ✓ по-ранно планиране и организиране на пътуването;
- ✓ предприемане на по-чести и интензивни пътувания - до 9 в годината;
- ✓ търсене на нови, нетрадиционни и различни преживяване;
- ✓ насочване към туристически места с уникални културни ресурси;
- ✓ по-високи разходи за основни и допълнителни услуги в сравнение с други туристи, но и по-високи изисквания към качеството на продукта;
- ✓ по-високо културно и образователно равнище, силна културна мотивация и персонификация при оползотворяване на свободното време;
- ✓ активно участие при формирането и реализацията на програмата при престоя в туристическото място;
- ✓ динамична почивка с разнообразни елементи от продукта на културния туризъм и др.

2. Оценка на възможностите за развитие на културен туризъм в община Варна

2.1. Местоположение и исторически предпоставки за развитие на културен туризъм

Община Варна е дестинация, в която са положени основите на международния стопански туризъм. Прилежащото черноморско крайбрежие, поради благоприятното си разположение и историческо развитие съдейства за превръщането на Варна не само във важен търговски и икономически център, но и в първи морски курорт, и място за развитие на вътрешен и международен туризъм. Разнообразието от туристически обекти, характеристиките на инфраструктурата и суперструктурата утвърждават града като център на туризма в източна България.

Община Варна е разположена в североизточната част на България, а административният център град Варна се намира на брега на Черно море и на брега на Варненското езеро. Територията на община Варна е с площ от 237 кв.км, от която град Варна заема 205 кв. км. Община Варна е с **геостратегическо географско разположение.** Територията на общината е на кръстопътя между Европа и Азия и е в близост до три общоевропейски транспортни коридора - Коридор № 7 (Дунавски воден път), Коридор № 8 (Дурас-Скопие-София-Бургас-Варна) и Коридор № 9 (Хелзинки-Киев-Русе-Александруполис), който тангира към Варна и чрез Пристанищния комплекс на Варна свързва страната с централна Азия и Черноморския регион. Чрез летищния комплекс на град Варна общината е достъпна до всички световни и европейски емитивни туристически пазари.

Геостратегическото местоположение и разнообразните природни ресурси на територията на община Варна я превръщат в привлекателна цел за посещение и пребиваване на различни народи от древността до наши дни. Още в епохата на енеолита (халколит, каменно-медна епоха – V-то и началото на IV-то хилядолетие пр.Хр.) територията на днешната община Варна се обитава от уседнало и сравнително високоразвито земеделско-скотовъдно население, доказателство за което са находките от Варненския халколитен некропол. Останките от населението в района подсказват началото на преход към цивилизация почти едно-две хилядолетия преди възникването на най-древните цивилизации в Египет и Месопотамия[6].

В края на VI век пр. Хр. територията на община Варна е обект на т.н. Велика гръцка колонизация. Изселници от малоазийския град Милет идват и основат свой град-държава от полисен тип под името „Одесос" на мястото на днешния град Варна. В средата на IV в. пр. Хр. Александър Македонски се домогва чрез обсада до Одесос, но градът устоява на завоевателя и остава автономен в неговата империя.

През втората половина на III в. пр. Хр. Античен Одесос привлича тракийско население. Прелестите на Варненския район омагьосват и римляните. Одесос е завладян от легионите на Марк Лукул и е превърнат във важен римски регионален център в рамките на провинция Мизия. Авторитетът на града пред римляните се доказва от построените в края на II в. термални бани, чиято площ от 7 хил. кв. м. ги прави най-големите на Балканите.

След края на IV в., Одесос е притегателен център за преселници от Мала Азия, Сирия и Егейските острови. Късната античност (V-VI в.) е времето, когато градът привлича различни племена, идващи северно от р. Дунав и най-вече славяни, които се настаняват трайно в древнотракийските земи. През 681 г. прабългарите начело с хан Аспарух достигат до Одесос, като в хрониките за тяхното появяване за пръв път се споменава името „Варна", което по-късно ще стане и име на града, възникнал на мястото на стария Одесос.

С края на Първото българско царство през 1018 г. градът преминава към Византийската империя. През първата половина на XI век, на мястото на античния Одесос, възниква град с крепост, добил старобългарското наименование Варна. През 1201 г. цар Калоян окончателно присъединява града към България. През последните десетилетия на XII в. Варна е обект на интензивни посещения от венециански и генуезки търговци, идващи по вода.

По времето на цар Иван Александър, след 1366 г., Варна е столица на добруджанския владетел Добротица. Градът е завладян от османските завоеватели през 1389 г. като запазва пристанищното и търговското значение за земите на север от Стара планина.

След освобождението на България през 1878 г., прозорливи чужденци и варненски общественици забелязват природния потенциал на района за развитието му като курорт. Още през 1879 г. богатият руски земевладелец Йонин предлага на Общината да изгради бани и хотел, които да експлоатира 50 години. Подобна идея имат и германски инвеститори начело с д-р Байнерт и арх. Грунвалд[7].

За начало на туристическото развитие на Варна може да се приеме датата 17 септември 1881 г., когато по предложение на Михаил Колони, Общинският съвет на Варна решава да се построи модерен хотел с парк и морски бани. Първите морски бани се появяват през 1890 г. по проект на арх. Сава Димитриевич. В периода 1908 – 1912 г. се обособява първото сателитно на Варна летовище в местността около манастира „Св. Константин и Елена". През 1909 г. Варна се изявява за пръв път като международна туристическа дестинация, превръщайки в такава и България като държава. Градът посреща първата за страната организирана група от 215 френски туристи – интелектуалци, решили да се запознаят с Варна и околностите[8].

Морето и обусловеният от него туризъм се превръщат в изход от икономическия упадък на Варна, настъпил в България след породените от Ньойския договор войни. На 10 юни 1921 г. Общинската управа обявява официално Варна за морски курорт. В периода 7 май 1925 г. – 1 август 1926 г. са построени модерни морски бани, които превръщат града в модерен морски курорт[9].

Следвайки световните тенденции, Варна е пионер в страната в развитието на специализирани форми туризъм. На 10 септември 1933 г. в морското летовище „Св.

Константин" се открива първата почивна и гроздолечебна станция със 140 стаи. Градът се развива успешно като международна туристическа дестинация след Втората световна война. На 29 май 1949 г. е открит х-л „Роза", с което се поставя началото на изграждането на първия модерен туристически комплекс по Българското Черноморие – днешният КК „Св. Св. Константин и Елена". На 11 август 1956 г. се прави първа копка на първия хотел в КК „Златни пясъци" - х-л „Родина".

2.2. Обща характеристика на антропогенните туристически ресурси

Днес Варна е една от най-известните туристически дестинации в Европа като ежегодно се посещава от над 8 хил. български и чуждестранни туристи. Антропогенните туристически ресурси на територията на община Варна са представени от материални и духовни следи от всички исторически епохи на човешкото развитие[10], които служат като мотив за предприемане на културно-познавателни туристически пътувания:

- ✓ **Праисторията** на човечеството е представена с археологични находки от района на Варна от ***старокаменната епоха*** (преди около 100 хил. г.) – кремъчни сечива; ***среднокаменната епоха*** (ок. 10000–7000 г. пр. Хр.) – съставни сечива, изработени от малки кремъчни пластини, дърво, кост и др.; ***каменно-медната епоха*** (енеолита) (V хил. пр. Хр.): ранен енеолит (първата половина на V хил. пр. Хр.) - сечива от камък, кост и рог, глинени и костени антропоморфни и зооморфни фигури и керамични съдове; среден енеолит (4500–4000 г. пр. Хр.) - кухи поставки с формата на четириъгълен паралелепипед, паници с извит навън ръб и др.; късната каменно-медна епоха (4400–4200 г. пр. Хр.). - най-значим паметник от това време е знаментият Варненски енеолитен некропол с открити 294 гроба и златните предмети; ***бронзовата епоха***, която обхваща времето от 3200 до 1100 г. пр. Хр.: ранната бронзова епоха (3200–2500 г. пр. Хр.) – керамични кани с дръжки и скосени устия, чаши с високи дръжки и аскоси; дървени предмети; средната бронзова епоха (2500–2100 г. пр. Хр.) - предимно сечива от бронз; късната бронзова епоха (1600–1100 г. пр. Хр.) - бронзови сечива и едноостър меч; ***желязната епоха*** (I хил. пр. Хр.), през която завършва етническото самоопределяне на траките по тези земи е представена от: керамични съдове, бронзови и железни фибули, ножове и бойни брадви;

- ✓ **Античността** (VI в. пр. Хр. – началото на VII в.) е представена в района на община Варна с останките на Одесос като едно от най-древните антични селища в България, основано във втората четвърт на VI в пр. Хр. (около 585–550 г. пр. Хр.) от гръцки изселници от малоазийския град Милет. Материалните следи от този период се олицетворяват от керамичен червенофигурен кратер, златни обеци, златен медальон и надгробни плочи. Безспорно най-интересният и сравнително добре запазен архитектурно-исторически обект на община Варна от античността са най-големите на Балканите римските терми, построени в края на II век на площ 7 хил. кв. м;

- ✓ **Средновековието** във Варненския район е времето на Първото българско царство VII–XI в. Южно от града, на брега на морския залив е имало отбранителен вал, в който е намерена колона с прабългарски знак. Сред по-ценните археологически находки от това време са култов каменен блок с рунически знаци, керамични гърнета, паница, капак на урна и кани;

- ✓ **Османският период** период на. Варна през XIV–XVIII в. се онагледява предимно от оръжия (мечове, копия боздугани и снаряжение), свързани с освободителния поход на Владислав III Ягело през 1444 г. Интересни са запазените фаянсови кани, чинии, блюда и чаши, произвеждани в турските градове Изник, Кютахия и Чанак кале, а някои от тях доставени от Китай и Саксония;

- ✓ **Българското Възраждане** в края на османския период и в годините след освобождението е представено от училищни реквизити, църковни икони, оригиналните ръкописи и старопечатни издания от XVIII и XIX в. (учебници, учебни помагала, богослужебни книги), старинни гравюри на Варна от XIX в., различни образци на старинно оръжие от XVIII и XIX в., гробни находки от загиналите в руско-турските войни през този период, творби на художниците Индржих Кноб, Христо Каварналиев, Иван Загоруйко, Александър Мутафов и др[11].

На територията на общината се намират **пет музея,** представляващи интерес за туристите - *Регионален исторически музей, Военноморски музей, Парк-музей на бойната дружба „Владислав Варненчик", Музей на историята на медицината и частен музей „Стара Варна".* Изграден е историко-етнографски комплекс – Прабългарско селище „Фанагория". Най-голям, с най-богат музеен фонд и с най-голям туристически потенциал е ***Регионалният исторически музей***, който включва следните експозиционни отдели: „Археология"(Археологически музей); „Български земи XV-XIX в." (Музей на Възраждането); „Нова история" (Музей за нова история на Варна); „Най-нова история"; „Етнография" (Етнографски музей); „Художествен" (Къща-музей „Георги Велчев"); „Природа" (Природонаучен музей); експозиционна база на Природонаучния музей „Терариум"; обект „Римски терми"; обект „Аладжа манастир".

В град Варна има над **40 галерии**, които представляват ресурс за културни туристически продукти. Такива са художествената галерия „Борис Георгиев", Центърът за съвременно изкуство, галерия „Кавалет", галерия „Анти", галерия „Навиларт", галерия „Дарзалас", Къща за изкуство и антиквариат, галерия „Теди", галерия „Палас", галерия „Арета" и др.

Територията на община Варна е осеяна с **паметници на герои от историческото минало** (над 30) на България и на града. Обект на културен интерес са: Паметник-пантеон на загиналите във Втората световна война; Паметник българо-съветската дружба; Паметник на приморци, загинали във войните (1912-1916 г.); Паметник „Януш Хуниади"; Статуя на Николай Коперник пред Астрономическата обсерватория; Паметник на освободителите от Руско-турската война пред община Варна; Паметник на британските военнослужещи, починали по време на Кримската война (1854-1856); Паметник на Стефан Караджа до хотел „Черно море"; Паметник на загиналите в Отечествената война и др. Интерес за туристите представляват и съвременни статуи и пластики като: статуята на Варна до хотел „Черно море"; статуя-фонтан на Делфините до църквата св. „Николай"; слънчев часовник и пластиките в Морската градина; пластиката на 1-ва буна и пластиките в зелените площи на КК „Златни пясъци".

Архитектурният облик (архитектурни обекти) на град Варна се отличава със забележителни сгради, датиращи от края на XIX и началото на XX век. Обект на познавателен интерес са сградите на Катедрален храм-паметник „Свето Успение Богородично", Военноморски клуб, Държавен архив, Градски часовник и филиал на Драматичен театър, Археологическия музей, Икономическия университет, Военноморско училище, Драматичен театър и Варненска опера, централна жп гара, Главен щаб на Военноморските сили, Военноморския музей, Обреден дом, Аквариум и др. От по-съвременните сгради и строителни съоръжения впечатляващи са Двореца на Културата и Спорта, Съдебната палата, Фестивалния и конгресен център, Астрономическа обсерватория и планетариум „Николай Коперник", Делфинариума и Аспаруховия мост.

Обект на познавателен интерес за туристите са **религиозните храмове** на територията на общината, концентрирани в град Варна. Съществуват 11 български православни храма - Катедралата „Успение Пресвятия Богородици", Православен храм

„Света Богородица Панагия”, Православен храм „Света Параскева”, Православен храм „Свети Атанасий”, Православен храм „Свети Николай”, Православен храм „Свети Архангел Михаил”, Православен храм Света Параскева Петка”, Православен храм „Свети Димитър”, Православен храм „Свети пророк Илия”, Православен храм „Свети княз Борис”, Православен храм „Успение Богородично”[12]. Палитрата на религиозните обекти се допълва с един арменски православен храм „Св. Саркис”, с две джамии и две разрушени синагоги.

В културния календар на Община Варна фигурират **събития с международно значение**, които привличат български и чуждестранни туристи с културни интереси. Подредени в хронологичен ред те са: Международен майски хоров конкурс (16-19.05); Международен театрален фестивал „Варненско лято”(1-11.06); Международен музикален фестивал „Варненско лято” (23-30.07; в рамките на фестивала се провеждат Международната лятна музикална академия; Международни летни научни срещи; Международен балетен конкурс - на две години); Международен джаз фестивал „Варненско лято”(30.07-1.08); Международен фолклорен фестивал (1-5.08); Ден на Варна (15.08 - Свето Успение на Пресвета Богородица и е съпътстван от - поредица от изложби, концерти и поетични вечери както и от мероприятия, свързани със Седмицата на морето); Национален фестивал на етносите в България „България за всички” и др. Община Варна чрез своето дружество „Дворец на културата и спорта”ЕАД участва активно в организирането и провеждането на различни ежегодни изложения, който привличат български и чуждестранни посетители в града. Сред най-мащабните събития с международен характер от този вид са: Черноморски туристически форум; изложението „Трите ключа” с издания през март и ноември; Международен Филмов Фестивал „Любовта е лудост” и др.

Варна е част от международен проект, организиран от австрийския писател и пътешественик Бруно Бауман. В екипа са включени художници, музиканти и спортисти от 12 националности, които пътуват по новия път на коприната между Европа и Азия. Проектът цели възраждането на древната търговска магистрала, като главен канал за сътрудничество в глобален аспект в областта на дипломацията, културата, науката, търговията и туризма. Транснационалният маршрут започва от Хамбург, минава през Венеция, Букурещ, Варна, Истанбул, Техеран и Шанхай. По време на похода се представят битът, културата, традициите и обичаите на държавите, през които е минавал „Пътят на коприната”.

През последните години град Варна и прилежащите му курорти търпят ***значителни промени в своя дизайн***[13]. Част от измененията създават привлекателна за сетивата на туристите физическа среда. *Положителни* примери са появилите се бизнес сгради в центъра на Варна, нощното осветление на града както и неговата празнична украса. Въпреки че общината разполага с подробна наредба за изграждане на общодостъпна среда, в град Варна съществуват редица *негативни* от туристическа гледна точка характеристики на градския дизайн. Сред най-съществените са: презастрояване на централната градска част и най-вече на части от морската градина и на КК „Златни пясъци”, което е причина за формирането на „бетонен пейзаж”; нарушаване на унифицирания за общинската територия дизайн по отношение на пешеходни зони, цветни алеи, декоративни елементи, указателните табели, надписи и др.; наличие на много места на неправилно поставени заграждения, стойки, парапети, сергии, павилиони и др., които пречат на туристическите потоци или не са в хармония със средата.

Община Варна се позиционира в информационно пространство основно с **материални символи**, сред които са *Аспаруховият мост, Дворецът на културата и спорта, Аквариумът, Делфинариумът, Висшето военноморско училище;* Храм-паметник „Свето Успение Богородично”, Фестивалният и конгресен център; Пантеонът в Морската градина, Градският часовник и КК„Златни пясъци”[14]. От изброените обекти само първите 5 са с уникални характеристики на национално равнище, които не са особено ценни, а са по-скоро тривиални, на международно равнище. Голям комуникационен потенциал има възприемането на Варна като морска столица на България и евентуално като европейска столица на културата през 2019 г.

2.3. Анализ на хотелиерската и ресторантьорската суперструктура

Хотелиерството и ресторантьорството са основни туристически дейности и като такива са основен компонент на туристическия продукт, в това число и на продукта на културния туризъм. Хотелиерството има определяща роля по отношение на останалите елементи на туристическия продукт, поради пряката му взаимовръзка с туристическите ресурси[15]. Характеристиките на хотелиерството в община Варна позволяват валоризацията на туристическите ресурси в района. Те са съществен елемент от туристическото предлагането, а хотелиерството дефинира степента им на усвоеност. Оценката на хотелиерската и ресторантьорската *суперструктура*[16] във Варна е направена от позицията им на важни компоненти за развитието на културен туризъм, които оказват съществено влияние върху всички елементи на туристическия продукт.

За целите на изследването е анализирана информация от: официални статистически публикации; лични наблюдения в практиката; и специализирани интернет сайтове. Направена е характеристика на количествената и качествената структура на хотелиерството и ресторантьорството във Варна като съществени елементи на културния туризъм при отчитане на трудностите и проблемите, съпътстващи събирането и публикуването на точни статистически данни.

През последните шест години се очертава ясна тенденция към трайно намаляване на броя на ***хотелите и на заведенията за пребиваване*** като цяло (виж табл. 1). Изключение прави 2009 г., през която има лек ръст на хотелите от около 1.3 %. По отношение на видовата структура на хотелиерството в община Варна се вижда, че хотелите преобладават над останалите видове заведения за пребиваване. Относителният им дял постепенно нараства от 49.4% през 2006 г. до 58.4% през 2011 г. Преобладаващият дял на хотелите в хотелиерската суперструктура е благоприятна възможност за привличане на клиентела с по-високи платежни възможности.

Таблица 1

Общ брой на заведенията за пребиваване в община Варна за периода 2000 г. – 2010 г.

Заведения за пребиваване	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**
Общо брой	524	488	446	435	413	377
в т.ч. хотели	259	242	234	237	230	220
Отн. дял на хотелите (%)	49,4	49,6	52,5	54,5	55,7	58,4

Източници: *НСИ, ТСБ - Варна*

Капацитетът на заведенията за пребиваване в община Варна в общи линии следва тенденцията на развитие на броя на заведенията за пребиваване. От 2006 г. започва постепенно намаляване на абсолютния брой не само на леглата в хотелите, но и в останалите видове заведения за пребиваване на територията на община Варна (виж табл. 2). Логично, тенденцията за намаляване броя на леглата съвпада с намаляването на броя на обектите. Изключение прави 2009 г., през която има леко повишаване на броя на хотелите, но капацитетът на трите новоизградени хотела не е достатъчен да компенсира общото намаляване на хотелските легла.

Таблица 2

Капацитет на заведенията за пребиваване в община Варна
за периода 2006 г. – 2010 г.

Година / Капацитет	2006 г.	2007 г.		2008 г.		2009 г.		2010 г.		2011 г.	
	бр. легла	**бр. легла**	**%**	**бр. легла**	**%**	**бр. легла**	**%**	**бр. легла**	**%**	**бр. легла**	**%**
Общ бр. в община Варна	58928	56516	-4,1	56165	-0,6	55013	-2,1	53411	-2,9	51577	-3.4
В т.ч. хотели	56563	54158	-4,3	54009	-0,3	51822	-4,0	50084	-3,4	48523	-3.1
Отн. дял на легла в хотели	96,0%	95,8%		96,2%		94,2%		93,8%		94.1%	

Източници: НСИ, ТСБ - Варна

В структурно отношение леглата в хотелите решително преобладават спрямо леглата в останалите видове заведения за пребиваване. От началото на изследвания период до края на 2011 г. техният дял гравитира около 95%.

Таблица 3

Брой туристи в заведенията за пребиваване в община Варна
за периода 2006 г. – 2010 г.

Година / Бр. туристи	**2006**	**2007**		**2008**		**2009**		**2010**		**2011**	
		бр. туристи	**%**	**бр. туристи**	**%**	**бр. туристи**	**%**	**бр. туристи**	**%**	**бр. туристи**	**%**
Общо	800637	876816	9,5	853946	-2,6	789681	-7,5	736001	-6,8	886321	20.4
българи	241779	265756	9,9	289731	9,0	264971	-8,5	240078	-9,4	267881	11.6
чужденци	558858	611060	9,3	564215	-7,7	524710	-7,0	495923	-5,5	618440	24.7
В хотелите	788980	865607	9,7	844225	-2,5	763369	-9,6	710097	-7,0	859431	21.0
българи	231741	255303	10,2	280729	10,0	240143	-14,5	215824	-10,1	243027	12.6
чужденци	557239	610304	9,5	563496	-7,7	523226	-7,1	494273	-5,5	616404	24.7

***Източници:** НСИ, ТСБ – Варна*

Динамиката на броя на туристите, пренощували в заведенията за пребиваване и хотелите на територията на община Варна ясно отразява влиянието на световната икономическа криза. До 2007 г. включително се наблюдава стабилен ръст на броя на туристите, както на чужденците, така и на българите (виж табл. 3). През 2008 г. броят на чуждестранните туристи започва да намалява (-7.7%), докато броят на българските туристи все още нараства (10%). Това се дължи на факта, че настъпването на икономическата криза в България изостава спрямо глобалното развитие и вътрешният туризъм все още не усетил негативното ѝ влияние. Тенденцията е благоприятна за градските хотели, тъй като преобладаващите гости в тях са български туристи за разлика от хотелите в морските курорти, които посрещат преимуществено чуждестранни туристи. От 2009 г. до края на 2010 г. се проявява тенденция към общо намаляване на броя на чуждестранните и българските туристи, което се дължи на негативните последствия от глобално разпространилата се икономическа криза. В края на 2011 г. се наблюдава значителен ръст на броя на българските и чуждестранните туристи в заведенията за пребиваване и в частност - в хотелите, като равнището на показателите надвишава това от преди кризата.

Таблица 4

Реализирани нощувки в заведенията за пребиваване в община Варна за периода 2006 г. – 2010 г.

Реализирани нощувки	**2006**	**2007**		**2008**		**2009**		**2010**		**2011**	
	бр. нощувки	**бр. нощувки**	**%**	**бр. нощувки**	**%**	**бр. нощувки**	**%**	**бр. нощувки**	**%**	**бр. нощувки**	**%**
Общо	4 852 750	4759063	9,5	4 591 025	-2,6	3 699 893	-7,5	3 682 241	-0,5	4165920	13.1
от българи	745 969	852712	9,9	894 512	9,0	810 513	-8,5	748 505	-7,7	779203	4.1
от чужденци	4 106 781	3906351	9,3	3 696 513	-7,7	2 889 380	-7,0	2 933 736	1,5	3386717	15.4
В хотелите	4 789 285	4702381	9,7	4 535 988	-2,5	3 526 498	-9,6	3 515 339	-0,3	3996066	13.7
от българи	696 088	802291	10,2	845 784	10,0	645 334	-14,5	590 648	-8,5	622155	5.3
от чужденци	4 093197	3900090	9,5	3 690 204	-7,7	2 881 164	-7,1	2 924 691	1,5	3373911	15.4

Източници: *НСИ, ТСБ – Варна*

Динамиката на реализираните нощувки в заведенията за пребиваване в община Варна следва в общи линии динамиката на броя на туристите (виж табл. 4). До края на 2007 г. се наблюдава увеличаване на броя на реализираните нощувки от българи и от чужденци. Интересно е да се отбележи, че размерът на увеличението им е по-малък в сравнение с размера на увеличение на броя на туристите. Това означава, че намалява средният престой на един турист в хотелите. Намаляването на броя на нощувките от чуждестранни туристи започва още от 2008 г. През същата година броят на нощувките от българи все още расте, но от 2009 г. започва рязко да намалява. За 2009 г. нощувките от българи във варненските хотели са намалели с повече от 14%. Положително развитие в динамиката на реализираните нощувки от чуждестранни туристи се забелязва през 2010 г., когато бележат ръст от 1.5%, макар че по абсолютен брой все още не могат да достигнат нивата от годините преди настъпването на икономическата криза. Забелязва се и друга положителна особеност - спадът на общия брой на реализираните нощувки за 2010 г. е много по-малък в сравнение с предходните години – едва 0.3%. Относително слабото снижение се дължи на увеличаването на броя на нощувките от чуждестранни туристи, тъй като нощувките от българи през 2010 г. са намалели с още 8.5%. През 2011 г. динамиката на броя на нощувките е положителна, което се дължи на нарастването на нощувките, реализирани от чуждестранни и български туристи и това дава основание да се предположи, че периодът на отрицателна динамика отминава.

Анализът на *разпределението на туристите и реализираните нощувки по видове заведения за пребиваване* показва, че хотелите са с най-голям относителен дял и по двата показателя. Впечатление прави, че в началото на изследвания период в хотелите са имали абсолютен превес спрямо останалите видове заведения за пребиваване. Средно 98% от туристите са нощували в хотели и средно 98% от нощувките са реализирани в хотели. От 2009 г. хотелите остават предпочитан вид заведение за пребиваване в туристическата дестинация, но относителният им дял намалява, макар и с нищожен размер – средно около 96% за брой туристи и средно около 95% за брой реализирани нощувки. Тенденцията може да се обясни отново с негативното въздействие на глобалната икономическа криза, тъй като поради несигурното финансово положение и намаляването на доходите, част туристите се насочват към по-евтини видове заведения за пребиваване.

Таблица 5

Брой и категория на заведенията за пребиваване на територията на град Варна за 2011 г.

Вид / Категория	ЗАВЕДЕНИЯ ЗА ПРЕБИВАВАНЕ			ХОТЕЛИ			СЕМЕЙНИ ХОТЕЛИ			САМОСТОЯТЕЛНИ СТАИ			ПАНСИОНИ		
	брой	стаи	легла	брой	стаи	легла	брой	стаи	легла	брой	стаи	легла	брой	стаи	легла
5*	4	148	281	4	148	281	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4*	6	303	526	6	303	526	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3*	32	820	1406	9	494	871	20	323	528	3	3	7	-	-	-
2*	40	377	754	5	122	237	12	233	455	22	22	62	1	6	12
1*	18	209	399	2	150	300	2	45	72	14	14	27	-	-	-
Общо	100	1857	3366	26	1217	2215	34	601	1055	39	39	96	1	6	12

Изследването на количествената и категорийната структура на хотелиерството в град Варна е затруднено от недостатъчната по обем и достоверност информация. Териториално статистическо бюро – Варна не води статистика за категорията на хотелите на равнище община и град. Единствените данни за категорийната структура на заведенията за пребиваване са на областно ниво. В Таблица 5 е систематизирана информация от Националния туристически регистър и от специализирани сайтове за хотелски резервации.

Данните в таблицата показват, че относителният дял на хотелите в град Варна е 26%. Необходимо е да се отбележи, че семейните хотели са самостоятелно обособен вид заведение за пребиваване[17] и поради тази причина не са включени в броя на хотелите. Хотелите съставляват по-малко от 1/3 от всички заведения за пребиваване в град Варна, но предоставят повече от 2/3 от общия капацитет на туристическата леглова база в града по брой стаи и по брой легла.

Стаите и леглата в хотелите преобладават в количествената структура на легловия капацитет с повече от 65% (виж фиг. 2). Останалите стаи и легла са разпределени в 34 семейни хотела, 39 самостоятелни стаи и 1 хостел (виж фиг. 1).

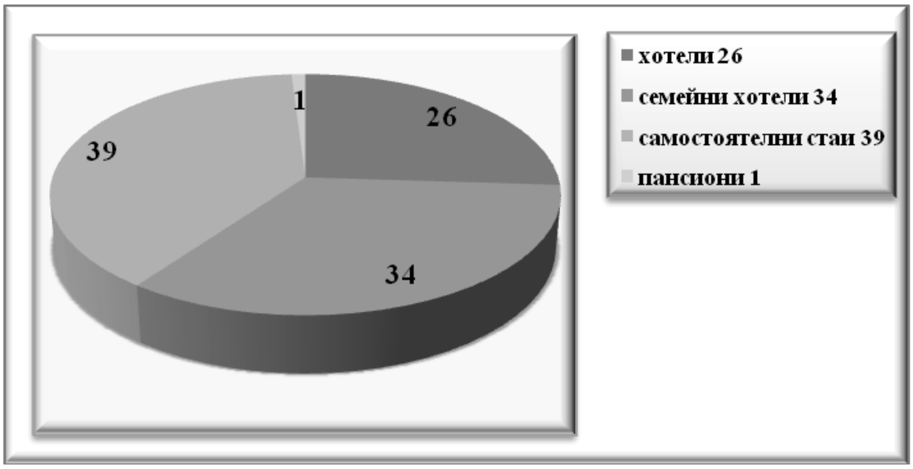

Фиг. 1 Видова структура на хотелиерството в град Варна

Разпределението на хотелите в град Варна по категории показва, че преобладават хотелите с категория три звезди, които съставляват 35% от общия брой хотели (виж фиг. 3). Взети по отделно хотелите с категория пет звезди и четири звезди имат по-малки относителни дялове, но разгледани заедно като групата на висококатегорийните хотели те имат по-голям дял от 38% в сравнение с ниските категории две и една звезди, които имат общо 27%.

Според доклад на Световната туристическа организация през 2010 г. висококатегорийните хотели в България успяват да се възстановят от негативните последици на икономическата криза, но все още не могат да достигнат нивото от преди рецесията. Въпреки, че предлагат голямо намаление в цените техните продажби и приходи бележат ръст благодарение на нарастващия брой туристи[18]. Приходите от нощувки във висококатегорийните хотели в България бележат ръст от 10% за четиризвездните и 5% за петзвездните обекти през 2010 г. спрямо предходната година[19]. За разлика от високите категории според същия източник, нискокатеготегорийните заведения за пребиваване отбелязват намаляване на приходите – 27% спад за тризвездните и 11% спад за едно- и двузвездните обекти. Следователно, може да се твърди, че категорийната структура на хотелиерството в град Варна е благоприятна, защото количествено преимущество имат хотелите в средните и високите категории.

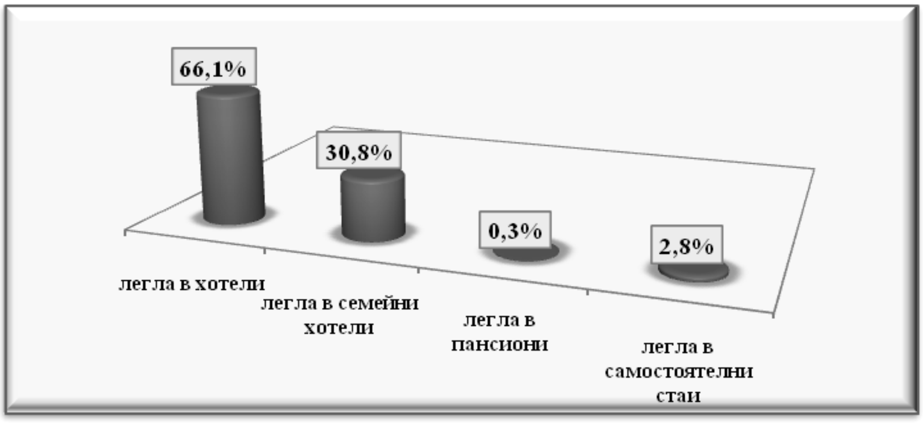

Фиг. 2 Разпределение на капацитета по видове заведения за пребиваване

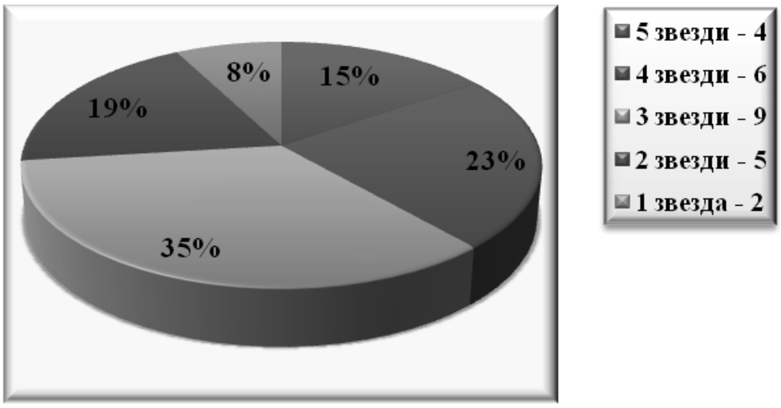

Фиг. 3 Категорийна структура на хотелите във Варна през 2011 г.

Изводи за състоянието на ***ресторантьорския бизнес*** в гр. Варна можем да направим въз основа на проучването на документи на МИЕТ, общината, информация от интернет и лични наблюдения. От Националния туристически регистър става ясно, че на територията на общината функционират повече от 780 заведения за хранене и развлечение. Тяхното разнообразие е голямо: ресторанти (различни видове) – 137; заведения за бързо обслужване – 288; питейни заведения -39; кафе-сладкарници – 131 и барове – 188. Необходимо е да се уточни, че официалните цифри се различават от реалните, тъй като по данни от практиката и от Комисията за защита на потребителите редица заведения за хранене и развлечения функционират без да са категоризирани и вписани в националния туристически регистър. Техният точен брой не се знае дори в приблизителни граници.

Във видовата структура на заведенията за хранене и развлечения в град Варна с най-голям относителен дял са заведенията за бързо обслужване – 37%, барове – 24%, ресторанти – 18%, кафе-сладкарници – 17% и питейни заведения – 5% (виж фиг. 4).

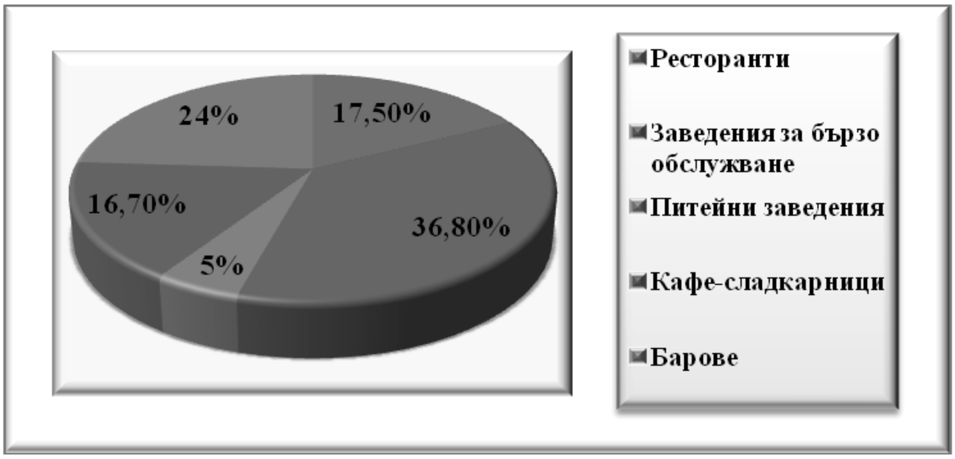

Фиг. 4 Видова структура на заведенията за хранене и развлечения във Варна през 2011 г.

От така представените видове заведения за хранене и развлечения с най-голямо значение за продукта на културния туризъм са тематичните заведения. Това са специфични, ориентирани към точно определена клиентела обекти. Темите около, които се проектира ресторантьорския продукт могат да бъдат най-различни. По данни от практиката през последните няколко години броят на тематичните ресторанти във Варна нараства. Наблюдаваната тенденция е израз на промените в мотивацията на клиентелата, която търси удовлетворяване на специфични интереси и потребности от забавление, развлечение, спектакъл, бягство от действителността. Ограниченията в обема на разработката не позволяват обстойното разглеждане всички видове, затова ще анализираме тези, които най-удачно се включат като елемент в съдържанието на културния туристически продукт. Най-многобройни в град Варна са тематичните заведения с българска национална кухня, които предлагат предимно български национални ястия и напитки. Това се обуславя от статуса на района като голям туристически и културен център. По този начин на туристите се предлага не само оригинален и атрактивен продукт, а и възможност да се запознаят с местната култура, традиции и обичаи. Освен ресторанти с българска национална кухня във Варна има и немалък брой ресторанти с чуждестранна кухня – няколко китайски, италиански, гръцки, турски, руски, грузински, арменски, мексикански, френски, тайвански, ирландски, испано-португалски. Тенденцията, която се наблюдава през последните няколко години е към увеличаване броя и разнообразието на този вид заведения. Сравнително голям относителен дял имат и тематичните заведения, за които водещ елемент е кулинарния продукт. Сред тях изключително популярни са тези, които предлагат морски специалитети. През последните години се увеличава броят и популярността на заведения, които се рекламират като винарни и предлагат на своите клиенти богат асортимент от вина и подходящите за тях мезета, организират дегустации и тематични вечери.

На базата на ситуационния анализ и експертните оценки на авторите на доклада, и в контекста на възможностите за развитие на културен туризъм, могат да се направят следните **изводи относно състоянието на хотелиерството и ресторантьорството** в община Варна:

✓ Като цяло ***структурата на хотелиерството е благоприятна.*** В общата видова и категорийна структура преобладават средно и висококатегорийните хотели. Участието им като елементи на продукта на културния туризъм позволява да се постигне високо качество на предлагането като е налице потенциал за привличане на пазарни сегменти с по-висока платежоспособност;

✓ Значително ***се увеличава броя на заведенията за хранене,*** а с това нараства и разнообразието на предлаганите кулинарни продукти. Туристите могат да избират между много и различни видове ресторанти, във всеки от които се предлагат нови и непознати за тях продукти. Стиловото разнообразие е голямо, нараства броят на тематичните заведения с уникален дизайн и кулинарен продукт. По този начин туристите откриват нови възможности за развлечение и разнообразие, които допълват структурата на културния туристически продукт.

Анализът на предлаганите от **български туроператори (ТО) и туристически агенти (ТА)** пакетни пътувания за вътрешен туризъм показва, че варненският район е наложена и традиционно позната дестинация за морски рекреативен туризъм. Не се използва пълноценно и ефективно потенциала на разнообразните туристически ресурси, на хотелиерската и ресторантьорската суперструктура за развитие на културен туризъм, чиито уникални характеристики са израз на свойствата и способността му да се комбинира с останалите видове и форми на туризъм. От регистрираните 350 ТО и ТА във Варна[20] под 1% е делът на тези, които са разработили атрактивни и разнообразни културни продукти. Липсват предложения за посещения на по-непознати и нетрадиционни обекти, както и такива, съобразени с периодите на провеждане на значимите за Варна събития с международно и национално значение. При проучване мнението на български и чуждестранни туроператори, почти 18% от участниците в изследването посочват културния туризъм на България като първа алтернатива за създаване на уникално предложение за продажба[21]. Препоръките са насочени към създаване на продукти на културен туризъм на основата на „специалните интереси” на потребителите като възможност за разширяване на целевите пазарни сегменти.

3. Насоки за подобряване развитието на културния туризъм в община Варна

По-важните направления за оптималното оползотворяване на туристическия потенциал на община Варна се базират на разработения стратегически модел за развитие на културен туризъм в България и в частност на концепцията за ЛоКуС-ите[22]. Община Варна принадлежи към ***ЛоКуС7: По бреговете на Черно море,*** където културният туризъм има допълващ ефект и значение по отношение на рекреативния туризъм. В този смисъл алтернативите за развитие на културен туризъм в района са свързани с търсенето на възможности за: допълване и разнообразяване на наложените и вече познати традиционни оферти; предлагане на туристически програми за популяризиране на малко известни и непознати туристически места от вътрешността на района; разработване на атрактивни предложения за престой извън основния туристически сезон. Конкретните действия за реализиране на тези възможности и подобряване развитието на културния туризъм в община Варна следва да са насочени към:

✓ Разработване на актуални предложения за културен туризъм, съобразени със специфичните потребности на потребителите и характеристиките на профила на „културния турист”;

✓ Предлагане на комплексни туристически програми за културен туризъм, насочени към български и чуждестранни туристи, активно участващи в подготовката и реализацията им;

✓ Създаване на специализирани и тематични културни туристически продукти на основата на местното културно-историческо наследство, специфичните атракции и забележителности, местните специални събития, съвременни традиции и начин на живот;

✓ Интегриране на културния туризъм с всички останали видове и форми на туризъм, развивани в община Варна;

✓ Насочване и разширяване на потребителския интерес към нетрадиционни и малко познати културни обекти, събития и атракции, част от местната и национална социо-културна среда;

✓ Определяне на местни културни ценности и забележителности с уникални за района и страната характеристики, с които да се идентифицира дестинация Варна;

✓ Изготвяне и разпространение на програма с културните събития, посветени на местното културно-историческо наследство;

✓ Разкриване на „културни коридори”[23] („културни маршрути”), основани на споделеното културно наследство, обединената инфраструктура и създадените нови културни туристически продукти като алтернатива за развитието на културен туризъм и гаранция за устойчиво развитие на община Варна;

✓ Публикуване и разпространение на програмите за културен туризъм в туристическия информационен център, интернет страниците на местните туроператори и посредници, както и на чуждестранните туроператори, предлагащи морски рекреативен туризъм.

Алтернативите за развитие на културен туризъм, насочени към реализиране на посочените дейности разширяват и мултиплицират икономическите ефекти от туристическата дейност в дестинация Варна; намаляват отрицателното влияние на сезонния фактор чрез създаване на благоприятни възможности за удължаване на туристическия сезон; балансират натоварването и експлоатацията на хотелиерската и ресторантьорската суперструктура; и увеличават комплексността на туристическото предлагането в района с включването на разнообразни елементи от съдържанието на културния туристически продукт.

БЕЛЕЖКИ:

[1] http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/cultural-routes/index_en.htm

[2] www.estatbg.com
www.synovate.com

[3] Определение на **UNESCO** за „култура", http://portal.unesco.org/culture/

[4] **Richards, G.** *Cultural Tourism in Europe.* 2005, www.atlas-euro.org., p. 24.

[5] **Нешков, М.** Култура и туризъм – традиции и съвременност. – В: *Културата на късната модерност*, XVII лятна научна среща, Община Варна, юни 2009, 202-204.

[6] http://www.mfa.government.bg/history_of_Bulgaria/60.html

[7] **Калинков, Б.** *Туризмът във Варна и региона: векове, пощи, традиции.*, Варна 2006, с. 78.

[8] Пак там, с. 79.

[9] Пак там, с. 84.

[10] http://www.amvarna.com/main.php?lid=11&lang=1

[11] http://www.varnabg.com/museums/renaissancemus/vazrajd.htm

[12] **Петров, Б.** *Варна през вековете.* http://varna.info.bg/sitemap.htm

[13] **Маринов, С., М. Нешков, Вл. Златев, Ю. Бонев.** *Програма за устойчиво развитие на туризма в община Варна* - 2007-2013 г., http://www.vct-bg.org, с. 53.

[14] Пак там, с. 54.

[15] **Дъбева, Т.** *Хотелиерство.* Варна, 1998, с. 15; **Дъбева, Т., Г. Луканова.** *Ресторантьорство.* Варна, 2011, с. 18.

[16] Понятието *„суперструктура"* специфизира материалните елементи: сгради, обзавеждане и оборудване.

[17] Наредба за категоризиране на средствата за подслон, местата за настаняване и заведенията за хранене и развлечения. *ДВ*, 07. 01. 2005 г.

[18] *World Travel Trends Report 2010/2011.* ITB World Travel Trends Report, December 2010, http://www.itb-erlin.de/media/itb/itb_media/itb_pdf/worldttr_2010_2011~1.pdf, 16.02.2012 г.

[19] *НСИ*, 2010 г.

[20] Регистрирани туроператори и туристически агенти към 03.05.2012 г. http://www.mi.government.bg.

[21] *Стратегически план за развитие на културния туризъм в България* – обобщен анализ. с. 16, http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=573.

[22] **ЛоКуС (LoCuS)** - акроним, **Local Cultural System – Локална Културна Система.** Означава: ***система,*** основана върху културно-историческа, етническа и природна идентичност на дадено място (***LO***CAL); ***концепция*** за привличане на посетители, заинтересовани от културни ценности, различни от тези, в мястото им на постоянно живеене (***CU***LTURAL); ***интегрирано съчетание*** на ресурси, свързани с творчеството, историческите и културните традиции, организирани и свързани помежду си чрез споделяне на обща визия за региона (***S***YSTEM).

[23] **Нешков, М.** Цит. съч., 207-208.

ALTERNATIVES FOR THE DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM IN VARNA MUNICIPALITY

Georgina Lukanova
Velina Kazandjieva

Abstract

Tourism and culture have always been closely linked. Cultural consumption has grown, and tourism is an increasingly important form of cultural consumption, encouraged and funded by local, national and supranational bodies. The specific features of cultural tourist have been presented. Because of its history and its economical and cultural significance, Varna is a modern city with a rich cultural calendar and a cultural heritage that embraces ancient civilizations. The various possibilities for accommodation, catering and entertainment have been analyzed and assessed. Important proposals and alternatives are made for the development of cultural tourism in Varna.

ОЩЕ ЗА ТРАКИЙСКАТА ГРОБНИЦА КРАЙ С. АЛЕКСАНДРОВО КАТО РЕСУРС ЗА НАУЧЕН И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

Валентин Тодоров

1. Въведение

В края на декември 2000 г. край с. Александрово, Хасковска област, известният български археолог Г. Китов откри поредното подмогилно съоръжение от античността – тракийска гробница със стенописи. Според откривателя, тя е датирана към IV век преди Хр.[1] Макар и ограбена в миналото, гробницата е уникална със живописната си украса. Тя по нищо не отстъпва на получилите вече международно признание и включени в Листата на световното културно наследство гробници -Казанлъшката и Свещарската. Уникална е живописната украса с нейното ситуиране и сюжетна разработка. Традиционните бойни сцени са разположени в края на дромоса и предверието (обр.1). Сцената с посрещането на героя /Хероизацията/ е ситуирана в долния регистър срещу входа в гробната камера (обр.2). Централно място заема фриз с ловни сцени (обр.3).

Наред с интерпретацията на живописта и информацията, която носи за бита и погребалните традиции на тракийската аристокрация, особен интерес за реставраторите и изкуствоведите представлява живописната техника на тракийския художник. Съчетанието от богата живописна декорация, уникален фриз с ловни сцени, абсолютна автентичност на достигналите до нас стенописи без каквато и да било интервенция в миналото и съвременните аналитични възможности предоставят прекрасно поле за обективно изучаване на техниката и технологията на живописване от античния период. Не на последно място бихме посочили и неподправеният интерес на обществото и държавните институции към културата и традициите на нашите предшественици – траките.

2. Наблюдения върху начина на изграждане на гробницата.

По своите архитектурни и конструктивни особености гробницата край с. Аександрово не се различава принципно от другите известни. Тя се състои от дълъг дромос /14,5 м/, антешамбър /предверие/ с квадратна форма и кръгла погребална камера (обр.4). Изградена е от местен, характерен за района на Източните Родопи камък – вулканичен туф[2]. Каменните блокове са с различни размери, но полагани на хоризонтални редове. Всеки следващ ред е с намаляващ диаметър, така че се образува т.н. “фалшив кошаровиден свод” Паралелно с изграждането на редовете околовръст е натрупван и земният насип, който е изпълнявал ролята на външно скеле . Върху насипът е извършвана обработката на камъните, което се установява по каменните остатъци /трошляка/ в стратиграфския профил (обр.5). За стабилизиране на конструкцията с фалшивия свод отвън е изграден т.н. “блокаж” – подреждане на едрите отпадъчни камъни в слой с дебелина 0,5 – 0,7 м.Лицевата страна на всеки отделен камък от интериора на гробницата е обработена с плоско длето по периферията, така че да се образува гладка рамка с ширина 2,5-3 см. Вътре в рамката каменната повърхност е обработена фино с остро шило (обр.6). Градежът е на суха фуга и с перфектна стиковка на камъните, която може да бъде постигната само чрез допълнителна обработка и напасване след монтажа. Интериорът на гробната камера, предверието и краят на дромоса са измазани с мазилка и декорирани.

2.1 Проучване на мазилките.

Мазилките в гробницата са двуслойни. Първият, изравнителен слой, е със сравнително равномерна дебелина, от 1 до 2 см, което се дължи на съвършената и фина обработка на каменната повърхност. Инертният пълнител в този слой е с дребнозърнест строеж с размери на зърната до 0,5-0,6 мм и рядко по-едри. Състои се изцяло от кристалокласти и витрокласти. Има и литокласти с гранитоиден строеж. Съставът на слоя, както и заоблените форми на гранулите сочи използването на речен пясък, старателно промит, защото леките и порьозни вулканични стъкла са малко представени, вероятно отнесени от промивната вода.(обр.7)Особено важно е да се отбележи, че в граничния слой между мазилката и каменния градеж е отложена вторично финозърнеста маса от глинести минерали и серицит, най-вероятно свързани с изветрителните процеси. Вторият слой, грундът, върху който е положена живописта, е с постоянна дебелина около 3 мм, бял цвят и микрозърнест строеж (обр.7а). Инертният пълнител се състои от дребни до микроскопични кварцови зърна, санидинови кристалокласти, литокласти, и биотитови и мусковитови люспици. По размери зърната не надвишават 0,5 мм.

Стратиграфски се различават три слоя – по-груб хастар /основа/, върху който е нанесен по-фин слой, обогатен на варов свързвател и най-отгоре е положено червено покритие. В него също се различават фини частици пълнител, което предполага нанасяне с мистрия и заглаждане. Междинният слой /грундът/ е без ясно очертана граница с основата /хастара/. Предполагаме, че обогатяването с варов свързвател е станало чрез продължително „пердашене" на мократа мазилка, което е довело до частично потъване на по-едрите частици пълнител и изплуване на по-фините. Като цяло, продължителното заглаждане на повърхността напомня по някакъв начин на познатото ни штуко лустро.

И двата слоя мазилка са с варов свързвател, но грундовият слой е по-богат на калцит и по-бял.

При внимателно разглеждане на разрушените участъци от меандровия фриз се вижда, че има мазилков шев т.е. налице е т.н. "gornata" или измазване на участъци. Измазването е започнало отгоре-надолу, след което е положен долният регистър.(обр.8) Особеност е, че черният пояс точно следва петия хоризонтален ред на градежа и е с по-дебел слой мазилка.

2.2. Идентификация на палитрата

Палитрата на тракийския майстор /художник/ е много бедна. Състои се от малко, но висококачествени пигменти – природните червена и жълта охри, варова бяла и костна черна. Охрите са доказани с прахова рентгенова дифракция (обр.9), а костната черна – с микрохимически анализ

2.3. Изследвания върху свързвателя на живописта.

За изследване на вида на свързвателя бяха подбрани три проби – две от меандъра и една от жълтия пояс. Съществуващите разрушения на живописния слой улесниха подбора на местата. Не си позволихме да докосваме фриза с ловните сцени заради неговата уникалност и компактност /без разрушения/

При визуалното изучаване на живописта се установяват някои белези, характерни както за фрескова живопис, така и за темперна. Например, наличието на шев при мазилката, отпечатъци от пръсти и от въженце доказват, че изписването е започнало върху мокра мазилка. От друга страна, напластяването на цветни слоеве при меандровия фриз, видимите корекциите на първоначалния авторски(обр.10) замисъл подсказват, че вероятно е използван и органичен свързвател.

Част от пробите бяха заделени за предварителни изследвания за наличие на органичен свързвател, преди да пристъпим към по-сложния и трудоемък метод -газова хроматография с масспектрометрия.

3. Резултати и интерпретацията им

Резултатите от изследването на трите проби са приблизително идентични.

След елиминиране на „шумовете" в хроматограмите, ясно се разграничават серия от пикове на висши въглеводороди /парафини/, висши алкохоли, а също и висши мастни киселини под формата на изопропилови естери.(обр.11)

Очевидно е, че не става дума за белтъчен свързвател Идентифицираните три типа органични съединения – висши алкани, висши мастни киселини и алкохоли подсказват, че органичното вещество, използвано при рисуването на стенописите е восък. Изненадата беше доста голяма, защото чрез визуални методи вече бяхме установили „мазилкови шевове", отпечатъци от пръсти и от въже върху мократа мазилка , които от своя страна предполагат фрескова техника[3].

За по-голяма достоверност на получените данни за използване на пчелен восък като свързвател на живописта в гробницата проведохме още една серия изследвания[4]. На първо място повторихме дериватизатизацията на проба от меандъра по методиката за белтъчини[5]. Получихме абсолютно съвпадение на резултатите с предишното изследване, затова повече няма да се спираме на този експеримент. Друга част от оригиналната проба бе екстрахирана със смес от метилен хлорид/метанол 1:1. За сравнение същият вид екстракция бе направен с проба от чист пчелен восък[6] (обр.12 а и 12в).

На хроматограмата на оригиналната проба се появява само един тип от трите вида органични съединения, съставляващи пчелния восък – висшите нечетни въгводороди, докато при пчелният восък се появяват два допълнителни пика, идентифицирани като висши алкохоли. Така или иначе, този експеримент също потвърждава, че при изписването на гробницата е използван пчелен восък под някаква форма.

3.1. Интерпретацията на получените аналитични резултати и визуалните наблюдения на стенописите

Вече стана дума, че визуалният оглед показва специфика за фрескова техника.

Това беше отбелязано и в доклада от посещението на мисия от ИКРОМ.

Тези факти недвусмислено сочат, че рисуването е започнало върху влажна мазилка, т.е. започнато е в техника buon fresco. Според нас рисуването е започнало от фигурата на пешия ловец над входа на гробната камера, още докато мазилката, респ. белия грунд-варна бадана е била съвсем мокра(обр.13). Това е довело до потичане на пигментите и нарушаване на контурните линии. Впоследствие се е наложило да бъдат направени корекции отново с варна бадана на фона около фигурата, с което линиите и формата са коригирани(обр.13). Корекциите с варна бадана са били основно „оръжие" на античния художник. Например, белите петна върху гърбовете на четирите глигана са нанесени след приключване с рисуването и обозначават мястото без четина на гърба на глигана. Както се вижда на снимката корекцията покрива не само четината, но и част от копието, което вече е било нарисувано (обр.8). При рисуването античният майстор е използвал копирки, съдейки по еднаквите фигури и размери на конете и елените (обр.14). Те се различават помежду си само по външни белези – рога, гриви, намордници и пр. На много места се откриват следи от подготвителната рисунка – подобна на синопия, но изпълнена с въглен. /снимка/. Авторът не е следвал абсолютно точно контурите на копирките и при рисуването с пигментите е правил корекции „ad hoc“

Според нас, по времето на изпълнение на декорацията / 4 век пр.Хр./ техниката буон фреско още не е била усъвършенствана. По литературни данни, най-старата известна живопис, изпълнена в тази техника е от 5 век пр.Хр. на остров Крит[7]. Тъй като авторът или не е познавал добре начинът на рисуване с тази техника, или поради невъзможността да се справи с рисуването в лимитираното време е използвал пчелен восък за фиксиране на живописта. Предполага се, че восъкът е нанасян с четка, което изисква, разтваряне в някакъв разтворител. Следите от четката лесно се проследяват на много места[8]. За наличието на восъчно покритие върху живописта може да се съди и по косвени признаци. Например при докосване на повърхноста с пръст се усеща известна „мазност”. Може би сред най-добрите косвени доказателства за нанесено покритие върху повърхността е характерът на разрушенията, предизвикани от миграцията на водни извлеци от почвата, на ерозионни продукти от камъка и на соли. Върху ловните сцени освен следите от четката ясно се виждат образуваните тъмни петна по фона от водните почвени извлеци. Разрушенията пък на червения пояс са от типа на т.н. „питинг” – локални точковидни разкъсвания на повърхността във вид на „взривове”(обр.15). Това са местата, където солите са преодолели и нарушили непрекъснатостта на повърхността. Самият червен пояс е изпълнен по технологията на т.н.” стуко лустро”, т.е. чрез продължително заглаждане на повърхността /пердашене/ на мокро, в резултат на което е настъпило обогатяване на повъхностния слой на варов свързвател, миграция на най-фините фракции на пълнителя към повърхноста и е постигнато допълнително уплътняване и гладкост. Тук също е доказано наличието на восък чрез GC-MS.

За да получим по-убедителни доказателства за използването на пчелен восък при живописването, бе направена литературна справка за методите за идентификация на пчелен восък. Публикуваните данни за античната восъчна техника и за методите на идентификация на пчелния восък се оказаха доста оскъдни. Доказателствата за енкаустиката са предимно в писмени извори от античността и не са категорично потвърдени със съвременни аналитични методи. Това е свързано и с изключително малкото произведения на изкуството от Античността, достигнали интактни до нас. Най-популярни са т.н. фаюмски портрети, открити от проф. Флиндерс Петри през 1888 г.в древна гробница в обл.Фаюм-Египет[9]. 10 от тях се намират в Националната галерияв Лондон и са датирани към втори и трети век сл.Хр.

Началото на енкаустиката е неизвестно, а краят й е преди 1437 г , защото Ченино Ченини не споменава нищо за нея в своя Трактат за живописта[10]. Най-старите сведения са от Плиний. Той пише, че енкаустиката е въведена от древните гърци, а по-късно – след 330 г. пр.Хр., когато гърците завоюват Египет е разпространена и там.

Древните гърци са използвали восъкът под формата на лак за обработка на статуи и колони, като го разтваряли в терпенови масла /есенции/. Почти безцветният лак е бил употребяван за защита и интензифициране на цветната декорация по стени, корнизи и тавани в храмовете. Използвали го също и за защита на корабната декорация.

Luo, Тао и др.[11] съобщават за използване на восък при инкрустацията на бронзови саби с тюркоаз през 6 век преди Хр.

Този начин на употреба на восъка трудно може да се нарече енкаустика, защото не се използва топлина.

При истинската енкаустика се прилага восък в разтопено състояние или грубо нанесеният твърд восък се разтапя и притиска чрез т.н. нагрят „каутер“

В Александровската гробница има следи, както видяхме, от двата начина на работа – с четка и каутер.

Тракийската гробница край с.Александрово е датирана към 4. век преди Хр. Монументалните живописвани обекти от този период са изключително малко. Това е времето, когато все още няма установени живописни традиции и техники за рисуване. В този смисъл, обектът на настоящото изследване е изключително интересен за науката. Получените аналитични резултати и направената интерпретация, потвърждават, че античният художник е имал познания както върху фресковата техника, така и върху енкаустиката. Напълно съзнаваме, че изследванията би трябвало да се задълбочат с откриване на нови подробности от материалната култура и живописните познания на античните художници. Предложения за сътрудничество в това направление са добре дошли.

Казано с други думи, културният и научният потенциал на гробницата може и трябва да бъде оценен и експлоатиран по подходящ начин. Интересното в случая е, че японците и респ. японското правителство първи oцениха този потенциал и вложиха 3,5 млн лева в изграждането на музей на тракийското изкуство в Източните Родопи. (обр.16 и 17).

Въпреки всички трудности, музеят беше успешно построен и вече три години функционира[12].

Държавата обаче показва пълна незаинтересованост към опазването на оригинала. (обр.18). Огромната гъба вече три години виси като дамоклев меч над гробната камера без никаква реакция на т.н. „десижън мейкъри“[13].

Александровската гробница напълно покрива най-високите критерии за автентичност на Центъра за световното културно наследство (ЮНЕСКО) и би трябвало да бъде номинирана за включване в Листата.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Обр.1 Бойни сцени от предверието. Детайл.
Обр.2 Сцената с посрещането на Героя (Хероизацията).
Обр.3 Детайл от фриза с ловните сцени.
Обр.4 Ситуация на гробницата в могилния насип (разрез) -арх.В.Попов.
Обр.5 Обиколната галерия с видими остатъци от обработката на камъка.
Обр.6 Начин на обработка на каменните блокове.
Обр.7 Аншлиф на мазилка от червения пояс (а) и от черния пояс (в).
Обр.8 Следи от припокриване на мазилката. Корекция на гърба на глигана с вар.
Обр.9 Рентгенова дифрактограма на червен пигмент.
Обр.10 Детайл от ловния фриз с видима черна графия.
Обр.11 GC-MS хроматограма на проба от меандровия фриз.
Обр.12 GC-MS хроматограми на проба от живописния слой(а) и на чист пчелен восък (b). Пробите са обработена по различна методика.
Обр.13 Корекции на живописния слой и фона с варна бадана.
Обр.15 Характерни разрушения на живописния слой (т.н.”питинг”).
Обр.14 Еднакви копирки за фигурата на елена и коня.
Обр.16 Поглед към новата музейна сграда от могилата.
Обр.17 Детайл от ловния фриз в копието на гробницата
Обр.18 Прораснала дървесна гъба (Dry rot) на металния таван над гробната камера

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Китов, Г**. Александрово –гробница-мавзолей със стенописи. - *Проблеми на изкуството*, 1, 2002, 15-17.

[2] Пълна минералого-петрографска характеристика на градежния камък и мазилките бе извършена от проф.д-р Тодор Маринов от Минногеоложкия университет, София.

[3] Пръв установи тези факти Вернер Шмид, който посети гробницата през 2003 г. заедно с директора на ИКРОМ д-р Стенли Прайс. Отчетът се намира в *НДА* на *НИНКН*. Вж. също **Barov, Z., V. Grudeva, M. Karazlateva, K. Kitanov, M. Marinov.** The preservation and display of a fourth-century BCE painted Thracian tomb in Bulgaria. - In: **D. Saunders, J. H. Townsend, S.Woodcock (eds.)**. *The Object in Context: Crossing Conservation Boundaries*. London.

[4] **Barov, Z., V. Grudeva, M. Karazlateva, K. Kitanov, M. Marinov.** Op.cit.; **While, R**. The application of Gas-Chromatography to the identification of waxes. - *Studies in Conservation*, vol. 23, № 2, 57-68.

[5] Colombini, M., F. Modugno. *Organic Mass Spectrometry in Art and Archaeology*. Wiley, 2009.

[6] **Тодоров, В., М**. **Развигорова**. Газ-хроматографско разделяне на аминокиселини и идентификация на белтъчни свързватели в живописен слой. - *МПК*, 1, 1978, 22-25.

[7] **Khun, H**. Detection and identification of waxes, including Punic wax by infra-red spectrography. - *Studies in conservation*, vol.5, № 2, 1960, 71-82.

[8] Следите от четка биха могли да бъдат интерпретирани и като „влачене" на нагретия инструмент (каутера).

[9] **Тодоров, В., М**. **Развигорова** Цит. съч., 22-25.

[10] **Ward, J.** *History and methods of ancient and modern painting:From the earliest times to the beginning of the Renaissance period*. NewYork, 1914; **Taft, W., J. Mayer**. *The science of paintings*. Springer, 2000.

[11] **Luo, W., L. Tao, Ch. Wang, F. Huang,** Discovery of beeswax as binding agent on a 6th-century BC Chainese turquoise-inlaid Bronze sword. - *Journal of Archaeological Science*, 39, 2012, 1227-1237.

[12] Музейното копие на гробницата бе изработено и изписано от екип в състав: маг.-реставратор Владимир Цветков, д-р рест. Елица Цветкова, Григори Григоров и проф.д-р Валентин Тодоров – ръководител на проекта.

[13] По покана на МК през пролетта на 2009 г. екип от експерти в състав : проф.д-р Дарио Камуфо-микроклиматолог, д-р Томас Уоршайд – микробиолог, д-р Естер фон Плеве-Лайзен – реставратор на камък и Вернер Шмид – реставратор на стенописи посети гробницата и даде много висока оценка на извършената изследователска и консервационна дейност от българския екип. Експертните оценки се намират в НДА на НИНКН.

THRACIAN TOMB NEAR ALEXANDROVO VILLAGE, SE BULGARIA rovvAS A RESOURCE FOR SCIENTIFIC AND CULTURAL TOURISM

Valentin Todorov

Abstract

The tomb was dated to the IV century BC. Its architecture and construction technique is similar to other known tombs. It comprises of 15 m long corridor, rectangular antechamber and a round burial chamber with false vault. The walls made of local tuff stone are covered with painted lime plaster. The architecture and paintings survive in their original state without any repairs and changes. Evidences of natural deterioration processes are visible only.

The investigation of such kind of objects is a great challenge for researchers and restorers who study the secrets of ancient construction and painting technique.

The investigation of the painting binder by means of GC/MS proved the presence of bees

wax. It means that the tomb is one of the earliest example of wall painting decoration using encaustic technique, surviving until now without any changes and repaires. The tomb is extremely interesting object for investigation of encaustic paintings.

For the purposes of the cultural tourism a special museum with replica of the original tomb was built.

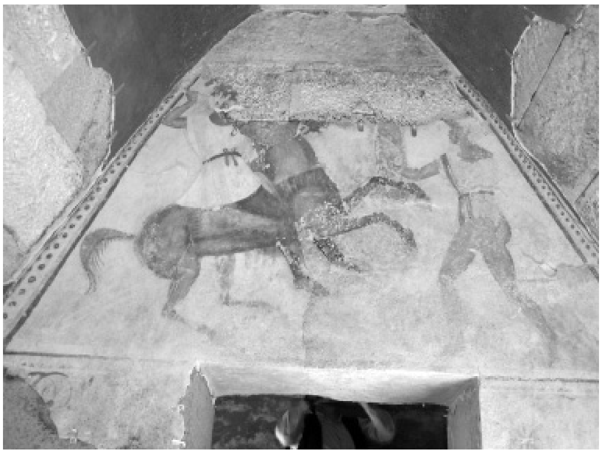

Обр. 1

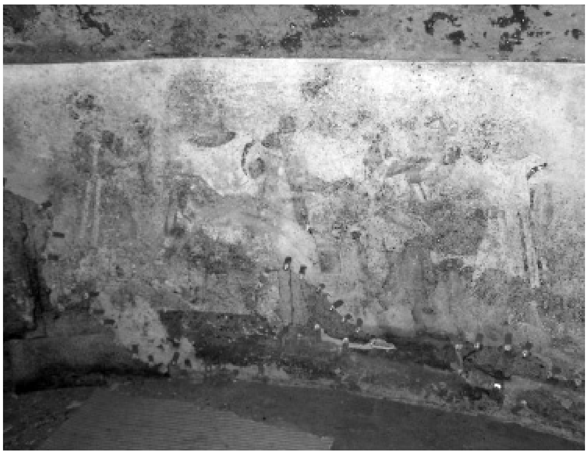

Обр. 2

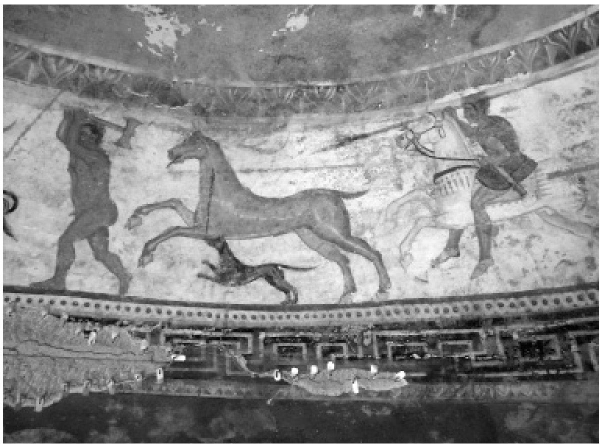

Обр. 3

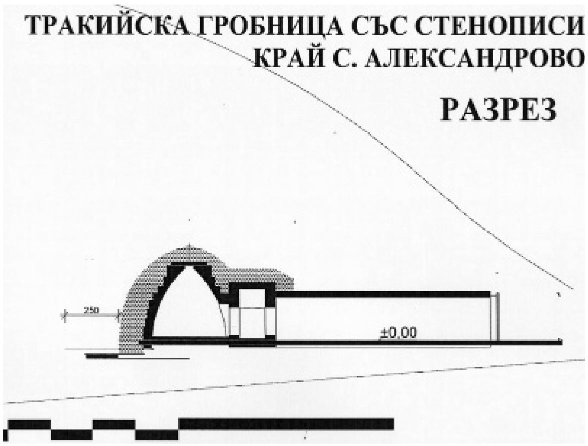
ТРАКИЙСКА ГРОБНИЦА СЪС СТЕНОПИСИ
КРАЙ С. АЛЕКСАНДРОВО
РАЗРЕЗ
250
±0,00

Обр. 4

Обр. 5

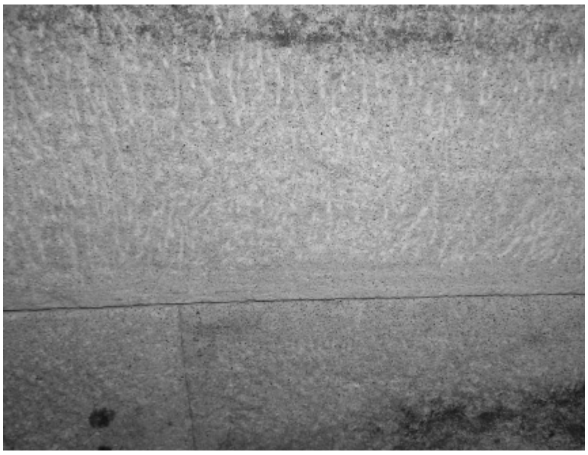

Обр. 6

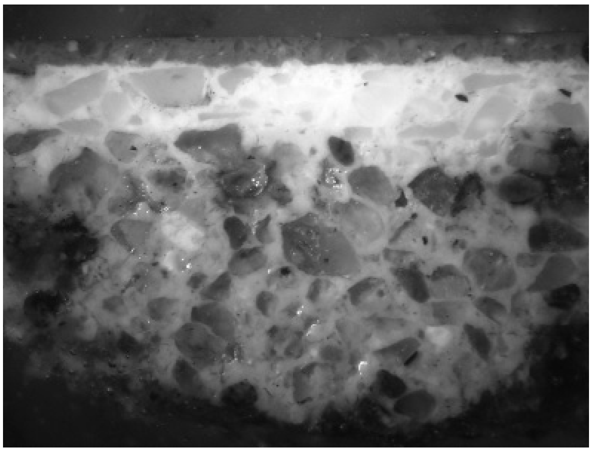

Обр. 7а

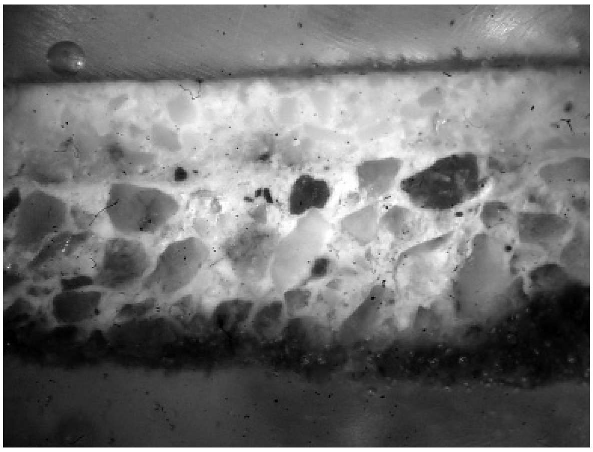

Обр. 7б

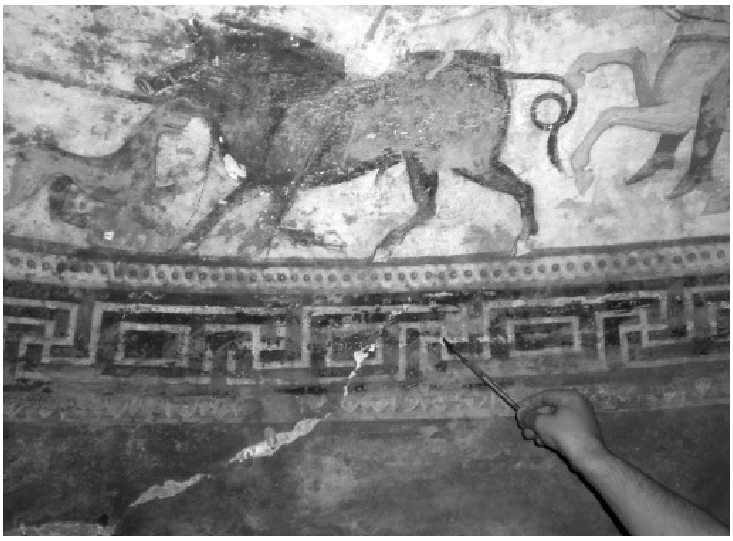

Обр. 8

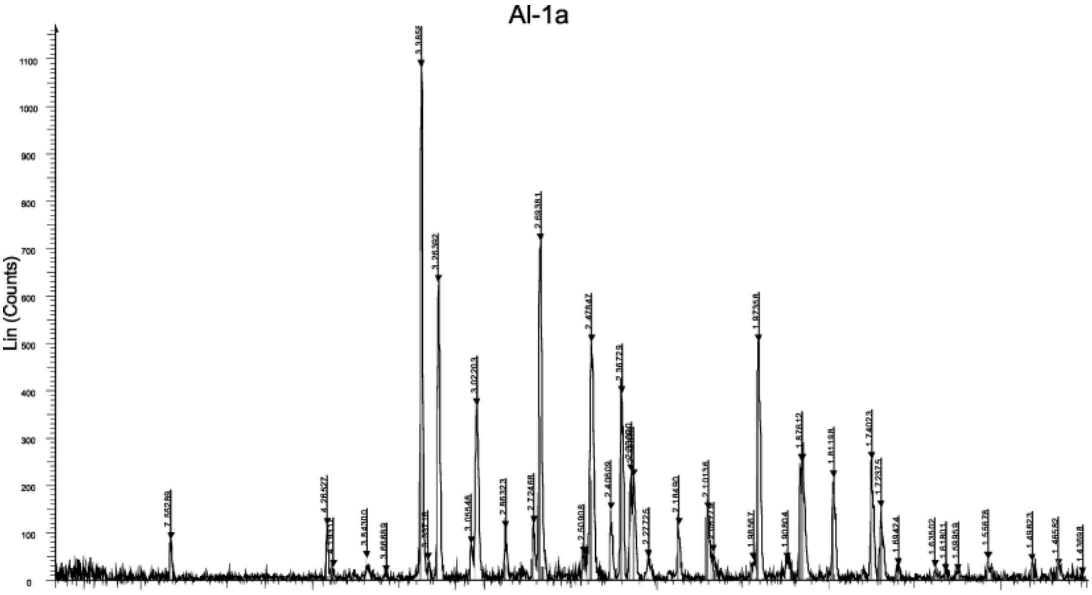

Обр. 9

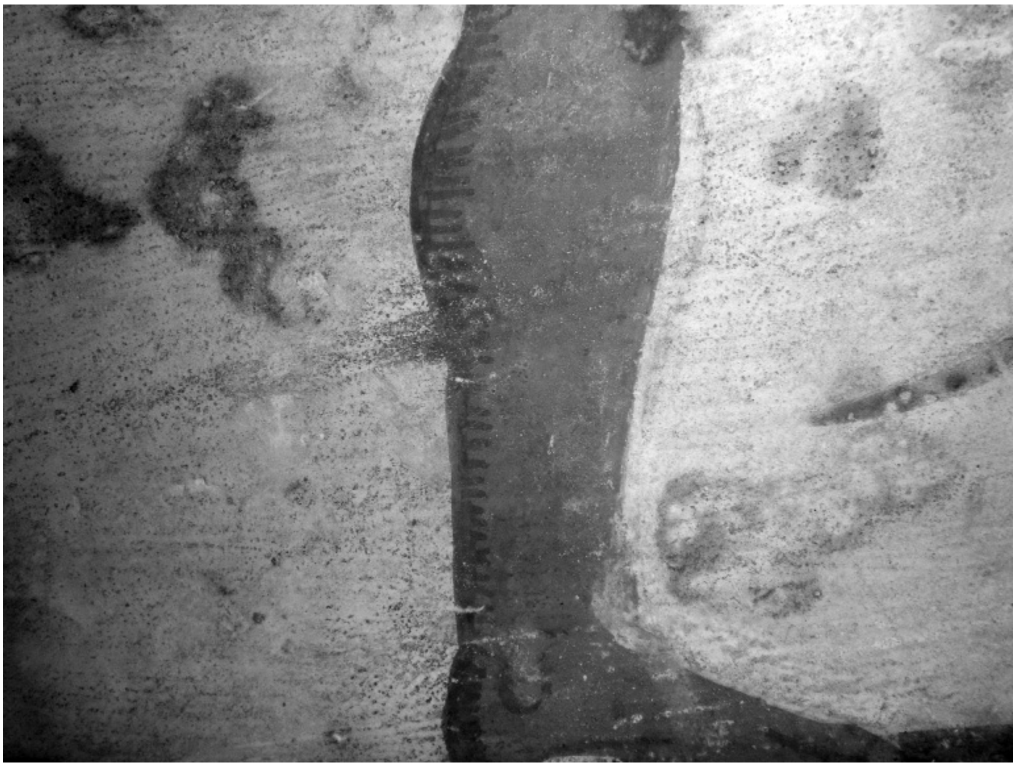

Обр. 10

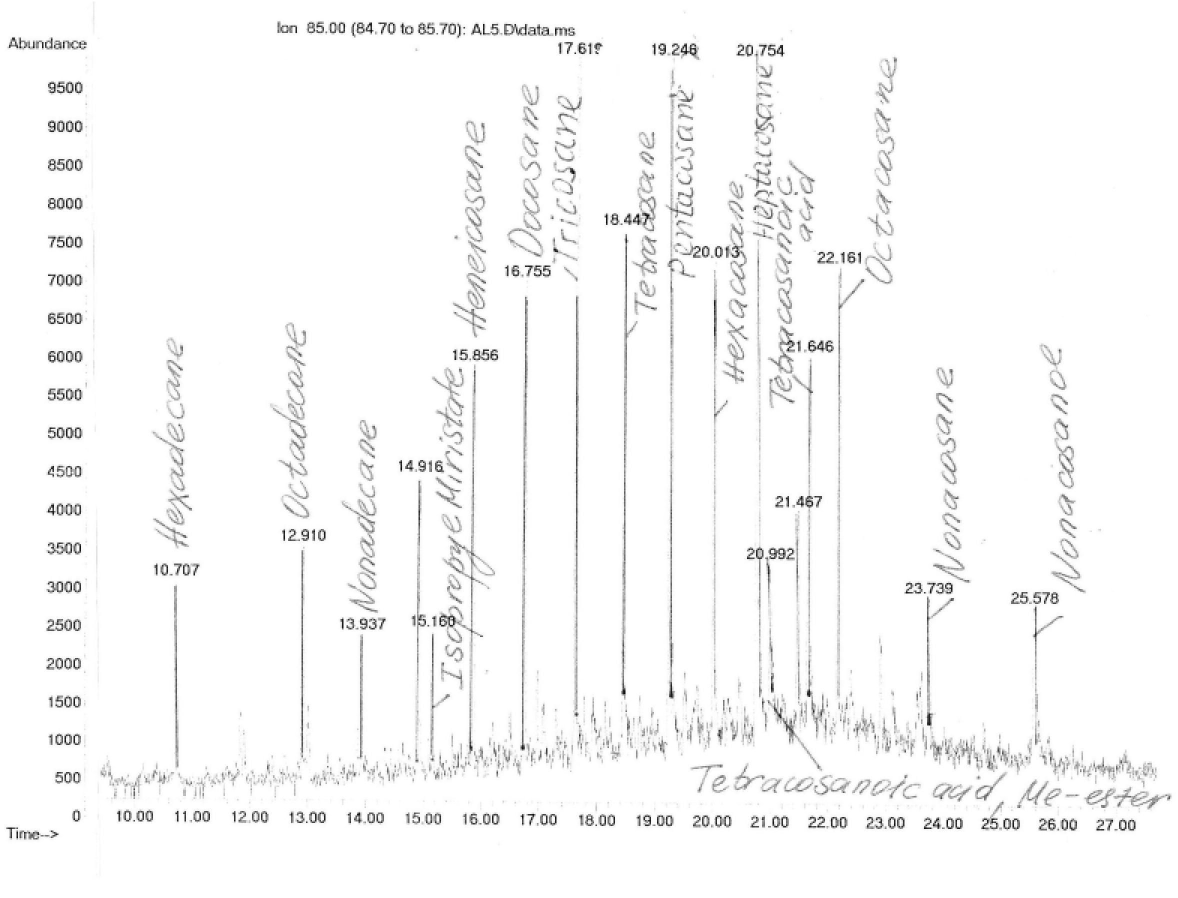
Ion 85.00 (84.70 to 85.70): AL5.D\data.ms
Abundance
9500
9000
8500
8000
7500
7000
6500
6000
5500
5000
4500
4000
3500
3000
2500
2000
1500
1000
500
0
Time-->
10.00
11.00
12.00
13.00
14.00
15.00
16.00
17.00
18.00
19.00
20.00
21.00
22.00
23.00
24.00
25.00
26.00
27.00
10.707
Hexadecane
12.910
Octadecane
13.937
Nonadecane
14.916
Isopropyle Miristate
15.160
15.856
Heneicosane
16.755
Docosane
17.619
Tricosane
18.447
Tetracosane
19.246
Pentacosane
20.013
Hexacosane
20.754
Heptacosane
Tetracosanoic acid
20.992
21.467
21.646
22.161
Octacosane
23.739
Nonacosane
25.578
Nonacosanoe
Tetracosanoic acid, Me-ester

Обр. 11

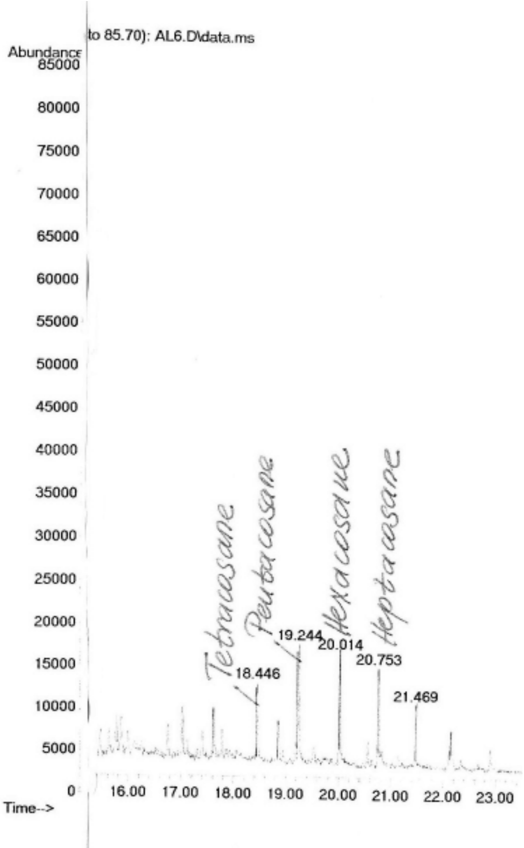

Обр. 12а

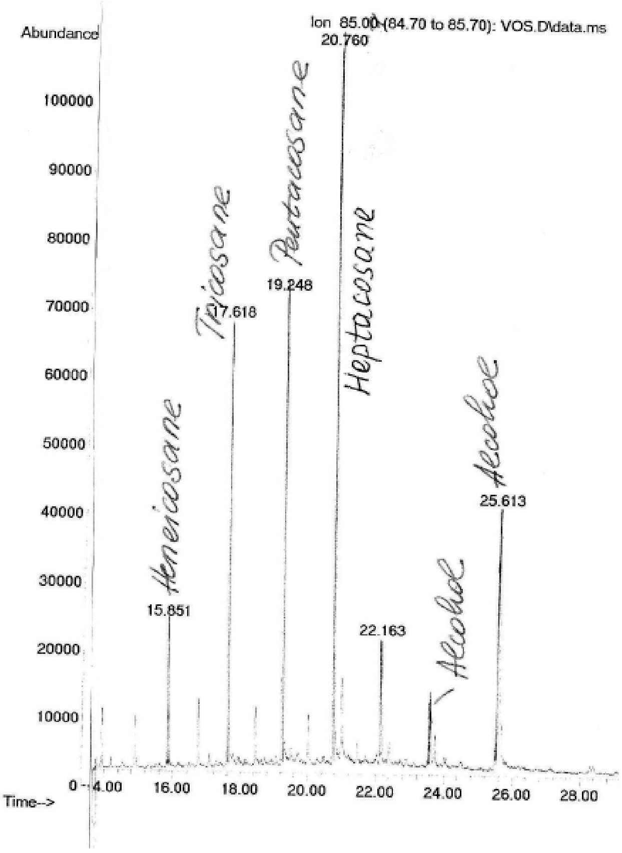

Обр. 12б

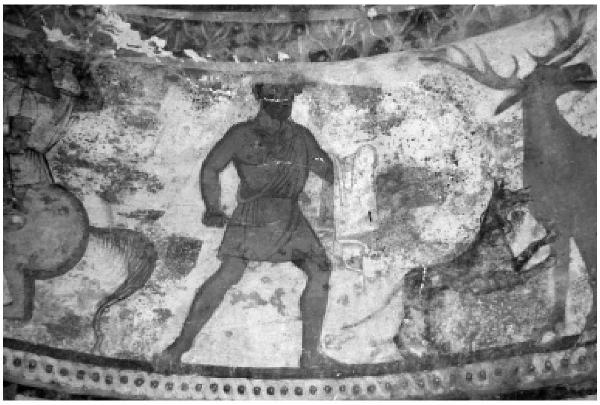

Обр. 13

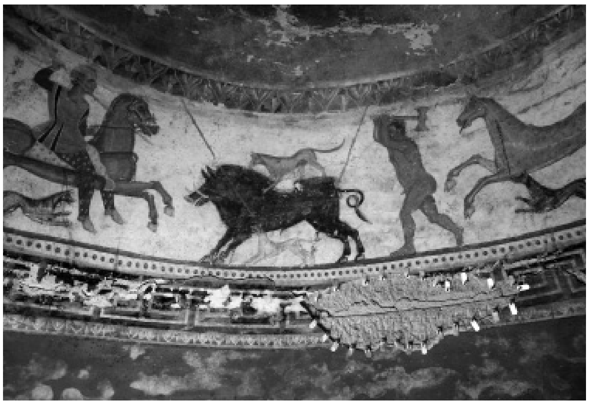

Обр. 14

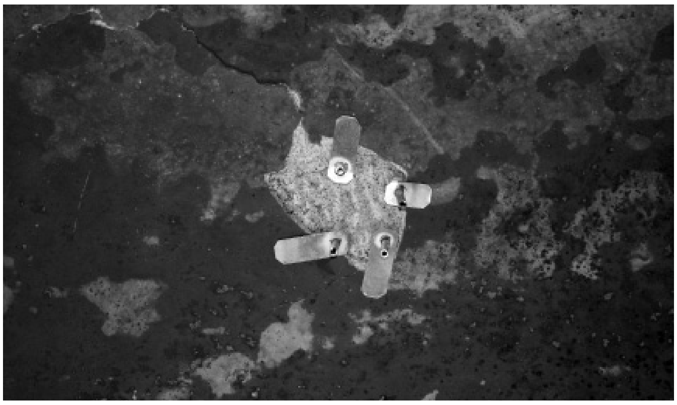

Обр. 15

Обр. 16

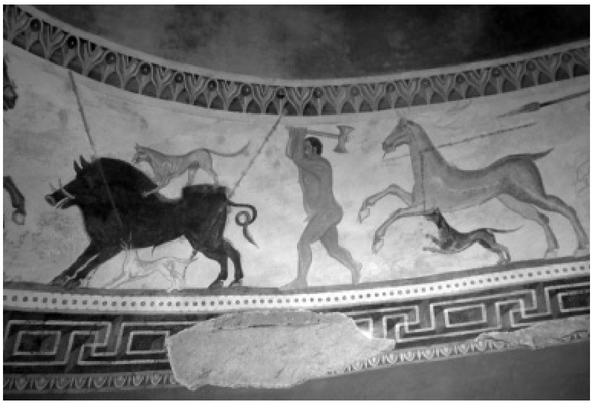

Обр. 17

Обр. 18

СВЕТИЛИЩЕТО НА НИМФИТЕ И АФРОДИТА – ОТ АНТИЧНАТА VILA RUSTICA ДО СЪВРЕМЕННАТА КУЛТУРНА АТРАКЦИЯ

Недялка Кръстева-Аврамова

Светилище на нимфите и Афродита се намира в живописната местност Гяур бунар (Кладенец на неверниците), край с. Каснаково, община Димитровград. То е разположено върху една от терасите на невисоко родопско възвишение, в югозападното подножие, край което тече река Банска (известна още с имената Добричка и Клокотнишка). Обектът е на около 3 км южно от международния път Е-80 и на около 6 км на север от новостроящата се магистрала „Марица".

През 1898 г. хора от с. Каснаково, заинтересувани от развалините, които се забелязвали около единственото дотогава извиращо кладенче, започнали да копаят, за да проследят откъде идва лековитата вода. Така малко по малко те разкрили три изворчета с басейнчета, затрупани дотогава в земята[1].

Повторно разкопаване, отново без специалисти археолози, на мястото е било направено от трудоваци през 1923 г. В резултат на тези любителски проучвания откритите материали са загубени безвъзвратно. Извадените камъни, както и някои други строителни материали (големи късове хоросан, тухли, облицовъчен мрамор и т.н.), са били преизползвани при построяването на църквата, училището и част от къщите в селото, както и при направата на шосето, свързващо Каснаково с международния път Е-80. Изравянето на тези старини обаче предизвикало опасенията у каснаковци, че са разрушили стара църква. Така, за да омилостивят Господ, в началото на миналия век те издигнали тук малко параклистче, наречено «Св. Дух». Пак по това време официално местни краеведи датирали старините от времето на Кир Тодор или от Второто българско царство (XII – XIV век)[2].

Първите професионални сведения за обекта, по-известен в научната литература като Светилището на нимфите и Афродита, дава конкретно за надписа на светилището Вячеслав Добруски[3]. Ученият съобщава, че той е триредов и в превод гласи: „На добър час! Тит Флавий Бейтюкент Есбенейос и неговата съпруга Клавдия Монтана направиха и посветиха извора на нимфите и Афродита". Това съдържание дава основание на специалистите да интерпретират архитектурните останки в местността Гяур бунар като светилище от римската епоха, посветено на трите нимфи и Афродита.

Първите организирани научни археологически разкопки са проведени през 1945-1946 г. от проф. Иван Венедиков [3]. Негова е и заслугата за изясняването плана на светилището и двете сгради източно и западно от него. Проф. Венедиков частично проучва още една постройка. По-особеният ѝ архитектурен план му дава основание да предполага, че в случая става дума за малък амфитеатър. Находките и най-вече стилът на изработката на намерения мраморен акротерий карат Венедиков да предполага, че в случая става въпрос за култов комплекс, замислен и изграден към края на III век. Липсата на средства принуждават учения да зарови отново в земята част от откритата архитектура.

През 1960 г нови проучвания на обекта провеждат Институтът за опазване на паметници на културата и Димчо Аладжов от Окръжен музей-Хасково. Те правят укрепителни и възстановителни работи по разкритите сгради край извора, тъй като част от тях са заличени от срутване на земни маси[4]. Аладжов смята, че самото светилище е било изградено в края на II в., а останалите открити сгради в комплекса са издигнати в III и началото на IV в. Заради своята уникалност осем години по-късно Светилище на нимфите е обявено за паметник на културата.

През 1970 г. отново Димчо Аладжов и Дикран Балабанян извършват нови укрепителни и отводнителни работи с цел да се запази светилището, без да се изменя или нарушава неговият оригинален вид. Тогава те попадат на сграда, снабдена с хипокаустна инсталация, за която предполагат, че е баня. Сградата не е разкрита напълно и експонирана.

Със същата цел отново под наблюдението на специалист – Ирко Петров, Регионален исторически музей-Хасково, през 2000 г. се извършват укрепителни и реставрационни дейности на друга част от зидовете на откритите постройки.

Заради огромния интерес към местността от страна на туроператори и местни любители на историята и природата през 2006 г. община Димитровград кандидатства и печели проект «Светилище на нимфите». Той е финансиран по програма ФАР-“Трансгранично сътрудничество между България и Гърция. Насърчаване на културните, туристическите и човешките ресурси в трансграничния регион”. Партньор на община Димитровград от гръцка страна е нестопанската организация «Мрежа на общините от Източна и Западна Тракия «Полис».

Разработка беше развита най-общо в 5 направления. Едно от тях е обогатяване на познанията ни за уникалния паметник, чрез археологически разкопки. Проучвания на обекта са проведени през 2007 г. под ръководството на д-р Веселка Кацарова от НАИМ-БАН. Разкритите архитектурни останки принадлежат на голяма сграда от римската епоха, ориентирана в посока изток-запад, с размери 15х 10,50 м[5]. Зидовете й са основно в субструкция. Сградата има верижно разположени помещения, подредени в две редици. Предназначението на помещенията е безспорно за жилищни нужди. Те са били богато декорирани с облицовки от няколко цвята мраморни плочи, а някои от тях и със стенописи. Около сградата са открити фрагменти от прозоречно стъкло, както и останки от тубули за стенно отопление, хипокаустна система и т.н. Откритите археологически находки позволяват да се твърди, че сградата е била построена между края на II и началото на III век, като през този период тя е претърпяла известно преустройство. Въпреки че частите от мраморните облицовки на помещенията са намерени в силно фрагментирало състояние, което не позволява точната им реконструкция, се забелязват сходства с част от детайлите от вила „Армира” при Ивайловград. Поради тази причина може да се предположи, че облицовката е имитирала архитектурен орден в един доста по-опростен вариант. Сградата е била опожарена и изоставена около средата на III век, вероятно по времето на първото голямо готско нашествие в Тракия през 251 г., а по-късно върху нея е построена по-лека дървена конструкция.

Отново през 2007 г. екипът на д-р Кацарова откри поне още две неизвестни и непроучени сгради в непосредствена близост до последните разкопки[6]. Година по-късно при археологическите наблюдения по време на изграждането на туристическата инфраструктура се откри нова археологическа структура. Тя най-вероятно е представлявала лека постройка със зидове с калова спойка и керемиден покрив. Голямата концентрация на железни предмети в един малък участък дават основание на д-р Кацарова да предполага, че става въпрос за стопанска постройка (железарска или дърводелска работилница).[7]

Важен принос към проучването на историята на Тракия и в частност на тази на община Димитровград са разкопаните през 2007 г. под зидовете на античната вила две жилища от ранната фаза на ранножелязната епоха (IX-VIII в. пр. Хр.)[8]. Анализът на проучените структури и откритите в тях находки дават основание да се предполага наличието на това място не на светилище, както предполага Димчо Аладжов, а на селище, разположено на няколко декара върху високите, естествено защитени тераси на десния бряг на р. Банска.

Придобитата нова информация от археологическите проучвания през 2007 г. дават достатъчно убедителни данни, на основата на които може да се прецезира интерпретацията на характера на обекта през античната епоха по нов начин, както и неговата хронология. Като безспорно доказателство за култовия характер на античния комплекс се приема надписът над централния извор, в който се говори за посвещение на нимфите и Афродита. Освен въпросното посвещение обаче при нито една от археологическите кампании досега не са откривани материали, които могат да бъдат еднозначно определени с практикуването на определен езически култ, както е при други обручища в страната[9]. Този факт, както и новите данни за наличието на по-голям брой сгради с различно предназначение, разположени по терасите около нишата с извора, които са функционирали относително синхронно между II и III в., карат д-р Кацарова да смята, че в случая не става дума за култов обект с обществен характер. По-вероятна на този етап от изследванията на обекта е интерпретацията му като самостоятелна селищна структура от типа на т.нар. извънградски вили от римската епоха и по-точно - от категорията на вилите резиденции. След това предположение обаче на практика се пренаписа историята за Светилището на нимфите и Афродита и се наложи да се погледне към него по малко по-различен начин за популяризация.

След археологическите проучвания започна второто направление по проекта по програма ФАР - обновяване и доизграждане на съпътстващата инфраструктура, необходима за превръщането на обекта в популярна туристическа дестинация. Част от пътя, водещ до светилището е асфалтирана, а друга - насипана с чакъл.

Изработени са и съвместни туристически маршрути от двете страни на границата между България-Гърция. Освен това бяха направени брошури, картички, CD и други рекламни материали, свързани с популяризирането на обручището.

Пак по проекта през 2009 г. до Светилище на нимфите и Афродита официално отвори врати комплекс, включващ информационен център и паркинг, които работят и до днес. По инициатива на Исторически музей-Димитровград в информационния център беше подредена фотоизложба с резултатите от последните археологическите проучвания. От няколко години културната ни институция поддържа на щат тук и екскурзовод. Той може да изнесе беседа за посетителите или да им даде необходима информация. Те пък от своя страна могат да си закупят сувенири, свързани със светилището.

След приключването на разработката община Димитровград и музеят продължиха да социализират и развиват археологическия паметник като туристическа дестинация и в друг аспект. По тяхна инициатива димитровградската балетна школа „Галаксико" към ОП „Детски и младежки център" изработи специален спектакъл „Изворът на младостта" по една от многобройните легенди, свързани с тази местност. Спектакълът вече е част от атракциите край Каснаково и към него проявяват интерес туроператорски фирми и граждани.

Пак с цел да се популяризира паметникът всяка година на Спасовден се чества Празник на нимфите и Афродита. Тогава тук, освен традиционните надпявания и надигравания, общината, музеят и каснаковското читалище „Искра 1926" организират художествени пленери с подрастващи, като имаме амбицията в тях по-нататък да вземат участие и утвърдили се вече художници.

За да може обектът да отговаря на всички съвременни туристически изисквания, през 2011 г. община Димитровград разработи и спечели проект друг „Светилище на нимфите и Афродита”. Той е на стойност 1 195 347, 20 лв. и се осъществява с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Регионално развитие” 2007 – 2013, съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейски фонд за регионално развитие. Продължителността на разработката е 24 месеца. Идеята е уникалното светилище да се свърже с намиращия се на 3 км манастир „Успение на „Св. Богородица” край с. Добрич чрез изграждането на туристическа пътека и велоалея. По този начин ще се удължи престоят на туристите и ще бъдат привлечени велотуристи като нова целева група. Освен това чрез туристическата пътека ще се осигури достъп до римската вила и информационния център и откъм с. Добрич. Селището е сред най-посещаваните в региона заради светата обител и новостроящата се магистрала „Марица”.

Пак по този проект ще се извърши и реставрация и консервация на новоразкритата при последните археологически разкопки римска вила. Освен укрепването на откритите зидове на постройката се предвижда експониране и архитектурно-художествена украса на помещенията на базата на намерените артефакти - части от мраморни стенни облицовки. По специфичен начин ще се подчертаят разкритите жилища от ранножелязната епоха. Посетителят ще има възможност да се докосне до всичко това по специално поставени пътеки „пасарелки”, минаващи около зидовете.

По този проект се предвиждат още изготвянето на туристическа брошура със CD, рекламен видеоклип, уникален сувенир и организирането на обиколка на туроператорски фирми и журналисти. Към информационния център ще се постави информационен киокс и ще се обучат аниматори и екскурзоводи. Пак по него сме предвидили и средства за обновяване на хореографията на танца „Легенда за младостта” на БШ „Галаксико” от професионален режисьор и хореограф. За целта ще бъдат купени сцена, съобразена с ландшафта на местността, и осветление.

Паралелно с това историческият музей само през тази година предвижда организирането на модно дефиле на Еньовден – 24 юни, с утвърдили се модни къщи от региона. Още през следващата година смятаме да проведем и археологически разкопки, за да се разкрие целият античен архитектурен комплекс. Следващата стъпка е отново да търсим родни и чужди проекти, за да може откритите зидове да се консервират и експонират, без да се нарушава тяхната идентичност.

Обмисляме и изработването на туристически пакети за различни целеви групи. Така например в този за хората на изкуството художници, скулптори, дърворезбари, грънчари и т.н. смятаме да включим повече елементи от художествените артефакти, намерени при археологическите разкопки тук. Пак за тях се предвижда провеждането на пленери.

След направата на туристическата пътека Светилище на нимфите и Афродита ще се свърже с манастира „Успение на „Св. Богородица” в с. Добрич, където всяка година се провежда маратон по поетични четения „Доброслов”. Поради тази причина с Дом-музей „Пеньо Пенев” и димитровградското дружество на писателите искаме да поставим тематични стихове на местни поети по протежението на пътеката. Това ще я направи още по-привлекателна за туристите.

Един от най-големите недостатъци в туристическия пакет, свързан със Светилището на нимфите и Афродита, към този момент е липсата на анимационен тур за подрастващи до 14-годишна възраст. Местните училища водят тук възпитаниците си, но ние не предлагаме и разполагаме с нищо, с което да ги задържим за по-дълго време, освен извора с античната архитектура и информационния център. Затова още през идната учебна година смятаме да предприемем поредица от срещи с ученици, директори на училища, ОП „Детски и младежки център”, читалищата в цялата община и различни културни институции и неправителствени организации, работещи с подрастващи. Получените резултати ще ни помогнат да изготвим този анимационен тур за тях.

От друга страна съвместно с кметството в с. Каснаково и местното читалище изготвяме различни варианти за подобряване на инфраструктурата, водеща до археологическия обект. Към този момент указателни табели, отвеждащи към Светилището на нимфите и Афродита, има поставени по международния път Е- 80 и всички централни пътища в общината. Според нас обаче те не са достатъчни, за да може туристът да се подготви психически, че отива към едно вълшебно и уникално място, на което от векове се случват красиви неща.

Какви и колко туристи ще преминават през Светилището на нимфите и Афродита годишно, ще покаже само бъдещето. Засега ние успяхме да го наложим като привлекателна туристическа атракция. Досегашният ни опит показва, че ако искаме това да остане така, трябва непрекъснато да се развиваме съобразно времето и новите изисквания на поколенията. Само по този начин археологическият обект ще може още по-трайно да влезе не само в нашите, но и в европейските туристически каталози.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Обр. 1 Светилище на нимфите и Афродита
Обр. 2 Опорен план на археологическия обект
Обр. 3 Информационен център
Обр. 4 БШ „Галаксико”
Обр. 5 НЧ „Искра” с. Каснаково

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Венедиков, Ив.** Разкопките при с. Каснаково през 1945 и 1946 г. – *Известия на Археологическия институт.* Т. 20, 1950, 105-115.

[2] *Наше село* – Юбилеен сборник 1931, с. 437.

[3] **Добруски, В.** Материали по археология на България. – *СбНУНК,* 16-17, 1900, 3-146.

[4] **Аладжов, Д.** *Селища, паметници, находки от Хасковския край.* 1997, 107 – 111.

[5] **Кацарова, В.** Археологически проучвания на „Извора на нимфите и Афродита”, с. Каснаково, община Димитровград през 2007 г. – *АОР,* София, 2008, 488-492.

[6] **Кацарова, В.** Нови данни за селищното обитаване през античността край „Извора на нимфите и Афродита” при с. Каснаково, община Димитровград , - В: *Сборник в памет на Димитър П. Димитров* (под печат).

[7] **Кацарова, В.** Археологически наблюдения на „Извора на нимфите и Афродита”, с. Каснаково, община Димитровград през 2008 г. – *АОР,* София, 2009, 514-515.

[8] **Кацарова, В.** Археологически проучвания. 488-492.

[9] **Кацарова, В.** Нови данни.

SANCTUARY OF THE NYMPHS AND APHRODITE - FROM THE ANTIQUE VILLA RUSTICA TO THE CONTEMPORARY CULTURAL ATTRACTION

Nedyalka Krasteva-Avramova

Abstract

„Sanctuary of the Nymphs and Aphrodite" is located in the picturesque spot Gyaur Bunar near to the village of Kasnakovo, municipality of Dimitrovgrad. It is situated on the ledges of a not high Rhodope upland, in whose South-West foot the river of Banska flows.

In 1898, villagers from Kasnakovo interested in the ruins noticed around the only small springing well at that time started to dig in order to see where the water comes from. Thus, they discovered three little springs with basins.

The first professional excavations here were carried out in 1945-1946 by Prof. Ivan Venedikov. He is to be thanked for the dating of the site from the second century and for the explaining of the plan of the sanctuary and the two buildings located to the East and West of it. The scientist examines one more building partially. Its special architectural plan makes him suppose that it was an amphitheater.

New site investigations were made in the 1960 – 1970's by Dimcho Aladzhov and Dikran Balabanyan from the Regional Museum of History, Haskovo. They discovered another building, and namely public baths.

Because of the big interest to the Sanctuary of the Nymphs and Aphrodite (the site is located 6 km away from the road E-80, 15 km from Dimitrovgrad and the same distance from Haskovo), Municipality of Dimitrovgrad applied in 2006 and won a project called "Sanctuary of the Nymphs and Aphrodite". It is financed by the PHARE Programme CROSS-BORDER COOPERATION BETWEEN BULGARIA AND GREECE - Promotion of the cultural, tourist and human resources in the cross-border region. In general terms, the elaboration of the project was developed in five directions. One of them is expanding our knowledge on the memorial through archeological excavations. They were carried out by Dr. Veselka Katsarova from the National Archeological Institute and Museum which is part of the Bulgarian Academy of Science. The results from the studies, and namely the newly found building and the gained information, have indisputably reversed the history for the unit. The synchronic functioning of all buildings speaks in this case of an independent structure of the villa rustica type.

The PHARE Programme Project had the aim to socialize the memorial and to make it a real cultural attraction. Tourist guides and managers have been trained by this project. Besides, an Information Center and a car park have been established. They function even to this day.

After completion of the project, Municipality of Dimitrovgrad and the History Museum continued to popularize the memorial. A dance was choreographed on the basis of one of the numerous legends connected with it and various events are organized every year on the Ascension Day, like art plein-airs with growing up, fashion defiles, folklore singing competitions, etc.

A new project "Sanctuary of the Nymphs and Aphrodite" was won in 2011 by Municipality of Dimitrovgrad under the Operative Programme "Regional Development 2007 – 2013" co-financed by the European Union. The idea is to connect the betrothing area through a veloalley with the nearby Assumption Monastery located close to the village of Dobrich. In this

way, we will attract new target tourist flows in the region.

Anyway, the conclusion drawn in the course of the years is that if we want this spot to remain popular, new tourist attractions related to its history should be thought out and introduced and the old ones should be up-dated on a regular basis. In addition, the Sanctuary of the Nymphs and Aphrodite should be popularized not only in our Bulgarian but also in international forums, and this not only as an independent structure.

Обр. 1

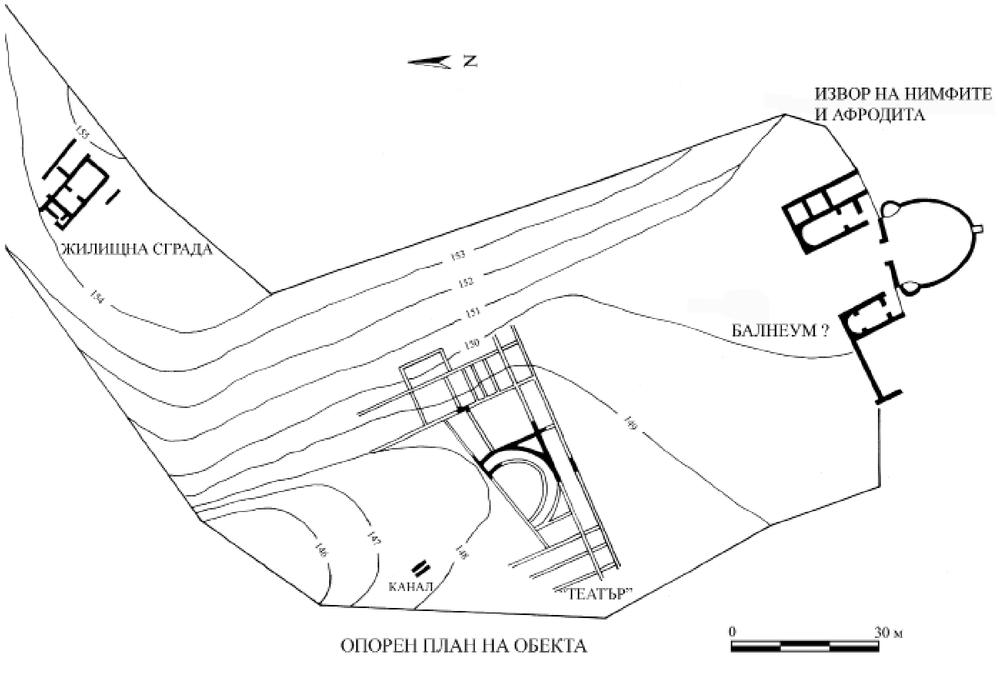
N
ИЗВОР НА НИМФИТЕ
И АФРОДИТА
155
ЖИЛИЩНА СГРАДА
154
153
152
151
150
149
148
147
146
БАЛНЕУМ ?
КАНАЛ
"ТЕАТЪР"
ОПОРЕН ПЛАН НА ОБЕКТА
0
30 м

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПАРК „СЕЛИЩНА МОГИЛА „ДЯДОВО” – РЕАЛИЗАЦИЯ, ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ

Красимир Велков

Новозагорският край е известен с богатството си на археологически паметници. Голямата гъстотата на праисторически селища от типа многослойни селища т. н. селищни могили поставя района на Новозагорско, наред с района на Стара Загора, на първо място в страната.

Безспорно най-известният археологически паметник на територията на Община Нова Загора е селищна могила „Караново“. В последните години друг също толкова богат археологически паметник от този тип добива все по-голяма популярност. Това е намиращата се само на 8 км. югозападно от гр. Нова Загора, селищна могила „Дядово“. Тя е обект, на който повече от 30 години се провеждат археологически проучвания, обект с най-напреднала социализация.

Предпоставките за това са:

I. Природните дадености:

I. 1. Географско положение, площ.

Археологическият парк „Селищна могила Дядово“ е разположен в югозападния край на съвременното село Дядово (обр. 3). Обхваща територията на селищна могила „Дядово“ археологическа база „Дядово“ и пространството между и около тях.

Географски това са най-западните склонове на Светиилийските възвишения и долината на протичащата западно от тях р. Блатница, при надморска височина 140 м. Непосредствено до могилата от изток и север има извори, които са благоприятствали развитието на живота на това място в продължение на хилядолетия.

Могилата е разположена на леко наклонен на север терен и има овална форма с размери при основата: 220 м. - изток-запад; 140 м. - север-юг. Площта на могилата е 28 декара[1] . Дебелината на културните й напластявания в северната и половина е около 18 м., което я определя като една от най-високите селищни могили в Европа. Културните пластове от юг са с дебелина 13-14 м[2] .

II. Популярност в археологията:

II. 1. Литература

За пръв път селищната могила се споменава в научната литература през 1898 г. от Х. и К. Шкорпил в „Могили“ от поредицата „Паметници из Българско“ под името Дедекьойската могила, ***„..любопитен пример на могилите, в които са били открити основи на сгради…“***. Отбелязват съществуването на продълговата сграда, кула и порта, от която излизал път, постлан с камъни. Съобщават за открита оброчна плочка с Тракийския конник и фрагменти от три други такива плочки. Правят описание на околностите на могилата с наличието на извора „Акаджа“ на изток от могилата, а до западния край - аязмото „Св. Петър“[3].

Могилата е посочена и от В. Миков сред могилите от Южна България под № 21 с името „Вакъвъ“[4].

Тя е регистрирана и от П. Детев[5], който прави описание на могилата и откритите керамични фрагменти. Той отбелязва и сигурното обитаване на могилата през бронзовата епоха.

Информация за нея има и в късно публикуваното съчинение на основоположника на музея в гр. Нова Загора - Никола Койчев, който я определя като „***най-високата в страната***". Той прави описание и на все още запазените крепостни стени и кули[6].

II. 2. Археологически проучвания и международни експедиции

Археологическите проучвания на селищна могила „Дядово" започват през 1977 г. Тяхното провеждане е резултат от изпълнението на т. 4 от културната спогодба между Н. Р. България и Кралство Нидерландия по научно-изследователски проект "Етногенезис на траките". Изпълнението на проекта е трябвало да изясни важни въпроси за формирането и развитието на тракийския етнос.

Ръководител на проекта от българска страна е проф. Александър Фол - директор на Института по тракология при БАН, а от холандска д-р Ян Бест - директор на Центъра по Средиземноморска пра и протоистория при фондация „Хенри Франкфор". Научен ръководител на археологическите проучвания от българска страна е ст. н. с. д-р Румен Катинчаров от НАИМ-БАН, зам. ръководител - Б. Борисов – ИМ Нова Загора, с участието на холадски учени, представители на фондация "Хенри Франкфор" – водени от д-р Нани де Врис. На по-късен етап от проучванията от холандска страна се включва и д-р Ян Стронг[7].

През 1984 г. към проекта се присъединяват и учени от Токайския университет близо до гр. Токио (Япония) - проф. Дз. Сузуки, проф. Такао Секине.

Сътрудничеството с Токайския университет се дължи на спогодба за обмяна на културни и научни изследвания и програми между НР България и Япония от 1971 г. на подписан меморандум между Института по Тракология и Токайския университет от 1.12.1984 г.

Българско-японската експедиция навремето е съществувала на принципа „археология срещу електроника" - японците участват в археологически разкопки у нас, а много български студенти са изпратени да изучават и да специализират електроника в Токайския университет, чийто основател, собственик и дългогодишен ректор е проф. Шигейоши Мацумае (1901-1991 г.). Той е почетен доктор на Софийския университет „Св. Климент Охридски", почетен член на БАН.

През юни 1987 г. селищна могила „Дядово" е посетена от принц Микаса – брат на тогавашния император Хирохито и чичо на сегашния император Акихито. Посещението на Дядово от високо поставен член на японското императорско семейство превръща това място в особено за японците.

От 1987 г. научен ръководител на българо-японската археологическата експедиция е проф. д-р Дияна Гергова от НАИМ при БАН, а от японска страна проф. Хитоши Камуро.

До 1991 г. археологическите проучвания по проекта се финансират от българската държава.

Средствата се осигуряват, чрез бюджета на Историческия музей в гр. Нова Загора. Издръжката на чуждите специалисти при пребиваването им в България се осъществява по цени на средна работна заплата в България и командировъчни в страната. При това се осигуряват допълнително разходите за спане и храна. На тази основа специалисти от НАИМ при БАН, представители на Института по тракология и Историческия музей в гр. Нова Загора гостуват в Холандия по покана и поемане на разходите от страна на Фондация „Хенри Франкфор". Българските специалисти работят в библиотеки, музеи и в

Амстердамския университет.

След 1991 г. Българската държава, поради настъпилите политически и икономически промени, няма необходимите средства да осигури проучванията на холандските специалисти и пребиваването им в страната. Участието на холадските учени в проекта “Етногенезис на траките” е прекратено.

След същата 1991 г. учените от Токайският университет продължават своята изследователска дейност, като заплащат разходите по пребиваването си в страната, издръжката на българските работници и специалисти, в хода на археологическото проучване на терен, обработката на резултатите от проучванията и интердисциплинарните изследвания. В своята изследователска дейност чуждите специалисти получават правото да публикуват резултатите от тази дейност.

В резултат на сътрудничеството между страните съществува възможност за организирането и представянето на изложби в съответната страна с материалите, придобити в хода на археологическото изследване. Тази дейност се осъществява при спазването на българското законодателство за временен износ на паметници на културата. Пример в това отношение е реализираната през 1986 г. изложба в Кралство Холандия с артефактите и научните резултати, придобити при проучванията на селищната могила до този момент.

II. 3. Археологически проучвания и научна литература

В първите години от проучването на селищната могила - Института по тракология към Българската академия на науките издава ежегодно поредицата „Expeditio Thracica”, от която са излезли пет книжки, от 1980 г. до 1983 г. В тях, наред с резултатите от поселищното проучване на тракийската древност на територията на България, особено място заемат резултатите от проучването на селищната могила „Дядово“[8]. Японската част от експедицията ежегодно публикува резултатите от проучванията си в отделни свитъци на японски и английски език - Dyadovo excavation. Обобщените резултати от проучванията се отпечатват и в годишните отчети за археологическите проучвания в Република България на АИМ при БАН и издаваните в тази връзка „Археологически открития и разкопки” за съответната година.

В Япония е издаден на английски език и т. I. “Djadovo” отразяващ резултатите от проучванията на средновековното селище и некропол от XI-XII в., открити върху селищната могила[9].

През 1994 г. доц. д-р К. Лещаков публикува „Опит за датиране на I-IV строителни хоризонти….“ от с. м. Дядово[10].

В „Археологически и исторически проучвания в Новозагорско“, т. II са публикувани съобщения на проф. д-р Д. Гергова за системата от ровове на селищната могила[11] и две съобщения на проф. Х. Камуро за участието на японските археолози в проучванията на селищната могила[12] и за пещи като предпоставка за реконструкцията на селище от бронзовата епоха в тракийската низина[13].

През 2010 г. от печат излезе т. II „Dyadovo“ с автор доц. д-р Б. Борисов. Вторият том е издаден в България със средства на Токайския университет и Българо-японската експедиция на селищна могила „Дядово“. В него са отразени резултатите от проучването на римския и ранновизантийски период на С. М. „Дядово“[14].

III. Социализация

III. 1. Проект за развитието на селищна могила „Дядово“. Обект на проекта.

2007 г. бе особена за селищна могила „Дядово“ като археологически обект и обект, с който Община Нова Загора и Историческият музей в Нова Загора направиха опит да реализират част от своята програма за развитието на туризъм, основан на богатото археологическо наследство на региона.

Проектът има за обект на дейност селищната могила и прилежащото и пространство с всички изменения на околната среда, предизвикани тук от дългогодишната дейност на проучвателския екип и от необходимостта този екип да бъде осигуряван с помещения за работа и отдих.

Самото название Археологически парк „Селищна могила Дядово” е идея на научния ръководител на международния екип проф. д-р Диана Гергова от НАИМ. То е опит да се обединят в едно название - археологическия паметник, прилежащото пространство с атракциите и археологическата база с изложбата и залата за мултимедийно представяне.

Названието е опит да се обединят и характеристиките на понятието парк като място за съхранение на забележителности, като място за отмора, но и място, където човек трупа познания. Районът на самата селищна могила е особено благоприятен за развитието си като парк с всички елементи, които това понятие съдържа. Наличието на два извора източно и северно от могилата, пространството между тях с малка рекичка, изграждането на изкуствено езеро допълнително увеличават привлекателността на мястото.

III. 2. Партньори и финансово участие.

През 2007 г. бе завършен първият по рода си проект на публично частно партньорство в областта на културното наследство в Община Нова Загора с участието на различни партньори: Бизнес Център /Бизнесинкубатор – Нова Загора; Бизнес център Казанлък; Община Нова Загора; Историческия музей в Нова Загора; Българската академия на науките; Токайския университет – Япония; фирма “Диневи и Ко” на строителните предприемачи братя Диневи. Идеята за проекта възниква през 2006 г., а реализацията през 2007 г.

Основните средства в проекта са осигурени от Фонда за специални проекти по проект “Jobs” в размер на 65 000 лв; 5 000 лв са предоставени от фирма “Диневи и Ко” гр. Св. Влас на братя Диневи и 1 000 лв. от БАН. Община Нова Загора заделя 12 000 лв. през 2007 г. за реализацията на проекта. Историческият музей в Нова Загора, чрез труда на своите специалисти предоставя находките за изложбата, експозиционния план; осигурява почистването и консервацията на металните предмети и

4 500 лв. за заплащане материалите и труда на работниците по изграждането на праисторическото жилище. Бизнес център - Казанлък участва с изготвянето на информационен сайт, в който са включени възможни туристически маршрути.

III. 3. Реализация на проекта

III. 3.1. Пространствено оформление

В пространството обединено под названието Археологически парк „Селищна могила Дядово“ са обособени три зони:

- Селищната могила - автентичен паметник на богатото ни археологическо наследство и доказателство за важния европейски влог на българските земи.

В първата зона за реализацията на проекта – С.М. „Дядово“ - за пръв път в България се извършени консервационни дейности по профила на стратиграфски сондаж в северозападния сектор на могилата. В стратиграфския профил се разкриват останки от епохата на халколита, бронза, ранножелязната епоха, ранонвизантийския период.

- Предвижда се такива консервационни работи да се извършат и на части от централния профил, на изключителния по своя характер облицован с камъни ров ограждащ “цитаделата“, която има ролята на култов център, свързан с жреческо-царската власт в раннотракийското общество[15].

- Началото на консервационните работи по късноантичната стена бе поставено с консервация на най-близките части от крепостната стена до стратиграфския профил.

- Предвиждат се реставрационни и консервационни дейности по крепостната стена, кули и казармено помещение.

- Пространството между селищната могила и археологическата база. Изградени обекти и перспективи:

- Праисторическо жилище.

- Изградено по идея на н.с. Венцислав Гергов (гр. Плевен) и под негово ръководство. Максимално се доближава до техниката и материалите, с които са се изграждали жилищата на нашите предци преди хилядолетия. Със средни размери 6 х 4 м. изградено от забити в земята колове, преплетени с пръти, обмазано с глина, то впечатлява с добрата си топлоизолация.

- Предстои оформяне на интериора на жилището с пещ за приготвяне на храна, лежанка, тъкачен стан, лавици за съдовете, използвани в ежедневието.

- Ръчно грънчарско колело и пещ за изпичане на битова керамика.

- Тук може да се проследи процеса на изработване на глинените съдове от омесването на глината, тяхното оформяне на ръчно грънчарско колело, нанасяне на украсата, поставянето в пещта за изпичане. При добро желание и отделяне на необходимото време или по предварителна заявка би могло да се присъства и на отварянето на пещта и изваждането на готовата продукция.

- Археологическа база

В плана за строителството на археологическата база е предвидена изложбена зала. В рамките на този проект е реализирана археологическа изложба, „Българската Троя“ отразяваща резултатите от 30 – сет годишните проучвания на международния екип по проекта “Етногенезис на траките”.Самата изложба отразява развитието на материалната култура на особено богатите в този край епохи на халколита и бронза, на които в изложбата е отделено централно място. Представени са оръдия на труда от камък, кремък, кост и рог, глинени съдове. Особено впечатление правят предметите, свързани с култа. Многобройни са фигурките на овен, бик, крава. Те са отражение на добре развитото скотовъдство.

Една витрина е отделени на проучените, но не така богато представени на могилата - ранножелязна епоха; римски период и периода V-VI в. сл. Хр. (ранновизантийски). Глинени съдове, фибули, монети на императорите Юстин (518-527 г) и Юстиниан (527-565 г). Впечатление прави и фигурката на шаман, открита в ранновизатийския пласт.

В самостоятелна витрина са отделени и артефактите от особено богатото средновековно поселение, като някои изследователи подчертават градския му облик. В тази витрината се представят оръдия, свързани със земеделието, занаятите, домашния бит от периода XI-XII в. както и накити, отразяващи естетическия вкус на хората от Средновековната епоха - обеци, гривни, огърлици от стъкло, сребро, бронз.

Зала за мултимедийно представяне на обекта.

Непосредствено до изложбената зала е разположена и залата, в която може да се прожектират филми (мултимедия): филми на предаването „Тера инкогнита“ за СМ. Дядово; Филми за процеса на разкопките и резултати от тях, сниман от експедицията през годините; филма – Археологически парк – „Селищна могила Дядово“, осъществен по проекта.

В тази зала има подходящо оборудване с маси и столове за провеждане на конференции, свързани с археологическите проучвания или други дейности по проекти.

Фоайе за посрещане на посетители

Между изложбената зала и залата за конференции и мултимедийно представяне, е оформено пространство, където посетителите могат да се запознаят и закупят рекламни материали – картички, диплянки, сувенири, рекламни филми за проучванията на селищната могила.

IV. Перспективи за развитие

Наличният проект в своя незавършен вид е само отправна точка за социализацията на този паметник на културата. В бъдеще се предвиждат дейности, които да обогатят възможностите за представяне на обекта и да предложат цялостно решение, което да доведе до налагането на „Археологически парк селищна могила Дядово“ като една интересна туристическа дестинация.

Възможностите за това са базирани на:

IV. 1. Възможности за организация на свободното време

- Базата предлага възможности за нощуване на 30 човека. Възможно е да се демонстрира приготвянето на храна в пещ, барбекю, има охраняем паркинг и др.
- В бъдеще може да се предлагат нощувки в праисторическото жилище и в наколно жилище сред изкуственото езеро.

IV. 2. Интерес на бизнеса

Всички тези обекти и възможности, които предлага Археологическият парк „Селищна могила Дядово“ са оценени и от предприемачите братя Диневи, които имат официално заявени инвестиционни намерения да изградят в непосредствена близост до селищната могила - винарска изба със зала за дегустации.

IV. 3. Транспортни връзки

Допълнителен плюс за развитието на Археологически парк „Селищна могила Дядово“ е преминаващата само на 500 м в северна посока АМ „Тракия“, която от 2012 г е в експлоатация. Тук е и връзката на АМ „Тракия“ с най-краткия път между Мала Азия и Северна Европа през Прохода на Републиката, свързващ Свиленград с Русе.

IV. 4. Близост с големи черноморски курорти

Мястото на обекта в археологическите проучвания в България и приносът в изясняване важни моменти от развитието на тракийския етнос, близостта да курортните центрове по Южното Черноморие, предполагат добри възможности за развитие. Археологическия парк „С.М. Дядово“ отстои само на 1 ½ ч. от Черноморските курорти.

IV. 5. Възможности за селски, риболовен, религиозен туризъм

Археологически парк „Селищна могила „Дядово“ създава благоприятни условия за реализирането на културно-познавателен туризъм и съчетанието му с елементи на селския туризъм – екологично чиста храна – зеленчуци, месо, мляко. Риболов в изкуственото езеро и р. Блатница и прибавянето на елементи на религиозен туризъм – аязмото „Св. Петър“.

IV. 6. Международна известност

Предвид изброените обстоятелства и присъствието тук на най-дългогодишната японска археологическа (30 години) експедиция извън Япония, и особеното отношение на японците към С.М. „Дядово“, този обект има всички дадености за успешно развитие.

V. Заключение

С всичките свои несъвършенства, дължащи се на първоначалния проект по изграждането на самата сграда и недовършени неща, Археологически парк „Селищна могила Дядово” е първа стъпка в района на Нова Загора да се представят разнообразни по своя характер обекти за посещение на базата на археологическото наследство. Първа стъпка във възможността да се организират дейности с непосредственото участие на посетителите като по този начин се осигури приятното им пребиване на територията на един археологически паметник извън рамките на обикновеното посещение на обекти от този тип за час или два.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Обр. 1. Селищна могила Дядово – етап от проучванията през 80-те години на XX в., сн. Елиана Кърпачева

Обр. 2. Възстановка на праисторическо жилище, пещ за изпичане на глинени съдове и ръчно грънчарско колело в Археологически парк – „С.М. Дядово“. Сн. К. Велков

Обр. 3. Карта-схема - местоположение на Археологически парк – „С.М. Дядово“. инж. Н. Господинов

Обр. 4. 30 години археологически проучвания на „С.М. Дядово” - септември 2007 г. Вляво проф. д.и. н. Р. Рашев – Директор на НАИМ при БАН. Сн. Д. Генов

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Вълев, П.** Топографо-геодезическа дейност на селищната могила до с. Дядово. - *Expeditio Thracica*, 1, София, 1980, с. 124

[2] **Катинчаров, Р., Я. Бест, В. Николов, В. Николова**. Селищна могила до с. Дядово: Сондажен изкоп (Археологически разкопки 1977/78 г.). - *Expeditio Thracica*, 1, София, 1980, с. 9.

[3] **Шкорпил, Х., Шкорпил, К.** *Паметници из Българско. Могили*. Пловдив, 1898, с. 163.

[4] **Миков, В.** Предисторически селища и находки в България. – *Материали за археологическа карта на България.* Кн. VII. София, 1933, с. 75.

[5] **Детев, П.** Старините в рида Св. Илия. – *ИНМБс*, 1950, 70-71.

[6] **Койчев, Н.** *Новозагорско през вековете.* 1997, Стара Загора, с. 445.

[7] **Катинчаров, Р., Я. Бест, В. Николов, В. Николова**. Цит. съч., с. 9.

[8] На резултатите от проучванията на селищна могила „Дядово“ са посветени почти изцяло. *Expeditio Thracica,* 1, София, 1980, 8-162; *Expeditio Thracica*, 3, София, 1982., *Expeditio Thracica,* 5, София, 1983.

[9] **Borisov, B.** *Djadovo.Mediaeval Settlement and necropolis (11th-12th Century).* Tokyo, 1989.

[10] **Лещаков, К.** Опит за датиране на I-IV строителни хоризонти на селищната могила до село Дядово, Бронзова епоха. - *Марица-Изток. Археологически проучвания,* т. II, София, 1994, 95-103.

[11] **Гергова, Д.** Селищната могила при с. Дядово, Новозагорско, системата от ровове в устройството и функциите на селището от бронзовата епоха. - *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско.* София, 2008, 14-17.

[12] **Камуро, Х.** Археологически разкопки на японски археолози на Дядовската могила до гр. Нова Загора, Югоизточна България. - *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско*, София, 2008, 21-23.

[13] **Kamuro, H.** An aggregation of oven data found in Djadovo – tel, Nova Zagora district, Bulgaria. - *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско*. София, 2008, 24-50.

[14] **Borisov, B.** *Dyadovo.The Sanctuary of The Thracian Horseman and the Early Byzantine fortress*. Varna, 2010, 5-238.

[15] **Гергова, Д.** Цит. съч., с. 16.

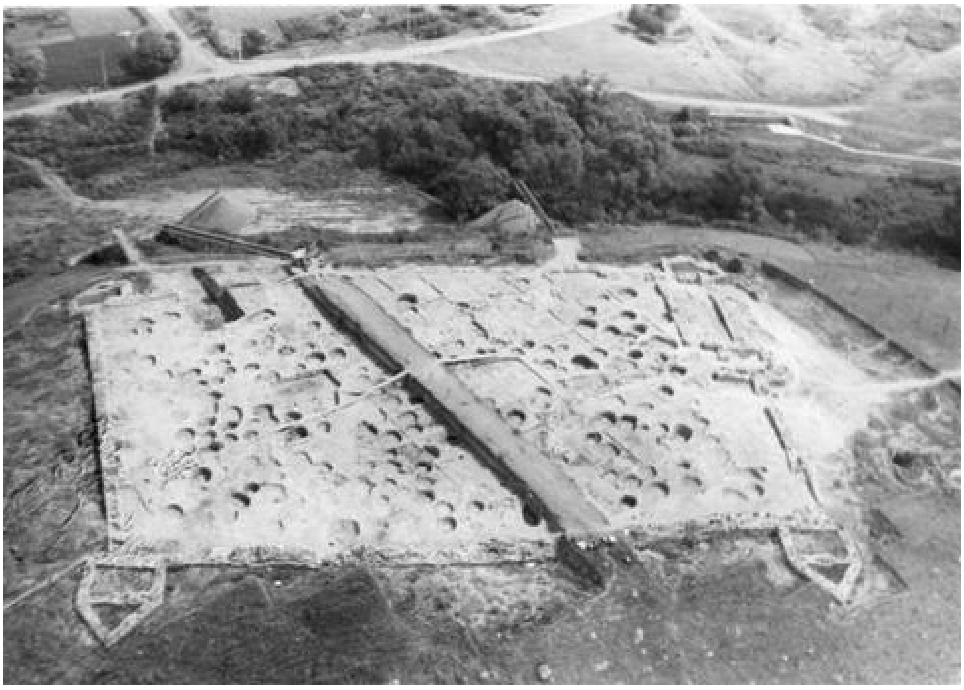

Обр. 1

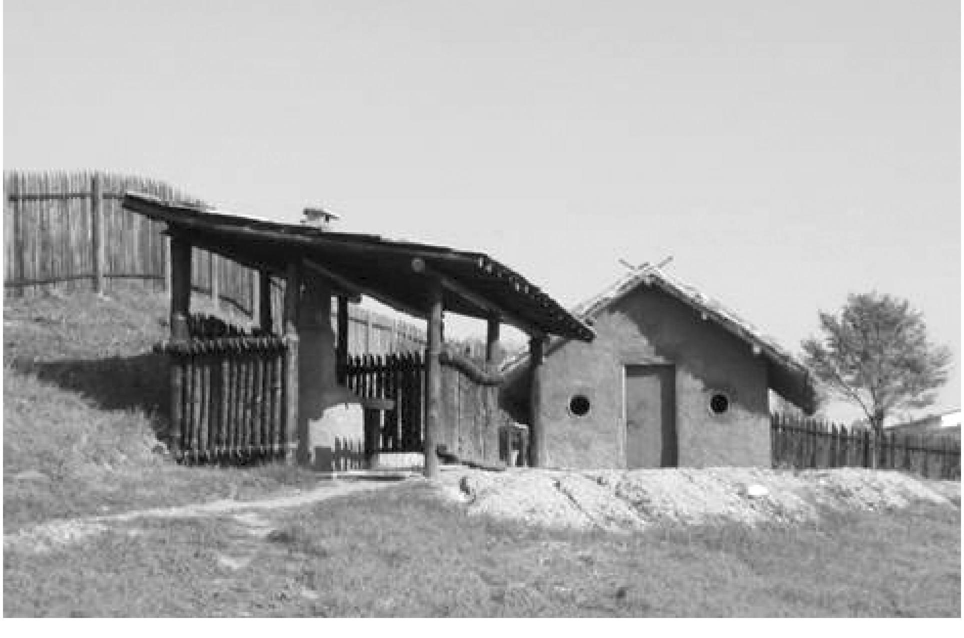

Обр. 2

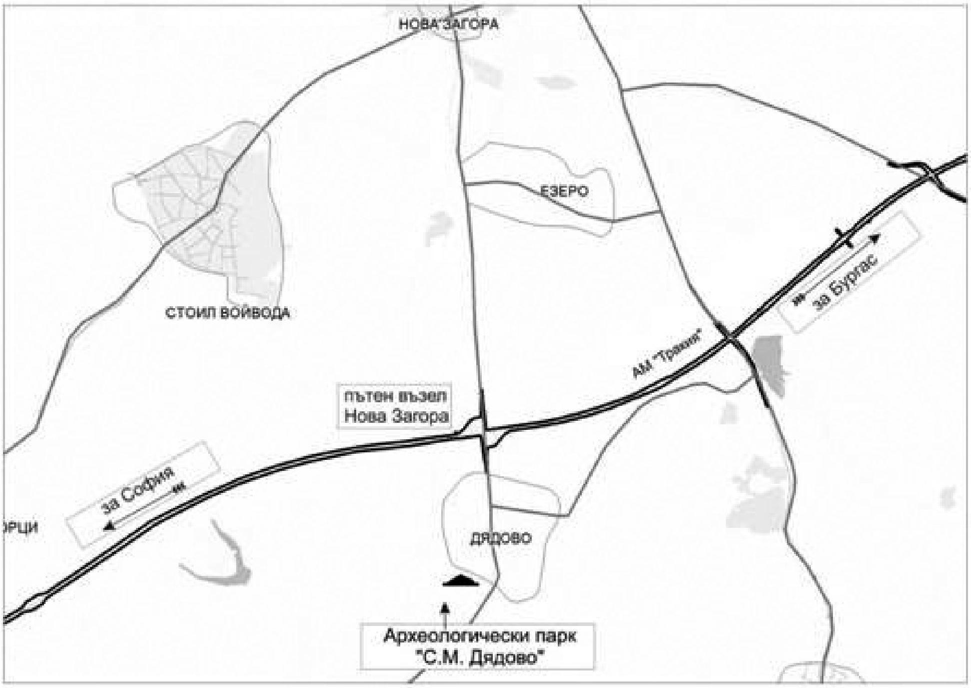
НОВА ЗАГОРА
ЕЗЕРО
СТОИЛ ВОЙВОДА
пътен възел
Нова Загора
АМ "Тракия"
за Бургас
за София
РЦИ
ДЯДОВО
Археологически парк
"С.М. Дядово"

Обр. 3

Обр. 4

ПРАБЪЛГАРСКОТО СЕЛИЩЕ ВЪВ ВАРНА – ОПИТ ЗА АТРАКТИВНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ИСТОРИЯТА

Златка Антова

През 2002 г. в парка на квартал „Аспарухово" във Варна, близо до историческия Аспарухов вал и почти на брега на морето, е изграден и открит Историко – етнографски комплекс „Прабългарско селище". Инициативата е на фондация „Царство България", с подкрепата на Областната управа и Министерството на културата. Идеята на организаторите е на живо, със средствата на съвременната анимация, по атрактивен и различен начин от традиционния музеен показ, да се покаже бита, облеклото, въоръжението, занаятите на прабългарите.

Връщайки се назад в историята се оказва, че подобен проект за етнографско селище в Аспаруховия парк е съществувал още в началото на XX в.[1] Ще обърнем внимание на този замисъл, защото всъщност той е в основата на изграждането на Аспаруховия парк. Идеята да се създаде голям парк в пустеещия район между морето и пътят за с. Галата е на тогавашния директор на Варненския археологически музей Карел Шкорпил [2]. През 1934 г. тази идея е подета от Петър Димков, който по това време е полковник и командир на Осми приморски пехотен полк, а по – късно става известен като природолечител). Под негово председателство е сформиран инициативен комитет от 30 души, който се заема с реализирането на проекта. Идейната скица на предвиждания парк е разработена от Антон Новак и инженер Любомир Димов[3] . Отводняват се блатата, започва усилена залесителна работа, засадени са много дървета и храсти, правят се широки алеи и доскоро пустата местност потъва в зеленина. По същото време инициативният комитет възстановява и Аспаруховия вал, който е издигнат за защита на българския бряг от византийски нашествия . През 1935 г. е завършен главният портал на Аспаруховия парк, а в самото начало на вала е издигнат бюстов паметник на хан Аспарух, изработен от варненския скулптор Кирил Георгиев[4]. В средата на вала е поставена голяма скулптура на аспарухов воин в бойно снаряжение, също дело на известен варненски скулптор – Кирил Шиваров.До пиедестала на паметника е поставена колона от епохата на хан Аспарух, намерена от братя Шкорпил по време на разкопки на вала през 1914 г. През 1976 г., когато е прокопан каналът море – езеро и е изграден новият Аспарухов мост, свързващ квартала с центъра на града, Аспаруховият парк е разделен на две части от водите на канала. След изграждането на парка, през 1936 г. кварталът, носещ за кратко време името „Тихина", е наречен „Аспарухово"[5]. През 1935 г. П. Димков прави първата копка на замисления етнографски комплекс в Аспаруховия парк, който не се осъществява поради липса на средства[6]. Проектът е предвиждал да се построи голям Аспарухов дворец, да се създаде приморско наколно селище и едно степно селище от кожени шатри (юрти). В замисляния комплекс също така трябвало да има увеселителни заведения и спортни игрища[7].

66 г. по – късно, през 2001 г., с малки разлики, от гледна точка и със средствата на съвременната туристическа атракция, тази идея се възражда. Проектът е изработен в два етапа. Първият е прабългарско юртно селище, разположено върху площ от 7 дка., което ще разгледаме в настоящото съобщение. Вторият етап е изграждането на малка възстановка на столицата на Първото българско царство – Плиска. Предвижда се да се направят възстановки на Малкия дворец в Плиска(VI – VIII в.), прабългарска крепост

с падащ мост, раннохристиянска базилика (VIII – X в.). Освен тези сгради ще има и изложбени зали, зали за семинари и обучения и административна част. Всичко това ще стане чрез самофинансиране – първият етап трябва да осигури следващия[8]. За сега, обаче, този етап е само в проект. Ръководител на авторския колектив за реализиране на проекта е заместник – председателят на фондация „Царство България" Павел Павлов. Автор на архитектурния проект е арх. Ганка Калянджиева[9].

Първата копка на Прабългарското селище, наречено „Фанагория", е направена през септември 2001 г. Строежът, обаче, започва малко по – късно, през март 2002 г. След по – малко от пет месеца селището, по – точно неговият първи етап, е открит официално на 14. 07. 2002 г. С викове „Гостите идат!"стражите по високите дървени кули на оградата, разтварят портите на прабългарския стан. Присъстват близо 2000 души[10].

Целта е селището да представи по един атрактивен начин малко познатата и далечна във времето прабългарска история не като статична експозиция, а като действащ комплекс на открито, пресъздаващ ежедневието, бита и занаятите на прабългарите в този период и в този тип селище – номадското. Замисълът е да се направи възстановка по подобие на индианските етнографски комплекси в САЩ, които запознават посетителя с обичаите, занаятите и традициите на местното индианско население[11]. Идеята е не само да се привличат туристи, а и селището да се използва за обучение по история. За посетителите се предлага и атрактивен спектакъл, чийто замисъл претърпява с времето различни промени, но това ще разгледаме по – долу.

Комплексът е възстановка на селище, включващо юрти, занаятчийски работилници, полуземлянка, капище (светилище), гумно. Има трибуна с места за посетители, помещение за конете, помещение за гардероб, магазинчета, където се продава ръчно изработената занаятчийска продукция. Всичко е изработено от дървени пръти. Възстановките са направени възможно най – точно по исторически документи. Трябва да се вземе предвид отдалечеността на историческия период и съответно трудностите, които произтичат от това. Повечето подобни действащи комплекси, както и музеите на открито, възстановяват бита на хората от XVIII, XIX или XX в. Когато се прави възстановка на жилище от IV или V в. неминуемо се появяват трудности, породени най – вече от липсата на достатъчно информация. От друга страна невъзможността да се работи с оригинали, поради липсата на достатъчно такива, налага използването на копия на необходимите за интериора предмети. Въпреки това стремежът на консултантите – историци, архитекти и др., които работят за създаването на комплекса, е максимално да избягват художествената измислица и личното творчество. Предметите, оръжията и костюмите, експонирани и използвани в Прабългарското селище са реквизит от Киноцентър „Бояна" и са предимно от българския игрален филм „Хан Аспарух". Някои от възстановките са правени именно по снимки от този филм, поради липса на документални и материални свидетелства. В действащите занаятчийски работилници са поставени основно предмети, копия на съответните прабългарски оригинали - изработени от майсторите по поръчка или по време на демонстрацията на занаята. Предметите са разположени така, че да се създава впечатление за обитаемост, за живот в момента. Огнището е обгоряло, често и димящо, докато из комплекса се разхождат обитателите на юртите в прабългарски костюми. Майстори – занаятчии, също облечени в прабългарски костюми и залисани в своята работа демонстрират на живо четирите основни занаята на прабългарите – ковачество, грънчарство, тъкачество и сарачество. Влизайки през голямата дървена порта и ограда на селището, посетителят може веднага да усети атмосферата и да се пренесе векове назад във времето. Това е и идеята на създателите на селището.

Юртите в селището са седем на брой. Те са с кръгла форма, изградени са от лека дървена конструкция, покрити са с тепана вълна (плъст) и са опасани и стегнати с ръчно изрисувани ленти от зебло. В центъра на всяка юрта се намира кръглото огнище, изградено направо върху пода и оградено с камъни. Подовете са постлани с кожи, плъстени килими, кожени възглавници и рогозки. В най – голямата юрта, която е на преден план, е показана възстановка на ханско жилище. Тя е с най – богата украса. Отпред се веят две конски опашки – знамето на прабългарите. За по – голяма атрактивност на експозицията е използван резбованият трон на хан Кубрат от филма „Хан Аспарух”. До нея е т. нар. Юрта на жреца (шамана). Предметите, които са експонирани в нея трябва да покажат посредническата функция на шамана между хората и свръхестествените сили, както и да му помагат по време на различните сеанси, ритуали и всякакви магически действия. Всичко това шаманът изпълнява под ритмичните удари на шаманския тъпан и шаманското дайре – най – важните му атрибути, съответно разположени на централно място. По стените са закачени схематични изображения от плат или метал на духовете – помощници, в облика на различни животни, най – често коне и птици. Също така в юртата има и различни билки и амулети. Навън, пред юртата на шамана, е поставен макет на прабългарски календар. Поради многото и различни мнения и варианти на този календар, консултантите в комплекса се спират на вариантът на историка Петър Добрев, поради лесно изпълнимият и максимално нагледен модел, който той предлага.

В селището има и светилище (капище), където шаманите извършвали различни жертвоприношения и ритуали. Светилището е направено по подобие на това от филма „Хан Аспарух”. Поставено е голямо сухо дърво, окичено с конски черепи, конски опашки, червени парцалчета.

Тъй като неделима част от живота на прабългарите е създаването на военни навици и на военна организация, една от юртите - Воинската - представя именно тяхното въоръжение – мечове, бойни брадви, копия, ножове, лъкове и стрели. В сраженията се използва и предпазно въоръжение – шлемове, ризници и щитове, копия на които също са показани. Копията на оръжията са предимно реквизит от филма „Хан Аспарух”, и те с максимална точност показват всичко характерно за въоръжението на прабългарите.

Два от занаятите са разположени също в юрти – тъкачество и сарачество. В тъкачната работилница е направена възстановка на номадски вертикален стан с тежести, какъвто, както сочат историческите данни, са използвали и прабългарите през този период. Майстор – занаятчия демонстрира на посетителите как се работи на този стан, като изработва различни предмети от бита на населението – постелки, пана, шнурове. Отвън, до юртата на тъкачката, е поставен стан за тъкане на рогозки. В сарашката работилница се демонстрира изработката предимно на конски амуниции – хамути, седла, ремъци, юзди, но също така и колчани за стрели, мехове, обикновено от цяла кожа на овца. Кожата се използва много и при изработката на облеклата . Обработката на кожа е един от основните занаяти на прабългарите, тъй като е свързан с основният им поминък.

Грънчарската и ковашката работилници са на открито, не са разположени в юрти. За тях е направен голям дървен навес, предвид това, че те работят с пещи. В грънчарската работилница се демонстрира изработването на специфичната по форма и по украса прабългарска керамика, на ръчно грънчарско колело или изцяло на ръка. Построена е голяма грънчарска керамична пещ, копие на откритите при археологически разкопки прабългарски пещи по нашите земи. В нея пред посетителите се пече готовата продукция. Пещта се пали, вратичката се зазижда с глина и съдовете се пекат часове наред. Изработват се необходимите за бита глинени съдове – чаши, кани, гърнета, панички, делви и др.

В ковашката работилница има две огнища – леярско и ковашко (оджак).Огънят в тях се раздухва с голям кожен мех. Ковачът изработва стрели, лъкове, подкови, върхове на копия, ножове, коланни апликации, метални части на земеделски инструменти и др. Има и точиларско колело за наточване на готовото сечиво. Този занаят също е добре представен, предвид голямото значение, което има в живота на прабългарите.

Във всяка една работилница посетителят може и сам да застане на мястото на занаятчията, да му бъде показано как се работи. Това предизвиква голям интерес и има много желаещи да се опитат да си изработят някакъв предмет, още повече, че той си остава за тях – сувенир за спомен от прабългарското селище. Освен това в специални магазинчета в комплекса, също построени изцяло от дърво, се продават различни сувенири, изработени от занаятчиите по време на демонстрациите, които също представляват интерес за гостите на селището. Времето, което всеки посетител може да прекара в комплекса, е неограничено. Предвидена е етнографска беседа и разходка из целия комплекс с екскурзовод, след което всеки може да се възползва от различните забавления – освен изработването на някакъв занаятчийски предмет, се предлага стрелба с рефлексен лък на специално построено стрелбище и езда на кон. В първите години след създаването на комплекса, в определени дни има представления и посетителите се разполагат на големи дървени маси и пейки, откъдето могат да гледат актьорите. Днес, за съжаление, това липсва. Първоначално, още в процеса на строеж на селището, се предвижда голям вечерен спектакъл с актьори и дори с масови сцени. На две места в комплекса се монтират два огромни екрана, на които да се прожектират сцени от различни филми на историческа тематика, свързани със средновековната история. Сценарият е дело на Александър Чакъров и реализация на творчески колектив на Киноцентър „Бояна"[12]. Замислена е драматизация по първа серия на филма „Хан Аспарух". Освен актьори е предвидено да участват и конници и каскадьори и посетителите да видят демонстрации на бойни изкуства и ефектни каскади[13]. Този спектакъл, обаче, на практика не се осъществява, вероятно поради липса на средства. Направи се не толкова грандиозен спектакъл, в който също участваха актьори и каскадьори, но без масови сцени. През 2006 г. посетителите в комплекса могат да видят вече само каскадьорско шоу. В настоящия момент изявите в селището са силно редуцирани, като се набляга на уроци по конна езда и демонстрации с коне.

„Прабългарското селище" работи активно с деца и се посещава от много ученици от цялата страна. През лятото на 2005 г. селището е домакин на летен ученически лагер по програмата „Аз съм българче". В него участват 32 деца от Старозагорска област, организирани от Школата за оцеляване „Багатур" от Стара Загора[14]. С децата се водят занятия по конна езда, бойни изкуства, стрелба с лък, изучават се и прабългарските занаяти. Освен това в комплекса се провеждат и рехабилитации чрез конна езда и гимнастика на деца със зрителни увреждания и деца, страдащи от церебрална парализа. Голямо внимание се обръща на образователната дейност, поднесена по един развлекателен и атрактивен, както за децата, така и за възрастните начин. Това може да се постигне в една подобна експозиция, направена не от оригинали, а от копия и макети на предметите, както е в разглеждания комплекс. Това е и предимството на този тип комплекси, въпреки че посетителят не се докосва до оригинала. Може би в днешното динамично време с широк достъп до всякаква информация хората се нуждаят именно от непосредствен контакт с предметите, от атрактивно представяне на историята и от възможността да се потопят в атмосферата на съответния исторически период, дори и това да става в подобни развлекателни исторически комплекси. Все пак, макар и да не са автентични и да си носят и своите недостатъци, те могат да провокират интереса на широк кръг посетители не само към историческата епоха, която отразяват, а и изобщо към българската история.

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Гочев, Я.** Създаване на Аспаруховия парк край Варна - *Варна Експрес*, 12. 08. 1993.

[2] Пак там.

[3] Пак там.

[4] Пак там.

[5] **Меджделиев, Г.** Аспаруховият вал – *Всичко за Варна,* 1994, бр. 23 (102), г. III, 14.

[6] **Гочев, Я.** Цит. съч.

[7] Пак там.

[8] **Христова, Д.** Прабългарско селище в модерна Варна – *Черно море*, 13. 07. 2002, бр. 1375.

[9] Пак там.

[10] **Петров, К.** Ханове и шамани посрещат гостите – *Черноморие,* 15. 07. 2002, бр. 162 (3221), 8.

[11] Пак там.

[12] **Христова, Д.** Цит. съч.

[13] **Михайлова, П.** Интервю с Тодор Мацанов – *Знаме*, Пазарджик, 25. 06. 2002, бр. 121.

[14] **Тоновски, В.** Прабългарско селище „Фанагория” и школа „Багатур” – *Черноморие*, 03. 08. 2005, бр. 4104.

THE PROTO-BULGARIAN VILLAGE IN VARNA – AN ATTRACTIVE ATTEMPT TO RECREATE BULGARIAN HISTORY

Zlatka Antova

Abstract

The Historical - ethnographic complex „Proto-Bulgarian settlement Fanagoria” opened for public in 2002. It is built on the beach of Asparuhovo Park, close to the Asparuhovo shaft. The complex presents a yurt Proto-Bulgarian settlement. The visitor can enjoy the restorations of yurts, a sanctuary (temple), a dug-out, craft workshops with demonstration of the four main proto crafts - pottery, blacksmithing, weaving and saddlery. The idea of the organizers is to display bits, crafts, clothing and weapons of the Bulgars, in an attractive way by means of modern animation. The message follows the story of the complex and presents its present condition.

ИАР „ШУМЕНСКА КРЕПОСТ” – РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ В КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ

Тихомир Тихов

Светослав Станев

Панайот Антонов

Целта на доклада е да осветли настоящото състояние на ИАР „Шуменска крепост” и да представи пример за идеен проект за развитие на обекта със сериозен потенциал за културно-исторически туризъм.

Днес Шуменската крепост е перспективен туристически обект, но тази констатация е резултат от богата история, култура и съвременен облик.

РЕАЛНОСТИ[1]**.** Историко-археологически резерват „Шуменска крепост”, известен сред широката общественост като „Старият град” е бил обитаван почти без прекъсване в течение на около 3200 години[2]. Той е многослоен обект и представя историята и културата на обитателите на всички български земи през този период. Тази констатация по категоричен начин предопределя и класифицира обекта не само с местно, а и с национално значение. „Живите” доказателства са културните ценности, открити по време на археологическите проучвания. Сред тях има и уникални паметници без аналог в страната (особеният тип монети на цар Иван Александър, плочката с танцуващ мъж-шаман, колективната находка от тасове, стеатитовата иконка св. Йоан Богослов и др.).

Редовните археологически проучвания в района на крепостта са проведени в периода 1957-1987 г.[3] под научното ръководство на В. Антонова[4]. През 1970 г. крепостта е обявена за обект само с местно значение, а не с национално по неизвестни причини. По същото време започва и подготовката за консервационно-реставрационните работи и са разработени първите проекти за реконструкция и социализация на обекта. Много средства са осигурени във връзка с отбелязването на 1300-годишнината на българската държава.

Главните реставрационни дейности са извършени в периода до 1989 г. По това време е направено наистина много за социализацията на крепостта. Реставрирани са над 500 метра от крепостните стени, макар и само малка част от тях до зъбери. Възстановена е югоизточната бойна кула. Прокарани са около 400 метра бетонни, 100 метра каменни и 100 метра асфалтови алеи[5]. Зачимени са част от циментовите подложки под зидовете и е прекаран водопровод, който да улесни поливането и поддръжката им. Направено е много за озеленяването на района. Изградено е художествено осветление.

Взети са и мерки за улесняване достъпа до обекта. През тези години има и автобусна линия между крепостта и града, а многото ведомствени вили и ресторанти в близост до обекта осигуряват допълнителни посетители.

В резултат от всичко това през 80-те години на XX в. посещаемостта на обекта достига до 44 000 души годишно.

През периода от началото на 90-те години до началото на новия век ситуацията значително се променя. Спирането на автобусната линия затруднява достъпа до крепостта. Постепенно липсата на целево финансиране и невъзможността за цялостно поддържане на резервата довежда до отлив на туристи. Постепенно туристическият интерес към обекта рязко намалява.

От 2006 г. насам настъпва нов период в резултат целенасочената дейност на РИМ

– Шумен и съдействието на Община Шумен. Отново започват да се отделят средства за поддръжка, обновена е музейната експозиция, до лятото на 2010 г. са извършени и някои неголеми ремонти (със средства на РИМ – Шумен). От 2004 г. се провеждат възстановките „Доблест и слава" със съдействието на Община Шумен, РИМ – Шумен и национален клуб „Традиция", както и с участието на Родолюбив комитет „Крум страшний" и международно участие[6]. Възстановките пресъздават превземането на крепостта от кръстоносната армия на Владислав III Ягело през 1444 г. Тази туристическа атракция, резултат от усилията на посочените институции, сдружения и клубове издигна не само на местна почва, но и в международен план престижа и значението на историко-археологическия резерват и гр. Шумен. Това е един добър пример за междуинституционално сътрудничество, без което всяко начинание за опазване на културно-историческото наследство и създаване на устойчив туристически продукт е обречено на неуспех.

Важно е да се направи опит за разпознаване на добрите практики, свързани с управлението и маркетинговия облик на този важен културно-исторически паметник с местно и национално значение.

През 2010 г. във връзка с изпълнение на дейностите по Стратегията на Община Шумен за развитие на туризма и Общинския план за развитие се създава и Общинско предприятие за туризъм „Мадарски конник"[7]. Основните му дейности са по предоставяне на туристическа информация, оформяне на нови маршрути, провеждане на активен маркетинг и реклама на туристическия продукт, експониране на туристическите обекти на Община Шумен на национални и международни туристически изложения (съвместно с РИМ – Шумен), управление на общински имоти и извършване на стопанска дейност във връзка с предмета на дейност на предприятието[8]. Един от пунктовете в стратегията на Община Шумен е „…да създаде работещ модел на междуобщинско сътрудничество за развитие на икономически ефективен и конкурентно способен регионален туризъм. Чрез създаване, рекламиране и маркетиране на интегриран туристически продукт със запазаната марка - „Оттука започва България"…"[9].

Някои от конкретните мерки от Годишната програма за изпълнение на Стратегията за развитие на туризма през 2011 година[10] са както следва: *1. Участие в национални и международни издания за туризъм и популяризиране на запазения знак „Оттука започва България"; 2. Разработване на тематично обособени рекламни материали с логото „Оттука започва България" и др.*[11] Други дейности към Стратегията за развитие на туризма са и реализирането на тържествата по случай 1330 години от създаването на Българската държава и „Селище на историята", както и участието на гр. Шумен като кандидат за „Европейска столица на културата" през 2019 г.[12]

През 2010 – 2011 г. Община Шумен, в партньорство с РИМ – Шумен, спечели и реализира проект с европейско финансиране „Реставрация и консервация на Шуменска крепост – люлка на цивилизациите, живели в България" за продължаване реконструкцията на крепостта и изграждане на художествено осветление. Възстановени бяха някои части от стените (северна, източна и южна), реконструирани бяха част от пътеките, поставени бяха климатици в музея и фондохранилището, изградена бе модерна тоалетна и бяха поставени енергоспестяващи осветителни тела[13]. Предстои и реализирането на друг проект под надслов „Оттука започва България" - част от стратегията на Община Шумен за устойчив регионален туристически продукт[14]. В една от дейностите му се предвижда и реновиране на археологическата база в ИАР „Шуменска крепост", изграждане на информационен център в сградата и нова експозиция[15].

През последните години целенасочената политика на Община Шумен, в партньорство с РИМ – Шумен, за изграждане на устойчив туристически продукт дава своите положителни резултати (***табл. 1***). За периода до 2013 г. една от основните и конкретни цели на общинското ръководство, в сътрудничество с РИМ – Шумен като модерен и динамично развиващ се културен институт, е „…повишаване на конкурентоспособността и икономическата ефективност на туристическия сектор чрез ефективно използване на наличните природни и антропогенни ресурси в съответствие с потребностите за устойчиво развитие на туризма.”[16]. Тенденция, застъпена в стратегията за културен туризъм на Община Шумен е и търсенето на възможности за удължаване на престоя на туристите в рамките на града и участието им в различни атракции и чествания.

Важна и съставна част от регионалния маркетинг е и научната обосновка на запазената марка “Оттука започва България” - реализирана беше и Третата национална конференция по археология, история и културен туризъм “Пътуване към България” под надслов “България в световното културно наследство” – Шумен, 17 – 19 май 2012 г.[17].

В резултат от целенасочените маркетингови дейности и положените грижи от Община Шумен и РИМ – Шумен, през последните години отново започна увеличаване на туристическия поток към Шуменска крепост, тенденция характерна и за НИАР “Мадара” и НИАР “Плиска” (***табл. 1 и 2***).

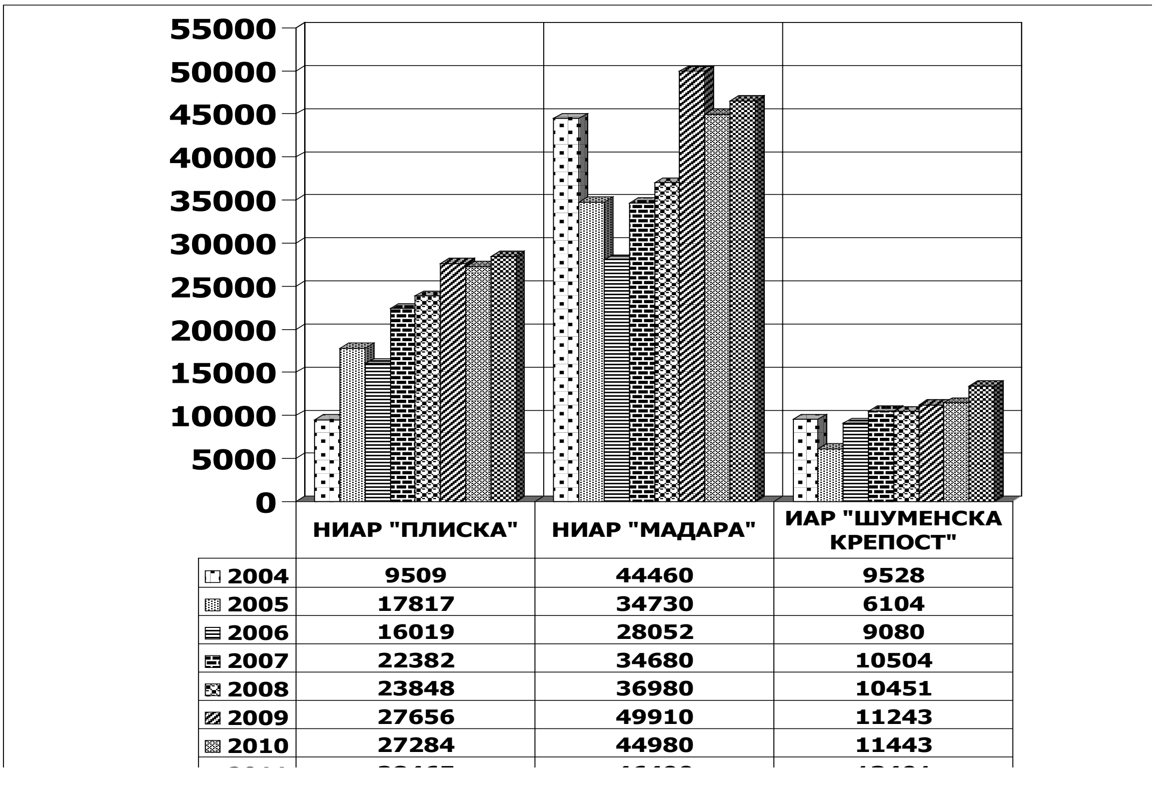

	НИАР "ПЛИСКА"	НИАР "МАДАРА"	ИАР "ШУМЕНСКА КРЕПОСТ"
□ 2004	9509	44460	9528
▦ 2005	17817	34730	6104
▤ 2006	16019	28052	9080
▥ 2007	22382	34680	10504
▩ 2008	23848	36980	10451
▨ 2009	27656	49910	11243
▦ 2010	27284	44980	11443

Табл. 1. *Брой туристи посетили съответните обекти през 2004–2011 г. (за 2004-2008 - база данни ТКИЦ - Общинско предприятие за туризъм “Мадарски конник”, гр. Шумен[18]; за 2009-2011 г. броя на туристите посетили ИАР “Шуменска крепост” е по база данни на РИМ – Шумен[19]).*

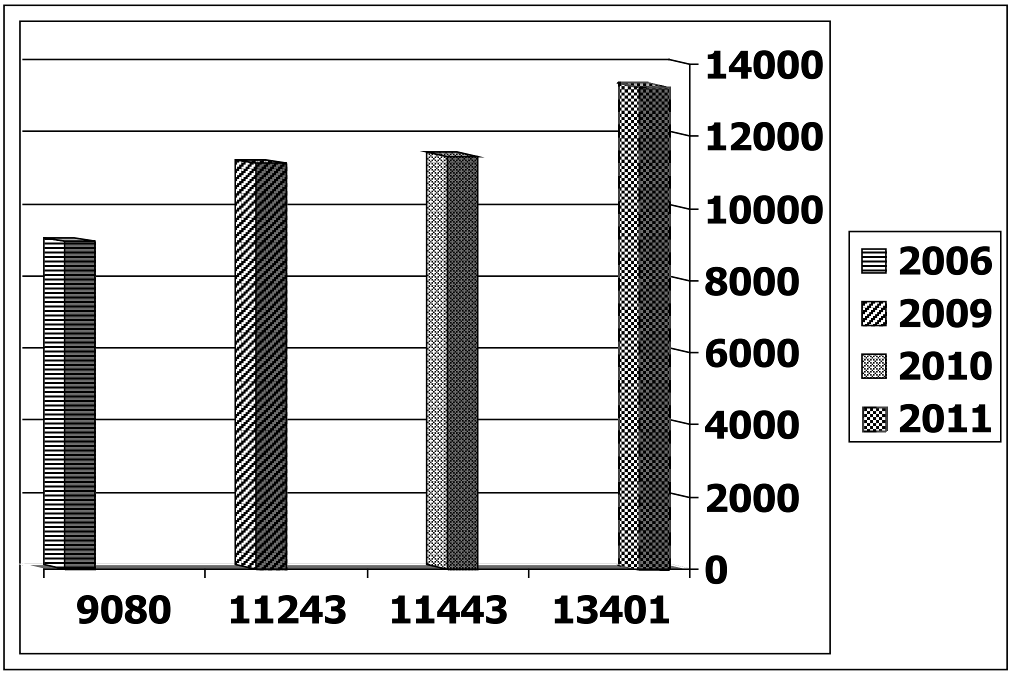

Табл. 2. Сравнителна характеристика на туристическия поток в резултат на мерките за социализация на ИАР „Шуменска крепост” (по данните от **табл. 1***)*

В ***таблици 1 и 2*** (2006 – 2011 г.) не са включени посетителите на възстановката „Доблест и слава”, чийто брой на всяка една вероятно достига до 9-10 хиляди души.

Около $^1/_3$ от посетителите са чужденци[20]. Много от тях споделят удивлението си от красотата на района, а и на цялата ни страна. Това показва, че резерватът наистина е в състояние да представи не само местната, но и общобългарската и дори балканската история, а също и какви мерки трябва да се вземат за популяризиране на българската история и на културно-историческото ни наследство.

При посещенията има сезонност - най-много са посетителите през летния сезон, през пролетта и есента повечето хора идват в почивните дни, но и през зимата има посещаемост при подходящи условия.

Какво представлява Историко-археологическият резерват „Шуменска крепост” днес? Това е един много интересен и достъпен туристически обект не само за културен, но и екотуризъм в рамките на Природен парк „Шуменско плато”. Това предполага и включването на резервата в един устойчив регионален туристически продукт. На първо място, резерватът има удобно местоположение. Намира се до кръстопът на шосета, свързващи важни туристически обекти - от Силистра, Сребърна, Разград, Свещари към Бургас и южното Черноморие и от северното Черноморие, Побитите камъни, Девня към Търново, Плевен и западна България. На 2 км от крепостта е град Шумен с ресторанти, хотели (някои в близост с крепостта) и Общинско предприятие за туризъм „Мадарски конник”.

Шуменската крепост не е изолиран исторически обект. В съседство се намират НИАР „Плиска”, „Мадара” и „Велики Преслав”, експозицията на Регионалния исторически музей, четири къщи музеи, НИАР „Кабиюк”, паметникът „Създатели на българската държава”, Томбул джамия, ловният резерват „Паламара” и други[21]. Но този факт има и някои отрицателни измерения – голямата наситеност с такива обекти силно затруднява тяхното обхождане от посетителите и това води до ограничаване броя на посетените места. Затова в системата на Регионалния музей се предлагат комплексни билети, даващи отстъпка при посещаване на четири от обектите. Търсят се и нови възможности за комплексни услуги в системата на РИМ – Шумен[22].

Крепостта се намира на територията на Шуменското плато, част от което бе обявено за природен парк още през 1980 г. В границите на природния парк има интересни природни обекти, което много добре се контаминира с близостта до Шуменската крепост. Необходимо е да се вземат мерки за по-нататъшното развитие на екотуризма (и по възможност – завършване благоустрояването на пещерата „Бисерна”).

ПЕРСПЕКТИВИ. Най-перспективен и естествен път за развитие на ИАР „Шуменска крепост” е постепенното му превръщане в археологически музей на открито. По-надолу ще видим, че той разполага с всички необходими предпоставки за осъществяването на един подобен проект.

Кратко запознаване с историята и същността на музеите на открито. Теоретична основа и терминология.

Идеята за музей на открито възниква още в края на XVIII в. Тя е изцяло повлияна от развитието на етнографската наука през този период. Първият етнографски музей на открито – **Skansen**[23], отваря врати през 1891 г. край Стокхолм, Швеция. В последствие терминът **„скансени”** се налага за означаване на този тип музеи. В българската музеоложка литература монографичното изследване на С. Недков дава подробна информация за историята и съвременните тенденции в развитието на етнографските музеи на открито[24].

През 1972 г. е създадена **Association of European Open-air Museums (AEOM)** – Асоциация на европейските музеи на открито към **ICOM** (Международен съвет на музейте), която да координира множеството новосъздадени институти с подобна дейност.

Съвременната дефиниция за музей на открито, възприета от **AEOM**, е **„научни сбирки на открито, чиито структури, обединени конструктивно и функционално, илюстрират селищни, жилищни и икономически модели и технологии”**[25].

В тези музеи, в които историята „оживява”, класическите статични експозиции са сведени до минимум, а повечето експонати са действащи. Единственият за сега подобен музей в България е Архитектурно-етнографският комплекс „Етър” край Габрово.

Показателни за атрактивността и интереса, който предизвикват музеите на открито са данните на Евростат за посещаемостта на музеите по страни-членки на Европейския съюз. За периода 2007-2009 г. музеи на открито са сред петте най-посещавани в Чехия, Дания, Естония, Латвия, Холандия, Австрия, Румъния, Швеция и др.[26].

Археологическите музеи на открито

В рамките на широкото понятие „музей на открито” съществува един определен вид, чиято същност е подходяща за реализиране в ИАР „Шуменска крепост”. Това е т. нар. „археологически музей на открито”. С. Недков изрично посочва, че този тип организации, които реконструират и интерпретират археологически култури от различни епохи, могат да бъдат признати за музеи на открито само в изключителни случаи[27]. В монографията си авторът представя класификацията на музеите на открито на И. Чайковски, където е разграничен конкретният вид „с археологически или смесени археологическо-етнографски експонати”[28].

Археологически музеи на открито се появяват още в началните десетилетия на XX в. Едни от първите са тези при **Unteruhldingen**, Германия[29] (1922 г.) и **Biskupinie**, Полша[30]

(1936 г.).

В съвременната европейска музейна мрежа организацията, която представлява археологическите музеи на открито и обединява институциите, занимаващи се с експериментална археология, е **EXARC**[31]. Създадена през 2003 г. в Дания като партньор на **ICOM**, през 2011 г. тя включва 68 обекта от 25 европейски страни. Важно е да се отбележи, че сред членовете ѝ има представители от Румъния и Македония, където идеята за този тип музеи се разработва целенасочено.

Дефиницията, възприета от **EXARC** гласи, че „**археологически музей на открито е организация с нестопанска цел и с постоянен характер, която включва разположени на открито, автентични, направени на базата на археологически данни архитектурни реконструкции. Този тип музеи представя информация за недвижимото културно наследство и предлага интерпретация на това как хората са живели и действали в миналото. Това се постига чрез използването на надеждни научни методи с цел възпитание, обучение и забавление на посетителите**”[32].

На уебстраницата на организацията всеки музей – член на **EXARC**, е представен с описание, което включва кратка история, епохите, които презентира, годишната посещаемостта и функциите, които изпълнява. Последните отразяват структурата и същността на археологическите музеи на открито и поради тази причина ще бъдат подробно разгледани.

Структура (характеристики) на археологическите музеи на открито по EXARC:

- **Archaeological Education Centre – Археологически образователен център** – има за цел да превърне дадения музей в извънучилищен образователен център за децата и в информационен център за широката публика;

- **Archaeological Open-air Museum – Археологически музей на открито** – това е ядрото на коментираните музеи. Това е комплексът от реконструирани жилищни постройки и занаятчийски работилници, от селскостопански сгради и обработваеми земеделски площи, където историята „оживява”. Тук са демонстраторите-актьори и музейните специалисти, които, облечени в подходящи костюми, разкриват пред посетителите древните технологии на производство, ежедневния и военния бит, хранителните навици, обичаите на представеното древно общество;

- **Archaeological or Historical Site/ Site Museum – Археологически или исторически обект/ Музей, представящ един обект** – тази характеристика показва дали музеят е изграден при даден археологически обект, т.е. дали е музей *in situ*, или е музей с пренесени и реконструирани архитектурни паметници от различни археологически обекти от един регион или от цяла държава;

- **Natural Park/ Cultural Landscape – Природен парк/ Характерен културен пейзаж** – тази характеристика отразява разположението на музея – дали е в природен парк, дали е част от регламентираните от **UNESCO** *Cultural landscapes*[33] (т.е. географски области, които по уникален начин представят взаимодействието между човека и природата), дали е в градска среда и т.н. Условията за отдих и отмора, вписването на музея в заобикалящата го природна среда, възможностите за екотуризъм са важни преимущества за всеки един музей на открито;

- **Traditional Show Case Museum – Класически „музей с витрини”** – повечето археологически музеи на открито, освен комплекс от реконструирани архитектурни паметници, имат и класическа експозиционна площ с витрини, в които са представени по-значимите артефакти, произхождащи от дадения археологически обект;

- **Free Standing reconstruction – Свободно стояща реконструкция** – отнася се до единични реконструирани постройки, които имат свободен достъп (например са разположени в обществен парк). Термина се отнася и до архитектурни паметници, които са изцяло изградени и оборудвани с инвентар, но не са „обживяни” от демонстратори-актьори, и които са достъпни след заплащане на входна такса;

- **Experimental Lab Site – Експериментална лаборатория** – това е характеристиката, която определя даден музей на открито като център по експериментална археология. Изграждането на такава материална база неимоверно увеличава научната обосновка на реконструираните недвижими паметници и технологични процеси. По този начин се привличат както „забавляващи” се посетители, така и изучаващи дадения период специалисти, което значително разширява дейността на музея.

Не всички от тези компоненти са задължителни за определянето на даден обект като археологически музей на открито. Гореописаните характеристики представят не само структурата, но и стъпките за изграждане на една подобна институция. Прегледът на тези особености ще ни помогне, когато по-надолу разгледаме перспективите на ИАР „Шуменска крепост” за прерастване в такъв тип комплекс на открито.

Важен е въпросът за „многослойността” на значителен брой от съществуващите в Европа археологически музеи на открито. Много от тях представят реконструкции на жилища и производства от няколко археологически епохи. Това значително увеличава техния колорит и притегателната им сила като туристически обекти, превръщайки ги в „прозорец” към хилядолетната история на дадено селище, в истинска разходка в отминалите векове. Прекрасен пример за това е музеят **Sagnlandet Lejre** в Дания, един от класическите археологически музеи на открито, където са представени всички епохи от мезолита до късното средновековие[34]. Тук не може да не припомним факта, че на мястото на Шуменска крепост са съществували шест селища от различни епохи, което недвусмислено говори за значителния туристически потенциал на обекта.

На уебстраницата на **EXARC** са публикувани и данни за годишната посещаемост на членуващите музеи[35]. Очевидно интересът на публиката е доста висок. Споменатият вече музей **Sagnlandet Lejre**, който е възприеман като своеобразен датски национален културно-исторически център, попада в категорията 25-75 хил. посетители годишно. Разположените при значими археологически обекти музеи **West Stow Anglo-Saxon Village**[36] (Англия)**, Trelleborgen**[37] (Швеция)**, Wikinger Museum Haithabu**[38] (Германия)**,** посоченият по-горе **Muzeum Archeologiczne w Biskupinie** (Полша) също отчитат сериозен интерес към своята дейност – първите два са в категорията 25-75 хил., а вторите два са с над 150 хил. посетители годишно. Явно е постигнат добър баланс между строго научните проучвания и атрактивното, интерактивно представяне на археологическото наследство. Изхождайки от тези данни лесно може да се направи сравнение с показателите от ***Табл.1*** за туристическите обекти в структурата на РИМ Шумен – с не по-малка научна и туристическа стойност, но недооценени по множество причини.

Шуменска крепост като археологически музей на открито

В настоящия момент ИАР „Шуменска крепост” може да бъде определен и като музей *in situ* в системата на РИМ – Шумен. Този тип музеи дават възможност движимите културни паметници от даден обект да бъдат представени в естествената им среда – природна и архитектурна, т.е. на мястото, където са били произведени и използвани в древността, и където в последствие са открити[39]. Точно това представлява в момента Шуменска крепост със своите консервирани *in situ* и частично реставрирани зидове – крепостни и на сгради, и със сбирката от находки, представена в музейната сграда. Изцяло реконструираните порта и кула са по-скоро *free standing reconstructions* (виж горе), отколкото същностни характеристики, за да бъде определен обекта като „музей на открито”. Погрешно е това определение на уебстраницата на Общинското предприятие за туризъм „Мадарски конник” – гр. Шумен[40]. Подведена от тази информация, Вера Бонева също използва термина неправомерно[41].

ИАР „Шуменска крепост”, както се спомена по-горе трайно присъства в Стратегията за развитие на туризма на територията на Община Шумен. Обектът е включен в проекта за създаване на *интегриран туристически продукт и туристическа марка „Оттука започва България”*[42]. Предвидените дейности за периода 2009-2013 г. са възстановяване на крепостта, разработване на различни възстановки на исторически събития, създаване на мултимедийни експозиции, оформяне на експериментален кът за боравене със средновековно оръжие[43]. Всичко изброено дотук се вписва в настоящата идея за Шуменска крепост като археологически музей на открито. Както стана ясно, анимацията на различни дейности от живота на дадено древно селище и експеримента са в основата на всеки един такъв музей. Историческата възстановка „Доблест и слава”, въпреки непостоянния си характер, привлича огромен посетителски интерес. При някое от следващите и издания тя по много добър начин може да се съчетае с един фестивал на древните занаяти или археологически фестивал, който постепенно да прерастне в постоянна инсталация от реконструирани жилища, работилници и производствени съоръжения, „снабдени” със своя автентичен инвентар и древни занаятчии, които общуват с посетителите.

От гореописаните характеристики на археологическите музеи на открито става видно, че някой от елементите вече съществуват в ИАР „Шуменска крепост”. Тя е задоволително уреден, действащ музей *in situ*, разположен в рамките на Природен парк „Шуменско плато”. „Задоволително”, заради морално остарелите и оскъдни информационни табла в музейната сграда, заради липсата на адекватни информационни табели в рамките на целия резерват, заради липсата на разработени занимателни и развлекателни програми за деца от различни възрасти, заради липсата на комуникация с посетителите, заради липсата на връзка с други археологически обекти на територията на ПП „Шуменско плато” (каквито са например скалните манастирски комплекси в южната част на Платото). Това са комплексни дейности и материално-информационна база, без които не може един бъдещ археологически образователен център. Първо трябва да се разрешат тези проблеми, а след това, напълно резонно, да се въведат мултимедийни експозиции и интерактивно представяне на артефактите.

Експерименталната археология е слабо развита в България. Нейните прояви са по-скоро епизодични и импровизирани. Древните технологии рядко се възстановяват на практика. Това е колкото негатив, толкова и перспектива за развитие. Този дял от археологическата наука заляга в основите на археологическите музеи на открито. Самото изграждане на автентична постройка от даден археологически период е научен експеримент, който може да бъде използван както за туристическа атракция, така и за извличане на знание. Добре известно е, че туризмът е дейност, която е свързана не само със забавление, но и с обучение, с придобиване на познания, опит, умения[44]. Център по експериментална археология при ИАР „Шуменска крепост" би позволил общи научни и образователни проекти с наши и чужди университети, с гимназиите по приложни и фолклорни изкуства, с различни занаятчийски организации. Подобна дейност ще даде възможност за кандидатстване за постоянно членство в **EXARC**, което сериозно ще повиши имиджа на РИМ - Шумен, ще го рекламира и популяризира, ще го направи част от една европейска мрежа от специалисти, които общуват помежду си, обменят опит, оказват помощ и съдействие, организират големи международни конференции.

Все по честа практика по света е да се организират археологически разкопки и за туристи, ориентирани с интересите си към историята. Предоставя им се възможност за участие при теренни археологически проучвания, за да се докоснат до „живата история". Статистиката сочи, че чуждите туристи през летния сезон, по време на техния престой, участват поне в една културна атракции и предпочитат при своите обиколки музеите на открито т.е. OPEN-AIR MUSEUM. Друга статистика посочва, че 42 % от туристите поставят на първо място екскурзиите с познавателна цел и посещението на музеи[45].

Най-важната характеристика на археологическите музеи на открито е, че всички представени реконструкции в тях трябва да имат сериозна научна обосновка и максимална автентичност. В случая Шуменската крепост е един от най-пълно проучените археологически обекти у нас, но за жалост резултатите не са цялостно публикувани. Това е резултат от обективни и субективни фактори, които не са цел на настоящата статия[46]. Факт е, че освен за къснодредновековния период, за по-ранните селища се знае малко. Данните за тях трябва да бъдат обнародвани, за да може да се развие пълния туристически потенциал на този значим многослоен обект.

Заключителни бележки

Адаптирането на ИАР „Шуменска крепост" към съвременните европейски тенденции в културния туризъм би довело до превръщането му в конкурентноспособна, атрактивна и търсена туристическа дестинация у нас и в чужбина. Целите трябва да бъдат насочени както към туристическия поток от страната, така и към предизвикване и задържане интереса и удължаване престоя на чуждите туристи, към изготвяне на рекламна стратегия и маркетингови програми насочени към конкретни целеви групи[47], към утвърждаване на запазената марка „Оттука започва България" - емблема за развитието на устойчив регионален туристически продукт.

Към представеното по този начин изложение може да се добави много. Концепцията е отворена за бъдещо развитие. Тя предлага един съвременен начин на мислене в духа на световните и европейските тенденции за подход към културното наследство. Целенасочената маркетингова програма и реализирането на проекти в това направление в тясно междуинституционално сътрудничество би довело до сътворяването на качествен, цялостен, устойчив регионален туристически продукт. „Подавайки си ръка", Община Шумен, РИМ – Шумен и др. институции, преодолявайки стереотипите и търсейки европейския опит, ще съумеят да представят достойно богатото ни културно-историческо наследство и да го превърнат в печеливш продукт за икономически просперитет на региона.

Целта на тази статия е да представи един идеен проект, който тепърва предстои, при желание и подкрепа, да се конкретизира и оформи. Важното в случая е, че Шуменска крепост има реалните шансове да се превърне в **първия в България археологически музей на открито**, което би я извело в предните редици на най-посещаваните и търсените туристически дестинации в страната.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Текстът на частта „Реалности" е подготвен от Т. Тихов и С. Станев, на частта „Перспективи" – от П. Антонов и Т. Тихов, бележките са дело на Т. Тихов и П. Антонов, таблиците – на Т. Тихов, преводите от и на английски – на П. Антонов.

[2] **Антонова, В.** *Шумен и Шуменската крепост.* Шумен, 1995, 5-9.

[3] Пак там, 10-11.

[4] *Енциклопедия Шуменска област.* София, 2011, с. 36; http://bg.wikipedia.org/wiki/Вера_Антонова/ 03. 07. 2012.

[5] http://www.shumenfortress.com/фоторазходка

[6] http://www.tourism-shumen.com/?page=102
http://www.traditsiya.com/home/home.php

[7] http://www.tourism-shumen.com/images/upload/3902strategy%202009-2013.pdf
http://www.shumen.bg/index.html
http://www.shumen.bg/index.html

[8] http://www.shumen.bg/index.html

[9] **Тонева, Ж.** Тенденции и възможности за развитие на културния туризъм в Шумен – *Пътуванията в средновековна България*. Велико Търново, 2009, 557 – 562.

[10] http://www.tourism-shumen.com/images/upload/3871plan%20tourism%202011.pdf

[11] http://www.tourism-shumen.com/images/upload/3913dejnosti%20strategy.pdf

[12] http://www.shumen.bg/council/1112292.pdf

[13] http://www.shumenfortress.com/

[14] http://bgregio.eu/media/shemi/Решение%20схема%203.1.03.pdf Проектът преминава етапа на „оценка на допустимостта" по схема BG161PO001/3.1-03/2010 „Подкрепа за развитието на природни, културни и исторически атракции" от 23.03.2011 г., № 39, 5.
http://bgregio.eu/media/old/File/Обявление%20резултати%20допустимост%203.1.03.pdf

[15] http://www.shumen.bg/index.html
Справка подадени проекти - Община Шумен
http://www.shumen.bg/index.html

[16] http://www.tourism-shumen.com/images/upload/3902strategy%202009-2013.pdf.

[17] Използваме случая да благодарим на организационния комитет за възможността за участие в научния форум.

[18] http://www.tourism-shumen.com/images/upload/3902strategy%202009-2013.pdf
http://www.shumen.bg/index.html

[19] По официална информация на Главен уредник Мария Георгиева, завеждащ отдел „Връзки с обществеността" и PR на РИМ – Шумен. Изказваме й благодарност по този повод.

[20] По официална информация от база данни на РИМ – Шумен, предоставена отново от Главен уредник Мария Георгиева, завеждащ отдел „Връзки с обществеността" и PR на РИМ – Шумен.

[21] **Руменов, Д.** Средновековните обекти в Шуменска област като ресурс за образователен туризъм – *Пътуванията в Средновековна България (материали от Първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременния туризъм"* Шумен, 8-11.05.2008 г.). Велико Търново, 2009, 570 – 574.

[22] http://www.museum-shumen.eu/bg/information/

[23] http://www.skansen.se/en/

[24] **Недков, С.** *Музеи на открито*. София, 2000.

[25] http://www.aeom.org/?Open_air_museums:Definition

[26] *Eurostat Pocketbooks. Cultural statistics.* 2011, p. 40.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-32-10-374/EN/KS-32-10-374-EN.PDF

[27] **Недков, С.** Цит. съч., с. 16.

[28] Пак там, с. 20.

[29] http://www.pfahlbauten.de/

[30] http://www.biskupin.pl/asp/intro.asp

[31] EXARC is the international organisation of Archaeological Open-Air Museums (AOAM) and

Experimental Archaeology. EXARC е регистрирана като сдружение с нестопанска цел, основана на 16 март 2003 г. в Lejre на Legends, Дания.

[32] http://exarc.net/lexicon/6#Archaeological_open-air_museum

[33] http://whc.unesco.org/en/culturallandscape/#2

[34] http://www.landoflegends.dk/English.425.0.html

[35] http://members.exarc.net/institutional-members

[36] http://www.weststow.org/sebc_heritage/index.cfm

[37] http://www.trelleborg.se/trelleborgen?excerptlanguage=3

[38] http://www.schloss-gottorf.de/haithabu

[39] **Борисова, И.** Един специален вид археологически музеи – *История,* 4-5, 2002 (X), 113-119; **Борисова, И.** Археологически музеи и музейни експозиции *in situ* в България – *Археология,* 4, 2002 (XLIII), 63-67.

[40] http://www.tourism-shumen.com/index.php?page=26

[41] **Бонева, В.** *Музеи и туризъм.* В. Търново, 2011, 165.

[42] http://www.tourism-shumen.com/images/upload/3902strategy%202009-2013.pdf

[43] http://www.tourism-shumen.com/images/upload/3913dejnosti%20strategy.pdf

[44] **Колев, Е.** Икономическа ефективност на културния туризъм – В: *Юбилейна научна конференция „Туризмът през XXI век”*, София 22 ноември 2002; **Колев, Е.** *Културният туризъм.* София, 2001; **Бъчваров, М., Цв. Тончев.** *Основи на туризма.* София, 1996; **Дончев, Д., М. Пенерлиев.** *География на туризма на България.* Велико Търново, 2009; **Бонева, В.** *Музей и туризъм*; **Рибов, М. и др.** *Туризмът в ерата на развлекателната индустрия.* София, 2008; **Вацов, С.** Регионалният маркетинг като фактор за развитие на културно-историческия туризъм - *Пътуванията в Средновековна България.* Велико Търново, 2009, 586-590; **Борисова, С.** *Музейте и маркетингът.* София, 2008.

[45] **И. Василев.** Археология, туризъм, образование – споделени практики – *Известия на Старозагорския исторически музей*, т. III, Стара Загора, 2008, 468 – 469.

[46] **Антонова, В.** *Шумен и Шуменската крепост.* Шумен, 1995, с. 4.

[47] **Вацов, С.** Цит. съч., 586-590.

“SHUMEN FORTRESS” HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE – REALITIES AND PERSPECTIVES IN CULTURAL TOURISM

Tihomir Tihov, Svetoslav Stanev, Panayot Antonov

Abstract

The aim of this report is to highlight the present state of “Shumen Fortress” Historical and Archaeological reserve and to present several ideas for its future development as a cultural tourist attraction.

In the first part of the article different pieces of data are analyzed including attendance statistics, income from tourist activities, maintenance spending. The role of the reserve in *Shumen Municipality strategy for tourism development* has been identified. Completed and ongoing projects on restoration, renovation and modernization are presented.

In the second part we comment on the idea of establishing an Archaeological Open-air Museum on the grounds of the reserve. International definitions on the topic are given and the effective structure of this type of museums is introduced. Shumen fortress features are compared with some good examples of European Archaeological Open-air museums. We strongly emphasize on the fact that Shumen fortress has all the advantages to become an attractive tourist site by developing the concepts of “living history” and experimental archaeology.

КЪЩА МУЗЕЙ „ПАНАЙОТ ВОЛОВ” – ШУМЕН – НАЧАЛО, ТРАДИЦИИ И ИНОВАТИВНИ ДЕЙНОСТИ.

Милена Андреева

Днес Мемориален комплекс „Панайот Волов” в град Шумен е не само една от забележителностите на града, но и обект от национално значение, включен в регистъра на Министерството на културата. В него се намира домът, в който е израстнал един от най-обаятелните герои на Българската национална революция- апостолът на Априлското въстание Панайот Волов. Това свято за всеки българин място е превърнато в музей през 1966 г. Намира се на улица „Цар Освободител” № 16, в оживения шуменски квартал „Панайот Волов”. По информация на старите местни жители районът е известен още като „Костова махала” , а през Възраждането - „Чобан махле” . По техни данни също, уличката на която е къщата на Панайот Волов се наричала някога „Чамурлу сокак”, в превод „кална улица”. Днес неговият дом е най-старата запазена шуменска къща от края на XVIII век.

Вече 46 години това място е средище, в което се развиват различни форми на почит към героя, любимо място за отдих на шуменци в живописния двор на музея, под сянката на двувековния орех. Той е място за реализация и на разнообразни дейности, насочени към различни аудитории. Музеят е и би могъл да бъде още по- значима забележителност на Шумен, поради богатия потенциал, който носи за комуникация със своите публиките. През последните десетилетия с особен акцент тук се работи по програми, свързани с обучението и възпитанието на подрастващите.

Комплексът има здрава културно-историческа ситуираност на възрожденската улица „Араста” в града и често е място на интригуващо културно събитие- концерт, изложба, промоция на книги, тематични презентации. По всяко време на годината тук е шумна работилница за деца, усвояващи полезни умения на практикувани в миналото занаяти, дейности от домашната индустрия. По различен повод тук се случват възстановки и живи картини на исторически събития и празници. За много шуменци и гости на града е едно специално място за съпреживяване на възрожденския дух на Шумен или на лична емоция като сватба или честване на юбилей, например.

Предложената тема има за цел да изнесе някои нови данни за обекта и да направи обобщения. Тъй като той има сериозна история, постижения, богат фонд, а няма специална публикация в шуменско научно издание, това скромно съобщение има претенцията да го направи. А и винаги трябва да се търсят възможности престижното място на обект като къща музей „П. Волов“ да бъде подчертавано и популяризирано.

Дом – музей „ Панайот Волов” в Шумен е официално открит на 7 юни 1966 година[1]. Инициатор и пръв уредник на музея е Иван Ангелов Поповски от София. Той поема този ангажимент от 1965 г. на обществени начала, тъй като е кореспондент на националните вестници „Земеделско знаме” и „Поглед”. След като става пръв уредник на къща музей „Лайош Кошут” в града, Иван Поповски се заема дейно и с откриването на дом-музей на Панайот Волов. Той прави и първата фотодокументална експозиция в дома на семейство Волови през 1966 г. Известно е, че от 40-те години на XX век до тогава къщата е обитавана от различни квартиранти. Но той се заема с документалното оформяне на статута на музея, откриването му като туристически обект и обслужва групите по предварителна заявка. През 1969 г. Иван Поповски се завръща отново в град София. А тъй като домът на

Волови е имал нужда от реставрационни дейности, е задвижена процедура от Общинския народен съвет в Шумен в това направление. Националният институт за паметниците на културата поема през 1975 г. обект ”Възрожденска къща към музей ”П. Волов” в Шумен, кв. 147, пл. сн. 3181, с инвеститор ОНС – Шумен.[2] Отговорник на обекта и съставител на документацията по „Проект за реставрация и адаптация на възрожденска къща към къща- музей” П. Волов” – град Шумен” е Цветана Чолакова. Документът е подписан от Директора на НИПК- София арх. Ив. Николов и от началник отдел в НИПК арх. Б. Кузупов. Документацията по този проект се съхранява във фонда на къщата музей[2].

Но административната процедура по утвърждаването на къщата на П. Волов за музей завършва едва през 1980 година, когато е обявено официалното решение № 182 / от 10 март 1980 г. на Секретариата на ЦК на БКП. Този документ се намира в архива на РИМ- Шумен.

Това Решение е издействано от следващия уредник на музея - Богдан Братоев, който изпълнява тази длъжност от 1971 г. до 1982 г. и не само финализира документалното уреждане на музея и неговия статут, но и по негова инициатива е построена новата сграда за фотодокументалната експозиция.

Тя е открита тържествено на 7 юни , (Денят на Волов) през 1976 г., по повод 100 годишнината от избухването на Априлското въстание. Документацията за нея също се съхранява в архива на РИМ- Шумен. В експозиционната зала разказът за живота и делото на П. Волов е професионално и много интересно поднесен. Чрез богат веществен и фотодокументален материал се представя подробно живота на видния общественик, читалищен деятел, театрал учител и директор на Шуменското мъжко класно училище Панайот Волов. В залата са експонирани важни исторически открития и реликви, като се акцентира върху дейността на шуменския революционер като Главен апостол и ръководител на въстанието от 1876 г. в IV –ти Панагюрски революционен окръг.

В старинната къща на апостола битовата експозиция представя живота на многолюдното семейство Волови.

В специалното музейно фоайе за временни изложби е поместена и галерия с ценни художествени творби, подарени на музея от известни творци.

Днес музеят съхранява много богат научен фонд. Организиран е в три основни направления: Основен фонд- наброяващ до момента 330 материала от първостепенно значение, Научно- спомагателен с 3000 инвентарни единици, фонд „С” – 6020 и специализирана библиотека която наброява около 2000 книги, ориентирани в тематиката на Българското възраждане, национално- освободително движение на българския народ и др. Формирана е и колекция от ценни оръжия от XIX век и сбирка от микрофилми на теми „Априлско въстание” и „Руско- турски войни”. Както е видно от запазените документи, даренията в полза на музея са 90 % и списъкът от дарители е внушителен, но сред най-ценните дарения безспорно са няколкото на брой лични вещи на Панайот Волов и на членове на неговото семейство, получени от потомци. Ценно е и дарението, направено от племенницата му Стоянка Атанасова Попова- Волова- „Втори етаж от жилищна сграда и 1/2 идеална част от двор на улица „П. Волов” № 7 в гр. Шумен.

За съжаление обаче, волята на дарителката не е зачетена и имотът е продаден около 2001-2002 г. от общината. Тази собственост се числи на РИМ – Шумен, но ръководството на музея не е било навременно уведомено за продажбата. А същевременно това дарение е записано в Основен фонд на къща музей „П. Волов”, в инвентарната книга, под № 208/ 20.10.1987 г. от стриктния и дългогодишен уредник Богдан Братоев. Във фонда на къщата –музей се съхраняват още копие от свидетелството за дарение, оригинални нотариални актове и другата документация, за имота. РИМ – Шумен до днешна дата не е овъзмезден с друг имот или пък върнат същият.

Друг парадокс, свързан с Мемориален комплекс „П. Волов” и датиращ от 80-те години на XX в. е и този, че къщата на местния чорбаджия хаджи Нико Минков, долепена до Воловата е била съборена . Тя е била в процедура на обявяване за „Музей на Освобождението на Шумен” . Неизвестно по какви причини и по чия вина, този чудесен образец на местната възрожденска архитектура е бил унищожен. А в нея на 6 /18 юли 1878 г. са били настанени двама генерали от щаба на освободителя на гр. Шумен - ген. Сергей Д. Белокопитов. Документацията във връзка с това уреждане на новия музей също откъслечно е запазена във фонда на нашия музей.

Списъкът от музейните специалисти работили в обекта не е дълъг, но тяхната качествена и професионална работа е изключителна по своя принос. След първия уредник на музея Иван Ангелов Поповски следват имената на: Богдан Братоев- уредник, Венета Авалякова- екскурзовод, Кирил Кръстев- уредник, Борислав Борисов- уредник, Елена Грешкова – екскурзовод, Даниел Руменов – уредник, Румяна Андреева- уредник, Милена Георгиева- уредник.

От 1966 г. къща музей „П. Волов” до 90-те години на XX в. е била един от най-посещаваните в България. След демократичните промени в страната, както и навсякъде, посещаемостта на обекта спада значително. Но от запазените музейни статистически данни, се вижда, че от 1976 г. до 1987 г. е период на върхова популярност и посещаемост на обекта. През 1987 г., например само 18 хиляди са били средношколците, посетили това място. Навършилата вече 36 години експозиция обаче, има необходимост да бъде допълнена с някои нови материали, да получи нов дизайн, специално осветление и освежаване. Тя трябва да бъде оборудвана с нови адекватни технически средства и се осигури климатизация и отопление. Много наложителна е още дигитализацията на материалите от фонда и оборудване със съответните технически средства за това. Библиотеката на музея има готовност да стане обособен обществено достъпен център за съвременно предлагане на литература и информация.

Необходимо е още подобряването на околната инфраструктура – паркинг до музея, декоративно осветление, информационни табла и табели към обекта, оформяне на парк и градински площи към него.

Относно популяризирането на обекта има положителни практики, но и известни недостатъци като липса на пътеводител за музея. Единственото и последно такова издание е издадено около 1982 г. и изчерпано отдавна. Негов съставител е бил уредникът Богдан Братоев. През 1971 г. ,съвместно с Окръжна библиотека – Шумен, сектор „Краезнание” той представя къщата музей с издадени „Препоръчителна библиография ”, а съвместно с библиотеката на образцово народно читалище „Д. Войников” прави Библиографска справка – „Бележити шуменци” и биографичния очерк „Панайот Волов”. Същите издания са обогатени и преиздадени през 1991 г.

На изчерпване са и трите вида картички от 80-те и 90-те г. на XX в. със стари изгледи от къщата –музей. Но обектът има готовност да отпечата такива, и възможността да го осъществи чрез спечеления проект на РИМ- Шумен към Общински фонд „Култура” за 2012 г. –„Възрожденските къщи- музеи на Шумен”.

Къща- музей „Панайот Волов”- гр. Шумен има официален сайт с адрес:

http://www.ab-bg.com/olymp/volov/index1.html . Много активни и информативни са и двете Фейсбук страници на обекта, изписан на кирилица, има и електронен адрес адрес за контакти- e - mail: museum_volov@abv.bg

Сега, когато България е вече част от семейството на страните от Европейския съюз, нашите музеи имат нови функции и още по-активна роля за създаването на новата европейска културна общност. Те трябва да бъдат и още по-дейни транслатори на историческо съзнание във връзката на съвременника с миналото.

Известно е, че музеят не би изпълнил нито една от обществените се задачи без творческите си връзки с училището и всички институции с културно просветно и педагогическо значение. А нашият мемориален комплекс е един от добрите примери и практики в това отношение.

Разбира се, той е един неделим елемент от всички музеи на Шумен, които са не само забележителностите на града, но и традиционно място за реализация на разнообразни музейно – педагогически дейности. През последните години нашите музейни специалисти работят по програми, свързани с обучението и възпитанието на всички възрастови категории от музейната аудитория.

Къща музей „П. Волов“ е утвърдил вече много добри практики, диалог и утвърдени партньорства с образователните институции. Най-често използваната форма от провежданите в къща музей „П. Волов” образователни инициативи е музейният урок. Още от първото си „Посещение в музея”, малките възпитаници се запознават с културния институт, с хората, които се трудят в него и на практика реализират и обогатяват своите етикетни умения за поведение. Освен, че в музейна среда формират първите си възприятия, представи и знания за живота, 5-7 годишните с желание и елементи на откривателство участват в занятия в които рисуват, моделират предмети от бита, апликират и обогатяват своите знания за родния край. Съвместната ни работа с предучилищните педагози е била винаги и продължава да бъде най-ползотворна в раздела „Традиции и празници”. В музейна среда малките с лекота се запознават със съдържанието, елементите и символите на някои от битовите традициии на българските народни празници Коледа, Лазаровден, Цветница, Великден, Еньовден и ги интерпретират творчески.

В музея те откриват света и „Битът на старите българи”, респективно на старите шуменци, защото в нашия музей те попадат на най-старата запазена къща от края на XVIII в. и могат да видят автентичен възрожденски интериор. Запознават се още с фолклора и бокатството на народното приложно изкуство. Изключителен интерес за нашите възпитаници представлява и занятието „Шуменската народна носия”. Опознавайки традиционния костюм, те умело и оригинално използват техниката на шаблона и декоративната апликация.

Успешни експерименти за нас са и презентативния мултимедиен урок „Родолюбиви българи”, 1 ноември – Денят на народните будители и 6 декември – Ден на дарителя. Чудесен „Празник в музея” за всички деца правим е и 1 юни, в който те представят различни свои творчески изложби.

Дейностите на музея с предучилищната степен са организирани по образователните направления на център „Ориентиране в социалния свят” и следните ядра към него: „Общуване с околните и самоутвърждаване”, „Предметна среда”, ”Културни и национални ценности”, „Природен свят” и „Изобразителни изкуства”. В предучилищна възраст. Къща-музей „П.Волов” работи и по програмата на център „Сорос” – „Стъпка по стъпка”. В музейна среда реализираме и аналогичнните по цел учебни тематични тържества с познавателна и емоционална характеристика.

По дългогодишна традиция тук са честват годишнини от рождение и гибел на видни национални герои като Левски, Ботев, П.Волов и др., Националния празник -Трети март, 20 април – годишнина от Априлското въстание, Деня на българските народни будители-1 ноември, на който отбелязваме и годишнина от рождението на П. Волов , Седмицата на музеите 11-18 май, 7 юни – Ден на Волов (годишнина от гибелта му), 24 юни – традиционен народен празник „Еньовден” и т.н.

Особено ползотворни са съвместните мероприятия, организирани по схемата – музей – училище – читалище. Много ефективни форми се оказаха откритите ни „Уроци по родолюбие”, викторините и тържествата музейно-педагогическите дейности, които се реализират в къща-музей „П. Волов”. Те пряко или непряко подпомагат и научната, научно-събирателската, експозиционно-популяризаторската и дори някои от стопанските ни дейности. Стимулират и дарителството. Така къща- музей „П. Волов” изпълнява най-важното си предназначение – да възпитава, образова и издига културата на своите посетители, чрез активно включване на личността в обществения живот. Въвежда я в усвояването на социалния опит, в ценностите и нормите, съдържащи се в богатото културно-историческо наследство на Шуменския край.

Дейностите на нашия музеи с предучилищна степен са организирани и по образователните направления на център „Ориентиране в социалния свят” и ядрата към него: „Общуване с околните и самоутвърждаване”, „Предметна среда”, ”Културни и национални ценности”, „Природен свят” и „Изобразителни изкуства”. Къща-музей „П.Волов” работи и по програмата на център „Сорос” – „Стъпка по стъпка”. В музейна среда се реализират и аналогичнните по цел учебни тематични тържества с познавателна и емоционална характеристика[3].

За всички наши групи посетители, но особено за децата от начална и средна училищна степен интерес представлява нашия продукт : “Битът на старите шуменци”. Това са мобилни етнографски уроци в 6 модула. Организирани са в следните теми и придружени с практически занятия: “Как са шили, прели и тъкали нашите баби”, “ В най – старата Шуменска къща” , “Народна медицина”, “Тайни от домашната индустрия на шуменци”, “Хлябът на старите шуменци” ,“Празничното облекло на хората от нашия край”. През 2011 г. те се реализираха в музея ни по съвместен проект с НЧ „Пробуда – 1958” – Шумен , финансиран от Общински фонд “Култура” на Община Шумен. Поради неговата успешност и натрупания опит, продължава неговото реализиране. Работили сме в партньорство и по Образователен проект “Българската къща” към МОН на ЦДГ № 27 – Шумен. През 2010 г , със същите педагози създадохме специален дидактически мултимедиен урок за деца от 3 до 6 г. на тема: “Родолюбиви българи”. През 2012 г. с тях реализирахме и проекта „Кукери – за здраве и плодородие” – финансиран от Общински Фонд „Култура” на Община –Шумен – 2011 г.

Интегративните уроци за деца от начална училищна степен са една от най-успешните практики на музей “П. Волов” е свързана с интеграцията на деца със специални образователни потребности. От 5 г. работим в тази насока с възпитаници на Помощно училище “Васил Друмев” и техни връстници от масовото СОУ “П. Волов”-Шумен. Относно работа с читалищата къща музей “П. Волов” работи в традиционно партньорство с повече от 20 читалища от Шумен, региона и страната.

Най – тясно сътрудничество и дейности по проекти има с НЧ “Пробуда -1958” – Шумен, по програмата “Живо наследство” към Фондации “Америка за България” и Фондация “Работилница за развитието на гражданските инициативи”.

През 2010 г. заедно реализирахме проекта ”Възраждане на българската традиционна кърпа – обреден месал” и през 2011 г.-” Възраждане на традиционната кърпа за забраждане” и издаване на рекламни материали, свързани с тези дейности. В тази връзка през в традиционната нощ на музеите - 19 май 2012 г. организирахме специалното

„Ателие „Живо наследство” - за деца, като в него те майсториха кукли с техниката на шаблона и декоративната апликация и изработиха традиционните шуменски носии. На публиката беше показан и новият филм направен в къщата музей „Живо наследство“. Той беше заснет през 2010 г. и направен от Фондация „Америка за България” и „Фондация за развитие на гражданските инициативи”- София.

Вече пет годишна традиция има и инициирания от музея и същото читалище общински конкурс “Българската народна приказка в картина”. В него е заложена идея с комплексни измеримости, за възпитанието на подрастващите.

Музеят ни активно подпомага и активира децата да се включват още в исторически възстановки и празници. По традиция при ас се реализират уроци по родолюбие с живи картини, по повод Деня на “Независимостта на България“, “Съединението“, „Първата пушка“, „Старото школо“ и др.

Активно работим също по проекти за интеркултурно приобщаване на децата например по - „Образование на децата роми”, ”Обучение на деца-билингви” и др. Провеждаме адаптивни и интегративни уроци и със специалните ученици от Помощните и други видове училища, с инвалидите от всички възрасти и сме включени в проектите на местните организации -”Дружество на слепите в Шумен” и СИБ – Регионална организация –Център за социална рехабилитация и интеграция на хора с физически увреждания” и т.н. В различните ни инициативи най-дейни наши партньори са учебните заведения на града от детските градини до Шуменския университет „Епископ Константин Преславски”. Имаме съвместни дейности още с местните организации - Дружество на краеведите, Военен клуб, Гарнизонен музей, читалищата от целия регион, Регионалната библиотека, патриотични клубове като Регионален клуб „Традиция” към едноименното национално дружество и Родолюбивия комитет „Крум Страшний”- учреден в къща-музей „П. Волов”. Традиционен за музея е общоградския “Олтар за Левски” който се провежда в шуменската църква “Свето Възнесение Господне” на 19 февруари.

Много деен партньор в тази и в други наши инициативи като „нощ на музеите” например, са децата от училището по изкуства и чужди езици- СОУ „Сава Доброплодни”, с вокалните и танцови формации. Най-дейно сътрудничество имаме с клуб „Млади шуменски войводи” към НПО „Съхрани българското” към същото училище. Други също добри наши партньори са : Природен парк “ Шуменско плато”, Скаутски клуб “Мадарски конник” – Шумен, Туристическо дружество “Мадарски конник” – Шумен, Сдружение “Европа директно” – Шумен, доброволчески организации и други. През последните две години съвместно и чудесно работим с Общинско дружество по туризъм „Мадарски конник”.

Малко нетрадиционни, но много полезни партньорства имаме и със спортните клубове в града : Футболен клуб “Волов” , Айкидо –клуб “П. Волов”- Шумен и най-младият Фехтовален клуб „Панайот Волов“ – Шумен. Последният беше създаден в къщата музей и продължава традициите на шуменската фехтовка, която се заражда през 1873 година в Шумен. Почти неизвестно е, че нейни инициатори са били унгарецът Гьорг Силаги и неговия ученик Панайот Волов.

Успешна е нашата работа и с младите таланти от Школите по изкуствата и музикалните школи, с класовете по солово пеене към ОШИ „А.Стоянов”, включително и с талантливите деца с увреждания, които са интегрирани в тази школа, с класовете по фолклор от училищата и танцовите ансамбли в града.

С особено внимание и с разнообразни форми успяваме да сме полезни и в работата на летните детски групи, организирани от различни институции. Известно е, че за ваканционния сезон в града се откриват около 35 такива.

Специално отношение, педагогически такт и майсторство се стремим да покажем и в работата си с групи, които имат определени здравословни проблеми. С оздравителна цел при нас идват от Дневните стационари за диспансеризирани пациенти с психически проблеми към ОРБК , от Домовете за деца и възрастни с изостаналост в развитието си. Също така резултатно е сътрудничеството ни с Общинския „Комплекс за социални дейности и услуги”- Шумен, особено по програма „Деца в риск”.

Други иновативни наши дейности бяха свързани с реализирането на едно добро партньорство със сдружение „Мисия Култура” към Регионална библиотека “Стилиян Чилингиров”- Шумен. В много ползотворно развихме сътрудничеството си по проект към Национален фонд „Култура” - 2009 г. -Литературни маршрути „Възрожденски писатели” . В модул 1 осъществен през 2008 г. преоткрихме личността и творчеството на «Илия Р. Блъсков (1839-1913 г.), чрез пътуване по стъпките на неговите героите от повестта „Изгубена Станка”. По модул 2 през 2009 г. реализирахме литературен маршрут по който ни поведе Васил Друмев – (1841 г. – 1901 г.) с „Нещастна фамилия”.

Отново работихме с колегите от Регионалната библиотека по проект към Национален Фонд „Култура” през 2009 г. , по програма „Автентичен фолклор”. В него бяха заложени задачи за усвояването и предаването от старото на по-младото поколение шуменци на пластичните умения, характерни за автентичните народни и домашни занаяти. Техниките и технологиите на занаяти като тъкане, везбено майсторство и златарство бяха проучени под ръководството на майстори на художествените занаяти и усвоени чрез възпроизвеждане на характерни изделия и елементи по автентична женска носия от Шуменския край. В ателие:”Баба ме научи” през 2010 г. работихме по старинни образци от фонда на РИМ – Шумен , конкретно по „Преславската женска празнична носия”. Тези дейности и опит обогатихме и в други наши инициативи, реализирани по-късно в къща музей „П.Волов”.

Изключително полезна съвместна дейност и сътрудничество музеят ни осъществява с редица музеи от страната. Най- активно работим с Музей „Освободителна война” – гр. Бяла , Русенска област, с Национален музей „Васил Левски „ – гр. Карлово, с ИМ- гр. Попово, с ИМ – гр. Клисура, ИМ- гр. Стрелча, къща музей „Г. Бенковски” – гр. Копривщица и др. Чудесно партньорство музеят има и с Общобългарски комитет „Васил Левски” и Фондация „В. Левски”.

В заключение може да се обобщи, че традиционните и иновативни дейности, които се реализират в нашия музей пряко или непряко подпомагат и научната, научно-събирателската, експозиционно- популяризаторската и дори някои от стопанските ни дейности. Със своята ползотворност те стимулират и дарителството.

Но през годините те винаги са изпълнявали най-важното си предназначение – чрез богатото културно –историческо наследство на Шуменския край да възпитават, образоват и издигат културата на своите посетители, включвайки ги активно в обществения живот, в достиженията и ценностите на човечеството.

Традициите, започнати и развивани в този специфичен и емблематичен за града ни музей ще запазят своето място в бъдеще и се надяваме да бъдат основа още по –иновативни инициативи, практики и туристически атракции. А създадените продукти и дейности могат да бъдат част от Програмата на Община Шумен, във връзка с кандидатирането на града за Европейска културна столица през 2019 година.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Обр.1 - Оригинална снимка от 1907 г. на къщата на П. Волов . Отляво на дясно – в средата е Вичка Волова (сестра на П. Волов) с петте си деца и неговите другари от Шуменския революционен комитет: Атанас Стойков, Злати Ченгелски и Вълю Харизанов. Фото „Братия Маркарян”. Снимката е от Основен фонд на къща музей „П. Волов”, записана под инв. №1.

Обр. 2. – Участниците в жива картина при откриване в къща музей „П. Волов” на гостуващата изложба от РИМ- гр. В. Търново „По стъпките на Отче Матея и неговите сподвижници”, 18. 04. 2011 г.

БЕЛЕЖКИ:

[1] **Андреева, Р.** *Дом под орехова сянка.* Шумен, 2002, с. 10.

[2] *Документален фонд на къща музей „П. Волов”*, а. е. № 4.

[3] **Андреева, М.** Мемориален комплекс „Панайот Волов” – Шумен, - В: *Възраждането, дарителството и българските музеи.* Карлово, 2008, с. 232.

[4] **Андреева, М.** Музейно - педагогически дейности на къща- музей „П.Волов” – доклад на *Първа национална среща „Състояние и проблеми на мемориалните музеи в България*, Казанлък, 2008, Под печат.

HOUSE- MUSEUM “PANAYOT VOLOV” – SHUMEN - BEGINNING, TRADITIONS AND INNOVATIVE ACTIVITY

Milena Andreeva

Abstract

This is the home of one of the most famous figures in the bulgarian national revolution- Panaiot Volov, transformed into a museum in 1966 year. The museum reproduces the unique athmosphere of the time, in which Volov lived, with original pictures, documents, paintings and items dating from nearly 150 years ago and placed in a special exhibition room. Here are shown items, pictures, paintings and documents about the April Uprising and the important role Panaiot Volov played in it. The „Panaiot Volov“ museum is not only one of the curiosities of the town but also a place for various events. Its cooperative work with the schools has always been beneficial especially when organizing traditional festivities. In the museum the young students can get to know better the elements, symbols and traditions of some of the bulgarian national holidays like Christmas, Tsvetnitsa, Easter, Lazarovden, Eniovden and others. There are also many competitions taking place in the museum.

Обр. 1

18/04/2011 16:23

Обр. 2

ЗА „МАЛКИЯТ” МУЗЕЙ В МАЛКИЯТ ГРАД И НЕГОВИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

Мирослав Тошев

В днешното изключително динамично ежедневие големия проблем на малкия град е … той изчезва в буквалния смисъл на думата. Вследствие на политическата и икономическа криза, последвана от демографски колапс, малкия град в България е на път да прекрати своето съществуване. А щом той изчезне, от обществената сцена логично ще слезе и „малкия” музей[1]. И тук веднага се задава въпроса дали изобщо има нужда от музейна институция в селища, чиято икономика запада, които се обезлюдяват с много бързи темпове, без перспективи за развитие към ден днешен и поне на пръв поглед доизживяващи своите последни дни? Струва ли си изобщо да се влагат средства за проучване на тяхното минало и за запазване на спомена за отминалите им дни? А и има ли изобщо какво да се проучва и събира? За да не бъда голословен ще приведа няколко примера от работата на Историческия музей в град Омуртаг – един класически „малък” музей в малък град.

През 1998 г. нашия музей успя да организира и проведе научна конференция в чест на 25 години от откриването на музея. Година по-късно бе подготвен и отпечатан сборник с изнесените доклади представящи изследванията за миналото на града и района – “Град Омуртаг и Омуртагският край – история и култура”, том 1[2]. По този повод ми се обади за интервю една от журналистките на регионалния вестник и ме попита какви са бъдещите ни планове. Аз отговорих, че ще продължим да проучваме миналото на Омуртаг. Тогава тя, видимо много учудена ми зададе въпроса: “Ами Вие не го ли проучихте вече? То има ли какво повече да се издирва за тоя град?”!!! За съжаление така мислят повечето хора... А основание за подобно отношение определено няма! Днес след като сме издали общо четири тома с научни изследвания в обем от над 1700 страници за Омуртаг и прилежащите му покрайнини Герлово и Тозлука[3], след като сме публикували един том с почти изцяло новопреведени османо-турски документи[4], няколко издания разглеждащи отделни проблеми на историческото минало в района[5], след като сме участвали с няколко десетки научни разработки в специализирани издания[6], мога уверено да заявя, че само сме се докоснали, само сме маркирали някои от проблемите касаещи отминалите дни на тази неголяма част от българските земи. И ще посоча само един пример – все още не са проучени огромните масиви от османо-турски документи, които се съхраняват в Народната библиотека в София и архивохранилищата в България, пък и по света. Те чакат своите преводачи и изследователи, а съдържащата се в тях информация със сигурност ще промени коренно повечето досегашни представи за историческото минало на града и прилежащите му покрайнини. Тази задача стои за разрешаване именно пред местния “малък” музей… ясно е, че няма кой друг да се заинтересува от тази конкретна проблематика.

След подобно представяне на успехите логично възниква въпроса дали публикуваните проучвания имат научна стойност или са само повторения, плагиатство и празни фрази, колкото да се напълни по-голям обем и „да се отчете дейност”. На подобно мнение се натъкнах, когато в разговор с мой университетски преподавател му разказах какво издава нашия музей. Той с насмешка и леко пренебрежително възкликна: "Вие всички партизански песни ли сте изпели [тоест публикували, за да напълните толкова страници]?", имайки предвид, че доскоро Омуртагския край беше известен най-вече с антифашистката борба в района. Не беше прав този мой преподавател! По темата за партизанското движение все още не е изписана и една буква по страниците на нашите издания – тя, живот и здраве, ще е предмет на проучване в бъдеще.

На следващо място искам дебело да подчертая, че много често на „малкия" музей се налага да бъде и будител на местния патриотизъм или дори казано по друг начин – на здравия разум. Както в повечето неголеми селища и жителите на Омуртаг смятат, че града им е "загубен", "смотан" и правят генералния извод, че тук не е добро място за живот[7]. Но дали е така в действителност?

Преди време показах на една моя колежка, работеща в местна културна организация новоиздирени пощенски картички от началото на XX в. с изгледи от град Омуртаг. Тя ги погледна, много се изненада и възкликна: "Колко бил хубав нашия град!"… Така е, но трябва някой да погледне от друг ъгъл, да представи пред широката общественост и друго мнение, за да може да преобърне създалото се отрицателно светоусещане. И този някой е именно "малкия" музей.

Друга област на историческото познание, в която "малкия" музей има значителна роля е издирвателската работа и то не само при регистрирането на местни културни паметници, но и на национално значими обекти. Преди години се заехме с подробното описване на иконите, църковната утвар и богослужебните книги от фонда на музея и в църковния храм на град Омуртаг. Колежката специалист по проблемите на християнското изкуство от близкия "голям" музей, след като разгледа различните предмети на християнския култ, с неподправено учудване възкликна: "Никога не съм и предполагала, че на изток от река Янтра има такива хубави икони! Това не се знае и в Института по изкуствознание!". Коментара, както се казва е излишен…

Надявам се, че няма нужда да привеждам повече примери за значението на "малкия" музей в малкия град. Очевидно е, че не трябва да се пренебрегва историческото минало на селищата, които днес изпитват сериозни затруднения в своето развитие. То е достатъчно богато, в някои случаи е единствено по рода си, датира от хилядолетия и ще бъде непростимо пред потомците и бъдещето ако ние го оставим да тъне в мрака на отминалите години и човешкото забвение.

Пред "малкия" музей към ден днешен стоят и още няколко много отговорни задачи.

Първата от тях е породена от спецификата на развитие характерна за малкия град. В наши дни много от селищата в България, особено неголемите, изживяват коренна демографска и народностна промяна. На практика въпросните процеси унищожават от корен поселищната памет. Младите хора масово се изселват и губят усещането за специфичното в образа на родното си място, за неговия дух, обичаи, традиции и изобщо за всичко, което дава на едно населено място свой собствен облик, характерна „физиономия" и го определя като единствено и неповторимо. От друга страна възрастните хора по силата на биологичния закон ни напускат за винаги, без да могат да предадат спомените и знанията си на своите потомци. По нататък, като логично последствие на мястото на изселниците идват хора с чуждо, не българско народностно съзнание, които имат свой различен начин на живот, обичаи, взаимоотношения и т.н. По този начин цялото знание за историческо минало на селището се изтрива от обществената памет и се създава ново коренно различно по традиция, ежедневие и светоусещане поселище. И ако тази предишна обществена памет не се документира, няма сила на този свят, която може да я върне от небитието в някой друг, някой следващ ден. В така създалата се ситуация именно местния музей е единствената организация, която може да документира и да запази спомена за духа на “стария град”, тъй като неговите специалисти са професионално подготвени и са най-близо до последните носители на отмиращите спомени. А и не само това – те самите са преки участници във въпросните процеси. Музейните работници са в ежедневен контакт със ставащите промени, те са непосредствени свидетели и ще си позволя да повторя, преки участници в ежедневните събития. Затова именно те най-добре биха могли да проследят технологията и то в най-дребните ѝ подробности, на извършващите се демографски и народностни промени – кой и защо се изселва, доколко това е мода или има реални причини, от какво всъщност са обусловени те, до колко влияе професионалната ориентация, кой и защо се преселва, какви са причините, доколко влияе политическата обстановка в селището и прочие и прочие. Днес водим научни спорове и пишем дебели книги, за да обясним как и защо през епохата на Възраждането градовете са се побългарили. Е, сега историците работещи в малките населени места имат уникалната възможност да участват и да опишат в първо лице, единствено число как и защо се променя в обратна посока народностния състав в техните селища.

Втората основна задача, която стои пред “малкия” музей в малкия град е събирането, съхраняването и опазването на предметите създадени по каноните на традиционното материално производство от селищата в конкретния район. На тях все още се гледа с известно недооценяване или направо с пренебрежение, тъй като голяма част от днешното българско поколение в градивна възраст произхожда от село или поне е пораснало на село при баба и дядо и е било в пряк, ежедневен контакт с пешкирите, дървените рала, диканите, раклите, чергите, софрите, гърнетата, котлите и т.н. Затова те се възприемат като нещо известно, обикновено, даже “селско”, нещо, което не е модерно, дори не е “културно” и следователно не заслужава внимание. Но така ли е наистина?

Ще припомня, че през последните двадесетина години от България се изкупуват и масово се изнасят зад граница именно такива “обикновени” предмети. Според нашите представи излиза, че чуждите търговци никак не са си направили добре сметките и просто си дават парите “на вятъра”. Но именно тук допускаме голяма грешка! Обичайните за нас предмети, неразделна част от детството ни, първо са на поне 70-100 години, тоест издържали са суровата проверка на времето. Второ – те са уникати и колкото и да търсим едва ли ще намерим два еднакви пешкира, престилки, различни тъкани, трикраки столчета и т.н. Трето – въпросните предмети са изработени ръчно и от естествени материали, което в съвременните общества построени на принципа на “машинната цивилизация”, химизацията и конвейерното производство се цени изключително много и струва солидни суми.

В този ред на мисли не трябва да забравяме, че нашите майки можеха да изтъкат една черга, ние имаме представа как тя може да се изтъче, но за нашите деца това е нещо неразбираемо и непонятно. Преди време музея посетиха няколко млади, 15 -16 годишни момичета. След като им обясних, че в “това дървено корито” (сиреч нощвите) се меси хляба, една от тях възкликна: “Ау-у колко било трудно …!”. Ще си позволя да напомня, че става дума за дейност, която за техните баби е била ежедневие, нещо, без което не са можели да си представят и един ден от своя живот, едно умение, което, образно казано са засуквали още с майчиното мляко...

Следователно трябва да се запитаме дали след като сме загубили дори спомена за традиционните си умения и след като сме допуснали да се изнесат или унищожат и последните предмети, свидетелстващи за нашата традиционна материална култура няма да се наложи в съвсем близкото бъдеще да водим внуците си в чужбина, за да могат да видят какво са изработвали дедите им в продължение на хилядолетия и по какъв начин са изградили цивилизацията по българските земи?

На следващо място – в днешното изключително динамично време, което “препуска” с космическо-електронни темпове изчезва, и то много бързо простонародната словесна култура характерна за конкретното селище и неговите околности. Всички анекдоти, “лафове”, шеги, “зевзеклъци”, “крилати фрази”, местни пословици, поговорки, прякори и всякакви други думи и изрази си отиват и то безвъзвратно. Хората, които ги знаят и употребяват, както вече споменах по биологичния закон ни напускат, а техните родни наследници и въобще младите хора се изселват без да могат да ги възприемат и осмислят. Наред с това върху оформянето на ежедневния, съвременен начин на мислене решаващо влияние оказват телевизията и другите средства за масова информация. Те уеднакват правилата за възприемане на околния свят и имат готов, също еднакъв отговор на всички житейски въпроси. Така ежедневната народна мъдрост трупана в продължение на столетия може съвсем скоро напълно да изчезне и то завинаги. След 10-15 години колкото и да се стараем, колкото и проучвания да правим, колкото и милиони да влагаме в тях няма да можем да върнем и един “лаф” от житейската словесна система на нашите предци, която вече ще е потънала в отвъдното. Докато при археологическите проучвания все се намират някакви свидетелства или поне останки от тях, по които можем да реконструираме до известна степен миналото, то в конкретния случай усилията ни със сигурност са обречени на неуспех. И именно тук изпъква ролята на местния, “малък” музей. Словесната народна култура може да се документира само при пряк, ежедневен контакт с нейните носители в различните житейски ситуации. Външният изследовател няма нито технологичното време, нито личното познанство, няма представа за особеностите на събеседника си и характерните черти на конкретната селищна душевност, за да може да “проникне” в мислите на местния човек и да ги запише на белия лист.

Като представям тези свои размисли, не се стремя да омаловажа по никакъв начин работата на колегите от националните, регионалните или иначе казано - на “големите” музеи. Просто те нямат физическата възможност да извършат нужния обем изследвания, с които да обхванат цялата палитра от повдигнатите тук въпроси. За пример – в близките регионални музеи в Търговище и Шумен на щат работи по един уредник в отделите ”Етнография/Етнология”, а само в община Омуртаг има 45 населени места и всяко от тях е със свои, специфични особености в традиционната материална и духовна култура, историческото развитие, демографския облик, топонимията и т.н., които трябва да се открият, осмислят и документират.

За да привърша с размислите за ролята на „малките” музеи в наши дни, искам да подчертая, че със своята работа музеите в неголемите селища спомагат да се попълнят празнините и в националната история на България. Те са незаменими в изясняването на ежедневния живот на нашите деди в близкото минало. Би трябвало вече да е станало ясно, че историческото познание не е само шествие на “царе, папи, патриарси”, президенти, генерали, министри, парадни колесници, златни съкровища и други подобни. Необходимо е наред с тях да бъдат проучени, документирани и съхранени за поколенията уменията, навиците, светоусещането и на обикновените хора живели по нашите земи в недалечното ни минало.

И след това пространно изложение, нека да видим какви са, към ден днешен, възможностите на „малките” музеи да работят и да изпълняват своите – както надявам се, вече стана ясно от представеното по-горе – твърде важни задачи.

Безспорно основата за съществуването на музеите въобще, е възможността за финансиране на работата им. И тук неминуемо се сблъскваме с въпроса за източниците на парични средства, без чието уреждане е немислим какъвто и да е напредък. Възможностите за неговото разрешение, които предлага днешния ден обаче не са никак много.

На първо място – досегашната практика музеите да се финансират от общинските бюджети определено не е най-добрата. Наред с хроничния недостиг на средства в малките общини, нейното нормално функциониране зависи от волята на един управляващ и когато тя не е налице, системата престава да действа[8].

На второ място – възможността "малките" музеи да се финансират от държавния бюджет, както това се прави за читалищата и регионалните музеи. Имайки предвид настоящата икономическа и политическа обстановка в България, подобно решение на въпроса е малко вероятно.

Трето – спонсорство, дарителство или меценатство. Въпреки добрите примери в това отношение[9] тази възможност не би могла да реши поставената задача. Обикновено другия голям проблем на малкия град е постоянното намаляване на населението, което води до липса на критична маса от потребители на стоки и услуги. В резултат местните предприемачи работят с малък капитал, имат малко възможности за добър общ обем на печалбите, а оттам и за отделяне на парични средства за други дейности. Към това трябва да добавим и факта, че вследствие на общите неуредици в нашата държава много от данъците могат напълно безпрепятствено да се укриват и възможността за данъчни облекчения се лишава от съдържание. В така създалата се обстановка местните предприемачи нямат нито интерес, нито стимул да финансират дейността на музеите.

След като разгледахме въпросните варианти става ясно, че те не са решението на проблема и се налага да признаем, че единственият път за оцеляване в професионалната сфера на "малките" музеи в наши дни се явява създаването на собствен източник на финансиране. Поради посочените вече причини такъв източник може да бъде само повишеното посещение и приходите от такси и услуги, тъй като друга възможност съобразена с икономическите и политическите условия у нас, просто не съществува **или казано накратко – създаване и използване на възможности за културен туризъм**.

Сега остава да се реши проблема от къде и как могат да бъдат привлечени повече посетители. Ясно е, че в малкия град няма много хора, които биха искали да посетят местния музей. Следователно трябва да се привлекат туристи от други краища на България и от чужбина. С какво обаче бихме могли да събудим техния интерес до степен, която да ги накара да дойдат в едно селище, отдалечено от традиционните туристически маршрути?

Първата възможност е чрез създаване на нови експозиции в традиционен стил. Тя обаче е почти неосъществима, защото 99 % от днешните посетители искат да видят злато и то в големи количества[10]. А ако този метал го няма – поне ръкописа на "История славяноболгарская" от Паисий Хилендарски и то в момента преди да я върнем в Атон, тъй като интереса им бе породен от изключително голямата дискусия "за" и "против" нейното предаване, преплетена с политически обвинения, шпионски легенди и всякакви бивалици и небивалици, които се представиха в средствата за масова информация. Ако ли пък не се излезе от досегашния стандарт да се показва най-вече керамика, дори тя да е на 5000 или 10000 години посетителите определено няма да се заинтересуват и да дойдат.

Става ясно, че не всеки музей, независимо дали е "голям" или "малък" може да представи злато, диаманти, "съкровището на Вълчан войвода" или в краен случай някой „оригинал" на "История славяноболгарская". Следователно трябва да се търси различен начин за привличане на посетители.

Преди да видим каква друга възможност за привличане на посетители има “малкия” музей е необходимо да направим едно малко отклонение, за да изясним влиянието на някои обективни и субективни фактори влияещи върху въпросния процес.

До скоро бе широко разпространено мнението, че ако един музей не се намира в столицата, не е стара столица, не е разположен край морето, край р. Дунав или не е в много голям град е невъзможно да привлече значими туристически потоци. Или казано общо – поради липсата на подходящи географски и политико-икономически условия повечето от “малките” музеи са обречени да бъдат неизвестни на широката общественост. Спомням си как преди няколко години с група колеги бяхме седнали пред музея в Шумен и разменяхме мисли на професионални теми. С нас беше и доц. Валентин Плетньов, директор на варненската музейна система, която се радва на много добра посещаемост и твърде значителни приходи. По това време сградата на Варненския археологически музей беше основно ремонтирана и обновена. С колегите честитихме тази придобивка на В. Плетньов и даже “благородно му завидяхме” за прекрасната сграда. И тогава, в отговор той каза: “Хубава сграда, голяма сграда... ама я я вземи и я сложи в Омуртаг... дали ще има кой да я види..?”. Така си беше тогава… и всички се съгласихме с този извод – големият град, морето и т.н., предопределят потока от посетители-туристи! Но, към ден днешен подобно твърдение не може да се приеме за напълно вярно. И ето някои примери, които го оборват – това са Перперикон и Златоград.

Първия от тях – Перперикон, който е разположен в район много отдалечен от основните пътни артерии, от съществуващите туристически маршрути и доскоро напълно неизвестен на повечето хора в България изведнъж се превърна в един от първите по посещаемост обекти. За сравнение – той привлича годишно между 200000 и 250 000 души, а изложбата на всеизвестните тракийски златни съкровища представена в морската ни столица Варна, на брега на морето, в разгара на курортно-туристическия сезон... е събрала 130 000 посетители! Един обект изникнал буквално от “нищото” се оказва по-привлекателен от златна колекция със световна слава експонирана в много голям град!!!

На второ място – Златоград е селище със също отдалечено разположение, малко известно в общественото пространство и изпитващо огромни проблеми – безработица и масово изселване на младите жители породени от икономически фактори. И изведнъж един човек създава етнографски комплекс, който привлича множество туристи от цялата страна и чужбина, който се развива, утвърждава и има много добри перспективи.

Изводите, както се казва се налагат от само себе си – напълно е възможно “на гола поляна” (образно казано) да се създаде обект достатъчно привлекателен за посещение и носещ приходи. Дали ако потърсим “по-старателно” в историческите документи няма да открием, че Херкулес си е почивал в крепостта край Омуртаг (или край което и да е друго селище в България) след някой от знаменитите си подвизи или пък Язон не се е поспрял тук със златното руно на връщане от Колхида, а и дали Лизимах не е скрил някъде тук прочутите си съкровища? А може би Крум или Симеон Велики да са имали наблизо летни дворци? Дали османпазарските[11] майстори оръжейници, за които става дума в османо-турските документи не са били най-добрите в империята и да си заслужава усилието да възстановим и да покажем наново техните умения? Подобни разсъждения и техните варианти са много, безкрайно много...

И тук идва въпроса какво точно може да направи “малкия” музей, за да привлече посетители? Какво би било най-удачното начинание за неговите възможности?

В някои случаи събитията са предопределени. В районите, където в продължение на десетилетия са разработвани археологически обекти нещата се случват сравнително лесно. Прави се проект за европейски или други финансови средства, защитава се със съответните технологии и в резултат се създава привлекателен туристически обект. За пример могат да се дадат: експонирането на тракийската гробница в с. Свещари и създаването на Приемен информационно-туристически център край нея[12]; няколко милиона лева спечелени по проект за реставрация и експониране на крепостта “Ковачевско кале” от колегите в Попово[13]; няколко милиона лева спечелени по проект за реставрация и експониране на крепостта “Маркели” край Карнобат[14] и т.н.

Но как да процедираме, когато подобни обекти не са били създадени в нашия район, преди ние да поемем на плещите си тежестта за оцеляването и просперитета на “малкия” музей? Какво да се направи от тук нататък? Ясно е, че тепърва да се започват мащабни разкопки, да се разкриват цели градове или крепости, които после да се експонират, рекламират и т.н., за да привлекат туристи е занимание, което ще отнеме десетилетия и ще струва огромни суми, които по никакъв начин няма от къде да се вземат…

След сериозна преценка на съществуващата обстановка в българското политико-икономическо пространство се налага извода, че най-лесно осъществимата възможност за привличане на посетители би могла да бъде създаването или запазването на действащи обекти от нашата традиционна стопанска дейност и традиционно ежедневие или както е по-популярно да се наричат – “етнографски обекти”. Какви могат да бъдат те:

1. Възстановени изцяло или реставрирани традиционни къщи и стопански сгради. Много приятни спомени са ми останали от посещението на етнографския комплекс в с. Падарево, Сливенско през 80-те години на XX в. Той беше разположен на голяма площ, имаше административна сграда построена в традиционен стил, къща с експозиция, представяща селското традиционно ежедневие, навес със селскостопански сечива, инструменти и инвентар, други селскостопански постройки, отделна сграда на два ката, в която на горния етаж се помещаваше хамбара, а под него мазата, а в мазата се произвеждаше вино от лозето на комплекса и т.н.

Всяка година в края на месец август там се правеше възстановка на вършитба – с истински кон, истинска диканя и истински житни снопи. Вареше се царевица в голям опушен казан, а от близката околност се събираха много хора. За съжаление в наши дни въпросния етнографски комплекс по редица причини, вече не съществува[15].

Подобен етнографски комплекс има или имаше в с. Топчии, Разградско. В него бяха разгърнати няколко къщи с експозиции, голяма зала също с експонирани предмети, стопански постройки, помещение за ракиджийски казан, обширен двор и т.н. Когато го посетих през 2004-2005 г. той беше поел по пътя на пълната разруха…

Посочените примери са твърде показателни и не бива да се отминават с лека ръка. Подобен комплекс, в който могат да се развият много традиционни дейности – оран, жътва, тъкане и т.н., със сигурност ще представляват интерес за туристите. Като доказателство може отново да посочим случая със Златоград, макар там да се представят най-вече традиционни занаяти.

2. Воденици и мелници – все още има запазени и действащи съоръжения за смилане на зърно, които могат да бъдат съхранени или възстановени и представени на посетителите. Към тях могат да се развият и още най-различни допълнителни дейности – приготвяне на качамак, месене на питки и печене в жар, воденичарска чорба, риболов във воденичния яз и т.н. Добър пример в тази посока е вятърната мелница в с. Белинци, стопанисвана от Историческия музей в гр. Исперих. До преди няколко години, а дай Боже и днес, бе жив майстора, който може да направи вятърна мелница или воденица, по желание на клиента[16].

3. Дараци – все още има действащи дараци и то не малко. Съчетани с демонстрация на ръчно чепкане, на изпридане на вълната с хурка и вретено, тъкачество и т.н. те биха станали интересен обект за посещение.

4. Маджунарници – до не много отдавна, в някои от селата на община Антоново, област Търговище все още стояха тавите и пресите за добиване и изваряване на плодовия сок в маджун. И тъй като вече хора не останаха в поселищата от този край на българските земи, Районна потребителна кооперация "Единство" в гр. Антоново ги прибра за да не бъдат откраднати[17].

5. Казани за изваряване ракия – мисля, че тук няма какво много-много да се обяснява и теоретизира… въпросните обекти представляват изключителен интерес и то за чуждестранните туристи, които изобщо нямат представа как се получава високо градусния алкохол в извънпромишлени условия.

6. Тухларници – изработката на кирпичи и тухли е много проста, но и много впечатляваща процедура. През 80-те години на XX в. край гр. Павликени функционираше Античен керамичен център, в който бе представена възстановка на процеса по изработка на глинени съдове[18]. Обекта бе изключително популярен и определено бе изпреварил времето си.

Вече стана дума за твърде скъпите археологически разкопки. Затова не е нужно "малкия" музей да търси и разкрива точно такъв обект. Необходимо е само да се вземе идеята за производството на тухли или казано по-просто – един трап пълен с глина, вода и мекина (ситна слама), в който група туристи гази и произвежда кирпичи и тухли. Като добавъчна дейност биха могли да се приготвят и най-различни сувенири от глина – за пример в Античния керамичен център правеха римски тухли с имената на посетителите. Възможностите са много и най-различни.

7. Варници – съоръженията и технологията за изпичане на варовик до превръщането му в негасена вар са не твърде известни дори и на хората от по-възрастното поколение, което има представа от традиционния живот. Като съпътстващи дейности биха могли да се демонстрират зидане на "дувар" от ломени или лицеви камъни и гасена вар, измазване, а при по-добра организация и рисуване върху мокра мазилка в стил ***il fresco***, извършвано от самите туристи.

8. Сушилни за плодове – в съчетание с предлагане на сушени сливи, ябълки, кайсии, ошав, пестил и други подобни продукти това съвсем просто съоръжение би могло да привлича посетители, особено, ако мястото за неговото устройване е добре избрано в някоя красива крайградска местност или в добре подреден музеен двор.

9. Градинарски долапи за вадене на вода – доколкото ми е известно единственото съоръжение за вадене на вода се намира в двора на Музея на гурбетчийското градинарство и лозарството в гр. Лясковец. Когато го видях за последен път, то бе в много лошо състояние и не се използваше за демонстрации. В наши дни, както ме увериха колегите долапа все още съществува и може да се види. Ако въпросното водочерпално колело се съчетае с малка зеленчукова градина и вегетариански ястия от пресни, току що набрани продукти, то туристите биха се радвали на един обект твърде приятен за посещение.

10. Промишлени предприятия или отделни цехове за производство от периода 1944-1989 г. – макар в наши дни подобни идеи да не са много популярни, то утре или в близкото обозримо бъдеще такъв тип действащи обекти ще придобият популярност. За пример бих посочил как все повече и повече ученици от горните класове се интересуват от експозицията посветена на работническото, комунистическото и антифашисткото движение, макар учителите, които ги водят в музея да не насочват тяхното вниманието в тази посока.

Наред с изброените възможности може да се помисли и върху някои други дейности, които също биха представлявали интерес за посетителите и биха донесли полза на музеите.

За никого не е тайна, че чуждестранните туристи и особено тези от силно индустриализираната Западна Европа изпадат в умиление пред нашенските живи домашни и работни животни – магарета, агнета, пилета и т.н. В този ред на мисли не би било зле тези възможности за привличане на посетители да се оползотворят и не би трябвало да се пропускат. Разбира се далеч съм от мисълта музеите да създават свои собствени животновъдни стопанства! За да илюстрирам разсъжденията си ще приведа следния пример. В района на гр. Омуртаг един от предприемачите занимаващи се с изсичане на гори отглежда два чифта волове, които използва за да свалят дървените трупи по стръмните балкански склонове. Подобна дейност, представена подобаващо, съчетана с посещение на красивата ни планинска природа определено би представлявала интерес за чуждестранните туристи – къде ли на друго място в Европа би могъл да се наблюдава добив на дървен материал със способи използвани още през Средните векове? Като съпътстващи занятия биха могли да се развият изработката и продажбата на сувенири от естествени дървесни форми, “овчарски” и “ловджийски” традиционни ястия и т. н.

Наред с представянето на традиционната материална култура на нашите земи има възможност да се предложат на туристите и образци от словесната ни култура. За сега само домът на хумора и сатирата в Габрово е превел на чужди езици и пуснал в продажба прословутите анекдоти за старите габровци-сметкаджии[19]. Подобен пример заслужава внимание – по-горе стана дума как “малкия” музей единствен може да съхрани специфичната селищна душевност на конкретния град, а след това, логично е да я представи и продаде на чуждестранния или българския турист.

И едно допълнение малко встрани от основната тема… След като сме успели да привлечем посетители с представянето на действащи обекти, би било добре техните финансови ресурси да се оползотворяват в най-пълна степен. За пример ще дам Историческия музей в гр. Тутракан. Той разполага с реставрирани старинни къщи в “Рибарската махала”, преустроени в хотелска база, в която посреща туристи и се ползва от приходите[20].

От изброените до тук примери и представените идеи, надавам се, стана ясно, че обектите на нашата традиционна култура са един много добър начин за “малките” музеи да привлекат повече посетители и приходи. Създаването им почти не изисква ново строителство, още по-малко пък издигането на големи сгради и футуристични архитектурни комплекси, не трябва да се прокарват нови пътища и магистрали, не е нужно да се правят мащабни археологически разкопки и т.н. В добавка реализирането на посочените идеи ще изисква сравнително малък финансов ресурс. И като стана дума за финанси, неизбежно трябва да се обърне внимание и на изключително важния въпрос за източниците на средства, с които да се осъществят в действителност посочените възможности, за да може да се създаде привлекателен туристически обект, който чрез агресивна реклама да се наложи в общественото съзнание.

От изложението вече стана ясно, че необходимите суми няма да дойдат от общинските или републиканския бюджет. Следователно трябва да се търсят други източници.

В последно време много надежди се възлагат на европейските и различните други проекти, които в повечето случаи постигат добри резултати. Но тази система на финансиране си има и специфични недостатъци. Един от тях е необходимостта общините, чието поделение са „малките" музеи, да финансират част от дейностите. И макар след завършване на проекта, тези суми да се възстановяват напълно, периода от година-година и половина чакане обикновено се оказва твърде дълъг. А при някои програмни схеми се изисква и съфинансиране. В тези случаи общинските бюджети не могат да осигурят нужните суми и в резултат цялата система престава да действа. Достига се до куриозни, но само на пръв поглед, случаи когато общинските кметове направо отказват да работят по проекти! Като се прибави и тежката процедура по защитата и финансовата реализация на проекта пред висшестоящата инстанция, разните специфични особености характерни за днешната обществена подредба белязана от язвите на съвременните политически отношения… проблемите стават все повече и все по трудни за разрешаване…

Поради изброените причини, аз мисля, че в конкретния случай – предмет на представяната разработка – ще бъде най-добре да се прибегне до възможностите, които ни предоставя публично-частното партньорство[21]. При него, най-общо казано, общините предоставят сгради или земи, а частния предприемач се натоварва с ангажимента за финансовото обезпечаване на дейността и предоставяне на съответна услуга за определен период на време. Как действа въпросния принцип? Вече има направени първи стъпки в тази посока. Например през 2012 г. във В. Търново се организира и разработва частен музей. По системата на публично-частното партньорство предприемач е наел от общината, чрез Регионалния исторически музей, сградата на бившия Национален музей на архитектурата с площ от 600 м^2, извършил е ремонт, поставена е сигнално-охранителна система, подредена е експозиция и т.н. Той се заема да организира работата по представянето на експонатите и различните атракции, ще посреща посетителите и т.н., а в замяна ще предоставя 40 % от приходите си на общината[22]. Подобен пример ни показва как действа класическото публично-частно партньорство в музейното дело. Разбира се, логично е да се постави въпроса, че нито В. Търново е малък град, нито неговият музей е "малък" и в този ред на мисли може да се породи съмнение дали подобно начинание е осъществимо в малък град с "малък" музей? Именно поради тази причина от изложението е изключен варианта за създаване на частни музеи, а основното внимание е насочено към създаване или реставриране на обекти от нашата традиционна материална култура.

Разбира се, най-важния проблем е дали в малкия град ще се намерят хора, които да вложат средства в подобно начинание?

През периода на прехода от 1989 г. насам, много от предприемачите в малките градове успяха да натрупат определен финансов ресурс и собствен недвижим имот. Същевременно последните 20 години донесоха множество икономически проблеми и доведоха до обезлюдяване на неголемите селища. Така местните предприемачи останаха без клиенти, печалбите им сериозно намаляха, а скорошни перспективи за излизане от кризата поне към ден днешен не се очертават. Получава се следното положение – в малкия град има хора с финансов ресурс, който обаче не е достатъчен за преминаване на по-горно стъпало и навлизане в "игрите" на голямата икономика. Наред с това, тези хора притежават имоти, които поради кризата не могат да продадат на добра цена и се налага да останат в малкия град, като се опитват да започнат нова дейност. Но каква да бъде тя? Производството е сринато от евтиния внос, за развитие на търговия няма критична маса клиенти, земеделието е рискова сфера и зависи почти изцяло от разните субсидии, които днес се изплащат, макар и със закъснение, но утре… И именно тук се явява шанса на "малкия" музей да предложи изход от така създалото се положение с идеите си за културен туризъм! Тяхната реализация изисква сравнително малко инвестиции и при добра организация винаги ще се намерят хора готови да платят, за да видят един добре устроен обект, да си починат и да разнообразят ежедневието си с нещо по-различно, да опитат нови вкусове и т.н. Следователно двата основни проблема на всеки предприемач – инвестициите и клиентите – в този случай получават сравнително изгодно решение.

Техническото осъществяване на представените възможности в общи линии ще има следния вид

– общината предоставя недвижимата собственост – мелница, дарак, маджунарница или земя за тяхното построяване; място за устройване на долапи и градини; производствени помещения от периода 1944-1989 г. и т.н.

– предприемачът осигурява нужните суми за реставрация или построяване на обекта, организира производството, занимава се с рекламата, с посетителите и т.н., като изплаща част от печалбата си на общината.

– музеят – негова е инициативата за осъществяването на въпросната идея, той предоставя интелектуалния си капацитет и знания за устройване и организацията на производствения процес и нужните съоръжения, на съпътстващите атракции, помага с вече установените си контакти за привличане на посетители, издаване на рекламни материали, с нови идеи.

В заключение бих искал да споделя и дебело да подчертая – от реализацията на своите идеи за развитие на културен туризъм "малкия" музей определено няма да забогатее, те няма да бъдат вълшебната пръчка, с едно махване, на която всички проблеми и неуредици изпълващи нашето ежедневие ще изчезнат… подобни неща, разбира се, няма да се случат… В такъв случай някой може да се запита, защо е необходимо изобщо да се полагат усилия за създаване на обекти, привличане на туристи и т.н. Отговорът е еднозначен – в наши дни "малкия" музей е застрашен от изчезване! Вече не става дума за избор между "топло местенце" с гарантирана заплата или полагане на много усилия в разправии с разни чиновници за средства, с които музея да си върши пряката работа, инициативност, която в повечето случаи се свежда до опити да се "разбие стена с глава", а до кардиналния въпрос ще оцелее ли музея въобще или не!

Чрез реализирането на идеите си за развитие на културен туризъм "малкия" музей ще придобие по-голяма обществена значимост, ще излезе от рамките на стандартното мислене, според което той е някакво странно място, където се събират разни "прашасали работи", които не е много ясно защо изобщо се съхраняват… за съжаление така мислят доста хора. Чрез идеите си за развитие на културния туризъм, музея има възможност да стане част от реалната икономика, която е разбираема за всеки, да излезе от сферата на „чистата наука" и да намери практическо приложение на трупаните с години знания и способности. Ще установи преки връзки с местните предприемачи за съвместна работа с видим материален резултат, а няма да контактува с тях само за да се моли за дарения. И тогава е твърде възможно общинските чиновници да престанат да мислят за „малкия" музей като за „деветата дупка на кавала"…

Разбира се, музейните работници може и да не се заемат с реализиране на възможностите за развитие на културен туризъм… на доста колеги вече им е омръзнало да "пробиват стени с главите си" и все повече от тях предпочитат кротко да си пият кафето на спокойствие, седнали зад музейното бюро и да си казват: "Е, малка ни е заплатата, но пък никой не ни иска норма, нямаме пари за дейности, но пък и никой не го интересува какво сме свършили… На сухо сме, на топло …". Общо погледнато, подобно поведение може и да е разбираемо… но, ако днес не се направи промяна и се продължи в същата посока, то утре за “малкият” музей ще се наложи да говорим, като за “изчезващ вид”, тихо доизживяващ последните си дни, поел безшумно и незабележимо по пътя към небитието…

БЕЛЕЖКИ:

[1] За термина „малък музей” виж **Тошев, М.** Малък ли е “малкия” музей в малкия град? - *От регионалното към националното.* Юбилеен сборник в чест на чл. кор. проф. д.м.н. Йордан Йорданов. София, 2008, 371-376.

[2] *Град Омуртаг и Омуртагският край – история и култура.* Варна, 1999, том 1.

[3] *Град Омуртаг и Омуртагският край – история и култура,* Велико Търново, 2003; Том 3, Велико Търново, 2004; Том 4, Велико Търново, 2006.

[4] *Извори за историята на град Омуртаг.* Том I. Османски документи XV-XVIII век, Превод, съставителство и коментар Андреев, Ст., М. Калицин, Кр. Мутафова, Велико Търново, 2009.

[5] **Тошев, М.** *Требе да се напнеш. Разни истории, житейски прозрения и философски размисли от град Омуртаг и Омуртагския край.* Варна, 2000; *Златното Евангелие от Омуртаг.* Велико Търново, 2009; *Църквата „Свети Великомъченик Димитрий” в град Омуртаг. В чест на 150 години от превъздигането на храма.* Велико Търново, 2010.

[6] ***Юбилеен вестник*** *“35 години Исторически музей – Омуртаг”, 200., рубриката Имена, дати, събития.*

[7] **Тошев, М.** *Требе да се напнеш,* 13-16.

[8] **Тошев, М.** За малките музеи в наши дни – състояние и възможности за развитие. - *От регионалното към националното.* Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов. Велико Търново, 2010, част I, 357-362.

[9] Виж по-подробно **Тошев, М.** Размисли за дарителството днес / из опита на Исторически музей-Омуртаг/, - *Българското дарителство – история, съвременност, перспективи, Карлово, 2003, 254-259.*

[10] Лични разговори с доц. В. Плетньов.

[11] До 1934 г. град Омуртаг е носил името Осман пазар.

[12] Лични наблюдения и разговори с Боряна Матева – директор на Исторически музей-Исперих.

[13] Лични разговори с Пламен Събев – директор на Исторически музей-Попово.

[14] Лични разговори с Йорданака Статева – и. д. директор на Исторически музей-Карнобат.

[15] Личен разговор с Георги Кюпчуков – директор на Регионален исторически музей-Сливен.

[16] Лично посещение на вятърната мелница в с. Белинци, разговор с колегите от Исторически музей-Исперих и с роднините на майстора.

[17] Личен разговор с Димитър Максимов – председател на РПК “Единство” в гр. Антоново.

[18] През 1983-1984 г. имах възможността да работя във въпросния Център и да добия непосредствени впечатления за неговите възможности. Виж още: *Античен керамичен център* – Павликени, албум, София, 1977; **Владкова, П.** *Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия).* Велико Търново, 2011.

[19] Виж по-подробно: http://www.humorhouse.bg/bg/gbhumour.html

[20] Лични наблюдения и разговори с Петър Бойчев – директор на Исторически музей-Тутракан.

[21] За публично-частното партньорство виж:
http://eirc-foundation.eu/Publications/PPP/PPP-Questions%20and%20Answers.pdf

[22] *Борба*, бр. 64 (4903) / 30 март 2012; личен разговор с Иван Църов – директор на Регионален исторически музей-Велико Търново.

FOR “THE SMALL” MUSEUM IN THE SMALL TOWN AND ITS OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING A CULTURAL TOURISM

Miroslav Toshev

Abstract

Nowadays the small towns in Bulgaria have a plenty of difficulties caused by the economic crisis and are threatened by depopulation. These processes are reflecting to their museums which here we call “the small” museums.

“The small” museums also suffer a lot of negatives related with present political and economic relationships – chronic shortages of financials for realizing their activities, misunderstanding and misjudgment of their role in contemporary public processes, etc. At times, there even are lanced ideas to closing them as unnecessary.

To survive “the small” museums, is necessary to find an appropriate source of resources for specific museum work and to increase the public gravity of that institution. What kind of solutions can they be?

At first place – the current practice the museums to finance from the municipality’s budgets definitely it’s not the best. Besides the chronic shortages of financial resources in the small municipalities, its normal functioning depends on the will of only one person (the governing) and when that will doesn’t exist, the system stops working.

At second place – the opportunity the “small” museums to finance from the state budget (this is done for the regional museums and community centers) is less probable because of the political and economic situation nowadays.

Third – sponsorship, donations or patronage. Besides the good examples in this area, that opportunity would not resolve the assignment. Usually, the other big problem of the small towns is the permanently decreasing population, which leads to lack of critical mass of consumers of merchandises and services. As a result, the local entrepreneurs work with a small capital , has less possibilities for a good total volume of profits, thence for separation of cash for other activities. We can add the fact that in our country due to the common disorders, a lot of the taxes can be evade without any problems and the opportunity of tax reliefs has no sense. In this situation, the local entrepreneurs have no interest, no stimulus to finance the museum’s activity.

After we analyzed the options, we cleared that they are not decision to the problem and we have to admit that the only way to survive in the professional sphere of the “small” museums nowadays is to create your own source of financing. For reasons already stated that kind of source can be only the increasing visits and incomes of taxes and services. Other opportunity doesn’t exist because of the political and economic situation in the country or **shortly – creating and using the possibilities for cultural tourism.**

After a serious assessment of the existing situation in bulgarian political and economic space, has concluded that the easiest feasible possibility for attracting visitors could be creation or safe the active objects of our traditional agricultural activity and traditional daily. These can be different ethnographic complexes, watermills, windmills, cleaning facilities wave, for production of compressed fruit juices, of garden equipment, of enterprises or industrial units from the period 1944-1989., etc.

To finance the listed ideas, it will be the best to use the opportunities which gives us the system of public-private partnership. In general, in public-private partnership the municipality provides buildings or lands and the private entrepreneur loads with the commitment for financial security of the activity and providing the relevant service for a defined period of time.

By realization of the ideas for developing of cultural tourism the "small" museum will acquire a bigger public significance, will go out from the frames of standard thinking, according to which the museum is some strange place where are gathering some "covered with dust things" and it's not too clear why they are saving them…unfortunately a lot of people thinks that way. Through its ideas for developing cultural tourism, the museums has the possibility to be part of the real economy, which is understandable for everyone, to go out from the sphere of "pure science" and to find a practical application of the gathered with years knowledge and abilities. Will be established a direct links with the local entrepreneurs for common work with visible material result, and won't contact them only for praying donation. And then it's too probable that the municipality workers will stop thinking for the museums as "the last hole of a pipe"…

Of course, the museum workers may not begin to realize the possibilities for developing cultural tourism… many colleagues have had enough to "break through wall with their heads" and increasingly of them prefer to take a coffee of relaxation, seated behind the museum desk and telling themselves: "So, our salary is low, but no one wants us a norm, no money for activities and nobody cares what we have done…we are at a dry and warm place…". At total, such a behavior can be understandable, but if today it's not made a change and it's continuing in the same direction, then tomorrow for the "small" museum we'll need to talk as an "endangered species", quietly living its last days, silently and insensibly taken on the road to the nothingness.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ, 3D ВИЗУАЛИЗАЦИИ, КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ.

Цветанка Бонева

В статията се описва виртуалната реконструкция на архитектурен ансамбъл, част от Преславския царски дворец открит след продължителни археологически разкопки. При реализацията на проекта е използвана технология за създаване на триизмерни модели и визуализация на археологически паметници. С помощта на тази програма бе реконструиран образът на крепостни съоръжения и представителни постройки в южния сектор на Царския дворец във Велики Преслав. Създаде се триизмерен компютърен модел на част от средновековната ни столица. Днес по света виртуалните реконструкции са широко разпространен начин за визуализация най-вече на архитектурни паметници и на градския ландшафт. В някои страни технологията на 3D-моделиране се употребява в архитектурата вече почти 15 години. Създават се не само обемни модели на отделни паметници, но и на цели архитектурни ансамбли, на градове от различни исторически епохи. Развитието на съвременните интерактивни мултимедийни технологии и разпространението на техните продукти на цифрови носители или през интернет повишиха значително възможностите за визуално представяне на обектите. Така се получават и по-добри възможности за пространственото възприемане на обекта. Чрез движение около възстановения виртуално паметник, посетителят може по-пълно да добие представа за неговите пропорции, големина и въздействие. Подходящи по-кратки или по-дълги филми могат да бъдат прожектирани на отделни дисплеи, разположени на удобни места в рамките на самия археологически обект и на по-големи екрани в музейна сграда към него. Те могат да бъдат излъчвани като реклама за обекта по телевизионен път или в Интернет среда, както и да бъдат разпространявани на цифрови носители за видео информация за популяризирането на обекта и съответно закупувани от посетителите му. 3D моделирането на паметници е с важна роля за опазване на културно-историческото наследство. 3D визуализацията е сложна и трудоемка работа, изискваща голям опит и задълбочено познаване на предмета. С помощта на тази технология може да се възстанови това, което е било само в чертежите и обясненията на археолозите. Тя не може да замести напълно „живата картина”, но е негова великолепна алтернатива. Чрез компютърни възстановки археологическите паметници се показват в триизмерен вариант. При виртуалните реконструкции чрез възможностите на анимацията се представят етапи от изграждането на обекта и неговия окончателен архитектурен облик. Документалните филми на 3D вече са завоювали популярност в цял свят и се посрещат с интерес от специалистите и от широката общественост. Първата европейска конференция по виртуална археология е проведена в Италия през 2000 г., като материалите са публикувани в специално издание[1].

Виртуалната реконструкция е точно пресъздаване на външния вид на даден обект основан на съхранилите се останки и използване на наличната археологическа информация, а също и на средата или историческата епоха, в която е съществувал комплексът. Процесът на компютърната визуализация може да се раздели на няколко етапа условно.

Първият етап е определяне на обща идея и концепция за реконструкция, нейната мащабност, начина на визуализация и сферите й за разпространение. На този етап се съставя техническата и програмната база на виртуалната реконструкция.

Вторият етап е събиране на информация за обекта, която включва чертежи, фотоснимки, анализ на текущото състояние на паметниците и средата в която са съществували – технология на строителството им и материалите от които са били изградени. Този етап е особено важен за 3D визуализацията тъй като определя качеството на провеждащата се реконструкция.

За трети етап може да се определи самия процес на изпълнение на виртуалната възстановка и оформянето й като документален филм. Една от престижните туристически дестинации в България е В. Преслав, който е бил административен център на средновековната българска държава, а също и важен културен и духовен център в страната и Европейския Югоизток през IX -X в. През 2011 г. Археологически музей Велики Преслав и Национален археологически институт с музей при БАН – филиал Шумен спечелиха проект пред фондация „Америка за България" за визуализация на исторически паметници във Велики Преслав. Със спечелването на този проект се използваха възможностите на 3D проектирането в помощ на археологията. Разкритите до момента, археологически паметници и модерните технологии помогнаха да се направи компютърна възстановка на архитектура, градоустройствена композиция и благоустрояване и да се представи в детайли как е изглеждала южната част на Царския дворец във Велики Преслав. В тази 3D анимация се вижда част от Двореца, площадът с фиалата и прилежащите към този площад сгради, които са важен структурен елемент от градоустройството на Преславския дворцов център през X в[2]. Архитектурата, градоустройствената композиция и благоустрояването му са висша изява на урбанистичната мисъл и практика на Средновековна Европа. Този район е бил предмет на особено внимание от страна на строителите за осъществяването на впечатляваща планова композиция, силно повлияна от византийската строителна традиция. Високо издигнатата крепостна стена с портата и югоизточната кула определят границите и оказват въздействие върху ситуацията и планирането на градежите. Няколко монументални постройки се извисяват симетрично в така очертаното пространство. Сред тях са монументални представителни сградни корпуси, (обр.3) изящна кръстокуполна църква и великолепната и уникална преславска фиала (обр.2). За триизмерното изработване на сградите са използвани данните от археологическите разкрития и сведения от византийски автори. за подобни паметници в Константинопол. Те помогнаха да се прецени какво е имало в Дворцовия комплекс, в какви обеми и взаимна координация. Крепостните стени и кулите са представени в мащаб, така че да се преценят реалните размери и туристите да могат да добият представа за тях разглеждайки компютърната възстановка (обр.1). Визуализацията представя мощни фортификационни съоръжения, каквито се крепостните стени достигащи височина 15 м. Чрез специална програма са направени изчисления за височината им на база широчината на основите. Методът е нов, но доста ефективен.

Изпълнението на компютърната възстановка бе възложено на клуб по „Виртуална археология" при ПМГ „Нанчо Попович" гр. Шумен, който изработи триизмерни изображения на разкритите архитектурни обекти. Благодарение на усилията на участниците в него вече е ясно как е изглеждал в оригинал площадът пред южната крепостна порта. Археологическите разкопки установяват плановата схема на сградите, на ниво основи или незначителни фрагменти от надземния градеж. Такива останки говорят много на археолозите и изследователите, но са трудно разбираеми за обикновения посетител и това се компенсира от създадения документален филм.

Част от филма ще бъде разположен на сайта на музея. Така резултатът от изпълнения проект отразяващ многогодишни археологически изследвания ще има широк достъп чрез Интернет и ще популяризира НИАР “ В. Преслав”.

Българският културно-исторически туризъм е реален фактор, който дава нови възможности за развитието на музейната система[3]. От специалистите и музейните работници зависи да се покаже мястото на нашите уникални паметници на световната културна сцена, защото ние имаме привилегията да живеем на земя, която винаги е имала своя значим принос в развитието на човешката цивилизация. Голяма част от нашите паметници през вековете са подлагани на системно унищожение. Чрез новите технологии българското археологическо наследство се прави достъпно за хората не само у нас, а и по света. С тяхна помощ се добива по-качествена и по-атрактивна визия за миналото и историческите обекти стават разбираеми за посетителите. С визуализация на паметниците музеите, които са безспорен фактор в системата на културния туризъм ще превърнат историческото ни наследство в потенциална туристическа атракция.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Virtual Reality in Archaeology. - *BAR International Series* S 843, Oxford, 1998.

[2] Ст. Бонев. *Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX –XIV в.).* Велико Търново, 1998.

[3] **Т. Явашева.** Как историята оживява. - *Икономика*, бр.12, София, 2012, 58-59.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS, 3D VISUALIZATION, HERITAGE TOURISM

Tsvetanka Boneva

Abstract

This article treats the digital reconstruction of an architectural complex, part of the Tsar’s Palace in Preslav, unearthed during archaeological researches. 3D documentaries have gained popularity across the world and are welcomed by both scholars and public.

One of the most prestigious tourist destinations in Bulgaria is Veliki Preslav – a capital of Medieval Bulgaria, and a significant cultural center in the European Southeast in 9th – 10th c. In 2011 the Archaeological Museum in V. Preslav and the National Institute of Archaeology and Museum – Shumen branch were approved for a grant by the America for Bulgaria Foundation for visualization of historical monuments in V. Preslav. With this grant the possibilities of the 3D projecting to support archaeology were used. A part of the Tsar’s Palace – the Fountain Square with the adjacent buildings, which are a significant structural element of the town-planning of Preslav’s palace center in the 10th c., is visible in the 3D animation.

The digital reconstruction was assigned to the Virtual Archaeology Club at the Nancho Popovich Mathematics High School in Shumen. Due to the work of its members it is clear now how the square in front of the southern gate of the fortress looked like.

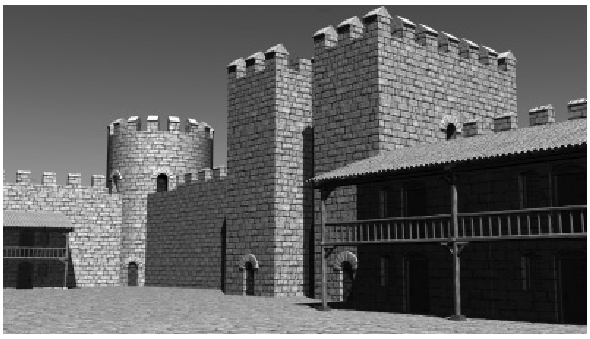

Обр. 1

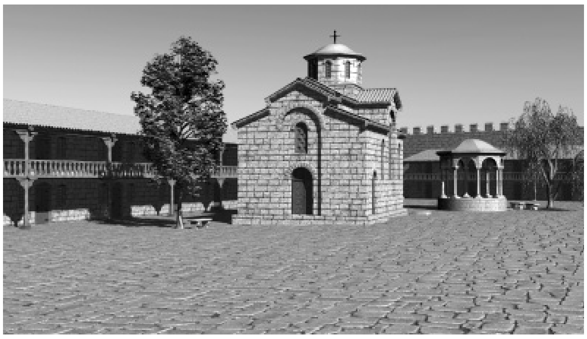

Обр. 2

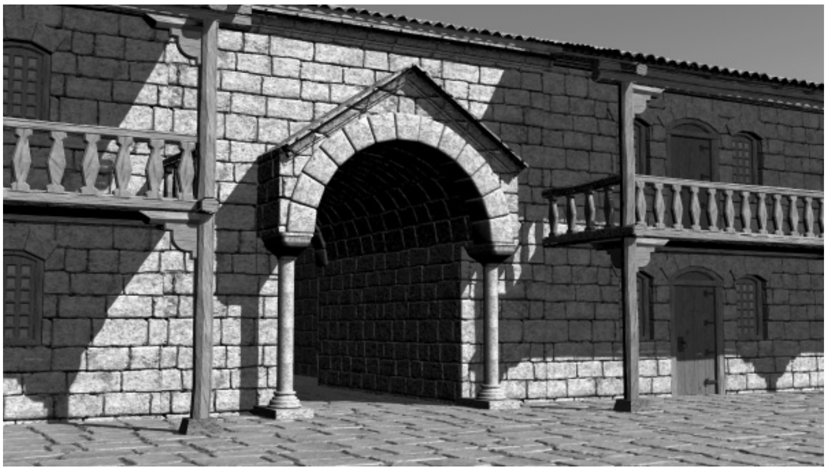

Обр. 3

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Александрина Първанова, инж.**,** Лесотехнически университет, София, e-mail: allia_devill@abv.bg

Ангел Николов, Доц. д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: anikolov2003@yahoo.com

Андрей Аладжов, гл. асистент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, e-mail: alajov@gmail.com

Бета Хараланова, гл. асистент, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: beta_h@abv.bg

Бистра Николова, доцент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: bistraist@abv.bg

Борис Борисов, доцент д-р, Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий", e-mail: bdborisov@abv.bg

Валентин Тодоров, професор д-р, Национална художествена академия, София, e-mail: todorov.valentin@abv.bg

Валя Христова, Шумен

Ваня Найденова, гл. асистент д-р, Институт за космически изследвания и технологии при БАН, София, e-mail: vnaydenova@gmail.com

Васил Гюзелев, академик, професор д.и.н., Българска академия на науките, София

Велина Казанджиева, гл. асистент д-р, Икономически университет, Варна, e-mail: velina71@mail.bg

Вера Бонева, професор д.и.н., Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: vera_boneva@abv.bg

Веселин Станков, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: vesostankov@mail.bg

Владимир Ангелов, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: angelov_vlad@yahoo.com

Владимир Найденов, Регионален исторически музей – Плевен, e-mail: vl_naydenov@abv.bg

Върбин Върбанов, Регионален исторически музей – Русе, e-mail: ramonearhaeology@abv.bg

Ганка Рупчева, доцент д-р, София, e-mail: grupcheva@abv.bg

Гергана Илиева, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, gery_carey@abv.bg

Георги Атанасов, професор д.и.н., Регионален исторически музей – Силистра, e-mail: geoatal@abv.bg

Георги Геров, доцент д-р, Нов български университет, София, e-mail: gpgerov@yahoo.com

Георги Димов, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: gdimov1981@abv.bg

Георги Канев, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: georgi_kanev1@abv.bg

Георгина Луканова, гл. асистент, Икономически университет, Варна, e-mail: georgina1303@mail.bg

Даниел Руменов, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: penerliev_1970@abv.bg

Десислава Димитрова, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий", e-mail: desislava.dim@abv.bg

Десислава Найденова, гл. асистент д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: dtnajdenova@abv.bg

Деян Рабовянов, гл. асистент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Велико Търново, e-mail: rabovyanov@gmail.com

Димитър Виденов, ПГЛП „Райна Княгиня", Хасково, e-mail: dimi_dav@abv.bg

Димо Чешмеджиев, доцент д-р, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски", e-mail: dimoclio7@yahoo.com

Димчо Момчилов, доцент д-р, Бургаски университет "Проф. д-р Асен Златаров", e-mail: d.momchilov@abv.bg

Диян Йосифов, Шумен, e-mail: dian.yosifov@gmail.com

Дойчин Грозданов, Регионален исторически музей – Кюстендил, e-mail: doichyn_eg@abv.bg

Дона Доротеева, Югозападен университет „Неофит Рилски", Благоевград, e-mail: dona_dimitrova@hotmail.com

Дочка Владимирова-Аладжова, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: dochka_al@dir.bg

Драгомир Георгиев, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий", e-mail: vtu_vazrajdane89@abv.bg

Евгения Русинова, доцент д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: rusinova_evgenia@mail.bg

Елена Костова, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: elena_kostovabg@yahoo.com

Елена Петкова, гл. асистент д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: epetkova@hotmail.com

Елизабет Савчева, д-р, Национален исторически музей – София, e-mail: betisavtcheva@abv.bg

Емилия Зорнишка, Дирекция „Военноисторически музеи" – Плевен, e-mail: panoramapleven.nef@gmail.com

Жана Томова, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: mus_vladigerov_sh@abv.bg

Женя Жекова, гл. асистент д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: zh_zhekova@yahoo.com

Жоржета Назърска, доцент д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: georgeta.nazarska@gmail.com

Златка Антова, Регионален исторически музей – Варна, e-mail: zlapant@abv.bg

Иван Иванов, доцент д-р, Тракийски университет, Стара Загора, e-mail: ivanov_it@gbg.bg

Иван Йорданов, професор д.и.н., Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: jordanov_sh@yahoo.com

Иван Карайотов, професор д.и.н., Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: karayotov_iv@yahoo.com

Илия Илиев, професор д.и.н., Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: ilgil@mail.bg

Илия Тодев, професор д.и.н., Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: todevilia@yahoo.com

Ирина Витлянова, д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: ir_ka@gbg.bg

Ирина Григорова, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: grigorova_irina@abv.bg

Йото Валериев, Регионален исторически музей – Добрич, e-mail: yotov_81@abv.bg

Калина Минчева, Софийски университет „Св. Климент Охридски", ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев", e-mail: kalinanm@yahoo.com

Катерина Венедикова, доцент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: kvenedikova@abv.bg

Камен Станев, д-р, Пловдив, e-mail: kamen_stratiot@abv.bg

Константин Константинов, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: konstantinov_k_t@yahoo.com

Красимир Велков, Исторически музей - Нова Загора, e-mail: dakras@abv.bg

Красимир Кръстев, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: krusteff77@yahoo.com.au

Красимира Колева, гл. асистент, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: krdkoleva@abv.bg

Лизбет Любенова, доцент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: lisbet@abv.bg

Лиляна Симеонова, професор д.и.н., Институт за балканистика с Център по тракология при БАН, e-mail: liliana_simeonova@hotmail.com

Люба Илиева, гл. асистент д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: lyubasum@yahoo.com

Любомир Цонев, доцент д-р, Институт по физика на твърдото тяло „Акад. Г. Наджаков" при БАН, София, e-mail: ltsonev@abv.bg

Мариана Минкова, Регионален исторически музей – Стара Загора, e-mail: velta_mm@abv.bg

Мария Долмова-Лукановска, гл. асистент, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Велико Търново

Мария Полимирова, д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски", ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев", e-mail: mpolimirova@abv.bg

Матей Матеев, архитект, професор д-р, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски"

Мийрям Салим, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: meryemslm@abv.bg

Милен Пенерлиев, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: penerliev@yahoo.com

Милена Андреева, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: museum_volov@abv.bg

Мирослав Тошев, Исторически музей – Омуртаг, e-mail: muzey@abv.bg

Мирослава Доткова, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: md09@abv.bg

Михаил Бутырский, Государственный музей Востока – Москва, Россия, e-mail: chalkites@gmail.com

Михаил Христов, д-р, Варна, e-mail: misho.hristov@abv.bg

Невян Митев, Военно-мемориален комплекс „Владислав Варненчик", Варна, e-mail: nevyan_1986@abv.bg

Невяна Бъчварова, Велико Търново, e-mail: evanian@abv.bg

Недялка Кръстева-Аврамова, Исторически музей – Димитровград, e-mail: npkai@abv.bg

Николай Алексеенко, д-р, Национальный заповедник „Херсонес Таврический", Севастополь, Украйна, e-mail: chembalo@yandex.ru

Николай Кънев, гл. асистент д-р, Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий", e-mail: kanev_nikolay@hotmail.com

Николай Поппетров, Институт за исторически изследвания при БАН, София

Николай Сираков, Регионален исторически музей – Сливен, e-mail: niki_sirakov@abv.bg

Огнян Жеков, гл. асистент, инж., Технически университет, Варна, e-mail: itl21c@abv.bg

Павел Георгиев, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: pavel_g@gbg.bg

† Павел Стефанов, архимандрит, професор д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски"

Павлина Пенкова-Барутчийска, Централен държавен архив, София, e-mail: Pav_Penkova@abv.bg

Панайот Антонов, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: panayotva@abv.bg

Петър Георгиев, инж., „Вида автоматика", София , e-mail: pet.g@mail.bg

Петър Минков, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: petraki_orlovski@abv.bg

Петя Костадинова, доцент д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: p.kostadinova@abv.bg

Рая Заимова, професор д.и.н., Институт за балканистика с Център по тракология при БАН, e-mail: rzaimova@hotmail.com

Росица Ангелова, професор д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: rosi_angelova@abv.bg

Росица Лельова, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: rossi_leliova@abv.bg

Росица Миткова, Археологически музей – Пловдив, e-mail: rosi.mitkova@gmail.com

Ростислава Тодорова, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: rostislava@shu-bg.net

Саша Лозанова, доцент д-р, Лесотехнически университет, София, e-mail: sashel@abv.bg

Сашка Георгиева, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: sashclio@yahoo.com.uk

Светлана Венелинова, гл. асистент д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: lihnida_sv@abv.bg

Светлозар Стоянов, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: s_v_stoyanov@abv.bg

Светозар Ангелов, д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски", ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев", e-mail: svetozar_angelov@yahoo.com

Светослав Станев, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: dschinghis_ khan@mail.bg

Станислава Славчева, д-р, София, e-mail: stanislavaslavcheva@gmail.com

Стела Дончева, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: donchevastela@yahoo.com

Стефан Стаменов, Институт за космически изследвания и технологии при БАН, София, e-mail: stamenovstefan@gmail.com

Стоян Витлянов, професор д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: stoyan@shu-bg.net

Стоян Танев, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”

Татяна Илиева, доцент д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: *ilieva_tatyana@abv.bg*

Тинка Бозова, Регионален исторически музей – Варна, e-mail: archmuseum@varna-bg.com

Тихомир Тихов, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: tihov_thr@abv.bg

Тодор Тодоров, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: todor_todorov02@yahoo.com

Христо Димитров, д-р, Royal Ontario Museum, Toronto, Canada, e-mail: chrdimit@gmail.com

Христо Харитонов, доцент д-р, Исторически музей – Полски Тръмбеш, e-mail: Haritonov_H@abv.bg

Цветанка Бонева, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: tsvete_56@abv.bg

Юлия Симеонова, гл. асистент, Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий”, e-mail: j.simeonova@abv.bg

Янислав Тачев, докторант, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”

Beatrice Tolidjian, Joint Library of IMF/World Bank, Washington DC, U.S.A., e-mail: BTolidjian@imf.org

Patrick Lecaque, Prof. Ph.D, Truman State University**,** U.S.A. e-mail: plecaque@truman.edu

Thomas Lecaque, University of Tennessee – Knoxville, U.S.A., e-mail: tlecaque@utk.edu

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ – Античная древность и средние века
АОР – Археологически открития и разкопки
АМВнР – Архив на Министерството на външните работи
БИА на НБКМ – Български исторически архив на Народна библиотека «Кирил и Методий»
БИБ – Българска историческа библиотека
ВДИ – Вестник древней истории
ВИС – Военно-исторически сборник
ВВр – Византийский временник
ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ГНАМ – Годишник на Народния археологически музей
ГНИМ – Годишник на Националния исторически музей
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ГСУ-БФ – Годишник на Софийския университет – Богословски факултет
ГСУ-ИФФ – Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет
ГСУ-ФИФ – Годишник на Софийския университет – Философско-исторически факултет
ГСУ-ЮФ – Годишник на Софийския университет – Юридически факултет
ЗРВИ – Зборник Радова византоложког института
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБИ – Извори за българската история
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИЕИМ – Известия на Етнографския институт с музей
ИИБЕ – Известия на института за български език
ИИБИ – Известия на Института за българска история
ИИД – Известия на историческото дружество
ИИИ – Известия на Института по история
ИИМКн – Известия на Историческия музей – Кюстендил
ИИМШ – Известия на Исторически музей – Шумен
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИМЮИБ – Известия на музеите в Югоизточна България
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМБс – Известия на Народния музей – Бургас
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
ИСИ фф СУ – Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет
КМЕ – Кирило-Методиевска енциклопедия
ЛИБИ – Латински извори за българската история

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МПК – Музеи и паметници на културата
МПр – Македонски преглед
ПСп. – Периодическо списание
РП – Разкопки и проучвания
СА – Советская археология
СБИД – Списание на българското икономическо дружество
СБЛ – Стара българска литература
Сб.НУ – Сборник за народни умотворения
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
Сп. на БАН – Списание на Българската академия на науките
ТКШ – Търновска книжовна школа

AASS – Acta Sanctorum
BAR – British Archaeological Reports
BBg – Byzantinobulgarica
BHR – Bulgarian Historical Review
Byz. – Byzantion
BZ – Byzantinische Zeitschrift
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
DOP – Dumbarton Oaks Papers
EB – Etudes balkaniques
ΕΕΘΣΘ ΕΕΘΣΘ – Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς ἐκδιδομένη ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
IGBR – Georgi Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae I – V. 1970-1997.
IGCH – An inventory of Greek Coin Hoards. Ed. Margaret Thompson, Oto Mørkhom and Colin M. Kraay, New York 1973.
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
MGH, SS – Monumenta Germaniae historica. Scriptores
NC – Numismatic Chronicle
REB – Revue des études Byzantines
RESEE – Revue des études Sud-est européennes
RN – Revue Numismatique
SBS – Studies in Byzantine Sigillography
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
TIB – Tabula Imperii Byzantini

БЪЛГАРИЯ В СВЕТОВНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

МАТЕРИАЛИ ОТ ТРЕТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ
ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ
„ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ” – ШУМЕН,
17-19.05. 2012 ГОДИНА

Българска
•
Първо издание
•
Формат 60х84/8
•
Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“ - Шумен, 2014
•
Печат: Фабер